

भगवताऽऽत्रेयपुनर्वसुनोपदिष्टा तच्छिष्येण महर्षिणाश्विक्वैशेन तन्त्रिता
चरकहठबलाभ्यां प्रतिसंस्कृता

चरकसंहिता

सान्वय-हिंदी-गुर्जर-आङ्गलेति भाषात्रयानुवादालङ्कृता विविधपाठान्तरैः संयोजिता

भारतवर्षान्तर्गतसौराष्ट्रप्रदेशे श्री जामनगरे
श्री गुलाबकुंवरबा आयुर्वेदिक सोसायटी इत्याख्यया संस्थया
संपादिता प्रकाशिता च

तृतीयः खण्डः

— A AY

NAGA

शकाब्दः १८७१, ख्रिस्ताब्दः १९१८ विक्रमाब्दः २००५

9

सुशोभितावृत्तिः

मूल्यम् १२५ रूप्यकाः

प्रथमावृत्ति: १९४९

४००० प्रतयः

सर्वस्वास्थ्यसंकलिता

श्री जामनगरे आयुर्वेद सुव्रणकवे सुव्रापिता च

THE CARAKA SAMHITĀ

EXPOUNDED BY THE. WORSHIPFUL ĀTRĒYA PUNARVASU
COMPILED BY THE GREAT SAGE AGNIVĒŚA
AND REDACTED BY CARAKA & DRIDHABALA

VOLUME III

EDITED AND PUBLISHED

IN

SIX VOLUMES

WITH TRANSLATIONS IN HINDI, GUJARATI AND ENGLISH
BY

SHREE GULABKUNVERBA AYURVEDIC SOCIETY

JAMNAGAR

INDIA

DE LUXE EDITION

1949

RUPEES 125/-

First Impression 1949

1000 Copies

Copyright Reserved

Printed in India
At The Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR,
By Gunvantrai Acharya

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका ।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४ शारीरस्थानम् ।			
१ कतिधापुरुषीयं शारीरम्			
१-२ कतिधापुरीषीयाध्यायोपक्रमः	९७१	७७ स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्य निष्ठ्योनिषु	
३-१५ पुरुषादीनधिकृत्यामिवेशस्य		जन्मग्रहणे हेतुः	९८८
कतिपये प्रश्नाः	९७१-९७४	७८ तन्निनोऽपि पुरुषस्य सुखभाविश्रामणे	
१६-१७ धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः	९७४-९७५	कारणम्	९८८
१८ मनसः लक्षणम्	९७५	७९ सर्वगतस्यापि पुरुषस्य सर्ववेदनाज्ञाना-	
१९ ,, द्वौ गुणौ	९७५	भावे हेतुः	९८९
२० ,, अर्थाः	९७५	८०-८१ विमोक्ष्यात्वनः शैलादितिरस्कृतस्याज्ञाने	
२१ ,, कर्म	९७५	हेतुः	९८९
२२-२३ बुद्धेलक्षणम्	९७६	८२ क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमिति पश्चस्योत्तरम्	९८९
२४-२६ दशेन्द्रियाणि	९७६	८३ आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्	९८९-९९०
२७-२८ पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च	९७७	८४-८५ राक्षिपुरुषस्यैव वेदनाविशेष इति	
२९-३१ भूतानामसाधारणं लक्षणम्	९७७	निरूपणम्	९९०
३२-३४ बुद्धेर्विवरणम्	९७८	८६-९७ कथं भिन्नं त्रिधा लोकां वेदनां चिकित्सति	९९०-९९२
३५-३८ चतुर्विधतितत्त्वात्मकस्य राक्षिपुरुषस्य		९८ दुःखहेतवः	९९३
लक्षणम्	९७९	९९ बुद्धिभिन्नं शस्य वर्णनम्	९९३
३९-५२ पुरुषस्य कारणत्वम्	९८०-९८३	१०० धृतिभिन्नं शस्य ,,	९९३
५३ ,, प्रभवः	९८३	१०१ स्मृतिभिन्नं शस्य ,,	९९३
५४-५८ ,, ज्ञत्वाज्ञत्वविचारः	९८३-९८४	१०२-१०९ अज्ञापराधस्य ,,	९९३-९९५
५९ ,, नित्यत्वानित्यत्वविचारः	९८४	११०-११६ व्याधिहेतोः कालस्य वर्णनम्	९९५-९९६
६०-६२ व्यक्ताव्यक्तयोर्निर्देशः	९८४	११७ ,, कर्मणो ,,	९९६
६३ अष्टप्रकृतयः	९८५	११८-१२९ असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य ,,	९९६-९९९
६४ षोडशविकाराः	९८५	१३०-१३१ चतुर्विधयोगस्यैव सुखदुःखहेतुत्वम्	९९९-१०००
६५ क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः	९८६	१३२-१३५ सुखदुःखहेतवः	१०००-१००१
६६-६८ अव्यक्तात्महृदाद्युत्पत्तिक्रमः	९८६	१३६ वेदनानामधिष्ठानम्	१००१
६९ उदयप्रलयौ केषां भवतः	९८६	१३७ वेदनानां सर्वथानिवृत्तेरुपायः	१००१
७०-७४ परमात्मनो लिङ्गानि	९८७	१३८-१३९ योगस्य लक्षणम्	१००१
७५-७६ निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रियानिर्देशः	९८८	१४०-१४१ योगिनामष्टविधमैश्वर्यम्	१००२
		१४२ मोक्षस्य लक्षणम्	१००२
		१४३-१४६ ,, उपायाः	१००२-१००३
		१४७-१४९ तत्त्वस्मृतेर्हेतवः	१००३-१००४

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१५०-१५४ तत्त्वस्मृतेर्मौक्षसाधनत्वम्	१००४-१००५	३ गर्भो हि मातृजः पितृज आत्मजो रसजः	
१५५ मुक्तात्मनो लक्षणम्	१००५	सात्म्यजश्च परलोकान्त्य सत्त्वं गर्भमव-	
१५६ अध्यायोक्तविषयाः	१००५	कामनीति आत्रेयकृता प्रतिष्ठा	१०२१-१०२२
२ अतुल्यगोत्रीयं शारीरम् ।		४ भरद्वाजकृते तत्र दूषणम्	१०२२-१०२६
१-२ अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः	१००६	५ आत्रेयेण कृते तत्समाधानम्	१०२६
३-४ गर्भस्य कारणम्	१००६	६ गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं	
५-६ यो गर्भः संपूर्णदेहः समये सुखं च		मातृजा भावाश्च	१०२६-१०२७
जायते तस्य कारणम्	१००७	७ ,, पितृजत्वप्रतिपादनं	
७ अवन्ध्याया अपि चिराद्गर्भप्रहणे हेतुः	१००७	पितृजा भावाश्च	१०२७
८-१० जातस्य गर्भस्य विनाशो हेतुः	१००८	८-१० ,, आत्मजत्वप्रतिपादनं	
११-१४ कन्या-पुत्र-यम-प्रदुर्मेतानोत्पत्तौ		आत्मजा भावाश्च	१०२८-१०३२
कारणम्	१००८-१०१०	११ ,, सात्म्यजत्वप्रतिपादनं सात्म्यजा	
१५ सुचिराद्गर्भप्रसवे हेतुः	१०१०	भावाश्च	१०३२-१०३३
१६ यमे एकस्याभिप्रेतौ कारणम्	१०१०	१२ ,, रसजत्वप्रतिपादनं	
१७-२१ क्लीबभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च	१०१०-१०१२	रसजा भावाश्च	१०३३-१०३४
२२-२३ सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गम्	१०१२-१०१३	१३ सत्त्वस्य (मनसः) औपपादकत्व-	
२४-२५ पुंगुर्भायाः स्त्रीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च		प्रतिपादनं सत्त्वजाश्च भावाः	१०३४-१०३६
लक्षणानि	१०१३	१४ गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनो-	
२६-२७ गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम्	१०१३-१०१४	पसंहारः	१०३६
२८-३० गर्भस्य संस्थाः नवर्णेन्द्रियवैकृतानां हेतुः	१०१४-१०१५	१५ आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य	
३१-३६ आत्मा कथं देहादेहान्तरं यातीति		दोषारोपः	१०३७-१०३९
निरूपणम्	१०१५-१०१७	१६-२५ आत्रेयकृते तत्खण्डनम्	१०३९-१०४३
३७-३८ आत्मनोऽनुबन्धाः	१०१७	२६-२७ अध्यायोक्तविषयाः	१०४३-१०४४
३९-४० रोगाणां हेतुः समनं च	१०१७-१०१८	४ महतीगर्भावक्रान्तिशारीरम्	
४१ हर्षस्य शोकस्य च निमित्तम्	१०१८	१-२ महतीगर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः	१०४४
४२-४४ प्रशान्तानां विकाराणामपुनरा-		३-४ अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यमाना	
गमनोपायः	१०१८-१०१९	विषयाः	१०४४
४५ ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति	१०१९	५ शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य	
४६-४७ नरः कथमरोगो भवति	१०२०	गर्भसंज्ञत्वम्	१०४५
४८ अध्यायोक्तविषयाः	१०२०	६ गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाभिधान-	
३ खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीरम्		भूतत्वसाधनम्	१०४५
१-२ खुड्डिकागर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः	१०२१	७ कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः	१०४६-१०४७
३ गर्भस्याभिनिर्वृत्तेरभिप्रेतः सुखप्रसवस्य च		८ गर्भे भूतप्रहणक्रमः	१०४७-१०४८
कारणम्	१०२१	९ प्रथमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०४८

शारीरस्थानम्

३

विषयः	पृष्ठाङ्कः
१० द्वितीये मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०४८-१०४९
११ तृतीये , , ,	१०४९
१२ गर्भस्य महाभूतप्रभवा भावाः	१०४९-१०५०
१३ लोकपुरुषयोस्तुल्यत्वदर्शनम्	१०५०
१४ गर्भस्येन्द्रियव्यवस्थावयवाश्च यौगपद्येनोत्पद्यन्ते	१०५०
१४ जातस्योत्तरकालजा भावाः	१०५०
१४ स्त्रीपुरुषयोर्वैशेषिका भावाः	१०५१-१०५२
१५ इन्द्रियोत्पत्तिसनकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिवन्धः	१०५२
१५ तृतीये आसि गर्भे द्वेद्वय्योत्पत्तिः	१०५२
१५ तद्विमानने दोषाः	१०५३
१६ गर्भिण्या लिङ्गानि	१०५३-१०५४
१७ गर्भोपघातकरान् भावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेत् तत् तस्यै दद्यात्	१०५४
१८ गर्भोपघातकरा भावाः	१०५४-१०५५
१९ गर्भिण्यास्तीव्रप्रार्थनायामहितमपि हितोपसंहितं दद्यात्	१०५५
१९ प्रार्थनासंचारणे दोषाः	१०५५
२० चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपम्	१०५५
२१ पञ्चमे , , ,	१०५६
२२ षष्ठे , , ,	१०५६
२३ सप्तमे , , ,	१०५६
२४ अष्टमे मातृगर्भयोः परस्परमोजो- ग्रहणम्	१०५६-१०५७
२५ प्रसवकालः	१०५७
२६ प्रकरणोपसंहारः	१०५८
२७ कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेर्हेतुः	१०५८
२८ गर्भस्याजन्मनि हेतुः	१०५८
२९ गर्भस्य व्यापत्तेर्हेतुः	१०५८
३०-३२ गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विकृतयः	१०५८-१०६१
३३ आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः	१०६१
३४ शरीरा मानसाश्च दोषाः	१०६१-१०६२
३५ शरीरभेदाः	१०६२
३६ सत्त्वभेदाः	१०६२
३७-(१) ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६२

विषयः	पृष्ठाङ्कः
३७-(२) आर्षसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६२
३७-(३) ऐन्द्रसत्त्वस्य , ,	१०६२-१०६४
३७-(४) याम्यसत्त्वस्य , ,	१०६४
३७-(५) वायव्यसत्त्वस्य , ,	१०६४
३७-(६) कौबेरसत्त्वस्य , ,	१०६५
३७-(७) गान्धर्वसत्त्वस्य , ,	१०६५
३७ शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्मस्यात्यन्त- शुद्धत्वम्	१०६६
३८-(१) आसुरसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६६
३८-(२) राक्षससत्त्वस्य , ,	१०६६
३८-(३) पैशाचसत्त्वस्य , ,	१०६६
३८-(४) सार्षपसत्त्वस्य , ,	१०६६
३८-(५) प्रेतसत्त्वस्य , ,	१०६७
३८-(६) शाकुनसत्त्वस्य , ,	१०६७
३८ एषां षड्विधानां राजसत्त्वम्	१०६७
३९-(१) पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्	१०६७
३९-(२) मात्स्यसत्त्वस्य , ,	१०६८
३९-(३) वानस्पत्यसत्त्वस्य , ,	१०६८
३९ एषां त्रिविधानां राजसत्त्वम्	१०६८
४०-४१ सत्त्वभेदोपसंहारः	१०६८-१०६९
४२-४५ अध्यायोक्तविषयाः	१०६९-१०७१

५ पुरुषविचयशारीरम्

१-२ पुरुषविचयशारीरोपक्रमः	१०७१
३ पुरुषस्य लोकसंमितत्वम्	१०७१
४-५ उक्तस्यार्थस्य विस्तरेण व्याख्यानम्	१०७२-७४
६-८ लोकपुरुषयोः सामान्योपदेशस्य प्रयोजनम्	१०७४-७६
९-१० प्रवृत्तेर्मूलम्	१०७६-७९
११ निवृत्तेः स्वरूपम्	१०७९
१२ मोक्षोपायाः	१०७९-८२
१३-१५ शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्	१०८२-८३
१६-२१ शुद्धाया बुद्धेः फलम्	१०८४
२२ मुक्तस्य लक्षणम्	१०८४
२३-२४ मुक्तेः पर्यायाः	१०८४-८५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२५-२६ अध्यायोक्तविधयाः	१०८५	७ शरीरसंख्याशारीरम् ।	
		१-२ शरीरसंख्याशारीरोपक्रमः	११०५
		३ शरीरावयवसंख्याविषयेऽभिवेशस्य	
		प्रश्नः	११०५
६ शरीरविचयशारीरम्		४ षण्णां त्वचां विवरणम्	११०५-११०७
१-२ शरीरविचयशारीरोपक्रमः	१०८५	५ शरीरव्याङ्गविभागः	११०७
३ शरीरविचयप्रयोजनम्	१०८६	६ अस्थनां विवरणम्	११०७-११०८
४ शरीरलक्षणम्	१०८६	७ पञ्चन्द्रमादिप्रज्ञानानि	११०९
४ शरीरधातूनां वैयम्यस्य फलं		७ पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि	११०९
लक्षणं च	१०८६	७ , कर्मादिभ्यः	११०९
५-६ धातूनां यौगपद्येन वृद्धिहासो भवतः	१०८७	८ एकं हृदयम्	११०९
७-८ धातूनां साम्याय कर्तव्यम्	१०८७-१०८८	९ दश प्राणायामानि	११०९
९-११ शरीरधातवो हि समानैर्वर्धन्ते	१०८८-१०९१	१० पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि	११०९-१११०
१२ कास्त्र्येन शरीरवृद्धिकरा भावाः	१०९१	११ षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि	१११०-११११
१३ बलवृद्धिकरा भावाः	१०९१	१२-१३ नवद्वाराणि	११११
१४-१६ आहारपरिणामकरा भावाः	१०९१-१०९२	१४ स्नायु-सिरा-धमनी पेशी-मर्म-सन्धि-	
१७ शरीरधातूनां मलप्रसादभेदेन द्वैविध्यम्		केश-श्मश्रु-लोम्नां संख्याकथनम्	११११-१११२
मलप्रसादयोः कार्यं च	१०९३-१०९४	१५ शरीरेऽञ्जल्या परिमेयानि द्रव्याणि	१११२-१११३
१८ वातपित्तकफा एव सर्वधातुदूषकाः	१०९४-१०९५	१६ पार्थिव्यादिभेदेन शरीराङ्गविभागः	१११४
१८ वातादयः प्रकृतिभूता ह्यारोग्यकराः	१०९५	१७ परमाणुभेदेन शरीरावयवानामसंख्ये-	
१९ शरीरज्ञानफलम्	१०९५	यत्वम्	१११५
२० गर्भस्याङ्गाभिनिर्गत्यादिविषये अभिवेशस्य		१८-२० शरीरावयवसंख्याज्ञानफलम्	१११५-१११६
कर्तृपथे प्रश्नाः	१०९५-१०९६		
२१ किमङ्ग गर्भस्य कुक्षौ प्रथममुत्पद्यते			
इत्यत्र मद्बुद्धीणां मतानि	१०९६-१०९८		
२२ कुक्षौ यथा गर्भस्तिष्ठति	१०९८		
२३ ,, ,, गर्भोऽभिवर्धते	१०९८-११००		
२४-२५ गर्भः कथं प्रसूयते	११००		
२५-२६ जातः कथमभिवर्धते सद्यो			
हन्यते च	११००		
२७ गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्तविकारो-			
पलब्धौ प्रमाणम्	११००-११०१		
२८ कालाकालमृत्यवोर्निर्णयः	११०१-११०२		
२९ अस्मिन्काले आयुषः प्रमाणम्	११०३		
३० संपूर्णयुषो निर्मितम्	११०४		
३१-३४ अध्यायोक्तविधयाः	११०४-११०५		
		८ जातिसूत्रीयं शारीरम् ।	
		१-२ जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः	१११६
		३-४ स्त्रीपुरुषयोरेभीष्टप्रजानिर्गृत्तिकर-	
		कर्मोपदेशः	१११७
		५ ऋतुकाले स्त्रियाः कर्तव्यम्	१११७-१११८
		५ युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु	
		दुहितृकामौ संवसेताम्	१११८
		६ न्युब्जपार्श्वगतस्त्रीसेवननिषेधः	१११८-१११९
		६ गर्भग्रहणविधिः	१११९
		६ मैथुने अयोग्या स्त्री पुरुषश्च	११२०
		७ कथंभूतौ स्त्रीपुरुषौ मैथुनमुपेयाताम्	११२०

इन्द्रियस्थानम्

५

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
८ तत्र इन्द्रः	११२०-११२१	४१ नाड्या असम्भृष्टे दोषस्त-	
९-११ यादृशस्य पुत्रस्येच्छा तादृशः		चिकित्सा च	११६३-११६४
पुत्रोयोविधिः	११२१-११२७	कुमारस्य जातकर्मविधिः	११६४
१२ शरीरस्य शुद्धादिवर्णवैशेष्ये हेत्वन्तरम्	११२७	४३ ,, रक्षाविधिः	११६४-११६६
१६ सत्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः	११२७	४८-४९ सूतिकाया दशदिवसावध्युपचारः	११६६-११६८
१७ यथोक्तविधिनोपचरतोरवश्यं गर्भोत्पत्तिः	११२८	५० कुमारस्य नामकरणसंस्कारः	११६८-११७०
१८ गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः	११२८-११२९	५१ आयुभर्ता कुमाराणां लक्षणानि	११७०-११७३
१९ वेदोक्तः पुंसवनो विधिः	११२९-११३१	५२ धात्रीपरीक्षा	११७३-११७४
२० गर्भास्थापनानि	११३१-११३२	५३ धात्र्याः स्तनसंपत्	११७४
२१ गर्भापघातकरा भावाः	११३२-११३५	५४ ,, स्तन्यसंपत्	११७४
२२ गर्भिण्याः समासेनोपचारविधिः	११३६	५५ व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि	११७४-११७५
२३ द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्पदर्शने		५६ ,, चिकित्सा	११७५-११७६
गर्भस्रावसंभवः	११३६	५७ क्षीरजननानि	११७७
२४-२५ चतुष्प्रभृतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा	११३७-११४०	५८ स्तनपानविधिः	११७७
२६ उपविष्टकनागोदरयोर्लक्षणम्	११४०	५९ कुमारागारविधिः	११७८
२७ तयोश्चिकित्सितम्	११४१	६० कुमारस्य शयनाश्रीनि कीदृशानि स्युः	११७९
२८ गर्भास्पन्दने चिकित्सा	११४१-११४२	६१ ,, वस्त्राश्रीनां धूपनानि	११७९
२९ गर्भिण्या उदावर्तविबन्धे सति		६२ ,, धारणीया मणिमन्त्रौ-	
तच्चिकित्सा	११४२-११४३	पधयः	११७९-११८०
३० कुक्षौ गर्भमरणे हेतुः	११४३	६३ ,, क्षीउनकानि	११८०
३० मृतगर्भाया लक्षणानि	११४३-११४४	६४ ,, वित्रासनं न कार्यम्	११८०
३१ मृतगर्भाहरणविधिः	११४४-११४५	६५-६७ रोगप्रादुर्भावे उपचाराः	११८०-११८२
३१ व्यपगतगर्भशल्यायाः		६८ अध्यायोक्तविषयोपसंहारः	११८२
स्त्रिया उपचारः	११४५-११४६	६९ शरीरस्थाननिर्दिष्टः	११८२-११८३
३२ निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य		इति शारीरस्थानस्य विषयानुक्रमणिका	
मासे मासे कर्म	११४६-११५०		
३३ सूतिकागारनिर्माणविधिः	११५०-११५१		
३४ तत्रोपहरणीयाः संभाराः	११५१-११५२		
३५ गर्भिण्याः सूतिकागारवेशविधिः	११५२-११५३		
३६ आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि	११५३-११५४		
३७-४० आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः	११५४-११५८		
४१ प्रजाताया अपराऽपतने उपचाराः	११५८-११६१		
४२-४३ जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि			
कर्माणि	११६१-६२		
४४ बालस्य जाडीकल्पनविधिः	११६२-६३		

५ इन्द्रियस्थानम्

१ वर्णस्वरीयमिन्द्रियम्

१-२ वर्णस्वरीयेन्द्रियोपक्रमः	११८४
३ आयुषः प्रमाणविशेषज्ञानार्थं परीक्षया	
आतुरगता वर्णस्वरादयो भावाः	११८४-११८५
४ परीक्षयाणां द्विविधो भेदः, तयोः	
परीक्षणोपायश्च	११८६
५ प्रकृतेर्भेदाः	११८६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
६ विकृतेभेदाः	११८६	७ अध्यायोक्तविषयाः	११८७
७-(१) लक्षणनिमित्ता विकृतिः	११८७		
७-(२) लक्ष्यनिमित्ता	११८७		
७ निमित्तानुरूपा	११८७-११८८	४ इन्द्रियानीकमिन्द्रियम्	
८ वर्णाधिकारः	११८८		
९-१३ शरीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः	११८९-११९०	१-२ इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः	११९०
१३ रिष्टरूपा वर्णविकृतयः	११९०-११९१	३-४ इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः	११९०
१४ प्राकृताः स्वराः	११९१	५-६ आतुरस्यानिमित्त इन्द्रियज्ञानविषयसो	
१४ वैकृताः	११९१	मरणलक्षणम्	११९१
१५-१६ रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः	११९२	७-१८ अरिष्टभूताः दर्शनेन्द्रियविकृतयः	११९२-११९३
१७-२५ रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां		१९-२०	॥ श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः ११९३-११९४
श्लोकैः पुनः कथनम्	११९२-११९४	२१	॥ घ्राणेन्द्रियविकृतयः ११९४
२६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	११९४	२२	॥ रसनेन्द्रियविकृतयः ११९४
		२३	॥ स्पर्शनेन्द्रियविकृतयः ११९४
		२४-२६	॥ सर्वेन्द्रियविकृतयः ११९४-११९५
		२७	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः ११९५
२ पुष्पितकमिन्द्रियम्			
१-२ पुष्पितकेन्द्रियोपक्रमः	११९५		
३-५ यथा फलात् पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः		५ पूर्वरूपीयमिन्द्रियम्	
एवं मरणात् प्रागरिष्टोत्पत्तिः	११९५	१-२ पूर्वरूपीयेन्द्रियोपक्रमः	११९५
६ प्रज्ञापराधादुत्पन्नस्याप्यरिष्टस्या-		३-५ ज्वराणामन्येषां च व्याधीनानरिष्टभूत-	
ज्ञानम्	११९५-११९६	पूर्वरूपाणि	११९५
७-१६ अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानम्	११९६-११९८	६-८ राजयश्मणः अरिष्ट भूतानि पूर्वरूपाणि	११९६
१७-१९	११९८	९ ज्वरस्य	११९६
२०-२२ आतुरशरीरगतसस्यानुमानेन		१०-११ रक्तपित्तस्य	११९६-११९७
ज्ञानम्	११९८-११९९	१२-१३ गुल्मस्य	११९७
२३ अध्यायोक्तविषयाः	११९९	१४-१५ कुष्ठस्य	११९७-११९८
		१६-१७ प्रमेहस्य	११९८
		१८-२१ उन्मादस्य	११९८-११९९
३ परिमर्शनीयमिन्द्रियम्		२२-२३ अपस्मारस्य	११९९
१-३ परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः	१२००	२४ बहिरायामस्य	११९९
४ परिमर्शनविधिः	१२००	२५ छर्देः	११९९
४-५ स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता		२६ पूर्वरूपारिष्टज्ञानफलम्	११९९
विकृतयः	१२००-१२०२	२७-४० अरिष्टभूताः स्वप्नाः	११९९-१२००
६ उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-क्षु-केश-लोमोदर-		४१-४२ स्वप्नदर्शनं कथं भवति	१२००-१२०१
नखाङ्गुल्याभितं रिष्टम्	१२०२-१२०५	४३ स्वप्नभेदाः	१२०१

विषयः	पृष्ठाङ्कः
४४-४६ अल्पकला महाकलाश्च स्वप्नाः	१२२१-२२
४७ अध्यायोक्तविषयाः	१२२२

६ कतमानिशरीरीयमिन्द्रियम्

१-२ कतमानिशरीरेन्द्रियोपक्रमः	१२२२
३-२४ दानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैद्यैरसाध्य- स्वात् परिहर्तव्यानि	१२२३-१२२८
२५ आन्यायार्थसंग्रहः	१२२८

७ पञ्जरूपीयमिन्द्रियम्

१-२ पञ्जरूपीयेन्द्रियोपक्रमः	१२२८
३-७ अरिष्टभूताः प्रतिल्लभायाः	१२२८-१२२९
८-९ „ छायाः	१२२९-१२३०
१०-१३ ग्राहीनां पञ्चभूतानां विविध- लक्षणाच्छायाः	१२३०-१२३१
१४-१५ प्रभाश्रितं शुभाशुभत्वम्	१२३१
१६-१७ छायाप्रभयोर्विशेषः	१२३१-१२३२
१८-३१ सुमूर्ध्नां कानिचिदलक्षणानि	१२३२-१२३५
३२ पूर्वोक्तान्यरिष्टलक्षणानि जानन् आयुर्वेदविद्विद्याख्यां लभते	१२३५

८ अवाक्शिरसीयमिन्द्रियम्

१-२ अवाक्शिरसीयेन्द्रियोपक्रमः	१२३६
३ प्रतिल्लभायाश्रयमरिष्टम्	१२३६
४-५ पक्ष्मवर्त्माश्रयमरिष्टम्	१२३६
६-९ केशाश्रयमरिष्टम्	१२३६
१०-११ नासिकाश्रयमरिष्टम्	१२३७-१२३८
१२ ओष्ठाश्रयमरिष्टम्	१२३८
१३ दन्ताश्रयमरिष्टम्	१२३८
१४ जिह्वाश्रयमरिष्टम्	१२३८
१५ श्वासाश्रयमरिष्टम्	१२३९
१६-२६ अपराणि कानिचिन्सुमूर्ध्ना- लक्षणानि	१२३९-१२४१
२७ पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलम्	१२४१-१२४२

विषयः	पृष्ठाङ्कः
-------	------------

९ यस्यस्यावनिमितीयमिन्द्रियम्

१-२ यस्यस्यावनिमिनेन्द्रियोपक्रमः	१२४२
३-५ कतिपयान्यरिष्टानि	१२४२-१२४३
६-७ राजयक्षिमणोऽरिष्टानि	१२४३
८-९ बलमांसक्षये येऽचिकित्स्याः	१२४३-१२४४
१० आनाहिनोऽरिष्टम्	१२४४
११ यः पेयं पातु न शक्नोति स म्रियते	१२४४
१२-१७ अपराण्यरिष्टलक्षणानि	१२४४-१२४५
१८-१९ यस्य निष्ठयूत-पुरीष-रेतांसि अम्भसि मज्जन्ति स न जीवति	१२४५-१२४६
२० शङ्खकशिरोरोगक्षिरात्रादन्ति	१२४६
२१-२२ अपराण्यरिष्टानि	१२४६
२३-२४ अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः	१२४६-१२४७

१० सद्योमरणीयमिन्द्रियम्

१-२ सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः	१२४७-१२४८
४-२० सद्योसुमूर्ध्नां लक्षणानि	१२४८-१२५१
२१ एतद्विज्ञानफलम्	१२५१-१२५२

११ अणुज्योतीयमिन्द्रियम्

१-२ अणुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः	१२५२
३-६ संवत्सरेण मरिष्यतो लिङ्गानि	१२५२-१२५३
७-९ षड्भिर्मासैः „ „	१२५३-१२५४
१०-१२ मासात् „ „	१२५४
१३-२६ कतिपयान्यरिष्टानि	१२५४-१२५७
२७ गतायुषो गुणवच्चतुष्पादेऽपि न गुणोदयः	१२५७-१२५८
२८ आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा	१२५८
२९ अरिष्टस्य लक्षणम्	१२५८

१२ गोमयचूर्णीयमिन्द्रियम्

१-२ गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः	१२५९
--------------------------------	------

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका।

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३-८ आमलकीरसायनम्	१३१८-२१	६०-६२ जीवितदातुभिषजः प्रशंसा	१३५३
९-१४ केवलामलकसायनम्	१३२१-२२	६३-६४ चतुर्थपादोक्तविषयाः	१३५३-५४
१५-२३ लोहरसायनम्	१३२२-२४		
२४-२९ पन्टु रसायनम्	१३२४-२६		
३०-३१ मेध्यरसायनम्	१३२६		
३२-३४ पिपलीरसायनम्	१३२६-२७		
३६-४० पिपलीवर्धनं रसायनम्	१३२७-२९		
४१-४२ चिकित्सायनं प्रथमम्	१३२९		
४३-४४ " द्वितीयम्	१३२९-३०		
४५ " तृतीयम्	१३३०		
४६-४७ " चतुर्थम्	१३३०-३१		
४८-६५ शिलाज्जुरसायनम्	१३३१-३५		
६६ तृतीयरसायनपादोक्तविषयाः	१३३५		
४ आयुर्वेदसमुन्धानीयो रसायनपादः			
१-२ आयुर्वेदसमुन्धानीयरसायनपादोपक्रमः	१३३५		
३ रसायनज्ञानार्थमृषीगामिन्द्रसमीपे			
गमनम्	१३३६-३७		
४-५ तान्प्रतीन्द्रस्योपदेशः	१३३७-३९		
६ इन्द्रोक्त रसायनम्	१३३९-४०		
७-१२ द्रोणीप्रावेशिकरसायनम्	१३४०-४३		
१३-२६ अपरमिन्द्रोक्तं रसायनम्	१३४३-४५		
२७-२८ केषां कुटीप्रावेशिकः			
केषां च वातातपिकोविधिर्हितः	१३४५-४६		
२९ रसायनविधिभ्रंशे कर्तव्यम्	१३४६		
३०-३५ आचारसायनम्	१३४६-४७		
३६-३८ मनःशरीरशुद्धानामेव			
रसायननिर्दिभवति	१३४७-४८		
३९-५० मर्त्यैः भिषजोऽवश्यं पूजनीयाः	१३४८-५०		
५१-५४ प्राणाचार्यप्रशंसा	१३५१		
५५ भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम्	१३५१		
५६ वैद्यः स्वमुत्तानिवातुरान्			
चिकित्सेत्	१३५२		
५७-५९ आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां			
धर्मार्थमेव	१३५२		
द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः			
१ संप्रयोगशरमूलीयो वाजीकरणपादः			
१-२ संप्रयोगशरमूलीयवाजीकरणपादोपक्रमः	१३५४		
३-४ वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता	१३५४-५५		
४-७ वाजीकरणेषु स्त्रियाः श्रेष्ठत्वं तत्र			
हेतुश्च	१३५५-५६		
८-१६ गमनाह्वा स्त्री	१३५६-५७		
१६-१९ निरपश्यस्य निन्दा	१३५७-५८		
१९-२३ बहुप्रजस्य प्रशंसा	१३५८-५९		
२४-३३ बृंहणी गुटिका	१३५९-६१		
३३-३८ वाजीकरणघृतम्	१३६१-६२		
३८-४१ वाजीकरणः पिण्डरसः	१३६२		
४२-४३ वृष्यो माहिषरसः	१३६३		
४४-४५ वृष्यरसाः	१३६३		
४६ वृष्यो मांसरसः	१३६४		
४७ " माषयोगः	१३६४		
४८ वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः	१३६४		
४९ वृष्या भण्डरसाः	१३६५		
५०-५१ पूर्वं संशोधित एव शरीरे वृष्ययोगा			
उपये कथ्याः	१३६५-६६		
५२-५३ प्रथमपादोक्तविषयाः	१३६६		
२ आसिक्तक्षीरीयो वाजीकरणपादः			
१-२ आसिक्तक्षीरीयवाजीकरणपादोपक्रमः	१३६६		
३-९ अपत्यकरा षष्टिकादिगुटिका	१३६७-६८		
१०-१३ वृष्या भक्ष्ययोगाः	१३६८-६९		
१४-१७ अपत्यकरो रसः	१३६९-७०		
१८-२० वृष्यं क्षीरम्	१३७०		
२१-२३ वृष्यघृतम्	१३७०-७१		
२४-२६ वृष्यो दधनरयोगः	१३७१		
२७ वृष्यः षष्टिकौदनयोगः	१३७२		

चरकसंहिताया विषयानुक्रमिका

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२८-२९ वृष्याः पूषलिकाः	१३७२	३८-३९ वृष्यगुटिका	१३८७-८८
३० पूर्वोक्ताष्टयोगानां फलम्	१३७२-७३	३३-३५ वृष्योन्मादिका	१३८८
३१ वृष्योविहारः	१३७३	३६-३८ अनुक्तवृष्यसंभटः	१३८८-८९
३२ द्वितीयपादोक्तविषयाः	१३७३	३९ शुक्रविक्षाद्ये दृष्टान्तः	१३८९
		४०-४२ अतिबालवृद्धयोगेभ्युत्पन्नविषयः	१३८९-९०
		४३-४५ शुक्रक्षयहेतुः	१३९०
		४६-४९ स्त्रीसंयोगे शुक्रं कथं प्रवर्तते	१३९१
		५० विशुद्धशुक्रलक्षणम्	१३९१-९२
		५१ वाजीकरणशब्दनिर्देशः	१३९२
		५२-५३ चतुर्थपादोक्तविषयाः	१३९२-९३
<hr/>			
३ मासवर्णभृतीयो वाजीकरणपादः			
१-२ मासवर्णभृतीयवाजीकरणपादोक्तक्रमः	१३७४		
३-५ गोक्षीरवाजीकरणम्	१३७४		
६-७ क्षीरयोगः प्रथमः	१३७५		
८-१० ,, द्वितीयः	१३७५		
११ ,, तृतीयः	१३७५-७६		
१२-१३ वृष्यः पिप्पलीयोगः	१३७६		
१४ ,, पादसंयोगः	१३७६		
१५-१७ वृष्याः पूषलिकाः	१३७७		
१८ वृष्यं शतावरीघृतम्	१३७७		
१९ वृष्यो मधुकयोगः	१३७७-७८		
२०-३० वाजीकराः केचन भावाः	१३७८-८०		
३१ तृतीयपादोक्तविषयाः	१३८०		
<hr/>			
४ पुमाञ्जानबलादिको वाजीकरणपादः			
१-२ पुमाञ्जानबलादिकवाजीकरणपादोक्तक्रमः	१३८१		
३-९ स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयोगिनां वाजीकरणयोगानामुपदेशः			
आवश्यकः	१३८१-८३		
१० वृष्या बस्तयः	१३८३		
११-१४ वृष्या मांसगुटिका	१३८३-८४		
१५-१६ वृष्यो मादिषरसः	१३८४		
१७ ,, सरस्ययोगः	१३८४		
१८ ,, रोहितप्रस्ययोगः	१३८५		
१९-२२ वृष्यौ पूषलिकायोगौ	१३८५-८६		
२३-२४ वृष्या माषादिपूषलिकाः	१३८६		
२५-२७ वृष्ययोगः	१३८६-८७		
२८-२९ अपत्यकरं घृतम्	१३८७		
<hr/>			
३ ज्वरचिकित्सितम्			
		१-२ ज्वरचिकित्सितोपक्रमः	१३९३
		३-९ पुनर्वसुसमीपेऽस्मिन्नेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः	
		१० अत्रेयस्योत्तरम्	१३९३-९४
		११ ज्वरपर्यायाः	१३९४
		१२-१३ ज्वरस्य प्रकृतिः	१३९४
		१४-२५ ,, प्रवृत्तिः	१३९४-९८
		२६ ,, प्रभावः	१३९८
		२७ ,, कारणानि	१३९८
		२८-२९ ,, पूर्वरूपम्	१३९९
		३० ,, अधिष्ठानम्	१३९९
		३१ ,, प्रत्यागमिकं लक्षणम्	१३९९
		३२-३५ ,, भेदाः	१३९९-१४००
		३६-३७ मन्त्रोद्देशसंतापलक्षणम्	१४००
		३७-३९ ज्वरस्य सौम्याग्नेभेदयो-	
		विवरणम्	१४००-०१
		३९-४० अन्तर्ज्वरलक्षणम्	१४०१
		४१ वह्निर्वैज्वरलक्षणम्	१४०१
		४२-४९ प्राकृतवैकृतज्वरयोर्लक्षणम्	१४०१-०३
		५०-५३ ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्	१४०३-०४
		५३-६१ संततज्वरलक्षणम्	१४०४-०६
		६१-६२ संततज्वरलक्षणम्	१४०६
		६३ अन्येष्टज्वरस्य लक्षणम्	१४०६
		६४-७२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोर्लक्षणम्	१४०७-०९
		७३ चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्	१४०९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
७८ विषमज्वरणां सज्जिपातज्वरम्	१४०९	१२६ जीर्णतर्पणस्य नरस्य भोजनविधानम्	१४२८
७९ ऋतुवादिबलापलाज्वरकालस्यान्यथात्वम्	१४०९	१२७-१२९ अलकाले ज्वरिताय दन्तधावनम्	१४२८-२९
७६-८३ रसादिपच्यतुल्यज्वरणां लक्षणानि	१४०९-११	१६० ज्वरे कषायविधानम्	१४२९
८४ द्वन्द्वज्वरलक्षणम्	१४१२	१६१-१६२ तरुणज्वरे कषायरसनिषेधः	१४२९-३०
१०० तपोदग्निप्रसङ्गिपातज्वरणां लक्षणम्	१४१३-१४१६	१६३ ज्वरे यूपविधानम्	१४३०
१०३-१०८ सज्जिपातज्वरलक्षणम्	१४१६	१६४-१६५ ,, सर्षपि विधानम्	१४३०
१०९-११० सज्जिपातज्वरस्य साध्यासाधयलक्षणम्	१४१७	१६६ ,, नांसारसप्रयोगः	१४३०-३१
११०-१११ संसर्गसज्जिपातज्वरणां लक्षणानि	१४१७-१८	१६७ ,, पयःप्रयोगः	१४३१
१११ आगन्तुज्वरभेदाः	१४१८	१६८ ,, शिश्नचनम्	१४३१
११२-११४ अभिघातज्वरलक्षणम्	१४१८	१६९-१७१ ,, निरुहवस्तिप्रयोगः	१४३१-३२
११४-११७ अभिघातज्वरलक्षणम्	१४१८-१९	१७२ ,, अनुवासनप्रयोगः	१४३२
११८-१२१ अभिचारमिश्रापचयोर्लक्षणम्	१४१९-२०	१७३ ,, शिरोविन्चनप्रयोगः	१४३२
१२२-१२४ काम-शोक-भय-क्रोध-भूतावेश-विषमज्वरणां लक्षणम्	१४२०-२१	१७४-१७६ जीर्णज्वरे अभ्यङ्गादिविधानम्	१४३३
१२५ आगन्तुज्वरलक्षणानामन्येधागन्तु-रोगेष्वतिशेष्टः	१४२१	१७७-१७८ ज्वरितानां यवान्वायर्थे प्रशस्तानि धान्यानि	१४३३
१२६-१२८ आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः	१४२१-२२	१७९-१८७ ज्वरे यवागूयोगः	१४३४-३६
१२९ आगन्तोर्निजादभेदो धर्मः	१४२२	१८८ ज्वरितानां यूपार्थे हितान्यन्नानि	१४३६
१२९-१३१ ज्वरसंप्राप्तिः	१४२२	१८९ ज्वरितानां हितानि शाकानि	१४३६
१३२ ज्वरे रवेदाप्रवृत्तिहेतुः	१४२३	१९०-१९३ ,, ,, नांसानि	१४३६-३७
१३३-१३६ आसज्वरलक्षणम्	१४२३	१९४ ज्वरे हितं पानम्	१४३७
१३६-१३७ पच्यमानज्वरलक्षणम्	१४२३	१९५-१९६ त्वज्वरे अपथ्यानि	१४३७
१३७ निरामज्वरलक्षणम्	१४२४	१९७-१९९ ज्वरघनाः कषायाः	१४३८
१३८ त्वज्वरे निषिद्धानि	१४२४	२००-२०३ पञ्चतु दिवसज्वरेषु हिताः पञ्च कषायाः	१४३८-३९
१३९-१४१ ज्वरे लङ्घनविचारः	१४२४	२०४-२०५ ज्वरे क्तसकादिकषायाः	१४३९
१४२ अविषकानां दोषाणां तरुणज्वरे पाचनानि	१४२५	२०६ ज्वरे मधूकादिहमः	१४३९
१४३ कस्मिन् ज्वरे उष्णं जलं देयम्	१४२५	२०७ ,, अनुलोमनाः कषाययोगाः	१४४०
१४४ ,, ,, शृतशीतं ,, ,,	१४२५	२०८-२०९ ,, मिफलादिकषायः	१४४०
१४५ पिपासाज्वरशान्तये षडङ्गयानीयम्	१४२५	२१० सज्जिपातज्वरे बृहत्यादियोगः	१४४०
१४६ ज्वरे वसनं कदादेयम्	१४२६	२११-२१२ ,, शङ्खादिगणः	१४४०-४१
१४७-१४८ अनुपस्थितदोषाणां वसनदाने दोषाः	१४२६	२१३-२१४ ,, बृहत्यादिगणः	१४४१
१४९-१५० ज्वरे यवागूप्रयोगः	१४२६-२७	२१५ पिपासाज्वरनाशनकषाययवागूना-मतिदेशः	१४४१
१५१-१५३ यवागूगुणाः	१४२७	२१६-२१८ जीर्णज्वरे घृतयोगे युक्तिः	१४४१-४२
१५४ येषां यवागूनां हिता	१४२८	२१९-२२१ ,, पिप्पल्यादिघृतम्	१४४३
१५५ तर्पणार्हा नराः	१४२८	२२२-२२३ ,, वासादिघृतम्	१४४३
		२२४-२२६ ,, बलादिघृतम्	१४४३

चरकसंहिताया विषयानुक्रमणिका

६२

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२०७ ,, ज्वरं संशोचनयोग्या अवस्था	१४४४	३१०-३१४ ज्वरे देवव्यपाश्रयं कर्म	१४६७
२०८-२२९ ,, वमनयोगाः	१४४४	३१५-३१६ रसादिवातुगतज्वराणां चिकित्सा	१४६८
२३०-२३२ ,, विरेचनयोगाः	१४४४-४५	३१७-३२३ अभिघात-काम-क्रोध-शोक-भयज्वराणां चिकित्सा	१४६९-७०
२३४-२३६ ,, क्षीरयोगाः	१४४५	३२४-३२८ ज्वरप्रसोक्षे लक्षणानि	१४७०-७१
२३६ ,, त्रिकण्टकाद्यं पयः	१४४६	३२९ मुक्तज्वरलक्षणानि	१४७२
२३७ ,, नागराद्यं पयः	१४४६	३३०-३३२ ज्वरं वर्जनीयानि	१४७३-७४
२३८-२३९ ,, क्षीरप्रयोगे गुणाः	१४४६	३३३-३३४ ज्वरस्य पुनर्वाचने हेतुः	१४७५-७६
२४० ,, निरूढानुवासानप्रयोगाः	१४४७	३३५-३४० पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा	१४७७-७८
२४१-२४४ ,, पटोलद्विस्तिः	१४४७	३४३ ,, ,, क्षिरातानिषादिप्रकाराः	१४७९
२४५-२४६ ,, आरस्वधाद्विस्तिः	१४४७-४८	३४४ उष्णानुक्तचिकित्सापरम्परा	१४८०
२४७-२४९ ,, गुडूच्यादिनिरूढः	१४४८	३४५ मिषक ज्वरप्रशमने विशेषतो यतेत	१४८१
२५०-२५१ ,, जीवन्त्याद्यनुवासनम्	१४४८-४९	३४६ अध्यायोक्तवपयः	१४८२-८३
२५२ ,, पटोलाद्यनुवासनम्	१४४९		
२५३ ,, चन्दनाद्यनुवासनम्	१४४९		
२५४-२५५ ,, शिरोविरेचनधूमवर्त्यतिदेशः	१४४९-५०		
२५६-२५७ ,, अभ्यङ्ग-प्रदेह-परिपेकाः	१४५०		
२५८ ,, चन्दनाद्यं तैलम्	१४५०-५२		
२५९-२६६ ,, दाहप्रशमना उपचाराः	१४५२-५४		
२६७ ,, अगुवादि तैलम्	१४५४-५७		
२६८-२७१ ,, क्षीतप्रशमना उपचाराः	१४५७-५८		
२७२ येषां ज्वरं लङ्घनं न हितम्	१४५८		
२७३-२७६ ज्वरे लङ्घनादिकमकरणे युक्तिः	१४५८-५९		
२७६-२७७ ज्वरस्याष्टमेऽहनि निशमत्वे हेतुः	१४५९		
२७७-२७८ ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः	१४५९		
२७९-२८० वातजे ज्वरे आदावप्य-भ्यङ्गादयः कार्याः	१४५९-६०		
२८१-२८२ सप्तहेनापि पारपाकमप्राप्ते ज्वरे चिकित्सा	१४६०		
२८३-२८६ ज्वरेषु दोषापेक्षिणी चिकित्सा	१४६०-६१		
२८७-२८८ कर्णमूलशोथचिकित्सा	१४६१-६२		
२८९ ज्वरे रक्तावसैकायस्था	१४६२		
२९० विमर्षाभिघातविस्फोटकज्वराणां चिकित्सा	१४६२		
२९१ जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः	१४६३		
२९२ तृतीयकचतुर्थकज्वरयोर्विशेषः	१४६२-६३		
२९३-२९५ विषमज्वरे चिकित्साक्रमः	१४६३		
२९६-३०९ विषमज्वरनाशना योगाः	१४६३-६४		
		४ रक्तपित्तचिकित्सितम्	
		१-२ रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः	१४७५
		३-४ रक्तपित्तविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः	१४७५
		५ रक्तापतस्य शीघ्रप्रतिशयत्वम्	१४७६
		६ ,, हेतुः	१४७६
		७-८ ,, संप्राप्तिः	१४७६
		९ रक्तपित्तसंज्ञानिमित्तम्	१४७६-७७
		१० रक्तपित्तस्य स्थानम्	१४७७
		११-१२ ,, दोषाधिक्यवशात्क्षणानि	१४७७
		१३-१४ ,, साध्यासाध्यलक्षणानि	१४७७-७८
		१५-१७ ,, द्विविधा गतिः	१४७८
		१८-२१ ,, असाध्यलक्षणानि	१४७९
		२२ साध्यरक्तपित्तलक्षणानि	१४७९
		२३ रक्तपित्तस्य हेतुः	१४८०
		२४ रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशात्सामानानु- बन्धविशेषः	१४८०
		२५-२८ रक्तपित्ते आदौ स्तम्भनिषेधः	१४८०-८१
		२९-३० ,, मार्गादीनवेक्ष्य लङ्घनं तर्पणं वा विधेयम्	१४८१
		३१ ,, पिपासायां ह्रीवेगदिजलम्	१४८२
		३२ रक्तपित्ते तर्पणपेदायै रथाऽवस्था	१४८२
		३२-३५ ,, तर्पणयोगाः	१४८२-८३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
३६-३७ रक्तपित्ते द्वितान्दजानि	१४८३	१७ सञ्जिपातगुल्मस्य निदानलक्षणे	१५०६-०७
३८-४० ,, द्वितं शाकम्	१४८३-८४	१८-१९ रक्तगुल्मस्य ,,	१५०७
४१-४२ ,, द्वितं मांसम्	१४८४	२०-२२ वातगुल्मे स्नेहस्वेदविधानम्	१५०८
४३-४८ ,, दवागूयोगः	१४८४-८५	२३ स्वेदगुणाः	१५०८
४९-५० ,, मोसरसयोगाः	१४८५-८६	२४-२९ वातगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५०८-१०
५१-५२ ,, द्वितं पानम्	१४८६	३२ रक्तावसेचनम्	१५१०
५३ ,, निदानपरिवर्जनम्	१४८६-८७	३३-३५ पित्तगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५१०-११
५४-५८ ,, संशोधनम्	१४८७-८८	,, रक्तावसेचनम्	१५११-१२
५९-६१ ,, वपनयोगाः	१४८८	३९ पक्वगुल्मे शस्त्रक्रियेपदशः	१५१२
६२-६४ ,, संशयनी चिकित्सा	१४८८-८९	४०-४४ गुल्मस्यापच्यमानपक्वलक्षणानि	१५१२-१३
६५-६६ ,, आटरूपकक्रायः	१४८९	४५ अन्तर्गतस्य पच्यमानगुल्मस्य लक्षणानि	१५१३
६७-७१ ,, अन्ये योगाः	१४८९-९०	४६-४७ पक्वगुल्मस्य चिकित्सा	१५१३-१४
७२-८४ ग्रथितरक्तचिकित्सा	१४९०-९४	४८ कफगुल्मे चिकित्साक्रमः	१५१४
८५ मूत्रमार्गप्रवृत्तस्य रक्तपित्तस्य चिकित्सा	१४९४	४९-६३ वमनार्द्रः गुल्मी	१५१४-१६
८६-८७ विट्पथप्रवृत्तस्य ,, ,,	१४९४-९५	६४ संसर्गसञ्जिपातजगुल्मचिकित्सा	१५१८
८८ वासाघृतम्	१४९५	६५ वातगुल्मे त्र्युषणादिघृतम्	१५१८
८९-९० घृतयोगाः	१४९५-९६	६६ ,, ,, अपरम्	१५१८
९१-९२ पित्तज्वरचिकित्साया रक्तपित्तेऽतिदेशः	१४९६	६७-६८ ,, अन्ये घृतयोगाः	१५१९
९३-९४ ग्रथिते रक्तपित्ते चिकित्सा	१४९६-९७	६९-७० ,, हिङ्गुसौवर्चलाद्यं घृतम्	१५१९
९५-९६ रक्तपित्ते शतावरीदिघृतम्	१४९७	७१-७३ ,, हृषुषाद्यं घृतम्	१५२०
९७-१०१ घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते चिकित्सा	१४९८-९९	७४-७५ ,, पिप्पल्याद्यं घृतम्	१५२०-२१
१०२-१०५ रक्तपित्ते प्रक्षेपयोगाः	१४९९-१५००	७६-७८ पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव चूर्णानि	
१०६-१०९ ,, क्षीतोपचाराः	१५००-०१	गुटिकाश्च कल्पनीयाः	१५२१
११०-१११ अध्यायोकार्यसंग्रहः	१५०१-१५०२	७९-८४ वातगुल्मे द्विन्नादिचूर्णम्	१५२१-२३
		८५-९० ,, शल्यादिचूर्णम्	१५२३-२४
		९१ ,, नागरादियोगः	१५२४
		९२-९३ ,, एरण्डतैलप्रयोगः	१५२४
		९४-९५ ,, लशुनक्षीरम्	१५२४-२५
		९६ ,, तैलपञ्चकम्	१५२५
		९७ ,, शिलाजतुप्रयोगः	१५२५
		९८ ,, वाक्ययोगः	१५२५-२६
		९९ ,, स्वेदनम्	१५२६
		१००-१०४ ,, बस्तिर्कर्म	१५२६-२७
		१०५-१०९ ,, नीलिन्याद्यं घृतम्	१५२७-२८
		११०-११३ ,, भोजनम्	१५२८-२९
		११४ पित्तगुल्मे घृतयोगाः	१५२९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
११४-११७ पित्तगुल्मे रोहिण्यादिघृतम्	१२३९	१३-१४ प्रमेहाणां पूर्वस्यानि	१२३९-१४०
११८-१२३ ,, वायुमाणां घृतम्	१२३०	१५-१८ ,, चिकित्साक्रमः	१२४०-१४३
१२२ ,, आमलकायं घृतम्	१२३०	१९-२४ प्रमेहिणः लक्षणानि	१२४३-१४८
१२३-१२५ ,, द्राक्षायं घृतम्	१२३१	२५-२९ कफमेहेषु कतिपययोगः	१२४८-१२५३
१२६-१२७ ,, वासाघृतम्	१२३१-३२	३०-३३ पित्रमेहेषु ,,	१२५३-१२५६
१२८-१३० ,, विरेचनयोगः	१२३२	३४ वातमेहचिकित्सा	१२५६
१३१ ,, अभ्यङ्गाः	१२३३	३५-३७ द्वन्द्वजमाक्षिपानिकमेहचिकित्सा	१२५६
१३२ ,, वस्तयः	१२३३	३८-३९ त्रिकण्टकायं तैलं घृतं यमकच न	१२५६-१२५८
१३३-१३४ ,, अन्नपानानि	१२३३	४० फलत्रिकादिकायः	१२५८
१३५-१३६ गुल्मे अमिसंयुक्तगविधानम्	१२३३-३४	४१-४५ लोभासवः	१२५८-१२६३
१३७ कफगुल्मे वमनम्	१२३४	४६ प्रमेहिणामनुपानानि	१२६३
१३८-१४१ ,, भेदनविधिः	१२३४-३५	४७-५० सन्तर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा	१२६३-१२६८
१४२ ,, रनेहयोगः	१२३५	५१ प्रमेहेऽपतर्पणम्	१२६८-१२७०
१४३-१४६ ,, भक्षितकायं घृतम्	१२३५-३६	५२ वातोलूथनमेहचिकित्सा	१२७०
१४७-१४८ ,, क्षीरपट्टफलकं घृतम्	१२३६-३७	५३ प्रमेहिनिदानसेवननिषेधः	१२७०
१४९-१५१ ,, निश्चकस्नेहः	१२३७	५४ प्रमेहरक्तपित्तयोर्विदोषनिर्णयः	१२७०-१२७३
१५२-१५३ ,, विरेचनयोगः	१२३७-३८	५५ मधुमेदस्य विशेषनिर्णयः	१२७३
१५४-१६० ,, दन्तीहरीतकी	१२३८-३९	५६ प्रमेहाणां साध्यासाध्यविचारः	१२७३
१६१-१६३ ,, आतिदेविकी चिकित्सा	१२३९-४०	५७ कुलजप्रमेहस्यासाध्यत्वम्	१२७३-१२७४
१६४-१६८ ,, अन्नपानम्	१२४०-४१	५८ प्रमेहपिडकाचिकित्सा	१२७४
१६९-१७१ गुल्मस्यासाध्यलक्षणम्	१२४१	५९-६० अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१२७४-१२७९
१७२-१८२ रक्तगुल्मे चिकित्साक्रमः	१२४२-४४		
१८३-१८८ अध्यायोक्तविषयाः	१२४४-४५		

६ प्रमेहचिकित्सितम्

१-३	प्रमेहचिकित्सितोपक्रमः	१२४६
४	प्रमेहस्य निदानम्	१२४६
५-६	संप्राप्तिः	१२४६-४७
७	प्रमेहाणां साध्यासाध्यविभागः	१२४७
८	दोषदृष्ट्यसंग्रहः	१२४८
९	कफप्रमेहाणां लक्षणानि	१२४८
१०	पित्तप्रमेहाणां ,,	१२४८
११	वातप्रमेहाणां ,,	१२४९
१२	संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणम्	१२४९

७ कुष्ठचिकित्सितम्

१-३	कुष्ठचिकित्सितोपक्रमः	१२६५
४-१०	कुष्ठानां निदानम्	१२६६-६७
११-१२	पूर्वरूपम्	१२६७
१३	क्षणादसकुष्ठनामानि	१२६७-६८
१४	कपालकुष्ठस्य लक्षणम्	१२६८
१५	उदुम्बरस्य ,,	१२६८
१६	मण्डलस्य ,,	१२६८
१७	ऋष्यजिह्वस्य ,,	१२६९
१८	पुण्डरीकस्य ,,	१२६९
१९	सिन्धुस्य ,,	१२६९
२०	काकणस्य ,,	१२६९

चिकित्सास्थानम्

१६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
२१ एककुष्ठस्य लक्षणम्	१५७०	कुष्ठे पथ्यमक्षपानम्	१५८५-८६
२१ चर्मकुष्ठस्य	१५७०	॥ लेपयोगः	१५८६
२२ किटिभस्य	१५७०	॥ चित्रकादिपेपः	१५८६
२३ विपादिकायाः	१५७०	॥ मांस्यादिपेपः	१५८७
२३ अलसकस्य	१५७०	॥ त्रप्वादिलेपः	१५८७
२३ दद्रेः	१५७०	॥ कदल्यादिमेदकपानं	
२४ चर्मदलस्य	१५७१	किण्वदिपेपः	१५८७-८८
२५ पानायाः	१५७१	॥ अन्ये लेपाः	१५८८-९०
२५ विस्फोटकानां	१५७१	॥ तैलयोगाः	१५९०-९१
२६ शताक्षयः	१५७१	॥ धेनकरवीरपञ्चवायं तैलग्	१५९१-९२
२६ विविधिकायाः	१५७१	॥ तिलेक्ष्वाकृतैलग्	१५९२
२७ ३० दोषविक्रयवशात् कुष्ठविशेषोत्पत्तिः	१५७१-७२	॥ कनरक्षीरीतैलग्	१५९३-९४
३१ ३२ दोषविक्रयमवेक्ष्य कुष्ठचिकित्सा कार्या	१५७२-७३	सिद्धकुष्ठे लेपयोगाः	१५९४
३३ दोषकुष्ठयोः परस्परबोधकत्वम्	१५७३	कुष्ठे धनपानसाधनार्थं हितानि	
३४-३६ कुष्ठेषु दोषलिङ्गानि	१५७३-७४	तैलानि	१५९४-९५
३७-३८ कुष्ठानां साध्यासाध्यविचारः	१५७४	विपादिकादौ लेपयोगाः	१५९५
३९-४२ कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः	१५७४-७५	मण्डलकुष्ठे लेपो	१५९५-९६
४३ ॥ वसनयोगाः	१५७५-७६	कुष्ठे लेपाः	१५९६
४४-४५ ॥ विरेचनयोगाः	१५७६	॥ एडगजादिपेपः	१५९६
४६ ॥ आस्थापनम्	१५७६	॥ उद्वर्तनयोगः	१५९७
४७ ॥ अनुवासनम्	१५७७	॥ स्नानपानद्रव्याणि	१५९७
४८ ॥ नस्यम्	१५७७	पित्तकुष्ठे प्रलेपनम्	१५९८
४९ ॥ धूमपानम्	१५७७	॥ स्नानम्	१५९८
५०-५३ कुष्ठेषु रक्तमोक्षः	१५७७-७८	कुष्ठे त्रिफलायोगः	१५९९-१६००
५४ ॥ क्षारः	१५७८	॥ तिलपट्टपलकघृतम्	१६००
५५ ॥ विषप्रलेपः	१५७९	॥ महातिलकघृतम्	१६००-०२
५६-५७ ॥ लेपाश्च पूर्व वर्षणविधानम्	१५७९	॥ अननुवर्तनम्	१६०२
५८-५९ ॥ दोषविशेषेण चिकित्सा	१५७९-८०	॥ महाखदिरघृतम्	१६०२-०३
६०-६१ कुष्ठहरयोगाः	१५८०	॥ योगाः	१६०३-०४
६२-६४ कुष्ठहरः पटोलमूलादिकाश्च	१५८०-८१	॥ कुष्ठोद्दालनयोगौ	१६०४
६५-६७ कुष्ठे मुस्तादिचूर्णम्	१५८१-८२	श्वित्रचिकित्सा	१६०४-०७
६८-६९ ॥ त्रिफलादिचूर्णम्	१५८२	श्वित्रस्य नामानि मेदाश्च	१६०७-०८
७०-७२ ॥ गन्धक-सुवर्ण-माक्षिक-पारदानां		॥ साध्यासाध्यलक्षणम्	१६०८
प्रयोगाः	१५८३	॥ निदानम्	१६०८
७३-८१ ॥ आसवयोगाः	१५८३-८५	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६०८-०९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
८ राजयक्ष्मचिकित्सितम्		७८-८१ राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वान्शुलेषु प्रवेद्ययोगाः	
१-२ राजयक्ष्मचिकित्सितोपक्रमः	१६०१	नायनादीनि च	१६११-१६१२
३-१२ राजयक्ष्मण आयुत्पत्तिः	१६१०-११	॥ शिरःशूलानिषु अन्य-	
१३ ॥ कारणचतुष्टयम्	१६१२	कर्माणि	१६२७-१६२८
१४-१९ सादृश्यप्रभवस्य राजयक्ष्मणो		८७-८८ ॥ नृदुःशोषनम्	१६२८-१६२९
निदानसंप्राप्तिलक्षणानि	१६१२-१३	८९-९६ ॥ सिद्धयोगाः	१६२९-१६३०
२०-२३ वेगसंचारणजस्य राजयक्ष्मणो निदान-		९७-१०० ॥ दशमूलायं घृतम्	१६३०
संप्राप्तिलक्षणानि	१६१३-१४	९९-१०२ ॥ निद्रघृतयोगाः	१६३०-१६३१
२४-२७ धातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदान-		१०३-१०४ ॥ निरोपलादिचूर्णम्	१६३१
संप्राप्तिलक्षणानि	१६१४	१०५ ॥ हस्तभारान्नदाहचिकित्सा	१६३१
२८-३२ विषमाहारजस्य राजयक्ष्मणो निदान-		१०६-११० ॥ दुग्धालभ दिघृतम्	१६३१
संप्राप्तिलक्षणानि	१६१४-१५	१११-११३ ॥ जीवन्त्यादिघृतम्	१६३१-१६३२
३३-३७ राजयक्ष्मणः पूर्वरूपाणि	१६१५-१६	११४-११५ ॥ बलादिघृतं क्षीरं च	१६३२
३८-४० राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	१६१६-१७	११६ ॥ भक्षम्	१६३२
४१-४२ राजयक्ष्मणो विड्बलं हि वलम्	१६१७	११७ ॥ शमनीयो विधिः	१६३२
४३-४६ एकादशव्याधीनां संघातो हि		११८-१२१ ॥ कफप्रवेकचिकित्सा	१६३३-१६३४
राजयक्ष्मा	१६१७-१८	१२२ ॥ छर्दः चिकित्सा	१६३४
४७ राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्वविचारः	१६१८	१२२-१२६ ॥ अतिसारचिकित्सा	१६३४-१६३५
४८-५० प्रतिश्यायाद्राजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते	१६१८-१९	१२७ ॥ जम्बूवादिचूर्णम्	१६३५
५१ कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्	१६१९	१२८-१३२ ॥ खड्यूषयोगाः	१६३५-१६३६
५२ राजयक्ष्मणस्त्रीणि रूपाणि	१६१९	१३३ ॥ अनुपानयोगाः	१६३६
५३-५५ राजयक्ष्मणः स्वरमेदलक्षणम्	१६१९-२०	१३४-१४० ॥ अरोचकचिकित्सा	१६३६-१६३८
५६ ॥ पार्श्वशूललक्षणम्	१६२०	१४०-१४४ ॥ यमानीषाडचूर्णम्	१६३८-१६३९
५६ ॥ शिरःशूललक्षणम्	१६२०	१४५-१४८ ॥ तालीमाद्यं चूर्णं	
५७-५८ ॥ कण्ठारसरक्तकफप्रवृत्तौ हेतुः	१६२०	गुटिका च	१६३९
५९ ॥ श्वासलक्षणं अतिसार-		१४९-१६३ क्षीणमांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि	१६४३
लक्षणम् च	१६२१	१६४-१६६ राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मद्यानि	१६४३
६०-६१ ॥ अरुचिलक्षणम्	१६२१	१६७-१६८ ॥ बृंहणयोगाः	१६४३
६२ ॥ छर्देलक्षणम्	१६२१	१६९ ॥ पञ्चकोलादिघृतम्	१६४४
६३ राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वम्	१६२१-२२	१७० ॥ रास्नादिघृतम्	१६४४
६३-६४ राजयक्ष्मणि आवस्थिकी चिकित्सा कार्या	१६२२	१७१-१७२ ॥ बृंहणयोगः	१६४५
६५-७० ॥ पीनसचिकित्सा	१६२२-२३	१७३-१७४ ॥ अवगाहनम्	१६४५
७१-७६ ॥ शिरःपार्श्वान्शुलेषु		१७५-१७८ ॥ उत्सादनं स्नानं च	१६४५-१६४६
स्वेदविधिः	१६२३-२४	१७९-१८३ ॥ भक्षणम्	१६४६-१६४७
७७ ॥ लेपादि	१६२४	१८४-१८८ ॥ प्रशस्तो विहारः	१६४७-१६४८

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१८९. रात्रिदक्षिण वैदिकी इष्टिः	१६४८	५७-५८ उन्मदे द्विग्वदिधृतम्	१६६९
१९०-१९१ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६४८-४९	५९-६३ " पुराणघटम्	१६६९-७०
		६३ " नस्यान्नयोगः	१६७०
		६४ " शिरीषादिनस्य अञ्जनम् च	१६७०
		६५ " व्योषादि " " "	१६७१
१-३ उन्मादचिकित्सितोपक्रमः	१६४९	६६ " अपाङ्गादिवर्तिः	१६७१
४ उन्मादस्य सामान्यनिदानम्	१६५०	६७ " मरिचयोगः	१६७१
५ " निरासिः	१६५०	६८ " सिद्धार्थकादिअगदः	१६७२
६-७ " सामान्यलक्षणम्	१६५०-५१	७३-७७ पैत्तिकोन्मादचिकित्सा	१६७३
८ उन्मादवृत्तपत्तिः	१६५१	७८ सन्मादे ब्रह्मणम्	१६७३
९-१० वातोन्मादस्य निदानलक्षणे	१६५१-५२	७९-८५ " त्रासनादि	१६७४-७५
११-१२ पित्तोन्मादस्य "	१६५२	८६ कामादिजोन्मादचिकित्सा	१६७५
१३-१४ कफोन्मादस्य "	१६५३	८७-९६ भूतोन्मादचिकित्सा	१६७६-७८
१५ त्रिदोषोन्मादस्य "	१६५३	९७ सुक्तोन्मादलक्षणम्	१६७८
१६ आपन्मोन्मादस्य निदानम्	१६५४	९८ अव्यायोक्तार्थसंग्रहः	१६७८
१७ भूतोन्मादस्य सामान्यलक्षणम्	१६५४		
१८-१९ देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विशन्ति	१६५४-५५		
२० देवोन्मतस्य लक्षणम्	१६५५	१० अपस्मारचिकित्सितम्	
२० सुवोन्मतस्य "	१६५५	१२ अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः	१६७९
२० पितृभिन्नोन्मतस्य "	१६५५	३ अपस्मारनिवृत्तिः	१६७९
२० मन्त्रवोन्मतस्य "	१६५६	४-५ अपस्मारस्य संप्राप्तिः	१६७९
२० यक्षोन्मतस्य "	१६५६	६-८ " सामान्यरूपम्	१६८०
२० राक्षसोन्मतस्य "	१६५७	८ " भेदाः	१६८०
२० त्रयशोन्मतस्य "	१६५७	९-११ " वातजादिभेदेन लक्षणानि	१६८०-८१
२० पिशाचोन्मतस्य "	१६५७-५८	१२ " असाध्यलक्षणम्	१६८१
२१ यादसो यस्मिंश्च काले देवादयः अभिवर्षयन्ति	१६५८-६०	१३ " वेगकालः	१६८१-८२
२२ उन्मादस्य साध्यलक्षणानि	१६६०-६१	१४-१६ अपस्मारे चिकित्साक्रमः	१६८२
२३-२३ उन्मादस्य चिकित्साक्रमः	१६६१-६४	१७ " पञ्चगव्यं घृतम्	१६८२
२३-२४ द्विग्वदिधृतम्	१६६४	१८-२४ " महापञ्चगव्यं घृतम्	१६८३-८४
२५-४२ सन्मादे कल्याणकं घृतम्	१६६४-६६	२५-२६ " कतिपयसिद्धघृतानि	१६८४
४२-४४ " महाकल्याणकं घृतम्	१६६६	२७ " वचायं घृतम्	१६८५
४५-४८ " महापैशाचिकं घृतम्	१६६६-६७	२८ " जीवनीयथमकम्	१६८५
४९-५१ " लघुनायं घृतम्	१६६७	२९-३१ " अन्ये घृतयोगाः	१६८५
५२-५६ " " " अपरम्	१६६८	३२ " अभ्यङ्गार्थं सिद्धतैलानि	१६८६
		३४-३६ " पलङ्कषायं तैलम्	१६८६

विषयः		पृष्ठ'ङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः	
३७-३८	अपस्मारनाशकाः प्रदेहधूपाः	१६८७	८२-८७	उरःक्षते मेन्धवादिचूर्णम्	१७३५
३९-४०	अपस्मारे उत्सादनम्	१६८७	८८-९०	,, पाटवः	१७५४
४१-४२	,, नस्यानि	१६८८-८९	९१-९२	,, नागबलादिनीमाः	१७५४
४६-४७	,, अजानि	१६८९	९३-९४	,, पथ्यम्	१७५४
४८-४९	,, मुक्ताद्या वर्तिः	१६८९	९५	उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिहरणाय	१७५४
५०-५२	,, श्वपित्तजनधूपनयोगः च	१६९०	९६-९७	अध्यायोक्तविषयाः	१७५६
५३	,, आग्नवनुवन्यचिकित्सा	१६९०			
५४-६३	अतत्त्वभिनिवेशस्य निदानलिङ्ग-				

चिकित्साः १६९१-९३

६४-६५	अपस्मार रसायनयोगाः	१६९३
६६	येभ्यो अपस्मारी रक्ष्यः	१६९३
६७-६८	अध्यायोक्तार्थसंप्रदहः	१६९४

११ उरःक्षतचिकित्सितम्

१३	क्षतक्षीगच्चिकित्सितोपक्रमः	१६९४-९५
४८	क्षतक्षीगस्य निदानम्	१६९५-९६
९-११	,, लक्षणम्	१६९६
१२	,, पूर्वरूपम्	१६९७
१३	,, विशेषलक्षणम्	१६९७
१४	,, साध्यासाध्यविचारः	१६९७
१५-१७	उरःक्षते लाक्षादिप्रयोगाः	१६९७-९८
१८-१९	,, इक्ष्वालिकादिक्षीरम्	१६९८
२०	मधुकादिप्रयोगः	१६९९
२१-२४	एलादिगुटिका	१६९९-१७००
२५-२६	उरःक्षते रक्तातेसारप्रवृत्तौ कतिपययोगाः	१७००
२७	मूढवाते योगः	१७००
२८-३२	उरःक्षते कतिपययोगाः	१७००-०१
३३	,, वण्ड्याहादिघृतम्	१७०२
३४	,, कैलादिघृतम्	१७०२
३५-४३	,, अमृतप्राशघृतम्	१७०२-०४
४४-४७	,, श्वदंष्ट्रादिघृतम्	१७०४-०५
४८-४९	,, मधुकादिघृतम्	१७०५
५०-७७	,, सर्पिर्गुडयोगाः	१७०५-११
७८-८०	,, आवस्थिकी चिकित्सा	१७११-१२
८१-८८	क्षीणे अन्नपानम्	१७१२-१३

१२ श्वयथुचिकित्सितम्

१०	श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः	१७५५
११	निजस्य श्वयथोर्निदानम्	१७५५-५६
१२	आगन्तुजस्य ,,	१७५५
१३	श्वयथौ संप्राप्तिः	१७५६-१९
१४	,, पूर्वरूपम्	१७५९
१४-१६	,, सामान्यलक्षणम्	१७५९-६०
१६-१९	वातजस्य श्वयथोलिङ्गम्	१७६०
२०	पित्तजस्य ,,	१७६०
२१	कफजस्य ,,	१७६०-६१
२२	श्वयथोः साध्यासाध्यलक्षणम्	१७६१
२३	,, चिकित्साक्रमः	१७६२
२४	श्वयथौ वर्जनीयानि	१७६३
२५-२८	,, कतिपययोगाः	१७६३
२९-३१	,, हरीतक्यादिप्रयोगः	१७६३-६४
३२-३३	,, वातजे शोथे योगाः	१७६४
३४-३८	,, दन्त्यादिक्षीरम्	१७६४
३९-४०	,, अन्ययोगाः	१७६४-६६
४१-४२	,, गण्डीराद्यरिष्टः	१७६६
४३-४६	,, अष्टगतोरिष्टः	१७६७
४७-४८	,, पुनर्नवाद्यरिष्टः	१७६७-६९
४९	,, फलत्रिकाद्यरिष्टः	१७६९-७०
	,, कतिपययोगाः	१७७०
	,, क्षारगुटिका	१७७०-७१
	,, गुडाद्रंकप्रयोगः	१७७१-७२
	,, शिलाजतुप्रयोगः	१७७३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५०-५२ श्वयशौ कंमहनीतडी	१७३२-३३	१०२ अभिघातजं विषजं च शोथं	
५३-५४ ,, पटेलमूलादिकायः	१७३३-३४	चिकित्सा	१७३९-४०
५५-५९ ,, चित्रकादिद्वयम्	१७३४-३५	१०३ अध्यायोक्तविषयसंग्रहः	१७४०
६०-६३ ,, अक्षयानम	१७३५-३६		
६४ ,, कृता अन्यजगद्विदादयः	१७३७		
६५-६७ ,, शैलेयादिद्वयम्	१७३७-३८		
६८ पैत्तिकशोथे चिकित्सा	१७३८	१-२ उदरचिकित्सितोपक्रमः	१७४०
६९ ,, स्नानानुत्पन्ने	१७३८	३-८ उदरविषयेऽभिवेगस्यात्रेयं	
७० श्लैष्मिकशोथे प्रलेपपरिषेकानु-		प्रति प्रश्नाः	१७४१-४२
लेपनानि	१७३९	९-११ उदराणां संप्राप्तिः	१७४२
७१-७३ ,, सामान्यलोगाः	१७३९	१२-१५ ,, निदानम्	१७४३
७४-७५ शिरःशोथलक्षणम्	१७४०	१६-१९ ,, स्वरूपम्	१७४३-४४
७६ शालूकलक्षणम्	१७४०	२०-२२ शोथजानामुदराणां सामान्य-	
७७ विडालिकाया लक्षणम्	१७४०-४१	संप्राप्तिः	१७४४-४५
७८ तालुविद्रवः ,,	१७४१	२३-२५ वातोदरस्य निशानसंप्राप्तिलक्षणानि	१७४५-४६
७९ उपजिह्विकाया ,,	१७४१	२६-२८ पित्तोदरस्य ,,	१७४६-४७
८० अधिजिह्विकाया ,,	१७४१	२९-३१ कफोदरस्य ,,	१७४८-४९
८१ उपकुशस्य ,,	१७४१	३२-३४ सन्निपातोदरस्य ,,	१७४९
८२ दन्तविद्रवः ,,	१७४१	३५-३८ ग्रीहोदरस्य ,,	१७४९-५०
८३ गलगण्डगण्डमालयोः ,,	१७४२	३९-४१ बन्धगुहोदरस्य	१७५०-५१
८४ पूर्वोक्तोदराणां सान्ध्यचिकित्सा	१७४२	४२-४४ छिद्रोदरस्य ,,	१७५१-५२
८५-८६ ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च	१७४२-४४	४५-४९ जलोदरस्य ,,	१७५३-५४
८७ अर्बुदचिकित्सातिवेगः	१७४४	५०-५४ उदराणां साध्यासाध्यविचारः	१७५५
८८ अलज्या लक्षणम्	१७४५	५५-५८ अजातोदकलक्षणम्	१७५७-५८
८९ अक्षतस्य ,,	१७४५	५९-६७ वातोदरं चिकित्साविधिः	१७५८-५९
९०-९० विदारिकाया ,,	१७४५	६८-७१ पित्तोदरे ,,	१७६०-७१
९० विस्फोटकानां ,,	१७४५-४६	७२-७३ कफोदरे ,,	१७७१
९१ वक्ष्याया ,,	१७४६	७४ सन्निपातोदरे ,,	१७७१-७२
९२ रोमान्तिकाया ,,	१७४६	७५-७८ ग्रीहोदरे ,,	१७७२-७३
९३ मसूरिकाया ,,	१७४६	७९ ,, पिप्पल्यादिचूर्णम्	१७७३
९४-९५ ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्सिते	१७४७	८० ,, विडङ्गादिक्षारः	१७७३
९६-९७ भगन्दरस्य ,,	१७४७-४८	८१-८२ ,, रोहितकलतासन्धानम्	१७७३-७४
९८ श्लीपदस्य ,,	१७४८	८३-८६ ,, रोहितकषुतम्	१७७४
९९-१०० जालगर्दभस्य ,,	१७४९	८७ पैत्तिके ग्रीहोदरे चिकित्सा	१७७५
१०१ अनुक्तशोथसंग्रहः	१७४९	८८ यकृदाल्पुदरे चिकित्सा	१७७५
		८९-९० बद्धगुहोदरं चिकित्साविधिः	१७७५
		९१-९२ छिद्रोदरे ,,	१७७६

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
१३-१४ चिकित्साविधिः जलोदरे	१७७६	१४ अर्शश्चिकित्सितम्	
१४-१५ उदरेषु कृष्णानम्	१७७७	१-२ अर्शश्चिकित्सितोपक्रमः	१७७८
१५-१७० ,, वर्जनीधानि	१७७७-७८	३-४ अर्शविषये आदेशः प्रथमः	१७७८
१७०-१७६ ,, तद्विधानम्	१७७८-७९	प्रथमः	१७७८
१७७-१७८ ,, क्षीरविधानम्	१७७९-८०	५ अर्शानां द्विविधो भेदः	१७७९
१७८-१९० ,, प्रदेहपरिषेकादि	१७८०	६ सत्त्वानामर्शानां विधानम्	१७८१
१९१ ,, घृतयोगः	१७८०	७ अर्शानामुपचिन्तनम्	१७८१
१९२-१९४ ,, पञ्चकोलघृतम्	१७८१	८ अर्शानाध्यायनम्	१७८२
१९५ ,, नागघृतम्	१७८१	९ सत्त्वानामर्शानां रूपानि	१७८२-८३
१९६ ,, चित्रकघृतम्	१७८१	१० अर्शेषां सामान्यो हेतुः	१७८३-८४
१९७ ,, यवाद्यं घृतम्	१७८१	११ अर्शसामान्यतयाः	१७८३-८४
१९८ ,, विन्चनम्	१७८१	१२ वातोत्पन्नानामर्शानां रूपानि	१७८४-८५
१९९-२०३ ,, पटोलाद्यं चूर्णम्	१७८२-८३	१३ ,, हेतुः	१७८५
२०४-२०८ ,, नारायणचूर्णम्	१७८३-८४	१४ पिक्तोत्पन्नानामर्शानां रूपानि	१७८५-८६
२०९-२१६ ,, हृष्याद्यं चूर्णम्	१७८४-८६	१५ ,, हेतुः	१७८६
२१७ ,, नीलिन्याद्यं चूर्णम्	१७८६	१६ श्लेष्मोत्पन्नानामर्शानां रूपानि	१७८६-८७
२१८-२४५ ,, कृतिपयघृतयोगाः	१७८६-८८	१७ ,, हेतुः	१७८७
२४६-२५० ,, कृतिपययोगाः	१७८८-८९	१८ दन्तजनानां विदोषजनानां चार्शानां हेतुर्लक्षणं च	१७८७
२५१-२५३ ,, अनयोमृच्छागक्षीर-क्षीरकी- क्षिलाजतु-गुग्गुलु-शृङ्गवेरणां प्रयोगाः	१७८९-९०	१९ अर्शानां पूर्वरूपानि	१७८८
२५४-२५६ वातोदरे नैलानि	१७९०	२० ,, सर्वदोषप्रजत्वम्	१७८८-८९
२५७ कफोदरे अग्निप्रयोगाः	१७९०	२१ ,, साध्यासाध्यविचारः	१७८९-९०
२५८-२६४ ,, क्षारयोगाः	१७९१-९२	२२ ,, उपक्षणे वस्तुगुदोदरसंभवः	१७९०
२६५-२६६ उदरे यवागूयोगः	१७९२	२३ ,, चतुर्विधचिकित्सितम्	१७९०
२६७-२६८ ,, शाकम्	१७९२-९३	२४ अस्त्रक्षारादिकवैषणो विभ्रमे	
२६९-२७१ ,, क्षारतैलम्	१७९३	वहवोऽनर्थाः	१७९०-९६
२७२ ,, एण्डतैलम्	१७९४	२५ शुष्कप्रस्राविभेदेनार्शानां द्विविधो भेदः	१७९६
२७३-२७४ ,, वस्तयः	१७९४	२६ शुष्कार्शःसु स्नेहाभ्यङ्गपूर्वक- स्वेदनम्	१७९६-९७
२७५-२८३ ,, विषप्रयोगः	१७९४-९६	२७ ,, अवगाहविधानम्	१७९८
२८४-२८८ बहुक्षतान्त्रयोः सस्त्रकर्म	१७९६-९७	२८ ,, धूपनम्	१७९८
२८९-२९२ जलोदरे	१७९७-९९	२९ ,, चूर्णैश्चादिधूपनम्	१७९९
२९३-२९४ उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वम्	१७९९	३० ,, तुलुवादिधूपनम्	१७९९
२९५-२९६ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१७९९-१८००	३१ ,, प्रोषणयोगाः	१८०९

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
५४०-५६ शुष्कार्शसु पिप्पल्यादिप्रलेपः	१८२०	१९५ रक्ताशसि पाठाद्यं चूर्णम्	१८४९
५५०-५८ ,, अर्कक्षीरादिप्रलेपः	१८२०	१९६ ,, दाढ्यादिचूर्णम्	१८५०
५९-६१ ,, रक्तलावणम्	१८२१	१९६ रक्तातिप्रवृत्तौ घृतविधानम्	१८५०
६२-६४ ,, त्र्युषणादिचूर्णम्	१८२१-२२	१९७ ,, कुटजफलाद्यं घृतम्	१८५०
६५-७० ,, कतिपययोगाः	१८२२-२३	१९८ ,, अन्यौ घृतयोगो	१८५०
७१-७५ ,, तक्रारिष्टः	१८२३-२४	१९९-२०३ ,, पेयायोगाः	१८५०-५१
७६-८८ ,, तक्रप्रयोगविधानम्	१८२४-२५	२०३ ,, पलाण्डुप्रयोगः	१८५१
८९-९५ शुष्कार्शसामञ्जपानविधानम्	१८२५-२९	२०४-२११ ,, प्रशमना औषधयोगाः	१८५२-५३
९६-१०२ गाढशक्तामर्शसां चिकित्साक्रमः	१८२९-३०	२१२-२१३ ,, वाह्योपचाराः	१८५३-५४
१०३ ,, मलवातानुलोमना योगाः	१८३०	२१४ ,, परिषेचनयोगाः	१८५४
१०४-१०६ ,, पिप्पल्यादिघृतम्	१८३०-३१	२१५-२२३ ,, अवगाहनयोगाः	१८५४-५६
१०७-११० ,, चव्यादिघृतम्	१८३१-३२	२२४-२२९ रक्ताशसि पिच्छावास्तिः	१८५६-५७
११०-११२ ,, नागरादिघृतम्	१८३२	२३०-२३३ ,, ह्रीबेरादिघृतम्	१८५७-५८
११३-११८ ,, पिप्पल्यादिघृतमपरम्	१८३२-३३	२३४-२४२ ,, सुनिषण्णकवाङ्मेरीघृतम्	१८५८-६०
११९-१२० ,, हरीतकीयोगः	१८३३-३४	२४३-२४८ अर्शसु सामान्यचिकित्सा	१८६०-६१
१२१-१२९ गाढशक्तामर्शसु अञ्जपानविधिः	१८३४-३५	२४९-२५५ अध्यायोक्तार्थसंग्रहः	१८६१-६३
१३०-१३४ शुष्कार्शसु अनुवासनानि	१८३५-३६		
१३५-१३६ ,, प्रलेपनम्	१८३६-३७		
१३७ ,, निरुहवस्तिः	१८३७		
१३८-१४३ ,, अभयारिष्टः	१८३७-३८		
१४४-१४७ ,, दन्त्यरिष्टः	१८३८-३९		
१४८-१५२ ,, कलारिष्टः	१८३९-४०		
१५३-१५७ ,, द्वितीयः कलारिष्टः	१८४०-४१		
१५८-१६८ ,, कृतकारिष्टः	१८४१-४३		
१६९ ,, गुदशौचम्	१८४३		
१७०-१७२ रक्ताशसि वातानुबन्धलक्षणानि	१८४४		
१७३-१७४ ,, कफानुबन्धलक्षणानि	१८४४		
१७५-१७६ ,, दोषानुबन्धविशेषाच्चिकित्सा	१८४५		
	विशेषः		
१७७-१७९ आदौ दुष्टरक्तनिग्रहे दोषाः	१८४५-४६		
१८०-१८४ रक्ताशसि चिकित्साक्रमः	१८४६-४७		
१८५ रक्ताशसि प्रशमना औषधयोगाः	१८४७		
१८६ रक्ताशसि चन्दनादिकाथः	१८४७		
१८६ ,, दाढ्यादिकाथः	१८४७		
१८७ ,, अतिविषादिचूर्णम्	१८४७		
१८८-१९० ,, कुटजादिरसक्रिया	१८४८		
१९१-१९४ ,, अन्ये योगाः	१८४८-४९		

१५ ग्रहणीचिकित्सितम्	
१-२	ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः १८६३
३-५	अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म १८६३
६-११	अन्नपरिपाकक्रमः १८६४-६५
१२	अन्नस्येन्द्रियपोषकत्वम् १८६५
१३-१५	भौतिकधात्वमीनां कर्म १८६५-६६
१६-१७	रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातुपोषणक्रमः १८६६-६७
१८-१९	सप्तधातूनां क्रियानि १८६७
२०-२१	वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वम् १८६७-६८
२२-२६	रक्तादिधातूपत्तिविषये अग्निवेशस्य कतिपये प्रश्नाः १८६८-६९
२७-३५	तन्नात्रेयस्य समाधानम् १८६९-७१
३६	रसस्य सर्वदेहव्यापकत्वम् १८७१
३७	शरीरेकदेशे रोगोपत्तौ हेतुः १८७१
३८-४१	जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं सत्पालनोपदेशश्च १८७१-७२
४२-४४	जाठराग्नेर्दुष्टिहेतवः १८७२-७३
४५-४६	अन्नविषस्य लिङ्गानि १८७३

१५ ग्रहणीचिकित्सितम्

१-२	ग्रहणीचिकित्सितोपक्रमः	१८६३
३-५	अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म	१८६३
६-११	अञ्जपरिपाकक्रमः	१८६४-६५
१२	अन्नस्येन्द्रियपोषकत्वम्	१८६५
१३-१५	भौतिकधात्वमीनां कर्म	१८६५-६६
१६-१७	रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातुपोषणक्रमः	१८६६-६७
१८-१९	सप्तधातूनां क्रियानि	१८६७
२०-२१	वृष्यादीनामाशुबलपोषकत्वम्	१८६७-६८
२२-२६	रक्तादिधातुत्पत्तिविषये अभिवेशस्य कतिपये प्रश्नाः	१८६८-६९
२७-३५	तत्रात्रेयस्य समाधानम्	१८६९-७१
३६	रसस्य सर्वदेहव्यापकत्वम्	१८७१
३७	शरीरकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः	१८७१
३८-४१	जाठराग्नेः श्रेष्ठत्वं रक्त्यालनोपदेशश्च	१८७१-७२
४२-४४	जाठराग्नेर्दुष्टहेतवः	१८७२-७३
४५-४६	अञ्जविषस्य लिङ्गानि	१८७३

विषयः	पृष्ठाङ्कः	विषयः	पृष्ठाङ्कः
४७-४९	पित्तादिदोषसंसृष्टस्य तस्य लिङ्गानि १८७३-७४	१३७-१४०	पित्तप्रहण्यां रित्युक्तं चूर्णम् १८९४
५०	विषम-तीक्ष्णान्योः कर्म १८७४	१४१	श्लेष्मप्रहण्याचिकित्साक्रमः १८९५
५१	समाग्रेः दुर्बलाग्रे च कर्म १८७४	१४२-१४३	कफप्रहण्यां पलायनविधानम् १८९६
५२-५४	प्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणम् १८७५	१४४-१४५	„ प्रक्षयानम् १८९७
५५	„ पूर्वरूपम् १८७५	१४६-१४७	„ मधूदुग्धाशयः १८९८-९९
५६-५७	प्रहण्याः स्थानं कर्म च १८७५-७६	१४८-१४९	„ मधूदुग्धाशयः १८९९-१९००
५८	प्रहणीरोगस्य भेदाः १८७६	१५०-१५१	„ दुग्धलाभाशयः १८९९-१९००
५९-६४	वातप्रहणीगदस्य निदानलक्षणे १८७६-७७	१५२-१५३	„ गूढाशयः १८९९
६५-६६	पित्तप्रहणीगदस्य „ १८७७-७८	१५४-१५५	„ पिण्डाशयः १८९९
६७-७०	कफप्रहणीगदस्य „ १८७८-७९	१५६-१५७	„ मध्विष्टः १८९९-१९००
७१	विषमगन्धादीनां प्रहणीरोगेऽन्तर्भावः १८७९	१५८-१५९	„ पिप्पल्याद्यं चूर्णम् १९००-०१
७२	साक्षिपातिकप्रहणीगदस्य निदान- लक्षणे १८७९	१६०-१६१	„ क्षारघृतम् १९०१
७३-७६	आमप्रहण्याचिकित्सा १८७९-८०	१६२-१६३	„ क्षारयोगः १९०२
७७-८१	वातप्रहण्याचिकित्सा १८८०-८१	१६४-१६५	„ भक्ष्यकालादिकारः १९०२-०३
८२-८६	वातप्रहण्यां दशमूलाद्यं घृतम् १८८१-८२	१६६-१६७	„ दुग्धलाभाः १९०३
८७	„ त्र्युषणाद्यं „ १८८२	१६८	„ भूनिम्बाः १९०३
८८-९३	„ पञ्चमूलाद्यं „ १८८३-८४	१६९-१७०	„ हरिद्रादिक्षारः १९०३
९३-९४	आमपक्वयोर्भल्योर्लक्षणम् १८८४	१७१-१७२	„ क्षारगुटिका १९०४
९५-९७	वातप्रहण्यां चित्रकादिगुटिका १८८४-८५	१७३-१७४	„ वत्सकादिभोगः १९०४-०५
९८-१००	„ कतिपययोगाः १८८५-८६	१७५-१७६	„ त्रिकलादिक्षारः १९०५-०६
१०१-१०२	„ कालिकादिचूर्णम् १८८६	१७७-१७८	साक्षिपातिकप्रहण्याचिकित्साक्रमः १९०६
१०२	„ पथ्यादिचूर्णम् १८८६	१७९-१८०	प्रहणीदोषभेदस्य संकल्प्य कथनम् १९०७
१०३-१०४	„ अभयादिकायः चूर्णं च १८८६-८७	१८१-१८२	प्रहण्यामास्रिकी चिकित्सा १९०७-०८
१०५-१०७	„ पिप्पल्याद्यं चूर्णम् १८८७	२०६-२०७	हेतुविशेषान्मन्त्रेऽसौ चिकित्सा १९०९-१०
१०८-११०	„ नरचाय „ १८८७-८८	२०९-२११	अशस्य सम्यगयोगस्य मिजनकत्वम् १९१०-११
१११-११२	„ पाडवः १८८८	२१२-२१३	अत्यग्रेः निदानं लिङ्गं १९१२-१३
११२-११४	„ यवागूः १८८८-८९	२१४-२१५	चिकित्सा च १९१२-१३
११५-११६	„ मांसरसः १८८९	२१७-२१८	समाग्रेगुणाः १९१५
११७-१२१	„ तक्रविधानम् १८८९-९०	२१९-२२०	समविषमाध्ययनानां लक्षणम् १९१५-१६
१२२-१२४	पित्तप्रहण्याचिकित्साक्रमः १८९०-९१	२२१-२२२	प्रातराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वम् १९१६-१७
१२५-१२८	पित्तप्रहण्यां चन्दनाद्यं घृतम् १८९१-९२	२२३-२२४	नैशे आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजन- निषेधः १९१७
१२९-१३१	„ नागराद्यं चूर्णम् १८९२	२२५-२२६	अध्यायोक्तार्थसंग्रहः १९१७-१८
१३२-१३३	„ भूनिम्बाद्यं „ १८९२	२२७-२२८	
१३४-१३६	„ वचाद्यं „ १८९३		

श्रीः चरकसंहिता शारीरस्थानम्।

श्री
चरकसंहिता
शारीरस्थान

श्री
चरकसंहिता
शारीरस्थान

The
Carakasamhita
SARIRASTHANA
(The Section on the
Human Embodiment.)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेले। अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

कतिधापुरुषीयाध्यायोपक्रमः —

अथातः कतिधापुरुषीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहीथी अब आगे, 'कतिधापुरुषीयम् शारीरम्' 'कतिधापुरुषीयशारीर' नामना अध्यायनुं 'कतिधापुरुषीयशारीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on the Human Embodiment entitled "Into how many categories is man divided?"

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषादीनधिकृत्यामिवेशस्य प्रश्नाः—

कतिधा पुरुषो धीमन्! धातुमेदेन भिद्यते ।

पुरुषः कारणं कस्मात्, प्रभवः पुरुषस्य कः ॥३॥

धीमन् हे बुद्धिमान हे बुद्धिमान, धातुमेदेन धातुना लेखी धातुके मेदसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, कतिधा उहेले प्रकारे कितने प्रकारसे, भिद्यते भिन्न थाय छे? भिन्न होता है?, कस्मात् क्या हेतुथी किस हेतुसे, पुरुषः पुरुषने पुरुषको, कारणम् कारण उहेलामा आवे छे? कारण कहा जाता है?, पुरुषस्य पुरुषनुं पुरुषका, प्रभवः उत्पत्तिकारण उत्पत्तिकारण, कः कः छे कौन है? ॥३॥

3. (Agnivesa asked the wise sage—)
"O, wise one! into how many categories is man divided in view of the diversity of the elements (that compose him)? Wherefore is he said to be the cause? What is his origin?"

किमज्ञो ज्ञः, स नित्यः किं किमनित्यो निदर्शितः ।
प्रकृतिः का, विकाराः के, किं लिङ्गं पुरुषस्य च ॥४॥

सः ते पुरुष वह पुरुष, किम् शुं क्या, अज्ञः ज्ञान-
रहित छे ज्ञानरहित है, ज्ञः के ज्ञानी छे? अथवा ज्ञानी
है?, किम् ते शुं वह क्या, नित्यः नित्य छे नित्य है,
किम् अनित्यः के शुं तेने अनित्य अथवा वह क्या अनित्य,
निर्दिशितः अतावतामां आये छे? बताया गया है?,
पुरुषस्य पुरुषनी पुरुषकी, प्रकृतिः का प्रकृति थी छे?
प्रकृति क्या है?, विकाराः के विकारे। क्या क्या छे?
विकार कौनसे हैं?, लिङ्गम् च अने पुरुषनुं वक्ष्ये और
पुरुषका लक्षण, किम् शुं छे? क्या है? ॥ ४ ॥

4. Is he ignorant or endowed with
knowledge? Is he shown to be eternal
or non-eternal? What is Prakriti (the
primal matter)? What are the modifi-
cations? What is the mark of Purusha
(the man)?

निष्क्रियं च स्वतन्त्रं च वशिनं सर्वगं विभुम् ।
वदन्त्यात्मानमात्मज्ञाः क्षेत्रज्ञं साक्षिणं तथा ॥ ५ ॥

आत्मज्ञाः आत्मज्ञानी होके आत्मज्ञानी लोग,
आत्मानम् आत्माने आत्माको, निष्क्रियम् च क्रियारहित
निष्क्रिय, स्वतन्त्रम् च स्वतन्त्र स्वतन्त्र, वशिनम् वश
राखनार वशी, सर्वगम् सर्वगत सर्वगत, विभुम् व्यापक
व्यापक, क्षेत्रज्ञम् क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ, तथा तथा तथा,
साक्षिणम् साक्षी साक्षी, वदन्ति कहे छे कहते हैं ॥ ५ ॥

5. The knowers of the self declare
the spirit to be non-active, free, en-
dowed with lordship, all-pervading,
infinite, the knower of the field and
the witness likewise.

निष्क्रियस्य क्रिया तस्य भगवन् ! विद्यते कथम् ।
स्वतन्त्रश्चेदनिष्टासु कथं योनिषु जायते ॥ ६ ॥

भगवन् हे भगवान हे भगवन्, तस्य ते उस,
निष्क्रियस्य निष्क्रिय आत्मान्नी निष्क्रिय आत्माकी, क्रिया
क्रिया क्रिया, कथम् केवी रीते किस प्रकार, विद्यते

होय छे? होती है?, स्वतन्त्रः चेत् ओ ते स्वतन्त्र होय
तो। यदि वह स्वतन्त्र है तो, अनिष्टासु अनिष्ट अप्रिय,
योनिषु योनिओमां योनियोमें, कथम् शा भाटे क्यों,
जायते उपज थाय छे? उत्पन्न होता है? ॥ ६ ॥

6. O, worshipful one! if the spirit
is thus non-active, how, then, is acti-
vity predicated of him? And if it
is free, how is it that it is born of
undesirable wombs?

वशी यद्यसुखैः कस्माद्भावैराक्रम्यते बलात् ।
सर्वाः सर्वगतत्वाच्च वेदनाः किं न वेत्ति सः ॥ ७ ॥

यदि ओ यदि, वशी ते स्वतन्त्र होय तो। वह स्व-
तन्त्र है तो, कस्मात् केम क्यों, असुखैः दुःखदुःख-
कर, भावैः भावोथी भावोंसे, बलात् अलात्कारे बलात्,
आक्रम्यते आक्रान्त थाय छे? आक्रान्त होता है?, सः
च अने ते और वह, सर्वगतत्वाच्च सर्वगत होय
छता पणु सर्वगत है तो मी, सर्वाः सर्व सब, वेदनाः
वेदनाओने वेदनाओंको, किम् न केम नथी क्यों नहीं,
वेत्ति अणुते? जानता? ॥ ७ ॥

7. If it is endowed with lordship,
wherefore is it drawn perforce into
suffering? And if it be all-pervading,
why does it not experience the tota-
lity of sensations at once?

न पश्यति विभुः कस्माच्छैलकुड्यतिरस्कृतम् ।
क्षेत्रज्ञः क्षेत्रमथवा किं पूर्वमिति संशयः ॥ ८ ॥

विभुः ओ आत्मा व्यापक होय तो। यदि आत्मा
विभु है तो, कस्मात् केम क्यों, शैल-कुड्य-पर्वत तथा
दीवाद्यथी पर्वत तथा दिवारसे, तिरस्कृतम् छूपायेली
वरतुने छिपी हुई वस्तुको, न नथी नहीं, पश्यति
देखता? देखता?, किम् ओ आत्मा क्षेत्रज्ञ होय तो शुं
यदि आत्मा क्षेत्रज्ञ है तो क्यों, क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ,
पूर्वम् पहले छे पहले है, अथवा के अथवा, क्षेत्रम् क्षेत्र-
पड़ेला छे? क्षेत्र पहले है?, इति ओवे। ऐसा, संशयः
संशय थाय छे संशय होता है ॥ ८ ॥

8. And wherefore does the infinite one not perceive what is hidden behind a hill or a wall? There is also the doubt as to which is prior, the knower of the field or the field itself?

ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते ।
क्षेत्रं च यदि पूर्वं स्यात् क्षेत्रज्ञः स्यादशाश्वतः ॥ ९ ॥

हि ऊपरछुके क्योंकि, ज्ञेयम् ज्ञेय ज्ञेय, क्षेत्रम् विना क्षेत्र विना क्षेत्रके विना, क्षेत्रज्ञः क्षेत्रम् क्षेत्रज्ञ, पूर्वम् पहले, न युज्यते संभवी शके नहि नहीं हो सकता, यदि च अने ज्ञे और यदि, क्षेत्रम् क्षेत्र क्षेत्र, पूर्वम् पहले, स्यात् होय तो हो तो, क्षेत्रज्ञः क्षेत्रम् क्षेत्रज्ञ, अशाश्वतः अनित्य अनित्य, स्यात् थर्ध अय हो जाय ॥ ९ ॥

9. On the one hand there can be no knower of the field unless the field as the object of knowledge is already there. On the other hand if the field is the prior of the two, then the knower of the field cannot be said to be eternal.

साक्षिभूतश्च कस्यायं कर्ता ह्यन्यो न विद्यते ।
स्यात् कथं चाविकारस्य विशेषो वेदनाकृतः ॥ १० ॥

अयम् च आ आत्मा यह आत्मा, कस्य काने किसका, साक्षिभूतः साक्षिभूत छे? साक्षिभूत है?, हि ऊपरछुके क्योंकि, अन्यः तेना सिवाय भीजे कौन उसके सिवाय दूसरा कोई, कर्ता कर्ता कर्ता, न विद्यते नहीं नहीं है, अविकारस्य च अने निर्विकार आत्माने और विकार-रहित आत्माको, वेदनाकृतः शुद्ध शुद्ध ज्ञानथी थयेथो भिन्न भिन्न ज्ञानसे जन्य, विशेषः दुर्षादि भाव हर्षादि भाव, कथम् केवी रीते कैसे, स्यात् कौन शके? हो सकता है? ॥ १० ॥

९. ज्ञेयं क्षेत्रं विना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न युज्यते—तेषां क्षेत्रादिना पूर्वं क्षेत्रज्ञो हि न विद्यते (९.)

10. And of whose activity is the spirit the witness, since there is no agent other than itself? And how can there be in the immutable (Spirit) the changes wrought by sensations?

अथ चार्तस्य भगवंस्तिष्ठणां कां चिकित्सति ।
अतीतां वेदनां वैद्यो वर्तमानां भविष्यतीम् ॥ ११ ॥

अथ च भगवन् अने हे भगवान और हे भगवन्, वैद्यः वैद्य वैद्य, तिसृणाम् त्रय प्रकारनी वेदनाओ (रोगो) भांथी तीन प्रकारकी वेदनाओंमेंसे, चार्तस्य रोगीनी रोगीकी, अतीताम् भूत भूत, वर्तमानाम् वर्तमान वर्तमान, भविष्यतीम् अथवा भविष्यन्ती अथवा भविष्यत्, काम् कर्ध किस, वेदनाम् वेदनानी वेदनाकी, चिकित्सति चिकित्सा करे छे? चिकित्सा करता है? ॥ ११ ॥

11. And, O, worshipful one! which of the three types of ailments of the patient does the physician treat—the past ailment, the present one or the future one?

भविष्यन्त्या असंप्राप्तिरतीताया अनागमः ।
सांप्रतिक्या अपि स्थानं नास्त्यर्तः संशयो ह्यतः ॥ १२ ॥

भविष्यन्त्याः अर्तः भविष्यन्ती वेदनानी भविष्यत् वेदनाकी, असंप्राप्तिः अप्राप्ति छे अप्राप्ति है, अतीतायाः भूतकालीन वेदनानी भूत वेदनाकी, अनागमः पाछी प्राप्ति नहीं पुनः प्राप्ति नहीं है, सांप्रतिक्याः अने वर्तमान वेदनानी और वर्तमान वेदनाकी, स्थानम् स्थिरता स्थिरता, अपि पक्ष भी, न अस्ति नहीं नहीं है, अतः आथी इस लिए, संशयः हि उपर्युक्त संशय थाय छे संशय होता है ॥ १२ ॥

12. As for the future ailment, it has not yet arrived; the past, too, having gone does not return; and even of what is said to be the present one, there is no abiding place since

the present is never the same from one moment to another. Hence arises the doubt.

कारणं वेदनानां किं, किमधिष्ठानमुच्यते ।

क चैता वेदनाः सर्वा निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥१३॥

वेदनानाम् वेदनाओं का, कारणम् किम् कारखु शुं छे? कारण क्या है?, अधिष्ठानम् आश्रय अधिष्ठान, किम् उच्यते शुं छेवेयाय छे? क्या कहा जाता है?, एताः च अने आ और ये, सर्वाः सर्व सब, वेदनाः वेदनाओं वेदनार्यों, क कथा कहां, अशेषतः संपूर्णताथी संपूर्णतासे, निवृत्तिम् यान्ति निवृत्त थाय छे निवृत्त होती हैं? ॥ १३ ॥

13. What is the cause of sensations? What is their resort? Where do all sensations cease completely?

सर्ववित् सर्वसंन्यासी सर्वसंयोगनिःसृतः ।

एकः प्रशान्तो भूतात्मा कैर्लिङ्गैरुपलभ्यते ॥१४॥

सर्ववित् सर्वज्ञ सर्वज्ञ, सर्वसंन्यासी सर्वत्यागी सर्वत्यागी, सर्वसंयोग- सर्व संधिगोथी सब संयोगोंसे, निःसृतः मुक्त मुक्त, एकः अकेला अकेला, प्रशान्तः तथा प्रशान्त तथा प्रशान्त, भूतात्मा भूतात्मा भूतात्मा, कैः कथा किन, लिङ्गैः लक्षणोंथी लक्षणोंसे, उपलभ्यते लक्ष्मी शक्य छे? जाना जाता है? ॥ १४ ॥

14. And by what marks is that Universal Spirit known, which is omniscient, which transcends everything, which is freed from all attachments, which is the one and which is tranquil?"

इत्यग्निवेशस्य वचः श्रुत्वा मतिमतां वरः ।

सर्वं यथावत् प्रोवाच प्रशान्तात्मा पुनर्वसुः ॥१५॥

१३. निवृत्तिं यान्त्यशेषतः—निवृत्तिं यान्त्यनेकशः (प.)

१५. इत्यग्निवेशस्य वचः—वचस्तदग्निवेशस्य (ध.)

११. प्रशान्तात्मा—प्रसन्नात्मा (ढ.)

अग्निवेशस्य अग्निवेशनं अग्निवेशके, इति आ इस, वचः वचन वचनको, श्रुत्वा सांभलीने सुन कर, मति-मताम् बुद्धिमान मनुष्योंमा बुद्धिमान मनुष्योंसे, वरः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, प्रशान्तात्मा शान्त चित्तवाला शान्त चित्तसे युक्त, पुनर्वसुः पुनर्वसुसे पुनर्वसुने, सर्वम् अधुं सब, यथावत् यथावत् यथावत्, प्रोवाच कह्युं कहा ॥१५॥

15. Having heard these words of Agnivesa, Punarvasu, the foremost of the wise, and the self-composed, explained everything in its true light.

धातुभेदेन पुरुषस्य भेदः—

खादयश्चेतनापष्टा धातवः पुरुषः स्मृतः ।

चेतनाधातुरप्येकः स्मृतः पुरुषसंज्ञकः ॥१६॥

चेतना- चेतना चेतना, पष्टाः षट् भां छद्मी छे जिनमें छद्मी है, खादयः ते आकाशादि वे आकाशादि, धातवः धातुओं धातु, पुरुषः पुरुष पुरुष, स्मृतः छेवेयाय छे छे जाते हैं, एकः अकेला अकेला, चेतनाधातुः चेतनाधातुने चेतनाधातुको, अपि पक्ष मी, पुरुष-पुरुष पुरुष, संज्ञकः अ संज्ञावाली इस नामसे युक्त, स्मृतः छेवेया छे कहा है ॥ १६ ॥

16. Man is said to be the sum of the six elements namely ether and the four other proto-elements, the sixth being the element of consciousness. By some the conscious element alone is said to constitute Man.

पुनश्च धातुभेदेन चतुर्विंशतिकः स्मृतः ।

मनो दशेन्द्रियाण्यर्थाः प्रकृतिश्चाष्टधातुकी ॥१७॥

पुनः च अने वणी और फिर, धातुभेदेन पुरुषने धातुना भेदथी पुरुषको धातुके भेदसे, चतुर्विंशतिकः चोवीस तत्त्वोंना राशिश्च चौबीस तत्त्वोंकी राशिरूप, स्मृतः छद्मी छे कहा है, मनः अने मन और मन,

१६. खादयश्चेतनापष्टा धातवः—खादयश्चेतनाधातुषष्टास्तु (ध.)

११. खादयश्चेतनापष्टा धातवः—खादयश्चेतनापष्टा धातवः (प.)

दश दश दस, इन्द्रियाणि धन्द्रिये इन्द्रियाँ, अर्थाः
तेभ्य पांच विषये एवं पांच विषय, अष्ट- ओ आठ
ये आठ, धातुकी धातुवाणी धातुओंसे युक्त, प्रकृतिः च
प्रकृति ओ येवीस तत्त्वो छे प्रकृति ये चौवीस तत्त्व
हैं ॥ १७ ॥

17. Again, in consequence of the elemental modifications, man is said to be composed of twenty-four elements, viz., the mind, the ten organs, (five cognitive and the five conative) the five sense-objects, and the eight-fold prakriti or evolutes of nature.

मनसः लक्षणम्, मनसः द्वौ गुणौ—

लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च ।
सति ह्यात्मेन्द्रियार्थानां सन्निकर्षे न वर्तते ॥१८॥
वैवृत्त्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते ।
अणुत्वमथ चैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्मृतौ ॥१९॥

ज्ञानस्य ज्ञानेन ज्ञानका, अभावः अभाव अभाव,
भावः च एव तथा भाव ओ तथा भाव यह, मनसः
मनसुं मनका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है, हि ऊपर छे
क्योंकि, आत्म- आत्मा आत्मा, इन्द्रिय धन्द्रिय इन्द्रिय,
अर्थानाम् अने विषयेने। और विषयोंका, सन्निकर्षे
संयोग संयोग, सति थता होने पर, मनसः मनसुं
मनका, वैवृत्त्यात् सान्निध्य न होवाथी सान्निध्य न होनेसे,
ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, न नथी नहीं, वर्तते थतुं होता,
सान्निध्यात् च अने सान्निध्य होवाथी और सान्निध्य
होनेसे, तत् ते ज्ञान वह ज्ञान, वर्तते थाय छे होता है,
अणुत्वम् अणुत्व अणुत्व, अथ च अने और, एकत्वम्
ऐक्यत्वं एकत्व, द्वौ ओ ओ ये दो, मनसः मनसो मनके,
गुणौ गुणो गुण, स्मृतौ उद्धा छे कहे हैं ॥ १८-१९ ॥

18-19. The presence of cognition as well as the absence of cognition constitute an indication of the mind. Thus if the spirit, the senses and sense-objects are apposite but the mind is elsewhere there is no cognition,

but with the mind present there is cognition. The mind is said to have two properties—atomic dimension and indivisible unity.

मनसः अर्थाः—

चिन्त्यं विचार्यमूह्यं च ध्येयं संकल्प्यमेव च ।
यत्किञ्चिन्मनसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंज्ञकम् ॥२०॥

चिन्त्यम् चिन्त्य चिन्त्य, विचार्यम् विचार्य विचार्य,
ऊह्यम् च ऊह्य ऊह्य, ध्येयम् ध्येय ध्येय, संकल्प्यम्
संकल्प्य संकल्प्य, मनसः अने मनथी और मनसे,
यत् किञ्चित् ने ऊँ जो कुछ, ज्ञेयम् च एव ज्ञेय होय
छे ज्ञेय होता है, तत् ते वह, सर्वम् सधतुं सब, अर्थ-
संज्ञकम् हि मनसो विषय उद्देश्य छे मनका विषय
कहा जाता है ॥ २० ॥

20. Whatever admits of being thought about, considered, speculated about, meditated upon, imagined—in fact whatever can be known by the mind—all that goes by the name of the 'Object'.

मनसः कर्म—

इन्द्रियाभिग्रहः कर्म मनसः स्वस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च, ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥२१॥

इन्द्रिय- इन्द्रियेन। इन्द्रियोंका, अभिग्रहः अधिष्ठाता
थतुं अधिष्ठाता होना, स्वस्य पोताने। अपना, निग्रहः
निग्रह निग्रह, ऊहः आलोचन। आलोचना, विचारः च
अने विचार ओ और विचार ये, मनसः मनसो मनके,
कर्म ऊँ छे कर्म हैं, ततः परम् ऊँ तथा विचार
पछी ऊह तथा विचारके बाद, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, प्रवर्तते
प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होती है ॥ २१ ॥

21. The functions of the mind are—direction of the senses, control of itself, reasoning and deliberations. Beyond this is the field of the intellect.

२०. अर्थसंज्ञकम्—अर्थसंज्ञकम् (प.)

बुद्धेर्लक्षणम्—

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थो हि समनस्केन गृह्यते ।
कल्प्यते मनसा तूर्ध्वं गुणतो दोषतोऽथवा ॥२२॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
व्यवस्यति तया वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥२३॥

हि ३२२३३ क्योकि, समनस्केन मनसद्विमत मन-
सहित, इन्द्रियेण इन्द्रियार्थी इन्द्रियमे, इन्द्रियार्थः
इन्द्रियना विषयानुं इन्द्रियके विषयका, गृह्यते निर्विकल्प
ज्ञान थाय्य छे निर्विकल्प ज्ञान होता है, ऊर्ध्वम् नु
पछी उसके बाद, मनसा मनशी मनसे, गुणतः विषयना
उपादेय (अदृष्टु करवा थोअय्य पाणुथी विषयके उपादेय
होनेका, अथवा अथवा अथवा दोषतः हेय (त्याग करवा
थोअय्य)पणुथी हेय होनेका, कल्प्यते विचार कल्पनामा
आवे छे विचार किया जाता है, तत्र ते उस, विषये
विषयमा विषयमे या जे जो, निश्चयात्मिका निश्चया-
त्मक निश्चयात्मक, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, जायते थाय्य छे
उत्पन्न होती है, तया ते वडे उससे बुद्धिपूर्वकम्
मनुष्य बुद्धिपूर्वक मनुष्य बुद्धिपूर्वक, वक्तुम् ओलवा
कहने, कर्तुम् वा के कर्म करवा भाटे अथवा कर्म करनेके
लिए, व्यवस्यति प्रवृत्त थाय्य छे प्रवृत्त होता है ॥ २२-२३ ॥

22-23. The sense-object is cognised
by the sense which is in contact with
the mind. Thereafter, it (sense object)
is interpreted or understood by the
mind with reference to its merits and
de-merits. Guided by whatever conclu-
sive judgement thus formed regarding
the matter in hand, one endeavours
to speak or act fully aware of the
nature of one's action.

दशेन्द्रियाणि—

एकैकाधिकयुक्तानि स्वादीनामिन्द्रियाणि तु ।
पञ्च कर्मानुमेयानि येभ्यो बुद्धिः प्रवर्तते ॥२४॥

२२. मनसा तूर्ध्वम्—मनसाऽप्यूर्ध्वम् (त.)

येभ्यः जेओ ६११ जिन हाग, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि,
प्रवर्तते प्रवर्तते छे प्रवृत्त होती है, (वानि ते वे),
कर्मानुमेयानि कर्मांशी गणुती कर्मसे जानी जाती, पञ्च
पांच पांच, इन्द्रियाणि तु इन्द्रियो इन्द्रियां, स्वादीनाम्
आकाशादि पांच भूतोभांशी आकाशादि पांच भूतोमेंसे,
एकैक-अधिकयुक्तानि पोत पोताना ओक ओक भूतनी
प्रधानतावाणी होय छे अपने अपने एक एक भूतकी
प्रधानतावाली हैं ॥ २४ ॥

24. The five cognitive senses, each
succeeding one of which has one more
of the elements beginning with ether,
are to be inferred from their respect-
ive functions from which proceeds
understanding.

हस्तौ पादौ गुदोपस्थं वागिन्द्रियमथापि च ।
कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पादौ गमनकर्मणि ॥२५॥
पायूपस्थं विसर्गार्थं हस्तौ ग्रहणधारणे ।
जिह्वा वागिन्द्रियं वाक् च सत्या ज्योतिस्तमोऽनृता २६

हस्तौ छे हाथ दो हाथ, पादौ छे पैर दो पैर, गुदा
गुदा गुदा, उपस्थम् उपस्थ उपस्थ, अथ अपि वागिन्द्रि-
यम् च अने जिह्वा और जिह्वा, पञ्च पांच पांच, एव
ए ही, कर्मेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियां छे कर्मेन्द्रियां हैं, पादौ
पैर, गमनकर्मणि चालनामा चलनेमें, पायूपस्थम्
गुदा तथा उपस्थ गुदा और उपस्थ, विसर्गार्थम् मल-
मूत्रना त्याग भाटे मलमूत्रके त्यागके लिए, हस्तौ अने
हाथ दो हाथ, ग्रहण- पकडनामा पकडने, धारणे
अने धारण करवामा वपराय छे और धारण करनेमें,
जिह्वा जिह्वा जिह्वा, वागिन्द्रियम् वागिन्द्रिय छे वाक्
इन्द्रिय है, सत्या सत्य सत्य, वाक् वाणी वाणी, ज्योतिः
ज्योतिःस्वरूप ज्योतिरूप, अनृता च अने अनृत
वाणी और असत्य वाणी, तमः अंधकारस्वरूप छे
अंधकाररूप है ॥ २५-२६ ॥

२६. हस्तौ पादौ—हस्तपादं (घ.)

, गुदोपस्थं—गुदोपस्थे (घ.)

, वागिन्द्रियम्—जिह्वेन्द्रियम् (क. घ. छ. त. द.)

, वागिन्द्रियमथापि च—जिह्वेन्द्रियमथापि च (फ.)

25-26. The conative organs are five—the two hands, the two feet, the anus, the genitals, and the organ of speech. The feet are employed in locomotion, the anus and genitals in excretion, the hands in seizing and holding, the organ of speech—the tongue, in speaking. Now speech which is true is illuminating and speech which is false is obscuring

पञ्चमहाभूतानि तेषां गुणाश्च—

महाभूतानि खं वायुरग्निरापः क्षितिस्तथा ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥२७॥

खम् आकाश आकाश, वायुः वायु वायु, अग्निः अग्नि अग्नि, आपः जल, तथा अने और, क्षितिः पृथ्वी पृथ्वी, महाभूतानि ये पांच महाभूत हैं, शब्दः शब्द शब्द, स्पर्शः च स्पर्श स्पर्श, रूपम् च रूप रूप, रसः च रस रस, गन्धः च गन्ध और गन्ध, तद्गुणाः ये तेओना गुणो छे ये इनके गुण हैं ॥ २७ ॥

27. The five proto-elements are the ether, air, fire, water and earth. Sound, touch, color, taste and smell respectively are the characteristics of the five proto-elements.

तेषामेकगुणः पूर्वो गुणवृद्धिः परे परे ।

पूर्वः पूर्वगुणश्चैव क्रमशो गुणिषु स्मृतः ॥२८॥

तेषाम् तेओमां इनमें, पूर्वः पहले आकाश पहला आकाश, एकगुणः एक गुणवाला छे एक गुणवाला है, परे परे अने पछी पछीना क्रमशे भूतमां पोतपोताना गुणो उपरांत पोताथी पहले पहले भूतना गुणो आपता और पिछले पिछले प्रत्येक भूतमें अपनेसे पूर्व

२७. गन्धश्च—गन्धश्च (घ.)

२८. तेषामेकगुणः पूर्वो—तेषामेकगुणं पूर्व (घ.)

„ पूर्वगुणश्चैव—पूर्वो गुणश्चैव (घ.)

पूर्व भूतके गुणोंके प्रवेशसे, गुणवृद्धिः गुणवृद्धिः गुणवृद्धि यती अथ छे गुणोंकी वृद्धि बनी रहती है, गुणिषु भूतमां भूतोंमें, क्रमशः क्रमशः क्रमशे, पूर्वः पूर्ववर्ती भूतना पूर्ववर्ती भूतका, पूर्वगुणः च एव तथा तेना गुणो प्रवेश थाय छे तथा उनके गुणका प्रवेश होता है, स्मृतः अभि शास्त्रकारोंके कहे छे ऐमा शास्त्रकारोंने कहा है ॥ २८ ॥

28 Of these elements, the first has only one quality; while in each succeeding one there is a corresponding increase of qualities. Thus in each succeeding element there are found the preceding elements and their qualities too.

भूतानामसाधारणं लक्षणम्—

खरद्रवचलोष्णत्वं भूजलानिलतेजसाम् ।

आकाशस्याप्रतीघातो दृष्टं लिङ्गं यथाक्रमम् ॥२९॥

भू-जल-अनिल-तेजसाम् पृथ्वी, जल, वायु अने अग्निमां पृथ्वी, जल, वायु और अग्निके, यथाक्रमम् क्रमशः क्रमशः, खर- अरपण्यं खर, द्रव- द्रवपण्यं द्रव, चल- चलपण्यं चल, उष्णत्वम् अने उष्णपण्यं और उष्ण होना, आकाशस्य तेभ्य आकाशतु एवं आकाशका, अप्रतीघातः स्पर्शरहितो रहितपण्यं स्पर्शसे रहित होना, लिङ्गम् अक्षेय यह लक्षण, दृष्टम् अक्षेय छे देखा गया है ॥ २९ ॥

29. Hardness, fluidity, motion and heat are respectively the attributes of earth, water, air and fire. The characteristic of ether is non-resistance.

लक्षणं सर्वमेवैतत् स्पर्शनेन्द्रियगोचरम् ।

स्पर्शनेन्द्रियविज्ञेयः स्पर्शो हि सविपर्ययः ॥३०॥

एतत् आ ये, सर्वम् सर्व सब, एव ए ही, लक्षणम् अक्षेय लक्षण, स्पर्शनेन्द्रिय- स्पर्शनेन्द्रियने स्पर्श इन्द्रियके, गोचरम् विषय छे विषय हैं, सविपर्ययः स्पर्शाभावानी साथे स्पर्शाभावके साथ, स्पर्शः हि स्पर्श

પણ સ્પર્શ મી, સ્પર્શનેન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિયથી જ સ્પર્શનેન્દ્રિયદ્વારા, વિષય: અણી શકાય છે જાના જાતા હૈ ॥૩૦॥

30. All these characteristics are perceived by the tactile sense; for the tangible, together with its opposite, is apprehended by the sense of touch.

ગુણા: શરીરે ગુણિનાં નિર્દિષ્ટાશ્ચિદ્દમેવ ચ ।

અર્થા: શબ્દાદયો જ્ઞેયા ગોચરા વિષયા ગુણા: ॥૩૧॥

શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, ગુણિનામ પૃથ્વી આદિ ભૂતોના પૃથ્વી આદિ ભૂતોંકે, ગુણા: ગુણોને ગુણોંકો, ચિદ્દમ્ ચ એવ ચિદ્દમ્ ચિદ્દરૂપ, નિર્દિષ્ટા: કહ્યા છે કહે છે, શબ્દાદય: શબ્દ આદિ શબ્દાદિ, ગુણા: ગુણોને ગુણોંકો, અર્થા: અર્થ અર્થ, ગોચરા: ગોચર ગોચર, વિષયા: તથા વિષય તથા વિષય, જ્ઞેયા: અણુવા અણુએ જાનનાં ચાહિય ॥ ૩૧ ॥

31. The existence of properties in the body is regarded as the indication of the existence of substances possessing those properties. The sense-objects such as sound etc., are to be known as perceptions, sense-data and properties.

બુદ્ધિવિવરણમ્—

યા યદિન્દ્રિયમાશ્રિત્ય જન્તોર્બુદ્ધિ: પ્રવર્તતે ।

યાતિ સા તેન નિર્દેશં મનસા ચ મનોભવા ॥૩૨॥

જન્તો: પ્રાણીનું પ્રાણીકા, યા બુદ્ધિ: જે જ્ઞાન જો જ્ઞાન, યત્ત્વે હિન્દ્રિયમ્ જે હિન્દ્રિયનેા જિસ હિન્દ્રિયકા, આશ્રિત્ય આશ્રય લઈને આશ્રય કરકે, પ્રવર્તતે પ્રવર્તે છે પ્રવૃત્ત હોતા હૈ, સા તે જ્ઞાન વદ્ જ્ઞાન, તેન તે હિન્દ્રિય-દ્વારા ઉસ હિન્દ્રિયદ્વારા, નિર્દેશમ્ યાતિ નિર્દેશ પામે છે કહા જાતા હૈ, મનોભવા ચ અને મનથી ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન ઓર મનસે ઉત્પન્ન હુઆ જ્ઞાન, મનસા મનદ્વારા નિર્દેશ પામે છે મનદ્વારા કહા જાતા હૈ ॥ ૩૨ ॥

32. A person's perception is qualified by the name of that particular

sense-organ through whose agency that perception is born. And a perception born of the mind is styled a mental conception.

મેદાત્ કાર્યેન્દ્રિયાર્થનાં વહ્નયો વૈ બુદ્ધય: સ્મૃતા: ।
આત્મેન્દ્રિયમનોર્થનામેકૈકા સન્નિકર્ષજા ॥૩૩॥

કાર્ય- કાર્ય કાર્ય, હિન્દ્રિય- હિન્દ્રિય હિન્દ્રિય અર્થનામ્ તથા વિષયના તથા વિષયોંકે, મેદાત્ બેદથી મેદસે, બુદ્ધય: વૈ જાનેા જ્ઞાન, વહ્નય: ધણા પ્રકારનાં વહુત પ્રકારકે, સ્મૃતા: કહ્યા છે કહે છે, એકૈકા પ્રત્યેક જ્ઞાન પ્રત્યેક જ્ઞાન, આત્મ- આત્મા આત્મા, હિન્દ્રિય- હિન્દ્રિય, મન: મન મન, અર્થનામ્ તથા વિષયના ઓર વિષયકે, સન્નિકર્ષજા સંનિકર્ષથી ઉત્પન્ન થાય છે સન્નિકર્ષસે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૩૩ ॥

33. The perceptions are said to be many in consequence of the diversity of the results, senses and the sense-objects

અઙ્ગુલ્યક્ષુષ્ણતલજસ્તન્ત્રીવીણાનલ્લઙ્ગવ: ।

દષ્ટ: શબ્દો યથા બુદ્ધિર્દષ્ટા સંયોગજા તથા ॥૩૪॥

યથા જેમ જેસે, શબ્દ: એક પ્રકારનેા શબ્દ એક પ્રકારકા શબ્દ, અઙ્ગુલિ- અંગુલી અંગુલી, અઙ્ગુષ્ઠ- અંગૂઠા અંગુષ્ઠ, તલજ: અને હાથના તળાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો ઓર હાથકી તલીકે સંયોગસે ઉત્પન્ન હોતા, તન્ત્રી તથા બીજા પ્રકારનેા શબ્દ તાર તથા દૂસરે પ્રકારકા શબ્દ તાર, વીણા- વીણા વીણા, નલ્લઙ્ગવ: તથા નખના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતો તથા નલ્લકે સંયોગસે ઉત્પન્ન હોતા, દષ્ટ: અણુવામાં આવે છે દેખા જાતા હૈ, તથા તેમ ઉસ પ્રકાર, બુદ્ધિ: વિવિધ પ્રકારનું જ્ઞાન વિવિધ પ્રકારકા જ્ઞાન, સંયોગજા આત્મા મન, હિન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતું આત્મા, મન, હિન્દ્રિય તથા વિષયકે સંયોગસે ઉત્પન્ન હોતા, દષ્ટા અણુ-વામાં આવે છે દેખા જાતા હૈ ॥ ૩૪ ॥

34. Each perception arises from the fusion of the spirit, sense, mind

૩૪. અર્થનામેકૈકા સન્નિકર્ષજા-અર્થનામેકૈકસન્નિકર્ષજા (દ. ધ.)

and sense-object with each other; just as sound is born of friction, as for instance, when a finger and the base of the thumb are snapped together or the strings of a lute are struck with the nails, in the same manner perception is born of conjunction.

चतुर्विंशतितत्त्वात्मकस्य राशिपुरुषस्य लक्षणम्—

बुद्धीन्द्रियमनोर्थानां विद्याद्योगधरं परम् ।

चतुर्विंशतिको ह्येष राशिः पुरुषसंज्ञकः ॥३५॥

बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, इन्द्रिय- इन्द्रियो इन्द्रियो, मनः- मन मन, अर्थानाम् अने विषयाना और विषयोंके, योगधरम् संयोगने धारण करनेवालेको, परम् आत्मा आत्मा, विद्यात् आधुना जानना चाहिए, एषः आ यह, चतुर्विंशतिकः शैवीस धातुने। चौबीस धातुओंका, राशिः राशि राशि, पुरुष-संज्ञकः हि 'पुरुष' ये नामथी कहेंवाये छे 'पुरुष' इस नामसे कहा जाता है ॥ ३५ ॥

35. That is to be known as transcendental element which upholds this union of the understanding, senses, mind and the sense-objects. This conglomeration of the twenty-four primary elements is known by the sign of Purusha (the embodied one).

रजस्तमोभ्यां युक्तस्य संयोगोऽयमनन्तवान् ।

ताभ्यां निराकृताभ्यां तु सत्त्ववृद्ध्या निवर्तते ॥३६॥

रजः- रजोगुण, तमोभ्याम् अने तमोगुणथी और तमोगुणसे, युक्तस्य युक्त पुरुषने। युक्त पुरुषका, अयम् आ यह, संयोगः शैवीस तत्त्वना राशिः संयोग

चौबीस तत्त्वोंकी राशिरूप संयोग, अनन्तवान् अनन्तता-वाणें छे अनन्ततायुक्त है, सत्त्ववृद्ध्या सत्त्व गुणनी वृद्धिथी सत्त्वकी वृद्धिसे ताभ्याम् निराकृताभ्याम् तु ते अने अभिभूत थता उन दोनोंके अभिभूत होने पर, निवर्तते उपर कहेंवाये संयोग निवृत्त थाय छे उपर्युक्त संयोग निवृत्त होता है ॥ ३६ ॥

36. This conglomeration goes on occurring endlessly in the case of one who is linked to passion and delusion; when, however, these two have been subjugated by the increase of the sat-tva quality of mind, the conglomeration ceases.

अत्र कर्म फलं चात्र ज्ञानं चात्र प्रतिष्ठितम् ।
अत्र मोहः सुखं दुःखं जीवितं मरणं स्वता ॥३७॥

एवं यो वेद तत्त्वेन स वेद प्रलयोदयौ ।

पारंपर्यं चिकित्सां च ज्ञातव्यं यच्च किंचन ॥३८॥

अत्र आ राशिपुरुषमां इस राशिपुरुषमें, कर्म कर्म कर्म, फलम् च अने कर्मफल और कर्मफल, अत्र ज्ञानम् च अने अने ज्ञान तथा इसीमें ज्ञान, प्रतिष्ठितम् रहें छे प्रतिष्ठित है, अत्र वणी अने और इसीमें, मोहः मोह मोह, सुखम् सुख सुख, दुःखम् दुःख दुःख, जीवितम् जीवन जीवन, मरणम् मरण मरण, स्वता तथा ममता रहें छे एवं ममता प्रतिष्ठित है, यः एवम् अने आ प्रमाणे जो ऐसा, तत्त्वेन यथार्थ तत्त्वसे, वेद आछे छे जानता है, सः ते वह, प्रलयोदयौ प्रलय तेमने सृष्टि प्रलय और सृष्टि, पारंपर्यम् शरीरने परंपराभाव शरीरकी परंपरा, चिकित्साम् च चिकित्सा चिकित्सा, यत् अने अने और जो, किंचन कहीं थण कुछ भी, ज्ञातव्यम् च आधुना शैव्य छे जानने योग्य है, वेद ते सर्वने आछे छे उसी सबको जानता है ॥ ३७-३८ ॥

३५. विद्याद्योगधरं परम्—विद्याद्योगान्तरं परम् (प.)

” ” —विद्याद्योगं परस्परम् (प.)

” ” —विद्याद्योगं ध्रुवं परम् (प.)

३६. अनन्तवान्—अनन्तरात् (प.)

” सत्त्ववृद्ध्या—सत्त्वबुद्ध्या (प. ब.)

३७. प्रतिष्ठितम्—प्रकाशितम् (प.)

३८. एवं यो—एतद्यो (च. ध.)

” ज्ञातव्यं यच्च किंचन—वेद्यं यच्चात्र किंचन (च. ध.)

37-38. In Purusha is established action and the fruit of action; in him, also, is knowledge established; in him likewise are delusion, pleasure, pain, life, death and self-love established. He who understands him thus truly, indeed knows dissolution and creation, continuity of life-process and its cure and whatever else there is to be known.

पुरुषस्य कारणत्वम्—

भास्तमः सत्यमनृतं वेदाः कर्म शुभाशुभम् ।
न स्युः कर्ता च बोद्धा च पुरुषो न भवेद्यदि ॥३९॥

यदि ज्ञेयं यदि, पुरुषः पुरुष पुरुष, न भवेत् न होय
 तो न हो तो, माः प्रकाश प्रकाश, तमः अंधकार
 अन्धकार, सत्यम् सत्य सत्य, अनृतम् असत्य झूठ,
 वेदाः वेद वेद, शुभाशुभम् शुभ तथा अशुभ अशुभ
 तथा अशुभ, कर्म कर्म कर्म, कर्ता च कर्ता कर्ता,
 बोद्धा च अने ज्ञाता और ज्ञाता, न स्युः न होय
 न हों ॥ ३९ ॥

39. If there were no Purusha, there would be neither light nor darkness, neither truth nor falsehood, no vedas, neither good nor evil action, neither a doer nor a knower.

नाश्रयो न सुखं नार्तिर्न गतिर्नागतिर्न वाक् ।
न विज्ञानं न शास्त्राणि न जन्म मरणं न च ॥४०॥
न बन्धो न च मोक्षः स्यात् पुरुषो न भवेद्यदि ।
कारणं पुरुषस्तस्मात् कारणैरुदाहृतः ॥४१॥

यदि ज्ञे यदि, पुरुषः पुरुष पुरुष, न भवेत् न
 होय तो न हो तो, आश्रयः न शरीर न होय शरीर न हो,
 सुखम् न सुख न होय सुख न हो, अर्तिः न दुःख न

३९. वेदाः-वेदः (च.)

॥ न स्युः कर्ता च बोद्धा—न स्यात्कर्ता वेदिता (व. श. त. ध.)

॥ च बोद्धा च-च भोक्ता च (प. फ.)

हेऽयं दुःखं न हो, गतिः न परलोकात्मा गति न होय
परलोकमे गति न हो, आगतिः न संसारमा आवतुं
न होय संसारमे आना न हो, वाक् न वाष्पि न होय
वाणी न हो, विज्ञानम् न विज्ञान न होय विज्ञान न हो,
शास्त्राणि न शास्त्रो न होय शास्त्रो न हो, जन्म न
जन्म न होय जन्म न हो, मरणम् च न मरत्यु न होय
मरण न हो, बन्धः न भन्ध न होय बन्ध न हो, मोक्षः
च न स्यात् अने भेक्ष न होय और मोक्ष न हो,
तस्मात् भाटे इस लिए, कारणज्ञैः कारण्युने अणुनारा-
ओओ कारणको जाननेवालोंने, पुरुषः पुरुष पुरुषको,
कारणम् कारण्यु कारण, उदाहृतः उद्धो उ कदा है
॥ ४०-४१ ॥

40-41. If there were no Purusha, there would be no embodiment, no pleasure and pain, no coming and going, no speech, no sciences, no scripture, no birth and death, no bondage and no liberation. Therefore the knowers of causation have declared the Purusha to be the cause.

न चेत् कारणमात्मा स्याद्भादयः स्युरहेतुकाः ।
न चैषु संभवेज् ज्ञानं न च तैः स्यात् प्रयोजनम् ॥४२॥

आत्मा जे आत्मा यदि आत्मा, कारणम् कारण
कारण, न स्यात् चेत् न होय तो न हो तो, भादयः
प्रकाश वगेरे प्रकाश आदि, अहेतुकाः कारणसे
रहित, स्युः थर्ध अय हो जायें, एषु च आ ७३
पदार्थोभा इन जडोंमें, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, न संभवेत्
संभवे नहि संभवे नहीं, तैः च अने ते वडे और
इनसे, प्रयोजनम् कार्ध प्रयोजन कोई प्रयोजन, न स्यात्
न थाय न हो ॥ ४२ ॥

42. For if the Spirit is not the cause, then light etc., would become causeless; nor can any knowledge of these things arise nor will they serve any purpose.

४२. भादयः—खादयः (व. झ. ङ. य.)

कृतं मृदण्डचक्रैश्च कुम्भकारादृते घटम् ।
कृतं मृत्तृणकाष्ठैश्च गृहकाराद्विना गृहम् ॥४३॥
यो वदेत् स वदेद्देहं संभूय करणैः कृतम् ।
विना कर्तारमज्ञानाद्युक्त्यागमबहिष्कृतः ॥४४॥

यः जे जो, कुम्भकारात् कुंभार कुम्हारके, ऋते
विना विना, मृत्- डेवण भाटी केवल मिट्टी, दण्ड- दंड
दण्ड, चक्रैः च तथा आड्डाओ तथा चक्रने, घटम् घड़े
घटको, कृतम् कृत्यो छे बनाया है, गृहकारात् अने धर
अनावनार और घर बनानेवाले शिल्पीके, विना विना
विना, मृत्- भाटी मिट्टी, तृण- तृण, काष्ठैः च अने
काष्ठोओ और काष्ठोने, गृहम् धर घरको, कृतम् कृत्यो छे
बनाया है, वदेत् ओम् कहे छे ऐसा कहता है, सः ते
वह, युक्ति-आगम- युक्ति तथा आगम युक्ति एवं
शास्त्रसे, बहिष्कृतः विनाने। पुरुष रहित पुरुष, कर्तारम्
कर्ता कर्ताके, विना विना विना, करणैः डेवण ७३
उपकरणोओ केवल उपकरणोने, संभूय साथे भणीने
इकट्ठे मिलकर, देहम् शरीर शरीरको, कृतम् कृत्यो छे
बनाया है, अज्ञानात् ओम् अज्ञानथी ऐसा अज्ञानसे,
वदेत् कही शके छे कह सकता है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. 'The pitcher is fashioned by means of clay, turning rod and wheel, even in the absence of the potter. The wigwam is built by clay, straw and wood without even a house-builder'. Let one who is prepared to make such a statement declare equally foolishly, bereft of both reason and revelation, that the embodiment is brought about by the concourse of the elements, without the intervention of an agent.

कारणं पुरुषः सर्वैः प्रमाणैरुपलभ्यते ।

येभ्यः प्रमेयं सर्वेभ्य आगमेभ्यः प्रमीयते ॥४५॥

येभ्यः जे जिन, सर्वेभ्यः अर्थां सब, आगमेभ्यः
प्रमाणोथी शास्त्रोंसे, प्रमेयम् प्रमेय पदार्थो प्रमेय पदार्थ,

४५. प्रमीयते-प्रतीयते (ड.)

प्रमीयते अलुवाभा आवे छे जाने जाते हैं, सर्वैः ते
सर्व उन सब, प्रमाणैः प्रमाणोथी प्रमाणोंसे, पुरुषः
पुरुष पुरुष, कारणम् कारण छे कारण है, उपलभ्यते
ओम् अलुवाभा आवे छे ऐसा जाना जाता है ॥४५॥

45 However, Purusha, the self is seen to be the cause according to all forms of testimony, including scripture, whereby the knowable is tested and recognised.

न ते तत्सदृशास्त्वन्ये पारंपर्यसमुत्थिताः ।

सारूप्याद्ये त एवेति निर्दिश्यन्ते नवा नवाः ॥४६॥

भावास्तेषां समुदयो निरीशः सत्त्वसंज्ञकः ।

कर्ता भोक्ता न स पुमानिति केचिद्व्यवस्थिताः ॥४७॥

ते न आ शरीरभां पृथ्वी वगैरे पदार्थो तेना
ते न अर्थात् पूर्वे अनुभवेली रहता नथी इस शरीरमें
पृथ्वी आदि भावों वे ही अर्थात् पूर्व अनुभूत नहीं रहते,
पारंपर्य- समुत्थिताः अन्ये तु परंतु सादृश्यना प्रवाड्यो
उत्पन्न थयेला भीन परन्तु सादृश्यके प्रवाहसे उत्पन्न
हुए दूसरे, तत्सदृशाः तेना जेवा न उनके समान ही,
नवाः नवाः नवा नवा नये नये, भावाः पदार्थो
उत्पन्न थाय छे भाव उत्पन्न होते हैं, ये जेओने
जिनको, सारूप्यात् सादृश्यथी सादृश्यसे, ते एव इति
ते न छे ओम् वे ही हैं, इति ओम् ऐसा, निर्दिश्यन्ते
कहेवाभा आवे छे कहा जाता है, निरीशः स्थायी
आत्माथी रहित स्थायी आत्मासे रहित, सत्त्वसंज्ञकः अने
'प्राणी' ओम् कहेवाते। और 'प्राणी' ऐसा कहा जाता,
तेषाम् समुदयः तेओने। समुदाय उनका समुदाय, कर्ता
कर्ता कर्ता, भोक्ता तथा भोक्ता छे तथा भोक्ता है,
सः पुमान् परंतु ते पुरुष परन्तु वह पुरुष, न कर्ता
तथा भोक्ता नथी कर्ता तथा भोक्ता नहीं है, केचित्
व्यवस्थिताः ओम् कहेलाओक माने छे ऐसा कई एक
मानते हैं ॥ ४६-४७ ॥

४६. नवा नवाः—नरान्नराः (ड. द.)

,, ,, —न मानवाः (प.)

,, ,, —नवा नराः (प.)

४७. कर्ता भोक्ता न स पुमानिति—कर्ता भोक्ता च स पुमानिति (ड.)

,, भोक्ता न स—बोद्धा च स (प.)

46-47. Phenomena are never the same but are continually in a state of flux; whenever they are of a similar nature they are said to be the same, although, in fact, they are produced anew. The soul-less conglomeration of phenomena is, by some, said to constitute the organism. They do not believe in a self who is the doer and the enjoyer.

तेषामन्यैः कृतस्यान्ये भावा भावैर्नवाः फलम् ।
भुञ्जते सदृशाः प्राप्तं यैरात्मा नोपदिश्यते ॥४८॥

यैः जे दोड़िथी जिन लोगसे, आत्मा आत्माने। आत्माका, न उपदिश्यते उपदेश नथी करते। उपदेश नहीं किया जाता, तेषाम् तेओना मतमा उनके मतमें, अन्यैः भीम दूसरे, भावैः पदार्थोअे भावोंसे, कृतस्य करेखा कार्यनु किए हुए कार्यका, प्राप्तम् प्राप्त उपस्थित, फलम् इध फलको, अन्ये सदृशाः तेना जेना भीम उनके समान दूसरे, नवाः भावाः नवा पदार्थो नये भाव, भुञ्जते भोगवे छे भोगते हैं ॥ ४८ ॥

48. Those who do not accept the existence of the self, preach in effect, that the effects of the actions of one are enjoyed by a new another who is similar.

करणान्यान्यता दृष्टा कर्तुः कर्ता स एव तु ।
कर्ता हि करणैर्युक्तः कारणं सर्वकर्मणाम् ॥४९॥

कर्तुः कर्तानां कर्ताके, करण- करेखोनी साधनोंकी, अन्यान्यता विविधता मित्रता, दृष्टा देखाय छे देखी जाती है, कर्ता तु पक्षु कर्ता ते। किंतु कर्ता, सः एव ते ज रह छे वह ही रहता है, करणैः करेखोथी साधनोंसे युक्तः युक्त युक्त, कर्ता कर्ता कर्ता, सर्व- कर्मणाम् सर्व कर्मोंनुं सर्व कर्मोंका, कारणम् हि करेख छे कारण है ॥ ४९ ॥

19. The instruments of the doer are many and varied but the agent is always the same. The agent with his instruments is the cause of all activity.

निमेषकालाद्भावानां कालः शीघ्रतरोऽत्यये ।
भग्नानां न पुनर्भावः कृतं नान्यमुपैति च ॥५०॥
मतं तत्त्वविदामेतद्यस्मात्तस्मात् स कारणम् ।
क्रियोपभोगे भूतानां नित्यः पुरुषसंज्ञकः ॥५१॥

भावानाम् पदार्थोना भावोंके, अन्यये नाशमा विनाशमें, निमेषकालान निमेष क्षणथी पक्षु निमेष कालमे सी शीघ्रतरः धणो ओछो शीघ्रतर, कालः क्षण क्षण छे काल लगता है, भग्नानाम् अने नाश पाभेखा पदार्थोनी नष्ट हुए भावोंकी, पुनः करी फिरसे, भावः न उत्पत्ति थती नथी उत्पत्ति नहीं होती, कृतम् च अने ओछे करेखु और एकका किया, अन्यम् भीमने दूसरेको, न उपैति प्राप्त थतुं नथी प्राप्त नहीं होता, यस्मात् जेथी जिस लिए, एतत् आ यह, तत्त्वविदाम् तत्त्वज्ञाने तत्त्ववेत्ताओंका, मतम् मत छे मत है, तस्मात् तेथी इस लिए, भूतानाम् प्राणीओना प्राणियोंके, क्रियोपभोगे कर्म अने तेना इधना उपभोगमा कर्मों और उनके फलके उपभोगमें, सः ते वह, नित्यः नित्य नित्य, पुरुषसंज्ञकः तथा 'पुरुष' नामने आत्मा तथा 'पुरुष' नामका आत्मा, कारणम् करेखु छे कारण है ॥ ५०-५१ ॥

50-51. Phenomena are destroyed in a shorter time than the winking of the eye. These that are destroyed can never recur and the action of one cannot cling to another. This is the opinion of the knowers of truth; what is known as the eternal self is the cause both of action and its enjoyment in all creatures.

अहङ्कारः फलं कर्म देहान्तरगतिः स्मृतिः ।
विद्यते सति भूतानां कारणे देहमन्तरा ॥ ५२ ॥

भूतानाम् प्राणीभ्योनां प्राणियोंके, देहन् शरीरथी शरीरसे, अन्तरा भिन्न भिन्न, कारणे सति आत्मा होतां आत्माके होने पर, अहङ्कारः अहङ्कार अहंकार, फलम् फल, कर्म कर्म कर्म, देहान्तरगतिः भीष्म शरीरभां जवुं शरीरान्तरमें जाना, स्मृतिः अने स्मरण अ और स्मरण ये, विद्यते थाय छे होते हैं ॥ ५२ ॥

52. The ego or the sense of self-hood, fruit of action, action, reincarnation and memory exist in the absence of physical body, because of the existence of the self in creatures.

पुरुषस्य प्रभवः—

प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः ।
पुरुषो राशिसंज्ञस्तु मोहेच्छाद्वेषकर्मजः ॥ ५३ ॥

अनादित्वात् अनादि होवाथी अनादि होनेसे, परमात्मनः परमात्मान्नी परमात्माकी, प्रभवः उत्पत्तिनुं उत्पत्ति का कारण, न हि विद्यते नथी नहीं है, राशिसंज्ञः राशिसंज्ञक राशिसंज्ञक, पुरुषः पुरुष पुरुष, तु ते तो, मोह- मोह मोह, इच्छा- इच्छा इच्छा, द्वेष- द्वेष द्वेष, कर्मजः अने कर्मथी उत्पन्न थाय छे और कर्मोंसे उत्पन्न होता है ॥ ५३ ॥

53. The transcendental self, being beginningless, has no birth; while the embodied being is the product of the fruit of actions performed through delusion, desire and aversion.

पुरुषस्य ज्ञत्वाज्ञत्वविचारः—

आत्मा ज्ञः करणैर्योगाज् ज्ञानं त्वस्य प्रवर्तते ।
करणानामवैमल्यादयोगाद्वा न वर्तते ॥ ५४ ॥

५३. प्रभवो न ह्यनादित्वाद्विद्यते परमात्मनः—अनादिमत्वा-
त्प्रभवो विद्यते नान्तरात्मनः (प.)

आत्मा आत्मा आत्मा, ज्ञः ज्ञानस्वभाव छे ज्ञानी है, करणैः करणैः साथे इन्द्रियोंके, योगात् तु योग थावाथी संबन्धसे, अस्य ज्ञानम् अना ज्ञानन्नी इसके ज्ञानकी, प्रवर्तते प्रवृत्ति थाय छे प्रवृत्ति होती है, करणा- नाम् करणैः इन्द्रियोंकी, अवैमल्याद् अशुद्धताथी मलिन- तासे, अयोगात् वा ते अयोगथी अथवा उनके अयोगसे, न वर्तते ज्ञानन्नी प्रवृत्ति थती नथी ज्ञानकी प्रवृत्ति नहीं होती ॥ ५४ ॥

54. The self is the knower. Its knowledge proceeds from its contact with the instruments of knowledge, viz., the senses, mind and understanding. But in the absence of the contact of organs, or in case they are defective, there is no cognition.

पश्यतोऽपि यथाऽऽदर्शो संक्लिष्टे नास्ति दर्शनम् ।
तत्त्वं जले वा कलुषे चेतस्युपहते तथा ॥ ५५ ॥

यथा जलम् जिस प्रकार, संक्लिष्टे मलिन मलिन, आदर्शो दर्शनां दर्पणमें, कलुषे वा ते मलिन अथवा मलिन, जले जलमां जलमें, पश्यतः अने जलमें देखनेवालेका, अपि पश्य भी, तत्त्वं दर्शनम् स्पष्ट प्रतिबिम्ब, न अस्ति जलमां आवृतं नथी दिखाई नहीं देता, तथा तेम उसी प्रकार, चेतसि उपहते चित्त उप- धात पाभती तत्त्वज्ञान थतुं नथी चित्तका उपधात होनेपर तत्त्वज्ञान नहीं होता ॥ ५५ ॥

55. Just as one cannot catch a clear reflection in a mirror or water, if either is clouded, so is the case if the mind is obscure.

करणानि मनो बुद्धिर्बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि च ।
कर्तुः संयोगजं कर्म वेदना बुद्धिरेव च ॥ ५६ ॥

मनः मन मन, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, बुद्धि-कर्म- इन्द्रियाणि च ज्ञानेन्द्रिय अने कर्मेन्द्रिय ज्ञानेन्द्रिय और

५५. संक्लिष्टे-संकुप्ते ध.

,, तत्त्वं जले-यद्वज्जले (क. च.)

,, तत्त्वं जले वा-तद्वज्जले वा (क्ष ध.)

कर्मेन्द्रिय, करणानि औ करणेषु करणं, कर्तुः कर्तानां कर्तृक, संयोगजम् संयोगी संयोगसे, कर्म कर्म कर्म, वेदना वेदना वेदना, बुद्धिः एव च तथा ज्ञानं थायं छे तथा ज्ञानं होते हैं ॥ ५६ ॥

56. The instruments are the mind, the understanding, the five cognitive and the five conative organs. When these associate with the doer or the self, then action, sensation and understanding result.

नैकः प्रवर्तते कर्तुं भूतात्मा नाश्रुते फलम् ।
संयोगाद्वर्तते सर्वं तमृते नास्ति किञ्चन ॥५७॥

भूतात्मा भूतात्मा भूतात्मा, एकः ओकेला अकेला, कर्तुम् केर्तुं काम करवा कोई कार्य करनेको, न प्रवर्तते प्रवृत्त थते। नथी प्रवृत्त नहीं होता, फलम् अने फल और फल, न अश्रुते भोगवते। नथी नहीं भोगता, सर्वम् सर्वं सब, संयोगात् संयोगी संयोगसे, वर्तते थायं छे होता ह, तम् ऋते ते संयोग वगर उस संयोगके बिना, किञ्चन केर्तुं कुछ, न अस्ति थतुं नथी नहीं होता ॥ ५७ ॥

57. By itself the self can neither act nor enjoy the fruits of action. Everything proceeds from the union of the several factors; in its absence there is nothing whatever.

न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ।
शीघ्रगत्वात्स्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते ॥५८॥

भावः भाव भाव, एकः ओकेला अकेला, न वर्तते छेते। नथी नहीं होता, अहेतुकः वणी हेतुरहित और हेतुरहित, अपि पणु भी, न वर्तते छेते। नथी नहीं

५८. शीघ्रगत्वात्स्वभावात्त्वभावो-शीघ्रगत्वात्स्वभावात् भावो (ब.)

„ स्वभावात्त्वभावो-स्वभावात् भावो (झ. घ.)

„ स्वभावात्त्वभावो न व्यतिवर्तते-स्वभावं हि भावो न व्यतिवर्तते (प.)

„ अभावो-तु भावो (द.)

होता, शीघ्रगत्वात् शीघ्रगामीपक्षरूप शीघ्रगामी, स्वभावात् तु स्वभावने छीधे स्वभावके कारण, अभावः अभाव अभाव, न व्यतिवर्तते पेताना आ स्वभावने त्याग करते। नथी अपने इस स्वभावको नहीं छोड़ता ॥ ५८ ॥

58. Nothing can exist singly or unrelated to a cause. Being transient by nature it cannot escape destruction.

पुरुषस्य नित्यत्वानित्यत्वविचारः —

अनादिः पुरुषो नित्यो विपरीतस्तु हेतुजः ।
सदकारणवन्नित्यं दृष्टं हेतुजमन्यथा ॥५९॥

अनादिः कारण वगरना कारणसे रहित, पुरुषः पुरुष पुरुष, नित्यः नित्य छे नित्य है, हेतुजः अने हेतुथी उत्पन्न थयेछे। राशिपुरुष और हेतुसे उत्पन्न हुआ राशिपुरुष, तु वणी तो, विपरीतः अनित्य छे अनित्य है, अकारणवत् कारणरहित कारणरहित, सर्व सत्त्वरूप भाव सत्त्वरूप भाव, नित्यम् नित्य नित्य, हेतुजम् अने हेतुथी उत्पन्न थयेछे। भाव और हेतुसे उत्पन्न हुए भाव, अन्यथा अनित्य अनित्य, दृष्टम् अणुनामा आवे छे जाने जाते है ॥ ५९ ॥

59. That self which has no beginning in time is eternal; the contrary is the case with the self who is caused. An entity that has no beginning is regarded as eternal, while a thing that has a beginning is regarded otherwise.

व्यक्ताव्यक्तयोर्निर्देशः —

तदेव भावादग्राह्यं नित्यत्वं न कुतश्चन ।
भावाज्ज्ञेयं तदव्यक्तमचिन्त्यं व्यक्तमन्यथा ॥६०॥

तत् एव ते नित्य छे वह नित्य है, भावात् उत्पत्तिधर्मवाणा पदार्थथी उत्पत्तिधर्मवाले पदार्थसे,

६०. भावादग्राह्यम्-भावादज्ञेयं (प.)

„ „ -भाववद् ग्राह्यं (प.)

„ नित्यत्वं-नित्यत्वात् (च. घ.)

अग्राह्यम् अग्राह्यं अग्राह्य है, नित्यत्वम् तेन नित्यत्व इसका नित्यत्व, कुतश्चन के पक्ष किसी भी, भावात् उत्पत्तिधर्माणां भाव्यथी उत्पत्तिधर्मवाले भावसे, न अतुं नथी नहीं होता, तत् ते नित्य पुरुषने उस नित्य पुरुषको, अचिन्त्यम् अचिन्त्य अतुं अचिन्त्य ऐवा, अव्यक्तम् अव्यक्त अव्यक्त, अन्यथा अने ऐनाथी विपरीतने इससे विपरीतको, व्यक्तम् व्यक्त व्यक्त, ज्ञेयम् ज्ञेयुं जानना चाहिए ॥ ६० ॥

60. That higher self does not come under the category of anything; being eternal it cannot be grasped. It is unmanifest and unthinkable. The manifest is otherwise.

अव्यक्तमात्मा क्षेत्रज्ञः शाश्वतो विभुरव्ययः ।
तस्माद्यदन्यत्तद्व्यक्तं, वक्ष्यते चापरं द्वयम् ॥ ६१ ॥

अव्यक्तम् ते अव्यक्त वह अव्यक्त, आत्मा आत्मा आत्मा, क्षेत्रज्ञः क्षेत्रज्ञ क्षेत्रज्ञ, शाश्वतः शाश्वत शाश्वत, विभुः व्यापक विभु, अव्ययः अने अविनाशी है और अव्यय है, तस्मात् तेथी इससे, यत् अन्यत् ते भिन्न है जो भिन्न है, तत् ते वह, व्यक्तम् व्यक्त है व्यक्त है, अपरम् भीम दूसरे, द्वयम् च व्यक्त अने अव्यक्त अने व्यक्त और अव्यक्त दोनों, वक्ष्यते उद्देश्यामां आवेशे कहे जायेंगे ॥ ६१ ॥

61. The unmanifest is the self, the knower of the field, ever-lasting, all-pervading and unchanging. Other than such is the manifest. Now this duality will be explained in another way.

व्यक्तमैन्द्रियकं चैव गृह्यते तद्यदिन्द्रियैः ।
अतोऽन्यत् पुनरव्यक्तं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ६२ ॥

यत् तेन जिसका, इन्द्रियैः इन्द्रियोथी इन्द्रियोसे, गृह्यते ग्रहण थाय है ग्रहण होता है, तत् ते वह, व्यक्तम् व्यक्त व्यक्त, ऐन्द्रियकम् च एव अने ऐन्द्रियक उद्देश्याय है और ऐन्द्रियक कहा जाता है, अतः पुनः

६२. व्यक्तमैन्द्रियकं—व्यक्त चैन्द्रियकं (व.)

ऐनाथी इससे, अन्यत् ज्ञेयं भिन्न, अतीन्द्रियम् अतीन्द्रिय अतीन्द्रिय, लिङ्गग्राह्यम् अने नित्य अनुमेय होय है और नित्य अनुमेय होता है, अव्यक्तम् ते अव्यक्त उद्देश्याय है वह अव्यक्त कहा जाता है ॥ ६२ ॥

62. Whatever is perceptible, being apprehendable by the senses, is the manifest; but what is imperceptible and is beyond the senses and can be known only by inference is the unmanifest.

अष्ट प्रकृतयः, षोडश विकाराः—

खादीनि बुद्धिरव्यक्तमहङ्कारस्तथाऽष्टमः ।

भूतप्रकृतिरुद्दिष्टा विकाराश्चैव षोडश ॥ ६३ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ।

समनस्काश्च पञ्चार्था विकारा इति संज्ञिताः ॥ ६४ ॥

खादीनि आकाशादि सूक्ष्म पांच भूते (तन्मात्रा) आकाशादि सूक्ष्म पंचभूत (तन्मात्रा), बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, अव्यक्तम् अव्यक्त अव्यक्त, तथा तथा तथा, अष्टमः आठमो आठवाँ, अहङ्कारः अहङ्कार अहंकार, भूतप्रकृतिः भूतप्रकृति भूतप्रकृति ये आठ भूतप्रकृति, उद्दिष्टा उद्दिष्ट है कही हैं, षोडश अने सोलह और सोलह, विकाराः च एव विकारा है विकार हैं, पञ्च एव पांच पांच, बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियो ज्ञानेन्द्रियो, पञ्च पांच पांच, कर्मेन्द्रियाणि च कर्मेन्द्रियो कर्मेन्द्रियो, समनस्काः अने मनसहित और मनसहित, पञ्च पांच पांच, अर्थाः विषयो विषय, विकाराः इति 'विकार' ऐ नामथी 'विकार' इस नामसे, संज्ञिताः उद्देश्याय है कहे जाते हैं ॥ ६३-६४ ॥

63-64. The five elements beginning with ether, as also the understanding, the unmanifest self, and ego the eighth, constitute the eightfold nature of all beings. The modifications are sixteen. The five cognitive organs, the five conative organs and the five sense-objects, together with the mind, are styled the modifications.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागः—

इति क्षेत्रं समुद्दिष्टं सर्वमव्यक्तवर्जितम् ।

अव्यक्तस्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञमृणयो विदुः ॥६५॥

इति आभू इति तरह. अव्यक्त- अव्यक्त अव्यक्त, वर्जितम् सिवायना रहित, सर्वम् सर्वने नबको, क्षेत्रम् क्षेत्र क्षेत्र, समुद्दिष्टम् कर्तुं छे कहा है, कृपयः ऋषिओ ऋषिलोग, अस्य आ इति क्षेत्रस्य क्षेत्रना क्षेत्रके, क्षेत्र-ज्ञम् क्षेत्ररने क्षेत्रज्ञको, अव्यक्तम् अव्यक्त अव्यक्त, विदुः आछे छे जानते हैं ॥ ६५ ॥

65. All this, with the exception of the unmanifest, is spoken of as the field; while the unmanifest is regarded by the seers as the knower of the field.

अव्यक्तान्महदायुत्पत्तिः—

जायते बुद्धिरव्यक्ताद्बुद्ध्याऽहमिति मन्यते ।

परं खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते यथाक्रमम् ॥ ६६ ॥

ततः संपूर्णसर्वाङ्गो जातोऽभ्युदित उच्यते ।

पुरुषः प्रलये चेष्टैः पुनर्भावैर्वियुज्यते ॥ ६७ ॥

अव्यक्तात् अव्यक्ताभांथी अव्यक्तसे, बुद्धिः महत्तरत्न महत्त्व, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है बुद्ध्या महत्तरत्नथी उत्पन्न थयेला अहङ्कारथी महत्त्वसे उत्पन्न हुए अहङ्कारसे, अहम् मनुष्य 'हुं छुं' मनुष्य 'मैं हूं', इति ओम् ऐसा, मन्यते माने छे मानता है, परम् त्याग पछी पश्चात्, यथाक्रमम् क्रमशः क्रमशः, अहङ्कारान् अहङ्कारथी अहङ्कारसे, खादीनि आकाशादि पांच भूते। आकाशादि पांच भूत, उत्पद्यन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, ततः त्याग पछी उसके बाद, संपूर्ण-सर्वाङ्गः संपूर्ण सर्व अंगवालो थई संपूर्ण सब अंगवाला हो कर, अभ्युदितः प्रकट थयेला पुरुष प्रकट हुआ पुरुष, जातः उत्पन्न थयो उत्पन्न हुआ, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है, पुरुषः च अने ते पुरुष और वह पुरुष, प्रलये प्रलयमां प्रलयमें, इष्टैः बुद्धि आदि षष्ट बुद्धि

६६. खादीन्यहङ्कारादुत्पद्यन्ते—खादीन्यहङ्कार उपादत्ते (च. उ. घ.)

६७. सर्वाङ्गो-सर्वबो (प.)

आदि इष्ट, भावैः आवेथी भावोंने. पुनः यणी फिर, वियुज्यते वियुक्त अने छे वियुक्त होता है ॥ ६६-६७ ॥

66-67 From the unmanifest is born the intellect from the intellect arises the ego. Thereafter from the ego are evolved ether etc., in orderly succession. Then the whole man possessed of all the faculties, springs into view and is said to be born. Then, again, in the final dissolution, he gets disjoined from these desired associations.

अव्यक्ताद्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्तते ॥ ६८ ॥

अव्यक्तात् अव्यक्त अवस्थामांथी अव्यक्त अवस्थासे, व्यक्तताम् व्यक्त अवस्थाने व्यक्त अवस्थाको, व्यक्तात् अने व्यक्त अवस्थामांथी और व्यक्त अवस्थासे, पुनः पाछे फिर, अव्यक्तताम् अव्यक्त अवस्थाने अव्यक्त अवस्थाको. याति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, रजस्तमोभ्याम् आभू रजोगुण्णु अने तमोगुण्णु इम तरह रज और तमसे. आविष्टः युक्त ते पुरुष युक्त वह पुरुष, चक्रवत् चक्री पेछे चक्रके समान, परिवर्तते परिभ्रमण करे छे घूमता रहता है ॥ ६८ ॥

68. Out of the unmanifest, man rises to the manifest stage and again sinks into the unmanifest. Passion and delusion having taken possession of him, man revolves from birth to death like a wheel.

उदयप्रलयौ केषां भवतः?—

येषां द्वन्द्वे परा सक्तिरहङ्कारपराश्च ये ।

उदयप्रलयौ तेषां न तेषां ये त्वतोऽन्यथा ॥ ६९ ॥

येषाम् जेओने जिनका, द्वन्द्वे द्वंद्वोमां द्वंद्वोंमें, परा अति अत्यन्त, सक्तिः राग होय छे राग होता है, ये च अने जेओ और जो, अहङ्कारपराः अहङ्कारपरायण

होय छे अहंकारपरायण होते हैं, तेषाम् तेओनां उनके, उदयप्रलयौ जन्म मरण थाय छे जन्म और मरण होते हैं, ये तु पक्षे नैथी किन्तु जो, अतः ऐथी इन्से, अन्यथा विपरीत होय छे विपरीत होते हैं, तेषाम् तेओनां उनके, न जन्ममरण नथी जन्ममरण नहीं होते ॥ ६९ ॥

69. Those who are attached to the pairs of opposites and to egoism, are subject to creation and dissolution; but not those who are not so attached.

परमात्मनो लिङ्गानि—

प्राणापानौ निमेषाद्या जीवनं मनसो गतिः ।
इन्द्रियान्तरसंचारः प्रेरणं धारणं च यत् ॥ ७० ॥
देशान्तरगतिः स्वप्ने पञ्चत्वग्रहणं तथा ।
दृष्टस्य दक्षिणेनाक्षणा सव्येनावगमस्तथा ॥ ७१ ॥
इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं प्रयत्नश्चेतना धृतिः ।
बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारो लिङ्गानि परमात्मनः ॥ ७२ ॥
यस्मात् समुपलभ्यन्ते लिङ्गान्येतानि जीवतः ।
न मृतस्यात्मलिङ्गानि तस्मादाहुर्महर्षयः ॥ ७३ ॥

प्राणापानौ प्राण- अपान प्राण- अपान, निमेषाद्याः निमेष वगेरे निमेष आदि, जीवनम् जीवनम् जीवन, मनसः मनन्ती मनका, गतिः गति जाना, इन्द्रियान्तर- जुडी जुडी इन्द्रियोभां एक इन्द्रियसे दूसरी इन्द्रियमें, संचारः संचार जाना, प्रेरणम् मनने प्रेरणं मनको प्रेरणा करना, यत् च अने नै और जो, धारणम् मननुं धारण उरवुं मनको धारण करना, स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, देशान्तर- भीष्म देशभां दूसरे देशमें, गतिः मनन्ती गति मनका जाना, तथा पञ्चत्वग्रहणम् भरषु पाभयुं ते पञ्चत्वको प्राप्त होना, तथा दक्षिणेन जम्भया दाहिनी, अक्षणा आंभथी आंखसे, दृष्टस्य जेयेलायुं देखे हुए विषयका, सव्येन डाभी आंभथी बाई आंखसे, अवगमः ज्ञान ज्ञान, इच्छा इच्छा इच्छा, द्वेषः द्वेष द्वेष, सुखम् सुख सुख, दुःखम् दुःख दुःख, प्रयत्नः प्रयत्न प्रयत्न, चेतना चेतना चेतना, धृतिः धृति धृति, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, स्मृतिः स्मृति स्मृति, अहङ्कारः अने अहङ्कार और

अहंकार, परमात्मनः ऐ सूक्ष्म आत्मानां ये सूक्ष्म आत्माके, लिङ्गानि वक्ष्ये छे लक्षण हैं, यस्मात् नैथी जिससे, एतानि आ ये, लिङ्गानि वक्ष्ये लक्षण, जीवतः अवता भाष्यसभां नै जीवित पुरुषमें, समुपलभ्यन्ते जेवाभां आवे छे मालूम होते हैं, मृतस्य भरेवाभां मरे हुएमें, न जेवाभां नथी आवतां मालूम नहीं होते, तस्मात् तेथी इससे, महर्षयः महर्षिः महर्षि, आत्मलिङ्गानि ऐथीने आत्मानां वक्ष्ये इन्को आत्माके लक्षण, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ ७०-७३ ॥

70-73. The signs of the self are— respiration, winking etc., animation, mental activity, inter-communication of sense-perceptions, impelling, upholding, travelling to far countries in dreams, likewise experience of death in dreams, recognition by the left eye of what is seen by the right eye, desire, hate, pleasure, pain, effort, awareness, resolution, understanding, recollection and the sense of ego. Since these signs are observed in the living organism alone and not in the dead, therefore the great sages have declared them to be indicative of the Self.

शरीरं हि गते तस्मिन् शून्यागारमचेतनम् ।
पञ्चभूतावशेषत्वात् पञ्चत्वं गतमुच्यते ॥ ७४ ॥

हि उरषु के क्योंकि, तस्मिन् ते आत्मा उस आत्माके, गते जते रहेता चले जाने पर, शून्यागारम् शून्य घर जेवुं शून्य गृह जैसा, अचेतनम् अचेतन अचेतन, शरीरम् शरीर शरीर, पञ्चभूत- पांच भूते नै पंचभूतोंके, अवशेषत्वात् भाडी रहेवाथी अवशिष्ट रहनेसे, पञ्चत्वम् पंचत्व पंचत्वको, गतम् पाभयुं प्राप्त हुआ, उच्यते उहेवाय छे कहा जाता है ॥ ७४ ॥

74. The Self having left the lifeless body, like an untenanted house,

man is said to be reduced to a pentad because of the five residual elements.

निष्क्रियस्य पुरुषस्य क्रियानिर्देशः —

अचेतनं क्रियावच्च मनश्चेतयिता परः ।

युक्तस्य मनसा तस्य निर्दिश्यन्ते विभोः क्रियाः ॥७५॥

मनः मन मन, अचेतनम् अचेतन जब, क्रियावत् च अने क्रियायुक्त छे ओर क्रियावाला है, परः आत्मा आत्मा, चेतयिता चेतनदाता छे चेतन देनेवाला है, मनसा मन साथे मनसे, तस्य विभोः ते व्यापक आत्माने। उक्त व्यापक आत्माका, युक्तस्य स योग यत्ना संग्रह होने पर, क्रियाः आत्मान्नी क्रियाओं आत्माकी क्रियायें, निर्दिश्यन्ते उद्देश्यों में आवे छे कहलाती हैं ॥ ७५ ॥

75. The mind is unconscious but active. The impeller, however, is the self, of which, when yoked to the mind, all activity is predicated.

चेतनावान् यतश्चात्मा ततः कर्ता निरुच्यते ।

अचेतनत्वाच्च मनः क्रियावदपि नोच्यते ॥७६॥

यतः च जेथी जिससे, आत्मा आत्मा आत्मा, चेतनावान् चेतनावानों छे चेतनायुक्त है, ततः तेथी इसमें, कर्ता कर्ता कर्ता, निरुच्यते उद्देश्यों में छे कहा जाता है, मनः च अने मन और मन, क्रियावत् क्रियायुक्त क्रियायुक्त, अपि होवा छत्ता पक्ष होने पर भी अचेतनत्वात् अचेतन होवाथी चेतनारहित होनेसे, न उच्यते कर्ता उद्देश्यों में नहीं कहा जाता।

76. Because the self is the conscious element, therefore it is called the agent or doer; while the mind, though actually performing, is not called the doer, because it is devoid of consciousness.

स्वतन्त्रस्यापि पुरुषस्यानिष्टयोनिषु जन्मग्रहणे हेतुः —

यथास्वेनात्मनाऽऽत्मानं सर्वः सर्वासु योनिषु ।

प्राणैस्तन्त्रयते प्राणी नह्यन्योऽस्यस्य तन्त्रकः ॥७७॥

सर्वः सर्व सब, प्राणी प्राणी प्राणी, यथास्वेन यथास्वेनात्मा कर्म द्वारा अपने अपने कर्म अनुसार, आत्मना चेतने स्वयं, आत्मानम् चेताने अपने आपको, सर्वासु सर्व सब, योनिषु योनिओं में योनियों में, प्राणैः प्राणों के माध्यम, तन्त्रयते थोड़े छे युक्त करते हैं, हि कारणसे क्योंकि, अन्यः जीवों के प्राणी पुरुष अन्य कोई पुरुष, अस्य अने इसका, तन्त्रकः प्रेरक प्रेरक, न अस्ति नहीं नहीं है ॥ ७७ ॥

77. In as much as all living beings cause themselves to be linked to all kinds of bodies by their own free will, there is no question of another and external administrator.

यशिनोऽपि पुरुषस्यामुक्तैर्भावेराक्रमणे कारणम् —

वशी तत् कुरुते कर्म यत् कृत्वा फलमश्नुते ।

वशी चेतः समाधत्ते वशी सर्वं निरस्यति ॥७८॥

वशी स्वेच्छाधीन प्रवृत्तिवाणो आत्मा वशी आत्मा, तत् ते उन, कर्म कर्म कर्मोंको, कुरुते करे छे करता है, यत् जे जिन्हें, कृत्वा करीने करके, फलम् फल, अश्नुते भोगवे छे भोगता है, वशी स्वेच्छाधीन प्रवृत्तिवाणो वशीआत्मा, चेतः चित्तचित्तियोंने चित्तिका, समाधत्ते निरोध करे छे निरोध करता है, वशी अने ते स्वेच्छाधीन प्रवृत्तिवाणो आत्मा वह वशी आत्मा, सर्वम् सर्व कर्मोंने सब कर्मका, निरस्यति त्याग पक्ष करे छे त्याग भी कर देता है ॥ ७८ ॥

78. Being its own master, the self performs those actions, whereof it subsequently enjoys the fruits; of its own accord, too, the self composes the mind; of its own accord, also, it withdraws from everything.

सर्वमतस्यापि पुरुषस्य सर्ववेदनाज्ञानाभावे हेतुः —

देही सर्वगतोऽप्यात्मा स्वे स्वे संस्पर्शनेन्द्रिये ।

७९. देही सर्वगतोऽप्यात्मा—सर्वदेहगतश्चात्मा (द.)

“ “ “ “—देहे सर्वगतश्चात्मा (व.)

“ “ “ “—सर्वगतोऽप्यात्मा—सर्वगतो ह्यात्मा (घ.)

प्रथमः]

शरीरस्थानम्

९८९

सर्वाः सर्वाश्रयस्थास्तु नात्माऽतो वेत्ति वेदनाः॥७९॥

सर्वगतः सर्वव्यापी सर्वगत, अपि होवा आत्मा पशु होने पर भी, आत्मा आत्मा आत्मा देही देहधारी यत्ना देहधारी होता हुआ, स्वे स्वे पोतपोताना अपने अपने, संस्पर्शनेन्द्रिये स्पर्शनेन्द्रियथी युक्त शरीरमा स्पर्शनेन्द्रियसे युक्त शरीरमें, वेदनाः वेदनाओ वेदनाको, वेत्ति अणु छे जानता है. अतः तेथी इससे आत्मा आत्मा आत्मा, सर्वाश्रयस्थाः सधणां शरीरमा रहेदी सब शरीरमें स्थित, सर्वाः अधी वेदना सब वेदनाओंको, तु ते तो. न अणुते नथी नहीं जानता ॥ ७९ ॥

79. The self, although omnipresent, is localized in its organs of sense, when embodied, and so cannot apprehend all sensations occurring in all bodies.

विभोरप्यात्मनः शैलादितिरस्कृतस्याज्ञाने हेतुः—

विभुत्वमत एवास्य यस्मात् सर्वगतो महान् ।

मनसश्च समाधानात् पश्यत्यात्मा तिरस्कृतम् ॥८०॥

यस्मात् अथी जिससे, सर्वगतः ओ सर्वगत यह सर्वगत, महान् अने महान छे और महान है. अतः एव अथी ओ इसी लिए, अस्य ओनु इसका, विभुत्वम् विभुपणु छे विभुत्व है, मनसः मननी मनकी, समाधानात् च समाधिथी समाधिसे, आत्मा आत्मा आत्मा, तिरस्कृतम् तिरस्कृत वस्तुने छिपी वस्तुको, पश्यति अणु छे देखता है ॥ ८० ॥

80. The self is infinite for the very reason that it is omnipresent and supreme. By concentrating the mind, the self is able to perceive even the hidden.

नित्यानुबन्धं मनसा देहकर्मानुपातिना ।

सर्वयोनिगतं विद्यादेकयोनावपि स्थितम् ॥८१॥

सर्वयोनिगतम् अपि सर्व योनिगत आत्माने पशु सर्व योनिगत आत्माको भी, देहकर्म- देहना कर्मने देहके कर्मके, अनुपातिना अनुसरनारी अनुगारी, मनसा

८१. नित्यानुबन्धं-नित्यानुबन्धं (प.)

मन साथे मनसे. नित्यानुबन्धम् नित्य संबन्धयुक्त होवाथी नित्य संबन्धवाला होनेसे, एक- ओक एक योनौ योनिमा योनिमें, स्थितम् रहेदी स्थित, विद्यात् अणुवे अणुओ जानना चाहिए ॥ ८१ ॥

81. Yoked to the mind which cleaves to it by virtue of the acts performed through the instrumentality of the body, the self though present in all bodies is for all practical purposes to be regarded as localized in one particular body.

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः किं पूर्वमिति प्रश्नस्योत्तरम्—

आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम् ।

अतस्तयोरनादित्वात् किं पूर्वमिति नोच्यते ॥८२॥

आत्मनः आत्माने आत्माका, आदिः आदि आदि, न अस्ति नथी नहीं है क्षेत्र- क्षेत्र क्षेत्रकी, पारंपर्यम् परंपरा पशु परंपरा भी अनादिकम् अनादि छे अनादि है, अतः अथी इसलिए, तयोः तेओ अनेनु इन दोनोंके, अनादित्वात् अनादिपणु होवाथी अनादि होनेसे, किम् पूर्वम् काल पहेलु कौन पहला, इति ओ यह, न उच्यते उड़ेवातुं नथी नहीं कहा जाता ॥ ८२ ॥

82. The self has no beginning and likewise the succession of bodies is without a beginning. Both being thus beginningless, neither can be the antecedent to the other.

आत्मनः साक्षिभूतत्वसाधनम्—

ज्ञः साक्षीत्युच्यते नाज्ञः साक्षी त्वात्मा यतः स्मृतः ।

सर्वे भावा हि सर्वेषां भूतानामात्मसाक्षिकाः ॥८३॥

ज्ञः ज्ञानवान ज्ञानवान, साक्षी साक्षी ओ साक्षी है, इति ओम ऐसा, उच्यते उड़ेवाय छे कहा जाता है, अज्ञः अणु अज्ञ किन्तु अज्ञ, न साक्षी उड़ेवाते नथी

८२. आदिर्नास्त्यात्मनः क्षेत्रपारंपर्यमनादिकम्—अनादित्वात्
क्षेत्रस्य पारम्पर्यमनादिकम् (प.)

,, अतस्तयोरनादित्वात्—अनादित्वात्तयोरस्मात् (ज.)

સાક્ષી નહીં કહા જાતા, યતઃ જ્યેષ્ઠી જિસે, આત્મા તુ આત્માને આત્માકો, સાક્ષી સાક્ષી સાક્ષી, સ્મૃતઃ કથો છે કહા હે, સર્વેષામ્ હિ આત્મા સર્વં ઇસે સર્વ, ભૂતાનામ્ ભૂતાના ભૂતોકે, સર્વે ભાવાઃ બધા ભાવો સર્વ ભાવ, આત્મસાક્ષિકાઃ આત્માના સાક્ષીપણવાળા છે આત્માકે સાક્ષિત્વે યુક્ત છે ॥ ૮૩ ॥

83. It is the knower and not the non-knower that is called the witness. Hence the self is said to be the witness. The vicissitudes of all creatures have the self for their witness

રાશિપુરુષસ્યેવ વેદનાવિશેષ ઇતિ નિરૂપણમ્—

નૈકઃ કદાચ્ચિદ્ભૂતાત્મા લક્ષણૈરુપલભ્યતે ।
વિશેષોઽનુપલભ્યસ્ય તસ્ય નૈકસ્ય વિદ્યતે ॥૮૪॥

અકઃ એકલો અકેલા, ભૂતાત્મા ભૂતાત્મા ભૂતાત્મા, લક્ષણૈઃ લક્ષણોથી લક્ષણોસે, કદાચ્ચિદ્ કદાપિ કમી, ન નથી નહીં, ઉપલભ્યતે જાણી શકતો જાના જાતા, તસ્ય તે સર્વ, એકસ્ય એકલા અકેલે, અનુપલભ્યસ્ય અજ્ઞેયની અજ્ઞેયકી, વિશેષઃ કોઈ વેદનાજન્ય બિન્નતા કોઈ વેદનાજન્ય ભિન્નતા, ન વિદ્યતે નથી નહીં હૈ ॥૮૪॥

84. The self, when by itself, is not inferrable by any indication; for the imperceptible and pure self has no attribute whatsoever.

સંયોગપુરુષસ્યેષ્ટો વિશેષો વેદનાકૃતઃ ।

વેદના યત્ર નિયતા વિશેષસ્તત્ર તત્કૃતઃ ॥૮૫॥

વેદનાકૃતઃ વેદનાજન્ય વેદનાજન્ય, વિશેષઃ બિન્નતા ભિન્નતા, સંયોગપુરુષસ્ય સંયોગપુરુષમાં સંયોગપુરુષમે, દૃષ્ટઃ ધૃષ્ટ છે દૃષ્ટ હૈ, યત્ર જ્યાં જ્યાં, વેદના વેદના વેદના, નિયતા નિયત છે નિયત હૈ, તત્ર ત્યાં વ્યાં, તત્કૃતઃ વેદનાજન્ય વેદનાજન્ય, વિશેષઃ બિન્નતા હોય છે ભિન્નતા રહતી હૈ ॥ ૮૫ ॥

85. It is with reference to the embodied self that changes brought about by sensations are predicated;

for only that which is affected by sensations is modified.

કથં મિષક્ ત્રિકાલાં વેદનાં ચિકિત્સતિ—

ચિકિત્સતિ મિષક્ સર્વાસ્ત્રિકાલા વેદના ઇતિ ।
યયા યુક્ત્યા વદન્ત્યેકે સા યુક્તિરુપધાર્યતામ્ ॥૮૬॥

મિષક્ વેદ વેદ, ત્રિકાલાઃ ત્રણે કાળની ત્રણે કાલકી, સર્વાઃ બધી સર્વ, વેદનાઃ વેદનાઓની વેદનાઓની, ચિકિત્સતિ ચિકિત્સા કરે છે ચિકિત્સા કરતા હૈ, ઇતિ એમ એસા, યયા જે જિય, યુક્ત્યા યુક્તિથી યુક્તિસે, એકે કેટલાક કઈ એક, વદન્તિ કહે છે કહતે હૈ, સા તે વદ, યુક્તિઃ યુક્તિ યુક્તિ, ઉપધાર્યતામ્ સાંભળે મુનો ॥ ૮૬ ॥

86. Listen now to the argument advanced by those who assert that the physician treats all ailments, whether present, past or future.

પુનસ્તચ્છિરસઃ શૂલં જ્વરઃ સ પુનરાગતઃ ।
પુનઃ સ્વ કાસો વલવાંશ્છર્દિઃ સા પુનરાગતા ॥૮૭॥
અભિઃ પ્રસિદ્ધવચનૈરતીતાગમનં મતમ્ ।

પુનઃ ફરીને ફિર, ચિરસઃ માથાનો ચિરકા, તત્ તે વહી, શૂલમ્ દુખાવો આબો દર્દ આયા, પુનઃ ફરીને ફિર, સઃ તે વદ, જ્વરઃ તાવ જ્વર, આગતઃ આબો આયા, પુનઃ ફરીને ફિર, સઃ બલવાન્ તે બલવાન વદ બલવાન, કાસઃ ખાંસી આવી આવી આ ગઈ, પુનઃ અને ફરીને ફિર, સા છર્દિઃ તે ઉલટી વદ વમન, આગતા આવી આગયા, અભિઃ એ ઇન, પ્રસિદ્ધવચનૈઃ પ્રસિદ્ધ વચનોથી પ્રસિદ્ધ વચનોસે, અતીત- અતીત વેદનાઓનું અતીત વેદનાઓંકા, આગમનમ્ આવવું આગમન, મતમ્ મનાય છે માના જાતા હૈ ॥ ૮૭ ॥

87-87½. The headache has returned again, there is a relapse of fever, the violent cough has reappeared, there is recurrence of vomiting; such common

૮૬. યયા યુક્ત્યા—યયા યુક્ત્યા (ક.)

૮૭½. પ્રસિદ્ધવચનૈઃ—પ્રસન્નૈર્વચનૈઃ (ક.)

remarks show the recurrence of past diseases.

कालश्चायमतीतानामतीनां पुनरागतः ॥८८॥
तमर्तिकालमुद्दिश्य मेषजं यत् प्रयुज्यते ।
अतीतानां प्रशमनं वेदनानां तदुच्यते ॥८९॥

अतीतानाम् च अने भूतकालीन और भूतकालीन, अतीनाम् वेदनाओंने वेदनाओंका, अयम् कालः आ काण यह समय, पुनः इरीने फिर, आगतः आये आ गया, तम् ते उस, अर्तिकालम् पीडना काणने वेदनाके कालको, उद्दिश्य लक्ष्मां राभीने लक्ष्य करके, यत् ते जो, मेषजम् औषध औषध, प्रयुज्यते येन अथ छे प्रयुक्त होती है, तत् ते वह, अतीतानाम् अतीत अतीत, वेदनानाम् वेदनाओंनु वेदनाओंकी, प्रशमनम् प्रशमन करना शमन करनेवाली, उच्यते उद्देश्य छे कहाती है ॥ ८८-८९ ॥

88-89. The time of relapse of these subjugated diseases has approached. Therefore treatment which is given keeping in view the period of relapse of a disease is to be understood as the therapeutics of past ailment.

आपस्ताः पुनरागुर्मा याभिः शस्यं पुरा हतम् ।
यथा प्रक्रियते सेतुः प्रतिकर्म तथाऽऽश्रये ॥९०॥

याभिः ते पाणीथी जिस जलसे, पुरा पूर्वे पहिले, शस्यम् अनाजने पाके शस्य, हतम् नाश पाभ्यो हतो नष्ट हुआ था, ताः ते वह, आपः पाणी जल, पुनः इरीने फिर, मा आगुः न आवे न आजाये, यथा ये भाटे नेवी रीते इसलिए जैसे, सेतुः पाण बांध, प्रक्रियते आधवाभा आवे छे बांध दिया जाता है, तथा तेवी रीते वैसे ही, आश्रये शरीरमां शरीरमें, प्रतिकर्म चिकित्सा करना भा आवे छे चिकित्सा की जाती है ॥९०॥

90. Just as a dam is raised so that the floods may not destroy the crops

as they did during a previous season so is treatment in the body.

पूर्वरूपं विकाराणां दृष्ट्वा प्रादुर्भविष्यताम् ।
या क्रिया क्रियते सा च वेदनां हन्त्यनागताम् ॥९१॥

प्रादुर्भविष्यताम् उत्पन्न भवना उत्पन्न होनेवाली, विकाराणाम् व्याधियोंनु व्याधियोंका, पूर्वरूपम् पूर्वस्थ पूर्वरूप, दृष्ट्वा नेने देख कर, या ते जो, क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, क्रियते करना भा आवे छे की जाती है, सा च ते वह, अनागताम् आवी भविष्यत्, वेदनान् वेदनाने व्याधिको, हन्ति हने छे नष्ट करती है ॥ ९१ ॥

91. Having in mind the past symptoms, prophylactic measures taken, in view of future symptoms, will avert disease.

पारंपर्यानुबन्धस्तु दुःखानां विनिवर्तते ।
सुखहेतूपचारेण सुखं चापि प्रवर्तते ॥९२॥

सुख- सुभकर सुखके, हेतु- हेतुना कारणोंके, उपचारेण सेवनी सेवनेसे, दुःखानाम् दुःखोंने दुःखोंका, पारंपर्य- प्रवाहसे प्रवाहरूपसे, अनुबन्धः अनुबन्ध अनुबन्ध, तु ते तो, विनिवर्तते अटकी अथ छे निवृत्त होता है, सुखम् च अपि अने सुभनी और सुखकी, प्रवर्तते प्रवृत्ति थाय छे प्रवृत्ति होती है ॥ ९२ ॥

92. The use of whatsoever promotes well-being, stops the causal chain of suffering, and induces happiness.

न समा यान्ति वैषम्यं विषमाः समतां न च ।
हेतुभिः सदृशा नित्यं जायन्ते देहघातवः ॥९३॥

समाः सम धातुओं समान धातुएं, वैषम्यम् विषमताने विषमताको, न समता नथी प्राप्त नहीं होती, विषमाः च अने विषम धातुओं और विषम धातुएं, समताम् समताने समताको, न यान्ति समता नथी प्राप्त नहीं होती, देहघातवः देहना धातुओं देहकी धातुएं, नित्यम् हमेशा सदा, हेतुभिः हेतुओंने

कारणोंके, सदृशाः समान समान, जायन्ते उत्पन्न थाय
छे उत्पन्न होती है ॥ ९३ ॥

93. No discord can ensue from harmonious elements, nor any concord from discordant elements; from like causes, like effects are always produced in the body-element.

युक्तिमेतां पुरस्कृत्य त्रिकालां वेदनां भिषक् ।
हन्तीत्युक्तं चिकित्सा तु नैष्ठिकी या विनोपधाम् ॥ ९४ ॥

एताम् आ इस, युक्तिम् युक्तिने युक्तिको, पुर-
स्कृत्य अनुसरीने आगे करके, भिषक् वैद्य वैद्य,
त्रिकालाम् त्रिषु कालाणी तीनों कालकी, वेदनाम् वेदनाने
वेदनाको, हन्ति हन्ति छे नष्ट करता है, इति ऐम ऐसा,
उक्तम् उक्तुं छे कहा है, उपधाम् तृष्णा तृष्णासे, विना
विनानी रहित, या चिकित्सा नै चिकित्सा थाय छे ते
जो चिकित्सा होती है वह, तु तो तो, नैष्ठिकी भोक्ष
आपनारी छे मोक्ष देनेवाली है ॥ ९४ ॥

94. It is for such reasons as set forth above, that the physician is said to remove all disease, whether past, present or future. That is the supreme therapeutics which is devoid of passions.

उपधा हि परो हेतुर्दुःखदुःखाश्रयप्रदः ।
त्यागः सर्वोपधानां च सर्वदुःखव्यपोहकः ॥ ९५ ॥

हि हेमके क्योंकि, उपधा तृष्णा तृष्णा, दुःख- दुःख
दुःख, दुःखाश्रयप्रदः अने दुःखना आश्रयस्थ शरीर
आपनार और दुःखके आश्रयरूप शरीरको देनेवाला, परः
प्रधान मूल, हेतुः कारणी छे कारण है, सर्व- अने सर्व
और सब, उपधानाम् च तृष्णाओने तृष्णाओंका,
त्यागः त्याग त्याग, सर्वदुःख- अर्था दुःखने सब दुःखोंका,
व्यपोहकः नाशक छे नाशक है ॥ ९५ ॥

95. For, the passions are the cause of suffering and are the producers of

९४. उक्तं-उक्ता (ब.)

९५. तु-सा (छ.)

pain and its resort, the body. The renunciation of all passions is the means of removing all miseries.

कोषकारो यथा ह्यंशूनुपादत्तं वधप्रदान् ।
उपादत्तं तथाऽर्थेभ्यस्त्वृणामष्टः सदाऽऽतुरः ॥ ९६ ॥

यथा हि नेवी रीते जने, कोषकारः रेशमने। कीड़े
रेशमका कीड़ा, वधप्रदान् पोताने मृत्युप्रद अपने मृत्यु-
कारक, अंशून् रेशाओने रेशोंको, उपादत्ते उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करता है, तथा तेवी रीते वैसे ही, अष्टः
अज्ञानी भावस अज्ञानी मनुष्य, अर्थेभ्यः विषयधीन
विषयोंसे, तृणाम् तृष्णाने तृष्णाको, उपादत्ते उत्पन्न
करी दे छे उत्पन्न कर लेता है, सदा अने तेथी सदाय
और इससे सदा, आतुरः दुःखी रहें छे दुःखी रहता है
॥ ९६ ॥

96. Just as the silk-worm builds its own tomb, the cocoon, similarly the ignorant wordling clings to the thirst for sense-objects and is ever miserable.

यस्त्वग्निक्वपानर्थाञ् ज्ञो ज्ञात्वा तेभ्यो निवर्तते ।
अनारम्भादसंयोगात्तं दुःखं नोपतिष्ठते ॥ ९७ ॥

यः ज्ञे जो, ज्ञः ज्ञानी मनुष्य ज्ञानी मनुष्य, तु तो तो,
अर्थान् विषयाने विषयोंको, अग्निक्वपान् अग्निक्वपान् अग्नि-
समान, ज्ञात्वा ज्ञानीने जान कर, तेभ्यः तेओथी उनसे,
निवर्तते निवृत्त थाय छे निवृत्त होता है, तम् तेने उसको,
अनारम्भात् कर्मों नहि करवाथी कर्मोंके न करनेसे, असं-
योगात् अने तेथी न शरीरने संयोग न थवाने लीधे
और इससे ही शरीरका संयोग न होनेके कारण, दुःखम्
दुःख दुःख, न उपतिष्ठते प्राप्त थतुं न नहीं प्राप्त
नहीं होता ॥ ९७ ॥

97. The wise one, who, viewing sense-objects like fire, withdraws from them, is not touched by pain, by reason of abstention from action and attachment.

९६. वधप्रदान्-वधावहान् (ब.)

દુઃસ્વહેતવઃ—

ધીધૃતિસ્મૃતિનિભ્રંશઃ સંપ્રાપ્તિઃ કાલકર્મણામ્ ।
અસાત્મ્યાર્થાગમશ્ચેતિ જ્ઞાતવ્યા દુઃસ્વહેતવઃ ॥૧૮॥

ધી- બુદ્ધિ બુદ્ધિ, ધૃતિ- ધૈર્ય ધૃતિ, સ્મૃતિ- અને સ્મૃતિને। ઔર સ્મૃતિકા, વિભ્રંશઃ નાશ વિભ્રંશ, કાલ- કાલ- કાલ, કર્મણામ્ અને કર્મની ઔર કર્મોંકી, સંપ્રાપ્તિઃ સંપ્રાપ્તિ સમ્પ્રાપ્તિ, અસાત્મ્ય- તથા અસાત્મ્ય ઔર અસાત્મ્ય, અર્થ- ધન્વિયાર્થને। ઇન્દ્રિયાર્થકા, આગમઃ ચ સંયોગ સંયોગ, ઇતિ ઐઐને ઇનકો, દુઃસ્વહેતવઃ દુઃખના હેતુઓ। દુઃસ્વહેતવઃ કારણ જ્ઞાતવ્યાઃ બાણુવાં જાનના ચાહિય ॥૧૮॥

98. The derangement of the understanding, will and memory, the onset of adverse season and effect of past-action, and contact with unwholesome sense-objects—these should be known as the causes of suffering.

બુદ્ધિવિભ્રંશસ્ય વર્ણનમ્—

વિષમાભિનિવેશો યો નિત્યાનિત્યે હિતાહિતે ।
જેયઃ સ બુદ્ધિવિભ્રંશઃ સમં બુદ્ધિર્હિ પશ્યતિ ॥૧૯॥

નિત્યાનિત્યે નિત્ય અને અનિત્યમાં નિત્ય- અનિત્યમાં, હિતાહિતે હિત અને અહિતમાં ઔર હિત- અહિતમાં. યઃ જે જો, વિષમ- વિષમ વિષમ, અભિનિવેશઃ નિશ્ચય નિશ્ચય, સઃ તેને ઉસે, બુદ્ધિવિભ્રંશઃ બુદ્ધિને। વિભ્રંશ બુદ્ધિકા વિભ્રંશ, જેયઃ બાણુવાં જાનના ચાહિય, હિ કારણુ કે ક્યોંકિ, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ બુદ્ધિ, સમમ્ યથાર્થ યથાર્થ, પશ્યતિ બુદ્ધિ છે દેખતી છે ॥ ૧૯ ॥

99. That is called derangement of understanding whereby the eternal and the non-eternal, good and evil, are mistaken one for the other, for, true understanding always perceives rightly.

ધૃતિવિભ્રંશસ્ય વર્ણનમ્—

વિષયપ્રવણં સર્વં ધૃતિભ્રંશાન્ન શક્યતે ।

૧૦૦. સમં બુદ્ધિર્હિ પશ્યતિ—સ શત્રુર્હિ વિપશ્ચિતઃ (પ.)

૧૦૦. પ્રવણં—પ્રવલં (દ.)

,, સર્વં—ચિત્તં (ક. ધ. ઢ.)

નિયન્તુમહિનાદર્થાદ્ધૃતિર્હિ નિયમાત્મિકા ॥૧૦૦॥

ધૃતિભ્રંશાન્ ધૃતિના ભ્રંશને લઈને ધૃતિને ભ્રંશસે, વિષય- વિષયો। તરફ વિષયોંકી ઔર, પ્રવણમ્ ઢળતું છુકાવ-વાલા, સર્વમ્ મન ચિત્ત, અહિતાન્ અહિત અહિત, અર્થાત્ અર્થોમાંથી વિષયોંમે, નિયન્તુમ્ રોકી રોકા, ન શક્યતે શકાતું નથી નહીં જા સકતા, હિ કારણુ કે ક્યોંકિ, ધૃતિઃ ધૃતિ ધૃતિ, નિયમાત્મિકા નિયમન કરનારી છે નિયન્ત્રણ કરનેવાલી છે ॥ ૧૦૦ ॥

100. In the event of the derangement of the will, the mind which is always reaching out for its objects, is incapable of being restrained from undesirable objects, for the will is the controller.

સ્મૃતિવિભ્રંશસ્ય વર્ણનમ્—

તત્ત્વજ્ઞાને સ્મૃતિર્યસ્ય રજોમોહાવૃતાત્મનઃ ।

અશ્યતે સ સ્મૃતિભ્રંશઃ સ્મર્તવ્યં હિ સ્મૃતૌ સ્થિતમ્ ૧૦૧

રજઃ- મોહ- રભેગુણ અને મોહથી રજોગુણ ઔર મોહસે, આવૃતાત્મનઃ આવૃત ચિત્તવાળા આવૃત ચિત્તવાળે, યસ્ય જે પુરુષની જિસ પુરુષની, સ્મૃતિઃ સ્મૃતિ સ્મૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાને તત્ત્વજ્ઞાનથી તત્ત્વજ્ઞાનસે, અશ્યતે ભ્રષ્ટ થાય છે ભ્રષ્ટ થોતી છે. સઃ તેને તે ઉસકા વહ, સ્મૃતિભ્રંશઃ સ્મૃતિ-ભ્રંશ કહેવાય છે સ્મૃતિભ્રંશ કહાતા છે, હિ કારણુ કે ક્યોંકિ, સ્મર્તવ્યમ્ સ્મરણુ કરવા યોગ્ય વસ્તુ સ્મરણ કરને યોગ્ય વસ્તુ, સ્મૃતૌ સ્મૃતિમાં સ્મૃતિમાં, સ્થિતમ્ રહેલ હોય છે આશ્રિત થોતી છે ॥ ૧૦૧ ॥

101. When on account of the mind being clouded with passion and delusion, the retention of true knowledge is destroyed that is called the derangement of memory; for, indeed the memorable abides in the memory.

પ્રજ્ઞાપરાધસ્ય વર્ણનમ્—

ધીધૃતિસ્મૃતિવિભ્રંશઃ કર્મ યત્ કુરુતેઽશુભમ્ ।

૧૦૧. તત્ત્વજ્ઞાને—તત્ત્વજ્ઞાનાત્ (છ.)

,, સ્મૃતૌ સ્થિતમ્—સ્મૃતૌ હિતમ્ (પ.)

प्रज्ञापराधं तं विद्यात् सर्वदोषप्रकोपणम् ॥१०२॥

बी- बुद्धि बुद्धि, दृति- धैर्य दृति, स्मृति- अने स्मृतिधी और स्मृतिसे, विम्रष्टः भ्रष्ट थयेल भाषुस भ्रष्ट हुआ पुरुष, यत् ने जो, अशुभम् अशुभ अशुभ, कर्म उर्भ कर्म, कुरुते करे छे करता है, तस् तेने उसे, सर्वदोष- सर्व दोषने। सब दोषका, प्रकोपणम् प्रकोप करेना। प्रकोप करनेवाला, प्रज्ञापराधम् प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, विद्यात् अक्षुवे। जानना चाहिए ॥ १०२ ॥

102. Whatever act is done by one who is deranged of understanding, will or memory, is to be regarded as volitional transgression. It is the inducer of all pathological conditions.

उदीरणं गतिमतामुदीर्णानां च निग्रहः ।
सेवनं साहसानां च नारीणां चातिसेवनम् ॥१०३॥
कर्मकालातिपातश्च मिथ्यारम्भश्च कर्मणाम् ।
विनयाचारलोपश्च पूज्यानां चाभिघर्षणम् ॥१०४॥
ज्ञातानां स्वयमर्थानामहितानां निषेवणम् ।
परमौन्मादिकानां च प्रत्ययानां निषेवणम् ॥१०५॥
अकालादेशसंचारौ मैत्री संक्लिष्टकर्मभिः ।
इन्द्रियोपक्रमोक्तस्य सद्रुतस्य च वर्जनम् ॥१०६॥
ईर्ष्यामानभयक्रोधलोभमोहमदभ्रमाः ।
तज्जं वा कर्म यत् क्लिष्टं क्लिष्टं यद्देहकर्म च ॥१०७॥
यच्चान्यदीदृशं कर्म रजोमोहसमुत्थितम् ।
प्रज्ञापराधं तं शिष्टा ब्रुवते व्याधिकारणम् ॥१०८॥
गतिमताम् गतिमान् भलभृत्रादि भावेने गतिमान् मलमूत्रादि भावोंको, उदीरणम् अण्णथी प्रवृत्त करेना बलसे प्रवृत्त करना, उदीर्णानाम् उपस्थित वेगोने उपस्थित वेगोंको, निग्रहः च रोकना रोकना, साहसानाम् साहसोंको, सेवनम् च सेवन सेवन, नारीणाम्

स्त्रीओने स्त्रियोंका, अतिसेवनम् च अत्यंत संग अति सेवन, कर्मकाल- उर्भना। उर्भने क्रियाकालका, अतिपातः च अतो करे। अतिवर्जन, कर्मणाम् उर्भने। कर्मोंका, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या रूपमें, आरम्भः च आरंभ आरंभ, विनय- विनय विनय, आचार- अने शिष्टाचारने। और शिष्टाचारका, लोपः च दोष लोप, पूज्यानाम् पूज्योंका, अभिघर्षणम् च अपमान अपमान, स्वयम् पोते स्वयं, ज्ञातानाम् अक्षुषा जानते हुए मी, अहितानाम् अहित अहित, अर्थानाम् विषयोऽनु विषयोंका, निषेवणम् सेवन सेवन, औन्मादिकानाम् उन्माद- कारक, प्रत्ययानाम् उद्देश्योंका, हेतुओंका, परम् अति अत्यंत, निषेवणम् च सेवन सेवन, अकाल- निषिद्ध समयमा। निषिद्ध समयमें, अदेश- अने निषिद्ध देशमा। और निषिद्ध देशमें, संचारौ करेनु घूमना, संक्लिष्टकर्मभिः पापीओ साथे निन्दित कर्म करनेवालोंके साथ, मैत्री मित्राचारी मैत्री, इन्द्रियोपक्रम- इन्द्रियो- पक्रमणीय अध्यायमा। इन्द्रियोपक्रमणीय अध्यायमें, उक्तस्य उक्तेका कहे हुए, सद्रुतस्य सदाचारने। सद्रुतोंका, वर्जनम् च त्याग त्याग, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, मान- अभिमान अभिमान, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, लोभ- लोभ लोभ, मोह- मोह मोह, मद- मद मद, भ्रमाः भ्रम भ्रम, तज्जम् अथवा तेओमांथी उत्पन्न थपुं अथवा इनसे उत्पन्न, यत् ने जो, क्लिष्टम् निन्दित निन्दित, कर्म वा उर्भ कर्म, यत् ने जो, क्लिष्टम् निन्दित निन्दित, देहकर्म च शारीरिक उर्भ शारीरिक कर्म, रजः- अने रजोगुण और रज, मोह- तथा मोहथी तथा मोहसे, समुत्थितम् उत्पन्न थयेलुं उत्पन्न, यत् अन्यत् ने अण्णुं अन्य जो, ईदृशम् आवी अतनुं ऐसा, कर्म च उर्भ होय कर्म हो, तस् तेने उसे, शिष्टाः शिष्टा शिष्ट पुरुष, व्याधिकारणम् व्याधिना उद्देश्य- ३५ रोगोंका कारणरूप, प्रज्ञापराधम् प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, ब्रुवते उहे छे कहते हैं ॥ १०३-१०८ ॥

103-108. Premature expulsion of excreta or the suppression of natural urges, indulgence in rash acts, over-indulgence in women, procrastination of treatment, wrongful undertaking

१०५. परमौन्मादिकानां-पंचौन्मादिकानां (थ.)

१०७. भयक्रोध-मदक्रोध (झ.)

,, क्लिष्टं यद्देहकर्म च-यद्वा तद्देहकर्म च (घ.)

१०८. व्याधिकारणम्-व्याधिकारिणम् (ज. घ.)

of actions, disregard of modesty and custom, disrespect towards the venerable, indulgence in things which one knows to be harmful or highly intoxicating, moving at improper times and in improper places, friendship with evil doers, the abandoning of the good habits inculcated in the chapter on the regimentation of the senses; envy, pride, fear, anger, greed, folly, arrogance, delusion, or injurious acts emanating from these, or any act that is harmful to the body, or any similar act arising out of passion and delusion—all these are said by the sages to be volitional transgressions causative of disease.

बुद्ध्या विषमविज्ञानं विषमं च प्रवर्तनम् ।
प्रज्ञापराधं जानीयान्प्रनसो गोचरं हि तत् ॥ १०९ ॥

बुद्ध्या बुद्धिहीन बुद्धिसे, विषम- अनुचित विषम, विज्ञानम् विज्ञान विज्ञान, विषमम् च अने अनुचित और अनुचित, प्रवर्तनम् प्रवृत्तिने प्रवृत्तिको, प्रज्ञापराधम् प्रज्ञापराध प्रज्ञापराध, जानीयात् आशुवे जाने, हि कारुण्ये क्योंकि, तत् ते विषमज्ञान अने विषम प्रवृत्ति वे विषमज्ञान और विषम प्रवृत्ति, मनसः मनना मनके, गोचरम् विषय छे विषय हैं ॥ १०९ ॥

109. Misconception by the intellect, and misconduct are to be understood as volitional transgression because they come under the ken of the mind.

व्याधिहेताः कालस्य वर्णनम्—

निर्दिष्टा कालसंप्राप्तिर्व्याधीनां व्याधिसंग्रहे ।
चयप्रकोपप्रशमाः पित्तादीनां यथा पुरा ॥ ११० ॥

११०. व्याधिसंग्रहे-हेतुसंग्रहे (ब.)

यथा जेवी रीते जैसे, पुरा पूर्वे पहिले, व्याधिसंग्रहे क्रियन्तःशिरसीय अध्यायमा क्रियन्तःशिरसीय अध्यायमें, पित्तादीनाम् पित्तःदिक्ता पित्ताद दोषोंके, चय- संयय संचय, प्रकोप- प्रकोप प्रकोप, प्रशमाः तथा प्रशम कहेला छे और प्रशम कहे हैं, व्याधीनाम् तेवी रीते रोगोनी उसी प्रकार रोगोंकी, कालसंप्राप्तिः : वसंभ्राप्ति कालसंप्राप्ति, निर्दिष्टा कहेली छे कह दी है ॥ ११० ॥

110. In the chapter on the Compendium of diseases, we have already laid down the periodicity and incidence of disease and also the accumulation, irritation and subsidence of pitta and other humors, in due order.

मिथ्यातिहीनलिङ्गाश्च वर्षान्ता रोगहेतवः ।
जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्नकालाकालस्थितिश्च या ॥ १११ ॥
पूर्वमध्यापराह्णाश्च रात्र्या यामास्त्रयश्च ये ।
एषु कालेषु नियता ये रोगास्ते च कालजाः ॥ ११२ ॥

रोगहेतवः रोगना हेतुश्च रोगके हेतुरूप, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, अति- अति अति, हीन- अने हीन और हीन, लिङ्गाः लक्षणलक्षण लक्षणयुक्त, वर्षान्ताः च शरद्वर्षा सुधीनी जे छे ऋतुओ शरदसे वर्षापर्यन्त जो छः ऋतु, जीर्ण- शुणु जीर्ण, मुक्त- लुक्त मुक्त, प्रजीर्ण- अने प्रशुणु और पच्यमान, अन्न- अन्नना अन्नके, काल- काल काल, अकाल- अने अकालने और अकालका, या स्थितिः च जे नियम जो नियम, पूर्वमध्यापराह्णाः च पूर्वाह्ण, मध्याह्न अने अपराह्ण ये दिनके जो तीन भागो रात्र्याः तथा पूर्वरात्र, मध्यरात्र अने अपररात्र ये रात्रिना तथा पूर्वरात्र, मध्यरात्र और अपररात्र ये रात्रिके, ये जे जो, त्रयः त्रय तीन, यामाः च भाग भाग, एषु ये इन, कालेषु कालोमां कालोमें, ये जे जो, रोगाः रोग, नियताः नियत छे नियत हैं, ते च तेओ वे, कालजाः कालजन्य छे कालजन्य हैं ॥ १११-११२ ॥

१११. जीर्णमुक्तप्रजीर्णान्नकाला-मुक्तजीर्णप्रजीर्णान्नकाला-ध (ब.)

111-112. Also the causes of diseases coming under the categories of unusual, extreme and subnormal seasonal variations; the right and wrong time for food to be taken, digested or assimilated; the forenoon, midday, and afternoon and the three periods of the night; and the diseases which occur at these stated times—all these are periodical diseases.

अन्येषु चोद्युक्तो ब्रह्मग्राही तृतीयकचतुर्थकौ ।

स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते काले ह्येषां बलागमः ॥११३॥

अन्येषु चोद्युक्तः अन्येषु चोद्युक्त, ब्रह्मग्राही ६५६-ग्राही ब्रह्मग्राही, तृतीयक-चतुर्थकौ तृतीयक अने चतुर्थक तृतीयक और चतुर्थक, स्वे स्वे काले प्रवर्तन्ते प्रवर्ते के प्रवृत्त होते हैं, काले हि प्रवर्तमाने काले अपने अपने कालमें ही, एषाम् ओंओने इनका, बलागमः अपनी प्राप्ति थाय है बलकी प्राप्ति होती है ॥ ११३ ॥

113. The fevers that recur on alternate days or the third and fourth days, are all periodical, for at stated intervals they become active.

एते चान्ये च ये केचित् कालजा विविधा गदाः ।

अनागते चिकित्स्यास्ते बलकालौ विजानता ॥११४॥

एते च आये, अन्ये च अने भीष्म और अन्य, ये केचित् ने केवल जो कोई, कालजाः कालजन्य कालजन्य, विविधाः विविध विविध, गदाः रोगों के रोग हैं, ते ते वे, बलकालौ बल तथा काल बल तथा कालको, विजानता अनुमान वैद्यकी जाननेवाले वैद्यको, अनागते उपस्थित था पहले आगमनसे पूर्व, चिकित्स्याः चिकित्सा करवा योग्य है चिकित्सा करने योग्य है ॥ ११४ ॥

114. These and other maladies of various kinds, which are periodic in

their occurrence, are to be treated by the physician who is conversant with their intensity and periodicity, before they actually manifest themselves.

कालस्य परिणामेन जरामृत्युनिमित्तजाः ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥११५॥

कालस्य परिणामेन परिणामेन परिणामेन, जरामृत्युनिमित्तजाः परिणामेन, जरा-वृद्धावस्था जरा, मृत्यु-मरण मृत्यु और मृत्युके निमित्तजाः निमित्तजाः उत्पन्न थये इस कारणसे उत्पन्न, रोगाः रोगों के रोग, स्वाभाविकाः स्वाभाविक स्वभाविक, दृष्टाः भा-या के देखे हैं, स्वभावः स्वभावानी और स्वभावका, निष्प्रतिक्रियः प्रतिक्रिया थई शक्ति नहीं प्रतिकार नहीं हो सकता ॥ ११५ ॥

115. Those infirmities which come about in the natural course of time, as the result of senility and completion of the life-span, are to be regarded as natural or terminal conditions and are irremediable.

निर्दिष्टं दैवशब्देन कर्म यत् पौर्वदेहिकम् ।

हेतुस्तदपि कालेन रोगाणामुपलभ्यते ॥११६॥

पौर्वदेहिकम् पूर्वदेहमें किया हुआ, कर्म कर्म कर्म, यत् ने जो, दैवशब्देन दैव शब्दसे, निर्दिष्टम् कहेवाय है कहा जाता है, तद् ते वह, अपि पक्षु भी, कालेन काले करीने कालसे, रोगाणाम् रोगों के रोगोंका, हेतुः हेतु हेतु, उपलभ्यते अनुभव है देखा जाता है ॥ ११६ ॥

116. The influence of actions done in the past birth, known as destiny, is also seen in the fulness of time to be a causative factor of disease.

व्याधिहेतोः कर्मणो वर्णनम्—

न हि कर्म महत् किञ्चित् फलं यस्य न भुज्यते ।

क्रियाणां कर्मजा रोगाः प्रशमं यान्ति तत्क्षयात् ॥११७॥

किंचित् ऐवुं डोई ऐसा कोई, महत् मे।दुं महान्, कर्म कर्म कर्म, न हि नथी नहीं, यस्य जेनु जिसका, फलम् इण फल, न न नहीं, भुज्यते भोगवाय भोगा जाता हा, कर्मजाः कर्मजन्य कर्मज, रोगाः रोगो रोग, क्रियाम्नाः चिकित्साने छुनारा छे क्रियाके नाशक हैं, तत्क्षयात् अने ते कर्मना क्षयथी और उस कर्मके क्षयसे, प्रशमम् यान्ति शांत थाय छे शांत होते हैं ॥ ११७ ॥

117. There is no action, worth the name, which does not produce a result; the diseases brought on by past actions, counteract the treatment and end only when the force of those actions is spent out.

असात्म्येन्द्रियार्थसंयोगस्य वर्णनम्—

अत्युग्रशब्दश्रवणाच्छ्रवणात् सर्वशो न च ।

शब्दानां चातिहीनानां भवन्ति श्रवणाज्जडाः ॥११८॥

अत्युग्र- अतिशय उग्र अति उग्र, शब्द- शब्द शब्दको, श्रवणात् सांभगवाथी सुननेसे, सर्वशः सर्वथा सर्वथा, न न न, श्रवणात् च सांभगवाथी सुननेसे, अतिहीनानाम् अने अति धीमा और अति धीमे, शब्दानाम् शब्दोने शब्दोंको, श्रवणात् च सांभगवाथी सुननेसे, जडाः डोई भहेरा मनुष्य बहेरे, भवन्ति थाय छे हो जाते हैं ॥ ११८ ॥

118. By the hearing of very loud sounds or by the total avoidance of all sounds or by straining the ear to catch very low sounds, the sense of audition becomes impaired.

परुषोद्गीषणाशस्ताप्रियव्यसनसूचकैः ।

शब्दः श्रवणसंयोगो मिथ्यासंयोग उच्यते ॥११९॥

परुष- डोईर कठोर, उद्गीषण- भयंकर भयंकर, अशस्त- अशुभ अशुभ, अप्रिय- अप्रिय अप्रिय, व्यसन- अने विपत्तिने और विपत्तिके, सूचकैः सूचकानां सूचक,

११९. मिथ्यासंयोग-मिथ्यायोगः स (ज.)

शब्दैः शब्दो साथे शब्दोंके साथ, श्रवणसंयोगः कानने। संयोग कानका संयोग, मिथ्यासंयोगः मिथ्यायोग मिथ्यायोग, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ ११९ ॥

119. To lend the ear to sounds which are harsh, alarming, vile, unpleasing or mournful is said to be the abuse of the auditory sense.

असंस्पर्शोऽतिसंस्पर्शो हीनसंस्पर्श एव च ।

स्पृश्यानां संग्रहेणोक्तः स्पर्शनेन्द्रियबाधकः ॥१२०॥

स्पृश्यानाम् स्पृश्य भावेने। स्पृश्योंका, असंस्पर्शः सर्वथा स्पर्श न करवे। सर्वथा अस्पर्श, अतिसंस्पर्शः अतिशय स्पर्श करवे। अतिस्पर्श, हीनसंस्पर्शः च एव अने अल्प स्पर्श करवे। ये और अल्प स्पर्श, स्पर्शनेन्द्रिय-स्पर्शनेन्द्रियने। स्पर्शनेन्द्रियका, बाधकः बाध करनार छे बाधक है, संग्रहेण येम संक्षेपमां ऐसा संक्षेपमें, उक्तः कहुं छे कहा है ॥ १२० ॥

120. Absence, excess and insufficiency of contact with those objects that are to be contacted are, in short, said to be the abuse of the sense of touch.

यो भूतविषवातानामकालेनागतश्च यः ।

स्नेहशीतोष्णसंस्पर्शो मिथ्यायोगः स उच्यते ॥१२१॥

भूत- भूत भूत, विषवातानाम् तथा विषवातने। तथा विषवायुका, यः जे स्पर्श जो स्पर्श, अकालेन अने अकाले और अकालमें, आगतः थयेदे। प्राप्त, यः च जे जो, स्नेह- स्नेह स्नेह, शीत- शीत शीत, उष्ण- तथा उष्णेन। एवं उष्णका, संस्पर्शः स्पर्श स्पर्श, सः ते वह, मिथ्यायोगः मिथ्यायोग मिथ्यायोग, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है ॥ १२१ ॥

121. Contact with evil spirits and poisonous winds or untimely damp, heat and cold, is said to be the abuse of touch.

રૂપાણાં માસ્વતાં દષ્ટિર્વિનશ્યત્યતિદર્શનાત્ ।

દર્શનાચ્ચાતિસૂક્ષ્માણાં સર્વશઃશ્ચાપ્યદર્શનાત્ ॥૧૨૨॥

દ્વિષ્ઠભૈરવવીમત્સદૂરાતિશ્લિષ્ટદર્શનાત્ ।

તામસાનાં ચ રૂપાણાં મિથ્યાસંયોગ ઉચ્યતે ॥૧૨૩॥

માસ્વતામ્ તેજસ્વી ચમકીલે, રૂપાણામ્ રૂપોને રૂપોંકે, અતિદર્શનાત્ અતિશય જોવાથી અતિશય દર્શનમે, અતિસૂક્ષ્માણામ્ અતિ સૂક્ષ્મ રૂપોને અતિ સૂક્ષ્મ રૂપોંકે, દર્શનાત્ ચ જોવાથી દર્શનમે, સર્વશઃ સર્વથા સર્વથા, અદર્શનાત્ ચ અપિ તેજસ્વી અને અતિ સૂક્ષ્મ રૂપ ન જોવાથી ચમકીલાં ઓર અતિ સૂક્ષ્મ રૂપ ન દેખનેમે, દષ્ટિઃ દષ્ટિ દષ્ટિ, વિનશ્યતિ નાશ પામે છે નષ્ટ થોતી છે, દ્વિષ્ઠ- અપ્રિય અપ્રિય, ભૈરવ- અચંકર હરાવને, વીમત્સ- ધુણામનક ઘુગાજનક, દૂર- દૂરનાં અતિ દૂરકે, અતિશ્લિષ્ટ- અને અતિ સમીપનાં ઓર અતિ સમીપકે, દર્શનાત્ રૂપોના દર્શનથી રૂપોંકો દેખનેમે, તામસાનામ્ તેમજ તામસ એવં તામસ, રૂપાણામ્ ચ રૂપોના દર્શનથી દષ્ટિ નાશ પામે છે રૂપોંકો દેખનેમે દષ્ટિ નષ્ટ થોતી છે, મિથ્યાસંયોગઃ દ્વિષ્ઠ વગેરે રૂપોના તથા અતિ સૂક્ષ્મ રૂપનું દર્શન મિથ્યાયોગ દ્વિષ્ઠ આદિ રૂપોંકો તથા અતિ સૂક્ષ્મ રૂપકો દેખના મિથ્યાયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે ॥૧૨૨-૧૨૩॥

122-123. By the excessive gazing at glaring objects, or by looking for very minute objects, or by never seeing them at all, the sense of vision is destroyed. The seeing of hateful, terrifying, disgusting, distant or too close or obscure objects is said to be abuse of the visual organ.

અત્યાદાનમનાદાનમોકસાત્મ્યાદિમિશ્રયત્ ।

રસાનાં વિષમાદાનમલ્પાદાનં ચ દૂષણમ્ ॥૧૨૪॥

રસાનામ્ રસોનું રસોંકા, અત્યાદાનમ્ અતિ અહણુ કરવું અતિ અધિક લેના, અનાદાનમ્ સર્વથા ન અહણુ કરવું સર્વથા ન લેના, ઓકસાત્મ્યાદિમિઃ ચ અને

ઓકસાત્મ્યાદિથી ઓર ઓકસાત્મ્યાદિમે, યમ જે જો, વિષમાદાનમ્ વિરુદ્ધ ઓકસાત્મ્ય કરવું વિરુદ્ધ રસોંકા પ્રહણ કરના, અલ્પાદાનમ્ ચ તથા અત્યંત થોડા પ્રમાણમાં અહણુ કરવું તથા અતિ અલ્પ પ્રહણ કરના, દૂષણમ્ એ કહે છે વધુ દૂષક છે ॥ ૧૨૪ ॥

124. Epicurean indulgence, ascetic abstention and indulgence in tastes that are disagreeable to one's system although they are made homologatory by constant use etc., or very sparing indulgence in taste, are said to be abuse of the organ of taste.

અતિમૃદુનિતીક્ષ્ણાનાં ગન્ધાનામુપસેવનમ્ ।

અસેવનં સર્વશઃશ્ચ વ્રાણેન્દ્રિયવિનાશનમ્ ॥૧૨૫॥

પૂતિભૂતવિપદ્વિષ્ટા ગન્ધા યે ચાપ્યનાર્તવાઃ ।

તૈર્ગન્ધર્વાણમંયોગો મિથ્યાયોગઃ સ ઉચ્યતે ॥૧૨૬॥

હત્યસ્માત્મ્યાર્થસંયોગસ્ત્રિવિધો દોષકોપનઃ ।

અતિમૃદુ- અતિમૃદુ અતિમૃદુ, અતિતીક્ષ્ણાનામ્ અને અતિતીક્ષ્ણા ઓર અતિતીક્ષ્ણ, ગન્ધાનામ્ ગંધોના ગંધોંકા, ઉપસેવનમ્ સેવન સેવન કરના, સર્વશઃ તથા સર્વથા તથા સર્વથા, અસેવનમ્ ચ અસેવન સેવન ન કરના, વ્રાણેન્દ્રિય- વ્રાણેન્દ્રિયનો વ્રાણેન્દ્રિયના વિનાશનમ્ નાશ કરે છે નાશક છે, પૂતિ- ખરાબ સ્વાદ, ભૂત- ભૂત સંબંધી ભૂત સમ્બન્ધી, વિપ- વિપ સંબંધી વિષસમ્બન્ધી, દ્વિષ્ટાઃ અને અપ્રિય ઓર અપ્રિય, ગન્ધાઃ ગંધ ગંધ, યે ચ અપિ તથા જે એવં જો, અનાર્તવાઃ અકાલીન ગંધો અકાલીન ગંધ, તૈઃ તે તે, ગન્ધૈઃ ગંધો સાથે ગંધોંસે, વ્રાણસંયોગઃ જે વ્રાણેન્દ્રિયનો સંયોગ જો નાસિકાકા સંયોગ, સઃ તે વહ, મિથ્યાયોગઃ મિથ્યાયોગ મિથ્યાયોગ, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા છે, હતિ આ વહ, ત્રિવિધઃ ત્રણ પ્રકારનો ત્રણ પ્રકારકા, અસાત્મ્ય- અર્થ-સંયોગઃ અસાત્મ્ય વિષયનો સંયોગ અસાત્મ્ય વિષયકા સંયોગ, દોષકોપનઃ દોષોનો પ્રકોપ કરનાર છે દોષોંકો પ્રકુપિત કરનેવાલા છે ॥ ૧૨૫-૧૨૬॥

125-126. The smelling of odors that are either too pungent or too

delicate, or the total avoidance of all smell, is said to be harmful to the organ of smell. The inhaling of smells that are putrid, polluted by evil spirits, poisons, gases or are unseasonal, is said to be abuse of the olfactory sense. Thus the non-homologous contact of the sense and the sense-object is to be regarded as threefold and provocative of all morbid conditions.

असात्म्यमिति तद्विद्याद्यन्न याति सहात्म्यताम् ॥१२७॥

यत् ते जो, सह- शरीरनी साथे शरीरके साथ, आत्मताम् ओङ्क रूप, न याति नथी थतुं नहीं होता, तत् ते वह, असात्म्यम् असात्म्य छे असात्म्य है, इति ओम् ऐसा, विद्यात् अणुतुं जानना चाहिए ॥ १२७ ॥

127. That is improper co-ordination which does not agree with one's system.

मिथ्यातिहीनयोर्भयो यो व्याधिरुपजायते ।

शब्दादीनां स विज्ञेयो व्याधिरैन्द्रियको बुधैः ॥१२८॥

शब्दादीनाम् शब्दादिना शब्दादिक विषयोंके, मिथ्या- मिथ्या मिथ्या, अति- अति अति, हीन- अने हीन और हीन, योगेभ्यः योगथी योगोंसे, यः ते जो, व्याधिः रोग व्याधि, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, सः ते वह, व्याधिः रोग व्याधि, बुधैः अज्ञा भाणुसोअे विद्वानोंको, ऐन्द्रियकः ऐन्द्रियसंभन्धी इन्द्रियसम्बन्धी, विज्ञेयः अणुवे जाननी चाहिए ॥१२८॥

128. Whatever disease of the ear etc., arises as the result of excessive, inadequate or non-contact of the sense and its objects is said to be the disease of the sense-organ.

वेदनानामशान्तानामित्येते हेतवः स्मृताः ।

सुखहेतुः समस्तवेकः समयोगः सुदुर्लभः ॥१२९॥

इति आम् इस तरह, अशान्तानाम् दुःखरूप, वेदनानाम् वेदनाओंना वेदनाओंके, एते आये, हेतवः हेतुओ हेतु, स्मृताः कहेला छे कहे हैं, एकः ओङ्क एक, समः डाल, शुद्धि तथा विषयने समयोग काल, बुद्धि और विषयका समयोग, सुख-हेतुः आरोग्यने हेतु छे आरोग्यका हेतु है, समयोगः समयोग समयोग, सुदुर्लभः अति दुर्लभ छे अति दुर्लभ है ॥ १२९ ॥

129. These are described to be the causative factors of painful sensations; the causative factor of pleasurable sensation is proper sense-contact. Such proper contact of the sense and its object is indeed difficult to achieve.

चतुर्विधयोगस्यैव सुखदुःखहेतुत्वम्—

नेन्द्रियाणि न चैवार्थाः सुखदुःखस्य हेतवः ।

हेतुस्तु सुखदुःखस्य योगो दृष्टश्चतुर्विधः ॥१३०॥

सुखदुःखस्य सुखदुःखानां सुखदुःखके, हेतवः डारणु कारण, इन्द्रियाणि इन्द्रियो इन्द्रियाँ, न नथी नहीं हैं, अर्थाः च अने विषयो पणु और विषय भी, न एव नथी नहीं हैं, सुखदुःखस्य सुखदुःखानु सुखदुःखका, हेतुः डारणु कारण, तु ते। तो, चतुर्विधः आर प्रकारने। चार प्रकारका, योगः योग योग, दृष्टः मनाये छे देखा गया है ॥ १३० ॥

130. It is neither the senses nor their objects that are the causes of pleasure and pain. The real cause of pleasure and pain is seen to be the four kinds of contact.

सन्तीन्द्रियाणि सन्त्यर्था योगो न च न चास्ति रुक् ।

१२९. वेदनानामशान्तानां-वेदनानामसात्म्यानां (क. घ. च. ज.)

ड. त. थ. प्र. प.)

१३१. न च-नास्ति (ब.)

न सुखं, कारणं तस्माद्योग एव चतुर्विधः ॥१३१॥

इन्द्रियाणि धन्त्रियो इन्द्रियाँ, सन्ति ये हैं. अर्थाः
अने विषयो पक्ष और विषय भी, सन्ति ये हैं. योगः
पक्ष ने तेओने। योग परन्तु यदि उनका योग, न च
न होय नहीं हो, रुक् च तो दुःख तो दुःख, न अस्ति
नथी नहीं है, सुखम् न अने सुख पक्ष नथी सुख भी
नहीं है, तस्मात् माटे इसलिए, चतुर्विधः चतुर्विध
चार प्रकारका. योगः योग योग, एव ए ही. कारणम्
सुखदुःखानां कारणं ये सुखदुःखका कारण है ॥ १३१ ॥

131. Granting that there are the
senses and the sense objects, if there
is no co-ordination, there is neither
pain nor pleasure; therefore the cause
is the fourfold contact alone.

सुखदुःखहेतवः —

नास्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं कर्म वा विना ।
सुखदुःखं, यथा यच्च बोद्धव्यं तत्तथोच्यते ॥१३२॥

आत्मा आत्मा आत्मा, इन्द्रियम् इन्द्रिय इन्द्रिय,
मनः मन मन, बुद्धिम् बुद्धि बुद्धि, गोचरम् इन्द्रियार्थ
विषय, कर्म वा के कर्म या कर्मके, विना विना विना,
सुखदुःखम् सुख तथा दुःख सुख तथा दुःख, न यत्
नथी नहीं होते, यत् च ने जो, यथा ने प्रकारे जिस
प्रकारसे, बोद्धव्यम् अर्थात् आवे के जाना जाता है,
तत् ते उसे, तथा ते प्रकारे उसी प्रकार, उच्यते उद्देवात्मा
आवे के कहा जाता है ॥ १३२ ॥

132. Without the self, the senses,
the mind, the intellect, the object and
the action, there can be no pleasure
or pain. Each of these is defined in
the manner in which it has to be
understood.

स्पर्शनेन्द्रियसंस्पर्शः स्पर्शो मानस एव च ।
द्विविधः सुखदुःखानां वेदनानां प्रवर्तकः ॥१३३॥

१३२. नास्मेन्द्रियं मनो बुद्धिं गोचरं—नास्मेन्द्रियमनोबुद्धिगोचरं (ध.)

सुखदुःखानाम् सुखदुःखानाम् सुखदुःखानाम्, वेदना-
नाम् वेदनानां वेदनाओंका, प्रवर्तकः प्रवर्तकः प्रवर्तकः,
द्विविधः ये अतना दो प्रकारका, स्पर्शः स्पर्शः स्पर्शः
स्पर्श है, स्पर्शनेन्द्रिय- अर्थात् स्पर्शनेन्द्रियने। एक स्पर्श-
नेन्द्रियका, संस्पर्शः स्पर्श स्पर्श, मानसः एव च अने
भीमे मानस और मन मानस, स्पर्शः स्पर्श स्पर्श
॥ १३३ ॥

133. The sense of touch in the skin
and also the corresponding faculty
in the mind are the dual cause
which yields pleasurable and painful
sensations.

इच्छाद्वेषात्मिका तृष्णा सुखदुःखात् प्रवर्तते ।
तृष्णा च सुखदुःखानां कारणं पुनरुच्यते ॥१३४॥

सुखदुःखात् सुख अने दुःखी सुख और दुःखसे,
इच्छा-द्वेषात्मिका इच्छा अने द्वेष इच्छा तथा द्वेष-
रूप. तृष्णा तृष्णा तृष्णा, प्रवर्तते प्रवर्तत थाय के प्रवृत्त
होती है, तृष्णा च पुनः अने तृष्णा और तृष्णा,
सुखदुःखानाम् सुखदुःखानां सुखदुःखका, कारणम् कारणम्
कारण, उच्यते उद्देवाय के कही जाती है ॥ १३४ ॥

134. Passion which is of the nature
both of desire and hate, proceeds from
pleasure and pain; again, passion is
said to be the originator of pleasure
and pain.

उपादत्ते हि सा भावान् वेदनाश्रयसंज्ञकान् ।
स्पृश्यते नानुपादाने नास्पृष्टो वेत्ति वेदनाः ॥१३५॥

हि कारणके क्योंकि, सा ते तृष्णा यह तृष्णा,
वेदनाश्रयसंज्ञकान् वेदनानां आश्रयस्पर्श वेदनाओंके
आश्रयरूप, भावान् आवेने भावोंको, उपादत्ते अर्थात्
करे के ग्रहण करती है, अनुपादाने अर्थात् वगैरे ग्रहणके
बिना, न स्पृश्यते स्पर्श यत् नथी स्पर्श नहीं होता,
अस्पृष्टः अने स्पर्श न थावाथी और स्पर्श न होनेसे,
वेदनाः अनुप्य वेदनाने अनुप्य वेदनाको, न नथी नहीं,
वेत्ति अर्थात् जानता ॥ १३५ ॥

135. Desire it is, that acquires the apparatus of sensation; if there is no apparatus, there is no contact; and if unaffected by contact, one does not experience sensations.

वेदनानामधिष्ठानम्—

वेदनानामधिष्ठानं मनो देहश्च सेन्द्रियः ।
केशलोमनखाग्रामलद्रवगुणैर्विना ॥ १३६ ॥

केश- केश केश, लोम- लोम लोम, नखाग्र- नखाग्र
नखाग्र, अङ्ग- अङ्ग अङ्ग, मल- मल मल, द्रव- द्रव द्रव,
गुणैः अने गुणैः और गुणोंको, विना विना छोड़ कर,
मनः मन मन, सेन्द्रियः अने इन्द्रिययुक्त और इन्द्रिय
सहित, देहः च शरीर शरीर, वेदनानाम् वेदनाओंनुं
वेदनाओंका, अधिष्ठानम् आश्रयस्थान छे आश्रय-
स्थान है ॥ १३६ ॥

136. The apparatus of sensation is the mind and the body together with the sense-organs, with the exclusion of hair of the head and the body, the tips of the nails, the ingested food, feces, excretory fluids and the sense-objects.

वेदनानां सर्वथा निवृत्तेरुपायः—

योगे मोक्षे च सर्वासां वेदनानामवर्तनम् ।
मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः ॥ १३७ ॥

योगे योगमां योगमें, मोक्षे च अने मोक्षमां और
मोक्षमें, सर्वासाम् सर्व सब, वेदनानाम् वेदनाओंनी
वेदनाएँ, अवर्तनम् निवृत्ति थाय छे निवृत्त हो जाती हैं,
मोक्षे मोक्षमां मोक्षमें, निःशेषा निःशेष निःशेष, निवृत्तिः
निवृत्ति थाय छे निवृत्ति होती है, योगः अने योग
और योग, मोक्ष- मोक्षने मोक्षका, प्रवर्तकः प्रवर्तक छे
प्रवर्तक है ॥ १३७ ॥

१३७. मोक्षे निवृत्तिर्निःशेषा योगो मोक्षप्रवर्तकः—मोक्षे निवृत्ति-
निःशेषा योगमोक्षौ निवर्तकौ (प.)

137. Both in yoga (a state of meditation) and final liberation there is no existence of sensation; in final liberation there is absolute cessation, while yoga leads to that liberation.

योगस्य लक्षणम्—

आत्मेन्द्रियमनोर्थानां सन्निकर्षात् प्रवर्तते ।
सुखदुःखमनारम्भादात्मस्थे मनसि स्थिरे ॥ १३८ ॥
निवर्तते तदुभयं वशित्वं चोपजायते ।
सशरीरस्य योगज्ञास्तं योगमृषयो विदुः ॥ १३९ ॥

आत्मा- आत्मा आत्मा, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय,
मनः- मन मन, अर्थानां अने विषयना और विषयोंके,
सन्निकर्षात् स योगशी सन्निकर्षसे, सुखदुःख सुखदुःख
सुखदुःख, प्रवर्तते प्रवर्तते छे प्रवृत्त होते हैं, मनसि मन
मन, स्थिरे स्थिर अर्ध स्थिर हो कर, आत्मस्थे आत्माभां
स्थिति करे तो आत्मामें स्थिति करे तो, अनारम्भात्
अर्ध कार्यने आरंभ न थावाशी किसी कार्यका
आरम्भ न होनेसे, तत् ते वे, उभयम् अने दोनों,
निवर्तते निवृत्त थाय छे निवृत्त होते हैं, सशरीरस्य च
अने शरीरनी साथे और शरीरके साथ ही, वशित्वम्
मनुष्यने वशित्व पुरुषको वशित्व, उपजायते प्राप्त
थाय छे प्राप्त होता है, योगज्ञाः योग ज्ञानारी योग
जाननेवाले, ऋषयः ऋषिणी ऋषिलोग, तम् तेने उसे,
योगम् योग योग, विदुः ज्ञाने छे जानते हैं ॥ १३८-१३९ ॥

138-139. From the contact of the self, the senses, the mind and the sense-objects arise pleasure and pain; these two cease to be, as the result of inaction of the mind which is firmly fixed in the self. Then while embodied, it acquires the psychic powers; and such a state, the Rishis who are conversant with yoga, know to be as yoga.

१३८. स्थिरे-स्थिते (य.)

१३९. सशरीरस्य योगज्ञाः—मनःस्थिरत्वं योगज्ञाः (प.)

યોગિનામષ્ટવિધમૈશ્વર્યમ્—

આવેશશ્ચેતસો જ્ઞાનમર્થાનાં હન્દતઃ ક્રિયા ।

દષ્ટિઃ શ્રોત્રં સ્મૃતિઃ કાન્તિરિષ્ટતશ્ચાપ્યદર્શનમ્ ॥૧૪૦॥

इत्यष्टविधमाख्यातं योगिनां बलमैश्वरम् ।

शुद्धसत्त्वसमाधानात्तत् सर्वमुपजायते ॥ १४१ ॥

આત્રેક્ષઃ પરક્રિયાપ્રવેશ પરક્રિયાપ્રવેશ, ચેતસઃ ખીજના ચિત્તનું દૂસરેકે ચિત્તકા. જ્ઞાનમ્ જ્ઞાન જ્ઞાન, હન્દતઃ ધન્યઃ પ્રમાણે ઇચ્છાનુસાર, અર્થાનામ્ કામોનાં કર્મોકા, ક્રિયા કરવું કરના, દષ્ટિઃ દિવ્ય દષ્ટિ દિવ્ય દષ્ટિ, શ્રોત્રમ્ દિવ્ય શ્રોત્ર દિવ્ય શ્રોત્ર, સ્મૃતિઃ દિવ્ય સ્મૃતિ દિવ્ય સ્મૃતિ, કાન્તિઃ દિવ્ય કાન્તિ દિવ્ય કાન્તિ, ઇષ્ટતઃ અને ઇચ્છાનુસાર ઔર ચાહને પર, અદર્શનમ્ અપિ ચ અદૃશ્ય થવાની પણ શક્તિ અદૃશ્ય હોના, ઇતિ આ યદ, અષ્ટવિધમ્ આઠ પ્રકારનું આઠ પ્રકારકા, યોગિનામ્ યોગીઓનાં યોગિયોંકા, એશ્વર્યમ્ ઔશ્વર્યકૃત એશ્વર્યકૃત, બલમ્ બળ બલ, આખ્યાતમ્ કહ્યું છે કહા છે, શુદ્ધ-શુદ્ધ શુદ્ધ, સત્ત્વ-મનની મનકી, સમાધાનાત્ આત્મામાં એકાગ્રતા કરવાથી આત્મામાં એકાગ્રતા કરનેસે, તત્ તે વહ, સર્વમ્ અધું સર્વ, ઉપજાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા છે ॥ ૧૪૦-૧૪૧ ॥

140-141. The entering into other bodies, telepathy, the knowing of things according to one's own will, clairvoyance, clairaudience, omniscience, effulgence, vanishing from sight at will— these eight are said to be the sovereign powers of the yogis. All this accrues from the concentration of the pure mind.

મોક્ષસ્ય લક્ષણમ્—

મોક્ષો રજસ્તમોઽભાવાત્ વલત્કર્મસંશ્લયાત્ ।

વિયોગઃ સર્વસંયોગૈરપુનર્ભવ ઇચ્ચતે ॥ ૧૪૨ ॥

રજસ્તમોઽભાવાત્ રજોગુણ અને તમોગુણના અભા-
વથી રજ ઔર તમકી નિર્વાન હોને પર, વલત્કર્મસંશ્લયાત્
બલવાન કર્મોના કાયર. વલવાન કર્મોકે કાયરે, સર્વ-
સંયોગેઃ સર્વ અંદોનામાં મર્મ સંયોગોંસ, વિયોગઃ જે
વિયોગ થાય છે જો વિયોગ હોતા છે, મોક્ષઃ તે મોક્ષ
इसको मोक्ष, अपुनर्भवः १ अपुनर्भव अथवा अपुनर्भव,
उच्यते कहेवाय છે કહને છે ॥ ૧૪૨ ॥

142. The final liberation without a return is said to be the dissolution of all ties resulting from the cessation of passion and delusion, and the wearing away of the influence of powerful past actions.

મોક્ષસ્ય ઉપાયાઃ—

સતામુપાસનં સમ્યગસતાં પરિવર્જનમ્ ।

વ્રતચર્યોપવાસૌ ચ નિયમાશ્ચ પૃથગ્વિધાઃ ॥૧૪૩॥

धारणं धर्मशास्त्राणां विज्ञानं विजने रतिः ।

विषयेष्वरतिर्मोक्षे व्यवसायः परा भृतिः ॥ १४४ ॥

कर्मणामसमारम्भः कृतानां च परिक्षयः ।

नैष्कर्म्यमनहङ्कारः संयोगे भयदर्शनम् ॥ १४५ ॥

मनोबुद्धिसमाधानमर्थतत्त्वपरीक्षणम् ।

तत्त्वस्मृतेरुપસગ્નાનાત્ સર્વમેતત્ પ્રવર્તતે ॥૧૪૬॥

સતામ્ સત્પુરુષોની મનપુરુષોંકા, સમ્યક્ સારી રીતે
સમ્યક્, ઉપાસનમ્ ઉપાસના સેવન, અનતામ્ દુર્જનનેનો
દુર્જોંકા પરિવર્જનમ્ ત્યાગ પરિત્યાગ વ્રતચર્યા-વ્રતચર્યા
વ્રતોંકા પાલન, ઉપવાસૌ ચ અને ઉપવાસ ઔર ઉપવાસ,
પૃથગ્વિધાઃ વિવિધ પ્રકારના નાના પ્રકારકે, નિયમાઃ ચ
નિયમેઃ નિયમ, ધર્મશાસ્ત્રાણામ્ ધર્મશાસ્ત્રોંસે, ધર્મશાસ્ત્રોંકા,
ધારણમ્ અભ્યાસ અભ્યાસ, વિજ્ઞાનમ્ આત્મજ્ઞાન
આત્મજ્ઞાન, વિજને એકાન્તમાં એકાન્તવાસમે, રતિઃ
પ્રીતિ પ્રીતિ, વિષયેષુ વિષયોંમાં વિષયોંમે, અરતિઃ

૧૪૩. વ્રતચર્યોપવાસૌ ચ—વ્રતચર્યોપવાસશ્ચ (ક. ધ. જ.)

,, ,, —વ્રતચર્યોપવાસૌ ચ (ચ.)

,, ,, —વ્રતચર્યોપવાસશ્ચ (ક.)

૧૪૫. નૈષ્કર્મ્યમ્-નૈષ્કર્મ્યમ્ (ચ. ત. ધ.)

૧૪૦. હન્દતઃ — કર્મતઃ (થ.)

૧૪૨. વિયોગઃ સર્વસંયોગેઃ — વિયોગઃ કર્મસંયોગેઃ

(ક. ધ. જ.)

अनासक्ति प्रीति न होना, मोक्षे मोक्षप्राप्तिमां मोक्षकी प्राप्तिमें. व्यवसायः व्यवसाय निश्चय, परा परम परम, धृतिः धैर्य धैर्य, कर्मणाम् अधनकारक कर्मोन्ना बन्धनके हेतु कर्मोंको, असमायम्भः अनारम्भ न करना, कृतानाम् कर्तव्यां कर्मोन्ना किये हुए कर्मोंका, परिक्षयः क्षय क्षय, नैष्कर्म्यम् संसारमांथी नीकृणी ज्वानी धर्मका समा- रसे निकल जानेकी इच्छा, अनहङ्कारः अहङ्कारने। अभाव अहङ्कारका त्याग, संयोगे आत्मा मन तथा शरीरना संयोगमां आत्मा, मन तथा शरीरके संयोगमें, भयदर्शनम् च भयदर्शन भयदर्शन, मनः- मन मन, बुद्धिः अने बुद्धिनी और बुद्धिकी, समाधानम् अेकाग्रता एकाग्रता, अर्थतत्त्व पदार्थोन्ना तत्त्वोन्ना वस्तुओंके तत्त्वका, परीक्षणम् ज्ञान ज्ञान, एतत् आ ये, सर्वम् सर्वं सब, तत्त्वस्मृतेः यथार्थ स्मृतिनी यथार्थ स्मृतिकी, उपस्थानात् उपस्थितिथी उपस्थितिसे, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होते हैं ॥ १४३-१४६ ॥

143-146. From the accession of the pure understanding all these proceed; the right seeking of the company of the good; the total avoidance of the wicked, continence and abstinence and various austerities, the study of the sacred scriptures, meditation, love of solitude; aversion to sense-pleasures, perseverance in the path of liberation, supreme determination, the non-beginning of actions and the complete annihilation of those already done, the desire to quit the world, humility, dreading attachment, the fixing of the mind and understanding in the self and the investigation of the true nature of things—all this procures from the recollection of the true nature of the self.

तत्त्वस्मृतेर्हेतवः—

स्मृतिः सत्सेवनाद्यैश्च धृत्यन्तैरुपजायते ।

१४७. धृत्यन्तैरुपजायते—धृत्यन्तैरुपजायते (ब. च. थ.)

स्मृत्या स्वभावं भावानां स्मरन् दुःखात् प्रमुच्यते १४७

सत्सेवनाद्यैः सत्पुरुषोन्ना सेवनाथी भांडी सत्पुरुषोंके सेवनसे लेकर, धृत्यन्तैः च धृतिपर्यन्त कहे गये उपायोंसे, स्मृतिः स्मृति स्मृति, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, स्मृत्या स्मृतिथी स्मृतिद्वारा, भावानाम् भावोन्ना भावोंके, स्व- भावम् स्वभावोन्ना स्वभावको, स्मरन् स्मरण करतो पुरुष स्मरण करता हुआ पुरुष, दुःखात् दुःखथी दुःखसे, प्रमु- च्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ १४७ ॥

147. The true recollection comes from the acts beginning with the right seeking of the company of the good and ending with supreme determination. Having recollected in mind the true nature of all things, man gets relieved from suffering.

वक्ष्यन्ते कारणान्यष्टौ स्मृतिर्यैरुपजायते ।

निमित्तरूपग्रहणात् सादृश्यात् सविपर्ययात् ॥१४८॥

सत्त्वानुबन्धादभ्यासाज्ज्ञानयोगात् पुनः श्रुतात् ।

यैः जेनाथी जिन कारणोंसे, स्मृतिः स्मृति स्मृति, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, अष्टौ ते आठ उन आठ, कारणानि कारणोन्ना कारणोंको, वक्ष्यन्ते कहेगामां आवशे कहेंगे, निमित्त-कारण कारण, रूप- तथा रूपना तथा रूपके, ग्रहणात् ज्ञानथी ज्ञानसे, सविपर्ययात् विभिन्नतासहित विभिन्नतासहित, साद- र्श्यात् सादृश्यथी सादृश्यसे, सत्त्वानुबन्धात् मनना अभिधानथी मनके प्रणिधानसे, अभ्यासात् अभ्यासथी अभ्याससे, ज्ञानयोगात् तत्त्वज्ञानथी तत्त्वज्ञानसे, पुनः अने इरी और पुनः, श्रुतात् श्रवणथी स्मृति उत्पन्न थाय छे श्रवणसे स्मृति उत्पन्न होती है ॥ १४८ ॥

148-148½. The methods of inducing recollection are said to be rightly recalling the circumstances and the appearance by comparison and contrast, by concentration of the mind,

by practice, by the acquisition of knowledge and by re-hearing.

दृष्टश्रुतानुभूतानां स्मरणात् स्मृतिरुच्यते ॥१४९॥

दृष्ट- जेथेवा देखे हुए, श्रुत- सांभगेवा सुने हुए, अनुभूतानाम् अने अनुभवेवा विषयेन और अनुभूत विषयोका, स्मरणात् स्मरण करवायी स्मरण करनेसे, स्मृतिः स्मृति स्मृति, उच्यते उच्यते छे कही जाती है ॥ १४९ ॥

149. Recollection is so called because by dwelling upon what was seen, heard or otherwise experienced, it collects again the fullness of past experience in the mind.

तत्त्वस्मृतेर्मोक्षसाधनत्वम्—

एतत्तदेकमयनं मुक्तैर्मोक्षस्य दर्शितम् ।

तत्त्वस्मृतिबलं, येन गता न पुनरागताः ॥१५०॥

अयनं पुनराख्यातमेतद्योगस्य योगिभिः ।

संख्यातधर्मैः सांख्यैश्च मुक्तैर्मोक्षस्य चायनम् ॥१५१॥

मुक्तैः श्रवणमुक्त पुरुषोऽथ जीवन्मुक्त पुरुषोने, मोक्षस्य मोक्षने। मोक्षका, तत् प्रसिद्ध प्रसिद्ध, एतत् आ यह, तत्त्व- तत्त्वणी तत्त्वकी, स्मृति- स्मृतिरूप स्मृतिरूप, बलम् अणवाणो। बलवाला, एकम् ओ३ एक, अयनम् मार्ग मार्ग, दर्शितम् अताव्यो छे दिखलाया है, येन जे मार्गे जिस मार्गसे, गताः गयेवा पुरुषो गये हुए पुरुषो, पुनः द्वितीया फिर, न आगताः आव्या नथी नहीं आये हैं, पुनः वणी फिर, योगिभिः योगी-ओओ योगियोने, एतत् आ इसको, योगस्य योगने। योगका, अयनम् मार्ग मार्ग, आख्यातम् कथो छे कहा है, संख्यातधर्मैः तेभ्यः सातधर्मा एवं ज्ञात-धर्मा, सांख्यैः सांख्यवादीओओ सांख्यवादियोने, मुक्तैः च अने श्रवणमुक्तोओ और जीवन्मुक्तोने, मोक्षस्य मोक्षने। मोक्षका, अयनम् मार्ग कथो छे मार्ग कहा है ॥ १५०-१५१ ॥

150-151. This is the only road, consisting of the power of true reco-

lection which has been indicated for final liberation by those who have attained liberation. Those who set out on this road do not return. This road has been described by the yogis as the path of yoga, and by the liberated seers who have had all the knowledge of philosophy, as the path of liberation.

सर्वं कारणवदुःखमस्वं चानित्यमेव च ।

न चान्मकृतकं तद्धि तत्र चान्मयने स्वता ॥१५२॥

यावन्नोत्पद्यते सत्या बुद्धिर्नैतदहं यया ।

नैतन्ममेति विज्ञाय क्षः सर्वमतिवर्तते ॥१५३॥

सर्वम् अर्थं सब, कारणवत् कार्य कार्य, दुःखम् दुःखम् दुःखका हेतु, अन्म च अनात्मा अना-त्मा, अनित्यम् च एव अने अनित्य छे और अनित्य है, तत् च ते वह, आत्म-आत्माओ आत्माका, कृतकम् निपमवेधुं किया हुआ, न हि नथी नहीं है, यया जेथो जियसे, एतत् आ यह, अहम् दुः मैं, न नथी नहीं हूँ, एतत् अने आ और यह, मम मारुं मेरा, न नथी नहीं है, इति ओम ऐसा, विज्ञाय अणोने जान कर, ज्ञः ज्ञानी पुरुष ज्ञानी, सर्वम् सर्वने सबको, अतिवर्तते तत् छे त्याग कर देता है, सत्या ते सत्य वह सत्य, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, यावत् ज्यो सुधी जब तक, न उत्पद्यते उत्पन्न थती नथी उत्पन्न नहीं होती, तत्र त्यां सुधी तेमां तब तक उसमें, स्वता च भमता ममता, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है ॥ १५२-१५३ ॥

152-153. All, that results from causes, is pain-giving, is other than the self and transitory. Such is not an offspring of the self; yet the self-sense obtains there, so long as the true understanding is not born; but the sage, knowing "I am not this and this is not mine", transcends everything.

१५२. नैतन्ममेति—नैतन्मम च (ब.)

तस्मिन्ध्वरमसंन्यासे समूलाः सर्ववेदनाः ।

ससंज्ञाज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ॥१५४॥

तस्मिन् ते इस, चरम- अंतिम अन्तिम, संन्यासे संन्यासमां संन्यासमें, समूलाः कारणसहित कारण- सहित, स-संज्ञा-ज्ञान-विज्ञाना तथा संज्ञा, ज्ञान अने विज्ञान सहित तथा संज्ञा, ज्ञान और विज्ञान सहित, सर्व- सर्व सब, वेदनाः वेदनाओं वेदनायें, अशेषतः संपूर्ण- रीति सम्पूर्णतया, निवृत्तिम् निवृत्ति निवृत्तिको, यान्ति पांमे छे प्राप्त होती हैं ॥ १५४ ॥

154. In that final renunciation all sensations together with their root, cause, as also cogitation, contemplation and resolution, come to an absolute termination.

मुक्तात्मनो लक्षणम्—

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥१५५॥

अतः ओ इसके, परम् पछी अनन्तर, सर्व- सर्व सब, भावेभ्यः भावोंकी भावोंसे, निःसृतः मुक्त मुक्त, ब्रह्मभूतः ब्रह्मरूप थयेदो ब्रह्मस्वरूप, यस्य अने जेनुं और जिमका, चिह्नम् चिह्न चिह्न, न विद्यते नथी नहीं है, भूतात्मा ते ज्ञातात्मा वह जीवात्मा, न उपलभ्यते ज्ञातोंकी नथी नहीं जाना जाता, ब्रह्मविदाम् ब्रह्मवेत्ताओंकी, अत्र अहाँ यहां, ज्ञानम् ज्ञान थई शई ज्ञान हो सकता है, अज्ञः अज्ञानी अज्ञानी, तत् ते उसे, ज्ञातुम् ज्ञातवाने जानने, न अर्हति योग्य नथी योग्य नहीं है ॥ १५५ ॥

155. Thereafter the individual self having become one with the universal

१५४. ससंज्ञाज्ञानविज्ञाना-असंज्ञाज्ञानविज्ञाना (ख. घ. छ)

„ „ —समग्रज्ञेयविज्ञानात् (च. घ.)

„ „ —समज्ञाज्ञानविज्ञानात् (द. प.)

१५५. 'निःसृतः...विद्यते' इत्यतोऽनन्तरम्—गतिर्ब्रह्मविदां ब्रह्म

तच्चाक्षरमलक्षणम् इत्यधिकः पाठः (क. घ. च. छ. त.) पुस्तकेषु

ज्ञानं— गतिः (ख. ड.)

self is no longer seen as particularised, being rid of all qualities. He has no longer any distinguishing mark. The knowers of Brahma alone have knowledge of this; the ignorant cannot understand it.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

प्रश्नाः पुरुषमाश्रित्य त्रयोविंशतिरुत्तमाः ।

कतिधापुरुषीयेऽस्मिन्निर्णीतास्तत्त्वदर्शिना ॥१५६॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, अस्मिन् आ इस, कतिधापुरुषीये कतिधापुरुषीय अध्यायमां कतिधा- पुरुषीय अध्यायमें, तत्त्वदर्शिना तत्त्वदर्शी आनेयथी तत्त्वदर्शी आत्रेयसे, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, आश्रित्य आश्रय करीने लक्ष्य कर, उत्तमाः उत्तम उत्तम, त्रयो- विंशतिः त्रेवीस तेईस, प्रश्नाः प्रश्नों। प्रश्न, निर्णीताः निर्णय करायो छे निर्णीत किये गये हैं ॥ १५६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

156. Twenty-three foremost questions concerning the embodied self are dealt with in this chapter on the divisions of man by the knower of Truth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने कतिधापुरुषीयं शारीरं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि- वेशे रचयेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शारीरस्थान विषे शारीरस्थानमें, कतिधापुरुषीयम् शारीरम् 'कतिधापुरुषीय शारीर' 'कतिधापुरुषीय शारीर', नाम नामने। नामका, प्रथमः पहिले। प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled

by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled "Into how many categories is man divided" is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય અગ્નિય દ્વિતીય

Chapter II

अतुल्यगोत्रीयाध्यायोपक्रमः —

अथातोऽतुल्यगोत्रीयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः इवे अर्द्धांથી अब आगे, अतुल्यगोत्रीयम् शरीरम् 'अतुल्यगोत्रीय शरीर' नामना अध्यायनું 'अतुल्यगोत्रीय शरीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

મગવાન બગવાન મગવાન, આત્રેયઃ આત્રેયે આત્રેયને, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाक्षे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्र ढहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The exogamous union' in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गर्मस्य कारणम् (प्रभवः) —

अतुल्यगोत्रस्य रजःक्षयान्ते

रहोविसृष्टं मिथुनीकृतस्य ।

किं स्याच्चतुष्पात्प्रभवं च षड्भ्यो

यत् स्त्रीषु गर्भत्वमुपैति पुंसः ॥ ३ ॥

રજઃક્ષયાન્તે ઋતુસ્રાવ દેખાતો બંધ થયા પછી ઋતુસ્રાવકે બાદમાં અતુલ્યગોત્રસ્ય પુંસઃ અસમાન ગોત્ર-વાળા પુરુષનું અસમાન ગોત્રયુક્ત પુરુષકા, મિથુનીકૃતસ્ય સ્ત્રીસંગ કરતાં સ્ત્રીસહવાસ કરતે હુએ, રહઃ-વિસૃષ્ટમ

૩. ચતુષ્પાત્રપ્રભવં ચ ષડ્ભ્યો-ચતુષ્પદં ષટ્પ્રભવં કિમસ્ય (૫.)

એકાન્તમાં ત્યાગ કરવામાં આવેલું દુઃસ્વાદુષ્ણ ચાર તત્ત્વવાળું, હુઆ, ચતુષ્પાત્ર ચાર તત્ત્વવાળું, ચાર તત્ત્વોવાળા, षड्भ्यः प्रभवम् छ रसेयी उत्पन्न यनारुं छः रसोंसे उत्पन्न होनेवाला, किं स्यात् पुं छे? क्या है?, यत् ने जो, स्त्रीषु स्त्रीઓમાં સ્ત્રીઓમાં, गर्भवम् गर्भरूपने गर्भरूपको, उपैति पाये छे प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

3. What is the thing belonging to man, which brings about conception when deposited in the womb of a woman of an alien clan, during sexual union at the end of her menstrual period, and which is the product of the four proto-elements and the six categories of taste?

शुक्रं तदस्य प्रवदन्ति धीरा

यच्चीयते गर्भसमुद्भवाय ।

वाय्वग्निभૂમ्यब्દગુणपादवत्तन

षड्भ्यो रसेभ्यः प्रभवत्य तस्य ॥ ४ ॥

યત્ જેનું જિવનકા, ગર્ભસમુદ્ભવાય ગર્ભની ઉત્પત્તિ માટે ગર્ભકી ઉત્પત્તિકે લિએ, ધીયતે આધાન કરવામાં આવે છે આધાન ક્રિયા જાતા હે, તત્ તેને ઉસે, ધીરાઃ ધીર જનેા વુદ્ધિમાન પુરુષ, અસ્ય એનું इसका, शुक्रम् शुक्र शुक्र, प्रवदन्ति કહે છે કહતે હે, તત્ તે વહ, वायु-वायु वायु, अग्नि-अग्नि अग्नि, भूमि-भूमि भूमि, अप-गुणपादवत् અને જળ ઓ પ્રશસ્ત ગુણવાળા ચાર પાદોથી યુક્ત છે ઓર જલ इन प्रशस्त गुणवाले चार पादोंसे युक्त है, तस्य च અને તેની ઓર इसकी, प्रभवः उत्पत्ति उत्पत्ति, षड्भ्यः छ छः, रसेभ्यः रसेयी थाय छे रसोंसे होती है ॥ ४ ॥

4. The wise call that "The sperm" which is the product of the four elements of air, fire, earth and water and the six categories of taste and which causes the fertilization and formation of the embryo.

यो गर्भः संपूर्णदेहः, समये सुखं च जायते तस्य कारणम्—

संपूर्णदेहः समये सुखं च

गर्भः कथं केन च जायते स्त्री ।

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि

भूत्वाऽथवा नश्यति केन गर्भः ॥ ५ ॥

गर्भः गर्भं गर्भं. संपूर्णदेहः संपूर्ण देहवाले। संपूर्ण देहवाला, कथम् देवी रीते कैसे जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है?, समये देवी रीते शैत्य समये उत्पन्न थाय छे? कैसे ठीक समयपर उत्पन्न होता है?, सुखम् च देवी रीते सुखपूर्वक उत्पन्न थाय छे? कैसे सुखपूर्वक उत्पन्न होता है?, केन च शा हेतुभी किस हेतुसे, सप्रजाऽपि स्त्री अवन्ध्य पणु स्त्री अवन्ध्या भी स्त्री, गर्भम् गर्भने गर्भको, चिरात् लागे डागे देरसे, विन्दति प्राप्त करे छे? प्राप्त करती है?, अथवा अने शा हेतुभी और किस हेतुसे, गर्भः गर्भं गर्भ, भूत्वा उत्पन्न थर्भने उत्पन्न हो कर, नश्यति नाश पावे छे? नष्ट हो जाता है? ॥ ५ ॥

5. How does the fetus develop into complete form? How is it delivered at the proper moment? How is happy delivery brought about? Why does a woman, though not sterile, conceive after long delay? And why does a fetus die having once been formed?

शुक्रासृगात्माशयकालसंपद

यस्योपचारश्च हितैस्तथाऽन्नैः ।

गर्भश्च काले च सुखी सुखं च

संजायते संपरिपूर्णदेहः ॥ ६ ॥

यस्य नेनां जिसके, शुक्र-शुक्र शुक्र, असृक्-आर्तव आर्तव, आत्म-आत्मा आत्मा, आशय-गर्भाशय गर्भाशय, काल-तेमज डाण एवं काल, संपत् प्रशस्त शुल्ल-युक्त होय प्रशस्त गुणयुक्त हों, तथा तथा तथा, हितैः नेने। हितकारक जिसका हितकारक, अन्नैः अन्नवडे

६. हितैस्तथाऽन्नैः—हितैस्तथाऽन्नैः (क. घ. झ. ञ. प.)

,, उपचारश्च—उपचाराश्च (घ.)

अन्नोसे, उपचारः उपचार थर्भ होय उपचार हुआ हो. सः ते वह, गर्भः च गर्भं गर्भ, सुखी नीरोग नीरोग, संपरिपूर्णदेहः च अने संपूर्ण देहवाले। थर्भ और संपूर्ण देहवाला हो कर, काले समये ठीक समयपर, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, संजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ६ ॥

6. If the quality of the sperm, plasm, soul, uterus and the time and the diet of the gravida are wholesome, the fetus will be well developed and healthy, and the full grown child will be born at the right time.

अवन्ध्याया अपि चिराद्गर्भग्रहणे हेतुः—

योनिप्रदोषान्मनसोऽभितापा-

च्छुक्रासृगाहारविहारदोषात् ।

अकालयोगाद्वलसंक्षयाच्च

गर्भं चिराद्विन्दति सप्रजाऽपि ॥ ७ ॥

योनिप्रदोषात् योनिदोषथी योनिदोषसे, मनसः मनना मनके, अभितापात् संतापथी संतापसे, शुक्र-वीर्य वीर्य, असृक्-आर्तव आर्तव, आहार-आहार आहार, विहार-तथा विहारना तथा विहारके, दोषात् दोषाथी दोषसे, अकालयोगात् अकाल मैथुनथी अकाल मैथुनसे, बलसंक्षयात् च अने अणना क्षयथी और बलके क्षयसे, सप्रजा अपि अवन्ध्या स्त्री पणु अवन्ध्या स्त्री भी, गर्भम् गर्भं गर्भको, चिरात् लागे डागे देरसे, विन्दति धारण करे छे धारण करती है ॥ ७ ॥

7. Even a fertile woman conceives after long delay owing to the defects of her uterine condition, mental worries, the defect of the sperm or plasm or of diet and behaviour, coitus at the wrong time and the decrease in her strength.

७. अकालयोगात्—अकालदोषात् (प.)

जातस्य गर्भस्य विनाशे हेतुः—

असृङ्गिरुद्धं पवनेन नार्या

गर्भं व्यवस्यन्त्यवुधाः कदाचित् ।

गर्भस्य रूपं हि करोति तस्या-

स्तदसृग्गन्धावि विवर्धमानम् ॥ ८ ॥

तदग्निसूर्यश्रमशोकरोगै-

रुष्णान्नपानैरथवा प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वाऽसृगेकं न च गर्भसंज्ञं

केचिन्नरा भूतहतं वदन्ति ॥ ९ ॥

अवुधाः अज्ञानीओ अज्ञानी लोग, कदाचित् अर्ध
वपन कमी, पवनेन वायुथी वायुसे, निरुद्धम् रोधायेला
रुके हुए, नार्याः स्त्रीना स्त्रीके, असृक्-आर्तवने
आर्तवको, गर्भम् गर्भ गर्भ, व्यवस्यन्ति भानी ऐसे छे
मान लेते हैं, हि डेभडे क्योंकि, तस्याः तेनुं उसका,
तत् ते वह, अन्नावि न स्तवतुं बाहिर न निकलता हुआ,
असृक्-आर्तव आर्तव, विवर्धमानम् वधीने बढ़कर,
गर्भस्य गर्भतुं गर्भके, रूपम् लक्षण लक्षणको, करोति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अग्नि-अग्नि अग्नि,
सूर्य-सूर्य सूर्य, श्रम-श्रम श्रम, शोक-शोक शोक,
रोगैः अने रोगने लीधे और रोगके कारण, अथवा
अथवा अथवा, उष्ण-गरम गरम, अन्नपानैः भानपानथी
खानपानसे, प्रवृत्तम् प्रवृत्त थयेला प्रवृत्त हुए, एकम्
डेवण केवल, असृक् ढोढीने रक्तको, दृष्ट्वा ओढीने देख-
कर, गर्भसंज्ञम् च परंतु गाः वगेरेना आधारवाणा
गर्भने परन्तु ग्रन्थि आदिके आकारवाले गर्भको, न न
ओढीने न देख कर, तत् तेने उसे, केचित् डेवलाओडे
कितने एक, भूतहतम् भूतो हरी गया भूत के गये,
वदन्ति ओभ डे छे ऐसा कहते हैं ॥ ८-९ ॥

8-9. The menstrual blood which is obstructed by the provoked vata is

८. निरुद्धं-विवद्धम् (घ.)

९. शोकरोगै-रोषशोकै (द. घ.)

१०. रोगै-रोषै (च. छ. य.)

११. एकं-एके (घ. न.)

१२. -एवं (च. घ.)

१३. गर्भसंज्ञं-गर्भमज्ञाः (घ. च. छ. ज. ड. त.)

sometimes mistaken for conception by some ignorant men. That menstrual blood which increases in quality, consequent upon its not flowing out, has all the superficial characteristics of conception. When that obstructed menstrual blood begins to flow out, when she is affected by the heat of fire, the sun or by exertion, sorrow or disease or by the indulgence in hot eats and drinks and no signs of the fetus are seen with the blood, some say that evil spirits have stolen away the fetus.

ओजोशनानां रजनीचराणा-

माहारहेतोर्न शरीरमिष्टम् ।

गर्भं हरेयुर्यदि ते न मातु-

लब्धावकाशा न हरेयुरोजः ॥ १० ॥

ओजोशनानाम् ओजने भानारा ओजको खानेवाले,
रजनीचराणाम् भूतोना भूतोंके, माहारहेतोः आधार भाटे
आहारके लिए, शरीरम् शरीर शरीर, न इष्टम् इष्ट नहीं
इष्ट नहीं है, यदि ओ यदि, ते तेओ वे. गर्भम् गर्भने
गर्भको, हरेयुः हरे हरे, लब्धावकाशाः तो अवकाशने
लब्ध तो अवकाश पा कर, मातुः माताना माताके. ओजः
ओजने ओजको, न हरेयुः न हरे न हरे, (इति) न
ओभ अने नहि ऐसा न हो सके ॥ १० ॥

10. If these night-wandering evil spirits given to eating the vital essence do not relish people's bodies and steal the fetus, why then do they not, having found access into the mother's womb, eat away her vital essence ?

कन्या-पुत्र-यम-बहुसंतानोत्पत्तौ कारणम्—

कन्या सुतं वा सहितौ पृथग्वा

सुतौ सुते वा तनयान् बहून् वा ।

कस्मात् प्रसूते सुचिरेण गर्भ-

मेकोऽभिवृद्धिं च यमेऽभ्युपैति ॥ ११ ॥

कन्याम् कन्याने कन्याको, सुतम् वा अथवा छोड़-
राने अथवा पुत्रको, सहितौ ओं सांथे कन्या अने
पुत्रनी ओड़ीने एक साथमें कन्या और पुत्रकी जोड़ीको,
पृथक् वा अथवा जुदां जुदां अथवा अलग अलग, सुतौ
ओं ओं करने दो लड़कोंको, सुते वा अथवा ओं छोड़रीओने
अथवा दो लड़कियोंको, बहून् वा अथवा धल्ला अथवा
बहुतसे, तनयान् छोड़राने लड़कोंको, कस्मात् क्या कारणसे,
प्रसूते माता जन्म आपे छे? माता जन्म देती है?, (कस्मात्) शां कारणसे, गर्भम् गर्भने गर्भको, सुचिरेण लांओे
दरमे, (प्रसूते) जन्म आपे छे? जन्म देती है?, यमे च
अने ओंओंमां और जोड़ीमें, एकः ओं एक, कस्मात्)
शां भाटे क्यों, अभिवृद्धिम् अधिक वृद्धिने अधिक
वृद्धिको, अभ्युपैति पांओे छे? प्राप्त करता है? ॥ ११ ॥

11. Why and how does a woman give birth to a girl, or boy, or twin of a girl and a boy, or boy-twin or girl-twin or multiple children? Why does a woman give birth after an unduly prolonged duration and why does among twins one child happen to be more developed than the other?

रक्तेन कन्यामधिकेन पुत्रं

शुकेण तेन द्विविधीकृतेन ।

बीजेन कन्यां च सुतं च सूते

यथास्वबीजान्यतराधिकेन ॥ १२ ॥

अधिकेन अधिक, रक्तेन आर्तवथी आर्त-
वसे, कन्याम् कन्याने कन्याको, (अधिकेन) अधिक अधिक.
शुकेण शुक्ली शुक्ले, पुत्रम् पुत्रने पुत्रको, यथास्वबीज-
अन्यतराधिकेन अने बीजमां पोतपोताना ओंओे
भागनी अधिकतावाला और बीजमें अपने अपने एक
भागकी अधिकतावाले, द्विविधीकृतेन ओं भागमां विसृज्य

थयेला दो भागोंमें विभक्त हुए, तेन बीजेन ते बीजसे,
उस बीजसे, कन्याम् च कन्या लड़की, सुतम् च अने
पुत्रने और लड़केको, सुते जन्म दे छे जन्म देती है ॥ १२ ॥

12. If the proportion of plasm is greater, a girl child is born and if of the sperm is greater, a boy child. Where sperm-plasm is divided in between, a twin will be born. A boy will be formed from the part where sperm is predominant, and the girl from the part where the plasm is predominant.

शुक्राधिकं द्वैधमुपैति बीजं

यस्याः सुतौ सा सहितौ प्रसूते ।

रक्ताधिकं वा यदि मेदमेति

द्विधा सुते सा सहिते प्रसूते ॥ १३ ॥

यस्याः नेनुं जिसका, बीजम् बीज बीज, शुक्रा-
धिकम् शुक्राधिक थं शुक्राधिक हो कर, द्वैधम् ओं भागने
दो भागोंको, उपैति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, सा
ते श्री वह स्त्री, सहितौ ओंओया एक साथ, सुतौ ओं
पुत्रने दो पुत्रोंको, प्रसूते जन्म आपे छे जन्म देती है,
यदि वा अने ओं और यदि, रक्ताधिकम् रक्ताधिक थं
रक्ताधिक हो कर, द्विधा ओं भागमां दो भागोंमें, मेदम्
एति वहेंथार्थ जय छे बट जाता है, सा तो ते श्री
तो वह स्त्री, सहिते ओंओे साथ एक साथमें, सुते ओं
छोड़रीओने दो लड़कियोंको, प्रसूते जन्म आपे छे जन्म
देती है ॥ १३ ॥

13. The boy twin is born where there is preponderance of sperm and when the sperm-plasm gets divided into two. The girl twin is born if there is preponderance of plasm and it gets divided into two.

मिनत्ति यावद्बहुधा प्रपन्नः

शुक्रार्तवं वायुरतिप्रवृद्धः ।

तावन्त्यपत्यानि यथाविभागं

कर्मात्मकान्यस्ववशात् प्रसूते ॥ १४ ॥

यावत् ज्यारे जब, अतिप्रवृद्धः अत्यंत वृद्धि पाभेदे। अत्यंत बड़ा हुआ, वायुः वायु वायु, शुक्रार्त-वम् जीर्णने बीजको, प्रपन्नः प्राप्त थर्धने प्राप्त हो कर, बहुधा तेना अधिक उसके अधिक, भिनत्ति विभाग करे छे विभाग करता है, यथाविभागम् त्यारे श्री जीर्णना विभाग प्रभाणे तव स्त्रीबीजके विभागके अनुसार, कर्मात्मकानि पोतपोतानां कर्मने आधीन अपने अपने कर्मके अधीन, तावन्ति तेद्विं उत्तनी, अपत्यानि छे। कराने सन्तानोंको, अस्ववशात् दैववश थर्ध दैववश हो कर, प्रसूते जन्म आपे छे जन्म देती है ॥ १४ ॥

14 There will be as many children born at a time as the divisions into which the sperm-plasm gets divided consequent upon severe provocation of vata and the inevitable result of past actions.

सुचिरं गर्भप्रसवे हेतुः —

आहारमाप्नोति यदा न गर्भः

शोषं समाप्नोति परिच्छुतिं वा ।

तं स्त्री प्रसूते सुचिरेण गर्भं

पुष्टो यदा वर्षगणैरपि स्यात् ॥ १५ ॥

यदा ज्यारे जब, गर्भः गर्भ गर्भ, आहारम् आहार आहारको, न आप्नोति पाभते। नहीं पाता, परिच्छुतिम् अने परिस्त्राव और परिस्त्राव शोषम् वा अथवा शोषने अथवा शोषको, समाप्नोति पाभे छे प्राप्त होता है, तम् गर्भम् त्यारे ते गर्भने तव इस गर्भको, स्त्री स्त्री स्त्री, सुचिरेण लांछे काणे बहुत देरसे, वर्षगणैः अपि थर्ध्वा वर्षी पछी पछी बहुत वर्षोंके बाद भी, यदा ज्यारे जब, पुष्टः स्यात् पुष्ट थाय छे त्यारे पुष्ट होता है तब, प्रसूते जन्म आपे छे जन्म देती है ॥ १५ ॥

१४. कर्मात्मकानि—कर्माथकानि (प.)

१५. परिच्छुतिं—परिस्त्रावणं (च.)

15. When the fetus does not receive sufficient nourishment or there is discharge from the womb, it gets emaciated. A woman will deliver it after prolonged gestation which may take even several years to happen.

यमे एकस्याभिद्वौ कारणम् —

कर्मात्मकत्वाद्विषमांशमेदा-

च्युक्रासृजोर्वृद्धिमुपैति कुक्षौ ।

एकोऽधिको न्यूनतरो द्वितीय

एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः ॥ १६ ॥

कर्मात्मकत्वात् कर्मने लीधे कर्मोंके कारण, कुक्षौ कुक्षिमां कुक्षिमें, च्युक्रासृजोः शुक्र अने आर्तवना शुक्र और आर्तवके, विषमांशमेदात् विषम अंशमां विभाग थवाथी विषमांशमें विभाग होनेके कारण, एकः अधिकः ओक पधारे एक अधिक, द्वितीयः न्यूनतरः अने जीन्ने ओओ और दूसरा कम, वृद्धिम् वृद्धिने वृद्धिको, उपैति पाभे छे प्राप्त करता है, एवम् अ प्रभाणे इस प्रकार, यमे अपि ओऽङ्कां पछ् जंवेमें भी, अभ्यधिकः नाना भेदानी छोटे बड़ेका, विशेषः भेद थाय छे भेद होता है ॥ १६ ॥

16. As a result of past actions, the sperm-plasm gets unequally divided. Hence among the twins, one happens to be more developed and the other less developed. This is the cause of the unequal growth in the case of twins.

ह्रीवभेदाः, तेषामुत्पत्तौ हेतुश्च—

कस्माद् द्विरेताः पवनेन्द्रियो वा

संस्कारवाही नरनारिषण्डौ ।

१६. कर्मात्मकत्वात्—कर्माथकत्वात् (प.)

, एवं यमेऽप्यभ्यधिको विशेषः—यमेऽधिकेऽप्येष भवेद् विशेषः (क. च. ब.)

वक्त्री तथेर्ष्याभिरतिः कथं वा

संजायते वातिकषण्डको वा ॥ १७ ॥

कस्मात् शांकार्थी किस कारणसे द्विरेताः द्विरेता, पवनेन्द्रियः पवनेन्द्रिय पवनेन्द्रिय, संस्कारवाही संस्कारवाही संस्कारवाही, नरनारिषण्डौ नरषण्ड, नारिषण्ड नरषण्ड, नारिषण्ड, वक्त्री वक्त्री वक्त्री, तथा ईर्ष्याभिरतिः ईर्ष्याभिरति ईर्ष्याभिरति, वातिकषण्डकः वा अने वातिकषण्ड और वातिकषण्ड, कथं वा कथं कार्थी किस कारणसे, संजायते न-मे छे ? पैदा होता है ? ॥ १७ ॥

17. Why are people born affected with sexual abnormalities such as hermaphroditism or aspermia, anaphrodisia and impotency? Why are they affected with conditions of hypospadias and mixospermia and eviration? (Eunuch)

बीजात् समांशादुपतप्तबीजात्

स्त्रीपुंसलिङ्गी भवति द्विरेताः ।

शुक्राशयं गर्भगतस्य हत्वा

करोति वायुः पवनेन्द्रियत्वम् ॥ १८ ॥

समांशात् समान अंशवाला समान अंशवाले, बीजात् बीजार्थी बीजसे, उपतप्तबीजात् अथवा दुष्ट-बीजार्थी अथवा दुष्ट बीजसे, स्त्रीपुंसलिङ्गी स्त्री-पुरुषोंवाला, द्विरेताः द्विरेता, द्विरेता, भवति थाय छे होता है, वायुः वायु वायु, गर्भगतस्य गर्भस्थित भागके गर्भस्थित बालकके, शुक्राशयम् शुक्राशयने शुक्राशयको, हत्वा नाश करीने नष्ट करके, पवनेन्द्रियत्वम् पवनेन्द्रियत्वने पवनेन्द्रियताको, करोति करे छे करता है ॥ १८ ॥

18. Owing to the equal proportions of the sperm and the plasm, or the impaired quality of the sperm-plasm, the hermaphrodite, who is of bisexual nature, is born. If the provoked

vata enters and lodges in the seat of the sperm during the fetal life of a person, he becomes later a victim to aspermia.

शुक्राशयद्वारविघट्टनेन

संस्कारवाहं कुरुतेऽनिलश्च ।

मन्दाल्पबीजावबलावहर्षौ

स्त्रीबौ च हेतुर्विकृतिद्वयस्य ॥ १९ ॥

अनिलः वायु वायु, शुक्राशय- शुक्राशयने शुक्राशयके, द्वारविघट्टनेन द्वारेने दूषित करीने द्वारको दूषित करके, संस्कारवाहम् संस्कारवाही संस्कारवाहीको, कुरुते करे छे करता है, मन्दाल्पबीजौ मन्द अने अल्प बीजवाला मन्द और अल्प बीजवाले, अवलौ निर्भण निर्बल, अवहर्षौ ध्वजद्वरहित अथवा अल्पकामी ध्वजद्वरहित अथवा अल्पकामी, स्त्रीबौ नपुंसको नपुंसक, विकृतिद्वयस्य दो प्रकारके विकारका अर्थात् नरषण्ड और नारिषण्डका, हेतुः कार्थी छे कारण है ॥ १९ ॥

19. Where the vata has obstructed the seminal passage, the person is afflicted with anaphrodisia. Where the sperm and the plasm are weak and meagre and the sexual urge either weak or absent, the offspring of such a union is an impotent man or woman.

मातुर्व्यवायप्रतिघेन वक्त्री

स्याद्बीजदौर्बल्यतया पितुश्च ।

ईर्ष्याभिभूतावपि मन्दहर्षा-

वीर्यरितरेव वदन्ति हेतुम् ॥ २० ॥

मातुः माताना माताके, व्यवाय- मैथुन समये मैथुनके समय, प्रतिघेन विषम अंगन्यासथी विषम अङ्गन्याससे, पितुः च अने पिताना और पिताके,

बीजदौर्बल्यतया जीर्णानी दुर्भाणताथी बीजकी दुर्बलतासे, वक्की वक्की वक्की, स्यात् थाय छे होता है, ईर्ष्यामिमूतौ धर्ष्याधी अस्त ईर्ष्यासे प्रस्त, मन्दहर्षौ धपि अने मन्द हर्षवाणां मातापिताने और मन्द हर्षवां मातापिताको, ईर्ष्यारतेः धर्ष्यारतिना ईर्ष्यारतिके, हेतुम् हेतु कारण, वदन्ति उहे छे कहते हैं ॥ २० ॥

20. Where during the sexual act the normal position of the father and mother is reversed, owing to the sexual weakness of the father, the offspring is afflicted with hypospadia. Those that require the stimulus for sexual urge from the sight of another's sexual act, are known to be subject to mixospermia.

वाय्वग्निदोषावृषणौ तु यस्य

नाशं गतौ वातिकषण्डः सः ।

इत्येवमष्टौ विकृतिप्रकाराः

कर्मात्मकानामुपलक्षणीयाः ॥ २१ ॥

वायु- वायु वायु, अग्निदोषात् अने अग्निना दोषथी और अग्निके दोषसे, यस्य जेना जिसके, वृषणौ वृषण, नाशम् गतौ नाश पाभ्या होय नष्ट हुए हों, सः ते वह, वातिकषण्डः वातिकषण्ड उहेवाय छे वातिकषण्ड कहाता है, इति एवम् अने प्रभाण्णु इस प्रकार, कर्मात्मकानाम् उर्भाधीन गर्भोना कर्मात्मक गर्भोंके, अष्टौ आठ आठ, विकृतिप्रकाराः विकृतिना प्रकारे विकृतिके प्रकार, उपलक्षणीयाः अणुवा ओंछे जानने चाहिए ॥ २१ ॥

21. Those whose testes have been destroyed in the fetal life by the effects of provoked vata and pitta, become victim to eviration (eunuch). Thus these are the characteristics of the eight kinds of sexual abnormalities which are the results of the

actions in the previous lives of the persons concerned.

सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गम्—

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य कुक्षौ

स्त्रीपुंनपुंसामुदरस्थितानाम् ।

किं लक्षणं? कारणमिष्यते किं

सरूपतां येन च यात्यपत्यम् ॥ २२ ॥

कुक्षौ गर्भाशयभां गर्भाशयमें, सद्यः तत्तत् तत्काल, अनुगतस्य रक्षेत् रहे हुए, गर्भस्य गर्भानुं गर्भका, उदरस्थितानाम् अने उदरस्थित और उदरस्थित, स्त्री-पुंनपुंसाम् स्त्री, पुंनपुंसाम् अने नपुंसकानुं स्त्री, पुरुष और नपुंसकोंका, किन्तु थुं क्या, लक्षणम् लक्षण छे? लक्षण हे? येन च तथा ज्येथी तथा जिससे, अपत्यम् संतान संतान, सरूपताम् सदृशताने समानरूपताको, याति प्राप्त करे छे प्राप्त होती है, किं कारणम् तेभां थुं कारण उममें क्या कारण, इष्यते मानवानां आवे छे? माना जाता है? ॥ २२ ॥

22. What are the indications of conception which has just taken place and what are the signs that denote whether the fetus in the womb is a girl or a boy or a eunuch? What are the reasons that determine the resemblance of the child to either of the parents?

निष्ठीविका गौरवमङ्गसाद-

स्तन्द्राप्रहर्षौ हृदये व्यथा च ।

तृप्तिश्च बीजग्रहणं च योन्यां

गर्भस्य सद्योऽनुगतस्य लिङ्गम् ॥ २३ ॥

निष्ठीविका थूंकनुं आपनुं लालासाव, गौरवम् गुरुता गुरुता, अङ्गसादः गात्रोनी शिथिलता गात्रोंमें शिथिलता, स्तन्द्रा-तन्द्रा तन्द्रा, प्रहर्षौ रोमहर्ष रोमहर्ष, हृदये व्यथा च हृदयभां पीडा हृदयमें पीडा, तृप्तिः च संतोष

२३. हृदये व्यथा च—हृदयव्यथा च (ध.)

„ योन्यां—योन्या (क.)

संतोष, योन्याम् च अने योनिमाँ और योनिमें, वीजग्रहणम् वीर्यनुं अक्षु ओ वीर्यका ठहरना ये, सद्यः तत्काल, अनुगतस्य रहेला रहे हुए, गर्भस्य गर्भनां गर्भके, लिङ्गम् वक्ष्यु छे लक्षण हैं ॥ २३ ॥

23. Salivation, heaviness, body-aches, torpor, indifference (seediness), cardiac distress, sense of satiety and the fertilization of the ovum in the womb are the signs of recent conception.

पुंगर्भायाः स्त्रीगर्भाया नपुंसकगर्भायाश्च लक्षणानि—

सव्याङ्गचेष्टा पुरुषार्थिनी स्त्री

स्त्रीस्वप्नपानाशनशीलचेष्टा ।

सव्यात्तगर्भा न च वृत्तगर्भा

सव्यप्रदुग्धा स्त्रियमेव सूते ॥ २४ ॥

सव्याङ्ग- चेष्टा प्रायः उभा अंगथी येषां करनारी प्रायः बायें अङ्गसे चेष्टा करनेवाली, पुरुषार्थिनी पुरुषनी कामनावाणी पुरुषको चाहनेवाली, स्त्री- स्वप्न- स्त्री दिग्वाणा पदार्थोंनां स्वप्न स्त्रीलिङ्ग पदार्थोंके स्वप्न, पान- पीला पेय पदार्थ, अशन- तथा भोजनवाणी तथा भोजनवाली, शील- अने स्त्रीसमान शील स्त्रीके समान शील, चेष्टा तेमज येषांवाणी एवं चेष्टावाली, सव्यात्त- गर्भा वाम पार्श्वमाँ गर्भवाणी वाम भागमें गर्भवाली, न च वृत्तगर्भा अने जेना गर्भ गोण न होय ओवी और जिसका गर्भ गोल न हो ऐसी, सव्यप्रदुग्धा पहेला उभा स्तनमाँ दूधवाणी प्रथम बायें स्तनमें दुग्धवाली, स्त्री स्त्री स्त्री, स्त्रियम् एव पुत्रीने न पुत्रीको ही सूते न-म आपे छे जन्म देती है ॥ २४ ॥

24. Constant use of the left limbs, desire for man's society, dreams, and eats and drinks and behaviour befitting women, the fetus being lodged in the left part of the uterus, the uterus

२४. पुरुषार्थिनी स्त्री-सुसुखार्थिनी या (प.)

„ पानाशन-यानासन (प.)

„ सव्यात्तगर्भा-सव्याङ्गगर्भा (ड. थ. द. थ.)

not being rounded in shape and the appearance of milk in the left breast first, are the indications in a woman who has conceived a female child.

पुत्रं त्वतो लिङ्गविपर्ययेण

व्यामिश्रलिङ्गा प्रकृतिं तृतीयाम् ।

गर्भोपपत्तौ तु मनः स्त्रिया यं

जन्तुं व्रजेत्तत्सदृशं प्रसूते ॥ २५ ॥

अतः ओवी इससे, लिङ्गविपर्ययेण तु विपरीत वक्ष्युथी तो विपरीत लक्षणसे तो, पुत्रम् पुत्रने पुत्रको, व्यामिश्रलिङ्गा अने मिश्र वक्ष्युवाणी और मिश्र लक्षणोंवाली, तृतीयाम् प्रकृतिम् नपुंसकने न-म आपे छे नपुंसकको जन्म देती है, गर्भोपपत्तौ तु अने गर्भअक्षुने सभये और गर्भग्रहणके समय, स्त्रियाः मनः स्त्रीतुं मन स्त्रीका मन, यम् जन्तुम् जे प्राणीमाँ जिस प्राणीमें, व्रजेत् अथ जाये, तत्-सदृशम् तेना जेवा भाण्डने उसके समान बालकको, प्रसूते न-म आपे छे जन्म देती है ॥ २५ ॥

25. A woman, having the contrary indications, has conceived a male child. A woman showing combined traits has conceived a child with bisexual nature (eunuch). A woman gives birth to a child resembling that person of whom she thinks at the time of conception.

गर्भस्य पित्रोः सदृशत्वे कारणम्—

गर्भस्य चत्वारि चतुर्विधानि

भूतानि मातापितृसंभवानि ।

आहारजान्यात्मकृतानि चैव

सर्वस्य सर्वाणि भवन्ति देहे ॥ २६ ॥

मातापितृसंभवानि- मातृज- पितृज मातृज- पितृज, आहारजानि आहारज आहारज, आत्मकृतानि च एव तथा आत्मकर्मज तथा आत्मकर्मज, चतुर्विधानि ओ आर प्रकारनां ये चार प्रकारके, सर्वाणि सधनां सब, चत्वारि भूतानि आर भूत चार भूत, सर्वस्य गर्भस्थ

अधुना गर्भात् सव यमके, देहे देहभां देहमे, भवन्ति
हेतुः ये होते हैं ॥ २६ ॥

26. The fetus is composed of the four proto-elements derived from four sources viz., the father and the mother, the food taken by the mother during the fetal life and one's own past actions. All these exist in every one's body.

तेषां विशेषाद्भवन्ति यानि
भवन्ति मातापितृकर्मजानि ।

तानि व्यवस्येत् सदृशत्वहेतुं
सत्त्वं यथानूकमपि व्यवस्येत् ॥ २७ ॥

तेषाम् तेओभांथी उनमेंसे, यानि जे जो, माता-
पितृकर्मजानि मातृज, पितृज अने कर्मज मातृज, पितृज
और कर्मज, विशेषात् विशेष अधिक बलवन्ति अथवा
बलवान्, भवन्ति हेतुः ये होते हैं, तानि तेओने उन्हें,
सदृशत्व-सादृश्यभां सादृश्यमें, हेतुम् कारण,
व्यवस्येत् अथवा जोड़ने जानना चाहिए, सत्त्वं मनने
मनको, यथानूकम् पूर्वजन्म अनुसार पूर्वजन्मके अनुसार,
अपि पणु मी, व्यवस्येत् अथवा जोड़ने जानना
चाहिए ॥ २७ ॥

27. Of these four kinds of proto-
elemental combinations born of father,
mother and past actions, whichever
is most powerful is to be regarded
as the determining factor of resemb-
lance while the nature of the past
actions alone, determines the psychic
composition of the child.

गर्भस्य संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानां हेतुः—

कस्मात् प्रजां स्त्री विकृतां प्रसूते
हीनाधिकाङ्गीं विकलेन्द्रियां वा ।

२७. सदृशत्वहेतुं-सदृशत्वलिङ्गम् (ख.)

देहात् कथं देहमुपैति चान्य-

मात्मा सदा कैरनुबध्यते च ॥ २८ ॥

स्त्री स्त्री स्त्री, कस्मात् क्या कारणसे,
विकृताम् विकृत विकृत, हीन-हीन हीन, अधिक-तथा
अधिक तथा अधिक. अङ्गीम् अङ्गीवाणी अङ्गीवाली,
विकलेन्द्रियाम् वा अथवा विकल इन्द्रियोवाणी अथवा
विकल इन्द्रियोवाली, प्रजाम् प्रजाने प्रजाको, प्रसूते
जन्म आपे छे? जन्म देती है?, आत्मा आत्मा आत्मा,
देहात् ओह देहभांथी एक देहसे, अन्यम् देहम् भी
देहभां दूसरे देहमें, कथम् केली रीते कैसे, उपैति
अपि छे? जाता है? सदा च अने हमेशां और सदा,
कैः कौनो साथे किनके साथ, अनुबध्यते जोड़नेसे
रहे छे? लगा रहता है? ॥ २८ ॥

28. Why does a woman give birth
to a deformed child having limbs and
senses either deficient, or extra or de-
fective? How does the soul migrate
from body to body? and by what is
it always associated?

बीजात्मकमर्शयकालदोषै-

मर्तुस्तथाऽऽहारविहारदोषैः ।

कुर्वन्ति दोषा विविधानि दुष्टाः

संस्थानवर्णेन्द्रियवैकृतानि ॥ २९ ॥

बीज-बीज बीज, आत्म-आत्मा आत्मा, कर्म-
कर्म कर्म, आशय-गर्भाशय गर्भाशय, कालदोषैः
तेभ्यः कारणना दोषथी एवं कालके दोषसे, तथा तथा
तथा, मातुः माताना माताके, आहारविहार-आहार-
विहारना आहारविहारके, दोषैः दोषोथी दोषोंसे, दुष्टाः
दुष्ट थयेला दुष्ट हुए, दोषाः दोष दोष, विविधानि
विविध प्रकारकी, संस्थान-आकृति
आकृति, वर्ण-वर्ण वर्ण, इन्द्रिय-अने इन्द्रियोनी और
इन्द्रियोकी, वैकृतानि विकृतियोंने विकृतियोंको, कुर्वन्ति
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २९ ॥

29. The malformations of shape,
color and the senses are caused by
the morbid humors that are provoked

by the defects of the spermoplasm by actions in the previous life, the condition of the uterus and season as well as the defects of the mother's diet and behaviour during gestation.

वर्षासु काष्ठाश्मघनाम्बुवेगा-

स्त्रोः सरित्स्रोतसि संस्थितस्य ।

यथैव कुर्युर्विकृतिं तथैव

गर्भस्य कुक्षौ नियतस्य दोषाः ॥३०॥

यथा जे प्रभाणु जैसे, वर्षासु वर्षाकाळमा वर्षा ऋतुमें, काष्ठ- काष्ठ, काष्ठ, अश्मघन- पाषाण- पाषाण- खण्ड, अम्बुवेगाः अने जल ओओना वेग और जल इनके वेग, सरित् नदीना नदीके, स्रोतसि प्रवाहमा प्रवाहमें, संस्थितस्य ठिठेका खड़े हुए. स्त्रोः आउनी वृक्षकी, विकृतिम् (विकृति विकृति, कुर्युः करे छे करते हैं, तथा एव ते ज प्रभाणु उसी प्रकार, दोषाः दोषो दोष, कुक्षौ कुक्षिमा कुक्षिमें, नियतस्य रहेका रहे हुए. गर्भस्य गर्भनी विकृति करे छे गर्भकी विकृति करते हैं ॥३०॥

30. As in the rainy season, the pieces of wood and stone that rush down a current of water bend and deform a tree growing in its way, similarly do the provoked humors deform the fetus established in the uterus.

आत्मा कथं देहादेहान्तरं यातीति निरूपणम्—

भूतैश्चतुर्भिः सहितः सुसूक्ष्मै-

र्मनोजवो देहमुपैति देहान् ।

कर्मात्मकत्वात् तु तस्य दृश्यं

दिव्यं विना दर्शनमस्ति रूपम् ॥३१॥

सुसूक्ष्मैः अत्यन्त सूक्ष्म अत्यन्त सूक्ष्म, चतुर्भिः चार चार, भूतैः भूतो भूतोंके, सहितः सहित साथ, मनोजवः मनथी गमन करतो आत्मा मनसे गमन करता हुआ आत्मा, कर्मात्मकत्वात् कर्माधीनताथी कर्मकी अधीनतासे, देहान् ओके देहमाथी एक देहसे, देहम्

भीन देहने दूसरे देहको, उपैति प्राप्त माय छे प्राप्त होता है, दिव्यम् दर्शनम् विना दिव्य दृष्टि सिवाय दिव्य दृष्टिके विना, तस्य तु तेनु उसका, रूपम् रूप, दृश्यम् दृश्य, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ३१ ॥

31. The soul which moves along with the mind, flits from one body to another enveloped by the subtle forms of the four proto-elements. As it is of the subtle nature of the tendencies of action, its form cannot be visible except to the mystic vision of the Yogis.

स सर्वगः सर्वशरीरभृश्च

स विश्वकर्मा स च विश्वरूपः ।

स चेतनाधातुरतीन्द्रियश्च

स नित्ययुक् सामुदायः स एव ॥ ३२ ॥

सः ते वह, सर्वगः सर्वव्यापी सर्वव्यापी, सर्वशरीरभृश्च च अने जहां शरीरोने धारण करनारो छे और सर्व शरीरोंको धारण करनेवाला है, सः ते वह, विश्वकर्मा सधनां कर्म करनारो छे सब कर्मोंको करनेवाला है, सः च ते वह, विश्वरूपः विश्वरूप छे विश्वरूप है, सः ते वह, चेतनाधातुः चेतनाधातु चेतनाधातु, अतीन्द्रियः च अने इन्द्रियातीत छे और इन्द्रियातीत है, सः ते वह, नित्ययुक् शुद्ध आदि भावोथी नित्य ओओथेओ छे बुद्धि आदि भावोंसे नित्य जुड़ा हुआ है, सामुदायः तेमज रागादिथी युक्त पक्ष एवं रागादिसे युक्त भी, सः एव ते ज छे वही है ॥ ३२ ॥

32. It is all-pervasive and can take all bodily forms. It can do all actions and appear in all shapes. It is the element of consciousness and transcends sense-perceptions. It is always in conjunction with the mind, intellect etc., and is associated with the emotions of like and dislike.

३२. एव-एकः (व.)

रसात्ममातापितृसंभवानि

भूतानि विद्यादश षट् च देहे ।

चत्वारि तत्रात्मनि संश्रितानि

स्थितस्तथाऽऽत्मा च चतुर्षु तेषु ॥ ३३ ॥

देहे देहमां देहमें, रस- रसथी रससे, आत्म-
आत्माथी आत्मासे, माता- माताथी मातासे, पितृ- अने
पिताथी और पितासे, संभवानि उत्पन्न थनारां उत्पन्न
होनेवाले, भूतानि भूते। भूत, दश षट् च सोलह, सोलह,
विद्याद अष्टुवां जाने, तत्र तेमां उनमें चत्वारि चार
चार, आत्मनि आत्माभां आत्मामें, संश्रितानि आश्रित
छे आश्रित हैं, तथा च अने तेवी रीते और उसी
तरह, तेषु चतुर्षु छे चारमां उन चारोंमें, आत्मा आत्मा
आत्मा, स्थितः रहेछे छे रहा हुआ है ॥ ३३ ॥

33. The proto-elemental combina-
tions born of the tastes of the mother's
diet, of one's own past actions, and
of the father and mother make sixteen
altogether. Of them only the four
that are the result of the self's past
actions alone, adhere to the self, and
so does the self reside in them four.

भूतानि मातापितृसंभवानि

रजश्च शुक्रं च वदन्ति गर्भे ।

आप्याय्यते शुक्रमसृक् च भूतै-

र्यैस्तानि भूतानि रसोद्भवानि ॥ ३४ ॥

गर्भे गर्भमां गर्भमें, रजः च रज आर्तव, शुक्रम
च अने शुक्रने और शुक्रको, माता-पितृ- माता अने
पिताथी माता और पितासे, संभवानि उत्पन्न थनारां
उत्पन्न होनेवाले, भूतानि भूते। भूत, वदन्ति कहते
हैं, यैः भूतैः जे भूते। द्वारा जिन भूतोसे, शुक्रम
शुक्र, आर्तवम् च अने आर्तव और आर्तव,
आप्याय्यते पुष्ट थाय छे पुष्ट होता है, तानि भूतानि ते
भूते। वे भूत, रसोद्भवानि रसथी उत्पन्न थनारां छे
रससे उत्पन्न होनेवाले हैं ॥ ३४ ॥

३४. गर्भे-गर्भम (घ.)

,, भूतानि रसोद्भवानि-देहे रसजानि विद्याद (घ)

34. The proto-elements derived
from the mother and father are known
as the plasm and the sperm. Those
proto-elements with which spermo-
plasm is nourished are derived from
the six tastes of the mother's diet
during gestation.

भूतानि चत्वारि तु कर्मजानि

यान्यान्मलीनानि विशन्ति गर्भम् ।

स बीजधर्मा अपरापराणि

देहान्तराण्यात्मनि याति याति ॥ ३५ ॥

कर्मजानि तु अने कर्मजन्य और कर्मजन्य,
चत्वारि चार, भूतानि भूते। भूत, यानि जे जो,
आन्मलीनानि आत्माभां लीन थाने आत्मामें लीन
होकर, गर्भम् गर्भमां गर्भमें, विशन्ति प्रविष्ट थाय छे
प्रविष्ट होते हैं, सः ते वह, बीजधर्मा बीजधर्मा बीज-
धर्मा, आत्मनि ज्यारे आत्मा जब आत्मा, अपरापराणि
अलीनं अलीनं दूसरे दूसरे, देहान्तराणि देहान्तरेमां
देहान्तरोंमें याति जाय छे त्यारे जाता है तब, याति
तेनी साथे जाय छे उनके साथ जाता है ॥ ३५ ॥

35. Those four proto-elements that
are derived from the self's past actions
enter the fetus, being latent in the
self. That product of the past action
being latent like a seed in the self,
leads the self from incarnation to in-
carnation of either a lower or a higher
order.

रूपाद्धि रूपप्रभवः प्रसिद्धः

कर्मात्मकानां मनसो मनस्तः ।

भवन्ति ये त्वाकृतिबुद्धिभेदा

रजस्तपस्तत्र च कर्म हेतुः ॥ ३६ ॥

कर्मात्मकानाम् कर्मजन्य प्राप्तीशोना कर्मजन्य
प्राणियोंके, रूपप्रभवः रूपनी उत्पत्ति रूपकी उत्पत्ति,
रूपात् हि रूपथी रूपसे, मनसः तथा मननी उत्पत्ति

तथा मनकी उत्पत्ति, मनस्तः मनथी थाय छे मनसे होती है, ये तु अने जे और जो, जाकृति- आकार आकार, बुद्धिभेदाः तेभञ्ज बुद्धिना भेदे एवं बुद्धिके भेद, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत्र तेभां उनमें, रजः रजोगुण रजोगुण, तमः तमोगुण तमोगुण, कर्म च अने कर्म और कर्म, हेतुः हेतु छे हेतु हैं ॥३६॥

36. It is well known that form is born of form and the mind is born of mind, which is the result of past actions. Whatever changes may occur in the forms and the minds are caused by the influence of Rajas and Tamas, i. e. passion and ignorance, and the past actions of the self.

आत्मनोऽनुबन्धाः —

अतीन्द्रियैस्तैरतिसूक्ष्मरूपै-

रात्मा कदाचित्त्र वियुक्तरूपः ।

न कर्मणा नैव मनोमतिभ्यां

न चाप्यहङ्कारविकारदोषैः ॥ ३७ ॥

अतीन्द्रियैः अतीन्द्रिय इन्द्रियातीत, अतिसूक्ष्मरूपैः तथा अति सूक्ष्म रूपवाला तथा अति सूक्ष्म रूपवाले, तैः छे भूतीथी उन भूतीसे, आत्मा आत्मा आत्मा, कदाचित् कही कभी, वियुक्तरूपः न जुड़े थतो नथी अलग नहीं होता, न कर्मणा कर्मथी जुड़े थतो नथी कर्मसे अलग नहीं होता, न एव मनोमतिभ्याम् मन अने बुद्धिथी पक्ष जुड़े थतो नथी मन और बुद्धिसे भी अलग नहीं होता, न अपि च अहङ्कारविकारदोषैः तेभञ्ज अहङ्कारना विकाररूप दोषोथी पक्ष जुड़े थतो नथी एवं अहङ्कारके विकाररूप दोषोंसे भी वियुक्त नहीं होता ॥ ३७ ॥

37. The self is never dissociated from the very subtle and super-sensual elements or from its tendencies of past actions or from the mind and the

intellect, or from the principles of ego and the disorders of passion and ignorance.

रजस्तमोभ्यां हि मनोऽनुबद्धं

ज्ञानं विना तत्र हि सर्वदोषाः ।

गतिप्रवृत्त्योस्तु निमित्तमुक्तं

मनः सदोषं बलवच्च कर्म ॥ ३८ ॥

मनः मन मन, रजः- रजोगुण रजोगुण, तमोभ्याम् अने तमोगुण साथे और तमोगुणके साथ, अनुबद्धम् भेदायेछुं छे जुड़ा हुआ है, ज्ञानम् विना ज्ञान सिवाय ज्ञानके बिना, तत्र तेभां उसमें, सर्वदोषाः सबका दोष रहे छे सब दोष रहते हैं, सदोषम् दोषयुक्त दोषयुक्त, मनः मन मन, बलवत् च अने जलवान और बलवान, कर्म कर्म कर्म, गति- देहान्तरगमन देहान्तरगमन, प्रवृत्त्योः तु अने धर्माधर्मप्रवृत्तिनां और धर्माधर्म-प्रवृत्तिके, निमित्तम् कारण कारण, उक्तम् उक्तां छे कहे हैं ॥ ३८ ॥

38. The mind indeed is bound by passion and ignorance and in the absence of knowledge, all disorders are brought about by them. This mind along with its disorders and the force of past actions are the causes of transmigration of the self from life to life as well as for righteous or unrighteous conduct.

रोगाणां हेतुः शमनं च—

रोगाः कुतः संशमनं किमेषां

हर्षस्य शोकस्य च किं निमित्तम् ।

शरीरसत्त्वप्रभवा विकाराः

कथं न शान्ताः पुनरापत्तेयुः ॥ ३९ ॥

रोगाः रोग रोग, कुतः शांती थाय छे? किससे होते हैं?, एषाम् ओषोनुं इनका, संशमनम् संशमन संशमन, किम् शुं छे? क्या है?, हर्षस्य हर्षनुं हर्षका.

३९. 'प्रभवा विकाराः—'प्रभवास्तु दोषाः (व. छं.)

शोकस्य च अने शोऽङ्गु और शोकका, निमित्तम् किम्
कारणं भुं भे? कारणं क्या है?, शान्ताः शांति यथेष्टा
शान्त हुए, शरीरसत्त्वप्रभवाः शारीरिक अने मानसिक
शारीरिक और मानसिक, विकाराः रोग, पुनः दूरीथी
फिर, कथम् दूरी रीते किस तरह, न आपतेयुः न
आयी पडे न हो जावे ॥ ३९ ॥

39. How are the diseases born?
What are their remedies? What is
the cause of joy and what of sorrow?
How do psycho-somatic disorders, once
quieted, not recur?

प्रज्ञापराधो विषमास्तथाऽर्थः

हेतुस्तृतीयः परिणामकालः ।

सर्वामयानां त्रिविधा च शान्ति-

ज्ञानार्थकालाः समययोगयुक्ताः ॥ ४० ॥

प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराधः प्रज्ञापराधः, विषमाः अर्थाः
विषम विषये विषम विषय, तथा तथा तथा, तृतीयः
तीजे तीसरा, परिणाम-कालः परिणाम काण कालका
परिणाम, हेतुः ये रोगानां रोगोंके, हेतुः कारण हैं,
समयोग-सम्यग् योगशी सम्यग् योगसे,
युक्ताः युक्त युक्त, ज्ञानार्थकालाः ज्ञान, अर्थ अने काण
ये ज्ञान, अर्थ और काल ये, सर्वामयानाम् च त्रिविधा
शान्तिः सर्व रोगानी शांति माटे त्रिप्रकारनां
कारण हैं ॥ ४० ॥

40. Volitional transgression, un-
wholesome sense-contacts and thirdly
seasonal variation are the causes of
disease. Right knowledge, wholesome
sense-contacts and normality of season
are the remedies

हर्षस्य शोकस्य च निमित्तम्—

धर्म्याः क्रिया हर्षनिमित्तमुक्ता-

स्ततोऽन्यथा शोकवशं नयन्ति ।

शरीरसत्त्वप्रभवास्तु रोगा-

स्तयोरवृत्त्या न भवन्ति भूयः ॥ ४१ ॥

धर्म्याः क्रियाः धार्मिक क्रियाओंने धार्मिक क्रिया-
ओंको, हर्षनिमित्तम् दूरीथी धर्म्याः हर्षका कारण उक्ताः
उक्तुं भे कहा गया है, ततः अन्यथा अनाथी उवृत्ती
क्रियाओं इससे विपरीत क्रियाएं, शोकवशम् शोकवश
शोकवश, नयन्ति दूरे भे करती हैं, शरीरसत्त्वप्रभवाः
तु अने शारीरिक तथा मानसिक और शारीरिक तथा
मानसिक, रोगाः रोग, तथाः शरीर तथा मन
ये येनी शरीर तथा मन उन दोनोंकी अवृत्त्या निवृत्ति
यथा निवृत्ति होने पर, भूयः दूरीथी क्रिया न भवन्ति
यथा नथी नहीं होते ॥ ४१ ॥

41. Righteous acts are responsible
for joy and similarly unrighteous acts
lead to sorrow; by the avoidance of
such activity, psycho-somatic diseases
do not recur after their subsidence

प्रज्ञान्तानां विकाराणामपुनरागमनोपायः—

रूपस्य सत्त्वस्य च सन्ततिर्या

नोक्तस्तदादिर्नहि सोऽस्ति कश्चित् ।

तयोरवृत्तिः क्रियते पराभ्यां

भृतिस्मृतिभ्यां परया धिया च ॥ ४२ ॥

रूपस्य शरीरने शरीरका, सत्त्वस्य च अने सत्त्वने
और सत्त्वका, यः जे जो, संततिः प्रवाह भे प्रवाह है,
तदादिः तेनुं कारण उसका आदि, न उक्तः उहेवाभा
आव्युं नथी नहीं कहा गया, हि कारणके क्योंकि, सः
ते वह, कश्चित् कंठ पक्ष कुछ भी, न अस्ति नथी नहीं
है, पराभ्याम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, भृति-धीरज भृति, स्मृतिभ्याम्
अने स्मृतिद्वारा और स्मृतिद्वारा, परया च तथा उत्तम
और उत्तम, धिया बुद्धि द्वारा बुद्धि द्वारा, तयोः ये अनेनी
उन दोनोंकी, अवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, क्रियते दूरवाभा
आवे भे की जाती है ॥ ४२ ॥

42. This body-mind continuum is
said to have no beginning nor has it

४१. रोगा-दोषा (छ)

indeed any. Its cessation can be brought about by meditation, remembering the scriptures and transcendental understanding.

सत्याश्रये वा द्विविधे यथोक्ते

पूर्वं गदेभ्यः प्रतिकर्मनित्यम् ।

जितेन्द्रियं नानुपतन्ति रोगा-

स्तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् ॥४३॥

यथोक्ते वा अथवा यथोक्त अथवा यथोक्त, द्विविधे के प्रकारना दो प्रकारके, आश्रये सति आश्रये होना आश्रय होने पर भी, यदि नो यदि, तत्काल- ते समये उस समयमें, युक्तम् रोगोत्पादक रोगोत्पादक, दैवम् दैव दैव, नास्ति न होय तो न होवे तो, गदे-भ्यः पूर्वम् रोग यत्ना पड़ेना रोग उत्पन्न होनेसे पूर्व, प्रतिकर्म-नित्यम् उपचारतत्पर उपचारपरायण, जितेन्द्रियम् अने संयमीने और संयमीको, रोगाः रोगो रोग, न अनुपतन्ति क्षात्र पडता नहीं नहीं होते ॥४३॥

43. Diseases do not attack the man that always practises prophylactic measures against disorders which have been already described to have two resorts-body and mind, and who has controlled his senses, unless of course, he is temporarily overpowered by the effects of his past actions.

दैवं पुरा यत् कृतमुच्यते तत्

तत् पौरुषं यत्विह कर्म दृष्टम् ।

प्रवृत्तिहेतुर्विषमः स दृष्टो

निवृत्तिहेतुर्हि समः स एव ॥४४॥

पुरा पूर्वजन्ममां पूर्वजन्ममें, यत् कृतम् ने करेलां छे जो किया हुआ है, तत् ते उसे, दैवम् दैव दैव, उच्यते उड़ेनाय छे कहते हैं, इह तु अने आ जन्ममां और इस जन्ममें, यत् कर्म ने कर्म करवायां आवे छे जो कर्म किया जाता है, तत् ते उसे, पौरुषम् पुरुषार्थ

४३. नानुपतन्ति-नानुपतन्ति (ख न थ.)

४४. तत् पौरुषं-तन्मनुष्यं (ध.)

पुरुषार्थ, दृष्टम् उड़ेनाय छे कहते हैं, विषमः सः विषम ते विषम वह, प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्तिनुं कारण प्रवृत्तिका कारण, दृष्टः मानेला छे माना गया है, समः अने समयोगयुक्त और समानयोगयुक्त, सः एव ते न पुरुषार्थ वही पुरुषार्थ, निवृत्तिहेतुः हि निवृत्तिनुं कारण मानेला छे निवृत्तिका कारण माना गया है ॥ ४४ ॥

44. What is done in the previous life is called past action and what is being done now is present action. When they are unequal they cause the emergence of disease and when they are equal they cause the alleviation of disease.

ऋतुजा विकाराः कथं न भवन्ति—

हैमन्तिकं दोषचयं वसन्ते

प्रवाहयन् ग्रैष्मिकमभ्रकाले ।

घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक्

प्राप्नोति रोगान्ऋतुजान्न जातु ॥४५॥

वसन्ते वसन्तमां वसन्तमें, हैमन्तिकम् हैमन्तना हैमन्तके, अभ्रकाले वर्षांमां वर्षांमें, ग्रैष्मिकम् ग्रीष्मना ग्रीष्मके, घनात्यये अने शरदमां और शरदमें, वार्षिकम् वर्षांमां वर्षांके, दोषचयम् दोषसंग्रहने दोषसंग्रहको, आशु जल्दी शीघ्र, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रवाहयन् डाढी नाभनार मनुष्य निकाल देनेवाला मनुष्य, जातु उद्घातित कभी, ऋतुजान् रोगान् ऋतुजन्य रोगोने ऋतुकृत रोगोको, न प्राप्नोति प्राप्त यतो नहीं प्राप्त नहीं होता ॥ ४५ ॥

45. He who purges away thoroughly the morbid humors accumulated in the body during winter, at the beginning of the spring and of the summer, before the rains begin, and of the rainy season at the beginning of the autumn every year, is never afflicted with seasonal disorders.

४५. जातु-जन्तुः (ध.)

नरः कथमरोगो भवति—

नरो हिताहारविहारसेवी

समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः ।

दाता समः सत्यपरः क्षमावा-

नाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः ॥४६॥

हित- हितकारक हितकर, आहार- आहार, विहार- अने विहारतुं और विहारका, सेवी सेवन करनेवाला, समीक्ष्य- जेष्ठ विचारी सोच समझ कर, कारी काम करनेवाला, विषयेषु विषयोंमें, असक्तः अनासक्त अलालुष, दाता दान देनेवाला, समः समदर्शी, सत्यपरः सत्यपरायण, क्षमावान् क्षमावाणी, क्षमाशील, आप्तोपसेवी च अने आप्तोपसेवक, और आप्तोंका सेवन करनेवाला, नरः अनुप्य, अरोगः नीरोग, भवति थाय छे होता है ॥ ४६ ॥

46. He who is given to wholesome food and conduct, who has discernment and detachment from sense pleasures, who is charitable, impartial, truthful and forgiving and who follows the precepts of the sages, lives free from disease.

मतिर्वचः कर्म सुखानुबन्धं

सर्वं विधेयं विशदा च बुद्धिः ।

ज्ञानं तपस्तत्परता च योगे

यस्यास्ति तं नानुपतन्ति रोगाः ॥४७॥

मतिः मति, सुखानुबन्धम् परिणामे सतत सुख देनेवाले, वचः वाणी, कर्म तथा कर्म, विधेयम् स्वाधीन स्थायी, सर्वम् भन मन, विशदा च निर्मल, बुद्धिः बुद्धि, ज्ञानम् ज्ञान, तपः तप, योगे च अने योगोंमें, तत्परता तत्परता

४७. सुखानुबन्धं-सुखानुबन्धि (प. त.)

, नानुपतन्ति-नानुपतन्ति (छ. ज. व.)

तत्परता, यस्य अस्ति जेने छे जिसे है, तम तेने उसे, रोगाः रोग, न अनुपतन्ति वायु यता नहीं होते ॥ ४७ ॥

47. Diseases do not befall a man in whom thought, word and deed are happily blended, the mind is controlled and the understanding is clear and who is possessed of knowledge, austerity and the absorption in Yoga.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः ।

इहाम्निवेशस्य महार्थयुक्तं

षट्त्रिंशकं प्रश्नगणं महर्षिः ।

अतुल्यगोत्रे भगवान् यथाव-

निर्णीतवान् ज्ञानविवर्धनार्थम् ॥४८॥

तत्र आ विषयमां इस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, इह अतुल्यगोत्रे आ अतुल्यगोत्रीय शरीर अध्यायमां इस अतुल्यगोत्रीय शरीर अध्यायमें, भगवान् भगवान् भगवान्, महर्षिः आत्रेय महर्षिः आत्रेय महर्षिने, ज्ञानविवर्धनार्थम् ज्ञानवृद्धिने भाटे ज्ञानको वृद्धिके लिए, अग्निवेशस्य अग्निवेशना अग्निवेशके, महार्थयुक्तम् अर्थगौरवयुक्त, षट्त्रिंशकम् त्रिंशत् छत्तीस, प्रश्नगणम् प्रश्नोंना समूहने प्रश्नोंका, यथावत् सारी रीते सम्यक् प्रकार, निर्णीतवान् निर्णय किया छे निर्णय किया है ॥४८॥

Here is the recapitulatory verse.

48. In the chapter on the exogamous union, the great worshipful sage has cleared all the thirty six questions so full of import, put by Agni-vesa, in order to enhance the wisdom of humanity.

इहाम्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-

स्थानेऽतुल्यगोत्रीयं शरीरं नाम

द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शारीर-
स्थानम् शारीरस्थानम्, अनुस्यगोत्रीयम् शारीरम्
'अनुस्यगोत्रीय शारीर' 'अनुस्यगोत्रीय शारीर' नाम
नामने नामका, द्वितीयः जीने दूसरा, अध्यायः अध्याय
संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on the em-
bodiment of man, in the treatise com-
piled by Agnivesa and revised by
Caraka, the second chapter entitled
"The exogamous union" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

तीने अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

खुडिकागर्भावक्रान्तिशारीरपक्रमः —

अथातः खुडिकां गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह साह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ हवे अर्हीथी अब आगे, खुडिकाम् गर्भाव-
क्रान्तिम् शारीरम् 'खुडिकागर्भावक्रान्तिशारीर' नामना
अध्यायानुं 'खुडिकागर्भावक्रान्तिशारीर' नामके अध्यायका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, साह स कहेंगे छे कहा
है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
minor chapter on the formation of the
foetus in the section on the Human
Embodiment.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

गर्भस्याग्निनिर्गतेः, अग्निवृद्धेः, सुखप्रसवस्य च कारणम् ; गर्भो
हि मातृजः पितृज, आत्मजो रसजः सात्म्यजश्च, परलोक-
देत्य सत्त्वं गर्भमवक्रामतीति आत्रेयकृता प्रतिज्ञा—

पुरुषस्यानुपहतरेतसः स्त्रियाश्चाप्रदुष्टयोनिशो-
णितगर्भाशयाया यदा भवति संसर्गः ऋतुकाले,
यदा चानयोस्तथायुक्ते संसर्गे शुक्रशोणितसंस-
र्गमन्तर्गर्भाशयगतं जीवोऽवक्रामति सत्त्वसंप्रयो-
गात्तदा गर्भोऽग्निनिर्वर्तते,

अनुपहत- दूधपूरित दोषरहित, रेतसः शुक्रवाण।
शुक्रवाले, पुरुषस्य पुरुषने। पुरुषका, अप्रदुष्ट- दोषरहित
दोषरहित, योनि- शोणित योनि- आर्तव योनि- आर्तव,
गर्भाशयायाः स्त्रियाः च अने गर्भाशयवाणी अने।
और गर्भाशयवाली स्त्रीका, ऋतुकाले ऋतुकाळी ऋतु-
कालमें, यदा न्यारे जब, संसर्गः संयोग संयोग, भवति
थाय छे होता है, यदा च अने न्यारे और जब, जनयोः
ऐऐने। इन दोनों स्त्री पुरुषके, तथा युक्ते तेवा प्रका-
रने। उसी प्रकारका, संसर्गे संसर्ग यतां संसर्ग होनेपर,
सत्त्व- संप्रयोगात् भवन्ती गतिथी मनके योगसे, जीवः
आत्मा जीवात्मा, अन्तः- गर्भाशयगतम् गर्भाशयनी अंदर
थयेला गर्भाशयके अन्दर हुए, शुक्रशोणित- संसर्गम् शुक्र
अने शोणितना संसर्गमां शुक्र शोणितके संयोगमें,
अवक्रामति अवक्रमण करे छे प्रवेश करता है, तदा न्यारे
तब, गर्भः गर्भ गर्भ, अग्निनिर्वर्तते निष्पन्न भाव छे
उत्पन्न होता है;

3-(1). When between a man of
unvitiated semen and a woman of
unvitiated vagina, ovum and uterus,
mating takes place during the night
time, and when, moreover, the spirit
descends, by the agency of the mind,
into that union of the ovum fertilized by
spermoplasm formed inside the womb,

३. चानयोस्तथायुक्ते-तयो स्तथैवयुक्ते संसर्गे (ध.)

, चानयोस्तथायुक्ते-चानयोस्तथाविधयोस्तथैवयुक्ते संसर्गे(ध.क.)

as the result of the above-mentioned coming together of these two (man and woman), then the embryo is formed.

स सात्म्यरसोपयोगादरोगोऽभिवर्धते सम्य-
गुपचारैश्चोपचर्यमाणः, ततः प्राप्तकालः सर्वेन्द्रि-
योपपन्नः परिपूर्णशरीरो बलवर्णसत्त्वसंहननसंप-
दुपेतः सुखेन जायते समुदयादेयां भावानां—
मातृजश्चायं गर्भः पितृजश्चात्मजश्च सात्म्यजश्च
रसजश्च, अस्ति च खलु सत्त्वमौषपादुकमिति
होवाच भगवानात्रेयः ॥ ३ ॥

सात्म्य- सात्म्य अनुकूल, रस- रसना रसोंके, उप-
योगात् उपयोगी उपयोगसे, सम्यक्-उपचारैः च अने
साश उपयोगी और अच्छे उपचारोंसे, उपचर्यमाणः
चिकित्सा पाभते। चिकित्साको पाता हुआ, सः ते वह,
अरोगः नीरोग रूढ़िने नीरोग हो कर, अभिवर्धते वृद्धि
पाभे। छे वृद्धि पाता है, ततः पछी फिर, प्राप्तकालः
पूरे दिवसे प्रसवकालको पाकर, सर्वेन्द्रिय- सर्वे इन्द्रिय
सब इन्द्रियोंसे, उपपन्नः युक्त युक्त, परिपूर्णशरीरः संपूर्ण
शरीरवाले। संपूर्ण शरीरवाला, बल-वर्ण-सत्त्व- अण-वर्ण-
भन बल-वर्ण-मन, संहनन-संपत् अने आधानी संपत्तिथी
और संगठनकी संपत्तिसे, उपेतः युक्त अनीने युक्त हो
कर, एषाम् ओ शुद्ध शोणित वगेरे पूर्वोक्त उन शुद्ध
शोणित आदि पूर्वोक्त, भावानाम् आवेना भावोंके, समु-
दयात् समुदायथी मेलसे। सुखेन सुखपूर्वक सुखपूर्वक,
जायते जन्मे छे उत्पन्न होता है, अयम् आ यह, गर्भः
गर्भ गर्भ, मातृजः च मातृज मातृज, पितृजः च पितृज
पितृज, आत्मजः च आत्मज आत्मज, सात्म्यजः
सात्म्यज सात्म्यज, रसजः च अने रसज छे और
रसज है, सत्त्वम् खलु भन मन, औषपादुकम् भीज
शरीरनी साथे आत्माना संपादनुं उपपादन करना
दूसरे शरीरके साथ आत्माके सम्बन्धका उपपादन करनेवाला,
अस्ति च छे है, इति ह ओम् इस प्रकार, भगवान्

३. अभिवर्धते-अभिसंवर्धते (च. च.)

॥ खलु सत्त्वमौषपादुकमिति-सत्त्वसंज्ञमुपपादुकम् (च.)

भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, उवाच
उत्तुं कहा ॥ ३ ॥

3. That embryo grows without disease by being well tended with care. Then, when the right time has come, it is born with ease, as the result of the sum of all these factors, possessed of all the body organs fully developed and endowed with strength, complexion, intelligence and compactness. Therefore the infant is said to be born of the mother, born of the father, born of the spirit, born of concordance and born of nourishment. There is also, to be sure, the connecting agent, the mind. So spoke Atreya.

भरद्वाजकृतं तत्र दूषणम्—

नेति भरद्वाजः, किं कारणं—न हि माता न
पिता नात्मा न सात्म्यं न पानाशनभक्ष्यलेह्यो-
पयोगा गर्भं जनयन्ति, न च परलोकादेत्य गर्भं
सत्त्वमवक्रामति ॥ (१) ॥

भरद्वाजः भरद्वाजे उत्तुं भरद्वाजने कहा, न इति
'ओम् नथी' 'ऐसा नहीं,' किम् कारणम् तेनुं कारण
शुं? इसका कारण क्या?, हि तेनुं आ कारण छे
इसका यह कारण है कि. गर्भम् गर्भने गर्भको, माता न
माता उत्पन्न करती नथी माता उत्पन्न नहीं करती,
पिता न पिता उत्पन्न करती नथी पिता उत्पन्न नहीं
करता, आत्मा न आत्मा उत्पन्न करती नथी आत्मा
उत्पन्न नहीं करता, सात्म्यम् न सात्म्य उत्पन्न करतुं
नथी सात्म्य उत्पन्न नहीं करता, पान- अशन- भक्ष्य-
लेह्य- उपयोगाः अने पान, अशन, भक्ष्य तथा लेह्यना
उपयोगी पान-अशन- भक्ष्य एवं लेह्यके उपयोग, न जनयन्ति
उत्पन्न करती नथी उत्पन्न नहीं करते, परलोकात् अने
परलोकथी और परलोकसे, एत्य आवीने आ कर, सत्त्वम्
भन मन, गर्भम् गर्भमां गर्भमें, न च नथी नहीं,
अवक्रामति उत्तरतुं उतरता ॥ (१) ॥

4-(1). "No!" said Bharadwaja to this. For what reason did he say so? Because neither mother, nor father, neither the spirit, nor concordance, nor yet the use of drinks, or foods that are eaten, masticated or licked up, in fact, bring about the conception. Nor does a mind, coming from another world, enter into the embryo.

यदि हि मातापितरौ गर्भं जनयेतां, भूयस्यः स्त्रियः पुमांसश्च भूयांसः पुत्रकामाः, ते सर्वे पुत्रजन्माभिसन्धाय मैथुनधर्ममापद्यमानाः पुत्रानेव जनयेयुर्दुहितृर्वा दुहितृकामाः, न तु काश्चित् स्त्रियः केचिद्वा पुरुषा निरपत्याः स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन् ॥ (२) ॥

यदि हि जे यदि, मातापितरौ मातापिता मातापिता, गर्भम् गर्भने गर्भको, जनयेताम् उत्पन्न करते होय तो उत्पन्न करते हों तो, भूयस्यः धक्षीये बहुतसी, स्त्रियः स्त्रीयो स्त्रियां, भूयांसः अने धक्षीये और बहुतसे, पुमांसः च पुरुषो पुरुष, पुत्रकामाः पुत्रनी कामनावाणा होय छे पुत्रकी कामनावाले होते हैं, ते सर्वे ते सर्व वे सब, पुत्रजन्म-पुत्रप्राप्तिने पुत्रोत्पत्तिको, अभिसन्धाय लक्ष्मणां राभीने लक्ष्य कर, मैथुनधर्मम् आभ्यधर्भन्तु मैथुनक्रियाको, आपद्यमानाः सेवन करते। सेवन करते हुए, पुत्रान् एव पुत्रोनेव पुत्रोंको ही, दुहितृकामाः वा अथवा दीकरीनी धृच्छावाणा और कन्याको चाहनेवाले, दुहितृः दीकरीओने पुत्रियोंको, जनयेयुः उत्पन्न करे उत्पन्न करें, काश्चित् वणी कौर्धपक्षु और कोई भी, स्त्रियः स्त्रीयो स्त्री, केचित् वा के कौर्धपक्षु अथवा कोई भी, पुरुषाः पुरुषो पुरुष, निरपत्याः निःसंतान निःसंतान, न तु स्युः न रहे न रहे, अपत्यकामाः अथवा संताननी कामनावाणाओ अथवा संतानकी कामनावाले, (न) परिदेवेरन् विद्याप न करे न रोवें ॥ (२) ॥

4-(2). If the mother and father could bring about the conception, then

४-(२). स्युरपत्यकामा वा परिदेवेरन्-स्युः न चापत्यकामाः परिदेवेरन् (ध.)

seeing that most men and women desire sons, all of them, with a view to begetting sons, would, by resorting to cohabitation, procreate sons alone. Or those desirous of daughters would procreate daughters alone. Neither would there be any childless men or women, nor would persons desiring progeny go about disconsolate.

न चात्माऽऽत्मानं जनयति । यदि ह्यात्माऽऽत्मानं जनयेज्जातो वा जनयेदात्मानमजातो वा, तच्चोभयथाऽप्ययुक्तम् । न हि जातो जनयति सत्त्वात्, न चाजातो जनयत्यसत्त्वात्, तस्मादुभयथाऽप्यनुपपत्तिः ।

आत्मा च आत्मा आत्मा, आत्मानम् आत्माने आत्माको (अपनेको), न जनयति उत्पन्न करते। नथी उत्पन्न नहीं करता, यदि हि जे यदि, आत्मा आत्मा आत्मा, आत्मानम् आत्माने आत्माको, जनयेत् उत्पन्न करे छे तो उत्पन्न करता है तो, जातः वा उत्पन्न थयेदो आत्मा उत्पन्न हुआ आत्मा, आत्मानम् आत्माने आत्माको (अपनेको), जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अजातः वा अथवा न उत्पन्न थयेदो आत्मा आत्माने उत्पन्न करे छे? अथवा न उत्पन्न हुआ आत्मा आत्माको उत्पन्न करता है?, तत् च ते वह, उभयथा अन्ने रीते दोनों तरहसे, अपि पक्षु मी, अयुक्तम् युक्ति-संगत नथी ठीक नहीं है, हि कारणके क्योंकि, सत्त्वात् विद्यमान होवाथी विद्यमान होनेसे, जातः उत्पन्न थयेदो आत्मा उत्पन्न हुआ आत्मा, न जनयति पोताने उत्पन्न करते। नथी अपनेको नहीं उत्पन्न करता, असत्त्वात् च अने अविद्यमान होवाथी और विद्यमान न होनेसे, अजातः नहि उत्पन्न थयेदो आत्मा नहीं उत्पन्न हुआ आत्मा, न जनयति पोताने उत्पन्न करते। नथी अपनेको नहीं उत्पन्न करता, तस्मात् तेथी इस लिए, उभयथा अपि अन्ने रीते पक्षु दोनों तरहसे मी, अनुपपत्तिः घटुं नथी युक्ति नहीं बैठती;

४-(३) °प्ययुक्तम्-°प्यनुपपन्नम् (फ.)

॥ तस्मादुभयथा-तस्मादोभयथा (द.)

4-(3). Nor again does the spirit beget itself. If, indeed, the spirit engenders itself, it must do so, being already born, or in the alternative being yet unborn. Both alternatives are untenable. Nothing that is already created can be said to engender itself for the reason that it already exists. nor, again, can an unborn thing be said to engender itself, for the reason that it does not exist. Either way the position is untenable.

तिष्ठतु तावदेतत् । यद्ययमात्माऽऽत्मानं शक्तो जनयितुं स्यात्, न त्वेनमिष्टास्वेव कथं योनिषु जनयेद्वशिनमप्रतिहतगतिं कामरूपिणं तेजोबलजववर्णसत्त्वसंहननसमुदितमजरमरुजममरम् : एवंविधं हात्माऽऽत्मानमिच्छत्यतो वा भूयः ॥ (३) ॥

एतत् ओ ढलीव इसे मी, तावत् तिष्ठतु रहेवा धीओ रदने दो, यदि ओ यदि, अयम् आत्मा आ आत्मा यह आत्मा, आत्मानम् आत्माने (पोताने) आत्माको (अपनेको), जनयितुम् उत्पन्न करवा उत्पन्न करनेके लिए, अरुः स्यात् समर्थ होय तो शक्तिमान हो तो, एनम् ओने इसे, इष्टासु धृष्ट इष्ट, योनिषु एव योनिओमांओ योनियोंमें ही, वशिनम् वक्षी वशी, अप्रतिहतगतिम् अनियन्त्रित गतिवाला अरुद्ध गतिवाला, कामरूपिणम् मथेच्छ रूपवाला तेजः ते ओ तेज, बल-भण बल, जव-वेग वेग, वर्ण-वर्ण वर्ण, सत्त्व-मन मन, संहनन-अने आधाथी और गठनसे, समुदितम् युक्त युक्त, अजरम् अजर अजर, अरुजम् नीरोग नीरोग, अमरम् तेमओ अमर एवं मृत्युरहित, कथम् केम क्यों न न न, जनयेत् उत्पन्न करे? पैदा करे?, हि कारुके कर्कोकि, आत्मा आत्मा आत्मा, आत्मानम् पोताने अपनेको, एवंविधम् ओवे। इस तरहका, वा अथवा अथवा, अतः भूयः ओथी पक्ष अधिक गुणोथी युक्त इससे मी अधिक गुणोंसे युक्त इच्छति आहो ओ चाहता है ॥ (३) ॥

४-(३) न त्वेनम्-न त्वेवम् (५.)

4-(4). Let us leave it at that. But even if the spirit is capable of engendering itself, why does it not reproduce itself exclusively in desirable wombs, possessed of lordship, unrestrained movement, protean power, and compounded of splendour, strength, speed, complexiou, intelligence and compactness of limbs and exemption from decay, disease and death? For thus the spirit would wish itself or indeed better than thus.

असात्म्यजश्चायं गर्भः । यदि हि सात्म्यजः स्यात्, तर्हि सात्म्यसेविनामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, असात्म्यसेविनश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्रैव दृश्यते ॥ (४) ॥

अयम् च आ यह गर्भः गर्भ गर्भ, असात्म्यजः सात्म्यथी पक्ष उत्पन्न थते। नथी सात्म्यज मी नही, हि कारुके कर्कोकि, यदि ओ यदि, सात्म्यजः स्यात् ओ सात्म्यथी उत्पन्न थते। होय वह सात्म्यसे उत्पन्न होता हो, तर्हि तो तो, सात्म्यसेविनाम् सात्म्य सेवनाराओने सात्म्य सेवन करने वालोंको, एव इत्त ही, एकान्तेन अवश्य अवश्य, प्रजा प्रभ संतान, स्यात् थाय होवे, असात्म्यसेविनः च अने असात्म्य सेवनारा और असात्म्य सेवन करनेवाले, निखिलेन सर्वथा सर्वथा, अनपत्याः संतानरहित निःसंतान, स्युः होय हों, तत् च परंतु ते प्रभसहितपक्ष तथा प्रभरहितपक्ष परन्तु वे सप्रज होना तथा अप्रज होना, उभयम् अने दोनों, उभयत्र एव अनेय सात्म्य सेवीमां तथा असात्म्य सेवीमां दोनों ही सात्म्यसेवीमें तथा असात्म्य-सेवीमें, दृश्यते ओवामा आवे ओ देखे जाते हैं ॥ (४) ॥

4-(5). Nor is the conception born of concordance. If indeed it be born of concordance, then to those exclusively who observe this concordance of diet and behaviour, there should be

offspring and those whose lives are not so regulated should all be without issue. As a matter of fact both these conditions i. e. fertility and sterility are seen alike in both classes

अरसजश्चायं गर्भः। यदि हि रसजः स्यात्, न केचित् स्त्रीपुरुषेष्वनपत्याः स्युः, न हि कश्चिदस्त्येषां यो रसाज्जोषयुङ्क्ते; श्रेष्ठरसोपयोगिनां चेद्गर्भा जायन्त इत्यभिप्रेतमिति, एवं सत्याजौर-भ्रमार्गमायूरगोक्षीरदधिवृतमधुतैलसैन्धवेष्वुरस-मुद्रशालिभृतानामेवैकान्तेन प्रजा स्यात्, श्यामाकवरकोदालककोरदूषककन्दमूलभक्षाश्च निखिलेनानपत्याः स्युः, तच्चोभयमुभयत्र दृश्यते ॥ (५) ॥

अथम् च आ यह, गर्भः गर्भः गर्भः, अरसजः रसजन्य पक्षु नथी रसज मी नहीं, हि कारखुडे क्योंकि, यदि ओ यदि, रसजः स्यात् ते रसजन्य होय तो रसज हो तो, स्त्रीपुरुषेषु स्त्रीपुरुषमां स्त्रीपुरुषोंमें, केचित् कोई कोई, अनपत्याः निःसन्तान सन्तानरहित, न स्युः न होय न हों, हि कारखुडे क्योंकि, एषाम् ऐशोमां इनमेंसे, कश्चित् कोई कोई मी, न अस्ति ऐवो नथी ऐसा नहीं है, यः ओ जो, रसान् रसेनो रसोंका, न उपयुङ्क्ते उपयोग न करते होय उपयोग न करता हो, श्रेष्ठरस-उपयोगिनाम् श्रेष्ठरसने उपयोग करनारनेन श्रेष्ठरसोंका उपयोग करनेवालोंके, गर्भाः गर्भः गर्भः, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, इति ऐवो ऐसा, अभिप्रेतम् अभिप्राय अभिप्राय, इति चेत् होय तो हो तो, एवम् सति ओ स्थितिमां ऐसी स्थितिमें, आज-भकरा वकरे, औरभ-भेडा भेड, मार्ग-मायूर-भृगु अने भैरना मांसने। रस मृग और मयूरके मांसका रस, गो-गायनां गौके, क्षीर-दधि-घृत-दूध दही अने घी दूध दही तथा घी, मधु-तैल-सैन्धव-मध-तेल-सैन्धव शहद-तैल-सैन्धव,

४.-(५) अरसजश्चायं-न रसजश्चायं (द.)

१, श्यामाकवरकोदालक-श्यामाककोदवकोदालक (ख.)

२, मायूर-मायूररस (घ. च. छ.)

३, कन्दमूल-कन्दमूलफल (च.)

४, कन्दमूलभक्षाः - कन्दमूलककभक्षाः (ङ.)

इक्षुरस-शेरडीने। रस इक्षुरस, मुद्र-शालि भृतानाम् भृगु अने शालिना येमा ऐशोमा पोषण पाभेदा मनुष्याने मृग और शालि चावल इनसे पोषणको प्राप्त हुए मनुष्योंके, एव ओ ही, एकान्तेन अवस्थ अवस्थ, प्रजा प्रज संतान, स्यात् थाय हों, श्यामाक-तेभम् श्यामा एवं श्यामाक, वरक-वरक वरक, उदालक-उदालक उदालक, कोरदूषक-कोरदूषक कोदव, कन्द-मूल-कन्द अने भृगु कन्द और मूल, भक्षाः च भानारा मनुष्या खाने-वाले मनुष्य, निखिलेन सर्वथा संपूर्णतया, अनपत्याः निःसन्तान निःसन्तान, स्युः रहे रहें, तच्च च परंतु ते प्रजसहितपक्षु तथा प्रजसहितपक्षु परन्तु वे सप्रज होना तथा अप्रज होना, उभयत्र अने श्रेष्ठरससेवीमां तथा अश्रेष्ठरससेवीमां दोनों श्रेष्ठरससेवीमें तथा अश्रेष्ठरससेवीमें, दृश्यते ऐवामां आवे छे देखे जाते हैं ॥ (५) ॥

4-(5). Nor is the conception born of nourishment. If it is indeed born of nourishment, then none among men and women should be childless, for there is no such among them who does not imbibe some kind of nourishment. If you say that what is meant is that to those alone who avail themselves of the best kind of nourishment children are born, even so, only those who are nourished on the meat of goats, sheep, deer, peafowl and on cow's milk, curds, ghee, honey, til oil, rock-salt juice of the sugar-cane, green gram and sali rice, should have children; while those who eat millet, varaka, wild millet, common millet, bulbs and roots, should all of them be childless. Both conditions, again, are seen in both classes.

न खद्वयपि परलोकादेत्य सर्वं गर्भमवकांमसि,

यदि ह्येनमवक्रामेत्, नास्य किञ्चित् पौर्वेदेहिकं
स्यादविदितमश्रुतमदृष्टं वा, स च तच्च न किञ्चि-
दपि स्मरति ॥ (६) ॥

सत्त्वम् भन मन, परलोकात् परलोकाभांभी परलो-
कसे, एव आवीने आ कर, गर्भम् गर्भाभां गर्भमे,
न खलु अपि अवक्रामति उत्तरतुं नथी नहीं उतरता,
यदि हि मे यदि, एनम् ते मे गर्भाभां वह इस गर्भमे,
अवक्रामेत् उत्तरे ते। उतरता हो तो, अस्य मेने इस गर्भको,
पौर्वेदेहिकम् पूर्व देहत्वं पूर्व देहका, किञ्चित् कर्माणि कुछ भी
अविदितम् अज्ञात अज्ञात, अश्रुतम् अश्रुत अश्रुत, वा के
अथवा, अदृष्टम् अदृष्ट अदृष्ट, न स्यात् न होय न हो,
सः च पशु तेने किन्तु उसको, तत् च ते वह, किञ्चित्
अपि कर्माणि कुछ भी, न स्मरति याद आवतुं नथी
स्मरणमें नहीं आता ॥ (६) ॥

4-(6). Nor, in fact, does a mind,
coming from another world, enter into
the embryo. For, if the mind thus
enters into the embryo, there should
be nothing unknown, unheard or
unseen pertaining to its previous incar-
nation. As a matter of fact one does
not recollect anything of that kind.

तस्मादेतद् ब्रूमहे-अमातृजश्चायं गर्भोऽपितृज-
श्चाजात्मजश्चासात्म्यजश्चारसजश्च, न चास्ति
सत्त्वमौषपादुकमिति (होवाच भरद्वाजः) ॥ (४) ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, एतद् ब्रूमहे अमे आ
पशु कहीमे छीमे के हम इस बातको कहते हैं कि,
अवम् आ यह, गर्भः गर्भा गर्भ, अमातृजः च मातृज
नथी मातृज नहीं, अपितृजः च पितृज नथी पितृज
नहीं, अजात्मजः च आत्मज नथी आत्मज नहीं,
असात्म्यजः च सात्म्यज नथी सात्म्यज नहीं, अरसजः
च अने रसज पशु नथी और रसज भी नहीं, सत्त्वम्

४-(६) ह्येनमवक्रामेत्, -ह्येनमवक्रामेत् (क.)

॥ किञ्चित्-किञ्चिदेव (छ.)

४. तस्मादेतद् ब्रूमहे-तस्मादेतदवोक्तम् (फ.)

च पशु भन और मन, औषपादुकम् इति पशु
शरीरथी संभवं धरनातुं दूसरे शरीरसे संबन्ध करने-
वाला, न अस्ति नथी नहीं, (भरद्वाजः भरद्वाजे भरद्वा-
जने, उवाच मेम कलुं ऐसा कहा ॥ ४ ॥

4. Therefore do we assert this;
The embryo is not born of the mother,
nor of the father, nor of the spirit,
nor of the concordance nor of the
nourishment. Nor is there a mind
which is the connecting agent. Thus
declared Bharadwaja.

आत्रेयेण कृतं तत्समाधानम्—

नेति भगवानात्रेयः, सर्वेभ्य एभ्यो भावेभ्यः
समुदितेभ्यो गर्भोऽभिनिर्वर्तते ॥ ५ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये कलुं
आत्रेयेने कहा, न इति मेम नथी ऐसा नहीं, एभ्यः
आ इन, सर्वेभ्यः सर्व सब, समुदितेभ्यः ओकल यथेका
मिलित, भावेभ्यः भावोथी भावोंसे, गर्भः गर्भा गर्भ,
अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे बनता है ॥ ५ ॥

5. The sage Atreya replied; "No,
for the embryo arises from all these
factors acting together."

गर्भस्य मातृजत्वप्रतिपादनं, मातृजा भावाश्च—

मातृजश्चायं गर्भः । न हि मातृविना गर्भोत्पत्तिः
स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि सत्त्वस्य
गर्भस्य मातृजानि, यानि चास्य मातृतः संभवतः
संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अयम् आ यह, गर्भः च गर्भा गर्भ, मातृजः
मातृज छे मातृज है, हि ऊपरके क्योंकि, मातुः विना
माता विना माताके विना, गर्भोत्पत्तिः गर्भनी उत्पत्ति
गर्भकी उत्पत्ति, न स्यात् न थाय न हो सके, जरा-
युजानाम् च तथा जरायुज प्राणीओने और जरायुज
प्राणियोंका, जन्म न जन्म पशु न थाय जन्म भी न
हो सके, अस्य आ इस, गर्भस्य खलु गर्भना गर्भके,
यानि मे मातृज भावा छे जो मातृज भाव हैं, संभवतः

अर्थात् उत्पन्न भूता अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य आ गर्भना इस गर्भके, यानि ने भावे। जो भावों, मातृतः च माताना जीन्थी माताके बीजसे, संभवन्ति उत्पन्न भूय छे उत्पन्न होते हैं, तानि तेऽेतान् उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे;

6-(1). In one sense, the embryo is born of the mother. For, surely, there is no conception in the absence of the mother nor without her is the birth possible of the viviparous class of creatures. We shall now enumerate the mother-engendered parts of the embryo, that is, those which pass to the embryo during its formation from the mother.

तद्यथा—त्वक् च लोहितं च मांसं च मेदश्च नाभिश्च हृदयं च क्लोमं च यकृच्च प्लीहा च वृक्कौ च बस्तिश्च पुरीषाधानं चामाशयश्च पक्वाशयश्चोत्तरगुदं चाधरगुदं च क्षुद्रान्त्रं च स्थूलान्त्रं च वपा च वपावहनं चेति (मातृजानि) ॥ ६ ॥

तत् यथा नेभके जसे कि, त्वक् च त्वया त्वचा, लोहितम् च रक्त रक्त, मांसम् च मांस मांस, मेदः च मेद मेद, नाभिः च नाभि नाभि, हृदयम् च हृदय हृदय, क्लोमं च क्लोम क्लोम, यकृत् च यकृत् यकृत्, प्लीहा च प्लीहा प्लीहा, वृक्कौ च ये वृक्के दोनों वृक्क, बस्तिः च अस्ति बस्ति (मूत्राशय), पुरीषाधानम् च पुरीषाधान पुरीषाधान, अमाशयः च अमाशय अमाशय, पक्वाशयः च पक्वाशय पक्वाशय, उत्तरगुदम् उत्तरगुद उत्तरगुद, अधरगुदम् च अधरगुद अधरगुद, क्षुद्रान्त्रम् च नाना आतर्गुद क्षुद्रान्त्र, स्थूलान्त्रम् च मोटा आतर्गुद स्थूलान्त्र, वपा च वपा वपा, वपावहनम् च इति अने वपावहन और वपावहन, (मातृजानि मातृज छे मातृज हैं) ॥ ६ ॥

६. उत्तरगुदं—उत्तरगुदश्च (य.)

,, अधरगुदं—अधरगुदश्च (य.)

6. These are—the blood, flesh, and fat, the umbilicus, the heart, the kloman, the liver, the spleen, kidneys, bladder, pelvic colon and stomach, the colon, the rectum and the anus, the small intestine, the large intestine, the omentum and mesentery.

गर्भस्य पितृजत्वप्रतिपादनं, पितृजा भावाश्च—

पितृजश्चायं गर्भः । नहि पितुर्नृते गर्भोत्पत्तिः स्यात्, न च जन्म जरायुजानाम् । यानि स्रस्त्वस्य गर्भस्य पितृजानि, यानि चास्य पितृतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अयम् आ यह, गर्भः गर्भ गर्भ, पितृजः च पितृज पितृज छे पितृज भी है, हि किरणके क्योंकि, पितुः कृते पिता विना पिताके बिना, गर्भोत्पत्तिः गर्भनी उत्पत्ति गर्भोत्पत्ति, न स्यात् न थाय न हो सके, जरायुजानाम् च अने जरायुजाने और जरायुजोंका, जन्म न जन्म पितृ न थाय जन्म भी न हो सके, अस्य आ इस, गर्भस्य स्रस्त्व गर्भना गर्भके, यानि ने जो, पितृजानि पितृज भावे छे पितृज भाव हैं, संभवतः अर्थात् उत्पन्न भूता अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य आ गर्भना इस गर्भके, यानि ने भावे जो भावों, पितृतः च माताना शुक्रधी पिताके शुक्रसे, संभवन्ति उत्पन्न भूय छे उत्पन्न होते हैं, तानि तेऽेतान् उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे;

7-(1). In one sense the embryo is born of the father, also. For in the absence of the father, there is no conception too, nor without him is the birth possible of the viviparous class of creatures. We shall now enumerate the father-engendered parts of the embryo, that is, those that pass to the embryo during its formation, from the father.

तद्यथा—केशश्चनखलोमदन्तास्थिसिरास्त्रा-
युधमन्यः शुक्रं चेति (पितृजानि) ॥ ७ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, केश-केश केश, दन्त-
दाढी-भूछ दाढी-मूछ, नख-नख नख, लोम-लोम
लोम, दन्त-दाढी दन्त, अस्थि-हड्डियां दृष्टियां, सिरा-
सिरा सिराएं, स्नायु-स्नायु स्नायु, धमन्यः धमनी
धमनियां, शुक्रम् च इति अने शुक्र और वीर्य, (पितृ-
जानि पितृज छे पितृज हैं) ॥ ७ ॥

7-(2). These are the hair of the
head and beard, nails, hair of the body,
teeth, bones, veins, sinews, arteries
and semen.

गर्भस्यात्मजत्वप्रतिपादनम्, आत्मजा भावाश्च—

आत्मजश्चायं गर्भः । गर्भात्मा ह्यन्तरात्मा यः,
तं 'जीव' इत्याचक्षते शाश्वतमरुजमजरममरम-
क्षयममेद्यमच्छेद्यमलोढ्यं विश्वरूपं विश्वकर्माणम-
व्यक्तमनादिमनिधनमक्षरमपि ।

अयम् आ यद्, गर्भः गर्भा गर्भ, आत्मजः
आत्मज आत्मज, च पणु छे सी है, हि कारणुडे
क्योंकि, यः जे जो, अन्तरात्मा अन्तरात्मा उहेवाय छे
अन्तरात्मा कहाता है, गर्भात्मा ते गर्भात्मा छे वह
गर्भात्मा है, शाश्वतम् नित्य नित्य, अरुजम् वेदनारहित
नीरोग, अजरम् अजर अजर, अमरम् अमर अमर,
अक्षयम् अक्षय अक्षय, अमेद्यम् अमेद्य अमेद्य, अच्छे-
द्यम् अच्छेद्य अच्छेद्य, अलोढ्यम् अलोढ्य अलोढ्य,
विश्वरूपम् विश्वरूप विश्वरूप, विश्वकर्माणम् विश्वकर्मा
विश्वकर्मा, अव्यक्तम् अव्यक्त अव्यक्त, अनादिम् अनादि
अनादि, अनिधनम् मृत्युरहित मृत्युरहित, अक्षरम् अपि
अने अक्षर और अक्षर, तस्म ते गर्भात्माने उस
गर्भात्माको, 'जीवः' 'जीव' 'जीव', इति अभि ऐसा,
आचक्षते उहे छे कहते हैं;

8-(1). In one sense, the embryo is
born of the spirit also. The embryonic
spirit is the same as the in-dwelling

spirit. It is called the embodied soul,
eternal, diseaseless, ageless, deathless,
undecaying, indivisible, unsunderable,
immovable, omniform, omnifunctional,
invisible, beginningless, endless and
immutable

स गर्भाशयमनुप्रविश्य शुक्रशोणिताभ्यां
संयोगमेव गर्भत्वेन जनयत्यात्मनाऽऽत्मानम्,
आत्मसंज्ञा हि गर्भे । तस्य पुनरात्मनो जन्माना-
दित्वाप्नोपपद्यते, तस्मात्तज्जात एवायमजातं गर्भं
जनयति, अजातो ह्ययमजातं गर्भं जनयतिः स
चैव गर्भः कालान्तरेण बालयुवस्थविरभावान्
प्राप्नोति, स यस्यां यस्यामवस्थायां वर्तते तस्यां
तस्यां जातो भवति, या न्वस्य पुरस्कृता तस्यां
जनिष्यमाणश्च, तस्मात् स एव जातश्चाजातश्च
युगपद्भवतिः यस्मिन्तदुभयं संभवति जातत्वं
जनिष्यमाणत्वं च स जातो जन्यते, स चैवानाग-
तेष्ववस्थान्तरेष्वजातो जनयत्यात्मनाऽऽत्मानम् ।

सः ते एव वह जीव, गर्भाशयम् गर्भाशयम्
गर्भाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेश करीने प्रविष्ट हो कर,
शुक्रशोणिताभ्याम् शुक्र अने शोणित साथे शुक्रशोणि-
तसे, संयोगम् एव संयोग पाभीने मिल कर, आत्मा-
नम् पोताने अपनेको, आत्मना पोताथी अपनेसे, गर्भ-
त्वेन गर्भरूपमां गर्भरूपमें, जनयति उत्पन्न करे छे
पैदा करता है, हि कारणुडे क्योंकि, गर्भे आधी
गर्भमां इस लिए गर्भमें, आत्मसंज्ञा 'आत्मा' ओ नाम छे

८. जन्मानादित्वात्-जन्मादिसत्त्वात् (इ. त.)

„ तस्मात्तज्जात एवायमजातं गर्भं जनयति, अजातो ह्ययमजातं
गर्भं जनयति;—तस्मादजात एवायमजातं गर्भं जनयति,
जातोऽप्यजातं च गर्भं जनयति; (घ.)

„ न जात-अजात (च.)

„ अजातो ह्ययमजातं—जातोऽप्यजातं (द.)

„ प्राप्नोति-प्राप्नोति (त.)

„ „ -अवाप्नोति (घ.)

„ यस्मिन्-तस्मिन् (छ.)

„ उभयं-उभयं युगपत् (च.)

९. अच्छेद्यमलोढ्यं-अच्छेद्यमलोढ्यं (ख.)

‘आत्मा’ यह संज्ञा है, तस्य ते इस, आत्मनः पुनः आत्मानो आत्माका, अनादित्वात् अनन्दिपक्षाने दीप्ते अनादि होनेसे, जन्म न-म जन्म, न उपरग्रहे हे। शके नहि नहीं हो सकता, तस्मात् तेथी इस लिए जात। एव न-मेदे। उत्पन्न हुआ, अयम् आ आत्मा यह आत्मा, अजातम् न न-मेदा अजात, गर्भम् गर्भने गर्भको, न जनयति उत्पन्न नहीं करते। उत्पन्न नहीं करता, अजातः हि पक्ष न न-मेदे। परंतु अजात, अयम् आ आत्मा यह आत्मा, अजातम् न न-मेदा अजात, गर्भम् गर्भने गर्भको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, सः च एव अने ते न और वही, गर्भः गर्भ गर्भ, कालान्तरेण कालान्तरे कालान्तरसे, बाल- आश बाल, युव- युवान युवा, स्थविर- अने वृद्ध और वृद्ध, भावान् अवस्थाओंने अवस्थाओंको, प्राप्नोति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, सः ते वह, यस्याम् यस्याम् न न जिस जिस, अवस्थायाम् अवस्थाओं अवस्थामें, वर्तते होय छे रहता है, तस्याम् तस्याम् ते ते अवस्थाओं उस उस अवस्थामें, जातः उत्पन्न उत्पन्न, भवति थाय छे अने उड़ेवाय छे हुआ है ऐसा कहा जाता है, अस्य तेनी इसकी, या तु पुरस्कृता न भविष्यती अवस्था छे जो भावी अवस्था है, तस्याम् तेभा उसमें, जनिष्यमाणः च न-भवानो छे अने उड़ेवाय छे उत्पन्न होनेवाला है ऐसा कहा जाता है, तस्मात् तेथी इस लिए, सः एव ते वही, जातः च न-मेदे। उत्पन्न, अजातः च अने न न-मेदे। और अनुत्पन्न, युगपत् ओझी साथे एकसाथ, भवति अने छे होता है, यस्मिन् च अने न-मेदा और जिसमें, जातत्वम् न-मेदा होवानुं जातत्व, जनिष्यमाणत्वम् च अने न-भवानुं और जनिष्यमाणत्व, एतत् उभयम् ओ अने भावे ये दोनों, संभवति संभवे छे संभवित हैं, सः ते वह, जातः न-मेदे। उत्पन्न हुआ, जन्यते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, सः च एव अने ते न और वही, अनागतेषु भविष्यती अनागत, अवस्थान्तरेषु जुडी जुडी अवस्थाओंमें अवस्थान्तरोमें, अजातः अजात आत्मा अनुत्पन्न आत्मा, आत्मना पीताथी अपनेसे, आत्मानम् पीताने अपनेको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है;

8-(2). The spirit, entering the womb

and linking itself to the ovum fertilized by the sperm manifests itself as the embryo, for the appellation of the spirit in the embryo. To that spirit however, being beginningless, there cannot be any birth in the true sense. Therefore, it is not true to say that, being itself first born, it engenders the unborn embryo; but verily being itself unborn, it engenders the unborn embryo. The selfsame embryo, by the passage of time, reaches in turn, the condition of childhood, youth and old age; and in whichever condition it happens at the time to be, with reference to that condition it is said to be-born; but with reference to that condition which is yet ahead, it is said to be-born. Therefore the selfsame spirit is said to be born and unborn at the same time. In which thing both these predications are possible, namely having been and having yet to be born, that thing, when born, is said to be engendered, and that very thing, again, with regard to its future vicissitudes, being “unborn”, engenders itself.

सतो ह्यवस्थान्तरगमनमात्रमेव हि जन्म चोच्यते तत्र तत्र वयसि तस्यां तस्यामवस्थायां; यथा-सतामेव शुक्रशोणितजीवानां प्राक् संयोगाद्भवंत्वं न भवति, तच्च संयोगाद्भवति; यथा-सतस्तस्यैव पुरुषस्य प्रागपत्यात् पितृत्वं न भवति; तच्चापत्याद्भवति; तथा सतस्तस्यैव गर्भस्य तस्यां तस्यामवस्थायां जातत्वमजातत्वं चोच्यते ॥८॥

हि उभे क्योकि, तत्र तत्र ते ते उस उस, वयसि पथमें उममें, तस्याम् तस्याम् ते ते उस उस, अवस्थायाम्

अवस्थाभा अवस्थामें, सतः विद्यमान विद्यमानकी, अवस्थान्तरगमनमात्रम् अवस्थान्तर-प्राप्ति अवस्थान्तरमें मी गमनमात्र, एव हि न ही, जन्म न-म जन्म, उच्यते च कहेवाय छे कहलाता है, यथा नेमके जैसे, जीवानाम् एव जीवके, सताम् एव विद्यमान होवा छत्ता विद्यमान ही, शुक्र-शोणित- शुक्र-शोणित शुक्र-शोणित, संयोगात् संयोगात् संयोगसे, प्राक् पहेला पहले, गर्भत्वम् गर्भत्व गर्भत्व, न भवति नथी नहीं, तद् च अने ते वह, संयोगात् संयोगात् संयोगसे, भवति थाय छे होता है, यथा नेमके जैसे, तस्य एव ते न उसी, पुरुषस्य पुरुष पुरुषके, सतः विद्यमान होवा छत्ता विद्यमान होने पर मी, अपत्यात् प्राक् संतान भवा पहेला अपत्य होनेसे पहले, पितृत्वम् तेने पितृत्व उसको पितृत्व, न भवति प्राप्त यत् नथी नहीं प्राप्त होता, तद् च अने ते पितृत्व और वह पितृत्व, अपत्यात् संतान यवाथी अपत्य होनेसे, भवति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, तथा ते प्रमाणे इस प्रकार, तस्य एव ते न उसी, सतः विद्यमान विद्यमान, गर्भस्य गर्भानुं गर्भका, तस्याम् तस्याम् ते ते उस उस, अवस्थावाम् अवस्थाभा अवस्थामें, जातत्वम् न-मेला-पक्षुं जातत्व, अजातत्वम् च अने न न-मेला-पक्षुं और अजातत्व, उच्यते कहेवाभा आवे छे कहा जाता है॥८॥

8-(3). The mere transition of an existent thing into another state is styled "birth" with reference to that new state or that new condition. Thus for instance, prior to their union, spermatazoa, ovum and the spirit, though existing all the time, do not attain the status of the embryo, but acquire it only after their union. Thus also, prior to the birth of a child, a man though existing all the time, has no claim to paternity, but it comes to him after the birth of the child. In the same manner, it is of the embryo, existing all the time, that the condi-

tions of "having been born" and "having yet to be born" are predicated, with reference to a given situation.

न खलु गर्भस्य मातुर्न पितुर्न चात्मनः सर्वभावेषु यथेष्टकारित्वमस्ति; ते किञ्चित् स्ववशात् कुर्वन्ति, किञ्चित् कर्मवशात्, कच्चिषां करणशक्तिर्भवति, कच्चिन्न भवति ।

गर्भस्य खलु गर्भना गर्भके, सर्वभावेषु सर्व भावोभां सब भावोंमें, न मातुः नथी माताने नहीं माताको, न पितुः नथी पिताने नहीं पिताको, न चात्मनः नथी आत्माने और नहीं आत्माको, यथेष्ट-कारित्वम् स्वेच्छाचारित्व यथेष्टकारिता, अस्ति होतुं होती है, ते तेओ वे, किञ्चित् थोडुं कुछ, स्ववशात् पेतानी छच्छाथी अपनी इच्छासे, किञ्चित् अने थोडुं और कुछ, कर्मवशात् कर्माधीन यधने कर्मवश हो कर, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, कच्चित् च अने क्यारेक और कहीं, एषाम् ओओने इनको, करणशक्तिः मन, बुद्धि, इंद्रियादि करणोनी शक्ति मन, बुद्धि, इंद्रियादिक करणोंकी शक्ति, भवति होय छे होती है, कच्चित् अने क्यारेक और कहीं, न भवति नथी होती नहीं होती;

9-(1). However, neither the mother, nor the father, nor yet the spirit is in the total sense, an autonomous agent in the formation of the embryo. They (the mother etc.) act to some extent by themselves and to some extent under the compulsion of actions done in a former life; again sometimes they are equipped with the means and sometimes they are not.

यत्र सत्त्वादिकरणसंपत्तत्र यथावलमेव यथेष्टकारित्वम्, अतोऽन्यथा विपर्ययः । न च करण-

९. न खलु—न तु खलु (थ.)

, स्ववशात्—स्ववशाः (थ.)

दोषादकारणमात्मा संभवति गर्भजनने, दृष्टं कैष्टा योनिरैश्वर्यं मोक्षश्चात्मविद्धिरात्मायत्तम् ।

यत्र जहाँ, सत्त्वादिकरण-सत्त्वादिउत्पत्ति सत्त्वादिकरणोंकी, संपत् अंपत्ति होय छे सम्पन्नता होती है, तत्र तहाँ वहाँ, यथावत् एव उत्पत्ति भव प्रमाणे न करणबलके अनुसार ही, यथेष्टकारित्वम् यथेष्टकारित्व होय छे यथेष्टकारिता होती है, अतः ऐसी इससे, अन्यथा उल्टी स्थितिमा अन्यथा, विपर्ययः विपरीतता होय छे विपरीतता होती है, करणदोषात् अने उत्पत्ति दोषने लीधे करणदोषसे, गर्भजनने गर्भोत्पत्तिमा गर्भोत्पत्तिमें, आत्मा आत्मा आत्मा, अकारणम् अकारण अकारण, न संभवति च नथी नहीं होता, आत्मविद्धिः आत्मज्ञानीओओ आत्मज्ञानियोंने, दृष्टा योनिः दृष्ट योनि, ऐश्वर्यम् च ऐश्वर्य ऐश्वर्य, मोक्षः च अने मोक्षने और मोक्ष, आत्मायत्तम् आत्माधीन अपने अधीन, दृष्टम् भाव्या छे देखा है;

9-(2). Where there is the conjunction of means such as the mind etc., there the autonomy of the agent is limited only by the scope of the instruments; where no such scope is afforded, there is no autonomy. But on this score it cannot be contended that the spirit is incapable of engendering the embryo, because it happens that the instruments are defective. Moreover, the entering into the desired womb, the sovereign powers and the final liberation are regarded, by the theologians, to be applicable only to the spirit.

नह्यन्यः सुखदुःखयोः कर्ता । न चान्यतो गर्भो जायते जायमानः, नाङ्कुरोत्पत्तिरबीजात् ॥ ९ ॥

हि उत्पत्ति के क्योंकि, सुखदुःखयोः सुख दुःखने। सुख दुःखका, कर्ता कर्ता कर्ता, अन्यः न भीजे के।

९. आत्मा संभवति गर्भजनने-आत्मा जनने संभवति (य.)

नथी अन्य कोई नहीं है, जायमानः उत्पन्न यतो और ! उत्पद्यमान, गर्भः च गर्भ गर्भ, अन्यतः आत्मा सिवाय भीनथी आत्माके सिवाय अन्यसे, न जायते उत्पन्न यतो नथी उत्पन्न नहीं होता, बीजात् बीज विना बीजके बिना, अङ्कुरोत्पत्तिः न अङ्कुरनी उत्पत्ति यती नथी अङ्कुरकी उत्पत्ति नहीं होती ॥ ९ ॥

9 (3). For there is none else who is the subject of pleasure and pain. Nor from any source other than the self, does the springing embryo take its rise; there is no rise of the seedling without the seed.

यानि तु स्वस्वस्य गर्भस्यात्मजानि, यानि चास्वात्मतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य गर्भस्य तु स्वस्व आ गर्भना इस गर्भके, यानि जे जो, आत्मजानि आत्मज भावे छे आत्मज भाव हैं संभवतः अर्थात् उत्पन्न यतो अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य आ गर्भना इस गर्भके, यानि जे भावे जो भाव, आत्मतः च आत्माधी आत्मासे, संभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तानि तेओतुं उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे;

10-(1). We shall now enumerate the spirit-engendered parts of the embryo, that is, those that pass from the spirit to the embryo during its formation.

तद्यथा—तासु तासु योनिवृत्तिरायुरात्मज्ञानं मन इन्द्रियाणि प्राणापानौ प्रेरणं धारणमाकृतिस्वरवर्णविशेषाः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ चेतना धृतिर्बुद्धिः स्मृतिरहङ्कारः प्रयत्नश्चेति (आत्मजानि) ॥ १० ॥

तत् यथा जेभडे जैसे, तासु तासु ते ते उन उन, योनिषु योनिओमा योनियोंमें, उत्पत्तिः उत्पत्ति जन्म, आयुः आयुष्य आयुष्य, आत्मज्ञानम् आत्मज्ञान आत्मज्ञान, मनः मन मन, इन्द्रियाणि इन्द्रियो इन्द्रिय, प्राणा-

पानौ प्राक्षु- अपान प्राण- अपान, प्रेरणम् प्रेरण
प्रेरणा, धारणम् देहनुं धारण देहका धारण, आकृति-
स्वर-वर्ण-विशेषाः आकृति, स्वर अने वर्णना भेदे
आकृति, स्वर और वर्णके भेद. सुखदुःखे सुखदुःख
सुखदुःख, इच्छाद्वेषौ इच्छा-द्वेष इच्छा-द्वेष, चेतना चेतना
चेतना, धृतिः धृति धृति, बुद्धिः बुद्धि बुद्धि, स्मृतिः
स्मृति स्मृति, अहङ्कारः अहङ्कार अहङ्कार, प्रयत्नः च
इति अने प्रयत्न और प्रयत्न, (आत्मजानि अने आत्मज
छे ये आत्मज हैं) ॥ १० ॥

10. These are:—the birth in such and such womb; the life-span; self-awareness; the mind; the senses; respiration; excretory urge; the directing and sustaining powers of the various parts; distinctive shape, voice and color; pleasure and pain; desire and aversion; consciousness; resolution; understanding; recollection; egoism and effort. (These are born of the spirit.)

गर्भस्थ सात्म्यजत्वप्रतिपादनम्, आत्मजा भावाश्च —

सात्म्यजश्चायं गर्भः । नह्यसात्म्यसेवित्व-
मन्तरेण स्त्रीपुरुषयोर्वन्ध्यत्वमस्ति, गर्भेषु वाऽप्य-
निष्टो भावः । यावत् खल्वसात्म्यसेविनां स्त्रीपुरु-
षाणां त्रयो दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तो
न शुक्रशोणितगर्भाशयोपघातायोपपद्यन्ते, तावत्
समर्था गर्भजननाय भवन्ति ।

अयम् आ यह, गर्भः गर्भ गर्भ, सात्म्यजः च
सात्म्यज पक्ष छे सात्म्यज भी है. हि डारण्डे क्योंकि,
असात्म्यसेवित्वम् असात्म्यसेवन असात्म्यसेवनके,
अन्तरेण विना विना, स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीपुरुषने स्त्री-
पुरुषको, वन्ध्यत्वम् वाञ्छितपक्षं वन्ध्यत्व, गर्भेषु अथवा
गर्भमां पक्ष अथवा गर्भमें भी, अनिष्टः भावः वा अनिष्ट
भाव अनिष्ट भाव, न अस्ति यतो नथी नहीं होता,
असात्म्यसेविनाम् असात्म्य सेवन करना असात्म्य-
सेवी, स्त्रीपुरुषाणाम् स्त्रीपुरुषोनां स्त्रीपुरुषोंके, शरीरम्
शरीरमां शरीरमें, उपसर्पन्तः प्रसरता फैलते हुए, त्रयः

दोषाः त्रये दोषो तीनो दोष, प्रकुपिताः प्रकुपित यर्भने
प्रकुपित हो कर, यावत् खल्व् अथा सुधी तब तक, शुक्र-
शोणित- शुक्र- शोणित शुक्र- आनेवा गर्भाशय अने
गर्भाशयनी और गर्भाशयको उपघाताय दाहिन भाटे
हानिके लिए, न उपपद्यन्ते यतो नथी नहीं होते. तावत्
था सुधी तब तक, गर्भजननाय तेओ गर्भ उत्पन्न करनामां
वे गर्भ जननके लिए, समर्थाः समर्थ समर्थ, भवन्ति
थाय छे होते हैं;

11-(1). In one sense the embryo is born of concordance, too. For, without his or her being given to discordant diet or behaviour, there is no true sterility either in man or woman or any defective condition in the embryo. However as long as the three humors being irritated, overrun the bodies of those of ill-regulated habits but do not penetrate deep enough to impair the semen in men, and the ovum and womb in women, so long these men and women are capable of procreation.

सात्म्यसेविनां पुनः स्त्रीपुरुषाणामनुपहत-
शुक्रशोणितगर्भाशयानामृतुकाले सन्निपतितानां
जीवस्यानवक्रमणाद्गर्भा न प्रादुर्भवन्ति । नहि केवलं
सात्म्यज एवायं गर्भः, समुदयोऽत्र कारणमुच्यते ।

अनुपहत- दोषरहित दोषरहित, शुक्र-शोणित-गर्भा-
शयानाम् शुक्र- शोणित तथा गर्भाशयवाला शुक्र-
शोणित तथा गर्भाशयवाले, सात्म्यसेविनाम् सात्म्यसेवी
सात्म्यसेवी, स्त्रीपुरुषाणाम् पुनः स्त्रीपुरुषो स्त्रीपुरुषोंको,
ऋतुकाले ऋतुकाले ऋतुकालमें, सन्निपतितानाम् संयुक्त
थथा छतां मैथुन करनेसे भी, जीवस्य उत्पन्न जीवके,
अनवक्रमणात् प्रवेश न यथाथी अप्रवेशसे, गर्भाः गर्भ
गर्भ, न प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न यतो नथी उत्पन्न नहीं
होते, अयम् गर्भः आ गर्भ यह गर्भ, केवलम् केवल
केवल, सात्म्यजः एव सात्म्यज सात्म्यज ही, न हि

११. समुदयोऽत्र-समुदायोऽत्र (व.)

नथी न नहीं, अत्र परंतु अही इसमें, समुदायः शुक्र आर्तव एवं वगेरेना समुदाय शुक्र आर्तव जीव आदिका समुदाय, कारणम् कारणम् कारणम् उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है;

11-(2). On the other hand, even of those who are of well-regulated habits and possessed of defectless semen, ovum and uterus, and who mate during the prescribed season, there is no resulting conception, because of the non-descent of the spirit. The reason is that conception does not result from the factor of concordance alone, but the agency here is the complex of factors.

यानि खल्वस्य गर्भस्य सात्म्यजानि, यानि चास्य सात्म्यतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य गर्भस्य खलु आ गर्भना इस गर्भके, यानि जे जो, सात्म्यजानि सात्म्यज भावे छे सात्म्यज भाव हैं, संभवतः अर्थात् उत्पन्न थता अर्थात् उत्पन्न होते हुए, अस्य आ गर्भना इस गर्भके, यानि जे भावे जो भाव, सात्म्यतः च सात्म्यसेवनथी सात्म्यसेवनसे, संभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तानि रोओनुं उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेशुं व्याख्यान करेंगे,

11-(3). We shall enumerate the concordance-engendered parts of the embryo i. e., those that pass from the factors of concordance to the embryo at formation.

तद्यथा—आरोग्यमनालस्यमलोलुपत्वमिन्द्रियप्रसादः स्वरवर्णबीजसंपत् प्रहर्षभूयस्त्वं चेति (सात्म्यजानि) ॥ ११ ॥

तत् यथा जेभके जसे, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, अनालस्यम् आलसने अभाव स्फूर्ति, अलोलुपत्वम्

दोलुपताने अभाव अलोलुपता, इन्द्रियप्रसादः इन्द्रियानी प्रसन्नता इन्द्रियोंकी प्रसन्नता, स्वरवर्णबीजसंपत् स्वर, वर्ण तथा बीजनी संपत्ति स्वर, वर्ण तथा बीजकी सम्पन्नता, प्रहर्षभूयस्त्वम् च इति अने हर्षनी अधि-कता और हर्षकी अधिकता, (सात्म्यजानि अे सात्म्यज छे ये सात्म्यज हैं ॥ ११ ॥

11. These are health, freedom from sluggishness, absence of excessive or depraved appetites, clearness of the senses, excellence of voice, complexion, virility and sex-vigor.

गर्भस्य रसजत्वप्रतिपादनं, रसजा भावाश्च—

रसजश्चायं गर्भः । न हि रसाद्वते मातुः प्राणयात्राऽपि स्यात्, किं पुनर्गर्भजन्म । न चैवासम्यगुपयुज्यमाना रसा गर्भमभिनिर्वर्तयन्ति, न च केवलं सम्यगुपयोगादेव रसानां गर्भाभिनिर्वृत्तिर्भवति, समुदायोऽप्यत्र कारणमुच्यते ।

अयम् आ यह, गर्भः गर्भं गर्भ, रसजः च रसज पक्ष छे रसज भी है, हि कारणके क्योंकि, रसात् ऋते रस विना रसके बिना, मातुः मातानी माताकी, प्राणयात्रा अपि प्राणस्थिति पक्ष प्राणयात्रा भी, न स्यात् संभवती नथी नहीं हो सकती, किम् पुनः ते पक्षी तो फिर, गर्भजन्म गर्भने नन्म क्याथी थाय? गर्भजन्म कहाँसे हो सके?, असम्यक् यथाविधि नहि अविधिपूर्वक उपयुज्यमानाः शोभशेला सेवन किये, रसाः रसे रस, गर्भम् गर्भने गर्भको, न च एव अभिनिर्वर्तयन्ति नथी न उत्पन्न करता नहीं उत्पन्न करते हैं, रसनाम् अने रसेना और रसोंके केवलम् केवल केवल, सम्यक् सम्यक्, उपयोगात् उपयोगथी उपयोगसे, एव न ही, गर्भाभिनिर्वृत्तिः गर्भनी उत्पत्ति गर्भकी उत्पत्ति, न च नथी नहीं, भवति थती होती, अत्र अही यहाँ, समुदायः शुक्र, शोणित आदि भावेना समुदाय शुक्रशोणित

१२. न चैवासम्यगुपयुज्यमाना—न चैवास्या असम्यगुपयुज्यमाना (च. ब.)

„ समुदायोऽप्यत्र—समुदायोऽत्र (ब.)

„ „ —समुदायोऽप्यत्र (ड.)

આદિ ભાવોંકા સમુદાય, અપિ પણ મી, કારણમ્
કારણ, ડચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ;

12-(1). In one sense, the embryo is born of nourishment, too. For without nourishment the mother cannot even live, let alone bring forth her young. Nevertheless nourishment, improperly imbibed, does not conduce to conception; nor, to be sure, does conception result solely from the proper use of nourishment; here, too, it is the complex of factors that is said to be the cause.

યાનિ તુ સ્વસ્વસ્ય ગર્ભસ્ય રસજાનિ, યાનિ
ચાસ્ય રસતઃ સંભવતઃ સંભવન્તિ, તાન્યનુવ્યા-
સ્યાસ્યામઃ;

અસ્ય ગર્ભસ્ય સ્વસ્વ આ ગર્ભનાં આ ગર્ભને, યાનિ તુ
જો, રસજાનિ રસજ ભાવે છે રસજ ભાવ હૈ, સંભવતઃ
અર્થાત્ ઉત્પન્ન થતા અર્થાત્ ઉત્પન્ન હોતે હુએ, અસ્ય
આ ગર્ભનાં આ ગર્ભને, યાનિ જો ભાવે જો ભાવ, રસતઃ
રસસેવનથી રસસેવનસે, સંભવન્તિ સંભવે છે ઉત્પન્ન હોતે
હૈ, તાનિ તેઓનું એનકા, અનુવ્યાસ્યાસ્યામઃ વ્યાખ્યાન
કરશે;

12-(2). We shall enumerate the nourishment-born parts of the embryo i. e. those that pass from nourishment to the embryo during formation.

तद्यथा—शरीरस्याभिनिवृत्तिरभिवृद्धिः प्राणा-
नुबन्धस्तृप्तिः पुष्टिरुत्साहश्चेति (रसजानि) ॥१२॥

તત્ યથા જેમકે જૈસે, શરીરસ્ય શરીરની શરીરકી
અભિનિવૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ ઉત્પત્તિ, અભિવૃદ્ધિઃ વધવું વધના,
પ્રાણાનુબન્ધઃ પ્રાણાનુબન્ધ પ્રાણકા બના રહના, તૃપ્તિઃ તૃપ્તિ
તૃપ્તિઃ, પુષ્ટિઃ પુષ્ટતા પુષ્ટિ, ઉત્સાહઃ ચ હસ્તિ અને ઉત્સાહ
ઔર ઉત્સાહ, (રસજાનિ ઔ રસજ છે યે રસજન્ય હૈ) ॥૧૨॥

૧૨. શરીરસ્યાભિનિવૃત્તિઃ—શરીરાભિવૃદ્ધિઃ (ય.)

12. These are—the differentiation of limbs and their proper development, invigoration, satisfaction. plumpness and enthusiasm.

સત્ત્વસ્ય (મનસઃ) ઔપપાદુકવપ્રતિપાદનં, સર્વજા ભાવાશ્ચ—

અસ્તિ સ્વલુ સત્ત્વમૌપપાદુકં; યજીવં સ્પૃશ્
શરીરેણાભિસંબધ્નાતિ, યસ્મિન્નપગમનપુરસ્કૃતે શીલ-
મસ્ય વ્યાવર્તનં, મક્તિર્વિપર્યસ્યતે, સર્વેન્દ્રિયાણ્યુ-
પતપ્યન્તે, બલં હીયતે. વ્યાધય આપ્યાપ્યન્તે,
યસ્માદ્દીનઃ પ્રાણાઙ્ગહાતિ, યદિન્દ્રિયાણામભિ-
ગ્રાહકં ચ ‘મન’ इत्यभिधीयते: तत् त्रिविधमा-
ख्यायते—शुद्धं, राजसं, तामसमिति ।

સત્ત્વમ્ સ્વલુ મન મન, ઔપપાદુકમ્ બીબ શરીર
સાથે આત્માનેા સબંધ કરનાર દુસરે શરીરકે સાથ
આત્માકા સંબન્ધ કરનેવાલા, અસ્તિ છે હૈ, યત્ જે જો,
જીવમ્ બીબાત્માને જીવકો, સ્પૃશ્શરીરેણ સ્પર્શવાળા
શરીર સાથે સ્પર્શયુક્ત શરીરસે, અભિસંબધ્નાતિ બેડે છે
જોડતા હૈ, યસ્મિન્ જે જિસકે અપગમન- દેહાન્તરમાં
જવા દેહાન્તરમેં જાનેકો, પુરસ્કૃતે તૈયાર થાય છે ત્યારે
તત્પર હોને પર, અસ્ય એનેાં આસકા, શીલમ્ સ્વભાવ
સ્વભાવ, વ્યાવર્તનં બદલાઈ બાય છે બદલ જાતા હૈ,
મક્તિઃ રુચિ રુચિ, વિપર્યસ્યતે વિપરીત થઈ બાય છે
વિપરીત હો જાતી હૈ, સર્વેન્દ્રિયાણિ સર્વે ઇન્દ્રિયો સર્વ
ઇન્દ્રિયાં, ઉપતપ્યન્તે સંતાપ પામે છે સંતપ્ત હોતી હૈ
બલમ્ બળ બલ, હીયતે ઘટે છે ઘટતા હૈ, વ્યાધય
વ્યાધિઓ રોગ, આપ્યાપ્યન્તે વૃદ્ધિ પામે છે વધતે હૈ,
યસ્માત્ જેથી જિસસે, હીનઃ રહિત બની રહિત હો કર
પ્રાણાન્ પુરુષ પ્રાણોને પુરુષ પ્રાણોકો, જહાતિ તણ દે છે
છોડ દેતા હૈ, ઇન્દ્રિયાણામ્ અને ઇન્દ્રિયોનું ઔર ઇન્દ્રિયોંકાં
અભિગ્રાહકમ્ નિયામક અભિગ્રાહક (વિષયોમેં પ્રેરક)
યત્ જે જો, મનઃ મન મન, હતિ એ નામથી આ
સંજ્ઞાસે, અભિધીયતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ, તત્ તે
વદ, કુદ્ધમ્ સાત્ત્વિક સાત્ત્વિક, રાજસમ્ રાજસ રાજસ

૧૩. અસ્તિ સ્વલુ સત્ત્વમૌપપાદુકમ્—અસ્તિ સ્વલુપિ સત્ત્વમ્
પાદુકમ્ (ક. સ. ક. ય.)

,, જીવં સ્પૃશ્શરીરેણ—જીવસ્પૃશ્શરીરેણ (ય.)

तामसम् च अने तामस और तामस, इति ये इन, त्रिविधम् तेषु प्रकारानुं तीन प्रकारका, आख्यायते कहेनाय छे कहाता है;

13-(1). There is also the connecting agent which is the mind. That which yokes the spirit with the sentient organism, that on the imminence of whose departure virtue leaves the body, the inclinations change, all the sense-organs are distraught, strength wanes, diseases get aggravated, and finally on whose departure the organism is bereft of life and which holds the senses together—this is called the mind. It is said to be of three types—pure, passionate and inert.

येनास्य खलु मनो भूयिष्ठं, तेन द्वितीयायामाजातौ संप्रयोगो भवति; यदा तु तेनैव शुद्धेन संयुज्यते, तदा जातेरतिक्रान्ताया अपि स्मरति। स्मार्तं हि ज्ञानमात्मनस्तस्यैव मनसोऽनुबन्धादनुवर्तते, यस्यानुवृत्तिं पुरस्कृत्य पुरुषो 'जातिस्मर' इत्युच्यते।

येन जे गुणुथी जिस गुणसे, अस्य आनुं इसका, मनः मन मन, भूयिष्ठम् अधिक युक्त होय छे अधिक युक्त होता है, तेन ते गुणुथी उस गुणसे, द्वितीयायाम् भीष्म दूसरे, आजातौ जन्ममें, संप्रयोगः योग योग, भवति थाय छे होता है, यदा तु ज्यारे जब, तेन एव ते ज उसी, शुद्धेन शुद्ध मनथी शुद्ध सत्त्वके साथ, संयुज्यते संयुक्त थाय छे संयुक्त होता है। तदा त्पारे तब, अतिक्रान्तायाः व्यतीत पूर्वके, जातेः जन्मनुं जन्मका, अपि पक्षु भी, स्मरति स्मरतु करे छे स्मरण करता है, हि कारुण्ये क्योंकि, आत्मनः आत्मानुं आत्माका, स्मार्तम् स्मृतिरूप स्मृतिरूप, ज्ञानम् ज्ञान

१३. द्वितीयायामाजातौ—द्वितीयायां जातौ (क.च.ध.)

„ „ द्वितीयायामाजातिं (फ.)

„ जातेरतिक्रान्ताया अपि—जातिमतिक्रान्तामपि (फ.)

ज्ञान, तस्य एव ते ज उसी, मनसः मनना मनके, अनुबन्धात् अनुबन्धथी अनुबन्धसे, अनुवर्तते अनुवर्तने करे छे रहता है, यस्य जेना जिसकी, अनुवृत्तिम् अनुवर्तने अनुवृत्तिको, पुरस्कृत्य धर्मे ले कर. पुरुषः पुरुष पुरुष, जातिस्मरः जातिस्मर जातिस्मर, इति ऐम ऐमा, उच्यते कहेनाय छे कहा जाता है।

13-(2). Now, of whatever dominant type a man's mind is in this life, he gets linked to that very type in the next birth. Thus, for instance, when he is linked to that very pure type of mind that he possessed in the previous existence, then he can recall the past incarnation as well. Hence memory follows the spirit because it remains linked to the same mind; it is in consequence of this that a particular person is said to be a "Jatismara" (one who remembers his past birth).

यानि खल्वस्य गर्भस्य सत्त्वजानि, यान्यस्य सत्त्वतः संभवतः संभवन्ति, तान्यनुव्याख्यास्यामः;

अस्य आ इस, गर्भस्य खलु गर्भना गर्भके, यानि जे जो, सत्त्वजानि सत्त्वज भाव छे सत्त्वज भाव हैं, संभवतः अर्थात् उत्पन्न थता अर्थात् उत्पन्न होते, अस्य आ गर्भना इस गर्भके, यानि जे भावे जो भाव, सत्त्वतः मनथी मनसे, संभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तानि तेओनुं उनका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे;

13-(3). We shall now enumerate the mind-born parts of the embryo, i. e. those that pass to the embryo during formation, from the mind.

तद्यथा—भक्तिः शीलं शौचं द्वेषः स्मृतिर्भो-
दस्यागो मात्सर्यं शौर्यं भयं क्रोधस्तन्द्रोत्साह-

स्तैक्ष्ण्यं मार्दवं गाम्भीर्यमनवस्थितत्वमित्येवमाद-
यश्चान्ये, ते सत्त्वविकारा यानुत्तरकालं सत्त्वमेद-
मधिकृत्योपदेक्ष्यामः। नानाविधानि खलु सत्त्वानि,
तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति, न च भवन्त्येक-
कालम्, एकं तु प्रायोवृत्त्याऽऽह ॥ १३ ॥

तत् यथा जेभके जैसे, भक्तिः भक्ति मक्ति, शीलम्
शील शील, शौचम् पवित्रता पवित्रता, द्वेषः द्वेष द्वेष,
स्मृतिः स्मृति स्मृति, मोहः मोह मोह, त्यागः त्याग
त्याग, मात्सर्यम् मात्सर्य मात्सर्य, शौर्यम् शौर्य शौर्य,
भयम् भय भय, क्रोधः क्रोध क्रोध, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा,
उत्साहः उत्साह उत्साह, तैक्ष्ण्यम् तीक्ष्णता तीक्ष्णता,
मार्दवम् मार्दव मृदुता, गाम्भीर्यम् गंभीरता गंभीरता,
अनवस्थितत्वम् अस्थिरता चंचलता, इति ऐ ये, एव-
मादयः च अने ऐवा और ऐसे, अन्ये च भीम दूसरे,
ते ते वे, सत्त्वविकाराः सत्त्वना विकारे ऐ सत्त्वके
विकार हैं, यान् जेने जिनको, सत्त्वमेदम् सत्त्वभेदने
सत्त्वमेदके, अधिकृत्य उद्देशीने अनुसार, उत्तरकालम्
पछी आगे, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं कहेंगे, सत्त्वानि
खलु सत्त्व सत्त्व, नानाविधानि विविध प्रकारनां ऐ
नानाप्रकारके हैं, तानि ते वे, सर्वाणि सर्वा सब,
एकपुरुषे ऐक पुरुषमां एक पुरुषमें, भवन्ति होय ऐ
होते हैं, एककालम् च परंतु ऐकज समये परन्तु एक
कालमें, न भवन्ति होता नथी नहीं होते, एकम् तु
भनुष्य ऐक शुश्रुवाणे तो मनुष्यको एक गुणवाला
तो, प्रायोवृत्त्या शुश्रुणी अधिक वृत्तिथी गुणकी अधिक
वृत्तिसे, आह उहेवाय ऐ कहते हैं ॥ १३ ॥

13. These are—inclination, cha-
racter, purity, hate, recollection, infa-
tuation, liberality, envy, valour, fear,
anger, torpor, enthusiasm, keenness,
softness, profundity, fickleness, and
such others; as also the conditions of

१३. °विकाराः—°विषयाः (प.)

„ सत्त्वविकाराः—सत्त्वजा विकाराः (च. छ.)

„ तानि सर्वाण्येकपुरुषे भवन्ति—तान्येकपुरुषे भवन्ति (ख.)

„ प्रायोवृत्त्याऽऽह—प्रायोऽनुवृत्त्याऽऽह (थ. ध.)

the mind, which we shall later des-
cribe in connection with the analysis
of mind. The mind is indeed of diverse
dispositions; all these obtain in the
same man but not at the same time.
When a man is said to be of a parti-
cular disposition, he is said to be so
by reason of its preponderance.

गर्भस्य समुदायप्रभवत्वसाधनोपसंहारः—

एवमयं नानाविधानामेषां गर्भकराणां भावानां
समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः। यथा—कूटागारं नाना-
द्रव्यसमुदायात्, यथा वा—रथो नानारथाङ्गसमु-
दायात्; तस्मादेतद्वोचाम—मातृजश्चायं गर्भः,
पितृजश्च, आत्मजश्च, सात्म्यजश्च, रसजश्च,
अस्ति च सत्त्वमौपपादुकमिति (होवाच भग-
वानात्रेयः) ॥ १४ ॥

यथा जेभ जिस प्रकार, कूटागारम् तंशु तम्बू,
नानाद्रव्यसमुदायात् विविध द्रव्यना समुदायी जने ऐ
नाना द्रव्योंके मेलसे होता है, यथा वा अथवा जेभ
अथवा जैसे, रथः रथ रथ, नाना-रथाङ्ग-रथना विविध
अंगोंना नाना अंगोंके, समुदायात् समुदायथी जने ऐ
समुदायसे बनता है, एवम् ऐम इस प्रकार, एवाम् आ
इन, नानाविधानाम् विविध प्रकारना नाना प्रकारके,
गर्भकराणाम् गर्भकर गर्भोत्पादक, भावानाम् भावोंना
भावोंके, समुदायात् समुदायथी समुदायसे, अयम् आ
यह, गर्भः गर्भ गर्भ, अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय ऐ
उत्पन्न होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, एवम् आ यह,
अवोचाम अमे कह्युं ऐ के हमने कहा है कि, अयम्
आ यह, गर्भः गर्भ गर्भ, मातृजः च मातृज मातृज,
पितृजः च पितृज पितृज, आत्मजः च आत्मज आत्म-
ज, सात्म्यजः च सात्म्यज सात्म्यज, रसजः च अने
रसज ऐ और रसज है, सत्त्वम् च तथा मन तथा
मन, औपपादुकम् आत्मानु भीम शरीर साथे घटक
आत्माका अन्य शरीरके साथ घटक, अस्ति इति ऐ है,
(भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
उवाच ह जेभ कह्युं ऐसा कहा) ॥ १४ ॥

१४. औपपादुकम्—उपपादुकम् (ख. वं.)

14. In this manner, this embryo comes into existence from the coming together of these various procreative factors just as a tent from the assemblage of various materials, or as a chariot from the combination of various parts of the chariot. Therefore did we assert this that the embryo is mother-born, father-born, spirit-born, concordance-born and nourishment-born. There is over and above the connecting agent, the mind." (Thus declared the sage Atreya).

आत्रेयकृते सिद्धान्ते भरद्वाजस्य दोषारोपः—

भरद्वाज उवाच—यद्ययमेषां नानाविधानां गर्भकराणां भावानां समुदायादभिनिर्वर्तते गर्भः कथमयं सन्धीयते, यदि चापि सन्धीयते कस्मात् समुदायप्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते; तत्र चेदिष्टमेतद्यस्मान्मनुष्यो मनुष्यप्रभवस्तस्मादेव मनुष्यविग्रहेण जायते, यथा-गौर्गोप्रभवः, यथा-चाश्वोऽश्वप्रभव इति; एवं सति यदुक्तमग्रे समुदायात्मक इति तदयुक्तम्। यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्माज्जडान्धकुब्जमूकवामनमिन्मिनव्यङ्गोन्मत्तकुष्ठिकिलासिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा न भवन्ति। अत्रापि बुद्धिरेवं स्यात्—स्वनैवायमात्मा चक्षुषारूपाणि वेत्ति, श्रोत्रेण शब्दान्, घ्राणेन गन्धान्, रसनेन रसान्, स्पर्शनेन स्पर्शान्, बुद्ध्या बोद्धव्यमित्यनेन हेतुना न जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशा भवन्ति। अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्, एवमुक्ते ह्यात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः स्यादसत्स्वज्ञः; यत्र चैतदुभयं संभवति ज्ञत्वमज्ञत्वं च, सविकारश्चात्मा। यदि च दर्शनादिभिरात्मा विषयान् वेत्ति, निरि-

न्द्रियो दर्शनादिविरहादज्ञः स्यात्, अज्ञत्वादकारणम्, अकारणत्वाच्च नात्मेति वाग्वस्तुमात्रमेतद्वचनप्रमर्थं स्यादिति (होवाच भरद्वाजः) ॥१५॥

भरद्वाजः ७२६।७ भरद्वाजने, उवाच भोऽस्या कहा, यदि ज्ञे यदि, एषाम् आ इन, नानाविधानाम् विविध प्रकारना नाना प्रकारके, गर्भकराणाम् गर्भकर गर्भकर, भावानाम् भावोना भावोंके, समुदायात् समुदायथी समुदायसे, अयम् आ यह, गर्भः गर्भ गर्भ, अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, अयम् तो पछी ज्ञे तो फिर यह, कथम् क्वी रीते कैसे, सन्धीयते ज्ञेऽय छे जुड़ जाता है, यदि च ज्ञे और यदि, सन्धीयते अपि ज्ञेऽय पछु छे जुड़ जाता है, गर्भः तो गर्भ तो गर्भ, समुदाय-प्रभवः समुदायथी उत्पन्न थतो समुदायसे उत्पन्न, सन् होवा छता हो कर, कस्मात् शाथी किस कारणसे, मनुष्य-विग्रहेण मनुष्यशरीरे मनुष्यशरीरसे, जायते ज्ञेमे छे उत्पन्न होता है, मनुष्यः च ज्ञेमे मनुष्य और मनुष्य, मनुष्यप्रभवः मनुष्यथी ज्ञेमेदे। मनुष्यसे उत्पन्न, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है, तत्र त्यां यहां, यस्मात् ज्ञेथी जिस कारणसे, मनुष्यः भाषुस मनुष्य, मनुष्यप्रभवः भाषुसथी उत्पन्न थाय छे मनुष्यसे उत्पन्न होता है, तस्मात् तेथी उस कारणसे, एव ज ही, मनुष्य-विग्रहेण ते मनुष्यस्वरूपे वह मनुष्यशरीरसे, जायते ज्ञेमे छे उत्पन्न होता है, यथा ज्ञेमेके जैसे, गौः ज्ञेमे बैल, गोप्रभवः ज्ञेमेथी ज्ञेमे छे बैलसे उत्पन्न होता है, यथा ज्ञेमे और जैसे, अश्वः च ज्ञेमे घोड़ा, अश्वप्रभवः इति ज्ञेमेथी ज्ञेमे छे घोड़ेसे उत्पन्न होता है, एतत् ज्ञे यह, इष्टम् चेत आपने इष्ट होय तो आपको इष्ट हो तो, एवम् सति ज्ञेमे स्वीकार करतां ऐसा स्वीकार करने पर, समुदायात्मकः गर्भ समुदायात्मक छे गर्भ समुदायात्मक है, इति ज्ञेमे ऐसा, यत् अग्रे ज्ञे अगाँ जो आगे, उक्तम् कहे छे कहा है, तत् ते वह, अयुक्तम् असंगत थशे अयुक्त ठहरेगा, यदि च ज्ञे और यदि, मनुष्यः भाषुस मनुष्य, मनुष्यप्रभवः भाषुसथी उत्पन्न थाय छे तो मनुष्यसे उत्पन्न होता है तो, जड-जड मूर्ख, अन्ध-अन्ध अन्ध, कुब्ज-कुब्ज कुबड़े, मूक-मूक मूंगे, वामन वींगले ठिंगने, मिन्मिन-गूंगले गूंगे, व्यङ्ग-व्यङ्ग व्यंग, उन्मत्त-उन्मत्त उन्मत्त (पागल), कुष्ठ-कुष्ठरीभी कुष्ठी,

१५. पितृसदृशरूपा-पितृसदृशा (ब.)

„ अत्रापि प्रतिज्ञाहानिदोषः स्यात्-अत्रापि प्रतिज्ञादोषः स्यात् (ख.)

„ सविकारश्चात्मा-सन्निकारप्रकृतिकश्चात्मा (च.ब.)

किलासिभ्यः अने किलासरोगीथी और किलासरोगीसे, जाताः उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, पितृसदृश- पिता जेवा पिताके सदृश, रूपाः रूपवाणा रूपवाळे, न भवन्ति नथी थता नहीं होते, अथ अत्र अपि अहो पक्ष यहां मी, एवं बुद्धिः आपनी ऐवी भान्यता आपकी ऐसी समझ, स्यात् थशे के होगी कि, अयम् आत्मा आ आत्मा यह आत्मा, स्वेन एव पीतानां न अपने ही, चक्षुषा रूपाणि चक्षुथी रूपेने चक्षुसे रूपोंको, श्रोत्रेण शब्दान् श्रुतुथी शब्दने श्रोत्रसे शब्दोंको, घ्राणेन गन्धान् घ्रातुथी गंधने घ्राणसे गन्धको, रसनेन रसान् रसनेन्द्रियथी रसने रसनासे रसोंको, स्पर्शनेन स्पर्शेन्द्रियथी स्पर्शेन्द्रियसे, स्पर्शान् स्पर्शने स्पर्शोंको, बुद्ध्या अने बुद्धिथी और बुद्धिसे, बोद्धव्यम् ज्ञातव्य वस्तुने ज्ञातव्यको, वेत्ति ज्ञेते जानता है, इति अनेन आ इस, हेतुना हेतुथी हेतुसे, जडादिभ्यः जडादिथी जड़ आदिसे, जाताः उत्पन्न थयेला संताने उत्पन्न हुई सन्तान, पितृसदृशः पिता जेवा पिताके सदृश, न भवन्ति होतां नथी नहीं होती, अत्र अपि अहो पक्ष इसमें मी, प्रतिज्ञाहानि- प्रतिज्ञाहानिरूप प्रतिज्ञाहानिरूप, दोषः दोष दोष, स्यात् थाय छे होता है, हि कारणके क्योंकि, एवम् उक्ते अभि उक्तेला ऐसा कहने पर, आत्मा आत्मा, इन्द्रियेषु इन्द्रियो इन्द्रियोंके, सत्सु होतां होने पर, ज्ञः ज्ञानवान् ज्ञानी, स्यात् थशे होगा, असत्सु अने नहि होतां और न होने पर, अज्ञः अज्ञानी थशे अज्ञानी होगा, यत्र च वणी न्यां फिर जिसमें, ज्ञत्वम् ज्ञत्व ज्ञानका होना, अज्ञत्वम् च अने अज्ञत्व और अज्ञानका होना, एतत् उभयम् ओ अने इन दोनोंका, संभवति संभवे तो सम्भव हो तो, आत्मा ते आत्मा वह आत्मा, सविकारः च विकारवान् थशे विकारवान् होगा, यदि च अने ओ और यदि, दर्शनादिभिः चक्षु आदिद्वारा चक्षु आदि इन्द्रियोंसे, आत्मा आत्मा, विषयान् विषयेने विषयोंको, वेत्ति ज्ञेते जानता है, निरिन्द्रियः तो निरिन्द्रिय आत्मा तो इन्द्रियरहित आत्मा, दर्शनादि- चक्षुरादिना चक्षु आदिके, विरहात् अभावथी अभावसे, अज्ञः स्यात् अज्ञ थशे अज्ञ होगा, अज्ञत्वात् अने अज्ञ होताथी और अज्ञ होनेसे, अकारणम् ते कारण अनि शकते नथी

वह कारण नहीं बन सकता, अकारणत्वात् च अने कारणरूप न होताथी और अकारण होनेमें आत्मा व ते आत्मा नथी वह आत्मा नहीं है, इति ऐवुं ऐसा, वाग्वस्तुमात्रम् केवल वाणीभांज वस्तुत्रय वक्तादमात्र, एतत् आ यह, वचनम् वचन वचन, अनर्थम् निरर्थक, स्यात् इति छे है, (मरद्वाजः मरद्वाज मरद्वाजने, उवाच ह अभि ऐस्या ऐसा कहा) ॥ १५ ॥

15. At this stage, Bharadwaja said, 'If the the embryo thus arises from the assemblage of various procreative factors, how is it integrated? And granted that the integration is effected somehow why does the embryo springing as it does, from a complex, emerge in the shape of man? Now man is said to be the offspring of man. If, then, it is said that in as much as man is sprung of man, he emerges with a man's form, as for instance an ox is the offspring of an ox, or as a horse is the offspring of a horse; if this is the position then what has been said before—that man is of the nature of a conglomeration, becomes untenable. If, moreover, man is man's offspring. then why are those, sprung of the idiotic, blind, hunch-backed, mute, dwarfish, lisping, deformed, insane, those suffering from dermatosis or leprous lesions, unlike the parents? If, in order to explain away this difficulty, the assumption is that the spirit perceives forms by its own vision, sounds by its own audition, odors by its own sense of smell, tastes by its own sense of tastes, the tangible objects by its own sense of

feeling, and ideas by its own understanding; and on account of this, the offspring of the idiotic etc., are not like their parents. Even so, you are open to the charge of going back on your thesis, for from what you now say it follows that the spirit is aware when the senses are present, and when they are absent, it is not aware and when both conditions obtain then the spirit is aware in respect of those senses that are present and unaware in respect of those senses that are absent. It follows also that the spirit is mutable. If, then, by means of vision etc., the spirit perceives objects, then in the absence of sense-organs deprived of vision etc., it is reduced to inertness. Since it is inert, it is no agent; and since it is not an agent, by the same token it is not the spirit. Thus the whole argument is meaningless, with only words as its content." (Thus said Bharadwaja).

आत्रेयकृतं तत्खण्डनम्—

आत्रेय उवाच—पुरस्तादेतत् प्रतिज्ञातं—सत्त्वं जीवं स्पृक्शरीरेणाभिसंबन्धातीति। यस्मात्तु समुदायप्रभवः सन् स गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते, मनुष्यो मनुष्यप्रभव इत्युच्यते, तद्वक्ष्यामः—भूतानां चतुर्विधा योनिर्भवति—जरायुवण्डस्वेदोद्भिदः।

आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, उवाच ऊँ कह, पुरस्तात् पहेलां पहले, एतत् ओ यह, प्रतिज्ञातम् प्रतिज्ञा करी छे के प्रतिज्ञा की है कि, सत्त्वम् मन मन, जीवम् जिवने जीवको, स्पृक्-शरीरेण स्पर्शवाणा शरीर साथे

स्पर्शवाले शरीरके साथ, अभिसंबन्धाति इति ओउ छे जोड़ता है, यस्मात् तु वणी ने कारखुथी और जिह कारणसे, समुदाय-समुदायथी समुदायसे, प्रभवः सन् उत्पन्न थेतो उत्पन्न हो कर, सः गर्भः ते गर्भ वह गर्भ, मनुष्य-मनुष्यना मनुष्यके, विग्रहेण शरीरे शरीरसे, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, मनुष्यः अने मनुष्य और मनुष्य, मनुष्यप्रभवः मनुष्यथी उत्पन्न थाय छे मनुष्यसे उत्पन्न होता है, इति औम ऐसा, उच्यते ऊँवाय छे कहा जाता है, तत् ते उसे, वक्ष्यामः ऊँथुं कहेंगे, भूतानाम् प्राणीओनी प्राणियोंकी, चतुर्विधा आर प्रकारनी चार प्रकारकी, योनिः योनि योनि, भवति छे है, जरायु-जरायु जरायु, वण्ड-अंड अण्ड, स्वेद-स्वेद स्वेद, उद्भिदः अने उद्भिद् और उद्भिद्।

16-(1). Atreya replied, "From the outset this has been our contention, viz., that the mind links the spirit with the sentient organism. We shall now explain why, although springing from a complex, the human embryo emerges in the shape of man and also why man is spoken of as the offspring of man. There are four methods of propagation for living beings; from the womb, from the egg, from the sweat, and from the seed.

तासां खलु चतसृणामपि योनीनामेकैका योनिरपरिसंख्येयमेदा भवति, भूतानामाकृतिविशेषापरिसंख्येयत्वात्।

भूतानाम् प्राणीओनी प्राणियोंकी, आकृति-आकृतिना आकृतिके, विशेष-बेदे भेद, अपरिसंख्येयत्वात् असंख्य होवाने दीधे असंख्य होनेसे, तासाम् चतसृणाम् ते आर उन चार, योनीनाम् अपि योनिओभां पण् योनियोंमें भी, एकैका अथेक प्रत्येक, योनिः योनि योनि, अपरिसंख्येयमेदा अगणित बेदेवाणी असंख्य भेदोंवाली, भवति थाय छे होती है।

16-(2). Among these four kinds of breeds, each single breed is of countless varieties by reason of the diversities of the shapes of creatures being countless.

तत्र जरायुजानामण्डजानां च प्राणिनामेते गर्भकरा भावा यां यां योनिमापद्यन्ते, तस्यां तस्यां योनौ तथातथारूपा भवन्ति; यथा—कनक-रजतताम्रत्रपुसीसकान्यासिच्यमानानि तेषु तेषु मधूच्छिष्टविग्रहेषु, तानि यदा मनुष्यविम्बमापद्यन्ते तदा मनुष्यविग्रहेण जायन्ते, तस्मात् समुदाय-प्रभवः सन् गर्भो मनुष्यविग्रहेण जायते; मनुष्यश्च मनुष्यप्रभव उच्यते, तद्योनित्वात् ॥ १६ ॥

तत्र तेओभा उनये, जरायुजानाम् जरायुज, अण्डजानाम् च तथा अण्डज और अण्डज, प्राणिनाम् प्राणीओना प्राणियोंके, एते ओ ये, गर्भकराः गर्भोत्पादक गर्भोत्पादक, भावाः भावा भाव, यान् याम् ओ ओ जिस जिस, योनिन् योनिने योनिओ, आपद्यन्ते आप्त थाय छे प्राप्त होते हैं, तस्यान् तस्याम् ते ते उस उस, योनौ योनिभां योनिमें, तथातथा- तेना तेना वैसे वैसे, रूपाः रूपोत्पादक रूपवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं, यथा ओवी रीते जैसे, कनक- सोना सुवर्ण, रजत- चांदी चांदी, ताम्र- ताँआ ताम्र त्रपु- डलई कलई, सीसकानि ओने सीसाने और सीसेको, तेषु तेषु ते ते उन उन, मधूच्छिष्ट- मीलुथी बनावेदा मोमसे बनाये हुए, विग्रहेषु भाटीनां पीआंमां मिट्टीके सांचोंमें, आसिच्यमानानि पीगाणी रेडवाभां आवतां तेओ पिघला कर डालनेसे वे, (तथा- तथा- तेना तेना वैसे वैसे, रूपाणि रूपवालां रूपवाले, भवन्ति थाय छे हो जाते हैं), तानि यदा तेओ ज्यारे वे जब, मनुष्यविम्बम् मनुष्यना पीआने मनुष्यके सांचेमें, आपद्यन्ते आप्त थाय छे पहुँचते हैं, तदा त्यारे तब, मनुष्यविग्रहेण मनुष्यशरीरे मनुष्यशरीरसे, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं,

१६. यथा—तथा (ज.)

„ सीसकानि—सीसानि (च.)

„ मधूच्छिष्टविग्रहेषु—मधूच्छिष्टविम्बेषु (क.)

तस्मात् तेथी इस लिए समुदाय-समुदायधी समुदायसे, प्रभवः सन् उत्पन्न होना उत्पन्न होने पर मी, गर्भः गर्भ गर्भ, मनुष्यविग्रहेण मनुष्यशरीरे मनुष्य-शरीरसे, जायते जन्मे छे उत्पन्न होता है, तत् योनि-त्वात् च ओने मनुष्य मनुष्यने निसेवे डरी डारखु होनाथी और मनुष्य मनुष्यका विशेष कर कारण होनेसे, मनुष्यः मनुष्य मनुष्य, मनुष्य- मनुष्यधी मनुष्यसे, प्रभवः उत्पन्न थायेदा उत्पन्न हुआ, उच्यते उहवाय छे कहा जाता है ॥ १६ ॥

16. Among these four main classes the embryo-forming elements, the viviparous and the oviparous creatures assume the shape of such wombs as those they get into, like gold, silver, copper, tin, or lead that is poured into different moulds fashioned of bee's wax. When they (the embryo-forming elements) find themselves in the human mould, so to speak, they emerge in the human form. Thus the embryo, though springing from a complex of causative factors, emerges in the shape of man. This is why also man is said to be the offspring of man, since such is his source.

यच्चोक्तं—यदि च मनुष्यो मनुष्यप्रभवः, कस्मात् जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्तीति, तन्नोच्यते—यस्य यस्य ह्यङ्गावयवस्य बीजे बीज-भाग उपतप्तो भवति, तस्य तद्गुणाङ्गावयवस्य विकृतिरुपजायते, नोपजायते चानुपतापात्, तस्माद्बुभयोपपत्तिरप्यत्र ।

यत् च वणी ने और जो, उक्तम् कहुं छे कहा है कि, यदि च ओ यदि, मनुष्यः मनुष्य मनुष्य,

१७. ह्यङ्गावयवस्य—अङ्गावयवस्य (ख.)

„ तस्याङ्गावयवस्य—तस्यावयवस्य (ख.)

मनुष्य-मनुष्यथी मनुष्यसे, प्रभवः उत्पन्न थाय तो। उत्पन्न हो तो, जडादिभ्यः जडादिभ्यो जडादिसे, जाताः उत्पन्न थयेला मनुष्यो उत्पन्न हुए मनुष्य, कस्मात् केम क्यों, पितृसदृश-पिताना जेवा पिताके समान, रूपाः रूपवाणा रूपवाले, न भवन्ति इति नहीं थता ? नहीं होते?, तत्र ते आभूतम् उस विषयमें, उच्यते उडेवाभा आवे छे कहा जाता है, बीजे बीजभां बीजमें, यस्य यस्य हि जे जे जिस जिस, अङ्गावयवस्य शरीरना अवयवने। शरीरके अवयवका, बीजभागः बीज-भाग बीजभाग, उपतप्तः दुष्ट दुष्ट, भवति थाय छे होता है, तस्य तस्य ते ते उस उस, अङ्गावयवस्य शरीरावयवकी, विकृतिः विकृति विकृति, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, अनुपतापात् अने दुष्ट न होनाथी और दूषित न होनेसे, न उपजायते विकृति थती नहीं विकृति नहीं होती, तस्मात् तेथी इस लिए, अत्र अहो यहाँ, उभयोपपत्तिः अपि अन्येय आभूत संगत छे दोनों बातें संगत होती हैं;

17-(1). Now as regards the objection, why if man is man's offspring, those sprung of the idiotic etc., are not like the parents, we reply. Only that limb or organ of the body becomes defective, whose original representative part in the spermo-plasm has been rendered defective; if there is no potential defect there is no manifest deformity either. Therefore the position admits of both possibilities.

सर्वस्य चात्मजानीन्द्रियाणि, तेषां भावाभाव-हेतुर्देवं; तस्मान्नैकान्ततो जडादिभ्यो जाताः पितृसदृशरूपा भवन्ति ॥ १७ ॥

सर्वस्य अहानीन्द्रियाणि इन्द्रियाणि इन्द्रियाँ, आत्मजानि आत्मज छे आत्मज है, तेषाम् तेषां इनके, भावाभाव-भाव अने अभावनु भाव और अभावका, हेतुः कारण, देवम् देव छे देव है, तस्मान् तेथी इस लिए, जडादिभ्यः जडादिसे,

जाताः उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुए, एकान्ततः अवश्य पितृसदृशरूपाः मातापिता जेवा मातापिताके समान रूपवाले, न भवन्ति थता नहीं नहीं होते ॥ १७ ॥

17. In every case the sense-faculties are derived from the spirit; the presence or absence of these faculties is determined, however, by destiny. Thus it is that the offsprings of the idiotic etc., are not of necessity like their parents.

न चात्मा सत्स्विन्द्रियेषु ज्ञः, असत्सु वा भवत्यज्ञः; न ह्यसत्त्वः कदाचिदात्मा, सत्त्वविशेषा-च्छोपलभ्यते ज्ञानविशेष इति ॥ १८ ॥

इन्द्रियेषु सत्सु इन्द्रियो होय तो इन्द्रियोंके होने पर, आत्मा आत्मा आत्मा, ज्ञः ज्ञानी थाय छे ज्ञानी होता है, असत्सु वा अथवा न होय तो अथवा न होने पर, अज्ञः अज्ञानी अज्ञानी, भवति थाय छे होता है, न च ऐम पशु नहीं ऐसा भी नहीं है, हि कारणादे कर्मात्, आत्मा आत्मा आत्मा, कदाचित् कदा पशु कभी भी, असत्त्वः न मनरहित होता नहीं मनरहित नहीं होता, सत्त्वविशेषात् च अने सत्त्वविशेषथी और सत्त्वविशेषसे, ज्ञानविशेषः ज्ञानविशेष ज्ञानविशेष, उपलभ्यते इति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥ १८ ॥

18. It is not that the self is aware when the senses are present, and unaware in their absence. The truth is that the self is never without the mind, and because it is possessed of the mind it is also seen to be possessed of knowledge.

भवन्ति चात्र—

न कर्तुरिन्द्रियाभावात् कार्यज्ञानं प्रवर्तते ।
या क्रिया वर्तते भावैः सा विना तैर्न वर्तते ॥ १९ ॥
जानन्नपि मृदोऽभावात् कुम्भकृन्न प्रवर्तते ।

१९. या क्रिया वर्तते-यैः क्रिया वर्तते (क. त द.)

,, या क्रिया वर्तते भावैः-यैः क्रिया वर्तते या तु (व. च. ख. घ.)

अत्र च आ विषयमां इम विषयमें, भवन्ति श्लोके
छे ३ श्लोक हैं कि, कर्तुः कर्ताने कर्ताको, इन्द्रियाभावात्
धन्द्रियोना अभावथी इन्द्रियोंके अभावे, कार्यज्ञानम्
कार्यनुं ज्ञान कार्यका ज्ञान, न प्रवर्तते यत् नथी नहीं
होता, या क्रिया ने किया जो क्रिया, यै भावैः ने
भावोवडे जिन भावोंसे, वर्तते थाय छे होती है, सा ते
वह, तैः विना तेओ सिवाय उनके बिना, न वर्तते
थती नथी नहीं होती, कुम्भकृत् कुंभार कुम्हार, जानन्
अपि ध्याने अनावतानुं अक्षुतां छां पक्षु पक्षेको बनाना
जानते हुए भी, मृदः माटीना मिट्टीके, अभावान्
अभावने लीधे अभावके कारण, न प्रवर्तते प्रवृत्त थते।
नथी प्रवृत्त नहीं होता ॥ १९३ ॥

Here are verses again—

19-19½. In the absence of the senses, the agent cannot manifest any activity. Whatever operation proceeds from certain factors, in the absence of those factors, it cannot take place. In the absence of clay, the potter, though skilful, cannot function.

श्रूयतां चेदमध्यात्ममात्मज्ञानबलं महत् ॥२०॥

इन्द्रियाणि च संक्षिप्य मनः संक्षिप्य चञ्चलम् ।

प्रविश्याध्यात्ममात्मज्ञः स्वे ज्ञाने पर्यवस्थितः ॥२१॥

सर्वत्रावहितज्ञानः सर्वभावान् परीक्षते ।

इदम् आ यह, अध्यात्मम् च अध्यात्मज्ञान
अध्यात्मज्ञान, श्रूयताम् सांभणो सुनो, आत्मज्ञानबलम्
आत्मज्ञाननुं अण आत्मज्ञानका बल, महत् मोटुं छे
महान है, इन्द्रियाणि धन्द्रियोने इन्द्रियोंको, संक्षिप्य
विषयोभांथी पाछी वाणी विषयोंसे रोक कर, चञ्चलम्
अने अचल और चंचल, मनः च मनने पक्षु मनको भी,
संक्षिप्य आत्मा सिवायना विषयथी पाछुं वाणी
आत्मासे अतिरिक्त विषयसे रोक कर, अध्यात्मम् आत्म-

२०. चैवम्-वेदम् (च.)

२१. संक्षिप्य-संगृह्य (व. ज. त.)

,, ,, -संयम्य (व.)

२१½. सर्वत्रावहितज्ञानः-सर्वत्र विहितज्ञानः (द.)

तत्त्वमां आन्तस्त्वमे, प्रविश्य प्रवेश करी प्रवेश करके,
स्वे ज्ञाने आत्मज्ञानमां आत्मज्ञानमें, पर्यवस्थितः
संपूर्णपक्षे स्थित थयेओ संपूर्णतया स्थित हुआ,
आत्मज्ञः आत्मज्ञानी आत्मज्ञानी, सर्वत्र सध्यामां सर्वत्र,
अवहितज्ञानः समाहित न नवाणै। धर्म समाहित ज्ञानी
हो कर, सर्वभावान् सध्यामां भावोंने सब भावोंको, परी-
क्षते अणुी छे छे जान जाता है ॥ २०-२१३ ॥

20-21½. Now listen to the sovereign power of the knowledge of the self—the spiritual knowledge. The knower of the self, having stilled the senses and the fickle mind, and having come into his own and being established in his own awareness, his vision extending everywhere, contemplates all existences.

गृहीष्व चे(वे)दमपरं भरद्वाज विनिर्णयम् ॥२२॥

निवृत्तेन्द्रियवाक्चेष्टः सुप्तः स्वप्नगतो यदा ।

विषयान् सुखदुःखे च वेत्ति नाक्षोऽप्यतः स्मृतः ॥२३॥

भरद्वाज छे भरद्वाज हे भरद्वाज, इदम् अपरम् आ
णीओ इस दूसरे, विनिर्णयम् च निर्णय पक्षु निर्णय को
भी. गृहीष्व अणु करी प्रदण कर, निवृत्त-इन्द्रिय-वाक्-
चेष्टः धन्द्रियो-वाणी अने चेष्टारहित इन्द्रियों-वाणी और
चेष्टारहित, सुप्तः निद्राधीन मनुष्य सोया हुआ मनुष्य,
यदा ज्यारे जब, स्वप्नगतः स्वप्न अवस्थामां होय छे
स्वप्नावस्थामें होता है, विषयान् त्यारे विषयोंने सब
विषयोंको, सुखदुःखे च तथा सुखदुःखे अने तथा सुखदुःखको,
वेत्ति अणु छे जानता है, अतः अेटला भाटे इसी लिए,
अपि पक्षु भी, अज्ञः आत्माने अज्ञानी आत्माको
अज्ञानी, न स्मृतः कह्यो नथी नहीं कहा है-॥ २२-२३ ॥

22-23. O Bharadwaja, accept also this fresh conclusion. Having withdrawn from the activities of the sense-organs and speech, the sleeping man who has passed into the dream-state,

२३. स्वप्नगतो-स्वप्नगतां (व. ज. व.)

cognises the objects and pleasure and pain; therefore the self is said never to exist without awareness.

नात्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते ।
न ह्येको वर्तते भावो वर्तते नाप्यहेतुकः ॥ २४ ॥

आत्मज्ञानात् आत्मज्ञान आत्मज्ञानके, ऋते सिवाय विना, किञ्चित् च डार्डपक्ष कोई भी, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, एकम् धर्मादि करणरूप सहाय विना इन्द्रियादि करणरूप सहायके विना, न प्रवर्तते प्रवर्तितुं नथी प्रवृत्त नहीं होता, हि डेमडे क्योंकि, मावः उत्पन्न होना पदार्थ उत्पन्न होनेवाला पदार्थ, एकः कारणरहित धर्म ओकेला कारणरहित हो कर अकेला, न वर्तते उत्पन्न थतो नथी उत्पन्न नहीं होता, अहेतुकः अपि अने कर्ता वगैर पक्ष और कर्ताके विना भी, न वर्तते उत्पन्न थतो नथी उत्पन्न नहीं होता ॥ २४ ॥

24. There is no cognition of any kind without self-awareness; no consequent can exist independently or without a cause.

तस्माज्ज्ञः प्रकृतिश्चात्मा द्रष्टा कारणमेव च ।
सर्वमेतद्भरद्वाज निर्णीतं जहि संशयम् ॥ २५ ॥

तस्मात् तेथी इसी लिए, आत्मा आत्मा आत्मा, ज्ञः ज्ञानी ज्ञानवान, प्रकृतिः च विकाररहित विकाररहित, द्रष्टा द्रष्टा द्रष्टा, कारणम् एव च अने कारणस्वरूप छे और कारण है, भरद्वाज छे भरद्वाज ! हे भरद्वाज !, एतत् सर्वम् छे सधुं यह सब, निर्णीतम् नकडी करेछुं छे निर्णीत हुआ है, संशयम् संशयने संशयको, जहि छेछे छोड़ दो ॥ २५ ॥

25. Therefore the self is the knower, the archetype, the seer and the final cause. O Bharadwaja! all this has been definitely established; hence abandon all doubt.

२४. नात्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् प्रवर्तते—आत्मज्ञानादृते चैकं ज्ञानं किञ्चित् वर्तते (ख. घ. त.)

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्गर्भस्य निर्वृत्तौ वृद्धौ जन्मनि चैव यः ।
पुनर्वसुमतिर्या च भरद्वाजमतिश्च या ॥ २६ ॥
प्रतिज्ञाप्रतिषेधश्च विशदश्चात्मनिर्णयः ।
गर्भावक्रान्तिमुद्दिश्य खुड्डीकां तत्प्रकाशितम् ॥ २७ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारमां छे श्लोकां छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, गर्भस्य गर्भनी गर्भकी. निर्वृत्तौ उत्पत्तिमां उत्पत्तिमें, वृद्धौ वृद्धिमां वृद्धिमें, जन्मनि च एव अने जन्ममां और जन्ममें, यः हेतुः जे कारण छे जो कारण हैं, या च जे जो, पुनर्वसुमतिः पुनर्वसुने भत छे पुनर्वसुका मत है. या च तथा जे तथा जो, भरद्वाजमतिः भरद्वाजने भत छे ते भरद्वाजका मत है वह. प्रतिज्ञाप्रतिषेधः च प्रतिज्ञाने प्रतिषेध प्रतिज्ञाका प्रतिषेध, विशदः आत्मनिर्णयः च अने आत्माने स्पष्ट निर्णय और आत्माका स्पष्ट निर्णय, तत्र ते सधुं वह सब, खुड्डीकाम् गर्भावक्रान्तिम् खुड्डीकागर्भावक्रान्तिने खुड्डीका गर्भावक्रान्तिको. उद्दिश्य उद्दिश्य लक्ष्य करके, प्रकाशितम् प्रकाशित क्युं छे प्रकाशित किना है ॥ २६-२७ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

26-27. The cause of the manifestation, development and birth of the fetus; what the opinion of Atreya is concerning this subject; and what the opinion is of Bharadwaja; the objection to the proposition; the final conclusion concerning the self—all this has been set forth in this minor chapter relating to the formation of the fetus.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीर-
स्थाने खुड्डीकागर्भावक्रान्तिशरीरं नाम
तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

२७. तत्प्रकाशितम्—संप्रकाशितम् (च. थ.)

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेत्वा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभा और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शरीर-
स्थानभा शारीरस्थानमें, 'खुट्टीकागर्भावक्रान्तिशारीरम्'
'खुट्टीकागर्भावक्रान्तिशारीर' 'खुट्टीकागर्भावक्रान्तिशारीर',
नाम नामने नामका, तृतीयः त्रीजे तीसरा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Human
Embodiment in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka,
the third chapter entitled "The Minor
chapter on the formation of the fet-
us" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे अध्याय अध्याय चौथा Chapter IV

महतीगर्भावक्रान्तिशारीरोपक्रमः—

अथातो महतीं गर्भावक्रान्तिं शारीरं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धीथी अब आगे, 'महतीम्
गर्भावक्रान्तिम् शारीरम्' 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर'
नामना अध्यायनु 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर' नामके
अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान
करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीचे प्रभाषे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेलुं छे कहा
है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The
major chapter on the formation of the
fetus in the section on the Human
Embodiment."

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

अस्मिन्नध्याये व्याख्यास्यामः विषयाः—

यतश्च गर्भः संभवति, यस्मिंश्च गर्भसंज्ञा,
यद्विकारश्च गर्भः, यया चानुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ,
यश्चास्य वृद्धिहेतुः, यतश्चास्याजन्म भवति, यतश्च
जायमानः कुक्षौ विनाशं प्राप्नोति, यतश्च कात्स्न्ये-
नाविनश्यन् विकृतिमापद्यते, तदनुव्याख्या-
स्यामः ॥ ३ ॥

गर्भः गर्भ गर्भ, यतः च जे डारलुथी जिन कार-
णसे, संभवति उत्पन्न थाय छे बनता है, यस्मिन् च
जेनी जिसकी, गर्भसंज्ञा गर्भसंज्ञा थाय छे गर्भ-
संज्ञा होती है, गर्भः गर्भ गर्भ, यद्-विकारः च जेने
विकार छे जिनका विकार है, यया जे और जिस, आनु-
पूर्व्या क्रम प्रभाषे परिपाटीसे, कुक्षौ उदरभा कुक्षिमें,
अभिनिर्वर्तते निष्पन्न थाय छे निष्पन्न होता है, यः च
अस्य जे जेनी जो इसकी, वृद्धिहेतुः वृद्धिहेतु डारलु छे
वृद्धिका हेतु है, यतः च जेनाथी जिस कारणसे,
अस्य जेनी इसकी, अजन्म अनुत्पत्ति अनुत्पत्ति, भवति
थाय छे होती है, यतः च जे डारलुथी जिस कारणसे,
जायमानः गर्भ जन्म पाभेतो गर्भ उत्पन्न होता हुआ,
कुक्षौ उदरभा कुक्षिमें, विनाशम् नाश नष्ट, प्राप्नोति
पाभे छे होता है, यतः च अने जे डारलुथी और
जिस कारणसे, कात्स्न्येन गर्भ संपूर्ण गर्भ संपूर्ण,
अविनश्यन् नाश न पाभेता विनष्ट न हो कर, विकृतिम्
विकृतिने विकृतिको, आपद्यते पाभे छे प्राप्त होता है,
तत् तेनुं उसका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं
व्याख्यान करेंगे ॥ ३ ॥

3. Whence the conception arises, to
which the name of 'embryo' is given,
whose modification the embryo is, in
what order the various stages of the
embryo develop in the womb, what
makes the embryo wax, by what
agency it is prevented from forming

३. अजन्म भवति—अवृद्धिर्भवति (क्ष.)

in the womb, and by what agency, having formed, it perishes in the womb, and why again while not completely destroyed it gets deformed—all this we shall explain in due order.

मातृतः पितृत आत्मतः सात्त्वतः रसतः सत्त्वत इत्येतेभ्यो भावेभ्यः समुदितेभ्यो गर्भः संभवति । तस्य ये येऽवयवा यतो यतः संभवतः संभवन्ति तान् विभज्य मातृजादीनवयवान् पृथक् पृथक्कमत्रे ॥ ४ ॥

मातृतः माता माता, पितृतः पिता पिता, आत्मतः आत्मा आत्मा, सात्त्वतः सात्त्व सात्त्व, रसतः रस रस, सत्त्वतः अने मन और मन, इति એમ इस प्रकार, एतेभ्यः એ इन, समुदितेभ्यः સમિ-
-दित संमिलित, भावेभ्यः ભાવેથી भावोंसे, गर्भः गर्भ गर्भ, संभवति उत्पन्न થાય છે बनता है, संभवतः तस्य उत्पन्न થતા તે गर्भના उत्पन्न होते हुए उस गर्भके, ये ये જે જે जो जो, अवयवाः अवयवો अवयव, यतः यतः જે જે ભાવથી जिस जिस भावसे, संभवन्ति उत्पन्न થાય છે बनते हैं, तान् ते ते उन उन, मातृ-
जादीन् मातृજ વગેરે मातृजादि, अवयवान् अवयવોને अवयवोंको, पृथक् पृथक् પૃથક્ પૃથક્ अलग अलग, विभज्य વિભાગ પાડીને विभज करके, अत्रे उक्तम् આગલા અધ્યાયમાં કહ્યા છે अत्र अत्रे अध्यायमें कह दिये हैं ॥ ४ ॥

4. The conception arises from the sum of causative factors emanating from the mother the father, the spirit, the concordance, the nourishment and the mind. As to which of embryonic parts are derived from which of these six coefficient causes at the time of conception and thereafter, we have already described them having classified them under different heads.

शुक्रशोणितजीवसंयोगस्य गर्भसंज्ञत्वम्—

शुक्रशोणितजीवसंयोगे तु खलु कुक्षिगते गर्भसंज्ञा भवति ॥ ५ ॥

कुक्षिगते तु गर्भाशयमां थयेલા कुक्षिगत, शुक्र-
शोणित. शुक्र-शोणित शुक्र-शोणित, जीव-संयोगे खलु
अने જીવના સંયોગનું और जीवके संयोगकी, गर्भसंज्ञा
'गर्भ' એ નામ 'गर्भ यह संज्ञा', भवति थाय છે
होती है ॥ ५ ॥

5 The appellation of conception is given to that union of semen, ovum and the spirit, which takes place in the womb.

गर्भस्य पञ्चभूतविकारचेतनाधिष्ठानभूतत्वसाधनम्—

गर्भस्तु खल्वन्तरिक्षवाय्वग्नितोयभूमिविकार-
श्चेतनाधिष्ठानभूतः ।

गर्भः तु गर्भ तो गर्भ तो, खलु अरेअरे सचमुच,
अन्तरिक्ष- आकाश आकाश, वायु- वायु वायु, अग्नि-
अग्नि अग्नि, तोय- जल जल, भूमि- अने भूमिने और
भूमिका, विकारः विकार છે विकार है, चेतनाधिष्ठानभूतः
अने आत्मानું ભોગાયતન છે और आत्माका भोगायतन है ।

6-(1). The embryo is a compound product of the ether, air, fire, water and earth and is the dwelling place of the spirit.

एवमनया युक्त्या पञ्चमहाभूतविकारसमुदा-
यात्मको गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः; स ह्यस्य षष्ठो
धातुरुक्तः ॥ ६ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस तरह, अनया युक्त्या आ
शे.ज.ना अनुसार इस युक्तिके अनुसार, पञ्चमहाभूत-
पांश महाभूतना पंचमहाभूतोंके, विकार- विकारना
विकारोंका, समुदायात्मकः समुदायस्वरूप समुदायस्वरूप,

६. गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः — गर्भश्चेतनाधिष्ठानभूतः

(स. ज.)

,, एवमनया-एवमनयैव (व.)

गर्भः गर्भं गर्भं, चेतना-अभिधानमूतः आत्मानुं भोगायतनं छे चेतनाका भोगायतनं है, सः हि ते आत्मानेन वह आत्मा ही, अस्य आ गर्भेन। इस गर्भकी, पटः ७३ छट्टी, धातुः धातु धातु, उक्कः कहेछे। छे कही गई है ॥ ६ ॥

6. Looked at from this standpoint the embryo is the sum of the modifications occasioned in the proto-elements and is the resort of the spirit; thus the spirit has been said to be the sixth element of the embryo.

कुक्षौ गर्भोत्पत्तिप्रकारः—

यथा चानुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ तां व्याख्यास्यामः—

यथा च जे जिस, आनुपूर्व्या कमानुसार क्रमसे, कुक्षौ गर्भं गर्भाशयभां गर्भ कुक्षिमें, अभिनिर्वर्तते निष्पन्न भाय छे निष्पन्न होता है, तत्र तेन उमका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे;

7-(1). Now we shall explain by what stages the embryo develops in the womb.

गते पुराणे रजसि नद्ये चावस्थिते शुद्धस्नातां स्त्रियमव्यापन्नयोनिशोणितगर्भाशयामृतमतीमाचक्ष्महे। तथा सह तथाभूतया यदा पुमानव्यापन्नबीजो मिश्रीभावं गच्छति, तदा तस्य हर्षोदीरितः परः शरीरधात्वात्मा शुक्रभूतोऽङ्गादङ्गात् संभवति।

पुराणे रजसि नूनं २०४ पुराणे रजके, गते नीकणी अथ निकल जानेपर, नवे च अने ननु २०४ और नये रजके, अवस्थिते स्थित थाय त्पारे स्थित होने पर, अव्यापन्न-विकाररहित अमिकृत, योनि-शोणित-जेनां योनि-शोणित योनि-आर्तव, गर्भाशयान् अने गर्भाशय छे ओवी और गर्भाशयवाली,

७ यथा-यथा (ब.)

८ तां व्याख्यास्यामः—तदनुव्याख्यास्यामः (ब. ज.)

९ शुद्धस्नाताम्—पुनःशुद्धस्नाताम् (ब.)

१० तदा तस्य—तस्य (ब.)

शुद्धस्नाताम् शुद्ध अने नाहेंदी शुद्ध और नहाई हुई, स्त्रियम् स्त्रीमे स्त्रीको, अमृतमती अमृतमती, अचक्ष्महे कहीछे छीछे कहते हैं, तथाभूतया तेवी अतन्नी उस प्रकारकीं तथा सह ते ओनी साथे उस स्त्रीके साथ, यदा नयारे जब, अव्यापन्नबीजः अविप्लुत भीजवाणे। अमिकृत बीजवाला, पुमान् पुरुष, मिश्रीभावम् मिश्रीभावे मैथुन, गच्छति पाने छे करता है, तदा तस्य त्पारे ते पुरुषने तब उस पुरुषके, हर्ष-उदीरितः हर्षप्रेरित हर्षसे प्रेरित, परः उत्कृष्ट श्रेष्ठ, शरीरधात्वात्मा शरीरना धातुओने। सार शरीरकी धातुओंका सार, शुक्रभूतः वीर्यरूपे शुक्ररूपसे, अङ्गात् अङ्गात् अंगे अंगमांथी अंगपत्यंगोंसे, संभवति उत्पन्न थाय छे निकलना है;

7-(2). Now we have in mind the woman of child-bearing stage whose generative organs, ova and uterus are normal and who has gone through the purificatory bath on the completion of the last menstrual period with the fresh blood having replaced the lost blood. When with a woman of this description, a man of unvitiated sperm unites in the sex-union, then impelled by orgasm there flows from every cell and tissue that quintessence of bodily secretions, the semen.

स तथा हर्षभूतेनात्मनोदीरितश्चाधिष्ठितश्च बीजरूपो धातुः पुरुषशरीरादभिनिष्पत्योचितेन पथा गर्भाशयमनुप्रविश्यात्वेनाभिसंसर्गमेति ॥७॥

तथा तेवी रीते उसी प्रकार, हर्षभूतेन हर्षपूर्ण हर्षमय, आत्मना आत्मांथी आत्मासे, उदीरितः प्रेरित प्रेरित, अधिष्ठितः च अने अधिष्ठित और अधिष्ठित, सः ते वह, बीजरूपः भीजरूप बीजरूप, धातुः धातु धातु,

७ अधिष्ठितश्च बीजरूपो धातुः—अधिष्ठितबीजधातुः (क. भ.)

८ उचितेन—उदितेन (ड.)

पुरुषशरीरात् पुरुषना शरीरमांशी पुरुषके शरीरसे, अभिमिष्यत्य अक्षर नीकणीने बाहर निकल कर, उचि-
तेन पथा उचित मार्गद्वारा उचित मार्गसे, गर्भाशयञ्च
अर्थाशयमा गर्भाशयमें, अनुप्रविश्य प्रवेशीने प्रविष्ट हो
करके, आर्तवेन आर्तव साथे आर्तवके साथ, अभिसंस-
र्गम् संयोगने संयोगको, एति पामे छे प्राप्त होता
है ॥ ७ ॥

7. That semen having thus been set into motion by the ecstatic self and informed by it, emerging from the man's body mixes with the secretion of the woman after entering the womb through the proper channel.

गर्भे भूतग्रहणक्रमः —

तत्र पूर्वं चेतनाधातुः सत्त्वकरणो गुणग्रहणाय
प्रवर्तते; स हि हेतुः कारणं निमित्तमक्षरं कर्ता
मन्ता वेदिता बोद्धा द्रष्टा धाता ब्रह्मा विश्वकर्मा
विश्वरूपः पुरुषः प्रभवोऽव्ययो नित्यो गुणी ग्रहणं
प्रधानमव्यक्तं जीवो ज्ञः पुद्गलश्चेतनावान् विभु-
भूतात्मा चेन्द्रियात्मा चान्तरात्मा चेति ।

तत्र पूर्वम् तेषां प्रथमं उसमें प्रथम, सत्त्वकरणः
मनरूप उरुण्थी युक्त मनरूप करणवाला, चेतनाधातुः
आत्मा आत्मा, गुणग्रहणाय भूतेना अक्षु भाटे भूतोंके
ग्रहणके लिए, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होता है,
सः हि ते आत्मा वही आत्मा, हेतुः हेतु हेतु, कारणम्
कारण, निमित्तम् निमित्त निमित्त, अक्षरम् अक्षर
अक्षर, कर्ता कर्ता कर्ता, मन्ता मननशील मनन करने-
वाला, वेदिता सात्ता ज्ञाता, बोद्धा बोद्धा बोद्धा, द्रष्टा
द्रष्टा, धाता धाता धाता, ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मा,
विश्वकर्मा विश्वकर्मा विश्वकर्मा, विश्वरूपः विश्वरूप
विश्वरूप, पुरुषः पुरुष पुरुष, प्रभवः प्रभव प्रभव.

८. चेतनाधातुः सत्त्वकरणः—चेतनाधातुः सत्त्वोपादानः (प.)

„ सत्त्वकरणः—सत्त्वोपकरणः (ध.)

„ प्रवर्तते—वर्तते (च.)

„ वेदिता—बोधयिता (च.)

„ विभुभूतात्मा—प्रभुः भूतात्मा (च.)

अव्ययः अव्यय अव्यय, नित्यः नित्य नित्य, गुणी गुणी
गुणवाला, ग्रहणम् ग्रहण (ग्रहण करनेवाला), प्रधानम् प्रधान प्रधान, अव्यक्तम् अव्यक्त
अव्यक्त, जीवः जीव जीव, ज्ञः ज्ञ (ज्ञानी), पुद्गलः
पुद्गल पुद्गल, चेतनावान् चेतनावान् चेतनावान, विभुः
विभु विभु, भूतात्मा च भूतात्मा भूतात्मा, इन्द्रियात्मा
च इन्द्रियात्मा इन्द्रियात्मा, अन्तरात्मा च इति अने
अन्तरात्मा उद्देश्य छे और अन्तरात्मा कहाता है;

8-(1). There in the womb, the cons-
cious element (the spirit) which has
the mind for the instrument, proceeds
first of all to gravitate to itself the
needed ingredients. This conscious
element is, accordingly, said to be
variously the cause, the region, the
instrument, the imperishable, the agent,
the thinking one, the knower, the
understanding one, the seer, the dis-
penser, the great one, the universal
architect, the omniform, the supreme
person, the creative source, the unchan-
ging, the eternal, the substratum of
qualities, the seizer, the chief, the
unmanifest, the individual soul, the
knower, the ego, the conscious one,
the infinite, the soul of creatures,
the soul of the senses and the inner soul.

स गुणोपादानकालेऽन्तरिक्षं पूर्वतरमन्येभ्यो
गुणेभ्य उपादत्ते, यथा—प्रलयात्यये सिसृक्षुर्भूता-
न्वक्षरभूत आत्मा सत्त्वोपादानः पूर्वतरमाकाशं
सृजति, ततः क्रमेण व्यक्ततरगुणान् धातून्
वाय्वादिकांश्चतुरः; तथा देहग्रहणेऽपि प्रवर्तमानः
पूर्वतरमाकाशमेवोपादत्ते, ततः क्रमेण व्यक्ततर-

८. सत्त्वोपादानः—सत्त्वोपादानं (द.)

„ व्यक्ततरं—व्यक्तभवः (प.)

„ वाय्वादिकांश्चतुरः—वाय्वादींश्चतुरः (च.)

ગુણાન્ ધાતુન્ વાઙ્વાદિકાંશ્ચતુરઃ । સર્વમપિ તુ
સ્વસ્તેતદ્ગુણોપાદાનમણુમા કાલેન ભવતિ ॥ ૮ ॥

સઃ તે વહ, ગુણોપાદાન-ભૂતનું ગ્રહણ કરવાને ભૂતોંકો પ્રહણ કરતે, કાલે સમયે સમય, અન્યેભ્યઃ બીજા અન્ય, ગુણેભ્યઃ ભૂતોંમાંથી ભૂતોંસે, પૂર્વતરમ્ પ્રથમ પહેલે, અન્ત-રિક્ષમ્ આકાશનું આકાશકો, ઉપાદત્તે ગ્રહણ કરે છે પ્રહણ કરતા હૈ, યથા જેમ જેસે, પ્રલય-અત્યયે પ્રલયને અતે પ્રલયકે અન્તમેં, મૂતામિ ભૂતોંને મહાભૂતોંકી, સિસ્રુઃ સરજવાની ધર્યાવાળો મૃષ્ટિકી રચ્યાવાલા, અક્ષરભૂતઃ અવિનાશી અવિનાશી, આત્મા આત્મા આત્મા, સર્વોપાદાનઃ મનરૂપ કરણથી યુક્ત થઈને સત્ત્વરૂપ કરણવાલા હો કર, પૂર્વતરમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આકાશમ્ આકાશને આકાશકો, સૃજતિ સરજે છે બનાતા હૈ, તતઃ ત્યાર પછી ફિર, ક્રમેણ ક્રમશઃ ક્રમસે, વ્યક્તર-અધિક ૨૫૪ અધિક સ્પષ્ટ, ગુણાન્ ગુણવાળા ગુણવાલે, વાઙ્વાદિકાન્ વાયુ આદિ વાયુ આદિ, ચતુરઃ ચાર ચાર, ધાતુન્ ભૂતોંને રચે છે ધાતુઓંકો રચતા હૈ, તથા તેવીજ રીતે વૈસે હી, દેહગ્રહણે અપિ શરીરનું ગ્રહણ કરવામાં દેહકે પ્રહણમેં મી, પ્રવર્તમાનઃ પ્રવૃત્ત થતો આત્મા પ્રવૃત્ત હોતા આત્મા, પૂર્વતરમ્ પ્રથમ પ્રથમ, આકાશમ્ ઇવ આકાશનું આકાશકોહી, ઉપાદત્તે ગ્રહણ કરે છે પ્રહણ કરતા હૈ, તતઃ ત્યાર પછી उसके बाद, વ્યક્તરગુણાન્ ૨૫૪ ગુણવાળા સ્પષ્ટ ગુણવાલે, વાઙ્વાદિકાન્ વાયુ આદિ વાયુ આદિ, ચતુરઃ ચાર ચાર, ધાતુન્ ભૂતોંને ભૂતોંકો, ક્રમેણ ક્રમશઃ ક્રમશઃ, ઉપાદત્તે ગ્રહણ કરે છે પ્રહણ કરતા હૈ, સર્વમ્ સર્વ અપિ સર્વ સમી, एतत् આ यह, ગુણોપાદાનમ્ તુ ભૂતોંનું ગ્રહણ ભૂતોંકા પ્રહણ, અણુના-કાલેન અતિ અલ્પ કાળમાં બહુત થોડે સમયમેં, ભવતિ થાય છે હો જાતા હૈ ॥ ૮ ॥

8. This one, at the time of gravitating the elements to itself, draws the ether before the other elements. Just as at the close of the period of dissolution, the creative self desirous of creating the world anew having the mind for his base, first creates the

ether; then in due order, the remaining four elements namely the air, and the other proto-elements of more and more pronounced characteristics; even so, in procuring together to itself an individual body, it (the self) first takes the ether alone, then in due order the other elements having more and more pronounced characteristics, beginning with air. All this gravitating of elements takes place in an infinitesimal fraction of time.

પ્રથમે માસિ ગર્ભસ્ય સ્વરૂપમ્—

સ સર્વગુણવાન્ ગર્ભત્વમાપન્નઃ પ્રથમે માસિ સંમૂર્ચિતઃ સર્વધાતુકલુપીકૃતઃ સ્વેદભૂતો ભવત્યવ્યક્તચિગ્રહઃ સદસદ્ગૂતાક્લાવ્યવઃ ॥ ૯ ॥

સઃ તે વહ, સર્વગુણવાન્ સર્વ ભૂતોંથી યુક્ત સર્વ ભૂતોંસે યુક્ત, ગર્ભત્વમ્ ગર્ભભાવને ગર્ભરૂપકો, આપન્નઃ પામી પ્રાપ્ત હો કર, પ્રથમે પ્રથમ પ્રથમ, માસિ માસમાં માસમેં, સંમૂર્ચિતઃ સારી રીતે મિશ્રિત સુમિશ્રિત, સર્વ-ધાતુ-તથા સર્વ ધાતુઓંથી તથા સર્વ ધાતુઓંસે, કલુ-પીકૃતઃ કલુપિત બનતા કલુપિત બનતા હુઆ, સ્વેદભૂતઃ શ્લેષ્મ જેવો શ્લેષ્મસદૃશ, અવ્યક્તચિગ્રહઃ અસ્પષ્ટ શરીરવાળો અવ્યક્ત શરીરવાલા, સદસદ્ગૂત-અર્થાત્ વિદ્યમાન તથા અવિદ્યમાન અર્થાત્ સર્વ ઔર અસત્, અક્લાવ્યવઃ અંગ અને પ્રત્યંગવાળો અંગ ઔર પ્રત્યંગવાલા, ભવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥ ૯ ॥

9. The spirit having now become the embryo, in the first month after conception being well compounded and tinged with all the elements, appears as a jelly-like mass of no particular shape, and with limbs emergent and latent.

દ્વિતીયે માસિ ગર્ભસ્ય સ્વરૂપમ્—

દ્વિતીયે માસિ ઘનઃ સંપદ્યતે પિન્ડઃ પેદ્યર્બુદં

वा । तत्र घनः पुरुषः, पेशी स्त्री, अर्बुदं नपुंस-
कम् ॥ १० ॥

द्वितीये मासि जलने भासे गर्भे दूसरे मासमें गर्भ,
घनः पिण्डः गाँझना आकारमें घन प्रस्थिके रूपमें घन,
पेशी पेशी पेशी, अर्बुदम् वा के अर्बुद वा अर्बुद,
संघटते थाय छे होता है, तत्र तेभां उनमें, घनः घन
होय तो घन होने पर, पुरुषः पुरुष पुरुष, पेशी पेशी
होय तो पेशी होने पर, स्त्री स्त्री स्त्री, अर्बुदम् अने
अर्बुद होय तो और अर्बुद होने पर, नपुंसकम् नपुंसक
थाय छे नपुंसक होता है ॥ १० ॥

10. In the second month this mass
hardens into the form either of a
knot or a tendon or an egg. Of these
the knot-shaped is male, the tendon-
shaped female, the egg-shaped eunuch.

तृतीये मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

तृतीये मासि सर्वेन्द्रियाणि सर्वाङ्गावयवाश्च
यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्ते ॥ ११ ॥

तृतीये मासि त्रीने भडिने तीसरे मासमें, यौगपद्येन
ओझीसाथे एक साथ, सर्वेन्द्रियाणि सर्वे इन्द्रिया सब
इन्द्रियाँ, सर्वाङ्गावयवाः च अने सर्वे अंग तथा तेना
अवयवो और सब अंग तथा उनके अवयव, अभिनिर्वर्त-
न्ते उत्पन्न थाय छे बनते हैं ॥ ११ ॥

11 In the third month all the
sense-organs and all the limbs emerge
together.

गर्भस्य महाभूतप्रभवा भावाः—

तत्रास्य केचिदङ्गावयवा मातृजादीनवयवान्
विभज्य पूर्वमुक्ता यथावत् । महाभूतविकारप्रवि-
भागेन त्विदानीमस्य तांश्चैवाङ्गावयवान् कांश्चित्
पर्यायान्तरेणापरांश्चानुव्याख्यास्यामः ।

तत्र त्यां वहां, मातृजादीन् मातृजादि,
अवयवान् अवयवोना अवयवोंको, यथावत् सारी रीते
सम्यक् प्रकार, विभज्य विभाग करीने विभक्त करके,
अस्य आ गर्भना इस गर्भके, केचित् केटलाक कई,

अङ्गावयवाः अंग अने तेना अवयवो अंग और उनके
अवयव, पूर्वम् पूर्वं अध्यायमां पूर्व अध्यायमें, उक्ताः
उक्ता छे कहे हैं, इदानीम् तु पक्ष द्वे परन्तु अब, अस्य
ओना इस गर्भके, तान् च एव तेभां उन्हींमेंसे, कांश्चित्
केटलाक कई, अङ्गावयवान् अंग अने अवयवोनां अङ्ग
और अवयवोंको, पर्यायान्तरेण नामान्तरं नामान्तरसे,
अपरान् च अने जलने अवयवोनां पक्ष और दूसरे
अवयवोंका भी, महाभूतविकार- पञ्च महाभूतना विभा-
रना पंचमहाभूतके विकारके, प्रविभागेन विभाग अनुसार
विभाग अनुसार, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं
व्याख्यान करेंगे;

12. Some of the body-parts of the
fetus have already been enumerated
under various heads, such as those
derived from the mother etc. Now we
shall enumerate under different names
with reference to the modifications of
the five elements, the self-same body-
parts as also some additional ones.

मातृजादयोऽप्यस्य महाभूतविकारा एव ।
तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः श्रोत्रं लाघवं सौक्ष्म्यं
विवेकश्च, वाय्वात्मकं स्पर्शः स्पर्शनं रौक्ष्यं प्रेरणं
धातुयूहनं चेष्टाश्च शारीर्यः, अग्न्यात्मकं रूपं
दर्शनं प्रकाशः पक्तिरौष्ण्यं च, अवात्मकं रसो
रसनं शैत्यं मार्दवं स्नेहः क्लेशश्च, पृथिव्यात्मकं
गन्धो घ्राणं गौरवं स्थैर्यं मूर्तिश्चेति ॥ १२ ॥

अस्य आ गर्भना इस गर्भके, मातृजादयः मातृजादि
भावो मातृजादि भाव, अपि पक्ष भी, महाभूतविकाराः
महाभूतना विभा र पंचमहाभूतके विकार, एव न छे ही
हैं, तत्र तेभां उनमें, शब्दः शब्द शब्द, श्रोत्रम् श्रोत्र
श्रोत्र, लाघवम् लघुता लघुता, सौक्ष्म्यम् सूक्ष्मता
सूक्ष्मता, विवेकः च अने विवेक (शारीर भावोनां पर-
स्पर पृथक्पृथक्) और विवेक (शारीर भावोंका परस्पर
पृथक्त्व), अस्य ओ आना ने इसके, आकाशात्मकम्
आकाशना विभा रो छे आकाशके विकार हैं, स्पर्शः स्पर्श
स्पर्श, स्पर्शनम् स्पर्शनेन्द्रिय स्पर्शनेन्द्रिय, रौक्ष्यम् रूक्षता

रूक्षता, प्रेरणम् प्रेरणा प्रेरणा, धातुव्यूहनम् धातुरयना धातुरचना, नारीर्यः अने शरीरनी और शरीरकी, चेष्टाः च येष्टाओ चेष्टायें, वाय्वात्मकम् ओ वायुना विकार छे ये वायुके विकार हैं, रूपम् ३५ रूप, दर्शनम् दर्शन दर्शनेन्द्रिय, प्रकाशः दीप्ति दीप्ति, पक्तिः परिपाक परिपाक, औष्ण्यम् च अने उष्णता और उष्णता, अग्न्यात्मकम् ओ अग्निना विकार छे ये अग्निके विकार हैं, रसः रस रस, रसनम् रसना रसना, शैत्यम् शीतता शीतता, मार्दवम् मृदुता मृदुता, स्नेहः स्नेह स्नेह, क्लेदः च अने क्लेद और क्लेद, अवारमकम् ओ जलना विकार छे ये जलके विकार हैं, गन्धः गन्ध गन्ध, घ्राणम् घ्राण घ्राणेन्द्रिय, गौरवम् गौरव गुरुता, स्थैर्यम् स्थिरता स्थिरता, मूर्तिः च अने कठिनता और कठिनता, पृथिव्यात्मकम् ओ पृथ्वीना विकार छे ये पृथ्वीके विकार हैं ॥ १२ ॥

12. Even those parts derived from the mother etc., are in fact only modifications of their five basic elements. In the fetus the constituents of the ether are—sound, audition, lightness, fineness and space; those belonging to air are tangibility, sense of touch, roughness, impulsion, the marshalling and maintaining of the humors of the body and its movements; those belonging to light are form, vision, brightness, digestion and heat; those belonging to water are taste, the sense of taste, coldness, softness, unctuousness and wetness; those belonging to earth are odour, the sense of smell, weight, steadfastness and hardness.

लोकपुरुषयोस्तुल्यत्वदर्शनम्—

एवमयं लोकसंमितः पुरुषः। यावन्तो हि लोके मूर्तिमन्तो भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः

पुरुषे तावन्तो लोके इतिः बुधास्त्वेवं द्रष्टुमिच्छन्ति ॥ १३ ॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, एवम् आ यह, पुरुषः पुरुष पुरुष, लोकसंमितः लोकसंमित छे लोकसंमित है, हि डेमडे क्योंकि, लोके लोकमें लोकमें, यावन्तः जेतना जितने, मूर्तिमन्तः मूर्तिमान मूर्तिमान, भावविशेषाः भावविशेष छे भावविशेष हैं, तावन्तः तेतना उतने, पुरुषे पुरुषमें छे पुरुषमें हैं, यावन्तः अने जेतना और जितने, पुरुषे पुरुषमें छे पुरुषमें, तावन्तः तेतना उतने, लोके इति लोकमें छे लोकमें हैं, बुधाः तु बुद्धिमान पुरुषो बुद्धिमान तो, एवम् एवम् ऐसा, द्रष्टुम् जेताने देखना, इच्छन्ति छे छे चाहते हैं ॥ १३ ॥

13. Thus the individual man is an epitome of the universe. As much diversity of substance and quality as is found in the world outside even so much exists in man; and as much in man, so much in the world outside. Thus the wise like to regard the nature of existence.

वर्गस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनोत्पद्यन्ते, जातस्योत्तरकालजा भावाः—

एवमस्येन्द्रियाण्यङ्गावयवाश्च यौगपद्येनाभिनिर्वर्तन्तेऽन्यत्र तेभ्यो भावेभ्यो येऽस्य जातस्योत्तरकालं जायन्ते; तद्यथा—दन्ता व्यञ्जनानि व्यक्तीभावस्तथायुक्तानि चापराणि। एषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा।

एवम् आभ इस तरह, ये जे आवे जो भाव, अस्य ओना इसके, जातस्य जन्मना जन्मके, उत्तरकालम् पछी बाद, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, तेभ्यः ते उन, भावेभ्यः आवे भावोंको, अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, अस्य आ गर्भनी इस गर्भकी, इन्द्रियाणि इन्द्रियाँ, अङ्गावयवाः च अने अंग तथा अवयव और अंग तथा अवयव, यौगपद्येन ओक साथे एक साथ, अभिनिर्वर्तन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं,

१४. व्यक्तीभावः—शुक्ररजोव्यक्तीभावः (ध.)

तत् यथा जेभडे जैसे कि, दन्ताः दांत, व्यञ्जनानि दाढ़ी, भूछ, स्तन वगेरे दाढ़ी, मूँछ, स्तन आदि. व्यक्तीभावः शुद्ध तथा शेषितुं प्रकट थुं शुद्ध तथा शोणितका प्रकट होना, तथायुक्तानि अने तेना जेवा और ऐसे, अपराणि च जीव शुद्धादि भावे जन्मा पछी उत्पन्न थाय छे अन्य बुद्ध्यादिभाव जन्मके बाद उत्पन्न होते हैं, एषा आ. यह, प्रकृतिः प्रकृति छे प्रकृति है, अतः अने अनाथी इससे, अन्यथा पुनः विपरीत विपरीत, विकृतिः विकृति छे विकृति है।

14-(1). Thus the sense-organs and the limbs of the fetus manifest themselves simultaneously. Apart from these phenomena there are some which appear after the birth of the infant; these are the teeth, secondary sexual signs, and signs of puberty and such other traits. This is the natural order: contrary to this is unnatural.

स्त्रीपुंनपुंसकानां वैशेषिका भावाः—

सन्ति खल्वस्मिन् गर्भे केचिन्नित्या भावाः, सन्ति चानित्याः केचित् । तस्य य एवाङ्गावयवाः सन्तिष्ठन्ते, त एव स्त्रीलिङ्गं पुरुषलिङ्गं नपुंसकलिङ्गं वा विभ्रति । तत्र स्त्रीपुरुषयोर्ये वैशेषिका भावाः प्रधानसंश्रया गुणसंश्रयाश्च, तेषां यतो भूयस्त्वं ततोऽन्यतरभावः ।

अस्मिन् आ इस, गर्भे खलु गर्भां गर्भमें, केचित् डेटलाड कई, नित्याः नित्य नित्य, भावाः भावे भाव, सन्ति छे हैं, केचित् अने डेटलाड और कई एक, अनित्याः च अनित्य भावे अनित्य भाव, सन्ति छे हैं, तस्य तेना इसके, ये एव जे जे जो ही, अङ्गावयवाः अंग अने अवयवो अंग और अवयव, संतिष्ठन्ते स्थायी रहे छे स्थायी रहते हैं, ते एव तेओज वे ही, स्त्रीलिङ्गम् स्त्रीलिङ्ग स्त्रीलिङ्ग, पुरुषलिङ्गम् पुरुषलिङ्ग पुरुषलिङ्ग, नपुंसकलिङ्गम् वा डे नपुंसकलिङ्ग अथवा नपुंसकलिङ्गको, विभ्रति धारण करे छे धारण करते हैं, तत्र

१४. तत्र-ततः (५)

तेभां उनमें, स्त्रीपुरुषयोः स्त्रीपुरुषना स्त्री और पुरुषके, प्रधानसंश्रयाः आत्माश्रित आत्माश्रित, गुणसंश्रयाः च अने भूताश्रित और भूताश्रित, ये जे जो, वैशेषिकाः भास स्वास, भावाः भावे छे भाव होते हैं, तेषाम् तेभांथी उनमेंसे, यतः जे भावनी जिस भावकी, भूयस्त्वम् अधिकता होय छे अधिकता होनी है, ततः तेने अनुसरी उसीके अनुसार, अन्यतरभावः जेभांथी ओछ थाय छे दोनोंमें से किसी एककी उत्पत्ति होती है;

14-(2). Now in the fetus there are some characteristics which are permanent and some which are temporary. Those parts alone of the fetus which persist throughout life are called the primary signs of sex, whether male, female or neuter. Those distinctive (mutually exclusive) characteristics of man and woman are partly dependant on the self and partly on the material element; the sex differentiation is due to the preponderance of one or the other of these factors.

तद्यथा—क्लैब्यं भीरुत्वमवैशारद्यं मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वमसहनं शैथिल्यं मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्तानि चापराणि स्त्रीकराणि, अतो विपरीतानि पुरुषकराणि, उभयभागावयवा नपुंसककराणि भवन्ति ॥ १४ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, क्लैब्यम् डलैब्य क्लैब्यता, भीरुत्वम् भीरुता भीरुता, अवैशारद्यम् अशैथिल्य अचातुर्य, मोहः मोह मोह, अनवस्थानम् स्थित्यथैथिल्य चलचित्तता, अधोगुरुत्वम् नीचेना भागनी गुरुता

१४. मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वम्—मोहोऽनवस्थानमधोगुरुत्वम्

(उ. थ. द. प.)

, मार्दवं गर्भाशयबीजभागस्तथायुक्तानि—मार्दवं तथा युक्तानि(ध.)

, बीजभागः—बीजभावाः (प.)

, उभयभागावयवाः—‘उभयभागभावानि’ इति ‘उभयभावा’

इति च पाठः (प.)

निम्न भागका भारीपन, असहनम् असहिष्णुता असहिष्णुता, शैथिल्यम् (शैथिल्यता शिथिलता, मार्दवम् मृदुता मृदुता, गर्भाशय- गर्भाशयने गर्भाशयका, बीजभागः पीजभाज बीजभाग, तथायुक्तानि अने येना जेवा और ऐसे अपराणि च पीज भावे अन्य भाव, स्त्रीकराणि स्त्री-
कर थाय छे स्त्रीजनक होते हैं, अतः आत्मी इनसे, विपरी-
तानि विपरीत भावे विपरीत भाव, पुरुषकराणि पुरुषकर थाय छे पुरुषजनक होते हैं. उभयभागावयवाः
अने प्रकारना अवयवोवाणा भावे दोनों प्रकारके
अवयवोवाले भाव, नपुंसककराणि नपुंसककर नपुंसक-
जनक, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥ १४ ॥

14 Thus weakness, timidity, artlessness, confusion, fickleness, heaviness of the nether limbs, want of forbearance, frailty, softness, the uterine part of the seed and such other feminine traits determine the female sex; traits opposite to these determine the male sex. When there is an equal distribution of both traits there is the neuter sex.

इन्द्रियोत्पत्तिसमकालमेव गर्भस्य चेतसि वेदनानिर्वन्धः, तृतीये मासि गर्भे द्वैहृदय्योत्पत्तिः —

तस्य यत्कालमेवेन्द्रियाणि संतिष्ठन्ते, तत्काल-
मेव चेतसि वेदना निर्वन्धं प्राप्नोति; तस्मात्तदा-
प्रभृति गर्भः स्पन्दते, प्रार्थयते च जन्मान्तरानुभूतं
यत् किञ्चित्, तद् द्वैहृदय्यमाचक्षते वृद्धाः ।

तस्य तेने उस गर्भकी, यत्कालम् एव जे सभये
जिस समय ही, इन्द्रियाणि इन्द्रिया इन्द्रियां, संतिष्ठन्ते
उत्पन्न थाय छे बन जाती हैं, तत्कालम् एव ते जे सभये
उसी समय, चेतसि चित्तमा मनमें, वेदना सुभद्रः अनु-
ज्ञान सुखदुःखका ज्ञान, निर्वन्धम् प्रादुर्भाव व्यक्त, प्राप्नोति
पाभे छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, तदाप्रभृति
त्यारथी भांडीने उस समयसे लेकर, गर्भः गर्भ गर्भ,
स्पन्दते ध्रुववा लागे छे फड़कने लगता है, यत् किञ्चित्

अने जे कर्म और जो कुछ, जन्मान्तर- पूर्वज-भमां
पूर्वजन्ममें, अनुभूतम् च अनुभवेनुं होय छे ते अनुभूत
होना है उसको, प्रार्थयते याहे छे यादना है, वृद्धाः वृद्धाः
वृद्ध, तत् तेने उसे, द्वैहृदय्यम् द्वैहृदय्यम्, आचक्षते
कहे छे कहते हैं।

15-(1). When the sense organs appear in the fetus at that very time sentience lays hold of its mind. Consequently from that time the embryo is seen to throb and yearn for this or that thing, experienced in the past existence; this condition is called the bicardiac state by the experienced.

मातृजं चास्य हृदयं मातृहृदयेनामिसंबद्धं
भवति रसवाहिनीभिः संवाहिनीभिः; तस्मात्तयो-
स्ताभिर्भक्तिः संस्पन्दते । तच्चैव कारणमवेक्षमाणा
न द्वैहृदय्यस्य विमानितं गर्भमिच्छन्ति कर्तुम् ।

अस्य च येनुं इस गर्भका, मातृजम् मातृजम्
मातासे उत्पन्न, हृदयम् हृदय हृदय, रसवाहिनीभिः
रसवाही रसवाहिनी, संवाहिनीभिः नाडीयो द्वारा न डियोके
द्वारा, मातृहृदयेन मातृहृदयेन हृदय साथे माताके
हृदयसे, अभिसंबद्धम् अंधायेनुं बन्धा हुआ, भवति
रहे छे रहता है, तस्मात् तेथी इससे, तयोः भक्तिः ते
अनेनी भक्ति उन दोनोंकी इच्छा, ताभिः ते नाडीयो
द्वारा इन नाडियोके द्वारा, संस्पन्दते आवागमन करे छे
गमनागमन करती है, तत् एव च अने ते जे और उसी,
कारणम् कारणने कारणको, अवेक्षमाणाः च लक्षमां
राખता देखते हुए, गर्भम् गर्भने गर्भको, द्वैहृदय्यस्य
विमानितम् अप्राप्त होहवाणी अप्राप्त दोहदवाला, कर्तुम्
करवाने करना, न इच्छन्ति भन्ता नहीं नहीं चाहते ।

१५. रसवाहिनीभिः — रसवाहिणीभिः (ब.)

„ ताभिर्भक्तिः — ताभिर्भुक्तिः (प.)

„ संस्पन्दते—संपद्यते (ब. ब.)

„ न द्वैहृदय्यस्य विमानितं—द्वैहृदय्याविमानितम् (क. ब. ब.)

१५. तत्कालमेव चेतसि—तत्कालमेवास्य चेतसि (क. ब.)

15-(2). The heart of the fetus, taking its rise from the mother, is connected with the mother's own heart by the channels that carry nourishment; incidentally inclinations are also conveyed by these channels. Having this fact in view, the wise do not wish to see the fetus baulked of its desires originating either in its own heart or in that of the mother.

द्वैहृदयविमानने दोषाः—

विमानने ह्यस्य दृश्यते विनाशो विकृतिर्वा।
समानयोगक्षेमा हि तदा भवति गर्भेण केषुचि-
दर्थेषु माता। तस्मात् प्रियहिताभ्यां गर्भिणीं
विशेषेणोपचरन्ति कुशलाः ॥ १५ ॥

हि ऊपरके क्योंकि, अस्य ऐनी इसकी, विमानने
हृदय पुरी न यत् इच्छा पूरी न होने पर, विनाशः
ऐने। विनाश इसका विनाश, विकृतिः वा अथवा
विकृति अथवा विकृति, दृश्यते जेवामा आवे छ देखी
जाती है, तदा त्वारे उस समय, माता माता माता,
केषुचित् कटकाक कुछ, अर्थेषु विषयेमा भावोंमें,
गर्भेण गर्भनी साथे गर्भके साथ, समानयोगक्षेमा हि
समान योगक्षेमवाली समान योगक्षेमवाली, भवति होय
छ होती है, तस्मात् तेथी इससे, कुशलाः कुशल
मनुष्ये। कुशल मनुष्य, प्रियहिताभ्याम् प्रिय अने
हितकर आहारविहारोथी प्रिय और हितकर आहार-
विहारोसे, गर्भिणीम् गर्भिणीना गर्भिणीका, विशेषेण
आस करीने विशेष रूपसे, उपचरन्ति उपचार करे छ
उपचार करते हैं ॥ १५ ॥

15. For, from such thwartings, it is seen that the fetus is either destroyed or deformed. At this time the mother's well-being in some respects is identical with that of the fetus; because of this the skilled physicians minister exceedingly to the pregnant

women with endearing and wholesome things.

गर्भिण्या लिङ्गानि—

तस्या गर्भापत्तेर्द्वैहृदयस्य च विज्ञानार्थं
लिङ्गानि समासेनोपदेक्ष्यामः। उपचारसाधनं ह्यस्य
ज्ञाने, ज्ञानं च लिङ्गतः, तस्मादिष्टो लिङ्गोपदेशः।

तस्याः ते गर्भिणीने उस गर्भिणीके, गर्भापत्तेः
गर्भनी प्राप्तिना गर्भप्राप्तिके, द्वैहृदयस्य च अने
दोहदना और दोहदके, विज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके
लिए, समासेन सक्षेपथी संक्षेपसे, लिङ्गानि लक्षणोंको,
उपदेक्ष्यामः उपदेश करथुं कहेंगे, हि ऊपरके
क्योंकि, अस्य ऐनु इसके, ज्ञाने ज्ञान यत् ज्ञानने पर,
उपचारसाधनम् उपचार थर्थ शके छ उपचार हो सकता
है, ज्ञानम् च अने ज्ञान और ज्ञान, लिङ्गतः लक्षणोंथी
थाय छ लक्षणसे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए,
लिङ्गोपदेशः लक्षणोंको उपदेश, इष्टः
आवश्यक छ इष्ट है।

16-(1). Now with a view to ascer-
taining pregnancy and the bicardiac
condition, we shall describe the symp-
toms in brief. Knowledge is essential
for treatment; and knowledge comes
from a study of the symptoms; there-
fore the exposition of the symptoms
is a desideratum.

तद्यथा—आर्तवाददर्शनमास्यसंस्त्रवणमनन्नाभि-
लाषइछर्दिररोचकोऽम्लकामता च विशेषेण श्रद्धा-
प्रणयनमुच्चावचेषु भावेषु गुरुगात्रत्वं चक्षुषोगर्लानिः
स्तनयोः स्तन्यमोष्ठयोः स्तनमण्डलयोश्च काण्यम-
त्यर्थं श्वयथुः पादयोरीषल्लोमराज्युद्गमो योन्याश्चा-
टालत्वमिति गर्भे पर्यागते रूपाणि भवन्ति ॥ १६ ॥

१६. गर्भापत्तेः—गर्भोत्पत्तेः (ध)

„ उपचारसाधनम्—उपचारसंबोधनम् ड. ध.)

„ ह्यस्य ज्ञाने—ह्यस्वाज्ञाने दोषः (प.)

„ ज्ञानं—दोषज्ञानं च (द. प.)

तत् यथा गेभके जैसे कि, आर्तव-अदर्शनम् आर्तव न देभावुं आर्तवका न दीखना, आस्य-संस्त्रवणम् भोदाभांथी दाण सरवी मुखसं लार गिरना, अनन्नाभिलाषः अन्न-अनिच्छा अन्नकी अनिच्छा, छर्दिः उलटी वमन, अरोचकः अरुचि अरुचि, विशेषेण विशेषे करीने विशेष कर, अम्लकामता च भाटा पदार्थोनी भृच्छा खट्टे पदार्थोकी इच्छा, वच्चावचेषु छिंथानीथा ऊंचनीव, भावेषु भावोभा भावोंमें, श्रद्धा-प्रणयनम् भृच्छा थवी इच्छाका होना, गुरुगात्रत्वम् अंगोनु भारेपछुं शरीरका भारीपन, चक्षुषोः अभोभां नेत्रोंमें, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, स्तनयोः स्तनोभां स्तनोंमें, स्तन्यन् दूधनु प्रकट थनु दूधका प्रकट होना, ओष्ठयोः होठ होठ, स्तनमण्डलयोः च अने स्तनमण्डली और स्तनमण्डलका, अत्यर्थम् विशेष प्रभाषुभां अत्यन्त, काण्यम् काणाश काला पचना, पादयोः पगे पैरोंमें, ईषत् श्वयथुः थोडा से।जे कुछ सूजन, लोमराजि-इंवाडा रोमराजिका, उद्गमः छिभां थवी खड़ा होना, योन्याः अने योनिनुं और योनिका, चाटालत्वम् विस्तृतपछुं चौड़ा होना, इति ये ये, गर्भे गर्भनी गर्भकी, पर्यागते प्राप्ति थतां प्राप्ति होने पर, रुपाणि दक्षिणे लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं ॥१६॥

16. These symptoms are—the stoppage of menstruation, excessive salivation, dislike for food, vomiting, anorexia, excessive hankering for sour things, the exhibition of relish for all sorts of things, heaviness of the limbs, lack-lustre eyes, lactation, deep pigmentation of the lips and breasts, slight edema of the feet, growth of down on the abdomen, extension of the vagina—these are the indications of a growing conception.

गर्भोपघातकराभावान् विहाय गर्भिणी यदिच्छेत्तत्तस्यै दद्यात्—

सा यद्यदिच्छेत्तत्तदस्यै दद्यादन्यत्र गर्भोपघातकरेभ्यो भावेभ्यः ॥ १७ ॥

सा गर्भिणी गर्भिणी, यत् यत् गे गे जो जो, इच्छेत् भृच्छे चाहे, तत् तत् ते ते वह वह, गर्भोपघातकरेभ्यः गर्भने दानिकारक गर्भके लिए हानिकारक, भावेभ्यः भावो भावोंके अन्यत्र सिवाय छोड़ कर, अन्यै तेने उसे, दद्यात् देव भेभ्ये देना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The pregnant woman should be given whatever she desires with the exception of such things as would injure the fetus.

गर्भोपघातकरा भावाः—

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्तिः तद्यथा— सर्वमतिगुरुण्णतीक्ष्णं दारुणाश्च चेष्टाः;

इमे भावाः तु आ भावो ये भाव, गर्भोपघातकराः गर्भने हानि करनेवाले गर्भको हानि पहुंचानेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा गेभके जैसे, सर्वम् सधुं सब अतिगुरु अति गुरु अति गुरु, उष्ण-अति उष्ण अति उष्ण, तीक्ष्णम् अने अति तीक्ष्ण अन्नपान और अति तीक्ष्ण अन्नपान, दारुणाः च अने दारुण और दारुण, चेष्टाः चेष्टाओ चेष्टायें;

18-(1). These things will tend to injure the fetus, namely, all those that are very heavy, heat-producing or pungent, and all violent movements.

इमांश्चान्यानुपदिशन्ति वृद्धाः—देवतारक्षोऽनुचरपरिरक्षणार्थं न रक्तानि वासांसि विभृषाश्च मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेन्न यानमधिरोहेन मांसमश्नीयात् सर्वेन्द्रियप्रतिकूलांश्च भावान् दूरतः परिवर्जयेत्, यच्चान्यदपि किञ्चित् स्त्रियो विद्युः ॥ १८ ॥

वृद्धाः वृद्धी वृद्धलोग, इमान् आ इन, अन्यान् च भीष्म भावोने। पछु अन्य भावोंका भी, उपदिशन्ति उपदेश करे छे उपदेश करते हैं, देवता-देवताओना देवता, रक्षः- तथा रक्षसोना तथा राक्षसोंके, अनुचर-

१८. न मदकराणि मद्यान्यभ्यवहरेत्—न मदकराणि चान्यभ्यवहरेत् (ख. घ.)

अनुशरीणी अनुचरोसे, परिरक्षणार्थम् रक्षणी करवा भाटे बचनेके लिए, रक्तानि राता लाल, वासांसि वस्त्र वस्त्र, न बिभृयात् धारणी न करवा धारण न करे, मदकराणि मदकारी मदकारी, मद्यानि मद्योनु मद्योको, न अभ्यवहरेत् सेवन न करवुं न पीवे, यानम् वाहन पर वाहन पर, न अधिरोहेत् रवारी न करवी न चढ़े, मांसम् मांस मांस, न अश्नीयात् आपुं नहि न खाये, सर्वेन्द्रिय- सर्वेन्द्रियोने सब इन्द्रियोंके, प्रतिकूलान् प्रतिकूल प्रतिकूल, भावान् च भावोने भावोंको, स्त्रियः स्त्री स्त्री और वृद्ध स्त्रियां, यत् अन्यत् जे भीजुं जो दूसरा, अपि किञ्चित् कंठ पक्ष कुछ भी, विद्युः अक्षुती होय जानती हों, तत् तेने उसका दूरतः दूरी दूरसे, परिवर्जयेत् त्याग करवे त्याग करे ॥१८॥

18. The elderly people prescribe these other measures too; in order to shield the fetus from angelic and demoniac powers and their followers, the expectant mother should not wear red habiliments nor indulge in intoxicating wines, nor ascend nor travel in a carriage, nor eat meat; in short, she should never come near anything that might injure her senses. She should also keep away from whatever else that experienced women declare as harmful.

प्रार्थनासंधारणे दोषाः—

तीव्रायां तु खलु प्रार्थनायां काममहितमप्यस्यै हितेनोपहितं दद्यात् प्रार्थनाविनयनार्थम्। प्रार्थनासंधारणाद्धि वायुः प्रकुपितोऽन्तःशरीरमनुचरन् गर्भस्यापद्यमानस्य विनाशं वैरूप्यं वा कुर्यात् ॥ १९ ॥

प्रार्थनायाम् खलु धृष्टा इच्छाके, तीव्रायाम् तु तीव्र होय तो तीव्र होने पर, प्रार्थनाविनयनार्थम् धृष्टानी

निवृत्ति करवा भाटे इच्छाकी निवृत्तिके लिए, अस्यै आने इस सगर्भको, कामम् अहितम् पुष्टीथी अहित वस्तु मले अहित वस्तु, अपि पक्ष भी, हितेन हितकर वस्तुनी साथे हितकर वस्तुके साथ, उपहितम् भेगवीने मिला कर, दद्यात् देवी देवे, हि धारणी के क्योंकि, प्रार्थनासंधारणात् धृष्टा रक्षणी इच्छाके रोकनेसे, प्रकुपितः प्रकुप पाभेदो प्रकुपित हुआ, वायुः वायु वायु, अन्तः- शरीरम् शरीरनी अन्तर शरीरके भीतर, अनुचरन् संधार करतो घूमता हुआ, आपद्यमानस्य उत्पन्न यत् बनते हुए, गर्भस्य गर्भने गर्भका, विनाशम् नाश विनाश, वैरूप्यम् वा के विकृति या विरूपता, कुर्यात् करे छे करता है ॥ १९ ॥

19. But if the longing becomes intolerable it is better to give the pregnant woman the desired object, be it injurious, having neutralized it to whatever extent possible by the addition of a wholesome ingredient, so that the longing is removed. For if the longing is completely repressed, the irritated vata moving inside the body will either destroy or deform the fetus.

चतुर्थे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

चतुर्थे मासि स्थिरत्वमापद्यते गर्भः, तस्मात्तदा गर्भिणी गुरुगात्रत्वमधिकमापद्यते विशेषेण ॥ २० ॥

चतुर्थे मासि थोथे महिने चौथे मासमें, गर्भः गर्भ गर्भः, स्थिरत्वम् स्थिरता स्थिरताको, आपद्यते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, तस्मात् रोधी इस लिए, तदा त्वारे उस समय, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी, विशेषेण विशेषे करीने विशेषतः, अधिकम् अधिक अधिक, गुरुगात्रत्वम् भारी शरीरवाणी भारी शरीरवाली, आपद्यते भने छे होती है ॥ २० ॥

20. In the fourth month the fetus becomes stabilised; consequently the

१९. प्रकुपितो-कुपितो (म. ज. थ.)

.. प्रार्थनाविनयनार्थम्-प्रार्थनाविलयार्थम् (इ.)

pregnant woman shows a pronounced increase in the body-weight.

पञ्चमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

पञ्चमे मासि गर्भस्य मांसशोणितोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी काश्यमापद्यते विशेषेण ॥ २१ ॥

पञ्चमे मासि पाचमे भदिने पाचवें मासमें, अन्येभ्यः मासेभ्यः पीअ भदिनाओ ३२तां अन्य मासोंकी अपेक्षा, गर्भस्य गर्भना गर्भके, मांस-शोणित- मांस अने श्लेष्मिलनी मांस और शोणितकी उपचयः वृद्धि वृद्धि, अधिकम् अधिक अधिक, भवति थाय छे होती है, तस्मात् तेथी इस लिए, तदा त्यारे उस समय, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी, विशेषेण विशेष प्रमाणमा विशेष रूपसे, काश्यम् कृशताने कृशताको, आपद्यते पांचे छे पाती है ॥ २१ ॥

21. In the fifth month there is a greater increase, to the fetus, in the accession of flesh and blood than during other months. Therefore at this time, the pregnant woman becomes exceedingly emaciated.

षष्ठे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

षष्ठे मासि गर्भस्य बलवर्णोपचयो भवत्यधिकमन्येभ्यो मासेभ्यः, तस्मात्तदा गर्भिणी बलवर्णहानिमापद्यते विशेषेण ॥ २२ ॥

षष्ठे मासि छठे भदिने छठे मासमें, अन्येभ्यः मासेभ्यः पीअ भदिनाओ ३२तां अन्य मासोंकी अपेक्षा, गर्भस्य गर्भना गर्भके, बल-वर्ण- उपचयः अल्प अने वलुनी नी पुष्टि बल तथा वर्णकी पुष्टि, अधिकम् अधिक अधिक, भवति थाय छे होती है, तस्मात् तदा तेथी त्यारे इस लिए इस समय, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी, विशेषेण विशेषे करीने विशेष रूपसे, बल-वर्ण-हानिम् अल्प अने वलुनी हानिने बल और वर्णकी हानिको, आपद्यते पांचे छे पाती है ॥ २२ ॥

२२. बलवर्णोपचयो—मांसशोणितोपचयो (ब.)

22. In the sixth month there is a greater increase in the accession of strength and pigmentation to the fetus than during the other months; consequently at this time the pregnant woman loses strength and color exceedingly.

सप्तमे मासि गर्भस्य स्वरूपम्—

सप्तमे मासि गर्भः सर्वैर्भाविंरप्याय्यते, तस्मात्तदा गर्भिणी सर्वाकारैः क्लान्ततमा भवति ॥ २३ ॥

सप्तमे मासि सातमे भदिने सातवें मासमें, गर्भः गर्भ गर्भः, सर्वैः भावैः सर्व भावोधी सब भावोंसे, आप्याय्यते वृद्धि पांचे छे वृद्धि पाता है, तस्मात् तदा तेथी त्यारे इस लिए उस समय, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी, सर्वाकारैः सर्वरूपे सब रूपसे, क्लान्ततमा अत्यंत थोड़ी गथेदी अधिक क्लान्त, भवति थाय छे हो जाती है ॥ २३ ॥

23. In the seventh month the fetus develops in all ways; therefore, at this time, the pregnant woman becomes exceedingly restless (tired).

अष्टमे मातृगर्भस्योः परस्परमोजोग्रहणम्—

अष्टमे मासि गर्भश्च मातृतो गर्भतश्च माता रसहारिणीभिः संवाहिनीभिर्मुहुर्मुहुरोजः परस्परत आददाते गर्भस्यासंपूर्णत्वात् ।

अष्टमे मासि आठमे भदिने आठवें मासमें, गर्भस्य गर्भनी गर्भके, असंपूर्णत्वात् संपूर्णता न होवाथी असंपूर्ण होनेसे, रसवाहिनीभिः रसवाहिनी रसवाहिनी, संवाहिनीभिः शिराओ द्वारा नाडियों द्वारा, गर्भः च मातृतः गर्भ मातामाथी गर्भ मातासे, माता च गर्भतः अने माता गर्भमाथी और माता गर्भसे, मुहुः मुहुः बार-

२३. सर्वैर्भावैः—सर्वभावैः (ब.)

,, ,, —सर्वभावैः सह (ज.)

२४. रसहारिणीभिः—रसवाहिनीभिः (ब. प.)

,, गर्भस्यासंपूर्णत्वात्—गर्भस्य संपूर्णत्वात् (क.च.ज्ञ.ब.ब.)

वार वारवार, परस्परतः परस्पर, ओजः ओजस ओजका, आददाते अहं उरे छे ग्रहण करते रहते हैं;

24-(1). In the eighth month, on account of the yet incomplete formation of the fetus, there is a continuous transmission of vitality from the mother to the fetus and vice versa by means of the channels that carry the body-nutrient fluid.

तस्मात्तदा गर्भिणी मुहुर्मुहुर्मुदा युक्ता भवति मुहुर्मुहुश्च म्लाना, तथा गर्भः; तस्मात्तदा गर्भस्य जन्म व्यापत्तिमद्भवत्योजसोऽनवस्थितत्वात् । तं चैवार्थमभिसमीक्ष्याष्टमं मासमगण्यमित्याचक्षते कुशलाः ॥ २४ ॥

तस्मात् तेथी इस हेतुसे, तदा त्यारे उस समय, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी, मुहुः मुहुः वारवार वारवार, मुदा युक्ता आनंदयुक्त हर्षयुक्त, मुहुः मुहुः अने वार-वार और बारबार, म्लाना च हर्षरहित म्लानियुक्त, भवति थाय छे हो जाती है, गर्भः गर्भ पक्षु गर्भ मी, तथा ते प्रभाञ्छे थाय छे वैसा ही होता है, तस्मात् तेथी अतः, तदा त्यारे उस समय, गर्भस्य जन्म गर्भने जन्म गर्भका जन्म, ओजसः ओजसनी ओजकी, अनवस्थितत्वात् अस्थिरताने लक्ष अस्थिरताके कारण, व्यापत्तिमत् उपद्रवयुक्त उपद्रवयुक्त, भवति थाय छे होता है, कुशलाः कुशल वैद्यो कुशल वैद्य, तम् च एव ते उस, अर्थम् आणतने अर्थको, अभिसमीक्ष्य लक्षमां लक्षने ध्यानमें रखकर, अष्टमम् मासम् आठमो महिने अष्टम मास, अगण्यम् गर्भिणी पासे गण्यवा योग्य नथी गर्भिणीके पास गिनने योग्य नहीं है, इति अभि ऐसा, आचक्षते उहे छे कहते हैं ॥ २४ ॥

24. Therefore at this time the pregnant woman becomes momentarily joyful and momentarily distressed; in

the same manner, also the fetus. Hence at this time the birth of the fetus is attended with risk because of the instability of the vital essence. It is on account of this consideration that the learned say that the eighth month is not to be reckoned upon.

प्रसवकालः —

तस्मिन्नेकदिवसातिक्रान्तेऽपि नवमं मासमुपादाय प्रसवकालमित्याहुरादशमान्मासात् । एतावान् प्रसवकालः, वैकारिकमतः परं कुक्षाववस्थानं गर्भस्य ॥ २५ ॥

तस्मिन् ते आठमा महिने उस अष्टम मासके, एक-दिवस-अतिक्रान्ते वीत्ये ओक दिवस थया छतां बाद एक दिन बीतने पर, अपि पक्षु मी, नवमम् मासम् नवमा मासने नवम मासको, उपादाय लक्षने ले कर, आदशमात् दशमा दशम, मासात् मासपर्यन्त मासपर्यन्त, प्रसवकालम् प्रसवकाल छे प्रसवकाल है, इति अभि ऐसा, आहुः उहे छे कहते हैं, एतावान् आठवो इतना, प्रसवकालः प्रसूति थवानो काल छे प्रसवकाल है, अतः परम् ओ पछीथी इसके बाद, गर्भस्य गर्भने गर्भका, कुक्षौ गर्भाशयमां कुक्षिमें, अवस्थानम् रहेतुं निवास, वैकारिकम् विकारवाणुं छे विकारयुक्त है ॥ २५ ॥

25. If the eighth month is passed even by a day, the ninth month having come in, thence till the tenth month is the period of delivery. This is the normal period of delivery. If the fetus stays longer in the womb, it is abnormal.

२५. नवमं मासमुपादाय प्रसवकालम्—नवमं मासमुपादाय कालम् (स.)

„ आदशमान्मासात्—आदशमासात् (द.)

„ दशमान्मासात्—दशमान्मासात् (व.)

„ अतः परं कुक्षाववस्थानम्—अत ऊर्ध्वमवस्थानम् (ब.)

२४. म्लाना—ग्लाना (ब.)

„ भवति—भवत्यधिकं (ब.)

प्रकरणोपसंहारः —

एवमनयाऽऽनुपूर्व्याऽभिनिर्वर्तते कुक्षौ ॥ २६ ॥

एवम् आभ इस तरह, अनया आ इस, आनु-
पूर्व्या क्रमानुसार क्रमसे, कुक्षौ गर्भ उदरमें गर्भ
कुक्षिमें, अभिनिर्वर्तते निष्पन्न थाय छे निष्पन्न होता है
॥ २६ ॥

26. Thus by these stages the fetus develops in the womb.

कुक्षौ गर्भस्य वृद्धेहेतुः —

मात्रादीनां खलु गर्भकराणां भावानां संपद-
स्तथा वृत्तस्य सौष्ठवान्मातृतश्चैवोपस्नेहोपस्ने-
दाभ्यां कालपरिणामात् स्वभावसंसिद्धेऽथ कुक्षौ
वृद्धिं प्राप्नोति ॥ २७ ॥

मात्रादीनाम् खलु माता आदि माता आदि, गर्भ-
कराणाम् गर्भकर गर्भोत्पादक, भावानाम् भावोन्नी
भावोकी, संपदः संपत्तिथी संपन्नतासे, तथा वृत्तस्य
माताना आचरन्ती गमिणीके आचारके, सौष्ठवात्
उत्तमताथी सम्यक् पालनसे, मातृतः एव माताथी
भगती माताहीसे प्राप्त, उपस्नेह-उपस्नेहन उपस्नेहन,
उपस्नेदाभ्याम् च तथा उपस्नेहनथी एवं उपस्नेदनसे,
कालपरिणामात् कालक्रमे परिपाक पाभवाथी कालद्वारा
परिपाक होनेसे, स्वभावसंसिद्धेः च अने स्वाभाविक वृद्धि-
थवाथी और वृद्धिस्वभाववाला होनेसे, कुक्षौ गर्भ उदरमें,
वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, प्राप्नोति पाभे छे
पाता है ॥ २७ ॥

27. The fetus waxes in the womb by the excellence of the parts derived from the various embryo-forming elements like the mother etc., as also from the excellence of the expectant mother's regimen and the Upasweda and Upa sneha procedures, the passage of time, and finally from the course of nature.

गर्भस्याजन्मनि हेतुः —

मात्रादीनामेव तु खलु गर्भकराणां भावानां
व्यापत्तिनिमित्तमस्याजन्म भवति ॥ २८ ॥

मात्रादीनाम् खलु माता आदि माता आदि, गर्भ-
कराणाम् गर्भकर गर्भोत्पादक, भावानाम् भावोन्नी
भावोकी, व्यापत्तिनिमित्तम् दूषितताने दूषितताके
कारण, एव तु न ही, अस्य अन्नी इसका, अजन्म
अनुरूपति अजन्म, भवति थाय छे होता है ॥ २८ ॥

28. It is exclusively on account of some defects in the embryo-forming elements like the mother etc., that the fetus fails to get born.

गर्भस्य व्यापत्तेहेतुः —

ये ह्यस्य कुक्षौ वृद्धिहेतुसमाख्याता भावास्तेषां
विपर्ययादुदरे विनाशमापद्यते, अथवाऽप्यचिर-
जातः स्यात् ॥ २९ ॥

वे हि वणी ने और जो, भावाः भावो भाव, कुक्षौ
अस्य उदरमें आनी उदरमें इसकी, वृद्धिहेतु-वृद्धिना
हेतु वृद्धिके कारण, समाख्याताः कक्षा छे कहे हैं, तेषाम्
तेओनी उनके, विपर्ययात् विपरीतताथी वैगुण्यसे,
उदरे अ उदरमें यह उदरमें, विनाशम् आपद्यते
विनाश पाभे छे विनाश पाता है, अथवा अपि अथवा
या, अचिरजातः स्यात् तरतमांज तेने प्रसव अर्ध
विनाश थाय छे शीघ्र ही इसका प्रसव हो कर विनाश
होता है ॥ २९ ॥

39. It is on account of the retardation of the processes which we have described as helping the growth of the fetus in the womb that the fetus gets destroyed or in the alternative is prematurely delivered.

गर्भस्य बीजदोषादिप्रभवा विकृतयः —

यतस्तु कार्त्तुर्येनाविनश्यन् विकृतिमापद्यते,
तदनुव्याख्यास्यामः —

२८. मात्रादीनामेव तु—मात्रादीनां तु (ब)

यतः तु ते कार्त्तुः वशी और जिससे, कार्त्तुः गर्भं संपूर्णतया, अविनश्यन् नाश न पाभर्ता नष्ट न हो कर, विकृतिम् विकृतिने विकृतिको, आपद्यते पाभे छे प्राप्त होता है, तद् तेनुं उसका, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे—

30-(1). We shall now explain how the fetus not being wholly destroyed, is, however, deformed.

यदा स्त्रिया दोषप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया दोषाः प्रकुपिताः शरीरमुपसर्पन्तः शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते, न च कार्त्तुः शोणितगर्भाशयौ दूषयन्ति, तदेयं गर्भं लभते स्त्री; तदा तस्य गर्भस्य मातृजानामवयवानामन्यतमोऽवयवो विकृतिमापद्यत एकोऽथवाऽनेके, यस्य यस्य ह्यवयवस्य बीजे बीजभागे वा दोषाः प्रकोपमापद्यन्ते, तं तमवयवं विकृतिराविशति ।

दोष-प्रकोपण-उक्तानि दोषाने प्रकुपित करनेवाली, स्त्रियाः स्त्रीना स्त्रीके, दोषाः दोषे दोष, यदा न्यारे जब, प्रकुपिताः प्रकोप पाभर्तने प्रकुपित हो कर, शरीरम् शरीरमां शरीरमें, उपसर्पन्तः इलाता इलाता फैलते हुए, शोणित-शोणित आर्तव, गर्भाशयौ अने गर्भाशयमां और गर्भाशयमें, उपपद्यन्ते पहुँचते हैं, शोणितगर्भाशयौ तथा शोणित अने गर्भाशयने और आर्तव एवं गर्भाशयको, कार्त्तुः संपूर्णतया, न दूषयन्ति च दूषित करता नहीं दूषित करते, तदा त्वारे तब, इयम् छी यह, स्त्री स्त्री, गर्भम् गर्भने गर्भको, लभते धारण करे छे धारण करती है, तदा त्वारे तब, तस्य ते उस, गर्भस्य गर्भना

३०. शोणितगर्भाशयावुपपद्यन्ते—शोणितगर्भाशयोपधातावुपपद्यन्ते (द. ध.)

„ तदेयम्—तदा यं (ध.)

„ एकोऽथवाऽनेके—एकोऽथवाऽनेकः (ध. च.)

„ यस्य यस्य—अस्य यस्य (झ)

„ तदा तस्य गर्भस्य—तदा गर्भस्य (ध.)

गर्भके, मातृजानाम् मातृज, अवयवानाम् अवयवोभांने। अवयवोंमेंसे, अन्यतमः कोई कोई, एकः अवयवः छेक अवयव एक अवयव, विकृतिम् विकृति, आपद्यते पाभे छे प्राप्त होता है, अथवा अथवा, अनेके अनेक अवयवो विकृति पाभे छे अनेक अवयव विकृतिको प्राप्त होते हैं, हि कार्त्तुः क्योंकि, यस्य यस्य ते ते जिस जिस, अवयवस्य अवयवना अवयवके, बीजे बीजभां बीजमें, बीजभागे वा के बीजभागां या बीजभागमें, दोषाः दोषे दोष, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, आपद्यन्ते पाभे छे प्राप्त होते हैं, तम् ते उस, तम् ते उस, अवयवम् अवयवमां अवयवमें, विकृतिः विकृति विकृति, आविशति पेसे छे आती है।

30-(2). If a woman who is habituated to things that are apt to irritate the three humors, which being thus irritated, spread through the body and reach the generative organs, without, however, completely vitiating them, if such a woman conceives, then of that conception one or more of the parts deriving from the mother will be rendered defective, the defect being limited to those limbs whose parent parts in the spermoplasm are vitiated by reason of the irritated humors.

यदा ह्यस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यां जनयति; यदा पुनरस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूतिप्रजां जनयति; यदा त्वस्याः शोणिते गर्भाशयबीजभागावयवः स्त्रीकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा खयाकृतिभूयिष्ठामस्त्रियं वार्तां नाम जनयति, तां स्त्रीव्यापदमाचक्षते ॥ ३० ॥

३०. यदा—तदा (ध.)

„ वार्ता—रान्तां (ज. ध.)

यदा हि न्यारे जब, अस्याः ऐ न्नीना इस स्त्रीके, शोणिते आर्तवभां आर्तवमें, गर्भाशय-बीजभागः गर्भाशयने उत्पन्न करने पर भी न्याग गर्भाशयजनक बीजभाग प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है। तदा न्यारे तब, वन्ध्याम् ते वन्ध्याने वह वन्ध्याको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा पुनः वणी न्यारे और जब, अस्याः ऐना इसके, शोणिते आर्तवभां आर्तवमें, गर्भाशय-बीजभाग-अवयवः गर्भाशयने उत्पन्न करने पर भी न्यागने अंश गर्भाशयजनक बीजभागका अंश, प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है, तदा न्यारे तब, पूतिप्रजाम् ते पूतिप्रजाने वह पूति-प्रजाको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा तु वणी न्यारे और जब, अस्याः ऐना इसके, शोणिते आर्तवभां आर्तवमें, गर्भाशयबीजभागावयवः गर्भाशयने उत्पन्न करने पर भी न्यागने अंश गर्भाशयजनक बीजभागका अंश, स्त्रीकराणाम् च अने स्त्रीपक्षाने करने और स्त्रीत्वजनक, शरीरबीजभागानाम् शरीरे-त्पादक भी न्यागने शरीरोत्पादक बीजभागोंका, एकदेशः ऐक अंश एक अंश, प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है। तदा न्यारे तब, स्त्र्याकृतिभूयिष्ठाम् स्त्रीने धृष्टी भगती आकृतिवाणी स्त्रीसे बहुत मिलने जुलने आकारवाली, अस्त्रियम् स्त्रीभावरहित स्त्रीभावरहित, वार्ताम् वाती वार्ता, नाम नामनी विकृतिने नामकी विकृतिको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है, ताम् तेने उसको, स्त्रीव्यापदम् स्त्रीव्यापत् स्त्रीव्यापत्, आचक्षते छे छे कहते हैं ॥ ३० ॥

30. Thus for instance, if the uterine part of the spermo-plasm is vitiated, then the mother gives birth to a barren female. If again only a part of the spermo-plasm is vitiated, then she gives birth to a Putipraja. If again the uterine part of the fertilized ovum and that part of the fertilized ovum which is responsible for the differentiation of female characteristics get partially vitiated, then she gives

birth to a non-female having however abundance of female characteristics, and named 'Varta'. Such a person is spoken of as a female deformity.

एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते, तदा पूति-प्रजं जनयति; यदा त्वस्य बीजे बीजभागावयवः पुरुषकराणां च शरीरबीजभागानामेकदेशः प्रदोषमापद्यते, तदा पुरुषाकृतिभूयिष्ठमपुरुषं वृणपुत्रिकं नाम जनयति; तां पुरुषव्यापदमाचक्षते ॥ ३१ ॥

एवम् एव ऐ न् प्रमाणे उसी तरह, यदा न्यारे जब, पुरुषस्य पुत्रपुत्रा पुरुषके, बीजे भी न्याग बीजमें, बीजभागः भी न्याग बीजभाग, प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है, तदा न्यारे तब, वन्ध्यम् ते वन्ध्य पुत्रपुत्रे वह वन्ध्य पुरुषको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा पुनः न्यारे वणी और जब, अस्य बीजे ऐना भी न्याग इसके बीजमें, बीजभाग-अवयवः भी न्यागने अंश बीजभागका अंश, प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है, तदा न्यारे तब, पूतिप्रजम् ते पूतिप्रजवाणाने वह पूतिप्रजावालेको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, यदा तु वणी न्यारे और जब, अस्य बीजे ऐना भी न्याग इसके बीजमें, बीजभाग-अवयवः भी न्यागने अंश बीजभागका अंश, पुरुषकराणाम् च तथा पुत्रपुत्राने करने और पुरुषत्वजनक, शरीर-बीजभागानाम् शरीरे-त्पादक भी न्यागने शरीरोत्पादक बीजभागोंका, एकदेशः ऐक अंश एक अंश, प्रदोषम् दोष दुष्ट, आपद्यते पात्रे छे होता है, तदा न्यारे तब, पुरुषाकृति-भूयिष्ठम् पुत्रपुत्रे धृष्टी भगती आकृतिवाणा पुरुषसे बहुत मिलने जुलने आकारवाले, अपुरुषम् पुत्रपुत्र नहि ऐवी पुरुषत्वरहित, वृणपुत्रिकम् वृणपुत्रिक वृणपुत्रिक, नाम

३१. एवमेव पुरुषस्य यदा बीजे बीजभागः प्रदोषमापद्यते, तदा वन्ध्यं जनयति; यदा पुनरस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते—एवमेव पुरुषस्य बीजदोषे पितृजावयवविकृतिं विधातुं यदा हि अस्य बीजे बीजभागावयवः प्रदोषमापद्यते (ध.)
,, वृणपुत्रिकम्—वृणपुत्रिकम् (क. घ. त. द. ध.)

नामनी विकृतिने नामकी विकृतिको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, ताम् तेने उसको, पुरुषव्यापदम् पुरुष-व्यापत् पुरुषव्यापत्, आचक्षते छे कहते हैं ॥३१॥

31. Similarly if the male procreating part of the semen is vitiated then the man begets a sterile male; if again the male procreating part of the semen of a man is partially vitiated, then he begets a male called 'Putipraja'; if the male procreating part of the semen and those parts of the semen which give rise to the differentiation of the male characteristics are partially vitiated, then he begets a son-man having a number of male characteristics, and named 'Trinaputrika'. He is spoken of as a male deformity.

एतेन मातृजानां पितृजानां चावयवानां विकृतिव्याख्यानेन सात्म्यजानां रसजानां सत्त्वजानां चावयवानां विकृतिर्व्याख्याता भवति ॥ ३२ ॥

एतेन आत्मी इससे, मातृजानाम् मातृज, मातृज, पितृजानाम् अने पितृज और पितृज, अवयवानाम् अवयवोकी, विकृतिव्याख्यानेन विकृतिना व्याख्यानथी विकृतिके व्याख्यानसे, सात्म्यजानाम् सात्म्यज, रसजानाम् रसज, सत्त्वजानाम् च अने सत्त्वज और सत्त्वज, अवयवानाम् अवयवोकी, विकृतिः विकृतिनुं पण विकृतिका भी, व्याख्याता भवति व्याख्यान थछ जय छे व्याख्यान हो जाना है ॥ ३२ ॥

32. Thus the conditions we have shown, concerning the defects originating from either the father or the mother, are also to be applied in the case of defects originating from the other factors such as concord, nutrition as also the psychic factor.

आत्मनो निर्विकारत्वनिर्देशः —

निर्विकारः परस्त्वात्मा सर्वभूतानां निर्विशेषः; सत्त्वशरीरयोस्तु विशेषाद्विशेषोपलब्धिः ॥ ३३ ॥

परः आत्मा तु परमात्मा तो परमात्मा तो, निर्विकारः निर्विकार छे विकाररहित है, सर्वभूतानाम् अने सर्वप्राणीओमां और सब प्राणियोंमें, निर्विशेषः तुल्यपक्षे रहेछे छे तुल्य है, सत्त्वशरीरयोः तु परंतु मन अने शरीरनी परंतु मन और शरीरके, विशेषात् भिन्नताने अर्ध भेदसे, विशेषोपलब्धिः ते भिन्न होय तेम प्रतीत थाय छे उसमें भिन्नता प्रतीत होती है ॥ ३३ ॥

33. The supreme spirit is ever defectless and is the same in all living beings; but on account of the difference in mind and body, it appears to be different.

शरीरा मानसाश्च दोषाः—

तत्र त्रयः शरीरदोषा वातपित्तश्लेष्माणः, ते शरीरं दूषयन्ति; द्वौ पुनः सत्त्वदोषौ रजस्तमश्च, तौ सत्त्वं दूषयतः। ताभ्यां च सत्त्वशरीराभ्यां दुष्टाभ्यां विकृतिरुपजायते, नोपजायते चाप्रदुष्टाभ्याम् ॥ ३४ ॥

तत्र तेमां इनमें, वात-पित्त-श्लेष्माणः वात, पित्त अने श्लेष्म वात, पित्त और कफ, त्रयः ओ त्रयु ये तीन, शरीरदोषाः शरीरना दोषो छे शरीरके दोष हैं, ते तेओ वे, शरीरम् शरीरने शरीरको, दूषयन्ति दूषित करे छे दूषित करते हैं, रजः रजोगुणु रज, तमः च अने तमोगुणु और तम, द्वौ पुनः ओ ओ ये दो, सत्त्वदोषौ मनना दोषो छे मनके दोष हैं, तौ ते वे, सत्त्वम् मनने मनको, दूषयतः दूषित करे छे दूषित करते हैं, ताभ्याम् ते इन, दुष्टाभ्याम् दूषित थयेछां दूषित, सत्त्वशरीराभ्याम् च मन अने शरीरथी मन और शरीरसे, विकृतिः विकृति विकार, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, अप्रदुष्टाभ्याम् च अने मन

३४. त्रयः—त्रयस्तु (ध.)

,, शरीरदोषाः—शरीरदोषाः (च.)

तथा शरीर दूषित न था होता तो और मन तथा शरीर दूषित न हो तो, न उपजायते विकृति भती नथी विकार उत्पन्न नहीं होता ॥ ३४ ॥

34. Now there are three vitiating elements in the body namely, vata, pitta and kapha; these vitiate the body. As regards the mind there are two vitiating elements namely passion and ignorance. Disease takes its rise as the result of the vitiation of the two—the body and the mind; it cannot manifest if they remain unvitiating.

शरीरभेदाः —

तत्र शरीरं योनिविशेषाच्चतुर्विधमुक्तमग्रे ॥ ३५ ॥

तत्र त्वां वहां, शरीरम् शरीर शरीर, योनिविशेषात् योनिना भेदथी योनिके भेदसे, चतुर्विधम् चार प्रकारका है, अग्रे अम पहला ऐसा पहले, उक्तम् उक्तुं छे कहा है ॥ ३५ ॥

35. Of these two, the body is of four kinds on account of the manner of propagation as shown previously.

सत्त्वभेदाः —

त्रिविधं खलु सत्त्वं-शुद्धं, राजसं, तामस-मिति। तत्र शुद्धमदोषमाख्यातं कल्याणांशत्वात्, राजसं सदोषमाख्यातं रोषांशत्वात्, तामसमपि सदोषमाख्यातं मोहांशत्वात् ।

सत्त्वम् खलु मन मन, त्रिविधम् त्रय प्रकारका है, शुद्धम् शुद्ध शुद्ध, राजसम् राजस राजस, तामसम् इति अने तामस और तामस, तत्र तेभां उनमें, शुद्धम् शुद्ध मनने शुद्ध मनको, कल्याणांशत्वात् कल्याणभागवाणुं होवाने लीधे कल्याण भागवाला होनेसे, सदोषम् दोषरहित दोषरहित, आख्यातम् उद्देश छे कहा है, राजसम् राजस मनने राजस मनको, रोषांशत्वात् रोषभागवाणुं होवाने लीधे रोषभागवाला होनेसे, सदोषम् दोषयुक्त दोषयुक्त, आख्यातम् उद्देश छे कहा है, तामसम् अपि तथा तामस मनने

तथा तामस मनको, मोहांशत्वात् मोहभागवाणुं होवाने लीधे मोह भागवाला होनेसे, सदोषम् दोषयुक्त दोषयुक्त, आख्यातम् उद्देश छे कहा है।

36-(1). The mind is of three kinds —pure, passionate and ignorant. The pure mind is considered to be without any taint as it represents the beneficent aspect of the intelligence; the passionate mind is tainted as it represents the violent aspect; the ignorant mind is also tainted on account of its representing the deluded aspect.

तेषां तु त्रयाणामपि सत्त्वानामेकैकस्य भेदाग्रमपरिसङ्ख्येयं तरतमयोगाच्छरीरयोनिविशेषेभ्यश्चान्योन्यानुविधानत्वाच्च। शरीरं ह्यपि सत्त्वमनुविधीयते, सत्त्वं च शरीरम्। तस्मात् कतिचित्सत्त्वभेदाननूकामिनिर्देशेन निदर्शनार्थमनुव्याख्यास्यामः ॥ ३६ ॥

तरतमयोगात् तर अने तमना योगथी तरतमके योगसे, शरीरयोनि- शरीर अने योनिओना शरीर और योनिके, विशेषेभ्यः च भेदथी भेदसे, अन्योन्य-अने शरीर तथा सत्त्वम् परस्परनी साथे और शरीर एवं सत्त्वके परस्पर साथ, अनुविधानत्वात् च अनुविधान होवाथी अनुरूपता होनेसे, तेषाम् ते इन, त्रयाणाम् अपि त्रयेय तीनों, सत्त्वानाम् मनमांना सत्त्वोंमेंसे, एकैकस्य प्रत्येकना प्रत्येकके, भेदाग्रम् भेदना प्रकार भेदके प्रकार, अपरिसंख्येयम् असंख्य थाय छे असंख्य होते हैं, हि कारणुके क्योंकि, शरीरम् अपि शरीर शरीर, सत्त्वम् मनने मनके, सत्त्वम् च अने मन एवं मन, शरीरम् शरीरने शरीरके, अनुविधीयते अनुविधीय थाय छे अनुरूप होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, निदर्शनार्थम् उद्देश्य भाटे उदाहरणके तौर पर, कतिचित् उद्देश्य कतिपय, सत्त्वभेदान् मनना भेदानुं मनके भेदोंका, अनूक-सादृश्यने सादृश्यका, अभिनिर्देशेन निर्देश कर, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ ३६ ॥

36. Each of these three types of mind reveals an infinite number of variations on account of the differentiating factors of degree, origin and body, and the mutual concomitance of body and mind. Thus a particular type of body goes with a particular type of mind; and conversely a particular type of mind with a particular type of body. In order to illustrate this, we shall now enumerate, by way of examples, several different intellectual types.

ब्राह्मसत्त्वस्य लक्षणम्—

तद्यथा—शुचिं सत्याभिसन्धं जितात्मानं संविभागिनं ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनसंपन्नं स्मृतिमन्तं कामक्रोधलोभमानमोहेर्ष्याहर्षामर्षपितं समं सर्वभूतेषु ब्राह्मं विद्यात् ॥ (१) ॥

तत् यथा नेमके जैसे कि, शुचिम् पवित्र पवित्र, सत्याभिसन्धम् सत्य प्रतिज्ञावाला सत्य प्रतिज्ञावाले, जितात्मानम् जितेन्द्रिय जितेन्द्रिय, संविभागिनम् संपत्ति वगेरेने उचित विभाग करनेवाले, ज्ञानविज्ञान-ज्ञान-विज्ञान ज्ञान-विज्ञान, वचन-प्रतिवचन-वचन અને प्रतिवचननी वचन और प्रतिवचनकी, संपन्नम् संपत्तिवाला संपत्तिसे युक्त, स्मृतिमन्तम् स्मृतिमान स्मृतिमान, काम-क्रोध-लोभ-क्रोध काम-क्रोध, लोभ-मान-लोभ-मान लोभ-मान, मोह-ईर्ष्या-मोह-ईर्ष्या मोह-ईर्ष्या, हर्ष-अमर्ष-हर्ष અને अमर्षथी हर्ष और अमर्षसे, अपेतम् रहित रहित, सर्वभूतेषु तथा सर्व प्राणी पर और सब प्राणियोंमें, समम् समदृष्टिवाला पुरुषने समदृष्टिवाले पुरुषको, ब्राह्मम् ब्राह्मसत्त्व (ब्राह्म सत्त्ववाला) ब्राह्मसत्त्व (ब्राह्मसत्त्ववाला), विद्यात् अध्ययन जानना चाहिए ॥ (१) ॥

37-(1). One who is pure, devoted to truth, self-controlled, of right discrimination, endowed with knowledge,

understanding and power of exposition and reply, possessed of memory, free from desire, anger, greed, conceit, infatuation, envy, dejection and intolerance and equally well disposed to all creatures is to be known as being of the Brahmic type.

आर्षसत्त्वस्य लक्षणम्—

इज्याभ्ययनव्रतहोमब्रह्मचर्यपरमतिथिव्रतमुपशान्तमदमानरागद्वेषमोहलोभरोषं प्रतिभावचनविज्ञानोपधारणशक्तिसंपन्नमर्षं विद्यात् ॥ (२) ॥

इज्या- यज्ञ यज्ञ, अभ्ययन-अभ्ययन स्वाध्याय, व्रत- व्रत व्रत, होम- होम होम, ब्रह्मचर्यपरम् અને प्रब्रह्मचर्यमां तत्पर और ब्रह्मचर्यपरायण, अतिथिव्रतम् अतिथिपूजक अतिथिपूजक, उपशान्तमद- शांत मद शांत मद, मान- मान मान, राग- राग राग, द्वेष- द्वेष द्वेष, मोह- मोह मोह, लोभ- लोभ लोभ, रोषम् तथा रोषवाला तथा रोषवाले, प्रतिभा-वचन- तेमज प्रतिभा-युक्त वचन एवं प्रतिभायुक्त वचन, विज्ञान-विज्ञान विज्ञान, उपधारणशक्ति- અને धारणाशक्तिथी और धारणाशक्तिसे, संपन्नम् संपन्न पुरुषने संपन्न पुरुषको, आर्षम् आर्षसत्त्व आर्षसत्त्व, विद्यात् अध्ययन जानना चाहिए, (२) ॥

37-(2). One who is devoted to sacrifice, study, vows, burnt-offerings, celibacy, is hospitable, devoid of pride, conceit, attachment, hate, infatuation, greed and anger, endowed with genius, eloquence, understanding, and retentive power is to be known as being of the Rishi type.

ऐन्द्रसत्त्वस्य लक्षणम्—

ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं यज्वानं शूरमोजस्विनं

३७.(२) अतिथिव्रतम्—अतिथिपूजकम् (च.)

,, प्रतिभावचनं—प्रतिवचनं (ख.)

३७.(३) ऐश्वर्यवन्तमादेयवाक्यं—ऐश्वर्यवन्तमौपधिकं (प.)

तेजसोपेतमक्लिष्टकर्माणं दीर्घदर्शिनं धर्मार्थकामा-
भिरतमैन्द्रं विद्यात् ॥ (३) ॥

ऐश्वर्यवन्तम् ऐश्वर्ययुक्त ऐश्वर्यशाली, आदेयवाक्यम्
अहं कर्त्ता शैल्य वचनवाणी मानने योग्य वचनवाले,
यज्वानम् यज्ञ कर्त्ता यज्ञशील, शूरम् शूर शूर, भोज-
स्विनम् भोजस्वी भोजस्वी, तेजसा-उपेतम् तेजस्वी
तेजयुक्त, मक्लिष्टकर्माणम् निन्दित कर्म नहि कर्त्ता
निन्दित कर्म न करनेवाले, दीर्घदर्शिनम् दीर्घदर्शी दूरदर्शी,
धर्मार्थकाम-भिरतम् तथा धर्म-अर्थ अने काममा
प्रीतिवाणी पुरुषने एवं धर्म- अर्थ और काममें परायण
पुरुषको, ऐन्द्रम् ऐन्द्रसत्त्व ऐन्द्रसत्त्व, विद्यात् अलुवे
जानना चाहिए ॥ (३) ॥

37-(3). One who is endowed with
lordship, is of authoritative speech,
given to the performance of sacrifices,
brave, energetic, endowed with splen-
dour, given to blameless actions, po-
ssessed of foresight and devoted to
the pursuits of virtue, wealth and
sense-pleasures, is to be known as
belonging to the Indra type.

याम्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

लेखास्थवृत्तं प्राप्तकारिणमसंप्रहार्यमुत्थानवन्तं
स्मृतिमन्तमैश्वर्यलम्बिनं व्यपगतरागेर्ष्याद्वेषमोहं
याम्यं विद्यात् ॥ (४) ॥

लेखास्थवृत्तम्- कर्त्तव्याकर्त्तव्यनी भयोद्यमा रहेखा
आयस्त्रुवाणी कर्त्तव्याकर्त्तव्यकी मर्यादामें स्थित आचार-
वाले, प्राप्तकारिणम् युक्त कर्म कर्त्ता प्राप्तकारी,
असंप्रहार्यम् जेना पर आक्रमण न भई शके जेना
जिस पर प्रहार न हो सके ऐसा, उत्थानवन्तम् उद्योगी
उद्यमी, स्मृतिमन्तम् स्मृतिमान स्मृतिमान, ऐश्वर्यलम्बिनम्

ऐश्वर्य प्राप्त कर्त्ता ऐश्वर्यशाली, व्यपगतराग- अने
राग राग, ईर्ष्या- द्वेषा ईर्ष्या, द्वेष- द्वेष द्वेष, मोह
तथा मोहद्विषय पुरुषने तथा मोहद्विषय पुरुषको,
याम्यम् याम्यसत्त्व याम्यसत्त्व, विद्यात् अलुवे
जाने ॥ (४) ॥

37-(4). One whose conduct is go-
verned by considerations of propriety,
who does the right thing, is unassai-
lable, who is constantly up and about,
who is endowed with good memory,
who sets store by authority and power,
and who is free from the passions of
attachment, envy, hate and infatuation
is to be known as belonging to the
Yama type.

वारुणसत्त्वस्य लक्षणम्—

शूरं धीरं शुचिमशुचिद्वेषिणं यज्वानमम्भोवि-
हाररतिमक्लिष्टकर्माणं स्थानकोपप्रसादं वारुणं
विद्यात् ॥ (५) ॥

शूरम् शूरवीर शूर, धीरम् धीर धीर, शुचिम्
पवित्र पवित्र, अशुचि-द्वेषिणम् अपवित्रने द्वेष कर्त्ता
अपवित्रतासे द्वेष करनेवाले, यज्वानम् यज्ञ कर्त्ता
यागशील, अम्भोविहाररतिम् जलविहारमा प्रीतिवाणी
जलक्रीडाप्रेमी, मक्लिष्टकर्माणम् निन्दित कर्म नहि कर्त्ता
निन्दित कर्म न करनेवाला, स्थानकोपप्रसादम् अने शैल्य
स्थाने कोप तथा प्रसाद करनेवाले पुरुषको, वारुणम् वारुण-
सत्त्व वारुणसत्त्व, विद्यात् अलुवे जाने ॥ (५) ॥

37-(5). One who is valiant, coura-
geous, clean, intolerant of uncleanli-
ness, devoted to the performance of
sacrifices, fond of aquatic sports and
given to pursuits which are not blame-
worthy, whose anger and favour
are well-placed, is to be known as
belonging to the Varuna type.

३७-४। लेखास्थवृत्तं-लेखस्थवृत्तं (प)

,, ऐश्वर्यलम्बिनम्-ऐश्वर्यालम्बिनम् (ध)

,, ऐश्वर्यलम्बिनं-ऐश्वर्यालम्बिनं (ध.)

,, व्यपगतरागेर्ष्याद्वेषं-व्यपगतरागद्वेषं (ख.)

कौबेरसत्त्वस्य लक्षणम्—

स्थानमानोपभोगपरिवारसंपन्नं धर्मार्थकाम-
नित्यं शुचिं सुखविहारं व्यक्तकोपप्रसादं कौबेरं
विद्यात् ॥ (६) ॥

स्थान- स्थान स्थान, मान- मान मान, उपभोग-
उपभोग उपभोग, परिवारसंपन्नम् तथा परिवारस्थी
संपन्न एवं परिवारसे युक्त, धर्मार्थकाम-नित्यम् धर्म,
अर्थ तथा कामनां तत्पर धर्म, अर्थ तथा कामने
परायण, शुचिम् पवित्र पवित्र, सुखविहारम् सुखपूर्वक
विहार करनेपर सुखविहारी, व्यक्त-कोप-प्रसादम् अने २५४
कोप तथा प्रसन्नतावाला पुरुषने और जिसके कोप
एवं प्रसन्नता प्रकट है ऐसे पुरुषको, कौबेरम् कौबेरसत्त्व
कौबेरसत्त्व, विद्यात् आधुवे जाने ॥ (६) ॥

37-(6). One who commands status,
honour, luxuries and attendants, who is
devoted to the constant pursuit of
virtue, wealth and pleasure, is clean, is
given to the pleasures of recreation,
whose modes of anger and favour are
patent, is to be known as belonging
to the Kubera type.

गान्धर्वसत्त्वस्य लक्षणम्—

प्रियनृत्यगीतवादित्रोल्लापकश्लोकाख्यायिकेति-
हासपुराणेषु कुशलं गन्धमाल्यानुलेपनवसनस्त्री-
विहारकामनित्यमनसूयकं गान्धर्वं विद्यात् ॥ (७) ॥

प्रिय-नृत्य प्रिय वागे अर्थात् नृत्य प्रिय नृत्य, गीत-
गीत गीत, वादित्र- वादित्र वाद्य, उल्लापक- स्तोत्र स्तोत्र,
श्लोक- श्लोक श्लोक, आख्यायिका- आख्यायिका कहानियां,
इतिहास- इतिहास इतिहास, पुराणेषु तथा पुराणोक्तं
एवं पुराणमें, कुशलम् कुशल कुशल, गन्ध- गन्ध गन्ध,

३७-(६). परिवारसंपन्नं—परिवारापसंपन्नं (ज.)

व्यक्तकोपप्रसादं—व्यक्तकोपप्रसादं (घ.)

३७-(७). वादित्रोल्लापकश्लोका—वादित्रोल्लापकं श्लोका (घ.)

विहारकामनित्यम्—विहारनित्यम् (घ.)

माल्य- माला माल्य, अनुलेपन- अनुलेपन अनुलेपन,
वसन- वस्त्रधारण वस्त्रधारण, स्त्रीविहार- तथा स्त्रीविहार-
स्त्री तथा स्त्रीविहारकी, कामनित्यम् कामनामां तत्पर
कामनामें तत्पर, अनसूयकम् अने असूयारहित पुरुषने
और असूयारहित पुरुषको, गान्धर्वम् गान्धर्वसत्त्व गान्धर्व-
सत्त्व, विद्यात् आधुवे जाने ॥ (७) ॥

37-(7). One who is fond of dancing,
song, music, praise, and is well-versed
in poetry, anecdotes, history and
legends, is constantly addicted to the
pleasures of fragrant unguents, gar-
lands, ointments, fine raiment, women
and recreation and is free from envy,
is to be known as belonging to the
Gandharva type.

शुद्धसत्त्वानां मध्ये ब्राह्मस्यात्यन्तशुद्धत्वम्—

इत्येवं शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधं मेदांशं विद्यात्
कल्याणांशत्वात्; तत्संयोगाच्च ब्राह्ममत्यन्तशुद्धं
व्यवस्येत् ॥ ३७ ॥

इति एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, कल्याणांशत्वात्
कल्याण भागकी युक्त होवाने कीड़े कल्याण भागसे
शुद्ध होनेके कारण, शुद्धस्य शुद्ध शुद्ध, सत्त्वस्य भनना
सत्त्वके, सप्तविधम् सात प्रकारना सात प्रकारके, मेदां-
शम् भेद भेद, विद्यात् आधुवे जाने, तत्-संयोगात् ते
कल्याण भागना सम्बन्धयोगकी उस कल्याणभागके सम्ब-
न्धयोगसे, तु वणी तो, ब्राह्मम् ब्राह्मसत्त्वने ब्राह्मसत्त्वको,
अत्यन्तशुद्धम् अत्यन्त शुद्ध अत्यन्त शुद्ध, व्यवस्येत्
आधुवुं समझना चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Thus the Sattvic type is of
seven varieties; they are all of the
beneficent kind. The first variety—the
Brahmic, is to be considered the purest
for the beneficent aspect of the mind
is perfectly represented in it.

३७. तत्संयोगाच्च—संयोगाच्च (घ.)

આસુરસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્—

શૂરં ચણ્ડમસૂયકમૈશ્વર્યવન્તમૌપધિકં રૌદ્રમન-
નુક્રોશમાત્મપૂજકમાસુરં વિદ્યાત્ ॥ (૧) ॥

શૂરમ્ શૂરવીર શૂર, ચણ્ડમ્ તીવ્ર ક્રોધવાળા તીવ્ર
ક્રોધવાળા, અસૂયકમ્ ક્રોધ બેનાર દોષદર્શી, એશ્વર્યવન્તમ્
એશ્વર્યયુક્ત એશ્વર્યવાન, ઔપધિકમ્ ઇન્દ્રપ્રહારી
કપટચારી, રૌદ્રમ્ રૌદ્ર નિત્યક્રોધી, અનનુક્રોશમ્ નિર્દય
નિર્દય, આત્મપૂજકમ્ અને આત્મસ્ત્રાધી પુરુષને
આત્મસ્ત્રાધી પુરુષકો, આસુરમ્ આસુરસત્ત્વ આસુરસત્ત્વ,
વિદ્યાત્ બહુવેળા જાને ॥ (૧) ॥

38-(1). One who is valiant, despo-
tic, of an envious disposition, possessed
of authority, given to poses, terrifying,
pitiless, and fond of self-adulation is
to be known as representing the Asura
type.

રાક્ષસસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્—

અમરિષિમનુબન્ધકોપં છિદ્રપ્રહારિણં ક્રૂરમાહા-
રાતિમાત્રરુચિમામિષપ્રિયતમં સ્વપ્નાયાસબહુલમીર્ણ્યુ
રાક્ષસં વિદ્યાત્ ॥ (૨) ॥

અમરિષિમ્ અસહિષ્ણુ અસહિષ્ણુ, અનુબન્ધકોપમ્
દીર્ઘક્રોધી સદાક્રોધી, છિદ્રપ્રહારિણમ્ છિદ્રપ્રહારી છિદ્ર-
પ્રહારી, ક્રૂરમ્ ક્રૂર ક્રૂર, આહાર-આહારમાં મોજનમેં,
અતિમાત્રરુચિમ્ અતિ રુચિવાળા અધિક રુચિવાળે,
આમિષપ્રિયતમમ્ માંસ જેને સૌથી પ્રિય છે એવા
માંસકા અતિ પ્રેમી, સ્વપ્ન-આયાસબહુલમ્ બહુ નિદ્રા અને
પરિશ્રમ કરનાર અતિ નિદ્રા ઓર અતિ પ્રયત્નશીલ,
ઈર્ણ્યમ્ તથા ઈર્ણ્યોખોર પુરુષને તથા ઈર્ણ્યાહુ પુરુષકો,
રાક્ષસમ્ રાક્ષસસત્ત્વ રાક્ષસસત્ત્વ, વિદ્યાત્ બહુવેળા
જાને ॥ (૨) ॥

38-(2). One who is intolerant, of
implacable hate, bides his time and
then strikes, is cruel, gluttonous, inor-
dinately fond of flesh-foods, of an

૩૮-(૧). ઔપધિકમ્-ઔદરિકમ્ (ધ. દ.)

excessively somnolent and indolent dis-
position and envious, should be known
as representing the Rakshasa type.

પૈશાચસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્—

મહાશનં સ્ત્રેણં સ્ત્રીરહસ્કામમશુચિં શુચિદ્વેષિણં
મીરં મીષયિતારં વિકૃતવિહારાહારશીલં પૈશાચં
વિદ્યાત્ ॥ (૩) ॥

મહાશનમ્ બહુ ખાનાર વહુમોજી, સ્ત્રેણમ્ સ્ત્રી-
વશ સ્ત્રીકે વશવર્તી, સ્ત્રીરહસ્કામમ્ સ્ત્રી સાથે શ્રીકાન્તમાં
રહેવાની ઇચ્છાવાળા સ્ત્રીકે સાથે એકાન્ત ચાહેનેવાળા,
અશુચિમ્ અપવિત્ર અપવિત્ર, શુચિદ્વેષિણમ્ પવિત્રદ્વેષી
પવિત્રદ્વેષી, મીરમ્ બીરુ ડરનેવાળા, મીષયિતારમ્
ખીવડાવનાર ડરાનેવાળા, વિકૃત- અને વિકૃત વિકૃત,
વિહારાહારશીલમ્ વિદારઆહારના અભ્યાસી પુરુષને
વિહારઆહારમેલીકો, પૈશાચમ્ પૈશાચસત્ત્વ પૈશાચસત્ત્વ,
વિદ્યાત્ બહુવેળા જાને ॥ (૩) ॥

38-(3). One who is a great eater,
uxorious, fond of keeping company
of women in secret, unclean, a hater
of cleanliness, a coward, a bully, given
to abnormal recreations and diet is
to be known as the Pishacha type.

સાંપસત્ત્વસ્ય લક્ષણમ્—

ક્રુદ્ધશૂરમક્રુદ્ધમીરં તીક્ષ્ણમાયાસબહુલં સંવ્રસ્ત-
ગોચરમાહારવિહારપરં સાંપં વિદ્યાત્ ॥ (૪) ॥

ક્રુદ્ધ-ગુસ્સે થાય ત્યારે ક્રુદ્ધાવસ્થામેં, શૂરમ્ શૂરવીર
શૂરવીર, અક્રુદ્ધમીરમ્ ગુસ્સે ન થાય ત્યારે ડરપોક અક્રુદ્ધ
અવસ્થામેં ડરપોક, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તેજ મિજાજવાળા,
આયાસબહુલમ્ બહુ પરિશ્રમ કરનાર પરિશ્રમપ્રિય, સંવ્ર-
સ્તગોચરમ્ ખીતાં ખીતાં વિષય સેવન કરનાર ઘરતે હુપ

૩૮-(૩). મહાશનં-મહાલસં (ક. ધ. ચ. ક્ષ. ઢ. ત. દ. ધ.)

,, અશુચિં શુચિદ્વેષિણં-અશુચિં શુચિદ્વેષિણમ્ (ચ.)

,, વિકૃતવિહારાહારશીલં-વિહારશીલં (ચ.)

૩૮-(૪). અક્રુદ્ધ-અક્રૂરં (ત.)

,, સંવ્રસ્તગોચરમ્-મન્વ્રસુગોચરમ્ (ચ. ઢ. દ. ધ.)

विषयसेवी, आहारविहारपरम् अने आहारविहारमा भञ्ज
रहेनार पुरुषने और आहारविहारमें आसक्त पुरुषको, सार्वम्
सापेक्षत्वं सार्वसत्त्वं, विद्यात् अष्टुवे जाने ॥ (४) ॥

38-(4). One who is brave when
excited, touchy, of an indolent dispo-
sition, who arouses fear in the beholder
and is devoted to food and the pleasures
of recreation is to be known as repre-
senting the Sarpa (serpent) type.

प्रेतसत्त्वस्य लक्षणम्—

आहारकाममतिदुःखशीलाचारोपचारमसूयक-
मसंविभागिनमतिलोलुपमकर्मशीलं प्रैतं विद्यात् (५)

आहारकामम् आहारनी कामनावाणा आहारकामी,
अतिदुःखशील-आचार-उपचारम् अतिदुःखदायक छे शील
आचार अने उपचार जेनां जेनां जिसके शील आचार
तथा उपचार अति दुःखद हों ऐसे, असूयकम् असूयक दोष-
दर्शी, असंविभागिनम् समान विभाग न करना समान
विभाग न करनेवाला, अतिलोलुपम् अतिशय दोलुपता-
वाणा अतिलोलुप, अकर्मशीलम् अने अकर्मशील
पुरुषने आलसी पुरुषको, प्रैतम् प्रैतसत्त्वं प्रैतसत्त्व, विद्यात्
अष्टुवे जाने ॥ (५) ॥

38-(5) One who is fond of food,
whose character, conduct and pas-
times are of a very painful description,
who is envious, who is without discri-
mination, who is very covetous and who
is disinclined to work should be known
as representing the Preta (ghost) type.

शाकुनसत्त्वस्य लक्षणम्—

अनुषक्तकाममजस्रमाहारविहारपरमनवस्थि-
तममर्षणमसंचयं शाकुनं विद्यात् ॥ (६) ॥

अनुषक्तकामम् सततकामी निरन्तर कामनायुक्त,
अजस्रम् निरन्तर निरन्तर, आहारविहारपरम् आहार-

विहारमा भञ्ज आहारविहारपरायण, अनवस्थितम् अस्थिर
मतिवाणा अस्थिर मतिवाजे, अमर्षणम् असहिष्णु अस-
हिष्णु, असंचयम् अने संचय न करना पुरुषने और
असंप्रही पुरुषको, शाकुनम् शाकुनसत्त्वं शाकुनसत्त्व,
विद्यात् अष्टुवे जाने ॥ (६) ॥

38-(6). One who is of strong attach-
ments, who is constantly devoted to
the delights of eating and recreation,
is fickle, intolerant, and unacquisitive
is to be known as representing the
Sakuna (bird) type.

एषां षड्विधानां राजसत्त्वम्—

इत्येवं खलु राजसस्य सत्त्वस्य षड्विधं मेदांशं
विद्यात्, रोषांशत्वात् ॥ ३८ ॥

इति एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, रोषांशत्वात्
रोषभागथी युक्त होवाने लीधे रोषभागासे युक्त होनेके
कारण, राजसस्य राजस राजस, सत्त्वस्य खलु मनना
सत्त्वके, षड्विधम् छ प्रकाशना छः प्रकारके, मेदांशम्
वेद मेद, विद्यात् अष्टुवे जाने ॥ ३८ ॥

38. Thus the Rajasa type is to be
known as comprising six varieties;
they are all tinged with passion.

पाशवसत्त्वस्य लक्षणम्—

निराकरिष्णुममेधसं जुगुप्सिताचाराहारं
मैथुनपरं स्वप्नशीलं पाशवं विद्यात् ॥ (१) ॥

निराकरिष्णुम् अनादर करना अनादर करनेवाले,
अमेधसम् मेधारहित मेधारहित, जुगुप्सित-निन्दित
निन्दित, आचाराहारम् आचार तथा आहारवाले,
मैथुनपरम् मैथुनपरायण मैथुन-
परायण, स्वप्नशीलम् अने निद्राशील पुरुषने और

३८ इत्येवं खलु....षड्विधं मेदांशं-इत्येवं...षड्विधं मेदं विद्यात्
(६.)

३९-(१). निराकरिष्णुम्-निरलङ्घ्यरिष्णुम् (ध.)

,, अमेधसं-अधमवेशं (व. क. द.)

३८-(५). अकर्मशीलं-कर्मशीलं (द.)

३८-(६). अमर्षणमसंचयं-अमर्षणमसंचयं (व.)

निद्रापरायण पुरुषको, पाशवम् पाशवसत्त्वं पाशवसत्त्वं, विद्यात् अक्षुर्वे। जाने ॥ (१) ॥

39-(1). One who is of a forbidding disposition, unintellectual, disgusting in his behaviour and dietetic habits, abandoned to sex pleasures, and given to somnolent habits is to be known as belonging to the animal type.

मात्स्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

भीरुमबुधमाहारलुब्धमनवस्थितमनुषक्तकाम-
क्रोधं सरणशीलं तोयकामं मात्स्यं विद्यात् ॥ (२) ॥

भीरुम् भीरु डरपोक, अबुधम् अबुध अज्ञान, आहारलुब्धम् आहारलोभी आहारलोभी, अनवस्थितम् अस्थिर मतिवाणी अस्थिर मतिवाले, अनुषक्त-
सतत निरंतर, कामक्रोधम् काम तथा क्रोधवाणी काम
तथा क्रोधसे युक्त, सरणशीलम् गमनशील गमनशील,
तोयकामम् अने जलनी कामनावाणी पुरुषने और
जलप्रिय पुरुषको, मात्स्यम् मात्स्यसत्त्वं मात्स्यसत्त्वं,
विद्यात् अक्षुर्वे। जाने ॥ (२) ॥

39-(2). One who is pusilanimous, unintelligent, greedy for food, unstable, of persistent likes and dislikes, of itinerant habits and fond of water is to be known as belonging to the fish type.

वानस्पत्यसत्त्वस्य लक्षणम्—

अलसं केवलमभिनिविष्टमाहारे सर्वबुद्ध्यङ्ग-
हीनं वानस्पत्यं विद्यात् ॥ (३) ॥

अलसम् आलस्य आलसी, केवलम् केवल केवल,
आहारे आहारमा आहारमें, अभिनिविष्टम् आसक्त
आसक्त, सर्वबुद्ध्यङ्गहीनम् अने सर्व ज्ञानरहित पुरुषने
और सब प्रकारकी बुद्धिसे रहित पुरुषको, वानस्पत्यम् वान-
स्पत्य सत्त्वं वानस्पत्यसत्त्वं, विद्यात् अक्षुर्वे। जाने ॥ (३) ॥

३९-(३). सर्वबुद्ध्यङ्गहीनम्—सर्वबुद्ध्या हीनम् (क. व.)

39-(3). One who is lazy, exclusively devoted to the business of eating and devoid of mental faculties is to be known as belonging to the vegetable type.

एषां त्रिविधानां तामसत्वम्—

इत्येवं तामसस्य सत्त्वस्य त्रिविधं मेदांशं
विद्यान्मोहांशत्वात् ॥ ३९ ॥

इति एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, मोहांशत्वात्
मोहभागथी युक्त होवाने वीधे मोहभागसे युक्त होनेके
कारण, तामसस्य तामस तामस, सत्त्वस्य मनना मनके,
त्रिविधम् त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, मेदांशम् भेद
भेद, विद्यात् अक्षुर्वे। जाने ॥ ३९ ॥

39. Thus the Tamasa type should be known to comprise three varieties; they represent the inert aspect of the mind.

सत्त्वमेदोपसंहारः—

इत्यपरिसंख्येयमेदानां त्रयाणामपि सत्त्वानां
मेदैकदेशो व्याख्यातः; शुद्धस्य सत्त्वस्य सप्तविधो
ब्रह्मर्षिशक्रयमवरुणकुबेरगन्धर्वसत्त्वानुकारेण, रा-
जसस्य षड्विधो दैत्यपिशाचराक्षससर्पप्रेतशकु-
निसत्त्वानुकारेण, तामसस्य त्रिविधः पशुमत्स्यव-
नस्पतिसत्त्वानुकारेण, कथं च यथासत्त्वमुपचारः
स्यादिति ॥ ४० ॥

इति आम् इस प्रकार, कथम् च केवी रीते कैसे,
यथा- सत्त्वम् मन प्रमाणे मनके अनुसार, उपचारः
उपचार उपचार, स्यात् थाय हो, इति ओ हेतुथी इस
हेतुसे, अपरिसंख्येय- अगणित असंख्य, मेदानाम्
भेदवाणी भेदवाले, त्रयाणाम् अपि त्रयेय तीनों ही,
सत्त्वानाम् मनना सत्त्वोंके, मेदैकदेशः भेदना ओके
भागतु मेदोंके एक भागका, ब्रह्म- गेभके ब्रह्मा जैसेकि
ब्रह्मा, ऋषि- ऋषि ऋषि, शक्र- शक्र इन्द्र, यम- यम
यम, वरुण- वरुण वरुण, कुबेर- कुबेर कुबेर, गन्धर्व-

तथा गन्धर्वना तथा गन्धर्वके, सत्त्वानुकारेण भनने अनुसरी मनके अनुसार, शुद्धस्य शुद्ध शुद्ध, सत्त्वस्य भनना सत्त्वके, सप्तविधः सात प्रकारना भेदनुं सात प्रकारके भेदका, दैत्य- दैत्य दैत्य, पिशाच- पिशाच पिशाच, राक्षस- राक्षस राक्षस, सर्प- सर्प सर्प, प्रेत- प्रेत प्रेत, शकुनि- तथा शकुनिना तथा शकुनिके, सत्त्वानुकारेण भनने अनुसरी मनके अनुसार, राजसस्य राजस भनना राजस मनके, षड्विधः छ प्रकारना भेदनुं छः प्रकारके भेदका, पशु- अने पशु और पशु, मत्स्य- मत्स्य मत्स्य, वनस्पति- तथा वनस्पतिना तथा वनस्पतिके, सत्त्वानुकारेण भनने अनुसरी मनके अनुसार, तामसस्य तामस भनना तामस मनके, त्रिविधः त्रय प्रकारना भेदनुं तीन प्रकारके भेदका, व्याख्यातः व्याख्यान कथुं छे व्याख्यान किया है ॥ ४० ॥

40. In this manner we have described a few of the innumerable varieties to be met with in the three types of mind with a view to indicating the general nature of the treatment to be given in each type. Thus we have classified the Sattvic type under seven heads according as they correspond to the psychic types of Brahma, Rishi, Indra, Yama, Varuna, Kubera and Gandharva; the Rajasic type under six heads according as they correspond to the psychic types of Daitya, Pisacha, Rakshasa, Sarpa, Preta and Sakuni; and finally the Tamasic type under three heads according as they correspond to the psychic types of animal, fish and vegetable life.

केवलश्चायमुद्देशो यथोद्देशमभिनिर्दिष्टो भवति गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य विज्ञाने

४१. गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्तः; तस्य चार्थस्य—गर्भावक्रान्तिसंप्रयुक्त-

स्थार्थस्य (व. थ. व.)

सामर्थ्यं गर्भकराणां च भावानामनुसमाधिः, विघातश्च विघातकराणां भावानामिति ॥ ४१ ॥

गर्भावक्रान्ति- गर्भावक्रान्तिभा गर्भावक्रान्तिमें, संप्र- युक्तः उपयोगी उपयोगी, अयम् आ यह, केवलः आगे समग्र, उद्देशः च विषय विषय, यथोद्देशम् उद्देश कमानुसार उद्देशकमानुसार, अभिनिर्दिष्टः भतावेष्टा बतला दिया, भवति छ है, तस्य ते उस, अर्थस्य विषयनुं विषयके, विज्ञाने ज्ञान तथा ज्ञानके होनेका, सामर्थ्यम् आ प्रयोजन छे के यह प्रयोजन है कि, गर्भकराणाम् गर्भकर गर्भकर, भावानाम् च भावानुं भावोंका, अनु- समाधिः अनुष्ठान अनुष्ठान, विघातकराणाम् तथा विनाशक तथा विनाशक, भावानाम् भावानुं भावोंका, विघातः च इति परित्याग थर् शके परित्याग हो सके ॥ ४१ ॥

41. Thus the intention with which this topic of the formation of the fetus was begun, has been achieved in full and agreeably to the purpose set out. By understanding what has been laid down here, one is enabled to promote those influences which are conducive to the rise and growth of conception and to inhibit those which are inhibitive of conception and its subsequent development.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

निमित्तमात्मा प्रकृतिवृद्धिः कुक्षौ क्रमेण च ।

वृद्धिहेतुश्च गर्भस्य पञ्चार्थाः शुभसंज्ञिताः ॥ ४२ ॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहार- रना श्लोका छे के उपसंहारके श्लोक हैं कि, गर्भस्य गर्भानुं गर्भका, निमित्तम् निमित्त निमित्त, आत्मा गर्भरूप आत्मा, प्रकृतिः गर्भानी प्रकृति गर्भकी प्रकृति, कुक्षौ उदरभा कुक्षिमें, क्रमेण च क्रमशः क्रमसे, वृद्धिः गर्भानी वृद्धि गर्भका बढ़ना, वृद्धिहेतुः च

४२. पञ्चार्थाः—पञ्च स्युः (प.)

अने गर्भनी वृद्धिने हेतु और गर्भके बढ़नेका कारण, पञ्च अर्थाः ये पांच भाव ये पांच अर्थ, शुभसंज्ञिताः शुभ ढहेवाय छे शुभ कहे गये हैं ॥ ४२ ॥

Here are the recapitulatory verses—

42. The instrumental cause, the embryonic self, the material cause, the gradual development in the womb and the factors promoting the growth; these five in relation to the fetus are declared to be the auspicious topics in embryology.

अजन्मनि च यो हेतुर्विनाशे विकृतावपि ।

इमांस्त्रीनशुभान् भावानाहुर्गर्भविघातकान् ॥४३॥

अजन्मनि गर्भनी अनुत्पत्तिभा गर्भके अजन्ममें, विनाशे गर्भना विनाशभा गर्भके विनाशमें, विकृतौ अपि च अने गर्भनी विकृतिभा और गर्भकी विकृतिमें, यो हेतुः ने हेतु छे जो हेतु हैं, इमान् त्रीन् ये त्रयु इन तीन, गर्भविघातकान् गर्भनाशक गर्भनाशक, भावान् भावेने भावोंको, अशुभान् अशुभ अशुभ, आहुः ढहे छे कहते हैं ॥ ४३ ॥

43. The factors which tend to inhibit conception or to destroy it once it has taken place or to render it defective—these three factors inimical to the formation and growth of the fetus are said to be the inauspicious topics.

शुभाशुभसमाख्यातानष्टौ भावानिमान् मिषक् ।

सर्वथा वेद यः सर्वान् स राज्ञः कर्तुमर्हति ॥४४॥

यः मिषक् ने वैद्य जो वैद्य, शुभाशुभ- शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, समाख्यातान् ढहेवायेला कहे हुए, इमान् आ इन, सर्वान् अध्याय सब, अष्टौ भावान् आठ भावेने आठ भावोंको, सर्वथा सर्वथा सब प्रकारसे, वेद भण्णे छे जानता है, सः ते वह, राज्ञः

४३. अजन्मनि—यजन्मनि (ह.)

राजानी राजाकी, कर्तुम् चिकित्सा करनेके लिए, अर्हति योग्य छे योग्य है ॥ ४४ ॥

44. The physician who is fully conversant with all these eight topics divided into the auspicious and the unauspicious is entitled to wait on royalty.

अवाप्त्युपायान् गर्भस्य स एवं ज्ञातुमर्हति ।

ये च गर्भविघातोक्ता भावास्तांश्चाप्युदारधीः ॥४५॥

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, गर्भस्य गर्भनी गर्भकी, अवाप्ति- प्राप्तिना प्राप्तिके, उपायान् उपायेने उपायोंको, गर्भविघातोक्ताः तथा गर्भनाशकपक्षधायी ढहेला तथा गर्भविघातकारकस्यमें कहे हुए, ये च ने जो, भावाः भावेने भाव, तान् च अपि तेओने पण्डु उनको भी, ज्ञातुम् भण्णेला भाटे जाननेके लिए, सः उदारधीः ते उत्तम बुद्धिवाले वह उत्तम बुद्धिवाला, अर्हति योग्य छे योग्य है ॥ ४५ ॥

45. The physician of large understanding requires to know both these sets of factors, viz., those which are helpful in the formation and development of the fetus and those which are inhibitive of such formation and growth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-

स्थाने महतीगर्भावक्रान्तिशारीरं नाम

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रयेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शारीर-स्थान विषे शारीरस्थानमें, 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीरम्' 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर' 'महतीगर्भावक्रान्तिशारीर', नाम नामनेला नामका, चतुर्थः येथे चौथा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The major chapter on the formation of the fetus" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमोऽध्यायः अध्यायः पांचवाँ Chapter V

पुरुषविचयशारीरोपक्रमः—

अथातः पुरुषविचयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्ह्यं अथ आगे, 'पुरुषविचयम् शारीरम्' 'पुरुषविचयशारीर' नामना अध्यायानुं 'पुरुषविचयशारीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करेणुं व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह उहेलुं उं कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound "The analysis of man" in the section on the Human Embodiment."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

पुरुषस्य लोकसंमितत्वम्—

'पुरुषोऽयं लोकसंमितः' इत्युवाच भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः। यावन्तो हि लोके (मूर्तिमन्तो) भावविशेषास्तावन्तः पुरुषे, यावन्तः पुरुषे तावन्तो लोके;

अयम् पुरुषः आ पुरुष यह पुरुष, लोक- संमितः दोड (अगत) दुध उं लोकके सदृश है, इति अम

ऐसा. भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः पुनर्वसुः आत्रेय पुनर्वसुये आत्रेय पुनर्वसुने, उवाच उहेलुं कहा, हि उरलुके क्योकि, यावन्तः नेटला जितने, (मूर्तिमन्तः मूर्तिमान् मूर्तिमान्), भावविशेषाः भिन्न भिन्न भावो भावविशेष, लोके आ दोडमां उं इस लोकमें हैं, तावन्तः नेटला उतने, पुरुषे पुरुषमां उं पुरुषमें हैं, यावन्तः अने नेटला और जितने, पुरुषे पुरुषमां उं पुरुषमें हैं, तावन्तः नेटला उतने, लोके आ दोडमां उं इस लोकमें हैं;

3-(1). Man is the epitome of the universe (microcosm). There is in man as much diversity as in the world outside; and there is in the world as much diversity as in man.

इत्येवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच—
नैतावता वाक्येनोक्तं वाक्यार्थमवगाहामहे,
भगवता बुद्ध्या भूयस्तरमतोऽनुव्याख्यायमानं
शुश्रूषामह इति ॥ ३ ॥

इति आम इस प्रकार, एवंवादिनम् अं प्रभाषे भोएता ऐसा कहनेवाले, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयको, अभिवेशः अभिवेशे अभिवेशने, उवाच उहेलुं कहा, एतावता आटला इतने, वाक्येन वाक्यथी वचनसे, उक्तम् उहेला कहे गये, वाक्यार्थम् वाक्यार्थने वाक्यार्थको, न अवगाहामहे अमे समझ शकता नथी हम नहीं समझ सकतें, अतः अथी इस लिए, भगवता आपथी आपसे, बुद्ध्या सूक्ष्म बुद्धिवडे सूक्ष्म-बुद्धिसे, भूयस्तरम् वधारे विस्तारवडे अधिक विस्तारसे, अनुव्याख्यायमानम् तेनुं व्याख्यान भणुं इसके व्याख्यानको, शुश्रूषामहे सांभलवानी अमे धमला राभीये छीये सुनना चाहते हैं ॥ ३ ॥

3. To the worshipful Atreya propounding this doctrine, Agnivesa made the request. 'We fail to understand the full import of this cryptic utterance.'

३. भूयस्तरमतो—भूयस्तरमतो (द.)

„ भूयस्तरमतोऽनुं—भूयस्तरमतुं (व.)

Therefore we desire to hear a further clarification of this by your reverence.'

इकस्यार्थस्य विस्तरेण व्याख्यानम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः; तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान् सामान्यमभिप्रेत्योदाहरिष्यामः, तानेकमना निबोध सम्यगुपवर्ण्यमानानग्निवेश ! ।

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, तम् उवाच तेने उधुं उसे कहा, लोकावयव-विशेषाः क्षेत्राणां अवयवना भेद लोके अवयवके भेद, अपरिसंख्येयाः अगणित छे असंख्य हैं, पुरुष-अवयव-विशेषाः पुरुषणां अवयवना भेद पुरुषके अवयवके भेद, अपि पञ्चमी, अपरिसंख्येयाः अगणित छे असंख्य हैं, सामान्यम् समानताने तुल्यताकी, अभिप्रेत्य अनुवक्षीने दृष्टिसे, तेषाम् तेषां उनमेंसे, कतिचित् क्षेत्राङ्क कुछ, भावान् भावोंने भावोंको, यथास्थूलम् स्थूलता प्रमाणे स्थूलतासे, उदाहरिष्यामः उदाहरण तरीके आपीशु उदाहरणके तौर पर कहेंगे, सम्यक् सारी रीति अच्छी तरहसे, उपवर्ण्यमानान् वर्णवाता कहे जानेवाले, तान् तेने उन भावोंको, अभिप्रेत्य ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, एकमनाः एकचित्त अनी एकचित्त हो कर, निबोध सांभलो सुनो ।

4-(1). To him replied the worshipful Atreya, 'The different members composing the universe are too many to count and so are the different members composing man; of them, therefore we shall instance a few outstanding

examples with a view to showing their mutual unity. O, Agnivesa! follow attentively the examples which shall be cited with exactitude.

षड्धातवः समुदिताः 'पुरुष' इति शब्दं लभन्ते; तद्यथा—पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं ब्रह्म चाव्यक्तमिति, एत एव च षड्धातवः समुदिताः 'पुरुष' इति शब्दं लभन्ते ॥ ४ ॥

षड्धातवः ७ धातुओ छः धातुएं, समुदिताः भेगा यर्ध सम्मिलित हो कर, पुरुषः इति 'पुरुष' ओपुं 'पुरुष' ऐसी, शब्दम् नाम संज्ञाको, लभन्ते भेगावे छे प्राप्त करते हैं, तत् यथा जेभे जैसे, पृथिवी पृथिवी पृथिवी, आपः जल जल, तेजः तेज तेज, वायुः वायु वायु, आकाशम् आकाश आकाश, अव्यक्तम् ब्रह्म च इति अने अव्यक्तम् ब्रह्म और अव्यक्त ब्रह्म, एते एव आ ज ये ही, षड्धातवः च ७ धातुओ छः धातु, समुदिताः भेगा भेगा मिलकर, पुरुषः इति 'पुरुष' ओपुं 'पुरुष' ऐसी, शब्दम् नाम संज्ञाको, लभन्ते भेगावे छे प्राप्त करते हैं ॥ ४ ॥

4. The assemblage of the six elements that go to make man receive the appellation of man; these elements are the earth, water, light, air, ether and the immaterial self. These six elements considered together receive the name of 'man'.

तस्य पुरुषस्य पृथिवी मूर्तिः, आपः क्लेदः, तेजोऽभिसन्तापः, वायुः प्राणः, वियत् सुषिराणि, ब्रह्म अन्तरात्मा । यथा खलु ब्राह्मी विभूतिलोके तथा पुरुषेऽप्यान्तरात्मिकी विभूतिः, ब्रह्मणो विभूतिलोके प्रजापतिरन्तरात्मनो विभूतिः पुरुषे सत्त्वं, यस्त्विन्द्रो लोके स पुरुषेऽहङ्कारः, आदित्यस्त्वादानं, रुद्रो रोषः, सोमः प्रसादः, वसवः

४. अपरिसंख्येया लोकावयवविशेषाः, पुरुषावयवविशेषा अप्यपरिसंख्येयाः—अपरिसंख्येया लोकपुरुषावयवविशेषाः (ख.)

„ तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान्—यथा यथा प्रधानं च तेषां यथास्थूलं पुरुषावयवविशेषाः कतिचित् तेषाम् (द.)

„ तेषां यथास्थूलं कतिचिद्भावान्—यथा यथा प्रधानं यथास्थूलं कतिचित् (प.)

„ कतिचिद्भावान्—भावान् (क. घ. च.)

४. 'पुरुष'—'लोक' (क. घ. च. ड.)

५. वियत् सुषिराणि—विच्छिद्राणि (क. च. छ. झ. ङ. त. द.)

„ आदित्यस्त्वादानं—आदित्यास्त्वादानं (क. च.)

सुखम्, अश्विनौ कान्तिः, मरुदुत्साहः, विश्वेदेवाः सर्वेन्द्रियाणि सर्वेन्द्रियार्थाश्च, तमो मोहः, ज्योतिर्ज्ञानं, यथा लोकस्य सर्गादिस्तथा पुरुषस्य गर्भाधानं, यथा कृतयुगमेवं बाल्यं, यथा त्रेता तथा यौवनं, यथा द्वापरस्तथा स्थाविर्यं, यथा कलिरेवमातुर्यं, यथा युगान्तस्तथा मरणमिति । एवमेतेनानुमानेनानुक्तानामपि लोकपुरुषयोरवयवविशेषाणामभिवेश ! सामान्यं विद्यादिति ॥५॥

तस्य पुरुषस्य ते पुरुषन्ती उस पुरुषकी, मूर्तिः कठिना कठिना, पृथिवी पृथिवी छे पृथिवी है, क्लेदः क्लिन्नता क्लेद, आपः जल छे जल है, अभिसन्तापः शरीर-नी गरभी शारीरिक उष्णता, तेजः अग्नि छे अग्नि है, प्राणः प्राण प्राण, वायुः वायु छे वायु है, सुषिराणि छिद्रो छिद्र, वियत् आकाश छे आकाश है, अन्तरात्मा अने अन्तरात्मा और अन्तरात्मा, ब्रह्म ब्रह्म छे ब्रह्म है, यथा खलु जेवी रीते जरेजर जैसे ही, लोके दोडभा लोकमें, ब्राह्मी ब्रह्मन्नी ब्रह्मकी, विभूतिः विभूति छे विभूति है, तथा तेवी रीते वैसे ही, पुरुषे अपि पुरुषभा पक्ष पुरुषमें भी, आन्तरात्मिकी अन्तरात्मान्नी अन्तरात्माकी, विभूतिः विभूति छे विभूति है, लोके दोडभा लोकमें, प्रजापतिः दक्ष प्रजापति दक्ष प्रजापति, ब्रह्मणः ब्रह्मन्नी ब्रह्मकी, विभूतिः विभूति छे विभूति है, पुरुषे पुरुषभा पुरुषमें, सत्त्वम् मन मन, अन्तरात्मनः अन्तरात्मान्नी अन्तरात्माकी, विभूतिः विभूति छे विभूति है, यः तु जे और जो, लोके दोडभा लोकमें, इन्द्र इन्द्र छे इन्द्र है, सः पुरुषे ते पुरुषभा वह पुरुषमें, अहङ्कारः अहङ्कार छे अहङ्कार है, आदित्यः तु जे दोडभा सूर्य छे जो लोकमें सूर्य है, आदानम् ते पुरुषभा रसग्रहण शक्ति छे वह पुरुषमें रसग्रहण शक्ति है, रुद्रः जे दोडभा रुद्र छे जो लोकमें रुद्र है, रोषः ते पुरुषभा रोष छे वह पुरुषमें रोष है, सोमः जे दोडभा अन्द्र छे जो लोकमें चन्द्र है, प्रसादः ते पुरुषभा प्रसन्नता छे वह पुरुषमें प्रसन्नता है, वसवः जे दोडभा वसुधा छे जो लोकमें वसु हैं, सुखम् ते पुरुषभा सुख छे वह पुरुषमें सुख है, अश्विनौ जे दोडभा अश्विनीकुमारो छे जो लोकमें अश्विनीकुमारों

हैं, कान्तिः ते पुरुषभा कान्ति छे वह पुरुषमें कान्ति है, मरुदुत्साहः जे दोडभा मरुदुत्साह छे जो लोकमें मरुदुत्साह है, विश्वेदेवाः जे दोडभा विश्वदेव छे जो लोकमें विश्वदेव हैं, सर्वेन्द्रियाणि ते पुरुषभा सर्व इन्द्रियो वे पुरुषमें सब इन्द्रियाँ, सर्वेन्द्रियार्थाश्च तथा सर्व इन्द्रियोना विषयो छे और सब इन्द्रियोंके विषयों हैं, तमः जे दोडभा अंध-कार छे जो लोकमें अन्धकार है, मोहः ते पुरुषभा मोह छे वह पुरुषमें मोह है, ज्योतिः जे दोडभा प्रकाश छे जो लोकमें प्रकाश है, ज्ञानम् ते पुरुषभा ज्ञान छे वह पुरुषमें ज्ञान है, यथा जेम जैसे, लोकस्य दोडन्नी लोककी, सर्गादिः सृष्टिने प्रारंभ काल छे सृष्टिका प्रारंभ काल है, तथा तेम वैसे, पुरुषस्य पुरुषं पुरुषका, गर्भाधानम् गर्भाधान छे गर्भाधान है, यथा जेम जैसा, कृतयुगम् दोडभा सत्ययुग छे लोकमें सत्य युग है, एवम् तेम वैसे, बाल्यम् पुरुषभा बाल्यपक्ष छे पुरुषमें बाल्यावस्था है, यथा जेम जैसे, त्रेता दोडभा त्रेतायुग छे लोकमें त्रेतायुग है, तथा तेम वैसे, यौवनम् पुरुषभा यौवन छे पुरुषमें यौवन है, यथा जेम जैसे, द्वापरः दोडभा द्वापर-युग छे लोकमें द्वापरयुग है, तथा तेम वैसे, स्थाविर्यम् पुरुषभा वार्धक्य छे पुरुषमें बुढ़ापा है, यथा जेम जैसे, कलिः दोडभा कलियुग छे लोकमें कलियुग है, एवम् तेम वैसे, आतुर्यम् पुरुषभा आतुरावस्था छे पुरुषमें रुग्णावस्था है, यथा अने जेम और जैसे, युगान्तः दोडभा प्रलय छे लोकमें प्रलय है, तथा तेम वैसे, मरणम् इति पुरुषभा मरण छे पुरुषमें मरण है, एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, अभिवेश ! हे अभिवेश !, एतेन आ इस, अनुमानेन अनुमानभी अनुमानसे, अनुक्तानाम् न कला होय जेवा अनुक्त, अपि पक्ष भी, लोकपुरुषयोः दोड अने पुरुषना लोक और पुरुषके, अवयवविशेषाणाम् भिन्न भिन्न अवयवोंकी, सामान्यम् समानताने समानताको, विद्यात् इति ज्ञान लेना चाहिए ॥५॥

5. The earth is represented in man by hardness, water by moisture, fire by heat, air by the vital breath, the ether by the interstices and the self by the indwelling spirit. Similar to the office

५. स्थाविर्यं-स्थाविरम् (च.)

॥ एवमेतेनानुमानेन-एवमनुमानेन (ब)

of God in the world is the might of the individual soul in man. God's greatness in the universe is seen as creator; in the body the soul's greatness is seen as the mind. What Indra is in the universe the ego is in man; the Sun corresponds to the power of seizing, Rudra to anger, the Moon to beneficence, the Vasus to pleasures, the two Aswins to lustre, the Maruts (winds) to enthusiasm, the Vishvedeva (universal Gods) to the sense-organs and the sense objects, darkness to delusion, light to knowledge; just as there is the act of creation in the universe, so also in man there is fertilization or the act of impregnation. Corresponding to Kritayuga is the period of childhood; corresponding to Treta is youth; corresponding to Dwapara is old age, corresponding to Kali is infirmity and corresponding to the end of a word-cycle is death in man. In this manner by pursuing this analogy, O, Agnivesa! you are to understand the unity of all those different members in the world and in man which we have left unmentioned here.'

લોકપુરુષયોઃ સામાન્યોપદેશસ્ય પ્રયોજનમ્—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमग्निवेश उवाच—
एवमेतत् सर्वमनपवादं यथोक्तं भगवता लोक-
पुरुषयोः सामान्यम् । किञ्चस्य सामान्योपदेशस्य
प्रयोजनमिति ॥ ६ ॥

एवंवादिनम् એમ કહેતા એસા કહેનેવાલે, ભગવન્તમ્
ભગવાન ભગવાન, આત્રેયમ્ આત્રેયને આત્રેયકો, અગ્નિ-
વેશઃ અગ્નિવેશે અગ્નિવેશને, ઉવાચ કહ્યું કહા, લોક-
૧. કિન્વસ્વ-કિન્વસ્ય (ત.)

પુરુષયોઃ લોક અને પુરુષની લોક ઓર પુરુષકી,
સામાન્યમ્ સમાનતા સમાનતા, યથા જે પ્રમાણે જેઠે,
ભગવતા આપે આપને, ઉક્તમ્ કહી છે કહી છે, એવમ્
તે પ્રમાણે વૈસે હી. एतत् सर्वम् એ સધળી યદ સર્વ,
અનપવાદમ્ અપવાદરહિત છે અપવાદરહિત છે, અસ્ય
પણ આ પરન્તુ ઇમ્, સામાન્યોપદેશસ્ય સમાનતાના
ઉપદેશનું સમાનતાકે ઉપદેશકા, કિમ્ તુ શું ક્યા ?
પ્રયોજનમ્ હિતિ પ્રયોજન છે ? પ્રયોજન છે ? ॥ ૬ ॥

6. To the worshipful Atreya, propounding this argument, Agnivesa said, 'All this that your reverence has observed concerning the unity of man and the universe is unexceptionable. But the question remains—what actually is the utility of this doctrine of unity in Ayurveda?'

भगवानुवाच—शृण्वग्निवेश ! सर्वलोकमात्म-
न्यात्मानं च सर्वलोके समनुपश्यतः सत्या बुद्धिः
समुत्पद्यते । सर्वलोकं ह्यात्मनि पश्यतो भवत्पात्मैव
सुखदुःखयोः कर्ता नान्य इति । कर्मात्मकत्वाच्च
हेत्वादिभिर्युक्तः सर्वलोकोऽहमिति विदित्वा ज्ञानं
पूर्वमुत्थाप्यतेऽपवर्गयेति । तत्र संयोगापेक्षी
लोकशब्दः । पद्धातुसमुदायो हि सामान्यतः
सर्वलोकः ॥ ७ ॥

ભગવાન ભગવાન આત્રેયે ભગવાન આત્રેયને, ઉવાચ
કહ્યું કહા, શ્રુણુ સાંભળો સુનો, અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ !, સર્વલોકમ્ સધળા લોકને અખિલ
જગતકો, આત્મનિ પોતામાં અપનેમે, આત્માનમ્ ચ અને
પોતાને ઓર અપનેકો, સર્વલોકે સધળા લોકમાં સંપૂર્ણ
જગતમે, સમમ્ સમાનતાથી એક રૂપસે, અનુપશ્યતઃ
એનારને દેખનેવાલેકો, સત્યા સત્ય સત્ય, બુદ્ધિઃ બુદ્ધિ

૭. ભગવાનુવાચ-શ્રુણ્વ-અગ્નિવેશ ! -ભગવાનુવાચ-કથમ-અગ્નિવેશ (અ. ૫.)
 , સમનુપશ્યતઃ - સમનુપશ્યતાં (અ. ૫.)
 , સત્યા બુદ્ધિઃ - તસ્માત્મબુદ્ધિઃ (અ. ૫.)
 , બુદ્ધિઃ સમુત્પદ્યતે - બુદ્ધિરુત્પદ્યતે इति (અ. ૫.)
 , હેત્વાદિભિર્યુક્તઃ - હેત્વાદિભિર્યુક્તઃ (અ. ૫.)
 , -દેહાદિભિર્યુક્તઃ (અ. ૫.)
 , ઉત્થાપ્યતે - ઉત્થાપ્યતે (અ. ૫.)

बुद्धि, समुत्पद्यते उत्पन्नं थायं छे उत्पन्नं होती है, सर्व-लोकम् हि सर्वं द्योतने सब लोकको, आत्मनि पोतामा अपनेमें, पश्यतः जेनारने देखनेवालेको, आत्मा एव आत्मा आत्मा ही, सुखदुःखयोः सुखदुःखयोः सुखदुःखका, कर्ता कर्ता कर्ता, भवति छे है, न अन्यः इति भीजे डोर्ध नथी ऐवुं ज्ञानं थायं छे दूसरा कोई नहीं है ऐसा ज्ञान होता है, कर्मात्मकत्वात् च अने कर्माधीन-पक्षाने लक्ष और कर्माधीन होनेके कारण, हेत्वादिभिः हेतु आदिथी हेतु आदिसे, युक्तः युक्त युक्त, सर्वलोकः सर्वं द्योत संपूर्ण लोक, अहम् हुं छुं मैं हूं, इति विदित्वा ऐम अक्षीने ऐसा जान कर, अपवर्गाय मेक्षने भाटे मोक्षके लिए, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, पूर्वम् पहले प्रथम, उत्थाप्यते इति उत्पन्नं उत्पन्नं आवे छे जगाया जाता है, तत्र तेमां उसमें, लोकशब्दः 'पुरुष' ऐ शब्द 'पुरुष' यह शब्द, संयोगापेक्षी संयोगनी अपेक्षा राजे छे संयोगकी अपेक्षा करनेवाला है, हि कारणके क्योंकि, सामान्यतः सामान्यपक्षे सामान्यतः, षड्धातुसमुदायः छ धातुओंना समुदाय ऐ छः धातुओंका समुदाय यह, सर्वलोकः सर्वं द्योत छे संपूर्ण लोक है ॥ ७ ॥

7. The worshipful Atreya replied, "Listen O, Agnivesa ! to one who contemplates the whole world as being in himself and himself in the whole world, with equanimity, there is born the true understanding. In as much as he regards the world as being in himself, he realises that the self, and none else, is the agent of pleasure and pain; and in as much as he realises the whole world, being of the nature of activity and yoked to motivating factors etc., is as his own self, he awakens the primary knowledge leading to final emancipation. The word 'world' always implies aggregation: for speaking in general, everything in the world is made up of the six elements.

तस्य हेतुः, उत्पत्तिः, बुद्धिः, उपप्लवः, वियोगश्च । तत्र हेतुरुत्पत्तिकारणं, उत्पत्तिर्जन्म, वृद्धिराप्यायनम्, उपप्लवो दुःखागमः, षड्धातु-विभागो वियोगः स जीवापगमः स प्राणनिरोधः स भङ्गः स लोकस्वभावः । तस्य मूलं सर्वोपप्ल-वानां च प्रवृत्तिः, निवृत्तिरुपरमः । प्रवृत्तिर्दुःखं, निवृत्तिः सुखमिति यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत् सत्यम् । तस्य हेतुः सर्वलोकसामान्यज्ञानम् । एतत्प्रयोजनं सामान्योपदेशस्येति ॥ ८ ॥

तस्य हेतुः ते पुरुषना हेतु उस पुरुषके हेतु, उत्पत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति, बुद्धिः वृद्धि वृद्धि, उपप्लवः उपप्लव उपप्लव, वियोगः च अने वियोग छे और वियोग हैं, तत्र हेतुः तेमां हेतु ऐटले उसमें हेतुका अर्थ, उत्पत्तिकारणम् उत्पत्तिनुं कारण छे उत्पत्तिका कारण है, उत्पत्तिः जन्म उत्पत्तिने। अर्थ जन्म छे उत्पत्तिका अर्थ जन्म है, बुद्धिः आप्यायनम् वृद्धिने। अर्थ वृद्धि जे वृद्धि अर्थ आप्यायन है, उपप्लवः दुःखागमः उपप्लवने। अर्थ दुःखनुं आवनुं छे उपप्लव-का अर्थ दुःखागम है, वियोगः अने वियोगने। अर्थ और वियोगका अर्थ, षड्धातुविभागः छे धातुओंने। विभाग छे छः धातुओंका अलग होना है, सः ते वह, जीवापगमः जीवापगम छे जीवापगम है, सः ते वह, प्राणनिरोधः प्राणनिरोध (मृत्यु) छे प्राणनिरोध है, सः भङ्गः ते भंग छे वह भङ्ग है, सः लोकस्वभावः ते द्योतस्वभाव छे वह लोकस्वभाव है, तस्य ते जीवापगम (मरण) नुं उस जीवापगम (मरण) का, सर्वोपप्लवानाम् च तथा सर्वं दुःखानुं और सब दुःखोंका, मूलम् मूल मूल, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति छे प्रवृत्ति हैं, उपरमः जीवापगम तथा सर्वं दुःखानुं उपराम ऐ जीवापगम और सब दुःखोंका उपराम यह, निवृत्तिः निवृत्ति छे अर्थात् निवृत्तिनां कार्यं छे निवृत्ति है अर्थात् निवृत्तिके कार्य हैं, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, दुःखम् दुःखम् छे दुःखरूप है, निवृत्तिः अने निवृत्ति और निवृत्ति, सुखम् सुख छे सुख है, इति यत् ऐम जे ऐसा जो, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, उत्पद्यते उत्पन्नं थायं छे उत्पन्न होता है, तत् सत्यम् ते सत्यज्ञान छे वह सत्य ज्ञान है, सर्वलोकसामान्यज्ञानम् सर्वं द्योत तथा पुरुषनुं

८. एतत्प्रयोजनं—तत् प्रयोजनम् (व.)

सामान्य ज्ञान (सर्व लोक तथा पुरुषनी समानतानुं ज्ञान) ओ सब लोक और पुरुषका सामान्यज्ञान (सब लोक और पुरुषकी समानताका ज्ञान) यह, तस्य हेतुः ते सत्य ज्ञाननुं कारण्युं छे उस सत्यज्ञानका हेतु है, सामान्योप-देशस्य समानताना उपदेशनुं और समानताके उपदेशका, एतत् आ समानतानुं ज्ञान यह समानताका ज्ञान, प्रयोजनम् इति प्रयोजन छे प्रयोजन है ॥ ८ ॥

8. Now the world has causation, birth, growth, affliction and disruption. In other words, causation is that which brings about, birth is germination, growth is increase, affliction is the influx of pain, and the dispersal of the six basic elements is disruption. This last is called variously the departure of the spirit, the cessation of life, the dissolution and the way of all flesh. The source of the world and of all affliction is action, while quietus comes from inaction. True understanding is that which arises from the judgement that action is pain and inaction is happiness. The causation of this understanding is the knowledge of the unity of the whole world. This indeed is the utility of this teaching of unity."

प्रवृत्तेर्मूलम्—

अथाग्निवेश उवाच—किंमूला भगवन्! प्रवृत्तिः, निवृत्तौ च क उपाय इति ॥ ९ ॥

अथ त्थार पछी उसके बाद, अग्निवेशः अग्निवेश अग्निवेशने, उवाच भोत्या कहा, भगवन् हे भगवन्! हे भगवन्!, प्रवृत्तिः प्रवृत्तिनुं प्रवृत्ति, किंमूला भूण (कारण्युं) शुं छे? किस कारणसे होती है?, निवृत्तौ च अने निवृत्तिमां और निवृत्तिमें, कः उपायः इति शे। उपाय छे? क्या उपाय है? ॥ ९ ॥

9. Here Agnivesa said, "O, revered Sir! what are the springs of action and what is the means towards inaction?"

भगवानुवाच—मोहेच्छाद्वेषकर्ममूला प्रवृत्तिः। तज्जा ह्यहङ्कारसङ्गसंशयामिसंस्पृवाभ्यवपातविप्र-त्ययाविशेषानुपायास्तरुणमिव द्रुममतिविपुलशा-खास्तरवोऽभिभूय पुरुषमवतत्यैवोत्तिष्ठन्तेः यैर-भिभूतो न सत्तामतिवर्तते ।

भगवान् भगवान् आत्रेये भगवान् आत्रेयने, उवाच कथुं कहा, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्ति, मोह- मोह, मोह, इच्छा- इच्छा इच्छा, द्वेष- अने द्वेषया थयेवा और द्वेषजन्य, कर्ममूला कर्मरूप भूणावाणी छे कर्मरूप मूलवाली है, अति- विपुल- शाखाः अति विशाल शाखा-वाणी अति विशाल शाखाओंवाले, तरवः वृक्षो वृक्ष, तरुणम् द्रुमम् तरुण तरुने तरुण वृक्षको, इव जेम जैसे, अभिभूय पराभव पराधीने (दबावीने) दबाकर, उत्तिष्ठन्ते उठ्या आवे छे बढ़ते हैं, तज्जाः हि तेभ ते प्रवृत्तिमांथी उत्पन्न थयेवा उसी तरह प्रवृत्ति-जन्य, अहङ्कार- अहङ्कार अहङ्कार, सङ्ग- संग संग, संशय- संशय संशय, अभिसंस्पृव- अभिसंस्पृव (अनात्म पदार्थमां आत्मभुद्धि) अभिसंस्पृव (अनात्म पदार्थमें आत्मबुद्धि), अभ्यवपात- अभ्यवपात (अनात्म पदार्थमां भभता) अभ्यवपात (अनात्म पदार्थमें ममता), विप्रत्यय- विप्रत्यय (विपरीत ज्ञान) विप्रत्यय (विपरीत ज्ञान), अविशेष- अविशेष (समानतानुं ज्ञान) अविशेष (समानताका ज्ञान), अनुपायाः तथा अनुपाय (भोक्षणा अनुपाय) तथा अनुपाय (मोक्षके अनुपाय), पुरुषम् पुरुषमां पुरुषको, अवतत्य एव व्यापी जेने दबाकर, उत्तिष्ठन्ते वृद्धि पावे छे बढ़ते हैं, यैः जेनाथी जिनसे, अभिभूतः दबायेदो पुरुष दबा हुआ पुरुष, सत्ताम् सांसारिक स्थितिने सांसारिक स्थितिको, न अतिवर्तते उद्वेगी शकतो नथी नहीं लांच पाता;

१०. अहङ्कारसङ्गसंशया—संगसंदोहा (य.)

,, सत्तामतिवर्तते—संतापमभिवर्तते (प.)

10-(1). The worshipful one said, "Action springs from behaviour impelled by delusion, desire and hate. Born of it are egoism, attachment, doubt, vain-glory, wrong identification, wrong judgement, absence of discrimination and the wrong means. As trees with wide sweeping branches smother a tender sapling, so these raise themselves at the expense of man who being overpowered by them, is unable to transcend action.

तत्रैवंजातिरूपवित्तवृत्तबुद्धिशीलविद्याभिजन-
वयोवीर्यप्रभावसंपन्नोऽहमित्यहङ्कारः, यन्मनोवा-
क्कायकर्म नापवर्गाय स सङ्गः, कर्मफलमोक्षपुरुष-
प्रेत्यभावादयः सन्ति वा नेति संशयः, सर्वा-
वस्थास्वनन्योऽहमहं स्मृष्टा स्वभावसंसिद्धोऽहमहं
शरीरेन्द्रियबुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति ग्रहणमभि-
संग्रहः, मम मातृपितृभ्रातृदारापत्यबन्धुमित्र-
भृत्यगणो गणस्य चाहमित्यभ्यवपातः, कार्याकार्य-
हिताहितशुभाशुमेषु विपरीताभिनिवेशो विप्रत्ययः,
ज्ञाज्ञयोः प्रकृतिविकारयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्योश्च
सामान्यदर्शनमविशेषः, प्रोक्षणानशनाग्निहोत्रत्रि-
षवणाभ्युक्षणावाहनयाजनयजनयाचनसलिलहु -
ताशनप्रवेशादयः समारम्भाः प्रोच्यन्ते ह्यनुपायाः ।

तत्र तेभां इनमें, अहम् हुं मैं, एवम् आवां ऐसे,
जाति-जाति जाति, रूप-रूप रूप, वित्त-धन धन, वृत्त-
आचार आचरण, बुद्धि-बुद्धि बुद्धि, शील-शील

१०. सर्वावस्थासु-सर्वास्ववस्थासु (च. झ.)

,, ,, -सर्वावस्थाऽहम् (प.)

,, बुद्धिस्मृतिविशेषराशिरिति-बुद्धिविशेषराशिरिति (ख.)

,, सामान्यदर्शनम्-असामान्यदर्शनम् (द.)

,, दर्शनमविशेषः-दर्शनविशेषः (झ. त. प.)

,, अभ्युक्षणावाहनयाजनयजनयाचन-अभ्युक्षणावाहनायाचन(ख.)

,, ह्यनुपायाः-ह्यनुपायः (व.)

स्वभाव, विद्या-विद्या विद्या, अभिजन-अभिजन कुल,
वयः- वय वय, वीर्य-वीर्य शक्ति, प्रभाव-अने
प्रभावधी और प्रभावे, सम्पन्नः युक्त धुं युक्त हूं,
इति आ यह, अहङ्कारः अहङ्कार है, अहं
जो, मनः- मन मन, वाक्- वाणी वाणी, काय-कर्म-
अने कायानुं कर्म और शरीरका कर्म, अपवर्गाय न
मोक्ष भाटे न होय मोक्षके लिए न हो, सः ते वह,
सङ्गः संग है संग है, कर्म-कर्म कर्म, फल-फल फल,
मोक्ष-मोक्ष मोक्ष, पुरुष-पुरुष पुरुष, प्रेत्यभावादयः
अने पुनर्जन्म वगेरे और पुनर्जन्म आदि, सन्ति वा
न है नहि हैं या नहीं, इति संशयः ऐ संशय है
यह संशय है, सर्वावस्थासु शरीरन्ती सर्व अवस्थाओंमें
शरीरकी सब अवस्थाओंमें, अहम् छ धातुना समुदायश्च
हुं छः धातुओंका समुदायरूप मैं, अनन्यः अकेल धुं एक
हूं, अहम् हुं मैं, स्वभावसंसिद्धः स्वभावसिद्ध धुं
अपने आप बना हूं, अहम् हुं मैं, शरीर-शरीर शरीर,
इन्द्रिय-इन्द्रिय इन्द्रिय, बुद्धि-बुद्धि बुद्धि, स्मृतिविशेष-
तथा विविध स्मृतिओंना और विविध स्मृतिका,
राशिः समुदायश्च धुं समुदायरूप हूं, इति ऐवुं ऐसा,
ग्रहणम् ज्ञान ज्ञान, अभिसंग्रहः अभिसंग्रह है अभि-
संग्रह है, मातृ-माता माता, पितृ-पिता पिता, भ्रातृ-
भ्राता, दार-स्त्री स्त्री, अपत्य-संतान संतान,
बन्धु-बन्धु बन्धु, मित्र-मित्र मित्र, भृत्यगणः अने
सेवकोंने समूह और भृत्यगण, मम मारे है मेरे हैं,
अहम् च अने हुं और मैं, गणस्य ऐ समूहने धुं इस
समूहका हूं, इति ऐ यह, अभ्यवपातः अभ्यवपात है
अभ्यवपात है, कार्य-अकार्य-कार्य-अकार्य कार्य-अकार्य हित-
अहित हित-अहित हित-अहित, शुभ-अशुभेषु अने शुभ
तथा अशुभों और शुभ एवं अशुभमें, विपरीत-विपरीत
विपरीत, अभिनिवेशः ज्ञान यवुं ज्ञान होना, विप्रत्ययः
ऐ विप्रत्यय यह विप्रत्यय है, ज्ञाज्ञयोः ज्ञ अने अज्ञों
ज्ञ और अज्ञमें, प्रकृतिविकारयोः प्रकृति अने विकारों
प्रकृति और विकृतिमें, प्रवृत्तिनिवृत्त्योः च तथा प्रवृत्ति
अने निवृत्तिमें तथा प्रवृत्ति और निवृत्तिमें, सामान्य-
समानता समानता, दर्शनम् देखनी देखना, अविशेषः
ऐ अविशेष यह अविशेष है, प्रोक्षण-तेमन् प्रोक्षण
एवं प्रोक्षण, अनशन-अनशन (न भावुं) अनशन,

॥ सर्वदुःखानां—मूलं सर्वदुःखानाम् (ष. छ.)

10. Thus man, dispossessed of right understanding, resolution and recollection and taken possession of by the ego and attached to action and given to doubt, his understanding clouded with conceit, and merging himself in his environment, with distorted vision, lacking discrimination and going astray, becomes the dwelling tree of all afflictions which have for their root-cause defects of the body and the mind. In this manner, being borne about hither and thither by the evil forces of egoism etc., man is unable to transcend the vicious chain of causation, which indeed is the main-spring of all evil.

निवृत्तेः स्वरूपम्—

निवृत्तिरपवर्गः; तत् परं प्रशान्तं तत्तदक्षरं तद्ब्रह्म स मोक्षः ॥ ११ ॥

निवृत्तिः निवृत्ति निवृत्ति, अपवर्गः मोक्ष छे अपवर्ग है, तत् परम् ते परम् छे वह सर्वोत्कृष्ट है, तत् प्रशान्तम् ते प्रशान्त छे वह प्रशान्त है, तत् अक्षरम् ते अक्षर छे वह अक्षर है, तत् ब्रह्म ते ब्रह्म छे वह ब्रह्म है, सः मोक्षः अने ते मोक्ष छे और वह मोक्ष है ॥ ११ ॥

11. In action which breaks the chain of causation, is the ultimate dissolution. That is the highest, the final peace; that is the indestructible, that is Brahma, and that is liberation.

मोक्षोपायाः—

तत्र मुमुक्षूणामुदयनानि व्याख्यास्यामः । तत्र

११. प्रशान्तम्—तत् प्रशान्तम् (घ.)
 ,, तत्तदक्षरम्—तदक्षरम् (घ.)
 १२. उदयनानि—सर्वाणि उदयनानि (छ.)
 ,, उदयनानि व्याख्यास्यामः—उदयनानि (ध.)
 ,, ,, ,, —उदयनानि सर्वाणि अनुव्याख्यास्यामः (च.)

लोकदोषदर्शिनो मुमुक्षोरादित एवाचार्याभिगमनं, तस्योपदेशानुष्ठानम्, अग्नेरेवोपचर्या, धर्मशास्त्रानुगमनं, तदर्थविबोधः, तेनावष्टम्भः, तत्र यथोक्ताः क्रियाः, सतामुपासनम्, असतां परिवर्जनम्, असङ्गतिर्दुर्जनेन, सत्यं सर्वभूतहितमपरुषमनतिकाले परीक्ष्य वचनं, सर्वप्राणिषु चात्मनीवावेशा, सर्वासामस्मरणमसङ्कल्पनमप्रार्थनमनभिभाषणं च स्त्रीणां, सर्वपरिग्रहत्यागः, कौपीनं प्रच्छादनार्थं, धातुरागनिवसनं, कन्धासीवनहेतोः सूचीपिप्पलकं, शौचाधानहेतोर्जलकुण्डिका, दण्डधारणं, भैक्षचर्यार्थं पात्रं, प्राणधारणार्थमेककालमग्राभ्यो यथोपपन्नोऽभ्यवहारः, श्रमापनयनार्थं शीर्षशुष्कपर्णतृणास्तरणोपधानं, ध्यानहेतोः कायनिबन्धनं, वनेष्वनिकेतवासः, तन्द्रानिद्रालस्यादिकर्मवर्जनम्, इन्द्रियार्थेष्वनुरागोपतापनिग्रहः, सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादिकेष्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः, सत्कारस्तुतिगर्हाविमानक्षमत्वं, क्षुत्पिपासायासश्रमशीतोष्णवातवर्षासुखदुःखसंस्पर्शसहत्वं, शोकदैन्यमानोद्वेगमदलोभरागेर्ष्याभयक्रोधादिभिरसंचलनम्, अहङ्कारादिषूपसर्गसंज्ञा, लोकपुरुषयोः स्वर्गादिसामान्यावेक्षणं, कार्यकालात्ययभयं, योगारम्भे सततमनिर्वेदः, सत्त्वोत्साहः, अपवर्गाय धीधृतिस्मृतिबलाधानं, नियमनमिन्द्रियाणां चेतसि, चेतसि आत्मनि, आत्मनश्च, धातुमेवेन शरीरावयवसंख्यामभीक्षणं, सर्वं कारणबहुः स्वमस्वमनित्यमित्यभ्युपगमः, सर्वप्रवृत्तिष्वयसंज्ञा,

१२. अंसङ्गतिः—न सङ्गतिः (च.)
 ,, यथोपपन्नः—यथोपपन्न एव (च.)
 ,, यथोपपन्नोऽभ्यवहारः—यथापन्न एवाभ्यवहारः (घ.)
 ,, इन्द्रियार्थेषु—सर्वेष्विन्द्रियार्थेषु (क. च छ.)
 ,, आहारविहारः—आहारः (घ.)
 ,, क्षमत्वम्—क्षमत्वम् (ज.)
 ,, क्षुत्पिपासायासश्रमः—क्षुत्पिपासायां (त.)
 ,, क्रोधादिभिरसंचलनम्—क्रोधादिभिः असंवलनम् (घ.)
 ,, असंचलनम्—अवलनम् (च.)
 ,, ,, —असंचलनम् (प.)
 ,, सर्वं कारणबहुः स्वमस्वमनित्य—सर्वं मरणदुःखमनित्य (फ.)
 ,, अवसंज्ञा—दुःखसंज्ञा (घ. च. झ. ङ. त. ध.)

सर्वसंन्यासे सुखमित्यभिनिवेशः; एष मार्गोऽपवर्गाय, अतोऽन्यथा वध्यते; इत्युदयनानि व्याख्यातानि ॥ १२ ॥

तत्र आ विषयमां इस विषयमें, मुमुक्षुणां मोक्षनी धृष्ट्यावाणां मोक्षना मुमुक्षुओंके लिए, उदयनानि मोक्षना उपायोनां मोक्षके उपायोंका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे, तत्र ओओमां इनमें, लोकदोषदर्शिनः दोषमां दोषदर्शित करनेवाले लोकमें दोषदर्शी, मुमुक्षोः मुमुक्षुनां मुमुक्षुओंके, आदितः एव सो पहेला प्रथमसे ही, आचार्याभिगमनम् आचार्य पासे जवुं आचार्यके पास जाना, तस्य तेना उसके, उपदेशानुष्ठानम् उपदेशने आचार्यमां भूके उपदेशका पालन, अग्नेः एव अग्निनी अग्निकी, उपचर्या उपचर्या सेवा, धर्मज्ञास्य- धर्मशास्त्रोनां धर्मशास्त्रोंका, अनुगमनम् अध्ययन अध्ययन, तदर्थविवोधः तेना अर्थ अलुये उसके अर्थको समझना, तेन अवष्टम्भः तेने वडे दहता उससे दहता, तत्र यथोक्ताः शास्त्रमां जे प्रमाणे कही होय ते प्रमाणे शास्त्रमें कहे अनुसार, क्रियाः क्रियाओ करना, सताम् उपासनम् सत्पुरुषोनी उपासना सत्पुरुषोंकी उपासना, असताम् परिवर्जनम् असत् पुरुषोना त्याग असत् पुरुषोंका त्याग, दुर्जनेन असङ्गतिः दुर्जन साथे संगति न राखनी दुर्जनोंका असंग, सत्यम् सत्य सत्य, सर्वभूतहितम् सर्व प्राणीओने हितकर सब भूतोंके लिए हितकर, अपरुषम् कामण कोमल, जनतिकाले अने समयसर समय पर, परीक्ष्य परीक्षा करीने सोच विचार कर, वचनम् श्रोतुं बोलना, सर्वप्राणिषु च सर्व प्राणीओ तरे और सब प्राणियोंमें, आत्मनि इव योता तरे होय ओवी अपनी ही तरह, अवस्था नजर देखना, सर्वासाम् स्त्रीणाम् स्त्रीमात्रना स्त्रीमात्रके, अस्मरणम् स्मरणोना त्याग स्मरणका त्याग, असंकल्पनम् संकल्पने अभाव संकल्पका अभाव, अप्रार्थनम् प्रार्थनानो त्याग प्रार्थनाका त्याग, अनभिभाषणम् च तथा संभाषणोना अभाव और संभाषणका अभाव, सर्वपरिग्रहत्यागः सर्व परिग्रहोना त्याग सब परिग्रहोंका त्याग, प्रच्छादनार्थम् नग्नता ढांकना भाटे नग्नता ढांपनेके लिए, कौपीनम् कौपीन कौपीन, धातुरागनिवसनम् जेरुथी रंगेलां वस्त्र पहरेवां गेरुए वस्त्रका पहिरना, कन्थासीवन-

हेतोः कथा सीववाना हेतुथी गुदशी सीनेके लिए, सूचीपिप्पलकम् सोय राखवानुं पात्र सुई रखनेका पात्र, शौचाधानहेतोः नहावा धोवाना हेतुथी नहाने धोनेके लिए, जलकुण्डिका जलपात्र जलपात्र, दण्डधारणम् दंडनुं धारण दण्डका धारण, भैक्षचर्यायम् भिक्षा भागवा भाटे भिक्षाके लिए, पात्रम् पात्र पात्र, प्राणधारणार्थम् प्राण टकाववा भाटे प्राण धारणके लिए, एककालम् ओक वખत एक समय, अग्राम्यः वन्य कंदमूल वगेरे वन्य कंदमूल आदि, यथोपपन्नः भग्नी आवे तेनुं यदृच्छाप्राप्त, अम्यवहारः वेलजन आहार, भ्रम-अपनयनार्थम् थाक दूर करवा भाटे भ्रमनिवारणार्थ, शीर्ण-शुष्क-पर्ण- भरी पडेलां सूकां पांछां गिरे हुए सूखे पत्ते, तृणास्तरणोपधानम् तथा घासनुं बिछानुं अने ओशीकं तथा घासका बिछौना और तकिया, ध्यानहेतोः ध्यानने भाटे ध्यानके लिए, कायनिबन्धनम् पवनपावडी योगपट्ट (पावडी), वनेषु वनमां वनमें, अनिकेतवासः धर वगरेनुं वसपुं बिना घरके वसना, तन्द्रा-निद्रा-तन्द्रा-निद्रा तन्द्रा-निद्रा, आलस्यादिकर्म- अने आलस वगेरे कर्मोना और आलस्यादि कर्मोंका, वर्जनम् त्याग त्याग, इन्द्रियार्थेषु चिन्त्रियोना विषयमां इन्द्रियोंके विषयमें, अनुराग- प्रीति प्रीति, उपताप- तथा अप्रीतिने तथा द्वेषको, निग्रहः निग्रह रोकना, सुप्त-स्थित- सुखा- भेसवा सोना-बैठना, गत-प्रेक्षित- थालवा-जेवा चलना- देखना, आहार- विहार- आहार- विहार आहार- विहार, प्रत्यङ्गचेष्टादिकेषु अने प्रत्येक अंगनी चेष्टा आदि और प्रत्येक अंगकी चेष्टा आदि, आरम्भेषु कार्यमां आरंभोंमें, स्मृतिपूर्विका स्मृतिपूर्वक स्मृतिपूर्वक, प्रवृत्तिः प्रवृत्ति प्रवृत्त होना, सत्कार- सत्कार आदर, स्तुति- स्तुति प्रशंसा, गर्हा- निन्दा निन्दा, अवमान- अने अपमान अपमानको, क्षमस्वम् सहन करवान्नी शक्ति सहनेकी शक्ति, क्षुत्-पिपासा- भूख-तरस भूख-प्यास, आयास-श्रम- परिश्रम- थाक परिश्रम- थकावट, शीत-उष्ण- टाढ-तडका शीत-उष्ण, वात-वर्षा- वात- वर्षा वायु- वर्षा, सुख-दुःख- सुख अने दुःखना सुख एवं दुःखके, संस्पर्शसहस्वम् स्पर्शने सहन करवा स्पर्शको सहना, शोक-दैन्य- शोक- दीनता शोक- दीनता, मान- उद्वेग- मान- उद्वेग मान- उद्वेग, मद-लोभ- मद-दोष-

मद लोभ, राग-ईर्ष्या- राग-ध्वि- राग-ईर्ष्या, मय- अय-
 मय, क्रोधादिभिः अने क्रोधादिभिः और क्रोधादिसे, असं-
 चलनम् विचलित न भवतुं विचलित न होना, अहङ्कारादिषु
 अहङ्कारादिभिः अहङ्कारादिमें, उपसर्ग-संज्ञा अनर्थना
 हेतुपक्षान्ती भावना अनर्थके हेतुकी भावना, लोक-
 पुरुषयोः दोष अने पुरुषमा लोक और पुरुषमें, सर्गादि-
 सामान्य- सर्गादिनी समानता सर्गादिकी समान-
 ताको, अवेक्षणम् जेवी देखना, कार्यकालात्यय- कार्यने
 काल पसार थर्जवाने कार्यकालके बीत जानेसे, मयम्
 अय डरना, योगारम्भे योगारंभमा योगारंभमें, सततम्
 सतत निरंतर, अनिवेदः अभिज्ञता अवैराग्य, सत्त्वोत्साहः
 मनमा उत्साह मनमें उत्साह, अपवर्गाय भोक्षणे भाटे
 मोक्षके लिए, धी- बुद्धि बुद्धि, धृति- धृति धृति, स्मृति-
 स्मृति स्मृति, बल- तथा बलनु और बलको, आधानम्
 धारण करण करना, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियानुं
 इन्द्रियोंको, चेतसि- चित्तमा मनमें, चेतसः अने
 चित्तनुं और मनको, आत्मनः च तथा आत्मानुं
 तथा आत्माको, आत्मनि आत्माभा परमात्माना ज्ञान
 भाटे आत्मामें परमात्माके ज्ञानके लिए, नियमनम्
 नियमन नियमन करना, धातुभेदेन धातुभेद प्रमाणे
 धातुभेदसे, अभीक्षणम् बारंबार बारबार, शरीरावयव-
 शरीरना अवयवोन्ती शरीरके अवयवोंकी, संख्यानम्
 विचारणा विचारणा, कारणवत् कारणवाणुं (उत्पत्ति-
 धर्मवाणुं कारणयुक्त, सर्वम् सर्व सब, दुःखम् दुःखनुं
 कारण छे दुःखका कारण है, अस्वम् आपणुं नथी
 अनात्मीय है, अनित्यम् अने अनित्य छे और अनित्य है,
 इति औवे ऐसा, अभ्युपगमः स्वीकार मानना, सर्व-
 प्रवृत्तिषु सर्व प्रवृत्तिओमा सर्व प्रवृत्तियोंमें, अवसंज्ञा
 पाप जेवुं पाप देखना, सर्वसंन्यासे अने सर्वसंन्या-
 सभा और सर्वत्यागमें, सुखम् इति सुख छे औवे
 सुख है ऐसा, अभिनिवेशः निश्चय निश्चय करना, एषः
 मार्गः आ मार्ग यह मार्ग, अपवर्गाय भोक्षणे भाटे छे
 मोक्षके लिए है, अतः अन्यथा अथी विपरीतपक्षे
 इससे विपरीत दशामें, बध्यते पुरुष अधाय छे पुरुष
 बद्ध होता है, इति आ प्रमाणे इस तरह, उदयनानि
 भोक्षणा उपायानुं मोक्षके उपायोंका, व्याख्यातानि
 व्याख्यान कथुं छे व्याख्यान किया है ॥ १२ ॥

12. We shall now describe the upward-leading path of those who seek liberation. The seeker after final emancipation, who has seen the vanity of the world, should first make his approach to a teacher whose teaching he should then put into practice. Thus he should tend the ceremonial fire, study the sacred law-books, understand their meaning and taking them for his guide should mould his conduct thereby. He should seek the good and avoid the evil; he should eschew the company of the wicked, he should speak only that which is true, conducive to the good of all creatures, gentle, seasonable and well-considered. He should regard all creatures as himself. He should avoid all reminiscence, desire, questing and discourse with women and renounce all possessions retaining only the following appurtenance; a loin-cloth for cover and an ochre-coloured garment, and for mending it a case of sewing needles. For the sake of cleanliness he may carry a water-pot and as a mark of his order a mendicant's staff, and a bowl for collecting alms. He may substitute alms by such natural food as is easily available in the woods and just enough to maintain life. If he is fatigued, he may take his rest on a bed improvised with dry fallen leaves and weeds, but he should not do this habitually. He may keep an arm-rest as an aid in meditation. He should dwell in the woods and

have no roof over his head, avoiding drowsiness, sleep, laziness etc. He should check desire and aversion to sense-objects. He should exercise circumspection in sleeping, staying, moving, seeing, eating, recreation and in fact in the movement of every individual limb. He should be indulgent alike to honorable treatment, adulation, contempt and humiliation, and should be able to put up with hunger, thirst, fatigue, strain, cold, heat, wind, rain, pleasure and pain. He should be unmoved by grief, depression, self-conceit, affliction, arrogance, greed, attachment, envy, fear anger etc. He should look on egoism etc., as causative of suffering, and on the macrocosm and microcosm in the matter of creation etc. as being identical. He should dread procrastination and should never feel disinclined to practise yoga. He should be of an enthusiastic frame of mind. He should bend all his powers of understanding, resolution and recollection towards final emancipation; he should restrain the senses by means of the mind, and the mind by means of the Spirit and the Spirit by itself. He should constantly revolve in mind the categories giving rise to the body and its members and should resolve that every thing that has causation is not the self, is fraught with pain and is transient. He should regard all activity as tainted with evil, and hold

the conviction that in the renunciation of all things is true happiness. This is the path leading to final emancipation; straying from this, one is bound. Thus have we described the upward steps.

शुद्धसत्त्वस्य लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

एतैरविमलं सत्त्वं शुद्धिपायैर्विशुध्यति ।

मृज्यमान इवादर्शस्तैलचेलकचादिभिः ॥ १२ ॥

अत्र च आ विषयमां इन विषयमे, भवन्ति श्लो३
छे ३ ओक हूँ कि, तैल चेल-कचादिभिः तेल, वस्त्र,
वाण वगेरेथी तैल, वस्त्र, बाल आदिसे, मृज्यमानः
लूआता साफ किये जाने, आदर्शः इव अरीसानी पेडे
आदर्शकी तरह, एतैः आ इन, शुद्धि-उपायैः शुद्धिना
उपायेथी शुद्धिके उपायोसे, अविमलम् भेदुं मलिन,
सत्त्वम् भन मन, विशुध्यति विशुद्ध थाय छे विशुद्ध हो
जाता है ॥ १२ ॥

Here are verses again—

13. By these purifying means, the impure mind is cleansed, just as a looking-glass is cleansed by being rubbed with such things as oil, cloth and brush.

ग्रहाम्बुदरजोधूमनीहारैरसमावृतम् ।

यथाऽर्कमण्डलं भाति भाति सत्त्वं तथाऽमलम् ॥ १३ ॥

ग्रह- राहु राहु, अम्बुद- मेघ मेघ, रजः- रज,
धूम- धूम धूम, नीहारैः अने धुम्भसथी और कुहरेसे,
असमावृतम् अनाच्छादित अनाच्छन्न, अर्कमण्डलम्
सूर्यमण्डल, यथा भाति जेम् प्रकाशे छे जेसे
प्रकाशित होता है, तथा तेम् वैसे, अमलम् निर्मल
निर्मल, सत्त्वम् भन मन, भाति प्रकाशे छे प्रकाशित
होता है ॥ १३ ॥

14. The purified mind, thereafter, shines like the sun's orb that has

come out of an eclipse, water-vapour, dust-cloud, smoke-cloud or fog.

ज्वलत्यात्मनि संरुद्धं तत् सत्त्वं संवृतायने ।
शुद्धः स्थिरः प्रसन्नार्चिर्दीपो दीपाशये यथा ॥१५॥

शुद्धः शुद्ध शुद्ध, स्थिरः स्थिर स्थिर, प्रसन्नार्चिः
अने स्वच्छ प्रभायुक्त उज्ज्वल बिखावाला, दीपः दीवे।
दीप (संवृतायने) अंध बन्द, दीपाशये शान्तसभा फानुसमें,
यथा (ज्वलति) जेवी रीते प्रकाशे छे जैसा चमकता
है, (तथा) तेवी रीते उसी तरह, संवृतायने रुद्ध भाग-
वाला रुद्ध इन्द्रिय-द्वारवाले, आत्मनि शरीरमा देहमें,
संरुद्धम् रंध्राशेषु संरुद्ध, तत् सत्त्वम् ते मन वह मन,
ज्वलति प्रकाशे छे प्रकाशित होता है ॥ १५ ॥

15. That mind, stabilized in the self, shines like the pure, steady and luminous flame of a lamp kept in a closed lantern.

शुद्धा बुद्धिः—

शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।
यया भिनत्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥१६॥
सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निःस्पृहः ।
योगं यया साधयते सांख्यः संपद्यते यया ॥१७॥
यया नोपैत्यहङ्कारं नोपास्ते कारणं यया ।
यया नालम्बते किञ्चित् सर्वं संन्यस्यते यया ॥१८॥
याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमव्ययम् ।
विद्या सिद्धिर्मतिर्मेधा प्रज्ञा ज्ञानं च सा मता ॥१९॥

शुद्धसत्त्वस्य शुद्ध मनवाला पुरुषणी शुद्ध मनवाले
पुरुषकी, या शुद्धा जे शुद्ध जो शुद्ध, सत्या सत्य सत्य,
बुद्धिः प्रज्ञा बुद्धि, प्रवर्तते प्रवर्ते छे प्रवृत्त होती है,
यया जेनाथी पुरुष जिसके द्वारा पुरुष, अतिबलम्
अति अणवान अति बलवान, महामोहमयम् महाभोह-
मय महामोहमय, तमः अज्ञानने अंधकारको, भिनत्ति

लेटे छे भिन्न कर देता है, यया जेनाथी जिससे, सर्व-
भाव-सर्व भावोना सब भावोंके, स्वभावज्ञः स्वभावने
जानेवाला पुरुष, निःस्पृहः
निःस्पृह निःस्पृह, भवति थाय छे हो जाता है,
यया जेनाथी जिससे, योगम् योगने योगकी, साधयते
साधे छे साधना करता है, यया जेनाथी जिसके द्वारा,
सांख्यः तत्त्वज्ञानी तत्त्वज्ञानी, संपद्यते थाय छे होता है,
यया जेनाथी जिससे, अहङ्कारम् अहङ्कारने अहङ्कारको, न
उपैति पाभते। नथी प्राप्त नहीं होता, यया जेनाथी
जिससे, कारणम् सुखदुःखना कारणुं सुखदुःखके
कारणका, न उपास्ते सेवन करते। नथी सेवन नहीं करता,
यया जेनाथी जिससे, किञ्चित् कशानुं किसीका, न
आलम्बते अवलंबन करते। नथी अवलंबन नहीं करता,
यया जेनाथी जिससे, सर्वम् सर्वना सब कुछ, संन्य-
स्यते त्याग करवाभां आवे छे त्याग दिया जाता है,
यया अने जेनाथी और जिससे, नित्यम् नित्य नित्य,
अजरम् अजर अजर, शान्तम् शान्त शान्त, अव्ययम्
अने अव्यय और अविनाशी, ब्रह्म ब्रह्मने परब्रह्मको,
याति पाभे छे प्राप्त होता है, सा तेने वही, विद्या
विद्या, सिद्धिः सिद्धि सिद्धि, मतिः भति मति,
मेधा मेधा मेधा, प्रज्ञा प्रज्ञा प्रज्ञा, ज्ञानम् च अने
ज्ञान और ज्ञान, मता माने छे माना गया है
॥ १६-१९ ॥

16-19. That pure, true understand-
ing, which accrues to the man of puri-
fied intellect, is variously understood
as learning, achievement, judgement,
genius, comprehension and knowledge.
By this, he breaks open the exceedin-
gly strong citadel of the darkness of
the great illusion. By this, realizing
the true nature of all things, he be-
comes desireless; by this he masters
yoga; by this he attains the know-
ledge of the categories; by this he
stands clear of egoism; by this he
does not come under the power

१९. अजरं शान्तमव्ययम्—अजरः शान्तमक्षरम् (थ. ध. प.)

१, अव्ययम्—अक्षरम् (व. च. ड. झ.)

of causation; by this he gives up taking refuge in anything; by this he renounces all; by this he finally attains Brahma, the eternal, the undecaying, the unagitated and the imperishable. That is regarded as the true science, attainment, psychic state, intelligence, knowledge and wisdom.

तस्याः फलम्—

लोके विततमात्मानं लोकं चात्मनि पश्यतः ।
परावरदशः शान्तिर्ज्ञानमूला न नश्यति ॥२०॥

आत्मानम् पेटाने अपनेको, लोके देाडमां लोकमें, लोकम् च अने देाडने और लोकको, आत्मनि पेटानां अपनेमें, विततम् व्यापी रहेल व्याप्त, पश्यतः जेना देखनेवाले, परावरदशः परमात्मा अने प्रवृत्ति वगेरेने जेना पुरुषनी परमात्मा और प्रवृत्ति आदिको देखनेवाले पुरुषको, ज्ञानमूला ज्ञानितः ज्ञानरूप भूषणाणी शान्ति ज्ञानमूलक शान्ति, न नश्यति नाश पावती नहीं नष्ट नहीं होती ॥२०॥

20. He who sees himself as extended in all the world and all the world in himself, the peace of that surveyor of this (i. e. Spirit and matter) and the yonder, being rooted in knowledge, does not perish.

पश्यतः सर्वभावान् हि सर्वावस्थासु सर्वदा ।
ब्रह्मभूतस्य संयोगो न शुद्धस्योपपद्यते ॥२१॥

हि डारखुके क्योकि. सर्वभावान् सर्व भावोंने सब भावोंको, सर्वदा सर्वदा सर्वदा, सर्वावस्थासु सर्व अवस्थाओंमां सब अवस्थाओंमें, पश्यतः जेना देखनेवाले, शुद्धस्य अने शुद्ध सत्त्ववाणा और शुद्ध सत्त्ववाले, ब्रह्मभूतस्य शुद्ध-मुक्त पुरुषने जीवन्मुक्त पुरुषका, संयोगः धर्मादिक साधे साधे शरीरजनक धर्मअधर्मके साथ संयोग, न उपपद्यते संभवते नहीं युक्त नहीं होता ॥२१॥

21. Witnessing all existences in all their conditions and at all times, he

२१. सर्वभावान् हि—सर्वभूतानि (च. झ. त.)

who has become Brahma, the pure one, cannot come into contact with anything.

मुक्तस्य लक्षणम्—

नात्मनः करणाभावाल्लिङ्गमप्युपलभ्यते ।

स सर्वकरणायोगान्मुक्त इत्यभिधीयते ॥ २२ ॥

करणाभावात् डरखुना अभावे करणके अभावसे, आत्मनः आत्मानुं मुक्त आत्माका, लिङ्गम् अपि अक्षय्य पक्ष लक्षण मी, न उपलभ्यते अक्षु शङ्का नथी नहीं मिलता, सर्वकरण-सर्व डरखुना सब करणके, अयोगान् विशेषणी अयोगसे, सः ते वह, मुक्तः इति मुक्त जेभ मुक्त ऐसा, अभिधीयते डहेवाय छे कहलाता है ॥ २२ ॥

22. In the absence of the cognising instruments, no characteristics can be observed in the self. Hence by the disjunction of all instruments, he is said to be liberated.

मुक्तेः पर्यायाः—

विपापं विरजः शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वाणं पर्यायैः शान्तिरुच्यते ॥२३॥

विपापम् विपाप (पाप रहित) विपाप (पापरहित), विरजः विरज (रजोगुणरहित) विरज (रजोगुणरहित), शान्तम् शान्त शान्त, परम् पर पर, अक्षरम् अक्षर अक्षर, अव्ययम् ईश्वर रहित अव्यय, अमृतम् अमृत अमृत, ब्रह्म ब्रह्म ब्रह्म, निर्वाणम् अने निर्वाण और निर्वाण, इति जेभ इन, पर्यायैः पर्यायी पर्यायोंसे, शान्तिः मुक्तिने मुक्ति, उच्यते डहेवाभां आवे छे कही जाती है ॥ २३ ॥

23. The peace of the liberated is spoken of by such synonyms as sinlessness, passionlessness, tranquility, the supreme, the imperishable, the changeless, immortality, the Brahma and the final rest.

२२. करणाभावात्—कारणाभावात् (ड.)

„ सर्वकरणायोगात्—सर्वकरणत्यागात् (क. घ. च. झ. त. थ. द.)

एतत्तत् सौम्य ! विज्ञानं यज्ज्ञात्वा मुक्तसंशयाः ।
मुनयः प्रशमं जग्मुर्वीतमोहरजःस्पृहाः ॥ २४ ॥

सौम्य हे सौम्य ! हे सौम्य !, एतत् तत् आ ते यह वह, विज्ञानम् विज्ञानं छे विज्ञान है, यत् ज्ञात्वा नेने ज्ञानीने जिसे जान कर, मुक्तसंशयाः संशयमुक्त संशयरहित, मुनयः मुनिओ मुनिलोगोंने वीत-मोह-रजः-स्पृहाः मोह-रजोयुक्त अने स्पृहा जतां रहेवाथी मोह-रज तथा स्पृहासे रहित होकर, प्रशमम् परम शान्तिने परम शान्ति, जग्मुः पाभ्या छे प्राप्त की है ॥ २४ ॥

24. O, gentle one ! this is that unique knowledge, having known which, the sages, freed from doubt, entered the great peace, having cast off delusion, passion and desire.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

सप्रयोजनमुद्दिष्टं लोकस्य पुरुषस्य च ।
सामान्यं मूलमुत्पत्तौ निवृत्तौ मार्ग एव च ॥ २५ ॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमा उपसंहारना छे श्लोका छे के इस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, लोकस्य लोककी, पुरुषस्य च अने पुरुषणी और पुरुषकी, सप्रयोजनम् प्रयोजनसहित प्रयोजनसहित, सामान्यम् समानता समानता, उद्दिष्टम् अतावी छे बताई है, उत्पत्तौ तेभ्य उत्पत्तिमा एवं उत्पत्तिमें, मूलम् कारण, निवृत्तौ अने निवृत्तिने और निवृत्तिका, मार्गः एव च मार्ग अतावेद छे मार्ग बताया है ॥ २५ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

25. The unity of man and the universe, together with the utility of such knowledge, the origin of the soul's bondage and the means for release therefrom have been described.

शुद्धसत्त्वसमाधानं सत्या बुद्धिश्च नैष्ठिकी ।
विचये पुरुषस्योक्ता निष्ठा च परमर्षिणा ॥ २६ ॥

२४. विज्ञानं-दुर्ज्ञानं (य.)

शुद्धसत्त्व- शुद्ध सत्यनु शुद्ध सत्त्वका, समाधानम् समाधान समाधान, नैष्ठिकी मोक्षसाधक मोक्षसाधक, सत्या सत्य सत्य, बुद्धिः च बुद्धि बुद्धि, निष्ठा च अने मोक्ष और मोक्ष, पुरुषस्य विचये पुरुषविचय शरीर अध्यायमा पुरुषविचय शरीर अध्यायमें, उक्ताः अतायां छे कहे हैं ॥ २६ ॥

26. The concentration of the pure mind, the true and absolute understanding, and the goal—all this has been taught by the great sage in this chapter on the “Analysis of Man.”

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने पुरुषविचयशरीरं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्येला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शरीरस्थाने शरीरस्थान विषे शरीरस्थानमें, पुरुषविचयशरीरम् ‘पुरुषविचयशरीर’ ‘पुरुषविचयशरीर’, नाम नामने नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifth chapter entitled “The Analysis of Man” is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठा

Chapter VI

शरीरविचयशरीरोपक्रमः—

अथातः शरीरविचयं शरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्थाथी अब आगे, ‘शरीरविचयम् शरीरम्’ ‘शरीरविचय शरीर’ नामना अध्यायनु

‘शरीरविचयशरीर’ नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यानं कर्तुं व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रभाषे ॥ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्व कहेहुं छे कहा
है ॥ २ ॥

1. We shall now expound “The
analysis of the body” in the section on
Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

शरीरविचयप्रयोजनम्—

शरीरविचयः शरीरोपकारार्थमिष्यते। ज्ञात्वा हि
शरीरतत्त्वं शरीरोपकारकरेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते।
तस्माच्छरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः ॥ ३ ॥

शरीरोपकारार्थम् शरीरना उपकार भाटे शरीरके
उपकारके लिए, शरीरविचयः शरीरनुं विशेष ज्ञान
शरीरका विशेष ज्ञान, इष्यते आवश्यक छे इष्ट है, हि
केमके क्योंकि, शरीरतत्त्वम् शरीरना तत्त्वने शरीरके
तत्त्वको, ज्ञात्वा ज्ञानने जान कर, शरीरोपकारकरेषु
शरीरने उपकार करनेवाले, भावेषु भावोभा भावोंमें, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, उत्पद्यते
उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, तस्मात् तेथी इस लिए,
कुशलाः कुशल वैद्यो कुशल चिकित्सक, शरीरविचयम्
शरीरना विशेष ज्ञाननी शरीरके विशेष ज्ञानकी, प्रशंसन्ति
प्रशंसा करे छे प्रशंसा करते हैं ॥ ३ ॥

3. The knowledge of the analysis
of the body subserves the purpose of
helping the maintenance of the health
of the body. For it is only in conse-
quence of the knowledge of the nature
of the body that knowledge of the
factors that contribute to the good of
the body arises. Hence do the experts

३. इष्यते—इष्टयते भिषग्विद्यायां (व. ज. ड.)

extol the knowledge of the analysis
of the body.

शरीरलक्षणम्, शरीरधातूनां वैषम्यस्य फलं लक्षणं च --

तत्र शरीरं नाम चेतनाधिष्ठानभूतं पञ्चमहा-
भूतविकारसमुदायात्मकं समयोगवाहि। यदा
अस्मिन् शरीरे घातवो वैषम्यमापद्यन्ते तदा क्लेशं
विनाशं वा प्राप्नोति। वैषम्यगमनं हि पुनर्धातूनां
वृद्धिहासगमनमकात्स्न्येन प्रकृत्या च ॥ ४ ॥

तत्र शरीरम् नाम शरीरः शरीर, चेतना चेतनाना
चेतनाका, अधिष्ठानभूतम् अ. १. ५३५ अ. ५३५, पञ्चमहाभूत-
पञ्चमहाभूत पञ्चमहाभूताना पञ्चमहाभूतोंके, विकार-
विकाराना विकारोंके, समुदायात्मकम् समुदायरूप
समुदायरूप, समयोगवाहि अने योग्य प्रभाषमा
धातुओना भेदापत्ती सारी रीते नीरोगपक्षायी
रहनेवाहुं छे और योग्य प्रमाणमें धातुओंके मिलनेसे
सम्यक् नीरोगतासे रहनेवाला है, हि केमके क्योंकि,
यदा न्यारे जब, अस्मिन् शरीरे आ शरीरमा इस
शरीरमें, घातवः धातुओ धातु, वैषम्यम् विषमताने
विषमताको, आपद्यन्ते पाये छे प्राप्त होती हैं, तदा
त्यारे तब, क्लेशम् ते क्लेश बढ़ क्लेश, विनाशम् वा
अथवा विनाशने अथवा विनाशको, प्राप्नोति प्राप्त
करे छे प्राप्त होता है, अकात्स्न्येन असंपूर्णतया
असंपूर्णतया, प्रकृत्या च पुनः अथवा समग्र रूपसे अथवा
समग्र रूपसे, धातूनाम् धातुओनु धातुओंके, वृद्धिहास-
गमनम् वृद्धि के हासने प्राप्त यहुं छे वृद्धि या हासको
प्राप्त होना यह, वैषम्यगमनम् हि वैषम्यगमन छे
वैषम्यगमन है ॥ ४ ॥

4 The body here means the ‘vehi-
cle of equilibrium’, being the dwelling
place of consciousness, and comprising
the sum of modifications of the five

४. पञ्चमहाभूत—पञ्चभूत (व.)

„ समयोगवाहि। यदा—समयोगवाहिनो यदा (च. ज. ड.)

„ तदा—तदेदं (च.)

„ पुनर्धातूनां वृद्धिहासगमनम्—पुनर्धातूनां विशेषकृतं वृद्धिहास-
गमनम् (प्र.)

great elements. When, therefore, the elements in the body become discordant, the organism suffers affliction or death. Now, the discordant tendency of the elements is brought about by their tendency to hypertrophy or atrophy., whether partial or complete.

धातूनां यौगपद्येन वृद्धिहासौ भवतः—

यौगपद्येन तु विरोधिनां धातूनां वृद्धिहासौ भवतः। यदि यस्य धातोर्वृद्धिकरं तत्ततो विपरीतगुणस्य धातोः प्रत्यवायकरं संपद्यते ॥ ५ ॥

विरोधिनाम् विरोधी विरोधी, धातूनाम् तु धातु-
ओनां तो धातुओंके तो, यौगपद्येन ओकसाथे एकसाथ,
वृद्धिहासौ वृद्धि तथा हास वृद्धि तथा हास, भवतः
थाय छे होते हैं, हि डेभडे क्योंकि, यस्य धातोः ने
धातुनुं जिस धातुका, यत् ने जो, वृद्धिकरम् वृद्धि
करनाउं होय छे वृद्धिकारक होता है, तत् ते वह, ततः
तेनाथी उससे, विपरीतगुणस्य विपरीत गुणवाला
विपरीत गुणवाली, धातोः धातुनुं धातुका, प्रत्यवायकरम्
हास करनाउं हासकारक, संपद्यते अने छे होता है ॥ ५ ॥

5. The hypertrophy and atrophy of conflicting elements take place simultaneously. For whatever factor serves to increase one element tends to decrease another element having the opposite disposition.

तदेव तस्माद्भेषजं सम्यगवचार्यमाणं युगप-
न्यूनातिरिक्तानां धातूनां साम्यकरं भवति,
अधिकमपकर्षति न्यूनमाप्याययति ॥ ६ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, सम्यक् सारी रीते भली
प्रकारसे, अवचार्यमाणम् प्रथिभायेधुं प्रयुक्त हुई, तत् एव
ते न वही, भेषजम् औषध औषध, युगपत् ओकसाथे

६. सम्यगवचार्यमाण—सम्यगुपचर्यमाणं (ख.)

,, युगपन्न्यूनातिरिक्तानां—युगपद्नातिरिक्तानां थ.)

एकसाथ, न्यूनातिरिक्तानाम् न्यूनाधिक न्यूनाधिक,
धातूनाम् धातुओनी धातुओंकी, साम्यकरम् समता
करनाउं समता करनेवाली, भवति थाय छे होती है,
अधिकम् अर्थात् अधिकने अर्थात् अधिकको, अपकर्षति
घटाडे छे घटाती है, न्यूनम् अने न्यूनने और न्यूनको,
आप्याययति वधारे छे बढ़ाती है ॥ ६ ॥

6. Therefore the medicine is that, which, being well administered, becomes an equalizer of increased and diminished elements at the same time. It brings down the excessive element and augments the deficient one.

धातूनां साम्यार्थं कर्तव्यम्—

एतावदेव हि भैषज्यप्रयोगे फलमिष्टं स्वस्थ-
वृत्तानुष्ठाने च यावद्धातूनां साम्यं स्यात्। स्वस्था
ह्यपि धातूनां साम्यानुग्रहार्थमेव कुशला रसगु-
णानाहारविकारांश्च पर्यायेणेच्छन्त्युपयोक्तुं सात्म्य-
समाज्ञातान्; एकप्रकारभूयिष्ठांश्चोपयुञ्जानास्त-
द्विपरीतकरसमाज्ञातया चेष्टया सममिच्छन्ति
कर्तुम् ॥ ७ ॥

भैषज्यप्रयोगे औषधेना उपचारमां औषधके
प्रयोगमें, स्वस्थवृत्त- अने स्वस्थवृत्तना और स्वस्थवृत्तके,
अनुष्ठाने च अनुष्ठानमां अनुष्ठानमें, एतावत् एव हि
ओटधुं इतना ही, फलम् इण फल, इष्टम् छे
इष्ट है, यावत् डे कि. धातूनाम् धातुओनी धातुओंकी,
साम्यम् समता समता, स्यात् थाय हो, धातूनाम्
धातुओनी धातुओंकी, साम्यानुग्रहार्थम् समता भणवी
राभावा भाटे समता बनाये रखनेके लिए. एव न ही,
कुशला: कुशला कुशला, स्वस्था: हि अपि स्वस्थ पुरुषो
पणु स्वस्थ पुरुष भी, सात्म्य- सात्म्य तरीके सात्म्यरूपसे,
समाज्ञातान् मानेला माने हुए, रसगुणान् रस-गुण रस-
गुण. आहारविकारान् च अने आहारना पदार्थोने और

७. एकप्रकार°—अनेकप्रकार° (च.)

,, विपरीतकर°—विपरीतकरणलक्षण° (झ. ड. ध.)

,, 'समाज्ञातया चेष्टया'—'समाख्यातया चेष्टया' (ड.)

भोज्य पदार्थोंको, पर्यायेण ध्याय्यकमे योग्य क्रमसे, उपयोक्तम् उपयोग करनेवाले उपयोगमें लाना, इच्छन्ति भ्रष्टे छे चाहते हैं, एक प्रकार-भूयिष्ठान् ओङ्ग प्रकारना रस आदिना अष्ट प्रमाणम्। एक ही प्रकारके रस आदिको अधिक प्रमाणमें, उपयुक्तानाः उपयोग करनेवाले, तत्-तेओथी उनसे, विपरीतकर-विपरीतकारी विपरीतकारी, समाज्ञातया मानेदी मानी हुई, चेष्टया येशाद्वारा चेष्टासे, समम् धातुने समान धातुको समान, कर्तुम् करनेवाले करनेको, इच्छन्ति भ्रष्टे छे चाहते हैं ॥ ७ ॥

7. Indeed this alone is the end sought in the employment of medicine as also in the observance of wholesome habits, that the equilibrium of the elements may be achieved or maintained as the case may be. For it is only with a view to help to maintain the balance of the elements that the intelligent, while being healthy, would make use, by rotation, of a dietary of tastes and properties which have been ascertained to be agreeable and balanced; while those who are given to the excessive use of one particular variety of food endeavour to balance it by recourse to exertion that is known to be counter-active.

देशकालात्मगुणविपरीतानां हि कर्मणामाहार-विकाराणां च क्रियोपयोगः सम्यक्, सर्वातियोग-सन्धारणम्, असन्धारणमुदीर्णानां च गतिमतां, साहसानां च वर्जनं, स्वस्थवृत्तमेतावद्धातूनां साम्यानुग्रहार्थमुपदिश्यते ॥ ८ ॥

हि कारण्ये क्योकि, देश-देश देश, काल-काल, आत्मगुण-तथा शरीरना गुण्यथी तथा शरीरके गुणोंसे, विपरीतानाम् विपरीत विपरीत, कर्मणाम् कर्म, आहारविकाराणाम् तेभ्यो भोज्य पदार्थोंना एवं

भोज्य पदार्थोंके, सम्यक् सम्यक् सम्यक्, क्रिया क्रिया क्रिया, उपयोगः च तथा उपयोग तथा उपयोग, सर्वातियोग-सधना अतियोगोने सब अतियोगोंका, सन्धारणम् निरोध निरोध, उदीर्णानाम् उदीर्ण उदीर्ण, गतिमताम् च अने गतिमान वेगोने और गतिमान वेगोंको, असन्धारणम् न रोक्ना न रोकना, साहसानाम् च अने साहसोने और साहसोंका, वर्जनं च परित्याग परित्याग, एतावत् आटु इतना, स्वस्थवृत्तम् स्वस्थवृत्त स्वस्थवृत्त, धातूनाम् धातुओनी धातुओंकी, साम्य-समता समता, अनुग्रहार्थम् अनुग्रहार्थ भाटे बनाये रखनेके लिए, उपदिश्यते कहेवाला आवे छे कहा जाता है ॥ ८ ॥

8. Right performance or use of acts, or dietary modes, that are counteractive to local, seasonal and bodily idiosyncrasies, the suppression of all extravagant tendencies, the non-suppression of the excretory impulses that are tending to go out and the avoidance of violent activities; wholesome living, comprising these, is taught to bring about the concordance of the body-elements.

धातवः पुनः शारीराः समानगुणैः समानगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्याहारविकारैरभ्यस्यमानैर्वृद्धिं प्राप्नुवन्ति, हासं तु विपरीतगुणैर्विपरीतगुणभूयिष्ठैर्वाऽप्याहारैरभ्यस्यमानैः ॥ ९ ॥

शारीराः शरीरना शरीरकी, धातवः पुनः धातुओ धातुएँ, समान-गुणैः समान गुणोंवाला समान गुणवाले, समानगुणभूयिष्ठैः वा अथवा मोटा प्रमाणम् समान गुणोंवाला अथवा समानगुणबहुल, अभ्यस्यमानैः निरन्तर सेवाता निरन्तर सेवन किये जानेवाले, आहारविकारैः भोज्य पदार्थोंकी भोज्य पदार्थोंसे, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धिको, प्राप्नुवन्ति पाभे छे प्राप्त होती हैं, विपरीतगुणैः तु अने विपरीत गुणोंवाला और विपरीत गुणवाले, विपरीतगुणभूयिष्ठैः वा

अथवा मोटा प्रमाणमा विपरीत गुणवाणा अथवा विपरीतगुणबहुल, अभ्यस्यमानैः सतत सेवाता सतत सेवन किये जाते, आहारैः आहारोथी आहारोसे, हासम् हास पासे छे हासको प्राप्त होते हैं ॥ ९ ॥

9. Now the body-elements attain increase by the repeated use of dietary modes that either wholly consist of, or preponderate in, like qualities; while they suffer diminution by the repeated use of foods that either wholly consist of, or preponderate in unlike qualities

तत्रेमे शरीरधातुगुणाः संख्यासामर्थ्यकराः; तद्यथा — गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरूक्षमन्दतीक्ष्ण - स्थिरसरमृदुकठिनविशदपिच्छिलश्लक्ष्णखरसूक्ष्म-स्थूलसान्द्रद्रवाः ।

तत्र हमे आ ये, शरीरधातुगुणाः शरीरना धातु-ओना गुणो शरीरकी धातुओंके गुण, संख्या-ज्ञानरूप, सामर्थ्यकराः शक्तिने करना छे शक्तिको करनेवाले हैं, तद् यथा जेम के जैसे कि, गुरु-गुरु, लघु-लघु, शीत-शीत, उष्ण-उष्ण, स्निग्ध-स्निग्ध, रूक्ष-रूक्ष, मन्द-मन्द, तीक्ष्ण-तीक्ष्ण, स्थिर-स्थिर, सर-सर, मृदु-मृदु, कठिन-कठिन, विशद-विशद, पिच्छिल-पिच्छिल, श्लक्ष्ण-श्लक्ष्ण, खर-खर, सूक्ष्म-सूक्ष्म, स्थूल-स्थूल, सान्द्र-सान्द्र, द्रवाः अने द्रव और द्रव ।

10-(1). Here these properties of the body-elements indicate the effective modes of the dietary etc. They are— heavy, light, cold, hot, unctuous, dry, dull, keen, stable, moving, soft, hard, clear, turbid, smooth, rough, subtle, gross, viscid and aqueous.

तेषु ये गुरुवस्ते गुरुभिराहारविकारगुणैर-भ्यस्यमानैराप्याय्यन्ते, लघवश्च हसन्ति; लघ-

वस्तु लघुभिराप्याय्यन्ते, गुरुवश्च हसन्ति । एवमेव सर्वधातुगुणानां सामान्ययोगाद् वृद्धिः, विपर्ययाद् हासः ।

तेषु तेओमां उनमें, वे जे जो, गुरुवः गुरु छे गुरु हैं, ते तेओ वे, अभ्यस्यमानैः सतत सेवाता सतत सेवन किये जाते, गुरुभिः गुरु गुरु, आहारविकारगुणैः आहारपदार्थोना गुणोथी आहारपदार्थोंके गुणोंसे, आप्याय्यन्ते वृद्धि पासे छे वृद्धि पाते हैं, लघवः च अने लघु गुरु और लघुगुण, हसन्ति हास पासे छे हासको प्राप्त होते हैं, लघवः तु अने लघुगुरु और लघुगुण, लघुभिः लघु आहारोथी लघु आहारोंसे आप्याय्यन्ते वृद्धि पासे छे वृद्धि पाते हैं, गुरुवः च अने गुरु गुरु और गुरु गुण, हसन्ति हास पासे छे हास पाते हैं, एवम् एव ओ जे प्रमाणे इसी प्रकार, सर्वधातुगुणानाम् सधना धातुओना गुणोनी सब धातुओंके गुणोंकी, सामान्ययोगात् आहार विहार वगेरेना सामान्य योगथी आहार विहार आदिके सामान्य योगसे, वृद्धिः वृद्धि थाय छे वृद्धि होती है, विपर्ययात् अने आहार विहार वगेरेना विपर्ययथी और आहार विहार आदिके विपर्ययसे, हासः तेओना हास थाय छे उनका हास होता है ।

10-(2). Of these, those body-elements which are heavy, grow more by the repeated use of such dietary modes as are heavy in quality, while the light ones grow less. The light ones again grow more by the light foods; while the heavy ones grow less. In this very manner, there is increase of the tendencies of the body-elements by the accession of like factors, and decrease by the accession of unlike factors.

तस्मान्मांसमाप्याय्यते मांसेन भूयस्तरमन्ये-भ्यः शरीरधातुभ्यः, तथा लोहितं लोहितेन, मेदो मेदसा, वसा वसया, अस्थि तरुणास्था, मज्जा मज्जा, शुक्रं शुक्रेण, गर्भस्त्वामगर्भेण ॥ १० ॥

तस्मात् तेथी इसी कारणसे, मांसेन मांसथी मांससे, अन्येभ्यः जीव अन्य, शरीरधातुभ्यः शरीरना धातुओ

इतना शरीरकी घातुजोसे, मांसम् भांस मांस, मूषस्तरम् अधिकतर अधिकतर, आप्याय्यते वृद्धि पाभे छे वृद्धि पाता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, लोहितेन रक्तथी रक्तसे, लोहितम् रक्त रक्त, मेदसा मेदथी मेदसे, मेदः मेद मेद, वसया वसाथी वसासे, वसा वसा वसा, तरुणास्त्रा तरुण अस्थिथी तरुणास्थिसे, अस्थि अस्थि अस्थि, मज्जा मज्जाथी मज्जासे, मज्जा मज्जा मज्जा, शुक्रेण शुक्रथी शुक्रसे, शुक्रम् शुक्र शुक्र, आमगर्भेण अने आमगर्भ (कायां धीं वगेरे)थी और आमगर्भ (कच्चे अण्डे आदि)से, गर्भः गर्भ अधिकतर वृद्धि पाभे छे गर्भ अधिकतर वृद्धि पाता है ॥ १० ॥

10. Consequently, the flesh-element grows more by the intake of flesh, relatively to the rest of the body-elements; similarly the blood-element increases by the intake of blood; the fat-element by fat; the flesh-marrow by flesh-marrow; the bones by cartilage; the bone-marrow by the bone-marrow; the semen by semen and the fetus by embryo.

यत्र त्वेवंलक्षणेन सामान्येन सामान्यवतामाहारविकाराणामसान्निध्यं स्यात्, सन्निहितानां वाऽप्ययुक्तत्वान्नोपयोगो घृणित्वादन्वस्माद्वा कारणात्, स च धातुरभिवर्धयितव्यः स्यात्, तस्य ये समानगुणाः स्युराहारविकारा असेव्याश्च, तत्र समानगुणभूयिष्ठानामन्यप्रकृतीनामप्याहारविकाराणामुपयोगः स्यात् ।

यत्र तु वणी न्यां और जहां, एवं- लक्षणेन आवां लक्षणवाणी इस प्रकारके लक्षणोंवाले, सामान्येन सामान्यथी सामान्यसे, सामान्यवताम् समानतावाणी समानतावाले, आहारविकाराणाम् आहारना पदार्थोंनी आहारके पदार्थोंकी, असान्निध्यम् स्यात् प्राप्ति न थाय प्राप्ति न हो, सन्निहितानाम् अपि वा अथवा प्राप्ति होवा छता अथवा प्राप्ति होने पर भी, अयुक्तत्वात् अयुक्त होवाथी अयुक्त होनेसे, घृणित्वात् घृणाजनक होवाथी घृणाजनक

होनेसे, अन्यस्मात् वा अथवा जीव अथवा अन्य, कारणात् कारणीयथी कारणसे, न उपयोगः उपयोग न थर्ध शके उपयोग न हो सके, स च अने ते और वह, धातुः धातुने धातु, अभिवर्धयितव्यः वधारेवा बढ़ानी, स्यात् होय तो हो तो, तस्य तेना उसके, समानगुणाः समान गुणवाणी समान गुणवाले, ये आहारविकाराः ये जोजनना पदार्थों जो भोजनके पदार्थ, असेव्याः च स्युः सेववा थोअ न होय सेवनयोग्य न हों, तत्र त्वां वहां, समानगुणभूयिष्ठान् भोटे आगे समान गुणवाणी समानगुणवाहुल, अन्यप्रकृतीनाम् विजतीय प्रकृतिवाणी विजतीय प्रकृतिके, आहारविकाराणाम् जोजनना पदार्थोंनी भोजनके पदार्थका, अपि पक्षु भी, उपयोगः स्यात् उपयोग थर्ध शके उपयोग हो सकता है;

11-(1). Now in places where dietary articles of absolutely like nature, in conformity to this rule of similarity, are not available, or even if available, the dietary articles cannot be used either because they are unsuitable or because they are disgusting or because of some other reason, and nevertheless it becomes necessary to increase that particular body-element whose perfectly corresponding type of dietary article cannot be made use of, then, recourse must be had to other types of dietary articles which abound in like properties to those of the body-element whose increase is sought.

तद्यथा—शुक्रक्षये क्षीरसर्पिषोरुपयोगो मधुर-स्निग्धशीतसमाख्यातानां चापरेषां द्रव्याणां, मूत्रक्षये पुनरिक्षुरसवारुणीमण्डद्रवमधुराम्ललवणोपक्लेदिनां, पुरीषक्षये कुल्माषमाषकुक्कुण्डाजमध्ययवशाकधान्याम्लानां, वातक्षये कटुकतिक्तकषायरूक्षलघुशीतानां, पित्तक्षयेऽम्ललवणकटुक-

क्षारोष्णतीक्ष्णानां, श्लेष्मक्षये स्निग्धगुरुमधुर-
सान्द्रपिच्छिलानां द्रव्याणाम्। कर्मापि यद्यस्य
घातोर्बुद्धिकरं तत्तदासेव्यम्। एवमन्येषामपि
शरीरघातूनां सामान्यविपर्ययाभ्यां वृद्धिहासौ
यथाकालं कार्या। इति सर्वघातूनामेकैकशोऽतिदे-
शतश्च वृद्धिहासकराणि व्याख्यातानि भवन्ति॥११॥

तद् यथा नेत्रे जैमेकि, शुक्रक्षये शुक्रक्षयमां शुक्र-
क्षयमे, क्षीरसर्पिषोः दूध अने घीने। दूध और घीका,
मधुरस्निग्ध- मधुर, स्निग्ध मधुर, स्निग्ध, शीतसमाख्याता-
नाम् च अने शीत कहेवां और शीत कहे हुए,
अपरेषाम् भीम अन्य, द्रव्याणाम् द्रव्योने। द्रव्योका,
उपयोगः उपयोग उपयोग, मूत्रक्षये पुनः मूत्रक्षयमां
मूत्रक्षयमे, इक्षुरस- इक्षुरस इक्षुरस, वारुणीमण्ड- वारुणी-
मंड वारुणीमण्ड, द्रव- द्रव (प्रवाही) द्रव, मधुर-
मधुर मधुर, अम्ल- अम्ल अम्ल, लवण- लवण लवण,
उपक्लेदिनाम् तथा उपक्लेदी द्रव्योने। उपयोग तथा
उपक्लेदी द्रव्योका उपयोग, पुरीषक्षये पुरीषक्षयमां
पुरीषक्षयमे, कुल्माष- कुल्माष कुल्माष, माष- अउ
उदद, कुष्कुण्ड- कुष्कुण्ड कुष्कुण्ड, अजमध्य- अजमने।
मध्य देह बकरेका मध्यदेह, यव- जौ, शाक- शाक
शाक, धान्याम्लानाम् अने धान्याम्लाने। उपयोग और
धान्याम्लका उपयोग, वातक्षये वातक्षयमां वातक्षयमे,
कटुक- कटुक कटुक, तिक्त- तिक्त तिक्त, कषाय- कषाय
कषाय, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, लघु- लघु लघु, शीतानाम् अने
शीत द्रव्योने। उपयोग और शीत द्रव्योका उपयोग,
पित्तक्षये पित्तना क्षयमां पित्तके क्षयमे, अम्ल- अम्ल
अम्ल, लवण- लवण लवण, कटुक- कटुक कटुक, क्षार- क्षार
क्षार, उष्ण- उष्ण उष्ण, तीक्ष्णानाम् अने तीक्ष्ण
द्रव्योने। उपयोग और तीक्ष्ण द्रव्योका उपयोग, श्लेष्मक्षये
श्लेष्मक्षयमां श्लेष्मक्षयमे, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध,
गुरु- गुरु गुरु, मधुर- मधुर मधुर, सान्द्र- सान्द्र सान्द्र,
पिच्छिलानाम् अने पिच्छिल और पिच्छिल, द्रव्याणाम्
द्रव्योने। उपयोग करने। नेत्रे द्रव्योका उपयोग
करना चाहिए, कर्म अपि कर्म पक्ष कर्म भी। यत्
ने जो, यस्य घातोः ने घातुं जिस घातुका,
वृद्धिकरम् वृद्धि करने। देह वृद्धि करनेवाला हो,
तत् तत् ते ते उसे उसे, आसेव्यम् निरंतर सेवन

११. तदासेव्यम्-तदनुसेव्यम् (च. त.)

करनु नेत्रे निरंतर सेवन करना चाहिए, एवम् ने
प्रमाणे इस प्रकार, अन्येषाम् भीम अन्य, अपि पक्ष भी,
शरीरघातूनाम् शरीरना घातुने। शरीरकी घातुओका,
वृद्धिहासौ वृद्धि तथा हास वृद्धि तथा हास, सामान्य-
सामान्य सामान्य, विपर्ययाभ्याम् अने विपरीत द्रव्योने।
और विपरीत द्रव्यद्वारा, यथाकालम् यथासमय यथासमय,
कार्यो करने। नेत्रे करना चाहिए, इति ने प्रमाणे
इसी प्रकार, सर्वघातूनाम् सर्व घातुने। सब घातुओके,
वृद्धिहासकराणि वृद्धिहास करने। नेत्रे वृद्धिहास
करनेवाले भाव, एकैकशः एक एक करीने एक एक करके,
अतिदेशतः च तथा अतिदेशद्वारा और अतिदेशसे, व्या-
ख्यातानि भवन्ति कहेवां आख्या के कह दिये हैं॥११॥

11. Thus for instance, in dimi-
nution of semen, use may be made
of milk and clarified butter, as also
of other articles listed as sweet, unct-
uous and cooling; in diminution of
urine, use may be made of the juice
of sugar-cane, Varuni wine and of
ingredients having aqueous, sweet, acid,
salt and moisture-producing properties;
in diminution of fecal matter, use
may be made of horse-gram, black-
gram, mushroom, the viscera of goats,
barley, vegetables, and the sour gruel
of grains; in diminution of vata, use
may be made of bitter, astringent;
dry, light and cooling articles; in
diminution of pitta, use may be made
of sour, salt, pungent, alkaline, hot
and acute articles; in diminution of
kapha use may be made of unctuous,
heavy sweet, viscid and turbid articles.
Exertion, too, which is of the
kind that stimulates the growth
of a particular body-element whose
growth is sought, should be

indulged in. In this manner, by the use of like and unlike food and exertion, the increase and diminution of the rest of the body-elements are to be brought about opportunely. Thus we have explained, specifically and by indication, the methods of bringing about the increase and decrease of all the body-elements.

कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकरा भावाः—

कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्यथा—कालयोगः, स्वभावसंसिद्धिः, आहार-सौष्ठवम्, अविघातश्चेति ॥ १२ ॥

कात्स्न्येन संपूर्णतया, शरीरवृद्धिकराः तु शरीरं वृद्धिं कर्तुं तां शरीरकी वृद्धि करनेवाले तो, इसे भावाः आ भावे ये भाव, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेम के जैसे कि, कालयोगः काणयोग कालयोग, स्वभावसंसिद्धिः अदृष्टनी श्रेष्ठता स्वभावसंसिद्धि, आहार-सौष्ठवम् आहारनी श्रेष्ठता आहारकी श्रेष्ठता, अविघातः च इति अने विघातकर भावेने। अभाव और विघातक भावोंका अभाव ॥ १२ ॥

12. These factors promote the growth of the body in every way. They are—opportunity, favourable natural endowment, excellence of diet, and freedom from retardation.

बलवृद्धिकरा भावाः—

बलवृद्धिकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—बलवत्पुरुषे देशे जन्म बलवत्पुरुषे काले च, सुखश्च कालयोगः, बीजक्षेत्रगुणसंपन्न, आहारसंपन्न, शरीरसंपन्न, सात्म्यसंपन्न, सत्त्वसंपन्न, स्वभावसंसिद्धिश्च, यौवनं च, कर्म च, संहर्षश्चेति ॥ १३ ॥

इमे भावाः तु अने आ भावे और ये भाव, बलवृद्धिकराः भवन्ती वृद्धि कर्तुं तां बलकी वृद्धि

करनेवाले, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेम के जैसे कि, बलवत्- भवन्ति बलवान, पुरुषे पुरुषेवाणा पुरुषोवाणे, देशे देशमां देशमें, बलवत्- पुरुषे भवन्ति पुरुषोवाणा बलवान पुरुषोवाले, काले च काणमां कालमें, जन्म जन्म, सुखः च कालयोगः सुखप्रद काणयोग सुखकारक कालयोग, बीजक्षेत्र- बीज अने क्षेत्रना बीज और क्षेत्रके, गुणसंपत् च गुणानी संपत्ति गुणोंकी सम्पत्ति, आहारसंपत् च आहारनी संपत्ति आहारकी सम्पत्ति, शरीरसंपत् च शरीरनी संपत्ति शरीरकी सम्पत्ति, सात्म्यसंपत् च सात्म्यनी संपत्ति सात्म्यकी सम्पत्ति, सत्त्वसंपत् च मननी संपत्ति मनकी सम्पत्ति, स्वभाव-संसिद्धिः च स्वभावसंसिद्धि स्वभावसंसिद्धि, यौवनं च जुवानी युवावस्था, कर्म च कर्म कर्म संहर्षः च इति अने चितनी प्रसन्नता और चितकी प्रसन्नता ॥ १३ ॥

13. These factors promote the increase of strength. They are—birth in a country of strong people, or at a time when people are strong, favourable opportunity, excellence of paternal and maternal endowment, excellence of nourishment, excellence of bodily constitution, excellence of regimen, excellence of the mind, excellence of natural endowment, youth, exercise and good cheer.

आहारपरिणामकरा भावाः—

आहारपरिणामकरास्त्वमे भावा भवन्ति । तद्यथा—ऊष्मा, वायुः, क्लेदः, स्नेहः, कालः, समययोगश्चेति ॥ १४ ॥

इमे भावाः तु अने आ भावे और ये भाव, आहार-आहारने आहारको, परिणामकराः पचावनां पचानेवाले, भवन्ति छे हैं, तद् यथा जेम जैसे कि, ऊष्मा ऊष्मा ऊष्मा, वायुः वायु वायु, क्लेदः क्लेद क्लेद, स्नेहः स्नेह स्नेह, कालः काण काल, समययोगः च इति अने समययोग और समययोग ॥ १४ ॥

१२. कात्स्न्येन शरीरवृद्धिकराः—कात्स्न्यशरीरवृद्धिकराः (स. ध.)

१४. समययोगश्चेति—संयोगश्चेति (स. ध.)

14. These are the factors that promote the transformation of intaken food into the body-elements. They are—heat, vayu, moisture, unctuousness, time and their appropriate combination.

तत्र तु खल्वेषामूष्मादीनामाहारपरिणामकराणां भावानामिमे कर्मविशेषा भवन्ति ।

तत्र तु खलु त्यां यदां, आहार- आहारने आहारको, परिणामकराणाम् पचावनारा पचानेवाले, एषाम् ऊष्मादीनाम् ओं ओष्मा आदि उन ऊष्मा आदि, भावानाम् भावोना भावोंके, इमे आ ये. कर्मविशेषाः शुद्धं शुद्धं ऊर्ध्वं भिन्न भिन्न कर्म, भवन्ति छे हैं ।

15-(1). Now of these food-transforming agents, these are the various functions.

तद्यथा—ऊष्मा पचति, वायुरपकर्षति, क्लेदः शैथिल्यमापादयति, स्नेहो मार्दवं जनयति, कालः पर्याप्तिमभिनिर्वर्तयति, समयोगस्त्वेषां परिणाम-धातुसाम्यकरः संपद्यते ॥ १५ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे कि, ऊष्मा ओष्मा ऊष्मा, पचति पाचन करे छे पाचन करती है, वायुः वायु वायु, अपकर्षति डाँडभां लधं भय छे कोष्ठमें ले जाती है, क्लेदः क्लेद क्लेद, शैथिल्यम् शिथिलता शिथिलताको, आपादयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, स्नेहः स्नेह स्नेह, मार्दवम् मृदुता मृदुताको, जनयति उपभवे छे उत्पन्न करता है, कालः अने काल और काल, पर्याप्तिम् सुपक्वता सुपक्वताको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, एषाम् ओंओने इनका, समयोगः तु समयोग तो। समयोग तो, परिणाम-धातु- पाचन अने धातुओनी पाचन और धातुओंकी, साम्यकरः समताने करनारे समताको करनेवाला, संपद्यते अने छे होता है ॥ १५ ॥

15. Thus heat cooks, vayu lowers the food into its place, moisture

renders it loose, unctuousness makes it soft, time completes the process, and the equilibrium of all these promotes metabolism and the concordance of the body-elements.

परिणमतस्त्वाहारस्य गुणाः शरीरगुणभावमापद्यन्ते यथास्वमविरुद्धाः; विरुद्धाश्च विहन्युर्विहताश्च विरोधिभिः शरीरम् ॥ १६ ॥

परिणमतः तु अने पाचन थता और पचते हुए, आहारस्य आहारना आहारके, अविरुद्धाः समान समान, गुणाः गुणो गुण, यथास्वम् पोताने पोताने अनुसरी अपने अपने अनुसार, शरीरगुणभावम् शरीरना गुणरूप शरीरके गुणरूप, आपद्यन्ते थधं भय छे हो जाते हैं, विरुद्धाः च तथा शरीरना गुणथी विपरीत आहारगुणो तथा शरीरके गुणोंसे विपरीत आहारगुणों, विहन्युः शरीरना गुणोने ह्रास करे छे शरीरके गुणोंका ह्रास करते हैं, विरोधिभिः विपरीत आहारगुणोथी विपरीत आहारगुणोंसे, विहताः च ह्रास पाभेदा शरीरना गुणो ह्रासको प्राप्त हुए शरीरके गुणों, शरीरम् शरीरने शरीरको, विहन्युः क्षीण करे छे क्षीण करते हैं ॥ १६ ॥

16. The several properties of the food, undergoing transformation into nourishment, convert themselves into the nature of such body-elements as are not inimical to their own, while they inhibit the opposing elements. These, thus inhibited by the hostile food-elements, in turn retard the organism.

शरीरधातूनां मलप्रसादमेदेन द्वैविध्यं, मलप्रसादयोः कार्यं च—

शरीरगुणाः पुनर्द्विविधाः संग्रहेण—मलभूताः, प्रसादभूताश्च । तत्र मलभूतास्ते ये शरीरस्या-

१६. परिणमतः—परिणमतः (च. थ. द. ध.)

१७. शरीरगुणाः—शरीरभावः (च. द. प. ध.)

,, शरीरस्थाबाधकराः—शरीरस्थ बाधकराः (च. द.)

१५. समयोगः—संयोगः (त.)

,, समयोगस्त्वेषां—समयोग एषां (प.)

बाधकराः स्युः । तद्यथा—शरीरच्छिद्रेषूपदेहाः
पृथग्जन्मानो बहिर्मुखाः, परिपक्वाश्च घातवः,
प्रकुपिताश्च वातपित्तश्लेष्माणः, ये चान्येऽपि
केचिच्छरीरे तिष्ठन्तो भावाः शरीरस्योपघातायो-
पपद्यन्ते, सर्वास्तान्मले संचक्ष्महे; इतरांस्तु प्रसादे,
गुर्वादींश्च द्रवान्तान् गुणभेदेन, रसादींश्च शुक्रा-
न्तान् द्रव्यभेदेन ॥ १७ ॥

शरीरगुणाः पुनः शरीरना गुणो ते। शरीरके
गुण तो, संग्रहेण संक्षेपमां संक्षेपमें, द्विविधाः ये
प्रकारना छे दो तरहके हैं, मलभूताः भण्डप मलरूप,
प्रसादभूताः च अने प्रसादरूप और प्रसादरूप, तत्र
तेमां इनमें, ये जेओ जो, शरीरस्य शरीरने शरीरको,
बाधाधकराः पीडा करनेवाला पीडाकर, स्युः छे हैं, ते
तेओ वे, मलभूताः भण्डप छे मलरूप हैं, तद् यथा
जेमडे जैसे कि, शरीरच्छिद्रेषु शरीरना छिद्रोंमां
शरीरके छिद्रोंमें, पृथग्जन्मानः विविध रूपवाला विविध
रूपवाले, बहिर्मुखाः बहार नीकणनार बाहिर निकलने-
वाले, उपदेहाः भण्ड मल, परिपक्वाः च पाडी
भयेला पकी हुई, घातवः धातुओ धातुएँ, प्रकुपिताः
च अने प्रकुपित थयेला और प्रकुपित हुए, वात-पित्त-
श्लेष्माणः वायु पित्त अने कफ वायु, पित्त और कफ,
अन्ये अपि भीष्म पक्षु अन्य मी, शरीरे शरीरमां
शरीरमें, तिष्ठन्तः रहेला रहे हुए, ये केचित् जे डाई
जो कोई भावाः भावो भाव, शरीरस्य शरीरना
शरीरके, उपघाताय उपघात भाटे विनाशके लिए, उप-
पद्यन्ते थाय छे होते हैं, तान् सर्वान् ते अध्याने उन
सबको, मले भण्डमां मलमें, संचक्ष्महे गण्णीओ छीओ गिनते
हैं, गुणभेदेन अने गुणोना भेदथी और गुणोंके भेदसे,
गुर्वादीन् गुरुथी मांड़ी गुरुसे ले कर, द्रवान्तान् द्रव
सुधीना द्रवपर्यन्त, द्रव्यभेदेन तथा द्रव्यभेदथी तथा द्रव्य-
भेदसे रसादीन् रसथी मांड़ी रससे ले कर, शुक्रान्तान् शुक्र
सुधीना शुक्रपर्यन्त, इतरान् तु भीष्म भावोने तो अन्य
भावोंको तो, प्रसादे प्रसादमां गण्णीओ छीओ प्रसादमें
गिनते हैं ॥ १७ ॥

१७ मले-मलान् (क. प.)

„ -मलाख्यान् (घ.)

„ संचक्ष्महे-संपचक्ष्महे (ब.)

„ प्रसादे-प्रसादाख्यान् (च. घ.)

17. The body-elements, again, are briefly of two kinds—impure and pure. Of these, they are the impure which are hurtful to the body. These are—excreta issuing outwards from the orifices of the body in various forms, putrescent humors, irritated vata, pitta and kapha; also such other tendencies residing in the body as tend to injure the body; all these we regard as impurities and the rest as pure. All these again are listed, beginning with “heavy” and ending with “aqueous”, according to difference in property, and beginning with “body nutrient fluid”, and ending with “semen”, according to difference in substance.

वातपित्तकफा एव सर्वधातुदूषकाः, वातादयः प्रकृतिभूता
आरोग्यकराः—

तेषां सर्वेषामेव वातपित्तश्लेष्माणो दुष्टा
दूषयितारो भवन्ति, दोषस्वभावात् । वातादीनां
पुनर्धात्वन्तरे कालान्तरे प्रदुष्टानां विविधाशित-
पीतीयेऽध्याये विज्ञानान्मुक्तानि । एतावत्येव दुष्ट-
दोषगतिर्यावत् संस्पर्शनाच्छरीरधातूनाम् । प्रकृ-
तिभूतानां तु खलु वातादीनां फलमारोग्यम् ।
तस्मादेषां प्रकृतिभावे प्रयतितव्यं बुद्धिमद्भिरिति ॥ १८ ॥

दुष्टाः दुष्ट थयेला दुष्ट हुए, वातपित्तश्लेष्माणः वायु,
पित्त अने कफ वायु, पित्त और कफ, दोषस्वभावात्
दोषना स्वभावने दीधे दोषके स्वभावके कारण, तेषाम्
सर्वेषाम् एव ते अध्याने य उन सबको ही, दूषयितारः
दूषित करनेवाले, भवन्ति थाय छे होते हैं,
धात्वन्तरे भिन्न भिन्न धातुओमां धातुविशेषमें, काला-
न्तरे कालान्तरमां कालान्तरमें, प्रदुष्टानाम् दूषित थयेला
दुष्ट हुए, वातादीनाम् पुनः वातादीनां वातादिके,

१८. दोषस्वभावत्वात्—दोषत्वात् (ब. च. त.)

„ संस्पर्शनात्—स्पर्शहीनात् (ख.)

विज्ञानानि लक्षण, विविधाशितपीतीये विविधा-
शितपीतीय विविधाशितपीतीय, अध्याये अध्यायमा
अध्यायमें, उक्तानि कहेलां छे कहे हैं, दुष्टदोषगतिः
दुष्ट दोषणी गति दुष्ट दोषोंकी गति, एतावती एव
ओटली ७ इतनी ही, शरीरधातूनाम् अर्थात् शरीरना
धातुओंने दूषित करवाभां अर्थात् शरीरके धातुओंको
दूषित करनेमें, संस्पर्शनात् यावत् स्पर्शनेन्द्रिय पर्यन्त ७
छे स्पर्शनेन्द्रिय पर्यन्त ही है, प्रकृतिभूतानाम् प्रकृतिभूत
प्रकृतिभूत, वातादीनाम् तु वातादि दोषोंनुं वातादि
दोषोंका, फलम् तु इण तो फल तो, आरोग्यम् आरोग्य
छे आरोग्य है, तस्मात् तेथी इस लिए, बुद्धिमद्भिः
बुद्धिमानोऽथे बुद्धिमान, एषाम् एथोने इनको, प्रकृति-
भावे प्रकृतिभां राखवाने प्रकृतिभावमें रखनेका, प्रयत्न-
व्यम् इति प्रयत्न करवे ओछे यत्न करें ॥ १८ ॥

18. Of all these elements, it is vata, pitta and kapha alone that become the vitiators, being themselves first vitiated; for they are by nature vitiating. We have outlined the diagnostics of vata etc., (the triad of faults) when they are vitiated in the rest of the body-elements and by reference to seasonal variation, in the chapter on "The various foods and drinks". To the extent that there is contact with the body-elements, to that extent alone is the spread of corruption by corrupting influences. The result of vata etc., when in natural state, is of course, health. The intelligent should therefore strive for the natural state of these three humors.

शरीरज्ञानफलम्—

भवति चात्र—

शरीरं सर्वथा सर्वं सर्वदा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कात्स्न्येन वेद लोकसुखप्रदम् ॥१९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवति श्लोक
छे ३ श्लोक है कि, यः ७ जो, भिषक् वैद्य वैद्य, सर्वदा
हमेशां सर्वदा, सर्वम् शरीरम् संपूर्ण शरीरने समग्र
शरीरको, सर्वथा सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, वेद भिष
छे जानता है, सः ते वह, लोकसुखप्रदम् दोकाने सुख
आपनारा लोगोंको सुख देनेवाले, आयुर्वेदम् आयुर्वेदने
आयुर्वेदको, कात्स्न्येन संपूर्णपणे सम्पूर्णतया, वेद
भिष छे जानता है ॥ १९ ॥

Here is a verse again—

19. That physician who understands the body in every respect and in entirety and at all times, knows in its fullness, the science of life, that is joy-giving to the world.

गर्भस्याङ्गाभिनिर्वृत्यादिविषये अभिवेशस्य कतिपये प्रश्नाः—

एवंवादिनं भगवन्तमात्रेयमभिवेश उवाच—
श्रुतमेतद्यदुक्तं भगवता शरीराधिकारे वचः । किञ्च
खलु गर्भस्याङ्गं पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षौ, कुतो-
मुखः कथं चान्तर्गतस्तिष्ठति, किमाहारश्च वर्त-
यति, कथंभूतश्च निष्कामति, कैश्चायमाहारोपचा-
रैर्जातः सद्यो हन्यते, कैरव्याधिरभिवर्धते, किं
चास्य देवादिप्रकोपनिमित्ता विकाराः संभवन्ति
आहोस्विन्न, किंचास्य कालाकालमृत्यवोर्भावाभा-
वयोर्भगवानध्यवस्यति, किंचास्य परमायुः, कानि
चास्य परमायुषो निमित्तानीति ॥ २० ॥

एवं- आ प्रमाणे इस प्रकार, वादिनम् ओलता
कहते हुए, भगवन्तम् भगवान् भगवान्, मात्रेयम्
मात्रेयने मात्रेयको, अभिवेशः अभिवेशे अभिवेशने,
उवाच कथं कहा, शरीराधिकारे शरीराधिकारमां
शरीराधिकारमें, भगवता भगवाने भगवाने, यत् वचः
७ वचन जो वचन, उक्तम् कथं कहा, एतत् श्रुतम्
ओ सांभल्युं वह सुना, कुक्षौ कुक्षिमां कुक्षिमें, गर्भस्य
गर्भानुं गर्भका, किम् नु खलु कथं कौनसा, अङ्गम् अङ्ग
अङ्ग, पूर्वम् प्रथम प्रथम, अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे?
उत्पन्न होता है?, कुतोमुखः गर्भ कथं तरङ्ग भुजवाला

२०. एवंवादिनं - तमेवमुक्तवन्तं (च. त. ष.)

गर्भे किस ओर मुखवाला, कथम् च अने देवी रीते और कैसे, अन्तर्गतः तिष्ठति अंदर रहे छे? अन्दर रहता है?, किमाहारः च शुं भाषिने क्या खा कर, वर्तयति भवे छे? जीता है?, कथं-भूतः कथा उपमां किस रूपसे, निष्क्रामति अहार नीकरो छे? बाहिर निकलता है?, जातः च अने जन्मेला और उत्पन्न हुआ, अयम् आ आण्ड यह बालक, कैः कथा किन, आहारोपचारैः आहार तथा उपचारोथी आहारों और उपचारोंसे, सद्यः तस्मै शीघ्र, हन्यते नाश पावे छे? नष्ट होता है?, कैः कथा आहार तथा उपचारोथी किन आहार तथा उपचारोंसे, अन्याधिः नीरोग रही नीरोग रहकर, अभिवर्धते नष्टे छे? बढ़ता है?, किम् च शुं क्या, देवादिप्रकोप-निमित्ताः देवादिप्रकोपजन्य देवादिप्रकोपजन्य, विकाराः विकारो विकार, अस्य येने इसे, संभवन्ति थाय छे होते हैं, आहोस्वित् न के नहीं थता? अथवा नहीं होते?, अस्य च येना इसके, काल-अकाल-मृत्यवोः काल तथा अकालमृत्युना काल और अकालमृत्युके, भावाभावयोः तेभ्य भाव तथा अभावमां एवं भाव और अभावमें, भगवान् आप आपका, किं अध्यवस्यति शे निश्चय करो छे क्या निश्चय है?, अस्य च येनुं इसकी, परम् पूरं पूर्ण, आयुः आयुष्य आयु, किम् केशुं छे? कितनी है?, अस्य च अने येना और इसके, परमायुषः पूर्ण आयुष्यनां पूर्ण आयुके, कानि कथा क्या, निमित्तानि इति हेतुओ छे? हेतुओं हैं? ॥ २० ॥

20. Unto the sage Atreya, thus discoursing, Agnivesa said; "We have listened to this, that your reverence has spoken, on the subject of the body. Now we desire to know this. Which member of the embryo first develops in the the womb? In which direction does it face? What position does it assume inside the womb? What food sustains it? In what condition does it come out? Being born, by what wrong foods and ministrations does it get killed

instantly? Again by what right foods and ministrations does it grow without disease? Are there infantile disorders which result from the displeasure of the super-natural being or are there indeed no such? What does your reverence opine in the matter of the variety or otherwise of timely and untimely death of this man? What is his optimum longevity? And finally what are the means for such optimum longevity?"

किमङ्गं गर्भस्य कुक्षौ प्रथममुत्पद्यते इत्यत्र महर्षीणां मतानि —

तमेवमुक्तवन्तमग्निवेशं भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—पूर्वमुक्तमेतद्गर्भावक्रान्तौ यथाऽयमग्निनिर्वर्तते कुक्षौ, यच्चास्य यदा संतिष्ठतेऽङ्गजातम्। विप्रतिवादास्त्वत्र बहुविधाः सूत्रकृतामृषीणां सन्ति सर्वेषां; तानपि निबोधोच्यमानान्—

एवम् आ प्रमाणे इस प्रकार, उक्तवन्तम् उड़ी रहेला पृछते हुए, तम् अग्निवेशम् ते अग्निवेशने उस अग्निवेशको, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ पुनर्वसुने, उवाच उल्लुं कहा, कुक्षौ कुक्षिमां कुक्षिमें, अयम् आ गर्भ यह गर्भ, यथा देवी रीते जिस प्रकार, अभिनिर्वर्तते अने छे बनता है, अस्य च अने येना और इसका, यत् ने जो, अङ्गजातम् अंगसमूह अंगसमूह, यदा न्यारे जब, संतिष्ठते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, एतत् ओ यह, पूर्वम् पड़ेला प्रथम, गर्भावक्रान्तौ गर्भावक्रान्ति-शरीरमां गर्भावक्रान्तिशरीरमें, उक्तम् उड़ी दीधुं छे कहा गया है, अत्र तु आ विषयमां तो इस विषयमें तो, सर्वेषाम् सधणा समी, सूत्रकृताम् सूत्रकर्ता सूत्र-निर्माता, ऋषीणाम् ऋषिओना ऋषियोंके, बहुविधाः बहु प्रकारना बहुत प्रकारके, विप्रतिवादाः मतमतान्तरे मतमतान्तर, सन्ति छे हैं, उच्यमानान् उड़ेवामां आवतां कहे जाते, तान् अपि ओ भतेने पणु इन मतोंको भी, निबोध सांभलो सुनो।

21-(1). Unto Agnivesa who had thus questioned, the sage Punarvasu Atreya said, "As to how this fetus develops in the womb, what and when organic differentiation takes place, we have already explained in the chapter on the descent of the fetus. On this subject there are various conflicting theories of all the sage-apophorists. Listen to them being recounted—

शिरः पूर्वमभिनिर्वर्तते कुक्षाविति कुमारशिरा भरद्वाजः पश्यति, सर्वेन्द्रियाणां तदधिष्ठानमिति कृत्वा; हृदयमिति काङ्कायनो बाह्मीकभिषक्, चेतनाधिष्ठानत्वात्; नाभिरिति भद्रकाप्यः, आहारागम इति कृत्वा; पक्काशयगुदमिति भद्रशौनकः, मारुताधिष्ठानत्वात्; हस्तपादमिति बडिशः, तत्करणत्वात् पुरुषस्य; इन्द्रियाणीति जनको वैदेहः, तान्यस्य बुद्धयधिष्ठानानीति कृत्वा; परोक्षत्वादचिन्त्यमिति मारीचिः कश्यपः; सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिर्युगपदिति धन्वन्तरिः; तदुपपन्नं, सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तत्वाद्दृढप्रभृतीनाम्। सर्वाङ्गानां ह्यस्य हृदयं मूलमधिष्ठानं च केषाञ्चिद्भावानाम्, नच तस्मात् पूर्वाभिनिर्वृत्तिरेषां; तस्माद्दृढप्रभृतीनां सर्वाङ्गानां तुल्यकालाभिनिर्वृत्तिः, सर्वे भावा ह्यन्योन्यप्रतिबद्धाः; तस्माद्यथा-भूतदर्शनं साधु ॥ २१ ॥

सर्वेन्द्रियाणाम् सधर्मी धंदिशेनुं सब इन्द्रियोका, तत् ते (माथुं) वह (शिर), अधिष्ठानम् आश्रयस्थानं छे आश्रय है, इति कृत्वा छे हेतुथी इस हेतुसे, कुक्षौ कुक्षिमां कुक्षिमें, शिरः माथुं शिर, पूर्वम् पहलेवां प्रथम, अभिनिर्वर्तते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, इति आ

भ्रमाछे इस प्रकार, कुमारशिराः कुमारशिरा कुमार-शिरा, भरद्वाजः भरद्वाज भरद्वाज, पश्यति भाने छे मानता है, चेतना- चेतनानुं चेतनाका, अधिष्ठानत्वात् अधिष्ठान होवाथी अधिष्ठान होनेसे, हृदयम् हृदय प्रथम उत्पन्न थाय छे हृदय प्रथम उत्पन्न होता है, इति छेम् ऐसा, बाह्मीक-भिषक् बाह्मीक देशना वैद्य भाने छे बाह्मीक देशका वैद्य मानता है, आहारागमः आहारेना भोग छे आहारका मार्ग है, इति कृत्वा छे हेतुथी इस हेतुसे, नाभिः नाभि प्रथम उत्पन्न थाय छे नाभि प्रथम उत्पन्न होती है, इति छेम् ऐसा, भद्रकाप्यः भद्रकाप्य भाने छे भद्रकाप्य मानता है, मारुत- वायुनुं वायुका, अधिष्ठानत्वात् अधिष्ठान होवाथी अधिष्ठान होनेसे, पक्काशय-गुदम् पक्काशय और गुदा प्रथम उत्पन्न होते हैं, इति छेम् ऐसा, भद्रशौनकः भद्रशौनक भाने छे भद्रशौनक मानता है, पुरुषस्य पुरुषनां पुरुषके, तत्करणत्वात् ते (हाथपैर) साधन होवाथी वे (हाथपैर) साधन होनेसे, हस्तपादम् हाथ-पैर पहलेवां उत्पन्न थाय छे हाथ-पैर प्रथम उत्पन्न होते हैं, इति छेम् ऐसा, बडिशः बडिश भाने छे बडिश मानता है, तानि ते (इन्द्रियो) वे (इन्द्रियां), अस्य आनी इसकी, बुद्धि-बुद्धिनां बुद्धिके, अधिष्ठानानि अधिष्ठान छे अधिष्ठान हैं, इति कृत्वा छे हेतुथी इस हेतुसे, इन्द्रियाणि इन्द्रियो प्रथम उत्पन्न थाय छे इन्द्रियाँ प्रथम उत्पन्न होती हैं, इति छेम् ऐसा, वैदेहः वैदेह वैदेह, जनकः जनक भाने छे जनक मानता है, परोक्षत्वात् प्रथम उत्पत्तिनी वात परोक्ष होवाथी प्रथम उत्पत्तिकी बात परोक्ष होनेसे, अचिन्त्यम् अचिन्त्य छे अचिन्त्य है, इति छेम् ऐसा, मारीचिः मारीचि मारीचि, कश्यपः कश्यप भाने छे कश्यप मानता है, सर्वाङ्ग- अर्धा अंगोनी सब अङ्गोंकी, अभिनिर्वृत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति युगपत् छेक साथे थाय छे एक साथ होती है, इति छेम् ऐसा, धन्वन्तरिः धन्वन्तरि भाने छे धन्वन्तरि मानता है, हृदय- हृदय हृदय, प्रभृतीनाम् वगैरे आदि, सर्वाङ्गानाम् अर्धा अंगोनी सब अङ्गोंकी, तुल्यकाल- छेकभ समथे एक कालमें, अभिनिर्वृत्तत्वात् उत्पत्ति थती होवाथी उत्पत्ति होनेके कारण, तत् ते वह, उपपन्नम् युक्त छे ठीक है, हि ऊपरछे के क्योंकि, हृदयम् हृदय हृदय,

२१. सूत्रकृताम्-तन्त्रकारिणाम् (व. प.)

,, परोक्षत्वात्-बुद्धिपरोक्षत्वात् (व. त.)

,, सर्वाङ्गाभिनिर्वृत्तिः-सर्वाङ्गनिर्वृत्तिः (क. थ.)

,, हृदयप्रभृतीनाम्-हृदयपूर्वाणाम् (क. च. ध.)

અસ્ય એનાં હૃદય, સર્વ-બધાં સવ, અજ્ઞાનામ્ અંગેનું
અજ્ઞાંકો, મૂલમ્ મૂળ છે મૂળ છે, કેવાંચિત્ અને કેટલાક
ઔર કતિપય, માવાનામ્ ભાવેનું માર્ગોકા, અધિષ્ઠાનમ્
ચ અધિષ્ઠાન પણ છે અધિષ્ઠાન મી છે, તસ્માત્ ચ અને
તેથી ઔર હૃદય, પૃથક્ આ અંગેની હૃદય અજ્ઞાંકો,
પૂર્વ-પ્રથમ પ્રથમ, અભિનિર્વૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ નત્પત્તિ, ન
ન હોઈ શકે નહીં હો સક્તી, તસ્માત્ તેથી હૃદય-
પ્રવૃત્તીનામ્ હૃદય આદિ હૃદય આદિ, સર્વાજ્ઞાનામ્ સધળાં
અંગેની સવ અજ્ઞાંકો, તુલ્યકાલ-એક કાળમાં એક
કાળમાં, અભિનિર્વૃત્તિઃ ઉત્પત્તિ થાય છે ઉત્પત્તિ હોતી છે,
હિ કારણ કે ક્યોંકિ, સર્વે માવાઃ સધળા ભાવે સવ
માવ, અન્યોન્ય-પરસ્પર પરસ્પર, પ્રતિવદ્વાઃ પ્રતિબદ્ધ છે
બંધે હુએ છે. તસ્માત્ તેથી હૃદય, યથાભૂતદર્શનમ્
ધન્વન્તરિણે યથાર્થ મત ધન્વન્તરિકા યથાર્થ મત, સાધુ
શ્રોત્ર્ય છે યોગ્ય છે ॥ ૨૧ ॥

21. "It is the head that first develops in the womb, seeing that it is the seat of all the senses," thus views Kumarasira Bharadwaja. "It is the heart, because that is the seat of animation", thus the doctor Kankayana of Bahlika. "The navel, because it is the inlet for nourishment", thus Bhadrakapya. "The abdominal rectum, because it is the seat of motor activity", thus Bhadrasaunaka. "The hands and feet, because they are the primary instruments of man", thus Badisa. "The sense-organs, because they are the seat of perception in him (man)", thus Janaka Vaideha. "Because the embryo is hidden from the eye, it is uninferable", thus Marichi Kasyapa. "All the members develop simultaneously," thus Dhanvantari. This last is acceptable; for all the members, headed by the heart, take the same time for

development. Since the heart is as it were the main stem for all the bodily members, they being grouped round it and it is also the seat of several activities; therefore there is no question of the prior manifestation of these others. Hence there is simultaneous manifestation of all the body-members, including the heart. Indeed all organic functions are interdependent. Therefore the objective view is the right view.

કુક્ષો યથા ગર્ભસ્તિષ્ઠતિ તથા વર્ણનમ્—

ગર્ભસ્તુ સ્વલુ માતુઃ પૃષ્ઠાભિમુખઃ ऊर्ध्वशिखाः
सङ्कुच्यङ्गान्यास्तेऽन्तःकुक्षौ ॥ ૨૨ ॥

ગર્ભઃ તુ સ્વલુ ગર્ભે તે ગર્ભે તે, માતુઃ માતાની
માતાની, અન્તઃ કુક્ષો કુક્ષિમાં કુક્ષિમાં, પૃષ્ઠાભિમુખઃ
પૃષ્ઠ તરફ મુખ રાખીને પીઠકા ઔર મુંદ કરકે, ऊर्ध्व-
शिखाः માથું ઉપર રાખી શિર ડુંચા રાખ કર, અજ્ઞાની
અંગેને અજ્ઞાંકો, સંકુચ્ય સંકુચીને સિકુચ કર, આસ્તે
રહેલો હોય છે રહતા છે ॥ ૨૨ ॥

22. The fetus stays inside the womb with its face towards the back of the mother, its head above, and its limbs folded

કુક્ષો યથા ગર્ભોઽભિર્ધતે તથા વર્ણનમ્

વ્યપગતપિપાસાવુભુક્ષસ્તુ સ્વલુ ગર્ભઃ પરતન્ત્ર-
વૃત્તિર્માતરમાશ્રિત્ય વર્તયત્પુષ્પક્ષોપસ્વેદાભ્યાં
ગર્ભાશયે સદસઙ્ગનાજ્ઞાવયવઃ, તદનન્તરં હાસ્ય
કશ્ચિલ્લોમકૃપાયનરુપસ્ત્રેહઃ કશ્ચિન્નાભિનાડ્યયનૈઃ।
નાભ્યાં હાસ્ય નાડી પ્રસક્તા, નાડ્યાં ચાપરા,
અપરા ચાસ્ય માતુઃ પ્રસક્તા હૃદયે, માતૃહૃદયં હાસ્ય

૨૨. અન્તઃકુક્ષો-જરાયુવૃત્તઃ કુક્ષો (વ. ચ. ડ. ધ.)

૨૩. ગર્ભાશયે-ગર્ભસ્તુ (વ. ન.)

,, અપરા-અમરા (દ. ક)

तामपरामभिसंलुवते सिराभिः स्यन्दमानाभिः; स तस्य रसो बलवर्णकरः संपद्यते, स च सर्वरसवानाहारः ।

व्यपगत-पिपासा-बुभुक्षः भूभतरसरहित क्षुधा-पिपासारहित, परतन्त्रवृत्तिः पराधीन वृत्तिवाणो पराधीन वृत्तिवाला, सत्- असद्भूत- व्यक्त तथा अव्यक्त व्यक्त और अव्यक्त, अङ्गावयवः अङ्गो अने अवयवोवाणो अङ्गों और अवयवोंवाला, गर्भः तु खलु गर्भं ते। गर्भं तो, मातरम् मातानो माताको, आश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके, उपस्नेह- उपस्नेह निस्यन्द, उपस्वेदाभ्याम् तथा उपस्वेदनद्वारा और ऊष्मासे, गर्भाशये गर्भाशयभां गर्भाशयमें, वर्तयति भवे छे जीता है, तदनन्तरम् हि त्याग पछी उसके बाद, अस्य येने। इसका, कश्चित् कुछ, उपस्नेहः उपस्नेह उपस्नेह, लोमकूप-अयनैः दोम-कूपना भागी द्वारा लोमकूपके मार्गोंसे, कश्चित् अने कुछ और कुछ, नाभि-नाडी अयनैः नाभिनाडीना भागी द्वारा थाय छे नाभिनाडीमार्गोंद्वारा होता है, हि कश्चित् क्योंकि, तस्य तेनी उसकी, नाभ्याम् नाभिभां नाभिमें, नाडी नाडी नाडी (नाल), प्रसक्ता लागेदी होय छे लगी होती है, नाड्याम् च अने नाडीभां और नाडीमें, अपरा अपरा लागेदी होय छे अपरा लगी होती है, अस्य अने येनी और इसकी, अपरा च अपरा अपरा, मातुः माताना माताके, हृदये हृदयभां हृदयमें, प्रसक्ता लागेदी होय छे लगी होती है, मातु-हृदयम् गर्भनी मातानुं हृदय गर्भकी माताका हृदय, स्यन्दमानाभिः वहन करती वहन करती, सिराभिः सिराओं द्वारा, ताम् अपराम् ते अपराने उस अपराको, अभिसंलुवते रसथी भरपूर करतुं रहे छे रससे भरपूर किये रहता है, सः रसः ते रस वह रस, तस्य तेनां उसके, बलवर्णकरः भूण तथा वर्णने करनेवाला बल एवं वर्णको करनेवाला, संपद्यते थाय छे होता है, सः च आहारः अने ते आहार और वह आहार, सर्वरसवान् सधुणा रसोवाणो होय छे सब रसोंवाला होता है;

23-(1). Free from thirst and hunger, and its movements controlled by

२३. स्यन्दमानाभिः - संस्पन्दमानाभिः (ब. प.)

another than itself, the embryo grows in the womb with dependence on the mother by means of Upasneha and Upasveda, its limbs being but imperfectly differentiated. Thereafter, the fetus is nourished partly by way of the pores in the hair-follicles and partly by way of the umbilical chord. To the navel of the fetus is attached the umbilical chord, to the umbilical chord is attached the placenta and the placenta is in turn attached to the heart of the mother; and it is indeed the mother's heart that floods the placenta by means of the pulsating arteries; the fluid thus transmitted is generative of strength and color, for it is indeed food containing all nutritive elements.

स्त्रिया ह्यापन्नगर्भायास्त्रिधा रसः प्रतिपद्यते- स्वशरीरपुष्टये, स्तन्याय, गर्भवृद्धये च । स तेनाहारेणोपष्टब्धः (परतन्त्रवृत्तिर्मातरमाश्रित्य) वर्तयत्यन्तर्गतः ॥ २३ ॥

आपन्नगर्भायाः सगर्भा सगर्भा, स्त्रियाः स्त्रीने स्त्रीका, रसः रस रस, त्रिधा त्रिधा भागे तीन भागोंमें, प्रतिपद्यते विभक्त थाय छे बंट जाता है, स्वशरीरपुष्टये पोताना शरीरनी पुष्टि भाटे अपने शरीरकी पुष्टिके लिए, स्तन्याय धावण भाटे स्तन्यके लिए, गर्भवृद्धये च अने गर्भनी वृद्धि भाटे और गर्भकी वृद्धिके लिए, तेन ते उस, आहारेण आहारवडे आहारसे, उपष्टब्धः टकेटो टिका हुआ, सः ते गर्भ वह गर्भ, (मातरम् मातानो माताके, आश्रित्य आश्रय करीने सहारे, परतन्त्रवृत्तिः पराधीन वृत्तिवाणो थर्ध पराधीन वृत्तिवाला हो कर), अन्तर्गतः कुक्षिभां रक्षीने कुक्षिमें रहा हुआ, वर्तयति भवे छे जीता है ॥ २३ ॥

23. For in a pregnant woman the nutritional juice is distributed in

in three ways—for her own nourishment, for lactation and for the growth of the fetus, which being sustained by this nourishment, flourishes inside the womb.

गर्भः कथं प्रसूयते?—

स चोपस्थितकाले जन्मनि प्रसूतिमारुतयोगात् परिवृत्त्यावाक्शिरा निष्कामत्यपत्यपथेन, एषा प्रकृतिः, विकृतिः पुनरतोऽन्यथा। परं त्वतः स्वतन्त्रवृत्तिर्भवति ॥ २४ ॥

जन्मनि उपस्थितकाले जन्मने। समय प्राप्त यत्। प्रसवका समय उपस्थित होने पर, प्रसूतिमारुत-प्रभृति-वायुना प्रसूतिवायुके, योगात् योग्मयी योगसे, सः च ते गर्भं वह गर्भ, परिवृत्त्य स्थितिने अद्वितीय स्थितिको बदलकर, अवाक्शिराः नीचा माथावागे। यर्ध नीचे सिर किया हुआ, अपत्यपथेन योनिमार्गं योनिमार्गसे, निष्कामति अहार नीकणे छे बाहिर निकलता है, एषा आ यह, प्रकृतिः प्रकृति छे प्रकृति है, अतः अनाथी इससे, अन्यथा पुनः विपरीत विपरीत, विकृतिः विकृति छे वृद्धिवाय छे विकृति कहाती है, अतः परं तु ओ पछी इसके बाद, स्वतन्त्रवृत्तिः स्वतन्त्र वृत्तिवागे। स्वतन्त्र वृत्ति-वाला, भवति थाय छे होता है ॥ २४ ॥

24. When the time for birth arrives the child is delivered, his head foremost, being turned over by the force of the birth-wind (uterine contractions), by way of the birth-path (vagina). This is the norm; other than this is abnormality. After this the child becomes independent of the mother in his movements.

जातः कथमभिवर्धते सद्यो हन्यते च?—

तस्याहारोपचारौ जातिसूत्रीयोपदिष्टावविकारकौ चाभिवृद्धिकरौ भवतः ॥ २५ ॥

२४. अवाक्शिरा—अवाक्शिरा (ब.)

,, परं त्वतः—परं ततः (ब.)

जातिसूत्रीय-अभिवृद्धि-अध्यायमां जातिसूत्रीय अध्यायमें, उपदिष्टौ छेदः बड़े हुए, आहार-उपचारौ आधार अने उपचार आधार और उपचार, तस्य तेने भाटे उसके लिए, अविकारकौ विचार न करनेवाले, विकार न करनेवाले, अभिवृद्धिकरौ च तथा अभिवृद्धि करनेवाले और अभिवृद्धि करनेवाले, भवतः थाय छे होते हैं ॥ २५ ॥

25. The prenatal nourishment and care taught in the "Jatisutreeya" chapter help to prevent disease-conditions and promote proper growth.

ताभ्यामेव च विषमसेविताभ्यां जातः सद्य उपहन्यते तरुर्वाचिरव्यपरोपितां वातातपाभ्यामप्रतिष्ठितमूलः ॥ २६ ॥

अचिर-तरुतनुं ताजा, व्यपरोपितः वावेधुं रोपण किया हुआ, अप्रतिष्ठित-अभ्या वगैरना अदृढ, मूलः मूलवाणं मूलवाला, तरुः आउ वृक्ष, वात-आतपाभ्याम् इव वायु अने तापयौ जेम नाश पाये छे वायु और धूपसे जैसे नष्ट होता है, जातः तेवी रीते जन्मेवा आणक वैसे जन्मा हुआ बालक, विषमसेविताभ्याम् विषम पण्णे सेवन करनेवाला विषमरूपसे सेवन किये गये, ताभ्याम् ते आधार तथा उपचारयौ उन आहार तथा उपचारसे, सद्यः एव तरुतनुं तुगन्त ही, उपहन्यते नाश पाये छे नष्ट होता है ॥ २६ ॥

26. By these very two (nourishment and care) improperly given, the child is killed as soon as born, just as a recently-planted tree is undermined by the wind and the sun.

गर्भस्य देवादिप्रकोपनिमित्तविकारोपलब्धौ प्रमाणम्—

आप्तोपदेशाद्भूतरूपदर्शनात् समुत्थानलिङ्ग-चिकित्सितविशेषाच्चादोषप्रकोपानुरूपा देवादि-

२६. विषमसेविताभ्याम्—विषमाभ्याम् (ख. ब.)

,, ,, —सेविताभ्याम् (च.)

,, उपहन्यते—हन्यते (च.)

प्रकोपनिमित्ता विकाराः समुपलभ्यन्ते ॥ २७ ॥

आप्त-आप्तोना आप्तोके, उपदेशात् उपदेश्यी उपदेशसे, अद्भुतरूप-अद्भुत रूपेणां अद्भुत रूपोंके, दर्शनात् दर्शनथी दर्शनसे, समुत्थान-निदान निदान, लिङ्ग-लक्षण लक्षण, चिकित्सित-अने चिकित्साना और चिकित्साके, विशेषात् च जेथी भेदसे, अदोषप्रकोपानुरूपाः दोषप्रकोपजन्य रोगोथी भिन्न दोषप्रकोपजन्य रोगोंसे भिन्न, देवादिप्रकोपनिमित्ताः देवादिप्रकोपजन्य देवादिप्रकोपजन्य, विकाराः रोगो रोग, समुपलभ्यन्ते जेवाभां आवे छे पाये जाते हैं ॥ २७ ॥

27. The disorders wrought in children by means of the displeasure of super-natural beings, not conforming to diseases born of irritated humors, may be known by authoritative instruction, by marking extra-ordinary signs in the young patient, and by the unusual nature of the etiology, symptoms and reaction to treatment.

कालाकालमृत्यवोर्निर्णयः—

कालाकालमृत्यवोस्तु खलु भावाभावयोरिदमध्यवसितं नः—“यः कश्चिन् म्रियते स काल एव म्रियते, न हि कालच्छिद्रमस्ति” इत्येके भाषन्ते। तच्चासम्यक्। न ह्यच्छिद्रता सच्छिद्रता वा कालस्योपपद्यते, कालस्वलक्षणस्वभावात्।

काल-अकालमृत्यवोः तु खलु काल अने अकाल मृत्युना काल और अकाल मृत्युके, भाव-अभावयोः भाव अने अभावनी भावतभां होने या न होनेके बारेमें, नः अमारे हमारा, इदम् आ यह, अध्यवसितम् निर्णय छे के निर्णय है कि, यः कश्चित् जे केहि जो कोई, म्रियते भरे छे मरता है, सः ते वह, काले एव कालभां जे काल ही में, म्रियते भरे छे मरता है, हि केमके क्योंकि, कालच्छिद्रम् कालभां छिद्र (अवकाश) कालमें छिद्र (अवकाश), न अस्ति नथी नहीं है, इति अथ ऐसा, एके केहवाकई, भाषन्ते केह छे कहते हैं, तत् च ते वह, असम्यक् ठीक नथी ठीक नहीं है, हि

केमके क्योंकि, काल-कालना कालके, स्वलक्षण-पेताना लक्षणना अपने लक्षणके, स्वभावात् स्वभावथी स्वभावसे, कालस्य कालभां कालमें, अच्छिद्रता अच्छिद्रता अच्छिद्रता, सच्छिद्रता वा अथवा सच्छिद्रता अथवा सच्छिद्रता, न उपपद्यते ननी शकती नथी नहीं बन सकती।

28-(1). This is our conviction in the matter of the truth or otherwise of timely and untimely death. “Whoever dies, dies in good time, for there is no such thing as a gap in time (that is when there is no time),” thus some people argue. But this is improper. For there is no question of time having ‘gaps’ or ‘no gaps’. Time is what it is, its own unique self.

तत्राहुरपरे—यो यदा म्रियते स तस्य नियतो मृत्युकालः; स सर्वभूतानां सत्यः, सम-क्रियत्वादिति। एतदपि चान्यथाऽर्थग्रहणम्। न हि कश्चिन् म्रियत इति समक्रियः। कालो ह्यायुषः प्रमाणमधिकृत्योच्यते। यस्य चेष्टं यो यदा म्रियते स तस्य मृत्युकाल इति, तस्य सर्वे भावा यथास्वं नियतकाला भविष्यन्ति; तच्च नोपपद्यते, प्रत्यक्षं ह्यकालाहारवचनकर्मणां फलमनिष्टं, विपर्यये चेष्टं; प्रत्यक्षतश्चोपलभ्यते खलु कालाकालव्यक्तिस्तासु तास्ववस्थासु तं तमर्थमभिसमीक्ष्य, तद्यथा—कालोऽयमस्य व्याधेराहारस्यौषधस्य प्रतिकर्मणो विसर्गस्य, अकालो वेति।

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, अपरे नीचे दूसरे, आहुः केह छे के कहते हैं कि, यः जे जो, यदा ज्यारे जब, म्रियते भरे छे मर जाता है, सः ते वह, तस्य तेने भाटे उसके लिए, नियतः नियत नियत, मृत्युकालः मृत्युने काल छे मृत्युका काल है, समक्रियत्वात् समान क्रियावाली होवाथी समान क्रियावाला होनेसे, सर्वभूतानाम् सधनां प्राणीओ तन्त्र सब प्राणियोंकी ओर, सः

२८. मृत्युकालः—नियतो मृत्युकालः (न. झ. थ.)

તે વહ, સત્યઃ રાગદ્વેષથી રહિત છે રાગદ્વેષે રહિત છે, કશ્ચિત્ કોઈ, ન ત્રિયતે નથી મરતો નહીં મરતા, (इति) ન હિ એમ નથી એસા નહીં છે, इति એટલા માટે इसी लिए, समक्रियः તે સમક્રિય છે વહ સમક્રિય છે, एतत् आ यह, अर्थग्रहणम् च अपि अर्थानुं ग्रहणं પણ અર્થકા ગ્રહણ મી, अन्यथा विपरीत रीते છે વિપરીત રીતિસે છે, हि कारण के क्योंकि, आयुषः आयुना आयुके, प्रमाणम् प्रमाणने प्रमाणको, अधिकृत्य अनु-दक्षीने ले कर, कालः काल काल, उच्यते कहेनाय છે કહા જાતા છે, यः ने जो, यदा न्यारे जब, त्रियते भरे છે મરતા છે, सः ते वह, तस्य तेना उसका, मृत्यु-कालः मृत्युकाल છે મૃત્યુકાલ છે, इति એ વહ, यस्य नेने जिसको, इष्टम् भष्ट છે इष्ट है, तस्य तेना उसके, सर्वे भावाः सधणा भावो सब भाव, यथास्वम् पोत પોતાને अपने अपने, नियतकालाः नियत કાળે થનારા નિયત કાલસે હોનેવાલે, भविष्यन्ति थशे होंगे, तत् च પરંતુ તે પણ પરંતુ વહ મી, ન ઉપપચતે યુક્તિયુક્ત નથી યુક્તિયુક્ત નહીં છે, हि कारण के क्योंकि, अकाल-अकालो કરેલા અકાલમેં કિયે, आहार-आहार आहार, वचन-पथन वचन, कर्मणाम् तथा कर्मनुं तथा कर्मका, फलम् क्षण फल, अनिष्टम् अनिष्ट થાય છે અનિષ્ટ હોતા છે, विपर्यये च અને વિપરીત સ્થિતિમાં ઓર વિપરીત સ્થિતિમેં, इष्टम् भष्ट થાય છે इष्ट હોતા છે, प्रत्यक्षम् એ પ્રત્યક્ષ છે यह प्रत्यक्ष है, तासु तासु ते ते उन उन, अवस्थासु अवस्थाओंમાં अवस्थाओंमें, तम् तम् ते ते उस उस, अर्थम् विषयने વિષયકો, अभिसमीक्ष्य दृष्टिमां રાખીને देख કર, काल-अकाल- काल અને अकालनी કાલ ઓર અકાલકો, व्यक्तिः स्पष्टता स्पष्टता, खलु भरेभर सचमुच, प्रत्यक्षतः પ્રત્યક્ષથી પણ પ્રત્યક્ષસે મી, उपलभ्यते जेवामा આવે છે देखी जाती है, तत् यथा नेभडे जैसे कि, अस्य आ इस, व्याधेः रोगने। रोगका, आहारस्य आ आहारने। इस आहारका, औषधस्य आ औषधने। इस औषधका, प्रतिकर्मणः आ चिकित्साने। इस चिकित्साका, विसर्गस्य અને आ व्याधिना मोक्षने। और इस व्याधिके मोक्षका, अयम् आ यह, कालः काल છે કાલ છે, अकालः वा इति अथवा अकाल છે અથવા અકાલ છે।

28-(2). Here others declare—
'Whenever a man dies, that is the appointed time of death for him; for time is the arbiter of all creatures and acts impartially'. This is also taking hold of the matter by the wrong end. Time's impartiality is not established by the mere fact that there is none who does not die. For we speak of time in relation to the period of life. To one who would have it that 'whenever a man dies, that is his appointed time of death', all other happenings too, whenever occurring, must seem to occur at the appointed time. Such a view is certainly unacceptable. Evident to our eyes are the undesirable consequences of untimely eating, speaking and performance, as also the desirable consequences of contrary behaviour. With our eyes we see too, the distinction of timeliness and untimeliness regarding this or that thing in this or that condition. Thus for instance, we doctors say, this is the time or this is not the time for this disease, this diet, this medicine, this counter-action, or this relief.

લોકેऽप्येतद्भवति—કાલે દેવો વર્ષત્યકાલે દેવો વર્ષતિ, કાલે શીતમકાલે શીતં, કાલે તપત્યકાલે તપતિ, કાલે પુષ્પફલમકાલે ચ પુષ્પફલમિતિ। તસ્માદુભયમસ્તિ—કાલે સૃત્યુરકાલે ચ; નૈકા-ન્તિકમત્ર।

લોકે અપિ લોકમાં પણ લોકમેં મી, एतत् आ यह, भवति जेवामा આવે છે કે देखा जाता है कि,

काले डाणे कालमें, देवः वरसाद वरसात, वर्षति वरसे
छे वरसती है, अकाले अडाणे अकालमें, देवः वरसाद
वरसात, वर्षति वरसे छे वरसती है, काले डाणमां
कालमें, शीतम् ढंडी छे शीत है, अकाले अडाणे
अकालमें, शीतम् ढंडी छे शीत है, काले डाणमां
कालमें, तपति ताप पडे छे तपता है, अकाले अडाणे
अकालमें, तपति ताप पडे छे तपता है, काले अने
डाणे और कालमें, पुष्पफलम् फूल तथा फल छे फूल
तथा फल हैं, अकाले तेमज्ज अडाणमां एवं अकालमें,
पुष्पफलम् इति फूल तथा फल छे फूल तथा फल हैं,
तस्मात् तेथी इस लिए, उभयम् अस्ति अन्नेय छे दोनों
हैं, काले डाणमां पण कालमें भी, मृत्युः मृत्यु छे
मृत्यु है, अकाले च अने अडाणमां पण मृत्यु छे और
अकालमें भी मृत्यु है, अत्र आ विषयमां इस विषयमें,
ऐकान्तिकम् न ढाई ओकज पक्ष नथी कोई एक ही
पक्ष नहीं है।

28-(3). In the world at large too, there is this usage: it rains in time; it also rains out of time. The cold is timely; the cold is not timely. The heat is timely; the heat is not timely. The efflorescence and fruitage are timely; the efflorescence and fruitage are not timely. Therefore there is both, timely death and untimely death. There is nothing exclusively acceptable here.

यदि ह्यकाले मृत्युर्न स्यान्नियतकालप्रमाणमायुः
सर्वं स्यात्; एवं गते हिताहितज्ञानमकारणं स्यात्,
प्रत्यक्षानुमानोपदेशाश्चाप्रमाणानि स्युर्ये प्रमाण-
भूताः सर्वतन्त्रेषु, यैरायुष्याण्यनायुष्याणि चोप-
लभ्यन्ते । वाग्वस्तुमात्रमेतद्वादमृषयो मन्यन्ते—
नाकाले मृत्युरस्तीति ॥ २८ ॥

२८. अप्रमाणानि—अप्रमाणं (ध.)

„ एतद्वादम्—एतद् (च.)

„ „ —एतद् वादम् (फ.)

हि डेमडे क्योंकि, यदि जे यदि, अकाले अडाणे
अकालमें, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, न स्यात् न होय तो न
हो तो, सर्वम् सधणानुं सबकी, आयुः आयुष्य आयु,
नियतकालप्रमाणम् डाणना नियत प्रमाणवाणुं कालका
नियत प्रमाणवाली, स्यात् थाय होनी चाहिए, एवं गते
ओम होय तो ऐसा हो तो, हित-अहित-ज्ञानम् हित
तथा अहितनुं ज्ञान हित एवं अहितका ज्ञान, अकारणम्
निष्प्रयोजन निष्प्रयोजन, स्यात् थशे होगा, सर्वतन्त्रेषु
सर्वशास्त्रोमां सर्वशास्त्रोंमें, ये जे जो, प्रमाणभूताः
प्रमाणरूप छे प्रमाणभूत हैं, यैः जेनाथी जिनसे, आयु-
ष्याणि आयुष्यकर आयुवर्धक, अनायुष्याणि च अने आयु-
ष्यनाशक और आयुनाशक, उपलभ्यन्ते उपाय अणुवामां
आवे छे उपाय जाने जाते हैं, (ते) ते वे, प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष
प्रत्यक्ष, अनुमान-अनुमान अनुमान, उपदेशाः च अने
उपदेश और उपदेश, अप्रमाणानि स्युः अप्रमाण
थशे अप्रमाण होंगे, अकाले आथी अडाणे अतः अकालमें,
मृत्युः मृत्यु मृत्यु, न अस्ति नथी नहीं है, इति ऐवा ऐसे,
एतद्-वादम् आ वादने इस वादको, ऋषयः ऋषिओ
ऋषि लोग, वाग्वस्तुमात्रम् वाणीने विलासमात्र वाणीका
विलासमात्र, मन्यन्ते माने छे मानते हैं ॥ २८ ॥

28. If there were no untimely death, then all life should be of the appointed time-measure. Under such circumstances, the knowledge of the wholesome and the unwholesome would be purposeless, and all observation, inference and instruction, which are regarded as being valid in all sciences and by which we know what promotes and what curtails longevity, would be invalidated. For these reasons, the sages consider this argument—that there is no untimely death, as merely a verbal display.

अस्मिन्काले आयुषः प्रमाणम्—

वर्षशतं खल्वायुषः प्रमाणमस्मिन् काले ॥ २९ ॥

अस्मिन् आ इस, काले युगमां युगमें, आयुषः आयुष्यन्तुं आयुका, प्रमाणम् प्रमाणु प्रमाण, खलु अरेअरे सचमुच, वर्षशतम् सौ वरसन्तुं छे सौ वर्षका है ॥ २९ ॥

29. During this age the full measure of a man's life is a hundred years.

संपूर्णायुषो निमित्तम्—

तस्य निमित्तं प्रकृतिगुणात्मसंपत् सात्म्योप-
सेवनं चेति ॥ ३० ॥

प्रकृति-गुण-आत्मसंपत् प्रकृतिसंपत्-गुणसंपत्-
आत्मसंपत् प्रकृतिसंपत्-गुणसंपत्-आत्मसंपत्, सात्म्य-
उपसेवनम् च अने सात्म्यनुं सेवन और सात्म्य वस्तु-
ओंका सेवन, इति छे ये, तस्य तेना उसके, निमित्तम्
हेतु छे हेतु हैं ॥ ३० ॥

30. To this end are the excellence of physical and spiritual endowments and the observance of right living needed.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकाः—

शरीरं यद्यथा तच्च वर्तते क्लिष्टमामयैः ।

यथा क्लेशं विनाशं च याति ये चास्य धातवः ॥ ३१ ॥

वृद्धिहासौ यथा तेषां क्षीणानामौषधं च यत् ।

देहवृद्धिकरा भावा बलवृद्धिकराश्च ये ॥ ३२ ॥

परिणामकरा भावा या च तेषां पृथक् क्रिया ।

मलाख्याः संप्रसादाख्या धातवः प्रश्न एव च ॥ ३३ ॥

नवको निर्णयश्चास्य विधिवत् संप्रकाशितः ।

तथ्यः शरीरविचये शरीरे परमर्षिणा ॥ ३४ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकाः उपसंहारना
श्लोका छे छे उपसंहारके श्लोक हैं कि, शरीरम् शरीर शरीर,
यत् ते छे जो है, यथा च जेवी रीते जैसे, तत् ते

वह, आमयैः रोगोत्थी रोगोंसे, क्लिष्टम् पीडा पाभेदुं
पीडित, वर्तते थाय छे होता है. यथा जेवी रीते जैसे,
क्लेशम् उक्लेश क्लेश, विनाशम् च अने विनाशने और
विनाशको, याति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है, ये च
जे जो, अस्य जेनी इसकी, धातवः धातुओ छे धातुएँ हैं,
तेषाम् तेओना उनके, यथा जे प्रकारे जिस प्रकार,
वृद्धिहासौ वृद्धि तथा हास थाय छे वृद्धि तथा हास होते
हैं. क्षीणानाम् च अने क्षीण थयेव तेओनुं और क्षीण
हुई उनकी, यत् जे जो, औषधम् औषध छे औषध है,
ये जे जो, भावाः भावो भाव, देहवृद्धिकराः देहनी
वृद्धि करनारा छे देहकी वृद्धि करनेवाले हैं, बलवृद्धिकराः
च तथा जणनी वृद्धि करनारा छे तथा बलकी वृद्धि
करनेवाले हैं, भावाः तेमज्ज जे भावो एवं जो भावों,
परिणामकराः पाचन करनारा छे पाचन करनेवाले हैं,
या च जे जो, तेषाम् तेओनी उनकी, पृथक् क्रिया
जुदी जुदी क्रियाओ छे भिन्न भिन्न क्रियाएँ हैं, मलाख्याः
मल नामना मल नामके, संप्रसादाख्याः तथा संप्रसाद
नामना तथा संप्रसाद नामके, धातवः धातुओ धातुएँ,
नवकः नव नव, प्रश्नः प्रश्नो प्रश्न, अस्य च अने
जेओना और उनका, तथ्यः सत्य यथार्थ, निर्णयः
निर्णय ते सधणा विषयाने निर्णय उन सब विषयोंको,
शरीरविचये शरीरे शरीरविचयशरीरमां शरीरविचय-
शरीरमें, महर्षिणा महर्षिओ महर्षिने, विधिवत् विधि
प्रमाणे विधिके अनुसार, संप्रकाशितः प्रकाशित क्यो छे
प्रकाशित कर दिया है ॥ ३१-३४ ॥

Here are the recapitulatory verses—

31-34. What the body is; how it functions; how it is afflicted by diseases, how it suffers pain and death; what are its elements; how they increase and decrease; how the deficient humors should be augmented; what factors promote the growth of the body and what that increase strength; what metabolic factors there are and what their individual function is; what body-elements are known by the

३१. यथा तच्च—यथावच्च (ध.)

३३. संप्रसादाख्या—संप्रसादाख्या (ध.)

३४. नवकः—दशकः (ध.)

,, तथ्यः—तथा (झ.)

name of impurities and what by the name of purities; the ninefold question and the answer thereto—all this has been presented truthfully and in due order by the great sage in this chapter on the analysis of the body in the section on "Human Embodiment".

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शरीरस्थाने
शरीरविचयशरीरं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा प्रतिसंस्कृत इस शास्त्रके, शरीरस्थाने
शरीरस्थान विषे शरीरस्थानमें, शरीरविचयशरीरम्
'शरीरविचयशरीर' 'शरीरविचयशरीर', नाम नामने
नामका, षष्ठः छठे छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये
अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the sixth chapter entitled "The analysis of the body" is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातमे अध्याय अध्याय सातवां

Chapter VII

शरीरसंख्याशरीरोपक्रमः —

अथातः शरीरसंख्याशरीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हथी अब आगे, शरीरसंख्या-
शरीरम् 'शरीरसंख्याशरीर' नामने अध्यायनुं
'शरीरसंख्याशरीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

१. शरीरसंख्याशरीरं—शरीरसंख्यां नाम शरीरं (ध.)

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रभाषे ॥ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उद्देशुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, 'The enumeration of the parts of the body' in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

शरीरावयवसंख्याविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नः —

शरीरसंख्यामवयवशः कृत्स्नं शरीरं प्रविभज्य
सर्वशरीरसंख्याप्रमाणज्ञानहेतोर्भगवन्तमात्रेयम-
ग्निवेशः पप्रच्छ ॥ ३ ॥

कृत्स्नम् आभाय संपूर्ण, शरीरम् शरीरना शरीरको,
अवयवशः अवयव प्रभाषे अवयवोंमें, प्रविभज्य विभाज
करीने विभक्त कर, सर्वशरीर- संपूर्ण शरीरना सारे
शरीरके, संख्या-संख्या संख्या, प्रमाणज्ञान-अने
प्रभाषे जणुवाना और प्रमाणके ज्ञानके, हेतोः हेतुथी
लिए, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, भगवन्तम् भगवान्
भगवान्, आत्रेयम् आत्रेयने आत्रेयसे, शरीरसंख्याम्
शरीरनी संख्या शरीरकी संख्याको, पप्रच्छ पूछी पूछा ॥ ३ ॥

3. With the object of learning the enumeration and measurement of the whole body divided according to the various constituents of the body, Agnivesa questioned the teacher concerning anatomy. To him the worshipful Atreya replied:—

षण्णां त्वचां विवरणम्—

तमुवाच भगवानात्रेयः—शृणु मत्तोऽग्निवेश !
सर्वशरीरमाचक्षाणस्य यथाप्रश्नमेकमना यथावत् ।

४. सर्वशरीरमाचक्षाणस्य—सर्वशरीरमभिसंचक्षाणात् (क. च. भ.)

५. आचक्षाणस्य—अभिचक्षाणात् (घ. त.)

६. —अभिसंचक्षाणस्य (ध.)

તમ્ તેને ઉચ્ચે, મંગવાન્ ભગવાન્ મંગવાન્, આત્રેયઃ
આત્રેયે આત્રેયને, ઉવાચ કલું કહા, અગ્નિવેશ ! હે અગ્નિ-
વેશ ! હે અગ્નિવેશ !, યથાપ્રશ્નમ્ પ્રશ્ન અનુસાર પ્રશ્નાનુ-
સાર, સર્વશરીરમ્ સંપૂર્ણ શરીરને સંપૂર્ણ શરીરનો,
યથાવત્ યથાસ્વરૂપ યથાસ્વરૂપ, આચક્ષાણસ્ય કહેતા
એવા મારા મતને કહતે હુ એ મારે મતનો, મત્તઃ મારી
પાસેથી મુજસે, પુકસનાઃ એક મને એકાપ્રચિત્ત હો કર,
શૃણુ સાંભળો શ્રવણ કરો।

4-(1). Learn from me with one-
mindedness, O, Agnivesa! as I describe
accurately, the entire anatomy of the
human body.

શરીરે षट् त्वचः; तद्यथा—उदकधरा त्वग्बाह्या,
द्वितीया त्वसृग्धरा, तृतीया सिध्मकिलाससंभवा-
धिष्ठाना, चतुर्थी दद्रूकुष्ठसंभवाधिष्ठाना, पञ्चमी
त्वलजीविद्रधिसंभवाधिष्ठाना, षष्ठी तु यस्यां
छिन्नायां ताम्यत्यन्ध इव च तमः प्रविशति यां
चाप्यधिष्ठायारूपि जायन्ते पर्वसु कृष्णरक्तानि
स्थूलमूलानि दुश्चिकित्स्यतमानि च; इति षट्
त्वचः। एताः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति ॥ ४ ॥

શરીરે શરીરમાં શરીરમાં, षट् છ છઃ, ત્વચઃ ત્વચા
છે ત્વચાઈ છે, તદ્ યથા જેમકે જેસે, બાહ્યા પહેલી
બહારની પહેલી બાહિરકી, ત્વક્ ત્વચા ત્વચા, ઉદકધરા
બહારના કરનારી છે ઉદકધરા છે, દ્વિતીયા તુ
બીજી દૂસરી, અસૃગધરા રક્ત બહારના કરનારી છે
અસૃગધરા છે, તૃતીયા ત્રીજી તીસરી, સિધ્મ-સિધ્મ સિધ્મ,
કિલાસ-અને કિલાસની ઓર કિલાસકી, સંભવ-અધિષ્ઠાના
ઉત્પત્તિને આશ્રય છે ઉત્પત્તિકા અધિષ્ઠાનમૂત છે, ચતુર્થી
ચોથી ચૌથી, દદ્રૂ-કુષ્ઠ-દાદર અને કુષ્ઠની દદ્રૂ ઓર

કુષ્ઠકી, સંભવ-અધિષ્ઠાના ઉત્પત્તિને આશ્રય છે ઉત્પત્તિકા
આશ્રય છે, પચ્ચમી તુ પાંચમી પાંચવી, અલજી-અલજી
અલજી, વિદ્રધિ-અને વિદ્રધિની ઓર વિદ્રધિકી, સંભવ-
અધિષ્ઠાના ઉત્પત્તિને આશ્રય છે ઉત્પત્તિકા આશ્રયરૂપ
છે, ષષ્ઠી તુ અને છઠી ઓર છઠી, સા તે છે વહ છે,
યસ્યામ્ જે જિસકે, છિન્નાયામ્ છેદાવાથી કટ જાને પર,
તામ્યતિ મનુષ્ય અંધકારયુક્ત અને છે મનુષ્ય અન્ધકારસે
યુક્ત હોતા છે, અન્ધઃ ચ હવ તથા અધિષ્ઠાની પેઠે તથા
અન્ધેકી તરહ, તમઃ અંધકારમાં અંધકારમાં, પ્રવિશતિ
પ્રવેશ કરે છે પ્રવિષ્ટ હોતા છે, યામ્ ચ અપિ તેમજ
જેનેા એવં જિસકો, અધિષ્ઠાય આશ્રય કરીને આશ્રય
કરકે, પર્વસુ અવયવસંધિઓ ઉપર અવયવકી સન્ધિ-
યોમાં, કૃષ્ણરક્તાનિ કાળાં તથા લાલ કાલે તથા લાલ,
સ્થૂલમૂલાનિ સ્થૂલ મૂળવાળાં સ્થૂલ મૂળવાળે, દુશ્ચિકિ-
ત્સ્યતમાનિ ચ અને અત્યંત કષ્ટમય ચિકિત્સાવાળાં
અતિદુશ્ચિકિત્સ્ય, અરૂપિ ત્રણો ફોદેફુન્સી, જાયન્તે ઉત્પન્ન
થાય છે ઉત્પન્ન હોતે છે, ઇતિ આમ હવ તરહ, ષટ્ છ
છઃ, ત્વચઃ ત્વચા છે ત્વચાઈ છે, એતાઃ આ એ, ષડઙ્ગમ્
છ અંગવાળાં છ અંગવાળે, શરીરમ્ શરીરને શરીરનો,
અવતત્ય વ્યાપ્ત કરી વ્યાપ્ત કિયે, તિષ્ઠન્તિ રહે છે
રહતી છે ॥ ૪ ॥

4. There are six layers of skin in
the body. These are as follows—the
first is the external one or epidermis.
The second is the Asrigdhara which
holds the capillary vessels. The third
is the layer which is the seat of Sidhma
dermatosis and leprous lesions. The
fourth is the seat of ringworm and
other similar types of dermatosis. The
fifth is the seat of dry gangrene and
abscesses. The sixth is that layer
of skin which on being excised, one
suffers violent shock and falls into a
swoon and which is the seat of boils
extending to the joints, dark-red in
color, thick-rooted and most difficult

૪. દદ્રૂકુષ્ઠ-કુષ્ઠ (ચ. પ. ફ.)

,, પચ્ચમી ત્વલજી-પચ્ચમ્યલજી (વ.)

,, તુ-સા (ચ.)

,, સંભવાધિષ્ઠાના-સંભવાધિષ્ઠાની (ધ.)

,, પર્વસુ-પર્વસન્ધિયુ (જા. પ.)

,, કૃષ્ણરક્તાનિ-સુકૃષ્ણરક્તાનિ (દ.)

,, ષટ્ ત્વચઃ। એતાઃ-ષટ્ ત્વચઃ (ધ.)

of treatment. These are the six layers of skin that cover the entire body comprising its six parts.

शरीरस्याङ्गविभागः—

तत्रायं शरीरस्याङ्गविभागः तद्यथा—द्वौ बाहु, द्वे सक्थिनी, शिरोग्रीवम्, अन्तराधिः, इति षडङ्ग-मङ्गम् ॥ ५ ॥

तत्र त्वां यहां, अयम् आ यद्, शरीरस्य शरीरानां शरीरके, अङ्गविभागः अंगोने विभागो अंगोका विभागो है, तद् यथा जेभडे जैसे, द्वौ जे दो, बाहु आहु बाहु, द्वे जे दो, सक्थिनी साथण टांगे, शिरो-ग्रीवम् शिर अने ग्रीवा शिर और ग्रीवा, अन्तराधिः तथा मध्यदेह तथा मध्यदेह, इति आभ इस प्रकार, षडङ्गम् ७ अंगवाणुं छः अंगोवाला, अङ्गम् शरीर जे शरीर है ॥ ५ ॥

5. The body consists of the following parts:—the two arms, the two legs, the head and neck, and the trunk. These make up the hexa-partite body.

अस्थनां विवरणम्—

त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थां सह दन्तोलूखलनखेन। तद्यथा—द्वात्रिंशदन्ताः, द्वात्रिंशदन्तोलूखलानि, विंशतिर्नखाः, षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि, विंशतिः पाणिपादशलाकाः, चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि, द्वे पाण्योरस्थिनी, चत्वारः पादयोर्गुल्फाः, द्वौ मणिकौ हस्तयोः,

५. तत्रायम्—अथ (ब.)

६. सषष्टीनि—षष्ट्यधिकानि (ब. त.)

७. दन्तोलूखलनखेन—दन्तोलूखलनखैः (ब.)

८. चत्वारि पाणिपादशलाकाधिष्ठानानि—चत्वार्यधिष्ठानान्यासाम् (ख. घ. च. ष.)

९. द्वौ मणिकौ हस्तयोः—चत्वारः पाण्योः मणिकाः (च. ष.)

१०. मणिकौ—मणिबन्धकौ (ब.)

चत्वार्यरङ्गयोरस्थीनि, चत्वारि जङ्घयोः, द्वे जानुनी, द्वे जानुकपालिके, द्वावूरुनलकौ, द्वौ बाहुनलकौ, द्वावंसौ, द्वे अंसफलके, द्वावक्षकौ, एकं जत्रु, द्वे तालुके, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् पृष्ठगतान्यस्थीनि, पञ्चदश ग्रीवायां, चतुर्दशोरसि, द्वयोः पार्श्वयोश्चतुर्विंशतिः पर्शुकाः, तावन्ति स्थालकानि, तावन्ति चैव स्थालका-र्बुदानि, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं, द्वौ शङ्खौ, चत्वारि शिरःकपालानीति एवं त्रीणि सषष्टीनि शतान्य-स्थां सह दन्तोलूखलनखेनेति ॥ ६ ॥

दन्तोलूखल- दांत, दांतना जोखला दांत, दन्तोलूखल, नखेन अने नख और नखोंके, सह सहित साथ, अस्थनाम् सषष्टीनि त्रीणि शतानि त्रयसो साः षडङ्गं जे तीनसौ साठ इष्टियां हैं, तद् यथा जेभडे जैसे, द्वात्रिंशद्

६. द्वे जानुनी—द्वे जानुनोः कपालके (च.)

७. —तालुनी (ब.)

८. एकं भगास्थि—एकं भगास्थि पुंसां मेढास्थि (ख.)

९. पर्शुकाः—पार्श्वयोः (ख.)

१०. एकास्थि नासिकागण्डकूटललाटं...नखेनेति—गण्डयोर्द्वे कर्भ-योर्द्वे। त्रीणि नासिकायाम् द्वौ शङ्खौ। षट् शिरःकपालानि। इति त्रीणि सषष्टीनि शतान्यस्थनामिति (च.)

११. षष्टिः पाणिपादाङ्गुल्यस्थीनि....दन्तोलूखलनखेनेति—विंशतिः पाणिपादशलाका चत्वार्यधिष्ठानान्यासां, चत्वारि पाणि-पादपृष्ठानि षष्टिरङ्गुल्यस्थीनि, द्वे पाण्योः द्वे कूर्वाभः चत्वारः पाण्योर्मणिकाः चत्वारः पादयोर्गुल्फाः चत्वार्यरङ्गयोरस्थीनि चत्वारि जङ्घयोः द्वे जानुनोः द्वे कूर्परयोः द्वे ऊर्वोः बाह्वोः सांसयोर्द्वे, द्वावक्षकौ, द्वे तालुनी, द्वे श्रोणिफलके, एकं भगा-स्थि पुंसां मेढास्थि, एकं त्रिकसंभितमेकं गुदास्थि, पृष्ठगतानि पञ्चत्रिंशत् पञ्चदशस्थीनि ग्रीवायां, द्वे जत्रुणी, एकं हन्वस्थि, द्वे हनुमूलबन्धने, द्वे ललाटे द्वे अक्षयोः गण्डयोर्द्वे। नासिकायां त्रीणि घोणारूपाणि, द्वयोः पार्श्वयोः तु विंशतिश्चतुर्विंशतिः पञ्चरास्थीनि च पार्श्वकानि तावन्ति चैषां स्थालिकान्यर्बुदा-काराणि तानि द्विसप्ततिः द्वौ शङ्खकौ चत्वारि शिरःकपालानि, वक्षसि सप्तदश, इति त्रीणि षष्ट्यधिकानि शतान्य-स्थनामिति (ब.)

११०८

चरकसंहिता

अत्रीस बत्तीस, दन्ताः दंत दांत, द्वात्रिंशत् अत्रीस बत्तीस, दन्तोल्खलानि दंतना गोभला दान्तके उल्खल, विंशतिः वीस बीस, नखाः नख, षष्टिः साठ साठ, पाणि-पाद- हाथ-पग हाथ-पैर, अङ्गुलि- अने आंगणीओनां अङ्गुली, अस्थीनि हाडडां हड्डियाँ, विंशतिः वीस बीस, पाणि- हाथ हाथ, पाद- तथा पगनी पैरोंकी, शलाकाः शलाकाओ शलाकायें, चत्वारि चार चार, पाणि-पाद- हाथ-पगनी हाथपैरोंकी, शलाका- अधिष्ठानानि शलाकाना आश्रय शलाकाओंके अधिष्ठान, द्वे भे दो, पाण्योः पानीनां पार्ष्ण्योः, अस्थिनी हाडडां अस्थियाँ, चत्वारः चार चार, पादयोः पगनी पाँवोंके, गुल्फाः घूँटीओ गुल्फ, द्वौ हस्तयोः भे हाथना दो हाथके, मणिकौ मणिअन्धनां हाडडां मणिबन्धकी अस्थियाँ, चत्वारि चार चार, अरत्नयोः अरत्निनां अरत्निकी, अस्थीनि हाडडां हड्डियाँ, चत्वारि चार चार, जङ्घयोः जंघानां हाडडां जंघाकी हड्डियाँ, द्वे जानुनी भे घूँटी दो घूँटी, द्वे भे दो, जानुकपालिके अनुडपालिका जानुकपालिकायें, द्वौ भे दो, ऊरुनलकौ उरुनलक ऊरुके नलक, द्वौ भे दो, बाहुनलकौ बाहुनलक बाहुके नलक, द्वौ भे दो, अंसौ अभा कंधे, द्वे भे दो, अंसफलके अंसफलक, द्वौ भे दो, अक्षकौ हांसडी अक्षक, एकम् ओड एक, जत्रु जत्रु जत्रु, द्वे भे दो, तालुके तालवानां अस्थि तालुकी अस्थियाँ, द्वे भे दो, श्रोणिफलके थापानां हाडडां श्रोणिके फलक, एकम् ओड एक, भगास्थि भगनु हाडडां भगास्थि, पञ्चचत्वारिंशत् पिरस्तालीस पैतालीस, पृष्ठगतानि पीठनां पीठकी, अस्थीनि हाडडां हड्डियाँ, पञ्चदश पंदर पंदर, ग्रीवायाम् गरदनमां ग्रीवामें, चतुर्दश चौदह चौदह, उरसि छातीमां उरःस्थलमैं, चतुर्विंशतिः चौबीस चौबीस, पर्शुकाः पांसणीओ पर्शुकाएँ, द्वयोः भे दोनों, पार्श्वयोः पडभामां पार्श्वमैं, तावन्ति तेदलां न उतने ही, स्थालकानि थाणां स्थालक, तावन्ति च एव अने तेदलां न और उतने ही, स्थालकार्जुदानि थाणानां अर्जुदां स्थालकके अर्जुद, एकम् ओड एक, हन्वस्थि नडभानुं हाडडां हन्वस्थि, द्वे भे दो, हनुमूलबन्धने नडभाना भूणनां अन्धने हनुमूलके बन्धन, एकास्थि ओड हाडडां एक हड्डी, नासिकागण्डकूट- नाड- गंडकूट नासिका- गंडकूट,

ललाटम् अने वक्षः और ललाटकी, द्वौ भे दो, शङ्खौ वमणुनां शंखास्थि, चत्वारि चार चार, शिरः- कपालानि इति ओपरीनां शिरके कपाल, एवम् आ प्रमाणे इस तरह, दन्तोल्खलनखेन दंत, दंतना गोभला अने नख दन्त, दन्तके उल्खल और नखोंके, सह सदित नाथ, अस्थनाम् सपटीनि त्रीणि शतानि इति त्रयोसौ साठ हाडडां छे तीन सौ साठ हड्डियाँ हैं ॥ ६ ॥

6. Inclusive of the teeth and nails, it has three hundred and sixty bones. These are—(1) Thirty-two teeth, (2) thirty-two sockets of the teeth, (3) twenty nails, (4) sixty phalanges in the hands and feet, (5) twenty long bones of the hands and feet, (6) four bases of the long bones, (7) two heels (8) four ankle-bones of the two feet, (9) two wrist-bones of the two hands, (10) four bones of the two fore-arms, (11) four bones of the two legs, (12) two knees, (13) two knee-caps, (14) two hollow bones of the two thighs, (15) two hollow bones of the two arms, (16a) two shoulders, (16b) two shoulder blades, (17) two collar-bones (18) one wind-pipe, (19) two palatal cavities, (20) two hip blades, (21) one pubic bone, (22) forty-five back-bones, (23) fifteen bones of the neck, (24) fourteen bones of the breast, (25a) twenty-four ribs in the two sides, (25b) twenty-four sockets of the ribs, (25c) twenty-four tubercles fitting into the sockets, (26) one (lower) jaw-bone of the chin, (27) two basal-tie bones of the (lower) jaw, (28) one bone constituting the nose, prominences of the cheeks and brows, (29) two temples, (30) four

cranial pan-shaped bones. These are the three hundred and sixty bones inclusive of the teeth, sockets of teeth and nails.

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि, पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि, पञ्च कर्मेन्द्रियाणि—

पञ्चेन्द्रियाधिष्ठानानि; तद्यथा—त्वग्, जिह्वा, नासिका, अक्षिणी, कर्णौ च। पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि; तद्यथा—स्पर्शनं, रसनं, घ्राणं, दर्शनं, श्रोत्रमिति। पञ्च कर्मेन्द्रियाणि; तद्यथा—हस्तौ, पादौ, पायुः, उपस्थः, जिह्वा चेति ॥ ७ ॥

पञ्च पांच पांच, इन्द्रिय-अधिष्ठानानि अधिष्ठानां अधिष्ठान છે इन्द्रियोंके अधिष्ठान हैं, तत् यथा जेभडे जैसे, त्वग् त्वया त्वचा, जिह्वा जिह्वा, नासिका नासिका, अक्षिणी आंख नेत्र, कर्णौ च अने कान और कान, पञ्च पांच पांच, बुद्धीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियां છે જ્ઞાનેન્દ્રિયાં है, तत् यथा जेभडे जैसे, स्पर्शनम् स्पर्शनं स्पर्शन, रसनम् रसन रसन, घ्राणम् घ्राणं घ्राण, दर्शनम् दर्शन दर्शन, श्रोत्रम् इति श्रोत्रं श्रोत्र, पञ्च पांच पांच, कर्मेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियां છે કર્મેન્દ્રિયાં हैं, तत् यथा जेभडे जैसे, हस्तौ हाथ दो हाथ, पादौ पादौ दो पाँव, पायुः गुदा गुदा, उपस्थः जननेन्द्रिय उपस्थ, जिह्वा च इति अने जीभ और जिह्वा ॥ ७ ॥

7. There are five seats of the sense-organs. They are skin, the tongue, the nose, eyes and ears. There are five cognitive senses. They are the faculties of touch, taste, smell, sight and hearing. There are five conative senses. They are the two hands, the feet, the rectum, sex-organ and the tongue.

एकं हृदयम्—

हृदयं चेतनाधिष्ठानमेकम् ॥ ८ ॥

चेतना- चेतनाचुं चेतनाका, अधिष्ठानम् अधिष्ठान अधिष्ठान, हृदयम् हृदय हृदय, एकम् એક છે एक है ॥ ८ ॥

8. The seat of consciousness is single — the heart.

दश प्राणायतनानि—

दश प्राणायतनानि; तद्यथा—मूर्धा, कण्ठः, हृदयं, नाभिः, गुदं, वस्तिः, ओजः, शुक्रं, शोणितं, मांसमिति। तेषु षट् पूर्वाणि मर्मसंख्यातानि ॥ ९ ॥

दश दश दस, प्राण-आयतनानि प्राणानां स्थान છે प्राणके स्थान हैं, तत् यथा जेभडे जैसे, मूर्धा मूर्धा मूर्धा, कण्ठः कंठ कंठ, हृदयम् हृदय हृदय, नाभिः नाभि नाभि, गुदम् गुदा गुदा, वस्तिः अस्ति वस्ति, ओजः ओज ओज, शुक्रम् शुक्र शुक्र, शोणितम् शोणित रक्त, मांसम् इति अने मांस और मांस, तेषु तेमानां उनमें पूर्वाणि पहले, षट् अने छः, मर्म- मर्म मर्म, संख्यातानि मान्यां છે કહે हैं ॥ ९ ॥

9. The resorts of life are ten. They are the head, throat, heart, umbilicus, rectum, bladder, vital essence, semen, blood and flesh. Of these ten, the first six are considered to be vital organs.

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि—

पञ्चदश कोष्ठाङ्गानि; तद्यथा—नाभिश्च, हृदयं च, क्लोम च, यकृच्च, प्लीहा च, वृक्कौ च, वस्तिश्च, पुरीषाधारश्च, आमाशयश्च, पक्वाशयश्च, उत्तर-गुदं च, अधरगुदं च, शुद्धान्त्रं च, स्थूलान्त्रं च, वपावहनं चेति ॥ १० ॥

पञ्चदश पंद्र पंद्रह, कोष्ठाङ्गानि કોષ્ટાંગાં અંગ છે કોષ્ટાંગ हैं, तत् यथा जेभडे जैसे, नाभिः च नाभि नाभि, हृदयम् च हृदय हृदय, क्लोम च क्लोम क्लोम, यकृत् च यकृत् यकृत्, प्लीहा च प्लीहा प्लीहा, वृक्कौ च ये वृक्क दो वृक्क, वस्तिः च अस्ति वस्ति, पुरीषाधारः च पुरीषाधार पुरीषाधार, आमाशयः च आमाशय

१०. कोष्ठाङ्गानि—कोष्ठस्थानानि (प)

,, वृक्कौ—वृक्कौ (च.)

,, आमाशयश्च—आमाशयश्चेति (ध.)

आमाशय, पक्वाशयः च पञ्चाशत्य पक्वाशय, उत्तरगुदम् च उत्तरगुद, अधरगुदम् च अधरगुद, क्षुद्रान्त्रम् च क्षुद्रान्त्र, स्थूलान्त्रम् च स्थूलान्त्र, वपावहनम् च इति अने वपावहन और वपावहन ॥ १० ॥

10. The parts of the alimentary tract are fifteen. They are the umbilicus, the heart, the Kloman, the liver, the spleen the two kidneys, the bladder, the pelvic colon, the stomach, the colon, the rectum, the anus, the small intestine, the large intestine and the omentum.

षट्पञ्चाशत्प्रत्यङ्गानि—

षट्पञ्चाशत् प्रत्यङ्गानि षट्स्वङ्गेषूपनिबद्धानि, यान्यपरिसंख्यातानि पूर्वमङ्गेषु परिसंख्यायमानेषु, तान्यन्यैः पर्यायैरिह प्रकाशयानि भवन्ति ।

षट्सु अङ्गेषु ७ अंगोभां छः अंगोंमें, उपनिबद्धानि परस्पर भेदाधैलां परस्पर जुड़े हुए, षट्-पञ्चाशत् ७५५५ छप्पन, प्रत्यङ्गानि प्रत्यङ्गो छे प्रत्यङ्ग हैं, पूर्वम् अङ्गेषु पूर्वे अंगोनी प्रथम अंगोंके, परिसंख्यायमानेषु गणना करवाभां आवतां गिने जाते समय, यानि जे जो, अपरिसंख्यातानि गणनाभां आव्यां न हतां नहीं गिने गये, तानि तेओनी वह, इह अहाँ यहां, अन्यैः पर्यायैः अन्य पर्यायोंसे अन्य पर्यायोंसे, प्रकाशयानि भवन्ति प्रकाशित करवाभां आव्यां छे बतलाये गये हैं;

11-(1). There are fifty-six subsidiary members attached to the six main members of the body. These have not been enumerated in the foregoing description of limbs. They will be described according to a different method of classification.

११. प्रकाशयानि—प्रकाश्य व्याख्यातानि (च. त. ब. प.)

तद्यथा—द्वे जङ्घापिण्डके, द्वे ऊरुपिण्डके, द्वौ स्फिचौ, द्वौ वृषणौ, एकं शोफः, द्वे उखे, द्वौ वङ्गणौ, द्वौ कुकुन्दरौ, एकं वस्तिशीर्षम्, एकमुदरं, द्वौ स्तनौ, द्वौ श्लेष्मभुवौ, द्वे बाहुपिण्डके, चिबुकमेकं, द्वावोष्ठौ, द्वे सूक्ष्ण्यौ, द्वौ दन्तवेष्टकौ, एकं तालु, एका गलगुण्डिका, द्वे उपजिह्विके, एका गोजिह्विका, द्वौ गण्डौ, द्वे कर्णशङ्कुलिके, द्वौ कर्णपुत्रकौ, द्वे अक्षिकूटे, चत्वार्यक्षिवर्तमानि, द्वे अक्षिकर्णनिके, द्वे भ्रुवौ, एकाऽवटुः, चत्वारि पाणिपादहृदयानि ॥ ११ ॥

तत् यथा जेभडे जैसे, द्वे भे दो, जङ्घापिण्डके जंघाणी पिंडीओ जंघाकी पिण्डलिया, द्वे भे दो, ऊरुपिण्डके साथणी पिंडीओ ऊरुकी पिण्डलियाँ, द्वौ भे दो, स्फिचौ नितंभ नितम्ब, द्वौ भे दो, वृषणौ वृषण, एकम् ओछ एक, शोफः शिश शिश, द्वे भे दो, उखे भगल बगल, द्वौ भे दो, वङ्गणौ वंक्षण वंक्षण, द्वौ भे दो, कुकुन्दरौ कुकुन्दर कुकुन्दर, एकम् ओछ एक, वस्तिशीर्षम् पेडु वस्तिशीर्ष, एकम् ओछ एक, उदरम् पेड उदर, द्वौ भे दो, स्तनौ स्तन स्तन, द्वौ भे दो, श्लेष्मभुवौ छातीना उन्नत भाग छातीके उन्नत भाग, द्वे भे दो, बाहुपिण्डके बाहुनी पिंडीओ बाहुकी पिण्डलियाँ, एकम् ओछ एक, चिबुकम् हडपथी चिबुक, द्वौ भे दो, ओष्ठौ ठेठ ठोठ द्वे भे दो, सूक्ष्ण्यौ सूक्ष्णी सूक्ष्णी, द्वौ भे दो, दन्तवेष्टकौ पेडां दन्तवेष्टक, एकम् ओछ एक, तालु ताणवुं तालु, एका ओछ एक, गलगुण्डिका पडणुल गलगुण्डी, द्वे भे दो, उपजिह्विके योणिया उपजिह्विकाएँ, एका ओछ एक, गोजिह्विका प्रधानजिह्वा प्रधान जिह्वा, द्वौ गण्डौ भे गाल दो गण्ड, द्वे भे दो, कर्णशङ्कुलिके डानसील कर्णशङ्कुलियाँ, द्वौ भे दो, कर्णपुत्रकौ डण्डपुत्रक कर्णपुत्रक, द्वे भे दो, अक्षिकूटे अक्षिकूट अक्षिकूट, चत्वारि चार चार,

११. द्वे जङ्घापिण्डके—द्वे जंघे द्वे पिण्डके (प.)

„ पिण्डके—पिण्डके (ज.)

„ कुकुन्दरौ—कुन्दुरकी (प.)

„ श्लेष्मभुवौ—भ्रुवौ (च. त. ब. प.)

„ एकाऽवटुः—एकमवटु (छ.)

अक्षिबर्तमानि पोपथा अक्षिबर्त, द्वे भे दो, अक्षिकनी-
निके आंभनी डीडीओ अक्षिकनीनिका, द्वे भे दो,
अुवौ भमर भौए, एका ओड एक, अवटुः अवटु अवटु,
चत्वारि आर चार, पाणिपादहृदयानि हाथपगना तणिया
हाथपाँवके तल ॥ ११ ॥

11. They are—two calves, two thigh musculatures, two buttocks, two testes, one phallus, two axilla, two groins, two flanks, one pelvis, one belly, two breasts, two shoulders, two arm musculatures, one chin, two lips, two corners of the mouth, two gums, one palate, one uvula, two tonsils, one tongue, two cheeks, two pinnae of the ears (hollow part of the external ear), two ears, two orbits of the eye, tragus and anti-tragus, four eyelids, two pupils of the eye, two eye-brows, one nape, two palms and two soles.

नव द्वाराणि—

नव महान्ति छिद्राणि—सप्त शिरसि, द्वे चाधः १२

नव नव नौ, महान्ति भोटा बडे, छिद्राणि छिद्रो
छे छिद्र हैं, सप्त सात सात, शिरसि शिरमां छे शिरमें
हैं, द्वे च अने भे और दो, अधः नीचे छे नीचे
हैं ॥ १२ ॥

12. Nine major orifices:—seven in the head and two in the lower part of the trunk.

एतावद्दृश्यं शक्यमपि निर्देष्टुम् ॥ १३ ॥

एतावत् आटलुं इतना, दृश्यम् प्रत्यक्ष छे प्रत्यक्ष है,
निर्देष्टुम् आथी तेओनो निर्देश करवो अतः उसका
निर्देश, अपि पणु मी, शक्यम् शक्य छे हो सकता
है ॥ १३ ॥

13. So much is perceptible and easy of description.

स्नायु-सिरा-धमनी-पेशी-मर्म-सन्धि-केश-श्मश्रु-लोम्नां संख्या-
कथनम्—

अनिर्देश्यमतः परं तर्क्यमेव । तद्यथा—नव
स्नायुशतानि, सप्त सिराशतानि, द्वे धमनीशते,
चत्वारि पेशीशतानि, सप्तोत्तरं मर्मशतं, द्वे सन्धि-
शते, एकोनत्रिंशत्सहस्राणि नव च शतानि षट्प-
ञ्चाशत्कानि सिराधमनीनामणुशः प्रविभज्यमा-
नानां मुखाग्रपरिमाणं, तावन्ति चैव केशश्मश्रु-
लोमानीति । एतद्यथावत्संख्यातं त्वक्प्रभृति दृश्यं,
तर्क्यमतः परम् । एतदुभयमपि न विकल्पते,
प्रकृतिभावाच्छरीरस्य ॥ १४ ॥

अतः परम् दवे पछी डहेवाना पदार्थो इससे आगे
कहे जानेवाले भाव, अनिर्देश्यम् निर्देश करी शक्य
ओवा नथी निर्देश हो सके ऐसे नहीं हैं, तर्क्यम् एव
आथी तेओ अनुमानगम्य छे अतः वे अनुमानगम्य
ही हैं, तत् यथा जेभडे जैसे, नव स्नायुशतानि नवसो
स्नायुओ नौ सो स्नायु, सप्त सिराशतानि सातसो
शिराओ सातसो सिराएँ, द्वे धमनीशते भसो धमनीओ
दोसौ धमनीयाँ, चत्वारि पेशीशतानि आरसो भांसपे-
शीओ चारसौ भांसपेशियाँ, सप्तोत्तरम् मर्मशतम् ओडसो
सात भर्म एकसौ सात मर्म, द्वे सन्धिशते भसो
सन्धिओ दोसौ सन्धियाँ, अणुशः अति सूक्ष्म रीते
अति सूक्ष्म, प्रविभज्यमानानाम् विभक्त यती भागोंमें
विभक्त, सिराधमनीनाम् सिराओ अने धमनीओना

१४ चत्वारि पेशीशतानि—पञ्च पेशीशतानि (च. त. द. ध.)

„ द्वे सन्धिशते—द्वे पुनः सन्धिशते (ध.)

„ एकोनत्रिंशत्सहस्राणि—एकोनत्रिंशच्छतसहस्राणि (ध.)

„ षट्पञ्चाशत्कानि—षट्पञ्चाशत्सहस्राणि (द.)

„ एतद—एतावद् (च.)

„ एतदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य—एके तदु-
भयमपि न विकल्पयन्ते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य (च. ध.)

„ एतदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावाच्छरीरस्य—त्वक्प्रभृति
दृश्यं तर्क्यमेवेत्येके तदुभयमपि न विकल्पते प्रकृतिभावा-
च्छरीरस्य (प.)

सिरा और धमनियोंके, सुखाग्रपरिमाणम् भुजाग्रनी संख्या सुखाग्रोंकी संख्या, एकोनत्रिंशत् ओगणुनीस उन्तीस, सहस्राणि ६०१२ हजार, नव च शतानि नवसौ नवसौ, षट्पञ्चाशत्कानि ७५५० छे छप्पन हैं, तावन्ति च एव अने ते२९१०४ और उतने ही, केशश्मश्रुलोमानि केश, दाढीमूछना वाण अने इंवाडां छे केश, दाढी-सूँछके बाल और लोम हैं, इति आम् इस तरह, त्वक्प्र-भृति त्वया आदि त्वचादि, दृश्यम् दृश्य छे दृश्य है, अतः परम् अने ओ सिवाय कहेनामा आवेला पदार्थों और इसके अतिरिक्त कहे गये आव. तर्क्यम् तर्क्य छे अनुमानगम्य हैं, एतत् आ यह, यथावत् यथावत् ठीक ठीक, संख्यातम् गणना करी छे गिना दिया है, शरीरस्य शरीर शरीरके, प्रकृतिभावात् नीरोग रक्षा सुधी नीरोग रहने तक, एतत् उभयम् अपि ओ अन्नेमा पणु यह दोनों सी, न विकल्पते कर्हि श्रेक्षारथेता नथी नहीं बदलते ॥ १४ ॥

14. Beyond this what is not demonstrated here is to be inferred. Thus for instance, there are 900 sinews in the body, 700 vessels, 200 arteries, 400 muscles, 107 vital parts, 200 joints, 29956 terminal ramifications of the arteries and capillaries; and the same number (29956) of hairs of the head, beard and body. Thus the body-parts which have been described here correctly are visible as far as the skin; parts interior to the skin are to be only inferred. Both classes of body-parts (those which are visible and those which are established by inference) do not reveal individual variation so long as the body remains normal.

शरीरे अञ्जलया परिमेयानि द्रव्याणि—

यत्त्रजलिसंख्येयं तदुपदेक्ष्यामः; तत् परं प्रमाणमभिज्ञेयं, तच्च वृद्धिहासयोगि, तर्क्यमेव ।

तद्यथा—दशोदकस्याञ्जलयः शरीरे स्वेनाञ्जलिप्र-माणेन, यत्तु प्रच्यवमानं पुरीषमनुवध्नात्यतियोगेन तथा मूत्रं रुधिरमन्यांश्च शरीरधातून्, यत्तु सर्व-शरीरचरं बाह्या त्वग्विभर्ति, यत्तु त्वगन्तरे व्रणगतं लसीकाशब्दं लभते, यच्चोष्मणाऽनुवद्धं लोमकूपेभ्यो निष्पतत् स्वेदशब्दमवाप्नोति, तदुदकं दशाञ्जलिप्रमाणं; नवाञ्जलयः पूर्वस्याहारपरिणाम-धातोः, यं 'रस' इत्याचक्षते; अष्टौ शोणितस्य, सप्त पुरीषस्य, षट् श्लेष्मणः, पञ्च पित्तस्य, चत्वारो मूत्रस्य, त्रयो वसायाः, द्वौ मेदसः, एको मज्जायाः, अस्तिष्कस्यार्धाञ्जलिः, शुक्रस्य तावदेव प्रमाणं, तावदेव श्लेष्मिकस्यौजस इति । एतच्छरीरतत्त्वमुक्तम् ॥ १५ ॥

यत् तु ते जो, अञ्जलिमंख्येयम् अञ्जलिना मापथी आणु शिष्य छे अञ्जलिमे जाने जाते हैं, तत् तेने उसे, उपदेक्ष्यामः उपदेश करथुं करेगे, तत् तेने उनका, परम् परम् उत्कृष्ट, प्रमाणम् प्रमाण पमाण, अभिज्ञेयम् आणुं ओधेओ समझना चाहिए, तत् च ते वह, वृद्धिहासयोगि वधारे ओधुं पणु थाय छे घटना बढ़ता भी रहता है, तर्क्यम् एव अने अनुमानगम्य छे और अनुमानगम्य है, तत् यथा नेभडे जैसे, स्वेन पोतानी अपनी, अञ्जलिप्रमाणेन अञ्जलिना प्रमाणुथी अञ्जलिके प्रमाणसे, शरीरे शरीरमा शरीरमें, उदकस्य जलनी जलकी, दश दश दस, अञ्जलयः अञ्जलि छे अञ्जलियाँ हैं, यत् तु ते जो, अतियोगेन अतिथोगथा अतियोगसे, प्रच्य-वमानम् पढार नीडणता बाहिर निकलनेवाले, पुरीषम् भुगनी साथे पुरीषके साथ, अनुवध्नाति ओडायेलुं रहे छे अथीत् पढार नीडणे छे लगा रहता है अर्थात् बाहिर निकलता है, तथा तथा तथा, मूत्रम् ते अतियोगथा भूत्र जो अतियोगसे मूत्र, रुधिरम् रक्ष रक्त, अन्यान्

१५. लोमकूपेभ्यो—लोमभ्यो (य.)

,, यं 'रसः'—यं तं रसः (घ.)

,, द्वौ मेदसः—एको मेदसः (प)

,, एको मज्जायाः—एको मज्जः (क. ब. च.)

,, तावदेव श्लेष्मिकस्यौजस इति—तावदेव चौजसः स्त्रीणामार्त-वस्य चत्वारोऽञ्जलयः (घ. प. फ.)

,, श्लेष्मिकस्यौजसः—श्लेष्मणश्चौजसः (घ.)

અને બીજા ઓર અન્ય, શરીરધાતુનું ચ શરીરના ધાતુઓની સાથે બહાર નીકળે છે શરીરની ધાતુઓને સાથે બહાર નિકલતા હૈ, સર્વશરીરચરમ્ સર્વ શરીરમાં ફરતા સારે શરીરમાં વિચરનેવાલે, યત્ તુ જેને જિસકો, બાહ્યાત્વક બાહ્ય ત્વચા બાહ્ય ત્વચા, વિમર્તિ ધારણ કરી રાખે છે ભારણ કરતી હૈ, ત્વગન્તરે ચામડીની અંદર ત્વચાકે અંદર, વ્રણગતમ્ પ્રાણમાં વ્રણમાં. યત્ તુ જે જો, લસીકાશબ્દમ્ લસીકા શબ્દને 'લસીકા' શબ્દકો. લભતે પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત કરતા હૈ, ઝૂમ્ણા ઊભાના ઝૂમ્ણાકે, અનુબદ્ધમ્ યોગે યોગસે, યત્ ચ જેને જો, લોમકૂપેભ્યઃ રોમકૂપમાંથી રોમકૂપસે, નિષ્પત્ત્વ બહાર નીકળતાં વાહિર નિકલકર, સ્વેદશબ્દમ્ સ્વેદ શબ્દને સ્વેદનામસે, અવાપ્નોતિ પ્રાપ્ત થાય છે કહા જાતા હૈ, તત્ ઉદકમ્ તે બધા વહ જલ, દશાંજલિ- દશ અંજલિના દસ અંજલિકે, પ્રમાણમ્ પ્રમાણમાં છે પ્રમાણમાં હૈ યમ્ રસઃ જેને 'રસ' જિસે 'રસ', इति આચક્ષતે એમ કહે છે એસા કહતે હૈ, પૂર્વસ્ય આહારપરિણામ- ધાતોઃ તે, આહાર પચી જતાં ઉત્પન્ન થતા પહેલા ધાતુની ઉત્પન્ન, આહારકે પચનેપર ઉત્પન્ન થતી પહેલી ધાતુકી, નવ અંજલયઃ નવ અંજલિઓ છે નૌ અંજલિયૌ હૈ, શોણિતસ્ય રક્તાની રક્તકી, અઘૌ આઠ આઠ, પુરીપસ્ય મળની પુરીષકી, સસ સાત સાત, શ્લેષ્મણઃ ષટ્ કંઠની છ કફકી છઃ, પિત્તસ્ય પચ્છ પિત્તની પાંચ પિત્તકી પાંચ, મૂત્રસ્ય ચત્વારઃ મૂત્રની ચાર મૂત્રકી ચાર, વસાયાઃ વસાની વસાકી, ત્રયઃ ત્રણ ત્રીન, મેદસઃ દ્વૌ મેદની બે મેદકી દો, મજાયાઃ એકઃ મળની એક મજાકી એક, મસ્તિષ્કસ્ય મસ્તિષ્કની મસ્તિષ્કકી, અર્ધાંજલિઃ અર્ધી અંજલિ આઘી અંજલિ, શુકસ્ય વીર્યનું શુકકા, તાવત્ એવ તેટલું જ ઉતના હી, પ્રમાણમ્ પ્રમાણ છે પ્રમાણ હૈ શ્લેષ્મિકસ્ય અને શ્લેષ્મજન્ય ઓર કફજન્ય, ઓજસઃ ઓજસનું પણ ઓજકા સી, તાવત્ એવ इति તેટલું જ પ્રમાણ છે ઉતના હી પ્રમાણ હૈ, एतत् આ યહ, શરીરતત્ત્વમ્ શરીરનું તત્ત્વ શરીરતત્ત્વ, ઉક્તમ્ કહ્યું છે કહા ગયા હૈ ॥ ૧૫ ॥

15. We shall now describe those substances in the body which are mea-

sured in "anjalis" (a measure formed by joining both hands in the manner of a cup). The measures here laid down relate to the ideal standard. These measures accordingly admit of increase and decrease; these, too, are to be only inferred. Thus the measure of the aqueous element in the body is ten anjalis measured with one's own hands. This aqueous element is distributed in various ways; thus firstly it is found in association with fecal matter that is being excessively eliminated, as also with urine, blood and other elements of the body; secondly, it is found all over the surface of the body, its seat being the external skin; thirdly, it is found below the skin as in an abscess, when it is given the name of lymph; and fourthly, it is found exuding from the hair-follicles driven by the body-heat, when it takes on the name of 'perspiration'; all these kinds of the aqueous element are of the measures of ten anjalis. There are nine anjalis of the first product of metabolised food, which is spoken of as 'the body-nutrient fluid'. There are eight anjalis of the blood; seven of fecal matter; six of mucus-secretion; five of bile; four of urine; three of flesh-marrow; two of fat; one of bone-marrow; half an anjali of cerebro-spinal fluid; the same measure of seminal fluid and the same measure also of colloidal vital essence. Thus we have set forth the basic factors concerning the body.

पार्थिवादिभेदेन शरीराङ्गविभागः—

तत्र यद्विशेषतः स्थूलं स्थिरं मूर्तिमद्रुक्ख-
रकठिनमङ्गं नखास्थिदन्तमांसचर्मवर्चःकेशश्मश्रु-
लोमकण्डरादि तत् पार्थिवं गन्धो घ्राणं च; यद्-
द्रवसरमन्दस्निग्धमृदुपिच्छिलं रसरुधिरवसाकफ-
पित्तमूत्रस्वेदादि तदाप्यं रसो रसनं च; यत्
पित्तमूत्रमा च यो या च भाः शरीरे तत् सर्व-
माग्नेयं रूपं दर्शनं च; यदुच्छ्वासप्रश्वासोन्मेष-
निमेषाकुञ्चनप्रसारणगमनप्रेरणधारणादि तद्वाय-
वीयं स्पर्शः स्पर्शनं च; यद्विविक्तं यदुच्यते
महान्ति चाणूनि स्रोतांसि तदान्तरीक्षं शब्दः
श्रोत्रं च, यत् प्रयोक्तृ तत् प्रधानं बुद्धिर्मनश्च ।
इति शरीरावयवसंख्या यथास्थूलभेदेनावयवानां
निर्दिष्टा ॥ १६ ॥

तत्र यत् तेभां ने वहां जो, विशेषतः विशेषे
दर्शने विशेष करके, स्थूलम् स्थूल स्थूल, स्थिरम् स्थिर
स्थिर, मूर्तिमत्-गुरु-खर- भूतिमान-गुरु-भर मूर्तिमान-गुरु-
खर, कठिनम् अङ्गम् अने कठिन अंग और कठिन अंग,
नख-अस्थि-दन्त- तथा नख-हाडकां- दांत और नख-अस्थि-
दन्त, मांस-चर्म-वर्चः- मांस-चर्म-भण मांस-चर्म-पुरीष,
केश-श्मश्रु- केश- दाढीभूछ केश-श्मश्रु, लोम-कण्डरादि
इंवाडां- कंडरा वजरे लोम- कण्डरा आदि, तत् ते वे,
गन्धः तथा गंध तथा गन्ध, घ्राणम् च अने घ्राण
और घ्राण, पार्थिवम् पार्थिव छे पार्थिव हैं, यत् ने
जो, द्रव-सर-मन्द-स्निग्ध- द्रव-सर-मन्द-स्निग्ध द्रव- सर
मन्द-स्निग्ध, मृदु-पिच्छिलम् मृदु-पिच्छिल मृदु- पिच्छिल,
रस-रुधिर-वसा- रस-रुधिर-वसा रस-रुधिर-वसा, कफ-
पित्त-मूत्र- कफ-पित्त-मूत्र कफ- पित्त- मूत्र, स्वेदादि स्वेद
वजरे स्वेद आदि, तत् ते वे, रसः तथा रस तथा रस,
रसनम् च अने रसनेन्द्रिय और रसना, आप्यम् आप्य
छे आप्य हैं, यत् पित्तम् ने पित्त जो पित्त, यः ऊष्मा
ने ऊष्मा जो ऊष्मा, या च शरीरे भाः अने शरीरभां ने
कान्ति और शरीरमें जो कान्ति है, तत् सर्वम् ते सर्व वे

सर्व, रूपम् तथा रूप तथा रूप, दर्शनम् च अने दर्शनेन्द्रिय
और दर्शनेन्द्रिय, आप्नेयम् आप्नेय छे आप्नेय हैं, यत् ने
जो, उच्छ्वास-प्रश्वास- उच्छ्वास-प्रश्वास उच्छ्वास-प्रश्वास,
उन्मेष-निमेष- उन्मेष-निमेष उन्मेष-निमेष, आकुञ्चन-
प्रसारण- आकुञ्चन-प्रसारण आकुञ्चन प्रसारण, गमन-
प्रेरण- गमन-प्रेरण गमन-प्रेरण, धारणादि अने धारण
वजरे और धारणादि, तत् ते वे, स्पर्शः स्पर्शनम् च तथा
स्पर्श अने स्पर्शनेन्द्रिय तथा स्पर्श और स्पर्शनेन्द्रिय, वाय-
वीयम् वायवीय छे वायवीय हैं, यत् विविक्तम् ने विविक्त छे
जो विभक्त हैं, यत् उच्यते ने उच्यते छे जो कहा
जाता है, महान्ति अणूनि च अने ने मोटा तथा नाना
और बड़े तथा छोटे, स्रोतांसि स्रोतां स्रोतों, तत् ते वे,
शब्दः तथा शब्द तथा शब्द, श्रोत्रम् च अने श्रोत्रेन्द्रिय
और श्रोत्र, आन्तरीक्षम् आन्तरीक्ष छे आन्तरीक्ष है, यत्
प्रयोक्तृ ने प्रेरक (आत्मा) छे जो प्रयोक्ता (आत्मा) है,
तत् ते वह, प्रधानम् प्रधान छे वह प्रधान है, बुद्धिः
मनः च बुद्धि अने मन पक्ष प्रधान छे बुद्धि और
मन भी प्रधान है, इति आभ इस तरह, अवयवानाम्
अवयवानां अवयवोंके, यथास्थूलभेदेन स्थूल भेद
प्रमाणे मोटे मोटे भेद द्वारा, शरीर-अवयव- शरीरना
अवयवोंकी शरीरके अवयवोंकी, संख्या संख्या संख्या,
निर्दिष्टा बतावी छे बतलाई गई है ॥ १६ ॥

16. Whatever in the body is predo-
minantly made up of the following is
referable to the proto-element earth—
parts that are gross, firm, solid,
heavy, rough and hard; e. g. nails, bones,
teeth, flesh, skin, feces, hairs of the
head, face and body, tendons as well
as odour and the sense of smell.
Whatever in the body is predominantly
made up of the following is referable
to the proto-element water. Parts
that are fluid, mobile, slow, unctuous,
soft and viscid; e. g. body-nutrient
fluid, blood, fat, mucus, bile, urine
and sweat etc; likewise taste and the

१६. °मांस-°वेष्ट (ख.)

„ °श्मश्रुलोम-°श्मश्रुनखलोम (ब.)

„ यद्विभक्तं यदुच्यते-यद्विविक्तमुच्यते (ब.)

sense of taste. Whatever in the body is of the nature of pitta, heat and radiating lustre as well as color and appearance, is referable to the proto-element fire. Whatever in the body is of the nature of inhalation and exhalation, opening and closing the eyes, contraction and extension, movement, impelling, holding etc., as well as touch and the sense of touch, are referable to the proto-element air. Whatever in the body is of the nature of porosity, utterance and the channels that are gross and minute, as well as sound and the sense of hearing, are referable to the proto-element ether. The conscious principle, as also the mind and understanding, are referable to the primordial element—Pradhana. Thus have been indicated the broad divisions of the body-parts as well as their number.

परमाणुभेदेन शरीरावयवानामसंख्येयत्वम्—

शरीरावयवास्तु परमाणुभेदेनापरिसंख्येया भवन्ति, अतिबहुत्वादतिसौक्ष्म्यादतीन्द्रियत्वाच्च । तेषां संयोगविभागे परमाणूनां कारणं वायुः कर्मस्वभावश्च ॥ १७ ॥

परमाणुभेदेन परमाणुना भेदधी परमाणुके भेदसे, अतिबहुत्वात् अति अधिकताधी अति अधिक होनेसे, अतिसौक्ष्म्यात् अतिशय सूक्ष्मताधी अति सूक्ष्म होनेसे, अतीन्द्रियत्वात् च तथा इन्द्रियगम्य न होवाधी तथा अतीन्द्रिय होनेसे, शरीरावयवाः शरीरना अवयवो शरीरके अवयव, अपरिसंख्येयाः असंख्य असंख्य, भवन्ति छे हैं, तेषाम् ते उन, परमाणूनाम् परमाणुओंना परमाणुओंके, संयोगविभागे संयोगभां अने विभागभां संयोग और विभागमें, वायुः वायु वायु, कर्मस्वभावः च अने कर्म-

स्वभाव और कर्मस्वभाव, कारणम् कारण छे कारण हैं ॥ १७ ॥

17. The constituent parts of the body, if further divided into the atoms, are sure to become innumerable, since such cells or atoms are exceedingly numerous, very minute and ultra-sensory. In the conjunction and disjunction of cells, the activating factors are vata and the nature of action.

शरीरावयवसंख्याज्ञानफलम्—

तदेतच्छरीरं संख्यातमनेकावयवं दृष्टमेकत्वेन सङ्गः, पृथक्त्वेनापवर्गः । तत्र प्रधानमसक्तं सर्व-सत्तानिवृत्तौ निवर्तते इति ॥ १८ ॥

तत् एतत् ते आ वह यह, शरीरम् शरीरने शरीर, अनेकावयवम् अनेक अवयवधी युक्त अनेक अवयववाला, संख्यातम् कहे छे कहा गया है, एकत्वेन ओक रूपभां एक रूपमें, दृष्टम् जेवाधी देखनेसे, सङ्गः संगजुं कारण आसक्तिका हेतु है, पृथक्त्वेन अने भिन्न भिन्नपक्षे जेवाधी और अलग अलग देखने पर, अप-वर्गः मोक्षजुं कारण छे मोक्षका हेतु है, तत्र प्रधानम् तेभां आत्मा उसमें आत्मा, असक्तम् आसक्तिरहित छे आसक्तिरहित है, सर्व-सत्ता-निवृत्तौ सर्व पदार्थोंभां आस्थानी निवृत्ति यतां सब भावोंमें आस्थाकी निवृत्ति होने पर, निवर्तते इति संसार टण्ठी ज्य छे संसारकी निवृत्ति होती है ॥ १८ ॥

18. This embodiment which has thus been described and consists of many parts, when viewed as an individuality, gives rise to bondage; when contemplated with the analytical outlook it leads to salvation. The primordial element of the Spirit is

१८. सङ्गः—सङ्गसंख्यातं (व. द. घ.)

,, सर्वसत्तानिवृत्तौ—सर्वसंताननिवृत्तौ (च. त.)

not attached to this conglomeration. When all the motivating factors (good and ill) have ceased to operate, the process of samsara (the cycle of birth and death) comes to an end.

तत्र श्लोकौ—

शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन स मोहेन न युज्यते ॥ १९ ॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उपसंहरना ये श्लोका छे ३ उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, यः ने जो, भिषक् वैद्य वैद्य, सर्वावयवशः सर्व अवयवोंसे, शरीरसंख्याम् शरीरना ज्ञानने शरीरके तत्त्वको, वेद भिषे छे जानता है, सः ते वैद्य वह, तदज्ञाननिमित्तेन तेना अज्ञानथी उत्पन्न थता उसके अज्ञानजन्य, मोहेन मोहथी मोहसे, न नथी नहीं, युज्यते युक्त थता युक्त होता ॥ १९ ॥

Here are two recapitulatory verses—

19. The physician who knows the anatomical enumeration of the body together with a description of all its different members, is never a victim to the confusion arising from the ignorance thereof.

अमूढो मोहमूलैश्च न दोषैरभिभूयते ।
निर्दोषो निःस्पृहः शान्तः प्रशाम्यत्यपुनर्भवः ॥ २० ॥

अमूढः मोह न पाभेक्षे मोहरहित, मोहमूलैः मोहस्य भूजवाणा मोहजन्य, दोषैः च दोषोथी राग-द्वेषादि दोषोंसे, न अभिभूयते पराभव पाभते। नथी पराभूत नहीं होता, निर्दोषः अने निर्दोष और दोषहीन, निःस्पृहः निःस्पृह निःस्पृह, शान्तः तथा सर्व क्रियाथी उपरंत थर्ध एवं सब क्रियासे उपरत हो कर, प्रशाम्यति न-भ भरखु भोगववामां विश्रान्ति से छे जन्म मरण भोगनेमें विश्रान्ति लेता है, (ततः तेथी इससे), अपुनर्भवः ते पुनर्भव-भरहित अने छे वह पुनर्जन्मरहित होता है ॥ २० ॥

20. The wise man does not come under the sway of the vitiating influences which give rise to delusion. Thus, freed of vitiating tendencies, devoid of desire, and established in tranquility, he attains peace and has no future birth.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीरस्थाने शरीरसंख्याशारीरं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेदा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरकथी प्रतिसंस्कार पाभेदा आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शारीर-स्थान विषे शारीरस्थानमें, शरीरसंख्याशारीरम् 'शरीर-संख्याशारीर' 'शरीरसंख्याशारीर', नाम नामने। नामका, सप्तमः सातमो सातवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Human Embodiment in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the seventh chapter entitled "The enumeration of the parts of the body" is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

जातिसूत्रीयशारीरोपक्रमः—

अथातो जातिसूत्रीयं शारीरं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हाथी अब आगे, 'जातिसूत्रीयम् शारीरम्' 'जातिसूत्रीय शारीर' नामना अध्यायनं 'जातिसूत्रीयशारीर' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स कहेहुं छे कहा
हे ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, "The continuation of one's lineage" in the section on Human Embodiment.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्त्रीपुरुषयोरभीष्टप्रजानिर्वृत्तिकरकर्मोपदेशः —

स्त्रीपुंसयोरव्यापन्नशुक्रशोणितगर्भाशययोः श्रे-
यसीं प्रजामिच्छतोस्तदर्थमभिनिर्वृत्तिकरं कर्मोपदे-
क्ष्यामः ॥ ३ ॥

अव्यापन्न-अविकृत अविकृत, शुक्रशोणित-वीर्य-
आर्तव शुक्र-आर्तव, गर्भाशययोः अने गर्भाशयवाला
और गर्भाशयवाले, श्रेयसीम् प्रजाम् श्रेष्ठ प्रभने उत्तम
संतानको, इच्छतोः इच्छता चाहते हुए, स्त्रीपुंसयोः
स्त्रीपुरुषना स्त्रीपुरुषोंके लिए, तदर्थ-ते श्रेष्ठ प्रभरूप
प्रशोभनना उस श्रेष्ठ प्रजारूप प्रयोजनके, अभिनिर्वृत्ति-
करम् साधक साधक, कर्म कर्मना कर्मका, उपदेक्ष्यामः
उपदेश करहुं उपदेश करेंगे ॥ ३ ॥

3. We shall prescribe the regimen that will enable men and women of impaired semen, blood and uterus, who desire excellent progeny, to secure their objective.

अथाप्येतौ स्त्रीपुंसौ स्नेहस्वेदाभ्यामुपपाद्य, वम-
नविरेचनाभ्यां संशोध्य, क्रमेण प्रकृतिमापादयेत् ।
संशुद्धौ चास्थापनानुवासनाभ्यामुपाचरेत्; उपा-

चरेच्च मधुरौषधसंस्कृताभ्यां घृतक्षीराभ्यां पुरुषं,
स्त्रियं तु तैलमाषाभ्याम् ॥ ४ ॥

अथ अपि एतौ आ इन, स्त्रीपुंसौ स्त्रीपुरुषने स्त्री-
पुरुषको, स्नेहस्वेदाभ्याम् स्नेहन अने स्वेदन स्नेहन और
स्वेदन, उपपाद्य करावीने दे कर, वमनविरेचनाभ्याम्
वमन अने विरेचनथी वमनविरेचनसे, संशोध्य संशो-
धन करावीने संशुद्ध करके, क्रमेण पेया आदिना कर्मथी
पेया आदिके क्रमसे, प्रकृतिम् स्वाभाविक बोजन पर
स्वाभाविक भोजन पर, आपादयेत् लाववा ले आवे, संशुद्धौ
च अने संशोधित थयेव तेओने शुद्ध हुए इनको,
आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासनाभ्याम् अने
अनुवासन और अनुवासन, उपाचरेत् करावहुं देवे,
मधुरौषध- तेभन मधुर औषधथी एवं मधुरगणकी
औषधसे, संस्कृताभ्याम् संस्कृत करेवा संस्कृत, घृतक्षी-
राभ्याम् घी अने दूधनुं घी और दूधसे, पुरुषम् पुरुषने
पुरुषको, तैल- अने तेल और तैल, माषाभ्याम् तथा
अदधनुं एवं उददसे, स्त्रियम् च तु स्त्रीने स्त्रीको, उपा-
चरेत् सेवन करावहुं उपचार करे ॥ ४ ॥

4. The man and woman should first be administered the oleation and sudation procedures, then cleansed by means of emetics and purgatives and thus gradually brought to a state of humoral concord. Purified thus, the couple should further be given the corrective and unctuous enemata. This should be followed, in the case of the man, by the administration of ghee and milk which have been prepared with the drugs of the sweet group and in the case of the woman, with the administration of oil and black-gram.

३. स्त्रीपुंसयोः — स्त्रीपुरुषयोः (क. घ.)

,, 'गर्भाशययोः — 'योनिगर्भाशययोः (प.)

,, तदर्थमभिनिर्वृत्तिकरं — तद्विनिर्वृत्तिकरं (घ.)

४. स्त्रीपुंसौ — स्त्रीपुरुषौ (घ.)

ऋतुकाले स्त्रियाः पुरुषस्य च कर्तव्यम् —

ततः पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत ब्रह्मचारि-

४. तैलमाषाभ्याम् — तैलमांसाभ्याम् (घ.)

व्यधःशायिनी, पाणिभ्यामञ्जमज्जरपात्राद्भुजाना,
न च काञ्चिन्मृजामापयेत् ।

ततः पछी इसके बाद, पुष्पात् प्रभृति रोजेधनथी
भाड़ी भीजे रजोदर्शनसे लेकर छी, त्रिरात्रम् त्रलु
रात्रि सुधी तीन रात्रि तक, ब्रह्मचारिणी प्रसन्नार्थं
पावन करना र ब्रह्मचारिणी, अथःशायिनी धरती पर
सुनारी नीचे सोनेवाली, अज्जरपात्रात् तथा कूट न
होय जेवा पात्रभांथी और न दूटे पात्रसे, अञ्जम्
अननुं अञ्जको, पाणिभ्याम् हाथवडे हाथोंसे, भुजानाम्
भोजन करना भोजन करती हुई, आसीत थपुं रहे,
काञ्चिद् अने कछि पलु और किसी प्रकारके, मृजाम् च
अंगसंस्कार अंग संस्कारको, न आपयेत् करना नहि
न करे।

5-(1). Thereafter for three nights,
commencing with the onset of mens-
truation, the woman should abstain
from sexual congress, should sleep on
the floor, and eat her meals with her
hands from an unbroken platter and
avoid toilet.

ततश्चतुर्थेऽह्न्येनामुत्साद्य सशिरस्कं स्नापयि-
त्वा शुक्लानि वासांस्याच्छादयेत् पुरुषं च ।

ततः पछी इसके बाद, चतुर्थे अहनि येथे द्विसे
चौथे दिन, उत्साद्य छिर्तन करानीने उत्सादन कराके,
सशिरस्कम् भाथाभोग शिरसहित, स्नापयित्वा नवरात्रीने
नहला कर, शुक्लानि श्वेत सफेद, वांसासि वस्त्रोंको,
आच्छादयेत् पहरेवावा पहिनावे, पुरुषम् च अने
पुरुषने पलु सई वस्त्र पहरेवावा और पुरुषको
भी सफेद वस्त्र पहिनावे।

5-(2). On the fourth day she should
be massaged, bathed and shampooed
and attired in white raiment. So also
the man.

युग्मेषु दिनेषु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ संवसेताम्—

ततः शुक्लवाससौ स्रग्विणौ सुमनसावन्यो-
न्यममिकामौ संवसेयातां स्नानात् प्रभृति युग्मे-
ष्वहःसु पुत्रकामौ, अयुग्मेषु दुहितृकामौ ॥ ५ ॥

ततः पछी तदनन्तर, शुक्लवाससौ श्वेत वस्त्र-
वाण। सफेद वस्त्र पहिने हुए, स्रग्विणौ भावाधारी
पुष्पमालाधारी, सुमनसौ प्रसन्न मनवाण। प्रसन्नचित्त,
अन्योन्यम् तथा अ-थोन्यन्ते तथा एक दूसरेको, अमि-
कामौ कामनावाण। भी तथा पुरुष अ-नेजे चाहनेवाले
और पुरुष दोनों, पुत्रकामौ जे पुत्रीनी छूछा होय
ते। यदि पुत्रकी इच्छा हो तो, स्नानात् प्रभृति रनानथी
भाड़ी स्नानसे लेकर, युग्मेषु जेडीना सम, अहःसु
द्विसेभा दिनोंमें, दुहितृकामौ अने जे पुत्रीनी छूछा
होय ते। और यदि पुत्रीकी इच्छा हो तो, अयुग्मेषु
जेडीना द्विसेभा विषम दिनोंमें, संवसेयाताम् समागम
करवे समागम करें ॥ ५ ॥

5. Thereafter, the two, thus
attired in white, wearing garlands,
pleasant of disposition, desirous of each
other, should co-habit, coming to-
gether on the even days, counting from
the day of the purificatory bath, if
they seek a son, and on the odd days
if they seek a daughter.

न्युज्जपार्श्वगतस्त्रीसेवननिषेधः—

न च न्युज्जां पार्श्वगतां वा संसेवत ।
न्युज्जाया वातो बलवान् स योनिं पीडयति,
पार्श्वगताया दक्षिणे पार्श्वे श्लेष्मा स च्युतः
पिदधाति गर्भाशयं, वामे पार्श्वे पित्तं तदस्याः

५. संवसेयाताम्—संवसेताम् इति ब्रूयात् (ख. घ. त. थ. द.)

६. स च्युतः पिदधाति—संच्युतोऽपिदधाति (घ. त.)

७. —स संवतोऽपिदधाति (प.)

८. —प्रच्युतोऽपिदधाति (प.)

९. तदस्याः—तस्याः (घ. थ.)

पीडितं विदहति रक्तं शुक्रं च, तस्मादुत्ताना बीजं
गृहीयात्; तथाहि यथास्थानमवतिष्ठन्ते दोषाः ।
पर्याप्तिं चैनां शीतोदकेन परिषिञ्चेत् ।

न्युब्जाम् अधोमुखी अधोमुखी, पार्श्वगताम् वा
के पञ्चाक्षर श्री साथे करवटसे लेटी हुई लीको, न च
संसेवेत समागम न करवे। सेवन न करे, न्युब्जायाः
कारणके अधोमुखी श्रीने। अधोमुखी लीका, वातः वायु
वायु, बलवान् भगवान् होय छे बलवान् होता है, सः
ते वह, योनिम् योनिने योनिको, पीडयति पीडे छे
पीडित करता है, पार्श्वगतायाः पञ्चाक्षर सुते। श्रीना
पार्श्वमें लेटी हुईके, दक्षिणे पार्श्वे नभश्च पञ्चाक्षर दक्षिण
पार्श्वमें, स्लेष्मा उद्ग होय छे कफ होता है, सः द्युतः
ते छूटे। पीडेने वह अपने स्थानसे द्युत हो कर,
गर्भाशयम् गर्भाशयने गर्भाशयको, पिदधाति पध करी
दे छे आच्छादित करता है, अस्याः अने अने और
इसके, वामे पार्श्वे अथा पञ्चाक्षर बाये पार्श्वमें, पित्तम्
पित्त होय छे पित्त रहता है, तत् पीडितम् ते दध्नावाथी
वह पीडित हुआ, रक्तम् रक्त आर्तव, शुक्रम् च अने
शुक्रने और शुक्रको, दहति विदग्ध करे छे विदग्ध करता
है, तस्मात् तेथी इससे, उत्ताना श्रीने यती रहने
श्री चिती लेट कर, बीजम् भीज बीजको, गृहीयात्
अधोमुखी करवटसे लेटीसे ग्रहण करे, तथा हि कारणके ते
स्थितिमां ऐसा करनेसे, दोषाः दोषे। वातादि दोष,
यथास्थानम् स्वस्थाने अपने स्थानमें, अवतिष्ठन्ते रहे छे
रहते हैं, पर्याप्तिं च समागम समाप्त यती मैथुनके
समाप्त होने पर, एताम् अने उसका, शीतोदकेन
शीतल जलसे, परिषिञ्चेत् परिषेथन
करवटसे परिषेचन करे।

6-(1). During the sexual act the
woman should not assume a prone po-
sture, or lie on her side, for the peris-
taltic process becoming very powerful,
presses on the womb. If the woman
lying sideways, happens to be on her

६. रक्तं शुक्रं च-रक्तशुक्रं (व.य.)

„ तथा हि-तस्याः हि (झ.)

right side, then the phlegm, being
displaced, obstructs the entrance to the
womb; if on her left side, then the
pitta in her, being constrained, will burn
up both her own ovum and the semen
received from the man. Therefore the
woman should receive the seed, while
lying on her back. For in that posture
the humors retain their respective
positions. After the consummation, the
woman should take a douche with cold
water.

गर्भग्रहणविधिः—

तत्रात्यशिता क्षुधिता पिपासिता भीता विमनाः
शोकार्ता क्रुद्धाऽप्यं च पुमांसमिच्छन्ती मैथुने
चातिकामा वा न गर्भं धत्ते, विगुणां वा प्रजां
जनयति ।

तत्र अत्यशिता अत्यंत खाई हुई,
क्षुधिता भूखी भूखी, पिपासिता तरसी प्यासी, भीता
भीषेदी भयप्रस्ता, विमनाः भिन्न उद्विग्नचित्त, शोकार्ता
शोकातुर शोकपीडित, क्रुद्धा क्रुद्ध क्रुद्ध, अन्यम् पुमांसम्
अन्य पुरुषने अन्य पुरुषको, इच्छन्ती च धृष्टी चाहने-
वाली, मैथुने च अथवा मैथुनमां अथवा मैथुनमें,
अतिकामा वा अति कामनावाणी श्री अति कामना-
वाली श्री, गर्भम् गर्भने गर्भको, न धत्ते धारण
करती नहीं करती, विगुणाम् वा अथवा
विगुण या तो विकृत, प्रजाम् प्रजने प्रजाको, जनयति
जन्म आपे छे उत्पन्न करती है।

6-(2). It should be remarked here
that if the woman has previously
overeaten or is famished or is
thirsty, or is frightened, or is de-
jected, or is affected with grief, or is
enraged, or loves another man, or is

६. चातिकामा वा-चातिकामा वा नारी (क. घ. झ.)

„ „ -न चातिकामा वा. (प.)

over-passionate, then she will either fail to conceive or will give birth to defective offspring.

મેથુનેડ્યોગ્યા સ્ત્રી પુરુષ—

અતિબાલામતિવૃદ્ધાં દીર્ઘરોગિણીમન્યેન વા વિકારેણોપસૃષ્ટાં વર્જયેત્ । પુરુષેડપ્યેત એવ દોષાઃ । અતઃ સર્વદોષવર્જિતૌ સ્ત્રીપુરુષૌ સંસૃજ્યેયાતામ્ ॥૬॥

અતિબાલામ્ અતિબાળક અત્યન્ત છોટી ઉમ્મવાલી, અતિવૃદ્ધામ્ અતિવૃદ્ધ અધિક વૃદ્ધી, દીર્ઘરોગિણીમ્ દીર્ઘ-રોગી ચિરરોગિણી, અન્યેન કે બીબા યા અન્ય, વિકારેણ વા રોગથી કુષ્ઠાદિ વિકારસે, ઉપસૃષ્ટામ્ યુક્ત સ્ત્રીનેા યુક્ત સ્ત્રીકા, વર્જયેત્ ત્યાગ કરવેા પરિત્યાગ કરે, પુરુષે અપિ પુરુષમાં પણ પુરુષમેં મી, એતે એવ એ બે હી, દોષાઃ દોષો છે દોષ જાને, અતઃ તેથી ઇસ લિે, સર્વદોષવર્જિતૌ બધા દોષરહિત સબ દોષોસે રહિત, સ્ત્રીપુરુષૌ સ્ત્રીપુરુષોએ સ્ત્રીપુરુષોકો, સંસૃજ્યેયાતામ્ સમાગમ કરવેા ભેઈએ સમાગમ કરના ચાહિે ॥ ૬ ॥

6. A very young girl or very old woman, or a woman who is a chronic invalid, or one who is tainted with any other abnormality, should be eschewed as a partner. In the case of the man, too, these same are regarded as faults. Hence a man and a woman who are free from all defects should alone unite for procreation.

કથંભૂતૌ સ્ત્રીપુરુષૌ મેથુનમુપેયાતામ્—

સંજાતહર્ષૌ મેથુને ચાનુકૂલાવિષ્ટગન્ધં સ્વાસ્તીર્ણં સુખં શયનમુપકલ્પ્ય મનોજ્ઞં હિતમશનમશિત્વા નાત્યશિતૌ દક્ષિણપાદેન પુમાનારોહેત્ વામપા-દેન સ્ત્રી ॥ ૭ ॥

૭. ચાનુકૂલાવિષ્ટગન્ધમ્—ચાનુકૂલમસંવાષમિષ્ટગન્ધમ્ (વ.)

,, વામપાદેન—વામેન (વ.)

ઇષ્ટગન્ધમ્ ગમતી સુગંધવાળું ઇષ્ટ ગન્ધવાળી, સ્વાસ્તીર્ણમ્ સારી રીતે બિઝાવેલું અચ્છી તરફસે વિઝાઈ હુઈ, સુક્ષમ્ અને સુખદાયક ઓર મુક્ષપ્રદ, શયનમ્ શયન સેજ, ઉપકલ્પ્ય તૈયાર કરીને તૈયાર કર, મનોજ્ઞમ્ મનગમતું મનોજ્ઞ, હિતમ્ તથા હિતકારક તથા હિત, અશનમ્ અશિરવા ભોજન કરીને ભોજન કરકે, ન અત્યશિતૌ પરંતુ બહુ ખાધા વગર પરન્તુ અત્યન્ત ન સાચે હુઈ, સંજાતહર્ષૌ હર્ષયુક્ત હર્ષયુક્ત, મેથુને ચ અને મેથુન માટે ઓર મેથુનમેં, અનુકૂલૌ અનુકૂળ થઈ અનુકૂલ હો કર, પુમાન્ પુરુષે પુરુષ, દક્ષિણપાદેન ગમણા પગથી દાહિને પેરસે, સ્ત્રી અને સ્ત્રીએ ઓર સ્ત્રી, વામપાદેન ડાબા પગથી વાંચે પેરસે, આરોહેત્ આરોહણ કરવું ભેઈએ ચહે ॥ ૭ ॥

7. The couple, who are ardent and mutually attractive in the sexual act, having caused a pleasant-smelling, well-spread and comfortable bed to be made, should after partaking lightly of a cordial and wholesome repast, ascend the couch, the man placing the right foot first and the woman the left.

તત્ર મન્ત્રઃ—

તત્ર મન્ત્રં પ્રયુજીત—“અહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠાસિ ઘાતા ત્વા દદતુ વિઘાતા ત્વા દઘાતુ બ્રહ્મવર્ચસા ભવ” ઇતિ ।

“બ્રહ્મા બૃહસ્પતિર્વિષ્ણુઃ સોમઃ સૂર્યસ્તથાશ્વિનૌ । ભગોઽથ મિત્રાવરુણૌ વીરં દદતુ મે સુતમ્” ઇત્યુક્ત્વા સંવસેયાતામ્ ॥ ૮ ॥

તત્ર ત્યાં વહાં, મન્ત્રમ્ મંત્ર મન્ત્રકો, પ્રયુજીત બળુવેા પઢેં, અહિઃ અસિ તું સૂર્ય છે તૂ સૂર્ય હૈ, આયુઃ અસિ તું આયુષ્ય છે તૂ આયુ હૈ, સર્વતઃ પ્રતિષ્ઠા અસિ તું

૮. ભવ ઇતિ—ભવેદિતિ (વ.)

,, વીરં દદતુ મે સુતમ્—પુત્રં વીરં દઘાતુ મે (વ. જ. જ્ઞ. થ. દ. વ.)

,, દદતુ—દઘાતુ (ક. વ. જ.)

,, સંવસેયાતામ્—સંવસેતામ્ (થ.)

सर्वं तदर्थं आश्रय छे तू सब ओरसे आश्रय है, धाता त्वा धाता तने धाता तुझे, ददतु अर्पणु करो अर्पण करे, विधाता त्वा विधाता तने विधाता तेरा, दधातु पोषा पोषण करे, ब्रह्मवर्चसा ब्रह्मतेजसी युक्त ब्रह्म-तेजवाला, भव इति था हो, ब्रह्मा ब्रह्मा ब्रह्मा, बृहस्पतिः बृहस्पति बृहस्पति, विष्णुः विष्णु विष्णु, सोमः चन्द्र, सूर्यः सूर्य सूर्य, तथा अश्विनौ तथा अश्विनी-कुमार तथा अश्विनीकुमार, भगः भग भग, अथ मित्रा-वरुणौ तेभ्य मित्र तथा वरुण और मित्र एवं वरुण, मे भने मुझे, वीरम् सुतम् वीर पुत्र वीर पुत्र, ददतु आपो प्रदान करे, इति उक्त्वा ओम् ओम्ने ऐसा कह कर, संवसेयाताम् सभागम् करो समागम करें ॥ ८ ॥

8. Then the following charm should be uttered apostrophizing the child that is to be:— "Thou art the day; thou art the life; thou art well established from all sides. May the supporter endow thee; may the dispenser dis- pense to thee; be thou born with the Brahmic splendour." "May Brahma, Brihaspati, Vishnu, Soma, Surya and the two Aswins. as also Bhaga, Mitra and Varuna, bless me with a hero son." Having uttered this, the two should unite.

यादृशस्य पुत्रस्येच्छा तादृशः पुत्रीयो विधिः —

सा चेदेवमाशासीत्—बृहन्तमवदातं हर्य-क्षमोजस्विनं शुचिं सत्त्वसंपन्नं पुत्रमिच्छेयमिति, शुद्धस्नानात् प्रभृत्यस्यै मन्यमवदातयवानां मधु-सर्पिभ्यां संसृज्य श्वेताया गोः सरूपवत्सायाः पयसाऽऽलोड्य राजते कांस्ये वा पात्रे काले काले सप्ताहं सततं प्रयच्छेत् पानाय ।

बृहन्तम् भडाडाय बड़े शरीरवाले, अवदातम् गौरा वरुणवाणी गौरवर्ण, हर्यक्षम् सिंहसमान पराक्रमी सिंह जैसा पराक्रमी, ओजस्विनम् ओजस्वी

ओजस्वी, शुचिम् पवित्र पवित्र, सत्त्वसंपन्नम् अने सत्त्वसंपन्न मनोबलसंपन्न, पुत्रम् पुत्र पुत्र, इच्छेयम् इति भने भने मुझे प्राप्त हो, एवम् ओम् ऐसा, सा आशासीत् चेत् ओ ते श्री भूम्हे ते। जो वह श्री चाहे तो, शुद्धस्नानात् शुद्ध स्नानथी शुद्ध स्नानके दिनसे, प्रभृति भाँडीने ले कर, अवदातयवानाम् श्वेत गवना शुभ्र जौके, मन्यम् मन्यने मन्यको, मधुसर्पिभ्याम् मधु अने धी साथे मधु और धीके साथ, संसृज्य मिश्रित करीने मिश्रित कर, सरूपवत्सायाः पानाना गेवा ७ ३५थी युक्त वाछडावाणी अपने समान रूपसे युक्त बत्सवाली, श्वेतायाः श्वेत सफेद, गोः पयसा गायना दूध साथे गायके दूधके साथ, आलोड्य भेगवीने मिलाकर, राजते ३५ना चांदीके, कांस्ये वा ३ कांसाना वा कांसीके, पात्रे पात्रभां पात्रमें, सप्ताहम् सात दिवस सुधी सात दिन तक, सततम् सतत निरंतर, काले काले सभये सभये समय समय पर, अस्यै ओने इसको, पानाय पीवा भाँटे पीनेके लिए, प्रयच्छेत् आपवे। दे।

9-(1). If the woman desires a son, saying, 'May I obtain a son, large of limb, white, with eyes like those of a lion, full of vigour, pure and endowed with genius', then beginning with the purificatory bath, viz., the post-menstrual bath, she should be given to drink a light porridge of white barley grain which has been well cleansed, sweetened with honey and ghee and diluted in the milk of a white cow having a white calf, out of a silver or bronze vessel, regularly morning and evening for a week.

प्रातश्च शालियवान्नविकारान् दधिमधुसर्पिभिः पयोमिर्वा संसृज्य भुजीत, तथा सायमवदात-शरणशयनासनपानवसनभूषणा च स्यात् । सायं

१. भूषणा—भूषणवेशा (क. त.)

२. पानवसनभूषणा—यानवसनभूषणा (थ.)

१. राजते—रौक्मे राजते (थ.)

प्रातश्च शश्वच्छ्वेतं महान्तं वृषभमाजानेयं वा हरिचन्दनाङ्गदं पश्येत् । सौम्यामिश्रैनां कथामि-
मनोनुकूलाभिरुपासीत । सौम्याकृतिवचनोपचार-
चेष्टांश्च स्त्रीपुरुषानितरानपि चेन्द्रियार्थानवदातान्
पश्येत् ।

प्रातः च वणी सवारभा और प्रातः, कालियवाक्-
शालि तथा नवना शक्ति तथा जोके बने, विकारान्
बोध्य पदार्थो मोज्य पदार्थोको, दक्षिमधुसर्पिभिः पयोभिः
वा दही, मधु, घी तथा दूधनी साथे दही, मधु, घृत तथा
दूधके साथ, संसृज्य भेजनीने मिला कर, भुज्जीत भावा
भेज्जी भोजन करे, तथा सायम् तथा सांने और शामको,
अवदात-श्वेत वर्णुना श्वेत वर्णके, शरण-धर गृह,
शयन-शयन शयन, आसन-आसन आसन, पान-वसन-
पान-वस्त्र पान-वस्त्र, भूषणा च अने भूषणवाणा और
भूषणवाला, स्यात् थुं भेज्जी होवे, शश्वत् हमेशां
प्रतिदिन, सायम् प्रातः च सवारे अने सांने शाम
और प्रातः, श्वेतम् श्वेत वर्णुना श्वेत वर्णके, महान्तम्
महान बड़े शरीरवाले, वृषभम् वृषभनुं वृषभको,
आजानेयम् कुलीन अश्वनुं कुलीन घोड़ेको, हरिचन्द-
नाङ्गदम् वा के सईद चंदनना अंगरागनुं अथवा श्वेत-
चन्दनके अङ्गरागको, पश्येत् दर्शन करुं देखे, सौम्याभिः
सुंदर सौम्य, मनोऽनुकूलाभिः च अने मनोगमती और
मनोरंजन, कथामिः कथाऔथी कहानियोंसे, एनाम् औने
उसे, उपासीत रात्र रात्रवी बढ़लाया करे, सौम्य-
सुंदर सौम्य, आकृति-वचन-आकृत-वचन आकार-वचन,
उपचार-चेष्टान् च उपचार अने येषावाणा उपचार और
चेष्टावाले, स्त्रीपुरुषान् स्त्रीपुरुषोंने स्त्रीपुरुषोंको, इतरान्
अपि तथा जीअ पक्षु और दूसरे भी, अवदातान् शुद्ध
वर्णुना श्वेतवर्ण, इन्द्रियार्थान् च इन्द्रियार्थोंने चक्षुमाह्व
विषयोंको, पश्येत् जेवा दर्शन करे।

9-(2). In the forenoon, she should
eat a dish prepared out of sali rice
and barley mixed with curds, honey
and ghee or with milk; similarly in the
evening. Her apartments, bed, seats,
drinks, habiliment and ornaments
should all be of the white color. At

evening and morning time without fail,
she should gaze on a white majestic bull
or stallion or white sandal paste. She
should also be entertained with pleasant
tales agreeable to her mood. She
should feed her eyes on sights of
men and women of gentle looks,
speech, address and manners, as well
as on sights of other objects that
are white.

सहचर्यश्चैनां प्रियहिताभ्यां सततमुपचरेयु-
स्तथा भर्ता । न च मिश्रीभावमापयेयातामिति ।
अनेन विधिना सप्तरात्रं स्थित्वाऽष्टमेऽह्न्यापु-
त्याङ्गिः सशिरस्कं सह भर्ता अहतानि वस्त्राण्या-
च्छादयेदवदातानि, अवदाताश्च स्रजो भूषणानि
च विभृयात् ॥ ९ ॥

सहचर्यः च सहचरीऔथे सहेलियां, तथा भर्ता तथा
पतिऔ और पति भी, एनाम् औनी इसका, प्रियहिता-
भ्याम् प्रिय अने हितकर भावतोथी प्रिय और हित
व्यवहारोंसे, सततम् सतत निरंतर, उपचरेयुः सेवा करनी
उपचार करें, मिश्रीभावम् च परंतु अनेसे समागम
किन्तु दोनों समागम, न आपयेयाताम् इति न करे। न
करें, अनेन विधिना आ विधिथी इस विधिसे, सप्तरात्रम्
सात रात सुधी सात दिन तक, स्थित्वा रूढ़ीने उपचार
करके, अष्टमे अहनि आठमे दिवस आठवें दिन, भर्ता सह
पति साथे पतिके साथ, सशिरस्कम् भस्तकसहित
सर्व अंगे शिरसहित, अङ्गिः पाण्ठी जलसे, आप्णुत्य
नाडीने नहा कर, अहतानि नवा नये, अवदातानि च
श्वेत सफेद, वस्त्राणि वस्त्रोंको, आच्छादयेत् षडे-
रवां धारण करे, अवदाताः स्रजः च तथा श्वेत
भाणाऔ और श्वेत पुष्पमालाओं, भूषणानि च अने
आभूषणों और आभूषणोंको, विभृयात् धारण करे ॥ ९ ॥

9. Her companions too, shall
constantly regale her with pleasurable
and wholesome things. So, too, shall

the husband. The couple, shall, however, avoid sexual congress. Having in this manner passed the week, on the eighth day, she shall lave her person, including the head, with waters, in company with her husband, and shall put on new raiment that is white and shall wear white garlands and ornaments.

तत ऋत्विक् प्रागुत्तरस्यां दिश्यगारस्य प्राक्प्रवणमुदक्प्रवणं वा प्रदेशमभिसमीक्ष्य, गोमयोदकाभ्यां स्थण्डिलमुपलिप्य, प्रोक्ष्य चोदकेन, वेदीमस्मिन् स्थापयेत् ।

ततः ऋत्विक् त्वा २ पक्षी ऋत्विगे इसके बाद ऋत्विक्, अगरस्य धरनी गृहके, प्रागुत्तरस्याम् धशान ईशान, दिशि दिशाम् दिशामे, प्राक्प्रवणम् पूर्व तर्क्ष ढणित् पूर्वकी ओर ढाल, उदक् प्रवणम् वा के उत्तर तर्क्ष ढणित् या उत्तरकी ओर ढाल, प्रदेशम् पृथ्वीना भागने भूभागको, अभिसमीक्ष्य जेष्ठने देख कर, गोमयोदकाभ्याम् गायना छाणु तथा जलथी गोमय और उदकसे, स्थण्डिलम् स्थण्डिलने पूजास्थानको, उपलिप्य लीपीने लीप कर, उदकेन जलथी जलसे, प्रोक्ष्य च प्रोक्षणु करीने छोट कर, अस्मिन् जे ठेकाणु इसमें, वेदीम् वेदीनी वेदीको, स्थापयेत् स्थापना करवी स्थापन करे।

10-(1). Thereafter the priest having selected a spot to the north-east of the dwelling place, with a downward slope towards the east or the north, shall, after smearing the ground with cow-dung and water, and sprinkling it with water, fix the altar.

तां पश्चिमेनाहतवह्निसंचये श्वेतार्षमे वाऽप्यजिन उपविशेद् ब्राह्मणप्रयुक्तः, राजन्यप्रयुक्तस्तु वैयाघ्रे चर्मण्यानडुहे वा, वैश्यप्रयुक्तस्तु रौरवे वास्ते वा ।

१०. उपलिप्य-उपसंलिप्य (घ.)

ताम् पश्चिमेन तेनी पश्चिम तर्क्ष उसकी पश्चिम ओर, ब्राह्मण-प्राह्मणथी ब्राह्मणसे, प्रयुक्तः येऽभ्येक्ष ऋत्विगे नियुक्त हुए ऋत्विजको, अहत-नवा नवीन, वस्त्र-उपडाना कपडोंके, संचये समूह उपर संचय पर, श्वेत-आर्षमे वा अथवा सड़े भण्डना अथवा श्वेत वृषभके, अजिने यर्भ उपर चर्म ऊपर, ऊमपि पक्षु मी, उपविशेत् भेसपुं जेष्ठने बैठना चाहिए, राजन्य-क्षत्रियथी क्षत्रियसे, प्रयुक्तः येऽभ्येक्ष ऋत्विगे नियुक्त हुए ऋत्विजको, वैयाघ्रे व्याघ्रयर्भ उपर व्याघ्रचर्म पर. आनडुहे वा चर्मणि अथवा सांडना यर्भ उपर अथवा सांडके चर्म पर, वैश्य-अने वैश्यथी और वैश्यसे, प्रयुक्तः तु येऽभ्येक्ष ऋत्विगे नियुक्त ऋत्विजको, रौरवे रुडुना रुकके, वास्ते वा अथवा अकराना यर्भ उपर भेसपुं जेष्ठने अथवा बकरेके चर्म पर बैठना चाहिए।

10-(2). West of it (altar), the priest shall take his seat either on new piled cloth or on the skin of a white bull, if he is officiating at the behest of a Brahmana patron; if at the behest of a Kshatriya, on the skin of a tiger or a bull; if at the behest of a Vaisya, on the skin of a deer or a he-goat.

तत्रोपविष्टः पालाशीभिरैङ्गुदीभिरौदुम्बरीभिर्मधूकीभिर्वा समिद्धिरग्निमुपसमाधाय, कुशैः परिस्तीर्य, परिधिभिश्च परिधाय, लाजैः शुक्लभिश्च गन्धवतीभिः सुमनोभिरुपकिरेत् । तत्र प्रणीयोदपात्रं पवित्रपूतमुपसंस्कृत्य सर्पिराज्यार्थं यथोक्तवर्णानाजानेयादीन् समन्ततः स्थापयेत् ॥ १० ॥

तत्र त्यां वहां, उपविष्टः जेसीने ऋत्विगे बैठ कर ऋत्विज, पालाशीभिः आभरानी ढाककी, ऐङ्गुदीभिः एंगोरियानी हिंगोटकी, औदुम्बरीभिः उंभरानी गूलरकी, माधूकीभिः अथवा महुडानी अथवा महुएकी, समिद्धिः समिधथी समिधाओंसे, अग्निम् अग्नि अग्निकी, उपसमाधाय स्थापन करीने स्थापना करके, कुशैः कुशायें, परिस्तीर्य पाथरीने बिछा कर, परिधिभिः च अने आर दंडोने

और चार दण्डको, परिधाय अग्निनी चारों ओर आलुओं
जो भा करीने अग्निकी चारों ओर खड़े करके, लाजैः
वाज्यो लाजाओं, शुक्लामिः च तथा सङ्के तथा श्वेत,
गन्धवतीभिः सुगन्धी सुगन्धी, सुमनोभिः पुष्पे पुष्प,
उपकिरेत् योमेरे देरे चारों ओर बिखेरदे, तत्र त्यां
वहां, पवित्रपूतम् २१२४ अने मन्त्रपूत स्वच्छ और
मन्त्रपूत, उदपात्रम् जलपात्र जलपात्र, प्रणीय तैयार करी
तैयार करके, आज्यायम् मन्त्रपूत करवा भाटे मन्त्रपूत
करनेके लिए, सर्पिः धी घृतको, उपसंस्कृत्य संस्कारमन्त्रेण
संस्कृत करीने संस्कारमन्त्रोंसे संस्कृत करके, यथोक्तवर्णानाम्
कहेवा वर्णोंना कहे हुए वर्णवाले, आजानेयादीन् कुलीन
अश्वदिग्गोने कुलीन अश्वदियोंको, समन्ततः चारों ओर आलु
चारों ओर, स्थापयेत् स्थापन करवा स्थापन करे ॥१०॥

10. Thus seated, he shall, having kindled the sacrificial fire with the twigs either of palas, zacham oil plant, gular fig tree, or mohwah, spread the small sacrificial grass round about, and fix the stakes to enclose the fire, bestrew the alter-place with fried rice and with white and sweet smelling flowers. Then fetching a water-pot, clean and sanctified, and rendering the ghee fit for offering, he should cause the horse etc., of the described color, to be placed at the four corners.

ततः पुत्रकामा पश्चिमतोऽग्निं दक्षिणतो ब्राह्मणमुपविश्यानुलमेत सह भर्ता यथेष्टं पुत्र-
माशासाना। ततस्तस्या आशासानाया ऋत्विक् प्रजापतिमभिनिर्दिश्य योनौ तस्याः कामपरिपू-
रणार्थं काम्यामिष्टिं निर्वर्तयेद् 'विष्णुर्योनिं कल्प-
यतु' इत्यनयर्चा। ततश्चैवाज्येन स्थालीपाकमभि-

घार्य त्रिर्जुहुयाद्यथास्त्रायम्। मन्त्रोपमन्त्रितमुदपात्रं तस्यै दद्यात् सर्वोदकार्यान् कुरुवेति।

ततः त्पार पछी उसके बाद, पुत्रकामा पुत्रनी कामनावाणी श्री पुत्रकी कामनावाली स्त्री, भर्ता सह पतिनी साथे पतिके साथ, अग्निम् अग्निनी अग्निके, पश्चिमतः पश्चिम आलुओंसे पश्चिमकी ओर, ब्राह्मणम् अने ब्राह्मणनी और ब्राह्मणके, दक्षिणतः दक्षिण आलुओंसे दक्षिणकी ओर, उपविश्य असीने बैठ कर, यथेष्टम् यथेष्ट यथेष्ट, पुत्रम् पुत्रनी पुत्रकी, आशासाना आशा साधनी आशा रखनी हुई, अनुलमेत ऋत्विजनी कहेवा प्रमाणों करे ऋत्विक्के कथनानुसार करे, ततः त्पार पछी उसके बाद, आशासानायाः पुत्रनी भर्तावाणी पुत्रकी इच्छावाली, तस्याः ते स्त्रीनी उस स्त्रीकी, योनौ योनिमां योनिमें, तस्याः तेनी उसकी, काम- कामना कामना, परिपूरणार्थम् पूरी करवा भाटे पूर्ण करनेके लिए, ऋत्विक् ऋत्विजे ऋत्विज, प्रजापतिम् प्रजापतिनुं प्रजापतिको, अभिनिर्दिश्य अभिमन्त्रण करीने अभिमन्त्रित करके, 'विष्णुर्योनिं कल्पयतु' इति अनया ऋचा 'विष्णुर्योनिं प्रकल्पयतु' ओ ऋचा वडे 'विष्णुर्योनिं प्रकल्पयतु' इस ऋचासे, काम्याम् काम्य काम्य, इष्टिम् याग यागको, निर्वर्तयेत् करवे करे, ततः च अने त्पार पछी और इसके बाद, स्थालीपाकम् यजुने चरुको, आज्येन घीनी साथे घीके साथ, अभिघार्य भेगवीने मिलाकर, यथाम्नायम् वेद अनुसार वेदानुसार, त्रिः त्रयवार तीन बार, जुहुयात् होम करवे हवन करे, सर्वोदकार्यान् सधनों जलकार्य सब जलकार्य, कुरुष्व आनाथी करवे इससे करो, इति ऐम कही ऐसा कह कर, तस्यै तेने उसको, मन्त्रोपमन्त्रितम् मन्त्रधी मन्त्रेण मन्त्रसे अभिमन्त्रित, उदपात्रम् जलपात्र जलपात्र, दद्यात् आपणुं देवे।

11-(1). Thereafter the woman wanting a son shall sit down to the west of the fire and to the south of the priest and together with her husband shall offer the oblation, expressing her longing for the son of her heart.

११. उपविश्यानुलमेत-उपवेश्यानुलमेत (त.)

„ „ उपवेश्यानुलमेत (व.)

११. मन्त्रोपमन्त्रितम्-उपमन्त्रितम् (व. घ.)

„ अभिघार्य-अभिसंसार्य (घ.)

Unto her, thus expressing her wish, the priest addressing the God of procreation for the fructification of her desire in her womb, shall perform the boon-conferring sacrifice, by chanting the hymn, "May Vishnu fecundate the womb" etc. Then mixing the oblation with the holy ghee, he should offer it thrice to the fire, reciting the appropriate vedic hymns. He should then give the sanctified pot of water to the woman saying; "Do thou use this whenever thou art in need of water."

ततः समाप्ते कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभिहरन्ती प्रदक्षिणमग्निमनुपरिक्रामेत् सह भर्ता । ततो ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वाऽऽज्यशेषं प्राश्नीयात् पूर्वं पुमान्, पश्चात् स्त्री; न चोच्छिष्टमवशेषयेत् । ततस्तौ सह संवसेयातामष्टरात्रं, तथाविधपरिच्छदावेव च स्यातां, तथेष्टपुत्रं जनयेताम् ॥११॥

ततः कर्मणि समाप्ते कर्म समाप्तं तथा पछी कर्म होनेके बाद, पूर्वम् प्रथम प्रथम, दक्षिणपादम् ऋमण्णु। पगने दाहिने पैरको, अभिहरन्ती उपाड़ीने उठाती हुई, भर्ता सह पतिनी साथे पतिके साथ, अग्निम् अग्निने अग्निको, प्रदक्षिणम् ऋमण्णु। आगुये राणीने दाहिनी ओर रख कर, अनुपरिक्रामेत् स्त्री प्रदक्षिण्णु। करे स्त्री प्रदक्षिणा करे, ततः ते पछी उसके बाद, ब्राह्मणान् आह्वण्णु। पासे ब्राह्मणोंकी पास, स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति-वाचन करावीने स्वस्तिवाचन करा करके, आज्यशेषम् आडी रहेला धीने बचे हुए आज्यको, पूर्वम् प्रथम प्रथम, पुमान् पुरुष पुरुष, पश्चात् अने पछी और पीछे, स्त्री

११. अनुपरिक्रामेत् सह भर्ता-अनुपरिक्रामेत् (ख. घ.)

,, ततो ब्राह्मणान्-ततोऽनुपरिक्रम्य (घ.)

,, वाचयित्वा-वाचयित्वा सह भर्ता (घ. घ.)

,, पश्चात् स्त्री-ब्रवन्त्यं स्त्री (घ.)

,, संवसेयाताम्-संवसेताम् (घ.)

स्त्री स्त्री, प्राश्नीयात् प्राशन करे प्राशन करे, उच्छिष्टम् च अने उच्छिष्ट और उच्छिष्ट, न अवशेषयेत् शेष न राखे शेष न रख छोड़े, ततः त्यागपछी उसके बाद, तौ ते दंपती वे दोनों, अष्टरात्रम् आठ रात्रि सुधी आठ दिन तक, सह संवसेयाताम् सहवास करे सहवास करे, तथाविध-अने उह्णु। मुण्णु और कहे अनुसार, परिच्छदौ एव च पहेरवेशआदिवाण। श्वेत वस्त्रादिवाले, स्याताम् थाथ होवे, तथा ते प्रभाण्णु। करवाथी उस प्रकारके आचरणसे, इष्टपुत्रम् इष्ट पुत्रने इष्ट पुत्रको, जनयेताम् उत्पन्न करी शके छे उत्पन्न कर सकते हैं ॥ ११ ॥

11. On the completion of the rite, she should, placing her right foot first, walk round the fire keeping it to her right, accompanied by her husband. Then, having obtained the blessing of the Brahmanas, the couple should partake of the remains of the sacrificial ghee, first the husband and afterwards the wife, taking care to leave no part uneaten. After this the two shall co-habit for a period of eight nights, wearing the dress etc., as prescribed above. In this manner they will be able to procreate the longed-for son.

या तु स्त्री श्यामं लोहिताक्षं व्यूढोरस्कं महाबाहुं च पुत्रमाशासीत, या वा कृष्णं कृष्ण-मृदुदीर्घकेशं शुक्लाक्षं शुक्लदन्तं तेजस्विनमात्म-वन्तम्; एष एवानयोरपि होमविधिः । किन्तु परिवर्हो वर्णवर्जं स्यात् । पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथा-शीरेव तयोः परिवर्होऽन्यः कार्यः स्यात् ॥१२॥

या तु अने ने स्त्री और जो स्त्री, श्यामम् श्याम श्यामवर्ण, लोहिताक्षम् लाल आंखवाला लाल आंखोंवाले, व्यूढोरस्कम् विशाल छातीवाला विशाल छातीवाले, महाबाहुम् च अने महाबाहु और महाबाहु, पुत्रम् पुत्रनी

१२. यथाशीरेव तयोः-यथाशीः (ख. घ.)

पुत्रको, आशासीत आशा राभती होय चाहती हो, या वा अथवा ने अथवा जो, कृष्णम् डाणा काले, कृष्ण- अने डाणा और काले, मृदु- डोमण कोमल, दीर्घकेशम् दांभा देश वाभा लम्बे केशवाले, शुक्लाक्षम् सदैव आंजोवाणा सफेद आंखोंवाले, शुक्लदन्तम् सदैव दांतवाणा सफेद दांतवाले, तेजस्विनम् तेजस्वी तेजस्वी, आत्मवन्तम् अने जितेन्द्रिय और जितेन्द्रिय, (पुत्रम् पुत्रनी पुत्रको, आशासीत भवति राभती होय चाहती हो), अनयोः अपि ये अन्ने भाटे इन दोनोंके लिए, एषः एव आ न यही, होमविधिः होमविधि छे होमविधि है, किंतु परंतु परंतु, परिवर्हः उपस्कर परिच्छद, वर्णवर्जं स्यात् पूर्वीकृत वर्णुं सिवायनेः होवे भेदछे पूर्वोक्तवर्णरहित होना चाहिए, यथाशीः एव कामना प्रमाणेन पुत्रेच्छाके अनुसार ही, पुत्रवर्णा- नुरूपः तु पुत्रना वर्णुने अनुग्रह पुत्रके वर्णके अनुरूप, तयोः ते भेदे उन दोनोंके लिए, परिवर्हः उपस्कर परिच्छद, अन्यः भी भेद अन्य ही, कार्यः स्यात् करवे भेदछे करना चाहिए ॥ १२ ॥

12. As regards the woman who wishes for a son, dark-hued, red-eyed, broad-chested and mighty-armed, or as regards a woman who seeks a son, black of hue, with black, soft and long tresses, gleaming of eye and teeth, radiant and high-souled; for both these, too, the sacrificial procedure is the same as described above. The paraphernalia, however, will not be of the same color but it shall be made, in either case, to match the color of the sought-for son, agreeably to the prospective mother's desire.

शूद्रा तु नमस्कारमेव कुर्यात् (देवाग्निद्विज- गुरुतपस्विसिद्धेभ्यः) ॥ १३ ॥

शूद्रा तु शूद्राये तो शूद्रा तो, (देव- देव देव, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विज- ब्राह्मण ब्राह्मण, गुरु- गुरु गुरु,

१३. शूद्रा-द्विजेभ्यः शूद्रा (ब्र.)

तपस्वि- तपस्वी तपस्वी, सिद्धेभ्यः अने सिद्धोने और सिद्धोंको), नमस्कारम् एवम् नमस्कार न नमस्कार ही, कुर्यात् करवा करे ॥ १३ ॥

13. As regards the Sudra woman, the mere act of salutation to the gods, the sacred fire, the twice-born, the guardians, the saints and the adepts will suffice.

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्त- स्यास्तां तां पुत्राशिषमनुनिशम्य तांस्ताजनपदा- न्मनसाऽनुपरिक्रामयेत् ।

या या च अने ने ने श्री और जो जो स्त्री, यथाविधम् नेवी भतना जिस प्रकारका, पुत्रम् पुत्रनी पुत्र, आशासीत भवति राभती होय चाहती हो, तस्याः तनी तेनी उस उसकी, ताम् ताम् ते ते उस उस, पुत्राशिषम् पुत्रकामना पुत्रकामनाको, अनुनिशम्य सांभली श्रवण करके, तान् तान् ते ते उन उन, जनपदान् देशोर्मा देशोमें, मनसा मनद्वारा मनसे, अनुपरिक्रामयेत् नवानुं ध्यान करावतुं भेदछे जानेका ध्यान करवाना चाहिए ।

14-(1). On acquainting himself with the wish of a woman concerning the kind of son she would like to have, the physician, in attendance, should make her go over in her mind the countries of the appropriate description.

ततो या या येषां येषां जनपदानां मनुष्याणा- मनुरूपं पुत्रमाशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानां मनुष्याणामाहारविहारोपचारपरिच्छदाननुविध- त्स्वेति वाच्या स्यात् । इत्येतत् सर्वं पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातं भवति ॥ १४ ॥

ततः त्थार पछी उसके बाद, या या ने ने जो जो, येषाम् येषाम् ने ने जिन जिन जनपदानाम् देशोर्मा देशोंके, मनुष्याणाम् मनुष्योंना मनुष्योंके, अनुरूपम्

१४. ततो या या येषां येषां-ताननुपरिक्रम्य या या येषां (ब. ध.)

नेवा सहस्र, पुत्रम् पुत्रनी पुत्रको, आवासीत धृष्टती
 होय चाहती हो, सा सा ते ते स्त्रीने उस उस स्त्रीको,
 तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, जनपदानाम् देशीनां
 देशोंके, मनुष्याणाम् मनुष्योंना मनुष्योंके, आहार- आहार
 आहार, विहार- विहार विहार, उपचार- उपचार उपचार,
 परिच्छदान् अने उपरुद्धान् और वेशभूषाका, अनु-
 विधस्व अनुष्ठान् करो अनुकरण किया करो, इति ऐ
 प्रमाणे इस प्रकार, वाच्या स्यात् कहेपुं जेधे कहना
 चाहिए, इति एतत् सर्वम् आ सधुं यह सब, पुत्रा-
 शिवाम् पुत्रनी कामनाओने पुत्रकामनाओंको, समृद्धि-
 करम् सिद्ध करनारुं सिद्ध करनेवाला, कर्म कर्म कर्म,
 व्याख्यातम् भवति कहेवाभा आधुं छे कह दिया
 है ॥ १४ ॥

14. Then coming to the people of the country whose racial type corresponds to the lineaments the woman has wished for, the physician should direct her, saying, "Thou shalt imitate such and such people in the matter of diet, recreation, care and paraphernalia". Thus we have explained the whole procedure concerning the fulfilment of desire for sons.

शरीरस्य शुक्लादिवर्णवैशेष्ये हेतुवन्तरम्—

न खलु केवलमेतदेव कर्म वर्णवैशेष्यकरं भवति। अपि तु तेजोधातुरप्युदकान्तरिक्षधातु-
 प्रायोऽवदातवर्णकरो भवति, पृथिवीवायुधातुप्रायः
 कृष्णवर्णकरः समसर्वधातुप्रायः श्यामवर्णकरः ॥ १५ ॥

न खलु नहि के न तो, केवलम् केवल मात्र,
 एतत् एव आ न यही, कर्म कर्म कर्म, वर्णवैशेष्यकरम्
 वरुणा अमुक बेदने करनारुं वर्णके मेदविशेषको
 करनेवाला, भवति होय छे होता है, अपि तु परंतु
 किन्तु, उदक-अन्तरिक्ष- जल अने आकाश जल और
 आकाश, धातुप्रायः ऐ धातुओंनी प्रधानतावाणे इन

धातुओंकी प्रधानतावाला, तेजोधातुः अग्निधातु अग्निधातु,
 अपि पृथु भी, अवदात- गौर गौर, वर्णकरः वर्ण करनार
 वर्णका करनेवाला, भवति थाय छे होता है, पृथिवी-वायु-
 पृथ्वी अने वायु पृथ्वी और वायु, धातुप्रायः ऐ धातुओं-
 नी प्रधानतावाणे अग्निधातु इन धातुओंकी प्रधानता-
 वाला अग्निधातु, कृष्णवर्णकरः कृष्ण वर्ण करनार थाय छे
 कृष्ण वर्ण करनेवाला होता है, सम-सर्व-धातुप्रायः अने
 सर्व धातुओंना साम्यनी प्रधानतावाणे अग्निधातु
 और सब धातुओंके साम्यकी प्रधानतावाला अग्निधातु,
 श्याम-वर्णकरः श्याम वर्ण करनार थाय छे श्याम वर्ण
 करनेवाला होता है ॥ १५ ॥

15. Nevertheless, the procedure we have laid down is not the only factor in the determination of complexion. There is also the light element, which when compounded mainly with the water and other elements, gives rise to the white color; when compounded mainly with the earth and the air elements, it gives rise to the black color; when compounded equally with the other four elements, it gives rise to the dark color.

सत्त्वविशेषोत्पत्तौ हेतुः—

सत्त्ववैशेष्यकराणि पुनस्तेषां तेषां प्राणिनां
 मातापितृसत्त्वान्यन्तर्वत्न्याः श्रुतयश्चाभीक्ष्णं स्वो-
 चितं च कर्म सत्त्वविशेषाभ्यासश्चेति ॥ १६ ॥

पुनः वही फिर, तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन,
 प्राणिनाम् प्राणीओंना प्राणियोंके, मातापितृ- मातापितानां
 मातापिताके, सत्त्वानि मन मन, अन्तर्वत्न्याः गर्भिणीनां
 गर्भिणीके, अभीक्ष्णम् बार-बारना बारबार, श्रुतयः श्रवणों
 श्रवणों, स्वोचितम् कर्म च गर्भे पोते उपाज्जन करेलां
 कर्म गर्भका अपना उपाजित अदृष्ट, सत्त्वविशेष- अभ्यासः
 च अने न-मान्तरेमा अंतःकरणना सत्त्विक आदि

भावविशेषोना अभ्यास और जन्मान्तरोंमें अन्तःकरणके सात्त्विक आदि भावविशेषोंका अभ्यास, इति श्री ये, सत्त्व-भुनना मनके, वैशेष्यकराणि अमुक प्रकारना लेदने करनेवाले हैं ॥ १६ ॥

16. The factors that determine the different psychological endowments of children are the various mental traits of the parents, the impressions received by the pregnant woman, the influence of one's own past actions and special mental habits in the previous life.

यथोक्तविधिनोपचरतोरवश्यं गर्भोत्पत्तिः —

यथोक्तेन विधिनोपसंस्कृतशरीरयोः स्त्रीपुरुषयोर्मिश्रीभावमापन्नयोः शुक्रं शोणितेन सह संयोगं समेत्याव्यापन्नमव्यापन्नेन योनावनुपहतायामप्रदुष्टे गर्भाशये गर्भमभिनिर्वर्तयत्येकान्तेन ।

यथोक्तेन विधिना कहेला विधि मुण्ण पूर्वोक्त विधिसे, उपसंस्कृत- संस्कार पाभेला उपसंस्कृत, शरीरयोः शरीरवाणां शरीरवाले, मिश्रीभावम् मैथुनधर्मभां मैथुनधर्ममें, आपन्नयोः प्रवृत्त यथेलां स्त्रीपुरुषोत्तुं प्रवृत्त हुए स्त्रीपुरुषोंका, अव्यापन्नम् अविद्वत् अविद्वत्, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, अव्यापन्नेन अविद्वत् अविद्वत्, शोणितेन रज रजके, सह साथे साथ, संयोगम् समेत्य संयोग पाभीने मिल कर, अनुपहतायाम् अविद्वत् शुद्ध, योनौ शोणितं योनिमें, अमदुष्टे तथा दोषरहित तथा दोषरहित, गर्भाशये गर्भाशयभां गर्भाशयमें, एकान्तेन अन्तस्थ अवश्य, गर्भम् गर्भं गर्भको, अभिनिर्वर्तयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है।

17-(1). Of the man and woman whose bodies have been treated in the manner described above and who have paired together, the unvitiated sperm, coming into contact with the unvitiated

plasm in the unimpaired uterus through the unobstructed vaginal passage, gives rise of a certainty to conception.

यथा—निर्मले वाससि सुपरिकल्पिते रज्जनं समुदितगुणमुपनिपातादेव रागमभिनिर्वर्तयति, तद्वत्; यथा वा क्षीरं दध्नाऽभिषुतमभिषवणाद्विहाय स्वभावमापद्यते दधिभावं, शुक्रं तद्वत् ॥ १७ ॥

यथा नेवी रीते जैसे, सुपरिकल्पिते सारी रीते धोई तैयार करेला अच्छी प्रकार धो कर तैयार किये, निर्मले वाससि निर्मल वस्त्रभां निर्मल वस्त्रमें, समुदितगुणम् संपूर्ण गुणयुक्त समग्र गुणयुक्त, रज्जनम् रंजन द्रव्य रज्जन द्रव्य उपनिपातात् एव संयोग यथा ज लगते ही, रागम् रंग रंग, अभिनिर्वर्तयति प्रकट करे छे उत्पन्न कर देता है, तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, यथा वा अथवा तो नेवी रीते अथवा तो जिस प्रकार, दध्ना दही'थी दहीसे, अभिषुतम् जमावेधुं जमाया हुआ, क्षीरम् दूध दूध, अभिषवणात् भेगवधुथी जामनसे, स्वभावम् स्वभावने स्वभावको, विहाय छोड़ीने छोड़ कर, दधिभावम् दही'पणुने दधिभावको, आपद्यते पाभे छे प्राप्त होता है, तद्वत् तेवी रीते उसी प्रकार, शुक्रम् शुक्र आर्तवना भगवाथी गर्भ'श्ये परिशुत थाय छे शुक्र आर्तवसे मिल कर गर्भरूपमें परिणत होता है ॥ १७ ॥

17. Just as on a clean piece of cloth rendered fit, a dye, compounded of coloring properties, by its very contact brings about pigmentation, so is it in this case; or just as milk, mixed with a few drops of curds, leaves by virtue of the mixture its own nature and takes on the nature of the curds, so does the sperm.

गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः —

एवमभिनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य स्त्रीपुरुषत्वे हेतुः पूर्वमुक्तः ।

१७. शोणितेन सह संयोगं समेत्य—शुक्रं शोणितं च समेत्य (ब.)

१८. अभिनिर्वर्तमानस्य गर्भस्य—अभिनिर्वर्तमानगर्भस्य (ज.)

एवम् ओ प्रभाणि इस प्रकार, अभिनिर्वर्तमानस्य निष्पन्न यथा वनते हुए, गर्भस्य गर्भना गर्भके, स्त्रीपुरुषत्वे स्त्रीत्व अने पुरुषत्वमां स्त्रीत्वमें और पुरुषत्वमें, हेतुः कारण, पूर्वम् पहेलां पहले, उक्तः कहे छे कह दिया है।

18-(1). As for the factors determining the sex of the embryo that is thus brought into existence, these have already been mentioned.

यथा हि बीजमनुपतप्तमुत्तं स्वां स्वां प्रकृतिमनुविधीयते व्रीहिर्वा व्रीहित्वं यवो वा यवत्वं तथा स्त्रीपुरुषावपि यथोक्तं हेतुविभागमनुविधीयेते ॥१८॥

यथा हि जेभडे जैसे, उसम् पावेतुं बोया हुआ, अनुपतप्तम् दोषरहित अदूषित, बीजम् जीव बीज, स्वाम् स्वाम् पोतपोतानी अपनी अपनी, प्रकृतिम् प्रकृतिने प्रकृतिको, अनुविधीयते अनुसरे छे अनुसरता है, व्रीहिः वा अर्थात् व्रीहि अर्थात् व्रीहि, व्रीहित्वम् व्रीहित्वने व्रीहित्वको, यवः वा अथवा जीव अथवा जी, यवत्वम् जीवपणाने अनुसरे छे यवत्वको अनुसरता है, तथा तेवी रीते वैसे ही, स्त्रीपुरुषौ अपि स्त्रीपुरुष पण स्त्रीपुरुषभी, यथोक्तम् कहेला कहे हुए, हेतुविभागम् पोताने उत्पन्न करना हेतुना विभागने स्वोत्पादक हेतुके विभागको, अनुविधीयते अनुसरे छे अनुसरते हैं ॥ १८ ॥

18. Just as an unvitiated seed, when sown, reproduces its kind—the paddy-seed reproducing paddy and the barley-seed barley, in the same manner, men and women, too, reproduce the causative divergences.

वेदोक्तः पुंसवनो विधिः—

तयोः कर्मणा वेदोक्तेन विवर्तनमुपदिश्यते प्राग्व्यक्तीभावात् प्रयुक्तेन सम्यक्। कर्मणां हि

१९. विवर्तनम्—निवर्तनम् (ब. य.)

„ „ —व्यावर्तनम् (ड.)

देशकालसंपदुपेतानां नियतमिष्टफलत्वं, तथेतरेषामितरत्वम्। तस्मादापन्नगर्भां स्त्रियममिसमीक्ष्य प्राग्व्यक्तीभावाद्गर्भस्य पुंसवनमस्यै दद्यात्।

व्यक्तीभावात् व्यक्त यथा व्यक्त होनेसे, प्राक् पहेलां पूर्व, सम्यक् सारी रीते भली प्रकार, प्रयुक्तेन प्रयोजेला प्रयुक्त हुए, वेदोक्तेन कर्मणा आयुर्वेदोक्त कर्मणा आयुर्वेदोक्त कर्मसे, तयोः ते अनेतुं उन दोनोंका, विवर्तनम् परिवर्तन बदलना, उपदिश्यते कहेलां आवे छे बतलाया जाता है, देश-काल-संपद- देश अने कालकी संपदही देश और कालकी संपदसे, उपेतानाम् युक्त युक्त, कर्मणाम् कर्मोत्तुं कर्मोका, इष्टफलत्वम् इष्टफलवालापणुं इष्टफलसे युक्त होना, नियतम् निश्चित होय छे निश्चित होता है, तथा तेवी रीते उसी प्रकार, इतरेषाम् संपदरहित कर्मोत्तुं संपदरहित कर्मोका, इतरत्वम् विपरीत इष्टफलवालापणुं होय छे फल विपरीत होता है, तस्मात् माटे इस लिए, स्त्रियम् स्त्रीने स्त्रीको, आपन्नगर्भाम् सगर्भा सगर्भा, अमिसमीक्ष्य अणुी जान कर, गर्भस्य गर्भना गर्भके, व्यक्तीभावात् प्रकट यथा प्रकट होनेसे, प्राक् पहेलां पूर्व, अस्यै अने इसको, पुंसवनम् पुंसवन पुंसवन, दद्यात् देवुं जेभडे देना चाहिए।

19-(1). We shall now teach the reversal of sex before its manifestation by means of the correct application of the procedure laid down in the medical scriptures. For observances that are well-favoured, as regards place and time, bear the desired fruit invariably; and contrary observances, contrary results. Therefore, inspecting a woman who has newly conceived, the physician should, before the signs of gestation become apparent, administer to her the rite of “Pumsavana”.

गोष्ठे जातस्य न्यग्रोधस्य प्रागुत्तराभ्यां शाखाभ्यां शुङ्गे अनुपहते आदाय द्वाभ्यां धान्यभाषाभ्यां

१९. पुंसवनम्—पुंसवनमौषधम् (च.)

संपदुपेताभ्यां गौरसर्षपाभ्यां वा सह दक्षि प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्,

गोष्ठे गाथेना वागमां गोष्ठमें, जातस्य उत्पन्न थयेक्ष। उत्पन्न हुए, न्यग्रोवस्य वसन्ती वटवृक्षकी, प्रागु-त्तराभ्याम् पूर्व अने उत्तर आलुनी पूर्व और उत्तरकी ओरकी, शाखाभ्याम् शाखाओंमेंथी शाखाओंमें, अनुप-हते गन्ध-नर्तु तथा रसभी युक्त अविकृत, चुङ्गे में अंकुर दो अंकुर, आदाय क्षर्त्तने लेकर, संपद-उपेताभ्याम् गुणयुक्त गुणयुक्त, धान्यमाषाभ्याम् में अड्डना दाण्डा दो उड़दके दानों, गौरसर्षपाभ्यां वा अथवा में घेणा सरसवना दाण्डा अथवा दो इवेत सरसोंके दानोंके, सह साथे साथ, दक्षि प्रक्षिप्य दहीमें नाभीने दहीमें डाल कर, पुष्येण पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, पिबेत् पीवा पीवे,

19-(2). Having culled two fresh sprouts, one each from easterly and westerly branches of a Banyan tree growing in a cow-pen and dropping them together with two unbroken grains of black-gram or of white mustard-seed in curds, the woman should be made to drink it during the conjunction of the Pushya asterism with the moon.

तथैवापराजीवकर्मकापामार्गसहचरकलकांश्च युगपदेकैकशो यथेष्टं वाऽप्युपसंस्कृत्य पयसा, कुड्यकीटकं मत्स्यकं चोदकाञ्जलौ प्रक्षिप्य पुष्येण पिबेत्,

तथा एव तेवीज् रीते उसी तरह ही, अपरान् भीज अन्य, जीवक- श्वेत जीवक, कषभक- ऋषभक कषभक, अपामार्ग- अपामार्ग अपामार्ग, सहचर- तथा सड़थरना एवं सहचरके, कलकान् च उदकेने कलकोंको, युगपत् ओकसाथे एकसाथ, एकैकशः ओक ओक करीने प्रत्येक अलग अलग, यथेष्टम् वा अथवा उच्छातुसार अथवा इच्छानुसार, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, उपसंस्कृत्य भेगवीने मिला कर, कुड्यकीटकम् अथवा कुड्यकीटके

अथवा कुड्यकीटक, मत्स्यम् वा अथवा क्षुद्र मत्स्यने अथवा क्षुद्र मत्स्यको, जलाञ्जलौ ओक अञ्जलि जलमां एक अञ्जलि जलमें, प्रक्षिप्य नाभीने डाल कर, पुष्येण पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, पिबेत् पीये पान करे;

19-(3). In the same manner the paste of such drugs such as Jeevaka, Rishabhaka, rough chaff tree and crested purple nail-dye, which have been treated either all together or separately, as desired, in milk, or else such insects as the (Kudyakeetaka or Matsvaka) wall-insects should be swallowed by the pregnant woman having placed them in the water cupped by joining both hands, in the Pushya conjunction.

तथा कनकमयान् राजतानायसांश्च पुरुष-कानश्चिवर्णान्प्रमाणान् दक्षि पयस्युदकाञ्जलौ वा प्रक्षिप्य पिबेदनवशेषतः पुष्येण,

तथा तथा तथा, कनकमयान् सोनाना सुवर्णमय, राजतान् रूपाना रजतमय, आयसान् च अने दोढाना और लोहेके, अणुप्रमाणान् धातुं नाना बहुत छोटे, अश्विवर्णान् अश्विवर्णानां अश्विवर्णके, पुरुषकान् पुरुष-धारनां पूतणाने पुरुषाकृतिके पूतलोंको, दक्षि दहीमां दहीमें, पयसि दूधमां दूधमें, उदकाञ्जलौ वा अथवा ओक अञ्जलि जलमां या एक अञ्जलि जलमें, प्रक्षिप्य नाभीने डाल कर, पुष्येण पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, अनवशेषतः संपूर्णपण्णे पूर्णतया, पिबेत् पी लय पी जावे;

19-(4). Likewise, in the Pushya conjunction she should swallow without leaving any part. images of men made of gold, silver and iron, flame-colored and minute in size, having placed them in a handful of curds, milk or water.

पुण्येणैव च शालिपिष्टस्य पच्यमानस्योष्माण-
मुपाधाय तस्यैव च पिष्टस्योदकसंसृष्टस्य रसं
देहल्यामुपनिधाय दक्षिणे नासापुटे स्वयमासिञ्चेत्
पिचुना। यच्चान्यदपि ब्राह्मणा ब्रूयुराप्ता वा स्त्रियः
पुंसवनमिष्टं तच्चानुष्ठेयम्। इति पुंसवनानि ॥१९॥

पच्यमानस्य पकावामां आवता पकते हुए, शालि-
पिष्टस्य ओष्माणो दोहनी शालिपिष्टकी, ऊष्माणम् ओष्माणे
भाफको, उपाधाय सूधीने सूष कर, उदकसंसृष्टस्य अने
पाण्डुमां मेणवेन और जलसंसृष्ट, तस्य एव च ते
उसी, पिष्टस्य दोहना पिष्टके, रसम् रसने रसको,
देहल्याम् ओष्मा पर देहली पर, उपनिधाय माथुं राभीने
शिर रख कर, पुण्येण एव पुण्यनक्षत्रमां पुण्य नक्षत्रमें
ही, पिचुना रूना पुमडा वडे रुईके फायेसे, स्वयम् पीते
स्वयं, दक्षिणे ओम्भला दाहिने, नासापुटे नसकेरामां
नथुनेमें, आसिञ्चेत् नाभवे सिञ्चन करे, यत् च वणी ने
और जो, ब्राह्मणाः ब्राह्मणे। ब्राह्मण, आसाः आप्त
पुरुषे। आप्त पुरुष, स्त्रियः वा अथवा दोहनीओ या
वृद्ध स्त्रियाँ, इष्टम् ४८ इष्ट, पुंसवनम् पुंसवन पुंसवन,
ब्रूयुः उहे बतलावें, तत् च ते पणु उसे मी, अनुष्ठेयम्
उरपुं ओष्ठे अनुष्ठान करे, इति ओ ये, पुंसवनानि
पुंसवने। ओ पुंसवन हैं ॥ १९ ॥

19. Moreover, having inhaled the heat emanating from the flour of sali rice while it is being roasted and placing the extracted juice of that very flour of sali rice previously soaked in water, on the threshold, the pregnant woman should herself drop the juice into her right nostril by means of cotton-wool. Moreover, whatever else that the Brahmanas or well-meaning woman may declare as desiderata in the rite of 'Pumsavana', all that shall the expectant mother do. Thus we have

dealt with the 'Pumsavana' obser-
vances.

गर्भस्थापनानि—

अत ऊर्ध्वं गर्भस्थापनानि व्याख्यास्यामः—
ऐन्द्री ब्राह्मी शतवीर्या सहस्रवीर्याऽमोघाऽन्यथा
शिवाऽरिष्टा वाट्यपुष्पी विश्वक्सेनकान्ता चेत्या-
सामोषधीनां शिरसा दक्षिणेन वा पाणिना धारणं,
एताभिश्चैव सिद्धस्य पयसः सर्पिषो वा पानम्,
एताभिश्चैव पुण्ये पुण्ये स्नानं, सदा च ताः
समालभेत।

अतः ऊर्ध्वम् एवं पछी इसके आगे, गर्भस्थापनानि
गर्भस्थापन द्रव्योंने गर्भ आस्थापन द्रव्योंको, व्याख्या-
स्यामः उहेथुं कहेंगे, ऐन्द्री ऐन्द्री ऐन्द्री, ब्राह्मी ब्राह्मी
ब्राह्मी, शतवीर्या शतवीर्या शतवीर्या, सहस्रवीर्या सहस्र-
वीर्या सहस्रवीर्या, अमोघा वीर्यवाने। सस. अन्यथा
गणे। गिलोय, शिवा पाद ६२३ शिवा, अरिष्टा उडु
कुटुकी, वाट्यपुष्पी उंसडी कन्धी, विश्वक्सेनकान्ता च
अने उहेथुं और प्रियङ्गु, इति ओ प्रभाणु इस प्रकार,
आसाम् आ इन, ओषधीनाम् ओषधिओने ओषधियों-
को, शिरसा माथा पर शिर पर, दक्षिणेन वा अथवा
ओम्भला अथवा दाहिने, पाणिना हाथ पर हाथ पर, धारणम्
धारण उरवी धारण करे, एताभिः च एव अने
ओ ओषधिओथी और इन्हीं ओषधियोंसे, सिद्धस्य
सिद्ध उरेला सिद्ध किये हुए, पयसः दूधनुं दूधका,
सर्पिषः वा अथवा धीनुं अथवा घृतका, पानम् पान
उरपुं पान करे, पुण्ये पुण्ये दरेक पुण्यनक्षत्रमां प्रत्येक
पुण्य नक्षत्रमें, एताभिः च एव ओ ओषधिओथी इन्हीं
ओषधियोंसे, स्नानम् स्नान उरपुं स्नान करे, सदा च
अने उभेशां और सदा, ताः ओम्भने। इनका, समालभेत
स्पर्श उरवे। स्पर्श करे।

20-(1). We shall hereafter indicate the measures that preserve a concep-
tion. These are:— the wearing of

२०. सहस्रवीर्या—बला (प.)

„ शिवा—शिवा बला (व. छ. ड.)

„ सदा च ताः—सदा चैताभिः (व.)

the herbs, aindri, brahmi, satavirya, sahasravirya, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, neem, evening mallow and perfumed cherry by the pregnant woman in her head or on her right hand, the drinking of milk or ghee treated by these very herbs, or bathing, in every Pushya conjunction in water that has been treated by these very herbs, and regular massage with these herbs.

तथा सर्वासां जीवनीयोक्तानामौषधीनां सदो-
पयोगस्तैस्तरूपयोगविधिभिः । इति गर्भस्थापनानि
व्याख्यातानि भवन्ति ॥ २० ॥

तथा तथा तथा, जीवनीय-उक्तानाम् औषधीय गणुभां
उहेली जीवनीय गणमें कही हुई, सर्वासाम् औषधी सब,
औषधीनाम् औषधिऔने। औषधियोंका, तैः तैः ते ते
उन उन, उपयोगविधिभिः उपयोगना विधिथी उपयोगके
विधियोंसे, सदा हमेशा सदा, उपयोगः उपयोग करनेवा
उपयोग करना चाहिए, इति औ प्रमाणे इस प्रकार,
गर्भस्थापनानि गर्भस्थापन औषधौनुं गर्भस्थापन
औषधियोंका, व्याख्यातानि भवन्ति व्याख्यान थयुं छे
व्याख्यान हो गया है ॥ २० ॥

20. Similarly, the regular use of all the drugs included in the life-promoter group in the prescribed manner. Thus we have set out the measures that preserve a conception.

गर्भोपघातकरा भावाः—

गर्भोपघातकरास्त्वमे भावा भवन्ति; तद्य-
था—उत्कटविषमकठिनासनसेविन्या वातमूत्रपु-
रीषवेगानुपरुन्धत्या दारुणानुचितव्यायामसेविन्या-
स्तीक्ष्णोष्णातिमात्रसेविन्याः प्रमिताशनसेविन्या

गर्भो म्रियतेऽन्तः कुक्षेः, अकाले वा संसते
शोषी वा भवति;

हमे भावाः तु अने आ भावे ते। और ये भाव
तो, गर्भोपघातकराः गर्भने। नाश करने। गर्भनाशक,
भवन्ति छे हैं, तत् यथा जेवा डे जैसे, उत्कट- उभ्रुड
उकड़, विषम- विषम विषम, कठिन- अने उःक्षु और कठिन,
आसनसेविन्याः आसन सेवनारी आसन सेवन करनेवाली,
वातमूत्र- वायु-मूत्र वायु-मूत्र, पुरीषवेगान् अने भगना
वेगने और मलके वेगोंको, उपरुन्धत्याः रोड़नारी
रोकनेवाली, दारुण- दारुण दारुण, अनुचित- अनुचित
अनभ्यस्त, व्यायाम- व्यायामने व्यायामको, सेविन्याः
सेवन करनेवाली सेवन करनेवाली, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण,
उष्ण- तथा उष्ण पदार्थोंनुं तथा उष्ण पदार्थोंका, अति-
मात्र- अत्यन्त अत्यन्त, सेविन्याः सेवन करनेवाली सेवन
करनेवाली, प्रमित- अने अत्यन्त मित और अत्यन्त
मित, अशन- भोजननुं भोजनका, सेविन्याः सेवन कर-
नारी स्त्रीने। सेवन करनेवाली स्त्रीका, गर्भः गर्भ गर्भ,
कुक्षेः कुक्षिनी कुक्षिके, अन्तः अंदर भीतर, म्रियते मरी
म्रिय छे मर जाता है, अकाले वा अथवा अकालमें
अथवा अकालमें, संसते सखी म्रिय छे गिर जाता है,
शोषी वा भवति अथवा ते। सूक्ष्म म्रिय छे अथवा
सूख जाता है;

21-(1). The following factors tend to destroy or impair a conception that has taken place. Thus of a woman who is given to sitting on awkward, uneven and hard seats, or inclined to suppress the urges for flatus, urine and feces, or accustomed to indulge in violent and extravagant forms of exercise, or addicted to pungent and hot things in an excessive measure, or used to eating very sparingly, the fetus dries up in the womb, or is delivered prematurely, or becomes atrophied.

तथाऽभिघातप्रपीडनैः श्वभ्रकूपप्रपातदेशावलोकनैर्वाऽभीक्षणं मातुः प्रपतत्यकाले गर्भः, तथाऽतिमात्रसंक्षोभिभिर्यानिनैः, अप्रियातिमात्रश्रवणैर्वा ।

तथा तेभ्यः तथा, अभिघात-आघात चोट, प्रपीडनैः अने दबावसे, अभीक्षणम् अथवा बार-बार अथवा बारबार, श्वभ्र-भाई गढे, कूप-डूबे। कूप, प्रपात-अने धोधवाणा और प्रपातयुक्त, देशावलोकनैः स्थानाने ओवाथी स्थानोंको देखनेसे, तथा तथा, अतिमात्र-अतिशय अत्यन्त, संक्षोभिभिः यानैः हड्डोवावाणां वाहने वडे झटके देनेवाली सवारीसे, अप्रिय-अथवा अप्रिय शब्दोंसे अथवा अप्रिय शब्दोंके, अतिमात्र-अतिमात्र अत्यन्त, श्रवणैः वा सांभलवाथी सुननेसे, मातुः माताने माताका, गर्भः गर्भ गर्भ, अकाले अकाले अकालमें, प्रपतति पड़ी अथ छे गिर जाता है ।

21-(2). Similarly by suffering trauma or compression or by looking down into abysses, deep wells or steep falls frequently, the expectant mother is liable to miscarry at once; similarly she is liable to miscarry by travelling in very jerky carriages, or by listening to unendearing and very loud sounds.

प्रततोत्तानशायिन्याः पुनर्गर्भस्य नाभ्याश्रया नाडी कण्ठमनुवेष्टयति, विवृतशायिनी नक्तंचारिणी चोन्मत्तं जनयति, अपस्मारिणं पुनः कलिकलहशीला, व्यवायशीला दुर्बपुषमहीकं स्त्रैणं वा, शोकनित्या भीतमपचितमल्पायुषं वा, अभिघ्यात्री परोपतापिनमीष्युं स्त्रैणं वा, स्तेना त्वायासबहुलमतिद्रोहिणमकर्मशीलं वा, अमर्षिणी चण्डमौपधिकमसूयकं वा, स्वप्ननित्या तन्द्रालुमबुधम-

व्याग्निं वा, मध्नित्या पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितचित्तं वा, गोधामांसप्राया शार्करिणमश्मरिणं शनैर्महिणं वा, वराहमांसप्राया रक्ताक्षं क्रथनमतिपरुषरोमाणं वा, मत्स्यमांसनित्या चिरनिमेषं स्तब्धाक्षं वा, मधुरनित्या प्रमेहिणं मूकमतिस्थूलं वा, अम्लनित्या रक्तपित्तिनं त्वगक्षिरोणिणं वा, लवणनित्या शीघ्रवलीपलितं खालित्यरोणिणं वा, कटुकनित्या दुर्बलमल्पशुक्रमनपत्यं वा, तिक्तनित्या शोषिणप्रबलमनुपचितं वा, कषायनित्या श्यावमानाहिनमुदावर्तिनं वा, यद्यच्च यस्य यस्य व्याधेर्निदानमुक्तं तत्तदासेवमानाऽन्तर्वर्त्ती तन्निमित्तविकारबहुलमपत्यं जनयति । पितृजास्तु शुक्रदोषा मातृजैरपचारैर्व्याख्याताः । इति गर्भोपघातकरा भावा भवन्त्युक्ताः ।

प्रतत-निरन्तर निरन्तर, उत्तान-थली चीत, शायिन्याः सुनारी स्त्रीना सोनेवाली स्त्रीके, गर्भस्य गर्भनी गर्भकी, नाभ्याश्रया नाभि साथे दागेली नाभिमें लगी हुई, नाडी नाडी नाडी, कण्ठम् कंठने गलेमें, अनुवेष्टयति पीटणाई वणे छे लिपट जाती है, विवृतशायिनी खुली जगामां सुनार खुली जगह पर सोनेवाली, नक्त-चारिणी च तथा रात्रे अटकनारी स्त्री तथा रात्रिमें घूमनेवाली स्त्री, उन्मत्तम् उन्मत्त संतानने उन्मत्त संतानको, जनयति जन्म आपे छे जन्म देती है, कलिकलहशीला पुनः भाराभारी तथा डबिधे डरनारी स्त्री लड़ाकी तथा झगडालू स्त्री, अपस्मारिणम् अपस्माररोगी अपस्माररोगी, व्यवायशीला व्यवायशील स्त्री मैथुनशील स्त्री, दुर्बपुषम् विकृतिथी युक्त देहवाला विकृत देहवाली, अहीकम् निर्दोष निर्लज्ज, स्त्रैणम् वा अथवा स्त्रीवश अथवा स्त्रीवश, शोकनित्या निरन्तर

२१. पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितचित्तं वा-पिपासालुमल्पस्मृतिमनवस्थितं वा (प.)

॥ प्राया-प्रिया (क. घ. झ. त.)

॥ निदानम्-निमित्तम् (द.)

॥ तन्निमित्तविकार-तद्विकार (घ. थ.)

॥ विकारबहुलम्-विकारमबलम् (फ.)

॥ भवन्त्युक्ताः-व्याख्याताः (घ. ख. घ.)

२१. कलिकलहशीला-कलिकलहाचारशीला (झ.)

॥ अभिघ्यात्री-अभिध्यायिनी (च. घ.)

शे।३ करनार स्त्री निरन्तर शोक करनेवाली स्त्री, मीतम्
 पीडयु डरपोक, अपचितम् कृश कृश, अल्पायुषम् वा
 अथवा अल्पायु अथवा अल्पायु, अमिध्यात्री भनथी
 अन्यने। द्रोहकरनारी स्त्री मनसे अन्यका द्रोह करनेवाली
 स्त्री, परोपतापिनम् अन्यने संतापनार दूसरोंको पीडा
 पहुँचानेवाली, ईर्ष्युम् धर्ष्याणु ईर्ष्यालु, छैणम् वा अथवा
 स्त्रैणु या छैण, स्तेना तु ये।रटी स्त्री चोरी करनेवाली
 स्त्री, आयासबहुलम् बहु श्रम करनार बहु परिश्रमी,
 अतिद्रोहिणम् अतिद्रोही अतिद्रोही, अकर्मशीलम् वा
 अथवा अकर्मशील अथवा अकर्मण्य, अमर्षिणी क्रोधी
 स्त्री क्रोध करनेवाली स्त्री, चण्डम् क्रोधी उग्र औपधिकम्
 छण्डपटी छलयुक्त, असूयकम् वा अथवा दोषदर्शी या
 दोषदर्शी, स्वप्नित्या निद्राशील स्त्री निद्राशील स्त्री,
 तन्द्रालुम् तन्द्रावाणा तन्द्रालु, अबुधम् अभुध मूर्ख,
 अल्पाग्निम् वा अथवा अल्पाग्नि अथवा अल्पाग्निवाली,
 मद्यनित्या नित्य मद्य पीनार स्त्री नित्य मद्यका सेवन
 करनेवाली स्त्री, पिपासालुम् बहु तरसवाणा पिपासु,
 अल्पस्मृतिम् अल्प स्मृतिवाणा अल्प स्मृतिवाली, अनवस्थि-
 तचित्तम् वा अथवा अस्थिर चित्तवाणा अथवा अस्थिर
 चित्तवाली, गोधामांसप्राया गोधानं मांसं बहु आनार
 स्त्री गोहके मांसको अधिक खानेवाली स्त्री, शार्करिणम्
 शर्करामेहवाणा शर्करामेही, अश्मरिणम् पथरीवाणा
 पथरीवाली, शनैर्मेहिणम् वा अथवा शनैर्मेही अथवा
 शनैर्मेही, वराहमांसप्राया सूवरनुं मांसं अधिक आनारी
 स्त्री सूअरका मांस अधिक खानेवाली स्त्री, रक्ताक्षम् लाक्ष
 आंभे।वाणा लाल आँखोंवाली, क्रयनम् भूजवाणा मुखसे
 श्वास लेनेवाली, अतिपरुषरोमाणम् वा अथवा अति कठोर
 इवाडावाणा अथवा अत्यन्त कठोर रोमवाली, मत्स्यमांस-
 नित्या नित्य माछदानुं मांस आनारी स्त्री नित्य
 मछलीके मांसको खानेवाली स्त्री, चिरनिमेषम् अजेवभते
 भटकुं आनार देरसे नेत्रको झपकानेवाली, स्तब्धाक्षम्
 वा अथवा निश्चल आंभे।वाणा अथवा निश्चल नेत्रवाली,
 मधुरनित्या नित्य मधुर आनारी स्त्री नित्य मीठा
 खानेवाली स्त्री, प्रमेहिणम् प्रमेही प्रमेही, मूकम् भूंगा
 मूक, अतिस्थूलम् वा अथवा अतिस्थूल अथवा अति-
 स्थूल, अम्लनित्या नित्य आटा पदार्थों आनारी स्त्री
 नित्य खट्टे पदार्थोंको खानेवाली स्त्री, रक्तपित्तनम् रक्त-

पित्ती रक्तपित्तरोगी, त्वगक्षिरोगिणम् वा अथवा त्वचा
 के आंभे।वाणा अथवा त्वचा या आंभे।वाणी रोगी,
 लवणनित्या नित्य लवणसेवन करनेवाली स्त्री नित्य
 लवणरसका सेवन करनेवाली स्त्री, शीघ्रवलीपलितम् शीघ्र
 वलीपलितवाणा शीघ्र वलीपलितवाली, खालित्यरोगिणम्
 वा अथवा खालित्यरोगी अथवा खालित्यरोगी, कटुक-
 नित्या नित्य कटुरसनुं सेवन करनेवाली स्त्री नित्य कटुरस
 सेवन करनेवाली स्त्री, दुर्बलम् दुर्भे।ण दुर्बल, अल्पशुक्रम्
 अल्पवीर्यवाणा अल्प वीर्यवाली, अनपत्यम् वा अथवा
 वांज्या अथवा वन्ध्य, तिक्तनित्या नित्य तिक्तरसनुं
 सेवन करनेवाली स्त्री नित्य तिक्तरसका सेवन करनेवाली
 स्त्री, शोपिणम् शोपरो।गी शोपरो।गी, अवलम् निर्भे।ण
 निर्बल, अनुपचितम् वा अथवा कृश अथवा कृश, कपा-
 यनित्या अने नित्य कषायरसनुं सेवन करनेवाली स्त्री
 और नित्य कषायरसका सेवन करनेवाली स्त्री, इयावम्
 श्याववर्णुना इयाववर्ण, आनाहिनम् आनाहवाणा
 आनाहवाली, उदावर्तिनम् वा अथवा उदावर्तवाणा
 संतानने जन्म आपे छे अथवा उदावर्तवाली संतानको
 जन्म देती है, यस्य यस्य जे जे जिस जिस, व्याधेः
 रोगनुं रोगका, यत् यत् च जे जे जो जो, निदानम्
 निदान निदान, उक्तम् कलुं छे बतलाया है, तत् तत्
 ते ते उस उसका, आसेवमाना सेवन करनेवाली सेवन
 करनेवाली, अन्तर्वन्ती गर्भिणी गर्भिणी, तन्निमित्त-ते ते
 डारणो।थी थता उन उन कारणोंसे होनेवाले, विकारबहु-
 लम् विकारो।नी अधिकतावाणा विकारोंकी अधिकतावाली,
 अपत्यम् सन्तानने सन्तानको, जनयति जन्म आपे छे
 उत्पन्न करती है, पितृजाः तु अने पितृजन्य और पितृ-
 जन्य, शुक्रदोषाः शुक्रदोषो।नुं शुक्रदोषोंका, मातृजैः मातृज
 मातृज, अपचारैः अपचरो।थी अपचारोंसे, व्याख्याताः
 व्याख्यानार्थं ज्ञय छे व्याख्यान हो जाता है, इति
 छे प्रमाणे इस प्रकार, गर्भोपघातकराः गर्भने डानि
 करनार गर्भको हानिकारक, भावाः भावे। भाव, उक्ताः
 भवन्ति कहेवा। आ।व्या छे कह दिये हैं।

21-(3). Again of her who is constantly addicted to sleeping on her back, the umbilical chord attached to the navel of the fetus winds itself

round the throat of the fetus, thus tending to strangle it. The woman who sleeps in the open air or is addicted to night-walking, will give birth to congenitally insane offspring; a shrew or virago to an epileptic; a nymphomaniac to ill-formed or shameless or effeminate offspring; a hypochondriac to pusillanimous, emaciated, or short-lived offspring; a scheming woman to anti-social, envious or effeminate offspring; a thievish woman to a drudge, a great traitor or an evil doer; an intolerant woman to a fierce, deceitful and envious offspring; one addicted to sleep to a sluggard, a dullard or a dyspeptic; one addicted to wine, to a hydromaniac, forgetful or fickle-minded offspring; a woman who is given to eating iguana's flesh, to children suffering from urinary gravel calculus or dribbling micturition; a woman who is addicted to hog's flesh, to offspring suffering from bloodshot eyes, sudden apnea or coarse hair; a woman who is fond of the meat of fish, to a slow-winking or unwinking offspring; a woman constantly given to eating sweets, to an offspring subject to urinary anomaly or a mute or obese offspring; a woman who is fond of sour things, to offspring suffering from hemothermia or diseases of the skin and eyes; a woman who is fond of saline things, to offspring that quickly go grey and wrinkled or bald-headed; a woman who is fond of pungent things, to a weakling or to

one who is deficient of semen, or sterile; a woman who is addicted to bitter things to consumptive, weak or emaciated offspring; a woman who is addicted to astringent things, to one who is muddy of complexion, constipated or suffering from misperistalsis. In short a pregnant woman who is addicted to whatever has been laid down as causative of disorders will give birth to issue, tainted for the most part, with diseases corresponding to those factors. What we have said concerning the mal-practices of the expectant mother applies equally till the time of conception to the father who transmits his defects through the semen. Thus we have declared the abortifacient factors.

तस्मादहितानाहारविहारान् प्रजासंपदमिच्छन्ती स्त्री विशेषेण वर्जयेत् । साध्वाचारा चात्मानमुपचरेद्विज्ञाभ्यामाहारविहाराभ्यामिति ॥ २१ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, प्रजासंपदम् प्रजानी संपत्ति सन्तानका सौष्ठव, इच्छन्ती स्त्री धृष्टती स्त्रीये चाहनेवाली स्त्री, विशेषेण भास करीने खास तौरसे, अहितान् अहित, आहारविहारान् आहारविहारोने। आहारविहारोको, वर्जयेत् परित्याग करवे। जेथे जेड देना चाहिए, साध्वाचारा च अने सदाचारिणी जनी और सदाचारिणी हो कर, आत्मानम् पोतानी अपनी, हितभ्याम् हितकर हितकारक, आहारविहाराभ्याम् आहारविहारोथी आहारविहारोसे, उपचरेत् इति उपचर्या करवी। जेथे उपचर्या करनी चाहिए ॥ २१ ॥

21. Accordingly a woman who desires the blessings of children should in particular eschew unwholesome diet and activity, and conducting

herself well, should avail herself of wholesome diet and activity.

गर्भिण्याः समासेनोपचारविधिः —

व्याधींश्चास्या मृदुमधुरशिशिरसुखसुकुमार-
प्रायैरौषधाहारोपचारैरुपचरेत्, न चास्या वमन-
विरेचनशिरोविरेचनानि प्रयोजयेत्, न रक्तमव-
सेचयेत्, सर्वकालं च नास्थापनमनुवासनं वा
कुर्यादन्यत्रात्ययिकाद्याधेः ।

मृदु- मृदु मृदु, मधुर- मधुर मधुर, शिशिर- शीतल
शीतल, सुख- सुभद्र सुखप्रद, सुकुमारप्रायैः अने
सुकुमारप्राय और सुकुमारप्राय, औषध- औषध औषध,
आहार- आहार आहार, उपचारैः अने उपचारैः और
उपचारोंसे, अस्याः अने। इसकी, व्याधीन् च व्याधौने।
व्याधीनोंकी, उपचरेत् उपचार करे विद्विषा करे, अस्याः
च तेने अने और उसे, वमन- वमन वमन, विरेचन-
विरेचन विरेचन, शिरोविरेचनानि च अने शिरोविरेचने।
और शिरोविरेचन, न प्रयोजयेत् न प्रयोज्ये। अने नहीं
प्रयुक्त करने चाहिए, रक्तम् रक्तम् रक्तम्, न अवसेच-
येत् न अवसेचयेत् न अवसेचयेत् न अवसेचयेत् न अवसेचयेत्
आत्ययिकात् आत्ययिकात् मारक, व्याधेः अन्यत्र रोग
सिवाय रोगके बिना, सर्वकालम् च सर्व कालमें, नास्थापनम्
आस्थापनम् आस्थापन, अनुवासनम् वा अथवा अनुवासन
अथवा अनुवासन, न कुर्यात् करे न अने नहीं चाहिए ।

22-(1). The disorders of a pregnant woman should be treated by means of medicaments and diet that are mainly soft, palatable, cooling, pleasant and delicate, nor should she be administered emetics, purgatives, or errhines; nor should her blood be let; nor at any time, should she be administered the corrective and unctuous enemata excepting in very serious emergencies.

अष्टमं मासमुपादाय वमनादिसाध्येषु पुन-
र्विकारेष्वात्ययिकेषु मृदुमिर्वमनादिभिस्तदर्थकारि-
भिर्वोपचारः स्यात् । पूर्णमिव तैलपात्रमसंक्षोभ-
यताऽन्तर्वत्नी भवत्युपचर्या ॥ २२ ॥

अष्टमम् आठमा अष्टम, मासम् मासमासी मासमे,
उपादाय मांसीने ले कर, वमनादि- वमन आदि
वमनादिसे, साध्येषु साध्य साध्य, आत्ययिकेषु आत्ययिक
मारक, विकारेषु विकारोंमें रोगोंमें, मृदुभिः वमनादिभिः
मृदु वमनादिके मृदु वमनादिके, तदर्थकारिभिः वा
अथवा तेओने। अर्थ सारनार औषधाथी या उनके
प्रयोजनोंको सिद्ध करनेवाले औषधोंसे, उपचारः स्यात्
उपचार करे। अने उपचार करना चाहिए, पूर्णम्
भरेला भरे हुए, तैलपात्रम् इव तेलना पात्रनी ऐसे
तैलपात्रकी तरह, असंक्षोभयता क्षोभ पमाड्या सिवाय
बिना क्षोभित किए, अन्तर्वत्नी गर्भिणीने। गर्भिणीका,
उपचर्या भवति उपचार करे। अने उपचार करना
चाहिए ॥ २२ ॥

22. From the eighth month onward, in urgent disorders which yield only to emesis etc., the patient should be treated by means of gentle emetics etc., or by substitutes. Like a pot brimful of oil should a pregnant woman be handled, without being upset in any way.

द्वितीयतृतीयमासयोः पुष्पदर्शने गर्भसावसंभवः —

सा चेदपचाराद् द्वयोस्त्रिषु वा मासेषु पुष्पं
पश्येन्नास्या गर्भः स्यात्पतीति विद्यात्; अजातसारो
हि तस्मिन् काले भवति गर्भः ॥ २३ ॥

सा तेने उसे, अपचारात् अपचारैः अपचारैः,
द्वयोः अने दो, त्रिषु वा त्रिषु या तीन, मासेषु मासमा-
मासोंमें, पुष्पम् पश्येत् चेत् अने २०दर्शन थाय तो
यदि रजोदर्शन हो जाय तो, अस्याः गर्भः अने। गर्भ

२२. असंक्षोभयताऽन्तर्वत्नी—असंक्षोभयान्तर्वत्नी (ब.)

२३. अजातसारो हि तस्मिन् काले भवति गर्भः—अजातसारा हि
तस्मिन् काले गर्भाः (ब.)

अष्टमः]

शरीरस्थानम्

११३७

इसका गर्भ, न स्थास्यति स्थिर रहेसे नहीं ठहरेगा, इति ऐम एषा, विद्यात् अक्षुप्तं जानना चाहिए, हि डेभडे क्योकि, तस्मिन् काले ते समये उस समय, गर्भः गर्भं गर्भ, अजातसारः साररहित साररहित, भवति होय छे होता है ॥ २३ ॥

23. If, as the result of wrongful behaviour, menstruation occurs in a pregnant woman either in the second or third month, one should conclude that the conception will not stand, for the embryo, during this period, is still immature.

चतुष्प्रभृतिषु पुष्पदर्शने चिकित्सा—

सा चेच्चतुष्प्रभृतिषु मासेषु क्रोधशोकासूयेर्ष्याभयत्रासव्यवायव्यायामसंक्षोभसंधारणविषमाश-नशयनस्थानक्षुत्पिपासातियोगात् कदाहारद्वा पुष्पं पश्येत्, तस्या गर्भस्थापनविधिमुपदेक्ष्यामः।

सा ते स्त्रीने उस स्त्रीको, चतुष्प्रभृतिषु मासेषु येथा भडिनाथी भाडी भाडीना भडिनाथीभा चौथे महीनेसे ले कर अगले मासोंमें, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक शोक, असूया- असूया असूया, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, भय- भय भय, त्रास- त्रास त्रास, व्यवाय- व्यवाय व्यवाय, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, संक्षोभ- संक्षोभ संक्षोभ, संधारण- वेगसंधारण वेगसंधारण, विषम- विषम विषम, अज्ञान- अज्ञान भोजन, शयन- शयन शयन, स्थान- स्थान स्थान, क्षुत्- भूय भूय, पिपासा- अने तरसना और प्यासके, अतियोगात् अतियोगात् अतियोगसे, कदाहारात् वा अथवा दुष्ट आहारथी अथवा कुत्सित आहारसे, पुष्पम् पश्येत् चेत् ते २३ दर्शनं थाय ते। यदि रजोदर्शन हो तो, तस्याः तेना उसकी, गर्भस्थापन-विधिम् गर्भस्थापनना विधानने। गर्भस्थापनके विधानको, उपदेक्ष्यामः उपदेश ३२थुं उपदेश करेंगे।

24-(1). As regards the menstruation that occurs in the fourth month or after, in consequence of an excessive measure of anger, grief, intolerance,

envy, fear, sex-act, exercise, agitation, suppression of body-urges, faulty eating, lying down and standing, excessive hunger and thirst or as the result of mal-nutrition, we shall declare the method of safe-guarding the conception against mishap.

पुष्पदर्शनादेवैनां ब्रूयात्—शयनं तावन्मृदुसुखशिशिरास्तरणसंस्तीर्णमीषदवनतशिरस्कं प्रतिपद्यस्वेति। ततो यष्टीमधुकसर्पिभ्यां परमशिशिरवारिणि संस्थिताभ्यां पिचुमाप्लाव्योपस्थसमीपे स्थापयेत्तस्याः, तथा शतघृतसहस्रघृताभ्यां सर्पिभ्यामधोनामेः सर्वतः प्रदिह्यात्, सर्वतश्च गव्येन चैनां पयसा सुशीतेन मधुकाम्बुना वा न्यग्रोधादिकषायेण वा परिषेचयेदधो नामेः उदकं वा सुशीतमवगाहयेत्, क्षीरिणां कषायद्रुमाणां च खरसपरिपीतानि चेलानि ग्राहयेत्, न्यग्रोधादिशुक्लासिद्धयोर्वा क्षीरसर्पिषोः पिचुं ग्राहयेत्, अतश्चैवाक्षमात्रं प्राशयेत्, प्राशयेद्वा केवलं क्षीरसर्पिः, पद्मोत्पलकुमुदकिञ्जल्कांश्चास्यै समधुशर्करान् लेहार्थं दद्यात्, शृङ्गाटकपुष्करबीजकशेरुकान् भक्षणार्थं, गन्धप्रियङ्ग्वसितोत्पलशालूकोदुम्बरशलाढुन्यग्रोधशुक्लानि वा पाययेदेनामाजेन पयसा, पयसा चैनां बलातिबलाशालिषष्टिकेभूमूलकाकोलीशृतेन समधुशर्करं रक्तशालीनामोदनं मृदुसुरभिशीतलं भोजयेत्, लावकपिञ्जलकुरङ्गशम्बरशशहरिणैकालपुच्छकरसेन वा घृतसुसंस्कृतेन सुखशिशिरोपवातदेशस्थां भोजयेत्, क्रोधशोकायासव्यवायव्यायामेभ्यश्चाभिरक्षेत्, सौम्यामिश्रैनां कथाभिर्मनोनुकूलाभिरुपासीत; तथाऽस्या गर्भस्तिष्ठति ॥ २४ ॥

२४. प्रतिपद्यस्व—प्रपद्यस्व (च.)

„ चेलानि—तैलानि (घ.)

„ न्यग्रोधादिशुक्लासिद्धयोर्वा—न्यग्रोधादिसिद्धयोर्वा (घ. प.)

„ सुगमिशितलम्—सुरमिशितम् (च.)

„ घृतसुसंस्कृतेन—घृतसलिलसिद्धेन (ज. त. फ.)

„ व्यायामेभ्यः—व्यायामतः (घ.)

पुष्पदर्शनात् एव रजोदर्शनं यदा रजोदर्शनं होते
ही, एनाम् ओने उसे, ब्रूयात् कहेतुं ओई ओई कहना
चाहिए कि, मृदु- मृदु मृदु, सुख- सुभक्षर सुखकर,
क्षिशिर- शीतल शीतल, आस्तरण- पिष्टानुं विछौना,
संस्तीर्णम् ओना पर पाथयुं होय ओवा जिस पर बिछा
हो ऐसे, ईषत् अवनतशिरस्कम् नर नीचा ओशीका-
वाणा कुछ नीचे सिरहानेवाले, शयनम् शयन पर पलंग
पर, तावत् प्रथम पहिले, प्रतिपद्यस्व इति सुष्ठु लेट
जा, ततः ते पछी उसके बाद, परम- अत्यन्त अत्यन्त,
क्षिशिर- ठंडा ठंडे, वारिणि पाणीमां जलमें, संस्थिता-
भ्याम् राजेक्ष रक्खे हुए, यष्टीमधुकसर्पिर्म्याम् जेठीमधना
यूष्णिं ओने धीमां यष्टीमधुका चूर्ण और घीमें, पिचुम्
इना पोताने पिचुको, आप्लाव्य लीजनीने भिगो कर,
तस्याः तेना उसकी, उपस्थसमीपे योनिद्वारमां योनि-
द्वारमें, स्थापयेत् राभयुं रख देना चाहिए, तथा तथा
तथा, शतघ्नौत- सो बार धोयेला शतघ्नौत, सहस्रघ्नौ-
ताभ्याम् अथवा हजार बार धोयेला या हजार बार
धोये हुए, सर्पिर्म्याम् धीधी घीसे, नामेः अघः नाभिनी
नीथे नाभिके नीचे, सर्वतः अधी नग्याओ सब जगह,
प्रदिह्यात् धेप करवो लेप करे, गन्धेन पयसा च ओने
गायना दूध वडे और गायके दूधसे, सुशीतेन मधुका-
म्बुना वा अथवा सुशीतल जेठीमधना डाढाथी सुशी-
तल यष्टीमधुके क्वाथसे, न्यग्रोधादि- अथवा न्यग्रोधादिना
अथवा न्यग्रोधादिके, कषायेण वा क्वाथथी क्वाथसे,
एनाम् ओने इसे, नामेः अघः नाभिनी नीथे नाभिके
नीचे, सर्वतः सधणे सब जगह, परिपेचयेत् परिपेक
करवो परिपेक करना चाहिए, सुशीतम् उदकम् वा अथवा
जल ठंडा जलमां अथवा अति शीतल जलमें, अवगाहयेत्
अवगाहन करावतुं अवगाहन कराना चाहिए, क्षीरिणां
क्षीरी श्लेष्मी क्षीरी वृक्ष, कषायद्रुमाणाम् च ओने कषाय
द्रुमोंना और कषाय वृक्षोंके, स्वरस- स्वरसमां स्वरसमें,
परिपीतानि तरभेण करेलां भिगोये हुए, चेलानि पोतां
वज्रके खण्डोंको, ग्राहयेत् योनिमां रभायवां योनिमें
धारण करवाने चाहिए, न्यग्रोधादिशुद्ध-आसिद्धयोः पटादिना
शुद्धेथी सिद्ध करेला वटादिके शुद्धोंसे सिद्ध किये हुए,
क्षीरसर्पिणोः वा दूध अथवा धीना दूध अथवा घीके,
पिचुम् पोताने पिचुको, ग्राहयेत् योनिमां रभायवुं

योनिमें धारण करवावे, अतः च एव ओने ओमांथी न
और इसीमेंसे, अक्षमात्रम् उपप्रमाणं कर्षप्रमाण,
प्राशयेत् प्राशन करावतुं प्राशन करावे, केवलम् वा
अथवा तो देवण अथवा केवल, क्षीरसर्पिः क्षीरसहित
घृत क्षीरोत्थ घृत, प्राशयेत् यदाउतुं खिलावे, पद्म-
कमल, उत्पल- नील कमल नीलोकर, कुमुद-
ओने कुमुदोंना और कुमुदके, किञ्चलकान् च देवरो केवरोको,
समधुशर्करान् मधु ओने साकर सदित बाद और शर्कराके
साथ, अस्यै ओने इसे, लेहायम् आटवा भाटे चाटनेको,
दद्यात् आपवां देवे, शृंगाटक- शृंगोडां सिद्धाडे,
पुष्करबीज- पण्डी कमलगट्टे, कशेरुकान् ओने कुसेलां
और कशेरुकोंको, मक्षणायम् भावा भाटे आपवां
खानेके लिए देवे, गन्धप्रियङ्गु- अथवा धडिला अथवा
प्रियंगु, असित-उत्पल- डाणुं कमल नील कमल, शालक-
कमलकन्द, उदुम्बर- उंभरानां उदुम्बरके,
शलाकु- डायां इण कचे फल, न्यग्रोधशुद्धानि वा ओने
वडना अंठुरे और वटके अंकुरको, आज्ञेन पयसा भक्षरीना
दूध साथे बकरीके दूधके साथ, एनाम् ओने इसे, पाययेत्
पीवरायवां पिलावे, बला- भला बला, अतिबला- डांसडी
कंची, शालि- शाण शालि, षष्टिक- साठी साठी, इक्षु-
ओने शेरडीनां और गन्धेके, मूल- भूण मूल, काकोली-
ओने डाकोलीथी और काकोलीसे, शृतेन पकावेला सिद्ध
किये हुए, पयसा च दूध साथे दूधसे, समधुशर्करम्
मधु ओने साकर साथे मधु और शर्कराके साथ, मृदु-
नरम मृदु, सुरभि- सुगंधी सुगन्धी, शीतलम् शीतल
एवं शीतल, रक्तशालीनाम् लाल शाणने लाल शालिका,
ओदनम् भात भात, एनाम् ओने इसे, भोजयेत् भव-
डाववो खिलावे, घृतसंस्कृतेन अथवा धीथी वधारेला
अथवा घृतसंस्कृत, लाव- लाव लाव, कपिजल- कपिजल
कपिजल, कुरङ्ग- कुरंग कुरङ्ग, शम्बर- शंभर शम्बर,
शश- शसला खरगोश, हरिण- हरिण हरिण, एण- ओण
एण, कालपुच्छक- ओने कालपुच्छकना और कालपुच्छकके,
रखेन वा मांसरस साथे मांसरसके साथ, सुख- सुभक्ष
सुखप्रद, क्षिशिर- ओने ठंडा एवं शीत, उपवात- पवनना
संथारवाणा हवादार, देशस्थाम् स्थानमां ओसाडीने
स्थानमें बिठला कर, भोजयेत् ते भात भवडाववो उस
भातको खिलावे, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोड शोक,

आयास-श्रम श्रम, व्याय-मैथुन मैथुन, व्यायामेभ्यः
अने व्यायामथी और व्यायामसे, अभिरक्षेत अने वारवी
इसको बचाता रहे, सौम्याभिः अने सुंदर और सुन्दर,
मनोनुकूलाभिः तथा मनपसंद मनोनुकूल, कथाभिः
कथाओं द्वारा, एनाम् च अने इसे, उपासीत-
राश राखवी बहलावे, तथा अभि करवाथी ऐसा करनेसे,
अस्याः अने। इसका, गर्भः गर्भ गर्भ, तिष्ठति टिकी रहे
छे ठहर जाता है ॥ २४ ॥

24. As soon as the menstrual discharge is noticed, the patient should be instructed thus:—'Lie down on a soft easy, cool and well-made couch with the head slightly lower than the neck and the body.' The physician should then place near the vagina of the patient a pad of cotton dipped in ghee mixed with liquorice and kept in ice-cold water. Thereafter he should smear her entire region below the navel with hundred times washed ghee or the thousand times washed ghee. He should then sprinkle her body below the navel with cow's milk or very cold decoction of liquorice with the infusion of the banyan bark; or in the alternative, lave her with very cold water. He should then insert pieces of cloth which have been soaked in juices of milk-yielding and astringent plants, or in the alternative he should insert cotton wool dipped in the milk or ghee treated with the sprouts of the banyan etc. He should then make her drink two tolas weight of ghee extracted from milk. He should then give her as a linctus the pollen of the day-lotus, the black-

lotus and the night-lotus, mixed with honey and sugar, and for eating the roots of indian water-chestnut, seeds of lotus and rushnut or he should cause her to drink with goat's milk roxburg's tree of beauty, blue-lotus bulbs, unripe fruits of gular fig and catkins of banyan. He should then cause her to eat soft boiled, fragrant and cooling rice of red paddy together with milk cooked with heart leaved sida, evening mallow, shashtika rice and sugar-cane roots and kakoli, sweetened with sugar and honey, or else he should cause her while seated in a place fanned by a gentle and cool breeze, to eat a dish of boiled rice of red paddy together with the meat-juice of common quail, grey partridge, roe deer, sambur, rabbit, red deer, antelope and black-tailed deer, and seasoned with ghee. He should protect her from anger, grief, fatigue, sexual congress and exercise. He should see that she is entertained with talk that is gentle and pleasing to her mind. In this way her conception gets protected from abortion.

यस्याः पुनरामान्वयात् पुष्पदर्शनं स्यात्,
प्रायस्तस्यास्तद्गर्भोपघातकरं भवति, विरुद्धोपक्रम-
त्वात्तयोः ॥ २५ ॥

यस्याः पुनः वणी जेने और जिसे, आमामान्वयात्
आमना अनुबन्धथी आमके अनुबन्धसे, पुष्पदर्शनम्
पुष्पदर्शनं पुष्पदर्शन, स्यात् थाय हो, तत् ते वह,
तयोः गर्भोपघात तथा आम अने अनेनी गर्भोपघात तथा

आम उन दोनोंकी, विरुद्धोपक्रमत्वात् परस्पर विरुद्ध चिकित्सा होनाथी परस्पर विरुद्ध चिकित्सा होनेसे, प्रायः बहुधा बहुधा, तस्याः तेना उसके, गर्भोपघातकरम् गर्भने हानिकारक गर्भको हानिकारक, भवति थाय छे होता है ॥ २५ ॥

25. If menstruation occurs as the result of indigestion, then very often an abortion of the fetus cannot be averted because the two disorders (abnormal menstrual disorder and indigestion) call for mutually opposed treatments.

उपविष्टकस्य लक्षणम्—

यस्याः पुनरुष्णतीक्ष्णोपयोगाद्गर्भिण्या महति संजातसारे गर्भे पुष्पदर्शनं स्यादन्यो वा योनिस्त्रावस्तस्या गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति निःस्रुतत्वात्; स कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रं, तमुपविष्टकमित्याचक्षते केचित् ।

यस्याः जे जिस, गर्भिण्याः गर्भिणीने गर्भिणीको, महति संजातसारे गर्भे गर्भ मोठो अने सारवाणो अने त्यारे गर्भ बड़ा और सारयुक्त होनेपर, उष्ण- उष्ण, तीक्ष्ण- तथा तीक्ष्ण पदार्थोंना एवं तीक्ष्ण पदार्थोंके, उप-योगात् उपयोगाथी उपयोगसे, पुष्पदर्शनम् स्यात् पुष्प-दर्शन थाय पुष्पदर्शन होवे, अन्यः वा अथवा जीने अथवा अन्य, योनिस्त्रावः कोई योनिसे स्त्राव, स्यात् थाय होने लगे, निःस्रुतत्वात् तो स्त्रावने लीधे तो स्त्रावके कारण, तस्याः तेना उसका, गर्भः गर्भ गर्भ, वृद्धिम् वृद्धिने वृद्धिको, न प्राप्नोति प्राप्नोति नथी प्राप्त नहीं होता, सः ते वह, अतिमात्रम् लांभा बहुत, कालम् काण सुधी काल तक, अवतिष्ठते अंदर रहे छे भीतर रहता है, केचित् केछे कहै, तम् तेने

२६. संजातसारे-जातसारे (ध)

„ योनिस्त्रावः-योनिप्रस्रावः (घ.)

„ प्राप्नोति-आप्नोति (च.)

„ कालम्-कालान्तरम् (क. च. त. ध.)

उसे, उपविष्टकम् इति 'उपविष्ट' अथ 'उपविष्टक' ऐसा, आचक्षते छे छे कहते हैं ।

26-1). If menstruation or other uterine discharge occurs as the result of indulgence in hot and pungent articles of diet, in a woman with large and well-nigh completely formed fetus, the fetus will cease growing, being displaced. Such a fetus will stay overlong in the mother's womb; this condition is referred to as "Upavishtaka" or prolonged gestation.

नागोदरस्य लक्षणम्—

उपवासव्रतकर्मपरायाः पुनः कदाहारायाः स्नेहद्वेषिण्या वातप्रकोपणोक्तान्यासेवमानाया गर्भो वृद्धिं न प्राप्नोति परिशुष्कत्वात्, स चापि कालमवतिष्ठतेऽतिमात्रम्, अस्पन्दनश्च भवति, तं तु नागोदरमित्याचक्षते ॥ २६ ॥

उपवास- उपवास उपवास, व्रतकर्मपरायाः व्रत वगेरे कर्मपरायण व्रत आदि कर्म करनेवाली, पुनः अने और, कदाहारायाः अहार आहार करनेवाली, कुत्सित आहार करनेवाली, स्नेहद्वेषिण्याः स्नेहद्वेष करनेवाली, वातप्रकोपण- उक्तानि अने उक्तों वातप्रकोपण करनेवाली, और कहे हुए वातप्रकोपक द्रव्योंको, आसेवमानायाः सेवन करनेवाली स्त्रीने सेवन करनेवाली स्त्रीका, गर्भः गर्भ गर्भ, परिशुष्कत्वात् सूक्ष्म ज्वाथी परिशुष्क हो जानेसे, वृद्धिम् वृद्धिने वृद्धिको, न प्राप्नोति प्राप्त नहीं होता, सः च अपि ते पशु वह भी, अतिमात्रम् कालम् लांभा बहुत सुधी चिर-काल तक, अवतिष्ठते गर्भाशयमें रहे छे गर्भस्थानमें रहता है, अस्पन्दनः च अने स्पन्दनरहित और स्पन्दन-रहित, भवति थाय छे होता है, तम् तु तेने तो उसे तो, नागोदरम् नागोदर नागोदर, इति अथ प्रभाणु ऐसा, आचक्षते छे छे कहते हैं ॥ २६ ॥

२६. कालम्-कालान्तरम् (क. च. त. ध.)

„ अस्पन्दनश्च-अतिस्पन्दनश्च (घ.)

26. Similarly the fetus of a woman who is given to observances of fasts and austerities, to mal-nutrition, to avoidance of unctuous articles and to indulgences that have been mentioned as provocative of vata, will not develop. being denied nourishment. Such a fetus will tarry overlong and will not quicken. To this is given the name "Nagodara" (elephantine gestation).

तयोश्चिकित्सितम्—

नार्योस्तयोरुभयोरपि चिकित्सितविशेषमुपदेक्ष्यामः—भौतिकजीवनीयबृंहणीयमधुरवातहरसिद्धानां सर्पिषां पयसामामगर्भाणां चोपयोगो गर्भवृद्धिकरः; तथा संभोजनमेतैरेव सिद्धैश्च घृतादिभिः सुभिक्षायाः, अभीक्षणं यानवाहनापमार्जनावजृम्भणैरुपपादनमिति ॥ २७ ॥

तयोः उभयोः अपि ते अन्नेय उन्न दोनो, नार्योः श्रीओन्नी द्वियोकी, चिकित्सितविशेषम् विशिष्ट चिकित्साने। विशिष्ट चिकित्साका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करेथुं उपदेश करेगे, भौतिक- भौतिक भौतिक, जीवनीय- जीवनीय जीवनीय, बृंहणीय- बृंहणीय, मधुर- मधुर मधुर, वातहर- अने वातहर द्रव्योत्थी और वातहर द्रव्योत्थे, सिद्धानाम् सिद्ध करेद सिद्ध किये हुए, सर्पिषाम् धीने। धी, पयसाम् दूधने। दूध, आमगर्भाणाम् च तथा आम गर्भने। और आम गर्भोका, उपयोगः उपयोग उपयोग, गर्भवृद्धिकरः गर्भनी वृद्धि करनार छे गर्भकी वृद्धि करनेवाला है, तथा तथा तथा, सुभिक्षायाः सारी पेठे लूभी थतां खूब भूख लगने पर उसे, एतैः एव ओ न द्रव्योत्थी इन्हीं द्रव्योत्थे, सिद्धैः सिद्ध करेदा सिद्ध किये हुए, घृतादिभिः घृत वजरेथी घृत आदिसे, संभो-

२७. सर्पिषां पयसामामगर्भाणां चोपयोगो गर्भवृद्धिकरः—सर्पिषामुपयोगः, नागोदरे तु योनिव्यापन्नर्द्धिष्ठं पयसामामगर्भाणां गर्भवृद्धिकराणां च (घ. ड. थ.)

„ सुभिक्षायाः—सुबुभिक्षायाम् (घ. घ.)

„ अपमार्जना°—अवमार्जना° (घ. छ.)

जनम् ओन्न करेवुं भोजन कराना चाहिए, अभीक्षणम् वारंवार बारबार, यान- यान यान, वाहन- वाहन वाहन, अपमार्जन- रनान अभ्यंगादि अपमार्जन, अवजृम्भणैः अने शरीरने पसाव वजरेनुं और शरीरके प्रसारण आदिका, उपपादनम् इति सेवन करेवुं सेवन कराना चाहिए ॥२७॥

27. We shall here prescribe the line of treatment to be followed in the case of both these abnormalities. As regards the first, the use of ghees, milks and embryonic foods such as eggs, which have been medicated with life-promoting, roborant, sweet and vata-curative drugs will stimulate the growth of the fetus; similarly the sumptuous use of dishes cooked in the ghees, etc., prepared in this manner, will ensure adequate nourishment. This should be supplemented by walking and carriage exercise, by a rub-down and by the inducing of pendiculation.

गर्भास्पन्दने चिकित्सा—

यस्याः पुनर्गर्भः प्रसुप्तो न स्पन्दते तां इयेनमत्स्यगवयशिखिताम्रचूडतित्तिरीणामन्यतमस्य सर्पिषमता रसेन माषयूषेण वा प्रभूतसर्पिषामूलकयूषेण वा रक्तशालीनामोदनं मृदुमधुरशीतलं भोजयेत्। तैलाभ्यङ्गेन चास्या अभीक्षणमुदरवस्तिवक्ष्णोरुक्टीपार्श्वपृष्ठप्रदेशानीषदुष्णेनोपचरेत् ॥ २८ ॥

२८. गर्भः प्रसुप्तो—गर्भो (च.)

„ गवयशिखिताम्रचूडतित्तिरीणाम्—गवयतित्तिरीताम्रचूडशिखिनाम (घ.)

„ ओदनं मृदुमधुरशीतलं—ओदनं (थ.)

„ उदरवस्ति°—उदर° (घ.)

„ उष्णेन—उष्णोदकेन (घ.)

„ उपचरेत्—उपाचरेत् (क. त.)

यस्याः पुनः अने जेने और जिसका, प्रसुतः भूत प्रसुत, गर्भः गर्भः गर्भ, न स्पन्दते इत्येते। नथी स्पन्दन नहीं करता, ताम् तेने उसे, इयेन-भाज्यपक्षी इयेन, मत्स्य-भाज्य मछली, गवय-नीलगाय नीलगाय, सिखि-भोर मोर, ताम्रचूड-कूड मूर्गा, तित्तिरीणाम् अने तेतरभांजा और तित्तिरमेंसे, अन्यतमस्य कर्ध ओकना किसी एकके, सर्पिष्मता रसेन धीयुक्त भांसरसनी साथे घृतयुक्त मांसरसके साथ, माषयूषेण वा अथवा अउदना यूष साथे अथवा उदके यूषके साथ, प्रभूतसर्पिषा अथवा पुष्कण धीवाणा अथवा प्रचुर घृतयुक्त, मूलक-यूषेण वा भूणाना यूष साथे मूलीके यूषके साथ, मृदु-मृदु मधुर-मधुर मधुर, शीतलम् अने शीतल और शीतल, रक्तशालीनाम् राती शाणने लाल शालिके, ओदनम् भात भातका, भोजयेत् भवडाववे भोजन करावे, ईषत् उष्णेन नवशेका कुछ गरम, तैलाभ्यङ्गेन च तेलनी भादिसचडे तैलकी मालीमसे अस्याः अने इसके, उदर-पेट पेट, वस्ति-अस्ति वस्ति, वक्षग-वंक्षलु वंक्षग, ऊरु-साथण ऊरु, कटी-कटी कटी, पार्श्व-पडभां पार्श्व, पृष्ठप्रदेशान् अने पीठना भाजोने और पृष्ठप्रदेशोंको, अभीक्ष्णम् बारंवार बारवार, उपचरेत् भादिस करवा मलना चादिए ॥ २८ ॥

28. As regards the patient whose fetus being dormant, does not quicken, she should be put on a diet of red sali-rice in conjunction with the meat juice, mixed with ghee, of one or the other of the following:—the hawk, fish, gayal, peacock, cock and partridge or with gruel of black gram or with the decoction of radish generously mixed with ghee. She should also be treated regularly with warm applications of til oil to the stomach, kidneys, pelvis, thighs, waist, sides and the back.

गर्भिण्या उदावर्तविवन्धे सति तच्चिकित्सा—

यस्याः पुनरुदावर्तविवन्धः स्यादष्टमे मासे न

चानुवासनसाध्यं मन्येत ततस्तस्यास्तद्विकारप्रशमनमुपकल्पयेन्निरुहम् । उदावर्तो ह्युपेक्षितः सहसा सगर्भा गर्भिणीं गर्भमथवाऽतिपातयेत् ।

यस्याः पुनः जेने जिसको, अष्टमे मासे आठमा महिनामा आठवें मासमें, उदावर्त-उदावर्तने लीधे उदावर्तके कारण, विवन्धः विवन्ध विवन्ध, स्यात् थाय होवे, अनुवासनसाध्यम् च अने अनुवासनसाध्य और अनुवासनसाध्य, न मन्येत न मन्थय न जान पड़े, ततः ते तो, तस्याः तेना उसके लिए, तद्विकारप्रशमनम् ते विकारनी शान्ति करनेवाला उस विकारको शान्त करनेवाला, निरुहम् निरुहनी निरुह, उपकल्पयेत् उप-ना करवी तय्यार करे, हि कारण्डे क्योंकि, उपेक्षितः उपेक्षा करवाभा आवेदे उपेक्षा किया गया, उदावर्तः उदावर्त उदावर्त, सहसा ओझाओझ अचानक, सगर्भाम् गर्भसहित गर्भसहित, गर्भिणीम् गर्भिणीने गर्भिणीको, अथवा अथवा अथवा, गर्भम् गर्भको, अतिपातयेत् नाश करे छे नष्ट कर देता है ।

29-(1). As regards the woman who develops acute constipation due to misperistalsis in the eighth month of her pregnancy, if the physician thinks that it will not yield to treatment by the unctuous enema, he should improvise evacuative enema which will allay the trouble. If the disorder of misperistalsis is neglected, it will spell the sudden end of both the mother and the child.

तत्र वीरणशालिषष्टिककुशकाशेक्षुवालिकावे-तसपरिव्याधमूलानां भूतीकानन्ताकाश्मर्यपरूष-कमधुकमृद्रीकानां च पयसाऽर्धोदकेनोदमय्य रसं प्रियालविभीतकमज्जितिलकल्कसंप्रयुक्तसीपल-वणमनत्युष्णं च निरुहं दद्यात् । व्यपगतविवन्धां चैनां सुखसलिलपरिषिकाङ्गीं स्थैर्यकरमविदाहि-नमाहारं भुक्तवतीं सायं मधुरकसिद्धेन तैलेना-

२९. अतिपातयेत्—निपातयेत् (च. ५.)

नुवासयेत् । न्युब्जां त्वेनामास्थापनानुवासनाभ्या-
मुपचरेत् ॥ २९ ॥

तत्र तेषां उस अवस्थामें, वीरण- वीरक्षु वीरण,
शालि- शाण शालि, षष्टिक- साठी षष्टिक, कुश- नाने
कुश छोटा कुश, काश- डाश काश, इक्षुवालिका- ओभरे
तालमखाना, वेतस- वेतस वेतस, परिव्याध- तथा जल-
वेतसनां तथा जलवेतसके, मूलानाम् भूण मूल, भूतीक-
भूतीक अजवायन, अनन्ता- सारिवा अनन्तमूल, काश्मर्य-
शीवणु गम्भारी, परूषक- शलसां फालसा, मधुक-
नेहीमध यष्टीमधु, मृद्वीकानाम् च अने द्राक्ष ओओने
और द्राक्ष इनका, अर्घोदकेन पयसा अर्धां जलयुक्त द्वे
साथे अर्ध जलमिश्रित दूधकें साथ, रसम् उद्गमय
उवाथ अनावी कवाथ बना कर, प्रियाल- थारेणी चिरौजी,
विभीतक- अने भडेजांणी और बहेडेकी, मज्ज- गोपदीने
गर्भ गुठलीकी मींगी, तिलकलक- अने तदन ६६६थी
और तिलकलकसे, संप्रयुक्तम् युक्त युक्त, ईषत् लवणम्
शेज लवणुथी मिश्रित थोड़े लवणसे मिश्रित, अनत्यु-
ष्णम् च अने नवशेडी और सुखोष्ण, निरुहम् निरुह-
भरित निरुहवस्ति, दद्यात् देवी देनी चाहिए, व्यपगत-
विवन्धाश्च च अने विवन्धरहित थता और विवन्ध-
रहित होने पर, सुख- नवशेडी सुखोष्ण, सलिल- जल-
जलका, परिष्काङ्गीम् शरीर पर सिंचन करी शरीर
पर सिंचन करके, स्थैर्यकरम् गर्भनी स्थिरताकारक
गर्भकी स्थिरता करनेवाले, अविदाहिनम् अविदाही
अविदाही, आहारम् आहारने भोजनको, भुक्तवतीम्
भवरावीने खिला कर, एनाम् अने इसे, सायम् सांने
सायं, मधुरकसिद्धेन मधुरकथी सिद्ध मधुरकसे सिद्ध,
तैलेन तेल द्वारा तैल द्वारा, अनुवासयेत् अनुवासन भस्ति
देवी अनुवासन बस्ति देवे, न्युब्जाम् तु अने ओधी
सुवरावीने ओधी सुला कर, एनाम् अने उसका,
आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासनाभ्याम् तथा
अनुवासन द्वारा तथा अनुवासन द्वारा, उपचरेत् उप-
चार करवा उपचार करे ॥ २९ ॥

29. She should be given an enema
consisting of the decoction of the
roots of cuscus grass, sali, shashtika,
small sacrificial grass, thatch grass,

ikshuvalika. vetasa and country-willow
and the decoction of bishop's weed,
indian sarsaparilla, white teak,
sweet falsah, liquorice and grapes
boiled in milk and diluted with an
equal quantity of water, should be
mixed with a paste, slightly saline
and warm, made of the kernel of
Buchanan's mango, beleric myrobalans
and til. This should be administered
as enema. After she has been eased
of her constipation and affused
with pleasantly cold water and has
eaten of a meal that gives firmness and
is non-irritant, she should be admini-
stered in the evening an oily enema
medicated with the sweet group of
drugs. She should be treated with the
corrective and unctuous enemata while
in a prone posture.

कुक्षौ गर्भसंरणे हेतुः, मृतगर्भाया लक्षणानि —

यस्याः पुनरतिमात्रदोषोपचयाद्वा तीक्ष्णोष्णा-
तिमात्रसेवनाद्वा वातमूत्रपुरीषवेगविधारणैर्वा
विषमाश(स)नशयनस्थानसंपीडनाभिघातैर्वा क्रो-
धशोकेर्वाभयत्रासादिभिर्वा साहसैर्वाऽपरैः कर्म-
भिरन्तःकुक्षेर्गर्भो म्रियते, तस्याः स्तिमितं स्तब्ध-
मुदरमाततं शीतमश्मान्तर्गतमिव भवत्यस्पन्दनो
गर्भः, शूलमधिकमुपजायते, न चाव्यः प्रादुर्भवन्ति,
योनिर्न प्रस्रवति, अक्षिणी चास्याः स्रस्ते भवतः,
ताम्यति, व्यथते, भ्रमते, श्वसिति, अरतिबहुला
च भवति, न चास्या वेगप्रादुर्भावो यथावदुप-
लभ्यते; इत्येवंलक्षणां स्त्रियं मृतगर्भयसिति
विद्यात् ॥ ३० ॥

३०. ईर्ष्या-ईर्ष्यासूया (घ. छ. ड.)

,, अन्तः कुक्षेः — अन्तः कुक्षौ (घ.)

,, अरतिबहुला—अतिविकला (प.)

यस्याः पुनः अने गेने। और जिसका, गर्भः गर्भं गर्भ, अतिमात्र-अत्यन्त अत्यन्त, दोषोपचयात् वा दोषेना सन्त्यथी दोषोंके संचयसे, तीक्ष्ण- अथवा तीक्ष्ण अथवा तीक्ष्ण, उष्ण- अने उष्ण पदार्थना और उष्ण पदार्थके, अतिमात्र- अत्यन्त अतिमात्रामें, सेवनात् वा सेवनथी सेवनसे, वात-मूत्र- अथवा वायु-मूत्र अथवा वायु-मूत्र, पुरीषवेग- अने भगना वेगोंने और मलके वेगोंके, विधारणः वा रोकनाथी रोकनेसे, विषम- अथवा विषम अथवा विषम, अज्ञान- भोजन भोजन- शयन- सूया शयन, स्थान- तथा भेसवाथी तथा बैठनेसे, संपीडन- अति दबाव पड़नाथी अति दबाव पड़नेसे, अभिघातैः वा अने आघातथी और चोटसे, क्रोध- अथवा क्रोध अथवा क्रोध, शोक- शोक शोक, ईर्ष्या- ईर्ष्या ईर्ष्या, भय- भय भय, त्रासादिभिः वा अने त्रास वगैरेथी और त्रास आदिसे, साहसैः अथवा साहसैः अथवा साहसोंसे, अपरैः कर्मभिः अथवा भीमं कर्मैः अथवा अन्य कर्मोंसे, कुक्षेः अन्तः कुक्षिन्ती अंदर कुक्षिके भीतर, म्रियते मरी जाय छे मर जाता है, तस्याः ते स्त्रीनुं उस स्त्रीका, उदरम् उदर उदर, स्तिमितम् स्थिर स्तिमित, स्तब्धम् स्तब्ध स्तब्ध, आततम् विस्तृत तना हुआ, शीतम् शीतल शीतल, अदमान्त- गंतमिव अक्षु अंदर पथर पड़ा हो ऐसा, भवति थर्म जाय छे हो जाता है, गर्भः गर्भं गर्भ, अस्पन्दनः स्पन्दनरहित थाय छे स्पन्दनहीन होता है, शूलम् शूल शूल, अधिकम् अत्यन्त अत्यन्त, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, आग्न्यः पीष्ण प्रसववेदनाएँ, न प्रादुर्भवन्ति आवती नहीं उत्पन्न होती, योनिः शोनि- भाथी योनिसे, न प्रसवति साव थती नहीं साव नहीं होता, अस्याः ऐनी इसकी, अक्षिणी आंखें, स्रस्ते मवतः शिथिल थाय छे शिथिल होती हैं, ताम्यति तेने अधारा आवे छे उसको अन्धेरी आती है, व्यथिते ते व्यथित थाय छे वह व्यथित होती है, भ्रमते तेने थड्डर आवे छे उसको चक्कर आता है, श्वसिति ते छे छे वह हांफती है, अरतिबहुला च भवति अत्यन्त अने छे अत्यन्त वेचैन हो जाती हैं, अस्याः च अने ऐना और इसके, वेगप्रादुर्भावः वेगनी उत्पत्ति वेगोंकी उत्पत्ति, यथावत् यथावत् यथावत्, न उपलभ्यते नाली शकाती

नथी नहीं जान सकते, इति ये प्रकारे इस प्रकार, एवम्- लक्षणाम् ऐवां लक्षणवाणी ऐसे लक्षणोंवाली, स्त्रियम् स्त्रीने स्त्रीको, इयम् आ यह, मृतगर्भा मृतगर्भा छे मृतगर्भा है, इति येम ऐसा, विद्यान् आधुनं जाने ॥३०॥

30. As regards her whose child dies in the womb as the result of either the over-increase of the humors or the over-indulgence in pungent and hot things or the suppression of urges for flatus, urine and feces or faulty eating, faulty sitting, lying down and standing or compression and injuries, or passion, grief, envy, alarm, fear etc., or other rash acts, the stomach is seen to be still, rigid, extended and as if there were a stone inside and the fetus had no quickening. There is severe pain in the stomach but the labour pains do not set in, there is non-discharge, her eyes droop, she feels faint, agonized, becomes giddy, breathes stertorously, and is full of weariness of life. Besides, she does not evince the proper manifestation of body-urges. A woman who exhibits such symptoms is to be known as one in whose womb the fetus is dead.

मृतगर्भाहरणविधिः—

तस्य गर्भशल्यस्य जरायुप्रपातनं कर्म संश- मनमित्याहुरेके, मन्त्रादिकमथर्ववेदविहितमित्येके, परिदृष्टकर्मणा शल्यहर्त्राऽऽहरणमित्येके ।

जरायुप्रपातनम् औरने पावली छे जरायुको निकाल देना यह, कर्म कर्म कर्म, तस्य गर्भशल्यस्य ते गर्भशल्यं शल्यनुं उस गर्भरूप शल्यका, संशमनम् संशमन छे संशमन है, इति ये प्रमाणे ऐसा, एके डटलाड कई,

आहुः उहे छे कहते हैं, अथर्ववेदविहितम् अथर्ववेदम् उहेला अथर्ववेदमें बताया हुआ, मन्त्रादिकम् मन्त्रादिक संशमन छे मन्त्र आदिक संशमन हैं, इति ऐम ऐसा, एके डेटलाउ उहे छे कई कहते हैं, परिदृष्टकर्मणा आवा काभे जेहे भूष भेया होय तेवा दृष्टकर्मा, कल्यहर्त्रा शस्त्रवैद्यद्वारा शस्त्रवैद्यद्वारा, आहरणम् अहार भेया उहावतुं छे संशमन छे बाहिर खींच कर निकालना यह संशमन है, एति ऐम ऐसा, एके डेटलाउ उहे छे कई कहते हैं ।

31-(1). The treatment in the case of such dead fetus is said to consist by some in the expulsion of the placenta by medicaments; by others in the use of charms laid down in the Atharva Veda and by yet others in extraction by an experienced surgeon.

व्यपगतगर्भशल्यायाः स्त्रिया उपचारः—

व्यपगतगर्भशल्यां तु स्त्रियमामगर्भा सुरासीध्व-
रिष्टमधुमदिरासवानामन्यतममग्रे सामर्थ्यतः पाय-
येद्गर्भकोष्ठशुद्ध्यर्थमर्तिविस्मरणार्थं प्रहर्षणार्थं च,
अतः परं संप्रीणनैर्बलानुरक्षिभिरस्नेहसंप्रयुक्तैर्य-
वाग्वादिभिर्वा तत्कालयोगिभिराहारैरुपचरेद्दोष-
धातुक्लेदविशोषणमात्रं कालम् ।

आमगर्भम् उथा गर्भावाणी आमगर्भवाली, स्त्रियम्
स्त्रीतुं स्त्रीका, व्यपगत-गर्भशल्याम् गर्भश्च शल्य दूर
थता गर्भरूप शल्य दूर होने पर, तु ते। तो, गर्भकोष्ठ-

३१. मदिरा°—मधुरा° (प.)

„ पाययेद्गर्भकोष्ठ°—पाययेत कोष्ठ° (प.)

„ शुद्ध्यर्थम्—विशुद्ध्यर्थम् (ब.)

„ अर्ति—आर्ति° (ख.)

„ संप्रीणनैः—बृंहणैः (ब. ड. घ.)

„ अस्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादिभिर्वा—स्नेहसंप्रयुक्तैर्यवाग्वादि-
भिर्विलेप्यादिभिर्वा (प.)

„ उपचरेद्—उपाचरेद् (च.)

गर्भाशयनी गर्भाशयकी, शुद्ध्यर्थम् शुद्धि भाटे शुद्धिके
लिए, अर्तिविस्मरणार्थम् पीडा बुझवना भाटे पीडाको
भुलानेके लिए, प्रहर्षणार्थम् च तथा प्रसन्नता उत्पन्न
करना भाटे तथा प्रसन्नताको उत्पन्न करनेके लिए, अग्रे
प्रथम सबसे पहले, सुरा- सुरा सुरा, सीधु- सीधु सीधु,
अरिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट, मधु- मधु मधु, मदिरा- मदिरा
मदिरा, आसवानाम् तथा आसवभाथी तथा आसवमेंसे,
अन्यतमम् उथा ऐक किसी एकको, सामर्थ्यतः शक्ति
अनुसार शक्ति अनुसार, पाययेत् पिबरावतुं पिलावे,
अतः परम् त्पार पछी इसके बाद, दोष-धातु- दोष अने
धातुना दोष और धातुओंके, क्लेदविशोषणमात्रम् क्लेदुं
शोधणु थाय तेदला क्लेदका विशोषण हो जाय उतने,
कालम् समय सुधी समय तक, संप्रीणनैः तृप्ति-
कारक तृप्तिकारक, बलानुरक्षिभिः अणनी रक्षा करनारी
बलसंरक्षक, अस्नेहसंप्रयुक्तैः स्नेहसहित स्नेहीन, यवाग्वा-
दिभिः यवागू वगेरेथी यवागू आदिसे, तत्कालयोगिभिः
अथवा छे समयने उपयोगी अथवा उस समयके लिए
योग्य, आहारैः वा आहारोधी आहारोंसे, उपचरेत्
उपचार करना उपचार करना चाहिए।

31-(2). After the dead fetus has been removed, while it is immature, the patient should be made to drink, at the outset, in accordance with her capacity, one or the other of the cordial wines—Sura and Sidhu, medicated wine, Madhu, Madira and Asava, with a view to cleansing the cavity of the womb and as a sedative for the pain and as an exhilarative. After this she should be put on a diet, suitable for the convalescent period, consisting of articles of diet that help to build up and nurse the strength, and of gruels unmixed with unctuous articles, keeping up this regimen only so long as the watery secretions of the vitiated humors have not dried up.

अतः परं स्नेहपानैर्वस्तिभिराहारविधिभिश्च दीपनीयजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहरसमाख्यातै-
रुपचरेत्। परिपक्वगर्भशल्यायाः पुनर्विमुक्तगर्भ-
शल्यायास्तदहरेव स्नेहोपचारः स्यात् ॥ ३१ ॥

अतः परम् आ ५४। इसके बाद, स्नेहपानैः स्नेह-
पान द्वारा स्नेहपानसे, वस्तिभिः अस्तिथी वस्तिसे, दीप-
नीय-दीपनीय दीपनीय, जीवनीय-जीवनीय जीवनीय,
वृंहणीय-वृंहणीय वृंहणीय, मधुर-मधुर मधुर, वातहर-
तथा वातहर तथा वातहर, समाख्यातैः भानवाभा आवेष्टा
मानी हुई, आहारविधिभिः आहारविधिसे, आहार-
विधियोंसे, उपचरेत् उपचार करे। उपचर्या करे, परिपक्व-
परिपक्व परिपक्व, गर्भशल्यायाः अतः गर्भशल्यावाणी
अतः गर्भशल्यावाली, पुनः अने ५४। और पीछे, विमुक्त-
गर्भशल्यायाः गर्भशल्यावाणी मुक्त अथवा अने।
गर्भशल्यावाली निर्मुक्त ब्रीको, तत् अहः एव ते ४ दिवसे
उसी दिन, स्नेहोपचारः स्नेहोपचार स्नेहोपचार, स्यात्
थवे। अर्धसे होना चाहिए ॥ ३१ ॥

31. Thereafter she should be given unctuous potions, unctuous enemata, and dietary articles which are considered to be stimulative of digestion, promotive of life, helpful to growth, and are sweet and curative of vata. The patient whose dead fetus is mature and has been extracted should be treated that very day with unctuous administrations.

निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे मासे कर्म—

परमतो निर्विकारमाप्यायमानस्य गर्भस्य मासे
मासे कर्मोपदेक्ष्यामः ।

अतः परम् आ ५४। इसके बाद, निर्विकारम् विकार
वगैर विकाररहित, आप्यायमानस्य वृद्धि पाभता बढ़ते
हुए, गर्भस्य गर्भनी गर्भकी, मासे मासे दरेक मासमा

३१. स्नेहपानैर्वस्तिभिः — त्रिभिः (प.)

॥ उपचरेत्—उपचारः (थ.)

प्रत्येक मासमें, कर्म विहितमाने। चिकित्साका, उपदेक्ष्यामः
उपदेश करूँ। उपदेश करूँगे।

32-(1). From here onwards we shall lay down the measures to be adopted month by month in the case of the conception that develops steadily without any disorder.

प्रथमे मासे शङ्किता चेद्र्भमापन्ना क्षीरमनु-
पस्कृतं मात्रावच्छीतं काले काले पिबेत्, सात्म्य-
मेव च भोजनं सायं प्रातश्च भुञ्जीत; द्वितीये
मासे क्षीरमेव च मधुरौषधसिद्धं; तृतीये मासे
क्षीरं मधुसर्पिर्भ्यामुपसंस्तुज्यः चतुर्थे मासे क्षीर-
नवनीतमश्वमात्रमश्नीयात्; पञ्चमे मासे क्षीरसर्पिः
पष्टे मासे क्षीरसर्पिर्मधुरौषधसिद्धं; तदेव सप्तमे
मासे। तत्र गर्भस्य केशा जायमाना मातुर्विदाहं
जनयन्तीति स्त्रियो भाषन्ते; तन्निति भगवानात्रेयः,
किन्तु गर्भोत्पीडनाद्वातपित्तश्लेष्माण उरः प्राप्य
विदाहं जनयन्ति, ततः कण्डूरुपजायते, कण्डूमूला
च किक्किसावाप्तिर्भवति। तत्र कोलोदकेन नव-
नीतस्य मधुरौषधसिद्धस्य पाणितलमात्रं काले
कालेऽस्यै पानार्थं दद्यात्, चन्दनमृणालकल्कै-
श्चास्याः स्तनोदरं विमृष्टीयात्, शिरीषघातकीसर्प-
पमधुकचूर्णैर्वा, कुटजार्जकबीजमुस्तहरिद्राकल्कैर्वा,
निम्बकोलसुरसमञ्जिष्ठाकल्कैर्वा, पृषतहरिणशश-
रुधिरयुतया त्रिफलया वा; करवीरपत्रसिद्धेन
तैलेनाभ्यङ्गः; परिपेकः पुनर्मालतीमधुकसिद्धेना-
म्भसा; जातकण्डूश्च कण्डूयनं वर्जयेत्त्वग्भेदवैरूप्य-
परिहारार्थम्, अलङ्घ्यायां तु कण्ड्वामुन्मर्दनोद्धर्षणा-
भ्यां परिहारः स्यात्; मधुरमाहारजातं वातहर-
मल्पमस्नेहलवणमल्पोदकानुपानं च भुञ्जीत।
अष्टमे तु मासे क्षीरयवागूं सर्पिष्मतीं काले काले
पिबेत्; तन्निति भद्रकाप्यः, पैङ्गल्यावाधो ह्यस्या
गर्भमागच्छेदिति; अस्तवत्र पैङ्गल्यावाध इत्याह

३२. शङ्किता चेद्र्भमापन्ना—शङ्केत गर्भमापन्नं (थ.)

॥ विदाहं जनयन्ति—विदहन्ति (घ.)

॥ अस्यै पानार्थं—अस्यै (ख. घ. थ.)

भगवान् पुनर्वसुरात्रेयः, न त्वेवैतन्न कार्यम्; एवं कुर्वती ह्यरोगाऽऽरोग्यबलवर्णस्वरसंहननसंपदुपेतं ज्ञातीनामपि श्रेष्ठमपत्यं जनयति । नवमे तु खल्वेनां मासे मधुरौषधसिद्धेन तैलेनानुवासयेत् । अतश्चैवास्यास्तैलात् पितुं योनौ प्रणयेद्गर्भस्थानमार्ग-स्नेहनार्थम् ।

प्रथमे पड़ेला प्रथम, मासे मासमां मासमें, शक्किता चेत् शंका थाय डे शङ्का हो कि, गर्भम् आपन्ना गर्भ रहो छे तो गर्भकी प्राप्ति हो गई है तो, काले काले समये समये प्रत्येक कालमें, अनुपस्कृतम् औषधिओथी संस्कृत नहि करेखुं औषधियोंसे संस्कृत न किया हुआ, शीतम् क्षीरम् ठंडुं दूध ठंडा दूधका, मात्रावत् मात्रानुसार मात्रानुसार, पिबेत् श्रीओ पीवुं श्री पान करे, सायम् सांजे सायं, प्रातः च अने सवारे और सुबह, सात्स्यम् एव च सात्स्य न सात्स्य ही, भुञ्जीत भोजन करवुं भोजन करे, द्वितीये गीज दूसरे, मासे मासमां मासमें, मधुरौषध-मधुर औषधोथी मधुर औषधोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेखुं सिद्ध किया हुआ, क्षीरम् च एव दूध पीवुं दूध पीवे, तृतीये गीज तीसरे, मासे मासमां मासमें, क्षीरम् दूध दूध, मधु-मधु शहद, सर्पिर्भ्याम् अने धी साथे और घीके साथ, उपसंसृज्य भेगवीने पीवुं मिला कर पीवे, चतुर्थे मासे योथा भडिनामा चौथे मासमें, क्षीरनवनीतम् दूधमांथी काढेखुं भाजण क्षीरोत्थ नवनीतको, अक्षमात्रम् ओक कर्ष परिमाणमां एक कर्ष परिमाणमें, अक्षीयात् आवुं खावे, पञ्चमे मासे पांथमा मासमां पांचवें मासमें, क्षीरसर्पिः दूधमांथी काढेखुं धी आवुं क्षीरोत्थ घृत पीवे, षष्ठे मासे छठ्ठा मासमां छठ्ठे मासमें, मधुरौषध-मधुर औषधोथी मधुर औषधोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेखुं सिद्ध किया हुआ, क्षीरसर्पिः दूधमांथी काढेखुं धी आवुं दूधसे निकाला हुआ घी खावे, तत् एव ते न घी वही घृत, सप्तमे मासे सातमां मासमां पण्ण आवुं सातवें मासमें भी खावे, तत्र ओ भडिनामा सातवें मासमें, जायमानाः उत्पन्न थता उत्पन्न होते हुए, गर्भस्य केशाः गर्भना केशो गर्भके केश, मातुः माताने माताको, विदाहम् विदाह विदाह, जनयन्ति उत्पन्न

करे छे पैदा करते हैं, इति ओम ऐसा, स्त्रियः श्रीओ स्त्रियाँ, भाषन्ते उहे छे कहती हैं, तत् न ओम नथी ऐसा नहीं होता, इति ओम ऐसा, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेथे उखुं आत्रेयने कहा, परन्तु परन्तु परन्तु, गर्भ-उत्पीडनात् गर्भना दबाखुथी गर्भके दबावसे, वात-वायु वायु, पित्त-पित्त पित्त, श्लेष्माणः अने कफ और कफ, उरः प्राप्य छातीमां पड़ेखीने छातीमें पहुँच कर, विदाहम् विदाह विदाह, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं, ततः तेथी उससे, कण्डूः पुण्डी खुजली, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, कण्डूमूला च अने पुण्डीने लघने और खुजलीके कारण, किक्किस-किक्किसनी किक्किसकी, अवाप्तिः प्राप्ति प्राप्ति, भवति थाय छे होती है, तत्र तेमां उसमें, मधुर-मधुरगणना मधुरगणके, औषध-औषधोथी औषधोंसे, सिद्धस्य सिद्ध करेखुं सिद्ध किये हुए, नवनीतस्य भाजण मक्खनका, पाणितलमात्रम् ओक तोला एक तोला, कोलोदकेन गेरना क्वाथ साथे बेरके काथसे, काले काले प्रत्येक कालमां प्रत्येक कालमें, अस्ये अने इसे, पानार्थम् पीवा भाटे पीनेके लिए, दद्यात् देवुं देवे, अस्याः अने इसके, स्तनोदरम् स्तन अने उदरनु स्तन और उदरको, चन्दन-चन्दन चन्दन, मृणाल-अने मृणालना और मृणालके, कल्कैः च उदकाथी कल्कोंसे, शिरीष-अथवा सरसो अथवा शिरीष, धातकी-धातकीनां दूध धायके फूल, सर्षप-सरसप सरसों, मधुक-अने गेठीमधनां और मुलदठीके, चूर्णैः वा यूर्णोथी चूर्णोंसे, कुटज-अथवा कुडाछाल कुडकी छाल, अर्जकबीज-तुणसीनां गीज तुलसीके बीज, मुस्त-मेथ मोथा, हरिद्रा-अने हरीहरना और हल्दीके, कल्कैः वा उदकाथी कल्कोंसे, निम्ब-अथवा लीमडो अथवा नीम, कोल-गेर बेर, सुरस-तुणसी तुलसी, मज्जिष्ठा-अने मज्जना और मजीठके, कल्कैः वा उदकाथी कल्कोंसे, पृषत-चित्तण हरिण चित्तल हरिण, हरिण-हरण हरिण, अश-अने ससलाना और खरगोशके, रुधिरयुतया रुधिरयुक्त रुधिरयुक्त, त्रिफलयया वा त्रिफलाथी त्रिफलासे, विमृदीयात् मर्दन करवुं मर्दन करे, करवीरपत्र-करेखुनां पानथी कनेरके पत्तोंसे, सिद्धेन सिद्ध करेखुं सिद्ध किये हुए, तैलेन तैलथी तैलसे, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग करवो अभ्यङ्ग करे, मालती-तथा मालती तथा चमेली, मधुक-अने

नेत्रिमधुती और मुलहठीसे, सिद्धेन सिद्ध करेवा सिद्ध किये हुए, अम्भसा जलसे, परिवेकः पुनः परिवेक करेवा परिवेक करे, जातकण्डूः च अने पुण्डरी आवे तो और खुजली होने पर, त्वग्मेद-त्वचा क्षाट्वाथी भती त्वचा फटनेसे होनेवाली, वैरूप्यम् विरूपता विरूपतासे, परिहारार्थम् न आवे ते भाटे बचनेके लिए, कण्डूयनम् अंजोणवानुं खुजलाना, वर्जयेत् छोड़ी देवुं छोड़ दे, कण्डूम् पुण्डरी खुजलीके, असह्यायाम् तु असह्य होय तो असह्य होने पर, उन्मर्दन-भक्षणवा उन्मर्दन, उद्धर्षणाम्याम् अने वस्त्र वजरे धसवाथी और उद्धर्षणसे, परिहारः स्यात् तेने परिहार करेवा उसका परिहार करे, मधुरम् मधुर मधुर, वातहरम् अने वातहर और वातहर, आहारजातम् आहारसमुदायने आहारसमुदायको, अल्पम् थोड़ा थोड़ा, अस्नेहलवणम् स्नेहलवणुद्धीन विना स्नेहलवणके, अल्पोदक-अनुपानम् च अने थोड़ा जलना अनुपानथी और थोड़े जलके अनुपानसे, भुञ्जीत आवे खावे, अष्टमे तु मासे अने आष्टमा मासमां और आठवें मासमें, सर्पिष्मतीम् धी-वाणी घृतयुक्त, क्षीरयवागूम् दूधनी यवागूने दूधकी यवागूको, काले काले प्रत्येक काले प्रत्येक कालमें, पिवेत् पीवी पीवे, भद्रकाप्यः भद्रकाप्ये कहुं के भद्रकाप्यने कहा कि, तत् न इति तेभ न करवुं वैसा नहीं करना चाहिए, हि कार्शुके क्योकि, अस्याः ऐना इसके, गर्भम् गर्भने गर्भको, पैङ्गल्याबाधः पिङ्गलानो दोष पिङ्गलताका दोष, आगच्छेत् इति आवी पडे आ जाय, भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेय आत्रेय, पुनर्वसुः पुनर्वसुसे पुनर्वसुने, आह कहुं कहा, अत्र ऐमां इसमें, पैङ्गल्याबाधः पिङ्गलानो दोष पिङ्गलताका दोष, अस्तु भवे आवे भले आवे, एतत् तु परंतु ऐ परन्तु यह, न कार्यम् न करवुं नहीं करना, (इति) न एव ऐवुं नथी ऐसा नहीं, हि केभके क्योकि, एवम् ऐ भमाणे इस प्रकार, कुर्वती आचरन्तारी श्री आचरण करनेवाली स्त्री, अरोगा नीरोग रूढ़ी नीरोग रह कर, आरोग्य-आरोग्य आरोग्य, बल-अण बल, वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वर-स्वर स्वर, संहनन-अने आंध्रानी और शरीरके गठनकी, संपत्-उपेतम् संपत्तिथी युक्त सम्पत्तावाले, ज्ञातीनाम् अपि तेभश्च ज्ञातिऐमां पश्य एवं ज्ञातियोंमें भी, श्रेष्ठम्

श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अपत्यम् अपत्यने अपत्यको, जनयति जनम आपे ऐ जन्म वेती है, नवमे तु अने नवमा और नवें, मासे खलु मासमां मासमें, एनाम् ऐने इसको, मधुरौषध-मधुर औषधेथी मधुर औषधमें, सिद्धेन सिद्ध करेवा सिद्ध किये हुए, नैलेन तेलथी तैलमें, अनुवामयेत् अनुवासन देवुं ऐने अनुवासन देना चाहिए, गर्भ-स्थान-गर्भस्थान गर्भस्थान, मार्गस्नेहनार्थम् तथा तेना मार्गना स्नेहन भाटे और उसका मार्गके स्नेहनके लिए, अतः एव ऐव इसी, तैलात् तेलमांथी तैलमें, पित्तम् इतुं पित्तुं रुईके फायेको, अस्याः ऐनी इसकी, योनौ योनिमां योनिमें, प्रणयेत् राधुं रक्ते।

32-(2). During the first month when pregnancy is suspected, milk that has not been prepared with any drug and which is cold must be drunk in proper measure regularly, and whatever food is agreeable must be taken morning and evening. During the second month, milk prepared with the drugs of the sweet group must be taken. During the third month milk mixed with honey and ghee must be taken. During the fourth month butter extracted directly from milk should be taken in the dose of one tola. During the fifth month ghee extracted directly from milk should be taken. During the sixth month ghee extracted directly from milk and prepared with the drugs of the sweet group should be taken. The same is to be continued during the seventh month. Women say that during that month, the mother suffers burning sensation inside as the fetus develops the hair then. But the worshipful Atreya says, it is not

so. But owing to the fetal pushing forward, the vata, pitta and kapha reach the stomach-region and cause the burning sensation. When there is cracking of the skin owing to itching, the woman should be made regularly to drink one tola of butter, prepared with the drugs of the sweet group in conjunction with the decoction of jujube. Her breast and stomach regions must be painted with the paste of sandal and lotus stalk or with the powder of sirish, fulsee flower, rape-seed and liquorice, or with the paste of the seeds of kurchi and shrubby basil, nut-grass and turmeric or with the paste of neem, jujube, holy basil and indian maddar, or with the paste of the three myrobalans in the blood of hog, deer, red deer and hare. She should be anointed with oil medicated with the juice of the leaves of oleander. The bath should consist of water treated with arabian jasmine and liquorice. When she feels itchy she should not scratch for fear of lacerating the skin or disfiguring it. If the urge of itching is intolerable, it may be quieted by means of kneading and friction massage. She should live on a meagre diet consisting of sweet and carminative articles and containing little unctuous substances and salt, followed by sparing draughts of water. In the eighth month she should take thin milk-gruel mixed with ghee from time to time. "This should not be done" intervened Bhadra-Kapya, "for

it may induce yellow coloration of the eyes of the fetus." "Let us grant that this produces the yellow coloration of the eyes", replied the worshipful teacher Atreya Punarvasu, "but that in itself is not sufficient reason for not resorting to it, for by means of this, the expectant mother, preserving her own health, will give birth to a child endowed with excellence of health, strength, complexion, voice and build, and pre-eminent in the whole clan. In the ninth month the pregnant woman should be administered enemata with oil medicated with the drugs of the sweet group. Cotton swabs dipped in this oil should be inserted in the vagina in order to lubricate the uterus and the passage through which the fetus is to be delivered.

यदिदं कर्म प्रथमं मासं समुपादायोपदिष्ट-
मानवमान्मासात्तेन गर्भिण्या गर्भसमये गर्भधारिणीकुक्षिकटीपार्श्वपृष्ठं मृदूभवति, वातश्चानुलोमः
संपद्यते, मूत्रपुरीषे च प्रकृतिभूते सुखेन मार्ग-
मनुपद्यते, चर्मनखानि च मार्दवमुपयान्ति, बलवर्णौ
चोपचीयेते; पुत्रं चेष्टं संपदुपेतं सुखिनं सुखेनैषा
काले प्रजायत इति ॥ ३२ ॥

प्रथमम् मासम् पढेदा मासथी पहले माससे,
समुपादाय मासिने लेकर, आनवमात् नवमा नवाँ,
मासात् मास पर्यन्त मास पर्यन्त, यद् ने जो, इदम्
आ यद्, कर्म यिडित्सा चिकित्सा, उपदिष्टम् उछी छे
कही है, तेन तेनाथी उससे, गर्भसमये गर्भना समयमा

३२. मासं समुपादाय-मासमुपादाय (ध.)

, गर्भधारिणी-गर्भधारणे (ध.)

, मार्गमनुपद्यते-मार्गानुपद्यते (ध. थ.)

गर्भसमयमें, गर्भिण्याः गर्भिणीनां गर्भिणीके, गर्भधारिणी-
ओर अपरा, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, कटी- कटी, पार्श्व-
पार्श्व, पृष्ठम् तथा पृष्ठ तथा पृष्ठ, मृदुमवति मृदु
थाय छे मृदु रहते हैं, वातः च अने वायु और वायु,
अनुलोमः अनुलोम अनुलोम, संपद्यते थाय छे होता है,
मूत्रपुरीषे च मूत्र अने पुरीष मूत्र और मल, प्रकृतिभूते
स्वाभाविक स्थितिमां स्वाभाविक स्थितिमें, सुखेन
सुखपूर्वक सुखसे. मार्गम् पीताने मार्गे अपने मार्गसे,
अनुपद्यते अक्षर नीकणे छे बाहिर निकलते हैं, चर्मनखानि
च आभङ्गी अने नख चर्म और नख, मार्दवम् मृदुताने
मृदुताको, उपयान्ति पात्रे छे प्राप्त करते हैं, बलवर्णौ
च अण अने वर्ण बल और वर्ण, उपचीयेते वधे छे
बढते हैं, एषा अने ओ श्री और वह स्त्री, काले
थीय्य काणमां योग्य समय पर, इष्टम् इष्ट इष्ट, संपत्-
उपेतम् युक्त्युक्त गुणयुक्त, सुखिनम् च अने सुखी और
सुखी, पुत्रम् पुत्रने पुत्रको, प्रजायते इति न-म आपे
छे जन्म देती है ॥ ३२ ॥

32. By recourse to the procedure here set out commencing with the first month and ending with the ninth month during the period of her gestation, the pregnant woman will secure the following benefits—softness of the placenta, womb, waist, sides and back, the proper functioning of the peristaltic movement; the easy excretion of normally constituted feces and urine; softness of the skin and nails; and the enhancement of strength and complexion. She will be able to deliver with ease and at the right time the longed-for child, possessed of health and all excellences.

सूतिकागारनिर्माणविधिः —

प्राक् चैवास्या नवमान्मासात् सूतिकागारं
कारयेदपहृतास्थिशर्कराकपाले देशे प्रशस्तरूप-

रसगन्धायां भूमौ प्राग्द्वारमुदग्द्वारं वा वैल्वानां
काष्ठानां तैन्दुकैर्द्वादकानां भाल्लानकानां वार(रु)-
णानां खादिराणां वाः यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः
शंसेयुरथर्ववेदविदस्तेषांः वसनालेपनाच्छादना-
पिधानसंपदुपेतं वास्तुविद्याहृदययोगाग्निसलिलो-
दूखलवर्चःस्थानस्नानभूमिमहानसमृतुसुखं च ॥ ३३ ॥

अस्याः अने इष्टके, नवमान् नवमा नवें, नामात्
प्राक् भदिना पडेवां माससे पूर्व, एव च न ही,
अपहृत- दूर करायेवां छे दूर किये गये हैं, अस्थि- दाडकां
हड्डियाँ, शर्करा- कांका कंकड़, कपाले हीकां जेमांथी
ओवा मिट्टीके कपाल जिससे ऐम, देश देशमां देशमें, प्रशस्त-
प्रशस्त प्रशस्त, रूप- रूप रूप, रस- रस रस, गन्धायाम्
अने गन्धवाणी और गन्धवालो, भूमौ पृथ्वीमां पृथ्वीमें,
प्राक्-द्वारम् पूर्व तरङ्क द्वारवाणुं पूर्वकी ओर द्वारवाला,
उदक्-द्वारम् वा अथवा तो उत्तर तरङ्क द्वारवाणुं अथवा
उत्तरकी ओर द्वारवाला, वैल्वानाम् पीली बिल्व, तैन्दुक-
ति-दुकनां तिन्दुक, ऐर्द्वादकानाम् ऋगुदीनां इंगुदी, भाल्ला-
तकानाम् अक्षतकनां भिलावे, वारणानाम् वायवरणानां
वरुण, खादिराणाम् वा अथवा जेरनां अधवा खैरकी, काष्ठा-
नाम् दाडकां लकड़ियोंका, अथर्ववेदविदः तथा अथर्व-
वेदने अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः
ब्राह्मण, यानि च जे जो, अन्यानि अपि
अन्य भी, शंसेयुः श्रेष्ठ कहे श्रेष्ठ बतलावे,
तेषाम् च तेओनुं उनका, वसन- वस्त्र वस्त्र, आलेपन-
दापणु आलेपन, आच्छादन- छत छत, अपिधान-तेमज
आरीआरुणां एवं किंवा खिबकियोंकी, संपत्-उपेतम्
संपत्तिथी युक्त सम्पत्तिसे युक्त, वास्तुविद्या- वास्तुविद्याना
वास्तुविद्याके, हृदय- सिद्धान्त सिद्धान्तको, योग-अनुसारे
अनुसार, अग्नि- अग्नि अग्नि, सलिल- जल जल, उदूखल-
भाडलिया ऊखल, वर्चःस्थान- अण्ड पायखाना, स्नान-
भूमि- स्नानस्थान स्नानघर, महानसम् अने रसोद्भावाणुं
और रसोद्धारसे युक्त, ऋतुसुखम् च सर्व ऋतुमां
सुखकर सब ऋतुओंमें सुखप्रद, सूतिकागारम् सूतिका-
गृह सूतिकागार, कारयेत् करावणुं जेधो बनवाना
चाहिए ॥ ३३ ॥

३३. महानसम्-महानसोपेतम् (च.)

33. Before the commencement of the ninth month, the physician should get erected a lying-in room on a site free from bones, sands and broken bits of earthen vessels, in a soil which is excellent with regard to color, taste and savour, facing east or north with the wood of bael, false mango-steen, putramjiva, marking nut, three leaved caper and catechu or with any other wood which the brahmanas who are knowers of the Atharvaveda recommend. This should be well-built, well-plastered, and well-furnished with doors and windows and in accordance with the principles of architecture; there should be arrangements for a fire-place, water-storage, pounding, lavatory, bath-room and kitchen, and it should be comfortable in that particular season.

तत्रोपहरणीयाः संभाराः —

तत्र सर्पिस्तैलमधुसैन्धवसौवर्चलकालविडल-
वणविडङ्गकुष्ठकिलिमनागरपिप्पलीपिप्पलीमूलह-
स्तिपिप्पलीमण्डूकपर्णैलालाङ्गलीवचाचव्यचित्र-
कचिरबिल्वहिङ्गसर्षपलशुनकतककणकणिकानीपा-
तसीबल्वजभूर्जकुलत्थमैरेयसुरासवाः सन्निहिताः
स्युः, तथाऽश्मानौ द्वौ, द्वे कु(च)ण्डमुसले, द्वे उदू-
खले, खरवृषभश्च, द्वौ च तीक्ष्णौ सूचीपिप्पलकौ
सौवर्णराजतौ, शस्त्राणि च तीक्ष्णायसानि, द्वौ च
बिल्वमयौ पर्यङ्कौ, तैन्दुकैर्जुदानि च काष्ठान्यग्नि-

सन्धुक्षणानि, स्त्रियश्च बह्व्यो बहुशः प्रजाताः
सौहार्दयुक्ताः सततमनुरक्ताः प्रदक्षिणाचाराः
प्रतिपत्तिकुशलाः प्रकृतिवत्सलास्त्यक्तविषादाः
क्लेशसहिन्योऽभिभूताः, ब्राह्मणाश्चाथर्ववेदविदः,
यच्चान्यदपि तत्र समर्थं मन्येत, यच्चान्यच्च ब्राह्मणा
ब्रूयुः स्त्रियश्च वृद्धास्तत् कार्यम् ॥ ३४ ॥

तत्र तेभ्यो उभयैः सर्पिः- धी धी, तैल-तैल तैल,
मधु-मधु शहद, सैन्धव-सिन्धव सैन्धव, सौवर्चल-
सौवर्चल सौवर्चल. काल-काण्डं लवण काललवण, विडल-
वण-मिडनमक विडनमक, विडङ्ग-वावडिङ्ग वायविडङ्ग,
कुष्ठ-कुष्ठ कूठ, किलिम-देवदार देवदार, नागर-सूँठ सोंठ,
पिप्पली-पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल-पीपरिभूण
पिप्पलीमूल, हस्तिपिप्पली-गजपीपर गजपिप्पली, मण्डू-
कपर्णी-मण्डूकपर्णी मण्डूकपर्णी, एला-ऐलयी इलायची,
लाङ्गली-कल्लिहारी लंगली, वचा-वचा वचा, चव्य-
चव्य चव्य, चित्रक-चित्रक चित्रक, चिरबिल्व-चिर-
बिल्व चिरबिल्व, हिङ्ग-हिङ्ग हींग, सर्षप-सरसप सरसो,
लशुन-लसण लहसुन, कतक-निर्मली कतक, कण-कण
कण, कणिका-कणिका कणिका, नीप-कदम्ब कदम्ब,
अतसी-अतसी अतसी, बल्वज-बल्वज बल्वज, भूर्ज-
भूर्जभृत् भूर्जपत्र, कुलत्थ-कुलथी कुलथी, मैरेय-मैरेय
मैरेय, सुरा-सुरा सुरा, आसवाः अने आसवा और
आसव, सन्निहिताः स्युः पासे राखवा ओछी पास रखने
चाहिए, तथा तथा तथा, द्वौ भे दो, अश्मानौ पाथु
पत्थर, द्वे भे दो, कुण्डमुसले नाना मुसल कूडी सोटे,
द्वे भे दो, उदूखले भांडलिया ऊखल, खरवृषभः च
उग्र भूगद प्रचण्ड बैल, द्वौ च अने भे और दो
सौवर्ण-राजतौ सोना अने चांदीना सोने और चांदीके,
तीक्ष्णौ तीक्ष्ण तीक्ष्ण, सूचीपिप्पलकौ सोचीना आकारनां
शस्त्रो सूचीके आकारके शस्त्रों, तीक्ष्णायसानि पोलादनां
फौलादके, शस्त्राणि च शस्त्रो शस्त्र, द्वौ अने भे और
दो, बिल्वमयौ भीलीना लाकडां बेलकी लकड़ीके,
पर्यङ्कौ च पलंगे पलङ्ग, तैन्दुक-तिन्दुकनां तिन्दुककी,
ऐर्जुदानि च अने ईशुदीनां और ईशुदीकी, अग्निसंधुक्ष-
णानि अग्नि जलावनारां अग्निको जलानेके लिए, काष्ठानि
लाकडां लकड़ियाँ, बहुशः प्रजाताः धृष्टी पभत जेने

३४. कालविडलवण-काललवण (त.)

,, विडलवण-विड (ख.)

,, कतककणकणिका-कनकणिका (थ.)

,, द्वे कुण्डमुसले-द्वे च चण्डमुसलोलूखले (थ.)

,, खरवृषभश्च-खरो वृषभश्च (छ. ग. घ.)

३४. मन्येत-मन्यते (घ.)

प्रसव थयो होय ओवी बहुत बार जिन्हें प्रसव हो चुका हों ऐसी, सौहार्दयुक्ताः सौहार्दयुक्त मैत्रीभाव रखनेवाली, सततम् निरंतर निरन्तर, अनुरक्ताः प्रीतियुक्त अनुराग रखनेवाली, प्रदक्षिण-आचाराः अनुकूल आचरण करनेवाली, प्रतिपत्तिकुशलाः समयानु-कूल कार्यमां कुशल समयोचित कार्यमें कुशल, प्रकृति-वत्सलाः स्वाभाविक वहाल रखनेवाली स्वभावसे वात्सल्य रखनेवाली, त्यक्तविषादाः विषादरहित विषादरहित, क्लेशसहिन्यः अने क्लेश सहन करनेवाली और क्लेशोंको सहन करनेवाली, बह्वयः धृष्टी बहुतसी, स्त्रियः च स्त्रीओने स्त्रियोंको, अथर्ववेदविदः च तथा अथर्ववेदने आनुनास और अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः ब्राह्मणोंको, अभिमताः हानर राखना ४४ छे उप-स्थित रखना इष्ट है, यत् च ने जो, अन्यत् अपि भीलुं पलु दूसरा भी, तत्र ते आभतमां उस विषयमें, समर्थम् उपयोगी उपयुक्त, मन्येत माने जाने, ब्राह्मणाः अने ब्राह्मण और ब्राह्मण, वृद्धाः स्त्रियः च तथा वृद्ध स्त्रीओ एवं वृद्धी स्त्रियां, यत् च अन्यत् भीलुं ने कंठ दूसरा जो कुछ, ब्रूयुः कहे कहें, तत् ते सधनुं उस सबको, कार्यम् करने ओं करना चाहिए ॥ ३४ ॥

34. The following articles should be kept there ready to hand:—ghee, honey, rock-salt, sanchal, black and bid salts, embelia, costus, deodar, ginger, long pepper, the roots of long pepper, elephant pepper, indian penny wort, cardamoms, glory lily, sweet flag, piper chaba, white-flowered leadwort, asafetida, rape seed, garlic, clearing nut, kana, kanika, cadamba linseed, balvaja, birch, black gram and maireya and sura wines. Similarly, two grinding stones, two heavy pestles, two wooden mortars, an untanned bull, two gold or silver cases for keeping sharp needles, sharp metallic instru-ments, two bed-steads made of bael

wood and faggots of false mangosteens and zachum oil plants, for kindling fire. The female attendants should be numerous, being mothers of many children, sympathetic, constantly affectionate, of agreeable behaviour, resourceful, naturally kind-hearted, cheerful and tolerant of hardships. There should also be present brahmanas who are knowers of the Atharvaveda. Whatever else is thought to be necessary should be kept; also, whatever else the brahmanas and old dames advise, should be carried out.

गमिण्याः सूतिकागारप्रवेशविधिः—

ततः प्रवृत्ते नवमे मासे पुण्येऽहनि प्रशस्तनक्ष-त्रयोगमुपगते प्रशस्ते भगवति शशिनि कल्याणे कल्याणे च करणे मैत्रे मुहूर्ते शान्तिं हुत्वा गोब्राह्मणमग्निमुदकं चादौ प्रवेश्य गोभ्यस्तृणोदकं मधुलाजांश्च प्रदाय ब्राह्मणेभ्योऽक्षतान् सुमनसो नान्दीमुखानि च फलानीष्टानि दत्त्वोदकपूर्वमासन-स्थेभ्योऽभिवाद्य पुनराचम्य स्वस्ति वाचयेत् ।

ततः ते पछी उसके बाद, नवमे मासे नवमे मास नवौ मास, प्रवृत्ते प्रवर्ततां आने पर, प्रशस्ते प्रशस्त प्रशस्त, कल्याणे कल्याणकारक, भगवति भगवान् भगवान्, शशिनि अंशमा चन्द्रमा, प्रशस्तनक्षत्र-प्रशस्त नक्षत्रने प्रशस्त नक्षत्रके, योगम् उपगते योग पाभ्या होय तयारे योगयुक्त होने पर, पुण्ये शुभ शुभ, अहनि दिवसमां दिनमें, कल्याणे अने कल्याणकारक और कल्याणप्रद, करणे करनेमां करणमें, मैत्रे मैत्र मैत्र, मुहूर्ते मुहूर्तमां मुहूर्तमें शान्तिम् हुत्वा शान्तिहोम करके, गो- गाय गाय, ब्राह्मणम् ब्राह्मण ब्राह्मण, अग्निम् अग्नि अग्नि, उदकम् च अने अने और जलको, आदौ प्रथम प्रथम, प्रवेश्य प्रवेश करावीने प्रवेश कराके, गोभ्यः गायोने गायोंको, तृण- घास घास,

३५. कल्याणे कल्याणे—कल्याणे (थ.)

उदकम् पाणी जल, मधु- मधु शहद, लाजान् च अने शाण्णी धाणी और लाजा, प्रदाय दध दे कर, आसन-स्थेभ्यः आसनपर भेठेला आसन पर बैठे हुए, ब्राह्मणेभ्यः ब्राह्मणोंने ब्राह्मणोंको, उदकपूर्वम् प्रथम ७७ प्रथम जल, अक्षतान् पछी ये।भा पीछे चावल, सुमनसः दूध पुष्प, नान्दीमुखानि अने नान्दी वगेरे श्राद्धभां उपयेगी और नान्दी आदि श्राद्धमें उपयुक्त, इष्टानि फलानि च धष्ट इष्टे। इष्ट फल, दत्त्वा आपीने दे कर, अभिवाद्य अभिवादन करी नमन करके, पुनः पछी फिर, आचम्य आचमन करी आचमन करके, स्वस्ति स्वस्ति स्वस्ति, वाचयेत् वाचन करावतुं वाचन कराना चाहिए ।

35-(1). When the ninth month is running, on an auspicious day, when the sacred moon is propitious and favourable and is in conjunction with a favourable asterism as also the Karana is favourable and the Muhurta is friendly, having brought the cows, the brahmanas, the fire and the water into the house at first, and having given grass, water and fried rice mixed with honey to the cows, and to the brahmanas, who have been presented water and seated, having offered colored rice, flowers and pleasant fruits indicative of good fortune, having bowed to them and having sipped water once again, she should seek their blessings.

ततः पुण्याहशब्देन गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारम् । तत्रस्था च प्रसवकालं प्रतीक्षेत् ॥ ३५ ॥

३५. समनुवर्तमाना-अनुवर्तमाना (घ.)

,, ,, -अनुवर्तमाना (च. घ.)

,, गोब्राह्मणं समनुवर्तमाना प्रदक्षिणं प्रविशेत् सूतिकागारम्-गो-ब्राह्मणेभ्यो नत्वा प्रदक्षिणं चरणमभिचरन्ती प्रविशेत् सूतिकागारम् (फ.)

ततः ते पछी उसके बाद, पुण्याहशब्देन पुण्याह शब्दसे, गोब्राह्मणम् गाय अने ब्राह्मणुनी गाय और ब्राह्मणको, प्रदक्षिणम् ७७ १२३ २१५ दाहिनी ओर रखकर, समनुवर्तमाना यावत्। तेथे चलती हुई वह, सूतिकागारम् सूतिकागारमां सूतिकागृहमें, प्रविशेत् प्रवेश करवे। प्रवेश करे, तत्रस्था च अने त्यां रहीने और वहां रह कर, प्रसवकालम् प्रसवकालणी प्रसवकालकी, प्रतीक्षेत् प्रतीक्षा करवी प्रतीक्षा करे ॥ ३५ ॥

35. Then, keeping the cows and the brahmanas to her right and following them to the accompaniment of the benedictory cry, 'this is a good day', the expectant mother should enter the lying-in room. Dwelling therein she should await the time of delivery.

आसन्नप्रसवाया लिङ्गानि—

तस्यास्तु खल्विमानि लिङ्गानि प्रजननकालम-मितो भवन्ति; तद्यथा—कूमो गात्राणां, ग्लानि-राननस्य, अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव वक्षसः, कुक्षेरवसंसनम्, अधोगुरुत्वं, वंक्षणव-स्तिकटीकुक्षिपार्श्वपृष्ठनिस्तोदः, योनेः प्रस्रवणम्, अनन्नाभिलाषश्चेति; ततोऽनन्तरमावीनां प्रादु-र्भावः, प्रसेकश्च गर्भोदकस्य ॥ ३६ ॥

प्रजननकालम् प्रसवकालणी प्रसवकालके, अभितः नञ्छ आ।वत्। पास आने पर, तस्याः तु तेने इसके, इमानि खलु आ ये, लिङ्गानि लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, तत् यथा जेवां छे जैसे, गात्राणाम् अंगोभां अङ्गोंमें, कूमः ग्लानि ग्लानि, आननस्य मुअनी मुखकी, ग्लानिः ग्लानि अप्रसन्नता, अक्ष्णोः आंजोनी आंखोंकी, शैथिल्यम् शिथिलता शिथिलता, वक्षसः छातीनुं छातीका, विमुक्तबन्धनत्वम् इव अंधनरहित प्रतीत हो।वुं बन्धन-रहित सा प्रतीत होना, कुक्षेः कुक्षिनुं कुक्षिका, अवसंसनम्

३६. अक्ष्णोः शैथिल्यं, विमुक्तबन्धनत्वमिव वक्षसः—अक्ष्णोः विमुक्तबन्धनत्वमनिमित्तत्वं (प.)

,, विमुक्तबन्धनत्वमिव—अक्ष्णोर्विमुक्तबन्धनत्वमिव (घ.)

नीचे सरवु नीचेकी ओर सरकना, अधोगुरुत्वम् नीचेना आगनुं आरेपणुं अधोगुरुता, वक्ष्ण- वक्ष्ण वक्ष्ण, वस्ति- अस्ति वस्ति, कटी- कभर कटी, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पृष्ठ- तथा पृष्ठमां तथा पृष्ठमं, निस्तोदः पीडा पीडा, योनेः योनिने। योनिना, प्रसवणम् स्त्राव स्त्राव, अनन्नाभिलाषः च इति अने अन्ननी धन्यने। अस्त्राव और अन्नकी इच्छाका अभाव, ततः अनन्तरम् ते पछी उसके बाद, आवीनाम् वीक्षेन्ती प्रसववेदनाओंकी, प्रादुर्भावः उत्पत्ति उत्पत्ति, गर्भोदकस्य च अने गर्भोदकेना और गर्भोदकका, प्रसेकः प्रसेक वहन ॥ ३६ ॥

36. These are the premonitory symptoms of approaching delivery. They are:—lassitude of the limbs, pallor of the face, heaviness of the eyes, freedom from oppression in the thorax, falling down of the fundus of the uterus, prominence of the lower abdomen, false pains or dolores presagientes in the region of the groin, hypogastrium, pelvis, upper abdomen, the loins and the back, the onset of the “show” and inappetence. After that, is the beginning of the true labour-pains and formation of ‘bag of waters’.

आवीप्रादुर्भावे कर्तव्यो विधिः—

आवीप्रादुर्भावे तु भूमौ शयनं विदध्यान्मृदा-स्तरणोपपन्नम् । तदध्यासीत सा ।

आवी- वीक्षे। प्रसववेदनाओंकी, प्रादुर्भावे उत्पन्न यत्ता उत्पत्ति होने पर, तु तो। तो, भूमौ भूमि उपर भूमि पर, मृदु-आस्तरण-उपपन्नम् डोमण भिछानाथी युक्त मृदु आच्छादनसे युक्त, शयनम् शय्या शय्या, विदध्यात् भिछावपी ओछे विछानी चाहिए, सा ते

३७. तदध्यासीत सा—तदध्यासीनां (क. च. ब. फ.)

आओ वह स्त्री, तब तेना उपर उसके ऊपर, अध्यासीत भेसवुं बैठे ।

37-(1). When labour-pain has started, the bed should be prepared of soft materials spread on the ground. The parturient woman should sit on it.

तां ततः समन्ततः परिवार्य यथोक्तगुणाः स्त्रियः पर्युपासीरन्नाश्वासयन्त्यो वाग्भिर्ग्राहिणी-यामिः सान्त्वनीयामिश्च ॥ ३७ ॥

ततः ते पछी इसके बाद, प्राङ्गणीयामिः दुदये प्रिय हृदयप्रिय, सान्त्वनीयामिः च अने सान्त्वन आप-नारी और सान्त्वना देनेवाली, वाग्भिः वाणी वडे वाणी-से, आश्वासयन्त्यः आश्वासन देती आश्वासन देती हुई, यथोक्त-गुणाः उपर उछेवामां आवेदा गुणवाणी कहे गये गुणोंसे युक्त, स्त्रियः स्त्रीओओ स्त्रियोंका, ताम् तेनी इसकी, समन्ततः आरे आणु चारों ओरसे, परिवार्य वीटणार्थने घेर कर, पर्युपासीरन् परिचर्या करवी ओछे परिचर्या करनी चाहिए ॥ ३७ ॥

37. Then the female attendants of the above-mentioned qualities should, surrounding her on all sides, wait on her, encouraging her, by comforting words and touch.

सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना न प्रजायेताथैनं ब्रूयात्—उत्तिष्ठ, मुसलमन्यतरं गृह्णीष्व, अनेनैत-दुल्लखलं धान्यपूर्णं मुहुर्मुहुरभिजहि मुहुर्मुहुरव-जृम्भस्व चङ्क्रमस्व चान्तराऽन्तरेति; एवमुपदिश-न्त्येके ।

आवीभिः वीक्षे। द्वारा आवियोंसे, संक्लिश्यमाना उछाती उछाती हुई भी, सा ते स्त्रीने वह स्त्री, न प्रजायेत चेत् ओ प्रसव न थाय तो यदि प्रसव

३७. तां ततः—तां ताः

„ सान्त्वनीयामिश्च—उपदिष्टवदर्थभिधायिनीभिः (च. ब.)

३८. सा चेदावीभिः संक्लिश्यमाना—सा चेद्वेदनाभिः क्लिश्यमाना(प.)

„ सा—सा तत्र (ज.)

अष्टमः]

देवप्रमाण

व्यायामः

शरीरस्थानम्

११५५

न करे तो, अथ एनाम् ओने इसे, ब्रूयात् कहेषुं
 ओधो के कहना चाहिए कि, उत्तिष्ठ ओऽ खड़ी हो,
 अन्यतरम् भेमाथी ओके दोमें से एक, सुसलम् मुसलने
 सुसलको, गृहीष्व अहो कर ग्रहण कर, अनेन ओनाथी
 इससे, धान्यपूर्णम् धान्यथी भरेखा धान्यपूर्ण, एतत्
 आ इस, उल्लखलम् भांडस्थिताम् ऊखलमें, सुहुःसुहुः
 बारंवार बारवार, अभिजहि धान्यने ओभल्ल धान्यको
 कूट, सुहुःसुहुः बारंवार बारवार. अवजृम्भस्व अंगोने।
 विस्तार कर अङ्गोंका विस्तार कर, अन्तरा अन्तरा अने
 वय्ये वय्ये और बीच बीच में, चङ्क्रमस्व च इति आभ
 तेभ इर उधर उधर टहल, एवम् ओभ इस प्रकार, एके
 केटलाक कई एक, उपदिशन्ति कहे छे कहते हैं।

38-(1). If in spite of having severe labour-pains she is not able to deliver, she must be instructed as follows:—
 Get up! take either of the pounding clubs and strike repeatedly in the wooden mortar which is brimful of corn and pendiculate repeatedly and circumambulate in the intervals. This is the advice given by some.

तन्नेत्याह भगवानात्रेयः। दारुणव्यायामवर्जनं
 हि गर्भिण्याः सततमुपदिश्यते, विशेषतश्च प्रज-
 ननकाले प्रचलितसर्वधातुदोषायाः सुकुमार्या
 नार्या सुसलव्यायामसमीरितो वायुरन्तरं लब्ध्वा
 प्राणान् हिंस्यात्, दुष्प्रतीकारतमा हि तस्मिन्
 काले विशेषेण भवति गर्भिणी; तस्मान्मुसलग्रहणं
 परिहार्यमृषयो मन्यन्ते, जृम्भणं चङ्क्रमणं च
 पुनरनुष्ठेयमिति।

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
 आह कहेषुं के कहा कि, तत् न इति ते करपुं नहि उसे
 नहीं करना चाहिए, हि केभके क्योंकि, गर्भिण्याः
 गर्भिणीने गर्भिणीको, दारुण-दारुण दारुण, व्यायाम-
 व्यायामना व्यायामके, वर्जनम् परित्यागने परित्यागका,
 सततम् निरन्तर निरन्तर, उपदिश्यते उपदेश करवाभा
 आवे छे उपदेश किया जाता है, प्रजननकाले च अने

प्रसवकालमां तो ओर प्रसकालमें तो, विशेषतः आस
 करीने उपदेश करवाभा आवे छे खास तौर पर उपदेश
 किया जाता है, प्रचलित-चलायमान चलित, सर्वधातु-
 दोषायाः सर्वधातु अने दोषवाणी सब धातु और
 दोषसे युक्त, सुकुमार्याः सुकुमार सुकुमार, नार्याः श्रीने
 श्रीका, सुसलव्यायाम-मुसलना व्यायामथी मुसलके
 व्यायामसे, समीरितः प्रकुपित थयेदे। प्रकुपित हुआ,
 वायुः वायु वायु, अन्तरम् अवकाश अवकाश, लब्ध्वा
 भेगवीने पाकर, प्राणान् प्राणोने प्राणोंका, हिंस्यात्
 नाश करे नाश करे, हि केभके क्योंकि, तस्मिन् काले ते
 सभयमां उस समयमें, गर्भिणी गर्भिणी गर्भिणी,
 विशेषेण विशेषे करीने खास करके, दुष्प्रतीकारतमा
 अत्यंत दुश्चिकित्स्य अत्यंत दुश्चिकित्स्य, भवति होय छे
 होती है, तस्मात् तेथी इसीसे, ऋषयः ऋषिओ ऋषिओ,
 सुसलग्रहणम् मुसलग्रहणने मुसलग्रहणको, परिहार्यम्
 वर्ज्यं त्याज्य, जृम्भणम् अने अंगो पसारवाने और
 अङ्ग प्रसारनेको, चङ्क्रमणम् च तथा हरवाहरवाने एवं
 टहलनेको, पुनः तो तो, अनुष्ठेयम् इति आचरवा योग्य
 आचरणके योग्य, मन्यन्ते माने छे मानते हैं।

38-(2). 'But that is not right', says the worshipful Atreya; 'for the pregnant woman is always advised to avoid violent exercise and particularly at parturition when in the delicate bodies of women all the body-elements and humors are in a state of commotion; and the vata irritated by the strain involved in the pounding, finding an opportunity, may destroy life. Moreover the pregnant woman at that time becomes a most difficult subject for treatment. Hence the sages are of the opinion that the pounding exercise should be avoided but that pendiculation and circumambulation should be resorted to.

अथास्यै दद्यात् कुष्ठैलालाङ्गलिकीवचाचित्रक-
चिरबिल्वचव्यचूर्णमुपघ्रातुं, सा तन्मुहुर्मुहुरपजि-
घ्रेत्, तथा भूर्जपत्रधूमं शिशपासारधूमं वा ।
तस्याध्वान्तराऽन्तरा कटीपार्श्वपृष्ठसक्थिदेशानीष-
दुष्णेन तैलेनाभ्यज्यानुसुखमवमृद्नीयात् । अनेन
कर्मणा गर्भोऽवाक् प्रतिपद्यते ॥ ३८ ॥

अथ त्पार ५४१ इसके बाद, अस्यै अने इसे, कुष्ठ-
३४ कूठ, एला- ५४१ इलायची, लाङ्गलिकी- ३४१-
हारी कलिहारी, वचा- ५४१ वच, चित्रक- ३४१
चित्रक, चिरबिल्व- ३४१ चिरबिल्व, चव्य- अने
चव्यनुं और चव्यका, चूर्णम् यूर्णुं चूर्ण, उपघ्रातुम्
सुंधवाभाटे सुंधनेको, दद्यात् आपुं देवे, सा ते
स्त्रीये वह स्त्री, तत् तेने उस, तथा तथा तथा,
भूर्जपत्रधूमम् भोजपत्रना धूमाऽने भोजपत्रके धूँको,
शिशपासारधूमं वा अथवा सीसभना सारना धूमाऽने
अथवा सीसमके सारके धूँको, मुहुः मुहुः बारं बार वारवार,
उपजिघ्रेत् सुंधवां सुंधे, अन्तरा अन्तरा ५४१ ५४१ बीच-
बीचमें, तस्याः च तेना उसके, कटी- ३४१ कटी, पार्श्व-
५४१ पार्श्व, पृष्ठ- ५४१ पृष्ठ, सक्थिदेशान् अने साथीना
प्रदेशनुं और सक्थिदेशको, ईषत्-उष्णेन नवशेकुं सुखोष्ण,
तैलेन तैल तैल, अभ्यज्या लगावी लगाकर, अनुसुखम्
सुखेवाय तेषुं सुखानुकूल, अवमृद्नीयात् मर्दन करे, अनेन कर्मणा आ क्रियाद्वारा इस क्रियासे,
गर्भः गर्भं गर्भ, अवाक् नीये नीचेकी ओर, प्रतिपद्यते
अथ छे जाता है ॥ ३८ ॥

38. She should be given to inhale
the powder of the following things:—
Costus, cardamoms, glory lily, sweet
flag, white-flowered leadwort, jungle
cork tree and piper chaba. She
should inhale these repeatedly and
likewise the fumes of birch leaves or

३८. 'विल्वचव्यचूर्णम्—'विल्वचूर्णम् (घ.)

,, अनुसुखम्—अनुसुखम् (घ.)

,, अवमृद्नीयात्—अवमृद्नीयाद् योनौ चास्यै तैलस्य शुक्तिमात्रं
प्रणयेद् गर्भाशयस्नेहनार्थम् (घ.)

,, गर्भोऽवाक्—अवाग्गर्भः (घ.)

of the pith of the bombay rose-wood
tree. During the intervals she should
be rubbed over with tepid oil on the
following parts—waist, sides, back and
thighs and comfortably massaged. By
this procedure the fetus comes
down.

स यदा जानीयाद्विमुच्य हृदयमुदरमस्या-
स्त्वाविशति, वस्तिशिरोऽवगृह्णाति, त्वरयन्त्येना-
माव्यः, परिवर्ततेऽधो गर्भं इति, अस्यामवस्थायां
पर्यङ्कमेनामारोप्य प्रवाहयितुमुपक्रमेत । कर्णे
चास्या मन्त्रमिममनुकूला स्त्री जपेत्—
'क्षितिर्जलं वियत्तेजो वायुर्विष्णुः प्रजापतिः ।
सगर्भां त्वां सदा पान्तु वैशव्यं च दिशन्तु ते ॥
प्रसूष्व त्वमविक्रिष्टमविक्रिष्टा शुभानने ! ।
कार्तिकेयद्युतिं पुत्रं कार्तिकेयाभिरक्षितम्' इति ॥ ३९ ॥

यदा त्पारे जब, सः ते वैद्य वह वैद्य, जानीयात्
जाने के जान ले कि, अस्याः गर्भं अनेना गर्भ इसके,
हृदयम् हृदयने हृदयको, विमुच्य छोड़ी छोड़ कर, उदरम्
उदरमां उदरमें, आविशति आवी रहो छे आ रहा है,
वस्तिशिरः अस्तिना शिरने वस्तिके शिरको, अवगृह्णाति
अवगृहो छे छू रहा है, आव्यः वीक्षो प्रसववेदनाएँ,
एनाम् अने इसे, त्वरयन्ति जलदी जलदी आवे छे
शीघ्र शीघ्र आ रही हैं, गर्भः अने गर्भ और गर्भ,
अधः नीये नीचेकी ओर, परिवर्तते इति झरी रहो छे
उलट जा रहा है, अस्याम् अवस्थायाम् त्पारे अर्थात्
आ अवस्थामां तब अर्थात् इस अवस्थामें, एनाम् अने
इसे, पर्यङ्कम् पलंग पर पलंग पर, आरोप्य सुवरावीने
लिटा कर, प्रवाहयितुम् प्रवाहण करवाने। प्रवाहण कराना,
उपक्रमेत प्रारंभ करे प्रारम्भ करे, अनुकूला स्त्री अने
अनुकूल स्त्रीये और अनुकूल स्त्री, अस्याः अनेना इसके,
कर्णे च डानमां कानमें, इमम् आ इस, मन्त्रम् मन्त्र

३९. अधोगर्भः—अवाग्गर्भः (घ.)

,, उपक्रमेत—उपक्रमयेत् (घ.)

,, वायुर्विष्णुः—वायुरिन्द्रः (द. घ.)

,, प्रसूष्व—प्रसुव (प. त.)

मन्त्रको, जपेत् नमो जपे, 'क्षितिः पृथ्वी पृथ्वी, जलम् पाणी जल, वियत् आकाश आकाश, तेजः तेज तेज, वायुः वायु वायु, विष्णुः विष्णु विष्णु, प्रजापतिः अने प्रजापति और प्रजापति, सगर्भम् गर्भसहित गर्भसहित, त्वाम् तारुं तेरी, सदा हर्षेशा सदा, पान्तु रक्षन्तु करो रक्षा करो, ते च अने तने और तुझे, वैशाल्यम् गर्भस्य शल्यथी रहित गर्भशल्यसे मुक्त, दिशन्तु करो, शुभानने हे शुभ मुभवानी! हे शुभ मुखवाली!, त्वम् पुं तू, अविच्छिष्टा क्लेश पाभ्या सिवाम् बिना क्लेशके, कार्तिकेय-द्युतिम् कार्तिकेय नेवी कार्तिकेय-वाणी कार्तिकेयके समान कान्तिवाले, कार्तिकेय-कार्तिकेयथी कार्तिकेयसे, अभिरक्षितम् रक्षायेत् सुरक्षित, अविच्छिष्टम् अने नीरोग और नीरोग, पुत्रम् पुत्रने पुत्रको, प्रसूय इति नमो आप प्रसव कर ॥ ३९ ॥

39. When the fetus, leaving the upper part, has descended into the lower abdomen, the head has become fixed in the pelvis and her labour-pains have become more rapid, then the physician should know that the fetus has turned over and come down. At this stage she should be placed on the bedstead and the delivery treatment begun. In her ear the favourite lady attendant should utter the following mantra:—"May the earth, the waters, the heavens, the light, the wind, Vishnu and Prajapati ever protect you and the child and may they direct the delivery. O, auspicious-faced one! bring forth without distress to yourself or to him, a son who will possess the lustre of Kartikeya and have the protection of Kartikeya."

ताश्चैनां यथोक्तगुणाः स्त्रियोऽनुशिष्युः-अनागतावीर्मा प्रवाहिष्ठाः; या ह्यनागतावीः प्रवाहते

४०. या ह्यनागतावीः - यथानागतावीः (घ.)

व्यर्थमेवाव्यास्तत् कर्म भवति, प्रजा चास्या विकृता विकृतिमागच्छा च, श्वासकासशोषप्लीहप्रसक्ता वा भवति ।

यथोक्तगुणाः च अने उपर कहेला गुणवाणी और उपर्युक्त गुणोंसे युक्त, ताः स्त्रियः ते स्त्रीओये वे स्त्रियाँ, एनाम् अने इसे, अनुशिष्युः शिष्यामक्षु आपनी शिक्षा दें, अनागत-आवीः वीक्षु आभ्या सिवाय आवीके न आने पर, मा प्रवाहिष्ठाः पुं प्रवाहक्षु करीथ ना तू प्रवाहण मत कर, हि कार्क्षुके क्योंकि, अनागत-आवीः वीक्षु आभ्या सिवाय बिना आवीके, या ने जो, प्रवाहते प्रवाहक्षु करे छे प्रवाहण करती है, अस्याः ऐनुं इसका, तत् कर्म ते कर्म वह कर्म, व्यर्थम् एव व्यर्थ न व्यर्थ ही, भवति नीवडे छे होता है, अस्याः प्रजा च अने ऐनी प्रजा पक्षु और इसकी प्रजा सी, विकृता भेडोण बेडौल, विकृतिम् आपच्छा च अने रोगवाणी और रोगयुक्त, श्वास-श्वास श्वास, कास-उधरस खांसी, शोष-शोष शोष, प्लीह-प्रसक्ता वा अधवा प्लीहायुक्त अथवा प्लीहासे युक्त, भवति भाय छे होती है।

40-(1). The attending women, possessed of the qualities described, shall instruct her as follows:—"Don't strain when there is no labour-pain. For as regards a woman who strains in the absence of labour-pains, her efforts are useless, her offspring becomes deformed or diseased or suffers from dyspnea, cough, dehydration and splenic disorders."

यथा हि क्षवथूद्गारवातमूत्रपुरीषवेगान् प्रयतमानोऽप्यप्राप्तकालान्न लभते कृच्छ्रेण वाऽप्यवामोति, तथाऽनागतकालं गमर्भपि प्रवाहमाणा; यथा चैषामेव क्षवथ्वादीनां सन्धारणमुपघातायोपपद्यते, तथा प्राप्तकालस्य गर्भस्याप्रवाहणमिति । सा यथानिर्देशं कुरुष्वेति वक्तव्या स्यात् ।

४०. चास्या विकृता-चास्या (घ)

,, वाऽप्यवामोति-वा लभते (घ.)

यथा हि नेत्रभेदे जैसे, प्रयत्नमानः अपि प्रयत्न करता
छतां पक्षु मनुष्य प्रयत्न करता हुआ भी मनुष्य,
अप्राप्तकालान् समय आल्या सिवाय बिना समयके,
क्षवथु- छीक छीक, उद्गार- औडकार उद्गार, वात- वायु
वायु, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- अने भणना और टट्टीके,
वेगान् वेगोने वेगोको, न लभते प्राप्त करते। नभी
प्राप्त नहीं होता, कृच्छ्रेण वा अपि अथवा तो मुस्केलीओ
अथवा तो कष्टसे, अवामोति प्राप्त करे छे प्राप्त
होता है, तथा अनागत-कालम् तेवी न रीते समय
आल्या सिवाय वैसेही बिना समयके, गर्भम् गर्भानुं
गर्भका, प्रवाहमाणा अपि प्रवाहस्यु करतां छतां पक्षु
प्रसवने पामती नथी, अथवा कष्टथी पामे छे
प्रवाहण करने पर सी, प्रसवको नहीं पाती या कष्टसे
पाती है, यथा च वणी नेवी रीते और जैसे, एषाम्
एव ओ न उन्हीं, क्षवथु-आदीनाम् छीक वगेरेनुं छीक
आदिको, संचारणम् रोकपुं रोकना, उपघाताय हानि
भाटे हानिके लिए, उपपद्यते थाय छे होता है, तथा
तेवी रीते उसी तरह, प्राप्तकालस्य उपस्थित कालवाला
उपस्थित कालवाले, गर्भस्य गर्भानुं गर्भका, अप्रवाहणम्
इति अप्रवाहस्य पक्षु हानि भाटे थाय छे अप्रवाहण
सी हानिके लिए होता है, सा तेने उसे, यथानिर्देशम्
आज्ञानुसार आज्ञानुसार, कुरुष्व करणे कर, इति
ओ प्रभाषे ऐसा, वक्तव्या स्यात् कहेपुं ओधो ओ कहना
चाहिए ।

40-(2). As one, though straining
to sneeze, eructate or expel flatus,
urine or feces prematurely in the
absence of a natural urge, does not
succeed or succeeds only with difficulty,
similarly with the woman who strains
prematurely in the absence of the
labour-pains; just as, again, the suppres-
sion of sternutation etc., leads to
injurious effects, so does the want of
straining to deliver at the time of
labour. She should be told to do as
instructed.

तथा च कुर्वती शनैः पूर्वं प्रवाहेत, ततोऽन-
न्तरं बलवत्तरम् । तस्यां च प्रवाहमाणायां स्त्रियः
शब्दं कुर्युः—‘प्रजाता प्रजाता घन्यं घन्यं पुत्रम्’
इति । तथाऽस्या हर्षेणाप्याय्यन्ते प्राणाः ॥ ४० ॥

तथा च अने ते प्रभाषे और तदनुसार, कुर्वती
करती तेछे करती दूरे वह, पूर्वम् पड़ेला प्रथम, शनैः
धीरे धीरे धीरे धीरे, प्रवाहेत प्रवादस्यु करने प्रवाहण
करे, तस्याम् च प्रवाहमाणायाम् ते प्रवादस्यु करती
हेय त्यारे वह प्रवाहण करती हो उस समय, स्त्रियः
स्त्रीओओ स्त्रियाँ, प्रजाता प्रसव थयो छे प्रसव हुआ है,
प्रजाता प्रसव थयो छे प्रसव हुआ है, घन्यम् घन्य
घन्य, घन्यम् घन्य घन्य, पुत्रम् पुत्रने नन्म आये
छे पुत्रको जन्म दिया है, इति ओ प्रभाषे इस प्रकार,
शब्दम् कुर्युः शब्द करवे शब्द करें, तथा ओ प्रभाषे
इस प्रकार, अस्याः ओना इसके, प्राणाः प्राणो प्राण,
हर्षेण हर्षथी हर्षसे, आप्याय्यन्ते पुष्ट करवाभा आवे छे
पुष्ट किये जाते हैं ॥ ४० ॥

40. And acting accordingly, she
must strain slowly in the beginning
and gradually increase in force. To
her who is straining to deliver, the
attending women should cry thus:
“She has delivered—delivered—a fortu-
nate, fortunate son”. In this manner
her spirits are exhilarated with joy.

प्रजाताया अपराऽपतने उपचाराः—

यदा च प्रजाता स्यात्तदैवैनामवेक्षेत—काचि-
दस्या अपरा प्रपन्ना न वेति । तस्याश्चेदपरा न
प्रपन्ना स्यादथैनामन्यतमा स्त्री दक्षिणेन पाणिना
नाभेरुपरिष्ठाद्वलवन्निपीड्य सव्येन पाणिना पृष्ठत
उपसंगृह्य तां सुनिर्धूतं निर्धुनुयात् ।

यदा च अने न्यारे और जब, प्रजाता स्यात्
प्रसव थर्ध अथ प्रसव हो जाय, तदा एव त्यारे न

४१. निपीड्य—निष्पीड्य (घ.)

,, सव्येन पाणिना—सव्येन (घ.)

,, तां सुनिर्धूतं—सुनिर्धूतां (घ.)

अष्टमः]

शारीरस्थानम्

११५९

तव ही, काचित् डार्ड स्त्री कोई स्त्री, एनाम् अने इसे, अवेक्षेत ओली रहे देखती रहे, अस्याः ऐनी इसकी, अपरा ओर अपरा, प्रपन्ना न वा इति पडी अथवा नहि गिर गई या नहीं, तस्याः तेनी उसकी, अपरा ओर अपरा, न प्रपन्ना स्यात् चेत् न पडी होय तो न गिरी हो तो, अथ पछी फिर, अन्यतमा स्त्री डार्ड ओड स्त्री कोई एक स्त्री, एनाम् अने इसे, दक्षिणेन नभश्चा दाहिने, पाणिना हाथ वडे हाथसे, नाभेः नाभिना नाभिके, उपरिष्ठात् उपरना भागभा ऊपरके भागमें, बलवत् ओरथी जोरसे, निपीडय दबावीने दबाकर, सव्येन उभा बायें, पाणिना हाथ वडे हाथसे, पृष्ठतः पीठथी पृष्ठसे, उपसंगृह्य पकडीने पकड़ कर, ताम् तेने उसे, सुनिर्धूतम् भूय हल्ले तेम अच्छी तरह हिले ऐसे, निर्धुनुयात् हल्लावे हिलावे ।

41-(1). As soon as she has delivered, one of the attending women should make sure whether the placenta has come down or not. If the placenta has not come down, one of the attending women while firmly pressing down the patient's abdomen just above the navel with her right hand, should, taking hold of the patient's back by the left hand, shake her by the manipulation called "expression of placenta".

अथास्याः पाण्यार्थं श्रोणीमाकोटयेत् । अस्याः स्फिचानुपसंगृह्य सुपीडितं पीडयेत् । अथास्या बालवेण्या कण्ठतालु परिमृशेत् । भूर्जपत्रकाचमणिसर्पनिर्मोकैश्चास्या योनिं धूपयेत् ।

अथ अने पछी और फिर, पाण्यार्थं पानीथी पारिणसे, अस्याः ऐनी इसकी, श्रोणीम् श्रोणीने श्रोणीको, आकोटयेत् दबावनी दबावे, अस्याः ऐना इसके, स्फिचौ

नितम्बोने नितम्बोंको. उपसंगृह्य पकडीने पकड़ कर, सुपीडितम् भूय दबाय तेम अच्छी तरह दवे ऐसे, पीडयेत् दबावनी दबावे, अथ पछी उसके बाद, बालवेण्या नाणनी देखीथी बालोंकी वेणीसे, अस्याः ऐना इसके, कण्ठतालु गण्ठा अने ताण्ठाने गले और तालुको, परिमृशेत् स्पर्श करवे स्पर्श करे, भूर्जपत्र- अने भोजपत्र और भोजपत्र, काचमणि- डाय कांच, सर्पनिर्मोकैः च अने सापनी डायणी वडे और सांपकी केंचुलीसे, अस्याः ऐनी इसकी, योनिम् शोनिने योनिको, धूपयेत् धूप देवे धूप देवे ।

41-(2). The patient's buttocks should be pressed by the heels and taking hold of her thighs, they should be compressed tightly. Her throat and palate should be tickled with her braid of hair. Her vagina should be fumigated with the leaves of birch, quartz and the slough of a snake.

कुष्ठतालीसकल्कं बल्वजयूषे मैरेयसुरामण्डे तीक्ष्णे कौलत्थे वा यूषे मण्डूकपर्णीपिप्पलीसंपाके वा संप्लाव्य पाययेदेनाम् । तथा सूक्ष्मैलाकिलिमकुष्ठनागरविडङ्गपिप्पलीकालागुरुचव्यचित्रकोपकुञ्चिकाकल्कं खरवृषभस्य वा जीवतो दक्षिणं कर्णमुत्कृत्य दृषदि जर्जरीकृत्य बल्वजकाथादीनामाप्लावनानामन्यतमे प्रक्षिप्याप्लाव्य मुहूर्तस्थितमुद्धृत्य तदाप्लावनं पाययेदेनाम् ।

४१. बल्वजयूषे—बल्वजकवाथे (च. ध.)

॥ पिप्पलीसंपाके—पिप्पलीकवाथे (च. झ. प.)

॥ चव्यचित्रक—पिप्पलीस्वर्जिकाक्षारचित्रक (प.)

॥ विडङ्गपिप्पली—विडङ्गकाकविड्(चव्य)पिप्पली (ड.)

॥ खरवृषभस्य वा जीवतः—खरस्य वृषभस्य वा जरतः (ध.)

॥ जीवतः—जरतः (ड. त. प.)

॥ बल्वजकवाथादीनामाप्लावनानामन्यतमे—बल्वजयूषादी-

नामाप्लावनानामन्यतमस्मिन् (ध. फ.)

॥ —बल्वजयूषादीनामन्यतमे (ध.)

४१. पाण्यार्थं—पादपाण्यार्थं (ज. झ. ध.)

॥ अस्याः—तस्याः (ध.)

बलवजयूषे अलवजना यूषमा बलवजके यूषमे, तीक्ष्णे तीक्ष्ण, मैरेय- मैरेय मैरेय, सुरामण्डे अने सुराना भंडमा और सुराके मण्डमे, कौलथे वा अथवा कुण्ठीना अथवा कुलथीके, यूषे यूषमा यूषमे, मण्डू- कपर्णी- अथवा अउथाही और खड्वाही, पिप्पली- अने पीपरना और पिप्पलीके, संपाके वा क्वाथमा क्वाथमे, कुष्ठ- डंड कूठ, तालीस- अने तालीसपत्रना और तालीसपत्रके, कल्कम् डंडने कल्कको, संझाव्य धोणीने घोल कर, एनाम् ओने उसे, पाययेत् पिव- राववे पिलावे, तथा तथा तथा, सूक्ष्म-पला- नापी ओक्ष्णी छोटी इलायची, किलिम- देवदार देवदार, कुष्ठ- डंड कूठ, नागर- सूंड सोंठ, विडङ्ग- वावडिंग वायविडंग, पिप्पली- पीपर पिप्पली, कालागुरु- डाणु अंगर काला अंगर, चव्य- अय्य चव्य, चित्रक- चित्रक चित्रक, उपकुष्ठिका- अने डाणीशरीना और कृष्णजीरकके, कल्कम् डंडने कल्कको, जीवतः वा अथवा श्वता अथवा जीवित, खरवृषभस्य भातेवा सलना मस्त सांडके, दक्षिणम् अमला दाहिने, कर्णम् डानने कर्णको, इत्कृत्य डापीने काट कर, इषदि पथर पर पथर पर, जर्जरीकृत्य पीसीने पीस कर, बलवज- काथादीनाम् अलवज क्वाथ आदि बलवज क्वाथ आदि, आप्लावनानाम् द्रव्यमाणा द्रव्यमेसे, अन्यतमे डाई ओड द्रवमा किसी एक द्रवमे, प्रक्षिप्य नाभीने डाल कर, आप्लाव्य धोणी मिला कर, सुहृत्स्थितम् सुहृत्भर राभी सुहृत्भर रख कर, उद्धृत्य गाणीने छान कर, सत् आप्लावनम् ते धोण उस घोलको, एनाम् ओने इसे, पाययेत् पिवराववे पिला देवे।

41-(3). The paste of costus and himalayan silver fir diluted with the decoction of balvaja or with the scum of maireya and sura wines. or with the strong decoction of horse-gram or with the decoction of indian pennywort and long pepper, should be administered to her orally. Similarly the paste of small cardamoms, deodar, costus, ginger, embelia, long pepper, black eagle wood,

piper chaba, white-flowered leadwort and black cumin or slicing off the right ear of a live fierce bull, and having mashed it up in a stone mortar and having soaked it for a while by placing it in any of the solutions of balvaja group of decoctives etc., it should be removed and the decanted solution administered orally.

शतपुष्पाकुष्ठमदनहिङ्गुसिद्धस्य चैनां तैलस्य पिचुं ग्राहयेत्। अतश्चैवानुवासयेत्। एतैरेव आप्लावनैः फलजीमूतेक्ष्वाकुधामार्गवकुटजकृतवेधनहस्तिपिप्पल्युपहितैरास्थापयेत्। तदास्थापनमस्याः सह वातमूत्रपुरीषैर्निर्हरत्यपरामासक्तां वायोरेवाप्रतिलोमगत्वात्। अपरां हि वातमूत्रपुरीषाण्यन्यानि चान्तर्बहिर्मार्गाणि सज्जन्ति ॥ ४१ ॥

शतपुष्पा- शतपुष्पा शतपुष्पा, कुष्ठ- डंड कूठ, मदन- भीडण मेनफल, हिङ्गु- अने डिङ्गथी और हींगसे, सिद्धस्य सिद्ध डरेवा सिद्ध किये हुए, तैलस्य तैलनुं तैलका, पिचुम् पोटुं पिचु, एनाम् ओने इसे, ग्राहयेत् ग्राह्यु डरावपुं ग्रहण करावे, अतः च एव अने ओमांथी अ और इसीमेसे, अनुवासयेत् ओने अनुवासन आपवुं इसे अनुवासन देवे, एतैः एव च अने ओ अ और इन्हीं, आप्लावनैः द्रव्येथी द्रव्येसे, फल- भीडण मेनफल, जीमूत- डुडडवेध बन्दाल, इक्ष्वाकु- डडवी तुंअडी कटु तुम्बी, धामार्गव- डडवा गलडा धामार्गव, कुटज- डडाछाल कुडा, कृतवेधन- डडवा तूरिया कडवी तोरई, हस्तिपिप्पली- अने गजपीपरथी और गजपिप्पलीसे, उपहितैः युक्त युक्त, एतैः एव ओ अ इन्हीं, आप्लावनैः द्रव्येथी द्रव्येसे, आस्थापयेत् आस्थापन देवुं

४१. °जीमूत-°जीमूतक (त.)

„ हस्तिपिप्पली-हस्तिपर्णी (त. प.)

„ अप्रतिलोमगत्वात्-अनुलोमगत्वात् (च.)

„ वायोरेवाप्रतिलोमगत्वात्-वायोऽनुलोमगमनात् (व. झ. ञ.)

„ चान्तर्बहिर्मार्गाणि-चान्तर्बहिर्मनशीलानि (व. ज.)

„ „ -चान्तर्बहिर्मुखानि (ध. फ.)

„ „ चान्तर्बहिर्मार्गाणि (फ.)

आस्थापन दे, तत् आस्थापनम् ते आस्थापन वह आस्थापन, वायोः वायुने वायुको, अप्रतिलोमगत्वात् एव अनुलोम होवाथी न अर्थात् अनुलोम करते। न अनुलोम होनेसे अर्थात् अनुलोम करते ही, वातमूत्रपुरीषैः वायु, मूत्र अने पुरीष वायु, मूत्र और पुरीषके, सह साथे साथ, आसक्तम् थोड़ी रहेली लगी हुई, अपराम् अपराने अपराको, निर्हरति अहार डाढे छे बाहिर लाता है, हि डारण्डे क्योंकि, वातमूत्रपुरीषाणि वायु-मूत्र-मण वायु-मूत्र-मल, अन्यानि च अने भीमं पण और अन्य भी, बहिर्मागानि अहार नीकणनारं बाहर निकलनेवाले, अपराम् अपराना अपराके, अन्तः अंदरना आगमं अन्दरके भागमें, सज्जन्ति थोड़ेला होय छे लगे हुए रहते हैं ॥ ४१ ॥

41. A swab soaked in the oil prepared of dill, costus, emetic nut, and asafetida should be inserted in the vagina. This very oil should be used as an enema, too. A corrective enema prepared of the above solutions with emetic nut, bristly luffa, bottle gourd, sponge gourd, kurchi, bitter luffa and elephant pepper should be given. This enema by regulating the peristaltic movement of vata, will, while expelling flatus, urine and feces, effect the expulsion of the delayed after-birth. The flatus, urine, feces and other excreta which normally tend to go outwards stick to the placenta inside and obstruct it.

जातमात्रस्य कुमारस्य कार्याणि कर्माणि—

तस्यास्तु खल्वपरायाः प्रपतनार्थं कर्मणि क्रियमाणे जातमात्रस्यैव कुमारस्य कार्याण्येतानि कर्माणि भवन्ति;

तस्याः तु खलु तेनी उसकी, अपरायाः ओरने अपराको, प्रपतनार्थं पाउवा भाटे गिरानेके लिए, कर्मणि

क्रियमाणे क्रिया चालती होय ते सभथे क्रिया हो रही हो उसी समय, जातमात्रस्य एव तत्र नन्मेला तुरन्त जन्मे हुए, कुमारस्य कुमारने भाटे कुमारके लिए, एतानि आ ये, कर्माणि कर्म कर्म, कार्याणि भवन्ति डरवानां होय छे करने योग्य होते हैं;

42-(1). On completing the procedure for the delivery of the after-birth, these are the measures to be carried out for the new-born child:

तद्यथा—अश्मनोः संघट्टनं कर्णयोर्मूले, शीतोदकेनोष्णोदकेन वा मुखपरिवेकः, तथा स क्लेशविहतान् प्राणान् पुनर्लभेत। कृष्णकपालिका-शूर्पेण चैनमभिनिष्पुणीयुर्यद्यचेष्टः स्याद् यावत् प्राणानां प्रत्यागमनम् (तत्तत् सर्वमेव कार्यम्)। ततः प्रत्यागतप्राणं प्रकृतिभूतमभिसमीक्ष्य स्नानोदकग्रहणाभ्यामुपपादयेत् ॥ ४२ ॥

तत् यथा नेमडे जैसे, कर्णयोः अन्ने डाननां दोनों कानके, मूले भूणमां मूलमें, अश्मनोः ओ पथर दो पथरोंका, संघट्टनम् परस्पर अथडाववा आपसमें टकराना, शीतोदकेन शीतल नल वडे शीत जलसे, उष्णोदकेन वा अथवा गरम नल वडे अथवा गरम जलसे, मुखपरिवेकः मुण उपर सिंयन डरपुं मुंह पर छींटे देना, तथा ओम डरवाथी ऐसा करनेसे, सः ते वह, क्लेश-क्षेशथी क्लेशसे, विहतान् भुर्छित थथेला विकल हुए, प्राणान् प्राणोने प्राणोंको, पुनः इरीथी फिरसे, लभेत प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, यदि ओम डरतां पण ओ ऐसा करने पर भी यदि, अचेष्टः स्यात् थेशा प्राप्त न करे तो चेष्टा प्राप्त न हो तो, प्राणानाम् प्राणो प्राण, प्रत्यागमनम् यावत् पाछा आवे त्यां सुधी फिरसे प्राप्त करे तब तक, एनम् ओने इसको, कृष्णकपालिका-शूर्पेण सरण्टनी सणीओना सपडा वडे सरकण्डोंसे बने हुए शूर्पसे, अभिनिष्पुणीयुः पवन नाभतां रहेपुं वायु

४२. मुखपरिवेकः—मुखे परिवेकः (घ.)

„ „ —मुखपरिवेकः (अ. द. फ.)

„ „ —मुखेन परिवेकः (घ.)

„ अभिनिष्पुणीयुः—अभिनिष्पुणीयात् (त.)

करते रहना चाहिए, (तत् तत् ते ते वह वह), सर्वम्
एव अधुं न समी, कार्यम् कर्तुं भेदं कराना चाहिए,
ततः ते पछी उसके बाद, प्रत्यागतप्राणम् येतनयुक्तं
थयेत्। तेने चेतनाको प्राप्त हुए उसको, प्रकृतिभूतम्
स्वस्थ स्वस्थ, अभिसमीक्ष्य भेदने देख कर, स्नान-
स्नान स्नान, उदकप्रहणाभ्याम् अने भणभार्गनी शुद्धि
और मलमार्गकी शुद्धि, उपपादयेत्, कर्त्तव्यं भेदं
करवाना चाहिए ॥४२॥

42. They are:—the striking of stones
near the child's ear and the dashing
of cold and warm water in the child's
face. By these means the child regains
the life-breath which was afflicted
by the birth process. If it fails to
revive by these methods, the child
should be fanned with a winnowing
basket made of reeds until respiration
is established. All these measures
should be carried out. Then finding
the child fully revived, and naturally
breathing, the toilet of the infant
should be performed.

अथास्य तावद्वोष्ठकण्ठजिह्वाप्रमार्जनमारमेता-
ङ्गुल्या सुपरिलिखितनखया सुप्रक्षालितोपधानका-
र्पासपिचुमत्या। प्रथमं प्रमार्जितास्यस्य चास्य
शिरस्तालु कार्पासपिचुना स्नेहगर्भेण प्रतिसंछा-
दयेत्। ततोऽस्यानन्तरं सैन्धवोपहितेन सर्पिषा
कार्यं प्रच्छर्दनम् ॥ ४३ ॥

अथ ते पछी उसके बाद, सुपरिलिखित-नखया सारी
रीते कापेला नखवाणी अच्छी तरह काटे हुए नखवाली, सुप्र-
क्षालित-सारीपेठे धोयेला अच्छी तरह धुले हुए, उपधान-
कामण आवरणवाणी कोमल आवरणसे युक्त, कार्पासपिचु-
मत्या अने ३ वीं टांगैली और रुई लपेटी हुई, अङ्गुल्या

४३. °प्रमार्जन—°मार्जन (च.)

“ उपधान—उपधानया (छ.)

“ प्रतिसंछादयेत्—प्रतिच्छादयेत् (क. घ.)

आङ्गुली वडे अंगुलीसे, अस्य येना उसके, तालु-तालु
तालु, ओष्ठ-होठ ओष्ठ, कण्ठ-कंठ कण्ठ, जिह्वा-अने
जुभनी और जीमका, परिमार्जनम् साधुश्री धोवन,
आरमेत शः कर्त्तवी भेदं प्रारंभ करना चाहिए,
प्रथमम् प्रथम प्रथम, प्रमार्जित-आस्यस्य च भुज्जुद्धि
क्या भाद मुखशुद्धि करनेके बाद, अस्य येनु इसके,
शिरस्तालु शिरः-ध्रुव द्वारन्ध्रको, स्नेहगर्भेण स्नेहपूर्ण,
प्रतिसंछादयेत् ढांकुं भेदं छाप देना चाहिए, ततः
अनन्तरम् त्पार पछी उसके बाद, सैन्धव-उपहितेन
सिंघवमिश्रित सिंघवमिश्रित, सर्पिषा धीथी घीसे,
अस्य येने इसे, प्रच्छर्दनम् वमन वमन, कार्यम् कर्त्त-
व्यं भेदं कराना चाहिए ॥ ४३ ॥

43. This must commence with
removing the mucus from the palate,
lips, throat and tongue by using the
fore-finger, which has been previously
well manicured, and wound round with
a well-washed swab of cotton. Having
thus first wiped off the mucus, the
child's head and palate should be
rubbed with a cotton swab containing
unctuous substance. Thereafter the
emesis of the infant should be effected
by a dose of ghee mixed with rock-salt.

बालस्य नाडीकल्पनविधिः—

ततः कल्पनं नाड्याः। अतस्तस्याः कल्पन-
विधिसुपदेक्ष्यामः—

ततः ते पछी उसके बाद, नाड्याः नाड्यनुं नालका,
कल्पनम् छेदन कर्त्तुं छेदन करना चाहिए, अतः आथी
इस कारणसे, तस्याः तेनी उसकी, कल्पनविधिम् छेदन-
विधि छेदनविधिकी, उपदेक्ष्यामः कहेथुं कहेंगे;

44-(1). Thereafter should be done the
ligature and clipping of the cord. We
shall now lay down the instructions
concerning the ligature and clipping.

नाभिबन्धनात् प्रभृत्यष्टाङ्गुलमभिज्ञानं कृत्वा छेदनावकाशस्य द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा तीक्ष्णेन रौक्मराजतायसानां छेदनानामन्यतमेनार्धधारेण छेदयेत् । तामग्रे सूत्रेणोपनिबध्य कण्ठेऽस्य शिथिलमवसृजेत् ।

नाभिबन्धनात् नाभिधनथी नाभिबन्धनसे, प्रभृति मांडी ले कर, अष्टाङ्गुलम् आठ अंगुल पर आठ अंगुल पर, छेदनावकाशस्य छापवानी स्थान पर काटनेके स्थान पर, अभिज्ञानम् निशानी चिह्न, कृत्वा डरी करके, द्वयोः नाभने भन्ने नालको दोनों, अन्तरयोः छेदाथी ओरसे, शनैः धीमेथी धीरेसे, गृहीत्वा पकडीने पकड़ कर, रौक्म- सुवर्णनां सुवर्णके, राजतरुपानां चांदीके, आयसानाम् अने दोढानां और लोहेके, छेदनानाम् शस्त्रोभानां शस्त्रोमेंसे, अन्यतमेन डार्ध ओड किसी एक, तीक्ष्णेन तीक्ष्ण तीक्ष्ण, अर्धधारेण अर्धधार शस्त्र वडे अर्धधार शस्त्रसे, छेदयेत् छापवी काटना चाहिए, अग्रे अग्रभागमां अग्रभागमें, ताम् तेने उसे, सूत्रेण सूत्रथी सूत्रसे, उपनिबध्य भणभूत भांधी जोरसे बांध कर, अस्य कण्ठे अना गणामां इसके गलेमें, शिथिलम् ढीली रहे तेम शिथिल रख कर, अवसृजेत् बटकावी देवी लटका देना चाहिए ।

44-(2). Measure out a length of eight fingers on the cord beginning with the root of the navel and carefully taking hold of the cord on either side of the mark, sever it with a sharp knife called "Ardha-dhara" made either of gold or silver or steel. Then having quickly tied a string to the stump, throw it loosely round the neck of the child.

तस्य चेन्नाभिः पच्येत, तां लोध्रमधुकप्रि-

यङ्गुसुरदारुहरिद्राकल्कसिद्धेन तैलेनाभ्यज्यात्, एषामेव तैलौषधानां चूर्णेनावचूर्णयेत् । इति नाडीकल्पनविधिरुक्तः सम्यक् ॥ ४४ ॥

तस्य तेनी उसकी, नाभिः नाभि नाभि, पच्येत चेत् पाडी आवे तो पक जाय तो, ताम् तेने उसको, लोध्र- दोध्र लोध्र, मधुक- गेठीमधु मुलहठी, प्रियङ्गु- प्रियंगु, सुरदारु- देवदारु देवदारु, हरिद्रा- अने हण्डरना और हल्दीके, कल्क- डुधुथी कल्कसे, सिद्धेन पकावेला पकाये हुए, तैलेन तेलेवडे तैलसे, अभ्यज्यात् अभ्यंग डरवे अभ्यंग करना चाहिए, एषाम् एव अने ओं और इन्हीं, तैलौषधानां तेलनां औषधानु तैलके औषधोंको, चूर्णेन यूर्ण चूर्ण, अवचूर्णयेत् अवचूर्णयेत् लक्ष्मणवपुं छिन्नक देवे, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, नाडीकल्पनविधिः नाण छेदवाने विधि नाल काटनेकी विधि, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, उक्तः उछी दीधा छे कह की है ॥ ४४ ॥

44. If the navel shows signs of suppuration, smear it with oil boiled with the paste of lodh, liquorice, perfumed cherry, turmeric and indian berberry. The navel should also be dusted with the powder of these herbs. Thus has been laid down the correct procedure with regard to the ligature and clipping of the umbilical cord.

नाड्या असम्यक्छेदे दोषास्तच्चिकित्सा च--

असम्यक्छेदने हि नाड्या आयामव्यायामोत्तु-
ण्डिता-पिण्डलिका-विनामिका-विजृम्भिकाबाधेभ्यो
भयम् । तत्राविदाहिभिर्वातपित्तप्रशमनैरभ्यङ्गो-
त्सादनपरिषेकैः सर्पिर्भिश्चोपक्रमेत गुरुलाघवम-
भिसमीक्ष्य ॥ ४५ ॥

४४. प्रभृत्यष्टाङ्गुलम्-हिस्वाष्टाङ्गुलम् (फ.)

,, ,, -मिस्वाष्टाङ्गुलम् (फ.)

,, द्वयोरन्तरयोः शनैर्गृहीत्वा-द्वयोरन्तरयोः शनैर्ग्राहयित्वा (ड.)

,, अर्धधारेण-ऊर्ध्वधारेण (द. ध.)

४४. सुरदारु-देवदारु (ब.)

,, ,, -दारु (क. च.)

,, इति-एषः (ब.)

४५. अभिसमीक्ष्य-अभिसमीक्ष्य कुमारस्य (च.)

नाड्याः नाडीनां नालके, असम्यक्-कल्पने हि विषम-
छेदनमां विषमछेदनम्, आयाम- शंभार्थ आयाम, व्यायाम
पडेऽर्थाधुक्त व्यायामसे युक्त, उत्तुण्डिता- शिथी आवेश
उत्तुण्डिता, पिण्डलिका- पिण्डलिता पिण्डलिका, विनामिका-
विनामिका विनामिका, विजृम्भिका-अने विजृम्भिका और
विजृम्भिका, आवायेभ्यः ओ विकारेणो इन विकारोंका,
मयन् अथ छे मय है, तत्र ते आभूतमां उस विषयमें,
गुस्ताववम् युक्तता तथा लघुताओ गुस्ता तथा लघुताका,
अभिसमीक्ष्य विचार करीने विचार करके, अविदाहिभिः
अविदाही अविदाही, वातपित्त-प्रशमनैः वातपित्तप्रशा-
मक वातपित्तप्रशामक, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन-
उत्सादन उत्सादन, परिषेकैः परिषेक परिषेक, सर्पिभिः च
अने धी वडे और घृतों द्वारा, उपक्रमेत चिद्विदा
करवी ओधओ चिकित्सा करनी चाहिए ॥४५॥

45. If the clipping of the cord has not been properly done, it may give rise to such affections as are extensive and elevated, Pinda-lika. Vinamika and Vijrimbhika. In dealing with such disorders, the treatment should consist of oil-rubbing and spraying with medicaments and with medicated ghee that do not cause inflammation and that allay vata and pitta, having taken into consideration the gravity or lightness of the disorder.

कुमारस्य जातकर्मविधिः —

अतोऽनन्तरं जातकर्म कुमारस्य कार्यम् ।
तद्यथा—मधुसर्पिणी मन्त्रोपमन्त्रिते यथास्नायं
प्रथमं प्राशितुं दद्यात् । स्तनमत ऊर्ध्वमेतेनैव
विधिना दक्षिणं पातुं पुरस्तात् प्रयच्छेत् । अथातः
शीर्षतः स्थापयेदुदकुम्भं मन्त्रोपमन्त्रितम् ॥ ४६ ॥

अतः अनन्तरम् आ पछी इसके बाद, कुमारस्य
कुमारस्य कुमारका, जातकर्म अतः अतः जातकर्म, कार्यम्

४६. अतोऽनन्तरं—अतोऽनन्तरं (त.)

, यथास्नायं—यथास्नायं (त.)

, अथातः—अथातः (च.)

करवुं ओधओ करना चाहिए, तत्र यथा ओधओ जैसे,
प्रथमम् पहेला प्रथम, यथास्नायम् शास्त्रानुसार शास्त्रानु-
सार, मन्त्र-उपमन्त्रिते मन्त्रोपमन्त्रिते मन्त्रोपमन्त्रिते
अभिमन्त्रित, मधुसर्पिणी मधु तथा धी मधु तथा घृत,
प्राशितुम् प्राशन करवा माटे प्राशन करनेके लिए, दद्यात्
आपवां देने चाहिए, अतः ऊर्ध्वम् ओ पछी इसके बाद,
एतेन एव ओ वर इसी, विधिना विधि प्रमाणे विधि
अनुसार, पुरस्तात् प्रथम प्रथम, दक्षिणम् दक्षिण ओ
स्तनम् स्तनने स्तनको, पातुं पीवा माटे पीनेके लिए,
प्रयच्छेत् आपवुं देवे, अथ अतः ओ पछी इसके बाद,
मन्त्रोपमन्त्रितम् मन्त्रोपमन्त्रितम् मन्त्रोपमन्त्रितम्
उदकुम्भम् उदकुम्भम् उदकुम्भम् ओधओ ओधओ
आगण इसके मस्तककी ओर, स्थापयेत् स्थापन करवुं
स्थापन करे ॥ ४६ ॥

46. Thereafter the infant's birth rites should be performed. This is the procedure. The child should first of all be fed with honey and ghee that have been sanctified with the utterings of appropriate scriptural texts. Thereafter, in the same manner, the child should be suckled at the right breast first. After this a water-pot sanctified with the uttering of scriptural texts, should be placed near the head of the infant.

कुमारस्य रक्षाविधिः —

अथास्य रक्षां विदध्यात्—आदानीलादिरक-
कन्धुपीलुपकशाखाभिरस्या गृहं समन्ततः
परिवारयेत् । सर्वतश्च स्तिकागारस्य सर्पपात-
सीतण्डुलकणकणिकाः प्रकिरेयुः । तथा तण्डुल-
बलिहोमः सततमुभयकालं क्रियेतानामकर्मणः ।

४७. गृहं—गृहं शिषक् (ड. त.)

, प्रकिरेयुः—प्रकिरेत् (च.)

, उभयकालं—उभयतःकालम् (च. च.)

, क्रियेतानामकर्मणः—क्रियेत प्राड नामकर्मणः (च. च.)

द्वारे च सुसलं देहलीमनु तिरश्चीनं न्यसेत् ।
वचाकुष्ठक्षौमकहिङ्गसर्पपातसीलशुनकणकणिकानां
रक्षोघ्नसमाख्यातानां चौपधीनां पोटलिकां बद्धा
सूतिकागारस्योत्तरदेहल्यामवसृजेत्, तथा सूति-
कायाः कण्ठे सपुत्रायाः, स्थाल्युदककुम्भपर्यङ्के-
ष्वपि, तथैव च द्वयोर्द्वारपक्षयोः । कणककण्ट-
केन्धनवानग्निस्तिन्दुककाष्ठेन्धनश्चाग्निः सूतिका-
गारस्याभ्यन्तरतो नित्यं स्यात् ।

अथ पक्षी इसके बाद, अस्य येनी इसकी, रक्षाम्
रक्षाविधि रक्षाविधि विध्यात् डरवी करनी चाहिए,
आदानी- आदानी आदानी, खदिर- भेर खैर, कर्कन्धु-
भोरडी वेर, पीलु- पीलु पीलु, परूषक- अने शालसांनी
और फालसेकी, शाखाभिः शाखाभ्यो वडे शाखाओंसे,
अस्याः ये सूतिकांना इस सूतिकाके, गृहम् धरने घरको,
समन्ततः चारो ओरसे, परिवारयेत्
घेरी देवुं घेर लेवे, सूतिकागारस्य सूतिकागृहनी
सूतिकागृहके, सर्वतः च अधी ओरसे चारों ओर, सर्वप-
सरसप सरसों, अतसी- अणसी अलसी, तण्डुल- अने
येभा और चावल, कणकणिकाः येओना कण्डू अने
कण्डूकी इनके कण और कणिका, प्रकिरेयुः छट्वां छिड़क
देवे, तथा तथा तथा, आनामकर्मणः नामकर्म पर्यंत
नामकर्म पर्यन्त, सततम् दरोण लगातार, उभयका-
लम् अने वधत दोनों समय, तण्डुल-बलि- येओना
अणिने चावलकी बलिका, होमः होम हवन, क्रियेत
करवे। किया जाय, द्वारे च अने आरण्यामां और
दरवाजेमें, देहलीम् अनु उंभरा पासे देहलीके पास,
सुसलम् सुसलने सुसलको, तिरश्चीनम् त्रांसुं तिरछा,
न्यसेत् राभनुं रख देवे, वचा- वज्र वच, कुष्ठ- कठ कूठ,
क्षौमक- क्षौमक क्षौमक, हिङ्ग- हिङ्ग हींग, सर्वप- सरसप
सरसों, अतसी- अणसी अलसी, लघुन- अने लसणु
और लहसुन, कणकणिकानाम् येओना कण्डू तथा
कण्डूकीयेनी इनके कण और कणिकाओंकी, रक्षोघ्न-
समाख्यातानाम् च तेभ्य रक्षोघ्न तरीके उहेदी एवं
रक्षोघ्न वर्गमें बताई हुई, ओषधीनाम् ओषधिओनी।

४७. न्यसेत्-न्यस्तं कुर्यात् (घ. न.)

,, अतसीलघुनं-अतसी (घ.)

ओषधियोंकी, पोटलिकाम् पोटली पोटली, बद्धा ओषधीने
बांध कर, सूतिकागारस्य सूतिकागृहनी सूतिकागृहकी,
उत्तरदेहल्याम् उंभरानी उपरनी ओरसे देहलीमें
ऊपरकी ओर, अवसृजेत् छट्वावली लटका देवे,
तथा तथा तथा, सपुत्रायाः पुत्रसहित पुत्रसहित,
सूतिकायाः सूतिकांना सूतिकाके, कण्ठे कंठमां कण्ठमें,
स्थाली- पात्र पात्र, उदकुम्भ- जलकुंभ जलकुंभ, पर्य-
ङ्केषु अपि अने पलंग पर पल्लु और पलंग पर मी,
तथा एव तेवी न रीते उसी प्रकार, द्वयोः अने
दोनों, द्वारपक्षयोः च दरवाजोंमां पडभांओमां पोटली
छट्वावली किंवाडोंमें पोटलीको लटका देवे, कणक- कण्डू
कणक, कण्टक- अने कंटानां और कांटोंके, इन्धनवान्
अणितलुवाणी इन्धनवाला, अग्निः अग्नि अग्नि, तिन्दुक-
अने तिन्दुकनां और तिन्दुकके, काष्ठेन्धनः लाकड़ानां
अणितलुने काष्ठके इन्धनवाला, अग्निः च अग्नि अग्नि,
सूतिकागारस्य सूतिकागृहनी सूतिकागृहके, अभ्यन्तरतः
अंदरना भागमां भीतरके भागमें, नित्यं स्यात् नित्य
होवे। ओषधिओ नित्य रहना चाहिए ।

47-(1). Next the following protec-
tive measures should be taken. Clipped
branches of bitter luffa, catechu, wild
jujube, trooth-brush tree and sweet
falsah should be placed all round the
dwelling house. The lying in room
should be bestrewed all over with rape-
seed, linseed and whole and broken
grains of rice. Likewise, the sacrifice
of rice-offerings should be performed
regularly twice a day till the day of
the naming ceremony. At the entrance,
a pounding club should be laid
parallel to the threshold. Sweet flag,
costus, angelica, asafetida, rape-seed,
linseed, garlic, kana and kanika and
drugs which are reputed to ward off
the evil spirits should be tied into
packets and suspended from the top

the top beam of the door-frame of the lying-in room. Likewise, these packets should be hung round the neck of the new mother, as also round that of the son; packets should also be placed in the cooking vessels, the water-pots and the couch, as well as at both sides of the entrance. Moreover within the lying-in room there should always be a fire kept burning with the thorns of fragrant poon and the wood of the false mangosteen.

स्त्रियश्चैनां यथोक्तगुणाः सुहृदश्चानुजागृ-
युर्दशाहं द्वादशाहं वा । अनुपरतप्रदानमङ्गलाशीः-
स्तुतिगीतवादित्रमन्नपानविशदमनुरक्तप्रहृष्टजन-
संपूर्णं च तद्वेश्म कार्यम् । ब्राह्मणश्चाथर्ववेदवित्
सततमुभयकालं शान्तिं जुहुयात् स्वस्त्ययनार्थं
कुमारस्य तथा सूतिकायाः । इत्येतद्रक्षाविधान-
मुक्तम् ॥ ४७ ॥

यथोक्तगुणाः उक्तेषु गुणेषु कहे हुए गुणोंवाली,
स्त्रियः च स्त्री-ओ स्त्रियाँ, सुहृदः च अने सुहृदों-ने।ओ
और सुहृदोंको, दशाहम् दश दिवस दस दिन, द्वाद-
शाहम् वा अथवा बार दिवस अथवा बारह दिन,
अनुजागृयुः तेनी पासो भगता रहेवुं भेधो उसके
पास जागते रहना चाहिए, अनुपरत- सतत लगातार,
प्रदान- दान दान, मङ्गल- मङ्गल मङ्गल, आशीः- आशी-
वाँद आशीवाँद, स्तुति- स्तुति स्तुति, गीत- गीत गीत,
वादित्रम् वाद्य वाद्य, अन्नपान- तथा अन्नपानवाहुं
तथा अन्नपानसे युक्त, विशदम् पवित्र पवित्र, अनुरक्त-
अने प्रेमाणि और प्रेमी, प्रहृष्ट- तेभन प्रसन्न एवं
प्रसन्न, जनसंपूर्णम् च अनुष्ठेयी भरपूर जनोसे
परिपूर्ण, तत् वेश्म ते धरने उस घरको, कार्यम् करवुं
भेधो करना चाहिए, कुमारस्य कुमारना कुमारके, तथा
तथा तथा, सूतिकायाः सुवावडीना सूतिकाके, स्वस्त्यय-
नार्थम् उक्त्यासु भाटे कल्याणार्थ, अथर्ववेदवित् अथर्व-
वेदने भक्षुना अथर्ववेदको जाननेवाला, ब्राह्मणः ब्राह्मण

ब्राह्मण, सततम् निरन्तर निरन्तर, उभयकालम् अने
वभत दोनों समय, शान्तिम् जुहुयात् शान्तिहोम
करवे शान्तिहवन करे, इति ओ प्रमाणे इस प्रकार,
एतत् आ यह, रक्षाविधानम् रक्षाविधान रक्षाविधान,
उक्तम् उक्तुं छे कहा है ॥ ४७ ॥

47. Also the women possessed of qualities mentioned earlier and who are well-wishers, should keep vigil by the lying-in woman for ten or twelve days. There should be incessant alms-giving, sounds of auspicious blessings, praise, song and of musical instruments in the house and it should be gay with feasting and drinking and filled with well-disposed and rejoicing crowds. A brahmana who is a knower of the Atharvaveda, should regularly offer peace-offerings to the fire, twice daily, for securing the welfare of both the child and the mother. Thus have been described the protective measures.

सूतिकाया दशदिवसावध्युपचारः —

सूतिकां तु खलु बुभुक्षितां विदित्वा स्नेहं
पाययेत् परमया शक्त्या सर्पिस्तैलं वसां मज्जनं
वा सात्त्व्यीभावमभिसमीक्ष्य पिप्पलीपिप्पलीमूल-
चव्यचित्रकभृङ्गवेरचूर्णसहितम् । स्नेहं पीतवत्याश्च
सर्पिस्तैलाभ्यामभ्यज्य वेष्टयेदुदरं महताऽच्छेन
वाससा; तथा तस्या न वायुरुदरे विकृतिमुत्पा-
दयत्यनवकाशत्वात् ।

सूतिकां तु खलु सूतिकांने सूतिकाको, बुभुक्षिताम्
भूभी भूखी, विदित्वा भक्षुने जान कर, सात्त्व्यीभावम्
सात्त्व्य थवाने। सात्त्व्य होनेका, अभिसमीक्ष्य विचार
करके, पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल-
पीपरीमूल पिप्पलीमूल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक-

४८. पाययेत्-पाययेत् प्रथमं (घ.)

,, महताऽच्छेन-महता (ख. घ. च.)

थि३ चित्रक, शृङ्गवेर- अने सुंठना ओर सोंठके, चूर्ण- सहितम् यूथुं साथे चूर्णके साथ, सर्पिः धी धी, तैलम् तैल तैल, वसाम् वसा वसा, मज्जारूप वा अथवा मज्जाम३५ अथवा मज्जारूप, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, परमया परम परम, शक्त्या शक्ति अनुसार शक्ति के अनुसार, पाययेत् पिवरावदी पिलावे, स्नेहम् स्नेह स्नेह, पीतवत्याः च पीधा पछी पीनेके बाद, उदरम् उदर पर उदर पर, सर्पिस्तैलाभ्याम् धी अने तैल धी और तैल, अभ्यज्य लगानी लगा कर, महता भेदुं बड़े, अच्छेन तथा निर्भण तथा निर्मल, वाससा वस्त्र वस्त्रसे, उदरम् पेट पर पेटको, वेष्टयेत् वीटाणपुं लपेटना चाहिए, तथा ओम करवाथी ऐसा करनेसे, अवकाशत्वात् अवकाश न भणवाथी अवकाश न मिलनेसे, वायुः वायु वायु, तस्याः तेना उसके, उदरे उदरमा उदरमें, विकृतिम् विकार विकार, न उत्पादयति उत्पन्न करती नहीं उत्पाद नहीं करता ।

48-(1). Finding the new mother hungry, she should, if endowed with a strong constitution, be made to drink unctuous beverages consisting of ghee or til oil, flesh-marrow or bone-marrow, whichever is found to be suitable, mixed with the powder of long pepper, roots of long pepper, piper chaba, white-flowered leadwort and ginger. After she has drunk the oily potion, her abdomen should be anointed with ghee and til oil and wrapped round tightly with a large piece of white cloth; thereby the vata in her stomach will not be able to produce disorders, being given no room.

जीर्णे तु स्नेहे पिप्पल्यादिभिरेव सिद्धां यवागूं सुस्निग्धां द्रवां मात्रशः पाययेत् । उभयतःकालं

४८. °काल-°कालमच्छेन (ब. त.)

,, मात्रशः-मात्राशः (ध.)

,, ,, -मात्रां (ध.)

चोष्णोदकेन च परिषेचयेत् प्राक् स्नेहयवागूपानाभ्याम् । एवं पञ्चरात्रं सप्तरात्रं वाऽनुपाल्य क्रमेणाप्याययेत् । स्वस्थवृत्तमेतावत् सूतिकायाः ॥४८॥

स्नेहे जीर्णे तु अने स्नेह पछी गया पछी और स्नेह पच जाने पर, पिप्पल्यादिभिः एव पिप्पल्यादि गन्धुथी पिप्पल्यादि गणसे, सिद्धाम् सिद्ध करेथी सिद्ध की हुई, सुस्निग्धाम् गन्धु स्निग्ध बहुत स्नेहसे युक्त, द्रवाम् पातणी पतली, यवागूं यवागूं यवागूं, मात्रशः मात्रानुसार मात्रानुसार, पाययेत् पिवरावदी पिलावे, स्नेह-यवागूं- स्नेह अने यवागूं सह और यवागूं, पानाभ्याम् प्राक् पीतां पहेला पीनेसे पूर्व, उभयतः कालम् च अने वખत दोनों समय, उष्णोदकेन तेने गरम जल वडे उसे गरम जल द्वारा, परिषेचयेत् परिषेचन करवुं परिषेचन करना चाहिए, एवम् ओ प्रभाष्टे इस तरह, पञ्चरात्रम् पांच रात्रि पांच रात्रि, सप्तरात्रम् वा अथवा सात रात्रि अथवा सात रात्रि तक, अनुपाल्य आलु राभी जारी रख कर, क्रमेण क्रमथी क्रमसे, आप्याययेत् प्रसूतानां शरीर तथा भणने यूथुं करवा प्रसूताके शरीर तथा बलको पूर्ण करना चाहिए, एतावत् आटलु इतना, सूतिकायाः सूतिका माटे सूतिकाके लिए, स्वस्थवृत्तम् स्वस्थवृत्त छे स्वस्थवृत्त है ॥ ४८ ॥

48. After the oily potion has been digested, she should be made to drink medicated gruel with long pepper etc., mentioned above and well-seasoned with unctuous substances and also rendered thin, according to the prescribed dose. At both the times, i. e. immediately before drinking the oily potion and the gruel, she should be sprinkled over with warm water. Having observed this regimen for five or seven nights, the mother should be gradually nourished. Thus far has been described the regimen of the lying-in woman in health.

तस्यास्तु खलु यो व्याधिरुत्पद्यते स कृच्छ्र-
साध्यो भवत्यसाध्यो वा, गर्भवृद्धिक्षयितशिथिल-
सर्वधातुत्वात्, प्रवाहणवेदनाक्लेदनरक्तनिःसृति-
विशेषशून्यशरीरत्वाच्च; तस्मात्तां यथोक्तेन विधि-
नोपचरेत्; भौतिकजीवनीयवृंहणीयमधुरवातहर-
सिद्धैरभ्यङ्गोत्सादनपरिपेकावगाहनान्नपानविधि-
भिर्विशेषतश्चोपचरेत्; विशेषतो हि शून्यशरीराः
स्त्रियः प्रजाता भवन्ति ॥ ४९ ॥

तस्याः तु खलु तेने उसे, यः व्याधिः ते रोग जो
रोग, उत्पद्यते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, सः ते
वह, गर्भवृद्धि- गर्भनी वृद्धि, गर्भकी वृद्धिसे, क्षयित-
शिथिल-सर्वधातुत्वात् सर्व धातुओं क्षीण तथा शिथिल
थायी सर्वधातुओंके क्षीण तथा शिथिल होनेसे, प्रवाहण-
अने प्रवाहण और प्रवाहण, वेदना-प्रसन्नवेदना प्रसन्नवेदना,
क्लेदन- क्लेदन क्लेदन, रक्तनिःसृतिविशेष- अने रक्ताना
अमुक्त अकारना आपधी रक्तके विविष्ट प्रकारके स्रावसे,
शून्य-शरीरत्वात् च शरीर आली थई जवाली शरीर
खाली हो जानेसे, कृच्छ्रसाध्यः कृच्छ्रसाध्य कष्टसाध्य, असाध्यः
वा के असाध्य या असाध्य, भवति थाय छे होता है,
तस्यात् तेथी इस लिए, ताम् तेनी उसकी, यथोक्तेन
उद्देश कही हुई, विधिना विधि अनुसार विधिके अनु-
सार, उपचरेत् उपचर्या करनी चाहिए, भौतिक- भौतिक भौतिक,
जीवनीय- जीवनीय जीवनीय, वृंहणीय- वृंहणीय वृंहणीय,
मधुर- मधुर मधुर, वात-
हर- अने वातहर औषधी और वातहर औषधोंसे,
सिद्धैः सिद्ध करेवा स्नेहादिथी सिद्ध किये हुए स्नेहादिसे,
अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन, परिपेक-
परिपेक परिपेक, अवगाहन- अवगाहन अवगाहन, अन्न-
पानविधयः अने अन्नपानविधियोंथी और अन्नपान-
विधानोंसे, विशेषतः च विशेषे करीने विशेष करके,
उपचरेत् उपचर्या करनी चाहिए, हि करण के क्योंकि, प्रजाताः सुभावती प्रसूता, स्त्रियः
स्त्रीओ स्त्रियाँ, विशेषतः विशेषे करीने विशेष करके,
शून्यशरीराः आली शरीरवाली शून्य शरीरवाली,
भवन्ति होय छे होती हैं ॥ ४९ ॥

४९. °धातुत्वात्-°शरीरधातुत्वात् (ज.)

„ °मधुरवातहरसिद्धैः-°वातहरसिद्धैः (प.)

49. The disorders arising in a
lying-in woman are either difficult or
impossible of cure. Since her entire
humoral economy has been depleted
and broken up by the demand made
on it for the growth of the fetus and
since the body is drained of vitality by
the delivery throes, the loss of fluids
and of blood, she should therefore be
tended in the prescribed manner; and
particular care should be taken to treat
her with inunction-massage, shower-
bath, immersion-bath and dietary modes
which have been medicated with arti-
cles of magical, life-promoting, roborant,
sweet and vata-destroying properties.
For, women who have recently deli-
vered, become exceedingly empty in
their bodies.

कुमारस्य नामकरणसंस्कारः —

दशमे त्वहनि सपुत्रा स्त्री सर्वगन्धौषधैर्गौ-
रसर्षपलोध्रैश्च स्नाता लघ्वहतशुचिवस्त्रं परिधाय
पवित्रेष्टलघुविचित्रभूषणवती च संस्पृश्य मङ्गला-
न्युचितामर्चयित्वा च देवतां शिखिनः शुक्लवास-
सोऽव्यङ्गांश्च ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा कुमार-
महतानां च वाससां संचये प्राक्क्षिरसमुदक्षि-
रसं वा संवेद्य देवतापूर्वं द्विजातिभ्यः प्रणमती-
त्युक्त्वा कुमारस्य पिता द्वे नामनी कारयेन्नाक्ष-
त्रिकं नामाभिप्रायिकं च ।

दशमे अहनि तु अने दशमे दिवसे और दसवें
दिन, सर्वगन्धौषधैः संपूर्ण गन्धद्रव्योंथी संपूर्ण गन्ध-

५० दशमे त्वहनि-दशम्यां निवसतीत्यायां (व. ध.)

„ गौरसर्षपलोध्रैश्च-गौरसर्षपैश्च (ख. व.)

„ °शुचिवस्त्रं परिधाय-°वस्त्रपरिहिता (घ.)

„ कुमारमहतानां च वाससां संचये-कुमारमहतेन शुचिवा-
ससाऽऽच्छादयेत् (घ. ध.)

„ कुमारमहतानां च-कुमारमहतेन शुचिना (च.)

द्रव्योसे, गौरसर्षप- तथा सईद सरसव तथा सफेद सरसों, लोघ्रैः च अने दोधथी और लोघ्रसे, छाता नाडीने स्नान करके, लघु- ६६कुं हलका, अहत- नवुं नया, शुचि- तेभज पवित्र एवं पवित्र, वस्त्रम् वस्त्र वस्त्र, परिधाय पहेरीने पहन कर, पवित्र- तथा पवित्र तथा पवित्र, इष्ट- ४७८ इष्ट, लघु- ६७वां लघु, विचित्र- अने विचित्र और विचित्र, भूषणवती च आभूषणो धारण करीने आभूषण धारण करके, सपुत्रा पुत्रसहित पुत्रसहित, स्त्री माता माता, मङ्गलानि मङ्गल प्रयोगेने मङ्गल द्रव्योंको, संस्पृश्य स्पर्श करी स्पर्श करके, उचिताम् योग्य योग्य, देवताम् च देवतां देवताका, अर्चयित्वा अर्चन करीने अर्चन करके, शिखिनः शिष्यायुक्त शिष्यायुक्त, शुक्लवाससः श्वेत वस्त्रवाण श्वेतवस्त्रधारी, अव्यङ्गान् च अने ओड रहित और विकृत अंगसे रहित, ब्राह्मणान् ब्राह्मणो पासे ब्राह्मणोंसे, स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्तिवाचन करावी स्वस्ति- वाचन कराके, अहतानाम् नवीन नवीन, वाससाम् वस्त्रोना वस्त्रोंके, संचये च समूह पर समूह पर, प्राक्- शिरसम् पूर्वं तरक्ष माथुं राभी पूर्वकी ओर शिर रख कर, उदक्-शिरसम् वा अथवा उत्तर तरक्ष माथुं राभी अथवा उत्तरकी ओर शिर रख कर, संवेद्य सुव- रावी लिटा कर, देवतापूर्वम् प्रथम देवताने प्रथम देवताको, द्विजातिभ्यः अने पक्षी ब्राह्मणोंने और फिर ब्राह्मणोंको, प्रणमति प्रणाम करे छे प्रणाम करता है, इति ऐ प्रमाणे ऐसा, उक्त्वा कहीने कह कर, कुमारस्य कुमारना कुमारका, पिता पिताऐ पिता, नाक्षत्रिकम् ऐक नक्षत्र प्रमाणे एक नक्षत्रके अनुसार, आभिप्रायिकम् च तथा भीणुं अलीष्ट तथा दूसरा अभीष्ट, नाम नाम नाम, द्वे नामनी ऐम ऐ नामो ऐसे दो नाम, कारयेत् पाडवां रखे।

50-(1). On the tenth day, the woman, together with the child, should bathe in water treated with all fragrant herbs and with white rape-seed and lodh; put on light, new and clean garments; deck herself with pure, coveted, light and variegated

ornaments; touch auspicious objects and worship the appropriate deity; receive the blessings of brahmanas with unshorn locks, white garments and whole-bodies; then having wrapped the child who should be placed with his head either towards the east or the north in the folds of a new garment. Declaring that it (the child) salutes the twice-born headed by the gods, the father of the child should give it two names, one name denoting the constellation under which it was born and the other of intended meaning.

तत्राभिप्रायिकं घोषवदाद्यन्तस्थान्तमूष्मान्तं वाऽवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनवप्रतिष्ठितं, नाक्षत्रिकं तु नक्षत्रदेवतासमानाख्यं द्यक्षरं चतुरक्षरं वा ॥५०॥

तत्र तेभां इनमें, आभिप्रायिकम् अलीष्ट नाम अभीष्ट नाम, घोषवदादि- घोष शब्दथी शब्द थुं घोष अक्षरसे शुरू होनेवाला, अन्तस्थान्तम् छेडे अन्त- स्थ अक्षरवाणुं अन्तमें अन्तस्थ अक्षरसे युक्त, ऊष्मा- न्तम् वा अथवा छेडे औष्माक्षरवाणुं अथवा अन्तमें ऊष्माक्षरसे युक्त, अवृद्धम् वृद्धि अक्षरेशी रहित वृद्धि- अक्षरोंसे रहित, त्रिपुरुषानूकम् त्रिषु पेढीना नामने भणुं तीन पेढियोंके नामके अनुकूल, अनवप्रतिष्ठितम् अने प्रसिद्ध होय ऐवुं नाम राभुं और प्रसिद्ध हो ऐसा नाम रखे, नाक्षत्रिकम् तु अने नक्षत्र अनुसार नाम तो और नक्षत्रानुसार नाम तो, नक्षत्र- नक्षत्रेना नक्ष- त्रके, देवता- देवतानी देवताके, समानाख्यम् समान संज्ञावाणुं समान संज्ञावाला, द्यक्षरम् अने ऐ अक्षर- वाणुं और दो अक्षरवाला, चतुरक्षरम् वा अथवा चार अक्षरवाणुं पाडुं अथवा चार अक्षरवाला रखे ॥५०॥

50. Of these, the meaningful name should have a sonant for its first

५०. वाऽवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनवप्रतिष्ठितं-वृद्धत्रिपुरुषान्तरं प्रति-
ष्ठितं (घ.)

, नक्षत्रदेवतासमानाख्यं-नक्षत्रदेवतासंयुक्तं कृतं (च. त.)

letter and for its last a semivowel or an ooshman (sibilants and the aspirate), should be free of diphthongs, reminiscent of one of the three ancestors (father, grand-father and great-grand-father) and not new-fangled. The 'stellar' name shall be identical with that of the stellar deity and should be either disyllabic or tetrasyllabic.

आयुष्मतां कुमारानां लक्षणानि—

वृत्ते च नामकर्मणि कुमारं परीक्षितुमुपक्रमे-
तायुषः प्रमाणज्ञानहेतोः । तत्रेमान्यायुष्मतां
कुमारानां लक्षणानि भवन्ति ।

नामकर्मणि वृत्ते च नामकर्म पूरुं यत्नां नाम-
कर्म पूर्ण होनेपर, आयुषः आयुतुं आयुके, प्रमाणज्ञान-
हेतोः प्रमाण ज्ञान हेतुः । तत्रेमान्यायुष्मतां
कुमारम् कुमारानी कुमारकी, परीक्षितुम् परीक्षा करनेके लिए,
परीक्षा करनेका, उपक्रमेत् आरंभ करनेके लिए, तत्र अर्थात् यहां, आयुष्मताम् आयुष्मान्
दीर्घायु, कुमारानाम् कुमारानां कुमारोंके, इमानि आ-
ये, लक्षणानि लक्षणों लक्षण, भवन्ति होय छे होते हैं ।

51-(1). The naming over, the infant should be examined with a view to learning the probable length of his life. Now the following are the signs of children that are going to be long-lived.

तद्यथा—एकैकजा मृदवोऽल्पाः स्निग्धाः
सुवद्रमूलाः कृष्णाः केशाः प्रशस्यन्ते, स्थिरा
बहला त्वक्, प्रकृत्याऽतिसंपन्नमीषत्प्रमाणाति-
वृत्तमनुरूपमातपत्रोपमं शिरः, व्यूढं दृढं समं

५१. वृत्ते-कृते (क. घ. द. ध.)

„ प्रकृत्याऽतिसंपन्नम्-प्रकृत्याकृतिसुसंपन्नम् (घ. त.)

„ प्रमाणातिवृत्तम्-प्रमाणातिरिक्तम् (घ.)

सुस्निग्धशङ्खसन्ध्यूर्ध्वव्यञ्जनसंपन्नमुपचितं बलि-
भमर्धचन्द्राकृति ललाटे, बहलौ विपुलसमपीठौ
समौ नीचैर्वृद्धौ पृष्ठतोऽवनतौ सुस्निग्धकर्णपुत्रकौ
महाच्छिद्रौ कर्णौ, ईषत्प्रलम्बिन्यावसंगते समे
संहते महत्यौ भ्रुवौ, समे समाहितदर्शने व्यक्त-
भागविभागे बलवती तेजसोपपन्ने स्वङ्गापाङ्गे चक्षुषी,
ऋज्वी महोच्छ्वासा वंशसंपन्नेष्ववनताया नासिका,
महद्वज्रसुनिविष्टदन्तमास्यम्, आयामविस्तारोप-
पन्ना श्लक्ष्णा तन्वी प्रकृतिवर्णयुक्ता जिह्वा, श्लक्ष्णं
युक्तोपचयमूष्मोपपन्नं रक्तं तालु, महानदीनः
स्निग्धोऽनुनादी गम्भीरसमुत्थो धीरः स्वरः, नाति-
स्थूलौ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नावास्यप्रच्छादनौ
रक्तावोष्ठौ, महत्यौ हनू, वृत्ता नातिमहती ग्रीवा,
व्यूढमुपचितमुरः, गूढं जत्रु पृष्ठवंशश्च, विप्रकृष्टा-
न्तरो स्तनौ, असंपातिनी स्थिरे पार्श्वे, वृत्तपरि-
पूर्णयतौ बाहू सक्थिनी अङ्गुलयश्च, महदुपचितं
पाणिपादं, स्थिरा वृत्ताः स्निग्धास्ताम्रास्तुङ्गाः
कूर्माकाराः करजाः, प्रदक्षिणावर्ता सोत्सङ्गा च
नाभिः, उरस्त्रिभागहीना समा समुपचितमांसा
कटी, वृत्तौ स्थिरोपचितमांसौ नात्युन्नतौ नात्य-
वनतौ स्फिचौ, अनुपूर्वं वृत्तावुपचययुक्तावूरू,
नात्युपचिते नात्यपचिते एणीपदे प्रगूढसिरास्थि-
सन्धी जङ्घे, नात्युपचितौ नात्यपचितौ गुल्फौ,
पूर्वोपदिष्टगुणौ पादौ कूर्माकारौ, प्रकृतियुक्तानि
वातमूत्रपुरीषगुह्यानि तथा स्वप्रजागरणायासस्सि-
तरुदितस्तनग्रहणानि, यच्च किञ्चिदन्यदप्यनुक्त-
मस्ति तदपि सर्वं प्रकृतिसंपन्नमिष्टं, विपरीतं पुन-
रनिष्टम् । इति दीर्घायुर्लक्षणानि ॥ ५१ ॥

तत् यथा नेभडे जैसे, एकैकजाः ओड ओड उगेला
अर्थात् भिन्न भिन्न भूणवाणा एक एक निकले हुए

५१. प्रकृतिवर्णयुक्ता-प्रकृतियुक्ता पाटलवर्णा (ड. त. ध.)

„ नातिकृशौ विस्तारोपपन्नौ-नातिकृशौ (ख. घ.)

„ गूढं जत्रु-दृढं जत्रु (ड.)

„ असंपातिनी-अंसपातिनी (घ. ड.)

„ „ -अंसानुपातिनी (द.)

„ वातमूत्रपुरीषगुह्यानि-वातमूत्रपुरीषाणि (ख.)

„ प्रकृतिसंपन्नम्-प्रकृतियुक्तम् (क. घ.)

अर्थात् भिन्न भिन्न मूलवाले, मृदवः भृदु कोमल, अल्पाः
 अल्प अल्प, स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध, सुबद्धमूलाः
 मूलभूत मूलवाला सुदृढ मूलसे युक्त, कृष्णाः काला
 काले, केशाः केश बाल, प्रशस्त्यन्ते प्रशस्त गन्धाय छे
 प्रशस्त माने जाते हैं, स्थिरा स्थिर स्थिर, बहला अने
 स्थूल और मोटी, त्वक् त्वचा त्वचा, प्रकृत्या प्रकृतिथी
 प्रकृतिसे, अतिसंपन्नम् अतिशय संपन्न अतिशय संपन्न,
 ईषत्-प्रमाणातिवृत्तम् अति प्रमाणातिवृत्ति मोटुं थोडा प्रमा-
 णसे बड़ा, अनुरूपम् शरीरने अनुरूप देहके अनुकूल,
 आतपत्रोपमम् अने छत्र जेवुं और छत्राकार, शिरः
 शिर शिर, व्यूढम् विपुल विशाल, दृढम् दृढ मजबूत,
 समम् समान समान, सुखिष्ठ-सुखिष्ठ सुबद्ध, शङ्ख-
 शङ्ख शङ्ख, सन्धि-सन्धि सन्धि, ऊर्ध्वव्यञ्जन- तथा
 ऊर्ध्वरेखाथी एवं ऊर्ध्वरेखासे, संपन्नम् युक्त युक्त, उप-
 चितम् पुष्ट पुष्ट, वलिभम् ऊर्ध्वरेखावाणुं वलियोंसे युक्त,
 अर्धचन्द्राकृति तथा अर्धचन्द्राकार एवं अर्ध-
 चन्द्राकार, ललाटम् ललाट ललाट, बहलौ
 स्थूल मोटे, विपुल-विशाल विशाल, समपीठौ
 समान पीठवाला समान पीठवाले, समौ समप्रमाणा
 समप्रमाण, नीचैर्दृष्टौ नीचेना भाग तरङ्ग वधेला
 नीचेकी ओर बड़े हुए, पृष्ठतः पाच्छगना भागभां भेटेला
 पीछेकी ओर झुके हुए, सुखिष्ठ- तथा सुसंयुक्त एवं
 सुसंयुक्त, कर्णपुत्रकौ कर्णपुत्रक (कानना छिद्रथी गडार
 अरु नाना वधेला भाग) कर्णपुत्रक (कानके
 छिद्रसे बाहिर छोटेसे वृद्ध भाग), महाच्छिद्रौ अने
 मोटा छिद्रवाला और बड़े छिद्रयुक्त, कर्णौ गे कान
 दो कान, ईषत् अरु थोड़ी, प्रलम्बिभ्यौ लम्बी लटकती
 हुई, असङ्गते परस्पर न भेटेदी परस्पर न मिली हुई,
 समे समान समान, संहते धाटी घनी, महस्यौ तथा
 मोटी एवं बड़ी, भ्रुवौ भ्रुकुटीयो भ्रुकुटियाँ, समे समान
 समप्रमाण, समाहितदर्शने स्थिर दृष्टिवाणी स्थिर
 दृष्टिवाले, व्यक्तभागविभागो स्पष्ट भाग-विभागवाणी
 स्पष्टभाग विभागसे युक्त, बलवती भगवान बलवान,
 तेजसा उपपन्ने तेजथी युक्त तेजसे युक्त, स्वङ्गापाङ्गे तथा
 सुंदर अंग अने अपाङ्गवाणी एवं सुंदर अंग अपाङ्गसे
 युक्त, चक्षुषी आंखें, शृङ्खली सरल सीधी, महो-
 र्ध्वस्य लम्बी उर्ध्वस्य देनाडुं दीर्घ उर्ध्वस्य लेनेवाली,
 वंशसम्पन्ना दांतीनी संपत्तिवाणुं शुभ नासावंशसे

युक्त, ईषत् अवनताग्र अथ भागभां अरु नभेक्ष
 अग्रभागमें थोड़ी झुकी हुई, नासिका नास नासिका, महत्
 मोटुं बड़ा, शृङ्खली सरल, सुनिविष्ट- अने सारी
 रीति गेलावधेला और मली प्रकार बैठे हुए, दन्तस्य
 दांतवाणुं दांतोंवाला, आस्यम् भुज मुख, आयाम- लम्बाई
 लम्बाई, विस्तार- तथा पक्षेणाधधी एवं चौड़ाईसे, उपपन्ना
 युक्त युक्त, शृङ्खली सीधी चीकनी, तन्वी पातणी पतली,
 प्रकृतिवर्णयुक्ता स्वाभाविक वर्णवाणी स्वाभाविक वर्णयुक्त,
 जिह्वा जीभ, शृङ्खली सीधी चिकना, कुक्षोपचयम्
 योग्य पुष्टिवाणुं योग्य पुष्टतासे युक्त, कम्पोपपन्नम्
 जिह्वायुक्त कम्पायुक्त, रक्तम् तथा लाल तथा लाल,
 ताञ्ज ताण्डुं ताञ्ज, महान् मोटे महान, अक्षिणः दीनता-
 रहित दीनतारहित, स्निग्धः स्निग्ध स्निग्ध, अनुनावी
 पडछंटे पाडनार प्रतिध्वनियुक्त, गम्भीरसमुत्थः गंभीर
 गम्भीर, धीरः अने धीर और धीर, स्वरः स्वर स्वर,
 नातिस्थूलौ नहि गड अथ न बहुत मोटे, नातिक्षुब्धौ
 नहि गड पातणा न बहुत पतले, विस्तारोपपन्नौ
 विस्तारथी युक्त विस्तारसे युक्त, नास्य-प्रच्छादनौ भुज
 दांठनार मुखको ढंकेनेवाले, रक्तौ अने लाल और लाल,
 मोहौ होठ ओष्ठ, महस्यौ मोटा बड़े, हनू अडभां हनू,
 कृत्ता गोल गोल, नातिमहती नहि गड मोटी
 न बहुत बड़ी, ग्रीवा डोक ग्रीवा, व्यूढम्
 विशाल विशाल, उपचितम् तथा अरु वधेला और
 भरी हुई, उरः छाती छाती, गूढम् गूढ गूढ,
 जत्रु हांसडी जत्रु, पृष्ठवंशः च अने पृष्ठवंश और
 पृष्ठवंश, विप्रकृष्ट-अन्तरौ परस्पर दूर अन्तरवाणां पर-
 स्पर दूरवर्ती अन्तरवाले, स्तनौ स्तन स्तन, असंपातिनी
 सुनिर्गत सुनिर्गत, स्थिरे तथा स्थिर एवं स्थिर, पार्श्व
 पडभां पार्श्व, वृत्त- गोल गोल, परिपूर्ण- भरेला भरे हुए,
 आयतौ अने लम्बा और लम्बे, बाहु गड बाहु, सक्थिनी
 साथगौ सक्थियां, अङ्गुल्यः च अने अंगुलियां और
 अंगुलियाँ, महत् मोटा बड़े, उपचितम् तथा पुष्ट
 और पुष्ट, पाणिपादम् हाथपग हाथपाँव, स्थिराः स्थिर
 स्थिर, वृत्ताः गोल गोल, स्निग्धाः स्निग्ध स्निग्ध,
 ताम्राः ताञ्ज रंगना ताम्रवर्णके, तुङ्गाः छिन्ना ऊंचे,
 कूर्माकाराः अने कायमाना आकारना और कछुएकी
 पीठके समान, करजाः नभ नख, प्रदक्षिणावर्ता अभ्युत्थ

वर्णाङ्गवाणी दक्षिणावर्तयुक्त, सोऽस्त्रा च अने गंभीरता-
युक्त और गम्भीरतायुक्त, नाभिः नाभि नाभि, उर-
स्त्रिभागाहीना पक्षेणाधर्मा अतीथी तृतीयांश ओछी
चौड़ाईमें छातीसे तृतीयांश कम, समा समान समान,
समुपचितमांसा तथा पुष्ट मांसवाणी एवं पुष्ट मांसवाली,
कटी ऊपर कमर, वृत्तौ ओण गोल, स्थिरोपचित- स्थिर
अने पुष्ट स्थिर और पुष्ट, मांसौ मांसवाणी मांसवाले,
न-अति-उन्नतौ नहि अहुं अथ न तो बहुत उठे हुए,
न-अति-अवनतौ तथा नहि अहुं अथ न तो बहुत
दबे हुए, स्फिचौ नितम्ब नितम्ब, अनुपूर्वम् ऊपरः कमलः,
वृत्तौ ओण गोल, उपचययुक्तौ पुष्टियुक्त पुष्टियुक्त, ऊरू
साथणौ ऊरू, न-अति-उपचिते नहि अहुं पुष्ट न तो
बहुत पुष्ट, न-अति-अपचिते तेभ नहि अहुं कृश और
न बहुत कृश, एणीपदे हरिणीना पग नेवी हरिणीके
पदके समान, प्रगूढ-सिरा-अस्थि-सन्धी नेना सिरा तथा
अस्थिसंधि ठंडायेवां छे अथी जिनकी सिरा तथा
अस्थिसन्धियाँ ठंडी हुई हैं ऐसी, जङ्घे पिंडीओ। जंघाएँ,
न-अति-उपचितौ नहि अहुं पुष्ट न तो बहुत पुष्ट, न-
अति-अपचितौ तेभ नहि अहुं कृश और न तो बहुत कृश,
गुल्फौ धूटीओ गुल्फ, पूर्वोपदिष्टगुणौ पक्षेवां कहेवा
शुष्कवाणी पूर्वकथित गुणयुक्त, कूर्माकारौ अने
कायभाना आकारना और कछुएके आकारके, पादौ पग
पैर, प्रकृतियुक्तानि प्रकृतियुक्त प्रकृतियुक्त, वातमूत्र-
पुरीष-वायु-मूत्र-पुरीष वायु-मूत्र-पुरीष, गुह्यानि अने
शुष्क धन्दिथे और गुह्येन्द्रियां, तथा तथा तथा, स्वप्न-
निद्रा निद्रा, जागरण-अगारण जागरण, आयास-परिश्रम
परिश्रम, क्षित-स्मित हास्य, रुदित-रोष रोना, स्तन-
ग्रहणानि अने स्तनग्रहण और स्तनग्रहण, अन्यत् च
अने भीष्ण और दूसरा, यत् किञ्चित् अपि ने कंठ जो
कुछ, अनुक्तम् अस्ति अहुं नथी नहीं कहा गया, तत्
सर्वम् अपि ते अधुन्य वह सब ही, प्रकृतिसम्पन्नम् प्रकृति-
संपन्न प्रकृतिसंपन्न, इष्टम् अष्ट छे इष्ट है, विपरीतम्
पुनः अने विपरीत और विपरीत, अनिष्टम् अनिष्ट
छे अनिष्ट है, इति अथ ये, दीर्घायुः दीर्घायुनां दीर्घायुके,
लक्षणानि लक्षणो छे लक्षण हैं ॥ ५१ ॥

51. Thus they commend hair of the head that grows singly in separate follicles, is soft, sparse, oily, firmly

rooted, and black; skin that is taut and thick-layered; head that is normal, endowed more than usually with the traits of excellence, a little in excess of the normal measurements, proportionate and resembling an umbrella in shape; fore-head that is broad, firm, even, well-knit in the skull, joints showing vertical lines, plump, wrinkled and shaped like the half-moon; ears that are plump, broad and even in the lobes, well-matched, pendulous, depressed in the back, well-jointed in the concha and large-holed; eye-brows that are slightly drooping at the ends not joined together, well-matched, thick-set and large; eyes that are well-matched, straight-seeing, well-defined in all parts, strong, endowed with lustre, beautiful in themselves and in their corners; nose that is straight, capable of deep-breathing, well-bridged and slightly curved in the tip (aquiline); mouth that is large, straight and provided with well-set teeth; tongue that is long, wide smooth, slender and of a healthy color; palate that is smooth, moderately fleshy, warm and red; voice that is mighty, not plaintive, endearing, resonant, deep-toned and inspiring; lips that are neither too thick nor too thin, well extended so as to screen the mouth and red jaws that are large; neck that is rounded and not over-large; chest that is wide and plump; the collar-bone and the spine that are inconspicuous; breasts that are wide-

spaced; sides that taper down and are firm; arms, thighs and fingers that are rounded, full and extended; hands and feet that are large and plump; nails that are firm, rounded, oily, pink, convex and shaped like a tortoise; navel that has a right whirl and is well depressed; waist that is two-thirds of the chest in circumference, straight and evenly fleshy; buttocks that are rounded, compact, plump, neither very elevated nor very depressed; thighs that taper down gradually and are plump; shanks that are neither too fleshy nor void of flesh in the ankles like those of the deer and have nerves, bones and joints well-covered; ankles that are neither very fleshy nor void of flesh; feet of the description given earlier and tortoise-shaped; and flatus, urine, stools, and anus as also sleep, waking, movements, crowing, crying and sucking that conform to the norm; whatever else has been left unmentioned here, if conforming to what is excellent in nature, should be regarded as desirable; what is contrary to this is to be considered undesirable. Thus have been described the signs of longevity.

घात्रीपरीक्षा—

अतो घात्रीपरीक्षामुपदेक्ष्यामः । अथ ब्रूयात्—
घात्रीमानय समानवर्णां यौवनस्थां निभृतामनातु-
रामव्यङ्ग्यामव्यसनामविरूपामजुगुप्सितां देशजाती-
यामक्षुद्रामक्षुद्रकर्मिणीं कुले जातां वत्सलामरोगां

५२. अविरूपामजुगुप्सितां—अविजुगुप्सामजुगुप्सितां (घ.)

,, वत्सलामरोगां—वत्सलां (ख. घ.)

जी वद्वत्सां पुंवत्सां दोग्ध्रीमप्रमत्तामनुच्चारशायि-
नीमनन्त्यावसायिनीं कुशलोपचारां शुचिमशुचि-
द्वेषिणीं स्तनस्तन्यसंपदुपेतामिति ॥ ५२ ॥

अतः अर्होऽथि यहांसे, घात्री- धावन्ती घात्रीकी, परीक्षाम् परीक्षा परीक्षाको, उपदेक्ष्यामः उद्देश्युं कहेंगे, अथ पछी फिर, समानवर्णाम् समान वर्णकी, यौवनस्थाम् युवति युवति, निभृताम् विनयशील विनयशील, अनातुराम् रोगरहित नीरोग, अव्यङ्ग्याम् ओडभापछु विनान्ती न्यूनाधिक अंगरहित, अविरूपाम् विरूप न होय ओवी विरूप न हो ऐसी, अजुगुप्सिताम् अनिन्दित अनिन्दित, देशजातीयाम् पोताना देशभां जन्मेदी अपने देशमें उत्पन्न हुई, अक्षुद्राम् क्षुद्रतरहित क्षुद्रतरहित, अक्षुद्रकर्मिणीम् क्षुद्रकर्म न करनेवाली, कुले जाताम् उत्तम कुलभां जन्मेदी उत्तम कुलमें उत्पन्न हुई, वत्सलाम् वहाय राखनेवाली, अरोगाम् रोगरहित रोगरहित, जीवद्वत्साम् श्रवित संतानवाणी जीवित संतानवाली, पुंवत्साम् पुत्रवती पुत्रवती, दोग्ध्रीम् अहु दूधवाणी प्रचुरदुग्धयुक्त, अप्रमत्ताम् अप्रमादी प्रमादरहित, अनुच्चारशायिनीम् आणकना भणभूत्र पर नहि सनारी बच्चेके मलमूत्र पर नहीं सोनेवाली, अनन्त्यावसायिनीम् पतित न होय ओवी पातित्यदोषरहित, कुशलोपचाराम् उपचारकुशल उपचारमें कुशल, शुचिम् पवित्र पवित्र, अशुचि- भदिनतानो मलिनताका, द्वेषिणीम् द्वेष करनेवाली, स्तन- स्तन स्तन, स्तन्य- अने दूधनी और दूधकी, संपत्- संपत्तिथी संपत्तिसे, उपेताम् युक्त युक्त, घात्रीम् धावने घात्रीको, आनय लई आवे ले आओ, इति ओ प्रमाणे इस प्रकार, ब्रूयात् उद्देश्युं ओईओ कहना चाहिए ॥ ५२ ॥

52. We shall now teach how to carry out the examination of the wet-nurse. The physician should say thus:—"Bring a wet-nurse who belongs to the same caste as the infant's

५२. अप्रमत्तामनुच्चारशायिनीम्—अप्रमत्तामशायिनीमनुच्चारशायि-
नीम् (घ. झ.)

mother, who is in her youth, submissive, free from disease, not deficient in any limb, not given to unwholesome pursuits, not ugly, not ill-disposed, native of the country, not mean-minded, not given to mean acts, well-born, affectionate towards children, free from any disease, whose children have not died, who is a mother of male children, who has plenty of milk, who is never heedless, not given to sleeping in beds soiled with excrement, not given to low company, skilful in attendance, clean, averse to unclean ways and endowed with the excellence of breasts and milk.

धात्र्याः स्तनसंपत्—

तत्रेयं स्तनसंपत्—नात्यूर्ध्वौ नातिलम्बावनतिकृशावनतिपीनौ युक्तपिप्पलकौ सुखप्रपानौ चेति (स्तनसंपत्) ॥ ५३ ॥

तत्र तेभां इसमें, इयम् आ यह, स्तनसंपत् स्तनोन्नी संपत्ति छे स्तनोंकी संपत्ति है, नात्यूर्ध्वौ स्तनो नहि अहुं अर्थां न तो बहुत ऊपरको ऊठे हुए, नातिलम्बौ नहि अहुं लटकतां न तो बहुत लटकते हुए, अनतिकृशौ नहि अहुं कृश न बहुत कृश, अनतिपीनौ नहि अहुं पुष्ट न बहुत मोटे, युक्तपिप्पलकौ प्रभाक्षुसर डीटडीवाणां प्रमाणयुक्त चूचुक्वाले, सुखप्रपानौ च अने सुजेथी धात्री शक्यां औनां होनां ओर्ध्वे तथा सुखपूर्वक पानयोग्य होने चाहिए, इति आ यह, (स्तन-संपत्) स्तनसंपत्ति छे स्तनसंपत्ति है ॥ ५३ ॥

53. Concerning the excellence of breasts:—They should be neither very high nor very loose hanging, neither very lean nor very plump, and they should have proportionate teats and be easy to suck. This is the excellence of breasts.

धात्र्याः स्तन्यसंपत्—

स्तन्यसंपत्तु प्रकृतिवर्णगन्धरसस्पर्शम्, उदपात्रे च दुह्यमानमुदकं व्येति प्रकृतिभूतत्वात्, तत् पुष्टिकरमारोग्यकरं चेति (स्तन्यसंपत्) ॥ ५४ ॥

स्तन्यसंपत् तु अने धावक्षुन्नी संपत्ति और दूधकी संपत्ति, प्रकृति- धावक्षु स्वाभाविक दूध स्वाभाविक, वर्ण- वर्ण वर्ण, गन्ध- गन्ध गन्ध, रस- रस रस, स्पर्शम् अने स्पर्शवाणु और स्पर्शयुक्त, उदपात्रे च अने जलपात्रभां और जलपात्रमें, दुह्यमानम् देवाभां आवर्ता लेने पर, प्रकृतिभूतत्वात् विधायी रहित होवाथी अविकृत होनेसे, उदकम् पाण्डू साथे जलके साथ, व्येति भण्णी व्यय छे मिल जाता है, तत् ते वह, पुष्टिकरम् पुष्टिकारक, आरोग्यकरम् च अने आरोग्यप्रद होय छे और आरोग्यप्रद होता है, इति आ यह, (स्तन्यसंपत्) धावक्षुन्नी संपत्ति छे दूधकी संपत्ति है ॥ ५४ ॥

54. Concerning the excellence of milk:—It should have natural color, smell, taste and touch and when poured into a pot of water, it should mix at once and perfectly with the water, being of a natural kind. Such milk is both strengthening and health-giving. This is the excellence of milk.

व्यापन्नस्तन्यस्य लिङ्गानि—

अतोऽन्यथा व्यापन्नं ज्ञेयम् । तस्य विशेषाः—
श्यावारुणवर्णं कषायानुरसं विशदमनालक्ष्यगन्धं कृष्णं द्रवं फेनिलं लघ्वत्सिकरं कर्शनं वातविकाराणां कर्तृ वातोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयं; कृष्णनीलपीतताम्रावभासं तिक्ताम्लकटुकानुरसं कुणपदधिरगन्धि भृशोष्णं पित्तविकाराणां कर्तृ च पित्तोपसृष्टं क्षीरमभिज्ञेयम्, अत्यर्थशुक्रमतिमाधुर्योपपन्नं लव-

५४. दुह्यमानमुदकं व्येति—दुग्धमुदकमेति (प.)

,, ,, —दुह्यमानमुदकीयते (प.)

५५. अनालक्ष्यगन्धम्—अनतिलक्ष्यगन्धम् घ. ड. त.)

,, कर्शनं—कर्षणं (ध.)

,, क्षीरमभिज्ञेयं—क्षीरमिति ज्ञेयं (ध.)

,, तिक्ताम्लकटुकानुरसं—तिक्तानुकटुकांकरसं (प.)

जानुरसं घृततैलवसामज्जगन्धि पिच्छिलं तन्तुमदु-
दकपात्रेऽवसीदच्छेष्मविकाराणां कर्तृ श्लेष्मोपसृष्टं
क्षीरमभिज्ञेयम् ॥ ५५ ॥

अतः अन्यथा येनाथी विपरीत गुणवाणाने उससे
विपरीत गुणवालेको, व्यापन्नम् विकृत दुष्ट, ज्ञेयम् अल्पुं
जानना चाहिए, तस्य तेना इसके, विशेषाः भेदे भेद,
श्याव- श्याव श्याव, अरुणवर्णम् तथा अरुण वर्णं
और अरुण वर्णके, कषायानुरसम् कषाय अनुरसवाणं
कषाय अनुरसवाले, विषदम् विशद विषद, अनालक्ष-
गन्धम् गन्ध न गन्धाय येन गन्ध लक्षित न हो ऐसे,
रुक्षम् रक्ष रुक्ष, द्रवम् पातणं पतले, केनिलम् झीलु-
वाणं झागदार, कषु हलकुं हलके, अतृप्तिकरम् तृप्ति
न करनाडुं तृप्ति न करनेवाले, कर्षणम् कृशताकारक
कृशताकारक, वातविकाराणाम् अने वातरोगोंने और
वातरोगोंको, कर्तृ करनाडुं करनेवाले, क्षीरम् धावत्युने
दूधको, वातोपसृष्टम् वायुथी दुष्ट थयेल वायुसे दुष्ट,
अभिज्ञेयम् अल्पुं जानना चाहिए, कृष्ण- डाणुं काले,
नील- नीलवर्णं नीलवर्णके, पीत- पीणुं पीले, ताम्रा-
वभासम् ताम्र रंगणुं ताम्रवर्णके, तिक्त- तिक्त तिक्त,
अम्ल- भाटुं खट्टा, कटुकानुरसम् कटु अनुरसवाणं
कटु अनुरसवाले, कुणप-रुचिर-गन्धि तथा शव अने
बोलीनी गंधवाणुं एवं शव और रक्तकी गंधयुक्त,
भृशोष्णम् अहु गरम बहुत गरम, पित्तविकाराणाम् च
अने पित्तना विकारोंने और पित्तके विकारोंके, कर्तृ
करनाडुं करनेवाले, क्षीरम् धावत्युने दूधको, पित्तोपसृ-
ष्टम् पित्तदुष्ट पित्तदुष्ट, अभिज्ञेयम् अल्पुं जानना चाहिए,
अत्यर्थशुक्लम् अति श्वेत अत्यन्त श्वेत, अतिमाधुर्य-
अत्यन्त मधुरताथी अत्यन्त मधुरतासे, उपपन्नम् युक्त
युक्त, कषणानुरसम् धवत्यु अनुरसवाणं लवण अनुरसयुक्त,
घृत- घी घी, तैल- तेल तैल, वसा- वसा वसा, मज्ज-
गन्धि तथा मज्जनी गंधवाणुं और मज्जाकी गंधवाले,
पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, तन्तुमत् तंतुयुक्त तन्तु-
युक्त, उदकपात्रे जलपात्रमां जलपात्रमें, अवसीदन् नीचे
येसनाडुं नीचे बैठनेवाले, श्लेष्म-विकाराणाम् अने उक्ष-
रोगोंने और कफरोगोंको, कर्तृ करनाडुं करनेवाले, क्षीरम्
धावत्युने दूधको, श्लेष्म-उपसृष्टम् उक्षदुष्ट कफदुष्ट, अभि-
ज्ञेयम् अल्पुं जानना चाहिए ॥ ५५ ॥

55. Milk not conforming to the above description is to be known as vitiated. It is classified thus:—Milk that is of darkish or reddish color, astringent in after-taste, clear, of no marked smell, dry, watery, frothy, light, not satisfying, inducing leanness and generative of the disorders of vata, should be known as being tainted by vata. Milk that looks blackish, blueish, yellow, or coppery, has an after-taste which is sour or pungent, which smells like a corpse or like blood, which is very warm and generative of the disorders of pitta, should be known as being tainted by pitta. Milk that is very white, very sweet with a saltish after-taste, that exhales the smell of ghee, oil, flesh-marrow or bone-marrow, that is viscid, fibrous and sinks in water without mixing, and is generative of the disorders of kapha, should be known as tainted by kapha.

व्यापन्नस्तन्यस्य चिकित्सा—

तेषां तु त्रयाणामपि क्षीरदोषाणां प्रतिविशेष-
मभिसमीक्ष्य यथास्वं यथादोषं च वमनविरेचना-
स्थापनानुवासनानि विभज्य कृतानि प्रशमनाय
भवन्ति । पानाशनविधिस्तु दुष्टक्षीराया यवगोधू-
मशालिषष्टिकमुद्गहरेणुककुलत्थसुरासौवीरकमैरे-
यमेदकलशुनकरज्जप्रायः स्यात् । क्षीरदोषविशेषां-
श्चावेक्ष्यावेक्ष्य तत्तद्विधानं कार्यं स्यात् ।

तेषाम् तु ते उन, त्रयाणाम् अपि त्रैलोक्य तीनों,
क्षीरदोषाणाम् क्षीरदोषाणा क्षीरदोषोंके, प्रतिविशेषम्
दरेक भेदने प्रत्येक भेदको, अभिसमीक्ष्य विचार करी
समझ कर, यथास्वम् द्रोपने भाटे योग्य दोषके लिए
योग्य, यथादोषम् च अने द्रोपना प्रमाण अनुसार
५६. सौवीरकं—सौवीरकतुषोदकं (व. त.)

और दोषके प्रमाणके अनुसार, विमज्ज विभाग करीने विभाग करके, कृतानि करेला किये हुए, वमन- वमन वमन, विरेचन- विरेचन विरेचन, आस्थापन- आस्थापन आस्थापन, अनुवासनानि अने अनुवासन और अनुवासन, प्रक्षमनाय प्रक्षमनने भाटे प्रक्षमनके लिए, मवन्ति आय छे होते हैं, दुष्टक्षीरायाः भगडेला धावखुवाणी छी भाटे दुष्ट क्षीरवाली छीके लिए, पानाशनविधिः पानपानने विधि खानपानकी विधिमें, तु तो तो, यव- जव जौ, गोघूम- धुं गेहूं, शालि- शाण शालि, षष्टिक- साठी थोभा षष्टिक चावल, सुद्र- भग मूंग, हरेणुक- पटाखु मटर, कुलथ- कुलथी कुलथी, सुरा- सुरा सुरा, सौवीरक- सौवीरक सौवीरक, मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक- मेदक मेदक, लशुन- लशुन लशुन, करजप्रायः स्यात् अने करंजना अधिक प्रमाणाथी थे। ओधंओ और करंजका अधिक प्रमाणमें व्यवहार करे, क्षीरदोषविशेषान् च अने धावखुवा विशेषना बेदेने और दूधके दोषोंके मेदोंको, अवेक्ष्य अवेक्ष्य ओधं विचारि सोच समझ कर, तत् तत् ते ते उस उस, विधानम् विधानने विधानको, कार्यम् स्यात् करवुं ओधंओ करना चाहिए।

56-(1). Following a specific analysis of the faults of these three types of vitiated milk, emetics, purgatives and oily and dry enemata, if administered systematically with relation to the particular disorder, will serve to rectify the faults. As regards the dietetic rule with reference to a woman whose milk has become vitiated, it is as follows:— Her food and drink should consist mainly of barley, wheat, sali rice, shashti rice, green gram, pulse, peas, horse gram, sura, sauveeraka, maireya, and medaka wines, garlic and indian beech. The milk should be examined at frequent intervals for specific faults and the appropriate correctives administered.

पाठामहौषधसुरदारमुस्तमूर्वागुडचीवत्सक- फलकिराततिकककटुकरोहिणीसारिवाकषायाणां च पानं प्रशस्यते, तथाऽन्येषां तिक्तकषायकटुक- मधुराणां द्रव्याणां प्रयोगः क्षीरविकारविशेषान- भिसमीक्ष्य मात्रां कालं च । इति क्षीरविशोध- नानि ॥ ५६ ॥

क्षीरविकारविशेषान् धावखुवा विकारेना बेदेने दूधके विकारोंके मेदोंका, मात्राम् मात्राने मात्राका, कालम् च तथा कालने और कालका, अभिसमीक्ष्य विचार करी विचार करके, पाठा- पाठा पाठा, महौषध- सूड सोंठ, सुरदार- देवदार देवदार, मुस्त- मोथ मोथा, गुडची- गुणै गिलोय, वत्सकफल- पंजव इन्द्रजी, किराततिक्तक- करियातुं चिरायता, कटुकरोहिणी- कडे कुटकी, सारिवा- अने सारिवाना और सारिवाके, कषायाणाम् कषायोनु कषायोंका, पानम् पान पान, तथा तथा, अन्येषाम् भीअ दूसरे, तिक्त- कडवा तिक्त, कषाय- कषाय कषाय, कटुक- तीभा चरपरे, मधुराणाम् अने मधुर और मधुर, द्रव्याणाम् द्रव्योंका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है, इति आ ये, क्षीर- दूधना दूधके, विशोधनानि शोधन करनेवाले छे शोधन करनेवाले हैं ॥ ५६ ॥

56. The infusions of patha, dry ginger, deodar, nut-grass, trilobed virgin's bower, guduch, fruits and seeds of kurchi, chiretta, kurroa and indian sarsaparilla are said to be generally beneficial. Similarly the administration of other ingredients that are bitter, astringent, pungent and sweet should be given, taking into consideration the particular fault of the milk as also the dosage and season. Thus have been described the corrective measures in galactic disorders.

क्षीरजननानि—

क्षीरजननानि तु मद्यानि सीधुवर्ज्यानि, ग्राम्यानूपौदकानि च शाकधान्यमांसानि, द्रवमधुराम्ललवणभूयिष्ठाश्चाहाराः, क्षीरिण्यश्वौषधयः, क्षीरपानमनायासश्च, वीरणषष्टिकशालीक्षुवालि-कादर्भकुशकाशगुन्द्रेत्कटमूलकषायाणां च पानमिति (क्षीरजननानि) ॥ ५७ ॥

क्षीरजननानि तु क्षीरजनक ते। क्षीरजनक तो, सीधु-वर्ज्यानि सीधु सिवायनां सीधुको छोड़ कर, मद्यानि भवो मद्य, ग्राम्य-ग्राम्य ग्राम्य, आनूप-आनूप आनूप, पौदकानि च अने औदक और औदक, शाक-धान्य-मांसानि शाक, अनाज अने मांस शाक, अन्न और मांस, द्रव-द्रव द्रव, मधुर-मधुर मधुर, अम्ल-अम्ल अम्ल, लवणभूयिष्ठाः च अने लवणप्रधान और लवण-प्रधान, आहाराः आहारे आहार, क्षीरिण्यः च अने क्षीरवाणी और दूधवाली, औषधयः औषधियो औषधियाँ क्षीरपानम् दूधनुं पान दुग्धपान, अनायासः च तथा परिश्रम न करे। तथा परिश्रम न करना, वीरण-अने वीरण तथा वीरण, षष्टिक-साड़ी साठी, शालि-शाण शालि, इक्षुवालि-का-इक्षुवालि-का इक्षुवालि-का, दर्भ-दर्भ दर्भ, कुश-कुश कुश, काश-काश काश, गुन्दा-गुन्दा गुन्दा, इत्कटमूल-अने इत्कटनां भूजानां और इत्कटके मूलोंके, कषायाणाम् च कषायाणुं कषायोंका, पानम् च पान पान, इति ऐ ये, (क्षीरजननानि) धावणु उत्पन्न करनेवाले छे दूधको उत्पन्न करनेवाले हैं ॥ ५७ ॥

57. The following are promotives of lactation:—All wines with the exception of seedhu, vegetables, cereals and meat which come under the heads of domestic, wet-land and aquatic; food-stuffs that abound in sweet, sour or salt liquids; herbs containing milky juices; the regular drinking of cow's milk; avoidance of laborious tasks;

and the drinking of the infusions of cuscus grass, shashtika and sali rice, ikshuvalika, sacrificial grass, small sacrificial grass, thatch grass, elephant grass and roots of prickly sesban. Such are the lactiferous agents.

स्तनपानविधिः—

धात्री तु यदा स्वादुबहुलशुद्धदुग्धा स्यात्तदा स्नातानुलिप्ता शुक्लवस्त्रं परिधायैन्द्रीं ब्राह्मीं शतवीर्यां सहस्रवीर्याममोघामव्यथां शिवामरिष्ठां वा त्वपुष्पीं विष्वक्सेनकान्तां वा बिभ्रत्योषधिं कुमारं प्राङ्मुखं प्रथमं दक्षिणं स्तनं पाययेत्। इति धात्रीकर्म ॥ ५८ ॥

धात्री तु अने धाव और धात्री, यदा न्यारे जब, स्वादु-मधुर मधुर, बहुल-धन अधिक, शुद्ध-अने शुद्ध और शुद्ध, दुग्धा दूधवाणी दूधवाली, स्यात् थाय होवे, तदा त्यारे तब, स्नाता तेले स्नान करी वह स्नान कर, अनुलिप्ता तथा थंन आदिने लेप करी तथा चंदन आदिका लेप करके, शुक्लवस्त्रम् श्वेत वस्त्र श्वेत वस्त्रको, परिधाय पहरेरी पहन कर, ऐन्द्रीम् ऐन्द्री ऐन्द्री, ब्राह्मीम् ब्राह्मी ब्राह्मी, शतवीर्याम् शतवीर्यां शतवीर्या, सहस्रवीर्याम् सहस्रवीर्यां सहस्रवीर्या, अमोघाम् आमोघां आंवले, अव्यथाम् गणै। गिलोय, शिवाम् हरिहर हरीतकी, अरिष्ठां उडु कुटकी, वाक्पुष्पीम् उंसडी कंधी, विष्वक्सेनकान्ताम् वा अथवा बडिलाने अथवा प्रियंगु, ओषधिम् ऐ औषधिने इस ओषधिको, बिभ्रती धारण करीने धारण करके, प्राङ्मुखम् पूर्व तरफ मुण करीने पूर्वकी ओर मुँह कराके, कुमारम् आणके बच्चेको, प्रथमम् प्रथम प्रथम, दक्षिणम् नमण दाहिने, स्तनम् स्तनने स्तनको, पाययेत् धवरावणुं पिलावे, इति ऐ यह, धात्रीकर्म धावणुं काम छे धात्रीका कर्म है ॥ ५८ ॥

58. When, in this manner, the wet-nurse has become endowed with

५७. °मधुराम्ललवण-°मधुराम्ल (च.)

„ क्षीरजननानि-क्षीरजननान्युक्तानि (ब.)

५८. परिधाय-परिहिता (थ.)

„ विष्वक्सेनकान्तां वा-विष्वक्सेनकान्तामिति (ब.)

sweet, copious and pure milk, then having bathed and anointed herself with unguents, put on white garments and wearing any one of the following drugs, aindri, brahmi, satavirya, sahasravirya, emblic myrobalan, guduch, chebulic myrobalan, kurroa, evening mallow and perfumed cherry, she should, seating herself with her face towards the east, suckle the child with her right breast. Thus have been described the duties of a wet-nurse.

कुमारागारविधिः—

अतोऽनन्तरं कुमारागारविधिमुच्यते—
मः—वास्तुविद्याकुशलः प्रशस्तं रम्यमतमस्कं
निवातं प्रवातैकदेशं दृढमपगतश्चापदपशुदंष्ट्रिमूषिक-
पतङ्गं सुविभक्तसलिलोलूखलमूत्रवर्चःस्थानञ्चा-
नभूमिमहानसमृतसुखं यथर्वुशयनासनास्तरणसं-
पन्नं कुर्यात्; तथा सुविहितरक्षाविधानबलिमङ्गल-
होमप्रायश्चित्तं शुचिवृद्धवैद्यानुरक्तजनसंपूर्णम् ।
इति कुमारागारविधिः ॥ ५९ ॥

अतः अनन्तरम् आ ५९ी इसके बाद, कुमारागार-
अन्त्या भाटेना धरनी बच्चे के लिए गृहके, विभिन्न विधिने
विधानको, अनुग्याख्यास्यामः उद्देश्यं कहेंगे, प्रशस्तम्
प्रशस्त प्रशस्त, रम्यम् रमणीय रमणीय, मतमस्कम्
अधिकांशरहित अंशकाररहित, निवातम् पवनरहित
पवनरहित, प्रवात-एकदेशम् ओष्ठ आनुओथी हवादार
एक ओरसे हवादार, दृढम् मजबूत मजबूत, अपगत-
श्चापद-पशु-दंष्ट्र-मूषिक-पतङ्गम् हिंसक प्राणी-पशु-
दाढवाणी प्राणी-उद्देश्ये अने पतंगियां न आवी शके
ऐवुं हिंसकप्राणी-पशु-दाढवाले प्राणी-चूहे और पतंग न आ
सके ऐसा, सुविभक्त- सारीपेठे लुहा पाउलां छे अच्छी
तरहसे अलग अलग बनाये हुए हैं, सलिल- जल, जल,
उलूखल- आलूखिया ऊखल, मूत्र- मूत्र मूत्र, वर्चःस्थान-

५९. अपगतश्चापदपशु—अपगतपशु° (ख.)

,, 'मूत्रवर्चःस्थान—'वर्चःस्थान (घ.)

अने भजत्यागना स्थान और मलत्यागके स्थान, खानभूमि-
नहावानी जगल स्नानभूमि, महानसम् अने रसे। ५९
ऐवुं और रसेईका स्थान जिसमें ऐसा, ऋतुसुखम्
सर्वं ऋतुओभा सुखप्रद सब ऋतुओमें सुखप्रद,
यथाऋतु-ऋतु अनुसार ऋतुके अनुकूल, शयन- निजाना
शयन, आसन- आसन आसन, आभरण- अने औ। ७। ५९
और आच्छादनकी, संपन्नम् संपत्तिवाणु संपत्तिसे युक्त,
तथा तथा तथा, सुविहित- सारी रीते करवाभा
आव्यां छे मली प्रकार किये गये हैं, रक्षाविधान- रक्षा-
विधि रक्षाविधि, बलि- बलिदान बलिदान, मङ्गल-
मङ्गल मङ्गल, होम- होम होम, प्रायश्चित्तम् अने
प्रायश्चित्त ऐवुं और प्रायश्चित्त जिसमें ऐसा,
शुचि- पवित्र पवित्र, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, वैद्य- वैद्य वैद्य,
अनुरक्त- तथा प्रेमाण तथा प्रेमी, जनसंपूर्णम् जनोपी
संपूर्ण, अन्त्या भाटे धर जनोसे परिपूर्ण, बच्चे के लिए
गृह, वास्तुविद्याकुशलः वास्तुविद्यानिपुण शिल्पी
वास्तुविद्याकुशल शिल्पी, कुर्यात् करवुं बनावे, इति
आ यह, कुमारागारविधिः कुमारागारनी विधि छे यह
कुमारागारका विधान है ॥ ५९ ॥

59. We shall now describe the pro-
cedure with regard to the construction
of the nursery. A skilful architect
should build and furnish the nursery.
It should be excellent, beautiful, well-
lighted, sheltered from draught, admi-
tting of air from only one direction,
strong, free from such pests as marau-
ding beasts, animals, fanged creatures,
mice and moths, well-planned as re-
gards the places of water-storage,
grinding, lavatory, bath and cooking,
comfortable during all seasons, and
provided with beds, seats and spre-
ads suited to each season. Moreover
the rites connected with protecting
the house from the influence of evil
spirits as also those with propitiatory,

auspicious, sacrificial and penitential offerings should be performed and the house should be filled with clean and experienced physicians and with those attached to the family. Thus has been described the procedure with regard to the construction of the nursery.

कुमारस्य शयनादीनि कीदृशानि स्युः?—

शयनासनास्तरणप्रावरणानि कुमारस्य मृदुल-
घुशुचिसुगन्धीनि स्युः; स्वेदमलजन्तुमन्ति मूत्र-
पुरीषोपसृष्टानि च वर्ज्यानि स्युः; असति संभवेऽ-
न्येषां तान्येव च सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपि-
तानि शुद्धशुष्काण्युपयोगं गच्छेयुः ॥ ६० ॥

कुमारस्य आण्डनां वच्चेके, शयन- सूत्रानां सोनेके,
आसन- भेसवानां बैठनेके, आस्तरण- पाथरवानां बिछानेके,
प्रावरणानि तथा ओढवानां वस्त्र तथा ओढनेके वस्त्र,
मृदु- कोमल कोमल, लघु- हलके, शुचि- स्वच्छ
स्वच्छ, सुगन्धीनि तथा सुगन्धी तथा सुगन्धी, स्युः
होनां ओढने होने चाहिएं, स्वेद- परसेवा पसीना, मल-
भेद मल, जन्तुमन्ति अने जन्तुवाणां और जन्तुयुक्त,
मूत्र तथा मूत्र तथा मूत्र, पुरीष-अने विष्टाथी और विष्टासे,
उपसृष्टानि च युक्त युक्त, वर्ज्यानि स्युः तन्वां ओढने
छोड़ देने चाहिएं, अन्येषाम् जीमने दूसरोंके, संभवे
असति संभव न होय तो संभव न होने पर, सुप्र-
क्षालितोपधानानि ओढाने सारी रीते धोने अच्छा-
दनोंको अच्छी तरह धोकर, शुद्धशुष्काणि शुद्ध करी
सूखी शुद्ध कर सुखा करके, सुधूपितानि तथा सारी
पेठे धूप देने तथा भली भांति धूप दे करके, तानि एव
तेनां ते न वेही, उपयोगम् उपयोगमा उपयोगमें,
गच्छेयुः देनां लिये जायें ॥ ६० ॥

60. The bed, seats, spreads and covers meant for the child should be soft, light, clean and fragrant. Sweat-stained, soiled and germ-laden articles should be at once removed; so also

६०. सुप्रक्षालितोपधानानि सुधूपितानि—सुप्रक्षालितोपधूपितानि (व.)

those that are soiled with feces or urine. If fresh ones are not available the same may be used again after they have been washed well and fumigated well and rendered perfectly clean and dry.

कुमारस्य वस्त्रादीनां धूपनानि—

धूपनानि पुनर्वाससां शयनास्तरणप्रावरणानां
च यवसर्षपातसीहिङ्गुगुग्गुलवचाचोरकवयःस्था-
गोलोमीजटिलापलङ्कषाशोकरोहिणीसर्पनिर्मोकाणि
घृतयुक्तानि स्युः ॥ ६१ ॥

घृतयुक्तानि धीथी युक्त घृतसे युक्त, यव- जौ,
सर्षप- सरसव सरसों, अतसी- अलसी अलसी, हिङ्गु-
हिङ्गु हींग, गुग्गुलु- गुग्गुलु गुग्गुलु, वचा- वच, वच,
चोरक- चोरक चोरक, वयःस्था- ब्राह्मी ब्राह्मी, गोलोमी-
दूर्वा दूर्वा, जटिला- जटामांसी जटामांसी, पलङ्कषा-
गुग्गुलु गुग्गुलु, अशोकरोहिणी- अशोकरोहिणी अशोक-
रोहिणी, सर्पनिर्मोकाणि पुनः अने सापनी कांयणी ओओ
और सांपकी कैंचुली वे, शयन- शयन शयन, आस्तरण-
ओओओ बिछाने, प्रावरणानाम् च अने ओढवानां और
ओढनेके, वाससाम् वस्त्रोने वस्त्रोंको, धूपनानि धूप
देवानां देनां धूप देनेके द्रव्य, स्युः छे हैं ॥ ६१ ॥

61. For fumigating the garments as also the beds, spreads and covers the following articles smeared with ghee may be used:—barley, rape-seed, lin-seed, asafetida, gum-guggul, sweet flag, angelica, brahmi, bhutakesi, nardus, palankasha, kurroa and the sloughs of snakes.

कुमारस्य धारणीया मणिमन्त्रौषधयः—

मणयश्च धारणीयाः कुमारस्य खङ्गरुगवय-
वृषभाणां जीवतामेव दक्षिणेभ्यो विषाणेभ्योऽग्राणि
गृहीतानि स्युः; ऐन्द्रयाद्याश्चौषधयो जीवकर्षभकौ
च, यानि चान्यान्यपि ब्राह्मणाः प्रशंसेयुरथर्व-
वेदविदः ॥ ६२ ॥

६१. घृतयुक्तानि-घृतसिक्तानि (ज.)

कुमारस्य आण्डने वच्चेको, मणयः च मल्लिओ। मणियोंका, धारणीयाः धारणु डराववा ओम्ओ धारण कराना चाहिए, जीवताम् तथा श्रवता तथा जीवित, खड्ग-गेडा गेडे, रुह- रुह रुह, गवय- नीलगाय नीलगाय, वृषभाणाम् अने सांडनां और बैलके, दक्षिणेभ्यः नभसु। दाहिने, विषाणेभ्यः शीगडांभांथी सीनोंसे, अग्राणि अश्रभाग अग्रभाग, गृहीतानि स्युः ग्रहणु डरावा ओम्ओ ग्रहण करना चाहिए, ऐन्द्रयाद्याः च ऐन्द्री आदि ऐन्द्री आदि, ओषधयः औषधिओ औषधियां, जीवक- श्रवक जीवक, ऋषभकौ च तथा ऋषभक तथा ऋषभक, यानि च अन्यानि अपि च अने ओ पीआं पलु और जो अन्य भी, अथर्ववेदविदः अथर्ववेदने आणुनार अथर्ववेदको जाननेवाले, ब्राह्मणाः ब्राह्मणो ब्राह्मण, प्रशंसेयुः श्रष्ट अतावे ते पलु धारणु डराववां ओम्ओ श्रष्ट बनलावें उनका भी धारण कराना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The following articles should be worn as talismans by the child:— Gems, tips of the right horns of a live rhinoceros, deer, gayal and bull; herbs like the aindri etc.; the herbs jeevaka and rishabhaka; as also all such articles as the brahmanas learned in the Atharvaveda may recommend.

कुमारस्य क्रीडनकानि—

क्रीडनकानि खलु कुमारस्य विचित्राणि घोषवन्त्यभिरामाणि चागुरुणि चातीक्ष्णाग्राणि चानास्यप्रवेशीनि चाप्राणहराणि चावित्रासनानि स्युः ॥ ६३ ॥

कुमारस्य खलु आण्ड भाटेनां वच्चेके लिए, क्रीडनकानि रमडडां खिलौने, विचित्राणि रंगभेरणी चित्र-विचित्र, घोषवन्ति भधुर अवाणवाणां मधुर बजनेवाले, अभिरामाणि च मनोरम मनोरम, अगुरुणि च डणवां हल्के, अतीक्ष्णाग्राणि च तीक्ष्ण अणुली नगरनां तीक्ष्ण नोकसे रहित, अनास्यप्रवेशीनि च भेदाभां न घेरनी अथ ओवां मुँहमें न घुस जायें ऐसे, अप्राणहराणि च

प्राणहर न होय ओवां प्राणहर न हों ऐसे, अवित्रासनानि च अने त्रासजनक न होय ओवां और त्रासजनक न हों ऐसे, स्युः होवां ओम्ओ होने चाहिए ॥ ६३ ॥

63. The toys of the child should be variegated, sounding, attractive, light, without sharp edges, incapable of being swallowed, fraught with no danger to life and unfrightening.

कुमारस्य विवासनं न कार्यम्—

न ह्यस्य विवासनं साधु। तस्मात्तस्मिन् रुदत्यभुज्जाने वाऽन्यत्र विधेयतामगच्छति राक्षस-पिशाचपूतनाद्यानां नामान्याह्वयता कुमारस्य विवासनार्थं नामग्रहणं न कार्यं स्यात् ॥ ६४ ॥

हि डेभडे क्योंक, अस्य ओने उमे, विवासनं भीवरावपुं डराना, न साधु साधु नथी अच्छा नहीं है, तस्मात् तैथी इस लिए, तस्मिन् रुदति ते रोतुं होय वह रोता हो, अभुज्जाने आतुं न होय भोजन न करता हो, अन्यत्र वा अथवा पीछ आणतभां अथवा अन्य विषयमें, विधेयताम् अगच्छति डलुं न मानतुं होय तयारे कहना न मानता हो तब, कुमारस्य आण्डने वच्चेको, विवासनार्थम् भीवराववा भाटे डराने के लिए, राक्षस- राक्षस राक्षस, पिशाच- पिशाच पिशाच, पूतनाद्यानाम् पूतना आदिनां पूतना आदिके, नामानि नामोने नामोंको, आह्वयता पोडारीने पुकार कर, नाम-ग्रहणम् तैथीनां नामनुं ग्रहणु उनके नामका ग्रहण, न कार्यम् स्यात् डरपुं न ओम्ओ नहीं करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64. It is never good to frighten the child. Accordingly, if he is found weeping, refusing to eat his meals, or in any other way proving recalcitrant, it is not right to take the name of goblin, ghost or harpy with a view to frightening him into obedience.

रोगप्रादुर्भाव उपचाराः—

यदि त्वातुर्यं किञ्चित् कुमारमागच्छेत् तव

प्रकृतिनिमित्तपूर्वरूपलिङ्गोपशयविशेषैस्तत्त्वतोऽनु-
बुध्य सर्वविशेषानातुरौषधदेशकालाश्रयानवेक्ष-
माणश्चिकित्सितुमारमेतैनं मधुरमृदुलघुसुरभिशी-
तशङ्करं कर्म प्रवर्तयन् ।

यदि तु भे यदि, कुमारने आणकेने बच्चेको,
किञ्चित् डाई कोई, आतुर्यम् रोग रोग, आगच्छेत्
यर्ध आवे तो हो जाय तो, तत् तेने उसे, प्रकृति-
प्रकृति, निमित्त- हेतु हेतु, पूर्वरूप- पूर्व-
पूर्वरूप, लिङ्ग- लक्षण, उपशयविशेषैः अने उप-
शयना विशेषेयी और उपशयके विशेषोंसे, तत्त्वतः तत्त्व-
पूर्वक तत्त्वरूपमें, अनुबुध्य आणुने समझ कर, आतुर-
रोगी रोगी, औषध- औषध औषध, देश- देश देश, काल-
अने कालमां और कालमें, आश्रयान् रहेला रहे हुए,
सर्वविशेषान् सर्व बेदेने सब भेदोंको, अवेक्षमाणः आणुने
जान कर, मधुर- मधुर मधुर, मृदु- मृदु मृदु, लघु- लघु
हल्के, सुरभि- सुरभि सुमन्धित, शीत- शीतल शीतल,
शङ्करम् अने कल्याण करनेवाले और कल्याणकारक, कर्म
कर्म कर्म, प्रवर्तयन् प्रवृत्त करीने प्रवृत्त करके, एनम्
ऐनी इसकी, चिकित्सितुम् चिकित्साने चिकित्साका,
आरमेत आरंभ करवे भेदोंके आरंभ करना चाहिए।

65-(1). If some disorder overtakes the
child, the physician should rightly
understand the child from the view-
points of habitus, etiological factors,
premonitory symptoms, signs and sy-
mptoms and homologatory signs, and
constantly keeping in view all the
factors concerned in the tetrad of
patient, medicine, time and place,
should proceed to treat him by medi-
cation that is sweet, soft, light, sweet-
smelling, cold and pleasant.

एवंसात्म्या हि कुमारा भवन्ति । तथा ते
शर्म लभन्ते चिराय । अरोगे त्वरोगवृत्तमातिष्ठे-

६५. शङ्करं-सङ्करं (त.)

„ ते शर्म लभन्ते-स शर्म कभते (थ.)

देशकालात्मगुणविपर्ययेण वर्तमानः, क्रमेणासा-
त्म्यानि परिवर्त्योपयुञ्जानः सर्वाण्यहितानि वर्जयेत् ।
तथा बलवर्णशरीरायुषां संपदमवाप्नोतीति ॥ ६५ ॥

हि डारखु के क्योंकि, कुमाराः आणके बालक,
एवम्-सात्म्याः ऐवी अतना सात्म्याणां इस प्रकारके
सात्म्यवाले, भवन्ति होय छे होते हैं, तथा ऐम करवायी
ऐसा करनेसे, ते तेऐ। वे, चिराय लांभा वभत सुधी
चिरकाल तक, शर्म आरोग्य आरोग्य, लभन्ते भेगवे छे
प्राप्त करते हैं, अरोगे तु स्वस्थ होय त्यारे स्वस्थ होने
पर, देश- देश देश, काल- काल काल, आत्मगुण- अने
पोताना शरीरना शुद्धी और अपने शरीरके गुणकी,
विपर्ययेण विपरीतपक्षे विपरीततासे, वर्तमानः रूढ़ीने रह
कर, अरोगवृत्तम् स्वस्थवृत्तानुं स्वस्थवृत्तका, आतिष्ठेत् पावन
करवुं भेदोंके पालन करना चाहिए, असात्म्यानि असा-
त्म्यने भदले असात्म्यकी जगह, क्रमेण क्रमपूर्वक क्रमशः,
परिवर्त्य उपयुञ्जानः सात्म्यनुं सेवन करी सात्म्यका सेवन
करके, सर्वाणि सधणी सब प्रकारकी, अहितानि अहित
वस्तुओंने अहित वस्तुओंको, वर्जयेत् छोड़ी देवी छोड़
दे, तथा ते प्रमाणे करवायी इस प्रकार करनेसे, बल-
आणके अण बालक बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, शरीर- शरीर
शरीर, आयुषाम् तथा आयुष्यनी तथा आयुष्यकी,
संपदम् संपत्तिने सम्पत्तिको, अवाप्नोति प्राप्त करे छे
प्राप्त करता है ॥ ६५ ॥

65. Such measures prove homolo-
gous to children. It is thus only that
they can achieve lasting well-being.
As regards the child in health, the
regimen to be followed is that relating
to hygienic living which consists of
recourse to factors which are opposite
in quality to those of the place,
time and bodily constitution, and the
giving up of all unwholesome things
by a gradual change over to the use
of non-homologatory factors. Thus the
child attains the plenitude of strength,

६५. परिवर्त्योपयुञ्जानः — परिपाक्य (प.)

healthy complexion, bodily growth and longevity.

एवमेनं कुमारमायौवनप्राप्तेर्धर्मार्थकौशलागमनाच्चानुपालयेत् ॥ ६६ ॥

एवम् आ प्रभाषे इस प्रकार, एनम् ओ इस, कुमारम् आण्डने बालकको, यौवनप्राप्तेः युवावस्था प्राप्त थाय युवावस्था प्राप्त हो, धर्म-अर्थ- तेभ्य धर्म तथा अर्थमा एवं धर्म तथा अर्थमें, कौशलागमनात् च कुशलता प्राप्त थाय कुशलता प्राप्त हो, आ त्यां मुध्री तब तक, अनुपालयेत् पालन करुं ओधो पालन करना चाहिए ॥ ६६ ॥

66. In this manner the child should be reared through boyhood to youth till he has acquired sound knowledge, both religious and secular.

इति पुत्राशिषां समृद्धिकरं कर्म व्याख्यातम् । तदाचरन् यथौक्तैर्विधिभिः पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयक इति ॥ ६७ ॥

इति आ प्रभाषे इस तरह, पुत्र-आशिषाम् पुत्रनी धन्धानी पुत्रकी कामनाकी, समृद्धिकरम् समृद्धि करानाउं समृद्धि करनेवाला, कर्म धर्म कर्म, व्याख्यातम् कहुं कहा, अनसूयकः असूयारहित यधने असूयारहित हो कर, यथौक्तैः विधिभिः कहेल विधि अनुसार कही हुई विधिके अनुसार, तदा आचरन् तेनुं आचरण करानेवाला, यथेष्टम् यथेच्छ यथेच्छ, पूजाम् श्रद्धा मानमर्यादाको, लभते इति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ६७ ॥

67. Thus have been described the measures promotive of the fulfilment of the desire for children. By recourse to these measures in the manner laid down, one who is free from envy, attains regard and honour according to his desire.

अध्यायोक्तविषयोपसंहारः—

तत्र श्लोकी—

पुत्राशिषां कर्म समृद्धिकारकं
यदुक्तमेतन्महदर्थसंहितम् ।

तदाचरन् श्रो विधिमिर्यथानयं

पूजां यथेष्टं लभतेऽनसूयकः ॥ ६८ ॥

तत्र ते विषयमां उप विषयमें, श्लोकी उपसंहारना ओ श्लोकी छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, पुत्राशिषाम् पुत्रनी धन्धानी पुत्रकी इच्छाकी, समृद्धिकारकम् समृद्धि करानाउं समृद्धि करनेवाला, अर्थसंहितम् प्रयोगनयुक्त प्रयोजन-युक्त, यत् एतन् ओ आ जो यह, महत् कर्म महान् कर्म महान् कर्म, उक्तम् कहुं छे कहा है, तत् तेने उसे, यथातथम् अथवा यथावत्, विधिभिः विधिपूर्वक विधिपूर्वक, आचरते करते हुए, अनसूयकः असूयारहित, ज्ञः ज्ञानी पुत्रुष ज्ञानी पुरुष, यथेष्टम् यथेच्छ यथेच्छ, पूजाम् पूजने पूजाको, लभते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ६८ ॥

68. Here are the two recapitulatory verses:—By following the precepts laid down here which are full of high import, and ensure the fulfilment of the desire for offspring, the wise man, free from envy, secures for himself regard and honour according to his desire.

शरीरस्थाननिरुक्तिः—

शरीरं चिन्त्यते सर्वं दैवमानुषसंपदा ।

सर्वभावैर्यतस्तस्माच्छरीरं स्थानमुच्यते ॥ ६९ ॥

यतः ओ कारलुथी आमां जिस कारणसे इसमें, दैवमानुषसंपदा दैवी अने मानुष सम्पत्तिथी दैवी और मानुष सम्पत्तिसे, सर्वभावैः अथा भावे द्वारा सब भावों द्वारा, सर्वम् सधना सब, शरीरम् शरीरने शरीरका, चिन्त्यते विचार कराना आवे छे विचार किया जाता है, तस्मात् ते कारलुथी उस कारणसे,

६८. पुत्राशिषां—अत्राशिषां (ध.)

शारीरम् स्थानम् आ शारीरस्थानम् यह शारीरस्थानम्,
उच्यते उद्देशाय छे कदा जाता है ॥ ६९ ॥

69. The section on the human embodiment is so called because it treats of the embodiment in all its aspects, both those relating to the divine and those which are purely human in man.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते शारीर-
स्थाने जातिसूत्रीयं शारीरं नामाष्टमोऽध्यायः॥८॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्षा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे

अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, शारीरस्थाने शारीर-
स्थान विषे शारीरस्थानमें, जातिसूत्रीयम् शारीरम् 'अति-
सूत्रीय शारीर' 'जातिसूत्रीय शारीर', नाम नाभने नामका,
अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थे। अध्याय समाप्त हुआ ॥८॥

8. Thus in the section on Human Embodiment, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled "The continuation of one's lineage" is completed.

शारीरस्थानं समाप्तम् ।

श्रीः
चरकसंहिता
इन्द्रियस्थानम्

श्री
चरकसंहिता
इन्द्रियस्थान

श्री
चरकसंहिता
इन्द्रियस्थान

The
Carakasamhita
INDRIYASTHANA
(The Section on the
Sensorial Prognosis.)

प्रथमोऽध्यायः ।

पहेलो अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

वर्णस्वरीयेन्द्रियोपक्रमः—

अथातो वर्णस्वरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अयः अतः हवे अहो'थी अब आगे, वर्णस्वरीयम् इन्द्रियम् 'वर्णस्वरीय इन्द्रिय' नामना अध्यायतु 'वर्णस्वरीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणु व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयेने इति ह आ विषयभा नीये प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेल छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled, "The sensorial prognosis by indications of complexion and voice."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

आयुषः प्रमाणविशेषज्ञानार्थं परीक्षया आतुरगता वर्णस्वरादयो भावाः—

इह खलु वर्णश्च स्वरश्च गन्धश्च रसश्च स्पर्शश्च चक्षुश्च श्रोत्रं च घ्राणं च रसनं च स्पर्शनं च सत्त्वं च भक्तिश्च शौचं च शीलं चाचारश्च स्मृतिश्चाकृतिश्च प्रकृतिश्च विकृतिश्च बलं च ग्लानिश्च मेघा च हर्षश्च रौक्ष्यं च कोहश्च तन्द्रा चारम्भश्च गौरवं च लाघवं च गुणाश्चाहारश्च विहारश्चाहारपरिणामश्चोपायश्चापायश्च व्याधिश्च व्याधिपूर्वरूपं च वेदनाश्चोपद्रवाश्चच्छाया च प्रतिच्छाया च स्वप्न-दर्शनं च दूताधिकारश्च पथि चौत्पातिकं चातुर-कुले भावावस्थान्तराणि च भेषजसंवृत्तिश्च भेषज-

३. चाचारश्च-चारम्भश्च (प.)

,, आकृतिश्च प्रकृतिश्च, विकृतिश्च बलं च-आकृतिश्च बलं च (ख.)

,, गुणाश्चाहारश्चविहारश्च-आहारगुणाश्चाहारपरिणामश्च (त.)

,, पथि चौत्पातिकं चातुरकुलभावावस्थान्तराणि च-पथि चौत्पा-
तिश्चातुरकुले भावावस्था च (ख. घ. थ.)

,, भावावस्थान्तराणि-भावावस्था च भेषजं च (प.)

विकारयुक्तिश्चेति परीक्ष्याणि प्रत्यक्षानुमानोपदेश-
रायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासमानेन मिषजा ॥३॥

इह खलु आ स्थानम्। इस स्थानमें, वर्णः च वर्णः
वर्ण, स्वरः च स्वर, गन्धः च गन्ध, रसः च
रस, स्पर्शः च स्पर्श, चक्षुः च चक्षु, श्रोत्रम् च श्रोत्र, घ्राणम् च घ्राण, रसनम् च रसना, स्पर्शनम् च स्पर्शन, सत्वम् च मन, भक्तिः च इच्छा, शौचम् च शौच, शीलम् च शील, आचारः च
आचार, स्मृतिः च स्मृति, आकृतिः च
आकृति, प्रकृतिः च प्रकृति, विकृतिः च
विकृति, बलम् च बल, ग्लानिः च ग्लानि
ग्लानि, मेधा च मेधा, हर्षः च हर्ष, रौक्ष्यम्
च रौक्ष्य, रुक्षता, स्नेहः च स्नेह, तन्द्रा च तन्द्रा
तन्द्रा, आरम्भः च आरम्भ, गौरवम् च गौरव
गुरुता, लाघवम् च लाघव, गुणाः च गुणा, गुण,
आहारः च आहार, विहारः च विहार, विहार,
आहारपरिणामः च आहारपरिणाम, परिणाम,
उपायः च उपाय, रोगोक्तं होना, अपायः च
रोगोक्तं नाश, व्याधिः च व्याधि, व्याधि-
पूर्वरूपम् च व्याधिपूर्वरूप, वेदनाः च वेदना, उपद्रवाः च उपद्रवा,
उपद्रव, छाया च छाया, प्रतिच्छाया च प्रति-
च्छाया, प्रतिच्छाया, स्वप्नदर्शनम् च स्वप्नदर्शन
स्वप्नदर्शन, दूताधिकारः च दूताधिकार, दूताधिकार,
पथि मार्गम्, औत्पातिकम् च उत्पातिकम्, औत्पातिकम्,
भाव उत्पातसम्बन्धी भाव, आतुरकुले रोगीना कुलम्
रोगीके कुलम्, भावावस्थान्तराणि च शुभाशुभसूचक
भावोन्नी विविध अवस्था, शुभाशुभसूचक भावोन्नी
विविध अवस्था, मेघजसंवृत्तिः च औषधनी असर

औषधकी सफलता, मेघजविकारयुक्तिः च अने औष-
धनी विकारने अनुकूल योग्यता और औषधोंकी विकारोंके
साथ युक्ति, इति ये भावोन्नी इन भावोंके, वायुषः
आयुषना आयुके, प्रमाणावशेषम् प्रमाणावशेषने
प्रमाणके अवशेषको, जिज्ञासमानेन अनुमाननी इच्छाना
जाननेकी इच्छावाले, मिषजा वैद्य वैद्यको, प्रत्यक्ष-प्रत्यक्ष
प्रत्यक्ष, अनुमान-अनुमान अनुमान, उपदेशः अने
उपदेशद्वारा और उपदेशद्वारा, परीक्ष्याणि परीक्षा
करनी ओहो परीक्षा करनी चाहिए ॥ ३ ॥

3. The physician desirous of ascer-
taining the period of life left to the
patient should by means of direct
observation, inference and authori-
tative instruction, take note of the
following viz., complexion, voice, smell,
taste and touch of the patient; his
powers of sight, hearing, smell, taste
and touch; his psychic make-up, procli-
vities, state of cleanliness, character,
conduct, memory, general appearance
and habitus; the nature of his morbi-
dity, vitality, depression, intellect,
exhilaration; the dryness or unctuous-
ness of his body; the measure of his
torpor and effort, heaviness, and
lightness, the general characteristics
of his body; his diet, recreation,
digestive power, the mode of onset
and disappearance of the disease; the
nature of the disease; the premonitory
symptoms; the type of pain; the
complications; the lustre and reflexion
of the patient's body; his dreams; the
behaviour of his messenger; the omens
met on the way to the patient's house;
peculiar circumstances and conditions
in the patient's house; the preparation

३. मेघजसंवृत्तिश्च मेघजविकारयुक्तिश्चेति—मेघजं च मेघजप्रवृत्ति-

श्च मेघजाधिकारे युक्तिश्च (ब.)

„ „ „ —मेघजं च मेघजसंवृत्तिश्च (प.)

„ मेघजसंवृत्तिश्च—मेघजप्रवृत्तिश्च (प.)

„ परीक्ष्याणि—परीक्ष्याणि भवन्ति (च.)

„ प्रमाणावशेषम्—प्रमाणविशेषम् (क. घ. ज. त.)

of the medication and the application of the therapeutic measures in a given case.

परीक्षणां द्विविधो मेदः, तयोः परीक्षणोपायश्च—

तत्र तु खल्वेषां परीक्षणां कानिचित् पुरुष-मनाश्रितानि, कानिचिच्च पुरुषसंश्रयाणि । तत्र यानि पुरुषमनाश्रितानि तान्युपदेशतो युक्ति-तश्च परीक्षेत, पुरुषसंश्रयाणि पुनः प्रकृतितो विकृतितश्च ॥४॥

तत्र तु खलु एषाम् आ इन, परीक्षणां परीक्षा करवा लायक आभतोभाथी परीक्ष्य विषयोमंस, कानि-चित् केटीक कई एक, पुरुषम् पुरुषने पुरुषके, अनाश्रितानि आश्रये नथी आश्रित नहीं होते, कानि-चित् च अने केटीक और कई एक, पुरुषसंश्रयाणि पुरुषने आश्रये छे पुरुषके आश्रित होते हैं, तत्र यानि तेभां ने उनमें जो, पुरुषम् पुरुषने पुरुषके, अनाश्रि-तानि आश्रये नथी आश्रित नहीं हैं, तानि तेओनी उनकी, उपदेशतः उपदेशद्वारा उपदेशद्वारा, युक्तिः च तथा युक्ति द्वारा और युक्तिसे, परीक्षेत परीक्षा करवी ओधओ परीक्षा करनी चाहिए, पुरुष-संश्रयाणि पुनः अने ने पुरुषने आश्रये छे तेओनी और जो पुरुषमें आश्रित होते हैं उनकी, प्रकृतितः प्रकृतिद्वारा प्रकृतिद्वारा, विकृतितः च अने विकृतिद्वारा परीक्षा करवी ओधओ विकृतिद्वारा परीक्षा करनी चाहिए ॥ ४ ॥

4. Among the various things thus requiring to be taken note of, there are some which do not pertain to the patient's body. Those which do not pertain to the patient's body are to be studied in the light of authoritative instruction concerning such matters and inference. Those which pertain to his body are to be judged from both the view-points of the normal condition

and the morbid condition of the human body.

प्रकृतेर्मेदाः—

तत्र प्रकृतिर्जातिप्रसक्ता च, कुलप्रसक्ता च, देशानुपातिनी च, कालानुपातिनी च, वयोऽनुपा-तिनी च, प्रत्यात्मनियता चेति । जातिकुलदेशकालवयःप्रत्यात्मनियता हि तेषां तेषां पुरुषाणां ते ते भावविशेषा भवन्ति ॥५॥

तत्र तेभां उनमें, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, जाति-प्रसक्ता च अतिगत जातिप्रसक्त, कुलप्रसक्ता च कुलगत कुलप्रसक्त, देशानुपातिनी च देश अनुसारनी देशानुपातिनी, कालानुपातिनी च काल अनुसारनी कालानुपातिनी, वयोऽनुपातिनी च वय अनुसारनी वयोनुपातिनी, प्रत्यात्मनियता च इति तथा प्रत्येक व्यक्ति पर नियत होय छे तथा प्रत्येक व्यक्ति पर नियत होती है, हि करवा के क्योंकि, तेषाम् तेषाम् ते ते उन उन, पुरुषाणाम् पुरुषोना पुरुषोंके, ते ते ते ते वे वे, भावविशेषाः भावविशेष भावविशेष, जाति- अति जाति, कुल- कुल कुल, देश- देश देश, काल- काल काल, वयः- वय आयु, प्रत्यात्म- अने प्रत्येक व्यक्ति पर और प्रत्येक व्यक्तिके, नियताः निर्धार आश्रित, भवन्ति अने छे होते हैं ॥ ५ ॥

5. Now the normal condition is determined by heredity, family, clime, season, age and idiosyncrasy. It is the sum of these hereditary, family, climatic, seasonal, periodic and idiosyncratic tendencies that makes the individual variation among persons

विकृतेर्मेदाः—

विकृतिः पुनर्लक्षणनिमित्ता च, लक्ष्यनिमित्ता च, निमित्तानुरूपा च ॥६॥

विकृतिः विकृति विकृति, पुनः वणी फिर, लक्षण-निमित्ता च लक्षणनिमित्त लक्षणनिमित्त, लक्ष्यनिमित्ता च लक्ष्यनिमित्त लक्ष्यनिमित्त, निमित्तानुरूपा च अने

निमित्तानुग्रहं होय छे निमित्तानुरूप होती है ॥ ६ ॥

6. As regards the morbid condition, it falls under three heads—(1) the morbid condition referable to congenital body marks; (2) the morbid condition referable to etiological factors; (3) the morbid condition referable to factors which appear to behave as etiological factors.

लक्षणनिमित्ता विकृतिः—

तत्र लक्षणनिमित्ता नाम सा यस्याः शरीरे लक्षणान्येव हेतुभूतानि भवन्ति दैवात्; लक्षणानि हि कानिचिच्छरीरोपनिबद्धानि भवन्ति, यानि हि तस्मिन्स्तस्मिन् काले तत्राधिष्ठानमासाद्य तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति ॥ (१) ॥

तत्र तेभां उनमें, सा लक्षणनिमित्ता नाम ते विकृति लक्षणनिमित्ता कहल जाती है, यस्याः जेनां जिसके, दैवात् दैवने लक्ष्ण दैवके कारण, शरीरे शरीरभां उत्पन्न थयेलां शरीरमें उत्पन्न हुए, लक्षणानि एव लक्षणो लक्षण ही, हेतुभूतानि हेतुरूप हेतुरूप, भवन्ति भवने छे होते हैं, हि तस्मिन् तस्मिन् काले, कानिचित् काले कुछ, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, शरीरोपनिबद्धानि शरीर साथे जेनां-येलां शरीरसे सम्बद्ध, भवन्ति होय छे होते हैं, यानि हि जेनां जो, तस्मिन् तस्मिन् ते ते उस उस, काले काले समय पर, तत्र अधिष्ठानम् तेभां स्थान वहाँ आश्रय, आसाद्य जेनां नीचे पा कर, तान् तान् ते ते उस उस, विकृतिम् विकृतिने विकृतिको, उत्पादयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ (१) ॥

7-(1). The morbid condition referable to congenital body marks is that

७-(१). उपनिबद्धानि भवन्ति—उपनिबद्धानि (घ.)

यानि हि—यानि (घ.)

हेतुभूतानि...उत्पादयन्ति—हेतुभूतानि विवक्षितानि कानि-चिदैवाच्छरीरोपनिबद्धानि यानि तस्मिन्स्तस्मिन् काले तां तां विकृतिमुत्पादयन्ति (फ.)

whose causative factors are predetermined by destiny in the form of physiognomic signs. Some of these signs may be latent in the body, and, emerging into view at particular times in particular regions of the body, give rise to particular morbid conditions.

लक्ष्यनिमित्ता विकृतिः—

लक्ष्यनिमित्ता तु सा यस्या उपलभ्यते निमित्तं यथोक्तं निदानेषु ॥ (२) ॥

सा तु लक्ष्यनिमित्ता ते विकृति लक्ष्यनिमित्ता कहल जाती है, यस्याः निमित्तम् जेनुं निमित्त जिसका निमित्त, निदानेषु निदानस्थानभां निदानस्थानमें, यथा उक्तम् जेनुं कहल छे तेनुं जैसा कहा है वैसा, उपलभ्यते प्राप्त थय छे पाया जाता है ॥ (२) ॥

7-(2). The morbid condition referable to etiological factors is that whose causation is seen as laid down in the chapters on pathology.

निमित्तानुरूपा विकृतिः—

निमित्तानुरूपा तु निमित्तार्थानुकारिणी या, तामनिमित्तां निमित्तमायुषः प्रमाणज्ञानस्येच्छन्ति भिषजो भूयश्चायुषः क्षयनिमित्तां प्रेतलिङ्गानुरूपां, यामायुषोऽन्तर्गतस्य ज्ञानार्थमुपदिशन्ति धीराः । यां चाधिकृत्य पुरुषसंश्रयाणि मुमूर्षतां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः । उत्प्रेक्ष्यामः । तं विस्तरेणानुव्याख्यास्यामः ॥ ७ ॥

निमित्तानुरूपा तु ते निमित्तानुरूप विकृति कहल जाती है, या निमित्त-

७-(२). यथोक्तम्—यथोक्तेषु (क. घ.)

निमित्तार्थानुकारिणी—निमित्तार्थकारिणी (घ.)

या ताम्—याम् (च.)

यां चाधिकृत्य—यामधिकृत्य (घ.)

अनुव्याख्यास्यामः—उपदिशन्तो भूयः परमतो व्याख्यास्यामः (च.)

अर्थात्कारिणी ने निमित्तना प्रयोजननुं अनुकरषु करे छे जो निमित्तके प्रयोजनका अनुकरण करती है, अनिमित्तम् ते न समये अक्षुषामा आवता निमित्तथी रहित उसी समय जाने जाते निमित्तसे रहित, ताम् तेने उसको, मिषजः वैद्यो वैद्यलोग, आयुषः आयुष्यनुं आयुष्यके, प्रमाणज्ञानस्य प्रमासु अक्षुषानुं प्रमाण जाननेका, निमित्तम् निमित्त निमित्त, इच्छन्ति माने छे मानते हैं, भूयः च अने वणी और फिर, आयुषः आयुष्यना आयुके, क्षयनिमित्तम् क्षयथी उत्पन्न थयेऽऽ क्षयसे उत्पन्न, प्रेतलिङ्गानुरूपाम् प्रेतनां दक्षिणे नेवी मृत पुरुषके लक्षणोंके सदृश, याम् नेने जिसको, अन्तर्गतस्य अन्तर्गत अन्तर्गत, आयुषः आयुष्यना आयुके, ज्ञानार्थम् ज्ञान भाटे ज्ञानके लिए, धीराः धीर पुरुषे विद्वान् लोग, उपदिशन्ति उपदेश करे छे कहते हैं, याम् च अने नेने और जिसका, अधिकृत्य अवलम्बने अवलम्बन करके, समुप्यताम् भरवा पडेव मनुष्येनां समुप्य पुरुषके, पुरुषसंश्रयाणि पुरुषाश्रित पुरुषाश्रित, लक्षणानि दक्षिणेने लक्षणोंका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करथुं उपदेश करेंगे, इति आ यह, उद्देशः उद्देश छे उद्देश है, तम् तेनुं उसको, विस्तरेण विस्तारपूर्वक विस्तारसे, अनुन्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ ७ ॥

7. The morbid condition referable to factors which appear to behave like the etiological factors is that which resembles the condition brought about by etiological factors. It is this undetermined condition of morbidity which the physicians regard as the determination in the ascertainment of the remaining life-span. It is, moreover, this morbid condition, resulting from the exhaustion of the life-measure and recalling a corpse-like appearance that the wise delineate for the purpose of ascertaining the remaining portion of the life-span. It is with reference

to this condition that we shall set out the signs and symptoms observed in the body of the patient who is fated to die. This is the gist. We shall explain this at greater length.

वर्णाधिकारः—

तत्रादित एव वर्णाधिकारः । तद्यथा—कृष्णः, श्यामः, श्यामावदातः, अवदातश्चेति प्रकृतिवर्णाः शरीरस्य भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्याद-
नूक्तोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ॥ ८ ॥

तत्र आदितः एव सीधी प्रथम सबसे प्रथम, वर्णाधिकारः वर्णाधिकार छे वर्णाधिकार है, तत् यथा नेभके जैसे कि, कृष्णः काले कृष्ण, श्यामः शामले श्याम, श्यामावदातः धुँधेला श्यामावदात, अवदातः च अने गौर और गौर, इति ओटला ये, शरीरस्य शरीरना शरीरके, प्रकृतिवर्णाः स्वाभाविक वर्णे स्वाभाविक वर्ण, भवन्ति छे हैं, यान् अने ने और जिन, अपरान् भीन वर्णोंने अन्य वर्णोंको, उपेक्षमाणः लुपे तेओने देखे उनका, तज्ज्ञैः भिन्न भिन्न वर्णोंना नाम अक्षुषानां द्वारा भिन्न भिन्न वर्णोंके नाम जाननेवालों द्वारा, अनूक्तः सरभामणीथी सादृश्यसे, अन्यथा वा अपि अथवा नामान्तरथी अथवा नामान्तरसे, निर्दिश्यमानान् निर्देश थता निर्देश होने पर, विद्यान् तेओने पक्ष प्रकृति-
वर्ण अक्षुषा उनको सी प्रकृतिवर्ण जाने ॥ ८ ॥

8. At the very outset, we shall consider the subject of skin-color. It is thus. Black, dark, darkish-white, and bright white are the normal shades of skin-color. As regards other shades of skin-color, the student should know them by close observation, such shades being represented by the specialists concerned by words of illustrative import or otherwise.

८. श्यामः—कृष्णश्यामः (ज. ड. थ. घ. प.)

९. उपेक्षमाणो—अवेक्ष्यमाणानपि (द. च.)

शरीरस्य प्राकृता वैकृताश्च वर्णाः —

नीलश्यावताम्रहरितशुक्लाश्च वर्णाः शरीरस्य वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणो विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिवर्णा भवन्त्युक्ताः शरीरस्य ॥ ९ ॥

नील- नीले। नील, श्याव- ध'टे।डी श्याव, ताम्र- राते। ताम्र, हरित- लीले। हरित, शुक्लाः च अने श्वेत ओ और शुक्ल ये, शरीरस्य शरीरना शरीरके, वैकारिकाः वैकृत (विकारथी उत्पन्न थयेला) वैकृत (विकारसे उत्पन्न हुए), वर्णाः वर्णो वर्ण, भवन्ति छे हैं, प्राक्-विकृतान् पूर्वं वर्णना करता ईरक्षारवाणा पूर्व वर्णसे विकृत, अभूत्वा उत्पन्नान् अने नवा उत्पन्न थयेला और नये उत्पन्न हुए, यान् अपरान् च ने भीन् वर्णोने जो दूसरे वर्णोको, उपेक्षमाणः विवेचनथी जुओ विवेचनासे देखे, विद्यात् तेओने पणु विकृतिवर्णो भूषुवा उनको भी विकृतिवर्ण जाने, इति आ प्रभाणु ये, शरीरस्य शरीरना शरीरके, प्रकृति-विकृति- प्राकृत अने वैकृत प्राकृत और वैकृत, वर्णाः वर्णो वर्ण, उक्ताः उक्तेनामा आल्या कहे गये, भवन्ति छे हैं ॥ ९ ॥

9. Blue, dark-brown, coppery, green, and pale-white are the pathological discoloration of the body. As regards the other pathological discoloration or the formations of a fresh one, the student should learn to know them by close observation. Thus have been explained the normal and the abnormal colorations of the body.

तत्र प्रकृतिवर्णमर्धशरीरे विकृतिवर्णमर्धशरीरे, द्वावपि वर्णौ मर्यादाविभक्तौ दृष्टा; यद्येवं सव्यदक्षिणविभागेन, यद्येवं पूर्वपश्चिमविभागेन, यद्युत्त-

राधरविभागेन, यद्यन्तर्बहिर्विभागेन, आतुरस्यारिष्टमिति विद्यात्; एवमेव वर्णभेदो मुखेऽप्यन्यत्र वर्तमानो मरणाय भवति ॥ १० ॥

तत्र अर्धशरीरे अर्धा शरीरमा आवे शरीरमें, प्रकृतिवर्णम् प्रकृतिवर्णने प्रकृतिवर्णको, अर्धशरीरे अने अर्धा शरीरमा और आवे शरीरमें, विकृतिवर्णम् विकृतिवर्णने विकृतिवर्णको, द्वौ अपि वर्णौ तेभ्य ते भन्ने वर्णोने पणु एवं उन दोनों वर्णोको भी, मर्यादा-विभक्तौ सीमाभा वडे'यायेला सीमामें विभक्त, दृष्टा भेधने तेओ रोगीने भाटे अरिष्ट छे ओभ भूषुपुं देख कर वे रोगीके लिए अरिष्ट हैं ऐसा जानना चाहिए, यदि एवम् वर्णो ने और यदि, सव्य-दक्षिण-विभागेन डाभा तथा जभण्णा विभागथी वाम तथा दक्षिण विभागसे, यदि एवम् ने यदि, पूर्वपश्चिम-विभागेन आगण तथा पाछणना विभागथी संमुख तथा पृष्ठ विभागसे, यदि ने यदि, उत्तर-अधर-विभागेन उपर तथा नीचेना विभागथी ऊपर तथा नीचेके विभागसे, यदि अने ने और यदि, अन्तः-बहिः-विभागेन अंदर तथा भहारना विभागथी ते भन्ने य वर्णोने वडे'यायेला जुओ ते तेओ अन्दर तथा बाहिरके विभागसे उन दोनों वर्णोको भी विभक्त देखे तो वे, आतुरस्य रोगीने भाटे रोगीके लिए, अरिष्टम् अरिष्ट छे अरिष्ट हैं, इति ओभ ऐसा, विद्यात् समझपुं जानना चाहिए, एवम् एव ओभ प्रभाणु इसी प्रकार, मुखे मुणु उपर मुखमें, अन्यत्र अपि तथा भीने स्थाने पणु तथा अन्य स्थानमें भी, वर्तमानः थते। हुआ, वर्णभेदः वर्णोने भेद वर्णका भेद, मरणाय मरण भाटे मृत्युके लिए, भवति थाय छे होता है ॥ १० ॥

10. If the normal coloration is seen on one half of the body and abnormal coloration on the other

१०. यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेन आतुरस्यारिष्टमिति विद्यात्—यद्युत्तराधरविभागेन यद्यन्तर्बहिर्विभागेनातुरस्य रिष्टमिति विद्यात् (ख.)

॥ मुखेऽप्यन्यत्र—मुखेऽप्यन्यतो (घ.)

॥ —मुखस्यान्तर्गतः (ङ.)

॥ मरणाय भवति—मरणाय (च.)

९. °हरितशुक्लाश्च—°हरिद्रशुक्लाश्च (क.)

॥ उपेक्षमाणो—अवेक्ष्यमाणानपि (घ.)

॥ प्राग्विकृतान्—प्राग्विकृतात् (ङ.)

॥ अभूत्वोत्पन्नान्—अदूरोत्पन्नान् (च. द.)

१०. यद्येवम्—यदेव (घ.)

half, the two colors being set off by a line of demarcation, whether such demarcation is into left and right, fore and back, upper and lower, or external and internal, it should be known as constituting an unfavourable prognostic sign. In the same manner, if this demarcation of color is observed in the face or other parts of the body, it is prognostic of death.

वर्णमेदेन ग्लानिहर्षरौक्ष्यक्षेहा व्याख्याताः ॥११॥

वर्णमेदेन वल्वर्णमेदेन ग्लानि- ग्लानि, हर्ष- हर्ष, रौक्ष्य- रूक्षता, रूक्षता, क्षेहाः अने रिनग्धतातुं पक्ष और स्निग्धताका भी, व्याख्याताः व्याख्यान थर्ध अथ छे व्याख्यान हो जाता है ॥ ११ ॥

11. The foregoing remarks concerning disparity in skin-color apply with equal force to condition of disparity represented by depression and animation or by unctuousness and dryness.

**तथा पिष्टुव्यङ्गतिलकालकपिडकानामन्यतम-
स्यानने जन्मातुरस्यैवमेवाप्रशस्तं विद्यात् ॥१२॥**

तथा ते न प्रभाषे उसी प्रकार, आतुरस्य रोगीके, आनने भुजपर मुख पर, पिष्टु- पिष्टु, पिष्टु, व्यङ्ग- व्यङ्ग, तिलकालक- तिलकालक, तिलकालक, पिडकानाम् अने पिडकाओंमेंसे, अन्यतमस्य ऊर्ध्व ओर्ध्व किसी एककी, जन्म उत्पत्तिने उत्पत्तिको, एवम् एव ओ न प्रभाषे इसी प्रकार, अप्रशस्तम् अरिष्ट अरिष्ट, विद्यात् अणुतुं जानना चाहिए ॥ १२ ॥

12. Similarly the emergence of port-wine marks, freckles, moles, pimples and similar other eruptions is to

१२. °पिडकानामन्यतमस्यानने-°पिडकानामानने (ब.)

be regarded as constituting unfavourable prognosis.

**नखनयनवदनमूत्रपुरीषहस्तपादौष्ठादिष्वपि च
वैकारिकोक्तानां वर्णानामन्यतमस्य प्रादुर्भावो हीन-
बलवर्णैर्न्द्रियेषु लक्षणमायुषः क्षयस्य भवति ॥१३॥**

हीन- क्षीण थथेक्ष क्षीण हुए, बल-वर्ण-इन्द्रियेषु भण, वल्वर्ण तथा इन्द्रियवाणा रोगीके बल, वर्ण और इन्द्रियवाळे रोगीके, नख- नख, नयन- नेत्र नेत्र, वदन- मुख मुख, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- भण पुरीष, हस्त- हाथ हाथ, पाद- पद पद, ओष्ठादिषु ओष्ठ वगैरेमां होठ आदिमें, अपि च पक्ष भी, वैकारिकोक्तानाम् वैकारिक गल्लानेक्ष वैकारिक कहे हुए, वर्णानाम् वर्णोंमेंसे, अन्यतमस्य ऊर्ध्व ओर्ध्व किसीकी, प्रादुर्भावः उत्पत्ति प्रादुर्भाव, आयुषः आयुष्यना आयुके, क्षयस्य क्षयतुं क्षयका, लक्षणम् लक्षण लक्षण, भवति अने छे होता है ॥ १३ ॥

13. Similarly the appearance of any of the abnormal discolorations described in nails, eyes, face, urine, feces, hands, feet or lips etc., in a patient who has already suffered loss of strength, complexion and sense-power, is significant of the diminished life-span.

रिष्टरूपा वर्णविकृतयः —

**यश्चान्यदपि किञ्चिद्वर्णवैकृतमभूतपूर्वं सहसो-
त्पद्येतानिमित्तमेव हीयमानस्यातुरस्य शश्वत्,
तदरिष्टमिति विद्यात् । इति वर्णाधिकारः ॥ १४ ॥**

शश्वत् उभेश निरंतर, हीयमानस्य क्षीण थथेक्ष क्षीण होते हुए, आतुरस्य रोगीके, अभूतपूर्वम् पूर्व नहि थथेक्षी अभूतपूर्व, यत् च नो जो, अन्यत् अपि भीष्ण दूसरी भी, किञ्चित् ऊर्ध्व कोई, वर्णवैकृतम् वल्विकृति वर्णकी विकृति, सहसा ओत्थिंती सहसा,

१४. हीयमानस्यातुरस्य-हीयमानातुरस्य (ज.)

,, शश्वत्, तत्-तत् च (च.)

अनिमित्तम् ऊरुषु वगैर कारणके विना, एव न ही, उत्पद्येत उत्पन्न थाय उत्पन्न हो, तत् तेने उसे, अरिष्टम् इति अरिष्ट अरिष्ट, विद्यात् अक्षुप्तुं जाने, इति वर्णाधिकारः आ वर्णाधिकार समाप्त थाय छे यह वर्णाधिकार समाप्त होता है ॥ १४ ॥

14. If any other discoloration that is undefined and unprecedented is born in the continually sinking patient, then that too, is to be recognised as unfavourable prognosis. Thus we have described the subject of coloration.

प्राकृताः स्वराः —

स्वराधिकारस्तु—हंसकौञ्चनेमिदुन्दुभिकलविङ्ककाककपोतजर्जरानुकाराः प्रकृतिस्वरा भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यादनूक्तोऽन्यथा वाऽपि निर्दिश्यमानांस्तज्ज्ञैः ।

स्वराधिकारः तु आ स्वराधिकार छे यह स्वराधिकार है, हंस- हंस हंस, कौञ्च- कौञ्च कौञ्च, नेमि- नेमि नेमि, दुन्दुभि- दुन्दुभि दुन्दुभि, कलविङ्क- कलविङ्क कलविङ्क, काक- काक काक, कपोत- कपोत कपोत, जर्जर- जर्जर और जर्जरके, अनुकाराः स्वर समान स्वरों, प्रकृतिस्वराः प्रकृतिस्वरों, प्रकृतिस्वर, भवन्ति छे हैं, यान् च अने नै और जो, अपरान् भी नै स्वरोंने अन्य स्वरोंको, अपेक्षमाणः अपि नै तेओने विवेचनासे देखे उनका, तज्ज्ञैः तज्ज्ञैः द्वारा तद्विवेचनद्वारा, अनूक्तः सरभाभलीथी सादृश्यसे, अन्यथा वा नै नामान्तरथी अथवा नामान्तरसे, निर्दिश्यमानान् निर्देश यत् निर्देश होने पर, विद्यात् तेओने पक्षु प्रकृतिस्वर अक्षुप्तुं उनको भी प्रकृतिवर्ण जाने ।

15. (1). As regards the subject of voice, the voices resembling those of the swan, the crane, the felly of a wheel,

kettle-drum, kala-vinka, crow, pigeon and jarjara (a kind of musical instrument), are the normal voice-modes of man. As regards other pathological changes in voice, the voice should be determined by close observation to such shades being represented by the specialists by words of illustrative import or otherwise.

वैकृताः स्वराः —

एडककलग्रस्ताव्यक्तगद्गदक्षामदीनानुकीर्णास्वातुराणां स्वरा वैकारिका भवन्ति; यांश्चापरानुपेक्षमाणोऽपि विद्यात् प्राग्विकृतानभूत्वोत्पन्नान् । इति प्रकृतिविकृतिस्वरा व्याख्याता भवन्ति ॥ १५ ॥

एडक- मेढा मेढा मेढाके सदृश, कल- सूक्ष्म सूक्ष्म, प्रस्त- नडि नडि नडि नै निकलता, अव्यक्त- अस्पष्ट अस्पष्ट, गद्गद- गद्गद गद्गद, क्षाम- रक्ष रक्ष, दीन- दीन दीन, अनुकीर्णाः तु अने उपराउपर उत्थाराते। और अनुकीर्ण, आतुराणाम् आ रोगीओना ये रोगियोंके, स्वराः स्वरों स्वर, वैकारिकाः वैकारिक वैकारिक, भवन्ति छे हैं, प्राक्-विकृतान् पूर्व स्वरना करतं ईश्वरवाणा पूर्व स्वरसे विकृत, अभूत्वा-उत्पन्नान् अने नवा उत्पन्न थयेला और नये उत्पन्न हुए, यान् अपरान् च नै भी नै स्वरोंने जो दूसरे स्वरोंको, उपेक्षमाणः अपि विवेचनथी नै विवेचनासे देखे, विद्यात् तेओने पक्षु विकृतिस्वर अक्षुप्तुं उनको भी विकृतिस्वर जाने, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, प्रकृतिविकृतिस्वराः प्राकृत अने वैकृत स्वरोंनुं प्राकृत और विकृत स्वरोंका, व्याख्याताः भवन्ति व्याख्यान थाय छे व्याख्यान होता है ॥ १५ ॥

15. The pathological conditions of speech that are like the beating of a sheep, or low-voiced, choked, indistinct, quivering, painful and like stammer are considered to be abnormal varieties of

१५. एडक-शुक (द.)

„ एडककलग्रस्ताव्यक्त°-शुककलग्रस्ताव्यक्त° (ब.)

„ प्राग्विकृतान्-प्राग्विकृतात् (च. ब.)

१५. उपेक्षमाणो-अवेक्ष्यमाणान् (द. ब.)

„ „ -अवेक्ष्यमाणानपि (ब.)

speech. As regards other pathological conditions of speech such as the recurrence of an original abnormality or the development of a fresh one, the student should learn to know by close observation. Such are the normal and abnormal varieties of speech.

रिष्टरूपाः स्वरविकृतयः—

तत्र प्रकृतिवैकारिकाणां स्वराणामाश्वभि-
निर्वृत्तिः स्वरानेकत्वमेकस्य चानेकत्वमप्रशस्तम् ।
इति स्वराधिकारः ॥ १६ ॥

तत्र तेभां उनमें, प्रकृतिवैकारिकाणां प्रकृतिथी
विपरीत प्रकृतिसे विपरीत, स्वराणाम् स्वरेनी स्वरोकी,
आशु शीघ्र शीघ्र, अभिनिर्वृत्तिः उत्पत्ति उत्पत्ति,
स्वरानेकत्वम् अनेक अतना स्वरेनी उत्पत्ति अनेक
तरङ्गके स्वरोकी उत्पत्ति, एकस्य च अने ओङ्कार स्वरेनु
और एक ही स्वरका, अनेकत्वम् अनेकपक्षु प्रतीत थवुं
अनेक होना, अप्रशस्तम् प्रशस्त नथी अप्रशस्त है, इति
स्वराधिकारः आ स्वराधिकार समाप्त थाय छे यह
स्वराधिकार समाप्त होता है ॥ १६ ॥

16. Now if the pathological conditions of voice arise abruptly or change from one to another or from one to many, then they are inauspicious. Thus ends the subject of voice.

इति वर्णस्वराधिकारौ यथावदुक्तौ सुमूर्षतां
लक्षणज्ञानार्थमिति ॥ १७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, सुमूर्षताम् भरवा
पडेवा अनुप्येना सुमूर्षांके, लक्षणज्ञानार्थम् लक्षण
अथवा भाटे लक्षण जाननेके लिए, वर्णस्वराधिकारौ
वर्णधिकार अने स्वराधिकार वर्णधिकार और स्वरा-
धिकार. यथावत् यथावत् ठीक प्रकार, उक्तौ इति उक्ता
छे कह दिये हैं ॥ १७ ॥

१६. स्वरानेकत्वम्—स्वराणामेकत्वम् (घ.)

१७. लक्षणज्ञानार्थमिति—ज्ञानार्थमिति (घ.)

17. The subjects of complexion and voice have been thus described fully for the sake of the knowledge of the signs of fatal prognosis.

रिष्टरूपवर्णस्वरविकृतीनां श्लोकैः पुनः कथनम्—

भवन्ति चात्र—

यस्य वैकारिको वर्णः शरीर उपपद्यते ।

अर्धे वा यदि वा कृत्स्ने निमित्तं न च नास्ति सः ॥ १८ ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके
छे छे श्लोक हैं कि, यस्य गेना जिसके, अर्धे वा अर्ध
आधे, यदि वा छे अथवा, कृत्स्ने शरीरे आभा शरी-
रभां समग्र शरीरमें, वैकारिकः वैकारिक वैकारिक, वर्णः
वर्ण वर्ण, उपपद्यते उत्पन्न थाय उत्पन्न हो जाय,
निमित्तम् च अने तेनुं निमित्त और उसका निमित्त,
न न होय न हो, सः ते ते तो वह, न अस्ति होता नथी
मर जाता है ॥ १८ ॥

Here are verses again—

18. If abnormal discoloration occurs either in half or in the entire body without any reason, the patient will not survive.

नीलं वा यदि वा श्यावं ताम्रं वा यदि वाऽरुणम् ।

मुखार्धमन्यथा वर्णो मुखार्धेऽरिष्टमुच्यते ॥ १९ ॥

मुखार्धम् अर्धुं मुख मुखका आधा भाग, नीलम् वा
नीलुं नीला, यदि वा श्यावम् छोटोडी रंगनुं श्याव, ताम्रम्
वा ताम्रा गेवुं ताम्र, यदि वा अरुणम् छे लाल होय
अथवा अरुण वर्णका हो, मुखार्धे अने भीम अर्ध
मुख पर और मुखके दूसरे आधे भागमें, अन्यथा वर्णः
अन्यथा वर्ण वर्ण वर्ण होय इससे भिन्न वर्ण हो, अरिष्टम्
तो ते अरिष्ट वह अरिष्ट, उच्यते उच्यते छे कहा
जाता है ॥ १९ ॥

19. If a patient's face has acquired on one half one and on another half another of the following colors namely

१८. उपपद्यते—उपजायते (घ. ड. त.)

blue, dark-brown, coppery and tawny, that is a sign of unfavourable prognosis.

स्नेहो मुखार्धे सुव्यक्तो रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम् ।
ग्लानिरर्धे तथा हर्षो मुखार्धे प्रेतलक्षणम् ॥२०॥

मुखार्धे अर्धधा मुष्ण पर मुखके आधे भागमें, स्नेहः स्निग्धता स्निग्धता, सुव्यक्तः सुस्पष्ट होय सुस्पष्ट हो, अर्धमुखे अर्धे अर्धधा मुष्ण पर और मुखके दूसरे आधे भागमें, रौक्ष्यम् रूक्षता होय रूक्षता हो, तथा तथा एवं, अर्धे अर्धधा मुष्णभा आधे भागमें, ग्लानिः ग्लानि ग्लानि, तथा अर्धे और, मुखार्धे अर्धधा मुष्णभा मुखके दूसरे आधे भागमें, हर्षः हर्ष होय तो ते हर्ष हो तो वह, प्रेतलक्षणम् प्रेतनुं लक्षणम् छे मुमूर्षुका लक्षण है ॥२०॥

20. If half of the face is unctuous and the other half dry, half the face depressed and the other half animated, it is a sign of approaching death.

तिलकाः पिप्प्लवो व्यङ्गा राजयश्च पृथग्विधाः ।
आतुरस्याशु जायन्ते मुखे प्राणान् मुमुक्षतः ॥२१॥

प्राणान् प्राण प्राणोंका, मुमुक्षतः छोड़वानी तैयारी-वाणा परित्याग करते हुए, आतुरस्य रोगीने रोगीके, मुखे मुष्ण पर मुख पर, तिलकाः तिल तिल, पिप्प्लवः पिप्पु पिप्पु, व्यङ्गाः व्यंग व्यङ्ग, पृथग्विधाः अने जुड़ी जुड़ी अतनी और नाना प्रकारकी, राजयः च रेखाओं रेखायें, आशु अशु शीघ्र ही, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाती हैं ॥२१॥

21. If moles, port-wine marks, freckles, and network of vessels of various kinds suddenly appear in the face of the patient, he is destined to die.

पुष्पाणि नखदन्तेषु पङ्क्तौ वा दन्तसंश्रितः ।

२०. रौक्ष्यमर्धमुखे भृशम्-रौक्ष्यमर्धे तथा भृशम् (ध.)
,, तथा हर्षो-तथा भृशम् (ध.)

चूर्णको वाऽपि दन्तेषु लक्षणं मरणस्य तत् ॥२२॥

नखदन्तेषु नख अर्धे दंत उपर नख और दांत पर, पुष्पाणि सङ्केत चिह्न थाय नेत चिह्न हों, दन्तसंश्रितः अथवा दंत उपर अथवा दांतों पर, पङ्क्तौ वा डाँटो नेवी भेरी वगे कीचड़के समान क्लेद हो, दन्तेषु अथवा दंत पर अथवा दांतों पर, चूर्णकः वा अपि चूर्णा नेवी श्वेत पदार्थ थाय चूर्णक हो, तत् तो ते तो वह, मरणस्य मरणस्य मृत्युका, लक्षणम् लक्षणम् छे लक्षण है ॥२२॥

22. Flower-like marks on the nails and the teeth, tartar on the teeth or powdery stuff on the teeth—these are the symptoms of approaching death.

ओष्ठयोः पादयोः पाण्योरक्ष्णोर्मूत्रपुरीषयोः ।
नखेष्वपि च वैवर्ण्यमेतत् क्षीणबलेऽन्तकृत् ॥२३॥

क्षीणबले निर्भल रोगीना निर्बल रोगीके, ओष्ठयोः होठ होठ, पादयोः पग पैरों, पाण्योः हाथ हाथों, अक्ष्णोः आंख नेत्रों, मूत्रपुरीषयोः मूत्र तेमज्ज मज्ज मूत्र एवं पुरीष, नखेषु अपि च अर्धे नखोंमें, वैवर्ण्यम् विवर्णता थाय विवर्णता हो, एतत् ओ यह, अन्तकृत् अन्त करनार छे मृत्युजनक है ॥२३॥

23. The discoloration of lips, feet, hands, eyes, urine and feces, and also of the nails in a weakened patient, is a symptom of the approaching end.

यस्य नीलाबुभावोष्ठौ पक्वजाम्बवसन्निभौ ।
मुमूर्षुरिति तं विद्यान्नरो धीरो गतायुषम् ॥२४॥

यस्य नेना जिसके, उभौ ओष्ठौ अर्धे होठ दोनों होठ, पक्व-जाम्बव-सन्निभौ पाकेला अर्धे नेना पके हुए जाम्बुनके सदृश, नीलौ नील रंगना होय नील हो, तत् ते उस, गतायुषम् आयुष्यहीन पुरुषने गतायु पुरुषको, धीरः विद्वान् विद्वान्, नरः वैद्य वैद्य, मुमूर्षुः इति भरी जवाने। मुमूर्षु, विद्यात् अर्धवे जाने ॥२४॥

24. The wise man must recognise that the man both of whose lips are

२२. मरणस्य तत्-तद् गतायुषः (ध. ध.)

dark-blue like ripe jambul fruit, has come to the end of his life and is about to die.

एको वा यदि वाऽनेको यस्य वैकारिकः स्वरः ।
सहस्रोत्पद्यते जन्तोर्हीयमानस्य नास्ति सः ॥२५॥

हीयमानस्य क्षीणं तथा क्षीण होते हुए, यस्य जन्तोः ने प्राणीनां जिस पुरुषके, एकः वा अथवा एक, यदि वा अथवा या, अनेकः अनेक अनेक, वैकारिकः वैकारिक विकृत, स्वरः स्वर स्वर, सहसा आचिंतात् सहसा, उत्पद्यते उत्पन्न था उत्पन्न हो जायँ, सः ते वह, न अस्ति अथवा नहीं नहीं बचता ॥ २५ ॥

25. The sinking man in whom one or more of the pathological conditions of speech have suddenly appeared is sure to die.

यच्चान्यदपि किञ्चित् स्याद्वैकृतं स्वरवर्णयोः ।
बलमांसविहीनस्य तत् सर्वं मरणोदयम् ॥२६॥

बल-मांस- अण अने मांस बल और मांससे, विहीनस्य वगैरना रोगीनां हीन रोगीके, स्वरवर्णयोः स्वर अने वर्णभां स्वर और वर्णमें, यत् च ने जो, अन्यत् अपि भी अन्य भी, किञ्चित् कुछ कुछ, वैकृतम् विकृत विकृति, स्यात् था हो, तत् सर्वम् ते सर्व वह सब, मरणोदयम् मरणोत्पन्न उत्पन्न होने का कारण है ॥ २६ ॥

26. Whatever other pathological conditions of complexion and voice are seen in a patient, wasted of strength and flesh—all of them, denote the dawn of death.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इति वर्णस्वरवक्तौ लक्षणार्थं मुमूर्षताम् ।
यस्तौ सम्यग्विजानाति नायुर्ज्ञाने स मुह्यति ॥२७॥

२६. मरणोदयम्—मरणाय हि (क. च. ध.)

२७. यस्तौ—यस्तु (घ.)

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, मुमूर्षताम् नष्ट मृत्युवाणा मृत्युवाणां मुमूर्षं मनुष्योंके, लक्षणार्थम् लक्षणों भाटे लक्षणोंके लिए, वर्णस्वरौ वर्ण अने स्वर वर्ण और स्वर, उक्तौ उक्ता छे कहे गये हैं, यः तौ ने तेओने जो उनका, सम्यक् अथवा सम्यक्, विजानाति अथवा जानता है, सः ते वह, आयुर्ज्ञाने आयुष्यना ज्ञानमा आयुके ज्ञानमें, न मुह्यति भूँजते नहीं मोहको प्राप्त नहीं होता ॥२७॥

Here is the recapitulatory verse—

27. Thus are declared the signs and symptoms of fatal prognosis in the subject of complexion and voice. He who knows these thoroughly well will not be confused in the art of prognosis.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने वर्णस्वरीयमिन्द्रियं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रिय-स्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, वर्णस्वरीयम् इन्द्रियम् 'वर्ण-स्वरीय इन्द्रिय' 'वर्णस्वरीय इन्द्रिय', नाम नामने नामका, प्रथमः पहिले प्रथम, अध्यायः अध्याय संपूर्ण अथवा अध्याय समाप्त हुआ ॥१॥

1. Thus in the section on Sensorial Prognosis in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the first chapter entitled 'The sensorial prognosis by indications of complexion and voice' is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય અધ્યાય દૂસરા

Chapter II

પુષ્પિતકેન્દ્રિયોપક્રમઃ—

અર્થાતઃ પુષ્પિતકમિન્દ્રિયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥ ૧ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

અર્થ અતઃ હવે અહીંથી અવ આગે, પુષ્પિતકમ્
इन्द्रियम् ‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’ નામના અધ્યાયનું
‘પુષ્પિતક ઇન્દ્રિય’ નામકે અધ્યાયકા, વ્યાખ્યાસ્યામઃ
વ્યાખ્યાન કરશું વ્યાખ્યાન કરેંગે ॥ ૧ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीत्वे प्रभाषे ॥ इव
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्देश्यं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled “The sensorial prognosis from the blossoming of symptoms.”

2. Thus declared the worshipful Atreya.

यथा फलात्पूर्वं पुष्पोत्पत्तिः, एवं मरणात्प्रागरिष्टोत्पत्तिः—

પુષ્પં યથા પૂર્વરૂપં ફલસ્યેહ ભવિષ્યતઃ ।
તથા લિઙ્ગમરિષ્ટાણ્યં પૂર્વરૂપં મરિષ્યતઃ ॥ ૩ ॥

અર્થ યથા હવે જેવી રીતે જૈસે, પુષ્પમ્ પુષ્પ પુષ્પ,
भविष्यतः ભાવી ભાવી, ફલસ્ય ફળને ફલકા, પૂર્વરૂપમ્
(જલ્પવાનારું) પૂર્વરૂપ છે જ્ઞાપક પૂર્વરૂપ છે, તથા તેવી
રીતે વૈસે, અરિષ્ટાણ્યમ્ ‘અરિષ્ટ’ નામનું ‘અરિષ્ટ’
નામકા, લિઙ્ગમ્ લક્ષણ લક્ષણ, મરિષ્યતઃ મરણાન્મુખ
મનુષ્યને મરણવાલે પુરુષકા, પૂર્વરૂપમ્ જલ્પવાનારું પૂર્વ-
રૂપ છે જ્ઞાપક પૂર્વરૂપ છે ॥ ૩ ॥

3. Just as blossom is the harbinger of the coming fruit, so is the evil symptom known as fatal prognosis, the harbinger of death to the patient.

अप्येवं तु भवेत् पुष्पं फलेनाननुबन्धि यत् ।

फलं चापि भवेत् किञ्चिद्यस्य पुष्पं न पूर्वजम् ॥ ૪ ॥

અપિ એવમ્ તુ વળી એવું પણ એસા મી, પુષ્પમ્
પુષ્પ પુષ્પ, ભવેત્ હોય છે હોતા હૈ, યત્ જેની પાછળ
જિસકે પીછે, ફલેન ફળ ફલ, અનનુબન્ધિ ઉત્પન્ન થતું
નથી ઉત્પન્ન નહીં હોતા, કિઞ્ચિત્ અને એવું કોઈ ઓર
એસા કોઈ, ફલમ્ અપિ ચ ફળ પણ ફલ મી, ભવેત્
થાય છે હોતા હૈ, યસ્ય જેની જિસકે, પૂર્વજમ્ પૂર્વ
પહેલે, પુષ્પમ્ ન પુષ્પ હોતું નથી પુષ્પ નહીં હોતા ॥ ૪ ॥

4. As there are cases where the blossom is not followed by the fruit. so there are cases where the fruit is not preceded by the blossom.

न त्वरिष्टस्य जातस्य नाशोऽस्ति मरणादृते ।

મરણં ચાપિ તન્નાસ્તિ યન્નારિષ્ટપુરઃસરમ્ ॥ ૫ ॥

જાતસ્ય પણ ઉત્પન્ન થયેલા કિન્તુ ઉત્પન્ન હુણ,
અરિષ્ટસ્ય તુ અરિષ્ટનેા અરિષ્ટકા, મરણાત્ ઋતે મરણ
સિવાય મરણકે સિવા, નાશઃ નાશ નાશ, ન અસ્તિ નથી
નહીં હૈ, તત્ મરણમ્ અને તે મરણ ઓર વહ મૃત્યુ,
અપિ ચ પણ મી એસી, ન અસ્તિ નથી નહીં હૈ, યત્
જે જો, અરિષ્ટપુરઃસરમ્ ન પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલા અરિષ્ટ-
વાળું ન હોય પૂર્વે અરિષ્ટવાલી ન હો ॥ ૫ ॥

5. The appearance of fatal symptoms never ends except in death and there is no death which is not preceded by the appearance of fatal symptoms.

प्रज्ञापराधादुत्पन्नस्याप्यरिष्टस्याज्ञानम्—

મિથ્યાદૃષ્ટમરિષ્ટાભમનરિષ્ટમજાનતા ।

અરિષ્ટં વાઽપ્યસંબુદ્ધમેતત્ પ્રજ્ઞાપરાધજમ્ ॥ ૬ ॥

અજાનતા અજા વૈદ્યથી અજા વૈદ્યસે, અરિષ્ટાભમ્
અરિષ્ટ જેવા અરિષ્ટ જૈસા, અનરિષ્ટમ્ પણ વાસ્તવિક
રીતે અરિષ્ટ ન હોય એવા પદાર્થને પરન્તુ વસ્તુતઃ
અરિષ્ટ ન હો એસા પદાર્થ, મિથ્યાદૃષ્ટમ્ રિષ્ટપણથી
ભાણવામાં આવે રિષ્ટતાસે જાના જાય, અરિષ્ટમ્ વા

૪. પૂર્વજમ્—જાણતે (૫.)

अपि अथवा अरिष्ट पदार्थने अथवा अरिष्ट पदार्थ,
असंबुद्धम् समञ्जसमां न आवे तो न समझा जाय तो,
एतत् ओ यह, प्रज्ञापराधजम् प्रज्ञाना अपराधभी
थयेषु मिथ्याज्ञान छे प्रज्ञापराधसे उत्पन्न हुआ मिथ्या-
ज्ञान है ॥ ६ ॥

6. The ignorant are deluded into mistaking for fatal symptoms what are not such, and the really fatal symptoms go unrecognised by them. This is the result of delusive knowledge.

अरिष्टभूतं गन्धविज्ञानम्—

ज्ञानसंबोधनार्थं तु लिङ्गैर्मरणपूर्वजैः ।

पुष्पितानुपदेक्ष्यामो नरान् बहुविधैर्वहन् ॥ ७ ॥

ज्ञानसंबोधनार्थम् ज्ञान अगुत करवा भाटे ज्ञानको
जगानेके लिए, तु तो तो, मरणपूर्वजैः भरलु पूर्वे
थत् मनुष्यसे पूर्व होनेवाले, बहुविधैः अहु प्रकारना
बहु प्रकारके, लिङ्गैः लक्षणोद्गारा लक्षणोंद्वारा, पुष्पि-
तान् अरिष्टगन्धयुक्त अरिष्टगन्धयुक्त, बहून् धलु बहुत,
नरान् पुरुषोने। पुरुषोंका, उपदेक्ष्यामः उपदेश करथुं
उपदेश करेंगे ॥ ७ ॥

7. This chapter on blossoming of fatal symptoms of various kinds in various men is expounded in order to impart the right knowledge of prognosis by means of the fatal symptoms manifesting before death.

नानापुष्पोपमो गन्धो यस्य भाति दिवानिशम् ।
पुष्पितस्य वनस्येव नानाद्रुमलतावतः ॥ ८ ॥

तमाहुः पुष्पितं धीरा नरं मरणलक्षणैः ।

स ना संवत्सराद्देहं जहातीति विनिश्चयः ॥ ९ ॥

७. पूर्वजैः पूर्वकैः (ख. ग. ज. घ.)

८. बहुविधैर्वहन्-बहुविधान्वहन् (द. घ.)

८. भाति-वाति (घ. घ.)

९. स ना-स वै (ग. घ. ज.)

नानाद्रुम- विविध प्रकारनां वृक्ष नाना प्रकारके वृक्ष,
लतावतः अने वेवडीओवाणा और लताओंसे युक्त,
पुष्पितस्य पुष्पित पुष्पयुक्त, वनस्य वनन्ती वनकी,
इव पेठे भांति, यस्य जे पुरुषना शरीरमांथी जिसके
शरीरसे, दिवानिशम् अहोरात्र दिनरात, नानापुष्पोपमः
विविध प्रकारनां पुष्पो जेवी नाना प्रकारके पुष्पोंके
समान, गन्धः सुगन्ध गन्ध, भाति तीक्ष्णती जलुय छे
निकलती रहती प्रतीत होती है, तम् नरम् ते मनुष्यने
उस मनुष्यको, धीरा धीर पुरुषो पण्डित लोग, मरण-
लक्षणैः भरलुनां लक्षणोंथी मनुष्यके लक्षणोंसे, पुष्पितम्
पुष्पित थयेवो पुष्पित, आहुः उहे छे कहेंते हैं, सः ना
ते पुरुष वह पुरुष, संवत्सरात् ओक वर्षमां एक वर्षमें,
देहम् देह देहको, जहाति तथ दे छे त्याग कर
देता है, इति ओ ऐसा, विनिश्चयः दृढ निश्चय छे दृढ
निश्चय है ॥ ८-९ ॥

8-9. That man is regarded by the wise to be manifesting fatal symptoms, who exudes day and night scents resembling those of various flowers in a forest abounding in various trees and creepers, bursting into bloom. Such a man is certain to die before a year.

एवमेकैकशः पुष्पैर्यस्य गन्धः समो भवेत् ।
इष्टैर्वा यदि वाऽनिष्टैः स च पुष्पित उच्यते ॥ १० ॥

एवम् ओ प्रमाणे इसी प्रकार, यस्य जेनी जिसकी,
गन्धः गन्ध गन्ध, इष्टैः ४४ इष्ट, यदि वा उ या,
अनिष्टैः अनिष्ट अनिष्ट, एकैकशः ओक ओक एक एक,
पुष्पैः पुष्प पुष्पके, समः जेवी सदृश, भवेत् होय हो,
सः च ते पलु वह भी, पुष्पितः पुष्पित पुष्पित,
उच्यते उहेवाय छे कहलाता है ॥ १० ॥

10. Similarly, that man is said to show fatal symptoms who exudes a smell resembling that of any flower, be it pleasant or unpleasant.

समासेनाशुमान् गन्धानेकत्वेनाथवा पुनः ।

आजिघ्रेयस्य गात्रेषु तं विद्यात् पुष्पितं भिषक् ॥११॥

भिषक् वैद्य वैद्य, यस्य नेना जिसके, गात्रेषु गात्रोभां अङ्गोर्मे, अशुमान् अशुभ अशुभ, गन्धान् गन्ध गन्धको, समासेन भेणी मिश्रित, अथवा पुनः अथवा या, एकत्वेन ओं ओं पृथक् पृथक्, आजिघ्रेत् सूवे सूवे, तम् तेने उसे, पुष्पितम् पुष्पित पुष्पित, विद्यात् आशुवे जाने ॥ ११ ॥

11. A man whose body exudes a mixture of unpleasant smells, or a single unpleasant smell, is to be regarded by the physician, as one showing fatal prognostic symptoms.

आप्लुतानाप्लुते काये यस्य गन्धाः शुभाशुभाः ।

व्यत्यासेनानिमित्ताः स्युः स च पुष्पित उच्यते ॥१२॥

यस्य नेना जिसके, आप्लुत-देपन डरवाभां आवेक्षा लिप्त, अनाप्लुते अने देपन नाह डरवाभां आवेक्षा और अलिप्त, काये शरीरभां शरीरमें, शुभ-अशुभाः शुभ अने अशुभ शुभ और अशुभ, गन्धाः गन्धा गन्ध, अनिमित्ताः डारण वगर कारणके बिना, व्यत्यासेन विपरीतपक्षात् विपरीत भावसे, स्युः थाय होती हैं, सः च ते वह, पुष्पितः पुष्पित पुष्पित, उच्यते उछेनाय छे कहलाता है ॥ १२ ॥

12. He whose body exudes unpleasant smell after smearing himself with fragrant articles or fragrant smell when he is not thus smeared, in an abnormal manner without any recognisable cause, is to be regarded as showing fatal prognostic symptoms.

तद्यथा-चन्दनं कुष्ठं तगरागुरुणी मधु ।

माल्यं मूत्रपुरीषे च मृतानि कुणपानि च ॥१३॥

११. पुनः-पुमान् (ड. त.)

१३. मृतानि-घृतानि (ध.)

, कुणपानि च-कुणपानि वा (ध.)

तत् यथा नेम के जैसे कि, चन्दनम् चन्दन चन्दन, कुष्ठम् कुष्ठ कूठ, तगर-तगर तगर, अगुरुणी अगुरु अगर, मधु मधु मधु, माल्यम् अने पुष्पभाणानी गन्ध शुभ छे और पुष्पमालाकी गन्ध शुभ है, मूत्रपुरीषे च तथा मूत्र-मूत्र एवं मूत्र-पुरीष, मृतानि पशुनां मुर्दा पशुओंके मृत शरीर, कुणपानि च अने मनुष्योंके शयनी गन्ध अशुभ छे और मनुष्योंके मृत देहकी गन्ध अशुभ है ॥ १३ ॥

13. These are:—sandal, costus, indian valerian, eagle-wood, honey and flower-garland, feces and urine, dead and putrified smells.

ये चान्ये विविधात्मानो गन्धा विविधयोनयः ।

तेऽप्यनेनानुमानेन विज्ञेया विकृति गताः ॥१४॥

विविधात्मानः विविध प्रकारकी विविध प्रकारकी, विविध-योनयः अने विविध डारणोत्थी उत्पन्न थयेली और विविध कारणोंसे उत्पन्न हुई, ये च ने जो, अन्ये गन्धाः भीष्म गन्धा छे अन्य गन्ध हैं, ते अपि तेओने पक्ष उनको भी, अनेन आ इस, अनुमानेन अनुमानेन अनुमानसे, विकृतिम् विकृतिने विकृतिको, गताः प्राप्त प्राप्त, विज्ञेयाः आशुवी ओछे जानेनी चाहिए ॥ १४ ॥

14. And many other odours derived from various sources should be recognised by the use of discretion in their abnormal or unnatural conditions.

इदं चाप्यतिदेशार्थं लक्षणं गन्धसंश्रयम् ।

वक्ष्यामो यदभिज्ञाय भिषज्जरणमादिशेत् ॥१५॥

अतिदेशार्थम् नाह उछेनाभां आवेक्षाना ज्ञान भाटे नहीं कहे हुएके ज्ञानके लिए, गन्धसंश्रयम् गन्धसंश्रयी गन्धसंबंधी, इदम् च अपि आ इस, लक्षणम् लक्षण लक्षण, वक्ष्यामः उछेनु कहेंगे, यत् अभिज्ञाय ने आशुवीने जिसे जान कर, भिषक् वैद्य वैद्य, मरणम् मरण मरणकी, आदिशेत् सूचना आपी शके सूचना दे सके ॥ १५ ॥

15. This we explain in order to cover the entire field by the symptoms

of smells, knowing which, the physician should recognise the fatal prognostic symptoms.

वियोनिर्विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु जायते ।
इष्टो वा यदि वाऽनिष्टो न स जीवति तां समाम् ॥१६॥
एतावद्गन्धविज्ञानं,

यस्य जेनां जिसके, गात्रेषु अंगोंमें, वियोनिः हेतु नगरी हेतुसे रहित, विदुरः अने स्थायी और स्थायी, इष्टः वा ४४ इष्ट, यदि वा ३ या, अनिष्टः अनिष्ट अनिष्ट, गन्धः गन्ध गन्ध, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न हो जाती है, सः ते वह, ताम् समाम् ते वर्ष पूरुं यत्ता सुधी उस वर्ष तक, न जीवति श्रुते। रहेते। नथी जीवित नहीं रहता, एतावत् आऽयुं इतना, गन्धविज्ञानम् गन्धनुं विज्ञान छे गन्धका विज्ञान है ॥ १६ ॥

16. The man whose body exudes a pleasant or unpleasant smell constantly without any recognisable cause dies before a year. This much about the science of prognosis with reference to smell.

अरिष्टभूतं रसविज्ञानम्—

रसज्ञानमतः परम् ।

आतुराणां शरीरेषु वक्ष्यते विधिपूर्वकम् ॥१७॥

मतः परम् हवे पक्षी अब आगे, आतुराणाम् शरीरोंमें रोगियोंके, शरीरेषु शरीरोंमें, रसज्ञानम् रसनुं विज्ञान रसका विज्ञान, विधिपूर्वकम् विधिपूर्वक विधिपूर्वक, वक्ष्यते बड़ेवाभा आवेशे कहा जायगा ॥ १७ ॥

१६. विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु—विदुरो गन्धो यस्य गात्रेषु
(घ. फ.)

गात्रेषु—गात्रे तु (ख.)

जायते—इक्ष्यते (क. घ. ड.)

१७. वक्ष्यते—वक्ष्यामः (क. घ. ङ. छ. त.)

17. Henceforth the science of prognosis with reference to the body-taste of patients is systematically expounded.

यो रसः प्रकृतिस्थानां नराणां देहसंभवः ।
स एवां चरमे काले विकारं भजते द्वयम् ॥१८॥

प्रकृतिस्थानाम् आरोग्यमां रहेवा प्रकृतिमें स्थित, नराणाम् पुरुषोंना पुरुषोंके, देहसंभवः देहस्थी उत्पन्न थयेवा देहमें उत्पन्न हुआ, यः रसः जे रस होय छे जो रस होता है, सः एवाम् ते ऐओना वह इनके, चरमे अन्त अन्त, काले समये समयमें, द्वयम् जे प्रकारना दो प्रकारके, विकारम् विकारने विकारको, भजते पाभे छे प्राप्त होता है ॥ १८ ॥

18. That taste which is natural to men in their healthy condition undergoes two kinds of morbid change at the time of death.

कश्चिदेवास्य वैरस्यप्रत्यर्थमुपपद्यते ।
स्वादुत्वमपरश्चापि विपुलं भजते रसः ॥१९॥

अस्य आ मनुष्यने। इस मनुष्यका, कश्चित् एव कर्ष ओड कोई एक, रसः रस रस, वैरस्यम् विरसताने विरसताको, अत्यर्थम् अत्युच्च अत्यन्त, उपपद्यते पाभे छे प्राप्त होता है, अपरः च अने भीजे और दूसरा, अपि वणी भी, विपुलम् अत्यंत अत्यन्त, स्वादुत्वम् मधुरताने मधुरताको, भजते प्राप्त करे छे प्राप्त होता है ॥ १९ ॥

19. In some it changes into a morbid taste in the mouth at death while in others it changes into an extremely sweet taste.

आतुरशरीरगतसस्यानुमानेन ज्ञानम्—

तमनेनानुमानेन विद्याद्विकृतिमागतम् ।
मनुष्यो हि मनुष्यस्य कथं रसमवाप्नुयात् ॥२०॥

तम् ओने उसको, अनेन आ इस, अनुमानेन अनुमानथी अनुमानसे, विकृतिम् विकृति विकृतिको, आगतम् पाभेसे। प्राप्त, विद्यात् अजुने। जानना चाहिए,

हि डेभडे क्यों कि, मनुष्यः मनुष्य मनुष्य, मनुष्यस्व मनुष्यना मनुष्यका, रसम् रसने रस, कथम् डेवी रीते कैसे, अवाप्नुयात् अस्मी शके? जान सकता है? ॥ २० ॥

20. Such a change has to be recognised only by inference. For, how can a man ascertain the taste of another's body or his mouth?

मक्षिकाश्चैव यूकाश्च दंशाश्च मशकैः सह ।
विरसादपसर्पन्ति जन्तोः कायान्मुमूर्षतः ॥ २१ ॥

मुमूर्षतः भरवा पडेला मरनेवाले, जन्तोः प्राणीना प्राणीके, विरसात् विरस विरस, कायात् शरीरथी शरीरसे, मक्षिकाः च एव भाभीओ मक्खियाँ, यूकाः च भूओ जूएँ, मशकैः सह अने भूभरसहित तथा मच्छरोंके साथ, दंशाः च डंसे दंश, अपसर्पन्ति दूर भसी भय छे दूर हो जाते हैं ॥ २१ ॥

21. Flies, lice, wasps and mosquitoes get repelled and turn away from the bad taste of the body of the man about to die.

अत्यर्थरसिकं कायं कालपकस्य मक्षिकाः ।
अपि स्नातानुलिप्तस्य भृशमायान्ति सर्वशः ॥ २२ ॥

स्नातानुलिप्तस्य अपि नवरावी यंदनथी यर्थेला परंतु स्नान और अनुलेपन किये हुए परंतु, कालपकस्य डाले डरी पाडी गथेला मनुष्यना कालपक मनुष्यके, अत्यर्थरसिकम् अतिशय रसवाला अत्यन्त रसयुक्त, कायम् शरीर पर देह पर, मक्षिकाः भाभीओ मक्खियाँ, सर्वशः आरे तरुथी चारों ओरसे, भृशम् भूभ अत्यन्त, आयान्ति आवे छे जाती हैं ॥ २२ ॥

22. While the bees etc., hover over a man about to die, who is full of a sweet taste though he may have bathed and painted himself with sandal paste.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः —

सामान्येन मयोक्तानि लिङ्गानि रसगन्धयोः ।

२३. सामान्येन-बान्येतानि (क. ग. घ. च. त. द.)

पुष्पितस्य नरस्यैतत्फलं मरणमादिशेत् ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयभां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोके छे डे उपसंहारका श्लोक है कि, पुष्पितस्य पुष्पित पुष्पित, नरस्य पुरुषना पुरुषके, रसगन्धयोः रस अने गंधना रस और गन्धके, लिङ्गानि धक्षण लक्षण, मया मे मैंने, सामान्येन सामान्यपण्णे सामान्यतः, उक्तानि उक्ता छे कहे हैं, एतत्- वेवे ओओतुं वेष इनका, फलम् इण फल, मरणम् भरषु मृत्यु, आदिशेत् उहेतुं कहे ॥ २३ ॥

Here is the recapitulatory verse —

23. The symptoms of taste and smell have been described by me in general with reference to the person in whom fatal prognostic symptoms have blossomed. The result of these must be judged to be death.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
पुष्पितकमिन्द्रियं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

इति आभ इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने तरुथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और चरककेद्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने धन्द्रिय-स्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, पुष्पितकमिन्द्रियम् 'पुष्पितक धन्द्रिय' 'पुष्पितक इन्द्रिय', नाम नामने। नामका, द्वितीयः जीओ दूसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2. Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second chapter entitled "The sensorial prognosis from the blossoming of symptoms" is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

त्रींशे अध्याय अध्याय तीसरा

Chapter III

परिमर्शनीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः परिमर्शनीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हुवे अर्हीथी अब आगे, परिमर्शनीयम् इन्द्रियम् 'परिमर्शनीय इन्द्रिय' नामना अध्यायतुं 'परिमर्शनीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेतुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis through examination by Palpation."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

वर्णं स्वरे च गन्धे च रसे चोक्तं पृथक् पृथक् ।
लिङ्गं सुमूर्षतां सम्यक् स्पर्शेष्वपि निबोधत ॥३॥

सुमूर्षतां भरवा पडेह भुप्यना सुमूर्षुओंके, वर्णं वर्ण, स्वरे च स्वर, गन्धे च गन्ध, रसे च रसना और रसके, पृथक् पृथक् लुद्धं लुद्धं पृथक् पृथक्, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, उक्तम् उक्ता छे कहे हैं, स्पर्शेषु अपि हुवे स्पर्शना लक्षण पक्ष स्पर्शके लक्षण भी, सम्यक् सारी रीते सम्यक् प्रकारसे, निबोधत सावधाने जान लो ॥३॥

3. The fatal signs manifesting in the color, voice and odor of the human body and the taste of body-fluids of those who are about to die have been described under separate heads. Now listen and learn correctly

the nature of the fatal signs appearing in their touch as well.

परिमर्शनविधिः —

स्पर्शप्राधान्येनैवातुरस्यायुषः प्रमाणावशेषं जिज्ञासुः प्रकृतिस्थेन पाणिना शरीरमस्य केवलं स्पृशेत्, परिमर्शयेद्वाऽन्येन ।

स्पर्शप्राधान्येन स्पर्शनी प्रधानताथी स्पर्शनी प्रधानतासे, एव न ही, आतुरस्य रोगीना रोगीकी, आयुषः आयुष्यना आयुके, प्रमाणावशेषम् प्रमाणने अवशेष प्रमाणके अवशेषको, जिज्ञासुः अनुवादी अनुवादी वैद्य जाननेकी इच्छावाला वैद्य, प्रकृतिस्थेन स्वस्थ स्वस्थ, पाणिना हाथथी हाथसे, अस्य अनेा इसके, केवलम् आप्ता सारे, शरीरम् शरीरने शरीरको, स्पृशेत् स्पर्श करे, अन्येन वा अथवा तो भीन पासे अथवा तो दूसरेसे, परिमर्शयेत् स्पर्श करे।

4-(1). The physician desirous of ascertaining, by the method of palpation, the measure of life left to the patient, should palpate the latter's entire body with his hand which must be in a normal condition. If it is not so, he should get the palpation done by some one else.

स्पर्शविज्ञेया आतुरशरीरगता विकृतयः —

परिमृशता तु खल्वतुरशरीरमिमे भावास्तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति ।

आतुरशरीरम् रोगीना शरीरने रोगीके शरीरको, परिमृशता तु खलु स्पर्श करता स्पर्श करते हुए, इमे भावाः आ भावे ये भाव, तत्र तत्र त्यां त्यां वहां वहां, अवबोद्धव्याः अनुवादीय जानने योग्य, भवन्ति अने छे होते हैं ।

४. स्पर्शप्राधान्येन—स्पर्शप्रामाण्येन (ग. च. ध.)

,, प्रमाणावशेषं—प्रमाणविशेष (क. ख. घ. ङ. य. ध.)

,, परिमर्शयेद्वाऽन्येन—विमर्शयेद्वाऽन्येन (घ. त.)

,, तत्र तत्रावबोद्धव्या भवन्ति—तत्र बोद्धव्या भवन्ति (ख.)

4-(2). While feeling the patient's body, the following are the abnormalities to be noted.

तद्यथा—सततं स्पन्दमानानां शरीरदेशानाम-
स्पन्दनं, नित्योष्मणां शीतीभावः, मृदूनां दारुणत्वं,
श्लक्ष्णानां खरत्वं, सतामसद्भावः, सन्धीनां
संसभ्रंशव्यवनानि; मांसशोणितयोर्वीतीभावः,
दारुणत्वं, स्वेदानुबन्धः, स्तम्भो वा; यच्चान्यदपि
किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं
स्यात् । इति लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं
समासेन ॥ ४ ॥

तत् यथा जेभके जैसे कि, सततम् सतत निरंतर,
स्पन्दमानानाम् इरकता स्पंदन करनेवाले, शरीरदेशानाम्
शरीरना भागोनु शरीरके देशोंका, अस्पन्दनम् न इर-
कतुं स्पन्दन न होना, नित्योष्मणाम् नित्य गरम भागोनु
नित्य गरम रहनेवाले भागोंका, शीतीभावः ठंडा पडी
जवुं ठंडा हो जाना, मृदूनाम् डोमल भागोनी मृदु
स्थानोंका, दारुणत्वम् कठोरता कठोर हो जाना, श्लक्ष्णा-
नाम् ढीसा भागोनु श्लक्ष्ण अवयवोंका, खरत्वम् अर-
भयडापड्डुं खर हो जाना, सताम् अस्तित्व धरावता
भागोनु विद्यमानोंका, असद्भावः न होपुं लोप हो जाना,
सन्धीनाम् सांधाओनी सन्धियोंकी, संस- शिथिलता
बिथिलता, भ्रंश- तेओनु भरी जवुं उनका भ्रंश, व्यवनानि
छूटा पडपुं उनकी च्युति, मांसशोणितयोः मांस अने
रुधिरनी मांस और रुधिरकी, वीतीभावः क्षीणता क्षीणता,
दारुणत्वम् मांस वगेरेनी कठिनता मांस आदिकी कठिनता,
स्वेदानुबन्धः सतत परसेवे आवे आवे अत्यन्त पसीना

४. अस्पन्दनं—स्तम्भः (इ. द.)

„ सताम्—स्थूलानां वृषणादीनाम् (ख. घ. त. ध.)

„ °व्यवनानि—°भावानानि (ख. ज.)

„ वीतीभावः—वीतभावः (च.)

„ किञ्चिदीदृशं स्पर्शानां लक्षणं भृशविकृतम्—किञ्चिदीदृशं भृश-
विकृतम् (क.)

„ लक्षणं भृशविकृतमनिमित्तं स्यात्—लक्षणनिमित्तं स्यात् (घ.)

„ लक्षणं स्पृश्यानां भावानामुक्तं समासेन—लक्षणानां संग्रहः
स्पर्शानाम् (ख. घ. त.)

आना, स्तम्भः वा अथवा भिद्युत् न आवे आवे अथवा
बिलकुल न आना, यत् च अने जे और जो, अन्यत्
अपि ते सिवाय ओरुं पडु और मी, किञ्चिद् कंठ कुठ,
ईदृशम् आपुं इस प्रकारका, स्पर्शानाम् स्पर्शानुं स्पर्शोंका,
भृश-विकृतम् भूष विकारवाणुं बहुत विकृत, अनिमि-
त्तम् अने डारलु वगर उत्पन्न भयुं होय और कारणके
बिना उत्पन्न हुआ हो, लक्षणम् ते भरलुनुं लक्षण वह
मृत्युका लक्षण, त्यात् थाय छे होता है, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, स्पृश्यानाम् स्पर्श डरवा लायक स्पर्शोंके,
भावानाम् भावोनुं भावोंका, तन्नासेन संक्षेपमां संक्षेपमें,
लक्षणम् लक्षण लक्षण, उक्तम् उक्तुं छे कहा है ॥ ४ ॥

4. They are—the absence of throbbing in those members of the body which are always throbbing; coldness of those parts which are always warm; rigidity of those parts which are always soft; roughness in those parts which are always smooth; the disappearance of those parts which should normally exist; the looseness, sagging or dislocation of joints; the paucity of flesh or blood; hardness; excessive perspiration; and rigidity; also whatever else that is abnormal and unaccountable. Thus we have declared in brief, the unfavourable prognostic signs observed by palpation.

तद्व्यासतोऽनुव्याख्यास्यामः—तस्य चेत् परि-
मृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घोरुस्त्रिगुदरपार्श्वपृष्ठे-
षिकापाणिग्रीवाताह्वोष्ठललाटं स्विन्नं शीतं स्तब्धं
दारुणं वीतमांसशोणितं वा स्यात्, परासुरयं
पुरुषो न चिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात्।

तत् हवे तेनुं अब उसको, व्यासतः विस्तारपूर्वक
विस्तारसे, अनुव्याख्यास्यामः व्याख्यान डरथुं कहेंगे, तस्य
चेत् जे तेना यदि तस्य रोगीके पाद- पङ्ग पैर, जङ्घा
पिंडी जंघा, ऊरु- साथण ऊरु स्त्रिगु- नितं पृष्ठ स्त्रिगु,

५. स्तब्धं—प्रसुप्तं (घ. फ.)

„ न चिरात् कालं मरिष्यति—न चिरात्कालं करिष्यति (फ.)

उदर- उदर उदर, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पृष्ठेषिका- उदर
पीठकी हड्डी, पाणि- हाथ हाथ, ग्रीवा- डोक गरदन, तालु-
तालु ताळ, ओष्ठ- होठ होठ, ललाटम् अने ललाटेने
और ललाट, पृथक्त्वेन पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, परिमृश्य-
मानम् स्पर्श करतां छूनेसे, स्विन्नम् ते पक्षीने आवेलां
वे पक्षीनासे युक्त, शीतम् शीतल शीतल, स्तब्धम् नर
स्तब्ध, दारुणम् कठोर कठिन, वीतमांस- डे क्षीण मांस
या क्षीण मांस, शोणितम् तथा क्षीण रक्तवाणां और
क्षीण शोणितवाले, वा स्यात् होय तो जान पड़े तो,
परासुः आयुष्यहीन गतायु, अयम् पुरुषः आ पुरुष
यह पुरुष, न चिरात् कालम् शेज वधतमां थोड़े ही
समयमें, मरिष्यति मरी नशे मर जायगा, इति विद्यात्
अम अणुपुं ऐसा जाने।

5-(1). The same, we shall now ex-
pound in extenso. Thus, if the patient
on being felt with the hand separately
on the feet, calves, thighs, buttocks,
belly, sides, back-bone, hands, neck,
palate, lips and fore-head, is seen to
perspire or be cold or rigid or hard or
bereft of flesh and blood, then the phy-
sician should conclude that, that man
is fey and will die at no distant future.

तस्य चेत् परिमृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फ-
जानुवङ्क्षणगुदवृषणमेढ्रनाभ्यंसस्तनमणिकपर्शुका-
हनुनासिकाकर्णाक्षिभ्रूशङ्खादीनि स्रस्तानि व्यस्तानि
च्युतानि स्थानेभ्यः स्कन्नानि वा स्युः, परासुरयं
पुरुषोऽचिरात् कालं मरिष्यतीति विद्यात् ॥५॥

तस्य चेत् ने तेनां यदि उसके, गुल्फ- धूटी गुल्फ,
जानु- धूटी गुदने, वङ्क्षण- वक्षणी वक्षण, गुद- गुद
गुदा, वृषण- वृषणी वृषण, मेढ्र- शिश मेढ्र, नाभि-
नाभि नाभि, अंस- अक्ष अंस, स्तन- स्तन स्तन, मणिक-
कर्ण मणिक, पर्शुका- पार्श्वणी पर्शुका, हनु- नर

हनु, नासिका- नाक नाक, कर्ण- कान कान, अक्षि- आंभ
नेत्र, भ्रू- भ्रू भ्रू, शङ्खादीनि अने शंभ आदिने
और शंभ आदि, पृथक्त्वेन पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्,
परिमृश्यमानानि स्पर्श करतां स्पर्श करने पर, स्रस्तानि
ते शिथिल थड़गयेले वे शिथिल, व्यस्तानि छुटां पडेलां
अलग हुए, च्युतानि भसी गयेलां भ्रष्ट, स्थानेभ्यः
डे स्थानेथी या अपने स्थानसे, स्कन्नानि वा पडी
गयेलां गिरे हुए, स्युः चेत् होय तो हों तो, परासुः
आयुष्यहीन गतायु, अयम् पुरुषः आ पुरुष यह पुरुष,
अचिरात् कालम् शेज वधतमां शीघ्र, मरिष्यति मरशे
मृत्युको प्राप्त होगा, इति विद्यात् अम अणुपुं ऐसा
जाने ॥५॥

5. If again, on being felt, each
separately, the ankles, knees,
groin, anus, testes, phallus, navel,
shoulders, breasts, wrists, ribs, jaws,
nose, ears, eyes, eye-brows, temples
etc., are seen to be loose, out of
position, displaced or sagging, then
the physician should know that, that
man is fey and will die in no distant
future.

उच्छ्वास-मन्या-दन्त-पक्ष्म-चक्षुः-केश-लोमोदर-नखाङ्गुल्यश्रितं
रिष्टम्—

तथाऽस्योच्छ्वासमन्यादन्तपक्ष्मचक्षुःकेशलोमो-
दरनखाङ्गुलीरालक्षयेत् ।

तथा अस्य ते प्रमाणे अनेनां उसी प्रकार इसके,
उच्छ्वास- उच्छ्वास उच्छ्वास, मन्या- मन्या मन्या, दन्त-
दांत दांत, पक्ष्म- पार्श्व पक्ष्म, चक्षुः- आंभ चक्षु,
केश- केश केश, लोम- रुंवाला लोम, उदर- पेट उदर,
नख- नख नख, अङ्गुलीः अने आंगुलीअने और
अङ्गुलियोंको आलक्षयेत् तपासवां नेछे देखे।

६. नखाङ्गुलीरालक्षयेत्—नखाङ्गुलिगणश्च लक्षयेत् (क.)
.. अङ्गुलीरालक्षयेत्—अङ्गुलिगणं च लक्षयेत् (घ. ज.)
.. आलक्षयेत्—च लक्षयेत् (च.)

५. स्कन्नानि वा स्युः, परासुरयं—स्कन्नानि, परासुरयं (ख.)
.. कालं मरिष्यतीति—कालं मरिष्यतीति (घ. ज. थ. ध. फ.)

6-(1). Similarly the physician should examine the patient's respiration, the two sides of the neck, the teeth, the eye-lashes, the eyes, the hair of the head, the hair on other parts of the body, the stomach, the nails, and the fingers.

तस्य चेदुच्छ्वासोऽतिदीर्घोऽतिह्रस्वो वा स्यात्, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्मन्ये परिमृश्यमाने न स्पन्देयातां, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेद्दन्ताः परिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेत् पक्ष्माणि जटावद्भानि स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेच्चक्षुषी प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पिण्डिते, अतिप्रविष्टे, अतिजिह्वे, अतिविषमे, अतिमुक्तबन्धने, अतिप्रसृते, सततोन्मिषिते, सततनिमिषिते, निमिषोन्मेषातिप्रवृत्ते, विभ्रान्तदृष्टिके, विपरीतदृष्टिके, हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे, कपोतान्धे, अलातवर्णे, कृष्णपीतनीलश्यावताम्रहरितहारिद्रशुक्लवैकारिकाणां वर्णानामन्यतमेनातिप्लुते वा स्यातां, तदा परासुरिति विद्यात्। अथास्य केशलोमान्यायच्छेत्, तस्य चेत् केशलोमान्यायम्यमानानि प्रलुच्येरन् न चेद्वेदेयुस्तं परासुरिति विद्यात्। तस्य चेदुद्वे

६. परिकीर्णाः—परिकीर्णाः (घ.)

„ „ —प्रकीर्णाः (च.)

„ „ —प्रतिकीर्णाः (ख. द.)

„ प्रकृतिहीने, विकृतियुक्ते—अत्युत्पिण्डिते—प्रकृतियुक्तेऽत्युत्पिण्डिते घ.

„ अतिमुक्तबन्धने—अतिविमुक्तबन्धने घ.

„ सततोन्मिषिते, सततनिमिषिते—सततोन्मेषिते, सततनिमेषिते (घ.)

„ हीनदृष्टिके, व्यस्तदृष्टिके, नकुलान्धे—हीनदृष्टिके, नकुलान्धे (ख.)

„ व्यस्तदृष्टिके—व्यस्तदृष्टिके, विस्तृतदृष्टिमण्डले (घ.)

„ अतिप्लुते—अतिमंजुते (क. घ. च. छ. ड. त.)

„ हरितहारिद्रशुक्ल—हरितशुक्ल (ख.)

„ तदा परासुरिति—परासुरिति (घ.)

„ चेद्वेदेयुस्तं—च वेदेयुः (घ.)

सिराः प्रकाशेरन् श्यावताम्रनीलहारिद्रशुक्ल वा स्युः, परासुरिति विद्यात्। तस्य चेन्नखा वीतमांसशोणिताः पक्वजाम्बववर्णाः स्युः, परासुरिति विद्यात्। अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्, तस्य चेद्ङ्गुलय आयम्यमाना न स्फुटेयुः, परासुरिति विद्यात् ॥६॥

तस्य चेत् जे तेने जो उसका, उच्छ्वासः उच्छ्वास उच्छ्वास, अतिदीर्घः अहु लांभो बहुत लम्बा, अतिह्रस्वः वा के अहु टूंडो या बहुत छोटा, स्यात् चेत् होय तो हो तो, परासुः ते भरी जवानो छे वह गतायु है, इति ऐम ऐसा, विद्यात् जलपुं जाने, तस्य तेनी उसकी, मन्ये जने मन्या दोनो मन्याये, परिमृश्यमाने स्पर्श करतां स्पर्श करने पर, न स्पन्देयाताम् चेत् क्षर-कती न होय तो न फड़कती हों तो, परासुः ते भरी जवानो छे वह गतायु है, इति विद्यात् ऐम जलपुं ऐसा जाने, तस्य तेनी उसके, दन्ताः दांत दांत, परिकीर्णाः भेदथी लिप्त मैले, श्वेताः श्वेत श्वेत, जातशर्कराः अने (शर्करा) पतरीयुक्त और शर्करायुक्त, स्युः चेत् थथेला होय तो हों तो, परासुः ते भरी जवानो छे वह गतायु है, इति विद्यात् ऐम जलपुं ऐसा जाने, तस्य तेनी उसकी, पक्ष्माणि पांयणो पलकें, जटावद्भानि स्युः चेत् जटानी भाङ्क अंधाध अथ तो जटाकी भांति बद्ध हों तो, परासुः ते भरणा-भुभ छे वह परासु है, इति विद्यात् ऐम जलपुं ऐसा जाने, तस्य तेनी उसकी, चक्षुषी अक्षुषो आंखे, प्रकृतिहीने स्वाभाविक स्थिति पगरनां प्रकृतिसे रहित, विकृतियुक्ते विकृतियुक्त विकृत, अत्युत्पिण्डिते अहु अक्षर नीकमेला बहुत बाहिर नीकली हुई, अतिप्रविष्टे अति डांडा डितरी गथेला बहुत भीतर घुसी हुई, अतिजिह्वे अति वांडा अत्यन्त टेढी, अतिविषमे अति विषम अति विषम, अतिमुक्त-बन्धने अति शिथिल अंधनवाणां अति शिथिल बन्धनवाली, अतिप्रसृते अति सावयुक्त अति सावयुक्त, सततोन्मिषिते सतत निमेषरहित सतत निमेषरहित, सततनिमिषिते सतत अंध सतत बन्द, निमेष-उन्मेष-अति-प्रवृत्ते सतत भटकां भारतां अत्यन्त निमेष और उन्मेषवाली, विभ्रान्तदृष्टिके अस्थिर दृष्टिवाणां विभ्रान्त दृष्टिवाली, विपरीत-दृष्टिके विपरीत दृष्टिवाणां

६. प्रकाशेरन्—प्रहृष्येरन् (त.)

विपरीत दृष्टिसे युक्त, हीनदृष्टिके क्षीण दृष्टिवाणां क्षीण दृष्टिसे युक्त, व्यस्तदृष्टिके विक्षिप्त दृष्टिवाणां विक्षिप्त दृष्टिसे युक्त, नकुलान्धे दिवसे अंधुं श्वेत देभनार नकुलान्ध, कपोतान्धे दिवसे अंधुं कालुं देभनार कपोतान्ध, अला-तवर्णे अंगारा जेवा वलुवाणां अङ्गारेके समान वर्णवाली, कृष्ण-अथवा काला या काले, पीत-पीणा पीले, नील-नील नील, श्याव-श्याव श्याव, ताम्र-ताम्र ताम्र, हरित-लीला हरे, हारिद्र-हण्डरिया हल्दीके सदृश पीले, शुक्ल-अने श्वेत और श्वेत, वैकारिकाणाम् ओ वैकारिक इन विवृत, वर्णानाम् वलुभिर्ना वर्णमैसे, अन्यतमेन केध ओकथी किसी एकसे, अतिप्लुते वा भूय छयाध गयां अत्यंत छाई हुई, स्याताम् चेत् होय तो हों तो, परासुः ते आस-नभरलु छे वह गतायु है, इति विद्यात् ओम अलुपुं ऐसा जाने, अथ अस्य वर्णा ओना और इसके, केशलोमानि केश अने रुंवाडां केश और लोमको, आयच्छेत् जेयवां खींचे, तस्य तेना उसके, केश-लोमानि केश अने रुंवाडां केश तथा लोम, आयम्यमानानि जेयवाभां आवतां खींचने पर, प्रलुच्येरन् चेत् ओ उभडी अथ यदि उखड़ आयें, न वेदयेयुः अने वेदना न करे तथा वेदना प्रतीत न हो, चेत् तो तो, तम् ते वह, परासुः भरी जवाने छे गतायु है, इति विद्यात् ओम अलुपुं ऐसा जाने, तस्य ओ तेना यदि उसके, उदरे उदरे पर उदर पर, सिराः शिराओ सिरायें, प्रकाशेरन् स्पष्ट देखाती होय स्पष्ट देखती हों, श्यावः अथवा धटेडी अथवा श्याव, ताम्र-ताम्र ताम्रवर्ण, नील-नील नीली, हारिद्र-हण्डरिया हल्दीके सदृश वर्णवाली, शुक्लाः वा के श्वेत वलुनी वा श्वेत, स्युः चेत् होय तो हों तो, परासुः ते आस-नभरलु छे वह सुमूर्धु है, इति विद्यात् ओम अलुपुं ऐसा जाने, तस्य तेना उसके, नखाः नख, वीतमांसशोणिताः क्षीण मांस अने क्षीण रक्तवाणा मांसरक्तहीन, पक्कजाम्बववर्णाः तथा पाकेला अलुना जेवा वलुवाणा और पके जाम्ब-नके सदृश वर्णवाल, स्युः चेत् होय तो हों तो, परासुः ते भरलु-मुण छे वह गतायु है, इति विद्यात् ओम अलुपुं ऐसा जाने, अथ वर्णा और, अस्य अङ्गुलीः ओनी आंगणीओने इसकी अंगुलियोंको, आयच्छेत् जेयवी खींचे, तस्य अङ्गुलयः तेनी आंगणीओना उसकी अंगुलियोंको,

आयम्यमानाः जेयवां खींचने पर, न फुटेयुः चेत् टचाकः जेवे नाद तो स्फोटनशब्द न हो तो, परासुः ते आस-नभरलु छे वह गतायु है, इति विद्यात् ओम सभजपुं ऐसा जाने ॥ ६ ॥

6 If the patient's respirations are either too long or too short, it is to be concluded that he is nigh unto death. If the two sides of the neck, on being felt, are observed not to pulsate, is to be concluded that he is nigh unto death. If the patient's teeth are coated all over with tartar, are abnormally white or covered with sugar-like particles, it is to be concluded that he is nigh unto death. If the patient's eye-lashes are clotted, it is to be known that he is nigh unto death. If the patient's eyes are not normal but evince abnormal tendencies that is to say if they are too protuberant, too sunken, too oblique, too asymmetrical, too loosened in their structure, too watery, either perpetually open, perpetually closed, or excessively winking, restlessly wandering, with abnormal visions, with deficient vision, have lost their keenness of vision or are wanting in perspective, are color-blind, either too white or too black, or are red like hot embers, or if the vision is suffused over-much with an unhealthy tinge of any one of the colors—black, yellow, blue, dark-brown, coppery, green, turmeric, yellow and white, then it should be concluded that the patient is at death's door. Thereafter let the physician take hold of a few hairs of the head or of the

body and tug at them; if being thus pulled, they come out with the roots without causing pain, then it is to be known that the patient is soon to depart from life. If the veins in the abdominal region become conspicuous or if they appear dark brown, coppery, blue, yellow or whitish, it is to be understood that the patient is not going to survive. If the nails are drained of blood, and the flesh has receded from them and they look dark blue resembling the color of ripe fruits of the jambul tree, it is to be gathered that the patient's days are numbered. Lastly, the physician should test the fingers of the patient. If when jerked they do not crack, it should be known that it is all over with the patient.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

एतान् स्पृश्यान् बहून् भावान् यः स्पृशन्नवबुध्यते।
आतुरे न स संमोहमायुर्ज्ञानस्य गच्छति ॥७॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारमें। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, यः ने वैद्य जो वैद्य, एतान् आ इन, स्पृश्यान् स्पर्श करवा लायक स्पर्श करने योग्य, बहून् अहु बहुतसे, भावान् भावोंको, स्पृशन् स्पर्श करता स्पर्श करके, अवबुध्यते अरिष्ट लक्षणों अर्थात् अरिष्टके लक्षण जानता है, सः ते वह, आतुरे रोगीके, आयुर्ज्ञानस्य आयुष्य अर्थात् आयुको जाननेमें, संमोहम् मोहको, न गच्छति पाभते नहीं प्राप्त नहीं होता ॥७॥

Here is the recapitulatory verse—

7. The physician who, by palpation,

७. तत्र श्लोकः—भवति चात्र (क. ज. घ.)

ascertains these various palpable signs, will never be confounded in the matter of prognostic knowledge of the life-span of a patient.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने परिमर्शनीयमिन्द्रियं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-वेशे रथेया अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेया आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रियस्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, परिमर्शनीयम् इन्द्रियम् 'परिमर्शनीय इन्द्रिय' 'परिमर्शनीय इन्द्रिय', नाम नागने। नामका, तृतीयः तीसरे तीसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus in the section on Sensorial Prognosis in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled "The sensorial prognosis through examination by palpation" is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

येथे। अध्याय अध्याय चौथा Chapter IV

इन्द्रियानीकेन्द्रियोपक्रमः—

अथात इन्द्रियानीकमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्थात् अब आगे, इन्द्रियानीकम् इन्द्रियम् 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय' नामना अध्यायानुं 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेशुं व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स उद्धृत छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis through examination of the functions of all the senses".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

इन्द्रियाणां परीक्षणोपायः—

इन्द्रियाणि यथा जन्तोः परीक्षेत विशेषवित् ।
ज्ञातुमिच्छन् भिषज्ज्ञानमायुषस्तन्निबोधत ॥ ३ ॥

आयुषः आयुष्यन् आयुके, मानम् प्रमाणं प्रमाणको, ज्ञातुम् ज्ञानेना जाननेकी, इच्छन् इच्छता इच्छा-वाले, विशेषवित् विशेषज्ञ विशेषज्ञ, भिषक् वैद्य वैद्यको, यथा जेवी रीते जिस प्रकार, जन्तोः प्राणीनी प्राणीकी, इन्द्रियाणि इन्द्रियानी इन्द्रियोंकी, परीक्षेत परीक्षा करवी ओधये परीक्षा करनी चाहिए, तत् ते वह, निबोधत सांभलो सुनो ॥ ३ ॥

3. Learn how the specialist who desires to ascertain the life-span, should examine all sense-faculties of the patient.

अनुमानात् परीक्षेत दर्शनादीनि तत्त्वतः ।
अद्या हि विदितं ज्ञानमिन्द्रियाणामतीन्द्रियम् ॥ ४ ॥

दर्शनादीनि यक्षु आदि इन्द्रियानी चक्षु आदि इन्द्रियोंकी, अनुमानात् अनुमानद्वारा अनुमानद्वारा, तत्त्वतः तत्त्वपूर्वक तत्त्वपूर्वक, परीक्षेत परीक्षा करवी ओधये परीक्षा करनी चाहिए, हि डारण्डे क्योंकि, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियानी इन्द्रियोंके, अतीन्द्रियम् अतीन्द्रिय, ज्ञानम् ज्ञानानी ज्ञानकी, विदितम् अनुमानानी न परीक्षा अनुमानसे ही परीक्षा, अद्या सत्य छे सत्य है ॥ ४ ॥

३. यथा—सदा (ग.)

॥ ज्ञातुमिच्छन् भिषज्ज्ञानमायुषस्तन्निबोधत—आयुःप्रमाणं जिज्ञासु-
भिषक् तन्मे निबोधत (ग. द. घ.)

॥ निबोधत—निबोध मे (घ. छ.)

४. विदितं—वितथं (घ.)

4. The senses of sight etc., are to be tested as regards their soundness by means of inference for it is only by inference that we have a knowledge of the sense-faculties which are ultra-sensual.

आतुरस्यानिमित्त इन्द्रियज्ञानविपर्ययो मरणलक्षणम्—

स्वस्थेभ्यो विकृतं यस्या ज्ञानमिन्द्रियसंश्रयम् ।
आलक्ष्येतानिमित्तेन लक्षणं मरणस्य तत् ॥ ५ ॥

यस्य जे रोगीनुं जिनका, इन्द्रियसंश्रयम् इन्द्रियोंने आश्रित इन्द्रियजन्य, ज्ञानम् ज्ञान ज्ञान, स्वस्थेभ्यः स्वस्थ इन्द्रिये या स्वस्थ इन्द्रियोंसे, अनिमित्तेन अकारण प्रकारण, विकृतम् विकृत विकृत, आलक्ष्येत देखाय जान पड़े, तत् ते वह, मरणस्य मरणानुं मरणका, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण है ॥ ५ ॥

5 When you find that a patient's sense-experiences are aberrant from normality without any accountable cause, they are to be recognised as symptoms of approaching death.

इत्युक्तं लक्षणं सम्यगिन्द्रियेष्वनुभूदयम् ।
तदेव तु पुनर्भूयो विस्तरेण निबोधत ॥ ६ ॥

इति ज्ञान प्रमाणे उस प्रकार, इन्द्रियेषु इन्द्रियोंने, अनुभूदयम् अनुभूतयुक्त अनुभूतयुक्त, लक्षणम् लक्षण लक्षण, सम्यक् यथार्थ रीते सम्यक् प्रकारसे, उक्तम् उक्तुं छे कह दिया है, तत् एव एव ते न उसीको, तु पुनः इरीथी फिर, भूयोः विस्तरेण अधिक विस्तारथी अधिक विस्तारसे, निबोधत सांभलो सुनो ॥ ६ ॥

6. The signs occurring in the sense-faculties indicative of unfavourable prognosis have been thus stated correctly. Now again listen to an elaborate account of the same.

अरिष्टभूता दर्शनेन्द्रियविकृतयः—

घनीभूतमिवाकाशमाकाशमिव मेदिनीम् ।

५. इन्द्रियसंश्रयम्—इन्द्रियसंभवम् (क. च. झ. त. द. घ.)

विगीतमुभयं ह्येतत् पश्यन् मरणमुच्छति ॥ ७ ॥

आकाशम् आकाशने आकाशको, घनीभूतम् इव पृथ्वी जेवुं घन पृथ्वीकी तरह घन, मेदिनीम् अने पृथ्वीने और पृथ्वीको, आकाशम् इव आकाश जेवी शून्य आकाशकी तरह शून्य, एतत् उभयम् अभि आ अनेने इस प्रकार इन दोनोंको, विगीतम् विपरीतपक्षे विपरीततासे, पश्यन् जेतो। मनुष्य देखता हुआ मनुष्य, मरणम् मरण मृत्युको, ऊच्छति हि पाप्मे छे प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

7. If a man sees space as if it were solid like the earth and the earth as if it were an emptiness like space, seeing either of these incongruous sights, he dies quickly.

यस्य दर्शनमायाति मास्तोऽम्बरगोचरः ।
अग्निर्नायाति चादीप्तस्तस्यायुः क्षयमादिशेत् ॥ ८ ॥

अम्बर- गोचरः आकाशमां संयतते। आकाशमें विचरता हुआ, मास्तः वायु वायु, यस्य जेने जिसको, दर्शनम् दृष्टिगोचर दृष्टिगोचर, आयाति थाय छे होता है, आदीप्तः अने प्रज्वलित और प्रदीप्त, अग्निः च अग्नि अग्नि, दर्शनम् दृष्टिगोचर दृष्टिगोचर, न आयाति थेतो। नहीं नहीं होती, तस्य तेनुं उसकी, आयुः क्षयम् आयुष्य क्षीण थयुं छे आयुका क्षय हुआ है, आदिशेत् अभि ऊहेवुं ऐसा कहना चाहिए ॥ ८ ॥

8. If a person is able to visualize the invisible wind in the sky or is unable to see blazing fire, he should be known to have his days numbered.

जले सुविमले जालमजालावतते नरः ।
स्थिते गच्छति वा दृष्ट्वा जीवितात् परिमुच्यते ॥ ९ ॥

अजालावतते जेमां अण पाथरवामां नथी आवी जिसमें जाल नहीं फैलाया गया, सुविमले जेवा अत्यंत

९. नरः—तथा (ख. घ.)

„ स्थिते—स्थिरं (ग.)

निर्मल ऐसे अत्यंत निर्मल, स्थिते स्थिर स्थिर, गच्छति वा ऊ वहेता या बहते हुए, जले जलमां जलमें, जालम् अणने जालको, दृष्ट्वा जेने देख कर, नरः मनुष्य मनुष्य, जीवितात् अवतरथी आयुसे, परिमुच्यते मुक्ति अथ छे हीन होता है ॥ ९ ॥

9. One who sees clear crystalline waters which are either standing or moving, as if they are covered over with a net where there is no such net, will soon depart from life.

जाग्रत् पश्यति यः प्रेतान् रक्षांसि विविधानि च ।
अन्यद्वाऽप्यद्भुतं किञ्चित् स जीवितुमर्हति ॥ १० ॥

जाग्रत् यः जगतां छातां जे जागता हुआ जो, प्रेतान् प्रेतो प्रेतोंको, विविधानि विविध प्रकारना विविध प्रकारके, रक्षांसि च राक्षसे। राक्षसोंको, अन्यत् अथवा भीषुं पण या अन्य, किञ्चित् केतुं कुछ, अद्भुतम् अपि वा अद्भुत पण अद्भुत भी, पश्यति जेने देखता है, सः ते वह, जीवितुम् अववा जीने, न अर्हति योग्य नहीं योग्य नहीं है ॥ १० ॥

10. He who perceives, while waking, the shades and various kinds of demons or other strange things, cannot survive long.

योऽग्निं प्रकृतिवर्णस्थं नीलं पश्यति निष्प्रभम् ।
कृष्णं वा यदि वा शुक्लं निशां व्रजति सप्तमीम् ॥ ११ ॥

यः जे जो, प्रकृतिवर्णस्थम् स्वाभाविक वर्णवाले, अग्निम् अग्निने अग्निको, नीलम् नील रंगने। नीला, निष्प्रभम् निस्तेज प्रमरहित, कृष्णम् वा कृष्ण। काला, यदि वा ऊ या, शुक्लम् धौण। श्वेत, पश्यति जेने देखता है, (सः ते वह), सप्तमीम् सातमी सातवीं, निशां रात सुधी रात तक, व्रजति जेने जीता है ॥ ११ ॥

१०. न स जीवितुमर्हति—जीवितात् परिमुच्यते (क. फ.)

„ —जीवितात् परिमुच्यते (द. घ.)

११. निशां व्रजति सप्तमीम्—सोऽग्नौ वसति सप्तमे (ड. घ.)

„ निशाम्—सोऽग्नौ (द.)

11. One who sees a normally blazing fire either to be blue, lustreless, black or white, dies after the seventh night.

मरीचीनसतो मेघान्मेघान् वाऽप्यसतोऽम्बरे ।
विद्युतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥१२॥

असतः मेघान् मेघ न होवा छता पशु तेभाथी
उदय पाभती मेघ नहीं होते हुए भी उससे उदयको
प्राप्त होती हुई, मरीचीन् मेघन्योति मेघज्योतिको, अम्बरे
अथवा आकाशमा अथवा आकाशमें, असतः अपि नहि
होवा छता पशु नहीं होते हुए भी, मेघान् वा मेघोने
बादलोंको, मेघैः विना अथवा मेघ वगर अथवा बाद-
लोंके विना, विद्युतः वा वीजलीओने वीजलियोंको,
पश्यन् जेतो मनुष्य देखता हुआ मनुष्य, मरणम्
मरण मृत्युको, ऋच्छति पाभे छे प्राप्त होता है ॥१२॥

12. He who perceives the light of clouds when there are no clouds or perceives clouds when there are none in the sky, or perceives lightning without clouds, dies quickly.

मृन्मयीमिव यः पार्श्वी कृष्णाम्बरसमावृताम् ।
आदित्यमीक्षते शुद्धं चन्द्रं वा न स जीवति ॥१३॥

यः जे जो, शुद्धम् अनावृत अनावृत, आदित्यम्
सूर्य सूर्य, चन्द्रम् वा डे चन्द्रेने वा चन्द्रको, कृष्णाम्बर-
काथा वस्त्री कृष्ण वस्त्रसे, समावृताम् आवृतादित
आच्छादित, मृन्मयीम् माटीनी मिट्टीकी, पार्श्वीम्
हव थाणी जेवे थाली जैसा, ईक्षते जुझे छे देखता
है, सः ते वह, न जीवति जेतो नथी नहीं जीता
॥ १३ ॥

13. He who perceives the clear (unclouded) sun or moon as it were

१२. मेघैः—मेघात् (ख. व. त.)

,, पश्यन् मरणमृच्छति—यः पश्यति स नश्यति (घ.)

१३. पार्श्वी कृष्णाम्बरसमावृताम्—पार्श्वी कृष्णाबोनागताग्रजां (प.)

an earthen pot covered with a black cloth, does not survive long.

अपर्वणि यदा पश्येत् सूर्याचन्द्रमसोर्ग्रहम् ।
अव्याधितो व्याधितो वा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥१४॥

अव्याधितः नीरेणी नीरोग, व्याधितः वा डे रेणी
वा रोगी, यदा जे यदि अपर्वणि पर्व सिवायने दिवसे
पर्वसे अतिरिक्त कालमें, सूर्याचन्द्रमसोः सूर्य डे चन्द्र
सूर्य या चन्द्रमाका, ग्रहम् अदृश्य ग्रहण, पश्येत् दृष्टे तो
देखता है तो, तस्य तेनी उसका, जीवितम् जिंङ्गी
जीवन, तदन्तम् अदृष्टुने अंत थाय त्या सुधी रहे छे
ग्रहणका अन्त हो वहीं तक रहता है ॥१४॥

14. If a person, whether diseased or healthy, sees the sun and the moon eclipsed when it is not the time for an eclipse, he dies with the ending of the illusion.

नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रमनग्नौ धूममुत्थितम् ।
अग्निं वा निष्प्रभं रात्रौ दृष्ट्वा मरणमृच्छति ॥१५॥

नक्तम् रात्रे रात्रिको, सूर्यम् सूर्यने सूर्यको, अहः
दिवसे दिनमें, चन्द्रम् चन्द्रेने चन्द्रको, अनग्नौ अग्नि
न होवा छता अग्नि न होने पर भी, उत्थितम् नीड-
गता निकलते हुए, धूमम् धूमाडाने धूमको, रात्रौ
वा अथवा रात्रे या रात्रिमें, अग्निम् अग्निने अग्निको,
निष्प्रभम् निरतेज निष्प्रभ, दृष्ट्वा जेध भाषुस देख
कर मनुष्य, मरणम् मरण मृत्युको, ऋच्छति पाभे छे
प्राप्त होता है ॥१५॥

15. If a person sees the sun by night and the (shining) moon by day, and smoke arising without fire, or fire void of brilliance at night, he is destined to die.

प्रभावतः प्रभाहीनाग्निष्प्रभांश्च प्रभावतः ।

१५. नक्तं सूर्यमहश्चन्द्रम्—नक्तं सूर्यसमं चन्द्रम् (ड.)

१६. निष्प्रभांश्च—निष्प्रभान् वा (घ.)

नरा विलिङ्गान् पश्यन्ति भावान् भावाज्जिहासवः १६

भावान् प्राण प्राणोंको, जिहासवः छे।उवाणी तैया-
रीवाणा। तुरन्तमें त्यागनेवाले, नराः पुरुषो मनुष्य,
प्रभावतः तेजस्वी पदार्थोंने तेजस्वी चीजोंको, प्रभाही-
नान् तेजहीन तेजहीन, निष्प्रमान् च अने तेजहीन
पदार्थोंने और तेजहीन चीजोंको, प्रभावतः तेजस्वी
तेजस्वी, एवम् ऐम इस तरह, भावान् पदार्थोंने चीजोंको,
विलिङ्गान् विपरीत लक्षणवाणा विपरीत लक्षणवाली,
पश्यन्ति जुओ छे देखते हैं ॥१६॥

16. Those that are about to die
perceive dull and lustreless things as
bright and shining, and bright things
as dull, and all things in their contrary
characteristics.

व्याकृतीनि विवर्णानि विसंख्योपगतानि च ।
विनिमित्तानि पश्यन्ति रूपाण्यायुःक्षये नराः ॥१७॥

आयुःक्षये आयुष्यने। क्षय यत्। आयुके क्षय
होने पर, नराः मनुष्यो मनुष्य, रूपाणि रूपांको,
विनिमित्तानि कारण कारणके बिना, व्याकृतीनि
विपरीत आकृतिवाणा विपरीत आकृतिवाले, विवर्णानि
विपरीत वर्णवाणा विपरीत वर्णवाले, विसंख्योपगतानि
अने विपरीत संख्यावाणा और विपरीत संख्यावाले,
पश्यन्ति देओ छे देखते हैं ॥१७॥

17. Those whose lives are coming
to their end see abnormal shapes,
abnormal colors, abnormal assemblage
of members, without any rhyme or
reason.

यश्च पश्यत्यदृश्यान् वै दृश्यान् यश्च न पश्यति ।
तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् ॥१८॥

१६. भावाज्जिहासवः—प्राणाज्जिहासवः (घ. च. श. ड. त. द. ण.)

१७. विनिमित्तानि—विनिर्मितानि (द.)

१८. तावुभौ पश्यतः क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम्—द्रावप्येतौ यथा
प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता (घ.)

यमक्षयम्—यमाक्षयम् (क. घ. त. फ.)

यः च ओ जो, अदृश्यान् वै अदृश्य पदार्थोंने
अदृश्य वस्तुओंको, पश्यति देओ छे देखता है, यः च
अने ओ और जो, दृश्यान् दृश्य पदार्थोंने दृश्य वस्तु-
ओंको, न पश्यति देओते। नथी नहीं देखता, तौ उभौ
ते अने वे दोनों, असंख्यम् अक्षयम् अवश्य, यमक्षयम्
यमपुरीने यमपुरीको, क्षिप्रम् तुरन्तमा शीघ्र, पश्यतः
जुओ छे देखते हैं ॥१८॥

18. One who sees invisible things
and one who fails to see perfectly
visible things, both these are sure
to proceed quickly to the abode of
death.

अरिष्टभूताः श्रोत्रेन्द्रियविकृतयः—

अशब्दस्य च यः श्रोता शब्दान् यश्च न बुध्यते ।
द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता ॥१९॥

यः च ओ जो, अशब्दस्य शब्द न होय त्या
शब्दके न होने पर, श्रोता श्रोता छे सुनता है, यः च
अने ओ और जो, शब्दान् शब्दोंको, न बुध्यते
संभोगते। नथी नहीं सुनता, एतौ ओ इन, द्रौ अपि
अनेयने दोनोंको भी, विजानता अज्ञकारे विज्ञ
वैद्यको, यथा प्रेतौ तथा जेवा प्रेत होय तेवा प्रेततुल्य,
ज्ञेयौ अज्ञवा जानना चाहिए ॥१९॥

19. He who hears voices where
none exist (acousma), and he who does
not hear what is said to him (acoust-
agnosis), both of them are to be
regarded as already dead by the
wise man.

संवृत्याकुलिभिः कर्णौ ज्वालाशब्दं य आतुरः ।
न शृणोति गतासुं तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥२०॥

यः आतुरः ओ रोगी जो रोगी, अकुलिभिः अकु-
लीओथी अंगुलियोंसे, कर्णौ अने कान दोनों कान,
संवृत्य अंध करीने बन्द कर, ज्वालाशब्दम् ज्वालाशब्द

१९. द्रावप्येतौ यथा प्रेतौ तथा ज्ञेयौ विजानता—तावुभौ पश्यतः

क्षिप्रं यमक्षयमसंशयम् (घ.)

शब्द नेवे। शब्द ज्वालाशब्द जैसे शब्दको, न श्रुणोति
सांभजते। नथी नहीं सुनता, तस् गतासु ते आयुष्य-
हीने उस गतायुको, बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान्
वैद्य, परिवर्जयेत् तत् देवे। छोड़ देवे ॥ २० ॥

20. If an ailing man, closing his ears with the fingers does not hear the internal (jwala) sound as that of a burning fire, him should the wise man give up as one from whom life has fled.

अरिष्टभूता घ्राणेन्द्रियविकृतयः—

विपर्ययेण यो विद्याद्वन्धानां साध्वसाधुताम् ।
न वा तान् सर्वशो विद्यात्तं विद्याद्विगतायुषम् ॥ २१ ॥

यः ने जो, गन्धानाम् गन्धानुं गन्धोंकी, साधु-
जसाधुताम् शुभाशुभपणुं साधुता और असाधुताको,
विपर्ययेण विपरीतपणु विपरीततासे, विद्यात् भणुते। नथी
जानता है, तान् वा अथवा तेओने अथवा उनको,
सर्वशः भिक्षु विलकुल, न विद्यात् भणुते। नथी
नहीं जानता, तस् तेने उसे, विगतायुषम् आयुष्यहीन
आयुहीन, विद्यात् भणुवे जाने ॥ २१ ॥

21. He who perceives odours in contrary manner, knowing good as bad and vice versa, or does not perceive any odour at all, is to be regarded as one whom life has left.

अरिष्टभूता रसेनेन्द्रियविकृतयः—

यो रसान्न विजानाति न वा जानाति तत्त्वतः ।
मुखपाकाद्वते पक्वं तमाहुः कुशला नरम् ॥ २२ ॥

यः ने जो, मुखपाकात् मुखपाक वगेरे मुखना
शेगे। मुखपाक आदि मुखरोगोंके, कते विना पणु
विना मी, रसान् रसेने रसोंको, न विजानाति पार-
भते। नथी नहीं पहिचानता, तत्त्वतः अथवा भरा
स्वर्पभा अथवा तत्त्वसे, न जानाति वा भणुते। नथी

२१. न वा तान्—न वै तान् (च. ष.)

नहीं जानता. तस् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको,
कुशलाः कुशल वैद्यो कुशल वैद्य. पक्कम् पाकी गथेवे।
कालपक्क, आहुः उहे ओ कहते हैं ॥ २२ ॥

22. He who does not perceive the tastes at all or fails to perceive their true nature without having any disease of the mouth, is to be regarded by the wise as ripe for death.

अरिष्टभूताः स्पर्शनेन्द्रियविकृतयः—

उष्णाञ्छीतान् खराञ्छृक्षणान्मृदूनपि च दारुणान् ।
स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा ततोऽन्यत्वं समूर्पस्तेषु मन्यते ॥ २३ ॥

समूर्पः समूर्पुं पुरुष समूर्पुं पुरुष, उष्णान् उष्ण
उष्ण, शीतान् शीत शीत, खरान् खर, श्लक्ष्णान्
लीसा श्लक्ष्ण, मृदून मृदु, दारुणान् च अपि
अने दारुण और कठिन, स्पृश्यान् स्पृष्ट्वा स्पर्श
करवाना पदार्थोंने स्पर्श करीने स्पृश्योंको स्पर्श करके,
तेषु तेओभां उनमें, ततः अन्यत्वं तेओनाथी
विपरीतता उनसे विपरीतताको, मन्यते माने छे
अनुभव करता है ॥ २३ ॥

23. He who feels hot things to be cold, rough things to be smooth and soft things to be hard or having touched things, feels them to be other than what they are, is to be regarded as approaching his death.

अरिष्टभूताः सर्वेन्द्रियविकृतयः—

अन्तरेण तपस्तीव्रं योगं वा विधिपूर्वकम् ।
इन्द्रियैरधिकं पश्यन् पञ्चत्वमधिगच्छति ॥ २४ ॥

तीव्रम् तीव्र तीव्र, तपः तप तप, विधिपूर्वकम्
छे विधिपूर्वक या विधिपूर्वक, योगम् वा योग योगके,
अन्तरेण वगर विना, इन्द्रियैः इन्द्रियो वगे इन्द्रियोंसे,
अधिकम् अधिक अधिक, पश्यन् देखना देखनेवाला,
पञ्चत्वम् पञ्चत्व पंचत्वको, अधिगच्छति पामे छे प्राप्त
होता है ॥ २४ ॥

२३. तेषु—तेन (ग.)

24. If a man perceives subtle things that transcend the ordinary senses without having done either severe austerity or a systematic practice of yoga, he soon gives up the ghost

इन्द्रियाणामृते दृष्टेरिन्द्रियार्थानदोषजान् ।

नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति ॥२५॥

अदोषजान् दोषही उत्पन्न नहि यथेष्टा दोषसे न उत्पन्न हुए, इन्द्रियार्थान् इन्द्रियोना विषयोने इन्द्रियोके विषयोको, इन्द्रियाणां इन्द्रियोनी इन्द्रियोकी, दृष्टेः कृते ज्ञानशक्ति विना ज्ञानशक्तिके विना, यः कश्चित् के केही जो कोई, नरः मनुष्य पुरुष, इन्द्रियैः इन्द्रियोधी इन्द्रियोसे, पश्यति लुओ ओ देखता है, सः ते वह, न जीवति लुओते नही जीवित नहीं रहता ॥ २५ ॥

25. He who perceives the objects of sense-experience without his senses coming into actual contact with them and whose perceptions are like in one whose senses are not vitiated by morbidity, does not survive long.

स्वस्थाः प्रज्ञाविपर्ययैरिन्द्रियार्थेषु वैकृतम् ।

पश्यन्ति येऽसद्वद्वदुशस्तेषां मरणमादिशेत् ॥२६॥

वे ओ जो, स्वस्थाः स्वस्थ मनुष्यो स्वस्थ पुरुष, प्रज्ञाविपर्ययैः प्रज्ञापराधने लक्ष प्रज्ञापराधसे, इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियोना विषयोना इन्द्रियोके विषयोमें, जसत् असत् अवास्तविक, वैकृतम् विभूतिने विकारको, बहुशः धृष्टीचार बहुशः, पश्यन्ति लुओ ओ देखने हैं तेषाम् तेषोना उनका, मरणम् मृत्यु मरण थशे तुरन्त मरण होगा, आदिशेत् ऐम कहें ऐसा कहना चाहिए ॥ २६ ॥

२५. दृष्टेरिन्द्रियार्थानदोषजान्—दृष्टेरिन्द्रियार्थान् पश्यति (क. घ.)

, अदोषजान्—न पश्यति (क. घ. च. ड. द. ध.)

, नरः पश्यति यः कश्चिदिन्द्रियैर्न स जीवति—विपर्ययेण यो

विषयान् विषाद्विगतायुषम् (क. घ. ङ.)

२६. येऽसद्वद्वदुशस्तेषां (घ.)

26. Those who being in normal health perceive the sense-objects in distorted and unreal manner repeatedly owing to the impairment of their understanding, are to be regarded as approaching their end.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

एतदिन्द्रियविज्ञानं यः पश्यति यथातथम् ।

मरणं जीवितं चैव स भिषक् ज्ञातुमर्हति ॥२७॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक ओ के उपसंहारका श्लोक है कि, यः ओ जो, एतन् आ इस, इन्द्रियविज्ञानम् इन्द्रियविज्ञानने इन्द्रियविज्ञानको, यथातथम् सत्य स्वयम्भूत सम्यक् रूपसे, पश्यति लुओ ओ जानता है, सः ते वह, भिषक् वैद्य वैद्य, मरणम् मृत्यु मृत्यु, जीवितम् च अने लुओने और जीवनको, ज्ञातुम् आलुवाने जाननेमें, अर्हति शक्तिमान ओ समर्थ है ॥ २७ ॥

Here is the recapitulatory verse—

27. The physician who perceives these foreboding symptoms of the sense-faculties in their right nature knows the death or survival (of a patient).

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने इन्द्रियानीकमिन्द्रियं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे श्लेष्मा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकधी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रियस्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, इन्द्रियानीकम् इन्द्रियम् 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय' 'इन्द्रियानीक इन्द्रिय', नाम नामने नामका, चतुर्थः श्लेष्मा चौथा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

Thus in the section on the Sensorial Prognosis of the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled 'The sensorial prognosis through examination of the functions of all the senses' is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवाँ

Chapter V

पूर्वरूपीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातः पूर्वरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हुवे अलींथी अब आगे, पूर्वरूपीयम् इन्द्रियम् पूर्वरूपीय इन्द्रिय नामना अध्यायनुं पूर्वरूपीय इन्द्रिय नामके अध्यायका व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis by the examination of premonitory symptoms."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

ज्वराणामन्येषां च व्याधीनामरिष्टभूतपूर्वरूपाणि —

पूर्वरूपाण्यसाध्यानां विकाराणां पृथक् पृथक् ।
भिन्नाभिन्नानि वक्ष्यामो भिषजां ज्ञानवृद्धये ॥३॥

भिषजाम् वैद्योना वैद्योंके, ज्ञानवृद्धये ज्ञानवृद्धि माटे ज्ञानको बढ़ानेके लिए, असाध्यानाम् असाध्य

असाध्य, विकाराणाम् विकारोंके, भिन्नाभिन्नानि ओक ओक अने समूहगत एक एक और समूहगत, पूर्वरूपाणि पूर्वेषां पूर्वरूप, पृथक् पृथक् शुद्ध शुद्ध पृथक् पृथक्, वक्ष्यामः कहेलुं कहेंगे ॥३॥

3. We shall declare for the increase of the knowledge of the physicians, the premonitory symptoms, general and particular, of irremediable diseases, one by one.

पूर्वरूपाणि सर्वाणि ज्वरोक्तान्यतिमात्रया ।
यं विशन्ति विशत्येनं मृत्युर्ज्वरपुरःसरः ॥४॥

ज्वरोक्तानि ज्वरनिदानमा कहेलुं ज्वरनिदानमें कहे हुए, सर्वाणि सर्व सब, पूर्वरूपाणि पूर्वेषां पूर्वरूप, यम् ज्वरनामा जिसमें, अतिमात्रया अति प्रमाणां अति प्रबलतासे, विशन्ति प्रवेश करे छे आविष्ट होते हैं, एनम् तेनामा उस पुरुषमें, ज्वर-पुरःसरः ज्वरने पुरोगामी करी ज्वरको पुरोगामी करके, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, विशन्ति प्रवेश करे छे प्रविष्ट होती है ॥४॥

4. If all the premonitory symptoms of fever as have been already spoken of are seen in a man with excessive intensity, then surely death makes its entry into him preceded by fever.

अन्यस्यापि च रोगस्य पूर्वरूपाणि यं नरम् ।
विशन्त्यनेन कल्पेन तस्यापि मरणं ध्रुवम् ॥५॥

अन्यस्य भीष्म अन्य, रोगस्य व्याधीनां रोगके, च अपि पशु मी, पूर्वरूपाणि पूर्वेषां पूर्वरूप, अनेन कल्पेन आ रीते इस प्रकार, यम् नरम् जे पुरुषमा जिस पुरुषमें, विशन्ति प्रवेश करे छे प्रविष्ट होते हैं, तस्य अपि तेनुं पशु उसका मी, मरणम् मरण, ध्रुवम् थोडकस छे निश्चित है ॥५॥

5. If all the premonitory symptoms of any other disease find a place in a man, similarly with excessive intensity

पञ्चमः]

इन्द्रियस्थानम्

१२१३

death is certain to befall him consequent upon that particular disease.

राजयक्ष्मणः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

पूर्वरूपैकदेशांस्तु वक्ष्यामोऽन्यान् सुदारुणान् ।
ये रोगाननुबध्नन्ति मृत्युर्यैरनुबध्यते ॥ ६ ॥

अन्यान् भीष्म अन्य, सुदारुणान् सारी रीते दारुण अत्यंत दारुण, पूर्वरूपैकदेशान् पूर्वस्थाना ओङ्क भाग पूर्वरूपके एक एक भागको, तु वक्ष्यामः हवे कहेंगे, ये रोगान् अनुबध्नन्ति ने परिश्रुति रोगने उत्पन्न करे छे जो पश्चात् भावी रोगोंको उत्पन्न करते हैं, येः अने ने रोगोंने और जिन रोगोंकी, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, अनुबध्यते अनुबध्नाय छे अनुबन्ध होती है ॥ ६ ॥

6. We shall now declare some of the most serious premonitory symptoms which are followed by diseases which in turn, are followed by death.

बलं च हीयते यस्य प्रतिश्यायश्च वर्धते ।
तस्य नारीप्रसक्तस्य शोषोऽन्तायोपजायते ॥ ७ ॥

यस्य नेतुं जिसका, बलम् च भण बल, हीयते क्षीय्ते थपुं होय छे क्षीण हो रहा है, यस्य अने नेतुं और जिसका, प्रतिश्यायः च समेभम प्रतिश्याय, वर्धते वर्धपुं होय छे दृढ रहा है, तस्य ते उस, नारीप्रसक्तस्य स्त्रीमा आसक्त पुरुषने स्त्रीप्रसक्त पुरुषका, शोषः क्षय रोग क्षय रोग, अन्ताय अन्त करनेवाले मृत्युके लिए, उपजायते अने छे होता है ॥ ७ ॥

7. Consumption in a person whose strength is waning, whose catarrhal condition is aggravated and who passionately is addicted to women, will hasten him to his death.

६. अनुबध्यते—एव बुध्यते (द.)

७. मृत्युर्यैरनुबध्यते—मृत्युर्यैरनुबध्यते (ध.)

७. उपजायते—उपपद्यते (ग.)

श्वभिरुष्टैः खरैर्वाऽपि याति यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ८ ॥

स्वप्ने स्वप्नामा स्वप्नमें, श्वभिः कुतरा कुत्तों, उष्ट्रैः छोट ऊंटों, खरैः वा अपि डेगधेडा पर भेरीने या गदहों पर सवार हो कर, यः ने जो, दक्षिणाम् दक्षिण दक्षिण, दिशाम् दिशा तरङ्ग दिशामें, याति अय छे जाता है, सः ते वह, यक्ष्माणम् यक्ष्मा रोग यक्ष्मा रोगको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, जीवितम् अवन जीवनको, विमुञ्चति छोड़े छे त्याग करता है ॥ ८ ॥

8. The person that in his dreams travels south mounted on dogs, camels, or asses, will depart from life soon, being afflicted with consumption.

ज्वरस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

प्रेतैः सह पिवेन्मद्यं स्वप्ने यः कृष्यते शुना ।
सुघोरं ज्वरमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति ॥ ९ ॥

यः ने जो, स्वप्ने स्वप्नामा स्वप्नमें, प्रेतैः सह प्रेता साथ प्रेतोंके साथ, मद्यम् पिवेत् मद्य पीये छे शराव पीता है, यः अने ने और जो, शुना कुतराथी कुत्ते द्वारा, कृष्यते ढसेडाय छे घसीटा जाता है, सः ते वह, सुघोरम् अतिशय अयंकर अति दारुण, ज्वरम् ज्वरको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त हो कर, जीवितम् अवन जीवन, विमुञ्चति छोड़े छे त्याग देता है ॥ ९ ॥

9. He who drinks intoxicating drinks in the company of shades or is dragged by dogs in his dreams, dies getting an attack of the most severe type of fever.

रक्तपित्तस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

लाक्षारक्ताम्बराभं यः पश्यत्यम्बरमन्तिकात् ।

८. स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य जीवितं स विमुञ्चति—स्वप्ने यक्ष्माणमासाद्य न जीवन्वसुज्यते ॥ ८ ॥

९. सुघोरं—स घोरं (द.)

७. जीवितं स विमुञ्चति—स जीवन्वसुज्यते (ब.)

स रक्तपित्तमासाद्य तेनैवान्ताय नीयते ॥१०॥

बः ने जो, अन्तिकाल नलकभां समीपसे, अम्बरम् आकाशने आकाशको, काक्षारक्त-क्षामना रंगथी रंगेय काकके रंगसे रंगे, अम्बराभम् वस्त्र नेपुं वस्त्रके सदृश, पश्यति लुंछे छे देखता है, सः ते वह, रक्तपित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्तको, आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त हो कर, तेन एव तेनाथी ने उसमें ही, अन्ताय मृत्यु मृत्युको, नीयते पाये छे प्राप्त करता है ॥१०॥

10. He who sees the sky nearby like a lac-colored cloth, will suffer from hemothermia and die

रक्तस्रक्त्वर्वाङ्गो रक्तवासा मुहुर्हसन् ।

यः स्वप्ने द्वियते नार्या स रक्तं प्राप्य सीदति ॥११॥

स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, रक्तस्रक् राती भाजावाणे लाल माला धारण किये हुए, रक्तस्रक्वाङ्गः सर्व राती अंजवाणे सब लाल अंगोवाला, रक्तवासाः राती वस्त्रवाणे लाल वस्त्र धारण किये हुए, मुहुः हसन् अने पारंपार उखते और बारबार हंसता हुआ, यः ने जो, नार्या श्रीथी स्त्रीके द्वारा, द्वियते भेथी जवाय छे खींचा जाता है, सः ते वह, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्तको, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त हो कर, सीदति भरपूर पाये छे मर जाता है ॥११॥

11. He who finds himself in his dreams wearing red garlands and his whole body tinted red and is clad in red garments and while in a fit of laughter, finds himself being dragged by a woman, dies afflicted with hemothermia.

गुल्मस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

शूलाटोपान्त्रकृजाश्च दौर्बल्यं चातिमात्रया ।

नखादिषु च वैवर्ण्यं गुल्मेनान्तकरो ग्रहः ॥१२॥

शूल- शूल शूल, आटोप- आटोप आटोप, अन्त्र- कृजाः च आंतरांगी अवाज अन्त्रकृजन, अतिमात्रया ११. द्वियते-नीयते (द. ब.)

“ “ -कीडते (प.)

अतिशय अत्यंत, दौर्बल्यम् च दुर्बलता दुर्बलता, नखा- दिषु अने नखादिषु और नखादियोंमें, वैवर्ण्यम् च विवर्णता विवर्णता, ग्रहः छे लक्षण यह लक्षण, गुल्मेन गुल्मथी गुल्मसे, अन्तकरः मृत्यु करनार छे मृत्युकारक हैं ॥१२॥

12. Colicky pain, meteorism and intestinal gurgling, excessive debility and discoloration of the nails—these are the premonitory symptoms of gulma that terminates fatally.

लता कण्टकिनी यस्य दारुणा हृदि जायते ।

स्वप्ने गुल्मस्तमन्ताय कूरो विशति मानवम् ॥१३॥

स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, दारुणा दारुणा दारुणा, कण्टकिनी कंटकीणी कंटोवाली, लता लता लता, यस्य हृदि जेना हृदयभाग पर जिसके हृदयदेश पर, जायते उत्पन्न थाय उत्पन्न होती है, तम् ते उस, मानवम् मनुष्यभां पुरुषमें, कूरः क्रूर क्रूर, गुल्मः गुल्म गुल्म, अन्ताय मृत्यु करनार माटे मृत्युके लिए, विशति प्रवेश करे छे पविष्ट होता है ॥१३॥

13. He in whose dreams, a vicious thorny creeper is seen to spring from his cardiac region, dies affected by a severe type of gulma which ends fatally.

कुष्ठस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

कायेऽल्पमपि संस्पृष्टं सुभृशं यस्य दीर्यते ।

क्षतानि च न रोहन्ति कुष्ठैर्मृत्युर्हिनस्ति तम् ॥१४॥

काये शरीरे शरीरमें, अल्पम् अपि जरा पक्ष थोड़ा भी, संस्पृष्टम् लागतां छूये जाने पर, यस्य जेनी यामरी जिसकी त्वचा, सुभृशम् सारी पेठे अत्यन्त, दीर्यते क्षाटी जल्य छे फट जाती है, क्षतानि च अने धाराओ और घाव, न रोहन्ति रुजतां नहीं नहीं भरते, मृत्युः ते मृत्यु तो मृत्यु, तम् तेने उसको, कुष्ठैः कुष्ठथी कुष्ठोंद्वारा, हिनस्ति भारी नाणे छे मार डालती है ॥१४॥

14. The man on whose body even a small bruise breaks open into a big wound and in whose body cuts and scratches do not heal, him does death overtake preceded by dermatosis.

नमस्याज्यावसिक्तस्य जुह्वतोऽग्निमनर्चिषम् ।
पद्मान्युरसि जायन्ते स्वप्ने कुष्ठैर्मरिष्यतः ॥१५॥

स्वप्ने स्वप्नभा स्वप्नमें, नमस्य नम नंगे, आज्या-
वसिक्तस्य धीथी क्षिप्त धी चुपड़े हुए, अनर्चिषम् अने
नवाधारहित और ज्वाकारहित, अग्निम् अग्निभा
अग्निमें, जुह्वतः होम करता होम करते हुए, कुष्ठैः मरि-
ष्यतः कुष्ठ रोगधी मरवावाणा पुरुषनी कुष्ठोंद्वारा
मरनेवाले पुरुषकी, उरसि छाती पर छाती पर, पद्मानि
पद्मो पद्म, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥१५॥

15. He who sees himself in his dreams naked and besmeared over with ghee and pouring libation on a flameless fire, or who dreams of lotuses growing from his chest, dies affected with dermatosis.

प्रमेहस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिकाः ।
स प्रमेहेण संस्पर्शं प्राप्य तेनैव हन्यते ॥१६॥

स्नातानुलिप्तगात्रे अपि नाडीने गात्रो पर लेपन
कयुं होय छाती पक्षु स्नान करके लेपन कियेहुए
शरीरवाले भी, यस्मिन् जेना पर जिस पर, मक्षिकाः माष्मि-
ओ मक्षिकायाँ, गृध्नन्ति दोबाधने आवे चिपट जाती
हैं, सः ते वह, प्रमेहेण प्रमेहने प्रमेहसे, संस्पर्शम्
प्राप्य प्राप्त करीने आक्रान्त हो कर, तेन एव तेनाथी ज
उसीके द्वारा, हन्यते हन्युय छे मारा जाता है ॥१६॥

16. He, on whose body flies swarm though he has bathed and painted his limbs with fragrant substances, will

be affected with urinary disorder and will perish of that very disease.

अेहं बहुविधं स्वप्ने चण्डालैः सह यः पिबेत् ।
बध्यते स प्रमेहेण स्पृश्यतेऽन्ताय मानवः ॥१७॥

स्वप्ने स्वप्नभा स्वप्नमें, चण्डालैः सह अंडादे।
साथे चण्डालोंके साथ, यः जे जो पुरुष, बहुविधम्
अहु प्रकारना बहुत प्रकारके, स्नेहम् स्नेहनुं स्नेहको,
पिबेत् पान करे छे पीता है, सः मानवः ते मनुष्यने
वह मनुष्य, प्रमेहेण प्रमेह प्रमेहसे, बध्यते बाधु पडे छे
युक्त होता है, अन्ताय स्पृश्यते अने ते प्रमेहनुं बाधु
पडनुं तेना अंत भाटे थाय छे और उस प्रमेहसे युक्त
होना उसके मरणके लिए होता है ॥१७॥

17. He, who in his dreams drinks various kinds of unctuous preparations in the company of chandalas (the untouchable class of people) will be affected with urinary disorder which will lead to his end.

उन्मादस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

ध्यानायासौ तथोद्वेगो मोहश्चास्थानसंभवः ।

अरतिर्वलहानिश्च मृत्युरुन्मादपूर्वकः ॥१८॥

ध्यानायासौ धिंता-श्रम ध्यान-आयास, तथा तथा
तथा, उद्वेगः उद्वेग उद्वेग, अस्थान-संभवः मोहः च अने
अस्थाने उत्पन्न थयेदे। मोह और अकारण मोह, अरतिः
अस्थानी अरति, बलहानिः च अने निर्भाता आ पूर्व-
इयो अता और बलहानि इन पूर्वरूपोंके होने पर, उन्माद-
पूर्वकः उन्माद उत्पन्न थर्धने उन्माद हो कर, मृत्युः
मृत्यु थाय छे मृत्यु होती है ॥१८॥

18. Reverie, weariness, inopportune excitement and delusion, indifference to things and loss of strength—these are the premonitory symptoms of insanity which is to end fatally.

१७. यः पिबेत्-यः पिबन् (ख. ध.)

,, बध्यते-बुध्यते (उ.)

१६. यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिकाः—यस्मिन् गृध्नन्ति मक्षिकाः (ख.)

आहारद्वेषिणं पश्यन् लुप्तचित्तमुद्विग्नम् ।
विद्याहीनो मुमूर्षु तमुन्मादेनातिपातिना ॥१९॥

आहारद्वेषिणम् आहारने। द्वेष करने। आहारके द्वेषी, लुप्तचित्तम् नेनी विज्ञानशक्ति क्षीय पायी हो। ये। जिसकी विज्ञानशक्ति लुप्त हो गई हो ऐसे, उद्विग्नम् अने उद्विग्न। पुरुषने और उद्विग्न युक्त पुरुषको, पश्यन् देख कर, वीरः धीर वैद्य बुद्धिमान वैद्य, अतिपातिना भेरी। आवी पडा। विनाशक, उन्मादेन उन्माद। उन्मादके द्वारा, तम् तेने उसको, मुमूर्षुम् भरणे-भुज मरणोन्मुख, विद्यात् अविद्या जाने ॥१९॥

19. Seeing a man, who has detestation for food, who has lost his wits and is affected with urticaria, the wise physician should recognise him as destined to die by a violent attack of insanity.

क्रोधनं त्रासबहुलं सकृत्प्रहसिताननम् ।
मूर्च्छापिपासाबहुलं हन्त्युन्मादः शरीरिणम् ॥२०॥

क्रोधनम् क्रोधी क्रोधशील, त्रासबहुलम् अहु त्रास आपनार अति त्रासदायक, सकृत् सहसा सहसा, प्रहसिताननम् हसता मोहवा। हंसमुखे, मूर्च्छापिपासा-अने मूर्च्छा तथा त्रासनी और मूर्च्छा तथा प्यासकी, बहुलम् अहुलतावा। अतिशयतावाले, शरीरिणम् शरीर-धारीने मनुष्यको, उन्मादः उन्माद उन्माद, हन्ति भारी नाणे छे मार डालता है ॥ २० ॥

20. The man who suffers from extreme irritability, great terror, sudden smiles and who often faints and feels great thirst, him does insanity seize and destroy.

नृत्यन् रक्षोगणैः साकं यः स्वप्नेऽम्भसि सीदति ।
स प्राप्य भृशमुन्मादं याति लोकमतः परम् ॥२१॥

स्वप्ने स्वप्नभा। स्वप्नमें, रक्षोगणैः रक्षसोंना समूह रक्षसों के गणोंके, साकम् साथे साथ, नृत्यन् नाचता।

२१. सीदति-सज्जति (च.)

नृत्य करता हुआ, यः ने जो, अम्भसि अम्भ। अलमें सीदति डूबी अय छे डूब जाता है, सः ते वह, भृशम् उन्मादम् भूष उन्माद पुष्कल उन्मादके, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त हो कर, अतः अही। इस लोकसे, परम् लोकम् परलोक। परलोकमें, याति अय छे जाता है ॥ २१ ॥

21. He who, dancing in his dreams with crowds of demons gets drowned in water, will be affected with violent insanity and dies.

अपस्मारस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

असत्तमः पश्यति यः शृणोत्यप्यसतः स्वप्नान् ।
बहून् बहुविधान् जाग्रत् सोऽपस्मारेण वध्यते ॥२२॥

जाग्रत् अगृत अवस्थाभा। जाग्रत अवस्थामें, यः ने जो, असत् तमः नहि होना। अ'धकारने मिथ्या अन्धकार, पश्यति जुझे छे देखता है, असतः अपि अने न होवा छत। पक्षु और नहीं होते हुए भी, बहुविधान् अहु प्रकारना नाना प्रकारके, बहून् अहु बहुतसे, स्वप्नान् अवाणे स्वप्नोंको, शृणोति सा'भणे छे सुनता है, सः ते वह, अपस्मारेण अपस्मार। अपस्मारसे, वध्यते हत्या छे मारा जाता है ॥ २२ ॥

22. The man, who, when fully awake, perceives darkness which does not exist, and hears many and varied noises that are non-existent, dies afflicted with epilepsy.

मत्तं नृत्यन्तमाविध्य प्रेतो हरति यं जरम् ।
स्वप्ने हरति तं मृत्युरपस्मारपुरःसरः ॥२३॥

स्वप्ने स्वप्नभा। स्वप्नमें, मत्तम् मत्त अर्धने मत्त हो कर, नृत्यन्तम् नाचता नाचते हुए, यम् नरम् ने पुरुषने जिस मनुष्यको, प्रेतः प्रेत प्रेत, आविध्य अ'धि भाथे करी उलटा उठा कर, हरति हरी अय छे ले जाता है, तम् तेने उसको, अपस्मार-पुरःसरः अप-स्मारपुरःसर अपस्मारपूर्वक, मृत्युः मृत्यु मृत्यु, हरति हरी अय छे ले जाती है ॥ २३ ॥

23. The man, who dreams, that while he is intoxicated with drink and dancing, a shade turns him topsyturvy and carries him away, him does death carry away afflicting with epilepsy.

बहिरायामस्य अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

स्तम्भ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये तथाऽक्षिणी ।
यस्य तं बहिरायामो गृहीत्वा हन्त्यसंशयम् ॥२४॥

प्रतिबुद्धस्य भगेशा जाग्रत हुए, यस्य ने पुरुषनां जिस पुरुषके, हनू भन्ने ७३भां दोनों हनु, मन्ये भन्ने भन्ना दोनों मन्यायें, तथा अक्षिणी अने भन्ने अ(भे) और दोनों आंखें, स्तम्भ्येते स्तब्ध थर्ध भयछे स्तब्ध हो जाती हैं, तम् तेने उसको, गृहीत्वा पकडीने पकड़ कर, बहिरायामः अहिरायाम बहिरायाम, असंशयम् थोडकस अवश्य, हन्ति भारी नाछे छे मार डालता है ॥ २४ ॥

24. If a man's jaws, sides of the neck and eyes get stiffened on awaking, him does tetanus seize and kill without doubt.

छर्देः अरिष्टभूतानि पूर्वरूपाणि—

शङ्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा स्वप्ने खादति यो नरः ।
स चेत्तादृक् छर्दयति प्रतिबुद्धो न जीवति ॥२५॥

स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, यः नरः ने मनुष्य जो पुरुष, शङ्कुलीः शङ्कुली शङ्कुलियाँ, अपूपान् वा अथवा पूडा या पूंडे, खादति भाय खाता हो, सः च अने ते और वह, प्रतिबुद्धः भगृत थर्ता जागने पर, तादृक् ऐवी भतनी वैसा ही, छर्दयति उलटी करे वमन कर देता हो, चेत् ते तो, न जीवति भवते नथी जीवित नहीं रहता ॥ २५ ॥

२४. स्तम्भ्येते प्रतिबुद्धस्य हनू मन्ये—स्तम्भ्येते प्रतिबुद्धस्य उभे मन्ये (म.)

२५. शङ्कुलीर्वाऽप्यपूपान् वा—शङ्कुलीरपूपान्वा (ख.)

॥ स चेत्तादृक् छर्दयति—स चेत्प्रच्छर्दयेत्तादृक् (घ.)

25. The man who dreams that he has been eating sweet coils or sweet cakes and on waking vomits the stuff, does not survive.

पूर्वरूपाणिऽज्ञानफलम्—

एतानि पूर्वरूपाणि यः सम्यगवबुध्यते ।
स एषामनुबन्धं च फलं च ज्ञातुमर्हति ॥२६॥

यः ने वैद्य जो वैद्य, एतानि आ इन, पूर्वरूपाणि पूर्वउपोने पूर्वरूपोंको, सम्यक् सारी रीते भरी प्रकार, अवबुध्यते भल्ले छे समझता है, सः ते वह, एषाम् ऐऐनां इनके, अनुबन्धम् च अनुबन्ध अनुबन्ध, फलम् च अने इधने और फलको, ज्ञातुम् भल्ले जानने, अर्हति थोय थाय छे योग्य होता है ॥ २६ ॥

26. He who is well conversant with these premonitory symptoms, can forecast the consequent morbidity and its prognosis.

अरिष्टभूताः स्वप्नाः—

इमांश्चाप्यपरान् स्वप्नान् दारुणानुपलक्षयेत् ।
व्याधितानां विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥२७॥

इमान् आ इन, अपरान् भीभां दूसरे, दारुणान् दारुण दारुण, स्वप्नान् स्वप्ने स्वप्नोंको, च अपि पल्ल भी, व्याधितानाम् ऐऐना रोगियोंके, विनाशाय विनाशने भाटे विनाशके लिए, अपि वा अथवा या, महते भोटा महान, क्लेशाय क्लेश भाटे क्लेशके लिए, उपलक्षयेत् समझवां जाने ॥ २७ ॥

27. These and other such ominous dreams are to be taken note of as foreboding death to ailing men and great distress to the unailing.

यस्योत्तमाङ्गे जायन्ते वंशगुल्मलतादयः ।

वयांसि च विलीयन्ते स्वप्ने मौण्ड्यमियाच्च यः ॥२८॥

२७. इमांश्चाप्यपरान्—य इमांश्चाप्यपरान् (क.)

॥ व्याधितानां—भानुराणां (क.)

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यस्य जेना जिसके, उत्तमाङ्गे माथा उपर सिर पर, वंश- वांस वांस, गुल्म- गुल्म गुल्म, लतादयः वेलाओ वगेरे लता आदि, जायन्ते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं, वयांसि च अने पक्षीओ और पक्षियों, विलीयन्ते अंहर पेसी अथ छे विलीन होते हैं, यः च तथा जेनुं शिर तथा जिसका शिर मौण्डयम् इयात् भूउधुं थाय छे मुण्डित होता है ॥२८॥

28. The man on whose head, in dreams grow bamboo and other shrubs, creepers and other similar herbage and in whose hair birds hide, or who has his head clean shaven;

गृध्रोलूकश्वकाकायैः स्वप्ने यः परिवार्यते ।

रक्षःप्रेतपिशाचस्त्रीचण्डालद्रविडान्ध्रकैः ॥२९॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यः जे जो, गृध्र- ग्रीध्र गिद्ध, लूक- धुवड उड्डू, श्व- कुतरा कुत्ते, काकायैः अने डागडा वगेरेथी और कौए आदिसे, रक्षः-प्रेत-पिशाच- तथा राक्षस-प्रेत-पिशाच तथा राक्षस-प्रेत-पिशाच, स्त्री- स्त्री स्त्री, चण्डाल- थंडाल चण्डाल, द्रविड- द्रविड द्रविड, आन्ध्रकैः ई आंध्रवासीथी या आंध्रकोंसे, परिवार्यते घेराय छे घेरा लिया जाता है ॥ २९ ॥

29. or the man that is surrounded in dreams by vultures, owls, dogs, crows, and such other birds or by demons, shades, ghosts, women, untouchables, Dravidas and Andhrakas;

वंशवेत्रलतापाशतृणकण्टकसङ्कटे ।

संसज्जति हि यः स्वप्ने यो गच्छन् प्रपतत्यपि ॥३०॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यः जे जो, वंश-वेत्र- वांस-वेत्र वांस-वेत, लतापाश- लतापाश लताजाल, तृण-कण्टक- धासअने डांटावाणा तृण और कांटोंवाले,

२९. द्रविडान्ध्रकैः—द्रवितान्ध्रकैः (क. ख. घ. ज. झ. ङ. त. ध.)

३०. संसज्जति—प्रमुह्यति (ध. न. ङ. ध. ध.)

,, गच्छन्—लगति (ङ. ध. ध.)

,, प्रपतति—प्रकगति (क.)

सङ्कटे गहन प्रदेशमां गहन प्रदेशमें, संसज्जति सपडाथ छे फंस जाता है, गच्छन् अने यावतां यावतां और चलते हुए, प्रपतति अपि पडी अथ छे गिर पड़ता है ॥ ३० ॥

30. or the man that is caught in the meshes of bamboo, wild grass, creepers ropes, grass or thorns, or the man that in dreams while walking falls down;

भूमौ पांशूपधानायां वल्मीके वाऽथ भस्मनि ।
श्मशानायतने श्वश्रे स्वप्ने यः प्रपतत्यपि ॥३१॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यः जे जो, पांशूपधानायां धूणना ढगलावाणी धूलके ढेरसे युक्त, भूमौ भूमि उपर भूमिमें, वल्मीके राक्षः उपर वल्मीकमें, भस्मनि राखमां भस्ममें, श्मशान- आयतने श्मशानभूमिमां श्मशान भूमिमें, अथ वा ई या, श्वश्रे अपि आडाभां गड्डेमें, प्रपतति पडी अथ छे गिर पड़ता है ॥३१॥

31. or who in dreams falls on the ground or on a heap of dust or on an ant-hill or into ash or on a cremation ground or on a mound or into a pit;

कलुषेऽम्भसि पङ्के वा कूपे वा तमसाऽऽवृते ।
स्वप्ने मज्जति शीघ्रेण स्रोतसा ह्रियते च यः ॥३२॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यः जे जो, कलुषे डोला मलिन, अम्भसि पाणीमां जलमें, पङ्के वा डाढवमां कीचड़में, तमसा अथवा अंधाराथी या अंधेरेसे, आवृते छवायेला व्याप्त, कूपे डूवाभां कुएमें, यः जे जो, मज्जति डूभी अथ छे डूब जाता है, शीघ्रेण अने अडपथी वडेटा और वेगसे बहनेवाले, स्रोतसा च प्रवाडथी स्रोतसे, ह्रियते तण्हाई अथ छे बहा दिया जाता है ॥३२॥

32. or the man that in dreams dips in dirty waters, slush, or in a

३१. प्रपतत्यपि—प्रविशत्यपि क. घ. ज. त. ध.)

३२. ह्रियते—नीबने (ध.)

dark well, or is carried away by a swift flowing stream;

स्नेहपानं तथाऽभङ्गः प्रच्छर्दनविरेचने ।

हिरण्यलाभः कलहः स्वप्ने बन्धपराजयौ ॥३३॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, स्नेहपानम् जेने स्नेह-पान जिसको स्नेहपान, अभ्यङ्ग मांलीस मालिश, प्रच्छ-र्दन- उखटी वमन, विरेचने अने विरेचन थाय छे विरेचन होते हैं, हिरण्यलाभः तथा सुवर्णलाभ लाभ थाय छे एवं सुवर्णलाभ होता है, कलहः अने कलह कलह, तथा बन्ध- पराजयौ अंधन तेमन् पराजयनी प्राप्ति थाय छे बन्ध एवं पराजयकी प्राप्ति होती है ॥३३॥

33. or the man, that in dreams drinks unctuous substances or inuncts himself or vomits or purges, finds gold, quarrels or is bound or defeated;

उपानद्युगनाशश्च प्रपातः पादचर्मणोः ।

हर्षः स्वप्ने प्रकुपितैः पितृभिश्चावभर्त्सनम् ॥३४॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमां, उपानद्-युग जेना अने जेना जिसके दोनों जूतोंका, नाशः नाश थाय छे नाश होता है, पादचर्मणोः जेना अने पगनी आभड़ी जिसके दोनों पैरोंकी चमड़ी, प्रपातः च उतरनी आय छे उतर जाती है, हर्षः अने जेने हर्ष और जिसको हर्ष, प्रकुपितैः तथा गुरसे थयेवा और कुपित, पितृभिः च पितृभेथी पितरोंसे, अवभर्त्सनम् तिरस्कार तिरस्कार प्राप्त होते हैं ॥३४॥

34. or the man, that loses his pair of sandals or the skin of whose feet falls off in dreams, or who feels delight or sees his ancestor in enraged mood threatening him;

३४. प्रपातः पादचर्मणोः—प्रयातुः पांशुचर्मणोः (ध.)

„ पादचर्मणोः—पांशुचर्मणोः (क. ख. व. ड.)

„ पाद—पद (च.)

„ पाद—पांशु (ग. घ.)

दन्तचन्द्रार्कनक्षत्रदेवतादीपचक्षुषाम् ।

पतनं वा विनाशो वा स्वप्ने मेदो नगस्य वा ॥३५॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, दन्त- जे दांत जो दांत, चन्द्र- चंद्र चन्द्र, अर्क- सूर्य सूर्य, नक्षत्र- नक्षत्र नक्षत्र, देवता- देवता देवता, दीप- दीवा दीप, चक्षुषाम् तथा आंभोना तथा आंखोके, पतनम् पात पतन, विनाशः के विनाशने या विनाशको, नगस्य अथवा पर्वतना या पहाडके, मेदः वा झटवाने जुझे छे फट जानेको देखता है ॥ ३५ ॥

35. or the man, who sees in his dreams the fall of either his teeth, or of the sun or the moon, stars, gods, lamps, or his eyes, or their destruction or the breaking of a mountain;

रक्तपुष्पं वनं भूमिं पापकर्मालयं चिताम् ।

गुहान्धकारसंवाधं स्वप्ने यः प्रविशत्यपि ॥३६॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, यः अपि जे जो, रक्त- पुष्पम् लाल फूलवाणा लाल फूलोंवाले, वनम् वनमां वनमें, भूमिम् पृथ्वीमां भूमिमें, पाप- कर्म- आलयम् पाप कर्मवाणां स्थानमां पाप कर्मके स्थानमें, चिताम् चितामां चितामें, गुहान्धकारसंवाधम् गुहाना अंधकार जेवा कष्टकारक स्थानमां गुफाके अन्धकार जैसे कष्टदायक स्थानमें, प्रविशति प्रवेश करे छे प्रविष्ट होता है ॥३६॥

36. or the man, who dreams of entering into a forest of red-flowers, or the earth or a place of sin, or the funeral pyre or a cave full of awful darkness;

रक्तमाली हसन्नुच्चैर्दिग्वासा दक्षिणां दिशम् ।

दारुणामटवीं स्वप्ने कपियुक्तेन याति वा ॥३७॥

स्वप्ने स्वप्नमां स्वप्नमें, रक्तमाली लाल मालावाला, दिग्वासाः नग्न नंगा, उच्चैः अने

३५. दन्तचन्द्रार्कनक्षत्र—चन्द्रतारार्कनक्षत्र (घ. फ.)

„ देवतादीप—दीपदैवत (ग.)

३७. कपियुक्तेन याति—कपियुक्तः प्रयाति (घ.)

भोटेथी और जोरसे, हसन् हसता हंसता हुआ, कपि-
युक्तेन (वानेन) ने वानर ओडेस वाहनथी जो जोते हुए
वानरवाले वाहनसे, दक्षिणाम् दक्षिण दक्षिण, दिशम्
दिशाभा दिशामें, दारुणाम् बटवीम् वा अथवा अथ-
३२ वनभा या भयंकर वनमें, याति अथ छे जाता
है ॥३७॥

37. or the man, who in his dreams
goes towards the south wearing garlan-
ds of red flowers, laughing loud and
naked, or goes into a fearful forest in
a carriage driven by a monkey;

काषायिणामसौम्यानां नग्नानां दण्डधारिणाम् ।
कृष्णानां रक्तेत्राणां स्वप्ने नेच्छन्ति दर्शनम् ॥३८॥

स्वप्ने स्वप्नभा और स्वप्नमें, काषायिणाम् जेडुआ
वस्त्र धारण ३२ना२ कषायवस्त्रधारी, असौम्यानाम्
असौम्य असौम्य, नग्नानाम् नग्न नग्न, दण्डधारिणाम्
दंडधारी दण्डधारी, कृष्णानाम् कृष्ण वस्त्रना काले,
रक्तेत्राणाम् अने लाल नेत्रोवाणा पुरुषोत्तु और
लाल नेत्रोवाले पुरुषोंका, दर्शनम् दर्शन दर्शन, न
इच्छन्ति देखो छे मानता नथी परंतु ने तेओने
जुओ छे लोग इष्ट नहीं मानते, परन्तु जो उनको
देखता है ॥ ३८ ॥

38. Or the man, who sees in his
dreams people wearing brown clothes
or cruel looking men, naked men
or those carrying staves, black men
or men with blood-shot eyes, all of
which are undesirable sights;

कृष्णा पापा निराचारा दीर्घकेशनखस्तनी ।
विरागमाल्यवसना स्वप्ने कालनिशा मता ॥३९॥

(स्वप्ने अने स्वप्नभा और स्वप्नमें), कृष्णा कृष्ण
देववाणी काली, पापा पापी पापिनी, निराचारा आचार-
हीन दुराचारिणी, दीर्घकेश- लंबा केश लंबे केश,

३८. नेच्छन्ति-नेच्छति (त.)

३९. पापा निराचारा-पापाननाचारा (च. घ.)

नख-स्तनी नख अने स्तनवाणी नख और स्तनों वाली,
विराग-माल्य-वसना अतिशय लाल भाणा अने अतिशय
लाल वस्त्रवाणी अति अत्यन्त लाल रंगकी माला और
अत्यन्त लाल वस्त्र धारण की हुई स्त्री, कालनिशा काल-
रात्रि समान कालरात्रि समान, मता भानी छे तेने
ने जुओ छे तेनु अनिष्ट भाय छे मानी गई है उसे
जो देखता है उसका अनिष्ट होता है ॥३९॥

39. or the man, that sees in his
dreams a woman who is black, sinful
and unclean with long hair, nails, and
breasts, wearing very red garlands
and clothes and who is like the very
night of destruction;

इत्येते दारुणाः स्वप्ना रोगी यैर्याति पञ्चताम् ।
अरोगः संशयं गत्वा कश्चिदेव प्रमुच्यते ॥४०॥

इति आभ इस प्रकार, एते आ ये, दारुणाः दारुण
दारुण, स्वप्नाः स्वप्नो छे स्वप्न हैं, यैः जेनाथी जिनसे,
रोगी रोगी रोगी, पञ्चताम् अथ मृत्युको, याति पाप्मे
छे प्राप्त होता है, अरोगः अने नीरोगी और स्वस्थ,
संशयम् संशयभा संशयको, गत्वा पडी प्राप्त हो कर,
कश्चित् एव डोर्छे कोई ही, प्रमुच्यते छूटी शके
छे बचने पाता है ॥ ४० ॥

40. The man who percieves such
fearful dreams, if he be ailing, will
die. If he is in good health he will
be afflicted with such diseases as from
which only a few can escape.

स्वप्नदर्शनं कथं भवति—

मनोवहानां पूर्णत्वाद्दोषैरतिबलैस्त्रिभिः ।

स्रोतसां दारुणान् स्वप्नान् काले पश्यति दारुणे ॥४१॥

अतिबलैः अतिशय भणवान अति बलवान, त्रिभिः
त्रिषु तीनों, दोषैः दोषेथी दोषों द्वारा, मनोवहानाम्
मनोवह मनोवह, स्रोतसाम् स्रोतोनी स्रोतोंके, पूर्ण-

४०. प्रमुच्यते-विमुच्यते (ष. त.)

४१. काले पश्यति दारुणे-काले पश्यति दारुणम् (ख. त.)

स्वात् पूर्वताने लब्धं पूर्णं होनेसे, दारुणे दारुण, काले काले समयमें, दारुणान् रोगी भयंकर रोगी दारुण, स्वप्नान् स्वप्ने स्वप्नोंको, पश्यति लुब्धे छे देखता है ॥४१॥

41. As the channels of the mind are filled with the highly vitiated triad of humours, when the fatal time approaches, the man sees these fearful dreams.

नातिप्रसुप्तः पुरुषः सफलानफलांस्तथा ।
इन्द्रियेशेन मनसा स्वप्नान् पश्यत्यनेकधा ॥४२॥

न नातिप्रसुप्तः गाढ निद्रामां न होय ओवे। गाढ निद्रामें न हो ऐसा, पुरुषः पुरुष पुरुष, इन्द्रिय-ईशेन इन्द्रियेशाना अधिष्ठाता इन्द्रियोंके अधिष्ठाता, मनसा मन वडे मनके जरिए, अनेकधा अनेक प्रकारे अनेक प्रकारसे, सफलान् सफल, तथा अने और, अफलान् निष्फल निष्फल, स्वप्नान् स्वप्नों स्वप्नोंको, पश्यति लुब्धे छे देखता है ॥४२॥

42. When the man is not in profound sleep, he perceives with the mind which is the lord of senses, many kinds of dreams, of which some become fruitful and some not.

स्वप्नभेदाः —

दृष्टं श्रुतानुभूतं च प्रार्थितं कल्पितं तथा ।
भाविकं दोषजं चैव स्वप्नं सप्तविधं विदुः ॥४३॥

दृष्टम् ज्ञेयेषु दृष्ट, श्रुत-सांभणैश्च श्रुत, अनुभूतम् च अनुभूत अनुभूत, प्रार्थितम् प्रार्थित (आर्क्षा-क्षित) प्रार्थित, तथा कल्पितम् (कल्पेक्षु) एवं कल्पित, भाविकम् भाविसूयक भाविक, दोषजम् च अने दोषज और दोषज, एवम् सप्तविधम् अभि सात प्रकारके इस प्रकार सात प्रकारके, स्वप्नम् स्वप्ने स्वप्न, विदुः आचार्यो ज्ञेये छे आचार्य मानते है ॥४३॥

४२. सफलानफलांस्तथा—सफलानफलानपि (क. घ.)

४३. पुरुषः सफलानफलांस्तथा—पुरुषोऽफलानफलवतस्तथा (ग.)

43. Dreams are known to be of seven kinds:—those pertaining to things that are seen, heard, experienced, pictured from inner desires, created by the fancy and things that presage the coming good or evil, and lastly dreams that are born of morbid humours.

अल्पफला महाफलाश्च स्वप्नाः —

तत्र पञ्चविधं पूर्वमफलं भिषगादिशेत् ।
दिवास्वप्नमतिह्रस्वमतिदीर्घं च बुद्धिमान् ॥४४॥

तत्र तेभां उनमें, बुद्धिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषक् वै वैद्य, पूर्वम् पहले प्रथम, पञ्चविधम् पांच प्रकारका स्वप्नने पांच प्रकारके स्वप्नको, दिवास्वप्नम् दिनसे आवेला स्वप्नने दिनमें आवे स्वप्नको, अतिह्रस्वम् तेभज्ज् अहु दूँडा बहुत छोटे, अति दीर्घम् च अने अहु लांछा स्वप्नने और बहुत बड़े स्वप्नको, अफलम् इण रहित अफल, आदिशेत् कहेषुं कहे ॥४४॥

44. The wise physician should regard the first five of them as fruitless as also those born of day-sleep, and those that are either too short or too long.

दृष्टः प्रथमरात्रे यः स्वप्नः सोऽल्पफलो भवेत् ।
न स्वपेद्यं पुनर्दृष्ट्वा स सद्यः स्यान्महाफलः ॥४५॥

प्रथमरात्रे रात्रिना प्रथम भागमां रात्रिके प्रथम भागमें, यः जे जो, स्वप्नः स्वप्न स्वप्न, दृष्टः ज्ञेयुं होय देखा गया हो, सः ते वह, अल्पफलः अल्प फलवाला, भवेत् थाय छे होता है, यम् दृष्ट्वा अने जे ज्ञेयुं ने मनुष्य ने और बिषको देख कर मनुष्य यदि, पुनः इरीथी फिर, न स्वपेद्यं सूँ न नय तो सो न जाय तो, सः ते वह, सद्यः तत्तत्तत् शीघ्र, महाफलः महाफल देनाइ महाफलवाला, स्यात् थाय छे होता है ॥४५॥

४४. च बुद्धिमान्—तथैव च (क. ख. घ. त. ध.)

४५. अल्पफलः—अल्पबलः (ब.)

45. The dream that is dreamt in the first part of the night has only a small degree of fulfilment. But having dreamt, if a man does not sleep again, it gets immediately fulfilled with great consequences.

अकल्याणमपि स्वप्नं दृष्ट्वा तत्रैव यः पुनः ।
पश्येत् सौम्यं शुभाकारं तस्य विद्याच्छुभं फलम् ॥४६॥

यः ने जो अकल्याणम् अशुभ अशुभ, स्वप्नम् स्वप्न स्वप्नको, दृष्ट्वा अपि देखीने पण देख कर सी, तत्र एव ते न रात्रिओ उसी समय, पुनः द्वितीया फिर सौम्यम् सौम्य सौम्य, शुभाकारम् अने शुभ आकार-वाणुं स्वप्न शुभ आकारवाला स्वप्न, पश्येत् जुओ छे देखता है, तस्य तेने उसको शुभम् शुभ शुभ, फलम् फल प्राप्त थाय छे फल प्राप्त होता है, विद्यात् ओम् अणुवुं ऐसा जानना चाहिए ॥४६॥

46. But if a man, having seen in dream inauspicious things, sees in it again good and auspicious things, its fruits are to be regarded as good.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

पूर्वरूपाण्यथ स्वप्नान् य इमान् वेत्ति दारुणान् ।
न स मोहादसाध्येषु कर्माण्यारभते भिषक् ॥४७॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे उपसंहारका श्लोक है कि, यः भिषक् ने वैद्य जो वैद्य, पूर्वरूपाणि पूर्वश्रेया पूर्वरूपोंको, अथ अने और, इमान् आ इन, दारुणान् भयंकर भयंकर, स्वप्नान् स्वप्नाने स्वप्नोंको, वेत्ति अणु छे जानता है, सः ते वह, असाध्येषु असाध्य रोगोंमां असाध्य रोगोंमें, मोहात् भूल भाई मोहसे, कर्माणि चिकित्सा चिकित्साको, न आरभते शरु करते। नथी नहीं आरंभ करता ॥ ४७ ॥

४६. सौम्यं-सौम्य (ड.)

Here is a recapitulatory verse:—

47. The physician who knows these premonitory symptoms and the science of oneirology, specially with reference to grave dreams, will never begin treatment of an incurable case by mistake.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
पूर्वरूपीयमिन्द्रियं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्ये। अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पाये। आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रिय स्थाने इन्द्रियस्थान विषे इन्द्रिय स्थानमें, पूर्वरूपीयम् इन्द्रियम् पूर्वरूपीय इन्द्रिय पूर्वरूपीय इन्द्रिय नाम नामने। नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवां, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थियो अध्याय समाप्त हुआ ॥५॥

5. Thus in the section on the Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the fifth chapter entitled 'The sensorial prognosis by the examination of premonitory symptoms' is completed.

षष्ठोऽध्यायः ।

छठो अध्याय अध्याय छठा Chapter VI

कतमानिशरीरेन्द्रियोपक्रमः—

अथातः कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः १

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, कतमानिशरीरीयम् इन्द्रियम् 'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय' नामना

अध्यायनं 'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय' नामके अध्या-
यका, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करिषुं व्याख्यान
करिषुं ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणेन इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, जाह स्र उहेलुं छे कहा
हे ॥ २ ॥

1. We shall now expound the cha-
pter entitled "The sensorial prognosis
with reference to Certain types of
Patients'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

यानि व्याधिमन्ति शरीराणि वैद्यैरसाध्यत्वात् परिहर्तव्यानि—

कतमानि शरीराणि व्याधिमन्ति महामुने ! ।

यानि वैद्यः परिहरेद्येषु कर्म न सिद्ध्यति ॥ ३ ॥

महामुने हे महामुनि ! हे महामुनि !, येषु जेओमां
जिनमें, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न सिद्ध्यति सिद्ध
थली नथी सिद्ध नहीं होती, व्याधिमन्ति जेवा व्याधि-
वाणां ऐसे व्याधिवाले, कतमानि क्या कौनसे, शरीराणि
शरीरां छे शरीर हैं, यानि जेओने। जिनको, वैद्यः
वैद्ये वैद्य, परिहरेत् त्याग करेवा जेओने त्याग
करे ॥ ३ ॥

3. 'O, great sage ! who are the
ailing persons that a physician should
not undertake to treat, seeing that no
treatment is of any avail in such cases?'

इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम् ।

आचक्षते यथा तस्मै भगवांस्तन्निबोधत ॥ ४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशेन अग्निवेशथी
अग्निवेश द्वारा, सुदुर्वचम् सारी पेडे कठिन अतिकठिन,

४. इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन प्रश्नं पृष्टः सुदुर्वचम्—इत्यात्रेयोऽग्निवेशेन गुरुः

प्रश्नं पृष्टः पुनर्वचः (च. द. ध.)

,, सुदुर्वचम्—पुनर्वचः (क.)

,, निबोधत—निबोध मे (ख.)

प्रश्नम् प्रश्न प्रश्नके, पृष्टः पूछायेवा पूछे जाने पर,
भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
तस्मै यथा तेने जे प्रमाणे उसे जैसा, आचक्षते उही
देखाउथुं उपदेश किया, तत् ते वह, निबोधत ध्यान-
पूर्वक सांभाले ध्यानसे सुनिये, ॥ ४ ॥

4. On being asked this most diffi-
cult of questions by Agnivesa, what
the worshipful Atreya declared to him,
the same do you hear.

यस्य वै भाषमाणस्य रुजत्यूर्ध्वमुरो भृशम् ।

अन्नं च च्यवते भुक्तं स्थितं चापि न जीर्यति ॥ ५ ॥

बलं च हीयते शीघ्रं तृष्णा चातिप्रवर्धते ।

जायते हृदि शूलं च तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥

भाषमाणस्य वै भोक्षतां भाषण करते हुए, यस्य
जेने जिसकी, ऊर्ध्वम्-उरः छातीना उपवा भागमां
छातीके ऊर्ध्व भागमें, भृशम् भूष अत्यन्त, रुजति व्यथा
थाय छे व्यथा होती है, भुक्तम् अने भायेलुं और
खाया हुआ, अन्नम् च अन्न अन्न, च्यवते नभन भर्ध
नीकणी अय छे वमन हो कर निकल जाता है, स्थितम्
अपि च अने उदरमां रही अय तो पणु और जठरमें
ठहरने पर भी, न जीर्यति पचतुं नथी पचता नहीं
बलम् च जेनुं अण बल, शीघ्रम् जल्दीथी
जल्दीसे, हीयते क्षीण थाय छे क्षीण होता है, तृष्णा
च तरस प्यास, अतिप्रवर्धते अति नधी अय छे अधिक
बढ़ती है, हृदि अने जेना हृदयमां और जिसके हृदयमें,
शूलम् च शूल शूल, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती
है, तम् तेने उसको, भिषक् वैद्ये वैद्य, परिवर्जयेत्
तल देवा जेओने छोड़ दे ॥ ५-६ ॥

5-6. That man who feels great pain
in the upper region of his chest while
speaking, who vomits the food eaten
and whose ingested food is not dige-

५. भुक्तं—अपकम् (द. फ.)

,, बलं च हीयते शीघ्रम्—बलं च हीयते यस्य (ख. घ. ध.)

,, चातिप्रवर्धते—चामिप्रवर्धते (घ. ङ.)

sted even if retained, whose strength wanes quickly, in whom thirst increases excessively and in whose cardiac region pain is born, him should the physician avoid.

हिका गम्भीरजा यस्य शोणितं चातिसार्यते ।
न तस्मै मेषजं दद्यात् स्मरन्नात्रेयशासनम् ॥७॥

बल नैनी जिसे, हिका डेडी हिका, गम्भीरजा नाभिधी उत्पन्न थर्ड होय छे नाभिसे आती है, बल नैने जिसको, शोणितम् च देाही रक्तके, अति-सार्यते आडाभां पडतुं होय छे रक्त दस्त आते हैं, तस्मै तेने उसे, नात्रेयशासनम् आत्रेयनी आज्ञानुं आत्रेयके उपदेशका, स्मरन् स्मरन् करीने स्मरण करते हुए, मेषजम् औषध औषध, न दद्यात् आपवुं न ओधओ नहीं देनी चाहिए ॥७॥

7. If a patient, who is affected with a deep hiccup, develops diarrhea with hemorrhage, him should the physician not treat, remembering the directions of Atreya.

आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
व्याधितं विशतो रोगौ दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥८॥

आनाहः च आनाह आनाह, अतिसारः च अने अतिसार और अतिचार, एतौ ओ ओ ये दोनों, रोगौ शोओ रोग, यम् नै जिस, दुर्बलम् दुर्बलं दुर्बल, व्या-धितम् तथा व्याधियुक्त तथा रोगी, नरम् पुत्रुपने मनुष्यको, विशतः थाय छे होते हैं, तस्य तेनुं उसका, जीवितम् श्रवण जीना, दुर्लभम् दुर्लभ छे कठिन है ॥८॥

8. If a debilitated patient develops abdominal distention and diarrhoea, his life is difficult to save.

७. मेषजम्-औषधम् (ग.)

८. स्मरन्नात्रेयशासनम्-आत्रेयवचनं स्मरन् (ग.)

९. आनाहश्चातिसारश्च यमेतौ दुर्बलं नरम्-आनाहश्चातितृष्णा च कश्चितं यमुभौ भृशम् (च)

आनाहश्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् ।
विशतो विजहत्येनं प्राणा नातिचिरात्तरम् ॥९॥

आनाहः च आनाह आनाह, अतितृष्णा च अने अतितृष्णा और अतितृष्णा, एतौ ओ ओ ये दोनों, यम् दुर्बलम् नै दुर्बलं जिस दुर्बल, नरम् मनुष्यने मनुष्यको विशतः थाय छे होते हैं, एनम् नरम् ते मनुष्यने उस मनुष्यको, प्राणाः प्राणो प्राण, न अति चिरात् शोओ समयमां न जल्दी ही, विजहति तत्र दे छे छोड़ देते हैं ॥ ९ ॥

9. If constipation and excessive thirst make their entry into an already weakened man, life deserts him ere long.

ज्वरः पौर्वाहिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः ।
बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः ॥१०॥

बल- बल बल, मांस- तथा मांस तथा मांससे, विहीनस्य क्षीण थथेही हीन, यस्य नैने जिसको, पौर्वाहिकः दिवसना पूर्व भागमां दिनके पूर्व भागमें, ज्वरः ताव आवे ज्वर हो, दारुणः अने भयंकर और दारुण, शुष्ककासः च सूखी आंसी थाम शुष्क खांसी हो, सः ते वह, यथा नैवे। जैसा, प्रेतः प्रेत होय मृत है, तथा तेवे। वैसा, एव न छे ही है ॥१०॥

10. If dry severe cough affects the man who suffers from fever in the forenoon and is devoid of strength and flesh, he is to be regarded as verily dead.

यस्य मूत्रं पुरीषं च ग्रथितं संप्रवर्तते ।
निरुष्मणो जठरिणः श्वसनो न स जीवति ॥११॥

९. आनाहश्चातितृष्णा च यमेतौ दुर्बलं नरम् आनाह-बलं तृष्णा च कश्चितं यमुभौ भृशम् (थ. द.)

१०. ज्वरः पौर्वाहिको यस्य शुष्ककासश्च दारुणः-ज्वरो बम्बा-परादे तु शुष्ककासश्च दारुणः (ग.)

११. एतच्छूलोकानन्तरम्-ज्वरो बम्बापरादे तु शुष्ककासश्च दारुणः। बलमांसविहीनस्य यथा प्रेतस्तथैव सः इत्यधिकः पाठः (ब. च. ड.) पुस्तकेषु ।

निरुपमणः भृङ्गाभिवाणा ऊष्मारहित, यस्य ने-
जिस, जठरिणः नृदर रोगीनु उदररोगीका, मूत्रम् भूत्र
धातुं आवे छे मूत्र घट्ट आता है, पुरीषम् च अने
भण और पुरीष, ग्रथितम् गृह्य गयेल प्रस्थियुक्त,
संप्रवर्तते नीकणे छे निकलता है, सः ते वह, असनः
आसरोगी यतां आसपीडित होने पर, न जीवति अवते।
नभी जीवित नहीं रहता ॥११॥

11. If a patient with abdominal dis-
ease with subnormal temperature, who
passes condensed urine and hardened
stools, develops dyspnea, he does not
survive.

अथयुर्यस्य कुक्षिस्थो हस्तपादं विसर्पति ।
जातिसङ्गं स संक्लेद्य तेन रोगेण हन्यते ॥१२॥

यस्य नेना जिसका, कुक्षिस्थः पेट परने। उदर पर
हुआ, अथयुः सोने शोथ, हस्तपादम् हाथ पगमा हाथ
पैरमें, विसर्पति प्रसरे छे फैलने लगता है, सः ते वह,
जातिसङ्गम् सगां वडावांओने बन्धुषांधवोको, संक्लेद्य
पीडा आपीने पीडा पहुंचा कर, तेन ते उसी, रोगेण
रोगभी रोगसे, हन्यते मृत्यु पावे छे मारा जाता है ॥१२॥

12. The patient, whose abdominal
edema spreads to his feet and hands,
causes great anguish to his relations
and dies of the same disorder.

अथयुर्यस्य पादस्थस्तथा स्रस्ते च पिण्डिके ।
सीदतश्चाप्युमे जङ्गे तं भिषक् परिवर्जयेत् ॥१३॥

यस्य नेना जिसे, पादस्थः पग पर पैरों पर,
अथयुः सोने होय सूजन हो, तथा- पिण्डिके पिंडीओ
पिण्डलियों, स्रस्ते च शिथिल थर्ध गर्ध होय क्षिथिल हों,
उमे जङ्गे च अने अन्ने नृधाओमा और दोनों जंघायें,
सीदतः पीडा यती होय अवसन हों, तम् तेने उसे,
भिषक् वैद्य वैद्य, परिवर्जयेत् तज देवे। ओधओ छोड
वे ॥१३॥

१३. जङ्गे-जंघे (ख. घ. क.)

13. If the man has edema in the
feet and his calves are flaccid and
there is pain in both the shanks, the
physician should avoid him.

शूनहस्तं शूनपादं शूनगुह्योदरं नरम् ।
हीनवर्णबलाहारमौषधैर्नोपपादयेत् ॥१४॥

शूनहस्तम् नेना हाथपर सोने होय हाथकी सूजन-
वाले, शूनपादम् नेना पगपर सोने होय पैरकी सूजन-
वाले, शून- गुह्योदरम् नेना गुह्य तेमज उदरपर सोने
होय गुह्य और उदरकी सूजनवाले, हीन तथा क्षीण
थयेल तथा हीन, वर्णबलाहारम् वलु, वल अने आहार-
वागे। होय वर्ण, बल और आहारवाले, नरम् ते रोगीने
मनुष्यको, औषधैः औषध औषध, न उपपादयेत्
आपवां न ओधओ नहीं देना चाहिए ॥१४॥

14. If the man of poor complexion,
vitality and digestive power, develops
swelling in the hands, feet, genitals
and the abdomen, he should not be
given treatment.

उरोयुक्तो बहुश्लेष्मा नीलः पीतः सलोहितः ।
सततं ज्वयते यस्य दूरात्तं परिवर्जयेत् ॥१५॥

यस्य नेना जिसका, उरोयुक्तः छातीमां ओटो
छातीमें लगा हुआ, नीलः नीले। नीला, सलोहितः
लोहीसहित रक्तयुक्त, पीतः तथा पीले। तथा पीला,
बहु- श्लेष्मा धलो। उध बहुतसा कफ, सततम् सतत
निरन्तर, ज्वयते नीकणे छे निकलता रहता है, तम्
तेने उसको, दूरात् दूरभी दूरसे ही, परिवर्जयेत् तज देवे।
ओधओ त्याग दे ॥१५॥

15. One who constantly expectorates
from his chest copious quantities of
phlegm which is tinged blue or yellow
or with blood, should be avoided
from a distance.

१५. उरोयुक्तः-उरोयुक्तः (घ. क.)

हृष्टरोमा सान्द्रमूत्रः शूनः कासज्वरार्दितः ।

क्षीणमांसो नरो दूराद्दर्ज्यो वैद्येन जानता ॥१६॥

हृष्टरोमा उभां धयेलां रुंवाडांवाणे। रोमहर्षयुक्त, सान्द्रमूत्रः घट्ट मूत्रवाणे। घट्ट मूत्रवाला, शूनः शैथ-
युक्त शोथयुक्त, कासज्वरार्दितः उधरस अने तावथी
पीडायेले। कास और ज्वरसे पीडित, क्षीणमांसः तथा
क्षीणमांस वाणे। क्षीणमांसवाला, नरः पुरुष मनुष्य,
जानता अलुकार समझदार, वैद्येन वैद्ये वैद्यको, दूरात्
दूरथी दूरसे ही, दर्ज्यः तज्ज्वे। जेधये छोड़ देना
चाहिए ॥१६॥

16. The emaciated man who develops horripilation, and thickened urine, and is afflicted with cough and fever, should be avoided from afar by the wise physician.

त्रयः प्रकुपिता यस्य दोषाः कष्टाभिलक्षिताः ।

कृशस्य बलहीनस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥१७॥

यस्य जे जिस, कृशस्य कृश कृश, बलहीनस्य तथा
अणथी रहित पुरुषना तथा बलसे रहित पुरुषके, कष्ट-
अभिलक्षिताः कृच्छ्रसाध्यपणुथी अणुला कृच्छ्र-
साध्यतासे ज्ञात हुए, त्रयः त्रय तीन, दोषाः दोषो
दोष, प्रकुपिताः प्रकोप पाभ्या होय जे प्रकुपित हुए हैं,
तस्य तेनी उसकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा,
न अस्ति नहीं है ॥ १७ ॥

17. If in an extremely emaciated and weakened man, there arises tridiscordance of humors of a formidable character, there is no treatment for him.

ज्वरातिसारौ शोफान्ते श्वयथुर्वा तयोः क्षये ।
दुर्बलस्य विशेषेण नरस्यान्ताय जायते ॥ १८ ॥

१६. शूनः शुष्कः (च. ध.)

१७. कष्टाभिलक्षिताः—कोष्ठेऽभिलक्षिताः (घ. च. ड. घ. ङ. फ.)

११. , , —कृच्छ्रसाध्यताः (घ.)

१८. जायते—जायते (ख. ङ.)

शोफान्ते शोफने अन्ते सूजन मिटने पर, ज्वरा-
तिसारौ ज्वर अने अतिसार ज्वर और अतिसार,
तयोः क्षये अथवा तेजो भटता अथवा उनके मिटने
पर, श्वयथुः वा शोफे ओ शोथ हो तो वह, दुर्बलस्य
दुर्बला दुर्बल, नरस्य माणुसना मनुष्यके, विशेषेण
भास करीने विशेषतः, अन्ताय अन्त भाटे मृत्युके
लिए, जायते थाय जे होता है ॥१८॥

18. If in an extremely debilitated patient there occur fever and diarrhoea as sequela of edema or edema as sequela of these two, he comes to his end.

पाण्डुरश्च कृशोऽत्यर्थं तृष्ण्याऽभिपरिप्लुतः ।

डम्बरी कुपितोच्छ्वासः प्रत्याख्येयो विजानता ॥१९॥

पाण्डुरः पांडुरेणी पाण्डु वर्णवाला, अत्यर्थम् अने
अतिशय अति, कृशः दुर्बला कृश, तृष्ण्या तरसथी
तृष्णासे अभिपरिप्लुतः अलु पीडायेले अधिक पीडित,
डम्बरी स्तब्ध आंजे जेनार स्तब्ध दृष्टिवाला, कुपित-
उच्छ्वासः च अने प्रकोप पाभ्या उच्छ्वासवाणे।
मनुष्य और ऊर्ध्ववासपीडित मनुष्य, विजानता अलु-
कार वैद्यथी विज्ञ वैद्यको, प्रत्याख्येयः तज्ज्वे। शेअ
जे परित्याग करने योग्य है ॥१९॥

19. If an extremely emaciated man suffering from anemia develops excessive thirst, rigidity of sight and heightened respiration, he must not be treated by the wise physician.

हनुमन्याग्रहस्तृष्णा बलहासोऽतिमात्रया ।

प्राणाश्चोरसि वर्तन्ते यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २० ॥

यस्य जेने जिसके, हनु-मन्याग्रहः हनुग्रह
मन्याग्रह हनुग्रह मन्याग्रह, तृष्णा तरस तृषा, अति-
मात्रया अने अति प्रमाणुर्भा और अतिशय, बलहासः

१९ पाण्डुरश्च—पाण्डुरदरः (ग. ड. घ.)

११. अभिपरिप्लुतः—अतिपरिप्लुतः (च.)

બળની ક્ષીણતા હોય વલકી હાનિ હો, પ્રાણાઃ ચ અને જેના પ્રાણો ઓર પ્રાણ, ડરસિ છાતીમાં છાતીમાં, વર્તન્તે હોય હો, તમ્ તેને ડસે, પરિવર્જયેત્ તથા દેવો છોડ દે ॥ ૨૦ ॥

20. The man whose jaws and sides of neck have become rigid, who is greatly afflicted with thirst and debility, and in whom the vital breaths are active only in the chest, should be avoided.

તામ્યત્યાયચ્છતે શર્મ ન કિચ્ચિદપિ વિન્દતિ ।
ક્ષીણમાંસવલાહારો સુમૂર્ધુરચિરાન્નરઃ ॥ ૨૧ ॥

તામ્યતિ જેને અંધારાં આવે જો અંધેરા દેખતા હૈ, આયચ્છતે જે આમ તેમ અંગે નાખે જો અંગોંકો તાનતા હૈ, કિચ્ચિત્ અપિ અને જેને જરા પણ જિસકો કુછ મી, શર્મ સુખ આરામ, ન વિન્દતિ મળતું નથી પ્રાપ્ત નહીં હોતા, ક્ષીણ- અને જે ક્ષીણ થયેલ ઓર જો ક્ષીણ હુએ, માંસવલાહારઃ ચ માંસ- બળ અને આહાર- વાળો હોય માંસ- બલ તથા આહારવાળા હૈ, નરઃ તે પુરુષ વહ મનુષ્ય, અચિરાત્ થેડા વખતમાં શીઘ્ર, સુમૂર્ધુઃ મરવાને હોય છે મરનેવાળા હૈ ॥ ૨૧ ॥

21. If the man, whose flesh, strength and digestive fire have ebbed low, who faints and jerks his limbs about and finds no comfort whatever, he is going to die before long.

વિરુદ્ધયોનયો यस્ય વિરુદ્ધોપક્રમા મૃશમ્ ।
વર્ધન્તે દારુણા રોગાઃ શીઘ્રં શીઘ્રં સ હન્યન્તે ॥ ૨૨ ॥

વિરુદ્ધ-યોનયઃ વિરુદ્ધ ઉત્પત્તિકારણવાળા વિરુદ્ધ કારણવાલે, મૃશમ્ ખૂબ અત્યન્ત, વિરુદ્ધોપક્રમાઃ તથા વિરુદ્ધ ઉપક્રમવાળા તથા વિરુદ્ધ વિક્રિતસાવાલે, દારુણાઃ

૨૧. તામ્યત્યાયચ્છતે શર્મ ન કિચ્ચિદપિ વિન્દતિ-વ્યાયચ્છતે તામ્યતિ ચ શર્મ કિચ્ચિત્ વિન્દતિ (ચ. દ. ધ.)

૨૨. વર્ધન્તે-જાયન્તે (ગ.)

,, વર્ધન્તે દારુણા રોગાઃ-વિકારા યસ્ય વર્ધન્તે (ધ.)

અયંકર દારુણ, રોગાઃ રોગો રોગ, યસ્ય જેને જિસકો, શીઘ્રમ્ જલદી શીઘ્ર, વર્ધન્તે વધે છે વધને લગતે હૈ, સઃ તે વહ, શીઘ્રમ્ જલદી શીઘ્ર, હન્યન્તે મૃત્યુ પામે છે મારા જાતા હૈ ॥ ૨૨ ॥

22. The patient in whom serious diseases arising from mutually conflicting etiological factors and requiring antagonistic lines of treatment grow up suddenly, succumbs to them very very quickly.

વલં વિજ્ઞાનમારોગ્યં ગ્રહણી માંસશોણિતમ્ ।
પ્રતાનિ યસ્ય ક્ષીયન્તે ક્ષિપ્રં ક્ષિપ્રં સ હન્યન્તે ॥ ૨૩ ॥

યસ્ય જેનાં જિસકે, વલમ્ બળ વલ, વિજ્ઞાનમ્ વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય આરોગ્ય, ગ્રહણી ગ્રહણી ગ્રહણી, માંસશોણિતમ્ માંસ અને શેષિત માંસ ઓર રક્ત, પ્રતાનિ એઓ વે, ક્ષિપ્રમ્ ઝટ શીઘ્ર, ક્ષીયન્તે ક્ષીણ થાય છે ક્ષીણ હોતે હૈ, સઃ તે વહ, ક્ષિપ્રમ્ ઝટ શીઘ્ર, હન્યન્તે મરી બય છે મારા જાતા હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. The man whose strength intelligence, health, assimilation, flesh and blood deteriorate suddenly, passes away very soon.

આરોગ્યં હીયતે યસ્ય પ્રકૃતિઃ પરિહીયતે ।
સહસા સહસા તસ્ય મૃત્યુર્હરતિ જીવિતમ્ ॥ ૨૪ ॥

યસ્ય જેનું જિસકા, આરોગ્યમ્ આરોગ્ય સ્વાસ્થ્ય, હીયતે ઓછું થાય છે ઘટતા જાતા હૈ, પ્રકૃતિઃ અને સ્વભાવ ઓર સ્વભાવ, સહસા એકદમ જલદી, પરિહીયતે બદલાય બય છે વિકૃત હો જાતા હૈ, તસ્ય તેના ડસકે, જીવિતમ્ જીવનને જીવિતકો, મૃત્યુઃ મૃત્યુ મૃત્યુ, સહસા એકદમ શીઘ્ર હી, હરતિ હરે છે હર લેતી હૈ ॥ ૨૪ ॥

૨૩. માંસશોણિતમ્-માંસસારિણી (દ. ધ. પ.)

,, ક્ષીયન્તે-હીયન્તે (ગ. ચ. ધ.)

,, હન્યન્તે-હીયન્તે (ગ.)

૨૪. આરોગ્યં હીયતે યસ્ય-વિકારા યસ્ય વર્ધન્તે (ગ. ધ. ચ. ડ. દ. ધ.)

24. The man whose health ebbs away suddenly and whose natural dispositions deteriorate suddenly, him does death seize and carry away quickly.

अध्यायार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

इत्येतानि शरीराणि व्याधिमन्ति विवर्जयेत् ।
न ह्येषु धीराः पश्यन्ति सिद्धिं काञ्चिदुपक्रमात् ॥२५॥

तत्र ते विषयभां उच्यते विषयमै, श्लोकः उपसंहारके
श्लो३ छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, इति आत्मा
इस तरहके, एतानि आ इत, व्याधिमन्ति व्याधियुक्त
रोगक्रान्ति, शरीराणि शरीराने शरीरोंको, विवर्जयेत्
तज्ज्वां भेदये त्याग दे, हि धारण ३ क्योंकि, एषु
ऐनी इनमें, उपक्रमात् चिकित्सा धरनाथी चिकित्सासे,
धीराः धीर पुरुषो धीर पुरुष, काञ्चिद् धर्त पण
कुछ भी, सिद्धिम् सिद्धि सकलताको, न पश्यन्ति भेदा
नथी नहीं देखते ॥२५॥

Here is the recapitulatory verse.

25. Thus these are the diseased persons that are to be avoided; the wise never see any success of treatment in such cases.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
कतमानिशरीरीयमिन्द्रियं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेना अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रिय-
स्थानभां इन्द्रिय स्थानमें, कतमानिशरीरीयमिन्द्रियम्
'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय' 'कतमानिशरीरीय इन्द्रिय',
नाम नामने नामका, षष्ठः छठे छठवा, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण श्रेयो अध्याय समाप्त हुआ ॥६॥

6 Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by

Agnivesa and revised by Caraka the sixth chapter entitled 'The sensorial prognosis with reference to certain types of patients' is completed.

सप्तमोऽध्यायः ।

सातवा अध्याय अध्याय सातवा

Chapter VII

पञ्चरूपीयेन्द्रियोपक्रमः—

अथातः पञ्चरूपीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवान् आत्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अष्टीथी अब आगे, पञ्चरूपीयम्
इन्द्रियम् 'पञ्चरूपीयमिन्द्रिय' नामना अध्यायानु 'पञ्च-
रूपीयमिन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
धरुणु व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् आत्रेयान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणे न इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled the sensorial prognosis from the observation of the loss of the reflected image in the eye.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अरिष्टभूताः प्रतिच्छायाः—

दृष्ट्यां यस्य विजानीयात् पञ्चरूपां कुमारिकाम् ।
प्रतिच्छायामयीमक्ष्णोर्नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥३॥

अक्ष्णोः आभभां पडतां आंखोंकी, प्रतिच्छायामयीम्
प्रतिगिम्भश्च प्रतिच्छायारूप, कुमारिकाम् पूतलीने
पुतलीको, यस्य ऐनी जिसकी, दृष्ट्याम् आभभां दृष्टिमें,
पञ्चरूपां नष्टरूपवाली नष्टरूपवाली, विजानीयात् अणु

३. दृष्ट्याम् दृष्ट्या (प्र. य. फ.)

जाने, एनम् तेनी उसकी, चिकित्सितुम् चिकित्सा कर-
वान्नी चिकित्सा करनेकी, न इच्छेत् ४२७ नहि करवी
इच्छा न करे ॥ ३ ॥

3. The physician should not under-
take to treat the patient in whose
eyes he is not able to see the reflected
image.

ज्योत्स्नायामातपे दीपे सलिलादर्शयोरपि ।
अङ्गेषु विकृता यस्यच्छाया प्रेतस्तथैव सः ॥ ४ ॥

ज्योत्स्नायाम् चन्द्रमा तेजभां चांदनीमें, आतपे
तडाभां धूपमें, दीपे दीवाना तेजभां दीपकके प्रकाशमें,
सलिल-आदर्शयोः अपि अने जलभां तथा अरीसामां
और जल तथा दर्पणमें, यस्य नेनी जिसकी, छाया छाया
छाया, अङ्गेषु अंगेभां अङ्गोंमें, विकृता विकारवाणी
होय विकृतिवाली हो, सः ते वह, प्रेतः नेवे भरलु
पाभेदे भुण्ध्य छे जैसा मरा हुआ भुण्ध्य है, तथा एव
तेवे ज छे वैसा ही है ॥ ४ ॥

4. He, whose shadow cast by the
moon-light, sun-light or lamp-light or
seen in the water or the mirror,
appears distorted in the limbs, is indeed
a dead man.

छिन्ना भिन्नाऽऽकुला च्छाया हीना वाऽप्यधिकाऽपि
वा ।

नष्टा तन्वी द्विधाच्छिन्ना विकृता विशिरा च या ॥ ५ ॥
एताश्चान्याश्च याः काश्चित् प्रतिच्छाया विगर्हिताः ।
सर्वा सुमूर्षतां ज्ञेया न चेद्दृश्यनिमित्तजाः ॥ ६ ॥

या छाया ने छाया जो छाया, छिन्ना छिन्न छिन्न,
भिन्ना भिन्न भिन्न, आकुला आकुल आकुल, हीना वा
हीन हीन, अधिका अपि वा छे अधिक या अधिक,
नष्टा नष्ट रूपवाणी नष्ट रूपवाली, तन्वी सूक्ष्म सूक्ष्म,
द्विधाच्छिन्ना ये छायाभां उपायेदी दो स्थानोंमें विभक्त,

४. प्रेतस्तथैव सः—प्रेतस्तथाविधः (ध.)

,, तथैव सः—तथाविधः (ग. च.)

५. छिन्ना विकृता विशिरा—छाया विशिरा विस्तृता (ड. त.)

विकृता विकृत विकृत, विशिरा च अने भरतक वगरनी
होय और शिररहित हो, एताः च ये वे, अन्याः च अने
भीभां और अन्य प्रकारकी भी, याः काश्चित् ने डाई जो
कोई, विगर्हिताः निन्दित निन्दित, प्रतिच्छायाः प्रतिभिम्बो
होय प्रतिविम्बें हों, सर्वाः ते सर्व वे सब, लक्ष्य-
निमित्तजाः जेवाभां आवता कारणाणी उत्पन्न हृदय
कारणसे उत्पन्न, न चेत् न थयेछ होय तो तेओने
न हुई हों तो उनको, सुमूर्षताम् भरलु-भुण्ध्य भुण्ध्यने
सुमूर्षकोंके, ज्ञेयाः सूच्यवानारां ज्ञापक जाने ॥ ५-६ ॥

5-6. Shadows which are broken or
torn or wavering or truncated or over-
grown, or invisible or attenuated, or
cut into two, or deformed or beheaded,
these and such other shadows or reflec-
tions of the human body are to be
known as portentous of death, if they
are not the result of etiological factors.

संस्थानेन प्रमाणेन वर्णेन प्रभया तथा ।

छाया विवर्तते यस्य स्वस्थोऽपि प्रेत एव सः ॥ ७ ॥

यस्य छाया नेनी छाया जिसकी छाया, संस्थानेन
आकृति आकृति, प्रमाणेन प्रमाण प्रमाण, वर्णेन वर्ण
वर्ण, तथा प्रभया अने प्रभाभां और प्रभासे, विवर्तते
विपरीत थाय छे विपरीत हो जाती है, सः ते वह,
स्वस्थः अपि स्वस्थ होवा छतां स्वस्थ होने पर भी,
प्रेतः एव भरलु-भुण्ध्य ज छे मृततुल्य ही है ॥ ७ ॥

7. If a man's reflection (or aura) is
discrepant with regard to shape, pro-
portions, color or lustre, he is as good
as dead though he be in sound health.

अरिष्टभूताः छायाः —

संस्थानमाकृतिर्ज्ञेया सुषमा विषमा च सा ।

मध्यमरूपं महच्चोक्तं प्रमाणं त्रिविधं नृणाम् ॥ ८ ॥

७. स्वस्थोऽपि—स्वप्ने ह्यपि (झ.)

,, ,, —स्वप्नेऽपि (थ.)

८. सुषमा विषमा च सा—सुषमं विषमं च सा (थ.)

,, सा—या (घ. च. झ.)

संस्थानम् संस्थानने संस्थानको, आकृतिः आकृति आकृति, ज्ञेया ज्ञेया जाने, सा ते वह, सुषमा सुंदर सुन्दर, विषमा च अने भेडोण छे और वेडोल होती है, नृणाम् भाषुसोनुं मनुष्योंका, प्रमाणम् प्रमाण प्रमाण, मध्यम् मध्यम मध्य, अल्पम् अल्प अल्प, महत् च अने महान और महान, त्रिविधम् त्रैम त्रैम प्रकाशनुं इस तरह तीन प्रकारका, उक्तम् उक्तुं छे कहा गया है ॥ ८ ॥

8. The body-form is known as the shape. It is symmetrical or asymmetrical; the size is stated to be of three kinds—medium, short and tall.

प्रतिप्रमाणसंस्थाना जलादर्शातिपादिषु ।

छाया या सा प्रतिच्छाया च्छाया वर्णप्रभाश्रया ॥९॥

प्रति- प्रमाण देहनां प्रमाण देहके प्रमाण, संस्थाना अने आकृति अनुसार और आकृतिके अनुसार, जला- दर्श जल-आदर्श जल-दर्पण, शातपादिषु अने तड्डा वगेरेमां और धूर आदिमें, या छाया ने छाया पडे छे जो छाया पड़ती है, सा ते वह, प्रतिच्छाया प्रति-च्छाया छे प्रतिच्छाया है, छाया अने छाया और छाया, वर्ण- प्रमा- वर्ण तथा प्रभा-ने वर्ण तथा प्रभाके, आश्रया आश्रित छे आश्रित है ॥९॥

9. The shadow which is seen in the water or mirror or against the sun, and which is the exact replica of the original is the reflected shadow. The other shadow (the aura) is dependent on the body's color and radiance.

खादीनां पञ्चभूतानां विविधलक्षणाश्छायाः —

खादीनां पञ्च पञ्चानां छाया विविधलक्षणाः ।

नाभसी निर्मला नीला सस्नेहा सप्रमेव च ॥१०॥

पञ्चानाम् पांच पांच, खादीनाम् आकाश वगेरे महाभूतोनी आकाशादि महाभूतोंके, विविधलक्षणाः विविध लक्षणवाणी विविध लक्षणोंवाली, पञ्च पांच

पांच, छायाः छाया छे छाया हैं, नाभसी आकाश-संभंधी आकाशसम्बन्धी, निर्मला निर्मल निर्मल, नीला नील रंगनी नील वर्णकी, सस्नेहा रितग्ध स्निग्ध, सप्रभा इव च अने अने प्रभायुक्ता होय अेवी होय छे और मानो प्रभायुक्त हो ऐसी होती है ॥ १० ॥

10. These aura pertaining to the five protoelements of ether and the rest are of corresponding distinctive characteristics. That which pertains to ether is pure, blue, glossy and lustrous.

रूक्षा श्यावाहणा या तु वायवी सा हतप्रभा ।
विशुद्धरक्ता त्वाग्नेयी दीप्ताभा दर्शनप्रिया ॥११॥

या तु ने जो, वायवी वायुसंभंधी छाया छे वायुसम्बन्धी छाया है, सा ते वह, रूक्षा रूक्ष रूक्ष श्यावा श्याव श्याव, अहणा अहृण अहृण, हतप्रभा अने प्रभाहीन होय छे और प्रभाहीन होती है, आग्नेयी उ अग्नि संभंधी छाया अग्नि सम्बन्धी छाया, विशुद्धरक्ता विशुद्ध लाल रंगनी विशुद्ध रक्त वर्णकी, दीप्ताभा देदीप्ता-मान प्रकाशवाणी चमकदार आभावाली, दर्शनप्रिया अने अेवी गमे अेवी होय छे और देखनेमें प्रिय होती है ॥ ११ ॥

11. That which pertains to air is dry, darkish brown and red, and devoid of lustre. The one pertaining to fire is clear red, fiery and delightful to the eye.

शुद्धवैदूर्यविमला सुस्निग्धा चाम्भसी मता ।
स्थिरा स्निग्धा घना श्लक्ष्णा श्यामा श्वेता च पार्थिवी

चाम्भसी जलसंभंधी छाया जलसम्बन्धी छाया, शुद्ध- वैदूर्य- शुद्ध वैदूर्य मणि नेवी शुद्ध वैदूर्यके समान, विमला विमल विमल, सुस्निग्धा च तथा सारी पेठे रितग्ध तथा अत्यन्त स्निग्ध, सता मानेद छे मानी गई है, पार्थिवी अने पृथ्वीसंभंधी छाया और पृथ्वीसम्बन्धी छाया, स्थिरा स्थिर स्थिर, स्निग्धा

१२. स्निग्धा घना—स्निग्धाऽऽयता (च. द. ५.)

स्निग्ध स्निग्ध, घना घन घनी, श्लक्ष्णा श्लक्ष्णी, श्लक्ष्ण, श्यामा श्याम श्याम, श्वेता च तथा श्वेत होय छे तथा श्वेत वर्णकी होती है ॥१२॥

12. The one pertaining to water is considered to be clear like pure lapis lazuli and very glossy. The one pertaining to earth is stable, glossy, dense, smooth, dark and white.

वायवी गर्हिता त्वासां चतस्रः स्युः सुखोदयाः ।
वायवी तु विनाशाय क्लेशाय महतेऽपि वा ॥ १३ ॥

आसाम् आभा इनमें, वायवी तु वायुसम्बन्धी छाया वायुसम्बन्धी छाया, गर्हिता निन्दित छे गर्हित है, चतस्रः अने भीछ चार छाया और दूसरी चार छाया, शुभोदयाः सुखोदय शुभ फल देनेवाली, स्युः थाय छे होती हैं, वायवी तु वायुसम्बन्धी छाया तो, विनाशाय विनाश भाटे मृत्युके लिए, महते छे महान या महान, क्लेशाय अपि वा क्षेश भाटे थाय छे क्लेशके लिए होती है ॥ १३ ॥

13. Of these the one pertaining to air is inauspicious. The other four betoken happiness, but the one of air is portentous of death or great suffering.

प्रभाश्रितं शुभाशुभत्वम्—

स्यात्तैजसी प्रभा सर्वा सा तु सप्तविधा स्मृता ।
रक्ता पीता सिता श्यावा हरिता पाण्डुराऽसिता ॥ १४ ॥
तासां याः स्युर्विकासिन्यः क्षिग्धाश्च विपुलाश्च याः ।
ताः शुभा रूक्षमलिनाः संक्षिप्ताश्चाशुभोदयाः ॥ १५ ॥

सर्वा प्रभा सर्वा प्रभा सब प्रभा, तैजसी तेजसी उत्पन्न तेजसे उत्पन्न स्यात् थाय छे होती हैं, सा तु ते प्रभा वह प्रभा, सप्तविधा सात प्रकारकी मानेले छे

सात प्रकारकी मानी है, रक्ता लाल लाल, पीता पीली पीली, सिता धोली श्वेत, श्यावा धटोडी श्याव, हरिता श्लक्ष्णी हरी, पाण्डुरा पाण्डुर पाण्डुर, असिता अने डाणी और काली, तासाम् तेओभांथी उनमेंसे, याः जेओ जो, विकासिन्यः भीदेली खिली हुई, क्षिग्धाः च स्निग्ध स्निग्ध, विपुलाः च तथा विपुल तथा विशाल, स्युः होय छे हैं, ताः शुभाः तेओ शुभ होय छे वे शुभ हैं, रूक्षमलिनाः जेओ रूक्ष मलिन रूक्ष मैली, संक्षिप्ताः च अने टूंडी होय छे और छोटी हैं, अशुभोदयाः तेओ अशुभने उदय करनारी छे वे अशुभ फलवाली होती हैं ॥ १४-१५ ॥

14. The body-lustre originates from the proto-element, fire. It is stated to be of seven varieties viz-red, yellow, white, dark-brown, green, pale-white and black. Of them those that are expansive, glossy and broad are auspicious, while those that are dry, soiled and contracted are inauspicious.

छायाप्रभयोर्विशेषः—

वर्णमाकामतिच्छाया भास्तु वर्णप्रकाशिनी ।
आसन्ना लक्ष्यतेच्छाया भाः प्रकृष्टा प्रकाशते ॥ १६ ॥

छाया छाया छाया, वर्णम् वर्णने वर्णको, आकामति दांडी दे छे दांप लेती है, भाः तु पञ्च प्रभा प्रभा वर्ण-प्रकाशिनी वर्णनी प्रकाशक छे वर्णकी प्रकाशक है, छाया छाया छाया, आसन्ना नजुधली निकटसे, लक्ष्यते देखाय छे दीखती है, भाः प्रभा प्रभा, प्रकृष्टा दूरथी दूरसे, प्रकाशते प्रकाशे छे प्रकाशित होती है ॥ १६ ॥

16. The aura overshadows the body-colour; whereas the lustre enhances the body-colour. The aura is

१३. त्वासाम्-तासाम् (ग. च)

„ सुखोदयाः—शुभोदयाः (च. द. ध.)

१५. विपुलाः—विमलाः (ग.)

„ संक्षिप्ताः—संक्षिप्ताः (च. द. ध. फ.)

१६. भास्तु—प्रभा (ध.)

„ आसन्ना—अप्रसन्ना (ग.)

„ प्रकृष्टा—विकृष्टा (च.)

„ भाः प्रकृष्टा—विकृष्टा भाः (ध. फ.)

only sensed from close quarters, while the body-lustre shines from afar.

नाच्छायो नाप्रभः कश्चिद्विशेषाश्चिह्नयन्ति तु ।
नृणां शुभाशुभोत्पत्तिं काले छायाप्रभाश्रयाः ॥१७॥

कश्चित् डोई कोई भी, अच्छायः छाया वगैरने छायासे रहित, न नथी नहीं है, अप्रभः तेमन्त्र प्रभा वगैरने एवं प्रभासे रहित, न नथी नहीं है, छायाप्रभाश्रयाः छायाना अने प्रभाना छाया और प्रभाके आश्रित, विशेषाः तु बेदे पक्ष भेद तो, नृणाम् माणुसेनां मनुष्योंकी, शुभाशुभ शुभ तथा अशुभनी शुभ एवं अशुभकी, उत्पत्तिम् उत्पत्ति उत्पत्तिको, काले पाउडाणे समयपर, चिह्नयन्ति जखाने छे बतला देते हैं ॥१७॥

17. There is no man without the aura and the lustre. The distinctive traits connected with these two, aura and lustre, however, reveal themselves only at the destined time, presaging good or evil.

सुमूर्षणां कानिचिद्वर्णानि—

कामलाऽक्ष्णोर्मुखं पूर्णं शङ्खयोर्मुक्तमांसता ।
संवासश्चोष्णगात्रत्वं यस्य तं परिवर्जयेत् ॥१८॥

यस्य नेने जिसके, अक्ष्णोः आंभोभां दोनों नेत्रोंमें, कामला पीलाश कामला हो, मुखम् नेतुं मुख जिसका मुख, पूर्णम् भरखुं भरा हुआ हो, शङ्खयोः नेना शंभोभां जिसके दोनों शंखोंमें, मुक्तमांसता क्षीणु मांस-वाणापक्षुं होय मांसहीनता हो, संवासः तथा नेने संवास तथा जिसको वास, उष्णगात्रत्वम् च अने अंभोनी उष्णता होय और गात्रकी उष्णता हो, तम् तेने उसको, परिवर्जयेत् तजवे नेधके छोड़ दे ॥१८॥

१७. छायाप्रभाश्रयाः—छायाश्रिताः (य. फ.)

१८. शङ्खयोर्मुक्तमांसता—गण्डयोर्युक्तमांसता (ख. ज. झ. ड. त.)

„ संवासश्चोष्णगात्रत्वम्—संवासश्चोष्णता चाङ्गे (घ.)

„ उष्णगात्रत्वम्—उष्णगात्रं च (ख. य.)

„ „ —उष्णता चाङ्गे (ग. च.)

„ „ —उष्णता गात्रे (छ.)

18. The man whose eyes are jaundiced, whose face is swollen, whose temples are devoid of flesh, who is in a terrified condition, and whose body is hot, such a man should be avoided.

उत्थाप्यमानः शयनात् प्रमोहं याति यो नरः ।
सुदुर्मुहूर्तं सप्ताहं न जीवति विकथनः ॥१९॥

शयनात् पथारीमांथी शय्यासे, उत्थाप्यमानः भेदे डरता उठावे जाने पर, यः नरः ते पुरुष जो मनुष्य, प्रमोहम् भूयसी मूर्छित, याति पामे छे होता है, सुदुः सुदुः अने बारंबार और बारंबार, विकथनः गडगडाट डरे छे बकवाद करता है, सः ते वह, सप्ताहम् सात दिवस सुधी एक सप्ताह, न जीवति अवतौ नथी जीवित नहीं रहता ॥१९॥

19. The boastful patient who faints every-time that he is raised in his bed, will not survive even for a week.

संसृष्टा व्याधयो यस्य प्रतिलोमानुलोमगाः ।
व्यापन्ना ग्रहणी प्रायः सोऽर्धमासं न जीवति ॥२०॥

यस्य नेना जिसके, प्रतिलोम-उर्ध्वगामी ऊर्ध्व-गामी, अनुलोमगाः अने अधोगामी और अधोगामी, व्याधयः व्याधियों रोग, संसृष्टाः परस्पर भण्डा होय परस्पर मिले हुए हों, ग्रहणी अने अदली और ग्रहणी, व्यापन्ना दोपयुक्त होय तो दोपयुक्त है तो, सः प्रायः ते धणुं डरीने वह प्रायः, अर्धमासम् अर्ध महिने पक्ष आवा मास भी, न जीवति अवतौ नथी जीवित नहीं रहता ॥२०॥

20. The man whose diseases are born of the discordance of two hum-

१९. विकथनः—कथञ्चन (घ. च. ध.)

२०. व्यापन्ना ग्रहणी—व्यापन्नग्रहणी (य. प.)

„ प्रतच्छूलोकानन्तरम्—

„ भृशं दाहाभिभूतस्य क्रोशतो भृशशीतलम् । यस्यांगमुपलभ्येत यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ (ग. ध. प.)

ors and spread in opposite directions i. e. in the upper and the lower regions of the body, and whose assimilative system is deranged, does not generally survive longer than half a month.

उपरुद्धस्य रोगेण कश्चितस्याल्पमश्नतः ।

बहु मूत्रपुरीषं स्याद्यस्य तं परिवर्जयेत् ॥ २१ ॥

रोगेण रोगी रोगसे, उपरुद्धस्य रोगी पीडित, कश्चित्स्य दुष्प्रमाणं भवेद्यथा कृत्वा, अल्पम् अश्नतः अने अल्प आहार करनेवाले, यस्य नेने जिसको, बहु मूत्र अधिक, मूत्रपुरीषम् मूत्र अने मूत्र तथा मल, स्यात् थाय ही, तम् तेने उसको, परिवर्जयेत् तत्तु देवे नेने छोड़ देना चाहिए ॥ २१ ॥

21. If a man, afflicted with disease, is emaciated, eats very little, but excretes large quantities of urine and feces, the physician should avoid him.

दुर्बलो बहु भुङ्क्ते यः प्राग्भुक्तादन्नमातुरः ।

अल्पमूत्रपुरीषश्च यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २२ ॥

दुर्बलः दुष्प्रमाणं होवा छत्ता दुर्बल होने पर भी, यः आतुरः ने रोगी जो रोगी, प्राग्भुक्तात् अगाध आते होय तेथी पहेलेकी अपेक्षा, बहु वधारे अधिक, अन्नम् अन्न अन्न, भुङ्क्ते थाय खाता हो, अल्पमूत्र-पुरीषः च अने अल्प मूत्र तथा मलवाला हो तो, सः ते वह, यथा प्रेतः नेवे प्रेत छे जैसा प्रेत है, तथा एव तेवे न छे वैसा ही है ॥ २२ ॥

22. If a weak patient eats a greater quantity of food than he used to do and discharges very little urine and feces, he must be regarded as good as a dead man.

२१. उपरुद्धस्य रोगेण-उपरुद्धस्य रोगेण (प.)

२२. प्राग्भुक्तादन्नमातुरः-प्राग्भुक्तादन्नमातुरः (प.)

इष्टं च गुणसंपन्नमन्नमश्नाति यो नरः ।

शश्वच्च बलवर्णाभ्यां हीयते न स जीवति ॥ २३ ॥

यः नरः ने पुरुष जो मनुष्य, इष्टम् इष्ट रसवाला, गुणसंपन्नम् च अने गुणसंपन्न और गुणयुक्त, अन्नम् अन्न अन्न, अश्नाति थाय छे भोजन करता है, बलवर्णाभ्याम् च अने मल तथा पुरुषा और बल तथा वर्णसे, शश्वत् हमेश निरन्तर, हीयते क्षीयुं थते। अथ छे हीन होता जाता है, सः ते वह, न जीवति अन्ते। नथी जीवित नहीं रहता ॥ २३ ॥

23. The man that eats delicious and most nutritive food, but continually deteriorates in strength and complexion, does not survive.

प्रकृजति प्रश्वसिति शिथिलं चातिसार्यते ।

बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २४ ॥

‘यः’ ने जो, प्रकृजति अस्थिर अवाले भोले छे कराहता है, प्रश्वसिति ने भूषण छे जो श्वास अधिक लेता है, शिथिलम् च नेने पातणे। जिसको पतला, अतिसार्यते मूत्र थाय छे दस्त होता है, बल-हीनः अने ने मलहीन और जो बलहीन, पिपासार्तः तरसथी पीडायेवे। प्यासयुक्त, शुष्कास्यः तथा सूखाध गयेय भुजवाणे। एवं शुष्क मुखवाला है, सः ते वह, न जीवति अन्ते। नथी जीवित नहीं रहता ॥ २४ ॥

24. The weak man that groans, is short of breath, has loose motions and is afflicted with thirst and parching of the mouth, does not survive.

हस्यं च यः प्रश्वसिति व्याधिर्द्धं स्पन्दते च यः ।

मृतमेव तमात्रेयो व्याचक्षे पुनर्वसुः ॥ २५ ॥

यः ने जो, हस्यम् च टूट्टा छोटा, प्रश्वसिति श्वास छे जो श्वास लेता है, यः अने ने जो, व्याधिर्द्धम् च वाडी थूंडी वक, स्पन्दते येष्टा करे छे चेष्टायें करता है, तम् तेने उसे, मात्रेयः मात्रेय मात्रेय, पुनर्वसुः

२५. इष्टं च गुणसंपन्नम्-वर्धिष्णुगुणसंपन्नम् (न. च. ड. त. द. ण.)

पुनर्वसुणे पुनर्वसुने, मृतम् एव भवेत् ॥ नृत ही.
व्याचक्षे ३६० छे कहा है ॥ २५ ॥

25. The man that is short of breath and makes all sorts of bodily contortions, him has Atreya Punarvasu declared to be indeed a dead man.

ऊर्ध्वं च यः प्रश्वसिति श्लेष्मणा चामिभूयते ।
हीनवर्णबलाहारो यो नरो न स जीवति ॥ २६ ॥

यः च ने पुरुष जो पुरुष, ऊर्ध्वम् उथो ऊर्ध्व,
प्रश्वसिति श्वास ले छे श्वास लेता है, श्लेष्मणा च अने
३६० और कफसे, अमिभूयते घेराई अथ छे पीड़ित
होता है, यः नरः तथा ने पुरुष तथा जो पुरुष, हीन-
वर्णबलाहारः क्षीणवर्ण भल अने आहारवागो होय
छे हीन वर्ण बल और आहारवाला है, सः ते वह, न
जीवति अथो नथी जीवित नहीं रहता ॥ २६ ॥

26. If the man of poor complexion, strength and digestive fire, develops inspiratory dyspnea and is overwhelmed with phlegm, he does not survive.

ऊर्ध्वान्ने नयने यस्य मन्ये चारतकम्पने ।
बलहीनः पिपासार्तः शुष्कास्यो न स जीवति ॥ २७ ॥

यस्य नेनी जिसकी, नयने आंखें, ऊर्ध्वान्ने
उपर थडी गड होय ऊपरको चढ़ गई हों, मन्ये च अने
मन्याओ और दोनों मन्यायें, चारतकम्पने सतत कंपती
होय निरन्तर कम्पनयुक्त हों, सः ते वह, बलहीनः
भलहीन बलहीन, पिपासार्तः तृषापीडित तृषापीडित,
शुष्कास्यः अने सूखा गयेल मुखागो पुरुष और
सूखे मुंहवाला पुरुष, न जीवति अथो नथी नहीं
जीता ॥ २७ ॥

27. If the weak man develops a rigid upward look in the eyes, and his sides of the neck are constantly

२७. मन्ये चारतकम्पने-यस्यानारतकम्पने (च. द. ध.)

moving and he is afflicted with great thirst and dryness of the mouth, he does not survive.

यस्य गण्डावुपचितौ ज्वरकासौ च दारुणौ ।
शूली प्रद्वेष्टि चाप्यन्नं तस्मिन् कर्म न सिध्यति ॥ २८ ॥

यस्य नेना जिकके, गण्डौ उपचितौ गाढ भरेल
होय गण्ड पुष्ट हों, ज्वर- कासौ च अने ताव तथा
उधरस और ज्वर- और काम, दारुणौ अथ ३२ होय दारुण
हों, शूली नेने अथ नीकण्ठुं होय जो शूलयुक्त हो,
अन्नम् च अपि अने ने अन्नने और जो अन्नसे,
प्रद्वेष्टि द्वेष करते होय द्वेष करता हो, तस्मिन् तेना
उपर उममें, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, न सिध्यति
सिद्ध थती नथी सकल नहीं होती ॥ २८ ॥

28. The man whose cheeks are swollen and who has severe fever and cough and suffers from colicky pain and detestation for food, him no treatment can cure.

व्यावृत्तमूर्धजिह्वास्यो भ्रुवौ यस्य च विच्युते ।
कण्ठकेशाचिता जिह्वा यथा प्रेतस्तथैव सः ॥ २९ ॥

व्यावृत्त- ने इरी गयेल जो टेटे, मूर्ध- जिह्वास्यः
भस्तक अथ अने मुखागो होय गिर जिह्वा और
मुखवाला हो, यस्य च तथा नेनी तथा जिसकी, भ्रुवौ
अने भभरो दोनों भौंहे, विच्युते नमी गड होय नीचे
आ गई हों, जिह्वा च अने अथ और जिह्वा, कण्ठकैः
३६० कांटोंसे, आचिता व्याप्त होय व्याप्त हो, सः
ते वह, यथा प्रेतः नेवो प्रेत छे जैसा प्रेत है, तथा एव
तेवो छे वैसा ही है ॥ २९ ॥

29. The man, whose head, tongue and face are distorted, whose brows droop low and whose tongue is covered with thorn-like fur, is verily like a dead man.

२८. यस्य गण्डावुपचितौ-यस्य गण्डौ च पतितौ (प.)

२९. व्यावृत्तमूर्धजिह्वास्यो-व्यावृत्तमुखजिह्वास्यो (ध.)

,, जिह्वास्यो-जिह्वाशः (ध.)

शेफश्चात्यर्थमुत्सिकं निःसृतौ वृषणौ भृशम् ।
अतश्चैव विपर्यासो विकृत्या प्रेतलक्षणम् ॥३०॥

विकृत्या ओ विकृतिने लक्ष यदि विकृतिसे, शेफः च शिशू मूत्रेन्द्रिय, अत्यर्थम् अतिशय अत्यंत, उत्सिकम् उंटुं उतरी गयुं होय अन्दर घूस गई हो, वृषणौ अने वृषणौ वृषण, भृशम् अहु अत्यंत, निःसृतौ अकार नीकली आल्या होय बाहर निकल आये हों, अतः च एव अथवा ऐनाथी या इससे, विपर्यासः विपरीत थाय तो ओ विपरीत स्थिति हो तो वह, प्रेतलक्षणम् प्रेतनुं लक्षण छे मृतका लक्षण है ॥ ३० ॥

30. If the phallus is greatly shrunken and the testes hang very loose, or both vice versa, both these abnormal signs are suggestive of impending death.

निश्चितं यस्य मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव दृश्यते ।
क्षीणस्यानश्नतस्तस्य मासमायुः परं भवेत् ॥३१॥

यस्य नेनुं जिसका, मांसम् मांस मांस, निश्चितम् क्षीणु थयुं होय क्षीण हो, त्वक् अने नेनी आभडी और जिसकी त्वचा, अस्थिषु एव लड्डां उपर न हड्डियोंमें ही, दृश्यते देखाती होय दिखाई दे, तस्य ते उस, अनश्नतः होअन नहि करता भोजन न करनेवाले, क्षीणस्य अने क्षीणु थयुं गयेला पुरुषनुं और क्षीण मनुष्यकी, परम् वधारेमां वधारे अधिकसे अधिक, आयुः आयुष्य आयु, मासम् भवेत् ओड भडिने होय छे एक मास होती है ॥ ३१ ॥

31. The man whose flesh is wasted and who is reduced to skin and bone, and who is fast fading and does not eat

३१. निश्चितम्-विकृतम् (प.)

,, मांसं स्यात्त्वगस्थिष्वेव-मांसं तु त्वगस्थि चैव (प.)

,, स्यात्-तु (च.)

,, स्यात्त्वगस्थिष्वेव-स्यात्त्वगस्थि चैव (घ.)

,, , -तु त्वगस्थि चैव (घ.)

,, अनश्नतः-अन्यूनतः (द.)

any food, does not survive longer than a month.

पूर्वोक्तान्तरिष्टलक्षणानि जानन् आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते —

तत्र श्लोकः—

इदं लिङ्गमरिष्टाख्यमनेकमभिजज्ञिवान् ।

आयुर्वेदविदित्याख्यां लभते कुशलो जनः ॥३२॥

तत्र ते विषयमां उम विषयमें, श्लोकः उपसंहार-ने। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, अरिष्टाख्यम् अरिष्ट उदेवातां अरिष्ट नामके, इदम् आ इन अनेकम् अनेक अनेक, लिङ्गम् लक्षणो लक्षणोंको, अभिजज्ञिवान् अज्ञानर जाननेवाला, कुशलः जनः दुशला मनुष्य कुशल पुरुष, आयुर्वेदविद् आयुर्वेदविद् आयुर्वेदवेत्ता, इति ऐवा ऐसी, आख्याम् नामने संज्ञाको, लभते भेगवे छे प्राप्त होता है ॥३२॥

Here is the recapitulatory verse:—

32. The man that knows these many symptoms which forebode the death of a person is a skilful physician that earns the title of the 'knower of the science of life'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने पञ्चरूपीयमिन्द्रियं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ अज्ञाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृतो तन्त्रे अने थरकयी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रिय-स्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, पञ्चरूपीयम् इन्द्रियम् 'पञ्च-रूपीय इन्द्रिय' 'पञ्च रूपीय इन्द्रिय', नाम नामने नामका सप्तमः सातमो सातवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

Thus in the section on Senso-rial prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Charaka, the seventh chapter entitled the sen-

३२. तत्र श्लोकः—तत्र श्लोकः (ज.)

sensorial prognosis from the observation of the loss of the reflected image in the eye' is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवाँ

Chapter VIII

अवाक्शिरसीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातोऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अङ्गी थी अब आगे, अवाक्शिरसीयम् इन्द्रियम् 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय' नामना अध्यायनु 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेगे ॥१॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धृतं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The sensorial prognosis from the observation of the inverted position of the reflection".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

प्रतिच्छायाश्रयमरिष्टम्—

अवाक्शिरा वा जिह्वा वा यस्य वा विशिरा भवेत् ।
जन्तो रूपप्रतिच्छाया नैनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ॥३॥

यस्य ने जिस, जन्तोः मनुष्यना मनुष्यकी, रूप-प्रतिच्छाया शरीरनु प्रतिबिम्ब प्रतिच्छाया, अवाक्शिराः वा जिह्वा वा यात्रायां नीचेकी और सिरवाली, जिह्वा वा अथवा नाडुं थूंडुं या टेडी, विशिराः वा अथवा मूलाद यत्रायां या सिरहीन, भवेत् होय हो,

पुनर् ऐनी उसकी, चिकित्सितुम् चिकित्सा करवान्नी चिकित्साकी, न इच्छेत् इच्छा करवी नहि इच्छा न करे ॥३॥

3. If the shadows cast by a patient be topsyturvy, distorted or without the head, the physician should not undertake to treat him.

पक्ष्मवर्तमश्रयमरिष्टम्—

जटीभूतानि पक्ष्माणि दृष्टिश्चापि निगृह्यते ।
यस्य जन्तोर्न तं धीरो मेषजेनोपपादयेत् ॥४॥

यस्य जन्तोः ने मनुष्यनी जिस मनुष्यकी, पक्ष्माणि पां पण्डो पलके, जटीभूतानि धुंथाध गध होय जटाकी सदृश वद हों, दृष्टिः अपि च अने दृष्टि और दृष्टि सी, निगृह्यते रोडाध गध होय रुद्ध हो गई हो, तम् तरे उसको, धीरः धीर वैद्य बुद्धिमान वैद्य, मेषजेन औषध औषध, न उपपादयेत् आपणुं नहि न दे ॥४॥

4. If a man's eyelashes get matted and his sight becomes fixed, the wise physician should not try to treat him.

यस्य शूनानि वर्तमानि न समायान्ति शुष्यतः ।
चक्षुषी चोपदिह्येते यथा प्रेतस्तथैव सः ॥५॥

शुष्यतः शीघ्र पामता सूखते हुए, यस्य ने मनुष्यना जिसके, शूनानि सूजेलां सूजे हुए, वर्तमानि पोपथां वर्तमान, न समायान्ति परस्पर भगतां न होय परस्पर न मिलते हों, चक्षुषी च अने अने आंखों और दोनों आंखें, उपदिह्येते थोपडाथी दोपाठ अथ चिपक जायें, सः ते वह, यथा प्रेतः नेवे प्रेत छे जैसा प्रेत है, तथा तेवेज छे वैसा ही है ॥५॥

5. If the eyelids of a wasting patient are swollen and do not meet each other, and the eyes are smeared, he is to be regarded as a dead man.

४. निगृह्यते-न गृह्यते (द. घ. प. फ.)

५. चोपदिह्येते-चोपदिह्येते (घ. द. प.)

કેશાશ્રયમરિષ્ટમ્—

ધ્રુવોર્વા યદિ વા મૂર્ધ્નિ સીમન્તાવર્તકાન્ બહૂન્ ।
અપૂર્વાનકૃતાન્ વ્યક્તાન્ દૃષ્ટ્વા મરણમાદિશેત્ ॥ ૬ ॥

સુવોઃ વા બન્ને ભમરમાં મૌઠો પર, યદિ વા કે અથવા, મૂર્ધ્નિ મસ્તકમાં શિરપર, અપૂર્વાન્ અગાઉ ન થયેલ અર્પ, અકૃતાન્ કોઈએ કર્યા ન હોય તેવા બિના કિયે, વ્યક્તાન્ અને સ્પષ્ટ ઔર સ્પષ્ટ, બહૂન્ ધાણું મહુત, સીમન્તાવર્તકાન્ સેંથા અને ભમરીઓ સીમન્ત ઔર આવતોંકો, દૃષ્ટ્વા બોધને દેશ કર, મરણમ્ મરણ મરણ, આદિશેત્ બાખું ક્યાપિત કરે ॥ ૬ ॥

6. If either in a man's eyebrows or in his hair there appear many lines like parting of the hair or whirls, which neither previously existed nor were man-made, the physician should prognosticate impending death.

ઝ્યહમેતેન જીવન્તિ લક્ષણેનાતુરા નરાઃ ।
અરોગાણાં પુનસ્ત્વેતત્ ષડ્ઞાત્રં પરમુચ્યતે ॥ ૭ ॥

પતેન આ ઇસ, લક્ષણેન લક્ષણથી લક્ષણસે, આતુરાઃ રોગી રોગી, નરાઃ પુરુષો મનુષ્ય, ઝ્યહમ્ ત્રણ દિવસ ત્રીન દિન તક, જીવન્તિ એ છે જીતે હૈં, અરોગાણામ્ પુનઃ અને નીરોગીઓનું ફિર નીરોગીયોંકા, પતત્ આ એવન યહ જીવન, પરમ્ વધારેમાં વધારે અધિકસે અધિક, ષડ્ઞાત્રમ્ ૭ રાત્રિ સુધી ૭ રાત તક, ઉચ્યતે કહેવાય છે કહા જાતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. With these aforesaid signs an ailing man survives only three days, while the un-ailing one survives six nights at the most.

આયમ્યોત્પાદિતાન્ કેશાન્ યો નરો નાવચુષ્યતે ।
અનાતુરો વા રોગી વા ષડ્ઞાત્રં નાતિવર્તતે ॥ ૮ ॥

૬. અપૂર્વાનકૃતાન્—અસજ્જાનકૃતાન્ (ચ.)

.. —અપૂર્વપ્રકૃતીન્ વ્યક્તાન્ (પ.)

૭. પરમુચ્યતે—નાતિવર્તતે (ચ. ધ.)

૮. આયમ્યોત્પાદિતાન્—આયસ્યોત્પાદિતાન્ (ધ.)

અનાતુરઃ વા નીરોગી નીરોગ, રોગી વા કે રોગી વા નિરોગી, યઃ નરઃ જે પુરુષને જો મનુષ્ય, આયમ્ય બળપૂર્વક એંથીને બલપૂર્વક સોંચકે, ઉત્પાદિતાન્ ઉત્પેડેલા ઉત્પાદે ગયે, કેશાન્ કેશની અપને બાલોંકો, ન અવચુષ્યતે અમર પડતી નથી જાનતા નહીં, ષડ્ઞાત્રમ્ તે ૭ રાત્રિ વહ ૭ રાત્રિ, ન અતિવર્તતે વટાવતો નથી પૂરી નહીં કરતા ॥ ૮ ॥

8. The man who feels no sensation when his hairs are tugged at and pulled out by the roots will not survive longer than six nights, be he healthy or ailing

યસ્ય કેશા નિરભ્યક્તા દૃશ્યન્તેઽભ્યક્તસન્નિભાઃ ।
ઉપરુદ્ધાયુષં જ્ઞાત્વા તં ધીરઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૯ ॥

યસ્ય જેના જિસકે, નિરભ્યક્તાઃ તેલરદિત તેલ ન લગે હુએ, કેશાઃ કેશે કેશ, અભ્યક્તસન્નિભાઃ તેલ નાખ્યુ હોય એવા તેલ લગાયે હુએ, દૃશ્યન્તે દેખાય છે દીક્ષતે હૈં, તમ્ તેને उसको, ઉપરુદ્ધાયુષમ્ ક્ષીણ આયુષ્યવાળો ગતાયુ, જ્ઞાત્વા બહુને જાન કર, ધીરઃ ધીર વૈદે ધીર પુરુષ, પરિવર્જયેત્ તથા દેવો બેબે છેડે દે ॥ ૯ ॥

9. The man whose hair shines as if anointed though not anointed, him should the wise man avoid knowing him to have come to the end of his life.

નાસિકાશ્રયમરિષ્ટમ્—

ગ્લાયતે નાસિકાવંશઃ પૃથુત્વં યસ્ય ગચ્છતિ ।
અશૂનઃ શૂનસંકાશઃ પ્રત્યાચ્ચેયઃ સ જાનતા ॥ ૧૦ ॥

યસ્ય જેની જિસકા, નાસિકાવંશઃ નાકની ઢાડી નાસિકાવંશ, ગ્લાયતે ક્ષીણ થાય છે ક્ષીણ હો જાતા હૈ, પૃથુત્વમ્ પહેળી ચોડા, ગચ્છતિ થાય છે હો જાતા હૈ, અશૂનઃ અને ન સુઝેલી છતાં સૂજા હુઆ ન હોને પર મી, શૂનસંકાશઃ સુજા ગયેલી જેવી લાગે છે સૂજા હુઆસા પ્રતીત હોતા હૈ, સઃ તેને વહ, જાનતા બહુકાર વેદે

૧૦. ગ્લાયતે—ગ્લાયતો (ચ. ધ.)

समझदार वैद्यसे, प्रत्याख्येयः तज्ज्वे नोर्ध्वे छोट देने योग्य है ॥ १० ॥

10. The man whose nose-ridge has become depressed and broadened, and who looks as if swollen though actually not swollen, is not to be treated by the wise physician.

अत्यर्थविवृता यस्य यस्य चात्यर्थसंवृता ।

जिह्वा वा परिशुष्का वा नासिका न स जीवति ॥११॥

यस्य जेनी जिसकी, नासिका नासिका नाक, अत्यर्थविवृता अतिशय पड़ोणी थपेसी होय अधिक खुली हुई हो, यस्य च अने जेनी और जिसकी, अत्यर्थ- संवृता बहुत संकोचवाली होय अधिक संकुचित हुई हो, जिह्वा वा पंड़ी होय टेढ़ा हो, परिशुष्का वा सूखी होय या सूखी हुई हो, सः ते वह न जीवति श्रुते। नथी जीवित नहीं रहता ॥११॥

11. The man, whose nose is extremely expanded or extremely contracted or distorted or extremely dry, does not survive long.

ओष्ठाश्रयमरिष्टम्—

मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ शुक्लश्यावालिलोहितौ ।

विकृत्या यस्य वा नीलौ न स रोगाद्विमुच्यते ॥१२॥

विकृत्या विवृतिने लक्ष विकृतिके कारण, यस्य जेना जिसके, मुखम् मुख, शब्दश्रवौ अने कान दोनों कान, ओष्ठौ अने अने होठ और दोनों होठ, शुक्ल-श्यावौ सड़े- धंसी श्वेत-श्याम, अति लोहितौ अति लाल अति रक्तवर्ण, नीलौ वा के नील रंगना होय या नील हों, सः ते वह, रोगात् रोगशी रोगसे, न विमुच्यते श्रुते। नथी मुक्त नहीं होता ॥१२॥

12. If a man's face, ears and lips develop an abnormal shade of pale,

११. जिह्वा वा परिशुष्का वा-जिह्वा चोपरिशुष्का वा (प.)

१२. मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ-मुखं शब्दश्रवावोष्ठौ (ध.)

dark or very red or blue color, he can not be cured of the disease.

दन्ताश्रयमरिष्टम्—

अस्थिश्वेता द्विजा यस्य पुष्पिताः पङ्कसंवृताः ।

विकृत्या न स रोगं तं विहायारोग्यमश्नुते ॥१३॥

विकृत्या विवृतिने लक्ष विकृतिके कारण, यस्य द्विजाः जेना दांत जिसके दांत, अस्थि- श्वेताः दाड्डी जेवा धोणा हड्डीके समान श्वेत, पुष्पिताः पुष्पित (धोणा टपड़ावाणा) पुष्पयुक्त, पङ्कसंवृताः अने भेदरूप कावली दांदायेला होय और कांचबके सदृश मैलसे आच्छादित हों, सः ते भाग्यस वह, तस् ते उस, रोगम् रोगसे विहाय छोड़ीने मुक्त हो कर, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्यताम, न अश्नुते भागवते। नथी नहीं करता ॥१३॥

12. If a man's teeth become morbidly palewhite slime, or acquire blots he will never get free of his disease and be restored to good health.

जिह्वाश्रयमरिष्टम्—

स्तब्धा निश्चेतना शुर्वी कण्टकोपचिता भृशम् ।

श्यावा शुष्काऽथवा शूना प्रेतजिह्वा विसर्पिणी ॥१४॥

स्तब्धा जे स्तब्ध जो जिह्वा स्तब्ध, निश्चेतना येतना रहित चेतनारहित, शुर्वी आरे भारी, भृशम् भूष अत्यंत, कण्टकोपचिता कांटाथी व्याप्त कांटोंसे व्याप्त, श्यावा धंसी रंगनी श्याव, शुष्का सूखी शुष्क, शूना सूजेकी सूजी हुई, अथवा के अथवा, विसर्पिणी अक्षर नीडणी पड़ेकी होय बाहर निकलती हो (लपलपाती) प्रेतजिह्वा ते प्रेतकी श्रुते वह प्रेतकी ही जीभ है ॥ १४ ॥

14. The tongue that is either rigid, insensible, heavy, covered all over with thorn-like excessive fur, dark brown, either shrunken or swollen and projecting out is to be regarded as the tongue of a dead man.

श्वासाश्रयमरिष्टम्—

दीर्घमुच्छ्वस्य यो ह्रस्वं नरो निःश्वस्य ताम्यति ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ १५ ॥

यः नरः जे पुरुषने जो पुरुष, दीर्घम् उच्छ्वस्य
दाओ श्वास डाढीने दीर्घ श्वास छोड़ कर, ह्रस्वम् निःश्वस्य
टूँडा श्वास दीधा पछी ह्रस्व श्वास लेता हुआ, ताम्यति
अंधारा आवे छे मूर्च्छित हो जाता है, तम् तेने उसको,
उपरुद्धायुषम् क्षीण आयुष्यवाणे गतायु, ज्ञात्वा
अण्णीने जान कर, धीरः धीर वैद्ये धीर वैद्य, परिवर्जयेत्
तछ देवे त्याग करे ॥ १५ ॥

15. The man that having breathed out a long expiration followed by a short inspiration faints, should be avoided by the wise physician, knowing him to have come to the end of his life.

अपराणि कानिचिन्मुमूर्षोर्लक्षणानि—

हस्तौ पादौ च मन्ये च तालु चैवातिशीतलम् ।
भवत्यायुःक्षये क्रूरमथवाऽपि भवेन्मृदु ॥ १६ ॥

आयुः- क्षये आयुष्यने क्षय यता आयुके क्षय होने
पर, हस्तौ दाथ हाथ, पादौ च पग पैर, मन्ये च
मन्या मन्यार्ये, तालु च एव अने तालु और तालु, अति-
शीतलम् अति शीतल अत्यंत शीतल, क्रूरम् कठोर
कठोर, अथवा अपि के ना, मृदु के भग कोमल, भवेत्
थाय छे हो जाते हैं ॥ १६ ॥

16. If the hands, feet, the sides of the neck and the palate become very cold or very hard or very soft, it denotes the fading away of life.

घट्टयज्जातुना जानु पादावुद्यम्य पातयन् ।
योऽपास्यति सुहुर्वक्त्रातुरो न स जीवति ॥ १७ ॥

जानुना धूँटलु सथे घुटनेसे जानु धूँटलु घुटना,
घट्टयन् अटकावते टकराता हुआ, पादौ अने अने पग
और दोनों पैरोंको, उद्यम्य उछालीने ऊचा उठा कर,
पातयन् पातले नीचे पटकता हुआ, यः जे जो, आतुरः

रोगी रोगी, वक्त्रम् भुजने मुखको, सुहुः बारबार
बारबार, अपास्यति आभतेम डेरवे छे इधर उधर
घुमाता है, सः ते वह, न जीवति ज्यते नथी
जीवित नहीं रहता ॥ १७ ॥

17. The patient that strikes the knees against each other and lifting the feet throws them down violently and turns his face constantly, will not survive.

दन्तैश्छिन्दन्नखाग्राणि नखैश्छिन्दन्निरोरुहान् ।
काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते ॥ १८ ॥

दन्तैः दांते वडे दांतोंसे, नखाग्राणि नखना अग्र-
भाग नखके अग्रभागोंको, छिन्दन् कापते काटता हुआ,
नखैः नखे वडे नखसे, शिरोरुहान् केश बालोंको,
छिन्दन् तोटते तोड़ता हुआ, काष्ठेन अने काष्ठकी
लकड़ीसे, भूमिम् भूमिने भूमिको, विलिखन् भेतरते।
रोगी कुरेदता हुआ रोगी रोगात् रोगथी रोगसे, न
परिमुच्यते छूटते नथी छूटने नहीं पाता ॥ १८ ॥

18. The man that bites the tips of his nails with his teeth, or clips the hair with his nails or scratches the earth with a stick, will not recover from his disease.

दन्तान् खादति यो जाग्रदसाम्ना विरुदन् हसन् ।
विजानाति न चेद्दुःखं न स रोगाद्विमुच्यते ॥ १९ ॥

यः जे रोगी जो रोगी, जाग्रत् अगता छता पल
जागने पर भी, असाग्ना भेठेथी जोरसे, विरुदन् रोते।
रोते हुए, हसन् अने हसते और हंसते हुए, दन्तान्
खादति दांत उद्यम्य उछे छे दांतोंको कटकटाता है, दुःखम्
परंतु जे दुःखने परन्तु यदि दुःखको, न विजानाति
चेत् अण्णते नथी तो अनुभव नहीं करता तो, सः ते
वह, रोगात् रोगथी रोगसे, न विमुच्यते छूटते नथी
नहीं छूटना ॥ १९ ॥

१८. काष्ठेन भूमिं विलिखन्न रोगात् परिमुच्यते-भूमिं काष्ठेन
विलिखन्नातुरो न स जीवति (प.)

19. The man that while awake gnashes his teeth and weeps and laughs widely and is not aware of pain, will not recover from disease.

મુહુર્હસન્ મુહુઃ ક્ષ્વેદન્ શય્યાં પાદેન હન્તિ યઃ ।
ઉચ્છેદિદ્રાણિ વિમૃશન્નાતુરો ન સ જીવતિ ॥૨૦॥

મુહુઃ વારંવાર વારવાર, હસન્ હસતે। હંસતે હુએ, મુહુઃ વારંવાર વારવાર. ક્ષ્વેદન્ બરાડા પાડતે। તિલાતે હુએ, ઉચ્છેઃ નાક કાનનાં ઊર્ધ્વ ભાગકે, ડિદ્રાણિ છિદ્રોને છિદ્રોંકો, વિમૃશન્ સ્પર્શ કરતે। છૂતે હુએ, યઃ જે જો, આતુરઃ રોગી રોગી, ક્ષય્યામ્ શય્યાને શય્યાકો, પાદેન હન્તિ હાત ભારે છે લાત મારતા હૈ, સઃ તે વહ, ન જીવતિ જીવતે। નથી જીવિત નહીં રહતા ॥૨૦॥

20. The ailing man that repeatedly laughs and shouts and strikes the bed with feet while fingering his eyes, ears and nose, will not survive long.

યૈવિન્દતિ પુરા ભાવૈઃ સમેતૈઃ પરમાં રતિમ્ ।
તૈરેવારમમાણસ્ય ગ્લાહ્નોર્મરણમાદિશેત્ ॥૨૧॥

સમેતૈઃ પ્રાપ્ત થયેલા પ્રાપ્ત હુએ, યૈઃ જે જિન ભાવૈઃ ભાવેથી ભાવોંસે, આતુરઃ રોગી રોગી, પુરા પૂર્વે પહેલે, પરમામ્ પરમ પરમ, રતિમ્ પ્રીતિ પ્રીતિકો, વિન્દતિ પામતે। હતે। પ્રાપ્ત હોતા થા, તૈઃ એવ તેજ ભાવેથી ઉઠ્ઠીં ભાવોંસે, અરમમાણસ્ય આનંદ નહિ પામનાર અપ્રીતિ રહનેવાલે, ગ્લાહ્નોઃ અને ક્ષીણ થતા જતા તે રોગીનું ઔર ક્ષીણ હોતે હુએ, ઉસ રોગીકી, મરણમ્ મરણ મૃત્યુકો, આદિશેત્ બાખવું છયાપિત કરે ॥ ૨૧ ॥

21 The debilitated patient who becomes averse to the very things in the possession of which he used formerly to find his greatest delight should be regarded to be on the verge of death.

૨૦. ઉચ્છેદિદ્રાણિ-મુહુર્હસન્ (૫.)

ન વિભર્તિ શિરો ગ્રીવા ન પૃષ્ઠં ભારમાત્મનઃ ।
ન હનૂ પિણ્ડમાસ્યસ્યમાતુરસ્ય સુમૂર્ષતઃ ॥૨૨॥

સુમૂર્ષતઃ મરણોન્મુખ મરનેવાલે, આતુરસ્ય રોગીની રોગીકી, ગ્રીવા ડોક ગરદન, શિરઃ મસ્તકને સિરકો, ન વિભર્તિ ધારણ કરતી નથી ધારણ નહીં કરતી, પૃષ્ઠમ્ પીઠ પીઠ, આત્મનઃ પોતાના અપને, ભારમ્ ન ભારને ધારણ કરતી નથી ભારકો નહીં ઉઠા સકતી, હનૂ અને જડખાં જવાઢે, આસ્યસ્યમ્ મુખમાં રહેલાં મુખમેં ઢાલે હુએ, પિણ્ડમ્ ન અખના ડાળીઆને ધારણ કરતાં નથી અજકે કવલકો ધારણ નહીં કરતે ॥૨૨॥

22. The patient whose neck is unable to bear the weight of the head, whose back is unable to bear its own weight and whose jaws cannot retain the morsel of food put into the mouth, is about to die.

સહસા જ્વરસંતાપસ્તૃષ્ણા મૂર્છાં ચલક્ષયઃ ।
વિશ્લેષણં ચ સન્ધીનાં સુમૂર્ષોરુપજાયતે ॥૨૩॥

સુમૂર્ષોઃ મુમૂર્ષુ પુરુષને મરનેવાલે પુરુષકો, જ્વરસંતાપઃ જ્વરસંતાપ જ્વરસંતાપ, તૃષ્ણા તરસ ધ્યાસ. મૂર્છાં મૂર્છાં મૂર્છાં, ચલક્ષયઃ નિર્બળતા વલક્ષય, સન્ધીનામ્ અને સાંધાઓની ઔર સન્ધિયોંકા, વિશ્લેષણમ્ શિથિલતા વિશ્લેષણ, સહસા એકદમ સહસા, રુપજાયતે થાય છે હો જાતા હૈ ॥ ૨૩ ॥

23. Sudden incidence of fever, thirst, fainting, loss of strength and looseness of the joints occurs in the man that is about to die.

ગોસર્ગે વદનાદ્યસ્ય સ્વેદઃ પ્રચયવતે શ્વશમ્ ।
લેપજ્વરોપતપ્તસ્ય દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૨૪॥

લેપજ્વર- થોડી ઠંડીવાળા કફજ્વરથી થોડી ઠંડીયે યુક્ત કફજ્વરસે, ઉપતપ્તસ્ય સંતાપ પામેલા પીડિત, યસ્ય જે રોગીના જિસકે, વદનાદ્ય વદનથી મુખસે, ગોસર્ગે પ્રાતઃ કાળમાં પ્રાતઃમેં, સ્વેદઃ પરસેવે પસીના, શ્વશમ્ પુષ્કળ અત્યંત, પ્રચયવતે ઊંટે છે વહતા હૈ,

तस्य तेन उषका, जीवितम् अतएव जीना, दुर्लभम्
दुर्लभं छे दुर्लभं है ॥ २४ ॥

24. If the man, that is suffering
form kapha-born fever, perspires
profusely in the face at dawn, it is
difficult for him to survive.

नोपैति कण्ठमाहारो जिह्वा कण्ठमुपैति च ।
आयुष्यन्तं गते जन्तोर्बलं च परिहीयते ॥ २५ ॥

जन्तोः मनुष्यं मनुष्यको, आयुषि आयुष्य आयु,
अन्तम् गते क्षीयु यत् क्षीण होने पर, आहारः आधेयो
आहार खाया हुआ आहार, कण्ठम् गणाम् गलेमें,
न उपैति पहुँचता नहीं पहुँचता, जिह्वा अथ
जिह्वा, कण्ठम् गणाम् गलेमें, उपैति च पेसी अथ
छे घुस जाती है, बलम् अने अण और बल, परिहीयते
च क्षीयु अथ छे क्षीण हो जाता है ॥ २५ ॥

25. When a man has come to the
end of his life, the food ingested
does not reach the throat and his
strength ebbs away.

शिरो विक्षिपते कृच्छ्रान्मुञ्चयित्वा प्रपाणिकौ ।
ललाटप्रसृतस्वेदो मुमूर्षुश्च्युतबन्धनः ॥ २६ ॥

ललाट- प्रसृत- स्वेदः नेना ललाटयो सारी पेडे
परसेवे अरे छे ललाटसे बहते पसीनेवाला, च्युतबन्धनः
अने नेना अंधन छूटी गया छे विधिल बन्धनवाला,
मुमूर्षुः अथ आसनभरलु मनुष्य मुमूर्षु मनुष्य,
प्रपाणिकौ कण्ठमाहारो हाथोंके अग्र भागको, कृच्छ्रात्
मांसमांस कष्टसे, मुञ्चयित्वा जोड़ीने खोल कर, शिरः
माथुं सिरको, विक्षिपते आभ तेम नाथी दे छे इधर
उधर फेंकता है ॥ २६ ॥

26. The man that is about to die
throws his head about and lets fall
his forearms loose with difficulty, his

२६. ललाटप्रसृतस्वेदो-ललाटप्रसृतस्वेदो (ख. ज.)

„ च्युतबन्धनः-कृच्छ्रबन्धनः (ड. द. ब.)

forehead is covered with streaming
sweat and his joints become lax.

पूर्वोक्तलिङ्गज्ञानफलम्—

तत्र श्लोकः—

इमानि लिङ्गानि नरेषु बुद्धिमान्
विभावयेतावहितो मुमूर्षुषु ।

क्षणेन भूत्वा ह्युपयान्ति कानिचि-
न्नचाफलं लिङ्गमिहास्ति किञ्चन ॥ २७ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने
श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, बुद्धिमान् बुद्धि-
मान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, मुमूर्षुषु मुमूर्षु पुत्रुषुमां
मुमूर्षु मनुष्योंमें, इमानि आ इन, लिङ्गानि लक्षणोंमें
लक्षणोंको, अवहितः ध्यानपूर्वक ध्यानसे, विभावयेत नेना
नेना देखा करे, हि कानिचि न्योकि, कानिचि
केवलक लक्षण, क्षणेन क्षणवन्तर्मा क्षणभर
ही, भूत्वा यधने हो कर, उपयान्ति आत्मा अथ छे
नष्ट हो जाते हैं, किञ्चन केवल पक्ष कोई भी, किञ्च
च लक्षण लक्षण, इह अर्था यहाँ, अफलम् अर्थ
फलरहित, न अस्ति नहीं नहीं होता ॥ २७ ॥

Here is the recapitulatory verse:—

27. The wise man should diligently
observe these signs and symptoms
occurring in dying men, as some of
the symptoms emerge and manifest
themselves suddenly. There are none,
however, which do not bear fruit.

इत्यभिवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थानेऽवाक्शिरसीयमिन्द्रियं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अभिवेशकृते अभि-
वेशे रथेला अभिवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और

२७. मुमूर्षुषु-मुमूर्षुषुः (ग. व. द.)

„ विभावयेतावहितो-निशामयेतावहितो (ज.)

चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रिय-स्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, अवाक्शिरसीयम् इन्द्रियम् 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय' 'अवाक्शिरसीय इन्द्रिय', नाम नामने। नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थियो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the inverted position of the reflection' is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नववाँ

Chapter IX

यस्यश्यावनिमित्तेन्द्रियोपक्रमः—

अथातो यस्यश्यावनिमित्तीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे आलींथी अब आगे, यस्यश्यावनिमित्तीयम् इन्द्रियम् 'यस्यश्यावनिमित्तीय इन्द्रिय' नामने। अध्यायनु 'यस्यश्यावनिमित्तीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगें ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the dark-brown color of the eye of a man'.

१. यस्यश्यावनिमित्तीयम्—यस्यश्यावीयम् (ध.)

2. Thus declared the worshipful Atreya.

कतिपयान्वरिष्ठानि—

यस्य श्यावे परिध्वस्ते हरिते चापि दर्शने ।
आपन्नो व्याधिरन्ताय ज्ञेयस्तस्य विज्ञानता ॥ ३ ॥

यस्य नेनां जिसके, दर्शने नेत्रे नेत्र, श्यावे धीरेडी रंगनां श्याव परिध्वस्ते दृष्टिरहित दृष्टिसे रहित, हरिते च अपि अने लीलां होय और हरित वर्णके हों, तस्य तेने उसको, आपन्नः थथेला प्राप्त हुए, व्याधिः रोगने रोगको, विज्ञानता आलुकार वैद्य विज्ञ वैद्य, अन्ताय तेना अन्तने माटे उसके अन्तके लिए, ज्ञेयः आलुवे जाने ॥ ३ ॥

3. The patient, whose eyes are dark-brown or have lost their vision or are green of hue, should be known by the wise physician to be affected with a disease that is about to terminate fatally.

निःसंज्ञः परिशुष्कास्यः समृद्धो व्याधिभिश्च यः ।
उपरुद्धायुषं ज्ञात्वा तं धीरः परिवर्जयेत् ॥ ४ ॥

यः ने जो, निःसंज्ञः संसारहित संज्ञारहित, परिशुष्कास्यः सूखा मोवागो शुष्क मुखवाला, व्याधिभिः अने रोगोथी और व्याधियोंसे, समृद्धः च भरपूर होय आकान्त हो, तम् तेने उसको, उपरुद्धायुषम् आयुष्म-लीन गतायु, ज्ञात्वा आलीने जान कर, धीरः उल्ला वैद्य विद्वान वैद्य, परिवर्जयेत् तलु हवे। नेधये छोड़ दे ॥ ४ ॥

4. The wise physician should avoid a patient who is unconscious, completely parched in the mouth, and replete with various disorders knowing

३. दर्शने—लोचने (च.)

४. समृद्धः—समिद्धः (ग.)

१. "—संविद्धो (घ. च. झ. ध.)

१. "—संवृद्धो (ङ.)

him to have come to the end of his life.

हरिताश्च सिरा यस्य लोमकृपाश्च संवृताः ।
सोऽम्लाभिलाषी पुरुषः पित्तान्मरणमश्नुते ॥५॥

यस्य जेनी जिसकी, सिरा: सिराओ। सिराये, हरिता: च लीली थई गई हो गई हों, लोमकृपा: च अने रोमछिद्रो और रोमकृप, संवृता: अंध थई गया होय बंद हो गये हों, स: ते वह, अम्लाभिलाषी आटा रसने छच्छते। अम्लरसकी इच्छा-वाला, पुरुष: पुरुष पुरुष, पित्ताव पित्तरोगथी पित्त-रोगले, मरणम् मरण मृत्युको, अश्नुते पासे छे प्राप्त होता है ॥५॥

5. The man, whose veins are greenish and whose hair follicles are closed and who craves for sour things, dies of pitta disorder.

राजयक्ष्मिणोऽरिष्टानि—

शरीरान्ताश्च शोभन्ते शरीरं चोपशुष्यति ।
बलं च हीयते यस्य राजयक्ष्मा हिनस्ति तम् ॥६॥

यस्य जेना जिसके, शरीरान्ता: च शरीरना अन्तभाग शरीरके अन्तभाग, शोभन्ते शोभावाणो होय सुंदर दीखते हों, शरीरम् च शरीर शरीर, उप-शुष्यति सूखाई जतुं होय सूख रहा हो, बलम् च तथा अण तथा बल, हीयते क्षीण थतुं जतुं होय क्षीण होता जाता हो, तम् तेने उसको, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, हिनस्ति भारी नाणे छे मार डालता है ॥ ६ ॥

6. Consumption will destroy the man whose body shines bright in its terminals and is getting emaciated and whose strength is waning.

५. हरिताश्च-हरिताभा: (च. घ.)

अश्नुते-कच्छति (छ.)

६. हिनस्ति तम्-निहन्ति तम् (च.)

अंसाभितापो हिका च छर्दनं शोणितस्य च ।

आनाहः पार्श्वशूलं च भवत्यन्ताय शोषिणः ॥७॥

अंसाभिताप: अभातो संताप अंसदेशमें संताप, हिका च डेडी हिका, शोणितस्य दोड़ीनी खूनकी, छर्दनम् च डडटी वमन, आनाह: आनाह आनाह, पार्श्वशूलम् च अने पार्श्वशूल तथा पार्श्वशूल, शोषिणः शोषरोगीना शोषरोगीके, अन्ताय अंत भाटे अन्तके लिए, भवति थाय छे होता है ॥ ७ ॥

7. The sense of burning in the shoulder region, hiccup, vomiting of blood, distension of the stomach and pain in the sides, occurring in a consumptive patient, mark the end.

बलमांसक्षये येऽचिकित्स्याः—

वातव्याधिरपस्मारी कुष्ठी शोफी तथोदरी ।

गुल्मी च मधुमेही च राजयक्ष्मी च यो नरः ॥८॥

अचिकित्स्या भवन्त्येते बलमांसक्षये सति ।

अन्येष्वपि विकारेषु तान् भिषक् परिवर्जयेत् ॥९॥

वातव्याधि: वातव्याधिवाणो वातरोगी, अपस्मारी अपस्माररोगी, कुष्ठी कुष्ठरोगी कुष्ठी, शोफी शोषरोगी शोथयुक्त, तथा उदरी उदर-रोगी उदररोगी, गुल्मी च गुल्मरोगी गुल्मरोगी, मधुमेही च मधुमेहवाणो मधुमेही, राजयक्ष्मी च अने राजयक्ष्मावाणो और राजयक्ष्मावाला, य: नर: जे पुरुष जो मनुष्य, एते तेओ वे, बलमांसक्षये अथ अने मांसने क्षय बल तथा मांसके क्षय, सति यतां होनेपर, अचिकित्स्या: भवन्ति थिकित्साने थोय नथी अचिकित्स्य हैं, भिषक् वैद्य वैद्य, अन्येषु अने अन्य, विकारेषु अपि विकारोमां पण विकारोंमें भी, तान् तेओने उनको, परिवर्जयेत् तजवा जेईछे छोड़ दे ॥ ८-९ ॥

8-9. Those that suffer from diseases of vata or epilepsy, or dermatosis,

७. शोणितस्य रुधिरस्य (ग.)

८. शोफी-रक्ती (घ.)

९. अन्येष्वपि-अल्पेष्वपि (घ. च. छ.)

—मन्देष्वपि (ड. द.)

or edema, abdominal disorders, gulma, diabetes or consumption, if they also suffer loss of strength and flesh, become incurable. Patients suffering from other diseases too, who are of this description—debilitated and emaciated, should be avoided by the physician.

आनाहिनोऽरिष्टम्—

विरेचनहृतानाहो यस्तृष्णानुगतो नरः ।

विरिक्तः पुनराध्माति यथा प्रेतस्तथैव सः ॥१०॥

विरेचनहृत-आनाहः विरेचनशी नेने। आनाह-
दूर उरसर्मा आन्धो छे जेवो विरेचनसे शान्त आनाह-
वाला, यः जे जो, नरः पुरुष मनुष्य, तृष्णानुगतः
तरस्यो थाय तृष्णापीडित होता है, विरिक्तः अने
विरेचन थई गया पछी और विरेचनके बाद, पुनः
आध्माति इरी जेनु पेदायुथी दूखे छे फिरसे जो आध्मान-
युक्त होता है, सः ते वह, यथा प्रेतः जेवो प्रेत होय छे
जैसा प्रेत होता है, तथा एव तेवो न छे वैसा ही है ॥१०॥

10. If the man whose abdominal dis-
tension is relieved by purgation, deve-
lops thirst and distension of abdomen
again, inspite of being purged, that
man is as good as dead.

यः पेयं पातुं न शक्नोति स म्रियते—

पेयं पातुं न शक्नोति कण्ठस्य च मुखस्य च ।

उरसश्च विशुष्कत्वाद्यो नरो न स जीवति ॥११॥

कण्ठस्य च गणुं गला, मुखस्य च मुख मुँह,
उरसः च अने छातीनी और छातीके, विशुष्कत्वात्
शुष्कताने लईने विशुष्क होनेके कारण, यः जे जो,
नरः पुरुष मनुष्य, पेयम् पीवानुं पेय पदार्थको,
पातुम् पीवाने पीनेमें, न शक्नोति शक्तिमान थतो नथी

११. कण्ठस्य च मुखस्य च—शुष्कत्वादास्यकण्ठयोः (द. घ.)

॥ विशुष्कत्वात्-विबद्धत्वात् (ड. घ.)

शक्तिमान नहीं होता, सः ते वह, न जीवति अथतो
नथी जीवित नहीं रहता ॥११॥

The man that is unable to
drink a beverage on account of the
dryness of the throat, mouth and the
gullet does not survive long.

अपरमपरिष्टवक्ष्यामि—

स्वस्व दुर्बलीभावं हानिं च बलवर्णयोः ।

रोगवृद्धिमयुक्त्या च दृष्ट्वा मरणमादिशेत् ॥१२॥

स्वस्व स्वस्वनी मरणा दुर्बलीभावम् दुर्बलता
दुर्बलता बलवर्णयोः अण तथा बलवर्णी बल तथा वर्णकी,
हानिं च हानि हानि, अयुक्त्या अने अनुर्यत ३५थी
और अनुचिन रूपसे, रोगवृद्धिम् च रोगनी वृद्धि रोग-
वृद्धिको, दृष्ट्वा नेहने देख कर, मरणम् मरण
मादिशेत् आशय सूचित करे ॥१२॥

12. The faint condition of the
voice the loss of strength and body-
color, and the untoward development
of symptoms—seeing these, the physi-
cian should recognise the approach
of death.

ऊर्ध्वश्वासं गतोष्माणं शूलोपहतवङ्क्षणम् ।

शर्म चानधिगच्छन्तं बुद्धिमान् परिवर्जयेत् ॥१३॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य ऊर्ध्वश्वासम्
ऊर्ध्वश्वासवाणा ऊर्ध्वश्वासयुक्त, गतोष्माणम् ओष्माहीन
ऊष्मारहित, शूलोपहत-शूलपी पीडित शूलसे पीडित,
वङ्क्षणम् वङ्क्षणवाणा वङ्क्षणवाले, शर्म च अने सुख
और सुखता अनधिगच्छन्तम् न पामता रोगीने
अनुभव न करते हुए रोगीको, परिवर्जयेत् तब देवो
होइ दे ॥१३॥

13 The man whose breathing has
been shallow, who has lost his body-
heat, who feels piercing pains in the
groins and experiences not a moment

१२. रोगवृद्धिमयुक्त्या च—रोगवृद्धिमयुक्तेन (ख.)

of comfort, should be given up by the wise physician as incurable.

अपस्वरं भाषमाणं प्राप्तं मरणमात्मानः ।

श्रोतारं चाप्यशब्दस्य दूरतः परिवर्जयेत् ॥ १४ ॥

आत्मनः भारुं मेरा, मरणम् मरणम् मरण, प्राप्तम् आवी. पहुँच्युं छे प्राप्त हुआ है, इति ऐम ऐसा, अपस्वरम् विदुत सारे विकृत स्वरमे, भाषमाणम् ओषनार कहनेवाँको, अशब्दस्य च अयि तथा शब्द न होवा छतां पण और शब्द न होने पर भी, श्रोतारम् ते साँवणनारने उसे सुननेवाँको, दूरतः दूरथी दूरसे, परिवर्जयेत् तज्जै छोड़ देना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The man that speaks in an unnatural voice about his approaching death, or who hears sounds that do not exist, should be avoided from a distance.

यं नरं सहसा रोगो दुर्बलं परिमुञ्चति ।

संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते ॥ १५ ॥

यम् जे जिस, दुर्बलम् दुबला दुर्बल, नरम् पुरुषने मनुष्यको, रोगः रोग रोग सहसा ओकदम सहसा, परिमुञ्चति छोड़ी दे छे छोड़ देता है, तस्य तेनुं उसका, जीवितम् अवन जीना, संशय-प्राप्तम् ओषमभा आवेलुं संशययुक्त, मात्रेयः आत्रेय आत्रेय, मन्यते माने छे मानता है ॥ १५ ॥

15. If disease leaves the weakened patient all of a sudden, Atreya is of opinion that his life is in danger.

अथ चेज्ज्ञातयस्तस्य याचेरन् प्रणिपाततः ।

रसेनाद्यादिति ब्रूयात्तास्मै दद्याद्विशोधनम् ॥ १६ ॥

अथ तस्य जे तेनां यदि उसके, ज्ञातयः सगा-वडावां बन्धुवांषव, प्रणिपाततः प्रणामपुरःसर

१६. ज्ञातयः जातयः ग.

१, रसेनाद्यादिति ब्रूयात्-रसायनादि तत्कुर्वात् (य.)

१, नास्मै दद्याद्विशोधनम्-नास्य कुर्याद्विशोधनम् (ग्र. य.)

पैरोंपर पड़ कर, याचेरन् चेत् प्रार्थना करे तो तेजे याचना करें तो, रसेन भाँसरस साथे माँसरसे, अद्यात् भावुं आहार करे, इति ऐम ऐसा, दद्यात् उहेवुं कहे, तस्मै तेने उसे, विशोधनम् विशोधन विशोधन, न दद्यात् आपवुं नहि न दे ॥ १६ ॥

16. If the patient's kinsmen beseech the physician with great importunity for treatment, he should prescribe the diet of meat-juice; but no purificatory therapy should be administered.

मासेन चेन्न दृश्येत विशेषस्तस्य शोभनः ।

रसैश्चान्यैर्बहुविधैर्दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ १७ ॥

तस्य तेथी उससे, अन्यैः अने भील और दूसरे, बहुविधैः अहु अतना नाना प्रकारके, रसैः च पुष्टि आपनारा रसेथी पुष्टि देनेवाले रसोंसे, मासेन ओक मासमा एक मासमें, शोभनः सारा अच्छा, विशेषः शयदे लाभ, न न न, दृश्येत चेत् देआय तो प्रतीत हो तो, तस्य तेनुं उसका जीवितम् अवन जीना, दुर्लभम् दुर्लभ छे दुर्लभ है ॥ १७ ॥

17. And if at the end of a month there is no sign of improvement as the result of the diet of meat-juice and varied other nutritive agents, then the patient's survival is to be despaired of.

यस्य निष्ठयूत-पुरीष-रेतांसि अम्भसि मज्जन्ति स न जीवति—

निष्ठयूतं च पुरीषं च रेतश्चांभसि मज्जति ।

यस्य तस्यायुषः प्राप्तमन्तमाहुर्मनीषिणः ॥ १८ ॥

यस्य जेनां जिसका, निष्ठयूतम् च थूँड थूँक, पुरीषम् च भण पुरीष, रेतः च अने वीर्य और शुक्र, अम्भसि पाणीमां जलमें, मज्जति डूबी अथ डूब जाता है, तस्य तेना उसकी, आयुषः आयुष्यने आयुका, अन्तम् अन्त अन्त, प्राप्तम् आन्थे छे प्राप्त हुआ है, मनीषिणः ऐम बुद्धिमान पुरुष ऐसा बुद्धिमान पुरुष, आहुः उहे छे कहते हैं ॥ १८ ॥

18. If a man's sputum, feces and semen sink if cast into water, the wise physicians say that he has come to the end of his life.

निष्ठ्यूते यस्य दृश्यन्ते वर्णा बहुविधाः पृथक् ।
तच्च सीदत्यपः प्राप्य न स जीवितुमर्हति ॥१९॥

यस्य जेना जिसके, निष्ठ्यूते थूकभां थूकमें, बहुविधाः बहुत प्रकारना नाना प्रकारके, वर्णाः वर्ण, वर्ण, पृथक् छूटा छूटा पृथक् पृथक्, दृश्यन्ते देखाय दिखाई दें, तच्च च अने ते और वह, अपः पाणीभां जलमें, प्राप्य पडा पड़े पर, सीदति डूबी अथ डूब जाये, सः ते वह, जीवितुम् अवना जीवित रहने, न अर्हति योग्य नहीं योग्य नहीं है ॥ १९ ॥

19. The man whose sputum displays streaks of various colors and which sinks when placed in water, cannot survive long.

शङ्खकषिरोरोगस्त्रिरात्राद्वन्ति—

पित्तमूष्मानुगं यस्य शङ्खौ प्राप्य विमूर्च्छन्ति ।
स रोगः शङ्खको नाम्ना त्रिरात्राद्वन्ति जीवितम् २०

यस्य जेनुं जिसका, ऊष्मानुगम् उष्माने अनुसर-
नार ऊष्मानुगामी, पित्तम् पित्त पित्त, शङ्खौ शंख-
भ्रदेशभां शंख प्रदेशमें, प्राप्य पहुँची पहुँच कर, विमूर्च्छन्ति
धट् धट् अथ छे घना हो जाता है, सः ते उसे, शङ्खकः
'शंखक' 'शंखक', नाम्ना नामने नामका, रोगः रोग
रोग, त्रिरात्रात् त्रि रातभां तीन दिनमें, जीवितम्
अवितने जीवनका, हन्ति हल्ले छे नाश करता है ॥ २० ॥

20. The morbid condition in which the pitta, arising from heat, mounts up to the temples and accumulates there, is known by the name of

१९. सीपत्यपः प्राप्य—सीदेत पयः प्राप्य (व. च.)

„ जीवितुम्—जीवितम् (व.)

२०. विमूर्च्छन्ति—विशुष्यति (ध.)

„ „ —विशुष्यते (ध.)

'Sankhaka'. It kills its victim within three nights.

अपराध्यरिष्टानि —

सफेनं रुधिरं यस्य मुहुरास्यात् प्रसिच्यते ।
शूलैश्च तुयने कुक्षिः प्रत्याख्येयस्तथाविधः ॥२१॥

यस्य जेना जिसके, आस्यात् रोनाभांथी मुखसे, सफेनम् शीथुयुक्त फेनयुक्त, रुधिरम् रेश्मी रुधिर, मुहुः बारं बार बारवार, प्रसिच्यते नीकले छे निकलता है, कुक्षिः च अने जेनुं उदर और जिसकी कुक्षि, शूलैः शूलथी शूलसे, तुयने पीयाय छे पीडित होती है, तथाविधः तेवी नतने रोगी ऐसा रोगी, प्रत्याख्येयः तजना थोय्य छे छाँड़ देने योग्य है ॥ २१ ॥

21. The man from whose mouth issue blood and foam together repeatedly and who suffers from piercing pains in the stomach, should be refused treatment by the physician.

बलमांसक्षयस्तीव्रो रोगवृद्धिररोचकः ।

यस्यातुरस्य लक्ष्यन्ते त्रीन् पक्षान्न स जीवति ॥२२॥

यस्य जे जिस, आतुरस्य रोगीभां रोगीमें, तीव्रः तीव्र तीव्र, बलमांसक्षयः अण अने भांसने क्षय बल तथा मांसका क्षय, रोगवृद्धिः रोगनी वृद्धि रोगकी वृद्धि, अरोचकः अने अरुचि और अरुचि, लक्ष्यन्ते देखाय दिखाई दें, सः ते वह, त्रीन् पक्षान् त्रि पक्ष पक्षवाडियां तीन पक्ष, न जीवति अवते नहीं नहीं जीता ॥ २२ ॥

22. The patient who suffers from rapid loss of strength and flesh, aggravation of disease-symptoms and anorexia, does not live to complete three fortnights.

अरिष्टज्ञाने सर्वथा यत्नो विधेयः —

तत्र श्लोकौ—

विज्ञानानि मनुष्याणां मरणे प्रत्युपस्थिते ।

२१. प्रसिच्यते—प्रमुच्यते (ख. घ.)

„ तथाविधः—स तादृशः (घ.)

भवन्त्येतानि संपश्येदन्यान्येवंविधानि च ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयमां उच्यते विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
मे श्लो३३ के ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, मरणे मरत्यु
मृत्युके, प्रत्युपस्थिते आनी पड़ोयतां उपस्थित होने पर,
मनुष्याणाम् मनुष्योंनां मनुष्योंके, एतानि आ ये,
विज्ञानानि लक्षण, मवन्ति शाय छे होते हैं,
एवम्- विधानि च अने औनी भतनां और इस प्रकारके,
अन्यानि च भीअं पण्य अन्योको भी, संपश्येत् अर-
अर ओवां ओधये अच्छी तरह जाने ॥ २३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

23. These are the signs and symptoms occurring in men that are about to die. These should be carefully observed, as also other symptoms of this kind.

तानि सर्वाणि लक्ष्यन्ते न तु सर्वाणि मानवम् ।
विशन्ति विनशिष्यन्तं तस्माद्बोध्यानि सर्वतः ॥ २४ ॥

तानि ते वे, सर्वाणि अधां लक्ष्ये। सब लक्षण,
लक्ष्यन्ते देभाय छे देखे जाते हैं, सर्वाणि तु परंतु
अधां परन्तु सभी, विनशिष्यन्तम् औकण्य भुभूषुं
एक ही मरनेवाले, मानवम् मनुष्यमां मनुष्यमें, न
विशन्ति होतां नथी नहीं होते, तस्मात् तेथी इस लिए,
सर्वतः ते अधां संपूषुं पण्य सब प्रकारसे, बोध्यानि
अण्यु। देवां ओधये जानना चाहिए ॥ २४ ॥

24. All of these are known to occur in such men as are about to die though they do not all occur in the same dying patient. Hence the need for the physician to be conversant with all the signs and symptoms, prognosticative of death.

२३. प्रत्युपस्थिते-समुपस्थिते (च.)

२४. सर्वतः-सर्वशः (च.)

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रिय-
स्थाने यस्यस्यावनिमितीयमिन्द्रियं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने
इन्द्रियस्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, यस्यस्यावनिमितीयम्
इन्द्रियम् 'यस्यस्यावनिमितीय इन्द्रिय' 'यस्यस्याव-
निमितीय इन्द्रिय', नाम नामने। नामका, नवमः नवमे
नववाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त
हुआ ॥ ९ ॥

9. Thus in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the dark-brown color of the eye of a man' is completed.

दशमोऽध्यायः ।

दशमे अध्याय अध्याय दसवाँ

Chapter X

सद्योमरणीयेन्द्रियोपक्रमः—

अथातः सद्योमरणीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः एवे अहीथी अब आगे, सद्योमरणीयम्
इन्द्रियम् 'सद्योमरणीय इन्द्रिय' नामना अध्यायतुं
'सद्योमरणीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेये आत्रेये-
ने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह कहेंगे छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the symptoms of imminent death.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सद्यस्तित्यक्षतः प्राणाँल्लक्षणानि पृथक् पृथक् ।
अग्निवेश ! प्रवक्ष्यामि संस्पृष्टो यैर्न जीवति ॥३॥

अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, सद्यः तत्त-
तमां तुरन्त, प्राणान् प्राण, तित्यक्षतः छोड़ना
भनुष्यना त्याग करनेवाले मनुष्यके, पृथक् पृथक्
लक्षणानि लक्षण, प्रवक्ष्यामि हुं उड़ीश मैं कहूंगा, यैः स्पृष्टः जेओथी
युक्त रोगी जिनसे युक्त हुआ रोगी, न जीवति अवतरे
नथी जीवित नहीं रहता ॥ ३ ॥

3. O, Agnivesa ! I shall describe one by one the symptoms which suddenly developing in a person, to whom life has become a burden to be endured due to disease, will hasten him to his end.

सद्योमुसृष्टां लक्षणानि—

वाताष्टीला सुसंवृद्धा तिष्ठन्ती दारुणा हृदि ।
तृष्णयाऽभिपरीतस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥४॥

हृदि हृदयमां हृदयमें, तिष्ठन्ती रूढ़ी रहकर, सुसंवृद्धा
सारी पेठे वधेदी अत्यंत बड़ी हुई, दारुणा अत्यं-
कर दारुण, वाताष्टीला वाताष्टीला वाताष्टीला, तृष्णया
तृष्णसे, अभिपरीतस्य घेरायेला रोगीनी पीड़ित
रोगीके, जीवितम् जिंदगी जीवनको, सद्यः तत्त
तुरन्त ही, मुष्णाति उड़ी ले छे हर लेती है ॥ ४ ॥

4. If the patient, suffering from a full-grown malignant vata-tumour in the cardiac region, develops intense thirst, he will be robbed of his life at once.

४. सुसंवृद्धा—सुसंवृत्ता (व. द.)

पिण्डिके शिथिलीकृत्य जिह्वीकृत्य च नासिकाम् ।
वायुः शरीरे विचरन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥५॥

शरीरे शरीरमां शरीरमें, विचरन् विचरते। विचरता
हुआ, वायुः वायु वायु, पिण्डिके पिंडीओने पिण्डलि-
यांको, शिथिलीकृत्य शिथिल उड़ीने शिथिल करके,
नासिकाम् तथा नासिकाने और नासिकाको, जिह्वीकृत्य
च वांड़ी उड़ीने टेढ़ी करके, जीवितम् अवतरेने जीव-
नको, सद्यः तत्त तुरन्त, मुष्णाति उड़ी ले छे हर
लेता है ॥ ५ ॥

5. Rendering the calf-muscles flabby and the nose crooked, the morbid vata, moving about in the body in a provoked condition, robs the victim of his life immediately.

शुचौ यस्य च्युते स्थानादन्तर्दाहश्च दारुणः ।
तस्य हिक्काकरो रोगः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥६॥

यस्य जेनी जिमकी, शुचौ लभरे। भौह, स्थानात्
स्थानथी अपने स्थानसे, च्युते भसी गछ होय च्युत
हो गई हों, दारुणः अने अत्यंकर और दारुण, अन्त-
र्दाहः च अंतर्दाह थाय तो अन्तर्दाह हो तो, तस्य
तेने। उसका, हिक्काकरः उड़ी उरना हिक्काकर, रोगः
रोग रोग, जीवितम् अवतरेने जीवनको, सद्यः तत्त
शीघ्र, मुष्णाति उड़ी ले छे हर लेता है ॥ ६ ॥

6. If a man, who is suffering from a disease where there are drooping of the eye-brows and severe internal burning pain, develops hiccup, it will rob him of his life immediately.

क्षीणशोणितमांसस्य वायुर्ध्वगतिश्चरन् ।
उमे मन्ये समे यस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥७॥

क्षीण-क्षीण थपेला क्षीण हुए, शोणित-मांसस्य
शोणित अने मांसवाणा रक्त और मांसवाले, यस्य जे
रोगीनी जिस रोगीकी, उमे मन्ये अने मन्या। दोनों
मन्यायें, समे समान होय तो समान हों तो, ध्वगतिः
उपरनी आगुये जवावाणे। ऊपरकी ओर जानेवाला,

वायुः वायु वायु, चरन् क्षते। विचरता हुआ, जीवितम् तेना श्रुतत्वेन उसके जीवनको, सद्यः तस्मिन् शीघ्र, मुष्णाति हरी दे छे हर लेता है ॥ ७ ॥

7. The provoked vata, going astray i. e. in an upward direction in the body of the man who has suffered loss of blood and flesh and whose both the sides of the neck are distended, will take away his life immediately.

अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च सहसाऽनिलः ।
कृशस्य वक्ष्णौ गृह्णन् सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥८॥

गुदम् गुदा गुदा, नाभिम् च अने नाभिनी और नाभिके, अन्तरेण अन्तरे बीचमें, सहसा गच्छन् छेड़के, सहसा विचरता हुआ, अनिलः वायु वायु, कृशस्य दुबला रोगीना दुर्बल रोगीके, वक्ष्णौ वक्ष्णौ वक्ष्णोंको, गृह्णन् पकड़ने जकड़ कर, जीवितम् जिंदगी जीवनको, सद्यः तस्मिन् शीघ्र, मुष्णाति हरी दे छे हर लेता है ॥८॥

8. If in an emaciated man, the morbid vata, rushing between the pelvic region and the umbilical region, seizes the groins, it takes away his life immediately.

वितत्य पशुकाग्राणि गृहीत्वोरश्च मारुतः ।
स्तिमितस्यायताक्षस्य सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥९॥

स्तिमितस्य स्तम्भ स्तम्भ, आयताक्षस्य अने झटके आँभोवाणा रोगीनी और फटी आँखवाले रोगीकी, पशुकाग्राणि पाँसणीयोना अग्रभागने पसलियोंके अग्रभागोंको, वितत्य भेँथीने खींच कर, उरः च अने छातीने और छातीको, गृहीत्वा पकड़ने जकड़ कर, मारुतः वायु वायु, जीवितम् जिंदगी जीवितको, सद्यः तस्मिन् तुरन्त, मुष्णाति हरी दे छे हर लेता है ॥ ९ ॥

८. अन्तरेण गुदं गच्छन् नाभिं च-गुदं नाभिं चान्तरेण गृह्णाति (ध.)

„ वक्ष्णौ-चरणौ (च.)

९. वितत्य पशुकाग्राणि-पशुकाग्रं वितत्य च (प.)

9. If in a man whose eyes are rigid and dilated, the vata, forcibly stretching out to the front-ends of the ribs seizes the region of the chest, it takes away his life immediately.

हृदयं च गुदं चोमे गृहीत्वा मारुतो बली ।
दुर्बलस्य विशेषेण सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१०॥

हृदयम् च हृदय हृदय,, गुदम् च अने गुदा और गुदा, उमे अन्नेने दोनोंको, गृहीत्वा पकड़ने पकड़ कर, बली अलवान बलवान, मारुतः वायु वायु, विशेषेण विशेषे करीने विशेष करके, दुर्बलस्य नभला रोगीनु दुर्बल रोगीके, जीवितम् श्रुतत्वेन जीवनको, सद्यः तस्मिन् शीघ्र, मुष्णाति हरी दे छे हर लेता है ॥ १० ॥

10. In a weakened man particularly, if the highly provoked vata seizes both the cardiac and pelvic regions, it takes away his life immediately.

वक्ष्णं च गुदं चोमे गृहीत्वा मारुतो बली ।
श्वासं संजनयन्तोः सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥११॥

वक्ष्णम् च वक्ष्ण वक्ष्ण, गुदम् च अने गुदा और गुदा, उमे अन्नेने दोनोंको, गृहीत्वा पकड़ने पकड़ कर, जन्तोः मनुष्यना मनुष्यके, श्वासम् श्वासने श्वासको, संजनयन् उत्पन्न करते। उत्पन्न करता हुआ, बली अलवान बलवान, मारुतः वायु वायु, जीवितम् श्रुतत्वेन जीवनको, सद्यः तस्मिन् शीघ्र, मुष्णाति हरी दे छे हर लेता है ॥ ११ ॥

11. If the strongly provoked vata seizing both the groins and the pelvic region of a man, causes dyspnea, it snatches away his life immediately.

नाभिं मूत्रं वस्तिशीर्षं पुरीषं चापि मारुतः ।

१०. गृहीत्वा-गृह्णाति (ध.)

१२. नाभिं मूत्रं वस्तिशीर्षम्-नाभिं वस्ति शिरोमूत्रम् (ग.ड.त.)

„ „

-नाभिं वस्तिशिरो मूत्रम् (ध.)

प्रच्छिन्नं जनयच्छूलं सद्यो मुष्णाति जीवितम् ॥१२॥

नाभिम् नाभि नाभि, मूत्रम् मूत्र मूत्र, वस्ति-
शीर्षम् वस्तिशीर्षं वस्तिके ऊर्ध्वभाग, पुरीषम् च अपि
अने भणभा और पुरीषमें, प्रच्छिन्नम् शूलम् वाढ
नेवी पीडावाला शूलने छेदन जैसी व्यथावाले शूलको,
जनयन् उत्पन्न करते। उत्पन्न करता हुआ, मारुतः
वायु वायु, जीवितम् जीवनने जीवनको, सद्यः तत्त
शीघ्र, मुष्णाति हरी दे छे हर देता है ॥ १२ ॥

12. The strongly provoked vata
breaking into the abdomen, urine, top
of the bladder, and feces, and giving
rise to piercing pains, carries away the
man's life immediately.

मिथेते वंक्षणौ यस्य वातशूलैः समन्ततः ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥१३॥

यस्य नेना जिसके, वंक्षणौ वंक्षणौमां वंक्षण,
वातशूलैः वातशूलथी वातशूलसे, समन्ततः आरेय आनु
सब ओरसे, मिथेते शूट थाय फट जाते हैं, पुरीषम्
अडे मल, मिन्नम् पातणो थाय पतला हो जाता है,
तृष्णा च अने तरस लागे और तृषा होती है, सः
ते वह, सद्यः तत्त तुरन्त, प्राणान् प्राण प्राणोंका,
जहाति छेडे छे त्याग करता है ॥ १३ ॥

13. If a man's groins are affected
all over with piercing pains due to
morbid vata, his feces are loose
and he is also afflicted with thirst, he
gives up the ghost immediately.

आप्लुतं मारुतेनेह शरीरं यस्य केवलम् ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१४॥

इह अहो यहां, यस्य नेनु जिसका, केवलम्
आप्लुतं संपूर्ण, शरीरम् शरीर शरीर, मारुतेन वायुथी

१२. प्रच्छिन्नम्-विबध्य (क. व. च. झ. द. ध.)

१४. यस्य केवलम्-यस्य देहिनः (प.)

सद्यो जह्यात्स जीवितम्-सद्यः प्राणान् जहाति सः (च. छ.)

वायुसे, आप्लुतम् व्याप्त थाय छे व्याप्त हो जाता है,
तृष्णा च अने तरस लागे छे और तृषा होती है,
सः ते वह, सद्यः तत्त तुरन्त, जीवितम् जीवन
जीवनका, जह्यात् तने छे त्याग करता है ॥ १४ ॥

14. The man, whose entire body
is saturated with morbid vata, whose
feces is loose and who suffers from
thirst, gives up his life immediately.

शरीरं शोफितं यस्य वातशोफेन देहिनः ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१५॥

यस्य ने जिस, देहिनः मनुष्यनुं मनुष्यका, शरीरम्
शरीर शरीर, वातशोफेन वातशोफथी वातशोफसे,
शोफितम् मूत्र मूत्र होय छे सूजा होता है, पुरीषम्
मल मल, मिन्नम् पातणो थयो होय छे पतला होता
है, तृष्णा च अने तृषा लागती होय छे और प्यास
होती है, सः ते वह, सद्यः तत्त तुरन्त, जीवितम्
प्राण जीवनको, जह्यात् तने छे त्याग देता है ॥ १५ ॥

15. The man, whose body is swol-
len with the edematous condition due
to vata, whose feces is loose and who
is afflicted with thirst, gives up his
life immediately.

आमाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।

मिन्नं पुरीषं तृष्णा च सद्यः प्राणाञ्जहाति सः ॥१६॥

यस्य नेने जिसको, आमाशयसमुत्थाना आमाश-
यथी उठेदी व माशयसे उठी हुई, परिकर्तिका स्यात् वाढ
होय परिकर्तिका हो, पुरीषम् मल मल, मिन्नम् पातणो
होय पतला हो, तृष्णा च अने तृषा होय और प्यास हो,
सः ते वह, सद्यः तत्त तुरन्त, प्राणान् प्राण जीवनका,
जहाति तने छे त्याग करता है ॥ १६ ॥

16. The man whose epigastric
region is afflicted with shooting pain,

१५. शोफितम्-ग्रथितम् (म.)

” ” -शिथिलम् (प.)

१६. मिन्नं पुरीषं तृष्णा च-तृष्णा गुदग्रहक्षोभः (व. ड.)

” सद्यः प्राणाञ्जहाति सः-सद्यो जह्यात्स जीवितम् (व.)

whose feces is loose and who is afflicted with thirst, gives up his life immediately.

पकाशयसमुत्थाना यस्य स्यात् परिकर्तिका ।

तृष्णा गुदग्रहश्चोषः सद्यो जह्यात् स जीवितम् ॥१७॥

यस्य नेने जिसके, पकाशय-समुत्थाना पक्वाशयथी उत्पन्न थयेली पकाशयसे उत्पन्न हुई, परिकर्तिका वाट परिकर्तिका, स्यात् होय हो, तृष्णा तृषा होय प्यास हो, उषः अने तीव्र और तीव्र, गुदग्रहः च गुदग्रह होय गुदग्रह हो, सः ते वह, सद्यः तत्त तुरन्त, जीवितम् प्राणु जीवनको, जह्यात् तने छे छोड़ देता है ॥ १७ ॥

17. The man whose gastric region is afflicted with shooting pain and who is afflicted with thirst and severe spasm of the anus, gives up his life immediately.

पकाशयमधिष्ठाय हत्वा संज्ञां च मारुतः ।

कण्ठे घुर्घुरकं कृत्वा सद्यो हरति जीवितम् ॥१८॥

पकाशयम् पक्वाशयने। पकाशयका, अधिष्ठाय आश्रय करी आश्रय करके, संज्ञाम् च संज्ञाने। संज्ञाको, हत्वा नाश करी नष्ट कर, कण्ठे अने गणामा और कण्ठमें, घुर्घुरकम् घुर्घुर अवाञ् घुर्घुरक, कृत्वा उत्पन्न करी उत्पन्न करके, मारुतः वायु वायु, सद्यः तत्त तुरन्त, जीवितम् जीवनने जीवनको, हरति हरे छे हर लेता है ॥ १८ ॥

18. The morbid vata, entrenching itself in the colon, destroys consciousness and causing a stertorous sound in the throat, carries away the man's life immediately.

दन्ताः कर्दमदिग्धाभा मुखं चूर्णकसन्निभम् ।

१७. पकाशयसमुत्थाना-आमाशयसमुत्थाना (त)

१८. पकाशयमधिष्ठाय-आमाशयमधिष्ठाय (च. ध. प.)

,, ,, ,, --स्रोतो महदधिष्ठाय (प.)

१९. कर्दमदिग्धाभा-कर्दमचूर्णामा (च. त.)

,, मुखं चूर्णकसन्निभम्-नखं चूर्णकसंयुतम् (प.)

सिप्रायन्ते च गात्राणि लिङ्गं सद्यो मरिष्यतः ॥१९॥

दन्ताः दांत दांत, कर्दम- डादवथी कीचसे, दिग्धाभाः दीपाया नेवा होय लीपे हुएके सदस हो, मुखम् मुख मुख, चूर्णकसन्निभम् थूना नेधुं सई चूनेकी तरह श्वेत हो. गात्राणि च अने अंगे और गात्र, सिप्रायन्ते परसेवाना रेखाथी लीमता होय तो ये पसीनेसे भीग जाते हैं तो वह, सद्यः तत्तमां शीघ्र, मरिष्यतः मरी जनारनु मनेवालेका, लिङ्गम् धक्षु छे लक्षण है ॥ १९ ॥

19. The teeth looking as if covered with slimy sordes, the face as if smeared with ashes, and all the limbs streaming with perspiration, these are the symptoms of one on the verge of death.

तृष्णाश्वासशिरोरोगमोहदौर्बल्यकूजनैः ।

स्पृष्टः प्राणाज्जहात्याशु शक्नुते देन चातुरः ॥२०॥

तृष्णा- तृषा तृषा, श्वास- श्वास श्वास शिरोरोग- शिरोरोग शिरोरोग, मोह- भूर्छा मोह, दौर्बल्य- दुर्बलता दुर्बलता, कूजनैः तथा कूजनथी (गणामाथी अव्यक्त शब्दनुं नीकणुं) तथा कूजनसे, शक्नुते-भेदेन च अने पातणा आशथी और मलभेदसे, स्पृष्टः युक्त युक्त, आतुरः रोगी रोगी, आशु तत्तमां जल्दी, प्राणान् प्राणो प्राणोंको, जहाति तने छे छोड़ता है ॥ २० ॥

20. The ailing man that is afflicted at once with thirst, dyspnea, headache, stupor, debility, groans and loose stools gives up his life quickly.

एतल्लिङ्गज्ञानफलम्—

तत्र श्लोकः—

एतानि खलु लिङ्गानि यः सम्यगवबुध्यते ।

स जीवितं च मर्त्यानां मरणं चावबुध्यते ॥२१॥

१९. चूर्णकसन्निभम्-चूर्णकसंयुतम् (ध.)

,, सिप्रायन्ते-सिप्रायन्ते (ध.)

तत्र श्लोकः ते विषयभां उस विषयमें. श्लोकः ७५-
संहारणे श्लो३ छे ३ उपसंहारका श्लोक है कि, यः जे जो,
एतानि आ इन, लिङ्गानि खलु लक्षणानि लक्षणोंको,
सम्यक् सारी रीते मली प्रकार, अवबुध्यते अणु छे
जानता है, सः ते वह, मर्त्यानाम् भनुष्यानां मनुष्योंके,
जीवितम् अविता जीवन, मरणम् च अने मरणने और
मरणको, अवबुध्यते अणु छे जानता है ॥ २१ ॥

Here is the recapitulatory verse—

21. He who recognises correctly
these characteristics, knows beforehand
the survival or the death of men.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्र चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने
सद्योमरणीयमिन्द्रियं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्षा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रिय-
स्थान विषे इन्द्रियस्थानमें, सद्योमरणीयम् इन्द्रियम्
'सद्योमरणीय इन्द्रिय' 'सद्योमरणीय इन्द्रिय', नाम नामने
नामका, दशमः दशमो दसवाँ, अध्यायः अध्याय
संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus, in the section on Senso-
rial Prognosis, in the treatise compiled
by Agnivesa and revised by Caraka,
the tenth chapter entitled 'The sen-
sorial prognosis from the observation
of the symptoms of imminent death'
is completed.

एकादशोऽध्यायः

अगियारमो अध्याय अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

अणुज्योतीयेन्द्रियोपक्रमः—

अथातोऽणुज्योतीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हीथी अब आगे, अणुज्योतीयम्
इन्द्रियम् 'अणुज्योतीय इन्द्रिय' नामना अध्यायनुं
'अणुज्योतीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीये प्रमाणेन इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्र छेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the cha-
pter entitled 'The sensorial prognosis
from the observation of the loss of
the vital heat.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

संवत्सरेण मरिष्यतो लिङ्गानि—

अणुज्योतिरनेकाग्रो दुश्छायो दुर्मनाः सदा ।
रतिं न लभते याति परलोकं समान्तरम् ॥ ३ ॥

अणुज्योतिः स्वल्प अग्निवाणो अल्प अग्निवाला,
अनेकाग्रः ओकाग्रतारहित एकाग्रतारहित, दुश्छायः
विकृत छायावाणो विकृत छायावाला, सदा दुर्मनाः
सदा दुःमपूर्ण मनवाणो सदा दुःखी मनवाला,
रतिम् अने नेने क्थाय पणु येन और जो किसी भी
अवस्थामें चैन, न लभते न पडे नहीं पाता, (सः ते
वह), समान्तरम् ओक वर्षन्ती अंदर एक वर्षके अन्दर,
परलोकम् परलोकभां परलोकमें, याति प्रयाणु करे
छे प्रयाण करता है ॥ ३ ॥

3. The man, whose vital heat is
reduced and is all but extinguished,
whose mind is distracted, whose
aura has become evil, who has become
perpetually weak-minded and who finds
no pleasure in life, goes to the regions
of the dead within a year.

बलिं बलिभृतो यस्य प्रणीतं नोपभुञ्जते ।

लोकान्तरगतः पिण्डं भुङ्क्ते संवत्सरेण सः ॥ ४ ॥

३. याति-गन्ता (च. व.)

१, समान्तरम्-समान्तरे (य.)

यस्य जेनुं जिसकी, प्रणीतम् विधिपूर्वक आयेलुं
दी हुई, बलिम् भलि बलि, बलिभृतः डागडा वगेरे
कौए आदि, न उपभुजते जाता नथी नहीं खाते, सः ते
वह, संवत्सरेण वर्षानी आंदर एक वर्षमें, लोकान्तरगतः
परलोकमां जहने परलोकमें जा कर, पिण्डम् पिंड
पिंडको, भुङ्क्ते भाय छे खाता है ॥ ४ ॥

4. The man whose offerings to the manes are not eaten by crows or other birds, goes to the other world within a year and eats the obsequial offerings made to him by his progeny.

सप्तर्षीणां समीपस्थां यो न पश्यत्यरुन्धतीम् ।
संवत्सरान्ते जन्तुः स संपश्यति महत्तमः ॥ ५ ॥

सप्तर्षीणाम् सप्तर्षिभ्योऽनी सप्तर्षिभ्योऽके, सप्तर्षिस्थाम्
सप्तर्षिपदेष्टा पास स्थित, अरुन्धतीम् अरुन्धतीना
ताराने अरुन्धतीको, यः जे जो, न पश्यति दृष्टते।
नथी नहीं देखता, सः जन्तुः ते मनुष्य वह मनुष्य,
संवत्सरान्ते वर्षाने अंते वर्षके अन्तमें, महत्तमः भरणी
३५ अंधकारने यमलोकको, संपश्यति ज्ञाये छे
देखता है ॥ ५ ॥

5. The man who cannot see the star named Arundhati which is adjacent to the constellation called the seven sages, will see the darkness of death within a year.

विकृत्या विनिमित्तं यः शोभामुपचयं धनम् ।
प्राप्नोत्यतो वा विभ्रंशं स्वमान्तं तस्य जीवितम् ॥६॥

विकृत्या देहीता कारण वगर प्रसिद्ध कारणके बिना,
यः जे जो, शोभाम् शोभा, उषचयम् पुष्टि पुष्टि,
धनम् अने धन और धनको, विनिमित्तम् सामुद्रिक
लक्षणा वगर सामुद्रिक लक्षणोंके बिना, प्राप्नोति आप्त
करे छे पाता है, अतः विभ्रंशम् वा अथवा अनाशी
अष्टताने पाये छे अथवा उनके नाशको पाता है, तस्य

६. समान्तं तस्य जीवितम्-समान्तं न स जीवति (ख. घ. थ.)

तेनं उसका, जीवितम् अनन्त जीवन, समान्तम् वर्षना
अंत सुधीन होय छे वर्ष पर्यन्त होता है ॥ ६ ॥

6. If a man acquires or loses his splendour, robustness and wealth without any knowable cause and in an abnormal manner, his life will terminate in a year.

षड्भिर्भासैः मरिष्यतो लिङ्गानि—

भक्तिः शीलं स्मृतिसत्यागो बुद्धिर्वलमहेतुकम् ।
षडेतानि निवर्तन्ते षड्भिर्मासैर्मरिष्यतः ॥ ७ ॥

षड्भिः छ छः, मासैः भदिनामां मासमें, मरिष्यतः
भरनारनां वरनेवाके, भक्तिः धृच्छा इच्छा, शीलम्
शील शील, स्मृतिः स्मृति स्मृति, त्यागः त्याग त्याग,
बुद्धिः बुद्धि बुद्धि बलम् अने अण और बल, एतानि
षट् ओ छ ये ये छः, अहेतुकम् अकारण अकारण,
निवर्तन्ते जातां रहे छे चले जाते हैं ॥ ७ ॥

7. Inclinations, good conduct, memory, the spirit of sacrifice, judgment and strength, desert without any reason the man that is to die within six months.

धमनीनामपूर्वाणां जालमत्यर्थशोभनम् ।
ललाटे दृश्यते यस्य षण्मासान्न स जीवति ॥८॥

अपूर्वाणाम् ये पहेलां न होय शेवी जो पहिले
न हों ऐसी, धवनीनाम् धमनीशेनु धमनियोंका, अत्यर्थ-
बोभनम् अतिशय शोभायुक्त अत्यन्त सुंदर, जालम्
जाल, यस्य येना जितके, ललाटे ललाटभां
ललाटमें, दृश्यते देखाय छे दिखाई देता है, सः ते वह,
षट् मासान् छ महीना सुधी छः मास तक, न जीवति
उधते। नधी नहीं जीता ॥ ८ ॥

8. The man on whose forehead is seen shining and prominent net-work of vessels which were not existing there before, dies within six months.

लेखाभिश्चन्द्रवक्रामिल्ललाटमुपचीयते ।

यस्य तस्यायुषः षड्भिर्मासैरन्तं समादिशेत् ॥९॥

यस्य नेत्रं जिसका, ललाटम् ललाट ललाट, चन्द्र-
वक्राभिः भीजना यंद्र नेत्री वांड़ी द्वितीयाके चंद्रमाके
सदृश टेढ़ी, लेखाभिः रेखाओथी रेखाओसे, उपचीयते
भराई भय छे भर जाता है, तस्य तेना उसकी, आयुषः
आयुष्यने। आयुका, अन्तम् अंत अन्त, षड्भिः छ छः,
मासैः भडिने मासमें, समादिशेत् थशे ओभ डहेतुं होगा
ऐसा कहे ॥ ९ ॥

9. The life of the man on whose forehead develop crescent-shaped furrows, is to be judged as coming to a close within six months.

मासात् मरिष्यतो लिङ्गानि—

शरीरकम्पः संमोहो गतिर्वचनमेव च ।

मत्तस्येवोपलभ्यन्ते यस्य मासं न जीवति ॥१०॥

यस्य नेत्रे जिसके, मत्तस्य इव भूत भनुष्यनी पेडे
मत्तकी भांति, शरीर- कम्पः शरीरे डंप शरीरमें कम्प,
संमोहः भूत्तर्भा मूर्च्छा, गतिः हाथआव गति, वचनम्
च एव अने वचन और वचन, उपलभ्यन्ते नेत्राभां
आवे छे दिखाई देते हैं, (सः ते वह), मासम् ओछ
भडिने। एक महीना, न जीवति अवते। नथी नहीं
जीता ॥ १० ॥

10. The man, who develops body-tremors, stupor, gait and speech resembling those of an intoxicated man, dies before the end of a month.

रेतोमूत्रपुरीषाणि यस्य मज्जन्ति चाम्भसि ।

स मासात् स्वजनद्वेष्टा मृत्युवारिणि मज्जति ॥११॥

यस्य नेत्रां जिसके, रेतः- वीर्य वीर्य, मूत्र- मूत्र
मूत्र, पुरीषाणि अने भूण और मल, चाम्भसि पाणीभां
पानीमें, मज्जन्ति च डूणी भय छे डूब जाते हैं, सः ते
वह, स्वजनद्वेष्टा स्वजनने। द्वेष्टी थते। स्वजनद्वेष्टी होता

९. ललाटम्-ललाटस्थ (त.)

१०. उपलभ्यन्ते-उपलक्ष्यन्ते (च. छ.)

हुभा, मृत्युवारिणि मृत्यु३५ पाणीभां मृत्युरूप जलमें,
मासात् ओछ भडिने। मासमें, मज्जति डूणी भय
छे डूब जाता है ॥ ११ ॥

11. The man whose semen, urine and feces sink in water and who hates his own kinsmen, will himself sink into the waters of death within a month.

हस्तपादं मुखं त्रिमे विरोषाद्यस्य शुष्यतः ।
शूयेते वा विना देहात् स च मासं न जीवति ॥१२॥

देहात् विना शरीरना। मध्य भाग विना मध्य
शरीरको छोड़ कर, यस्य नेत्रां जिसके, हस्तपादम् हाथ-
पाद हाथपांव, मुखम् च अने मुख और मुख, उमे
ओ सधणां इन सब, विरोषात् विशेषे डरीने विशेष
करके, शुष्यतः सूखी भय छे सूख जाते हैं, शूयेते वा
अथवा सूख जाते हैं अथवा सूज जाते हैं, सः च ते
वह, मासम् ओछ मास एक मास, न जीवति अवते।
नथी नहीं जीता ॥ १२ ॥

12. The man whose hands, feet and face are emaciated or edematous in a greater degree than the rest of the body, does not live even a month.

कतिपयान्यरिष्टानि—

ललाटे मूर्ध्नि वस्तौ वा नीला यस्य प्रकाशते ।
राजी बालेन्दुकुटिला न स जीवितुमर्हति ॥१३॥

यस्य नेत्रां जिसके, ललाटे ललाट ललाटे, मूर्ध्नि
मस्तक मस्तक, वस्तौ वा डे अरित उपर या वस्ति पर,
बालेन्दु-कुटिला भीजना यंद्र नेत्री वांड़ी द्वितीयाके
चंद्रके समान वक्र, नीला राजी नील रंगनी रेखा नील
रेखा प्रकाशते प्रकाशती होय प्रकट होती है, सः ते
वह, जीवितुम् अववा जीवित रहने, न अर्हति योग्य
नथी योग्य नहीं है ॥ १३ ॥

१२. मासं न जीवति-मासाद्विनश्यति (ध.)

१३. मूर्ध्नि वस्तौ वा-वस्तिशीर्षे वा (च.)

13. The man, on whose forehead, head and hypogastric region appear dark-blue lines curved like the crescent, cannot survive.

प्रवालगुटिकाभासा यस्य गात्रे मसूरिकाः ।
उत्पद्याशु विनश्यन्ति न चिरात् स विनश्यति ॥१४॥

यस्य नेना जिसके, गात्रे अंग उपर अंग पर, प्रवाल-गुटिका-भासाः परवाणानी गोणी नेवी प्रवालकी गोलियोंके सदृश, मसूरिकाः मसूरिकाओं मसूरिकायें, उत्पद्य उत्पन्न थर्धने उत्पन्न हो कर, आशु तदत् तुरन्त, विनश्यन्ति नाश पाये छे नष्ट हो जाती हैं, सः ते रोगी वह रोगी, न चिरात् थोडा वधतमां अल्प समयमें ही, विनश्यति विनाश पाये छे सर जाता है ॥ १४ ॥

14. The man on whose body appear and quickly disappear eruptions resembling coral beads, perishes before long.

ग्रीवावमर्दो बलवाञ्जिह्वाश्वयथुरेव च ।
ब्रह्मास्यगलपाकश्च यस्य एकं तमादिशेत् ॥१५॥

यस्य नेने जिसको, बलवान् बलवान् बलवान्, ग्रीवावमर्दः गरदनमां मर्दन नेवी पीडा ग्रीवामें मर्दनके सदृश पीडा, जिह्वाश्वयथुः च एव ललने सोने और जीभकी सूजन, ब्रह्म-आस्य-गलपाकः च अने अन्न, भुज तथा गणाने पाउ थाय और ब्रध्र, मुख तथा गलेका पाक हो, तम् तेने उसको, एकं पाडी गयेदे (आसन्नमरण) पका हुआ (मरणप्राप्त), आदिशेत् उद्देश्ये कहे ॥ १५ ॥

15. The man who suffers from acute squeezing pains in the neck, swelling of the tongue and extensive suppurations of the inguinal region,

१४. विनश्यन्ति-विलीयन्ते (च. ध.)

१५. ग्रीवावमर्दो बलवान्-ग्रीवामर्दो हि बलवान् (प.)

„ „ „ -यस्याङ्गमर्दो बलवान् (प.)

„ ब्रह्मास्यगलपाकश्च-जिह्वास्थगलपाकश्च (प.)

the mouth and the throat, should be regarded as ripe for death.

संभ्रमोऽतिप्रलापोऽतिमेदोऽस्थामतिदारुणः ।
कालपाशपरीतस्य त्रयमेतत् प्रवर्तते ॥ १६ ॥

संभ्रमः अतिशय संभ्रम अति संभ्रम, अति-प्रलापः अतिशय अउअउट अतिप्रलाप, अति-दारुणः अने अति अयंउर और अतिदारुण, अस्थाम् हाउउने हड्डियोंमें, अतिमेदः अत्यंत दुदारे अत्यन्त मेद, एतत् त्रयम् ये त्रये ये तीन, कालपाशपरीतस्य डाण-पाशथी घेरयेला रोगीने कालपाशसे व्याप्त रोगीको, प्रवर्तते थाय छे होते हैं ॥ १६ ॥

16. Extreme confusion of mind, excessive delirious talk and exceedingly breaking pains in the bones—these three afflict the man that is caught up in the noose of death.

प्रमुह्य लुञ्चयेत् केशान् परिगृह्णात्यतीव च ।
नरः स्वस्थवदाहारमबलः कालचोदितः ॥ १७ ॥

कालचोदितः डाणथी प्रेरयेदे। कालप्रेरित, अबलः निर्भण निर्वल, नरः पुरुष पुरुष, प्रमुह्य भेभान थर्धने मोहको प्राप्त हो कर, केशान् केश केशोंको, लुञ्चयेत् भेथी काटे छे उखाड़ता है, स्वस्थवत् अने नीरोगीनी भाइउ और स्वस्थकी भांति, अतीव अतिशय अत्यन्त, आहारम् च आहार आहारको, परिगृह्णाति ले छे ग्रहण करता है ॥ १७ ॥

17. Goaded by the impending death, the dying man, losing his wits, will pull out his hair and consume excessive quantity of food as if he were in perfect health, though he is weak.

समीपे चक्षुषोः कृत्वा मृगयेताङ्गुलीकरम् ।

१६. मेदोऽस्थामतिदारुणः-पर्वमेदश्च दारुणः (च. द. ध.)

१७. परिगृह्णात्यतीव च-परान् गृह्णात्यतीव च (ड. ध.)

„ मबलः-वचनः (च. द. ध.)

१८. अङ्गुलीकरम्-अङ्गुलीयकम् (ध. प.)

स्मरतेऽपि च कालान्ध ऊर्ध्वगानिमिषेक्षणः ॥१८॥

ऊर्ध्वग- ऊर्ध्वगाम्नी ऊपरकी ओर, अनिमिष- मट्कारहित खुले हुए, ईक्षणः आंखवाला नेत्रोंवाला, कालान्धः अंधा आंखवाला अंधेला रोगी कालसे अन्ध हुआ रोगी, अङ्गुलीकरम् आंगुलीयै अने हाथने अंगुलियों और हाथको, चक्षुषोः आंखोंवाली आंखोंके, समीपे कृत्वा पासे गभीरे पास रख कर, मृगयेत् तेओने शोधे छे उनको ढूँढता है, स्मरते अपि च अने विस्मय पासे छे और विस्मययुक्त भी होता है ॥ १८ ॥

18. The man that is blinded by death holds his fingers in front of his eyes and searches about for them; he looks astonished and has a fixed upward gaze.

शयनादासनादङ्गात् काष्ठात् कुड्याद्यापि वा ।
असन्मृगयते किञ्चित् स मुह्यन् कालचोदितः ॥१९॥

कालचोदितः अलप्रेरित कालप्रेरित, सः ते वह, मुह्यन् भ्रमान् भ्रमते मोहको प्राप्त होता हुआ, शयनात् पथारीमांथी शय्यासे, आसनात् आसनमांथी आसनसे, अङ्गात् अंगमांथी अंगसे, काष्ठात् लाडली-मांथी काष्ठसे, अथ वा कुड्यात् अथवा लीतमांथी अथवा दीवारसे, अपि पक्षु भी, असत् न होय ओवुं न हो ऐसा, किञ्चित् कुछ, मृगयते शोधे छे ढूँढता है ॥ १९ ॥

19. The man gropes seeking imaginary things on his bed or seat or on his limbs, on sticks or on the wall, becoming a victim to hallucination caused by the approach of death.

अहास्यहासी संमुह्यन् प्रलेदि दशनच्छदौ ।
शीतपादकरोच्छ्वासो यो नरो न स जीवति ॥२०॥

१८. कालान्ध-कालांश्च (द.)

१९. आसनात्-वसनात् (थ.)

२०. अहास्यहासी संमुह्यन्-अहास्यहसनो मुह्यन् (फ.)

११. प्रलेदि-यो लेदि (ब.)

संमुह्यन् भ्रमान् भ्रमते मोहको प्राप्त होता हुआ, यः नरः ते पुरुष जो मनुष्य, अहास्यहासी हसवानुं न होय छता हसे हंसीका विषय न होने पर भी हंसता हो, दशनच्छदौ अने होहने और दोनों होठोंको, प्रलेदि आटे चाटता हो, शीत-पाद-कर-उच्छ्वासः तथा जेना पग, हाथ अने उच्छ्वास हंडा पड़ी गया होय और जिसके पैर हाथ तथा उच्छ्वास ठण्डे हुए हों, सः ते वह, न जीवति भ्रमते नथी नहीं जीता ॥ २० ॥

20. The man that being deluded laughs where there is no cause for laughter, and smacks his lips, and whose feet, hands and breath are cold, does not survive.

आह्वयंस्तं समीपस्थं स्वजनं जनमेव वा ।
महामोहावृतमनाः पश्यन्नपि न पश्यति ॥२१॥

महामोह- महाभ्रमाली महामोहसे, आवृत- मनाः आच्छादित मनवाला रोगी आवृत मनवाला रोगी, तम् ते उस, समीपस्थम् पासे उभेला पास खड़े हुए, स्वजनम् सगाने स्वजन, जनम् एव वा केभीअ मनुष्यने या अन्य मनुष्यको, आह्वयन् ओलावीने बुलाता हुआ, तम् तेने उसको, पश्यन् अपि ओतां छतां पक्षु देखते हुए भी, न पश्यति देखते नथी नहीं देखता ॥ २१ ॥

21. The man whose mind is covered with the great delusion of death and who calls out for a person that is at hand whether a kinsman or another, as though he were outside his vision's range, cannot see though endowed with sight.

अयोगमतियोगं वा शरीरे मतिमान् भिषक् ।
खादीनां युगपद्दृष्ट्वा भेषजं नावचारयेत् ॥२२॥

मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान् भिषक् वैद्य वैद्य, शरीरे शरीरमां शरीरमें, खादीनाम् आकाशादि भूतानो आकाशादि पंच महाभूतोंके, अयोगम् अयोग (तेओना योग्य विषयनुं अग्रदक्ष) अयोग (उनके योग्य विषयके

२१. आह्वयंस्तं-आह्वयन्तम् (ख. घ. त.)

अग्रहण), अतियोगम् वा अतियोग (तेओना अविद्यमान
(वषयतुं ग्रहण) या अतियोग (उनके अविद्यमान
विषयके ग्रहणको), युगपत् ओकसाथे एकसाथ, इह्वा
ओधने देख कर उसकी, मेषजम् औषध औषध, न
अवचारयेत् आप्तुं न ओधओ न करे ॥ २२ ॥

22. The wise physician, on observing
that the patient's body exhibits, simul-
taneously both excessive and deficient
response to sense-stimuli, such as sound
etc., should abstain from treating him.
अतिप्रवृद्ध्या रोगाणां मनसश्च बलक्षयात् ।
वासमुत्सृजति क्षिप्रं शरीरी देहसंज्ञकम् ॥ २३ ॥

रोगाणाम् रोगोनी रोगोंकी, अतिप्रवृद्ध्या अति-
शय वृद्धिथी अतिवृद्धिसे, मनसः च अने मनन्य और
मनके, बलक्षयात् गणने क्षय थवाथी बलके क्षयसे,
शरीरी आत्मा आत्मा, देहसंज्ञकम् देह नामना देह
नामके, वासम् धरने घरको, क्षिप्रम् जल्दी क्षीघ्र,
उत्सृजति छोड़ी दे छे त्याग देता है ॥ २३ ॥

23. Owing to the extreme aggrava-
tion of disease and deterioration in
the strength of the mind, the embodied
spirit hurries out of the tabernacle
of the body.

वर्णस्वरावग्निबलं वाग्निन्द्रियमनोबलम् ।
हीयतेऽसुक्षये निद्रा नित्या भवति वा न वा ॥ २४ ॥

असुक्षये प्राणो क्षीण्ण भर्ता प्राणोंके क्षीण होने पर,
वर्णस्वरौ वर्ण अने स्वर वर्ण और स्वर, अग्नि- बलम्
अग्नितुं गण अग्निका बल, वाक्-वाणी वाणी, इन्द्रिय-
इन्द्रिय इन्द्रियों, मनः- बलम् अने मनतुं गण और मनका
बल, हीयते क्षीण्ण थाय छे क्षीण होता है, निद्रा अने निद्रा
और निद्रा, नित्या सतत निरन्तर, भवति वा न वा ॥ २४ ॥
छरे छे होती है, न वा अथवा गिहकुल आवती
नथी या बिलकुल नहीं आती ॥ २४ ॥

24. When life is ebbing away, there
is general fading out of the complexion

२३. रोगाणां-दोषाणां (ग. च.)

and the voice, of the strength of the
gastric fire and of the mind; and sleep
either disappears altogether or claims
the person for ever.

भिषग्मेषजपानान्नगुरुमित्रद्विषश्च ये ।

वशागाः सर्व एवैते बोद्धव्याः समवर्तिनः ॥ २५ ॥

ये ओओ जो, भिषक्- वैद्य वैद्य, मेषज- औषध
औषध, पान- पान पान, अन्न- अन्न अन्न, गुरु- गुरु
मित्र- अने मित्रने और मित्रसे, द्विषः च द्वेष करनेवाले
छे द्वेष करनेवाले हैं, एते सर्व एव ओ सर्वेयने ये सब
ही, समवर्तिनः यमराजने यमराजके, वशागाः वश
थयेवा वशमें हुए, बोद्धव्याः बोधवा ओधओ जानने
चाहिए ॥ २५ ॥

25. Those, that hate physicians,
medicine, food and drink, spiritual
teachers and friends, are to be recog-
nised as being already under the grip
of that impartial god—Death.

एतेषु रोगः क्रमते मेषजं प्रतिहन्यते ।

नैषामन्नानि भुञ्जीत न चोदकमपि स्पृशेत् ॥ २६ ॥

एतेषु ओ उपर्युक्त वैद्यादिदोषीओभां इनमें,
रोगः रोग रोग, क्रमते वधे छे वृद्धि पाता है,
मेषजम् अने औषध औषध, प्रतिहन्यते निष्पुण
नीवडे छे गुण नहीं देती, एषाम् ओओनां इनके,
अन्नानि अन्न अन्न, न भुञ्जीत भावां नहि न खाये,
उदकम् अपि च अने पाणीने पान और जलको भी,
न स्पृशेत् स्पर्श करेवा नहि न छूए ॥ २६ ॥

26. In such people, the disease
progresses unchecked while the effect
of medicine is neutralised. Never
should one eat the food offered by
them nor even touch the water in
their households.

गतायुगो गुणवत्तुष्पादेऽपि न गुणोदयः—

पादाः समेताश्चत्वारः संपन्नाः साधकैर्गुणैः ।

व्यर्था गतायुषो द्रव्यं विना नास्ति गुणोदयः ॥२७॥

साधकैः साधकः साधक, गुणैः शुद्धैः गुणोत्तैः, संपन्नाः युक्त युक्त, समेताः ऐक्यं भवेत् एकाग्रित हुए, चत्वारः चारो चारों, पादाः पाद (विषगादि) पाद (विषगादि), गतायुषः क्षीण आयुष्यवाणा रोगीमां गतायुके लिए, व्यर्था व्यर्थ है व्यर्थ है, द्रव्यम् विना कारणके आयुष्यद्रव्य (कारण) विना क्योंकि आयु-रूप द्रव्य (कारण) के विना, गुणोदयः आरोग्यद्रव्य शुद्धि उत्पत्ति आरोग्यरूप गुणकी उत्पत्ति, न अस्ति अस्ती नहीं होती ॥ २७ ॥

27. The presence of all the four basic factors of treatment in all their plentitude of desirable characters, is of no avail with regard to the man who has come to the end of his life, even as in the absence of substance (namely life-span), there can be no emergence of quality (cure from disease).

आयुःपरीक्षायाः प्रशंसा—

परीक्ष्यमायुर्भिषजा नीरुजस्यातुरस्य च ।

आयुर्ज्ञानफलं कृत्स्नमायुर्ज्ञे ह्यनुवर्तते ॥ २८ ॥

नीरुजस्य नीरोगी नीरोग, आतुरस्य अने रोगीना और रोगीके, आयुः आयुष्यनी जीवनकी, भिषजा वैद्य वैद्य, परीक्ष्यम् च परीक्षा करनी भेदके परीक्षा करे, हि कारण के क्योंकि, कृत्स्नम् अद्युं सम्पूर्ण, आयुर्ज्ञानफलम् आयुष्यना ज्ञानम् इण (विद्यमान आयुष्यवाणाने औषध देवुं के) आयुके ज्ञानका फल (विद्यमान आयुवालेको औषध देना यह), आयुर्ज्ञे आयुष्य अणुनारमां आयुके ज्ञातामें, अनुवर्तते रहने के रहता है ॥ २८ ॥

28. The physician should study the prognostic signs of life both in the healthy and in the ailing. For

it is only to the man who knows the prognostic signs of life that the full fruits of the science of life accrue.

अरिष्टस्य लक्षणम्—

तत्र श्लोकः—

क्रियापथमतिक्रान्ताः केवलं देहमाप्नुताः ।

चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते ॥ २९ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक के उपसंहारका श्लोक है कि, क्रियापथम (चिकित्सा) भागने चिकित्सापथके, अतिक्रान्ताः पारंगी गयेका बाहिर हुए, केवलम् देहम् अने आत्मा देहमां और सम्पूर्ण देहमें, आप्लुताः व्याप्त अथवा व्याप्त हुए, दोषाः वातादि दोषो दोष, यत् चिह्नम् ते चिह्न जिस चिह्नको, कुर्वन्ति कर के करते हैं, तत् अरिष्टम् ते अरिष्ट वह अरिष्ट, निरुच्यते उद्देश्य के कहा जाता है ॥ २९ ॥

Here is the recapitulatory verse—

29. The indication which the morbid humors give of their having transcended the stage of treatment and having pervaded throughout the entire body, is called the evil symptom (arishta) prognosticative of death.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थानेऽणुज्योतीयमिन्द्रियं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेका अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेका आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रियस्थानमां इन्द्रियस्थानमें, अणुज्योतीयम् इन्द्रियम् 'आयुर्ज्योतीय इन्द्रिय' 'अणुज्योतीय इन्द्रिय, नाम नामने नामका, एकादशः अग्रेयारमे ग्यारहवाँ।

२७. द्रव्यं-द्रव्याद् (झ.)

२८. आयुर्ज्ञानफलम्-आयुर्वेदफलम् (ग. घ. च. छ. झ.)

२९. आयुर्ज्ञे-आयुर्ज्ञे (ख. घ. ङ. त.)

२९. चिह्नं कुर्वन्ति यद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते-चिह्नं कुर्वन्ति तद्दोषास्तदरिष्टं निरुच्यते (ख.)

२९. निरुच्यते-निगद्यते (च.)

अध्यायः अध्याय संपूर्णं यथे। अध्याय समाप्त
हुआ ॥११॥

11. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the eleventh chapter entitled 'The sensorial prognosis from the observation of the loss of the vital heat' is completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

आरभो अध्याय अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

गोमयचूर्णीयेन्द्रियोपक्रमः —

अथातो गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अहींथी अब आगे, गोमयचूर्णीयम् इन्द्रियम् 'गोमयचूर्णीय इन्द्रिय' नामना अध्यायानु 'गोमयचूर्णीय इन्द्रिय' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स डहेधुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The sensorial prognosis through the observation of the powder resembling cowdung-powder.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

मासान्मरिष्यतो लिङ्गानि—

यस्य गोमयचूर्णाभं चूर्णं मूर्धनि जायते ।
स स्रोहं अश्रयते चैव मासान्तं तस्य जीवितम् ॥३॥

यस्य नेना जिसके, मूर्धनि माथामां सिरपर, गोमय-चूर्णाभम् छाछना झुका नेवी गोमयके चूर्णके सदृश, सस्रोहम् स्निग्ध स्निग्ध, चूर्णम् झैतरी चूर्ण, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, तस्य तेनुं उसका, जीवितम् जीवन, मासान्तम् अंके भास पर्यन्त छे एक मास पर्यंत है ॥ ३ ॥

3. The man in whose scalp an unctuous powdery stuff that resembles cowdung powder is seen to form and stream down, will cease to live at the end of a month.

निकषन्निव यः पादौ च्युतांसः परिधावति ।
विकृत्या न स लोकेऽस्मिंश्चिरं वसति मानवः ॥४॥

यः ने जो, विकृत्या विकृतिने लक्ष विकृतिके कारण, च्युतांसः ढीला भलावाणो थर्ध शिथिल अंसवाला होकर, पादौ पग पैरोंको, निकषन् इव धसेडते होय तेम घसीटता हुआ सा, परिधावति ढोडे छे दोडता है, सः मानवः ते मनुष्य वह मनुष्य, अस्मिन् आ इस, लोके दोडमां लोकमें, चिरम् लांभो वषत चिरकाल तक, न वसति वसते नथी नहीं वसता ॥४॥

4 The man who walks with a quick shuffling gait and with shoulders drooped, both these actions not being normal, does not live long in this world.

अर्धमासान्मरिष्यतो लिङ्गानि—

यस्य स्नातानुलिप्तस्य पूर्वं शुष्यत्युरो भृशम् ।
आर्द्रेषु सर्वगात्रेषु सोऽर्धमासं न जीवति ॥५॥

स्नातानुलिप्तस्य नाहीने दोपनथी युक्त थयेध स्नान और अनुलेपन किये हुए, यस्य ने मनुष्यना जिस मनुष्यके, सर्वगात्रेषु अर्धा गात्रो सब अङ्गोंके, आर्द्रेषु भीना रहेंतां गीला रहते हुए, पूर्वं प्रथम प्रथम, उरः छाती छाती, भृशम् अेकदम अधिक, शुष्यति सूझाधं अथ सूखती है, सः ते वह, अर्धमासम् अर्धे।

४. निकषन्निव—निर्धर्षन्निव (च. ड. द. घ.).

भक्षितो पशु आधा मास मी, न जीवति श्रुते। नथी
नहीं जीता ॥ ५ ॥

5. The man whose chest-region dries up very soon after a bath and ritual painting of limbs while the rest of the body remains wet, does not survive longer than half a month.

औषधाहारविषयकमरिष्टम्—

यमुद्दिश्यातुरं वैद्यः संवर्तयितुमौषधम् ।

यतमानो न शक्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ६ ॥

यम् ने जिस, आतुरम् रोगीने रोगीके, उद्दिश्य उद्देशीने लिए, वैद्यः वैद्य वैद्य, यतमानः अति प्रयत्न करता छता पशु प्रयत्न करता हुआ भी, औषधम् औषधने। औषधका, संवर्तयितुम् प्रयोग करनेमें, न शक्नोति शक्तिमान् थते। नथी समर्थ नहीं होता, तस्य तेनुं उसका, जीवितम् श्रुते जीना, दुर्लभम् दुर्लभ छे दुर्लभ है ॥ ६ ॥

6. The patient on whose behalf the physician, though trying his best, is unable to effect the application of the needed therapeutic agent or measure, will hardly survive his disease.

विज्ञातं बहुशः सिद्धं विधिवच्चारितम् ।
न सिध्यत्यौषधं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥ ७ ॥

विज्ञातम् सारी रीते आशुषुं सम्यक् जाना हुआ, बहुशः धृष्टीवार बहुत दफे, सिद्धम् सिद्ध थयेषुं सिद्ध हुआ, विधिवत् अने विधिपूर्वक और विधिवत्, अवचारितम् च प्रयोगेषुं प्रयुक्त किया गया, औषधम् औषध औषध, यस्य नेना उपर जिसमें, न सिध्यति सफल थतुं नथी सकल नहीं होता, तस्य तेनी उसका, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ७ ॥

7. The patient in whose case well-known and tried remedies fail, even

६. संवर्तयितुम्—संपादयितुम् (न. थ. ध.)

though they have been administered strictly according to rule, is obviously inmedicable.

आहारमुपयुज्जानो भिषजा सूपकल्पितम् ।

यः फलं तस्य नप्नोति दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥ ८ ॥

भिषजा वैद्ये वद्य द्वारा, सूपकल्पितम् सारी रीते उपेक्षा अच्छी तरह प्रस्तुत किये गये, आहारम् आहारने। आहारका, उपयुज्जानः उपयोग करता छता पशु उपयोग करता हुआ भी, यः ने जो, तस्य फलम् तेनुं इन उसके फलको, न आप्नोति पाभते। नथी नहीं प्राप्त करता, तस्य तेनुं उसका, जीवितम् श्रुते जीना, दुर्लभम् दुर्लभ छे दुर्लभ है ॥ ८ ॥

8. The patient who fails to obtain any benefit from his observance of the dietetic regimen prescribed by the physician, will hardly survive his disease.

सुमूर्षतामातुषाणां दूताः—

दूताधिकारे वक्ष्यामो लक्षणानि सुमूर्षताम् ।

यानि दृष्ट्वा भिषक् प्राज्ञः प्रत्याख्यायादसंयमम् ॥ ९ ॥

दूताधिकारे हवे दूताधिकारमा दूताधिकास्मै, सुमूर्षताम् सुमूर्षुंओनां सुमूर्षुं पोंके, लक्षणानि लक्षण लक्षण, वक्ष्यामः उद्देश्यं कहेंगे, यानि दृष्ट्वा ने नेधने जिन्हें देख कर, प्राज्ञः अर्थो बुद्धिमान, भिषक् वैद्य वक्ष्यामः अर्थकाया वगर निःसंशय, प्रत्याख्यायात् चिकित्सानी ना पाडी शके छे चिकित्साको छोड़ दे सकता है ॥ ९ ॥

9. We shall now describe the unfavourable prognostic signs in so far as they relate to the messenger. Observing these signs, the wise physician should unhesitatingly refuse treatment.

८. आहारमुपयुज्जानो—आहारमपि मुज्जानः (ध.)

९. वक्ष्यामो—वक्ष्यन्ते (क. च. छ.)

मुक्तकेशोऽथवा नग्ने रुदत्स्वप्रयत्नेऽथवा ।
भिषगभ्यागतं दृष्ट्वा दूतं मरणमादिशेत् ॥ १० ॥

मुक्तकेशो न्यारे पोतान्ना डेश छूटा होय जब अपने केश खोले हुए हों, अथवा अथवा अथवा, नग्ने पोते नग्ने होय स्वयं नग्न हो, रुदति अथवा रोता होय अथवा रोता हो, अथवा अथवा या, अप्रयत्ने अपवित्र होय त्पारे अपवित्र हो तब, अभ्यागतम् आवेक्षा आये हुए, दूतम् दूतने दूतको, दृष्ट्वा देखीने देख कर, भिषक् वैद्य वैद्य, मरणम् मरणम् मरणको, आदिशेत् आशुपुं सूचित करे ॥ १० ॥

10. If the physician, while dishevelled, naked, weeping or not ceremonially clean, sees the messenger coming, he should conclude for himself that the patient is going to die.

सुप्ते भिषजि ये दूताश्छिन्दत्यपि च भिन्दति ।
आगच्छन्ति भिषक् तेषां न भर्तारमनुव्रजेत् ॥ ११ ॥

भिषजि वैद्य पोते आपके, सुप्ते सुता होय सोते हुए, छिन्दति कापता होय काटते हुए, भिन्दति च अपि अथवा कापता होय त्पारे या काटते हुए समय, ये दूताः न्ते दूत जो दूत, आगच्छन्ति आवे आते हैं, तेषाम् तेषोना उनके, भर्तारम् धृष्टीनी पासे स्वामीके पास, भिषक् वैद्य वैद्य, न अनुव्रजेत् नपुं न ओष्ठो न जाय ॥ ११ ॥

11. If messengers come to the physician while he is asleep or in the act of cutting or splitting something, the physician should not go to treat their master.

जुह्वत्यग्निं तथा पिण्डान् पितृभ्यो निर्वपत्यपि ।
वैद्ये दूता य आयान्ति ते घ्नन्ति प्रजिघांसवः ॥ १२ ॥

वैद्ये वैद्य वैद्यके, अग्निम् न्यारे अग्निम् जब अग्निमें, जुह्वति होम करता होय होम करते समय, तथा तेभ्य तथा, पितृभ्यः पितृभ्योने पितरोंको, पिण्डान् पिंड पिण्ड, निर्वपति अपि आपता होय त्पारे देते

समय, ये दूताः न्ते दूत जो दूत, आयान्ति आवे आते हैं, ते तेषो वे, प्रजिघांसवः मृत्युसूचक अनी घातककी तरह, घ्नन्ति शरीरने भारी नाशे छे रोगीको मार देते हैं ॥ १२ ॥

12. The messengers that approach the physician while he is in the act of tending the sacrificial fire, or offering food-balls to the manes portend death and destroy their master's life.

कथयत्यप्रशस्तानि चिन्तयत्यथवा पुनः ।
वैद्ये दूता मनुष्याणामगच्छन्ति सुमूर्षताम् ॥ १३ ॥

वैद्ये न्यारे वैद्य जब वैद्य, अप्रशस्तानि अशुभ वस्तुओ अप्रशस्त वस्तुओंको, कथयति कहता होय अथवा पुनः अथवा तो या तो, चिन्तयति तेओने विचार करता होय त्पारे उनकी चिन्ता करता हो तब, सुमूर्षताम् सुभूर्षु सुमूर्षु, मनुष्याणाम् मनुष्यना मनुष्योंके, दूताः दूत दूत, आगच्छन्ति आवे आते हैं ॥ १३ ॥

13. They are the messengers of doom to patients, who approach the physician when he is talking or thinking of inauspicious things.

मृतदग्धविनष्टानि भजति व्याहरत्यपि ।
अप्रशस्तानि चान्यानि वैद्ये दूता सुमूर्षताम् ॥ १४ ॥

वैद्ये न्यारे वैद्य जब वैद्य, मृत-दग्ध-भरेखा, भरेखा मृत, दग्ध, विनष्टानि तथा विनाश पायेखा पदार्थोंमां तथा विनष्ट पदार्थोंमें, चान्यानि च अने अनी और अन्य, अप्रशस्तानि अशुभ विषयोंमां अशुभ विषयोंमें, भजति लागेखा होय लगा हो, व्याहरति अपि तथा ओष्ठता होय त्पारे तथा कहता हो तब, सुमूर्षताम् सुभूर्षुओना सुमूर्षुओंके, दूताः दूत दूत, आगच्छन्ति आवे आते हैं ॥ १४ ॥

14. If the messengers approach the physician while he is dealing with or talking about dead, burnt or

destroyed things or other inauspicious things, the patient is destined to die.

विकारसामान्यगुणे देशे कालेऽथवा भिषक् ।
दूतमभ्यागतं दृष्ट्वा नातुरं तमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

विकारसामान्य- रोगना समान रोगके समान, गुणे गुणवाला गुणवाले, देशे देशभां देशमें, अथवा अथवा या, काले समये कालमें, दूतम् दूतने दूतको, अभ्यागतम् आवेधे आया हुआ, दृष्ट्वा ने देख कर, भिषक् वैद्य वैद्य तम् आनुरम् ते रोगीनी उस रोगीकी, न उपाचरेत् चिकित्सा करवी नहि चिकित्सा न करे ॥ १५ ॥

15. If the messenger approaches the physician in a place and at a time that have an affinity with the disease that affects the patient, the physician observing it, should abstain from treating the patient.

दीनभीतदुतव्रस्तमलिनामसतीं स्त्रियम् ।

त्रीन्व्याकृतींश्च षण्डांश्च दूतान् विद्यान्मुमूर्षताम् १६

दीन-भीत- दीन, भीयेदी दीन, भयभीत, दुत-व्रस्त- होऽती. पास पायेदी दोड़ कर आती, व्रस्त, मलिनाम् मलिन मैली, असतीम् अने भराभ वर्तनवाणी और असती, स्त्रियम् स्त्री स्त्री, त्रीन् ओंके साथे आवेधा त्रयु मनुष्यो एक साथ आये हुए तीन मनुष्य, व्याकृतीन् च तथा वि३५ तथा विकृत आकृतिवाले, षण्डान् च अने नपुंसक मनुष्योने और नपुंसक मनुष्यको, मुमूर्षताम् मुमूर्षोना मुमूर्षोके, दूतान् दूतो दूत, विद्यान् ज्ञानवा जाने ॥ १६ ॥

16. If the messenger that comes to the physician happens to be a woman that is miserable, frightened, hurried, terrified, unclean or of bad character, or if the messengers be three in number, or if they be deformed or eunuchs,

१६. व्याकृतींश्च-व्याकृतांश्च (घ.)

„ षण्डांश्च-षण्डांश्च (घ. झ. द.)

the physician should prognosticate the patient's death.

अङ्गव्यसनिनं दूतं लिङ्गिनं व्याधितं तथा ।
संप्रेक्ष्य चोद्यकर्मणिं न वैद्यो गन्तुमर्हति ॥ १७ ॥

अङ्गव्यसनिनम् छिन अंगवाणा कटे हुए अंगवाले, लिङ्गिनम् संन्यासना आद्य चिह्नवाणा संन्यासके बाह्य चिह्नवाले, तथा व्याधितम् रोगी रोगी, उद्यकर्मणिम् च अने लयंकर कृत्य करनेवा और भयंकर कार्य करनेवाले, दूतम् दूतने दूतको संप्रेक्ष्य ने देख कर, वैद्यः वैद्य वैद्यको, गन्तुम् रोगीनी पासो नुं रोगीके पास जाना, न अर्हति न ने योग्य नहीं है ॥ १७ ॥

17. If the messenger happens to be mutilated in any of his limbs, or if he is an ascetic or a diseased man, or one given to cruel deeds, seeing him the physician should not go to treat the patient.

आतुरार्थमनुप्राप्तं खरोधूरथवाहनम् ।

दूतं दृष्ट्वा भिषग्विद्यादातुरस्य पराभवम् ॥ १८ ॥

खर-उष्ट्र- गर्दभ के वाटो नेडेला गधा या ऊंट जुते, रथवाहनम् रथभां गेसीने रथमें बैठ कर, आतुरार्थम् रोगीने भाटे रोगीके लिए, अनुप्राप्तम् आवेधा आये हुए, दूतम् दूतने दूतको, दृष्ट्वा देख कर, भिषक् वैद्य वैद्य, आतुरस्य रोगीना रोगीके, पराभवम् मृत्युको, विद्यात् निश्चय करवे निश्चय करे ॥ १८ ॥

18. Seeing the messenger that has come on behalf of the patient riding in a carriage drawn by a donkey or camel the physician should foresee the patient's collapse.

पलालबुधमांसास्थिकेशलोपनखद्विजाम् ।

१९. पलालबुधमांसास्थि-पलालबुधसीसास्थि (ख.)

„ मांसास्थि-सीसास्थि (घ.)

मार्जनीं मुखलं शूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम् ॥१९॥
तृणकाष्ठतुषाङ्गारं स्पृशन्तो लोष्टमश्म च ।
तत्पूर्वदर्शने दूता व्याहरन्ति मुमूर्षताम् ॥२०॥

तत्- वैद्यना वैद्यके, पूर्वदर्शने अथभ दर्शने प्रथम दर्शनमें, पलाल- पराण पलाल, बस- भुसुं भूसा, मांस- भास मांस, अस्थि- हाडकुं हड्डी, केश- केश केश, लोम- रुंवाडां लोम, नख- नख नख, द्विजान् दांत दांत, मार्जनीम् सावरणी मार्जनी, मुसलम् सभिषुं मूसल, शूर्पम् सपकुं सूर्य, विच्युतम् उपानच्चर्म पगरभाथी छूटुं पडेयुं थाभकुं गिरा हुआ जूतेका चमड़ा. तृण- थास तृण, काष्ठ- हाडकुं काष्ठ, तुष- शैतरां तुष, अङ्गारम् अंगारे अङ्गारा, लोष्टम् डेकुं मिट्टीका डेला, अश्म च अने पथ्थर ओओने। और पथ्थर इनको, स्पृशन्तः स्पर्श करती छूते हुए, दूताः होते। दूत, मुमूर्षताम् रोगीना नशुक भरणने रोगीके आसन्न मरणको, व्याहरन्ति सूचये छे बतलाते हैं ॥ १९-२० ॥

19-20. Straw, chaff, flesh, bones, hair, nails, teeth, broom, pounding stick, winnowing basket loosened bits of leather from a shoe, straw, sticks, husk, cinders, clod of earth or stone— if the messengers be touching any of these when the physician first sees them, they forebode the patient's death.

यस्मिंश्च दूते ब्रुवति वाक्यमातुरसंश्रयम् ।
पश्येन्निमित्तमशुभं तं च नानुव्रजेद्विषक् ॥२१॥
तथा व्यसन्नितं प्रेतं प्रेतालङ्कारमेव वा ।

यस्मिन् दूते च व्याहरे हूत दूतके, आतुरसंश्रयम् रोगीसंबंधी आतुरसंबंधी. वाक्यम् वाक्य वाक्य, ब्रुवति कहेते। होय व्याहरे कहते समय, विषक् जे वैद्य यदि वैद्य, अशुभम् निमित्तम् अपशुभ अपशकुन,

१९. मार्जनीं मुखलं शूर्पमुपानच्चर्म विच्युतम्—मार्जनीशूर्पमुसला-
न्युपानच्चर्मविच्युते (न. डा. ड. घ.)

,, चर्म—भग्न (घ.)

तथा व्यसन्नितम् दुःखी भाषुस दुःखी ममुष्य, प्रेतम् शय शय, प्रेतालङ्कारम् एव वा अथवा भरेखन्त अलंकारने अथवा मृतके अलंकारको, पश्येत् व्युंते ते। देखे तो, तम् च तेहे तेनी पासे वह उसके पास, न अनुव्रजेत् नपुं न ओछे न जाय ॥ २१३ ॥

21-21k. When the messenger is talking to the physician about the patient's condition, if the physician sees evil omens, he should not go to treat the patient. Similarly on seeing a sorrowing man, a dead body, or the adornments suitable to a corpse the physician should not go to the patient.

भिन्नं दग्धं विनष्टं वा तद्वादीनि वचांसि वा ॥२२॥
रसो वा कटुकस्तीव्रो गन्धो वा कौणपो महान् ।
स्पर्शो वा विपुलः क्रूरः यद्वाऽन्यदशुभं भवेत् ॥२३॥
तत्पूर्वमभितो वाक्यं वाक्यकालेऽथवा पुनः ।
दूतानां व्याहृतं श्रुत्वा धीरो मरणमादिशेत् ॥२४॥
इति दूताधिकारोऽयमुक्तः कृत्स्नो मुमूर्षताम् ।

पूर्वम् दूतना वचनथी पहलेवां दूतके वचनके पहले, वाक्यम् अभितः दूतना वचननी पछी दूतके वचनके बाद, अथवा पुनः अथवा अथवा, वाक्यकाले दूत कहेते। होय व्याहरे अथवा दूतके कहनेके समय, भिन्नम् कर्ध वस्तुने टूटी गयेली कोई वस्तुको टूटी हुई, दग्धम् जली गयेली जली हुई, विनष्टम् वा अथवा ओवाध गयेली ओध अथवा खोई हुई देख कर, तद्वादीनि अथवा ते व्याहृतानां अथवा इनके बतानेवाले, वचांसि वा वचनो सभिषु वचनोंको सुन कर, तीव्रः अथवा तीव्र अथवा तीव्र, कटुकः तीव्रो कटु, रसः वा रस थाभी रसका स्वाद ले कर, कौणपः अथवा शयना गंध गंधी अथवा शयकी गन्धके सहसा, महान् अत्यंत अत्यधिक, गन्धः वा दुर्गन्ध सूधी दुर्गन्धको सूघ कर, विपुलः अथवा अत्यंत अथवा अत्यधिक, क्रूरः क्रूर क्रूर स्पर्शः वा स्पर्श करी स्पर्श कर, यत् अथवा जे अथवा जो, अन्यत् कर्धभीलुं कुछ अन्य, अशुभम् वा

अशुभ होय अशुभ हो, तब तेने अनुभव करी
उसका अनुभव कर, दूताभाष्य दूताना दूतोंके, व्याहृत्य
कहेवा वचनने कहे हुए वचनको, श्रुत्वा सांभल्या
पछी सुन करके, घोरः विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य, मरणम्
भरणम् मरणको, आदिशेत् भाषयुं बतलावे, इति आ
प्रभाषे इस प्रकार, समुर्ध्वताम् समुर्ध्वताम् अने लगतुं समुर्ध्व-
ओंके विषयका, अयम् आ यह, कृत्स्नः संपूर्णः सम्पूर्ण,
दूताधिकारः दूतानुं अक्षरम् दूतका प्रकरण, उक्तः कहेवा
छे कह दिया है ॥ २२-२४ ॥

22-24½. Likewise if he sees things
that are broken, burning or destroyed
or hears words denoting them, or tastes
pungent and acute tastes or smells rank
odours as of a corpse or touches objects
having an exceedingly harsh feel,
or in short, perceives about him any
such other inauspicious sensation, whe-
ther before or during the speech of
the messenger, the wise physician
should conclude the death of the
patient. Thus have been declared in full,
the signs of unfavourable prognosis as
they relate to the messenger.

आतुरगृहं गच्छतो वैद्यस्य यात्रायामशुभानि निमित्तानि—

पथ्यातुरकुलानां च वक्ष्याम्यौत्पातिकं पुनः ॥२५॥
अवक्षुतमथोत्क्रुष्टं स्खलनं पतनं तथा ।
आक्रोशः संप्रहारो वा प्रतिषेधो विगर्हणम् ॥२६॥
वह्नीष्णीषोत्तरासङ्गश्छत्रोपानयुगाश्रयम् ।
व्यसनं दर्शनं चापि मृतव्यसनिनां तथा ॥२७॥
चैत्यध्वजपताकानां पूर्णानां पतनानि च ।
हतानिष्टप्रवादाश्च दूषणं भस्मपांशुभिः ॥२८॥
पथच्छेदो विडालेन शुना सर्पेण वा पुनः ।

२७. व्यसनं-पतनं (द.)

२९. पथच्छेदो-पथिच्छेदो (ज.)

मृगद्विजानां क्रूराणां गिरो क्लीतां दिशं प्रति ॥२९॥
शयनासनयानानामुत्तानामां च दर्शनम् ।
इत्येतान्यप्रशस्तानि सर्वाण्याहुर्मनीषिणः ॥ ३० ॥

पथि हवे मार्गमां यनारां अब मार्गमें, आतुर-
कुलानाम् च पुनः तथा रोभीना कुलमां यनारां तथा रोगीके
गृह संवन्धी, औत्पातिकम् अरिष्टसूचकं निमित्तो अरिष्ट-
सूचक लक्षण, वक्ष्यामि कहीश कहूंगा, अवक्षुतम् छींके
छींक, अथ उत्क्रुष्टम् त्रासथी २३तुं त्राससे रोना,
स्खलनम् ठेस वागवी फिसलना, तथा पतनम् पडी जवुं
गिरना, आक्रोशः भेरथी अवाज जोरकी आवाजे, संप्र-
हारः वा भाराभारी चोट, प्रतिषेधः भनार्थ निषेध,
विगर्हणम् निन्दा निन्दा, वह्नीष्णीष-
पाथडी पगड़ी, छत्र- आसङ्गः तथा पछेडीतुं डाटा वजे-
रेमां भरार्थ जवुं तथा दुपट्टेका फांटे आदिमें फंसकर
रुकना, छत्र- छत्री छत्र, उपानय- युग- आश्रयम् अने
ये पगरभातुं और जूतोंकी जोड़ीका, व्यसनम् झटी
जवुं वजेरे फटजाना आदि, तथा मृतव्यसनिनाम् च
अपि भरेवां तथा छिन अंगवाणांतुं मृत तथा अङ्ग-
हीनोंका, दर्शनम् दर्शन दर्शन. चैत्य- चैत्य चैत्य, ध्वज-
ध्वज ध्वजा, पताकानाम् पताका पताका, पूर्णानाम् च
तथा भरेवा पात्रोतुं और भरे हुए पात्रोंका, पतनानि
पडतुं गिरना, हत-अनिष्ट- भरेवां तथा अनिष्टना मरे
हुएका तथा अनिष्टका, प्रवादाः समाचार समाचार,
भस्मपांशुभिः राख तथा धूलथी भस्म तथा धूलसे,
दूषणम् च भरडातुं दूषित होना, विडालेन भिडाडी
बिल्ली, शुना कुतरा कुत्ते, सर्पेण वा पुनः के सर्प या
सांपका, पथच्छेदः आडा ओतरे मार्ग काट कर जाना.
दीक्षाम् सूर्य तरङ्गनी के दक्षिण सूर्यकी ओरकी या
दक्षिण, दिशम् प्रति दिशा तरङ्ग दिशाकी ओर, क्रूराणाम्
कूर कूर, मृगद्विजानाम् पशुपक्षीओना पशुपक्षियोंका,
गिरः अवाज शोर मचाना, उत्तानानाम् उध्वा पडेवा
उलटे हुए, शयन- पलंग शयन, आसन- भेडक आसन,
यानानाम् अने वाहनने और वाहनोंका, दर्शनम् च
देखवां दर्शन, इति एतानि सर्वाणि आ अध्याने इन

३०. शयनासनयानानाम्-व्रजतां दर्शनं चैवम् (द.)

,, च दर्शनम्-प्रदर्शनम् (ब. त.)

सबको, मनीषिणः बुद्धिमान् पुरुषे। बुद्धिमान् लोग, अप्रज्ञस्तानि अशुभ अशुभ, आहुः ऊँ छे कहते हैं ॥ २५-३० ॥

25-30. Now I shall declare the inauspicious omens appearing on the way, or in the patient's home. Sneezing, shrilling, stumbling, falling, shouting, blows, forbiddance, reviling, any untoward accident to the clothes, the turban, the upper garment, the umbrella or to the pair of sandals, getting the sight of a corpse or a mutilated person, or the falling of a totem-tree, flag-staff, flag or filled pots, reports of death and inauspicious things, pollution by ashes or dust, the crossing of the road by a cat, dog, or snake, cries of cruel beasts and birds as they go towards the south, the sight of over-turned beds, seats and carriages—all these are said to be inauspicious omens by the wise.

एतानि पथि वैद्येन पश्यताऽऽतुरवेष्टमनि ।
शृण्वता च न गन्तव्यं तदागारं विपश्चिता ॥३१॥
इत्यौत्पातिकमाख्यातं पथि वैद्यविगर्हितम् ।

पथि भागर्भा मार्गमें, आतुरवेष्टमनि च अने रोगीना धरमाँ और रोगीके घरमें, एतानि पश्यता आ अधुं ओनार इन्हें देखता हुआ, शृण्वता च अने साँभलनार और सुनता हुआ, विपश्चिता विद्वान् विद्वान्, वैद्येन वैद्ये वैद्य, तदागारम् ते रोगीने घर उसके घरमें, न गन्तव्यम् जवुं न ओछी छे न जावे, इति आ प्रभाषे इस प्रकार, वैद्यविगर्हितम् वैद्यथी तिरस्कार पायेल वैद्यों द्वारा निन्दित, पथि भागर्भा ना मार्गमें, औत्पातिकम् उत्पात-सूचक निमित्तों औत्पातिक भाव, आख्यातम् ऊँ छे कह दिये हैं ॥ ३१ ॥

३१. वेष्टमनि-वर्ष्मनि (च.)

31-31½. The wise physician, seeing such sights on his way or hearing such sounds in the patient's house, should not proceed to the patient's house. Thus have been described the portents considered as unfavourable when met with on the way of the patient's house by the physician.

सुमूर्षतामातुराणां गृहावस्था—

इमामपि च बुध्येत गृहावस्थां सुमूर्षताम् ॥३२॥
प्रवेशे पूर्णकुम्भाग्निमृद्धीजफलसर्पिषाम् ।
वृषब्राह्मणरत्नाञ्चदेवतानां च निर्गतिम् ॥ ३३ ॥
अग्निपूर्णानि पात्राणि भिन्नानि विशिखानि च ।
मिषङ् सुमूर्षतां वेश्म प्रविशन्नेव पश्यति ॥ ३४ ॥

प्रवेशे प्रवेशसमये प्रवेशके समय, सुमूर्षताम् सुमूर्षुओली सुमूर्षुओकी, इमाम् आ इस, गृहावस्थाम् धरनी अवस्थाने गृहकी दशाको, अपि च पशु मी, बुध्येत अलुवी जान ले, मिषक् वैद्य वैद्य, सुमूर्षताम् सुमूर्षुओली सुमूर्षुओके, वेश्म धरमाँ घरमें, प्रविशन् एव प्रवेश करताँ प्रवेश करते समय ही, पूर्णकुम्भ- भरेला कुंभ पूर्णकुम्भ, अग्नि- अग्नि अग्नि मृत्- माटी मिट्टी, बीजफल- भीज, इक्षु बीज, फल, सर्पिषाम् धी ची, वृष- ब्राह्मण- अण्ड, आक्षु बैल, ब्राह्मण, रत्न-अञ्च- रत्न, अन्न रत्न, अन्न, देवतानाम् अने देवताओली और देवताओंके, निर्गतिम् च अडार नीकलवाने बाहिर निकलनेको, अग्निपूर्णानि तथा अग्निथी भरेला तथा अग्निसे, भरे हुए, पात्राणि पात्रे पात्रोंको, भिन्नानि अलग्गले फटे हुए, विशिखानि च अने ज्वालाहरित और ज्वालाहरित, पश्यति जुओ छे देखता है ॥३२-३४॥

32-34. Learn now the ill omens to be met in the home of the patient doomed to death. Thus, immediately on entering the house of the doomed patient, the physician sees a pot full

३२. च निर्गतिम्-विनिर्गतिम्

of water, fire, earth, seeds, fruit, ghee, a bull, a brahmin, precious stones, cooked food or idols of gods coming out, or the sight of vessels containing fire to be either broken or with the fire extinguished.

छिन्नभिन्नानि दग्धानि भग्नानि मृदितानि च ।
दुर्वलानि च सेवन्ते मुमूर्षोर्वैश्विका जनाः ॥३५॥

मुमूर्षोः मुमूर्षुणा मुमूर्षुके, वैश्विकाः धरणां घरवाले, जनाः भाणुसे। मनुष्य, छिन्नभिन्नानि भांगी तूटी गथेलां छिन्नभिन्न, दग्धानि भगेलां जले हुए, भग्नानि भंगित भग्न, मृदितानि च धसाई गथेलां मृदित, दुर्वलानि च अने पातणां पात्रो नगेरे और दुर्वल पात्र आदिको, सेवन्ते पापरतां होय छे काममें लाते हैं ॥ ३५ ॥

35. The people in the house of the patient who is destined to die will be found using things that are broken to bits, burnt, split, or crushed or frail.

शयनं वसनं यानं गमनं भोजनं हतम् ।
श्रूयतेऽमङ्गलं यस्य नास्ति तस्य चिकित्सितम् ॥३६॥

यस्य नेनां जिसके, शयनम् शय्या शय्या, वसनम् वस्त्र वस्त्र, यानम् वाहन वाहन, गमनम् आगुं गमन, भोजनम् भापुं भोजन, हतम् अने अवाज और ध्वनि, अमङ्गलम् अभङ्गण अशुभ, श्रूयते सुनाई दें, तस्य तेनी उसकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ३६ ॥

36. There is no remedy for the man whose bed, clothes, carriage, movement, food and voice are inauspicious in aspect.

शयनं वसनं यानमन्यं वाऽपि परिच्छदम् ।
प्रेतवचस्य कुर्वन्ति सुहृदः प्रेत एव सः ॥३७॥

३५. छिन्नभिन्नानि दग्धानि—छिन्नभिन्नविदग्धानि (घ.)

३७. यानमन्यं वाऽपि—यानमन्यवापि (क. घ. च. छ. त.)

सुहृदः सगांवदावां बन्धुजन, यस्य नेनां जिसके, शयनम् शय्या शयन, वसनम् वस्त्र वस्त्र, यानम् वाहन वाहन अन्यम् वा अपि अने भीम पात्र और अन्य भी, परिच्छदम् उपरक्षरने उपस्करको, प्रेतवत् अत मनुष्य नेनां मृत मनुष्यकी तरह कुर्वन्ति करे करते हैं, सः ते वह, प्रेतः एव प्रेत न छे मृत ही है ॥ ३७ ॥

37. The man whose relations arrange the bed, clothing, carriage or other accoutrement in the manner suited to a corpse, is indeed a corpse.

अन्नं व्यापद्यतेऽत्यर्थं ज्योतिश्चैवोपशाम्यति ।
निवाते सेन्धनं यस्य तस्य नास्ति चिकित्सितम् ३८

यस्य नेनां जिसका, अन्नम् अन्न अन्न अत्यर्थम् अतिशय अत्यंत, व्यापद्यते विधृत अर्थ अर्थ से विधृत हो जाता है, निवाते अने पवनरहित स्थानमा और निवात स्थानमें, सेन्धनम् नेनां भणतलुयुक्त जिसकी इन्धनयुक्त, ज्योतिः एव अग्नि अग्नि, उपशाम्यति हरी अर्थ छे शांत हो जाती है, तस्य तेनी उसकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ३८ ॥

38. There is no remedy for the man whose food is exceedingly spoilt or whose fire in the hearth gets extinguished though there is no wind and there is plenty of fuel.

आतुरस्य गृहे यस्य भिद्यन्ते वा पतन्ति वा ।
अतिमात्रमवत्राणि दुर्लभं तस्य जीवितम् ॥३९॥

यस्य ने जिस, आतुरस्य रोगीना रोगीके, गृहे घरमा घरमें, अमत्राणि वासलो। बर्तन, अतिमात्रम् अतिशय अधिक, भिद्यन्ते वा भांगे टूटते, पतन्ति वा छे पडे या गिरते हों, तस्य तेनां उसका, जीवितम् अविना जीना, दुर्लभम् दुर्लभ छे दुर्लभ है ॥ ३९ ॥

39. If the vessels in the patient's house fall or break very often, the life of that patient is difficult to save.

द्वादशाध्यायोक्तानामरिष्टलक्षणानां संक्षेपतः पर्यायेण कथनम्—

भवन्ति चात्र—

यद् द्वादशभिरध्यायैर्व्यासतः परिकीर्तितम् ।

सुमूर्षतां मनुष्याणां लक्षणं जीवितान्तकृत् ॥४०॥

तत् समासेन वक्ष्यामः पर्यायान्तरमाश्रितम् ।

पर्यायवचनं ह्यर्थविज्ञानायोपपद्यते ॥४१॥

अत्र च भवन्ति आ विषयमां श्लोको छे ३ इस विषयमें श्लोक हैं कि, सुमूर्षताम् सुमूर्षुं सुमूर्षु, मनुष्याणाम् मनुष्याणां मनुष्योके, जीवितान्तकृत् जवनने अन्त करने जीवनके नाश करनेवाले, यत् लक्षणम् लक्षणं जो लक्षण, द्वादशभिः १२ बारह, अध्यायैः अध्यायमां अध्यायोंमें, व्यासतः विस्तारपूर्वकं विस्तारसे, परिकीर्तितम् उड़ी देखायां कहे गये हैं. तत् ते उनको, पर्यायान्तरम् भीम पर्यायाने। दूसरे पर्यायोका, आश्रितम् आश्रय लब्ध आश्रयद्वारा. समासेन संक्षेपमां संक्षेपसे, वक्ष्यामः उछेथुं कहेंगे, हि उछेथुं के क्योंकि, पर्यायवचनम् भीम शब्दोंमां उछेथुं और पर्यायसे कहना, अर्थविज्ञानाय उपपद्यते अर्थने विशेष समझनी शके छे अर्थको विशेष समझनेके लिए उपयोगी होता है ॥ ४०-४१ ॥

Here are verses again—

40-41. The signs portending death that have been described at length in the preceding twelve chapters, we shall describe again in brief and in different words. The re-exposition of a subject in different words makes for the elucidation of the meaning.

अत्यर्थं पुनरेवेयं विवक्षा नो विधीयते ।

तस्मिन्नेवाधिकरणे यत् पूर्वमभिशब्दितम् ॥४२॥

४१. वक्ष्यामः—वक्ष्यामि (न. च. ड.)

,, उपपद्यते—उपकल्प्यते (च.)

४२. अत्यर्थम्—इत्यर्थम् (क. घ.)

,, नो विधीयते—नोपपद्यते (च. ड. द.)

,, पूर्वमभिशब्दितम्—पूर्वमभिदर्शितम् (क. घ. च. ड. द. त. द.)

,, यत् पूर्वमभिशब्दितम्—पूर्वमेवमभिशब्दितम् (अ.)

तस्मिन् एव ते ७ उसी, अधिकरणे अधिकारणमां प्रकरणमें, यत् पूर्वम् ने अगाऊ जो पहले, अभिशब्दितम् उछेथुं छे तेने बतलाया है उसको, अत्यर्थम् निरर्थकं निरर्थक, पुनः एव इरी पलु फिर भी, इयम् विवक्षा उछेथानी आ उछेथ कहेनेकी यह इच्छा, नो विधीयते करनेवाला आवती नहीं नहीं की जाती है ॥ ४२ ॥

42. We do not, however, intend here a very elaborate representation of the subject, since it has been fully set forth in the foregoing chapters.

वसतां चरमं कालं शरीरेषु शरीरिणाम् ।
अभ्युप्राणां विनाशाय देहेभ्यः प्रविवत्सताम् ॥४३॥
इष्टांस्तित्यक्षतां प्राणान् कान्तं वासं जिहासताम् ।
तन्त्रयन्त्रेषु भिन्नेषु तमोऽन्त्यं प्रविविक्षताम् ॥४४॥
विनाशायैह रूपाणि यान्यवस्थान्तराणि च ।
भवन्ति तानि वक्ष्यामि यथोद्देशं यथागमम् ॥४५॥

शरीरेषु शरीरोंमां शरीरोंमें, चरमम् छेवटने। अन्तिम, कालम् समय समय, वसताम् रहें। रहते हुए, विनाशाय विनाश भाटे विनाशके लिए, अभ्युप्राणाम् तैयार थयेला उद्यत, देहेभ्यः पछेला देहोंमांथी पूर्व देहोंसे, प्रविवत्सताम् भीम देहोंमां जवा उछेथला देहान्तरोंमें जानेकी इच्छावाले, इष्टान् प्रिय प्रिय, प्राणान् प्राणोंको, तित्यक्षताम् छेडवाने उछेथला छेडनेकी इच्छावाले, कान्तम् गमता रमणीय, वासम् देहउप धरने देहभवनको, जिहासताम् छोड़ी देवा भागता छेडनेकी इच्छावाले, तन्त्रयन्त्रेषु अने शरीरनां यन्त्रों शरीरके यन्त्रोंके, भिन्नेषु बांगी जवाथी टूट जाने पर, अन्त्यम् तमः भरपूर अंधकारमां मृत्युरूप अंधकारमें, प्रविविक्षताम् प्रवेश करने उछेथला प्रविष्ट होनेकी इच्छावाले, शरीरिणाम् शरीरधारीओंना देहधारियोंके विनाशाय विनाश भाटे विनाशके लिए, इह अहीं यहां, यानि रूपाणि लक्षण जो लक्षण, अवस्थान्तराणि च अने ने जुड़ी जुड़ी अवस्थाओं और भिन्न भिन्न अवस्थायें, भवन्ति थाय छे होती हैं, तानि देखने उन्हें, यथोद्देशम् उद्देश प्रमाणे उद्देशक्रमसे, यथा-

४३. चरमं कालं—चरमे काले (घ. च.)

गमम् शास्त्रानुसारं शास्त्रानुसारं, वक्ष्यामि उद्धीश
कहंगा ॥ ४३-४५ ॥

43-45. I shall now describe as proposed and in keeping with the authority of scripture, the premonitory signs and symptoms of death and the changes that take place in those embodied ones who are in the last period of their lives and are about to meet their end, who are on the eve of departing to the other world, who are about to relinquish dear life and leave this beautiful habitation behind, and who on breaking up of the organic unity of the body, are precipitated into final darkness.

प्राणाः समुपतप्यन्ते विज्ञानमुपरुध्यते ।
वमन्ति बलमङ्गानि चेष्टा व्युपरमन्ति च ॥ ४६ ॥

प्राणाः प्राणो प्राण, समुपतप्यन्ते संताप पाप्मे छे उपतप्त होते हैं, विज्ञानम् ओणञ् विज्ञान, उपरुध्यते अउडी अय छे नष्ट हो जाता है, वमन्ति अणो वक्त्र बलम् अणो बलको, वमन्ति त्याग डरे छे त्याग करते हैं, चेष्टाः अने दक्षनयसन और चेष्टाये, व्युपरमन्ति च अय पडे छे शांत हो जाती हैं ॥ ४६ ॥

46. These are the changes that occur in them—the life breaths become afflicted; the understanding becomes clouded: the limbs are drained of vitality; the movements gradually cease.

इन्द्रियाणि विनश्यन्ति खिलीभवति चेतना ।
औत्सुक्यं भजते सर्वं चेतो भीराविशत्यपि ॥ ४७ ॥

४६. समुपतप्यन्ते—समुपरुध्यन्ते (घ)

४७. खिलीभवति चेतना—स्वल्पीभवति चेतना (घ.)

„ चेतना—वेदना (च. घ.)

इन्द्रियस्य इन्द्रिया इन्द्रियां, विनश्यन्ति विनाश पाप्मे छे नष्ट हो जाती हैं चेतना येतना चेतना, खिलीभवति खिली अने छे कम हो जाती है, सर्वम् भन मन औत्सुक्यम् उत्सुक उत्सुकतापूर्ण, भजते थाय छे होता है, भीः अने अय और भय, चेतः चित्तमां चित्तमें, आविशति अपि पे. छे प्रविष्ट होता है ॥ ४७ ॥

47. The senses are put out of action; consciousness gets blurred; the mind becomes restless and fear enters into it.

स्मृतिस्त्वयजति मेधा च हीथ्रियौ वापसर्पतः ।
उपप्लवन्ते पाप्मान आजस्नेजश्च नश्यति ॥ ४८ ॥

स्मृतिः स्मृति स्मृति, मेधा च अने मेधा और मेधा, त्वयजति तेओने तय दे छे उनका त्याग करती है, हीथ्रियौ लणञ् अने लक्ष्मी लज्जा और लक्ष्मी, वापसर्पतः च दूर अय छे दूर हो जाती हैं, पाप्मानः पाप-जनित रोगो पापी रोग उनको, उपप्लवन्ते व्यापी रहे छे घेरते हैं, ओजः ओणञ् ओज, तेजः च तथा तेज और तेज, नश्यति नाश पाप्मे छे नष्ट हो जाता है ॥ ४८ ॥

48. Memory and intelligence depart, natural modesty and bloom slip away, diseases born of sinfulness afflict him; vitality and lustre vanish;

शीलं व्यावर्ततेऽत्यर्थं भक्तिश्च परिवर्तते ।
विक्रियन्ते प्रतिच्छायाइच्छायाश्च विकृतिं प्रति ॥ ४९ ॥

शीलं शील स्वभाव, अत्यर्थम् अतिशय अतिशय, व्यावर्तते अदल अय छे बदल जाता है, भक्तिः अने भक्ति और भक्ति, परिवर्तते च परिवर्तन पाप्मे छे बदल जाती है, प्रतिच्छाया प्रतिच्छाया प्रतिच्छाया, विक्रियन्ते विकृत थाय छे विकृत हो जाती हैं, छायाः

४८. ओजः—कोषः (घ)

४९. परिवर्तते—परिमर्तते (क. फ.)

„ विकृतिं प्रति—प्रकृतिं प्रति (फ)

„ प्रति—नलाः (क. च.)

अने छाया और छाया, विकृतिम् प्रति विकृति पासे
छे विकारको प्राप्त होती है ॥४९॥

49. Natural dispositions suffer a complete change and inclinations become perverted; the reflections become deformed; the aura, too, suffers distortion.

शुक्रं प्रच्यवते स्थानादुन्मार्गं भजतेऽभिलः ।

क्षयं मांसानि गच्छन्ति गच्छत्यसृगपि क्षयम् ॥५०॥

शुक्रम् वीर्यं वीर्यं, स्थानात् पोताना स्थानस्थी
अपने स्थानसे, प्रच्यवते भ्रष्ट थाय छे च्युत हो जाता
है, अनिलः वायु वायु, उन्मार्गम् विपरीत मार्ग
विपरीत मार्गा, भजते विथरे छे आश्रय करता है,
मांसानि मांस मांस, क्षयम् क्षय क्षयको, गच्छन्ति पासे
छे प्राप्त होता है, असृक् अपि अने छोड़ी पण और
रक्त मी क्षयम् क्षीण वीण, गच्छति थर्ध अय छे
होता है ॥ ५० ॥

50. The semen is expelled from its place; the vata goes astray; the flesh wastes away; the blood too, suffers diminution.

ऊष्माणः प्रलयं यान्ति विश्लेषं यान्ति सन्धयः ।
गन्धा विकृतिमायान्ति भेदं वर्णस्वरौ तथा ॥५१॥

ऊष्माणः उष्मा गरमी, प्रलयम् नाश नष्ट, यान्ति
पासे छे होती है, सन्धयः संधा सन्धियां, विश्लेषम्
छूटा सिथिल, यान्ति पडी अय छे हो जाती हैं, गन्धाः
गंध गन्ध, विकृतिम् विकृति विकृत, आयान्ति पासे छे
हो जाते हैं, तथा तथा और, वर्णस्वरौ वर्ण अने
स्वरमां वर्ण तथा स्वर, भेदम् भेद पडी अय छे भेदको
प्राप्त होते हैं ॥ ५१ ॥

51. The various thermal processes go down; the joints become loose, the smells emanating from the body be-

come abnormal; complexion and voice likewise suffer alteration.

वैवर्ण्यं भजते कायः कायच्छिद्रं विशुष्यति ।

धूमः संजायते मूर्ध्नि दारुणाख्यश्च चूर्णकः ॥५२॥

कायः शरीर शरीर, वैवर्ण्यम् शिक्कुं विवर्णताको,
भजते थाय छे प्राप्त हो जाता है, कायच्छिद्रम्
शरीरना सोते। शरीरके सोत, विशुष्यति सूकाई अय
छे सूख जाते हैं, मूर्ध्नि माथामां शिरमें, धूमः धुंवाडे
धूम, दारुणाख्यः अने दारुण नासानी और दारुण
नामका, चूर्णकः च शेतरी चूर्णक, संजायते थाय छे
हो जाता है ॥ ५२ ॥

52. The body undergoes discoloration; the body-channels become contracted; smoke springs from the head as also the powdery stuff recorded as a fatal prognostic sign

सततस्पन्दना देशाः शरीरे येऽभिलक्षिताः ।

ते स्तम्भानुगताः सर्वे न चलन्ति कथंचन ॥५३॥

शरीरे शरीरमां शरीरमें, ये ये जो, सततस्प-
न्दनाः सतत इरकनार निरन्तर स्पन्दन करनेवाले,
देशाः भागो स्थान, अभिलक्षिताः देभाय छे दिखाई
देते हैं, ते सर्वे ते अथः वे सब, स्तम्भानुगताः स्तम्भ
थर्धने स्तम्भ हो कर, कथंचन डेमे डरी किसी प्रकार,
न चलन्ति यावत्ता नथी नहीं चरते ॥५३॥

53. The body-parts which are seen constantly to pulsate, cease to move at all, all of them becoming rigid.

गुणाः शरीरदेशानां शीतोष्णमृदुदारुणाः ।

विपर्यासेन वर्तन्ते स्थानेष्वन्येषु तद्विधाः ॥५४॥

शरीरदेशानाम् शरीरना भागोना शरीरके स्थानोंके,
शीत- ठंडा शीत, उष्ण- उना उष्ण, मृदु- डेभण
मृदु, दारुणाः अनी डारुण और कठिन, गुणाः गुणो गुण,
विपर्यासेन विपरीत विपरीत, वर्तन्ते थर्ध अय छे हो जाते
हैं, अन्येषु अने शरीर सिवाय भीमां और शरीरसे अन्य,

५०. गच्छत्यसृगपि क्षयम्-गच्छत्यसृगपि क्षयम् (म.)

५१. विकृतिमायान्ति-विकृततां यान्ति (व. त.)

५२. वैवर्ण्यं-वैरूप्यम् (ग.)

५३. -वैरस्यम् (ड. थ. प.)

स्थानेषु स्थानेषु पक्षु स्थानोमें मी, तद्विधाः शीत आदि
गुणो तेवी अतना थाय छे उसी प्रकारके होते हैं ॥ ५४ ॥

54. The qualities of the various parts of the body such as cold, heat, softness and hardness are observed to be reversed and similar are the experiences with other things outside the body.

नखेषु जायते पुष्पं पङ्को दन्तेषु जायते ।
जटाः पक्ष्मसु जायन्ते सीमन्ताश्चापि मूर्धनि ॥ ५५ ॥

नखेषु नभोभां नखोंमें, पुष्पम् धातुं २५कुं पुष्प,
जायते थाय छे उत्पन्न हो जाता है, दन्तेषु दांत उपर
दांतोंमें, पङ्कः भेरी मैल, जायते भाउ छे जम जाता
है, पक्ष्मसु जटाः पां पक्ष्मो नी वाटे वल्लुध अय छे पलकोंमें
जटाएं होती हैं. मूर्धनि अने भायाभां और सिरमें, सीमन्ताः
च अपि सें था सीमन्त, जायन्ते उत्पन्न थाय छे हो जाते
हैं ॥ ५५ ॥

55. Flower-like spots show in the nails and sordes appears on the teeth; the eye-lashes become clotted and parings appear in the hair of the head.

मेषजानि न संवृत्तिं प्राप्नुवन्ति यथारुचि ।
यानि चाप्युपपद्यन्ते तेषां वीर्यं न सिध्यति ॥ ५६ ॥

मेषजानि औषधो औषधियां, यथारुचि ४२७
प्रभाषे इच्छानुसार, संवृत्तिम् न प्राप्नुवन्ति भणी
आवतां नथी प्राप्त नहीं होती, यानि च अपि अने
ने और जो, उपपद्यन्ते भणी आवे छे मिल सी जाती
हैं, तेषाम् तेनी उनका, वीर्यम् शक्ति वीर्य, न सिध्यति
सिद्ध थती नथी काम नहीं देता ॥ ५६ ॥

56. The physician fails to obtain the necessary drugs; such drugs as can be obtained fail to produce their proper action.

नानाप्रकृतयः क्रूरा विकारा विविधौषधाः ।

५६. वीर्यम्-कर्म (ग. च. द. ब.)

क्षिप्रं समभिवर्तन्ते प्रतिहत्य बलौजसी ॥ ५७ ॥

नानाप्रकृतयः जुदी जुदी प्रकृतिना मित्र क्षिप्र
प्रकृतिवाले, विविधौषधाः अने विविध औषधाधी
साध्य और विविध औषधोंसे साध्य. क्रूराः क्रूर, क्रूर,
विकाराः विकारे विकार, बलौजसी अण अने औष-
सने। बल और ओजको. प्रतिहत्य नाश करीने नष्ट
करके, क्षिप्रम् अकृश साध, समभिवर्तन्ते आक्रमण
करे छे घेर लेते हैं ॥ ५७ ॥

57. Fell maladies of diverse description requiring various lines of treatment, crop up in no time, overpowering the patient's strength and vitality.

शब्दः स्पर्शो रसो रूपं गन्धश्चेष्टा विचिन्तितम् ।
उत्पद्यन्तेऽशुभान्येव प्रतिकर्मप्रवृत्तिषु ॥ ५८ ॥

प्रतिकर्म- चिकित्सा चिकित्सा, प्रवृत्तिषु कर्त
करते समय, शब्दः शब्द शब्द, स्पर्शः स्पर्श स्पर्श,
रसः रस रस, रूपम् रूप रूप, गन्धः गन्ध गन्ध,
चेष्टाः हस्तनयन चेष्टायें, विचिन्तितम् अने चिन्तन
और विचार, अशुभानि अशुभ अशुभ, एव न ही,
उत्पद्यन्ते उत्पन्न थाय छे होते हैं ॥ ५८ ॥

58. Only inauspicious sounds, touch, tastes, sights, smells, actions and thoughts assail the physician during the conduct of the treatment.

दृश्यन्ते दारुणाः स्वप्ना दौरात्म्यमुपजायते ।
प्रेष्याः प्रतीपतां यान्ति प्रेताकृतिरुदीर्यते ॥ ५९ ॥

दारुणाः अथ ३२ दारुण, स्वप्नाः स्वप्ने। स्वप्न,
दृश्यन्ते देखाय छे दिखाई देते हैं, दौरात्म्यम् दुरात्मा-
पाणुं दुरात्मापन, उपजायते थाय छे उत्पन्न होता है,
प्रेष्याः ने। करे मृत्य, प्रतीपताम् यान्ति प्रतिकूल थाय
छे प्रतिकूल हो जाते हैं, प्रेताकृतिः अने प्रेतनां लक्षणो

५८. विचिन्तितम् विचेष्टितम् (च. ब.)

” ” -विचर्चितम् (फ.)

और मृतके लक्षण, उदीर्यते प्रकट थाय छे प्रकट होते हैं ॥ ५९ ॥

59. Evil dreams are seen; the patient's dispositions become evil; the attendants turn hostile; death symptoms appear.

प्रकृतिहीन्यतेऽत्यर्थं विकृतिश्चाभिवर्धते ।
कृत्स्नमौत्पातिकं घोरमरि(नि)ष्टमुपलक्ष्यते ॥६०॥

प्रकृतिः प्रकृति स्वास्थ्य, अत्यर्थम् अतिशय अत्यंत, हीयते क्षीयु थाय छे गिर जाता है, विकृतिः च अने विकृति और विकार, अभिवर्धते वधी अथ छे बढ़ता है, कृत्स्नम् तथा संपूर्ण तथा संपूर्ण, औत्पातिकम् उत्पात-सूयक औत्पातिक, घोरम् अत्यंत घोर, अरिष्टम् अरिष्ट अरिष्ट, उपलक्ष्यते ज्ञेयम् आने छे दिखाई देता है ॥ ६० ॥

60. The healthy signs dwindle down exceedingly and the morbid signs rapidly increase; in short, all the ominous and unfavourable prognostic signs are observed.

इत्येतानि मनुष्याणां भवन्ति विनशिष्यताम् ।
लक्षणानि यथोद्देशं यान्युक्तानि यथागमम् ॥६१॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, विनशिष्यताम् भुम्भु मरनेवाले, मनुष्याणाम् मनुष्याणां मनुष्योंके, एतानि आ ये, लक्षणानि लक्षणो लक्षण, भवन्ति थाय छे होते हैं, यानि जे जो, यथोद्देशम् उद्देश प्रमाणे उद्देशक्रमसे, यथागमम् शास्त्र अनुसार शास्त्रानुसार, उक्तानि उक्त छे कह दिये हैं ॥ ६१ ॥

61. Such are the signs and symptoms of those who are about to die, which we have set forth according to our declaration and in conformity to traditional authority.

६०. उपलक्ष्यते-उपलभ्यते (ज.)

जानताऽपि वैद्येनातुरस्य मरणं कुत्र न वक्तव्यम्—

मरणायेह रूपाणि पश्यताऽपि भिषग्विदा ।
अपृष्टेन न वक्तव्यं मरणं प्रत्युपस्थितम् ॥६२॥

इह रोगीभि रोगीमें, मरणाय भरखली मृत्युके, रूपाणि शिहो चिह्न, पश्यता अपि जेतां छतां पछु देखते हुए भी, भिषग्विदा विद्वान वैद्ये विद्वान वैद्यको, अपृष्टेन पूछया वगर बिना पूछे, प्रत्युपस्थितम् आवी पड़ोयेछु उपस्थित, मरणम् भरखु मृत्यु, न वक्तव्यम् कहेवुं नहि नहीं कहना चाहिए ॥ ६२ ॥

62. The knower of the medical science should not declare the approach of death, if he is not questioned concerning it, although he clearly perceives the signs prognosticative of the end.

पृष्टेनापि न वक्तव्यं तत्र यत्रोपघातकम् ।
आतुरस्य भवेद्दुःखमथवाऽन्यस्य कस्यचित् ॥६३॥

यत्र जहां जहां, आतुरस्य रोगीने रोगीको, अथवा अथवा या, अन्यस्य भीन अन्य, कस्यचित् किसीको, उपघातकम् आघातकारक आघातकारक, दुःखम् दुःख दुःख, भवेत् थाय पहुंचे, तत्र तहां वहां, पृष्टेन अपि पूछया छतां पछु पूछने पर भी, न वक्तव्यम् कहेवुं नहि नहीं कहना चाहिए ॥ ६३ ॥

63. Even if he is questioned, the physician should not immediately pronounce the prognosis of death where such inconsiderate action on the part of the physician, may cause shock to the patient and distress to others.

अब्रुवन्मरणं तस्य नेनमिच्छेच्चिकित्सितुम् ।
यस्य पश्येद्विनाशाय लिङ्गानि कुशलो भिषक् ॥६४॥

कुशलः कुशल कुशल, भिषक् वैद्य वैद्य यस्य जेना जिसके, विनाशाय विनाशनां विनाशके, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, पश्येत् जुओ देखे, तस्य तेनुं उसकी, मरणम्

६२. मरणायेह-मरणाख्येय^० (ग.)

भरषु मृत्युको, अत्रुवन् न कहेतां न कहता हुआ,
एनम् तेनी उवकी, चिकित्सितुम् चिकित्सा करानी
चिकित्सा करनेकी, न इच्छेत् धृष्टा न शम्भी भेदो
इच्छा न करे ॥ ६४ ॥

64. While refraining from announcing the approach of the end, the experienced physician, should not, however, undertake treatment in a case where he finds that the prognostic signs of death are present

लिङ्गेभ्यो मरणाख्येभ्यो विपरीतानि पश्यता ।
लिङ्गान्वारोग्यमागन्तु वक्तव्यं भिषजा ध्रुवम् ॥ ६५ ॥
दूतैरौत्पातिकैर्भाविः पश्यातुरकुलाश्रयैः ।
आतुराचारशीलेष्वद्रव्यसंपत्तिलक्षणैः ॥ ६६ ॥

मरणाख्येभ्यः भरषुसूचक मरणाख्येभ्यः लिङ्गैः
चिह्नोत्थी लक्षणोंसे, विपरीतानि विपरीत विपरीत,
लिङ्गानि चिह्न लक्षणोंको, पश्यता भेना देखनेवाला,
भिषजा वैद्य वैद्यको, दूतैः दूतोंद्वारा, पश्यि
रस्ताना मार्गके, आतुर- तथा रोगीना तथा आतुरके
कुलाश्रयैः धरना कुलसंबंधी, औत्पातिकैः उत्पातसूचक
औत्पातिक भावैः आवेत्थी भावोंद्वारा, आतुर- अने
रोगीना और रोगीके, आचार- आचार आचार, शील-
शील शील, इष्ट- तथा भृष्ट तथा इष्ट द्रव्य- द्रव्यकी
द्रव्यकी, संपत्तिलक्षणैः संपत्तिनां लक्षणोंद्वारा, आगन्तु आवना
आनेवाला आरोग्यम् आरोग्य, ध्रुवम् श्रेष्ठम् अद्भुत, वक्तव्यम्
बतलावतुं बतला देना चाहिए ॥ ६५-६६ ॥

65-66. But if the physician observes signs which are of a contrary character to those laid down as prognosticative of death, he should certainly declare the approach of recovery as indicated by the auspicious nature of the signs relating to the messengers, the omens met on the way, the circumstances obtaining in the patient's

household, the behaviour and disposition of the patient and the happy circumstances of wealth and abundance of the required materials at his disposal.

प्रगस्तद्वयक्षम्

स्वाचारं दृष्टमव्यक्तं यशस्यं शुक्लवानसम् ।
अमुण्डमजटं दूतं जातिवेशक्रियासमम् ॥ ६७ ॥
अनुष्टुप्खरयानस्थम् छोट तथा गर्दभना
वाहनमां नदि गेहेला ऊंट तथा गर्दभके वाहनपर न
वैठा हुआ, असन्ध्यासु सन्ध्यासमय सिवाय संध्याका
समय छोड़ कर, अग्रहेषु च ग्रहे अशुभ न होय तयारे
अशुभ ग्रह न हों तब, अदारुणेषु हाडुण न होय
ऐसां दारुण न हों ऐस, अनुष्टुप् छोट न होय
ऐसां उग्र न हों ऐसे, ध्रुवेषु च अने ध्रुव तथा ध्रुव, नक्षत्रेषु
नक्षत्रोंमां नक्षत्रोंमें चतुर्थीम् योथ चतुर्थी, नवमीम्
तेमन नोम एवं नवमीको, विना विना छोड़ कर,
रिक्ताम् रिक्ता तथि रिक्ता तथि, चतुर्दशीम् तथा चौदश
तथा चतुर्दशीको, विना विना छोड़ कर, मध्याह्नम्
६७. अमुण्डमजटं अमुण्डमजटं (ग. च.)
६८. अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टुप् ध्रुवेषु च-त्रीण्युत्तराणि तेभ्यो
हि रोहिण्यश्च ध्रुवाणि च (ब.)
६९. मध्याह्नमर्धरात्रं च-मध्याह्नं चार्धरात्रं च (ब.)

स्वाचारम् आचार आचार आचार शुभ अन्धान्ध,
दृष्टम् दर्शयुक्त दर्शयुक्त अव्यक्तम् अज्ञानम्
विना विना अंगरत, यशस्यम् यशस्वी यशस्वी,
शुक्लवानसम् श्वेत वस्त्रवाणा श्वेतवस्त्र पहिना हुआ,
अमुण्डम् मुण्डन न करनेवाला अमुण्डित, अजटम् जट
जटवर्णा जटवर्ण, जाति-वेश-जाति वेश जाति वेश,
क्रिया-समम् अने क्रियामां समान और क्रियामें
समान, अनुष्टुप्-खरयानस्थम् छोट तथा गर्दभना
वाहनमां नदि गेहेला ऊंट तथा गर्दभके वाहनपर न
वैठा हुआ, असन्ध्यासु सन्ध्यासमय सिवाय संध्याका
समय छोड़ कर, अग्रहेषु च ग्रहे अशुभ न होय तयारे
अशुभ ग्रह न हों तब, अदारुणेषु हाडुण न होय
ऐसां दारुण न हों ऐस, अनुष्टुप् छोट न होय
ऐसां उग्र न हों ऐसे, ध्रुवेषु च अने ध्रुव तथा ध्रुव, नक्षत्रेषु
नक्षत्रोंमां नक्षत्रोंमें चतुर्थीम् योथ चतुर्थी, नवमीम्
तेमन नोम एवं नवमीको, विना विना छोड़ कर,
रिक्ताम् रिक्ता तथि रिक्ता तथि, चतुर्दशीम् तथा चौदश
तथा चतुर्दशीको, विना विना छोड़ कर, मध्याह्नम्
६७. अमुण्डमजटं अमुण्डमजटं (ग. च.)
६८. अदारुणेषु नक्षत्रेष्वनुष्टुप् ध्रुवेषु च-त्रीण्युत्तराणि तेभ्यो
हि रोहिण्यश्च ध्रुवाणि च (ब.)
६९. मध्याह्नमर्धरात्रं च-मध्याह्नं चार्धरात्रं च (ब.)

मध्याह्न मध्याह्न, अर्धरात्रम् मधरात्र मध्यरात्रि,
भूकम्पम् धरतीकम्प धरतीकम्प, राहुदर्शनम् च अक्षु-
प्रहण, अशस्तम् अशुभ अशुभ, देशम् देश देश,
अज्ञस्त- अने अशुभ अशुभ, औत्पातिक- तथा उत्पात-
सूचक तथा उत्पातसूचक, लक्षणम् च अक्षु लक्षणोको-
विना विना छोड़ कर, अव्यग्रम् अने व्याकुल तथा
वृगः विना व्याकुल हुए. आगतम् आवेशा आये हुए
दूतम् दूताने दूतको भिक्व वैद्ये वैद्य. प्रशस्तम् प्रशस्त
प्रशस्त. निर्दिशेत् समञ्जसे जाने ॥ ६७-७० ॥

67-70. The physician should regard the messenger of the following description as auspicious, i. e. indicative of favourable prognosis for the patient. One who is of good conduct, of pleasant demeanour, whole of body, of good report, clad in white garments, unshaven of his head, unmatted of his hair, of the same caste, style of dress and occupation as the patient, not seated in a vehicle driven by a camel or a donkey, arriving at times other than those marked by the two twilights, inauspicious conjunction of planets, constellations which are unstable and of a fierce or baleful aspect, the 'void' days of the fortnight comprising the fourth, ninth and fourteenth days, the mid-day and the mid-night, earth-quake, eclipse, traversing over country which is not unholy and meeting with omens that are not untoward.

प्रशस्तानि शुकानि—

दध्यक्षतद्विजातीनां वृषभाणां नृपस्य च ।

रत्नानां पूर्णकुम्भानां सितस्य तुरगस्य च ॥७१॥

सुरध्वजपताकानां फलानां यावकस्य च ।
कन्यापुंवर्धमानानां बद्धस्यैकपशोस्तथा ॥७२॥

पृथिव्या उद्धृतायाश्च वह्नेः प्रज्वलितस्य च ।
मोदकानां सुमनसां शुक्रानां चन्दनस्य च ॥७३॥
मनोज्ञस्यान्नपानस्य पूर्णस्य शकटस्य च ।
नृभिर्धेन्वाः सवत्साया वडवायाः स्त्रियास्तथा ॥७४॥
जीवजीवकसिद्धार्थसारसप्रियवादिनाम् ।
हंसानां शतपत्राणां चाषाणां शिखिनां तथा ॥७५॥

मत्स्याजद्विजशङ्खानां प्रियङ्गूनां घृतस्य च ।
रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च दर्शनम् ॥७६॥
गन्धः सुरभिर्वर्णश्च सुशुक्रो मधुरो रसः ।
मृगपक्षिमनुष्याणां प्रशस्ताश्च गिरः शुभाः ॥७७॥
छत्रध्वजपताकानामुत्क्षेपणमभिष्टुतिः ।
मेरीमृदङ्गशङ्खानां शब्दाः पुण्याहनिस्वनाः ॥७८॥
वेदाध्ययनशब्दाश्च सुखो वायुः प्रदक्षिणः ।
पथि वेश्मप्रवेशे तु विद्यादारोग्यलक्षणम् ॥७९॥

दधि- दही, अक्षत- योभा अक्षत, द्विजातीनाम्
द्विज, वृषभाणाम् वृषभ बैल, नृपस्य च राजा
राजा, रत्नानाम् रत्न रत्न, पूर्णकुम्भानाम् भरेखा कुम्भ
पूर्ण कुम्भ, सितस्य श्वेत श्वेत, तुरगस्य च अश्व घोड़े,
सुरध्वज- सुरध्वज इन्द्रध्वज, पताकानाम् तथा
पताका और पताकाओं, फलानाम् इण फल, यावकस्य
अणित यावक, कन्यापुंवर्धमानानाम् च भोग्याभा भोग्य
भोग्या- भोग्यरी गोदमें बिठाये बालक-बालिकायें, तथा
बद्धस्य आधेक्षा बंधे हुए, एकपशोः श्रेष्ठ पशु श्रेष्ठ पशु,
उद्धृतायाः भोदेवी जोती हुई, पृथिव्याः च माटी
भूमि, प्रज्वलितस्य अणुक्षित प्रज्वलित, वह्नेः च

७२. यावकस्य—यावकस्य (ब.)

७५. चाषाणां—वाससां (ग.)

७६. प्रियङ्गूनां—मांसस्य (द. ब.)

॥ रुचकादर्शसिद्धार्थरोचनानां च—रोचकादर्शसिद्धानां रोचना-

याश्च (ख. ज. ड. त. फ.)

७७. सुरभिर्वर्णश्च—सुरभिर्वर्णः (क.)

॥ —सुगन्धो वर्णश्च (ब.)

७८. अभिष्टुतिः—अभिष्टुतिः (द.)

अग्नि अग्नि, मोदकानाम् वाडु लड्डुओं, शुक्लानाम् श्वेत
सफेद, सुमनसाम् पुष्पों, कूर्कों, चन्दनस्य च चन्दन
चन्दन, मनोज्ञस्य मनोगमती मनके प्रिय, अन्नपानस्य
अन्नपान अन्नपान, नृभिः माणुसेष्वी मनुष्योंसे,
पूर्णस्य भरेल मरी हुई, शकटस्य गाडु गाडी, सवत्सायाः
वाडुसहित जीवत बछड़ेवाली, घेन्वाः गाय गौ,
वडवायाः वडेरसहित घोड़ी जीवित दच्चेयुक्त घोड़ी,
तथा स्त्रियाः अरे आनकसहित श्री तथा
जीवित शिशुयुक्त स्त्री, जीवजीवक- ७१-७२ जीव-
जीवक, सिद्धार्थ- सिद्धार्थ सिद्धार्थ, सारस- सारस
सारस, प्रियवादिनाम् यातके चातकों, हंसानाम् हंस
हंसों, शतपत्राणाम् शतपत्र शतपत्र चावाणाम् थाप
चाषों, तथा तथा और, शिखिनाम् भोर मोर मत्स्य-
माछां मछली, वज्र- अडरो वकरे, द्विज- बायीदांत
हाथीदांत, शङ्खानाम् शंख शंख, प्रियङ्गूनाम् प्रियंगु
प्रियंगु, वृत्तस्य च घड़ी घृत, रुचक- अश्वाभरण अश्वाभरण,
आदर्श- अरीसो दर्पण, सिद्धार्थ- धोणा सरसव श्वेत
सरसों, रोचनानाम् अने गोरोचननु और गोरोचनका,
दर्शनम् च दर्शन दर्शन, सुरभिः तथा सुवासयुक्त
तथा मनोहर, गन्धः गंध गन्ध, सुशुक्लः सारी रीते
श्वेत अति श्वेत, वर्णः वर्ण वर्ण, मधुरः मधुर मधुर,
रसः च रस रस, मृग- पशु मृग पक्षि- पक्षी पक्षी,
मनुष्याणाम् अने मनुष्योंकी और मनुष्योंकी, प्रशस्ताः
वभाषुवा वायड प्रशस्त, शुभाः तथा शुभ तथा शुभ,
गिरः च वाष्णी वाणियों, छत्र- छत्र छत्र, ध्वज- ध्वज
ध्वज, पताकानाम् अने पताकाओंकी और पताकोंका
उदक्षेपणम् उड्यु उड्यु उंचा करना, अग्निष्टुतिः स्तोत्रपाठ
स्तोत्रपाठ, मेरी- भेरी मेरी, मृदङ्ग- मृदंग मृदंग, शङ्खानाम्
अने शंखना या शंखोंके, शब्दाः शब्द शब्द, पुण्याह-
पुण्याहना पुण्याहकी, निस्वनाः अवाज आवाज, वेदाध्ययन-
वेद अध्ययनकी, शब्दाः अवाज ध्वनि,
सुखः अने सुखदायक और सुखकर, प्रदक्षिणः अनुकूल
अनुकूल, वायुः च वायु अशोनु वायु इनका, पथि मार्ग मार्ग
मार्गमें, वेदम- प्रवेशे तु के रोगीना धरमा प्रवेश कर-
वाने समये होनु या गृह-प्रवेशके समय होना, आरोग्य
लक्षणम् आरोग्यनु लक्षण आरोग्यका लक्षण, विद्यात्
अधुपु जाने ॥ ७१-७९ ॥

71-79. The omens of the following descriptions met with on the way to the patient's house or when entering it are to be considered indicative of a good prognosis, viz., the sight of curds, ceremonial rice, a brahmana, a bull, a king, jewels, pots full of water, a white horse, flags and banners set up in honour of Indra, fruits, lac-dye little boys and girls seated in the lap of elders, a single tethered animal, upturned earth, a blazing fire, sweet-meats, white colored flowers, sandal paste, attractive articles of food and drink, a carriage full of people, a cow with her young one or a mare with her colt or a woman with her child the common mynah siddhartha, saras crane, chataka, swan, bird of paradise, blue jay and the peacock, fish, goats, elephant's tusks, conch-shells or fragrant poon or ghee, or the sign of swastika, a mirror, white rape-seed, ox-bile, the smell of fragrant odours, the sight of perfectly white objects, the tasting of sweet tastes, good and auspicious sounds of beasts, birds or human beings; the sight of the hoisting of umbrellas, flags and banners; the sounds of praise or kettle drums, drums and conches, of benedictory cries and of vedic recitation and the touch of pleasant and auspicious breeze.

प्रशस्तातुरगृहावस्था—

मङ्गलाचारसंपन्नः सातुरो वैश्विको जनः ।

श्रद्धधानोऽनुकूलश्च प्रभूतद्रव्यसंग्रहः ॥ ८० ॥

८०. सातुरो वैश्विको जनः—सातुरो वैश्विको नरः (ख.)

धनैश्वर्यसुखावासिरिष्टलाभः सुखेन च ।
 द्रव्याणां तत्र योग्यानां योजना सिद्धिरेव च ॥८१॥
 गृहप्रासादशालानां नागानामृषभस्य च ।
 हयानां पुरुषाणां च स्वप्ने समधिरोहणम् ॥८२॥
 सोमार्कग्निद्विजातीनां गवां नृणां पयस्विनाम् ।
 अर्णवानां प्रतरणं वृद्धिः संवाधनिःसृतिः ॥८३॥
 स्वप्ने देवैः सपितृभिः प्रसन्नैश्चामिभाषणम् ।
 दर्शनं शुक्लवस्त्राणां हृदस्य विमलस्य च ॥८४॥
 मांसमत्स्यविषामेध्यच्छत्रादर्शपरिग्रहः ।
 स्वप्ने सुमनसां चैव शुक्लानां दर्शनं शुभम् ॥८५॥
 अश्वगोरथयानं च यानं पूर्वोत्तरेण च ।
 रोदनं पतितोत्थानं द्विषतां चावमर्दनम् ॥८६॥
 सत्त्वलक्षणसंयोगो भक्तिर्वैद्यद्विजातिषु ।
 साध्यत्वं न च निर्वेदस्तदारोग्यस्य लक्षणम् ॥८७॥

सातुरः रोगीसहित रोगीसहित, वैश्विकः धर्मः
 रङ्गेनारं घरके, जनः भाष्यसौतुं लोगका, मङ्गलाचार-
 संपन्नः मङ्गल आचार्यी युक्त मङ्गलाचारयुक्त,
 श्रद्धावानः श्रद्धाधी युक्त श्रद्धायुक्त, 'अनुकूलः च तथा अनु-
 कूल होतुं तथा अनुकूल होना, प्रभूतद्रव्यसंग्रहः पुष्प-
 द्रव्येना संग्रह प्रभूत द्रव्यका संग्रह, धन- धन धन,
 ऐश्वर्य- ऐश्वर्य ऐश्वर्य, सुख-अवासिः अने सुभनी
 प्राप्ति और सुखकी प्राप्ति, सुखेन सुभेथी अनायाससे,
 इष्टलाभः च ४४ वस्तुकी प्राप्ति इष्ट वस्तुकी प्राप्ति,
 तत्र तेभां उक्त अवस्थामें, योग्यानाम् योग्य उचित,
 द्रव्याणाम् द्रव्येनी द्रव्योकी, योजना योग्य योजना,
 सिद्धिः एव च अने सिद्धि थी और सिद्धि होनी,
 स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, गृह- घर गृह, प्रासाद-
 मण्डल राजमहल, शैलानाम् पर्वत पर्वत, नागानाम्
 हाथी हाथी, ऋषभस्य भण्ड बैल, हयानाम् च अने
 घोडापर और घोडोंपर, पुरुषाणाम् पुरुषोंका,
 समधिरोहणम् च यद्धुं चढ़ना, सोम- अने अन्न और
 चंद्र, अर्क- सूर्य सूर्य, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्विजातीनाम्
 द्विज द्विज, गवां गाय गौ, पयस्विनाम् तथा दूध

४४ आवता तथा दूधयुक्त, नृणाम् भनुष्येनुं दर्शन
 मनुष्योंका दर्शन, स्वप्ने स्वप्नभां स्वप्नमें, अर्णवानाम्
 हरिया समुद्रोंको, प्रतरणम् तरी जवा तैर जाना, वृद्धिः
 अभ्युदय अभ्युदय, संवाधनिःसृतिः संकटभांथी
 नीकणी जपुं संकटसे निकल जाना, प्रसन्नैः प्रसन्न
 थथेवा प्रसन्न हुए, पितृभिः पितृभेसहित
 पितरोंके साथ, देवैः देवताओं साथे देवताओंसे,
 अभिभाषणम् च भाषण वार्तालाप, शुक्लवस्त्राणाम्
 श्वेत वस्त्रोंके श्वेत वस्त्रोंका, विमलस्य अने निर्मल
 और निर्मल, हृदस्य च धरानुं तालाबका, दर्शनम् दर्शन
 दर्शन, मांस- मांस मांस, मत्स्य- माछा मत्स्य,
 विष- अने विष, अमेध्य- अपवित्र वस्तु अमेध्य पदार्थ,
 छत्र- छत्र छत्र, आदर्श- अने अरीसानी और दर्पणकी,
 परिग्रहः प्राप्ति प्राप्ति, स्वप्ने अने स्वप्नभां और
 स्वप्नमें, शुक्लानाम् धोला सफेद, सुमनसाम् सुखानुं
 फूलोंका, दर्शनम् च एव दर्शन दर्शन, शुभम् शुभ छे
 शुभ है, अश्व-गोरथ-यानम् घोडा-भण्ड अने रथथी
 जपुं घोडा बैल और रथकी सवारीसे जाना, पूर्वोत्तरेण
 पश्चिम भूषा तरफ पूर्वोत्तर दिशामें, यानम् च जपुं
 जाना, रोदनम् रोनुं रोना, पतितोत्थानम् पडीने
 उठानुं गिर कर स्वयं उठना, द्विषताम् शत्रुओंका
 और शत्रुओंका, अवमर्दनम् मर्दन पराजय,
 सत्त्वलक्षण- सात्त्विक लक्षणोंना सात्त्विक लक्षणोंका,
 संयोगः संयोग संयोग, वैद्य- वैद्य वैद्य, द्विजातिषु अने
 द्विजे तरफ और ब्राह्मणोंमें, भक्तिः भक्ति भक्ति,
 साध्यत्वम् रोगानुं साध्यपक्षुं रोगीकी साध्यता, निर्वेदः
 च न अने पोतानी अपमाने। अभाव और अपनी
 अवज्ञाका अभाव, तत् ओ ये, आरोग्यस्य आरोग्यकी
 आरोग्यके, लक्षणम् लक्षण छे लक्षण हैं ॥ ८०-८७ ॥

80-87. The following also are aus-
 picious and indicative of good
 prognosis. The people of the patient's
 household, together with the patient,
 being endowed with good conduct,
 faith, friendly disposition, abundant
 wealth and resources; happiness;
 accumulation of money and power by

८१. इष्टलाभः सुखेन च-इष्टलभः सुखेन च (ख.)

८३. पयस्विनाम्-यशस्विनाम् (स. प.)

easy means, the acquisition of the desired things with ease, the availability of all the required drugs and their successful application, the patient's vision in dreams of mounting the top of houses, mansions and mountains, on the backs of elephants and bulls, of horses and of men; the sight in dreams of the moon, the sun, the fire and brahmanas, of cows, of men carrying milk or of the crossing of seas, of the attainment of rise and the release from calamity; discourse in dreams with the gods and ancestral shades wearing a propitious aspect; the sight in dreams of flesh, fish, poison, excrement, umbrella and mirror; the auspicious sight in dreams of white-colored flowers; riding in dreams on horses, bulls or in chariots, or travelling towards the north-east, weeping aloud in dreams or rising from a fall or the vanquishing of enemies.

आरोग्यलक्षणम्—

आरोग्याद्वलमायुश्च सुखं च लभते महत् ।
इष्टांश्चाप्यपरान् भावान् पुरुषः शुभलक्षणः ॥८८॥

शुभलक्षणः पुरुषः शुभ लक्षणवान्। पुरुष शुभ लक्षणयुक्त पुरुष, आरोग्यात् आरोग्यधी आरोग्यसे, महत् मोट्टं महान्, बलम् बल, आयुः च आयुः आयुष्य दीर्घायु, सुखम् सुखं शुभ बहुत सुख, अपरान् च अने जीव और अन्य, इष्टान् इष्ट इष्ट, भावान् भावो भावोको, लभते प्राप्ति करे छे प्राप्त करता है ॥ ८८ ॥

88. The man endowed with auspicious characteristics obtains through the medium of good health, great

strength, longevity, happiness and many other such desirable things

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

उक्तं गोमयचूर्णयि मरणारोग्यलक्षणम् ।
दूतस्वप्नातुरोत्पातयुक्तिसिद्धिव्यपाश्रयम् ॥ ८९ ॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उप-संहारना छे श्लोका छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, दूत- दूत दूत, स्वप्न- स्वप्न स्वप्न, जातुर- रोगी, उत्पात- उत्पात उत्पात, युक्ति- युक्ति युक्ति, सिद्धि- अने सिद्धिने और सिद्धिके, व्यपाश्रयम् आश्रये रहैल आश्रित, मरण- मरणानां मरणके, आरोग्य- अने आरोग्यनां और आरोग्यके, लक्षणम् लक्षण लक्षण, गोमयचूर्णयि आ गोमयचूर्णयि अध्यायमां इस गोमयचूर्णयि अध्यायमें, उक्तम् कही बताव्यां छे कहे गये हैं ॥ ८९ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

89. In this chapter entitled "The appearance of powdery stuff resembling the cowdung-powder," the prognostic signs of death and of restoration to good health have been laid down with reference to the messengers, dreams, the patient, omens met on the way, application of therapeutic measures and success.

इतीदमुक्तं प्रकृतं यथातथं

तदन्ववेक्ष्यं सततं भिषग्विदा ।

तथा हि सिद्धिं च यशश्च शाश्वतं

स सिद्धकर्मा लभते धनानि च ॥९०॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, इदम् आ यह, प्रकृतम् प्रस्तुत विषय प्रस्तुत विषय, यथातथम् सत्य

९०. प्रकृतं—निश्चितम् (ग. च. क.)

११. यथातथं—वर्णना तथा (घ.)

स्वप्नमां सत्य स्वरूप में, उक्तम् उड़ी दृष्टांथो से कहा है, मिषग्विदा विद्वान वैद्ये विद्वान वैद्यको, तत् तेनं इसपर, सततम् सतत निरंतर, अन्ववेक्ष्यम् ध्यान राखुं जेष्ठे ध्यान देना चाहिए, तथा हि कारणं तेम उरवाथी क्योंकि वैसा करनेसे, सिद्धकर्मा सिद्ध कर्मवालो सिद्ध कर्मवाला, सः ते वह, सिद्धम् च सिद्धि सिद्धि, शाश्वतम् अमर शाश्वत, यशः च यश यश, धनानि च तथा धन तथा धन, लभते भेजवे छे प्राप्त करता है ॥ ९० ॥

90. Thus we have propounded the subject under consideration correctly. The student of the medical science should pay constant heed to it. Thus alone, will he become a successful practitioner, securing for himself success, enduring fame and riches.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते इन्द्रियस्थाने गोमयचूर्णीयमिन्द्रियं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, इन्द्रियस्थाने इन्द्रियस्थानमां इन्द्रियस्थानमे, गोमयचूर्णीयम् इन्द्रियम् 'गोमयचूर्णीय' इन्द्रिय' 'गोमयचूर्णीय इन्द्रिय', नाम नामने नामका, द्वादशः आरभो बारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण' यथो अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus, in the section on Sensorial Prognosis, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The sensorial prognosis through the observation of the powder resembling cowdung powder' is completed.

श्रीः चरकसंहिता चिकित्सास्थानम्

श्री
चरकसंहिता
चिकित्सास्थानम्

श्री
चरकसंहिता
चिकित्सास्थानम्

The
Carakasamhita
CHIKITSASTHANA
(The Section on
Therapeutics.)

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथम अध्याय अध्याय प्रथम
Chapter I

रसायनाध्याये प्रथमः पादः ।

रसायनाध्यायर्मा प्रथम पाद रसायनाध्यायर्मे प्रथम पाद
The first quarter of the chapter on
Vitalization

अभयामलकीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातोऽभयामलकीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः १
इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अव आगे, अभयामलकीयम्
'अभयामलकीय' नामना 'अभयामलकीय' नामके,
रसायनपादम् पडेवा रसायन पादतुं प्रथम रसायन पादका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयर्मा नीये प्रमाणे न इस
विषयर्मे निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उडेणुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the first
quarter entitled "The virtues of

the chebulic and emblic myrobalans,"
of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

भेषजस्य पर्यायाः —

चिकित्सितं व्याधिहरं पथ्यं साधनमौषधम् ।
प्रायश्चित्तं प्रशमनं प्रकृतिस्थापनं हितम् ॥ ३ ॥
विद्याद्भेषजनामानि,

चिकित्सितम् चिकित्सित चिकित्सित, व्याधिहरम्
व्याधिहर व्याधिहर, पथ्यम् पथ्य पथ्य, साधनम्
साधन साधन, औषधम् औषध औषध, प्रायश्चित्तम्
प्रायश्चित्त प्रायश्चित्त, प्रशमनम् प्रशमन प्रशमन, प्रकृति-
स्थापनम् प्रकृतिस्थापन प्रकृतिस्थापन, हितम् अने
हित ये और हित इनको, भेषजनामानि औषधना नाम
औषधके नाम, विद्यात् ज्ञानुर्मा जानने चाहिए ॥ ३-३ ॥

3. "Treatment," "Disease-remover,"
"Corrective," "Remedy," "Drug,"
"Redress," "Sedative," "Restorative,"
and "Wholesome agent"—all these, it
should be known, are different names
of medicine.

मेषजभेदाः—

मेषजं द्विविधं च तत् ।

स्वस्थस्योर्जस्करं किञ्चित् किञ्चिदार्तस्य रोगनुत् ४

तत् ते वह, मेषजम् च लेपन (औषध) मेषज (औषध), द्विविधम् ये प्रकारानुं छे दो प्रकारका है, किञ्चित् कोर्ध लेपन कोई मेषज, स्वस्थस्य स्वस्थ पुरुषने स्वस्थ पुरुषके लिए, ऊर्जस्करम् ऊर्जस्कर होय छे ऊर्जस्कर होता है, किञ्चित् अने कोर्ध लेपन और कोई मेषज, आर्तस्य रोगी पुरुषना रोगी पुरुषके, रोग-नुत् रोगने हटानेवाला होय छे रोगको हटानेवाला होता है ॥ ४ ॥

4. Now, medicine is of two kinds—one kind is promotive of vigour in the healthy; the other, destructive of disease in the ailing.

अमेषजभेदाः—

अमेषजं च द्विविधं बाधनं सानुबाधनम् ।

अमेषजम् च अलेपन (अनौषध) पण्य अमेषज (अनौषध) भी, द्विविधम् ये प्रकारानुं छे दो प्रकारका है, बाधनम् ओक तत्काल पीडा करनार होय छे एक तत्काल पीडा देनेवाला होता है, सानुबाधनम् च अने भीणुं लांभा समय सुधी पीडा आपनार होय छे और दूसरा चिरकालीन बाधाओंको करनेवाला होता है ।

5. The opposite of medicine is also of two kinds—one causing immediate disorders and the other causing remote ill effects

द्विविधमेषजलक्षणम्—

स्वस्थस्योर्जस्करं यत्तु तद्दृष्ट्यं तद्रसायनम् ॥ ५ ॥

प्रायः, प्रायेण रोगाणां द्वितीयं प्रशमे मतम् ।

प्रायःशब्दो विशेषार्थो ह्युभयं ह्युभयार्थकृत् ॥ ६ ॥

४. स्वस्थस्योर्जस्करं—स्वस्थस्योर्जस्करं (ब. छ. त.)

५. स्वस्थस्योर्जस्करं—स्वस्थस्योर्जस्करं (ब. छ.)

५. प्रशमे मतम्—प्रशमे हितम् (थ. प.)

५. विशेषार्थो ह्युभयं—विशेषार्थ उभयम् (थ.)

यत् तु ये औषध जो औषध, स्वस्थस्य स्वस्थ पुरुषने माटे स्वस्थ पुरुषका, ऊर्जस्करम् ऊर्जस्कर होय छे ओज बढानेवाली होती है, तत् प्रायः ते धणुं भणुं वह प्रायः, वृष्यम् वृष्य (वाञ्छकरण) छे वृष्य (वाजीकरण) है, तत् अने ते और वही, रसायनम् रसायन छे रसायन है, द्वितीयम् अने भीणुं औषध और दूसरी औषध, प्रायेण धणुंभणुं प्रायः, रोगाणाम् रोगोनी रोगोंको, प्रशमे शान्ति माटे शान्त करनेवाली, मतम् मानेणुं छे मानी गई है, प्रायः शब्दः 'प्रायः' ओ शब्द 'प्रायः' यह शब्द, विशेषार्थः हि आहुत्यने कहेनार छे बाहुल्यको कहता है, उभयम् अने प्रकारानुं औषध दोनों प्रकारकी औषध, उभयार्थकृत् हि अने प्रकारानुं काम करनार छे दोनों प्रकारके काम करनेवाली हैं ॥ ५-६ ॥

6. What has been described as promotive of vigour in the healthy is, in the main, virilific and promotive of vitality; the other is, in the main, regarded as alleviative of disease. The term 'in the main' means "in a special degree." For, either kind in fact performs the work of both in more or less degree.

रसायनसेवनगुणाः, रसायनलक्षणम्—

दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

प्रभावर्णस्वरौदार्यं देहेन्द्रियबलं परम् ॥ ७ ॥

वाक्सिद्धिं प्रणतिं कान्तिं लभते ना रसायनात् ।

लाभोपायो हि शस्तानां रसादीनां रसायनम् ॥ ८ ॥

ना पुरुष पुरुष, रसायनात् रसायनधी रसायन-सेवनसे, दीर्घम् दीर्घ दीर्घ, आयुः आयुष्य आयु, स्मृतिम् स्मरणशक्ति स्मृति, मेधाम् मेधा मेधा, आरोग्यम् आरोग्य आरोग्य, तरुणम् वयः युवावस्था जवानी, प्रभा-वर्ण-स्वर-औदार्यम् प्रभा, वणुं अने

७. दीर्घमायुः स्मृतिं—दीर्घमायुर्मति (प.)

८. प्रणतिं—वृषतां (ध प. क.)

८. ना रसायनात्—च रसायनात् (ध.)

स्वरन्ती श्रेष्ठता प्रभा, वर्ण और स्वरकी श्रेष्ठता, परम् उत्तम उत्तम, देहेन्द्रियबलम् देह अने इन्द्रियोनुं भल देह और इन्द्रियोंका बल, वाक्सिद्धिम् वचनसिद्धि वाक्-सिद्धि, प्रणतिम् श्रेष्ठवचनता लोकोंमें वन्दनीयता, कान्तिम् तथा प्रतिने तथा कान्तिको, लभने प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, शस्तानाम् प्रशस्त प्रशस्त, रसादीनाम् रस वगेरे रसादि धातुओंके लाभोपायः हि श्रेष्ठवचनो उपाय प्राप्तिका उपाय, रसायनम् रसायन छे रसायन है ॥७-८॥

7-8. Long life, heightened memory and intelligence, freedom from disease, youth, excellence of lustre, complexion and of voice, optimum strength of body and senses, utterance that always gets fulfilled, the reverence of people, body-glow—all these does a man obtain by the use of vitalizers. The vitalizers are so called because they help to replenish the vital fluids of the body.

वाजीकरणस्य लक्षणं गुणाश्च—

अपत्यसंतानकरं यत् सद्यः संप्रहर्षणम् ।
वाजीवातिबलो येन यात्यप्रतिहतः स्त्रियः ॥ ९ ॥
भवत्यतिप्रियः स्त्रीणां येन येनोपचीयते ।
जीर्यतोऽप्यक्षयं शुक्रं फलवद्येन दृश्यते ॥ १० ॥
प्रभूतशाखः शाखीव येन चैत्यो यथा महान् ।
भवत्यर्च्यो बहुमतः प्रजानां सुबहुप्रजः ॥ ११ ॥
संतानमूलं येनेह प्रेत्य चानन्त्यमश्नुते ।
यशः श्रियं बलं पुष्टिं वाजीकरणमेव तत् ॥ १२ ॥

यत् ते औषध जो औषध, अपत्यसंतानकरम् संततिनी परंपरा करनेवाली, सद्यः तथा शीघ्रताथी तथा तुरंत, संप्रहर्षणम् हर्ष करनेवाली होती है, येन स्त्रीनाथी मनुष्य जिसके सेवनसे मनुष्य, वाजी इव अश्वनी पेठे अश्वके समान, अतिबलः अति भगवान् । यथैव अत्यंत बलवान् हो कर, अप्रतिहतः अटक्या विना लगातार वेगसे, स्त्रियः याति स्त्रीगमन करी शके छे स्त्रियोंको गमन करता है, येन स्त्रीनाथी जिसके सेवनसे,

स्त्रीणाम् स्त्रीओंने स्त्रियोंका, अतिप्रियः अतिप्रिय अत्यन्त प्रिय, भवति थाय छे होता है, येन च स्त्रीनाथी जिसके सेवनसे, उपचीयते पुष्टि पाने छे पुष्टिको प्राप्त करता है, येन च स्त्रीनाथी जिसके कारण, जीर्यतः अपि वृद्धावस्था पामनार मनुष्यनुं पण वृद्ध होते हुए भी मनुष्यका, शुक्रम शुक्रं शुक्र, अक्षयम् अक्षय अक्षय, फलवत् तथा गर्भजनक तथा संतानरूप फलवाला, दृश्यते देखाय छे दिखाता है, येन स्त्रीनाथी जिसके सेवनसे, प्रभूतशाखः मनुष्य वंशी शाखावाला मनुष्य बहु शाखाओंवाले, शाखी इव वृक्षनी पेठे वृक्षकी तरह, महान् अने भोटा और बड़े, चैत्यः यथा देवालयनी पेठे देवालयकी तरह, सुबहुप्रजः अनुक्रमे सारी तेमज्ज भट्ट प्रभवणो क्रमसे अच्छी एवं बहुत प्रजाशाला प्रजानाम् अने प्रजामां और प्रजामें अर्च्यः पूज्य पूज्य, बहुमतः तथा भट्ट मान्य तथा बहुत मान्य, भवति थाय होता है, येन अने स्त्रीनाथी और जिससे इह भी थोडमां इस लोकमें, प्रेत्य च तथा मृत्यु पछी तथा परलोकमें संतानमूलम् संतान स्त्रीनुं भूण छे स्त्री संतानोत्पत्ति जिसका मूल है ऐसी, चानन्त्यम् अनन्तता अनन्तता, यशः यश यश, श्रियम् लक्ष्मी लक्ष्मी, बलम् भल बल, पुष्टिम् तेमज्ज पुष्टिने एवं पुष्टिको, अश्नुते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, तत् एव ते न वही, वाजीकरणम् वाजिकरण छे वाजीकरण है ॥ ९-१२ ॥

9-12. Whatever ensures the perpetuation of one's lineage, causes immediate exhilaration of spirits, enables one to approach women in an unfrustrated manner endowing him with great strength like that of a stallion, makes one greatly endearing to women, increases one's proportions and strength, causes the seminal secretion even of the aging to remain undiminished and fertile, establishes a man by surrounding him with many and excellent offsprings, in the honour and respect of

people, like to a great tree with many and wide-sweeping branches, and like to a high monument secures for one after death the earthly immortality that rests on posterity, and finally confers fame, prosperity, strength, and robustness; that is designated (Vajeeekarana) virilific.

चिकित्सितार्थः—

स्वस्थस्योर्जस्करं त्वेतद् द्विविधं प्रोक्तमौषधम् ।
यद्याधिनिर्घातकरं वक्ष्यते तच्चिकित्सिते ॥ १३ ॥

एतत् तु आ यह, स्वस्थस्य स्वस्थ पुरुषने माटे स्वस्थ पुरुषका, ऊर्जस्करम् ७७२५२ ओज बढ़ानेवाली, औषधम् औषध औषध, द्विविधम् आ प्रमाणे ये प्रकारं इस प्रकार दो प्रकारकी, प्रोक्तम् कहेवाला आ०युं छे कही गई है, यत् ने जो, व्याधिनिर्घातकरम् व्याधि-ओना नाश करनेवाला छे व्याधियोंको नष्ट करनेवाली है, तत् ते वह, चिकित्सिते चिकित्सास्थानमां चिकित्सा-स्थानमें, वक्ष्यते कहेवाला आवेशे कही जायगी ॥ १३ ॥

13. That medicine, which has thus been described to be of two kinds, is vitalizing and is indicated in the healthy. As regards the other kind, which destroys disease, we shall describe it in the Section on Therapeutics.

चिकित्सितार्थ एतावान् विकाराणां यदौषधम् ।
रसायनविधिश्चात्रे वाजीकरणमेव च ॥ १४ ॥

विकाराणाम् विकारोंके, यत् ने जो, औषधम् औषध करने औषध करना, एतावान् ओट्टे इतना, चिकित्सितार्थः चिकित्साने अर्थ छे चिकित्साका अर्थ है, रसायनविधिः च अने रसायन विधि और

रसायनविधि, वाजीकरणम् च एव तथा वा७५२५ प७५ तथा वाजीकरण मी, अत्रे ७७५ प७५ कहेवाला आवेशे अब आगे कहा जायगा ॥ १४ ॥

14. By treatment we mean such therapeutic measures as are employed against diseases. We shall first describe the procedure of vitalization and that of virilification.

अभेषजलक्षणम्—

अभेषजमिति ज्ञेयं विपरीतं यदौषधात् ।
तदसेव्यं निषेव्यं तु प्रवक्ष्यामि यदौषधम् ॥ १५ ॥

यत् ने जो, औषधात् औषधकी औषधसे, विपरीतम् विपरीत होय ते विपरीत होता है वह, अभेषजम् इति अभेषज छे ओम अभेषज है ऐसा, ज्ञेयम् समझना चाहिए, तत् ते वह असेव्यम् सेवना योग्य नहीं है, यत् औषधम् तु परंतु ने औषध परन्तु जो औषध, निषेव्यम् सेवना योग्य छे ते सेवन करनी चाहिए उसको, प्रवक्ष्यामि छे कहीश मैं कहूंगा ॥ १५ ॥

15. That which is of a contrary character to medicine is to be known as "Contra-medicine." It is unfit for use. Accordingly we shall confine ourselves to describing that which alone is fit for use.

द्विविधो रसायनप्रयोगः—

रसायनानां द्विविधं प्रयोगमूषयो विदुः ।
कुटीप्रावेशिकं चैव वातातपिकमेव च ॥ १६ ॥

प्रयोगः प्रयोग ओषधि, रसायनान् रसायनने रसायनोंका, द्विविधम् ये प्रकारने दो प्रकारका, प्रयोगम् प्रयोग प्रयोग, विदुः जानते हैं, कुटीप्रावेशिकम्

१५. यदौषधात्—यदौषधम् (व.)

१६. तदसेव्यं निषेव्यं तु—तदसिद्धी विषयं च—(व.)

१३. स्वस्थस्योर्जस्करं—स्वस्थस्योर्जस्करं (व. द. प.)

१४. वक्ष्यते तच्चिकित्सिते—वक्ष्यते तच्चिकित्सिते (व.)

१५. विविधा—विविधा (व.)

च एव कुटीप्रावेशिक कुटीप्रावेशिक, वातातपिकमेव च
अने वातातपिक और वातातपिक ॥ १६ ॥

16. The sages adumbrated two
modes of administering vitalization—
one by immurement in a retreat; the
other by recourse to air and sun-baths.

कुटीप्रावेशिकस्य विधिः —

कुटीप्रावेशिकस्यादौ विधिः समुपदेक्ष्यते ।

नृपवैद्यद्विजातीनां साधूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ १८ ॥

निवासे निर्भये शस्ते प्राप्योपकरणे पुरे ।

दिशि पूर्वोत्तरस्यां च सुभूमौ कारयेत् कुटीम् ॥ १८ ॥

विस्तारोत्सेधसंपन्नां त्रिगर्भां सूक्ष्मलोचनाम् ।

घनभित्तिमृतुसुखां सुस्पष्टां मनसः प्रियाम् ॥ १९ ॥

शब्दादीनामशस्तानामगम्यां स्त्रीविवर्जिताम् ।

इष्टोपकरणोपेतां सज्जवैद्यौषधद्विजाम् ॥ २० ॥

अथोदगयने शुक्ले तिथिनक्षत्रपूजिते ।

मुहूर्तकरणोपेते प्रशस्ते कृतवापनः ॥ २१ ॥

धृतिस्मृतिबलं कृत्वा श्रद्धानः समाहितः ।

विधूय मानसान् दोषान् मैत्रीं भूतेषु चिन्तयन् ॥ २२ ॥

देवताः पूजयित्वाऽग्रे द्विजातींश्च प्रदक्षिणम् ।

देवगोब्राह्मणान् कृत्वा ततस्तां प्रविशेत् कुटीम् ॥ २३ ॥

आदौ प्रथम प्रथम, कुटीप्रावेशिकस्य कुटीप्रावेशिकनी
कुटीप्रावेशिकनी, विधिः विधि विधि, समुपदेक्ष्यते
उद्देश्यमां आवेशे कही जायगी, साधूनाम् साधु साधु,
पुण्यकर्मणाम् तथा पुण्य कर्मवाणा तथा पुण्यवान्,
नृप-वैद्य-द्विजातीनाम् राज्ञ, वैद्यो अने ब्राह्मणाना
राजा, वैद्य और ब्राह्मणकोणोंके, निवासे निवासस्थ निवास

१८. निवासे—निवाते (प.)

१९. च—तु (त.)

१९. घनभित्ति—दानभित्ति (ग.)

२०. सुस्पष्टा—सुस्पष्टाम् (घ. प.)

२०. सज्ज—सज्ज (घ.)

२१. धृतिस्मृतिबलं कृत्वा—धृतिस्मृतिबलकोपेतः (प.)

२२. प्रदक्षिणम्—प्रदक्षिणम् (घ.)

२३. देवगोब्राह्मणान्—देवगोब्राह्मणान् (घ.)

रूप, निर्भये भयरहित निर्भय, शस्ते प्रशस्त प्रशस्त,
प्राप्योपकरणे अने सर्व साधनो भूमी शके ऐवा
और सब साधनोंसे युक्त, पुरे नगरमां नगरमें, पूर्वोत्तर-
स्याम् पूर्व के उत्तर पूर्व अथवा उत्तर, दिशि दिशाभां
दिशामें, सुभूमौ च शुभ भूमि उपर अच्छी जमीन पर,
विस्तार- पक्षोणां विस्तार, उत्सेध-संपन्नाम् अने
उत्सेधवाणी और उद्देश्यवाली, त्रिगर्भां त्रिगु गर्भां
वाणी तीन गर्भवाली, सूक्ष्मलोचनाम् नाना पारी
पारखुंवाणी छोटी छोटी पक्कियोंवाली, घनभित्तिम्
भडी भरीतवाणी चौड़ी दीवारवाली, मृतुसुखाम् अने
सर्व ऋतुमां सुखकर सब ऋतुमें सुखदायक, सुस्पष्टाम्
प्रकाशपूर्ण प्रकाशपूर्ण, मनसः प्रियाम् चित्तने
आनंद आपनारी मनको प्रिय, अशस्तानाम् अप्रशस्त
अप्रशस्त, शब्दादीनाम् शब्दादिनां शब्द आदिसे,
अगम्याम् प्रवेश न थी शके ऐवी अगम्य, स्त्रीवि-
वर्जिताम् स्त्रीरहित तथा स्त्रियोंसे वर्जित, इष्टोपकरण-
उपकरण साधनोपकरणोंसे, उपेताम् युक्त युक्त,
सज्ज-वैद्य-औषध-द्विजाम् जेमां वैद्य, औषध अने ब्राह्मण
तैयार होय ऐवी वैद्य, औषधि और ब्राह्मणोंसे सुसज्जित,
कुटीम् कुटी कुटी, कारयेत् करवावे बनावे, अथ
पछी उसके बाद, उदगयने उत्तरायणमां उत्तरा-
यणके, शुक्ले शुक्ल पक्षमां शुक्ल पक्षमें, तिथि-नक्षत्र-
पूजिते शुभ तिथि अने नक्षत्रवाणा शुभ तिथि और
नक्षत्रवाले, मुहूर्तकरणोपेते शुभ मुहूर्त अने करणशी
युक्त शुभ मुहूर्त और करणसे युक्त, प्रशस्ते शुभ द्विसे
शुभ दिनमें, कृतवापनः मुंडन करवेला क्षौर कर्म करावे
हुए, धृति स्मृति-बलम् धैर्य अने स्मृतिना भणने
धृति और स्मृतिके बलका, कृत्वा आश्रय करीने आश्रय
ले कर, श्रद्धानः श्रद्धायुक्त श्रद्धासे युक्त, समाहितः
तथा ऐकाग्र मनवाणा मनुष्ये तथा एकाग्र मनवाला
मनुष्य, मानसान् मानसिक मानसिक, दोषान् दोषोंने
दोषोंको, विधूय दूर करीने निकाल करके, भूतेषु प्राणी
मात्र तरक्ष सब प्राणियोंमें, मैत्रीम् मैत्रीभावानु मित्र-
भावको, चिन्तयेत् चिन्तन करवुं सोचे, अग्रे प्रथम
प्रथम, देवताः देव देवता, द्विजातीन् च अने ब्राह्म-
णान् और ब्राह्मणोंको, पूजयित्वा पूजा करीने पूजा
करके, देवगोब्राह्मणान् च तथा देवा, गौरी अने

ब्राह्मणेन्द्रि तथा देव, गौ और ब्राह्मणको, प्रदक्षिणम्
प्रदक्षिणम् प्रदक्षिणा, कृत्वा करीने करके, ततः त्याग
पछी उसके बाद, ताम् ते उन, कुटीम् कुटीर्मा कुटीमें,
प्रविशेत् प्रवेश करे ॥ १७-२३ ॥

17-23. We shall set down the procedure regarding the immurement therapy. In an area resided in by princes, physicians, the twice-born communities, saintly men and men of virtuous deeds, free from alarm, salubrious, close to a city, where the necessary appurtenances may be had, one should, having selected a good site, cause a retreat to be built with its face towards either the east or the north. It should be of the following description—high roofed and commodious; built in three concentric courts; furnished with narrow ventilators; thick-walled; congenial in all weathers; well lighted; pleasing to the mind; proof against noises and other disturbing agents; untenanted by women; equipped with all the requisite appurtenances; and having physicians, medicines and brahmanas ready at call. Thereafter, during the sun's northern course, in the bright half of the month, when the day (tithi) and the constellation are propitious and the Muhurta and Karana are favourable, the man seeking rejuvenation should, being shaved, enter the retreat, having fortified himself in his resolution and purpose, full of faith and single-mindedness, having cast off all sins of the heart, cherishing good

will for all creatures, having first worshipped the gods and then the twice-born, and having performed the circumambulation of the gods, the cows and the brahmanas.

तस्यां संशोधनैः शुद्धः सुखी जातबलः पुनः ।
रसायनं प्रयुज्जीत तत्प्रवक्ष्यामि शोधनम् ॥ २४ ॥

तस्याम् ते कुटीर्मा इस कुटीमें, संशोधनैः संशो-
धन औषधाधी संशोधन औषधोंसे, शुद्धः शुद्ध भई
शुद्ध हो कर, पुनः करीथी पुनः, सुखी नीरोगी नीरोग,
जातबलः तथा शक्तिवाणो थाय त्यारे और शक्तिशाली
होनेपर, रसायनम् रसायनने। रसायनका, प्रयुज्जीत
प्रयोग करे। औषधों के प्रयोग करना चाहिए, तत् तेथी
इस लिये, शोधनम् संशोधन औषध संशोधन औषध,
प्रवक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ २४ ॥

24. Therein, being cleansed with the purificatory measures and on having regained his happiness and normal strength, he should undergo the vitalization procedure. We shall first describe the cleansing procedure.

रसायनप्रयोगात् पूर्व कोष्ठशोधनविधिः—

हरीतकीनां चूर्णानि सैन्धवामलके गुडम् ।
वचां विडङ्गं रजनीं पिप्पलीं विश्वसेषजम् ॥ २५ ॥
पिबेदुष्णाम्बुना जन्तुः स्नेहस्वेदोपपादितः ।
तेन शुद्धशरीराय कृतसंसर्जनाय च ॥ २६ ॥
त्रिरात्रं यावत् दद्यात् पञ्चाहं वाऽपि सर्पिषा ।
सप्ताहं वा पुराणस्य यावच्छुद्धेस्तु वर्चसः ॥ २७ ॥

स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेद- अने स्वेदन किया और
स्वेदन, उपपादितः करावेला किये हुए, जन्तुः पुत्रुपने
पुरुषको, हरीतकीनाम् ७२३नु हरडका, चूर्णानि चूर्ण
चूर्ण, सैन्धवामलके सिंधवालू, आमर्णा, सैन्धवनमक,

२४. तस्यां—तस्मात् (प.)

, तत्प्रवक्ष्यामि—ततो वक्ष्यामि (य. ध.)

२७. यावत्कम्—यावत्कम् (य.)

आंवला, गुड- गोल गुड, वचाश्च ५० वच, विडङ्गश्च
वावाडंग वायविडंग, रजनीम् ६०६२ हल्ली, पिप्पलीम्
पीपर पिप्पली, विश्वमेवजम् अने सुठं अओने और
सोंठ इन्हें, उष्णाम्बुजा गरम पाण्डी साथे गरम पानीक
साथ, पिवेत् पीवा पीना चाहिए. तेन तेनाया इसमें,
शुद्धसरीराय शुद्ध शरीरवाणा शुद्ध बारीर हुए, कृतसं-
सर्जनाय च अने जेछे पेया नजेरेने कम उथी छ
ओवा तेने और पेया आदि संसर्जन कमका अनुष्ठान किये
हुए उसको, त्रिरात्रम् अष्टु रात सुधी तीन रात्रि तक,
पञ्चाहम् वा अपि अथवा पांच दिवस सुधी या पांच
दिन तक, सप्ताहम् वा छे सात दिवस सुधी या सात
दिन तक, सर्पिषा धृतामोश्चित वृत्तमिधित, यावकम्
यवनं भोजनं यवाच्च, पुराणस्य तु वर्चसः काष्ठमां जराथेवा
ज्यूना मण्डी पुराना मल, यावत् क्षुब्धः न्या सुधी
शुद्ध थाय त्या सुधी जहां तक साफ हो तब तक, दद्यात्
आयुं देवे ॥ २५-२७ ॥

25-27. A person desiring vitaliza-
tion should, after he has been
subjected to the sudation and oleation
procedures, drink in warm water, the
powder of chebulic myrobalans, rock-
salt, emblic myrobalans, gur, sweet
flag, embelia, turmeric, long pepper
and dry ginger, all in equal parts.
After his body has thus been
cleansed and he has been put on a
rehabilitatory diet, he should be given
to drink thin barley-gruel mixed with
ghee, for a period either of three
nights or five days or seven days,
until his intestines have been purged
of all fecal accumulations.

शुद्धकोष्ठं तु तं ज्ञात्वा रसायनमुपाचरेत् ।
वयःप्रकृतिसात्म्यज्ञो यौगिकं यस्य यन्नवेत् ॥ २८ ॥

२८. उपाचरेत्-उपाचरेत् (य.)

॥ यौगिकं यन्न यन्नवेत्-यस्यै यौगिकं नवेत् (य.)

तस्य तु तेने उसके, शुद्धकोष्ठम् शुद्ध कोष्ठवाणा
कोष्ठका शोधन हुआ, ज्ञात्वा अण्डीने जान कर, वयः-
वय वय, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, सात्म्यज्ञः तथा
सात्म्यने अण्डीने जेने तथा सात्म्यको जाननेवाला वैद्य,
यस्य यत् जेने जे जिसको जो, यौगिकम् योय्य योग्य,
भवेत् होय हो रसायनम् तेने माटे ते रसायनने
उसके लिए उस रसायनका, उपाचरेत् प्रयोग करे ॥ २८ ॥

28. On being satisfied that the
person's bowels have been properly
cleansed, the physician versed in the
knowledge of age, habitus and homo-
logation, should administer the proce-
dure of vitalization that may be found
suitable in a given case.

हरीतकीगुणाः —

हरीतकीं पञ्चरसामुष्णामलवर्णां शिवाम् ।
दोषानुकोमर्मी लक्ष्मीं विद्यादीपनपाचनीम् ॥ २९ ॥
आधुष्यां पोष्टिकीं घन्यां वयसः स्थापनीं पराम् ।
सर्वरोगप्रशमनीं बुद्धीन्द्रियबलप्रदाम् ॥ ३० ॥
क्षुब्धं शुल्ममुदावत शोषं पाण्डूभयं मदम् ।
अर्शांसि प्रहृणीदोषं पुराणं विषमज्वरम् ॥ ३१ ॥
हृद्रोगं सशिरारोगमतीक्ष्णारमरोचकम् ।
कासं प्रमेहमानाहं प्लीहानमुदरं नवम् ॥ ३२ ॥
कफप्रलेकं त्रैलोक्यं वैवर्ण्यं कामलां किमीन् ।
श्वयथुं तप्तकं हृदि क्लेशमक्तावसादनम् ॥ ३३ ॥
स्नातोविषन्धान् विविधान् प्रलेपं हृदयोरसोः ।
स्मृतिबुद्धिप्रमोहं च जयच्छीघ्रं हरीतकी ॥ ३४ ॥

हरीतकीम् ७२३ हरि, अलवणाम् ७५५ रस
विनाली लवण रसकं विना, पञ्चरसाम् पांच रसवाणी
पांच रसवाली, उष्णाम् ७०५ वीर्णवाणी उष्णवीर्ण,

२९. शिवाम्-शुभाम् (य.)

३३. अवसादनम्-अवसादनम् (त.)

३५. अर्शांसि ये-अर्शांसि जे ॥

क्षिवाम् कल्याणु करनारी कल्याणकर, दोषानुलोमनीम्
दोषानुं अनुलोमन करनारी दोषोंका अनुलोमन करने-
वाली, लघ्वीम् पथ्याभां हृष्टी लघु, दीपनपाचनीम्
दीपनपाचन दीपनपाचन, आयुष्याम् आयुष्यवर्धक
आयुष्य बढ़ानेवाली, पौष्टिकीम् पुष्टिने करनारी पौष्टिक,
धन्याम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, पराम् उत्तम उत्तम, वयसः स्थाप-
नीम् वयःस्थापक वयःस्थापक, सर्वरोगप्रशमनीम् सर्व
रोगोंनुं प्रशमन करनारी सब रोगोंको शान्त करनेवाली,
बुद्धीन्द्रिय-बलप्रदाम् तेभ्य बुद्धि तथा धन्द्रियने बल
आपनारी एवं बुद्धि और इन्द्रियको बल देनेवाली,
विद्यात् अशुची जाननी चाहिए, हरीतकी हरडे हरड़,
कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, गुल्मम् गुल्म गुल्म, उदावर्तम् उदावर्त
उदावर्त, शोषम् शोषशोष शोष, पाण्डुस्यम् पाण्डुरोग
पाण्डुरोग, मदम् मद मद, अर्शसि अर्श अर्श, ग्रहणी-
दोषम् ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष, पुराणम् विषमज्वरम् ज्वरे
विषम ज्वर पुराना विषम ज्वर, हृद्रोगम् हृद्रोग हृद्रोग,
सक्षिरोरोगम् शिशिरोगसहित क्षिरोरोगसहित, अतीसारम्
अतिसार अतिसार, अरोचकम् अरोचक अरोचक,
कासम् कास कास, प्रमेहम् प्रमेह प्रमेह, आनाहम्
आनाह आनाह, झीहानम् झीहान प्लीहा प्लीहा, नवम्
उदरम् नवो उदरोग नवोत्पन्न उदर, कफप्रसेकम्
कफप्रसेक कफप्रसेक, वैस्वर्यम् स्वरसंग वैस्वर्य,
वैवर्ण्यम् विवर्ण्यता वैवर्ण्य, कामलाय कम्भौ पीलिया,
किमीन् किमि क्मिरोग, श्वयथुम् श्लेष्म श्वयथु, तमकम्
तमकश्वास तमकश्वास, छर्दिम् छर्दि छर्दि, क्लैब्यम्
नपुंसकता नपुंसकता, अङ्गावसादनम् अङ्गोनी शिथिलता
अङ्गोंमें थकावट, विविधान् अनेक प्रकारनी विविध
प्रकारकी, स्रोतोविबन्धान् स्रोतोनी अटकायतो स्रोतोंकी
रुकावट, हृदय-उरसोः हृदय अने छातीनुं हृदय
और छातीका, प्रलेपम् कक्षी दोषार्थ ज्वर कफसे लिप्त
होना, स्मृति-बुद्धि- तेभ्य स्मृति अने बुद्धिने एवं स्मृति
और बुद्धिका, प्रमेहम् च नाश श्लेष्मने नाश इनको,
शीघ्रम् शीघ्र तुरन्त, जयेत् जिते छे जीत लेती
हे ॥ २९-३४ ॥

29-34. The chebulic myrobalan it should be known, contains all the tastes except one, i. e. salt taste, is

hot, beneficial, corrective of the humors, light, stimulative of the gastric fire and digestive, promotive of life; roborant, auspicious, the best of vitalizers a panacea, promotive of the intellect and sense-vigour. The chebulic myrobalan is a quick subduer of the following disorders:—dermatosis, gulma, misperistalsis, consumption, anemia, intoxication, piles, the assimilation disorders, chronic irregular fever, cardiac disorders, diseases of the head, diarrhea anorexia, cough, urinary anomalies, abdominal distention, splenic disorders, recent abdominal affections, discharge of mucus, hoarseness of voice, impairment of complexion, jaundice, helminthiasis, edema, asthma, vomiting, impotence, lassitude of the limbs, various kinds of obstruction of body-channels, collection of fluids or fat about the lungs or the heart, and stupefaction of memory and understanding.

हरीतकीसेवनानर्हाः—

(अजीर्णिनो रुक्षभुजः स्त्रीमद्यविषकर्षिताः ।

स्वेवेरन्नाभयामेते क्षुत्तृष्णोष्णार्दिताश्च ये ॥ ३५ ॥)

अजीर्णिनः अशुचिवाणा अजीर्णवाले. रुक्षभुजः रुक्ष
भोजन करनारी रुक्ष भोजन करनेवाले, स्त्री-मद्य-विष- तथा
स्त्री, मद्य अने विषथी तथा स्त्रीसंग, मद्यपान और
विषसे, कर्षिताः दुर्भाग अथेला कृश हुए, ये च अने
ने अनुपयो और जो मनुष्य, क्षुत्-तृष्णा- भूख, तृष्ण
भूख, प्यास, उष्णार्दिताः तेभ्य गरमीथी पीडाथेला होय
एवं गरमीसे पीडित हों, एते तेऽस्मै वे, अभयाम्
हरडेनुं हरड़का, न स्वेवेरन् सेवन न करनुं सेवन न
करे ॥ ३५ ॥

३५. अर्दिताश्च ये—छर्दिताश्च ये (य.)

35. Dyspeptics, eaters of 'dry' foods, those who have been weakened by indulgence in women, drink and poisonous addictions, and those who are afflicted with hunger, thirst and heat, should not take the chebulic myrobalan; that is to say, it is contra-indicated in such conditions

आमलकगुणाः —

तान् गुणांस्तानि कर्माणि विद्यादामलकीष्वपि ।
यान्युक्तानि हरीतक्या वीर्यस्य तु विपर्ययः ॥३६॥
अतश्चामृतकल्पानि विद्यात् कर्मभिरीदृशैः ।
हरीतकीनां शस्यानि भिषगामलकस्य च ॥३७॥

हरीतक्याः हरडेना हरडके, यानि जे जो, उक्तानि शुद्धे तथा कर्मो कर्मां जे गुण तथा कर्म कहे हैं, तान् ते उन, गुणान् शुद्धे गुणां, तानि कर्माणि अने ते कर्मो और उन कर्मोको, आमलकेषु आमलकामां आवलेमें, अपि पशु भी विद्यात् अशुद्धां समझना चाहिए, वीर्यस्य तु परंतु वीर्यं नी परंतु वीर्यको, विपर्ययः विपरीतता छे विपरीतता है, अतः अतः इस लिए, भिषक् वैद्य वैद्य, ईदृशैः आत्मा ऐसे कर्मभिः कर्मोने कीधे कर्मोके कारण, हरीतकीनाम् हरडेनां हरडके, आमलकस्य च अने आमलकानां और आवलेके, शस्यानि क्षुण्णानि विनानां क्षुण्णेने बीजरहित फलोंको, अमृत-कल्पानि अमृततुल्य अमृतके समान, विद्यात् अशुद्धां माने ॥ ३६-३७ ॥

36-37. It should be known that all these virtues spoken of in connection with the chebulic myrobalan are also found in the emblic myrobalan; the potency, however, is of the opposite type. In view of the above consideration the physician should esteem the

३६. तान् गुणान्-तान् रसान् (ध.)

॥ आमलकीष्वपि-आमलकेष्वपि (ध.)

३७. भिषगामलकस्य च-भिषगामलकानि च (द.)

pulp of both chebulic and emblic myrobalans as being equal in virtue to nectar the food of the gods itself.

भेषजग्रहणविधिः —

ओषधीनां परा भूमिर्हिमवाञ्च शैलसत्तमः ।
तस्मान्फलानि तज्जानि ग्राहयेत्कालजानि तु ॥३८॥
आपूर्णरसवीर्याणि काले काले यथाविधि ।
आदित्यपवनच्छायासलिलप्रीणितानि च ॥ ३९ ॥
यान्यजग्धान्यपूतीनि निर्व्रणान्यगदानि च ।
तेषां प्रयोगं वक्ष्यामि फलानां कर्म चोत्तमम् ॥४०॥

शैलसत्तमः पर्वतोभां उत्तम पर्वतमें श्रेष्ठ, हिम-वान् हिमालय हिमालय. ओषधीनाम् ओषधीनां ओषधियोंकी परा श्रेष्ठ उत्कृष्ट भूमिः उत्पत्तिस्थान छे भूमि है तस्मात् तु भटे उस लिए, तज्जानि तेभां उत्पन्न थयेलां उसमें उत्पन्न हुए, यानि तु जे जो, कालजानि ऋतुभां उत्पन्न थयेलां योग्य कालमें उत्पन्न, आपूर्णरसवीर्याणि अपूर्ण रस अने वीर्यवाणां रस और वीर्यसे भरे आदित्य- सूर्य सूर्य, सलिल- जल पानी, छाया- छाया छाया, पवन- अने पवनथी और वायुसे, प्रीणितानि पुष्ट थयेलां होय पुष्ट हों, अजग्धानि डीग्रीओधी नष्टि अथवा होय कीडोंसे न खाये हों, अपूतीनि दुर्गंधिरहित होय सड़े न हों, निर्व्रणानि क्षत वगैरनां होय दागसे रहित हों, अगदानि च अने रोगरहित होय और रोगरहित हों काले काले ते क्षणी पाकवाने क्षणी उन फलोंके पकनेके समय पर, यथाविधि विधि भभाणु यथाविधि, ग्राहयेत् लेवां लेवे, तेषाम् फलानाम् ते क्षणीनां उन फलोंके, उत्तमम् उत्तम उत्तम प्रयोगम् प्रयोग प्रयोग, कर्म च अने कर्म और कर्मको. वक्ष्यामि हुं उद्दिश में कहूंगा ॥३८-४०॥

38-40. The best of habitats for medicinal plants is the Himalayas, the most majestic of mountains. It is the fruits grown in the Himalayas that

३९ आदित्यपवनच्छाया-आदित्यसलिलच्छाया (क. द.)

४० यान्यजग्धानि-यान्यजग्धानि (ध. द. घ. प.)

॥ निर्व्रणानि-प्रीणितानि (ध.)

are therefore to be properly culled every season, selecting such fruits as are in season, rich with juice and potency, mellowed by the sun, wind, shade and water, un nibbled at by bird or beast, unspoiled, and unmarked with cuts or diseases. We shall now describe the modes of administration and the excellent effects of these fruits.

ब्राह्मरसायनं प्रथमम् -

पञ्चानां पञ्चमूलानां भागान् दशपलोन्मितान् ।
हरीतकीसहस्रं च त्रिगुणामलकं नवम् ॥ ४१ ॥
विदारिगन्धां बृहतीं पृश्निपर्णीं निदिग्धिकाम् ।
विद्याद्विदारिगन्धाद्यं श्वदंष्ट्रापञ्चमं गणम् ॥ ४२ ॥
विल्वान्निमन्थद्वयोनाकं काश्मर्यमथ पाटलाम् ।
पुनर्नवां शूर्पपण्यौ बलामेरण्डमेव च ॥ ४३ ॥
जीवकर्पभकौ मेदां जीवन्तीं सशतावरीम् ।
शरेक्षुदर्भकाशानां शालीनां मूलमेव च ॥ ४४ ॥
इत्येषां पञ्चमूलानां पञ्चानामुपकल्पयेत् ।
भागान् यथोक्तांस्तत्सर्वं साध्यं दशगुणेऽम्भसि ॥ ४५ ॥
दशभागावशेषं तु पूतं तं ग्राहयेद्रसम् ।
हरीतकीश्च ताः सर्वाः सर्वाण्यामलकानि च ॥ ४६ ॥
तानि सर्वाण्यनस्थीनि फलान्यापोथ्य कूर्चनैः ।
विनीय तस्मिन्निर्युहे चूर्णानीमानि दापयेत् ॥ ४७ ॥

पञ्चानाम् पांच प्रकारना पांचों प्रकारके पञ्चमूलानाम् पांच भूणों प्रत्येक ५०५ पंचमूलके प्रत्येक द्रव्य, दशपलोन्मितान् ४० तोला ४० तोला, भागान् भाग प्रमाणमें, हरीतकी-सहस्रम् नवम् नवी ६२३ नंग १००० हरड़ ताजी १००० संख्यासे, त्रिगुण-आमलकम् च अने त्रिगु गणु (नंग ३०००) आभणों देवा और आंवले ३००० संख्यासे लेवे, विदारिगन्धाश्च शाल-पर्णी शालपर्णी, बृहतीश्च जिली भोरीगण्डी बड़ी कटेरी, पृश्निपर्णीश्च पृश्निपर्णी निदिग्धिकाम् अने

भेडी भोरीगण्डी और छोटी कटेरी, विदारिगन्धा-आमलक आभ शालपर्णी नेमा प्रथम छे इस प्रकार शालपर्णी जिनमें प्रथम है, श्वदंष्ट्रा-पञ्चमम् अने गे।भु नेमा पांचमां छे ओवी आ ओषधियों और गोखरु जिनमें पाँचवा है ऐसी इन ओषधियोंको, गणम् पांच भूधने। पड़े। गणु पञ्चमूलका प्रथम गण, विद्यात् अणुवे। समझे, विल्व- भीली बेल, निमन्थ- अरणी, इयोनाकम् अरुसे। इयोनाक, काश्मर्यम् शीखुवी गम्भारी, अथ पाटलाम् अने पाटला आ ओषधियोंने पांचभूधने। भीले गणु अणुवे। और पाटला इन ओषधियोंको पंच मूलका दूसरा गण समझे, पुनर्नवाम् साटे।डी पुनर्नवा, शूर्पपण्यौ भुद्रपर्णी- भाषपर्णी मुद्रपर्णी-माषपर्णी, बलाम् अला बला एरण्डम् च एव अने ओरे। आ ओष-धियोंने पांचभूधने। नीले गणु अणुवे। और एरण्ड इन ओषधियोंको पंचमूलका तीसरा गण समझे, जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभकौ ऋषभक ऋषभक, मेदाम् मेदा मेदा, सशतावरीम् अने शतावरीसहित और शतावरी-सहित, जीवन्तीम् अरुओ।डी आ ओषधियोंने पांचभूधने। ओ।ओ गणु अणुवे। जीवन्ती इन ओषधियोंको पंचमूलका चौथा गण समझे, शर- भु शर, इक्षु- शेरी ईक्ष, दर्भ- ६०६ दर्भ, काश- काश काश, शालीनाम् अने शालीना तथा शालिके, मूलम् च एव भूण आ ओष-धियोंने पांच भूधने। पांचमे। गणु अणुवे। मूल इन ओषधियोंको पंच मूलका पांचवा गण समझे, इति आ प्रमाणे इसप्रकार एवम् आ इन, पञ्चानाम् पांचेय पांच, पञ्चमूलानाम् पांचभूणोंना पंचमूलोंको, यथोक्तान् उला प्रमाणेना कहे हुए, भागान् भागो। प्रमाणमें, उपकल्पयेत् देवा लेवे, तत् ते इन, सर्वम् अधुं सबको, दशगुणे दशगुणा दसगुने अम्भसि पाण्डीमां जलमें, साध्यम् पकावपुं पकावे, तस्म ते वह, रसम् रस अन्धारे रस जब, दशभाग- दशभा भागने। दसवां भाग, अव-शेषम् आडी रहे त्यारे तेने शेष रहे तब उसको, पूतम् वस्त्रेणी गाणी वस्त्रसे छान कर ग्राहयेत् देवा लेवे, ताः ते इन, सर्वाः सर्व सब हरीतकीः च ६२३ हरड़, सर्वाणि अने अधा और सब, आमलकानि च आभणों आंवले, तानि ते इन, सर्वाणि सर्व सब, अनस्थीनि हणिया पगरना गुठलियां निकाले हुए, फलानि हूणोने फलोंको, कूर्चनैः आउवाना साधनथी कूर्चनसे, आपोथ्य

४३. विल्वान्निमन्थद्वयोनाकम् काश्मर्यमथ पाटलाम्-विल्वान्निमन्थद्वयोनाकौ काश्मर्यः पाटलिस्तथा (ग. थ.)

४५. इत्येषां पञ्चमूलानाम्-इत्येषां पञ्चमूलानाम् (ग. थ.)

भांडीने कूट कर, तस्मिन् ते उस, निर्युहे अथवा
काथमें, विनीय लेणीने मिला कर, इमानि आ नीये
दधेला इन निम्न लिखित, चूर्णानि यूष्णे चूर्णोको,
दापयेत् नाभवा डाले ॥ ४१-४७ ॥

41-47. Take forty tolas of each of the five groups of penta-radices, a thousand fruits of chebulic myrobalans and thrice that number of fresh emblic myrobalans. The five groups, each group consisting of five roots, are as follows:— (a) Ticktrefoil, indian night shade, painted leaved uraria, yellow-berried night-shade, and small caltrops, constitute the first group called 'The ticktrefoil group.' (b) Bael tree, wind killer, indian calosanthos, white teak, wild snake gourd, constitute the second group called 'The bael group.' (c) Hog's weed, the two surpa parnis viz., wild green gram, and wild black gram, heart-leaved sida and castor oil plant constitute the third group called 'The castor oil plant group.' (d) Jivaka, rishabhaka, meda, cork swallow wort and climbing asparagus constitute the fourth group called 'The jivaka group.' (e) Small sacrificial grass, sugarcane, sacrificial grass, thatch grass and paddy roots constitute the fifth group called 'The grass group.' Of each of these five groups of penta-radices, take as instructed above and mixing them, boil the whole in ten times the quantity of water; when the decoction has boiled down to a tenth of its quantity, it should be filtered and the fluid part kept. Take

now the fruits of the chebulic and emblic myrobalans and after de-seeding and crushing them in a mortar with a pestle, throw the pulp into the decoction mentioned above.

मण्डूकपर्ण्याः पिप्पल्याः शङ्खपुण्याः प्लवस्य च ।
मुस्तानां सविडङ्गानां चन्दनागुरुणोस्तथा ॥ ४८ ॥
मधुकस्य हरिद्राया वचायाः कनकस्य च ।
भागांश्चतुष्पलान् कृत्वा सूक्ष्मैलायास्त्वचस्तथा ४९
सितोपलासहस्रं च चूर्णितं तुलयाऽधिकम् ।
तैलस्य द्याढकं तत्र दद्यात् त्रीणि च सर्पिषः ॥ ५० ॥
साध्यमौदुम्बरे पात्रे तत् सर्वं मृदुनाऽग्निना ।
ह्वात्वा लेह्यमदग्धं च शीतं क्षौद्रेण संसृजेत् ॥ ५१ ॥
क्षौद्रप्रमाणं स्नेहार्थं तत् सर्वं घृतभाजने ।
तिष्ठेत्संमूर्च्छितं तस्य मात्रां काले प्रयोजयेत् ॥ ५२ ॥
या नोपरुन्ध्यादाहारमेकं क्षात्रा जरां प्रति ।
षष्टिकः पयसा चात्र जीर्णे भोजनमिष्यते ॥ ५३ ॥

मण्डूकपर्ण्याः आक्षी ब्राक्षी, पिप्पल्याः पीपरी
पिप्पली शङ्खपुण्याः शंभावणी शंखपुष्पी, प्लवस्य च
केवडीमेथ केवर्तमुस्ता, सविडङ्गानाम् वावडिङ्गसहित
वायविडङ्गसहित, मुस्तानाम् नागर मेथना मोथा, तथा
तथा तथा, चन्दनागुरुणोः श्वेतचन्दन अने अगार चन्दन
और अगर, मधुकस्य गेडीमध मुलहठी, हरिद्रायाः हलदी
हल्दी, वचायाः वज्र वच, कनकस्य च अने नागकेसर और
नागकेसर, सूक्ष्मैलायाः नान्दी ओदथी छोटी इलायची, तथा
त्वचः तथा तण्डु तथा दालचीनी, चतुष्पलान् प्रत्येकना
१६ तोलाना प्रत्येकके १६ तोलेके, मागान् भाग भाग,
कृत्वा धर्ध ले कर, तत्र च तेभा इनमें, चूर्णितम् आडेव
बारीक की, तुलया अधिकम् से। पलनी अधिकतावाली
सौ पलकी अधिकतावाली, सहस्रम् ओक हज़ार पल
अर्थात् ओक हज़ार ओकसे। पल एक हजार पल अर्थात्
एक हजार एकसौ पल, सितोपला साकर चीनी, तैलस्य

४८. प्लवस्य—फलस्य (प.)

५१. लेह्यमदग्धं—लेह्यमदग्धं (क. व. ज. घ. फ.)

५३. आहारमेकं—आहारमेकं (घ. प.)

तद्वज्रं तैल तैल, व्यावकम् ५१२ तोला ५१२ तोला, सर्पिषः अने धीना और वृत्तकं, त्रीणि च त्रय आढक (७६८ तोला) ७६८ तोल, दद्यात् मेणवपां मिलावे, तत् ते इन, सर्वम् सर्वं सब हो, औदुम्बरे तांभाना तांवेके, पात्रे पात्रमां पात्रमें, मृदुना मंद मंद, अग्निना अग्निशी आँचसे, साध्यम् पकावपुं पकावे, लेह्यम् तेने खाटवा जेवुं लेह जैसा, अदग्धम् नहि छेजेवुं न जला हुआ, शीतम् च तथा नीचे उतरतां ठंडुं थथेय तथा नीचे उतरने पर ठंडा हुआ, ज्ञात्वा अष्टुर्लाने जान कर, शौद्रेण तेने मधनी साथे इससे मधु, संसृजेत् मेणवपुं मिलावे, क्षौद्रप्रमाणम् मध मेणवपातुं प्रमाणा मधुका प्रमाण, खेदार्धम् तैलना प्रमाणायां अधुं देवुं तैलसे आधा ले, तत् आ यह, सर्वम् सर्वं सब, संसृजितम् कडलीया मेणवीने मिला कर, वृत्तभाजने धीनाणा रीढा पात्रमां वी चुपड़े हुए पात्रमें, तिष्ठेत् रडेवा देवुं रखे, काले हंमेशा प्रातः कालमां प्रतिदिन प्रातः, तस्य ते रसायननी इस रसायनको, मात्राम् योग्य मात्रा मात्राके अनुसार, प्रयोजयेत् देवी उपयोग करे, या मात्रा जे मात्रा जो मात्रा, एकम् आहारम् कोई ओक आहारने। किसी एक आहारके, जराश्व प्रति पथी जवा भाटे पाचन-में, न उपरुन्ध्यात् उपरोध करनारी न होवी जेध ओ बाधक न होनी चाहिए, अत्र च आ रसायन मात्राणा इस रसायनकी मात्रा, जीर्णे पथी गया पथी पच जाने-पर, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, बहिकः साठी थोआ सांठी चावलका, भोजनम् भोजन भाटे देवा भोजन, इत्यते अं पृच्छवा योग्य छे करना योग्य है ॥ ४८-५३ ॥

48-53. Add to this the powder of the following, the measure of each ingredient being 16 tolas—Indian pennywort, long pepper, kidney leaved ipomea, rush-nut, nut-grass, embelia, sandal-wood, aloe wood, liquorice, turmeric, sweet flag, fragrant poon, the small cardamom and cinnamon. Add to this the powder of sugar-candy, measuring 4,400 tolas in weight, 512 tolas of oil

and 768 tolas of ghee. Boil all this in a copper vessel on a low fire, taking care to see that the decoction has passed into a linctus but is not burnt. Take it down and after it has cooled, add to it honey. The measure of honey to be added is half that of the oil and ghee combined. The whole linctus should be kept well-mixed in an earthen jar which has been saturated with ghee. It may then be administered in proper dosage and at the proper time. The dose should be such as not to interfere with the taking of the patient's meals. When the medicine has been digested, the patient should be given to eat a dish of shashtika rice with cow's milk.

वैखानसा वालखिल्यास्तथा चान्ये तपोधनाः ।

रसायनमिदं प्राश्य बभूवुरमितायुषः ॥ ५४ ॥

मुक्त्वा जीर्णे वपुश्चाप्यमवापुस्तद्वनं वयः ।

वीततन्द्राक्लमश्वासा निरातङ्गाः समाहिताः ॥ ५५ ॥

मेघास्मृतिबलोपेताश्चिररात्रं तपोधनाः ।

ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यं चैरुश्चात्यन्तनिष्ठया ॥ ५६ ॥

वैखानसाः वानप्रस्थे। वानप्रस्थ, वालखिल्याः वालखिल्य वालखिल्य, तथा च अन्ये अने जीना तथा अन्य, तपोधनाः तपस्वीयो। तपस्विनीने, इदम् उपर कहेला इस, रसायनम् आला रसायनने। ब्राह्म रसायनका, प्राश्य उपयोग करीने उपयोग करके, अमितायुषः अमित आयुष्यवाणा वीर्षायु, बभूवुः भया होता हुए थे, जीर्णम् शुल्कं थर्ध गयेला जीर्णे हुए, वपुः शरीरने शरीरको, मुक्त्वा अद्विने त्याग कर, अश्वम् श्रेष्ठ नये, तद्वनम् तदुल्लु तद्वन, वयः वयने वयको, अवापुः पाभ्या होता प्राप्त हुए थे, तपोधनाः ते तपोधनो वे तपोधन, वीततन्द्राक्लमश्वासाः तन्द्रा, श्रम अने श्वासशी

५४. प्राश्य-प्राप्य (व. व.)

रहित तन्मा, यकान और श्वानरहित, निरातङ्काः
नीरेण रोगरहित, समाहिताः श्रेष्ठं मनवाणा एकाम
मनवाले, मेधा- तथा धारणाशक्ति मेधा स्मृति-
स्मरणशक्ति स्मृति, बलोपेताः तथा अणशी युक्त थर्
तथा बलसे युक्त हो कर, अत्यन्तनिष्ठया अत्यन्त निष्ठा-
पूर्वक अत्यन्त निष्ठापूर्वक ब्राह्मण उत्तम ब्राह्म, तपः
तप तप, ब्रह्मचर्यम् अने प्रक्षय्य और ब्रह्मचर्यको,
विररात्रम् दाया वपत सुधी दीर्घकाल तक, चेरुः
आयुःरता हता पालन करते थे ॥ ५४-५६ ॥

54-56. The hermits known as the
Vaikhanasas and the Valakhilyas and
likewise other celebrated ascetics att-
ained immense longevity from the use
of this 'Rasayana'. Shuffling off their
decayed bodies, they secured for them-
selves fresh youth, freed themselves
from langour, weariness and dyspnea
and were unhampered by disease,
were single-minded, and endowed with
intelligence, memory and strength.
These mighty ascetics practised spiri-
tual austerities and celibacy for unen-
ding years with exceeding devotion.

रसायनमिदं ब्राह्ममायुष्कामः प्रयोजयेत् ।
दीर्घमायुर्वैयश्वायं कामांश्चेष्टान् समश्नुते ॥ ५७ ॥
(इति ब्राह्मरसायनम्)

आयुष्कामः आयुष्य वधारवानी भृच्छावाणा पुरुषे
दीर्घ आयुकी इच्छावालेको, इदम् आ इस, ब्राह्मण
रसायनम् आह रसायनने ब्राह्म रसायनका, प्रयोजयेत्
प्रयोग करवे ओर्ध ओ प्रयोग करना चाहिए, दीर्घम् ओथी
ते दीर्घ उसके कारण वह दीर्घ, आयुः आयुष्यने आयु,
अयम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, वयः च जुवान्नी जवानी, इष्टान् अने
४४ और अमीष्ट, कामान् च मनोरथोने पण कामना
ओंको मी, समश्नुते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, इति ब्राह्म-
रसायनम् आ आह रसायन छे यह ब्राह्म रसायन है ॥ ५७ ॥

५७. इति ब्राह्मरसायनम्—इति रसायनयोगः प्रथमः (य.)

57. This divine Rasayana should
be made use of by one who desires
long life; by so doing he will attain
longevity, rejuvenation and all the
desires of his heart. Thus has been
described the Brahma Rasayana.

ब्राह्मरसायनं द्वितीयम्—

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रं पिष्टस्वेदनवि-
धिना यस्य ऊष्मणा सुस्विन्नमवानपशुष्कमनस्थि-
चूर्णयेत् । तदा मलकसहस्रस्वरसपरिपीतं स्थिरा-
पुननं वा जीवन्तीनामगला ब्रह्मसुवर्चं तामण्डूकपर्णा-
शनावरीशङ्खपुष्पीपेपलीवचाविडङ्गस्वयङ्कुसामृ-
ताचन्दनागुरुमधुकवधूकपुष्पोत्पलपद्ममालतीयुव-
तीयूथिकाचूर्णाष्टभागसंयुक्तं पुनर्नागरलासहस्र-
पलस्वरसपरिपीतमनातपशुष्कं द्विगुणितमर्षिषा
क्षौद्रसर्पिषा वा क्षुद्रगुडाकृतिं कृत्वा शचीं हरे
वृतभाविते कुम्भे भस्मराशरघः स्थापयेदन्तर्भूमेः
पक्षं कृतरक्षाविधानमथर्ववेदविदा, पक्षात्यये
चोद्धृत्य कनकरजतताम्रप्रवालकालायसचूर्णाष्ट-
भागसंयुक्तमर्षकर्ववृद्ध्या यथोक्तं विधिना प्रातः
प्रातः प्रयुज्जानोऽग्निलवमाभिसर्माक्ष्य, जीर्णे च
षष्टिकं पयसा ससर्पिष्कमुपसेवमानो यथोक्तान्
गुणान् समश्नुत इति ॥ ५८ ॥

यथोक्तगुणानाम् पूर्वोक्त गुणवाणां पूर्वोक्त गुणवाले,
आमलकानाम् आमलका आंवलीका, सहस्रम् १०००
नांग १००० संख्यामें, पिष्टस्वेदन- पिष्टस्वेदननी पिष्ट-
स्वेदन, विधिना विधिनी विधिसे, पयसः दूधनी दूधकी,
ऊष्मणा आक्ष्य भाफसे, सुस्विन्नम् सारी रीते आशीने
भली भांति स्विन्न करके, अनातप- छायाभा छायामें,
शुष्कम् सूखीने सुखा कर, अनस्थि हृणया विनाना
करीने गुठली निकालकर, चूर्णयेत् यूलु करवु चूर्ण
करना चाहिए, तत् ते यूलुने इस चूर्णको, आमलक-

५८. मधुकवधूकपुष्प-मधूकपुष्प (य.)

५९. द्विगुणितसर्पिषा-द्विगुणितमधुमर्षिषा (य.)

६०. अथर्ववेदविदा-अथर्ववेदविद त.

६१. अर्षकर्ववृद्ध्या-अर्षकर्वगुणितसर्पिषा वृद्ध्या (य.)

सहस्र- औं ६७२ आमर्णांना एक हजार आवलेके, स्वरसपरिपीतम् स्वरसनी आवना आपीने स्वरससे भावना दे कर, स्थिरा- शाखपुष्पी शालपर्णी, पुनर्नवा- पुनर्नवा पुनर्नवा, जीवन्ती- भरभोडी जीवन्ती, नागबला- नागबला नागबला, ब्रह्मसुवर्चला सूरभुभी ब्रह्मसुवर्चला, मण्डूकपर्णी- आक्षी मंडूकपर्णी शतावरी- शतावरी सतावर, शङ्खपुष्पी- शङ्खपुष्पी शंखपुष्पी, पिप्पली- पीपर पिप्पली, वचा- वच वच, विडङ्ग- वाविङ्ग वायविङ्ग, स्वयङ्गुप्ता- कौचा कौच, अमृता- गणै गिलोय, चन्दन- श्वेतचन्दन चन्दन, अगुरु- अगुरु अगुरु, मधुक- नेठीमधु मुलहठी, मधूकपुष्प मधुका मधु मधुके फूल, उत्पल- नीलकमल नील कमल, पद्म- कमल पद्म, मालती- मालती चमेली, युवती- जूही, यूथिका- अने जूहीना भूना ओओना और यूथिका इनके, चूर्णाष्टभाग- आमर्णांना यूथुना अष्टमांश नेटला यूथुना आवलेके चूर्णसे अष्टमांश चूर्णमें, संयुक्तम् मेलवपुं मिलाये, पुनः इरी तेने फिर उसको, नागबला- नागबलाना नागबलाके, सहस्रपल- ४००० तोला ४००० तोले, स्वरस- स्वरसनी स्वरससे, परिपीतम् आवना आपीने भावना देकर, अनातपशुष्कम् आयामां सूखीने छायामें सुखाकर, द्विगुणित- यूथुना प्रमाणे करतां जमला चूर्णके प्रमाणसे दुगुने, सर्पिषा गायना धीमां घी, क्षौद्रसर्पिषा वा अथवा यूथुना तोल प्रमाणे ओकत्र करेलां घी तथा मधुमां नाभी या चूर्णके बराबर एकत्रित किये घी तथा मधुमें डाल कर, क्षुद्रगुडाकृतिम् राभना ३५मां फाणितके आकारमें, कृत्वा जनावीने बनाकर, शुचौ पवित्र पवित्र, इडे मज्जुत मज्जुत, घृतभाविता तथा अंदर घी ओपडेला अन्दर घृतसे लिप्त, कुम्भे धात्रां घडेमें रख कर, भूमेः जमीनमां ओडो ओडीने जमीनमें गर्त खोद कर, अन्तः तेमां इसमें, भस्मराशेः राभना ६७ला राखकी ढेरीके, अधः नीचे नीचे, अथर्ववेदविदा अथर्ववेदोक्त मंत्रो जालुनाथी अथर्ववेदके जानने- वालेसे, कृतरक्षाविधानम् रक्षाविधान करावीने रक्षा कराके, पक्षम् ओं ५५वाडियुं पन्द्रह दिन तक, स्थापयेत् राभपुं रख देवे, पक्षायये ५५वाडियुं पूरुं यथा पक्षी पन्द्रह दिनके बाद, बद्धवत् च जलार डाढीने तेमां बाहिर निकाल कर उसमें, सुवर्ण- सुवर्ण सुवर्ण, रजत- रजत

चांदी ताम्र- ताम्र ताम्र, प्रवाल- प्रवाल मूंगा, कालायस- अने कालायास और काललोह, चूर्णाष्टभाग- यूथुथी आठमे भाग चूर्णसे आठवां भाग, संयुक्तम् मेलवीने मिलाकर, अग्निबलम् जलामितुं जल अग्निबलके, अभिसमीक्ष्य नेटने अनुसार, अर्धकषवृद्धया अर्धी अर्धी तोला वधारीने आधा आधा कर्ष बढ़ाते हुए, यथोक्तेन उपर दर्शाया प्रमाणे यथोक्त, विधिना विधिथी विधिसे, प्रातः प्रातः ६मेशां सवारमां प्रतिदिन प्रातःकालमें, प्रयुज्जानः उपयोग करते। उपयोग करता हुआ, जीर्णे च अने जूथुं यथा पक्षी और जीर्ण हो जाने पर, पयसा दूध साथे दूधके साथ, ससर्पि- षकम् धीवाला घीसे युक्त, षष्टिकम् साठी ओभातुं सांठी चावलका, उपसेवमानः सेवन करते। मनुष्य सेवन करता हुआ मनुष्य, यथोक्तान् शास्त्रमां कक्षा प्रमाणे शास्त्रमें कहे अनुसार, गुणान् रसायनना युष्टोने रसायनके गुणोंको, समश्नुते इति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ५८ ॥

58. Take a thousand fruits of the emblic myrobalan, of the qualities described above. Soften them well by the steam-process by keeping over a kettle of boiling milk, and dry them in the shade and after de-seeding them, crush them to powder. This powder should then be macerated in the expressed juice of a thousand fresh fruits of the emblic myrobalan. Add to it the following, each, of the measure of an eighth part of the powder of the emblic myrobalan. Tick-trefoil, hog's weed, cork swallow wort, gingo fruit, heliotrope, indian penny wort, climbing asparagus, kidney leaved ipomea, long pepper, sweet flag, embelia, cowage, guduch, sandal-wood, eagle-wood, liquorice and flowers of mahwah, blue water lily, lotus, arabian jasmine, rose,

small jasmine, yellow jasmine. The compound should then be macerated in the expressed juice of 4,000 tolas of gingo fruit plant. It should then be dried in the shade Ghee of twice the measure or ghee and honey of twice the measure should then be mixed with it. The whole mass should be reduced to look like liquid gur and kept in a clean and strong earthen vessel that has been saturated with ghee. The vessel, having been sealed and made secure by one who is versed in the Atharveda, should be deposited under-ground below a heap of ashes for a fortnight. When the prescribed period is over, it should be unearthed and the contents mixed with the powder of gold, silver, copper, coral and iron, the measure of these being one eighth of the whole mass. It should be taken each morning in a gradually increasing dose, beginning with half a tola, with due heed to one's strength of digestion. When the dose has been fully digested, a meal consisting of cooked shashtika rice and milk seasoned with ghee, should be eaten. Taking this medicine in this manner one attains all the benefits described earlier in the case of the first Brahma Rasayana.

भवन्ति चात्र—

इदं रसायनं ब्राह्मं महर्षिगणसेवितम् ।
भवत्यरोगो दीर्घायुः प्रयुजानो महाबलः ॥५९॥

५९ अरोगः—अरोगी (य)

कान्तः प्रजानां सिद्धार्थश्चन्द्रादित्यसमद्युतिः ।
धृतं धारयते सत्त्वमार्पं चाप्य प्रवर्तते ॥ ६० ॥
धरणीधरसारश्च वायुना समविक्रमः ।
स भवत्यविषं चास्य गात्रे संपद्यते विषम् ॥ ६१ ॥

(इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम् ।)

अत्र च आ विषयम्। इस विषयमें, भवन्ति श्लोके।
६० श्लोक है कि, महर्षिगणसेवितम् महर्षिओंना समुदाये
सेवेया महर्षिसमूहसे सेवित, इदम् आ इस, ब्राह्मम्
ब्राह्म ब्राह्म, रसायनम् रसायनने रसायनको, प्रयुजानः
प्रयोग करते। पुरुष सेवन करके मनुष्य, अरोगः रोग
विना। नीरोग, दीर्घायुः दीर्घ आयुष्यवाण। दीर्घायु,
महाबलः महान् अणन बहुत बलवान, प्रजानाम्
प्रजाओंना प्रजाओंका, कान्तः प्रिय प्रिय, सिद्धार्थः
दरेक मनोरथने सफल करने। सिद्धमनोरथवाला,
चन्द्रादित्य— तथा चंद्र अने सूर्यनी तथा चंद्र और
सूर्यके, समद्युतिः समान प्रभावाण। समान कान्तिवाला,
भवति थाय छे होता है, अतम् आ पुरुष शास्त्र-
व्यासने यह पुरुष सुनते ही, धारयते धारण करी
शेके छे धारण कर लेता है, अस्य च अने अने और
इसका, सत्त्वम् भन मन, मार्पम् अपिरोना जेवुं
कषियोंके समान, प्रवर्तते यथैव छे हो जाता है,
सः वणी ते फिर वह पुरुष, धरणीधरसारः च पर्वतना
जेवी दृढतावाण। पर्वतके समान सारवाला, वायुना
अने वायुना और वायुके, समविक्रमः समान पराक्रम-
वाण। समान पौरुषवाला, भवति थाय छे होता है,
अस्य अने आना और इसके, गात्रे च गात्रमां शरीरमें,
विषम् च विष पक्षु विष मी, अविषम् आवप (प्रभाव-
शक्ति) अविष (प्रभावशक्ति), संपद्यते थाय छे होता
है ॥ ५९-६१ ॥ (इति आ यह, द्वितीयम् अणन दूसरा,
ब्राह्मरसायनम् ब्राह्म रसायन छे ब्राह्मरसायन है।)

Here are verses again -

59-61. The Brahma Rasayana described above was made use of by the great sages. Using it, one becomes

५९. धरणीधर—पृथिवीधर ग.

,, इति द्वितीयं ब्राह्मरसायनम्—इति ब्राह्मरसायनद्वितीययोगः (व. ५.)

immune to disease, long-lived, endowed with great strength, attractive to people, fulfilled of desires and equal in lustre to the sun and the moon. One will be able to retain in memory all that one has heard, and will possess the mental faculties of the seers. One will, moreover, have a frame like adamant and strength like that of the wind. In such a body even poison will be rendered innocuous. Thus has been described the second Brahma Rasayana.

च्यवनप्राशः —

बिल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मर्यः पाटलिर्बला ।
पर्णश्चतस्रः पिप्पलयः श्वदंष्ट्रा बृहतीद्वयम् ॥६२॥
शृङ्गी तामलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करागुरु ।
अमया चामृता ऋद्धिर्जीवकर्षभकौ शटी ॥६३॥
मुस्तं पुनर्नवा मेदा सैला चन्दनमुत्पलम् ।
विदारी वृषमूलानि काकोली काकनासिका ॥६४॥
एषां पलोन्मितान् भागाञ्छतान्यामलकस्य च ।
पञ्च दद्यात्तदैकघ्नं जलद्रोणे विपाचयेत् ॥६५॥
स्नात्वा गतरसान्येतान्यौषधान्यथ तं रसम् ।
तच्चामलकमुद्धृत्य निष्कुलं तैलसर्पिषोः ॥६६॥
पलद्वादशके भृष्टा दत्त्वा चार्धतुलां भिषक् ।
मत्स्यण्डिकायाः पूताया लेहवत्साधु साधयेत् ॥६७॥
षट्पलं मधुनश्चात्र सिद्धशीते प्रदापयेत् ।
चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीद्विपलं तथा ॥६८॥
पलमेकं निदध्याच्च त्वगेलापत्रकेशरात् ।

६२. श्योनाकः काश्मर्यः—श्योनाकः काश्मरी (क.)

६४. सैला—पला (ब.)

„ सैला चन्दनमुत्पलम्—सूक्ष्मैकोत्पलचन्दने (ग. थ.)

६५. दद्यात्तदैकघ्नं—दद्यात्तदैकघ्न (ब.)

६६. निष्कुलं तैलसर्पिषोः—कुडवं तैलसर्पिषोः (थ.)

६७. साधु साधयेत्—साधयेद्भिषक् (थ.)

६८. प्रदापयेत्—समावपेत् (क. घ. च. छ.)

इत्ययं च्यवनप्राशः परमुक्तो रसायनः ॥ ६९ ॥

कासश्वासहरश्चैव विशेषेणोपदिश्यते ।

क्षीणक्षतानां वृद्धानां बालानां चाङ्गवर्धनः ॥७०॥

स्वरक्षयमुरोरोगं हृद्रोगं वातशोणितम् ।

पिपासां मूत्रशुक्रस्थान् दोषांश्चाप्यपकर्षति ॥७१॥

अस्य मात्रां प्रयुञ्जीत योगरुन्ध्याञ्च भोजनम् ।

अस्य प्रयोगाच्च्यवनः सुबुद्धोऽभूत् पुनर्युवा ॥७२॥

मेघां स्मृतिं कान्तिमनामयत्व-

मायुःप्रकर्षं बलमिन्द्रियाणाम् ।

स्त्रीषु प्रहर्षं परमग्निवृद्धिं

वर्णप्रसादं पवनाजुलोम्यम् ॥ ७३ ॥

रसायनस्यास्य नरः प्रयोगा-

लुमेत जीर्णोऽपि कुटीप्रवेशात् ।

जराकृतं रूपमपास्य सर्वं

विभर्ति रूपं नवयौवनस्य ॥ ७४ ॥

(इति च्यवनप्राशः।)

बिल्व- पीली बिल्व, अग्निमन्थौ अरुणी अग्निमन्थ, श्योनाकः अरुण श्योनाक, काश्मर्यः सीवणु गम्भारी, पाटलिः पाटलीमूल पाटला, बला अ.पाट बला, चतस्रः पण्यः आर. पण्य—शालपणी, पृश्निपणी, मुद्गपणी अने भ.प.पणी चार पणियां—शालपणी, पृश्निपणी, मुद्गपणी और माषपणी, पिप्पलयः पी.प. पिप्पली, श्वदंष्ट्रा गे.भ.गु गोखरु, बृहतीद्वयम् डे.डी. बे.डी. गण्डी, मे.डी. बे.डी. गण्डी छोटी कटेरी, बड़ी कटेरी, शृङ्गी डा.डा.शी.गी काकडाशृङ्गी, तामलकी बे.आ.म.डी मुई आंवला, द्राक्षा डा.णी द्राक्ष, जीवन्ती भ.भे.डी जीवन्ती, पुष्कर- पुष्करमूल, अगुरु अ.ग.र अगुरु, अमया ६२३ हरह, चामृता च गणै. गिलोय, ऋद्धिः ऋद्धि ऋद्धि, जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभकौ ऋषभक ऋषभक, शटी ड्यूरी कचूर, मुस्तश्च भे.थ मुस्ता, पुनर्नवा सा.टे.डी पुनर्नवा,

६९. च्यवनप्राशः—च्यवनप्राशः (फ.)

७३. स्त्रीषु प्रहर्षं—स्त्रीषु प्रकर्ष (थ.)

„ वर्णप्रसादं—विवर्णसादं (थ.)

७४. सर्वं—पूर्व (थ.)

„ नवयौवनस्य—नवयौवनानाम् (थ.)

„ इति च्यवनप्राशः—इति च्यवनप्राशरसायनं तृतीययोगः (थ.)

सैला ओषधी साथे इलायचीके साथ मेदा मेदा मेदा,
चन्दनम् श्वेत चन्दन चन्दन, उत्पलम् डाणुं धमण
नीलोफर, विदारी विदारीकंद विदारीकंद, वृषमूलानि
अरडूसानां भूय अहूसेकी जड़, काकोली डाडोली
काकोली, काकनासिका डाडोलीओ, काकनासिका,
एषाम् आ औषधानां इन औषधोंके, पलोन्मितान् प्रत्येकना
४-४ तोला प्रत्येकके ४-४ तोले, भागान् भाग भाग,
बामलकस्य अने आमणां और आवले, पञ्चशतानि च
५०० नंग ५०० गिनतीमें, दद्यात् देवां लेवे, तत्
आ सर्वान् इन सबको, जलद्रोणे १०२४ तोला पाणीमां
१०२४ तोले जलमें, ऐकध्यम् ओझां डरीने एकसाथ,
विपाचयेत् उकाणवां पकाये, एतानि आ अधां इन सब,
औषधानि औषधाने। औषधियोंका, गतरसानि २२
नीडणी गथी छे रस निकल गया है, ज्ञात्वा औषध आणी ऐसा
समझ कर, तम् रसम् ते रसने उस रसको, बामलकम्
अने आमणां और आवलोंको, उद्धृत्य च अक्षर डाढीने
निकाल कर, निष्कुलम् हुआ विनानां डरीने गुठलीसे
रहित कर, तैलसर्पिषोः भेजवेलां तैल अने धी मिलाये हुए
तैल और घृत, पलद्वादशके ४८ तोलाभां बारह पलमें
भृष्टा शेडीने भूज कर, पूतायाः तेषां शुद्ध उनमें शुद्ध,
मस्यण्डिकायाः दाणुदार आऽ दानेदार खांड, अर्धतु-
लाम् च २०० तोला ५० पल, दत्त्वा भेजवीने मिला
कर, मिषक् वैद्य वैद्य, लेहवत् अवलेदनी पेठे अवलेहके
समान, साधु धीमी धीमी आथथी मन्द मन्द आंचसे,
साधयेत् पकाववां पकाये, सिद्धशीते आ अवलेह जेवा
पदार्थ थर्ष हंडो थया पछी अवलेह जैसे सिद्ध हुए इस
पदार्थके शीतल होने पर, अत्र औषधाम् इसमें, मधुनः
मधु मधु, षट्पलम् २४ तोला २४ तोले, तुगाक्षीर्याः
वंशश्लथन वंशलोचन, चतुष्पलम् १६ तोला १६
तोले, तथा तथा तथा, पिपलीद्विपलम् पीपर ८ तोला
पिपली ८ तोले, प्रदापयेत् नाभवां मिलाये, त्वक्-
तश्च दालचीनी, एला- ओषधी इलायची, पत्र- तमाक्ष
पत्र तेजपत्र, केशरान् अने नागकेशर और नाग-
केशर, एकम् ओझ ओझ एक एक, पलम् च पल पल,
निदध्यात् भेजववां मिलाये, इति आ प्रमाणे इस प्रकार,
अयम् आ इस, च्यवनप्राशः च्यवनप्राशने च्यवन-
प्राशको, परम् उत्तम श्रेष्ठ, रसायनः रसायन रसायन,

उक्तः उल्लेख छे कहा है, विशेषेण अने ते आस डरीने
और वह विशेष कर, कास- डास कास, श्वासहरः च
एव अने श्वासने हरनारे और श्वासनाशक, उपदि-
श्यते उल्लेखमां आवे छे कहा जाता है, क्षीण- क्षीण
थयेलाओने क्षीण, क्षतानाम् जेओने छातीमां क्षत
थयेलुं होय तेओने क्षत, वृद्धानाम् वृद्धोने वृद्ध, बाला-
नाम् च तथा आण्डोने भाटे तथा बालकोंके लिए,
अङ्गवर्धनः अङ्गोनी वृद्धि करनारे जे अंगवर्धक है,
स्वरक्षयम् स्वरक्षयने स्वरक्षय, उरोरोगम् छातीना
रोगने छातीके रोग, हृद्रोगम् हृद्रोगने हृदयरोग, वातशो-
णितम् वातरक्तने वातरक्त, पिपासाम् पिपासाने प्यास,
मूत्र- शुक्रस्थान् अने मूत्रना तथा शुक्रना और मूत्र
तथा शुक्रके, दोषान् च अपि दोषोने दोषको, अपकर्षति
हलवे छे नष्ट करता है, अस्य आ च्यवनप्राश
अवलेदनी इस च्यवनप्राशको, मात्राम् ते मात्राने
उस मात्रामें प्रयुज्जित उपयोग करवे। खाये, या जे
जो, भोजनम् भोजन लेवामां भोजन लेनेमें, न उपरु-
न्ध्यात् दरकत न डरे रुकावट न करे, अस्य आ
रसायनना इस रसायनके, प्रयोगात् प्रयोगथी प्रयोगसे,
सुवृद्धः सारी रीति वृद्ध थर्ष गया छतां पछु अति
वृद्ध, च्यवनः च्यवन अपि च्यवन ऋषि, पुनः डरीथी
फिरसे, युवा नवयुवान युवा, अभूत थया दत्ता बन
गये थे, नरः पुरुष पुरुष, जीर्णः शरीरे छलुं थयो होय
जीर्ण होने पर, अपि छतां पछु भी, अस्य रसायनस्य
आ च्यवनप्राश रसायनने। इस च्यवनप्राश रसाय-
नको, कुटी-प्रवेशात् कुटी प्रावेशिक विधिथी कुटी-
प्रवेशकी विधिके अनुसार, प्रयोगात् प्रयोग करे तो,
प्रयोग करे तो, मेधाम् धारणाशक्ति धारणाशक्ति,
स्मृतिम् स्मृति स्मृति, कान्तिम् कान्ति कान्ति, अनाम-
यत्वम् आरोग्य नीरोगता, आयु प्रकर्षम् दीर्घायु आयु-
की वृद्धि, इन्द्रियाणाम् अने इन्द्रियोनुं और इन्द्रियोंका,
बलम् बल बल स्त्रीषु स्त्रीओना सेवनमां स्त्रियोंको
भोगनेमें, परम् प्रहर्षम् अतिहर्ष अतिशय हर्ष, अग्निवृद्धिम्
जठराग्निनी वृद्धि अग्नीकी वृद्धि, वर्णप्रसादम् शरीरना
वर्णनी निर्मलता वर्णकी निर्मलता, पवन- अने वायुनी
और वायुकी, आनुलोम्यम् अनुलोम गतिने अनुलोम
गतिको, लभेत् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, जराकृतम्

तेभ्यः वृद्धावस्थाये कुर्यात् एवं वृद्धावस्थासे प्राप्त, सर्वस्व सर्वं सब, रूपम् रूपेण रूपको, अपास्य त्याग कुरीते छोड़ कर, नवयौवनस्य नवयौवनना नूतन यौवनके, रूपम् रूपेण रूपको, विभक्ति धारण कुरे छे धारण करता है ॥ ६२-७४ ॥ (इति आ यद्, च्यवनप्राशः च्यवनप्राश छे च्यवनप्राश है।)

62-74. Take 4 tolas of each of the following:—Bael, wind killer, indian trumpet flower, white teak trumpet flower, heart leaved sida, the four parnis, tick trefoil, painted leaved uraria, wild green gram and wild black gram, long pepper, small caltrops, the two Brihatīs, viz., indian night-shade and yellow-berried night shade, galls, tamalaki, grapes, cork swallow-wort, german iris, eagle-wood, chebulic myrobalans, heart-leaved moon-seed, riddhi, jiwaka, rishabhaka, zedoary, nut grass, hog's weed, meda, cardamom, sandal-wood, blue lily, white yam, vasaka root, kakoli, and small stinking swallow wort; to these add five hundred fruits of the emblic myrobalans. Boil the whole in 1024 tolas of water. On ascertaining that the drugs have been thoroughly decocted, the brew together with emblic myrobalans, should be taken down. The myrobalans should be removed and de-seeded. They should then be fried in 48 tolas of ghee and oil. The physician should then boil the fried substance in the decoction already obtained adding to it two hundred tolas of pure candied sugar. He should keep stirring the whole with a clean iron ladle till it is

reduced to the proper consistency, when it should be taken down. After it has cooled, mix it with 24 tolas of honey, 16 tolas of bamboo manna, 8 tolas of long pepper, 4 tolas of cinnamon bark, cardamoms, the leaves of the cinnamon tree and of fragrant poon combined and all ground to powder. This is that very Chyavana-prasa the elixir of the Rishi Chyavana, which is celebrated as the highest Rasayana. It is specially recommended for the cure of cough and dyspnea and as a body-builder for the wasted, for those suffering from pectoral lesions, the old and for the children. It also subdues such disorders as loss of voice, diseases of the chest, diseases of the heart, thirst and disorders of the rheumatic condition. It should be made use of in such doses as will not interfere with the ordinary eating of meals. By its use, Chyavana, though grown very old, became young once again. Intelligence, memory, lustre, immunity from disease, longevity, increased sense-power, amative delights, heightened activity of the gastric fire, clearness of complexion, the regularity of the peristalsis—all this does a man obtain from the use of this Rasayana. By retiring into a retreat and resorting to this medicine a man will shed his infirmities and emerge with fresh youth. Thus has been described the 'Chyavana-prasa linctus'.

आमलकसयनम्—

अथामलकहरीतकीनामामलकविभीतकानां हरी-

७५. अथ-अथ च (थ.)

तकीविभीतकानामामलकहरीतकीविभीतकानां वा पलाशत्वगवनन्दानां मृदाऽवलितानां कुकूलस्वि-
न्नानामकुलकानां पलसहस्रमुल्लखले संपोष्य
दधिघृतमधुपललतैलशर्करासंयुक्तं भक्षयेदनश्च भु-
ग्यथोक्तेन विधिना; तस्यान्ते यवाग्वादिभिः प्रत्य-
वस्थापनम्, अभ्यङ्गोत्सादनं सर्पिषा यवचूर्णैश्च,
अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो द्विस्तावदग्निबलम-
भिसमीक्ष्य, प्रतिभोजनं यूषेण पयसा वा पष्टिकः
ससर्पिष्कः, अतः परं यथासुखविहारः कामभक्ष्यः
स्यात्। अनेन प्रयोगेणर्षयः पुनर्युवत्वमवापुर्वभू-
वुश्चानेकवर्षशतजीविनो निर्विकाराः परं शरीरबुद्धी-
न्द्रियबलसमुदिताश्चेरुश्चात्यन्तनिष्ठया तपः ॥७५॥

(इति चतुर्थामलकरसायनम्।)

अथ आमलक- आमणां आवले, हरीतकीनाम्
अने हरडे और हरड़. आमलक- अथवा आमणां या
आंवले, विभीतकानाम् अने अडेडां और वहेडे, हरीतकी-
अथवा हरडे या हरड़, विभीतकानाम् अने अडेडां और
वहेडे, आमलक- अथवा आमणां या आवले, हरीतकी-
हरडे हरड़. विभीतकानाम् वा अने अडेडां ओओने
और वहेडे इनको, पलाशत्वक्- आभरानी ताछ फावली
ढाककी ताजी छालमें, जवनन्दानाम् लपेटने लपेट कर,
मृदा तथा ते उपर थोड़ीसी माटी इसके ऊपर चिकनी
मिठी, जवलितानाम् थोड़ीने लगा कर, कुकूलक-
अड्याना अग्निथी उपलोंकी अग्निसे, स्विन्नानाम् आशीने
स्वेदन कर, अकुलकानाम् ते सर्वना ठण्डिया काढीने
फिर इनकी गुठलियोंको निकाल कर, पलसहस्र ४०००
तोडा प्रमाणुमां लईने एक हजार पलको, उल्लखले
आडलियामां ऊखलमें, संपोष्य आडीने कूट कर, दधि

७५. संपोष्य-संपोष्य (ढ.)

॥ शर्करासंयुक्तम्-शर्करासंयुक्तम् (थ.)

॥ यवाग्वादिभिः प्रत्यवस्थापनम्-यवाग्वादिरसैः प्रकृत्यवस्थाप-
नम् (थ.)

॥ प्रत्यवस्थापनम्-प्रकृत्यवस्थापनम् (व ध.)

॥ अयं च-अपि च (ख.)

॥ अयं च रसायनप्रयोगप्रकर्षो-अपि चास्य रसायनप्रयोगस्य (क.)

॥ यथासुखविहारः-यथासुखविहारः (थ.)

॥ अनेकवर्ष-अनेन वर्षं (ध.)

॥ निष्ठया तपः-निष्ठं तप इति (त.)

॥ इति चतुर्थामलकरसायनम्-इति रसायनप्रयोगश्चतुर्थः (ध.)

हरी दही, घृत- घी घृत, मधु- भव मधु, पल-
तलने। उल्लखले, तैल- तेल तैल, शर्करा- अने
साकर और शर्करा, संयुक्तं मिश्रित करीने मिला कर,
अनश्चमुक् कर्ष पल अने आधा सिवाय बिना कुछ
खाये, यथोक्तेन उपर उल्लेख दुटी प्रावेशित यथोक्त विधिना
विधिथी विधिमें, भक्षयेत् आपुं सेवन करे, तस्य अन्ते
ते पछी इसके बाद, यवाग्वादिभिः यवागू वगेरेना
कमथी यवागूआदिके कमसे, प्रत्यवस्थापनम् प्रयोग
करनारने प्रकृतिमां लावने प्रयोग करनेवालेको प्रकृतिमें
ले आये, सर्पिषा धीधी घृतसे, यवचूर्णैः च अने यव-
चूर्णथी और यवचूर्णसे, अभ्यङ्गोत्सादनम् अभ्यङ्ग अने
उत्सादन करे अन्त्यंग और उत्सादन करे, अथवा आ इस,
रसायन- रसायनने। रसायनका प्रयोगप्रकर्षः च प्रयोग
वधारेमां वधारे प्रयोग अधिकसे अधिक, द्विः तावत्
दिवसमां छे बार दिनमें दो बार, अग्निबलम् अग्निबल
अलने अग्निके बलको अभिसमीक्ष्य लेई करवे। देखकर
करे, प्रतिभोजनम् अने भोजन समझे और भोजनके
समय, यूषेण यूषनी साथे यूषके साथ, पयसा वा
अथवा दूधनी साथे अथवा दूधके साथ, ससर्पिष्कः
धीनाणा घृतयुक्त, पष्टिकः साठी थोआपुं भोजन करे
सांठीके आतको खाये अतः परम् त्थार पछी तदनन्तर,
यथासुखविहारः शरीरने भाइय आवे तेवो बिहार शरीरके
आरोग्यके अनुकूल विहार, कामभक्ष्यः च अने यथेच्छ
आहार करनार और यथेच्छ आहार करनेवाला, स्यात् भवुं
वने, कषयः ऋषिओ ऋषिलोग, अनेन आ इस, प्रयोगेण
प्रयोगथी प्रयोगसे, पुनर्युवत्वम् नवी युवाणी पुनः युवा,
अवापुः पाभ्या होता हो गये थे, अनेक- अनेक अनेक,
वर्षशतजीविनः सैंकड़ओ सुधी छवनारा सैंकड़ों वर्ष
तक जीवित रहनेवाले, निर्विकाराः च अने नीरोग और
नीरोग, बभूवुः थया होता हुए थे, शरीर- तेभज
शरीर एवं शरीर, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, इन्द्रिय- अने
इन्द्रियेना और इन्द्रियोंके, बलसमुदिताः अलथी युक्त
थईने बलसे युक्त हो कर, अत्यन्तनिष्ठया अत्यन्त निष्ठा-
पूर्वक अत्यन्त निष्ठासे, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, तपः तप
तपको, चेहः आचरता होता करते रहे थे ॥ ७५ ॥
(इति आ यह, चतुर्थः थोथु चौथा, आमलकरसायनम्
आमलक रसायन छे आमलक रसायन है)

75. Take a quantity of chebulic and emblic myrobalans or of emblic and beleric myrobalans, or chebulic and beleric myrobalans, or of all the three-chebulic, emblic and beleric. Wrap them in the bark of the palasa tree and smearing the exterior of the bundle with clay, heat them over a cowdung fire. Removing the stones take a quantity weighing 4,000 tolas. Crush this in a stone-mortar. Mixing the paste with an equal quantity of curds, ghee, honey, til paste, til oil and sugar, take according to the rules laid down earlier, abstaining from diet the while. Thereafter the return to the normal mode of diet should be gradually effected through the taking of gruel etc., and one should take inunction with ghee and massage with the powder of barley. This may be increased to a course of two doses a day according to the strength of digestion. The transition to normal diet must be effected through a course of cooked sha-shtikarice, seasoned with ghee taken either with gruel or milk. Thereafter, one may conduct oneself according to one's inclinations and eat whatever one desires. By the use of this Rasayana the sages regained their youth, lived for hundreds of years free from disease. Besides, possessed of the strength of body, mind and senses, they were able to prosecute their austerities with the greatest devotion. Thus has been described the fourth variety of Emblic Myrobalan Vitalizer.

हरीतक्यादियोगः —

हरीतक्यामलकविभीतकपञ्चपञ्चमूलनिर्युहे पिप्पलीमधुकमधूककाकोलीक्षीरकाकोल्यात्मगुप्ता-जीवकर्षभकक्षीरशुक्लाकल्कसंप्रयुक्तेन विदारीस्व-सेन क्षीराष्टगुणसंप्रयुक्तेन च सर्पिषः कुम्भं साध-यित्वा प्रयुज्जानोऽग्निबलसमां मात्रां जीर्णे च क्षीरसर्पिभ्यां शालिषष्टिकमुष्णोदकानुपानमश्व-राव्याधिपापाभिचारव्यपगतभयः शरीरेन्द्रियबु-द्धिबलमतुलमुपलभ्याप्रतिहतसर्वारम्भः परमायु-रवाप्नुयात् ॥ ७६ ॥

(इति पञ्चमो हरीतकीयोगः।)

हरीतकी- ६२३ हरड़, आमलक- आमला आवला, विभीतक- भहेडां बहेडा, पञ्च-पञ्चमूल- अने पांचे पंचमूल और पांचों पंचमूल, निर्युहे तेओना कवाथर्मा इनके काथमें, पिप्पली- पीपर पिप्पली, मधुक- जेठीमध मुलहठी, मधूक- महुडां महुवा, काकोली- डाडादी काकोली, क्षीरकाकोली- क्षीरडाडादी क्षीरका-कोली, आत्मगुप्ता- डौथां कौच, जीवक- ७५४ जीवक, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक, क्षीरशुक्ला- अने क्षीर-विदारी और क्षीरविदारी, कल्क- ओओना कल्कथी इनके कल्कसे, संप्रयुक्तेन युक्त युक्त, क्षीर-अष्टगुण- आठ गुणा गायना दूधथी आठ गुने गौके दूधसे, संप्रयुक्तेन भेजवेले मिलाया, विदारी- विदारीकंदने। विदारीकंदका, स्वरसेन च स्वरस भेजवीने स्वरस मिलाकर, सर्पिषः गायनु धी घी, कुम्भम् २०४८ तोला २०४८ तोले, साध-यित्वा घृतपाकनी रीतथी तैयार करीने घृतपाक विधिसे पका कर, अग्निबल- अग्निभणने अग्निबलके, समान् शोध्य समान, मात्राम् मात्राने। मात्रामें, प्रयुज्जानः

७६. विभीतकपञ्चपञ्चमूल°-विभीतकपञ्चमूल° (प.)

निर्युहे-निर्युहेण (य.)

क्षीरशुक्लाकल्क संप्रयुक्तेन-क्षीरशुक्लामलककल्कसंप्रयुक्तेन (ब.)

प्रयुज्जानोऽग्निबलसमां मात्रां-प्रयुज्जीताग्निबलं समवेक्ष्य

(च. ब. क.)

शरीरेन्द्रियबुद्धिबलम्-शरीरबुद्धीन्द्रियबलम् (ब.)

इति पञ्चमो हरीतकीयोगः-इति रसायनप्रयोगः पञ्चमः (य.)

इति पञ्चमामलकरसायनम् (ख.)

प्रयोग करते। प्रयोग करता हुआ, जीर्ण च अने ते पथी अथ त्वारे और जीर्ण हो जाने पर, क्षीरसर्पिर्भ्याम् दूध अने धीनी साथे दूध और घीके साथ, उष्णोदक-उष्ण जलना गरम जलके, अनुपानम् अनुपानवाणी अनुपानसे युक्त, शालि- शालि शालि, षष्टिकम् अथवा साठी येभानुं अथवा सांठी चावलको, अन्नम् भोजन करते। पुरुष स्नाता हुआ पुरुष, जरा- वृद्धावस्था वृद्धावस्था, व्याधि- व्याधि रोग, पाप- पाप पाप, अभिचार- अने अभिचार प्रयोगना तथा अभिचारके, व्यपगतमयः अथवा रहित अनीने भयसे रहित हो कर, अतुलम् अतुल अतुल, शरीर- शरीर शरीर, इन्द्रिय- धा- इन्द्रिय, बुद्धिबलम् अने बुद्धिअनीने और बुद्धिबलको, उपलभ्य प्राप्त करीने प्राप्त करके, अप्रति- हत- प्रत्याघात-रहित बिना रोकटोकके, सर्वारम्भः सर्व कामना आरंभवाणे। यद्यपि सब कार्योंको करते हुए, परम् उत्तम उत्तम, आयुः आयुष्यने आयुष्यको, अवाप्नुयात् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥७६॥ (इति आ- यद्व, पञ्चमः पथिभे पांचवाँ, हरीतकीयोगः हरीतकीने। प्रयोग छे हरीतकीका प्रयोग है।)

76. Make a decoction of the chebulic, emblic and beleric myrobalans together with all the five groups of penta-radices. Add to it the paste of long pepper, liquorice, mahwah, kakoli, kshira-kakoli, cowage, jivaka, rishabhaka and milky yam. Add to it the infusion of white yam. Cook the whole thing in eight times the quantity of cow's milk and 2048 tolas of ghee. Taking this Rasayana in the dose determined by one's digestive strength, and following it, on its digestion, with a meal of sali or shashtika rice, with ghee and milk and the post-prandial potion of hot water, one becomes exempt from the consequences of old age, disease, sin and black magic and gaining

unrivalled strength of body, senses and intelligence, becomes a man of unthwarted enterprises and attains great longevity. Thus has been described the fifth Emblic Myrobalan recipe.

हरीतक्यादियोगः अपरः —

हरीतक्यामलकविभीतकहरिद्रास्थिराबलावि-
डङ्गामृतवल्लीविश्वमेजमधुकपिप्पलीसोमवल्कसि-
द्धेन क्षीरसर्पिणा मधुशर्कराभ्यामपि च सजीयाम-
लकस्वरसशतपरिपीतमामलकचूर्णमयश्चूर्णचतुर्भा-
गसंप्रयुक्तं पाणिनलमात्रं प्रातः प्रातः प्राश्य यथो-
क्तेन विधिना सायं मुद्रयूपेण पयसा वा सस-
र्पिष्कं शालिषष्टिकात्रमश्रीयात्, त्रिवर्षप्रयोगादस्य
वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठति, श्रुतमवतिष्ठते, सर्व
मयाः प्रशाम्यन्ति, विषमविषं भवति गात्रे,
गात्रमश्मवत् स्थिरीभवति, अधृष्यो भूतानां
भवति ॥ ७७ ॥

हरीतकी- हरड, आमलक- आमल आंवला,
विभीतक- अडेडा बहेडा, हरिद्रा- हल्दी, स्थिरा-
शालपर्णी शालपर्णी, बला- अपाटनुं भूण बला, विश्व-
वाचसिग विडंग, अमृतवल्ली- गणै गिलोय, विश्वमेज-
मधु सोंठ, मधुक- गेठीमधु मुलहठी, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, सोमवल्क- अने गंधीला भेरनी आलथी
और श्वेत खदिरसे, सिद्धेन सिद्ध करेला सिद्ध, क्षीरसर्पिणा
दूधमथी आडेला धी साथे दूधसे निकाले घीके साथ,
मधुशर्कराभ्याम् च अपि अने मधु तथा सांडर और
मधु तथा शर्करा, सजीय भेजनीने मिला कर, आमलक-

७७. बला-वचा (ग. घ. द. ध.)

,, अमृतवल्लीविश्वमेजमधुकपिप्पली-अमृतवल्लीमधुकपिप्पली(प.)

,, सिद्धेन क्षीरसर्पिणा-सिद्धेन सर्पिणा (ध.)

,, अपि च इति च (ध.)

,, स्वरसशतपरिपीतम्-स्वरसपरिपीतम् (ध.)

,, परिपीतमामलकं-परिपीतशतपकपरिमितमामलकं (घ.)

,, अश्वशूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तम्-अश्वशूर्णाद्विभागसंप्रयुक्तम् (घ.)

७७. विषमविषं भवति गात्रे-विषमविषीभवति गात्रे (ख.)

स्वरस- आमर्णना स्वरसनी आवलोकै स्वरससे, ज्ञातपरिपीतम् सो बार आवना आपेक्ष सौ बार भावित, अयधूर्ण- दोहयूषी लोहचूर्णसे, चतुर्भाग- योशे भागे चतुर्थांश, संप्रयुक्तम् भेजवेक्ष मिलाये, आमलक- चूर्णम् आमर्णानुं यूष्य आवलेके चूर्णकी, पाणितलमात्रम् औं तोला प्रमाणां एक तोला मात्राको, प्रातः प्रातः दुभेसा सवारभा प्रतिदिन प्रातःकाल, यथोक्तेन कुटीप्रावे- शिक कुटीप्रावेशिक, विधिना विधिथी विधिसे, प्राश्य प्राशन करीने खा कर, सायम् सायं काले सायंकाल, मुद्रयूषेण भगना यूष साथे मूंगके यूष, पयसा वा अथवा दूध साथे अथवा दूधसे, ससर्पिकम् धीवागे। धीयुक्त, शालि- षष्टिकाञ्चम् शालि अथवा साही योभाने। भात शालिका या सांठीका भात, अक्षीयात् भावे खाये, अस्य आ योभाने। इस रसायनका, त्रिवर्ष- त्रैलु वर्ष सुधी तीन साल तक, प्रयोगात् प्रयोग करवाथी सेवन करने- पर, अजर- पुरुषानुं वृद्धावस्था विनातुं पुरुषकी वृद्धावस्था- रहित, वयः आयुष्य आयु, वर्षशतम् सो वर्ष सुधी सौ वर्ष तक, तिष्ठति रहे छे रहती है, श्रुतम् सांभनेलुं सुना हुआ, अवतिष्ठते रभरलुभां रहे छे याद रहता है, सर्वाभयाः सर्व व्याधिओ सब रोग, प्रक्षाम्यन्ति शान्त अर्ध आय छे शान्त हो जाते हैं, गात्रे शरीरभां शरीरमें, विषम् विष विष, अविषम् विषार न करे ओषुं विकार नहीं करनेवाला, भवति थाय छे होता है, गात्रम् गात्र शरीर, अश्मवत् पथ्यरनी भाङ्क पत्थरके समान, स्थिरीभवति दृढ थाय छे मजबूत बनता है, भूतानाम् अने ते प्राणीओथी और वह प्राणियोंसे, अष्टयः भवति पराभव पाभते। नथी पराजित नहीं होता ॥ ७७ ॥

77. Take a quantity of chebulic, emblic and beleric myrobalans, turmeric, tick trefoil, heart-leaved sida, embelia, guduch, dry ginger, liquorice, long pepper and gum arabic tree, and cook in ghee extracted from milk and mix it with honey and sugar. Add to the above, the powder of emblic myrobalan, which has been impregnated a hundred times with the fresh juice of emblic

myrobalans, together with one fourth the quantity of iron powder. Of this Rasayana take every morning one tola in accordance with the rules already laid down. In the evening, eat a meal consisting of cooked sali or shashtika rice, seasoned with ghee, in conjunction with either the soup of green gram or cow's milk. By taking a course of this Rasayana in this manner for a period of three years, one remains young for a hundred years, improves memory and overcomes all diseases. In his body, even poison becomes innocuous; his limbs grow hard and compact like stone; he becomes invulnerable to creatures.

रसायनसेवनगुणाः—

भवन्ति चात्र—

यथाऽमराणाममृतं यथा भोगवतां सुधा ।
तथाऽभवन्महर्षीणां रसायनविधिः पुरा ॥ ७८ ॥
न जरां न च दौर्बल्यं नातुर्यं निधनं न च ।
जग्मुर्वर्षसहस्राणि रसायनपराः पुरा ॥ ७९ ॥

न केवलं दीर्घमिहायुरश्नुते

रसायनं यो विधिवन्निषेवते ।

गतिं स देवर्षिनिषेवितां शुभां

प्रपद्यते ब्रह्म तथेति चाक्षयम् ॥ ८० ॥

अत्र च आ विषयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोके छे छे श्लोक हैं कि, यथा न प्रभाणे जिस प्रकार, अमराणाम् देवाने भाटे देवताओंके लिए, अमृतम् अमृत छे अमृत है, यथा न प्रभाणे जैसे, भोगवताम् नागदेवोंने भाटे नागलोगोंके लिए, सुधा सुधा छे सुधा है, तथा ते प्रभाणे उसी प्रकार, पुरा पुरातन कालभां प्राचीन कालमें, महर्षीणाम् महर्षीओने भाटे महर्षियोंके

८०. चाक्षयम्—चाक्षरम् (य. द. प.)

—चाक्षयम् इति रसायनयोगः पठः (य.)

लिए, रसायनविधिः रसायनविधि रसायनविधि, अभवत्
 ६ती श्री, पुरा पुरातन काण्मां प्राचीन कालमें,
 रसायनपराः रसायननुं सेवन करनासे महर्षिओ रसा-
 यनको सेवन करनेवाले महर्षियों, वर्षसहस्राणि ६अरे
 वर्ष सुधी हजारों वर्ष तक, न न तो न तो, जराम् जर-
 १२३४५६ बुढापे, न च न तो न तो, दौर्बल्यम् शरीरना
 दौर्बल्यने बुढलता, न न तो न तो, आतुर्यम् रोगीपक्षुने
 रोगको, न च अने न तो और न तो, निघनम् भरखुने
 मृत्युको, जन्मः पाभ्या ६ता प्राप्त हुए थे, यः ने जो,
 रसायनम् रसायननुं रसायनका, विधिबत् विधिपुरःसर
 विधिपूर्वक, निषेवते सेवन करे छे सेवन करता है,
 सः ते पुत्रुष वह पुरुष, इह आ लोकमां इस लोकमें,
 केवलम् केवल केवल, दीर्घम् आयुः दीर्घायुष्यने न
 दीर्घ आयु ही, न अश्नुते प्राप्त करे छे ओटलुन नाह
 परंतु नहीं प्राप्त करता परन्तु, देवर्षि देवर्षिओ देवर्षि-
 गोंसे, निषेविताम् सेवेदी सेवित, शुभाम् शुभ शुभ,
 गतिम् गतिने गतिको, तथा तथा तथा अक्षयम् ब्रह्म
 अक्षय ब्रह्म स्वरूप ओक्षने पक्षु अक्षय ब्रह्मको भी,
 प्रपद्यते इति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ७८ ८० ॥

Here are verses again—

78-80. As is ambrosia to the immor-
 tals, as is the nectar to the serpents, so
 in the days of yore, was the procedure
 of vitalization to the great sages. These
 sages of yore, who were votaries of
 Rasayana, lived for thousands of years,
 transcending old age, infirmity, disease
 and even death itself. He who makes
 use of Rasayana in the prescribed ma-
 nner, not merely attains longevity on
 the earth but dying, goes by the
 auspicious way of the divine sages and
 reaches the immutable Brahman itself.

प्रथमरसायनपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः—

अभयामलकीयेऽस्मिन् चउयोगाः परिकीर्तिताः ।

रसायनानां सिद्धानामायुर्वैरनुवर्तते ॥ ८१ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहा-
 रने। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, अस्मिन्
 आ इस, अभयामलकीये अभयामलकीय अध्यायमां
 अभयामलकीय अध्यायमें, सिद्धानाम् सिद्ध सिद्ध,
 रसायनानाम् रसायनना रसायनोंके, षट् योगाः छे प्रयोगे
 छः प्रयोग, परिकीर्तिताः वक्ष्यन्ते छे कहे हैं, येः ने
 प्रयोगीथी जिनके प्रयोगसे, आयुः आयुष्य आयु, अनु-
 वर्तते ८३ छे बनी रहती है।

Here is the recapitulatory verse—

81. In this quarter of the chapter
 on 'The virtues of the chebulic and
 emblic myrobalans', six tested recipes
 have been described of the therapy of
 vitalization whereby life is prolonged.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-

स्थाने रसायनाध्यायेऽभयामलकीयो

नाम रसायनपादः प्रथमः ॥ १-(१) ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
 वेशे रथेक्षा अग्निवेशसे बनाये। चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
 अने चरकथी प्रतिसंस्कार पाभेदा आ शास्त्रमां और
 चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
 चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, रसायनाध्याये
 रसायनाध्यायमां रसायनाध्यायमें, अभयामलकीयः
 'अभयामलकीय' 'अभयामलकीय', नाम नामने।
 नामका, प्रथमः पहिले प्रथम, रसायनपादः रसायन-
 पाद संपूर्ण थये रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(१) ॥

1-(1). Thus, in the Section on Thera-
 peutics in the treatise compiled by
 Agnivesa and revised by Caraka, the
 first quarter of the first chapter on
 vitalization entitled 'The virtues of the
 chebulic and emblic myrobalans' is
 completed.

८१. रसायनानां सिद्धानामायुर्वैरनुवर्तते—रसायनाध्यायः सिद्ध
 यैरायुर्वैरनुवर्तते (म.)

रसायनाध्याये द्वितीयः पादः ।

रसायनाध्यायमां ग्रीष्मे पाद रसायनाध्यायमे दूसरा पाद

The second quarter of the chapter on
Vitalization

प्राणकामीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातः प्राणकामीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अष्टींशी अव आगे, प्राणकामीयम्
'प्राणकामीय' नामना 'प्राणकामीय' नामके, रसायन-
पादम् ग्रीष्मे रसायनपादनु दूसरे रसायनपादका,
व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे
इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेतुं छे
कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the second
quarter entitled 'The urge to live' of
the chapter on Vitalization.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

रसायनविधानस्य फलम् —

प्राणकामाः शुश्रूषध्वमिदमुच्यमानममृतमिवा-
परमदितिसुतहितकरमचिन्त्याद्भुतप्रभावमायुष्यमा-
रोग्यकरं वयसः स्थापनं निद्रातन्द्राश्रमकुमा-
लस्यदौर्बल्यापहरमनिलकफपित्तसाम्यकरं स्थैर्य-
करमवद्धमांसहरमन्तरग्निसन्धुक्षणं प्रभावर्णस्वरो-
त्तमकरं रसायनविधानम् ।

प्राणकामाः हे प्राणोन्मी कामनावाला ! हे प्राणोंकी
इच्छा करनेवालों, इदम् आ इस, उच्यमानम् आशु
उहेवामां आवतुं सुझसे कहे जाते, अपरम् ग्रीष्मे

३. सुतहितकरम्—सुतवरहितम् (ध.)

,, स्थैर्यकरम्—स्थिरकरम् (ग. ध.)

इसरे, अमृतम् इव अमृत ग्रेतुं अमृतकी भांति,
अदितिसुत- देवताओंना देवताओंके लिए, हितकरम्
हितने करनाउं हितकर, अचिन्त्य- अचिन्त्य कल्प-
नातीत, अद्भुत- अने अद्भुत अद्भुत, प्रभावम्
प्रभाववाणुं प्रभाववाले, आयुष्यम् आयुष्यने माटे
हितकारक आयुको बढ़ानेवाले, वयसः वयने वयके,
स्थापनम् टकावी राखनाउं स्थापक, निद्रा- निद्रा निद्रा,
तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, श्रम- श्रम श्रम, कुम- कुम कुम,
आलस्य- आलस्य आलस्य, दौर्बल्य- अने दुर्बलताने और
दुर्बलताको, अपहरम् हर करनाउं हर करनेवाले, अनिल-
वायु वायु, कफ- कफ कफ, पित्त- अने पित्तनी और
पित्तकी, साम्यकरम् समानता लावनाउं समानता करने-
वाले, स्थैर्यकरम् स्थिरता आपनाउं दृढताको करनेवाले,
अवद्ध- शिथिल क्षिथिल, मांसहरम् मांसने हरनाउं अर्थात्
सारी रीते अंधाधुं करनाउं मांसको हरनेवाले अर्थात्
सुबद्ध करनेवाले, अन्तरग्नि- अन्तरग्निने जठराग्निको, सन्धु-
क्षणम् प्रदीप्त करनाउं प्रदीप्त करनेवाले, प्रभा- अने प्रभा
प्रभा, वर्ण- वर्ण वर्ण, स्वर- तथा स्वरनी और
स्वरको, उत्तमकरम् उत्तमता आपनाउं उत्तम बनानेवाले,
रसायनविधानम् रसायननु विधान रसायनविधानको,
शुश्रूषध्वम् सांभालो सुनो ।

3-(1). O, Ye, lovers of life ! listen
to the ensuing exposition of vitalization
which is like the very ambrosia—the
blessing enjoyed by the sons of Aditi
(the mother of gods). Vitalization is
possessed of inconceivable and wonder-
ful possibilities, being promotive of
longevity and health, preservative of
youth, dispersive of somnolence, torpor,
fatigue, exhaustion, indolence and weak-
ness; restorative of the balance of the
vata, kapha and pitta, stabilizing,
curative of flabbiness of the flesh,
stimulative of the internal gastric fire
and promotive of lustre, complexion
and voice.

अनेन ज्यवनादयो महर्षयः पुनर्युवत्वमापुर्न-
रीणां चेष्टतमा बभूवुः, स्थिरसप्तसुविभक्तमांसाः,
सुसंहतस्थिरशरीराः, सुप्रसन्नबलवर्णेन्द्रियाः,
सर्वप्राप्तिहृतपराक्रमाः, क्लेशसहाश्च ।

च्यवनादयः च्यवन वज्रे च्यवनादि, महर्षयः
 महर्षिभ्यो महर्षियों, अनेन आ रसायनना प्रयोग्णी
 इस रसायनके प्रयोगसे, पुनर्युवत्वम् नवी जुवान्नीने
 पुनः यौवनको, आपुः पाभ्या होता प्राप्त हुएये, नारीणाम्
 च अने स्त्रीभ्योने और स्त्रियोंके, इष्टतमाः अत्यन्त
 वढावा अत्यन्त प्रिय, बभूवुः थया होता हुएये, स्थिर-
 वण्णी तेभ्यो स्थिर फिर वे स्थिर, सम- प्रभाषुर्भा सरभा
 सम, सुविभक्त- अने सुव्यवस्थित और सुविभक्त,
 मांसाः मांसवाणा मांसवाले, सुसंहत- सारी रीते
 भरावदार संगठित, स्थिर- अने स्थिर और दृढ, शरीराः
 शरीरवाणा शरीरवाले, सुप्रसन्न- अत्यन्त प्रसन्न अति
 प्रसन्न, बल- शरीरबल शरीरबल, वर्ण- वर्ण वर्ण,
 इन्द्रियाः तथा इन्द्रियोवाणा एवं इन्द्रियोंवाले, सर्वत्र च
 सर्व स्थणे सर्वत्र, अप्रतिहत- प्रतिघात वगरना वेरोकटोक,
 पराक्रमाः पराक्रमवाणा पराक्रमवाले, क्लेशासदाः अने
 दुःखेशने सहन करनेवाले थया होता और सब क्लेशोंको
 सहन करनेवाले हुएये ।

3-(2). By recourse to this vitalization, the great sages, such as Chyavana and others regained their youth, became most attractive to women, acquired compact, even and well-proportioned limbs, as also well-knit compact frames, unblemished strength, complexion and sense-faculties, irresistible power in everything and the capacity to bear all hardships.

शरीरवाञ्छनिमित्तानि परिहृन्न्वायतमुत्पुञ्जात—

सर्वे शरीरदोषा भवन्ति ग्राम्याहारादमूल-
वणकटुकक्षारशुष्कशाकमांसतिलपल्लपिष्टान्नभो-

३. अनेन-अनेन ।ह (घ.)

॥ कुशसहाः—सर्वकुशसहाः (त.)

मांस-माष (द ध.)

॥ पिष्टान्नभोजनां-पिष्टान्नभोजितात् (५.)

जिनां विरूढनवशूकशमीधान्यविरुद्धासात्म्यरूक्ष-
क्षाराभिष्यन्दिभोजिनां क्लिन्नगुरुपूतिपर्युषितभो-
जिनां विषमाध्यशनप्रायाणां दिवास्वप्नस्त्रीमद्यनि-
त्यानां विषमातिमात्रव्यायामसंक्षोभितशरीराणां
भयक्रोधशोकलोभमोहायासबहुलानाम् ;

अम्ल- आटा अम्ल, लवण- आटा लवण, कटुक-
तीखा कटु, क्षार- अने क्षारवाणा पदार्थों और क्षार पदार्थों,
शुष्कशाक- शाकेनी सुकवण्णी सूखे हुए शाक, मांस-
मांस मांस, तिक्त- तक्ष तिल, पल्लव- तक्षवट तिलकम्क,
पिष्टाञ्ज- तेमञ्ज योआना दोट वगेरेनी अनावटनुं तथा
पिष्टाञ्जके, भोजिनाम् अक्षण्ण करनारा भोजन करनेवालों,
विरुद्ध- अंकुरित थयेलां धान्य अंकुरित धान्य, नच-
नवा नये शूक- धउं, आणरो, योआ वगेरे शूक धान्य,
शमीधान्य- अने वाल, पटाण्णा, यण्णा वगेरे और शमी-
धान्य, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्य- शरीरने भाक्ष
न आवे ओवा असात्म्य, रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, क्षार- क्षारवाणा
क्षार, अभिष्यन्दि- तथा अभिष्यन्दी पदार्थोंनुं तथा
अभिष्यन्दि द्रव्योंके, भोजिनाम् भोजन करनारा खानेवालों,
क्लिन्न- सजाथी बिनाशवाणां सड़ासे गिलापनवाले, गुरु-
भारे भारी, पूति- गंधार्थ गथेला सड़े हुए, पर्युषित-
अने वासी पदार्थोंनुं तथा वासी, भोजिनाम् भोजन
करनारा भोजनके खानेवालों, विषम- विषम भोजन
विषम भोजन, अध्यशन- तेमञ्ज भोजन पर भोजनने
भोजन पर भोजनकी, प्रायाणाम् भोटे भागे उपयोग
करनारा प्रधानतासे खानेवालों, दिवास्वप्न- दिवसे सुवुं
दिनमें सोना, स्त्री- स्त्रीसेवन स्त्रीसेवन, मद्य- अने
मद्यपान और मद्यपानका, नित्यानाम् ओओनुं नित्य सेवन
करनारा इनके नित्य सेवन करनेवालों, विषम- विषम विषम,
अतिमात्र- अतिप्रमाणमां वा अतिप्रमाणमें व्यायाम-
कसरतथी व्यायामसे संक्षोभित- क्षुब्ध क्षुब्ध, शरीराणाम्
शरीरवाणा शरीरवालों, भय- अने भय और भय, क्रोध- क्रोध
क्रोध, शोक- शोक शोक, लोभ- लोभ लोभ, मोह- मोह
मोह, आयास- तेमञ्ज परिश्रम एवं श्रमके, बहुलानाम्
अहु प्रमाणमां करनारा अनुष्योने अधिक करनेवालोंको,

३. विषमाध्यशनप्रायाणां—विषमाशनाध्यशनप्रियाणां (क. घ. ङ.)

-असमाशनाध्ययनप्रायाणां (ध.)

—समाध्यशनप्रायाणां (फ.)

ग्राम्य-आहारात् ग्राम्य आहारशी ग्राम्य आहारसे, सर्वे सधना सब, शरीरदोषाः शरीरना दोषो। शरीरके दोष, भवन्ति प्राप्त थाय्य छे प्राप्त होते हैं;

3-(3). All ills of the body arise from addiction to an urban dietary, manifesting as they do in persons of the following description. Consumers of sour, salt, pungent and alkaline articles, dried vegetables, flesh, til, til paste and pastries; eaters of grains and pulses that have either begun to sprout or are very new, or of other foods that are either disagreeable, non-homologous, dry, alkaline and deliquescent; partakers of softened, heavy, putrid or stale foods, of meals at irregular times or in irregular quantities or too frequently i. e. over a stomach that has not yet recovered from the last meal; addicts to day-sleeping, sex-pleasures and wine-bibbing; persons whose bodies have been strained by faulty or inordinate indulgence in exercise; and victims to fear, anger, grief, greed, infatuation and over-work.

अतोनिमित्तं हि शिथिलीभवन्ति मांसानि, विमुच्यन्ते सन्धयः, विदह्यते रक्तं, विष्यन्दते चानल्पं मेदः, सन्धीयतेऽस्थिषु मज्जा, शुक्रं न प्रवर्तते, क्षयपैत्योजः; स एवंभूतो ग्लायति, सीदति, निद्रातन्द्रालस्यसमन्वितो निरुत्साहः श्वसिति, असमर्थश्चेष्टानां शारीरमानसीनां, नष्टस्मृतिबुद्धिच्छायो रोगाणामधिष्ठानभूतो न सर्वमायुरवाप्नोति ।

३. अतोनिमित्तं हि-अतोनिमित्तः (ध.)

,, ,, -अतोनिमित्तादि (व.)

,, अस्थिषु मज्जा-अस्थिमज्जा (ध.)

अतोनिमित्तं हि आ कारण्येथी इन कारणोंसे, मांसानि शरीरन्ती मांसपेशीओ। शरीरकी मांसपेशियाँ, शिथिलीभवन्ति शिथिल थय्य अय छे शिथिल हो जाती हैं, सन्धयः सन्धयो। सन्धियां, विमुच्यन्ते ढीली पड़ी अय छे ढीली हो जाती हैं, रक्तम् रक्तमां रक्त, विदह्यते विदाह थया करे छे विदग्ध हो जाता है, अनल्पम् प्रमाप्नुथी वधी गयेथो। प्रमाणसे अधिक बढ़ा हुआ, मेदः च मेद मेद, विष्यन्दते ग्लाय वही नीकणी अय छे बाहिर बह कर निकल जाता है, मज्जा मज्जाम् मज्जा, अस्थिषु दाडकांओमां अस्थियोंमें, न सन्धीयते केणी थती नथी जमा नहीं होती, शुक्रम् शुक्रनी वीर्यकी, न प्रवर्तते प्रवृत्ति थती नथी प्रवृत्ति नहीं होती, ओजः अने ओज और ओज, क्षयम् क्षयने क्षयको, उपैति पाये छे प्राप्त होता है, एवंभूतः आ प्रकारन्ती स्थितिने पायेथो। ऐसी स्थितिवाला, सः ते वह, ग्लायति ग्लानि पाये छे ग्लानि-युक्त होता है, सीदति शिथिल थाय्य छे शिथिल होता है, निद्रा- निद्रा निद्रा, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, आलस्य- अने आलस्यथी और आलस्य, समन्वितः भरेथो युक्त, निरुत्साहः तथा निरुत्साही भनी तथा निरुत्साही हो कर, श्वसिति छे छे हांफने लगता है, शारीर- शरीर शारीरिक, मानसीनाम् अने मननी तथा मानसिक, चेष्टानाम् येष्टाओ। करवाभां क्रियाओंको करनेमें, असमर्थः असमर्थ अने छे असमर्थ होता है, नष्ट- नाश पायी छे नष्ट हो गई हैं, स्मृति- स्मरणशक्ति स्मृति, बुद्धि- बुद्धि, छायाः अने कान्ति नेनी येथो थाय्य छे और छाया जिसकी ऐसा हो जाता है, रोगाणाम् अने रोगोंनां और रोगोंका, अधिष्ठानभूतः आश्रयस्थान थय्य आश्रयरूप बन कर, सर्वम् संपूर्ण संपूर्ण, आयुः आयुधने आयुको, न अवाप्नोति लोगवी शकते। नथी नहीं पा सकता ।

3-(4). It is on account of such practices that the muscles become flabby, the joints become loose, the blood becomes decomposed, the fat gets extremely liquefied, the marrow does not cling to the bone, the semen is not secreted in sufficient quantity and the

vital essence becomes depleted. As the result of this, one becomes exhausted, languid, and a victim to sleepiness, torpor and sluggishness; he gets dispirited and breathes hard. Such a man, rendered incapable of any bodily or mental labour, deprived of memory, intelligence and body-lustre, and turned into a home of diseases, fails to enjoy his full measure of life.

तस्मादेतान् दोषानवेक्षमाणः सर्वान् यथोक्तान्
नहितानपास्याहारविहारान् रसायनानि प्रयोक्तुम्
र्हतीत्युक्त्वा भगवान् पुनर्वसुरात्रेय उवाच—॥३॥

तस्मात् ते भाटे अतः, एतान् उपरं ज्ञात्वा
इन, दोषान् दोषाने दोषोंको, अवेक्षमाणः ज्ञेयने
देखता हुआ, सर्वान् सर्वं सब, यथोक्तान् उपरं ज्ञा-
वेत्ता कहे हुए अद्वितान् अपथ्य अहित, आहारविहा-
रान् आहारविहाराने आहारविहारोंको, अपास्य दूर
करीने त्याग करके रसायनानि रसायन प्रयोगितुं
रसायनोंको, प्रयोक्तुम् सेवन करवुं उपयोग करने अर्हति
भटे छे योग्य होता है, इति उक्त्वा अत्रेय कहीने ऐसा
कह कर, भगवान् भगवान् भगवान्, पुनर्वसुः पुनर्वसु
पुनर्वसु, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, उवाच कथुं कहा ॥३॥

3. Therefore, having regard to such
ills, one should, giving up the above
mentioned unwholesome diet and regi-
men of life, avail oneself of vitalizing
processes. Having observed thus, the
worshipful Punarvasu Atreya spoke
again and said—

आमलकघृतम्—

आमलकानां सुभूमिजानां कालजानामनुपह-
तगन्धवर्णरसानामापूर्णां रसप्रमाणवीर्याणां स्वरसेन

३. दोषानवेक्षमाणः—दोषान् समीक्षमाणः (ध.)

,, अर्हतीत्युक्त्वा—अर्हति तथेयुक्त्वा (ध.)

,, आत्रेयः—आत्रेयदत्तः परम् (ध.)

पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन सर्पिषः साधयेदाढ-
कम्, अतः परं विदारीस्वरसेन जीवन्तीकल्कसंप्र-
युक्तेन, अतः परं चतुर्गुणेन पयसा बलातिबला-
कषायेण शतावरीकल्कसंप्रयुक्तेन; अनेन क्रमेणैकैकं
शतपाकं सहस्रपाकं वा शर्कराक्षौद्रचतुर्भागसंप्र-
युक्तं सौवर्णं राजते मर्तिके वा शुचौ दृढे घृतभा-
विते कुम्भे स्थापयेत्; तद्यथोक्तेन विधिना यथाग्नि
प्रातः प्रातः प्रयोजयेत्, जीर्णे च क्षीरसर्पिर्मयं
शालिषष्टिकमश्नीयात् ।

सुभूमिजानाम् प्रशस्त भूमिभां उत्पन्न थयेत्वा अच्छी
भूमिमें उत्पन्न हुए, कालजानाम् योग्य ऋतुभां उत्पन्न
थयेत्वा योग्य ऋतुमें उत्पन्न हुए, अनुपहतगन्ध-वर्ण-
रसानाम् तथा ज्येष्ठाणां गन्ध वर्ण तथा रस भगवत्या नथी
ज्येष्ठा जिनके गन्ध वर्ण रस नष्ट नहीं हुए हैं ऐसा, आपूर्ण-
रसप्रमाणवीर्याणाम् तथा रस प्रमाणा अने प्रमाणवी-
सारी रीते पूर्युं तथा रस प्रमाण और वीर्यसे भरे हुए,
आमलकानाम् आमलांजोना स्वरस साथे आंवलोंके
स्वरसमें, पुनर्नवा-कल्क- साठोडीने ३६३ पुनर्नवाका
कल्क, पाद- थोथे भागे चोथाई भागमें, संप्रयुक्तेन
नाभीने डाल कर, स्वरसेन अे स्वरसथी इस स्वरससे,
सर्पिषः गायनुं धी घी, आढकम् २५६ तोला एक
आढक, साधयेत् सिद्ध करवुं सिद्ध करे, अतः परम्
त्यार पछी इसके बाद, जीवन्तीकल्क- भरजोडीना
भूजना ३६३थी जीवन्तीकल्कसे, संप्रयुक्तेन युक्त युक्त,
विदारीस्वरसेन विदारीकंदना स्वरसथी सिद्ध करवुं
विदारीकंदके स्वरससे सिद्ध करे, अतः परम् त्यार पछी
इसके बाद चतुर्गुणेन तार गण्ठा चौगुने, पयसा गायना
दूधथी दूधसे, शतावरीकल्क- अने शतावरीना ३६३थी
और शतावरीके कल्कसे, संप्रयुक्तेन युक्त युक्त, बला- भला
अतिबला- अने अतिभलाना और अतिबलाके, कषायेण
बला, कषाथी धी इरी सिद्ध करवुं कषायोंसे पुनः घृत सिद्ध
करे, अनेन आ इसी, क्रमेण कृमथी क्रमसे, एकैकम्
अेक अेक पाकने एक एक पाकको, शतपाकम् से।

४. पुनर्नवाकल्कपादसंप्रयुक्तेन पुनर्नवाकल्कसंप्रयुक्तेन (ब. थ.)

,, चतुर्भागसंप्रयुक्तम्—चतुर्भागसंयुक्तम् (ब.)

,, प्रयोजयेत्—प्रयुजीत (ग.)

,, एकैकं शतपाकं सहस्रपाकं वा—एकशः शतपाकं (थ.)

પાકવાળેા સૌ પાકવાલા, સહસ્રપાકમ્ વા અથવા
હજાર પાકવાળેા કરીને અથવા હજાર પાકવાલા
કરકે, સર્કરા- સાકરેાં, ક્ષૌદ્ર- મધ ઓર શહદ,
ચતુર્માસપ્રયુક્તમ્ યેથે ભાજે મેળવીને ચોથાઈ માગમે
મિલા કર, શુષ્કૌ પવિત્ર શુદ્ધ, દહે અને મજ્જૂત ઓર
દહ, ઘૃતમાવિતે ઘીથી રીઢા થયેલા ધી ચુપકે દુણ,
સૌવર્ણે સુવર્ણના સુવર્ણકે, રાત્રતે ચાંદીના ચાંદીકે,
માર્તિકે વા અથવા માટીના યા મિટ્ટીકે, કુમ્મે કુમ્ભમાં
ઘડેમે, સ્થાપયેત્ રાખવેા રક્ષે, તત્ તેને ઉસકા, યથો-
ક્તેન કુટીપ્રાવેશિક કુટીપ્રાવેશિક, વિધિના વિધિથી
વિધિસે, પ્રાતઃ પ્રાતઃ હમેશાં પ્રાતઃ કાળમાં પ્રતિદિન
પ્રાતઃ, યથામિ આમબલની અપેક્ષાએ અમિલ દેખ કર,
પ્રયોજયેત્ પ્રયોગમાં દેવેા પ્રયોગ કરે, જીર્ણે ચ ન્યાયે
પૃથ્વી ભય ત્યારે પચ જાને પર, ક્ષીરસર્પિર્મ્યામ્ ગાયનાં
દૂધ અને ઘી સાથે દૂધ ઓર ઘીકે સાથ, શાલિષ્ટિ-
કમ્ શાલિ અથવા સાંઠી યેાખા શાલિ અથવા સાંઠી
ચાવલ, અશ્મીયાત્ ખાવાં લાયકે ।

4-(1) First cook in 256 tolas of ghee four times its quantity of the expressed juice of emblic myrobalans which are grown on a good soil, matured in the proper season, unimpaired in respect of smell, color and taste and endued with fulness of juice, size and potency, along with the paste of hog's weed which is one fourth part of the expressed juice of the emblic myrobalans. Then re-cook the whole thing in the expressed juice of white yam with the paste of cork swallow-wort. Once again re-cook the whole with four times as much milk and decoction of heart-leaved sida and common mallow together with the paste of climbing asparagus. In this manner, the concoction should be cooked a hundred times over or even

a thousand times. It should then be mixed with sugar and honey of one fourth its quantity and the whole placed in a vessel, either of gold, silver or clay, clean and strong and lined with ghee. This preparation should be taken every morning according to the capacity of digestion and in conformity with the rules laid down earlier. After the dose has been fully digested, a meal of cooked sali or shashtika rice should be eaten supplemented with milk and ghee.

અસ્ય પ્રયોગાદ્વર્ષશતં વયોઽજરં તિષ્ઠતિ,
શ્રુતમવતિષ્ઠતે, સર્વામયાઃ પ્રશમ્યન્તિ, અપ્રતિહ-
તગતિઃ સ્ત્રીષુ, અપત્યવાન્ ભવતીતિ ॥ ૪ ॥

અસ્ય આ હસકે, પ્રયોગાત્ પ્રયોગથી પ્રયોગસે,
અજરમ્ વૃદ્ધાવસ્થા વિનાનું વિના બુઢાપેકે, વયઃ
આયુષ્ય આયુ, વર્ષશતમ્ એક સો વર્ષ સુધી એક સો
વર્ષ પર્યન્ત, તિષ્ઠતિ ટકી રહે છે રહતી હૈ, શ્રુતમ્
સાંભળેલું સુના હુઆ, અવતિષ્ઠતે રમરણમાં રહે છે
યાદ રહતા હૈ, સર્વામયાઃ સર્વ રોગો સર્વ રોગ, પ્રશા-
મ્યન્તિ શાન્ત થઈ ભય છે શાન્ત હો જાતે હૈ, સ્ત્રીષુ
સ્ત્રીગમનમાં સ્ત્રીગમનમે, અપ્રતિહતગતિઃ કાઈ પણ
અડચણ આવતી નથી કોઈ મી વાધા નહીં હોતી,
અપત્યવાન્ અને ઘણાં બાલઅપત્યવાળેા ઓર બહુત
સન્તાનયુક્ત, સવતિ થાય છે હોતા હૈ ॥ ૪ ॥

4. By the use of this vitalizer, one remains young for a hundred years, recollects all that one has heard, gets cured of all maladies, acquires unimpaired sex-vigour, and becomes a parent of many children.

भवतिश्चाय—

बृहच्छीरं गिरिसारसारं

૪. અસ્ય પ્રયોગાત્—અસ્ય પ્રિવર્ષપ્રયોગાત્ (૫)

૫. વયોઽજરં—અજરં વયઃ (૫.)

स्थिरेन्द्रियं चातिबलेन्द्रियं च ।
 अधृष्यमन्यैरतिकान्तरूपं
 प्रशस्तिपूजासुखचित्तभाक् च ॥ ५ ॥
 बलं महद्वर्णविशुद्धिरग्न्या
 स्वरः घनौघस्तनितानुकारी ।
 भवत्यपत्यं विपुलं स्थिरं च
 समश्नतो योगमिमं नरस्य ॥ ६ ॥
 (इत्यामलकघृतम् ।)

अत्र च आ विषयम् । इस विषयमें, भवतः ये
 श्लोक छे छे दो श्लोक हैं कि. इमम् आ इस, योगम्
 योगने योगका, समश्नतः प्रयोग करता सेवन करनेवाले,
 नरस्य पुरुषनु पुरुषका, शरीरम् शरीर शरीर, बृहत्
 भोटुं विशाल, गिरिसारसारम् श्लोक जेनुं भोज्युत लोहके
 समान दृढ़, स्थिरेन्द्रियम् च स्थिर इन्द्रियोवाणुं स्थिर
 इन्द्रियोवाला, अतिबलेन्द्रियम् च अने अतिशक्तिवाणी
 इन्द्रियोवाणुं और अति बलवान इन्द्रियोवाला, अन्यैः जीव-
 ओत्थी दूसरेसे, अधृष्यम् पराभव न पमाउय ओनुं
 पराभूत न होनेवाला, अतिकान्तरूपम् अत्यंत भुंहर ३५-
 वाणुं अत्यन्त सुन्दर रूपवान, प्रशस्ति- तथा प्रशंसा
 प्रशंसा, पूजा- पूजा पूजा, सुख- आरोग्य आरोग्य,
 चित्तभाक् च अने ज्ञानवाणुं थाय छे और ज्ञानवाला
 होता है, बलम् वणी तेनुं भण फिर उसका बल, महत्
 भोटुं थाय छे महान होता है, वर्णविशुद्धिः देहना
 वर्णुनी निर्मणता देहके वर्णकी निर्मलता, अग्न्या श्रेष्ठ
 थाय छे श्रेष्ठ होती है, स्वरः स्वर स्वर, घनौघ-
 भेषसमूहनी मेघसमूहके, स्तनितानुकारी गर्जनानुं
 अनुकरणु करता थाय छे गर्जनाका अनुकरण करनेवाला
 होता है, अपत्यम् अने संतान और संतति, विपुलम्
 बहुत, स्थिरम् च तथा दृढ़ थाय छे तथा दृढ़
 होती है ॥ ५-६ ॥ (इति आ यह, आमलकघृतम् आभक्ष-
 कघृत छे आमलकघृत है ।)

Here are two verses again—

5-6. The man who partakes of this
 vitalizing elixir will acquire a mighty
 frame hard as adamant and imbued with

१. इत्यामलकघृतम्—शतपाकमामलकघृतम् (ब.)

sense-faculties that are unwavering
 and are possessed of great energy, with
 invincibility, great comeliness of form
 and with the gifts of honour, worship
 and happiness of mind. He will
 also acquire great strength, purity of
 complexion, a voice like the thunder of
 massed rain-clouds, and with numerous
 and enduring progeny. Thus has been
 described the Emblic Myrobalan Ghee.

आमलकावलेदः—

आमलकसहस्रं पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तं पलाश-
 तरुणक्षारोदकोत्तरं तिष्ठेत्, तदनुगतक्षारोदकम-
 नातपशुष्कमनस्थि चूर्णीकृतं चतुर्गुणाभ्यां मधुस-
 पिर्भ्यां संनीय शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-
 भाजनस्थं षणमासान् स्थापयेदन्तर्भूमेः । तस्योत्प-
 रकालमग्निबलसमां मात्रां खादेत्, पौर्वाहिकः
 प्रयोगो नापराहिकः, सात्त्व्यापेक्षश्चाहारविधिः ।

पिप्पलीसहस्रसंप्रयुक्तम् ओ३ ६०२ पीपर साई
 एक हजार पिप्पलीके साथ, आमलकसहस्रम् ओ३
 ६०२ आमला ६०३ एक हजार आवले ले कर, पलाश-
 तरुण- तरुण आभराने आणी बनावेला तरुण हाकरी
 जलाकर बनाये, क्षारोदक-उत्तरम् तिष्ठेत् क्षारना पाणीमा
 डूबावी राखवा क्षारके जलमें डूबा कर रख देवे, तब
 पछी ते सर्वेने फिर इन सबको, अनुगत-क्षारोदक
 अंदर क्षारनुं जल पड़ोयी जता अन्दर क्षार जल
 पहुंचने पर, अनस्थि आभराना डूगिया डाढ़ी नापीरी
 आवलेके बीजको निकाल कर, षणमास- शुष्कम् आभ-
 राने आनामा सूकावी आवलोंको छायामें सुखा कर
 चूर्णीकृतम् तेराना थूलीने उनके चूर्णको, चतुर्गुणाभ्यां

७. तरुण-तरुमस्मनः (द. फ.)

१. पलाशतरुणक्षारोदकोत्तरं—तरुणपलाशमस्मनः क्षारोदकोत्तरं (क.)

२. समां मात्रां खादेत् पौर्वाहिकः प्रयोगो नापराहिकः,
 सात्त्व्यापेक्षश्चाहारविधिः—समा मात्रा पौर्वाहिकः प्रयोगः
 सात्त्व्यापेक्षश्चाहारविधिर्नापराहिकः (ख.)

३. तदनुगतक्षारोदकम्—तदनुगतक्षारम् (फ.)

आर गन्धौ चौगुने, मधुसर्पिर्म्याम् मधु अने धी साधे मधु और घृतके साथ, संनीय भेजव्या पछी तेने मिला-नेके बाद उसको, शर्करा-चूर्ण-चतुर्भाग-संप्रयुक्तम् यूष्ण्णी यत्थुर्थांश साकरथी युक्त करी चूर्णसे चतुर्थांश निर्मल खांडसे युक्त कर, घृतमाजनस्थम् अंदर धी थोपडेला पात्रमां राखी अन्दर घृतसे लिप्त बर्तनमें, षट् छ छः, मासान् भास सुंधी मास तक, भूमेः अन्तः जमीनमां भूमिमें, स्थापयेत् राखुं स्थापन करे, उत्तरकालम् छ मास पछी छः मासके बाद, तस्य अग्निबलसमाम् तेनी जल-भिना जल प्रमाणे उसकी अग्निबलके अनुसार, मात्राम् मात्रा मात्रा, खादेत् आवी खावे, प्रयोगः आ प्रयोग मात्रा मात्रा, खादेत् आवी खावे, प्रयोगः आ प्रयोग इस प्रयोगको, पौर्वाहिकः प्रातःकालमां करवे। प्रातःकालमें करना चाहिए, न अपराह्निकः अपराह्णकालमां न करवे। अपराह्निककालमें नहीं करना चाहिए, आहारविधिः च अने आहारविधि और आहारविधि, सात्त्व्यापेक्षः सात्त्व्यकी अपेक्षा राखे छे सात्त्व्यकी अपेक्षा रखती है ।

7-(1). A thousand fruits of the emblic myrobalans together with a thousand fruits of long-pepper should be soaked in the alkaline water prepared from the ashes of a young palasa. When the myrobalans have become fully saturated, they should be dried in shade; where-after the myrobalans should be deseeded and ground along with fruits of long pepper into powder. To this should be added honey and ghee, each of four times the measure of the powder, and sugar one fourth the measure of the powder. Placing the whole thing in an earthen jar which has been saturated with ghee, it should be kept underground for a period of six months. On completion of the period, the linctus becomes fit for use. It should be taken in the measure suited to one's digestive capa-

city. The time of taking is fore-noon, never the afternoon As regards the dietary rules, they are determined by the constitution of the user.

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ ७ ॥

(इत्यामलकावलेहः।)

अस्य आ इसके, प्रयोगात् प्रयोगधी प्रयोगसे, वयः आयुष्य आयु, अजरम् अजररहित यर्ध वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् से। वर्ष पर्थन्त सौ बरस तक, तिष्ठति रहे छे रहती है, इति आ सधुं यह सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् समान छे समान है ॥७॥ (इति आ यह, आमलकावलेहः आमलकावलेह छे आमलकावलेह है ।)

7. The benefits accruing from the use of this are the same as those mentioned with regard to the last, namely, youthful life for a hundred years etc. Thus has been described 'The Emblic Myrobalan Linctus'.

आमलकचूर्णम्—

आमलकचूर्णाढकमेकविंशतिरात्रमामलकस्वर-सपरिपीतं मधुघृताढकाभ्यां द्वाभ्यामेकीकृतमष्ट-भागपिप्पलीकं शर्कराचूर्णचतुर्भागसंप्रयुक्तं घृत-माजनस्थं प्रावृषि भस्मराशौ निदध्यात्; तद्वर्षान्ते सात्त्व्यपथ्याशी प्रयोजयेत्;

एकविंशति- ऐकवीस एकईस, रात्रम् रात्रिओ रात्रि पर्यन्त, आमलक-स्वरस- परिपीतम् आमलानां स्वरसनी भावना आपेक्षा आवलोकै स्वरस पिये हुए, आमलक-चूर्णाढकम् २५६ तोला आमलानां यूष्ण्णी आवलोकै एक आढक चूर्णको, द्वाभ्याम् जले दो दो, मधुघृत- मधु तथा धीना मधु और घृतके, आढकाभ्याम् आढकेमां आढकोंमें, एकीकृतम् ऐकत्र करीने मिला कर, अष्टभाग-

७. अस्य प्रयोगात्-तस्य प्रयोगात् (ख.)

८. आमलकस्वरसं-आमलकसहस्वरसं (ग. घ.)

आधुमे भागे ३२ तोला आठवें भागमें, पिप्पलीकच पीपरनुं
यूष्णि मेणवीने पिप्पलीका चूर्ण मिला कर, शकराचूर्ण-अने
साकरनुं यूष्णि और वारीक खांड, चतुर्भाग-यौधे भागे ६४
तोला चौथाई भागमें, संयुक्तम मेणवीने मिला कर, घृत-
भाजनस्थम् आठर धी योपडेवा धात्राभां बरीने अन्दर घृतसे
लिप्त घड़ेमें रख कर. भस्मराशौ राखना ठगलाभां भस्मके
ढेरमें, निदध्यात् राभी भूतु रख देवे, वर्षान्ते वर्षाकृत
पूरी तथा पक्षी वर्षाकृतके अंतमें, सात्स्य-सात्स्य
सात्स्य, पथ्याशी अने पथ्य भोजनन सेवन करते।
और पथ्य आहारको सेवन करनेवाला पुरुष. तत् तेने।
इसका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे प्रयोग करे;

8-(1). 256 tolas of the powder of em-
blic myrobalans should be kept soak-
ing in the expressed juice of a thou-
sand emblic myrobalans for a period
of twenty-one nights. Mix this with
256 tolas each of honey and ghee,
adding one eighth part 32 tolas of
the powder of long pepper and one
fourth part viz., 64 tolas of powdered
sugar. Placing the whole in a pot
saturated with ghee, keep the pot in
a heap of ashes during the entire
period of the rains; at the close of
the rainy season, the medicine should
be taken, and the homologatory and
wholesome dietetic rules observed.

अस्य प्रयोगाद्वर्षातमजरमायुस्तिष्ठतीति स-
मानं पूर्वेण ॥ ८ ॥

(इत्यामलकचूर्णम्)

अस्य आ. यूष्णिना इस चूर्णके, प्रयोगात् प्रयोगात्
प्रयोगसे आयुः आयुः आयुः आयुः आयुः आयुः आयुः आयुः
रहित अर्ध बुद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षान्तम् यो वर्ष
वर्षान्त सौ वर्ष वर्षान्त, तिष्ठति रहे से रहती है, इति आ।

८. इत्यामलकचूर्णम्-आमलकावलेहः (य.)

अधुना यह सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके,
समानं समान में समान है ॥ ८ ॥ (इति आ. यह,
आमलकचूर्णम् आमलकचूर्णम् है।)

8. The benefits accruing from the
use of this medicine are a century of
youthful life and other results des-
cribed with reference to the previous
preparations. Thus has been described
'The Pulvis of Emblic Myrobalans.'

विडङ्गावलेहः—

विडङ्गनण्डुलचूर्णानामाढकमाढकं पिप्पली-
नण्डुलानामध्यर्धाढकं सितोपलायाः सर्पिस्तैलम-
ध्वाढकैः षड्भिरेकीकृतं घृतभाजनस्थं प्रावृषि
भस्मराशौ राखना ठगलाभां राखनुं राखके ढेरमें
रखना चाहिए, इति आ. यह, यावदाशीः ॥९॥
(इति विडङ्गावलेहः।)

विडङ्ग-वापडिगना वायविडङ्गके, तण्डुलचूर्णानाम्
दण्डानुं यूष्णि दानोंका चूर्ण, आढकम् २५६ तोला एक
आढक, पिप्पलीतण्डुलानाम् पीपरना दण्डानुं यूष्णि
२५६ तोला पीप्पलीके दानोंका चूर्ण एक आढक, सितोप-
लायाः साकरनुं यूष्णि चीनीका चूर्ण, अध्यर्धाढकम् ३८४
तोला डेढ आढक, सर्पिः- तथा गायनुं धी तथा गौका
घृत. तैल- तलनुं तेल तिलका तैल, मधु- अने मध
दरेकना और मधु प्रत्येकका, आढकैः २५६ तोला षड्
एक एक आढक ले कर, षभिः आ. इन, षड्भिः ७ ये
६०धेने छः षड्भिः, एकीकृतम् ओकर करीने एकत्र
करके, घृतभाजनस्थम् आठर धी योपडेवा पात्रभां
राभीने अन्दर घृतसे लिप्त वर्तनमें रख कर, प्रावृषि
वर्षाकृतना आरंभकाणभां वर्षाकृतके प्रारम्भकालमें,
भस्मराशौ राखना ठगलाभां राखनुं राखके ढेरमें
रखना चाहिए, इति आ. यह, यावदाशीः पुनश्चुति

२. चूर्णानामाढकमाढकम् चूर्णानामाढकम् (घ.)

, पिप्पलीतण्डुलानाम्-पिप्पलीतण्डुलचूर्णानाम् (ग.)

., तैलमध्वाढकैः-तैलमाढकैः (घ.)

., सर्वं समानं पूर्वेण यावदाशीः-समानं पूर्वेण (घ.)

पर्यन्त फलमिति पर्यन्त, सर्वम् सधुं सव, पूर्वोक्त पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् समान छे समान है ॥९॥ (इति आसह विडङ्गानलेहः विडङ्गानलेह छे विडङ्गानलेह है।)

9. Take 256 tolas each of the powder of the grains of embelia and long pepper; and 384 tolas of sugar candy and 512 tolas each of ghee and til oil and honey, and mixing all these six, place in a ghee-pot. Keep it in a heap of ashes during the rains. The rest of the description including the virtues of the preparation is the same as that related previously. Thus has been described 'The Linctus of Embelia'

अपर आमलकावलेहः —

यथोक्तगुणानामामलकानां सहस्रपाद्रेपलाश-द्रोण्यां सपिधानायां बाष्पमन्त्रमन्त्यामारण्यगोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत् तानि सुस्विन्नशीतान्कुट्ट-कुलकान्यापोथ्याढकेन पिप्पलीचूर्णानामाढकेन च विडङ्गतण्डुलचूर्णानामध्यधेन आढकेन शर्कराया द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्यां तैलस्य मधुनः सर्पिषश्च संयोज्य शुचौ दृढे घृतभाविते कुम्भे स्थापयेदक-विंशतिरात्रम्, अत ऊर्ध्वं प्रयोगः।

यथोक्तगुणानाम् शास्त्रोक्त शुष्पवाणा शास्त्रोक्त गुण-वाले, आमलकानाम् सहस्रम् ओक ६४२ आमलाने एक हजार आंवलोंको, सपिधानायाम् ढाँडपुवाणी ढकनसे युक्त, बाष्पम् पराण भाफ, अनुद्र-मन्त्याम् ७४२ न नीकले ओवी बाहिर न निकले ऐसी, आर्द्रपलाश- ढीला आभरानी गीले पलाशकी, द्रोण्याम् ढाठीमां द्रोणीमें, अरण्य- गोमयाग्निभिः अग्न्याना अग्नि नडे कण्डेकी अग्निसे, उपस्वेदयेत् आध्यां स्विन्न करना

चाहिए, सुस्विन्न- सारी रीति अक्षाने भलीप्रकार स्विन्न होने पर शीतानि ढाँडा थवा पछी ठंडे करके, उद्धृत-कुलकानि ढाँडवा ढाठी आभीने बीज निकाल कर, तानि ते आभराने इन आंवलोंको, आपोथ्य आँडपुवायां आँडीने कूट कर पिप्पलीचूर्णानाम् पीपरनुं यूष् पिप्पलीके चूर्णका आढकेन च २५६ तोला एक आढक (२५६ तोले), विडङ्गतण्डुल- वाविडङ्गना ढाँडनुं विडङ्गतण्डुलके, चूर्णानाम् यूष् चूर्णका, आढकेन २५६ तोला एक आढक (२५६ तोले), शर्करायाः साध-२नुं यूष् बारीक चीनी, अध्यधेन आढकेन ३८४ तोला ढेढ आढक (३८४ तोले), तैलस्य तैल तैल, मधुनः मधु मधु, सर्पिषश्च अने गायनुं धी घृत, द्वाभ्याम् द्वाभ्याम् आढकाभ्याम् दरेक ५१२ तोला प्रत्येक दो दो आढक (५१२ तोले), संयोज्य साथे भेगवीने मिला कर, शुचौ २५२७ स्वच्छ, दृढे तथा भजभूत तथा मजबूत, घृतभाविते धीला रीढा थयेला घृतसे भावित, कुम्भे धाभां घडेमें, एकविंशतिरात्रम् ओकवीस रात्रि पर्यन्त एकईस रात्रि पर्यन्त स्थापयेत् राधनुं रखे, अतः त्वा२ इसके ऊर्ध्व पछी बाद प्रयोगः तेना प्रयोग करे। इसका प्रयोग करे।

10-(1). Place a thousand fruits of the emblic myrobalans, conforming to the description given earlier, in a vat made of green palasa wood furnished with a lid and sealing the contents hermetically, cook over a fire of cow-dung cakes that have been gathered from the forest. After the myrobalans have been properly softened in the steam and allowed to cool, they should be de-seeded and rubbed. This paste should be mixed with 256 tolas of the powdered long pepper, 256 tolas of powdered grains of embelia, 384 tolas of powdered sugar and 512 tolas each of oil, honey and ghee; and the whole should be placed

१०. अनुद्रमन्त्याम्—अन्तर्धमन्त्याम् (ध.)

,, शर्कराया—शर्कराचूर्णानाम् ग. व.)

,, शर्कराया द्वाभ्यां द्वाभ्यामाढकाभ्याम्—शर्कराचूर्णानाम्

द्वाभ्याम् (त.)

in a clean, strong, ghee-saturated earthen vessel and allowed to mature for a period of twenty-one nights. Thereafter it becomes fit for use. Thus has been described 'Another Linctus of Emblic Myrobalans.'

अस्य प्रयोगाद्वर्षशतमजरमायुस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १० ॥

(इत्यामलकावलेहोऽपरः।)

अस्य आना इसके, प्रयोगात् प्रयोगे, अजरम् वृद्धावस्थाथी रहित थर् वृद्धावस्थासे रहित हो कर, आयुः आयुष्य आयु, वर्षशतम् सो वर्ष पर्यन्त सौ वर्ष तक, तिष्ठति रहे छे रहती है, इति आ सधणुं यह सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् समान छे समान है ॥ १० ॥ (इति आ यह, अपरः नीचे दूसरा, आमलकावलेहः आमलकावलेह छे आमलकावलेह है।)

10. As a result of the use of this recipe, the person lives a hundred years of youthful life as in the case of the previous recipes. Thus has been described 'Another variety of Emblic Myrobalan Linctus.'

नागबलारसायनम्—

धन्वनि कुशास्तीर्णे स्निग्धकृष्णमधुरमृत्तिके सुवर्णवर्णमृत्तिके वा व्यपगतविषश्वापदपवनसलिलाग्निदोषे कर्षणवल्मीकश्मशानचैत्योषरावसथवर्जिते देशे यथर्तुसुखपवनसलिलादित्यसेविते जातान्यनुपहतान्यनध्यारूढान्यबालान्यजीर्णान्य - धिगतवीर्याणि शीर्णपुराणपर्णान्यसंजातान्यपर्णानि

११ जातान्यनुपहतानि—जातान्यनिम्नेऽनुपहतानि (ख.)

११ अधिगतवीर्याणि—अधिगतवीर्याणि (ङ.)

११ जाता...पर्णानि—जातामनुपहतामनध्यारूढामबालामजीर्णानि

मधिगतवीर्या शीर्णपुराणपर्णान्यसंजातान्यपर्णा (फ.)

११ असंजातान्यपर्णानि—असंजातफलानि (ड. घ.)

तपसि तपस्ये वा मासे शुचिः प्रयतः कृतदेवाचनः स्वस्ति वाचयित्वा द्विजातीन् चले सुमुहूर्ते नागबलामूलान्युद्धरेत्, तेषां सुप्रक्षालितानां त्वक्पिण्डमात्रमात्रमक्षमात्रं वा श्लक्ष्णपिष्टमालोड्य पयसा प्रातः प्रयोजयेत्, चूर्णीकृतानि वा पिबेत् पयसा, मधुसर्पिभ्यां वा संयोज्य भक्षयेत्, जीर्णे च क्षीरसर्पिभ्यां शालिषष्टिकमश्नीयात् ।

शुचिः वैद्य पवित्र थर् वैद्य पवित्र हो कर, प्रयतः मनने कायूमां राभी मनको वशमें रख कर, कृत-देवाचनः देवताओंका पूजन करी देवताओंका पूजन कर, द्विजातीन् ब्राह्मणों पासे ब्राह्मणोंके पास, स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्तिवाचन करावी स्वस्तिवाचन कराके, तपसि माघ माघ तपस्ये वा अथवा श्रावण अथवा फाल्गुन मासे मासमां मासमें, चले चल चल, सुमुहूर्ते तथा सारा मुहूर्तमां तथा शुभ मुहूर्तमें, धन्वनि अंगव देशमां जाङ्गल देशमें, कुश-आस्तीर्णे हलोथी ठंडाथेला कुशासे आच्छादित, स्निग्ध-शीघ्रणी चीकनी, कृष्ण-काणी काली मधुर-अने मधुर और मधुर, मृत्तिके माटी-वाणी मिट्टीवाली, सुवर्णवर्ण-अथवा सुवर्ण रंगनी अथवा सुवर्णके वर्णकी, मृत्तिके वा माटीवाणी मिट्टीवाली, व्यपगत-तथा जेनाथी दूर रहेलां छे जहाँ पर नहीं हैं, विष-विष विष, श्वापद-हिंस्र प्राणीओ हिंस्र प्राणी, पवन-पवन वायु, सलिल-पाणी जल, अग्निदोषे तथा अग्निना दोष ओया तथा अग्निदोष ऐसे, कर्षण-हणनी जेउ हलका चलना, वल्मीक-राइडे वल्मीक, श्मशान-श्मशान श्मशान, चैत्य-चैत्य (देवालय) चैत्य, ऊषर-आरवाणी जमीन ऊसर, अवसथ-तथा रहेवानां धरथी रहनेके मकानसे, वर्जिते रहित रहित, यथर्तु-तथा ऋतुने योग्य तथा ऋतुके अनुकूल, सुख-सुखकारक सुखदायक, पवन-पवन वायु, सलिल-पाणी जल, आदित्य-अने तडकाथी और तापसे, सेविते सेवायेला सेवित, देशे देशमां प्रदेशमें, जातानि उत्पन्न थयेला उत्पन्न हुई, अनुपहतानि अंतुओ वगेरेथी उपधात नहि पायेला जिनकी जन्तु आदिसे किसी प्रकार क्षति न हुई हो, अनध्यारूढानि भोटां आउ वगेरेथी नहि दयायेला जो दूसरे बड़े वृक्षोंसे आक्रान्त न हुई हो, अबालानि तरतनां

११. नागबलामूलान्युद्धरेत्—नागबलां मूलत उद्धरेत् (क.)

नहि उगेलां जो बहुत छोटी न हो, अजीर्णानि शुद्धं नहि थयेलां जो जीर्ण न हुई हो, अविगतवीर्याणि वीर्यथी क्षरेलां जो परिपक्व वीर्यशाली हो, शीर्णपुराणपर्णानि नूनां पल्लवां जेनां भरी गयीं छे जेवां जिनके पुराने पते झड़ गये हों, असंजात-अन्यपर्णानि तथा जेने नवां पल्लवां नथी आव्यां जेवां और जिनको नये पते न आवे हों ऐसी, नागबला-गंगेटीनां नागबलाक्री, मूळानि भूजैः जड़ोंको, उद्धरेत् जमीनमाथी भहार काढवां जमीनसे उखाड़े, सुप्रक्षालितानाम् सारी रीते धोई नाजेलां अच्छी तरह धो कर, तेषाम् गंगेटीनां भूजैः जड़ोंको जलना कटके गंगेरनकी जड़ोंकी छालके कल्कको, आम्रमात्रम् अक्षमात्रम् वा चार तोला अथवा छेक तोला प्रमाणमां पल प्रमाण अथवा कर्ष प्रमाणमें, श्लक्ष्ण-पिष्टम् भारीक पीसी बारीक पीस कर, पयसा गायना दूध साथे गायके दूधमें, आलोढ्य धोणीने धोल कर, प्रातः भ्रातः कालमां प्रातःकाल, प्रयोजयेत् प्रयोगमां देवे प्रयोगमें लेना चाहिए, चूर्णीकृतानि वा अथवा ते गंगेटीनां भूजैः जड़ोंको जलने या गंगेरनकी जड़ोंकी छालका चूर्ण करके, पयसा गायना दूधनी साथे गायके दूधके साथ, पिबेत् पीवी पिये, मधु-अथवा मधु अथवा मधु, सर्पिर्म्याम् वा अने धी और घृतके, संयोज्य साथे भेजनीने साथ मिला कर, भक्षयेत् भावी खाये, जीर्णं च आ औषध पथी अथ तयारे इस औषधके जीर्ण हो जाने पर, क्षीर-गायनां दूध गायके दूध, सर्पिर्म्याम् अने धीनी साथे और घृतके साथ, शालिषट्कम् शालि अथवा साठी येलां शालि अथवा सांठी चावल, अक्षीयात् भावा खाये।

II-(1). Collect roots of the gingo fruit plant of the following description and in the following manner. First as regards description:—The plant to be selected must be found growing on dry scrub-land overgrown with sacred grass, in a soil that is sticky, black and sweet to the taste, or in golden-colored loam, in a tract free from poisonous things, cruel animals and the ravages of wind, water and fire,

not used for tillage, uncovered with ant-hills and far from a cremation ground, memorial structure, a barren saline patch, or habitation, and enjoying seasonal and pleasant breezes, rains and sunshine. The roots should be undamaged, unsmothered by those of a neighbouring tree, neither too tender nor too old, and fully imbued with potency and of a plant that has shed its old leaves but has not yet put forth fresh ones. Now concerning the time and mode of collection:—Either in the month of Magha or in that of Phalguna, the plant-collector, who has previously purified and consecrated himself and has obtained the blessings of the brahmanas in his expedition, should choosing an auspicious muhurta, pull out the gingo-fruit plant by its roots. After washing the roots thoroughly, their bark should be pounded into smooth paste to form a bolus either of the weight of four tolas or one tola and mixing this in milk, one should make use of the potion early in the morning. Or the drug may be turned into powder and taken with milk; or the powder may be licked up, mixed with honey and ghee. After it has been digested, the person should eat a dish of cooked sali or shashtika rice with milk and ghee.

संवत्सरप्रयोगादस्य वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति
समानं पूर्वेण ॥ ११ ॥

(इति नागवलारसायनम्।)

जस्य आत्मा इसके, संवत्सर- औं १५ पर्यन्त एक वर्ष तक, प्रयोगात् प्रयोगशील प्रयोगसे, वयः आयुष्य आयु, अजरम् वृद्धावस्थायां रहितं यत् वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् सो १५ पर्यन्त सौ वर्ष तक, तिष्ठति रहे छे रहती है, इति आ सधुं सद सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् समान छे समान है ॥ ११ ॥ (इति आ यह, नागबलारसायनम् नागबलारसायन छे नागबलारसायन है)

11. By using this vitalizer for a period of one year, one remains young for a hundred years. The rest of the benefits are the same as those described earlier. Thus has been described 'The Gingo-fruit Vitalizer.'

बलादिरसायनाम—

बलातिवलाचन्दनागुरुधवतिनिशखदिरशिश-
पासनस्वरसाः पुनर्ववान्ताश्चौषधयो दश नाग-
बलया व्याख्याताः ।

बला- भला बला, शक्तिबला- भपाट कंची, चन्दन-
यन्त्र चन्दन, अगुरु- अगूर अगूर, धव- धावडा धव,
तिनिश- तलुछ तिनिस, खदिर- भेर खैरकथा, शिशपा-
सीसम सीसम, जसन- तथा असन तथा असन,
स्वरसाः औं औना स्वरसे इनके स्वरस, पुनर्ववान्ताः
अने दादा साटोडी नेमां छेस्की छे औवी अभृता
आदि और गदह पुरना जिनके अन्तमें है ऐसी अमृता
आदि, दश दश दस, औषधयः औषधियोनुं
औषधियोका, नागबलया भजेदीयी गंगेरनसे, व्याख्याताः
व्याख्यान यत् गयुं छे व्याख्यान हो गया है ।

१२. तिनिशखदिरशिशपासना-खदिरमारशिशपा (य.)

, शिशपासनस्वरसाः शिशपासनपुनर्ववान्तास्वरसाः स्वरसरूपाः

स्युः (य.)

, दश नागबलया व्याख्याताः—सा वयःस्थापना व्याख्या-
तास्तासां स्वरसा नागबलावत् (त. द. व.)

12-(1). Take the expressed juice of heart-leaved sida, common mallow, sandal wood, aloe wood, oojain, catechu rose wood, asana, and the expressed juice of the group of ten plants ending with hog's weed. The mode of preparation and administration is the same as that laid down for gingo fruit.

स्वरसानामलामे त्वयं स्वरसविधिः—चूर्णा-
नामाढकमाढकमुदकस्याहोरात्रस्थितं मृदितपूतं
स्वरसवत् प्रयोज्यम् ॥ १२ ॥

स्वरसानाम् स्वरसेना स्वरसोके, अलामे तु अला-
वामां अलावमें, अयम् आ यह, स्वरसविधिः स्वरस
डरवान्ती विधि छे स्वरस करनेकी विधि है, चूर्णांताम्
औषधियोनुं यत् औषधियोका चूर्ण, आढकम् २५६
तोला एक आढक मात्र ले कर, उदकस्य आढकम्
२५६ तोला पाणीमां जलके २५६ तोलेमें, अहोरात्र-
औं अहोरात्र पर्यन्त एक दिनरात, स्थितम् रहेवा
देव पड़ा रहने दे, मृदितपूतम् पछी तेने छथी
औषधीने वस्त्रशी गाथीने फिर हाथसे मल कर छान कर,
स्वरसवत् स्वरसनी भाइके स्वरसकी भांति, प्रयोज्यम्
प्रयोगमां लेवुं प्रयोगमें लावे ॥ १२ ॥

12 In cases where the fresh-pressed juice of drug is not available, the following procedure should be resorted to as an alternative. Take 256 tolas of the powder of the drug whose expressed juice is required, and keep it soaking in 256 tolas of water for a period of 24 hours; squeezing and straining that water, use it in place of the expressed juice.

भलातक्षीम्—

भलातकान्यनुपहतान्यनामयान्यापूर्णरसप्रसा-

१२. प्रयोज्यम्—प्रयोजयेत् (य.)

णवीर्याणि पक्वजाम्बवप्रकाशानि शुचौ शुके वा मासे संगृह्य यवपल्ले माषपल्ले वा निधापयेत्, तानि चतुर्मासस्थितानि सहसि सहस्ये वा मासे प्रयोक्तुमारमेत शीतस्निग्धमधुरोपस्कृतशरीरः ।

शुचौ जेष्ठ जेष्ठ, शुके वा अथवा अषाढ अथवा आषाढ़, मासे भासभा मासमें, अनुपहतानि जंतु वजेरेओ जेने भाषा न होय ओवा जंतु आदि किसीने खाया न हों ऐसे, जनामयानि रोगरहित रोगरहित, रस-प्रमाण-वीर्याणि संपूर्ण रस, प्रमाण अने वीर्यथी युक्त संपूर्ण रस, प्रमाण और वीर्यसे सम्पन्न, पक्व-पाकेला पके हुए, जाम्बव-जंतुना जामुनके, प्रकाशानि जेवा वल्लु-वाणा समान वर्णवाले, भल्लातकानि बिलामाने मिलावेको, संगृह्य धर्तने ले कर, यवपल्ले जवना ढगलाभां जौके ढेरमें, माषपल्ले वा अथवा अडना ढगलाभां अथवा उबदके ढेरमें, निधापयेत् राधवा रक्खे चतुर्मास-थार भास चार मास, स्थितानि राध्या पछी रखनेके बाद, तानि ते बिलामांओने। इन मिलावोंको, सहसि भागशर जगहन, सहस्ये वा अथवा पोष या पौष, मासे भासभा मासमें, शीत-शीत शीत, स्निग्ध-रिन्ध-स्निग्ध, मधुर-अने मधुर द्रव्येथी और मधुर द्रव्योंसे, उपस्कृतशरीरः शरीरने संस्कार आपी शरीरका संस्कार करके, प्रयोक्तुम् प्रयोग करवाने। सेवन करना, आरमेत आरंभ करवे। प्रारम्भ करे ।

13-(1). Collect either in the month of Jyeshtha or Ashadha a quantity of marking nuts, which are undamaged, undiseased, conforming to the specifications as regards the juice, size and potency and of the color of ripe jam-bul fruits and store them in a heap of barley-corn or black gram. The nuts should be stored for a period of four months. They may be used in the month of Margasirsha or Pausa in the following manner, the person

१३. यवपल्ले माषपल्ले वा—यवपल्ले माषपल्ले वा (ब.)

wishing to take it having prepared his body with cooling, unctuous and sweet articles.

पूर्व दशभल्लातकान्यापोथ्याष्टगुणेनाम्भसा साधु साधयेत्, तेषां रसमष्टभागावशेषं पूतं सपयस्कं पिबेत् सर्पिषाऽन्तर्मुखमभ्यज्य ।

पूर्वम् प्रयोगना आरंभभां प्रयोगके प्रारम्भमें, दश-दश दस, भल्लातकानि बिलामाने मिलावेको, आपोथ्य भांडीने कुचल कर, अष्टगुणेन आठगुणा आठगुने, अम्भसा पाथी साथे जलके साथ, साधु सारी रीते अच्छी तरह, साधयेत् पकाववा पकावे, तेषाम् तेने। उनका, अष्ट-भाग-आठमे। आठ आठवां भाग, अवशेषम् भांडी रहे त्यारे बाकी रहे तब; पूतम् वस्त्रेथी गाणीने छान कर, सपयस्कम् गायना दूधनी साथे गायके दूधके साथ, रसम् ते रस वह रस, सर्पिषा गायनुं धी गायके घृतसे, अन्तर्मुखम् मोढानी अंदर मुखको अन्दरसे, अभ्यज्य थोपडीने लिप्त करके, पिबेत् पी जेवे पिये ।

13-(2). First of all taking ten of the marking nuts, and having crushed them in a mortar, boil the pulp well in eight times its quantity of water. When the decoction has boiled down to one eighth of its original quantity, it should be filtered and taken with milk, the mouth being previously smeared inside with ghee.

तान्येकैकभल्लातकोत्कर्षापकर्षेण दश भल्ला-तकान्यात्रिंशतः प्रयोज्यानि, नातः परमुत्कर्षः । प्रयोगविधानेन सहस्रपर एव भल्लातकप्रयोगः । जीर्णे च ससर्पिषा पयसा शालिषट्ठिकाशनमुप-चारः, प्रयोगान्ते च द्विस्तावत् पयसैवोपचारः ।

दश भल्लातकानि दश बिलामांथी शर करी दस

१३. रसमष्टभागावशेषं—रसमष्टभागावशिष्टम् (ब.)

” सहस्रपर एव—सहस्रपरः (ब.)

मिलावेसे प्रारम्भ कर, तानि एकैक-भल्लातक-उत्कर्ष-अपकर्षेण आन्निन्नतः प्रयोज्यानि अतः परम् उत्कर्षः न तेओभां दुमेशां ओक ओक भिलाभुं त्रीसन्ती स'प्या सुधी वधारता नवुं; त्रीस भिलाभांथी वधारता प्रयोग निषिद्ध छे. पछी ओकओक भिलाभुं दशन्ती स'प्या सुधी घटाउता नवुं उनमें प्रतिदिन एक एक भिलांवा तीसकी संख्या तक बढ़ाते जाना चाहिए; तीस भिलांवेसे अधिकका प्रयोग निषिद्ध है। पश्चात् एक एक भिलांवा दसकी संख्या तक घटाते जाना चाहिए, प्रयोगविधानेन आ प्रकारे भल्लातकनुं प्रयोगविधान दशीवेनुं होनाथी इस प्रकार भिलांवेकी बतायी हुई प्रयोगविधिके कारण, भल्लातकप्रयोगः भिलाभांने प्रयोग भिलांवेका प्रयोग, सहस्रपरः एव ओक दुअर भिलाभां सुधी न करेवा ओछेओ एक हजार भिलांवे तक ही करना चाहिए, जीणें च उपयोगभां दीधेला भिलाभां पछी नय त्यारे उपयोगमें लाये हुए भिलांवे जीर्ण हो जाने पर, ससर्पिषा गायना धीथी युक्त गायके घृतसे युक्त, पयसा दूध साथे दूधके साथ, बालिषण्टिक-शाण अथवा साठी योभानुं शालि और सांठी चावलका, अन्नान् भोजन, उपचारः आवश्यक छे आवश्यक है. प्रयोगान्ते च प्रयोग पूरा थया पछी इस प्रयोगके पूरा होनेके बाद, पयसा एव द्विः तावत् उपचारः थोडा दिनस सुधी ओ बार दूध पीवुं आवश्यक छे कुछ दिन तक दो बार दूध पीना आवश्यक है।

13-(3). Increase the number of the marking nuts by one each succeeding day, till the total becomes thirty; thereafter decrease the number by one in the same manner till the initial number of ten is reached. This dose should not be exceeded. The maximum dose is thirty and minimum ten. This ascending and descending scale of dosage should be maintained until the total number of marking nuts consumed reaches a thousand. When the daily dose is fully digested, a meal of cooked *sali* or *shashtika* rice supple-

mented with milk and ghee, should be eaten. After the completion of the course, only two meals a day with milk should be taken.

तत्प्रयोगाद्वर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं पूर्वेण ॥ १३ ॥

(इति भल्लातकक्षीरम्।)

तत्प्रयोगात् तेओना प्रयोगथी उनके प्रयोगसे, वयः आयुष्य आयु, अजरम् वृद्ध अवस्थाथी रहित थछे वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् से। वर्ष पर्यन्त सौ वर्ष तक, तिष्ठति रहे छे रहती है, इति आधीनुं सधनुं शेष सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगनी पूर्वोक्त प्रयोगके, समानम् समान छे समान है ॥ १३ ॥ (इति आ यह, भल्लातकक्षीरम् भल्लातकक्षीर छे भल्लातकक्षीर है।)

13. By the course of this vitalizing drug for a period of one year, one attains the benefits enumerated earlier, such as the retention of youth for a hundred years etc. Thus has been described 'The Marking-nut Milk'.

भल्लातकक्षीरम्—

भल्लातकानां जर्जरीकृतानां पिष्टस्वेदनं पूरयित्वा भूमावाकण्ठं निखातस्य स्नेहभावितस्य दृढस्योपरि कुम्भस्यारोप्योदुपेनापिधाय कृष्णमृत्तिकावलिप्तं गोमयाग्निभिरुपस्वेदयेत्; तेषां यः स्वरत्नः कुम्भं प्रपद्येत, तमष्टभागमधुसंप्रयुक्तं द्विगुणघृतमद्यात्;

जर्जरीकृतानाम् तेओना नाना नाना टुकडा करेला छे ओनां जिनके छोटे छोटे टुकड़े किये हैं ऐसे, भल्लातकानाम् भिलाभांओने भिलांवेको. पिष्टस्वेदनम् तजिये छिद्रवाणा घडाभां पेदीमें छिद्रवाले चड़ेमें, पूरयित्वा भरि भर कर, आकण्ठम् गला सुधी गले तक, भूमौ भूमिभां भूमिमें, निखातस्य दृढेला गाडे हुए, स्नेहभावितस्य अंदर धी थोपडेला अन्दर घृतसे लिप्त, दृढस्य भज्ज्युत मजबूत. कुम्भस्य घडाना चड़ेके, उपरि उपर ऊपर,

१४. तम्-ततो (तं.)

मारोप्य राभी रख कर, उड्डुपेन छिद्रवाला राभपात्रथी छिद्रवाले शरावसे, अपिधाय ढांडीने ढंक कर. कृष्णमृत्तिका-
डाणी भाटीथी काली मिट्टीसे अवलिप्तम् लेप करी
लेप करके, गोमयाभिभिः अडायांना अशि वडे उबलांकी
अभिसे, उपस्वेदयेत् आध्वां स्वेद देवें, तेनाम् तेओने।
उनका, यः जे जो. स्वरसः स्वरस स्वरस, कुम्भम्
नीये द्रोक्षा धाभा नीचे गाढे हुए घडेमें. प्रपद्यत
प्राप्त थाय टपके, तम् तेने उसको, अष्टभाग- आध्मा
भागना जाठवें भागके, मधु- मधु साथे मधुके साथ,
संप्रयुक्तम् भेणवीने मिला कर, द्विगुण- घृतम् अमलुं धी
नाभी दुगुना घी डालकर, अद्यात आपुं खावे;

14-(1). Crush a quantity of marking-
nuts and place the pulp in a pot with
a number of small holes at the bottom
and keeping this pot over another
which has been saturated with ghee
and buried upto its neck in the ground.
kindle a circular fire of cow dung
cakes. The part where the two pots
meet should be lined with black clay
and a tight fitting lid placed over the
upper pot. The essence of the marking-
nuts which is then distilled into the
lower part should be used, mixed with
its eighth part of honey and twice its
quantity of ghee.

तत्प्रयोगाद्बर्षशतमजरं वयस्तिष्ठतीति समानं
पूर्वेण ॥ १४ ॥

(इति भल्लातकक्षौद्रम्।)

तत्- प्रयोगात् तेना प्रयोगथी उसके प्रयोगसे,
वयः आयुष्य आयु, अजरम् वृद्धावस्थायां रहित यर्ष
वृद्धावस्थासे रहित हो कर, वर्षशतम् सो वर्ष पर्वन्त
सौ वर्षतक, तिष्ठति टडी रहे छे रहती है, इति आ
मधुं यह सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयो-
गके, समानम् समान छे समान है ॥ १४ ॥ (इति आ यह,
भल्लातकक्षौद्रम् भल्लातकक्षौद्र छे भल्लातकक्षौद्र है।)

14. By the use of this vitalizing
drug one remains young for a hundred
years, etc., as described earlier. Thus
has been described 'The Marking-nut
Honey.'

भल्लातकतैलम्—

भल्लातकतैलपात्रं सपयस्कं मधुकेन कल्के-
नाक्षमात्रेण शतपाकं कुर्यादिति समानं पूर्वेण ॥ १५ ॥
(इति भल्लातकतैलम्।)

सपयस्कम् गायना दूधमा गायके दूधमें, भल्लातक-
भिल्लामानुं मिलावेके. तैल- तेल तैलका, पात्रम् ओड
आढक एक आढक, अक्षमात्रेण ओड तोला एक तोले,
मधुकेन जेठीमधना मुलहठके. कल्केन उल्क साथे
भेणवीने कल्के साथ मिला कर, शतपाकम् कुर्यात् सो
वभत पडावपुं सौ पाक करना चाहिए, इति आडीपुं
सधुं शेष सब, पूर्वेण पूर्वोक्त प्रयोगना पूर्वोक्त प्रयोगके,
समानम् समान छे समान है ॥ १५ ॥ (इति आ यह,
भल्लातकतैलम् भल्लातकतैल छे भल्लातकतैल है।)

15. Take 256 tolas of the oil of
the marking-nut prepared in the above
way and mixing it with cow's milk
and a tola of the paste of liquorice,
cook it a hundred times. The rest of
the details are the same as those men-
tioned in the case of earlier prescrip-
tions. Thus has been described 'The
Marking-nut Oil.'

भल्लातकविधानम्—

भल्लातकसर्पिः, भल्लातकक्षीरं, भल्लातकक्षौद्रं,
गुडभल्लातकं, भल्लातकयूषः, भल्लातकतैलं, भल्ला-
तकपललं, भल्लातकसक्तवः, भल्लातकलवणं,

१५. मधुकेन-मधुकेन (१.)

१. भल्लातकतैलपात्रम्-भल्लातकतैलपात्रम् (२.)

१. मधुकेन कल्केनाक्षमात्रेण-मधुकेनाक्षमात्रेण (३.)

१. शतपाकं कुर्यात्-शतपाकम् (४.)

भल्लातकतर्पणम्, इति भल्लातकविधानमुक्तं
भवति ॥ १६ ॥

महातकसर्पिः भस्मातकसर्पिः महातकसर्पिः, महा-
तकक्षीरम् भस्मातकक्षीर महातकक्षीर, महातकक्षौद्रम्
भस्मातकक्षौद्र महातकक्षौद्र, गुडभस्मातकम् गुडभस्मातक
गुडभस्मातक, महातकयूषः भस्मातकयूष महातकयूष,
महातकतैलम् भस्मातकतैल महातकतैल, महातकपल्लम्
भस्मातकपल्ल महातकपल्ल, महातकसक्तवः भस्मातक-
सक्तु महातकसक्तु, महातकलवणम् भस्मातकलवण
महातकलवण, महातकतर्पणम् अने भस्मातकतर्पण
और महातकतर्पण, इति आ प्रमाणे इस तरह, महातक-
विधानम् बिदाभांता प्रयोगानुं विधान मिलावोंके प्रयो-
गका विधान, उक्तम् भवति क्वं उं कहा है ॥ १६ ॥

16. Marking-nut ghee, marking-nut milk, marking-nut honey, marking-nut gur, marking-nut soup, marking-nut oil, marking-nut paste, marking-nut flour, marking-nut salt and marking-nut demulcent drink; thus have been described the various pharmaceutical preparations of marking-nut.

भल्लातकगुणाः—

भवन्ति चात्र—

भल्लातकानि तीक्ष्णानि पाकीन्यग्निसमानि च ।
भवन्त्यमृतकल्पानि प्रयुक्तानि यथाविधि ॥ १७ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्रद्धा
 छे डे श्लोक हैं कि, भलातकानि भिलाभां भिलावे,
 तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, पाकीनि पाके उरवावाभां पाक
 करनेवाले, अग्निसमानि च अग्ने अग्निसमान छे और
 अग्निके समान हैं, यथाविधि परन्तु विविधपुरःसर
 परन्तु विधिपूर्वक, प्रयुक्तानि प्रयोगमां लीवां होय तो
 प्रयोग करने पर, अमृतकल्पानि अमृततुल्य अमृततुल्य,
 -भवन्ति अग्ने छे होते हैं ॥ १७ ॥

Here are verses again—

17. The marking-nut is hot, suppurative and fiery in character. Admi-

nistered properly it rivals ambrosia
itself.

एते दशविधास्त्वेषां प्रयोगाः परिकीर्तिताः ।
रोगप्रकृतिसाम्यशस्तान् प्रयोगान् प्रकल्पयेत् ॥१८॥

एषाम् आ जितामांशाना इत भिलावेके, एते
आ ये दशविधाः दश प्रकारना दस प्रकारके प्रयोगाः
प्रयोगो पयोग, परिकीर्तिताः वक्षुनाष्ट गया छे बताये
गये हैं, रोग-रोग रोग, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, सात्म्यज्ञः
अने सात्म्यने अक्षुनार पेखे और सात्म्यको जाननेवाला
वैद्य तान् ते उन, प्रयोगान् प्रयोगोने प्रयोगोंको,
प्रकल्पयेत् उपयोगमां क्षेत्रा उपयोगमें लेवे ॥ १८ ॥

18. The ten modes of its preparations have been described. The physician who is conversant with disease, habitus and homologation should prescribe the suitable preparations.

कफजो न स रोगोऽस्ति न विबन्धोऽस्ति कश्चन ।
यं न भङ्गानकं हन्याच्छीघ्रं मेधाग्निवर्धनम् ॥१९॥
(इति भङ्गातकविधिः ।)

कफजः कुष्ठजन्य कफजन्य, सः येषां शार्धं ऐसा कोई, रोगः रोग रोग न अस्ति नथी नहीं है, कश्चन अने येषां शार्धं और ऐसा कोई. विबन्धः विषंघ (सेतोमां भणो अथवा दोषोक्तुं शार्धं ननु) विबंघ (स्रोतोमं मलो अथवा दोषोका रुक जाना), न अस्ति नथी नहीं है, यम् जेने जिसको, भल्लातकम् बिदामुं भिलांवा, न हन्यात् न हण्णे नष्ट न करे, शीघ्रम् वणी बिदामुं तुरत और भिलांवा तुरंत, मेधा- भेषा मेधा अग्नि-वर्धनम् तथा जहराशिने वधारनानुं छे एवं अग्निको बढानेवाला है ॥ १९ ॥ इति आ यह, भल्लातकविधिः भल्लातकविधिं छे भल्लातकविधि है ।)

19. There is no disease born of kapha or disorder partaking of the nature of constipation, which cannot be cured quickly by the use of

१८. एते दशविधास्तेषां—अथोदशविधस्तेषां (थ.)

प्रथमः]

चिकित्सास्थानम्

१३१७

marking-nut, as it is also promotive of intelligence and the gastric fire. Thus ends the prescriptions relating to the Marking-nut.

रसायनसेवाफलम्—

प्राणकायाः पुरा जीर्णाश्च्यवनाद्या महर्षयः ।

रसायनैः शिवैरेतैर्वभूवुरमितायुषः ॥ २० ॥

पुरा पूर्वे पुराने कालमें, च्यवनाद्याः च्यवन वज्रे च्यवन आदि, महर्षयः महर्षिओं। महर्षियों, जीर्णाः वृद्ध थया। उता पशु वृद्ध होने परभी, प्राणकायाः अवननी धमछावाणा थर्ध जीवनके इच्छुक हो कर, एतैः आ इन्हीं, शिवैः कल्याणकारक रसायनैः रसायनोना प्रयोगशी रसायनोंके प्रयोगसे अमितायुषः अमित आयुष्यवाणा अपरिमित आयुवाले, वभूवुः थया उता हुए थे ॥ २० ॥

20. In the beginning, the great sages such as Chyavana and others, having become aged but being moved by the urge for life, succeeded in prolonging their lives indefinitely by the use of excellent vitalizers.

ब्राह्मं तपो ब्रह्मचर्यमध्यात्मध्यानमेव च ।

दीर्घायुषो यथाकामं संभृत्य त्रिदिवं गताः ॥ २१ ॥

दीर्घायुषः अने तेओ। दीर्घायुष्यवाणा थर्धने और वे दीर्घायु हो कर, ब्राह्मं तपः ब्रह्मसंभंधी तप ब्रह्म-सम्बन्धी तप, ब्रह्मचर्यम् ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, अध्यात्म-तथा अध्यात्म अध्यात्म, ध्यानम् ध्यानने ध्यानको, यथाकामम् स्वेच्छानुसार यथेष्ट, संभृत्य आश्रमीने करके, त्रिदिवम् स्वर्गभा स्वर्गमें, गताः गया उता गये थे ॥ २१ ॥

21. These long-lived ones, having prosecuted spiritual austerities, celibacy and meditation of the spirit to their

hearts' content, betook themselves to heaven.

तस्मादायुःप्रकर्षार्थं प्राणकामैः सुखार्थिभिः ।
रसायनविधिः सेव्यो विधिवत्सुसमाहितैः ॥ २२ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, प्राणकामैः अवननी धमछा-वाणा जीवनकी इच्छावाले, सुखार्थिभिः अने सुखनी कामनावाणा पुरुषोंओ और सुखकी कामनावाले पुरुषोंको, आयुः-प्रकर्षार्थम् आयुष्यनी वृद्ध भाटे आयुकी वृद्धिके लिए, सुसमाहितैः अहु सावधानीथी बहुत एकाग्र चित्तसे, विधिवत् विधिपुःसर विधिपूर्वक, रसायन-विधिः रसायनविधिने रसायनविधिका, सेव्यः सेवने अर्ध ओ सेवन करना चाहिए ॥ २२ ॥

22. Hence those who are moved by the urge to live and the quest for happiness should, in order to have abundant life, betake themselves with great attention and in the prescribed manner, to the procedure of vitalization.

द्वितीयरसायनपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

रसायनानां संयोगाः सिद्धा भूतहितैषिणा ।

निर्दिष्टाः प्राणकामीये सप्तत्रिंशन्महर्षिणा ॥ २३ ॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे ऊपसंहारका श्लोक है कि, भूतहितैषिणा सर्व प्राणीओनुं कल्याण धमछता सब प्राणियोंका हित चाहने-वाले, महर्षिणा महर्षिओं महर्षिने, प्राणकामीये आ प्राणकामीय नामना पीछ पादभा इस प्राणकामीय नामके दूसरे पादमें, रसायनानाम् रसायनोना रसायनोंके, सप्तत्रिंशत् साठत्रीस सैंतीस, सिद्धाः सिद्ध सिद्ध, संयोगाः प्रयोग प्रयोग, निर्दिष्टाः कछा छे कह दिये हैं ॥ २३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

23. Thirty-seven infallible modes of the application of vitalizers have been set out in this quarter entitled 'The

२१ . ब्राह्म-ज्ञानं (ग. घ. ङ. फ.)

,, यथाकामं-यथाकालं (थ.)

२३. सप्तत्रिंशन्महर्षिणा-सप्त चैव दशर्षिणा (त. थ. ङ. फ.)

१३१८

चरकसंहिता

[अध्यायः]

'urge to live' by the sage, the well-wisher of all creatures.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने रसायनाध्याये प्राणकामीयो नाम रसायनपादो द्वितीयः ॥ १-(२) ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार. अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुंधती प्रतिसंस्कार पाभेष्टा आ शास्त्रभां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विधे चिकित्सास्थानमें, रसायनाध्याये रसायनाध्यायभां रसायनाध्यायमें, प्राणकामीयः 'प्राणकामीय' 'प्राणकामीय', नाम नाभने। नामका, द्वितीयः श्रीजे दूसरा, रसायनपादः रसायनपाद संपूर्ण थये। रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(२) ॥

1-(2). Thus, in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the second quarter entitled 'The urge to live' of the first chapter on vitalization is completed.

रसायनाध्याये तृतीयः पादः ।

रसायनाध्यायभां श्रीजे पादः रसायनाध्यायमें तीसरा पाद

The third quarter of the chapter on Vitalization

करप्रचितीयरसायनपादोपक्रमः —

अथातः करप्रचितीयं रसायनपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अहीथी अब आगे, करप्रचितीयं 'करप्रचितीय' नामना करप्रचितीय' नामके, रसायनपादम् श्रीजे रसायनपादम् तीसरे रसायनपादका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेणुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयभां नीचे प्रभाषे अ इस

विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्देशुं उ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the third quarter entitled 'Culled with the hand' of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya

आमलकरसाधनम् —

करप्रचितानां यथोक्तगुणानामामलकानामुद्धृतास्थानां शुष्कचूर्णितानां पुनर्मध्ये फाल्गुने वा मासे त्रिःसप्तकृत्वः स्वरसपरिपीतानां पुनः शुष्कचूर्णिकृतानामाढकमेकं ग्राहयेत्, अथ जीवनीयानां बृंहणीयानां स्तन्यजननानां शुक्रजननानां वयःस्थापनानां षड्विरेचनशताश्रितयोक्तानामौषधराणानां चन्द्रनागुरुध्वनिनिशखदिरशिशपासनसारणां चाणुशः कृत्तानामभयाविभीतकपिप्पलीवचाचव्यन्त्रिकविडङ्गानां च समस्तानामाढकमेकं दशगुणेनाम्भसा साधयेत्, तस्मिन्नाढकावशेषे रसे सुपूते तान्यामलकचूर्णानि दत्त्वा गोमयाग्निभिवर्षाविदलशरतेजनाग्निभिर्वा साधयेद्यावदपनयाद्रसस्य. तमनुपदग्धमुपहृत्यायसीषु पात्रीष्वास्तीर्य शोषयेत्. सुशुष्कं तत् कृष्णाजिनस्योपरि दृषदि श्लक्ष्णपिष्टमयःस्थाव्यां निधापयेत् सम्यक्. तच्चूर्णमयश्चूर्णाष्टभागसंप्रयुक्तं मधुसर्पिर्भ्यामिश्रितमभिसमीक्ष्य प्रयोजयेदिति ॥ ३ ॥

करप्रचितानाम् हाथे थूटेष्टा हाथसे तोडे हुए, यथोक्तगुणानाम् पूर्वोक्त गुणवाला पूर्वोक्त गुणवाले, उद्धृतास्थानाम् हट्टिया फाटीने बीज निकाले हुए, शुष्कचूर्णितानाम् सूक्या पछी थूट्ठा करेष्टा सूखाके

१. स्वरसपरिपीतानां—स्वरसपरिभाषितानाम् (घ.)

२. शुक्रजननानां—शुक्रवर्धनानां (घ च. द.)

३. शताश्रितयोक्तानाम्—शतयोक्तानाम् (घ. फ.)

४. चाणुशः कृत्तानाम्—चाणुशः क्षिप्तानाम् (घ.)

५. —खण्डशः कृत्तानाम् (घ. फ.)

६. अनुपदग्धमुपहृत्य—अनुपदग्धं रसं उपहृत्यायसीषु (घ.)

७. श्लक्ष्णपिष्टम्—पिष्टम् (घ.)

चूर्ण किये हुए, त्रिःसप्तकृत्वः औषधीय वभत इक्षीस-
वार, स्वरसपरिपीतानाम् आमणानां स्वरस पाष्
पाष्ने आंवलोंके स्वरससे भावित करके, पुनः इरीथी
फिरसे, शुष्कचूर्णीकृतानाम् सूक्ष्मी यूर्णुं करेलां सुखाके
चूर्ण किये हुए, आमलकानाम् आमणानां आंवलोंका,
एकम् आढकम् २५६ तोला एक आढक (२५६ तोले),
ग्राहवेत् देवां देवे, अथ त्थार पछी इसके पीछे,
जीवनीवानाम् ज्वनीय जीवनीय, बृंहणीयानाम् बृंहणीय
बृंहणीय, स्तन्यजननानाम् स्तन्यजनन स्तन्यजनन,
शुक्रजननानाम् शुक्रजनन शुक्रवर्धन, वयःस्थापनानाम्
अने वयःस्थापन ओवी ने और वयःस्थापन ऐसी जो,
षड्विरेचनशताश्रितीय 'षड्विरेचनशताश्रितीय नामना
अध्यायमां 'षड्विरेचनशताश्रितीय' नामके अध्यायमें,
उक्तानाम् उहेला कहे गये, औषधगणानाम् औषधि-
भण्डोमांती औषधिओ. औओना औषधिगणोंकी औषधियों
उनके, चन्दन- तथा श्वेत चन्दन चन्दन, अगुरु-
अगुरु अगुरु, धव- धव धव, तिलिश- तिलिश तिलिश,
खदिर- आदर खदिर, शिशपा- शिशपा शिशपा,
जसन- अने असनना और असनके, साराणाम्
सारोना सारोके, अणुशः कृतानाम् नाना नाना दुकडा
छोटे छोटे दुकडों, अभया- तथा हरडे तथा हरड,
विभीतक- अहेडा बहेडा, पिप्पली- पीपर पिप्पली, वचा-
वच वच, चव्य- चवड चवक, चित्रक- चित्रक चित्रक,
विडङ्गानाम् च अने वावडिंग और वायविडंग, समस्तानाम्
आ सवेने भेजवी इन सबको मिला कर, एकम् आढकम्
२५६ तोला प्रमाणमां दध एक आढक २५६ तोले/
प्रमाणमें ले कर, दशगुणेन अभ्रसा दशगुणा पाष्ठीमां
दसगुने जलमें, साधवेत् उकाणवां पकावे, तस्मिन् ते
जलना उस जलके, आढकावक्षे २५६ तोला आडी
रहे त्थारे एक आढक शेष रहने पर, सुपूते रसे ते
रसने सारी रीते गाणी लीजा पछी तेमां अच्छी
तरहसे छान कर उसमें, तानि पहेलां तैयार करेलां पूर्व
ही तैयार किया हुआ, आमलक- आमणानुं आंवलोंका,
चूर्णानि यूर्णुं चूर्ण, दत्वा भेजवीने मिला कर, रसस्य
रस रस, अपनयात् सूकां न अय सूख न जाय,
यावत् त्यां सुधी तब तक, गोमयाम्निभिः वा तेने
अडायानां आमथी उसको उपलोंकी आगसे, बंधविदल-

अथवा वांसनी अपाट वांसकी पट्टियों, चार- अडु सर,
तेजनान्निभिः वा अने तेजन नामना तुधुना अन्निधी
और तेजनकी आगसे, साधवेत् पकावे पकावे, कतु-
पदम्बम् तम् दजवा नहि देतां तेने बिना जके उसको,
उपहत्य नीचे जितारी नीचे उतार कर, भाषसीषु
दो.भंडना लोहेकी, पात्रीषु धाणोमां बालोंमें,
आस्तीर्य पाथरीने फैलाकर, कोषवेत् सूक्ष्मवे सुखावे,
सुशुष्कं तत् सारी रीते सूकां भयेला ते रसने
अच्छी तरह सूखे हुए उस रसको, कृष्णाग्निस्व उका
भृगयर्भ काल भृगचर्मके, उपरि उपर राखेदी उपर
रखी हुई, इषदि शिला उपर शिला पर, रुक्मपिष्टम्
आरीक पीसीने बारीक पीस कर, जवःस्थाप्याम्
दो.दानी तपेदीमां लोहेके पात्रमें, सम्यक् सारी रीते
भली भांति, निधापवेत् राखेला रखे, तत् चूर्णम् ते
यूर्णुने उस चूर्णमें, जवभूर्णाष्टभागसंयुक्तम् आडमे आगे
दो.दयूर्णु भेजवीने आठवां भाग लोहचूर्ण मिलाकर,
मधुसर्पिर्भ्याम् मधु अने गायना धी साथे मधु और
घीके साथ, अग्निबलम् जटुराग्निना अलने अग्निबलको,
अभिस्मीक्ष्य त्थार करीने विचार करके, प्रयोजवेत्
प्रयोग करेला प्रयोग कर ॥ ३ ॥

3. Of emblic myrobalans, agreeing with the description given earlier, and culled with the hand during the Phalguna or the Magha month, de-seeded and dry-pounded. take 256 tolas of powder and macerate it in the expressed juice of fresh emblic myrobalans, repeating the process of maceration twenty-one times. Keep this apart. Now put together the several herbs coming under the five heads of decoctives, namely, life-promoters, roborants, galactagogues, the seminiferous and youth-preservatives described in the chapter entitled 'The six hundred purgatives' (chapter IV of Satra S'hana) and the pith of sandal wood,

crane tree, cojein, acacia, catechu, black-wood, sissoo tree, asana, as also chebulic myrobalans, beleric myrobalans, long pepper, sweet flag, piper chaba, white-flowered leadwort and embelia. Cut all these up into bits and in taking 256 tolas of them, cook 2560 tolas of water, till the decoction boils down to one tenth the quantity of water i. e. 256 tolas. Straining the decoction, put in it the powder of the emblic myrobalans spoken of at the outset and cook over a fire of dry cow-dung cakes or of bamboo splinters, or the reeds of pen-reed grass, or of tejana weeds, till all the water has evaporated, taking care to see that the stuff does not get burnt. Then spreading it on iron pans, dry it. After it is thoroughly dried, grind it into a soft powder in a stone-mortar placed above the skin of a black deer. Then store it carefully in an iron vessel. This powder mixed with one eighth its quantity of iron-powder, should be given with honey and ghee according to the capacity of digestion.

भवन्ति चात्र—

एतद्रसायनं पूर्वं वसिष्ठः कश्यपोऽङ्गिराः ।
जमदग्निर्भरद्वाजो भृगुरन्ये च तद्विधाः ॥ ४ ॥
प्रयुज्य प्रयता मुक्ताः श्रमव्याधिजराभयात् ।
यावदैच्छन्तस्तपस्तेषुस्तत्प्रभावान्महाबलाः ॥ ५ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोकाः
छे के श्लोक हैं कि, पूर्वम् पूर्वशालमां पहिले, वसिष्ठः

४. भवन्ति चात्र—तत्र श्लोकाः (५.)

वसिष्ठ वसिष्ठ, कश्यपः कश्यप, अङ्गिराः अङ्गिरा
अङ्गिरा, जमदग्निः जमदग्नि, भरद्वाजः भरद्वाज
भरद्वाज, भृगुः भृगु भृगु, अन्ये च अने भीष्म और
अन्य, तद्विधाः तेना जेना महर्षिओ उनके जैसे
महर्षियों, एतत् आ इस, रसायनम् रसायनने। रसाय-
नका, प्रयुज्य प्रयोग करीने प्रयोग करके, तत्प्रभावात्
तेना प्रभावथी उसके प्रभावसे, प्रयताः आत्मसंयमवाणा
आत्मसंयमवाले, श्रम- तथा श्रम तथा श्रम, व्याधि-
रोग व्याधि, जरा- तेभज वृद्धावस्थाना एवं वृद्धावस्थाके
मयात् भयथी भयसे, मुक्ताः मुक्ता मुक्त, महाबलाः
अने महा भगवाना थर्मने और महा बलवान होकर,
यावत् ज्यो मुधी जबतक, ऐच्छन् छच्छा इती त्या मुधी
इच्छा थी तब तक, तेषुः तप करती रखी इती तप करते
रहे थे ॥ ४-५ ॥

Here are verses again—

4-5. Making regular use of this Rasayana long ago, Vasishta, Kasyapa, Angiras, Jamadagni, Bharadwaja, Bhrigu and other sages like them, being self-controlled, by its virtue freed themselves from the fear of weariness, disease and old age and endowed with great powers, carried on their austerities as long as they desired.

इदं रसायनं चक्रे ब्रह्मा वार्षसहस्रिकम् ।
जराव्याधिप्रशमनं बुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ ६ ॥

(इत्यामलकायसं ब्राह्मरसायनम् ।)

वार्षसहस्रिकम् ६०२ वर्षनुं आयुष्य आपनार
सहस्र वर्षकी आयु देनेवाले, जराव्याधि- तथा जरा अने
व्याधियोने तथा जरा और व्याधियोंको, प्रशमनम्
शभावना प्रशमन करनेवाले, बुद्धि-इन्द्रिय- अने बुद्धि
तथा इन्द्रियोने और बुद्धि तथा इन्द्रियोंको, प्रशमनम्
शभावना प्रशमन करनेवाले, बुद्धि-इन्द्रिय- अने बुद्धि
तथा इन्द्रियोने और बुद्धि तथा इन्द्रियोंको, बलप्रदम्
भगने आपनार बल देनेवाले, इदम् आ इस,
रसायनम् रसायन रसायनको, ब्रह्मा चक्रे ब्रह्माओ कर्तुं इतुं

ब्रह्माने कहा था ॥ ६ ॥ (इति आ यह, आमलकायसम्
ब्राह्मरसायनम् आमलकायस आह्वरसायन छे आमल-
कायस ब्राह्म रसायन है ।)

6. This vitalizing elixir, capable of keeping a man alive for a thousand years, a destroyer of old age and disease, and promoter of the powers of understanding and the senses, was first invented by Brahma, the creator himself. Thus has been described 'The Brahma vitalizer containing emblic Myrobalans and Iron.

तपसा ब्रह्मचर्येण ध्यानेन प्रशमेन च ।
रसायनविधानेन कालयुक्तेन चायुषा ॥ ७ ॥
स्थिता महर्षयः पूर्वं, नहि किञ्चिद्रसायनम् ।
ग्राम्याणामन्यकार्याणां सिध्यत्यप्रयतात्मनाम् ॥ ८ ॥

पूर्वम् पंडित पुराकालमें, महर्षयः महर्षिओ
महर्षियोने, रसायनविधानेन रसायनोना विधानथी
रसायनके प्रयोगसे, तपसा तप तप ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्य
ब्रह्मचर्य, ध्यानेन ध्यान ध्यान, प्रशमेन च प्रशम
प्रशम, कालयुक्तेन तथा दीर्घं कालना तथा दीर्घकालकी,
आयुषा च आयुष्यथी युक्त आयुसे युक्त, स्थिताः रक्षा
हता रहे थे. ग्राम्याणाम् शहरेओमां रक्षेनारा शहरोमें
रहनेवाले, अन्य-कार्याणाम् जीव् व्यावहारिक कर्म
करेनारा अन्य व्यावहारिक कर्म करनेवाले, अप्रयतात्मनाम्
तथा असंयमी मनुष्योने एवं असंयमी मनुष्योको,
किञ्चित् केही पक्षु कोई भी, रसायनम् रसायन रसायन,
न सिध्यति सिद्ध अतुं न थी सफल नहीं होता
॥ ७-८ ॥

7-8. The great sages in early times, living lives consecrated to

७. कालयुक्तेन चायुषा-कालयुक्तेन चायुषः (ध. प.)

८ एतच्छ्लोकानन्तरम्-वापसाहसिकमिश्रं ब्रह्मा चक्रे रसायनम् ।

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ॥

(आमलकायसं ब्राह्मरसायनम्) इति पाठः (ध.) पुस्तके

austerity, celibacy, meditation and peace were able to secure longevity by means of the vitalization procedure, their lives being of indeterminate life-span. To be sure, there is no vitalizing drug or procedure that is efficacious in the case of persons who are worldlings, pre-occupied in other than spiritual or moral endeavour and are not self-controlled.

केवलामलकरसायनम्—

संवत्सरं पयोवृत्तिर्गवां मध्ये वसेत् सदा ।
सावित्रीं मनसा ध्यायन् ब्रह्मचारी यतेन्द्रियः ॥ ९ ॥
संवत्सरान्ते पौषीं वा मार्गशीर्षं वा फाल्गुनीं तिथिम् ।
ज्योतिषवासी शुक्लस्य प्रविश्यामलकीवनम् ॥ १० ॥
बृहत्फलाढ्यमारुह्य द्रुमं शाखागतं फलम् ।
गृहीत्वा पाणिना तिष्ठेज्जपन् ब्रह्मामृतागमात् ॥ ११ ॥
तदा ह्यवश्यममृतं वसत्यामलके क्षणम् ।
शर्करामधुकल्पानि स्नेहवन्ति मृदूनि च ॥ १२ ॥
भवन्त्यमृतसंयोगात्तानि यावन्ति भक्षयेत् ।
जीवेद्वर्षसहस्राणि तावन्त्यागतयौवनः ॥ १३ ॥
सौहित्यमेषां गत्वा तु भवत्यमरसन्निभः ।
स्वयं चास्योपतिष्ठन्ते श्रीर्वेदा वाक् च रूपिणी ॥ १४ ॥

(इति केवलामलकरसायनम् ।)

संवत्सरम् पुरुषे ओं १४ पर्थन्त पुरुष एक वर्ष
तक, पयोवृत्तिः दूधनेओ आहार करीने केवल दूध पर
निर्वाह करता हुआ, मनसा मनथी मनसे, सावित्रीम्
गायत्री मन्त्रनु गायत्री मन्त्रका, ध्यायन् ध्यान करता
ध्यान करता हुआ, ब्रह्मचारी ब्रह्मचर्य प्रतनु पालन
करता ब्रह्मचर्यव्रतका पालन करता हुआ, यतेन्द्रियः तथा
इन्द्रियोने निग्रह करता तथा इन्द्रियोका संयम करता
हुआ, गवाम् गायोना गायोके, मध्ये मध्यमा बीचमें,

१०. फाल्गुनीं तिथिम्-फाल्गुनीमपि (ध.)

११. शुक्लस्य-शुद्धस्य (ब. ज. थ. फ.)

१२. ब्रह्मामृतागमात्-ब्रह्मामृतं क्षणम् (ध.)

सदा इमेसां इमेसां वसेत् रहेवं रहे. संवत्सरगन्ते च
 पूरुं यथे वर्षके अन्नमें, पौष्णीम् वा पोष भासनी पौष
 मासकी, माघीम् भाद्र भासनी माघ मासकी, फाल्गुनीम्
 वा फे शगल्य भासनी अथवा फाल्गुनके, शुक्लस्य शुद्ध
 पक्षनी शुक्ल पक्षकी, तिथिम् पूनमे पूर्णिमाके दिन,
 व्यहोपवासी त्रयु द्विंस् उपवास करीने तीन दिन
 उपवास करके, आमलकीवनम् आभणाना वनमां
 आमलोंके वनमें, प्रविश्य प्रवेश करी प्रवेश करके, बृहत्-
 फलावयम् भेटा इणवाणां बड़े फलोंसे भरे हुए,
 इमम् आभणाना वृक्ष उपर आंवलेके वृक्ष पर, आरुह्य
 यदीने चढ़ कर, आस्वागतम् जगमां रहेला शाखामें
 लगे हुए, फलम् आभणाने आंवलोंको, पाणिना दाथ
 पडे हाथसे गृहीत्वा पकडीने पकड़ कर, अमृत-अमृत
 अमृतके, आगमात् आवे त्या सुधी आने तक, ब्रह्म
 ओं डारने। प्रणव मंत्रका, जपन् अप करेते। जप करता
 हुआ, तिष्ठेत् रहे रहे, तदा हि त्त्यारे उस समय, आम-
 लके आभणामां आंवलोंमें, अमृतम् अमृत अमृत, क्षणम्
 क्षणवार क्षणभरके लिए, अवश्यम् अवश्य अवश्य,
 वसति वसे छे आ जाता है, अमृत-संयोगान् अमृतना
 संयोगधी आभणां अमृतके संयोगमें आंवले, शर्करामधु-
 कल्पानि साकर अने मधुना जेवां मीठां खांढ तथा
 शहदके समान मधुर, स्नेहवन्ति स्निग्ध स्निग्ध, मृदूनि च
 अने मृदु और मृदु, भवन्ति यथै अथ छे हो जाते हैं,
 तानि ते आभणांओने उन आंवलोंको, यावन्ति जेटेली
 संध्यामां जितनी संध्यामें, भक्षयेत् ते भाय छे वह खाता
 है, तावन्ति तेत्यां उतने ही, वर्षसहस्राणि ह्येव वर्षे
 सुधी सहस्र वर्ष पर्यन्त, आगतयौवनः ते जुवान् यथै
 वह युवा हो कर, जीवेत् छे जीता है, एषाम् तु आ
 आभणाने इन आंवलोंको, सोहित्यम् गत्वा तु तृप्ति-
 पूर्वकं भाष्टने ते। तृत्तिपूर्वकं खा कर तो, अमरसन्निभः
 ते देव समान वह देव समान, भवति अने छे होता
 है, अथ च अने ओनी पासे और उसके पास, श्रीः
 लक्ष्मी लक्ष्मी, वेदाः वेद वेद, रूपिणी च अने भूर्ति-
 भान और मूर्तिमती, वाक् सरस्वती सरस्वती, स्वयम्
 वपतिष्ठन्ते पीते ह्येव रहे छे स्वयं उपस्थित रहती
 है ॥ १४ ॥ (इति आ। यह, केवलामलकरसायनम्
 केवलामलकरसायन छे केवलामलकरसायन है।)

9-14. Let a man live continually for
 a year in the midst of kine, subsisting
 only on milk-diet and meditating in
 his mind on 'Savitri', observing
 celibacy and keeping his senses
 under control. Thereafter, at the end
 of the year let him on a full-moon day
 of either Pausha, Magha or Phalguna
 month, having fasted for the three
 preceding days, enter a grove of emblic
 myrobalans. Getting up on a big tree
 with a plentiful crop of fruits on its
 stem, let him holding in his hand a
 bunch of fruits, keep meditating on
 Brahman till ambrosia descends into
 the fruits. For, of a certainty, ambro-
 sia dwells in the fruits of emblic
 myrobalans at such a moment and
 they become, by the presence of amb-
 rosia, sweet to the taste like sugar or
 honey, unctuous and soft. As many
 fruits as he eats, so many millenniums
 does he live, with youth restored.
 Eating to his fill of such fruits, he
 becomes like unto the gods in splen-
 dour, and of their own accord good
 fortune, knowledge and the goddess
 of speech will wait upon him in
 person. Thus has been described 'The
 Pure Emblic Myrobalan Vitalizer'.

लोहरसायनम्—

त्रिफलाया रसे मूत्रं गवां क्षारे च लावणे ।
 क्रमेण चेक्षुदीक्षारे किंशुकक्षार एव च ॥ १५ ॥
 तीक्ष्णायसस्य पत्राणि बह्विवर्णानि साधयेत् ।

१५. लावणे-नानारे (प.)

१६. साधयेत्-वापयेत् (ब. ब.)

चतुरङ्गुलदीर्घाणि तिलोत्सेधतनूनि च ॥ १६ ॥
 ज्ञात्वा तान्यञ्जनाभानि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।
 तानि चूर्णानि मधुना रसेनामलकस्य च ॥ १७ ॥
 युक्तानि लेहवत् कुम्भे स्थितानि घृतभाविते ।
 संवत्सरं निधेयानि यवपले तथैव च ॥ १८ ॥
 दद्यादालोडनं मासे सर्वत्रालोडयन् बुधः ।
 संवत्सरात्यये तस्य प्रयोगो मधुसर्पिषा ॥ १९ ॥
 प्रातः प्रातर्बलापेक्षी सात्म्यं जीर्णं च भोजनम् ।
 एष एव च लौहानां प्रयोगः संप्रकीर्तितः ॥ २० ॥

चतुरङ्गुल-दीर्घाणि चार आंगुली दायां चार अंगुल लंबे, तिलोत्सेध-तनूनि च अने तलना जेटली जिआर्ध-वाणी तिलके प्रमाणमें मोटे तीक्ष्णायसस्य तीक्ष्ण दोह (गजवेद)ना तीक्ष्ण लोहके पत्राणि पतरांने पत्रोंको, वह्नि-वर्णानि अग्नि-समान लाल रंग थाय त्यां सुधी तपावीने अग्निके समान लाल वर्ण हो तब तक तपा कर, त्रिफलायाः त्रिदलाना त्रिफलाके, रसे क्वाथमां काथमें, गवाम् मूत्रे गायना मूत्रमां गायके मूत्रमें, लावणे क्षारे च मालकङ्गनीना क्षारोदकमां मालकङ्गनीके क्षारोदकमें, इक्षुदी-क्षारे च धृगोरियांना क्षारोदकमां हिङ्गोटके क्षारोदकमें, किंशुक-क्षारे एव च तथा पलाशना क्षारोदकमां तथा पलाशके क्षारोदकमें, साधयेत् पुञ्जता जपुं बुझावे, तानि तेओने उनको, अञ्जन-आभानि डाजणी जेवां डाणी कज्जके समान कृष्ण वर्णके, ज्ञात्वा गालुी जान कर, सूक्ष्म-चूर्णानि तेओनुं सूक्ष्म यूथुं उनका सूक्ष्म चूर्ण, कारयेत् करवुं करे, तानि ते उस, चूर्णानि यूथुने चूर्णको. मधुना मधु साथे मधुके साथ, आमलकस्य अने आमलीना और आवलोंके, रसेन रस साथे रसे, युक्तानि भेजवीने मिला कर, घृतभाविते अदर धी योपडेक्षा अन्दर घृतसे लिम, कुम्भे घडांमां घडेमें, लेहवत् अवलेह भाइड लेहवत्, स्थितानि राभीने रख कर, तथा एव यवपले च जवना ढगलांमां यवराशमें, संवत्सरम् ओक वर्ष पर्यन्त एक साल पर्यंत, निधेयानि राभपुं रखे, बुधः

१६. तिलोत्सेधतनूनि—तिलोत्सेधसमानि (घ. ब.)

२०. लौहानाम्—लोहानाम् (व.)

प्रयोगः संप्रकीर्तितः—हेम्नश्च रजतस्य च (थ.)

३६। वैद्ये बुद्धिमान वैद्य, सर्वत्र अधुं सबको, आलोडयन् ढलावीने हिला कर, मासे भडिने भडिने पतिमास, आलोडनम् आलोडन आलोडन, दद्यात् करवुं ओईओ करना चाहिए, संवत्सरात्यये ओक वर्ष पूरुं यथा प्रष्टी एक वर्षके बाद तस्य तेने। इसका, मधुसर्पिषा मधु अने गायना धी साथे मधु और घृतके साथ, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग. प्रातः प्रातः हभेशां सवारे प्रतिदिन प्रातः काले, बलापेक्षी जठराग्निना अलनी अपेक्षाओ करवे। जठराग्निके बलकी अपेक्षासे करे, जीर्णं च औषध पथी अथ त्यारे औषध जीर्ण होने पर, सात्म्यम् भोजनम् सात्म्य भोजन करवुं सात्म्य भोजन करना चाहिए एवः एव च आ यही, लौहानाम् धातुओना धातुओंका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, संप्रकीर्तितः उलो छे कह दिया है ॥ १५-२० ॥

15-20. Get some tempered steel beaten out into leaves 4 fingers long, and as thin as a til-seed. Having heated them red-hot in the fire, dip them in order in the juice of the three myrobalans, in cow's urine, in a solution of alkaline and the alkali of staff-plant, or the alkalis prepared from zachum oil-plant and bengal kino in succession repeating the heating process before such submersion. When after this process the steel leaves have turned black as collyrium, they should be ground into fine powder. Add to it sufficient honey and the fresh juice of emblic myrobalans to form the consistency of a linctus saturated with ghee. Placing it in an earthen vessel it should be kept in a granary of barley-corn for a whole year. During this period it should be well-stirred once every month, the wise pharmacist taking care to see that the

stirring up is thorough. At the end of the year, it should be taken with honey and ghee each morning, with due regard to one's strength of digestion. Wholesome meals should be eaten only after complete digestion of the medicine. This is the procedure laid down in the case of all metals.

नाभिघातैर्न चातङ्कैर्जरया न च मृत्युना ।
स धृष्यः स्याद्गजप्राणः सदा चातिबलेन्द्रियः ॥२१॥
धीमान् यशस्वी वाक्सिद्धः श्रुतधारी महाधनः ।
भवेत् समां प्रयुञ्जामो नरो लौहरसायनम् ॥२२॥

नरः जे मनुष्य जो मनुष्य, लौहरसायनम् दोह
रसायनने। लोहरसायनका, समाम् थोडे वर्ष सुधी
एक साल तक, प्रयुञ्जानः भवेत् प्रयोग करे छे प्रयोग
करता है, सः ते वह, न अभिघातैः नथी अभिघातोथी
नहीं अभिघातसे, न च आतङ्कैः नथी व्याधियोथी नहीं
रोगसे, न जरया मृत्युना च नथी वृद्धावस्थाथी तेमज
मृत्युथी नहीं वृद्धावस्थासे एवं मृत्युसे, धृष्यः स्वात् परा-
भव पभाजते पराभूत होता, गजप्राणः ते छाथीना
जेवा अणवाणे। वह हाथी जैसा बलवाला, सदा ६ भेसा
सर्वदा, अतिबलेन्द्रियः अत्यन्त अणवान् छिन्दियोवाणे।
अत्यन्त बलवान् इन्द्रियोवाला, धीमान् बुद्धिमान् बुद्धि-
मान्, यशस्वी यशस्वी यशस्वी, वाक्सिद्धः वाणीनी
सिद्धिवाणे। वाणीकी सिद्धिवाला, श्रुतधारी साक्षी
थाद राअनारे। सुने हुएको याद रखनेवाला, महाधनः
अने मोटे धनवान् और महावनी, भवेत् थाय छे
होता है ॥ २१-२२ ॥

21-22. A man who makes use of this elixir for a period of one year will become invulnerable to trauma, immune to diseases, to old age, and to death. He will have the vitality of

an elephant and be ever endowed with great strength of the senses. He will acquire great intelligence, renown, eloquence, memory and opulence.

अनेनैव विधानेन हेमश्च रजतस्य च ।
आयुःप्रकर्षकृत्सिद्धः प्रयोगः सर्वरोमनुत् ॥२३॥
(इति लौहादिरसायनम् ।)

अनेव एव आ ७ इसी ही, विधानेन विधिथी विधिते,
हेमः सुवर्णने। सुवर्णका, रजतस्य च अने चांदीने।
और चांदीका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, आयुः प्रकर्षकृत्
आयुष्यने वधानेन आयुको बढ़ानेवाला, सर्व-रोमनुत्
तथा सर्व रोगोने नाश करनेवाला तथा सब रोगोंको
नष्ट करनेवाला, सिद्धः सिद्ध थाय छे सिद्ध होता है,
॥ २३ ॥ (इति आ यह, लौहादिरसायनम् लौहादि-
रसायन छे लौहादिरसायन है।)

23. In the same manner the use of elixirs made of other metals such as gold and silver, is promotive of longevity and a tried panacea. Thus has been described the procedure of elixirs made from iron and other metals.

ऐन्द्रीरसायनम्—

ऐन्द्री मत्स्याख्यको ब्राह्मी वचा ब्रह्मसुवर्चला ।
पिप्पल्यो लवणं हेम शङ्खपुष्पी विषं घृतम् ॥२४॥
एषां त्रियवकान् भागान् हेमसर्पिर्विवैर्विना ।
द्वौ यवौ तत्र हेमस्तु तिलं दद्याद्विषस्य च ॥२५॥
सर्पिषश्च पलं दद्यात्तदैकघ्यं प्रयोजयेत् ।
घृतप्रभूतं सक्षौद्रं जीर्णं चान्नं प्रशस्यते ॥२६॥

ऐन्द्री ऐन्द्री ऐंद्री, मत्स्याक्षकः ७६अणवे।
मछेली, ब्राह्मी ब्राह्मी ब्राह्मी, वचा ७७ वच, ब्रह्मसुव-
र्चला अक्षसुवर्चला ब्रह्मसुवर्चला, पिप्पल्यः पीपल
पिप्पली, लवणम् सिंघालूखु सैन्धव, हेम सुवर्ण सुवर्ण,
शङ्खपुष्पी शङ्खपुष्पी शङ्खपुष्पी, विषम् वछनागे
वत्सनाम, घृतम् अने घी औओभाथी और घृत इनमेंसे,
हेम-सर्पिः-विषैः सुवर्ण, घी अने वछनागे सुवर्ण, घी

२१. स धृष्यः—अधृष्यः (ध.)

२२. वाक्सिद्धः—वाग्मी च (ध. घ.)

२३. महाधनः—महाबलः (ध. फ.)

और वत्सनाभके, विना सिवाय विना, एषाम् कहेवाभां
आवेली आडीनी औषधिओना प्रस्तुत शेष औषधियोंके,
शियषकान् त्रक्षु त्रक्षु यव प्रभाक्षुना तीन तीन जो
मात्राभि, भागान् भागो देवा भाग ले कर, तत्र तेभां
उनमें, हेमनः तु सुवर्णना सुवर्णके, द्वौ यवौ ओ यव देवा
द्वे यव लेवे, विषय च वज्रवाग वत्सनाभका, तिलम् ओक
तल एक तिल, दद्यात् देवुं लेवे, सर्पिषः च तथा
गायत्रुं धी तथा गायका घृत, पलम् ४ तोला एक पल,
दद्यात् देवुं लेवे, वत्स ते सर्वान् उन सबको, ऐकध्यम्
ओकत्र करी एकत्र करके, प्रमोजयेत् प्रयोग करवे।
प्रयोग करे, जीर्णे च औषध पथी नथ त्पारे औषधके
जीर्ण होने पर, घृतप्रभूतम् पुष्कल धीवायुं बहुत घृत-
युक्त, सक्षौद्रम् तेभ्यो मधुमिश्रित एवं मधुमिश्रित,
षण्णम् अजनुं लोभन अजका भोजन, प्रशस्यते हितकर
हितकर है ॥ २४-२६ ॥

24-26. Take aindri, matsyakhyaka, brahmi, sweet flag, brahma-suvarchala, long pepper, rock salt, gold, sankha-pushpi, aconite and ghee. Take three barley grains' weight of each of these drugs excluding gold, ghee and aconite. Add to this, two barley grains' weight of gold, one til seed's weight of aconite and four tolas of ghee. Mixing all together, administer it. After it has been digested, the patient should be recommended to eat a meal with plenty of ghee and honey.

जराव्याधिप्रशमनं स्मृतिमेधाकरं परम् ।
आयुष्यं पौष्टिकं घन्यं स्वरवर्णप्रसादनम् ॥ २७ ॥
परमोजस्करं चैतत् सिद्धमेन्द्रं रसायनम् ।
नैनत् प्रसहते कृत्या नालक्ष्मीर्न विषं न रुक् ॥ २८ ॥

श्वित्रं सकुष्ठं जठराणि गुल्माः ।
प्लीहा पुराणो विषमज्वरश्च ।
मेधास्मृतिज्ञानहराश्च रोगाः

२७. घन्यम्-वल्गुम् (घ.)

शाम्यन्त्यनेनातिबलाश्च वाताः ॥ २९ ॥
(इत्यैन्द्रं रसायनम् ।)

एतत् आ यह, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, ऐन्द्रम् ऐन्द्र
ऐन्द्र, रसायनम् रसायन रसायन, जराव्याधि- नथ
अने व्याधिने जरा और व्याधिका, प्रशमनम् शान्त
करना प्रशामक, परम् अत्यंत अत्यधिक, स्मृति-
रभरक्षुश्रुति स्मृति, मेधाकरम् तेभ्यो धारणाशक्ति-
वाणी बुद्धि आपनाएं एवं धारणाशक्तिवाली बुद्धि
देनेवाला, आयुष्यम् आयुष्यने वधारना आयुको बढ़ाने-
वाला, पौष्टिकम् पौष्टिक पौष्टिक, घन्यम् अभ्युद्य आयु-
नां अभ्युद्य देनेवाला, स्वर- स्वर स्वर, वर्ण- तथा
शरीरना वर्णने तथा शरीरके वर्णको, प्रसादनम् शुद्ध
करना शुद्ध करनेवाला, परम् तथा अत्यंत तथा
अत्यन्त, ओजस्करम् ओज आपनाएं ओ ओज देनेवाला
है, एतत् आ रसायनने इस रसायनको, कृत्या न नथी
अक्षयारप्रयोग नहीं अभिचारप्रयोग, अलक्ष्मीः न
नथी दारिद्र्य नहीं दारिद्र्य, विषम् न नथी जेर नहीं विष,
रुक् न नथी रोग नहीं रोग, प्रसहते पराभव परावर्त
पराभूत करते, अनेच आ रसायनथी इस रसायनसे,
सकुष्ठम् कुष्ठसहित कुष्ठसहित, श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र,
जठराणि जठरना रोगो उदररोग, गुल्माः गुल्मो गुल्म,
प्लीहा प्लीहा प्लीहा, पुराणः नूनो पुरातन, विषम-
ज्वरः च विषम ज्वर विषमज्वर, मेधा- तथा धारणा-
वाणी बुद्धि तथा धारणावाली बुद्धि, स्मृति- स्मृति
स्मृति, ज्ञान- तेभ्यो ज्ञानने एवं ज्ञानको, हराः हरना
हरनेवाले, रोगाः च रोगो रोग, अतिबलाः अने अति
अलवाणी और अत्यन्त बढ़े हुए, वाताः च वायुओ वात,
शाम्यन्ति शान्त थाय ओ शान्त होते हैं ॥ २७-२९ ॥
(इति आ यह, ऐन्द्रम् ऐन्द्र ऐन्द्र, रसायनम् रसायन
ओ रसायन है ।)

27-29. This tried elixir, named Aindra elixir is curative of old age and diseases, highly stimulative of memory and intelligence, promotive of longevity, plumpness and prosperity; it improves the voice and complexion, and is an

२९. इत्यैन्द्रं रसायनम्-ऐन्द्रं रसायनम् (य.)

excellent energiser. Neither poison nor disease can assail one who makes use of this elixir. By the use of this elixir, one obtains freedom from leucoderma and dermatosis, abdominal affections, gulma, splenic disease, chronic and irregular fevers, diseases destructive of intelligence, memory and knowledge and highly provoked disorders of vata. Thus has been described 'The Aindra Vitalizer'.

मेध्यरसायनानि—

मण्डूकपर्ण्याः स्वरसः प्रयोज्यः

क्षीरेण यष्टीमधुकस्य चूर्णम् ।

रसो गुडूच्यास्तु समूलपुण्याः

कल्कः प्रयोज्यः खलु शङ्खपुण्याः ॥३०॥

मण्डूकपर्ण्याः अश्राद्धीनां खड्ग्राहीके, स्वरसः स्वरसने। स्वरसका, प्रयोज्यः प्रयोगे करवे। प्रयोग करे, यष्टीमधुकस्य यष्टीमधना मुलहरीके, चूर्णम् चूर्णने। प्रयोगे चूर्णका प्रयोग, क्षीरेण दूधनी साथे करवे। दूधके साथ करे, गुडूच्याः तु गणैनां गिलोयके रसः तु रसने। प्रयोगे करवे। रसका प्रयोग करे, समूलपुण्याः तथा भूण अने पुष्पसहित तथा मूल और पुष्प-सहित, शङ्खपुण्याः शंभुपुष्पीनां शंखपुष्पीके, कल्कः खलु उल्लेने। कल्का, प्रयोज्यः प्रयोगे करवे। प्रयोग करे ॥ ३० ॥

30. The expressed juice of indian pennywort may be used as an elixir, so also the powder of liquorice with milk. The juice of guduch may similarly be used; likewise the paste of small-leaved convolvulus together with its roots and flowers.

आयुःप्रदान्यामयनाशनानि

बलाग्निवर्णस्वरवर्धनानि ।

मेध्यानि चैतानि रसायनानि

मेध्या विशेषेण च शङ्खपुष्पी ॥३१॥

(इति मेध्यरसायनानि।)

पुतानि आ ये रसायनानि आर रसायने। चार रसायन आयुःप्रदानि आयुधनी वृद्धि करनारं आयुको बढ़ानेवाले, आमयनाशनानि व्याधिघनेना नाश करनारं रोगको नष्ट करनेवाले, बल- भूण बल, अग्नि- अग्नि अग्नि, वर्ण- वर्ण वर्ण, स्वर- तथा स्वरने तथा स्वरको, वर्धनानि वर्धनानां छे बढ़ानेवा हैं, मेध्यानि अने मेधाने भाटे दितकर छे और मेधाके लिए हितकर हैं, शङ्खपुष्पी च शंभुपुष्पी तो शंखपुष्पी तो, विशेषेण आस करीने विशेष कर, मेध्या मेधाने भाटे दितकर छे मेधाके लिए हितकर है ॥ ३१ ॥ (इति आ ये, मेध्यरसायनानि मेध्यरसायने छे मेध्यरसायन हैं।)

31. These four drugs are promotive of life and curative of disease and they improve one's strength, digestive power, complexion and voice. They are all brain-tonics, particularly the small-leaved convolvulus. Thus have been described 'The Brain- tonic Vitalizers'.

पिप्पलीरसायनम्—

पञ्चाष्टौ सप्त दश वा पिप्पलीर्मधुसर्पिषा ।

रसायनगुणान्वेषी समामेकां प्रयोजयेत् ॥३२॥

तिस्रस्तिस्रस्तु पूर्वाणि भुक्त्वाऽग्रे भोजनस्य च ।

पिप्पलयः किंशुकक्षारभाविता घृतभर्जिताः ॥३३॥

प्रयोज्या मधुसंसिन्ध्वा रसायनगुणैषिणा ।

जेतुं कासं क्षयं शोषं श्वासं हिक्कां गलामयान् ॥३४॥

अर्शांसि ग्रहणीदोषं पाण्डुरतां विषमज्वरम् ।

वैस्वर्यं पीनसं शोफं गुल्मं वानबलासकम् ॥३५॥

(इति पिप्पलीरसायनम्।)

रसायन- रसायनना रसायनके, गुणान्वेषी गुणने प्राप्त करवानी मन्त्र धरायनारे गुणोंको प्राप्त करनेकी

३३. घृतभर्जिताः—घृतभर्जिताः यः

३४. मधुसंसिन्ध्वाः—मधुसर्पिष्याम् (घ. द. फ.)

इच्छा रखने वाला, मधु- मधु शहद, सर्पिषा अने गायना धी साथे और घृत के साथ, पञ्च पांच पांच, षष्ठौ आठ आठ, सप्त सात सात, दश वा अथवा दश अथवा दस, पिप्पलीः पीपरने। पिप्पलीका, एकांश ओं एक, समाश्च वर्ष पर्यन्त वर्ष पर्यन्त, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग करे, रसायन- रसायनना रसायनके, गुणैषिणा गुणने प्राप्त करवान्नी धृच्छा धरायनारे गुणोंको प्राप्त करनेकी इच्छा रखनेवाला, किंशुक- भाभरान्नी पलाशके, क्षार- क्षार ज्वरान्नी क्षारोदकसे, भाविताः भावना आपीने भावित कर, घृत- धीभा घृतमें, मर्जिताः भूँछ भूनकरके, मधुसंमिश्राः मधु साथे मधुके साथ, तिक्तः त्रिंशु तीन, तिक्तः त्रिंशु तीन, पिप्पल्यः तु पीपरने। पिप्पलीका, पूर्वाह्ने प्रातःकालमें, भुक्त्वा जन्मा पछी भोजनके बाद, भोजनस्य अग्रे च तथा भोजनकी पहिली तथा भोजनके पूर्व, प्रयोज्याः प्रयोग करवे। प्रयोग करे, कासश्च वणी मनुष्ये आंसी फिर मनुष्य खांसी, क्षयश्च क्षय क्षय, शोषश्च शोष शोष, श्वासश्च श्वास श्वास, हिक्काश्च हिक्का हिक्का, गलामयान् गलाना रोगो गलेके रोग, अर्शसि हिक्का, गलामयान् गलाना रोगो गलेके रोग, अर्शसि अर्शो अर्श, ग्रहणीदोषश्च ग्रहणीदोष ग्रहणीदोष, पाण्डुताश्च पाण्डुता पाण्डुता, विषमज्वरश्च विषम ज्वर विषम ज्वर, वैस्वर्यम् वैस्वर्यम् वैस्वर्य, पीनसश्च पीनस पीनस, शोफम् शोफ शोफ, गुल्मश्च गुल्म गुल्म, वातबलासकश्च वातबलासक वातबलासक ज्वरको, अने वातबलासक ज्वरने और वातबलासक ज्वरको, जेतुम् हरवा भाटे आ रसायनने। प्रयोग करवे हरनेके लिए इस रसायनका प्रयोग करे ॥ ३२-३५ ॥ (इति आ- यह, पिप्पलीरसायनम् पिप्पलीरसायन के पिप्पली- रसायन है)

32-35. One desirous of the benefits of vitalization may take five, eight seven or ten long-peppers a day in conjunction with honey and ghee for a period of one year. A seeker after the benefits of vitalization who wishes to get rid of cough, consumption, wasting, dyspnea, hiccup, throat affections, piles, assimilation disorders,

anemia, irregular fever, cacophonia, coryza, edema, gulma and vata cum kapha should take a course of long pepper impregnated with the alkali prepared of bengal kino and fried in ghee. They should be taken in conjunction with honey, three in the morning, three before the mid-day meal and three after. Thus has been described 'The Vitalization Procedure through a course of long pepper.'

पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्—

क्रमवृद्ध्या दशाहानि दशपैप्पलिकं दिनम् ।
वर्धयेत् पयसा सार्धं तथैवापनयेत् पुनः ॥ ३६ ॥

दश-पैप्पलिकम् दिनम् पहिले दिवसे गायना दूधनी साथे दश पीपरने। प्रयोग करी पहिले दिन गायके दूधके साथ दस पिप्पलियोंका प्रयोग कर, क्रम-वृद्ध्या तेमां क्रमे क्रमे वृद्धिथी उनमें क्रमशः वृद्धि कर, दश अहानि दश दिवस सुधी दस दिन तक, पयसा सार्धम् वर्धयेत् दश दश पीपरने। वधारे। करता रही गायना दूधनी साथे प्रयोग करवे। दस दस पिप्पलियोंको बढ़ाता जा कर गायके दूधके साथ प्रयोग करे, तथा एव पुनः अपनयेत् अने अगिवापनयेत् दिवसे दशनी सार्धम्। रहे औवी रीते अगिवापनयेत् दिवसथी प्रत्येक दिवसे पीपरने घटाओ। करता रही गायना दूधनी साथे प्रयोग करवे। और उन्नीसवें दिन दसकी संख्या रहे इस तरह ग्यारहवें दिनसे प्रत्येक दिन पिप्पलियोंको घटाते जाकर गायके दूधके साथ प्रयोग करे ॥ ३६ ॥

36. Another course of long pepper consists in increasing the number of long pepper by ten every day for a period of ten days beginning with ten long pepper on the first day. From

३६. दश-पैप्पलिकम्—दश-पिप्पलिकम् ।

॥ तथैवापनयेत् पुनः—तथा चापनयेत् पुनः (ध.)

the eleventh day the number is to be reduced by ten every day till on the nineteenth day the number of long peppers returns to the original ten.

जीर्णे जीर्णे च भुञ्जीत षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।
पिप्पलीनां सहस्रस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ॥३७॥
पिष्टास्ता बलिभिः सेव्याः, शृतता मध्यबलैर्नरैः ।
चूर्णीकृता ह्रस्वबलैर्योज्या दोषामयान् प्रति ॥३८॥
दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो मध्यमः षट् प्रकीर्तितः ।
प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चावलैः ॥३९॥

जीर्णे जीर्णे च प्रतिदिन औषध पथी गया पछी प्रतिदिन औषधके जीर्ण हो जानेके बाद, क्षीरसर्पिषा दूध अने धीनी साथे दूध और घृतके साथ, षष्टिकम् साठी थोभातुं सांठी चावलका, भुञ्जीत भोजन करवुं भोजन करे, पिप्पलीनाम् सहस्रस्य १००० पीपरने। हजार पिप्पलियोंका, जयम् आ यह, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, रसायनम् रसायन छे रसायन है, दोष-आमयान् प्रति दोष अने व्याधियोंके प्रत्ये लक्ष राभी दोष और व्याधियोंको लक्षमें रख कर, बलिभिः भगवान् पुरुषोत्तमे बलवान् पुरुष, ताः तेओने उनको, पिष्टाः पीसीने पीसकर, सेव्याः प्रयोगमां देवी प्रयोग करें, मध्यबलैः नरैः मध्य भगवान् पुरुषोत्तमे मध्य बलवाले पुरुष, शृतताः उडानीने प्रयोगमां देवी उवाल कर प्रयोग करें, ह्रस्वबलैः अने ओछा भगवान् पुरुषोत्तमे और कमजोर पुरुष, चूर्णीकृताः यूर्णुं करीने चूर्ण करके, योज्याः प्रयोगमां देवी प्रयोग करें, दश-पैप्पलिकः दश पीपरवाणा प्रयोगने दस पिप्पलियोंके प्रयोगको, श्रेष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, षट् ७

३७. सहस्रस्य-सहस्राणाम् (थ.)

३८. बलिभिः सेव्याः बलिभिः पेयाः (प.)

„ चूर्णीकृता-शीतीकृता (क. घ. च. घ.)

„ योज्या-वीक्ष्य (प.)

„ योज्या दोषामयान् प्रति-कल्पनेयं बलं प्रति (प. थ.)

३९. दशपैप्पलिकः श्रेष्ठो-षट्षट्पैप्पलिको योगः (घ.)

„ प्रयोगो यस्त्रिपर्यन्तः स कनीयान् स चावलैः-यस्तु पिप्पली-पर्यन्तः प्रयोगः सोऽवरो मतः (प.)

पीपरवाणा प्रयोगने छः पिप्पलियोंके प्रयोगको, मध्यमः मध्यम मध्यम, यः अने ओ और जो, त्रिपर्यन्तः त्रिं पीपरवाणा तीन पिप्पलियोंका, प्रयोगः प्रयोग छे प्रयोग है, सः तेने उसको, कनीयान् कनिष्ठ कनिष्ठ, प्रकीर्तितः उद्धो छे कहा है, सः च अने ते और उसको, बलवैः ओछा भगवान् पुरुषोत्तमे करवे। कमजोर पुरुष करें ॥ ३७-३९ ॥

37-39. After each dose has been digested, cooked shashtika rice should be eaten with milk and ghee, the whole course consisting of one thousand long peppers. Long peppers should be taken in the form of paste by persons of high vitality. Those of middling vitality should take them in the form of decoction; while persons of low vitality should take them in the form of powder. The dose and mode should also correspond to the intensity and character of the morbid humor and disease concerned. The course of long peppers, which starts with ten and returns to ten by a daily increase and decrease of ten is the best; that which starts with six and returns to six by a daily increase and decrease is of moderate virtue; that which starts with three and returns to three by a daily increase and decrease of three is the lowest. This last is indicated in the case of persons of low vitality.

बृंहणं स्वयमायुष्यं ग्रीहोदरघिनाशनम् ।

वयसः स्थापनं मेध्यं पिप्पलीनां रसायनम् ॥४०॥

(इति पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्।)

४०. पिप्पलीवर्धमानं रसायनम्-वर्धमानपिप्पलीरसायनम् (घ.)

पिप्पलीचाख रसायनम् आ। पिप्पलीवर्धमान रसायन यह पिप्पलीवर्धमान रसायन, वृंहणम् शरीरमा पुष्टि आपनार शरीरमे पुष्टि देनेवाला, स्वर्यम् अवाञ्छिते भाटे हितकर स्वरके लिए हितकर, आयुष्यम् आयुष्य वधारनार आयु बढ़ानेवाला, प्लीहोदर-विनाशनम् प्लीहो-दरने। विनाश करनेवाला प्लीहोदरको नष्ट करनेवाला, वयसः तथा वयने तथा वयका, स्थापनम् टकावी राप्पनार स्थापन करनेवाला, मेध्वम् अने मेधाने भाटे हितकर छे और मेधाके लिए हितकर है ॥४०॥ (इति आ यह, पिप्पलीवर्धमानम् रसायनम् पिप्पलीवर्धमान रसायन छे पिप्पलीवर्धमान रसायन है।)

40. The vitalization procedure by means of long peppers is roborant, promotive of voice and longevity, curative of splenic disorders and abdominal affections, rejuvenating and a brain-tonic. Thus has been described 'The Vitalization Procedure of a daily increasing dose of long pepper.'

त्रिफलारसायनं प्रथमम्—

जरणान्तेऽभयामेकां प्राग्भुक्ताद् द्वे विभीतके ।
भुक्त्वा तु मधुसर्पिभ्यां चत्वार्यामलकानि च ॥४१॥
प्रयोजयन् समामेकां त्रिफलाया रसायनम् ।
जीवेद्वर्षशतं पूर्णमजरोऽव्याधिरेव च ॥४२॥
(इति त्रिफलारसायनम्।)

जरणान्ते आगद्ये द्विवर्से आधेष्टुं अनाज पथी ७०॥ पूर्व दिनके भोजनके जीर्ण होने पर, एकाम् सवारि छेक एक, अजयाम् ७२३ हरड़, भुक्त्वा दोबान् ७२३ भोजन करनेके, प्राक् पहेला पहले, द्वे विभीतके छे अडेला दो बहेडे, भुक्त्वा तु अने दोबान् ७२३ कर्पा पछी और भोजन करनेके बाद, चत्वारि आर चार, आमलकानि च आमलकानु आवल्लोका, मधु-सर्पिभ्याम् मधु तथा गायना घी साथे सेवन करवुं सहद और घृतके साथ सेवन करे, त्रिफलायाः आ। प्रमाणे त्रिद्वाना इस तरह

४२. पूर्णम्—सायनम् (ध.)

त्रिफलाके, रसायनम् रसायनने। रसायनका, एकाम् छेक एक, समाम् वर्ष पर्यन्त वर्ष पर्यन्त, प्रयोजयन् प्रयोग करते। पुरुष प्रयोग करता हुआ पुरुष, अजरः वृद्धावस्थाथी रहित जरारहित, अव्याधिः एव च तथा व्याधिरहित थर्ध तथा नीरोग होकर, पूर्णम् पूर्ण पूरे, वर्ष-शतम् सै। वर्ष सुधी सौ वर्ष तक, जीवेत् छवे छे जीवित रहता है ॥ ४१-४२ ॥ (इति आ यह, त्रिफला-रसायनम् त्रिद्वारसायन छे त्रिफलारसायन है।)

41-42. One chebulic myrobalan together with honey and ghee on the completion of the digestion of the previous day's meal, that is in the morning, two beleric myrobalans together with honey and ghee before the day's meal and four emblic myrobalans together with honey and ghee after the meal: by taking the three kinds of myrobalans in this manner for a full period of one year, one lives for a hundred years immune from disease and old age. Thus has been described 'The first vitalization procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं द्वितीयम्—

त्रैफलेनायसीं पात्रीं कल्केनालेपयेन्नवाम् ।
तमहोरात्रिकं लेपं पिबेत् क्षौद्रोदकाप्लुतम् ॥४३॥
प्रभूतस्नेहमशनं जीर्णं तत्र प्रशस्यते ।
अजरोऽरुक् समाम्यासाजीवेच्चैव समाः शतम् ॥४४॥
(इति त्रिफलारसायनमपरम्।)

त्रैफलेन त्रिद्वाना त्रिफलाके, कल्केन कल्केनी कल्कसे, नवाम् नवा नये, आयसीम् दोबाना लोहेके, पात्रीम् पात्रमा पात्रमें, आलेपयेत् लेप करवे। लेप करे, अहो-रात्रिकम् छेक द्विवस अने छेक रात सुधी रहेला एक दिन

४४. जीवेच्चैव समाः शतम्—जीवेत्तस्य शतं समाः (ध.)

और एक रात्रि तक रहे हुए, तब ते उस, लेपम् देयने लेपको, क्षौद्र-उदक-आप्लुतम् भक्षना शरत्तर्भा धोणी शहदके शर्वतमें घोल कर, विवेत् पीवे पीवे, तत्र जीर्णे ते औषध पथी जता उस औषधके जीर्ण होने पर, प्रभूत-स्नेहम् धक्ष्वा धीवाणुं बहुत स्नेहयुक्त, अक्षनम् लोभन करवुं भोजन करना, प्रकाश्यते उत्तम मध्युं छे प्रशस्त है, समाम्यासात् आ प्रयोगानुं ओक वर्ष पर्यंत सेवन करवाथी इस प्रयोगके एक वर्षके अभ्याससे, अजरः पुरुष वृद्धावस्थाथी रहित पुरुष वृद्धावस्थासे रहित, अरुक् अने नीरोग थर्धने और नीरोग हो कर, शतम् सौ, समाः वर्ष पर्यंत वर्ष पर्यन्त, जीवेत् च एव छे जीता है ॥ ४४ ॥ (इति आ यद्, अपरम् पीणुं दूसरा, त्रिफलारसायनम् त्रिक्षारसायन छे त्रिफलारसायन है।)

43-44. A new iron pan should be smeared with the paste of the three myrobalans and allowed to stay for a day and a night. The paste should be collected by washing the iron pan in honey-water (hydromel) and the solution drunk. When the potion has been digested, a meal with plenty of unctuous substance is recommended. By a year's course of this procedure one becomes free from old age and disease and will live for a hundred years. Thus has been described 'The second vitalization procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं तृतीयम्

मधुकेन तुगाक्षीर्या पिप्पल्या क्षौद्रसर्पिषा ।
त्रिफला सितया चापि युक्ता सिद्धं रसायनम् ॥ ४५ ॥

(इति त्रिफलारसायनमपरम्।)

त्रिफला त्रिक्षारने त्रिफलाको, मधुकेन जड़ीमधु मुलहठी, तुगाक्षीर्या वंशलोचन वंशलोचन, पिप्पल्या पीपर पिप्पली, क्षौद्रसर्पिषा मधु तथा गायतु धी

मधु और गायके घृतके, सितया च अने साकर साथे और मिसरीके साथ, युक्ता अपि भेणवीने करेला प्रयोग मिला कर किया हुआ प्रयोग, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, रसायनम् रसायन छे रसायन है ॥ ४५ ॥ (इति आ यद्, अपरम् पीणुं तीसरा, त्रिफलारसायनम् त्रिक्षार-रसायन छे त्रिफलारसायन है।)

45. The three myrobalans make a tried vitalizing medication when combined with liquorice, bamboo manna, long pepper, honey, ghee and sugar. Thus has been described 'The third vitalizing procedure by means of the three myrobalans.'

त्रिफलारसायनं चतुर्थम्--

सर्वलोहैः सुवर्णेन वचया मधुसर्पिषा ।
विडङ्गपिप्पलीभ्यां च त्रिफला लवणेन च ॥ ४६ ॥
संवत्सरप्रयोगेण मेधास्मृतिबलप्रदा ।
भवत्यायुःप्रदा धन्या जरारोगनिवर्हणी ॥ ४७ ॥
(इति त्रिफलारसायनमपरम्।)

त्रिफला त्रिक्षारने त्रिफलाको, सर्वलोहैः ३६४, स्त्रीसुं, ताम्र, चांदी तथा कृष्णलोह रांगा, सीसा, ताम्र, चांदी तथा कृष्णलोह, सुवर्णेन सुवर्ण सुवर्ण, वचया वच, मधु-सर्पिषा मधु-धी मधु-घृत, विडङ्गपिप्पलीभ्याम् च वापडिंग- पीपर धायविडंग- पिप्पली, लवणेन च अने सिंधालूण्नी साथे भेणवीने करेला और सैन्धवके साथ मिला कर किये हुए, संवत्सर- प्रयोगेण ओक वर्षना प्रयोगथा ते एक वर्षके प्रयोगसे वह, मेधास्मृतिबलप्रदा मेधा, स्मृति तथा बल देती है, आयुःप्रदा आयुष्यने वधारे छे आयुको बढ़ाती है, धन्या अभ्युदय आयु छे अभ्युदय देती है, जरारोग-निवर्हणी अने जरा तेमज रोगने दूर करे छे और जरा एवं रोगोंको हरती है ॥ ४७ ॥ (इति आ यद्, अपरम् थोथुं चौथा, त्रिफलारसायनम् त्रिक्षारसायन छे त्रिफलारसायन है।)

४६. सर्वलोहैः--सर्वलोहैः (ध.)

46-47. A course of the three myrobalans in combination with the five metals (tin, lead, copper, silver and iron), gold, sweet-flag, honey, ghee, embelia, long pepper and rock-salt, taken for a period of one year will promote intelligence, memory and strength, increase the life-span, induce prosperity and dispel old age and disease. Thus has been described 'The fourth vitalizing procedure by means of the three myrobalans'.

शिलाजतुरसायनम्—

अनम्लं च कषायं च कटु पाके शिलाजतु ।
नात्युष्णशीतं धातुभ्यश्चतुर्भ्यस्तस्य संभवः ॥४८॥
हेमश्च रजतात्ताम्राद्वरात् कृष्णायसादपि ।
रसायनं तद्विधिभिस्तद्वृष्यं तच्च रोगनुत् ॥४९॥
वातपित्तकफघ्नैश्च निर्यूहैस्तत् सुभावितम् ।
वीर्योत्कर्ष परं याति सर्वैरेकैकशोऽपि वा ॥५०॥
प्रक्षिप्तोद्धृतमप्येनत् पुनस्तत् प्रक्षिपेद्दसे ।
कोष्णे सप्ताहमेतेन विधिना तस्य भावना ॥५१॥
पूर्वोक्तेन विधानेन लोहैश्चूर्णीकृतैः सह ।
तत् पीतं पयसा दद्याद्दीर्घमायुः सुखान्वितम् ॥५२॥
जराव्याधिप्रशमनं देहदार्ढ्यकरं परम् ।
मेघास्मृतिकरं धन्यं क्षीराशी तत् प्रयोजयेत् ॥५३॥
प्रयोगः सप्तसप्ताहाख्यश्चैकश्च सप्तकः ।
निर्दिष्टस्त्रिविधस्तस्य परो मध्याऽवरस्तथा ॥५४॥
पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता ।

४९. रजतात्ताम्राद्वरात्—रजतात्ताम्राद्वरं (ब. घ.)

५०. सर्वैरेकैकशोऽपि वा—सप्तस्तैरेकशोऽपि वा । (घ. प.)

५१. प्रक्षिप्तोद्धृतम्—प्रक्षिप्योद्धृतम् (क ग. ब. घ.)

५२. धन्यं—वर्ष्यम् (ब. घ. द.)

५३. पलमर्धपलं कर्षो मात्रा तस्य त्रिधा मता मात्रा पलं त्वर्ध-
पलं स्यात् कर्षस्तु कनीयसी । (घ.)

शिलाजतु शिलाजित शिलाजीत, अनम्लम् अम्लरस-
रहित अम्लरसरहित, कषायम् कषाय कषाय, पाके कटु
पाकभां तीक्ष्णं छे पाकमें कटु है, अत्युष्णशीतम् च न अने
अत्यंत गरम तथा ठंडा नही और अधिक गरम तथा
ठंडी नहीं है, हेमः सुवर्णं सुवर्ण, रजतात् थांटी चांटी,
ताम्रात् तांटी ताम्र. वरात् अने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ,
कृष्णायसात् अपि कृष्णलोहं कृष्णलोह, चतुर्भ्यः छे चार
इन चार, धातुभ्यः धातुओंमांथी धातुओंसे, तस्य संभवः
तेनी उत्पत्ति थाय छे उसकी उत्पत्ति होती है, विधिभिः
विधिपुरःसर सेवन करनाथी विधिवत् सेवन करनेसे,
तत् ते वह, रसायनम् रसायन छे रसायन है,
तत् वृष्यम् ते वृष्य छे वह वृष्य है, तत् च अने ते
और वह, रोगनुत् रोगनाशक छे रोगहारक है, वात-
पित्त-कफघ्नैः वात, पित्त अने कफने हलाना वात, पित्त
तथा कफको नष्ट करनेवाले, सर्वैः सधर्मा सब, निर्यूहैः च
कषायाथी कषायोंसे, एकैकशः वा अपि अथवा छेक छेक
कषायाथी अथवा एक एक कषायसे, सुभावितम् सारी
भावना आपेक्ष अच्छी तरह भावित, तत् ते वह,
परम् अत्यंत अत्यन्त, वीर्योत्कर्षम् प्रभावना उत्कर्षने
उत्कृष्ट वीर्यशाली, याति पात्रे छे हो जाती है,
एनत् अने इसको, प्रक्षिप्त-कषायाथी नाथी काथमें
डाल कर, उद्धृतम् अपि तेमांथी डाढी लेवुं निकाल ले,
तत् पुनः इरी तेने फिर उसको, कोष्णे थोडा छेना
थोड़े गरम, रसे कषायाथी काथमें, प्रक्षिपेत् नाथवुं डाले,
एतेन आ इस, विधिना विधिथी विधिसे, तस्य तेने
उसको, सप्ताहम् सात दिवस सात दिन, भावना
भावना आपनी भावना देवे, पूर्वोक्तेन पहले कहेली
पूर्वोक्त, विधानेन रसायननी विधि प्रमाणे रसायनकी
विधिके अनुसार, चूर्णीकृतैः चूर्णुं करेली चूर्ण की हुई,
लोहैः धातुओंनी धातुओंके, सह साथे मिश्रित करीने
साथ मिश्रित कर, पयसा गायना दूध साथे गायके
दूधके साथ, पीतम् तत् पीनामां आवतां ते पीने पर
वह, सुखान्वितम् सुभयुक्त सुखयुक्त, दीर्घम् दीर्घ
दीर्घ, आयुः आयुष्यने आयुको, दद्यात् आपे छे देती
है, क्षीराशी गायना दूधतुं सेवन करता मनुष्ये
गायके दूधका सेवन करता हुआ मनुष्य, जरा-व्याधि-
प्रशमनम् जरा तथा व्याधिअने शान्त करना जरा

तथा व्याधिको शान्त करनेवाली, परम् देहदार्यकरम् देहन्ती
अत्यन्त दृढता करनेवाली शरीरको अत्यन्त दृढ करनेवाली,
मेघास्मृतिकरम् मेघा तथा स्मृत्यु शक्तिने देनेवाली बुद्धि
तथा स्मृतिको देनेवाली, धन्यम् अने अभ्युदय आपनाने
और अभ्युदय देनेवाली. तत् ते शिलाजितने। उस
शिलाजीतका, प्रयोजयेत् प्रयोग करने। ओष्ठो प्रयोग
करे, सप्तसप्ताहाः सात सप्ताहने। सात सप्ताहका, त्रयः
त्रय सप्ताहने। तीन सप्ताहका, एकः सप्तकः च अने
ओष्ठ सप्ताहने। और एक सप्ताहका, तस्य औभ तेने।
इस तरह उसका, त्रिविधः त्रय प्रकारने। तीन प्रकारका,
प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, निर्दिष्टः कथो छे कहा है, परः
सात सप्ताहने। प्रयोग श्रेष्ठ छे सात सप्ताहका प्रयोग
श्रेष्ठ है, मध्यः त्रय सप्ताहने। प्रयोग मध्यम छे तीन
सप्ताहका प्रयोग मध्यम है. तथा अवतरः अने ओष्ठ सप्ताहने।
प्रयोग कनिष्ठ छे और एक सप्ताहका प्रयोग कनिष्ठ
है, तस्य षण्ठी तेनी फिर उसकी, मात्रा मात्रा मात्रा,
पलम् आर तोला एक पल, अर्धपलम् ओ तोला अर्ध
पल, कर्षः तथा ओष्ठ तोला तथा एक कर्ष, त्रिधा
औभ श्रेष्ठ, मध्यम तथा कनिष्ठ ओ त्रय प्रकारनी इस
तरह श्रेष्ठ, मध्यम और कनिष्ठ इन तीन प्रकारकी, मता
मानेव छे मानी गई है ॥ ४८-५४ ॥

48-54. Mineral pitch is astringent, slightly acid in taste, pungent in post-digestive effect, neither very hot, nor very cold, and is derived from the four minerals—gold, silver, copper and iron; when used systematically, it serves as a vitalizer besides acting as a virilific and a remedial agent in disease. When the various decoctions curative of vata, pitta and kapha are made to impregnate the mineral pitch either all at once or one by one, its potency is increased. The method of impregnating mineral pitch is to immerse it in luke-warm decoction of the specified drugs and to remove it and reimmerse it in

the decoction which has again been rendered luke-warm. This process should be repeated for a period of seven days. Such mineral pitch when taken in milk, together with the powder of metals prepared according to the formula given earlier, will ensure long life crowned with happiness. This vitalizing elixir which removes old age and disease, gives great firmness of the body, increases intelligence and memory and promotes prosperity; it should be taken in conjunction with a milk diet. As regards the course of this vitalizing mineral pitch, it is divided into three classifications viz., maximum, medium and minimum. The maximum consists of seven weeks; the medium of three weeks and the minimum of one week. As regards the dose, it is divided into three classifications—four tolas, two tolas and one tola.

जातेर्विशेषं सविधिं तस्य वक्ष्याम्यतः परम् ॥५५॥
हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।
जत्वाभं मृदु मृत्स्नाच्छं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥५६॥
मधुरश्च सतिक्तश्च जपापुष्पनिभश्च यः ।
कटुर्विपाके शीतश्च स सुवर्णस्य निस्त्रयः ॥५७॥
रूप्यस्य कटुकः श्वेतः शीतः स्वादु विपच्यते ।
ताम्रस्य बर्हिकण्ठाभस्तिकोष्णः पच्यते कटु ॥५८॥
यस्तु गुग्गुलुकाभासस्तिकको लवणान्वितः ।
कटुर्विपाके शीतश्च सर्वश्रेष्ठः स चायसः ॥५९॥
गोमूत्रगन्धयः सर्वे सर्वकर्मसु यौगिकाः ।
रसायनप्रयोगेषु पश्चिमस्तु विशिष्यते ॥ ६० ॥

५६. हेमाद्याः....तच्छिलाजतु ॥— हेमाद्याः सूर्यसंतप्ताः स्वमलं गिरिधातवः । औष्णे वमन्ति मृत्स्नाच्छं जत्वाभं तच्छिलाजतु ॥ (५.५.)

यथाक्रमं वातपित्ते श्लेष्मपित्ते कफे त्रिषु ।

विशेषतः प्रशस्यन्ते मला हेमादिधातुजाः ॥६१॥

तस्य ते शिलाजित्नी इस शिलाजीतकी, जाते: अतिशैला जातियोंके, सविधिम विधिसहित विधिसहित, विशेषम् बेदने मेदको, अतः हवे इसके, परम् पथी बाद, वक्ष्यामि कहेथुं कहेंगे, सूर्यसंतसाः सूर्यना किरणोत्पत्ती तपेदी सूर्यका किरणोंसे तपी हुई, हेमाद्याः सुवर्ण वज्रे सुवर्णादि, निरिधातवः पर्वतोंकी धातुओं, पर्वतकी धातुएं, जत्वाभम् लाभ नेवा लासके समान, मृदु कामण मृदु, मृत्स्न-मृच्छम् लीसा अने स्वच्छ चिकने और खच्छ, यत् मलम् ने भक्षने जिस मलको, चवन्ति सवे छे चुआती हैं, तत् ते वह, शिलाजित्नु चवन्ति सवे छे चुआती हैं, तत् ते वह, शिलाजित्नु शिलाजित्नु कहेवाय छे शिलाजीत कहाती है, यः च ने शिलाजित्नु जो शिलाजीत, मधुरः मधुर मधुर, सत्किः च कडवा रसवाणुं तिक्त रसवाली, जपापुष्पनिभः च असुसन्मूत्र नेवुं जासोंदीके फूलके समान, विपाके तथा विपाकभां तथा विपाकमें, कटुः तीक्ष्ण कटु, शीतः च शीतवीर्य होय छे और शीतवीर्य होती है, अने शीतवीर्य होय छे और शीतवीर्य होती है, सः ते वह, सुवर्णस्य सुवर्णने सुवर्णका, निखवः स्यात् छे स्याव है, कटुकः ने शिलाजित्नु तीक्ष्ण कटु, श्वेतः सश्वेत, शीतः शीतवीर्य शीतवीर्य, स्वादु अने मधुर और मधुर, विपच्यते विपाकवाणुं होय छे विपाकवाली होती है, रूप्यस्य ते चांदीने स्यात् छे वह चांदीका स्याव है, बर्हिकण्ठाभः ने शिलाजित्नु मयूरना कंठ नेवा रंगवाणुं मोरके कंठके समान वर्णवाली, तिक्तोष्णः तिक्त उष्ण, कटु तथा कटु तथा कटु, पच्यते विपाकवाणुं होय छे विपाकवाली होती है, ताम्रस्य ते तांबाणे स्यात् छे वह तांबेका स्याव है, यः तु अने ने शिलाजित्नु और जो शिलाजीत, गुग्गुलुकाभासः यूगलना नेवा दृभाववाणुं गुग्गुलुके सदृश आभायुक्त, तिक्तकः कटु तिक्त, लघ्वणान्वितः आराशवाणुं लवणरसयुक्त, विपाके विपाकभां विपाकमें, कटुः तीक्ष्ण कटु, शीतः च अने शीतवीर्य होय छे और शीतवीर्य होती है, सः ते वह, आयसः दोहने स्यात् छे वह लोहेका स्याव है, सर्वश्रेष्ठः अने ते सर्वथी श्रेष्ठ छे और वह सबसे श्रेष्ठ है, सर्वे सर्व शिलाजित्नुओ सब शिलाजीतों, गोमूत्र-

६१. मला हेमादिधातुजाः—मला हेममलादयः (ध.)

गन्धयः गोमूत्र नेवी गंधवाणी गोमूत्र जैसी गन्धवाली: सर्वकर्मसु सर्व कर्मोंमें, यौगिकाः पपराय छे प्रयुक्त होती हैं, रसायन-प्रयोगेषु तु परंतु रसायनना प्रयोगभां परंतु रसायनके प्रयोगमें, पश्चिमः पश्चिम अर्थात् दोहदी उत्पन्न थयेथुं शिलाजित्नु अन्तिम अर्थात् लोहजन्य शिलाजीत, विशिष्यते अस्मिन् छे उत्कृष्ट है, हेमादिधातुजाः सुवर्णादि धातुभां नीक्षणेन सुवर्ण आदि धातुओंसे उत्पन्न हुई, मलाः शिलाजित्नु शिलाजीत, यथाक्रमम् अतुक्रमशी क्रमसे, विशेषतः विशेषे करी विशेषतः, वातपित्ते वातपित्तभां वातपित्तमें, श्लेष्मपित्ते श्लेष्मपित्तभां कफपित्तमें, कफे कफभां कफमें, त्रिषु तथा त्रिषु दोषोंभां तथा तीनों दोषोंमें, प्रशस्यन्ते हितकर छे हितकर हैं ॥ ५५-६१ ॥

55-61. Now I shall describe the virtues pertaining to different varieties of mineral pitch, as also the procedure relating to the administration of each. Mineral pitch is the name given to that excretory stuff which is exuded by mountain-rocks, loaded with gold and other metallic ores, when heated by the rays of the sun and which resembles lac and is soft, clayey and clear. That variety of this stuff which is sweet and slightly bitter in taste, resembles the china rose in color, is pungent in post-digestive effect and cold, is the exudation from gold ore. The exudation from silver-ore is pungent in taste, white in hue, cold and sweet in post digestive effect. The exudation from copper ore is of the hue of the peacock's throat, bitter in taste, hot and pungent in post-digestive effect. That exudation which is of the hue of gum gugul, bitter and slightly saltish in taste, pungent in post-digestive effect

and cold is from iron ore. It is the best of all. All varieties of mineral pitch have the smell of cow's urine and are suitable for use in all kinds of therapeutic measures. However, the last variety, the exudate of iron ore, is the one most esteemed in vitalizing procedures. The four kinds of exudations from the four kinds of metallic ore beginning with gold are specially recommended in disorders of vata and pitta, in disorders of kapha and pitta in disorders of kapha and in tridiscordance in the order mentioned

शिलाजतुप्रयोगेषु विदाहीनि गुरुणि च ।
वर्जयेत् सर्वकालं तु कुलत्थान् परिवर्जयेत् ॥६२॥
ते ह्यत्यन्तविरुद्धत्वादश्मनो भेदनाः परम् ।
लोके दृष्टास्ततस्तेषां प्रयोगः प्रतिषिध्यते ॥ ६३ ॥

पयांसि तक्राणि रसाः स्यूषा-
स्तोयं समूत्रा विविधाः कषायाः ।
आलोडनार्थं गिरिजस्य शस्ता-
स्ते ते प्रयोज्याः प्रसमीक्ष्य कार्यम् ॥६४॥
न सोऽस्ति रोगो भुवि साध्यरूपः
शिलाद्वयं यं न जयेत् प्रसह्य ।
तत् कालयोगैर्विधिभिः प्रयुक्तं
स्वस्थस्य चोर्जा विपुलां ददाति ॥६५॥
(इति शिलाजतुरसायनम् ।)

शिलाजतु- शिलाजितना शिलाजीतके, प्रयोगेषु प्रयोगे
थायता होय त्पारे प्रयोग करते समय, विदाहीनि
विदाही विदाही, गुरुणि च अने भारे पदार्थोने और
गुरु द्रव्यको, वर्जयेत् त्याग करे। ओष्ठो छोड़ देना
चाहिए, कुलत्थान् अने कुण्ठीने और कुलथीका, तु

तो, सर्वकालम् ६ भेदने भाटे सदाके लिए, परिवर्जयेत्
त्याग करे। ओष्ठो परित्याग करना चाहिए, हि डारखुके
क्योंकि, ते ते वह अत्यन्त-विरुद्धत्वात् पृथः थी अत्यंत
विरुद्ध होवाथी अत्यन्त विरुद्ध होनेसे, अश्मनः पथ्यरने
पथ्यरका, परम् अत्यंत अत्यन्त, भेदनाः तोड़ी नाभ-
नार से भेदन करनेवाली है, लोके औं देखा जाता है, ततः
तेथी इस लिए तेषां तेना उष्का प्रयोगः प्रयोगने।
प्रयोग, प्रतिषिध्यते निषेध करवाया आने छे निषिद्ध
है, गिरिजस्य शिलाजितने शिलाजीतको, आलोडनार्थम्
घोषणा भाटे घोलनेके लिए, पयांसि दूध दूध, तक्राणि
तठ तक्र स्यूषाः यूप यूप, रसाः तेभ्यः भांसरस
एवं मांसरस, समूत्रं गोभूत गोमूत, तोयम् तेभ्यः पाणी
एवं जल, विविधाः अने जुड़ी जुड़ी जलना और विविध
प्रकारके, कषायाः क्षयाः कषाय, शस्ताः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ
हैं, कार्यम् कार्यं कार्यकी, प्रसमीक्ष्य निवेक्षण करीने
निवेचना करके, ते ते ते ते उन उनकी, प्रयोज्याः शोभवा
ओष्ठो योजना करनी चाहिए, भुवि पृथ्वी डार पृथ्वी
पर, साध्यरूपः साध्य लक्षणवाला साध्य लक्षणवाला,
सः रोगः ओष्ठो डार रोग ऐसा कोई रोग, न अस्ति
नहीं है यम् नेने जिसे, शिलाद्वयम् शिलाजित
शिलाजीत, प्रसह्य भणपूर्वक बलपूर्वक, न जयेत् जुती
न ले न जीत ले, तत् ते शिलाजितने उस शिला-
जीतका, कालयोगैः समयानुकूल योगोद्देश समयानुकूल
योगोंसे, विधिभिः च अने विधिपुरःसर एवं विधिपूर्वक,
प्रयुक्तम् प्रयोगभां देवाथी प्रयोग करनेसे, स्वस्थस्य
स्वस्थ भनुष्यने पथु स्वस्थ भनुष्यको भी, विपुलाम् पुष्टि
विपुल ऊर्जाम् भण बल, ददाति आये छे देती है
॥६२-६५॥ (इति आ यद्, शिलाजतुरसायनम् शिलाजतु
रसायन छे शिलाजतुरसायन है ।)

62-65. While taking a course of mineral pitch, care should be taken to see that irritating and heavy articles are excluded from the dietary. As regards horse-gram, it is prohibited at all times. Horse-gram has the quality of splitting rock and is in

६२. कुलत्थान्-कुलत्थान् (घ.)

६४. तक्राणि-शुक्लानि (ग. द. घ. प.)

६५. शिलाद्वयं यं-जम्बूद्वयं यं (थ.)

extreme opposition to the stony element. Accordingly its use is prohibited as being incompatible with mineral pitch which is a stone-exudate. Milks, butter-milk, meat-juices, gruels, waters, cow's urine and various kinds of decoctions are recommended for mixing with mineral pitch. These should be made use of as required by the occasion. There is no curable disease on earth which mineral pitch cannot perforce subdue. When administered at right time, well prepared and in the right manner, it will secure for the healthy subject the optimum measure of vitality. Thus has been described 'The procedure of vitalization by means of Mineral Pitch.'

चतुर्थरसायनपादोक्तविषयः—

तत्र श्लोकः—

करप्रचित्तिके पादे दश पदं च महर्षिणा ।
रसायनानां सिद्धानां संयोगाः समुदाहृताः ॥६६॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोक छे के उपसंहारका श्लोक है कि, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने, करप्रचित्तिके पादे 'करप्रचित्तीय' नामना पादमां 'करप्रचित्तीय' नामके पादमें, सिद्धानाम् सिद्ध सिद्ध रसायनानाम् रसायनानां रसायनोंके दश पदं च सोलह, संयोगाः प्रयोगे प्रयोग समुदाहृताः सारी रीति वर्ण्यो छे अच्छी तरहसे कहे हैं ॥ ६६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

66. In this quarter entitled 'Culled with the hand' the great sage has given out the formulas of sixteen tried procedures of vitalization.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने रसायनाध्याये करप्रचित्तीयो
नाम रसायनपादस्तृतीयः ॥१-(३)॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
नरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, रसायनाध्याये
रसायनाध्यायमां रसायनाध्यायमें, करप्रचित्तीयः 'कर-
प्रचित्तीय' 'करप्रचित्तीय', नाम नामना नामका,
तृतीयः त्रीजे तीसरा, रसायनपादः रसायनपाद
संपूर्ण थये रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(३) ॥

I-(3). Thus in the Section on Thera-
peutics, in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka, the
third quarter entitled 'Culled with
the hand' of the first chapter on vita-
lization, is completed.

रसायनाध्याये चतुर्थः पादः

रसायनाध्यायमां येथे पाद रसायनाध्यायमें चौथा पाद
The fourth quarter of the chapter on
Vitalization

आयुर्वेदसमुत्थानीयरसायनपादोपक्रमः—

अथात आयुर्वेदसमुत्थानीयं रसायनपादं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्हीथी अब आगे, आयुर्वेदसमु-
त्थानीयम् 'आयुर्वेदसमुत्थानीय' नामना 'आयुर्वेद-
समुत्थानीय' नामके रसायनपादमां येथे रसायनपादमां
चौथे रसायनपादका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीथे प्रमाणे ७ इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उहेथुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the fourth quarter entitled 'The Advent of the Science of Life' of the chapter on vitalization.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रसायनज्ञानार्थमृषीणामिन्द्रसमीपे गमनम्—

ऋषयः खलु कदाचिच्छालीना यायावराश्च ग्राम्यौषध्याहाराः सन्तः सांपन्निका मन्दचेष्टा नातिकल्याश्च प्रायेण बभूवुः ।

कदाचित् ऋषि-वृत्त किसी समय, शालीनाः धन-स्थिर-वर्ध रहेना-गृहोंमें स्थिर हो कर रहेनेवाले, यायावराः च तथा-ऐक-स्थगैथी-भी-स्थगै-भ्रमण करनेवाले तथा एक स्थलसे दूसरे स्थल पर भ्रमण करनेवाले, ऋषयः खलु ऋषि-ऋषि लोग, ग्राम्य-औषधि-आहाराः सन्तः नगरवासी मनुष्योंके योग्य आहारका उपयोग करनेवाले हो कर, सांपन्निकाः धनवान् मनुष्यो-जैवा-धनी मनुष्योंके सदृश, मन्दचेष्टाः आणसु आलसी, प्रायेण अने धातु-अर्ध और प्रायः, न अतिकल्याः च अति स्वस्थताथी रहित अति स्वस्थतासे रहित, बभूवुः-वर्ध भया-हता हो गये थे ।

3-(1). It came about that in the course of time the rishis, both the cloistered and the peripatetic, became by taking to an urbanized dietary and drugs, luxurious and leisurely in their habits, and for the most part deficient in health.

ते सर्वासामितिकर्तव्यतानामसमर्थाः सन्तो ग्राम्यवासकृतमात्मदोषं मत्वा पूर्वनिवासमपगत-ग्राम्यदोषं शिवं पुण्यमुदारं मेध्यमगम्यमसुकृति-भिर्गङ्गाप्रभवममरगन्धर्वकिन्नरानुचरितमनेकरत्न-निचयमचिन्त्याद्भुतप्रभावं ब्रह्मर्षिसिद्धचारणानु-

चरितं दिव्यतीर्थोपधिप्रभवमतिशरण्यं हिमवन्त-ममराधिपतिगुप्तं जग्मुर्भृग्वह्निरोऽत्रिवसिष्ठकश्यपा-गस्त्यपुलस्त्यवामदेवासितगौतमप्रभृतयो महर्षयः ॥ ३ ॥

ते ते वे, भृगु-भृगु भृगु, अह्निः-अ-अगिरा अगिरा, अत्रि-वसिष्ठ-अत्रि-वासिष्ठ अत्रि-वसिष्ठ, कश्यप-अगस्त्य-कश्यप-अगस्त्य, पुलस्त्य-पुलस्त्य, पुलस्त्य, वामदेव-वामदेव वामदेव, अस्मित-असित असित, गौतम-गौतम गौतम, प्रभृतयः-वज्रे आदि, महर्षयः-महर्षि-महर्षि, सर्वासाम् सर्वे सब, इतिकर्तव्यतानाम् कर्तव्य कर्तव्य कार्यमें, असमर्थाः-असमर्थ असमर्थ, सन्तः-यवान् दीर्घ होनेसे, ग्राम्यवासकृतम्-ग्रामवासस्थी-श्रवणा-ग्रामवासके कारण उत्पन्न, आत्मदोषम्-पेताना-दोषने अपने दोषको, मत्वा-आशीने जान कर, अपगतग्राम्य-दोषम्-ग्राम्य-दोषथी रहित ग्राम्य-दोषसे रहित, शिवम्-उद्वेग-उद्वेग कल्याणकारक, पुण्यम्-पुण्य पुण्य, उदारम्-विदार-उदार, मेध्यम्-पवित्र पवित्र, असुकृतिभिः-पुण्य-रहित पुरुषो-पुण्यरहित पुरुषोंसे, अगम्यम्-प्रवेश न करी शक्य-ऐवा-अगम्य, गङ्गाप्रभवम्-गङ्गाना-उत्पत्ति-स्थान-गङ्गाके उत्पत्तिस्थान, अमर-गन्धर्व-देव-गन्धर्व-देवता, गन्धर्व, किन्नरानुचरितम्-अने-किन्नरना-सं-चारवाणा और किन्नरोंसे सेवित, अनेकरत्न-अनेक-रत्नोंना अनेक रत्नोंके, निचयम्-समूहवाणा-समूहवाले, अचिन्त्या-अद्भुत-अचिन्त्य अने अद्भुत कल्पनासे पर तथा अद्भुत, प्रभावम्-प्रभाववाणा-प्रभाववाले, ब्रह्मर्षि-सिद्ध-ब्रह्मर्षि, सिद्ध ब्रह्मर्षि, सिद्ध, चारणानुचरितम्-अने-चारणाना-सं-चारवाणा और चारणोंसे सेवित, दिव्यतीर्थ-दिव्य तीर्थो दिव्य तीर्थ, ओषधिप्रभवम्-अने-ओषधि-ओषधिना-उत्पत्ति-स्थान-तथा ओषधिके उत्पत्ति-स्थान, अतिशरण्यम्-शरणागतने अत्यन्त आश्रय आप-नार शरणागतको अत्यन्त आश्रय देनेवाले, अमराधिपति-गुप्तम्-धन्व-रक्षा-इन्द्रसे रक्षित, पूर्वनिवासम्-पेताना-पूर्व-निवासस्थान-अपने पूर्व निवासस्थान, हिमवन्तम्-हिमालय-हिमालयमें, जग्मुः-गया गये ॥३॥

३. सांपन्निका-सांपन्निका (प.)

,, गन्धर्वकिन्नर-गन्धर्वयक्षकिन्नर (ग. द.)

३. अतिशरण्यं-अभिशरण्यं (थ.)

,, अमराधिपतिगुप्तं-अमराधिपाभिगुप्तं (ध.)

3. Finding themselves, in consequence, unequal to the observance of the code of obligations which their order entailed, and realising that the blame lay with their urban residence, these rishis, headed by Bhrigu, Angiras, Atri, Vasishtha, Kasyapa, Agastya, Pulastya, Vamadeva, Asita, Gautama and others returned to their original dwelling, remote from the evils of city life, namely the Himalayas, which are auspicious, holy, majestic, pure, inaccessible to any but the righteous; which are the source of the Ganges frequented by the Gods, the Gandharvas and Kinnaras; the store house of various kinds of gems possessed of inconceivably wonderful virtues; frequented by the divine sages, adepts and panegyrist; the birth-place of divine streams and medicinal plants; and the holiest of sanctuaries, being under the protection of the Lord of Immortals himself.

तान् प्रतीन्द्रस्योपदेशः —

तानिन्द्रः सहस्रद्वगमरगुरुब्रवीत्—स्वागतं ब्रह्मविदां ज्ञानतपोधनानां ब्रह्मर्षीणाम् । अस्ति ननु वो ग्लानिरप्रभावत्वं वैस्वर्यं वैवर्ण्यं च ग्राम्यवासकृतमसुखमसुखानुबन्धं च; ग्राम्यो हि वासो मूलमशस्तानां, तत् कृतः पुण्यकृद्भिरनुग्रहः प्रजानां, स्वशरीरमवेक्षितुं कालः कालश्चायमायुर्वेदोपदेशस्य ब्रह्मर्षीणाम्; आत्मनः प्रजानां चानुग्रहार्थमायुर्वेदमश्विनौ मह्यं प्रायच्छतां, प्रजापतिरश्विभ्यां, प्रजापतये ब्रह्मा, प्रजानामवपमायु-

र्जराव्याधिबहुलमसुखमसुखानुबन्धमवपत्वादल्प-
तपोदमनियमदानाद्ययनसंचयं मत्वा पुण्यतम-
मायुःप्रकर्षकरं जराव्याधिप्रशमनमूर्जस्करममृतं
शिवं शरण्यमुदारं भवन्तो मत्तः श्रोतुमर्हन्त्यथो-
पधारयितुं प्रकाशयितुं च प्रजानुग्रहार्थमार्षे ब्रह्म
च प्रति मैत्रीं कारुण्यमात्मनश्चानुत्तमं पुण्यमुदारं
ब्राह्ममक्षयं कर्मेति ॥ ४ ॥

सहस्रद्वक् ६५२ आ॥५॥ हजार आंखोंवाले,
अमरगुरुः देवश्रेष्ठ अमरश्रेष्ठ, इन्द्रः भन्द्रे इन्द्रे,
तान् ते ऋषिभ्योऽने उन ऋषिओंको, ब्रह्मवीत् कहें कदा,
ज्ञानतपोधनानाम् ज्ञान अने तप जेतुं धन छे जेवा
ज्ञान और तप जिनका धन है ऐसे, ब्रह्मविदाम्
ब्रह्मवेत्ता ब्रह्मवेत्ता, ब्रह्मर्षीणाम् आप ब्रह्मर्षिभ्योऽनुं
आप ब्रह्मर्षियोंका, स्वागतम् स्वागत हो। स्वागत हो,
ग्लानिः ग्लानि, अप्रभावस्त्वम् तेजहीनता
तेजहीनता, वैस्वर्यम् स्वरविभूति वैस्वर्य, वैवर्ण्यम् च
विवर्ण्यता विवर्णता, ग्राम्यवास-कृतम् शहरमां वसवाथी
थथेतुं नगरवासमेंसे उत्पन्न हुआ, असुख-अनुबन्धम् दुःखेना
अनुबन्धवाला दुखोंके अनुबन्धवाला, असुखम् अनारोग्य
अनारोग्य, वः आपमां आपमें, अस्ति ननु जेवाभां
आवे छे देखा जाता है, हि कारुण्यं के क्योंकि, ग्राम्यः ग्राम्य
ग्राम्य, वासः वास वास, अशस्तानाम् सर्व अभंगलानुं सब
अशुभका, मूलम् कारुण्य छे कारण है, तत् तेथी इस लिए,
पुण्यकृद्भिः आप पुण्य कर्मवालाओंको आप पुण्य करने-
वालोंने, प्रजानाम् आरोग्यना साधनभूत धर्मोपदेशद्वारा
भ्रम पर आरोग्यके साधनभूत धर्मोपदेशसे प्रजा पर, अनु-
ग्रहः अनुग्रह उपकार, कृतः कर्तव्य छे किया है, स्वशरीरम्
पेताना शरीरनी अपने शरीर पर, अवेक्षितुम् संभाण
संभाण ध्यान रखनेका, कालः आ समय छे यह समय
है, ब्रह्मर्षीणाम् अने आप ब्रह्मर्षिभ्योऽने और
आप ब्रह्मर्षियोंको, आयुर्वेदोपदेशस्य च आयुर्वेदना
उपदेशने। पथु आयुर्वेदके उपदेशका भी, अयम् आ
यही, कालः समय छे समय है, अश्विनौ अश्विनी-
कुमारोऽने अश्विनीकुमारोंने, आत्मनः पेटाना अपने,
प्रजानाम् च तथा भ्रमना तथा प्रजाके, अनुग्रहार्थम्

४. अमरगुरुब्रवीत्—अमरगुरुवर्योऽब्रवीत् (व.)

,, ननु वो ग्लानिः—अस्ति मनोग्लानिः (व.)

,, स्वशरीरमवेक्षितुम्—स्वशरीरमरक्षिभिः (क. व. द. व.)

४ उदारं भवन्तो मत्तः—उदारं मत्तः (क.)

,, ब्रह्म च—ब्रह्मवर्ष (व.)

अनुग्रह माटे अनुग्रहके लिए, यज्ञम् भने मुखे, आयुर्वेदम् आयुर्वेदेने उपदेश आयुर्वेदका उपदेश, प्रायच्छताम् कर्षो हते। दिया था, प्रजापतिः प्रजापतिने प्रजापतिने, अश्विन्याम् अश्विनीकुमारोने आयुर्वेदेने उपदेश कर्षो हते। अश्विनीकुमारोको आयुर्वेदका उपदेश दिया था, ब्रह्मा अने प्रजापति और ब्रह्माने, प्रजापतये प्रजापतिने आयुर्वेदेने उपदेश कर्षो हते। प्रजापतिको आयुर्वेदका उपदेश दिया था, प्रजानाम् प्रजातुं प्रजाके, आयुः आयुष्यने आयुको, अल्पम् अल्प, जरा- व्याधि- बहुलम् वृद्धावस्था तथा व्याधिनी अधिकतावाणुं वृद्धावस्था तथा व्याधियोंकी अधिकतावाली, असुखम् आरोग्यरहित आरोग्यसे रहित, असुखानुबन्धम् दुःखना अनुबन्धवाणुं दुःखके अनुबन्धवाली, अल्पत्वात् अने अल्प होवाली और अल्प होनेसे, अल्प- श्रेयां थोड़े, तपः- तप तप, दम- दम दम, नियम- नियम नियम, अध्ययन- तथा अध्ययनना तथा अध्ययनके, संचयम् संचयवाणुं संचयवाली, मत्वा भान्ती मान कर, मैत्रीम् प्रजापति मैत्री ब्रह्माने मैत्री कारुण्यम् करुणा करुणा, आत्मनः अने पोताना और अपने, ब्राह्मन् ब्राह्मणाने लगता ब्रह्मात्मके सम्बन्धी, अनुत्तमम् अत्यन्त उत्तम अत्यन्त उत्तम, पुण्यम् पवित्र पवित्र, उदारम् उदार उदार, अक्षयम् तेभ्य अभूट एवं क्षीण न होनेवाले, कर्म कर्मने कर्मका, प्रति उद्देशी उद्देश रख कर, पुण्यतमम् प्रजापतिने नेने। उपदेश कर्षो हते। ते अत्यन्त पवित्र प्रजापतिको जिसका उपदेश दिया था उस अत्यन्त पवित्र, आयुः- प्रकर्षकरम् आयुष्यनी अधिकता करनेवाले आयुकी अधिकता करनेवाले, जरा- वृद्धावस्था वृद्धावस्था, व्याधि- तथा व्याधिने तथा व्याधिको, प्रसादनम् शांत करनेवाले शांत करनेवाले, ऊर्जस्करम् उत्साह आपनाना उत्साह देनेवाले, अमृतम् अमृतरूप अमृतरूप, शिवम् उत्थापुकारक कल्याणकारक, शरण्यम् शरणगतने आश्रय आपनाने शरणगतको आश्रय देनेवाले, उदारम् अने उदार आयुर्वेदेने और उदार आयुर्वेदको, मत्तः भारी पासे मुक्तसे, श्रोतुम् सांभलना सुननेके लिए, जय उपधारयितुम् सांभलना पछी तैनुं धारण करनेवाले सुननेके बाद उसको धारण करनेके लिए, प्रजा- अनुग्रहायम् अने प्रजाना अनुग्रह माटे और प्रजाके

अनुग्रहके लिए, आर्षम् आयुर्वेदेका आयुर्वेदको, ब्रह्म च ज्ञानने। ज्ञानका प्रकाशयितुम् च प्रकाश करनेवा प्रकाश करनेके लिए, भवन्तः आप आप, अहन्ति इति श्रेयः छे योग्य हैं ॥ ४ ॥

4. Addressing them, the myriad-eyed chief of the gods said, 'Welcome to you. O. knowers of Brahma, rich in understanding and spiritual endeavour, seers of the Brahmic order! I see, you are afflicted with weariness and loss of lustre and have suffered impairment in voice and complexion. These are the evils resulting from living in towns and its unhappy consequences. Town-dwelling is indeed the source of all evils. Therefore, by coming here you, who are doers of good, have conferred a boon on humanity. The time has come for Brahmic sages to protect their own health and for the imparting of the Science of Life. The Aswins imparted to me the Science of Life for my own and the people's benefit. Prajapati has given it to them and Brahma to Prajapati. The life of human beings is indeed short and that, too, full of infirmities and afflictions, of unhappiness and unhappy consequences. Having regard to the fact, that life being short, the store of merit which one may gather by spiritual endeavour, sense-control, discipline, alms-giving and study, is limited, it behoves you to learn from me, as also to retain and to publish for the benefit of humanity, the knowledge of this most sacred Science of Life, which

makes for the plentitude of life, the alleviation of infirmity and disease, the increase of vitality, and which is immortal, beneficent, which accords protection and is lofty. This work is befitting sages and seers and calls for good-will, compassion, the highest virtue nobility, brahmic and imperishable quality."

तच्छ्रुत्वा विबुधपतिवचनमृषयः सर्व एवामरवरमृग्भिस्तुष्टुः, प्रहृष्टाश्च तद्वचनमभिनन्दुश्चेति ॥ ५ ॥

सर्वे एव सधर्मा सब, ऋषयः ऋषिओओ ऋषियोओ, तत् ते उस, विबुधपति-वचनम् देवेन्द्रं वचन देव-श्रेष्ठके वचनको, श्रुत्वा सांख्यीने सुन कर अमरवरम् ऋषिओ इन्द्रकी ऋग्भिः ऋषिओ वडे ऋचाओसे, तुष्टुः स्तुति करी स्तुति की, प्रहृष्टाः च अने प्रसन्न भएने और प्रसन्न हो कर, तत्-वचनम् तेना उपदेशने उसके उपदेशको, अभिनन्दुः च इति अभिनन्दन आये अमिनन्दन किया ॥ ५ ॥

5. Hearing these words of the chief of the gods, all the assembled sages felicitated the foremost of the immortals with praise-psalms and being delighted, applauded his words.

इन्द्रोक्तं रसायनम्—

अथेन्द्रस्तदायुर्वेदामृतमृषिभ्यः संक्रम्योवाच—
एतत् सर्वमनुष्ठेयम्, अयं च शिवः कालो रसायनानां, दिव्याओषधयो हिमवत्प्रभवाः प्राप्तवीर्याः, तद्यथा—ऐन्द्री, ब्राह्मी, पयस्या, क्षीरपुष्पी, श्रावणी, महाश्रावणी, शतावरी, विदारी, जीवन्ती, पुनर्नवा, नागबला, स्थिरा, वचा, छत्रा, अतिच्छत्रा, मेदा, मेहा, मेहामेदा, महामेदा, अन्याः च अने भीष्म और अन्य, जीवनीयाः श्रवणीय ओषधिओओ। जीवनीय ओषधियोंका, षट्-मासात् ७ मास सुधी ङः मास तक, पयसा सह दध्नी साथे दूधके साथ, प्रयुक्ताः प्रयोग करवाओ प्रयोग करनेसे, सिद्धाः तेओ सिद्ध भएने वे सिद्ध हो कर, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, आयुः आयुष्य आयु, तरुणम् वयः च युवावस्था युवावस्था, अनामयत्वम् आरोग्य आरोग्य, स्वर-वर्ण-संपदम् स्वर अने वरुणी संपत्ति स्वर और वर्णकी संपत्ति, उपचयम् शरीरनी वृद्धि शरीरकी वृद्धि, मेधाम् बुद्धि बुद्धि, स्मृतिम् स्मृति स्मृति, उत्तमबलम् उत्तम बल उत्तम बल, अपरान् च अने भीष्म और अन्य, इष्टान् ४८ प्रिय, भावान् पदार्थों पदार्थोंको, भावहन्ति आपे छे देती हैं ॥ ६ ॥ (इति आ यद्, इन्द्रोक्तम् रसायनम् इन्द्रोक्त रसायन छे इन्द्रोक्त रसायन है।)

५. तुष्टुः—तमूचुः (ध.)

६ अयं च शिवः कालः—अयं च कालः (ध)

७. हिमवत्प्रभवाः—हिमवतः प्रभावात् (ध.)

महामेदा, जीवनीयाश्चान्याः पयसा प्रयुक्ताः षण्मासात् परमायुर्वयश्च तरुणमनामयत्वं स्वरवर्णसंपद-मुपचयं मेधां स्मृतिमुत्तमबलमिष्टांश्चापरान् भावानावहन्ति सिद्धाः ॥ ६ ॥ (इतीन्द्रोक्तं रसायनम्।)

अयं त्वार पछी उसके बाद, इन्द्रः इन्द्रे इन्द्रे, तत् ते उस, आयुर्वेद-अमृतम् आयुर्वेद-अमृत आयुर्वेदरूप अमृतको, ऋषिभ्यः ऋषिओओ ऋषियोंको, संक्रम्य संपूर्णपणे आपीने संपूर्णरूपसे दे कर, उवाच कह्युं कहा, एतत् आ यद्, सर्वम् अधुं सब, अनुष्ठेयम् करवा योय छे करना चाहिए, रसायनानाम् रसायनोने भाटे रसायनके लिए, अयम् च आ यद्, शिवः शुभ शुभ, कालः काल छे काल है, हिमवत्-प्रभवाः हिमालयभा ओगेदी हिमालयसे उत्पन्न, दिव्याः दिव्य दिव्य, ओषधयः च ओषधिओ ओषधियां, प्राप्तवीर्याः वीर्यसंपन्न छे वीर्यसंपन्न हैं, तद्यथा जेम दे जैसे, ऐन्द्री ऐन्द्री ऐन्द्री, ब्राह्मी ब्राह्मी, पयस्या दूधियो विलाई कन्द, क्षीरपुष्पी क्षीरपुष्पी क्षीरपुष्पी, श्रावणी श्रावणी श्रावणी, महाश्रावणी मेहाटी गोरभमुंड़ी बड़ी मुंडी, शतावरी शतावरी शतावरी, विदारी विदारी विदारी, जीवन्ती दोड़ी जीवन्ती, पुनर्नवा साठेड़ी गदहपुरना, नागबला गंगेटी गंगेरन, स्थिरा शालग्राम सरीवन, वचा वचा वचा, छत्रा छत्रा छत्रा, अतिच्छत्रा अतिच्छत्रा अतिच्छत्रा, मेदा मेदा मेदा, मेहामेदा मेहामेदा महामेदा, अन्याः च अने भीष्म और अन्य, जीवनीयाः श्रवणीय ओषधिओओ। जीवनीय ओषधियोंका, षट्-मासात् ७ मास सुधी ङः मास तक, पयसा सह दध्नी साथे दूधके साथ, प्रयुक्ताः प्रयोग करवाओ प्रयोग करनेसे, सिद्धाः तेओ सिद्ध भएने वे सिद्ध हो कर, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, आयुः आयुष्य आयु, तरुणम् वयः च युवावस्था युवावस्था, अनामयत्वम् आरोग्य आरोग्य, स्वर-वर्ण-संपदम् स्वर अने वरुणी संपत्ति स्वर और वर्णकी संपत्ति, उपचयम् शरीरनी वृद्धि शरीरकी वृद्धि, मेधाम् बुद्धि बुद्धि, स्मृतिम् स्मृति स्मृति, उत्तमबलम् उत्तम बल उत्तम बल, अपरान् च अने भीष्म और अन्य, इष्टान् ४८ प्रिय, भावान् पदार्थों पदार्थोंको, भावहन्ति आपे छे देती हैं ॥ ६ ॥ (इति आ यद्, इन्द्रोक्तम् रसायनम् इन्द्रोक्त रसायन छे इन्द्रोक्त रसायन है।)

6. Then Indra, coming over to the sages, imparted to them the immortal Science of Life. He concluded the initiation with the following injunctions: 'All this must you do. This is the propitious time for carrying out the vitalizing therapy. Sovereign herbs, growing in the Himalayas, are ripe with potency. Such for instance as aindri, brahmi, milky yam, kshirapushpi, sravani, east indian globe thistle, climbing asparagus, white yam, cork swallow-wort, hog's weed, gingo fruit, ticktrefoil, sweet flag, wild dill, wild fennel, meda, mahameda these and such other life-promoting drugs of proved virtue taken in conjunction with cow's milk, secure for their user, after a course of six months optimum length of life, youthful age, immunity from disease, excellence of voice and complexion, full physical growth, intelligence, memory, the highest kind of power, and all other desirable qualities.' Thus has been described the vitalization procedure taught by Indra.

द्रोणीप्रावेशिकरामायनम्—

ब्रह्मसुवर्चला नामौषधिर्या हिरण्यक्षीरा पुष्कर-
सदृशपत्रा, आदित्यपर्णी नामौषधिर्या 'सूर्यकान्ता'
इति विज्ञायते सुवर्णक्षीरा सूर्यमण्डलाकारपुष्पा च,
नारी नामौषधिः 'अश्वबला' इति विज्ञायते या
बल्वजसदृशपत्रा, काष्ठगोधा नामौषधिर्गोधाकारा,
सर्पा नामौषधिः सर्पाकारा, सोमो नामौषधिराजः

पञ्चदशपर्वा स सोम इव हीयते वर्धते च,
पद्मा नामौषधिः पद्माकारा पद्मरक्ता पद्मगन्धा
च, अजा नामौषधिः 'अजशृङ्गी' इति विज्ञायते,
नीला नामौषधिस्तु नीलक्षीरा नीलपुष्पा लता-
प्रतानबहुलेति;

या जे जो, हिरण्यक्षीरा सुवर्ण जेवा पीला दूध-
वाणी सुवर्ण जैसे पीले दूधवाली, पुष्करसदृशपत्रा तथा
इमण समान पांदावाणी होय छे तथा कमल जैसे
पत्रवाली होती है, ब्रह्मसुवर्चला ते 'ब्रह्मसुवर्चला' वह
'ब्रह्मसुवर्चला', नाम नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि
छे ओषधि है, या जेने जो, 'सूर्यकान्ता' इति 'सूर्य-
कान्ता' ओ नामथी 'सूर्यकान्ता' इस नामसे, विज्ञायते
मण्डलाभां आवे छे जानी जाती है, सुवर्णक्षीरा सुवर्ण
जेवा दूधवाणी सुवर्ण जैसा क्षीरवाली, सूर्यमण्डलाकार-
तथा सूर्यमण्डल जेवा आधारना तथा सूर्य जैसे गोल
आकारके, पुष्पा च पुष्पवाणी होय छे पुष्पोवाली होती
है, आदित्यपर्णी ते 'आदित्यपर्णी' वह 'आदित्यपर्णी',
नाम नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है,
या जेने जो, 'अश्वबला' इति 'अश्वबला' ओ नामथी
'अश्वबला' इस नामसे, विज्ञायते मण्डलाभां आवे छे
जानी जाती है, बल्वजसदृश- तथा जे बल्वज जेवा तथा
जो बल्वजके समान, पत्रा पानवाणी होय छे पत्रोवाली
होती है, नारी ते 'नारी' वह 'नारी', नाम नामनी
नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है, गोधाकारा
जे घेना आधारवाणी होय छे जो गोहके आकारकी
होती है, काष्ठगोधा ते 'काष्ठगोधा' वह 'काष्ठगोधा',
नाम नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है,
सर्पाकारा जे सर्पना आधारवाणी होय छे जो सर्पके
आकारकी होती है, सर्पा ते 'सर्पा' वह 'सर्पा', नाम
नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है,
पञ्चदशपर्वा जे ओषधि पंद्र पर्ववाणी होय छे जो
ओषधि पन्द्रह पर्ववाली होती है, सोमः ते 'सोम' वह
'सोम', नाम नामनी नामका, ओषधिराजः ओषधिओना
राज छे ओषधिओका राजा है, सः ते ओषधि वह
ओषधि, सोमः अद्रिनी चन्द्रके, इव चेडे समान, हीयते

७ सुवर्णक्षीरा-सुवर्णवर्णक्षीरा (झ.)

८ बल्वजसदृशपत्रा-पुनरजसदृशपत्रा (द. घ.)

७ पञ्चदशपर्वा-पञ्चदशपर्णः (घ. क.)

८ नीलक्षीरा नीलपुष्पा-नीलक्षीरपुष्पी (ख.)

श्रीषु थाय छे घटती है, वर्धते च तथा वृद्धि पाये छे तथा बढ़ती है, पद्माकारा न्ने डमरुना न्नेवा आकारवाणी जो कमलके आकारकी, पद्मरक्ता डमरुना न्नेवी लाय कमल जैसी लाल, पद्मगन्धा च अने डमरुना न्नेवा गंधवाणी होय छे और कमलके समान गन्धवाली होती है, पद्मा ते पद्मा' वह 'पद्मा', नाम नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है, 'अजशृङ्गी' इति न्नेने 'अजशृङ्गी' ओ नामकी जो 'अजशृङ्गी' इस नामसे, विज्ञायते अजशृङ्गी आवे छे जानी जाती है. अजा ते 'अज' वह 'अजा', नाम नामनी नामकी. ओषधिः ओषधि छे ओषधि है, नीलक्षीरा न्ने नीला दूधवाणी जो नीला दूधवाली, नीलपुष्पा नीला पुष्पवाणी नीले पुष्पवाली, लताप्रतानबहुला तथा वेदाना अहु विस्तारवाणी होय छे तथा बहुत लताप्रतानसे युक्त होती है, तु ते ते। वह तो, नीला 'नीला' 'नीला', नाम नामनी नामकी, ओषधिः ओषधि छे ओषधि है;

7-(1). There is a herb by the name of Brahma-suvarchala which exudes a golden colored sap, and the leaves resembling those of white lotus. The herb which is called 'Aditya-parni' ('Sun-leaved') is also known by the name of 'Surya-kanta' it also exudes a golden colored sap and has flowers of the shape of the disk of the sun. The herb called 'Nari' which is also known by the name of 'Azwabala' has petals resembling those of the Balvaja. The herb called 'Kashtha-godha' is shaped like the iguana; while the herb called 'Sarpa' has a form resembling the snakes. The sovereign herb which is known by the name of 'Soma' has fifteen joints for knots; it wanes and waxes like the moon. The herb called 'Padma' is similar in shape to a lotus, is red like

a lotus and smells too like a lotus. The herb called 'Aja' is also spoken of as 'Ajasringi'. The herb known as 'Nila' has blue sap and blue flowers. It is a creeper with luxuriant growth.

आसामोषधीनां यां यामैवोपलभेत तस्यास्तस्याः स्वरसस्य सौहित्यं गत्वा स्नेहभावितायामार्द्रपलाशद्रोण्यां सपिधानायां दिग्वासाः शयीत, तत्र प्रलीयते, षण्मासेन पुनः संभवति, तस्याजं पयः प्रत्यवस्थापनं; षण्मासेन देवतानुकारी भवति वयोवर्णस्वराकृतिबलप्रभाभिः स्वयं चास्य सर्ववाचोगतानि प्रादुर्भवन्ति, दिव्यं चास्य चक्षुः श्रोत्रं च भवति, गतिर्योजनसहस्रं, दशवर्षसहस्राण्यायुरनुपद्रवं चेति ॥ ७ ॥

आसाम् आ इन, ओषधीनाम् ओषधिओभांथी ओषधियोंमेंसे, याम् न्ने जिस, याम् एव न्ने ओषधिने जिस ओषधिको, उपलभेत भेजवे प्राप्त कर सके, तस्याः तेना उस, तस्याः तेना उसके, स्वरसस्य स्वरसनुं स्वरसको, सौहित्यम् तृप्ति पर्यन्त तृप्ति पर्यन्त, गत्वा पान करीने पी कर, स्नेहभावितायाम् स्नेह योपडेली स्नेहसे क्षिप्त की हुई, सपिधानायाम् ढंछुवाणी ढकनवाली, मार्द्रपलाश-लीला आभरानी गीले ढाककौ, द्रोण्याम् द्रोणीमां द्रोणीमें, दिग्वासाः नम थर् नम्र हो कर, शयीत शयन करवुं सोवे, तत्र तेमां इसमें, प्रलीयते ते लय पायी लय छे विलीन हो जाता है, षण्मासेन अने छ महिना पछी और फिर छः मासके पीछे, पुनः पुनः, संभवति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, आजम् अकरीना बकरीके, पयः दूधथी दूधसे, तस्य तेने उसे, प्रत्यवस्थापनम् पूर्ण स्थितिमां लाववे पूर्व स्थितिमें लाये, वयोवर्णस्वराकृति- वय- वर्ण- स्वर- आकृति उम्र-वर्ण-स्वर-आकार, बलप्रभाभिः अण तथा प्रभावडे बल तथा प्रभामें, षण्मासेन छ महिना पछी छः मासके बाद, देवतानुकारी देवना न्नेवा देवतुल्य, भवति थाय छे होता है, सर्ववाचोगतानि च अने अधी वाणीनी श्रेष्ठता और सब वाणीकी विशिष्टता, अस्य आ पुरुषने इसको, स्वयम् स्वयं स्वयं ही, प्रादुर्भवन्ति प्राप्त थाय छे प्राप्त होती है, अस्य च वणी आ पुरुषनां फिर इस

पुरुषके, चक्षुः नेत्रे नेत्र, श्रोत्रम् च तथा कान और कान, दिव्यम् दिव्य दिव्य, भवति थाय छे होते हैं, योजनसहस्रम् तेने छेड हज़र योजन उसको एक हजार योजन तक, गतिः आलवान्नी शक्ति प्राप्त थाय छे चलनेकी शक्ति प्राप्त होती है, आयुः अने तेनु आयुष्य और उसकी आयु, दशवर्षसहस्राणि दश हज़र वर्षनुं दस हजार बरसकी, अनुपद्रवम् च इति तथा उपद्रवरहित थाय छे तथा उपद्रवसे रहित होती है ॥७॥

7. Out of the above-mentioned herbs, one should drink to one's fill, the juices of such as are available; he should then lie down naked in a vat furnished with a lid, made of green bengal kino wood and saturated with ghee. Living like this, one's body will dwindle down to nothing; in the course of six months he rises with a reformed body. His only sustenance shall be goat's milk. On completing the course of six months, he becomes like gods in the matter of youth, complexion, voice, form, strength and lustre. To him all excellences of speech come of their own accord. He becomes endowed with clairvoyance and clairauidience. He will be able to cover a thousand yojanas at one stretch and will live for a period of ten thousand years without any ailment.

भवन्ति चात्र—

दिव्यानामोषधीनां यः प्रभावः स भवद्विधैः ।
शक्यः सोढुमशक्यस्तु स्यात् सोढुमकृतात्मभिः ॥८॥

अत्र च आ त्रिपयभां इस विषयमें, भवन्ति श्लोका छे डे श्लोक हैं कि, यः जे जो, दिव्यानाम् दिव्य दिव्य, ओषधीनाम् ओषधिओना ओषधियोंका, प्रभावः प्रभाव छे प्रभाव है, सः ते वह, भवद्विधैः आप जेवा

महर्षिओधी आप जैसे महर्षियोंसे, सोढुम् शक्यः सहन करी शक्य छे सहा जा सकता है, अकृतात्मभिः अकृतात्मा-ओधी असंयतात्मावालोंसे, तु ते तो, सोढुम् अशक्यः स्यात् सहन करी शक्यते नहीं नहीं सहा जा सकता ॥८॥

Here are verses again—

8. Only persons like you will be able to tolerate the strength of these sovereign herbs; un-self-controlled persons will be unable to bear it.

ओषधीनां प्रभावेण तिष्ठतां स्वे च कर्मणि ।
भवतां निखिलं श्रेयः सर्वमेवोपपत्स्यते ॥९॥

स्वे च पोतानां अपने, कर्मणि कर्मभां कार्योंमें, तिष्ठताम् लाग्या रहेता लगे रहते हुए, भवताम् आप दोढ़ाने आप लोगोंको, ओषधीनाम् ओषधिओना ओषधियोंके, प्रभावेण प्रभावधी प्रभावसे, निखिलम् सम्पूर्ण सम्पूर्ण, सर्वम् सर्व सब, श्रेयः उत्थाय कल्याण, उपपत्स्यते प्राप्त अशे प्राप्त होगा ॥ ९ ॥

9. By the virtues of the herbs and by devotion to your duties, all the auspicious results will accrue to you.

वानप्रस्थैर्गृहस्थैश्च प्रयतैर्नियतात्मभिः ।
शक्या ओषधयो ह्येताः सेवितुं विषयाभिजाः ॥१०॥

प्रयतैः पवित्र पवित्र, नियतात्मभिः तथा मनने वश करनेवाले तथा मनको वशमें रखनेवाले, वानप्रस्थैः वानप्रस्थ वानप्रस्थ, गृहस्थैः च तथा गृहस्थाश्रमीओधी तथा गृहस्थोंसे, विषय-अभिजाः पोताना पुण्य देशमां उत्पन्न थयेली अपने पुण्य देशमें पैदा हुई, एताः आ इन, ओषधयः ओषधिओनु ओषधियोंका, सेवितुम् शक्याः हि सेवन करी शक्य छे सेवन किया जा सकता है ॥ १० ॥

10. It is only the hermits and house holders that are pious and of disciplined natures, that are competent to make use of these herbs born in this divine clime.

९. सर्वमेवोपपत्स्यते—सर्वथैवोपपत्स्यते (च.)

यास्तु क्षेत्रगुणैस्तेषां मध्यमेन च कर्मणा ।

मृदुवीर्यतरास्तासां विधिर्ज्ञेयः स एव तु ॥११॥

याः तु ते ओषधियो जो ओषधियां, क्षेत्रगुणैः भूमिना गुणैश्च भूमिके गुणोंसे, तेषाम् तथा ते वान-प्रस्थ गृहस्थ वज्रेना तथा उन वानप्रस्थ गृहस्थ आदिके, मध्यमेन मध्यम प्रकारना मध्यम प्रकारके, कर्मणा च अदृष्टी अदृष्टसे, मृदुवीर्यतराः अत्यन्त मृदु वीर्य-वाणी होय छे अत्यन्त मृदु वीर्यवाली होती हैं, तासाञ्च तेना उनके, विधिः तु सेवनकी विधि सेवनकी विधि, सः एव ते उपर उड़ी छे ते न जो पूर्वमें कही है वही ज्ञेयः अष्टुवी जाननी चाहिए ॥११॥

II. As regards those herbs too, which, in the matter of habitat and virtues, are of a middling order and thus inferior to the Himalayan herbs in respect of potency, the mode of administration is the same.

पर्येष्टुं ताः प्रयोक्तुं वा येऽसमर्थाः सुखार्थिनः ।

रसायनविधिस्तेषामयमन्यः प्रशस्यते ॥१२॥

सुखार्थिनः सुखनी धृष्टवाणा सुखकी इच्छावाले, ये ते मनुष्यो जो मनुष्य, ताः ते दिव्य ओषधियोने इन दिव्य ओषधियोंको, पर्येष्टुं शोधना बूढ़नेमें, प्रयोक्तुं वा छे तेने प्रयोग करवा अथवा उनके प्रयोग करनेमें, असमर्थाः असमर्थ होय छे असमर्थ होते हैं, तेषाम् तेओने भाटे उनके लिए, अयम् आ यह, अन्यः भी७ दूसरी, रसायनविधिः रसायन-विधि रसायनविधि, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥१२॥

12. For the benefit of those who, while unable either to procure or tolerate the Himalayan herbs, seek, nevertheless, the blessings of vitalization, we recommend the following separate procedure.

११. यास्तु-ताञ्च (व. त. य. ध.)

अपरिमितोक्तसायनम्—

बल्यानां जीवनीयानां बृंहणीयाश्च या दश ।

वयसः स्थापनानां च खदिरस्यासनस्य च ॥१३॥

खर्जूरानां मधूकानां मुस्तानामुत्पलस्य च ।

मृद्वीकानां विडङ्गानां च चायाश्चित्रकस्य च ॥१४॥

शतावरीः पारुषायाः पिप्पल्या जोङ्गकस्य च ।

क्रद्धया नागवलायाश्च द्वारदाया धवस्य च ॥१५॥

त्रिफलाकण्टार्योश्च त्रिदाराश्चन्दनस्य च ।

इक्षूणां शरभूलानां श्रीपण्यास्तिलशस्य च ॥१६॥

रसाः पृथक् पृथग्ग्राह्याः पलाशश्च एव च ।

एषां पलोन्मितान् भागान् पयो गव्यं चतुर्गुणम् ॥१७॥

द्वे पात्रे तिलतैलस्य द्वे च गव्यस्य सर्पिषः ।

तत् स्वाद्यं सर्वमेकत्र हुसिद्धं स्नेहमुद्धरेत् ॥१८॥

तत्रामलकचूर्णावाढकं शतभाक्तम् ।

स्वर्सेनैव दानव्यं क्षौद्रस्याभिनवस्य च ॥१९॥

शर्कराचूर्णपात्रं च प्रत्यमेकं प्रदापयेत् ।

तुगाक्षीर्याः सपिप्पल्याः स्थाप्यं संमूर्च्छितं च तत् ॥

सुचौक्षे मार्तिके कुम्भे वासाधं घृतभाक्ते ।

मात्रामशिसमां तस्य तत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ॥२०॥

हेमताम्रजवालाभायसः स्फटिकस्य च ।

मुक्तावैदूर्यशङ्खानां चूर्णानां रजतस्य च ॥२१॥

प्रक्षिप्य षोडशीं मात्रां विहायायासमैथुनम् ।

जीर्णं जीर्णं च भुञ्जीत पष्टिकं क्षीरसर्पिषा ॥२२॥

बल्यानाम् अथ गणुनी दश ओषधियो बल्य गणकी दस ओषधियां, जीवनीयानाम् उपनीय गणुनी दश ओषधियो जीवनीय गणकी दस ओषधियां, बृंहणीयाः च भृङ्गणीय गणुनी दश ओषधियो बृंहणीय गणकी दस ओषधियां, वयसः स्थापनानाम् च अने वयः-स्थापन गणुनी और वयःस्थापन गणकी, दश दश ओषधियो दस ओषधियां खदिरस्य जेर खैर कथ्या, असनस्य च असन खात्र खर्जूरानाम् भञ्जूर खजूर, मधूकानाम् मधुका महुका, मुस्तानाम् मोथ मोथ,

१५. द्वारदाया-हरिद्राया (व. त. द.)

१७. पलोन्मितान्-पात्रोन्मितान् (प.)

२२. विहायायासमैथुनं-विरतायासमैथुनः (य.)

उत्पलस्य च नील कुमण नीलोपर, मृद्वीकानाम् द्राक्ष
द्राक्षा, विडङ्गानाम् वावडिङ्ग वायविडङ्ग, वचायाः पञ्च
वच, चित्रकस्य च चित्रक चित्रक, शतावरीयाः शतावरी
शतावर, पयस्यायाः इगिथो विलाईकन्द, पिप्पल्याः पीपर
पीपली, जोङ्गकस्य च अगर अगर, ऋद्ध्याः ऋद्धि ऋद्धि,
नागबलायाः च गङ्गेटी गङ्गेरन, द्वारदायाः साग सागवन,
धवस्य च धावडो वौ, त्रिफला-त्रिफला त्रिफला, कण्टकार्योः
च भेरी भोरीगण्डी कटेरी, विदार्याः इगिथो विलाईकन्द,
चन्दनस्य च चन्दन चन्दन, इक्षुणाम् शेरी ईख, शर-
मूलानाम् अरुनां भूष शरमूल, श्रीवर्ण्याः शीतलु खमार,
तिनिशस्य च अने तलुछ और तिनिश, रसाः ओओना रसो
इनके रस, पलाशक्षारः एव च तथा भाभरानो क्षार
तथा पलाशके क्षारको, पृथक् पृथक् लुहा लुहा भिन्न
भिन्न, प्राह्याः देवा लेना चाहिए, एषाम् ओमांता
प्रत्येकना इनमेंसे प्रत्येकका, पलोन्मितान् भागान् थार
तोला पलमात्र, गव्यम् गायन्तुं गायका, पयः दूध दूध,
चतुर्गुणम् १६ तोला चौगुना, तिलतैलस्य तलनुं तेल
तिलतैल, द्वे पात्रे पर २ तोला दो आढक, तत् ओ इन,
सर्वम् सधणां सबको, एकत्र ओकत्र करीने एकत्र करके,
साध्यम् पकाननां पकाये, सुविद्धम् न्यारे पाडी रहे
त्यारे जब अच्छी तरह पक जाय तब, स्नेहम् स्नेहने
स्नेहको, उद्धरेत् उतारवे उतार लेवे, तत्र गाणी लध
तेमां छान कर इसमें, स्वरसेन एव स्वरसथी स्वरससे,
द्यतभाषितम् सो बार भावना आपेक्षुं सौ बार भाविन.
आमलकचूर्णानाम् आमलानुं यूर्णुं आवलौका चूर्ण,
आढकम् २५६ तोला एक आढक, अभिनवस्य नयुं
नया, क्षौद्रस्य मध मधु, सविप्पल्याः पीपर पीपली,
तुगाक्षीर्याः च तेमज वंशलोचन एवं वंशलोचन, एकम्
प्रस्थम् ६४ तोला एक प्रस्थ, शर्कराचूर्णपात्रम् च अने
साकरनुं पूर २५६ तोला और सक्करके चूर्णका एक आढक,
प्रदापयेत् नाभनुं मिलावे, संमूर्च्छितम् अधु ओकत्र करीने
सबको एकत्र करके, तत् तेने उसको, सुचौक्षे अत्यंत
निर्भण अत्यन्त निर्मल, घृतभाषिते धी योपडेका घृत-
लिप्त, मार्तिके भाटीना मिट्टाके, कुम्भे धात्रां घडेमें,
मासार्धम् पंद्रह दिनस सुधी पंद्रह दिन तक, स्थाप्यम्
राप्ती भूडुं रखे, ततः ऊर्ध्वम् ते पछी उसके बाद,
हेम-ताम्र-सुवर्ण, ताम्र सुवर्ण, ताम्र, प्रवालानाम्

प्रवाल प्रवाल, जयसः दोह लोहा, स्फटिकस्य च स्फटिक
स्फटिक, सुक्ता-वैदूर्य-भोती, विदुरभलि मोती, वैदूर्य,
वाङ्गानाम् शंभ शंख, रजतस्य च अने चांदी ओओ-
मांता प्रत्येकनुं और चांदी इनमेंसे प्रत्येकका, चूर्णानाम्
यूर्णुं चूर्ण, षोडशीम् मात्राम् थार तोला एक पल,
प्रक्षिप्य भेणवीने मिला कर आयास-परिश्रम परिश्रम,
मैथुनम् तथा मैथुनना तथा मैथुनका, विहाय त्याग
करी त्याग करके, तस्य तेने उसका, अभिसमाम् नष्ट-
राशिना भणने अनुसरी अभिवलके अनुसार, मात्राम्
मात्राभां मात्रामें, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे,
जीर्णे जीर्णे च न्यारे औषध पथी अथ त्वारे जब
औषध जीर्ण हो जाय तब, क्षीरलपिषा दूध तथा धीधी
दूध तथा घृतसे, पष्टिकम् साठी योआने साठी चाव-
लका, सुजीत आहार करवे आहार करे ॥ १३-२३ ॥

13-23. Collect separately the juice of each of the following drugs, the decoction of each of the four groups—tonics, life-promotives, roborants and rejuvenators as also of catechu, feather foil, date, mahwa, nut-grass, blue lotus, grape, embelia, sweet-flag, white flowered lead wort, climbing asparagus, milky yam, long pepper, eagle-wood, riddhi, gingo fruit plant, indian teak-tree, crane-tree, the three myrobalans, indian night-shade, white yam, sandal wood, sugar-cane, roots of reed grass, white teak and cojein. These juices as also palasa-alkali should be taken in the measure of four tolas each and combined. This mixture should be further combined with four times its quantity of cow's milk and 512 tolas each of the oil of til and of cow's ghee. All this should be cooked in one vessel and the unctuous portion taken out. Add to the unctuous

portion thus obtained 256 tolas of the pulvis of emblic myrobalans which has been impregnated a hundred times in the fresh juice of the emblic myrobalans, 256 tolas of very fresh honey, 256 tolas of the powder of sugar-candy, and 64 tolas each of bamboo manna and long pepper. Mixing the whole thing well, allow it to mature for a fortnight in a perfectly clean earthen vessel which has been saturated previously with ghee. It should then be used in the dose commensurate with the digestive power of the person concerned. This linctus should be mixed with one-sixteenth its quantity of the powders of gold, copper, coral, iron, crystal, pearls, cat's-eye gem, conch-shell and silver. The user should avoid during the course of treatment all strain and sexual activity. On digestion of the medicine, he should eat a meal consisting of shashtika rice with milk and ghee.

सर्वरोगप्रशमनं वृष्यमायुष्यमुत्तमम् ।
सत्त्वस्मृतिशरीराग्निबुद्धीन्द्रियबलप्रदम् ॥ २४ ॥
परमूर्जस्करं चैव वर्णस्वरकरं तथा ।
विषालक्ष्मीप्रशमनं सर्ववाचोगतप्रदम् ॥ २५ ॥

सिद्धार्थतां चाभिनवं वयश्च
प्रजाप्रियत्वं च यशश्च लोके ।
प्रयोज्यमिच्छद्भिरिदं यथाव-
द्रसायनं ब्राह्ममुदारवीर्यम् ॥ २६ ॥
(इतीन्द्रोक्तस्सायनमपरम् ।)

सिद्धार्थताम् च कामनासिद्धिं कामनासिद्धिं, अभि-
नवम् तदुल्लु तरणं, वयः च वयः वयः, प्रजाप्रियत्वं च
लोकाप्रियता लोकप्रियता, लोके यशः च तथा लोकभां

डीतिनी तथा लोकमें यशकी, इच्छद्भिः धृष्टवाणाओओ
इच्छावाले, सर्वरोगप्रशमनम् सर्व रोगोने शांत करना
सर्व रोगोको शान्त करनेवाले, वृष्यम् वृष्य वीर्यवर्धक
उत्तमम् उत्तम उत्तम, आयुष्यम् आयुष्यवर्धक आयु
वढ़ानेवाले, सत्त्व-स्मृति- भन- स्मृति मन- स्मृति, शरीर-
अग्नि-शरीर-ज्वर-शरीर-अग्नि, बुद्धि-इन्द्रिय- बुद्धि तथा
ध-द्रिथोने बुद्धि एवं इन्द्रियोंको, बलप्रदम् बल आपनानुं
बल देनेवाले, परम् अत्यंत अत्यंत, ऊर्जस्करम् च एव
उत्साह वधारनानुं उत्साहवर्धक, तथा वर्णस्वरकरम्
वर्ण तथा स्वरने आपनानुं वर्ण एवं स्वरको करनेवाले,
विष-अलक्ष्मी- विष तथा हरिद्रताने। विष तथा दरिद्रताका,
प्रशमनम् नाश करनानुं नाश करनेवाले, सर्व-वाचोगत-
प्रदम् सर्व वाणीनी श्रेष्ठता आपनानुं सब वाणीकी
श्रेष्ठता देनेवाले, इदम् आ इष, उदारवीर्यम् बहु
वीर्यवाणा अत्यन्त वीर्यवाले, ब्राह्मम् ब्राह्म ब्राह्म, रसा-
यनम् रसायनने। रसायनका, यथावत् विधि प्रभाषे
यथावत्, प्रयोज्यम् प्रयोग करवे। ओष्ठो प्रयोग करे
॥ २४-२६ ॥ (इति आ यह, अपरम् भीष्टुं दूसरा,
इन्द्रोक्तस्सायनम् ध-द्रोक्त रसायन छे इन्द्रोक्तस्सायन है ।)

24-26. This is a panacea, a virilific and the best promoter of longevity. It also promotes intelligence, memory digestive power, understanding and acuity of the sense. It is, moreover, an excellent vitalizer and a promoter of complexion and voice. It is a talisman against poison and ill-luck and a giver of all blessings that speech can give. This Brahmic vitalizer, of mighty potency, should be systematically used by those who seek success in enterprise, new youth, popularity and renown in the world. Thus has been described 'The Second Vitalizer revealed by Indra'.

केषां कुटीप्रावेशिकः केषां च वातातपिको विधिर्हितः —
समर्थानामरोगाणां धीमतां नियतात्मनाम् ।

કુટીપ્રવેશઃ ક્ષણિનાં પરિચ્છદવતાં હિતઃ ॥૨૭॥

સમર્થાનામ્ શક્તિવાળા શક્તિવાલે, અરોગાનામ્ નીરોગ નીરોગ, ધોમતામ્ બુદ્ધિમાન બુદ્ધિમાન, નિયતા-
ત્મનામ્ સંયમી સંયમી, ક્ષણિનામ્ ક્ષણ ક્ષણમાં
સ્વતંત્ર કાર્ય કરનાર સ્વતંત્ર, પરિચ્છદવતામ્ તથા
સાધનસંપન્ન મનુષ્યો માટે તથા ધનજનાદિસે સંપન્ન
મનુષ્યોંકે લેણ, કુટીપ્રવેશઃ કુટીપ્રવેશિક પ્રવેશ
કુટીપ્રવેશિક પ્રયોગ, હિતઃ હિતકારી છે હિતકર છે ॥૨૭॥

27. The mode of immurement in a retreat is indicated in the case of those who are fit, diseaseless, strong-willed, self-controlled, leisured and endowed with means.

અતોડન્યથા તુ યે તેષાં સૌર્યમારુતિકો વિધિઃ ।
તયોઃ શ્રેષ્ઠતરઃ પૂર્વો વિધિઃ સ તુ સુદુષ્કરઃ ॥૨૮॥

યે તુ પણ બેઓ પરન્તુ જો, અતઃ એઓથી કનસે,
અન્યથા વિપરીત સ્થિતિવાળા હોય છે વિપરીત સ્થિતિવાલે
હોતે હૈં, તેષામ્ તેઓને કનકે લેણ, સૌર્યમારુતિકઃ ૨૭કા
તથા પવન સંયમી આતપ તથા વાત સમ્બન્ધી, વિધિઃ
વિધિ હિતકર છે, તયોઃ આ બન્ને વિધિઓમાં કન કોનોંમે,
પૂર્વઃ પ્રથમની પહલી, વિધિઃ વિધિ વિધિ, શ્રેષ્ઠતરઃ
વધારે શ્રેષ્ઠ છે અધિક શ્રેષ્ઠ છે, સઃ તુ પણ તે વિધિ
કિંતુ વહ વિધિ, દુષ્કરઃ દુષ્કર છે અત્યંત કઠિન છે ॥૨૮॥

28. For those who are differently circumstanced, the mode laid down is that of exposure to sun and wind. The first mode of the procedure—immurement in a retreat, is no doubt the more excellent of them two, but is indeed very difficult.

રસાયનવિધિશ્રેષ્ઠ કર્તવ્યમ્—

રસાયનવિધિશ્રેષ્ઠાજાયેરન્ વ્યાધયો યદિ ।

૨૭. ક્ષણિનામ્-ક્ષણિનામ્ (ખ ય. ધ.)

૨૮. તયોઃ-તાર્યામ (ખ.)

૨૯. સુદુષ્કરઃ-સુદુઃસઃ (પ.)

૩૦. વ્યાધયઃ-વ્યાધયઃ (સ.)

યથાસ્વમૌષધં તેષાં કાર્યં મુક્ત્વા રસાયનમ્ ॥૨૯॥

રસાયનવિધિ-રસાયનના વિધિમાં રસાયનવિધિકે,
અંશાત્ ભૂય થનાથી અપાયસે, યદિ બે યદિ, વ્યાધયઃ
રોગો વ્યાધિયાં, જાયેરન્ ઉપજ થાય તેા હો જાય તેા,
રસાયનમ્ રસાયનને રસાયનકો, મુક્ત્વા પડું મૂકીને
છોડ કર તેષામ્ યથાસ્વન તે રોગોની પેતાની કવ
વ્યાધિયોંકી અપની, ઔષધમ્ ચિકિત્સા ચિકિત્સા, કાર્યમ્
કરવી કરવી જ હિણ ॥૨૯॥

29. If disease supervenes as the result of incorrect application of the vitalizing procedure, the procedure should be forthwith suspended and the disorders duly treated.

આચારરસાયનમ્—

સત્યવાદિનમ્કોષં નિવૃત્તં મધ્યમૈથુનાત્ ।
અહિંસકમનાયાસં પ્રશાન્તં પ્રિયવાદિનમ્ ॥૩૦॥

જપશૌચપરં ધીરં દાનનિત્યં તપશ્ચિનમ્ ।

દેવગાંધાર્વાજાચાર્યગુરુવૃદ્ધાર્ચને રતમ્ ॥૩૧॥

આત્મશૌચપરં નિત્યં નિત્યં કરુણવેદિનમ્ ।

સમજાગરણસ્વપ્નં નિત્યં ક્ષીરઘૃતાશિનમ્ ॥૩૨॥

દેશકાલપ્રમાણજ્ઞં યુક્તિજ્ઞમનહઙ્ગુતમ્ ।

શસ્તાચારમસંકીર્ણમધ્યાત્મપ્રવણેન્દ્રિયમ્ ॥૩૩॥

ઉપાસિતારં વૃદ્ધાનામાસ્તિકાનાં જિતાત્મનામ્ ।

ધર્મશાસ્ત્રપરં વિદ્યાજ્ઞરં નિત્યરસાયનમ્ ॥૩૪॥

ગુણેરેતૈઃ સમુદિતૈઃ પ્રયુક્તૈઃ યો રસાયનમ્ ।

રસાયનગુણાન્ સર્વાન્ યથોક્તાન્ સ સમશ્નુતે ॥૩૫॥

(ઈત્યાચારરસાયનમ્ ।)

સત્યવાદિનમ્ સત્યવાદી સત્યભાષી, અક્રોધમ્
ક્રોધરહિત અક્રોધી, મધ્યમૈથુનાત્ મધ્ય તથા મૈથુનથી
મધ્ય તથા મૈથુનસે, નિવૃત્તમ્ નિવૃત્ત થયેલા નિવૃત્ત,

૩૦. જપશૌચપરં-જાપશૌચપરં (સ.)

૩૧. કરુણવેદિનમ્-કારુણ્યવેદિનમ્ (હ. ત. ધ.)

૩૨. પ્રવણેન્દ્રિયમ્-પ્રવલેન્દ્રિયમ્ (પ.)

૩૩. સમુદિતૈઃ-સમુદિતઃ (સ.)

अहिंसकम् अहिंसक अहिंसक, अनायासम् अभिरहित भ्रम-
रहित, प्रशान्तम् प्रशान्त अत्यन्त शान्त, प्रियवादिनम्
प्रियभाषी प्रियभाषी, जप-शौच- परम् जप तथा पवित्रता-
परायण जप तथा पवित्रतापरायण, धीरम् धीर धीर,
दाननित्यम् दानेशां दानशील नित्य दान करनेवाले,
तपस्विनम् तपस्वी तपस्वी, देव-गो-ब्राह्मण- देव- गाय-
ब्राह्मण देव- गो- ब्राह्मण, आचार्य-गुरु- आचार्य- गुरु
आचार्य-गुरु, वृद्धार्चने तथा वृद्धनी पूजनां तथा वृद्धकी
पूजामें, रतम् प्रीति राभनारा रत, नित्यम् दानेशां नित्य,
आनृशंस्यपरम् कूरुतारहित अकूर, नित्यम् सदा सदा, करुण-
चेदिनम् प्राणीयो पर दयादृष्टि राभनारा प्राणियों पर दयादृष्टि
रखनेवाले, समजागरण- समान अगरेण समान जागरण,
स्वप्नम् तथा निद्रावाणा एवं निद्रावाले, नित्यम् दानेशां
दानेशां, धीरवृत्ताशिनम् दूध तथा धीनुं भोजन करना दूध
और घीका भोजन करनेवाले, देशकालप्रमाणज्ञम् देश, काल
तथा मात्राने अणुनार देश-काल तथा मात्राके जाननेवाले,
युक्तिज्ञम् युक्तिने अणुनार युक्तिके जाननेवाले, अनद्वन्द्वम्
अद्वन्द्वरहित निरहंकार, शस्ताचारम् श्रेष्ठ आचार-
वाणा उत्तम आचारवाले, असंकीर्णम् पथ्य भोजन
करनारा पथ्यभोजी, अध्यात्मप्रवणेन्द्रियम् अन्द्रियोने
अध्यात्म विषय तरङ्ग लगानारा अध्यात्म विषयमें
इन्द्रियोंको लगानेवाले, आस्तिकानाम् आस्तिक आस्तिक,
जितात्मनाम् संयमी जितात्मा, वृद्धानाम् तथा वृद्धोनी
तथा वृद्धोंके, उपासितारम् सेवा करना उपासक, धर्म-
शास्त्रपरम् अने धर्मशास्त्र परायण और धर्मशास्त्रपरायण,
नरम् पुरुषने पुरुषको, नित्यरसायनम् नित्य रसायननुं
सेवन करना नित्य रसायनका सेवन करनेवाला ही,
विद्याम् अणुवे। समझना चाहिए, यः नो जो पुरुष,
एतैः आ इन, समुदितैः सधना सब, गुणैः गुणोत्थी
युक्त यर्ध गुणोंसे युक्त हो कर, रसायनम् रसायनने।
रसायनका, प्रयुक्ते प्रयोग करे छे प्रयोग करता है,
सः ते वह, यथोक्तानाम् पूर्वं कहेला पूर्वोक्त, सर्वान् सर्व
सब, रसायन- गुणान् रसायनना गुणोने रसायनके
गुणोंको, समश्नुते प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ३०-३५ ॥
(इति आ यह, आचाररसायनम् आचाररसायन छे
आचाररसायन है।)

30-35. One who speaks the truth, who

is free from anger, who abstains from alcohol and sexual congress, hurts no one, avoids overstrain, is tranquil of heart, fair-spoken, is devoted to repetition of holy chants and to cleanliness, is endowed with understanding, given to alms-giving, diligent in spiritual endeavour, delights in reverencing the gods, cows, brahmanas, teachers, seniors and elders, is attached to non-violence, and is always compassionate, moderate and balanced in his waking and sleeping, is given to regular taking of milk and ghee, is conversant with the science of climate, season and dosage, is versed in propriety, devoid of egotism, blameless of conduct, given to wholesome eating, spiritual in temperament, and attached to elders and men who are believers and self-controlled and devoted to scriptural texts; such a one should be known as enjoying the benefits of vitalization therapy constantly. If one who is endowed with all these qualities makes use of vitalization therapy, that man will reap all the benefits of vitalization which have been described above. Thus has been described 'The vitalization procedure through conduct.'

मनःशरीरशुद्धानामेव रसायनसिद्धिर्भवति—

यथास्थूलमनिर्वाह्य दोषाञ्छारीरमानसान् ।
रसायनगुणैर्जन्तुर्युज्यते न कदाचन ॥ ३६ ॥

जन्तुः मनुष्य मनुष्य, शरीरमानसान् शरीर तथा
मनना शारीरिक तथा मानसिक, दोषान् दोषोने दोषोंको,
यथास्थूलम् स्थूल- सूक्ष्मना कृमयी स्थूल सूक्ष्मके क्रमसे,
अनिर्वाह्य हर कर्मा विना विना निकाले, रसायनगुणैः

रसायनना गुणोत्थी रसायनके गुणोंसे, कदाचन उद्दी कमी, न युज्यते युक्त यतो नथी युक्त नहीं होता ॥३६॥

36. No man who has not rid himself of the evils, both of mind and body, beginning with the gross ones, can ever expect to come by the benefits resulting from vitalization.

योगा ह्यायुःप्रकर्षार्था जरारोगनिवर्हणाः ।

मनःशरीरशुद्धानां सिध्यन्ति प्रयतात्मनाम् ॥३७॥

आयुः-प्रकर्ष-अर्थाः आयुष्यन्ती वृद्धिर्ऽप्यथो ज्ञानवाणा आयुकी वृद्धिरूप प्रयोजनवाले, जरारोगनिवर्हणाः तेभ्यश्च जरा अने रोगने नाश करनेवाले एवं जरा तथा रोगोंके निवारण करनेवाले, योगाः ध्योगे रसायनयोग, मनः-शरीर-शुद्धानाम् निर्मल मन तथा शरीरवाणा निर्मल मन तथा शरीरवाले, प्रयतात्मनाम् संयमीओने संयमी पुरुषोंमें, सिध्यन्ति हि इण आपनारा थाय छे सिद्ध होते हैं ॥३७॥

37. These procedures, which are laid down for prolonging life and removing old age and disease, prove effective only in the case of those who are pure in body and mind and are self-controlled.

तदेतन्न भवेद्वाच्यं सर्वमेव हतात्मसु ।

अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः शुश्रूषा येषु नास्ति च ॥३८॥

तत् एतत् आ यह, सर्वम् एव सर्वगुं रसायन सब रसायन, हतात्मसु भन्द लाज्यवाणा ओझोने हतात्मि-गोंको, न वाच्यम् भवेत् कहेवुं न ओझो कहना नहीं चाहिए, अरुजेभ्यः तेभ्यश्च रोगरहित एवं स्वस्थ, अद्वि-जातिभ्यः शूद्र शूद्र, येषु च अने ओझोने और जिनको, शुश्रूषा सांभलवान्नी धर्या सुननेकी इच्छा, न अस्ति न होय तेओने कहेवुं न ओझो न हो उनको कहना नहीं चाहिए ॥ ३८ ॥

38. No part of this knowledge should ever be imparted to those

३८. अरुजेभ्योऽद्विजातिभ्यः - अरुजेभ्यो द्विजातिभ्यः (ध. च.)

३९. अरुजेभ्यः - अरुजेभ्यः (ध.)

whose natures are depraved, who are free from disease, who are outside the fold of the twice-born and those who have no eagerness to learn.

मर्त्यैर्मिषजोऽवश्यं पञ्चनीयाः —

ये रसायनसंयोगा वृष्ययोगाश्च ये मताः ।

यच्चौषधं विकाराणां सर्वं तद्वैद्यसंश्रयम् ॥३९॥

ये जे जो, रसायनयोगाः रसायनना प्रयोगे रसायनके प्रयोग, ये च अने जे और जो, वृष्ययोगाः व्रालुकरणा प्रयोगे वाजीकरणके प्रयोग, मताः कला छे कहे गये हैं, यत् च तथा जे तथा जो, विकाराणाम् रोगानुं रोगोंका, औषधम् औषध कहे छे औषध कहा है, तत् ते वे, सर्वम् अधा सब, वैद्यसंश्रयम् वैद्य पर निर्भर छे वैद्यके ही आश्रित हैं ॥ ३९ ॥

39. All vitalization procedures, all procedures of virilification and all medicine for the alleviation of disease—all this is dependent on the physician.

प्राणाचार्यं बुधस्तस्माद्धीमन्तं वेदपारगम् ।

अश्विनाविव देवेन्द्रः पूजयेदतिशक्तितः ॥४०॥

तस्मात् भाटे इस लिए, बुधः डाह्ला भाणुसे बुद्धिमान मनुष्य, धीमन्तम् बुद्धिमान बुद्धिमान, वेदपारगम् वेदना पारने पाभेला आयुर्वेदपारंगन, प्राणाचार्यम् वैद्यनी वैद्यकी, देवेन्द्रः देवेन्द्रे देवेन्द्रने, अश्विनौ इव जेवी अश्विनीकुमारनी पूजा करी इती तेवी जैसी अश्विनी-कुमारोंकी पूजा की थी वैसी, अतिशक्तितः पोतानी शक्तिथी पणु वधारे अपनी शक्तिसे भी अधिक, पूजयेत् पूजा करवी ओझो पूजा करे ॥ ४० ॥

40. Therefore the intelligent man should revere, to the best of his ability, the physician who is the master of life, who is wise and has mastered the vedas, just as Indra cherishes the Aswin Twins.

अश्विनौ देवभिषजौ यज्ञवाहाविति स्मृतौ ।
 यज्ञस्य हि शिरश्छिन्नं पुनस्ताभ्यां समाहितम् ॥४१॥
 प्रशीर्णां दशनाः पूष्णो नेत्रे नष्टे भगस्य च ।
 बज्रिणश्च भुजस्तम्भस्ताभ्यामेव चिकित्सितः ॥४२॥
 चिकित्सितश्च शीतांशुर्गृहीतो राजयक्ष्मणा ।
 सोमाभिपतितश्चन्द्रः कृतस्ताभ्यां पुनः सुखी ॥४३॥
 भार्गवश्चयवनः कामी वृद्धः सन् विकृतिं गतः ।
 वीतवर्णस्वरोपेतः कृतस्ताभ्यां पुनर्युवा ॥४४॥
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिः कर्मभिर्भिषगुत्तमौ ।
 बभूवतुर्भृशं पूज्याविन्द्रादीनां महात्मनाम् ॥४५॥

देवभिषजौ देवताओंना वैद्य देवोंके वैद्य. अश्विनौ अश्विनीकुमारोंने अश्विनीकुमार. यज्ञवाहौ इति यज्ञवाह यज्ञवाह, स्मृतौ मानवार्थ आये छे माने जाते हैं. हि देमदे क्योंकि, यज्ञस्य यज्ञं यज्ञके, छिन्नं छेपायेछुं छटे हुए, शिरः शिरः शिरकी, ताभ्याम् तेओओ उन्होंने, समाहितम् सांभुं छतुं पुनः जोड़ा था, प्रशीर्णाः पीछी गयेछा गिरे हुए दूजः पूषान् पूषाके, दशनाः दंत दांतकी, भगस्य यवननां भगके, नष्टे नष्ट भयेछां नष्ट हुए, नेत्रे च नेत्र नेत्रकी, बज्रिणः च अने छन्दना और इन्द्रके, भुजस्तम्भः च स्तम्भ भयेछा छान्नी भुजस्तम्भकी, ताभ्याम् तेओओ उन्होंने, एव न ही, चिकित्सितः चिकित्सा करी छती चिकित्सा की थी, राजयक्ष्मणा राजयक्ष्माथी क्षयके, गृहीतः गृहीतः गृहीत पीड़ित, शीतांशुः शीतल शिरछोवाछा कीटक किरणोंवाले, चन्द्रः चन्द्रनी चन्द्रमाकी, ताभ्याम् तेओओ उन्होंने, चिकित्सितः चिकित्सा करी छती चिकित्सा की थी, सोमाभिपतितः सोम्यभाव नष्ट भई नती सौम्यभाव नष्ट हो जाने पर, चन्द्रः चन्द्रमाने चन्द्रमाको, ताभ्याम् तेओओ उन्होंने, पुनः इरीथी फिरसे, सुखीकृतः सुखी कर्षी छतो सुखी किंवा था, भार्गवः भृगुपुत्र भृगुपुत्र, यवनः यवन चयवन, वृद्धः सन् वृद्ध होना छता वृद्ध होने पर भी, कामी कामी अनवाथी कामी बननेसे, वीतवर्णस्वरोपेतः नाश पायेछा वधुं तथा स्वरवाणा थई वर्ण तथा स्वरके नष्ट हो जाने पर, विकृतिं गतः विकृतिने पाभ्या

छता विकृतिको प्राप्त हो गये थे, ताभ्याम् ते अनेओे उन्होंने, पुनर्युवा तेने इरी युवान उनको पुनः जवान, कृतः अनोओ्या छता किया था, भिषगुत्तमौ वैद्योभां श्रेष्ठ अश्विनीकुमारो वैद्योंमें श्रेष्ठ अश्विनीकुमार, एतैः आ इन, अन्यैः च अने ओीअं और दूसरे, बहुभिः धन्यं बहुत, कर्मभिः कर्मोंथी कर्मोंके कारण, इन्द्रादीनाम् छन्द्रादि इन्द्रादि, महात्मनाम् महात्माओंना महात्माओंके, भृगम् अत्यन्त अत्यन्त, पूज्यो पूज्य पूज्य, बभूवतुः थया छता हुए थे ॥४१-४५॥

41-45 The Aswins who are the physicians of the gods are celebrated as the re-suscitators of Sacrifice, for it is they that reunited the severed head of Sacrifice. It is these two, again, that successfully treated Pushan when his teeth had become loosened, Bhaga when he had lost his eye-sight and Indra when his arm had become stiffened. These two, moreover, cured Soma—the Moon-God, of consumption and restored him to his happiness when he had fallen from his state of good health. When Chyavana, the son of Bhrigu, had become decrepit with loss of voice and body-lustre, as the result of old age, but hankered still for sense-pleasures, it is the Aswin pair that made him young once again. On account of these and many other miracles of healing, these two, the greatest of physicians, came to be regarded with honour by great personages such as Indra and others.

ग्रहाः स्तोत्राणि मन्त्राणि तथा नानाहवींषि च ।
 धूमाश्च पशवस्ताभ्यां प्रकल्प्यन्ते द्विजातिभिः ॥४६॥

४६. तथा नानाहवींषि च—तथाऽन्यानि हवींषि च (व. ध. फ.)

धूमाश्च—धूमाश्च (व. ध.)

४३. सोमाभिपतितः—सोमान्निपतितः (त.)

४४. वीतवर्णस्वरोपेतः—वीतवर्णस्वरोपेतः (व.)

प्रातश्च सवने सोमं शक्रोऽश्विभ्यां सहाश्रुते ।
 सौत्रामण्यां च भगवानश्विभ्यां सह मोदते ॥४७॥
 इन्द्राग्नी चाश्विनौ चैव स्तूयन्ते प्रायशो द्विजैः ।
 स्तूयन्ते वेदवाक्येषु न तथाऽन्या हि देवताः ॥४८॥
 अजरैरमरैस्तावद्विबुधैः साधिपैर्भुवैः ।
 पूज्येते प्रयतैरेवमश्विनौ भिषजाविति ॥४९॥
 मृत्युव्याधिजरावश्यैर्दुःखप्रायैः सुखार्थिभिः ।
 किं पुनर्भिषजो मर्त्यैः पूज्याः स्युर्नातिशक्तितः ॥५०॥

द्विजातिभिः आक्षेपेणैः ब्राह्मणैः, ताभ्याम्
 तेभ्योने अर्थे इनको, ग्रहाः सोमपान करनेवाले पात्रे
 सोमपात्र, स्तोत्राणि स्तोत्रे, स्तोत्र, मन्त्राणि मन्त्रे मंत्र,
 तथा तथा तथा, नाना- विविध प्रकारकी नाना प्रकारके,
 हवींषि च अक्षिभ्यो बलि, धूमाः तथा धूसर रंगना
 तथा धूसर, पशवः च पशुभ्यो पशु, प्रकल्प्यन्ते यज्ञमा
 आपवाभा आवे छे यज्ञमें दिये जाते हैं, भगवान् भग-
 वान् भगवान्, शक्रः ७-८ इन्द्र, प्रातःसवने प्रातः-
 सवनमा प्रातःसवनमें, अश्विभ्याम् अश्विनीकुमारोनी
 अश्विनीकुमारोंके, सह साथे साथ, सोमम् सोमरसनुं
 सोमको, अश्रुते च पान करे छे पीना है, सौत्रामण्याम्
 सौत्रामणी नामना यज्ञमा सौत्रामणी नामके यज्ञमें,
 अश्विभ्याम् अश्विनीकुमारोनी अश्विनीकुमारोंके, सह
 साथे साथ, मोदते च आनन्द पात्रे छे प्रसन्न होता है,
 द्विजैः आक्षेपेणैः ब्राह्मणैः, प्रायशः धातुं प्रायः,
 इन्द्राग्नी इन्द्र-अग्नि इन्द्र-अग्नि, अश्विनौ च अने
 अश्विनीकुमारोनी और अश्विनीकुमारोंका, स्तूयन्ते
 स्तुति कराय छे स्तवन किया जाता है, वेदवाक्येषु च
 अने वेदवाक्योंमा और वेदवाक्योंमें, तथा अश्विनी-
 कुमारना जेवी अश्विनीकुमारकी तरह, अन्याः भीष्म
 अन्य, देवताः देवताओनी देवताओंका, न स्तूयन्ते हि
 स्तुति करनेवाला आवती नहीं स्तवन नहीं किया जाता,
 साधिपैः ७-८ सद्धित अपने राजा इन्द्रके साथ, अजरैः
 अजरहित अजर, अमरैः मृत्युही रहित अमर, भुवैः
 चिरस्थायी शाश्वत, प्रयतैः तथा जितात्मा तथा
 संयतात्मा, विबुधैः देवताओनी देवताओंसे, एवम् आ

प्रमाणे इस तरह, अश्विनौ जे अश्विनीकुमारो यदि
 अश्विनीकुमार, भिषजौ वैद्यो छे वैद्य हैं, इति जे
 हेतुथी इस हेतुसे, पूज्येते पूज्य छे पूजे जाते हैं, मृत्यु-
 व्याधि- तो मृत्यु-व्याधि तो मृत्यु- व्याधि, जरावश्यैः
 तथा जराने वश जगके वशीभूत, दुःखप्रायैः दुःखनी
 अधिकतावाला दुःखकी अधिकतावाले, सुखार्थिभिः तथा
 सुखनी भूछावाला तथा सुखकी इच्छावाले, मर्त्यैः
 मनुष्योथी मनुष्योंसे, भिषजः वैद्योनु वैद्योंका, अतिशक्तितः
 योतानी शक्तिथी पक्ष विशेष अपनी शक्तिसे भी
 अधिक, किं पुनः शा भटे क्यों, पूज्याः न स्युः
 पूजन न करनेवाला आवे? पूजन न किया
 जाय? ॥ ४६-५० ॥

46-50. Cups of soma, psalms, hymns, various kinds of burnt offerings and smoke-colored cattle are offered in sacrifice by the priests in honour of these two. In the morning Indra drinks the libatory soma along with these two in the sacrificial place. It is again in their company that the great God rejoices in the 'Sautramani sacrifice'. Indra, Agni and the two Aswins—these are the four deities that are the most commonly invoked by the priests. No gods are praised in the vedic hymns to the same extent as these four. If the Aswin twins, in virtue of their office as healers, are thus held in honour by the very gods, including their chief, all of whom are unaging, immortal, changeless and self-controlled, what need then, is there to say, that physicians can never be honoured too much by mere mortals, who are subject to death, disease and old age and are for the most part miserable and who hunger for happiness?

४७. अश्विभ्यां सहाश्रुते—सोमं पिबति साश्विनः (य.)

५०. दुःखप्रायैः—दुःखप्राप्तैः (य.)

प्राणाचार्यप्रशंसा—

शीलवान्मतिमान् युक्तो द्विजातिः शास्त्रपारगः ।
प्राणिभिर्गुरुवत् पूज्यः प्राणाचार्यः स हि स्मृतः ॥५१॥

प्राणिभिः प्राणीओओ प्राणियोंको, शीलवान् सदाचार-
सम्पन्न शीलवान्, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, युक्तः
युक्ति सम्बन्धनार योजना जाननेवाला, शास्त्रपारगः अने
शास्त्रना पारने पारने और शास्त्रपारंगत, द्विजातिः
आध्यात्म वैदनी ब्राह्मण वैद्य, गुरुवत् गुरुनी पेडे गुरुकी
तरह, पूज्यः पूज्य करवी ओओ पूजनीय है, हि
कारण के क्योंकि, सः ते वह, प्राणाचार्यः प्राणाचार्य
प्राणाचार्य, स्मृतः गणाय ओ कहलाता है ॥ ५१ ॥

51. The twice-born physician, who
is endowed with character, intelligence
and reason and has mastered the scie-
nce of healing, deserves to be reveren-
ced as a mentor by all men. He
indeed is regarded 'Life's Guardian'.

विद्यासमाप्तौ भिषजो द्वितीया जातिरुच्यते ।
अश्रुते वैद्यशब्दं हि न वैद्यः पूर्वजन्मना ॥५२॥

विद्या-समाप्तौ विद्यानी समाप्ति थापथी विद्या
समाप्त होने पर, भिषजः वैद्यने वैद्यका, द्वितीया भीओ
दूसरा, जातिः जन्म थयो जन्म हुआ, उच्यते ओओ
कहेवाय ओ ऐसा कहा जाता है, वैद्यः वैद्य वैद्य, पूर्व-
जन्मना पडेवा जन्मथी पहले जन्मसे, वैद्य- शब्दम्
'वैद्य' ओ नामने 'वैद्य' इस संज्ञाको, न अश्रुते पामते।
नथी प्राप्त नहीं करता ॥ ५२ ॥

52. On the completion of his stu-
dies, the physician is said to be 're-
born' and acquires the title of 'phy-
sician'. For no one is a physician by
right of birth.

विद्यासमाप्तौ ब्राह्मं वा सत्त्वमार्षमथापि वा ।
ध्रुवमाविशति ज्ञानात्तस्माद्वैद्यो द्विजः स्मृतः ॥५३॥

५१. द्विजातिः—द्विजातिः (ध. फ.)

५२. द्वितीया—तृतीया (त. ध. प.)

५३. द्विजः—त्रिजः (त. ध.)

विद्यासमाप्तौ आयुर्वेदविद्यानी समाप्ति थाप-
आयुर्वेदविद्याकी समाप्ति होने पर, ज्ञानात् ज्ञानने दीधे
ज्ञानके कारण, ब्राह्मम् वा आध्यात्म ब्राह्म, अथ अपि वा
के वा, आर्षम् आर्ष आर्ष, सत्त्वम् सत्त्वने। सत्त्व,
ध्रुवम् ध्रुवने निश्चयसे ही, आविशति प्रवेश थाप ओ
आ बसता है, तस्मात् तेथी इस लिए, वैद्यः वैद्य वैद्य,
द्विजः द्विज द्विज, स्मृतः कहेवाय ओ कहाता है ॥५३॥

53. On the completion of his stu-
dies, the spirit of revelation or of
inspiration of the truth descends into
the student. It is by reason of this
initiation, then, that a physician is
called a 'Dwija or a twice-born one'.

नाभिध्यायेन्न चाक्रोशेदहितं न समाचरेत् ।
प्राणाचार्यं बुधः कश्चिदिच्छन्नायुरनिस्वरम् ॥५४॥

कश्चित् केओ पणु कोई भी, बुधः उदा। अनुप्ये
बुद्धिमान् पुरुष, अनित्वरम् दीध दीध, आयुः आयुप्यनी
आयुकी, इच्छन् छन्ना रापता इच्छा करते हुए,
प्राणाचार्यम् वैद्यने वैद्यका, न नाभिध्यायेत् द्रोह न करवे।
द्रोह न करे, न च आक्रोशेत् तेनी निन्दा न करवी
न उसकी निन्दा करे, अहितम् तथा तेनुं अहित और
उसका अहित भी, न न न, समाचरेत् करवुं करे ॥५४॥

54. No thoughtful man, therefore,
who seeks enduring life, should ever
covet the possessions of the 'Guardian
of Life' or revile him, or do any harm.

भिषजं प्रत्यातुरस्य कर्तव्यम्—

चिकित्सितस्तु संश्रुत्य यो वाऽसंश्रुत्य मानवः ।
नोपाकरोति वैद्याय नास्ति तस्येह निष्कृतिः ॥५५॥

यः मानवः ओ पुरुष जो पुरुष, चिकित्सितः
चिकित्सा थाप पछी चिकित्सा हो जाने पर, संश्रुत्य
धन आदि उपकार करके, असंश्रुत्य वा के नहि करी
उपकारकी प्रतिज्ञा करके, असंश्रुत्य वा के नहि करी
अथवा न करके भी, वैद्याय वैद्यने वैद्यका, न उपाकरोति

५५. नोपाकरोति वैद्याय—वैद्याय नोपकुस्ते (ग. थ.)

उपकारने अहो वाणते। नथी प्रत्युपकार नहीं करता,
तस्य तेनो उसका, इह जगत्सु संसारमें, निष्कृतिः
छुटकारे छुटकारा, न अस्ति भवे। नथी नहीं है ॥५५॥

55. Whoever, having been treated
by a physician, does not recompense
him, whether or not there be a pre-
vious understanding for remuneration,
that man, is beyond redemption.

वैद्यः स्वसुतानिवातुरान् चिकित्सेव —

मिषगण्यातुरान् सर्वान् स्वसुतानिव यत्नवान् ।
आबाधेभ्यो हि संरक्षेदिच्छन् धर्ममनुत्तमम् ॥५६॥

अनुत्तमम् अति उत्तम अत्युत्तम, धर्मम् धर्मनी
धर्मकी, इच्छन् इच्छा करता इच्छा करता हुआ, मिषक्
वैद्य वैद्य, अपि पाण् मी, यत्नवान् यत्नवान् यत्
यत्नवान् हो कर, सर्वान् अधुना सब, आतुरान् रोगीयोंनी
रोगियोंकी, स्वसुतान् पोताना पुत्रोंनी अपने पुत्र, इव
पेठे जैसे, आबाधेभ्यः रोगोंभांथी रोगोंसे, संरक्षेव
रक्षा करनी जेष्ठको रक्षा करे ॥ ५६ ॥

56. For his part, the physician, too,
should regard all his patients as if
they were his own children and vigi-
lantly guard them from all harm,
considering this to be his highest
religion.

आयुर्वेदोपदेशो महर्षीणां धर्मार्थमेव —

धर्मार्थं चार्थकामार्थमायुर्वेदो महर्षिभिः ।
प्रकाशितो धर्मपरैरिच्छद्भिः स्थानमश्वरम् ॥५७॥

अश्वरम् स्थानम् मोक्षनी मोक्षकी, इच्छद्भिः इच्छा
राजानारा इच्छा करनेवाले, धर्मपरैः धर्मपरायण धर्म-
परायण, महर्षिभिः महर्षियोंने, धर्मार्थम्
धर्म भाटे धर्मके लिए, चार्थकामार्थम् च तेभ्यः अर्थ

५६. धर्ममनुत्तमम्—आयुर्वेदमनुत्तमम् (५६.)

५७. धर्मार्थं—नार्थार्थं (त.)

„ चार्थकामार्थम्—नार्थकामार्थम् (ध. फ.)

„ „ —मोक्षकामार्थम् (प.)

तथा कामने भाटे एवं अर्थ तथा कामके लिए, आयुर्वेदः
आयुर्वेदने आयुर्वेदको, प्रकाशितः प्रकाश करी छे
प्रकाश किया है ॥५७॥

57. With the object of righteous-
ness, wealth and sense-satisfaction,
the great sages devoted to righteous-
ness and to seeking the indestructible
state, promulgated the science of
life.

नार्थार्थं नापि कामार्थमथ भूतदवां प्रति ।
वर्तते यश्चिकित्सायां स सर्वप्रतिवर्तते ॥५८॥

यः जे जो, न अर्थार्थम् अर्थने भाटे नहि अर्थ-
प्राप्तिके लिए चही, न अपि कामार्थम् तेभ्यः कामने
भाटे पणु नहि कामप्राप्तिके लिए मी नहीं, अथ यद्
किन्तु, भूतदवां भूतदवाने भूतदवाके, प्रति वद
करीने उद्देश्ये, चिकित्सायां चिकित्सायां चिकित्सामें,
वर्तते प्रवृत्ति करे छे प्रवृत्त होता है, सः ते वैद्य वह
वैद्य, सर्वम् सर्वथी सबसे, अतिवर्तते श्रेष्ठ भने छे
श्रेष्ठ होता है ॥ ५८ ॥

58. He who practises medicine
neither for gain nor for gratification
of the senses, but moved by compassion
for creatures, surpasses all.

कुर्वते ये तु वृत्त्यर्थं चिकित्सापण्यविक्रयम् ।
ते हित्वा काञ्चनं राशिं पांशुराशिमुपासते ॥५९॥

ये तु पणु जे किन्तु जो, वृत्त्यर्थम् अर्थनिर्वाहने भाटे
जीवननिर्वाहके लिए, चिकित्सा-पण्यविक्रयम् चिकित्सा
वेचवाना वस्तु गाणी तेनो विक्रय चिकित्साको विक्रय-
द्रव्य समझ कर उसका विक्रय, कुर्वते करे छे करते हैं,
ते तेनो वे, काञ्चनम् सुवर्णना सुवर्णके, राशिम्
ठगवाने ढेरको, हित्वा छोड़ीने छोड़ कर, पांशुराशिम्
धूलिना ठगवाने धूलिके ढेरको, उपासते भेजवे छे
पाता है ॥ ५९ ॥

59. Those who for the sake of a
living, make merchandise of medicine,

bargain for a dust-heap, letting go a heap of gold.

जीवितदातुर्भिषजः प्रशंसा—

दारुणैः कृष्यमाणानां गदैर्वैवस्वतक्षयम् ।

छित्त्वा वैवस्वतान् पाशान् जीवितं यः प्रयच्छति ॥६०॥

धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते ।

न हि जीवितदानाद्भि दानमन्यद्विशिष्यते ॥६१॥

दारुणैः भयंकर दारुण, गदैः रोगोत्थी रोगोंसे वैवस्वतक्षयम् यमभक्षि तरङ्ग यमगृहकी ओर, कृष्य-माणानाम् जेथाला प्राणीओना खींचे जाते हुए प्राणियोंके, वैवस्वतान् पाशान् यमपाशोंने यमपाशोंको, छित्त्वा कापीने काट कर, यः जे जो वैद्य, जीवितम् जीवन, प्रयच्छति दान करे छे देता है, तस्य तेना उसके, सदृशः जेवै जैसा, धर्मार्थदाता धर्म तथा अर्थनु दान करनेवाला, धर्म और अर्थका दान करने-वाला, इह आ जगतमा इस संसारमें, न उपलभ्यते भली शकते। नथी नहीं मिल सकता, हि कारण के क्योंकि, जीवितदानात् जीवनना दान करता जीवन-दानसे, अन्यत् भीषुं कोई अन्य कोई, दानम् दान दान, न हि विशिष्यते श्रेष्ठ नथी श्रेष्ठ नहीं है ॥६०-६१॥

60-61. There is no benefactor, either moral or material, comparable to those physician who regains those who are being dragged away by fierce diseases towards the abode of death, back to life, by severing the noose of death. For there is no other gift greater than that of life.

परो भूतदया धर्म इति मत्वा चिकित्सया ।

वर्तते यः स सिद्धार्थः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥६२॥

६०. यः च व.)

६१. धर्मार्थदाता सदृशस्तस्य नेहोपलभ्यते—धर्मार्थ सदृशस्तस्य दाता न होपलभ्यते (ध.)

६२. चिकित्सया—चिकित्सिते (ध.)

यः जे वैद्य जो वैद्य, भूतदया भूतदया भूतदया, परः परम परम, धर्मः धर्म छे धर्म है, इति ऐम ऐसा, मत्वा समजने समझ कर, चिकित्सया चिकित्साभा चिकित्सामें, वर्तते प्रवृत्ति करे छे प्रवृत्त होता है, सः ते वह, सिद्धार्थः कृतकृत्य थछेने कृतार्थ हो कर, अत्यन्तम् अत्यन्त अत्यन्त, सुखम् सुख सुखको, अश्नुते प्राप्त करे छे पाता है ॥ ६२ ॥

62 He who practises medicine, holding compassion for creatures as the highest religion, is a man who has fulfilled his mission and attains supreme happiness.

चतुर्थपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

आयुर्वेदसमुत्थानं दिव्यौषधिविधिं शुभम् ।

अमृताल्पान्तरगुणं सिद्धं रत्नरसायनम् ॥६३॥

सिद्धेभ्यो ब्रह्मचारिभ्यो यदुवाचामरेश्वरः ।

आयुर्वेदसमुत्थाने तत् सर्वं संप्रकाशितम् ॥६४॥

तत्र ते विषयमा उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना छे श्लोका छे के उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, आयुर्वेद-आयुर्वेदनी आयुर्वेदका, समुत्थानम् उत्पत्ति समुत्थान, शुभम् शुभ मंगलकारी, दिव्यौषधि-दिव्य औषधिओनी दिव्य औषधियोंकी, विधिम् विधि विधि, अमृताल्पान्तर-अमृत करता छे।।। अमृतसे थोड़ा कम, गुणम् गुणवाणुं गुणवाला, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, रत्नरसायनम् रत्नरसायन (धंदोक्त रसायन) जेरे रत्न रसायन (इन्द्रोक्त-रसायन) आदि, यत् जे जो, अमरेश्वरः धन्द्रे इन्द्रसे, सिद्धेभ्यः सिद्ध पुरुषोंने सिद्धोंको, ब्रह्मचारिभ्यः तथा ब्रह्मचारीओने तथा ब्रह्मचारियोंको, उवाच कहुं ६३ कहा था, तत् ते वह, सर्वम् अधुं सब, आयुर्वेद-समुत्थाने 'आयुर्वेदसमुत्थानीय' नामना पादमा आयुर्वेदसमुत्थानीय' नामके पादमें, संप्रकाशितम् सादी रीते प्रकाशित कर्तुं छे अच्छी तरह प्रकाशित किया है ॥ ६३-६४ ॥

६४. अमरेश्वरः—अमरोचनः (ध.)

Here are the two recapitulatory verses—

63-64. The advent of the Science of Life and the auspicious administration of sovereign herbs; the procedure, well-nigh comparable in virtue to ambrosia itself of vitalization by precious minerals etc., which were propounded by the Lord of immortals to the adepts in Brahmacharya—all this has been set forth in this topic on the 'Advent of the Science of Life'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने रसायनाध्याये आयुर्वेदसमुत्थानीयो

नाम रसायनपादश्चतुर्थः ॥ १-(४) ॥

समाप्तश्चायं रसायनाध्यायः ॥ १ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेक्ष्वा अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते अने
थरुद्धी प्रतिसंस्कार पात्रेक्ष्वा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सा-
स्थान विधे चिकित्सास्थानमें, रसायनाध्याये रसायना-
ध्यायमां रसायनाध्यायमें, आयुर्वेदसमुत्थानीयः आयुर्वेद-
समुत्थानीय आयुर्वेदसमुत्थानीय, नाम नामने नामका,
चतुर्थः योथे चौथा, रसायनपादः रसायनपाद संपूर्ण
थे रसायनपाद समाप्त हुआ ॥ १-(४) ॥

अथम् आ यह, रसायनाध्यायः रसायनाध्याय
रसायनाध्याय, समाप्तः संपूर्ण थे समाप्त हुआ ॥ १ ॥

1-(4). Thus, in the Section on Thera-
peutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka the
fourth quarter entitled 'The Advent
of the Science of Life' of the chapter
on vitalization is completed.

1. Thus the first chapter on vita-
lization is completed.

द्वितीयोऽध्यायः ।

બીજો અધ્યાય અધ્યાય દ્વસરા

Chapter II

वाजीकरणाध्याये प्रथमः पादः ।

વાજીકરણાધ્યાયમાં પ્રથમ પાદ

વાજીકરણાધ્યાયમાં પ્રથમ પાદ

The first quarter of the chapter on
Virilification

સંપ્રયોગશરમૂલીયવાજીકરણપાદોપક્રમઃ —

अथातः संयोगशरमूलीयं वाजीकरणपादं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः दुवे अर्होथी अब आगे, संयोगशर-
मूलीयम् 'संयोगशरमूलीय' नामना 'संयोगशर-
मूलीय नामके', वाजीकरणपादम् पहेला वाजिकरणपाद
प्रथम वाजीकरणपादका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेंगे ने कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the first
quarter entitled 'The preparations of
roots of pen-reed grass of the chapter
on Virilification.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

वाजीकरणस्यावश्यकर्तव्यता—

वाजीकरणमन्विच्छेत् पुरुषो नित्यमात्मवान् ।
तदायत्तौ हि धर्मार्थौ प्रीतिश्च यश एव च ॥ ३ ॥
पुत्रस्यायतनं हेतद्गुणाश्चेते सुताश्रयाः ।

જાત્મવાન સદાચારવાળા આત્મવાન, પુરુષઃ પુરુષે
પુરુષ, નિત્યમ્ હમેશાં નિત્ય, વાજીકરણમ્ વાજીકરણની
વાજીકરણકી, અન્વિચ્છેત્ ઇચ્છા કરવી ઇચ્છા કરે, હિ

कारण के क्योंकि, धर्म-जयों धर्म-अर्थ धर्म-अर्थ, प्रीति: च प्रीति प्रीति, यश: च एव अने यश पलु और यश भी, तत् तेने उसीके, आयत्तौ हि आधीन छे आश्रित है, एतत् आ यद, पुत्रस्य पुत्रोत्पत्तिनुं पुत्र-प्राप्तिका, आयतनम् कारण छे कारण है, एते अने आ और ये, गुणा: च गुणो गुण, सुताश्रया: पुत्रो आश्रय करीने रहेला छे पुत्राश्रित हैं ॥ ३३ ॥

3-3½. The man of self-restraint should seek always to maintain his virility by means of virilification, as righteousness, wealth, affection and good repute are dependent on the maintenance of healthy manhood. It, again, is the means of begetting a son in whom these qualities are based.

वाजीकरणेषु स्त्रियाः ज्येष्ठत्वं तत्र हेतुः—

वाजीकरणमग्र्यं च क्षेत्रं स्त्री या प्रहर्षिणी ॥४॥

इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः परं प्रीतिकराः स्मृताः ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सङ्गातेन प्रतिष्ठिताः ॥५॥

(सङ्गातो हीन्द्रियार्थानां स्त्रीषु नान्यत्र विद्यते ।)

कयाश्रयो हीन्द्रियार्थो यः स प्रीतिजननोऽधिकम् ।

स्त्रीषु प्रीतिविशेषेण स्त्रीष्वपत्यं प्रतिष्ठितम् ॥६॥

धर्माथौ स्त्रीषु लक्ष्मीश्च स्त्रीषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।

सुरूपा यौवनस्था या लक्ष्णैर्या विभूषिता ॥७॥

या वश्या शिक्षिता या च सा स्त्री वृष्यतमा मता ।

या ने जो, स्त्री स्त्री स्त्री, प्रहर्षिणी प्रहर्ष उपजननारी छे प्रहर्षदायक है, क्षेत्रम् ते क्षेत्र छे वह क्षेत्र है, अग्र्यम् अने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ, वाजीकरणम् च वाञ्छ छे वाजीकरण है, हि कारणके क्योंकि, एकैकशः ओके ओके एक एक, अपि पलु भी, इष्टा: अनुकूल प्रिय, अर्थाः विषय विषय, परम् अत्यंत अत्यन्त, प्रीतिकरा: प्रीति करना प्रीतिकर, स्मृताः मानेला छे ते माना गया है तो, ये स्त्रीशरीरे नेओ स्त्रीशरीरमा जो

५. इष्टा ह्येकैकशोऽप्यर्थाः—एकत्वेनापि विषयाः (ब. प.)

॥, प्रतिष्ठिताः—व्यवस्थिताः (क. व.)

स्त्रीशरीरमें, सङ्गातेन प्रतिष्ठिता: समुदायइये रहेला छे संघातरूपसे स्थित हैं, किम् पुनः तेओनुं कहेवुं न थु? उनका क्या कहना?, हि कारणके क्योंकि, इन्द्रियार्थानाम् इन्द्रियोना विषयोना इन्द्रियोके विषयोका, सङ्गातः समुदाय संघात, स्त्रीषु स्त्रीओमां न स्त्रियोंमें ही, विद्यते छे है, अन्यत्र न भीने काई स्थाने नहीं अन्यत्र नहीं, यः ने जो, इन्द्रियार्थः इन्द्रियोना विषय इन्द्रियका विषय, कयाश्रयः स्त्रीओना आश्रय करीने रहो होय छे स्त्रियोंमें आश्रित है, सः ते वह, अधिकम् अत्यंत अधिक, प्रीतिजननः हि प्रीतिने उत्पन्न करना छे प्रीतिजनक है, स्त्रीषु स्त्रीओमां स्त्रियोंमें, विशेषेण अधिकताथी अधिकतासे, प्रीतिः प्रीति रहे छे प्रेम रहता है, स्त्रीषु स्त्रीओमां स्त्रियोंमें, अपत्यम् सन्तति सन्तान, प्रतिष्ठितम् रहेला छे प्रतिष्ठित है, स्त्रीषु स्त्रीओमां स्त्रियोंमें, धर्माथौ धर्म अर्थ धर्म, अर्थ, लक्ष्मीः च तथा लक्ष्मी रहेला छे तथा लक्ष्मी प्रतिष्ठित हैं, स्त्रीषु अने स्त्रीओमां और स्त्रियोंमें, लोकाः दोऊ लोक, प्रतिष्ठिताः रहेला छे प्रतिष्ठित हैं, या ने जो सुरूपा सुंदर रूपवाणी सुरूप, यौवनस्था तेमन युवान होय एवं युवती है, या ने जो, लक्ष्णैः शुभ लक्षणैर्यथी शुभ चिह्नोसे, विभूषिता विभूषित होय युक्त है या ने जो, वश्या आधीन रहेनारी होय आज्ञाकारिणी है, या च अने ने और जो, शिक्षिता शिक्षित होय शिक्षित है, सा स्त्री ते स्त्रीने वह स्त्री, वृष्यतमा अत्यंत वृष्य अत्यंत वृष्य, मता मानेला छे मानी गई है ॥ ४-७३ ॥

4-7½. The best means of stimulating one's manhood (the best agent of virilification), is an exhilarating sexual partner in the wife. When the desired sense-objects yield great pleasure even if singly experienced by the senses, then what need be said of the person of the woman in whom the delectable objects of all the senses are found established together. Such combination of the delectable objects of all the senses is

found only in the person of the woman and nowhere else. Indeed it is the object that is found in the person of the woman that evokes our pleasure greatly. Hence it is that man's pleasure is mainly in the woman and that in her is established the source of progeny. In her also are established righteousness, wealth, auspiciousness and the two worlds—this and the other. The woman who is good-looking, young, endowed with auspicious physiognomie marks, amiable and is skilled in fine arts, acts as the best virilific.

गमनार्हा स्त्री—

नानाभक्त्या तु लोकस्य दैवयोगाच्च योषिताम् ॥८॥
तं तं प्राप्य विवर्धन्ते नरं रूपादयो गुणाः ।
वयोरूपवच्चोहावैर्या यस्य परब्राह्मणा ॥९॥
प्रविशत्याशु हृदयं दैवाद्वा कर्मणोऽपि वा ।
हृदयोत्सवरूपा या या समानमनःशया ॥१०॥
समानसत्त्वा या वश्या या यस्य प्रीयते प्रियैः ।
या पाशभूता सर्वेषामिन्द्रियाणां परैर्गुणैः ॥११॥
यया वियुक्तो निस्त्रीकमरतिर्मन्यते जगत् ।
यस्या ऋते शरीरं नाघत्ते शून्यमिवेन्द्रियैः ॥१२॥
शोकोद्वेगारतिभयैर्या दृष्ट्वा नाभिभूयते ।
याति यां प्राप्य विस्त्रम्भं दृष्ट्वा हृष्यत्यतीव याम् ॥१३॥
अपूर्वामिव यां याति नित्यं हर्षातिवेगतः ।

९. हावेः—भावैः (थ.)

१०. हृदयोत्सवरूपा—हृदयोत्सवभूता (क. थ.)

११. समानमनःशया—समानमनःशया (प.)

१२. प्रियैः—प्रिये (थ.)

१३. विस्त्रम्भं—विस्त्रम्भ (प.)

१४. हर्षातिवेगतः—हर्षमिभूषितः (थ.)

गत्वा गत्वाऽपि बहुशो यां तृप्तिं नैव गच्छति ॥१४॥
सा स्त्री वृष्यतमा तस्य नानाभावा हि मानवाः ।
अतुल्यगोत्रां वृष्यां च प्रहृष्टां निरुपद्रवाम् ॥१५॥
शुखज्ञातां व्रजेन्नासीमपत्यार्थी निरामयः ।

लोकस्य तु भक्त्या लोकी, नानाभक्त्या लोकी
लोकी रुचिने लब्ध मित्र मित्र प्रकारकी रुचि होनेसे,
दैवयोगात् च तथा दैवयोगी तथा दैवयोगसे, योषिताम्
स्त्रीयौना स्त्रियोंके, रूपादयोः ३५ वजेरे रूपादि, गुणाः
गुणो गुण, तम् तम् ते ते उस उस, नरम् पुरुषने
पुरुषको, प्राप्य प्राप्त करीने पा कर, विवर्धन्ते वृद्धि
पासे छे बढ़ते हैं, या परमा ने उत्तम जो उत्तम, ब्राह्मणा
स्त्री स्त्री, वयः-रूप- ५५- ३५ वय- रूप, वचः- हावैः
वाणी अने हावभाव वडे बाबें और हावभावके
कारण, दैवात् वा दैवयोगी दैवयोगसे, कर्मणः अपि वा
अथवा अर्थ कर्मथी अथवा कोई कर्मसे, यस्य नेना
जिसके, हृदयम् हृदयभां हृदयमें, आशु शीघ्र शीघ्र,
प्रविशति प्रवेश करे छे बैठ जाती है, या ने जो,
हृदयोत्सवभूता हृदयना उत्सव ३५ होय छे हृदयको
आनन्दयुक्त करनेवाली है, या ने जो, समानमनःशया
समान कामनावाणी होय छे समान कामेच्छावाली है,
या ने जो, समानसत्त्वा समान मनवाणी होय छे
समान मनवाली है, या ने जो, वश्या वश रहेनारी
होय छे वश्य है, या ने जो, यस्य नेनी जिसके,
प्रियैः प्रिय वस्तुओं वडे प्रिय भावोंसे, प्रीयते
प्रसन्न थाय छे प्रसन्न होती है, या ने जो,
परैः गुणैः श्रेष्ठ गुणो वडे श्रेष्ठ गुणोंके कारण, सर्वेषाम्
सर्व सब, इन्द्रियाणाम् इन्द्रियोंके, इन्द्रियोंको, पाशभूता
पाश ३५ होय छे फांस लेनेवाली है, ना पुरुष पुरुष,
यया नेनाथी जिससे, वियुक्तः वियोग पाशभूता वियोग
होने पर, अरतिः भेयेन थर्ष वेचैन हो कर, जगत् जगतने
जगतको, निस्त्रीकम् स्त्रीरहित स्त्रीरहित, मन्यते माने छे
समझता है, यस्याः ऋते तथा नेना सिवाय तथा जिसके
बिना, इन्द्रियैः इन्द्रियोंकी इन्द्रियोंसे, शून्यम् शून्य
शून्य होय ओवा शून्य प्रतीत होते, शरीरम् शरीरने
शरीरको, घत्ते धारण करे छे धारण करता है, याम्
१५. प्रहृष्टां—प्रहृष्टा (ग.)

हृदा जेने जेष्ठने जिसे देख कर, लोक-उद्देश-से
 उद्देश लोक उद्देश, अरति-भयैः अरति अने अक्षयि नेने
 तथा भयसे, न अभिभूयते पराभव नामते। नभी अभिभूत
 नहीं होता, याम् जेने जिसे, प्राप्य प्राप्त करीने प्राप्त करके,
 विश्वम्भम् विश्वासने विश्वासको, वाति पावे से प्राप्त
 हो जाता है, याम् हृदा जेने जेष्ठने जिसको देख कर,
 अतीव अत्यन्त अत्यन्त, हृद्यति हृद्युक्त थाय हर्षयुक्त
 होता है, याम् जेनाभां जिसको, हर्षातिवेगतः हर्षना
 अति वेगशी हर्षके अति वेगसे, नित्यम् उभेसां नित्य,
 अपूर्वम् इव अपूर्व होय तेम नवीन स्त्रीकी तरह,
 याति गमन करे छे भोग करता है, याम् जेनाभां
 जिसके साथ, बहुशः बहुवार बहुत बार, गत्वा गत्वा
 अपि गमन करी करीने पशु गमन कर करके भी,
 तृप्तिम् तृप्तिने तृप्तिको, न एव गच्छति पामते। न
 नथी प्राप्त नहीं होता, सा स्त्री ते स्त्री वह स्त्री,
 तस्म तेने भाटे उसके लिए, वृष्यतमा अति वृष्य छे
 अति वृष्य है, हि कारण के क्योंकि, मानवाः मनुष्ये
 मनुष्य, नानाभावाः अनेक प्रकारनी रुचिवाला होय छे
 भिन्न भिन्न रुचिवाले होते हैं, निरामयः निरोग पुरुषे
 निरोग पुरुष, अपत्यार्थी संताननी छञ्छावाला अर्ध
 संतानकी इच्छावाला हो कर, अतुल्यगोत्राम् असमान
 गोत्रवाणी अतुल्य गोत्रवाली, वृष्याम् वृष्य वृष्य,
 प्रहृष्टाम् हर्षयुक्त कामुक, निरुपद्रवाम् रोग विनानी
 व्याधिरहित, शुद्धस्माताम् च अने अतुलनात् शुद्धि-
 स्नान की हुई, नारीम् स्त्रीमां स्त्रीसे, ब्रजेत् गमन
 करवुं भोग करे ॥ ८-१५३ ॥

8-15½. The qualities of beauty etc., in the woman develop suitably to the nature of the husband. They are found either as result of their destiny or as a result of the varied tastes of people. She, who is the best of women for a man, and endears herself to him quickly by virtue of her age, form, speech and gestures either as a result of destiny or the merits of action in this very life, who is the delight of his

heart, who returns his love in equal measure, who is akin to him in mind, who is amenable to and is pleased with his advances, who enthralls all his senses by her excellent qualities, separated from whom he feels the world to be desolate, joyless, but for whom he feels his body a burden and as if devoid of its senses, at the sight of whom he is untouched by grief, distress, depression or fear, approaching whom he gains confidence, seeing whom he gets greatly elated, whom he approaches daily with great eagerness as if for the first time, and uniting with whom in sex repeatedly he remains yet unsatisfied, such a woman, is the best of virilifics to him; and men indeed are of varied temperaments. The man in perfect health should approach, desiring progeny, such a woman, who is of a different clan, who is free from ill-health, who has taken her post-menstrual purificatory bath and who is cheerful and responsive.

निरपत्यस्य निन्दा—

अच्छायश्चैकशाखश्च निष्फलश्च यथा द्रुमः ॥१६॥

अनिष्टगन्धश्चैकश्च निरपत्यस्तथा नरः ।

चित्रदीपः सरः शुष्कमधातुर्धातुसन्निभः ॥१७॥

निष्प्रजस्तृणपूलीति मन्तव्यः पुरुषाकृतिः ।

अप्रतिष्ठश्च मग्नश्च शून्यश्चैकेन्द्रियश्च ना ॥१८॥

मन्तव्यो निष्क्रियश्चैव यस्यापत्यं न विद्यते ।

यथा जेवुं जैसे, अच्छायः च छाया विनातुं छाया-
 रहित, एकशाखः च ऐक्य स्वल्पवाणुं एक ही स्वरूप-
 वाला, निष्फलः च इक्षरहित फलरहित, अनिष्टगन्धः

१८. मन्तव्यः—ज्ञातव्यः (व.)

च अने अलुगमे लावे ऐवी गंधवाणुं और अनिष्ट गन्धवाला, एकः च द्रुमः शीर्षे ओकदियुं वृक्ष होय छे कोई अकेला वृक्ष होता है, तथा तेवे वैसा ही, निरपत्यः सन्तान विनाने अपत्यरहित, नरः पुरुष छे पुरुष है, बहुप्रजः अने विनाने संतानरहित पुरुष, चित्रदीपः चित्रभा आणयेला दीवा जेवे चित्रलिखित दीपके सदृश, शुष्कम् सरः सूखयेला सरोवर जेवे सूखे सरोवरके सदृश, धातुसन्निभः अने धातु जेवा धागता और धातुके सदृश प्रतीत होते, अन्धानुः धातुथी भिन्न पदार्थ जेवे छे धातुसे भिन्न पदार्थके सदृश है, पुरुषाकृतिः तेने पुरुषानी आकृतिवाणे। उसको पुरुषके आकारवाला, तृणपूली धासने। समूह तृणका समूह, ज्ञातव्यः अलुवे ओई छे मानना चाहिए, यस्य जेने जिसको, अपत्यम् संतान सन्तान, न विद्यते होतुं नथी नहीं है, ना ते पुरुषने उस पुरुषको, अप्रतिष्ठः च प्रतिष्ठा विनाने प्रतिष्ठाहित, नमः च नम्र नम्र, शून्यः च शून्य शून्य, एकेन्द्रियः च ओक जे इन्द्रियवाणे। एक ही इन्द्रियवाला, निष्क्रियः च अने क्रियारहित और निष्क्रिय, मन्तव्यः अलुवे ओई छे समझना चाहिए ॥ १६-१८३ ॥

16-18 $\frac{1}{2}$. The man without progeny is like a solitary tree that yields no shade, which has no branches, which bears no fruit and is devoid of any pleasant odour. The man without progeny is to be regarded as a painted lamp, a dried up lake, or a pseudo-metal which only has the appearance of the precious metal, and is like a man of straw possessing only the shape of man. Again, such a man without progeny is regarded to be not well-established, bare, like a void, and possessed of only one sense and as having lived a purposeless life.

बहुप्रजस्य प्रशंसा—

बहुमूर्तिर्बहुमुखो बहुव्यूहो बहुक्रियः ॥ १९ ॥

बहुचक्षुर्बहुबानो बह्वात्मा च बहुप्रजः ।
मङ्गल्योऽयं प्रशस्योऽयं धन्योऽयं वीर्यवानयम् ॥ २० ॥
बहुशाखोऽयमिति च स्तूयते ना बहुप्रजः ।

बहुप्रजः धर्षां संतानवाणे। पुरुष बहुत सन्तान-वाला पुरुष, बहुमूर्तिः धर्षा। भूर्तिवाणे। बहुत मूर्तियों-वाला, बहुमुखः धर्षां मुखवाणे। बहुत मुखवाला, बहुव्यूहः धर्षा संघवाणे। बहुत संघवाला, बहुक्रियः अलु क्रियावाणे। बहुत क्रियाओंवाला, बहुचक्षुः धर्षां चक्षुओवाणे। बहुत नेत्रवाला, बहुज्ञानः धर्षा ज्ञानवाणे। बहुत ज्ञानवाला, बह्वात्मा च अने धर्षा आत्मावाणे। थाप छे और बहुत आत्माओंवाला होता है, बहुप्रजः धर्षां संतानवाणे। बहुत संतानवाला, ना पुरुष पुरुष, अयम् आ यह, मङ्गल्यः भंगलभय छे मंगलकारक है, अयम् आ यह, प्रशस्यः प्रशंसायोग्य छे प्रशंसनीय है, अयम् आ यह वीर्यवान् वीर्यवाणे। छे वीर्यवान है, अयम् आ और यह, बहुशाखः च अलु शाखाओवाणे। छे बहुत शाखायुक्त है, इति ओम ऐसा, स्तूयते वषण्णाय छे बखाना जाता है ॥ १९-२०३ ॥

19-20 $\frac{1}{2}$. The man of numerous progeny is praised as one possessing a multiplicity of forms, faces, structures, actions, eyes, intellects and souls. Such a man is hailed as being auspicious, praiseworthy, blessed, virile and the source of many geneological branches.

प्रीतिर्वलं सुखं वृत्तिर्विस्तारो विपुलं कुलम् ॥ २१ ॥
यशो लोकाः सुखोदकास्तुष्टिश्चापत्यसंश्रिताः ।
तस्मादपत्यमन्विच्छन् गुणांश्चापत्यसंश्रितान् ॥ २२ ॥
वाजीकरणनित्यः स्यादिच्छन् कामसुखानि च ।

प्रीतिः प्रीति प्रीति, बलम् अल बल, सुखम् सुख सुख, वृत्तिः आणविक। जीविका, विस्तारः विस्तार

२०. बहुबानो बह्वात्मा च—बहुज्ञानो विद्वान्स च (ड.)

,, धन्योऽयं वीर्यवानयम्—वीर्यवानयमुच्यते (घ.)

२१. विपुलम्—विभवः (च.)

विस्तार, विपुलम् भङ्गेऽं वडा, कुलम् कुटुम्भ कुल,
यथा: यश यश, सुखोदकाः परिष्ठाभमां सुभ आपनार
सुखावह, लोकाः देहा स्वर्गादि लोक, तृष्टिः च तथा
सन्तोष और आनन्द, अपत्यसंश्रिताः सन्ततिने आधारे
रक्षा छे सन्तान पर आश्रित हैं, तस्मात् ते माटे इस
लिए, अपत्यम् सन्तान सन्तान, अपत्य-संश्रितान् अने
सन्तान पर आधार राखनार और सन्तान पर आश्रित,
गुणान् गुणाने गुणोंको, अन्विच्छन् धृच्छनार चाहनेवाला,
कामसुखानि च तथा कामसुखाने तथा कामसुखकी,
इच्छन् धृच्छनार पुरुषे इच्छावाला पुरुष, वाजीकरण-
नित्यः वाञ्छितरत्नं नित्य सेवन करनार वाजीकरणका
नित्य सेवन करनेवाला, स्यात् यत्तुं लोभ्ये बने
॥ २१-२२ ॥

21-22. Affection, strength, happiness, livelihood, expansion, numerousness of kinsmen, fame, the happy results pertaining to all the worlds and satisfaction are all dependent upon progeny. It is therefore that the man desirous of progeny, the merits dependent on of progeny and the pleasure of conjugal life, should always take virilifying medications.

उपभोगसुखान् सिद्धान् वीर्यापत्यविवर्धनान् ॥ २३ ॥
वाजीकरणसंयोगान् प्रवक्ष्याम्यत उत्तरम् ।

अतः आ इसके, उत्तरम् पछी बाद, उपभोग-
सुखान् उपभोगमां सुभकारक आसानीसे सेवन किये
जा सकनेवाले, वीर्य-अपत्य-वीर्य अने सन्तानने वीर्य
तथा अपत्यके, विवर्धनान् वधारनार वर्धक, सिद्धान्
सिद्ध सिद्ध, वाजीकरण-संयोगान् वाञ्छितरत्नं येगे।
वाजीकरण योगोंको, प्रवक्ष्यामि कहीश कहूंगा ॥ २३ ॥

23. We shall hereafter describe tried virilifying preparations which increase the pleasure of sexual union, virility and progeny.

वृंहणी गुटिका—

शरमूलेक्षुमूलानि काण्डेक्षुः सेशुवालिका ॥ २४ ॥
शतावरी पयस्या च विदारी कण्टकारिका ।
जीवन्ती जीवको मेदा वीरा चर्षभको वला ॥ २५ ॥
ऋद्धिर्गोक्षुरकं राक्षा सात्मगुप्ता पुनर्नवा ।
एषां त्रिपलिकान् भागान् माषाणामाढकं नवम् ॥ २६ ॥
विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत् ।
तत्र पेय्याणि मधुकं द्राक्षा फल्गूनि पिप्पली ॥ २७ ॥
आत्मगुप्ता मधूकानि खर्जूरानि शतावरी ।
विदार्यामिलकेक्षूणां रसस्य च पृथक् पृथक् ॥ २८ ॥
सर्पिषश्चाढकं दद्यात् क्षीरद्रोणं च तद्विषक् ।
साधयेद्भूतशेषं च सुपूतं योजयेत् पुनः ॥ २९ ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याश्चूर्णैः प्रस्थोन्मितैः पृथक् ।
पलैश्चतुर्भिर्मगध्याः पलेन मरिचस्य च ॥ ३० ॥
त्वगेलाकेशराणां च चूर्णैरर्धपलोन्मितैः ।
मधुनः कुडवाभ्यां च द्राभ्यां तत्कारयेद्विषक् ॥ ३१ ॥
पलिका गुलिकास्त्यानास्ता यथासि प्रयोजयेत् ।

शरमूल- शरभूक्ष शरमूल, इक्षुमूलानि शेरडीनां भूण
ईखकी जड़, काण्डेक्षुः डांडेक्षु कांडेक्षु, सेशुवालिका
शेषरे तेभूज तालमखाना एवं, शतावरी शतावरी
शतावरी, पयस्या इगिथे बिलाईकन्द, विदारी बेयिडेऽं
बिलाईकन्द, कण्टकारिका च भेडी बेरीगण्डी कटेरी,
जीवन्ती देडी जीवन्ती, जीवकः ७५३ जीवक, मेदा मेदा

२४. शरमूल-शरदभ (प.)

२६. गोक्षुरकं-गोक्षुरको (क.)

॥ एषां त्रिपलिकान् भागान्-पृथक् त्रिपलिकान्कृत्वा (च. झ. ष.)

॥ भागान्-कृत्वा (ड.)

२७. विपाचयेज्जलद्रोणे-जलद्रोणे विपक्तव्यम् (ग.)

॥ शेषयेत्-शेषयेत् (ड. त.)

॥ विपाचयेज्जलद्रोणे चतुर्भागं च शेषयेत्-जलद्रोणे विपक्तव्य-
माढकं चावशेषयेत् (थ. प.)

२८. मधूकानि खर्जूरानि-मधूकं च खर्जूरं च (च.)

॥ खर्जूरानि-खर्जूरं (क.)

२९. सर्पिषश्चाढकम्-सर्पिषश्चाढके (प.)

३१. गुलिका-गुडिका (घ.)

॥ स्त्यानाः-कृत्वा (द. ध.)

मेदा, बीरा शतावरी शतावर, ऋषभकः ऋषभकः
 ऋषभक, बला च अला बला, ऋद्धिः ऋद्धिः ऋद्धिः,
 गोक्षुरकः गोभरु गोबरु, रास्ता रास्ता वायसुरई,
 सात्मगुप्ता डौंथां तेमन् केवौच एवं, पुमनवा आमेडी
 गदहपुरमा, एवाम् आ इनके, त्रिपलिकान् आर आर
 तोलांना तीन तीन पलके, भागान् आमेने भागोको,
 माषाणाम् नवम् आढकम् तथा २५६ तोला नवा
 अउने तथा २५६ तोले ताजे उबदको, जलद्रोणे १०२४
 तोला पाण्डुमा १०२४ तोले जलमें, विपाचयेत् पकाववा
 पकावे, चतुर्भागम् च अने योथो भाग और चौथाई,
 शेषयेत् आडी राभवे शेष रक्खे, तत्र तेमां उसमें
 मधुकम् गेडीमध मुलहठी, द्राक्षा द्राक्ष मुनके, फलानि
 अंशु अंभीर, पिप्पली पीपर पिप्पली, आत्मगुप्ता
 डौंथां केवौच, मधुकानि मधुकां महुवा, खर्जूरानि अंशु
 खजूर, शतावरी च अने शतावरीने और शतावरीका,
 पेष्वाणि ३६३ कलक, विदारी-लोयडोणुं विडाईकन्द,
 आमलक-आमणां आवले, इक्षूणाम् च तथा शेरीडीने
 और ईसके, रसस्य च रस रस, सर्पिचः च तथा धीना
 एवं धीके, पृथक् गुडा पृथक्, पृथक् गुडा पृथक्,
 आढकम् २५६ तोला २५६ तोले, क्षीरद्रोणम् च अने
 दधना १०२४ तोला और दूधके १०२४ तोले, दद्यात्
 भेणववा देवे, भिषक् वैद्ये वैद्य, तत् ते सर्वने उन
 सबको, घृतशेषम् च धी आडी रहेतां सुधी घृत शेष
 रहने तक, साधयेत् पकाववुं पकावे, सुपूतम् वस्त्रा
 गाणी धर्धने अच्छी तरह छान कर, पुनः तेमां वण्डी
 फिर उसमें, शर्करायाः साकर चीनी, तुगाक्षीर्याः अने
 वासकपूर तथा वंश लोचनमेंसे, पृथक् दरेकनुं प्रत्येकके,
 प्रस्थोन्मितैः ६४ तोला ६४ तोले, चूर्णैः यूर्षु चूर्ण,
 मागध्याः तथा पीपरनुं और पिप्पलीके, चतुर्भिः पलैः
 १६ तोला यूर्षु १६ तोले चूर्ण, मरिचस्य च अने
 भरीनुं और मरिच, पलेन ४ तोला यूर्षु चार तोले
 चूर्ण, रवक्-तण और दालचीनी, एला-ओधयी इलायची
 केसाराणाम् च अने नागकेशर और नागकेशरमेंसे,
 वर्षपलोन्मितैः प्रत्येकनुं ये तोला प्रत्येकके दो तोले,
 चूर्णैः यूर्षु चूर्ण, मधुनः च तथा मध और मधुके,
 द्राभ्याम् कुडवाभ्याम् ३२ तोला ३२ तोलेसे, योजयेत्
 भेणववा एकत्र मिश्रित करे, भिषक् तत् वैद्ये तेनी वैद्य

उसकी, पलिकाः ४-४ तोलांनी ४-४ तोलेकी, स्वाभाः
 डेडु कठिन, गुडिकाः गोभरी गोभरी, कारवैत्
 डरावपी बमाये, ताः तेमेने। खनका, यथासि
 अरुशिना अण प्रभावे अतिबलके अनुसार, प्रयोजयेत्
 प्रयोग डरेवा प्रयोग करे ॥ २४-३१३ ॥

24-31½. The roots of pen-reed grass, sugar-cane, giant sugar-cane, long leaved barleria, climbing asparagus, white yam, yellow berried night-shade, cork swallow wort, jivaka, meda, cuscus grass, rishabhaka, heart-leaved sida, riddhi, small caltrops, indian groundsel, cowage, hog's weed—12 tolas each of these with 256 tolas of fresh black gram, should be decocted in 1024 tolas of water till it is reduced to its one fourth quantity. In it should be added the paste of liquorice, grapes, figs, long pepper, cowage, mahwah, dates, and climbing asparagus 64 tolas in all, 256 tolas of the juice of each of emblic myrobalan, white yam, and sugar-cane, along with ghee 256 tolas and milk 1024 tolas—all these the physician should boil till only the ghee is left and should strain it well with a piece of cloth; then he should mix it again with 64 tolas each of sugar and the powder of bamboo manna, long pepper 16 tolas, black pepper 4 tolas, two tolas in all of the powders of cinnamon, cardamom and fragrant poon and honey 32 tolas; the physician should prepare from this thickened mass, pills of 4 tolas each and prescribe them according to the strength of the patient's gastric fire.

एष वृष्यः परं योगो बृंहणो बलवर्धनः ॥ ३२ ॥
अनेनाश्च इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।
(इति बृंहणीगुटिका ।)

वृष्यः आ यह, योगः योग योग, परम् अत्यन्त
अत्यन्त, वृष्यः पृथक् वीर्यवर्धक, बृंहणः भृंहण बृंहण,
बलवर्धनः अने भलवर्धक छे तथा बलवर्धक है, अनेन
आना सेवनथी इसके सेवनसे, अश्वः इव घोडानी पेठे
अश्वकी तरह, उदीर्णः बली कामवेगमां आवेले तथा
भगवान् पुरुष कामवेगवाला एवं बलवान् पुरुष,
लिङ्गम् उपस्थने उपस्थको, समर्पयेत् अर्पयु करी
शके छे अर्पण कर सकता है ॥ ३२ ॥ (इति आ यह,
बृंहणी गुटिका भृंहणी गुटिका छे बृंहणी गुटिका है)

32-32½. This preparation is highly
virilific, roborant and strengthening;
and acquiring by its use, stallion-like
vigour, man enjoys sexual intercourse.
Thus has been described the roborant
pill.

वाजीकरणं घृतम्—

माषाणामात्मगुप्ताया वीजानामाढकं नवम् ॥ ३३ ॥
जीवकर्षभकौ वीरां मेदामृद्धिं शतावरीम् ।
मधुकं चाश्वगन्धां च साधयेत् कुडबोन्मिताम् ॥ ३४ ॥
रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं गव्यं दशगुणं पयः ।
विदारीणां रसप्रस्थं प्रस्थमिक्षुरसस्य च ॥ ३५ ॥
दत्त्वा मृद्वग्निना साध्यं सिद्धं सर्पिर्निधापयेत् ।
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्य च पृथक् पृथक् ॥ ३६ ॥
भागांश्चतुष्पलांस्तत्र पिप्पल्याश्चावपेत् पलम् ।
पलं पूर्वमतो लीढ्वा ततोऽन्नमुपयोजयेत् ॥ ३७ ॥
य इच्छेदक्षयं शुक्रं शोफसश्चोत्तमं बलम् ।
(इति वाजीकरणं घृतम् ।)

३२½. बली लिङ्गं समर्पयेत्—लिङ्गमर्पयति स्त्रियाम् (क. घ. च.
छ. प.)

३४. कुडबोन्मिताम्—प्रसूतोन्मिताम् (घ. प.)

३५. गव्यं दशगुणं पयः—प्रस्थमिक्षुरसस्य च (च)

, प्रस्थमिक्षुरसस्य च—गव्यं दशगुणं पयः (च)

माषाणाम् नवा अउ २५६ तोला नवीन उडद
२५६ तोले, आत्मगुप्तायाः तेभ्यः औथाना एवं केवाँचके,
वीजानाम् नवम् आढकम् नवां पीठ २५६ तोला
ववीन बीज २५६ तोले, जीवक- ७५६ जीवक, ऋषभकौ
ऋषभक ऋषभक, वीराम् शतावरी शतावर, मेदाम्
मेदा मेदा, ऋद्धिम् ऋद्धि ऋद्धि, शतावरीम् शतावरी
शतावर, मधुकम् नेठीमध मुहरी, अश्वगन्धाम् च
अने आसन और असगन्ध, कुडव-उन्मिताम् ये
प्रथेक १६-१६ तोला लघु इनमेंसे प्रत्येकके १६-१६ तोले
ले कर, साधयेत् तेओने। क्वाथ करवे उनका काथ करे,
तस्मिन् ते उन्न, रसे क्वाथमां रसमें, घृतप्रस्थम् धी
६४ तोला घी ६४ तोले, गव्यम् अने आयुं तथा
गव्यका, दशगुणम् दशगुण दसगुना, पयः दूध दूध,
विदारीणाम् बोयिकेणाने। बिलाईकन्दके, रसप्रस्थम्
रस ६४ तोला रस ६४ तोले, इक्षुरसस्य च अने
शेरडीने। रस और ईखके रसके, प्रस्थम् ६४ तोला
६४ तोले, दत्त्वा मेणवीने देकर, मृदु-अग्निना धीमे
तापे मंद आंचसे, साध्यम् धीने पकावतुं धीको पकावे,
सिद्धम् तैयार थयेतुं और सिद्ध हुए, सर्पिः धी धीको,
सिधापयेत् पात्रमां राभतुं पात्रमें रख दे, तत्र तेमां
रसमें, शर्करायाः साकर चीनी, तुगाक्षीर्याः वांसकपूर
वंसलोचन, क्षौद्रस्य च अने मध और मधुके, पृथक्
पृथक् पृथक् पृथक्, चतुष्पलान् १६-१६
तोलांना १६-१६ तोलेवाले, भागाश्च भाग भाग,
पिप्पल्याः च अने पीपर और पिप्पलीका, पलम्
५२ तोला एक पल, आवपेत् नाभवां डाले,
यः ने जो, अक्षयम् अक्षय अक्षय, शुक्रम् शुक्रनी
शुक्रकी, शोफसः अने उपस्थना और जननेन्द्रियका,
उत्तमम् श्रेष्ठ अत्यन्त, बलम् च भलनी बल, इच्छेत्
छेत्ता करेता होय तेथे चाहता हो वह, पूर्वम् पहेला
पहिले, अतः आमांथी इसके, पलम् ५२ तोला ४ तोले,
लीढ्वा आटीने चाट कर, ततः ते पछी तदनन्तर,
अन्नम् अन्न अन्नका, उपयोजयेत् भोजन करतुं
भोजन करे ॥ ३३-३७ ॥ (इति आ यह, वाजीकरणम्
वाजीकरण, घृतम् घृत छे घृत है)

33-37½. Fresh black gram and fresh
seeds of cowage, each tolas 256, jivaka,

rishabhaka, veera, meda, riddhi, climbing asparagus, liquorice, and winter cherry each 16 tolas should be decocted together. In this decoction, cow's ghee tolas 64, cow's milk tolas 640, juice of white yam tolas 64 and sugar-cane juice tolas 64, should be boiled over a low fire and the ghee thus prepared should be mixed with sugar, bamboo manna and honey, each 16 tolas and of long pepper tolas 4. He who wishes to have an inexhaustible store of semen and great phallic strength, should take a dose of 4 tolas of this ghee as linctus before meals. Thus has been described 'The Virilific Ghee.'

वाजीकरणः पिण्डरसः —

शर्करा माषविदलास्तुगाक्षीरी पयो घृतम् ॥३८॥
गोधूमचूर्णषष्ठानि सर्पिष्युत्कारिकां पचेत् ।
तां नातिपक्वां मृदितां कौकुटे मधुरे रसे ॥३९॥
सुगन्धे प्रक्षिपेदुष्णे यथा सान्द्रीभवेद्रसः ।
एष पिण्डरसो वृष्यः पौष्टिको बलवर्धनः ॥४०॥
अनेनाश्व इवोदीर्णो बली लिङ्गं समर्पयेत् ।

गोधूम-चूर्ण-षष्ठानि छट्टो धड़ने। दोट छे नेमां
ओवां गेहूँका आटा छट्टा जिनमें है ऐसे, शर्करा साकर
चीनी, माषविदला: अड़नी दाण उबदकी दाल, तुगा-
क्षीरी वासकपूर वंशलोचन, पयः दूध दूध, घृतम्
अने घी और घी, उत्कारिकाम् ओओनी उत्कारिका
इनकी उत्कारिका, सर्पिषि घीमां घीमें, पचेत् पकाववी
पकावे, नातिपक्वम् अत्यंत पाकी न गध होय ओवी
ज्यादा न पकी हुई, ताम् तेने उसको, मृदिताम् योणीने
मल कर, मधुरे मधुर मधुर, सुगन्धे सुगंधी सुगन्धित,
उष्णे जिला उष्ण, कौकुटे रसे छेड़ाना भांसरसमां
मुँगेके मांसरसमें, प्रक्षिपेत् नाथवी डाले, यथा

४०. बलवर्धनः—सुगन्धवर्धनः (पं.)

रसः नेथी भांसरस जिससे मांसरस, सान्द्रीमवेत्
धाटो थर्ध नथ गाढा हो जाय, एषः आ यह,
पिण्डरसः पिंडरस पिण्डरस, वृष्यः वृष्य वृष्य, पौष्टिकः
पौष्टिक पौष्टिक, बलवर्धनः अने अलने वधारनारे छे
और बलवर्धक है, अनेन आना प्रयोगथी इसके सेवनसे,
अश्वः इव घोडानी पेठे अश्वकी तरह. उदीर्णः बली
कामवेगमां आवेदे। तथा अणवान पुरुष कामवेगवाला
एवं बलवान पुरुष, लिङ्गम् उपरथने उपस्थको, समर्प-
येत् अर्पण करी शके छे अर्पण कर सकता है ॥३८-४०॥

38-40½. With these six—sugar, broken black-gram, bamboo manna, milk, ghee and wheat flour. (Utkarika) sweetmeat should be prepared in ghee. This without being over-roasted over the fire, should be crushed and cast into the sweet and warm spiced meat-juice of the cock and mixed in it till the juice gets thickened; this thickened juice is virilific, tonic and strengthening. Imbued with stallion-like vigour by its use, a man enjoys sexual intercourse with heightened virility.

शिखितित्तिरिहं सानामेवं पिण्डरसो मतः ।
बलवर्णस्वरकरः पुमांस्तेन वृषायते ॥४१॥

(इति वाजीकरणपिण्डरसाः ।)

एवम् आ प्रमाणे इसी तरह, शिखि-भोर मोर,
तित्तिरि-तेतर तीतर, हंसानाम् अने हंसना और
हंसके, पिण्डरसः पिंडरस पिण्डरस, बल-अण बल,
वर्ण-वर्ण वर्ण, स्वरकरः अने स्वरकारक तथा स्वर-
करनेवाले मतः मान्या छे माने हैं, तेन तेओना प्रयो-
गथी उनके प्रयोगसे, पुमान् पुरुष पुरुष, वृषायते वृषणी
माइक मैथुन करी शके छे वृषकी तरह रतिक्षम होता
है ॥४१॥ इति आ ये वाजीकरणपिण्डरसाः वाञ्छ-
करण पिंडरसो छे वाजीकरण पिण्डरस हैं ।)

४१. इवोदीर्णो बली—इवोदीर्णवहः (पं.)

,, इति वाजीकरणपिण्डरसाः—वाजीकरी कल्पिता (पं.)

41. The thickened juice of the peacock, partridge or swan in similar manner, is regarded as promoter of strength, complexion and voice. A man acquires increased virility by taking a course of these preparations. Thus has been described 'The virilific thickened meat-juices.'

वृष्यो माहिषरसः—

घृतं माषान् सबस्ताण्डान् साधयेन्माहिषे रसे ।
भर्जयेत्तं रसं पूतं फलाम्लं नवसर्पिषि ॥ ४२ ॥

ईषत्सलवणं युक्तं धान्यजीरकनागरैः ।
एष वृष्यश्च बल्यश्च बृंहणश्च रसोत्तमः ॥ ४३ ॥
(इति वृष्यमाहिषरसः।)

सबस्ताण्डान् अर्कानां वृष्यसहित बकरेके अंड सहित, घृतम् धी घी, माषान् अने अउदने और उडदको, माहिषे पाडाना मैसके, रसे मांसरसमां मांस-रसमें, साधयेत् पकावनां पकावे, तम् ते रसने उसको, पूतम् गाणी धर्छ छान कर, फलाम्लम् आटां इण्डोना रसथी आटां करी दाडिम आदि खट्टे फलोंके रससे खटा करके, ईषत् जराके थोड़ा, सलवणम् लूण नाणीने नमक मिला कर, धान्य- धाण्डा धनिया, जीरक शुरु जीरा, नागरैः अने सूंठथी और सोंठसे, युक्तम् युक्त करी युक्तकर, रसम् ते मांसरसने उस मांसरसको, नवसर्पिषि ताब धीमां नये घीमें, भर्जयेत् छमकारवे। छोंक दे, एषः आ यह, रसोत्तमः श्रेष्ठ रस श्रेष्ठ रस, वृष्यः च वृष्य वृष्य, बल्यः च अलने आपनार बल-कारक, बृंहणः च अने अंडणु छे और पौष्टिक है ॥ ४२-४३ ॥ (इति आ यह, वृष्यमाहिषरसः वृष्य-माहिषरस छे वृष्यमाहिषरस है ।)

42-43. Ghee, black-gram and the testes of the goat should be cooked in the juice of buffalo-flesh. It should then be strained and acidified with fruit-acids and fried in fresh ghee.

It should then be mixed with a little salt, coriander, cumin seeds and dried ginger. This most excellent juice is virilifying, strengthening and roborant. Thus has been described 'The virilifying meat-juice of the buffalo.'

वृष्यरसाः—

चटकांस्तित्तिरिसे तित्तिरीन् कौकुटे रसे ।
कुक्कुटान् बार्हिणरसे हांसे बार्हिणमेव च ॥ ४४ ॥
नवसर्पिषि संतप्तान् फलाम्लान् कारयेद्रसान् ।
मधुरान् वा यथासात्म्यं गन्धाढ्यान् बलवर्धनान् ४५
(इत्यन्ये वृष्यरसाः।)

चटकान् थडकाओने चिड़ियोंको, तित्तिरिसे तेत-रना मांसरसमां तीतरके मांसरसमें, तित्तिरीन् तेतरेने तीतरोंको, कौकुटे रसे कुक्कुटाना मांसरसमां मुर्गोंके मांसरसमें, कुक्कुटान् कुक्कुटाओने मुर्गोंको, बार्हिणरसे भारना मांसरसमां मोरके मांसरसमें, बार्हिणम् एव च अने भारने और मोरको, हांसे एव हंसना मांसरसमां सिद्ध करवा हंसके मांसरसमें सिद्ध करे, नवसर्पिषि ताब धीमां नये घीमें, संतप्तान् छमकारी छोंक कर, यथा-सात्म्यम् सात्म्य प्रमाणे सात्म्यके अनुसार, फलाम्लान् आटां इण्डोना रसथी आटां करेला अम्ल फलोंके रसोंसे अम्ल किये हुए, मधुरान् वा अथवा मधुर ज राखेला अथवा मधुर ही रखे हुए, बलवर्धनान् आ अणने वधारनार इन बलवर्धक, रसान् मांसरसोने मांसरसोंको, गन्धाढ्यान् सुगंध-वाणां करी सुगन्धयुक्त कर, कारयेत् तैयार करवा तैयार करे ॥ ४४-४५ ॥ (इति आ ये, अन्ने भीअ अन्य, वृष्यरसाः वृष्य रसे। छे वृष्यरस हैं ।)

44-45. Sparrows cooked in the meat-juice of partridge or partridge cooked in the meat-juice of the cock, or the cock cooked in the meat-juice

४४. कुक्कुटान्... च—रसे हंसस्य शिखिनो दद्यान्निखिरसे पृथक् (ग.)

„ „ —रसे हंसस्य शिखिनो दक्षः शिखिरसे पृथक् (थ)

४५. इत्यन्ये वृष्यरसाः—इति वृष्यरसाः (घ.)

of the peacock, or the peacock cooked in the meat juice of the swan in fresh ghee, acidified with fruit acids and fried or sweetened according to one's homologation and mixed with fragrant articles should be taken for promoting strength. Thus has been described 'The other virilifying meat-juice.'

वृष्यो मांसयोगः —

तृप्तिं चटकमांसानां गत्वा योऽनुपिवेत् पयः ।
न तस्य लिङ्गशैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥४६॥

(इति वृष्यमांसम् ।)

यः न पुंशु जो पुरुष, चटकमांसानाम् यच्छान्ना मांसने चिद्विषयके मांससे, तृप्तिम् गत्वा तृप्त थधने तृप्त हो कर, पयः अनुपिवेत् उपर दूध पीये छे ऊपरसे दूध पीता है, तस्य तेने उसको, निशि रात्रिमां रातमें, लिङ्गशैथिल्यम् उपस्थानी शिथिलता जननेन्द्रियकी शिथिलता, शुक्रक्षयः तेभ्यः शुक्रक्षय और शुक्रक्षय, न स्यात् थते। नथी नहीं होता ॥४६॥ (इति आ यह, वृष्यमांसम् वृष्यमांस छे वृष्यमांस है।)

46. The man that after a surfeit-meal of sparrow-flesh takes milk, does not experience phallic depression or suffer decrease of seminal store throughout the night. Thus has been described 'The virilifying diet of meat.'

वृष्यो माषयोगः —

माषयूषेण यो भुक्त्वा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
पयः पिबति रात्रिं स कृष्णां जागति वेगवान् ॥४७॥

(इति वृष्यमाषयोगः ।)

यः न पुंशु जो पुरुष, घृताढ्यम् धन्या घीवाण्ण।

४७. माषयूषेण....षष्टिकौदनम् । —यो भुक्त्वा माषयूषेण घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।

पयः...वेगवान् ॥—पयः पिबति शैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि ॥ (ब.)

बहुत घीयुक्त, षष्टिक-कौदनम् साडी ये।।। सांठीके भानको, माषयूषेण अड्डना यूपनी साथे उदकके यूपके साथ, भुक्त्वा आधने खा कर, पयः दूध दूध, पिबति पीये छे पीता है, सः ते वह, वेगवान् कामवेगवान्। अनी कामवेगवान् होकर, कृष्णाम् आनी सारी, रात्रिम् रात रात जागति अगे छे जागता है ॥४७॥ (इति आ यह, वृष्यमाषयोगः वृष्यमाषयोग छे वृष्यमाषयोग है।)

47. One who drinks milk after a meal of the shashtika rice mixed generously with ghee and with black-gram-gruel, remains awake with an undiminished sex-urge through the entire night. Thus has been described 'The virilifying preparation of black-gram.'

वृष्यो कुक्कुटमांसप्रयोगः —

न ना स्वपिति रात्रिषु नित्यस्तब्धेन शोफसा ।
तप्तः कुक्कुटमांसानां भृष्टानां नकरेतसि ॥४८॥

(इति वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः ।)

नकरेतसि भगरना वीर्यमां मगरके वीर्यमें, भृष्टानाम् भूँलेवा भुने हुए, कुक्कुटमांसानाम् कूडाना मांसने मुँगेके मांससे, तृप्तः आधने तृप्त थयेवे। तृप्त, ना पुंशु पुरुष, नित्यस्तब्धेन सर्वदाय अगृत रहेनार सततोत्थित, शोफसा उपस्थवाणे। थध जननेन्द्रियवाला हो कर, रात्रिषु सधणी रात सारी रात, न स्वपिति सूते। नथी नहीं सोता ॥४८॥ (इति आ यह, वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः वृष्य कुक्कुटमांसप्रयोग छे वृष्य कुक्कुटमांसप्रयोग है।)

48. A man who has eaten his surfeit of the cock's flesh fried in the

४८. नित्यस्तब्धेन—नित्यस्तब्धेन च (ब. ब.)

॥ तप्तः...नकरेतसि—पयः पिबति शैथिल्यं स्यान्न शुक्रक्षयो निशि (प.)

॥ इति वृष्यः कुक्कुटमांसप्रयोगः—इति वृष्यमांसम् (ब.)

॥ ॥ ॥ ॥ —इति वृष्यमांसप्रयोगः (ब.)

semen of the crocodile cannot sleep during the nights owing to continual erection of the phallus. Thus has been described 'The virilifying preparation of the cock's flesh'.

वृष्या अण्डरसाः —

निःस्त्राव्य मत्स्याण्डरसं भृष्टं सर्पिषि भक्षयेत् ॥४९॥

हंसबर्हिणदक्षाणामेवमण्डानि भक्षयेत् ।

(इति वृष्योऽण्डरसः ।)

मत्स्य-अण्ड-रसम् भाज्यानां घातना रसने मत्स्यके अण्डोंके रसको, निःस्त्राव्य द्वावीने डाढ्या पछी निकाल कर, सर्पिषि धीमां घीमें, भृष्टम् भूँछने भुन कर, भक्षयेत् भावे खावे, एवम् आ ७ प्रमाणे इसी तरह, हंस- हंस हंस, बर्हिण- मोर मोर. दक्षाणाम् अने इंडाणा और मुर्गोंके, अण्डानि घातने अंडोंको, भक्षयेत् भावां खावे ॥ ४९ ॥ (इति आ यह, वृष्यः अण्डरसः वृष्य अंडरस छे वृष्य अंडरस है ।)

49½. One should take the juice squeezed out of the eggs of the fish seasoned with ghee; and similarly eggs of the swan, peacock and cock should be used. Thus has been described 'The virilifying egg-juice.'

पूर्वसंशोधिते एव शरीरे वृष्ययोगा उपयोक्तव्याः —

भवतश्चात्र—

स्रोतःसु शुद्धेष्वमले शरीरे

वृष्यं यदा ना मितमस्ति काले ।

वृषायते तेन परं मनुष्य-

स्तद्वृहणं चैव बलप्रदं च ॥ ५० ॥

४९½. दक्षाणामेवम्—दक्षाणि चैवम् (त)

॥ इति वृष्योऽण्डरसः—इति वृष्या अण्डरसाः (व.)

५०. यदा ना—यदाऽस्तेन (य. व.)

तस्मात् पुरा शोधनमेव कार्यं

बलानुरूपं न हि वृष्ययोगाः ।

सिद्ध्यन्ति देहे मलिने प्रयुक्ताः

क्लिष्टे यथा वाससि रागयोगाः ॥५१॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवतः मे श्लोका छे के दो श्लोक हैं कि, स्रोतःसु स्रोती स्रोतोंके, शुद्धेषु शुद्ध थनाथी शुद्ध होनेसे, शरीरे शरीर शरीरके, अमले निर्मल यत् निर्मल होने पर, यदा यथा रे जब, ना पुत्रुष पुरुष, मितम् मापमां लीधेव मात्रामें लिये हुए, वृष्यम् वृष्यने वृष्यको. काले योज्य समये उचित-कालमें, अस्ति भाव छे त्यारे सेवन करता है तब, तेन तेनाथी उससे, मनुष्यः ते पुत्रुष वह पुरुष, परम् अत्यन्त अत्यन्त, वृषायते मैथुन करवाभां समर्थ होने छे मैथुन करनेमें समर्थ होता है, तत् ते वह, वृहणम् च वृहण वृहण, बलप्रदम् च एव अने भल आपना २ पक्ष छे और बलदायक भी है, तस्मात् तेथी इस लिए, पुरा पहेलां प्रथम, बलानुरूपम् भलने अनुकूल बलके अनुरूप, शोधनम् शोधन शोधन, कार्यम् एव करुं ७ जेष्ठे करना ही चाहिए, हि कारण के क्योंकि, यथा जेम् जैसे, क्लिष्टे भेदा मलिन, वाससि वस्त्रमां योजेदा वस्त्रमें दिये गये, रागयोगाः रंगो यस्ता नथी रंग नहीं चढ़ते, मलिनदेहे तेम मलिन देहमां वैसे मलिन देहमें, प्रयुक्ताः योजेदा प्रयुक्त, वृष्ययोगाः वृष्य प्रयोगो वृष्य योग, न सिद्ध्यन्ति सिद्ध थता नथी सिद्ध नहीं होते ॥ ५०-५१ ॥

Here are two verses again—

50-51. If a man takes in due dose and at proper time, the virilifying recipe, after the body-channels have been cleansed and his body has been rendered free from excreta, he thereby greatly increases his virility. The recipe

५१. वृष्ययोगाः—सिद्धयोगाः (त. प.)

॥ क्लिष्टे—क्लिष्टे (व.)

॥ क्लिष्टे—म्लिष्टे (व. प.)

॥ राग—रंग (ग.)

also acts as a roborant and tonic. It is therefore that purification of the body must be first undertaken with due regard to the patient's strength, for the virilifying preparations do not bear fruit if tried on an uncleansed constitution even as dyes do not stick properly on an unclean cloth.

प्रथमपादोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकौ —

वाजीकरणसामर्थ्यं क्षेत्रं स्त्री यस्य चैव या ।
ये दोषा निरपत्यानां गुणाः पुत्रवतां च ये ॥ ५२ ॥
दश पञ्च च संयोगा वीर्यापत्यविवर्धनाः ।
उक्तास्ते शरमूलीये पादे पुष्टिवलप्रदाः ॥ ५३ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
ये श्लोक छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, वाजीकरण-
वाञ्छकृष्णानुं वाजीकरणका, सामर्थ्यम् सामर्थ्यं सामर्थ्य,
यस्य ने पुरुषने जिसको, क्षेत्रम् क्षेत्रम् क्षेत्ररूप,
या ने जो, स्त्री स्त्री स्त्री, निरपत्यानाम् संतान-
रहित पुरुषोना सन्तानरहित पुरुषोंके, ये ने जो,
दोषाः दोषो दोष, पुत्रवताम् च अने पुत्रवाणाना और
पुत्रवाले पुरुषोंके, ये ने जो, गुणाः गुणो गुण वीर्य-
वीर्यं वीर्य, अपत्य- तेभ्यः संतानने एवं सन्तानके,
विवर्धनाः वधारनारा वृद्धिकर, पुष्टि- अने पुष्टि और
पुष्टि, बलप्रदाः तथा अणने आपनारा तथा बलके
देनेवाले, दश पञ्च च ने पंद्दर जो पन्द्रह, संयोगाः
प्रयोगो योग, ते ते वे, शरमूलीये शरमूलीय शरमूलीय,
पादे पादमां पादमें, उक्ताः उक्तेवांमां आव्या छे
कहे गये हैं ॥ ५२-५३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

52-53. The virtues of virilification, the qualities of the woman who is a proper sexual partner for a man, the disadvantages of men without progeny and the advantages of those with

progeny, and the 15 preparation that promote virility and progeny as well as robustness and strength, have all been described in this quarter entitled 'The roots of pen-reed grass'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये संयोगशरमूलीयो
नाम वाजीकरणपादः प्रथमः ॥ २-(१) ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते
अग्निवेशे रयेला अग्निवेशे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते
तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये
वाञ्छकृष्णानुध्यायमां वाजीकरणाध्यायमें, संयोगशरमूलीयः
'संयोगशरमूलीय' 'संयोगशरमूलीय', नाम नामने
नामका, प्रथमः प्रथम प्रथम, वाजीकरणपादः वाञ्छकृष्ण-
पाद संपूर्ण थये। वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २-(१) ॥

2-(1) Thus in the Section on Thera-
peutics in the treatise compiled by
Agnivesa and revised by Caraka the
first quarter entitled 'The roots of
pen-reed grass' of the second chapter
on 'Virilification' is completed.

वाजीकरणाध्याये द्वितीयः पादः ।

वाञ्छकृष्णानुध्यायमां भीजे पाद

वाजीकरणाध्यायमें दूसरा पाद

The second quarter of the chapter on
Virilification

आसिक्तक्षीरीयवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथात आसिक्तक्षीरिकं वाजीकरणपादं व्या-
ख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अर्द्धथी अब आगे, आसिक्त-
क्षीरिकम् 'आसिक्तक्षीरिक' नामना 'आसिक्तक्षीरिक'

नामके, वाजीकरणपादम् भीष्म वाञ्छकरपादम्
दूसरा वाजीकरणपादका. व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करुं
व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उद्धेतुं ये कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
second quarter entitled 'The prepara-
tions of milk-saturated rice etc.' of the
chapter on virilification.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका--

आसिक्तक्षीरमापूर्णमशुष्कं शुद्धषष्टिकम् ।
उदूखले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम् ॥ ३ ॥
गृहीत्वा तं रसं पूतं गव्येन पयसा सह ।
बीजानामात्मगुप्ताया धान्यमापरसेन च ॥ ४ ॥
बलायाः शूर्पपण्योश्च जीवन्त्या जीवकस्य च ।
ऋद्धयृषभककाकोलीश्वदंष्ट्रामधुकस्य च ॥ ५ ॥
शतावर्या विदार्याश्च द्राक्षाखर्जूरयोरपि ।
संयुक्तं मात्रया वैद्यः साधयेत्तत्र चावपेत् ॥ ६ ॥
तुगाक्षीर्याः समाषाणां शालीनां षष्टिकस्य च ।
गोधूमानां च चूर्णानि यैः स सान्द्रीभवेद्रसः ॥ ७ ॥
सान्द्रीभूतं च तं कुर्यात् प्रभूतमधुशर्करम् ।
गुलि(टि)का बदरैस्तुल्यास्ताश्च सर्पिषि भर्जयेत् ॥ ८ ॥
ता यथाग्निं प्रयुज्जानः क्षीरमांसरसाशनः ।
पश्यत्यपत्यं विपुलं वृद्धोऽप्यात्मजमक्षयम् ॥ ९ ॥
(इत्यपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका।)

आसिक्तक्षीरम् दूधमां लीजवेला दूधसे भिगो कर,
अशुष्कम् लीला कुछ गीले, आपूर्णम् थोडा पाकेला

३. उदूखले समापोथ्य पीडयेत् क्षीरमर्दितम्-ऋद्धं विमृदितं
क्षीरं पीडयेत्सुसमाहितः ग.

५. शूर्पपण्योश्च-शूर्पपण्यश्च त.)

१. श्वदंष्ट्रामधुकस्य च-मधुकानां रसेन च (ग. थ. ध.)

१. " " -मधुकस्य रसेन च (प)

८. गुलि(टि)का-गुडिका (ब)

अधपके, शुद्धषष्टिकम् सड़े साठी थोभाने सफेद सांठी
चावलको, उदूखले भांडलियाभां ऊखलमें, समापोथ्य
भांडीने कूट कर, क्षीरमर्दितम् दूधमां थोणीने दूधमें
घोटकर, पीडयेत् नीथोवना निचोड़ लेवे, गव्येन गायना
गायके, पयसा दूध दूधके, सह साथे साथ, पूतम्
गाणीने छाने हुए, तम् रसम् ते रसने उस रसको,
गृहीत्वा धर्ने ले कर, आत्मगुप्तायाः औंथाना
केवाँचके, बीजानाम् भीष्मना क्वाथ साथे बीजोंके काथके
साथ, धान्यमापरसेन अउदना क्वाथ साथे उददके
काथके साथ, बलायाः भलाया क्वाथ साथे बलाके
काथके साथ, शूर्पपण्योः च ये भतनी शूर्पपण्योः
क्वाथ साथे दोनों पर्णियोंके काथके साथ, जीवन्त्याः
होडीना क्वाथ साथे जीवन्तीके काथके साथ, जीवकस्य
च उवकना क्वाथ साथे जीवकके काथके साथ, ऋद्धि-
ऋद्धिना क्वाथ साथे ऋद्धिके काथके साथ, ऋषभक-
ऋषभकना क्वाथ साथे ऋषभकके काथके साथ, काकोली-
काकोलीना क्वाथ साथे काकोलीके काथके साथ,
श्वदंष्ट्रा- गोभुना क्वाथ साथे गोखरूके काथके साथ,
मधुकस्य नेठीमधुना क्वाथ साथे मुलहठीके काथके साथ,
शतावर्याः शतावरीना क्वाथ साथे शतावरीके काथके
साथ, विदार्याः च लोयकोणाना क्वाथ साथे बिलाई-
कन्दके काथके साथ, द्राक्षाखर्जूरयोः तथा द्राक्षना क्वाथ
साथे तेभज भजूरना क्वाथ साथे तथा मुनकेके काथके
साथ एवं खजूरके काथके साथ, मात्रया समान
मात्राभां समान मात्रामें, संयुक्तम् भेगवी मिला कर,
वैद्यः वैद्ये वैद्य, साधयेत् पकावे पकावे, तत्र च अने
तेभां और उसमें, तुगाक्षीर्याः वासकपूरनुं थूणुं वंश-
लोचना चूर्ण, समाषाणां अउदना दोट तेभज उदद एवं,
शालीनाम् शाली शालि चावल, षष्टिकस्य च साठी थोभा
सांठी चावल, गोधूमानाम् अने धुने और गेहूंका,
चूर्णानि च दोट थोथोने आटा इनको, आवपेत् नाथवां
नेथी जिनसे, सः रसः ते रस वह रस, सान्द्रीभवेत्
धाटे थाथ गाढा हो जावे, सान्द्रीभूतम् तम् च धाटा थथेला
ते रसमां गाढे हुए उस रसमें, प्रभूत- पुष्कल प्रमाणमां
प्रचुर मात्रामें, मधुशर्करम् कुर्यात् मधु अने साकर भेगववां
मधु और चीनी मिलावे, बदरैः तुल्याः ते पछी और
नेथी उसके बाद बेरके बराबर, गुलिकाः गोणीथो
गोलियां, कुर्यात् ऊरवी बनावे, ताः च अने तेथोने

और उनको, सर्पिषि धीमा धीमे, भर्जयेत् ७७ देवी
भुन ले, क्षीरमांसरसाशनः दूध अने मांसरसनुं भोजन
करना २ दूध तथा मांसरसका सेवन करनेवाला, वृद्धः अपि
वृद्ध पुरुष पक्षु वृद्ध पुरुष भी, यथास्मि नृशसिना गण
प्रमाणे अग्निबलके अनुसार, ताः तेओने। उनका,
प्रयुज्जानः प्रयोग करता प्रयोग करता हुआ, विपुलम्
विपुल संप्रदायों विपुल संख्यामें, अपत्यम् सन्तान
सन्तान, अक्षयम् अने अक्षय और अक्षय, आत्मजम्
शुक्रने शुक्रको, पश्यति भेजवे छे पाता है ॥ ३-९ ॥
(इति आ यद्, अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका अपत्यकरी
षष्टिकादिगुटिका छे अपत्यकरी षष्टिकादिगुटिका है।)

3-9. Pound well in a wooden mortar clean shashtika rice soaked in and fully saturated with milk, while yet wet and press it. Take that juice after straining and mix it with cow's milk, the juice of the seeds of cowage, juice of coriandar and black-gram, of heart-leaved sida and common mallow, wild black gram and wild green grass, and of cork swallow wort and jivaka, of riddhi, rishabhaka, kakoli, small caltrops, liquorice, climbing asparagus and white yam, and also of grapes and date—all these the physician should mix in proper measure and add bamboo manna and the flour of black-gram, sali rice, shashtika rice and wheat in such a way that the juice gets thickened; in that thickened juice, add a large quantity of honey and sugar; this should be made into pills of the size of the jujube and fried in ghee. If a man, even though aged, takes these pills along with a diet of milk and meat-juice, according to the strength of his gastric fire, he begets numerous pro-

geny and enjoys undiminished secretion of semen. Thus has been described 'The procreant compound shashtika rice-pill.'

वृष्या भक्ष्ययोगाः —

चटकानां सहस्रानां दक्षाणां शिखिनां तथा ।
शिशुमारस्य नक्रस्य भिषक् शुक्राणि संहरेत् ॥१०॥
गव्यं सर्पिवेराहस्य कुलिङ्गस्य वसामपि ।
षष्टिकानां च चूर्णानि चूर्णं गोधूमकस्य च ॥११॥
एभिः पूषलिकाः कार्याः शङ्कुल्यो वर्तिकास्तथा ।
पूषा धानाश्च विविधा भक्ष्याश्चान्ये पृथग्विधाः ॥१२॥
एषां प्रयोगाद्भक्ष्याणां स्तब्धेनापूर्णरेतसा ।
शेफसा वाजिवद्याति यावदिच्छं स्त्रियो नरः ॥१३॥

(इति वृष्यपूषलिकादियोगः।)

भिषक् वैद्य वैद्य, चटकानाम् चटका चटक, सह-
सानाम् सहस्र तेमज्ज इंस एवं, दक्षाणाम् दृक्का गुणों,
शिखिनाम् शेर मोर शिशुमारस्य शिशुमार शिशुमार,
नक्रस्य तथा मगरना और मगरके, शुक्राणि वीर्य वीर्य,
गव्यम् गायनं गायका, सर्पिः धी धी, वेराहस्य वराह
सूअर, कुलिङ्गस्य अपि तथा कुलिङ्गनी और कुलिङ्गी,
वसाम् वसा वसा, षष्टिकानाम् साठी येओने। सांठी
चावलका, चूर्णानि च दोट आटा, गोधूमस्य तथा
धउने। तथा गेहूँका, चूर्णम् दोट आटा, संहरेत्
ओओने ओडका करवा उनको इकट्ठा करे एभिः विविधाः
ओओथी विविध प्रकारना इनसे विविध प्रकारके, पूष-
लिकाः पूषलिका पूषलिका, शङ्कुल्यः शङ्कुली शङ्कुली,
तथा वर्तिकाः वर्तिका वर्तिका, पूषाः पूष पूष, धानाः
च धाना धाना, अन्ये च तथा अन्य तथा अन्य,
पृथग्विधाः विविध प्रकारनी विविधप्रकारके, भक्ष्याः
आवा येओय वस्तुओ भक्ष्य पदार्थ, कार्याः जनावनी
बनावे, एषाम् आ इन, भक्ष्याणाम् आवा येओय वस्तुओना
भक्ष्य पदार्थोंके, प्रयोगात् प्रयोगथी प्रयोगसे, स्तब्धेन

११. गोधूमकस्य च-गोधूमिकं तथा (च. ध. ध.)

१२. पृथग्विधाः-च तद्विधाः (फ.)

१३. इति वृष्यपूषलिकादियोगः-इति वृष्यभक्ष्याः (क. व.)

अगृत स्तब्ध, आपूर्णरेतसा अने वीर्यंथी परिपूर्ण
और वीर्यसे परिपूर्ण, शोफसा उपस्थब्धे उपस्थसे,
नरः पुरुष पुरुष, त्रियः स्त्रीयोमां त्रियोमै, यावद्विच्छम्
पेतानी ४२७७ मुञ्ज इच्छानुसार, वाजिवत् वेडाणी
भाड्ड घोड़ेकी तरह, याति गमन करे छे गमन करता
है ॥ १०-१३ ॥ (इति आ. ये, वृष्यपूपलिकादियोगाः
वृष्यपूपलिकादियोगे छे वृष्यपूपलिकादियोग हैं।)

10-13. The physician should collect the semen of the sparrow, swan, cock, peacock, estruant crocodile, and the nekoo crocodile, as also cow's ghee, boar's fat and sparrow's fat, the flour of the shashtika rice and of wheat. With these should be prepared (pupalika) pan-cakes, (sashkuli) doughnuts, coils, sweet cakes, dhana sweet and other sweetmeat of diverse kinds. By taking a course of such preparations, a man is enabled to copulate with a woman for as long a time as he wishes with equine virility, with full erection of phallus supported by seminal fullness. Thus have been described 'The virilifying preparations of pan-cakes etc.'

अपत्यकरो रसः—

आत्मगुप्ताफलं माषान् खर्जूरानि शतावरीम् ।
शृङ्गाटकानि मृद्धीकां साधयेत् प्रसृतोन्मिषतम् ॥१४॥
क्षीरप्रस्थं जलप्रस्थमेतत् प्रस्थावशेषितम् ।
शुद्धेन वाससा पूतं योजयेत् प्रसृतैस्त्रिभिः ॥१५॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः सर्पिषोऽभिनवस्य च ।
तत् पाययेत् सक्षौद्रं षष्टिकान्नं च भोजयेत् ॥१६॥
जरापरीतोऽप्यबलो योगेनानेन विन्दति ।
नरोऽपत्यं सुविपुलं युवेव च स हृष्यति ॥१७॥
(इत्यपत्यकरः स्वरसः।)

प्रसृतोन्मिषतम् आ१४ आ१४ तोला एक एक प्रसृत मान-
वाले, आत्मगुप्ताफलम् डोथां केर्वाचके बीज, माषान्

अ१४ उड़द, खर्जूरानि अ१४ खजूर, शतावरीम् शता-
वरी शतावर, शृङ्गाटकानि शृङ्गाड सिंघाडे, मृद्धीकाम्
तथा द्राक्ष तथा मुनक्का, क्षीरप्रस्थम् अने ६४ तोला
दूध ओओने और ६४ तोले दूध इनको, जलप्रस्थम्
६४ तोला पाणी धर्धने ६४ तोले जल ले कर, साध-
येत् पडाववां पकावे, प्रस्थावशेषितम् ६४ तोला आडी
रहे त्पारे ६४ तोले अवशेष रहने पर, शुद्धेन शुद्ध
साफ, वाससा वस्त्रंथी कपड़ेसे, पूतम् गाणी देवुं छान
कर, एतत् ओने इसको, शर्करायाः साकर चीनी, तुगा-
क्षीर्याः वांसडपूर वंशलोचन, अभिनवस्य अने ताण्डुं
और नया सर्पिषः च श्री प्रत्येकना ची प्रत्येकके,
त्रिभिः प्रसृतैः २४ तोलानी साथे २४ तोलेके साथ,
योजयेत् लेणवपुं मिलावे, तत् अने ते और उसको,
सक्षौद्रम् मधुनी साथे मधु मिलाकर, पाययेत् पावुं
पिलावे, षष्टिकान्नम् च तथा साठी योआवुं तथा सठ्ठी
चावलका भोजयेत् लेणन करावपुं भोजन करावे,
जरापरीतः वृद्धावस्थाथी घेरायेतो जरायुक्त, जबलः जपि
निर्भण होय तो पक्षु निर्बल भी नरः पुरुष पुरुष,
अनेन आ इस, योगेन प्रयोगथी प्रयोगसे, सुविपुलम्
आडी संप्र्यामां विपुल संख्यामें, अपत्यम् सन्तानो
सन्तानको विन्दति प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, युवा
इव अने जुवाननी पेडे और युवककी तरह, सः ते
वह, हृष्यति उपस्थनी अगृतिवागे। थाय छे उपस्थके
हर्षको प्राप्त होता है ॥ १४-१७ ॥ (इति आ. यह,
अपत्यकरः स्वरसः अपत्यकर स्वरस छे अपत्यकर
स्वरस है।)

14-17. Take seeds of cowage, black-gram, dates, climbing asparagus, indian water chest-nut and grapes; boil 8 tolas of each of these with 64 tolas of milk and 64 tolas of water, till the whole is reduced to a quantity of 64 tolas; then after straining it with a clean piece of cloth, mix it with 24 tolas each of sugar, bamboo manna and fresh ghee. This should be taken with honey followed by a

meal of shashtika rice. Even a man who is infirm with age or impotent will be able by taking this preparation to beget numerous progeny and acquire the virility of youth. Thus has been described 'The procreant extract'.

वृष्यं क्षीरम् —

खर्जूरीमस्तकं माषान् पयस्यां च शतावरीम् ।
खर्जूरानि मधूकानि मृद्रीकामजडाफलम् ॥ १८ ॥

पलोन्मितानि मतिमान् साधयेत् सलिलाढके ।
तेन पादावशेषेण क्षीरप्रस्थं विपाचयेत् ॥ १९ ॥

क्षीरशेषेण तेनाद्याद् घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः ॥ २० ॥

(इति वृष्यक्षीरम् ।)

मतिमान् बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, पलोन्मितानि
थार थार तोला चार चार तोले, खर्जूरीमस्तकम्
अनूरीतुं भरतक खजुरीका मस्तक, माषान् अ. ३६ उवद,
पयस्यम् इगियो बिलाईकन्द, शतावरीम् च शतावरी
शतावर, खर्जूरानि अनूरनी पेशीये। खजूर, मधूकानि
महुडा महुवे, मृद्रीकाम् द्राक्ष मुनके, अजडाफलम् तथा
कोथी तथा केवाँचको, सलिलाढके २५६ तोला पाण्डुभा
२५६ तोले जलमें, साधयेत् पकावत् पकावे, पादावशेषेण
न्यारे थोथो भाग आधी रहे त्यारे जब चौथाई शेष
रहे तब, तेन ते क्वाथने उस काथको, क्षीरप्रस्थम् ६४
तोला दूधमा भेगवी ६४ तोले दूधमें मिला कर,
विपाचयेत् पकावत् पकावे, तेन क्षीरशेषेण आधी
रहेला ते दूध साथे शेष रहे हुए उस दूधके साथ,
सशर्करेण साकर भेगवीने चीनी मिलाकर, घृताढ्यम्
पुण्डण धीवाणा घृतबहुल, षष्टिकौदनम् साठी थोथा
सांठीका भात, अद्यात् आवा खावे, एषः आ यह,
संयोगः प्रयोग प्रयोग, परम् अत्यन्त अत्यन्त, वृष्यः

१९. मतिमान्—सर्वाणि (घ.)

२०. सशर्करेण संयोग एष वृष्यः परं स्मृतः—सशर्करेण संयोग
एष वृष्यतमः परम् (ङ.)

वृष्य वृष्य, सतः भनाय छे माना गया है ॥ १८-२० ॥
(इति आ यह वृष्यक्षीरम् वृष्यक्षीर छे वृष्यक्षीर है।)

18-20. Take tender shoots of the date, black-gram, milk-yam, climbing asparagus, dates, mahwah, grapes and cowage fruits. Boil 4 tolas of each of these in 256 tolas of water till the whole is reduced to one fourth of the quantity. Then it should again be cooked in 64 tolas of milk. When it is reduced to the original quantity of milk (64 tolas), it should be taken with cooked shashtika rice, mixed liberally with ghee and with sugar. This preparation is regarded as highly virilific. Thus has been described 'The virilific milk'.

वृष्यघृतम्—

जीवकर्षभकौ मेदां जीवन्तीं श्रावणीद्वयम् ।
खर्जूरं मधुकं द्राक्षां पिप्पलीं विश्वमेषजम् ॥ २१ ॥

शृङ्गाटकं विदारीं च नवं सर्पिः पयो जलम् ।
सिद्धं घृतावशेषं तच्छर्कराक्षौद्रपादिकम् ॥ २२ ॥

षष्टिकात्रेण संयुक्तमुपयोज्यं यथावलम् ।
वृष्यं बद्धं च वर्ण्यं च कण्ठ्यं वृंहणमुत्तमम् ॥ २३ ॥

(इति वृष्यघृतम् ।)

जीवक- ७५३ जीवक, ऋषभकौ ३५५३ ऋषभक,
मेदाम् मेदा मेदा, जीवन्तीम् दोडी जीवन्ती, श्रावणीद्व-
यम् भेड अतनी श्रावणी श्रावणी-महाश्रावणी, खर्जूरम्
अनूर खजूर, मधुकम् गेठीमध मुलहठी, द्राक्षा
द्राक्ष मुनके, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, विश्वमेषजम्
संठ सोठ, शृङ्गाटकम् शी गोडा सिंघाडा, विदारीम् च
अने बोयडाणुं और बिलाईकन्द, नवम् सर्पिः ताणुं
धी नया घृत पयः दूध दूध, जलम् तथा पाण्डु और
जल इनको, घृतावशेषम् धी आधी रहे त्या सुधी घृत

अवशिष्ट रहे वहां तक, सिद्धम् पडावी सिद्ध कर, तत् ते धीमां उस धीमें, शर्कराक्षौद्रपादिकम् योथा सागनी साकर अने भध नाभी चौथाई चीनी और सहद मिला कर, षष्टिकान्नेन साठी योथा साथे सांठीके भातके साथ, संयुक्तम् भेजवीने मिला कर, यथाबलम् अग्नि-भण भूमाणि अग्निबलके अनुसार, उपयोज्यम् उपयोगमां देवुं खावे, वृष्यम् आ धी वृष्य यह घृत वृष्य, बल्यम् भण आपनार बल देनेवाला, वर्ण्यम् च वर्णने निर्भण करनार वर्णको निर्मल करनेवाला, कण्ड्यम् कंठने सुधा-रनार कंठके लिए हितकर, उत्तमम् उत्तम उत्तम, वृंहणम् अने पौष्टिक छे और पौष्टिक है ॥ २१-२३ ॥ (इति आ यह, वृष्यघृतम् वृष्यघृत छे वृष्यघृत है।)

21-23. Jivaka, rishabhaka, meda, cork-swallow wort, the two kinds of east indian globe thistle, dates, liquo- rice, grapes, long pepper, ginger, indian water chest-nut, white yam, fresh ghee, milk and water; the ghee prepared of these and reduced to the quantity of ghee should be mixed with one fourth of its quantity of sugar and honey; and this taken with the shashtika rice with due regard to the strength of the digestive fire, acts as an excellent virilific, promoter of strength, complexion and voice and as a roborant. Thus has been described 'The virilific ghee.'

वृष्यो दधिसरप्रयोगः —

दधः सरं शरच्चन्द्रसन्निभं दोषवर्जितम् ।
शर्कराक्षौद्रमरिचैस्तुगाक्षीर्या च बुद्धिमान् ॥२४॥
युक्त्या युक्तं ससूक्ष्मैलं नवे कुम्भे शुचौ पटे ।
मार्जितं प्रक्षिपेच्छीते घृताढ्ये षष्टिकौदने ॥२५॥

पिवेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम् ।
वर्णस्वरबलोपेतः पुमांस्तेन वृषायते ॥ २६ ॥

(इति वृष्यो दधिसरप्रयोगः।)

बुद्धिमान् बुद्धिमान् मनुष्ये बुद्धिमान् मनुष्य, शरच्चन्द्रसन्निभम् शरच्चन्द्रनुना चंद्रनी समान शरद ऋतुके चन्द्रमाके समान, दोषवर्जितम् दोषरहित दोषरहित, दधनः सरम् दहीनी भवाधने दहीकी मलाईको, शर्करा-साकर चीनी, क्षौद्र- भध सहद, मरिचैः भरी मरिच, तुगाक्षीर्या च अने वांसकपूर साथे और वंशलोचनके साथ, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, युक्तम् भेजवीने मिला कर, ससूक्ष्मैलम् तेमां नानी औद्यथीतुं यूष् भेजवीने उसमें छोटी इलायची डाल कर, नवे नवा नये, कुम्भे धात्रमां वडेमें, शुचौ पटे साक्ष वस्त्र पर साफ कपड़े पर, मार्जितम् छाणीने मसल कर छान करके, शीते ठंडा थोड़ा ठंडे हुए, घृताढ्ये तथा धी भेजवेला और घृतबहुल, षष्टिकौदने साठी योथासां सांठी चावल पर, प्रक्षिपेत् नाभवी डाले, तम् ते उस, षष्टिकौदनम् साठी योथा सांठी चावलको, भुक्त्वा जमीने खा कर, मात्राम् पिवेत् योग्य मात्रा पीवी योग्य मात्राका पान करे, तेन तेथी उससे, पुमान् पुपुष पुरुष, वर्ण-स्वर-बल-उपेतः वर्ण, स्वर अने भणथी युक्त थधने वर्ण, स्वर तथा बलसे युक्त हो कर, वृषायते वृष जेवो रतिक्षम थाय छे वृषके समान रतिक्षम होता है ॥ २४-२६ ॥ (इति आ यह, वृष्यः वृष्य वृष्य, दधिसरप्रयोगः दधिसर-प्रयोग छे दधिसरप्रयोग है।)

24-26. The wise physician should mix the cream of curds which is white as the autumnal moon and wholesome in due manner, with sugar, honey, black pepper, bamboo manna and small cardamom and strain the mixture through a clean piece of cloth into a new earthen pot containing the shashtika-rice cooked and cooled, and mixed

२६. पिवेन्मात्रां रसालायास्तं भुक्त्वा षष्टिकौदनम्—तमच्चाहु-

परिष्ठाच्च रसालां मात्राया पिवेत् (ग. ब. ध.)

२५. कुम्भे—कुण्डे (ध. प.)

liberally with ghee. Taking a meal of this rice, one should drink the Rasala preparation of the curds described above, in due dose. A person increases thereby in complexion, voice and strength and gets virilified. Thus has been described 'The virilifying preparation of curds' cream.'

वृष्यः षष्टिकौदनप्रयोगः—

चन्द्रांशुकल्पं पयसा घृताढ्यं षष्टिकौदनम् ।
शर्करामधुसंयुक्तं प्रयुज्जानो वृषायते ॥ २७ ॥

(इति वृष्यः षष्टिकौदनप्रयोगः ।)

चंद्रांशुकल्पम् यंत्रां द्विरष्टौ समान श्वेत चन्द्र-
किरणोंके समान शुभ्र, षष्टिकौदनम् साठी योआने
सांठी चावलको, घृताढ्यम् पुष्कल धीवाणा करी प्रभूत
घृतयुक्त कर, शर्करा-मधु- अने साकर तथा मध चीनी
और मधु संयुक्तम् भेजनी मिला कर, पयसा दूध साथे
दूधके साथ, प्रयुज्जानः प्रयोग करना खानेवाला,
वृषायते पुरुष वृषणी भाइ रनिक्षम अने छे पुरुष
वृषकी तरह मैथुनमें समर्थ होता है ॥ २७ ॥ (इति
आ यह, वृष्यः षष्टिकौदन- प्रयोगः वृष्य षष्टिकौदन-
प्रयोग छे यह वृष्य षष्टिकौदनप्रयोग है।)

27. One who takes the shashtika rice
white as the light of the moon, mixed
with a large quantity of ghee together
with milk, sugar and honey, gets virili-
fied. Thus has been described 'The
procedure of virilification by cooked
shashtika rice'.

वृष्याः पूपलिकाः—

तप्ते सर्पिणि नक्राण्डं ताम्रचूडाण्डमिश्रितम् ।
युक्तं षष्टिकचूर्णेन सर्पिणाऽभिनवेन च ॥ २८ ॥
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्दारुणीमण्डपो नरः ।
य इच्छेदश्ववद्वन्तुं प्रसेक्तुं गजवच्च यः ॥ २९ ॥

(इति वृष्यपूपलिकाः ।)

यः जे जो, नरः पुरुष पुरुष, अश्ववत् घोडानी पेडे
अश्वके समान, गन्तुम् श्री गमन करवा स्त्रीगमन करना,
गजवत् च अने हाथीनी पेडे और गजके समान,
प्रसेक्तुम् वीर्यप्रसेक करवा वीर्यक्षरण करना, इच्छेत्
छे चाहे, नक्राण्डम् तेले भगरना छे छे वह मगरके
अंडेको, ताम्रचूड-अण्ड-मिश्रितम् दूडडानी छे छे सांठी
मिश्रित करी मुर्गेके अंडेके साथ मिश्रित कर, षष्टिक-
चूर्णेन तथा साठी योआना दोट तथा सांठी चावलके
आटे, अभिनवेन अने ताज और ताजे, सर्पिषा च
धीमां वीमें, युक्तम् भेजनी मिलाकर, पूपलिकाः बना-
वेनी पोणीओने बनायी हुई पूपलिकाओंको, तप्ते तपेला
तपे हुए, सर्पिषि धीमां घृतमें पक्त्वा तणी तल करके,
खादेत् भावी खावे, दारुणीमण्डपः अने पछी वारुणीने
भंड पीवे और पीछे वारुणीमण्ड पीवे ॥ २८-२९ ॥
(इति आ ये वृष्यपूपलिकाः वृष्यपूपलिका छे वृष्य-
पूपलिका हैं।)

28-29. The eggs of the crocodile
and the cock mixed with the flour of
shashtika rice should be made into sweet
pan-cakes in fresh hot ghee. These sweet
pan-cakes should be eaten followed by
a draught of supernatant part of Va-
runi wine by one that desires equine
virility and elephantine abundance of
seminal ejaculation. Thus has been
described 'The virilifying sweet
pan-cakes'.

पूर्वोक्ताष्टयोगानां फलम्—

भवतश्चात्र—

एतैः प्रयोगैर्विधिवद्गुण्मान्
वीर्योपपन्नो बलवर्णयुक्तः ।

हर्षान्वितो वाजिवदष्टवर्षो

भवेत् समर्थश्च वराङ्गनासु ॥ ३० ॥

३०. विधिवत्—विधिः (क.)

„ वीर्योपपन्नो—स्नेहोपपन्नो (ज. घ.)

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवतः ये श्लोकाः छे छे दो श्लोक हैं कि, एतैः आ इन, विधिवत् विधिपूर्वकं विधिपूर्वक, प्रयोगैः प्रयोगैः प्रयोगैः, वषुष्मान् पुरुष शरीरसंयुक्ताणां पुरुष सुबौल शरीरवाला, वीर्योपपन्नः वीर्यवाला, बल-वर्ण-युक्तः अण अने वषुष्मी युक्त बल और वर्णसे युक्त, अष्टवर्षः आठ वर्षना आठ वर्षकी वयवाले, वाजिवत् घोडानी चेटे अश्वके समान, हर्षान्वितः हर्षवाला प्रहृष्ट हुआ, वराह-नासु श्रीओमां त्रियोंमें, समर्थः च मैथुन भाटे समर्थ मैथुनके लिए समर्थ, भवेत् अने छे होता है ॥ ३० ॥

Here are two verses again—

30. By means of a systematic course of these preparations, a man acquires seminal richness, vitality, complexion and is capable of mating with the best of women with all the virility of a young horse of eight years of age.

वृषो विहारः—

यद्यच्च किञ्चिन्मनसः प्रियं स्या-

द्रम्या वनान्ताः पुलिनानि शैलाः ।

इष्टाः स्त्रियो भूषणगन्धमाल्यं

प्रिया वयस्याश्च तदत्र योग्यम् ॥३१॥

यत् यत् ने ने ऊँछि जो जो कुछ भी, मनसः मनने मनको, प्रियम् प्रिय प्रिय, स्यात् होय हो, रम्याः रम्य रम्य, वनान्ताः वनप्रदेशे वनप्रदेश, पुलिनानि नदीतट नदीतट, शैलाः तेमज पर्वत एव पर्वत, इष्टाः स्त्रियः प्रिय स्त्रीओ प्रिय स्त्रियां, भूषण-गन्ध-माल्यम् आभूषण, चन्दन तथा पुष्पमालाओ आभूषण, चन्दन तथा पुष्पमाला, प्रियाः च वयस्याः अने प्रिय मित्रो और प्रिय मित्र, तत् ते वह, अत्र आ वाञ्छितेषुमां इस वाजीकरणमें, योग्यम् योग्य छे सहायक है ॥ ३१ ॥

31. Whatever things gladden the heart, such as pleasant groves, river-

banks, hills, lovely women, ornaments, perfumes garlands and beloved friends—all these act as stimulating agents of virility.

द्वितीयपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकः—

आसिक्तक्षीरिके पादे ये योगाः परिकीर्तिताः ।

अष्टावपत्यकामैस्ते प्रयोज्याः पौरुषार्थिभिः ॥३२॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने श्लोका छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, ये अष्टौ ने आठ जो आठ, योगाः प्रयोगे योग, आसिक्तक्षीरिके 'आसिक्तक्षीरिक' नामना 'आसिक्तक्षीरिक' नामके, पादे पादमां पादमें, परिकीर्तिताः उद्धेष्टा छे कहे हैं, ते तेओने वे, अपत्यकामैः संताननी उत्पन्नवाला अपत्यकी इच्छा करनेवालों, पौरुषार्थिभिः तथा पुरुषातननी उत्पन्नवालाओ तथ पौरुषकी इच्छा करनेवालोंको, प्रयोज्याः प्रयोग करवे ओछि प्रयोग करने चाहिए ॥ ३२ ॥

Here is the recapitulatory verse—

32. The eight preparations that are described in this quarter entitled 'Milk-saturated rice and other preparations' should be resorted to by those who desire progeny and virility.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-स्थाने वाजीकरणाध्याये आसिक्तक्षीरिको नाम वाजीकरणपादो द्वितीयः ॥२-(२)॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पासेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये वाञ्छितेषुमाध्यायमां वाजीकरणाध्यायमें, आसिक्तक्षीरिकः 'आसिक्तक्षीरिक' 'आसिक्तक्षीरिक', नाम नामना नामका, द्वितीयः पीने दूसरा, वाजीकरणपादः वाञ्छितेषुपाद संयुक्तं यथे वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २-(२) ॥

2-(2). Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the second quarter entitled 'Milk-saturated rice and other preparations' of the second chapter on Virilification is completed.

वाजीकरणाध्याये तृतीयः पादः ।

वा७३२ख॥ अध्यायमां त्रीणे पादः

वाजीकरणाध्यायमें तीसरा पाद

The third quarter of the chapter on Virilification

माषपर्णभृतीयवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथातो माषपर्णभृतीयं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अव आगे, माषपर्णभृतीयम् 'माषपर्णभृतीय' नामना 'माषपर्णभृतीय' नामके, वाजीकरणपादम् त्रीणि वा७३२ख॥ पादं तीसरे वाजीकरणपादका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह ३६६६६६ कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the third quarter entitled 'Bred on the leaves of the blackgram etc.' of the chapter on virilification.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

गोक्षीरवाजीकरणम्—

माषपर्णभृतां धेनुं गृष्टिं पृष्टां चतुःस्तनीम् ।

समानवर्णवत्सां च जीवद्वत्सां च बुद्धिमान् ॥ ३ ॥

रोहिणीमथवा कृष्णामूर्ध्वशृङ्गीमदाकणाम् ।

इक्ष्वादामर्जुनादां वा सान्द्रक्षीरां च धारयेत् ॥ ४ ॥

केवलं तु पयस्तस्याः शृतं वाऽशृतमेव वा ।
शर्कराक्षौद्रसर्पिर्भिर्युक्तं तद्वृष्यमुत्तमम् ॥ ५ ॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् मनुष्ये बुद्धिमान् मनुष्य, गृष्टिः ऐक्य वपत विद्याऐली एववार व्याई हुई, पृष्टां पुष्ट पुष्ट, चतुःस्तनीम् चार आंथणवाणी चार स्तनवाली, समानवर्णवत्सां च तथा समान वर्णवाली वा७३२ख॥ और समान वर्णके बछड़ेवाली, जीवद्वत्साम् च अने श्रवता वा७३२ख॥ तथा जीवित बछड़ेवाली, रोहिणीम् श्वश्व रंगनी लोहित वर्णकी अथवा अथवा अथवा, कृष्णाम् डाया रंगनी काले वर्णकी, ऊर्ध्वशृङ्गीं ३१ गडांवाणी ऊपरको बड़े हुए सींगवाली, मदाकणाम् सीम्य अक्रूर सान्द्रक्षीराम च धाटा दूधवाणी गाढे दूधवाली, माषपर्णभृताम् अ३६६६६६ पां६६६६६ पोषेदी उददके पत्ते खानेसे पुष्ट, इक्ष्वादान् अथवा शे०६६६६६ आनारी अथवा ईख खानेवाली, अर्जुनादां वा ३ अर्जुनवृक्षनां पां६६६६६ आनारी अथवा अर्जुनके पत्ते चरनेवाली, धेनुम् गाय गायको, धारयेत् राशवी रखे, तस्याः ते गायतु उस गौका, पयः तु दूध दूध, केवलम् केवल अकेला शृतम् वा उकाणैलु गरम किया हुआ अशृतम् एव वा अथवा उकाणैलु विना गरम किया हुआ शर्करा-अने सा३६६६६६ और चीनी, क्षौद्र- मधु मधु, सर्पिर्भिः अने धी तथा घृतसे, युक्तम् वा साथे भेषवेसु युक्त हो तो, तत् ते वह, उत्तमम् उत्तम अत्यन्त, वृष्यम् वृष्य अ वृष्य होता है ॥ ३-५ ॥

3-5. The wise man should rear a cow bred on the leaves of black-gram, which has calved for the first time, which is robust, which has four teats, which has a living calf of its own color, which is red or black in color, has upright horns and is not fierce, which is used to eating sugar-cane or leaves of Arjuna and which yields thick milk. The milk of such a cow taken by itself either boiled or fresh or mixed with sugar, honey and ghee acts as an excellent virilific.

क्षीरयोगः प्रथमः --

शुक्रलैर्जीवनीयैश्च बृंहणैर्नलवर्धनैः ।
क्षीरसंजननैश्चैव पयः सिद्धं पृथक् पृथक् ॥६॥
युक्तं गोधूमचूर्णेन सघृतक्षौद्रसार्करम् ।
पर्यायेण प्रयोक्तव्यमिच्छता शुक्रवक्ष्यम् ॥ ७ ॥

अक्षयम् अक्षय अक्षय. शुक्रश्च शुक्रने शुक्रकी,
इच्छता ४२०२२ पुत्रुषे इच्छा करमेधालेको, शुक्रलैः
शुक्रश्च शुक्रल, जीवनीयैः ७२०२२ जीवनीय, वृंहणैः
पृंहणीय वृंहणीय, बलवर्धनैः ७२०२२ बलवर्धन, वक्त्रवर्धन,
क्षीरसंजननैः च एव तथा दूधने पधारतारं प्रयोक्तुं
तथा क्षीरसंजनक भोजधिगणोंसे, पृथक् पृथक् पृथक्,
सिद्धम् सिद्ध करेवः सिद्ध किये हुए मोधूमचूर्णेन धर्तुं ना
लो०२२ गेहूंके आटेसे युक्तम् युक्त युक्त, सघृत-धी-भी,
क्षौद्र-नार्करश्च भक्ष अने साकर साधे मिश्रित करीने
मधु और चीनीसे मिश्रित किये हुए. पयः दूधने।
दूधको, पर्यायेण पर्यायी बारी बारीसे, प्रयोक्तव्यम्
प्रयोग करवे। सेवन करना चाहिए ॥ ६-७ ॥

6-7. Milk should be prepared with the drugs of the seminiferous, life promoting, roborant, vitalizing and lactiferous groups separately and mixed with wheat-flour, ghee, honey and sugar. These preparations should be taken one after the other in succession by one desiring inexhaustible semen.

क्षीरयोणः द्वितीयः —

मेदां पयस्यां जीवन्तीं विदार्य कष्टकारिकाम् ।
 श्वदंष्ट्रां क्षीरिकां माषान् गोधूमाञ्छालिषष्टिकान् ॥८॥
 पयस्यर्धोदके पक्त्वा कार्षिकानाढकोन्मते ।
 विवर्जयेत् पयःशेषं तत् पूतं क्षौद्रसर्पिणा ॥९॥
 युक्तं स्वशर्करं पीत्वा वृद्धः सप्ततिकोऽपि वा ।
 विपुलं लभतेऽपत्यं युवेव च स हृष्यति ॥१०॥

मेदाम् मेदा. मेदा, पयस्याम् इगियो बिलाईकन्द.

६. क्षीरसंजननश्चैव-वयःसंस्थापनैश्चैव ।

९. पक्त्वा-सिद्धम् (ध ध.)

१०. विपुलं लभतेऽपत्यम्—प्राप्नोत्यपत्यं विपुलम् (ग. थ.)

जीवन्तीश्च दौडी जीवन्ती, विदारीश्च भोयडाणुं बिलाई-
कन्द, कण्टकारिकाश्च भेडी भोरीगण्डी कटेरी, श्वद्व्याश्च
भोभुगु गोखरु, क्षीरिकाश्च क्षीरविदारी क्षीरविदारी,
माषान् अउद उउद, गोधूमान् धठिं गेहूं, शालिषट्ठि-
कान् शोण अने साडी योभा शालि और सांठी चावल,
कार्षिकान् ओक ओक तोडा प्रमाणुमा धर्ध एक एक
तोला मानवाले ले कर, जर्षोदके अरधा पाण्डीवाणा
आघे पानीवाले, आढकोन्मिते २५६ तोडा २५६ तोले,
पयसि दूधभा दूधमें, पत्तवा पडावीने पका कर, पयः-
शेषश्च दूध भाडी रहे त्यारे दूध शेष रहने पर, विवर्ज-
येत् तेने उतारी धेवुं उगको उतार ले, पूतश्च वलधी
गाणी छानकर, तब ते दूधने उसे, क्षौद्रसर्पिषा भध
अने धी मधु और घीसे, युक्तश्च भेजवी युक्त कर,
सङ्कार्करश्च साउर साधे चीनी मिलाकर, पीत्वा पीवाथी
पीनेसे, वृद्धः पृष्ट पुरुष वृद्ध पुरुष, स्रस्तिकः अपि वा
अथवा सितेर वर्षका पण्डु अथवा सितर वर्षका भी,
विपुलश्च विस्तारवाणी विपुल, अपत्यश्च सन्तति संतानको,
लभते शेणवे छे पाता है, युवा इव च अने युवानन्दी
भाइक और युवकके समान. सः ते वह, हृष्यति ५२५-
६५५ने प्राप्त करे छे दृष्ट होता है ॥ ८-१० ॥

8-10. Take meda, milky yam, cork swallow wort, white yam, yellow berried night-shade, small caltrops, milky yam, black gram. wheat and sali and shashtika rice, each one tola; milk 256 tolas and water 128 tolas; these should be boiled till the whole is reduced to the original quantity of milk i. e. 256 tolas. It should then be strained. By taking this milk with honey, ghee and sugar, an aged man or even a septagenarian obtains numerous progeny and the sexual urge of youth.

क्षीरबोगः तृतीयः—

मण्डलैर्जातिरूपस्य तस्या एव पयः शृतम् ।
अपत्यजननं सिद्धं सघृतक्षौद्रशर्करम् ॥ ११ ॥

तस्याः एव तेनुं न उसी गायका, जातरूपस्य
सोऽनानी सोनेके, मण्डलैः वींटी वगेरे गोण आकृतिनी
वस्तुभा साधे छल्लोके साथ, शृतम् उडाणेधुं पकाया गया,
पयः दूध दूधको, सघृत- धी घी, क्षौद्रशर्कराम् मधु अने
साकर साधे पीवाथी मधु तथा चीनी मिला कर पीनेसे,
सिद्धम् ते योऽस्ति वह निश्चित, अपर्यजननम् सन्तानो-
त्पत्ति करनारुं थाय छे सन्तानको देनेवाला होता है ॥११॥

11. The milk of a cow of the description given above, heated by putting in it red-hot rings of gold, and taken mixed with ghee, honey and sugar, is a tested procreant preparation.

वृष्यः पिप्पलीयोगः—

त्रिंशत् सुपिष्टाः पिप्पल्यः प्रकुञ्चे तैलसर्पिषोः ।

शृष्टाः सशर्कराक्षौद्राः क्षीरधारावदोहिताः ॥१२॥

पीत्वा यथाबलं चोर्ध्वं षष्टिकं क्षीरसर्पिषा ।

मुक्त्वा न रात्रिमस्तब्धं लिङ्गं पश्यति ना क्षरत् ॥१३॥

(इति वृष्यः पिप्पलीयोगः ।)

सुपिष्टाः सारी रीते पीसेली अच्छी प्रकार पीसी
गई, त्रिंशत् त्रीस तीस, पिप्पल्यः पीपरने पिप्पलियोंको,
तैलसर्पिषोः तैल अने धीना तैल और वीके, प्रकुञ्चे
थार तोलाभां चार तोलेमें, शृष्टाः भूँछने भून कर,
सशर्कराक्षौद्राः तैमां साकर तथा मधु मेलवने चीनी
और मधु मिला कर, क्षीरधारावदोहिताः दोधवाना
पात्रभां राभी उपर दूध ढोही उसीपर दूधकी धार
बालते हुए दूध दुह कर, यथाबलम् यथाशक्ति बलानुसार,
पीत्वा पान करीने पीकर, ऊर्ध्वम् च उपरथी ऊपरसे,
क्षीरसर्पिषा दूध अने धीनी साधे दूध और घृतके
साथ, षष्टिकम् साठी योभानुं सांठीका मात, मुक्त्वा
बोझन करवाथी खानेसे, रात्रिम् आभी रात रातमर,
लिङ्गम् उपरथने जननेन्द्रियको, क्षरत् पुरत वीर्यपात
वाणुं क्षीघ्र वीर्यपातवाला, अस्तब्धम् तथा शिथिल
तथा क्षिणिल, न पश्यति भेतो नथी नहीं देखता
॥१२-१३॥ (इति आ. यह, वृष्यः पिप्पलीयोगः
वृष्यपिप्पलीयोग छे वृष्यपिप्पलीयोग है।)

१३. इति वृष्यः पिप्पलीयोगः—इति वृष्यक्षीरयोगः (क. घ.)

12-13. Take thirty pieces of long pepper and grind; fry them well in 4 tolas of oil and ghee and mix it with sugar and honey. Fresh milk from the cow's udder should be milked directly on it, just enough to make it a liquid. He that drinks this according to the strength of his gastric fire and takes a meal of the shashtika rice with milk and ghee, will not suffer phallic depression or ejaculation throughout the night. Thus has been described 'The virilifying preparation of long pepper.'

वृष्यः पायसयोगः—

श्वदंष्ट्राया विदार्याश्च रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

घृताढ्यः साधितो वृष्यो माषषष्टिकपायसः ॥१४॥

(इति वृष्यपायसयोगः ।)

क्षीर-चतुर्गुणे गायना दूधथी योऽगस्तु गौके दूधसे
चौगुने, श्वदंष्ट्रायाः गोभारु गोखरू, विदार्याः च अने
लोयकोणाना और विलाईकन्दके, रसम् क्वाथभां नाभी
रसमें डाल कर, साधितः पकावेथी पकायी हुई, घृताढ्यः
धण्डा धीथी युक्त प्रचुर घृतयुक्त, माष-षष्टिक-पायसः
अड्ड अने साठी योभाने। दूधपाक उबद तथा सांठी-
चावलकी खीर, वृष्यः वृष्य थाय छे वृष्य होती
है ॥१४॥ (इति आ. यह वृष्यपायसयोगः वृष्य-
पायसयोग छे वृष्यपायसयोग है।)

14. The milk-pudding made from black-gram and the shashtika rice cooked in the juice of small caltrops and white yam and four times the quantity of milk, along with a generous dose of ghee, acts as a virilific. Thus has been described 'The virilifying milk-pudding'.

वृष्याः पूपलिकाः —

फलानां जीवनीयानां स्निग्धानां रुचिकारिणाम् ।
कुडवश्चूर्णितानां स्यात् स्वयङ्गुसाफलस्य च ॥१५॥
कुडवश्चैव माषाणां द्वौ द्वौ च तिलमुद्रयोः ।
गोधूमशालिचूर्णानां कुडवः कुडवो भवेत् ॥१६॥
सर्पिषः कुडवश्चैकस्तत् सर्वे क्षीरमर्दितम् ।
पक्त्वा पूपलिकाः खादेद्वद्वयः स्युर्यस्य योषितः ॥१७॥

(इति वृष्यपूपलिकाः ।)

चूर्णितानाम् यूर्णुं उरेलां चूर्णं किये नये, जीवनी-
यानाम् ७७०० जीवनीय, स्निग्धानाम् २२००००
स्निग्ध, रुचिकारिणाम् २२०००० ७७०००० उरेलां और
द्वय, फलानाम् १६००० फलोंके, स्वयङ्गुसा- कोथानां
केवाँचके, फलस्य पीलेना वीजके, कुडवः १६ तोला
१६ तोले, स्यात् देवा लेवे, माषाणाम् च एव २२०००
अ३६०० यूर्णुं और उडदका चूर्ण, कुडवः सोण तोला
१६ तोले, तिलमुद्रयोः च तथा तल २२०००० यूर्णुं
तथा तिल और मूंगका चूर्ण, द्वौ द्वौ ३२-३२ तोला
देवुं ३२-३२ तोले लेवे. गोधूम-शालि- तेमन् ४६
तथा शालना योभानुं एवं गेहूं और चावलका, चूर्णानाम्
यूर्णुं चूर्ण, कुडवः कुडवः १६-१६ तोला १६-१६ तोले,
सर्पिषः च २२००० धी और घी, एकः कुडवः १६ तोला
१६ तोले, भवेत् देवुं लेवे, तत् सर्वम् आ सर्वेने
उन सबको, क्षीरमर्दितम् दूधमां मर्दन करीने दूधमें
घोटकर, पूपलिकाः पूपलिका पूपलिका, पक्त्वा पकावीने
पका कर, यस्य नेने जिसके, बह्वयः धली बहुतसी,
योषितः स्त्रीओ स्त्रियां, स्युः होय हों, खादेत् तेष्टे
भावी वह खावे ॥ १५-१७ ॥ (इति आ ये, वृष्य-
पूपलिकाः वृष्यपूपलिका छे वृष्यपूपलिका हैं ।)

15-17. 16 tolas of the powder of the
fruits of the life-promoter group,
unctuous group and cordial group
of drugs, cowage powder 16 tolas,

१५. स्निग्धानां रुचिकारिणाम्-सस्नेहानां सुगन्धिनाम् (घ.)

१५. स्वयङ्गुसा-आरमगुसा (ग)

१७. सर्पिषः.....क्षीरमर्दितम्-सर्पिषः कुडवश्चैव क्षीरेण मर्दितं
च तत् (घ.)

१७. क्षीरमर्दितम्-क्षीरसंयुतम् (घ.)

that of black gram 16 tolas, powder of
til and green gram 32 tolas each, 16
tolas each of the flours of wheat and
the shashtika rice, ghee 16 tolas—all
these should be ground in milk and
cooked into a pan-cake and taken
by him who has to cope with many
wives. Thus has been described 'The
virilifying pan-cake.'

वृष्यं शतावरीघृतम्—

घृतं शतावरीगर्भं क्षीरे दशगुणे पचेत् ।
शर्करापिप्पलीक्षौद्रयुक्तं तद्रूप्यमुत्तमम् ॥१८॥

(इति वृष्यं शतावरीघृतम् ।)

शतावरीगर्भम् शतावरीना उडकवाणुं शतावरके
कल्कसे युक्त, घृतम् धी घी, दशगुणे दशगुणा दशगुने,
क्षीरे दूधमां दूधमें, पचेत् पकाववुं पकावे, तत् ते वह,
शर्करा- साकर चीनी, पिप्पली- पीपर पिप्पली, क्षौद्र-
युक्तम् २२००० मध साथे और मधु मिलाने पर, उत्तमम्
उत्तम उत्तम, वृष्य वृष्य थाय छे वृष्य होता है ॥१८॥
(इति आ यह, वृष्यम् शतावरीघृतम् वृष्य शतावरीघृत छे
वृष्य शतावरीघृत है ।)

18. Ghee and the pith of climbing
asparagus should be boiled together in
ten times the quantity of milk. This
mixed with sugar, long pepper and
honey, acts as an excellent virilific.
Thus has been described 'The virilific
climbing asparagus ghee.'

वृष्यो मधुकयोगः —

कर्षं मधुकचूर्णस्य घृतक्षौद्रसमांशिकम् ।
प्रयुक्ते यः पयश्चानु नित्यवेगः स ना भवेत् ॥१९॥

(इति वृष्यमधुकयोगः ।)

१९. घृतक्षौद्रसमांशिकम्-घृतक्षौद्रसमन्वितम् (घ.)

१९. प्रयुक्ते यः पयश्चानु-पयोनूपानं लिखाणो (क.)

१९. " " -पयोऽनुपानं नो लिखाणो (घ.)

१९. " " -पयोऽनुपानं मीढा यः (ध.)

यः ७ पु० पु० जो पुरुष, मधुकर्णस्थ नेरीमधु
यु० मुलहठीचूर्ण, कर्षण ओ० तो० एक तो०, घृत-
औ० तथा धी० अने मधु तथा घृत और मधु, समां-
शिक० समान भाषमा अर्थात् ओ० ओ० तो०
समान मात्रामें अर्थात् एक एक तो० मिलाकर, प्रयु०
प्रयोग करे छे सेवन करता है, अनु च अने उपर
और ऊपरसे पय दूध पी० छे दूध पीता है, सः ना त
पुरुष वह पुरुष, नित्यवेगः नित्य वेगवाना नित्य वेग-
वान, भवेत् अने छे रहता है ॥ १९ ॥ (इति आ-
यह, वृष्यमधुकयोगः वृष्यमधुकयोग छे वृष्यमधुक-
योग है।)

19. The man who takes liquorice powder, mixed with ghee and honey each one tola and drinks milk over that, becomes possessed of perpetual virility. Thus has been described 'The virilifying preparation of liquorice.'

वाजीकराः केचन भावाः —

घृतक्षीराशनो निर्भीर्निर्व्याधिर्नित्यगो युवा ।

सङ्कल्पप्रवणो नित्यं नरः स्त्रीषु वृषायते ॥ २० ॥

घृतक्षीराशनः धी० अने दूध लो० करनार घी
और दूध खानेवाला, निर्भीः लय विनाने निर्भीक
निर्व्याधिः व्याधि विनाने व्याधिरहित, नित्यगः
हमेशां श्रीसेवन करनारो नित्य स्त्रीसेवी, सङ्कल्प-
प्रवणः अने श्रीगमननी पच्छावाणी और श्रीगमनकी
इच्छावाला, युवा लुभान जवान, नरः पुरुष पुरुष,
स्त्रीषु स्त्री० साथे स्त्रियोंमें, नित्य हमेशा नित्य,
वृषायते मैथुन करवामां समर्थ अने छे वृषके समान
गमन करता है ॥ २० ॥

20. That man increases in his virility, who is given to a diet containing ghee and milk, who is fearless, free from disease, habituated to daily sexual intercourse, youthful and always given to brooding over women.

कृतैककृत्याः सिद्धार्था ये चान्योऽन्यानुवर्तिनः ।
कलासु कुशलास्तुल्याः सत्त्वेन वयसा च ये ॥ २१ ॥
कुलमाहात्म्यदाक्षिण्यशीलशौचसमन्विताः ।
ये कामनित्या ये हृष्टा ये विशोका गतव्यथाः ॥ २२ ॥
ये तुल्यशीला ये भक्ता ये प्रिया ये प्रियंवदाः ।
तैर्नरः सह विस्त्रब्धः सुवयस्यैर्वृषायते ॥ २३ ॥

ये च ने० जो, कृतैककृत्याः समान आचरण-
वाणा एक कर्मके करनेवाले, सिद्धार्थाः सिद्ध भनोरथ-
वाणा पूर्ण हुए मनोरथवाले, अन्योन्य- तथा ओ०
भी० और एक दूसरेके, अनुवर्तिनः अनुसरण
करवावाणा होय छे अनुवर्तनवाले होते हैं, ये ने०
जो, कलासु कलाओंमां कलाओंमें, कुशलाः कुशल
कुशल, सत्त्वेन मन मन, वयसा च तथा उ० भरमां तथा
आयुमे, तुल्याः सरणा होय छे समान होते हैं, कु
कुल माहात्म्य- मननी मो० मनकी महती,
दाक्षिण्य- दाक्षिण्य दाक्षिण्य शील- शील शील, शौच-
अने शौचधी और शौचसे, समन्विताः युक्त होय छे
युक्त होते हैं, ये ने० जो, कामनित्याः नित्यकामी होय
छे नित्यकामुक होते हैं, ये हृष्टाः ने० हर्षवाणा होय
छे जो हर्षयुक्त होते हैं, ये विशोका ने० शोक विनाना
जो शोकरहित, गतव्यथाः अने दुःखशी रहित होय छे और
दुःखरहित होते हैं, ये ने० जो, तुल्यशीलाः समान
शीलवाणा होय छे तुल्य शीलवाले होते हैं,
ये ने० जो, भक्ताः भक्त होय छे अनुरक्त
होते हैं, ये ने० जो, प्रियाः प्रिय होय छे
प्रिय होते हैं, ये अने ने० और जो, प्रियंवदाः प्रिय
भावनार होय छे प्रियभाषी होते हैं, तैः ते उन
सुवयस्यैः सह अ० मित्रो साथे अ० मित्रोंके साथ,
विस्त्रब्धः विश्वासशी रहनार निःशंक रहनेवाला, नरः
पुरुष पुरुष, वृषायते वृषनी पे० रतिमां समर्थ थाय
छे वृषके समान रतिक्षय होता है ॥ २१-२३ ॥

21-23. The man that has, as his intimate companions, men given to the same activities as himself, men who

२१. सत्त्वेन वयसा-सत्त्वेन वयसा (य.)

२३. भक्ता-भुक्त्वा (ड.)

have attained their objects, who are mutually helpful, skilled in the fine arts, who are similar in mind and age, who are endowed with noble lineage, magnanimity, skill, character and purity, who are ever desirous of enjoyment and are cheerful, free from sorrow and depression of spirits, who are akin to him in disposition and who are loving and beloved and pleasant in speech. Such a man gets increased in his virility.

अभ्यङ्गोत्सादनस्नानगन्धमाल्यविभूषणैः ।
गृहशय्यासनसुखैर्वासोभिरहतैः प्रियैः ॥ २४ ॥
विहङ्गानां रुतैरिष्टैः स्त्रीणां चाभरणस्वनैः ।
संवाहनैर्वरस्त्रीणामिष्टानां च वृषायते ॥ २५ ॥

अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, उत्सादन- उत्सादन
उत्सादन, स्नान- स्नान स्नान, गन्ध- गन्ध गन्ध, माल्य-
पुष्पमालाओ माला, विभूषणैः- अने अलङ्कारे वडे
और आभूषणोंसे, गृह- घर घर, शय्या- शय्या शय्या,
आसन- अने आसनना और आसनके, सुखैः- सुख वडे
सुखोंसे, अहतैः- नया नये, प्रियैः- प्रिय मनोहर, वासोभिः-
पक्षियोंके, इष्टैः- मनोहर प्रिय, रुतैः- स्वर वडे शब्दोंसे,
स्त्रीणाम्- तथा स्त्रीओना और स्त्रियोंके, आभरणस्वनैः- च
आभूषणोंना शब्द वडे अलंकारोंकी ध्वनिसे, विहङ्गानाम्
अने प्रिय और प्रिय, वरस्त्रीणाम्- सुंदर स्त्रीओओ उत्तम
स्त्रियोंके, संवाहनैः- च करेला अंगभर्दन वडे सुहलानेसे,
वृषायते- अनुप्य वृषणी पेठे रतिमां समर्थ साथ छे
मनुष्य वृषके समान रतिक्षम होता है ॥ २४-२५ ॥

24-25. By means of inunction, dry massage, bath, perfumes, garlands, ornaments, the comfort of home, beds and seats, new and pleasant clothes, pleasing warbling of birds, the tinkling sound of women's ornaments and by

means of getting the body massaged by handsome women, a man's virility gets stimulated.

मत्तद्विरेकाचरिताः सपद्माः सलिलाशयाः ।
जात्युत्पलसुगन्धीनि शीतगर्भगृहाणि च ॥ २६ ॥
नद्यः फेनोत्तरीयाश्च गिरयो नीलसानवः ।
उन्नतिर्नीलमेघानां, रम्यचन्द्रोदया निशाः ॥ २७ ॥
वायवः सुखसंस्पर्शाः कुमुदाकरगन्धिनः ।
रतिभोगक्षमा रात्र्यः सङ्कोचागुरुवल्लभाः ॥ २८ ॥

सुखाः सहायाः परपुष्टघृष्टाः

फुल्ल वनान्ता विशदान्नपानाः ।

गान्धर्वशब्दाश्च सुगन्धयोगाः

सत्त्वं विशालं निरुपद्रवं च ॥ २९ ॥

सिद्धार्थता चाभिनवश्च कामः

स्त्री चायुधं सर्वमिहात्मजस्य ।

वयो नवं जातमदश्च कालो

हर्षस्य योनिः परमा नराणाम् ॥ ३० ॥

मत्तद्विरेकाचरिताः- भट्टोन्मत्त भभराओथी सेवा-
येला मत्त भ्रमरोंसे सेवित, सपद्माः- पद्मोवाणां कमलयुक्त,
सलिलानयाः- जलाशयो जलाशय, जाति-उत्पल- अर्ध
अने कमलओ जाती और कमलसे, सुगन्धीनि- सुगन्धित
थयेला सुगन्धित, शीतगर्भगृहाणि- च शीतल गर्भगृहो
ठंडे गर्भगृह, फेनोत्तरीयाः- च उपर तररी रहेला झीलु-
वाणी और फेनसे भरी हुई, नद्यः- नदीओ नदियां,
नीलसानवः- नीलवर्णना शिभरवाणा नील चिखरवाले,
गिरयः- पर्वतो पर्वत, नील-मेघानाम्- नील मेघोंना
नील मेघोंका, उन्नतिः- आकाशमां ऊँचे थडुं आकाशमें
उठना, रम्यचन्द्रोदयाः- रम्य चन्द्रोदयवाणी सुन्दर चन्द्रो-
दयवाली, निशाः- रात्रिओ रातें, सुखसंस्पर्शाः- स्पर्शमां
सुखदायक सुखस्पर्शवाले, कुमुदाकरगन्धिनः- कुमुदना

२७. रम्यचन्द्रोदया निशाः-रम्याश्चन्द्रोदया निशाः (घ.)

२८. रतिभोगक्षमा रात्र्यः-इति भोगक्षमा रात्रिः (घ.)

रात्र्यः-नार्यः (घ. फ.)

२९. परपुष्टघृष्टाः-परपुष्टजुष्टाः (ख.)

३०. चाभिनवश्च-अभिनवश्च (घ.)

समृद्धमाली आवता सुगन्धी कुमुदोंके समूहकी गन्धवाले,
वायवः पवनो वायु, रतिभोगक्षमाः विषयसुखने भाटे
योग्य रतिभोगके योग्य, संकोच- तथा डेसर तथा कुङ्कुम,
जगुरु- अने अगरनेो लेप और अगरका लेप, वल्लभाः जेभा
प्रिय दागे छे ऐनी जिनमें प्रिय लगता है ऐसी, राज्यः
रतिओ निशाणं, सुखाः सुखर सुखदेनेवाले, सहायाः
मित्रो सहायक, परपुष्टयुष्ठाः डायलना दुहुकारथी गाछ
रहेवा कोयलोंके कुहू स्वरसे व्याप्त, विशद- जज्ञपानाः
तथा स्वच्छ अन्नवाला तथा स्वच्छ अन्नपानसे
युक्त, फुल्लाः प्रयुष्टित खिले हुए, वनान्ताः वनप्रदेशो
वनप्रदेश, गान्धर्वशब्दाः गानना शब्दो संगीत,
सुगन्धयोगाः च अने सुगन्धी पदार्थो और सुगन्धी
पदार्थ, विशालम् विशाल उदार, निरुपद्रवम्
च तथा उपद्रवोथी रहित और उपद्रवरहित,
सर्वम् मन मन, सिद्धार्थता च कामनानी सङ्गता
प्रयोजनकी सिद्धि, अग्निवः च नवो नया, कामः काम
काम, स्त्री च अने स्त्री और स्त्री, इह अहो यहां,
सर्वम् ओ सर्वे ये सब, आत्मजस्य कामदेवना कामदेवके,
जायुधम् शस्त्रो छे शस्त्र हैं, नवम् वयः भीक्षुती
शुवान्नी नयी उम्र, जातमदः च अने भरतीमां दावे
ऐवो और मदजनक, कालः डाल काल, नराणाम्
भनुष्येने पुरुषोंके, हर्षस्य हर्षनां हर्षके परमा प्रधान
प्रधान, योनिः डारणु छे कारण हैं ॥ २६-३० ॥

26-30. Lotus-lakes frequented by
honey-intoxicated bees, cool cellars
pervaded with the fragrance of jas-
mines and blue lotuses; rivers foaming
while in spate; mountains with blue
ridges; the rise of dark rain clouds;
pleasant moonlit nights; pleasant
breezes bearing the fragrance from
lotus-ponds and nights that are agree-
able for sexual enjoyment and for
the use of saffron and eaglewood paste;
happy companions, rich cooing of
the cuckoo, gardens in bloom, sweet
eats and drinks, musical notes and

perfumed articles, a mind that is large
and free from anxiety, a sense of
fulfilment; new love, and the presence
of the woman—each one of these is a
weapon which Cupid wields, while the
first flush of youth and the beginning
of the spring are the best stimulants
of the sexual urge in men.

तृतीयपादोक्तविषयः—

तत्र श्लोकः—

प्रहर्षयोनयो योगा व्याख्याता दश पञ्च च ।
माषपर्णभृतीयोऽस्मिन् पादे शुक्रबलप्रदाः ॥३१॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहरने।
श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, प्रहर्षयोनयः
प्रहर्षना डारणुभूत प्रहर्षके कारण, शुक्रबलप्रदाः शुक्र
अने अलने आपनार शुक्र तथा बलके देनेवाले, दश
पञ्च च पंदर पंद्रह, योगाः प्रयोगोनुं प्रयोगोंका,
माषपर्णभृतीयो 'माषपर्णभृतीय' नामना 'माषपर्ण-
भृतीय' नामके, अस्मिन् आ इस, पादे पादमां पादमें,
व्याख्याताः व्याख्यान डरु छे व्याख्यान किया है ॥३१॥

Here is the recapitulatory verse—

31. Fifteen preparations for virilifi-
cation, which also promote semen and
vitality, are enumerated in this quarter
entitled 'Bred on the leaves of black-
gram etc.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-
स्थाने वाजीकरणाध्याये माषपर्णभृतीयो
नाम वाजीकरणपादस्तृतीयः ॥२-(३)॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रयेवा अग्निवेशके बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थानमां चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणाध्याये

३१. शुक्रबलप्रदाः—पुष्टिबलप्रदाः (प.)

वा७३२खुध्यायमा वाजीकरणाध्यायमें, माषपर्णभृतीयः 'माषपर्णभृतीय' 'माषपर्णभृतीय', नाम नाभने। नामका, तृतीयः श्रीने तीसरा, वाजीकरणपादः वा७३२खुपाद संपूर्ण थये। वाजीकरणपाद समाप्त हुआ ॥ २ (३) ॥

2-(3) Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third quarter entitled 'Bred on the leaves of blackgram etc.,' of the second chapter on Virilification is completed.

वाजीकरणाध्याये चतुर्थः पादः ।

वा७३२खुध्यायमा थैथै पाद

वाजीकरणाध्यायमें चौथा पाद

The fourth quarter of the chapter on Virilification

पुमाजातबलादिकवाजीकरणपादोपक्रमः —

अथातः पुमाजातबलादिकं वाजीकरणपादं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हुवे अढीथी अब आगे, पुमाजातबलादिकम् 'पुमाजातबलादिक' नामना 'पुमाजातबलादिक' नामके, वाजीकरणपादम् थैथै वा७३२खुपादु चौथे वाजीकरणपादका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करतुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्र उहेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the fourth quarter entitled 'The man of enhanced virility etc.,' of the chapter on virilification.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

स्त्रीषु विषये न सर्वेऽपि समबलाः, अतः सर्वोपयोगिनां वाजीकरणयोगानामुपदेश आवश्यकः —

पुमान् यथा जातबलो यावदिच्छं स्त्रियो व्रजेत् । यथा चापत्यवान् सद्यो भवेत्तदुपदेक्ष्यते ॥ ३ ॥

पुमान् पुरुष पुरुष, यथा ७ प्रकारे जिस प्रकारसे, जातबलः भल प्राप्त करीने बलको प्राप्त करके, स्त्रियः स्त्रीओमा स्त्रियोंमें, यावदिच्छम् भ्रष्ट भुञ्ज यवेष्ट, व्रजेत् गमन करी शके गमन कर सके, यथा च अने ७ प्रमाणे और जिस प्रकारसे, सद्यः शीघ्रताथी शीघ्र, अपत्यवान् सन्तानवाणे। अपत्यवान्, भवेत् थाप हो, तत् ते वह, उपदेक्ष्यते उपदेश करवाभा आवेशे उपदेश किया जायगा ॥ ३ ॥

3. How a man whose virility has thus been enhanced is enabled to copulate with women as much as he desires and to beget progeny soon, is described herein.

न हि जातबलाः सर्वे नराश्चापत्यभागिनः ।

बृहच्छरीरा बलिनः सन्ति नारीषु दुर्बलाः ॥४॥

हि ३२२ के क्योंकि, जातबलाः भलवाणा बलवाले, सर्वे सर्व सभी, नराः च पुरुषे पुरुष, अपत्यभागिनः सन्तानवाणा सन्तानवाले, न होता नथी नहीं होते, बृहत्-शरीराः अने मोटा शरीरवाणा और बड़े शरीरवाले, बलिनः भलवान् पुरुषे पुरुष बलवान् पुरुष भी, स्त्रीगमनमा स्त्रीगमनमें, दुर्बलाः दुर्भाग दुर्बल, सन्ति होय छे होते हैं ॥ ४ ॥

4. Not all the men that have enhanced their virility, beget progeny and there are men that are great in size and strength but feeble of sexual capacity.

सन्ति चाख्याभयाः स्त्रीषु बलवन्तो बहुप्रजाः ।

प्रकृत्या चाबलाः सन्ति सन्ति चामयदुर्बलाः ॥५॥

५. सन्ति चाल्याभयाः—सन्ति चाल्यबलाः (क. व. च. व. व.)

॥ अल्पाभयाः—अल्पायुषः (त.)

અલ્પ-આશ્રયા: અલ્પ શરીરવાળા છોટે શરીરવાળે, સ્ત્રીષુ સ્ત્રીગમનમાં સ્ત્રીગમનમાં, બલવન્ત: બળવાળા બલવાન, બહુપ્રજા: ચ અને ઘણી પ્રજાવાળા ઓર બહુત સન્તાનવાળે, સન્તિ હોય છે હોતે હૈં, પ્રકૃત્યા કેટલાએક પુરુષો સ્વભાવથી કઈ પુરુષ સ્વભાવસે, અવલા: ચ સામર્થ્ય વિનાના દુર્બલ, સન્તિ હોય છે હોતે હૈં, આમય- અને કેટલાએક પુરુષો વ્યાધિથી ઓર કઈ પુરુષ રોગસે, દુર્બલા: ચ દુર્બળ દુર્બલ, સન્તિ હોય છે હોતે હૈં ॥ ૫ ॥

5. Some there are small in size and strength of body but powerful sexually and have numerous progeny. Some men are weak by nature, while some are weakened by diseases.

નરાશ્વટકવત્ કેચિદ્ વ્રજન્તિ बहुशः स्त्रियम् ।
गजवच्च प्रसिञ्चन्ति કેચિન્ન बहुગામિનઃ ॥ ૬ ॥

કેચિત્ કેટલાએક કઈ, નરા: પુરુષો પુરુષ, ચટક- વત્ ચકલાની માફક ચટકકી તરહ, बहुशः ઘણી વખત બહુતવાર, સ્ત્રિયન્ સ્ત્રી પ્રત્યે સ્ત્રીકા, વ્રજન્તિ ગમન કરે છે સમાગમ કરતે હૈં, કેચિત્ કેટલાએક કઈ, ગજવત્ હાથીની માફક હાથીકે સમાન, પ્રસિञ्चन्ति વીર્ય- પ્રસેક કરે છે શુક્રપ્રસેક કરતે હૈં, बहुगामिनः અને બહુ વખત સ્ત્રીગમન કરનારા ઓર અનેકવાર સ્ત્રીગમન કરનેવાળે, ન હોતા નથી નહીં હોતે ॥ ૬ ॥

6. There are some who mate with women many times like sparrows, while others, though not mating many times, are given to copious seminal discharge like an elephant.

કાલયોગબલા: કેચિત્ કેચિદઅભ્યસનધ્રુવા: ।
કેચિત્ પ્રયત્નૈર્વ્યજ્યન્તે વૃષા: કેચિત્ સ્વભાવત: ॥ ૭ ॥

૭. કાલયોગબલા:—કામયોગબલા: (ચ. જ. ટ. ત.)

૧૧. કેચિદઅભ્યસનધ્રુવા:—કેચિદઅભ્યસનશ્રવા: (પ.)

૧૨. વ્યજ્યન્તે—વાહ્યન્તે (ક. ધ. ચ. થ. ધ.)

કેચિત્ કેટલાએક કઈ, કાલ-કાળનો કાલકે, યોગ- યોગ થવાથી યોગસે, બલા: બળવાન થાય છે બલવાળે હોતે હૈં, કેચિત્ કેટલાએક કઈ, અભ્યસનધ્રુવા: અભ્યા- સથી મૈથુનમાં સમર્થ થઈ જાય છે અભ્યાસસે મૈથુનમાં સમર્થ હો જાતે હૈં, કેચિત્ કેટલાએક કઈ, પ્રયત્નૈ: વૃષ્ય પ્રયોગથી વૃષ્ય પ્રયોગોસે, વ્યજ્યન્તે મૈથુન કર્મમાં સમર્થ બને છે સ્ત્રીગમનમાં સમર્થ હોતે હૈં, કેચિત્ અને કેટલાએક કઈ, સ્વભાવત: સ્વભાવથી સ્વભાવસે, વૃષા: વૃષ સમાન મૈથુનમાં સમર્થ હોય છે વૃષકે સમાન મૈથુનમાં સમર્થ હોતે હૈં ॥ ૭ ॥

7. Some men get invigorated by the season, some get steadied by constant practice, some maintain their virility by means of virilific preparations and some are virile by nature.

તસ્માત્ પ્રયોગાન્ વક્ષ્યામો દુર્બલાનાં બલપ્રદાન્ ।
સુખોપભોગાન્ બલિનાં ભૂયશ્ચ બલવર્ધનાન્ ॥ ૮ ॥

તસ્માત્ તેથી હસ કારણસે, દુર્બલાનામ્ દુર્બળ પુરુષોને દુર્બલોંકો, બલપ્રદાન્ બળ આપનાર બલ દેને- વાળે, બલિનામ્ બળવાનોંકા, ભૂય: ચ વળી અધિક ઓર અધિક, બલવર્ધનાન્ બળવૃદ્ધિ આપનારા બલ વધાનેવાળે, સુખ-ઉપભોગાન્ અને ઉપભોગમાં સુખકારી ઓર ઉપભોગમાં સુખકર, પ્રયોગાન્ પ્રયોગોને પ્રયોગોંકો, વક્ષ્યામ: કહેથું કહેંગે ॥ ૮ ॥

8. Therefore, we shall describe preparations which invigorate the infirm and which increase the virility of the strong and enhance their enjoyment.

પૂર્વે શુદ્ધશરીરાણાં નિરૂહૈ: સાનુવાસનૈ: ।
બલાપેક્ષી પ્રયુક્તીત શુક્રાપત્યવિવર્ધનાન્ ॥ ૯ ॥

પૂર્વમ્ પ્રથમ પ્રથમ, સાનુવાસનૈ: અનુવાસનસંહિત

૯. વક્ષ્યામ:—વક્ષ્યામિ (ઢ.)

૧૧. નિરૂહૈ: સાનુવાસનૈ:—નિરૂહાન્સાનુવાસનાન્ (ક. ધ. ચ. ત. ધ. ધ.)

૧૨. —નિરૂહાનનુવાસનાન્ (સ.)

अनुवासनसहित, निरुहैः निरुह अस्ति औदार्य निरुह
बस्तिद्वारा, शुद्धशरीराणां शुद्ध शरीरवाणा पुरुषोने
शुद्ध शरीरवाणे पुरुषोको, बलापेक्षी अणने। विचार करी
बलका विचार करता हुआ, शुक्र- शुक्र शुक्र, अपत्य- अने
सन्तान और सन्तानकी, विवर्धनान् वधारनारा प्रयोगे।
वृद्धि करनेवाले प्रयोग, प्रयुज्जीत ये। अने देवे ॥ ९ ॥

9. Those who are desirous of sexual strength, should first be purified by unctuous and nutrient enemata and then should be administered the preparations that promote semen and progeny.

वृष्या वस्तयः —

घृततैलरसक्षीरशर्करामधुसंयुताः ।

वस्तयः संविधातव्याः क्षीरमांसरसाशिनाम् ॥ १० ॥

क्षीर- दूध दूध, मांसरस- अने मांसरस और
मांसरस, अशिनाम् आनाराओने खानेवालोंको,
घृत- घी घी, तैल- तेल तेल, रस- मांसरस मांस-
रस, क्षीर- दूध दूध, शर्करा- साकर चीनी, मधु- अने
मधुमी और मधुसे, संयुताः युक्त युक्त, वस्तयः
अस्ति औ बस्तियां, संविधातव्याः ये। अने जोरि औ
देनी चाहिएं ॥ १० ॥

10. Those who are used to a diet of milk and meat-juice, should be given the enemata mixed with ghee, oil, meat-juice, milk, sugar and honey.

वृष्या मांसगुटिकाः —

पिष्टा वराहमांसानि दत्त्वा मरिचसैन्धवे ।

कोलवद्रुलिकाः कृत्वा तप्ते सर्पिषि वर्तयेत् ॥ ११ ॥

वर्तनस्तम्भितास्ताश्च प्रक्षेप्याः कौकुटे रसे ।

घृताढ्ये गन्धपिशुने दधिदाडिमसारिके ॥ १२ ॥

११. गुलिकाः—गुलिकाः (घ.)

११. वर्तयेत्—वर्तयेत् (घ.)

१२. वर्तनस्तम्भिताः—वर्तनस्तम्भिताः (घ. घ.)

१२. दधिदाडिमसारिके—दधिदाडिमसारिके (घ.)

यथा न भिन्द्याद्रुलि(टि)कास्तथा तं साधयेद्रसम् ।
तं पिबन् भक्षयंस्ताश्च लभते शुक्रमक्षयम् ॥ १३ ॥

वराह. वराहना सूअरके, मांसानि मांसने मांसको,
पिष्टा पीसीने पीस कर, मरिच- मरी मरिच, सैन्धवे
अने सिंधावुष और सैन्धानमक, दत्त्वा भेजवीने मिला-
कर, कोलवत् और नेवडी बेर बराबर, गुलिकाः गोलीओ
गोलियां, कृत्वा करीने बनाकर तप्ते तप्त तप्त, सर्पिषि
धीमां धीमें, वर्तयेत् तणवी तल लेवे, वर्तन- तणवाभी
तलवेसे, स्तम्भिताः डंडु थयेसी कडी हुई, ताः च
ते गोलीओने उन गोलियोंको, दधि- दही दही, दाडिम-
अने दाडिमना और दाडिमके, सारिके रसथी सिद्ध
रससे संस्कृत, घृताढ्ये भूष धीवाणा बहुत घृतयुक्त,
गन्धपिशुने अने सुगन्धयुक्त और सुगन्धयुक्त, कौकुटे
कूकडाणा मुर्गेके, रसे मांसरसमां मांसरसमें, प्रक्षेप्याः
नाभवी छोड़े, यथा ने रीते जिस तरह, गुलिकाः
गोलीओने गोलियोंको, न भिन्द्यात् पीते तोड़ी न
नाभे स्वयं तोड़ न डाले, तथा ते रीते उसी तरह,
तम् ते उस, रसम् रसने रसको, साधयेत् पकाववे।
पकावे, तम् ते रसने उस रसको, पिबन् पीते पीता
हुआ, ताः च अने ते गोलीओने और उन
गोलियोंको, भक्षयन् आते। पुरुष खाता हुआ पुरुष,
भक्षयन् भक्षय भक्षय, शुक्रम शुक्रने शुक्रको, लभते
प्राप्त करे छे प्राप्त करता है ॥ ११-१३ ॥

11-13. Mincing the flesh of a hog into paste, and mixing it with black pepper and rock-salt, pills of the size of jujube should be made of it. These pills should be fried in hot ghee. When they are hardened by frying, they should be put into the juice of cock-flesh mixed copiously with ghee, powdered spices, curds and the juice of the pomegranate. This juice should be cooked taking care not to break the pills. Taking this juice and these pills, one acquires inexhaustible semen.

१३. गुलि(टि)काः—गुलिकाः (त.)

मांसानामेवमन्येषां मेधानां कारयेद्विषक् ।
गुटिकाः सरसास्तासां प्रयोगः शुक्रवर्धनः ॥१४॥
(इति वृष्या मांसगुटिकाः ।)

विषक् वैद्ये वैद्य, एवम् आ प्रभाषे इसी तरह,
जन्वेवाम् अन्य अन्य, मेधानाम् मेदस्वी प्राणीशेनां
मेदस्वी प्राणियोंके, मांसानाम् मांसनी मांसकी, सरसाः
रससहित रससहित, गुटिकाः गोलीशे गोलियां,
कारयेत् अनावदी बनावे, तासां तेओने उनका,
प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, शुक्रवर्धनः शुक्रवर्धक छे शुक्र-
वर्धक है ॥ १४ ॥ (इति आ ये, वृष्याः मांसगुटिकाः
वृष्य मांसगुटिका छे वृष्य मांसगुटिका हैं ।)

14. Similarly, the physician should
prepare such pills of other fatty meat-
juices. Taking them with meat-juice,
is promotive of semen. Thus have
been described 'The virilifying meat-
pills.'

वृष्यो माहिषरसः —

माषानङ्कुरिताञ्जुद्धान् वितुषान् साजडाफलान् ।
घृताढ्ये माहिषरसे दधिदाडिमसारिके ॥१५॥
प्रक्षिपेन्मात्रया युक्तो धान्यजीरकनागरैः ।
भुक्तः पीतश्च स रसः कुरुते शुक्रमक्षयम् ॥१६॥
(इति वृष्यो माहिषरसः ।)

अङ्कुरितान् डोटा डूटेला अङ्कुरित, शुद्धान् अने शुद्ध
और शुद्ध, वितुषान् तथा शैतरीं विनाना और तुष-
रहित, साजडाफलान् माषान् अउड तेमज डौवयनां
पीजेने उबद एवं केवांचके बीजोंको, घृताढ्ये अण्ड धीथी
युक्त बहुत घृतयुक्त दधि- दही दही दाडिम- अने
दडमना दही और अनारके, सारिके रसमां सिद्ध रससे
संस्कृत, माहिषरसे पाजाना मांसरसमां मेषके मांसरसमें,

१४. मेधानाम्—मेधानाम् (घ.)

१५. गुटिकाः—गुटिकाः (घ. त.)

१६. युक्तो—युक्तान् (घ.)

१७. शुक्रो—शुक्रान् (घ.)

प्रक्षिपेत् नाभ्यां छोड़ देवे, धान्य- धाण्डा धनिया,
जीरक- शुरुं जीरा, नागरैः अने संधी और सोंठसे,
युक्तः युक्त करी युक्त कर, मात्रया मात्रा प्रभाषे
मात्रामे, भुक्तः धनभागद्वारा भाषेद्वारा धनभागद्वारा
खाया हुआ, पीतः अने द्रवभागद्वारा पीधेद्वारा और
द्रव भागद्वारा पिया हुआ, सः ते वह, रसः रस रस,
अक्षयम् अक्षय अक्षय, शुक्रम् शुक्र शुक्रको, कुरुते करे
छे करता है ॥१५-१६॥ (इति आ यह, वृष्य-माहिष-
रसः वृष्य माहिषरस छे वृष्य माहिषरस है ।)

15-16. Clean, husked and sprouted
black-gram together with fruits of
cowage should be cast into the meat-
juice of the buffalo mixed with a liberal
quantity of ghee, curds and pomegra-
nate juice, coriander, cumin seeds and
ginger in proper measure. These
sprouted seeds when taken along with
the meat-juice, produce inexhaustible
semen. Thus has been described 'The
virilifying meat-juice of the buffalo'.

वृष्यः मत्स्ययोगः —

आर्द्राणि मत्स्यमांसानि शफरीर्वा सुभर्जिताः ।
तप्ते सर्पिषि यः खादेत् स गच्छेत् स्त्रीषु न क्षयम् १७
घृतभृष्टान् रसे च्छागे रोहितान् फलसारिके ।
अनुपीतरसान् स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥१८॥
(इति वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि ।)

यः ने पुरुष जो पुरुष, आर्द्राणि ताज् ताजे,
मत्स्य- मत्स्यनां मत्स्यके, मांसानि मांसोने मांसोको,
तप्ते अथवा तपेला अथवा तप्त, सर्पिषि धीमां घृतमें,
सुभर्जिताः सारी रीते भूजेदी अच्छी तरहसे भूनी
हुई, शफरीः नानी माछेदीओने छोटी मछलियोंको,
खादेत् आय खावे, सः ते वह, स्त्रीषु स्त्रीओमां

१७. शफरीर्वा सुभर्जिताः—भृष्टाश्च शफरीश्च वा (घ.)

१८. स्निग्धानपत्यार्थी प्रयोजयेत्—सिद्धान्गार्थमुपकल्पयेत् (घ.)

१९. इति वृष्यघृतभृष्टमत्स्यमांसानि—इति गर्भाधानकरो योगः (क.)

स्त्रियोंमें, क्षयम् वीर्यक्षय वीर्यक्षयको, न नहीं, गच्छेत् प्राप्त करता, अपत्य-अर्थी संताननी धृष्टा राभता मनुष्ये सन्तानकी इच्छा रखनेवाला मनुष्य, घृत-धीमां घीमें, भृष्टान् रोकेवा भूनी हुई, स्निग्धान् रनेद्युक्त स्नेद्युक्त, अनुपीतरसान् अने रसना अनुपानवाणां और रसके अनुपानवाले, रोहितान् रोहित माछवांओने रोहित माछलियोंका, फलसारिके इणना सारथी सिद्ध फलसारमें संस्कृत, छागे भकराना बकरेके, रसे मांसरसमां मांसरसमें, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे ॥ १७-१८ ॥ (इति आ ये, वृष्य-घृतभृष्टमत्स्यमांसानि वृष्य घृतभृष्टमत्स्यमांसो छे वृष्य घृतभृष्टमत्स्यमांस हैं।)

17-18. One who eats the fresh flesh of the rohita fish or the safari variety of fish, fried well in hot ghee, does not get tired in the sex-act. One desirous of progeny should take the rohita fish fried in ghee together with the meat-juice of the goat, prepared with fruit-juices and take unctuous juices as after-draughts. Thus have been described 'The virilifying fish-fleshes fried in ghee.'

वृष्यो पूपलिकायोगौ—

कुट्टकं मत्स्यमांसानां हिङ्गुसैन्धवधान्यकः ।
युक्तं गोधूमचूर्णेन घृते पूपलिकाः पचेत् ॥ १९ ॥
माहिषे च रसे मत्स्यान् स्निग्धान्मल्लवणान् पचेत् ।
रसे चानुगते मांसं पोथयेत्तत्र चावपेत् ॥ २० ॥
मरिचं जीरकं धान्यमव्य हिङ्गु नवं घृतम् ।
माषपूपलिकानां तद्गर्भार्थमुपकल्पयेत् ॥ २१ ॥
एतौ पूपलिकायोगौ बृंहणौ बलवर्धनौ ।

१९. कुट्टकं-कुट्टितं (घ.)

२०. मांसं-मत्स्यान् (ख. च)

हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ परं शुक्राभिवर्धनौ ॥ २२ ॥
(इति वृष्यो पूपलिकायोगौ।)

मत्स्यमांसानाम् मत्स्याना मांसना मत्स्यमांसके, कुट्टकम् जीष्वा जीष्वा दुग्धाओने छोटे छोटे टुकड़ोंको, गोधूमचूर्णेन धुँना दोऽथी गेहूँके आटेसे, हिङ्गु-अने हिङ्ग और हींग, सैन्धव-सिंधालू सेवानमक, धान्यकैः तथा धाण्वाथी तथा धनियासे, युक्तम् युक्त करी युक्त कर. तस्य तेओनी उनकी पूपलिकाः पोणी पूपलिकायें, घृते धीमां घीमें, पचेत् पकावनी पकावे, माहिषे अने पाजाना और महिषके, रसे च मांसरसमां मांसरसमें, स्निग्ध-धीथी युक्त घीसे युक्त, अम्ल-दाडिमना दाण्वाथी युक्त अनारदानेसे युक्त, लवणान् अने सिंधालूथी युक्त और सेवानमकसे युक्त, मत्स्यान् मत्स्याने मछलियोंको, पचेत् पकावनी पकावे, अनुगते च न्यारे सधने। रस थूसाध् व्य त्पारे सारे रसके सूख जाने पर, मांसम् मांसने। मांसको, पोथयेत् भीमे करवे। कीमा करे, तत्र च अने तेमां और उसमें, मरिचम् मरी मरिच, जीरकम् जीरा, धान्यम् धाण्वा धनिया, अव्यम् थोड़ी थोड़ी, हिङ्गु हिङ्ग हींग, नवम् अने ताण्डुं और नया, घृतम् घी घी, चावपेत् नाभपुं डाले, माष-अव्यनी उड़दकी, पूपलिकानाम् पूपलिकाना पूपलिकाओंकी, गर्भार्थम् पूरणु तरीके पीठीके लिए, तत् तेने। उसका, उपकल्पयेत् उपयोग करवे। उपयोग करे, एतौ आ ये, पूपलिकायोगौ ये पूपलिकायोग दो पूपलिकायोग, बृंहणौ भृंहणु बृंहण, बलवर्धनौ भलवर्धक बलवर्धक, हर्ष-हर्ष हर्ष, सौभाग्यदौ अने सौभाग्य आपनार और सौभाग्यदायक, पुत्र्यौ पुत्रदायक पुत्रदायक, परम् अने परम और अत्यन्त, शुक्राभिवर्धनौ शुक्रवर्धक छे शुक्रवर्धक हैं ॥ १९-२२ ॥ (इति आ ये, वृष्यो पूपलिकायोगौ ये वृष्य पूपलिकायोगो छे दो वृष्य पूपलिकायोग हैं।)

19-22. Wheat flour mixed with well crushed flesh of fish treated with asafetida, rock-salt and coriander should be prepared into a pan-cake

२२. हर्षसौभाग्यदौ पुत्र्यौ-हर्षसौभाग्यवर्धनौ (घ.)

and cooked in ghee. Unctuous, sour and salted fish should be cooked in the flesh-juice of the buffalo; when the juice evaporates, the flesh should be crushed and black pepper, cumin seed, coriander, a little asafetida and fresh ghee added to it; this should be stuffed within the pan-cake of black-gram. These two preparations of pan-cakes are roborant, strengthening, virilific, auspicious and promotive of progeny and semen. Thus have been described 'The two virilifying preparations of pan-cakes.'

वृष्या माषादिपूपलिकाः —

माषात्मगुप्तागोधूमशालिषष्टिकपैष्टिकम् ।

शर्कराया विदार्याश्च चूर्णमिक्षुरकस्य च ॥२३॥

संयोज्य मसृणे क्षीरे घृते पूपलिकाः पचेत् ।

पयोऽनुपानास्ताः शीघ्रं कुर्वन्ति वृषतां पराम् ॥२४॥

(इति वृष्या माषादिपूपलिकाः ।)

माष- अ३६ उबद, जातमगुप्ता- डोयां केवांच, गोधूम- धुं गेहूं, शालि- शाण शालि, षष्टिक- अने साठी येणाना और सांठी चावलका, पैष्टिकम् घोट आटा, शर्करायाः साकर चीनी, विदार्याः च बेयडाणा बिलाईकन्द, इक्षुरकस्य च अने ओजरानु और तालमखानेका, चूर्णम् यूष् चूर्ण, मसृणे निर्मल, क्षीरे दूधमां दूधमें, संयोज्य मेलणी मिला कर, पूपलिकाः पूपलिकाओं पूपलिकायें, घृते घीमां घीमें, पचेत् पकावणी पकावे, पयः-अनुपानाः दूधना अनुपानवाणी दूधके अनुपानसे सेवन की गई, ताः ते वे, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, पराम् अत्यंत अत्यन्त, वृष- वृषता वृषताको, कुर्वन्ति करे छे करती हैं ॥२३-२४॥ (इति आ वे, वृष्याः माषादिपूपलिकाः वृष्य माषादिपूपलिका छे वृष्या माषादिपूपलिका हैं ।)

23-24. Reduce to powder black-gram, cowage, wheat, sali-rice, shashtika rice, sugar, white yam and long-leaved barleria. Mix this powder in thick milk and prepare pan-cakes in ghee; these taken with milk as after-draught, act quickly as excellent promotives of virility. Thus have been described 'The virilifying pan-cakes of black-gram etc.'

वृष्ययोगः —

शर्करायास्तुलैका स्यादेका गव्यस्य सर्पिषः ।
प्रस्थो विदार्याश्चूर्णस्य पिप्पल्याः प्रस्थ एव च ॥२५॥

अर्धाढकं तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्याभिनवस्य च ।
तत्सर्वं मूर्च्छितं तिष्ठेन्मार्तिके घृतभाजने ॥२६॥

मात्रामग्निसमां तस्य प्रातः प्रातः प्रयोजयेत् ।
एष वृष्यः परं योगो बल्यो बृंहण एव च ॥२७॥

शर्करायाः साकर चीनीकी, एका ओक एक, गव्यस्य गायनु गौके, सर्पिषः धी घृतकी, एका ओक एक, तुला तुला, विदार्याः बेयडाणानु बिलाईकन्दके, चूर्णस्य यूष् चूर्णका, प्रस्थः ओक प्रस्थ एक प्रस्थ, एव च न ही, तुगाक्षीर्याः वासकपूर वंशलोचन, अभिनवस्य अने ताणु और नये, क्षौद्रस्य च मध मधुका, अर्ध-आढकम् अर्धी आढक (१२८ तोला) माषा आढक, स्यात् देवुं लेवे, तत् ते उन, सर्वम् सर्वने सबको, मार्तिके भाटीनां मिट्टीके, घृतभाजने घीना देववाणा वासलुमां घीसे लिप्त वर्तनमें, मूर्च्छितम् ओकत्र डरी मिला कर, तिष्ठेत् राखणु रखना चाहिए, तस्य तेनी उसकी, अग्निसमाम् जठराग्निना जल प्रभाणुनी अग्निबलके अनुरूप, मात्राम मात्रा मात्राको, प्रातः प्रातः हमेशा प्रातःकाहमां प्रतिदिन सुबह, प्रयोजयेत् उपयोगमां देवी खावे, एषः आ यह, योगः योग योग, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, वृष्यः वृष्य वृष्य, बल्यः जल आपनार बल्य, बृंहणः च एव अने बृंहण छे और बृंहण है ॥२५-२७॥

२७. बल्यो-कण्ट्यो (प.)

25-27. Take sugar tolas 400, cow's ghee tolas 400, white yam tolas 64, black pepper tolas 64, bamboo manna tolas 128 and fresh honey tolas 128. All these should be mixed and placed in an earthen vessel lined with ghee. A dose of this, in keeping with one's digestive fire, should be taken every morning. This preparation is an excellent virilific as also strengthener and roborant.

अपत्यकरं घृतम्—

शतावर्या विदार्याश्च तथा माषात्मगुप्तयोः ।
श्वदंष्ट्रायाश्च निष्काथाजलेषु च पृथक् पृथक् ॥२८॥
साधयित्वा घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पुनः ।
शर्करामधुयुक्तं तदपत्यार्थी प्रयोजयेत् ॥ २९ ॥
(इत्यपत्यकरं घृतम्।)

शतावर्याः शतावरी शतावर, विदार्याः च भोयकोणुं बिलाईकन्द तथा माष- तथा अउद एवं उदद, आत्मगुप्तयोः कौथानां पीन केवांचके बीज, श्वदंष्ट्रायाः च अने गोभरुना और गोखरुके, पृथक् पृथक् च शुद्ध शुद्ध पृथक् पृथक्, निष्काथान् क्वाथोने काथोको, जलेषु जलमां जलमें, साधयित्वा सिद्ध करी तेओभां सिद्ध करके उनमें, अष्टगुणे आठगुणा आठगुने, पयसि दूधमां दूधमें, घृतप्रस्थम् ६४ तोला धीने पकावी एक प्रस्थ घृतको सिद्धकरके, शर्करा- साकर चीनी मधु- अने मधुधू और मधुसे, युक्तम् युक्त करेला युक्त किये हुए, तत् ते धीने। उस घीको, अपत्य-अर्थी संताननी भन्ना राभनारे सन्तानकी इच्छा करनेवाला, प्रयोजयेत् प्रयोग करे। प्रयोग करे ॥ २८-२९ ॥ (इति आ यह, अपत्यकरम् घृतम् अपत्यकर घृत छे अपत्यकर घृत है।)

28-29. Climbing asparagus, white yam, black-gram, cowage and small

caltrops should be decocted separately in water; 64 tolas of ghee should be prepared with these decoctions individually. That ghee again should be cooked in eight times the quantity of milk. This ghee should be taken mixed with sugar and honey by one who is desirous of progeny. Thus has been described 'The procreant ghee.'

वृष्यगुटिकाः—

घृतपात्रं शतगुणे विदारीस्वरसे पचेत् ।
सिद्धं पुनः शतगुणे गव्ये पयसि साधयेत् ॥ ३० ॥
शर्करायास्तुगाक्षीर्याः क्षौद्रस्येश्वरकस्य च ।
पिप्पल्याः साजडायाश्च भागैः पादांशिकैर्युतम् ३१
गुलि(टि)काः कारयेद्वैद्यो यथा स्थूलमुदुम्बरम् ।
तासां प्रयोगात् पुरुषः कुलिङ्ग इव हृष्यति ॥ ३२ ॥
(इति वृष्यगुटिकाः।)

घृतपात्रम् २५६ तोला धीने एक आढक घृतको, शतगुणे सोगण्ण सौगुने, विदारी- भोयकोणाना बिलाई- कन्दके, स्वरसे स्वरसमां स्वरसमें, पचेत् पकावतुं पकावे, सिद्धम् सिद्ध थयेला ते धीने सिद्ध हुए उसको, पुनः द्वितीया फिर, शतगुणे सोगण्ण सौगुने, गव्ये गायना गायके, पयसि दूधमां दूधमें, साधयेत् पकावतुं पकावे, शर्करायाः आ धीने साकर इस घीको चीनी, तुगाक्षीर्याः वांसकपूर वंशलोचन, क्षौद्रस्य मधु शहद, इक्षुरकस्य च ओभरे तालमखाना, साजडायाः अने कौथानां पीन- सहित और केवांचकीजसहित, पिप्पल्याः पीपर प्रत्येकना पिप्पली प्रत्येकके, पादांशिकैः भागैः योथा भागधी चौथाई भागसे, युतम् युक्त करी युक्त कर, यथा जेवहुं जितना, स्थूलम् मोटुं बड़ा, उदुम्बरम् उभरानुं इण होय छे गूलरका फल होता है, गुलिकाः तेवडी मोटी गोणीओ उतनी बड़ी मोलियां, वैद्यः वैद्य वैद्य, कारयेत् बनावे, तासां तेओना उनके,

३२. गुलि(टि)काः—गुटिकाः (व. त.)

॥ कुलिङ्ग इव—कुरङ्ग इव थ.

२८. निष्काथाजलेषु च—निष्काथनस्वर्णेषु (द. थ.)

२९. मधुयुक्तं तदपत्यार्थी—मधुसंयुक्तमपत्यार्थी (व. त. थ.)

प्रयोगात् प्रयोगधी प्रयोगसे, पुरुषः पुरुष पुरुष, कुलिङ्गः
इव यक्षानी भाङ्गं चटककी तरह, हृष्यति ध्वजद्वारा
वाले। थाय छे ध्वजद्वारा होता है ॥ ३०-३२ ॥
(इति आ ये, वृष्यगुटिकाः वृष्यगुटिकाः छे वृष्य-
गुटिकायें हैं।)

30-32. Ghee tolas 256, should be
cooked in hundred times its quan-
tity of the expressed juice of white
yam. This done, it should be again
cooked in hundred times its quantity
of cow's milk. Then it should be mixed
with 64 tolas each of sugar, bamboo
manna, honey, long leaved barleria,
long pepper and cowage. The physician
should make pills out of this prepara-
tion of the size of a gular fig fruit.
By taking a course of these pills a
man gets stimulated and enabled to
repeatedly indulge in sex like the
sparrow. Thus have been described
'The virilifying pills.'

वृष्योत्कारिका—

सितोपलापलशतं तदर्धं नवसर्पिषः ।
क्षौद्रपादेन संयुक्तं साधयेज्जलपादिकम् ॥ ३३ ॥
सान्द्रं गोधूमचूर्णानां पादं स्तीर्णं शिलातले ।
शुचौ श्लक्ष्णे समुत्कीर्य मर्दनेनोपपादयेत् ॥ ३४ ॥
शुद्धा उत्कारिकाः कार्याश्चन्द्रमण्डलसन्निभाः ।
तासां प्रयोगाद्गजवन्नरीः संतर्पयेन्नरः ॥ ३५ ॥
(इति वृष्योत्कारिका।)

सितोपला- साङ्गरी चीनीके, पलशतम् सो पल सौ
पल, तदर्धम् तेनाथी अर्धु (५० पल) उससे आधा
(५० पल), नव- ताशुं नये, सर्पिषः धी घीको,
क्षौद्रपादेन योथा भागना (२५ पल) मधुथी चौथाई
(२५ पल) शहदसे, संयुक्तम् युक्त करी युक्त करके,
जलपादिकम् योथा भागना (२५ पल) पाणी साथे

चौथाई (२५ पल) जलके साथ, साधयेत् पकावुं पकावे,
गोधूम- तेमां धुने। उसमें गेहूँके, चूर्णानां दोटा
आटेके, पादम् यथार्थांश (२५ पल) नाभी चतुर्थांश
(२५ पल) डाल कर सान्द्रम् जपारे धाटुं थाय त्पारे
जब गाढा हो तब, स्तीर्णं पड़ोणा विस्तीर्ण, शुचौ योथा
साफ, श्लक्ष्णे अने दीसा और चिकने, शिलातले शिला-
तल डीपर शिलातलके ऊपर, समुत्कीर्य पाथरीने
फैला कर, मर्दनेन मर्दन करी मर्दन करके, उपपादयेत्
तैयार करवुं तयार करे, चन्द्र- ते पछी चन्द्रना उसके
बाद चन्द्रके, मण्डल- मंडल मण्डलके, सन्निभाः समान
समान, शुद्धाः शुद्ध शुद्ध, उत्कारिकाः उत्कारिका उत्कारिका
कार्याः अनावली बनावे, तासां तेथोना उनके,
प्रयोगात् प्रयोगधी प्रयोगसे, नरः पुरुष पुरुष, गजवन्न
हाथीनी पेठे गजके समान, नारीः स्त्रीथोने स्त्रियोंको,
संतर्पयेत् तृप्त करे छे तृप्त करता है ॥ ३३-३५ ॥ (इति
आ यह, वृष्योत्कारिका वृष्योत्कारिका छे वृष्योत्का-
रिका है।)

33-35. Sugar-candy tolas 400, fresh
ghee tolas 200, and honey tolas 100,
should be cooked in 100 tolas of
water till the whole gets thickened;
then it should be kneaded into a dough
along with 100 tolas of wheat-flour
spread upon a big, clean and smooth
stone-slab; out of this, sweetmeats
round and shining bright as the
moon, should be prepared. Taking a
course of these, a man can quench a
woman's passion like an elephant (by
the abundance of seminal discharge).
Thus have been described 'The viri-
lifying Utkarika sweetmeats.'

अनुक्तवृष्यसंग्रहः—

यत् किञ्चिन्मधुरं स्निग्धं जीवनं बृंहणं गुरु ।
हर्षणं मनसश्चैव सर्वं तद्वृष्यमुच्यते ॥ ३६ ॥

३६. जीवनं बृंहणं गुरु-बृंहणं बलवर्धनम् (ग.)

यत् नो जो, किञ्चित् कर्तुं कुतः, मधुरम् मधुरं
मधुर, स्निग्धम् स्निग्धं स्निग्ध, जीवनम् जीवनं जीव-
नीय, वृंहणम् वृंहणं वृंहणीय, गुरु गुरु गुरु, मनसः च
एव अने मनने और मनको, हर्षणम् हर्षणं हर्षणायक होय
हर्षदायक हो, तत् ते वह, सर्वम् सर्वं सब, वृष्यम्
वृष्य, उच्यते उच्यते उच्यते कहाता है ॥ ३६ ॥

36. Any article that is sweet, unctuous, life-promoting, roborant, heavy and pleasing to the mind, is to be regarded as virilific.

द्रव्यैरेवंविधैस्तस्माद्भावितः प्रमदां व्रजेत् ।
आत्मवेगेन चोदीर्णः स्त्रीगुणैश्च प्रहर्षितः ॥३७॥
गत्वा स्नात्वा पयः पीत्वा रसं वाऽनु शयीत ना ।
तथाऽस्याप्यायते भूयः शुक्रं च बलमेव च ॥३८॥

तस्मात् तेथी इस लिए, एवंविधैः आना प्रकारना
इस प्रकारके, द्रव्यैः मधुर आदि द्रव्योथी मधुर आदि
द्रव्योसे, भावितः संस्कार पाभेला शरीरवाला पुरुषे
संस्कृतशरीरवाला पुरुष, आत्मवेगेन च पोताना काम-
वेगथी अपने कामवेगसे, उदीर्णः वेगमां आवी प्रेरित
हो कर, स्त्रीगुणैः च तथा स्त्रीना गुणोथी तथा स्त्रीके
गुणोसे, प्रहर्षितः हर्षित थर्ष प्रहृष्ट हो कर, प्रमदात्
व्रजेत् स्त्रीगमन करवुं स्त्रीगमन करे, ना पुरुषे
पुरुष, गत्वा स्त्रीगमन कथा पछी स्त्रीगमनके बाद,
स्नात्वा स्नान करीने स्नान करके, पयः दूध दूध,
रसम् वा अथवा मांसरस अथवा मांसरस, पीत्वा पीने
पी कर, अनुशयीत शयन करवुं सो जावे, तथा ते
प्रमाणे करवाथी वैसा करनेसे, अस्य आ पुरुषगुं इस
पुरुषका, शुक्रम् च शुक्र शुक्र, बलम् च एव अने अण
और बल, भूयः इरीने पुनः, आप्यायते वृद्धि पाभे उ
बढ़ जाते हैं ॥ ३७-३८ ॥

37-38. Thereafter strengthening one-
self with such kinds of virilifying agents
being impelled by one's own desire,
and stimulated by her attractions,

३८. रसं वाऽनुशयीत-रसं चानुशयीत (घ.)

one should approach his woman.
After the sex-act, the man should
take a bath and a draught of milk or
meat-juice, and then go to sleep. Act-
ing thus, he gets replenished in his
semen and strength.

शुक्रविकाशे दृष्टान्तः —

यथा मुकुलपुष्पस्य सु(स्व)गन्धो नोपलभ्यते ।
लभ्यते तद्विकाशात्तु तथा शुक्रं हि वेहिनाम् ॥३९॥

यथा नो प्रमाणे जैसे, मुकुल- कणीना आकारमां
रहेला कलिकारूपमें स्थित, पुष्पस्य पुष्पनी पुष्पकी,
सुगन्धः सुगन्ध सुगन्ध, न उपलभ्यते भगती नथी
नहीं पायी जाती, तत् परंतु ते कणीना परंतु उस
कलिकाके, विकाशात् तु विकसिती विकाश होनेसे, लभ्यते
भगी उ पायी जाती है, तथा ते प्रमाणे वैसे ही,
वेहिनाम् भनुष्योना मनुष्योके, शुक्रम् हि शुक्रने शुक्रको
जानना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. An unblossomed bud does not
possess fragrance, but obtains its scent
as it blossoms; similar is the case with
the semen in men.

अतिबालवृद्धयोर्मैथुननिषेधः —

नर्ते वै षोडशाद्वर्षात् सप्तत्याः परतो न च ।
आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति ॥४०॥

आयुष्कामः आयुष्यनी ४०-४१ २०-२१ आयुकी
इच्छा करनेवाला, नरः मनुष्य पुरुष, षोडशात् सोल
सोलह, वर्षात् वर्ष वर्षके ऋते (वना सिवा, सप्तत्याः
अने सितेर वर्ष और सत्तर बरसके, परतः च पछी
पीछे, स्त्रीभिः स्त्रीयो साथे स्त्रियोंसे, संयोगम् संयोग
संयोग, कर्तुम् करवा भाटे करनेमें, न अर्हति योग्य नथी
योग्य नहीं होता नहीं ॥ ४० ॥

40. It is not proper for a man
desirous of long life, to copulate with
a woman when he is under sixteen
or over seventy years of age.

अतिबालो ह्यसंपूर्णसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् ।
उपशुष्येत सहसा तडागमिव काजलम् ॥४१॥
शुष्कं रुक्षं यथा काष्ठं जन्तुजग्नं विजर्जरम् ।
स्पृष्टमाशु विशीर्येत तथा वृद्धः स्त्रियो व्रजन् ॥४२॥

हि ४१२६ के क्योंकि, असंपूर्ण- असंपूर्ण असम्पूर्ण, सर्व- सर्व सब, धातुः धातुवाणो धातुवाला, अतिबालः अति आण्ड अति बालक, स्त्रियम् व्रजन् स्त्रीगमन करता स्त्रीगमन करता हुआ, काजलम् थोडा पानीवाला थोड़े जलवाले, तडागम् तणावन्ती सरोवरकी, इव ऐसे तरह, सहसा ओकदम सहसा, उपशुष्येत सूखाई अथ छे सूख जाता है, शुष्कम् शुष्क शुष्क, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, जन्तु- जन्तुओंकी जन्तुओंसे, जग्नम् जग्न गयेल खाया हुआ, विजर्जरम् अने अति उलू थयेल और अति जीर्ण, काष्ठम् काष्ठ काष्ठ, स्पृष्टम् स्पर्श थता न स्पर्श करनेसे ही, यथा जेम् जैसे, आशु तुरत न शीघ्र, विशीर्येत तूटी अथ छे टूट जाता है, तथा तेवी रीते वैसे ही, स्त्रियः व्रजन् स्त्रीगमन करते। स्त्रीगमन करता हुआ, वृद्धः वृद्ध पुरुष वृद्ध पुरुष, आशु तुरत तुरत, विशीर्येत नाश पाये छे नष्ट होता है ॥४१-४२॥

41-42. If a young boy with his body-elements not yet fully formed copulates with a woman, he gets desiccated in no time like a pond possessing only a little water. An old man copulating with a woman crumbles down at once as a dry, sapless, worm-eaten and decayed piece of wood does at the merest touch.

शुक्लक्षयहेतुः —

जरया चिन्तया शुक्रं व्याधिभिः कर्मकर्षणात् ।
क्षयं गच्छत्यनशनात् स्त्रीणां चातिनिषेवणात् ॥४३॥

४१. उपशुष्येत—उपतप्येत (ख. घ. ङ. द.)

” ” —उपतप्यते (झ.)

४२. शुष्कं रुक्षं—शुष्करुक्षं (क.)

४३. जरया चिन्तया शुक्रं—चिन्ताजराभ्यां शुक्रं तु (ध.)

क्षयाद्भयादविश्रम्भाच्छोकात् स्त्रीदोषदर्शनात् ।
नारीणामरसज्ञत्वादविचारादसेवनात् ॥ ४४॥
तप्तस्यापि स्त्रियो गन्तुं न शक्तिरुपजायते ।
देहसत्त्वबलापेक्षी हर्षः शक्तिश्च हर्षजा ॥ ४५॥

जरया वृद्धावस्था थी बुढ़ापेसे, चिन्तया चिन्ता थी चिन्तासे, व्याधिभिः व्याधिओंकी व्याधियोंसे, कर्म- अने कर्म थी अती और कर्म करनेसे उत्पन्न, कर्षणात् क्षीण-ता थी क्षीणतासे, अनशनात् भूष्या रहेवा थी उपवाससे, स्त्रीणाम् अने स्त्रीओंनुं और स्त्रियोंके, अतिनिषेवणात् अति सेवन करवा थी अतिसेवनसे, शुक्रम शुक्र शुक्र, क्षयम् क्षयने क्षयको, गच्छति पाये छे प्राप्त होता है, क्षयात् क्षय थी क्षयसे, भयात् भय थी भयसे, अविश्रम्भात् अविश्वास थी अविश्वाससे, शोकात् शोक थी शोकसे, स्त्री स्त्रीओंमां स्त्रियोंमें, दोष- दोषनुं दोष, दर्शनात् दर्शन थावा थी देखनेसे, नारीणाम् स्त्रीओं स्त्रियोंके, अरसज्ञत्वात् रसज्ञ न होवा थी अरसज्ञ होनेसे, अविचारात् स्त्रीसंभ थी विचार न थावा थी स्त्रीसम्बन्धी विचार न होनेसे, असेवनात् स्त्रीसेवन न करवा थी स्त्रीसेवन न करनेसे, तप्तस्य अने मैथुन वडे तप्त थावा थी और मैथुनद्वारा तप्त होनेसे, अपि पणु भी, स्त्रियः गन्तुम् स्त्रीगमन माटे स्त्रीगमनके लिए, शक्तिः शक्ति, न उपजायते उत्पन्न अती नहीं उत्पन्न नहीं होती, हर्षः हर्ष हर्ष, देह- देह देह, सत्त्व- अने मनना और मनके, बल- बलन्ती बलकी, अपेक्षी अपेक्षा राये छे अपेक्षा रखता है, शक्तिः च अने शक्ति और शक्ति, हर्षजा हर्ष थी न-मे छे हर्षसे उत्पन्न होती है ॥ ४३-४५ ॥

43-45. The semen gets diminished by old age, anxiety, diseases, strain of labour, fasting and excessive sexual indulgence. By wasting, fear, suspicion and grief, by seeing the deformities of a woman, by the lack of response in the woman, by not bestowing thought on the subject of sex, by abstention from

४४. अविचारात्—अभिचारात् (ध. प.)

” ” —अभिवातात् (प.)

sex and just after full sexual enjoyment, a man is rendered incapable of mating with a woman. Virility is dependent upon physical and mental strength and the sexual urge is born of virility.

स्त्रीसंयोगे शुक्रं कथं प्रवर्तते—

रस इक्षौ यथा दध्नि सर्पिस्तैलं तिले यथा ।
सर्वत्रानुगतं देहे शुक्रं संस्पर्शने तथा ॥ ४६ ॥

यथा जे रीते जैसे, इक्षौ शेरीमां ईखमें, रसः रस व्याप्त छे रस व्याप्त है, दध्नि जेवी रीते दहीमां दहीमें, सर्पिः धी व्याप्त छे धी व्याप्त है, यथा अने जेवी रीते और जैसे, तिले तलमां तिलमें, तैलञ्च तेल व्याप्त छे तैल व्याप्त है, तथा तेवी रीते वैसे ही, संस्पर्शने स्पर्शज्ञानवाला स्पर्शज्ञानवाले, सर्वत्र संपूर्ण सम्पूर्ण, देहे देहमां देहमें, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, अनुगतम् व्याप्त छे व्याप्त है ॥ ४६ ॥

46. Just as the juice exists in the sugarcane, butter in the curds, and oil in the til, even so semen pervades the entire sentient body.

तत् स्त्रीपुरुषसंयोगे चेष्टासंकल्पपीडनात् ।
शुक्रं प्रच्यवते स्थानाज्जलमार्द्रात् पटादिव ॥ ४७ ॥
हर्षात्तर्षात् सरत्वाच्च पैच्छित्वाद्गौरवादपि ।
अणुप्रवणभावाच्च द्रुतत्वान्मारुतस्य च ॥ ४८ ॥
अष्टाभ्य एभ्यो हेतुभ्यः शुक्रं देहात् प्रसिच्यते ।
चरतो विश्वरूपस्य रूपद्रव्यं यदुच्यते ॥ ४९ ॥

स्त्री- स्त्री स्त्री, पुरुष- अने पुरुषने। और पुरुषका, संयोगे संयोग यतां संयोग होने पर, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, संकल्प- तथा संकल्पथी एवं संकल्पसे, पीडनात् नीचो- वातां नीचोड़े जाने पर, तत् ते वह, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, मार्द्रात् भीना गीले, पटात् उपडांमांथी वस्त्रसे, जलञ्च पाणीनी पानीकी, इव येडे तरह, स्थानात् पोताना स्थानमांथी अपने स्थानसे, प्रच्यवते आवे छे चूने लगता

४८. अणुप्रवणभावाच्च-अनुप्लवत्वात्सौक्ष्म्याच्च (त.)

४९. रूपद्रव्यं-रूपि द्रव्यं (प.)

है, हर्षात् हर्षथी हर्षमें, तर्षात् अभिलाषाथी अभि- लाषासे, सरत्वात् च सरवाना स्वभावथी सरगुण- युक्त होनेसे, पैच्छित्वात् थ्रीकषापाषाथी पिच्छिलतासे, गौरवात् अपि शुरुताथी गुल्तासे, अणु- सूक्ष्म सूक्ष्म, प्रवण- तथा अणु नीडणवाना और बहिर्गमनके, भावात् च स्वभावथी स्वभावसे, मारुतस्य अने वायुनी और वायुकी, द्रुतत्वात् च शीघ्र गति होवाथी शीघ्र गति होनेसे, एभ्यः अर्थात् आ अर्थात् इन, अष्टाभ्यः आठ आठ, हेतुभ्यः हेतुओंथी कारणोंसे, शुक्रम् शुक्रं शुक्र, देहात् देहमांथी देहसे, प्रसिच्यते आवे छे निकलता है, यत् जे जो, चरतः भिन्न भिन्न योनियोंमां इस्ता भिन्न भिन्न योनियोंमें घूमनेवाले, विश्वरूपस्य विश्वरूप आत्माना विश्वरूप आत्माके, रूपद्रव्यम् रूपद्रव्यं प्रथम ३५ कारण रूपका प्रथम कारण, उच्यते उच्यते छे कहाता है ॥ ४७-४९ ॥

47-49. That semen trickles down during copulation between man and woman, stimulated by the warmth of erotic acts and desires like water squeezed from a wet cloth. As a result of stimulation, desire, fluidity, viscosity, heaviness, atomicity and tendency to flow out, and the speed of the motion of vata—as a result of these eight factors, semen which is known as the formative principle of all bodies in the universe, is secreted in the body.

विशुद्धशुक्रलक्षणम्—

बहलं मधुरं स्निग्धमविस्रं गुरु पिच्छिलम् ।
शुक्रं बहु च यच्छुक्रं फलवत्तदसंशयम् ॥ ५० ॥

यत् जे जो, शुक्रम् वीर्यं शुक्र, बहलम् बाहुं गाढा, मधुरम् मधुर मधुर, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, अविस्रम् आभोगंधथी रहित आमगन्धसे रहित, गुरु शुरु भारी, पिच्छिलम् थ्रीकाशवाणं पिच्छिल, शुक्रम् श्वेत श्वेत, बहु च अने अधिक प्रमाणावाणं होय छे और अधिक मात्रामें होता है, तत् ते वह, असंशयम्

अवश्य अवश्य, फलवत् संतानने उत्पन्न करने पर
थाय छे सन्तानका उत्पादक होता है ॥ ५० ॥

50. That semen which is thick, sweet, heavy, viscid, white and abundant is undoubtedly fructuous.

वाजीकरणशब्दनिरुक्तिः—

येन नारीषु सामर्थ्यं वाजिवल्लभते नरः ।

व्रजेष्वाभ्यधिकं येन वाजीकरणमेव तत् ॥ ५१ ॥

नरः पुरुष पुरुष, येन जेथी जिससे, नारीषु स्त्री-
गमनमां स्त्रीगमनमें, वाजिवत् घोड़ानी पेठे अवकी
तरह, सामर्थ्यम् सामर्थ्यं सामर्थ्यको, लभते भेगवे छे
पाता है, येन च अने जेथी और जिससे, अभ्यधिकम्
धरु वभत सुधी अने अनेकवार अधिक काल तक
और अनेकवार, व्रजेस्त्रीगमन करी शके छे स्त्री-
गमन कर सकता है, तत् ते वह, वाजीकरणम् वा-
जरेषु वाजीकरण, एव न छे ही है ॥ ५१ ॥

51. That process indeed is called virilification wherewith a man acquires equine sexual vigour and is able to copulate for long and frequently.

चतुर्थपादोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुर्योगोपदेशस्य योगा द्वादश चोत्तमाः ।

यत् पूर्वं मैथुनात् सेव्यं सेव्यं यन्मैथुनादनु ॥ ५२ ॥

यदा न सेव्याः प्रमदाः कृत्स्नः शुक्रविनिश्चयः ।
निरुक्तं चेह निर्दिष्टं पुमाञ्जातबलादिके ॥ ५३ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
छे श्लोका छे छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, योग-
वाञ्छकरषुयोगेना वाजीकरणयोगके, उपदेशस्य उपदेशने।
उपदेशका, हेतुः हेतु हेतु, उत्तमाः उत्तम उत्तम, द्वादश
बारह, योगाः च योगे योग, यत् नो जो, मैथु-

५१. वाजिवल्लभते—वाजीव लभते (घ. फ)

१, व्रजेष्वा—व्रजेष्वा (घ.)

५३. शुक्रविनिश्चयः—शुक्रविनिश्चयः (घ.)

नात् मैथुनथी मैथुनसे, पूर्वम् पड़ेवां पूर्व, सेव्यम्
सेव्यं जेथी सेवन करना चाहिए। यत् अने नो और
जो, मैथुनात् मैथुन मैथुनके, अनु पछी बाद, सेव्यम्
सेव्यं जेथी ते सेवन करना चाहिए वह, यदा न्यारे
जव, प्रमदाः स्त्रीओनु स्त्रियां। न सेव्याः सेवन न करवुं
जेथी ते सेवन नहीं की जानी चाहिए वह, कृत्स्नः
संपूर्ण सम्पूर्ण, शुक्रः शुक्रने। शुक्रका, विनिश्चयः विनि-
श्चय विनिश्चय, निरुक्तम् च अने वाञ्छकरषुनी निरुक्ति
और वाजीकरणकी निरुक्ति, इह आ इस, पुमाञ्जातब-
लादिके पुमाञ्जातबलादिक पादमां पुमाञ्जातबलादिक पादमें,
निर्दिष्टम् कहेवामां आवेद छे कह दी है ॥ ५२-५३ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

52-53. The purpose of the exposition of virilifying preparations; the twelve most effective preparations; things that are taken before sexual intercourse and things that are taken after the intercourse; when women are not fit to be approached for sex and the thorough determination of the condition of the semen and the definition of virilification—all this has been described here in this quarter entitled 'The man of enhanced virility etc.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सा-

स्थाने वाजीकरणाध्याये पुमाञ्जातबलादिको

नाम वाजीकरणपादश्चतुर्थः ॥ २-(४) ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयो वाजीकरणाध्यायः ॥ २ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रयेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां
और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, वाजीकरणा-
ध्याये वाञ्छकरषुध्यायमां वाजीकरणाध्यायमें, पुमाञ्जा-
तबलादिकः 'पुमाञ्जातबलादिक' 'पुमाञ्जातबलादिक',

नाम नाभने। नामका, चतुर्थः ये।थे। चौथा, वाजीकर-
णपादः वा७५२७५६ सं० पू० थये। वाजीकरणपाद समाप्त
हुआ ॥ २-(४) ॥

अयम् आ यह, द्वितीयः पौलो इसरा, वाजीकरण-
अध्यायः च वाजुकरणाध्याय वाजीकरणाध्याय, समाप्तः
संपूर्णं थये समाप्त हुआ ॥ २ ॥

2-(4). Thus in the Section on Therapeutics, in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth quarter entitled 'The man of enhanced virility etc', of the chapter on "Virilification", is completed.

2. Thus the second chapter entitled 'Virilification' is completed.

तृतीयोऽध्यायः ।

Chapter III

ज्वरचिकित्सोपक्रमः —

अथातो ज्वरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः द्वे अर्थाः अब आगे, ज्वरचिकित्सितम्
'ज्वरचिकित्सित' नामना अध्यायानुं 'ज्वरचिकि-
त्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान
करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने,
इति ह आ विषयमां न्द्रीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्व कहेहुं छे कहा है ॥ २ ॥

I. We shall now expound the chapter entitled 'The therapeutics of Fever'.

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

पुनर्वसुसमीपेऽग्निवेशस्य ज्वरविषये प्रश्नाः —

विज्वरं ज्वरसंदेहं पर्यपृच्छत् पुनर्वसुम् ।

विविक्ते शान्तमासीनमग्निवेशः कृताञ्जलिः ॥ ३ ॥

विविक्ते ओकान्त स्थानमां निर्जन स्थानमें, शान्तम्
शान्त शान्त, आसीनम् ओठेला बैठे हुए, विज्वरम्
नीरोग नीरोग, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुसे, अग्निवेशः
अग्निवेशे अग्निवेशने, कृताञ्जलिः हाथ ओडी हाथ
जोड़ कर, ज्वरसंदेहम् ज्वरना स अंधमां संदेह ज्वर-
संबंधी संदेहको, पर्यपृच्छत् पूछये पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa, with folded hands, asked the unfevered Punarvasu, seated peacefully in solitude, the question concerning fever.

देहेन्द्रियमनस्तापी सर्वरोगाग्रजो बली ।

ज्वरः प्रधानो रोगाणामुक्तो भगवता पुरा ॥४॥

तस्य प्राणिसपत्नस्य ध्रुवस्य प्रलयोदये ।

प्रकृतिं च प्रवृत्तिं च प्रभावं कारणानि च ॥ ५ ॥

पूर्वरूपमधिष्ठानं बलकालात्मलक्षणम् ।

व्यासतो विधिसेदाच्च पृथग्भिन्नस्य चाकृतिम् ॥६॥

लिङ्गमामस्य जीर्णस्य सौषधं च क्रियाक्रमम् ।

विमुञ्चतः प्रशान्तस्य चित्तं यच्च पृथक् पृथक् ॥७॥

ज्वरावसृष्टो रक्ष्यश्च यावत्कालं यतो यतः ।

प्रशान्तः कारणैर्येषां पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ८ ॥

याश्चापि पुनरावृत्तं क्रियाः प्रशमयन्ति तम् ।

जगद्धितार्थं तत् सर्वं भगवन् ! वक्तुमर्हसि ॥९॥

पुरा पूर्वे पूर्वमें, भगवता आपे आपने, देह-इन्द्रिय-मनः- तापी देह, इन्द्रियो अने मनमा संताप करना देह, इन्द्रियों और मनको तपानेवाले, सर्व-रोग-अप्रजः सर्व रोगशी प्रथम उत्पन्न थयेला सर्व रोगोंसे प्रथम उत्पन्न, बली ज्वरः तथा अश्वान ज्वरने तथा बलवान

५. प्रभावम्-स्वभावम् (प.)

६. बलकालात्मकक्षणम्—बलं कालं च लक्षणम् (प.)

॥ विधिभेदाच्च-विधिभेदं च (च. झ. ८. प.)

७. सौषधं च—सनिषेधं च (प. क.)

९. बांध्यापि पुनरावृत्तं—बांध्यापि पुनरावृत्ति (म.)

ज्वरको, रोगाणाम् सर्वं रोगोभां रोगोंमें, प्रधानः प्रधान प्रधान, उक्तः उक्तो छे कहा है, प्राणिसपन्नस्य प्राणीओना शत्रुश्च प्राणियोंके शत्रुभूत, प्रलयोदये तथा जन्म अने मरणसमये तथा मृत्यु और उत्पत्तिके समयमें, ध्रुवस्य अवश्य रहेनारा ते ज्वरनां अवश्यभावी उस ज्वरकी, प्रकृतिम् प्रकृति (समवायी कारण) प्रकृति, प्रवृत्तिम् च उत्पत्ति उत्पत्ति, प्रभावम् प्रभाव प्रभाव, कारणानि च कारण कारण, पूर्वरूपम् पूर्वश्च पूर्वरूप, अविष्टानम् आश्रय अविष्टान, बलकाल- भक्षकाल वेगकाल, आत्मलक्षणम् तथा पोतानां लक्षण तथा अपने लक्षण, व्यासतः विस्तारपूर्वकं विस्तारपूर्वक, विधिमेदात् च प्रकारना भेदधी प्रकारभेदसे, पृथक् पृथक् अलग अलग, भिन्नस्य भेदवाणा ज्वरनां भेदवाले ज्वरके, आकृतिम् च लक्षणले लक्षण, आमस्य आमज्वर आमज्वर, जीर्णस्य तेभ्यः शुभं ज्वरनां एवं जीर्ण ज्वरके, लिङ्गम् लक्षणले लक्षण, औषधम् औषधसहित औषधसहित, क्रियाक्रमम् च चिकित्सा-क्रम चिकित्साक्रम, विमुञ्चतः उत्तरता छोड़ते हुए प्रशान्तस्य च तथा निवृत्त थयेला ज्वरनां तथा शान्त हुए ज्वरके, यत् ने जो, पृथक् पृथक् शुभं शुभं पृथक् पृथक्, विह्वम् विह्वो लक्षण, ज्वरावसृष्टः च ज्वर-मुक्त पुरुषने ज्वरमुक्त पुरुषको, यावत् कालम् नेटला काण सुधी जितने समय तक, यतः यतः च ने ने पदार्थोथी जिन जिन बातोंसे, रक्ष्यः भूयान्वे भेदोये वचाना चाहिए, प्रशान्तः शान्त थई गयेलो शान्त हुआ, ज्वरः ज्वर ज्वर, यैः कारणैः च ने कारणोथी जिन कारणोंसे, पुनः इरीथी फिर, आवर्तते पाछे आवे छे लौट आता है, पुनः आवृत्तम् च अने इरीथी आवेला फिर लौट आये हुए, अपि तम् तेने वणी उस ज्वरको भी, याः क्रियाः ने उपचारो जो क्रियाएं, प्रशमयन्ति सारी रीते शान्त करे छे प्रशान्त करती हैं, तत् सर्वम् ते सर्व वह सब, भगवन् हे भगवान् ! हे भगवान् !, जगत्-हितार्थम् जगतना हित भाटे लोकहितार्थ, वक्तुम् कहेना कहनेके लिए, वर्धसि आप योग्य छे आप योग्य हैं ॥ ४-९ ॥

4-9. Fever has been described earlier by your worship as the inflamer

of body, senses and the mind, the first-born of all diseases, the puissant, and the chief of diseases. Concerning this enemy of life, which makes its inevitable appearance at both birth and death, deign to tell us for the sake of the world's weal, the following details: its nature, rise, effect and causes; its premonitory symptoms, habitat, periodicity and pathognomic symptom: its various classifications in extenso and the symptoms of each of them separately; the symptoms of the stages of imperfect and perfect digestion of the intestinal contents during the fever together with their remedies and procedure of treatment; the distinguishing marks severally of the stages of defer-escence and subsidence; the period during which the convalescent has to be specially protected and from what particular influences; the causes whereby the subsided fever relapses again; and finally, the measures that allay the fever that has re-appeared.

आत्रेयस्योत्तरम्—

तदग्निवेशस्य वचो निशम्य गुरुरब्रवीत् ।

ज्वराधिकारे यद्वाच्यं तत् सौम्य ! निखिलं शृणु १०

अग्निवेशस्य अग्निवेशना अग्निवेशके, तत् वचः ते वचनने उस वचनको, निशम्य सांभलीने सुनकर, गुरुः गुरु गुरुने, अब्रवीत् बोल्या कहा, सौम्य ! हे सौम्य ! हे सौम्य !, ज्वराधिकारे ज्वराधिकारभा ज्वराधिकारमें, यत् ने जो कुछ, वाच्यम् कहेनापुं छे कहने योग्य है, तत् ते उस, निखिलम् सर्व सबको, शृणु तुं सांभली सुनो ॥ १० ॥

10. The teacher, on hearing these words of Agnivesa, made answer: 'O, gentle one! whatever has to be said on the subject of fever, all that do you hear from me'.

ज्वरपर्यायाः —

ज्वरो विकारो रोगश्च व्याधिरातङ्क एव च ।
एकोऽर्थो नामपर्यायैर्विविधैरभिधीयते ॥ ११ ॥

ज्वरः ज्वर ज्वर, विकारः विकार विकार, रोगः च रोग रोग, व्याधिः व्याधि व्याधि, आतङ्कः च एव अने आतङ्क और आतङ्क, विविधैः अने शुद्ध शुद्ध इन विविध नामपर्यायैः नामना पर्यायाथी नामके पर्यायोसे, एकः एव अने एक ही, अर्थः अर्थ अर्थ, अभिधीयते कहेवाला आवे छे कहा जाता है ॥ ११ ॥

11. Fever, disorder, disease, ailment and malady—all these are synonymous terms and signify the same thing.

ज्वरस्य प्रकृतिः —

तस्य प्रकृतिरुद्दिष्टा दोषाः शारीरमानसाः ।
देहिनं न हि निर्दोषं ज्वरः समुपसेवते ॥ १२ ॥

शारीर-मानसाः शरीर अने मनना शारीरिक तथा मानसिक, दोषाः दोषोने दोष, तस्य ते ज्वरनां उस ज्वरके, प्रकृतिः समवायी कारण, उद्दिष्टाः कहे छे कहे गये हैं, हि कारण के क्योंकि, निर्दोषम् दोषरहित निर्दोष, देहिनम् मनुष्यने मनुष्यको, ज्वरः ज्वर ज्वर, न समुपसेवते आवेते नहीं आवेता ॥ १२ ॥

12. The morbid humours, somatic and psychic, are considered to be the causes of fever. For fever never assails a creature that is free from morbidity.

११. एकोऽर्थो—एकार्थः (झ.)

११. एकोऽर्थो नामपर्यायैः—एकार्थनामपर्यायैः (घ.)

क्षयस्तमो ज्वरः पाप्मा मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः ।
पञ्चत्वप्रत्ययानृणां क्षियतां स्वेन कर्मणा ॥ १३ ॥
इत्यस्य प्रकृतिः प्रोक्ता,

स्वेन पोतानां अपने, कर्मणा कर्मवडे कर्मसे, क्षियताम् क्षय पाप्मा क्षेपित हुए, नृणाम् मनुष्यानां मनुष्योंके, पञ्चत्व-मृत्युनां मृत्युके, प्रत्ययात् कारण होनेसे, क्षयः क्षय क्षय, तमः तम तम, ज्वरः ज्वर ज्वर, पाप्मा पाप्मा पाप्मा, मृत्युः च अने मृत्यु ओओने और मृत्यु इनको, यमात्मकाः यमस्वरूप यमस्वरूप, उक्ताः कहे छे कहे हैं, इति आ यह, अस्य आ ज्वरनी इस ज्वरकी, प्रकृतिः प्रकृति प्रकृति, प्रोक्ता कही छे कही है ॥ १३ ॥

13-13½. The nature of fever is described in such terms as wasting, stupefaction, the fruit of sin and the fatal manifestation; these being the messengers of death, are so called because they are the cause of death to persons who are suffering from the evil consequences of their own actions.

ज्वरस्य प्रवृत्तिः —

प्रवृत्तिस्तु परिग्रहात् ।

निदाने पूर्वमुद्दिष्टा रुद्रकोपाच्च दारुणात् ॥ १४ ॥

प्रवृत्तिः तु ज्वरनी उत्पत्ति तो ज्वरकी उत्पत्ति तो, परिग्रहात् परिग्रहथी थाय छे अने विमान स्थानमां कहे छे परिग्रहसे होती है ऐसा विमानस्थानमें कहा है, दारुणात् अने दारुण और दारुण, रुद्रकोपात् च रुद्रकोपथी थाय छे रुद्रकोपसे होती है, निदाने अने निदानस्थानमां ऐसा निदानस्थानमें, पूर्वम् पूर्वे पहिले, उद्दिष्टा कहे छे कहा है ॥ १४ ॥

१३. मृत्युश्चोक्ता यमात्मकाः—मृत्युश्चोक्तोऽयमात्मजः (थ. घ. प.)

१३. पञ्चत्वप्रत्ययानृणां क्षियतां स्वेन कर्मणा—कर्मभिः क्षियमानानां पञ्चत्वप्रत्ययानृणाम् (थ.)

१३. क्षियतां—वृद्धानां (फ.)

१४. परिग्रहात्—परिग्रहः (प.)

14. The primogenesis of fever is from the greed of acquisition in man and from the fierce wrath of Rudra, as declared earlier in the section on Pathology.

द्वितीये हि युगे शर्वमक्रोधव्रतमास्थितम् ।
दिव्यं सहस्रं वर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥ १५ ॥
तपोविघ्नाशनाः कर्तुं तपोविघ्नं महात्मनः ।

द्वितीये त्रेता त्रेता, युगे हि युगमां युगमें, दिव्यम् दिव्य, वर्षाणाम् सहस्रम् हजार वर्ष पर्यन्त हजार वर्ष तक, अक्रोधव्रतम् अक्रोधव्रत अक्रोध व्रतमें, आस्थितम् पाणता बैठे हुए, शर्वम् महादेव तर्क्ष महादेवकी ओर, तपोविघ्न-अशनाः तपमां विघ्न नाशवानुं श्रवण गाणनारा तपमें विघ्न करनेसे ही जीनेवाये, असुराः असुरो असुरोंने, महात्मनः महात्मा महादेवना महात्मा शिवके, तपोविघ्नम् तपमां विघ्न तपमें विघ्न, कर्तुम् करना भाटे करनेके लिए, अभिदुद्रुवुः दोउया छता दौड़े थे ॥ १५३ ॥

15-15½. Long ago, in the second age of the world, while the great God Siva lay seated in meditation for a thousand celestial years observing the vow of abstention from anger, evil minded demons to whom it was meat and drink to hinder people from their austerity, ran to him to seduce him from his austerity.

पश्यन् समर्थोपेक्षां चक्रे दक्षः प्रजापतिः ॥ १६ ॥
पुनर्महिम्नं भागं ध्रुवं दक्षः प्रजापतिः ।
यज्ञे न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥ १७ ॥

१५½. तपोविघ्नाशना - ततो विघ्नं शमीकर्तुम् (श. च. क.)

” ” - तपोविघ्नाशने: (थ.)

१६. दक्षः प्रजापतिः - रुद्रः प्रजापतिः (थ.)

१७ यज्ञे न कल्पयामास - प्राची न कल्पयामास (श.)

ऋचः पशुपतेर्याश्च शैव्य आहुतयश्च याः ।
यज्ञसिद्धिप्रदास्ताभिर्हीनं चैव स इष्टवान् ॥ १८ ॥

दक्षः दक्ष दक्ष प्रजापतिः प्रजापतिसे प्रजापतिने, पश्यन् आ तपोविघ्नेने भेतां छता देखते हुए, समर्थः च तथा तेनु निवारणु करवाभां समर्थ होवा छता और उसका निवारण करनेमें समर्थ होने पर भी, उपेक्षाम् चक्रे दरकार करी नहि उपेक्षा की दक्षः दक्ष दक्ष, प्रजापतिः प्रजापतिसे प्रजापतिने, पुनः वणी फिर, सुरैः देवताओसे देवोंके प्रोच्यमानः उड़ेवा छता कहने पर, अपि पशु भी, यज्ञे यज्ञमां यज्ञमें माहेश्वरम् महेश्वरने शिवके, ध्रुवम् निश्चित निश्चित, भागम् भाग भागको, न न नहीं, कल्पयामास रक्खे रक्खा, यज्ञसिद्धिप्रदाः यज्ञनी सिद्धि आपनारी यज्ञमें सिद्धि देनेवाली, याः जे जो, पशुपतेः महादेवनी महादेवकी, ऋचः ऋचाओ ऋचाएँ हैं, याः च अने जे और जो, शैव्यः शिवनी शिवकी आहुतयः आहुतिओ छे आहुतियाँ हैं, ताभिः ते उनके, हीनम् विनाने विना, एव च न ही, सः तेणे उसने, इष्टवान् यज्ञ उर्थो यज्ञ किया ॥ १६-१८ ॥

16-18. Now Daksha, the patriarch who was aware of the mischief that these demons intended to do, chose to affect indifference. Further the patriarch Daksha, though admonished by the gods, refrained from offering to the sovereign Siva his inalienable share in the oblations and conducted the sacrifice by systematically omitting all praise-hymns and invocations which refer to Siva, the lord of creatures, and which ensure the success of a sacrifice.

अथोत्तीर्णव्रतो देवो बुद्ध्वा दक्षव्यतिक्रमम् ।
रुद्रो रौद्रं पुरस्कृत्य भावमात्मविदात्मनः ॥ १९ ॥

१८ ऋचः पशुपतेर्याश्च - पशुपत्य ऋचो यास्तु (थ.)

” ” ” - पशुपत्य ऋचो बाश्च (ग. च. क.)

” यज्ञसिद्धिप्रदाः - यज्ञसिद्धिप्रदाः (ख.)

सृष्ट्वा ललाटे चक्षुर्वै दग्ध्वा तानसुरान् प्रभुः ।
बालं क्रोधाग्निसन्तप्तमसृजत् सन्ननाशनम् ॥ २० ॥

अथ त्वा २ पृष्ठी उसके बाद, उत्तीर्णव्रतः जेनुं व्रत पूरुं थयेलुं छे ओवा व्रत समाप्त कर, आत्मवित् आत्मज्ञ आत्मज्ञ, देवः देव देव, रुद्रः प्रभुः प्रभु रुद्र रुद्र प्रभुने, दक्ष-व्यतिक्रमम् दक्ष-प्रभपतिने। अपराध दक्ष-प्रजापतिका अपराध, बुद्ध्या अणुिने जान कर, आत्मनः पोताना अपने, रौद्रम् उग्र उग्र, भावम् भावने रूपको, पुरस्कृत्य प्रकट करीने प्रकट करके, ललाटे ललाटमां ललाटमें चक्षुः वै नेत्रने नेत्र, सृष्ट्वा उत्पन्न करीने उत्पन्न करके, तान् असुरान् ते असुरोंने उन असुरोंको, दग्ध्वा आणी जला कर, क्रोधाग्नि-संतप्तम् क्रोधाग्निथी तपेला क्रोधाग्निसे संतप्त, सन्ननाशनम् अने यज्ञने नाश करना और यज्ञनाशक, बालम् वीरभद्र नामना आक्षने बाल वीरभद्रको, असृजत् उत्पन्न कर्था उत्पन्न किया ॥ १९-२० ॥

19-20 After the Great God had completed his vow, and come out of his meditation, he knew how Daksha had neglected his duty. Immediately the terrible one, who was master of his moods, assumed his aspect of of terror and opening his third eye in the forehead, reduced those evil-doers and demons to ashes. Then the sovereign one created out of the fire of his anger a youth that should destroy the sacrifice of Daksha.

ततो यज्ञः स विध्वस्तो व्यथिताश्च दिवौकसः
दाहव्यथापरीताश्च भ्रान्ता भूतगणा दिशः ॥ २१ ॥

२०. सृष्ट्वा-सृष्ट्वा (ध.)

११. चक्षुर्वै-नयनं (क ग. च. छ.)

१२. बालं-बाणं (घ.)

१३. सन्तप्तम्-संदीप्तम् (च.)

१४. असृजत् सन्ननाशनम्-असृजन्मन्त्रनाशनम् (प.)

२१. दाह-देह (प.)

अथेश्वरं देवगणाः सह सप्तर्षिभिर्विभुम् ।
तमृग्भिरस्तुवन् यावच्छैवे भावे शिवः स्थितः ॥ २२ ॥
शिवं शिवाय भूतानां स्थितं ज्ञात्वा कृताञ्जलिः ।
भिया भस्मप्रहरणस्त्रिशिरा नवलोचनः ॥ २३ ॥
ज्वालामालाकुलो रौद्रो ह्रस्वजङ्घोदरः क्रमात् ।
क्रोधाग्निरुक्तवान् देवमहं किं करवाणि ते ॥ २४ ॥
तमुवाचेश्वरः क्रोधं ज्वरो लोके भविष्यसि ।
जन्मादौ निधने च त्वमपचारान्तरेषु च ॥ २५ ॥

ततः ते वीरभद्रथी उस वीरभद्रसे, सः यज्ञः ते यज्ञ वह यज्ञ, विध्वस्तः नाश पाभ्यो नष्ट हो गया, दिवौकसः च अने देवताओ और देवता, व्यथिताः व्यथा पाभ्या व्यथित हुए, दाहव्यथापरीताः च अने दाह तथा व्यथाथी पीडायेला दाह और पीडासे व्यथित हुए, भूतगणाः भूत-गणो सब जीव, दिशः दिशाओमां इधर उधर, भ्रान्ताः होउवा होउवा घबरा कर दौबने लगे, अथ पृष्ठी तदनन्तर, सप्तर्षिभिः सप्तर्षिओनी सप्तर्षियोंके, सह साथे सहित, देवगणाः देवोना समुदायोओ देवगणोंने, विभुम् व्यापक व्यापक, तम् ईश्वरम् ते ईश्वर महादेवनी उस ईश्वर महादेवकी, यावत् शिवः ज्यां सुधी ते शिव जहां तक वह शिव, शैवे भावे शांत भावमां भ्रान्त भावमें, स्थितः आओ आ गये, ऋग्भिः त्यां सुधी ऋचाओथी वहां तक ऋचाओंसे, अस्तुवन् स्तुति करी स्तुति की, भूतानाम् आणुिओना जगतके, शिवाय कट्याणु माटे कल्याणके लिए, स्थितम् शांत रहेला शान्त हुए, शिवम् महा-देवने शिवको, ज्ञात्वा अणुिने देख कर, भिया भयथी डरके कारण, कृताञ्जलिः हाथ जोड़ीने हाथ जोड़ कर, भस्मप्रहरणः भस्मप्र ३५ आयुधवाला भस्मरूप आयुधवाला, त्रिशिराः त्रिषु भस्मकवाला तीन शिरवाला, नवलोचनः नव नेत्रोवाला नौ नेत्रवाला, ज्वालामाला-कुलः ज्वालाओनी डारथी व्याप्त ज्वालाकी पंक्तियोंसे व्याप्त, रौद्रः अथ ३२ ३५वाला भयानक रूपवाला, क्रमात् अने क्रमथी और क्रमसे, ह्रस्वजङ्घोदरः टूंडा जंघा अने उदरवाला छोटी जांघ और उदरवाला, क्रोधाग्निः क्रोधाग्निओ क्रोधाग्नि, देवम् महादेवने महादेवसे,

२२. तमृग्भिरस्तुवन्-तं वाग्भिरस्तुवन् (ध.)

२५. अपचारान्तरेषु च-व्यपचारान्तरेषु च (प.)

उक्तवान् इत्थं बोला, अहम् हुं मै, ते आपतुं आपका, किम् करवाणि शुं काम इतुं? क्या कार्य करूं?, ईश्वरः धृष्टरे शिवने तम् क्रोधम् ते क्रोधने उस क्रोधको, उवाच इत्थं कहा, लोके पृथ्वीयोऽर्धा संसारमें, जन्म-आदौ जन्मना प्रारब्धमां जन्मके प्रारम्भमें, निधने च मरणसमये मरणके समय, अपचारान्तरेषु च अने अपथ्य आदि ज्वरनां उत्पत्तिं उत्पन्न करने के कारणोंका सेवन करने पर, त्वम् तुं तुम, ज्वरः ज्वर, भविष्यसि थईश होगा ॥ २१-२५ ॥

21-25. When the sacrifice was destroyed by him, the celestials became affrighted and all living beings stricken with burning and panic, ran helter-skelter to the four quarters. Then the hosts of the celestials together with the seven sages entreated the Sovereign God with praise-songs till at last the Benevolent One resumed his benevolent aspect. Knowing that now the auspicious one had regained his normal mood of benevolence to all creatures, the creature that had risen out of his anger, whose weapon was ashes, who had three heads, nine eyes and was covered with a garland of flame and was terrible, short-legged and pot-bellied, seeming the very fire of wrath, having folded his hands in obeisance, said, 'O Lord, what further behest of thine shall I do now?' To that embodiment of his anger, the Sovereign God vouchsafed the answer, 'Thou shalt go down into the world of mortals as fever and afflict life at birth and death and in the wake of trespasses'.

ज्वरस्य प्रभावः—

सन्तापः सारुचिस्तृष्णा साङ्गमर्दो हृदि व्यथा ।
ज्वरप्रभावो, जन्मादौ निधने च महत्तमः ॥२६॥

सारुचिः अरुचिसहित अरुचिबहित, साङ्गमर्दः अने शरीरनां अंगना भांगवासहित और अंगमर्दः सहित सन्तापः सन्ताप सन्ताप, तृष्णा तृषा प्यास, हृदि हृदयमां हृदयमें, व्यथा पीडा पीड़ा, जन्मादौ अने जन्म अर्थात् जन्मके समय ही, निधने च तथा मरणसमये तथा मरणके समय, महत्तमः महा-भेद अत्यन्त मोह, ज्वरप्रभावः आ ज्वरने प्रभाव छे यह ज्वरका प्रभाव है ॥ २६ ॥

26. The effects of fever are—
pyrexia, thirst accompanied by anorexia, lassitude and cardiac pain. Fever comes on as a great darkness during birth and death.

ज्वरस्य कारणानि—

प्रकृतिश्च प्रवृत्तिश्च प्रभावश्च प्रदर्शितः ।
निदाने कारणान्यष्टौ पूर्वोक्तानि विभागशः ॥२७॥

प्रकृतिः च ज्वरनी प्रकृति ज्वरकी प्रकृति, प्रवृत्तिः च प्रवृत्ति प्रवृत्ति, प्रभावः च अने प्रभाव और प्रभाव, प्रदर्शितः दर्शायां छे बता दिये गये हैं, निदाने निदानस्थानमां निदानस्थानमें, अष्टौ आठ आठ कारणानि उत्पत्ति कारण, विभागशः अष्टौ अष्टौ अलग अलग, पूर्वोक्तानि पूर्वे कही दीयां छे पहिले बताये हैं ॥ २७ ॥

27. Thus the nature, the primogenesis and effects of fever have been described. The causes of fever, numbering eight, have been described earlier in the section on Pathology, under separate heads.

२६. ज्वरप्रभावो—मनुष्याणां च (प. फ.)

२७. पूर्वोक्तानि विभागशः—पूर्वोक्तानि भागशः (प. फ.)

ज्वरस्य पूर्वरूपम्—

आलस्यं नयने सास्त्रे जृम्भणं गौरवं क्लमः ।
ज्वलनातपवायवम्बुभक्तिद्वेषावनिश्चितौ ॥ २८ ॥
अविपाकास्यवैरस्ये हानिश्च बलवर्णयोः ।
शीलवैकृतमल्पं च ज्वरलक्षणमग्रजम् ॥ २९ ॥

आलस्यम् आलस्य आलस्य, सास्त्रे अश्रुयुक्त
अश्रुपूर्ण, नयने आंशे नेत्र, जृम्भणम् अगासां
जम्भाई, गौरवम् शरीरं शरीरका भारीपन,
क्लमः थोड़ा क्लम, ज्वलन- अने अग्नि और अग्नि, आतप-
तड़का धूप, वायु- पवन वायु, अम्बु- अने पाणीमां
और जलमें, भक्तिद्वेषौ अनिश्चितौ अनिश्चित रुचि तथा
द्वेष इच्छा तथा द्वेषका अनिश्चित होना, अविपाकः- अपथ्यो
अविपाक, आस्यवैरस्ये भुषणी विरसता मुखकी विरसता,
बलवर्णयोः अल तेमज वरुणी बल एवं वर्णकी, हानिः
च हानि हानि, अल्पम् च अने थोड़क और थोड़ा,
शीलवैकृतम् स्वभावमां परिवर्तन स्वभावका परिवर्तन,
अग्रजम् ज्वरलक्षणम् अने ज्वरं पूर्व ३५ छे ज्वरका
पूर्वरूप है ॥ २८-२९ ॥

28-29. The premonitory symptoms
of fever are—lethargy, lacrimation
of the eyes, yawning, heaviness, exhaus-
tion, unsettled craving and repugnance
for heat, sun, air and water;
indigestion, dysgeusia, deterioration in
strength and complexion and slight
change in temperament

ज्वरस्य अधिष्ठानम् —

केवलं समनस्कं च ज्वराधिष्ठानमुच्यते ।
शरीरं, बलकालस्तु निदाने संप्रदर्शितः ॥ ३० ॥

समनस्कम् मन सहित मनसहित, केवलम् च
आयुं सम्पूर्ण, शरीरम् शरीर शरीर, ज्वराधिष्ठानम्
ज्वरं अधिष्ठान ज्वरका अधिष्ठान, उच्यते उच्यते छे
कहा जाता है, निदाने निदानस्थानमां निदानस्थानमें,
बलकालः तु ज्वरं वृद्धिने काल तो ज्वरकी वृद्धिका
काल तो, संप्रदर्शितः दर्शाये छे बतला दिया गया
है ॥ ३० ॥

30. The habitat of fever is the
entire body together with the mind.
The periodicity of fever has been
shown in the section on Pathology.

ज्वरस्य प्रत्यात्मिकं लक्षणम्—

ज्वरप्रत्यात्मिकं लिङ्गं संतापो देहमानसः ।
ज्वरेणाविशता भूतं न हि किञ्चित् तप्यते ॥ ३१ ॥

देहमानसः देह अने मनमां शरीर और मनका,
संतापः संताप संताप, ज्वर-प्रत्यात्मिकम् ज्वरं
प्रेतापुं ज्वरका अपना, लिङ्गम् लक्षण छे लक्षण है,
हि कारण के कयोकि, किञ्चित् थोड़ा पण कोई भी,
भूतम् प्राणी प्राणी, आविशता आविष्टता आते हुए,
ज्वरेण ज्वरं ज्वरसे, न तप्यते तप्यते नथी तप्त
नहीं होता, न अथ नथी ऐसा नहीं है ॥ ३१ ॥

31. The pathognomic symptom of
fever is the general heating-up of body
and mind. For there is no creature
affected with fever that is not afflicted
with heat.

ज्वरस्य मेदाः—

द्विविधो विधिमेदेन ज्वरः शारीरमानसः ।
पुनश्च द्विविधो दृष्टः सौम्यश्चाग्नेय एव वा ॥ ३२ ॥
अन्तर्वेगो बहिर्वेगो द्विविधः पुनरुच्यते ।
प्राकृतो वैकृतश्चैव साध्यश्चासाध्य एव च ॥ ३३ ॥
पुनः पञ्चविधो दृष्टो दोषकालबलाबलात् ।
संततः सततोऽन्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकौ ॥ ३४ ॥
पुनराश्रयभेदेन धातूनां सप्तधा मतः ।
भिन्नः कारणभेदेन पुनरष्टविधो ज्वरः ॥ ३५ ॥

ज्वरः ताप ज्वर, विधिमेदेन प्रकारना बेधती
प्रकारके भेदसे शारीरमानसः शारीरिक अने मानसिक
शरीर और मानस, द्विविधः अथ अने प्रकारना ऐसे
दो प्रकारका है, पुनः च पणी फिर, सौम्यः च सौम्य

३१. ज्वरप्रत्यात्मिकं—ज्वरं प्रत्यात्मिकं (प.)

३२. आग्नेय एव वा—आग्नेय एव च (थ.)

३४. दृष्टो—दृष्टो (त.)

सौम्य, आग्नेयः च अने आग्नेय और आग्नेय, द्विविधः एव ऐभ मे प्रकारने ऐसे दो प्रकारका, दृष्टः ओषाभां आग्नेय छे देखा गया है, पुनः वृणी फिर, अन्तर्वेगः अन्तर्वेग अन्तर्वेग, बहिर्वेगः अने अहिर्वेग और बहिर्वेग, प्राकृतः प्राकृत प्राकृत, वैकृतः च एव अने वैकृत और वैकृत, साध्यः च अने साध्य और साध्य, असाध्यः च एव तथा असाध्य तथा असाध्य, द्विविधः ऐभ मे प्रकारने ऐसे दो प्रकारका, उच्यते उहेवाय छे कहा जाता है, पुनः वृणी फिर, दोष-काल-दोष तथा डाणनां दोष और कालके, बल-अबलात् अथा-अबला बलाबलसे, संततः संतत सन्तत, सततः सतत सतत, अन्येद्युः अन्येद्युः अन्येद्युः, तृतीयक-चतुर्थकौ तृतीयक अने चतुर्थक तृतीयक और चतुर्थक, पञ्चविधः ऐभ पांच प्रकारने ऐसे पांच प्रकारका, दृष्टः ओषाभां आग्नेय छे देखा गया है, पुनः वृणी फिर, ज्वरः ताप ज्वर, धातूनाम् रस, रक्त वगेरे सात धातुओं रस, रक्त आदि सात धातुके, आश्रयभेदेन आश्रयना भेदधी आश्रयके भेदसे सप्तधा सात प्रकारने सात प्रकारका, सतः भाने छे माना गया है, पुनः वृणी और, कारणभेदेन डाणनां भेदधी कारणके भेदसे, भिन्नः भिन्न अर्थां भिन्न होने पर, अष्टविधः आठ प्रकारने थाय छे आठ प्रकारका होता है ॥ ३२-३५ ॥

32-35. Fever is of two kinds, according as it is somatic or psychic; it is again, observed to be of two kinds according as it is activated by the aqueous or the fiery element. It is two-fold again according as it is internal or external in its manifestation, seasonal or unseasonal, curable or incurable. Again, fever is seen to be of five kinds, viewed in the light of the strength or weakness of the morbid factor and the season; thus it is continuous, intermittent, quotidian, tertian and quartan. Once again, with reference to the body-elements which

provide it with a habitat, fever is of seven kinds; while in view of the diversity of causes, it is of eight kinds.

मनोदेहसंतापलक्षणम्—

शारीरो जायते पूर्वं देहे, मनसि मानसः ।
वैचित्त्यपरतिग्लानिर्मनसस्तापलक्षणम् ॥ ३६ ॥
इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं संतापलक्षणम् ।

शारीरः शारीर ज्वर शारीर ज्वर, पूर्वम् पहले प्रथम, देहे शरीरमां शरीरमें, मानसः अने मानस ज्वर और मानस ज्वर, मनसि पहले मनमां मनमें, जायते उत्पन्न थाय छे होता है वैचित्त्यम् (चित्तरी विक्षिप्ता वैचित्त्य, अरतिः भयेनी अरति, ग्लानिः अने ग्लानि और ग्लानि मनसः ओ मनना मनके, ताप-लक्षणम् संतापनां लक्षण छे संतापके लक्षण हैं, इन्द्रियाणाम् च अने इन्द्रियोनां और इन्द्रियोंकी, वैकृत्यम् विकृतपणु विकृतिको, संताप-लक्षणम् इन्द्रियोनां संतापके लक्षण इन्द्रियोंके संतापका लक्षण, ज्ञेयम् अणुं जानना चाहिए ॥ ३६ ॥

36-36½. The somatic fever starts in the body first, the psychic in the mind. The psychic fever is characterised by absent-mindedness apathy and weariness. The fever affecting the senses is known by a deterioration of their function.

ज्वरस्य सौम्याग्नेयभेदयोर्विवरणम्—

वातपित्तात्मकः शीतमुष्णं वातकफात्मकः ॥ ३७ ॥
इच्छन्त्युभयमेतत्तु ज्वरो व्यामिश्रलक्षणः ।

वातपित्तात्मकः वात अने पित्तधी थयेले ज्वर वातपित्तात्मक ज्वर, शीतम् शीत पदार्थनी शीतको, वातकफात्मकः वात तथा कफधी थयेले ज्वर वात-कफात्मक ज्वर, लक्षणम् उष्ण पदार्थनी लक्षणको,

३६½. इन्द्रियाणां च वैकृत्यं ज्ञेयं—सर्वेन्द्रियाणां विकृतिर्ज्ञेयं (ग.)

, ज्ञेयं संतापलक्षणम्—देहसन्तापलक्षणम् (व. घ. फ.)

, , , , —देहे सन्तापलक्षणम् (प.)

व्यामिश्रलक्षणः अने व्यामिश्र लक्षणवाला और व्यामिश्र लक्षणवाला, ज्वरः तु ज्वर ज्वर तो, उभयम् भेदिनी दोनोंको, इच्छति भेदिनी करे छे चाहता है ॥ ३७३ ॥

37-37½. The fever brought on by the morbid vata and pitta is 'hot' in nature and requires 'cooling' agents for its alleviation; while that brought on by morbid vata and kapha requires 'hot' agents for its alleviation.

योगवाहः परं वायुः संयोगादुभयार्थकृत् ॥३८॥
दाहकृत्तेजसा युक्तः, शीतकृत् सोमसंश्रयात् ।

वायुः वायु वायु, परम् अत्यन्त परम्, योगवाहः योगवाही छे योगवाही है, संयोगात् संयोगी संयोगसे, उभयार्थकृत् उभय अने शीत औम् भेदि अर्थने सिद्ध करे छे उष्ण और शीत इन दोनों कार्य करता है, तेजसा तेज(पित्त)यी तेज(पित्त)से, युक्तः युक्त थर्ध युक्त हो कर, दाहकृत् दाह करे छे दाहको करता है, सोमसंश्रयात् अने सोम(कफ)यी युक्त थर्ध और सोम(कफ)से युक्त हो कर, शीतकृत् शीत करे छे शीतको करता है ॥ ३८३ ॥

38-38½. The vata is the conducting agent par excellence. By contact it brings about both conditions; thus when charged with the fiery element, it imparts heat; when in association with the aqueous-element it imparts cold.

अन्तर्वेगज्वरलक्षणम्—

अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥३९॥

सन्ध्यस्थिशूलमस्वेदो दोषवर्चोविनिग्रहः ।

अन्तर्वेगस्य लिङ्गानि ज्वरस्यैतानि लक्षयेत् ॥४०॥

अधिकः अधिक अधिक, अन्तर्दाहः अन्तर्दाह अन्तर्दाह, तृष्णा तृष्णा प्यास, प्रलापः प्रलाप प्रलाप, श्वसनम् श्वास श्वास, भ्रमः भ्रम चक्र आना, सन्धि

३८. योगवाहः—योगवाही (प.)

३९. अन्तर्दाहोऽधिकस्तृष्णा—अन्तर्दाहोऽधिका तृष्णा (प.)

अस्थि-संधिओमां अने हाडोंमां संधियों और अस्थियोंमें, शूलम् शूल शूल, अस्वेदः पसवेद न थवे पसीना न आना, दोष-वर्चः-दोषो अने भगनी दोष और मलकी, विनिग्रहः अप्रवृत्ति रुकावट, एतानि येओने इनको, अन्तर्वेगस्य अन्तर्वेग अन्तर्वेग, ज्वरस्य ज्वरनां ज्वरके लिङ्गानि लक्षणो लक्षण लक्षयेत् लक्षणों जानना चाहिए ॥ ३९-४० ॥

39-40. The symptoms of internal fever should be known as excessive internal burning, excessive thirst, delirium, dyspnea, hallucination, aches in the joints and bones and hidrosis and retention of morbid element and stools.

बहिर्वेगज्वरलक्षणम्—

संतापोऽभ्यधिको बाह्यस्तृष्णादीनां च मार्दवम् ।

बहिर्वेगस्य लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च ॥४१॥

अभ्यधिकः वधारे अधिक, बाह्यः शरीरना भहारना भागमां थते बाह्य, सन्तापः संताप संताप, तृष्णा-दीनां च अने तृष्णा वगेरेनी और प्यास आदिकी, मार्दवम् मृदुता मृदुता, सुखसाध्यत्वम् एव च तथा सुखसाध्यता ये और सुखसाध्यता ये, बहिर्वेगस्य अहिर्वेग ज्वरनां बहिर्वेग ज्वरके, लिङ्गानि लक्षणो छे लक्षण हैं ॥ ४१ ॥

41. The symptoms of external fever are—excessive external burning, mildness of thirst etc. and easy curability.

प्राकृतवैकृतज्वरयोर्लक्षणम्—

प्राकृतः सुखसाध्यस्तु वसन्तशरदुद्भवः ।

वसन्त-शरत्-वसन्त अने शरद ऋतुमां वसन्त और शरदमें, उद्भवः थयेदो उत्पन्न होनेवाला, प्राकृतः तु प्राकृत ज्वर तो प्राकृत ज्वर तो, सुखसाध्यः सुखसाध्य छे सुखसाध्य है ।

41½. The seasonal fever occurring in spring and autumn is easy of cure.

उष्णमुष्णेन संवृद्धं पित्तं शरदि कुप्यति ॥ ४२ ॥
चितः शीते कफश्चैवं वसन्ते समुदीर्यते ।

उष्णेन उष्ण पदार्थोष्णी उष्णे, संवृद्धम् वधेलुं बढ़ा हुआ, उष्णम् उष्ण उष्ण, पित्तम् पित्त पित्त, शरदि शरद ऋतुमां शरदमें, कुप्यति प्रकोप पाप्मे छे कुपित होता है, शीते च अने शीत कालमां और शीतमें, चितः ओकठो थयेदो संचित हुआ, कफः कफ, वसन्ते वसन्तमां वसन्तमें, समुदीर्यते प्रकुपित थाय छे कुपित होता है ॥ ४२ ॥

42-42½. Thus the pitta which is fiery by nature, getting aggravated by hot things flares up in the autumn. Similarly, the kapha which has accumulated during the winter, bursts forth in the spring.

वर्षास्मलविपाकाभिरद्भिरोषधिभिस्तथा ॥ ४३ ॥
संचितं पित्तमुद्रिकं शरद्यादित्यतेजसा ।
ज्वरं संजनयत्याशु तस्य चानुबलः कफः ॥ ४४ ॥
प्रकृत्यैव विसर्गस्य तत्र नानशनाद्भयम् ।

वर्षासु वर्षाऋतुमां वर्षामें, अम्लविपाकाभिः अम्ल विपाकवाणां अम्ल विपाकवाले, अद्भिः ओषधिभिः ओषधिओषधी ओषधियोंसे, संचितम् ओकठुं थयेलुं संचित हुआ, शरदि अने शरद ऋतुमां और शरदमें, आदित्यतेजसा सूर्यना तेजो सूर्यकी गरमीसे, उद्रिकम् प्रकुपित थयेलुं कुपित हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, आशु शीघ्र शीघ्र, ज्वरम् तावने ज्वरको, संजनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न कर देता है, तस्य च तेना उसका, कफः कफ, अनु-

४३. अद्भिरोषधिभिस्तथा-ओषधीभिः सवारिभिः (व.)

" " " -ओषधिभिः सवारिभिः (फ.)

४४. पित्तमुद्रिकं-पित्तमुद्रिकं (ख. झ. ष.)

" " " -पित्तमाद्रिकं (प.)

४४½. प्रकृत्यैव-तत्त प्रकृता (च.)

" प्रकृत्यैव विसर्गस्य-तत्त प्रकृता विसर्गाच्च (क. घ. ष.)

बलः अनुबल छे अनुबन्ध है, विसर्गस्य अने विसर्ग-क्षणना और विसर्गकालकी, प्रकृत्या स्वभावने लक्षणे प्रकृतिके कारण, एव न ही, तत्र तेमां उसमें, अनश-नात् लक्षणथी लक्षणसे भयम् लय भय, न नथी नहीं है ॥ ४३-४४½ ॥

43-44-½. Again the pitta, that has been nourished during the rains on water and herbs that turn acid on digestion, flares up in the autumn, being roused by the sun's heat and precipitates fever. Such pitta finds in kapha its secondary support as a result of the nature of the rainy season which is characterised as the period of exudation. No danger attends the observance of the lightening therapy then. In fact this season is peculiarly suited to its practice.

अद्भिरोषधिभिश्चैव मधुराभिश्चितः कफः ॥ ४५ ॥
हेमन्ते, सूर्यसंतप्तः स वसन्ते प्रकुप्यति ।
वसन्ते श्लेष्मणा तस्माज्ज्वरः समुपजायते ॥ ४६ ॥
आदानमध्ये तस्यापि वातपित्तं भवेदनु ।

हेमन्ते हेमन्त ऋतुमां हेमन्तमें, मधुराभिः मधुर मधुर, अद्भिः पाणी जल, ओषधिभिः च एव अने ओषधिओषधी ओषधियोंसे, चितः सः कफः ओकठो थयेदो ते कफ संचित हुआ वह कफ, वसन्ते वसन्त ऋतुमां वसन्तमें, सूर्यसंतप्तः सूर्यथी तपीने सूर्यसे सन्तप्त होकर, प्रकुप्यति प्रकोप पाप्मे छे कुपित होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, वसन्ते वसन्त ऋतुमां वसन्त ऋतुमें, श्लेष्मणा कफ वडे कफसे, ज्वरः ज्वर ज्वर, समुपजायते उत्पन्न थाय छे होता है, आदानमध्ये आ आदानना मध्य कालमां इस आदानके मध्य कालम, तस्य अपि ते कफज्वरना पक्ष उस

४५. मधुराभिश्चितः-मधुरादिचितः (प.)

४६. श्लेष्मणा-कफजः (च.)

कफ ज्वरके भी, वात- पित्तम् वात अने पित्त वात और पित्त, अनु अनुबन्ध अनुबन्ध, भवेत् अने छे होते हैं ॥ ४५-४६ ॥

45-46½. The kapha which has been accumulating during the winter on the intake of water and herbs that turn sweet on digestion, flares up in the spring, being heated by the rays of the sun. Consequently such kapha gives rise to fever in the spring. To that kapha, during the mid-season of absorption, vata and pitta become associated.

आदावन्ते च मध्ये च बुद्धा दोषबलाबलम् ॥४७॥
शरद्वसन्तयोर्विद्वाञ्चरस्य प्रतिकारयेत् ।

विद्वान् विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य, शरद्-वसन्तयोः शरद अने वसन्त ऋतुना शरद और वसन्त ऋतुके, आदौ आदि कालमा आदि कालमें, अन्ते च अन्त कालमा अन्तकालमें, मध्ये च अने मध्य कालमा और मध्य कालमें, ज्वरस्य ज्वरना ज्वरके, दोष-बल-अबलम् दोषानु अक्षय दोषोंका बलाबल, बुद्धा अणुने समझ कर, प्रतिकारयेत् प्रतिकार करवे प्रतिकार करे ॥ ४७ ॥

47-47½. So the wise physician, having ascertained the waxing and waning strengths of the humors in the beginning, the middle and the end of Autumn and Spring, should do the treatment of fever.

कालप्रकृतिमुद्दिश्य निर्दिष्टः प्राकृतो ज्वरः ॥४८॥

कालप्रकृतिम् कालनी प्रकृतिने कालकी प्रकृतिको, उद्दिश्य उद्देशीने ले कर, प्राकृतः प्राकृत प्राकृत, ज्वरः ज्वर ज्वर, निर्दिष्टः अतांथे छे बताया गया है ॥४८॥

48. A fever is adjudged seasonal

४७. बुद्धा-चारवा (ग. च. ड. त.)

if it corresponds to the characteristics of the prevailing season.

प्रायेणानिलजो दुःखः कालेष्वन्येषु वैकृतः ।
हेतवो विविचास्तस्य निदाने संप्रदर्शिताः ॥४९॥

अनिलजः वायुधी यथेष्टे प्राकृत ज्वर वायुसे उत्पन्न हुआ प्राकृत ज्वर, प्रायेण धातु अरु प्रायः, दुःखः कष्टसाध्य छे कष्टसाध्य है, अन्येषु अने अन्य और अन्य, कालेषु कालमा कष्ट अने पित्तधी उत्पन्न यथेष्टे कालमें कफ और पित्तसे उत्पन्न हुआ, वैकृतः वैकृत ज्वर कष्टसाध्य छे वैकृतज्वर कष्टसाध्य है, तस्य तेना उसके, विविधाः हेतवः विविध हेतुयो विविध हेतु, निदाने निदान-स्थानमा निदानस्थानमें, संप्रदर्शिताः दर्शांथे छे बतलाये गये हैं ॥ ४९ ॥

49 Generally the vata-fever whenever it occurs and the other fevers occurring outside their proper seasons are considered to be difficult of cure. The various factors pertaining to such unseasonal fevers have been set out in the section on Pathology.

ज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

बलवत्स्वल्पदोषेषु ज्वरः साध्योऽनुपद्रवः ।

बलवत्सु अणवान् बलवानों, अल्पदोषेषु अने अल्प दोषवाणा पुरुषोमा और अल्प दोषवालोमें, अनुपद्रवः उपद्रवरहित उपद्रवोंसे रहित, ज्वरः ज्वर ज्वर, साध्यः साध्य छे साध्य है ।

49½. The fever that is unattended with complications and seen to occur in constitutions that are strong but slightly vitiated, is easy of cure.

हेतुभिर्बहुभिर्जातो बलिभिर्बहुलक्षणः ॥ ५० ॥

ज्वरः प्राणान्तकृद्यश्च शीघ्रमिन्द्रियनाशनः ।

यः जे जो, ज्वरः ज्वर ज्वर, बहुभिः धातुं बहुतसे, बलिभिः अणवान् बलवान्, हेतुभिः कारणोधी

हेतुओंसे, जातः उत्पन्न થયેલો ઉત્પન્ન हुआ, बहु-लक्षणः
બહુ લક્ષણોવાળો। बहुत लक्षणोंवाला, शीघ्रम् અને
જલદી और शीघ्र, इन्द्रियनाशनः च ઇન્દ્રિયોને।
નાશ કરનારો હોય इन्द्रियनाशक हो, प्राणान्तकृत् च
તે પ્રાણોના નાશને કરનારો થાય છે वह प्राणोंका नाश
करनेवाला होता है ॥ ५० ॥

50-50½. Whereas the fever that is brought about by many and powerful factors and is characterised by many symptoms and is rapidly destructive of the sense-faculties, is to be regarded as fatal.

सप्ताहाद्वा दशाहाद्वा द्वादशाहान्तथैव च ॥ ५१ ॥
સપ્તાપ્તમશ્વાસસ્તીક્ષ્ણો હન્યાઝ્વરો નરમ્ ।

સપ્તાપ- પ્રલાપ પ્રલાપ, અમ- ભ્રમ ભ્રમ, શ્વાસઃ
અને શ્વાસ જેમાં હોય એવો और श्वासयुक्त, तीक्ष्णः
તીક્ષ્ણ તીવ્ર, ज्वरः જ્વર જ્વર, सप्ताहात् वा सात दिवसे
સાત દિનમેં, दशाहात् वा दश दिवसे दस दिनमें, तथा एव
ચ અથવા या, द्वादशाहात् आर दिवसे बारह दिनमें,
नरम् પુરુષને મનુષ્યકો, हन्यात् હણે છે मार डालता
है ॥ ५१ ॥

51-51½. The acute fever attended with raving, giddiness and dyspnea, will kill its victim in seven, ten or twelve days.

ज्वरः क्षीणस्य शूनस्य गम्भीरो दैर्घरात्रिकः ॥ ५२ ॥
અસાધ્યો બલવાન્ યશ્ચ કેશસીમન્તક્રઝ્વરઃ ।

યઃ જે જો, ज्वरः જ્વર જ્વર, क्षीणस्य क्षીણ
ક્ષીણ, शूनस्य तथा शैथन्याणा मनुष्यने થયેલો હોય
तथा शोथयुक्त पुरुषको हुआ हो गम्भीरः તેમજ
गंभीर एवं गम्भीर, दैर्घरात्रिकः લાંબા કાળસુધી રહે-
નારો दीर्घ कालतक रहनेवाला, बलवान् બળવાન बलवान्,
केशसीमन्तकृत् च અને કેશમાં સેથો કરનારો હોય
और केशोंमें, सीमन्त(मार्ग) करनेवाला हो, सः તે वह,
असाध्यः અસાધ્ય છે असाध्य होता है ॥ ५२ ॥

52-52½. The fever that occurs in the emaciated or in the edematous and that which is deep-seated, chronic and virulent and which causes the parting of the hair should be regarded as incurable.

સંતત-જ્વર-લક્ષણમ્—

स्रोतोभिर्विस्तृता दोषा गुरवो रसवाहिभिः ॥ ५३ ॥
સર્વદેહાનુગાઃ સ્તબ્ધા જ્વરં કુર્વન્તિ સન્તતમ્ ।

ગુરવઃ વૃદ્ધિ પામેલા તેમજ આમસહિત હોવાથી
બારે પ્રવૃદ્ધ हुए एवं आमसहित होनेसे गुरु, दोषाः
દોષો दोष, रसवाहिभिः રસને વહન કરનારા रस-
वाही, स्रोतोभिः સ્રોતો વડે स्रोतों द्वारा, विस्तृताः
ફેલાઈ फैल कर, सर्वदेहानुगाः આખા દેહમાં व्याप्त संपूर्ण
શરીરમેં व्याप्त, स्तब्धाः तथा स्तब्ध થઈને और स्तब्ध
હો कर, सन्ततम् સન્તત સન્તત, ज्वरश्च ज्वरने ज्वरको,
कुर्वन्ति उत्पन्न કરે છે करते हैं ॥ ५३ ॥

53-53½. The accumulated morbid humors that are carried by the channels carrying the nutrient fluid, permeate the whole body and thereafter getting localised, give rise to the continuous fever.

दशाहं द्वादशाहं वा सप्ताहं वा सुदुःसहः ॥ ५४ ॥
સ શીઘ્રં શીઘ્રકારિત્વાત્ પ્રશમં યાતિ હન્તિ વા ।

સુદુઃસહઃ અત્યંત અસહ્ય અત્યન્ત दुःसह, सः
તે જ્વર वह ज्वर, शीघ्रकारित्वात् शीघ्रकारी હોઈને
शीघ्रकारी होनेके कारण, दशाहश्च दश दिवसे दस दिनमें,
द्वादशाहश्च वा के आर दिवसे या बारह दिनमें, सप्ताहश्च वा
के सात दिवसे या सात दिनमें, शीघ्रश्च जलदी शीघ्र,
प्रशमम् याति शा-न्त થાય છે शान्त हो जाता है, हन्ति वा
અથવા મારી નાખે છે अथवा मार डालता है ॥ ५४ ॥

54-54½. The continuous fever lasts for either seven, ten or twelve days and

૫૨½. સર્વદેહાનુગાઃ—સર્વગાત્રાનુગાઃ (ख. व. छ. ड.)

is most unbearable. Being rapid in its course, it either soon kills its victim or soon abates.

कालदूष्यप्रकृतिभिर्दोषस्तुल्यो हि सन्ततम् ॥५५॥
निष्प्रत्यनीकः कुरुते तस्माज्ज्ञेयः सुदुःसहः ।

काल- काल, दूष्य- दूष्य (रस आदि धातु)
दूष्य (रस आदि धातु), प्रकृतिभिः अने प्रकृतिना और
प्रकृतिके, तुल्यः समान तुल्य, निष्प्रत्यनीकः तथा
विरोधीथी रहित तथा विरोधीसे रहित, दोषः दोष दोष,
सन्ततम् सन्तत ज्वरने सन्तत ज्वरको, कुरुते उत्पन्न
करे छे करता है, तस्मात् तेथी इस लिए, सुदुःसहः
तेने अति दुःसह उसको अति दुःसह, ज्ञेयः जानने
जानना चाहिए ॥ ५५ ॥

55-55½. It is the morbid humor that is homologous to the prevailing season, to the seat of morbidity and to the patient's habitus, unchecked by any hostile factor that gives rise to the continuous fever. It should be known that it is on account of this that this fever is so difficult to bear.

यथा धातूस्तथा मूत्रं पुरीषं चानिलादयः ॥५६॥
युगपच्चानुपच्यन्ते नियमात् सन्तते ज्वरे ।

सन्तते सन्तत सन्तत, ज्वरे ज्वरमा ज्वरमें,
अनिलादयः च वात-आदि दोषो वात-आदि दोष, यथा
धातून् जे प्रमाणे सात धातुओंने अवश्य प्राप्त थाय
छे जिस प्रकार रस रक्तादि धातुको नियमसे प्राप्त होते
हैं, तथा मूत्रम् ते जे प्रमाणे मूत्र वैसे ही मूत्र, पुरीषम्
तथा पुरीषने तथा पुरीषको, युगपत् ओझी साथे युगपत्,
नियमात् अवश्य नियमसे, अनुपच्यन्ते प्राप्त थाय छे
प्राप्त होते हैं ॥ ५६ ॥

५५½. निष्प्रत्यनीकः-दुष्प्रत्यनीकः (प.)

५६. धातूस्तथा-धातुं तथा (ध.)

५६½. युगपच्चानुपच्यन्ते नियमात्-अनुवध्नन्ति युगपदवश्यम्
(च. ड. ध. ध.)

56-56½. In the continuous fever, the morbid humors—vata etc., invariably and at one and the same time affect the body-elements as well as the feces and urine.

स शुद्धया वाऽप्यशुद्धया वा रसादीनामशेषतः ॥५७॥
सप्ताहादिषु कालेषु प्रशमं याति हन्ति वा ।

सः ते सन्तत ज्वर वह सन्तत, रसादीनाम् रस
ज्वरे सात धातुओंनी रसादिकोंकी, अशेषतः संपूर्ण-
पक्षे संपूर्णतया, शुद्धया वा शुद्धिथी शुद्धिसे, अशुद्धया
वा अपि छे अशुद्धिथी अथवा अशुद्धिसे, सप्ताहादिषु
सप्ताहादि सप्ताह आदि, कालेषु कालमा कालम, प्रशमम्
शान्त शान्त, याति थाय छे होता है, हन्ति वा अथवा
शरीरने छे अथवा रोगीको मार डालता है ॥ ५७ ॥

57-57½. The continuous fever kills or leaves the patient according as the body-elements, viz., the nutrient fluid and others become thoroughly pure or remain impure at the end of the week etc.

यदा तु नातिशुध्यन्ति न वा शुध्यन्ति सर्वशः ॥५८॥

द्वादशैते समुद्दिष्टाः सन्ततस्याश्रयास्तदा ।

विसर्गं द्वादशे कृत्वा दिवसेऽव्यक्तलक्षणम् ॥५९॥

दुर्लभोपशमः कालं दीर्घमप्यनुवर्तते ।

इति बुद्ध्या ज्वरं वैद्य उपक्रामेत्तु सन्ततम् ॥६०॥

क्रियाक्रमविधौ युक्तः प्रायः प्रागपत्तर्पणः ।

यदा तु ज्वर जे, एते समुद्दिष्टाः आ भतावेला
ये ऊपर कहे गये, सन्ततस्य सन्तत ज्वरना सन्तत
ज्वरके, द्वादश बारह, आश्रयाः आश्रयो आश्रय,
न अतिशुध्यन्ति अति शुद्ध थता नथी अति शुद्ध
नहीं होते, सर्वशः वा अथवा सर्वथा अथवा सर्वथा,
न शुध्यन्ति शुद्ध थता नथी शुद्ध नहीं होते, तदा

५७. रसादीनामशेषतः-रसादीनामशेषतः (प.)

५९. अव्यक्तलक्षणम्-अव्यक्तलक्षणः (क. त. फ.)

६०. उपक्रामेत्तु सन्ततम्-सन्ततं समुपाचरेत् (क. ध. ध. फ.)

त्पारे तब, द्वादशे दिवसे आरम्भे दिवसे बारहवें दिन, अन्यलक्षणम् अरपष्ट लक्षणोवाणो अन्यलक्षणवाला, विसर्गम् परित्याग मोक्ष, कृत्वा करीने करके, दुर्लभोपक्रमः कष्टसाध्य स्थितिवाणो दुःखसाध्य होता हुआ, दीर्घम् अपि कालम् लांभा काण सुधी पक्ष दीर्घ काल तक मी, अनुवर्तते थायु रहे छे बना रहता है, इति ऐभ ऐसा, बुद्धा अक्षी जान कर, वैद्यः वैद्ये वैद्य, क्रिया-क्रमविधौ चिकित्सा करनाम् चिकित्साक्रम करनेमें, युक्तः सावधान थईने सावधान हो कर, प्राक् तु पहेला प्रथम, प्रायः धृष्टं प्रयः अपतर्पणैः अप-तर्पणैः वडे अपतर्पणसे, सन्ततम् सन्तत सन्तत, ज्वरम् ज्वरनी ज्वरकी, उपक्रामेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ५८-६० ॥

58-60. Sometimes even when the aforesaid twelve fever-habitats have not become pure either perfectly or throughout the body, the continuous fever may come down on the twelfth day but lying dormant in the body will dog the patient for long proving intractable to treatment. Knowing this, the physician should begin treating the continuous fever promptly with the procedures of depletive therapy.

सततज्वरलक्षणम्—

रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकं ज्वरम् ॥ ६१ ॥

सप्रत्यनीकः कुरुते कालवृद्धिक्षयात्मकम् ।

अहोरात्रे सततको द्वौ कालावनुवर्तते ॥ ६२ ॥

रक्तधात्वाश्रयः रक्त-धातुने आश्रय करीने रहेछे। रक्त-धातुमें आश्रित हुआ, सप्रत्यनीकः विरोधी-युक्त विरोधियुक्त, दोषः दोष दोष, प्रायः धृष्टं करीने प्रायः, सततकम् सतत सतत, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, कालवृद्धि-समये वधते। अपने कालमें वृद्धि, क्षयात्मकम् आने धटते। और क्षयको प्राप्त होनेवाला, कुरुते उत्पन्न

६२. सप्रत्यनीकः—सप्रत्यनीकम् (प.)

॥ क्षयात्मकम्—क्षयात्मकः (च. त. थ.)

उरे छे करता है, सततकः सतत ज्वर सतत ज्वर, अहोरात्रे अहोरात्र (२४ कलाक)मां अहोरात्रमें, द्वौ कालौ छे वधत दो बार, अनुवर्तते आवे छे आता है ॥ ६१-६२ ॥

61-62. The morbid toxic factors residing mainly in the blood, having opposition from the anti-bodies, cause remittent fever which periodically rising and remitting has two phases of rise of fever in one day.

अन्येषु ज्वरलक्षणम्—

कालप्रकृतिदूष्याणां प्राप्यैवान्यतमाद्वलम् ।

अन्येषु ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः ॥ ६३ ॥

सप्रत्यनीको जनयत्येककालमहर्निशि ।

काल काय काल, प्रकृति-प्रकृति प्रकृति, दूष्याणाम् तथा दूष्य तथा दूष्योमेंसे, अन्यतमात् ऐभाना काय ऐकथी किसी एक द्वारा, बलम् अण बल, प्राप्य ऐणवीने पा कर. सप्रत्यनीकः विरोधियुक्त विरोधियुक्त, दोषः दोष दोष, मेदोवहाः मेदने वहन करनारी मेदोवहा, सिराः सिराऐने सिराओंको, रुद्धा रैडीने रुद्ध करके, अहर्निशि अहोरात्रमां दिनरातमें, एककालम् ऐक वधत आवता एकबार आनेवाले, अन्येषु ज्वरम् अन्येषु ज्वरने अन्येषु ज्वरको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ६३ ॥

63-63½. The toxic factors occluding the fat-carrying channels, being strengthened by any one of the factors viz., season habitus of the patient and susceptibility of body-elements, cause fever which rises only once in the whole day.

६३. अन्येषु ज्वरं दोषो रुद्धा मेदोवहाः सिराः—दोषो मेदो-

वहा रुद्धा नाडीरन्येषु ज्वरम् (क. ख. घ.)

६३½. सप्रत्यनीको जनयति—सप्रत्यनीकः कुरुते (ड. थ.)

॥ जनयत्येककालमहर्निशि—कुरुते एककालमहर्निशि (त.)

तृतीयकचतुर्थकज्वरयोः लक्षणम्—

दोषोऽस्थिमज्जगः कुर्यात्तृतीयकचतुर्थकौ ॥६४॥

अस्थिमज्जगः अस्थि अने मज्जामां रहेछे। अस्थि और मज्जागत, दोषः दोष, तृतीयक- तृतीयक चतुर्थकौ अने चतुर्थक ज्वरने और चतुर्थक ज्वरको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है।

64. The tertian and quartan fevers are caused by toxic factors residing in the bone and marrow

गतिर्द्येकान्तराऽन्येद्युर्दोषस्योक्ताऽन्यथा परैः ।

अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्यादपि संश्रित्य शोणितम् ॥६५॥

मांसस्रोतांस्यनुगतो जनयेत्तु तृतीयकम् ।

संश्रितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम् ॥६६॥

द्वि-एक-अन्तर-अन्येद्युः छे द्विसने आंतरे, छे द्विसने आंतरे अने दररोज आवता ज्वरना चतुर्थक, तृतीयक और अन्येद्युष्कके, दोषस्य दोषनी दोषकी, गतिः गति गति, परैः जीव तंत्रांशे अन्य आचार्योने, अन्यथा शुद्ध भूतानी अन्य प्रकारसे, उक्ता उक्ती छे कही है, दोषः दोष, शोणितम् अपि रक्त-धातुने। पक्ष रक्तमें भी, संश्रित्य आश्रय करीने आश्रित हो कर, अन्येद्युष्कम् अन्येद्युष्क, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे करता है, मांसस्रोतांसि मांसस्रोतोने। मांसस्रोतोको, अनुगतः तु आश्रय करीने प्राप्त हुआ, तृतीयकम् तृतीयक ज्वरने तृतीयक ज्वरको, मेदसः च अने मेदना और मेदके, मार्गम् मार्गने। मार्गको, संश्रितः आश्रय करीने प्राप्त हुआ, चतुर्थकम् चतुर्थक ज्वरने चतुर्थक

६५. अन्येद्युष्कं ज्वरं कुर्यादपि संश्रित्य शोणितम्—रक्तमेवासि-

संस्त्य कुर्यादन्येद्युष्कं ज्वरम् (ख. घ. झ. त.)

१, अस्मादनन्तरम्—

नातिप्रकुपितो दोषककालमहर्निशि ।

इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके ।

६६. अनुगतो—अनुसृतो (ख.)

१, संश्रितो मेदसो मार्गं—संस्तो मेदसो मार्गं (घ.)

१, संश्रितो मेदसो मार्गं दोषश्चापि चतुर्थकम्—ज्वरं दोषः संस्तो हि मेदोमार्गं चतुर्थकम् (ख. घ.)

ज्वरको, अपि वही भी, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ६५-६६ ॥

65-66. The physicians of another medical school hold a different view on this matter. They say that the toxic matter lying in the blood may also give rise to quotidian fever, that the toxic matter lying in the flesh and body-channels may also cause tertian fever and that lying in the path of the adipose tissue may also cause quartan fever.

अन्येद्युष्कः प्रतिदिनं दिनं हित्वा तृतीयकः ।

दिनद्वयं यो विश्रम्य प्रत्येति स चतुर्थकः ॥६७॥

प्रतिदिनम् हेशा प्रतिदिन, यः जे जो, प्रत्येति आवे छे आता है, सः ते वह, अन्येद्युष्कः अन्येद्युष्क, दिनम् छे द्विस एक दिवसको, हित्वा छोडीने छोड़कर, यः प्रत्येति जे आवे छे जो आता है, सः ते वह, तृतीयकः तृतीयक तृतीयक, दिनद्वयम् अने छे द्विस दो दिन, विश्रम्य रहीने विराम करके, यः प्रत्येति जे आवे छे जो आता है, सः ते वह, चतुर्थकः चतुर्थक छेवाय छे चतुर्थक कहा जाता है ॥ ६७ ॥

67. The quotidian fever recurs every day, the tertian fever with an interval of a day and that is quartan fever which recurs with an interval of two days.

अधिशेते यथा भूमिं बीजं काले च रोहति ।

अधिशेते तथा धातुं दोषः काले च कुप्यति ॥६८॥

यथा जेम जैसे. बीजम् जीव बीज, भूमिम् भूमिमां भूमिमें, अधिशेते पड्युं रहे छे पड़ा रहता है, काले च अने समय आवे तयारे और अपने कालमें, रोहति जीजे छे अंकुरित होता है, तथा तेम वैसे, दोषाः

६७. हित्वा—क्षिप्त्वा (घ. क.)

१, विश्रम्य—विश्राम्य (ख.)

दोषो दोष, चातुर्मा धातुर्मा धातुर्मा, अधिशेते पश्ये।
रहे छे पड़ा रहता है, काले च अने समय आवे
त्यारे और अपने कालमें, कुप्यति प्रकुपित थाय छे
प्रकुपित होता है ॥ ६८ ॥

68. Just as the seed lies dormant
in the soil and germinates in season,
in the same manner the toxic matter
lies quiescent in the body-element and
flares up when the time is ripe.

स वृद्धि बलकालं च प्राप्य दोषस्तृतीयकम् ।
चतुर्थकं च कुरुते प्रत्यनीकबलक्षयात् ॥ ६९ ॥

सः दोषः ते दोष वह दोष, प्रत्यनीक-बल-क्षयात्
विरोधीना भणने क्षय थवाथी विरोधीके बलका क्षय
होनेसे, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, बलकालम् च अने भलकाअने
और बलके कालको, प्राप्य पाभीने प्राप्त कर, तृतीयकम्
तृतीयक नवर तृतीयक ज्वर, चतुर्थकम् च अने चतुर्थक
नवरने और चतुर्थक ज्वरको, कुरुते उत्पन्न करे छे करता
है ॥ ६९ ॥

69. Thus the morbid factor gather-
ing strength and biding the propitious
time, manifests itself as the tertian or
the quartan fever as soon as the
disease-resisting power in the body is
lowered.

कृत्वा वेगं गतबलाः स्वे स्वे स्थाने व्यवस्थिताः ।
पुनर्विवृद्धाः स्वे काले ज्वरयन्ति नरं मलाः ॥ ७० ॥

वेगम् नवरना वेगने वेग, कृत्वा उत्पन्न करीने
करके, गतबलाः भक्षरहित थती निर्बल होने पर, स्वे
स्वे पोतपोताना अपने अपने, स्थाने स्थानभां स्थानमें,
व्यवस्थिताः भराध रहेला जा कर लीन हुए, मलाः
दोषो दोष, स्वे काले पोताना समयभां अपने समयमें,
पुनः करीने फिर, विवृद्धाः वृद्धि पाभी बढ़ कर, नरम्
भनुभने मनुष्यमें, ज्वरयन्ति नवरयुक्त करे छे ज्वर
उत्पन्न करते हैं ॥ ७० ॥

७०. स्वे स्वे स्थाने-वेगस्थाने (झ. द. प.)

70. In this manner, the disease-
generating factors, having worked
themselves out, lapse into quiescence
and retire to their respective stations
in the body; then mustering up their
strength, once again, these toxic ele-
ments afflict the patient with fever at
their own ripe times.

कफपित्तात् त्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः ।
वातपित्ताच्छिरोग्राही त्रिविधः स्यात्तृतीयकः ॥ ७१ ॥

तृतीयकः तृतीयक नवर तृतीयक ज्वर, त्रिविधः
त्रिप्रकारने तीन प्रकारका, स्वात् थाय छे होता है,
त्रिकग्राही ने ते त्रिकभां पीडा करी उत्पन्न थाय छे
यदि वह त्रिकमें पीडा कर उत्पन्न होता है, कफपित्तात्
तो ते कफ-पित्तथी उत्पन्न थाय छे तो वह कफ-पित्तसे
उत्पन्न होता है, पृष्ठान् ने ते पीडभां पीडा करी
उत्पन्न थाय छे यदि वह पृष्ठमें पीडा कर उत्पन्न होता
है, वातकफात्मकः तो ते वात-कफथी उत्पन्न थाय छे
तो वह वात-कफसे उत्पन्न होता है, शिरोग्राही अने
ने शिरभां पीडा करी उत्पन्न थाय छे और यदि
शिरमें पीडा कर उत्पन्न होता है, वातपित्तात् तो ते
वात-पित्तथी उत्पन्न थाय छे तो वह वात-पित्तसे उत्पन्न
होता है ॥ ७१ ॥

71. The tertian fever is of three
varieties. Thus, if induced by excess of
kapha and pitta it afflicts the lumbar
region; if of the nature of vata and
kapha, it afflicts the back; and if of
vata and pitta, it causes the head-ache.

चतुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः ।
जङ्घाभ्यां श्लैष्मिकः पूर्वं शिरस्तोऽनिलसंभवः ॥ ७२ ॥

चतुर्थकः चतुर्थक चतुर्थक, ज्वरः नवर ज्वर, द्विवि-
धम् ने प्रकारने दो प्रकारके, प्रभावम् प्रभावने प्रभा-
वको, दर्शयति दर्शावे छे दिखाता है, श्लैष्मिकः ने ते
कफजन्य होय तो यदि वह कफजन्य हो तो, पूर्वम् पहले

प्रथम, जङ्घाभ्याम् अन्ने पिंडीमां पीडा करी उत्पन्न
थाय छे दोनो पिण्डलियोंमें पीडा कर उत्पन्न होता है,
अनिलसंभवः अने ओ ते वातजन्य होय ते। और
यदि वातजन्य हो तो, शिरस्तः पहेला शिरमां पीडा
करी उत्पन्न थाय छे प्रथम सिरमें पीडा कर उत्पन्न
होता है ॥ ७२ ॥

72. The quartan fever presents two
kinds of effects. If characterised by
kapha, it causes pain in the shanks
first and if induced by vata, it first
assails the head.

चतुर्थकविपर्ययलक्षणम्—

विषमज्वर एवान्यश्चतुर्थकविपर्ययः ।
त्रिविधो धातुरेकैको द्विधातुस्थः करोति यम् ॥ ७३ ॥

द्विधातुस्थः अस्थि तथा मज्जा ओ ओ धातुमां
रहेला अस्थि तथा मज्जा इन दो धातुओंमें आश्रित,
त्रिविधः त्रय प्रकारने। वात आदि तीन प्रकारका,
धातुः धातु अर्थात् वात पित्त तथा कफ धातु अर्थात् वात
पित्त तथा कफ, एकैकः ओक ओक एक एक, यम् अने जिसे,
करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, अन्यः ते ओओ
वह दूसरा, चतुर्थक- विपर्ययः चतुर्थकविपर्यय नामने।
ज्वर चतुर्थकविपर्यय नामक ज्वर, विषमज्वरः एव
विषमज्वर ओ छे विषमज्वर ही है ॥ ७३ ॥

73. There is another kind of irre-
gular fever which is none other than
the quartan fever reversed It is brou-
ght on by any one of the three
morbid humors residing in the two
body-elements (bone and bone-marrow).

विषमज्वराणां सन्निपातजत्वम्—

प्रायशः सन्निपातेन दृष्टः पञ्चविधो ज्वरः ।
सन्निपाते तु यो भूयान् स दोषः परिकीर्तितः ॥ ७४ ॥

पञ्चविधः पांच प्रकारने। पांच प्रकारका, ज्वरः
ज्वर, प्रायशः प्रायशः प्रायः, सन्निपातेन
सन्निपातथी सन्निपातसे, दृष्टः ओवामां आवे छे देखा

जाता है, सन्निपाते तु सन्निपातमां तो परन्तु सन्निपातमें,
यः भूयान् ओ सहुथी वधारे प्रमाणमां होय छे जो
सबसे प्रबल होता है, सः दोषः तेने दोष वह दोष,
परिकीर्तितः कहेवामां आवे छे कहा जाता है ॥ ७४ ॥

74. All these five types of fevers
are generally seen to result from
tridiscordance of humors. Each
fever is named after the particularly
predominant humor.

ऋत्वादिबलाबलज्वरकालस्यान्यथात्वम्—

ऋत्वहोरात्रदोषाणां मनसश्च बलाबलात् ।
कालमर्थवशाच्चैव ज्वरस्तं तं प्रपद्यते ॥ ७५ ॥

ऋतु-अहोरात्र-दोषाणां ऋतु, अहोरात्र तथा
दोषो ऋतु, अहोरात्र तथा दोषो, मनसः च अने मनना
और मनके, बलाबलात् अणायणथी बलाबलसे, ज्य-
वशात् च एव तेमज्ज कर्मवशात्तथी पण्य एवं देव-
वशात् भी, ज्वरः ज्वर ज्वर, तम् तम् ते ते उस उस,
कालम् कालने कालको, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे प्राप्त होता
है ॥ ७५ ॥

75. It is to the strength or weakness
of season, day, night and the morbid
humors, as well as of the mind, and
in pursuance of the effects of past
actions, that a given fever owes its
periodicity.

रसादिसप्तधातुगतज्वराणां लक्षणानि—

गुरुत्वं दैन्यमुद्वेगः सदनं छर्द्यरोचकौ ।
रसस्थिते बहिस्तापः साङ्गमर्दो विजृम्भणम् ॥ ७६ ॥

रसस्थिते ज्वारे ज्वर रस- धातुने आश्रय करे
छे त्वारे जब ज्वर रस- धातुमें आश्रित होता है तब,
गुरुत्वम् शरीरनुं भारेपण्यं गुरुता, दैन्यम् दीनता
वीनता, उद्वेगः उद्वेग उद्वेग, सदनम् शिथिलता

७५. ऋतु-स तु (ग.)

७६. दैन्यम्-शीतम् (स. द. प.)

શિથિલતા, હર્દિ-અરોચકૌ ઉલટી, અરોચક હર્દિ, અરુચિ, સાન્નિધ્યઃ અંગોનાં ભાગવાં સહિત અંગોં દૂટનેકે સાથ, બહિસ્તાપઃ બહારનો સંતાપ બાહરકા સંતાપ, વિજૃમ્ભનમ્ અને બગાસાં આ લક્ષણો થાય છે ઔર જુમ્મા ચે લક્ષણ હોતે હૈ ॥ ૭૬ ॥

76. Of the fever that has its habitat in the body nutrient fluid, the following are the symptoms—heaviness, depression of spirits, anxiety, asthenia, vomiting, anorexia, external burning, lassitude and fits of yawning.

રક્તોષ્ણાઃ પિષ્કાસ્તૃષ્ણા સરક્તં છીવનં મુહુઃ ।
દાહરાગ્નમમદપ્રલાપા રક્તસંસ્થિતે ॥ ૭૭ ॥

રક્ત-સંસ્થિતે જ્યારે જ્વર રક્તધાતુને આશ્રય કરે છે ત્યારે જબ જ્વર રક્તમેં આશ્રિત હોતા હૈ તબ, રક્તોષ્ણાઃ લાલ તથા ગરમ લાલ તથા ઉષ્ણ, પિષ્કાઃ ફેડકીઓ ફુંચિયોં, તૃષ્ણા તૃષ્ણા પ્યાસ, સરક્તમ્ લોહી-સહિત છૂલસહિત, મુહુઃ વારંવાર બારબાર, છીવનમ્ થૂંકવું થૂંકકા આના, દાહ- દાહ જલન, રાગ- લાલાશ વેહકા લાલ વર્ણ હોના, અમ- બ્રમ ચક્રર, મદ- મદ મદ, પ્રલાપાઃ અને પ્રલાપ થાય છે ઔર પ્રલાપ હોતે હૈ ॥ ૭૭ ॥

77. Of the fever with its habitat in the blood the following are the symptoms—red and hot rashes, thirst, the frequent spitting of blood, burning, redness, giddiness, intoxication and raving.

અન્તર્દાહઃ સતૃષ્ણમોહઃ સગ્લાનિઃ સ્પૃષ્ટવિદ્કતા ।
દૌર્ગન્ધ્યં ગાત્રવિક્ષેપો જ્વરે માંસસ્થિતે ભવેત્ ॥ ૭૮ ॥

જ્વરે માંસ-સ્થિતે જ્યારે જ્વર માંસધાતુને આશ્રય કરે છે ત્યારે જબ જ્વર માંસધાતુમેં આશ્રિત

૭૭. રક્તોષ્ણાઃ—રક્તોષ્ણાઃ (વ. પ.)

૭૮. અન્તર્દાહઃ સતૃષ્ણમોહઃ—અન્તર્દાહોઽધિકસ્તૃષ્ણા (ક. વ. ડ.)

,, સગ્લાનિઃ સ્પૃષ્ટવિદ્કતા—ગ્લાનિસંસ્પૃષ્ટવિદ્કતા (વ.)

હોતા હૈ તબ, સગ્લાનિઃ ગ્લાનિસહિત ગ્લાનિકે સાથ, સતૃષ્ણમોહઃ તૃષ્ણા તથા મોહસહિત પ્યાસ તથા મોહકે સાથ, અન્તર્દાહઃ અન્તર્દાહ અન્તર્દાહ, સ્પૃષ્ટવિદ્કતા મળવું આવવું મલપ્રવૃત્તિ, દૌર્ગન્ધ્યમ્ દુર્ગન્ધતા દૌર્ગન્ધ્ય, ગાત્રવિક્ષેપઃ અને ગાત્રોને આમ તેમ ફેંકવાં ઔર ગાત્રવિક્ષેપ, ભવેત્ થાય છે હોતે હૈ ॥ ૭૮ ॥

78. Of the fever with its habitat in the flesh, the following are the symptoms—internal burning, thirst, stupefaction, depression, looseness of stools, fetor and convulsion of limbs.

સ્વેદસ્તીવ્રા પિપાસા ચ પ્રલાપો વમ્યમીક્ષણઃ ।
સ્વગન્ધસ્યાસહત્વં ચ મેદઃસ્થે ગ્લાન્યરોચકૌ ॥ ૭૯ ॥

મેદઃસ્થે જ્યારે જ્વર મેદધાતુને આશ્રય કરે છે ત્યારે જબ જ્વર મેદધાતુમેં આશ્રિત હોતા હૈ તબ, સ્તીવ્રા પિપાસા પુષ્કળ તરસ તીવ્ર પ્યાસ, પ્રલાપઃ પ્રલાપ પ્રલાપ, અમીક્ષણઃ વારંવાર બારબાર, વમી ચ ઉલટી વમનકા આના, સ્વગન્ધસ્ય પેતાના જ ગંધની અપને શરીરકી ગન્ધકો, અસહત્વમ્ અસહનશીલતા ન સહના, ગ્લાનિ-અરોચકૌ ચ ગ્લાનિ અને અરુચિ થાય છે ગ્લાનિ ઔર અરુચિ હોતે હૈ ॥ ૭૯ ॥

79. Of the fever with its habitat in the fat, the following are the symptoms—perspiration, violent thirst, raving, frequent vomiting, disgust for one's own body-odour, depression and anorexia.

વિરેકવમને ચોમે સાસ્થિમેદં પ્રકૂજનમ્ ।
વિક્ષેપણં ચ ગાત્રાણાં શ્વાસશ્વાસ્થિગતે જ્વરે ॥ ૮૦ ॥

જ્વરે અસ્થિગતે જ્યારે જ્વર અસ્થિધાતુને આશ્રય કરે છે ત્યારે જબ જ્વર અસ્થિધાતુમેં આશ્રિત હોતા હૈ તબ, ડમે ચ ઢેઉ દોનોં, વિરેકવમને વિરેચન તથા વમન દસ્ત તથા વમન, સાસ્થિમેદમ્ હાડકાંઓમાં પીડાસહિત અસ્થિમેદકે સાથ, પ્રકૂજનમ્ પ્રકૂળન

૭૯. સ્વગન્ધસ્યાસહત્વં—સ્વગન્ધસ્યાસહત્વં (વ.)

(કંઠથી વ્યથાને સૂચવનાર અવ્યક્ત શબ્દોનું કરવું) પ્રકૂજન (ઠંઠસે વ્યથાસૂચક અવ્યક્ત શબ્દ કરના). ગાત્રાણામ્ ચ ગાત્રેભ્યં ગાત્રોકા, વિક્ષેપણમ્ ફેંકવું વિક્ષેપ, શ્વાસઃ ચ અને શ્વાસ થાય છે જોર શ્વાસ હોતે હૈં ॥ ૮૦ ॥

80. Of the fever that has gone down to the bones, the following are the symptoms—combined fits of vomiting and purging, the feeling as if the bones have been broken, groaning, convulsion of the limbs and dyspnea.

હિક્કા શ્વાસસ્તથા કાસસ્તમસશ્વાતિદર્શનમ્ ।
મર્મચ્છેદો બહિઃ શૈત્યં દાહોઽન્તઃશ્ચૈવ મજ્જગે ॥૮૧॥

મજ્જગે બ્યારે જવર મજ્જા ધાતુને આશ્રય કરે છે ત્યારે જવર મજ્જા ધાતુમાં આશ્રિત હોતા હૈ તબ, હિક્કા હેડકી હિક્કા, શ્વાસઃ શ્વાસ શ્વાસ, તથા કાસઃ ખાંસી કાસ, તમસઃ અતિદર્શનમ્ ચ આંખો પાસે ધણુ અંધકારવું દેખાવું આંખોંકે આગે અંધેરેકા અધિક દેખના, મર્મચ્છેદઃ મર્મોમાં છેડે જેવી પીડા મર્મોમાં છેડવત પીડા, બહિઃ શૈત્યમ્ બહાર શીતલતા બાહિર શૈત્ય, અન્તઃ અને અંદર જોર મીતર, દાહઃ ચ એવ દાહ થાય છે દાહ હોતે હૈં ॥ ૮૧ ॥

81. Of the fever with its habitat in the bone-marrow, the following are the symptoms—hiccup, dyspnea, cough, extreme faintness, feeling as though the vital parts had been cleft asunder, external chilliness and internal burning.

શુક્રસ્થાનગતઃ શુક્રમોક્ષં કૃત્વા વિનાશ્ય ચ ।
પ્રાણં વાયુવગ્નિસોમેશ્ચ સાર્ધં ગચ્છત્યસૌ વિભુઃ ॥૮૨॥

અસૌ આ વહ, વિભુઃ રસ આદિ ધાતુમાં વ્યાપનારો જવર રસ આદિ ધાતુઓમાં વ્યાપ હોનેવાલા જવર, શુક્ર-

૮૨. શુક્રસ્થાનગતઃ—શુક્રસ્થાનગતે (વ.)

,, પ્રાણં વાયુવગ્નિ-પ્રાણવાયુવગ્નિ (વ.)

સ્થાનગતઃ બ્યારે શુક્રસ્થાનમાં પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તે જવર શુક્રસ્થાનમાં પ્રાપ્ત હોતા હૈ તબ વહ, શુક્રમોક્ષમ્ વીર્યસ્રાવ શુક્રમોક્ષ, કૃત્વા કરીને કરકે, પ્રાણમ્ ચ અને પ્રાણવાયુનેાં ઔર પ્રાણોંકો, વિનાશ્ય નાશ કરીને વિનષ્ટ કર, વાયુ-અગ્નિ-સોમેઃ ચ વાયુ, અગ્નિ અને સોમની વાયુ, અગ્નિ ઔર સોમકે, સાર્ધમ્ સાથે સાથ, ગચ્છતિ બય છે ચલા જાતા હૈ ॥ ૮૨ ॥

82 If fever, capable of pervading everywhere, has penetrated to the secretory element in the body, then causing the expulsion of vital secretions and destroying the life-breaths, it departs together with the elements of air, fire and water in the body.

રસરક્તાશ્રિતઃ સાધ્યો મેદોમાંસગતશ્ચ યઃ ।
અસ્થિમજ્જગતઃ કૃચ્છ્રઃ શુક્રસ્થો નૈવ સિદ્ધયતિ ॥૮૩॥

યઃ જે જવર જો જવર, રસ-રક્ત-આશ્રિતઃ રસ અને રક્તમાં રહેલો હોય છે રસ ઔર રક્તમાં આશ્રિત હોતા હૈ, મેદઃ-માંસ-ગતઃ ચ તથા મેદ અને માંસમાં રહેલો હોય છે તથા મેદ ઔર માંસગત હોતા હૈ, (સઃ) સાધ્યઃ તે સાધ્ય છે વહ સાધ્ય હૈ, અસ્થિ-મજ્જ-ગતઃ અસ્થિ તથા મજ્જામાં રહેલો જવર અસ્થિ તથા મજ્જામાં આશ્રિત જવર, કૃચ્છ્રઃ કૃષ્ણસાધ્ય છે કૃચ્છ્રસાધ્ય હૈ, શુક્રસ્થઃ અને શુક્રધાતુમાં રહેલો જવર તેા ઔર શુક્રસ્થિત જવર તો, ન સિદ્ધયતિ એવ અસાધ્ય જ છે અસાધ્ય હી હૈ ॥ ૮૩ ॥

83. The fever, that cleaves to the body-nutrient fluid and the blood, is curable; so also the fever that cleaves to the fat and the flesh elements; while the fever that attacks the bone and the bone-marrow is difficult of cure. As regards the fever that has penetrated to the secretory element, it does not admit of cure.

८५. शिरोरुक् पर्वणां मेदो दाहो रोम्णां प्रहर्षणम्—रोमहर्षश्च दाहश्च
 पर्वमेदः शिरोरुजा (च. ध.)
 ,, ,, ,, ,, ,, —छोमहर्षश्च दाहश्च पर्वमेदः
 शिरोरुजा (द.)
 ,, अरुचिः—अरतिः (च.)

मुहुः दाहः बारं बारं दह दह बारबार दाह, मुहुः शीतम्
बारं बारं शीतनुं होवुं और क्षण क्षणमें शीत लगना,
मुहुः मुहुः स्वेदस्तम्भः बारं बार परसेवे। न आवे।
८८. स्वेदस्तम्भो—स्वेदः स्तम्भः (घ.)

बारबार पसीनेका रुक जाना, मोहः भ्रूमी मोह, कासः
डास कास, अरुचिः अरुचि अरुचि, तृष्णा तृषा प्यास,
श्लेष्म-पित्त- उक्ष्णे अने पित्तनुं कफ और पित्तका, प्रवर्तनम्
नीकणुं निकलना, लिप्त-तिक्त-आस्यता मुभनुं देपाथेला-
पक्षुं अने उडवापक्षुं मुखका लिप्त और कडुआ होना,
तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, श्लेष्म-पित्त- ओ उक्ष्णे अने पित्तथी
वे श्लेष्मपित्तात्मक, ज्वराकृतिः थथेला न्वरनां लक्षणे
छे ज्वरके लक्षण हैं, इति आ प्रभाण्ये इस प्रकार. एते
आ ये, द्वन्द्वजाः ६६० न्वर द्वन्द्वज ज्वर, प्रोक्ताः
उडेवाभा आन्या छे कहे गये हैं ॥ ८८३ ॥

88-88. Of the fever arising from the discordance of kapha and pitta, the following are the symptoms—frequent stoppage of perspiration, stupefaction, cough, anorexia, thirst, discharge of phlegm and bile, furred condition and bitter taste of the mouth and somnolence. Thus the fevers born of the bi-discordance have been described.

त्रयोदशविधसन्निपातज्वराणां लक्षणम्—

सन्निपातज उच्यते ॥ ८९ ॥

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वं त्रयोदशविधस्य हि ।
प्राक्सूत्रितस्य वक्ष्यामि लक्षणं वै पृथक् पृथक् ॥ ९० ॥

सन्निपातजः हवे त्रये दोषो अकृष्टा अवाथी यनारे
न्वर अब सन्निपातजन्य ज्वर, उच्यते उडेवाभा आवे
छे कहा जाता है, त्रयोदश-विधस्य तेर प्रकारना तेरह
प्रकारके, प्राक्सूत्रितस्य पहेलां सूत्रये उडेवा प्रथम
सूत्ररूपमें कहे गये, सन्निपातज्वरस्य हि सन्निपात-
न्वरनां सन्निपातज्वरके, ऊर्ध्वम् हवे पछी अब आगे,
पृथक् पृथक् लुहं लुहं पृथक् पृथक्, लक्षणम् लक्षणे
लक्षण, वक्ष्यामि उडीश कहंगा ॥ ८९-९० ॥

89-90. The fever born of the tridiscordance will now be described. From now onward we shall describe the individual symptoms of each of the thirteen varieties of fever arising from

the triple or total discordance, which varieties were out-lined earlier in the section on General Principles.

भ्रमः पिपासा दाहश्च गौरवं शिरसोऽतिरुक् ।
वातपित्तोत्त्वणे विद्याल्लिङ्गं मन्दकफे ज्वरे ॥ ९१ ॥

वातपित्त-उत्त्वणे वात तथा पित्तनी प्रधानतावाणा
वातपित्तप्रधान मन्दकफे तथा उक्ष्णी भेदावाणा
और मन्दकफ, ज्वरे सन्निपातन्वरभां सन्निपातज्वरमें,
भ्रमः भ्रम भ्रम, पिपासा तृषा प्यास, दाहः दाह
दाह, गौरवम् शरीरनुं भारेपक्षुं गुस्ता, शिरसः
अने माथाणी और शिरमें, अतिरुक् च अत्यंत देहना
अत्यन्त दर्द, लिङ्गम् ओ लक्षणे इन लक्षणोंको, विद्या
आधुना जाने ॥ ९१ ॥

91. In the fever arising from the condition of the tridiscordance where- in the vata and pitta show severe, and kapha moderate aggravation, the symptoms are—giddiness, thirst, burning, heaviness and severe head-ache.

शैत्यं कासोऽरुचिस्तन्द्रापिपासादाहरुण्यथाः ।
वातश्लेष्मोत्त्वणे व्याधौ लिङ्गं पित्तावरे विदुः ॥ ९२ ॥

वात- श्लेष्म-उत्त्वणे वात अने उक्ष्णी प्रधानतावाणा
वातकफप्रधान, पित्तावरे व्याधौ अने पित्तनी
हीनतावाणा और हीनपित्त, व्याधौ सन्निपात न्वरभां
सन्निपातज्वरमें, शैत्यम् टाढ शीत, कासः भासी कास,
अरुचिः अरुचि अरुचि, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, पिपासा-
पिपासा प्यास, दाह- दाह दाह, रुक्- पीडा रुज, व्यथाः
अने व्यथा ओ और व्यथा इन लिङ्गम् लक्षणे लक्षणोंको,
विदुः वैद्यो आण्ये छे वैद्यों जानते हैं ॥ ९२ ॥

92. In the fever wherein the discordance of the vata and kapha is severe and that of the pitta less marked, the symptoms observed are—chilliness, cough, anorexia, torpor, thirst, burning, aches and pain.

छर्दिः शैत्यं मुहुर्दाहस्तृष्णा मोहोऽस्थिवेदना ।
मन्दवाते व्यवस्यन्ति लिङ्गं पित्तकफोत्त्वणे ॥ ९३ ॥

पित्त-कफ-उत्त्वणे पित्त अने कफनी प्रधानतावाणा पित्तकफप्रधान, मन्दवाते अने वातनी मन्दतावाणा सन्निपातजन्यरमा और मन्दवात सन्निपातज्वरमें, छर्दिः उल्टी वमन, शैत्यम् ङंडी शैत्य, मुहुः दाहः बारंवार दाह बारबार दाह, तृष्णा तृषा प्यास, मोहः मोह, अस्थिवेदना अने अस्थिवेदना ओ और अस्थिवेदना इन, लिङ्गम् लक्षणोने लक्षणोंको, व्यवस्यन्ति वैद्यो निष्पत्ति करे छे वैद्य मानते हैं ॥ ९३ ॥

93. In the fever wherein the discordance of the pitta and the kapha is severe and that of vata moderate, the symptoms observed are—vomiting, chilliness, alternating fits of burning, thirst, stupefaction and aches in the bones.

सन्ध्यस्थिशिरसः शूलं प्रलापो गौरवं भ्रमः ।
वातोत्त्वणे स्याद् द्यनुगे तृष्णा कण्ठास्यशुष्कता ॥ ९४ ॥

वातोत्त्वणे वातनी प्रधानतावाणा वातप्रधान, द्यनुगे अने कफ तथा पित्तनी गौणतावाणा सन्निपातजन्यरमा और कफपित्त दोनोंकी गौणतावाले सन्निपातज्वरमें, सन्ध्य-अस्थि-शिरसः संध्याओ, दाहकां अने माथामां सन्धियों, अस्थि और शिरमें, शूलम् शूल शूल, प्रलापः प्रलाप प्रलाप, गौरवम् गुरुता गुरुता, भ्रमः भ्रम भ्रम, तृष्णा तृषा प्यास, कण्ठ-आस्य-शुष्कता तथा ङंड अने भुभने शोष ओ तथा गले और मुंहका सूख-जाना ये, स्यात् लक्षणो छे लक्षण हैं ॥ ९४ ॥

94. In the fever wherein the discordance of the vata is great and that of the other two less marked, the symptoms observed are—piercing pains in the joints, bones and the head, raving, heaviness, giddiness, thirst and dryness of the throat and mouth.

९४. कण्ठास्यशुष्कता—कण्ठास्यशोषता (व.)

रक्तविण्मूत्रता दाहः स्वेदस्तृड् बलसंक्षयः ।
मूर्च्छा चेति त्रिदोषे स्याद्विङ्गं पित्ते गरीयसि ॥ ९५ ॥

पित्ते गरीयसि पित्तनी प्रधानता अने वात तथा कफनी गौणतावाणा पित्तकी प्रधानता और वात तथा कफकी गौणतावाले, त्रिदोषे सन्निपातजन्यरमा सन्निपातज्वरमें, रक्तविट्-मूत्रता भण अने मूत्रतृण दाहपणुं मल-मूत्रका लाल होना, दाहः दाह दाह, स्वेदः स्वेद पसीना, तृड् तृषा प्यास, बलसंक्षयः बलने क्षय बलसंक्षय, मूर्च्छा च अने मूर्च्छा और मूर्च्छा, इति ओ ये, लिङ्गम् लक्षणो लक्षण, स्यात् छे हैं ॥ ९५ ॥

95. In the fever of the triple discordance wherein the pitta is comparatively severe, the symptoms observed are—sticky stools and urine, burning, perspiration, thirst, decline of strength and fainting.

आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः ।
कफोत्त्वणं सन्निपातं तन्द्राकासेन चादिशेत् ॥ ९६ ॥

कफ-उत्त्वणम् कफनी प्रधानतावाणा अने वात तथा पित्तनी गौणतावाणा कफप्रधान तथा मन्दवातपित्त, सन्निपातम् सन्निपातजन्यरने सन्निपातज्वरको, आलस्य-आलस्य आलस्य, अरुचि अरुचि अरुचि, हृल्लास-भोण मितली, दाह-दाह दाह, वमि-वमन वमन, अरति-अयेनी अरति, भ्रमैः भ्रम चक्र, तन्द्रा-तन्द्रा तन्द्रा, कासेन च अने डासथी और खांसीसे, आदिशेत् अणुवे ओ छे जानना चाहिए ॥ ९६ ॥

96. In the fever of the tridiscordance wherein the kapha is more provoked than the other two, the following should be known as the symptoms—weariness, anorexia, nausea, burning, vomiting, apathy, giddiness, torpor and cough.

९६. दाहवम्यरतिभ्रमैः—दाहस्तृष्णावमिभ्रमैः (ड. त.)

प्रतिश्या छर्दिरालस्यं तन्द्राऽरुच्यग्निमार्दवम् ।
हीनवाते पित्तमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके मतम् ॥९७॥

हीनवाते वायुनी न्यूनतावाणा हीनवात, पित्त-
मध्ये पित्तनी मध्यमतावाणा मध्यपित्त, श्लेष्माधिके अने
उक्ष्णी अधिकतावाणा सन्निपात ज्वरमाँ और श्लेष्माधिक
सन्निपात ज्वरमें, प्रतिश्या सणैभम प्रतिश्याय, छर्दिः उदरी
वमन, आलस्यम् आलस्य आलस्य, तन्द्रा- तन्द्रा, तन्द्रा,
अरुचि- अरुचि अरुचि, अग्निमार्दवम् अने अग्निनु मर्द-
पक्षुँ और अग्निमान्य, लिङ्गम् आ दक्षिण ये लक्षण,
मतम् भा-यां छे माने गये हैं ॥ ९७ ॥

97. In the fever wherein the dis-
cordance of kapha is severe, of pitta
moderate and of vata slight, the
following are considered to be the
symptoms—coryza, vomiting, weariness,
torpor, anorexia and dullness of
the gastric fire

हारिद्रमूत्रनेत्रत्वं दाहस्तृष्णा भ्रमोऽरुचिः ।
हीनवाते मध्यकफे लिङ्गं पित्ताधिके मतम् ॥९८॥

हीनवाते वातनी न्यूनतावाणा हीनवात, मध्यकफे
उक्ष्णी मध्यमतावाणा मध्यकफ, पित्ताधिके अने पित्तनी
अधिकतावाणा सन्निपात ज्वरमाँ और पित्ताधिक सन्निपा-
त ज्वरमें, हारिद्र-मूत्र-नेत्रत्वम् मूत्र अने नेत्रो हुण्डरना रंग-
नां होवाँ मूत्र और नेत्रका पीला होना, दाहः दाह दाह,
तृष्णा तृष्णा प्यास, भ्रमः भ्रम भ्रम, अरुचिः अने
अरुचि और अरुचि, लिङ्गम् आ दक्षिण ये लक्षण, मतम्
भा-यां छे माने गये हैं ॥ ९८ ॥

98. In the fever wherein the dis-
cordance of pitta is great, of kapha
moderate and of vata slight, the symp-
toms are considered to be yellowish
urine and eyes, burning thirst, giddi-
ness and anorexia.

९७. अरुचि-वमि (प.)

९८. लिङ्ग-चिह्न (ड.)

शिरोरुग्वेपथुः श्वासः प्रलापश्छर्द्यरोचकौ ।
हीनपित्ते मध्यकफे लिङ्गं स्यान्मारुताधिके ॥९९॥

हीनपित्ते पित्तनी न्यूनतावाणा हीनपित्त, मध्यकफे उक्ष्णी
मध्यमतावाणा मध्यकफ, वाताधिके अने वायुनी अधिकता-
वाणा सन्निपात ज्वरमाँ और वाताधिक सन्निपात ज्वरमें,
शिरोरुक् भाथाभाँ पीडा शिरदर्द, वेपथुः धुअरी कम्पन,
श्वासः श्वास श्वास, प्रलापः प्रलाप प्रलाप, छर्दि- वमन
छर्दि, अरोचकौ अने अरुचि और अरुचि, लिङ्गम् आ
दक्षिण ये लक्षण, स्यात् भाय छे होते हैं ॥ ९९ ॥

99. In the fever wherein the dis-
cordance of vata is great, of kapha
moderate, and of pitta slight, the
following are the symptoms—head-
ache, tremors, dyspnea, raving, vomit-
ing and anorexia.

शीतको गौरवं तन्द्रा प्रलापोऽस्थिशिरोऽतिरुक् ।
हीनपित्ते वातमध्ये लिङ्गं श्लेष्माधिके विदुः ॥१००॥

हीनपित्ते पित्तनी न्यूनतावाणा हीनपित्त, वात-
मध्ये वातनी मध्यमतावाणा मध्यवात, श्लेष्माधिके
अने उक्ष्णी अधिकतावाणा सन्निपात ज्वरमाँ और
श्लेष्माधिक सन्निपात ज्वरमें, शीतकः टाढ शैत्य, गौरवम्
शरीरनुं भारेपक्षुँ गौरव, तन्द्रा तन्द्रा तन्द्रा, प्रलापः
प्रलाप प्रलाप, अस्थि-शिरः- तथा डाउडाँ अने भाथाभाँ
तथा अस्थि और शिरमें, अतिरुक् आतिपीडा अतिवेदना,
लिङ्गम् आ दक्षिण इन लक्षण, विदुः वैद्य आछे छे वैद्य
जानते हैं ॥ १०० ॥

100. In the fever wherein the dis-
cordance of kapha is great, of vata
moderate and of pitta slight, the
following are known to be the symp-
toms—chilliness, heaviness, torpor,
raving and severe pain in head and
bones.

९९. रोचकौ-रोचकाः (च.)

१००. स्यान्मारुताधिके-वाताधिके मतम् (क. घ.)

श्वासः कासः प्रतिश्यायो मुखशोषोऽतिपार्श्वरुक् ।
कफहीने पित्तमध्ये लिङ्गं वाताधिके मतम् ॥१०१॥

कफहीने उद्ग्रीही न्यूनतावाणा हीनकफ, पित्त- मध्ये पित्तनी मध्यमतावाणा पित्तमध्यम, वाताधिके अने वायुनी अधिकतावाणा सन्निपातज्वरभा और वाताधिक सन्निपातज्वरमें, श्वासः श्वास श्वास, कासः हास कास, प्रतिश्यायः प्रतिश्याय प्रतिश्याय, मुखशोषः भुभशोष मुखशोष, अतिपार्श्वरुक् अने पडभाभा अत्यंत पीडा और पार्श्वमें अत्यंत पीडा, लिङ्गम् अने लक्षणम् ये लक्षण, मतम् भाव्या छे माने गये हैं ॥ १०१ ॥

101. In the fever wherein the discordance of the vata is great, of the pitta moderate, and of the kapha slight, the following are considered to be the symptoms—dyspnea, cough, coryza, dryness of the mouth and severe pain in the sides.

वर्चोमेदोऽग्निदौर्बल्यं तृष्णा दाहोऽरुचिर्भ्रमः ।
कफहीने वातमध्ये लिङ्गं पित्ताधिके विदुः ॥१०२॥

कफहीने उद्ग्रीही न्यूनतावाणा हीनकफ, वातमध्ये वातनी मध्यमतावाणा मध्यवात, पित्ताधिके अने पित्तनी अधिकतावाणा सन्निपातज्वरभा और पित्ताधिक सन्निपातज्वरमें, वर्चोमेदः भणभेद मलमेद, अग्निदौर्बल्यम् अग्निनी दुर्बलता अग्निकी दुर्बलता, तृष्णा तृषा प्यास, दाहः हाह दाह, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः अने भ्रम और चक्कर, लिङ्गम् अने लक्षणम् इन लक्षणोंको, विदुः वैद्यो जानते हैं ॥ १०२ ॥

102. In the fever wherein the discordance of the pitta is great, of the vata is moderate and of the kapha slight, the following symptoms are observed—loose stools, weakness of the gastric fire, thirst, burning, anorexia and giddiness.

१०२. वर्चोमेदो—वर्चोमेदो (च. द. व.)

,, वर्चोमेदोऽग्निदौर्बल्यं—वर्चोमेदोऽग्निमान्द्यं च (व.)

सन्निपातज्वरस्य सामान्यलक्षणम्—

सन्निपातज्वरस्योर्ध्वमतो वक्ष्यामि लक्षणम् ।
क्षणे दाहः क्षणे शीतमस्थिसन्धिशिरोरुजा ॥१०३॥
सास्त्रावे कलुषे रक्ते निर्भुग्ने चापि दर्शने ।
सस्वनौ सरुजौ कण्ठः शूकैरिवानृतः ॥१०४॥
तन्द्रा मोहः प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रमः ।
परिदग्धा खरस्पर्शा जिह्वा सस्ताकृता परम् ॥ १०५॥
घीवनं रक्तपित्तस्य कफेनोन्मिश्रितस्य च ।
शिरसो लोठनं तृष्णा निद्रानाशो हृदि व्यथा ॥१०६॥
स्वेदमूत्रपुरीषाणां चिराद्दर्शनमल्पशः ।
कृशत्वं नातिगात्राणां प्रततं कण्ठकूजनम् ॥१०७॥
कोठानां श्यावरक्तानां मण्डलानां च दर्शनम् ।
मूकत्वं स्रोतसां पाको गुरुत्वमुदरस्य च ॥१०८॥
चिरात् पाकश्च दोषाणां सन्निपातज्वराकृतिः ।

अतः ऊर्ध्वम् हवे पछी इसके आगे, सन्निपातज्वरस्य सन्निपातज्वरना सन्निपातज्वरके, लक्षणम् लक्षणम् लक्षण, वक्ष्यामि उद्ग्रीही कहुंगा, क्षणे दाहः धडीभर दाह थाय क्षणमें दाह, क्षणे शीतम् धडीभर ठंडी लागे क्षणमें शीत, अस्थि-सन्धि-शिरः-रुजा हाडकाँओ. सांधाओ अने शिरभा पीडा हड्डियों, संधियों और शिरमें दर्द, सास्त्रावे आसुथी भरायेल अशुपूर्ण, कलुषे भक्षित कलुषित, रक्ते दाह लाल, निर्भुग्ने च अपि तथा वाडी और टेढे हुए, दर्शने आँखों नेत्र, सस्वनौ अवाजसहित शब्द, सरुजौ अने पीडा सहित एवं पीडा जिनमें हों ऐसे कण्ठो डान कान, शूकैः शूक शूकोसे, आनृतः इव आँखों भराई गया होय ओवे आनृतकी तरह प्रतीत होता हुआ, कण्ठः उँठ गला, तन्द्रा तन्द्रा, मोहः भूँछी मोह, प्रलापः च प्रलाप प्रलाप, कासः आँसी कास, श्वासः श्वास श्वास, अरुचिः अरुचि अरुचि, भ्रमः भ्रम भ्रम, परिदग्धा येतरङ्ग दाडी गयेला नेवी चारों ओर दग्धके सदृश पीलीकाली, खरस्पर्शा अने भरसूट और खर स्पर्शवाली, जिह्वा शुभ

१०४. निर्भुग्ने—निर्भुग्ने (ग)

,, चापि दर्शने—चापि लोचने (ध. व. फ.)

१०८. मूकत्वं—पूतित्वम् (प.)

जिह्वा, परस् तया अत्यन्त अतीव, स्रस्ताङ्गता अङ्गेनी शिथिलता शरीरका शिथिल होना, कफने कङ्कणी साथे कफने, उन्मिश्रितस्य मिश्रित मिश्रित, रक्तपित्तस्य रक्त अने पित्तनु रक्त तथा पित्तका, स्त्रीवनम् थूंकुं थूंकना, शिरसः भाथानुं शिरका, लोठनम् आभ तेभ ईरवपुं इधर उधर पटकना, तृष्णा तृषा प्यास, निद्रानाशः निद्रानाश निद्रानाश, हृदि अने हृदयभां हृदयमें, व्यथा व्यथा, स्वेद-मूत्र-पुरीषाणाम् परसेवा, मूत्र अने मूत्रनुं पसीना, मूत्र और मलका, अल्पकाः थोडा प्रमाणमां अल्प मात्रामें, चिरात् अने लांछे समथे और देरसे, दर्शनम् देखावुं दिखाई देना, गात्राणाम् गात्रे अंगोंका, न क्षति कृशत्वम् अति कृश न थवां अतिकृश न होना, प्रतप्तम् निरन्तर निरन्तर, कण्ठकूजनम् गण्ठाभांथी अवाज नीकण्ठे कण्ठका कूजन, इयावरक्तानाम् डाणाश थैता लाक्ष रंगना इयाव और रक्त वर्णके, कोठानाम् कोठ कोठ, मण्डलानाम् च अने थकाभां एवं चकत्तोंका, दर्शनम् देखावां दिखाई देना, मूकत्वम् भूंगापक्षुं मूकता, स्रोतसाम् स्रोतीनुं स्रोतोंका, पाकः पाकपुं पक जाना, उदरस्य च अने पेटनुं उदरका, गुरुत्वम् भारेपक्षुं भारी होना, दोषाणाम् तथा दोषोका, चिरात् पाकः च लांछे डांछे पाक देरसे पकना, सन्निपात-ज्वराकृतिः आ सर्व सान्निपात-ज्वरनां लक्षणम् छे ये सब सन्निपातज्वरके लक्षण हैं ॥ १०३-१०८ ॥

103-108. We shall now describe the characteristics of fever wherein the discordance of the three humors is equally severe. Sudden alternation of burning and cold aches in the bones, joints and the head; eyes watering, dull, injected with blood and twisted awry; pain and buzzing noise in the ears; sensation in the throat as if pricked on all sides by thorns; torpor, stupefaction, raving, cough, dyspnea, anorexia, giddiness, tongue scorched as though by fire and rough to the touch; utter lassitude

of the limbs, spitting of blood or bile mixed with phlegm, restless tossing of the head, thirst, loss of sleep, pain in the chest, delayed and scanty discharge of perspiration, urine and stools, slight emaciation of the limbs, continuous stertorous sounds in the throat, emergence of circular wheels or rashes of dark-red color, inaudibility of voice, inflammation of the body-channels, heaviness of the stomach and delayed maturing of the morbid humors—these are the manifestations of the fever of tridiscordance type.

सन्निपातज्वरस्य साध्यासाध्यलक्षणम्—

दोषे विबद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वसंपूर्णलक्षणः ॥१०९॥

सन्निपातज्वरोऽसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्त्वतोऽन्यथा ।

दोषे विबद्धे मण्डी उभयज्यात होय दोषका विबद्ध होने पर, अग्नौ च अने अग्निना और जठराग्निके, नष्टे नाश थाय तयारे नष्ट होने पर, सर्वसंपूर्णलक्षणः सध्यां अने पूरा लक्षणवाणी सब और सम्पूर्ण बल-वाले लक्षणोंसे युक्त, सन्निपातज्वरः सन्निपातज्वर सन्निपातज्वर, असाध्यः असाध्य छे असाध्य है, अतः अन्यथा आनांथी विपरीत इससे विपरीत, तु कृच्छ्र-साध्यः कृच्छ्रसाध्य छे कृच्छ्रसाध्य है ॥ १०९ ॥

109-109. The fever born of tridiscordance, if marked by the retention of impurities and loss of the digestive fire and attended with all its symptoms, is impossible of cure. If otherwise, it may, with difficulty, be brought under control.

संसर्गसन्निपातज्वराणामतिदेशेन लक्षणकथनम्—

निदाने त्रिविधा प्रोक्ता या पृथग्ज्वराकृतिः ॥११०॥

संसर्गसन्निपातानां तथा चोक्तं खलक्षणम् ।

११०. तथा-तथा (व.)

निदाने नवरनिदानम्। ज्वरनिदानम्, या न
जो, त्रिविधा त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, पृथग्ज्ज्वर
ज्वर दोषधी उत्पन्न थये। पृथक् पृथक् दोषजन्य,
ज्वराकृतिः नवरना लक्षणो ज्वरके लक्षण, प्रोक्ता कक्षा
छे कहे हैं, तथा च तेओधी उनसे, संसर्ग- ६-६०
नवरना द्वन्द्वज्ज्वरके, सन्निपातानाम् अने सन्निपातज्ज्वर
नवरना और सन्निपातज्ज्वरके, स्वलक्षणम् येताना
लक्षणो अपने लक्षण, उक्तम् कहेवाछे भया छे कह
दिये हैं ॥ ११०३ ॥

110-110½. The three-fold division of fever arising from the discordance of one or the other of the humors has been delineated in the section on Pathology, in view of which have also been described in greater detail the pathognomic symptoms of the fevers born of tri and bi-discordances of the humors.

आगन्तुज्वरमेदाः —

आगन्तुरष्टमो यस्तु स निर्दिष्टश्चतुर्विधः ॥१११॥

अभिघाताभिषङ्गाभ्यामभिचाराभिशापतः ।

यः तु न जो. अष्टमः आठवाँ, आगन्तुः
आगन्तुक नवर छे आगन्तुक ज्वर है, सः ते वह,
अभिघात- अभिघात अभिघात, अभिषङ्गाभ्याम् अभि-
षङ्ग अभिषङ्ग, अभिचार- अभिचार अभिचार,
अभिशापतः अने अभिशापधी और अभिशापसे,
चतुर्विधः चार प्रकारने चार प्रकारका, निर्दिष्टः दर्शाये
छे बताया गया है ॥ १११३ ॥

111-111½. The eighth variety of fever, which arises from external factors, is classified into four kinds. Thus the exogenous fever is brought on by trauma, possession by evil spirits, black magic and imprecation.

अभिघातज्वरलक्षणम्—

शस्त्रलोष्टकशाकाष्टमुष्टधरत्निलद्विजैः ॥११२॥
तद्विधैश्च हते गात्रे ज्वरः स्यादभिघातजः ।

शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, लोष्ट- भाटी, ठेपुं मिट्टीका डेला,
कशा- चाबुक चाबुक, काष्ठ- लाकडी लकडी, मुष्टि- मुष्टि
घूंसा अरत्नितल- हाथन तण थपाट) चपेटा, द्विजैः
तथा दांति ओओधी तथा दांत इनसे, तद्विधैः च अने
तेवी नतना अन्य साधनेधी और इनके सदृश अन्य
हेतुओंसे, गात्रे गात्रमा अंगको, हते आघात यत्
चोट लगने पर, ज्वरः नवर ज्वर, स्यात् उत्पन्न था
छे होता है ॥ ११२३ ॥

112-112½. The traumatic fever is that which occurs as the result of the body being injured by weapons, brick-bats, whips, sticks, clenched fists, palms of the hands, teeth or by such other external agencies.

तत्राभिघातजे वायुः प्रायो रक्तं प्रदूषयन् ॥११३॥
सव्यथाशोफवैवर्ण्यं करोति सरुजं ज्वरम् ।

तत्र ते उस, अभिघातजे अभिघातधी थये।
नवरमा अभिघातज्ज्वरमें, प्रायः थये भागे प्रायशः,
वायुः वायु वायु, रक्तम् रक्तने रक्तको, प्रदूषयन् दूषित
करीने दूषित करके, सव्यथा- व्यथा व्यथा, शोफ- सोफ
सूजन, वैवर्ण्यम् तथा विवर्णतासहित और विवर्णता-
युक्त, सरुजम् अने पीडायुक्त और पीडासहित, ज्वरम्
नवरने ज्वरको, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता
है ॥ ११३३ ॥

113-113½. In the traumatic fever, it is the vata, that generally vitiating the blood gives rise to the fever accompanied by aches and pain, swelling and change of color.

अभिषङ्गज्वरलक्षणम्—

कामशोकभयक्रोधैरभिषक्तस्य यो ज्वरः ॥११४॥
सोऽभिषङ्गज्वरो ज्ञेयो यश्च भूताभिषङ्गजः ।

काम- काम, शोक- शोक, भय- भय, क्रोध- क्रोध, अने क्रोध, और क्रोध इनसे, अभिषक्तस्य पीडित थयेला मनुष्यने पीडित पुरुषको, यः ने जो ज्वरः ज्वर आवे छे ज्वर आता है, यः च अने ने और जो भूताभिषक्तजः भूतना आवेशथी थयेला होय छे भूतबाधासे आनेवाला है, सः तेने उसको, अभिषक्तज्वरः अभिषक्तज्वर अभिषक्तज्वर, ज्ञेयः ज्ञेय जानना चाहिए ॥ ११४३ ॥

114-114½. That variety of fever which is seen in persons who are seized with desire, grief, fear or anger, as well as that which appears in persons who are seized by the spirits, is to be known as fever born of 'seizure'.

कामशोकभयाद्वायुः, क्रोधात् पित्तं, त्रयो मलाः ११५
भूताभिषक्तात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणाः ।
भूताधिकारे व्याख्यातं तदष्टविधलक्षणम् ॥ ११६ ॥

काम-शोक-भयात् काम, शोक, क्रोध, भय इनसे, वायुः वायु वायु, क्रोधात् क्रोधसे, पित्तम् पित्त पित्त, भूताभिषक्तात् तथा भूतना आवेशथी एवं भूताभिषक्तसे, भूत-सामान्य-लक्षणाः भूतना लक्षण धरायता भूत जैसे लक्षणवाले, त्रयः मलाः त्रये दोषा तीनों दोष, कुप्यन्ति प्रकोप पासे छे प्रकुपित होते हैं, तत् ते उस, अष्टविध-लक्षणम् आठ प्रकारना भूता-भिषक्तनु लक्षण अष्टविध भूताभिषक्तका लक्षण, भूताधिकारे भूताधिकारमा भूताधिकारमें, व्याख्यातम् कहुं छे कहा गया है ॥ ११५-११६ ॥

115-116. If the invasion is by desire, grief or fear, it is the vata that gets provoked; if by anger, it is the pitta; and if by the geni it is any of the three humors corresponding to the nature of the particular genius. This last, evincing eight kinds of characteristics has been fully described in the topic dealing with spirit-possession.

विषवृक्षानिलस्पर्शतथाऽन्यैर्विषसंभवैः ।

अभिषक्तस्य चाप्याहुर्ज्वरमेकेऽभिषक्तजम् ॥ ११७ ॥

विषवृक्ष-अनिल स्पर्शत विषवृक्षना वायुना स्पर्शथी विषवृक्षकी हवाके स्पर्शसे, तथा तथा तथा, अन्यैः अन्य अन्य, विषसंभवैः विषवाणा पदार्थोना विषयुक्त वस्तुओंका, अभिषक्तस्य संभव थाथी पुरुषने संबन्ध होनेसे पुरुषको, ज्वरम् ने ज्वर आवे छे तेने जो ज्वर आता है उसको, अपि पक्षु मी एके इत्यादि आचार्यों कई आचार्य, अभिषक्तस्य अभिषक्तज्वर ज्वर अभिषक्त-जन्य ज्वर, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ ११७ ॥

117. Some physicians belonging to another school of thought, maintain that even that fever which is seen in a person suffering from the effects of contact with poisonous plants of air or with other poisonous things, is also another variety of seizure fever.

अभिचाराभिशापजयोर्लक्षणम्—

चिकित्सया विषयैव स शमं लभते नरः ।

अभिचाराभिशापाभ्यां सिद्धानां यः प्रवर्तते ॥ ११८ ॥

सन्निपातज्वरो घोरः स विज्ञेयः सुदुःसहः ।

सन्निपातज्वरस्योक्तं लिङ्गं यत्तस्य तत् स्मृतम् ११९

सः ते वह, नरः पुरुष पुरुष, विषय्या विषने लक्षुनारी विषय, एवं ही चिकित्सया चिकित्सा वडे चिकित्सासे, शमम् शान्तिने शान्ति, लभते प्राप्त करे छे पाता है, सिद्धानां सिद्ध पुरुषोना सिद्ध अभि-मुनियोंके, अभिचार- अभिचार अभिचार, अभिचाराभ्याम् अने अभिशापथी तथा अभिशापसे, यः ने जो, घोरः लक्षुकर भयंकर, सन्निपातज्वरः सन्निपातज्वर सन्निपातज्वर, प्रवर्तते थाय छे होता है, सः तेने उसे, सुदुःसहः अत्यन्त दुःसह अत्यन्त दुःसह, विज्ञेयः ज्ञेय समझना चाहिए, सन्निपातज्वरस्य सन्निपात-

११७, वृक्ष-सह प.)

११८, स शमं-प्रशमं (ब.)

११९, ज्वरः-नरः (द.)

नवरतुं सन्निपातज्वरका, यत् लिङ्गम् ते लक्षणं जो लक्षण, उक्तम् पहेलां कहुं छे पूर्वमें कहा है, तत् तेने वह, तस्व तेनुं उसका, स्मृतम् लक्षणं अलुपुं लक्षण माना गया है ॥ ११८-११९ ॥

118-119. Accordingly, in their opinion, a patient afflicted with this kind of fever obtains relief by treatment with antidotes. That fever which is induced by black-magic or imprecation by Siddhas is characterised by the discordance of all the three humors, is very severe in nature and is most unbearable.

चित्तेन्द्रियशरीराणामर्तयोऽन्याश्च नैकशः ।
प्रयोगं त्वभिचारस्य दृष्ट्वा शापस्य चैव हि ॥१२०॥
स्वयं श्रुत्वाऽनुमानेन लक्ष्यते प्रशमेन वा ।
वैविध्यादभिचारस्य शापस्य च तदात्मके ॥१२१॥
यथाकर्मप्रयोगेण लक्षणं स्यात् पृथग्विधम् ।

चित्त- चित्त चित्त, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, शरीरा-
णाम् तथा शरीरन्ती तथा शरीरकी, अन्याः भीष्म दूसरी,
अर्तयः च पीडाओं पीडायें, न एकशः अनेक प्रकारन्ती
होय छे तेओने अनेक प्रकारकी होती हैं उनको,
अभिचारस्य अभिचारना अभिचारके, शापस्य च एव
अने शापना एवं शापके, प्रयोगम् तु प्रयोगने प्रयोगको,
स्वयम् पोते स्वयं, दृष्ट्वा ओधने देख कर, श्रुत्वा सां-
णीने सुन कर, अनुमानेन तेमज अनुमानद्वारा एवं
अनुमानसे, प्रशमेन वा अथवा प्रशमन वडे अथवा
प्रशमनसे, लक्ष्यते हि अभिचारज तथा अभिशापज
नवरतुं लक्षणं अलुपि शकाय छे अभिचारज तथा
अभिशापज ज्वरका लक्षण जाना जाता है, अभिचारस्य
अभिचारन्ती अभिचारकी, शापस्य च अने अभिशापन्ती
और अभिशापकी, वैविध्यात् विविधताने लक्ष विविधताके
कारण, तदात्मके तेनाथी थयेला नवरमां उनसे उत्पन्न
हुए ज्वरमें, यथा- कर्म- प्रयोगेण ते ते कर्मना प्रयोगने

१२१. लक्ष्यते-लक्ष्यते (च.)

अनुसरीने उस उस कर्मके प्रयोगके अनुसार, पृथग्विधम्
लुपि लुपि प्रकारनां भिन्न भिन्न प्रकारके, लक्षणम्
लक्षणो लक्षण, स्यात् होय छे होते हैं ॥ १२०-१२१ ॥

120-121. It should, however, be distinguished from other fevers coming under this categories of triple discordance by noting the precise character of the pain afflicting the mind, the senses and the body as well as diverse other symptoms of ill-being evinced by the patient, by personal experience of the *modus operandi* of black magic and curse, by what one has heard from authoritative sources concerning such things and also by the method of inference from the application of therapeutic tests. Since black magic and imprecation are of diverse modes, the fevers resulting from their employment are also diverse and are distinguished by symptoms corresponding to the particular mode.

कामशोकभयक्रोधभूतावेश-विषज-ज्वराणां लक्षणम्—

ध्याननिःश्वासबहुलं लिङ्गं कामज्वरे स्मृतम् ॥१२२॥
शोकजे बाष्पबहुलं त्रासप्रायं भयज्वरे ।
क्रोधजे बहुसंरम्भं भूतावेशे त्वमानुषम् ॥१२३॥
मूर्च्छामोहमदग्लानिभूयिष्ठं विषसंभवे ।

कामज्वरे कामज्वरमां कामज्वरमें, ध्यान-
निःश्वासबहुलम् अलु चिन्ता अने निःश्वास बहुत चिन्ता
तथा उच्छ्वास, लिङ्गम् ओ लक्षण, स्मृतम् कहेलां छे
कहे गये हैं, शोकजे शोकज नवरमां शोकज ज्वरमें बाष्प-
बहुलम् अलु आंसु बहुत अथ, भयज्वरे भयज्वरमां
भयज्वरमें, त्रासप्रायम् अलु भय बहुत त्रास, क्रोधजे
क्रोधज नवरमां क्रोधज्वरमें, बहुसंरम्भम् अलु काप
बहुत कोप, भूतावेशे त् भूतावेशे नवरमां भूतावेश-
ज्वरमें, त्वमानुषम् अमानुष कियाओ छे अमानुष

क्रियायें, विषसंभवे अने विषजन्यता और विषज्वरमें, मूर्च्छा-मोह-मदग्लानि-भूयिष्ठम् अहं भूयिष्ठं, मोह, मद अने ग्लानि ये लक्षण कहे गये हैं ॥ १२२-१२३ ॥

122-123½ In the fever of desire the symptom is obsession with constant sighing; the fever born of grief is marked by constant lachrymation; the fever born of fear by constant dread; the fever born of anger by much exasperation; the fever resulting from spirit-possession by super-human behaviour and the fever born of poisoning by much fainting, stupefaction, intoxication and depression.

केषाञ्चिदेषां लिङ्गानां संतापो जायते पुरः ॥१२४॥
पश्चात्तुल्यं तु केषाञ्चिदेषु कामज्वरादिषु ।

एषु कामज्वरादिषु आ कामज्वर वजेरेमां इन काम-ज्वर आदिमें, केषाञ्चित् इत्याद्येक पुरुषोने किन्हीं पुरु-षोंको, एवाम् आ इन, लिङ्गानाम् लक्षणानि लक्षणोंके, पुरः पहलेवां पूर्व, पश्चात् इत्याद्येक पुरुषोने पछी किन्हींको पीछे, केषाञ्चित् तु अने इत्याद्येकने तो और किन्हींको तो, तुल्यम् साथे साथे साथ साथ, संतापः संताप सन्ताप, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ १२४ ॥

124-124½. In some patients afflicted with the fever due to desire and the rest, the rise of temperature precedes the other symptoms; in some others the rise of temperature follows the other symptoms; while in some the rise of temperature and other symptoms appear simultaneously.

कामादिजानामुद्दिष्टं ज्वराणां यद्विशेषणम् ॥१२५॥
कामादिजानां रोगाणामप्येषामपि तत् स्मृतम् ।

कामादिजानाम् काम वजेरेथी यथा कामादिजनित,

ज्वराणाम् ज्वरेणुं ज्वरोंका, यद् ये जो, विशेषणम् लक्षण लक्षण, उद्दिष्टम् उद्दिष्टं छे कहा गया है, तद् ते वह, कामादिजानाम् काम वजेरेथी यथा कामादि-जनित, अप्येषाम् अन्य अन्य, रोगाणाम् अपि रोगोंका भी, स्मृतम् मानेछ छे माना गया है ॥ १२५ ॥

125-125½. Some again of the symptoms which have been assigned to this or that in this relation of fevers beginning with that born of desire, are also seen in connection with other diseases born of same cause.

आगन्तुज्वरेषु दोषादिविचारः—

मनस्यभिहते पूर्वं कामाद्यैर्न तथा बलम् ॥१२६॥
ज्वरः प्राप्नोति वाताद्यैर्देहो यावन्न दुष्यति ।

कामाद्यैः काम वजेरेथी कामादिकसे, मनसि मन मनके, अभिहते दूषित यथा यथा दूषित होने पर, यावत् त्यों सुधी जब तक वाताद्यैः वात वजेरे दोषोथी वातादि दोषोंसे, देहः देह देह, न दुष्यति दूषित यतो नथी दूषित नहीं होता, तावत् त्यों सुधी तब तक, ज्वरः ज्वर ज्वर, पूर्वम् प्रथम प्रथम, तथा तेतदो उतना, बलम् न प्राप्नोति अणवाणो यतो नथी बलवान नहीं होता ॥ १२६ ॥

126-126½. Even after the mind has become afflicted with disease etc., the fever does not become virulent so long as the body is free from vitiation by the morbid humors, vata etc.

देहे चाभिह(द्रु)ते पूर्वं वाताद्यैर्न तथा बलम् ॥१२७॥
ज्वरः प्राप्नोति कामाद्यैर्मनो यावन्न दुष्यति ।

वाताद्यैः वायु वजेरे दोषोथी वातादि दोषोंसे, देहे च देह देहके, चाभिह(द्रु)ते दूषित यथा यथा दूषित होने पर, यावत् त्यों सुधी जब तक, मनः मन मन,

१२६. अभिहते—अभिद्रुते (त.)

॥ कामाद्यैः—वाताद्यैः (व.)

कामाद्यैः काम वजरेथी कामादिकोंसे, न दुष्यति दूषित
यत् नथी नहीं दूषित होता, तावत् त्यां सुधी तब तक,
ज्वरः न्वर ज्वर, पूर्वम् प्रथम प्रथम, तथा तेऽक्षा
उतने, बलम् अणने बलको, न प्राप्नोति प्राप्त करते।
नथी नहीं प्राप्त होता ॥ १२७३ ॥

127-127½. And conversely, so long as
the mind is unvitiated by desire etc., the
fever fails to gather strength even if
the body has been assailed by the
morbific humors.

आगन्तोनिजाद्देहको धर्मः —

ते पूर्वं केवलाः पश्चान्निर्यामिश्रलक्षणाः ॥१२८॥
हेत्वौषधविशिष्टाश्च भवन्त्यागन्तवो ज्वराः ।

ते ते वे, आगन्तवः आगन्तु आगन्तु, ज्वराः
न्वरो ज्वर, पूर्वम् पहेलां प्रथम, केवलाः केवल केवल,
पश्चात् अने पछी बादमें, निजैः निज द्रोपना निज
दोषोंके, व्यामिश्रलक्षणाः लक्षणोथी युक्त लक्षणोंसे
मिश्रित, हेतु-औषध-विशिष्टाः च अने हेतु तेमज
औषधीपचारमां भिन्नतावाणा और हेतु एवं औषधमें
भिन्नतावाले, भवन्ति होय छे होते हैं ॥ १२८३ ॥

128-128½. These exogenous fevers
are at the onset marked only by their
own specific symptoms; thereafter they
develop other and mixed symptoms.
Moreover all these fevers being exoge-
nous, differ from the other endogenous
types of fevers as regards both their
causation and medication.

ज्वरसंप्राप्तिः —

संसृष्टाः सन्निपतिताः पृथग्वा कुपिता मलाः ॥१२९॥
रसाख्यं धातुमन्वेत्य पक्तिं स्थानान्निरस्य च ।
स्वेन तेनोष्मणा चैव कृत्वा देहोष्मणो बलम् ॥१३०॥
स्रोतांसि रुद्धा संप्राप्ताः केवलं देहमुत्थवाः ।

१३०. पक्तिं स्थानात्-पक्तिस्थानात् (ब.)

१३०½. रुद्धा-बद्धा (फ.)

संतापमधिकं देहे जनयन्ति नरस्तदा ॥१३१॥
भवत्यत्युष्णसर्वाङ्गो ज्वरितस्तेन चोच्यते ।

संसृष्टाः अण्णे दोषानो संसर्गा यथ ने द्वन्द्वरूपसे,
पृथक् वा अथवा शुद्ध शुद्ध या अलग अलग, कुपिताः
प्रक्षेप पाभेला कुपित हुए मलाः दोषो दोष, रसाख्यम्
रस नामना रसनामक धातुम् धातुने धातुको, अन्वेत्य
प्राप्त यथ ने पा कर, स्थानात् च न्वरस्थानमांथी
और पक्तिस्थानसे, पक्तिम् न्वराशिने जठराग्निको, निरस्य
अक्षर डाढीने बाहिर निकाल कर, स्वेन एव च पोतानी
निजकी, तेन ते उस, उष्मणा गरमी वडे गरमीसे,
देहोष्मणः देहनी गरमीनुं देहकी गरमीका, बलम् कृत्वा
अण न्वारीने बल बढ़ा कर स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंको,
रुद्धा रोडीने रुक कर, उत्थवाः प्रथम यथ उत्थण
हो कर केवलम् तथा समस्त तथा सम्पूर्ण, देहम्
संप्राप्ताः देहमां इरी वणी देहमें फैल कर, देहे देहमां
शरीरमें, अधिकम् अधिक अधिक, संतापम् संताप
(उत्पत्ति) संताप, जनयन्ति उत्पन्न करे छे पैदा करते
हैं, तदा तयारे तब, नरः पुरुष पुरुष, अत्युष्ण-सर्वाङ्गः
सर्व अंगोमां अति उत्पन्न अत्यन्त उत्पन्न शरीरवाला,
भवति थाय छे हो जाता है, तेन च अने तेथी और
उसीसे, ज्वरितः न्वरवाणो ज्वरवाला, उच्यते कहैवाय छे
कहा जाता है ॥ १२९-१३१३ ॥

129-131½. The humors getting pro-
voked, either singly, dually or totally
(i. e. all the three of them) invade
first the body-element called the 'rasa',
the body nutrient fluid, and displacing
the gastric fire, augment the normal
heat of the body by their own mor-
bid heat conjoined to the heat of the
displaced gastric fire; and thereafter
obstructing the body-channels, finally
run riot through the whole body, thus
engendering excessive heat in the body.
As the result, the patient, at this time,
becomes exceedingly heated in all
the parts of his body, and is conse-
quently spoken of as being fevered.

ज्वरे स्वेदाप्रवृत्तिहेतुः—

स्रोतसां संनिरुद्धत्वात् स्वेदं ना नाधिगच्छति १३२
स्वस्थानात् प्रच्युते चाग्नौ प्रायशस्तरुणे ज्वरे ।

स्रोतसाम् स्रोतोः स्रोतोंके, संनिरुद्धत्वात् रोकार्थं
ज्वराधी रुक जानेसे, अग्नौ च अग्ने अग्नि और अग्निके,
स्वस्थानात् पोताना स्थानथी अष्ट थावाथी अपने
स्थानसे च्युत हो जानेसे, तरुणे ज्वरे तरतमां उत्पन्न
थयेला ज्वरमां तरुण ज्वरमें, ना पुरुषत्वे पुरुषको,
प्रायशः धृष्टुं करीने प्रायशः स्वेदस्य परसेवे। स्वेद, न
अधिगच्छति आवती नथी नहीं आता ॥ १३२ ॥

132-132½. On account of the body-
channels being obstructed and the gas-
tric fire displaced, the sweat does not
generally emerge to the skin-surface
during the early stage of the fever.

आमज्वरलक्षणम्—

अरुचिश्चाविपाकश्च गुरुत्वमुदरस्य च ॥१३३॥
हृदयस्याविशुद्धिश्च तन्द्रा चालस्यमेव च ।
ज्वरोऽविसर्गी बलवान् दोषाणामप्रवर्तनम् ॥१३४॥
लालाप्रसेको हृल्लासः क्षुब्धाशो विरसं मुखम् ।
स्तब्धसुप्तगुरुत्वं च गात्राणां बहुमूत्रता ॥१३५॥
न विद् जीर्णा न च ग्लानिर्ज्वरस्यामस्य लक्षणम् ।

अरुचिः च अरुचि अरुचि, अविपाकः च अपचो
अन्नका न पचना, उदरस्य पेटं पेटका गुरुत्वश्च च
भारेपणं भारीपन, हृदयस्य हृदयनी हृदयकी, अविशुद्धिः
च अविशुद्धि विशुद्धि न होना तन्द्रा च तन्द्रा तन्द्रा,
आलस्यश्च एव च आलस्य आलस्य, अविसर्गी निरंतर
रहेनारे अविसर्गी, बलवान् अणवान् बलवान् ज्वरः
ज्वर ज्वर, दोषाणाम् दोषाणुं दोषोंका, अप्रवर्तनम् न
नीकणुं न निकल जाना, लाला-प्रसेकः लाला आवनी
लालाका टपकना, हृल्लासः भौण जी मचलाना, क्षुब्धाशः

१३२. सन्निरुद्धत्वात्—सन्निवन्धत्वात् (फ.)

१३४. दोषाणामप्रवर्तनम्—दोषाणामप्रवर्जनम् (ध.)

१३५. क्षुब्धाशो विरसं—क्षुब्धाशोऽविशदं (ध.)

भूषणे नाश क्षुब्धाका नाश, मुखस्य विरसम् भूषणं
विरसपणं मुखकी विरसता, गात्राणाम् आनेपुं अंगोंका,
स्तब्ध-ज्वरनी पेटे स्तब्ध थपुं जवकी तरह स्तब्ध होना,
सुप्त-स्पर्शज्ञानथी रहित थपुं सो जाना, गुरुत्वश्च च
अने ल रे थपुं और भारीपन, बहुमूत्रता धेशाण
वधारे आववे। मूत्रका अधिक मात्रामें जाना, विद् न
जीर्णा भगनी अपकनता मलका परिपक्व न होना, न
च ग्लानिः कृश न थपुं कृशता न होनी, आमस्य
ज्वरस्य आ आम ज्वरना ये आम ज्वरके, लक्षणम्
लक्षणो छे लक्षण हैं ॥ १३५ ॥

133-135½. The following are the
symptoms of this immature stage of
fever—
anorexia, indigestion, heaviness
in the abdomen, congested condition
of the chest, torpor, lassitude, high
unremitting fever, stoppage of the
excretory functions, salivation, nausea,
loss of hunger, bad taste in the mouth,
stiffness, numbness and heaviness of the
limbs excessive micturition, undiges-
ted stools and absence of emaciation.

पच्यमानज्वरलक्षणम्—

ज्वरवेगोऽधिकस्तृष्णा प्रलापः श्वसनं भ्रमः ॥१३६॥
मलप्रवृत्तिरुक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम् ।

ज्वर-वेगः अधिकः ज्वरने। अधिक वेग ज्वरका
अधिक वेग, तृष्णा तृष्णा प्यास, प्रलापः प्रलाप प्रलाप,
श्वसनम् श्वास हांफना, भ्रमः भ्रम भ्रम, मलप्रवृत्तिः
भगनी प्रवृत्ति मलकी प्रवृत्ति, उक्लेशः उक्लेश जी
मचलाना, पच्यमानस्य आ पच्यमान ज्वरना पच्यमान
ज्वरके, लक्षणम् लक्षणो छे लक्षण हैं ॥ १३६ ॥

136-136½. Of the fever during the
maturing stage, the symptoms are—
greater intensity of the fever, thirst,
raving, dyspnea, giddiness, resumption
of the excretory functions and
nausea.

निरामज्वरलक्षणम् —

क्षुत् क्षामता लघुत्वं च गात्राणां ज्वरमार्दवम् ॥१३७॥
दोषप्रवृत्तिरष्टाहो निरामज्वरलक्षणम् ।

क्षुत् भूय क्षामता भूय लगना, गात्राणाम् गात्रानुं
अङ्गोकी, क्षामता क्षीणपण्यं क्षीणता, लघुत्वम् च
अने हणवापण्यं और लघुता, ज्वरमार्दवम् न्वरनी
भृङ्गता ज्वरका कम होना, दोषप्रवृत्तिः दोषानुं
नीडणपुं दोषोंका निकलना, अष्टाहः अने आठमों दिवस
और आठवां दिन, निरामज्वरलक्षणम् आ निराम
न्वरनी लक्षणो छे ये निराम ज्वरके लक्षण हैं ॥१३७॥

137-137½. Of the phase of fever that
has become fully matured, the symp-
toms are—return of hunger, emaciation,
lightness of limbs, mildness of fever,
restoration of the excretory functions,
as also the lapse of eight days from
the onset.

नवज्वरे निषिद्धानि—

नवज्वरे दिवास्वप्नानाभ्यङ्गानमैथुनम् ॥१३८॥
क्रोधप्रवातव्यायामान् कषायांश्च विवर्जयेत् ।

नव- ज्वरे तरतना आवेला न्वरमां नये ज्वरमें,
दिवास्वप्न- दिवसे सुपुं दिनमें सोना, स्नान- स्नान
स्नान, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, अन्न- अन्न अन्नसेवन
मैथुनम् मैथुन मैथुन, क्रोध- क्रोध क्रोध, प्रवात- पवनना
अपाटा हवाका झोंका, व्यायामान् व्यायाम व्यायाम,
कषायान् च अने कषायने और कषायको, विवर्जयेत्
त्याग करेला छोड़ देना चाहिए ॥ १३८॥

138-138½. In the early stage of the
fever the patient should avoid day-sleep,
bath, inunction, food, sex-act, anger,
draughts, exercise and astringent
articles.

ज्वरे लङ्घनविचारः—

ज्वरे लङ्घनमेवादावुपदिष्टमृते ज्वरात् ॥१३९॥
क्षयानिलभयक्रोधकामशोकश्रमोद्भवात् ।

क्षय- क्षय क्षय, अनिल- वायु वात, भय- भय भय,
क्रोध- क्रोध क्रोध, काम- काम काम, शोक- शोक शोक,
श्रम- अने श्रमथी और श्रमसे, उद्भवात् उद्भवा उत्पन्न
हुए, ज्वरात् ऋते न्वरे सिवायना ज्वरोंको छोड़कर,
ज्वरे न्वरमां शेष ज्वरोंमें, आदौ पहले, पहले,
लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, एव न ही, उपदिष्टम् उक्तं छे
कहा गया है ॥ १३९॥

139-139½. Lightening therapy is
advised in the beginning of the fever,
except in fevers due to wasting, vata,
fear, anger, desire, grief and fatigue.

लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे संशुक्षितेऽमले ॥१४०॥
विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुब्धवास्योपजायते ।

लङ्घनेन लङ्घनथी लङ्घनसे, दोषे दोष दोषका,
क्षयम् क्षय क्षय, नीते पामतां हो जाने पर, अमले अने
नृशिशि और जठराग्निके, संशुक्षिते प्रदीप्त थली प्रज्व-
लित होने पर, अस्य आ रोगीने इस रोगीको, विज्वरत्वम्
न्वररहितपण्यं ज्वरका नष्ट होना, लघुत्वम् च
गात्रानुं हणवापण्यं देहकी लघुता, क्षुत् च एव अने
भूय और क्षुधा, उपजायते उत्पन्न थाय छे होती
है ॥ १४०॥

140-140½. The morbid matter being
diminished and the gastric fire being
reactivated by this lightening therapy,
there will return to the patient freedom
from fever, lightness of body and hunger.

प्राणाविरोधिना चैनं लङ्घनेनोपपादयेत् ॥१४१॥
बलाधिष्ठानमारोग्यं यदर्थोऽयं क्रियाक्रमः ।

प्राण- अणने बलका, अविरोधिना च क्षय न करे
ऐवा क्षय न हो ऐसे लङ्घनेन लङ्घनथी लङ्घनसे, एनम्
अने इसकी, उपपादयेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे,
यदर्थः इसके करने भाटे क्योंकि जिसके लिए, अयम्
आ यह, क्रियाक्रमः चिकित्साने कम छे चिकित्साक्रम
है, आरोग्यम् ते आरोग्य वह आरोग्य, बलाधिष्ठानम्
अलने आधारे रहेलुं छे बलके ही अधीन है ॥ १४१॥

१४०½. विज्वरत्वं लघुत्वं च क्षुब्धवास्योपजायते—कषयं च
शरीरस्य क्षुब्धवास्योपजायते (प.)

141-141½. The lightening therapy, however, should not be pushed to the extent of impairing the patient's vitality as health is dependent on vitality and it is for the sake of health that all treatment is meant.

अविपक्वानां दोषाणां तरुणज्वरे पाचनानि—

लङ्घनं स्वेदनं कालो यवाग्वस्निक्तको रसः ॥१४२॥
पाचनान्यविपक्वानां दोषाणां तरुणे ज्वरे ।

तरुणे ज्वरे तरुण ज्वरम् । तरुणज्वरमें, लङ्घनम्
लंघन, स्वेदनम् स्वेदन, कालः काल, यवाग्वः यवागूओ। यवागू, तिक्तकः अने कडवा और तिक्त,
रसः रस, अविपक्वानाम् नहि पाकेला अपक्व,
दोषाणाम् दोषाणे दोषोंके, पाचनानि पाचन करना
छे पाचन करनेवाले हैं ॥ १४२ ॥

142-142½. In the early stage of fever, starvation, sudation, time-effect, diet of gruels and articles of bitter taste, digest the imperfectly digested morbid matter in the body.

कस्मिन् ज्वरे उष्णं जलं देयम्? कस्मिन् ज्वरे शृतशीतं जलं देयम्?—
तृष्यते सलिलं चोष्णं दद्याद्वातकफज्वरे ॥ १४३ ॥
मद्योत्थे पैत्तिके चाथ शीतलं तिक्तकैः शृतम् ।
दीपनं पाचनं चैव ज्वरघ्नमुभयं हि तत् ॥ १४४ ॥
ओतसां शोधनं बल्यं रुचिस्वेदकरं शिवम् ।

वातकफज्वरे वात अने कफ्ती थथेला ज्वरम् ।
वात और कफके ज्वरमें, तृष्यते तरस्या रेभीने प्यास-
वाले रोगीको, उष्णम् जलं गरम, सलिलम् च पाणी
जल, अथ अने और, मद्योत्थे मद्यपानथी थथेला
मद्यसे उत्पन्न, पैत्तिके च तेमज् पित्ता ज्वरम् एवं

१४२. स्वेदनं कालः—स्वेदनं काले (ध.)

१४२½. तरुणे ज्वरे—तरुणज्वरे (ध.)

१४३. तृष्यते—तृष्यतः (ध.)

॥ वातकफज्वरे—वातकफात्मके (ध.)

१४४. चाथ—वाडथ (ध.)

पित्तज्वरमें, तिक्तकैः कडवा द्रव्ये साथे तिक्त द्रव्योंके साथ;
शृतम् उकाणैलुं उवाला गया, शीतलम् अने ठंडा करेलुं
जल और फिर ठंडा किया गया जल, दद्यात् आपणुं देवे,
हि कारण के क्योंकि, तत् ते वे. उभयम् अने दोनों,
दीपनम् दीपन दीपन, पाचनम् पाचन पाचन, ज्वरघ्नम्
ज्वरघ्न ज्वरघ्न, ओतसाम् ओतसाम् ओतोंका, शोधनम्
शोधन करना शोधक, बल्यम् अथ आपनार बल्य;
रुचि-स्वेद-करम् रुचि अने स्वेद करना रुचिकर और
स्वेदकर, शिवम् च एव तथा उत्थापककारी छे तथा
कल्याणकारक हैं ॥ १४३-१४४ ॥

143-144½. When the patient feels thirsty, he should be given warm water to drink if the fever is of the vata cum kapha type; and if the fever is due to alcoholism or pitta, he should be given potions of water prepared with bitter decoctives and well-cooled. Both types of drink are gastric-stimulant, digestive, febrifuge, purificatory of the body-channels, strength-giving, appetising, diaphoretic and generally beneficial.

पिपासाज्वरशान्तये षडङ्गपानीयम्—

मुस्तपर्पटकशीरचन्दनोदीक्यनागरैः ॥ १४५ ॥
शृतशीतं जलं दद्यात् पिपासाज्वरशान्तये ।

मुस्त- मोथा मोथा, पर्पटक- अडसद्विधे पिचपापका,
शीर- वीरलुवाणे। खस, चन्दन- रक्त अंजन रक्त चन्दन,
उदीक्य- सुगन्धी वाणे। सुगन्धवाला, नागरैः अने सुं
वडे और सोंठसे, शृतशीतम् उकाणीने ठंडा कर
ठंडा किया हुआ, जलम् जल, पिपासा- तृष्य
प्यास, ज्वर- तथा ज्वरन्ती और ज्वरकी, शान्तये
शान्ति भाटे शान्तिके लिए, दद्यात् आपणुं देना चाहिए ॥ १४५ ॥

145-145½. For the relief of thirst and fever, the patient may be given a beverage which has been prepared by

decocting nut-grass, trailing rungia, cus-
cus grass, sandal-wood, fragrant sticky
mallow and dry ginger, and cooling it.

ज्वरे वमनं कदा दियम्?—

कफप्रधानानुत्क्रिष्टान् दोषानामाशयस्थितान् १४६
बुद्ध्वा ज्वरकरान् काले वम्यानां वमनैर्हरेत् ।

आमाशयस्थितान् आमाशयभां रहेषा आमाशयमें
अवस्थित, उत्क्रिष्टान् अकार नीकणवा आहता बाहिर
निकलनेके लिए उत्सुक, कफप्रधानान् कश्मधान कफ-
प्रधान, दोषान् दोषोने दोषोंको, ज्वरकरान् ज्वर कर-
नारा ज्वर करनेवाले, बुद्ध्वा अधीने जान कर,
वम्यानाम् वमनयोग्य पुरुषोना ते दोषोने वमन-
योग्य पुरुषों के उन दोषोंको, काले योग्य समय
समयमें, वमनैः वमनोद्धार वमनद्वारा, हरेत् हरण करवा
भेदों निकाल देना चाहिए ॥ १४६३ ॥

146-146½. The physician, recognising
that the fever-causing morbid humors
are predominantly kapha and are
lodged in the stomach, and have been
precipitated and that the patient is fit
to undergo emesis, should eliminate
the morbid matter by emetics at the
proper time.

अनुपस्थितदोषाणां वमनदाने दोषाः —

अनुपस्थितदोषाणां वमनं तरुणे ज्वरे ॥ १४७ ॥
हृद्रोगं श्वासमानाहं मोहं च जनयेद्भृशम् ।

तरुणे ज्वरे तरुण ज्वरभां तरुण ज्वरमें, अनुप-
स्थितदोषाणाम् ज्वरे दोषो अकार नीकणवाभां अनुप-
न होय ज्वरे अनुपस्थित जिनके दोष बाहिर निकलनेमें
उन्मुख नहीं है ऐसे मनुष्योंको, वमनम् आपेक्षुं वमन
दिया हुआ वमन, हृद्रोगम् हृद्रोग हृद्रोग, श्वासम् श्वास
श्वास, आनाहम् आनाह आनाह, भृशम् मोहम् च अने

१४७३. मोहं च जनयेद्भृशम्—कासं च कुशते भृशम् (ब.)

॥ जनयेद्भृशम्—कुशते भृशम् (ब.)

अत्यन्त भूजवल् और अत्यन्त गबराहटको, जनवेत्
उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ १४७३ ॥

147-147½. If emesis is performed in
the very early stage of fever, when
the morbid elements have not been
precipitated, there will often occur
cardiac disorder, dyspnea constipation
and fainting.

सर्वदेहानुगाः सामा धातुस्था असुनिर्हराः ॥ १४८ ॥
दोषाः फलानामामानां स्वरसा इव सात्ययाः ।

सर्वदेहानुगाः सर्व देहभां व्यापेक्ष समस्त देहमें
व्याप, सामाः आमसहित आमसहित, धातुस्थाः अने
धातुस्थोभां अत्यन्त पेठेक्ष और धातुओंमें अत्यन्त प्रविष्ट,
असुनिर्हराः अने सहेक्षार्थी न काटी शक्य जेवा
और सरलतासे न निकलनेवाले, दोषाः दोषो दोष,
आमानाम् आनाह कबे, फलानाम् फलोंना फलोंके,
स्वरसाः इव स्वरसोनी पेठे स्वरसोंकी भांति, सात्ययाः
विनाशक छे विनाशक हैं ॥ १४८३ ॥

148-148½. Because the morbid
matter has pervaded the whole body
and is immature and lodged in all the
body-elements and is difficult to remove,
its premature removal is attended with
danger to life or with complications
and may be likened to the forceful
expression of juice from an unripe
fruit.

ज्वरे यवागूप्रयोगः —

वमितं लङ्घितं काले यवागूभिरुपाचरेत् ॥ १४९ ॥
यथास्वौषधनिष्ठाभिर्मण्डपूर्वाभिरादितः ।
यावज्ज्वरमृदूभावात् षडहं वा विचक्षणः ॥ १५० ॥
तस्याग्निदीप्यते तामिः समिद्धिरिव पावकः ।

१४८. सर्वदेहानुगाः सामा—सर्वदेहानुगाः सप्त (ब.)

॥ असुनिर्हराः—दुःसुनिर्हराः (ब.)

१४८३. फलानामामानां—फलैश्च आमेध्यः (क. ख. ग. घ. ङ. ब.)

वमितम् वमनं करावेक्षाने वमनं कराये हुणको, लङ्घितम् अने धंधनं करावेक्षाने और लङ्घनं कराये हुणको, काले भोजनं समये भोजनके समय, विचक्षणः विचक्षणः वैद्ये विचक्षणं वैद्यको, ज्वरमृदुभावात् यावत् ज्वरं नरम पडे त्यां सुधी ज्वर मृदु होवे तब तक, षडहम् वा अथवा छ दिवस सुधी अथवा छ दिन पर्यन्त, यथास्वौषध- ते ते अवस्थाने योग्य औषधोऽथी उस उस अवस्थाके योग्य औषधोंसे, सिद्धाभिः सिद्ध करेदी सिद्ध की हुई, यवागूभिः यवागूओथी यवागुओंसे आदितः प्रथम प्रथम, मण्डपूर्वाभिः मण्डपूर्वी शः करीने मण्डसे शुरू करके, उपाचरेत् उपचार्य करवी ओषधे उपचार्य करनी चाहिए, ताभिः ते यवागूओथी उन यवागुओंसे, तस्य तेनो उसकी, अग्निः ज्वराग्निं जठराग्निं, समिद्धिः समिद्धाओथी समिद्धाओंसे, पावकः इव अग्निनी पेठे अग्निकी भांति, दीप्यते प्रदीप्तं थाय छे प्रदीप्त होती है ॥ १४९-१५० ॥

149-150. After starvation and emesis have been gone through, the patient should be given at the proper time gruels prepared with suitable medications, giving thin gruels in the beginning. The wise physician should give these gruels till the fever becomes mild or for a period of six days. By this the digestive power of the patient becomes stimulated, like fire by fuel.

यवागूगुणाः—

ताश्च भेषजसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपनाः ॥१५१॥

वातमूत्रपुरीषाणां दोषाणां चानुलोमनाः ।

स्वेदनाय द्रवोष्णत्वाद् द्रवत्वात्तृप्प्रशान्तये ॥१५२॥

आहारभावात् प्राणाय सरत्वाल्लाघवाय च ।

ज्वरहृयो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात् पेयाभिरादितः १५३

१५१. अग्निदीपनाः—अग्निदीपिकाः (य.)

१५२. दोषाणां च—विबन्धस्थ (द.)

,, दोषाणां चानुलोमनाः—विबन्धस्यानुलोमिकाः (ग.घ.च.)

१५३. तस्मात् पेयाभिरादितः—तस्मात्पूर्वं समाचरेत् (च. ष.)

ज्वरानुपचरेद्धीमानृते मद्यसमुत्थितात् ।

ताः च वण्णी ते यवागूओ और वे यवागुएं, लघुत्वात् हलकी होवाथी लघु होनेसे, भेषजसंयोगात् च तथा औषधना संयोगने दीधे तथा औषधके संयोगके कारण, अग्निदीपनाः अग्निने प्रदीप्त करनारी अग्निकी प्रदीप्त करनेवाली, वातमूत्रपुरीषाणां तथा वायु, मूत्र, पुरीष तथा वायु, मूत्र, पुरीष, दोषाणां च तेभ्यो दोषानां एवं दोषोंको, अनुलोमनाः अनुलोमन करनारी छे अनुलोमन करनेवाली हैं, द्रवोष्णत्वात् प्रवाही अने गरम होवाथी द्रव और उष्ण होनेसे, स्वेदनाय पसीने होवाथी भाटे पसीना लानेके लिए, द्रवत्वात् द्रव्य होवाथी द्रवरूप होनेसे, तृप्प्रशान्तये तृप्प्रशान्त होवाथी भाटे प्यासको शान्त करनेके लिए, आहारभावात् आहार रूप होवाथी आहाररूप होनेसे, प्राणाय अण आपवा भाटे बल देनेके लिए, सरत्वात् च अने सर होवाथी और दस्त लानेवाली होनेसे, लाघवाय शरीरने हलकं राखवा भाटे उपशोणी छे शरीरको लघु रखनेके लिए उपयुक्त हैं, ज्वरसात्म्यत्वात् तथा ज्वरने सात्म्य होवाथी तथा ज्वरके लिए सात्म्य होनेसे, ज्वरहृयः ज्वरनाशक छे ज्वरनाशक हैं, तस्मात् तेथी इस लिए, धीमान् बुद्धिमान वैद्ये बुद्धिमान वैद्य, मद्यसमुत्थितात् मद्यजनित ज्वर मद्यजनित ज्वरको, कृते सिवायना छोड़ कर, ज्वरान् आधीना ज्वरोंभां शेष ज्वरोंका, आदितः प्रथम प्रथम, पेयाभिः पेयाओथी पेयाओंसे, उपचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ १५१-१५३ ॥

151-153. These gruels, being medicated and light in nature, are stimulative of gastric fire and regulate the passage of flatus, urine, feces and morbid matter downwards. Being liquid and hot, they act as diaphoretic; being liquid they relieve thirst; being nutritious, they increase the vitality; being of a flowing nature, they lead to the lightness of body; and being wholesome in fever, they act as febrifuge. There-

१५३. ज्वरानुपचरेत् धीमान्—यवागूभिर्ज्वरान् विद्वान् (च. घ.)

येषां यवागूर्न हिता—

अन्नकालेषु च तथा अन्नकालमां तथा भोजनके समयोंमें, यः जे जो, अस्य चीना इसके, वक्त्ररसः मुँहने रस होय मुखका रस हो, तस्मात् तेनाथी उससे, विपरीतम् विपरीत रसवाणुं विपरीत रसवाली, यत् च अने जे और जो, प्रियम् चीने प्रिय होय इसे प्रिय होवे, दन्तधावनम् जपि ते दातयु पयु उस दातीन मी, अहमे चीने इसको विधेयम् करावणुं ओह की करवानी चाहिए ॥ १५७ ॥

157-157½. At the meal-time, he should be directed to clean his teeth with tooth-twigs which are of antagonistic taste to the taste in the mouth and which is liked by the patient.

तदस्य मुखवैशद्यं प्रकाङ्क्षां चाश्वपानयोः ॥ १५८ ॥
धत्ते रसविशेषाणामभिज्ञत्वं करोति यत् ।

यत् ते दातुं जो दातौन, रसविशेषाणां विविध रसोऽनुं भिन्न भिन्न रसोका, अभिज्ञत्वम् ज्ञान ज्ञान, करोति करावे छे कराती है, तत् ते वह, अस्य आना इसके, मुखवैशद्यम् मुभनी शुद्धि मुखकी शुद्धि, अश्वपानयोः च अने आवापीवाभा और खानपानमें, प्रकाङ्क्षाम् रुचि रुचि, धत्ते करे छे करती है ॥ १५८ ॥

158-158½. This teeth-cleansing will produce clearness of the mouth, desire for food and drink, and increase the relish for tastes.

विशोध्य द्रुमशाखाग्रैरास्यं प्रक्षाल्य चासकृत् ॥ १५९ ॥
मस्तिवधुरसमद्याद्यैर्यथाहारमवाप्नुयात् ।

द्रुमशाखाग्रैः आउनी आणीओना अश्वभागथी अर्थात् दातुं वृक्षकी शाखाओंके अग्रभागसे अर्थात् दातौनसे, आस्यम् मुभने मुखको, विशोध्य शुद्ध करीने शुद्ध करके, असकृत् च तथा बारबार और बारबार, मस्तु- भरतु मस्तु, इक्षुरस- शेरडीना रस गन्नेका रस, मद्याद्यैः अने मद्य वगैरेना कवळ धारण वडे और मद्य आदिके कवळधारणद्वारा, प्रक्षाल्य धोईने धो कर, यथा- हितकर हितकर, आहारम् आहार आहार, अवाप्नुयात् करवे करे ॥ १५९ ॥

159-159½. Having cleansed the mouth with the ends of twigs of trees and having gargled the mouth frequently with whey, sugar-cane juice and wine etc., he should take proper diet.

ज्वरे कषायविधानम्—

पाचनं शमनीयं वा कषायं पाययेद्विषक् ॥ १६० ॥
ज्वरितं षड्वहेऽतीते लघ्वन्नप्रतिभोजितम् ।

विषक् वैद्य वैद्य, षड्वहे छे दियस छे दिन, अतीते वीत्या पछी बीतने के बाद, लघ्वन्न- लघु भोजन, प्रतिभोजितम् भवरावेधुं छे अने ओवा खिलाया है जिसको ऐसे, ज्वरितम् ज्वरना रोगीने ज्वरके रोगीको, पाचनम् पाचन पाचन, शमनीयम् वा अथवा शमन अथवा शमन, कषायम् कषाय कषाय, पाययेत् पीवरावेधो पिलावे ॥ १६० ॥

160-160½. When six days have passed, the physician should give the fever-patient digestive or sedative decoction and light diet at every meal.

तरुणज्वरे कषायरसनिषेधः—

स्तम्भ्यन्ते न विपच्यन्ते कुर्वन्ति विषमज्वरम् ॥ १६१ ॥
दोषा बद्धाः कषायेण स्तम्भित्वात्तरुणे ज्वरे ।

तरुणे तरुण नये, ज्वरे ज्वरमा ज्वरमें, बद्धाः छूटा न पडेला बंधे हुए, दोषाः दोषो दोष, कषायेण कषायद्वारा कषायसे, स्तम्भित्वात् स्तम्भन करवाना शुष्कने ढीधे स्तम्भन करनेके गुणसे, स्तम्भ्यन्ते स्तम्भ्यं यथे अथ छे स्तम्भ हो जाते हैं, न विपच्यन्ते पाकता नहीं नहीं पचते, विषमज्वरम् अने विषमज्वर और विषमज्वरको, कुर्वन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ १६१ ॥

161-161½. The morbid matter which is fixed in the early stage of fever becomes more fixed and is not digested by astringent decoctives due to astringent action and they cause irregular fever.

१६०. पाययेद्विषक्-पाययेच्च तस्य (य.)

१६१. स्तम्भ्यन्ते-मुच्यन्ते (ग.)

„ न विपच्यन्ते-न च्यवन्ते च (च. ष.)

॥ बलं क्षलं-परं क्षलं (झ.)

लघुन कयीं पगरने। बिना लङ्घन किया हुआ, ज्ञात्वा
लक्ष्मीने जान कर, सर्पिः धी घी, न पाययेत् न पापुं
न पिलावे, तम परंतु तेने। किन्तु उसका, लघुत्वात्
यावत् लघुता आपत्ता सुधी लघुताकी प्राप्ति पर्यन्त,
कषायैः कषायोत्थी कषायोसे। उपाचरेत् उपचार करवे।
उपाचार करे, मांसरसेन च अने मांसरसनी साथे और
मांसरसके साथ, अशनम् भोजन भोजन, दद्यात् आपपुं
देवे, हि देभडे क्योंकि, बलम् भण बल, दोषाणाम्
दोषोना दोषोके, निग्रहाय निग्रह भाटे निग्रह के लिए।
अलम् समर्थ छे समर्थ है, तत् च अने ते मांस-
रसनी साथे भोजन और वह मांसरसके साथ भोजन,
बलकृत् भण उत्पन्न करना छे बल करनेवाला है
॥ १६५-१६६ ॥

165-166. Knowing that ten days
has passed and still kapha is found
to be in excess, or that the patient
has not undergone starvation, the
physician should not give him ghee
but treat him with decoctives. Till the
lightness of body is induced, he should
be given light food mixed with meat-
juices. This contributes to the natural
vitality and natural vitality is sufficient
to subdue the morbid humors.

ज्वरे पयःप्रयोगः —

दाहतृष्णापरीतस्य वातपित्तोत्तरं ज्वरम् ॥१६७॥
बद्धप्रच्युतदोषं वा निरामं पयसा जयेत् ।

दाहतृष्णापरीतस्य दाह अने तरसथी पीडाता
रोगीना दाह और तृषासे पीडित रोगीके, वातपित्त-
उत्तरम् वातपित्तप्रधान वातपित्तप्रधान, बद्ध-प्रच्युत-
दोषम् वा अथवा अंधायेदा होवा छता पक्ष पोताना
स्थानथी अक्षित होवाया अथवा बंधे होने पर भी
अपने स्थानसे चलित दोषोवाले, निरामम् निराम निराम।
ज्वरम् ज्वरने ज्वरको, पयसा दूधथी दूधसे, जयेत्
जितवे भेद छे जीतना चाहिए ॥ १६७ ॥

167-167½. The condition of fever
with vata and pitta in excess, occurring
in a patient afflicted with burning
and thirst, where there is alternate
constipation and diarrhea and which
is free from undigested matter, may
be subdued by treatment with milk.

ज्वरे विरेचनम् —

क्रियाभिरभिः प्रशमं न प्रयाति यदा ज्वरः ॥१६८॥
अक्षीणबलमांसाग्नेः शमयेत्तं विरेचनैः ।

यदा ज्वरे यदि, अभिः आ इन, क्रियाभिः क्रिया-
ओत्थी क्रियाओसे, ज्वरः ज्वर ज्वर, प्रशमम् शान्ति
शान्तिको, न प्रयाति न पाभे न प्राप्त होवे, अक्षीण-
बल-मांसाग्नेः ते ज्वर भण, मांस तथा अग्नि क्षीण
थया नथी ओवा शान्तिना तो जिसके बल, मांस तथा अग्नि
क्षीण नहीं हुए हों ऐसे रोगीके, तम् ते ज्वरने उस
ज्वरको, विरेचनैः विरेचनेओ विरेचनोसे, शमयेत् शान्त
करवे शान्त करे ॥ १६८ ॥

168-168½. If the fever is not sub-
dued by this line of treatment, it should
be allayed by purgative and emetic
procedures, provided the patient's
strength, flesh and digestive power are
not diminished.

ज्वरे निरुहबस्तिप्रयोगः —

ज्वरक्षीणस्य न हितं वमनं न विरेचनम् ॥१६९॥
कामं तु पयसा तस्य निरुहैर्वा हरेन्मलान् ।

ज्वरक्षीणस्य ज्वरथी दुर्भाग थयेक्षाने ज्वरसे क्षीण
हुएको, न वमनम् न तो वमन न तो वमन, न
विरेचनम् न तो विरेचन अथवा न तो विरेचन,
हितम् हितकर छे हितकर है, कामम् तु ज्वर छे हो
तो यदि इष्ट हो तो, तस्य मलान् तेना भोगने उसके
मलोको, पयसा दूधना प्रयोगथी दूधके प्रयोगसे, निरुहैः

१६८½. अक्षीणबलमांसाग्नेः — अक्षीणबलमांसस्य (झ. थ. थ.)

विरेचनैः विरेचनः (थ.)

અથવા આસ્થાપન બસ્તિથી અથવા આસ્થાપન
વસ્તિસે, હરેત્ બહાર કાઢવા બાહિર નિકાલે ॥ ૧૬૯૩ ॥

169-169½. Purgation or emesis is not advisable in the case of a patient emaciated with fever. It is better to eliminate the morbid matter in such a patient by a course of milk or by evacuative enema.

નિરુદ્ધો વલમગ્નિ ચ વિજ્વરત્વં મુદં રુચિમ્ ॥૧૭૦॥
પરિપક્વેષુ દોષેષુ પ્રયુક્તઃ શીઘ્રમાવહેત્ ।

દોષેષુ દોષો દોષોંકે, પરિપક્વેષુ પાક્યા પછી પક
જાને પર, પ્રયુક્તઃ પ્રયોજેલ પ્રયુક્ત હુઈ, નિરુદ્ધઃ નિરુદ્ધ-
બસ્તિ નિરુદ્ધવસ્તિ, વલમ્ બળ વલ, અગ્નિમ્ અગ્નિ
અગ્નિ, વિજ્વરત્વમ્ નવરરહિતતા જ્વરરહિતતા, મુદમ્
હર્ષ હર્ષ, રુચિમ્ ચ અને રુચિને ઔર રુચિકો, શીઘ્રમ્
શીઘ્ર શીઘ્ર, આવહેત્ શાવે છે લે આતી હૈ ॥ ૧૭૦૩ ॥

170-170½. Evacuative enema if given when the morbid matter has been fully digested will immediately increase the vitality and digestive power and produce apyrexia, good cheer and appetite.

પિત્તં વા કફપિત્તં વા પિત્તાશયગતં હરેત્ ॥ ૧૭૧ ॥
સંસનં, શ્રીમ્મલાન્ વસ્તિર્હેત્ પક્વાશયસ્થિતાન્ ।

સંસનમ્ વિરેચન વિરેચન, પિત્તાશયગતમ્ પિત્તાશયમાં
રહેલા પિત્તાશયમાં સ્થિત, પિત્તમ્ વા પિત્તને પિત્તકો,
કફપિત્તમ્ વા અથવા કફપિત્તને અથવા કફપિત્તકો,
હરેત્ દૂર કરે છે દૂર કરતા હૈ, વસ્તિઃ અને બસ્તિ
ઔર વસ્તિ, પક્વાશયસ્થિતાન્ પક્વાશયમાં રહેલા
પક્વાશયમાં સ્થિત, શ્રીમ્ મલાન્ ત્રણે દોષોને ત્રીનો દોષો-
કો, હરેત્ દૂર કરે છે દૂર કરતી હૈ ॥ ૧૭૧૩ ॥

171-171½. Laxation will eliminate pitta or kapha-pitta lodged in the habitat of the pitta, while enemata

will eliminate all the three kinds of morbid matter lodged in the colon.

જ્વરે અનુવાસનપ્રયોગઃ—

જ્વરે પુરાણે સંક્ષીણે કફપિત્તે દઢાગ્નયે ॥૧૭૨॥
રુક્ષવદ્વપુરીવાય પ્રદઘાદનુવાસનમ્ ।

પુરાણે જૂના પુરાણે, જ્વરે તાવમાં જ્વરમાં, કફપિત્તે
કફ અને પિત્ત કફ ઔર પિત્ત, સંક્ષીણે ક્ષીણ થતાં
ક્ષીણ હોને પર, દઢાગ્નયે પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા પ્રવીણ અગ્નિવાળે,
રુક્ષવદ્વપુરીવાય અને રુક્ષ તથા બંધાયેલા મળવાળા
રોગીને રુક્ષ ઔર પ્રથિત મલવાળે રોગીકો, અનુવાસનમ્
અનુવાસન અનુવાસન, પ્રદઘાત આપવું દેવા
ચાહિય ॥ ૧૭૨૩ ॥

172-172½. Unctuous enema should be given in chronic fever in conditions where the kapha and pitta have diminished, the digestive fire is strong and the stools are dry and constipated.

જ્વરે શિરોવિરેચનપ્રયોગઃ—

ગૌરવે શિરસઃ શૂલે વિવદ્દેષ્વિન્દ્રિયેષુ ચ ॥૧૭૩॥
જીર્ણજ્વરે રુચિકરં કુર્યાન્મૂર્ધવિરેચનમ્ ।

જીર્ણજ્વરે જીર્ણજ્વરમાં જીર્ણજ્વરમાં, શિરસઃ
માથાના મસ્તકકે, ગૌરવે ભારીપણમાં ભારીપણમાં,
શૂલે તથા શૂલમાં તથા શૂલમાં, ઇન્દ્રિયેષુ વિવદ્દેષુ ચ અને
ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયનું અદ્યક્ષ કરવામાં નહીં
ગઈ હોય ત્યારે ઔર ઇન્દ્રિયોંકે વિષયગ્રહણમાં જડીભૂત હોને
પર, રુચિકરમ્ રુચિકારક રુચિકારક, મૂર્ધવિરેચનમ્
શિરોવિરેચન શિરોવિરેચન, કુર્યાત્ કરવું બેઠકો
કરના ચાહિય ॥ ૧૭૩૩ ॥

173-173½. Agreeable errhine medi-
cations should be given in heaviness of the head, headache, and impairment

૧૭૩૩. કુર્યાત્-દઘાત (ગ.)

,, કુર્યાન્મૂર્ધવિરેચનમ્-દઘાત શીર્ષવિરેચનમ્ (ચ)

,, મૂર્ધવિરેચનમ્-શીર્ષવિરેચનમ્ (ધ.)

of the sense-functions occurring in chronic fevers.

जीर्णज्वरेऽभ्यङ्गादिविधानम्—

अभ्यङ्गांश्च प्रदेहान्श्च परिवेकावगाहने ॥१७४॥

विभज्य शीतोष्णकृतं कुर्याज्जीर्णे ज्वरे भिषक् ।

जीर्णे ज्वरे शुद्धं ज्वरमा जीर्णज्वरमे, भिषक् वैद्ये वैद्यको, शीतोष्णकृतम् ङ्डी अने गरभीथी यथेष्टा ज्वरने। शीत और उष्ण कारणसे हुए ज्वरका, विभज्य विवेक करीने विवेक करके, अभ्यङ्गान् च अभ्यङ्गे अभ्यङ्ग, प्रदेहान् च प्रदेहे प्रदेह, परिवेक- परिवेक परिवेक, अवगाहने तथा अवगाहनने। तथा अवगाहनका, कुर्यात् प्रयोग करवे अर्थात् प्रयोग करना चाहिए ॥ १७४३ ॥

174-174½. The physician having ascertained whether heat or cold is the causative factor of the chronic fever should administer suitable inunctions and applications, affusions and baths.

तैराशु प्रशमं याति बहिर्मागगतो ज्वरः ॥१७५॥
लभन्ते सुखमङ्गानि बलं वर्णश्च वर्धते ।

तैः तैराशु उनसे, बहिर्मागगतः बहिर्मागगत बहिर्मागगत, ज्वरः ज्वर ज्वर, आशु ज्वरी शीघ्र, प्रशमम् प्रशान्त प्रशान्त, याति आय छे होता है, अङ्गानि अङ्गाने अङ्गोको, सुखम् सुख सुख, लभन्ते प्राप्त आय छे प्राप्त होता है, बलम् बल बल, वर्णः च अने वर्णनी और वर्णकी, वर्धते वृद्धि आय छे वृद्धि होती है ॥ १७५३ ॥

175-175½. By this means the fever which has remained only in the peripheral parts is soon removed, the body restored to ease, and vitality and

१७४. परिवेकावगाहने-सस्नेहान् सावगाहान् (ब. ड. इ.)

—सस्नेहान् सावगाहान् (क.)

१७४½. शीतोष्णकृतं-शीतोष्णतया (ब. ड.)

complexion are enhanced.

धूपनाञ्जनयोगैश्च यान्ति जीर्णज्वराः शमम् ॥१७६॥
त्वक्छात्रशेषा येषां च भवत्यागन्तुरन्वयः ।

त्वक्छात्रशेषाः त्वया मात्रमा शेष रहेला त्विर्क त्वचामे अवशिष्ट, येषाम् च तथा ज्वरानु तथा ज्वरके, आगन्तुः आगन्तु(भूत३५) आगन्तु (भूतरूप), अन्वयः आगन्तु होय छे कारण होता है, जीर्णज्वराः ते शुद्धं ज्वरमे वे जीर्णज्वर, धूपन- धूप धूप, अञ्जनयोगैः च अने अञ्जनना प्रयोगेथी और अञ्जनके प्रयोगसे, शमम् यान्ति शान्त आय छे शान्त होते हैं ॥ १७६३ ॥

176-176½. The chronic fever whose residual effects are left only in the skin, get allayed by fumigation and collyrium procedures; so also the fever which is induced by external causes like spirit-possession.

इति क्रियाक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥१७७॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, सिद्धः इति आपनार फलप्रद, ज्वरघ्नः ज्वरनाशक ज्वरनाशक, क्रियाक्रमः क्रियाक्रम क्रियाक्रम, संप्रकाशितः संपूर्ण रीति प्रकट कथी छे संपूर्णतया प्रकाशित किया है ॥ १७७ ॥

177. Thus we have described the effective line of treatment for the cure of fever.

ज्वरितानां यवाग्वायर्थे प्रशस्तानि धान्यानि—

येषां त्वेष क्रमस्तानि द्रव्याण्यूर्ध्वमतः शृणु ।

येषाम् तु यथी चिकित्सायां उपयोभी ज्वराने चिकित्सायें उपयुक्त जिनका, एषः क्रमः आ क्रम क्रमो छे यह क्रम कहा गया है, तानि द्रव्याणि ते द्रव्याने उन द्रव्योको, अतः ऊर्ध्वम् हवे पथी इसके आगे, शृणु श्रवणे सुनो ॥१७७३॥

177½. We shall now describe the articles required in these procedures in their due order.

જ્વરે યવાગુયોગા: —

રક્તશાલ્યાદય: શસ્તા: પુરાણા: ષષ્ટિકૈ: સહ ॥૧૭૮॥
યવાગ્વોદનલાજાર્થે જ્વરિતાનાં જ્વરાપહા: ।

જ્વરિતાનામ્ તાવત્પાણે જ્વરવાલેકો, યવાગુ- યવાગુ
યવાગુ, ઓદન- ભાત ભાત, લાજાર્થે અને લાઝ માટે ઓર
લાજાકે લિખે, જ્વરાપહા: જ્વરનાશક જ્વરનાશક, પુરાણા:
ખૂની પુરાણે, રક્તશાલ્યાદય: રાત્રી શાખ વગેરે લાલ શાલિ
આદિ, ષષ્ટિકૈ: સહ સાઠી ચોખા સાથે સાંઠી ચાવલકે
સાથ, દિવા: દિતકારક છે દિતકારક હૈં ॥ ૧૭૮૩ ॥

178-178½. In the preparations of
gruels, cooked rice and roasted paddy,
old red sali and other kinds of rice
and also shashtika rice are recommen-
ded for administration to the fever
patient as they are curative of fever.

લાજપેયાં સુલ્લજરાં પિપ્પલીનાગરૈ: શૃતામ્ ॥૧૭૯॥

પિવેજ્વરી જ્વરહરાં શુદ્ધાનલ્પાગ્નિરાદિત: ।

અમ્લાભિલાષી તામેવ દાહિમામ્લાં સનાગરામ્ ॥૧૮૦॥

સુષ્ટવિદ્ પૈત્તિકો વાઙ્મય શીતાં મધુયુતાં પિવેત્ ।

અલ્પાગ્નિ: મન્દાગ્નિવાળો મન્દાગ્નિવાળા, શુદ્ધાન્
ખૂખી છુધાયુક્ત, જ્વરી જ્વરને રોગી જ્વરકા રોગી,
જાદિત: પ્રથમ પ્રથમ, પિપ્પલીનાગરૈ: પીપર અને સૂંઠ
નાખીને પિપ્પલી ઓર સોંઠ ડાલકર, શૃતામ્ પકાવેલી
પકાઈ હુઈ, સુલ્લજરામ્ જલદી પચી અથ ઓવી શીઘ્ર પચને-
વાલી, લાજપેયામ્ લાઝની પેયાને લાજાકો પેયાકો,
પિવેત્ પીએ પીવે, અમ્લાભિલાષી ખટાઈની ધુન્ધા-
વાળાએ અમ્લકો ઇચ્છાવાલા, તામ્ એ જ યવાગુને
ઉસી યવાગુકો, સનાગરામ્ સૂંઠ સાથે સોંઠકે સાથ, દાહિમા-
મ્લામ્ દાહિમની ખટાઈવાળી પીવી દાહિમકી ચટાઈકે
સાથ પીવે, સુષ્ટવિદ્ માત્રા ઝાડાવાળાએ પતલે દસ્ત-
વાલા, પૈત્તિક: અથવા અથવા પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ
અથવા પિત્તપ્રકૃતિવાળા, શીતામ્ તેને ઠંડી કરી ઉસે
શીતલ કરકે, મધુયુતામ્ મધ નાખી શહદ ડાલ કર,
પિવેત્ પીવે પીવે ॥ ૧૭૯-૧૮૦૩ ॥

179-180½. The fever-patient whose
digestive fire is weak, should take in

the beginning, when hungry, thin
gruel and roasted paddy prepared with
long pepper and dry ginger. This
gruel is easily digested. If the patient
wishes for acid taste, this gruel may
be prepared with sour pomegranates,
and dry ginger. If the patient is suffer-
ing from diarrhea or is of the pitta
habitus, he may take it well-cooled and
mixed with honey.

પેયાં વા રક્તશાલીનાં પાર્શ્વવસ્તિશિરોરુજિ ॥૧૮૧॥

શ્વદંષ્ટ્રાકણ્ટકારિભ્યાં સિદ્ધાં જ્વરહરાં પિવેત્ ।

પાર્શ્વ- પડખાં પાર્શ્વ, વસ્તિ- મૂત્રાશય વસ્તિ, શિરોરુજિ
અને માથાના દરદમાં ઓર મસ્તકકી વેદનામેં, શ્વદંષ્ટ્રા-
ગોખરુ ગોખરુ, કણ્ટકારિભ્યામ્ અને ભોરંગણીથી ઓર
કટેરીયે, સિદ્ધામ્ સિદ્ધ કરેલી સિદ્ધ કી હુઈ, જ્વરહરામ્
જ્વરનાશક જ્વરનાશક, રક્તશાલીનામ્ લાલશાખની
રક્તશાલિકી, પેયામ્ વા પેયાને પેયાકો, પિવેત્ પીવી
પીવે ॥ ૧૮૧૩ ॥

181-181½. If the fever-patient is
suffering from pain in the side of the
chest and hypogastric region or in the
head, he should take the fever-curing
thin gruel of red rice prepared with
small caltrops and yellow-berried
nightshade

જ્વરાતિસારી પેયાં વા પિવેત્ સામ્લાં શૃતાં નર: ૧૮૨
પૃશ્નિપર્ણીવલાવિલ્વનાગરોત્પલધાન્યકૈ: ।

જ્વરાતિસારી જ્વરાતિસારવાળો જ્વરાતિસારયુક્ત,
નર: મનુષ્ય મનુષ્ય, પૃશ્નિપર્ણી પૃશ્નિપર્ણી પિથવન, બલા-
ખલા બલા, વિલ્વ- બીલાં બેલગિરી, નાગર- સૂંઠ સોંઠ,
ઉત્પલ- કમળ કમલ, ધાન્યકૈ: તથા ધાણાથી તથા
ધનિયાંસે, શૃતામ્ પકાવેલી પકાઈ હુઈ, સામ્લામ્ અમ્લ
રસવાળી અમ્લરસયુક્ત, પેયામ્ વા પેયાને પેયાકો, પિવેત્
પીએ પીવે ॥ ૧૮૨૩ ॥

૧૮૨૩. પૃશ્નિપર્ણી-શાલપર્ણી (ચ.)

182-182½. If the fever-patient is suffering from diarrhea he may take the gruel prepared with painted-leaved uraria, heart-leaved sida, bael, dry ginger, blue lotus and coriander and mixed with sour article.

श्रुतां विदारीगन्धाद्यैर्दीपनीं स्वेदनीं जरः ॥१८३॥
कासी श्वासी च हिक्की च यवागूं ज्वरितः पिबेत् ।

कासी उधरसवाणा खासीयुक्त, श्वासी च श्वासवाणा श्वासवाला, हिक्की च अने हड़डीनाणा और हिक्कावाला, ज्वरितः ज्वरना रोगी ज्वररोगी जरः मनुष्ये मनुष्य, विदारीगन्धाद्यैः शादपशीर् आदिथीं शालपर्णी आदिसे, श्रुताम् पकावेदी पकाई हुई, दीपनीम् दीपन दीपन, स्वेदनीम् अने स्वेद लावनारी और पसीना लानेवाली, यवागूं यवागूने यवागूको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १८३ ॥

183-183½. The fever-patient suffering from cough, dyspnea, or hiccup may drink the gruel prepared with the tick trefoil group of drugs, which is digestive stimulant and diaphoretic.

विषद्वर्चाः सयवां पिप्पल्यामलकैः श्रुताम् ॥१८४॥
सर्पिष्मतीं पिबेत् पेयां ज्वरी दोषानुलोमनीम् ।

विषद्वर्चाः अर्धाष्ट गथेला भणवाणा बद्ध मल-वाला, ज्वरी ज्वरना रोगी ज्वररोगी, दोषानुलोमनीम् दोषानु अनुलोमन करनेवाली दोषोंका अनुलोमन करनेवाली, पिप्पली- पीपर पिप्पली, आमलकैः तथा आमलाथी तथा आंवलोंसे, श्रुताम् सिद्ध करेदी सिद्ध की हुई, सयवाम् अने ज्वरथी युक्त और जौयुक्त, सर्पिष्मतीम् धीवाणी घृतयुक्त, पेयाम् पेया पेयाको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १८४ ॥

184-184½. If the stools have become scybalous, the fever-patient may drink the thin gruel prepared with long pepper and emblic myrobalans and mixed with barley and ghee. This

gruel regulates the peristaltic movement.

कोष्ठे विबद्धे सरुजि पिबेत् पेयां श्रुतां ज्वरी ॥१८५॥
मृद्वीकापिप्पलीमूलचव्यामलकनागरैः ।

कोष्ठे विबद्धे जे अद्धकेपुता होय यदि बद्ध-कोष्ठता हो, सरुजि अने पेटमां पीडा होय तो और पेटमें दर्द हो तो, ज्वरी ज्वरना रोगी ज्वरका रोगी, मृद्वीका- मृक्ष मुनका, पिप्पलीमूल- पीपरीमूल पिप्पली-मूल, चव्य- अर्ध चव्य, आमलक- आमला आंवले, नागरैः अने सुंथी और सोंठसे, श्रुताम् पकावेदी पकाई हुई, पेयाम् पेया पेयाको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १८५ ॥

185-185½. If the bowels are constipated and there is colicky pain, the fever-patient should drink the thin gruel prepared with grapes, roots of long pepper, chaba pepper, emblic myrobalan and dry ginger.

पिबेत् सबिल्वं पेयां वा ज्वरे सपरिकर्तिके ॥१८६॥
बलावृक्षाम्लकोलाम्लकलशीधावनीश्रुताम् ।

ज्वरे जे ज्वर यदि ज्वर, सपरिकर्तिके वाढना होय तो परिकर्तिकायुक्त हो तो, सबिल्वाम् भीलीसहित बेलगिरीके साथ, बला- अला बला, वृक्षाम्ल- डोडम कोकम, कोलाम्ल- आटां और खट्टे बेर, कलशी- पृश्निपशीर् पृश्निपर्णी, धावनी- अने बोरीगलुथी और कण्टकारीसे, श्रुताम् पकावेदी पकाई हुई, पेयाम् पेया पेयाको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १८६ ॥

186-186½. If there is griping pain, the fever-patient should drink the gruel prepared with heart-leaved sida, fruits of the kokam butter tree, sour jujube, painted leaved uraria and yellow-berried nightshade and mixed with the bael fruit.

अस्वेदनिद्रस्तृणार्तः पिबेत् पेयां सशर्कराम् ॥१८७॥

नागरामलकैः सिद्धां घृतभृष्टां ज्वरापहाम् ।

अस्वेदनिद्रः पसीना तथा निद्रारहित पसीना तथा निद्रारहित, तृष्णार्तः अने तरसथी पीजता ज्वरना रेग्रीये और तृषापीडित ज्वरी, सशर्कराम् साकर-वाणी चीनीयुक्त, नागर- मूँठ सोंठ, आमलकैः तथा आमगोथी और आंवलेसे, सिद्धाम् पकावेदी पकाई हुई, घृतभृष्टाम् धीथी नधारेदी घीसे छोंकी हुई, ज्वरापहाम् ज्वरनाशक ज्वरनाशक, पेयाम् पेया पेयाको, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १८७ $\frac{1}{2}$ ॥

187-187 $\frac{1}{2}$. If there is no perspiration or sleep and the patient is afflicted with thirst, he may drink the gruel prepared with dry ginger and emblic myrobalan, mixed with sugar and seasoned with ghee; this gruel is alleviative of fever.

ज्वरितानां यूषार्थे हितान्यन्नानि—

मुद्गान्मसूरांश्चणकान् कुलत्थान् समकुष्ठकान् ॥१८८॥
यूषार्थे यूषसात्म्यानां ज्वरितानां प्रदापयेत् ।

यूषसात्म्यानाम् यूष जेने सात्म्य छे जेवा यूष जिनको सात्म्य है ऐसे, ज्वरितानाम् ज्वरना रेग्रीयेने ज्वरके रोगियोंको, यूषार्थे यूष भाटे यूषके लिए, मुद्गान् मूँठ मूँग, मसूरान् मसूर मसूर, चणकान् चणू चने, समकुष्ठकान् अने मसूहित और मोठके साथ, कुलत्थान् कुली, प्रदापयेत् देवा जेधे देना चाहिए ॥ १८८ $\frac{1}{2}$ ॥

188-188 $\frac{1}{2}$. Green gram, lentils, chick-pea, horse-gram, math gram, may be used for preparing the soup for those fever-patients who are habituated to soup-drinking.

ज्वरितानां हितानि शाकानि—

पटोलपत्रं सफलं कुलकं पापचेलिकम् ॥१८९॥

१८८ $\frac{1}{2}$. यूषसात्म्यानां ज्वरितानां—यूषसात्म्याय ज्वरिताय (ग.व.)

कर्कोटकं कठिलं च विद्याच्छाकं ज्वरे हितम् ।

सफलम् इणसहित फलसहित, पटोलपत्रम् पटवणनां पान परवलके पत्ते, कुलकम् कारेला करैले, पापचेलिकम् पाप पाठा, कर्कोटकम् कटोला ककोड़े, कठिलम् च अने दाद साटोडी और लाल पुनर्नवा, शाकम् जेओनां शाकने इनके शाकको, ज्वरे ज्वरभा ज्वरमें, हितम् हितकारक हितकारक, विद्यात् अणुवा जेधे जे जानना चाहिए ॥ १८९ $\frac{1}{2}$ ॥

189-189 $\frac{1}{2}$. Leaves and fruits of the wild snake-gourd, carilla fruit, papachelika, karkotaka, hog's weed, are wholesome vegetables to be given in fever.

ज्वरितानां हितानि मांसानि—

लावान् कपिञ्जलानेणांश्चकोरानुपचक्रकान् ॥१९०॥
कुरङ्गान् कालपुच्छांश्च हरिणान् पृषताञ्छान् ।
प्रदद्यान्मांससात्म्याय ज्वरिताय ज्वरापहान् ॥१९१॥
ईषदम्लानम्लान् वा रसान् काले विचक्षणः ।

विचक्षणः यत्तु वैद्ये कुशल वैद्य, काले योय डागे योग्य कालमें, मांससात्म्याय मांसना सात्म्यवाणी मांसके सात्म्यवाले, ज्वरिताय ज्वरना रेग्रीयेने ज्वरके रोगियोंको, ज्वरापहान् ज्वरनाशक ज्वरनाशक, लावान् दाव लाव, कपिञ्जलान् कपिञ्जल कपिञ्जल, एणकान् डाणियार भृग एण, चकोरान् चकोर चकोर, उपचक्रकान् उपचक्रक उपचक्रक, कुरङ्गान् कुरंग कुरंग, कालपुच्छान् च अने डादपुच्छ और कालपुच्छ, हरिणान् हरिण हरिण, पृषतान् पृषत पृषत, श्वान् अने ससलान् और खरगोशके, रसान् मांससेने मांसरसोंको, ईषद जेडी योडी, अम्लान् अटाध साधे खटाइके साथ, अनम्लान् वा अथवा अटाधरहित अथवा खटाइरहित, प्रदद्यात् आपवा जेधे देवे ॥ १९०-१९१ $\frac{1}{2}$ ॥

190-191 $\frac{1}{2}$. Quail, grey partridge, black buck, chakor and small chakor, kuranga, black-tailed deer, cheetal deer, rabbit; the meat-juice of these

animals, is curative of fever, and should be given by the wise physician at meal-time, not seasoned with acid or if at all slightly, to those fever-patients who are habituated to meat diet.

कुक्कुटांश्च मयूरांश्च तित्तिरिक्कौञ्चवर्तकान् ॥१९२॥
गुरुष्णत्वाच्च शंसन्ति ज्वरे केचिच्चिकित्सकाः ।

केचित् कुक्कुट कर्कश, चिकित्सकाः वैद्ये वैद्य, ज्वरे तावमां ज्वरमें, कुक्कुटान् च कुक्कुट मुर्गे, मयूरान् च भेद मोर, तित्तिरि- तेतर तीतर, कौञ्च- कौञ्च कौच, वर्तकान् तथा वर्तकनां मांसने और बटेरोंके मांसको, गुरुष्णत्वात् गुरु अने उष्ण होवाथी गुरु और उष्ण होनेसे, न शंसन्ति सारां गलुता नहीं अच्छे नहीं समझते ॥ १९२३ ॥

192-192½. Some physicians do not recommend the flesh of cocks, peacocks, partridges, cranes and quails, in fever, on account of these being heavy and hot in nature.

लङ्घनेनानिलबलं ज्वरे यद्यधिकं भवेत् ॥१९३॥
मिषङ्गात्राविकल्पश्चो दद्यात्तानपि कालवित् ।

ज्वरे तावमां ज्वरमें, यदि ओ यदि, लङ्घनेन लंघनथी लंघनसे, अनिलबलम् वायुनुं ओर वायुका बल, अधिकम् वधारे अधिक, भवेत् थाय हो जाय, कालवित् तो डाणने समझना तो कालज्ञानी, मात्रा- तथा मात्रा तथा मात्रा, विकल्पज्ञः अने विकल्पने अलुना और विकल्पको जाननेवाला, मिषक् वैद्ये वैद्य, तान् अपि तेओने पक्षु उनको भी, दद्यात् आपवा देवे ॥१९३३॥

193-193½. If the strength of the vata becomes increased by lightening therapy, then the physician who is skilled in the knowledge of time, dosage and in the preparations of diets, may give the flesh of even these.

ज्वरे हितं पानम्—

घर्माम्बु चानुपानार्थं तृषिताय प्रदापयेत् ॥१९४॥
मद्यं वा मद्यसात्म्याय यथादोषं यथाबलम् ।

तृषिताय ताववाणाने तरस दागे तो तृषावाले ज्वररोगीको, अनुपानार्थम् अनुपान भाटे अनुपान के लिए, घर्माम्बु गरम गुण गरम जल, मद्यसात्म्याय अथवा तो मद्यसात्म्य होय तेने अथवा मद्यसात्म्यको, मद्यम् मद्य मद्य, यथादोषम् दोषानुसार दोषोंके अनुसार, यथाबलम् तथा गुण प्रमाणे तथा बल के अनुसार, प्रदापयेत् आपवां ओईओ देना चाहिए ॥ १९४३ ॥

194-194½. When the patient is thirsty, he may be given warm water to drink after his diet, or wine, if he is habituated to alcohol, taking into account the patient's vitality and the morbidity of the humor.

नवज्वरे अपथ्यानि—

गुरुष्णस्निग्धमधुरान् कषायांश्च नवज्वरे ॥१९५॥
आहारान् दोषपक्वार्थं प्रायशः परिवर्जयेत् ।

नवज्वरे नवा नवरमां नवज्वरमें, दोषपक्वार्थम् दोषोने पकाववा भाटे दोषोंके पाचनके लिए, गुरु-उष्ण-स्निग्ध-मधुरान् गुरु-उष्ण-स्निग्ध अने मधुर रसवाणा गुरु-उष्ण-स्निग्ध और मधुर, कषायान् तथा कषाय रसवाणा तथा कषाय रसवाले, आहारान् च भेदकना पक्षार्थीने आहारोंका, प्रायशः धक्षु'भरु' प्रायः, परिवर्जयेत् त्याग करवे त्याग करे ॥ १९५३ ॥

195-195½. In the early stage of fever, the heavy, hot and unctuous articles of sweet and astringent tastes should be generally avoided, with a view to allowing the morbidity to mature.

अन्नपानक्रमः सिद्धो ज्वरघ्नः संप्रकाशितः ॥१९६॥

१९६. अन्नपानक्रमः-अनुपानक्रमः (प. ड.)

ज्वरघ्नः ज्वरनाशकपञ्चुथी ज्वरनाशकतासे।
सिद्धः सिद्धं यथेष्टे। निश्चित, अन्नपानक्रमः अन्न-
पानक्रम अन्नपानक्रम, संप्रकाशितः प्रकाशित कुयी
बताया गया है ॥ १९६ ॥

196. Thus the rationale of the regimen of food and drink, curative of fever, has been fully described.

ज्वरघ्नाः कषायाः—

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यन्ते कषाया ज्वरनाशनाः ।

अतः ऊर्ध्वम् एवं पञ्ची अव, ज्वरनाशनाः ज्वर-
नाशक ज्वरनाशक, कषायाः कषायाः कषाय, प्रवक्ष्यन्ते
उद्देशार्थं आनये बताये जायेंगे ।

196½. Henceforward we shall describe antipyretic decoctions.

पाक्यं शीतकषायं वा मुस्तपर्वटकं पिबेत् ॥१९७॥

सनागरं पर्वटकं पिबेद्वा सदुरालम् ।

किराततिककं मुस्तं गुडूचीं विश्वमेषजम् ॥१९८॥

पाठामुशीरं सोदीच्यं पिबेद्वा ज्वरशान्तये ।

ज्वरशान्तये ज्वरनाश शान्ति भाटे ज्वरकी शान्तिके
लिए, मुस्तपर्वटकम् मोथ अने भउसल्लिथे। ओओने। मोथा
और पित्तपापका इनका, पाक्यम् कुवाथ काथ पर्वटकम्
सनागरम् भउसल्लिथे। अने सूठ ओओने। कुवाथ पित्त-
पापका और सोंठ इनका काथ, सदुरालम् वा अथवा भउ
सल्लिथे। अने धमासे। ओओने। कुवाथ अथवा पित्तपापका
और दुरालमा इनका काथ, पिबेत् पीवे। पीवे किरात-
तिककम् करियातुं चिरायता, मुस्तम् मोथ मोथा, गुडू-
चीम् गणै। गिलोय, विश्वमेषजम् अने सूठ ओओने।
कुवाथ और सोंठ इनका काथ, पाठाम् अथवा डाण्ण-
पाठ अथवा पाठा, स-उदीच्यम् अने वाणासहित और
उदीच्यके साथ, उशीरम् डाणै। वाणै। ओओने। कुवाथ
खस इनका काथ, पिबेत् पीवे। पीवे, शीतकषायम् वा
अथवा आ पांथ येओने। शीत कषाय पीवे। अथवा
इन पांचों योगोंका शीत कषाय पीवे ॥ १९७-१९८ ॥

197-198½. (1) Nut-grass and trailing rungia; (2) dry ginger and trai-

ling rungia; 3 trailing rungia and cretan prickly clover; (4) chiretta, nut-gass, guduch and dry ginger; (5) patha, cuscus grass and fragrant sticky mallow; decoctions or cold infusions of these decoctives may be drunk for the alleviation of fever.

ज्वरघ्ना दीपनाश्चैते कषाया दोषपाचनाः ॥१९९॥
तृष्णाऽरुचिप्रशमना मुखवैरस्यनाशनाः ।

एते आ ये, कषायाः कषायाः (कुवाथे।) कषाय,
ज्वरघ्नाः ज्वरनाशक ज्वरघ्न, दीपनाः दीपन दीपन,
दोष-पाचनाः दोषना पाथन करना। दोषका पाचन
करनेवाले, तृष्णा-अरुचि- तृप्त तथा अरुचिने व्यास
तथा अरुचिके, प्रशमनाः शान्त करना। प्रशामक, मुख-
वैरस्य- अने भुभन्नी विरसताने और मुखकी विरसताका,
नाशनाः च दूर करना। छे नाशकरनेवाले हैं ॥ १९९ ॥

199-199½. These decoctives are febrifuge, digestive-stimulant, digestive of morbid humors and alleviative of thirst, anorexia and dysgeusia.

पञ्चसु विषमज्वरेषु हिताः पञ्च कषायाः—

कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥२००॥

पटोलः सारिवा मुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ।

निम्बः पटोलस्त्रिफला मृद्वीका मुस्तवत्सकौ ॥२०१॥

किराततिकममृता चन्दनं विश्वमेषजम् ।

गुडूच्यामलकं मुस्तमर्धश्लोकसमापनाः ॥२००॥

कषायाः शमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधाज्वरान् ।

संततं सततान्येद्युस्तृतीयकचतुर्थकान् ॥ २०३ ॥

कलिङ्गकाः ६-५०० व इन्द्रजौ, पटोलस्य पत्रम्
परवर्णनां पान पटोलपत्र, कटुकरोहिणी अने कुडु और

१९९ दोषपाचनाः—दोषपाचनाः (ढ.)

२०१. पटोलस्त्रिफला—पटोलं त्रिफला (ख. घ.)

,, मृद्वीका मुस्तवत्सकौ—मृद्वीकामुस्तवत्सकाः (घ.)

२०३. पञ्चविधाज्वरान्—पञ्चविधं ज्वरम् (ख.)

कटुरोहिणी, पटोलः परवल पटोल, सारिवा सारिवा सारिवा. सुस्तम् मोथ मोथा, पाठा डाणीपाट पाठा. कटुरोहिणी अने डडु और कटुकी, निम्बः टीमडे नीम, पटोलः परवल परवल, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, मृद्वीका द्राक्ष मुनका, सुस्तवत्सकौ मोथ अने धन्वयासक मोथा और इंद्रजौ, किराततिकम् करियातुं विशान्ता, अमृता गणै गिलोय, चन्दनम् चन्दन चन्दन, विश्व-मेखजम् अने सूर और सोंठ, गुडुची गणै गिलोय, आल-लकम् आमणी आवला. सुस्तम् अने मोथ और मोथा, अर्धश्लोक- समापनाः अर्धा अर्धा श्लोकमां पूरा थता आवे आवे श्लोकमें समाप्त होनेवाले, पञ्च आ पांच ये पांच कषायाः कषायाः कषाय, सन्ततम् सन्तत संतत, सतत- सतत सतत. अन्येषुः अन्येषु अन्येषु, तृतीयक- तृतीयक तृतीयक. चतुर्थकान् तथा चतुर्थक और चतुर्थक. पञ्चविधान् ये पांच प्रकारना इन पांच प्रकारके, ज्वरान् ज्वरेने ज्वरोंको, आशु जलदी शीघ्र, शमयन्ति शीत करे छे शमन करते हैं ॥ २००-२०३ ॥

200-203. (1) Kurchi seeds, leaves of wild snake-gourd and kurroa; (2) wild snake-gourd, indian sarsaparilla, nut-gass, patha and kurroa; (3) Neem, snake-gourd, the three myrobalans, grapes nut-grass and kurchi seeds; (4) chiretta, guduch, sandalwood and dry ginger; (5) guduch, emblic myrobalan and nut-grass; these five prescriptions, one in each hemistich of the above verses, soon cure the five kinds of fevers viz., continuous, remittent, quotidian, tertian and quartan.

ज्वरे वत्सकादिकषायः --

वत्सकारग्वधौ पाठां वङ्गग्रन्थां कटुरोहिणीम् ।
मूर्वा सातिविषां निम्बं पटोलं धन्वयासकम् ॥२०४॥
वचां मुस्तमुशीरं च मधुकं त्रिफलां बलाम् ।

२०५. मुस्तमुशीरं-मुस्तमुशीराणि (व.)

पाक्यं शीतकषायं वा पिवेज्वरहरं नरः ॥२०५॥

वत्सक-आरग्वधौ धन्व, गरभाणै। इन्द्रजौ, अमलतास, पाठाम् डाणीपाट पाठा, वङ्गग्रन्थाम् श्वेत वङ्ग श्वेत वचा, कटुरोहिणीम् डडु कटुरोहिणी, सातिविषाम् अतिविषसहित अतीससहित, मूर्वाश्च मोरवेक्ष मूर्वा, निम्बश्च टीमडे नीम, पटोलम् परवल परवल, धन्वया-सकम् धन्वासेः धमासा, वचाम् वच वच, सुस्तम् मोथ मोथा, उशीरम् च अने वाणै। और खस, मधुकम् मधु-मधु सुलहठी, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, बलाम् अने बला और बला, ज्वरहरम् औऔने। ज्वरनाशक इनका ज्वरनाशक, पाक्यम् कषाय कषाय, शीत- कषायम् वा अथवा शीत कषाय या शीत कषाय, नरः ज्वरवाणा अनुष्ये ज्वरित मनुष्य, पिवे पीवे पीवे ॥२०४-२०५॥

204-205. Kurchi seeds, purging cassia, patha, white sweet flag, kurroa, trilobed virgin bower, indian atees, neem, wild snake-gourd, cretan prickly clover, sweet flag, nutgrass, cuscus grass, liquorice, the three myrobalans and heart-leaved sida—decoction or cold infusion of these decoctives should be drunk by the patient for the relief of fever.

ज्वरे मधूकादिहिमः --

मधूकमुस्तमृद्वीकाकाशमर्याणि परूषकम् ।
त्रायमाणामुशीरं च त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥२०६॥
पीत्वा निशि स्थितं जन्तुज्वरच्छीघ्रं विमुच्यते ।

मधूक- मधुका महुवा, सुस्त- नागरमोथ मोथा, मृद्वीका- द्राक्ष मुनका, काशमर्याणि शीवेषु गम्भारी फल, परूषकम् डालसा फालसा, त्रायमाणाम् त्रायमाण त्रायमाण, उशीरम् वाणै। खस, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, कटुरोहिणीम् च अने डडु और कटुरोहिणी, निशि स्थितम् औऔने। शीत कषाय इनका शीत कषाय, पीत्वा पीवानी पी कर, जन्तुः मनुष्य मनुष्य, ज्वरात्

२०६. त्रायमाणामुशीरं च-त्रायमाणा (च.)

,, उशीरं च-उशीराणि (ख. व.)

नवरथी ज्वरे, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, विमुच्यते मुक्त
थाय छे मुक्त हो जाता है ॥ २०६३ ॥

206-206½. Mahwa, nutgrass, grapes, white teak, sweet falsah, zalil, cuscus grass, the three myrobalans and kurroa; by drinking the cold infusion prepared by keeping these decoctives overnight in water, the patient is soon relieved of pyrexia.

ज्वरे अनुलोमनाः कषाययोगाः —

जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्वन्वयवासकम् ॥२०७॥
विषद्वदोषो ज्वरितः कषायं सगुडं पिबेत् ।

विषद्वदोषः रुद्ध भक्ष्ये दोषवाला विषद्व दोषवाला,
ज्वरितः नवरना दरीछे ज्वरका रोगी, जाति-आमलक-
मुस्तानि यमेली, आमला, मोथ, चमेली, आवला, मोथ,
तद्वत् तथा और, धन्वयवासकम् धमासे छेछेने।
धमासा इनका, सगुडम् गोणसहित गुडयुक्त, कषायम्
कषाय कषाय, पिबेत् पीवे पीवे ॥ २०७ ॥

207-207½. A fever-patient having his morbid humors thickened and rendered immobile, may drink the decoctives of spanish jasmine, emblic myrobalan, nutgrass and cretan prickly clover with gur.

त्रिफलादिकषायः —

त्रिफलां त्रायमाणां च मृद्वीकां कटुरोहिणीम् ॥२०८॥

पित्तश्लेष्महरस्त्वेष कषायो ह्यानुलोमिकः ।

त्रिवृताशर्करायुक्तः पित्तश्लेष्मज्वरापहः ॥२०९॥

त्रिफलाम् त्रिधा त्रिफला, त्रायमाणां त्रायमाणां
त्रायमाण, मृद्वीकाम् मृद्वीकाम् मुनका, कटुरोहिणीम् च अने
कटु और कटुकी, एषः आ यह, कषायः कषाय कषाय,
पित्त-श्लेष्म-हरः पित्त तथा कटुने छे पित्त तथा कफको
हरता है, त्रिवृता-शर्करायुक्तः तु अने नसोतर तथा

२०९. कषायो ह्यानुलोमिकः—कषायोऽह्यानुलोमिकः (च.)

साकर युक्त होय तो त्रिवृता और चीनी मिश्रित हो तो,
आनुलोमिकः हि अनुलोमन करे छे अनुलोमन करता
है पित्तश्लेष्मज्वरापहः तेमज पित्त तथा कटुना
नवरने नाश करे छे एवं पित्त-कफ ज्वरको नष्ट करता
है ॥ २०८-२०९ ॥

208-209. The decoction prepared of the three myrobalans, zalil, grapes and kurroa is curative of pitta and kapha and regulates the peristaltic movement. This decoction if mixed with turpeth and sugar, serves also as a curative of the fever due to pitta and kapha.

सन्निपातज्वरे बृहत्यादियोगः —

बृहत्यायै वत्सकं मुस्तं देवदारु महौषधम् ।
कोलबल्ली च योगोऽयं सन्निपातज्वरापहः ॥२१०॥

बृहत्यायै भेली तथा लोरी गण्डी छोटी और
बडी कटेरी, वत्सकम् धन्व इन्द्रजौ, मुस्तम् मोथ
मोथा, देवदारु देवदार देवदार, महौषधम् सूँठ सोंठ,
कोलबल्ली च तथा गण्डीपर तथा कोलबल्ली, अयम्
योगः आ योग यह योग, सन्निपातज्वरापहः सन्निपात
ज्वरने भटाडनार छे सन्निपातज्वरका नाशक है ॥२१०॥

210. The decoction of yellow-berried and indian night-shades, kurchi seeds, nutgrass, deodar, dry ginger and chaba pepper, is curative of the fever due to tri-discordance.

सन्निपातज्वरे शत्यादिगणः —

शटी पुष्करमूलं च व्याघ्री शृङ्गी दुरालभा ।
गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥२११॥
एष शत्यादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।
कासहृद्ग्रहपार्श्वार्तिश्वासतन्द्रासु शस्यते ॥२१२॥

शटी क्यूरी कचूर, पुष्करमूलम् पुष्करमूल, पुष्करमूल,
व्याघ्री लोरी गण्डी छोटी कटेरी, शृङ्गी डाडाश्री गी
काकबल्लीगी, दुरालभा च धमासे दुरालभा, गुडूची

ગળેા મિઝોય, નાગરમ્ સૂંઠ સોંઠ, પાઠા કાળીપાટ પાઠા, કિરાતમ્ કરિયાપું ચિરાયતા, કદુરોહિણી ચ અને કડુ ઓર કડુકી, એવઃ આ યદ્, શઘ્યાદિકઃ શઘ્યાદિ શઘ્યાદિ, વર્ગઃ વર્ગ વર્ગ, સન્નિપાતજ્વરાપદઃ સન્નિપાત જ્વરનેા નાશ કરે છે સન્નિપાતજ્વરકા નાશક હૈ, કાસ-હૃદ્મહ-અને ઉધરસ, ઝાટી બીંસાવી સાંસી, હૃદ્મહ, પાર્શ્વતિ-પડખામાં પીડા પાર્શ્વશૂલ, શ્વાસ-શ્વાસ શ્વાસ, તન્દ્રાશુ તથા તન્દ્રામાં ઓર તન્દ્રામેં, શ્વસને પ્રશસ્ત છે હિતકર હૈ ॥ ૨૧૧-૨૧૨ ॥

211-212. Zedoary, orris root, yellow-berried night-shade, galls and cretan prickly clover, guduch, dry ginger, patha, chiretta, kurroa; all these drugs of the zedoary group are curative of the fever arising from tri-discordance, and they are specially recommended when it is accompanied with cough, cardiac spasm, pain in the side of the chest, dyspnea and torpor.

સન્નિપાતજ્વરે બૃહત્યાદિગણઃ —

બૃહત્યૌ પૌષ્કરં માર્ગી શઠી શૃંગી દુરાલમા ।
વત્સકસ્ય ચ વીજાનિ પટોલં કદુરોહિણી ॥૨૧૩॥
બૃહત્યાદિર્ગણઃ પ્રોક્તઃ સન્નિપાતજ્વરાપદઃ ।
કાસાદિષુ ચ સર્વેષુ દઘાત્ સોપદ્રવેષુ ચ ॥૨૧૪॥

બૃહત્યૌ બેડી અને ઊભી ભોરી ગણી છોડી ઓર વકી કટેરી, પૌષ્કરમ્ પુષ્કરમૂળ પુષ્કરમૂલ, માર્ગી ભારંબી માર્ગી, શઠી કચૂર, શૃંગી કાકડાશીંગી કાકડાશીંગી, દુરાલમા ધમાસેા દુરાલમા. વત્સકસ્ય ચ વીજાનિ ધન્દળવ્વ ઇન્દ્રજૌ, પટોલમ્ પરવળ પરવલ, કદુરોહિણી અને કડુ ઓર કડુકી, બૃહત્યાદિઃ ગણઃ આ બૃહત્યાદિ ગણને યદ્ બૃહત્યાદિ ગણ, સન્નિપાત-જ્વરાપદઃ સન્નિપાતજ્વરનાશક સન્નિપાતજ્વરકા નાશક, પ્રોક્તઃ કહ્યો છે કહા ગયા હૈ, સોપદ્રવેષુ ઉપદ્રવસહિત વપદ્રવસહિત, સર્વેષુ સર્વે સર્વ, કાસાદિષુ ચ ઉધરસ વગેરેમાં કાસાદિમેં, દઘાત્ તે આપવેા હસે દેના ચાહિય ॥ ૨૧૩-૨૧૪ ॥

213-214. Yellow-berried night-shade, indian night-shade, orris root, beetle killer, zedoary, galls, cretan prickly clover, kurchi seeds, wild snake-gourd and kurroa; all these drugs of the yellow-berried night-shade group are considered to be curative of fever due to tri-discordance. They may be given in all kinds of cough and other complications of fever.

પિપાસાજ્વરનાશનકષાયયવાગૂનામતિદેશઃ —

કષાયાશ્ચ યવાગ્વશ્ચ પિપાસાજ્વરનાશનાઃ ।
નિર્દિષ્ટા મેષજાઘ્યાયે મિષક્તાનપિ યોજયેત્ ॥૨૧૫॥

પિપાસા-જ્વર-નાશનાઃ પિપાસા તથા જ્વરનેા નાશ કરનાર પ્યાસ તથા જ્વરકે નાશક, કષાયઃ ચ કષાયો કષાય, યવાગ્વશ્ચ તથા યવાગૂઓ તથા યવાગૂરં, મેષજાઘ્યાયે ભેષજચતુષ્કર્મ મેષજચતુષ્કર્મે, નિર્દિષ્ટાઃ કહ્યો છે બતાવે હૈ, તાન્ તેઓનેા ઉનકો, અપિ પશુ મી, મિષક્ વૈદ્યે વૈદ્ય, યોજયેત્ પ્રયોગ કરવેા પ્રયોગમેં લાવે ॥ ૨૧૫ ॥

215. The physician may also use all the decoctions and medicated gruels, curative of thirst and fever, described in the chapters on drugs (1, 2, 3 & 4 Sutrasthana).

જીર્ણજ્વરે ઘૃતયોગે યુક્તિઃ —

જ્વરાઃ કષાયૈર્વમનૈર્લઘ્વનૈર્લઘુમોજનૈઃ ।
રૂક્ષસ્ય યે ન શામ્યન્તિ સર્પિસ્તેષાં મિષગ્જિતમ્ ૨૧૬

રૂક્ષસ્ય રૂક્ષ દેહવાળાના રૂક્ષ દેહવાલે જ્વરિતકો, જે જ્વરાઃ જે જ્વરેા જો જ્વર, કષાયૈઃ કષાયથી કષાયોસે, વમનૈઃ વમનથી વમનોસે, લઘ્વનૈઃ લઘ્વનથી લઘ્વનોસે, લઘુમોજનૈઃ અને લઘુભોજનોથી ઓર લઘુ મોજનોસે, ન શામ્યન્તિ શાંત થતા નથી શાંત નહીં હોતે, તેવાન્ તેઓનું ઉનકા, સર્પિઃ ઘી જી, મિષગ્જિતમ્ ઓપધ છે ઓપધ હૈ ॥ ૨૧૬ ॥

216. If the fever is not alleviated by the use of decoctions, emesis, lightening therapy and light-dieting in a patient in whose body the colloidal element is deficient, ghee is the sovereign remedy.

रूक्षं तेजो ज्वरकरं तेजसा रूक्षितस्य च ।

यः स्यादनुबलो धातुः स्नेहवध्यः स चानिलः ॥२१७॥

ज्वरकरम् न्वर करनी २० ज्वरको करनेवाला, तेजः तेज (गर्भी) तेज, रूक्ष ३३३ रूक्ष है, तेजसा च अने तेजधी और तेजसे, रूक्षितस्य ३३३ थयेला रोगीने रूक्ष बने पुरुषका, यः ने जो, धातुः धातु धातु, अनुबलः स्यात् पाछणी अणवान थाय छे पश्चात् बलवान होता है, सः च ते वह, अनिलः वायु वायु, स्नेहवध्यः स्नेहधी शान्त थाय छे स्नेहसे नष्ट होता है ॥ २१७ ॥

217. The heat-element, which is the cause of fever is desiccative by nature. In the body of the patient who is desiccated by this element, there is provocation of the vata-humor as the necessary sequel. This vata-provocation yields to the oleation therapy.

जीर्णज्वरे कतिपयघृतयोगाः —

कषायाः सर्वे एवैते सर्पिषा सह योजिताः ।

प्रयोज्या ज्वरशान्त्यर्थमग्निसंभुक्षणाः शिवाः ॥२१८॥

सर्पिषा सह धीनी साथे घृतसे, योजिताः युक्त करेला युक्त किये हुए, एते आ इन, सर्वे एव अधाय सब ही, कषायाः कषायोने कषायोका, ज्वरशान्त्यर्थम् न्वरनी शान्ति माटे ज्वरकी शान्तिके लिए, प्रयोज्याः प्रयोग करेला ओध ओ प्रयोग करना चाहिए, अग्निसंभु-क्षणाः तेओ अग्निने उद्दीप्त करना २ वे अग्निको उद्दीप्त करनेवाले, शिवाः अने हितकर छे और हितकर हैं ॥२१८॥

२१७. स्नेहवध्यः—स्नेहसाध्यः (घ. च. झ. ड. त. घ. प.)

218. All these decoctions with ghee are to be used for the alleviation of fever. They serve as activators of the gastric fire and are beneficial.

पिप्पल्यादिघृतम् —

पिप्पल्यश्चन्दनं मुस्तमुशीरं कटुरोहिणी ।

कलिङ्गकास्तामलकी सारिवाऽतिविषा स्थिरा ॥२१९॥

द्राक्षामलकबिल्वानि त्रायमाणा निदिग्धिका ।

सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो जीर्णज्वरमपोहति ॥२२०॥

क्षयं कासं शिरःशूलं पार्श्वशूलं हलीमकम् ।

अंसाभितापमग्निं च विषमं संनियच्छति ॥२२१॥

पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, चन्दनम् चंदन चंदन, मुस्तम् मोथ मोथा, उशीरम् वाणो खस, कटुरोहिणी कटु कटुकी, कलिङ्गकाः कलिङ्ग इंदजौ तामलकी बेय-आमली मुईआवली, सारिवा सारिवा सारिवा, अति-विषा अतिविष अतीस, स्थिरा शाखपल्ली शालपर्णी, द्राक्षामलक-द्राक्ष, आमली मुनक्का, आवला, बिल्वानि भीली बेलका छाल, त्रायमाणा त्रायमाणा त्रायमाण, निदिग्धिका तथा भेरी भोरी गल्ली और छोटी कटेरी, एतैः ओनाथी इनसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ, घृतम् घी घृत, जीर्णज्वरम् अर्जु न्वरने जीर्ण ज्वरका, सद्यः शीघ्र तुरंत, अपोहति नाश करे छे नाश करता है, क्षयम् अने क्षय और क्षय, कासम् उधरस कास, शिरःशूलम् अस्तकशूल शिरःशूल, पार्श्वशूलम् पडभातु शूल पार्श्वशूल, हलीमकम् हलीमक हलीमक, अंसाभितापम् अंसा तपवा अंसाभिताप, विषमम् च तथा विषम तथा विषम, अग्निम् अग्निनु अग्निको, संनियच्छति शमन करे छे दूर करता है ॥ २१९-२२१ ॥

219-221. A medicated ghee prepared with long pepper, sandalwood, nut-grass, cuscus grass, kurroa, kurchi seeds, feather foil, indian sarsaparilla, tick-trefoil, grapes, emblic myrobalan, bael,

२२०. एतैः—एभिः (च.)

२२१. जीर्णज्वरम्—ज्वरं जीर्णम् (ग. घ.)

२२१. क्षयं कासं शिरःशूलं—क्षयकासशिरःशूलं (घ.)

zali and yellow-berried night-shade soon cures chronic fevers, as also wasting, cough, headache, pain in the sides, Halimaka jaundice, heat in the shoulder region and irregularity of the gastric fire.

वासादिष्टतम्—

वासां गुडूचीं त्रिफलां त्रायभाणां यवासकम् ।
पक्त्वा तेन कषायेण पयसा द्विगुणेन च ॥२२२॥
पिप्पलीमुस्तभृद्धीकाचन्दनोत्पलनागरैः ।
कल्कीकृतैश्च विपचेद्धतं जीर्णज्वरापहम् ॥२२३॥

वासान् अरुन्नी वासा, गुडूचीम् गणै। गिलोय,
त्रिफलाम् त्रिदश। त्रिफला, त्रायमाणान् त्रायमाणान्
त्रायमाण, यवासकम् तथा धमासानो और जवासा
इनका, पत्तवा क्वाथ करीने काथ करके, तेन ते उस,
कषायेण क्वाथथी कषायसे, द्विगुणेन च अने अभला
तथा दुगुने, पयसा दूधथी दूधसे, कल्कीकृतैश्च तथा कल्क
करवाभा आवेक्षा कल्क किये गये, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, मुस्त- मोथ मोथा, मृद्वीका- मृद्वीका मुनका,
चन्दन- चन्दन चन्दन, उष्णल- नील कुमल नील कमल,
नागरैः तथा सूठथी और सोंठ इनसे, जीर्णज्वरापहम्
अर्जुनरनो नाश करनार जीर्णज्वरनाशक, घृतम्
घृत घृत, विषचेत् सिद्ध करवुं पकावे ॥ २२२-२२३ ॥

222-223. Prepare a decoction of vasaka, guduch, the three myrobalans, zalil and camel-thorn plant; by adding to this decoction double its quantity of milk and paste of long pepper, nut-grass, grapes, sandal-wood, blue water-lily and dry ginger, prepare a medicated ghee curative of chronic fever.

बलादिघृतम्—

बलां श्वदंष्ट्रां बृहतीं कलसीं घाबनीं स्थिराम् ।
निम्बं पर्पटकं मुस्तं त्रायमाणां दुरालभाम् ॥२२४॥
कृत्वा कषायं पेयार्थं दद्यात्तामलकीं शटीम् ।

द्राक्षां पुष्करमूलं च मेदामामलकानि च ॥२२५॥
घृतं पथ्यश्च तत्सिद्धं सर्पिर्ज्वरहरं परम् ।
क्षयकासशिरःशूलपार्श्वशूलांसतापनुत् ॥२२६॥

बलाम् अक्षः बला, श्वदंष्ट्राम् गोभरु गोखल,
बृहतीम् उषी बोरी गण्डी बड़ी कटेरी कलसीम् पृश्निपर्णी
पृश्निपर्णी, धावनीम् अक्षी बोरी गण्डी कटकारी, द्विराम्
शालपर्णी शालपर्णी, निम्बम् दीमडा निंब, पर्पटकम्
अक्षसिद्धिः पर्पटक मुस्तम् मेथ मोथा, त्रायमाणाम्
त्रायमाण त्रायमाण, दुरालभाम् तथा धमासे ऐऐने
और दुरालभा इनका, कषायम् कषाय कषाय, कृत्वा
करी तेमा बना कर उसमें, तामलकीम् तामलकी मुई
आंवला, जटीम् कथूरे कचूर, द्राक्षाद्राक्ष मुनका,
पुष्करमूलम् पुष्करभूण पोखरमूल, मेदाम् मेदा
मेदा, आमलकानि च तथा आमणां तथा आंवला,
पेष्यार्थे ऐऐने। ६६६ इनका कल्क, दद्यात् मेणववे
मिलावे, घृतम् पत्रः च तेमां धी तथा दूध मेणवी
उसमें घृत और दूध मिला कर तत्र-सिद्धम् तैथी पकावे
उससे पकाया गया, सर्पिः धी घृत, परम् अत्यंत
अत्यन्त, ज्वरहरम् ज्वरनाशक छे ज्वरहर है, क्षय-कास-
तथा क्षय, ज्वरस तथा क्षय, कास, शिरशूल-भरतकशूल
शिरशूल, पार्श्वशूल-पशुनां शूल पार्श्वशूल, अंसतापनुत्
अने अमाना तापने नाश करे छे और अंसतापको
दूर करनेवाला है ॥ २२४-२२६ ॥

224-226. Prepare a medicated ghee in the decoction of heart-leaved ghee sida, small caltrops, indian night-shade, painted leaved uraria, yellow-berried night shade, tick-trefoil, neem, trailing rungia, nut-grass, zalil, cretan prickly clover, with the paste of feather foil, zedoary, grapes, orris root, meda and emblic myrobalan adding ghee and milk. This medicated ghee

२२६. क्षय-तृष्णा (च. ह. ध.)

शिरःशूलपार्श्वशूलान्सत्तापनुत्-प्रशमनं शिरःपार्श्वशूलापहम्
(थ.)

is an excellent remedy for fever. It also alleviates wasting, cough, headache, pain in the sides and heat in the shoulder region.

ज्वरे संशोधनयोग्या अवस्था—

ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्य ऊर्ध्वं चाधश्च बुद्धिमान् ।
दद्यात् संशोधनं काले कल्पे यदुपदेक्ष्यते ॥२२७॥

बुद्धिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्यको, बहु-
दोषेभ्यः धृष्टा दोषवाणा बहुत दोषयुक्त, ज्वरिभ्यः
ज्वरना रोगीने ज्वरके रोगियोंको, कल्पे उपदेक्ष्यते
कल्पस्थानमें, यत् जे जो, ऊर्ध्वम् अधोऽर्ध्वं शोधन (वमन)
ऊर्ध्वसंशोधन, अधः संशोधनम् च तथा अधःसंशोधन
(विरेचन) एवं अधःसंशोधन, उपदेक्ष्यते उपदेखा
आवशे ते कहा जायगा वे, काले उचित समये उचित
समयमें, दद्यात् आपवां जे देने चाहिए ॥ २२७ ॥

227. The wise physician should give in due time purificatory procedures by the upper as well as lower channels, i. e. emesis and purgation with the preparations which will be described in the section on Pharmaceutics, in a condition of great morbidity in a fever-patient.

ज्वरे वमनयोगाः—

मदनं पिप्पलीभिर्वा कलिङ्गैर्मधुकेन वा ।
युक्तमुष्णाम्बुना पेयं वमनं ज्वरशान्तये ॥२२८॥

पिप्पलीभिः पीपर पिप्पली, कलिङ्गैः वा अथवा
धन्वन् या इन्द्रजौ, मधुकेन वा युक्तम् के जेहीमधु
साथे अथवा मुलहठीके साथ, मदनम् मीठणरूप
मैमफलरूप, वमनम् वमन, ज्वरशान्तये ज्वरना
शांति भाटे ज्वरकी शांतिके लिए, उष्णाम्बुना जिला
जिला अनुपानथी गरम पानीके अनुपानसे, पेयम् पीवुं
पीना चाहिए ॥ २२८ ॥

२२७. ज्वरिभ्यो बहुदोषेभ्यः—ज्वरिणां बहुदोषाणाम् (ध.)

228. The potion of emetic nut prepared with long pepper or with kurchi seeds or liquorice, should be taken with warm water as emetic dose for the relief of fever.

क्षौद्राम्बुना रसेनेक्षोरथवा लवणाम्बुना ।
ज्वरे प्रच्छर्दनं शस्तं मधैर्वा तर्पणेन वा ॥२२९॥

ज्वरे ज्वरना ज्वरमें, क्षौद्राम्बुना मधुमिश्रित
ज्वरना मधुयुक्त जलसे, इक्षोः रसेन शेरीना रसथी
इक्षके रससे, अथवा अथवा या, लवणाम्बुना लवण-
इक्षकी नमकके पानीस मधैः वा अथवा मधथी या
मधसे, तर्पणेन वा अथवा तर्पणथी या तर्पणसे,
प्रच्छर्दनम् वमन शस्तम् श्रेष्ठ छे हितकारी है ॥२२९॥

229. Emesis by means of hydromel, sugarcane juice, salt-solution, wine or demulcent drink is recommended in fever.

ज्वरे विरेचनयोगाः—

मृद्वीकासलकानां वा रसं प्रस्कन्दनं पिबेत् ।
रसमामलकानां वा घृतभृष्टं ज्वरापहम् ॥२३०॥

मृद्वीका-शुद्ध मुनके, आमलकानाम् तथा आमलानां
और आवलेका रसम् वा रसरूप रसरूप, घृतभृष्टम्
अथवा घीमां सिद्ध करे अथवा घीसे छेककर सिद्ध
किया, आमलकानम् रसम् वा आमलानां रसरूप
आवलेका रसरूप, ज्वरापहम् ज्वरनाशक ज्वरना,
प्रस्कन्दनम् विरेचनने विरेचन, पिबेत् पीवुं पीना
चाहिए ॥ २३० ॥

230. The patient may take a purgative potion of the juice of grapes and emblic myrobalans or the juice of emblic myrobalans seasoned with ghee. This potion also relieves fever.

लिह्याद्वा त्रेवृतं चूर्णं संयुक्तं मधुसर्पिषा ।

२३०. प्रस्कन्दनं—प्रच्छर्दनम् (ख. ड. ड. थ. द.)

२३१. चूर्णं—चूर्ण (घ.)

पिवेद्वा क्षौद्रमावाप्य सघृतं त्रिफलारसम् ॥२३१॥

मधुसर्पिषा मधु अने धीथी शहद और घृतसे, संयुक्तम् युक्त युक्त त्रैवृतम् नसैतत् नसोतस्का, चूर्णम् यूर्ण चूर्ण, लिङ्गात् वा याटुं चाटे, क्षौद्रम् आवाप्य अथवा मधु मेणवीने अथवा शहद मिलाके, सघृतम् धीनी साथे घृतयुक्त, त्रिफलारसम् वा त्रिफलारस त्रिफलाका रस, पिवेत् पीवे पीवे ॥२३१॥

231. He may lick turpeth powder mixed with honey and ghee. Or he may take the juice of the three myrobalans mixed with honey and ghee.

आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा ।

त्रिवृतां त्रायमाणानां वा पयसा ज्वरितः पिवेत् ॥२३२॥

ज्वरितः ज्वररोगी ज्वररोगीको, आरग्वधम् वा गरभाणानुं अमलतास, पयसा वा दूध साथे दूधके साथ, मृद्वीकानां रसेन वा अथवा द्राक्षिना रस साथे या मुनक्केके रसके साथ, त्रिवृताम् अने नसैतत् नसोत, त्रायमाणाम् अथवा त्रायमाणानुं या त्रायमाण, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, पिवेत् पान करु पीना चाहिए ॥ २३२ ॥

232. Or he may take purging cassia with milk or grape-juice. Or the fever-patient may take turpeth or zalil with milk.

ज्वराद्विमुच्यते पीत्वा मृद्वीकाभिः सहाभयाम् ।
पयोऽनुपानमुष्णं वा पीत्वा द्राक्षरसं नरः ॥२३३॥

मृद्वीकाभिः सह द्राक्षिना रस साथे मुनक्केके रसके साथ, अभयाम् हरडेना यूर्णुं हरडका चूर्ण, पीत्वा पान करीने पी कर, उष्णम् पयः-अनुपानम् अथवा णिना दूधना अनुपानथी अथवा उष्ण दूधके अनुपानसे, द्राक्षारसम् द्राक्षिना रस मुनक्केका रस, पीत्वा वा पीने पी कर, नरः अनुप्य मनुष्य, ज्वरितः ज्वररोगी ज्वरसे, विमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ २३३ ॥

233. The patient is relieved of

२३१. आवाप्य-आसाय (ड. थ.)

fever by taking a potion of grape-juice with chebulic myrobalan; or by taking grape-juice followed by a potion of warm milk.

ज्वरे क्षीरयोगाः —

कासाच्छ्वासाच्छिरःशूलात्पार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ।
मुच्यते ज्वरितः पीत्वा पञ्चमूलीशृतं पयः ॥२३४॥

ज्वरितः ज्वररोगी रोगी ज्वरका रोगी, पञ्चमूली-शृतम् पञ्चमूलीथी सिद्ध करेले पञ्चमूलसे सिद्ध किया गया, पयः दूधनुं दूध, पीत्वा पान करवाथी पी कर, कासात् उधरसथी काससे, श्वासात् श्वासथी श्वाससे, शिरःशूलात् भरतकथलथी शिरःशूलसे, पार्श्वशूलात् पार्श्वशूलथी पार्श्वशूलसे, चिरज्वरात् तथा अर्ध-ज्वरथी और जीर्ण ज्वरसे, मुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ २३४ ॥

234. The patient, by taking the milk prepared with the decoction of the penta-radices, is relieved of cough, dyspnea, headache, pain in the sides and chronic fever.

एरण्डमूलोत्कथितं ज्वरात् सपरिकर्तिकात् ।
पयो विमुच्यते पीत्वा तद्वद्विल्वशलाटुभिः ॥२३५॥

एरण्ड-मूल-उत्कथितम् औरडाना मूलाथी सिद्ध करेला एरण्डमूलसे सिद्ध, तद्वत् अने ते प्रमाणे उसी तरह, विल्व-शलाटुभिः गीलीनां कायां इणथी सिद्ध करेले कच्चे बेलसे सिद्ध, पयः दूध दूध, पीत्वा पीवाथी पी कर, सपरिकर्तिकात् परिकर्तिकासहित परिकर्तिकायुक्त, ज्वरात् ज्वररोगी ज्वरसे, विमुच्यते अनुप्य मुक्त थाय छे मनुष्य मुक्त होता है ॥ २३५ ॥

235. The fever-patient, by taking the milk prepared with the decoction of the roots of castor plant or unripe

२३४. चिरज्वरात्-सपीनसात् (प.)

,, पञ्चमूलीशृतं पयः-पञ्चमूलशृतं पयः (ख.)

२३५. एरण्डमूलोत्कथितं-एरण्डमूलैः कथितम् (ग.)

beal fruit is relieved of fever accompanied with griping pain.

त्रिकण्टकाद्यं पयः —

त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ।

वर्चोमूत्रविबन्धघ्नं शोफज्वरहरं पयः ॥२३६॥

त्रिकण्टक- गोअरु गोखरु, बला- अथवा बला, व्याघ्री- बेरी गण्डी छोटी कटेरी, गुड-नागर-साधितम् गोण तथा सूंथी सिद्ध करेख गुड तथा सोंठसे साधित पयः दूध दूध, वर्चः-मूत्र-विबन्धघ्नम् मणभूतना अवरोधने नाश करे छे मल तथा मूत्रके विबन्धका नाशक है, शोफ-ज्वर-हरम् तथा सोमसहित ज्वरने दूर करे छे एवं शोफ तथा ज्वरको दूर करता है ॥२३६॥

236. The milk prepared with small caltrops, heart-leaved sida, yellow-berried night-shade, gur and dry ginger is curative of the retention of feces and urine, edema and fever.

नागराद्यं पयः —

सनागरं समृद्धीकं सघृतक्षौद्रशर्करम् ।

शृतं पयः सखर्जूरं पिपासाज्वरनाशनम् ॥२३७॥

सनागरम् सूंथसहित सोंठके साथ, समृद्धीकम् प्राक्षसहित मुनकेके साथ, सखर्जूरम् अने अमूरसहित एवं खर्जूरके साथ, शृतम् सिद्ध करेख सिद्ध किया हुआ, पयः दूध दूध, सघृतक्षौद्रशर्करम् घी, मध अने साकर सहित पीनामां आवतां घृत, शहद और शर्कराके साथ पीनेपर, पिपासाज्वर- तरस तथा ज्वरने नाश तथा ज्वरका नाशनम् नाश करे छे नाशक होता है ॥२३७॥

237. The milk prepared with dry ginger, grapes and dates, and taken with ghee, honey and sugar, is curative of thirst and fever.

चतुर्गुणेनाम्भसा वा शृतं ज्वरहरं पयः ।

धारोष्णं वा पयः सद्यो वातपित्तज्वरं जयेत् ॥२३८॥

चतुर्गुणेन आरगण्ठा चौगुने, अम्भसा पाण्डीथी पानीके साथ, शृतम् सिद्ध करेख पकाया गया, पयः वा

दूध दूध, ज्वरहरम् ज्वरने नाश करे छे ज्वरनाशक है, धारोष्णम् अने धारोष्ण और धारोष्ण, पयः वा दूध दूध, वातपित्तज्वरम् वातपित्तज्वरने नाश करे छे वातपित्त ज्वरको, सद्यः शीघ्र जीघ्र, जयेत् अते छे जीत लेता है ॥२३८॥

238. The milk boiled with four times its quantity of water, is curative of fever and the drinking of udder-warm milk soon subdues the fever due to vata and pitta.

जीर्णज्वराणां सर्वेषां पयः प्रशमनं परम् ।

पेयं तदुष्णं शीतं वा यथास्वं भेषजैः शृतम् ॥२३९॥

पयः दूध दूध, सर्वेषाम अथवा सब, जीर्णज्वरानाम् अथवा ज्वरने जीर्णज्वरोंका, परम् परम् उत्तम, प्रशमनम् प्रशमन छे शामक है, तत् तेने उसे, यथास्वम् दूध प्रमाणे दोषानुसार, भेषजैः औषधैश्च औषधोंसे शृतम् संस्कार आपी संस्कृतकर, उष्णम् उष्ण, शीतम् वा अथवा शीत या शीत, पेयम् पीयुं पीना चाहिए ॥२३९॥

239. Milk is the best sedative in all kinds of chronic fevers and it should be taken either cold or warm, medicated with suitable drugs.

ज्वरे निरुहानुवासनयोगाः —

प्रयोजयेज्वरहरानिरुहान् सानुवासनान् ।

पक्वाशयगते दोषे वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु ॥२४०॥

ये च जे जो, सिद्धिषु सिद्धिस्थानमां सिद्धिस्थानमें, वक्ष्यन्ते उहेवामां आवशे कही जायेंगी, तान् ते उन, ज्वरहरान् ज्वरने दूर करनारी ज्वरको नष्ट करनेवाली, सानुवासनान् अनुवासनसहित अनुवासनसमेत, निरुहान् निरुह अस्तिओने निरुह वस्तियोंका, दोषे दोषके, पक्वाशयगते पक्वाशयमां रहो होय त्यारे पक्वाशयमें होने पर, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥२४०॥

२४०. वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु-सिद्धौ यानुपदेक्ष्यते (व.)

240. When the morbid humors have accumulated in the colon, anti-pyretic enemata of the evacative and unctuous types, which will be described in the section on 'Success in Treatment,' should be given.

पटोलादिबस्तिः —

पटोलारिष्टपत्राणि सोशीरश्चतुरङ्गुलः ।

हीवेरं रोहिणी तिका श्वदंष्ट्रा मदनानि च ॥२४१॥

स्थिरा बला च तत् सर्वं पयस्यर्धोदके शृतम् ।

क्षीरावशेषं निर्यूहं संयुक्तं मधुसर्पिषा ॥२४२॥

कल्कैर्मदनमुस्तानां पिप्पल्या मधुकस्य च ।

वत्सकस्य च संयुक्तं बस्तिं दद्याज्वरापहम् ॥२४३॥

पटोल-अरिष्टपत्राणि परपत्र तथा लीमडानां पान पटोल और नीमके पत्र, सोशीरः आणो तेमण उशीर एवं, चतुरङ्गुलः गरमाणो अमलतास, हीवेरश्च हीवेर सुगंधवाला, रोहिणी रोहिणी, तिका कडु तिका, श्वदंष्ट्रा गोभु गोखरु, मदनानि च भीठण मैनफल, स्थिरा शाखपण्डी शालपर्णी, बला च अने भला और बला, तत् सर्वम् ये भक्षाने उन सबको, अर्धोदके अर्धं जलवाण आधा पानी मिले, पयसि दूधमा दूधमें, शृतम् पकावी उवाल कर, क्षीरावशेषम् भाडी रहेला दूधना शेष दूधके, निर्यूहम् क्वाथने काथको, मधुसर्पिषा मधु अने घी साथे मधु और घृतके साथ, संयुक्तम् भेजवी मिला कर, मदनमुस्तानाम् भीठण, भेथ मैनफल, मोथा, पिप्पल्याः पीपर पिप्पली, मधुकस्य च जेठीमधु मुलहठी, वत्सकस्य च अने छन्दमवना तथा इन्द्रजौ इनके, कल्कैः कल्कैः कल्कसे, संयुक्तम् युक्त करीने मिश्रित कर, ज्वरापहम् ज्वरने दूर करनार ज्वरनाशक, बस्तिम् अस्ति बस्ति, दद्यात् आपवी देवे ॥ २४१-२४३ ॥

241-243. Wild snake-gourd, neem leaves, cuscus-grass, purging cassia, fragrant sticky mallow, rohan, kurroa, small caltrops, emetic nut, tick-trefoil

and heart-leaved sida—all these should be boiled in milk to which has been added half its quantity of water, and when the decoction is reduced to the quantity of milk, it should be mixed with honey, ghee and the paste of emetic nut, nut-grass, long pepper, liquorice and kurchi seeds. An enema of this preparation should be given for the relief of fever.

शुद्धे मार्गे हते दोषे विप्रसज्जेषु धातुषु ।

गताङ्गशूलो लघ्वङ्गः सद्यो भवति विज्वरः ॥२४४॥

मार्गे मार्गे मार्गके, शुद्धे शुद्ध अर्था शुद्ध होने पर, दोषे दोष दोषोंके, हते हट अर्था निकल जाने पर, धातुषु अने धातुओं और धातुओंके, विप्रसज्जेषु निर्मल अर्था शुद्ध होने पर, गताङ्गशूलः अङ्गनी पीडाथी रहित शारीरिक पीडासे रहित, लघ्वङ्गः तथा हलका अङ्गवाणो थल हलके अङ्गवाला हो कर, सद्यः तत्त तुरन्त, विज्वरः ज्वररहित ज्वररहित, भवति भवति हो जाता है ॥ २४४ ॥

244. The passages having been cleansed, the morbid matter eliminated, and the body elements having become pure, the patient soon becomes free from body-aches and fever, and light in his limbs.

आरग्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा ।

चतस्रः पर्णिनीश्चैव निर्यूहमुपकल्पयेत् ॥२४५॥

प्रियङ्गुर्मदनं मुस्तं शताह्वा मधुयष्टिका ।

कल्कः सर्पिर्गुडः क्षौद्रं ज्वरघ्नो बस्तिरुत्तमः ॥२४६॥

२४५. आरग्वधमुशीरं च मदनस्य फलं तथा—आरग्वधमुशीराणि मदनस्य फलानि च (घ.)

,, मदनस्य फलं तथा—मधुकं मधुराणि च (प.)

,, चतस्रः पर्णिनीश्चैव—पर्णिनीश्चतस्रो मधुकं (च.)

आरग्वधम् गरभाणे। अमलतास, उशीरम् च वाणे।
खस, तथा तथा तथा, मदनस्य फलम् भीढण मैनफल,
चतस्रः पर्णिनीः च एव अने आर प्रकाशनी पक्षिन्दीये।
ऐऐऐने। तथा चारों पर्णिनियां इनके, निर्युहम् अवाथ
कायको, उपकल्पयेत् तैभार करे। तैयार करे, प्रियङ्गुः
तेभा भडंदा प्रियंगु, मदनम् भीढण मैनफल, मुस्तम्
भोथ मोथा, शताह्वा सुवा सौफ, मधुयष्टिका तथा
नेहीमध ऐऐऐने। तथा मुलहठी इनका, कल्कः ५६५ कल्क,
सर्पिर्गुडः धी, गोण वी, गुड, क्षौद्रम् अने मध ऐऐऐने
मिश्रित करी तथा मध इनको मिला कर, बस्तिः
आपेदी भरित दी गई बस्ति, उत्तमः उत्तम उत्तम,
ज्वरघ्नः ज्वरनाशक छे ज्वरघ्न है ॥ २४५-२४६ ॥

245-246. A decoction may be prepared of purging cassia, cuscus grass, emetic nut and the tetrad of drugs known as Parnees, to which should be added the paste of perfumed cherry, emetic nut, nut-grass, dill and liquorice, and ghee, gur and honey. An enema prepared of this is a very good curative of fever.

गुडुच्यादिनिरुहः—

गुडुचीं त्रायमाणं च चन्दनं मधुकं वृषम् ।
स्थिरां बलां पृश्निपर्णीं मदनं चेति साधयेत् ॥२४७॥

गुडुचीम् गणे। मिलेय, त्रायमाणाम् त्रायमाणम्
त्रायमाण, चन्दनम् यद्वच रक्तचन्दन, मधुकम् नेही-
मध मुलहठी, वृषम् च अरुणो अहसा, स्थिराम् शालपणीं
शालपणी, बलां अश्व बला, पृश्निपर्णीम् पृश्निपर्णी
पृश्निपर्णी, मदनम् च अने भीढण ऐऐऐने। और मैन-
फल इनका, साधयेत् अवाथ करे। काय करे ॥२४७॥

247. The physician should prepare a decoction of guduch, zalil, sandal-wood, liquorice, vasaka, tick-trefoil, heart-leaved sida, painted leaved uraria and emetic nut.

रसं जाङ्गलमांसस्य रसेन सहितं भिषक् ।
पिप्पलीफलमुस्तानां कल्केन मधुकस्य च ॥२४८॥
ईषत्सलवणं युक्त्या निरुहं मधुसर्पिषा ।
ज्वरप्रशमनं दद्याद्बलस्वेदरुचिप्रदम् ॥२४९॥

भिषक् वैद्ये वैद्य, जाङ्गल-मांसस्य मांसस्य पशु-
पक्षीऐऐने। मांसना जांगल पशुपक्षियोंके मांसके, रसेन
सहितम् रसवाणा रसवाले, रसम् ते रसमां उस रसों,
पिप्पली-फल- पीपर, भीढण पिप्पली, मैनफल, मुस्ता-
नाम् भोथ मोथा, मधुकस्य च तथा नेहीमध ऐऐऐने।
और मुलहठी इनके, कल्केन ५६५न्नी साथे कल्कके साथ,
ईषत् सलवणम् थोडुं लवण नाभी थोडा नमक जल
कर, मधुसर्पिषा मध अने धीनी साथे मध और घृतसे,
युक्त्या युक्तितथी युक्तिपूर्वक, बल-स्वेद-रुचि-प्रदम् बल,
स्वेद अने रुचिकर बल, स्वेद और रुचिकर, ज्वरप्रश-
मनम् तथा ज्वर भटाउवाउ और ज्वरघ्न, बलित्म् निरुह
भरित निरुहवस्ति, दद्यात् आपदी देवे ॥२४८-२४९॥

248-249. Mixed with the meat-juice of jangala animals and the paste of long pepper, emetic nut, nutgrass and liquorice, honey and ghee and a little of salt, this decoction administered properly as an enema, will relieve fever and increase the vitality, perspiration and appetite.

जीवन्याखनुवासनम्—

जीवन्तीं मधुकं मेदां पिप्पलीं मदनं वचाम् ।
ऋद्धिं रास्नां बलां विश्वं शतपुष्पां शताघ्रीम् २५०
पिष्ट्वा क्षीरं जलं सर्पिस्तैलं च विपचेद्भिषक् ।
आनुवासनिकं स्नेहमेतं विद्याज्वरापहम् ॥२५१॥

जीवन्तीम् श्वन्ती जीवन्ती, मधुकम् नेहीमध
मुलहठी, मेदाम् मेदा मेदा, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली,

२५०. मदनम्-मरिचम् (व. ड.)

,, विश्वं-विश्वं (व.)

२५१. एतं विद्यात्-एतं दद्यात् (थ.)

मदनम् भीठण मैनफल, वचा १०४ वंच, कद्विम् २५६ कद्वि, रास्नाम् २२२ रास्ना, बला ५६ बला, विश्वम् सुंठ सोंठ, शतपुष्पाम् सुवा सोया, शतावरीम् अने शतावरी और शतावरी, पि १ ओओना ६६६६६ इनके कल्कसे, भिषक् वैद्य वैद्य, क्षीरम् दूध दूध, जलम् पाणी जल, सर्पिः तैलम् च घी तथा तेजने घी और तैलको, विपचेत् ओकत्र पडाववा एकत्र पकावे, एतम् ओ इस, अनुवासनिकम् अनुवासनम् अस्त भाटेना अनुवासनके योग्य, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, ज्वरापहम् ०५२ने दूर करनार ज्वरघ्न, विद्यात् अलुवे जाने ॥ २५०-२५१ ॥

250-251. The physician may prepare an unctuous enema by boiling the paste of cork swallow-wort, liquorice, meda, long pepper, emetic nut, sweet flag, riddhi, indian groundsel, heart-leaved sida, dry ginger, dill and climbing asparagus with milk, water, ghee and oil. This unctuous preparation used as unctuous enema, is regarded as a cure for fever.

पटोलायनुवासनम्—

पटोलपिचुमर्दाभ्यां गुडूच्या मधुकेन च ।
मदनैश्च शृतः स्नेहो ज्वरघ्नमनुवासनम् ॥२५२॥

पटोल-पिचुमर्दाभ्याम् परवण, लीमडे परवल, नीम, गुडूच्या गणै। गिलोय, मधुकेन च जेडीमध मुलहठी, मदनैः च अने भीठणथी और मैनफलसे, शृतः सिद्ध करेले। पकाया हुआ, स्नेहः स्नेह स्नेह, ज्वरघ्नम् ०५२नाशक ज्वरनाशक, अनुवासनम् अनुवासन छे अनुवासन है ॥ २५२ ॥

252. The unctuous article prepared with snake-gourd, neem, guduch, liquorice and emetic nut makes a very good antipyretic unctuous enema.

चन्दनायनुवासनम्—

चन्दनागुरुकाश्मर्यपटोलमधुकोत्पलैः ।

सिद्धः स्नेहो ज्वरहरः स्नेहवस्तिः प्रशस्यते ॥२५३॥

चन्दन-अगुरु- चन्दन-अगर चन्दन-अगुरु, काश्मर्य-शीलुवी काश्मर्य, पटोल परवण परवल, मधुक-जेडीमध मुलहठी, उत्पलैः अने काणुं कमण ओओथी और नील कमल इनसे, सिद्धः सिद्ध करेले साधित, स्नेहः स्नेह स्नेह, ज्वरहरः ०५२ने दूर करनार ज्वरनाशक, स्नेहवस्तिः स्नेहवस्तिरूपे स्नेहवस्तिरूपसे, प्रशस्यते प्रशस्त छे श्रेष्ठ है ॥ २५३ ॥

253. The enema of unctuous article prepared with sandal-wood, eagle-wood, white teak, snake-gourd, liquorice and blue lotus is recommended as curative of fever.

ज्वरे शिरोविरेचनधूमवर्त्यतिदेशः—

यदुक्तं मेषजाध्याये विमाने रोगमेषजे ।

शिरोविरेचनं कुर्याद्युक्तिश्चस्तज्वरापहम् ॥२५४॥

युक्तिः युक्ति अलुनार वैद्य युक्ति वैद्य, मेषजाध्याये जेपलध्यायमां मेषजाध्यायमें, विमाने अने विमानस्थानना और विमानस्थानके, रोगमेषजे रोगमेषजे तीतीय नामना आठमा अध्यायमां रोगमेषजितीय नामके आठवें अध्यायमें, यत् जे जो, ज्वरापहम् ०५२ने दूर करनार ज्वरनाशक, शिरोविरेचनम् शिरोविरेचन शिरोविरेचन, उक्तम् कथुं छे कहा है, तत् कुर्यात् ते शैलुं उसका प्रयोग करे ॥२५४॥

254 The wise physician should perform the anti-pyretic errhine procedures described previously in the chapter on drugs (1-2) and also in the chapter on treatment of disease in the section on Vimana (ch. 8).

यच्च नावनिकं तैलं याश्च प्राग्धूमवर्त्यः ।

मात्राशितीये निर्दिष्टाः प्रयोज्यास्ता ज्वरेष्वपि २५५

२५३. प्रशस्यते—प्रशस्यते (व. ८.)

प्राक् पहेला पूर्वमें, यत् च ने जो, नावनिकम् तैलम् नावनिक(अणु) तैल नसके लिए तैल, याः च अने ने और जो, धूमवर्तयः धूमवर्तिओ धूमवर्तियां, मात्राक्षितीये मात्राक्षितीय अध्यायमां मात्राक्षितीय अध्यायमें, निर्दिष्टाः कहेल छे बताये गये हैं, ताः अपि तेओने पणु उनका सी, ज्वरेषु अवरमां ज्वरोंमें, प्रयोज्याः प्रयोग करवे। प्रयोग करना चाहिए ॥ २५५ ॥

255. The 'anu' nasal oil and cigars for smoking, described in the chapter on 'Eat in measure' (Sutra 1-5), may also be used in fever.

ज्वरे अम्यज्जप्रदेहपरिषेकाः—

अम्यज्जांश्च प्रदेहांश्च परिषेकांश्च कारयेत् ।
यथामिलापं शीतोष्णं विभज्य द्विविधं ज्वरम् २५६

द्विविधम् छे प्रकारना दोनों प्रकारके, ज्वरम् अवरने ज्वरका, शीतोष्णम् शीत अने उष्ण छे भेदथी शीत और उष्ण इन भेदसे, विभज्य (वभाज) करी विभाग कर, यथामिलापम् रेगुलीनी अनुसार रोगीकी अमिलापके अनुसार, अम्यज्जान् च अध्याय अम्यज्ज, प्रदेहान् च प्रदेह प्रदेह, परिषेकान् च अने परिषेक और परिषेक, कारयेत् करवे ॥ २५६ ॥

256. Inunctions, applications and affusions should be done as desired by differentiating the fever into two groups, one attended with heat and another with cold.

सहस्रघृतं सर्पिर्वा तैलं वा चन्दनादिकम् ।
दाहज्वरप्रशमनं दद्यादम्यजनं भिषक् ॥ २५७ ॥

भिषक् वैद्य, सहस्रघृतम् ६४२५२ घीथेलुं सहस्रघृत, सर्पिः वा घी घृत, चन्दनादिकम् अथवा चन्दनादि या चन्दनादि, तैलम् वा तैल तैल, दाहज्वर-प्रशमनम् दाहज्वर अवरनुं प्रशमन करनार दाहज्वर ज्वरका प्रशमन, अम्यजनम् अध्याय तारीके अम्यजके तौर पर, दद्यात् द्याय देवे ॥ २५७ ॥

257. The physician may administer inunction with the thousand times washed ghee or with compound sandal-wood oil, for the relief of fever accompanied with burning.

ज्वरे चन्दनाद्यं तैलम्—

अथ चन्दनाद्यं तैलमुपदेक्ष्यामः—

अथ हवे अब, चन्दनाद्यम् चन्दनादि चन्दनादि, तैल तैलने तैल, उपदेक्ष्यामः उपदेश करथुं बतायेंगे।

258-(1). Now we shall expound the compound sandal-wood oil.

चन्दनमद्रश्रीकालानुसायकालीयकपञ्चापञ्च -
कोशीरसारिवामधुकप्रपौण्डरीकनागपुष्पोदीच्यव -
न्यपत्रोत्पलनलिनकुसुमसौगन्धिकपुण्डरीकशतप -
त्रविसमृणालशालूकशैवालकशेरुकानन्ताकुशका -
शेथुदर्भशरनलशालिमूलजम्बुवेतसवानीरगुन्द्रा -
ककुभासनाश्वकर्णस्यन्दनवातपोथशालतालधव -
तिनिशाखदिरकदरकदम्बकाश्मर्यफलसर्जप्लक्षवट -
कपीतनोदुम्बराश्वत्थन्यग्रोधघातकीदूर्वेत्कटशृङ्गा -
टकमञ्जिष्ठाज्योतिष्मतीपुष्करबीजकौञ्चादनबदरी -
कोविदारकदलीसंवर्तकारिष्टशतपर्वाशीतकुम्भि -
काशतावरीश्रीपर्णीश्रावणीमहाश्रावणीरोहिणीशी -
तपांफयोदनपाकीकालाबलापयस्याविदारीजीवकर्ष -
भकमेदामहामेदामधुरसर्षपकोक्तातृणशून्यमोचर -
साठरुषकवकुलकुटजपटोलनिम्बशाखमलीनारिकेल -

२५८ शैवालक—शैवालक (च.)

जम्बुवेतन—जम्बुवेतनस (क.)

सर्जप्लक्षवटकपीतन—सर्जप्लक्षकपीतन (क. च.)

॥ इत्कट—इत्कटक (घ.)

॥ दूर्वेत्कट—दूर्वेत्कटक (ख.)

॥ बदरी—बदर (च.)

॥ शीतकुम्भिका—शीतकुम्भिका (घ. घ.)

॥ जीवकर्षभकमेदा—जीवकर्षभकक्षुद्रसहामेदा (च. छ.)

॥ महामेदा—क्षुद्रमहामेदा (ज.)

॥ वकुल—वकुल (घ.)

खर्जूरमृद्वीकाप्रियालप्रियङ्गुधन्वनात्मगुप्तामधूकाना-
मन्येषां च शीतवीर्याणां यथालाभमौषधानां
कषायं कारयेत् ।

चन्दन- चन्दन रक्तचन्दन, भद्रश्री- श्वेत चन्दन
श्वेत चन्दन, कालानुसार्य- तगर तगर, कालीयक- पीपु-
चन्दन पीत चन्दन, पद्मा- पद्मा पद्मा, पद्मक- पद्मक
पद्मक, उशीर- वाणो खस, सारिवा- अनन्ता अनन्त-
मूल, मधुक- गेडीमधु मूलहठी, प्रचौण्डरीक- प्रचौ-
रीक पुंडरिकाकाठ, नागपुष्पा- नागकेसर नागकेसर,
उक्षिप्त- काणो वाणो बालक, वन्यपद्म- वन्यपद्म वन्यपद्म,
उत्पल- काणु कभण उत्पल, नलिन- नलिन नलिन,
कुमुद- कुमुद कुमुद, सौगन्धिक- सौगन्धिक सौगन्धिक,
पुण्डरीक- पुण्डरीक पुण्डरीक, शतपत्र- शतपत्र शतपत्र,
विस- भिस कमलनाल, मृणाल- मृणाल मृणाल, शालक-
शालक शालक, शैवाल- शैवाल शैवाल कशेरुक- कशेरु-
कसेक, अनन्ता- अनन्ता अनन्ता, कुक्ष- कुक्ष कुक्ष,
काष्ठा- काष्ठा काष्ठा भूण काश, इक्षु- शेवडी ईश, दर्भ-
दर्भ भूण दाम, शर- शर शर सरकण्डा, नल- नल भूण
बवेकी जड, कालिमूल- शालना भूण शालिमूल, जम्बु-
जम्बु जड, वेतस- वेतस वेत, वानीर- वानीर वेतस,
अंशु जामुन, वेतस- वेतस वेत, अर्जुन- अर्जुन अर्जुन,
गुग्गु- गुग्गु गुग्गु, ककुभ- ककुभ ककुभ, अश्वकर्ण- अश्वकर्ण,
अश्वकर्ण- अश्वकर्ण अश्वकर्ण, स्यन्दन- स्यन्दन
स्यन्दन, वातपोथ- वातपोथ वातपोथ, शाल-
शाल शाल, ताल- ताल ताल, धव- धव धव, तिनिश-
तिनिश तिनिश, खदिर- खदिर खदिर, कदर- कदर कदर,
कदम्ब- कदम्ब कदम्ब, काश्मर्यफल- शीवधुना इण
गम्भारीके फल, सर्ज- सर्ज सर्ज, प्लक्ष- पीपण पिल-
खन, बट- बट बट, कपीतन- कपीतन कपीतन, उदुम्बर-
उदुम्बर गूलर, अश्वत्थ- पीपण पीपल, न्यग्रोध- धण्टी
वडावाधवाणो वड बहुत जटावाला बरगद, घातकी-
घातकी घाय, दूर्वा- दूर्वा दूर्वा, इत्कट- इत्कट जइता,
शृङ्गाटक- शीगेडा सिंघाडा, मञ्जिष्ठा- मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठा,
ज्योतिष्मती- मालकाङ्गनी, पुष्करबीज- कभण-
काङ्गनी कमलगटा, क्रौञ्चादन- धीतेला छोटे कसेक, बदरी-
बदरी बेर, कोविदार- कांथनार कांचनार, कदली- कदली
केला, संवर्तक- अडेडा संवर्तक, अरिष्ट- धीमडे नीम,
शतपर्वा- धीमडे शतपर्वा, शीतकुम्भिका-

शीतकुम्भिका शीतकुम्भिका, शतावरी- शतावरी शतावरी,
श्रीपर्णी- श्रीपर्णी गांभारी, श्रावणी- श्रावणी श्रावणी,
महाश्रावणी- महाश्रावणी महाश्रावणी, रोहिणी- रोहिणी
रोहिणी, शीतपाकी- शीतपाकी शीतपाकी, ओदनपाकी-
ओदनपाकी ओदनपाकी, काला- काला काला, बला- बला
बलामूल, पयस्या- क्षीरकांडोली क्षीरकाकोली, विदारी-
विदारीकंद विदारीकंद, जीवक- जीवक जीवक, ऋषभक-
ऋषभक ऋषभक मेदा- मेदा मेदा, महामेदा- महामेदा
महामेदा, मधुरसा- मधुरसा मधुरसा, ऋष्यप्रोक्ता- ऋष्य-
प्रोक्ता ऋष्यप्रोक्ता, नृणशून्य- नृणशून्य नृणशून्य, मोचरस-
मोचरस सेमलका गोंद, आटरूपक- अटरूपक अटरूपक,
बकुल- बकुल बकुल, कुटज- कुटज कुटज, पटोल-
पटोल पटोल, निम्ब- निम्ब नीम, चाकमली- शेभगे
सेमल, नारिकेल- नारिकेल नारिकेल, खर्जूर- खर्जूर खर्जूर,
मृद्वीका- मृद्वीका मुनका, प्रियाल- प्रियाल चिरौजी, प्रियङ्गु-
प्रियङ्गु प्रियङ्गु, धन्वन- धन्वन धन्वन, आत्मगुप्ता- आत्म-
गुप्ता केवांचबीज, मधूकानाम् मधूकानाम् मधूकानाम् च अने
पीपल तथा अन्य, शीतवीर्याणाम् शीतवीर्या शीतवीर्या,
औषधानाम् औषधानाम् औषधानाम्, यथालाभम्
यथालाभम् यथालाभम् जितने मिल सके उतनेका कषायम्
कषायम् कषायम् करे ।

258-(2). Red sandal wood, white sandal
wood, indian valerian, yellow sandal
wood, beetle killer, himalayan cherry,
cuscus grass, indian sarsaparilla, liquo-
rice tubers of white lotus, fragrant
poon, fragrant sticky mallow, red
lotus, blue water lily, indigo lotus,
night flowering lotus, fragrant white
lotus, white lotus, centipetal lotus,
tubers of lotus, lotus stalk, lotus rhi-
zome, moss, rushnut, indian sarsapa-
rilla, small sacrificial grass, pen-reed
grass, great reed, roots of paddy, jambul,
country willow, vanira, elephant grass,
arjun, spinous kino, asvakarna sal, syan-
dana, palas, sal, palm, crane, oojain,

catechu, gum arabic, cadamba, fruit of white teak, sarja sal, yellow-barked fig, banyan, flowering peepul, gular fig, holy fig, nyagrodha banyan, fulsee. flowers, scutch grass, prickly sesbane, indian water chestnut, indian madder, staff plant, seeds of lotus, kraunchadana, jujube, variegated mountain ebony, plantain, beleric myrobalan, neem, white scutch grass, saffron-mango, climbing asparagus, white teak, two kinds of east indian globe thistle, rohan, sitapaki, odanapaki, black turpeth, heart leaved sida, milky yam, white yam, jivaka, rishabhaka, meda, mahameda, trilobed virgin bower, rishya-prokta, screw pine, gum of silk cotton, vasaka, bakula, kurchi, snake-gourd, neem, silk-cotton, cocoanut, date, grapes buchanan's mango, perfumed cherry, indian linden, cowage, mahwa and other herbs of cooling potency; decoct whatever are available from this group of drugs.

तेन कषायेण द्विगुणितपयसा तेषामेव च कल्केन कषायार्धमात्रं मृद्वग्निना साधयेत्तैलम् ।

तेन कषायेण ते कषायार्धमात्रं उक्त कषायसे, द्विगुणित-पयसा अमृतं दूध भेगवी दूधसे, तेषाम् एव च ते न द्रव्येणा उन्हीं प्रयोगे, कल्केन कल्के साधये कल्के, कषायार्धमात्रं कषायार्धमात्रं अर्धं प्रमाणानुं कायसे आधा, तैलम् तैल तैल, मृदु-अग्निना मृद्वग्नि उपर मंद आंचसे, साधयेत् पकायुं पकावे ।

258-(3). Til oil should be prepared with milk of double the quantity of the above-mentioned decoction and the paste of the same drugs; and the whole

reduced to half its quantity on a slow fire.

एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो दाहज्वरमपनयति ।
एतत् आ यह, तैलम् तैल तैल, अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करवाथी अभ्यङ्ग करनेसे, दाहज्वरम् दाहज्वरने दाहज्वरको, सद्यः शीघ्र तुरंत, अपनयति दूर करे छे दूर करता है ।

258-(4). This oil when used for anointing, soon cures fever accompanied with burning.

एतैरेव चोषधैरश्लक्ष्णपिष्टैः सुशीतैः प्रदेहं कारयेत् । एतैरेव च शृतशीतं सलिलमवगाहपरिषेकार्थं प्रयुज्जीत ॥ २५८ ॥

इति चन्दनाद्यं तैलम् ।

अश्लक्ष्ण-पिष्टैः च बहु भारीक न वाटेला मोटी पीसी गई, सुशीतैः तथा ठंडा तथा शीतल, एतैः एव आ न इन्हीं, औषधैः औषधैथी औषधोंसे, प्रदेहम् प्रदेह (अरु) कराववा लेप करावे, एतैः एव च अने औषधैथी और इन्हीं औषधोंसे, शृतशीतम् ठंडाणीने ठंडा करेला खोला कर ठंडे किये हुए, सलिलम् जलका, अवगाहपरिषेकार्थम् अवगाह तथा परिषेक भाटे अवगाह तथा परिषेकके लिए, प्रयुज्जीत प्रयोग करवा प्रयोग करे, इति आ यह, चन्दनाद्यम् अर्धनाद्य चन्दनाद्य, तैलम् तैल छे तैल है ।

258. An unguent should be made of these drugs of cooling potency, taking care not to grind them too fine, and also the water boiled with these drugs and cooled, should be used for bath and affusion. Thus has been described 'The compound Sandalwood oil.'

दाहप्रशमना उपचाराः —

मध्वारनालक्षीरवधिघृतसलिलसेकावगाहाश्च सद्यो दाहज्वरमपनयन्ति शीतरुपर्शत्वात् ॥ २५९ ॥

२५८. एतत्तैलमभ्यङ्गात् सद्यो-एतत्तैलं सद्यो (ख. व.)

,, एतत्तैलम्-तैलम् (ग.)

२५८. अश्लक्ष्णपिष्टैः-अश्लक्ष्णपिष्टैः (ख.)

२५९. मध्वारनाल-मध्वारनाल (क. व. छ. व.)

मधु- मधु मधु, आरनाल- ३७ कांजी, क्षीर- दूध
दूध, दधि- दही, घृत- घी घृत, सलिल- जलना
जलका, सेकावगाहाः च परिषेक्य अने रनान सेक तथा
अवगाहन, शीतस्पर्शत्वात् शीत स्पर्शवाणां हेवाथी
शीत स्पर्शके कारण, सद्यः शीघ्र तुरन्त, दाहज्वरम्
दाहज्वरने दाहज्वरको, अपनयन्ति दूर करे छे दूर
करते हैं ॥ २५९ ॥

259. Affusions and immersions with
honey, sour conjee, milk, curds, ghee
and water alleviate immediately fever
accompanied with burning, on account
of their cooling effects

भवन्ति चात्र—

पौष्करेषु सुशीतेषु पद्मोत्पलदलेषु च ।

कदलीनां च पत्रेषु क्षौमेषु विमलेषु च ॥२६०॥

चन्दनोदकशीतेषु शीते धारागृहेऽपि वा ।

हिमाम्बुसिक्ते सदने दाहार्तः संविशेत् सुखम् २६१

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति श्लोका
छे ३ श्लोक हैं कि, दाहार्तः दाहार्थी पीडाता रोगी
दाहसे पीडित रोगी, सुशीतेषु अत्यंत ठंडा अत्यंत शीतल,
पौष्करेषु धातु कुमजनां पांदां पर लाल कमलके पत्तों
पर, पद्मोत्पलदलेषु च पद्म तथा उत्पलनां पांदां पर पद्म
तथा उत्पलके पत्तों पर, कदलीनाम् च कदलीनां पांदां पर
एवं केलके पत्तोंपर, विमलेषु अने निर्मल और निर्मल,
चन्दनोदकशीतेषु तथा चन्दनना जलानी ठंडा करेलां
तथा चन्दनके पानी सींचे हुए, क्षौमेषु च क्षौम पत्रों
उपर रेशमी वस्त्रोंपर, शीते ठंडा ठंडे, धारागृहे धारा-
गृहमां धारागृहमें, हिमाम्बुसिक्ते अथवा भरझना जलानी
छांटेला अथवा बर्फके पानीसे सिक्ते, सदने अपि वा धरमां
गृहमें, सुखम् सुखपूर्वक सुखपूर्वक, संविशेत् सुखं
सो जाय ॥ २६०-२६१ ॥

Here are verses again—

260-261. The fever-patient afflicted

२६०. कदलीनां—कदलीनां (ख. घ. ङ. त. थ.)

२६१. शीते धारागृहेऽपि वा—सुप्यादाहादितः सुखम् (घ. त. थ.)

,, दाहार्तः संविशेत् सुखम्—शीते धारागृहेऽपि वा (घ. त. थ.)

with a sensation of burning should lie
down at ease, in a specially constructed
water-cooled chamber, or an apartment
cooled by frequent spraying of ice-cold
water, on the petals of cold, blue and
red lotuses, blue water-lilies or plantain
leaves or clean silken raiment constantly
sprinkled with cold sandal-water.

हेमशङ्खप्रवालानां मणीनां मौक्तिकस्य च ।

चन्दनोदकशीतानां संस्पर्शानुरसान् स्पृशेत् २६२

चन्दनोदक-शीतानाम् चन्दनना जलानी ठंडा करेला
चन्दनके पानीसे ठंडे किये गये, हेम-शङ्खप्रवालानाम्
सुवर्ण, शंख, प्रवाल सुवर्ण, शंख, प्रवाल, मणीनाम्
मणि, मणियों, मौक्तिकस्य च अने मोतीनां और
मोतियोंके, संस्पर्शानुरसान् जलां सुधी जलां न थड्क्य
त्यां सुधी शीत स्पर्शने। जहां तक उष्ण न हो जाय
वहां तक शीत स्पर्शका, स्पृशेत् अनुभव करे। अनुभव
करे ॥ २६२ ॥

262. He should keep touching arti-
cles of gold, conch-shells, coral, gems
and pearls which have been chilled in
cold sandal water while they retain
their cooling effects.

स्त्रग्भिर्नीलोत्पलैः पद्मैर्व्यजनैर्विविधैरपि ।

शीतवातावहैर्व्यज्ज्येच्चन्दनोदकवर्षिभिः ॥२६३॥

स्त्रग्भिः पुष्पनी भाणायो वडे मालाओंसे, नीलोत्पलैः
नील कुमजो वडे नील कमलोंसे, पद्मैः कुमजो
वडे कमलोंसे, चन्दनोदक-वर्षिभिः चन्दनजल वरसावता
चन्दनके जलको बरसानेवाले, शीतवातावहैः ठंडा पवन
नाभता शीत वायु बहानेवाले, विविधैः विविध विविध,
व्यजनैः अपि पंखाओ वडे पंखोंसे भी, व्यज्ज्येत्
पवन नाभवे। हवा करे ॥२६३॥

263. The patient should be fanned
by waving of flower garlands, blue

२६२. संस्पर्शानुरसान्—संस्पर्शानुरसा (घ. फ.)

२६३. शीतवातावहैर्व्यज्ज्येत्—शीतवातावहैर्व्यज्ज्येत् (च. घ.)

lilies, lotuses and various other kinds of improvised fans dripping with sandal water, that give out a cool breeze.

नद्यस्तडागाः पद्मिन्यो हृदाश्च विमलोदकाः ।
अवगाहे हिता दाहवृष्णाग्लानिज्वरापहाः ॥२६५॥

विमलोदकाः शुद्ध जलवाणी निर्मल जलवाली, नद्यः नदीओ नदियाँ, तडागाः तलावे तालाब, पद्मिन्यः पुष्करिणीओ पुष्करिणी, हृदाः च अने हृदो और हृद, अवगाहे स्नानने भाटे अवगाहनमें, हिताः हितकर हैं, दाह-वृष्णा- तथा दाह, तरस एवं दाह, प्यास, ग्लानिज्वरापहाः ज्वानि अने ज्वरने हरनार छे ग्लानि और ज्वरके नाशक हैं ॥ २६४ ॥

264. Rivers, tanks, lotus-ponds and pools of limpid water are wholesome for bathing. Immersion in them relieves one of burning, thirst, fatigue and fever.

प्रियाः प्रदक्षिणाचाराः प्रमदाश्चन्दनोक्षिताः ।
सान्त्वयेयुः परैः कामैर्मणिमौक्तिकभूषणाः ॥२६५॥

चन्दन-उक्षिताः चन्दनना जलथी सिंथित चन्दनोदकसे सिक्त, प्रदक्षिणा-आचाराः अनुकूल आचरणवाली, मणि-मौक्तिक-भूषणाः मणि तथा मोतीनां आभूषणवाणी मणि और मोतीके आभूषणोंको पहिरे हुए, प्रियाः प्रिय प्रिय, प्रमदाः प्रमदाओओ क्रियाँ, परैः उत्तम श्रेष्ठ, कामैः कामयुक्त भावोधी कामयुक्त भावोंसे, सान्त्वयेयुः सान्त्वन करुं सान्त्वन करें ॥ २६५ ॥

265. Youthful women, who are lovely and of endearing manners and smeared with sandal should, having decked themselves with gems and pearls, comfort the patient with their exquisite dalliance.

शीतानि चान्नपानानि शीतान्युपवनानि च ।
वायवश्चन्द्रपादाश्च शीता दाहज्वरापहाः ॥२६६॥

शीतानि ठंडा शीतल, अन्न-पानानि च आनपान अन्नपान, शीतानि उपवनानि च ठंडा उपवने। शीतल उपवन, शीताः वायवः ठंडा वायुओ। शीतल वायु, चन्द्रपादाः च अने चंद्रकिरणो। और चन्द्रकिरण, दाहज्वर-अपहाः दाहज्वरने हर करनार छे दाहज्वरके नाशक हैं ॥ २६६ ॥

266. Cooling foods and drinks, cool pleasure-gardens, cool breezes and moon-light relieve affliction of burning fever.

ज्वरे अगुर्वादितैलम्—

अथोष्णाभिप्रायिणां ज्वरितानामभ्यङ्गादीनुपक्रमानुपदेक्ष्यामः—

अथ हवे अब, उष्ण-अभिप्रायिणां उष्णी धृष्टवाणी उष्णकी इच्छावाले, ज्वरितानाम् ज्वरना रोगीओनी ज्वरितोंकी, अभ्यङ्गादीन् अभ्यंग वजरे अभ्यंगादि, उपक्रमान् चिकित्साओने चिकित्साओंको, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं बतावेगे -

267-(1). Now we shall expound inunction and other methods of treatment for fever-patients who prefer warm measures.

अगुरुकुष्ठतगरपत्रनलदशैलेयध्यामकहरेणुका-
स्थौणेयकक्षेमकैलावराङ्गदलपुरतमालपत्रभूतीक-
रोहिषसरलशल्लकीदेवदार्वस्निमन्थबिल्वस्योनाकका-
श्मर्यपाटलापुनर्नवावृश्चीरकण्टकारीबृहतीशालप-
र्णीपृश्निपर्णीमाषपर्णीमुद्गपर्णीगोधूरकैरण्डशोभा-
ञ्जनकवरुणार्कचिरबिल्वतिलकशटीपुष्करमूलग-
ण्डीरोरुबूकपत्तूराक्षीवाश्मान्तकशिग्रुमातुलुङ्गपीलु-

२६७. रोहिष-रोहिण (च.)

„ वृश्चीरकण्टकारी-बृहती कण्टकारिका (च.)

„ कण्टकारी-कण्टकारिका (घ.)

„ गण्डीरो-माण्डीरो (ख. ड.)

„ पीलुक-मूलक (घ.)

कमूलकपर्णीतिलपर्णीपीलुपर्णीमेघशृङ्गीहिंसादन्त-
शठैरावतकभल्लातकास्फोटकाण्डीरात्मजैकेषीका -
करञ्जधान्यकाजमोदपृथ्वीकासुमुखसुरसकुठेरक -
कालमालकपर्णाक्षवकफणिज्झकभूस्तृणशृङ्गवेर-
पिप्पलीसर्षपाश्वगन्धारास्नाहहारोहावचाबलाति-
बलागुडूचीशतपुष्पाशीतवल्लीनाकुलीगन्धनाकुली-
श्वेताज्योतिष्मतीचित्रकाध्यण्डाम्लचाङ्गेरीतिलब-
दरकुलत्थमाषाणामेवंविधानामन्येषां चोष्णवी-
र्याणां यथालाभमौषधानां कषायं कारयेत्,

अगुरु- अगुरु अगुरु, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, तगर- तगर
तगर, पत्र- पत्र तेजपत्र, नलद- नलद नलद, नलद,
शैलेय- शैलेय शैलेय, ध्यामक- ध्यामक ध्यामक, हरेणुका-
हरेणुका हरेणुका, स्थौण्यक- स्थौण्यक स्थौण्यक, क्षेमक-
क्षेमक क्षेमक, एला- एला एलायची, वराङ्गदल- वरा-
गङ्गदल वराङ्गदल, पुर- गुग्गुलु गुग्गुलु, तमालपत्र- तमालपत्र
तमालपत्र, भूतीक- भूतीक भूतीक, रोहिष- रोहिष रोहिष,
सरल- सरल सरल, शालकी- शालकी शालकी, देवदारु-
देवदारु देवदारु, अग्निमन्थ- अग्निमन्थ अरणी, बिल्व-
पीली बिल्व, स्योनाक- अरुञ्जो अरुञ्जो, काश्मर्य-
शीवली गम्भारी, पाटला- पाटला पाटला, पुनर्नवा-
साटोडी पुनर्नवा, वृश्चीर- राती साटोडी वृश्चीर, कण्टकारी-
भेरी भेरी गण्डी छोटी कटेरी, बृहती- उषी भेरी गण्डी
बड़ी कटेरी, शालपर्णी- शालपर्णी शालपर्णी, पृश्निपर्णी-
पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, माषपर्णी- माषपर्णी माषपर्णी,
मुद्गपर्णी- मुद्गपर्णी मुद्गपर्णी, गोक्षुरक- गोक्षुर गोक्षुर,

२६७. तिलपर्णीपीलुपर्णीमेघशृङ्गी-पीलुपर्णी (क.)

- १. मूलकपर्णी-मूलपर्णी (घ.)
- २. पीलुकमूलकपर्णी-मूलकपर्णी (च.)
- ३. " " -मूलकमूलपर्णीपीलुपर्णी (त.)
- ४. मूलकपर्णी-मूलकपर्णी (द.)
- ५. ऐरावतकभल्लातक-भल्लातक (ध.)
- ६. काण्डीरात्मजैकेषीका-काण्डीरात्मजाकाकाण्डीकेषीका (ध.)
- ७. " " -काण्डीरात्मगुप्ताकाकाण्डीकेषीका (ध.)
- ८. सुरसकुठेरक-सुरसकरकण्डीरकुठेरक (ध.)
- ९. रुहारोहा-रुहावरोहा (ध. घ.)
- १०. चाङ्गेरीतिलबदर-चाङ्गेरीबदर (ख. घ.)
- ११. अन्येषां चोष्णवीर्याणाम्-अन्येषाम् ज.)

एरण्ड- ऐरण्ड ऐरण्ड, सोमाज्वक- सरगवे सोमाजन,
वरुण- वरुण वरुण, अर्क- आर्क आर्क, चिरबिल्व-
चिरबिल्व चिरबिल्व, तिल्वक- तिल्वक तिल्वक, कडी-
कडी कडी, पुष्करमूल- पुष्करमूल पुष्करमूल, गण्डीर-
गण्डीर गण्डीर, उरुवृक- उरुवृक उरुवृक, पत्तूर- पत्तूर
पत्तूर, अक्षीव- अक्षीव अक्षीव, अश्मान्तक- अश्मान्तक
अश्मान्तक, शिमु- रातो सरगवे शिमु, मातुलङ्ग-
पीलेरुं विजौरा, पीलुक- पीलुक पीलुक, मूलकपर्णी-
मूलकपर्णी मूलकपर्णी, तिलपर्णी- तिलपर्णी तिलपर्णी,
पीलुपर्णी- पीलुपर्णी पीलुपर्णी, मेघशृङ्गी- भर-
गण्डीर मेढासिंगी, हिंसा डिंसा हिंसा, दन्तशठ-
दन्तशठ दन्तशठ, ऐरावतक- ऐरावतक ऐरावतक, भल्लातक-
भल्लातक भल्लातक, आस्फोट- आस्फोट आस्फोता,
काण्डीर- काण्डीर काण्डीर, आत्मजा- आत्मजा आत्मजा,
एकेषीका- एकेषीका एकेषीका, करञ्ज- करञ्ज करञ्ज,
धान्यक- धान्यक धान्यक, अजमोद- अजमोद अजमोद,
पृथ्वीका- पृथ्वीका पृथ्वीका इलायची, सुमुख- सुमुख सुमुख,
सुरस- सुरस सुरस, कुठेरक- कुठेरक कुठेरक, कालमालक-
कालमालक कालमालक, पर्णास- पर्णास पर्णास, क्षवक-
क्षवक क्षवक, फणिज्झक- फणिज्झक फणिज्झक, भूस्तृण-
भूस्तृण गन्धतृण, शृङ्गवेर- आहु अदरक, पिप्पली- पीप-
पिप्पली, अश्वगन्धा- अश्वगन्धा आसगन्ध, रास्ना- रास्ना
रास्ना, रुहा- रुहा रुहा, रोहा- रोहा रोहा, वचा- वचा
वचा, बला- बला बला, अतिबला- अतिबला कन्धी, गुडूची-
गुडूची गिलोय, शतपुष्पा- शतपुष्पा सोये, शीतवल्ली- शीतवल्ली
शीतवल्ली नाकुली- नाकुली इशरमूल, गन्धनाकुली- गन्ध-
नाकुली गन्धनाकुली, श्वेता- श्वेता श्वेता, ज्योतिष्मती-
ज्योतिष्मती मालकाङ्गी, चित्रक- चित्रक चित्रक, अज्यण्डा-
अज्यण्डा अज्यण्डा, अम्लचाङ्गेरी- अम्लचाङ्गेरी अम्ल-
चाङ्गेरी, तिल- तिल तिल बदर- बदर बेर, कुलत्थ- कुलत्थ
कुलत्थ, माषाणाम्- माषाणाम् उडद, एवंविधानाम् ये अने
येवां इन और इस प्रकारके अन्येषाम् पीलुं अन्य, उष्ण-
वीर्याणाम् उष्णवीर्यं उष्णवीर्य, औषधानाम् औषधानाम्
औषधानाम्, यथालाभम् यथालाभम् भवेत् तेषां यथा-
लाभ ले कर, कषायम् कषाय काढा, कारयेत् करवे बनावे;

267 (2). Eaglewood, costus, indian
valerian, cassia, cinnamon, nardus,

lichen, ginger grass, fragrant piper, glory tree, angelica, cardamom, cinnamon, dalapura, tamal leaf, bishop's weed, ginger grass, long-leaved pine, indian olibanum, deodar, wind killer, bael, indian calosanthus, white teak, trumpet flower, hog's weed, white hog's weed, indian night-shade, yellow-berried night-shade, ticktrefoil, painted leaved uraria, wild black gram, wild green gram, small caltrops, castor plant, drum-tick, three leaved caper, mudar, jungle cork, tilwaka, long zedoary, orris root, gandira, red castor oil plant, variety of cockscomb, seeds of drumstick, heart-leaved fig, drumstick, citron, indian tooth brush, sambo, mulakaparni, trilobed virgin bower, yellow-berried night-shade, galls, lemon, orange, marking nut, indian sarsaparilla, kandira, putranjiva, patha, indian beech, coriander, celery seeds, big cardamom, shrubby basil, holy basil, kuthera, kalamalaka, parnasa, sneezing wort, sweet marjoran, ginger grass, ginger, long pepper, rape seeds, winter cherry, indian groundsel, vanda orchid, pillar roots, sweet flag, heart-leaved sida, country willow, guduch, dill, sita-valli, nakuli, gandha-nakuli, white flowered mussel shell creeper, staff-plant, white flowered leadwort, cowage, yellow wood sorrel, til, small jujube, horse-gram, black gram and similar drugs of hot potency should be decocted.

तेन कषायेण तेषामेव च कल्केन सुरासौवीर-

कतुषोदकमैरेयमेदकदधिमण्डारनालकटूरप्रतिवि-
नीतेन तैलपात्रं विपाचयेत् ।

सुरा- सुरा सुरा, सौवीरक- सौवीरक सौवीर,
तुषोदक- तुषोदक तुषोदक. मैरेय- मैरेय मैरेय, मेदक-
मेदक मेदक, दधिमंड- दधिमंड दहीका पानी, आरनाल-
आरनाल. कटूर- तथा कटूर तथा कटूरसे, प्रति-
विनीतेन जेभा नाजनामा आवेष्ट छे जेवा युक्त,
तेन ते उस, कषायेण कषायेण कषाये, तेषाम एव च
अने तेओनाओ और उन्हीके, कल्केन कल्केन कल्के,
तैल- पात्र २५६ तोला तेल एक आठक तैल,
विपाचयेत् पकावतुं पकावे ।

267-(3). 256 tolas of oil may be prepared with these decoctions and with the paste of these drugs, with sura, sauvira, tushodaka, malreya and medaka wines, whey, sour conjee and diluted butter-milk.

तेन सुखोष्णेन तैलमोष्णाभिप्रायिणं ज्वरित-
मभ्यञ्ज्यात्, तथा शीतज्वरः प्रशाम्यति;

सुखोष्णेन अहेवाय जेवा जीना सुखोष्ण, तेन ते
उस, तैलेन तैलथी तैलसे, उष्णाभिप्रायिणस जेने
उष्णनी भुज्ज छे जेवा उष्ण अभिप्रायवाले, ज्वरितस
ज्वरना इरदीने ज्वररोगीको, अभ्यञ्ज्यात् अभ्यंज
करवा अभ्यंज करे, तथा तेम करवाथी उससे, शीतज्वरः
शीतज्वर शीतज्वर, प्रशाम्यति शीत थाय छे शांत
होता है;

267-(4). With this oil in genialy warm condition, the fever-patient desirous of warm measures may be anointed; thus the algid fever gets cured.

एतैरेव चोषधैः श्लक्ष्णपिष्टैः सुखोष्णैः प्रदेहं

२६७. ज्वरितमभ्यञ्ज्यात्-ज्वरितमभ्यञ्ज्यात् (क.)

„ अभ्यञ्ज्यात्-सततमभ्यञ्ज्यात् (च.)

„ एतैरेव-तैरेव (घ.)

कारयेत्, एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमव-
गाहनार्थं परिषेकार्थं च प्रयुञ्जीत शीतज्वरप्रशमा-
र्थम् ॥२६७॥ इत्यगुर्वाचं तैलम् ।

शुष्कपिष्टैः अहु पाटीक वाटेका बारीक पीसे हुए,
सुखोष्णैः सहेवाय ओवा गरम सुहाते गरम, एतैः एव
ओना ओ न इन्ही, औषधैः च औषधा वडे औषधोसे,
प्रदेहम् प्रदेह प्रलेप, कारयेत् करे करे, शीतज्वर-
प्रशमनार्थम् तथा शीतज्वरनी शांतिने भाटे और
शीतज्वरके प्रशमनके लिए, एतैः एव ओना ओ न औषधाथी
उन्हीसे ही शृतम् उकाणेहुं कथित, सुखोष्णम् सहेन
थाय ओनुं ओनुं सुखोष्ण, सलिलम् नून जल,
अवगाहनार्थम् अवगाहन अवगाहनके लिए, परिषेकार्थम्
च तथा परिषेक भाटे और परिषेकके लिए, प्रयुञ्जीत
शीतज्वर प्रयोगमें लावे ॥ २६७ ॥ इति आ यद् अगुर्वाचम्
अगुर्वाच अगुर्वाच, तैलम् तैल छे तैल है।

267. Also an application with the
fine made paste of the above-said drugs
in genially warm condition should be
done and the decoction of these should
be used for bath and affusion for the
cure of algid fever. Thus has been
described the compound eagle-wood oil.

ज्वरे शीतप्रशमना उपचाराः —

भवन्ति चात्र—

त्रयोदशविधः स्वेदः स्वेदाध्याये निदर्शितः ।
मात्राकालविदा युक्तः स च शीतज्वरापहः ॥२६८॥

अत्र च आ विषयमा इस विषयमें, भवन्ति श्लोका
छे के श्लोक हैं कि, स्वेदाध्याये स्वेदाध्यायमा स्वेदाध्या-
यमें, त्रयोदशविधः तेर प्रकारने तेरह प्रकारका, स्वेदः
स्वेद स्वेद, निदर्शितः अतावेदो छे बताया गया है,

२६७. एतैरेव च शृतं सुखोष्णं सलिलमवगाहनार्थं परिषेकार्थं च-
पतेषामेव च सुखोष्णमुत्काशमवगाहनपरिषेकार्थं (ब.)

.. प्रयुञ्जीत शीतज्वरप्रशमार्थम्—प्रयुञ्जीत ज्वरप्रशमार्थमिति
(ब.)

.. शीतज्वर—ज्वर (ब. त.)

.. अगुर्वाचं तैलम्—इति शीतज्वरेऽगुर्वाचं तैलम् (ब.)

मात्राकालविदा मात्रा अने काल अलुनारा वैद्ये मात्रा
और कालको जाननेवाले वैद्यसे, युक्तः च प्रयोक्तव्ये
प्रयुक्त किया गया, सः ते वह, शीतज्वरापहः शीत-
ज्वरने नाश करे छे शीतज्वरका नाशक है ॥ २६८ ॥

Here are verses again—

268. The thirteen varieties of
sudation procedure which have been
described in the chapter on sudation,
when applied by the physician, skilled
in the knowledge of dosage and time,
are curative of algid fever.

सा कुटी तच्च शयनं तच्चावच्छादनं ज्वरम् ।
शीतं प्रशमयन्त्याशु धूपाध्यागुरुजा घनाः ॥२६९॥

सा कुटी ते कुटी वह कुटी, तत् च ते वह, ज्वरम्
शयना शयन, तत् च अवच्छादनम् ते औदवातुं वस्त्र और
वह आच्छादन, अगुरुजाः तथा अगुरुना अगुरुके, घनाः
घाटा घन, धूपाः च धूप धूप, शीतम् ज्वरम् शीत-
ज्वरने शीतज्वरको, आशु शीघ्र शीघ्र, प्रशमयन्ति
शांत करे छे शांत करते हैं ॥ २६९ ॥

269. The hot cabin sudation, the
bed and the coverings related to it
and thick smoke from eagle wood,
soon allay the algid fever.

चारुपचितगायत्र्यश्च तरुण्यो यौवनोष्मणा ।
आश्लेषाच्छमयन्त्याशु प्रमदाः शिशिरज्वरम् ॥२७०॥

चारु-उपचित-गायत्र्यः सुंदर पुष्ट अगोवाणी सुंदर
पुष्ट गात्रवाली, तरुण्यः तरुण्य तरुण, प्रमदाः प्रमदाओ
झियाँ, आश्लेषाश्च आश्लेषाश्च आश्लेषाश्च आश्लेषाश्च
यौवनोष्मणा यौवना यौवननी गरमीथी अपने यौवनकी
गरमीसे, शिशिरज्वरम् शीतज्वरने शीतज्वरको, आशु
शीघ्र शीघ्र, शमयन्ति शांत करे छे शांत करती
हैं ॥ २७० ॥

270. The warm embraces of youth-
ful women, with comely and rounded

२७०. चारुपचितगायत्र्यश्च—पवित्रगायत्री (ब. ब.)

limbs, allay the fever accompanied with chill.

स्वेदनान्यन्नपानानि वातश्लेष्महराणि च ।

शीतज्वरं जयन्त्याशु संसर्गबलयोजनात् ॥२७१॥

स्वेदनानि पसीनेः क्षयनाशं पसीना लानेवाले, वातश्लेष्महराणि च अने वातकफ दूर करनेवाले और वातकफनाशक, अन्नपानानि अन्नपान अन्नपान, संसर्गबल-वातकफ-संसर्गना भणने अनुसरी वातकफके संसर्ग-बलके अनुसार, योजनात् शैत्यवाथी योजनासे, आशु तुरत शीघ्र ही, शीतज्वरम् शीतज्वरने शीतज्वरको, जयन्ति शीघ्र ही जीतते हैं ॥ २७१ ॥

271. Foods and drinks that are sudatory and curative of vata and kapha, administered to suit the predominance of vata or kapha in this condition of bi-discordance, soon subdue algid fever.

येषां ज्वरे लङ्घनं न हितम्—

वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे ।

लङ्घनं न हितं विद्याच्छमनैस्तानुपाचरेत् ॥२७२॥

वातजे वातधी थयेक्ष वातजनित, श्रमजे श्रमधी थयेक्ष श्रमजनित, पुराणे शूल पुराणे, क्षतजे च एव अने क्षतधी थयेक्ष और क्षतजन्य, ज्वरे ज्वरभा ज्वरमें, लङ्घनम् लंघन लंघन, हितम् न विद्यात् क्षितकारक नहि अक्षुप्त हितकारक नहीं जाने, तान् तेजोनी उनका, क्षमनैः शमन औषधधी शमन औषधोंसे, उपाचरेत् चिकित्सा करवी उपचार करे ॥ २७२ ॥

272. Lightening procedure is not advisable in fever due to vata, fatigue and pectoral lesions and in chronic

२७२. वातजे श्रमजे चैव पुराणे क्षतजे ज्वरे—निरामे वातजे चैव

पुराणे क्षतजे ज्वरे (थ.)

,, वातजे श्रमजे—निरामे वातजे (द.)

,, श्रमजे—निरामे (प.)

fever. These conditions should be treated with sedative measures.

ज्वरे लङ्घनादिक्रमकरणे युक्तिः—

विक्षिप्यामाशयोष्माणं यस्माद्भत्वा रसं नृणाम् ।

ज्वरं कुर्वन्ति दोषास्तु हीयतेऽग्निबलं ततः ॥२७३॥

यस्मात् तेथी जिस कारणसे, नृणाम् मनुष्योंकी आमाशय ऊष्माणम् आमाशयनी गरमीने आमाशयमें स्थित ऊष्माको, विक्षिप्य अहार डाढी बाहिर निकाल कर, रसम् रसधातुमां रसधातुमें, गत्वा गर्भ पहुंच कर, दोषाः तु दोषो दोष, ज्वरम् ज्वर ज्वर, कुर्वन्ति करे छे करते हैं, ततः तेथी उस कारणसे, अग्निबलम् अग्निबलम् अग्निबल, हीयते क्षीय भाय छे कम हो जाता है ॥ २७३ ॥

273. Since the morbid humor, expelling the gastric heat from its natural habitat and carrying it to the nutrient fluid of the body, cause pyrexia, so naturally, the strength of the gastric fire is diminished.

यथा प्रज्वलितो वह्निः स्थाव्यामिन्धनवानपि ।
न पचत्योदनं सम्यगनिलप्रेरितो वह्निः ॥२७४॥
पक्तिस्थानात्तथा दौर्बेरूष्मा क्षितो बहिर्नृणाम् ।
न पचत्यभ्यवहतं कृच्छ्रात् पचति वा लघु ॥२७५॥

यथा तेवी रीते जैसे प्रज्वलितः प्रज्वलित प्रज्वलित, वह्निः अग्नि अग्नि, इन्धनवान् अपि अग्निधनवान् होय तो पक्षु इन्धनयुक्त होने पर भी, वह्निः अहार बाहिर, अनिलप्रेरितः पवनधी धकेलाते पवनसे चालित हुआ, स्थाव्याम् पात्रमां रहेला बर्तनमें स्थित, ओदनम् आतने ओदनको, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, न पचति पकावी शकतो नहीं नहीं पकाती है, तथा तेवी रीते उसी तरह, दोषैः दोषधी दोषोंसे, पक्तिस्थानात् आमाशयमाथी पक्तिस्थानसे, वह्निः क्षिप्तः अहार धकेलायेली बाहिर निकाली गई, नृणाम् मनुष्योंकी, ऊष्मा गरमी ऊष्मा,

अभ्यवहृतम् आग्निं भोराकने खाये हुए भोजनको, न पचति पथावतो नथी नहीं पकाती, लघु वा अथवा हलका भोराकने पक्षु अथवा लघु भोजनको भी, कृच्छ्रात् भुक्षेदीथी कष्टसे, पचति पथावे छे पकाती है ॥ २७४-२७५ ॥

274-275. Just as a fire, though well enkindled and fuelled, fails to cook the rice well in the cooking pot, if its flames are deflected by the wind, in the same manner, the gastric heat being expelled from its natural habitat in the body by the morbid humors, is either unable to digest the ingested food or will digest even light foods with difficulty.

अतोऽग्निबलरक्षार्थं लङ्घनादिक्रमो हितः ।
सप्ताहेन हि पच्यन्ते सप्तधातुगता मलाः ॥२७६॥
निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोऽष्टमेऽहनि ।

अतः भाटे अतः, अग्निबल-रक्षार्थम् अग्निबलकी रक्षा भाटे अग्निबलकी रक्षाके लिए, लङ्घनादिक्रमः लङ्घनादिने। क्रम लङ्घनादिक्रम, हितः हितकारी छे हितावह है, सप्तधातुगताः सात धातुओंमां रहेला सप्तधातुगत, मलाः हि अणो मल, सप्ताहेन सात दिवसमां सप्ताहसे, पच्यन्ते पाकी अथ छे पच जाते हैं, अतः अपि च अने तेथी पक्षु इस लिए भी, प्रायः प्रायः प्रायः, अष्टमे आठमे आठवें, अहनि दिवसे दिन, ज्वरः नवरने ज्वर, निरामः निराम निराम, प्रोक्तः कहेवाभां आवे छे कहा जाता है ॥ २७६ ॥

276-276½. Hence the lightening therapy and similar other procedures are beneficial for preserving the strength of the gastric fire. In seven days is digested the toxic matter which has spread to all the seven body elements

२७६. सप्तधातुगता मलाः—सर्वधातुगता मलाः (ख. ब. झ. घ.)
२७६½. अष्टमेऽहनि—अष्टमे दिने (घ.)

and hence on the eighth day, the fever is generally said to be free from all toxic quality.

ज्वरे गुरुभोजनस्य निषेधः —

उदीर्णदोषस्त्वल्पाग्निरश्नन् गुरु विशेषतः ॥२७७॥
मुच्यते सहसा प्राणैश्चिरं क्लिश्यति वा नरः ।

अल्पाग्निः मंदाग्निवाणो मंदाग्निवाला, उदीर्णदोषः तु प्रवृद्ध दोषवाणो अर्धप्रवृद्ध दोषवाला हो कर, विशेषतः ओ विशेषे करीने विशेषतः, गुरु शुभ्र भोजन गुरु भोजन, अश्नन् करे छे तो करता है तो, सहसा ओका-ओक सहसा, प्राणैः प्राणुथी प्राणोंसे, मुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है, चिरम् वा अथवा दीर्घं काल पर्यंत अथवा चिरकाल तक, क्लिश्यति क्लेश पाये छे क्लेश पाता है ॥ २७७ ॥

277-277½. If the patient in whom the morbid matter has been precipitated and whose digestive power is weak, takes specially heavy diet, he is either suddenly deprived of life or becomes afflicted for a long period.

एतस्मात्कारणाद्विद्वान् वातिकेऽप्यादितो ज्वरे २७८
नाति गुर्वति वा स्निग्धं भोजयेत् सहसा नरम् ।

विद्वान् विद्वान् वैद्य विद्वान् वैद्य, एतस्मात् आ इस, कारणात् कारणात् कारणात् कारणात्, वातिके ज्वरे अपि वातनवरमां पक्षु वातिक ज्वरमें भी, आदितः प्रारंभथी प्रारम्भसे, नरम् नवरने ज्वर, ज्वरवाले पुरुषको, सहसा विचार करी वगर सहसा, अति गुरु अति शुभ्र अति गुरु, अति स्निग्धम् वा क अति स्निग्ध अथवा अति स्निग्ध, न भोजयेत् भोजन करावपुं नाह भोजन न करावे ॥ २७८ ॥

278-278½. Owing to this consideration, the wise physician should not give his patient, all at once, very heavy or very unctuous diet in the early stage of fever arising even from vata.

वातजे ज्वरे आदावप्यभ्यक्तादयः कार्याः -
ज्वरे मारुतजे त्वादावनपेक्षयापि हि क्रमम् ॥२७९॥
कुर्यान्निरुबन्धानामभ्यङ्गादीनुपक्रमान् ।

मारुतजे हि वातजन्य, वातजन्य, ज्वरे तु
ज्वरभा ज्वरमें तो, आदौ प्रथम प्रथम, क्रमम् क्रमकी
क्रमकी, अनपेक्ष्य अपि द्वादश पक्ष न करता अपेक्षा न
करते हुए भी, निरुबन्धानाम् अनुबन्धरहित
रोगीको, अभ्यङ्गादि अभ्यङ्गादि, उपक्रमान् उपक्रम उपचार,
कुर्यात् करता भेदभेद करे ॥ २७९॥

279-279½. In the early stage of
fever due to vata, if there are no
complications as sequela, inunction
and similar other procedures may be
given, even without adherence to the
order relating to these procedures.

पाययित्वा कषायं च भोजयेत्सभोजनम् ॥२८०॥
जीर्णज्वरहरं कुर्यात् सर्वशश्चाप्युपक्रमम् ।

कषायम् च अने कषायनु और कषाय, पाययित्वा
पान करावी पिला कर, रसभोजनम् मांसरसनु भोजन
मांसरसका भोजन, भोजयेत् करावतुं खावावे, सर्वशः च
अने सर्व रीते और सब तरहसे, जीर्णज्वरहरम् शूल-
ज्वरनाश करवाने। जीर्णज्वरनाशक, उपक्रमम् अपि
उपक्रम पक्ष उपक्रम भी, कुर्यात् करता करे ॥ २८०॥

280-280½. Thus the patient should
be given a dose of decoction to drink
followed by a diet of meat-juice. All
the procedures of treatment curative
of chronic fever, should be applied.

सप्ताहेनापि परिपाकमप्राप्ते ज्वरे चिकित्सा—

श्लेष्मलानामवातानां ज्वरोऽनुष्णः कफाधिकः २८१
परिपाकं न सप्ताहेनापि याति मृदूष्णाम् ।

श्लेष्मलानाम् कफप्रकृतिवाला कफप्रकृतिवाले,
अवातानाम् अल्पवातवाला अल्प वातवाले, मृदूष्णाम्
२८१: अनुष्णः—अनुष्णे (क. व. घ.)

अने अल्प अग्निवालाओने। एवं मन्दाग्निवालौका,
कफाधिकः अधिक उद्भूत कफकी अधिकतावाला,
अनुष्णः शीत शीत, ज्वरः ज्वर ज्वर, सप्ताहेन अपि
सात दिवसमा पक्ष सात दिनमें भी, परिपाकम् परिपाक
परिपाक न याति पाभते। नहीं नहीं प्राप्त होता ॥२८१॥

281-281½. The fever, occurring in
persons of kapha-habitus, afflicted
with only slight vata and weak ther-
mal quality as a result of kapha, being
deficient in heat and excessive in the
aqueous element, does not become
fully mature even after the lapse of
seven days.

तं क्रमेण यथोक्तेन लङ्घनाभ्याशनादिना ॥२८२॥
आदशाहमुपक्रम्य कषायाद्यैरुपाचरेत् ।

तम् तेनी उसकी, लङ्घन-अभ्याशन-आदिना लंघन
तथा थोड़ा भोजन वगैरे लंघन अल्प भोजनादि, यथोक्तेन
कषा प्रमाणेना यथोक्त, क्रमेण क्रमधी क्रमसे, आदशाहम्
दश दिवस पर्यन्त दस दिन पर्यन्त, उपक्रम्य चिकित्सा
करे चिकित्सा करके, कषायाद्यैः त्वा २ पक्षी कषाय
वगैरेथी तदनन्तर कषायादिकोसे, उपाचरेत् चिकित्सा
करवी चिकित्सा करे ॥ २८२॥

282-282½. Having treated this type
of fever for ten days by the aforesaid
lightening therapy, restricted diet and
similar methods of treatment, the phy-
sician should further treat the patient
with fever-curing decoctions etc.

ज्वरेषु दोषापेक्षिणी चिकित्सा—

सामा ये ये च कफजाः कफपित्तज्वराश्च ये ॥२८३॥
लङ्घनं लङ्घनीयोकं तेषु कार्यं प्रति प्रति ।

ये सामाः जे सामान्यतः जो साम, ये च जे जो,
कफजाः उद्भूत कफजन्य, ये च तथा जे तथा
जो, कफपित्तज्वराः कफपित्तथी यथेन ज्वर जे

कफपित्तजन्य ज्वर हैं, तेषु रोगीणां उनमें, प्रति ग्रहि
द्वेष्ट रोगीने प्रत्येक रोगीके, लङ्घनीय-उक्तम् बंधनीया-
ध्यायमां उद्धेद लंघनीयाध्यायमें कहा गया, लङ्घनम्
लंघन, कार्यम् करानपुं ओष्ठ ओ कराना
चाहिए ॥ २८३३ ॥

283-283½. In patients suffering
from fever due to undigested toxic
matter, or from fever due to kapha
or from fever arising from kapha-
cum-pitta, the various procedures of
lightening therapy as may be found
suitable to each case, should be applied.

वमनैश्च विरेकैश्च वस्तिभिश्च यथाक्रमम् ॥२८४॥
ज्वरानुपचरेद्धीमाम् कफपित्ताभिलोद्धवान् ।

धीमान् बुद्धिमान् वैद्य बुद्धिमान् वैद्य, कफ-पित्त-
जनिक-उद्धवान् उद्ध, पित्त और वायुसे उत्पन्न, कफ,
पित्त और वायुसे जनित, ज्वरान् ज्वरोंको, ज्वरोंका,
यथाक्रमम् क्रम प्रमाणे क्रमानुसार, वमनैः च वमन
वमन, विरेकैः च विरेचन विरेचन, वस्तिभिः च और
वस्तिभिः और वस्तिसे, उपचरेत् उपचार करवे। उप-
चार करे ॥ २८४½ ॥

284-284½. The wise physician should
treat fevers due to kapha, pitta and
vata, with emesis, purgation and
enemata respectively.

संसृष्टान् सन्निपातितान् बुद्ध्या तरतमैः समैः ॥२८५॥
ज्वरान् दोषक्रमापेक्षी यथोक्तैरौषधैर्जयेत् ।

संसृष्टान् संसृष्ट ब्रह्मज, सन्निपातितान् ज्वरान् तथा
सन्निपातज्वरोंके और सन्निपातज्वरोंको, तरतमैः
न्यूनाधिक न्यूनाधिक, समैः और सम लेदधी और
सम मेदसे, बुद्ध्या समज्ञने समझ कर, दोषक्रमापेक्षी
दोषक्रमकी अपेक्षा राखनार वैद्य दोषक्रमकी अपेक्षावाला
वैद्य, यथोक्तः यथोक्त यथोक्त, औषधैः औषधोंकी
औषधोंसे, जयेत् जितवा जीते ॥ २८५½ ॥

285-285½. The physician skilled in
the knowledge of the order of humoral

discordance, should, having ascertained
by differential diagnosis the precise
state of the morbidity of the humors,
i. e. whether the severity of the dis-
cordance of the three humors is
equal, graded or uneven should subdue
the fevers, arising from both bi-discor-
dance and tri-discordance, by means
of the therapeutic measures that have
been duly described.

वर्धनेनैकदोषस्य क्षपणेनोच्छ्रितस्य वा ॥२८६॥
कफस्थानानुपूर्व्या वा सन्निपातज्वरं जयेत् ।

एकदोषस्य ओष्ठ दोषने एक दोषको, वर्धनेन
वर्धनीने बढ़ानेसे, उच्छ्रितस्य अथवा उद्धेदने अथवा
उद्धे हुएको, क्षपणेन वा धराजीने क्षीण करवेसे,
कफस्थान-आनुपूर्व्या वा अथवा उद्धेस्थानना अनुक्रमणी
अथवा कफस्थानके अनुक्रमसे, सन्निपातज्वरम् सन्निपात-
ज्वरसे सन्निपातज्वरको, जयेत् जितवे। जीते ॥ २८६½ ॥

286-286½. The fever of tri-discor-
dance may be subdued either by
aggravating one of the humors and
by eliminating the aggravated one, or
by beginning to treat the habitat of
kapha first.

कर्णमूलशोधचिकित्सा—

सन्निपातज्वरस्यान्ते कर्णमूले सुदारुणः ॥२८७॥
शोथः संजायते तेन कश्चिदेव प्रमुच्यते ।

सन्निपातज्वरस्य सन्निपातज्वरना सन्निपातज्वरके,
अन्ते अंतर्मा अन्तमें, कर्णमूले डानना भूणमां कर्ण-
मूलमें, सुदारुणः अत्यन्त अत्यन्त दारुण,
शोथः सीजे शोथ, संजायते आय छे उत्पन्न होता है,
तेन तेमांसी उससे, कश्चि एव डार्डक न विरला ही,
प्रमुच्यते भये छे बचता है ॥ २८७½ ॥

287-287½. In the final stage of the
fever due to tri-discordance, there

occurs an acute swelling at the root of the ear, from which few recover.

रक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिष्पानैश्च तं जयेत् ॥२८८॥
प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्नावनैः कवलग्रहैः ।

तम् तेने उसको, रक्तावसेचनैः रक्तभोक्षु रक्तावसेचनसे, सर्पिष्पानैः घृतपान घृतपानसे, कफपित्तघ्नैः क्षुपित्तनाशक कफपित्तनाशक, प्रदेहैः प्रदेह प्रदेहसे, नावनैः नस्थ नस्थसे, कवलग्रहैः च तथा कवलग्रहो वरे और कवलग्रहसे, शीघ्रम् जयेत् शीघ्र जती देवे शीघ्र जीते ॥ २८८ ॥

288-288½. This should be subdued immediately with blood-letting and potion of ghee as well as external applications, nasal medications and gargles, curative of kapha and pitta.

ज्वरे रक्तावसेकावस्था—

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति २८९
शास्त्रानुसारी रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ।

यस्य नेने जिसका, शास्त्र-अनुसारी ज्वरः शास्त्र-अनुसारी ज्वर, शीत-उष्ण-स्निग्ध-रूक्षाद्यैः शीत, उष्ण, स्निग्ध, रूक्षादि द्रव्योंसे, न शाम्यति शांत भते। नहीं शांत नहीं होता, तस्य तेने उसका, सः ते ज्वर वह ज्वर, रक्तस्य रक्तना रक्तके, अवसेकात् भोक्षुथी मोक्षणसे, प्रशाम्यति शांत थाय छे शांत होता है ॥ २८९ ॥

289-289½. The fever which is not alleviated either by heat or cold, by unctuous or non-unctuous treatment, is the fever of the peripheral type. It is relieved by blood-letting.

२८९½. रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति—तस्याशु मुखेद् बाह्वोः
कमाश्चिराम् (च. द. ध.)

विसर्पिभिघातविस्फोटकज्वराणां चिकित्सा —

विसर्पेणाभिघातेन यश्च विस्फोटकैर्ज्वरः ॥२९०॥
तत्रादौ सर्पिषः पानं कफपित्तोत्तरो न चेत् ।

यः जे ज्वर जो ज्वर, विसर्पेण विसर्पेथी विसर्पे, अभिघातेन अभिघातथी अभिघातसे, विस्फोटकैः च अने विस्फोटकथी थयेथो होय और विस्फोटकसे उत्पन्न हुआ हो, कफपित्तोत्तरः तथा क्षुपित्तप्रधान तथा कफपित्तप्रधान न चेत् न होय तो न हो तो, तत्र आदौ तेभा पहिला वहां प्रथम, सर्पिषः पानम् धीतुं पान करवतुं घृत पान करावे ॥ २९० ॥

290-290½. If the fever is due to acute spreading affection, trauma or eruption, provided it is not associated with pitta and kapha, it should be treated in the beginning with potion of ghee.

जीर्णज्वरे चिकित्साविशेषः—

दौर्बल्याद्देहधातूनां ज्वरो जीर्णोऽनुवर्तते ॥२९१॥
बल्यैः संबृंहणैस्तस्मादाहारैस्तमुपाचरेत् ।

देह- धातूनाम् देहना धातुओंकी शारीरिक धातुओंकी, दौर्बल्यात् दुर्बलतासे दीर्घे दुर्बलतासे, जीर्णः ज्वरः ज्वर ज्वर जो ज्वर, अनुवर्तते रहा करे छे बना रहता है, तस्मात् ते कारणसे इस लिए, संबृंहणैः संबृंहण बल्यैः अने अलप्रद एवं बल्य, आहारैः आहारैः आहारसे, तम् तेनी उसकी, उपाचरेत् चिकित्सा करे ॥ २९१ ॥

291-291½. Chronic fevers continue on account of weakness of the body-elements. Hence this should be treated with strength-giving and roborant articles of diet.

तृतीयकचतुर्थकयोः चिकित्साविशेषः—

कर्म साधारणं जघ्याचतृतीयकचतुर्थकौ ॥२९२॥

२९२. जघ्याच-कुर्यात् (ख. च. झ. ड. घ.)

„ तृतीयकचतुर्थकौ—तृतीयकचतुर्थके (क. ख. च. ड. घ.)

आगन्तुरनुबन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे ।

तृतीयक-चतुर्थको तृतीयक तथा अतुर्थको तृतीयक और चतुर्थको, साधारणम् साधारण साधारण, कर्म उर्ध्व कर्म, अद्यात् नाश करे छे नष्ट करता है, विषम-ज्वरे हि कारण के विषम ज्वरमें कर्णोक्ति विषम ज्वरमें, प्रायशः घृण्यं प्रायः, आगन्तुः आगन्तुक आगन्तुक, अनुबन्धः अनुबन्ध होय छे अनुबन्ध होता है ॥ २९२३ ॥

292-292½. The tertian and quartan fevers are subdued by an inclusive line of treatment that is medications etc., in conjunction with propitiatory offerings and the like, connected with rites involving supernatural intervention, for generally in the irregular fevers, there is seen the concomitant factor of spirit-possession.

विषमज्वरे चिकित्साक्रमः —

वातप्रधानं सर्पिर्भिर्वस्तिभिः सानुवासनैः ॥२९३॥
स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च शमयेद्विषमज्वरम् ।

वातप्रधानम् वातप्रधान वातप्रधान, विषमज्वरम् विषमज्वरमें विषमज्वरका, सर्पिर्भिः धी घृतसे, सानु-वासनैः अनुवासन अनुवासन, वस्तिभिः अस्तिभ्यो एवं निरुह वस्तिसे, स्निग्धोष्णैः अने स्निग्ध तथा उष्ण और स्निग्ध तथा उष्ण, अन्नपानैः च अन्नपानो वडे अन्न-पानसे, शमयेत् शान्त करेवे शमन करे ॥ २९३ ॥

293-293½. The physician should allay the irregular fever, where vata is predominant, by potions of ghee, enemata and unctuous enemata and foods and drinks of unctuous and hot articles.

विरेचनेन पयसा सर्पिषा संस्कृतेन च ॥२९४॥
विषमं तिक्तशीतैश्च ज्वरं पित्तोत्तरं जयेत् ।

२९३½. स्निग्धोष्णैरन्नपानैश्च-स्निग्धोष्णैरनुपानैश्च (घ.)

पित्तोत्तरम् विषमम् ज्वरम् । पित्तप्रधान विषम ज्वरमें पित्तोत्तर विषम ज्वरको, विरेचनेन विरेचनशी विरेचनसे, पयसा दूधशी दूधसे, संस्कृतेन सर्पिषा च तथा संस्कार आपेक्षा धीशी तथा संस्कृत घृतसे, तिक्तशीतैः च अने उडवां तथा शीत द्रव्योशी और तिक्त एवं शीत द्रव्योसे, जयेत् जितवे जीते ॥ २९४ ॥

294-294½. The physician should subdue the irregular fever where pitta is predominant by purgation, milk and medicated ghee and bitter and cooling articles.

वमनं पाचनं रुक्षमन्नपानं विलङ्घनम् ॥२९५॥
कषायोष्णं च विषमे ज्वरे शस्तं कफोत्तरे ।

कफोत्तरे उर्ध्वप्रधान कफप्रधान, विषमे ज्वरे विषम-ज्वरमें विषमज्वरमें, वमनम् वमन वमन, पाचनम् पाचन पाचन, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, विलङ्घनम् विलङ्घन उल्टन, कषायोष्णम् च अने उष्ण तथा उष्ण द्रव्य और कषाय एवं उष्ण द्रव्य, शस्तम् हितकर छे हितकर हैं ॥ २९५ ॥

295-295½. The physician should treat the irregular fever where kapha is predominant by emesis, digestives, non-unctuous articles of food and drink, lightening procedures and hot decoctions.

विषमज्वरनाशना योगाः —

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः ॥२९६॥
प्रयोक्तव्या मतिमता दोषादीन् प्रविभज्य ते ।

विषमज्वरनाशनाः विषम ज्वर हरनाश विषम-ज्वरनाशक, पराः योगाः भीष्म श्रेष्ठ योगो अन्य उत्तम योग, प्रवक्ष्यन्ते उल्लेखनीय आवेश केहे जायेंगे, मतिमता बुद्धिमान बुद्धिमान, दोषादीन् दोषादिको दोषादिकोका,

२९६. योगाः पराः-योगाः परं (क. घ.)

योगाः पराः प्रवक्ष्यन्ते विषमज्वरनाशनाः-वक्ष्यामि विविधान् योगान् विषमज्वरनाशनान् (ग. घ.)

२९६½. ते-ये (घ.)

प्रविमज्ज विभाग इतीये विभाग कर, ते तेओने।
उक्ता, प्रयोक्तव्याः प्रयोग इत्येव प्रयोग करे ॥ २९६३ ॥

296-296½. Now we shall describe some celebrated recipes curative of irregular fever. The intelligent physician should, after making a differential diagnosis of the morbid humors, make use of these recipes.

सुरा समण्डा पालार्थे भक्ष्यार्थे चरणायुधः ॥२९७॥
क्षित्तिरिष्ट मयूरश्च प्रयोक्तव्य विषमज्वरे ।

विषमज्वरे विषम ज्वरमा विषम ज्वरमें समण्डा
मंडलित मंडुल, सुरा सुरा सुरा, पालार्थे भोजन माटे
पेयके लिए, चरणायुधः अने कृष्ण और सुनें, क्षित्तिरिः च
तेतर तीतर, मयूरः च तथा मेरने और मयूरको,
भक्ष्यार्थे भोजन माटे भोजनके लिए, प्रयोक्तव्याः प्रयोग
करके प्रयोगमें लावे ॥ २९७३ ॥

297-297½. For drink, the patient should be given the sura wine with its supernatant fluid, and for diet he should be given the meat of cocks, partridges and peacocks.

पिबेद्वा षट्पलं सर्पिरभयां वा प्रयोजयेत् ॥२९८॥
त्रिफलायाः कषायं वा गुडूच्या रसमेव वा ।

षट्पलम् अथवा षट्पल अथवा षट्पल, सर्पिः वा
धृतं घृत, पिबेत् पान करवुं पीवे, अभयाम् वा अथवा
हरने या हरक, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग
करे, त्रिफलायाः अथवा त्रिफला अथवा त्रिफलाके,
कषायम् वा कषायने कषायका, गुडूच्याः वा अथवा
गुडूच्या या गिलोयके, रसम् एव रसने। रसका,
प्रयोजयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग करे ॥ २९८३ ॥

298-298½. Or the patient may drink the 'shatpala medicated ghee' or a course of chebulic myrobalans, or the decoction of three myrobalans or the juice of guduch.

नीलिनीवज्रगन्धां च त्रिवृतां ककुरोहिणीम् ॥२९९॥
पिबेत्स्वरागमे सूक्ष्मा स्वेदस्वेदोपपादितः ।

स्वरागमे ज्वर आगता ज्वर जाने पर, स्वेदस्वेदो-
पपादितः स्नेह तथा स्वेद ज्वरे करवामा आगता ज्वरे
येता पुरुषे जिसके स्नेहन तथा स्वेदन किये हों ऐसा
पुरुष, नीलिनीम् यणी नीलिनी, वज्रगन्धां यणी
इडु, त्रिवृताम् नसेतर निशेत, ककुरोहिणीम् च तथा
इडु और कुटकीका, सूक्ष्मा भुक्तिथी युक्तिसे, पिबेत्
पान करवुं पान करे ॥ २९९३ ॥

299-299½. At the time when the fever is expected to recur, the patient, having been prepared by procedures of oleation and sudation, may be made to drink in due manner, the decoctions of indigo, wild carrot, turpeth and kurroa.

सर्पिषो महतीं मात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः ॥३००॥
उपयुज्यान्नपानं वा प्रभूतं पुनरुल्लिखेत् ।

सर्पिषः अथवा धीनी अथवा धीकी, महतीम्
मे।टी बड़ी, मात्राम् मात्रा मात्रा, पीत्वा वा पीने
पी कर, पुनः पाहुं फिर, छर्दयेत् वमन करवुं वमन
करदे, प्रभूतम् अथवा धीनी अथवा भरपेट, अन्नपानम्
वा अन्नपानने अन्नपान, उपयुज्य उपयोग करीने
खा कर, पुनर् यणी फिर, उल्लिखेत् वमन करवुं वमन
कर दे ॥ ३००३ ॥

300-300½. Or he must be made to vomit again by means of a large dose of ghee or by causing him to consume a surfeit of food and drink.

सात्रं मद्यं प्रभूतं वा पीत्वा स्वप्याज्वरागमे ॥३०१॥
आस्थापनं यापनं वा कारयेद्विषमज्वरे ।

२९९. अजगन्धां-अजगन्धां (ग.)

३०१. स्वप्याज्वरागमे-वा लक्ष्मः स्वपेत् (द.)

३०१½. यापनं-यापनं (ब.)

ज्वरागमे अथवा ज्वरना आगमन समये अथवा ज्वर आनेके समय, साक्षम् अक्षसहित अक्षयुक्त, प्रभूतम् धण्डा प्रचुर, मद्यम् वा मद्यं मद्य, पीत्वा पान करीने पी कर, स्वप्यात् शयन करुं सो जाय, विषमज्वरे वा अथवा विषम ज्वरम् अथवा विषम ज्वरमे, आस्थापनम् आस्थापन आस्थापन, यापनम् वा के यापन अस्ति या यापन बस्ति, कारयेत् आपवी देनी चाहिए ॥ ३०३३ ॥

301-301½. Or at the time when the fever is to recur, the patient may, having consumed his fill of wine together with food, sleep away the period of attack, or corrective or alleviative enema should be administered in irregular fever.

पयसा वृषदंशस्य शकृद्वा तदहः पिबेत् ॥३०२॥
वृषस्य दक्षिमण्डेन सुरया वा ससैन्धवम् ।

तदहः अथवा ते दिवसे अथवा उस दिन, वृष-दंशस्य भिदाडीनी बिल्लीका, शकृत् वा बिटानुं मल, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, वृषस्य वा अथवा भण्डना छालुनुं या बैलका गोबर. ससैन्धवम् सिंधा-लूनुं भेणवीने संधानमक मिला कर. दक्षिमण्डेन दहीना मंडुनुं दक्षिमंड, सुरया वा के सुरानी साथे या सुराके साथ, पिबेत् पान करुं पीवे ॥ ३०२३ ॥

302-302½. He should take on that day a draught of cat's dung mixed with milk, or bull's dung and rock-salt mixed with whey or sura wine.

पिप्पल्यास्त्रिफलायाश्च दध्नस्तक्रस्य सर्पिषः ॥३०३॥
पञ्चगव्यस्य पयसः प्रयोगो विषमज्वरे ।

विषमज्वरे विषम ज्वरम् अथवा विषम ज्वरमे, पिप्पल्याः पीपर पिप्पली, त्रिफलायाः च त्रिफली त्रिफला, दध्नः

३०२. शकृद्वा तदहः पिबेत्-शकृद्वागमे पिबेत् (च. ब.)

३०२½. वा ससैन्धवम्-वास्य सैन्धवम् (च.)

दही दधि, तक्रस्य छास छास, सर्पिषः धी घृत, पञ्चगव्यस्य पञ्चगव्य पंचगव्य, पयसः के दूधने। या दूधका, प्रयोगः प्रयोग करवे। प्रयोग करना चाहिए ॥ ३०३३ ॥

303-303½. In irregular fever, he should take the powder of long pepper, the three myrobalans, curds, butter-milk, ghee, or a mixture of the five products of the cow viz., curds, milk, ghee, dung and urine, or milk alone.

रसोनस्य सतैलस्य प्राग्भक्तमुपसेवनम् ॥३०४॥
मेघानामुष्णवीर्याणामामिषाणां च भक्षणम् ।

प्राग्भक्तम् भोजननी पहलेवा भोजनसे पूर्व, सतैलस्य तैलसहित तैलयुक्त रसोनस्य दसलुनुं लड्डुनका, उप-सेवनम् सेवन सेवन, उष्णवीर्याणाम् अने उष्णवीर्य और उष्णवीर्य, मेघानाम् तथा मेघाणा एवं मेदस्वी, आमिषाणाम् च मांसानुं मांसका, भक्षणम् भक्षण करवे। भक्षण करना चाहिए ॥ ३०४३ ॥

304-304½. The eating of garlic with oil before meals is also recommended as also of such meats as are fatty and hot in potency.

हिङ्गुतुल्या तु वैद्यग्री वसा नस्यं ससैन्धवा ॥३०५॥
पुराणसर्पिः सिंहस्य वसा तद्वत् ससैन्धवा ।

हिङ्गुतुल्या हिङ्गना समान मापवाणी हींगके समान परिमाणवाली, ससैन्धवा तु अने हिङ्गना समान मापना सिंधालूनुं और हींगके समान परिमाणवाले सैन्धवसे युक्त, वैद्यग्री वाधनी व्याघ्रकी, वसा वसा (हिङ्ग, सिंधालूनुं अने वाधनी वसा) ओओने साथे भेणवी वसा (हींग, सैन्धव और व्याघ्रकी वसा) इनको एक साथ मिला कर, नस्यम् विषम ज्वरम् अथवा नस्य आपनुं विषम

३०४. रसोनस्य-रसोनस्य (ख.)

३०५ हिङ्गुतुल्या तु वैद्यग्री वसा नस्यं ससैन्धवा-वैद्यग्री वसा हिङ्गुतुल्या नस्यः कार्वा ससैन्धवा (ब.)

ज्वरमें नस्य देना चाहिए, तद्वत् ते ममांशु अर्थात् समान भागों में उसके अनुसार अर्थात् समान परिमाणमें, पुराण- सर्पिः भूनुं धी पुराणा घृत, सैन्धवसिन्धवल्लु सैन्धव, सिन्धुस्य वसा अने सिन्धुनी वसा ओओने साथे भेजनी विषम ज्वरमें नस्य आपवुं और सिन्धुकी वसा इनको एक साथ मिला कर विषम ज्वरमें नस्य देना चाहिए ॥ ३०५३ ॥

305-305½. Asafetida and tiger's fat in equal proportions should be mixed with rock-salt and taken as a nasal medication. Similarly old ghee and lion's fat, mixed with rock-salt, may be used.

सैन्धवं पिप्पलीनां च तण्डुलाः समनःशिलाः ॥३०६॥ नेत्राञ्जनं तैलपिष्टं शस्यते विषमज्वरे ।

विषमज्वरे विषमज्वरमें विषम ज्वरमें सैन्धवम् सिन्धवल्लु सैन्धव, समनःशिलाः अने मनःशिलानी साथे और मैनसिलके साथ, पिप्पलीनां पीपरना पीपरके, तण्डुलाः दालु ओओने दाने इन्हें, तैलपिष्टम् तैलमें पीस कर, नेत्राञ्जनम् च आंभुओं में अञ्जन करने में नेत्राञ्जन करना, शस्यते श्रेष्ठ है ॥ ३०६३ ॥

306-306½. An eye-salve consisting of rock-salt and grains of long pepper, and red orpiment mixed with til oil and reduced to paste is recommended in irregular fever.

पलङ्कषा निम्बपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी ॥३०७॥ सर्षपाः सयवाः सर्पिर्धूपनं ज्वरनाशनम् ।

पलङ्कषा गुग्गुलु गुग्गुलु, निम्बपत्रम् लीमडानां पान नीमके पत्ते, वचा वच वच, कुष्ठम् कूठ कूठ, हरीतकी हरदे हरद, सयवाः ज्वरसहित यवमुक्त, सर्षपाः सरसों, सर्पिः अने धी और घृत, धूपनम् ओओने धूप इनका धूप, ज्वरनाशनम् ज्वरनाशक है ॥ ३०७३ ॥

307-307½. Fumigation with the powders of gum gugul, neem leaves, sweet flag, costus, chebulic myrobalan, rape seeds and common barley, mixed in ghee, are alleviative of irregular fever.

ये धूमा धूपनं यच्च नावनं चाञ्जनं च यत् ॥३०८॥ मनोविकारे निर्दिष्टं कार्यं तद्विषमज्वरे ।

ये धूमाः ये धूमा जो धूम, यत् च धूपनम् अने धूप जो धूप, यत् च जो, नावनम् नावन नस्य, अञ्जनम् च तथा अञ्जन और जो अञ्जन, मनोविकारे मनोविकारों में मनोविकारों, निर्दिष्टम् उद्धां छे कहे गये हैं, तत् तेओने उनका, विषमज्वरे विषम ज्वरमें विषम ज्वरमें, कार्यम् उपयोग करने का उपयोग करना चाहिए ॥ ३०८३ ॥

308-308½. All these smokes, fumigations, nasal medications and eye-salves, which have been indicated in mental disorders, may also be used in irregular fever.

मणीनामोषधीनां च मङ्गल्यानां विषस्य च ॥३०९॥ धारणादगदानां च सेवनाञ्च भवेज्ज्वरः ।

मणीनाम् मणिओ मणियोंके, ओषधीनाम् ओषधियोंके ओषधियोंके, मङ्गल्यानाम् मङ्गलकारी वस्तुओंके, विषस्य च अने विषधुं और विषके, धारणात् धारणम् धारण करनेसे, अगदानाम् च तथा अगदानुं तथा अगदोंके, सेवनात् च सेवन करनेसे, ज्वरः ज्वर ज्वर, न भवेत् आवेता नथी नहीं होता ॥३०९३॥

309-309½. Moreover, by wearing auspicious stones, herbs and certain poisons and by the use of prophylactic medicines, one secures immunity to attacks of fever.

३०८३. निर्दिष्ट-व्याख्यात (ख. व. झ.)

ज्वरे देवव्यपाश्रयं कर्म—

सोमं सानुचरं देवं समातृगणमीश्वरम् ॥३१०॥
पूजयन् प्रयतः शीघ्रं मुच्यते विषमज्वरात् ।

प्रयतः रोगी पवित्र यज्ञे रोगी पवित्र हो कर, सानुचरम् अनुचरसहित अनुचरसहित, समातृगणम् मातृगणसहित मातृगणसहित, सोमम् अने पार्वती सहित और पार्वतीके साथ, ईश्वरम् देवम् महादेवतुं महादेवकी, पूजयन् पूजन करवाथी पूजा करनेसे, विषम-ज्वरात् विषम ज्वरथी विषम ज्वरसे, शीघ्रम् जल्दी तुरंत, मुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त हो जाता है ॥३१०॥

310-310½. By worshipping with due piety, the god Iswara together with his consort Uma waited on by the god's entourage and the company of the 'mothers'—minor goddesses, one soon gets rid of the irregular fever.

विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् ॥३११॥
स्तुवन्नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वानपोहति ।

सहस्रमूर्धानम् हज़ार भस्तकवाणी सहस्रशीर्षवाले, चराचरपतिम् स्थावरजंगमना स्वाभी चराचरपति, विभुम् अने सर्वव्यापक और सर्वव्यापक, विष्णुम् विष्णुनी विष्णुकी, नामसहस्रेण सहस्र नामथी सहस्र नामसे, स्तुवन् स्तुति करनेवाला, स्तुति करनेवाला, सर्वान् सर्व सब, ज्वरान् ज्वरसे, ज्वरको, अपोहति दूर करे छे भगा देता है ॥३११॥

311-311½. By worshipping Vishnu, the myriad-headed, the lord of all that is animate and inanimate, and the all-pervading, with the recital of his thousand names, one throws off fever of any kind.

ब्रह्माणमश्विनाविन्द्रं हुतभक्षं हिमाचलम् ॥३१२॥
गङ्गां मरुद्गणांश्चेष्ट्या पूजयज्जयति ज्वरान् ।

३१२½. मरुद्गणांश्चेष्ट्या—मरुद्गणांश्चेष्ट्या (ख. त.)

,, : चेष्ट्या—वेष्ट्या (ग. च. ब.)

ब्रह्माणम् अश्विना अश्विनौ अश्विनीकुमारे अश्विनीकुमार, इन्द्रम् इन्द्र, हुतभक्षम् अग्नि अग्नि, हिमाचलम् हिमाक्षय हिमालय, गङ्गाम् गङ्गा गंगा, मरुद्गणान् च अने देवसमूहोक्त और देवसमूहोका, इष्ट्या यज्ञद्वारा यज्ञद्वारा, पूजयन् पूजन करते। रोगी पूजा करनेवाला रोगी, ज्वरान् ज्वरसे ज्वरको, जयति छे छे दृढाता है ॥३१२॥

312-312½. By worshipping, by means of sacrifices, the gods Brahma, the two Aswins, Indra, Agni, Himalaya, Ganga and the company of the Maruts, one conquers fever.

भक्त्या मातुः पितुश्चैव गुरुणां पूजनेन च ॥३१३॥
ब्रह्मचर्येण तपसा सत्येन नियमेन च ।
जपहोमप्रदानेन वेदानां श्रवणेन च ॥३१४॥
ज्वरादिमुच्यते शीघ्रं साधूनां दर्शनेन च ।

मातुः मातानी माता, पितुः च एव तथा पितानी और पिताकी, भक्त्या एव भक्तिथी भक्तिसे, गुरुणाम् गुरुओंना और गुरुओंके, पूजनेन पूजनथी पूजनसे, ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्यथी ब्रह्मचर्यसे, तपसा तपश्चर्याथी तपसे, सत्येन सत्यथी सत्यसे, नियमेन नियमथी नियमसे, जप-होम- जप, होम जप, होम, प्रदानेन तथा दानथी तथा दानसे, वेदानाम् वेदोना वेदोंके, श्रवणेन च श्रवणथी श्रवणसे, साधूनाम् अने सज्जनोंना और सज्जनोंके, दर्शनेन च दर्शनथी दर्शनसे, ज्वरात् ज्वरथी ज्वरसे, शीघ्रम् तुरंत शीघ्र ही, विमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त हो जाता है ॥३१३-३१४॥

313-314½. By tending one's father and mother and elders with devotion, by observance of celibacy, austerity, truth-telling and vows; by the repetition of prayers and performance of sacrifices and charities; by listening to the recitation of the vedas and by

३१४. जपहोम—जापहोम (ग.)

seeing holy people, one soon gets cured of fever.

रसादिघातुगतज्वराणां चिकित्सा—

ज्वरे रसस्थे वमनमुपवासं च कारयेत् ॥३१५॥
सेकप्रदेहौ रक्तस्थे तथा संशमनानि च ।
विरेचनं सोपवासं मांसमेदःस्थिते हितम् ॥३१६॥
अस्थिमज्जगते देया निरूहाः सानुवासनाः ।

ज्वरे ज्वर ज्वर, रसस्थे रसमां रक्तो होय तो रसस्थित हो तो, वमनम् वमन वमन, उपवासम् च तथा उपवास और उपवास, कारयेत् कराववां करावे, रक्तस्थे रक्तमां रक्तो होय तो रक्तस्थित हो तो, सेकप्रदेहौ परिषेक-प्रदेह सेक-प्रदेह, तथा तथा तथा, संशमनानि च संशमन कराववां संशमन करावे, मांस-मेदःस्थिते मांस तथा मेदमां रक्तो होय तो मांस और मेदमें स्थित हो तो, सोपवासम् उपवाससहित उपवाससहित, विरेचनम् विरेचन विरेचन, हितम् हितकर छे हितकर है, अस्थिमज्जगते अने अस्थि तेमज्ज मज्जमां रक्तो होय तो और अस्थि एवं मज्जामें स्थित हो तो, सानुवासनाः अनुवासनसहित अनुवासनसहित, निरूहाः निरूह अस्तिओ निरूह बस्ति, देयाः आपयी ओईओ देनी चाहिएं ॥ ३१५-३१६३ ॥

315-316. If the toxic element of fever is lodged in the body-nutrient fluid, the procedures of emesis and starvation should be administered; if the toxic element is lodged in the blood, affusion and external applications, as also the sedative procedures, are indicated; if it is lodged in the flesh or fat, purgation in conjunction with starvation is beneficial; and if the toxic element has gone down to the bone or bone-marrow, evacuating and unctuous enemata should be given.

अभिघात-काम-क्रोध-शोक-भयज्वराणां चिकित्सा—

शापाभिचाराद्भूतानामभिषङ्गाच्च यो ज्वरः ॥३१७॥
दैवव्यपाश्रयं तत्र सर्वमौषधमिष्यते ।

शाप-अभिचारात् शापधी, अभिचाराधी शापसे, अभिचारसे, भूतानाम् अने भूताना और भूतोंके, अभिषङ्गात् च अभिषङ्गधी अभिषङ्गसे, यः ज्वरः ज्वर होय ज्वर हो, तत्र तेमां उसमें, सर्वम् औषध सब, दैवव्यपाश्रयम् दैवव्यपाश्रय दैवव्यपाश्रय, औषध औषध, इष्यते छे इष्ट छे इष्ट हैं ॥ ३१७३ ॥

317-317. In the fevers that are produced by imprecation and black magic or by possession, all therapeutic procedures that invoke divine intervention are beneficial.

अभिघातज्वरो नश्येत् पानाभ्यङ्गेन सर्पिषः ॥३१८॥
रक्तावसेकैर्मद्यैश्च सात्म्यैर्मांसरसौदनैः ।

सानाहो मद्यसात्म्यानां मदिरारसभोजनैः ॥३१९॥

अभिघातज्वरः अभिघातज्वर अभिघातज्वर, सर्पिषः धीना घृतके, पान-अभ्यङ्गेन पानधी अने अभ्यङ्गधी पानसे और अभ्यङ्गसे, रक्तावसेकैः रक्तभेदक्षुधी रक्तावसेचनसे, मद्यैः मद्यधी मद्यसे, सात्म्यैः तथा सात्म्य औवा तथा सात्म्य, मांसरस-ओदनैः च मांसरसो अने ओदनधी मांसरस और ओदनसे, नश्येत् नाश पाये छे नष्ट हो जाता है, मद्यसात्म्यानाम् मद्य ज्वरे सात्म्य छे औवा-औने और मदिरा जिनको सात्म्य है इनका, सानाहः आनाह साथेने अभिघातज्वर जानाहुयुक्त अभिघात ज्वर, मदिरारसभोजनैः मदिरा अने मांसरस साथेने ओदनधी नाश पाये छे मद्य और मांसरसके भोजनसे नष्ट हो जाता है ॥ ३१८-३१९ ॥

318-319. The traumatic fever is allayed by potions and inunctions of ghee, by blood-letting and by the use

३१८. नश्येत्-न स्वात् (ध. प.)

३१९. मद्यैश्च-मद्यैश्च (च. ब.)

सानाहो मद्यसात्म्यानाम्-पानाहो मद्यसात्म्यानाम् (च. प.)

of such wines, meat-juices and cooked rice as are homologous to the patient. The traumatic fever, accompanied with constipation, occurring in those who are accustomed to wine-drinking, subsides by the use of food and meat-juice along with wine.

क्षतानां व्रणितानां च क्षतव्रणचिकित्साया ।
आश्वासेनेष्टलाभेन वायोः प्रशमनेन च ॥३२०॥
हर्षणैश्च शमं यान्ति कामशोकभयज्वराः ।

क्षतानाम् च क्षतवाणा क्षतवाले, व्रणितानाम् च तथा प्रक्षुण्णानां भुज्यानां ज्वरे तथा व्रणपीडित लोगोंके ज्वर, क्षत-व्रण-चिकित्साया क्षत तथा प्रक्षुणी चिकित्साया क्षत तथा व्रणकी चिकित्सासे, काम-शोक-भय-ज्वराः अने काम, शोक तथा भयभीत थे। ज्वरे और काम, शोक तथा भयसे उत्पन्न हुए ज्वर, आश्वासेन आश्वासन, आश्वासन, इष्टलाभेन प्रिय वस्तुओंकी प्राप्ति, वायोः च वायुना वायुके, प्रशमनेन प्रशमन, प्रशमन, हर्षणैः च अने हर्ष उत्पन्न करनेवाले पदार्थों वडे और मनको प्रसन्न करनेवाले भावोंसे, शमम् शान्ति शान्तिको, यान्ति पाभे छे प्राप्त होते हैं ॥ ३२०३ ॥

320-320½. The fever, resulting from pectoral lesions or wounds, subsides by the treatment described in the chapter on pectoral lesions and wounds. The fevers induced by desire, grief and fear are allayed by comforting the patient by giving him what he wants, by quieting the irritated vata, and by stimulating him to pleasure.

काम्यैरर्थैर्मनोक्षैश्च पित्तघ्नैश्चाप्युपक्रमैः ॥३२१॥
सद्वाक्यैश्च शमं याति ज्वरः क्रोधसमुत्थितः ।

३२१½. सद्वाक्यैश्च शमं याति—सद्वाक्यैः शांत्यति वाद्यु (ख. व.)

क्रोधसमुत्थितः क्रोधभी उत्पन्न थये। क्रोधसे उत्पन्न हुआ, ज्वरः ज्वर ज्वर, काम्यैः ४४ इष्ट, मनोक्षैः च अने मनने प्रिय लागे जीवा और मनःप्रिय, अर्थैः विषयेभी अर्थोंसे, पित्तघ्नैः च पित्तने शांत करनेवाले पित्त-शामक, उपक्रमैः अपि उपचारोंसे, सद्वाक्यैः च तथा सारां वाक्येभी तथा अच्छे वचनोंसे, शमम् शान्ति शान्तिको, याति पाभे छे प्राप्त होता है ॥ ३२१½ ॥

321-321½. The fever arising from anger is put to rest by surrounding the patient with desirable and pleasing objects, by treating him with measures curative of pitta and by giving him good counsel.

कामात् क्रोधज्वरो नाशं क्रोधात् कामसमुद्भवः ३२२
याति ताभ्यामुभाभ्यां च भयशोकसमुत्थितः ।

क्रोधज्वरः क्रोधभी उत्पन्न थये। ज्वर क्रोधसे उत्पन्न ज्वर, कामात् कामभी कामसे, काम-समुद्भवः कामभी उत्पन्न थये। ज्वर कामसे उत्पन्न ज्वर, क्रोधात् क्रोधभी क्रोधसे, भयशोकसमुत्थितः अने भय तथा शोकभी उत्पन्न थये। ज्वर और भय तथा शोकसे उत्पन्न ज्वर, ताभ्याम् ते उन, उभाभ्याम् अनेभी दोनोंसे, नाशम् नाश नाशको, याति पाभे छे प्राप्त होता है ॥ ३२२½ ॥

322-322½. The fever born of anger is quieted by desire, and that born of desire is quieted by anger and by means of both these, the fevers born of fear and grief.

ज्वरस्य वेगं कालं च चिन्तयन्नुवर्त्यते तु यः ॥३२३॥
तस्यैष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ।

यः तु जे रोगी जो रोगी, ज्वरस्य ज्वरना ज्वरके, वेगम् वेग वेग, कालम् च तथा कालने तथा कालको, चिन्तयन् याद करनेसे, उवर्त्यते ज्वरनागे। थाय छे ज्वराक्रान्त होता है, तस्य तु तेनी

३२३. ज्वरस्य वेगं कालं च—ज्वरकालं च वेगं च (क. छ.)

उसकी, विचित्रैः विचित्र विचित्र, इष्टैः अने प्रिय और प्रिय, विषयैः विषयैः विषयोसे, स्मृतिम् स्मृतिने स्मृतिको, नाशवेत् भुक्ष्वावली मुलानी चाहिए ॥ ३२३३ ॥

323-323. As regards the patient, who by constant preoccupation with the severity and the period of the next attack, brings the fever on himself despite treatment, he should be weaned out of his obsession by engaging his attention with agreeable and interesting objects.

જવરપ્રમોક્ષે લિજ્ઞાનિ—

જવરપ્રમોક્ષે પુરુષઃ કૂજન્ વમતિ ચેષ્ટતે ।

શ્વસન્નિવર્ણઃ સ્વિન્નાક્ષો વેપતે લીયતે મુહુઃ ॥૩૨૩॥

પ્રલપત્યુષ્ણસર્વાક્ષઃ શીતાક્ષઃ ભવત્યપિ ।

વિસંજ્ઞો જ્વરવેગાર્તઃ સક્રોધ ઇવ વીક્ષ્યતે ॥૩૨૪॥

સદોષશબ્દં ચ શક્રદ્વં સ્રવતિ વેગવત્ ।

લિજ્ઞાન્યેતાનિ જાનીયાઽજ્વરમોક્ષે વિચક્ષણઃ ॥૩૨૬॥

જવરપ્રમોક્ષે જ્વરની મુક્તિમાં જ્વરકે મોક્ષકે સમય, પુરુષઃ મનુષ્ય મનુષ્ય, કૂજન્ કણ્ણતે કણ્ણતે કૂજન કરતા હુઆ, વમતિ વમન કરે છે વમન કરતા હૈ, ચેષ્ટતે ચેષ્ટા કરે છે ચેષ્ટાયે કરતા હૈ, શ્વસન્ બેરથી શ્વાસ લેતો શંકતા હુઆ, વિવર્ણઃ વિવર્ણ વિવર્ણ, સ્વિન્નાક્ષઃ તથા પસીનો આવેલા અંગવાળો થઈ ઓર સ્વેદયુક્ત અંગવાળા હો કર, વેપતે કંપે છે કાંપતા હૈ, મુહુઃ વારંવાર પુનઃ પુનઃ, લીયતે મોહ પામે છે મૂર્છિત હોતા હૈ, ડબ્બ- સર્વાક્ષઃ બિના સધળા અંગવાળો થઈ બધા છે ડબ્બતાસે યુક્ત સારે અંગવાળા હો જાતા હૈ, પ્રલપતિ પ્રલાપ કરે છે પ્રલાપ કરતા હૈ, શીતાક્ષઃ ચ અપિ અને ઠંડા અંગવાળો ઓર શીત અંગવાળા, ભવતિ થાય છે હો જાતા હૈ, જ્વરવેગ- આર્તઃ જ્વરના વેગથી પીડિત થઈ જ્વરકે વેગસે પીડિત હો કર, વિસંજ્ઞઃ બાનરહિત થઈ બધા છે સંજ્ઞાહીન હો જાતા હૈ, સક્રોધઃ ઇવ ક્રોધ-

૩૨૪. લીયતે-લીયતે (દ.)

૩૨૫. વીક્ષ્યતે-વીક્ષ્યતે (વ.)

યુક્ત જેવો ક્રોધીસા, વીક્ષ્યતે દેખાય છે દેખા જાતા હૈ, સદોષશબ્દમ્ અને રોગીને દોષયુક્ત તથા અવાજ-વાળો ઓર રોગીકો દોષયુક્ત તથા શબ્દયુક્ત, દ્રવમ્ પાતળો પતલા, વેગવત્ ચ અને વેગવાન ઓર જોરસે, શક્રત્ સ્રવતિ મળ આવે છે મલ આતા હૈ, વિચક્ષણઃ ચતુર વૈદ્ય, જ્વરમોક્ષે જ્વરની મુક્તિમાં જ્વરમોક્ષકે, એતાનિ આ હન, લિજ્ઞાનિ લક્ષણો લક્ષણો, જાનીયાત્ બાંધવાં જાને ॥ ૩૨૪-૩૨૬ ॥

324-326. When the fever is about to come down with a crisis, the patient while groaning vomits, fidgets about, pants, grows livid, gets drenched with perspiration, shivers and faints frequently. He talks incoherently; all his limbs burn hot, or become very cold. He loses consciousness, wrecked by the intensity of the fever, and glares as if in anger. The stools that contain morbid matter and are watery, are expelled violently and with noise. The wise physician should know these as the symptoms of the crisis of fever during its stage of defervescence.

बहुदोषस्य बलवान् प्रायेणाभिनवो ज्वरः ।

सत्क्रियादोषपक्ष्या चेद्विमुञ्चति सुदारुणम् ॥३२७॥

પ્રાયેણ પ્રાયશઃ પ્રાયઃ કરકે, બલવાન્ બળવાન બલવાન, અભિનવઃ નવો નવીન, જ્વરઃ જ્વર જ્વર, સત્ક્રિયાદોષપક્ષ્યા સારી ચિકિત્સાથી સહસા દોષ પાડી જતા અઠ્ઠી ચિકિત્સાસે સહના દોષ પક જાને પર, બહુ- દોષસ્ય જો બહુ દોષવાળા પુરુષને યદિ બહુત દોષવાળે પુરુષકો, વિમુચ્ચતિ ચેત્ છેડે છે તો ત્યાગતા હૈ તો, સુદારુણમ્ તે અત્યંત દારુણ થાય છે વહ અત્યંત દારુણ હોતા હૈ ॥ ૩૨૭ ॥

૩૨૭. બલવાન્-બલિનઃ (વ.)

,, સત્ક્રિયાદોષપક્ષ્યા-સત્ક્રિયાદોષપક્ષ્યા (વ.)

327. These acute symptoms are, however, commonly observed only in cases of new and virulent fevers afflicting a person in whom there is already great morbidity and when they are made to defervesce violently by means of procedures which precipitate the ripening of the morbid humors.

कृत्वा दोषवशाद्देहं क्रमादुपरमन्ति ये ।
तेषामदारुणो मोक्षो ज्वराणां चिरकारिणाम् ॥३२८॥

ये ज्वर जो, दोषवशात् दोषने लीधे दोषोंके कारण, वेगम् वेग वेग, कृत्वा डरीने करके, क्रमात् क्रमशः क्रमशः, उपरमन्ति शांत थाय छे शांत होते हैं, तेषाम् ते उन, चिरकारिणाम् चिरकारी चिरकारी, ज्वराणाम् ज्वरानु ज्वरोंका, मोक्षः छोड़ी ज्वरुं मोक्ष, अदारुणः दारुण थपुं नहीं दारुण नहीं होता ॥३२८॥

328. As regards chronic fevers which wear themselves out gradually, having exhausted their fury along with the accumulation of morbid humors, their defervescence is marked by mild symptoms i. e. lysis.

मुक्तज्वरलक्षणानि—

विगतक्लमसंतापमव्यथं विमलेन्द्रियम् ।
युक्तं प्रकृतिसत्त्वेन विद्यात् पुरुषमज्वरम् ॥३२९॥

विगतक्लमसंतापम् क्लम तथा संतापरहित क्लम और संतापसे मुक्त, अव्यथम् पीडाहित व्यथारहित, विमलेन्द्रियम् निर्मल इन्द्रियोवाणा शुद्ध इन्द्रियोंवाले, प्रकृतिसत्त्वेन तथा स्वाभाविक मनशी तथा स्वाभाविक मनसे, युक्तम् युक्त युक्त, पुरुषम् पुरुषने पुरुषको, अज्वरम् ज्वररहित ज्वररहित विद्यात् अज्ञाने समझे ॥ ३२९ ॥

329. That man should be regarded as completely cured of fever, who

३२९. विमलेन्द्रियम्—विकलेन्द्रियम् (ध.)

shows no signs of exhaustion and temperature, is free from distress, has his senses functioning soundly, and is in possession of his normal mental strength.

ज्वरे वर्जनीयानि—

सज्वरो ज्वरमुक्तश्च विदाहीनि गुरुणि च ।
असात्म्यान्वज्वरानि विरुद्धानि च वर्जयेत् ॥३३०॥
व्यवायमतिचेष्टाश्च स्नानमत्यशनानि च ।
तथा ज्वरः शमं याति प्रशान्तो जायते न च ॥३३१॥

सज्वरः ज्वरवाला ज्वरयुक्त, ज्वरमुक्तः च अने ज्वररहित पुरुषे और ज्वरमुक्त पुरुष, विदाहीनि विदाही विदाही, गुरुणि च तथा गुरु तथा गुरु, विरुद्धानि विरुद्ध विरुद्ध, असात्म्यानि च अने असात्म्य और असात्म्य, अज्वरानि अज्वराने अज्वरान, विवर्जयेत् त्याग करवे त्याग दे, व्यवायम् मैथुन मैथुन, अतिचेष्टाः च अधिकचेष्टा अधिकचेष्टा, स्नानम् स्नान स्नान, अत्यशनानि अने अधिकभोजनने और अधिक भोजनका, विवर्जयेत् त्याग करवे त्याग करे, तथा तेभ्यो ज्वराथी वैसा करनेसे, ज्वरः ज्वर ज्वर, शमम् शांत शांत, याति थाय छे हो जाता है, प्रशान्तः च अने शांत भयेछे ते और शान्त हुआ वह, न जायते इरी उत्पन्न थेतो नहीं फिर उत्पन्न नहीं होता ॥ ३३०-३३१ ॥

330-331. The fever-patient, as well as the fever-convalescent, should avoid indulging in articles of food and drink that are irritant, heavy, disagreeable and antagonistic. They should also avoid sex congress, immoderate exertion, baths and over-eating. By such practice of self-denial, the fever subsides and having subsided does not recur.

व्यायामं च व्यवायं च स्नानं च कुमणानि च ।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत् ॥३३२॥

ज्वरमुक्तः ज्वरमुक्त पुरुष ज्वरमुक्त पुरुष, यावत् न्यां सुधी जब तक, बलवान् बलवान् बलवान, न न न,

मवेष्ट थाय त्वां सुधी हो तव तक, व्यायामम् व्यायाम
व्यायाम, व्यवस्यम् च मैथुन मैथुन स्नानम् स्नान स्नान,
चङ्क्रमणानि च अने छालवुंयावुं श्रेयोत्तुं और
धूमनाफिरना इनका, न सेवेत सेवन न करहुं सेवन न
करे ॥ ३३२ ॥

332. The fever-convalescent should not indulge in exercise or sex activity, baths, and movements so long as he has not recovered his normal strength.

ज्वरस्य पुनरावर्तने हेतुः —

असंजातबलो यस्तु ज्वरमुक्तो निषेवते ।

वर्ज्यमेतन्नरस्तस्य पुनरावर्तते ज्वरः ॥ ३३३ ॥

यः तु ने जो, ज्वरमुक्तः नरः नवरथी मुक्त अवेष्ट
पुरुष ज्वरमुक्त पुरुष, असंजात-बलः अण प्राप्त थया नगर
बिना बल आये ही, एतत् आ इन, वर्ज्यम् वर्ज्य आभते।
वर्ज्य बातोंका, निषेवते सेवन करे छे सेवन करता है,
तस्य तेने उसका, ज्वरः नवर ज्वर, पुनरावर्तते इरीथी
पाछे आवे छे फिर लौट आता है ॥ ३३३ ॥

333. If the fever-convalescent while yet unrestored to strength, takes to these forbidden activities, the fever relapses.

दुर्हतेषु च दोषेषु यस्य वा विनिवर्तते ।

स्वरूपेणाप्यपचारेण तस्य व्यावर्तते पुनः ॥ ३३४ ॥

यस्य वा अथवा नेने नवर अथवा जिसका ज्वर,
दोषेषु दोषो दोषोंके, दुर्हतेषु सारी रीते दूर नहि थतां
सम्यक् रूपसे न निकलने पर, विनिवर्तते आये। गये।
होय चला गया हो, तस्य तेने उसको, स्वरूपेण श्रेया
योदे, अपचारेण अपि अपथ्यथी पणु अपचारसे भी,
पुनः ते इरी वह पुनः, व्यावर्तते पाछे आवे छे लौट
आता है ॥ ३३४ ॥

334. If similarly, the fever has left without exhausting the intensity of morbid humors, then too, a relapse may be occasioned by even slight indiscretions.

चिरकालपरिक्लिष्टं दुर्बलं हीनतेजसम् ।

अचिरेणैव कालेन स हन्ति पुनरागतः ॥ ३३५ ॥

पुनरागतः पाछे आवेछे पुनः लौट कर आया
हुआ, सः ते वह, चिरकाल-परिक्लिष्टम् लांया नभतथी
क्षेश पाभता चिरकालसे पीडित, दुर्बलम् दुर्बल दुर्बल,
हीनतेजसम् क्षीय तेनवाणा पुरुषने और हीनतेजवाले
पुरुषको, अचिरेण एव श्रेया न थोडे ही, कालेन छालभा
समयमें, हन्ति मारी नाभे छे मार डालता है ॥ ३३५ ॥

335. And thus revisiting the patient who has been long plagued by it and has constantly grown debilitated in body and diminished in lustre, the fever finishes him off in no great time.

अथवाऽपि परीपाकं धातुष्वेव क्रमान्मलाः ।

यान्ति ज्वरमकुर्वन्तस्ते तथाऽप्यपकुर्वन्ते ॥ ३३६ ॥

अथवा अपि अथवा ने अथवा यदि, मलाः मली
रहेछा दोषो अवशिष्ट दोषों, ज्वरम् नवर ज्वरको, अकुर्वन्तः
न करता न करते हुए, क्रमात् क्रमे करीने क्रमशः,
धातुषु एव धातुश्रेयां न धातुओंमें ही, परीपाकम्
यान्ति परीपाक पाभे छे परिपक्व हो जाते हैं, तथा अपि
ते पणु तो भी, ते तेने वे, अपकुर्वन्ते भीरु रीते
अपकारक थाय छे दूसरी तरहसे हानि पहुंचाते हैं ॥ ३३६ ॥

336. And if the toxins get gradually absorbed into the body-element without actually giving rise to fever, even so, they harm the body in other ways.

दीनतां श्वयथुं ग्लानिं पाण्डुतां नात्रकामताम् ।

कण्डूस्तकोठपिडकाः कुर्वन्त्यग्निं च ते मृदुम् ॥ ३३७ ॥

ते ते दोषो वे दोष, दीनतां दीनता दीनता,
श्वयथुम् श्रेया शोथ, ग्लानिम् ग्लानि ग्लानि, पाण्डुताम्

३३५. हीनतेजसम्-हीनतेजसम् (ख. त. ध.)

३३६. अथवाऽपि परीपाकं-अथवा विपरीपाकं (घ.)

३३७. कण्डूस्तकोठपिडकाः-कण्डूस्तकोठपिडकाः (फ.)

पांडुता पांडुता, न अन्नकामता भोजनं न च भोजनकी अनिच्छा, कण्ठः कंठ, उरकोट-पिडकाः कोट-पिडका कोठ-पिडका, मृदु अने भेद और मन्द, अग्निम् च अग्नि पक्षु अग्निको मी, कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ ३३७ ॥

337. They produce such disorders as depression of the spirits, edema, exhaustion, anemia, inappetence, pruritus, wheals, pimples and dullness of gastric fire.

एवमन्येऽपि च गदा व्यावर्तन्ते पुनर्गताः ।
अनिर्घतिन दोषाणामल्पैरप्यहितैर्नृणाम् ॥ ३३८ ॥
निवृत्तेऽपि ज्वरे तस्माद्यथावस्थं यथाबलम् ।
यथाप्राणं हरेद्दोषं प्रयोगैर्वा शमं नयेत् ॥ ३३९ ॥

एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार, अन्ये अपि च भीष्म पक्षु दूसरे मी, गदाः गदाः गये हुए रोग, नृणाम् पुरुषोने पुरुषोंके, दोषाणाम् दोषोंके, अनिर्घतिन संशोधन न थावाथी ठीक न निकलनेसे, अल्पैः अल्प थोड़ेसे, अपि पक्षु मी, अहितैः अपथ्यसेवनथी अपथ्यसेवनसे, पुनः इरी पुनः, व्यावर्तन्ते थप आवे छे लौट आते हैं, तस्मात् भाटे इस लिए, ज्वरे न्वर ज्वरके, निवृत्ते अपि निवृत्त यथा छता पक्षु शान्त होने पर मी, यथावस्थम् अवस्था प्रमाणे अवस्थाके अनुसार, यथाबलम् अण प्रमाणे बलके अनुसार, यथाप्राणम् अने शक्ति प्रमाणे और शक्तिके अनुसार, दोषम् दोषका, हरेत् संशोधन करे, प्रयोगैः वा अथवा प्रयोगे ॥ ३३८-३३९ ॥

338-339. Similarly, in consequence of the toxic element not being totally expelled, other diseases too, having abated, recur on the slightest provocation due to unwholesome diet etc. In view of this, the physician should not be contented with the subsidence

of the fever, but see that the toxic elements are either completely expelled or neutralised by therapeutic procedures, keeping in view age, the strength and vitality of the patient.

पुनरावृत्ते ज्वरे चिकित्सा—

मृदुभिः शोधनैः शुद्धिर्यापना वस्तयो हिताः ।
हिनाश्च लघवो यूषा जाङ्गलामिषजा रसाः ॥ ३४० ॥
अभ्यङ्गोद्धर्तनस्नानधूपनान्यञ्जनानि च ।
हितानि पुनरावृत्ते ज्वरे तिकघृतानि च ॥ ३४१ ॥

ज्वरे न्वर ज्वर, पुनः अवृत्ते पाछे आवर्त फिर लौट कर आने पर मृदुभिः मृदु सुदु, शोधनैः संशोधनोसे, शुद्धिः शोधन शुद्धि, यापनाः तथा यापन और यापन, वस्तयः अस्तिओ वस्तिवां, हिताः हितकर छे हितकर हैं, लघवः लघुका लघु, यूषाः यूषा यूष, जाङ्गल-मामिषजाः रसाः च अंगद प्राणी-ओना मांसना रसे जांगल प्राणियोंके मांसरस, हिताः हितकर छे हितकर हैं, अभ्यङ्ग-अने अभ्यङ्ग और अभ्यङ्ग, उद्धर्तन-उद्धर्तन उद्धर्तन, स्नान-स्नान स्नान, धूपनानि धूपन धूपन, अञ्जनानि च अञ्जन अञ्जन, तिकघृतानि तथा तिक घृत पक्षु तथा तिक घृत मी, हितानि हितकारी छे हितकर हैं ॥ ३४०-३४१ ॥

340-341. The following measures are beneficial in relapsed fever: cleansing with mild cleansing procedures, the administration of alleviative enemata, wholesome and light gruels, the meat-juices of the jangala animals, inunctions, dry massage, baths, fumigation, eye-salves and ghee medicated with bitter drugs.

गुर्वभिष्यन्धसात्स्यानां भोजनात् पुनरागते ।
लङ्घनोष्णोपचारादिः क्रमः कार्यश्च पूर्ववत् ॥ ३४२ ॥

गुरु-अभिष्यन्धि-गुरु, अभिष्यन्धि, असात्स्यानाम् तथा असात्स्य और असात्स्य, भोजनात् आहारथी भोजनसे, पुनः आगते न्वर इरीथी आवत

ज्वर फिर लौट कर आने पर, लङ्घन-उष्ण-उपचारादिः
बंधन, उष्ण उपचार पत्रेरे लंघन, उष्ण उपचारादि,
क्रमः च कृमि क्रम, पूर्ववत् पूर्वनी पेठे पूर्ववत्, कार्यः
करवे करना चाहिए ॥ ३४२ ॥

342. If the relapse of the fever is due to taking heavy, demulcent and disagreeing foods, then as before, lightening procedure and hot remedies etc., should be administered.

किरातिकादिकाथः —

किरातिकादिकां तिका मुस्तं पर्पटकोऽमृता ।

अन्ति पीतानि चाभ्यासात् पुनरावर्तकं ज्वरम् ३४३

किरातिकाकम् इरियातु चिरायता, तिका डडु कुटकी,
मुस्तम् मोथ मोथा, पर्पटकः भुसुद्विथे, पित्तपापडा,
अमृता अने गणै और गिलोय, अभ्यासात् पीतानि
ओओने क्वाथ डेटलाड द्विस पीवानुं थालु राभतां
इनका काथ कुछ दिन लगातार पीने पर, पुनरावर्तकम्
पाछा आपता पुनरावर्तक, ज्वरम् ज्वरने ज्वरको,
अन्ति हल्ले छे नष्ट करता है ॥ ३४३ ॥

343. The regular use of chiretta, kurroa, nut-grass, trailing rungia and guduch eradicates the fever that keeps recurring.

उक्तानुक्तचिकित्सापरिग्रहः —

तस्यां तस्यामवस्थायां ज्वरितानां विचक्षणः ।

ज्वरक्रियाक्रमापेक्षी कुर्यात्तत्तच्चिकित्सितम् ॥ ३४४ ॥

ज्वरितानाम् ज्वररेओओनी ज्वरोगिर्योकी,
तस्याम् ते उस, तस्याम् ते उस, अवस्थायाम्
अवस्थायां अवस्थामे, ज्वरक्रिया-क्रमापेक्षी ज्वरना
क्रियाक्रमनी अपेक्षा राभनार ज्वरक्रियाक्रमकी अपेक्षा
रखता हुआ, विचक्षणः विचक्षण वैधे विचक्षण वैध,
तत् तत् ते ते उस उस, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा,
कुर्यात् करवी करे ॥ ३४४ ॥

344. The discerning physician should, keeping in view the systematic

procedure of treatment, apply such therapeutic measures as may be called for from time to time by the changing conditions of the fever-patient.

भिक्षु ज्वरप्रशमने विशेषतः यतेत —

रोगराट् सर्वभूतानामन्तकृद्दारुणो ज्वरः ।

तस्माद्विशेषतस्तस्य यतेत प्रशमे भिक्षु ॥ ३४५ ॥

ज्वरः ज्वर ज्वर, रोगराट् रोगोने राजा छे
रोगोंका राजा है, सर्वभूतानाम् सर्व प्राणियोंका सब
प्राणियोंका, अन्तकृत् नाश करनार अन्त करनेवाला,
दारुणः अने अचंकर छे तथा दारुण है, तस्मात् तेथी
इस लिए विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः, तस्य प्रशमे
तेने शांत करवाभा उसको प्रशमन करनेमें, भिक्षु
वैधे वैध, यतेत प्रयत्न करवे प्रयत्न करे ॥ ३४५ ॥

345. Since fever is the king of diseases, the destroyer of all creatures and pitiless, the physician should be specially diligent in its subjugation.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकः —

यथाक्रमं यथाप्रश्नमुक्तं ज्वरचिकित्सितम् ।

आग्नेयेणाग्निवेशाय भूतानां हितकाम्यया ॥ ३४६ ॥

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उप-
संहारने श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, यथाक्रमम्
प्रश्नानुसार प्रश्नानुसार, यथाक्रमम् अने कृमि प्रमाणे और
क्रमानुसार, ज्वरचिकित्सितम् ज्वरनी चिकित्सा ज्वरकी
चिकित्सा, आग्नेयेण आग्नेये आग्नेये, भूतानाम् प्राणी-
ओना प्राणियोंके, हितकाम्यया हितनी धन्यार्थी हितकी
इच्छासे, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, उक्तम् उक्ती
छे कही है ॥ ३४६ ॥

Here is the recapitulatory verse—

346. The treatment of fever has thus been described in due order and

३४६. आग्नेयेण—अग्निवेश (क. घ.)

,, हितकाम्यया—हितमिच्छता (घ. त.)

agreeably to the questions unto Agnivesa by Atreya, desiring the welfare of creatures.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने ज्वरचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

इति आ. प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने यरुथी प्रतिसंस्कार पाभेवा आ शास्त्रमा और चरकद्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, ज्वरचिकित्सितम् 'ज्वरचिकित्सित' 'ज्वरचिकित्सित', नाम नामने नामका, तृतीयः त्रीजे तीसरा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ३ ॥

3. Thus, in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the third chapter entitled 'The Therapeutics of Fever' is completed.

चतुर्थोऽध्यायः ।

यथे अध्याय अध्याय चौथा

Chapter IV

रक्तपित्तचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्हथी अब आगे, रक्तपित्तचिकित्सितम् 'रक्तपित्तचिकित्सित' नामना अध्यायानु 'रक्तपित्तचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह हम कहेंगे छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Hemothermia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

रक्तपित्तविषयेऽग्निवेशस्य प्रश्नाः—

विहरन्तं जितात्मानं पञ्चगङ्गे पुनर्वसुम् ।
प्रणम्योवाच निर्मोहमग्निवेशोऽग्निवर्चसम् ॥ ३ ॥

पञ्चगङ्गे पंचगंगप्रदेशमा पंचगंग प्रदेशमें, विहरन्तम् विहार करता परिभ्रमण करते हुए, जितात्मानम् जितेन्द्रिय जितात्मा, निर्मोहम् मोहरहित मोहरहित, अग्निवर्चसम् अने अग्निसमान तेजवाणा और अग्निके समान तेजस्वी, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने पुनर्वसुको, प्रणम्य प्रणाम करीने प्रणाम कर, अग्निवेशः अग्निवेश अग्निवेशने, उवाच बोल्या कहा ॥ ३ ॥

3. Saluting Punarvasu, the self-possessed and the undeluded of mind, who was resplendent like fire, and was sojourning in the country of the five rivers, Agnivesa said to him:

भगवन् रक्तपित्तस्य हेतुरक्तः सलक्षणः ।

वक्तव्यं यत् परं तस्य वक्तुमर्हसि तद् गुरो ॥ ४ ॥

भगवन् हे भगवान्! भगवन्, रक्तपित्तस्य रक्तपित्तना रक्तपित्तके, सलक्षणः लक्षणसहित लक्षणसहित, हेतुः हेतुओ कारण, उक्तः उहेवाभा आल्या छे कह दिये हैं, गुरो हे गुरु! हे गुरु!, तस्य तेओना विषयमा उनके विषयमें, परम् भीलुं अन्य, यत् ने काँछ जो कुछ, वक्तव्यम् उहेवानुं होय कहना हो, तत् ते वह, वक्तुम् उहेवानुं कहनेकी, अर्हसि कृपा करो कृपा कीजिए ॥ ४ ॥

4. 'O, worshipful one! you have already instructed us regarding the causes and symptoms of Hemothermia. Whatever else remains to be told, O, Master! please teach us regarding the same.'

१. जितात्मानं—जितात्मानं (तत्)

રક્તપિત્તસ્ય શીઘ્રપ્રતિકાર્યત્વમ્—

ગુરુવાચ—

મહાગદં મહાવેગમગ્નિવચ્છીઘ્રકારિ ચ ।

हेतुलक्षणविच्छीघ्रं रक्तपित्तमुपाचरेत् ॥ ५ ॥

ગુરુઃ ગુરુ ગુરુને, ઉવાચ બોલ્યા કહા, હેતુ-લક્ષણ-વિત્ હેતુ તથા લક્ષણને બાણનાર વૈદ્ય હેતુ-લક્ષણકો જાનનેવાલા વૈદ્ય, મહાવેગ મહાવેગવાળા મહાવેગવાળે, અગ્નિવત્ અને અગ્નિની પેઠે ઔર અગ્નિસમાન, શીઘ્ર-કારિ ચ શીઘ્ર નાશ કરનારા શીઘ્ર નાશકારી, મહાગદમ્ મહારોગ મહારોગ, રક્તપિત્તમ્ રક્તપિત્તની રક્તપિત્તકી, શીઘ્રમ્ તુરંતજ શીઘ્ર હી, ઉપાચરેત્ ચિકિત્સા કરવી ચિકિત્સા કરે ॥ ૫ ॥

5. The master declared, 'The physician versed in the knowledge of the causes and symptoms, should be prompt in the treatment of hemothermia which is a very serious and acute disease and develops rapidly like fire.

રક્તપિત્તસ્ય હેતુઃ—

तस्योष्णं तीक्ष्णमम्लं च कटूनि लवणानि च ।
घर्मश्चाज्विदाहश्च हेतुः पूर्वं निदर्शितः ॥ ६ ॥

ઉષ્ણમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણમ્ તીક્ષ્ણ તીક્ષ્ણ, અમ્લમ્ ચ અમ્લ અમ્લ, કટૂનિ કટુ કટુ, લવણાનિ ચ લવણ લવણ, ઘર્મઃ ચ ગરમી ઘૂપ, અજ્વિદાહઃ ચ અને અજ્વનો વિદાહ ઓ ઔર અજ્વકા વિદાહ યે, તસ્ય તેનાં ઉસકે, હેતુઃ કારણ, પૂર્વજ્ પૂર્વ પ્રથમ, નિદર્શિતઃ કહેવામાં આવ્યાં છે કહ દિયે હૈં ॥ ૬ ॥

6. Its causes have already been narrated as the excessive use of hot, acute, acid, pungent and salt articles of diet, heat and indigestion of food.

૫. હેતુલક્ષણવિચ્છીઘ્ર—હેતુલક્ષણવચ્છીઘ્ર (પ.)

રક્તપિત્તસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ—

सैर्हेतुभिः समुत्क्रिष्टं पित्तं रक्तं प्रपद्यते ।

तद्योमित्વાत् प्रपन्नं च वर्धते तत् प्रदूषयत् ॥ ७ ॥

સૈઃ તે ઉન, હેતુભિઃ કારણોથી હેતુઓસે, સમુત્ક્રિષ્ટમ્ મુદુપિત્ત થયેલું ઉત્ક્રિષ્ટ હુઆ, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, રક્તમ્ રક્તમાં રક્તમેં, પ્રપદ્યતે બથ છે પહુંચતા હૈ, પ્રપ-ન્નમ્ ચ અને ત્યાં પહોંચી ઔર વહાં પહુંચ કર, તત્ તેને ઉસે, પ્રદૂષયત્ દૂષિત કરતું દૂષિત કરતા હુઆ, તત્-યોમિત્વાત્ તેમાંથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ઉસીસે ઉત્પન્ન હોનેકે કારણ, વર્ધતે વૃદ્ધિ પામે છે બઢતા હૈ ॥ ૭ ॥

7. The pitta precipitated by these causes reaches the blood and thus reaching what is its own source, increases there and vitiates the blood.

तस्योष्मणा द्रवो धातुर्धातोर्धातोः प्रसिध्यते ।
स्विद्यतस्तेन संवृद्धिं भूयस्तदधिगच्छति ॥ ८ ॥

તસ્ય તેની ઉસકી, ઉષ્મણા ગરમીથી ઉષ્ણતાસે, સ્વિદ્યતઃ સ્વિદ્ય થતા સ્વિદ્ય હોતી હુઈ, ધાતોઃ ધાતોઃ પ્રત્યેક ધાતુમાંથી પ્રત્યેક ધાતુસે, દ્રવઃ ધાતુઃ દ્રવ ધાતુ પ્રવરૂપ ધાતુ, પ્રસિદ્યતે ઝરે છે ચૂતી હૈ, તેન અને તેનાથી યુક્ત થઈ ઉસસે યુક્ત હો કર, તત્ તે પિત્ત વહ પિત્ત, મૂયઃ અત્યંત અત્યન્ત, સંવૃદ્ધિમ્ વૃદ્ધિને વૃદ્ધિકો, અધિગચ્છતિ પામે છે પ્રાપ્ત હોતા હૈ ॥ ૮ ॥

8. As a result of its heat, the body-elements melt one after the other and ooze out and thus, due to this process of liquefaction of body-elements, its proportion in the body becomes greatly increased.

રક્તપિત્તસંજ્ઞાનિમિત્તમ્—

संयोगाद्दूषणात्तत्तु सामान्याद्बन्धवर्णयोः ।

रक्तस्य पित्तमाख्यातं रक्तपित्तं मनीषिभिः ॥ ९ ॥

૭. સમુત્ક્રિષ્ટમ્—સમુદ્ધિદમ્ (ત.)

૮. પ્રદૂષયત્—પ્રદૂષયેત્ (ત.)

૯. તત્તુ—તત્ત (પ.)

रक्तस्य रक्तना रक्तके, संयोगात् श्लेष्मथी संयो-
गसे, दूषणाच्च रक्तने दूषित उरुं होवाथी रक्तको दूषित
करनेसे, गन्धवर्णयोः अने गंध तथा रंगमां और
गन्ध तथा वर्णमें, सामान्यात् रक्तसमान होवाथी रक्तके
समान होनेसे, मनीषिभिः विद्वान् पुत्रुषोऽपि विद्वानोंने,
यत् नु पित्तम् ते पित्तने उस पित्तको, रक्तपित्तम्
रक्तपित्त रक्तपित्त, आख्यातम् उद्धुं छे कहा है ॥ ९ ॥

9. The wise call this disorder of
the thermic element 'Hemothermia',
because of the combination with and
vitiation of blood or 'Hemo' by the
thermic element, and also owing to its
similarity in color and smell to the
blood.

रक्तपित्तस्य स्थानम्—

प्लीहानं च अकृच्चैव तदधिष्ठाय वर्तते ।

स्रोतांसि रक्तवाहीनि तन्मूलानि हि देहिनाम् ॥ १० ॥

यत् ते वह, प्लीहानम् च प्लीहा प्लीहा, यकृत
च यकृत अने यकृतने तथा यकृतका, अधिष्ठाय
आश्रय करीने आश्रय करके, वर्तते रहे छे रहता है,
हि किरण के क्योंकि, देहिनाम् प्राणीयोना प्राणियोंके,
रक्तवाहीनि रक्तने वहन करनारा रक्तवाही, स्रोतांसि
स्रोतोंना स्रोतोंके, तन्मूलानि मूल तेओ छे मूल बेहै ॥ १० ॥

10. The spleen and the liver are
the seats of affection and they are the
sources of the blood-bearing channels
of the human body.

दोषाधिक्यवशात्क्षणानि—

सान्द्रं सपाण्डु सस्नेहं पिच्छिलं च कफान्वितम् ।

इयावारुणं सफेनं च तनु रूक्षं च वातिकम् ॥ ११ ॥

रक्तपित्तं कषायभं कृष्णं गोमूत्रसंमिश्रम् ।

मेचकागारधूमाभमज्जनाभं च पैत्तिकम् ॥ १२ ॥

संसृष्टलिङ्गं संसर्गाच्च त्रिलिङ्गं सान्निपातिकम् ।

११. तनु रूक्षं च वातिकम्—तनु रूक्षं च वातिकम् (य.)

१२. संसृष्टलिङ्गं—संपूर्णलिङ्गं (य.)

सपाण्डु पांडु वक्षुवाणा पाण्डुतायुक्त, सान्द्रम्
घाटा सान्द्र, सस्नेहम् स्नेहवाणा स्नेहमिश्रित, पिच्छ-
लम् च पिच्छिल पिच्छिल, कफान्वितम् कफा युक्त
कफयुक्त, सफेनम् शीघ्रवाणा फेनयुक्त, इयावारुणम् च
डाणा-दाह इयावारुण, तनु-रूक्षम् च पातला अने रूक्ष
पतले और रूक्ष, रक्तपित्तम् रक्तपित्तने रक्तपित्तको,
वातिकम् वायुथी थयेद अक्षुप्तं वातसे उत्पन्न जाने,
कषायभम् कषाय भेवा रंगना कषाय वर्णकी आभावाले,
कृष्णम् डाणा काले, गोमूत्रसंमिश्रम् गोमूत्र भेवा
गोमूत्र जैसे, मेचकागारधूमाभम् अकिष्णा डाणा वक्षु
तथा भरना धूमाडा भेवा चिकने काले वक्ष तथा गृह-
धूमकी आभावाले, मज्जनाभम् च तेभ्यः डाणा भेवा
रक्तपित्तने एवं कज्जल जैसे रक्तपित्तको, पैत्तिकम्
पित्तथी थयेद अक्षुप्तं पित्तसे उत्पन्न जाने, संसृष्टलिङ्गम्
मे क्षेपोनां मिश्र लक्षणाणा रक्तपित्तने संसृष्टलक्षण-
वाले रक्तपित्तको, संसर्गाच्च संसर्गाथी थयेद अक्षुप्तं
संसर्गसे उत्पन्न जाने, त्रिलिङ्गम् अने त्रिषु दोषोनां
लक्षणाणा रक्तपित्तने और तीनों दोषोंके लक्षणवाले
रक्तपित्तको, सान्निपातिकम् सान्निपातथी थयेद अक्षुप्तं
सान्निपातसे उत्पन्न जाने ॥ ११-१२ ॥

11-12. In hemothermia, the
blood is thick, pale, unctuous, and
viscid in conditions where kapha is
predominant. It is dusky-red, frothy,
thin and un-unctuous in conditions
where vata is predominant. It is brown
in color, dark, of the color of the cow's
urine, tarry, smoky and of the color
of collyrium in conditions where pitta
is predominant.

साध्यासाध्यलक्षणानि—

एकदोषानुगं साध्यं द्विदोषं साध्यमुच्यते ॥ १३ ॥

यत् त्रिदोषमसाध्यं तन्मन्दोद्वेगवत् ।

व्याधिभिः क्षीणदेहस्य बृद्धस्यानभ्रतश्च यत् ॥ १४ ॥

१४. अतिवेगवत्—अतिवेगतः (य.)

एकदोषानुगम औष्ठ दोषवाणुं रक्तपित्त एकदोषयुक्त रक्तपित्त, साध्यम् साध्य साध्य, त्रिदोषम् तथा ये दोषोवाणुं रक्तपित्त तथा दो दोषोंसे युक्त रक्तपित्त, बाध्यम् बाध्य बाध्य, उच्यते कहेवाय छे कहाता है, यत् अने ने रक्तपित्त और जो रक्तपित्त, त्रिदोषम् त्रिदोष दोषवाणुं होय छे त्रिदोषयुक्त होता है तत् ते वह, असाध्यम् असाध्य कहेवाय छे वह असाध्य कहाता है, मन्दाग्नेः मंद अग्निवाणुं मृदु अग्निवालेका, यत् ने रक्तपित्त जो रक्तपित्त अतिवेगवत् अतिवेगवाणुं होय छे अतिवेगवाला होता है, व्याधिमिः ने रक्तपित्त व्याधिशोथी जो रक्तपित्त व्याधियोंसे, क्षीणदेहस्य क्षीण देहवाणाने थाय छे क्षीण देहवालेको होता है, वृद्धस्य ने रक्तपित्त वृद्धने थाय छे जो रक्तपित्त वृद्धको होता है, अनश्रतः च अने ने रक्तपित्त आहार न करनेवाले थाय छे ते पणु असाध्य कहेवाय छे और जो रक्तपित्त आहार न करनेवालेको होता है वह भी असाध्य कहाता है ॥ १३-१४ ॥

13-14. The condition of the unidiscordance is curable, of bidiscordance is mitigable and that of tridiscordance is incurable. Hemothermia is also incurable in persons of weak digestive fire, where the disease manifests with great violence, in persons who are emaciated by diseases, who are old and who abstain from food.

रक्तपित्तस्य द्विविधा गतिः—

गतिरूर्ध्वमधश्चैव रक्तपित्तस्य दर्शिता ।

ऊर्ध्वा सप्तविधद्वारा द्विद्वारा त्वधरा गतिः ॥ १५ ॥

रक्तपित्तस्य रक्तपित्तनी रक्तपित्तकी, ऊर्ध्वम् उपर, अधः च एव तथा नीचे और नीचे, गतिः गति गति, दर्शिता बतावेक छे बताई गई है, ऊर्ध्वा गतिः उपरनी गति ऊर्ध्वगति, सप्तविधद्वारा सात प्रकारके द्वारवाली है, अथवा तु अने नीचेनी और नीचेकी गति, द्विद्वारा ये द्वारवाली छे दो द्वारवाली है ॥ १५ ॥

15. It has been described that hemothermia spreads in two directions upwards through seven orifices and downwards through two orifices.

सप्तच्छिद्राणि शिरसि द्वै चाधः, साध्यमूर्ध्वगम् ।
याप्यं त्वधोगं, मार्गौ तु द्वावसाध्यं प्रपद्यते ॥ १६ ॥

शिरसि माथामां शिरमें, सप्तच्छिद्राणि सात छिद्रो छे सात छिद्र हैं, अधः च अने नीचेना आभामां और नीचे, द्वे ये छिद्रो छे दो छिद्र हैं, ऊर्ध्वम् ऊर्ध्व गतिवाणुं ऊर्ध्व गतिवाला, साध्यम् साध्य छे साध्य है, अधोगम् तु अधोगतिवाणुं अधोगतिवाला, याप्यम् बाध्य छे बाध्य है, द्वौ अने ने अने और जो दोनों, मार्गौ मार्गोंने मार्गोंसे, प्रपद्यते प्राप्त थाय छे जाता है, असाध्यम् ते असाध्य छे वह असाध्य है ॥ १६ ॥

16. The seven orifices are situated in the head and the two in the lower region of the trunk. The disease whose course is upwards is curable. The one whose course is downwards is mitigable and the one which spreads in both the directions is incurable.

यदा तु सर्वच्छिद्रेभ्यो रोमकूपेभ्य एव च ।
वर्तते तामसङ्ख्येयां गतिं तस्याहुरान्तिकीम् ॥ १७ ॥

यदा तु न्यारे जब, सर्वच्छिद्रेभ्यः सधनां छिद्रो-
भांथी सब छिद्रोंसे, रोमकूपेभ्यः च एव तथा रुंवालां
छिद्रोभांथी तथा रोमकूपोंसे, वर्तते प्रवृत्त थाय छे
बाहिर आता है, ताम् न्यारे ते तब उस, असङ्ख्येयाम्
गणनी नहिं शक्यती गिनी नजा सकनेवाली, गतिम् गतिने
गतिको, तस्य ते रोगीना उस रोगीके, आन्तिकीम्
प्राणानुं हरणु करनार प्राणको हरनेवाली, आहुः कहे छे
कहते हैं ॥ १७ ॥

17. If it spreads through all the orifices as well as the hair-follicles, then the directions become

१६. सप्तच्छिद्राणि—सप्त द्वाराणि (फ.)

,, प्रपद्यते—प्रवर्तते (ग. थ.)

innumerable and such a condition is considered terminal.

असाध्यलक्षणानि—

यच्चोभयाभ्यां मार्गाभ्यामतिमात्रं प्रवर्तते ।

तुल्यं कुणपगन्धेन रक्तं कृष्णमतीव च ॥१८॥

संसृष्टं कफवाताभ्यां कण्ठे सञ्जति चापि यत् ।

यच्चाप्युपद्रवैः सर्वैर्यथोक्तैः समभिद्रुतम् ॥१९॥

हारिद्रनीलहरितताम्रैर्वर्णैरुपद्रुतम् ।

क्षीणस्य कासमानस्य यच्च तच्च न सिध्यति ॥२०॥

यत् ने जो, रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, उभयाभ्याम्
अने दोषों, मार्गाभ्याम् मार्गों द्वारा मार्गोंसे, अतिमात्रम्
बधारे प्रमाथुर्मा अत्यधिक मात्रामें, प्रवर्तते प्रवृत्त
थाय छे निकलता है, कुणपगन्धेन ने शोभनी गंधना
जो मुँदेकी गन्धके, तुल्यम् समान होय छे समान होता है,
अतीव ने अत्यन्त जो अस्यन्त, कृष्णम् च कालुं होय
छे कृष्ण होता है, कफवाताभ्याम् ने उक्त तथा वातथी
जो कफ तथा वातसे, संसृष्टम् युक्त होय छे संसृष्ट
होता है, यत् च ने जो, कण्ठे सञ्जति कंठमें आनी
रोकाई भय छे कंठमें आ कर रुक जाता है, यत् च
ने जो, यथोक्तैः निदानस्थानमां उद्देशा निदानस्थानमें
कहे हुए, सर्वैः सर्वे सब, उपद्रवैः उपद्रवोथी उपद्रवोंसे,
समभिद्रुतम् युक्त होय छे युक्त होता है, हारिद्र- ने
पीला पीले, नील- नीले, हरित- हरी, ताम्र- ताम्र, वर्णैः रंगथी
वर्णोंसे, उपद्रुतम् युक्त होय छे युक्त होता है, यत् च अने
ने और जो, क्षीणस्य क्षीण पुरुषने क्षीण पुरुषको,
कासमानस्य उधरस्य भातां साथे प्रवृत्त थाय छे सांस-
नेके साथ प्रवृत्त होता है, तम् च ते वह, न सिध्यति
साध्य नहीं साध्य नहीं होता ॥ १८-२० ॥

18-20. It is also incurable where there is excessive hemorrhage from

१८. कृष्णम्—कृष्णम् (प.)

१९. संसृष्टं—संयुक्तं (य.)

,, कण्ठे सञ्जति चापि यत्—यच्च कण्ठेऽवसञ्जति (व.)

,, समभिद्रुतम्—समुपद्रुतम् (च.)

२०. यच्च तच्च—यद्वा तच्च (च.)

either the upward or the downward orifices of the body, where the blood smells like putrid flesh, where the blood is of very dark color, where kapha and vata are both in a provoked condition, where there is accumulation of it in the throat, where it is accompanied with all the complications described and where it has suffered yellow, blue, green or coppery discoloration as also in a person who is emaciated and suffers from cough.

यद् द्विदोषानुगं यद्वा शान्तं शान्तं प्रकुप्यति ।
मार्गान्मार्गं चरेद्यद्वा याप्यं पित्तमसृक् च तत् ॥२१॥

यत् ने जो, द्विदोषानुगम् ने दोषोवाणुं होय छे
दो दोषोंसे युक्त होता है, यत् वा ने जो, शान्तम्
शान्तम् बारंबार शान्त थई बारंबार शान्त हो कर,
प्रकुप्यति इरी प्रकोप पाये छे पुनः प्रकुपित होता है,
यत् वा अने ने और जो, मार्गत् ओक मार्गमांथी
एक मार्गसे, मार्गम् भीम मार्गमां दूसरे मार्गमें, चरेत्
जतुं रहे छे चला जाता है, तम् च ते वह, असृक्
पित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, याप्यम् याप्य छे याप्य
है ॥ २१ ॥

21. It is mitigable where there is bi-discordance and where there is subsidence and exacerbation of the condition and where it changes its passage from one orifice to another.

साध्यरक्तपित्तलक्षणानि—

एकमार्गं बलवतो नातिवेगं नवोत्थितम् ।

रक्तपित्तं सुखे काले साध्यं स्यान्निरुपद्रवम् ॥२२॥

बलवतः भगवान् पुरुषने बलवान् पुरुषका,
एकमार्गम् ओक मार्गथी प्रवृत्त अनारुं एक मार्गगामी,
न अतिवेगम् अत्यन्त वेगथी रहित अतिवेगरहित,
नवोत्थितम् नवुं अथेलुं नवोत्पन्न, सुखे काले सुभक्षर

२१. शान्तं प्रकुप्यति—भूयः प्रवर्तते (च. व.)

डाण्मां थयेषुं हुचकारक कालमें बस्य, सिक्कवम्
अने उपवन्धी रहित और उपवन्धी, रक्तपित्तम्
रक्तपित्त रक्तपित्त, साध्यम् साध्य साध्य, स्वात् छे
होता है ॥ २२ ॥

22. That condition is curable where
hemothermia spreads only in one di-
rection, where the patient is strong,
where the force of the disease is not
great, where it is of recent origin,
where it occurs in a favourable season
and where it is not accompanied by
complications.

रक्तपित्तस्य हेतुः —

स्निग्धोष्णमृण्मूलांश्च रक्तपित्तस्य कारणम् ।

अधोगस्थोत्तरं प्रायः, पूर्वं स्यादूर्ध्वगस्य तु ॥ २३ ॥

स्निग्धोष्णम् रिन्ध तथा उष्ण पदार्थो स्निग्ध
तथा उष्ण भावों, उष्णोष्णम् च अने उष्ण तथा रुक्ष
पदार्थों और उष्ण तथा रुक्ष भावों, रक्तपित्तस्य
रक्तपित्तनां रक्तपित्तके, कारणम् डारण्य छे कारण हैं,
प्रायः धक्षुं डरीने प्रायः करके, पूर्वम् पहेला पदार्थों
पहेले भावों, ऊर्ध्वगस्य उर्ध्वग रक्तपित्तनां ऊर्ध्वग
रक्तपित्तके, स्वात् डारण्य थाय छे कारण होते हैं,
उत्तरम् अने उष्ण पदार्थों और दूसरे भावों,
अधोगस्य तु अधोग रक्तपित्तनां डारण्य थाय छे
अधोग रक्तपित्तके कारण होते हैं ॥ २३ ॥

23. The etiological factors of he-
mothermia affecting the upper channels
are mostly unctuous and hot things,
and those affecting the lower channels
are mostly hot and dry things.

रक्तपित्ते दोषाधिक्यवशात्सामान्यबन्धविशेषः —

ऊर्ध्वगं कफसंसृष्टमधोगं मातृबालानुगम् ।

द्विभार्गं कफवाताभ्यामुभयभ्यामनुबध्यते ॥ २४ ॥

ऊर्ध्वगम् उर्ध्वग रक्तपित्त ऊर्ध्वग रक्तपित्त, कफ-
संसृष्टम् डरना संसर्गवाणुं होय छे कफसे संसृष्ट होता

२४. द्विभार्गं कफवाताभ्याम्-द्वौ मार्गौ कफवाताभ्याम् (ध.)

है, अधोगम् तथा अधोग अधोग, मातृबालानुगं वातना
संसर्गवाणुं होय छे कफसे संसृष्ट होता है, द्विभार्गं
अने भागों प्रवृत्त थयेषुं उभयमार्गों, उभयभ्याम्
अने दोनों, कफवाताभ्याम् डर तथा वातना कफ
और वातके, अनुबध्यते अनुबध्यवाणुं होय छे अनु-
बन्धवाला होता है ॥ २४ ॥

24. The one which spreads in the
upper direction is associated with
kapha and the one which spreads in
the lower direction is associated with
vata. The one that spreads in both
the directions gets combined with
both kapha and vata.

रक्तपित्ते आदौ स्तम्भनविशेषः —

अक्षीणबलमांसस्य रक्तपित्तं यवश्नतः ।

तदोषदुष्टमुत्क्रिष्टं नादौ स्तम्भनमर्हति ॥ २५ ॥

अक्षीणबलमांसस्य अने भांस तथा अक्षीण
न थाय होय अक्षीण बल और मांसवाले, अश्नतः अने
अने भोजन छेते होय तेने और खाते हुए पुरुषको,
यव अने जो, रक्तपित्तम् रक्तपित्त थाय छे रक्तपित्त
होता है, तम् ते वह, दोषदुष्टम् दोषधी दूषित दोषसे
दूषित, उत्क्रिष्टम् अने भक्षार नीकलना प्रवृत्त थयेषुं
रक्तपित्त और उत्क्रिष्ट रक्तपित्त, आदौ शस्त्रातमां
प्रारम्भमें, स्तम्भनम् स्तम्भनने स्तम्भनके, न अर्हति
योग्य नथी योग्य नहीं है ॥ २५ ॥

25. The hemorrhage occurring as a
consequence of the precipitated con-
dition of the blood in a person whose
strength and flesh are not wasted and
who feeds well should not be stopped
in the beginning (safety valve hemo-
rrhage).

गलग्रहं पूतिमस्य मूर्च्छावमरुचिं ज्वरम् ।

गुल्मं ग्रीहानमानाहं किलार्थं कृच्छ्रमूत्रताम् ॥ २६ ॥

कुष्ठान्बर्त्तासि वीर्यं वर्णमाशं भगन्दरम् ।

बुद्धीन्द्रियोपरोधं च कुर्यात् स्तम्भनमादितः ॥ २७ ॥

आदितः प्रथमथी प्रथमसे, स्तम्भितम् अटकावेधुं
रक्तपित्त रोगा नया रक्तपित्त, गलग्रहम् गलग्रह गलग्रह,
पूतिनस्यम् पूतिनस्य पूतिनस्य, मूर्च्छायम् मूर्च्छा मूर्च्छा,
अरुचिम् अरुचि अरुचि, ज्वरम् ज्वर ज्वर, गुल्मम्
गुल्म गुल्म, प्लीहानम् प्लीहा प्लीहा, आनाहम् आनाह
आनाह, किलासम् किलास किलास, कुच्छमृताम् मूत्र
मूत्र मूत्रकुच्छ, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, अर्शासि ६२स अर्श,
वीर्यम् विर्य विर्य, वर्णनाशम् विवर्णता विवर्णता,
भगन्दरम् भगन्दर भगन्दर, बुद्धि-इन्द्रिय-उपरोधम् च
तथा बुद्धि अने इन्द्रियोना उपरोध और बुद्धि तथा
इन्द्रियोका उपरोध, कुर्यात् करे छे करता है ॥ २६-२७ ॥

26-27. Throat-spasm, nasal fetor, fainting, anorexia, fever, gulma, splenic enlargement, constipation, leprous lesions, dysuria, dermatosis, piles, acute spreading affections, discoloration, fistula-in-ano and impairment of the functions of the intellect and the senses—these occur if the hemorrhage is stopped in the initial stage.

तस्मादुपेक्ष्य बलिनो बलदोषविचारिणा ।
रक्तपित्तं प्रथमतः प्रवृद्धं सिद्धिमिच्छता ॥२८॥

तस्मात् तेथी अतः, बल-दोष-विचारिणा अण-
दोषो विचार करनार बलदोषका विचार करनेवाला,
सिद्धिम् तथा सिद्धिमान् और सिद्धिकी, इच्छता इच्छा
रागनार वैद्य इच्छा रखनेवाला वैद्य, बलिनः अणवान
अणुप्यना बलवानके, प्रवृद्धम् वृद्धि पायेला बढे हुए,
रक्तपित्तम् रक्तपित्तनी रक्तपित्तकी, प्रथमतः शर-
आतमा प्रारम्भमें, उपेक्ष्यम् उपेक्षा करनी उपेक्षा
करे ॥ २८ ॥

28. Hence this initial development of hemorrhage in a strong person should be ignored by the physician

२८. बलिनो-मलिनं (फ.)

„ बलदोषविचारिणा-बलदोषी प्रपश्यता (च. ब.)

„ प्रवृद्धं-प्रवृद्धं (क. ब. च. ब.)

who desires success in treatment, after due consideration of the strength of the patient and the morbid condition.

मार्गादीनवेक्ष्य लङ्घनं तर्पणं वा विधेयम्—

प्रायेण हि समुत्क्रिष्टमासदोषाच्छरीरिणाम् ।

वृद्धिं प्रयाति पित्तासृक्कृत्स्नात्तल्लङ्घयमादितः ॥२९॥

प्रायेण धृष्टं करी प्रायः, शरीरिणाम् प्राणीयाना
प्राणियोंके, आसदोषात् आसदोषी आमदोषसे, समु-
त्क्रिष्टम् असार नीकलवान् प्रवृत्ति करतुं उत्क्रिष्ट हुआ,
पित्तासृक् रक्तपित्त रक्तपित्त, वृद्धिम् वृद्धिने वृद्धिको,
प्रयाति हि पाये छे प्राप्त होता है, तस्मात् तेथी
इस लिए, आदितः शरआतमा प्रारम्भमें, तम् ते वह,
लङ्घयम् लङ्घनने शोध्य छे लङ्घनके योग्य है ॥ २९ ॥

29. The hemothermic condition generally becomes augmented by the toxic effects of the imperfectly digested food in the body. Hence lightening procedure should be advised at the beginning of the treatment.

मार्गौ दोषानुबन्धं च निदानं प्रसमीक्ष्य च ।

लङ्घनं रक्तपित्तादौ तर्पणं वा प्रयोजयेत् ॥ ३० ॥

रक्तपित्तादौ रक्तपित्तनी शरआतमा रक्तपित्तके
प्रारम्भमें, मार्गौ अने मार्गौ दोनों मार्ग, दोषानुबन्धम्
च दोषो अणुध दोषानुबन्ध, निदानम् च तथा
निदाननो तथा निदानका, प्रसमीक्ष्य विचार करीने
विचार करके, लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, तर्पणम् वा अथवा
तर्पणनो या तर्पण, प्रयोजयेत् प्रयोग करवा करना
चाहिए ॥ ३० ॥

30. Either lightening procedure or demulcent beverage should be advised in the beginning of hemothermia after careful investigation of the channels affected, morbid humors associated and the etiological factors.

३०. मार्गौ दोषानुबन्धं च-मार्गदोषानुबन्धं च (च. फ.)

पिपासायां हीवेरादि जलम्—

हीवेरचन्दनोशीरमुस्तपर्वटकैः शृतम् ।

केवलं शृतशीतं वा दद्यात्तोयं पिपासवे ॥ ३१ ॥

पिपासवे रोगीने पाणी पीवानी घृष्टा यतां रोगीको प्यास लगने पर, हीवेर- वाणी। सुगन्धवाला, चन्दन- अंजन चंदन, डशीर- वीरधुने। वाणी। खस, मुस्त- मुस्ता मुस्ता, पर्वटकैः तथा अश्लक्षियो औश्लक्षी तथा पित्तपाषडा इन्हींसे, शृतम् उकाणीलुं शृतः केवलम् वा अथवा केवल अथवा केवल, शृतशीतम् उकाणी ६००० डरेलुं खौला कर ठंडा किया हुआ, तोयम् जल जल, दद्यात् आपवुं देवे ॥ ३१ ॥

31. If the patient is thirsty, he should be given the decoction of cuscus and sandal-wood, nut-grass, and trailing rungia, or simply boiled and cooled water.

तर्पणपेयायोग्यावस्था—

ऊर्ध्वगे तर्पणं पूर्वं पेयां पूर्वमधोगते ।

कालसात्म्यानुबन्धो दद्यात् प्रकृतिकल्पवित् ॥ ३२ ॥

काल-सात्म्य-अनुबन्धः काल, सात्म्य तथा अनुबन्धने अथुना २ काल, सात्म्य तथा अनुबन्धको जाननेवाला, प्रकृतिकल्पवित् तथा द्रव्योना गुण अने संस्कारने समजना २ वैद्य तथा द्रव्योंके गुण और संस्कारको जाननेवाला वैद्य, ऊर्ध्वगे ऊर्ध्वग रक्तपित्तमा ऊर्ध्वग रक्तपित्तमें, पूर्वम् प्रथम प्रथम, तर्पणम् तर्पण तर्पण, अधोगते अने अधोग रक्तपित्तमा और अधोग रक्तपित्तमें, पूर्वम् प्रथम प्रथम, पेयाम् पेया पेया, दद्यात् आपवी देवे ॥ ३२ ॥

32. The physician adept in the knowledge of the season, homologation, morbid associations, habitus and pharmacentics, should first administer demulcent drinks where the upper channel is affected and thin gruel where the lower channel is affected.

३२. अधोगते-अधोगते (थ.)

तर्पणयोगाः—

जलं खर्जूरमृद्धीकामधूकैः सपरुषकैः ।

शृतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥ ३३ ॥

सपरुषकैः श्लक्ष्णसहित फालसासमेत, खर्जूर- मृद्धीका- अमूर, श्लक्ष्ण खजूर, सुनका, मधूकैः अने महुडा साथे और महुवा इनसे शृतशीतम् उकाणी ६००० डरेल शृत कर शीत किया हुआ, सशर्करम् साकरवाणुं शर्करायुक्त, जलम् जल जल, तर्पणार्थं तर्पण भाटे तर्पणके लिए, प्रयोक्तव्यम् योजवुं देवे ॥ ३३ ॥

33. The water boiled with dates, grapes, mahwa, and sweet falsah and cooled, should be used, mixed with sugar, as a demulcent drink.

तर्पणं सघृतक्षौद्रं लाजचूर्णैः प्रदापयेत् ।

ऊर्ध्वगं रक्तपित्तं तत् पीतं काले व्यपोहति ॥ ३४ ॥

लाजचूर्णैः लाजना यूर्णनी साथे लाजाचूर्णके साथ, सघृतक्षौद्रम् घी तथा मध मेणवेद घी तथा मधुयुक्त, तर्पणम् तर्पण तर्पण, प्रदापयेत् आपवुं दिलावे, काले समये समयमें, पीतम् पीधेलुं पिया हुआ, तत् ते वह, ऊर्ध्वगम् ऊर्ध्वग ऊर्ध्वग, रक्तपित्तम् रक्तपित्तने। रक्तपित्तको, व्यपोहति नाश डरे छे नष्ट करता है ॥ ३४ ॥

34. A demulcent drink made of the powder of roasted paddy, mixed with ghee and honey should be given. If it is drunk at the proper time it cures hemothermia spreading in the upward direction.

मन्दाग्नेरम्लसात्म्याय तत् साम्लमपि कल्पयेत् ।
दाडिमामलकैर्विद्वानम्लार्थं चानुदापयेत् ॥ ३५ ॥

विद्वान् विद्वान् वैद्ये विद्वान् वैद्य, मन्दाग्नेः मन्द अग्निवाणा मन्द अग्निवाले, अम्लसात्म्याय अने अम्ल

३४. प्रदापयेत्-प्रदापयेत् (क. घ. ड. त.)

३५. दाडिमामलकैः-दाडिमामलके (घ.)

” —दाडिमामलकौ (घ.)

” विद्वान्-विद्वान् (ड.)

नेने सात्म्य छे ओवाने भाटे और अम्ल सात्म्यवाले पुरुषके लिए, तत् ते तर्पणु वह तर्पण, साम्लम् अम्ल रसवाणु अम्लरसवाला, अपि पाणु भी, कल्पयेत् भानावपुं बनाये, अम्लार्थम् च अने अम्लता भाटे और अम्लताके लिए, दाडिमामलकैः दाडिम तथा आम्रानां रसने। दाडिम और आंवलेके रसका, अनुदापयेत् प्रयोग करे ॥ ३५ ॥

35. Thus demulcent drink may be made acid for those whose digestive fire is weak and who have homologation to acid taste and the learned physician should use sour pomegranate and emblic myrobalan for the acidifying purpose and administer the potion.

हितानि अन्नानि—

शालिषष्टिकनीवारकोरदूषप्रशान्तिकाः ।
इयामाकश्च प्रियङ्गुश्च भोजनं रक्तपित्तिनाम् ॥३६॥

शालि-षष्टिक- शालि, षष्टिक शालि, षष्टिक, नीवार- नभार येभा तिजीका चावल, कोरदूष- डोहरा कोदो, प्रशान्तिकाः प्रशान्तिका प्रशान्तिका, इयामाकः च साभे। सौंवा, प्रियङ्गुः च अने डंग और प्रियङ्गु, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तवाणोओने। रक्तपित्तवालोंका, भोजनम् ओराड छे भोजन है ॥ ३६ ॥

36. The diet of the hemothermic should consist of sali rice, shashtika rice wild rice, common millet, prasantika, syamaka and priyangu corn.

मुद्गा मसूराश्चणकाः समकुष्ठाढकीफलाः ।
प्रशस्ताः सूपयूषार्थे कल्पिता रक्तपित्तिनाम् ॥३७॥

समकुष्ठाढकी- भट अने तुवेरना मोठ और अरहरके, फलाः दाण्डासहित दानों समेत, मुद्गाः मसूराः भग, भसूर मूंग, मसूर, चणकाः अने अण्डा और चना,

३६. -प्रशान्तिकाः-प्रशान्तिकाः (घ.)

रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना दरीओना रक्तपित्तके रोगियोंको, सूपयूषार्थे सूप तथा यूष भाटे सूप तथा यूषके लिए, कल्पिताः उपयोगभां देनाभां आवतां उपयोगमें लेने पर, प्रशस्ताः प्रशस्त छे उत्तम हैं ॥ ३७ ॥

37. Green gram, lentils, chick pea, moth bean and pigeon pea are considered beneficial in the preparation of soup and gruel for the hemothermic.

हितं शाकम्—

पटोलनिम्बवेत्राग्रप्लक्षवेतसपल्लवाः ।
किराततिक्तकं शाकं गण्डीरः सकटिल्लकः ॥ ३८ ॥
कोविदारस्य पुष्पाणि काश्मर्यस्याथ शाल्मलेः ।
अन्नपानविधौ शाकं यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् ॥ ३९ ॥
शाकार्थं शाकसात्म्यानां तच्छस्तं रक्तपित्तिनाम् ।
स्विन्नं वा सर्पिषा भृष्टं यूषवद्वा विपाचितम् ॥४०॥

पटोल-निम्ब- परवण, लीमडो परवल, नीम, वेत्राप्र- वेत्रना अन्नभाग वेत्राप्र, प्लक्ष- पीपण पाकर, वेतस- पल्लवाः वेतसनां पान वेतसपल्लव, किराततिक्तकम् डरियातुं चिरायता, शाकम् ओ शाड वह शाक, सकटिल्लकः साटोडीसहित गदहपुरनासमेत, गण्डीरः गंडीर गण्डीर, कोविदारस्य डंथनार कांचनार, काश्मर्यस्य शीवणु गम्भार, अथ च तथा और, शाल्मलेः शेभ- णानां शेमलके, पुष्पाणि पुष्प फूल, अन्यत् अने णीणुं और अन्य, यत् च ने जो, अन्नपानविधौ अन्नपानना विधानभां अन्नपानके विधानमें, रक्तपित्तनुत् रक्तपित्त डरनार रक्तपित्तहारक, शाकम् शाड होय शाक है, तत् ते वह, शाकसात्म्यानाम् शाड नेने सात्म्य होय ओवा शाकसात्म्यवाले, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना दरीओ भाटे रक्तपित्तके रोगियोंको, शाकार्थम् शाडने भाटे शाकके लिए, स्विन्नम् भाइलुं सीजा हुआ, सर्पिषा धीधी चीमें, भृष्टम् वा छमडारेलुं भूना हुआ, यूषवत् अथवा यूषणी पेठे या यूषकी तरह, विपाचितम् वा पकावेलुं पकाया गया, शास्तम् प्रशस्त छे हितकर है ॥ ३८-४० ॥

३८. गण्डीरः सकटिल्लकः-गण्डीरं सकटिल्लकम् (क. घ.)

38-40. Wild snake-gourd, neem, tender leaves of wave-leaved fig and country-willow, chiretta, karella, thorny milk-hedge plant, hogweed, the flower of variegated mountain ebony, white teak, silk cotton and any other vegetable regarded as curative of hemothermia in the dietary—these vegetables either simply boiled or fried with ghee or prepared as soup are deneficial to the hemothermic patients who are habituated to vegetable diet.

हितं मांसम्—

पारावतान् कपोतांश्च लावान् रक्ताक्षवर्तकान् ।
शशान् कपिञ्जलानेणान् हरिणान्कालपुच्छकान् ४१
रक्तपित्ते हितान् विद्याद्रसांस्तेषां प्रयोजयेत् ।
ईषदम्लाननम्लान् वा घृतभृष्टान् सशर्करान् ॥४२॥

पारावतान् कपूतार कबूतर, कपोतान् कपोत, लावान् लाव, रक्ताक्षवर्तकान् च रक्ताक्ष तथा वर्तक रक्ताक्ष और वर्तक, शशान् ससर्वा खरगोश, कपिञ्जलान् कपिञ्जल कपिञ्जल, एणाम् ऐशु एण, हरिणान् हरिण, कालपुच्छकान् तथा कालपुच्छके और कालपुच्छको, रक्तपित्ते रक्तपित्तमां रक्तपित्तमें, हितान् हितकारी हितकर, विद्यात् अणुवां जाने, तेषाम् तेओना उनके, ईषत् अम्लान् अरि भाटा रसवाणा ईषत् अम्ल, अनम्लान् वा अथवा भाटा रस विनाना या अनम्ल, सशर्करान् साकर भेणवेला चीनीयुक्त, घृतभृष्टान् अने धीथी अभकारेल और चीसे छौंके हुए, रसान् भांसरसोने। मांसरसोंका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ ४१-४२ ॥

41-42. Pigeons, doves, quails, chakora, vartaka quail, hare, grey partridge, black buck, red deer and black-tailed deer—these are beneficial to the hemothermics. Their meat-juices should be administered seasoned with ghee,

sweetened with sugar and either unacidified or slightly acidified.

यवागूयोगः—

कफानुगे यूषशाकं दद्याद्वातानुगे रसम् ।
रक्तपित्ते यवागूनामतः कल्पः प्रवक्ष्यते ॥ ४३ ॥

कफानुगे कफना अनुभंधवाणा कफानुग, रक्तपित्ते रक्तपित्तमां रक्तपित्तमें, यूषशाकम् यूष तथा शाक यूष और शाक, वातानुगे अने वातना अनुभंधवाणा रक्तपित्तमां और वातानुग रक्तपित्तमें, रसम् भांसरस मांस-रस, दद्यात् आपवे। देवे, अतः हवे अब, यवागूनाम् यवागूओने। यवागूओका, कल्पः ४६५ कल्प, प्रवक्ष्यते कहेवाभां आवशे कहा जायगा ॥ ४३ ॥

43. In hemothermia with the predominance of kapha, vegetable-soups should be prescribed and in that with the vata in predominance, meat-juices should be prescribed. Now we shall describe the preparations of gruels useful in hemothermia.

पद्मोत्पलानां किञ्जल्कः पृश्निपर्णी प्रियङ्गुकाः ।
जले साध्या रसे तस्मिन् पेया स्याद्रक्तपित्तिनाम् ४४

पद्मोत्पलानाम् कमल तथा नीलकमलनां कमल तथा नीलोफरके, किञ्जल्कः डेसर केशर, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी, प्रियङ्गुकाः तथा धुँदलाने तथा प्रियंगु इनको, जले साध्याः जलमां पकाववां जलमें पकावे, तस्मिन् रसे ते रसमां उस रसमें, रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तना इस्तीओ भाटे रक्तपित्तके रोगियोंके लिए, पेया पेया पेया, स्यात् पकाववी बनावे ॥ ४४ ॥

44. The gruel prepared with the decoction of the stamens of lotus and blue lily, painted-leaved ticktrefoil and perfumed cherry is beneficial to the hemothermia patients.

चन्दनोशीरलोध्राणां रसे तद्वत् सनागरे ।
किराततिक्तकोशीरमुस्तानां तद्वदेव च ॥ ४५ ॥

तद्वत् ते न रीते उसी प्रकार, चन्दन- चंदन
चंदन, उशीर- वाणे। सुगन्धवाला, लोध्रानाम् रसे अने
लोध्र ओओना क्वाथमां पेया पडाववी और लोध्र
इनके काथमें पेया बनानी चाहिए, तद्वत् एव च अने
ते न रीते और उसी प्रकार, किराततिक्तक- करियातुं
चिरायता, उशीर- वाणे। सुगन्धवाला, मुस्तानाम् च तथा
भोथ ओओना क्वाथमां पेया पडाववी तथा मुस्ता
इनके काथमें पेया बनानी चाहिए ॥ ४५ ॥

45. Similarly the gruel prepared in
the decoction of sandal-wood, black
cuscus, lodh and dry ginger, or the
thin gruel prepared with chiretta,
black cuscus and nutgrass will prove
beneficial.

धातकीधन्वयासाम्बुबिल्वानां वा रसे श्रुता ।
मसूरपृश्निपर्ण्योर्वा स्थिरामुद्गरसेऽथ वा ॥ ४६ ॥
रसे हरेणुकानां वा सघृते सबलारसे ।
सिद्धाः पारावतादीनां रसे वा स्युः पृथक्पृथक् ॥ ४७ ॥

धातकी- धावडी धायके फूल, धन्वयास- धन्वयास
धन्वयास, अम्बु- वाणे। सुगन्धवाला, बिल्वानाम् वा अने
भीक्षाना और बेलगिरी इनके, रसे रसमां रसमें, श्रुता
पडावेडी बनायी गई, मसूर- अथवा मसूर या मसूर,
पृश्निपर्ण्योः वा अने पृश्निपर्णीना रसमां और पृश्नि-
पर्णके रसमें, अथवा अथवा अथवा, स्थिरामुद्गरसे
साधवल्गु तथा भुना रसमां सरीवन तथा मूंगके रसमें
सघृते अथवा धीसहित अथवा घृतसहित, सबलारसे
अने भक्षाना रसथी युक्त और बलाके रससमेत, हरे-
णुकानाम् पटाणाना मटरके, रसे वा रसमां रसमें,
पारावतादीनाम् वा अथवा कुभूतर भत्यादिना या
पारावत इत्यादिके, रसे मांसरसमां मांसरसमें, पृथक्-
पृथक् पेयाने जुदी जुदी पेया पृथक् पृथक्, सिद्धाः
स्युः सिद्ध करवाना आवे छे सिद्ध की जाती है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The gruel prepared with the
decoction of fulsee flowers, cretan
prickly clover, cuscus and bael; or that

४७. सबलारसे-त्रिकलारसे (ब.)

prepared with the decoction of lentil
and painted leaved ticktrefoil; or the
one prepared with the decoction of
ticktrefoil and green gram, or the gruel
prepared with the decoction of hare-
nuka, mixed with ghee and the de-
coction of heart-leaved sida or the gruel
prepared with the meat-juice of the
pigeon, will prove beneficial. Thus have
been described the various prepara-
tions of gruels.

इत्युक्ता रक्तपित्तघ्न्यः शीताः समधुशर्कराः ।
यवागवः कल्पना चैषा कार्या मांसरसेष्वपि ॥ ४८ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, रक्तपित्तघ्न्यः रक्तपित्त
हृन्नारी रक्तपित्तनाशक, समधुशर्कराः मध तथा साकर
भेणवेडी मधु और चीनी युक्त, शीताः ठंडी शीतल,
यवागवः यवागूओ यवागुएं, उक्ताः उहेडी छे कही गई
हैं, एषा आ यह, कल्पना च उहपना कल्पना,
मांसरसेषु मांसरसोमां मांसरसोमें अपि पक्षु मी,
कार्या करवी जोड़ो करनी चाहिए ॥ ४८ ॥

48. They should be taken with
honey and sugar after they are cooled.
They are curative of hemothermia.
These gruels may also be prepared
with meat-juice.

मांसरसयोगाः—

शशः सवास्तुकः शस्तो विबन्धे रक्तपित्तिनाम् ।
वातोल्बणे तित्तिरिः स्यादुदुम्बररसे श्रुतः ॥ ४९ ॥

रक्तपित्तिनाम् रक्तपित्तिना रेग्रीओनी रक्तपित्तियोंके,
विबन्धे कथन्यातमां विबन्धमें, सवास्तुकः वास्तुक-
सहित वास्तुकसहित, शशः ससलानुं मांस खरगोशका
मांस, शस्तः श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है, वातोल्बणे अने वाताधिक
रक्तपित्तमां और वाताधिक रक्तपित्तमें, उदुम्बररसे
उमराना रसमां गुलरके रसमें, श्रुतः पडावेडुं पकाया
हुवा, तित्तिरिः तेतरनुं मांस तीतरका मांस, स्याद
श्रेष्ठ छे हितकर है ॥ ४९ ॥

49. The flesh of rabbit if combined with white goose foot is beneficial, if the hemothermia-patient is suffering from obstipation. The flesh of partridge boiled with the juice of gular fig will be useful if vata is in predominance.

मयूरः प्लक्षनिर्यूहे न्यग्रोधस्य च कुक्कुटः ।
रसे विल्वोत्पलादीनां वर्तकक्रकरो हितौ ॥ ५० ॥

प्लक्षनिर्यूहे पीपण्णा रसमां पाकरके काथमें, मयूरः मोरनुं मांस मोरका मांस, न्यग्रोधस्य च वडना रसमां वरगदके काथमें, कुक्कुटः कूकडातुं मांस मुर्गेका मांस, विल्व-उत्पलादीनाम् अने पीक्षा, नीलकमण वजरेना और बेलगिरी, निलोफर आदिके, रसे रसमां रसमें, वर्तक-क्रकरो वर्तक तथा कूकडातुं मांस वर्तक और ककरका मांस, हितौ हितकर है ॥ ५० ॥

50. Flesh of peacock, prepared with the infusion of wave-leaved fig, the flesh of cock with the infusion of the banyan, the flesh of quail and snipe with bael and blue lily, are beneficial.

हितं पानम्—

तृष्यते तिक्तकैः सिद्धं तृष्णाघ्नं वा फलोदकम् ।
सिद्धं विदारिगन्धाद्यैरथवा शृतशीतलम् ॥ ५१ ॥

तृष्यते तृषावाणा रोगीने प्यासेके लिए, तिक्तकैः तिक्ता द्रव्येथी तिक्त द्रव्योंसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं जल सिद्ध किया गया जल, तृष्णाघ्नम् अथवा तृषा मटाडना र अथवा तृषा मिटानेवाला, फलोदकम् वा इण्डोने। रस फलोंका रस, विदारिगन्धाद्यैः अथवा साधनानु वजरेथी या सरीवन आदिसे सिद्धम् सिद्ध करेहुं जल साधित

५०. विल्वोत्पलादीनाम्-विमोरलादीनाम् (द. घ.)

,, वर्तकक्रकरो हितौ-वर्तको नकरोहितौ (घ.)

,, वर्तकक्रकरो-वर्तकः कुररो (प.)

५१. सिद्धम्-सार्द्धम् (च.)

,, अथवा शृतशीतलम्-शृतशीतमथापि वा (ग. च. घ.)

जल, अथवा अथवा अथवा, शृतशीतलम् उड्डाणीने इंडुं करेहुं डेवण जल आपनुं गरम कर ठंडा किया हुआ केवल जल देवे ॥ ५१ ॥

51. When the patient is thirsty, he should be given the drink prepared with bitter drugs or juice of adipous fruits or water prepared with ticktre-foil and the other drugs of its group or simple water boiled and cooled.

ज्ञात्वा दोषावनुबलौ बलमाहारमेव च ।
जलं पिपासवे दद्याद्विसर्गादल्पशोऽपि वा ॥ ५२ ॥

अनुबलौ गौण अनुबल, दोषौ दोषो दोषोंको, बलम् जल बलको, आहारम् च एव तथा आहारने और आहारको, ज्ञात्वा ज्ञानीने जान कर, विसर्गात् पृच्छा प्रमाणे इच्छानुसार, अपि वा अथवा या, अल्पशः थोडुं थोडुं थोडा थोडा, जलम् जल जल, पिपासवे तृषावाणा रोगीने प्यासे रोगीको, दद्यात् आपनुं देवे ॥ ५२ ॥

52. When the patient is very thirsty, the physician should investigate the state of the secondary morbid humors, the vitality and the diet of the patient and then give whenever he desires a measured or a small quantity of water.

रक्तपित्ते निदानवर्जनम्—

निदानं रक्तपित्तस्य यत्किञ्चित् संप्रकाशितम् ।
जीवितारोग्यकामैस्तत्र सेव्यं रक्तपित्तिभिः ॥ ५३ ॥
इत्यन्नपानं निर्दिष्टं क्रमशो रक्तपित्तनुत् ।

रक्तपित्तस्य रक्तपित्तनुं रक्तपित्तका, यत् किञ्चित् जे इंडुं जो कुछ, निदानम् निदान हेतु, संप्रकाशितम् इहुं छे बताया गया है, तत् तेनुं उसको, जीवितारोग्य-

५२. विसर्गादल्पशोऽपि-बहुशो वाल्पशोऽपि (अ. घ.)

५४. निर्दिष्टम्-आख्यातम् (ग. घ.)

,, रक्तपित्तनुत्-रक्तपित्तपु (ख. घ.)

श्वन तथा आरोग्यनी जीवन और आरोग्यकी, कामैः
धृष्टवाणा इच्छा करनेवाले, रक्तपित्तिभिः रक्त-
पित्तना रोगीओओ रक्तपित्तियोंको, न सेव्यम् सेवन
करवुं नहि सेवन नहीं करना चाहिए, इति आ प्रभाषे
इस प्रकार, रक्तपित्तनुत् रक्तपित्तनु शमन करना रक्त-
पित्तनाशक, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, क्रमशः
अनुक्रमे क्रमशः, निर्दिष्टम् कथं छे कहा है ॥ ५३ ॥

53-53½. Whatever things have been described as the etiological factors of hemothermia should be avoided by the hemothermic patient aspiring for long life and good health. Thus has been described the systematic regimen of food and drink curative of hemothermia.

रक्तपित्ते संशोधनम्—

वक्ष्यते बहुदोषाणां कार्यं बलवतां च यत् ॥ ५४ ॥
अक्षीणबलमांसस्य यस्य संतर्पणोत्थितम् ।
बहुदोषं बलवतो रक्तपित्तं शरीरिणः ॥ ५५ ॥
काले संशोधनार्हस्य तद्द्वरेन्निरुपद्रवम् ।
विरेचनेनोर्ध्वभागमधोगं वमनेन च ॥ ५६ ॥

बहुदोषाणाम् अहु दोषवाणा बहुदोषयुक्त,
बलवताम् च अने अणवान् रोगीओनी और
बलवानोंकी, यत् ओ जो, कार्यम् चिकित्सा छे ते
चिकित्सा है वह, वक्ष्यते कहेवाभा आवशे बतायी
जायगी, यस्य ओना जिस, अक्षीणबलमांसस्य अक्ष तथा
मांस क्षीण तथा न होय ओना अक्षीण बल तथा मांसवाले,
बलवतः अणवान् बलवान्, शरीरिणः अनुभूतं पुरुषको
संतर्पणोत्थितम् संतर्पणुथी यथेक्ष संतर्पणके कारण
उत्पन्न, बहुदोषम् अहु दोषवाणुं बहुदोषयुक्त, रक्तपित्तम्
रक्तपित्त रक्तपित्त, निरुपद्रवम् ओ निरुपद्रव होय तो
यदि उपद्रवहित हो तो, संशोधनार्हस्य संशोधनने
योग्य दरदीनुं संशोधनयोग्य पुरुषके, काले योग्य समये
उचित समय पर, हरेत् हर करवुं निकाल देवे,

५६. तद्द्वरेन्निरुपद्रवम्—तद्द्वरेन्निरुपद्रवम् (य.)

ऊर्ध्वभागम् उर्ध्वग रक्तपित्तमे ऊर्ध्वग रक्तपित्तको,
विरेचनेन विरेचनथी विरेचनद्वारा, अधोगम् च अने
अधोग रक्तपित्तने और अधोग रक्तपित्तको, वमनेन
वमनथी हरवुं वमन द्वारा निकाल देवे ॥ ५४-५६ ॥

54-56. Hereafter will be described the procedure to be done on a patient who is very strong and who suffers from severe morbidity, whose body is strong, whose vitality and flesh are not wasted, who has developed the hemothermic condition and severe morbidity as a result of excessive diet. The condition in which purificatory therapy is indicated and which shows no complications, should be treated with purgation for purifying the lower region and with emesis for purifying the upper region of the body.

त्रिवृतामभयां प्राज्ञः फलान्यारग्वधस्य वा ।
त्रायमाणां गवाक्ष्या वा मूलमामलकानि वा ॥ ५७ ॥
विरेचनं प्रयुज्जीत प्रभूतमधुशर्करम् ।
रसः प्रशस्यते तेषां रक्तपित्ते विशेषतः ॥ ५८ ॥

प्राज्ञः बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्य, त्रिवृताम्
त्रिवृत त्रिवृत, अभयाम् हरते हरद, आरग्वधस्य वा
अथवा गरमाणानां या असलतासके, फलानि इणो फल,
त्रायमाणाम् त्रायमाणुना असवर्ग, गवाक्ष्याः वा के
गवाक्षीनां अथवा गवाक्षीकी, मूलम् मूल जड़, आमल-
कानि वा अथवा आमणां ओओओ या आवले इनको,
प्रभूत-मधु- धर्मा मध जादा मधु, शर्करम् तथा साकर-
वाणां करी तथा चीनीयुक्त कर, विरेचनम् विरेचनमा
विरेचनके रूपमें, प्रयुज्जीत प्रयोग करवे उपयोग करे,
रक्तपित्ते रक्तपित्तमां रक्तपित्तमें, विशेषतः विशेषे करीने
विशेषतः, तेषाम् तेषां उनका, रसः रस रस,
प्रशस्यते वमणाय छे प्रशस्त है ॥ ५७-५८ ॥

57-58. The wise physician should use turpeth, chebulic myrobalan, fruits

of purging cassia, roots of zalil and colocynth or emblic myrobalan mixed liberally with honey and sugar as purgatives; the juices of these drugs are considered specially useful in hemothermia.

वमनयोगः—

वमनं मदनोन्मिश्रो मन्थः सक्षौद्रशर्करः ।
सशर्करं वा सलिलमिक्षूणां रस एव वा ॥ ५९ ॥
वत्सकस्य फलं मुस्तं मदनं मधुकं मधु ।
अधोवहे रक्तपित्ते वमनं परमुच्यते ॥ ६० ॥

मदन-उन्मिश्रः भींढण भेणवेष्टे। मैनफलसे युक्त, सक्षौद्रशर्करः तेभञ्ज मध तथा साडरवाणै। एवं मधु तथा चीनीसे मिश्रित, मन्थः मन्थ मन्थ, सशर्करम् वा अथवा भींढणना यूर्ण्थी युक्त साडरवाणुं या मैन-फलके चूर्ण एवं चीनीसे युक्त, सलिलम् जल, इक्षूणम् वा डे शेरीडीने। या ईस्वका, रसः एव भींढ-णना यूर्ण्थी युक्त रस मैनफलके चूर्णसे युक्त रस, वमनम् वमनकारकं छे वमनकारक है, वत्सकस्य फलम् ध-द्रव इन्द्रजौ, मुस्तम् भुस्त मुस्त, मदनम् भींढण मैनफल, मधुकम् जेडीमध मुलहठी, मधु अने मधने। योग वमनकारक छे और मधुका योग वमनकारक है, अधोगे अधोगामी अधोगामी, रक्तपित्ते रक्तपित्तम्। रक्तपित्तम्, वमनम् वमन वमन, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, उच्यते उच्यते छे कहलाता है ॥ ५९-६० ॥

59-60. The emetic nut mixed with a demulcent drink, honey and sugar, or the emetic nut mixed with sugar-water or with sugar-cane juice should be given for emesis, or the kurchi fruits, nut-grass, emetic nut, liquorice and honey should be given for emesis. Emesis is the best treatment in hemothermia which spreads in the lower channels.

६०. अधोवहे रक्तपित्ते-अधोगे रक्तपित्ते तु (ब. ध. च.)

ऊर्ध्वमे शुद्धकोष्ठस्य तर्पणादिः क्रमो हितः ।
अधोगते यवाग्वादिर्न चेत्स्थान्मासतो बली ॥ ६१ ॥

ऊर्ध्वमे ऊर्ध्वंग रक्तपित्तम्। ऊर्ध्वंग रक्तपित्तम् शुद्धकोष्ठस्य शुद्ध कोष्ठावाणा पुरुषने शुद्ध कोष्ठवाले पुरुषको, तर्पणादिः तर्पणादि तर्पणादि, क्रमः क्रम क्रम, हितः हितकारी छे हितकारी है, अधोगते अधोगामी रक्तपित्तम्। अधोगामी रक्तपित्तम्, मारुतः चेत् मे वायु यदि वात, बली प्रबल प्रबल, न स्वात् न होय तो न हो तो, यवाग्वादिः यवागूआदि क्रम हितकारी छे यवागूआदि क्रम हितकारी है ॥ ६१ ॥

61. The course of demulcent drink etc., is advisable in a patient who has been affected in the upper channels and has undergone successfully the purification therapy; and the course of gruels etc., is advisable in a patient who is affected in the lower channels and whose vata is not strong.

संशमनी चिकित्सा —

बलमांसपरिक्षीणं शोकभाराध्वकशितम् ।
ज्वलनादित्यसंतप्तमन्यैर्वा क्षीणमामयैः ॥ ६२ ॥
गर्भिणीं स्थविरं बालं रुक्षाल्पप्रमिताशिनम् ।
अवम्यमविरेच्यं वा यं पश्येद्रक्तपित्तिनम् ॥ ६३ ॥
शोषेण सानुबन्धं वा तस्य संशमनी क्रिया ।
शस्यते रक्तपित्तस्य परं साऽथ प्रवक्ष्यते ॥ ६४ ॥

बल-मांस-परिक्षीणम् क्षीण यथेष्टां अथ तथा मांस-वाणा क्षीण बल तथा मांसवाले, शोक-भार-अध्वकशितम् शोक, भार डे भार्गना परिश्रमथी क्षीण यथेष्टा शोक, भार या मार्गके परिश्रमसे कृश, ज्वलन-आदित्य-अग्नि डे सूर्यना तापथी अग्नि या सूर्यके तापसे, संतप्तम् अत्यंत तपी गथेष्टा संतप्त, अन्यैः वा अथवा जीन या अन्य, आमयैः रोगोथी व्याधियोंसे,

६१. अधोगते-अधोवहे (ब.)

६३. प्रमिताशिनम्-प्रमिताशनम् (क.)

,, अवम्यमविरेच्यं वा-अवश्यमविरेच्यं वा (ब.)

क्षीणम् क्षीणं थयेला क्षीण, गर्मिणीम् गर्मिणीं गर्मिणी, स्थविरम् वृद्धं वृद्ध, बालम् आण्डं बालक, रूक्षाल्प-प्रमितास्निग्धम् वा तथा रूक्ष, अल्प-क्षेमम् भापीने भानार तथा रूक्ष, थोडा एवं प्रमिताहार लेनेवाले, बम् ने जो, रक्तपित्तनम् रक्तपित्तना हरतीने रक्तपित्तके रोगीको, ज्वरम् वमनं कराववाने अथोग्य वमनके अयोग्य, अविरिच्यम् वा के विरेचन कराववाने अथोग्य या विरेचनके अयोग्य, शोषेण अथवा राज्यक्षमाना या राज्यक्षमासे, सासुबन्धम् वा अनुबन्धवाणी उपद्रुत, पश्येत् देहे देहे, तस्य तेने उसको, रक्तपित्तस्य रक्त-पित्तनी रक्तपित्तकी, संशमनी संशमन संशमन, क्रिया क्रिया क्रिया, कस्यते हितकारी छे हितकर है, सा ज्वर ते क्रिया वह अब, परम् आगण आगे, प्रवक्ष्यते कहेवामा आवशे बतायी जायगी ॥ ६१-६४ ॥

62-64. For one, whose flesh and strength are wasted, who has been emaciated by grief, load-carrying or way-faring, who has been suffering from the effects of the heat of fire or the sun, or who has been wasted by other diseases, or who is a gravis or is old or very young, who is habituated to dry meagre or restricted diet, who is unfit for taking emesis or purgation, or who has developed consumption—for all such kinds of hemothermia-patients the sedative line of treatment is prescribed. Now that sedative line of treatment will be explained.

रक्तपित्तसंशमनाः कतिपययोगाः—

अटूरुषकमृद्वीकापथ्याकाथः सशर्करः ।

मधुमिश्रः श्वासकासररक्तपित्तनिवर्हणः ॥ ६५ ॥

सशर्करः साकर साथे चीनी मिला, मधुमिश्रः मधुयुक्त मधुयुक्त, अटूरुषक- अरुन्दी अडूसा, मृद्वीका-श्लक्ष मुनका, पथ्या- तथा हरदने तथा हरद इनका, काथः कनाथ काथ, श्वास-कास- श्वास, उधरस श्वास, कास,

रक्तपित्त तथा रक्तपित्तने और रक्तपित्तको, निवर्हणः नाश करनार छे नष्ट करनेवाला है ॥ ६५ ॥

65. The decoction of malbarnut, grapes and chebulic myrobalan, taken with sugar and honey, is curative of dyspnea, cough and hemothermia.

अटूरुषककाथः—

अटूरुषकनिर्गूहे प्रियङ्गुं मृत्तिकाञ्जने ।

विनीय लोभ्रं क्षौद्रं च रक्तपित्तहरं पिबेत् ॥ ६६ ॥

अटूरुषक- अरुन्दीना अडूसेके, निर्गूहे कनाथमा निर्गूहमें, प्रियङ्गुम् थडंदा प्रियंगु, मृत्तिकाञ्जने सोरठी भाटी, रसवन्ती मृत्तिका, रसांजन, लोभ्रम् दोधर लोष, क्षौद्रम् च तथा मध और मधु, विनीय भेगवीने मिला कर, रक्तपित्तहरम् रक्तपित्त हरणु करनार रक्तपित्त-नाशक, पिबेत् ते योग पीवे उस योगका पान करे ॥ ६६ ॥

66 One should take the decoction of malbar nut with perfumed cherry, yellow ochre, extract of indian berberry, lodh and honey as cure for hemothermia.

अन्ये योगाः—

पद्मकं पद्मकिञ्जल्कं दुर्वा वास्तुकमुत्पलम् ।

नागपुष्पं च लोभ्रं च तेनैव विधिना पिबेत् ॥ ६७ ॥

पद्मकम् पद्मक पद्माख, पद्मकिञ्जल्कम् कुमलना तंतु कमलकेशर, दुर्वाम् ध्रुव, वास्तुकम् अथवा बधुवा, उत्पलम् नीलकुमल नीलोफर, नागपुष्पम् श्लक्ष नागकेशर रक्त नागकेशर, लोभ्रम् च तथा दोधर औऔना योगने और लोष इनके योगको, तेन एव तेन उसी, विधिना विधिनी विधिसे, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ६७ ॥

67. One may also take it with himalayan cherry, stamens of lotus,

६६. निर्गूहे-निर्वासे (प.)

,, रक्तपित्तहरं पिबेत्-रक्तपित्तहरं पिबेत् (ब. त.)

scutch grass, white goose foot, blue lily, fragrant poon and lodh.

प्रपौण्डरीकं मधुकं मधु चाश्वशकृद्रसे ।
यवासभृङ्गरजसोर्मूलं वा गोशकृद्रसे ॥ ६८ ॥
विनीय रक्तपित्तघ्नं पेयं स्यात्तण्डुलाम्बुना ।

प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक प्रपौण्डरीक, मधुकम्
नेहीमधु मुलहठी, मधु च अने मध और शहदको,
अश्वशकृद्रसे घेडाणी लाहना रसमां घोड़ेकी लीदके
रसमें, यवासभृङ्गरजसोः अथवा जवासाना तथा भांग-
रानां या जवासे और भांगरेकी, मूलम् वा भूषी जड़को,
गोशकृद्रसे गायना छाछुना रसमां गौके गोबरके रसमें,
तण्डुलाम्बुना योभाना घेछुनी साथे तंडुलोदकसे,
विनीय घेणी मिला कर, रक्तपित्तघ्नम् रक्तपित्तने दूर
करना आ योग रक्तपित्तनाशक यह योग, पेयम् स्यात्
पीवे। ओधये पीना चाहिए ॥ ६८ ॥

68-68½. White lotus, liquorice and honey mixed with the juice of horse-dung, or roots of camel thorn and trailing eclipta mixed with the juice of cow-dung, taken with rice water is curative of hemothermia.

युक्तं वा मधुसर्पिर्भ्यां लिह्याद्गोऽश्वशकृद्रसम् ॥ ६९ ॥

मधुसर्पिर्भ्याम् अथवा मधु अने घी अथवा घृत
और मधुसे, युक्तम् वा भेगवीने युक्त, गो-अश्व-शकृद्रसम्
गायना छाछु अने घेडाणी लाहने रस गौ तथा घोड़ेकी
लीदके रसको, लिह्यात् आटवे। चाटे ॥ ६९ ॥

69. Or one may lick the juice of cow-dung or horse-dung mixed with honey and ghee.

खदिरस्य प्रियङ्गुणां कोविदारस्य शाल्मलेः ।
पुष्पचूर्णानि मधुना लिह्यान्ना रक्तपित्तिकः ॥ ७० ॥

६८. वा गोशकृद्रसे-गोऽश्वशकृद्रसे (ग.)

७०. रक्तपित्तिकः-रक्तपित्तनुद (ग.)

,, ,, -रक्तपित्तिकः (ग.)

रक्तपित्तिकः रक्तपित्तवाणा रक्तपित्तोरोगवाला,
ना पुरुषे पुरुष, खदिरस्य खेर खैर, प्रियङ्गुणाम् धुँवा
प्रियङ्गु, कोविदारस्य डायनार काचनार, शाल्मलेः अने
शेभणाना और शेमलके, पुष्पचूर्णानि पुष्पे।नुं थूखुं
फूलोंका चूर्ण मधुना मध साथे मधुके साथ, लिह्यात्
आटवुं चाटे ॥ ७० ॥

70. The hemothermia patient may lick the powder of the flowers of catechu, perfumed cherry, variegated mountain ebony and silk cotton mixed with honey.

शृङ्गाटकानां लाजानां मुस्तस्त्रजूरयोरपि ।
लिह्याच्चूर्णानि मधुना पद्मानां केशरस्य च ॥ ७१ ॥

शृङ्गाटकानाम् शी.गे।डांना सिंघादा, लाजानाम्
लाभना लाजा, मुस्तस्त्रजूरयोः अपि मुस्त, भनूर मुस्त,
खजूर, पद्मानाम् तथा कमलना तथा कमलके, केशरस्य
च केशरनां केशर इनके, चूर्णानि थूखुं चूर्णोंको, मधुना
मधनी साथे मधुके साथ, लिह्यात् आटवे। चाटे ॥ ७१ ॥

71. Or the patient may take a linctus of the powder of indian water chest-nut, roasted paddy, nut-grass, date and lotus stamens mixed with honey.

प्रथितरक्तचिकित्सा—

धन्वजानामसृगिलह्यान्मधुना मृगपक्षिणाम् ।
सक्षौद्रं ग्रथिते रक्ते लिह्यात् पारावतं शकृत् ॥ ७२ ॥

धन्वजानाम् नगल देशमां उत्पन्न थयेदां जांगल,
मृगपक्षिणाम् पशु-पक्षीओना मृग-पक्षियोंका, असृक्
रक्तने रक्त. मधुना मधनी साथे मधुके साथ, लिह्यात्
आटवुं चाटे, रक्तग्रथिते रक्त ने गांठाई गधुं होय
ते। रक्तके गांठदार होने पर, सक्षौद्रम् मधनी साथे
मधुसहित, पारावतम् कथूतरनी कबूतरकी, शकृत् अरंड
बीट, लिह्यात् आटवी चाटे ॥ ७२ ॥

७२. धन्वजानामसृगिलह्यात्-रक्त लिह्यात् धन्वजानाम् (च. म.)
,, ग्रथिते-ग्रथितम् (क.)

72. The blood of beasts and birds of jangala land should be taken as a linctus mixed with honey. In a condition of coagulated blood, the droppings of the pigeon may be taken mixed with honey.

उशीरकालीयकलोध्रपद्मक-

प्रियङ्गुकाकटफलशङ्खगैरिकाः ।

पृथक् पृथक् चन्दनतुल्यभागिकाः

सशर्करास्तण्डुलधावनाप्लुताः ॥ ७३ ॥

रक्तं सपित्तं तमकं पिपासां

दाहं च पीताः शमयन्ति सद्यः ।

उशीर- वाणो खस, कालीयक- पीणुं य'दन पीला चन्दन, लोध्र- दोधर लोध्र, पद्मक- पद्मक पद्मख, प्रियङ्गुका- धुँ'ला प्रियंगु, कटफल- डायङ्ग कायफल, शङ्ख- श'भ शंख, गैरिकाः तथा सोनागेरु तथा खर्ण- गैरिक, पृथक् पृथक् गुदा गुदा प्रत्येक अलग अलग, चन्दनतुल्यभागिकाः य'दनना समान भागभा मेणवी चन्दनके समान भागमें मिला कर, तण्डुल-धावन-आप्लुताः योभाना धोभुमा धोणी तण्डुलके धोवनमें आलोडित कर, सशर्कराः साकरथी युक्त चीनी मिला कर, पीताः पीधा होय तो तेओ पीनेसे वे, सपित्तम् रक्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, तमकम् तमकश्वास तमकश्वास, पिपासाम् तृषा पिपासा, दाहम् च'अने दाहने और दाहको, सद्यः शीघ्र शीघ्र, शमयन्ति नाश करे छे शान्त करते हैं ॥ ७३ ॥

73-73½. Black cuscus, yellow sandal-wood, lodh, himalayan cherry, perfumed cherry, box myrtle, conch, red ochre—each of these mixed with an equal amount of sandal-wood and taken with sugar and plenty of rice water, immediately relieves hemothermia, bronchial asthma, excessive thirst and burning.

किराततिकं क्रमुकं समुस्तं

प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ॥ ७४ ॥

हीवेरमूलानि पटोलपत्रं

दुरालभा पर्पटको मृणालम् ।

धनञ्जयोदुम्बरवेतसत्वक्-

न्यग्रोधशालेयवासकत्वक् ॥ ७५ ॥

तुगालतावेतसतण्डुलीयं

ससारिवं मोचरसः समज्ञा ।

पृथक् पृथक् चन्दनयोजितानि

तेनैव कल्पेन हितानि तत्र ॥ ७६ ॥

किराततिकम् क्रियातुं चिरायता, समुस्तम् भुस्त- सहित सुस्तसहित, क्रमुकम् पद्मणी दोधर पठानी लोध, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक, कमलोत्पले च कमल, नीलकमल कमल, नीलोफर, हीवेरमूलानि वाणानां मूल सुगन्धवालाके मूल, पटोलपत्रम् परवणना पान परवलके पत्र, दुरालभा धमासो धमासा, पर्पटकः पर्पटक पर्पटक, मृणालम् मृणाल मृणाल, धनञ्जय- धन'जय धनंजय, उदुम्बर- उमरडो गूलर, वेतसत्वक् वेतसन्दी छाल वेतसकी त्वक्, न्यग्रोध- न'ग्रोध वरगद, शालेय- वरियाणी सोंफ, यवासक- न'वासान्दी जवासाकी, त्वक् छाल त्वक्, ससारिवम् सारिवा साथे सारिवासहित, तुगालतावेतस वासकपूर, लतावेतस वंशलोचन, लता- वेतस, तण्डुलीयम् ता'दणजे चौलाई, मोचरसः मोचरस मोचरस, समज्ञा अने रीसामण्णी ओओतुं और लजावती इनका, तेन एव ते'अ उसी, कल्पेन विधिथी तरहसे, पृथक् पृथक् गुदा गुदा पृथक् पृथक्, चन्दनयोजितानि य'दन साथे मेणवी पान करतुं चन्दनके साथ मिलाकर पान करना, तत्र तेभां वहां, हितानि हितकर छे हितकर है ॥ ७४-७६ ॥

74-76. Chiretta, betel nut, nut-grass, white lotus, red lotus, blue lily, cuscus roots, leaves of bitter snake-gourd, cretan prickly clover, trailing rungia, lotus stalk, the barks of arjun, gular fig

७५. पर्पटको मृणालम्-पर्पटका मृणालम् (ख.)

७५. न्यग्रोधशालेयवासकत्वक्-न्यग्रोधजं बृहयज्ञा वरगद (ब.प.)

७६. वेतस-केशर (ब. प. प.)

country willow, banyan, common fennel, camel thorn, bamboo manna, madder, fragrant poon, prickly amaranth, indian sarsaparilla, silk-cotton gum, sensitive plant—each of these prescribed in combination with sandal wood and prepared in the manner above described, proves beneficial in these diseases.

निशि स्थिता वा स्वरसीकृता वा
कल्कीकृता वा मृदिताः शृता वा ।

एते समस्ता गणशः पृथग्वा

रक्तं सपित्तं शमयन्ति योगाः ॥७७॥

एते समस्ताः आ ज्ञेया ये सब, गणशः गच्छु
प्रभाषे गणके अनुसार, पृथक् वा अथवा जुद्ध जुद्ध
या अलग अलग, योगाः शैले योगों, निशि स्थिताः
शीत उपाय शीत कषाय, स्वरसीकृताः वा स्वरस स्वरस,
कल्कीकृताः उद्ध कल्क, मृदिताः इट्ट फाण्ट, शृताः वा
अथवा उपायना इपमा या कायके रूपमें, सपित्तम्
रक्तम् रक्तपित्तम् रक्तपित्तका, शमयन्ति शमन करे छे
शमन करते हैं ॥ ७७ ॥

77. From this list any one drug or all drugs combined together and prepared in the form of an overnight cold infusion or as expressed juice of in the form of a paste or pulp or of a decoction, alleviate the hemothermic condition.

मुद्राः सलाजाः सयवाः सकृष्णाः

सोशीरमुस्ताः सह चन्दनेन ।

बलाजले पर्युषिताः कषाया

रक्तं सपित्तं शमयन्त्युदीर्णम् ॥७८॥

सलाजाः दागसहित लाजासमेत, सयवाः जय-

७७. शमयन्ति योगाः—शमयन्त्युदीर्णम् (च. व.)

७८. बलाजले पर्युषिताः कषायाः—बलाजले पर्युषितः कषायो.

(च. ख. व. य.)

सहित यवसमेत सकृष्णाः पीपरसहित पिप्पली-
समेत, सोशीरमुस्ताः वीरजुने वागे। अने मुस्तसहित
खस और मुस्तसहित, चन्दनेन सह अने चन्दनसहित
और चन्दनसहित, मुद्राः भगना अधकयरा यूषुना
मूंगके अधकृटे चूर्णके, बलाजले जलाथी साधित शीत
जलमें बलासे साधित शीत जलमें, पर्युषिताः शीत
उपाय शीत कषाय, उदीर्णम् उद्भि उदीर्ण, सपित्तम्
रक्तम् रक्तपित्तम् रक्तपित्तका, शमयन्ति शमन करे छे
शमन करते हैं ॥ ७८ ॥

78. The cold infusion prepared by keeping overnight the powder of green gram, fried paddy, barley, long pepper, black cuscus, nutgrass and sandal wood in the cooled decoction of heart-leaved sida alleviates hemothermia which is in an acute condition.

वैदूर्यमुक्तामणिगैरिकानां

मृच्छङ्खहेमामलकोदकानाम् ।

मधूदकस्येश्वरस्य चैव

पानाच्छमं गच्छति रक्तपित्तम् ॥७९॥

वैदूर्यः वैदूर्यं वैदूर्यं मुक्ता- मोती मोती, मणि- मणि
मणि, गैरिकानाम् गेरु खर्गैरिक, मृच्छ- मृच्छ- भाटी,
श'भ मृत्तिका, शंख, हेम-हामलक- सुवर्ण अने आभ-
णांना सुवर्ण और आवला इनके, उदकानाम् पाणीना
जलके, मधूदकस्य मधुमिश्रित जलमें मधुमिश्रित जलके,
इश्वरस्य एव च तथा शेरडीना रसम् तथा
इसके रसके, पानात् पान करवाथी पान करनेसे, रक्त-
पित्तम् रक्तपित्त रक्तपित्त, शमम् शान्त शान्त, गच्छति
थाय छे होता है ॥ ७९ ॥

79. Hemothermia becomes alleviated also by a potion of the water in which lapis lazuli, pearls, precious stones, red ochre, earth, conch, gold and emblic myrobalan are kept; also by a potion of hydromel or sugar-cane juice.

७९. वैदूर्य-वैदूर्य (च.)

उशीरपद्मोत्पलचन्दनानां

पक्वस्य लोष्टस्य च यः प्रसादः ।

सशर्करः क्षौद्रयुतः सुशीतो

रक्तातियोगप्रशमाय देयः ॥८०॥

उशीर- वीरञ्जने वाणे। खस, पद्म- कुमण कमल, उत्पल- नील कुमण नीलोफर, चन्दनानाम् अने थंदनना शीत कषायने। ने प्रसाद (डिपरतुं २५२७ ७६) और चन्दनके शीत कषायका जो प्रसाद (ऊपरका स्वच्छ जल), पक्वस्य अथवा तपायेला पके हुए, लोष्टस्य च भाटीना ढेलावाणा पाण्डुने। मिट्टीके ढेलेवाले जलका, यः प्रसादः ने प्रसाद जो प्रसाद, सुशीतः ते अत्यंत शीतल यत्। वह अत्यन्त शीतल होनेपर, सशर्करः साकर साथे चीनीके साथ, क्षौद्रयुतः अने मधुनी साथे और मधुके साथ, रक्तातियोग-प्रशमाय रक्तना अतिस्त्रावनी शांति भाटे रक्तके अतिस्त्रावकी शान्तिके लिए, देयः देवे। ओष्ठये देना चाहिए ॥ ८० ॥

80. The clear supernatant fluid of the solution of black cuscus, lotus, blue lily, sandal wood and heated earth in water should be given cooled, along with sugar and honey, for the relief of excessive hemorrhage.

प्रियङ्गुकाचन्दनलोध्रसारिवा-

मधूकमुस्ताभयघातकीजलम् ।

समृत्प्रसादं सह यष्टिकाम्बुना

सशर्करं रक्तनिबर्हणं परम् ॥८१॥

प्रियङ्गु- धडंला प्रियंगु, चन्दन- थंदन चन्दन, लोध्र- दोधर लोध्र, सारिवा- सारिवा सारिवा, मधूक- महुडा महुवा, मुस्ता- मुस्ता मुस्ता, अभय- वीरञ्जने वाणे। खस, घातकी- जलम् अने धावडीनुं ७७ और घायके फूलका जल, समृत्प्रसादम् तथा सोरठी भाटीवाणा

८०. पक्वस्य लोष्टस्य-पक्वस्य लोष्टस्य (ड. प.)

लोष्टस्य च यः-लोष्टस्य वरः (प.)

देयः-पेयः (च. द.)

८१. यष्टिकाम्बुना-यष्टिकाम्बुना (ख. ध.)

७७ने। प्रसाद तथा सोरठी मिट्टीवाले जलका प्रसाद, सशर्करम् साकरनी साथे चीनीके साथ, यष्टिमधुकाम्बुना तथा नेठीमधुना ७७नी तथा यष्टिमधुके जलके, सह साथे साथ, परम् उत्तम उत्तम, रक्तनिबर्हणम् रक्तपित्तनाशक छे रक्तपित्तनाशक हैं ॥ ८१ ॥

81. The clear supernatant part of the solution in water of perfumed cherry, sandal-wood, lodh, indian sarsaparilla, mahwa, nutgrass, black cuscus, fulsee flowers and earth, mixed with liquorice water and sugar, is an excellent hemostatic in hemothermia.

कषाययोगैर्विविधैर्यथोक्तै-

दीप्तेऽनले श्लेष्मणि निर्जिते च ।

यद्रक्तपित्तं प्रशमं न याति

तत्रानिलः स्यादनु तत्र कार्यम् ॥८२॥

यथोक्तैः पूर्वोक्त पूर्वोक्त, विविधैः विविध विविध, कषाययोगैः कषायना थोगे वडे कषाययोगोंसे, अनले अग्नि अग्नि, दीप्ते दीप्त दीप्त होने पर, श्लेष्मणि च अने कड़ और कफ, निर्जिते शांत तथा छत्ता पक्षु शांत होनेपर भी, यद् रक्तपित्तम् ने रक्तपित्त जो रक्तपित्त, प्रशमम् शांत शांत, न याति थत् नथी नहीं होता, तत्र अनिलः तेमां वातने। वहां वायुका, अनु स्यात् अनुअंध होय छे अनुबंध होता है, तत्र त्यां वहां, कार्यम् आ क्रिया करवी यह क्रिया करनी चाहिए ॥ ८२ ॥

82. If by the administration of the aforesaid variety of preparations or decoctions, the gastric fire is reactivated and cough is subdued, and yet the hemothermic condition is not quieted, then there will be the sequela of vata provocation; it should be treated in the following way—

छागं पयः स्यात् परमं प्रयोगे

गव्यं शृतं पञ्चगुणे जले वा ।

સશર્કરં માશ્નિકસંપ્રયુક્તં

વિદારિગન્ધાદિગણૈઃ શૃતં વા ॥૮૩॥

દ્રાક્ષાશૃતં નાગરકૈઃ શૃતં વા

બલાશૃતં ગોશ્નુરકૈઃ શૃતં વા ।

સજીવકં સર્ષભકં સસર્પિઃ

પયઃ પ્રયોજ્યં સિતયા શૃતં વા ॥૮૪॥

પચ્છગુણે જલે વા શૃતમ્ પાંચગણા બળમાં પકાવેલા પાંચગુણે જલમાં કથિત, વિદારિગન્ધાદિ-ગણૈઃ વા અથવા વિદારીગન્ધાદિ ગણથી વા વિદારીગન્ધાદિ ગણસે, શૃતમ્ પકાવેલા કથિત, સશર્કરમ્ અને સાકરવાળાં ઓર ચીનીસમેત, માશ્નિકસંપ્રયુક્તમ્ તથા મધથી મિશ્રિત તથા મધુસે મિશ્રિત, છાગમ્ બકરીનાં બકરીકે, ગઘ્યમ્ વા અથવા ગાયનાં અથવા ગાયકે, પયઃ દૂધને દૂધકો, પ્રયોગે પ્રયોગમાં દેવું પ્રયોગમાં લેના, પરમમ્ ઉત્તમ, સ્યાત્ છે હૈ, દ્રાક્ષા-શૃતમ્ દ્રાક્ષ સાથે ઉકાળેલા દ્રાક્ષાકે સાથ પકાવે હુએ, નાગરકૈઃ વા અથવા સૂંઠની સાથે વા સોંઠકે સાથ, શૃતમ્ ઉકાળેલા પકાવે હુએ, બલાશૃતમ્ અથવા બલા સાથે ઉકાળેલું વા બલાકે સાથ પકાવે હુએ, ગોશ્નુરકૈઃ વા અથવા ગોખરુ સાથે વા ગોખરુકે સાથ, શૃતમ્ ઉકાળેલા પકાવે હુએ, સજીવકમ્ અથવા જીવકસહિત વા જીવકસહિત, સર્ષભકમ્ ઋષભકસહિત ઋષભકસહિત, સસર્પિઃ ઘીસહિત ઘૃત-સહિત, સિતયા વા અથવા સાકરસહિત વા ચીનીકે સાથ, શૃતમ્ ઉકાળેલા પકાવે હુએ, પયઃ દૂધને દૂધકો, પ્રયોજ્યમ્ પ્રયોગમાં દેવું પ્રયોગમાં લેનાં હાદિ ॥ ૮૩-૮૪ ॥

83-84. A course of goat's milk or cow's milk boiled in five times its quantity of water or boiled with the drugs of the ticktrefoil group and mixed with sugar and honey will be the best treatment. A course of milk boiled with grapes or ginger, or heart-leaved sida or small caltrops or milk boiled with jivaka, rishabhaka and ghee and mixed with sugar, may be administered.

મૂત્રમાર્ગપ્રવૃત્તસ્ય રક્તપિત્તસ્ય ચિકિત્સા—

શતાવરીગોશ્નુરકૈઃ શૃતં વા

શૃતં પયો વાડપ્યથ પર્ણિનીભિઃ ।

રક્તં નિહન્ત્યાશુ વિશેષતસ્તુ

યન્મૂત્રમાર્ગાત્ સરુજં પ્રયાતિ ॥૮૫॥

શતાવરીગોશ્નુરકૈઃ શતાવરી અને ગોખરુની સાથે શતાવર ઓર ગોખરુસે, શૃતમ્ વા ઉકાળેલું પકાવે હુએ, અથવા અપિ અથવા વા, પર્ણિનીભિઃ ચારે પર્ણિનીની સાથે ચારોં પર્ણિનોંસે, શૃતમ્ વા ઉકાળેલું પકાવે હુએ, પયઃ દૂધ દૂધ, રક્તમ્ રક્તપિત્તને રક્તપિત્તકા, આછુ શીઘ્ર શીઘ્ર, નિહન્તિ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ, વિશેષતઃ તુ અને વિશેષે કરીને ઓર વિશેષ કર, યદ્ મૂત્રમાર્ગાત્ ને મૂત્રમાર્ગમાંથી જો મૂત્રમાર્ગસે, સરુજમ્ વેદનાસહિત વેદનાયુક્ત, પ્રયાતિ નીકળે છે તેને નષ્ટ કરે છે નિકલતા હૈ उसे નષ્ટ કરતા હૈ ॥ ૮૫ ॥

85. The milk boiled with climbing asparagus and small caltrops or leaves of wild green gram and black gram, and the two kinds of ticktrefoil, stops bleeding quickly and specially the hemorrhage of the urinary tract accompanied with pain.

વિદ્પથપ્રવૃત્તસ્ય રક્તપિત્તસ્ય ચિકિત્સા—

વિશેષતો વિદ્પથસંપ્રવૃત્તે

પયો મતં મોચરસેન સિદ્ધમ્ ।

વટાવરોઽર્વટશુક્રકૈર્વા

હીવેરનીલોત્પલનાગરૈર્વા ॥૮૬॥

વિશેષતઃ વિશેષે કરી વિશેષ કરકે, વિદ્પથ-સંપ્રવૃત્તે શુદ્ધમાંથી વહેતા રક્તપિત્તમાં ગુદાસે પ્રવૃત્ત રક્તપિત્તમાં, મોચરસેન મોચરસથી મોચરસ, વટાવરોઽર્વટઃ વડવાઈઓથી વટજટા, વટશુક્રકૈઃ વા કે વડના અંકુરોથી વા વટાકુર, હીવેર- અથવા વાળો વા સુગન્ધવાળા, નીલોત્પલ- નીલ કમળ નીલોફર, નાગરૈઃ વા અને સૂંઠથી ઓર સોંઠ

૮૫. નિહન્ત્યાશુ-હિનસ્ત્યાશુ (વ. ઙ.)

૮૬. વિદ્પથસંપ્રવૃત્તે-વિદ્પથમં પ્રવૃત્તે (ઘ.)

,, પયો મતમ્-પયો મિતમ્ (ક. ચ. ઙ.)

इनसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया गया, पयः दूध दूध, हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ ८६ ॥

86. The milk prepared with gum of silk cotton or with the sprouts and catkins of banyan or with cuscus, blue lily and dry ginger, is specially beneficial in bleeding of the gastro-intestinal tract-

कषाययोगान् पयसा पुरा वा
पीत्वाऽनु चाद्यात् पयसैव शालीन् ।
कषाययोगैरथवा विपक्व-
मेतैः पिबेत् सर्पिरतिस्त्रवे च ॥ ८७ ॥

अतिस्त्रवे वा अथवा रक्तपित्तने। अतिस्त्राव यतो। होय तो। अथवा रक्तपित्तके अतिस्त्रवणमें, कषाययोगान् कषाययोगो। कषाययोगोंको, पयसा दूधनी साथे दूधसे, पुरा पहले, पीत्वा पान करीने पी कर, अनु पछी बादमें, पयसा एव दूधनी साथे दूधसे ही, शालीन् शालि यो। शालि चावल, अद्यात् बे। अन करहुं खावे, अथवा अथवा या, एतैः ये इन्ही, कषाययोगैः कषाय-योगो वडे कषाययोगोंसे, विपक्वम् पकावेहुं पक्व, सर्पिः धी घृत, पिबेत् च पीवुं पीवे ॥ ८७ ॥

87. In case of profuse hemorrhage, the patient should first drink the milk prepared with various astringent decoctives and then take a meal of sali rice and milk; or he may take a potion of ghee prepared with those decoctives.

वासाघृतम्—

वासां सशाखां सपलाशमूलान्
कृत्वा कषायं कुसुमानि चास्याः ।
प्रदाय कल्कं विपचेद्गतं तत्
सक्षौद्रमाश्वेव निहन्ति रक्तम् ॥ ८८ ॥
इति वासाघृतम् ।

८७. पीत्वाऽनु-पीत्वा तु (व.)

८८. चास्याः-चास्य (ख.)

सशाखाम् शाखा शाखायुक्त, सपलाशमूलाम् पलाशम् अने भुण सहित पत्र तथा मूलसहित, वासाम् अरदूशीने। अइसेका, कषायम् कृत्वा क्वाथ करी कषाय कर, अस्याः च अने तेना और इसके, कुसुमानि पुष्पाने। पुष्पोंका, कल्कम् उल्क कल्क, प्रदाय नाभीने डाल कर, घृतम् धी घृत, विपचेत् पकावेहुं पकावे, सक्षौद्रम् भक्षसहित मधुसमेत, तत् ते वह, आश्व एव शीघ्र ही, रक्तम् रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, निहन्ति नाश करे छे नाश करता है, इति आ यह, वासाघृतम् वासाघृत छे वासाघृत है ॥ ८८ ॥

88. The ghee prepared with the decoction of vasaka plant, branches, root and leaves with the paste of its flowers taken with honey stops hemorrhage immediately. Thus has been described the Vasa ghee.

घृतयोगाः—

पलाशवृन्तस्वरसेन सिद्धं
तस्यैव कल्केन मधुद्रवेण ।
लिह्याद्गतं वत्सककल्कसिद्धं
तद्वत् समङ्गोत्पललोघसिद्धम् ॥ ८९ ॥

पलाश-वृन्त- भाभराना पानना उटियांना डाकके वृन्तके, स्वरसेन स्वरसथी स्वरससे, तस्य एव अने तेना और उसीके, मधुद्रवेण मधु मिला कर द्रवरूप किये हुए, कल्केन उल्कथी कल्कसे, सिद्धम् पकावेहुं सिद्ध, घृतम् धी घृतको, लिह्यात् आटवुं चाटे, तद्वत् तेनी रीते वैसे ही, वत्सक- कल्क- उल्कथी इन्द्रजौके कल्कसे, सिद्धम् पकावेहुं सिद्ध, समङ्गोत्पल- तथा रीसाभण्णी, नीलकमल तथा लज्जावंती, नीलोफर, लोघ- अने दोधरथी और लोघसे, सिद्धम् पकावेहुं सिद्ध, (घृतम् धी आटवुं घृत चाटे) ॥ ८९ ॥

89. The ghee prepared with the juice and paste of the petioles of bengal kino liquefied by adding honey

८९. मधुद्रवेण-मधुद्रवं हि (क. व. छ. प.)

may be used as a linctus; or the ghee prepared with the paste of kurchi or the ghee prepared with madder, blue lily and lodh may be similarly used.

स्यात् त्रायमाणाविधिरेष एव
सोदुम्बरे चैव पटोलपत्रे ।

सर्पिषि पित्तज्वरनाशनानि

सर्वाणि शस्तानि च रक्तपित्ते ॥९०॥

त्रायमाणाविधिः त्रायमाणायाः कल्कस्य सिद्धं यत्।
धीन् विधि असवर्गके कल्कसे सिद्धं किये जाते घीकी
विधि, सोदुम्बरे तथा उमरुसहित और गूलरसहित,
पटोलपत्रे च एव परवणना पानना कल्कस्य सिद्धं यत्।
धीन् पक्षु विधि परवलपत्रके कल्कसे सिद्धं किये जाते
घीकी भी विधि, एषः एव आ ज्ञेयं यही है, पित्त-
ज्वरनाशनानि पित्तज्वरने नाश करनेवाले पित्तज्वर-
नाशक, सर्वाणि सर्वे सब, सर्पिषि धृते। घृत, रक्तपित्ते
रक्तपित्तभा रक्तपित्तमें, शस्तानि श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ हैं ॥९०॥

90. Similar is the method of pre-
paring the ghee with zalil or with
gular fig, as also with the leaves of
bitter snake-gourd. All the ghees,
which are curative of the pitta type
of fever, are useful in hemothermia.

पित्तज्वरचिकित्साया रक्तपित्तेऽतिदेशः—

अभ्यङ्गयोगाः परिषेचनानि

सेकावगाहाः शयनानि वैश्वम् ।

शीतो विधिर्वस्तिविधानमग्र्यं

पित्तज्वरे यत् प्रशमाय दिष्टम् ॥९१॥

तद्रक्तपित्ते निखिलेन कार्यं

कालं च मात्रां च पुरा समीक्ष्य ।

सर्पिर्गुडा ये च हिताः क्षतेभ्यः-

स्ते रक्तपित्तं शमयन्ति सद्यः ॥९२॥

अभ्यङ्ग-योगाः अभ्यङ्गयोगे अभ्यङ्गयोगो, परिषेच-
नानि परिषेचन परिषेक, सेक-अवगाहाः प्रसेक तथा

९१. दिष्टम्—दृष्टम् (ब.)

९२. क्षतेभ्यः—क्षतानां (ग.)

अवगाहन सेक तथा अवगाह, शयनानि शयन शयन,
वैश्वम् गृह गृह, शीतः विधिः शीत विधि शीत विधि,
अग्र्यम् अने श्रेष्ठ और श्रेष्ठ, वस्तिविधानम् अस्तिविधान
वस्तिविधान, यत् जे जो, पित्तज्वरे पित्तज्वरनी
पित्तज्वरमें, प्रशमाय शांति भाटे शांतिके लिए, दिष्टम्
उद्घा छे कहे गये हैं, तत् ते वे, पुरा पढेला प्रथम,
मात्राम् मात्रा मात्रा, कालम् च अने कालने और
काल, समीक्ष्य विचार करी देख कर, निखिलेन सर्वे
सब, रक्तपित्ते रक्तपित्तभा रक्तपित्तमें, कार्यम् करना
करना चाहिए, ये च अने जे और जो, सर्पिर्गुडाः
सर्पिर्गुड सर्पिर्गुड, क्षतेभ्यः क्षतवर्णाणां अने उर-
क्षतके रोगियोंके लिए, हिताः हित करनेवाले छे हितकर हैं,
ते ते वे, रक्तपित्तम् रक्तपित्तम् रक्तपित्तका, सद्यः शीघ्र
शीघ्र, शमयन्ति शमन करे छे शमन करते हैं ॥९१-९२॥

91-92. Inunctions, affusions, appli-
cations, baths, beds, chambers and
other cooling measures and the best
procedures of the enema described for
the relief of pitta type of fever should
be fully made use of, giving due
consideration to time and dosage in
hemothermia; the ghee-balls which
are useful in pulmonary ulcerations
relieve hemothermia immediately.

प्रथिते रक्तपित्ते चिकित्सा—

कफानुबन्धे रुधिरं सपित्तं

कण्ठागते स्याद्ग्रथिते प्रयोगः ।

युक्तस्य युक्त्या मधुसर्पिषोश्च

क्षारस्य चैवोत्पलनालजस्य ॥९३॥

मृणालपद्मोत्पलकेशराणां

तथा पलाशस्य तथा प्रियङ्गोः ।

तथा मधूकस्य तथाऽसनस्य

क्षाराः प्रयोज्या विधिर्नैव तेन ॥९४॥

९३. कण्ठागते—कण्ठागमे (ख. ब. प.)

९४. पलाशस्य—पलाकस्य (थ.)

कफानुबन्धे कफानुबन्धी कफके अनुबन्धवाले, सपित्ते रुचिरे रक्तपित्त रक्तपित्तके, कण्ठागते कंठमार्गभा आन्धुं होय कंठमार्गमें आने पर, ग्रथिते अने गंढाध गयेय होय तयारे और ग्रथित होने पर, मधुसर्पिषोः च मध तथा धीर्मा मधु तथा घृतमें, युक्तया युक्तिथी बुक्तिसे, युक्तस्य च येनोदो प्रयुक्त, उत्पलनालजस्य नील कम्भना दंडना नीलोफरके नालके, क्षारस्य क्षारने। क्षारका, प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, स्यात् उरवे। करे, मृणाल- मृणाल मृणाल, पद्म- कम्भ कमल, उत्पल- अने नीलकम्भना और नीलोफरके, केसराणाम् केसराओ केसरो, तथा पलाशस्य भाभरा ढाक, तथा प्रियङ्गोः धडिला प्रियंगु, तथा मधुकस्य मधुकां मधुवे, तथा बसनस्य तथा असनना तथा खरकके क्षाराः क्षारो पक्षु क्षार मी, तेन एव ते न उसी. विधिना विधिथी विधिसे, प्रयोज्याः प्रयोगभां देवा प्रयोगमें लावे ॥९३-९४॥

93-94. If kapha develops as a sequel to hemothermia and if the hemothermic blood is inspissated and collected in the throat, a course of alkali prepared of lotus-stalk mixed with honey and ghee should be carefully given in the proper dose. The alkalis prepared of stalks and stamens of lotus or blue lily or of bengal kino or of perfumed cherry or of mahwa or of feather foil should be used in similar manner.

रक्तपित्ते शतावर्यादिघृतम्—

शतावरीदाडिमतिन्तिडीकं

काकोलिमेदे मधुकं विदारीम् ।

पिष्ट्वा च मूलं फलपूरकस्य

घृतं पचेत् क्षीरचतुर्गुणं क्षः ॥९५॥

क्षः विद्वान वैद्ये बुद्धिमान वैद्य, शतावरी- शतावरी शतावर, दाडिम- दंडम अनार, तिन्तिडीकम् आमली

९५. चतुर्गुणं क्षः—चतुर्गुणत (तः)

तिन्तिडीक, काकोली- काकोली काकोली, मेदे मेदा मेदा, मधुकम् मेठीमध मुलहठी, विदारीम् इगियो बिलाईकन्द, फलपूरकस्य च अने भीजेराना और बिजौरा निम्बुकी, मूलम् मूणने। जड़को, पिष्ट्वा उदक उरीने कल्क करके, क्षीरचतुर्गुणम् चार गल्ला दूधथी चौगुने दूधसे, घृतम् घृत घृतको. पचेत् पकावतु सिद्ध करे ॥ ९५ ॥

95. Ghee should be prepared by the wise physician, with the paste of climbing asparagus, pomegranate, tammarind, kakoli, meda, liquorice, white yam and the root of citron and four times the quantity of milk

कासज्वरानाहविवन्धशूलं

तद्रक्तपित्तं च घृतं निहन्यात् ।

यत् पञ्चमूलैरथ पञ्चभिर्वा

सिद्धं घृतं तच्च तदर्थकारि ॥९६॥

इति शतावर्यादिघृतम् ।

तत् ते वह, घृतम् घृत घृत, कास- उधरस कास, ज्वर- नवर ज्वर, आनाह- आनाह आनाह, विवन्ध- विवन्ध विवन्ध, शूलम् शूल शूल, रक्तपित्तम् च तथा रक्तपित्तने। और रक्तपित्तका, निहन्यात् नाश करे छे नाश करता है, अथवा अथवा या, पञ्चभिः पञ्च प्रकारना पांचों प्रकारके, पञ्चमूलैः पञ्चमूलाथी पञ्चमूलोंसे, यत् ने जो, सिद्धम् घृतम् धी पकावेय होय सिद्ध घृत है, तत् च ते पक्षु वह मी, तदर्थकारि ते न काम करे छे वही कार्य करनेवाला है ॥ ९६ ॥ इति आ यह, शतावर्यादिघृतम् शतावर्यादिघृत छे शतावर्यादि-घृत है ।

96. This ghee cures cough, fever, constipation, obstipation, colic and hemothermia. The ghee prepared with all the five kinds of penta-radices

९६. इति शतावर्यादिघृतम्—इति शतमूलादिघृतम् (न.)

—इति शतमूलादिघृतं पञ्चमूलघृतम् (क.)

serves the same purpose. Thus has been described the compound climbing asparagus ghee.

घ्राणप्रवृत्ते रक्तपित्ते चिकित्सा—

कषाययोगा य इहोपदिष्टा-

स्ते चावपीडे भिषजा प्रयोज्याः ।

घ्राणात् प्रवृत्तं रुधिरं सपित्तं

यदा भवेन्निःसृतदुष्टदोषम् ॥९७॥

ये इह ने अह्नीं जो यहां, कषाययोगाः उपाय-
योगे कषाययोग, उपदिष्टाः उहेवाभां आल्यां छे कहे
गये हैं, ते च तेओने। उनको, भिषजा वैद्य वैद्य, यदा
न्यारे जब, घ्राणात् नासिकांना भागभांथी नासिकासे,
प्रवृत्तम् प्रवृत्त थयेव प्रवृत्त हुआ, सपित्तम् रुधिरम्
रक्तपित्त रक्तपित्त, निःसृतदुष्टदोषम् दूषित दोषथी
रहित दोष निकलनेसे शुद्ध, मवेत् थाय त्यारे हो तब,
अवपीडे अवपीडनभां अवपीडनमें, प्रयोज्याः प्रयोग
करवे। काममें लावे ॥ ९७ ॥

97. In condition of epistaxis, after the blood flowing from the nose has become free of morbidity, the preparation of the various decoctives described above should be used as nasal medication by the physician.

रक्ते प्रदुष्टे ह्यवपीडबन्धे

दुष्टप्रतिश्यायशिरोविकाराः ।

रक्तं सपूयं कुणपश्च गन्धः

स्याद् घ्राणनाशः कृमयश्च दुष्टाः ॥९८॥

रक्ते प्रदुष्टे रक्त दूषित होवा जतां रक्ते दुष्ट
होने पर, अवपीडबन्धे हि तेने अवपीडथी रोडवाभां
आवे तो। उनका अवपीडनस्थसे सम्मन किया जाय तो,
दुष्टप्रतिश्याय- दुष्ट प्रतिश्याय दुष्ट प्रतिश्याय, शिरोविकाराः
शिरानिधिर शिरोविकार, सपूयम् पडुवाणुं सपूय, रक्तम्
रक्त रक्त, कुणपः शय समान सब जैसी, गन्धः-गन्ध
गन्ध, घ्राणनाशः च अने घ्राणनिधनो नाश और घ्राण-

९८. रक्तस्य गन्धः—कुणपः समान (प.)

नाश, स्यात् थाय छे होता है, दुष्टाः च तथा नाकनी
अंदर दुष्ट तथा नाकके अन्दर दुष्ट, कृमयः च कृमिओ
थाय छे कृमि होते हैं ॥ ९८ ॥

98. If the morbid blood is prevented from flowing out by nasal medication, then, there occurs severe nasal catarrh or disorders of the head, discharge of blood and pus, fetor of putrid flesh from the nose, anosmia and a severe type of parasitic infection.

नीलोत्पलं गैरिकशङ्खयुक्तं

सचन्दनं स्यात्तु सिताजलेन ।

नस्यं तथाऽऽम्रास्थिरसः समङ्गा

सधातकी मोचरसः सलोध्रः ॥९९॥

गैरिक-शङ्ख- गेरु अने शंभनी गैरिक और शंखसे,
युक्तम् साथे युक्त, सचन्दनम् तेमज्ज चंदनसहित एवं
चंदनसहित, नीलोत्पलम् नीलकमल नीलोत्पल, सिताजलेन
तु सांडरना जल साथे चीनीके जलकी साथ, नस्यम् नस्य
नस्य. स्यात् थाय छे है, तथा अने और, आम्रास्थिरसः
आम्रानी गोहरीना रस आमकी गुटलीका रस, सधातकी-
धातकी साथे धातकी साथ, समङ्गा रीसामण्डी लजावती,
सलोध्रः तेमज्ज धोधर साथे एवं लोधयुक्त, मोचरसः
मोचरस नस्य थाय छे मोचरस नस्य है ॥ ९९ ॥

99. Blue lily, red ochre, conch and sandal-wood mixed with sugar-water, will make a very good nasal medication as also the juice of mango-stone, or that of sensitive plant along with fulsee flowers or the gum of silk-cotton with lodh.

द्राक्षारसस्येश्वरसस्य नस्यं

क्षीरस्य दूर्वाखरसस्य चैव ।

यवासमूलानि पलाण्डुमूलं

नस्यं तथा दाडिमपुष्पतौयम् ॥१००॥

द्राक्षारसस्य द्राक्षना रसनुं मुनक्के रसका, इक्षुरसस्य
क्षीरदीना रसनुं ईसके रसका, क्षीरस्य दूधनुं दूधका,

दूर्वास्वरसस्य च एव अने दूर्वाणा रसतुं और दूर्वाके रसका, नस्यम् नस्य आयुं नस्य देवे, यवासमूलानि तेमञ्जरीनासाणा भूणना रसतुं एवं जवासेके मूलके रसका, पलाण्डुमूलम् दुग्धीना भूणना रसतुं प्याजकी जड़के रसका, तथा तथा तथा, दाडिमपुष्प- द्रागमना पुष्पेना जनारके फूलोंके, तोयम् रसतुं पक्षु रसका भी, नस्यम् नस्य देवे नस्य देवे ॥ १०० ॥

100. Grape juice, or sugar-cane juice or milk, or the juice of scutch grass or the root-juice of camel thorn or the juice of onion, or the juice of pomegranate flowers acts as a good nasal hemostatic.

प्रियालतैलं मधुकं पयश्च

सिद्धं घृतं माहिषमाजिकं वा ।

आम्रास्थिपूर्वैः पयसा च नस्यं

ससारिवैः स्यात् कमलोत्पलैश्च ॥१०१॥

मधुकम् जेठीमध मुलहठी, पयः च अने दूध ओओथी और दूध इनसे, सिद्धम् पकावेतुं सिद्ध. प्रियाल-तैलम् सारोदीतुं तेल चिरोजीका तैल, आम्रास्थिपूर्वैः आआनी गोठली अने भीआं उपर उहेलां दूधे। साथे आमकी गुटली और दूसरे उपर्युक्त द्रव्योंके साथ, ससारिवैः अथवा सारिवा सारिवा, कमलोत्पलैः च कमल तथा नील कमल साथे कमल तथा नीलोफरके साथ, पयसा च दूधधी दूधसे, सिद्धम् पकावेतुं पकाया, माहिषम् बेसतुं मैसका, आजिकम् वा अथवा भकरीतुं या बकरीका, घृतम् घी घी, नस्यम् नस्य नस्य, स्यात् थाय छे होता है ॥ १०१ ॥

101. The oil of b Buchanan's mango prepared with the paste of liquorice and milk, or the ghee of the goat or the buffalo prepared with the paste of mango-stone and other drugs described above or with indian sarsaparilla, lotus and blue lily in milk, makes a good nasal medication.

रक्तपित्ते प्रलेपयोगाः —

भद्रश्रियं लोहितचन्दनं च

प्रपौण्डरीकं कमलोत्पले च ।

उशीरवानीरजलं मृणालं

सहस्रवीर्या मधुकं पयस्या ॥१०२॥

शालीक्षुमूलानि यवासगुन्द्रा-

मूलं नलानां कुशकाशयोश्च ।

कुचन्दनं शैवलमप्यनन्ता

कालानुसार्या तृणमूलमृद्धिः ॥१०३॥

मूलानि पुष्पाणि च वारिजानां

प्रलेपनं पुष्करिणीमृदश्च ।

उदुम्बराश्वत्थमधूकलोद्भाः

कषायवृक्षाः शिशिराश्च सर्वे ॥१०४॥

प्रदेहकल्पे परिषेचने च

तथाऽवगाहे घृततैलसिद्धौ ।

रक्तस्य पित्तस्य च शान्तिमिच्छन्

भद्रश्रियादीनि भिषक् प्रयुज्यात् ॥१०५॥

भद्रश्रियम् सङ्गे अंन श्वेतचन्दन, लोहितचन्दनम् च रक्तचन्दन रक्तचन्दन, प्रपौण्डरीकम् प्रपौण्डरीक प्रपौण्डरीक, कमलोत्पले च कमल, नीलकमल कमल-नीलोफर, उशीर- वीरजुना वाणो खस वानीर वानीर वानीर, जलम् सुगंधीवाणो सुगन्धवाला, मृणालम् मृणाल, सहस्रवीर्या सहस्रवीर्या सहस्रवीर्या, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, पयस्या इगियो बिलाईकन्द, शालीक्षु-मूलानि शालीनां भूण, शैवलीनां भूण शालिकी जड़, ईखकी जड़, यवासगुन्द्रामूलम् जवासानां भूण, गुन्द्रानां भूण जवासाकी जड़, गुन्द्राकी जड़, नलानाम् नादीनां भूण नलकी जड़, कुशकाशयोः च नाना द्रव्यं तथा काशनां भूण छोटे कुश तथा कासकी जड़, कुचन्दनम् रतांजली रक्तचन्दन, शैवलम् शेवाण शैवाल, अनन्ता अपि सारिवा कपूरी, कालानुसार्या तगर तगर, तृणमूलम् तृणनां भूण तृणमूल, मृद्धिः ऋद्धि ऋद्धि, वारिजानाम् कमलीनां कमलोंकी, मूलानि- भूण जड़,

१०२. कमलोत्पले च—कमलोत्पलं च (ख.)

१०३. कुचन्दनम्—सचन्दनम् (प.)

१०४. मूलानि पुष्पाणि—मूलानिपुष्पाणि (थ.)

१०५. प्रयुज्यात्—निदधात् (ग.च.)

पुष्पाणि च तथा पुष्पे तथा फूल, पुष्करिणी- तलावनी
तालावकी, मृदः च माटी मिट्टी, उदुम्बर- उमरडो गूलर,
अश्वत्थ- पीपल, पीपल, मधूक- महुडा महुवा. लोध्राः
लोधर लोध, कषायवृक्षाः कषायरसवाणां वृक्षा कषाय
वृक्षो, सर्वे च अने सर्व और सब, क्षिराः शीतल
वृक्षा शीतल वृक्षों, प्रलेपनम् लेप माटे उपयोगी छे
लेपके लिए उपयोगमें लिये जाते हैं, रक्तस्य पित्तस्य च
रक्तपित्तनी रक्तपित्तकी, शान्तिम् शान्तिनी शान्ति,
इच्छन् इच्छा राखनार चाहनेवाला, भिषक् वैद्य वैद्य,
भद्राश्रय-आदीनि आ सहेद य'हन वगेरेने इन श्वेत-
चन्दन आदिको, प्रदेहकल्पे लेपना प्रयोगमां लेपके
प्रयोगमें, परिवेचने च परिवेचनमां परिवेचनमें, तथा
अवगाहे अवगाहनमां अवगाहनमें, घृततैलसिद्धौ अने
घी तथा तैल पकावपमां और घृत तथा तैल पकानेमें,
प्रयुज्यात् उपयोग करवे उपयोग करे ॥१०२-
१०५॥

102-105. White and red sandal wood, white lotus, lotus, blue lily, black cuscus, country willow, cuscus, lotus stalks, scutch grass, liquorice, milky yam, roots of sali rice, of sugar-cane, of camel thorn plant, of elephant grass, of reed, of sacred grass, of thatch grass; red sandal wood, moss, indian sarsaparilla, valerian hardwick, root of ginger grass, riddhi, roots and flowers of lotuses, earth from the lotus-pond, gular fig, holy fig, mahwa and lodh and all astringent plants containing tannin, and cooling in action, should be used as external applications. The physician desirous of curing hemothermia should make use of all the above-mentioned, i. e. white sandal wood and others as external application, affusion, bath, and also in the preparation of ghees and oils.

शीतोपचाराः —

धारागृहं भूमिगृहं सुशीतं
वनं च रम्यं जलवातशीतम् ।
वैदूर्यमुक्तामणिभाजनानां
स्पर्शाश्च दाहे क्षिशिराम्बुशीताः ॥१०६॥
पत्राणि पुष्पाणि च वारिजानां
क्षौमं च शीतं कदलीदलानि ।
प्रच्छादनार्थं शयनासनानां
पद्मोत्पलानां च दलाः प्रशस्ताः ॥१०७॥

दाहे दाहमां दाहमें, धारागृहम् धारागृह धारागृह,
सुशीतम् अत्यंत शीतल अस्यन्त शीतल, भूमिगृहम्
भूमिगृह तहखाना, जलवातशीतम् जल तथा वायुधी
शीतल जल और वायुसे शीतल, रम्यम् रम्य रम्य,
वनम् च वन वन, क्षिर-अम्बु-शीताः ठंडा जल
ठंडा करेला ठंडे जलसे शीतल, वैदूर्य-मुक्ता- वैदूर्य,
मुक्ता वैदूर्य, मोती, मणिभाजनानाम् तथा मणि
पात्रेना तथा मणिके बर्तनोंके, स्पर्शाः च स्पर्श स्पर्श,
शयनासनानाम् शय्या तथा आसनने बिछौने तथा
आसनोंके, प्रच्छादनार्थम् छेलाउवा माटे ढकनेके लिए,
वारिजानाम् कुमलना कमलोंके, पत्राणि पत्र पत्र,
पुष्पाणि च तथा पुष्पे तथा फूल, शीतम् ठंडा शीतल,
क्षौमम् च रेशमी वस्त्र रेशमी वस्त्र, कदलीदलानि
कुलनां पत्रां केलेके पत्ते, पद्मोत्पलानाम् तैमज कुमल
तथा नीलकुमलनां एवं कमल तथा नीलोफरके, दलाः च
पत्रां पत्ते, प्रशस्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त हैं ॥१०६-१०७॥

106-107. Apartments with arrange-
ment for shower bath, cold underground chambers, resort to pleasant woods
cooled by moist breezes, the application
of vessels inlaid with azure, pearls and
precious stones made cool by putting
cold water in them; leaves and flowers
of aquatic plants and cooling fabric

१०६. सुशीतं—च शीतं (ब.)

१०७. कदलीदलानि—कदलीदलं च (क. ब. छ.)

,, ,, —कदलीदलाश्च (ग. ब.)

made of silk or plantain leaves and the leaves of lotus and blue lily are recommended for use as covers for beds and seats, in a condition of thermalgia—burning sensation in the body.

प्रियङ्गुकाचन्दमरुषितानां

स्पर्शाः प्रियाणां च वराङ्गनानाम् ।

दाहे प्रशस्ताः सजलाः सुशीताः

पद्मोत्पलानां च कलापवाताः ॥१०८॥

दाहे दाहभा दाहमें, प्रियङ्गुकाः भुङ्गा प्रियंगु, चन्दनरुषितानाम् तथा चन्दनोक्षेप उरेखी और चन्दनसे लिप्त, प्रियाणाम् प्रिय प्रिय, वराङ्गनानाम् च सुन्दरीशेनो। सुंदर स्त्रियोंके, स्पर्शाः स्पर्श स्पर्श, सजलाः जलयुक्त, सुशीताः तथा ठंडा तथा शीतल, पद्म-उत्पलानाम् च अने कमल तथा नील कमल और कमल तथा नीलोफरके, कलापवाताः समूहथी करायेला वायुशे। समूहसे किये हुए वायुओं, प्रशस्ताः श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥ १०८ ॥

108. The embraces of young women who have annointed their bodies with the paste of perfumed cherry, and the use of wet and cool lotus and blue lily bunches as fans, are beneficial in condition of burning.

सरिद्धदानां हिमवहरीणां

चन्द्रोदयानां कमलाकराणाम् ।

मनोऽनुकूलाः शिशिराश्च सर्वाः

कथाः सरक्तं शमयन्ति पित्तम् ॥१०९॥

सरिद्धदानाम् नदीशे, उद्दे नदियों, हदों, हिमवहरीणाम् हिमालयनी शुद्धाशे। हिमालयकी कंदराओं, चन्द्रोदयानाम् चन्द्रोदय चन्द्रोदय, कमलाकराणाम् अने कमलयुक्त तालावोंनी और कमलयुक्त तालावोंकी, मनोऽनुकूलाः मनने अनुकूल-मनके अनुकूल, शिशिराः च अने ठंडा पदार्थोंनी और शीतल पदार्थोंकी, सर्वाः सब, सब, कलापवाताः—कपोतवाताः (ब.)

१०८, कलापवाताः—कपोतवाताः (ब.)

कथाः वाते। कथायें, सरक्तम् पित्तम् रक्तपित्तम् रक्तपित्तको, शमयन्ति शमन करे छे शांत करती हैं ॥ १०९ ॥

109. The enjoyment of river-sides and ponds, caves amidst snowy mountains, the hours of moonrise, lotus-lakes and the listening to pleasant tales have, all of them, a cooling effect and alleviate the condition of hemothermia.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुं वृद्धिं संज्ञां स्थानं लिङ्गं पृथक् प्रवृष्टम् ।

मार्गौ साध्यमसाध्यं याप्यं कार्यक्रमं चैव ॥११०॥

पानाक्षमिष्टमेष च वर्ज्यं संशोधनं च शमनं च ।

गुरुरुक्तवान्यथावच्चिकित्सिते रक्तपित्तस्य ॥१११॥

तत्र श्लोकौ ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना छे श्लोक छे उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, हेतुम् हेतु हेतु, वृद्धिम् वृद्धि वृद्धि, संज्ञाम् संज्ञा संज्ञा, स्थानम् स्थान स्थान, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, प्रवृष्टम् दूषित थयेला रक्तपित्तना दूषित रक्तपित्तके, मार्गौ छे मार्गौ दोनों मार्ग साध्यम् साध्य साध्य, असाध्यम् असाध्य असाध्य, याप्यम् याप्य याप्य, कार्य-क्रमम् च एव चिकित्सिते। कम चिकित्साका क्रम, इष्टम् उष्ट इष्ट, वर्ज्यम् च एव तथा वर्ज्य तथा वर्ज्य, पान-अक्षम् अक्षपान अक्षपान, संशोधनम् च अने संशोधन और संशोधन, शमनम् च तथा संशमन शेमने और संशमन इनको, गुरुः गुरुशे गुरुने, रक्तपित्तस्य चिकित्सिते रक्तपित्तचिकित्सित अध्यायभा रक्तपित्तचिकित्सित अध्यायमें, यथावत् यथावत् मली प्रकारसे, उक्तवान् उक्ता छे कहा है ॥११०-१११॥

Here are the two recapitulatory verses—

110-111. The etiological factors, the development, nomenclature, seat, signs and symptoms of each type of morbidity, the directions of spreading,

११०. संज्ञा-संख्यां (च.)

curability, incurability and the line of treatment, the wholesome food and drink, contra-indications and the modes of purification and sedation—all this has the master expounded in the chapter on the treatment of Hemothermia.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सितस्थाने रक्तपित्तचिकित्सितं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

इति आ प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रभा और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, रक्तपित्तचिकित्सितम् 'रक्तपित्तचिकित्सित' 'रक्तपित्तचिकित्सित', नाम नामने नामका, चतुर्थः येथे चौथा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ ४ ॥

4. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourth chapter entitled "The Therapeutics of Hemothermia" is completed.

पञ्चमोऽध्यायः ।

पांचमो अध्याय अध्याय पांचवाँ

Chapter V

गुल्मचिकित्सितोपक्रमः—

अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्होथी अब आगे, गुल्मचिकित्सितम् 'गुल्मचिकित्सित' नामने अध्यायानु 'गुल्मचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयभा नीये प्रभाषे अ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उद्धेतुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled 'The Therapeutics of Gulma' (abdominal swellings).

2. Thus declared the worshipful Atreya.

सर्वप्रजानां पितृवच्छरण्यः

पुनर्वसुर्भूतभविष्यदीशः ।

चिकित्सितं गुल्मनिवर्हणार्थं

प्रोवाच सिद्धं वदतां वरिष्ठः ॥ ३ ॥

सर्वप्रजानां सर्व भज्योने सब प्रजाको, पितृव पितानी येठे पिताके समान, शरण्यः शरण्य आपना योग्य शरण देने योग्य, भूत-भूत भूत, भविष्यत्-ईशः तथा भविष्यना ज्ञानभा समर्थ और भविष्यत्के ज्ञानमें समर्थ, वदताम् वदताओभा वक्ताओंमें, वरिष्ठः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, पुनर्वसुः पुनर्वसुसे पुनर्वसुने, गुल्म-गुल्मना गुल्मको, निवर्हणार्थम् नाश भाटे नष्ट करनेके लिए, सिद्धम् प्रत्यक्ष इष्ट आपनारी प्रत्यक्ष फल देनेवाली, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, प्रोवाच उद्धी कही ॥३॥

3. Punarvasu, worthy of being resorted to by all for refuge as to a parent, lord of the knowledge of the past, (present) and the future and the ablest of exponents, expounded the line of treatment for the complete eradication of Gulma (abdominal swellings)

गुल्मस्य निदानं संप्राप्तिश्च —

त्रिदश्वेष्टमपित्तातिपरिस्त्रवाद्या

तैरेव वृद्धैः परिपीडनाद्या ।

४. अतिपरिस्त्रवाद्या—अतिपरिक्षयाद्या (ख.)

—अतिपीडनाद्या (घ.)

५. वृद्धैः परिपीडनाद्या—वृद्धैरतिपीडनाद्या (घ. च. छ. त.)

वेगैरुदीर्घैर्विहतैरधो वा

वाह्याभिघातैरतिपीडनैर्वा ॥ ४ ॥

रूक्षाक्षपानैरतिसेवितैर्वा

शोकेन मिथ्याप्रतिकर्मणा वा ।

विचेष्टितैर्वा विषमातिमात्रैः

कोष्ठे प्रकोपं समुपैति वायुः ॥ ५ ॥

विट्- भण पुरीष, श्लेष्म- ३३ कफ, पित्त-अक्षिपरिस्रवात् वा तथा पित्तना अतिस्त्रावथी और पित्तके अधिक सावसे, वृद्धैः वधी गथेला बड़े हुए, तैः एव तेओथी ७ उन्हींके द्वारा, परिपीडनात् वा आधा थवाथी पीडन होनेसे, अधः नीचेना नीचेके, उदीर्घैः प्रवृत्त प्रवृत्त, वेगैः वा वेगोने वेगोंके, विहतैः रेडवाथी रोके जानेसे, बाह्य- आद्य बाहिरके, अभिघातैः आघात लागवाथी आघातसे, अतिपीडनैः वा अत्यंत दबायु पडवाथी अत्यंत दबावके पडनेसे, रूक्ष- ३३ रूक्ष, अन्न-पानैः अन्नपानयुं अन्न-पानका, अक्षिसेवितैः वा अति सेवन करवाथी अत्यधिक सेवन करनेसे, शोकेन शोकथी शोकसे, मिथ्या-प्रतिकर्मणा वा वमनादि चिकित्साओंके सम्बन्ध प्रकारसे न होनेसे, विषम-अतिमात्रैः अथवा विषम अने अति वधारे करवाभा आवेदी अथवा विषम और प्रमाणाधिक की हुई, विचेष्टितैः वा शारीरिक क्रियाओंथी शारीरिक क्रियाओंसे, कोष्ठे डाडाभां कोष्ठमें, वायुः वायु वायु, प्रकोपम् प्रकोप प्रकोपको, समुपैति पाभे छे प्राप्त होता है ॥ ४-५ ॥

4-5. The vata gets provoked in the abdominal cavity by excessive discharge of feces, mucus or bile, or by the pressure of the excessive formation of any of these or by suppression of the downward natural urges or by external trauma or excessive pressure, by over-indulgence in dry eats and drinks, excessive grief or misuse of the purificatory therapy, or excessive or wrongful bodily activity.

६. अतिपीडनैर्वा-अतिपूरणाद्वा (ग.)

,, ,, -अतिपूरणैर्वा (त. प.)

कफं च क्षितं च स दुष्टवायु-

रुद्धं मार्गान् विनिबद्धं ताभ्याम् ।

हन्नाभिपार्श्वोदरवस्तिशूलं

करोत्यथो याति न बद्धमार्गः ॥ ६ ॥

सः ते वह, दुष्टवायुः दूषित अयेदी वायु दुष्ट हुआ वायु, कफम् ३३ कफ, पित्तम् तथा पित्तने और पित्तको, उद्धूय स्थानथी उद्धृत करी स्थानसे बलित कर, ताभ्याम् ते अनेथी उन दोनोंसे, मार्गान् मार्गोंके, विनिबद्धं रुद्धीने रोक कर, हन्- ३३ हन्, नाभि- नाभि नाभि, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, उदर- ३३ उदर, वस्ति- तथा अस्तिभां और वस्तिमें, शूलम् शूल शूल, करोति करे छे करता है, अथो बद्धमार्गः अने मार्गों रेडार्थ ७वाथी और मार्गके बन्धे हुए होनेसे, नयाति गति करते। नथी गति नहीं करना ॥ ६ ॥

6. The morbid vata, provoking the kapha and the pitta and blocking the passages with them, produces colicky pain in the epigastric, umbilical, hypochondriac, lumbar, and hypogastric regions and is not able to proceed further as the passages are blocked.

गुल्मस्य सामान्यलक्षणम्—

पक्वाशये पित्तकफाशये वा

स्थितः स्वतन्त्रः परसंश्रयो वा ।

स्पर्शोपलभ्यः परिपिण्डितत्वा-

द्रुमो यथादोषमुपैति नाम ॥ ७ ॥

पक्वाशये पडवाशयभां पक्वाशयमें, पित्त- पित्ताशयभां पित्ताशयमें, कफाशये वा ३३ ३३शयभां या कफाशयमें, स्वतन्त्रः स्वतंत्र स्वतंत्र, परसंश्रयः वा अथवा परतंत्र या परतन्त्र, स्थितः रहेदी स्थित, स्पर्श-उपलभ्यः

१. दुष्टवायुः-दूषयित्वा (घ. घ.)

२. उद्धूय-प्रोद्धूय (घ. घ.)

३. करोत्यथो-करोत्यधो (घ.)

४. पक्वाशये-सत्त्वाशये (प.)

५. परिपिण्डितत्वात्-परिपीडितत्वात् (ध.)

अने स्पर्शशी व्युत्पन्नी शक्यते। और स्पर्शसे जाना न सकेवाला, गुल्मः शुद्ध गुल्म, परिपिण्डितत्वात् पिंडाकार होवाथी पिंडरूपमें होनेसे, यथादोषम् दोषानुसार दोषानुसार, नाम नाभने नामको, उपैति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

7. The vata which is localised in the lower or the upper gastro-intestinal tract primarily or secondarily, becomes palpable to the touch owing to its formation into a round mass. It is called gulma and is classified according to its causative morbid humor.

गुल्मस्य स्थानानि—

वस्तौ च नाभ्यां हृदि पार्श्वयोर्वा
स्थानानि गुल्मस्य भवन्ति पञ्च ।

गुल्मस्य शुद्धमनां गुल्मके, पञ्च पांच पांच, स्थानानि स्थान स्थान, भवन्ति होय छे होते हैं, वस्तौ नेभके ते भरितमां जैसे कि वह वस्तिमें, नाभ्याम् नाभिमां नाभिमें, हृदि हृदयमां हृदयमें, पार्श्वयोः वा अने अने पार्श्वयोर्वा रहे छे और दोनों पार्श्वोंमें रहता है।

8. Five are the regions where gulma occurs. They are—the hypo-gastric region, the umbilical region, the epigastric region and the two lumbar regions.

पञ्चात्मकस्य प्रभवं तु तस्य
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥८॥

पञ्चात्मकस्य पांच प्रकारका पांच प्रकारके, तस्य तु ते शुद्धमनां उस गुल्मके, प्रभवं निदान निदान, लिङ्गानि लक्षण लक्षण, चिकित्सितम् च अने चिकित्सा और चिकित्सा, वक्ष्यामि छे उद्दिष्ट मैं कहूंगा ॥ ८ ॥

8. I shall describe the causes, the symptoms and the treatment of these five kinds of gulma.

वातगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

रूक्षान्नपानं विषमातिमात्रं
विचेष्टितं वेगविनिग्रहश्च ।
शोकोऽभिघातोऽतिमलक्षयश्च
निरन्नता चानिलगुल्महेतुः ॥ ९ ॥

रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, विषमातिमात्रम् विषम अने प्रमाणाधी अधिक विषम तथा मात्रासे अधिक, विचेष्टितम् चेष्टा चेष्टा, वेगविनिग्रहः च वेगने रोकना वेगविधारण, शोकः शोक शोक, अभिघातः अभिघात चोट, अतिमलक्षयः भगने अत्यंत क्षय अत्यन्त मात्रामें मलक्षय, निरन्नता च तथा भोजनने अभाव अनशन, अनिलगुल्महेतुः छे वात-शुद्धमनां कारण छे ये वातगुल्मके कारण हैं ॥ ९ ॥

9. Dry eats and drinks, wrongful or excessive bodily activity, the suppression of the natural urges, excessive grief, trauma, excessive decrease in the formation of excretion and absolute abstention from food are the causes of vata-gulma.

यः स्थानसंस्थानरुजां विकल्पं
विद्धातसङ्गं गलवक्त्रशोषम् ।
श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरं च
हृत्कुक्षिपार्श्वसशिरोरुजं च ॥१०॥
करोति जीर्णेऽभ्यधिकं प्रकोपं
भुक्ते मृदुत्वं समुपैति यश्च ।
वातात् स गुल्मो न च तत्र रूक्षं
कषायतिकं कटु चोपशेते ॥११॥

यः ने जो, स्थान- स्थान स्थान, संस्थान- आकृति आकृति, रुजाम् तथा पीडायां तथा रुजाके, विकल्पम् ईदृश विकल्पको विट्- भक्ष मल, वातसंगम् तथा वातनी अट्टमायत तथा वायुके संगको, गल- कटु गले,

९. अतिमल-अतिबल (ख. श. त.)
१०. रुजां विकल्पम्-रुजाविकल्पम् (च.)
,, विद्धातसङ्गं-विद्धातशोषं (प.)

वक्त्र- तथा भुभने तथा मुखके, शोषश्च शेष शोषको, इयाव शरीरनी श्यावता इयाव, अशुणस्वम् के रक्त वलुता या अशुणरंगको, शिशिर- शीत शीत, ज्वरम् च न्वर ज्वरको, हृत्- तथा हृद्य तथा हृदय, कुक्षि- पेठ कुक्षि, पार्श्व- पडभां पार्श्व, अंस- भूभा अंसप्रदेश, शिरः- अने भरतडभा और शिरमें, रुजम् च पीडा पीडाको, करोति डरे छे करता है, यः च जीर्णे तेभ्य न्ने पथी गया पथी एवं जो अन्न जीर्ण होने पर, अभ्यधिकम् अत्यंत अत्यधिक, प्रकोपम् प्रकोपने प्रकोपको, भुक्ते तथा भोजनने अते तथा भोजनके अन्तमें, मृदुस्वम् मृदुताने मृदुताको, समुपैति पाशे छे प्राप्त होता है, सः ते उस, गुल्मः शुद्ध गुल्मको, वातात् वातथी अथेष्टा अशुभे वातज जानना चाहिए, तत्र तेभा उसमें, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, कषाय- उपाय कषाय, तिक्त तिक्त, कटु च अने कटु पदार्थों और कटु द्रव्य, न च उपशेते अतुङ्ग आपता नहीं जचते ॥१०-११॥

10-11. It produces varying types of pain and various shapes of the affection in different regions of the abdomen, causes retention of feces and flatus, dryness of the mouth and the throat, dusky-red coloration of the skin, fever with chills, pain in the epigastric, umbilical, lumbar and hypochondriac regions and pains referred to the shoulders and headache. These symptoms become more intensified at the time of the completion of digestion and become mild on taking some food. Where these conditions occur, it is to be known as vata gulma-Dry, astringent, bitter and pungent articles are not homologous or agreeable to the patient.

पित्तगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

कटुम्लतीक्ष्णोष्णविदाहिरुक्ष-

क्रोधातिमद्यार्द्रताशसेवा ।

१२. अति-अति (त.)

आमाभिघातो रुधिरं च दुष्टं

पैत्तस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥१२॥

कटु- कटु कटु, अम्ल- अम्ल अम्ल, तीक्ष्ण- तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण- उष्ण उष्ण, विदाहि- विदाही विदाही, रुक्ष- तथा रुक्ष अन्नपान तथा रुक्ष अन्नपान, क्रोच- क्रोच क्रोच, अतिमद्य- अतिमद्य मद्य अतिमद्य मद्यपान, अर्क- तडको धूप, हुताशसेवा तथा अग्नि अग्निसेवन तथा आग इनका सेवन, आमाभिघातः आमा रुक्षने दुष्ट प्रभाव आमारसका दुष्ट प्रभाव, दुष्टम् अने दुष्टित अथेष्ट और दुष्टित, रुधिरम् च रक्त रुधिर, पैत्तस्य अ पिताम्य ये पित्तजन्य, गुल्मस्य शुद्धभनां गुल्मके, निमित्तम् डारिष्टा कारण, उक्तम् उक्ता छे कहे हैं ॥ १२ ॥

12. The use of pungent, acid, acute, hot, irritant and dry articles, excessive anger, addiction to intoxicating drinks, excessive exposure to the heat of the sun and fire, the obstruction of chyme, the vitiation of blood—these are said to be the causative factors of pitta gulma.

ज्वरः पिपासा बदनाकरागः

शूलं महत्कीर्यति भोजने च ।

स्वेदो विदाहो व्रणवच्च गुल्मः

स्पर्शासहः पैत्तिकगुल्मरूपम् ॥१३॥

ज्वरः न्वर ज्वर, पिपासा तथा प्यास, बदना- भुभ मुख, अन्न- शरीरतुं तथा शरीरका, रागः धाव भुं लाल होना, भोजने भोजनना भोजनके, कीर्यति च पथवाना वभतभा जीर्ण होते समय, महत् तीव्र अत्यंत, शूलम् शूल शूल, स्वेदः स्वेद स्वेद, विदाहः विदाह विदाह, व्रणवत् मधुनी भाइक और व्रणकी तरह, स्पर्शासहः स्पर्श सहन न डरी शके अथे स्पर्शको सहन न कर सकनेवाले, गुल्मः शुद्ध भेदे गुल्मका होना, पैत्तिक- अ पिताम्य पैत्तिक, गुल्म- शुद्धभनां गुल्मके, रूपम् लक्षणो छे रूप हैं ॥ १३ ॥

13. Fever, thirst, redness of the

१२. आमाभिघातो-आमाभिघातौ (च. ब.)

॥ निमित्तमुक्तम्-निदानमुक्तम् (च.)

face and body, colicky and intense pain during the period of digestion of food, perspiration, misdigestion, extreme tenderness to touch like a wound—these are the signs and symptoms of pitta gulma.

कफगुल्मस्य निदानं लक्षणं च—

शीतं गुरु स्निग्धमचेष्टनं च

संपूरणं प्रस्वपनं दिवा च ।

गुल्मस्य हेतुः कफसंभवस्य

सर्वस्तु दिष्टो निचयात्मकस्य ॥१४॥

शीतम् शीत शीत, गुरु गुरु, स्निग्धम् अने स्निग्ध अन्नपान और स्निग्ध अन्नपान, अचेष्टनम् च येष्टने अन्नपान अचेष्टा, संपूरणम् अति भोजन भरपूर खाना, दिवा दिवसे दिनमें प्रस्वपनम् निद्रा सोना, कफसंभवस्य ओ कफजनित कफज, गुल्मस्य शुद्धभना गुल्मके, हेतुः कारणो हेतु हैं, सर्वः तु उपर उल्लेखी सधर्मी स्थितिओ उपर्युक्त सब स्थितियों, निचयात्मकस्य सन्निपातजन्य शुद्धभना सन्निपातिक गुल्मके, दिष्टः उल्लेखी उल्लेखी हे कारणों कहे हैं ॥ १४ ॥

14 Indulgence in cold, heavy and unctuous articles, sloth or luxus alimention and sleeping in the day are the causative factors of kapha-gulma. All the aforesaid conditions combined are to be regarded as the causative factors of gulma born of tri-discordance.

स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसाद-

हृल्लासकासारुचिगौरवाणि ।

शैत्यं रुग्ण्या कठिनोन्नतत्वं

गुल्मस्य रूपाणि कफात्मकस्य ॥१५॥

स्तैमित्य- भीना उपजायी ठंडायेवपणुने अनुभव आर्द्र कपड़ेसे वेष्टितकी तरह अनुभव, शीतज्वर-शीतज्वर शीतज्वर, गात्रसाद- अंगो ठीकां थकां अंगोंकी क्षिणिलता, हृल्लास- भोग सिचली, कास- उधरस खासी, अरुचि- अरुचि अरोचक, गौरवाणि गौरव १४. विष्टो-बुद्धो (त.)

भारीपन, शैत्यम् शीतलता शीतलता, अल्पा रुक् अल्पवेदना अल्प पीड़ा, कठिनोन्नतत्वम् उठिनता अने उठियापणु कठिनता तथा ऊंचापन, कफात्मकस्य कफजन्य कफात्मक, गुल्मस्य शुद्धभना गुल्मके, रूपाणि लक्षणो हे रूप हैं ॥ १५ ॥

15. Immobility, fever with chill, prostration of limbs, nausea, cough, anorexia, heaviness of the body, cold, mild pain, and rigid protuberance are the signs and symptoms of gulma of the kapha type.

द्विदोषजगुल्महेतुलक्षणातिदेशः—

निमित्तलिङ्गान्युपलभ्य गुल्मे

द्विदोषजे दोषबलाबलं च ।

व्यामिश्रलिङ्गानपरांस्तु गुल्मां-

स्त्रीनादिशेदौषधकल्पनार्थम् ॥१६॥

द्विदोषजे द्विदोषजन्य द्विदोषज, गुल्मे शुद्धभना गुल्ममें, निमित्तलिङ्गानि निदान लक्षण हेतु, लक्षण, दोषबलाबलम् च तथा दोषानु अणुअणु ओष्ठने तथा दोषोंके बलाबलको देखकर, अपरान् भीमा अन्य, व्यामिश्रलिङ्गान् मिश्र लक्षणोपाणा मिश्रित लक्षणवाले, त्रीन् गुल्मान् तु त्रय शुद्धभना तीन गुल्मोंको, औषध-कल्पनार्थम् औषधनी उपपन्ना भाटे औषधकी कल्पनाके लिए, आदिशेत् उल्लेखी कहे ॥ १६ ॥

16. The physician should diagnose, in order to decide the correct line of medication, the three varieties of gulma, caused by bi-discordance by investigating the etiological factors, symptoms, the degree of intensity of the morbid humors and other combinations of symptoms.

सन्निपातगुल्मस्य निदानलक्षणं—

महारुजं दाहपरीतमश्मव-

द्वनोन्नतं शीघ्रविदाहि दारुणम् ।

१७. महारुजं दाहपरीतम्—महारुजं वायुपरीतम् (य.)

॥ दारुणम्—दारुणम् (च.)

मनःशरीराग्निबलापहारिणं

त्रिदोषजं गुल्ममसाध्यमादिशेत् ॥१७॥

सहारजम् धृष्टी पीडावाणा बड़ी रुजावाले, दाह-
परीतम् दाहयुक्त दाहयुक्त, अश्मवत् पथ्यरना नेवा
पथ्यरकी तरह, घनोच्चतम् उल्लेखने अने ठीका कठिन
और उमरे हुए, शीघ्र-विदाहि जलदी विदाह पाभनारा
शीघ्रही विदग्ध होनेवाले, दारुणम् अथ'उर दारुण,
मनःशरीराग्नि- मन, शरीर तथा अग्निना मन, शरीर
तथा अठराग्निके, बलापहारिणम् जलने नाश करनेवाला
बलका नाश करनेवाले, त्रिदोषजम् त्रिदोषजन्य त्रिदोषज,
गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, असाध्यम् असाध्य असाध्य,
आदिशेत् उल्लेखे कहे ॥ १७ ॥

17. The gulma caused by tridiscordance and having the following symptoms is to be considered incurable: agonizing pain, burning, stony-hard protuberance, quick sloughing or suppuration, severe condition and collapse of the strength of the mind, body and the vital heat.

रक्तगुल्मस्य निदानलक्षणम्—

क्रतावनाहारतया भयेन

विरुक्षणैर्वेगविनिग्रहैश्च ।

संस्तम्भनोल्लेखनयोनिदोषै-

गुल्मः स्त्रियं रक्तभवोऽभ्युपैति ॥१८॥

क्रतौ ऋतुने पभते क्रतुकालमें, अनाहारतया
भोराउ न लेवाथी आहार न करनेसे, भयेन अथथी
भयसे, विरुक्षणैः रक्ष पक्षार्थीथी रक्ष द्रव्योंसे,
वेगविनिग्रहैः च वेग रोकवाथी वेगविधारणसे, संस्तम्भन-
रक्तानु स्तंभन करनेवाला आहारविहारथी रक्तके स्तंभक
आहारविहारसे, उल्लेखन- वमनथी वमनसे, योनिदोषैः
तथा योनिदोषथी तथा योनिदोषसे, स्त्रियं स्त्रीने
स्त्रियोंको, रक्तभवः रक्तजन्य रक्तजनित, गुल्मः गुल्म
गुल्म, अभ्युपैति थाय छे होता है ॥ १८ ॥

18. Women are afflicted with gulma born of vitiated blood owing to starva-

tion during menstruation, fear, indulgence in dry eats and drinks, suppression of the natural urges, wrongful use of astringent therapy and emesis and owing to the diseases of their genital organs.

यः स्पन्दते पिण्डित एव नाङ्गै-

श्चिरात् सशूलः समगर्भलिङ्गः ।

स रौधिरः स्त्रीभव एव गुल्मो

मासे व्यतीते दशमे चिकित्स्यः ॥१९॥

यः ने जो, पिण्डितः एव पिण्डना रूपमें ने
पिण्डके रूपमें ही, चिरात् लामे पभते देरसे, स्पन्दते
झुंके छे स्पन्दन करता है, नाङ्गैः परंतु अंगोथी परन्तु
अङ्गोंसे, न झुंकेते नथी स्पन्दन नहीं करता, सशूलः
ने शूलवाणो होय छे जो शूलवाला होता है, समगर्भलिङ्गः
अने ने गर्भनां लक्षणो समान लक्षणोवाणो होय छे
और जो गर्भके लक्षणोंके समान लक्षणोंवाला होता है,
सः ते वह, रौधिरः रक्तजन्य गुल्म रक्तजन्य गुल्म,
स्त्रीभवः एव स्त्रीओनां ने थाय छे स्त्रियोंमें ही होनेवाला
है, दशमे दशमे दसवाँ, मासे व्यतीते मास वीत्या
पछी मास व्यतीत होने पर, चिकित्स्यः तेनी चिकित्सा
करनी ओछे उसकी चिकित्सा करनी चाहिए ॥ १९ ॥

19. This gulma moves, after some time, as a whole mass, but shows no movements in any of its parts. It is accompanied with colicky pain and signs and symptoms suggestive of pregnancy. This gulma occurs only in women and is born of vitiated blood. It should be treated after ten months have fully elapsed.

वातगुल्मे चिकित्साक्रमः—

क्रियाक्रममतः सिद्धं गुल्मिनां गुल्मनाशनम् ।

प्रवक्ष्याम्यत ऊर्ध्वं च योगान् गुल्मनिवर्हणान् ॥२०॥

अतः ऊर्ध्वे अब, गुल्मिनाम् गुल्मरोगीओनां

१९. पिण्डित पीडित (प.)

गुल्मियोके, गुल्मनाशनश्च गुल्मने। नाशं करनार
गुल्मनाशक, सिद्धश्च सिद्धः सिद्धः, क्षिप्राक्रमश्च सिद्धिस्त्या-
क्रमः चिकित्साक्रमको ज्ञतः अने ये पछी और इससे,
ऊर्ध्वश्च च आगच्छे आगे, गुल्मनिवर्हणान् गुल्मने। नाशं
करनार। गुल्मनाशक, योगान् योगो योगोको, प्रवक्ष्यामि
उद्दीश कहुँवा ॥ २० ॥

20. Hereafter I shall describe the most effective line of treatment of gulma as also the remedies curative thereof.

स्नेहस्वेदविधानम्—

रुक्षव्यायामजं गुल्मं वातिकं तीव्रवेदनम् ।
बद्धविण्मसारुतं स्नेहैरादितः समुपाचरेत् ॥ २१ ॥

रुक्षव्यायामजश्च ३३ आहार तथा व्यायामशी
उत्पन्न थयेला रुक्ष आहार तथा व्यायामसे उत्पन्न,
तीव्रवेदनम् तीव्र वेदनायाणां तीव्र वेदनासे युक्त,
बद्धविण्मसारुतम् अने भण तथा अपानवायु जेभां
रोकाई गया छे और बद्ध मल तथा अपानवायुवाले,
वातिकश्च वातजन्य कृत्तिक, गुल्मम् गुल्मनी गुल्मकी,
आदितः पहेला प्रारम्भमें, स्नेहैः स्नेहैथी स्नेहसे,
समुपाचरेत् चिकित्सा करे ॥ २१ ॥

21. The vata-gulma born of addiction to dry articles and wrongful exercise, which is acutely painful and accompanied by retention of feces and flatus should be treated in the beginning with oleation therapy.

भोजनाभ्यञ्जनैः पानैर्निरुहैः सानुवासनैः ।
स्निग्धस्य भिषजा स्वेदः कर्तव्यो गुल्मशान्तये ॥ २२ ॥

भोजनाभ्यञ्जनैः भोजन, अभ्यञ्ज भोजन, अभ्यञ्ज,
पानैः पान पान, सानुवासनैः तथा अनुवासनसहित
तथा अनुवासनके साथ, निरुहैः निरुह भस्तिथी निरुह
वस्तिसे, स्निग्धस्य स्निग्ध थयेला रोमीने स्निग्ध हुए
रागीके, गुल्मशान्तये गुल्मना नाश भाटे गुल्मके नाशके

२२. निरुहैः—सर्पिषः (प.)

स्निग्ध, स्निग्धजा वैद्ये वैद्य, स्वेदः स्वेदन स्वेदन, कर्तव्यः
करनुं जेधो स्वेदन करे ॥ २२ ॥

22. When the patient has undergone the oleation therapy in the form of diet, inunction and potions, evacuating and unctuous enemata, the physician should subject him to the sudation therapy for the alleviation of the complaint.

स्वेदगुणाः—

स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्बणम् ।
भित्त्वा विबन्धं स्निग्धस्य स्वेदो गुल्ममपोहति ॥ २३ ॥

स्निग्धस्य रोमीने स्वेदन पछी रोमीको स्नेहनके बाद,
स्वेदः करवामा आवेधुं स्वेदन किया गया स्वेदन, स्रोत-
साम् स्रोतीने स्रोतको, मार्दवं मृदु मृदु, कृत्वा
भनावीने करके उल्बणश्च वधी गयेला प्रवृत्त, मारुतम्
वायुने वायुको, जित्वा श्रुती जीतकर, विबन्धश्च तथा
विबन्धने तथा विबन्धको, भित्त्वा भेदी भेद कर, गुल्मम्
गुल्मने गुल्मको, अपोहति दूर करे छे दूर करता है ॥ २३ ॥

23. Sudation cures gulma by softening the channels and subduing the excited vata and breaking open the obstructions in the passages in the person that has already taken the unctuous therapy.

स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे ।
पक्वाशयगते वस्तिरुभयं जठराश्रये ॥ २४ ॥

विशेषेण विशेषे करीने विशेष कर, ऊर्ध्वनाभिजे
नाभिथी उपर थयेला नाभिके ऊपरके प्रदेशमें उत्पन्न,
गुल्मे गुल्ममां गुल्ममें, स्नेहपानम् स्नेहपान स्नेहपान,
पक्वाशयगते पक्वाशयमां थयेला गुल्ममां पक्वाशयमें
उत्पन्न गुल्ममें, वस्तिः भस्ति वस्ति, जठराश्रये अने
जठरमां थयेला गुल्ममां और जठरमें उत्पन्न गुल्ममें,
उभयम् स्नेहपान तथा भस्ति भस्ति स्नेहपान तथा वस्ति
वोनी, हितम् हितकारी छे हितकर हैं ॥ २४ ॥

24. Unctuous drinks are beneficial in this type of gulma and especially in the gulma in the upper half of the abdomen. Enemata are beneficial when it affects the colon, and when it affects the umbilical region, both unctuous potions and enemata are beneficial.

दीप्तेऽग्नौ वातिके गुल्मे विबन्धेऽनिलवर्चसोः ।
बृंहणान्यन्नपानानि स्निग्धोष्णानि प्रयोजयेत् ॥२५॥

वातिके वातना वातिक, गुल्मे शुद्धभां गुल्ममें, अमिल-वर्चसोः ओ वायु तथा भण यदि वायु तथा मलका, विबन्धे अंधाध गया होय विबन्ध हो, अग्नौ परंतु अग्नि, दीप्ते अदीप्त होय तो प्रदीप्त हो तो, स्निग्ध-उष्णानि रिनग्ध, उष्ण स्निग्ध, उष्ण, बृंहणानि तथा अंड्य तथा बृंहण, अन्नपानानि अन्नपानना अन्नपानना, प्रयोजयेत् अयोग करवे प्रयोग करे ॥ २५ ॥

25. If in vata-gulma, the gastric fire is strong and active and if there is obstipation of feces and flatus, the physician should give roborant, unctuous and hot eats and drinks.

पुनः पुनः स्नेहपानं निरुहाः सानुवासनाः ।
प्रयोज्या वातगुल्मेषु कफपित्तानुरक्षिणा ॥२६॥

वातगुल्मेषु वायुना शुद्धभां वातगुल्ममें, कफ-पित्त-अनुरक्षिणा वैद्ये कफ तथा पित्त रक्षणे करत रक्षणे करत वैद्यको कफ तथा पित्तका रक्षण करते हुए, पुनः पुनः स्नेहपानं पुनः पुनः, स्नेहपानम् स्नेहपान पान स्नेहपान, सानुवासनाः तथा अनुवासनसहित तथा अनुवासन-सहित, निरुहाः निरुह अरितना निरुह अस्तिना, प्रयोज्याः प्रयोग करवे प्रयोग करना चाहिए ॥ २६ ॥

26. Taking precaution not to provoke kapha and pitta, the physician should make repeated use of unctuous

potions and both evacuative and unctuous enemata, in vata-gulma.

कफो वाते जितप्राये पित्तं शोणितमेव वा ।
यदि कुप्यति वा तस्य क्रियमाणे चिकित्सिते ॥२७॥
यथोत्पन्नस्य दोषस्य तत्र कार्यं भिन्नजितम् ।
आदावन्ते च मध्ये च मातुतं परिरक्षता ॥२८॥

वाते वात वातके जितप्राये धृष्टुं करीने उत्तार्थ गये होय त्वारे प्रायः जीता जा चुकने पर, तस्य ओ ते शुद्धभां यदि उस गुल्मकी चिकित्सिते चिकित्सा, क्रियमाणे यती होय त्वारे करते समय, कफः कफ, पित्तं पित्त, शोणितम् एव वा अथवा रक्त या रक्त, कुप्यति कुपित थाय ते प्रकुपित हो तो, तत्र आदौ त्वारे प्रारंभमां वहां प्रारम्भम, अन्ते मध्ये च अंतमां अने मध्यमां अन्तमें और मध्यमें मातुतम् वायुनुं वायुका परिरक्षता रक्षणे करती रक्षण करते हुए, यथोत्पन्नस्य दोषस्य ओ दोष वधि होय तेने अनुसरी जो दोष बढ़ा हो उसके अनुसार, भिन्नजितम् चिकित्सा चिकित्सा, कार्यम् करवी करे ॥ २७-२८ ॥

27-28. While the vata is getting almost subdued if the kapha or the pitta or the blood gets provoked, the treatment of any of these conditions should be undertaken. The treatment should be given to suit the degree of provocation of the humor, during all the stages of treatment, in the beginning, the middle and the end, the utmost care being taken to preserve the normal condition of vata.

वातगुल्मे कफो बृद्धो हत्वाऽग्निमरुचि यदि ।
हृष्टासं गौरवं तन्द्रां जनयेदुल्लिखेत् तम् ॥२९॥

वातगुल्मे वातशुद्धभां वातगुल्ममें, बृद्धः बृद्ध गयेवा बड़ा हुआ, कफः कफ, अग्निम् हत्वा

२७. कफो वाते-कफे वाते (क. प.)

२८. " " " -कफवाते (व.)

२६. कफपित्तानुरक्षिणा-कफपित्तानुरक्षिणः (प.)

अग्निनी मंदता करी अग्निकी मन्दता करके, अरुचिम् अरुचि अरुचि, हलासम् भेगा हलास, गौरवम् गौरव भारीपन, तथा तन्द्राश्च तथा तन्द्राने तथा तन्द्राको यदि ज्ञे यदि, जनयेत् उत्पन्न करे तो उत्पन्न करे तो, तन् तु तेन उसको, उल्लिखेत् उल्लिखेत् करेन वमनने निकाल देवे ॥ २९ ॥

29. If in vata-gulma, kapha becomes increased and by impairing the gastric fire, produces anorexia, nausea, heaviness and torpor, the patient should be treated with emesis.

शूलानाहविवन्धेषु गुल्मे वातकफोल्बणे ।
वर्तयो गुटिकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम् ॥३०॥

वातकफोल्बणे वात तथा कर्शनी भवान्तावाणः वातकफप्रधान, गुल्मे गुल्मभां गुल्ममें, शूल- शूल, आनाह- आनाह आनाह, विवन्धेषु तथा विवन्ध तथा होय तो तथा विवन्ध होने पर, कफवातहरम् कर्श और वातने हरनां कफ और वातहर वर्तयः वर्तये वर्तियां, गुटिकाः च गुटिकाश्च गोल्यां, चूर्णम् चूर्णम् और चूर्ण, हितम् हितकारी छे हितकर हैं ॥३०॥

30. In gulma of bi-discordance (vata-cum-kapha), if there is colic, constipation or obstipation, suppositories, pills and powders, all of which are curative of kapha-cum-vata, are beneficial.

पित्तं वा यदि संवृद्धं संतापं वातगुल्मिनः ।
कुर्याद्विरेच्यः स भवेत् सस्नेहैरानुलोमिकैः ॥३१॥

वातगुल्मिनः वातगुल्मीनु वातगुल्मवालोंका, संवृद्धम् वधी गयेयुं बड़ा हुआ, पित्तम् पित्त पित्त, यदि वा ज्ञे यदि, संतापम् संताप संताप, कुर्यात् करे तो करे तो, सस्नेहैः स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, आनु-लोमिकैः अनुलोमन करना पक्षधेनू अनुलोमन द्रव्योंसे,

३०. वर्तयो गुटिकाश्चूर्णम्-वर्तयश्चूर्णानि गुटिकाः ग.)

॥ वर्तयो गुटिकाश्चूर्णं कफवातहरं हितम्-वर्तयश्चूर्णानि गुटिकाः कफवातहरा मताः (थ.)

सः ते वह, विरेच्यः विरेचनने योग्य विरेचनयोग्य, भवेत् भव्य छे होता है ॥ ३१ ॥

31. If in a case of vata-gulma, pitta becomes increased and causes burning sensation, the patient should be purged with mild unctuous laxatives.

रक्तावसेचनम्—

गुल्मो यद्यनिलादीनां कृते सम्यग्निषगिजते ।
न प्रशाम्यति रक्तस्य सोऽवसेकात् प्रशाम्यति ॥३२॥

अनिल-आदीनाम् वात भगेरेनी वातादिकी, निषगिजते चिःडत्सा चिकित्सा, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे कृते कर्था छतां करने पर, यदि ज्ञे यदि, गुल्मः गुल्म गुल्म, न प्रशाम्यति शांत न थाय तो शांत नहीं होता तो, सः ते वह, रक्तस्य रक्तना रक्तके, अवसेकात् मोक्षायुथी मोक्षणसे, प्रशाम्यति शांत थाय छे शान्त हो जाता है ॥ ३२ ॥

32. If gulma is not alleviated despite proper medications indicated in vata-gulma then it may be alleviated by a resort to blood-letting.

पित्तगुल्मे चिकित्साक्रमः—

स्निग्धोष्णोदिते गुल्मे पैत्तिके संसनं हितम् ।
रूक्षोष्णेन तु संभूते सर्पिः प्रशमनं परम् ॥३३॥

स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णेन अने उष्णयुथी और उष्णसे उदिते उत्पन्न थयेत् उत्पन्न, पैत्तिके पित्तजन्य पित्तजन्य, गुल्मे गुल्मभां गुल्ममें, संसनम् संसन संसन, हितम् हितकारी छे हितकारी है, रूक्ष- अने रूक्ष और रूक्ष, उष्णेन तेभ्य उष्णयुथी एवं उष्णसे, तु तो तो, संभूते उत्पन्न थयेत् गुल्मभां उत्पन्न गुल्ममें, सर्पिः धी घृत, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, प्रशमनम् प्रशमन छे प्रशमन है ॥ ३३ ॥

33. In the case of pitta-gulma caused by addiction to unctuous and hot

३२. रक्तस्य सोऽवसेकात्प्रशाम्यति-रक्तेन संक्षुतेनापशाम्यति (ख. त.)

things, mild laxation is beneficial, while in a condition caused by dry and hot things, ghee is the best sedative.

पित्तं वा पित्तगुल्मं वा ज्ञात्वा पक्काशयस्थितम् ।
कालविनिर्हरेत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः ॥३४॥
पयसा वा सुखोष्णेन सत्तिकेन विरेचयेत् ।
मिषगन्निबलापेक्षी सर्पिषा तैल्वकेन वा ॥३५॥

पित्तम् वा पित्तने पित्तको पित्तगुल्मम् वा अथवा पित्तगुल्मने या पित्तगुल्मको पक्काशय- पक्काशयभां पक्काशयमें, स्थितम् स्थित स्थित, ज्ञात्वा अथुने जान- कर, कालचित् कालज वैद्ये कालज वैद्य, सत्तिकैः तिक्त द्रव्यथी युक्त तिक्तद्रव्ययुक्त, क्षीरवस्तिभिः क्षीर- भरितौथी क्षीरवस्तिभोंसे, सद्यः जल्दी तुरंत, निर्हरेत् निर्हरेत् करने निर्हरण करे, अग्नि- अथवा अग्निना या अग्निके, बल- अथवा बलकी, अपेक्षी अपेक्षा राभता अपेक्षा रखता हुआ, मिषक् वैद्य वैद्य, सुखोष्णेन नवशेका सुहाते हुए गरम, सत्तिकेन तथा तिक्त द्रव्यथी युक्त और तिक्तद्रव्ययुक्त पयसा वा दूधथी दूधसे, तैल्वकेन अथवा तैल्वक या तैल्वक, सर्पिषा वा घृतवडे घृतसे, विरेचयेत् विरेचन करावुं विरेचन करावे ॥ ३४-३५ ॥

34-35. The physician skilled in the knowledge of the proper time of treatment, on recognising that either pitta or pitta-gulma is lodged in the colon, should immediately eliminate it by milk-enemata medicated with bitter drugs. The physician aiming at increasing the strength of the gastric fire, should purge the patient with genially

३४. कालविनिर्हरेत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः—काले विनिर्हरेत् सद्यः सत्तिकैः क्षीरवस्तिभिः (प.)

„ सत्तिकैः—सपिचैः (प.)

३५. तैल्वकेन—तिक्तकेन (प.)

„ „ —तैल्वकेन (प.)

warm milk medicated with bitter drugs or by the use of tilwaka ghee.

पित्तगुल्मे रक्तावसेचनम्—

तृष्णाज्वरपरीदाहशूलस्वेदाग्निमार्दवे ।
गुल्मनामरुचौ चापि रक्तमेवावसेचयेत् ॥३६॥

गुल्मनाम् गुल्मरोगीओना गुल्मरोगियोंके, तृष्णा- तृषा तृषा, ज्वर- ज्वर ज्वर, परीदाह- दाह दाह, शूल- शूल शूल, स्वेद- स्वेद स्वेद, अग्निमार्दवे भंदाग्नि मन्दाग्नि, अरुचौ च अपि अने अरुचिभां और अरु- चिमें, रक्तम् रक्तम् रक्ता, एव न ही, अवसेचयेत् मेक्षण करने ॥ ३६ ॥

36. If a patient of gulma suffers from thirst, fever, burning sensation, colic, perspiration, weakness of digestive fire and anorexia, then blood-letting alone should be resorted to.

छिन्नमूला विदहन्ते न गुल्मा यान्ति च क्षयम् ।
रक्तं हि व्यम्लतां याति तत्र नास्ति न चास्ति रुक् ३७

छिन्नमूलाः रक्तावसेचनथी नेनुं मूल कपाष्ठ गथुं छे ओवा रक्तावसेचनसे मूलके कट जाने पर, गुल्माः गुल्मो गुल्म न विदहन्ते विदग्ध भता नथी नहीं विदग्ध होते, क्षयम् च अने नाश और क्षयको, यान्ति पाभे छे प्राप्त होते हैं, रक्तम् हि रक्त न रक्त ही, व्यम्लताम् विदग्धता विदाहको, याति पाभे छे प्राप्त होता है, तत्र च अने रक्तमेक्षण करनेवाथी ते रक्त और रक्तमेक्षणसे वह रक्त, न अस्ति रहेतुं नथी नहीं रहता, रुक् च न अस्ति तथा तेथी रोग पथु थती नथी तथा इस लिए रोग भी नहीं होता ॥ ३७ ॥

37. Its very root i. e. the blood supply, being cut off, gulma no longer suppurates and the swelling gets reduced. It is the blood that gives the suppurative quality and when there is no blood, neither is there pain.

हतदोषं परिम्लानं जाङ्गलैस्त्वर्षितं रसैः ।

समाश्वस्यं सशेषादि सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥३८॥

हतदोषम् जेना दोष दूर भया छे जेना निकल गये हैं दोष जिसका ऐसे, परिम्लानम् क्षीण क्षीण, जाङ्गलैः अने जंगल पशुपक्षीजोना जाङ्गल पशु पक्षियोंके, रसैः मांसरसोधी मांसरसोंसे, तर्षितम् तृप्त करेला पुरुषने तृप्त किये हुए पुरुषको, समाश्वस्य आश्वासन आपी आश्वासन दे कर, सशेषादिस्त्र जे तेने रोग शेष रह्यो होय ते। यदि रोग कुछ शेष हो तो, पुनः इसीधी फिर, सर्पिः धीने घृतका, अभ्यास-येत् अभ्यास करावे। अभ्यास करावे ॥ ३८ ॥

38. The patient that is weakened by loss of blood should be nourished by meat-juices of jangala animals and comforted; and if there is residual pain yet, he should be asked to take a course of the medicated ghee again.

पक्वे गु मे शस्त्रक्रियोपदेशः—

रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य च ।

यदि गुल्मो विदह्येत शस्त्रं सत्र भिषग्भित्तम् ॥३९॥

रक्तपित्त-अतिवृद्धत्वात् रक्त अने पित्त अति बढ़ी जया होनाधी रक्त और पित्त अत्यंत बढ़े होनेसे, क्रियाम् च अथवा चिकित्सा अथवा चिकित्सा, अनुपलभ्य न भवनाधी न होने पर, गुल्मः गुल्मने गुल्म, यदि जे यदि, विदह्येत विशद थाय ते। विदह्य हो तो, तत्र त्यां वहां, शस्त्रम् शस्त्रकर्म ही, भिषग्भित्तम् उपचार छे उपचार है ॥ ३९ ॥

39. If, owing to excessive augmentation of blood and pitta and the lack of treatment, gulma suppurates, operation is the only remedy.

गुल्मरुमासपच्यमानपक्वलक्षणानि—

गुरुः कठिनसंस्थानो गूढमांसान्तराश्रयः ।

३८. सर्पिरभ्यासयेत् पुनः—सर्पिषा पुनराश्रयेत् (श.)

४०. गूढमांसान्तराश्रयः—गूढमांसान्तराश्रयः (घ. ञ.)

अविचर्यः स्थिरश्चैव ह्यपक्वो गुल्म उच्यते ॥४०॥

गुरुः शुरु गुरु, कठिन-संस्थानः कठिन आकृतिवाला, गूढमांस- गूढ मांसनी गहरे मांसके, अन्तर-आश्रयः अन्तर रहेला अन्तर आश्रित, अविचर्यः विचर्य रंग बदरने। वर्गविकृतेषु रहित, स्थिरः च एव अने स्थिर और विश्रुत, गुल्मः गुल्म गुल्म, अपक्वः अपक्व अपक्व, उच्यते हि उच्यते छे कहा जाता है ॥४०॥

40. That gulma is said to have not reached the stage of suppuration, which is heavy, hard in form, deeply situated under the muscles and whose color on the skin is not changed and which is firmly fixed.

दाहशूलार्ति संक्षोभस्वप्ननाशारतिज्वरैः ।

विदह्यमानं जानीयाद्गुल्मं तमुपनाहयेत् ॥४१॥

दाह-शूल-आर्ति- दाह, शूल, पीडा दाह, शूल, पीडा, संक्षोभ संक्षोभ संक्षोभ, स्वप्ननाश- निद्रानाश निद्रानाश, अरति- अरति वेचनी, ज्वरैः तथा ज्वरधी और ज्वरसे, गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, विदह्यमानम् पाउते। पच्यमान, जानीयाद् जानीया जाने, तम् तेने उसको, उपनाहयेत् उपनाह समझवे। जे छे उपनाह (पुलिटि) लगावा चाहिए ॥ ४१ ॥

41. That gulma is to be known to have reached the stage of suppuration, which is attended with burning, shooting and throbbing pain, irritation, insomnia, malaise and fever. At that stage it should be poulticed.

विदाहलक्षणे गुल्मे बहिस्तुङ्गे समुज्जते ।

इयावे स्वरक्तपयस्ते संस्पृक्षं वस्तिस्त्रिभिः ॥४२॥

४०. श्लेब-स्निग्धो (च. छ.)

४१. अरति-अरति (इ.)

,, तमुपनाहयेत्-समुपनाहयेत् (ख.)

४२. बहिस्तुङ्गे-बहिस्त्वगो (घ.)

निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात् ।
तत्रैव पिण्डिते शूले संपक्वं गुल्ममादिशेत् ॥४३॥

गुल्मे गुल्म गुल्म, विदाहलक्षणे विदाहनां
लक्षणानाम्। विदाहके लक्षणवाला, बहिस्त्रुते भ्रूत
पिण्डी आवेक्ष बाहिरकी ओर उठा हुआ, समुन्नते पित्ता
अभ्रभागवाले। ऊंचा अप्रभागवाला, श्यावे डाले। श्याव,
सरकपर्धन्ते दाह छेडावाले। विदारों पर लालिमावाला,
संस्पृशे रपशर्मा स्पर्धमे, बस्तिसंमिश्रे अस्ति नेवे
बस्ति जैसा, निपीडित-उन्नते दृष्ट्या पक्षी पाछे
पक्षी थनार दवाने पर फिर ऊपर आनेवाला, स्तब्ध
गोलाकार मोठ आकृतिवाला, तत्-पार्श्व-पीडनात् तथा
पक्ष्यांमा दृष्ट्यावाथी तथा पार्श्व भागमें ध्वनिते। सुप्ते
भङ्गवेदनावाली यत्। संवेदनावाला होने पर, तत्र एव
अने गुल्मना स्थानमां न और गुल्मस्थानमें ही, शूले
शूल शूल, पिण्डिते पिंडा रप अत्। पिण्डित होने पर,
गुल्मश्च गुल्मने गुल्मको, संपक्वं सारी रीते पाकेला
पूर्ण पक, आदिशेत् उल्लेखे ॥ ४२-४३ ॥

42-43. One should recognise the
symptoms of suppuration on finding
it to be protuberant and pointing and
having dark-red margin and it feels
like a bladder filled with water to the
touch and when on being pressed it
comes back to position and on being
pressed on one side becomes tense and
has no feeling (fluctuation), when it feels
like a localised round mass to the
touch and is accompanied with colicky
pain the gulma should be known to be
fully mature or suppurated.

तत्र घान्धन्तरीयाणामधिकारः क्रियाविधौ ।
वैद्यानां कृतयोग्यानां व्यधशोधनरोपणे ॥४४॥

४३. स्तब्धे-लब्धे (घ.)

॥ निपीडितोन्नते स्तब्धे सुप्ते तत्पार्श्वपीडनात्-निपीडितोन्नत-
स्ते च, स्वप्ने तत्पार्श्वपीडनात् (प.)

॥ पिण्डिते-पीडिते (प.)

४४. कृतयोग्यानां-कृतयोग्यानां (क. घ.)

तत्र क्रियाविधौ तां शिष्टां करवाभां वहां चिकि-
त्सामें, व्यध-व्यधन व्यधन, शोधन-शोधन शोधन,
रोपणे अने रोपणमां और रोपणमें, कृतयोग्यानाम्
शूल उभेना अन्ध्यासी शूलरोगीन्वासी, घान्धन्तरी-
याणां शूलतन्त्रवेत्ता शूलचिकित्साके जाननेवाले,
वैद्यानां वैद्योंने वैद्योंका, अधिकारः अधिकार छे
अधिकार है ॥ ४४ ॥

44. Here begins the province of the
surgeons; as regards its treatment, it is of
such surgeons as have practical exper-
ience in the art of aspiration, purific-
ation and healing of abscesses.

अन्तर्गतस्य पच्यमानगुल्मस्य लक्षणानि—

अन्तर्भागस्य चाप्येतत् पच्यमानस्य लक्षणम् ।
हृत्कोष्ठशूलताऽन्तःस्थे बहिःस्थे पार्श्वनिर्गमिः ॥४५॥

अन्तर्भागस्य डाहनी अंदर रहेला कोष्ठमें स्थित,
पच्यमानस्य च अस्ति अने पाके उपर आपता
गुल्मनां और पच्यमान गुल्मके भी, एतत् आ ये,
लक्षणम् लक्षण छे लक्षण हैं, अन्तःस्थे अंदरना
गुल्ममां अन्तःस्थित गुल्ममें, हृत्कोष्ठशूलता हृद्य तथा
उदरेने शोथ थाय छे हृदय और उदरमें शोथ होता है,
बहिःस्थे अने भ्रूतना गुल्ममां और बहिःस्थित
गुल्ममें, पार्श्वनिर्गमिः पक्ष्यांमा सोले पिण्डी आवे छे
पार्श्वकी और शोथका निर्गमन होता है ॥ ४५ ॥

45. These are the various symptoms
occurring during the suppuration of
internal swelling. In the case of inter-
nal abscesses, there occurs edema in the
epigastric or lumbar region, while in
external abscesses there occur external
protrusions in the sides.

पक्वगुल्मचिकित्सा—

पक्वः स्रोतांसि संक्लेद्य ब्रजत्यूर्ध्वमधोऽपि वा ।

४५. हृत्कोष्ठशूलताऽन्तःस्थे-हृत्कोष्ठशूलताऽन्तःस्थे (घ. घ.)

४६. संक्लेद्य-संक्लेद्य (घ.)

स्वयंप्रवृत्तं तं दोषमुपेक्षेत हिताशनैः ॥ ४६ ॥
दशाहं द्वादशाहं वा रक्षन् भिषगुपद्रवान् ।

पकः पाडी गयेदा शुद्ध पका हुआ गुल्म, सोतांसि सोतेने सोतोको, संक्षेप दिवस करीने क्षिप्त कर, ऊर्ध्वम् ऊँचे ऊपर, अधोऽपि वा के नीचे वा नीचेको, प्रजति भय छे जाता है, स्वयम् चेतानी भेजे स्वयं ही, प्रवृत्तम् प्रवृत्त थयेदा निकलते हुए, तम् ते उस, दोषम् दोषनी दोषकी, हिताशनैः पथ आहारहार हिताहारोंसे, भिषक् वैद्य वैद्य, उपद्रवान् उपद्रवोंथी उपद्रवोंसे, रक्षन् रक्षा भयाव करता रक्षा करते हुए, दशाहम् दश दिवस दस दिन, द्वादशाहम् वा के बार दिवस वा बारह दिन तक, उपेक्षेत उपेक्षा करवी उपेक्षा करे ॥ ४६ ॥

46-46½. Once it is suppurated, it softens the passages and spreads upwards or downwards. At this stage of spontaneous elimination or morbidity, the physician had better leave it alone and pay attention to the proper regimen of diet for ten or twelve days so as to prevent any complication.

अत ऊर्ध्वं हितं पानं सर्पिषः सविशोधनम् ॥ ४७ ॥
शुद्धस्य तिकं सक्षौद्रं प्रयोगे सर्पिरिष्यते ।

अतः ऊर्ध्वम् ते पछी इसके बाद सविशोधनम् विशोधन औषधसहित शोधन प्रयोगसहित, सर्पिषः घृतं घृतका, पानम् पान पान, हितम् हितकारी छे हितकर है, शुद्धस्य शुद्ध थयेदा ते रोगीने शुद्ध हुए उस रोगीको, प्रयोगे प्रयोग भाटे प्रयोगके लिए, सक्षौद्रम् मधुयुक्त मधुयुक्त, तिकम् तिकत द्रव्यथी सिद्ध करेहुं तिकद्रव्यसाधित, सर्पिः धी घृत, इष्यते छे छे इष्ट है ॥ ४७ ॥

४६. हिताशनैः—हिताशनैः (घ.)

४७. हितम्—मतम् (ख.)

४७½. अस्मादनन्तरम्—

अन्तर्विधिविषयास्व कार्ये शोधनरोपणे ।

इत्यधिकः पाठः (क. घ. च. छ. द.) पुस्तकेषु ।

॥ शुद्धस्य तिकं सक्षौद्रं—शुद्धं सत्तिकं सक्षौद्रं (ख. त. प.)

47-47½. After that, the purificatory potion of ghee is beneficial and after being cleansed, the patient should be given a course of ghee medicated with bitters and mixed with honey.

कफगुल्मे चिकित्साक्रमः—

शीतलैर्गुरुभिः क्षिप्तैर्गुल्मे जाते कफात्मके ॥ ४८ ॥
अवम्यस्यारुपकायाश्चेः कुर्याल्लङ्घनमादितः ।

शीतलैः शीतल शीतल, गुरुभिः गुरु गुरु, क्षिप्तैः तथा रिक्तस्थाने द्रव्योंसे, कफात्मके कफात्मक, गुल्मे गुल्म गुल्म, जाते उत्पन्न थता होने पर, अवम्यस्य वमनने अयोग्य वमनके अव्यस्य, अल्पकायाग्नेः तथा मंदाग्निवाला रोगीने तथा मंदाग्निवाले रोगीको, आदितः प्रथम प्रथम, लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, कुर्यात् करावे करावे ॥ ४८ ॥

48-48½. Where the kapha-gulma is brought about by addiction to cold, heavy, and unctuous articles and where emesis is contra-indicated and the gastric fire is weak, lightening therapy should be resorted to at first.

वमनाहं: गुल्मी—

मन्दोऽग्निर्वेदना मन्दा गुरुस्तिमितकोष्ठता ॥ ४९ ॥
सोत्क्लेशा चारुचिर्यस्य स गुल्मी वमनोपगः ।

यस्य जेने जिसकी, अग्निः अग्नि अग्नि, मन्दः मंद होय मन्द हो, वेदना मन्दा वेदना मंद होय वेदना मन्द हो, गुरु-स्तिमित-गौरव तथा जडताथी युक्त गौरव तथा जडतासे युक्त कोष्ठता डोढा होय कोष्ठ हो, सोत्क्लेशा च मेणसहित और उत्क्लेशसहित, अरुचिः अरुचि होय अरुचि हो, सः ते वह, गुल्मी गुल्मीने दरदी गुल्मरोगी, वमनोपगः वमनने योग्य छे वमनके योग्य है ॥ ४९ ॥

49-49½. If in a gulma-patient there is dullness of the digestive fire, mild pain, a sense of heaviness and

immobility in the stomach, nausea and anorexia, he should be administered vomition.

उष्णैरेवोपचर्यश्च कृते वमनलङ्घने ॥ ५० ॥
योज्यश्चाहारसंसर्गो भेषजैः कटुतिक्तकैः ।

वमनलङ्घने वमन तथा लंघन वमन तथा लंघन, कृते कर्था पछी करने पर, उष्णैः एव उपचर्य ५० योथी ५० उष्ण द्रव्योसे ही, उपचर्यः च तेनी चिकित्सा करवी उसका उपचार करना चाहिए, कटुतिक्तकैः अने कटु तथा तिक्त और कटु तथा तिक्त, भेषजैः औषधोथी औषधोसे, आहारसंसर्गः च युक्त आहारनी पेयादिक्रमधी युक्त आहारकी पेयादि क्रमसे, योज्यः योजना करवी योजना करे ॥ ५० ॥

50-50½. After treating him with vomition and the lightening therapy, he should be administered hot things and a regimen of diet mixed with bitter and pungent medications.

सानाहं सविबन्धं च गुल्मं कठिनमुन्नतम् ॥ ५१ ॥
दृष्ट्वाऽऽदौ स्वेदयेद्युक्त्या स्विन्नं च विलयेद्विषक् ।

भिषक् वैद्ये वैद्य, सानाहम् आनाहसहित आनाहयुक्त, सविबन्धम् कठिनयातवाणा विबन्धयुक्त, उन्नतम् उं या उभरे हुए, कठिनम् च अने कठिण और कठिन, गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, दृष्ट्वा ने ने देख कर, आदौ पडेदा प्रथम, युक्त्या युक्तिथी युक्तिपूर्वक, स्वेदयेत् स्वेद आपवे। स्वेद देवे, स्विन्नम् च अने स्वेद आपेदा तेनु और स्विन्न होने पर, विलयेत् विलयन करवुं विलयन करे ॥ ५१ ॥

51-51½. On finding the swelling to be hard and protuberant and accompanied with constipation and obstipation, it should be first skilfully sweated and on its being sweated, the physician

५०. उष्णैरेवोपचर्यश्च-उष्णैरेवोपचर्यश्च (ख. त.)

५१. विलयेत्-विलयेत् (ख. प.)

should try to get the swelling dissolved by finger-massage.

लङ्घनोलेखने स्वेदेऽग्नौ संप्रधुक्षिते ॥ ५२ ॥
कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम् ।

लङ्घन-उलेखने लंघन, वमन लंघन, वमन, स्वेदे तथा स्वेदन तथा स्वेदन, कृते कर्था पछी करने पर, अग्नौ अग्नि अग्निके, संप्रधुक्षिते प्रदीप्त अर्था प्रदीप्त होने पर, कफगुल्मी कफना गुल्मवाणा दरीथी कफगुल्मी, सक्षार-कटुकम् क्षार तथा कटु द्रव्योथी युक्त क्षार तथा कटु द्रव्यसहित, घृतम् घीनुं घृत, काले योग्य समयमें, पिबेत् पान करवुं पीवे ॥ ५२ ॥

52-52½. After undergoing the lightening, vomition and sudation therapies and having the gastric fire rekindled, the patient with kapha-gulma should take at the proper time ghee mixed with pungent articles and alkalis.

स्थानादपसृतं ज्ञात्वा कफगुल्मं विरेचनैः ॥ ५३ ॥
सन्नेहैर्वस्तिभिर्वाऽपि शोधयेद्दाशमूलिकैः ।

कफगुल्मम् कफगुल्मने कफगुल्मको, स्थानात् पोताना स्थानमाथी अपने स्थानसे, अपसृतम् यवित थथेक्ष हटा हुआ, ज्ञात्वा ज्ञातीने जान कर, विरेचनैः विरेचनोदारा विरेचनोसे, दाशमूलिकैः अथवा दश-मूलनी अथवा दशमूलसे साधित, सन्नेहैः स्नेहसहित स्नेहसहित, वस्तिभिः वा अपि अस्तिओदारा वस्तिबो-द्वारा, शोधयेत् शोधन करवुं शोधन करे ॥ ५३ ॥

53-53½. On finding that the kapha-gulma has been dislodged from its seat, the physician should administer to the patient the purificatory treatment

५२. कफगुल्मी-कफगुल्मे (घ.)

,, ,, -कफे गुल्मे (झ.)

,, कफगुल्मी पिबेत् काले सक्षारकटुकं घृतम्-घृतं सक्षार-कटुकं पातव्यं कफगुल्मिनाम् (थ.)

५३. शोधयेत्-साधयेत् (घ.)

either in the form of purgation or unctuous enemata or decaradices.

मन्देऽग्नावनिले मूढे ज्ञात्वा सन्नेहमाशयम् ॥५४॥
गुटिकाचूर्णनिर्यूहाः प्रयोज्याः कफगुल्मिणाम् ।

अग्नौ अग्नि अग्नि, मन्दे मंद अर्था मंद होने पर, अनिले अने वात और वायुके, मूढे रोकड़ अर्था आवृत होने पर, आशयम् डोहो आशयको, सन्नेहम् स्निग्ध यथेष्टो स्निग्ध, ज्ञात्वा अणुिने जान कर, कफगुल्मिणाम् कफगुल्मवाला रोगीओने कफगुल्मवाले रोगियोंको, गुटिकाचूर्ण- गुटिका, चूर्ण गुटिका, चूर्ण, निर्यूहाः तथा डवाथेओने तथा कषायोंका, प्रयोज्याः प्रयोग करवो ओईओ प्रयोग कराना चाहिए ॥ ५४ ॥

54-54½. On finding that the gastric fire is diminished and there is claudication of vata and the internal system well oiled, pills, powders or decoctions should be prescribed to the patient affected with gulma of kapha type.

कृतमूलं महावास्तुं कठिनं स्तिमितं गुरुम् ॥५५॥
जयेत्कफकृतं गुल्मं क्षारारिष्टाग्निकर्मभिः ।

कृतमूलम् मूलभूत मूलवाला जिसने जड़ पकड़ ली हो, महावास्तुम् मोटा घेरावावाला बहुत बड़े स्थानमें व्यापनेवाले, कठिनम् कड़लु कठिन, स्तिमितम् स्थिर, गुरुम् अने गुरु और गुरु, कफकृतम् कफजन्य, गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, क्षार- क्षार क्षार, क्षारिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट, अग्नि-कर्मभिः अने अग्नि-कर्म वडे और अग्निकर्मसे, जयेत् अतवे जीते ॥ ५५ ॥

55-55½. If kapha-gulma has taken firm root and is extensive in size, hard, immovable and heavy, it should be subdued by administration of alkali or by the use of medicated wines or by cauterization therapy.

५४. मन्दे-मूढे (क. छ. द.)

५५. क्षारारिष्ट-क्षारारिष्ट (ज.)

दोषप्रकृतिगुल्मर्तुयोगं बुद्ध्वा कफोत्पत्ते ॥५६॥
बलदोषप्रमाणज्ञः क्षारं गुल्मे प्रयोजयेत् ।

बल- अण बल, दोष- तथा दोषना तथा दोषके, प्रमाणज्ञः प्रमाणने अणुनार वैद्य प्रमाणको जाननेवाला वैद्य, कफोत्पत्ते गुल्मे कफ- प्रधान गुल्ममें, दोष- दोष दोष, प्रकृति- प्रकृति प्रकृति, गुल्म- ऋतुयोगम् गुल्म तथा ऋतुना योगने गुल्म तथा ऋतुके योगको, बुद्ध्वा समझने समझ कर, क्षारम् क्षारने। क्षारका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवो प्रयोग करे ॥ ५६ ॥

56-56½. The specialist skilled in the knowledge of the degree of strength and morbidity, should investigate the morbid humor, habitus, the variety of gulma and the season, in this condition of kapha-provocation and make use of alkalis as required.

एकान्तरं ह्यन्तरं वा ज्यहं विश्रम्य वा पुनः ॥५७॥
शरीरबलदोषाणां वृद्धिक्षपणकोविदः ।

शरीर-बल- शरीरनां अथ शारीरिक बल, दोषाणाम् तथा दोषनां तथा दोषोंके, वृद्धि- क्षपण- कोविदः वृद्धि तथा ह्रास अणुनार वैद्य वृद्धि तथा ह्रासको जाननेवाला वैद्य, एकान्तरम् ओक दिवसने आतरे एक दिनके अन्तरसे, ह्यन्तरम् वा ३ ओ दिवसने आतरे या दो दिनके अन्तरसे, ज्यहम् वा अथवा त्रय दिवस या तीन दिन, विश्रम्य पुनः थोलीने इरी क्षारने। प्रयोग करवो ठहर कर फिर क्षारका प्रयोग करे ॥ ५७ ॥

57-57½. The physician skilled in the knowledge of the increase and decrease of body vitality and morbidity of the humors should use these alkalis on alternate days or at intervals of two or three days.

श्लेष्माणं मधुरं स्निग्धं मांसक्षीरघृताशिनः ॥५८॥

क्षित्वा क्षित्वाऽऽशयात् क्षारः क्षारत्वात् क्षारयत्यथः

५८. क्षित्वा क्षित्वाऽऽशयात् क्षारः-क्षित्वा क्षित्वाऽऽशयात् क्षारः

(ब. श. त.)

क्षारः क्षार क्षार, क्षरत्वात् क्षरत् क्षरनात् होवाथी क्षरत्वके कारण, मांस- मांस मांस, क्षीर- दूध दूध, घृत- तथा घीने। तथा घृत, अग्निः आहार क्षरनात् दरीना खानेवाले रोगीके, मधुरम् मधुर मधुर, खिगधस् तथा स्निग्ध तथा स्निग्ध, श्लेष्माणस् उद्गने श्लेष्माको, छित्वा छित्वा टुकडे टुकडा करीने काट काट कर, आशयात् आमाशयमाथी आमाशयसे, अक्षः नीचे नीचे, क्षारयति अशवे छे निकाल देता है ॥ ५८३ ॥

58-58½. The alkalis, constantly breaking up the sweet and unctuous kapha in the body of the patient habituated to a diet of flesh, milk and ghee, make it trickle down from its natural habitat by their liquefacient property.

मन्देऽग्नावरुचौ सात्स्ये मद्ये सस्नेहमश्नताम् ॥५९॥
प्रयोज्या मार्गशुद्ध्यर्थमरिष्टाः कफगुल्मिणाम् ।

सस्नेहम् स्नेहयुक्ता स्निग्ध अश्नताम् श्लेष्मण क्षरनात् आहार करनेवाले। कफगुल्मिणाम् उद्गुल्मना रोगीको। कफगुल्मके रोगियोंको, अग्नी अग्नि अग्नि, मन्दे मंद होय मंद होने पर, अरुचौ अरुचि होय अरुचि होने पर, मद्ये अने मद्य तथा मद्यके, सात्स्ये सात्स्य होय तो सात्स्य होने पर, मार्गशुद्ध्यर्थम् मार्गनी शुद्धि भाटे मार्गविशोधनके लिए, अरिष्टाः प्रयोज्याः अरिष्टोने प्रयोग करावने। अरिष्टोंका प्रयोग कराना चाहिए ॥ ५९३ ॥

59-59½. The medicated wines should be used for the purification of the channels of the patient with kapha-gulma who takes the unctuous diet and who is habituated to wines, if there are weakness of gastric fire and anorexia.

लङ्घनोल्लेखनैः स्वेदैः सर्पिष्पानैर्विरेचनैः ॥६०॥

वस्तिभिर्गुटिकाचूर्णक्षारारिष्टगणैरपि ।

शैष्मिकः कृतमूलत्वाच्च गुल्मो न शाम्यति ॥६१॥

तस्य दाहो हते रक्ते शरलोहादिभिर्हितः ।

यस्य ज्वेने। जिसका, शैष्मिकः उद्गुल्म शैष्मिक, गुल्मः गुल्म गुल्म। कृतमूलत्वात् दृढमूल होवाथी जड़ पकड़नेके कारण, लङ्घन- लङ्घन लङ्घन, उल्लेखनैः वमन वमन, स्वेदैः स्वेदन स्वेदन, सर्पिष्पानैः घृतपान घृतपान, विरेचनैः विरेचन विरेचन, वस्तिभिः भरित वस्ति, गुटिका- गुटिका गुटिका, चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, क्षार-अरिष्टगणैः अने क्षार तथा अरिष्टना समूहोथी और क्षार तथा अरिष्टके समूहोंसे, अपि पशु मी, न शाम्यति शांत न थाय शांत नहीं होता, तस्य तेना ते गुल्मने। उसके उस गुल्मको, रक्ते रक्तानुं रक्तको, हते मोक्षायु कर्था पछी निर्हरण करने पर, शरलोहादिभिः आशुना दाहो वजरेथी शरलोहादिसे, दाहः दाह करवा। दाह करना, हितः हितकारी छे हितकर है ॥ ६०-६१३ ॥

60-61½. If the kapha-gulma does not yield to lightening therapy, vomiting, sudation, potion of ghee, purgation, enemata and the administration of pills, powder, alkalis and medicated wines on account of its being firm-rooted in the body then the area should be cauterized with such means as arrow-heads etc., after the patient has been subjected to blood-letting.

औष्ण्यात्तैक्ष्ण्याच्च शमयेदग्निर्गुल्मे कफानिलौ ॥६२॥
तयोः शमाच्च संघातो गुल्मस्य विनिवर्तते ।

अग्निः अग्नि अग्नि, औष्ण्यात् उष्ण उष्णतासे, तैक्ष्ण्यात् च तथा तीक्ष्ण होवाथी तथा तीक्ष्णतासे, गुल्मे गुल्ममां रहेवा गुल्ममें रहे हुए, कफानिलौ उद्गुल्म तथा वातने कफ और वातको, शमयेत् शांत करे छे शांत कर देती है, तयोः अने तेथोना और उनके, शमात् च शमनथी शमनसे, गुल्मस्य गुल्मने। गुल्मका, संघातः संघात संघात, विनिवर्तते नाश पाये छे नष्ट हो जाता है ॥ ६२३ ॥

62-62½. The heat of fire by its thermic and acute quality relieves kapha and vata in gulma. These two

being subdued, the formation of gulma disappears.

दाहे धान्वन्तरीयाणामत्रापि भिषजां बलम् ॥६३॥
क्षारप्रयोगे भिषजां क्षारतन्त्रविदां बलम् ।

अत्र दाहे आ. ६३६३ भा. इस दाहकर्ममें, अपि पञ्च भी, धान्वन्तरीयाणाम् शल्यतन्त्रने अशुनारा धन्वन्तरिप्रदायके, भिषजाम् वैद्योन्तु वैद्योका, बलम् सामर्थ्य छे अधिकार है, क्षारप्रयोगे अने क्षारप्रयोगभां और क्षारप्रयोगमें, क्षारतन्त्रविदां क्षारतन्त्रने अशुनारा क्षारतन्त्रज्ञ, भिषजाम् वैद्योन्तु वैद्योका, बलम् सामर्थ्य छे अधिकार है ॥ ६३ ॥

63-63½. Cauterization, too, is the province of the school of surgeons. The procedure of alkali-therapy is the province of the specialist of alkali therapy.

संसर्गसन्निपातजगुल्मचिकित्सा—

व्यामिश्रदोषे व्यामिश्र एव एव क्रियाक्रमः ॥६४॥

व्यामिश्रदोषे संसर्गज अने सन्निपातज गुल्मभां संसर्ग और सन्निपातज गुल्ममें, एवः एव आ. ७ यही, क्रियाक्रमः (चिकित्साक्रम चिकित्साक्रम, व्यामिश्रः मिश्रित करीने करेवा मिश्रित करके करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Where there is a combination of humors, the treatment, too, should be a suitable combination of these methods.

वातगुल्मे घृतयोगः—

सिद्धान्तः प्रवक्ष्यामि योगान् गुल्मनिवर्हणान् ।

अतः एवे अव, गुल्मनिवर्हणान् गुल्मने नाश करना गुल्मनाशक, सिद्धान् सिद्ध सिद्ध, योगान् योगो योगोंको, प्रवक्ष्यामि छुं कहीश मैं कहूंगा ।

६३½. धान्वन्तरीयाणाम्—धान्वन्तरीयाणाम् (क. छ.)

६४. अस्मादनन्तरम्—

सन्निपातोद्भवे गुल्मे त्रिदोषघ्नो विधिर्मतः ।

इत्यधिकः पाठः (द.) पुस्तके

64½. Now I shall describe the preparations that are most effective in the cure of gulma

ज्यूषणादिघृतम्—

ज्यूषणत्रिफलाधान्यविडङ्गचव्यचित्रकैः ॥ ६५ ॥

कल्कीकृतैर्वृतं सिद्धं सक्षीरं वातगुल्मनुत् ।

इति ज्यूषणादिघृतम् ।

ज्यूषण- सूड, मरी. पीपर सोंठ, कालीमिर्च, पिप्पली, त्रिफला- त्रिदोषा त्रिफला, धान्य- धाण्डा धनियां, विडङ्ग- वायडिंग वायडिंग, चव्य- चव्य चव्य, चित्रकैः तथा चित्रक चिता, कल्कीकृतैः ३६३५ करेवां ओ औषधीय इनके कल्कसे, सक्षीरम् दूधसहित दूधके साथ, सिद्धम् सिद्ध करेवां सिद्ध, घृतम् घी घृत, वातगुल्मनुत् वातगुल्मने नाश करे छे वातगुल्मको दूर करनेवाला है इति आ. यह, ज्यूषणादिघृतम् ज्यूषणादिघृत छे ज्यूषणादिघृत है ॥ ६५ ॥

65-65½. The ghee prepared with the paste of the three spices, the three myrobalans, coriander, embelia, chaba pepper, white flowered leadwort and taken with milk is curative of vata-gulma. Thus has been described 'The compound three spices ghee.'

अपरं ज्यूषणादिघृतम्—

एत एव च कल्काः स्युः कषायः पञ्चमूलिकः ॥६६॥

द्विपञ्चमूलिको वाऽपि तद्धृतं गुल्मनुत् परम् ।

इति ज्यूषणादिघृतमपरम् ।

एते एव च आ. ७ ये ही, कल्काः ३६३ कल्क, पञ्चमूलिकः कषायः अष्ट पञ्चमूलने कषाय बृहत् पंचमूलका काथ, द्विपञ्चमूलिकः वा अथ अथवा दशमूलने कषाय या दशमूलका काथ, स्युः औषधीय अष्ट करेवां उनको प्रहण करे, तत् घृतम् तेनाथी सिद्ध करेवा घृत उनसे सिद्ध किया घृत, परम्

६५½. कल्कीकृतैर्वृतं सिद्धं—एवां कल्के घृतं सिद्धं (य.)

६६. पञ्चमूलिकः—पाञ्चमूलिकः (ध.)

अत्यन्त अत्यन्त, गुल्मनुत् गुल्मनाशकं च गुल्मनाशकं
है, इति आ यद्, अपरम् भीष्मं दूसरा, त्र्युषणादि-
घृतम् त्र्युषणादिघृतं च त्र्युषणादिघृतं है ॥ ६६ ॥

66-66½. The ghee prepared of the
paste of the above drugs with the
decoction of pentaradices or decaradices
is also an effective remedy for vata-
gulma. Thus has been described ano-
ther variety of the compound three
spices ghee.

अन्ये घृतयोगाः —

(षट्पलं वा पिवेत् सर्पिर्यदुक्तं राजयक्ष्मणि ॥ ६७ ॥)

राजयक्ष्मणि राजयक्ष्मणी चिकित्सायां अथवा
राजयक्ष्माकी चिकित्सायां, यत् नो जो, उक्तम् उक्तं
कहा है, षट्पलम् वा सर्पिः ते षट्पलं घृतं उक्तं षट्पल
घृतका, पिवेत् पानं करे ॥ ६७ ॥

67. The patient may also take
Shatpala ghee prescribed in the thera-
peutics of consumption.

प्रसन्नया वा क्षीरार्थं सुरया दाडिमेन वा ।

दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मनुत् ॥ ६८ ॥

क्षीरार्थम् दधने अदले क्षीरकी जगह, प्रसन्नया
प्रसन्ना प्रसन्नासे, सुरया वा अथवा सुराथी या सुरासे,
दाडिमेन वा अथवा दाडिमना रसथी या अनारससे,
दध्नः अथवा दहीनी या दहीके, सरेण वा तरथी
सरसे, मारुतगुल्मनुत् वातगुल्मनाशकं नाश करे ॥ ६८ ॥

68. In the preparation of this ghee,
prasanna wine or sura wine, or pome-

६८. क्षीरार्थ-क्षीरार्थं (घ. अ. प.)

,, गुल्मनुत्-गुल्मनाम् (त.)

,, दध्नः सरेण वा कार्यं घृतं मारुतगुल्मनुत्-दध्नो रसेन वा कार्यं
घृते मारुतगुल्मनाम् (प.)

granate juice or the cream of curds
may be used instead of milk. This
ghee is also curative of vata-gulma.

हिङ्गुसौवर्चलायं घृतम्—

हिङ्गुसौवर्चलाजाजीविडदाडिभदीप्यकैः ।

पुष्करव्योषधस्याकवेतसक्षारचित्रकैः ॥ ६९ ॥

शटीवचाजगन्धैलासुरसैश्च विपाचितम् ।

शूलानाहहरं सर्पिर्दध्ना चानिलगुल्मिनाम् ॥ ७० ॥

इति हिङ्गुसौवर्चलायं घृतम् ।

हिङ्गु- हिं. हींग, सौवर्चल- संचल सौवर्चल,
अजाजी- अजुं जीरा, विड- विड अथवा विड नमक,
दाडिम- दाडिमना भीष्म अनारदाने, दीप्यकैः अथवा
अजवायन, पुष्कर- पोष्करभूषण पोष्करमूल, व्योष- स. ६,
भरी, पीपर सोंठ मरीच, पिप्पली, धन्याक- धान्या
धनियां, वेतस- वेतस वेतस, क्षार- अथवा यवक्षार,
चित्रकैः चित्रक चिता, शटी- अथवा कचूर, वचा- वज्र
वच, अजगन्धा आक्षणी डुकु, एला- अथवा इलायची,
सुरसैः च सुरस सुरसा, दध्ना च तथा दहीनी तथा
दहीसे, विपाचितम् सिद्ध करे ॥ ६९ ॥ इति आ यद्, हिङ्गुसौवर्चलायं घृतम्
घृतं है ।

69-70 The ghee prepared of asafe-
tida, rock salt, cumin, vit salt, pome-
granate, bishop's weed, orris root,
three spices, coriander, country willow,
alkali, white-flowered leadwort, long
zedoary, sweet flag, wild carrot, car-
damom, holy basil, and curds is cura-
tive of colic and constipation in vata-
gulma patients. Thus has been

६९. धन्याक-धान्याम् (ख.)

,, ,, -धान्याक (घ.)

७०. विपाचितम्-विपाचयेत् (घ.)

described the compound asafetida and
rocksalt ghee.

हपुषाद्यं घृतम्—

हपुषाव्योषपृथ्वीकाचव्यचिचकसैन्धवैः ।

साजाजीपिप्पलीमूलदीप्यकैर्विषचेदृतम् ॥७१॥

सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम् ।

हपुषा- डाडिमेर हाऊवेर, व्योष- सुंठ, मरी, पीपर
सोंठ, मरीच, पिप्पली, पृथ्वीका- भोटी ओलथी (ओलथा)
बड़ी एलची, चव्य- चवड चवय, चित्रक- चित्रक चिवा,
सैन्धवैः सिंधावूष सैधानमक, साजाजी ७२ जीरा,
पिप्पलीमूल तेमज पीपरीभूण एवं पीपरानूल, दीप्यकैः
अने अजभा साथे और अजवावनके साथ, सकोल-
भोर बेर, मूलकरसम् तथा भूणाना रस साथे तथा मूलीके
रसके साथ, सक्षीर- अने दूध और दूध, दधि- दही दही,
दाडिमम् तथा दाडिमना रसथी युक्त तथा अनारके
रसके साथ, घृतम् घृत घृत, विषचेत् पडावतुं सिद्ध
करे ॥ ७१ ॥

71-71½. A ghee should be prepared
with juniper, three spices, small car-
damom, chabba pepper, white-flowered
leadwort, rock salt, cumin, root of
long pepper, bishop's weed along with
the juice of jujube and radish, milk
curds and pomegranate juice.

तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलामाहविमोक्षणम् ॥७२॥
योन्यर्शोग्रहणीदोषश्वासकासासचिज्वरान् ।

७१. पृथ्वीका-बृषीका (ग.)

,, ,, -बृक्षीर (प.)

७१½. सकोलमूलकरसं सक्षीरदधिदाडिमम्-मातुलुङ्गदधिक्षीरकोल-
मूलकदाडिमैः । (घ. झ. ड. थ. द.)

७२. तत्परम्-रसे तत् (ग.)

,, ,, -रसैष (द.)

,, तत् परं वातगुल्मघ्नं शूलामाहविमोक्षणम्-रसैस्तवातगुल्म-
घ्नं, शूलानाहविमोक्षणम् ॥ (घ. झ. ड. थ. द.)

वस्तिहृत्पार्श्वशूलं च घृतमेतद्व्यपोहति ॥ ७३ ॥

इति हपुषाद्यं घृतम् ।

तत् ते घृत वह घृत, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, वातगुल्मघ्नम्
वातगुल्मनाशकं छे वातगुल्मनाशक है, शूल- शूल शूल,
आनाह- अने आनाह तथा आनाहका, विमोक्षणम्
दूर करे छे नाशक है, एतत् घृतम् आ धी यह घृत,
योनि- योनिदोष योनिदोष, अर्शः- अर्श अर्श, ग्रहणीदोष-
अहणीदोष ग्रहणीदोष, श्वास- श्वास श्वास, कास-
उधरस कास, अरुचि- अरुचि अरुचि, ज्वरान् ७२ ज्वर,
वस्ति- अस्तिशूल वस्तिशूल, हृत्- हृत् हृत् हृत्,
पार्श्वशूलम् च तथा पार्श्वशूलम् तथा पार्श्वशूलको,
व्यपोहति नाश करे छे दूर करता है ॥ ७२-७३ ॥ इति
आ यह, हपुषाद्यम् हपुषाद्य हपुषाद्य, घृतम् घृत छे घृत है।

72-73. It is an excellent cure for
vata-gulma and relieves colic and consti-
pation, gynecic disorders, piles, assimi-
lation disorders, dyspnea, cough,
anorexia, fever, and colicky pain in
the hypogastric, epigastric and hypo-
chondriac regions. Thus has been des-
cribed 'The Compound Juniper Ghee.'

पिप्पल्याद्यं घृतम्—

पिप्पल्याः पिचुरभ्यर्धो दाडिमाद् द्विपलं पलम् ।
धान्यात्पञ्च घृत्ताकृष्टुण्ड्याः कर्षः क्षीरं चतुर्गुणम् ७४
सिद्धमेतैर्घृतं सद्यो वातगुल्मं व्यपोहति ।
योनिशूलं शिरःशूलमर्शोसि विषमज्वरम् ॥७५॥

इति पिप्पल्याद्यं घृतम् ।

पिप्पल्याः पीपर पीपर, अभ्यर्धः दोह देह, पिचुः
तोषा कर्ष, दाडिमात् दाडिमना ७४ अनारदानी,

७३. वस्तिहृत्-वाग्निहृत् (प.)

,, ,, -वातहृत् (प.)

,, ,, -वातासृक् (प.)

७४. पिप्पल्याः-पिप्पल्यः (ख.)

,, पञ्च-प्रस्थं (द.)

,, पिचुरभ्यर्धो-कर्षमभ्यर्धं (प.)

७५. व्यपोहति-चिकित्सति (ख. ग. घ. ड.)

द्विपलम् आठ तोला दो पल, धान्यात् धात्रा धनियां, पलम् आठ तोला एक पल, घृतात् घी घृत, पञ्च पांच पल पांच पल, शुण्ठ्याः सूंठ सोंठ, कर्षः ओंछ तोला एक कर्ष, चक्षुर्गुणम् धीथी चारगुण चौगुना, क्षीरम् दूध दूध, एतैः सिद्धम् औथी पकावेतुं इनसे सिद्ध, घृतम् घृत घृत, लघ्नः क्षीर तुरंत, वातगुल्मम् वात-गुल्म वातगुल्म, योनिशूलम् योनिशूल योनिशूल, शिरःशूलम् भस्त्रकश्च शिरःशूल, जर्षासि ढरस जर्षा, विषमज्वरम् तथा विषमज्वरने तथा विषमज्वरको, व्यपोहति नाश करे छे दूर करता है ॥ ७४-७५ ॥ इति आ यह, पिप्पल्यायम् पिप्पल्याय पिप्पल्याय, घृतम् घृत छे घृत है।

74-75. The ghee prepared with long pepper $1\frac{1}{2}$ tolas, pomegranate 8 tolas, coriander 4 tolas, in 20 tolas of ghee, dry ginger 1 tola and four times the quantity (80 tolas) of milk, quickly removes vata gulma, gynecic pains, headache, piles and irregular fever. Thus has been described the compound long pepper ghee.

पूर्वोक्तघृतयोगेभ्य एव चूर्णानि गुटिकाश्च कल्पनीयाः—

घृतानामौषधगणा य एते परिकीर्तिताः ।

ते चूर्णयोगा वर्त्यस्ताः कषायास्ते च गुल्मिनाम् ७६

वे एते ७६ आ जो ये, घृतानाम् घृताने माटे घृतोंके लिए, औषधगणाः औषधसमूहो औषधगण, परिकीर्तिताः उद्धा छे कहे गये हैं, ते गुल्मिनाम् ते ७ गुल्मरोगीओने माटे वे गुल्मियोंके लिए, चूर्णयोगाः चूर्णयोगो छे चूर्णयोग हैं, ताः वर्त्यः ते वर्तियो छे वे वर्तियां है, ते च कषायाः अने ते कषायो छे और वे कषाय हैं ॥ ७६ ॥

76. The group of drugs enumerated in the preparation of ghee may also be used as powders, suppositories or

decoctions in the treatment of patients suffering from gulma.

कोलदाडिमधर्मांश्चसुरामण्डाम्लकाञ्जिकैः ।

शूलानाहहरी पेया बीजपूररसेन वा ॥ ७७ ॥

कोल- भोर बेर, दाडिम- दाडिम अनार, धर्मांश्च- उष्णुष्ण गरम जल, सुरामण्ड- सुरामंड सुरामंड, अम्ल- भाटी अम्ल, काञ्जिकैः कांजी कांजी, बीजपूररसेन वा अने बीजपूररना रसथी करेछ और बीजपूरके रससे पेया तैयार करेछी पेया तय्यार की हुई पेया, शूल- शूल शूल, आनाहहरी तथा आनाहने नाश करनेारी छे तथा आनाहकी नाशक है ॥ ७७ ॥

77. The gruel prepared with jujube, pomegranate, warm water, supernatant liquid of sura wine, sour gruel and citron juice relieves colic and constipation.

चूर्णानि मातुलुङ्गस्य भावितानि रसेन वा ।

कुर्याद्वर्तीः सगुटिका गुल्मानाहार्तिशान्तये ॥ ७८ ॥

गुल्म- गुल्म गुल्म, आनाह- तथा आनाहनी तथा आनाहकी, आर्तिशान्तये पीडानी शांति माटे पीडाकी शांतिके लिए, मातुलुङ्गस्य मातुलुङ्गना मातुलुङ्गके, रसेन रसथी रससे, भावितानि भावना दीधेलां भावित, चूर्णानि चूर्णोंनी चूर्णोंकी, सगुटिकाः गुटिकाओ साथे गुटिकासहित, वर्तीः वर्तियो वर्तियां, कुर्यात् बनावे ॥ ७८ ॥

78. Or the suppositories and pills of the powder impregnated with the juice of pomello should be prepared and given for the alleviation of gulma and constipation.

वातगुल्मे द्विज्वादिचूर्णम्—

हिङ्गु त्रिकटुकं पाठां हपुषामभयां शटीम् ।

अजमोदाजगन्धे च तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ॥ ७९ ॥

७७. मण्डाम्ल-शुक्राम्ल (प.)

,, शूलानाहहरी-शूलानाहमुदः (क. ख. घ. ङ.)

७८. सगुटिका-सगुटिका (घ.)

दाडिमं पुष्करं धान्यमजजीं चित्रकं वचाम् ।
द्वौ क्षारौ लवणे द्वे च चव्यं चैकत्र चूर्णयेत् ॥८०॥

हिङ्गु हिङ्गु द्वीग, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, पाठाम्
क्षणीयाः पाठा, हपुषाम् डाडिमेर हाडवेर, अजयाम्
६२३ हरड, बाटीम् डयूरो कचूर, अजयोदा- भोडी
अजभोऽ अजबोद, अजगन्धे च तथा भाङ्गी डुकु,
तिन्तिडीक- आंभडी तिन्तिडीक, अम्लवेतसौ अम्लवेतस
अम्लवेतस, दाडिमम् दाडिम अनार पुष्करम् पोथरभूण
पोहकरमूल, धान्यम् धान्या धनियां, अजजीम् अजु
जीरा, चित्रकम् चित्रक चित्रक, वचाम् वच वच, द्वौ क्षारौ
जवभार, सांभार दो क्षार, द्वे च लवणे सिंघावूय,
संयुग दो लवण, चव्यम् च अने यवडे और चव्यको,
एकत्र ये अधानुं साथे एकत्र चूर्णयेत् यूयं ३२५
चूर्ण करे ॥ ७९-८० ॥

79-80. Asafetida the three spices,
patha, common juniper, chebulic myro-
balan, long zedoary, celery seeds, wild
carrot, tamarind, amlavetasa, pomegra-
nate, orris root, coriander, cumin,
white flowered lead wort, sweet flag, the
two alkalis, two salts and chabba pepper
are all to be pulverised together.

चूर्णमेतत् प्रयोक्तव्यमन्नपानेष्वनत्ययम् ।
प्राग्भक्तमथवा पेयं मद्येनोष्णोदकेन वा ॥८१॥
पार्श्वहृदस्तिशूलेषु गुल्मे वातकफात्मके ।
आनाहे मूत्रकृच्छ्रे च शूले च गुदयोनिजे ॥८२॥
ग्रहण्यशोषिकारेषु स्त्रीहि पाण्ड्यामथेऽरुचौ ।
उरोविबन्धे हिक्कायां कासे श्वासे गलग्रहे ॥८३॥

पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, हृत्- हृत् हृत्, वस्ति- तथा
अस्तिना तथा वस्तिके, शूलेषु शूलमां शूलमें,
वातकफात्मके वातकफात्मक वातकफात्मक, गुल्मे

८०. चूर्णयेत्-चोर्णयेत् (ख.)

८१. अन्नपाने-अनुपाने (ब.)

८१. पेयं मद्येन-पेयमन्येन (प.)

८२. शूले च गुदयोनिजे-गुदयोनिजसु च (ब. ड. व.)

८३. हिक्कायां कासे श्वासे-कासे च हिक्कायां (ब.)

गुल्ममां गुल्ममें, आनाहे आनाहमां आनाहमें,
मूत्रकृच्छ्रे च मूत्रकृच्छ्रमां मूत्रकृच्छ्रमें, गुदयोनिजे गुद-
तथा योनिना गुद तथा योनिके, शूले च शूलमां शूलमें,
ग्रहणी-अर्शः- अर्शणी तथा अर्शनां ग्रहणी तथा अर्शके,
विकारेषु विकारोमां विकारोंमें, स्त्रीहि स्त्रीहिमां स्त्रीहिमें,
पाण्ड्यामथे पाण्ड्यामां पाण्ड्योगमें, अरुचौ अरुचिमां
अरुचिमें, उरोविबन्धे उरोविबन्धमां उरोविबन्धमें,
हिक्कायां हिक्कायां हिक्कायां, कासे उबेरसमां कासेमें,
श्वासे श्वासेमां श्वासेमें, गलग्रहे तथा गलग्रहमां तथा
गलग्रहमें, अन्नपानम् अन्नपानमां अन्नपानमें, उरोविबन्धे
कुकु भी हानि नहीं करनेवाले, इतत् आ इस, चूर्णम्
यूयं चूर्णको, अन्नपानेषु अन्न तथा पान साथे अन्न
और पानके साथ प्रयोक्तव्यम् प्रयोग करवा काममें
लावे, अथवा अथवा अथवा, प्राक्-भक्तम् भोजनशी
पहले भोजनसे पूर्व, मद्येन मद्येन मद्य, उष्ण-उदकेन वा
अथवा उष्ण जलानी साथे अथवा उष्ण जलके
साथ, पेयम् आ यूयं पीवुं इस चूर्णको पीता
चाहिए ॥ ८१-८३ ॥

81-83. This powder can be used
along with food and drink without
any harm, or it may be taken before
meals as a drink mixed with wine or
hot water in conditions of pain in the
hypochondriac, epigastric and hypoga-
stric regions, gulma of the vata-cum-
kapha type, constipation, dysuria, pain
in the rectum and the uterus, in assi-
milatation disorders, piles, splenic dis-
orders, anemia, anorexia, constriction
of the chest, hiccup, cough, dyspnea
and throat-spasm.

भाषितं मातुलुङ्गस्य चूर्णमेतद्रसेन वा ।
बहुशो गुटिकाः कार्याः कार्मुकाः स्थुस्ततोऽधिकम् ८४
इति हिङ्गुवादिचूर्णं गुटिका च ।

एतत् आ इस, चूर्णम् यूयं चूर्णको, मातुलुङ्गस्य
थकेतरना चकोतराके, रसेन वा रसशी रसे, बहुशः

८४. गुटिकाः-गुटिकाः (ब. च.)

धृष्टीवार बहुतवार, भावितम् भावना धृष्टिने भावना
दे कर, गुटिकाः गोष्ठीया गुटिकायै, कार्याः ३२वी
बनावे, ततः अधिकम् कार्मुकाः आत्मी तेष्ठी रेग
भटाउवाभा यूष्ठीया अधिक सामर्थ्यवाणी इस लिए वे रोग
मिटानेमें चूर्णसे अधिक सामर्थ्यवाली, स्युः थाय छे होती
हैं, इति आ येह, हिङ्गवादि चूर्णम् हिङ्गवादि यूष्ठी
हिङ्गवादि चूर्ण, गुटिका च तथा गुटिका छे तथा गुटिका
हैं ॥ ८४ ॥

84. The pills prepared of this powder and repeatedly impregnated with citron juice will be more effective than the simple powder abovementioned. Thus have been described compound asafetida powder and pills.

वातगुल्मे कतिपययोगाः —

मातुलुङ्गरसो हिङ्गु दाडिमं विडसैन्धवे ।

सुरामण्डेन पातव्यं वातगुल्मरुजापहम् ॥ ८५ ॥

मातुलुङ्गरसः थोडातरानो रस चकोतराका रस, हिङ्गु
हिङ्ग हींग, दाडिमम् दाडिमा नीज अनारदाना, विड-
सैन्धवे अिडलवण तथा सींघालूण विडलवण तथा
सैधानमक, सुरामण्डेन ओष्ठीने सुरामंडना अनुपान साथे
इन्हें सुरामण्डके अनुपानके साथ, पातव्यम् पीवां ओष्ठीने
पीना चाहिए, वातगुल्म- आ वातगुल्मनी यह वात-
गुल्मकी, रुजा- पीडाने पीडाको, अपहम् नाश करे छे
नाश करता है ॥ ८५ ॥

85. Asafetida, pomegranate, bid salt and rock salt impregnated with citron juice and taken with supernatant fluid of sura wine are curative of colicky pain in vata-gulma.

शटीपुष्करहिङ्गवल्मवेतसक्षारचित्रकान् —

शटीपुष्करहिङ्गवल्मवेतसक्षारचित्रकान् ।

धान्यकं च यवानीं च विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ८६ ॥

सचव्यपिप्पलीमूलामजगन्धां सदाडिमाम् ।

अजाजी चाजमोदां च चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ॥ ८७ ॥

रसेन मातुलुङ्गस्य मधुशुक्तेन वा पुनः ।

भावितं गुटिकां कृत्वा सुपिष्टां कोलसंमिताम् ॥ ८८ ॥

शटी ध्यूरो कचूर, पुष्कर- पोभरभूण पोहकर-
मूल, हिङ्ग- हिङ्ग हींग, अम्लवेतस अम्लवेतस अम्ल-
वेतस, क्षार- जवभार यवक्षार, चित्रकान् चित्रक, चित्रक,
धान्यकम् च धान्या धनियां, यवानीम् अजमी
अजवायन, विडङ्गम् वाविडिंग वायविडिंग, सैन्धवम्
सिंघालूण सैधानमक, वचाम् वच, सचव्य थवड
चव्य, पिप्पलीमूलान पीपरीभूण पिप्पलीमूल,
सदाडिमाम् दाडिमा नीज अनारदाना, अजगन्धाम्
आजगी डुक, अजाजीम् च ओष्ठी जीरा, अजमोदां च
अने अजमोद और अजमोद, चूर्णम् कृत्वा ओष्ठीने
यूष्ठी करीने इनका चूर्ण करके, प्रयोजयेत् तेने प्रयोग
करवे। उसका प्रयोग करे, मातुलुङ्गस्य थोडातरानो
चकोतराके, रसेन रसथी रससे, मधुशुक्तेन वा पुनः
अथवा मधुशुक्तथी या मधुशुक्ते, भावितम् भावना
दीधेद भावना दे कर सुपिष्टाम् सारी रीते वाटीने
अच्छी तरह पीस कर, कोलसंमिताम् और जवडी बेके
बराबर, गुटिकां कृत्वा गोष्ठी करीने प्रयोग करवे।
गुटिका बनाकर प्रयोग करे ॥ ८६-८८ ॥

86-88. Long zedoary, orris root, asafetida, amlavetasa, barley, alkali, white-flowered leadwort, coriander, cumin, embelia, rock salt, sweet flag, chaba pepper, roots of long pepper, wild carrot, pomegranate, bishop's weed, celery seeds: the powder prepared of all these drugs should be used. Or the pills of the size of jujube made from these powders impregnated with citron juice or honey vinegar and rubbed into a fine paste may also be used.

गुल्मं लीहानमानाहं श्वासं कासमरोचकम् ।

८८. गुटिकां-गुटिकां (घ.)

११ मधुशुक्तेन-मधुशुक्तेन (म. प.)

हिकां हृद्रोगमर्शांसि विविधां क्षिरसो रुजम् ॥८९॥
पाण्ड्यामयं कफोत्क्लेशं सर्वजां च प्रवाहिकाम् ।
पार्श्वहृद्वस्तिशूलं च गुटिकैषा व्यपोहति ॥९०॥

एषा गुटिका आ गोणी यह गुटिका, गुल्मम् गुल्म, झीहानम् प्लीहा झीहा, आनाहम् आनाह, आसम् आस, आस, कासम् उधरस कास, अरोचकम् अरुचि अरोचक, हिकाम् हेडकी हिका, हृद्रोगम् हृदयरेण हृद्रोग, अर्शांसि हरस बवासीर, विविधाम् अनेक प्रकारनी विविध प्रकारके, क्षिरसः शिरनी सिरके, रुजम् वेदना दर्द, पाण्ड्यामयम् पांडुरोग पाण्डुरोग, कफोत्क्लेशम् कश्ने। उत्क्लेश कफमिचली, सर्वजां सर्व प्रकारनी सब प्रकारकी, प्रवाहिकाम् च प्रवाहिका प्रवाहिका, पार्श्व- अने पार्श्व और पार्श्व, हृद- हृदय, वस्ति- तथा अस्तिना वस्ति, शूलम्- च शूलने। शूलको, व्यपोहति नाश करे छे दूर करती है ॥८९-९०॥

89-90. This pill cures gulma, splenic disorder, constipation, dyspnea, cough, anorexia, hiccup, cardiac disorders, piles, various kinds of headaches, anemia, precipitation of kapha, all kinds of diarrhea, pain in the hypochondriac, epigastric and hypogastric regions.

नागरादियोगः—

नागरार्धपलं पिष्ट्वा द्वे पले लुञ्चितस्य च ।
तिलस्यैकं गुडपलं क्षीरेणोष्णेन ना पिबेत् ॥९१॥
वातगुल्ममुदावर्तं योनिशूलं च नाशयेत् ।

ना वातगुल्मी भनुष्ये पुरुष, नागरार्धपलम् अे तोला सूड आवे पल सोंठ, लुञ्चितस्य इतरां अितारेला छिलके उतारे हुए, तिलस्य द्वे पले आड तोला तल दो पल तिल, एकल गुडपलम् अने थार तोला गोण और एक पल गुडको, पिष्ट्वा पाटीने पीसकर, उष्णेन अिना गरम, क्षीरेण दूधनी दूधके साथ, पिबेत् पीना पीवे, वातगुल्मम् अ। अेण वातगुल्म यह योग वातगुल्म,

८९. रुजम्—रुजां (ध च.)

९१. ना पिबेत्—ना पिबेत् (ख.)

उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, योनिशूलम्- च तथा योनि- शूलने। और योनिशूलको, नाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ९१३ ॥

91-91½. The patient may take as potion the paste of two tolas of ginger mixed with four tolas of gur and eight tolas of decorticated til with warm milk. This will cure gulma of vata type, misperistalsis and gynecic pain.

पिबेदेण्डजं तैलं वारुणीमण्डमिश्रितम् ॥९२॥
तदेव तैलं पयसा वातगुल्मी पिबेन्नरः ।
श्लेष्मण्यनुबले पूर्वं हितं पित्तानुगे परम् ॥९३॥

वातगुल्मी नरः वातगुल्मना दरीअे वातगुल्मवाला पुरुष, वारुणी- वारुणीना वारुणीके, मण्डमिश्रितम् मंडली युक्त मण्डके साथ मिलाकर, एण्डजम् तैलम् अेण्डियुं तेल रेडीका तैल, पिबेत् पीवुं पीवे, तत् एव ते व और वही, तैलम् तेल तैल, पयसा वा दूधनी साथे दूधके साथ मिलाकर, पिबेत् पीवुं पीवे, श्लेष्मणि अनुबले अे कश्ने। अनुबं ध होय तो कफका अनुबन्ध रहने पर, पूर्वम् पहले, पित्तानुगे अने पित्तने। अनुबं ध होय तो पित्तका अनुबन्ध रहने पर, परम् हितम् पीवुं हितकर छे दूसरा हितकर है ॥ ९२-९३ ॥

92-93. The patient suffering from vata-gulma should take castor oil either with the supernatant fluid of varuni wine or with milk; if kapha is the sequela, the first method is useful and if pitta is sequela, the second method will be useful.

वातगुल्मे लशुनक्षीरम्—

साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लशुनस्य चतुष्पलम् ।
क्षीरोदकेऽष्टगुणिते क्षीरशेषं च ना पिबेत् ॥९४॥

९४. क्षीरोदकेऽष्टगुणिते—क्षीरे अष्टगुणिते (क. ख. घ.)

„ शुद्धशुष्कस्य—सिद्धशुष्कस्य (फ.)

ना मनुष्ये पुरुष, शुद्धशुष्कस्य इतरां वितरेत् ।
तथा सुडावेत् । छिलका उधारकर सुकाये गवे, लज्जुषस्य
दसल्लुना लहसनके, चतुष्पल्लु सैल्य तोलाने चार पल्लो,
जङ्गुलिते आल्लुना आठगुने, क्षीरोदके दूधभी मिश्रित
पाणीमा दूधसे मिश्रित जलमे, साधयेत् पडाववा पक्वने,
क्षीरशेषम् च अने दूध मात्र भाडी रहे तयारे और
दूध शेष रहनेपर, पिबेत् ते पीपुं इसे पीवे ॥ ९४ ॥

94. Boil dried and refined garlic
sixteen tolas in eight times its quan-
tity of liquid viz., 128 tolas of milk and
water combined half to half. When
all the water has evaporated and only
milk is left, the patient may drink it.

वातगुल्ममुदावर्ते गृध्रसीं विषमज्वरम् ।

हृद्रोगं विद्रधिं शोथं साधयत्याशु तत्पथः ॥९५॥
इति लशुनक्षीरम् ।

तत् पथः ते दूध वह दूध, वातगुल्मम् वातगुल्म
वातगुल्म, उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, गृध्रसीम् गृध्रसी
गृध्रसी, विषमज्वरम् विषमज्वर विषमज्वर, हृद्रोगम्
हृद्रोगम् हृद्रोग, विद्रधिम् विद्रधि विद्रधि, शोथम्
अने सोलने और शोथको, आशु शीघ्र शीघ्र, साधयति
भटाडे छे ठीक करता है ॥ ९५ ॥ इति आ यह, लशुन-
क्षीरम् लशुनक्षीर छे लशुनक्षीर है ।

95. This milk will quickly cure
vata-gulma, misperistalsis, sciatica, irr-
egular fever, abscess, cardiac disorders,
abscess and edema. Thus has been
described the garlic-milk.

वातगुल्मे तैलपञ्चकम्—

तैलं प्रसन्ना गोमूत्रमारनालं यवाग्रजम् ।

गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् ॥९६॥

इति तैलपञ्चकम् ।

तैलम् और उथुं तैल एरण्डतैल, प्रसन्ना प्रसन्ना
प्रसन्ना, गोमूत्रम् गोमूत्र गोमूत्र, आरनालम् आरनाल

९५. शोथम्—शोथम् (ध.)

औड लेड आरनाल, यवाग्रजम् अने जवभार और
यवक्षार, एकत्र औऔने औड डरीने इनको मिलाकर,
पीतम् पीवाथी तेऔ पीनेसे वे, गुल्मम् गुल्म गुल्म,
जठरम् उदररोग उदर, आवाहम् अने आनाहने और
आनाहको, साधयेत् भटाडे छे मिटाते हैं ॥ ९६ ॥ इति
आ यह, तैलपञ्चकम् तैलपञ्चक छे तैलपञ्चक है ।

96. The mixture of castor oil, the
prasanna wine, cow's urine, sour canjee
and barley alkali when taken interna-
lly cures gulma, gastric disorders and
constipation. Thus has been described
the compound pentad beginning with
castor oil.

वातगुल्मे शिलाजतुप्रयोगः—

पञ्चमूलीकषायेण सक्षारेण शिलाजतु ।

पिबेत्तस्य प्रयोगेण वातगुल्मात् प्रमुच्यते ॥९७॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

सक्षारेण जवभार मेणवेत्ता यवक्षार मिलाकर, पञ्च-
मूली औडपञ्चमूलीना बडे पंचमूलके, कषायेण कषाय
साथे कषायके साथ, शिलाजतु शिलाजित शिलाजीतको,
पिबेत् पीपुं पीवे, तस्य प्रयोगेण तेना प्रयोगथी उसके
प्रयोगसे, वातगुल्मात् मनुष्य वातगुल्मथी मनुष्य
वातगुल्मसे, प्रमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ ९७ ॥
इति आ यह, शिलाजतुप्रयोगः शिलाजतुप्रयोग छे
शिलाजतुप्रयोग है ।

97. One who takes mineral pitch,
with the decoction of pentaradix and
alkali will be cured of vata gulma.
Thus has been described the prepara-
tion of mineral pitch,

वातगुल्मे वाद्ययोगः—

वाद्यं पिप्पलीयूषेण मूलकानां रसेन वा ।

भुक्त्वा स्निग्धमुदावर्ताद्वातगुल्माद्विमुच्यते ॥९८॥

९७. सक्षारेण—सक्षारेण (ख. ग. घ. च ड. त. ध.)

९८. पिप्पलीयूषेण—यूषेण पिप्पल्या घ. अ.)

स्निग्धम् स्नेहवाणं स्निग्धं, वाय्वम् यथात्रनुं जाँके
अन्नको, पिप्पल्याः पीपरना पिप्पलीप्रधानं, यूषेण यूष
यूष, मूलकानाम् के मूलाणां या मूलीके, रसेन वा
रसनी साथे रसके साथ, भुत्त्वा अक्षुण्णं कुरीने खा-
कर, उदावर्तात् मनुष्य उदावर्तं मनुष्य उदावर्त, वात-
गुल्मात् तथा वातयुग्मभी तथा वातगुल्मसे, विमुच्यते
मुक्तं थाय छे मुक्त होता है ॥ ९८ ॥

98. The person who takes unctuous
barley meal with soup prepared with
long pepper or with the juice of radish
will be relieved of misperistalsis and
vata-gulma.

वातगुल्मे स्वेदनम्—

शूलानाहविवन्धात् स्वेदयेद्वातगुल्मिनम् ।

स्वेदैः स्वेदविधायुक्तैर्नाडीप्रस्तरसङ्करैः ॥ ९९ ॥

शूल- शूल शूल, आनाह- आनाह आनाह, विवन्ध-
आतम् कथञ्चित्वातथी पीडाता विवन्धसे पीडित,
वातगुल्मिनम् वातयुग्मभी रोगीने वातगुल्मीको,
स्वेदविधौ स्वेदविधानमां स्वेदविधानमें, उक्तैः कहेवा
कहे गये, नाडी- नाडी नाडी, प्रस्तर- प्रस्तर प्रस्तर,
सङ्करैः तथा संकर तथा संकर, स्वेदैः स्वेद वडे
स्वेदोंसे, स्वेदयेत् स्वेद करवा स्वेदन करे ॥ ९९ ॥

99. If the patient suffering from
vata-gulma is also afflicted with colic,
constipation or obstipation, he should
be sweated with the steam kettle,
sudation method or the hot-bed suda-
tion or the mixed lump sudation me-
thod as described in the chapter on
sudation. (1-14).

वातगुल्मे वस्तिकर्म

वस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि माहृतम् ।

स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति ॥ १०० ॥

वस्तिकर्म अतिशयं वस्तिकर्मको, परम् श्रेष्ठ

उत्तम, गुल्मघ्नम् विद्यात् गुल्मनाशकं अक्षुण्णं गुल्मनाशक

१००. स्वे स्थाने-स्वस्थाने (ग.)

जाने, तत् हि ते वह, प्रथमम् प्रथम प्रथम स्वे स्थाने
पोहता स्थानमां रहेवा अपने स्थानमें रहे हुए,
माहृतम् अक्षुण्णं वायुको, जित्वा अतीने जीतकर,
गुल्मम् गुल्मने गुल्मको, सद्यः शीघ्र शीघ्र, अपोहति
नाश करे छे दूर करता है ॥ १०० ॥

100. Enema is the sovereign re-
medy for gulma because at the
very outset it subdues vata in its
natural habitat and this cures gulma
immediately.

तस्मादभीक्षणशो गुल्मा निरुहैः सानुवासनैः ।

प्रयुज्यमानैः शाम्यन्ति वातपित्तकफात्मकाः ॥ १०१ ॥

तस्मात् तेथी इस लिए, वात- वात वात, पित्त- पित्त
पित्त, कफात्मकाः तथा कफभी थयेवा तथा कफज,
गुल्मा गुल्मो गुल्म, अभीक्षणशः बारं बार बारबार,
प्रयुज्यमानैः प्रयोक्ता प्रयोग किये जानेवाली, सानुवा-
सनैः अनुवासन अहित अनुवासनअहित, निरुहैः निरुह
अस्तियों वडे निरुह वस्तियोंसे, शाम्यन्ति शांत थर्ध
अथ छे शान्त होते हैं ॥ १०१ ॥

101. Hence the gulmas of vata,
pitta and kapha types treated with
repeated use of evacuative and unctu-
ous enemata get cured.

गुल्मघ्ना विविधा दिष्टाः सिद्धाः सिद्धिषु वस्तयः ।

विविधाः अनेक प्रकारनी विविध, गुल्मघ्नाः गुल्म-
नाशक गुल्मनाशक, सिद्धाः सिद्ध सिद्ध, वस्तयः अस्तियों
वस्तियों, सिद्धिषु सिद्धिस्थानमां सिद्धिस्थानमें, दिष्टाः
कहेवामां आवी छे बताई गई हैं ।

102-(1). The various kinds of effe-
ctive enemata curative of gulma are
described in the section on Success
in Treatment

गुल्मघ्नानि च तैलानि वक्ष्यन्ते वातरोगिके ॥ १०२ ॥

वातरोगिके अने वातरोगना प्रकारणुमां और वातरोगा-
ध्यायमें गुल्मघ्नानि गुल्मनाशक गुल्मनाशक, तैलानि च

तेव्हा तैल, वक्ष्यन्ते कडेपामां यावशे कहे
जायेंगे ॥ १०३ ॥

102. Oils curative of gulma will be described in the chapter on the 'Therapeutics of the disorders of vata'

तानि मारुतजे गुल्मे पानाभ्यङ्गालुवासनैः ।
प्रयुक्तान्याशु सिध्यन्ति तैलं ह्यनिलजित्परम् ॥१०३॥

तानि ते तेक्ष्णानि वै तैलं, सारुतजे वातञ्च वातजं,
गुल्मे गुदभ्रमां गुल्ममेतं, पान-पानं पानं, अभ्यङ्ग-अभ्यङ्गं
अभ्यङ्गं, अनुवासनैः तथा अतुवासनं द्वारं तथा
अनुवासनवस्ति द्वारा, प्रयुक्तानि प्रयोगः कुरवाणी प्रयुक्त
करनेसे, आशु तुरत शीघ्र, सिध्यन्ति सङ्गं थाय्यं छे
सफल होते हैं, हि ऊरुषु छे क्योंकि, तैलम् तैलं तैलं
परम् श्रेष्ठं श्रेष्ठं, अनिलजित् वातनाशकं छे वातनाशक
है ॥ १०३ ॥

103. These oils if used in vata-gulma as potion, inunction or unctuous enema prove quickly effective. Oil, indeed is the foremost remedy for vata.

नीलिनीचूर्णसंगुक्तं पूर्वोक्तं घृतमेव च ।
समलाय प्रदातव्यं शोधनं वातगुल्मिने ॥१०४॥

समलाय भक्षयुक्त मलयुक्त, वातगुल्मिने वातगुल्मना
 रोगिने वातगुल्मीको, नीलिनी- रोगिना नीलिनीका,
 चूर्ण- संयुक्तम् यूष्णीथी युक्त चूर्ण मिलाकर, पूर्व- उक्तम्
 पूर्वे कहेलुं पूर्वोक्त घृत एव च घृत न घृत ही, शोधनम्
 शोधन तरीके शोधनके लिए, प्रदातव्यम् आप्तुं
 देवे ॥ १०४ ॥

104. The aforesaid preparation of ghee mixed with indigo-powder should be given for purging the patient with vata-gulma, if there is still toxic matter remaining in his system

१०३. मारुतजे गुल्मे-मारुतगुल्मेषु (म.)

११ ह्यनिलजित्परम्-ह्यनिलजित्परम् (घ.)

१०४. प्रदातव्यं शोधनं-प्रदेयं स्याच्छोधनं (घ.)

वातगुल्मे नीलिन्याद्यं घृतम्—

नीलिनीत्रिवृतादन्तीपथ्याकस्मिन्नैः सह ।

शोधनार्थं घृतं देयं सविडक्षारजागरम् ॥१०५॥

नीलिनी- गण्डी, नीलिनी, त्रिवृता- नसे।तर त्रिवृत,
दन्ती- दन्तीभूषण दन्तीमूल, पथ्या- हरे हरे, कम्पलकैः
अने कंपीदा और कमीला, सह ओओधी सिद्ध करेहुं
इनसे सिद्ध, घृतघ्नी घृत, सविडक्षार- तेमां भिडवण्ण,
जयभार उसमें बिडनमक, खवक्षार, नागरम् तथा सुंहुं
यूष्ण नाभी और सोंठका चूर्ण डालकर, शोधनार्थम्
शोधनने भाटे शोधनके लिए, देयम् आपुं देवे ॥१०५॥

105. The ghee prepared of indigo, turpeth, red physic nut, chebulic myrobalan and kamala should be given with vid salt, alkali and ginger for purgation.

नीलिनीं त्रिफलां राक्षां बलां कटुकरोहिणीम् ।
पचेद्विडङ्गं व्याघ्रीं च पलिकानि जलाढके ॥१०६॥

तेन पादावशेषेण घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

दधः प्रस्थेन संयोज्य सुधाक्षीरपलेन च ॥१०७॥

ततो घृतपलं दद्याद्यवागूमण्डमिश्रितम् ।

जीर्णं सम्यग्विरक्तं च भोजयेद्रसभोजनम् ॥१०८॥

नीलिनीम् गण्णी नीलिनी, त्रिफलाम् त्रिक्ष्णा त्रिफला,
राक्ष्णाम् राक्ष्णा राक्ष्णा, बलाम् बला बला, कटुकरोहिणीम्
कटु कटुकी, विडङ्गम् वायडिङ्ग वायविडङ्ग, व्याघ्रीम् च
अने क्षोरीगण्णी ओओने और छोटी कटेरी उनको,
पलिकानि प्रत्येकना आर आर तोला दध प्रत्येकका
पल पल लेकर, जलाढके भस्मो छप्पन तोला पाण्णीमा
एक आढक जलमें, पचेत् पकाववा पकावे, पादावशेषेण
यतुर्थांश भाडी रहेक्ष चतुर्थांशवशेष, तेन ते क्वाथथी
उस काथसे, घृतप्रस्थम् योसह तोला घीने तेमां बीके
प्रस्थको उसे, दधनः प्रस्थेन योसह तोला दहीं दहीके
एक प्रस्थसे, सुधाक्षीरपलेन च तथा आर तोला कंटाणा
थोरातुं दूध सुधाक्षीरके एक पलसे, संयोज्य भेणवीने
मिलाकर, विपाचयेत् पकाववुं सिद्ध करे, ततः तेमांथी
उसमेंसे, यवागू- यवागूना यवागूके, मण्डमिश्रितम् भंडथी
युक्त मण्डके साथ मिलाकर, घृतपलम् आर तोला घी

१०६. त्रिफलां-त्रिवृतां (प.)

एक पल घृत, दद्यात् आपयुं देवे, जीर्णे पथी भया
पथी जीर्णे होने पर, सम्बद्ध विरिक्त च तथा सारी
रीते विरेचन दद्यात् पथी तेने तथा अच्छी तरह
विरेचन होने पर उसको, रसभोजनम् भांसरक्षुं
मांसरसका, भोजयेत् भोजन करावुं भोजन
करावे ॥ १०६-१०८ ॥

106-108. Decoct four tolas each of indigo, the three myrobalans, Indian groundsel, heart-leaved sida, kurroa, embelia, and Indian night-shade in 256 tolas of water till it is reduced to one fourth its quantity; then prepare 64 tolas of ghee in this solution adding 64 tolas of curds and four tolas of milk of thorny milk hedge plant. From this a dosage of four tolas of ghee mixed with thin or thick gruel should be administered to the patient and when the medicine is digested and the patient is well purged he should be given meat-juices.

गुल्मकुष्ठोदरव्यङ्गशोफपाण्डुह्यामयज्वरान् ।
श्वित्रं प्लीहानमुन्मादं घृतमेतद्वपोहति ॥१०९॥
इति नीलिम्याद्यं घृतम् ।

एतत् आ यद्, घृतम् धी ची, गुल्म- गुल्म
गुल्म, कुष्ठ- कुष्ठ, उदर- उदररोग, व्यङ्ग-
व्यंग, शोफ- सोफ, पाण्डुह्यामय- पाण्डुरोग,
ज्वरान् ज्वर, श्वित्रम्- श्वित्र सिङ्गुवा,
प्लीहानम् प्लीहा, उन्मादम् तथा ઉન્માદને
તથા ઉન્માદ इनको, व्यपोहति नाश કરે છે દૂર કરતા
હે ॥ ૧૦૯ ॥ इति आ यद्, नीलिम्याद्यम् नीलिम्याद्य
नीलिम्याद्य, घृतम् घृत છે घृत है।

109. This ghee is curative of gulma, dermatosis, abdominal diseases, dark spots on the face, edema, anemia, fever, leucoderma, splenic disorders and in-

sanity. Thus has been described the compound indigo ghee.

वातगुल्मे भोजनम्—

कुक्कुटाश्च मयूराश्च त्रिचिरिकौञ्चवर्तकाः ।
शालयो मदिरा सर्पिर्वातगुल्मभिषग्जितम् ॥११०॥

कुक्कुटाः કુકડા મુગે, મયૂરાઃ ચ મેર મોર, ત્રિચિરિ-
તેતર તીતર, કૌઞ- કાંચ કૌંચ, વર્તકાઃ વર્તક બટેર,
શાલયઃ શાળના ચોખા ચાલિચાવલ, મદિરા મદિરા
મદિરા, સર્પિઃ અને ધી ઓર ધી, વાતગુલ્મ- વાતગુલ્મના
વાતગુલ્મકી, મિષગ્જિતમ્ ઓપધ છે ઓષધ હૈ ॥૧૧૦॥

110. Cocks, peacocks, partridges, demoiselle, quails, sali rice, madira wine, and ghee are curative of vata-gulma.

हितमुष्णं द्रवं क्षिग्धं भोजनं वातगुल्मिनाम् ।
समण्डवारुणीपानं पक्वं वा धान्यकैर्जलम् ॥१११॥

વાતગુલ્મિનામ્ વાતગુલ્મના રોગીઓને વાત-
ગુલ્મિયોંકે હિપ, ક્ષિગ્ધમ્ ઉષ્ણ ઉષ્ણ, દ્રવમ્ દ્રવ દ્રવ
ક્ષિગ્ધમ્ તથા રિનગ્ધ તથા રિનગ્ધ, ભોજનમ્ ભોજન
ભોજન, હિતમ્ હિતકારી છે હિતકર હૈ, સમણ્ડવારુણી-
તેમજ મંડુકત વારુણીયું એવં મંડસહિત વારુણીકા,
પાનમ્ પાન પાન, પાન્યકૈઃ અથવા ધાણાથી અથવા
ચનિયેલે, પક્વમ્ પકાવેલું પકાયા ગયા, જલમ્ વા જલ
હિતકારી છે જલ હિતકર હૈ ॥ ૧૧૧ ॥

111. Hot, liquid and unctuous me-
als are beneficial to patients suffering
from vata-gulma. And similarly the
potion of varuni wine with its super-
natant fluid or water boiled with
coriander is beneficial

मन्देऽग्नौ वर्धते गुल्मो दीप्ते चाग्नौ प्रशाम्यति ।
तस्मान्ना नातिसौहित्यं कुर्यान्नातिबिल्वनम् ॥११२॥

૧૧૦. મિષગ્જિતમ્-ત્રિચિરિકૌંચ (ગ. ધ.)

૧૧૧. હિતમ્-મિતમ્ (ગ. પ.)

अग्नौ अग्निं अग्निके मन्दे मन्दं यत्ता मन्दं होने पर, गुल्मः शुद्धं गुल्म, वर्धते नये ये बढ़ता है, अग्नौ अग्नि और अग्निके, दीप्ते च प्रदीप्तं यत्ता प्रदीप्त होने पर, प्रजास्यति शांतं थायं ये शान्त होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, ना अनुष्ये पुरुष, न न न, अतिसौहित्यम् अत्यंत तृप्ति अतिमात्रामें सौहित्य, न अतिविलक्षणम् तेभ्यः न अतिवर्धन एवं न अतिलघुन, कुर्यात् कर्वां करे ॥ ११२ ॥

112. If the gastric fire gets dull, gulma gets aggravated, and if the gastric fire is roused, gulma gets sedated. Hence a person should resort neither to excessive impletion nor to excessive depletion.

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।
या क्रिया क्रियते सिद्धिं सा याति न विरुक्षिते ११३

सर्वत्र सधना सब, गुल्मे शुद्धोभा गुल्मोंमें, प्रथमम् प्रथम पहिले, स्नेह-स्वेद स्नेहन तथा स्वेदन स्नेहन तथा स्वेदन, उपपादिते आप्या पछी करने पर, या क्रिया ये क्रिया जो चिकित्सा, क्रियते कर्वाभा आवे ये की जाती है, सा सिद्धिं ते सधन वह सफल, याति थायं ये होती है, विरुक्षिते रुक्ष अवस्थाभां रुक्ष दशामें, न सधन नहीं यत्ता सफल नहीं होती ॥ ११३ ॥

113. In all kinds of gulma that treatment proves successful which is given after preliminary preparation with oleation and sudation and not the treatment administered to a patient in a dehydrated condition.

पित्तगुल्मे घृतयोगाः—

भिषगात्ययिकं बुद्ध्वा पित्तगुल्ममुपाचरेत् ।

वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा तिक्तकेन वा ॥ ११४ ॥

भिषक् वैद्ये वैद्य, पित्तगुल्मम् पित्तगुल्मने पित्त-

११४. सर्पिषा तिक्तकेन वा—पयसा सर्पिषाणि वा (क. ग. घ. ङ. त. थ. प.)

११४. तिक्तकेन वा—पयसाऽपि वा (घ.)

गुल्मको, आत्ययिकम् धातु घातक, बुद्ध्वा बुद्धीने जानकर, वैरेचनिकसिद्धेन विरेचनद्रव्येथी सिद्ध करेव विरेचनद्रव्योंसे साधित, तिक्तकेन अथवा तिक्त द्रव्येथी सिद्ध करेव अथवा तिक्त द्रव्योंसे साधित, सर्पिषा वा धीथी घृतसे, उपाचरेत् चिकित्सा करवी उपचार करे ॥ ११४ ॥

114. Knowing the pitta gulma to be fulminent disorder the physician should treat it with ghee prepared with purgative or bitter drugs.

रोहिणीकटुकानिम्बमधुकत्रिफलात्वचः ।

कर्षाशास्त्रायमाणा च पटोलत्रिवृतोः पले ॥ ११५ ॥

द्वे पले च मसूराणां साध्यमधुगुणेऽम्भसि ।

शृताच्छेषं घृतसमं सर्पिषश्च चतुष्पलम् ॥ ११६ ॥

पिबेत् संमूर्च्छितं तेन गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ।

ज्वरस्तृष्णा च शूलं च भ्रमो मूर्च्छाऽरुचिस्तथा ॥ ११७ ॥

इति रोहिण्याद्यं घृतम् ।

रोहिणीकटुका- कटु कटुकी, निम्ब- दीपभा नीम, मधुक- नेदीमधु मुलहठी, त्रिफलात्वचः इजिया वर्ग- रन्नी त्रिफला बुठलीरहित त्रिफला, त्रायमाणा च अने त्रायमाणा और असवर्ग, कर्षाणाः दरेक ओक तोला प्रत्येक एक कर्ष, पटोलत्रिवृतोः- पटोल तथा नसोतर परवल तथा त्रिवृत, पले दरेक थार तोला प्रत्येक एक पल, मसूराणाम् च अने मसूर और मसूर, द्वे पले आठ तोला दो पल, अष्टगुणे ओओने आठगुणा इनको आठगुने, अम्भसि पाणीभा जलमें, साध्यम् पकाववा सिद्ध करे, शृतात् उकाणैवा क्वाथभाथी उवाले हुए काथमेंसे, घृतसमम् शेषम् सोण तोला शेष क्वाथने चार पल शेष काथको, सर्पिषः च अने धीना और चीके, चतुष्पलम् सोण तोलाने चार पलको, संमूर्च्छितम् मिश्रित करीने मिलाकर, पिबेत् पीना पीवे, तेन तेथी उससे, पैत्तिकः पित्तजन्य पैत्तिक, गुल्मः शुद्धं गुल्म, ज्वरः ज्वर ज्वर, तृष्णा तृष्णा तृष्णा, शूलम् च थाल शूल, भ्रमः भ्रम भ्रम, मूर्च्छा च मूर्च्छा मूर्च्छा, तथा

११५. द्वेपले—द्विपकं (घ. च.)

॥ शृताच्छेषं—घृताच्छेषं (घ.)

अरुचिः अने अरुचि और अरुचि, जाम्बयि शांत
थाय छे शान्त होती हैं ॥ ११५-११७ ॥ इति आ. यह,
रोहिण्याद्यम् रोहिण्याद्य रोहिण्याद्य घृतम् घृत छे घृत है ।

115-117. Take one tola each of
kurroa, neem, liquorice, the shell of
the fruits of the three myrobalans and
zalil and four tolas each of wild snake
gourd and turpeth and 8 tolas of lentils:
decoct them in eight times the quan-
tity of water till the solution is redu-
ced to the quantity of sixteen tolas;
take it down and mix it with an equal
quantity of ghee (16 tolas;) this taken
as potion will alleviate pitta-gulma.
fever, thirst, colic, delirium, fainting
and anorexia. Thus has been described
the compound kurroa ghee.

त्रायमाणाद्यं घृतम्—

जले दशगुणे साध्यं त्रायमाणाचतुष्पलम् ।

पञ्चभागस्थितं पूतं कल्कैः संयोज्य कार्षिकैः ॥११८॥

रोहिणी कटुका मुस्ता त्रायमाणा दुरालभा ।

कल्कैस्तामलकीवीराजीवन्तीचन्दनोत्पलैः ॥११९॥

रसस्यामलकानां च क्षीरस्य च घृतस्य च ।

पलानि पृथगष्टाष्टौ दत्त्वा सम्यग्विपाचयेत् ॥१२०॥

पित्तरक्तभवं गुल्मं वीसर्पं पैत्तिकं ज्वरम् ।

हृद्रोगं कामलां कुष्ठं हन्यादेतद्धृतोत्तमम् ॥१२१॥

इति त्रायमाणाद्यं घृतम् ।

त्रायमाणा त्रायमाणा असवर्गकै, चतुष्पलम् सैण
तोला चार पल, दशगुणे दशगुणा दसगुणे, जले
अधर्मा जलमें, साध्यम् पडावना पकावे, पञ्चभागस्थितम्
घृतम् अणना पंचमांश आडी रहे तयारे आणीने
जलका पञ्चमांश शेष रहने पर छानकर, रोहिणी कटुका
कुष्ठ कुटकी, मुस्ता भेय मोथा, त्रायमाणा त्रायमाणा

१२०. विपाचयेत्—उपाचरेत् (ग.)

११ अष्टाष्टौ—अष्टाष्ट (ध.)

असवर्ग, दुरालभा धमासे धमासा, कार्षिकैः ऐऐना
ऐक ऐक तोलाना इनके कर्षप्रमाण, कल्कैः कुटकी
कल्कोसे, तामलकी- भेय आंभली भुईआंवला, वीरा-
जीवन्ती पाणी। खस. जीवन्ती- डोडी जीवन्ती, चन्दन-
चन्दन चन्दन, उत्पलैः तथा नीलकुम्भ कृष्णकमल,
कल्कैः ऐऐना पाणु ऐक ऐक तोलाना कुटकी इनके
भी कर्षप्रमाण कल्कोसे, संयोज्य मिश्रित करी तेमां
मिलाकर उसमें, अमलकानाम् आभणाने। आंवलोके,
रसस्य रस रसके, क्षीरस्य दूध दूधके, घृतस्य च तथा घृत
और घृतके, पृथक् दरेक पृथक् पृथक्, अष्ट-अष्टौ पलानि
अठ्ठीस अठ्ठीस तोला आठ आठ पल, दत्त्वा नाभीने
ढालकर, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, विपाचयेत्
पडावना पकावे, एतत् आ. यह, घृतोत्तमम् उत्तम
घृत श्रेष्ठ घृत, पित्तरक्तभवं पित्तरक्तजन्य पित्तरक्त-
जन्य, गुल्मम् गुल्म गुल्म, वीसर्पम् वीसर्प वीसर्प,
पैत्तिकम् ज्वरम् पित्तरक्तजन्य पैत्तिक ज्वर, हृद्रोगम् हृद्रो-
ग हृद्रोग, कामलाम् कामली। कामला, कुष्ठम् अने
कुष्ठो और कुष्ठको, हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता
है ॥ ११८-१२१ ॥ इति आ. यह, त्रायमाणाद्यम्
त्रायमाणाद्य त्रायमाणाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

118-121. Decoct sixteen tolas of
zalil in ten times its quantity of water
and when it is reduced to one fifth
its quantity, filter it and mix with
the paste of one tola each of kurroa,
nut grass, zalil, cretan prickly clover,
feather foil, tick-trefoil, cork swallow
wort, sandalwood, blue water lily and
32 tolas each of the juice of emblic
myrobalan, milk and ghee and prepare
a medicated ghee out of these. This
excellent ghee is effective in the cure
of gulma due to pitta or vitiated
blood in spreading inflammations,
fever of pitta type, cardiac disorders,
jaundice and dermatosis. Thus has been
described the compound zalil ghee.

आमलकाद्यं घृतम्—

रसेनामलकेक्षूणां घृतपादं विपाचयेत् ।

पथ्यापादं पिबेत्सर्पिस्तत्सिद्धं पित्तगुल्मनुत् ॥१२२॥

इत्यामलकाद्यं घृतम् ।

आमलकेक्षूणाम् आमलां तथा शेरडीना आंवले और ईखके, रसेन रसथी रससे, घृतपादम् अतुर्थांश धृत चौथाई घीको, पथ्यापादम् धृतने अतुर्थांश ढरडेने। डेड नाथी चौथाई हरड़ छोड़ कर, विपाचयेत् पकाववुं पकावे, सिद्धम् सिद्ध थयेल सिद्ध, पित्तगुल्मनुत् पित्त-गुल्म ढरनार पित्तगुल्मनाशक, तत् ते वह, सर्पिः धृत घृत, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १२२ ॥ इति आ यह, आमलकाद्यम् आमलकाद्य आमलकाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

122. Prepare a medicated ghee by adding to four parts of the juice of the emblic myrobalans and sugarcane one part ghee and one-fourth part chebulic myrobalan. This medicated ghee taken as potion is curative of pitta gulma. Thus has been described the compound myrobalan ghee.

द्राक्षाद्यं घृतम्—

द्राक्षां मधूकं खर्जूरं विदारीं सशतावरीम् ।

परूषकाणि त्रिफलां साधयेत्पलसंमितम् ॥१२३॥

जलाढके पादशेषे रसमामलकस्य च ।

घृतमिक्षुरसं क्षीरमभयाकल्कपादिकम् ॥१२४॥

साधयेत्तद्धृतं सिद्धं शर्कराक्षौद्रपादिकम् ।

प्रयोगात् पित्तगुल्मघ्नं सर्वपित्तविकारनुत् ॥१२५॥

इति द्राक्षाद्यं घृतम् ।

द्राक्षाम् द्राक्ष मुनक्का, मधूकम् महुडा महुआ, खर्जूरम् अजूर खजूर, सशतावरीम् शतावरीसहित शतावरसहित, विदारीम् बेथडाणुं विलाईकन्द, परूषकाणि दालसां फालसे, त्रिफलाम् च तथा त्रिफला और त्रिफला, पल-संमितम् अत्येक थार तोला दध अत्येक एक एक पल लेकर, जलाढके असे छप्पन तोला पाथीमां एक आढक जलमें, साधयेत् पकाववां पकावे,

१२२. घृतपादं-घृतप्रस्थं (घ.)

१२३. संमितम्-संमिताम् (घं.)

पादशेषे अतुर्थांश (१४ तोला) आडी रहे त्यारे चौथाई शेष रहने पर, आमलकस्य च आमलांने। आंवलोंका, रसम् रस रस, घृतम् धी घी, इक्षुरसम् शेरडीने। रस ईखका रस, क्षीरम् अने दूध ढरेड थोसठ तोला और दूध प्रत्येक ६४ तोले, अभयाकल्क-अभ्यामां ढरडेने। डेड इनमें हरड़का कल्क, पादिकम् सोण तोला नाथी चौथाई भागसे छोड़ कर, तत् घृतम् ते १४ तोला धीने उस ६४ तोले घीको, साधयेत् पकाववुं सिद्ध करे, सिद्धम् सिद्ध थयेल ते धीमां सिद्ध हुए उस घीमें, शर्करा-शर्करा-साकर तथा मध चीनी तथा मधु, पादिकम् अतुर्थांश (१६ तोला) शेरवीने चौथाई भागसे मिला कर प्रयोगात् प्रयोग करवाथी प्रयोग करनेसे, सर्व-पित्त-विकारनुत् ते धी सर्व पित्तना विकारने। नाश करनार सब पित्त विकारोंको हरण करने-वाला, पित्तगुल्मघ्नम् अने पित्त गुल्मने मटाउनार थाय छे और पित्तगुल्मनाशक होता है ॥ १२३-१२५ ॥ इति आ यह, द्राक्षाद्यम् द्राक्षाद्य द्राक्षाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

123-125. Decoct four tolas each of grape, mahwa, date, white yam, climbing asparagus, falsah and the three myrobalans in 256 tolas of water till it is reduced to one fourth its quantity; then prepare it into a medicated ghee by adding 64 tolas each of ghee, sugar cane juice, juice of emblic myrobalan and milk, along with the paste of chebulic myrobalan of one fourth the quantity. By taking a course of the ghee prepared thus, mixed with one fourth its quantity of sugar and honey, one gets cured of pitta-gulma and also of all kinds of pitta disorders. Thus has been described the compound grape ghee.

वासाघृतम्—

वृषं समूलमापोथ्य पचेदष्टगुणे जले ।

१२६. जले-अम्भसि (ग. थ.)

शेषेऽष्टभागे तस्यैव पुष्पकल्कं प्रदापयेत् ॥१२६॥
 तेन सिद्धं घृतं शीतं सक्षौद्रं पित्तगुल्मनुत् ।
 रक्तपित्तज्वरश्वासकासहृद्रोगनाशनम् ॥१२७॥
 इति वासाघृतम् ।

समूलम् भूजसहित मूलसहित, वृषम् अ२३श्री।
 अट्टसेको, जापोथ्य वाटीने कूटकर, अष्टगुणे आ८गुण।
 आठगुने, जले पचेत् पाणीभा पडावली जलमें पकावे,
 शेषे अष्टभागे अष्टमांश आडी रहे त्पारे तेभा अष्टभाग
 शेष रहने पर उसमें, तस्य एव तेना ७ उसीके, पुष्पक-
 कम् पुष्पने। उ६६ फूलोंके कल्कको, प्रदापयेत् नाभवे।
 छोड़े, तेन सिद्धम् तेनाथी सिद्ध करेछुं उससे सिद्ध,
 घृतम् शीतम् घृत शीतल तथा पछी घृत शीतल होने
 पर, सक्षौद्रम् मधु भेजववाथी मधु मिलानेसे, पित्त-
 गुल्मनुत् ते पित्त गुल्मने दूर करे छे वह पित्तगुल्मको
 दूर करता है, रक्तपित्त-ज्वर- तेम ७ रक्तपित्त, ज्वर एवं
 रक्तपित्त, ज्वर, श्वास- श्वास श्वास, कास- उधरस कास,
 हृद्रोग-नाशनम् तथा हृदयरोगना नाश करे छे तथा
 हृद्रोगको नष्ट करता है ॥ १२६-१२७ ॥ इति आ यह,
 वासाघृतम् वासाघृत छे वासाघृत है ।

126-127. Take root and branch of
 vasaka; crush and decoct it in eight
 times its quantity, add to it paste of
 the flowers of the same plant; the
 ghee prepared thus and cooled and
 taken with honey is curative of pitta
 gulma, hemothermia, fever, dyspnea,
 cough, and cardiac disorders. Thus
 has been described the compound
 vasaka ghee.

पित्तगुल्मे विरेचनयोगाः —

द्विपलं त्रायमाणाया जलद्विप्रस्थसाधितम् ।
 अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् ॥१२८॥
 पिबेत्तुपरि तस्योष्णं क्षीरमेव यथाबलम् ।
 तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः ॥१२९॥

जलद्विप्रस्थ- अ३से। अ३वीस तोला पाणी दो
 प्रस्थ जलसे, साधितम् पडावेद सिद्ध किये गये,

त्रायमाणायाः त्रायमाणा अ३सर्वर्गके, द्विपलम् आ८
 तोला दो पल, अष्टभागस्थितम् अष्टमांश शेष रहे
 त्पारे अष्टमांश शेष रहने पर, पूतम् गाणीने छानकर,
 क्षीरसमम् सभप्रमाण दूध साथे समप्रमाण दूधमें
 मिलाकर, कोष्णम् नवशेकुं गुन गुना, पिबेत् पीवुं पीवे,
 तस्य उपरि तेनी उपर उसके ऊपरसे। यथाबलम् शक्ति
 प्रमाणे यथाबल, उष्णम् उ३ गरम, क्षीरम् एव दूध ७
 दूध ही, पिबेत् पीवुं पीवे, तेन तेनाथी उससे,
 निर्हृतदोषस्य दूर अथैव दोषनाश। दूरदीने। दोष निकल
 गये पुरुषका, पैत्तिकः पैत्तिक पैत्तिक, गुल्मः गुल्म
 गुल्म, शाम्यति शांत थाय छे शान्त होता है ॥१२८-१२९॥

128-129. Decoct eight tolas of zalil
 in 128 tolas of water and when it is
 reduced to one eighth its quantity,
 filter it. One should take this with
 equal amount of warm milk and after
 taking the draught one should drink
 as much warm milk as one
 can digest; the morbid matter being
 eliminated by this draught of milk,
 the pitta gulma gets alleviated.

द्राक्षाभयारसं गुल्मे पैत्तिके सगुडं पिबेत् ।
 लिह्यात्कम्पिलकं वाऽपि विरेकार्थं मधुद्रवम् ॥१३०॥

पैत्तिके पित्तजन्य पैत्तिक, गुल्मे गुल्मभा गुल्ममें,
 विरेकार्थम् विरेचन भाटे विरेचनके लिए, सगुडम्
 गोणसहित गुडके साथ, द्राक्षा-अभयारसम् द्राक्षा अने
 हरडीने। उवाथ मुनके और हरडका काथ, पिबेत् पीवे।
 पीवे, कम्पिलकम् वा अपि अथवा उ३पीवे। अथवा
 रोरी, मधुद्रवम् मधु भेजवली मधु मिला कर, लिह्यात्
 खाटे। चाटे ॥ १३० ॥

130. For purgation in pitta-gulma
 the patient may drink the decoction
 of grape and chebulic myrobalan with
 gur or he may lick kamala liquefied
 by mixing with honey.

पित्तगुल्मे अभ्यङ्गाः—

दाहप्रशमनोऽभ्यङ्गः सर्पिषा पित्तगुल्मिनाम् ।
चन्दनाद्येन तैलेन तैलेन मधुकस्य वा ॥१३१॥

सर्पिषा धीथी घृतसे, चन्दनाद्येन चन्दनाद्य,
तैलेन तैलथी तैलसे, मधुकस्य वा अथवा जेठीभधना
अथवा मुलहठीसे साधित, तैलेन अभ्यङ्गः तैलथी अभ्यङ्ग
तैलसे अभ्यङ्ग, पित्तगुल्मिनाम् पित्तगुल्मना रेणुधनीना
पित्तगुल्मके रोगियोंके, दाहप्रशमनः दाहनी शान्ति
करनार छे दाहका शमन करनेवाला है ॥ १३१ ॥

131. For the relief of the burning
pain in the patient suffering from
pitta-gulma, inunction should be done
with ghee or compound sandalwood
oil or oil prepared with liquorice.

पित्तगुल्मे वस्तयः—

ये च पित्तज्वरहराः सत्तिकाः क्षीरवस्तयः ।
हितास्ते पित्तगुल्मिभ्यो वक्ष्यन्ते ये च सिद्धिषु १३२

वे च जे जो, पित्तज्वरहराः पित्तज्वरने हरण
करनार पित्तज्वरनाशक, सत्तिकाः तिक्त द्रव्ययुक्त तिक्त
द्रव्यसे साधित, क्षीरवस्तयः क्षीरनी अस्तित्थे। दूधकी
वस्तियां, वे च अने जे और जो, सिद्धिषु सिद्धिस्थानमें,
वक्ष्यन्ते उद्देश्ये कही जायगी, ते तेथे वे,
पित्त-गुल्मिभ्यः पित्तगुल्मना हरदीथेने पित्तगुल्मियोंके
लिए, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ १३२ ॥

132. The milk enemata medicated
with bitter drugs which are curative
of pitta-fever and also those which
will be described in the Section on
Success in treatment are beneficial to the
patients suffering from pitta-gulma.

पित्तगुल्मे अन्नपानानि—

शालयो जाङ्गलं मांसं गव्याजे पयसी घृतम् ।

१३१. दाहप्रशमनः—शूलप्रशमनः (ग. झ. थ. प.)

१३२. पित्तज्वरहराः—पित्तज्वरारतानां (ख. घ. च. ड. त. थ.
द. ध.)

खर्जूरामलकं द्राक्षा दाडिमं सपरूषकम् ॥१३३॥
आहारार्थं प्रयोक्तव्यं पानार्थं सलिलं शृतम् ।
बलाविदारीगन्धाद्यैः पित्तगुल्मचिकित्सितम् ॥१३४॥

शालयः शालना थोभा शालिचावल, जाङ्गलम्
अंगल पशुपक्षीओनु जांगल पशुपक्षियोंका, मांसम्
मांस मांस, गव्याजे गाय तथा भकरीनुं गाय और
बकरीके, पयसी दूध दूध, घृतम् धी घी, खर्जूरामलकम्
अमूर, आमणां खजूर, आवले, द्राक्षा द्राक्ष मुनका,
सपरूषकम् अने इलससहित और फावसासहित,
दाडिमम् दाडिम ऐथेने। अनार इनका, आहारार्थम्
आहार भाटे आहारके लिए, प्रयोक्तव्यम् प्रयोग करवा
प्रयोग करे, पानार्थम् अने पीवा भाटे और पीनेके लिए,
बला- बला बला, विदारीगन्धाद्यैः तथा विदारीगन्धादि
गुणुथी तथा विदारीगन्धादिगणकी ओषधियोंसे, शृतम्
उकाणैला शृत, सलिलम् पाणीने। प्रयोग करवा
जलका प्रयोग करे, पित्तगुल्म- आ पित्तगुल्मनी
यह पित्तगुल्मकी, चिकित्सितम् चिकित्सा छे औषध
है ॥ १३३-१३४ ॥

133-134. Sali rice, flesh of jangala
animals and milk of the cow and the
goat, cow's ghee, dates, emblic myro-
balans, grapes, pomegranate and falsah
should be given as diet; and for drink,
water prepared with heart-leaved sida
and drugs of the ticktrefoil group.
This is the line of treatment in
pitta-gulma.

गुल्मेऽग्निसंशुक्षणविधानम्—

आमान्वये पित्तगुल्मे सामे वा कफवातिके ।
यवागूमिः खडैर्यूपैः संशुक्षयोऽग्निर्विलङ्घिते ॥१३५॥

आमान्वये आमाना अनुभववाणा आमान्वित,
पित्तगुल्मे पित्तगुल्मना पित्तगुल्ममें, सामे अथवा
आमसहित या आमयुक्त, कफवातिके वा उद्देश्य-
अन्य गुल्मना कफवातजन्य गुल्ममें, विलङ्घिते लंघन
करना पछी लंघन कराकर, अग्निः अग्निने अग्निके,
यवागूमिः यवागू गवागुओं, खडैः यूपैः अडे तथा

यूषोथी खडों तथा यूषोसे, संशुद्धयः प्रदीप्त इवे।
प्रवीत करे ॥ १३५ ॥

135. In a condition where pitta-gulma is associated with chyme disorder or where chyme disorder is accompanying the kapha-cum-vata discordance, the gastric fire should be stimulated by the administration of gruels or vegetable soups and pulse-soups after preliminary fasting.

शमप्रकोपौ दोषाणां सर्वेषामग्निसंश्रितौ ।
तस्मादग्निं सदा रक्षेन्निदानानि च वर्जयेत् ॥ १३६ ॥

सर्वेषाम् सधना सब, दोषाणाम् दोषानां दोषोंके
शमप्रकोपौ शमन अने प्रकोप शमन तथा प्रकोप,
अग्निसंश्रितौ अग्निने आधारे रक्षा छे अग्नि पर आश्रित
हैं, तस्मात् तेथी अतः, सदा रक्षेत् सर्वदा, अग्निम्
अग्निनी अग्निकी, रक्षेत् रक्षा इरपी रक्षा करे, निदानानि
च अने निदानोने और निदानोंका, वर्जयेत् तज्जवां
वर्जन करे ॥ १३६ ॥

136. The sedation and the provocation of all the humors depend on the condition of the gastric fire. Hence one should always take care to protect the gastric fire and avoid the causative factors of its disturbance.

कफगुल्मे वमनम्—

वमनं वमनार्हाय प्रदद्यात् कफगुल्मिने ।
स्निग्धस्त्रिजशरीराय गुल्मे शैथिल्यमागते ॥ १३७ ॥
परिवेष्टय प्रदीप्तास्तु बल्वजानथवा कुशान् ।
मिषक्कुम्भे समावाप्य गुल्मं घटमुखे न्यसेत् ॥ १३८ ॥
संगृहीतो यदा गुल्मस्तदा घटमथोद्धरेत् ।
वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा भिन्नाद्गुल्मं प्रमाणवित् ॥ १३९ ॥

१३८. न्यसेत्—क्षिपेत् (क. ख. घ. ङ.)

१३९. संगृहीतो—स गृहीतो (च. ष.)

भिन्नाद्गुल्मं प्रमाणवित्—छिद्रं गुल्मप्रमाणवित् (ग.)

विमार्गाजपदादर्शयथालाभं प्रपीडयेत् ।
मृद्नीयाद्गुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदयं स्पृशेत् ॥ १४० ॥

वमनार्हाय वमन इराववा थोय वमनयोग्य,
कफगुल्मिने कफगुल्मना रोगीने कफगुल्मीको, वमनम्
वमन वमन, प्रदद्यात् इरावपुं देवे, गुल्मे गुल्म
गुल्मके, शैथिल्यम् शिथिल शिथिल, आगते थाय तयारे
होजाने पर, स्निग्ध-स्त्रिज-स्नेहन तथा स्नेहन आपेल
स्निग्ध तथा स्त्रिज, शरीराय शरीरवाणा मनुष्यरे
शरीरवाले मनुष्यको, मिषक् वैद्य वैद्य, प्रदीप्तान् सज्जना-
वेला जकते हुए, बल्वजान् बल्वज बल्वज, अथवा डे
अथवा, कुशान् इरपीने कुशोंको, परिवेष्टय वीटो इरीने
गोल करके, कुम्भे कुंभमां घडेमें, समावाप्य नाभीने
छोड़ कर, गुल्मम् गुल्म पर गुल्म पर, घटमुखे धडातुं
मुण घड़ेके मुखको, न्यसेत् धगाडपुं लगा दे, यदा
जयारे जब, गुल्मः गुल्म गुल्म, संगृहीतः पकड़ा
जय पकड़ा जावे, तदा अथ घटम् तयारे धडाने तब
फिर घड़ेको, उद्धरेत् उपाडी देवे ऊपर उठावे,
ततः ते पछी तदनन्तर, गुल्मम् गुल्मना मूणपर
गुल्मके मूल पर, वस्त्रान्तरम् कृत्वा वस्त्रने इरीने
आधी वस्त्रको कसकर बांध करके, प्रमाणवित् प्रमाणने
आशुनारा वैद्य प्रमाणको जाननेवाला वैद्य, भिन्नात् तेनुं
भेदन इरपुं उसका भेदन करे, विमार्ग- तयार-
पछी विमार्ग उसके बाद विमार्ग, अजपदादर्शः अजपद
अने आदर्श अजपद और आदर्श, यथालाभम्
येथोभांथी जे भौ तेनाथी इनमेंसे जो मिल सके
उससे, एकम् केवल केवल, गुल्मम् एव गुल्मनुं ज
गुल्मका ही, प्रपीडयेत् पीडन इरपुं पीडन करे, मृद्नीयात्
अथवा मर्दन इरपुं अथवा मर्दन करे, अन्त्रहृदयम्

१४०. विमार्गाजपदादर्श—विमार्गजं यदा पश्येत् (क. ख. घ. ङ.)

.. प्रपीडयेत्—प्रयोजयेत् (ग.)

.. —प्रपीडनैः (प.)

.. मृद्नीयात्—मृद्नीयात् (प.)

.. —प्रमृष्टं (फ.)

.. त्वन्त्रहृदयं—स्वन्नहृदयं (क. ख. घ. च. ष.)

.. मृद्नीयाद्गुल्ममेवैकं न त्वन्त्रहृदयं स्पृशेत्—मृद्नीयाद्गुल्ममेवैकं
न त्वन्न हृदयं स्पृशेत् (घ.)

पञ्चमः]

चिकित्सास्थानम्

तु परंतु आंतरा तथा हृदयेन परन्तु अन्त्र तथा हृदयको, न स्पृशेत् स्पर्शं न करेत् न छूए ॥१३७-१४०॥

137-140. The vomition procedure should be done in the cases where vomition is indicated, in patients suffering from kapha-gulma after they have been made to undergo the preliminary preparation with oleation and sudation. After the gulma has softened, place all round the inner wall of a small earthen pot the burning blades of Balvaja or of small sacrificial grass, and invert the mouth of the pot over the gulma and when the gulma is caught tightly in the pot, it may be pulled out and bandaging the gulma with a cloth, the physician proficient in the technique of incision should make superficial incisions. The gulma must be compressed by means of any instrument available among vimarga, ajapada and adarsa instruments and kneaded, taking care not to touch the intestines or other internal viscera.

तिलैरण्डातसीबीजसर्वपैः परिलिप्य च ।
श्लेष्मगुल्ममयःपात्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेद्भिषक् ॥१४१॥

तिल- तक्ष तिल, एरण्ड- और उष्णीष रेडीके बीज, अतसीबीज- अणसीना जीन अलसी, सर्वपैः अने सरसवथी और सरसोसे, श्लेष्मगुल्मम् श्लेष्मगुल्मने श्लेष्म- गुल्मको, परिलिप्य च लेप करीने लिपकर, सुखोष्णैः सहन थाय ओवा तपेला सुहाते हुए गरम, अयःपात्रैः बोताना पात्रोवडे लोहेके पात्रोसे, भिषक् वैद्य वैद्य, स्वेदयेत् स्वेदन करे ॥ १४१ ॥

141. The physician may foment and sweat the kapha-gulma with bearably hot iron vessels after anointing it with

oil, castor seeds, linseed and rape seeds.

कफगुल्मे स्नेहयोगाः —

सव्योषक्षारलवणं दशमूलीशृतं घृतम् ।

कफगुल्मं जयत्याशु सहिङ्गुविडदाडिमम् ॥१४२॥

इति दशमूलीघृतम् ।

सव्योष-क्षार-लवणम् सूँठ, भरी, पीपर, जवभार तथा सिंधावृक्ष सहित त्रिकटु, यवक्षार तथा सेन्धानमकसहित, सहिङ्गु-विड-दाडिमम् अने हिङ्ग, भिड-वृक्ष तथा दाडिमसहित और हींग, विडनमक तथा अनार सहित, दशमूली-शृतम् दशमूलीना उकाणाभां सिद्ध करेहुं दशमूलकायसे सिद्ध, घृतम् घी घृत, कफगुल्मम् कफगुल्मने कफगुल्मको, आशु शीघ्र शीघ्र, जयति नाश करे छे नष्ट करता है ॥ १४२ ॥ इति आ यद्, दशमूलीघृतम् दशमूलीघृत छे दशमूलीघृत है ।

142. The ghee prepared of the decoction of the decaradices with the three spices, alkali, rock-salt, asafetida, bid salt and pomegranate, soon subdues kapha-gulma. Thus has been described the compound decaradices ghee.

मल्लतकाद्यं घृतम्—

मल्लतकानां द्विपलं पञ्चमूलं पलोन्मितम् ।

साध्यं विदारीगन्धाद्यमापोथ्य सलिलाढके ॥१४३॥

पादशेषे रसे तस्मिन् पिप्पलीं नागरं वचाम् ।

विडङ्गं सैन्धवं हिङ्गु यावशूकं विडं शटीम् ॥१४४॥

चित्रकं मधुकं रास्नां पिष्ट्वा कर्षसमं भिषक् ।

प्रस्थं च पयसो दत्त्वा घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४५॥

मल्लतकानाम् बिदाभां मिलावोका, द्विपलम् आठ तोला दो पल, पलोन्मितम् अने चार तोला एक एक पल मानवाले, विदारीगन्धाद्यम् विदारीगन्धादि विदारीगन्धादि, पञ्चमूलम् पंचमूलीने लघु पञ्चमूलको, आपोथ्य भांडीने कूटकर, सलिलाढके भसी छपन तोला पाणीभां एक आढ़क जलमें, साध्यम् पकाववा

१४५. चित्रकं मधुकं रास्नां—चव्यं च चित्रकं रास्नां (थ.)

११ पयसो दत्त्वा—पयसः कृत्वा (ख. घ.)

पकावे, पादहोवे अतुर्थांश रहे त्यारे चौथाई शेष रहे तब, तस्मिन् रसे ते क्वाथमां उप क्वाथमं, पिप्पली पीपर पिप्पली, नागरज्झूँ सोंठ, वचाम् वज्र वच विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविङ्ग, सैन्धवम् सिन्धालू सेन्धानमक, द्विङ्गु डिङ्ग हींग, यावशूकम् जवभात यवक्षार, बिडम् भिडलवल् बिडनमक, चित्रकम् चित्रक चित्रक, काटीज् ऊयूरो कचूर, मधुकम् मेठीमध मुलहठी रास्नाम् तथा रास्नाना तथा रास्नाके, कर्षसमम् ओष्ठ ओष्ठ तोलाने। एक एक कर्षको, पिष्ट्वा उल्लु उरीने पीसकर, पयसः च दूध और दूध, प्रस्थम् थोसठ तोला एक प्रस्थ, दत्त्वा नाभीने मिलाकर, भिषक् वैद्ये वैद्य, घृतप्रस्थम् थोसठ तोला धी एक प्रस्थ घीको, विपाचयेत् पडावपुं पकावे ॥ १४३-१४५ ॥

143-145. Decoct eight tolas of marking nut, four tolas of pentaradices of the ticktrefoil group well crushed in 256 tolas of water; when reduced to one fourth the quantity, the physician may prepare it into a medicated ghee by adding the paste of one tola each of long pepper, dry ginger, sweet flag, embelia, rock-salt, asafetida, barley alkali, bid salt, long zedoary, white flowered leadwort, liquorice and indian groundsel, 64 tolas of milk and 64 tolas of ghee.

एतद्भ्रूलातकघृतं कफगुल्महरं परम् ।
प्लीहापाण्डुमयश्वासग्रहणीरोगकासनुत् ॥१४६॥

इति भ्रूलातकाद्यं घृतम् ।

एतत् आ यह, भ्रूलातकघृतम् भ्रूलातकघृतम् भ्रूलातकघृत, परम् अत्यंत श्रेष्ठ, कफगुल्महरम् उद्ध- गुल्मनाशक कफगुल्मनाशक है, प्लीहा- प्लीहा प्लीहा, पाण्डुमय- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, श्वास- श्वास श्वास, ग्रहणीरोग- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, कासनुत् तथा उध- रसने। नाश करे छे और खांसीको नष्ट करता है ॥१४६॥

इति आ प्रमाणे यह, भ्रूलातकाद्यम् भ्रूलातकाद्यं भ्रूलातकाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

146. This marking-nut ghee is an excellent curative of kapha-gulma as also of splenic disorders, anemia, dyspnea, assimilation disorders and cough. Thus has been described the compound marking-nut ghee.

क्षीरषट्पलकं घृतम्--

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ।

पलिकैः सयवक्षारैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥१४७॥

क्षीरप्रस्थं च तत् सर्पिर्हन्ति गुल्मं कफात्मकम् ।

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं प्लीहकासज्वरापहम् ॥१४८॥

इति क्षीरषट्पलकं घृतम् ।

पलिकैः आर आर तोला एक एक पल मानवाले, सयवक्षारैः जवभातसहित यवक्षारसहित, पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल- पीपरमूल पिप्पलीमूल, चव्य- चित्रक- चव्य, चित्रक, चव्य, चित्रक, नागरैः अने सोंठ और सोंठसे, घृतप्रस्थम् थोसठ तोला धी एक प्रस्थ घी, क्षीरप्रस्थम् च तथा थोसठ तोला दूध तथा एक प्रस्थ घी, विपाचयेत् पडावपुं पकावे, तत् सर्पिः ते धी वह घृत, कफात्मकम् उद्धन्य कफात्मक, गुल्मम् गुल्मने। गुल्मको, हन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, पाण्डुरोगघ्नम् तथा पाण्डुरोगने भटाडे छे तथा पाण्डुरोगको मिटाता है, प्लीहा- अने प्लीहा और प्लीहा, कास- उधरस कास, ज्वरापहम् तेभज् ज्वरने दूर करे छे एवं ज्वरको दूर करता है ॥१४७-१४८॥ इति आ यह, क्षीरषट्पलकम् क्षीरषट्पलक क्षीरषट्पलक, घृतम् घृत छे घृत है ।

147-148. Prepare a medicated ghee of long pepper, roots of long pepper,

१४७. एतच्छ्लोकानन्तरम्--

एतदेव विना क्षीरं पूतीककायसाधितम् ।

मस्तुतुल्यं विषकं स्वाद्गोमेष्टेष्वधिकं हितम् ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

१४८. क्षीरप्रस्थं च तत्-क्षीरप्रस्थेन तत् (क. घ.)

,, इति क्षीरषट्पलकं घृतम्-इति पञ्चकोकघृतम् (घ. ड. घ.)

chaba pepper, white flowered leadwort, dry ginger and barley alkali, four tolas of each with 64 tolas of milk and 64 tolas of ghee. This cures kapha-gulma, assimilation disorders, anemia, splenic disorders, cough and fever. Thus has been described the compound shatpala ghee.

मिश्रकलेहः—

त्रिवृतां त्रिफलां दन्तीं दशमूलं पलोन्मितम् ।
जले चतुर्गुणे पक्त्वा चतुर्भागस्थितं रसम् ॥१४९॥
सर्पिरेण्डजं तैलं क्षीरं चैकत्र साधयेत् ।

त्रिवृताम् नसेतर निसोत, त्रिफलाम् ढरेडे, अहेडां, आमण्णं त्रिफला, दन्तीम् दन्तीमूल दन्ती, दशमूलम् तथा दशमूल दशमूल, पलोन्मितम् प्रत्येकना चार चार तोला प्रत्येकके चार चार तोले, चतुर्गुणे चार गुण चतुर्गुणे, जले पाणीमां जलमें, पक्त्वा पकावीने पकाकर, चतुर्भागस्थितम् रसम् न्यारे चतुर्थांश आडी रहे त्यारे ते क्वाथने जब चतुर्थांश शेष रहे तब उस क्वाथ, सर्पिः घृत घृत, एण्डजम् तैलम् और उनु तेल एण्डके तैल, क्षीरम् च तथा दूध तथा दूधको, एकत्र ओकसाथे एकत्र, साधयेत् पकाववां पकावे ॥१४९॥

149-149½. Decoct four tolas each of turpeth, the three myrobalans, red physic nut and deca-radices in four times its quantity of water, and when the decoction is reduced to one fourth quantity, it may be prepared into a mixed medicated unctuous substance by adding ghee and castor oil and milk.

स सिद्धो मिश्रकलेहः सक्षौद्रः कफगुल्मनुत् ॥१५०॥

कफवातविबन्धेषु कुष्ठप्लीहोदरेषु च ।

प्रयोज्यो मिश्रकः स्नेहो योनिशूलेषु चाधिकम् ॥१५१॥

इति मिश्रकः स्नेहः ।

१४९. पलोन्मितम्—पिचून्मितम् (प.)

१५१. योनिशूलेषु—योनिदोषेषु (प.)

सिद्धः सः सिद्ध थयेल ते सिद्ध हुआ वह, मिश्रकस्नेहः मिश्रकस्नेह मिश्रकस्नेह, सक्षौद्रः सक्षौद्र साथे मिलेगी प्रयोग करता मधुके साथ मिलाकर प्रयोग करनेसे, कफगुल्मनुत् कफगुल्मना नाश करे छे कफगुल्मका नाश करता है, कफ-वात- कफ तथा वातना कफ और वायुके, विबन्धेषु विबन्धमां विबन्धोंमें, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, प्लीह-उदरेषु च प्लीहा अने उदर- रोगमां प्लीहा और उदररोगमें, योनिशूलेषु च तथा योनिशूलमां एवं योनिशूलमें, मिश्रकः स्नेहः मिश्रकस्नेहने मिश्रकस्नेहको, अधिकम् विशेषे करीने विशेष रूपसे, प्रयोज्यः प्रयोग करवे प्रयोगमें लावे ॥ १५०-१५१ ॥ इति आ यह, मिश्रकः स्नेहः मिश्रकस्नेह छे मिश्रक स्नेह है ।

150-151. This preparation of mixed unction taken with honey is curative of kapha-gulma; this should be used in obstipation due to kapha-vata, in dermatosis, splenic disorders, abdominal diseases and specially in painful gynecic disorders. Thus has been described the mixed unctuous substance.

कफगुल्मे विरेचनयोगाः—

यदुक्तं वातगुल्मघ्नं संसनं नीलिनीघृतम् ।

द्विगुणं तद्विरेकार्थं प्रयोज्यं कफगुल्मिनाम् ॥१५२॥

वातगुल्मघ्नम् वातगुल्मना नाश करना वात- गुल्मनाशक, संसनम् तथा संसन तथा संसन, यत् जो नीलिनीघृतम् नीलिनीघृत नीलिनीघृत, उक्तम् उक्तुं छे कहा है, तत् तेना उसे, कफगुल्मिनाम् कफ- गुल्मना रोगीओने कफगुल्मियोंको, विरेकार्थम् विरेचन माटे विरेचनके लिए, द्विगुणम् अमणी मात्रामां दूना, प्रयोज्यम् प्रयोग करवे देना चाहिए ॥ १५२ ॥

152. The indigo-ghee already described as a purgative and as curative of vata-gulma should be used in double the dosage for purgation in cases of kapha-gulma.

सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितम् ।
कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढा साधु विरिच्यते ॥१५३॥

सुधाक्षीरद्रवे कंटालानां दूधभां सुधाक्षीरके द्रवमें, सुभावितम् सारी रीति भावना दीधेलुं भावित, त्रिवृतायाः नसोतरनुं निसोतका, कार्षिकम् चूर्णम् औं तोला थूल् एक कर्षं चूर्ण, मधुसर्पिर्भ्याम् मधु तथा धृत साधे मधु तथा धृतसे, लीढा आदीने चाटकर, साधु मनुष्य सारी रीति मनुष्य अच्छी तरह, विरिच्यते विरेचन पात्रे छे विरिक्त होता है ॥ १५३ ॥

153. A person gets well-purged by taking one tola of turpeth powder impregnated well with the milky juice of thorny milk-hedge and mixed with honey and ghee.

कफगुल्मे दन्तीहरीतकी—

जलद्रोणे विपक्तव्या विंशतिः पञ्च चाभयाः ।
दन्त्याः पलानि तावन्ति चित्रकस्य तथैव च ॥१५४॥
अष्टभागावशेषं तु रसं पूतमधिक्षिपेत् ।
दन्तीसमं गुडं पूतं क्षिपेत्त्राभयाश्च ताः ॥१५५॥
तैलार्धकुडवं चैव त्रिवृतायाश्चतुष्पलम् ।
चूर्णितं पलमेकं तु पिप्पलीविश्वमेषजम् ॥१५६॥
तत् साध्यं लेहवच्छीते तस्मिंस्तैलसमं मधु ।
क्षिपेच्चूर्णपलं चैकं त्वगेलापत्रकेशरात् ॥१५७॥
ततो लेहपलं लीढा जग्ध्वा चैकां हरीतकीम् ।
सुखं विरिच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयम् ॥१५८॥

विंशतिः पञ्च च पचीस पचीस, अभयाः ६२३ हरड़, तावन्ति तोला ७ उतने ही, दन्त्याः दन्तीभूणा दन्तीके, तथैव अने तोला ७ तथा उतने ही, चित्रकस्य

१५३. सुधाक्षीर—सुधाक्षार (ग.)

त्रिवृतायाः—त्रिकलायाः (प.)

लीढा साधु विरिच्यते—सुखं लीढा विरिच्यते (ड.)

लीढं साधु विरेचयेत् (व.)

१५५. अष्टभागावशेषं तु—अष्टभागस्थितं तं च (घ. त. थ.)

१५६. पलमेकं तु—चार्षपलिकम् (च. ध. ञ.)

च त्रिकभूणां पल चित्रकके सी, पलानि पल पल, जलद्रोणे १०२४ तोला पाण्डुभां द्रोण जलमें, विपक्तव्याः पडाववां पकावे, अष्टभाग-अवशेषम् आठभा भाग भाडी रहे तयारे आठवां भाग शेष रहने पर, पूतम् तु गाणीने छाने गये, रसम् ते रसने। उस रसको, अधिक्षिपेत् हरी पडाववा फिर पकावे, दन्तीसमम् दन्तीभूणा नेटवै दन्तीके बराबर, पूतम् गुडम् स्वच्छ गेण शुद्ध गुड, ताः च अने ते और वे, अभयाः ६२३ हरड़, तैलार्धकुडवम् आठ तोला ते तैलार्ध कुडव तैल, त्रिवृतायाः नसोतर निओतके, चतुष्पलम् च सेण तोला चार पल, चूर्णितम् थूल् करेव चूर्ण की गई, पिप्पलीपीपर पिप्पली, विश्वमेषजम् तु तथा सूँठ और सोंठ, एकम् पलम् अने भणी यार तोला दोनों मिलकर एक पल, तत्र औंने ते क्वाथभां उनको उस काथमें, क्षिपेत् नाभवां डाले, लेहवत् आटणुना नेवुं लेहकी तरह, तत् साध्यम् तेने भनाववुं उसको बनावे, तस्मिन् तमां उसके, शीते ठंडुं तथा पछी शीत होने पर, तैलसम् तैलना नेटवुं तैलके बराबर, मधु मधु मधु, स्वक्-एला-पत्र तथा तल, औंलथी, तमादपत्र और दालचीनी, इलायची, तेजपत्र, केशरात् च अने नागकेशर औं सधणां औंनुं मधु और नागकेशर इन सबका, एकम् चूर्णपलम् यार तोला थूल् एक पल चूर्ण, क्षिपेत् गेणवुं मिलावे, ततः तमांथी उसमेंसे, लेहपलम् यार तोला आटणु एक पल लेह, लीढा आदीने चाटकर, एकाम् अने औं और एक, हरीतकीम् च ६२३ हरड़, जग्ध्वा भाँने खाकर, स्निग्धः स्नेहन करवाभा आवेधा हरदीने स्निग्ध पुरुषको, दोषप्रस्थम् ओसठ तोला दोषनु प्रस्थ प्रमाण दोषका, सुखम् सुअथी सुख पूर्वक, अनामयम् तथा उपद्रवरहित तथा उपद्रवरहित, विरिच्यते विरेचन थाय छे विरेचन होता है ॥ १५४-१५८ ॥

154-158. In 1024 tolas of water decoct 25 chebulic myrobalans, 100 tolas of wild red physic nut, and 100 tolas of white flowered leadwort. When it is reduced to one eighth its quantity, filter the solution and add to it gur equal in quantity to red physic nut

(100 tolas), filter it again and put into it those chebulic myrobalaans; and prepare a lincture by adding eight tolas of til oil, sixteen tolas of powdered turpeth and four tolas each of long pepper and dry ginger; when it is cooled, add honey equal in quantity to the oil (8 tolas) and four tolas of the powders of cinnamon bark, cardamom and tamalapatra, and fragrant poon. By taking four tolas of this lincture and chewing with it one chebulic myrobalan contained in the lincture, the person who is previously oleated is purged easily. He will eliminate one prastha (64 tolas) of morbid matter without developing any complication.

गुल्मं श्वयथुमर्शोसि पाण्डुरोगमरोचकम् ।
हृद्रोगं ग्रहणीदोषं कामलां विषमज्वरम् ॥१५९॥
कुष्ठं प्लीहानमानाहमेवा हन्त्युपसेविता ।
निरत्ययः क्रमश्चास्या द्रवो मांसरसौदनः ॥१६०॥
इति दन्तीहरीतकी ।

उपसेविता सेवन करनेवाली सेवन की गई, एषा आ ६२३ यह हरद, गुल्मम् शुद्ध गुल्म, श्वयथुम् सोम शोक, अर्शोसि ६२४ अर्श, पाण्डुरोगम् पाण्डुरोग, अरोचकम् अरुचि अरुचि, हृद्रोगम् हृद्रोग, ग्रहणीदोषम् ग्रहणीरोग, कामलाम् कामला, विषमज्वरम् विषमज्वर, विषम ज्वर, कुष्ठम् कुष्ठ, कुष्ठ, प्लीहानम् प्लीहा, प्लीहा, आनाहम् तथा आनाहने और आनाहको, हन्ति नाश करे छे नाश करती है, अस्याः आ ६२३ना प्रयोगमा इस हरदके प्रयोगमें, मांसरस-ओदनः न्यारे मांसरसनी

१६०. आनाहम्-चदरम् (प.)

॥ हन्त्युपसेविता-हन्त्युपयोजिता (क. घ. ङ.)

॥ एषा हन्त्युपसेविता-एता हन्त्युपसेविताः (ख. त.)

साथे केलेवेसे। भात जब मांसरसके साथे मिलाया हुआ भात, द्रवः भवाली थर्ष न्य तयारे तेने। उपयोग करवे। ओ द्रवरूप हो जाय तब वह उपयोगमें लिया जाय यह, निरत्ययः पथ्य पथ्य, क्रमः क्रम छे क्रम है॥ १५९-१६०॥ इति आ यह, दन्तीहरीतकी इन्ती हरीतकी छे दन्ती-हरीतकी है।

159-160. A course of this recipe cures gulma, edema, piles, anemia, anorexia, cardiac disorders, assimilation disorders, jaundice, irregular fever, dermatosis, splenic disorders and constipation; this course is harmless and dietetic regimen during the course is liquid-diet made up of meat-juice and cooked rice. Thus has been described the wild croton-cum-chebulic myrobalan preparation.

कफगुल्मे आतिदेशिकी चिकित्सा—

सिद्धाः सिद्धिषु वक्ष्यन्ते निरुहाः कफगुल्मिनाम् ।
अरिष्टयोगाः सिद्धाश्च ग्रहण्यर्शश्चिकित्सिते ॥१६१॥

कफगुल्माम् कफगुल्मना रोगीओने भाटे कफ-गुल्मियोंके लिए, सिद्धाः सिद्ध सिद्ध, निरुहाः निरुह अस्तियो निरुह बस्तियां, सिद्धिषु सिद्धिस्थानमां सिद्धि-स्थानमें, सिद्धाः च अने सिद्ध और सिद्ध, अरिष्टयोगाः अरिष्टयोगे अरिष्टयोग, ग्रहणी-अर्शः-चिकित्सिते ग्रहणी तथा अर्शनी चिकित्सां ग्रहणी तथा अर्शचिकित्सां, वक्ष्यन्ते कहेनामां आवशे कहे जायेंगे ॥ १६१ ॥

161. The most effective enemata meant for a patient suffering from kapha will be described in the Section on 'Success in Treatment' and the most effective prescriptions of medicated wine will be described in the chapters on the treatment of assimilation disorders and piles.

चूर्णं गुटिका वायु विहिता वातगुल्मिनाम् ।
द्विगुणक्षारहिङ्गवल्लेतसस्ता कफे हिता ॥१६२॥

वातगुल्मिनाम् वातगुल्मना रोगीओने भाटे
वातगुल्मियोंके लिए, चर चूर्णम् के थूल् जो चूर्ण,
वाः च अने के और जो, गुटिकाः विहिताः गुटिकाओ
कही छे गुटिकामें बताई गई हैं, ताः तेओ वे, द्विगुण-
अभक्ष्य दोगुने, क्षार- क्षार क्षार, हिङ्ग- हिङ्ग हींग,
अम्लवेतसाः अने अम्लवेतसयी सुकत यवायी और
अम्लवेतससे युक्त होनेसे, कफे हिताः १६गुल्मभां हितकारी
थाय छे कफगुल्ममें हितकर होती हैं ॥ १६२ ॥

162. The powders and pills which are prescribed for the patient suffering from vata-gulma are considered useful in kapha-gulma also if combined with double their quantity of alkali asafetida and amlavetasa.

य एव ग्रहणीदोषे क्षारास्ते कफगुल्मिनाम् ।
सिद्धा निरत्ययाः शस्ता दाहस्त्वन्ते प्रशस्यन्ते ॥१६३॥

ये एव के जो क्षाराः क्षार क्षार, ग्रहणीदोषे
अक्षणीदोषभां कही छे ग्रहणीदोषमें कहे हैं, ते तेओने
वे, कफगुल्मिनाम् १६गुल्मना रोगीओने भाटे कफ-
गुल्मके रोगियोंके लिए, निरत्ययाः क्षानिरहित दानि-
रहित, सिद्धाः तथा सिद्ध तथा सिद्ध, शस्ताः शान्त्या छे
माने गये हैं, अन्ते तु ओ ३५२ कहेली थिङ्गितसयी
दाह न थाय तो छेपटे यदि उपर्युक्त चाक्रमसे लाभ न
हो तो अंतमें, दाहः दाह करने दाह करना, प्रशस्यन्ते
श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ १६३ ॥

163. The alkalies indicated in assimilation disorders are regarded effective and harmless in cases of kapha-gulma. Cauterisation is recommended as a last resort.

कफगुल्मे अक्षणीदोषम्—

प्रपुराणानि धान्यानि जाङ्गला मृगपक्षिणः ।

१६४. कफे हिताः—कफे मताः (छः)

कौलत्थो मुद्गयूषश्च पिप्पल्या नागरस्य च ॥१६४॥
शुक्कमूलकयूषश्च विल्वस्य वरुणस्य च ।
चिरविल्वान्कुराणां च यवान्याश्चित्रकस्य च ॥१६५॥

प्रपुराणानि अत्यंत नूनां अत्यंत पुराने, धान्यानि
धान्य धान्य, जाङ्गलाः जंगल जांगल, मृगपक्षिणः
पशुपक्षीओ पशुपक्षी, कौलत्थः कलवीना यूप कुल-
वीका यूप, मुद्गयूषः च अने यूप मूंगका यूप,
पिप्पल्याः पीपरने यूप पिप्पलीका यूप, नागरस्य च
सूडेने यूप सोंठका यूप, शुक्कमूलकयूषः च सूका
भूगाने यूप सूखी मूलीका यूप, विल्वस्य तथा विल्वी
तथा वेल, वरुणस्य च वरुण वरण, चिरविल्व- चरेलना
चिरविल्वके, अङ्कुराणाम् च अङ्कुरे अंकुरे, यवान्याः
अने अजवायन, चित्रकस्य च अने चित्रक ओओने
यूप पक्ष १६गुल्मभां हितकर छे और चित्रक इनके
यूप भी कफगुल्ममें हितकर हैं ॥ १६४-१६५ ॥

164 165. Very old grains, beasts and birds of jaugala country and thin gruel of nonce-gram green-gram, long pepper and dry ginger, dry radish, bacl, three-leaved caper, sprouts of jungle cork tree, bishop's weed, white-flowered leadwort;

बीजपूरकहिङ्गवल्लेतसक्षारदाडिमैः ।
तत्रेण तैलसर्पिर्भ्यां व्यञ्जनान्युपकल्पयेत् ॥१६६॥

बीजपूरक- बीजोरे विजौरे, हिङ्ग- हिङ्ग हींग,
अम्लवेतस- अम्लवेतस अम्लवेतस, क्षार- आर क्षार,
दाडिमैः दाडिमनी बीज अनारदाने, तत्रेण तैल छाछ,
तैल सर्पिर्भ्याम् तैल तथा धृतथी तैल और घीसे,
व्यञ्जनानि व्यञ्जने (दाडिम वजरे, व्यञ्जन (सूपशक
पादि), उपकल्पयेत् तैयार करना बनाने ॥ १६६ ॥

166. citron, asafetida, amlavetasa, alkali, pomegranate, butter-milk, oil and ghee should be used in the preparations of side dishes.

१६५. वरुणस्य—तकणस्य (वः)

पञ्चमूलीशृतं तोयं पुराणं वारुणीरसम् ।

कफगुल्मी पिबेत्काले जीर्णं माध्वीकमेव वा ॥१६७॥

कफगुल्मी १६७७अन। ३५५५ कफगुल्मकारोगी, काले येअ सभने योग्य समय पर, पञ्चमूलीशृतम् धधुपयभूगनी। ३५५५ लघुपञ्चमूलमे पकाया हुआ, तोयस् पाणी जल, पुराणम् जूतं पुरानी, वारुणीरसम् वारुणीरस वारुणीरस, जीर्णम् अथवा जूतं पुरानी, माध्वीकम् एव वा माध्वीकमथ माध्वीकमथ, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १६७ ॥

167. The patient suffering from kapha gulma may drink at the right time the water prepared with pentaradix or old varuni or old honey wine.

यवानीचूर्णितं तक्रं विडेन लवणीकृतम् ।

पिबेत् संदीपनं वातकफमूत्रानुलोमनम् ॥१६८॥

यवानीचूर्णितम् अजमाना यूर्वाणी अजमानके चूर्णसे युक्त, विडेन अजमानके विडलवणसे, लवणीकृतम् भारी करेदी नमकीन बनाया गया, वात-कफ-मूत्र-वात, कफ तथा मूत्रनुं वात, कफ और मूत्रका अनुलोमनम् अनुलोमन करनेपर अनुलोमन, संदीपनम् तथा अश-संदीपन करनेपर तथा अग्निदीपन, तक्रम् अथ तक्र, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १६८ ॥

168. Butter-milk mixed with the powder of bishop's weed and salted with bid salt when taken acts as a digestive stimulant and the regulator of flatus, kapha and urine.

गुल्मस्यासाध्यः क्षणम् —

संचितः क्रमशो गुल्मो महावास्तुपरिग्रहः ।

कुतमूलः सिरानद्धो यदा कूर्म इवोन्नतः ॥१६९॥

१६७. वारुणीरसम्—वारुणीरसम् (अ.)

१६८. वातकफमूत्रानुलोमनम्—वातमूत्रवर्चोनुलोमनम् (घ. थ. ब. प.)

दौर्बल्यारुचिहृत्लासकासवम्यरतिज्वरैः ।

तृष्णातन्द्राप्रतिश्यायैर्युज्यते न स सिध्यति ॥१७०॥

क्रमशः क्रमे करीने क्रमशः, संचितः संचित भयेदी, संचित, महावास्तु- धनुः सागभा बहुत प्रदेशमें, परिग्रहः व्यापेदी व्यापनेवाला, कुतमूलः टट मूलवाला, सिरानद्धः सिरानोशी अंधायेदी सिरानोसे वन्धा हुआ कूर्मः कर्ब और कर्मावाला जेवे। और कछुएके सदृश उन्नतः उथे उन्नत हुआ, गुल्मः गुल्म गुल्म, यदा यदारे जब, दौर्बल्यः दुर्बलता दुर्बलता, अरुचि- अरुचि अरुचि, हृत्लास- भेण हृत्लास, कास- उधरस कास, वमि- उधरी उधरी, ज्वर- भयेनी वेचनी, ज्वरैः ज्वर ज्वर, तृष्णा- तृषा तृषा, तन्द्रा- तन्द्रा तन्द्रा, प्रतिश्यायैः तथा सभेभमथी और प्रतिश्यायसे, युज्यते युज्यत साथ के युक्त होता है, सः न सिध्यति तयारे ते नथी भटते। तब वह साध्य नहीं होता ॥ १६९-१७० ॥

169-170. The gulma which has gradually kept on increasing, which has spread over an extensive area, which has taken firm root, which is covered by veins, which is convex shaped like the back of a tortoise and is accompanied with prostration, anorexia, nausea, cough, vomiting, malaise, fever, thirst, torpor and coryza, (such a case) is not curable.

गृहीत्वा सज्जरश्वासं वम्यतीसारपीडितम् ।

हन्नाभिहस्तपादेषु शोफः कर्षति गुद्विमनम् ॥१७१॥

शोफः सोभे शोफ, सज्जर- श्वासम् ज्वर तथा श्वासवाला ज्वर तथा श्वाससे युक्त, वमि- वमिसार- अने उधरी तथा अतिसारसे और के तथा वमिसारसे, पीडितम् पीडित पीडित, नाभि- नाभि नाभि, हस्त- पादेषु हाथ अने पगरे निचे हाथ और पैरमें, गृहीत्वा गृहीने पकड़कर, कर्षति अत्यु तरई जेथे छे मृत्युकी ओर खींचता है ॥ १७१ ॥

171. The edema occurring in the

१७०. दौर्बल्यारुचि-दौर्बल्यारुचि (घ.)

epigastric and umbilical regions, hands and feet, draws to his death the gulma-patient who is afflicted with fever, dyspnea, vomiting and diarrhea.

रक्तगुल्मे चिकित्साक्रमः—

रौधिरस्य तु गुल्मस्य गर्भकालव्यतिक्रमे ।

स्निग्धस्विन्नशरीरायै दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥१७२॥

रौधिरस्य गुल्मस्य तु रुधिरना शुद्धना संश्रद्धां तो रक्तगुल्मके संबंधमें तो, गर्भकाल-व्यतिक्रमे गर्भना डाख वीत्या पछी गर्भकाल वीतने पर, स्निग्ध-स्विन्न-शरीरायै नेना शरीरने स्नेहन तथा स्वेदन क्युं छे येवी स्त्रीने स्नेहन तथा स्वेदन की गई स्त्रीके, स्नेह-विरेचनम् स्नेहविरेचन स्नेहविरेचन, दद्यात् आपपुं देवे ॥ १७२ ॥

172. To the women afflicted with the sanguineous gulma, unctuous purgatives should be given after preliminary preparation of the body with oleation and sudation and after the expiry of the normal period of gestation.

पलाशक्षारपात्रे द्वे द्वे पात्रे तैलसर्पिषोः ।

गुल्मशैथिल्यजननीं पक्त्वा मात्रां प्रयोजयेत् ॥१७३॥

द्वे पलाशक्षार-पात्रे पलाशक्षार पात्रसे आर तोला पलाशक्षारके दो आठक, तैलसर्पिषोः द्वे पात्रे अने धी तथा तैल पात्रसे आर तोला और तैल तथा वीके दो आठक, पक्त्वा पडावीने पका कर, गुल्म-शैथिल्यजननीम् तेनी शुद्धने शिथिल करे तेदला भसाखुनी उसकी गुल्मकी विथिलता करने योग्य, मात्राम् मात्राने मात्राका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे ॥ १७३ ॥

173. The lincture prepared of 512 tolas of palas alkali and 512 tolas of ghee and oil should be given in such dosage as will soften the gulma.

१७२. स्नेहविरेचनम्—स्निग्धविरेचनम् (च.)

१७३. प्रयोजयेत्—प्रदापयेत् (ग. ड.)

प्रभिद्येत न यद्येवं दद्याद्योनिविशोधनम् ।

यदि एवम् ले आना प्रयोगथी यदि इसके प्रयोगसे, न प्रभिद्येत शुद्धन लेदन न थाय तो गुल्मका भेदन न हो तो, योनिविशोधनम् योनिविशोधन योनि-विशोधन, दद्यात् आपपुं देवे ॥ १७३ ॥

173½. If this does not break it up, then medications that cleanse the vagina must be administered.

क्षारेण युक्तं पल्लं सुधाक्षीरेण वा पुनः ॥१७४॥
आभ्यां वा भावितान् दद्याद्योनौ कटुकमत्स्यकान् ।
वराहमत्स्यपित्ताभ्यां लक्तकान् वा सुभावितान् १७५
अधोहरैश्चोर्ध्वहरैर्भावितान् वा समाक्षिकैः ।
किण्वं वा सगुडक्षारं दद्याद्योनिविशोधनम् ॥१७६॥

क्षारेण क्षारथी क्षारसे, सुधाक्षीरेण वा पुनः अथवा कंटाणाना दूधथी या सुधाक्षीरसे, युक्तं युक्त युक्त, पल्लम् तल्लं यूष्ं तिलपिष्ट, आभ्याम् वा अथवा ओ भ-नेथी या इन दोनोंसे, भावितान् भावना दीधेक्ष भावित, कटुकमत्स्यकान् कटुकमत्स्य कटुकमत्स्य, वराह-अथवा वराह अथवा सूअर, मत्स्यपित्ताभ्याम् तथा मत्स्यना पित्ताथी तथा मछलीके पित्तसे, सुभावितान् सारी रीते भावना दीधेक्ष अच्छी प्रकार भावित, समाक्षिकैः अथवा मधयुक्त अथवा मधुयुक्त, अधोहरैः विरेचन विरेचन, ऊर्ध्वहरैः च अने वमनद्रव्योथी और वमनद्रव्योंसे, भावितान् भावित भावित, लक्तकान् वा कपडानां पोता कपडेके पिचुओंको, योनौ योनिर्मा योनिमें, दद्यात् राणे रखे, सगुडक्षारम् अथवा गोण तथा क्षारयुक्त अथवा गुड़ तथा क्षारसहित, योनि-विशोधनम् योनिविशोधन तरीके योनिको शुद्ध करनेवाला, किण्वं वा किण्व (सुराणीज) किण्व, दद्यात् आपपुं देवे ॥ १७४-१७६ ॥

174-176. Til paste mixed with alkali or with milk of the thorny milk

१७३½. प्रभिद्येत—प्रभिद्यते (छ.)

विशोधनम्—विरेचनम् (घ.)

१७५. लक्तकान्—नक्तकान् (घ. च.)

१७६. दद्याद्योनिविशोधनम्—दद्याद्योनिविरेचनम् (प. फ.)

hedge plant, or pungent fish impregnated with the above articles may be inserted in the vagina; a swab well saturated with the bile of hog or fish, or with emetic or purgative medications, or with honey, may be inserted in the vagina. Or yeast, gur and alkali may be used for the cleansing of the vagina.

रक्तपित्तहरं क्षारं लेहयेन्मधुसर्पिषा ।

लशुनं मदिरां तीक्ष्णां मत्स्यांश्चास्यै प्रदापयेत् ॥१७७॥

रक्तपित्तहरम् रक्तपित्तनाशकं रक्तपित्तनाशकं, क्षारम् क्षार क्षार, मधुसर्पिषा मधु तथा घी साथे मधु तथा घीके साथ, लेहयेत् यथाशक्ती चरावे, अस्यै अने तेने और इसको, लशुनम् लशुन, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, मदिराम् मदिरा मदिरा, मत्स्यान् च अने मत्स्यने। और मत्स्यको, प्रदापयेत् प्रयोग करावे ॥ १७७ ॥

177. And the alkali curative of hemothermia may be licked with honey and ghee. Garlic, strong madira wine and fish may be given to the woman as diet.

वस्तिं सक्षीरगोमूत्रं सक्षारं दाशमूलिकम् ।
अदृश्यमाने रुधिरं दद्याद्गुल्मप्रमेदनम् ॥१७८॥

रुधिरं रक्त, अदृश्यमाने देहात् न होय तो न दिखाई दे तो, सक्षीरगोमूत्रम् दूध तथा गोमूत्रसहित दूध तथा गोमूत्रसे युक्त, सक्षारम् अने क्षार साथे क्षार सहित, दाशमूलिकम् दशमूलनी दाशमूलिक, गुल्मप्रमेदनम् गुल्म भेदनार गुल्मप्रमेदक वस्तिम् अस्ति वस्ति, दद्यात् आपवी देवे ॥ १७८ ॥

178. The enema prepared with milk, cow's urine, alkali and penta-radix may be given. If still the blood does

१७७. लेहयेन्मधुसर्पिषा-लेपयेत्क्षौद्रसर्पिषा (थ.)

१७८. सक्षीरगोमूत्रं-सक्षारगोमूत्रं (प.)

not appear, then operative treatment should be performed on the patient.

प्रवर्तमाने रुधिरं दद्यान्मांसरसौदनम् ।

घृततैलेन चाभ्यङ्गं पानार्थं तरुणीं सुराम् ॥१७९॥

रुधिरं रक्त रक्त, प्रवर्तमाने प्रवृत्त यत् निकलने पर, मांसरसौदनम् मांसरसयुक्त भोजन मांसरस और ओदन, घृततैलेन घी तथा तैलघी घी तथा तैलसे, अभ्यङ्गम् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, पानार्थम् अने पीव्य भाटे और पीनेके लिए, तरुणीम् नवुं नवी, सुराम् च भव सुरा, दद्यात् आपवी देवे ॥ १७९ ॥

179. If the blood begins to flow out, she should be given meat-juice and cooked rice for diet, inunction with ghee and oil, and new wine for drink.

रुधिरंतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः ।

कार्या वातरुगातार्थाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥१८०॥

रुधिरं रुधिरनी रक्तके, अतिप्रवृत्ते तु अति प्रवृत्ति शाय तो अत्यन्त मात्रामें निकलने पर, रक्तपित्तहरीः रक्तपित्तने हरणु करनादी रक्तपित्तनाशक, वातरुक् कार्याः अने वात रोगधी पीडाती स्त्रीने और वातरुगासे पीडित स्त्रीके लिए, पुनः तो तो, सर्वाः सर्व प्रकारकी, वातहरीः क्रियाः वात हरनार क्रिया वातरुगाशक क्रियायें, कार्याः करना जो करनी चाहिए ॥ १८० ॥

180. If there is excessive flow of blood, then the treatment curative of hemothermia is to be given; and if the patient is afflicted with vata-type of pain, then all the remedies curative of vata should be administered.

घृततैलावसेकांश्च तित्तिरींश्चरणायुधान् ।

सुरां समब्दां पूर्वं च पानमम्लस्य सर्पिषः ॥१८१॥

१८०. रुधिरंतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरीः क्रियाः । कार्या वातरुगातार्थाः सर्वा वातहरीः पुनः ॥-रुधिरंतिप्रवृत्ते तु रक्तपित्तहरी क्रियाम् । रुगाद्वैतरुगातार्थाः सर्वा वातहरीः

पुनः ॥ (६.)

प्रयोजयेदुत्तरं वा जीवनीयेन सर्पिषा ।

अतिप्रवृत्त रुधिरं सत्तिकेनानुवासनम् ॥१८२॥

घृततैलावसेकान् च घृतं तथा तैलनां परिषेधनी
वी तथा तैलका सिंचन, तित्तिरीन् तेतर तीतर,
चरणायुधान् अने दूधडांना भोसरसनुं बोधन और
मुर्गेके मांतरसका भोजन, समण्डाम् भंडसहित मंडयुक्त,
सुराम भध सुरा, अमलस्य च तथा अम्ल द्रव्यथी
पडावेला और अम्ल द्रव्योंसे साधित, सर्पिषः धीनुं घीका,
पानम् पान पान, पूर्वम् बोधननी पडेलां भोजनसे
पडिले, प्रयोजयेत् करापुं कराना चाहिए, रुधिरं
रुधिरनी रक्तके, अतिप्रवृत्ते अति प्रवृत्ति थाय तो अति
प्रवृत्त होने पर, जीवनीयेन अथनीय द्रव्योथी सिद्ध करेला
जीवनीय द्रव्योंसे साधित, सर्पिषा घृतथी घृतसे, उत्तरम्
उत्तरभस्ति आपवी उत्तरवस्ति दे, सत्तिकेन अथवा
तिक्त द्रव्योथी सिद्ध करेला धीथी अथवा तिक्त द्रव्योंसे
साधित घृतसे, अनुवासनम् वा अनुवासनभस्ति
आपवी अनुवासनवस्ति दे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. Affusions of ghee and oil,
diet of partridge and fowls and pre-
prandial potion of sura wine with its
supernatant fluid and ghee prepared
with the sour group of drugs are indica-
ted. The post-prandial unctuous enema
of ghee medicated with drugs of the
life-promoter group or unctuous enema
together with the bitter group of drugs
should be given in the case of excessive
flow of blood.

अध्यायोक्तविषयाः —

तत्र श्लोकाः—

स्नेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि बृंहणं गुटिकाः ।
वमनविरेकौ मोक्षः क्षतजस्य च वातगुल्मवनाम् ॥

१८३ स्नेहः स्वेदः सर्पिर्वस्तिशूर्णानि—स्नेहः स्वेदः सर्पिश्चूर्णानि
(ख. घ. झ.)

॥ क्षतजस्य—कफजस्य (ख.)

॥ वातगुल्मवनाम्—वातगुल्मेषु (फ.)

सर्पिः सत्तिकसिद्धं धीन् पक्षंसनं निरुहाम् ।

रक्तस्य चावसेचनमाश्वात्तनां वासनयोगाः ॥१८३॥

उपनाहनं सखलं पक्षस्याभ्यन्तरप्रभिस्य ।

संशोधनसंशमने पित्तप्रभवस्य गुल्मस्य ॥१८४॥

स्नेहः स्वेदो मेदो लङ्घनलङ्घनं विरेकश्च ।

सर्पिर्वस्तिशूर्णिकाश्चूर्णानि श्लोकाः ॥१८५॥

गुल्मस्यान्ते दाहः कफजस्याप्रेषणीतरक्तस्य ।

गुल्मस्य रौघिक्तस्य किदाक्रमः स्त्रीभवाभ्योक्तः ॥१८६॥

तत्र ते विषयमा उक्त विषयमें, श्लोकाः उप-

सहारना श्लोकाः उपसंहारके श्लोक हैं कि, वातगुल्म-

वताम् वातगुल्मवाणा रागीभोने वातगुल्मवालोंको,

स्नेहः स्नेहः स्नेहन स्वेदन स्नेहन स्वेदन, सर्पिः—वस्तिः

घृतभस्ति घृतवस्ति चूर्णानि शूर्णानि चूर्ण, बृंहणम्

बृंहणं बृंहण, गुटिकाः गुटिका गुटिकायें, वमन-विरेकौ

वमन-विरेचन वमन-विरेचन, क्षतजस्य च रक्तानुं रक्तका,

मोक्षः च मोक्षश्च मोक्षण पित्तप्रभवस्य पित्तजन्य पित्त

जन्य, गुल्मस्य गुल्ममां गुल्ममें, सत्तिक-सिद्धश्च सर्पिः

तिक्त द्रव्योथी सिद्ध करेला घृत तिक द्रव्यसाधित घृत,

क्षीरम् दूध दूध, पक्षंसनम् निरेचन विरेचन, निरुहाम्

च निरुह भस्ति निरुहवस्ति, रक्तस्य रक्तानुं रक्तका,

अवसेचनम् मोक्षश्च मोक्षण, आश्वात्तनां आश्वात्तन

आश्वासन, संशमनं तथा संशमन और संशमनके,

योगाः च शौगो योन, पक्षस्य पक्ष गुल्मने पक्ष गुल्मका,

सखलं शस्त्रकर्मसहित शस्त्रकर्मसहित, उपनाहनम्

उपनाह उपनाह, अभ्यन्तर- गुल्म आंतर गुल्म अन्दर,

प्रभिस्य लेहतां भिज होने पर, संशोधन- संशोधन संशो-

धन, संशमने तेभ्य संशमन एवं संशमन, कफजस्य कफ-

जन्य कफजन्य, गुल्मस्य गुल्ममां गुल्ममें, स्नेहः स्नेहन

स्नेहन, स्वेदः स्वेदन स्वेदन, मेदः लेहन मेदन लङ्घनम्

लंघन लंघन, लङ्घनम् लङ्घन वमन, विरेकः च

विरेचन विरेचन, सर्पिः—वस्तिः घृतभस्ति घृतवस्ति,

गुटिकाः गुटिकायें गुटिकायें, चूर्णम् शूर्णं चूर्ण, श्लोकाः

क्षारसहित क्षारसहित, अरिष्टाः च अरिष्टो अरिष्ट,

अप्रे प्रथम, अपनीतरक्तस्य रक्तमोक्षां करीने

रक्तमोक्षण करके, अन्ते अंतर्मा अंतर्में, दाहः दाह

दाह, स्त्रीभवस्य अने स्त्रीने थता और बिर्योंमें होनेवाले,

१८६. गुटिकाः—गुटिकाः (ज.)

रौधिरस्य गुल्मस्य रुधिरगुल्मने। स्तुगुल्मका, क्रियाक्रमः
थिडि-साकम चिकित्साक्रम, उक्तः ऊर्ध्वं छे कहे
दिये हैं ॥ १८३-१८७ ॥

Here are the recapitulatory verses—
183-187. Oleation, sudation, ghee-
enemata, powders, roborants, pills, vo-
mition and purgation, blood-letting
for the patient suffering from vata-
gulma, ghee medicated with bitters,
milk, laxation, evacuative enemata,
blood-letting, comforting and sedative
remedies; poultices, operation treatment
of suppurated gulmas and the treatment
of those ruptured internally, purification
and sedation of gulma born of pitta;
oleation, sudation, incisions, lightening
therapy, vomition, purgation, medica-
ted ghee, enemata, pills, powders,
medicated wines, alkalies, cauterization
of gulma as a last resort with previous
blood-letting in a patient suffering
from gulma born of kapha, the line
of treatment of the sanguineous type
of gulma in women is described herein.

पथ्यान्नपानसेवा हेतूनां वर्जनं यथास्वम् च ।
नित्यं वाग्नेयमाग्निः स्निग्धस्य च सर्वकर्माणि ॥ १८८ ॥
हेतुलिङ्गमिन्द्रिः क्रियाक्रमः साध्यता न योगाश्च ।
गुल्मचिकित्सितसंग्रह एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य

पथ्यान्नपान- पथ्य अन्नपानं पथ्य अन्नपानका,
सेवा सेवन सेवन, यथास्वम् येतयेतानां और
अपने अपने, हेतूनां च निदानने निदानका, वर्जनम्
परित्याग वर्जन, नित्यम् हमेश नित्य, अग्निसमाग्निः च
अग्निनी रक्षा अग्निही रक्षा, स्निग्धस्य स्नेहन ऊर्ध्व
पक्षी और गुल्ममें स्नेहन किये गयेको, सर्वकर्माणि च

१८८. यथास्वम् च—यथास्वेणम् (य.)

१८९. एतावान् व्याहृतोऽग्निवेशस्य—एतावानग्निवेशस्य (य.)

सर्वं धर्मं कर्त्तव्यं सर्व कर्म करना, हेतुः हेतु हेतु,
लिङ्गं लक्षण लक्षण, मिन्द्रिः सिद्धि सिद्धि, क्रियाक्रमः
थिडि-साकम चिकित्साक्रम, साध्यता साध्यता साध्यता,
न असाध्यता और असाध्यता, योगाः च अने योगे
और योग, एतावान् आहृतो इतना, गुल्मचिकित्सित-
गुल्मथिडि-साने। गुल्मचिकित्साका संग्रहः संग्रह संग्रह,
अग्निवेशस्य अग्निवेशने अग्निवेशको, व्याहृतः ऊर्ध्व छे
कहा है ॥ १८८-१८९ ॥

188-189. Habitual use of wholesome
eats and drinks, avoidance of the respec-
tive etiological factors, continual protec-
tion and proper condition of the gastric
fire, what medications are to be done after
preliminary oleation causes, symptoms,
success, line of treatment, curability and
otherwise and therapeutic measures,
such is the concise description of the
therapeutics of gulma which has been
declared to Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सितस्थाने गुल्मचिकित्सितं नाम
पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकशी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सितस्थाने
थिडि-सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, गुल्मचिकि-
त्सितम् 'गुल्मथिडि-सित' 'गुल्मचिकित्सित', नाम
नामने नामका, पञ्चमः पांचमो पांचवाँ, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ५ ॥

5. Thus in the Section on Therapeu-
tics in the treatise compiled by Agnivesa
and revised by Caraka, the fifth
chapter entitled 'The therapeutics of
Gulma' is completed.

ષષ્ઠોઽધ્યાયઃ ।

છઠ્ઠો અધ્યાય અધ્યાય છઠ્ઠા

Chapter VI

પ્રમેહચિકિત્સિતોપક્રમઃ —

અથ ૧ઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥૧॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः ६वे अधोऽथी अब आगे, प्रमेहचिकित्सितं तत्र 'प्रमेहचिकित्सित' नामना अध्यास्यते 'प्रमेहचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः ॥१॥ अध्यास्यते ३२थुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म ३६थुं छे कह्य है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The therapeutics of the anomalies of the urinary secretion."

2. Thus declared the worshipful Atreya.

निर्मोहमानानुशयो निराशः

पुनर्वसुर्ज्ञानतपोविशालः ।

कालेऽग्निवेशाय सहेतुलिङ्गा-

नुवाच मेहाञ्जममं च तेषाम् ॥ ३ ॥

निर्मोह-માન-અનુશયઃ મોહ, માન અને ક્રોધથી રહિત મોહ, માન ઓર ક્રોધસે રહિત. નિરાશઃ રાગ-રહિત રાગરહિત, જ્ઞાન-જ્ઞાન જ્ઞાન. તપઃ- અને તપથી ઓર તપસે, વિશાલઃ મહાન મહાન. પુનર્વસુઃ પુનર્વસુને સહેતુલિંગાન કારણુ તથા લક્ષણુ સહિત હેતુ ઓર લક્ષણ સહિત, મેહાન્ પ્રમેહો પ્રમેહો, તેષામ્ ચ અને તેઓના ઓર उनके, शमनम् शमनने। शमनका, काले योग्य समय पर, उवाच ઉપદેશ કર્યો ઉપદેશ ક્રિયા ॥ ૩ ॥

3. Punarvasu who was free from delusion, pride, anger and desire and whose mind had grown large with

wisdom and meditation, instructed Agnivesa in due course regarding urinary disorders along with their causes, symptoms and therapeutics.

પ્રમેહસ્ય નિદાનમ્ —

આસ્યાસુખં સ્વપ્નસુખં દધીની

ગ્રામ્યૌદકાનૂપરસાઃ પયાંસિ ।

નવાજ્ઞપાનં મુઢવૈકૃતં ચ

પ્રમેહહેતુઃ કફકૃચ્ચ સર્વમ્ ॥ ૪ ॥

આસ્યા- બેસી રહેવાનું બેઠનેકા, સુખમ્ સુખ સુખ, સ્વપ્ન- સૂવાનું સોનેકા, સુખમ્ સુખ સુખ, દધીની ધડી દહી, ગ્રામ્ય- ગ્રામ્ય ગ્રામ્ય, ઔદક- બહાર જલચર, આનૂપ- અને આનૂપ ગ્રાહીઓના ઓર આનૂપ પ્રાણીઓ, રસાઃ માંસરસો માંસરસ, પયાંસિ દૂધ દૂધ, નવ- નવું નવા, અજ્ઞપાનન્ અજ્ઞપાન અજ્ઞપાન, મુઢ- અને ગોળની ઓર મુઢકે, વૈકૃતમ્ ચ બનાવટો વિકાર, કફકૃચ્ચ અને કફકારક ઓર કફકારક, સર્વમ્ સર્વમ્ સર્વ, પ્રમેહ-હેતુઃ પ્રમેહના હેતુઓ છે પ્રમેહકે હેતુ હૈં ॥ ૪ ॥

4. Addiction to the pleasures of lounging and sleeping, the excessive use of curds, meat juice of domestic, aquatic and wet-land animals, milks, new grains and drinks, and products of gur and all things that increase kapha are the causative factors of the anomalies of the urinary secretion.

પ્રમેહસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ —

મેદઃચ માંસં ચ શરીરજં ચ

ક્રુદં કફો વસ્તિગતં પ્રદૂષ્ય ।

કરોતિ મેહાન્ સમુદીર્ણમુષ્ણે-

સ્તાનેવ પિત્તં પરિદૂષ્ય ચાપિ ॥ ૫ ॥

કફઃ કફઃ, મેદઃ મેદઃ, માંસં ચ માંસ, શરીરજમ્ અને શરીરજનિત ઓર શરીરજનિત,

૪. આસ્યા-શર્યા (ગ.)

૫. વસ્તિગતમ્-વસ્તિગતઃ (ધ. ચ.)

૬. ચાપિ-મૂષઃ (ક.)

वस्तिगतम् तथा अस्तिभां लावेदा तथा वस्तिमें प्राप्त किये हुए, क्लेदक च क्लेदने क्लेदको, प्रदूष्य दूषित करी दूषित करके, मेहान् प्रमेहो प्रमेहोंको, करोति करे छे करता है, उष्णैः अने उष्ण पदार्थोंकी और उष्ण द्रव्योंसे, समुदीर्णम् बन्धी गथेलुं बढ़ा हुआ, पित्तम् च अग्नि पित्त पशु पित्त भी, तान् एव ते च मेद वगेरे दूष्येने उन्हीं मेद आदि दूष्योंको, परिदूष्य दूषित करीने प्रमेहो करे छे दूषित करके प्रमेहोंको करता है ॥ ५ ॥

5. The kapha having vitiated the adipose and the muscular tissues and the body-fluid becomes localised in the genito-urinary system and causes anomalies of the urinary secretion. The pitta, too, which is provoked by hot things, vitiating those very tissues, causes in the same manner other varieties of urinary anomalies.

क्षीणेषु दोषेष्ववकृष्य वस्तौ

धातून् प्रमेहाननिलः करोति ।

दोषो हि वस्ति समुपेत्य मूत्रं

संदूष्य मेहान्नयेद्यथास्वम् ॥ ६ ॥

दोषेषु क्षीण अने दोषो अन्य दो दोष, क्षीणेषु क्षीण यता क्षीण होने पर, अनिलः वायु वायु, धातून् धातुओंने धातुओंको, वस्तौ अस्तिभां वस्तिमें, अवकृष्य अने यीने खींचकर, प्रमेहान् प्रमेहो प्रमेहोंको, करोति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है, दोषः हि दोष दोष, वस्तिम् अस्तिभां वस्तिमें, समुपेत्य प्राप्त यधने पहुँचकर, मूत्रम् मूत्रने मूत्रको, संदूष्य दूषित करीने दूषित करके, यथास्वम् पेटपेटाना दक्षलुवाणा अपने अपने लक्षणसे युक्त, मेहान् प्रमेहो प्रमेहोंको, जनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ६ ॥

6. On the diminution of the other two humors, the morbid vata draws into the genito-urinary system the essential body-elements, and gives

rise to the third class of urinary anomalies. In every case the morbid humor, having reached the genito-urinary system, vitiates the urine and generates urinary anomalies corresponding to its specific nature.

प्रमेहानां साध्यासाध्यविभागः —

साध्याः कफोत्था दश, पित्तजाः षट्

याप्या, न साध्यः पवनाच्चतुष्कः ।

समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वा-

न्महात्ययत्वाच्च यथाक्रमं ते ॥ ७ ॥

कफोत्थाः ऊर्ध्वी भयेदा कफज दश दश दस, पित्तजाः पित्तधी भयेदा पित्तज, षट् छ छः, पवनात् अने पवनधी भयेदा और वातज, चतुष्कः चार चार, यथाक्रमम् अनुक्रमे क्रमशः, समक्रियत्वात् समान क्रिया-वाणा होवाधी समान क्रियावाले होनेसे, साध्याः साध्य छे साध्य हैं, विषमक्रियत्वात् विषम क्रियावाणा होवाधी विषमक्रियावाले होनेसे, याप्याः याप्य छे याप्य हैं, महात्ययत्वात् च अने मोटी भरानी करनार होवाधी और महा व्यापत्ति करनेवाले होनेसे न साध्यः च असाध्य छे असाध्य हैं ॥ ७ ॥

7. Ten are the varieties of urinary anomalies caused by kapha. They are curable. Six are the varieties caused by pitta. These are mitigable. Four are the varieties caused by vata. These last are incurable. The first class are curable because of the unitary nature of treatment required; the second class are merely mitigable because of the incompatible nature of the treatment required; the third class are incurable because of their highly fulminating nature.

७. पवनाच्चतुष्कः—पवनाच्चतुष्काः (५.)

प्रमेहाणां दोषदृश्यसंग्रहः —

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा

मेदोऽस्रशुक्राम्बुवसालसीकाः ।

मज्जा रसोजः पिशितं च दूष्याः

प्रमेहिणां, विंशतिरेव मेहाः ॥ ८ ॥

प्रमेहिणाम् प्रमेहना रोगीशोना प्रमेहियेकि,
सपित्तः पित्तसहित पित्तसहित, कफः कफ, पवनः च
तथा वायु तथा वायु, दोषाः ओ दोषो ओ ये दोष हैं
मेदः मेद मेद, अस्र- रक्त रक्त, शुक्र- शुक्र शुक्र, अम्बु-
शारीरिक अशरीरिक शरीरिक क्लेद, वसा- वसा वसा,
लसीकाः लसीका लसीका मज्जा मज्जा, रस-
रस रस, ओजः ओज ओज, पिशितम् च तथा मांस
तथा मांस, दूष्याः ओ दूष्यो ओ ये दूष्य हैं, मेहाः ओ
प्रमेहो और प्रमेह, विंशतिः एव बीस ओ ये बीस ही
हैं ॥ ८ ॥

8. The kapha, the pitta and the vata are the three vitiating factors. The adipose tissue, blood, semen, body fluid, fat, lymph, marrow, nutrient fluid, ojas and muscular tissue are the body-elements susceptible to vitiation in those suffering from urinary anomalies. There are precisely twenty varieties of urinary anomalies.

कफप्रमेहाणां लक्षणानि—

जलोपमं चेश्वरसोपमं वा

घनं घनं चोपरि विप्रसन्नम् ।

शुक्रं सशुक्रं शिशिरं शनैर्वा

लालेव वा वालुकया युतं वा ॥ ९ ॥

विद्यात् प्रमेहान् कफजान् दशैतान्

जल- पाणी जलके उपमम् ओवे सदृश, श्वरस-
शेरडीना रस ईश्वरसके, उपमम् वा ओवे सदृश,

८ मज्जा रसोजः पिशितं च दूष्याः—मज्जा रसो जी चेति भवन्ति
दूष्यम् (प)

१० दूष्याः—दूष्यम् (ब. ड. ख.)

घनम् घन घना, घनम् नीचे धाटे नीचे घन, उपरि च
तथा उपरि तथा उपरि के भागमें, विप्रसन्नम् स्पष्ट स्वच्छ
सशुक्रम् शुक्रसहित शुक्रयुक्त, शुक्रम् सदे सफेद,
शिशिरम् शीतल शिशिर शनैः वा धीमी गतिवागे।
मन्द गतिवाला लाला दाण लालके, इव वा ओवे।
समान, वालुकया अने रेतनी और वालुकासे, युतम्
वा युक्त युक्त एतन् आ इन, दश दश दश, प्रमेहान्
प्रमेह प्रमेहोंको, कफजान् कफजन्य कफजन्य, विद्यात्
जानेवा समझे ॥ ९ ॥

9-9. The following are the ten varieties caused by kapha— (1) that wherein the urine resembles water, (2) that wherein the urine resembles sugarcane juice, (3) that wherein the urine is dense, (4) that wherein the urine is dense and clear in the upper half, (5) that wherein the urine is white, (6) that wherein the urine is mixed with semen, (7) that wherein the urine is cold, (8) that wherein the urine is excreted slowly, (9) that wherein the urine is like the saliva and (10) that wherein the urine contains sand.

पित्तप्रमेहाणां लक्षणानि—

क्षारोपमं कालमथापि नीलम् ।

हारिद्रमाज्जिष्ठमथापि रक्त-

मेतान् प्रमेहान् षडुशन्ति पित्तात् ॥ १० ॥

क्षारोपमम् क्षार ओवे। क्षारके समान, कालम्
कालो काला, अथ अपि नीलम् नील नील, हारिद्रम्
हरिद्र ओवे पीलो हल्दीके सदृश पीला, माज्जिष्ठम्
मज्जिष्ठ ओवे मजीठके रंग जैसा, अथ अपि अने और,
रक्तम् रक्तवर्ण रक्तवर्ण, एतान् आ इन, षट् ७

१० नीलम्—रक्तम् (च.)

११ रक्तमेतान्—नीलमेतान् (च.)

१२ पित्तात्—पैतान् (ब. च. ड.)

छः, प्रमेहान् प्रमेहेने प्रमेहोकी. पित्तात् पित्थी
थयेत्। पित्तसे उत्पन्न, उद्गन्ति छहे छे कहते हैं ॥१०॥

10. These are the six varieties of urinary anomalies caused by the pitta—(1) that which resembles a solution of alkali (2) that which is indigo in color, (4) that which is yellow like turmeric, (5) that which is brown like indian madder and (6) that which is red in color.

वातप्रमेहानां लक्षणानि—

मज्जोजसा वा वसयाऽन्वितं वा
लसीकया वा सततं विबद्धम् ।
चतुर्विधं मूत्रयतीह वाता-
च्छेषेषु घातुष्वपकर्षितेषु ॥११॥

इह वातप्रमेहोभां वातप्रमेहोमं, वातात् वातमे दीधे
वातके कारण, शेषेषु भीम शेष, घातुषु घातुओ। घातुओके,
अपकर्षितेषु क्षीणु थाय त्पारे क्षीण हो जाने पर, मज्ज
भूतुष्य भूतुष्य मनुष्य मज्जसे, ओजसा वा ओजस्य
ओजसे, वसया वा वसाथी वसासे, अन्वितम् युक्त
युक्त, लसीकया वा अने लसीकाथी और लसीकासे
सततम् सतत सतत, विबद्धम् संवधवाणे। संवधवाला,
चतुर्विधम् ओम आर प्रकारने। इस तरह चार प्रकारका,
मूत्रयति पेशाण करे छे पेसाब करता है ॥ ११ ॥

11. These are the four varieties of urinary anomalies caused by the vata consequent on the diminution of the remaining body-elements—(1) that which is mixed with marrow, (2) that which is mixed with ojas, (3) that which is mixed with fat and (4) that which is mixed with lymph.

संक्षेपेण कफजादिप्रमेहलक्षणम्—

वर्णं रसं स्पर्शमथापि गन्धं

११. मूत्रयतीह वातात्—मूत्रयतेऽन्वितेन (ग. च. घ. ङ.)

यथास्वदोषं भजते प्रमेहः ।

इयाचारुणो वातकृतः सखूलो

मज्जादिसाद्रुण्यमुपैत्यह्रास्यः ॥१२॥

प्रमेहः प्रमेह प्रमेह यथास्वदोषम् येतयेताना
छेओ अद्रुण अपने अपने दोषोंके अनुकूल, वर्णम्
रंग रस रस रस, स्पर्शम् स्पर्श स्पर्श, अथ अपि
अथ और, मज्जम् गंधने पशु लक्षणो मी, भजते
प्राप्त करे छे प्राप्त करता है, वातकृतः वातकृत
वातकृत, सखूलः शूलयुक्त शूलयुक्त, इयाव- श्याव
श्याव, अरुणः अने रक्तपणुने। और रक्तवर्ण, असाध्यः
असाध्य प्रमेह असाध्य प्रमेह, मज्जादि- मज्जा आदिना
मज्जा आदिके, साद्रुण्यम् समानशुलुने समान गुणको,
उपैति प्राप्त थाय छे प्राप्त करता है ॥ १२ ॥

12. The given urinary anomaly . acquires its color, taste, feel and smell from the causative morbid humor. The anomaly resulting from vata is characterised by dusky-red coloration of the urine and colicky pain. If it further acquires the characteristics of marrow, ojas, fat or lymph, it becomes incurable.

प्रमेहानां पूर्वरूपाणि—

स्वेदोऽङ्गगन्धः शिथिलाङ्गत्वा च
शय्यासनस्वप्नसुखे रतिश्च ।
हृन्नेत्रजिह्वाश्रवणोपदेहो
घनाङ्गता केशनखातिवृद्धिः ॥१३॥
शीतप्रियत्वं गलतालुशोषो
माधुर्यमास्ये करपाददाहः ।

१२. यथास्व—यथापि (ग.)

„ साद्रुण्यम्—साद्रुण्यम् (त.)

१३. स्वेदोऽङ्गगन्धः—स्वेदाङ्गगन्धः (घ.)

„ स्वप्नसुखे—स्वापसुखे (च.)

„ „ —स्वप्नसुखं (ज. झ.)

भविष्यतो मेहगदस्य रूपं

मूत्रेऽभिधावन्ति पिपीलिकाश्च ॥१४॥

स्वेदः स्वेदः स्वेदः, अङ्गगन्धः शरीर गन्धः शरीरसे गन्ध आना, शिथिल-जङ्गता च अर्जो शिथिल भवति अङ्गोंकी शिथिलता, शय्या-शय्या शय्या, आसन-आसन आसन, स्वप्न-अने निद्राश्च उत्पन्न भवति और स्वप्नसे उत्पन्न होते हुए, सुखे सुभमा सुखमें, रतिः च प्रीति प्रीति, हृद्-हृद् हृदय, नेत्र-नेत्र नेत्र, जिह्वा-जिह्वा जीभ, श्रवण-अने कान और कानका, उपदेहः मेक्ष्मन् वेपाथेक्षां यथा मेलसे लिप्त रहना, वनाङ्गता शरीरतुं स्थूल भवति शरीरका स्थूल होना केना-केश बाल, नख-अने नख और नाखूनोंकी, अतिवृद्धिः अतिशय वधवा अतिवृद्धि, शीतप्रियत्वम् शीतल पदार्थों प्रिय लागना ठंडे पदार्थोंका सुहाना, गल-गल गले, तालु-ताला तालु तथा तालुका, शोषः सूक्ष्मा सूखना, आस्ये सुभमा सुखमें, माधुर्यम् अधुरता मधुरता, कर-कर हाथ तथा हाथ, पाद-पद पाद एवं पैरोंमें, दाहः भणतरा दाहः मूत्रे च अने मूत्र पर और मूत्र पर, पिपीलिकाः डीडीआतुं चिऊटियोंका, अभिधावन्ति डीडी आपवुं दौड़ कर आना, भविष्यतः भविष्यतां यनारा ये होनेवाले मेहगदस्य प्रमेह रोगना प्रमेहरोगके, रूपम् पूर्वरूप छे पूर्वरूप हैं ॥१३-१४॥

13-14 Sweating, bodily fetor, flabbiness of body, inclination to lie down, sedentation and sleep, increased excretion in the stomach eye, tongue and ear, corpulence of the body, rapid growth of hair and nails, liking for cold things, dryness of throat and palate, sweet taste in the mouth, burning sensation in the hands and feet, and swarming of ants on the urine—these are the premonitory symptoms of the approaching urinary disorder.

१४. मेहगदस्य-मेहगुणस्य (घ.)

प्रमेहाणां चिकित्साक्रमः—

स्थूलः प्रमेही बलवान्निहैकः

कृशस्तथैकः परिदुर्बलश्च ।

संबुद्धं तत्र कृशस्य कार्यं

संशोधनं दोषवन्ताधिकस्य ॥१५॥

इह आदी यदा, एकः स्वेद एक, प्रमेही प्रमेहने रोगी प्रमेहका रोगी, स्थूलः स्थूल स्थूल, बलवान् अने भणवान् होय छे और बलवान् होता है, तथा तथा तथा, एकः एषीमे कृशः कृशः कृश कृश, परिदुर्बलः अने अत्यंत दुर्बल होय छे और अत्यंत दुर्बल होता है, तत्र तत्र वहां, कृशस्य कृशस्य कृशका संबुद्धम् संबुद्ध वृद्धि, दोष-अने दोष और दोष, बल-तथा भणनी और बलकी, अधिकस्य अधिकतावाला अधिकतावालेका संशोधनम् संशोधन संशोधन, कार्यम् करवुं करवुं करना चाहिए ॥ १५ ॥

15- There are two types of patients—one stout and strong and the other very emaciated and weak. In the case of the emaciated, roborant medication should be done. In the case of the strong man who is affected with great morbidity, the purificatory procedure should be administered.

जिग्धस्य योगा विविधाः प्रयोज्याः

कल्पोपदिष्टा मलशोधनाय ।

ऊर्ध्वं तथाऽधश्च मलेऽपनीते

मेहेषु संतर्पणमेव कार्यम् ॥१६॥

जिग्धस्य स्नेहन करेला रोगीना स्नेहन किये गये रोगीके मलशोधनाय भणशोधन भाटे मलशोधनके लिए, कल्प-कल्पस्थानमा कल्पस्थानमें, उपदिष्टाः उद्देश्य कहे हुए, विविधाः विविध विविध, योगाः योगा योगोंका, प्रयोज्याः प्रयोग करवुं प्रयोग करना चाहिए, ऊर्ध्वम् उपरथी ऊपर, तथा अने और, अधः च नीचेथी नीचेसे, मले भण मलके, अपनीते हूर करवाभा आपत निकाल जाने पर, मेहेषु प्रमेहोंमा प्रमेहोंमें,

१६. मलशोधनाय-मलशोधना ये (घ.)

संतर्पणम् संतर्पणं संतर्पण, एव न ही, कार्यम् ३२९
जोडि करना चाहिए ॥ १६ ॥

16. After the patient has undergone the oleation procedure, the various purificatory prescriptions described in the Section on Pharmaceutics should be used. Once the morbid matter has been eliminated by vomiting and purgation, it is the impletion procedure alone that should be resorted to in cases of urinary anomalies.

गुल्मः क्षयो मेहनवस्तिशूलं

मूत्रग्रहश्राप्यपतर्पणेन ।

प्रमेहिणः स्युः, परितर्पणानि

कार्याणि तस्य प्रसमीक्ष्य वह्निम् ॥ १७ ॥

प्रमेहिणः प्रमेहिना रोगीने प्रमेहीको, अपतर्पणेन अपतर्पण्यथी अपतर्पणसे, गुल्मः गुल्म गुल्म क्षयः धातुक्षय धातुक्षय, मेहन- मूत्रेन्द्रिय मूत्रेन्द्रिय, वस्ति- अने अस्तिमा तथा वस्तिमें, शूलम् शूल शूल, मूत्रग्रहः च अपि अने मूत्रग्रह पशु और मूत्रग्रह भी, स्युः थाय छे होते हैं, तस्य तेनुं उसके, वह्निम् अग्निमणि अग्निबलको, प्रसमीक्ष्य जोडिने देखकर, परितर्पणानि तर्पण तर्पण, कार्याणि ३२९ जोडि करना चाहिए ॥ १७ ॥

17. Depletion in a patient of urinary disorder may result in gulma, wasting, phalalgia or pain in the bladder or kidney, and suppression or retention of urine. Hence, considering the strength of the gastric fire, the impletion procedure should be carried out.

प्रमेहिणामक्षणानम्—

संशोधनं नार्हति यः प्रमेही

१७. परितर्पणानि-परिवृंहणानि (क म. व. अ. ध.)

१, तस्य-तस्मात् (ध.)

तस्य क्रिया संशमनी प्रयोज्या ।

मन्थाः कषाया यवचूर्णलेहाः

प्रमेहशान्त्यै लघवश्च भक्ष्याः ॥ १८ ॥

यः नो जो, प्रमेही प्रमेहिने रोगी प्रमेही, संशोधनम् संशोधनमे संशोधनके, नार्हति येन न होय योग्य नहीं है, तस्य तेने उसे, संशमनी संशमन संशमनी क्रिया क्रिया क्रिया, प्रयोज्या ३२९ की करानी चाहिए, प्रमेह- अने प्रमेहिनी और प्रमेहकी, शान्त्यै शान्तिने भाटे शान्तिके लिए, मन्थाः मन्थे मन्थ, कषायाः कषाय कषाय, यवचूर्ण- यवनं यूर्ण यवचूर्ण, लेहाः अवलेह अवलेह, लघवः अने लघु और लघु, भक्ष्याः च भक्ष्यो आपना भक्ष्य देवे ॥ १८ ॥

18. In cases where the purificatory procedure is contra-indicated, the sedative line of treatment should be adopted. Accordingly the patient should be given demulcent drinks, decoctions, linctus made of barley powder and light food for the relief of the urinary disorder.

ये विष्किरा ये प्रतुदा विहङ्गा-

स्तेषां रसैर्जाङ्गलजैर्मनोः ।

यवौदनं रुक्षमथापि वाट्य-

मद्यात् ससक्तूनपि चाव्यपूपान् ॥ १९ ॥

ये नो जो, विष्किराः विष्किर विष्किर, ये नो जो, प्रतुदाः प्रतुद प्रतुद, विहङ्गाः पक्षीयो छे पक्षी हैं, तेषाम् तेषाम्ना उनके, जाङ्गलजैः अने अंगल पशु- पक्षीयोन और जांगल पशुपक्षियोंके, मनोः मनने अनुकूल मनके अनुकूल, रसैः मांसरसोनी साथे मांस- रसोंके साथ, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, यवौदनम् यवान यवान, वाट्य वाट्यम् अपि वाट्य वाट्य, ससक्तून अने सक्तुओ

१८. तस्य-तस्मै (ग.)

यवचूर्णलेहाः-समचूर्णलेहैः (ध.)

१९. कषाया यवचूर्णलेहाः-कषायायवचूर्णलेहाः (प.)

१९. रुक्षम्-गृध्रम् (अ. ध. प.)

-गृध्रम् (प.)

१९. वाट्यमद्यात् ससक्तूनपि-वाट्यं मद्यात्ससक्तूनपि (ख.प.)

साथे और सक्तुके साथ, अपूपान् च अपि अपूपेयुं
पक्षु अपूप मी, अद्यात् भक्ष्युं करवुं खावे ॥ १९ ॥

19. Cooked barley not mixed with
unctuous articles, barley porridge and
pan-cakes together with roasted grain
powder mixed with meat-juice of
gallinaceous and pecking birds and
with the agreeable meat-juice of jan-
gala animals should be given as diet.

मुद्रादियूषैरथ तित्कशकैः

पुराणशाख्योदकमाददीन ।

दन्तीङ्गदीतैलयुतं प्रमेही

तथाऽतसीसर्षपतैलयुक्तम् ॥२०॥

सषष्टिकं स्यात्तृणधान्यमन्नं

यवप्रधानस्तु भवेत्प्रमेही ।

मुद्र- भग मूग, आदि- वगेरेना आदिके, यूषैः
यूषे साथे यूषोंसे अथ अथवा अथवा, तित्कशकैः
तित्क शकै साथे तित्कशकैसे. पुराण- जूना पुराने
शालि-शालि शालि, ओदनश्च ये आने। भात चावलका
भात, आददीत आवा भाटे देवे खानेको ले, प्रमेही
प्रमेहना रोगीको प्रमेहका रोगी, दन्ती- दन्ती दन्ती,
इङ्गदी- तथा छे।रियाना तथा इंगोटके, तैल- तैलथी
तैलसे, युक्तम् युक्त युक्त, तथा अने और अतसी-
अतसी अतसी, सर्षप- के सरसवना या सरसोंके, तैल-
तैलथी तैलसे, युक्तम् युक्त युक्त, सषष्टिकम् साठी
ये।भा सांठी, तृणधान्यम् अथवा साभा वगेरे तृण-
धान्येनु अथवा श्यामाक आदि तृणधान्योंका अन्नम् स्यात्
अन्न आना भाटे देवुं अन्न खानेको ले, प्रमेही प्रमेहना
रोगीको प्रमेहका रोगी, तु ते। तो, यवप्रधानः मुख्यतः
जवन भोजनवाला यवप्रधान भोजनवाला, भवेत् भवुं
भेधित होना चाहिए ॥ २० ॥

20-20½. The patient may be given
cooked old rice with the soup of green
gram or of other pulses and bitter
vegetables. He may be given shashtika
rice or grass grains mixed with oils

or red physic-nut and zachum oil and
white mustard. But the principal diet
of the patient should be barley.

यस्य भक्ष्यान् विविधास्तथाऽद्यात्

कफप्रमेही तदुसंयुक्तम् ॥२१॥

तथा कफप्रमेही कफप्रमेही, मधु-
मधु मधुमे, संयुक्तान् मिश्रित मिश्रित. वक्ष्य
जौके, विविधान् विविध विविध. भक्ष्यान् भक्ष्य
पदार्थोंको, अद्यात् भक्ष्युं करवुं भेधित
भक्षण करे ॥ २१ ॥

21. The patient suffering from the
kapha type of urinary disorder should
eat various preparations of barley
mixed with honey.

निशि स्थितानां त्रिफलाकषाये

स्युस्तर्पणाः क्षौद्रयुता यवानाम् ।

तान् सीधुयुक्तान् प्रपिबेत् प्रमेही

प्रायोगिकान्मेहवधार्यमेव ॥२२॥

त्रिफला- त्रिफलाणां त्रिफलाके, कषाये कषाय
कषायमें निशि आभी रात रातभर, स्थितानाम् स्थित
रक्खे गये, यवानाम् जवन जौके, क्षौद्र- मधु मधुमे,
युताः मिश्रित मिश्रित, तर्पणाः साथवा वगेरे तर्पण
पदार्थों सत्तु आदि तर्पण पदार्थों, स्यात् साथ छे होते हैं.
प्रमेही प्रमेहना रोगीको प्रमेहका रोगी, सीधु- सीधुथी
युक्तान् युक्त युक्त, प्रायोगिकान् दररोज प्रयोग करवा
योग्य सतत सेवनयोग्य, तान् तैलीनुं उनको, मेह-
प्रमेहना प्रमेहके, वध- अर्थक एव नाशने भाटे नाशके
लिए प्रपिबेत् पान करवुं पीवे ॥ २२ ॥

22. The barley soaked overnight
in the decoction of the three myroba-
lans and taken with honey and seedhu
wine is the best nutrient diet for the
patient, and the constant use of it
indeed destroys urinary disorders.

ये स्त्रेप्रमेहे विहिताः कषाया-

स्तेर्भावितानां च पृथग्यवानाम् ।

सक्तूनूपान् स्वगुडान् स्वधानान्

भक्ष्यांस्तथाऽन्यान् विविधांश्च खादेत् २३

श्लेषामेहे उद्भवेऽथ कफप्रमेहसं, वे नो जो
 कलायाः उपायोः कषायैः विहितः उक्ता उ कहे हैं, तैः
 तेनाथी उनसे, पृथक् शुद्ध शुद्ध पृथक् पृथक्, आवि-
 तानाम् भावना दीयेता। भावित यवानाम् ज्वना जौके
 सगुडान् गोमसहितं गुडसहित, सक्नून् साथवा सत्तू,
 सधानान् भूजेषां ज्वसहितं भूवे हुए जौके साथ,
 अपूपान् अपूप तथा तथा तथा, त्रिविधान्
 विविध त्रिविध, खन्यान् प्लीगं अन्य, भक्ष्यान् च
 भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थोक्ते, खादेत् भाना खावे ॥२३॥

23. The patient should use as diet barley soaked in the various decoctions prescribed for the cure of the kapha type of urinary disorders, converting it into flour of roasted grain or into cakes or roasted in any other form mixed with gur.

स्वराश्वगोहंसपृथङ्मुत्तनां

तथा यवाणां विविधाश्च भक्ष्याः ।

देयास्तथा वेणुयवा यवानां

कल्पेन गोधूमसम्यक् भक्ष्याः ॥२४॥

तथा तेभञ्ज उसी प्रकार, स्वर- गधेडा गधा, अश्व-
घेडा घोडा, गो- गाय गाय, हंस- हंस हंस, पृषव- अने
हरण् ओओओ और हरिण इन्होंने, भृतानाञ्ज आधेडा
अने भण साथे डाढेडा स्त्राये हुए और पुरीषके साथ
बाहिर आये हुए, यवानाञ्ज जवना जौके, विविधाः विविध
विविध, भक्ष्याः च भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थ, देवाः
आपवा देवे, तथा अने तथा, वैश्वानरा वांसना जव
वांसके जौ, गोधूममयाः च तेभञ्ज घुटना अनेडा एवं
गेहूँसे बने हुए, भक्ष्याः भक्ष्य पदार्थो भक्ष्य पदार्थो,
यवानाञ्ज जवनी जौकी, कल्पेन विधि प्रमाणे आपवा
विधिसे देवे ॥ २४ ॥

२४. गोहंसपृषद्वृत्तानाम्-गोधेनुकसंवृत्तानाम् (ख. झ. ढ.)

—गोकुलकसंभृतानाम् (प.)

गोहन्तकसंभृतानाम् (प.)

24. Various eatables prepared of barley which has been previously given to donkeys, horses, cows, swans and deer and excreted by them in their dung should be used. In similar manner eatables prepared of bamboo barley and wheat should be given to the patient.

कश्चमैहेषु कस्तिप्ययमेगाः —

संशोधनोद्देश्यलक्ष्यनानि

काले प्रयुक्तानि कषप्रमेहान् ।

जयन्ति पित्तभवान् विरेकः

संतर्पणः संदायनो विधिश्च ॥२५॥

काले ये ॥२५॥ सभये योग्य समर्थं, प्रयुक्तानि प्रयोग
 करेदा प्रयुक्त क्रिये गये, संशोधन- संशोधन संशोधन
 उल्लेखन- पभन वभन. लङ्गनानि तथा दधन तथा
 लंघन, कफप्रमेहान् कृष्टप्रमेहोने। कफप्रमेहोको, विरेकः
 अने विरेचन और विस्चन संतर्पणः संतर्पणं संतर्पण,
 संशमनः तथा संशमन तथा संशमन, विधिः च
 ओष्ठोने। विधि इनकी विधि, पित्तप्रमेहान् पित्तप्रमेहोने।
 पित्तजप्रमेहोको, जयन्ति नाश करे छे नाश करते
 हैं ॥२५॥

25. The purificatory procedure, vomition and lightening therapy administered at appropriate times cure the urinary anomalies of the kapha type; and purgation, impletion and sedation procedures cure anomalies of the pitta type.

द्वितीयं सुराह्वां त्रिफलां समुत्तां

कषायसुत्काथ्य पिबेत् प्रमेही ।

श्रीवैष्णव युक्तमथवा हरिद्रां

पिबेद्रसेनामलक्ष्मीफलानाम् ॥२६॥

२५. विरेकः—विरेकाः (ब.)

११ १० -विकाराच्च (प.)

प्रमेही प्रमेहना शैथिल्ये प्रमेहका रोगी, दार्वीम्
दार्वीं दार्वीं, सुराहाय देवदार देवदार, समुस्ताम् तथा
मुस्तसहित तथा मुस्तसमेत, त्रिफलाम् त्रिफला
ओशोने त्रिफला इनका, उत्काय्य क्वाथ क्वाथ
काय करके, कषायम् ते क्वाथ उक्त काय, पिवेत् पीवे
पीवे, जयवा अथवा अथवा, शौद्रेण मधुनी मधुने,
युक्तम् युक्त युक्त हरिद्राम् हरिद्रा हल्दीको, आमलकी-
आमलानां आवलेके, फलानाम् फलानां फलोंके, रसेन
रसनी साथे रसके साथ, पिवेत् पीवे पीवे ॥ २६ ॥

26. The patient suffering from urinary disorder may take the decoction of indian berberry, deodar, the three myrobalans and nut-grass; or he may take powdered turmeric with honey and the juice of emblic myrobalan.

हरीतकीकटफलमुस्तलोघ्रं

पाठाविडङ्गार्जुनचन्दनाश्च ।

उभे हरिद्रे तगरं विडङ्गं

कदम्बशालार्जुनदीप्यकाश्च ॥२७॥

दार्वीं विडङ्गं खदिरं धवश्च

सुराहकुष्ठार्जुनचन्दनानि ।

दार्व्यग्निमन्थौ त्रिफला सपाठा

पाठा च सूर्वा च तथा श्वदंष्ट्रा ॥२८॥

यवान्युशीराण्यभयागुडूची-

चव्याभयाचित्रकसप्तपर्णाः ।

पादैः कषायाः कफमेहिनां ते

दशोपदिष्टा मधुसंप्रयुक्ताः ॥२९॥

हरीतकी- हरिद्रा हरिद्रा, कटफल- कायफल कायफल,
मुस्त- मोथ मुस्त, लोघ्रम् तथा लोघ्रने क्वाथ तथा
लोघ्रका काय, पाठा- काणीपाठ पाठी, विडङ्ग- वायविडङ्ग
वायविडङ्ग, अर्जुन- अर्जुन कौहे, चन्दनाः च तथा

२८. दार्वी-चव्या (व.)

२९. तथा श्वदंष्ट्रा-त्रिकण्टकं च (ग.)

२९. -तुणकण्टकं च (प.)

२९. चव्याभया-चम्बवाभया (प.)

धामलुने क्वाथ तथा धामिनका काय, उभे ये अतनी
दोनों प्रकारकी हरिद्रे हरिद्रा हल्दी, तगरम् तगर तगर,
विडङ्गम् तथा वायविडङ्गम् क्वाथ तथा वायविडङ्गका काय,
कदम्ब- कदम्ब कदम्ब, शाल- शाल शाल, अर्जुन- अर्जुन
कौहे दीप्यकाः च तथा अग्निमन्थौ क्वाथ तथा अज-
वायनका काय, दार्वीं दार्वीं दार्वीं विडङ्गम् वायविडङ्ग
वायविडङ्ग, खदिरः खैर, धवः तथा धावडाने
क्वाथ तथा धावका काय सुराह- देवदार देवदार, कुष्ठ-
कुष्ठ कुष्ठ, अर्जुन- अर्जुन अर्जुन चन्दनाश्च तथा चन्दनम्
क्वाथ तथा चन्दनका काय, दार्वीं दार्वीं दार्वीं, अग्निमन्थौ
अग्निमन्थौ अग्निमन्थौ सपाठा तथा काणीपाठसहित तथा
पाठीसमेत, त्रिफला त्रिफलाने क्वाथ त्रिफलाका काय,
पाठा च काणीपाठ पाठी सूर्वा च सूर्वा सूर्वा, तथा तथा
तथा, श्वदंष्ट्रा गोअरुने क्वाथ गोखरुका काय, यवानी-
यवानी यवानी, उशीराणि वीरशुने अर्जुन खय, अभया-
हरिद्रा हरिद्रा, गुडूची- तथा गुडूचीने क्वाथ तथा गिलोयका
काय, चव्या- चव्या चव्या अभया हरिद्रा हरिद्रा, चित्रक-
चित्रा चित्ते, सप्तपर्णाः तथा सातविडङ्गम् क्वाथ
तथा सतवनका काय, ते ये उन दश दश दस, कषायाः
क्वाथने कायको, मधु- मधुनी साथे मधुके साथ,
संप्रयुक्ताः लेणीमी मिठाकर, कफमेहिनाश्च क्वाथ प्रमेही-
ओने भाटे प्रयोग करवानुं कफप्रमेहियोंके लिए प्रयोग
करनेको, पादैः श्लोकना ओक ओक अरुण वडे श्लोकके
एक एक पादसे, उपदिष्टाः कहेन मां आयुं छे कहा
गया है ॥ २७-२९ ॥

27-29. (1) Chebulic myrobalan, box myrtle and lodh; (2) Patha embelia bark of arjun and common indian linden; (3) turmeric indian berberry, valerian, hardwick and embelia; (4) bark of kadamba, common saul, arjuna and bishop's weed; (5) indian berberry, embelia, bark of catechu and crane tree; (6) deodar, costus, eagle wood and sandal-wood; (7), indian berberry, wind killer, three myrobalans and patha; (8) patha, trilobed virgin's bower;

and small caltrops; (9) bishop's weed, cuscus grass, chebulic myrobalans, and guduch; (10) piper chaba, chebulic myrobalan, white-flowered leadwort, dita bark; thus we have described in the foregoing ten verses ten formulas of decoction to be taken with honey by persons suffering from urinary anomalies due to kapha.

पित्तमेहेषु कतिपययोगाः—

उशीरलोधाञ्जनचन्दनाना-

मुशीरमुस्तामलकाभयानाम् ।

पटोलनिम्बामलकामृतानां

मुस्ताभयापन्नकवृक्षकाणाम् ॥३०॥

लोधाम्बुकालीयकधातकीनां

निम्बारुनाम्रातनिशोत्पलानाम् ।

शिरीषसर्जार्जुनकेशराणां

प्रियङ्गुपद्मोत्पलकिंशुकानाम् ॥३१॥

अश्वत्थपाठासनवेतसानां

कटुक्कटैर्युत्पलमुस्तकानाम् ।

पैत्तेषु मेहेषु दश प्रदिष्टाः

पादैः कषाया मधुसंप्रयुक्ताः ॥३२॥

उशीर- वीरक्षुने वागे। खस, लोध्र दोधर लोध, अञ्जन- अर्जुन कौहे, चन्दनानाम् तथा यन्दनने। क्वाथ और चन्दनका काथ, उशीर- वीरक्षुने वागे। खस, मुस्ता- मुस्त मुस्त, आमलक- आमर्णा आवले, अमयानाम् तथा हरडने। क्वाथ तथा हरडका काथ, पटोल- परवण परवल, निम्ब- लीमडे नीम, आमलक- आमर्णा आवले, अमृतानाम् तथा गणैने। क्वाथ

३०. अञ्जन-अर्जुन (द.)

„ मुस्तामलकाभयानाम्-लोधाञ्जनचन्दनानाम् (प.)

„ „ -मुस्तामलकामृतानाम् (प.)

३१ निम्बारुनाम्रातनिशोत्पलानाम्-निम्बारुनानां तिनिशोत्पलानाम् (प.)

३२. अश्वत्थपाठासनवेतसानां-अश्वत्थासासनवेतसानां (प.)

„ दश प्रदिष्टाः-दशैव दृष्टाः (त)

तथा गिलेयका काथ, मुस्ता- मुस्त मुस्त, अमया- हरडे हरड, पद्मक- पद्मक पद्माख, वृक्षकाणाम् अने क्वाथने। क्वाथ और कुचेका काथ, लोध्र- दोधर लोध, अम्बु- वागे। सुगन्धवाले, कालीयक- पीणा यन्दन पीले चन्दन, धातकीनाम् तथा धावडीनां क्वाथने। क्वाथ तथा घायके फूलका काथ, निम्ब- लीमडे नीम. अर्जुन- अर्जुन कौहे, आम्रात- अंभाडे अम्बाडे, निम्बा- लोध्र इल्ली, उत्पलानाम् तथा नीलकम्बुने। क्वाथ तथा नीलोफरका काथ, शिरीष- सरसडे शिरीष, सर्ज- सर्ज सर्ज, अर्जुन- अर्जुन कौहे, केशराणाम् तथा लाह नागकेसरने। क्वाथ तथा रक्त नागकेसरका काथ, प्रियङ्गु- धुङ्गला प्रियङ्गु, पद्म- कम्बु कमल, उत्पल- नीलकम्बु नीलोफर, किंशुकानाम् तथा आम्राने। क्वाथ तथा डाकका काथ, अश्वत्थ- पीपणे। पीपल, पाठा- पाडा पाठी, असन- असन खाज, वेतसानाम् तथा वेतसने। क्वाथ तथा वेतसका काथ, कटुक्कटेरी- दाडुल्लोध्र दारुहल्ली, उत्पल- नीलकम्बु नीलोफर, मुस्तकानाम् तथा मुस्तने। क्वाथ तथा मुस्तका काथ, दश ओ दश उन दस, कषायाः क्वाथने। काथोको, मधु- मधुनी साथे मधुके साथ, संप्रयुक्ताः बेणवी मिलाकर, पैत्तषु पित्तजन्य पित्तजन्य, मेहेषु प्रमेहोभां प्रयोग करवानुं प्रमेहोमें प्रयोग करनेको। पादैः श्लेष्मना ओक ओक यरखु वडे श्लोकके एक एक पादसे, प्रदिष्टाः कहेवाभां आयुं छे कहा गया है ॥ ३०-३२ ॥

30. (1) Cuscus grass, lodh, extract of indian berberry and red sandal wood; (2) cuscus grass, nut grass, emblic and chebulic myrobalans; (3) bitter snake gourd, neem bark, emblic myrobalan and guduch; (4) nut-grass, chebulic myroblan, bark of himalayan cherry and kurchi; (5) lodh, fragrant sticky mallow, yellow sandal wood, fulsee flowers; (6) bark of neem, arjun, indian hog plum, turmeric and blue lily; (7) bark of siris, common saul, arjuna and fragrant poon, (8)

perfumed cherry, lotus, blue water lily and palas, (9) bark of holy fig and patha, spinous kino and country willow, (10) indian berberry, blue lily and nut grass; the foregoing ten formulas of decoction to be taken with honey, one formula being described in each quarter of a verse, are indicated in persons suffering from urinary anomalies due to pitta.

सर्वेषु मेहेषु मतौ तु पूर्वौ
कषाययोगौ विहितास्तु सर्वे ।

मन्थस्य पाने यवभावनायां

स्युर्भोजने पानविधौ पृथक् च ॥३३॥

पूर्वौ प्रथमना प्रथमके, कषाययोगौ ये कषाय-
योगेना दो कषाययोगोंका, तु ते। तु, सर्वेषु सर्व सब,
मेहेषु प्रमेहमां मेहोंमें, मतौ स्वीकार करवाभां आवे
छे स्वीकार किया जाता है, सर्वे उपर उहेला सधणा
(अवीस) कषाययोगो उपर्युक्त सब (बाईस) कषाययोग
हैं तो तो, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, मन्थस्व
मन्थना मन्थके, पाने पानभां पानमें, यवभावनायाम्
अवने भावना आपनाभां जौको भावना देनेमें, भोजने
भोजनभां भोजनमें, पानविधौ अने पानविधिभां और
पानविधिमें, विहिताः स्युः प्रयुक्त करवाभां आवे छे
प्रयुक्त किये जाते हैं ॥ ३३ ॥

33. The first two prescriptions of decoctives are indicated in all kinds of urinary disorders; while all decoctives may be used severally as indicated, in preparations of demulcent drinks, in impregnation of barley and in articles of food and drink.

वातमेहचिकित्सा—

सिद्धानि तैलानि घृतानि चैव

३३. मतौ-हितौ (च. द.)

देयानि मेहेष्वनिलात्मकेषु ।

मेदः कफश्चैव कषाययोगैः

स्नेहैश्च वायुः शममेति तेषाम् ॥३४॥

अनिलात्मकेषु वातजन्य वातजन्य, मेहेषु प्रमेहमां
प्रमेहोंमें, सिद्धानि सिद्ध करेलां सिद्ध, तैलानि तैल तैल,
घृतानि च एव तथा घृतो तथा घृत, देयानि आपनां
देवे, तेषाम् ते वातजन्य प्रमेहवालाओंना उन वात-
जन्य प्रमेहवालोंके, मेदः मेद मेद, कफः तथा कफ तथा
कफ कषाययोगैः कषायना योगेथी कषायके योगोंसे,
शमम् एति शांत थाय छे शान्त होते हैं, वायुः च अने
वायु और वायु, स्नेहैः स्नेहोथी शांत थाय छे स्नेहोंसे
शान्त होता है ॥ ३४ ॥

34. If the urinary disorder originates from the discordance of vata, the oils and ghees prepared from these decoctives are to be given; the morbidity pertaining to fat and kapha is quieted by decoctions; while vata is quieted by unctuous substances.

द्वन्द्वजसाम्निपातिकमेहचिकित्सा—

कम्पिलसप्तच्छदशालजानि

वैभीतरौहीतककौटजानि ।

कपित्थपुष्पाणि च चूर्णितानि

क्षौद्रेण लिह्यात् कफपित्तमेही ॥३५॥

कफ- कफ, पित्त- अने पित्त और पित्त, मेही
प्रमेहना रोगीछे प्रमेही, कम्पिल- कम्पिलो रोरी, सप्त-
च्छद- सातविधुनी छाल सतवनकी छाल, शालजानि
शालनां छूला शालके फूल, वैभीत- अहेलां बहेदे, रौहीतक-
रोहीतकनी छाल रोहेदेकी छाल, कौटजानि कूटनी
छाल कुट्टेकी छाल, कपित्थ- अने कूटनी और कैथके,
पुष्पाणि च छूला फूल, चूर्णितानि ओओतुं थूथुं
करीने इनका चूर्ण करके, क्षौद्रेण मधुनी साथे मधुके
साथ, लिह्यात् आटवुं चाटे ॥ ३५ ॥

३४. देयानि-योज्यानि (ग. च. ब.)

35. The person suffering from urinary disorders of the kapha and pitta types may lick the powders of the following drugs with honey— (1) kamala, bark of dita and flowers of common saul; (2) beleric myrobalan, white cedar and kurchi bark; (3) and the flowers of wood apple.

पिबेद्रसेनामलकस्य चापि

कल्कीकृतान्यक्षसमानि काले ।

जीर्णे च भुञ्जीत पुराणमन्नं

मेही रसैर्जाङ्गलजैर्मनोजैः ॥३६॥

अक्षसमानि ओष्ठ उर्ध्वं प्रभाष्युर्भा एक कर्षं प्रमाणम्,
कल्कीकृतानि च अपि उर्ध्वं उरेवां तेओजे पशु कल्क
क्रिये गये उनको भी, आमलकस्य आमर्षाना आंवलेके,
रसेन रस साथे रससे, काले योग्य समये योग्य कालमें,
पिबेत् पीनां पीवे, जीर्णे च पथी अथ त्वारे जीर्ण
होनेपर, मेही प्रमेहना रोगीओ प्रमेहरोगी, पुराणम् अन्ना
पुराना, अन्नम् अनाजनुं अन्न, मनोजैः भनगमता
मनके प्रिय, जाङ्गलजैः अंगल पशुपक्षीओनां जाङ्गल
पशुपक्षियोंके, रसैः मांसरसो साथे मांसरसोंके साथ,
भुञ्जीत भक्ष्यु उरवुं खावे ॥ ३६ ॥

36. These reduced to paste should be taken with the juice of emblic myrobalan in the dose of one tola at the prescribed time and when this is digested, the patient should take a meal of old grains with agreeable meat-juice of jangala animals.

दृष्ट्वाऽनुबन्धं पवनात् कफस्य

पित्तस्य वा स्नेहविधिर्विकल्पः ।

तैलं कफे स्यात् स्वकषायसिद्धं

पित्ते घृतं पित्तहरैः कषायैः ॥३७॥

३६. चापि—वापि (ख.)

३७. पवनात्—पवनम् (फ.)

॥ विधेयः—विकल्पाः (च)

कफस्य उर्ध्वेन कफका, पित्तस्य वा अथवा पित्तने।
या पित्तका, पवनात् वायुनी साथे वायुसे, अनुबन्धम्
अनुबन्ध अनुबन्ध, दृष्ट्वा अक्षीने देखकर, स्नेहविधिः
स्नेहविधिनी स्नेहविधिकी, विकल्पः उर्ध्वना उरवी
कल्पना करे, कफे उर्ध्वं कफमें, स्वकषाय- पोताना
(उर्ध्वं) उपायथी अपने (कफहर) कषायसे,
सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, तैलम् तैल तैल, स्यात् आपवुं
देवे, पित्ते अने पित्तमां और पित्तमें, पित्तहरैः पित्तने
हरनार पित्तहर, कषायैः उपायोथी सिद्ध कषायोंसे
सिद्ध, घृतम् घृत आपवुं घृत देवे ॥ ३७ ॥

37. On ascertaining whether it is in the wake of kapha or of pitta that vata has appeared as a sequel, the physician has to make the proper choice as regards the unctuous adjunct to be used; in the case of kapha, oil prepared with decoctions alleviative of the kapha type of urinary disorders is to be used, while in the case of pitta, ghee prepared with decoctions alleviative of pitta is indicated.

त्रिकण्टकायं तैलं घृतं यमकं च—

त्रिकण्टकाश्मन्तकसोमवलकै-

भल्लातकैः सातिविषैः सलोघैः ।

वचापटोलार्जुननिम्बमुस्तै-

हृदिद्रया पञ्चकदीप्यकैश्च ॥३८॥

मज्जिष्ठया चागुरुचन्दनैश्च

खर्वैः समस्तैः कफघातजेषु ।

मेहेषु तैलं विपचेद्, घृतं तु

पैत्तेषु, मिश्रं त्रिषु लक्षणेषु ॥३९॥

कफघातजेषु उर्ध्वं तथा वातजन्य कफजन्य
तथा वातजन्य, मेहेषु प्रमेहोभां प्रयोग उरवा भाटे
प्रमेहोंमें प्रयोग करनेके लिए, त्रिकण्टक- गोण्डु गोखरु,
अश्मन्तक आसीतरो आपवा, सोमवलकैः सईध जेर
खैर, भल्लातकैः बिलवाभा मिलावा, सातिविषैः अति

३८. वचापटोल—पाठापटोल (च. द. थ.)

विषन्ती कुण्ठी सहित अतीससमेत, सलोध्रैः अने दोधर सहित और लोध सहित, वचा- वज्र वच, पटोल-परवण परवल, अर्जुन- अर्जुन कौहा, लिम्ब- लीमडो नीम, मुस्तैः मुस्त मुस्त, हरिद्रया हरीद्वर हल्दी, पञ्चक-पञ्चक पञ्चास, दीप्यकैः च अजमे अजवायन, मज्जिष्ठया च मज्जि मजीठ, अगुरु- अगुर अगर, चन्दनैः च चन्दन चन्दन, सर्वैः ओ सर्वेने इन सबको, समस्तैः मेणवीने ओओना कुण्ठी मिलाकर इनके कल्कसे, तैलम् तैल तैल, विपचेत् पकावुं पकावे, पैत्तेषु पित्त-जन्य प्रमेहोर्मा प्रयोग करवा भाटे पित्तजन्य प्रमेहोर्मे प्रयोग करनेके लिए, तु तो तो, घृतम् ओओना कुण्ठी धी पकावुं इनके कल्कसे घृत पकावे, त्रिषु लक्षणेषु अने त्रये दोषोर्मा लक्षणवाला प्रमेहोर्मा प्रयोग करवा भाटे और तीन दोषके लक्षणवाले प्रमेहोर्मे प्रयोग करनेके लिए, मिश्रम् धी तथा तैलना यमकने पकावुं धी तथा तैलके यमकको पकावे ॥ ३८-३९ ॥

38-39. Small caltrops, common mountain ebony, white catechu, marking nut, indian atis, lodh, sweet flag, bitter snake gourd, arjun, neem, nut-grass, turmeric, himalayan cherry, bishop's weed, indian madhu, eagle-wood, sandal wood; the oil prepared with each or all of the groups of the above decoctives should be given to the patient affected with kapha associated with vata; ghee prepared similarly should be given to the patient affected with pitta. In the event of tridiscordance a combined preparation of oil and ghee should be given.

फलत्रिकादिकाथः —

फलत्रिकं दारुनिशां विशालां
मुस्तां च निःकाथ्य निशां सकल्काम् ।

४०. निशां सकल्काम्-निशासकल्कम् (व.)

पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सर्वप्रमेहेषु समुद्धतेषु ॥४०॥

समुद्धतेषु वधी गथेदा बदे हुए, सर्वप्रमेहेषु सधणा प्रमेहोर्मा सब प्रमेहोर्मे, फलत्रिकम् त्रिषु त्रिफला, दारुनिशाम् दारुनिशाम् दारुहल्दी, विशालाम् विशालाम् विशालाम् इन्द्रायन, मुस्ताम् अने मोथने और मुस्ताका, निःकाथ्य क्वाथ करी काथ करके, सकल्काम् निशाम् तेर्मा हरीद्वरने कुण्ठी नाभी उसमें हल्दीका कल्क डालकर, मधु- मधु मधुसे, संप्रयुक्तम् युक्त युक्त, कषायम् ते कषाय उस कषाय, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ४० ॥

40. Decoction prepared of the three myrobalans, indian berberry, colocynth and nut-grass should be given with the paste of turmeric and honey in all kinds of severe conditions of urinary disorders.

लोघ्रासवः —

लोघ्रं शटीं पुष्करमूलमेलं
मूर्वां विडङ्गं त्रिफलां यवानीम् ।
चव्यं प्रियङ्गुं क्रमुकं विशालां
किराततिकं कटुरोहिणीं च ॥४१॥

भाङ्गीं नतं चित्रकपिप्पलीनां
मूलं सकुष्ठातिविषं सपाठम् ।
कलिङ्गकान् केशरमिन्द्रसाह्वां
नखं सपत्रं मरिचं प्लवं च ॥४२॥

द्रोणेऽम्भसः कर्षसमानि पक्त्वा
पूते चतुर्भागजलावशेषे ।
रसेऽर्धभागं मधुनः प्रदाय
पक्षं निधेयो घृतभाजनस्थः ॥४३॥

लोघ्रम् दोधर लोध, शटीम् पट्टथूरो कचूरो, पुष्करमूलम् पोथरभूण पोहकरमूल, प्लवम् ओलथी इलायची, मूर्वाम् मूर्वा मूर्वा, विडङ्गम् वावडिंभ वाय-विडंग, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, यवानीम् यवानी

४१. क्रमुकम्-कुमुदम् (प.)

४३. अर्धभागम्-अष्टभागम् (ग. द. व.)

यवानो, चव्यम् चव्य चव्य, प्रियङ्गुम् धडं धा प्रियङ्गु,
 क्रमुकम् पक्ष्मिणी दोधर पठाणी लोध, विजालाम् ध-
 वाडुली इन्द्रायन, किराततिक्तम् उरियातुं चिरायता,
 कटुद्रोहिणीम् च डडु कुटकी, भार्जिम् भारंगी भारङ्गी,
 नतम् नत नत, सकुष्ठ- डडु कुठ, अतिविषम् तथा
 अतिविषनी डणी संहित तथा अतीस संहित. सपाठम्
 तेभ्य पाडा संहित एवं पादीसमेत, चित्रक- चित्रातुं
 भूण चित्तेका मूल, पिप्पलीनाम् मूलम् पीपरीभूणना
 गंडोडा पीपलामूल, कलिङ्गकान् ध-द्रव इन्द्रजौ,
 केशरम् नागकेशर रक्त नागकेशर, इन्द्रसाहाम्
 ध-द्रवाडुली इन्द्रायन, सपत्रम् तेभ्यपत्र संहित तेजपात
 समेत, नखम् नख नख, मरिचम् भरी मरिच, छवम्
 केवडीमोथ केवडीमोथा, कर्षसमानि प्रथेक ओक ओक
 तोले प्रत्येक एक एक कर्ष, अम्भसः ओओने पाण्डुना
 इन्हें जलके, द्रोणे ओक द्रोणुमा एक द्रोणमें, पत्तवा
 पडावीने पकाकर, चतुर्भाग- योथो भाग चौथाई, जल-
 ७७ जल, अबडोवे भाडी रहे त्यारे शेष रहने पर, पूरे
 भाणोला छाने हुए, रसे ते क्वाथमा उस काथमें, मधुनः
 मध मधु, खर्चभागम् अधी भाग आधा भाग, प्रदाय
 नाभी छोड़कर, घृतभाजनस्थः तेने अंदर धी योपडेला
 धडाभा उसको घृत लिप्त घडेमें, पक्षम् ओक पक्ष एक
 पक्ष, निधेयः राभुं रखना चाहिए ॥ ४१-४३ ॥

41-43. Lodh, long zedoary, orris
 root, small cardamom, trilobed virgin
 bower, embelia, three myrobalans,
 bishop's weed, chaba pepper perfumed
 cherry, betel nut, colocynth, chiretta,
 kurroa, beetle killer, valerian hardwick,
 white-flowered leadwort, roots of long
 pepper, costus, indian atis, patha,
 kurchi seeds, fragrant poon, colocynth,
 nakha, cinnamon leaf, black pepper,
 rush-nut; take one tola of each of
 these drugs, and decoct in 1024 tolas
 of water till it is reduced to one
 fourth quantity (256 tolas); then filter
 it and mix with half the quantity of

honey (128 tolas) and put it in a
 vessel well smeared with ghee and
 keep for a fortnight.

मध्वासवोऽयं कफपित्तमेहान्

क्षिप्रं निहन्त्याद् द्विपलप्रयोगात् ।

पाण्डुमयार्शस्यरुचिं ग्रहण्या

दोषं किलासं विविधं च कुष्ठम् ॥ ४४ ॥

इति मध्वासवः ।

अथम् आ यह, मध्वासवः मध्वासव मध्वासव,
 द्विपल- दो पल मात्रामा दो पल प्रमाणमें, प्रयोगात्
 भाग इराधी प्रयोग करनेसे, कफपित्तमेहान् उद्धात-
 प्रोडो कफपित्तमेहों, पाण्डुमय- पांडुरोग पाण्डुोग,
 अर्शसि अर्श अर्श, अरुचिम् अरुचि अरुचि, ग्रहण्याः
 आण्डुना ग्रहणीके, दोषम् दोष दोष, किलासम् किलास
 किलास, विविधम् अने जुडा जुडा प्रकारना और
 विविध, कुष्ठम् च कुष्ठने कुष्ठका, क्षिप्रम् शीघ्र घोघ्र,
 निहन्त्या नाश करे छे नाश करता है ॥ ४४ ॥ इति
 अ. यह, मध्वासवः मध्वासव छे मध्वासव है ।

44. Course of this medicated honey
 wine of the dose of eight tolas soon
 cures urinary disorders of kapha and
 pitta types; it also cures anemia, piles,
 anorexia, assimilation disorders, lep-
 rosy and various kinds of skin diseases.
 Thus has been described the medicated
 honey wine.

कारः स एवाष्टपलं च दन्त्या

भल्लातकानां च चतुष्पलं स्यात् ।

सितापला त्वष्टपला विशेषः

क्षौद्रं च तावत् पृथगासवौ तौ ॥ ४५ ॥

सः एव ते ७ (दोधासवमा उडेले) वही (दोधा-
 सव), अथः क्वाथ काथ, दन्त्याः च अने ती
 भूतुं और दन्तीमूलका, अष्टपलम् आठ पल : ॥

४५. मध्वासवोऽयं-कोध्वासवोऽयं (व. च. न. प. प.)

इति मध्वासवः-इति कोध्वासवः (क. व. च. न.)

जाठपठ चूर्ण, अष्टपला- तेभां आठ पल उसमें आठपल, सितोपला तु साठर सिसरी, तावत् तथा क्वाथथी अर्धुं तथा काथसे आधा, क्षौद्रम् च मधु मधु, विशेषः ओओने वधाराभां मेणवी इत्यासव करवाभां आवे छे इनको विशेषतः मिलाकर दन्त्यासव किया जाता है, मल्ला- त्कानाम् तेभञ्ज ते क्वाथ अने बिल्लाभां वैसे ही वही काथ और मिलावेके, चतुष्पलम् स्यात् आठ पल युद्धं तेभां आठ पल साठर तथा क्वाथथी अर्धुं मधु ओ वधाराभां मेणवी लक्षातकासव करवाभां आवे छे चार पल चूर्ण उसमें सिसरी तथा काथसे आधा मधु इनको विशेषतः मिलाकर मल्लातकासव किया जाता है, तौ आ प्रभावे ते अन्ने इस तरह वे दोनों, पृथक् भिन्न भिन्न भिन्न भिन्न, आसवौ आसवौ छे आसवौ हैं ॥ ४५ ॥

45. Taking the above described decoction of lodh and mixing it with 32 tolas of red physic nut, 32 tolas of sugar-candy and equal quantity of honey; similarly taking the above described decoction and adding 16 tolas of marking nut, 32 tolas of sugar-candy and equal quantity of honey, make two separate medicated wines.

प्रमेहिणामनुपानानि—

सारोदकं वाऽथ कुशोदकं वा
मधूदकं वा त्रिफलारसं वा ।

सीधुं पिवेद्वा निगदं प्रमेही

माध्वीकमग्न्यं चिरसंस्थितं वा ॥४६॥

प्रमेही प्रमेहना रोगीछे प्रमेही, सारोदकम् वा सारोदकं सारोदक, अथ कुशोदकम् अथवा कुशोदकं या कुशोदक, मधूदकम् वा अथवा मधूदकं या मधूदक, त्रिफलारसम् वा अथवा त्रिफलारसं क्वाथ या त्रिफलाका क्वाथ, निगदम् अथवा निगदं रहित या अदुष्ट, सीधुम् वा सीधु सीधु, चिरसंस्थितम् अथवा धना

४६. कुशोदकम्-तुषोदकम् (प.)

„ मधूदकं वा -मधूकमात्रां (ग.)

पणतनुं नूनं वा पुराना, अग्न्यम् श्रेष्ठं श्रेष्ठ, माध्वीकम् वा माध्वीक माध्वीक, पिवेत् पीवुं पीवे ॥ ४६ ॥

46. The patient may drink either water prepared with catechu or small sacrificial grass, or honey-water, or the decoction of the three myrobalans, or mild sidhu wine or good grape-wine of the first quality and of a ripe vintage.

संतर्पणोत्थप्रमेहचिकित्सा—

मांसानि शूल्यानि मृगद्विजानां

खादेद्यवानां विविधांश्च भक्ष्यान् ।

संशोधनारिष्टकषायलेहैः

संतर्पणोत्थान् शमयेत् प्रमेहान् ॥४७॥

मृगद्विजानाम् पशु तथा पक्षीओनां मृग और पक्षियोंके, शूल्यानि सणियाभां पशवीने पक्षीवेल शलाका पर चढ़ाकर पकाये हुए, मांसानि मांस मांस, खानाम् तथा ज्वना तथा जोके, विविधान् लुद्ध प्रकृष्ट प्रकारना विविध प्रकारके, भक्ष्यान् च भक्ष्य पक्षीओनुं भक्ष्य, खादेत् भक्ष्य करवुं खावे, संशोधन- वैद्य संशोधन वैद्य संशोधन, अरिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट, कषाय- कषाय कषाय, लेहैः तेभञ्ज अवलेहो वडे एवं लेहोसे, संतर्पणोत्थान् संतर्पणोत्थी थयेला संतर्पणसे उत्पन्न, प्रमेहान् प्रमेहोने प्रमेहोको, शमयेत् शान्त करवा शान्त करे ॥ ४७ ॥

47. He may eat the flesh of beasts and birds roasted on a spit or the various preparations of barley. The physician may relieve the urinary disorders caused by over-implication by purificatory procedure, medicated wines, decoctives and linctures.

४७. संतर्पणोत्थान्-सन्तर्पणः (इ)

अस्याग्रे श्लोकः-स्थाने च पूर्वे प्रवरासवाना-

मशीतिरुक्ता चतुश्चरा या ।

निभज्य तां चापि पिवेत्प्रमेही

शुद्धामयो दोषमलानि काले (प.) :

भृष्टान् यवान् भक्षयतः प्रयोगा-

च्छुष्कांश्च सक्तून् भवन्ति मेहाः ।

श्विन्नं च कृच्छ्रं कफजं च कुष्ठं

तथैव मुद्गामलकप्रयोगान् ॥४८॥

भृष्टान् शेकेला भूने, यवान् ज्वने जौ, शुष्कान्
अने सूका और सूखे, सक्तून् च सक्तुओना सक्तुओको,
तथा एव तेभ्य एवं, मुद्ग- भग मूंग, आमलक- तथा
आमलाओना और आवलोंके प्रयोगान् आहारोंनु आहारोंको,
प्रयोगात् नित्य नित्य, भक्षयतः भक्षय कराने
सेवन करनेवालेको, मेहाः प्रमेहो मेह, श्विन्नम् श्विन्न
श्विन्न, कृच्छ्रम् भूतकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, कफजम् अने
कृच्छ्रन् और कफज, कुष्ठम् च कुष्ठ कुष्ठ, न भवन्ति
यता नथी नहीं होते ॥ ४८ ॥

48. If a man uses habitually roasted barley, dry-baked barley powder, green gram and emblic myrobalan, he does not get urinary disorders, leucoderma, dysuria, and dermatosis born of kapha.

संतर्पणोत्थेषु गदेषु योगा

मेदस्विनां ये च मयोपदिष्टाः ।

विरुक्षणार्थं कफपित्तजेषु

सिद्धाः प्रमेहेष्वपि ते प्रयोज्याः ॥४९॥

संतर्पणोत्थेषु संतर्पणोत्थी उत्पन्न भवेत् संतर्पण-
जनित, गदेषु रोगोंमा रोगोंमें, मेदस्विनाम् अने
मेदस्विना पुटुषोनी और मेदस्वी पुरुषोंके, विरुक्षणार्थम्
क्षता करवा भाटे विरुक्षणके लिए, ये च सिद्धाः वे सिद्ध
जो सिद्ध, योगाः योगो योग, मया मे मैने, उपदिष्टाः
उद्धा छे कहे हैं, ते तेओना वे, कफपित्तजेषु कृच्छ्र
तथा पित्तज कफज तथा पित्तज, प्रमेहेषु प्रमेहोंमा
प्रमेहोंमें, अपि पणु भी, प्रयोज्याः प्रयोग करवावे
नेछेओ प्रयोग कराने चाहिए ॥ ४९ ॥

49 The tried remedies described by me for the reduction of the

४८. शुष्कांश्च सक्तून् भवन्ति मेहाः - विलेपनैश्च प्रशमन्ति मेहाः (फ.)

adipose element or in the treatment of disorders caused by impletion, may also be used in the treatment of urinary disorders born of kapha and pitta.

व्यायामयोगैर्विविधैः प्रगाढै-

रुद्धर्तनैः स्नानजलावसेकैः ।

सेव्यत्वगोलागुरुचन्दनाद्यै-

विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः ॥५०॥

विविधैः अनेक प्रकारना विविध, व्यायाम- व्याया-
मना व्यायामके, योगैः प्रयोगथी प्रयोगोंसे, प्रगाढैः
ओरथी करवाभा आवता बलपूर्वक किये जाते, रुद्धर्तनैः
उद्धर्तन उद्धर्तनोंसे, स्नान- स्नान स्नान, जलावसेकैः
तथा जलना परिषेयनथी तथा जलावसेवनसे, सेव्य-
अने बाणा और उशीर, त्वक्- तज दालचीनी, एला-
ओषधी इलायची, अगुरु- अगुरु अगर, चन्दनाद्यैः तथा
चन्दन वजरेना तथा चन्दनादिके, विलेपनैः च लेपथी
विलेपनोंसे, मेहाः प्रमेहो प्रमेह, आशु शीघ्र शीघ्र, न
सन्ति नाश पाये छे नष्ट होते हैं ॥ ५० ॥

50. Urinary disorders yield readily to the various courses of exercise, to intense friction massage, to bath, affusions and applications with fragrant sticky mallow, cardamom, eagle-wood and sandal-wood.

प्रमेहेऽपतर्पणम्—

क्लेदश्च मेदश्च कफश्च वृद्धः

प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य तस्मात् ।

वैद्येन पूर्वं कफपित्तजेषु

प्रमेहेषु कार्याण्यपतर्पणानि ॥ ५१ ॥

५०. विलेपनैश्चाशु न सन्ति मेहाः - विलेपनैश्च प्रशमन्ति मेहाः

(च. ब.)

५१. स्नानजलावसेकैः - स्नानजलावसेकैः (प.)

५१. प्रमेहहेतुः प्रसमीक्ष्य-नाशं प्रयाति प्रसमीक्ष्य (च. ब.)

वृद्धः वधेला नदे हुए, कुंदः च अयेद हं द, रं दः
च मेद मेद, कफः च तथा उद तथा कफ, प्रमेह-हेतुः
प्रमेहना हेतुयो छे प्रमेहके हेतु हैं, तस्मात् रंथी
इस लिए, प्रसमीक्ष्य समुत्तरे समझकर, कफपित्ततुषु
उद पेतुष्वन्य कफपित्तज, मेहेषु प्रमेहभा मेहेमें, वै येन
वैदे वैद्यको, पूर्वम् पदेला पहिले, अपतर्पणानि अपतर्पणेषु
अपतर्पण, कार्याणि करवुं करना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. The physician, knowing that the increase of body-fluid, adipose tissue and kapha is the cause of urinary disorders, should administer the procedure of depletion at the very outset in the treatment of urinary disorders caused by kapha and pitta.

वातोत्खणमेहचिकित्सा—

या वातमेहान् प्रति पूर्वमुक्ता
वातोत्खणानां विहिता क्रिया सा ।
वायुर्हि मेहेष्वतिकर्शितानां

कुप्यत्यसाध्यान् प्रति नास्ति चिन्ता ॥ ५२ ॥

वातमेहान् वातप्रमेहो वातप्रमेहोके, प्रति प्रतीती
लिए, या क्रिया ने चिकित्सा जो चिकित्सा, पूर्वम् पदेला
पूर्वम् उक्ता उली छे कही है, सा ते वह, वातोत्खणानाम्
वातोत्खणेषु प्रमेहोन्ती पक्षु वातोत्खण प्रमेहोके लिए भी,
विहिता उदेली छे विहित है, हि कारणा कर्णकि
मेहेषु प्रमेहभा मेहोंमें, अतिकर्शितानाम् अति कृश
भूष्योने अतिकृश हुए मनुष्योंकी, वायुः वायु वायु,
कुप्यति कुपित थाय छे कुपित होती है, असाध्यान्
असाध्यना असाध्यके, प्रति विषयभा लिए तो, चिन्ता
विचार विचार, न अस्ति करवामा आबतो नथी नहीं
किया जाता ॥ ५२ ॥

52. Treatment that has been previously prescribed in the urinary disorders of vata type is also indicated in urinary disorders with provoked vata as complication. It is in the extremely debilitated subjects of

urinary disorders that vata becomes provoked and it is needless to worry about irremediable conditions.

प्रमेहनिदानसेवननिषेधः—

यैहेतुभिर्ये प्रभवन्ति मेहा-

स्तेषु प्रमेहेषु न ते निषेध्याः ।

हेतोरसेवा विहिता यथैव

जातस्य रोगस्य भवेच्चिकित्सा ॥ ५३ ॥

यैः ने जिन, हेतुभिः कारणासे, वे मेहाः
ने प्रमेहो जो प्रमेह, प्रभवन्ति उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते
हैं, तेषु ते उन, प्रमेहेषु प्रमेहभा प्रमेहोंमें, ते तेषां
वे, न निषेध्याः सेवन न करवुं सेवनीय नहीं है, यथा
एव नेम जैसे ही, हेतोः हेतुं हेतुओंका, असेवा
असेवन त्याग, विहिता रोगथी अथवा भाटे उल्लंघन
रोगसे बचनेके लिए कहा है, जातस्य तेम ते उत्पन्न
भवेद्यै वैसे ही वह उत्पन्न हुए, रोगस्य रोगनी रोगकी,
चिकित्सा चिकित्सा पक्षु चिकित्सा भी, भवेद्यथा
छे होती है ॥ ५३ ॥

53. Those which have been identified as causative factors in a given case of urinary disorder should be avoided in that particular case. Just as the avoidance of morbid factors ensures the prevention of disease, so also it constitutes the cure of disease which has already arisen.

प्रमेहरक्तपित्तयोर्विशेषनिर्णयः—

हारिद्रवर्णं रुधिरं च मूत्रं

विना प्रमेहस्य हि पूर्वरूपैः ।

यो मूत्रयेत्तं न वदेत् प्रमेहं

रक्तस्य पित्तस्य हि स प्रकोपः ॥ ५४ ॥

प्रमेहस्य प्रमेहनां प्रमेहके, पूर्वरूपैः हि पूर्व
पूर्वरूपोंके, विना विना विना ही, यः ने जो पुरुष,
हारिद्रवर्णम् हरीहरना रंग नेवो हलदुवर्ण, रुधिरम् तथा
रक्त तथा रक्तवर्ण, मूत्रम् पेशाभ मूत्रका, मूत्रयेत्

उरते। हे।य त्याग करे, तम् तेने उसको, प्रमेहम् प्रमेह
प्रमेह. न वदेत् न उडेने। न वहे, स हि ते ते। वह तो,
रक्तस्य पित्तस्य रक्तपित्तने। रक्तपित्तका, प्रकोपः
प्रकाय छे प्रकोप है ॥ ५४ ॥

54. In a case where a patient passes yellow or red-coloured urine, without showing the premonitory symptoms of urinary disorder, the morbid condition should not be diagnosed as a case of urinary disorder, for it is really a condition of hemothermia.

मधुमेहस्य विशेषनिर्णयः —

दृष्ट्वा प्रमेहं मधुरं सपिच्छं

मधूपमं स्याद् द्विविधो विचारः ।

क्षीणेषु दोषेष्वनिलात्मकः स्यात्

संतर्पणाद्वा कफसंभवः स्यात् ॥ ५५ ॥

प्रमेहम् प्रमेहने प्रमेहको, मधुरम् मधुर मधुर,
सपिच्छम् पिच्छल पिच्छायुक्त, मधूपमम् अने मधुना
नेवे। और मधुके सदृश, दृष्ट्वा नेधने देखकर, द्विविधः
छे प्रकारने। दो प्रकारका, विचारः विचार विचार,
स्यात् थाय छे होता है, दोषेषु क्षीणेषु दोषो क्षीण
थत्। दोषोंके क्षीण होने पर, अनिलात्मकः प्रमेह
वातात्मक प्रमेह वातात्मक, स्यात् होई शके छे हो
सकता है, संतर्पणात् वा अथवा संतर्पण्थी या
संतर्पणके कारण, कफसंभवः उष्ण-कफजनित, स्यात्
होई शके छे हो सकता है ॥ ५५ ॥

55. In a case where the urine is found to be sweet, slimy and honey-like, the condition may admit of two different diagnoses. If the body elements are found to be in a depleted

५५. स्याद् द्विविधो विचारः — स्याद्विविधोपचारः (ख. ड.)

,, अनिलात्मकः स्यात्-अनिलात्मकाः स्युः (ब.)

,, कफसंभवः स्यात्-कफसंभवाः स्युः (घ.)

condition, the case should be diagnosed as coming under the vata type; if on the contrary, the case reveals a plethoric condition, then it should be diagnosed as belonging to the kapha type.

प्रमेहानां साध्यासाध्यविचारः —

सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः

क्रमेण ये वातकृताश्च मेहाः ।

साध्या न ते, पित्तकृतास्तु याप्याः,

साध्यास्तु मेदो यदि न प्रदुष्टम् ॥ ५६ ॥

सपूर्वरूपाः पूर्वसहित पूर्वसहित, कफपित्त-
मेहाः उद्भिषितप्रमेहो कफपित्तप्रमेह, क्रमेण तथा क्रमधी
और क्रमसे, वातकृताः च वातजन्य वातजनित, ये ने
जो, मेहाः प्रमेहो छे मेह हैं, ते साध्याः न तेओ
साध्य नथी वे साध्य नहीं हैं, पित्तकृताः तु पित्तजन्य
पित्तजनित तो, याप्याः याध्य छे याप्य हैं, यदि परंतु
ने परन्तु यदि, मेदः मेद मेद, न प्रदुष्टम् दूषित न
होय ते। प्रदुष्ट नहीं हो तो, साध्याः तु तेओ साध्य छे
वे साध्य हैं ॥ ५६ ॥

56. The kapha and pitta types of urinary disorders if preceded by their respective premonitory symptoms, and those urinary disorders which have gradually culminated into the vata type, are not curable. The urinary disorders due to pitta are generally palliable only; but if the fat element has not been impaired, they admit of curative treatment.

कुलजप्रमेहस्यासाध्यत्वम् —

जातः प्रमेही मधुमेहिनो वा

न साध्य उक्तः स हि बीजदोषात् ।

५७. मधुमेहिनो वा-मधुमेहिनां वा (प.)

,, ,, -मधुमेहिनां यः (प.)

ये चापि केचित् कुलजा विकारा
भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥५७॥

मधुमेहिनः वा अथवा मधुमेहवाणा पिताश्वी अथवा मधुमेहवाले पितासे, जातः जन्मेक्षे उत्पन्न, प्रमेही प्रमेहने रोगी प्रमेही, साध्यः न उक्तः साध्य उद्धो नथी साध्य नहीं कहा गया है, हि सः बीजदोषात् डारण्डे ते भीजदोषधी अयेसे। हे।य छे क्योंकि वह बीजदोषके कारण हुआ है, ये च अपि अने ने पणु और भी जो, केचित् डार्थ कोई, विकाराः निडार विकार, कुलजाः दुधपरपराधी कुलज, भवन्ति थाय छे होते हैं, तान् च तेओने उन्हें भी, असाध्यान् असाध्य असाध्य, प्रवदन्ति डहे छे कहते हैं ॥ ५७ ॥

57. Persons with congenital urinary disorder or those born of diabetic parents are incurable owing to germoplasmic morbidity. Similarly those affected with hereditary taint are considered incurable.

प्रमेहपिडकाचिक्रिसा—

प्रमेहिणां याः पिडका मयोका
रोगाधिकारे पृथगेव सप्त ।

ताः शल्यविद्भिः कुशलैश्चिक्रिस्याः
शस्त्रेण संशोधनरोपणैश्च ॥५८॥

रोगाधिकारे रोगाधिकारभा रोगाधिकारमें, मया मे मने प्रमेहिणाम् प्रमेहना रोगीओनी प्रमेहियोंकी, याः ने जो, पृथक् एव जुदीन अलग ही, सप्त सात सात पिडकाः पिडकाओ पिडकायें, उक्ताः उद्धी छे कही हैं, ताः तेनी उनकी, कुशलैः कुशल कुशल, शल्यविद्भिः शल्यतन्त्रना जलुनाराओओ शल्यतन्त्र-ज्ञांको, शस्त्रेण शस्त्रधी शस्त्रसे, संशोधन-संशोधनधी संशोधनसे, रोपणैः च अने रोपणधी और रोपणसे, चिक्रिस्याः चिक्रिसा डरवी जेधओ चिक्रिसा करनी चाहिए ॥ ५८ ॥

58. The seven inflammatory conditions described by me separately in

५८. प्रमेहिणां-प्रमेहिनः

the chapter on nomenclature of diseases (1-17) are to be treated by expert surgeons by operative, antiseptic, cleansing and healing procedures.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

हेतुर्दोषो दूष्यं मेहानां साध्यता न रूपं च ।
मेही द्विविधस्त्रिविधं भिषग्जितमतिक्षपणदोषः ॥५९॥
आद्या यवान्नविकृतिर्मन्या मेहापहाः कषायाश्च ।
तैलघृतलेहयोगा भक्ष्याः प्रवरासवाः सिद्धाः ॥६०॥
व्यायामविधिर्विविधः स्नानान्युद्धर्तनानि गन्धाश्च ।
मेहानां प्रशमार्थं चिक्रित्सते दिष्टमेतावत् ॥६१॥

तत्र ते विषयभा उस विषयमें, श्लोकाः उपसङ्ग-रना श्लोका छे डे उपसंहारके श्लोक हैं कि, मेहानाम् प्रमेहानां प्रमेहोंके, हेतुः निदान निदान, दोषः दोष, दूष्यम् दूष्य दूष्य, साध्यता न रूपम् च साध्यता, असाध्यता तथा दक्षिण साध्यता, असाध्यता तथा लक्षण, द्विविधः ये प्रकारने दो प्रकारका, मेही प्रमेही, त्रिविधम् त्रणु प्रकारनु तीन प्रकारका, भिषग्जितम् औषध औषध, अतिक्षपणदोषः अति डर्षणुने दोष अति कर्षणका दोष, आद्याः जन्माना भक्षणीय, यवान्नविकृतिः जवना पदार्थी जौके विकार, मन्याः मन्थ मन्थ, मेहापहाः मेहने डूर डरनारा मेहनाशक, कषायाः च डषाये कषाय, तैल-तेल तैल, घृत-घृत घृत, लेह-तथा अवलेहना तथा लेहके, योगाः योगो योग भक्ष्याः भीज भक्ष्य पदार्थी अन्य भक्ष्य पदार्थों, सिद्धाः सिद्ध निश्चितफलदायक, प्रवराः उत्तम श्रेष्ठ, आसवाः आसवे आसव विविधः अनेक प्रकारनी विविध प्रकारकी, व्यायामविधिः व्यायामनी विधि व्यायामकी विधि, स्नानानि स्नान स्नान, उद्धर्तनानि

५९. साध्यता न रूपं च-साध्यताप्ररूपं च (व.)

„ द्विविधस्त्रिविधं-द्विविधो द्विविधं (ब. फ.)

„ अतिक्षपणदोषः-तलक्षणं च (ड. द.)

„ „ -लक्षणं तस्य (व.)

६१. दिष्टमेतावत्-दृष्टमेतावत् (क. व.)

उद्भवतः उद्भूतः, गन्धाः च अने अधद्रव्येभ्यः अनुलेपन और गन्धद्रव्योंका अनुलेपन, एतावत् आद्युं इतना, मेहानाम् प्रमेहनी प्रमेहोके, प्रशमनार्थम् शांति भाटे प्रशमनके लिए, चिकित्सिते आ प्रमेह-चिकित्सित अध्यायम्। इस प्रमेहचिकित्सित अध्यायमें दिष्टम् उक्तुं छे कहा है ॥ ५९-६१ ॥

Here are the recapitulatory verses—

59-61. The causes, the morbid humor, the susceptible body-elements in urinary disorders, their curability, the resemblances of urine, the two types of patients, the three modes of treatment, the disadvantages of over-depletion, the eatables prepared of barley, the demulcent drinks, decoctions curative of urinary disorders, oils, ghees and linctures, articles of diet, the most effective medicated wines, the various courses of exercise, baths, massages, fragrant applications—all these are described for the cure of urinary disorders in the chapter on 'Therapeutics of Urinary Disorders.'

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने प्रमेहचिकित्सितं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रच्येष्टा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने अरुक्थी प्रतिसंस्कार पायेष्टा आ शास्त्रम् और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, प्रमेहचिकित्सितम् 'प्रमेहचिकित्सित' 'प्रमेहचिकित्सित', नाम नामने। नामका, षष्ठः छठो छठा, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये। अध्याय समाप्त हुआ ॥ ६ ॥

6. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by

Agnivesa and revised by Caraka the sixth chapter entitled 'The therapeutics of the anomalies of the urinary secretion' is completed.

सप्तमोऽध्यायः।

सातमो अध्याय अध्याय सातवाँ Chapter VII

कुष्ठचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्थात् अत्र आगे, कुष्ठचिकित्सितम् 'कुष्ठचिकित्सित' नामना अध्यायम् 'कुष्ठचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करेगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयम् नीचे प्रमाणे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उक्तेषु छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter entitled "The therapeutics of Dermatoses".

2. Thus declared the worshipful Atreya.

हेतुं द्रव्यं लिङ्गं कुष्ठानामाश्रयं प्रशमनं च ।
शृण्वग्निवेश ! सम्यग्विशेषतः स्पर्शनज्ञानाम् ॥३॥

अग्निवेश हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः स्पर्शनज्ञानाम् त्वयाने। नाश करनार। त्वचाको नष्ट करनेवाले, कुष्ठानाम् कुष्ठोना कुष्ठोके। हेतुम् कारण हेतु लिङ्गम् लक्षण लक्षण, द्रव्यम् द्रव्य द्रव्य, आश्रयम् आधार आधार। प्रशमनम् च तथा प्रशमन और प्रशमन सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, शृणु सांभलो सुनो ॥ ३ ॥

3. O Agnivesa, listen attentively to an exposition of the causes, the

१. हेतुं द्रव्यं लिङ्गं-हेतुं लिङ्गं विविधं (ख. ग.)

" " -हेतुमिविविधं (घ)

susceptible body-elements, the symptoms, predominant morbid humors, the resorts and treatment of dermatosis with special reference to conditions where the skin is destroyed.

कुष्ठानां निदानम्—

विरोधीन्यन्नपानानि द्रवस्निग्धगुरूणि च ।
भजतामानतां छर्दिं वेगांश्चान्यान्प्रतिघ्नताम् ॥४॥
व्यायाममत्तिसंतापमतिभुक्तवोपसेविनाम् ।
शीतोष्णलङ्घनाहारान् कर्मं मुक्त्वा निषेविणाम् ॥५॥
वर्मश्रमभयार्तानां द्रुतं शीताम्बुसेविनाम्
अजीर्णाध्यशिनां चैव पञ्चकर्मपचारिणाम् ॥६॥
नवान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेविणाम् ।
मापमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनाम् ॥७॥
व्यवायं चाप्यजीर्णेऽन्ने निद्रां च भजतां दिवा ।
विप्रान् गुरुन् धर्षयतां पापं कर्म च कुर्वताम् ॥८॥
वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसमम्बु च ।
दूषयन्ति स कुष्ठानां सप्तको द्रव्यसंग्रहः ॥९॥
अतः कुष्ठानि जायन्ते सप्त चैकादशैव च ।
न चैकदोषजं किञ्चित् कुष्ठं समुपलभ्यते ॥१०॥

विरोधीनि विरोधी विरुद्ध द्रव- द्रव द्रव, स्निग्ध-
स्निग्ध स्निग्ध, गुरूणि च अने गुरु और गुरु, अन्न-
पानानि अन्नपानानुं अन्नपानको, भजताम् सेवन कर-
नाराओना सेवन करनेवालोंके, आगताम् आपवा भाटे
तैयार थयेली उपस्थित छर्दिम् उलटी वमन, अन्यान्
तथा भीम तथा अन्य, वेगान् च वेगोने वेगोंको,
प्रतिघ्नताम् रोकनाराओना रोकनेवालोंके, अतिभुक्त्वा
अधिक भोजन करीने अति भोजन कर, व्यायामम्
व्यायाम व्यायाम, अतिसंतापम् तथा अति संतापनुं
तथा अत्यन्त संतापका, उपसेविनाम् सेवन करनारा-
ओना सेवन करनेवालोंके, कर्मम् कर्मको, मुक्त्वा

५. अतिभुक्तवोपसेविनाम्—अतिभुक्त्वा निषेविणाम् (क.ख.घ.च.)

७. पिष्टान्न-मिष्टान्न (थ.)

८. पापं कर्म च कुर्वताम्—पापं वा कर्म कुर्वताम् (थ.)

१०. अतः—ततः (घ.)

त्याग करीने छोड़ कर, शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण
उष्ण लङ्घन- लङ्घन लङ्घन, आहारान् तथा आहारानुं
और आहारको, निषेविणाम् सेवन करनाराओना सेवन
करनेवालोंके, वर्म- गरभी धूप, श्रम- श्रम श्रम, भय-
तथा भयभी और भयसे, आर्तानाम् पीडित होठने
पीडित हो कर, द्रुतम् पुरत तुरन्त, शीत- शीत
शीतल, अम्बु- जल जल, सेविनाम् सेवन करनारा-
ओना सेवन करनेवालोंके, अजीर्ण- अध्यशिनाम् अशु-
पर लक्षणे करनाराओना अजीर्ण होने पर भोजन करने
वालोंके, पञ्चकर्म-अपचारिणाम् च एव पञ्चकर्मने
यथाविधि प्रयोग नहि करनाराओना पञ्चकर्मक
यथाविधि प्रयोग नहीं करनेवालोंके, नव- नव नये,
अन्न- धान्य अन्न, दधि- दही, मत्स्य- माछा
मत्स्य, अतिलवण- अति आटा अत्यन्त लवण, अम्बु-
तथा अति आटा पदार्थानुं तथा अत्यन्त अम्ल पदार्थोंको,
निषेविणाम् सेवन करनाराओना सेवन करनेवालोंके,
माष- अउद उड़द मूलक- भूला मूली, पिष्टान्न- पिष्टान्न
पिष्टान्न, तिल- तिल तिल, क्षीर- दूध दूध, गुड- अने
गोणुं और गुड़को, अशिनाम् अति लक्षणे करनारा-
ओना अत्यन्त खानेवालोंके, अन्ने अन्ननुं अन्नके,
अजीर्णे च अपि पायन न थयुं होय
तोपणु अजीर्ण होने पर भी, व्यवायम्
मैथुन करनाराओना मैथुन करनेवालोंके, दिवा
तथा दिनसन्नी तथा दिनमें, निद्राम् च निद्रा निद्राको,
भजताम् करनाराओना सेवन करनेवालोंके, विप्रान्
प्राक्षणेनुं विप्र, गुरुन् अने वडिसेनुं और गुरुजनोंका,
धर्षयताम् अपमान करनाराओना अपमान करनेवालोंके,
पापम् तथा पाप तथा पाप, कर्म च कर्मनुं कर्म,
कुर्वताम् आचरण करनाराओना करनेवालोंके, वातादयः
वातादि वातादि, त्रयः त्रये द्वेपे तीनों दोष, दुष्टाः
दूषित थर्ष दूषित होकर, रक्तम् रक्त रक्त, मांसम् मांस
मांस, अम्बु च अने जलसे और जलको, दूषयन्ति
दूषित करे छे दूषित करते हैं, सः ते वह, कुष्ठानाम्
कुष्ठानां कुष्ठोंके, सप्तकः द्रव्य- संग्रहः सात द्रव्योंका
संग्रह है, अतः ओनाथी इनसे, सप्त च सात सात, एकादश एव च
तथा अगियार ग्यारह, कुष्ठानि कुष्ठे कुष्ठ, जायन्ते उत्पन्न

थाय छे उत्पन्न होते हैं, किञ्चित् च डोर्ध पणु कोई भी, कुष्ठम्
कुष्ठं कुष्ठ, एकदोषजम् ओड दोषधी विपन्न थयेल एक-
दोषज न समुपलभ्यते न लुते। नथी नहीं मिलता॥४-१०॥

4-10. The constant use of mutually incompatible eats and drinks or liquid, unctuous and heavy articles of diet, the suppression of the generated urge for vomiting or other calls of nature, indulgence in exercise or exposure to heat after a surfeit-meal, irregular indulgence in cold or hot food or fasting or over-eating, using of cold water suddenly after being afflicted with heat, fatigue or fear, indulgence in pre-digestion meals, wrongful administration of the five purificatory procedures, habitual use of new grain, curds, or fish, excessive use of salt, or acid articles or of black-gram, raddish, pasted articles, til, milk and gur, sex-act, before the ingested food is digested, day sleep, the persecution of wise men and elders and the committing of sinful acts—by these factors all the three humors—vata, pitta and kapha, which have become morbid, vitiate the skin, blood, flesh and the body-fluid. This is the complex of the seven body-elements affected in dermatosis. As a result of such affection, eighteen types of dermatoses are produced. Dermatoses is never the result of the discordance of only a single humor.

कुष्ठानां पूर्वरूपम्—

स्पर्शज्ञित्वमतिस्वेदो न वा वैवर्ण्यमुन्नतिः ।

११. स्पर्शज्ञित्वमतिस्वेदो—स्पर्शान्यथात्वं स्वेदोऽति (य. प.)

कोष्ठानां लोमहर्षश्च कण्डूस्तोदः श्रमः क्रमः ॥११॥

व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थितिः ।

दाहः सुप्ताङ्गता चेति कुष्ठलक्षणमग्रजम् ॥१२॥

स्पर्शज्ञित्वम् स्पर्शानुं ज्ञान न यत् स्पर्शज्ञानका न होना, अतिस्वेदः अधिक परसेवा अत्यंत स्वेद, न वा अथवा परसेवाने। अभाव या स्वेदका समाव, वैवर्ण्यम् रंग अदृष्टावे। वैवर्ण्य, कोष्ठानाम् डोड कोठोका, उन्नतिः उपडी आववां उभर आना, लोमहर्षः रंवाडो। जिलां थवां रोमहर्ष, कण्डूः अजवाण खुजली, तोदः पीडा तोद, श्रमः श्रम श्रम क्रमः उदम क्रम, व्रणानाम् मण्डोभां व्रणोमें, अधिकम् अधिक अधिक, शूलम् शूल शूल, शीघ्रोत्पत्तिः नददी मलु यध आववां व्रणोकी शीघ्र उत्पत्ति, चिरस्थितिः तथा लांशो वभत रडेवां और चिरकाल पर्यन्त स्थिति, दाहः अणतरा दाह, सुप्ताङ्गता च अने अंगोभां सुप्ति तथा अंगोमें सुप्ति, इति ये ये, अग्रजम् कुष्ठलक्षणम् कुष्ठनां पूर्वर्ष उ छे कुष्ठोके पूर्वरूप हैं ॥ ११-१२ ॥

11-12. Anesthesia, hyperhidrosis, anhidrosis, discoloration, eruption of rashes, horripilation, pruritus, pricking pain, fatigue, exhaustion, excessive pain in, rapid formation and chronicity of ulcers, burning sensation, numbness in the limbs—these are the premonitory symptoms of dermatosis.

अष्टादश कुष्ठनामानि—

अत ऊर्ध्वमष्टादशानां कुष्ठानां कपालोदुम्बरम-
ण्डलर्ष्यजिह्वपुण्डरीकसिध्मकाकणकैककुष्ठचर्मख्य
किटिमविपादिकालसकददुर्चर्मदलपामाविस्फोट-
कशतारुर्विचर्चिकानां लक्षणान्युपदेदमानः ॥१३॥

अतः ऊर्ध्वम् ऽवे पछी अब आगे, कपाल- कपाल
कपाल, उदुम्बर- उदुंभर उदुम्बर, मण्डल- भंडल

१२. दाहः सुप्ताङ्गता चात-सुप्तत्वमङ्गे दाहश्च (च. प.)

,, ,, —मूढसुप्ताङ्गता चेति (प.)

१३. चर्मख्य-चर्म (त.)

मण्डल, ऋष्यजिह्व- ऋष्यजिह्व, पुण्डरीक- पुण्डरीक, सिध्म- सिध्म सिध्म, काकणक- काकणक, चर्मकुष्ठ औऽकुष्ठ एककुष्ठ, चर्मख्य- चर्मख्य, किटिम- किटिम किटिम, विपादिका- विपादिका, अलसक- अलसक अलसक, दद्रु- दद्रु, चर्मदल- चर्मदल चर्मदल, पामा- पामा पामा, विस्फोटक- विस्फोटक विस्फोटक, शतारु- शतारु शतारु, विचर्चिकानाम् अने विचर्चिका और विचर्चिका, अष्टादशानाम् औ अष्टार इन अठारह, कुष्ठानाम् कुष्ठानां कुष्ठोंके लक्षणानि लक्षणानि लक्षणोंको, उपदेक्ष्यामः उपदेश करुं बतायेंगे ॥ १३ ॥

13. Hereafter, I shall describe the signs and symptoms of the eighteen kinds of dermatosis namely, Kapala, Udumbara, Mandala, Rishyajihva, Pundarika, Sidhma, Kakanaka, Eka-kushtha, Charma, Kitima, Vipadika, Alasaka, Dadru, Charmadala, Pama, Visphotaka, Sataru and Vicharchika.

कपालकुष्ठस्य लक्षणम्—

कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं परुषं तनु ।
कापालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतम् ॥ १४ ॥

यव ने जो, कृष्णारुण- कृष्ण लाल, काले लाल, कपालाभम् कृष्ण- लाले खपदेके जैसा, रूक्षम् रूक्ष, परुषम् कठोर परुष, तनु पातलो तनु, तोदबहु- लम् बहुत पीड़ावालो तोदबहुल, विषमम् अने कुष्ठ- साध्य होय छे और कष्टसाध्य होता है, तद् कुष्ठम् ते कुष्ठ वद कुष्ठ, कपालम् कपालकुष्ठ कापालकुष्ठ, स्मृतम् उहेवाय छे कहा जाता है ॥ १४ ॥

14. The dermatosis, which is dark- red in color like the broken piece of an earthen pot, which is dry, hard, thin, very painful and irregular in

shape, is named the Kapala' dermatosis.

उदुम्बरकुष्ठस्य लक्षणम्—

दाहकण्डूरुजारागपरीतं लोमपिञ्जरम् ।

उदुम्बरफलाभासं कुष्ठमौदुम्बरं विदुः ॥ १५ ॥

दाह- कण्डू- दाह, भज्जवाण दाह, कण्डू, रुजा- पीडा रुजा, राग- तथा रंगथी तथा रंगछे, परीतम् युक्त युक्त, लोमपिञ्जरम् इवाङ्गी पिङ्गला वलुना रोमोंसे कपिलवर्ण, उदुम्बरफलाभासम् अने उमरुजाना इव नेवा और गूजरके फलके तुल्य, कुष्ठम् कुष्ठने कुष्ठ, औदुम्बरम् औदुम्बर औदुम्बर, विदुः माने छे मानते हैं ॥ १५ ॥

15. The dermatosis which is accom- panied with burning, pruritus, pain and redness, which is covered with tawny hair and which resembles the gular fig in color is named the 'Udumbara' dermatosis.

मण्डलस्य लक्षणम्—

श्वेतं रक्तं स्थिरं स्स्यानं स्निग्धमुत्सन्नमण्डलम् ।
कृच्छ्रमन्योन्यसंसक्तं कुष्ठं मण्डलमुच्यते ॥ १६ ॥

श्वेतम् श्वेत सफेद, रक्तम् रक्त लाल, स्थिरम् स्थिर स्थिर, स्स्यानम् धाटे स्स्यान, स्निग्धम् स्निग्ध, उत्सन्न- उभरी आवेक्ष उभरे हुए, मण्डलम् मण्डलवालो चकतीवाला, कृच्छ्रम् कुष्ठसाध्य कष्टसाध्य, अन्योन्य- अने परस्पर एक दूसरेसे, संसक्तम् भण्डेला संसक्त, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, मण्डलम् मण्डलकुष्ठ मण्डल- कुष्ठ, उच्यते उहेवाय छे कहा जाता है ॥ १६ ॥

16. The dermatosis which is whitish reddish, localized, piled up, glossy, elevated at the edges and overlaps one another, is named the 'Mandala' dermatosis and is formidable in nature.

१४. यद्रूक्षं-यदुष्णं (प.)

,, कापालं-कपालं (घ. झ.)

१५. दाहकण्डूरुजाराग-कण्डूविदाहराग (ख. घ. झ.)

,, विदुः-वदेत् (च. थ.)

ऋष्यजिह्वस्य लक्षणम्—

कर्कशं रक्तपर्यन्तमन्तःश्यावं सवेदनम् ।
यदृष्यजिह्वासंस्थानमृष्यजिह्वं तदुच्यते ॥१७॥

यत् ते जो, कर्कशम् ऊठे रक्तपर्यन्तम्
लाल छेदावागे। लालरंगके किनारोंदाला, अन्तःश्यावम्
मध्यभां डागे। बीचमें श्यावरंगका, सवेदनम् वेदनावागे।
वेदनायुक्त, ऋष्य-जिह्वा-संस्थानम् ऋष्य हरिषुनी शुभला
नेवा आडाखावागे। होय ऋष्यकी जीभके आकारवाला
हो, तत् ते वह, ऋष्यजिह्वम् ऋष्यजिह्वं ऋष्यजिह्व,
उच्यते उद्देवाय छे कहाता है ॥ १७ ॥

17. The dermatosis which is hard, red in the margins and dark in the centre, painful and has resemblance in form to the tongue of a musk-deer, is named the 'Rishyajihva' dermatosis.

पुण्डरीकस्य लक्षणम्—

सश्वेतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
सोत्सेधं च सदाहं च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥१८॥

यत् ते जो, सश्वेतम् श्वेत श्वेत, रक्तपर्यन्तम् तथा
लाल छेदावागे। तथा लाल किनारेवाला, पुण्डरीक-
दलोपमम् कुम्भानी पांभडी नेवे। पुण्डरीकके पत्रके
समान, सोत्सेधम् च ओत्सेधवागे। उत्सेधयुक्त, सदाहम्
च अने दाहयुक्त होय और दाहयुक्त हो, तत् ते वह,
पुण्डरीकम् पुण्डरीक पुण्डरीक, उच्यते उद्देवाय छे कहाता
है ॥ १८ ॥

18. The dermatosis which is whitish, with red margins, which resembles the petal of a white lotus, which is elevated and accompanied with burning, is named the 'Pundarika' dermatosis.

सिध्मस्य लक्षणम्—

श्वेतं ताम्रं तनु च यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति ।
अलावूपुष्पवर्णं तत् सिध्मं प्रायेण चोरसि ॥१९॥

यत् ते जो, श्वेतम् श्वेत श्वेत, ताम्रम् रक्त लाल,
तनु तथा पातगे। तथा पतला है, घृष्टम् च धसवाथी
मलने पर, रजः रज रज, विमुञ्चति जेरे छे गिरता है,
अलावूपुष्पवर्णम् डावनी पुंभडीना पुष्प समान रंग-
वागे। छे तितलौकीके पुष्पके समान रंगवाला है, प्रायेण
अने धसुंभरुं और प्रायः, उरसि च आती छपर
थाय छे छाती पर होता है, तत् ते वह, सिध्मम् सिध्म
कुछ उद्देवाय छे सिध्मकुछ कहाता है ॥ १९ ॥

19. The dermatosis which is white or coppery, thin, which gives out fine dust when rubbed, which is of the color of the flower of the bottle gourd and which generally makes its appearance on the chest is named the 'Sidhma' dermatosis.

काकणस्य लक्षणम्—

यत् काकणान्तिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनम् ।
त्रिदोषलिङ्गं तत् कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति ॥२०॥
इति सप्तमहाकुष्ठानि ।

यत् ते जो, काकणान्तिका- यल्लेडीना नेवे। रक्तिके
समान, वर्णम् रंगवागे। रंगवाला, अपाकम् पाक रहित
न पकनेवाला, तीव्रवेदनम् तीव्र वेदनावागे। तीव्र
वेदनावाला, त्रिदोषलिङ्गम् अने त्रिलो दोषना लक्षण-
वागे। और तीनों दोषोंके लक्षणोंवाला है, तत् ते वह,
काकणम् कुष्ठम् डाडलुड कुछ उद्देवाय छे काकणक कुछ
बहाता है, न सिध्यति एव ते भटतो न थी वह ठीक
होताही नहीं ॥ २० ॥ इति आ ये, सप्त- सात सात,
महाकुष्ठानि महाकुष्ठ छे महाकुष्ठ हैं ।

१७. ऋष्यजिह्वं-ऋष्यजिह्वं (य.)

१८. सदाहं-सरागं (क. प. च. छं. द. प.)

,, तदुच्यते-प्रचक्षते (क. च.)

१९. यद्रजो घृष्टं विमुञ्चति-यद् घृष्टमुद्गिरते रजः (च. ब.)

,, अलावूपुष्पवर्णं तत्-अलावूपुष्पवर्णमिहम् (य.)

२०. अपाकं-सपाकं (प.)

20. The dermatosis which resembles in color the jequirity seed, which is not suppurating or acutely painful, and which displays the full developed symptoms of tridiscordance is named the 'Kakana' dermatosis. It is incurable. Thus have been described the seven major varieties of dermatosis.

एककुष्ठस्य लक्षणम्, चर्मकुष्ठस्य लक्षणम्—

अस्वेदनं महावास्तु यन्मत्स्यशकलोपमम् ।
तदेककुष्ठं, चर्मख्यं बहलं हस्तिचर्मवत् ॥२१॥

यत् अस्वेदनम् ते परसेना विनाने। जो स्वेद-
रहित, महावास्तु धनु। प्रदेशभा। रहेवे। बहुत प्रदेशमें
व्यापनेवाला, मत्स्यशकलोपमम् तथा माछडीना
ली। गडा नेवे। होय तथा मत्स्यके छिलकेके समान है, तत्
ते बह, एककुष्ठम् ओकुष्ठ कहेवाय छे एककुष्ठ कहाता है,
यत् च अने ते वणी और जो, बहलम् नोडे छे
मोटा है, हस्तिचर्मवत् तथा हाथीनी आभडी नेवे। होय
तथा हाथीके चमडीके समान है, तत् ते बह, चर्मख्यम्
चर्मकुष्ठ कहेवाय छे चर्मकुष्ठ कहाता है ॥ २१ ॥

21. That is named the 'Ekakushtha' dermatosis, which does not sweat, which is extensive in size and which resembles in form the scale of the fish. That is 'Charma-kushtha' dermatosis where the skin is thick like the elephant's skin.

किटिमस्य लक्षणम्, विपादिकाया लक्षणम्—

इयावं किणखरस्पर्शं परुषं किटिमं स्मृतम् ।
वैपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ॥२२॥

(यत् ते जो,) इयावम् डाणे। इयाव रंगवाला
किणखरस्पर्शम् आहाना नेवा भरभयडा स्पर्शवाणे।

२२. किटिमम्—किटिमम् (ध.)

„ पाणिपादस्फुटनम्—करे पादे स्फोटनम् (ख. त.)

किणके सदृश खरदरा स्पर्शवाला, परुषम् तथा कटिनि छे
तथा परुष है, (तत् ते बह,) किटिमम् किटिमकुष्ठ
किटिमकुष्ठ, स्मृतम् कहेवाय छे कहाता है, तीव्रवेदनम्
तीव्रवेदनायुक्त तीव्रवेदनायुक्त, पाणिपादस्फुटनम् हाथ-
पगजुं डाटुं हाथपैरोंका फूटना, वैपादिकम् वैपादिककुष्ठ
कहेवाय छे वैपादिककुष्ठ कहाता है ॥ २२ ॥

22. That is named the 'Kitima' dermatosis which is dark in color, rough to the touch like a scar and hard. That is known as the 'Vipadika' dermatosis where there are fissures in hands and feet attended with acute pain.

अलसकस्य लक्षणम्, दद्रुर्लक्षणम्—

कण्डूमद्भिः सरागैश्च गण्डैरलसकं चितम् ।
सकण्डूरागपिडकं दद्रुर्मण्डलमुद्रतम् ॥२३॥

सरागैः च ते रंगवाणा जो रक्तिमा लिये हुए
कण्डूमद्भिः अने भगवाणवाणा और कंडूयुक्त,
गण्डैः च डेउडाओथी गण्डोंसे, चितम् व्याप्त होय छे
व्याप्त होता है, अलसकम् ते अलसककुष्ठ कहेवाय छे
वह अलसककुष्ठ कहाता है, सकण्डू-राग-पिडकम् भग-
वाण, रंग अने डेउडीवाणे कंडू, लाली और पिड-
काओंवाला, उद्गतम् उपडी आवेक्ष उभरा हुआ,
मण्डलम् भंडल मण्डल, दद्रुः दद्रु कहेवाय छे दद्रुकुष्ठ
कहाता है ॥ २३ ॥

23. That is known as the 'Alasaka' dermatosis which is full of itching and red papules. That is known as the 'Dadru' dermatosis which is accompanied with itching, redness and pimples. It is circular in shape and elevated.

२३. चितम्—स्मृतम् (ख.)

चर्मदलस्य लक्षणम्—

रक्तं सकण्डुं स्फोटं सरुदलति चापि यत् ।
तच्चर्मदलमाख्यातं संस्पर्शसहसुच्यते ॥२३॥

यत् च अने ने और जो. सकण्डु अणवाणयुक्त
कण्डयुक्त, स्फोटम् श्लेष्मायुक्त स्फोटयुक्त, सरु
पीडायाणु रजायुक्त, रक्तम् तथा लाल होय छे तथा
लाल होता है, दलति अपि अने थिराई जय छे और
विदीर्ण हो जाता है. तत् चर्मदलम् ते अर्भकदलम् तद्
चर्मदलम् कुछ अख्यातम् उहेवाय छे कहाता है.
संस्पर्शसहम् ते स्पर्श सहन न करी शके ओवे.
तद् स्पर्शसह, उच्यते उहेवाय छे कहा जाता है ॥२३॥

24. That is known as the 'Charmadala' dermatosis which is red, itching, attended with eruption, painful and which breaks open and is tender to touch.

पामाया लक्षणम्, विस्फोटकानां लक्षणम्—

पामा श्वेतारुणश्यावाः कण्डूलाः पिडका भृशम् ।
स्फोटाः श्वेतारुणाभासो विस्फोटाः स्युस्तत्त्वचः ॥२५॥

भृशम् धर्षी खूब, कण्डूलाः अणवाणवाण खजलीसे
युक्त, श्वेतारुणश्यावाः श्वेत, रक्त अने श्याम श्वेत,
लाल और नीली, पिडकाः श्लेष्मी. पिडकायें, पामाः
पामाकुष्ठ उहेवाय छे पामाकुष्ठ कहाली हैं. श्वेतारुणा-
भासः श्वेत तथा रक्त रंगना श्वेत तथा लाल रंगवाले,
तत्त्वचः अने पातली आभडीवाणा पतली त्वचावाले,
स्फोटाः श्लेष्मी. स्फोट, विस्फोटाः विस्फोटकुष्ठ
विस्फोटकुष्ठ, स्युः उहेवाय छे कहाते हैं ॥ २५ ॥

25. That is known as the 'Pama' dermatosis which has whitish, dark

२४. रक्त सकण्डुं स्फोटं सरुदलति चापि यत्—रक्तं अशुक्लं

वण्डमत् स्फोटं यद् दलत्यपि (च. ध.)

१. चापि यत्—चाप्यर्थः (ध.)

२. स्फोटाः श्वेतारुणाभासो—श्वेताः श्यावारुणाभासा
(ख. घ. ङ. च.)

—श्वेताः श्यावारुणाभासाः (ग. प.)

and red papules with severe itching. That is known as the 'Visphota' dermatosis, which has white and red papules and thin skin.

शतारुणो लक्षणम्, विचर्चिकाया लक्षणम्—

रक्तं श्यावं सदाहति शतारुः स्याद्बहुव्रणम् ।
सकण्डूः पिडका श्यावा बहुस्रावा विचर्चिका ॥
इत्येकादश क्षुद्रकुष्ठानि ॥२६॥

रक्तम् श्यावम् ने लाल अणो जो लाल श्याम
रंगवाला, सदाहति अणतरा तथा पीडावाणे दाह
तथा पीडायुक्त, बहुव्रणम् अने धर्षा प्रत्युवाणे और
बहुत व्रणवाला, स्यात् होय छे होता है, शतारु ते शत-कु-
कुष्ठ उहेवाय छे वह शतारु-कुष्ठ कहाता है, सकण्डूः अणवाण
वाणी कण्डयुक्त, श्यावा श्याम श्याम, बहुस्रावा अने
अहु स्राववाणी और बहुत स्राववाली, पिडका पिडका
पिडका, विचर्चिका विचर्चिका कुष्ठ उहेवाय छे विचर्चिका
कुष्ठ कहाती है, इति आये एकादश अगियार ग्यारह,
क्षुद्रकुष्ठानि क्षुद्रकुष्ठ क्षुद्रकुष्ठ हैं ॥ २६ ॥

26. This is known as the 'Ataru' dermatosis which is red and dark, which causes burning pain and has many fissures. 'Vicharchika' dermatosis is that which has itching eruptions, which is dark and has profuse discharge. Thus have been described the eleven minor varieties of dermatosis.

दोषाधिक्यवशात् कुछविशेषोत्पत्तिः—

वातेऽधिकतरे कुष्ठं कापालं मण्डलं कफे ।
पित्ते त्वौदुम्बरं विद्यात् काकणं तु त्रिदोषजम् ॥२७॥

वाते अधिकतरे वात अत्यन्त अधिक यत् वातके
अत्यन्त अधिक होने पर, कापालम् कुष्ठम् कपालकुष्ठ
थाय छे कपालकुष्ठ होता है, कफे कुष्ठ, अत्यन्त अधिक
यत् कफके अत्यन्त अधिक होने पर, मण्डलम् मण्डल-
कुष्ठ थाय छे मण्डलकुष्ठ होता है, पित्ते तु अने पित्त
अत्यन्त अधिक यत् पित्तके अत्यन्त अधिक होने पर,

औदुम्बरम् औदुम्बरं दुष्टं आद्यं औदुम्बरं कुष्ठं होता है, त्रिदोषजम् तु त्रिदोषजं त्रिदोषं उत्पन्नं आद्यं औदुम्बरं होता है, काकणम् ते ककुष्ठं दुष्टं है वह काकणं कुष्ठं है, विद्यात् औमं नालुवुं ऐषा समष्टे ॥ २७ ॥

27. If the provocation of vata is in preponderance, there occurs 'Kapala' dermatosis; if kapha, there results 'Mandala' dermatosis; if pitta, then 'Udumbara' dermatosis; and if all three are equally provoked, then there occurs 'Kakana' dermatosis.

વાતપિત્તે શ્લેષ્મપિત્તે વાતશ્લેષ્મણિ ચાધિકે ।
ઋગ્યજિહ્વં પુણ્ડરીકં સિધ્ધકુષ્ઠં ચ જાયતે ॥૨૮॥

વાતપિત્તે વાતપિત્ત વાતપિત્તકે, અધિકે અધિક હોતાં અધિક હોને પર, ઋગ્યજિહ્વં ઋગ્યજિહ્વકુષ્ઠ, શ્લેષ્મપિત્તે કુષ્ઠપિત્ત અધિક હોતાં કફપિત્ત અધિક હોને પર, પુણ્ડરીકં પુણ્ડરીકકુષ્ઠ, વસ્તશ્લેષ્મણિ ચ અને વાતકફ અધિક હોતાં ઔર વાતકફકે અધિક હોને પર, સિધ્ધકુષ્ઠં ચ સિધ્ધકુષ્ઠ સિધ્ધકુષ્ઠ, જાયતે ઉત્પન્ન થાય છે ઉત્પન્ન હોતા હૈ ॥ ૨૮ ॥

28. In bi-predominance of vata-cum-pitta, kapha-cum-pitta and vat-cum-kapha, there occurs 'Rishya-jihva', 'Puundarika' and 'Sidhma' dermatosis respectively.

चर्मरोगमैककुष्ठं च कटिम् सविपादिकम् ।
कुष्ठं नालसकं ज्ञेयं प्रायो वातकफाधिकम् ॥२९॥

ચર્મારોગમ્ ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ ઔક કુષ્ઠ એકકુષ્ઠ, સવિપાદિકમ્ વિપાદિકકુષ્ઠસહિત વિપાદિકા-કુષ્ઠસહિત, કિટિમમ્ ચ કિટિમકુષ્ઠ કિટિમકુષ્ઠ અલ-સકમ્ કુંઠમ્ ચ અને અલસકકુષ્ઠને ઔર અલસક કુષ્ઠકો, પ્રાયઃ ધાતુખરુ પ્રાયઃ, વાતકફાધિકમ્ વાત-

કક્ષ્ની અધિકતાવાળા વાતકફકી અધિકતાવાળે, જ્ઞેયમ્ બાલુવા જાને ॥ ૨૯ ॥

29. The 'charma' 'ekakustha' 'ki-tima', 'vipadika' and 'alasaka' are resulting from the preponderance of vata- cum- kapha.

પામા શતારવિસ્ફોટં દદ્રુશ્ચર્મદલં તથા ।
પિત્તશ્લેષ્માધિકં પ્રાયઃ કફપ્રાયા વિચર્ચિકા ॥૩૦॥

પામા પામાકુષ્ઠ પામાકુષ્ઠ, શતારુઃ શતારુકુષ્ઠ, વિસ્ફોટમ્ વિસ્ફોટકુષ્ઠ, દદ્રુઃ દદ્રુકુષ્ઠ, તથા તથા તથા, ચર્મદલમ્ ચર્મદલકુષ્ઠ, પ્રાયઃ ધાતુખરુ પ્રાયઃ, પિત્તશ્લેષ્માધિકમ્ પિત્તકક્ષ્ની અધિકતાવાળા હોય છે પિત્તકફકી અધિકતાવાળે હોતે હૈ, વિચર્ચિકા અને વિચર્ચિકાકુષ્ઠ ઔર વિચર્ચિકાકુષ્ઠ, કફપ્રાયા કક્ષ્ની અધિકતાવાળા હોય છે કફકી અધિકતાવાળા હોતા હૈ ॥ ૩૦ ॥

30. In Pama, Sataru, Visphota, Dadru and Charmadala, there is mostly preponderance of pitta-cum-kapha and in Vicharchika, there is preponderance of kapha.

दोषाधिक्यमवेक्ष्य कुष्ठचिकित्सा कार्या—

सर्वे त्रिदोषजं कुष्ठं दोषाणां तु बलाबलम् ।
यथास्वैर्लक्षणैर्वृद्धा कुष्ठानां क्रियते क्रिया ॥३१॥

સર્વમ્ સધળા સર્વ, કુષ્ઠમ્ કુષ્ઠો કુષ્ઠ, ત્રિદોષજમ્ ત્રિદોષજ, ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે ત્રિદોષજ હૈ, યથાસ્વૈઃ પોતપોતાનાં અપને અપને, લક્ષણૈઃ લક્ષણોથી લક્ષણોસે, દોષાણામ્ દોષોનું દોષોકા, બલાબલમ્ બલાબલ બલાબલ, વૃદ્ધા બાણીને સમજ કર, કુષ્ઠાનામ્ કુષ્ઠોની કુષ્ઠોની, ક્રિયા ચિકિત્સા ચિકિત્સા, ક્રિયતે કરાય છે કી જાતી હૈ ॥ ૩૧ ॥

૩૦ વિસ્ફોટ-વિસ્ફોટા (ક. છ)

પામા શતારવિસ્ફોટં દદ્રુશ્ચર્મદલં તથા- દદ્રુશ્ચર્મદલં પામા વિસ્ફોટાશ્ચ શતારવઃ (ક. છ.)

३४. तथाऽऽयामः—तथाऽऽयासाः (क. ख. घ. छ.)

the vata type. Burning, redness, exudation, suppuration, smell of raw-meat, softening and sloughing are the symptoms of dermatosis of the pitta type.

श्वेत्यं शैत्यं कण्डूः स्थैर्यं चोत्सेधगौरवस्नेहाः ।
कुष्ठेषु तु कफलिङ्गं जन्तुभिरभिभक्षणं क्लेदः ॥३६॥

कुष्ठेषु कुष्ठोर्मा कुष्ठोर्मै, श्वेत्यम् श्वेतता श्वेत्य, शैत्यम् शीतता शीतता, कण्डूः भ्रूणवाण कण्डू, स्थैर्यम् स्थिरता स्थैर्य, उत्सेध-गौरव- उन्माद-गौरव उत्सेध-गुहता, स्नेहाः च स्नेह स्निग्धता, जन्तुभिः जन्तुभिः वडे जन्तुओं द्वारा, अभिभक्षणम् भ्रूणवाण खाया जाना, क्लेदः अने उद्वेग और क्लेद, कफलिङ्गम् ओ उद्वेग वक्षणे, छे ये कफके लक्षण हैं ॥ ३६ ॥

36. Whiteness, coldness, pruritus, localisation, elevation, heaviness, sliminess, the eating away of the part by parasites and softening are the symptoms of dermatosis of the kapha type.

कुष्ठानां साध्यासाध्यविचारः —

सर्वैर्लिङ्गैर्युक्तं मतिमान् विवर्जयेद्द्वयलम् ।
तृष्णादाहपरीतं शान्ताग्निं जन्तुभिर्जग्धम् ॥३७॥

मतिमान् बुद्धिमान् वैद्ये मतिमान् वैद्य, सर्वैः लिङ्गैः सधर्मा वक्षणेऽथी सब लक्षणोंसे, युक्तम् युक्त युक्त, अवलम् अवलम् दुर्बल, तृष्णादाह- तृष्णा अने दाहऽथी तृष्णा तथा दाहसे, परीतम् युक्त पीडित, शान्ताग्निम् भंड अग्निवाण मंद अग्निवाले, जन्तुभिः अने जन्तुओं-आथी और जन्तुओंसे, जग्धम् भ्रूणवाण गयेला शरीरने खाये गये रोगीको, विवर्जयेत् छोड़ी देवे त्याग दे ॥ ३७ ॥

37. The wise physician should consider that condition incurable which is accompanied by all the signs and symptoms combined, if the patient be low of vitality, afflicted with thirst and burning, and if his gastric fire is almost extinguished and parasites

have greatly destroyed the body-tissues.

वातकफप्रबलं यद्यदेकदोषोत्पन्नं न तत् कृच्छ्रम् ।
कफपित्तवातपित्तप्रबलानि तु कृच्छ्रसाध्यानि ॥३८॥

यद् यत् ने ने कुष्ठ जो जो कुष्ठ, वातकफप्रबलम् वातकफप्रबली प्रबलतावाले, वातकफकी प्रबलतावाला, एकदोषोत्पन्नम् तथा केके दोषप्रबली प्रबलतावालो होय तथा एक दोषकी प्रबलतावाला हो तत् ते ते वह वह, न कृच्छ्रम् उद्वेगसाध्य नहीं, कृच्छ्रसाध्य नहीं है, कफपित्त-परंतु उद्वेगपित्त परंतु कफपित्त, वातपित्त- तथा वात-पित्तकी तथा वातपित्तकी, प्रबलानि तु अधिकतावाला प्रबलतावाले, कृच्छ्रसाध्यानि उद्वेगसाध्य होय छे कृच्छ्रसाध्य होते हैं ॥ ३८ ॥

38. That condition where vata and kapha are predominant or only one humor is in excess is not formidable; but the conditions where kapha and pitta or vata and pitta are predominant are formidable.

कुष्ठेषु चिकित्साक्रमः —

वातोत्तरेषु सर्पिवर्मनं श्लेष्मोत्तरेषु कुष्ठेषु ।
पित्तोत्तरेषु मोक्षो रक्तस्य विरेचनं चाग्रे ॥३९॥

वातोत्तरेषु वातप्रधान वातप्रधान, कुष्ठेषु कुष्ठोर्मा कुष्ठोर्मै अग्रे सर्पिः पहिला घृतपात्र प्रथमतः घृतपात्र, श्लेष्मोत्तरेषु उद्वेगप्रधान कुष्ठोर्मा उद्वेगप्रधान कुष्ठोर्मै, वमनम् पहिला वमन प्रथमतः वमन, पित्तोत्तरेषु अने पित्तप्रधान कुष्ठोर्मा और पित्तोत्पन्न कुष्ठोर्मै, रक्तस्य मोक्षः पहिला रक्तमोक्ष प्रथमतः रक्तवाष्पक, विरेचनम् च अने विरेचन कराना तथा विरेचन कराना चाहिए ॥ ३९ ॥

39. In the treatment of dermatosis where vata is predominant, ghee should be administered; where kapha

३८. साध्यानि-कुष्ठानि (ख. ग. घ. झ. त. द.)

३९. विरेचनं चाग्रे-विरेचनं चाग्रम् (प.)

is predominant, the vomition procedure should be done and where pitta is predominant, blood-letting should be done, after purgation is given to the patient.

वमनविरेचनयोगाः कल्पोक्ताः कुष्ठिनां प्रयोक्तव्याः ।
प्रच्छन्नमल्पे कुष्ठे महति च शस्तं सिराव्यधनम् ॥४०॥

कुष्ठिनाम् कुष्ठशोभीनाम् कुष्ठियोंके लिए, कल्प-उक्ताः उद्वेगस्थानम् उद्वेग कल्पस्थानम् कहे गये, वमनविरेचन-योगाः वमन तथा विरेचनना योगोना वमन तथा विरेचनके योग, प्रयोक्तव्याः प्रयोग करवा प्रयोगमें लावे, अल्पे अल्प छोटे, कुष्ठे कुष्ठम् कुष्ठमें, प्रच्छन्नम् प्रच्छन्न प्रच्छन्न, महति च तथा महाकुष्ठम् तथा बड़े कुष्ठमें सिराव्यधनम् सिरावेध सिराव्यध, शस्तम् श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ ४० ॥

40. The various preparations of vomition and purgation described in the Section on Pharmaceutics should be resorted to in the treatment of dermatosis. In dermatosis of minor types cupping should be done after making incision in the skin and in major types venesection is beneficial.

बहुदोषः संशोध्यः कुष्ठी बहुशोऽनुरक्षता प्राणान् ।
दोषे ह्यतिमात्रहते वायुर्हन्त्यादबलमाशु ॥४१॥

प्राणान् प्राणान् प्राणोंकी, अनुरक्षता रक्षाय करवा वैधे रक्षा करते हुए वैद्यद्वारा, बहुदोषः बहु दोषवाला बहुत दोषवाले, कुष्ठी कुष्ठना शोभीना कुष्ठके रोमीके, बहुशः धातु बार बहुत बार, संशोध्यः शोभा शोभा दोषानु संशोधन करावतुं ओछो ओछे थोड़े थोड़े दोषका संशोधन कराना चाहिए, हि कारणके क्योंकि, दोषे दोषानु दोषके, अतिमात्रहते अत्यंत निर्दोश अति अति अधिक मात्रामें हरण होने पर, वायुः वायु वायु, अब-

४०. महति च शस्तं सिराव्यधनम्—महति सिराव्यधनं महति च शस्तम् (ख.)

लब्ध निश्चय यथेष्टा कुष्ठशोभीने निकट हुए कुष्ठशोभीको, आहुतुं गुरु शीघ्र अत्यन्त शक्ति नष्ट छे करवा है ॥ ४१ ॥

41. The patient with excessive morbidity should be subjected repeatedly to the purificatory procedures taking care to preserve his strength and vitality, for if excessive elimination of the impurities is done then the vata getting provoked quickly overpowers the debilitated patient.

स्नेहस्य पानमिष्टं शुद्धे कोष्ठे प्रवाहिते रक्ते ।
वायुर्हि शुद्धकोष्ठं कुष्ठिममबलं विशति शीघ्रम् ॥४२॥

कोष्ठे कोष्ठे कोष्ठके, शुद्धे शुद्ध अथवा पछी अथवा पचन अथवा विरेचन पछी शुद्ध हो जाने पर अर्थात् वमन अथवा विरेचनके बाद, रक्ते तथा रक्तानु तथा रक्तके, प्रवाहिते शोक्षयु कर्वा पछी मोक्षण होने पर. स्नेहस्य स्नेहानु स्नेहका, पानम् पानम् पान करावतुं शोभ्य छे पान कराना इष्ट है, हि कारण के क्योंकि, शुद्धकोष्ठम् शुद्ध कोष्ठवाला शुद्ध कोष्ठवाले, अबलम् निर्बल दुर्बल, कुष्ठिनम् कुष्ठना शोभीना शरीरमा कुष्ठके शरीरमें, वायुः वायु वायु, शीघ्रम् शीघ्र शीघ्र, विशति अवेश करे छे प्रविष्ट हो जाता है ॥ ४२ ॥

42. After the cleansing of the gastro-intestinal tract and after depletion of blood, a potion of unctuous medication is advised, for vata quickly makes its entry into the empty gastro-intestinal tract of the debilitated patient.

कुष्ठेषु वमनयोगाः—

दोषोत्क्रिष्टे हृदये वायुः कुष्ठेषु चोर्ध्वभागेषु ।
कुटजफलमदनमधुकैः सपटोलैर्निम्बरसयुकैः ॥४३॥

४२. रक्ते-वधारे (क. ख. व. छ.)

४३. सपटोलैः—सधौद्वैः (प.)

ऊर्ध्वभागेषु उपरन्तु आमनी ऊर्ध्वभागे, कुष्ठेषु च कुष्ठोर्मा कुष्ठोर्मि, हृदये हृदय हृदयके, कोषोरिष्ठे दोषधी वेरायेषु ह्येव त्वारे दोषसे वकिष्ट हो जाने पर, सपटोले: परवण परवलसहित, निम्बरसमुक्तै: तेमन् एमिभाना रसधी युक्त एवं नीमके रससे युक्त, कुष्ठजफक- एड्मन्व कुटज, सदन-मधुकै: भीठण तथा नेमिभधुनी मैनफल तथा मुलहठीसे, वन्य: वमन् ३२।१५ वमन करावे ॥ ४३ ॥

43. In dermatosis affecting the upper parts of the body, if the morbid humor has got precipitated in the stomach, the patient should be subjected to the procedure of vomiting by the use of kurchi seeds, emetic nut, liquorice and wild snake-gourd mixed with the juice of neem.

कुष्ठेषु विरेचनयोगाः —

शीतरसः पकरसो मधूनि मधुकं च वमनानि ।
कुष्ठेषु त्रिवृता दन्ती त्रिफला च विरेचने शस्ता ॥ ४४ ॥

कुष्ठेषु कुष्ठो भाटे कुष्ठोंके लिए, शीतरसः शीतरस (अमुक भतनुं भव) शीतरस (सद्यविशेष), पकरसः पकरस (अमुक भतनुं भव) पकरस (मद्यविशेष), मधूनि मधु, मधुकं च अने नेमिभधु और मुलहठी, वमनानि च अने वमनद्रव्ये प्रशस्त छे ये वमनद्रव्य प्रशस्त हैं, विरेचने तथा विरेचनर्मा तथा विरेचनके लिए, त्रिवृता नसेतर त्रिवृत, दन्ती दन्तीभूण दन्ती, त्रिफला च अने त्रिफला और त्रिफला, शस्ता श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ ४४ ॥

44. Cold infusions, decoctions as well as various kinds of honey and liquorice are used as emetics. For purgation in dermatosis, turpeth, red physic nut and three myrobalans are recommended.

४४. कुष्ठेषु-कुष्ठे (क. व. म.)

४५. आसवाध सीधुनि-आसवास्तु शीधुनी (ख. घ. म.)

सौवीरकं तुषोदकमालोडनमासवाध सीधुनि ।
शंसन्त्यधोहराणां यथाविरेकं क्रमश्चेष्टः ॥ ४५ ॥

अधोहराणाम् अधोहर ५६थोर्मा विरेचनोर्मि, आलोडनम् आलोडन भाटे आलोडनार्थ, सौवीरकम् सौवीरक, तुषोदकम् तुषोदक तुषोदक, आसवाध आसवाध, सीधुनि च अने सीधुनीने और सीधुनी, शंसन्ति वेद्यो वभाद्ये छे वैद्य प्रशंसा करते हैं, यथाविरेकम् च विरेचन पछी तेने अनुसरीने विरेचनके बाद उसके अनुसार, क्रमः पेया आदिने क्रम पेया आदिका क्रम, इष्टः इष्ट छे इष्ट है ॥ ४५ ॥

45. Sauveeraka wine, tushodaka wine, sidhu wine and simple wine may be mixed with purgative preparations. When the patient is properly purged, usual after-treatment of the purgative procedure is recommended.

कुष्ठेषु आस्थापनम्—

दार्वीबृहतीसेव्यैः पटोलपिचुमर्दमदनकृतमालैः ।
सन्नेहैरास्थाप्यः कुष्ठी सकलिङ्गयवमुस्तैः ॥ ४६ ॥

स-कलिङ्ग-यव-मुस्तै- एड्मन्व, वव अने मोथना ३६३ संहित इन्द्रजौ, जौ और मोयेके कल्के साथ, सन्नेहैः तथा स्नेहसहित तथा स्नेहके साथ, दार्वी- दार्वीबृहती दारुहृदी, बृहती- उषी भोरी गल्ली वमभाटा, सेव्यैः वाणो सुगन्धवाला, पटोल- परवण परवल, पिचु- मर्द एमिभो नीम, मदन- भीठण मदन, कृतमालैः अने गरभाणो अनेना क्वाथधी और अमलतास इनके साथसे, कुष्ठी कुष्ठना शीधुने कुष्ठीको, आस्थाप्यः आस्थापनपरित अपरी आस्थापनवस्ति देनी चाहिए ॥ ४६ ॥

46. The patient is to be administered corrective enema prepared of indian berberry, yellow-berried nightshade, fragrant sticky mallow, bitter snake-gourd, neem, emetic nut, purging cassia mixed with kurchi seeds

४६. ववमुस्तैः—फकमुस्तैः (ग. च.)

and nut-grass and with unctuous substances.

कुष्ठेषु अनुवासनम्—

वातोद्वणं विरिक्तं निरुद्धमनुवासनार्हमालक्ष्य ।
फलमधुकनिम्बकुटजैः सपटोलैः साधयेत्स्नेहम् ४७

विरिक्तम् विरेचन आपवाभा आवेक्ष विरेचन दिये गये, निरुद्धम् तथा निरुद्धवस्ति दिये गये, वातोद्वणम् वात-प्रधान दुधवाणाने वातप्रधान कुष्ठीको, अनुवासनार्हम् अनुवासनने धीय अनुवासनयोग्य, आलक्ष्य आशुने देखकर, सपटोलैः पशवणसहित परवलसहित, फल-भीटण मैनफल, मधुक- जेडीमध मुलवठी, निम्ब-लीमडा नीम, कुटजैः अने डडे- ऐओथी और कुडा इनसे, स्नेहम् स्नेहने स्नेहको, साधयेत् सिद्ध करी अनुवासन आपवुं सिद्ध कर अनुवासन देना चाहिए ॥४७॥

47. If after purgation and evacuative enema, vata has become increased and the physician thinks it necessary to give an unctuous enema, he should administer the unctuous substance prepared with emetic nut, liquorice, neem, kurchi and bitter snake-gourd.

कुष्ठेषु नस्यम्—

सैन्धवदन्तीमरिचं फणिज्झकः पिप्पली करञ्जफलम् ।
नस्यं स्यात्सविडङ्गं किमिकुष्ठकफप्रकोपघ्नम् ॥४८॥

सैन्धव- सिंधावूख सैन्धव, दन्ती- दंतीभूण दन्ती, मरिचम् डालां भरी मरिच, फणिज्झकः भरवा मर्वा, पिप्पली पीपर पिप्पली, सविडङ्गम् तथा वावडिग सहित तथा वायविडंगसहित करञ्जफलम् डरंजनां पीन

४७. मधुक-त्रिफला (प.)

४८. सैन्धवदन्तीमरिचम्-दन्तीमधुकसैन्धवफणिज्झकः (ख.

स. ड. न.)

॥ मरिचम्-मधुकम् (क. च. च.)

॥ प्रकोपघ्नम्-प्रदोषघ्नम् (ग. य. घ.)

ऐओथी अनावेक्षुं ठीठोहरी बीज इनसे बनाये हुए, नस्यम् नस्य मस्य, किमि- किमि कृमि, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, कफ-प्रकोपघ्नम् तथा डरना प्रदोषघ्ने डर डरना तथा कफ-प्रकोपघ्न नाशक, स्वात् थाय्य छे होता है ॥ ४८ ॥

48. Nasal medication prepared of rock-salt, red physic nut, black pepper, sweet marjoran, long pepper, fruits of indian beech and embellia, is curative of parasitic infection, dermatosis and provoked kapha.

कुष्ठेषु घूमपानम्—

वैरेचनिकैर्धूमैः श्लोकस्थानेरितैः प्रशाम्यन्ति ।
कमयः कुष्ठकिलासाः प्रयोजितैरुच्यमाङ्गस्थाः ॥४९॥

श्लोकस्थान- सूत्रस्थानभा सूत्रस्थानमें, ईरितैः डहेला कहे गये, वैरेचनिकैः वैरेचनिक वैरेचनिक, धूमैः धूमिने धूमोको, प्रयोजितैः प्रयोग डरवाथी प्रयोग करनेसे, उच्यमाङ्गस्थाः भरतडमां रडेला शिरसे उत्पन्न, कमयः कृमि- कृमि, कुष्ठकिलासाः कुष्ठ तथा डिलास कुष्ठ और किलास, प्रशाम्यन्ति शांत भई जाय छे शान्त होते हैं ॥ ४९ ॥

49. By using errhine smokes described in the Section on General Principles, the parasitic infection in the head and leprous skin-lesions situated in the head get alleviated.

कुष्ठेषु रक्तमोक्षः—

स्थिरकठिनमण्डलानां स्थिजानां प्रस्तरप्रणाडीभिः ।
कूर्चैर्विघटितानां रक्तोत्क्रेशोऽपनेतव्यः ॥५०॥

प्रस्तरप्रणाडीभिः प्रस्तरस्वेद तथा नाडीस्वेदथी प्रस्तर और नाडीस्वेदसे, स्थिजानाम् स्वेदन आपवाभा आवेक्ष स्वेदन किये गये, स्थिरकठिन- स्थिर तथा डठिन स्थिर तथा कठिन, मण्डलानाम् मण्डलवाणां कुष्ठोने

४९. स्थानेरितैः प्रशाम्यन्ति-स्थानेरितैः शान्यन्ति (घ.)

५०. रक्तोत्क्रेशः-रक्तोत्क्रेशः (प.)

मण्डलवाले कुओंको, कूचैँ इर्थाशस्त्रथी कूचैँशस्त्रने,
विद्यद्वितानाम् धर्षाक्षु डरीने घर्षण करके, रक्तोत्क्षेपः
रक्तानो उड्डेश रक्तका उड्डेश, अपनेकन्यः दूर डरवे।
दूर करवा चाहिए ॥ ५० ॥

50. The firm and indurated skin-lesions of the Mandala dermatosis should be sweated by the hot-bed and steam-kettle methods of sudation and then the congestion of blood in the lesions should be relieved by rubbing them with the kurcha (a brush-like instrument).

अनूपवारिजानां मांसानां पोष्टलैः सुखोष्णैश्च ।
स्विन्नोत्सन्नं विलिखेत् कुष्ठं तीक्ष्णेन शस्त्रेण ॥५१॥

आनूप-वारिजानाम् अनूप देशां उत्पन्नं भवेत्वा
तथा जलधर प्राप्तीत्येना आनूप तथा जलज प्राप्तिर्नाके,
मांसानाम् मांसनी मांसोके, मुखोष्णैः च सङ्गन भवेत्
ओष्ठौ शिथिलौ मुखोष्ण, पोद्दलैः पोद्दलीयो वडे पोद्दल-
योक्षे, स्त्रियोत्सङ्गम् स्वेदनं आपेदा तथा उपरं आवेदा
स्वेदनं दिये गये तथा उभरं आवेदं हुए, कुष्ठम् कुष्ठं कुष्ठको,
तीक्ष्णेन तीक्ष्णं तीक्ष्ण, शस्त्रेण शस्त्रं वडे शस्त्रसे, बिलि-
खेष द्वेभन द्वयं लेखनं करना चाहिए ॥ ५१ ॥

51. After sweating the patient with the congenially hot lump-sudation method with the flesh of the wet-land and aquatic animals, the elevated skin lesions should be scraped with a sharp instrument.

रुधिरागमार्थमथवा शृङ्खलाबूनि योजयेत् कुष्ठे ।
प्रच्छिन्नमह्यं कुष्ठं निरेचयेद्वा जलौकोभिः ॥५२॥

५१. शिवब्रह्मात्मज्ञं-शिवब्रह्मात्मज्ञम् (ब. च. इ. ब.)

५२. अल्पं-अन्यं (ग.)

॥ शृङ्गालावूनि योजयेत् कुण्ठे-शृङ्गालावूभिराहरेद्वक्तम् (म.त.न.)

११ ११ ११ ११ =शृङ्गाकांबुभिराहरेद्भुविरम् (अ.)

अथवा अथवा अथवा, रुचिरांगमार्गस्य रुचिरना
आव आटे रक्तके सावके लिए, कुछे शस्त्रथी थोडा छेडा
भारी दुष्ट उपर अल्प प्रच्छान कर कुछपर, शृङ्ग अलावूनि
शींगडी अथवा पुंभडीने। शृंग या अलावूका, योजयेत्
उपयोगे। डरवे। उपयोग करे, अल्पस अथवा थोडा
अथवा अल्प, प्रच्छितम् शस्त्रथी छेडा आरेखा प्रच्छान
किये गये। कुछे दुष्टने कुछको जलौकोभिः वा नगी।शी
जौहोंद्वारा, निरेचयेत् शुद्ध डरवे। साधन करे ॥५२॥

52. And for drawing out the blood a horn or bottle gourd may be applied after making superficial lesions (wet cupping) in the skin, or the part may be depleted by application of leeches.

ये लंपाः कुष्ठानां युज्यन्ते निर्हतास्त्रदोषाणाम् ।
संशोधिनाशयानां सद्यः सिद्धिर्भवेत्तेषाम् ॥५३॥

संशोधित-भाषयानाम् शुद्ध इहावाणा पुरुषेणा
 सुद कोष्ठवाले पुरुषोक्ते, निर्हृत-अस्-दोषाणाम् द्वर यथेहा
 रक्तदोषवाणा निरुल गये रक्तदोषवाले कुष्ठानाम् कुष्ठो
 उपर कुष्ठो पर, ये लेपाः ये लेपोऽने। जो लेप, युज्यन्ते
 उपयोग करवाभा। आवे छे लगाये जाते है, तेषाम्
 तेऽथोऽथी उनसे, सद्यः पुरत शीघ्र, सिद्धिः सङ्गता
 सिद्धि, अवेत् भणे छे होती है ॥ ५३ ॥

53. The external applications which are used after thoroughly removing the vitiated blood from the lesions in those who have been administered the purificatory procedure, prove to be immediately effective.

कुण्ठेषु क्षारः—

येषु न शस्त्रं क्रमते स्पर्शंन्द्रियनाशनानि यानि स्युः ।
तेषु निपात्यः श्वाशं रक्त दोषं च विज्ञाव्य ॥५४॥

बेधु जेभा जिनमें, शस्त्रम् न क्रमते शस्त्रप्रयोग
करवे। योग्य होता नहीं। शस्त्रकर्म नहीं किया जा सकता।
यानि अपने जे और जो, स्पर्शेन्द्रियनाशनानि स्पर्शेन्द्रियने।

५३. निर्हृतास्त्रदोषाणाम्-निःसृतास्त्रदोषाणाम् (थ.)

नीश्वरनाश स्पर्शेन्द्रियको नाश करनेवाले, स्युः होय छे होते हैं, तेषु तेभाथी उनमेंसे, रक्तम् रक्त रक्त, दोषम् च तथा होयने। तथा दोषको, विज्ञात्वा स्नायु उरीने निकाल कर, क्षारः क्षारने। क्षारको, निपात्यः प्रक्षेप करवे। अवचारण करना चाहिए ॥ ५४ ॥

54. Where the use of instruments is not advisable and where there is anaesthesia, application of caustics should be done after removing the vitiated blood and the morbidity.

कुष्ठेषु विषप्रलेपः —

पाषाणकठिनपरुषे सुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।
पीतागदस्य कार्यो विषैः प्रदेहोऽगदैश्चानु ॥५५॥

पाषाणकठिन- पथ्यरना जेवा कठल पाषाण जैसे कठिन, परुषे तथा भरभयडा खुरदरे, सुप्ते स्थिरे स्पर्शज्ञानरहित, स्थिर सुप्त, स्थिर, पुराणे च तथा जूना और पुराने, कुष्ठे कुष्ठभा कुष्ठमें, पीतागदस्य जेले अगदनु पान कथु छे जेवाने अगद पिये हुए को, विषैः अथवा विषोथी प्रथम विषोंसे, अनु आने पछी और पश्चात्, अगदैः च अगदोथी अगदोंसे, प्रदेहः क्षेप प्रदेह, कार्यः करवे। करना चाहिए ॥ ५५ ॥

55. If the skin lesions are stony hard, indurated and devoid of sensation, localised and chronic, then the patient after being administered antidotes as internal medication, should be given an external application of the same poisonous drugs.

कुष्ठेषु लेपात्पूर्वं वर्षणविधानम् —

स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकण्डूलानि कुष्ठानि ।
कूर्चैर्दन्तीत्रिवृताकरवीरकरञ्जकुटजानाम् ॥५६॥

५६. त्रिवृता-त्रिफला (क. घ. ङ. ड.)

,, समुद्रफेनैर्वा-समुद्रफेनेन (ग.)

जात्यर्कनिम्बजैर्वा पत्रैः शस्त्रैः समुद्रफेनैर्वा ।
घृष्टानि गोमयैर्वा ततः प्रदेहैः प्रदेह्यानि ॥५७॥

स्तब्धानि स्तब्ध स्तब्ध, सुप्तसुप्तानि सर्वथा स्पर्शज्ञानरहित सर्वथा स्पर्शज्ञानमें असमर्थ, अस्वेदन-परसेवाथी रहित पसीना न आनेवाले, कण्डूलानि तथा भण्णवाणवाण्णा तथा खुजलीसे युक्त, कुष्ठानि कुष्ठने कुष्ठको, दन्ती- दन्ती दन्ती, त्रिवृता- त्रिवृता त्रिवृता, करवीर- करवीर करवीर, करञ्ज- करञ्ज करञ्ज, कुटजानाम् आने कडाना और कोरयोंके, कूर्चैः कूर्चो वडे कूर्चोंसे, जाति- जाति जाति, अर्क- आर्क आर्क, निम्बजैः के लीमडाना या नीमके, पत्रैः वा पत्रोंसे, शस्त्रैः शस्त्रोंसे, समुद्रफेनैः वा के समुद्रफेनसे, वा के समुद्रफेनसे, गोमयैः वा गोबरसे, घृष्टानि घर्षण करीने घृष्टकर, ततः पछी पीछे, प्रदेहैः क्षेपे प्रदेहोंसे, प्रदेह्यानि लगाने लिप्त करे ॥ ५६-५७ ॥

56-57. If the skin lesions are rigid and insensible, devoid of sweat and itching, they should be rubbed with (the kurcha) brush made of red physic nut, turpeth, indian oleander, indian beech or kurchi, or with the leaves of spanish jasmine, mudar or neem or with sharp instruments or with cuttle fish-bone, or with a dry cake of cow-dung after which external applications should be given.

कुष्ठेषु दोषविशेषेण चिकित्सा —

मारुतकफकुष्ठघ्नं कर्मोक्तं पित्तकुष्ठिनां कार्यम् ।
कफपित्तरक्तहरणं तिक्तकषायैः प्रशमनं च ॥५८॥

मारुतकफ- मारुतकफ वातकफ, कुष्ठघ्नम् कुष्ठने नाश करनासी कुष्ठको नाशक, कर्म- जे चिकित्सा जो चिकित्सा, उक्तम् उक्तम् उक्तम् छे असी कही है, पित्तकुष्ठिनाम् ते पित्तकुष्ठना रोगियों के लिए, तिक्तकषायैः तिक्तकषायोंके लिए,

५७. प्रदेहैः — प्रलेपैः (क. ख. घ. ङ. त.)

५८. पित्तकुष्ठिनां-कुष्ठिनां (क. घ. च)

कार्कशं कर्तव्यं लेपनी करनी चाहिए, कफ-पित्त-रक्त-हरणम्
अर्थात् कफ, पित्त तथा रक्तानुं निर्हरणं कर्तव्यं लेपनी
अर्थात् कफ, पित्त और रक्तका निर्हरण करना चाहिए,
तिक्तकषायैः तथा तिक्त उपचाराद्विना तथा तिक्तकषाय
द्रव्यैः, प्रशमनम् प्रशमनं कर्तव्यं लेपनी प्रशमन करना
चाहिए ॥ ५८ ॥

58. In dermatosis of the pitta type, the same procedure as advised for the relief of the vata-cum-kapha type should be done as also elimination of kapha, pitta and blood and sedation by means of bitter decoctives.

सर्पीषि तिक्तकानि च यच्चान्यद्रक्तपित्तनुत् कर्म ।
बाह्याभ्यन्तरमर्थं तत् कार्यं पित्तकुष्ठेषु ॥ ५९ ॥

तिक्तकानि तिक्तद्रव्यसाधित तिक्तद्रव्यसाधित,
सर्पीषि च धृते घृत, यत् च अने ले और जो, अन्यत्
क्षौद्रं अन्य, रक्तपित्तनुत् रक्तपित्तने नाश करने
रक्तपित्तनाशक, बाह्य-आभ्यन्तर- भाह्य तथा आभ्यन्तर
बाह्य तथा आभ्यन्तर, अर्थम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, कर्म उभं दो
कर्म दो, तत् ते वह, पित्तकुष्ठेषु पित्तकुष्ठभा पित्त-
कुष्ठमें, कार्यम् कर्तव्यं करना चाहिए ॥ ५९ ॥

59. Various ghees medicated with bitter drugs and whatever other foremost remedies, internal or external, effective in curing hemothermia should be administered in dermatosis of the pitta type.

कुष्ठहराः कतिपययोगाः—

दोषाधिक्यविभागादित्येव कर्म कुष्ठनुत् प्रोक्तम् ।
वक्ष्यामि कुष्ठशमनं प्रायस्स्वदोषसामान्यात् ॥ ६० ॥

दोषाधिक्य- दोषानी अधिकतासा दोषोंकी अधिकताके,
विभागात् विभागाधी विभागसे, इति एतत् आ। यह,
कुष्ठनुत् कुष्ठने नाश करने कुष्ठनाशक, कर्म उभं कर्म,
प्रोक्तम् उद्युं छे कहा है, प्रायः दोषे धक्षुं भुजुं अक्ष

५९. यच्चान्यत्-यच्चोक्तं (क. घ. घ.)

प्रायः, त्वक्-दोष- त्यक्ता दोषानी त्वक्काके दोषकी,
सामान्यात् सामान्यतासे अर्थने समानतासे, कुष्ठशमनम्
कुष्ठनुं शमन करने उभं कुष्ठशमनक कर्म, वक्ष्यामि
वक्षीश कहूंगा ॥ ६० ॥

60. Thus has been described the line of treatment of dermatosis according to its classification with reference to the predominant morbid humors in each condition. Now I shall describe the medications which are curative of dermatosis in general taking the morbid lesions as the common feature of all types of dermatosis.

दार्ची रसाञ्जनं वा गोमूत्रेण प्रबाधते कुष्ठम् ।
अभया प्रयोजिता वा मासं सव्योषगुडतैला ॥ ६१ ॥

दार्ची दारुद्रव्यं दारुहल्ली रसाञ्जनम् वा के
रसाञ्जनी वा रसोत्, गोमूत्रेण गोमूत्रनी साथे गोमूत्रसे,
सव्योषगुड- अथवा त्रिकटु गोण अथवा त्रिकटु
गुड, तैला वा तथा तैलनी साथे और तैलके
साथ मासम् छेड मास पर्यंत एक मास पर्यन्त,
प्रयोजिता प्रयोग करने भावेदी प्रयोग की गई हुई,
अभया छेडे हरइ, कुष्ठम् प्रबाधते कुष्ठने नाश करे छे
कुष्ठका नाश करती है ॥ ६१ ॥

61. The potion of indian berberry, or extract of indian berberry mixed with cow's urine cures dermatosis. Similarly chebulic myrobalan taken for the period of a month mixed with the three spices, gur and til-oil cures dermatosis

पटोलमूलादिकाः—

मूलं पटोलम् तथा गवाक्ष्याः
पृथक् पलांशं त्रिफलात्वेव च ।

६१. प्रबाधते कुष्ठम्-प्रबाधते कुष्ठे (घ.)

, तैला-तैला (घ.)

६२. स्वच्छ-त्रिफला (क. ख. घ. ङ. त. थ. द. प.)

सप्तमः]

चिकित्सास्थानम्

१५८१

स्यात् कृष्णमाणा कटुरोहिणी च
 भागाधिका वागरपाद्युक्ता ॥६२॥
 पलं तथैवा सह चूर्णितायां
 जले घृतं दोषहरं पिबेच्च ।
 जीर्णे रसैर्धन्वमृगद्विजायां
 पुराणशास्त्रोदनमाददीत ॥६३॥

पटोलस्य परवत् पर्वतकी, तथा तथा तथा,
 गवाक्ष्याः ईशभाष्पात् मवाक्षीकी, मूलम् भूज जड,
 त्रिफला- अथै त्रिफलीनी और त्रिफलाकी, त्वचः च छाल
 छाल, पृथक् पृथक् पत्थक, पंलाशम् थार और तोला
 एक एक पल त्रायमाणा तथा त्रायभाष्पा तथा त्रायमाण.
 कटुरोहिणी च अथै ४३ कटुकी, भागाधिका च ७० अथै
 तोला आधा आधा पल, वागरपाद्युक्ता अथै तोला
 स्रष्ट साथे सोंठके चोथाई पलसे युक्त, स्यात् दैवा घृते,
 तथा सह चूर्णितायां अथै ४३ कटुकी आंठी चूर्ण ३३ अथै एक
 साथ चूर्ण किये गये, एकात्र तेओमाथी इक्का, पलम् थार
 तोला एक पल, जले पाण्नीमा जलमें, कृतम् पञ्चानी पका
 कर, दोषहरम् होपने हरनार ते अथाथ दोषनाशक दस
 काथको, ना पिबेत् पुदुषे पीवे! वुरुष पीवे, जीर्णे ते पथी
 गया पछी औषध जीर्ण होने पर, धन्वमृगद्विजायां
 अंगल पशुपक्षीओना जांगल पशुपक्षियोंके, रसैः
 भासरसीनी साथे मांसरसमें, पुराणशास्त्रोदनम् अनी
 शाणना भातपुं पुराने शलिका ओदन आदकीत होअन
 करवुं खावे ॥ ६२-६३ ॥

62-63. Reduce to powder four tolas each of the roots of wild snake gourd and of colocynth, the pulp of three myrobalans and two tolas each of zalil and kurroa and one tola of dry ginger. The patient may take as potion the decoction prepared in water with four tolas of this powder.

६२. तथैवास्-तथैकम् (ख. घ.)

„ रसैः-रसे (क. ख. घ.)

„ ध्वमद्विजायां-ध्वमजानां (घ.)

It acts as a curative. When it is digested he may ingest the meat-juice of jangala beasts and birds with cooked old sali-rice.

कुष्ठानि शोफं ग्रहणीप्रदोष-
 मर्शासि कुच्छाणि हलीप्रकं च ।

षट्त्राययोगेन निहन्ति चैव
 हृदस्तिशूलं विषमज्वरं च ॥६४॥

एषः च आ अथाथ यह काथ, षट्त्राययोगेन
 ७ रात्रिना प्रयोगथी छः रात्रिके प्रयोगसे, कुष्ठानि
 कुष्ठ-कुष्ठ, शोफम् सौम्य शोफ, ग्रहणीप्रदोषम् अक्षी-
 रोग ग्रहणीदोष, कुच्छाणि ४४साध्य कुच्छाण्य,
 मर्शासि ६२स अर्श, हलीप्रकम् च ६६मीमठ हलीमक,
 हृदस्तिशूलम् हृदयशूल, अरितशूल हृदय और वास्तके
 शूल, विषमज्वरम् अने विषम ज्वरने और विषम
 ज्वरको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ६४ ॥

64. A six days' course of this procedure will eradicate dermatosis, edema, assimilation disorders, piles of even a formidable type jaundice, pain in the epigastric and hypogastric regions and irregular fever.

कुष्ठे मुस्तादिचूर्णम्—

मुस्तं व्योषं त्रिफला मञ्जिष्ठा दारु पञ्चमूल्यौ द्वे ।
 सप्तच्छदनिम्बत्वक् सविशालश्चित्रको मूर्त्वा ॥६५॥
 चूर्णं तर्षणभागेनैवभिः संयोजितं समध्वाज्यम् ।
 सिद्धं कुष्ठनिवर्हणमेतत् प्रायोगिकं भक्ष्यम् ॥६६॥

मुस्तम् मोथ, मोथा, व्योषम् त्रिफली त्रिफली, त्रिफला
 त्रिफली त्रिफला, मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठ, दारु देवदार
 देवदार द्वे पञ्चमूल्यौ लघु तथा अक्षु पञ्चमूल्य दोनो
 पञ्चमूल्य सप्तच्छद- सातपक्षुनी छाल सतवनकी छाल,

६४. षट्त्राययोगेन-योगः प्रयोगेन (ग. घ. ङ. द.)

६५. पञ्चमूल्यौ द्वे-पञ्चमूले द्वे (ख. घ.)

६६. समध्वाज्यम्-समध्वाज्यम् (घ. ङ.)

निम्ब- लीमडानी नीमड्री, त्वक् ७५५ छक, खविशालः
धन्वापुष्पीसहित इन्द्रायनविष, चित्रकः चित्रक
चित्रक, मूर्वा तथा भारवेद तथा मूर्वा इत्या, मवभिः
तर्पणभागेः नव अण्वा साधनाश्री नौगुने सत्तुओंसे,
समन्वाज्यम् मधु तथा घृत साथे मधु तथा घृतके
साथ, संयोजितम् मिश्र करेण मिश्र गया चूर्णम् यूष्
चूर्ण सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, कुष्ठनिबर्हणम् कुष्ठनाशक छे
कुष्ठनाशक है एतत् आ यह प्रायोगिकम् प्रतिदिन
आवा ६।५५ प्रतिदिन सेवन योग्य. मध्यम् अक्षय छे
मध्य है ॥ ६५-६६ ॥

65-66. The powder of nut-grass, the three spices, the three myrobalans, indian madder, deodar and the two varieties of penta-radix dita bark, neem bark, colocynth, white flowered leadwort and trilobed virgin bower mixed with nine times this quantity of roasted paddy flour and prepared with honey and ghee if taken as a regular daily dose acts as an effective cure for dermatosis.

अथयुं सपाण्डुरोगं श्वित्रं ग्रहणीप्रदोषमर्शांसि ।
ब्रह्मभगन्दरपिडकाकण्डूकोठांश्च विनिहन्ति ॥६७॥
इति मुस्तादिचूर्णम् ।

सपाण्डुरोगम् आ यूष् पांडुरोगसहित यह चूर्ण
पांडुरोगसहित, अथयुम् सोष् शोफ, श्वित्रम् श्वित्र
श्वित्र, ग्रहणीप्रदोषम् अहणीप्रदोष, अर्शांसि
हर्श अर्श, ब्रध्न- अर्ध ब्रध्न, भगन्दर- अर्ध
भगन्दर, पिडका- पिडका पिडका, कण्डू- अण्वाण
कण्डू, कोठान् च अने कोठान् और कोठोंको, विनिहन्ति
नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ६७ ॥ इति आ यह,
मुस्तादिचूर्णम् मुस्तादिचूर्ण छे मुस्तादिचूर्ण है ।

67. It is a cure also for edema, anemia, leucoderma, assimilation

६७. प्रदोष-दोष (ग.)

,, इति मुस्तादिचूर्णम्-इति सर्वकुष्ठनाशकयोगः (ख.)

disorders, piles, inguinal fistula in ano and pimples, pruritus and eruptions. Thus has been described the compound nutgrass powder.

कुष्ठे त्रिफलादिचूर्णम्—

त्रिफलातिविषाकटुकानिम्बकलिङ्गकवचापटोला-
नाम् ।

मागधिकारजनीद्वयपद्मकमूर्वाविशालानाम् ॥६८॥

भूनिम्बपलाशानां दद्याद् द्विपलं ततस्त्रिवृद् द्विगुण ।
तस्याश्च पुनर्ब्राह्मी तच्चूर्णं सुसिनुत् परमम् ॥६९॥

त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, अतिविषा- अतिविषनी
उणी अतीस, कटुका- कटु कटुकी, निम्ब- लीमडो
नीम, कलिङ्गक- धन्वापुष्पी इन्द्राय, वचा- ५०५ वच,
पटोलानाम् परवल परवल, मागधिका- पीपर पिप्पली,
रजनीद्वय- उणीद्वय. दारुद्वयद्वय इत्दी और दासहत्दी,
पद्मक- पद्मक पद्माख, मूर्वा- भारवेद मूर्वा, विशालानाम्
धन्वापुष्पी इन्द्रायन, भूनिम्ब- उरियातु चिरायता,
पलाशानाम् आभरो ठाक, द्विपलम् द्वेपल ८ तोला
प्रत्येक दो पल, दद्याद् देव देवे, ततः द्विगुण
तेनाथी अमलुं उनसे दूनी त्रिवृत् नसेतर देवु त्रिवृत्
देवे, तस्याः अने तेनाथी और उससे, पुनः बणी
अमलुं फिर दूनी, ब्राह्मी आशी देवी ब्राह्मी देवे,
तत्- चूर्णम् तेओनुं यूष् उनका चूर्ण, परमम् अर्ध
श्रेष्ठ, सुसिनुत् स्पर्शाज्ञाननाशक छे स्पर्शाज्ञाननाशक
है ॥ ६८-६९ ॥

68-69. Take eight tolas of the three myrobalans, atis, kurroa, neem bark, kurchi seeds, sweet flag, snake gourd, long pepper, turmeric indian berberry, himalayan cherry, trilobed virgin bower, colocynth, chiretta and palas and double the quantity (16 tolas) of turpeth and double this again of Brahmi (32 tolas) and reduce these into powder. This powder is a

great remedy for skin lesions with loss of sensation.

कुष्ठे गन्धक-सुवर्णमाक्षिक-पारदानां प्रयोगाः—

लेलीतकप्रयोगो रसेन जात्याः समाक्षिकः परमः ।
सप्तदशकुष्ठघाती माक्षिकधातुश्च मूत्रेण ॥७०॥

जात्याः अर्धना जाईके, रसेन रसनी साथे रसने समाक्षिकः भक्ष्ये भिक्षित मधु मिला कर, लेलीतक-गंधकेना गंधकका प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, मूत्रेण अने गोमूत्र साथे और गोमूत्रसे, माक्षिकधातुः सुवर्ण-माक्षिकने। प्रयोग सुवर्णमाक्षिकका प्रयोग, परमः सप्तदश-कुष्ठघाती सत्तर कुष्ठोना श्रेष्ठ नाशक छे सत्रह कुष्ठोके छेठ नाशक हैं ॥ ७० ॥

70. A course of sulphur with the juice of spanish jasmine and honey is an excellent remedy for seventeen (all but one) varieties of dermatosis. So is the course of iron pyrites with cow's urine.

श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा ।
सर्वव्याधिनिवर्हणमद्यात् कुष्ठी रसं च निगृहीतम् ॥

कुष्ठी कुष्ठना रोगीने कुष्ठका रोगी, गन्धकयोगात् गन्धकेना योग्यी गंधकके योगसे, सुवर्णमाक्षिक-अथवा सुवर्णमाक्षिकना अथवा सुवर्णमाक्षिकके, प्रयोगात् वा प्रयोग्यी प्रयोगसे, निगृहीतम् भूत करेक बद्ध श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, सर्वव्याधिविनाशनम् अने सर्व व्याधिने। नाश करेनार और सब व्याधिके नाशक, रसम् पारदनुं पारदका, अद्यात् भक्ष्यु करवुं सेवन करे ॥ ७१ ॥

71. The person suffering from dermatosis may take mercury amalgama-

७०. लेलीतकप्रयोगः—नवनीतप्रयोगः (ख. ड. त. घ. प. फ.)

७१. श्रेष्ठं गन्धकयोगात् सुवर्णमाक्षिकप्रयोगाद्वा—गन्धकयोग-
सुवर्णमाक्षिकयोगादेव (ख.)

—गन्धकयोगादथवा (घ.)

—एवं गन्धकयोगात् (च. घ.)

निवर्हणम्—विनाशनम् (ख. घ. च. छ. ड.)

ted (consolidated) by its preparation with sulphur or with iron pyrites. This is a panacea for all diseases.

वज्रशिलाजतुसहितं सहितं वा योगराजेन ।
सर्वव्याधिप्रशमनमद्यात्कुष्ठी निगृह्य नित्यं च ॥७२॥

कुष्ठी कुष्ठना रोगीने कुष्ठी, वज्र-हीरा हीरक, शिलाजतु-तथा शिलाजितनी तथा शिलाजीत. सहितम् साथे साथ, योगराजेन वा अथवा योगराज वा योगराजके, सहितम् साथे साथ, सर्वव्याधिप्रशमनम् सर्व व्याधिने। नाश करेनार सर्वव्याधिप्रशमक, निगृह्य पारदनुं भारधु करीने पारदको भारित कर, नित्यम् च नित्य प्रतिदिन, अद्यात् भक्ष्यु करवुं खावे ॥ ७२ ॥

72. Or a course of mercury prepared with diamond and mineral pitch or with the preparation of gum-gugul. This is a panacea for all diseases.

कुष्ठे आसवयोगाः—

खदिरसुरदारुसारं श्रपयित्वा तद्रसेन तोयार्थः ।
क्षौद्रप्रस्थे कार्यः कार्यं ते चाष्टपलिके च ॥७३॥
तत्रायश्चूर्णानाष्टपलं प्रक्षिपेत्तथाऽमूनि ।
त्रिफलैले त्वक्छरिचं पत्रं कनकं च कर्षाशम् ॥७४॥
प्रत्यण्डिका मधुसमा तन्मासं जातमायसे भाण्डे ।
मध्वासवमाचरतः कुष्ठकिलासे शमं यातः ॥७५॥
इति मध्वासवः ।

खदिर- येर खैरकथे, सुरदारुसारम् तथा देवदारना वथलां छापुने। देवदारके सारका, श्रपयित्वा क्वाथ करीने काथ करके, क्षौद्रप्रस्थे ६४ तोला भधमा ते क्वाथने भेगवी एक प्रस्थ मधुमें उस काथको मिलाकर, तद्रसेन ते क्वाथने। उस काथका, तोयार्थः कार्यः

७२ प्रशमनम्—निवर्हणम् (क. घ.)

७३ तोयार्थः—तोयार्थम् (ख. ड.)

७४ तत्रायः—तत्राशयः (ख.)

अमूनि—मूलानि (ख.)

७५ तन्मासं जातमायसे भाण्डे—तन्मासमायसे भाण्डे (ख.)

७६ कुष्ठकिलासे—कुष्ठकिलासौ (च.)

॥ षट्पलिकान्यत्र-स्वष्टपलिकान्यत्र (घ.)

तथा शोषको नष्ट करता है, ना अनुष्य पुरुष, कनक-
बिन्दुम् आः कनकबिन्दु इस कनकबिन्दु, अरिष्टम्
अरिष्टम् अरिष्टको, पीत्वा पान कहीने पी कर, कनकवर्णः
सुवर्ण सभान वलुवाणो सुवर्ण जैसे वर्णमाला, भवति
थाय छे हो जाता है ॥ ७६-७९ ॥ इति आः यह, कनकबिन्दु-
रिष्टम् कनकबिन्दुरिष्ट छे कनकबिन्दुरिष्ट है ।

76-79. Place 1024 tolas of catechu-
decoction in a pot lined with ghee and
add 24 tolas of the powder containing
the three myrobalans, the three spices,
embelia, turmeric, nut-grass, vasaka,
kurchi seeds, the bark of indian ber-
berry, cinnamon and guduch, and
keep it for a month in a heap of
grain. A course of this remedy taken
duly early every morning will cure
the major types of dermatosis within
a month and minor skin diseases in a
fortnight besides piles, dyspnea
fistula-in-ano cough, leprosy, uri-
nary disorders and consumption. By
drinking this medicated wine called
gold drop wine a man acquires golden
complexion. Thus has been described
the gold-drop-wine.

कुष्ठेष्वाऽनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु ।
कृतमालकाथश्चाप्येष विशेषात् कफकृतेषु ॥८०॥

कृतमाल-काथः च अपि गरभाणानो क्वाथ पक्ष
अमलतासके काथको भी, अनिल-कफ- पीत तथा उई
वात तथा कफसे कृतेषु उरेखा जनित, कुष्ठेषु कुष्ठोर्मा
कुष्ठोर्मा, तथा तेजः एवं, पैत्तेषु अपि पित्तः कुष्ठोर्मा
पक्ष पित्तज कुष्ठोर्मा भी एवम् आ प्रमाणे इसी प्रकार

८० कुष्ठेष्वाऽनिलकफकृतेष्वेवं पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु-कुष्ठेष्वाऽनिलक-
फकृतेष्वेवं तु पेयोऽप्यपि पैत्तेषु (क.)

,, पैयः-पेयाः (ख.)

,, पेयस्तथाऽपि पैत्तेषु-पेयस्तथा च पैत्तेषु (ग.)

पेयः पीवे। पीवे, विशेषात् च विशेषे करीने और
विशेषतः, एषः आः क्वाथ इस काथको, कफकृतेषु
कुष्ठोर्मा यथेष्टा कुष्ठोर्मा पीवे। कफजनित कुष्ठोर्मा पीवे ॥८०॥

80. The medicated wine prepared
similarly of purging cassia should be
taken in dermatosis of vata and kapha
types or that of pitta type but more
especially in dermatosis of kapha type.

त्रिफलासवश्च गौडः सवित्रकः कुष्ठरोगविनिहन्ता ।
कमुकदशमूलदन्तीवराङ्गमधुयोगसंयुक्तः ॥८१॥

सवित्रकः शिन्धुका चित्रकयुक्त, गौडः गोशुली
अनावैधो गुडसे बना हुआ, त्रिफलासवः च त्रिफला-
सव त्रिफलासव, कमुकः सोपारी सुपारी, दशमूल-
दशमूल दशमूल, दन्ती- दन्ती दन्ती, वराङ्ग- लव दाल-
चीनी, मधुयोग- तथा मधुना योग्य और मधुके योगसे,
संयुक्तः युक्त होता संयुक्त होने पर, कुष्ठरोग- कुष्ठ
रोगको कुष्ठरोगको, विनिहन्ता नाश करनेवाला थाय छे
नाश करनेवाला होता है ॥ ८१ ॥

81. The medicated wine of gur
along with the three myrobalans, white
flowered leadwort, betel nut deca-
radix, red physic nut, cinnamon bark
and honey is an effective cure for
dermatosis.

कुष्ठे पथ्यमन्नपानम्—

लघूनि चान्नानि हितानि विधात्
कुष्ठेषु शाकानि च तिक्तकानि ।
मल्लतकैः सत्रिफलैः सनिम्बै-
र्युक्तानि चान्नानि घृतानि चैव ॥८२॥

कुष्ठेषु कुष्ठोर्मा कुष्ठोर्मा लघूनि लघूनि लघु, अन्नानि
अन्न अन्न, तिक्तकानि अने तिक्त और तिक्त, शाकानि
च शाको शाक, सत्रिफलैः अने त्रिफलासहित और
त्रिफलासहित, सनिम्बैः तथा लीमजसहित तथा

८१-कुष्ठरोगविनिहन्ता-वित्ररोगकुष्ठमः (क. ख. ग. च. ड.)

८२ मल्लतकैः सत्रिफलैः-मल्लतकैः त्रिफलैः (ख.)

नीम सहित, भल्लातकैः लिङ्गमाथी भिलावोंसे, युक्तानि युक्त युक्त, अन्नानि अन्ने। अन्न, घृतानि च एव अन्ने धृते। और घृत, हितानि हितकर हितकर विद्यात् अलुना समझे ॥ ८२ ॥

82. Light diets are to be considered whole-some in all kinds of dermatosis and also vegetables of bitter taste, and food and ghee prepared with marking nut three myrobalans or neem.

पुराणधान्यान्वथ जाङ्गलानि

मांसानि मुद्गाश्च पटोलयुक्ताः ।

शस्ता, न गुर्वम्लपयोदधीनि

नानूपमत्स्या न गुडस्तिलाश्च ॥ ८३ ॥

पुराणधान्यानि भूना धान्ये। पुराने धान्य, अथ जाङ्गलानि अंगल पशुपक्षीभूना जाङ्गल पशु-पक्षियोंके, मांसानि मांस मांस, पटोलयुक्ताः अन्ने परवलयुक्त और परवलयुक्त, मुद्गाः च भग मूंग, शस्ताः पथ्य छे पथ्य हैं, गुड-भारे भारी, अम्ल-तेमल आटा पदार्थी एवं खट्टे पदार्थों, पयः- दूध दूध, दधीनि दही दही, नानूपमत्स्याः नानूप मांस अन्ने माछवां नानूप मांस और मत्स्य, न पथ्य नथी पथ्य नहीं हैं, गुडः तथा गोण तथा गुड, तिलाः च अन्ने तिल और तिल, न पथ्य पथ्य नथी पथ्य नहीं हैं ॥ ८३ ॥

83. Old grains the flesh of jungle animals, green grams and snake-gourd are recommended as diet while heavy and acid articles, milk, curds, flesh or wetland animals, fish, gur and til are contra-indicated.

कुष्ठे विविधा लेपयोगाः —

पला कुष्ठं दावीं शतपुष्पा चित्रको चिडङ्गश्च ।

कुष्ठालेपनमिष्टं रसाञ्जनं चामया चैव ॥ ८४ ॥

पला ओलथी इलायची, कुष्ठम् उठ कुठ, दावीं शतपुष्पा दाखहली, शतपुष्पा सुवा सोया, चित्रकः ८३ गुर्वम्ल-गुर्वन्न (द.)

८४. चित्रको विडङ्गश्च-चित्रकं विडङ्गं च (घ.)

चित्रकं चित्रक, विडङ्गः दाखहली वायविडङ्ग, रसाञ्जनम् च रसवन्ती रसोंत, अमया च अन्ने हरेडे और हरड, कुष्ठालेपनम् ओलोने। कुष्ठ पर लेप करने। इनका कुष्ठ पर लेप करना, इष्टम् ४४ छे इष्ट है ॥ ८४ ॥

84. The application prepared of cardamom, costus, indian berberry, dill, white flowered leadwort, embelia, extract of indian berberry and chebulic myrobalan proves beneficial in dermatosis.

चित्रकादिलेपः —

चित्रकमेलां विष्णीं वृषकं त्रिवृदर्कनागरकम् ।

चूर्णीकृतमष्टाहं भावयितव्यं पलाशस्य ॥ ८५ ॥

क्षारेण गवां मूत्रक्षुतेन तेनास्य मण्डलान्याद्यु ।

मिथ्यन्ते विलयन्ति च लिप्तान्यर्काभितप्तानि ॥ ८६ ॥

चित्रकम् चित्रक, पलाश ओलथी इलायची, विष्णीम् धीलोडी कुन्दर, वृषकम् अरुंडी अइसा, त्रिवृत्- नसोतर त्रिवृत्, बर्क- आडो आक, नागरकम् सूठ सोंठ, चूर्णीकृतम् ओलोना चूर्णने इनके चूर्णको, अष्टाहम् आठ दिवस आठ दिन, गोमूत्रक्षुतेन गोमूत्रमां घोणी गाणी दीधेला गोमूत्रमें घोलकर छाने हुए, पलाशस्य पलाशना टाकपलाशके, क्षारेण क्षार वडे क्षारसे, भावयितव्यम् भावना आपनी भावना दे, तेन तेनाथी उससे, अस्य आ मंडलकुष्ठिना इस मण्डलकुष्ठिके, लिप्तानि लेपेला लेप किये गये, बर्क-अभितप्तानि च अन्ने तड्डाथी संतप्त थपेला और धूपसे संतप्त हुए, मण्डलानि मंडलकुष्ठ मण्डलकुष्ठ, आद्यु अलदी जीप्र मिथ्यन्ते लेपय छे फूट जाते है, विलयन्ति च अन्ने लय पासे छे और विलीन हो जाते है ॥ ८५-८६ ॥

८५. विष्णीम्-निम्बम् (च. घ.)

त्रिवृदर्कनागरकम्-कुष्ठविनर्मर्कनागरकम् (फ.)

चूर्णीकृतमष्टाहम्-नागरकचूर्णमिष्टमष्टाहम् (फ.)

८६. मूत्रक्षुतेन-मूत्रे क्षुतेन (ख.)

मिथ्यन्ते विलयन्ति च-मिथ्यन्ते च विलयन्ति च (फ.)

85-86. The powder of white flowered leadwort, cardamom, scarlet fruited gourd, vasaka, turpeth, mudar, and dry ginger should be impregnated with palas-alkali prepared in cow's urine. The lesions of Mandala dermatosis when plastered with this powder and heated by exposure to the sun's rays, soon burst open and dissolve.

मांस्यादिलेपः—

मांसी मरिचं लवणं रजनी तगरं सुधा गृहाद्भूमः ।
मूत्रं पित्तं क्षारः पालाशः कुष्ठहा लेपः ॥८७॥

मांसी जटाभांसी जटामांसी, मरिचम् भरी मरिच, लवणम् सिंधाक्षु संधानमक, रजनी ७१६२ हल्दी, तगरम् तमर तगर, सुधा शेर थूहर, गृहात् धूमः धरनी धूवास घरकी कजली, मूत्रम् गोभूत गोमूत्र, पित्तम् पित्त पित्त, पालाशः क्षारः आभरानो क्षार पलाशक्षार, लेपः ओओनो लेप इनका लेप, कुष्ठहा दुष ६२ना२ छे कुष्ठनाशक है ॥ ८७ ॥

87. Take nardus, black pepper, rock-salt, turmeric, indian valerian, thorny milk hedge plant, kitchen soot, urine, ox-bile alkali and palas. The application prepared out of these is curative of dermatosis.

वप्रादिलेपः—

त्रपु सीसमयश्चूर्णं मण्डलनुत् फल्गुचित्रकौ बृहती ।
गोधारसः सलवणो दारु च मूत्रं च मण्डलनुत् ८८

त्रपु ५६४८० यूर्णु बंगचूर्ण, सीसम् सीसानु यूर्णु सीसकचूर्ण अयश्चूर्णम् अने दोहनु यूर्णु ओओनो लेप और लोहचूर्ण इनका लेप, मण्डलनुत्

मंडलकुष्ठने ६२ना२ छे मण्डल कुष्ठका नाशक है, फल्गु-अंशु अंजीर, चित्रकौ चित्रक चित्रक, बृहती ७१६२ लोरीगुणी बनभाटा, सलवणः सिंधाक्षुसहित सैवालवणसहित, गोधारसः गोधानो मांसरस गोहका मांसरस, दारु च देवदार देवदार, मूत्रम् च अने गोभूत ओओनो लेप तथा गोमूत्र इनका लेप, मण्डलनुत् मंडलकुष्ठने ६२ना२ छे मण्डल कुष्ठका नाशक है ॥ ८८ ॥

88. The application prepared of the powder of tin, lead or iron is curative of 'mandala' dermatosis. The plaster prepared out of common fig, white flowered leadwort yellow nightshade meat juice of iguana, rock-salt deodar and cow's urine is curative of mandala dermatosis.

कदल्यादिमेदकपानम् विण्वलेपः च—

कदलीपलाशपाटलिनिचुलक्षाराभसा प्रसन्नेन ।
मांसेषु तोयकार्यं कार्यं च पिष्टे च किण्वे च ॥८९॥
तैमैदकः सुजातः किण्वैर्जनितं प्रलेपनं शस्तम् ।
मण्डलकुष्ठविनाशनमातपसंस्थं कृमिघ्नं च ॥९०॥

प्रसन्नेन २५-२७ स्वच्छ, कदली-केलना केले, पलाश-आभरानो टाकपलाश, पाटलि-पाटलाना पाटल, निचुल-तथा समुद्रफलके तथा समुद्रफलके, क्षारा-भसा क्षार ७१६२ क्षार जलका, मांसेषु मांसोमां मांसोमें पिष्टे च योआना दोहमां चावलके आटेमें किण्वे च अने डिण्वमां और किण्वमें, तोयकार्यम् पाणी तरीके उपयोग जलकी जगह उपयोग, कार्यम् करवा करना चाहिए, तैः तेनाथी उनसे, सुजातः सारी रीते अनावेला सम्यक् प्रकारसे बने हुए, मेदकः मेदक भक्षण पान मेदक मयका पान, किण्वैः अने डिण्वथी और किण्वसे, जनितम् अनावेला बना हुआ, प्रलेपनम् लेप प्रलेपन शस्तम् हितकर छे हितकर है, आतपसंस्थम्

८७. गृहाद् भूमः—च गृहभूमः (व. त.)

८८. मूत्रं पित्त-गोः पित्तं च (द. ध.)

८९. कुष्ठहा लेपः—कुष्ठनुलेपः (ध.)

९०. च मण्डलनुत्—मण्डलप्रणुदः (फ.)

८९. किण्वे—किण्वे (ध. प.)

९०. तैमैदकः—तैमैदकः (क. ख. प.)

९१. शस्तम्—श्रेष्ठम् (ग.)

९२. आतपसंस्थं—आतपसंस्थे (ख.)

देवः कुरी तउआमां ऐसवाथी लेप करके धूपमें बैठनेसे, मण्डलकुष्ठ-ते मण्डलकुष्ठने। वह मण्डलकुष्ठको, विनाशनम् नाश करे छे नाश करता है कृमिघ्नम् च तेभ्यः कृमिने। पक्षु नाश करे छे एवं कृमियोंका भी नाश करता है ॥ ८९-९० ॥

89-90 'Medaka' wine prepared properly by mixing clear alkali-solution of plantain, palas, trumpet-flower and hijjal with flesh and flour or yeast is beneficial as potion and its sediment of yeast is good in the form of application in dermatosis. It cures mandala dermatosis if exposed to the sun after application, and acts also as germicide.

मुस्तं मदनं त्रिफला करञ्ज आरवधकलिङ्गयवाः ।
दार्दी ससप्तपर्णी स्नानं सिद्धार्थकं नाम ॥९१॥

मुस्तम् मेथ नोथा, मदनम् मीठ्ठा मेनफल, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, करञ्जः करञ्ज ठीठोहरी, आरवध- गरभाणे अमलतास, कलिङ्गयवाः चन्द्रमण्ड इन्द्रजी, ससप्तपर्णी तथा सातपत्नी युक्त तथा सतिवनसे युक्त, दार्दी दारुहण्डर ऐसवाथी साधित जल वडे ने स्नान ते दासुहली इनसे साधित जलसे जो स्नान वह, सिद्धार्थकम् स्नानम् 'सिद्धार्थक स्नान' 'सिद्धार्थक स्नान', नाम उहेनाय छे कहलाता है ॥ ९१ ॥

91. The bath prepared of nut grass, emetic nut, the three myrobalans, indian beech, purging cassia kurchi seeds, indian berberry and dita bark, is called the 'Siddharthaka bath.'

एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकस्तथोद्धर्षः ।
त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रवाधनः पाण्डुरोगघ्नः ॥९२॥

९२. प्रवाधनः—प्रवाधनः (ड.)

एषः ऐसोने। इनका कषायः कषाय, वमनम् वमन वमन, विरेचनम् तथा विरेचन करनार छे तथा विरेचन करनेवाला है, तथा अने और, उद्धर्षः ऐसोने। यूथुनुं देह पर धर्षण, इनके चूर्णका देह पर धर्षण, वर्णकः वर्णने सारे करनार वर्णको बढ़ानेवाला, त्वक्-दोष- तथा यामडीना दोष त्वग्दोष, कुष्ठ-शोफ- कुष्ठ तेभ्यः से। अने। कुष्ठ एवं शोफका प्रवाधनः नाश करनार नाशक पाण्डुरोगघ्नः तथा पाण्डुरोगने। नाश करनार छे तथा पाण्डुरोगका नाशक है ॥ ९२ ॥

92. This decoction can be used as an emetic or a purgative. It is dermic-cosmetic and on being rubbed on the skin, cures skin lesions, and all kinds of dermatosis and edema. It acts also as a remedy for anemia.

कुष्ठं करञ्जबीजान्येडगजः कुष्ठसूदनो लेपः ।

कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, करञ्जबीजानि करञ्जनां पीज ठीठोहरीके बीज, एडगजः तथा कुवाडियो तथा चकवड, लेपः ऐसोने। लेप इनका लेप, कुष्ठसूदनः कुष्ठने। नाश करनार छे कुष्ठनाशक है ॥ ९२ ॥

92½. The application prepared of costus, seeds of indian beech and fetid cassia is curative of dermatosis.

प्रपुन्नाडबीजसैन्धवरसाञ्जनकपित्थलोधाश्च ॥९३॥
श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं त्वचो दाव्याः ।
सुमनःप्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः ॥९४॥

प्रपुन्नाडबीज- कुवाडियानां पीज चकवडके बीज, सैन्धव- सिन्धालूथु सैन्धानमक, रसाञ्जन- रसवन्ती रसोत, कपित्थ- डाड कैथ, लोधाः च दोधर लोध्र, श्वेतकरवीर- सईद उण्डेनां श्वेतकरवीरके, मूलम् मूल, कुटज- डाड कोरैये, करञ्जयोः तथा करञ्जनां तथा

९२½. कुष्ठं करञ्जबीजानि-कुष्ठकरञ्जोत्पलम् (प.)

९४. श्वेतकरवीरमूलं—करवीरमूलककः (ख. घ. द.)

,, श्वेतकरवीरमूलं कुटजकरञ्जयोः फलं—करवीरमूलककः

कुटजकरञ्जोत्पलं (घ.)

ठीठोहरीके, फलम् इण फल, दाढ्याः अने दाडुण्डरनी और दाडुहलीकी, त्वक् छाल ऐऐने। छाल इनका सुमनः- प्रवाल- गंधना इंपणे। थी जाईके प्रवालसे युक्तः युक्ता युक्त, लेपः देप लेप. सिद्धः सिद्ध सिद्ध, कुष्ठापहः कुष्ठनाशक छे कुष्ठनाशक है ॥ ९३-९४ ॥

93-94. Similar is the action of the application prepared of seeds of fetid cassia, rock-salt, extract of indian berberry, wood-apple and lodh. The application prepared of roots of white oleander, fruits of kurchi, indian beech, bark of indian berberry and sprouts of spanish jasmine, is a certain cure for dermatosis.

लोध्रस्य धातकीनां वत्सकबीजस्य नक्तमालस्य ।
कल्कश्च मालतीनां कुष्ठेषून्मर्दनालेपौ ॥ ९५ ॥

लोध्रस्य धातकीनां धावडी धायके फूल, वत्सकबीजस्य धन्धव इन्द्रजौ, नक्तमालस्य डरंज अमलतास, मालतीनाम् च अने मालतीने। और मालतीका, कल्कः डड्ड कल्क, कुष्ठेषु कुष्ठमां कुष्ठोंमें, उन्मर्दन आलेपौ उन्मर्दन अने देप माटे छे उन्मर्दन और लेपके लिए है ॥ ९५ ॥

95. The paste prepared of lodh, fulsee flowers, kurchi seeds, indian beech and spanish jasmine should be applied or rubbed over the dermic lesions.

शैरीषी त्वक् पुष्पं कार्पास्या राजवृक्षपत्राणि ।
पिष्टा च काकमाची चतुर्विधः कुष्ठबुलेपः ॥ ९६ ॥
इति लेपाः ।

शैरीषी सरसडानी शिरीषकी, त्वक् छाल त्वक्, कार्पास्याः डपासनां कपासके, पुष्पम् इक्ष फूल, राजवृक्ष-पत्राणि गरभाणानां पान अमलतासके पत्ते, काकमाची

९५. कुष्ठेषून्मर्दनालेपौ—कुष्ठेषूद्मर्दनालेपौ (क. ख. घ. च. छ. ड-
त. द.)

अने पीलुडी और मकोय, पिष्टा ऐऐने बुद्ध बुद्ध पीसी डरनामा आवेदे। इनको पृथक् पृथक् पीस कर किया हुआ, चतुर्विधः चार प्रकारने चार प्रकारका, लेपः देप लेप. कुष्ठबुल कुष्ठ डरना छे कुष्ठनाशक है, ॥ ९६ ॥ इति आ ये, लेपाः देपा छे लेप हैं ।

96. The bark of shirish, flower of the cotton tree, leaves of the purging cassia and black night-shade made into a paste separately make four kinds of application curative of dermatosis. Thus have been described the various applications.

दाढ्या रसाञ्जनस्य च निम्बपटोलस्य खदिरसारस्य ।
आरग्वधवृक्षकयोस्त्रिफलायाः सप्तपर्णस्य ॥ ९७ ॥
इति षट् कषाययोगाः कुष्ठघ्नाः सप्तमश्च तिनिशस्य ।
स्नाने पाने च हितास्तथाऽष्टमश्चाश्वमारस्य ॥ ९८ ॥

दाढ्याः रसाञ्जनस्य च दाडुण्डर तथा रसाञ्जन दाडुहली तथा रसोत, निम्बपटोलस्य वीमडो तथा परवण नीम तथा परवल खदिरसारस्य भेरने। सार खैरका सार, आरग्वध-वृक्षकयोः गरभाणौ तथा डडो अमलतास तथा कोरैया, त्रिफलायाः त्रिफला त्रिफला, सप्तपर्णस्य अने सप्तपर्ण और सप्तपर्ण, इति ऐऐने। इनके, षट् छ छः, कषाययोगाः डपाययोगे कषाययोग तिनिकास्य तिनिशने और तिनिका, सप्तमः च सातमे डपाययोग सातों कषाययोग, अश्वमारस्य अने डधुरने और कनेरका, अष्टमः च आठमे डपाययोग आठवाँ कषाययोग, स्नाने ऐऐने कुष्ठीना स्नान ये कुष्ठीके स्नान, पाने च तथा पानमा तथा पानमें, हिताः हितकर छे हितकर हैं ॥ ९७-९८ ॥

97-98. Indian berberry and its extract neem and snake gourd, catechu pith, purging cassia and kurchi, the three myrobolans, and dita bark are six decoctive remedies curative of

९८. कुष्ठघ्नाः—निर्दिष्टाः (ख.)

„ हिताः—मताः (ख. त.)

dermatosis. The seventh is the decoction of oojein and the eighth that of indian oleander. All these are beneficial as affusions and potions as well.

आलेपनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेत एव च कषायाः ।
तैलघृतपाकयोगे चेष्यन्ते कुष्ठशान्त्यर्थम् ॥९९॥

एते एव च आ. ७८ इन्हीं. कषायाः कषायानां द्रव्यैः कषायांके द्रव्योको, कुष्ठशान्त्यर्थम् कुष्ठनी शान्ति भाटे कुष्ठकी शान्तिके लिए, आलेपनम् लेप आलेपन प्रघर्षणम् प्रघर्षण, अवचूर्णनम् तथा अवचूर्णनश्चे वापरवां ४४ छे तथा अवचूर्णनके रूपसे उपयोगमें लेना चाहिए तैल-घृत-पाकयोगे च तैल तथा घी पकाववाना प्रयोगभां एवं तैल तथा घी पकानेके प्रयोगमें, इष्यन्ते वापरवां ४४ छे उपयोगमें लेना चाहिए ॥ ९९ ॥

99. These decoctives can be used as applications or powders for rubbing or dusting or for the preparation of oils and ghees for the relief of dermatosis.

त्रिफलादिकषायः ---

त्रिफला निम्बपटोलं मञ्जिष्ठा रोहिणी वचा रजनी ।
एष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं कुष्ठम् १००

त्रिफला त्रिफला, निम्ब- दीमडी नीम, पटोलम् पटवण परवल, मञ्जिष्ठा मञ्जिठ, रोहिणी रोहण रोहन, वचा वच, रजनी तथा ६१६२ तथा हल्दी एषः ऐओने। इनका, कषायः कषाय कषाय, अभ्यस्तः नित्य सेवन કરવામાં આવता नित्य सेवन करने पर, कफपित्तजम् कफपित्तज-य कफपित्तज, कुष्ठम् कुष्ठने कुष्ठको, निहन्ति ६१६२ छे नष्ट करता है ॥ १०० ॥

100. A regular course of the decoction prepared of the three myrobalans, neem, snake gourd, madder, rohan, sweet flag and turmeric cures

९९. अवचूर्णनम्-उद्वर्तनम् (प.)

१००. निहन्ति-हिनस्ति (घ. ङ. त.)

dermatosis of the kapha-cum-pitta type.

एतैरेव च सर्पिः सिद्धं वातोत्खणं जयति कुष्ठम् ।
एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम् १०१

एतैः आ. ६०थे।थी इन्हीं द्रव्योसे, सिद्धम् सिद्ध करे। सिद्ध, सर्पिः धृत घृत, वात-उत्खणं वातप्रधान वातप्रधान, कुष्ठम् कुष्ठने। कुष्ठको, जयति नाश करे छे जीतता है खदिर-असन-दारु-निम्बानाम् ये, असन, देवदारु अने दीमडीने। खरकथा, खाज, देवदारु और नीमका, एषः च आ. ७८ यही कल्पः ६६५ विधि, दिष्टः ६६० छे कहा है ॥ १०१ ॥

101. The ghee prepared of this decoction subdues dermatosis wherein vata is preponderant. Similar preparations can also be made of catechu bark, spinous kino tree, Indian berbery or neem.

कुष्ठे अभ्यङ्गार्थं तैलयोगः ---

कुष्ठार्कतुथकदफलमूलकबीजानि रोहिणी कटुका ।
कुटजफलोत्पलमुस्तं बृहतीकरवीरकासीसम् ॥१०२॥
एडगजनिम्बपाठा दुरालभा चित्रको विडङ्गश्च ।
तिक्तालालुकबीजं कम्पिलकसर्षपौ वचा दार्वी १०३
एतैस्तैलं सिद्धं कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः ।
उद्वर्तनं प्रघर्षणमवचूर्णनमेव एवेष्टः ॥१०४॥

१०१. दिष्टः-दृष्टः (क. ग. घ.)

एष च कल्पो दिष्टः खदिरासनदारुनिम्बानाम्-कल्पो
एष दृष्टः खदिरामरदारुकुष्ठानाम् (प.)

१०२. चित्रको-रोचना (ग. प.)

तिक्तालालुकबीजं-तिकेक्षवाकोबीजं (ग. घ.)

तिक्तालालुकबीजं-तिकेक्षवाकु (द.)

तिक्तालालुकबीजं कम्पिलकसर्षपौ-तिकेक्ष-। कुबीजं कम्पिलक-
सर्षप (ख.)

कम्पिलकसर्षपौ-कम्पिलकसर्षपं (घ.)

१०४ कुष्ठघ्नं योग एष चालेपः-कुष्ठघ्नमेव एव चालेपः (क.)

चालेपः-वालेपः (घ.)

उद्वर्तनं-उन्मर्दनं (घ.)

कुष्ठ-अर्क-तुल्य-कटफल- ३६, आडु, भोरथु, ३५, कूठ, आक, तुल्य, कायफल, मूलकबीजानि भूणानां ७१, मूलीके बीज, रोहिणी रोहण रोहन, कटुका ३६ कटुकी, कुटजफल- ३६, कुडा उत्पल- नील ३६ नीला कमल, सुस्तम्भ मेथ मोथा, बृहती- ७१, बोरीगण्डी वनभाटा, करवीर- ३६, कनेर, कासीसम् ७१, कडरी कासीस, एडगज- ३६, वाडि, चकवड, निम्ब- ७१, नीम, पाठा पाठा पाठी दुरालभा धमासे, दुरालभा, चित्रकः चित्रक चित्रक, विडङ्गः वावडिग वायविडङ्ग, तिक्त-अलाबुक-बीजम् ३६, तुण्डिनी ७१, कडवी तुंभीके बीज, कम्पलक- ३६, रोहिना, सर्षप सरसव सरसो, वचा- ७१, वच, दावी च अने दारुदण्ड और दारुहल्दी, एतैः औषधी इतसे, सिद्धं सिद्ध करे सिद्ध, तैलम् तैल तैल, कुष्ठम् ३६, नाश करे कुष्ठन है, एषः च अने आ और इस, योगः योग योगको, आलेपः लेपलेपसे, एषः एव अने आ ७ योग और इसी योगको, उद्वर्तनम् उद्वर्तन उद्वर्तन, प्रघर्षणम् प्रघर्षण प्रघर्षण, अवचूर्णनम् तथा अवचूर्णनम् तथा अवचूर्णनम्, इष्टः वापरवे ४५ छे उपयोगमें लेना इष्ट है ॥ १०२-१०४ ॥

102-104. Costus, mudar, blue vitriol, box myrtle raddish seeds, rohan tree, kurroa, kurchi seeds, blue water lily, mint grass, yellow-berried nightshade, indian oleander, iron sulphide, fetid cassia, neem, patha, cretan prickly clover, white flowered leadwort, embelia, seeds of bitter bottle gourd, kamala, rape seeds, sweet flag and indian berberry—the oil prepared with all these drugs is a remedy for dermatosis. This preparation can also be used as application, dry massage for rubbing and dusting.

श्वेतकरवीराद्यं तैलम्

श्वेतकरवीरकरसो मूत्रं गोचित्रको विडङ्ग ।

कुष्ठेषु तैलयोगः सिद्धोऽयं संमतो भिषजाम् ॥१०५॥
इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् ।

श्वेत- घाण्डी श्वेत, करवीरक- ३६, कनेरका, रसः रस रस, गोमूत्रम् गोमूत्र गोमूत्र, चित्रकः चित्रक चित्रक, विडङ्गः च अने वावडिग और वायविडङ्ग कुष्ठेषु औषधी ३६ भाटे इन द्रव्योंसे कुष्ठोंके लिए, सिद्धः सिद्ध करे सिद्ध किया हुआ, अयम् आ यह, तैलयोगः तैलने योग तैलयोग, भिषजाम् वैद्योंने वैद्योंको, संमतः मान्य छे सम्मत है ॥१०५॥ इति आ यह, श्वेतकरवीराद्यम् श्वेतकरवीराद्यं तैलम् तैल छे तैल है ।

105. The oil prepared of white flowered leadwort and embelia in the juice of the white indian oleander and cow's urine is recommended by physicians as a cure for dermatosis. Thus has been described the compound white indian oleander oil.

श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम्—

श्वेतकरवीरपल्लवमूलत्वग्द्वयस्य विडङ्गश्च ।
कुष्ठार्कमूलसर्षपशिग्रुत्वग्रोहिणी कटुका ॥१०६॥
एतैस्तैलं सिद्धं कल्कैः पादांशिकैर्गवां मूत्रम् ।
दत्त्वा तैलचतुर्गुणमभ्यङ्गात् कुष्ठकण्डूघ्नम् ॥१०७॥
इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम् ।

श्वेतकरवीर- घाण्डी ३६, कनेरके, पल्लव- पान पत्ते, मूल- तथा भूणनी तथा मूलकी, स्वक्- अल छाल, वत्सकः ३६, कोरैया, विडङ्गः च वावडिग वायविडङ्ग, कुष्ठ- ३६ कूठ, अर्कमूल- आडुआनां भूण आकके मूल, सर्षप- सरसव सरसो, शिग्रुत्वक्- सरगवानी अल सहजनकी छाल, रोहिणी रोहण रोहन, कटुका ३६ कटुकी, एतैः औषधी इत, पादांशिकैः

१०७. सिद्धम्—साध्यम् (ध. त. ध.)

अभ्यङ्गात् कुष्ठान्द्वयम्—अभ्यङ्गः कुष्ठान्द्वयः (स.)

इति श्वेतकरवीरपल्लवाद्यं तैलम्—इति श्वेतकरवीराद्यं तैलम् (स, ध.)

कल्कैः चतुर्थांशं कृत्वा द्रव्योष्णी चोथाई कल्कोसे, तैलचतुर्गुणम् तैलथी आरगक्षुं तैलसे चौगुना, गवाम् मूत्रम् गोभूत गोमूत्र, दत्त्वा भेणवीने मिलाकर, सिद्धम् सिद्धं करेलुं सिद्ध किया हुआ, तैलम् तैल तैल, अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करवाथी अभ्यङ्ग करनेसे, कुष्ठकण्डूघ्नम् कुष्ठ तथा कंडूने नाश करे छे कुष्ठ और कण्डूका नाशक है ॥१०६-१०७॥ इति आ। यह, श्वेतकरवीरपल्लवाद्यम् श्वेतकरवीरपल्लवाद्य तैलम् तैल छे तैल है।

106-107. The oil prepared of the paste of sprouts, roots and bark of white indian oleander, kurchi-bark, embelia, costus roots of mudar, rape seeds, bark of drumstick, kurroa; the paste being one fourth of the quantity of oil, and cow's urine being four times the quantity of the oil. This oil when used as inunction is curative of dermatosis and pruritus. Thus has been described the compound white indian oleander sprouts oil.

तिक्तेश्वाकुतैलम्--

तिक्तालाबुकबीजं द्वे तुल्ये रोचना हरिद्रे द्वे ।
बृहतीफलमेरण्डः सविशालश्चित्रको मूर्वा ॥१०८॥
कासीसहिङ्गुशिग्रुत्र्यूषणसुरदारुतुम्बुरुविडङ्गम् ।
लाङ्गलकं कुटजत्वक् कटुकाख्या रोहिणी चैव ॥१०९॥
सर्षपतैलं कल्कैरेतैर्मूत्रे चतुर्गुणे साध्यम् ।
कण्डूकुष्ठविनाशनमभ्यङ्गान्मारुतकफहन्तु ॥११०॥
इति तिक्तेश्वाकादितैलम् ।

१०८. तिक्तालाबुकबीजं-तिक्तेश्वाकुबीजम् (ख.)

,, -कटुकालाब्वा बीजम् (घ.)

१०९. लाङ्गलकम्-लाङ्गली (क.)

११०. कण्डू-एण्डल (प.)

,, मारुतकफ-वातकफ (क. ड.)

,, मारुतकफहन्तु-मारुतकफघ्नम् (घ.)

,, इति तिक्तेश्वाकादितैलम्-इति तिक्तेश्वाकुतैलम् (व.)

,, -इति तिक्तालाबुकादितैलम् (ङ.)

तिक्तालाबुकबीजम् कंडूवी तुंगडीनां पीपल कबूची तुंबीके बीज, द्वे तुल्ये भोग्गु तथा अपरं तुल्य दोनों तूतिया रोचना गोरोचन गोरोचन द्वे हरिद्रे एण्डर तथा एण्डर दोनों हल्दी, बृहतीफलम् उषी बीरीगण्डीनुं इण बनभाटाका फल, एरण्डः औरंड रेंदी, सविशालः धन्नाभलासहित इद्रायणसहित, चित्रकः चित्रक चित्रक, मूर्वा भोरवेल मूर्वा, कासीस-हीराकसीस, हिङ्गु-हिङ्गु हींग शिग्रु-सरगवे सज्जन, त्र्यूषण-त्रिभु त्र्यूषण, सुरदारु-देवदार देवदार, तुम्बुरु-तुम्बुरु तुम्बुरु विडङ्गम् वापडिंग वायविङ्ग, लाङ्गलकम् लागलीमल लांगलीमल कुटजत्वक् कटु-छाट कुटजकी छाल कटुकाख्या रोहिणी च एव तथा कंडू कटुकी, एतैः कल्कैः औषोना कृत्वा इनके कल्कोसे, चतुर्गुणे आरगक्षु चौगुने, मूत्रे गोभूतमा गोमूत्रमें, सर्षपतैलम् सरसवनुं तैल सरसोका तैल, साध्यम् पडावनुं सिद्ध करे, अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करवाथी ते अभ्यङ्ग करनेसे बह कण्डू-कंडू कंडू, कुष्ठ-तथा कुष्ठने तथा कुष्ठका विनाशनम् नाश करे छे नाश करता है, मारुतकफहन्तु तेमल वात तथा कफने हल्ले छे एवं वायु तथा कफको दूर करता है ॥१०८-११०॥ इति आ। यह, तिक्तेश्वाकादितैलम् तिक्तेश्वाकादि तैल छे तिक्तेश्वाकादि तैल है।

108-110. Seeds of bitter bottle gourd, blue vitriol and calamina oxide, turmeric and indian berberry, berries of yellow berried night-shade, castor plant, colocynth, white flowered leadwort, trilobed virgin bower, iron sulphide, asafetida, drumstick, the three spices, deodar, indian tooth ache, embelia, glory lily, kurchi bark and kurroa: a medicated oil should be prepared by adding the paste of the above drugs to rape seed oil and four times its quantity of cow's urine. Inunction with this oil destroys pruritus, dermatosis and cures morbid vata and

kapha. Thus has been described the compound bitter bottle gourd oil.

कनकक्षीरीतैलम्—

कनकक्षीरी शैला भार्गी दन्त्याः फलानि मूलं च ।
जातीप्रवालसर्षपलशुनविडङ्गं करञ्जत्वक् ॥१११॥
सप्तच्छदार्कपल्लवमूलत्वङ्निम्बचित्रकास्फोताः ।
गुञ्जैरण्डं बृहतीमूलकसुरसार्जकफलानि ॥११२॥
कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सषड्ग्रन्थाः ।
पङ्कजकुटजशिग्रुत्र्यूषणभल्लातकक्षवकाः ॥११३॥
हरितालमवाक्पुष्पी तुत्थं कम्पिल्लकोऽमृतासंज्ञः ।
सौराष्ट्री कासीसं दार्वीत्वक् सर्जिकालवणम् ॥११४॥
कल्कैरेतैस्तैलं करवीरकमूलपल्लवकषाये ।
सार्षपमथवा तैलं गोमूत्रचतुर्गुणं साध्यम् ॥११५॥
स्थाप्यं कटुकालाबुनि तत्सिद्धं तेन मण्डलान्याशु ।
भिन्द्याद्विषगभ्यङ्गात्कृमींश्च कण्डूं च विनिहन्यात् ।
इति कनकक्षीरीतैलम् ।

कनकक्षीरी कुण्डु ह्रीरवी, शैला शैला मैनशील,
भार्गी भार्गी भगेरन, दन्त्याः दन्ती दन्तीके, फलानि
मूलम् च इति तथा भूण फल तथा मूल, जातीप्रवाल-
सर्षप- भर्गना कुण्डुपाणि, सरसव चमेलीके प्रवाल,
सरसो, लशुन- लक्ष्ण लहसन, विडङ्गम् वावडिङ्ग
वायविङ्ग, करञ्जत्वक् कुञ्जली छाल करंजकी छाल,

१११. भार्गीदन्त्याः—भार्गीदन्ती (ख.)

,, शैला—शैला

,, शैला भार्गीदन्त्याः फलानि—शैला भार्गीदन्तीफलानि (घ.)

,, दन्त्याः फलानि—जातीफलानि (प.)

११२. गुञ्जैरण्डम्—कुटजैरण्डम् (प.)

११३. कुष्ठं पाठा मुस्तं तुम्बुरुमूर्वावचाः सषड्ग्रन्थाः—कुष्ठं
तुम्बुरु पाठा मूर्वामुस्तं वचाऽथ षड्ग्रन्थाः (च.घ.)

११४. अवाक्पुष्पी—वचापुष्पी (प.)

,, अमृतासंज्ञः—अमृतासंज्ञः (क. घ. च. छ. ज. ड. त. थ.)

११५. करवीरकमूलपल्लवकषाये—करवीरकमूलकषाये (प.)

,, मूलपल्लवकषाये—मूलकपल्लवकषाये (ख.)

११६. स्थाप्यं कटुकालाबुनि—कटुकालाबुनि स्थाप्यं (क. घ.)

सप्तच्छद- सातवृक्ष सत्तिवन, अर्कपल्लव- आरकानां पल्लव
आरके पत्ते, मूलत्वक्- तथा तेना भूणनी छाल तथा
उसके मूलकी छाल, निम्ब- लीमूले नीम, चित्रक-
चित्रक, चित्रक, आस्फोताः आस्फोता आस्फोता, गुञ्जा-
यक्षोड़ी गुमची, एरण्डम् ओरुं रेडी, बृहती- बिली
कोरी गण्डी बनभाटा, मूलक- भूणा मूली सुरसा- सुरसा
सुरसा, अर्जकफलानि- अर्जकनां फल अर्जकके
बीज, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, पाठा पाठा पाठा, मुस्तम् मोथ
मोथ, सषड्ग्रन्थाः षड्ग्रन्थासहित षड्ग्रन्थासहित,
तुम्बुरु- तुम्बुरु तुम्बुरु, मूर्वा- मोरवेले मूर्वा, वचाः वच
वच, पङ्कज- कुण्डुपाणि चक्रमर्द, कुटज- कुटज, कुटज,
शिग्रु- सरगवे सहजन, त्र्यूषण- त्रिकटु त्र्यूषण, भल्लातक-
बिलाभा भिलावा, क्षवकाः क्षवक क्षवक, हरितालम्
हरिताल हरिताल, अवाक्पुष्पी अवाक्पुष्पी छोटा कुल्का,
तुत्थम् मोरथुथु तुत्थ, कम्पिल्लकः कपीले कपीला,
अमृतासंज्ञः अमृतासंज्ञ अमृतासंज्ञ, सौराष्ट्री सौराष्ट्री माटी
सोरठी माटी, कासीसम् छीरकसी कासीस, दार्वीत्वक्-
दारुहल्लीकी छाल, सर्जिका-
सर्जिका सज्जिकार, लवणम् सिंघावुसैवानमक, एतैः
ओ अधाना इन, कल्कैः कुष्ठकी कल्कोसे, करवीरकमू-
कुष्ठरनां भूण कनेरके मूल, पल्लवकषाये तथा पानना
कषाथभा और पल्लवके कषायमें, गोमूत्रचतुर्गुणम् चार गल्ल
गोमूत्रवाणा चौगुने गोमूत्रवाले, सार्षपम् तैलम् सरसवना
तैलने सरसोंके तैलको, अथवा अथवा या, तैलम्
तैलना तैलने तिलतैलको, साध्यम् पडावपुं सिद्ध करे,
सिद्धम् तत् सिद्ध थयेले तेने सिद्ध हुआ वह, कटुक-
लाबुनि कुण्डुपाणि कडवी तुम्बीमें, स्थाप्यम् राखपुं
रखा जाय, तेन ते वडे उससे, भिषक् वैद्य वैद्य,
अभ्यङ्गात् अभ्यङ्ग करावीने अभ्यङ्ग करानेसे, मण्ड-
लानि मण्डलोको, आशु शीघ्र शीघ्र, भिन्द्यात्
भेदन करपुं भेदन करे, कृमीन् च अने कृमि और
कृमी, कण्डूश्च च तथा कुण्डू तथा कण्डूको, विनिहन्यात्
नाश करवे विनष्ट करे ॥ १११-११६ ॥ इति आ. यह,
कनकक्षीरीतैलम् कनकक्षीरीतैल छे कनकक्षीरीतैल है ।

III-III4. Yellow milk plant, red
arsenic, betel killer, roots and fruits
of red physic nut, sprouts of spanish

jasmine, rape seed, garlic embelia, bark of indian beech, dita bark the sprouts, roots and bark of mudar, neem white flowered leadwort, indian sarsaparilla, jequirity, castor plant, yellow-berried night-shade, raddish, the seeds of holy basil hoary basil, cost us patha, nutgrass, indian tooth-ache, trilobed virgin bower, sweet flag shadgrantha, fetid cassia, kurchi, drumstick, three spices marking nut, sneezewort, yellow arsenic, indian borage, blue vitriol, kamala, calamina yellow ochre, iron sulphide bark of india berberry and salsoda and rock salt. A medicated oil should be prepared with the paste of the above drugs in rape seed oil or til oil with four times the quantity of decoction of the roots and sprouts of indian oleander and four times the quantity of cow's urine. The oil thus prepared should be kept in the hollow shell of a bitter bottle gourd. The physician should make mandala dermatosis to burst open and remove parasytic infection and pruritus by mere inunction with this oil. Thus has been described the yellow milk plant oil.

सिध्मकुष्ठे लेपयोगः —

कुष्ठं तमालपत्रं मरिचं समनःशिलं सकासीसम् ।
तैलेन युक्तमुषितं सप्ताहं भाजने ताम्रे ॥११७॥
सेनालितं सिध्मं सप्ताहाद्येति तिष्ठतो घर्मे ।

११८. व्येति तिष्ठतो घर्मे—घर्मसेविनो व्येति (ग. च. ष.)

“ “ “—घर्मसेविनोऽपैति (ध. फ.)

मासान्नचं किलासं ज्ञानं मुक्त्वा विशुद्धतनोः ११८
इति सिध्मे लेपः ।

कुष्ठम् ३६ कोठ, तमालपत्रम् तमालपत्र तमालपत्र, समनःशिलम् तथा मनःशिलसहित तथा मैनशिल सहित, सकासीसम् तेमञ्जु हीराकसीसहित एवं कासीस सहित मरिचम् ३७ भाग मरी ओओने मरिच इनको, तैलेन तैलथी तैलसे, युक्तम् मेणवीने युक्तम्, सप्ताहम् सात दिवस एक सप्ताह, ताम्रे ताम्राना तांबेके भाजने पात्रभां बरतनमें, उषितम् राशी भूषणुं रखे तेन आलिसम् तेनाथी देप करी उससे लेप कर, घर्मे तडकाभां घूपमें तिष्ठतः घेसनारने। बैठनेवालेका, सिध्मम् सिध्मकुष्ठं सिध्मकुष्ठ, सप्ताहम् सात दिवसभां एक सप्ताहमें, व्येति नाश पात्रे छे नष्ट होता है, ज्ञानम् स्नान ज्ञानको, मुक्त्वा कर्था बिना त्याग कर, विशुद्धतनोः शरीरने शुद्ध राखता भव्यने। शुद्ध शरीरवालेका, नवम् नवो नया, किलासम् किलास कुष्ठ किलासकुष्ठ मासाव ओक महिनाभां नाश पात्रे छे एक माहमें नष्ट होता है ॥११७-११८॥ इति आ यद्, सिध्मे लेपः सिध्मभां देप छे सिध्ममें लेप है।

117-118. Costus, cinnamon leaves, black pepper, red arsenic and iron sulphide—all these mixed with oil should be kept for seven days in a copper vessel. Sidhma dermatosis when anointed with this oil and exposed to sun-rays is cured in seven days. Recent leprous lesions are cured by this in a month. Full bath should be avoided though the body should be kept clean by sponging during the course of treatment. Thus has been described the ointment for Sidhma'.

कुष्ठेष्वन्नपानसाधनार्थं दितानि तैलानि—

सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेज्जुदीनां च ।

११९. सर्षपकरञ्जकोषातकीनां तैलान्यथेज्जुदीनां च तैलानि सर्ष-
पाणां करञ्जकोषातकेज्जुदीनां च (प.)

कुष्ठेषु हितान्याहुस्तैलं यच्चापि खदिरसारस्य ॥११९॥

सर्षप- सरसव सरसों, करञ्ज- करंज करंज, कोषा-
तकीनाम् उडवी धीसोडी कडवी तुरई, अथ च अने
और, इङ्गुदीनाम् ध'गोरियांना इंगोटके, तैलानि तेलने
तैलको, यत् च तथा ने और जो, खदिरसारस्य जेरना
वयला उडनुं खैरके सारका, तैलम् अपि तैल छे तेने
पक्षु तैल है उसको मी, कुष्ठेषु कुष्ठमां कुष्ठमें, हितानि
हेतकारी हितकर, आहुः कहे छे कहते हैं ॥ ११९ ॥

119. The oils of rape seed, indian
beech, bitter luffa and zachum oil
as also that of catechu pith are said
to be beneficial in dermatosis.

विपादिकादौ लेपयोगाः—

जीवन्ती मञ्जिष्ठा दार्वी कम्पिलकः पयस्तुत्थम् ।
एष घृततैलपाकः सिद्धः सिद्धे च सर्जरसः ॥१२०॥
देयः समधूच्छिष्टो विपादिका तेन शाम्यतेऽभ्यक्ता ।
चर्मैककुष्ठकिटिमं कुष्ठं शाम्यत्यलसकं च ॥१२१॥
इति विपादिकाहरघृततैले ।

जीवन्ती ७५-८५ जीवन्ती, मञ्जिष्ठा ७५ मंजीठ
दार्वी ६३५७६२ दारुहल्ली, कम्पिलकः ३५५६
कमीलो, पयः दूध दूध, तुत्थम् भोरथुथु तुत्थम्,
एषः ओओथी आ इनसे यह, घृततैलपाकः घृत तथा
तैलने पाक घृत और तैलका पाक, सिद्धः सिद्ध
थाय छे सिद्ध होता है, सिद्धे च तैयार थाय पछी
सिद्ध होने पर, समधूच्छिष्टः तेमां भीलु साथे उसमें
मोमसहित, सर्जरसः राण सर्जरस, देयः नाभवे
मिलावे तेन तेनाथी उससे, अभ्यक्ता अभ्यंग करवाथी
अभ्यङ्ग की गई, विपादिका विपादिका विपादिका,

११९. यच्चापि खदिरसारस्य—यच्चापि खदिरस्य (ख.)

“ “ “—खदिरस्य तैलानि (ड.)

१२०. कम्पिलकः पयस्तुत्थम्—कम्पिलकस्तथा तुत्थम् (ख. प.)

१२१. देयः—क्षेप्यः (ख. ब.)

“ “ “—शाम्यतेऽभ्यक्ता—नश्यतीत्युक्तम् (ब.)

“ “ “—शाम्यति स्वका (क.)

“ “ “—शाम्यति व्याप्ता (फ.)

शाम्यते शांत थाय छे शान्त होती है, चर्म-एककुष्ठ-
यर्भकुष्ठ, ओककुष्ठ चर्मकुष्ठ, एककुष्ठ, किटिमम् डिटिपकुष्ठ
किटिमकुष्ठ, अलसकम् कुष्ठम् च अने अलसकुष्ठ
और अलसककुष्ठ, शाम्यति शांत थाय छे शान्त होता
है ॥ १२०-१२१ ॥ इति आ ये, विपादिकाहरघृततैले
विपादिकाहर घृत तथा तैल छे विपादिकाहर घृत तथा
तैल हैं ।

120-121. Cork swallow wort, indian
madder, indian berberry, kamala, milk
and blue vitriol should be cooked in ghee
and oil and to this must be added yellow
resin and bee's wax. By inunction with
this ointment 'Vipadika' dermatosis is
alleviated. So also Charma, Ekaku-
shtha, Kitima and Alasaka types of der-
matosis. Thus has been described the
ghee and the oil curative of 'Vipadika'
dermatosis.

मण्डलकुष्ठे लेपो—

किण्वं वराहरुधिरं पृथ्वीका सैन्धवं च लेपः स्यात् ।
लेपो योज्यः कुस्तुम्बुरुणि कुष्ठं च मण्डलनुत् १२२

किण्वम् डिण्व किण्व, वराहरुधिरम् स्रवरनुं रक्त
सूअरका रक्त, पृथ्वीका पृथ्वीका पृथ्वीका, सैन्धवम् च
अने सिंधालू और सैधानमक, लेपः ओओना देप
इनका लेप, स्यात् थाय छे होता है, लेपः योज्यः
मंडलकुष्ठ पर ते देप करवे मण्डलकुष्ठ पर उस लेप
करे, कुस्तुम्बुरुणि डायभीर गुमा, कुष्ठम् च अने
कठने देप और कुष्ठका लेप, मण्डलनुत् मंडलकुष्ठ-
नाशक छे मंडलकुष्ठको नाश करनेवाला है ॥ १२२ ॥

122. Yeast, hog's blood, great
cardamom and rock-salt make a good
application for Mandala dermatosis.
The application prepared of indian

१२२. किण्वं—किण्व (ब.)

“ “ “—किण्वं वराहरुधिरम्—किण्वं वराहरुधिरं (प.)

“ “ “—लेपो योज्यः—लेपोऽवाग्याः (ब. फ.)

tooth-ache tree and costus, which is curative of Mandala dermatosis, may also be used.

पूतीकदारुजटिलाः पकसुरा क्षौद्रमुद्रपण्यौ च ।
लेपः सकाकनासो मण्डलकुष्ठापहः सिद्धः ॥१२३॥

पूतीकदारु- डाँडू, देवदारु कंठा, देवदारु, जटिलाः
जटाभांसी जटामांसी, पकसुरा पकसुरा पकसुरा,
क्षौद्र- भण्डा गिलोय, मुद्रपण्यौ च अने जंगली भण्डा
मुद्रावन, सकाकनासः ओओओना सींगरेटी सहित
इनका सींगरेटी सहित, लेपः देप लेप, सिद्धः सिद्ध
सिद्ध, मण्डलकुष्ठापहः मंडलकुष्ठनाशक छे मंडलकुष्ठ-
नाशक है ॥ १२३ ॥

123. The application prepared of bonduc, deodar, nardus, pakwasura wine, guduch, green gram leaves and small stinking swallow wort. is a tried cure for 'mandala' dermatosis

कुष्ठेषु कृत्तियलेपोद्वर्तनज्ञानयोगाः —

चित्रकशोभाजनकौ गुडूच्यपामार्गदेवदारुणि ।
खदिरो धवश्च लेपः श्यामा दन्ती द्रवन्ती च ॥१२४॥
लाक्षारसाञ्जनैकाः पुनर्नवा चेति कुष्ठिनो लेपाः ।
दधिमण्डयुताः सर्वे देयाः षण्मारुतकफकुष्ठघ्नाः ॥

चित्रक- चित्रक, शोभाजनकौ तथा सूरजवाले।
देप तथा सहजनका लेप, गुडूची- भण्डा गिलोय,
जपामार्ग- भण्डा चिचिका, देवदारुणि तथा देवदारु
ओओओना देप तथा देवदारु इनका लेप, खदिरः ओर
खैरकत्या, धवः च तथा धावडाने देप तथा धवका
लेप, श्यामा डाणुं नसीतर श्यामा, दन्ती दंतीभूज
दन्ती, द्रवन्ती च अने रतनओत और जंगली
एण्डी, लेपः ओओओना देप इनका लेप, लाक्षा- लाय
लाह, रसाञ्जन- रसवांती रसोत, एलाः तथा ओओओने।
देप तथा इलायचीका लेप, पुनर्नवा च अने सांटीडीने।

१२५. कुष्ठिनो लेपाः—कुष्ठिनां लेपः (ब छ)

॥ पण्पल्लवकफकुष्ठघ्नाः—षण्मारुतकफघ्नाः (ख. घ. च.)

॥ ॥ ॥—षण्मारुतकुष्ठघ्नाः (छ.)

देप और गदहपुरनाका लेप, इति आ ये, मारुत-कफ-
कुष्ठघ्नाः वातकुष्ठ तथा कुष्ठकुष्ठने। नाश करने। वात-
कुष्ठ तथा कफकुष्ठके नाशक, सर्वे भण्डा सब, बट छ
छः, लेपाः देपाने लेपोंको, दधिमण्डयुताः दहीना ओओओ
भिश्च करीने दधिमण्डसे मिला कर, कुष्ठिनः कुष्ठरोगीने
कुष्ठरोगीको. देयाः देयाववा ओओओ लगाना चाहिए
॥ १२४-१२५ ॥

124-125. (1) White flowered leadwort and drumstick; (2) guduch, rough chaff tree and deodar; (3) catechu and crane tree; (4) black turpeth, red physic nut and physic nut; (5) lac, the extract of indian berberry and small cardamom; (6) hog's weed; each of these six groups mixed with whey should be used as application in dermatosis. All the six groups are curative of vata and kapha types of dermatosis.

एडगजादिलेपः —

एडगजकुष्ठसैन्धवसौवीरकसर्वपैः कृमिघ्नैश्च ।
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं दद्रुकुष्ठं च शममुपैति ॥१२६॥

एडगज- डूवाडिथे। चकवक. कुष्ठ- डूवा कुष्ठ,
सैन्धव- सिंधावुल्लु सैन्धानमक, सौवीरक- सोवीरक
सौवीरक, सर्वपैः सरसव सरसो, कृमिघ्नैः च अने
वावडिंग ओओओना देपथी और वायविङ्ग इनके लेपसे.
कृमिकुष्ठमण्डलाख्यम् कृमिमंडल नामनु कुष्ठ कृमि-
मंडल नामका कुष्ठ, दद्रुकुष्ठम् च तथा दद्रुकुष्ठ तथा
दद्रुकुष्ठ, शमम् उपैति शांत थाय छे शान्तिको प्राप्त
होते हैं ॥ १२६ ॥

126. Parasitic infections, dermatosis of mandala type and ringworm get alleviated by the use of germicides like fetid cassia, costus, rock salt, sau-veeraka wine, rape seeds and embelia.

१२६. कृमिकुष्ठमण्डलाख्यं—कुष्ठक्षिप्तमण्डल (क.)

॥ शममुपैति—नाशयति (द.)

उद्वर्तनयोगः—

पङ्कजः सर्जरसो मूलकबीजं च सिध्मकुष्ठानाम् ।
काञ्जिकयुक्तं तु पृथङ्गतमिदमुद्वर्तनं लेपाः ॥१२७॥

पङ्कजः कुवाडिओ चक्रमर्द, सर्जरसः राण
सर्जरस, मूलकबीजम् च मृणालां भीज मूलीके बीज,
पृथक् ओओने जुदा जुदा इनको पृथक् पृथक्,
काञ्जिकयुक्तम् तु कालुनी साथे पीसी तैयार करेदा
कांजीसे पीसकर तय्यार किये हुए, लेपाः देये। लेंपो,
इदम् ओ यह, सिध्मकुष्ठानाम् सिध्मकुष्ठमां सिध्म-
कुष्ठोंमें, उद्वर्तनम् उद्वर्तनं छे उद्वर्तन है, मतम् ओम
मानवाभां आओ छे देसा माना गया है ॥ १२७ ॥

127. Applications of fetid cassia,
yellow-resin and radish seeds mixed
with conjee separately may be used
as dry massage for Sidhma dermatosis.

स्नानपानप्रव्याणि—

वासा त्रिफला पाने ज्ञाने चोद्वर्तने प्रलेपे च ।
बृहतीसेव्यपटोलाः ससारिवा रोहिणी च ॥१२८॥

वासा अरडूसी महुसा, त्रिफला अने त्रिदला
और त्रिफला, बृहती- तेमज्ज ७७७ी ७७७ी गल्ली बकी
कटेरी, सेव्य- वाणो। सुगन्धवाला, पटोलाः परवण
परवल, ससारिवा अने कपूरीसहित और सारिवा-
सहित, रोहिणी च एव शैल्यु रोहन, पाने पानमां
पानमें, ज्ञाने च स्नानमां ज्ञानमें, उद्वर्तने उद्वर्तनमां
उद्वर्तनमें, प्रलेपे च तथा देपमां प्रशस्त छे और लेपमें
प्रशस्त हैं ॥ १२८ ॥

128. Vasaka and the three
myrobalans are good for potion,
bath, rubbing and application in
dermatosis. So are yellow-berried
night-shade, fragrant sticky mallow,

१२७. युक्तं तु पृथङ्गतमिदमुद्वर्तनं लेपाः—भिषजां मतमिदमुद्वर्तनं

क्रमशः (प)

१२८. प्रलेपे—प्रदेहे (ब.)

„ पटोलाः—पटोली (ब.)

snake gourd, indian sarsaparilla and rohan.

सदिरावघातककुभरोहीतकलोध्रकुटजधवनिम्बाः ।
ससच्छदकरवीराः शस्यन्ते स्नानपानेषु ॥१२९॥

सदिर- जेर खैरकथा, अवघात- अवघात कर्ण-
कार, कुकुम- अजुन कौहा, रोहीतक- रोहीतक हरि-
द्वर, लोध्र- दोधर लोध्र, कुटज- कुडा करैया, धव-
धावडा धव, निम्बाः लीमडा नीम, ससच्छद- सात-
वधु सतिवन, करवीराः अने कुखुर और कनेर,
स्नानपानेषु स्नान तथा पानमां स्नानपानमें, शस्यन्ते
श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥ १२९ ॥

129. Catechu, the star goose-berry,
arjun, rohitaka, lodh, kurchi, crane,
neem, dita bark and indian oleander
are recommended for use in bath as
well as potion.

जलवाप्यलोहकेशरपत्रप्लवचन्दनं मृणालानि ।
भागोत्तराणि सिद्धं प्रलेपनं पित्तकफकुष्ठे ॥१३०॥

भागोत्तराणि उत्तरोत्तर ओक ओक भाग वधारी
देवाभां आवेदां उत्तरोत्तर एक एक भाग बढ़ा कर
लिये गये, जल- सुगंधी वाणो। गन्धवाला वाप्य- कुं
वाप्य, लोह- अगर लोह, केशर- दाल नागकेसर रक्त-
नागकेसर, पत्र- तेजपत्र तेजपात, प्लव- डेवडी मोथा,
केवटी मोथा, चन्दनम् अ-दन चन्दन, मृणालानि अने
मृणाल और मृणाल, पित्तकफकुष्ठे पित्त तथा कुं
कुष्ठमां पित्त तथा कफके कुष्ठमें, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध
फलदायीं, प्रलेपनम् देप छे प्रलेपन है ॥ १३० ॥

130. Take nut grass, costus, eag-
lewood, fragrant poon, cinnamon leaf,
rush-nut, sandalwood and lotus stalks.
The application prepared of these in
measure of arithmetical progression

१२९. ककुभरोहीतकलोध्रकुटज—ककुभरोहीतककुटज (ब.)

„ लोध्र-रोध्र (ब. छ.)

१३०. चन्दनं—चण्डा (ब.)

make an effective remedy for dermatosis of pitta and kapha types.

यष्ट्याहलोध्रपद्मकपटोलपिचुमर्दचन्दनरसाश्च ।
स्नाने पाने च हिताः सुशीतलाः पित्तकुष्ठिभ्यः १३१

सुशीतलाः अत्यन्त शीतल अत्यन्त शीतल, यष्ट्याह-
लोध्रमधु मूलहठी, लोध्र- दोधर लोध्र, पद्मक- पद्मक
पद्माक्ष, पटोल- परवण परवल, पिचुमर्द- लीमडो नीम,
चन्दनरसाः च अने चन्दन औशोना उवाथ और
चन्दन इनके साथ, पित्तकुष्ठिभ्यः पित्तकुष्ठना रोगीने
पित्तकुष्ठियोंके लिए. स्नाने स्नान स्नान, पाने च तथा
पानमा और पानमें, हिताः हितकारी छे हितकारी
हैं ॥ १३१ ॥

131. The decoctions of liquorice, lodh, himalayan cherry snake gourd, neem and sandalwood, are cooling and beneficial when used as either bath or potion for persons suffering from dermatosis of the pitta type.

आलेपनं प्रियङ्गुहरेणुका चत्सकस्य च फलानि ।
सातिविषा च ससेव्या सचन्दना रोहिणी कटुका ॥

प्रियङ्गुः कर्गज कर्गजी, हरेणुका हरेणुका, चत्सकस्य फलानि च चन्दन इन्द्रजव, सातिविषा अने
अतिविषनी कण्टीसहित और असीससहित, ससेव्या
बाणसहित सुगन्धवालासहित, सचन्दना तथा चन्दन-
सहित तथा चन्दनसहित, कटुका रोहिणी च कटु कटुकी,
आलेपनम् अथो देय छे यह आलेपन है ॥ १३२ ॥

132. The application can be made of perfumed cherry, fragrant piper, kurchi seeds, indian atis, fragrant sticky mallow, sandalwood and kurroa.

तिक्तघृतैर्धौतघृतैरभ्यङ्गो दह्यमानकुष्ठेषु ।
तैलैश्चन्दनमधुकप्रपौण्डरीकोत्पलयुतैश्च ॥१३३॥

१३१. पिचुमर्द-पिचुमन्द (ख.)

१३२. ससेव्या-ससेव्या (प.)

१३३. सुतैश्च-सुतैश्चाम्यङ्गः (ख. च.)

दह्यमानकुष्ठेषु अणतरा करता कुष्ठोमा दाहयुक्त
कुष्ठोमे, तिक्तघृतैः तिक्त घृतोथी सिद्ध करेले घृतोथी
तिक्तघृतोसे, धौतघृतैः धौत घृतोथी धौत घृतोसे, चन्दन-
अने चन्दन और चन्दन, मधुक- जेठीमधु मूलहठी,
प्रपौण्डरीक- प्रपौंडरीक प्रपौंडरीक, उत्पलयुतैः तथा
नील कुम्भकी युक्त तथा नील कमलसे युक्त तैलैः च
तेलोथी तैलोसे. अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग करेले। अभ्यङ्ग करना
चाहिए ॥ १३३ ॥

133. Inunction of ghee medicated with bitter drugs or ghee washed hundred or thousand times or oil prepared of sandalwood, liquorice, rhizomes of white lotus and blue water lily are beneficial in dermatosis attended with severe bursting pain.

क्लेदे प्रपतति चाक्ले दाहे विस्फोटके सचर्मदले ।
शीताः प्रदेहसेका व्यधो विरेको घृतं तिक्तम् ॥१३४॥

क्लेदे क्लेद भर्ता क्लद होने पर, अक्ले च अंगो
अक्ले, प्रपतति भरी भर्ता गिरने पर, दाहे दाह भर्ता
दाह होने पर, सचर्मदले अने चर्मदलसहित और
चर्मदलसहित, विस्फोटके विस्फोटक भर्ता विस्फोटक होने
पर, शीताः शीत शीत, प्रदेहसेकाः देय तेभ्य
परिषेक प्रदेह एवं परिषेक, व्यधः वेधन सिराव्यध,
विरेकः विरेचन विरेचन, तिक्तम् अने तिक्त और तिक्त,
घृतम् घृतने। अभ्यङ्ग करेले घृतका प्रयोग करे ॥१३४॥

134. If there is softening, sloughing and falling of tissues or if there is burning pain, pustular eruption or lesion of 'chamada' dermatosis, cold application and affusions, venesection, purgation and ghee medicated with the bitter group of drugs, should be given.

१३४. व्यधो विरेको-व्यधनविरेचकौ (ख.)

„ व्यधो-व्यधन (घ.)

„ व्यधो विरेको-व्यधनविरेचकौ (फ.)

„ „ -वमनविरेचकौ (प.)

खदिरघृतं निम्बघृतं दार्वीघृतमुत्तमं पटोलघृतम् ।
कुष्ठेषु रक्तपित्तप्रबलेषु भिषग्जितं सिद्धम् ॥१३५॥

रक्तपित्तप्रबलेषु रक्तपित्तप्रधान रक्तपित्तप्रधान,
कुष्ठेषु कुष्ठेभिः कुष्ठोर्मै खदिर- घृतम् भेरुं धी खैर-
कथाका घृत, निम्ब- घृतम् धीमञ्जुं धी नीमघृत.
दार्वीघृतम् ६३५७६२० धी दार्वीघृत, पटोलघृतम्
अने परवणुं धी और परवलका घृत, उत्तमम् उत्तम
उत्तम, सिद्धम् तेभ्यः सिद्ध इति आपनार एवं सिद्ध
फलदायी, भिषग्जितम् औषध छे औषध है ॥ १३५ ॥

135. The ghee prepared of catechu, neem, indian berberry, or of snake-gourd is the most effective remedy in dermatosis, where there is excessive morbidity in the blood and pitta.

कुष्ठेषु घृतयोगाः —

त्रिफलात्वचोऽर्धपलिकाः पटोलपत्रं च कार्ष्णिकाः
शेषाः ।

कटुरोहिणी सनिम्बा यष्ट्याह्वा त्रायमाणा
च ॥ १३६ ॥

एष कषायः साध्यो दत्त्वा द्विपलं मसूरविदलानाम् ।
सलिलाढकेऽष्टभागे शेषे पूतो रसो ब्राह्मः ॥१३७॥

ते च कषायेऽष्टपले चतुष्पलं सर्पिषश्च पक्वम् ।
यावत्स्यादष्टपलं शेषं पेयं ततः कोष्णम् ॥१३८॥

तद्वातपित्तकुष्ठं नीसर्पं वातशोणितं प्रबलम् ।
ज्वरदाहगुल्मविद्रधिबिभ्रमविस्फोटकान् हन्ति ॥१३९॥

त्रिफलात्वचः त्रिङ्गुली ७५ त्रिफलाकी त्वचा,
पटोलपत्रम् च अने परवणुं धीमान और परवलके पत्ते,
अर्धपलिकाः छे छे तोला दो दो पल, शेषाः आडीना
शेष, सनिम्बा धीमञ्जुसहित नीमसहित, कटुरोहिणी

१३५. रक्तपित्तप्रबलेषु-रक्तपित्तप्रबलेषु (क.)

१३७. मसूरविदलानाम्-मसूरानाम् (ख. त.)

१३८. ते च-तत्र (घ. च.)

१३९. विस्फोटकान् हन्ति-विस्फोटकं जघ्नात् (घ. ज.)

कटु कटुकी, यष्ट्याह्वा छेडीभने कुकुरी, त्रायमाणा च
अने त्रायमाणा और अक्षवर्ग, कार्ष्णिकाः छेड छेड केछे।
एक एक कर्ष, एवः आ इव, कषायः अनामने
कायको, सलिलाढके २५६ तोला पाणीभा एक
आढक बलमें, मसूरविदलानाम् मसूरनी ६७
मसूरकी दाल, द्विपलम् ८ तोला दो पल, दत्त्वा
नाभी छोडकर, साध्यः सिद्ध इत्ये सिद्ध करे,
अष्टभागे अष्टभांश अष्टमांश, शेषे आडी २६
त्यारे शेष रहने पर, पूतः रसः भाणेल ते रस जना
हुआ काथ, ब्राह्मः छेने छेने, ते अष्टपले- ते अष्टपल
आठ पल (६४ तोला) उस दूने आठ पल, कषाये
अष्टपलम् कषायमें, सर्पिषः च धी धी, चतुष्पलम्
१६ तोला नाभी चारपल डालकर, यावत् नभा
सुधी जब तक, अष्टपलम् ३२ तोला आठ पल, शेषम्
आडी २६ शेष रहे, पक्वम् त्या सुधी पकावतुं तब
तक पकावे, ततः पक्षी तदनन्तर, कोष्णम् नवशेकुं सुहाता
गरम, पेयम् पीतुं पीवे, ज्वर ते बह, वातपित्तकुष्ठ वात
तथा पित्तना कुष्ठ वात तथा पित्तके कुष्ठ, वीसर्पम् वीसर्प
वीसर्प, प्रबलम् उग्र प्रबल, वातशोणितम् वातशोणित
शोणित, ज्वर-दाह- ज्वर, दाह, दाह, गुल्म- गुल्म
गुल्म, विद्रधि- विद्रधि विद्रधि, विभ्रम- भ्रम विभ्रम,
विस्फोटकान् तथा विस्फोटकोना तथा विस्फोटको, हन्ति
नाश करे छे नाश करता है ॥ १३६-१३९ ॥

136-139. Decoct in 256 tolas of water, 2 tolas each of the pulp of the three myrobalans and leaves of snake gourd and 1 tola each of kurroa, neem, liquorice and zalil, and 8 tolas of broken lentil and when the decoction is reduced to one eighth the original quantity, it should be taken down and filtered. To the decoction of 64 tolas thus obtained add 16 tolas of ghee and boil it till it is reduced to 32 tolas; this is to be taken while it is lukewarm. It is curative of dermatosis of vata and pitta

types, spreading inflammation, severe rheumatic condition, fever, burning, gulma, abscess, giddiness and eruptions.

તિક્ષણપલકં ઘૃતમ્—

निम्बपटोलं दावीं दुरालभां तिक्रोहिणीं त्रिफलाम् ।
कुर्यादर्धपलांशं पर्वटकं त्रायमाणां च ॥१४०॥

સલિલાઢકસિદ્ધાનાં રસેઽષ્ટભાગસ્થિતે ક્ષિપેત્ પૂતે ।

चन्दनकिराततिक्रमागधिकास्त्रायमाणां च १४१

मुस्तं वत्सकबीजं कल्कीकृत्यार्धकार्षिकान् भागान् ।

नवसर्पिषश्च षट्पलमेतत्सिद्धं घृतं पेयम् ॥१४२॥

કુષ્ઠજ્વરગુલ્માશોગ્રહણીપાણ્ડુમયશ્વયથુહારિ ।

पामाविसर्पपिडकाकण्डूमदगण्डनुत्सिद्धम् ॥१४३॥

इति तिक्षणदपलकं घृतम् ।

નિમ્બ- દીમડા નીમ, પટોલમ્ પરવળ પરવલ, દાવીમ્ દારુદળદર દારુહલ્દી, દુરાલભામ્ ધમાસો દુરાલભા, તિક્કરોહિણીમ્ કડુ કડુકી, ત્રિફલામ્ ત્રિફળા ત્રિફલા, પર્વટકમ્ ખડસલિથે પર્વટક, ત્રાયમાણામ્ ચ અને ત્રાયમાણુ ઔર અસર્વર્ગ, અર્ધપલાંશમ્ એ દરેક એ તોલા પ્રત્યેક આષે પલ ભાગમેં, કુર્યાત્ લેવાં લેવે, સલિલાઢક- ૨૫૬ તોલા પાણીમાં એક આઢક જલમેં, સિદ્ધાનામ્ પકાવવામાં આવેલાં તેઓના પકાવે હુણે અને, અષ્ટભાગસ્થિતે બાકી રહેલા અષ્ટમાંશ શેષ રહે હુણે અષ્ટમાંશ, પૂતે બાળેલા જાને ગયે, રસે ૨૪માં કાયમેં, ચન્દન- અન્દન ચન્દન, કિરાતતિક્કક- કુર્યાત્ ચિરાયતા, માગધિકાઃ પીપર પિપ્પલી, ત્રાયમાણામ્ ચ અને ત્રાયમાણુ ઔર અસર્વર્ગ, મુસ્તમ્ મોથ મોથ, વત્સકવીજમ્ ઇન્દ્રજીવ ઇન્દ્રજીવ, અર્ધકાર્ષિકાન્ પ્રત્યેક અર્ધા અર્ધા તોલાના પ્રત્યેક આષે આષે કવંકે, ભાગાન્ ભાગોને ભાગોંકો, કલ્કીકૃત્વ કલ્ક કરીને નાખવા કલ્ક કરકે હાલે, નવસર્પિષઃ ચ અને તાણુ ધી ઔર નયા ધી, ષટ્પલકમ્ ૨૪ તોલા નાખવું છઃ પલ હાલે, સિદ્ધમ્ સિદ્ધ થયેલું સિદ્ધ હુણે, પેયમ્ આ ઇસ, ઘૃતમ્ ધીતું ઘૃતકો, પેયમ્ પાન કરવું પીવે, કુષ્ઠ- કુષ્ઠ કુષ્ઠ,

૧૪૩. પિડકા-પિડક (વ.)

,, સિદ્ધ-સિદ્ધ (લ. વ. ચ. જ. ડ. ત.)

ज्वर- ज्वर ज्वर, गुल्म- गुल्म गुल्म अर्शः- अर्श अर्श, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी. पाण्डुमय- पाण्डुमय पाण्डुरोग, श्वयथुहारि अने सोमने हरणु करनार और शोफनाशक, पामा- पामा पामा, विसर्प- विसर्प विसर्प, पिडका- पिडका पिडका, कण्डू- कण्डू कण्डू, मद- मद मद, गण्डज्वर अने गंडने हर करनार आ धी और गंडनाशक यह घृत, सिद्धम् सिद्ध औषध छे सिद्ध औषध है ॥१४०-१४३॥ इति आ यह, तिक्षणदपलकम् तिक्षणदपलक तिक्षणदपलक, घृतम् घृत छे घृत है ।

140-143. Decoct 2 tolas of neem, snake gourd, indian berberry, cretan prickly clover, kurroa, the three myrobalans, trailing rungia and zalil in 256 tolas of water and when it is reduced to one-eighth of its original quantity, filter and add to it the paste prepared of half tola each of sandalwood, chi-retta, long pepper, zalil, nutgrass, kurchi seeds, and 24 tolas of fresh ghee. The ghee thus prepared should be taken as potion. This is a tested remedy for dermatosis, fever, gulma, piles, assimilation disorders, anemia, edema, papules, spreading inflammation, pimples, pruritus, intoxication and adenocarcinoma. Thus has been described the bitter Shatpalaka ghee.

મહાતિક્ષકં ઘૃતમ્—

सप्तकृच्छ्रं प्रतिविषां शम्पाकं तिक्रोहिणीं पाठाम् ।
मुस्तमुशीरं त्रिफलां पटोलपिचुमर्दपर्वटकम् ॥१४४॥

धन्वयवासं चन्दनमुपकुल्यां पञ्चकं हरिद्रे द्वे ।
षट्पलानां सविशालां शतावरीं सारिवे चोमे ॥१४५॥

૧૪૫. હરિદ્રે દે-રજન્યો દે (ક.)

,, ,, -રજન્યો ચ (લ. વ. ત.)

वत्सकबीजं यासं मूर्वामृतं किराततिकं च ।
कल्कान् कुर्यान्मतिमान्यष्टाहं त्रायमाणं च ॥१४६॥
कल्कश्चातुर्भागे जलमष्टगुणं रसोऽमृतफलानाम् ।
द्विगुणो घृतात्प्रदेयस्तत्सर्पिः पाययेत्सिद्धम् ॥१४७॥

मतिमान् बुद्धिमान् वैद्ये बुद्धिमान् वैद्यः सप्तमः
सातवत्सु सतिवन, प्रतिविषाण् अतिनिषी ३०
अतीस, शम्पाकन् गरभागे। अमलतास, तिक्रोहिणीम्
उडु कटुञ्जी, पाठाम् पाठा पाठी, सुस्तम् भोथ मोथ,
उशीरम् उणो वाणो सप्त, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला,
पटोक- परवण परवल, विचुमर्द- बीमडे नीम, पर्यटकम्
भुसलियो पित्तपापदा, धन्वववासम् धमासो धमासा,
चन्दनम् अ-दन चन्दन, उपकुल्याम् पीपर पिप्पली,
पञ्चकम् पञ्चक पञ्चास, द्वे हरिद्रे ६०६२, द्रुगुद्वे
हल्ली, दाहल्ली, सविशालाम् धन्वातुष्टीसहित
विशालासहित, बह्मन्थाम् वण वच, शतावरीम्
शतावरी शतावर, उमे ओ अतनी होनो, सारिवे च
उपरी सारिवा, वत्सकबीजम् धन्वव इन्द्रवौ, यासन्
अरुसुसी बडूसा, मूर्वाम् भोर्वेक्ष मूर्वा, अमृतम् गणो
गिलोय, किराततिकम् च उरियातुं चिरायता. यष्टाहम्
नेठीमध मुलहठी, त्रायमाणम् च अने त्रायमाणम्
ओओने। और असवर्ग इनका. कल्कान् उडु कल्क
कुर्यात् उरवे। करे, घृतात् बीथी बीसे. चातुर्भागे
अतुर्थाश चौथाई, कल्कः उडु नाथवे। कल्क डाले.
जलम् ७६ जल, अष्टगुणम् आठगुणु नाथवु आठ
गुना डाले, अमृतफलानाम् आभणाने। आंकलोका,
रसः स्वरस स्वरस, द्विगुणः अभणो द्वा, प्रदेयः
नाथवे। डाले, सिद्धम् ओओथी यथाविधि सिद्ध
थयेक्ष सिद्ध हुए, तत् ते उस, सर्पिः घृत घृतको,
पाययेत् पीपरान्वुं पिलावे ॥ १४४-१४७ ॥

144-147. With the paste of dita
bark, indian atis, purging cassia,

१४६. यासम्-यासान् (व. च. स. प.)

१४७. कल्कान् कुर्यात्-कल्कीकुर्यात् (क.)

१४७. कल्कश्चातुर्भागे-कल्कस्य चातुर्भागे (स. प.)

१४७. कल्कश्चातुर्भागे-कल्कस्य चातुर्भागे (व.)

१४७. कल्कश्चातुर्भागे-कल्कस्य चातुर्भागे (क.)

kurroa, patha, nutgrass, black cuscus
grass, the three myrobalans, snake-
gourd, neem, trailing rungla, cretan
prickly clover, sandalwood, long
pepper, himalayan cherry, turmeric,
indian berberry, sweet flag, colocynth,
climbing asparagus, white and black
indian sarsaparilla, kurchi seeds, camel
thorn, trilobed virgin bower, guduch,
chiretta, liquorice and zalil and four
times the quantity of ghee, water
eight times the quantity of ghee and
twice the quantity of the juice of
emblic myrobalans, the wise physician
should prepare a ghee and administer
it as a potion.

कुष्ठानि रक्तपित्तप्रबलान्यर्शांसि रक्तवाहीनि ।

वीसर्पमलपित्तं वातासृक् पाण्डुरोगं च ॥१४८॥

विस्फोटकान्सपामानुन्मादं कामलां ज्वरं कण्डूम् ।

हृद्रोगगुल्मपिडकां अष्टम्वरं गण्डमालां च ॥१४९॥

हृन्त्यादेतत् सर्पिः पीतं काले यथाबलं सद्यः ।

योगशतैरप्यजिताम्महाविकारान्महातिकम् ॥१५०॥

इति महातिकम् घृतम् ।

काले योज्य भूमये समय पर, यथाबलम् यथा-
शक्ति यथाबल, पीतम् पीवाथी पीवा गया, पुरा आ
यह, महातिकम् महातिकम् महातिकम्, सर्पिः घृत
घृत, रक्तपित्तप्रबलानि रक्तपित्ताधिक रक्तपित्ती
प्रबलतावाले, कुष्ठानि कुष्ठ कुष्ठ, रक्तवाहीनि अर्शांसि रक्त-
आववाणो हरस रक्तवाही अर्श, वीसर्पम् वीसर्प वीसर्प,
अमलपित्तम् अमलपित्त अमलपित्त, वातासृक् वातरक्त
वातरक्त, पाण्डुरोगम् च पाण्डुरोग पाण्डुरोग, सपामान्
पामासहित, विस्फोटकान् विस्फोटक
विस्फोटक, उन्मादम् उन्माद उन्माद, कामलां उन्माद
कामला, ज्वरम् ७७२ ज्वर, कण्डूम् उन्माद कण्डू, हृद्रोग-

१४८. रक्तपित्त-वातपित्त (प.)

१४८. अमलपित्तम्-रक्तपित्तम् (क. प.)

हृदयेऽथ हृद्ग, गुल्म- शुद्ध गुल्म, पिडकाः पिडका, असृग्दरम् रक्तप्रदर रक्तप्रदर, गण्डमालाम् च गण्डमाला गण्डमाल, योगशतैः तथा सैकडो योगशती तथा सैकडो योगशती, अपि पक्षु मी, अजितान् न भवेत् नष्टी ठीक हुए, महाविकारान् महाविकारानो महा विकारोको सद्यः बलदी श्रीघ्न, हन्यात् नाश करे छे नष्ट करता है ॥१४८-१५०॥ इति आ यह, महातिक्तकम् महातिक्तक महातिक्तक, घृतम् घृत छे घृत है ।

148-150. This great bitter ghee taken at the right time and in the right dose will immediately cure dermatosis where there is excessive morbidity of the blood and the pitta, bleeding piles, spreading inflammation, acid dyspepsia, rheumatic condition, anemia, eruptions, scabies, insanity, jaundice, fever, pruritus, cardiac disorders, gulma, papules, menorrhagia, scrofula and very severe diseases which remain uncontrolled in spite of hundreds of medications. Thus has been described the great bitter ghee

दोषे हतेऽपनीते रक्ते बाह्यान्तरे कृते शमने ।
छोटे च कालयुक्ते न कुष्ठमनुवर्तते साध्यम् ॥१५१॥

दोषे हते दोष इर कया पछी दोषोक्ता निर्हरण करने पर, रक्ते अपनीते रक्तमोक्ष कया पछी रक्तमोक्ष करने पर, बाह्यान्तरे आन्तर आन्तर और आन्तर, शमने शमन संशमन, कृते कया पछी करने पर, कालयुक्ते च तथा योग्य समये योग्य कालमें, हने हने प्रयोग स्नेहपाक, कालयुक्ते च योग्य समये कया पछी योग्य कालमें करने पर, साध्यम् साध्य साध्य, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, न अनुवर्तते उठी उठे नहीं बना रहता ॥ १५१ ॥

१५१. शमने-शमने (श.)

,, अनुवर्तते-अनुवर्तते (च. व.)

151. If the morbid matter is eliminated and blood let out and sedative measures both internal and external have been given and oleation therapy administered at the right time, there will be no recurrence of dermatosis of the curable type.

महाखदिरं घृतम्—

खदिरस्य तुलाः पञ्च शिशपासनयोस्तुले ।
तुलाध्याः सर्व एवैते करञ्जारिष्टवेतसाः ॥१५२॥
पर्पटः कुटजश्चैव वृषः कृमिहरस्तथा ।
हरिद्रे कृतमालश्च गुडूची त्रिफला त्रिवृत् ॥१५३॥
सप्तपर्णश्च संक्षुण्णा दशद्रोणेषु वारिणः ।
अष्टभागावशेषं तु कषायमवतारयेत् ॥१५४॥
धात्रीरसं च तुल्यांशं सर्पिषश्चाढकं पथेत ।
महातिक्तककल्कैस्तु यथोक्तैः पलसंमितैः ॥१५५॥
मिहन्ति सर्वकुष्ठानि पानाभ्यङ्गमिवेवणात् ।
महाखदिरमित्येतत् परं कुष्ठविकारनुत् ॥१५६॥
इति महाखदिरं घृतम् ।

खदिरस्य भेर खैरकत्या, पञ्चतुलाः २००० तोला २००० तोले, शिशपासनयोः सीसम आने असन प्रत्येक शिशपा और खाज प्रत्येक, तुले ४०० तोला ४०० तोले, करञ्ज- उरु ठीठोहरी, अरिष्ट- लीमडो नीम, वेतसाः वेतस वेतस, पर्पटः अउसलियो पित्तपापडा, कुटजः च एव उडो कोरैया, वृषः अरुसी अहूसा, कृमिहरः वावडिंग वायविङ्ग, तथा हरिद्रे हणदर, दारुहणदर हलदी, दारुहलदी, कृतमालः गरभाणी अमलतास, गुडूची गणी गिलोय, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, त्रिवृत् नसेतर त्रिवृत्, सप्तपर्णः च आने सातपल और सतिवन, सर्व एव एते आ सधणा भांना इन सबमेंसे, तुलाध्याः प्रत्येकना २०० तोला देना इन सबमेंसे प्रत्येक २०० तोले लेवे, संक्षुण्णाः

१५३. हरिद्रे-हारिद्रः (ख.)

१५४. संक्षुण्णा-संक्षुण्णः (ख.)

१५५. बबोक्कैः पलसंमितैः-यथोक्तैस्तु च साध्येत् (प.)

ઝીઝીને ઝાડી इनको कूट कर, वारिणः पाशुना
 जलके, दशद्रोणेषु १०२४० तोलामां पञ्चाववा १०२४०
 तोलेमें पकावे, अष्टभाग- ८ भांरे अष्टभांश जब आठवाँ
 भाग, अवशेषम् तु षाड्डी रहे त्यांरे अवशिष्ट रहे
 तब, काथश्च कुवाथने काथको, अवतारयेत् शितारी
 देवे। उतार लेवे, तुल्यांशम् समान भागवाणा अर्थात्
 २५६ तोला समभागवाले अर्थात् २५६ तोले, धात्रीरसम्
 च आमणांने। २५ आंवलेके स्वरसको, सर्पिषः च अने
 धीना और घृतके, भाउकम् २५६ तोलाने २५६
 तोलेको, यथोक्तैः कुष्मा प्रमाणेना पूर्वोक्त, पल- ४
 तोलाना ४ तोलेके, संमितैः भापवाणा प्रमाणवाले,
 महातिक्तक- महातिक्तक घृतना महातिक्तक घृतके,
 कल्कैः कुङ्कुमयो साथे कल्कद्रव्योंके साथ,
 पचेत् पञ्चाववा पकावे, महाखदिरम् आ महाभदिर
 धृत यह महाखदिरघृत, पान- पान पान, अभ्यङ्ग-
 तथा अभ्यङ्गये तथा अभ्यङ्गके रूपमें, निषेवणात्
 सेववाथी सेवन करनेसे, सर्व- सर्व सब, कुष्ठानि कुष्ठोने।
 कुष्ठोंको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, इति
 एतत् आ प्रमाणे आ वी इस तरह यह घृत, परम्
 परम् उत्कृष्ट, कुष्ठविकारनुत् कुष्ठरोगनाशक छे कुष्ठरोग-
 नाशक है ॥ १५२-१५६ ॥ इति आ यह, महाखदिरम्
 घृतम् महाभदिर धृत छे महाखदिर घृत है ।

152-156. Decoct in 10240 tolas of water, 2000 tolas of catechu, 400 tolas each of hombay rosewood and spinous kino tree and 200 tolas each of indian beech, neem, country willow, trailing rungla, kurchi, vasaka, embelia, turmeric, indian berberry, purging cassia, guduch, the three myrobalans, turpeth and dita bark, after they have been well triturated. When it is reduced to one-eighth its quantity, this decoction should be taken off the fire. Prepare with this a medicated ghee by adding an equal quantity of the juice of emblic myro-

balans and 256 tolas of ghee and the paste of 4 tolas each of the articles used in the preparation of the great bitter ghee. This great catechu ghee cures all kinds of dermatosis when used as potion or inunction. This is the great catechu ghee curative of all kinds of skin diseases. Thus has been described the great catechu ghee.

कुष्ठेषु कतिपययोगाः —

प्रपतत्सु लसीकाप्रस्रुतेषु गात्रेषु जन्तुजग्घेषु ।
मूत्रं निम्बविडङ्गे स्नानं पानं प्रदेहस्य ॥१५७॥

गात्रेषु ओ गात्रोभांथी यदि गात्रोसे, लसीका-
प्रक्षुतेषु क्षसीका अरती होय लसीका बहती हो, जन्तु- ओ
तेओ अन्तुओथी यदि वे जन्तुओंद्वारा, जग्वेषु
अवाध गया होय भक्षित हों. प्रपत्तसु तथा भरी
पडता होय तो तथा गिर रहे हों तो, मूत्रम् गोमूत्र
गोमूत्र, निम्ब- क्षीमओ नीम, विडङ्गे अने वावडिङ्ग और
वायविडङ्ग, स्नानम् ओओथी स्नान इनसे स्नान, पानम्
पान पान प्रदेहः च तथा दीप करवा तथा लेप
करे ॥ १५७ ॥

157. If the tissues are sloughing and falling off and if there is excessive serdus discharge and the tissues are destroyed by parasites, cow's urine, neem and embelia should be used as bath, potion and application.

वृषकुटजसप्तपर्णाः करवीरकरञ्जनिम्बहृदिराक्ष ।
खाने पाने लेपे क्रिमिकघ्ननुदः सगोमूत्राः ॥१५८॥

वृष- अरुंदी अहवा, कुटज- डो। कोरैया, सप्तपर्णाः
सातपथु सतिवन, करवीर- डलेर कनेर, करज- डरंज
ठीठोहरी, निम्ब- लीभडो नीम, खदिराः च अने जेर
और खैरकत्या, सगोमूत्राः जेओना गोभूत्रनी साथे
इनके गोमूत्रके साथ स्नाने स्नानभां स्नानमें, पाने

१५७. स्नानं पानं प्रवेदस्नाने पाने प्रवेदे च (फ.)

पानभा पानमें, लेवे तथा देपभा प्रयोगे तथा लेपमें प्रयोगों, क्लिप्ति- कृमि कृमि, कुष्ठबुद्धः अने कुष्ठने नाश करे छे और कुष्ठके नाशक हैं ॥ १५८ ॥

158. Vasaka, kurchi, dita bark, indian oleander, indian beech, neem and catechu used with cow's urine, as bath, potion and application are curative of the parasitic infection and dermatosis.

पानाहारविधाने प्रसेचने धूपने प्रदेहे च ।
कृमिनाशनं विडङ्गं विशिष्यते कुष्ठहा खदिरः ॥ १५९ ॥

कृमिनाशनम् कृमिने नाश करनेर कृमिनाशक, विडङ्ग वावडिङ्ग वायविङ्ग, कुष्ठहा अने कुष्ठने नाश करनेर और कुष्ठनाशक, खदिरः भेर खैरकथा, पान- कुष्ठरोगी भाटे पान कुष्ठरोगीके लिए पान, आहार- तथा आहारना तथा आहारके, विधाने विधानभा विधानमें, प्रसेचने सेचनभा परिवेकमें, धूपने धूपनभा धूपनमें, प्रदेहे च अने देपभा और लेपमें, विशिष्यते श्रेष्ठ छे विशिष्ट हैं ॥ १५९ ॥

159. The germicidal embelia and the dermic curer catechu are the best remedies in skin diseases for use as potion, or preparation of food, affusion, fumigation or application.

एडगजः सविडङ्गो मूलान्यारग्वधस्य कुष्ठानाम् ।
उद्दालनं श्वदन्ता गोश्ववराहोष्ठदन्ताश्च ॥ १६० ॥

सविडङ्गः वावडिङ्गसहित वायविङ्गसहित, एडगजः कृवाडियो चकवड, आरग्वधस्य अने गर- भाणाना अमलतासके, मूलानि भूण मूल, श्वदन्ताः कृतराना दंत कुत्तेके दांत, गो- गाय गाय, अश्व- घोडा घोडा, वराह- सूअर सूअर, उष्ट्र- अने छिंटना और ऊंटके, दन्ताः च दंत दांत कुष्ठानाम् ओओने देप कुष्ठने इनका लेप कुष्ठोंका, उद्दालनम् नाश करनेर छे नाशक है ॥ १६० ॥

160. Fetid cassia, embelia, roots of purging cassia, the teeth of dog, cow, horse, hog and of camel are good remedies for causing desquamation in skin diseases.

एडगजः सविडङ्गो द्वे च निशे राजवृक्षमूलं च ।
कुष्ठोद्दालनमग्न्यं सपिप्पलीपाकलं योज्यम् ॥ १६१ ॥

सविडङ्गः वावडिङ्ग साथे वायविङ्गसहित, एडगजः कृवाडियो चकवड, द्वे निशे च हण्डर, धनुषण्डर हल्दी, दाहहल्दी, सपिप्पली- अने पीपर और पिप्पली, पाकलम् तथा कृसहित तथा कूठसहित, राजवृक्ष- गरभा- णानु अमलतासका, मूलम् च भूण मूल, कुष्ठ- उद्दालनम् आ कुष्ठनाशक इन कुष्ठनाशक, अग्न्यम् श्रेष्ठ द्रव्योंका, योज्यम् देपभा प्रयोग करवे ओछे लेपमें प्रयोग करना चाहिए ॥ १६१ ॥

161. Fetid cassia, turmeric and indian berberry, roots of purging cassia, long pepper and costus are the best detergents for causing desquamation in skin diseases.

श्वित्रचिकित्सा—

श्वित्राणां सविशेषं योक्तव्यं सर्वतो विशुद्धानाम् ।
श्वित्रे संसनमग्न्यं मलपूरस इष्यते सगुडः ॥ १६२ ॥

सर्वतः सर्व रीते सब प्रकार, विशुद्धानाम् वमन आदिथी शुद्ध थयेला वमन आदिसे शुद्ध हुए, श्वित्राणाम् श्वित्रोभा श्वित्रोंमें, सविशेषम् उपर उहेला देपने अत्यंत गाढ उपर्युक्त लेपका अत्यन्त गाढ, योक्तव्यम् प्रयोग करवे प्रयोग करे, श्वित्रे श्वित्रभा श्वित्रमें, सगुडः गोणसहित गुडके सहित, मलपूरसः मलपूरने

१६२. द्वे च निशे-रजनीद्वयं (ख.)

॥ पाकलं योज्यम्-पांशुलवणश्च (फ.)

१६२. सविशेषं-प्रशमार्य (क. ड. द. व.)

॥ योक्तव्यम्-प्रयोक्तव्यम् (व. द.)

॥ मलपूरस-मलयूरस (ख. व.)

२२ मलपूका रस, अङ्गुष्ठ उत्तम श्रेष्ठ संसनम् विरेचन विरेचन, इष्यते भूनाय छे माना जाता है ॥ १६२ ॥

162. Leucoderma demands the same treatment with great force after preliminary purificatory procedure. In leucoderma, laxation should be first given and the juice of red-wood gular fig mixed with gur is good as laxative.

तं पीत्वा सुस्निग्धो यथाबलं सूर्यपादसंतापम् ।
संसेवेत विरिक्तहृद्यं पिपासुः पिबेत् पेयम् ॥ १६३ ॥

सुस्निग्धः सारी रीति स्नेहन पासेना रोगी छे अच्छी तरह स्निग्ध हुआ रोगी, यथाबलम् यथाशक्ति यथाशक्ति, तम् ते रसनं उस रसको पीत्वा पान करीने पी कर, सूर्य-सूर्यना सूर्यके, पाद-किरणोंकी, संतापम् तापनु धूपको, संसेवेत सेवन करवुं सेवन करे विरिक्तः विरेचन क्षाया पछी विरेचन हो जानेके बाद, पिपासुः न्यारे पीनानी छच्छा थाय त्पारे जब पीनेकी इच्छा हो तब, इष्यते त्रयु द्विस पर्यन्त तीन दिन तक, पेयम् पेयानु पेया पिबेत् पान करवुं पीवे ॥ १६३ ॥

163. Taking this potion after being well oiled, he should expose himself to sun's rays according to his capacity. Then being well purged he should take for three days thin gruel as drink to allay his thirst.

श्वित्रेऽङ्गे ये स्फोटा जायन्ते कण्टकेन तान्भिन्द्यात् ।
स्फोटेषु विद्युतेषु प्रातः प्रातः पिबेत् पक्षम् ॥ १६४ ॥
मलपूमसनं प्रियङ्गुं शतपुष्पां चाम्भसा समुत्काथय ।
पालाशं वा क्षारं यथाबलं फाणितोपेतम् ॥ १६५ ॥

१६३. संसेवेत विरिक्तहृद्यं-सेवेत विरिक्तहृद्यं (ख.)

पिबेत् पेयम्-पिबेत् पेयम् (प.)

१६४. विद्युतेषु-विद्युतेषु (फ.)

पक्षम्-पक्षम् (ख.)

१६५. मलपूमसनं-मलयूमसनं (ख. घ. छ.)

फाणितोपेतम्-फणिज्झकोपेतम् (प.)

अङ्गे शरीरभा शरीरमें, श्वित्रे श्वित्र पर श्वित्र पर, ये छे जो, स्फोटाः झेझाझी फोटे, जायन्ते थाय छे उत्पन्न होते हैं, तान् तेओने उनको, कण्टकेन कटाथी कांटेसे, भिन्द्यात् झेझा मेदन करे, स्फोटेषु झेझाझी फोटोंके, विद्युतेषु अरी गंधा पछी वह जाने पर, पक्षम् पक्षर द्विस पर्यन्त पन्द्रह दिन तक, प्रातः प्रातः हररोज सवारभा प्रतिदिन सुबहमें, मलपूम् मल पूम् देड बिंभरो तोटमिला, असनम् असन खाज प्रियङ्गुम् अंग कंगनी, शतपुष्पाम् च अने सुवा और सोया उबको, अम्भसा पाणीथी जलसे. समुत्काथय छेझाओने उबाकर, पिबेत् ते क्वाथ पीवे वह काथ पीवे, यथाबलम् वा अथवा शक्ति प्रभासे वा यथाशक्ति, पालाशम् आभराने डाक पलाशके, क्षारम् क्षार क्षारके, फाणित-उपेतम् क्षाणितनी साथे पीवे फाणितके साथ पीवे ॥ १६४-१६५ ॥

164-165. The blisters which form on the leucodermic spots must be punctured with thorns and when all the serum has oozed out the patient should drink every morning for a fortnight according to his capacity the decoction of the redwood fig, spinous kino, perfumed cherry and dill, or palas alkali mixed with liquid gur.

यच्चान्यत् कुष्ठं श्वित्राणां सर्वमेव तच्छस्तम् ।
खदिरोदकसंयुक्तं खदिरोदकपानम् वा ॥ १६६ ॥

अन्यत् भीणुं अन्य, यत् च छे कुछ जो कुछ भी, कुष्ठम् कुष्ठनाश करनार होय कुष्ठनाशक है, तत् ते वह, सर्वम् एव सधणुं पक्षु सभी, खदिर-भेरना खैरकत्येके, उदक-क्वाथथी काथके, संयुक्तम् युक्त साथ, श्वित्राणाम् श्वित्रभा श्वित्रोंके लिए, कस्तम् अथ छे प्रशस्त है, खदिर-अथवा भेरना या खैरकत्येके, उदक-क्वाथ काथका, पानम् वा पीवे पान भी, अङ्गुष्ठम् अथ छे अथ है ॥ १६६ ॥

१६६. तच्छस्तम्-तत्पथ्यम् (घ.)

166. Whatever else is curative of dermatosis in general is beneficial also in leucoderma if taken together with catechu water. Potion of catechu water is likewise good.

समनःशिलं विडङ्गं कासीसं रोचनां कनकपुष्पीम् ।
श्वित्राणां प्रशमार्थं ससैन्धवं लेपनं दद्यात् ॥१६७॥

समनःशिलम् भनःशिलसहित मनःशिलामहित,
विडङ्गम् वावडिङ्ग वायविडङ्ग, कासीसम् ह्रीराक्षरी कासीस,
रोचनाम् गोरोचन गोरोचन, कनकपुष्पीम् तथा धातुडीने
वाटी और हीरवीको पीसकर, श्वित्राणाम् श्वित्रोना श्वित्रोकी,
प्रशमार्थम् शमन भाटे शान्तिके लिए, ससैन्धवम्
सिंधावल्गु साथे सैन्धानमकके साथ, लेपनम् देप लेप,
दद्यात् करे ॥ १६७ ॥

167. For the relief of leucoderma, the application prepared of red arsenic, embelia, iron sulphide, ox-bile, yellow thistle and rock salt may be given.

कदलीक्षारयुतं वा खरास्थि दग्धं गवां रुधिरयुक्तम् ।
हस्तिमदाभ्युषितं वा मालत्याः कोरकक्षारम् ॥१६८॥
नीलोत्पलं सकुष्ठं ससैन्धवं हस्तिमूत्रपिष्टं वा ।

खर-जस्थि अथवा गधेडाना डाडडाने अथवा
गदहेकी हडीको, दग्धम् वा भाणी तेनी भरभ
जला कर भस्म, कदली-केडाना कदलीके, क्षारयुतम् क्षारभा
क्षारमें, गवाम् तेभञ्ज भण्डना एवं गौके, रुधिरयुक्तम्
रक्तभा भेणवीने देप करेवा रुधिरमें मिला कर लेप करे,
मालत्याः अथवा मालतीनी अथवा मालतीके, कोरक-
क्षणीने मुकुलके, क्षारम् क्षारने क्षारको, हस्तिमद-

१६८. कदलीक्षारयुतं—कदलीक्षारपूर्वं (प.)

„ वा खरास्थि—खदिरं वा (प.)

„ गवां रुधिरयुक्तम्—गोधारुधिरयुक्तम् (प.)

„ रुधिरयुक्तम्—रुधिरयुतम् (प.)

„ —सकिङ्कयुक्तम् (त.)

„ कोरकक्षारम्—क्षारकक्षारम् (द.)

हाथीना भद्रभा हाथीके मदमें, अभ्युषितम् वा रातवासी
राभी तेने देप करेवा पर्युषित कर उसका लेप करे,
सकुष्ठम् अथवा कुठसहित अथवा कूठसहित,
ससैन्धवम् तेभञ्ज सिंधावल्गुसहित एवं सैन्धवसहित,
नीलोत्पलम् भण्डने नीलोत्पलको, हस्तिमूत्र-पिष्टम् वा
हाथीना भूतभा वाटी तेने देप करेवा हाथीके मूत्रमें
पीस कर उसका लेप करे ॥ १६८ ॥

168-168½. Or the application pre-
pared of the burnt bones of a
donkey mixed with plantain alkali
and ox's blood or the alkali of the
buds of spanish jasmine soaked in the
elephant's ichor. Or the application
prepared of blue water lily, costus and
rock salt in elephant's urine.

मूलकबीजावल्गुजलेपः पिष्टो गवां मूत्रे ॥१६९॥
काकोदुम्बरिका वा सावल्गुजचित्रका गवां मूत्रे ।
पिष्टा मनःशिला वा संयुक्ता बर्हिपित्तेन ॥१७०॥
लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च ।
गोपित्तमञ्जने द्वे पिप्पल्यः काललोहरजः ॥१७१॥

मूलक भूणाना मूलीके, बीज-णीञ् बीज, अवल्गुजलेपः
तथा आवलीने तथा बाकुचीको गवात् गायना गायके
मूत्रे भूतभा मूत्रमें, पिष्टः वाटी करेदेवा देप पीस कर
किया हुआ लेप, सावल्गुज-आवली बाकुची, चित्रका वा
तथा चित्रकनी साथे तथा चित्रकके साथ, काकोदुम्बरिका
देड उंभराने तोटमिलेको, गवाम् अथवा गायना
अथवा गायके, मूत्रे भूतभा मूत्रमें, पिष्टा वाटी
करेदेवा देप पीस कर किया हुआ लेप, मनःशिला वा
अथवा भनःशिलने अथवा मैनसीलको, बर्हि-भोरना
मोरके, पित्तेन पित्तभा पित्तमें, संयुक्ता भेणवी करेदेवा
देप मिलाकर किबा हुआ लेप, आवल्गुजानि तथा
आवलीना तथा बाकुचीके, बीजानि णीञ् बीज, लाक्षा

१७१. लेपः किलासहन्ता बीजान्यावल्गुजानि लाक्षा च—किलास-

हन्ता मूलान्यवल्गुजानि लाक्षा च (ख.)

„ बीजानि—मूलानि (प.)

„ काललोहरजः—कृष्णलोहरजः (ग. द.)

च ६।५ लाक्षा, गोपित्तम् गायतुं पित्त गायका पित्त,
द्वे अक्षने सौवीर तेभ्य रसवन्ती सौवीरांजन एवं
रसोत, पिप्पल्यः पीपल पिप्पली, काकलोहरजः च अने
तीक्ष्ण दोहदुं यूष् ओओनो और तीक्ष्ण लोहका
चूर्ण इनका, लेपः दोष लेप, किलासहन्ता डिहासने।
नाश करे छे किलासको नष्ट करता है ॥ १६९-१७१ ॥

169-171. Or the application prepared
of the seeds of radish and babchi
seeds pasted in cow's urine. Or the
plaster prepared of redwood fig,
babchi seeds, and white flowered lead-
wort in cow's urine, or that of red
arsenic prepared with peacock's bile.
Or the application prepared of the
seeds of babchi, lac, ox-bile, extracts
of indian berberry, antimony, long
pepper and iron powder. All these
are curative of leucoderma.

शुद्धया शोणितमोक्षैर्विरुक्षणैर्भक्षणैश्च सकृन्नाम् ।
श्वित्रं कस्यचिदेव प्रणश्यति क्षीणपापस्य ॥१७२॥

क्षीणपापस्य नेना पाप क्षीणुं थया छे ओना जिसके
पाप क्षीण हो गये हैं ऐसे, कस्यचित् एव केर्छि
पुत्रुपुत्रु किसी ही पुरुषका, श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, शुद्धया
संशोधनथी संशोधनसे शोणितमोक्षैः रक्तमोक्षयुथी
रक्तमोक्षणसे, विरुक्षणैः विरुक्षणयुथी विरुक्षणसे, सकृन्नाम्
अने साथवाओना और सत्तुओंके, भक्षणैः च भक्षणयुथी
भक्षणसे, प्रणश्यति नाश पाये छे नष्ट होता
है ॥१७२॥

172. Only a few people whose
sinfulness has diminished, get cured
of leucoderma by recourse to purifi-
cation, depletion of blood, desiccation
and a diet of roasted corn
powder.

१७२. प्रणश्यति—प्रशाम्यति (क. ख. घ. ङ.)

श्वित्रस्य नामानि मेदाश्च—

दारुणं चारुणं श्वित्रं किलासं नामभिस्त्रिभिः ।
विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं प्रायशश्च तत् ॥१७३॥

किलासम् डिहास किलास, दारुणम् धारुण दारुण,
अरुणम् अरुण अरुण, श्वित्रम् च अने श्वित्र और
श्वित्र, त्रिभिः ओ त्रयु ये तीन, नामभिः नामथी
नामोंसे, त्रिविधम् त्रयु प्रकारतुं तीव प्रकारका, विज्ञेयम्
अर्थुं जाने, तत् च अने ते और वह, प्रायशः भक्षु-
भ्रुं प्रायः, त्रिदोषम् त्रयु दोषवाणुं होय छे त्रिदोषवाला
होता है ॥ १७३ ॥

173. 'Kilasa' dermatosis (leprosy)
consists of three types of lesions, viz.,
nodular, macular and leucodermic
and they are mostly born of
tridiscordance.

दोषे रक्ताश्रिते रक्तं ताम्रं मांससमाश्रिते ।
श्वेतं मेदःश्रिते श्वित्रं गुरु तच्चोत्तरोत्तरम् ॥१७४॥

श्वित्रम् श्वित्र श्वित्र, दोषे दोष दोषके, रक्त-आश्रिते
रक्तने। आश्रय करीने रक्तो होय त्पारे रक्तके आश्रित
होने पर, रक्तम् रक्त वलुं होय छे रक्तवर्णका होता
है, मांससमाश्रिते मांसने। आश्रय करीने रक्तो होय
त्पारे मांसके आश्रित होने पर, ताम्रम् ताम्र वलुं
होय छे ताम्र वर्णका होता है, मेदःश्रिते तथा मेदने।
आश्रय करीने रक्तो होय त्पारे तथा मेदके आश्रित
होने पर, श्वेतम् श्वेत वलुं होय छे श्वेत वर्णका होता
है, तत् च अने ते और वह, उत्तरोत्तरम् उत्तरोत्तर
उत्तरोत्तर, गुरु चिकित्साभां कठिनतावाणो छे चिकित्सामें
कठिनतावाला है ॥ १७४ ॥

174. If the morbidity is lodged
in the blood, there will be red-
coloration; if lodged in the flesh,
coppery coloration and if lodged in

१७३. दारुणं चारुणं—दारुणं चारुणम् (द. घ.)

„ विज्ञेयं त्रिविधं तच्च त्रिदोषं—यदुच्यते तत् त्रिविधं त्रिदोषं
(घ. च. ङ.)

the fat, there will be white coloration. These are increasingly serious in the successive order of their statement.

श्वित्रस्य साध्याः साध्यलक्षणम् --

यत् परस्परतोऽभिन्नं बहु यद्रक्तलोमवत् ।
यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥१७५॥

यत् ते जो, श्वित्रम् श्वित्रं श्वित्र, परस्परतः परस्पर
परस्पर, अभिन्नम् भण्णी गयेलुं होय मिला हुआ हो
बहु ते धल्ला भागमां होय जो अधिक भागमें हो
यत् ते जो, रक्तलोमवत् रतां रंवाडावाणुं होय लाल
रोमयुक्त हो, यत् च अने ते और जो, वर्षगण- उत्प-
न्नम् धल्ला वर्षोधी उत्पन्न थयेलुं होय बहुत वर्षोंसे
उत्पन्न हो, तत् ते वह, श्वित्रम् श्वित्रं श्वित्र न एव
नथी न नहीं, सिध्यति भट्टुं सिद्ध होता ॥ १७५ ॥

175. Those lesions of lepra-alba which are coalescent, multiple, covered with red hair and which are of many years' duration, never get cured.

अरक्तलोम तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम् ।
मध्यावकाशे चोच्छ्रन्नं श्वित्रं तत्साध्यमुच्यते ॥१७६॥

यत् श्वित्रम् ते श्वित्रं जो श्वित्र, अरक्तलोम दाख
रंवाडा वगरनुं होय लाल रोमोंसे रहित हो, तत्
पातणुं होय पतला हो, पाण्डु पांडु वल्लुनुं होय
पाण्डु हो, न-अतिचिर-उत्थितम् धल्ला दाखा वभतथी
उत्पन्न थयेल न होय बहुत दीर्घ कालसे उत्पन्न न हो,
मध्य- अने मध्य और मध्य, अवकाशे भागमां भागमें,

१७६. चोच्छ्रन्नं-चोत्पन्नं (ध.)

यत् चोच्छ्रोकादनन्तरम्-

दोषैककफेविदग्धे श्वित्रं त्वचि जायते ततश्च परान् ।
दूषयन्त्येव वातकुष्ठानि.... ।

इत्याषधिकः पाठः (ध) पुस्तके ।

अरक्तलोम तनु यत् पाण्डु नातिचिरोत्थितम्-सरक

लोमबहुकं संभिन्ने यत्परस्परम् ।

यच्च वर्षगणोत्पन्नं तच्छ्वित्रं नैव सिध्यति ॥

इत्याषिकः पाठ (प.) पुस्तके ।

उच्छ्रन्नम् च विपरी आवेलुं होय उभरा हुआ हो, तत्
ते वह, साध्यम् साध्य साध्य, उच्छ्रते उछेवाय छे कहा
जाता है ॥ १७६ ॥

176. Those leprous lesions of lepra-alba which are not covered with red hair, which are thin whitish, not of long duration and which are elevated in the centre are regarded as curable.

श्वित्रस्य निदानम् --

वचांस्यतथ्यानि कृतघ्नभावो

निन्दा सुराणां गुरुध्वषणं च ।

पापक्रिया पूर्वकृतं च कर्म

हेतुः किलासस्य विरोधि चाक्षम् ॥१७७॥

अतथ्यानि असत्य असत्त्व, वचांसि वालुी भाषण,
कृतघ्नभावः कृतघ्नता कृतघ्नता, सुराणाम् द्वेषताओनी
दवोंकी, निन्दा निन्दा निन्दा गुरु- वडीलेनुं गुरुजनोंका,
ध्वषणम् च अपमान अपमान पापक्रिया आ दोड़तुं
पापाचरलु ऐहिक पापाचार पूर्वकृतम् अने पूर्व जन्मना
और पूर्वजन्मकृत, कर्म च पापकर्म पापकर्म, विरोधि
तथा विरुद्ध तथा विरुद्ध, अक्षम् च आक्षार अक्ष,
किलासस्य ओ किलासना ये किलासके, हेतुः कारणा छे
हेतु हैं ॥ १७७ ॥

177. Untruthfulness of speech, ingratitude, blasphemy against the gods, derision of the elders, sinful actions, the accumulated evil acts of past lives and antagonistic diet are the causative factors of leprosy.

अध्यायोक्तार्थविषयाः --

तत्र श्लोकाः--

हेतुर्द्वयं लिङ्गं विविधं ये येषु चाधिका दोषाः ।

कुष्ठेषु दोषलिङ्गं समासतो दोषनिर्देशः ॥१७८॥

साध्यमसाध्यं कृच्छ्रं कुष्ठं कुष्ठापहाश्च ये योगाः ।

१७७. सुराणाम्-गुरुणाम् (च. ध.)

१७८. दोषनिर्देशः-दोषनिर्देशात् (क.)

१७९. साध्यमसाध्यं-साध्यासाध्यम् (ग.)

सिद्धाः किलासहेतुलिङ्गं गुरुलाघवं तथा शान्तिः ॥
इति संग्रहः प्रणीतो महर्षिणा कुष्ठनाशनेऽध्याये ।
स्मृतिबुद्धिवर्धनार्थं शिष्याय हुताशवेशाय ॥२८०॥

तत्र ते विषयमा उक्त विषयमें, श्लोकाः ७५५-६२५।
५६०। ७५५ उपसंहरके श्लोक हैं कि. हेतुः हेतु निदान,
द्रव्यम् ५०५ द्रव्य, विविधम् विविध विविध, लिङ्गम्
लक्षण, ये ७५० जो, दोषाः दोष, दोष, वेष्टु च
७५० कुष्ठोमां जिनः कुष्ठोमें, अधिकाः अधिक प्रमाणां
होय ७५० अधिक होते हैं, कुष्ठेषु कुष्ठोमां कुष्ठोमें, दोष-
लिङ्गम् दोषोनां लक्षण, दोषोंके लक्षण, समासतः
संज्ञेपथी संज्ञेपसे दोषनिर्देशः दोषानु निर्णय दोषोंका
निर्देश, साध्यम् साध्य साध्य, कृच्छ्रम् कृच्छ्रसाध्य कृ-
साध्य, असाध्यम् तेभ्यः असाध्य एवं असाध्य, कुष्ठम्
कुष्ठ कुष्ठ, कुष्ठापहाः कुष्ठनाशक कुष्ठनाशक, ये ७५० जो,
सिद्धाः सिद्ध सिद्ध, योगाः योगा योग, किलास-
क्रियासनां किलासके, हेतुः हेतु हेतु, लिङ्गम्
लक्षण, गुरु- गौरव गुरुता लाघवम् लाघव
लघुता तथा तथा तथा, शान्तिः शिष्टिस्त चिकित्सा,
इति आ यद्, संग्रहः संग्रह संग्रह, कुष्ठनाशने
कुष्ठचिकित्सित कुष्ठचिकित्सित, अध्याये अध्यायमां
अध्यायमें, महर्षिणा महर्षिणे महर्षिने शिष्याय शिष्य
शिष्य, हुताशवेशाय अग्निवेशनी अग्निवेशकी, स्मृति-
स्मृति स्मृति, बुद्धि- तथा बुद्धिनी तथा बुद्धिकौ, वर्धना-
र्थम् वृद्धि भाटे बुद्धिके लिए, प्रणीतः कथो ७५० किष्वा
है ॥ १७८-१८० ॥

Here are the recapitulatory verses—

178-180. Etiological factors, suscep-
tible body elements, various symptoms,
which humors are predominant in
which conditions, the characteristic
signs of the humors in various types
of dermatosis and a brief account of
the preponderance of humors; curable,
incurable and formidable conditions
of dermatosis and the tested remedies
for dermatosis, the cures and sym-

ptoms of leprosy, the degree of seri-
ousness and mildness and their treat-
ment—these in brief are the topics dealt
with, in this chapter on the therapeutics
of dermatosis by the great sage
for the increase of the memory
and the intelligence of his disciple
Agnivesa.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
त्सास्थाने कुष्ठचिकित्सतं नाम
सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचिता अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकथी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने
चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, कुष्ठचिकि-
त्सितम् 'कुष्ठचिकित्सित' 'कुष्ठचिकित्सित', नाम
नामने नामका, सप्तमः सातवो सातवां, अध्यायः
अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ७ ॥

7. Thus in the section on Therapeu-
tics in the treatise compiled by Agni-
vesa and revised by Caraka, the seventh
chapter entitled 'The therapeutics of
Dermatosis' is completed.

अष्टमोऽध्यायः ।

आठमो अध्याय अध्याय आठवां
Chapter VIII

राजयक्ष्मचिकित्सतोपक्रमः—

अथातो राजयक्ष्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे आधीथी अब आगे, राजयक्ष्मचिकि-
त्सितम् 'राजयक्ष्मचिकित्सित' नामका अध्यायानु-

‘राज्यक्षमचिकित्सित’ नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये
आत्रेयेने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे अ इस
विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter entitled “The therapeutics of
Consumption.”

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

राज्यक्षमण आशुतपसिः —

दिवौकसां कथयतामृषिमिवै धृता कथा ।
कामव्यसनसंयुक्ता पौराणी शशिनं प्रति ॥ ३ ॥
रोहिण्यामतिसक्तस्य शरीरं नानुरक्षतः ।
आजगामाल्पतामिन्दोर्देहः छेहपरिक्षयात् ॥ ४ ॥
दुहितृणामसंभोगाच्छेषाणां च प्रजापतेः ।
क्रोधो निःश्वासरूपेण मूर्तिमान् निःसृतो मुखात् ॥ ५ ॥
प्रजापतेर्हि दुहितृष्टाविंशतिमं शुमान् ।
भार्यार्थं प्रतिजग्राह न च सर्वास्ववर्तत ॥ ६ ॥
गुरुणा तमवध्यातं भार्यास्वसमवर्तिनम् ।
रजःपरीतमबलं यक्ष्मा शशिनमाविशत् ॥ ७ ॥
सोऽभिभूतोऽतिमहता गुरुक्रोधेन निष्प्रभः ।
देवदेवर्षिसहितो जगाम शरणं गुरुम् ॥ ८ ॥
अथ चन्द्रमसः शुद्धां मतिं बुद्ध्वा प्रजापतिः ।
प्रसादं कृतवान् सोमस्ततोऽश्विभ्यां चिकित्सितः ९
स त्रिमुक्तग्रहश्चन्द्रो विरराज विशेषतः ।
ओजसा वर्धितोऽश्विभ्यां शुद्धं सत्त्वमवाप च ॥ १० ॥

कथयताम् कथा करता कथा करते हुए, दिवौकसाम्
देवताओं पासे थी देवोंसे, शशिनम् चन्द्र चन्द्रके प्रति
संयुक्ती विषयमें कामव्यसन- कामना व्यसन थी कामके
व्यसनसे संयुक्ता युक्त युक्त, पौराणी कथा पौराणिक
कथा पौराणिक कथा। ऋषिभिः ऋषिओंसे ऋषियोंने,
धृता वै सांभवी सुनी, रोहिण्याम् रोहिणीमां रोहिणीमें,
अतिसक्तस्य अत्यंत आसक्त अति आसक्त, शरीरम्

शरीरन्नी शरीरको, न अनुरक्षतः संभोग न सांभवा
रक्षा न करते हुए, इन्दोः चन्द्रं चन्द्रका, देहः शरीर
शरीर, छेह- स्नेहना स्नेहके, परिक्षयात् क्षयशी
परिक्षयसे, अल्पताम् दुर्बलता क्षीणताके, आजगाम
प्राप्त हुआ, शेषाणाम् आशेषां शेष अन्य,
दुहितृणाम् पुत्रीओंना पुत्रियोंके साथ, असंभोगात्
संभोगना अभावशी संभोग न करनेसे, प्रजापतेः प्रजापतिने
प्रजापतिका, क्रोधः क्रोध क्रोध निःश्वास निःश्वास
निःश्वासके, रूपेण रूपे रूपे, मूर्तिमान् मूर्तिमान्
मूर्तिमान् होकर, मुखात् मुखात् मुखसे, निःसृतः
निकल नीकल बाहिर निकला, हि हि केके क्योंकि,
अंशुमान् चन्द्रमां चन्द्रमाने प्रजापतेः प्रजापतिनी
प्रजापतिकी, अष्टाविंशतिम् अष्टाविंश अष्टाईस, दुहितृः
पुत्रीओंना कन्याओंको, भार्यार्थं श्री तरीके पत्नीके
रूपमें, प्रतिजग्राह स्वीकार किये होते। स्वीकार
किया था सर्वासु च पक्षु अधी तरङ्ग किन्तु सबमें, न
अवर्तत ते समान भावशी वतशी नहि उसने समान
भावसे व्यवहार न किया, भार्यासु श्रीओंमा भार्याओंमें,
असमवर्तिनम् विषम वर्तव करना विषमवर्ती, गुरुणा
अने गुरुओं गुरुसे, अवध्यातम् अवध्यातनाने प्राप्त
थयेला अनाहत, तम् ते उस, रजःपरीतम् रजःपरीत
युक्त रजोगुणयुक्त, अबलम् तथा निर्बल तथा दुर्बल,
शशिनम् चन्द्रमां चन्द्रमामें, यक्ष्मा यक्ष्मा यक्ष्मा,
आविशत् प्रवेश किये प्रविष्ट हुआ, अतिमहता अत्यंत
मोटा अति महान, गुरु- क्रोधेन गुरुना क्रोधशी गुरुके
क्रोधसे अभिभूतः पराभव पायेला पराभूत हुआ,
निष्प्रभः सः अन्तिरहित ते कान्तिरहित वह चन्द्रमा
देव- देव देव, देवर्षि- अने देवर्षिओं और देवर्षिओंके,
सहितः सहित साथ, गुरुम् प्रजापतिने गुरुको, शरणम्
शरणे शरण, जगाम गये गया, अथ त्वार पछी उसके
पीछे, प्रजापतिः प्रजापतिने प्रजापति दक्षने, चन्द्रमसः
चन्द्रनी चन्द्रमाकी, शुद्धाम् निर्बल निर्मल, मतिम् बुद्धि
बुद्धि, बुद्ध्वा अश्विने जानकर, प्रसादम् कृपा कृपा,
कृतवान् करी की, ततः ते पछी उसके बाद, सोमः
चन्द्रनी चन्द्रमाकी, अश्विभ्याम् अश्विनीकुमारोंकी
अश्विनीकुमारोंने, चिकित्सितः चिकित्सा करी चिकित्सा की,
त्रिमुक्तग्रहः राजयक्ष्मांशु युक्त थयेला राजयक्ष्मासे

विमुक्त हुआ, अश्विन्याम् अने अश्विनीकुमारोथी और अश्विनीकुमारोंसे, ओजसा धृद्रियमयथी इन्द्रियबलसे, वर्धितः बधारायेदो बढ़ाया गया, सः ते वह, चन्द्रः चन्द्र, विशेषतः विशेषे करीने विशेषरूपसे विरराज शोभावा लाभ्यो सुशोभित हुआ, शुद्धम् च अने शुद्ध और शुद्ध, सत्त्वम् अवाप मनवाणो भयो मनवाला हुआ ॥ ३-१० ॥

3-10. The sages heard an ancient tale of passion concerning the moon as it was narrated among the gods. The moon was so excessively attached to Rohini neglecting his physical well-being that his body became very emaciated owing to the loss of the unctuous element. The great progenitor Daksha enraged by the conduct of the moon who neglected the other daughters of Daksha whom he took as wives exhaled his wrath through his breath; for indeed the moon took all the twenty-eight of the great progenitor's daughters for his wives, but failed to live impartially with all of them. Thus cursed by the great progenitor, consumption entered into the moon who had failed to treat all his wives impartially, was submerged in passion and had grown weak. Having grown lustreless, in consequence of the great wrath of the progenitor, the moon went to seek his forgiveness, taking the gods and the divine sages with him. The progenitor finding him to have come back to the path of virtue, was gracious to him and the moon received his treatment from the Aswin Twins. Then being

liberated from the grip of the disease, he shone greatly. The Aswins having increased his ojas (vital essence), he acquired also great purity of mind.

क्रोधो यक्ष्मा ज्वरो रोग एकार्यो दुःखसंज्ञकः ।
यस्मात् स राज्ञः प्रागासीद्राजयक्ष्मा ततो मतः ॥११॥

क्रोधः क्रोध क्रोध, यक्ष्मा यक्ष्मा यक्ष्मा, ज्वरः ज्वर ज्वर, रोगः अने रोग और रोग, दुःखसंज्ञकः आ दुःख नाभनी ये दुःखसंज्ञक, एकः ऐक्य एक ही, अर्थः वस्तुने कहे छे वस्तुको कहते है, यस्मात् नेथी जिससे, सः ते वह, प्राक् प्रथम प्रथम राज्ञः राजने (चंद्रने) राजाको (चन्द्रमाको), आसीत् यथो हतो हुआ था, ततः तेथी उससे, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, मतः मनाये छे माना गया है ॥ ११ ॥

11. Wrath, consumption, fever and disease all mean the same thing and signify suffering. Since this disease first befell the king (of the stars) it is called the royal disease.

स यक्ष्मा हुङ्कृतोऽश्विभ्यां मानुषं लोकमागतः ।
लब्ध्वा चतुर्विधं हेतुं समाविशति मानवान् ॥१२॥

अश्विन्याम् अश्विनीकुमारोथी अश्विनीकुमारोंसे, हुङ्कृतः तिरस्कृत भयेदो तिरस्कृत हुआ, सः ते वह यक्ष्मा क्षयरोग राजयक्ष्मा, मानुषम् लोकम् भुङ्क्ष्व-दोक्ष्मा मनुष्यलोकमें, आगतः (सन्) आवी आ कर, चतुर्विधम् चार प्रकारना चार प्रकारके, हेतुम् कारणो हेतुको लब्ध्वा प्राप्त करी प्राप्त कर, मानवान् भुङ्क्ष्वोभा मनुष्योंमें, समाविशति प्रवेश करे छे प्रवेश करता है ॥ १२ ॥

12. This disease of consumption having been turned away by the Aswin Twins, has come down to the mortal world and makes its entry into men, finding its fourfold causative factor.

राजयक्ष्मणः कारणचतुष्टयम्—

अयथाबलमारम्भं वेगसंधारणं क्षयम् ।

यक्ष्मणः कारणं विद्याच्चतुर्थं विषमाशनम् ॥१३॥

अयथाबलम् अथवा अधिक बलसे अधिक, आरम्भम् कार्य करने, वेग-वेगनु वेगोंका, संधारणम् रोकना, क्षयम् क्षय घातुक्षय, चतुर्थम् अने योथुं और चौथा, विषमाशनम् च विषम भोजन अने अने विषम भोजन इनको, यक्ष्मणः क्षयरोगना राजयक्ष्माके, कारणम् कारण, विद्यात् ज्ञानाना चाहिए ॥ १३ ॥

13. Over-exertion, suppression of natural urges, wasting and fourthly irregular diet are the etiological factors of consumption.

साहसप्रभवस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

युद्धाध्ययनभाराध्वलङ्घनप्लवचादिभिः ।

पतनैरभिघातैर्वा साहसैर्वा तथाऽपरैः ॥ १४ ॥

अयथाबलमारम्भैर्जन्तोरुरसि विक्षते ।

वायुः प्रकुपितो दोषाबुदीर्योभौ प्रधावति ॥ १५ ॥

युद्ध-युद्ध युद्ध, अध्ययन-अध्ययन अध्ययन, भार-भार उपाध्वे बोझा उठाना, अध्व-पंथ करने, मार्ग चलना, लङ्घन-कूटने कूटना, प्लवनादिभिः वा तत्र वा वगेरथो तैरना आदिसे, पतनैः पडवाथी गिरनेसे, अभिघातैः वा अथवा अभिघातथी या अभिघातसे, साहसैः वा अथवा साहसोथी या साहसोसे, तथा तथा और, अपरैः भीम अन्य, अयथाबलम् अथवा अधिक बलाधिक, आरम्भैः कार्योथी कार्योसे, जन्तोः मनुष्यना मनुष्यके उरसि उरःस्थानमा वक्षःस्थलमें, विक्षते क्षत थता क्षत होने पर, प्रकुपितः कुपित थयेल कुपित हुआ, वायुः वायु वायु, उभौ अने दोनों, दोषौ उक्ष तथा पित्तने कफ और पित्तको, उदीर्य प्रकुपित करीने प्रकुपित करके, प्रधावति दौड़े छे दौड़ता है ॥ १४-१५ ॥

14-15. If a man gets his chest injured by the strain of fighting, study, load-lifting, wayfaring, jumping, swimming and such other hard task or

by a fall, trauma or any other undertakings beyond one's strength, the vata being provoked in the body precipitates the other two humors and quickly spreads over the entire body.

स शिरःस्थः शिरःशूलं करोति गलमाश्रितः ।

कण्ठोद्धंसं च कासं च स्वरमेदमरोचकम् ॥१६॥

पार्श्वशूलं च पार्श्वस्थो वर्चोमेदं गुदे स्थितः ।

जृम्भां ज्वरं च सन्धिस्य उरःस्थश्चोरसो रुजम् ॥१७॥

क्षणनादुरसः कासात् कफं धीवेव सशोणितम् ।

जर्जरेणोरसा कृच्छ्रमुरःशूलातिपीडितः ॥१८॥

इति साहसिको यक्ष्मा रूपैरेतैः प्रपद्यते ।

एकादशभिरात्महो भजेत्तस्मान्न साहसम् ॥१९॥

सः ते वह, शिरःस्थः भस्तकमा रही शिरमें स्थित होकर शिरः-भस्तकना शिरके शूलम् शूलने शूलको, गलम् गणामा गलेमें, आश्रितः च रही आश्रित हुआ, कण्ठ-उद्धंसम् च कण्ठोद्धंसम् कण्ठोद्धंस, कासम् च उधरस खांसी, स्वरमेदम् च स्वरमेद स्वरमेद, अरोचकम् च तथा अरोचकने और अरुचिको, पार्श्वस्थः च पशुमा रही पार्श्वस्थित हुआ, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल पार्श्वशूलको, गुदे गुदामा गुदामें, स्थितः रही स्थित हुआ, वर्चः-मेदम् मलमेद मलमेदको, सन्धिस्यः संधिमा रही संधियोंमें रहकर, जृम्भाम् जृम्भा जृम्भाईको, ज्वरम् च तथा ज्वर तथा ज्वरको, उरःस्थः अने छातीमा रही और छातीमें स्थित होकर, उरसः छातीनी छातीके, रुजम् च पीडने दर्दको, करोति करे छे करता है, उरःशूल-छातीना शूलथी उरःशूलसे, अतिपीडितः अत्यंत पीडयेला रोगी अतिपीडित रोगी, उरसः छातीमा छातीमें, क्षणनात् क्षत थवाथी क्षत होनेसे, कासात् उधरसने लाई खांसीके कारण, जर्जरेण जर्जरित जीर्ण, उरसा छातीमाथी छातीमेंसे, सशोणितम् रक्तयुक्त रक्तयुक्त, कफम् कफने कफको, कृच्छ्रम् कृच्छ्रथी कष्टसे, धीवेव थूँडे छे यूकता है, इति आ प्रमाणे इस प्रकार, साहसिकः साहसथी उत्पन्न थयेला साहसजन्य, यक्ष्मा यक्ष्मा यक्ष्मा, एतैः आ इन, एकादशभिः अगित्तर एकादश, रूपैः

इषोथी युक्ता रूपोसे युक्त हुआ, प्रपद्यते प्राप्त थाय
छे आता है, तस्मात् तेथी इस लिए, आत्मज्ञः बुद्धि-
मान् भाष्युसे बुद्धिमान् मनुष्य, साहसम् साहस
साहसको, न न न, मजेव डरुं सेवे ॥ १६-१९ ॥

16-19. If that vata gets localised in the head, it causes headache; if it lodges in the throat it impedes the function of the throat and produces cough, change of voice and anorexia; if it is localised in the side of the chest, it causes pleurodynia; it causes loosening of stools if it is localised in the rectum; if it is localised in the joints it causes pendiculation and fever; and if it is localised in the chest it causes pectoral pain. Owing to erosion in the chest the person expectorates with great trouble sputum mixed with blood from the worn-out chest (giving the characteristic 'cracked-pot' sound) and suffers severe pain in the chest. Thus a man given to reckless actions is afflicted with consumption characterised by these eleven symptoms. Therefore the wise man should never resort to such inconsiderate actions.

वेगसंधारणजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

हीमत्त्वाद्वा घृणित्वाद्वा भयाद्वा वेगमागतम् ।

चातमूत्रपुरीषाणां निगृह्णाति यदा नरः ॥२०॥

तदा वेगप्रतीघातात् कफपित्ते समीरयन् ।

ऊर्ध्वं तिर्यगधश्चैव विकारान् कुरुतेऽनिलः ॥२१॥

यदा न्यारे जब, नरः मनुष्य मनुष्य, हीमत्त्वात्
वा शरभाणपशुाथी लज्जायुक्त होनेके कारण, भयात् वा
के अथथी अथवा भयके कारण, चात- वायु वायु,
मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषाणाम् तथा मूत्रना तथा पुरीषके,
मागतम् आवेदा प्राप्त, वेगम् वेगने वेगको, निगृह्णाति

रोके छे रोकता है, तदा त्पारे तब, वेग- वेग वेगोंके,
प्रतीघातात् रोकेवाथी रोकनेसे, कफ- डके कफ, पित्ते
तथा पित्तने तथा पित्तको, ऊर्ध्वम् उपर उपर, अधः
नीचे नीचे, तिर्यक् च एव अने आडा और तिरछे,
समीरयन् मोडलेता प्रेरित करता हुआ, अनिलः वायु
वायु, विकारान् नीचेना विकारेने निम्न विकारोंको,
कुरुते डरे छे करता है ॥ २०-२१ ॥

20-21. If a person suppresses the generated urge for flatus, urine or feces, owing to bashfulness, aversion, or fear, then as a reaction to this suppression, the vata, provoking the kapha and the pitta, carries them upwards, sideways, or downwards and produces various disorders.

प्रतिश्यायं च कासं च स्वरमेदमरोचकम् ।

पार्श्वशूलं शिरःशूलं ज्वरमंसावमर्दनम् ॥ २२ ॥

अङ्गमर्दं मुहुश्छर्दिं वर्चोमेदं त्रिलक्षणम् ।

रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मा यैरुच्यते महान् ॥ २३ ॥

प्रतिश्यायम् अण्णम् प्रतिश्याय, कासम् च उपरस
कास, स्वरमेदम् स्वरमेद स्वरमेद, अरोचकम् अरुचि
अरुचि, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल पार्श्वशूल, शिरःशूलम्
शिरःशूल शिरःशूल, ज्वरम् नपर ज्वर, अंस- भयाभां
अंसमें, अवमर्दनम् पीडा पीडा, अङ्गमर्दम् अङ्गमर्द
अङ्गमर्द, मुहुः बारंवार पुनः पुनः, छर्दिश्च उलटी कै,
त्रिलक्षणम् अने त्रिदोषनां लक्षणवाणे। त्रिदोषके
लक्षणवाला, वर्चोमेदम् भणलेद मलमेद, एतानि आ
ये, एकादश अगियार ग्यारह. रूपाणि इषो छे रूप हैं,
यैः नैनां वडे त्रिनसे यक्ष्मा यक्ष्मा यक्ष्मा, महान्
महान महान. उच्यते डहेवाय छे कहलाता है ॥ २२-२३ ॥

22-23. Coryza, cough, change of voice, anorexia, pleurodynia, headache, fever, shoulder-ache, body-ache, frequent vomiting and loose stools with the signs of tri-humoral discordance—these are the eleven signs and symptoms in

consideration of which consumption is considered a major disease.

वातुक्षयजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

ईर्ष्योत्कण्ठाभयत्रासक्रोधशोकातिकर्शनात् ।

अतिव्यवायानशानाच्छुक्रमोजश्च हीयते ॥२४॥

ईर्ष्या- धृष्ट्या ईर्ष्या, उत्कण्ठा- उत्कण्ठा, भय- भय भय, त्रास- त्रास त्रास, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक शोक, अतिकर्शनात् तथा अति दुर्बलता तथा अतिदौर्बल्य अतिव्यवाय- अने अति मैथुनशी और अतिमैथुनसे, अनशनात् तेभ्यः कोऽनन न करवाथी एवं अनशनसे, शुक्रम शुक्र वीर्य, ओजः च अने ओज और ओज, हीयते क्षय पासे छे क्षीण हो जाते हैं ॥ २४ ॥

24. Owing to jealousy, eagerness, fear, terror, anger, grief, excessive emaciation, excessive sexual indulgence and fasting, there occurs diminution of the semen and the vital essence.

ततः स्नेहक्षयाद्वायुर्वृद्धो दोषावुदीरयन् ।

प्रतिश्यायं ज्वरं कासमङ्गमर्दं शिरोरुजम् ॥२५॥

श्वासं विद्धमेदमरुचि पार्श्वशूलं स्वरक्षयम् ।

करोति चांससंतापमेकादशगदानिमान् ॥२६॥

ततः ते पक्षी उसके बाद, स्नेह- स्नेहना स्नेहके, क्षयात् क्षयथी नाशसे, वृद्धः वृद्धे। प्रकुपित हुआ, वायुः वायु वायु, दोषो अने दोषोने दोनों दोषोंको, उदीरयन् प्रकुपित करते। प्रकुपित कर, प्रतिश्यायम् शूलैः प्रतिश्याय, ज्वरम् ज्वर ज्वर, कासम् उधरस कास, अङ्गमर्दम् अङ्ग तूटवा अङ्गमर्द, शिरोरुजम् माथामां पीडा शिरमें पीडा, श्वासश्च श्वास श्वास, विद्धमेदम् मलमेद, अरुचिम् अरुचि अरुचि, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल पार्श्वशूल, स्वरक्षयम् स्वरनाश स्वरनाश, चांससंतापम् च अने अभातुं तपुं और अंसका अभिताप, इमान् आ इन, एकादश- अगियार ग्यारह, गदान् उपद्रवो रोगोंको, करोति करे छे करता है ॥ २५-२६ ॥

25-26. Consequent upon the loss of the unctuous element of the body, the vata increases and provokes the other two humors and causes these eleven disorders viz., coryza, fever, cough, body-ache, headache, dyspnea, loose stools, anorexia, pleurodynia, loss of voice and heat in the shoulder region.

लिङ्गान्यावेदयन्त्येतान्येकादश महागदम् ।

संप्राप्तं राजयक्ष्माणं क्षयात् प्राणक्षयप्रदम् ॥२७॥

एतानि आ ये, एकादश अगियार ग्यारह, लिङ्गानि लक्षण, क्षयात् क्षयथी क्षयसे, संप्राप्तम् प्राप्त थयेल उत्पन्न, प्राण-क्षय-प्रदम् प्राणनाश करनेपर प्राण-क्षयकारी, महागदम् महारोग महारोग, राजयक्ष्माणम् राजयक्ष्माणे राजयक्ष्माको, आवेदयन्ति अलुवे छे बताते हैं ॥ २७ ॥

27. These eleven symptoms indicate the presence of this major disease—consumption, which arising from wasting, wastes away life.

विषमाहारजस्य राजयक्ष्मणो निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

विविधान्यन्नपानानि वैषम्येण समश्नतः ।

जनयन्त्यामयान् घोरान्विषमान्मारुतादयः ॥२८॥

विविधानि विविध प्रकारनां विविध, अन्नपानानि अन्नपाने।नु अन्नपानोंके, वैषम्येण विषम शीते विषमतासे, समश्नतः अक्षुण्ण करनेपर अनुष्यने सेवन करनेवाले मनुष्यके, मारुतादयः वातादिक दोष वातादि दोष, घोरान् अथं कर दारुण, विषमान् अने विषम और कृच्छसाध्य, आमयान् रोगोने रोगोंको जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ २८ ॥

28. The vata and other humors getting provoked by promiscuous eats and drinks, taken irregularly, generate serious diseases.

अष्टमः]

चिकित्सास्थानम्

३३३५

स्रोतांसि रुधिरादीनां वैषम्याद्विषमं गताः ।
रुद्धा रोगाय कल्पन्ते पुण्यन्ति च न घातवः ॥२९॥

वैषम्यात् आहारनी विषमताने एषि आहार-
वैषम्यसे, विषमम् विषम भाव विषम भावको गताः
पाभेदा दोषो प्राप्त हुए दोष, रुधिरादीनाम् रुधिर
धर्माद्विना रुधिरादिके, स्रोतांसि स्रोताने स्रोतोंको, रुद्धा
इंधीने रोक कर, रोगाय रोग उत्पन्न करना रोगो-
त्पत्तिके लिए, कल्पन्ते शक्तिमान थाय छे शक्तिमान
होते हैं, घातवः च अने घातुओ और घातुएं
न पुण्यन्ति पुष्ट होती नथी पुष्ट नहीं होती ॥ २९ ॥

29. They obstruct the circulatory
channels of blood etc., and being viti-
ated, create a fertile soil for diseases
and also stop the nourishment of the
body-elements.

प्रतिश्यायं प्रसेकं च कासं छर्दिमरोचकम् ।
ज्वरमंसाभितापं च छर्दनं रुधिरस्य च ॥३०॥
पार्श्वशूलं शिरःशूलं स्वरभेदमथापि च ।
कफपित्तानिलकृतं लिङ्गं विद्याद्यथाक्रमम् ॥३१॥
इति व्याधिसमूहस्य रोगराजस्य हेतुजम् ।
रूपमेकादशविधं हेतुश्चोक्तश्चतुर्विधः ॥३२॥

प्रतिश्यायम् सणैभम प्रतिश्याय, प्रसेकम् छर्दि
पडवे। प्रसेक, कासम् उधरस कास, छर्दिम् उलटी कै
अरोचकम् अने अरुचिने और अरोचको, ज्वरम्
ज्वर, अंस- भभा अंसके, अभितापम् च
तपवा अभिताप, रुधिरस्य अने दोहनी और रक्तके,
छर्दनम् च उलटीने वमनको, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल
पार्श्वशूल, शिरःशूलम् भस्तकथल शिरःशूल, अथ अपि
तथा और, स्वरभेदम् च स्वरभेदने स्वरभेदको,
यथाक्रमम् अनुक्रम प्रमाणे क्रमके अनुसार, कफ- छर्दि
कफ, पित्त- पित्त पित्त, अनिल- तथा वातथी और
वायुसे, कृतम् कृताशेलां जनित, लिङ्गम् लक्षण
विद्यात् आख्या जाने, इति आ प्रमाणे इस प्रकार,
व्याधि- रोगोना व्याधियोंके, समूहस्य समूहस्य समूहरूप,
रोगराजस्य रोगराजस्य हेतुजम् हेतुजम्

हेतुसे उत्पन्न, एकादश- विषम अगिमार प्रकारनुं
ग्यारह प्रकारका, रूपम् ३५ लक्षण, चतुर्विधः अने
चार प्रकारने और चतुर्विध, हेतुः च हेतु हेतु, उक्तः
उक्ता छे कहे हैं ॥ ३०-३२ ॥

30 32. Coryza, ptyalism, cough,
vomiting and anorexia, fever, shoulder-
ache and vomiting of blood (hemo-
ptysis), pleurodynia, headache and
change of voice—know these to be the
respective symptoms caused by kapha,
pitta and vata. Thus have been des-
cribed the eleven signs and symptoms
of the syndrome of disease called the
royal disease (i. e. consumption) resu-
lting from its etiological factor which
has been stated to be fourfold.

राजयक्ष्मणः पूर्वरूपाणि—

पूर्वरूपं प्रतिश्यायो दौर्बल्यं दोषदर्शनम् ।
अदोषेष्वपि भावेषु काये बीभत्सदर्शनम् ॥३३॥
घृणित्वमश्रुतश्चापि बलमांसपरिक्षयः ।
स्त्रीमद्यमांसप्रियता प्रियता चावगुण्ठने ॥३४॥
मक्षिकाघृणकेशानां तृणानां पतनानि च ।
प्रायोऽन्नपाने केशानां नखानां चाभिवर्धनम् ॥३५॥
पतत्रिभिः पतङ्गैश्च श्वापदैश्चाभिधर्षणम् ।
स्वप्ने केशास्थिराशीनां भस्मनश्चाधिरोहणम् ॥३६॥
जलाशयानां शैलानां वनानां ज्योतिषामपि ।
शुष्यतां क्षीयमाणानां पततां यच्च दर्शनम् ॥३७॥
प्राग्रूपं बहुरूपस्य तज्ज्ञेयं राजयक्ष्मणः ।

पूर्वरूपम् राजयक्ष्माणुं पूर्वरूपं राजयक्ष्माका पूर्वं-
रूप, प्रतिश्यायः सणैभम प्रतिश्याय, दौर्बल्यम्
दुर्बलता कमजोरी अदोषेषु दोषरहित दोषरहित,
भावेषु अपि पदार्थोंमां पक्ष भावोंमें भी, दोष- दर्शनम्
दोषदर्शन दोष देखना, काये शरीरमां शरीरमें,
बीभत्स- विपुल ३५ विपुल रूपका, दर्शनम् जेनुं देखना,
घृणित्वम् घृणा थपी घृणा होना, अश्रुतः च अश्रुत

देता होना अन्न खाते हुएके, अपि उता मी, बल-
 भव बल, मांस- तथा भांसने। तथा मांसका, परिक्षयः
 क्षय क्षीण होना स्त्री- स्त्री, मद्य- मद्य मद्य, मांस-
 तथा भांसभां और मांसके सेवनमें, प्रियता रुचि थवी
 रुचि होनी, अवगुण्ठने सुंदर वस्त्रो पहेरनाभा सुन्दर
 वस्त्रोंके पहिरनेमें, प्रियता रुचि प्रीति, प्रायः धङ्कुंभुं
 प्रायः, अन्नपाने आभा पीवाना पदार्थोंभा अन्नपानमें,
 मक्षिका- भाभी मक्षिग्रयो, घृण- डाडना डीडा काष्ठकुमि,
 केकानाम् वाण बाल, तृणानाम् च तथा तृणानुं और
 तृणोंका, पतनानि पडपुं गिरना, केकानाम् केश केश,
 नखानाम् च तथा नखानुं और नखोंका अमिवर्धनम्
 अति वधपुं ज्वादा बढ़ना स्वप्ने च अने स्वप्नभां
 और स्वप्नमें, पतत्रिभिः पक्षीभ्यो पक्षियोंसे, पतङ्गैः च
 पतंगिभ्यो पतंगोंसे श्वापदैः च अने हिंसक पशुभ्योभी
 एवं श्वापदोंसे, अमिषवर्षणम् पराभव प्राप्त थवे। पराभूत
 होना, केक- केश केश, अस्थि- तेमज्ज डाडकांन एवं
 हड्डियोंके, राशीनाम् ढगधा ढेर, मस्मनः च अने मस्म
 पर और मस्म पर, अविरोहणम् अटवुं चढ़ना, शुष्कताम्
 सड़ाई जतां सूखते हुए, जलाशयानाम् जलाशयों
 जलाशयोंके, क्षीयमाणानाम् क्षीय थतां क्षीण होते हुए,
 शैलानाम् शैलानुं शैलोंको, वनानाम् तेमज्ज पवेनुं एवं
 वनोंका, पतताम् अने पडता और गिरते हुए,
 ज्योतिषाम् च ताराभ्योनुं तारकाओंका, अपि पक्षु मी,
 यत् नो जो, दर्शनम् दर्शन देखना, तत् ते वह मी,
 बहुरूपस्य धत्वां ३५५॥ बहुत रूपवाले, राजवक्षमणः
 राजवक्षमणानुं राजवक्षमाका, प्राक्-रूपम् पूर्व३५ पूर्वरूप,
 ज्ञेयम् अक्षुपुं जाने ॥ ३३-३७ ॥

33-37. The premonitory symptoms are coryza, debility, inclination to find fault where there is none, morbid appearances in the body; disgust, loss of strength and flesh in spite of good feeding, craving for women, wine and flesh, and fondness for good dress; falling often of flies, insects, hair and straw, in food and drink, and rapid growth of hair and nails; being attac-

ked in dreams by birds, wasps and beasts of prey, climbing up of heaps of hair, bones or of ashes; visions of the drying up of reservoirs, the dwindling of hills and forests and the falling of stars and planets—these are to be known as the premonitory symptoms of consumption of various types.

राजवक्षमा कथं प्रवर्तते—

रूपं त्वस्य यथोद्देशं निर्देक्ष्यामि समेषजम् ॥३८॥

अस्य ऐनां इसका, रूपम् ३५ने रूप, तु तो। यथोद्देशम् उद्देशना कभने अनुसरी उद्देशके क्रमके अनुसार, समेषजम् चिकित्सासहित चिकित्सा-सहित, निर्देक्ष्यामि उद्देश कहुंगा ॥ ३८ ॥

38. I shall now describe the signs and symptoms and the treatment of this disease as proposed.

यथास्वेनोष्मणा पाकं शरीरा बान्ति धातवः ।
 स्रोतसा च यथास्वेन धातुः पुष्यति धातुतः ॥३९॥

शरीराः शरीरना शारीरिक, धातवः धातुओ। धातुएं, यथास्वेन पोतपोतानी अपनी अपनी, ऊष्मणा छिन्ना वडे ऊष्मासे, पाकम् पाकने पक, बान्ति पाके छे होती हैं, धातुः धातु धातु, यथास्वेन पोतपोतानी अपने अपने, स्रोतसा च स्रोतद्वारा स्रोतद्वारा, धातुतः धातुथी धातुसे, पुष्यति पुष्ट थाय छे पुष्ट होती है ॥ ३९ ॥

39. The body-elements attain their mature condition by their own innate metabolic heat, and circulatory channel of each of these elements nourishes the body-element next to it in order.

स्रोतसां संनिरोधाच्च रक्तादीनां च संक्षयात् ।
 धातूष्मणां चापचयाद्राजवक्षमा प्रवर्तते ॥४०॥

स्रोतसाम् स्रोतेनो स्रोतोके, संनिरोधात् च निरोधः यवार्थः। सकजानेसे, रक्तादीनाम् रक्तानां रक्तादि धातुओंके, संक्षयात् च क्षयशी क्षीण होनेसे, धातु- अने धातुओंकी और धातुओंकी, ऊष्मणाम् शोभानां ऊष्माके, अपचवात् च क्षयशी क्षीण होनेसे, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होता है ॥ ४० ॥

40. By the obstruction of the circulatory channels and as a result of the diminution of blood and other nutrient elements, as also of the innate heat of the body-elements, the pathological changes of consumption are brought about.

राजयक्ष्मणो विड्वलं हि बलम्—

तस्मिन् काले पचत्यग्निर्यदन्नं कोष्ठसंभ्रितम् ।
मलीभवति तत् प्रायः कल्पते किञ्चिदोजसे ॥ ४१ ॥

तस्मिन् ते उस, काले समये समयमें, अग्निः अग्नि अग्नि, कोष्ठम् शोभां कोष्ठमें, संभ्रितम् यत् रक्षेत् न स्थित जिस, अन्नम् अन्नने अन्नको, पचति पचावे छे पकाती है, तत् ते वह, प्रायः धक्षुं भक्षुं प्रायः, मलीभवति मल अने छे मल होता है, किञ्चित् अने तेनो शोभा न भोग और उसका थोड़ासा भाग, ओजसे ओजश्च ओजरूप, कल्पते अने छे बनता है ॥ ४१ ॥

41. Under this condition whatever food staying in the gastro-intestinal tract undergoes digestive process, is converted mostly into excretory matter and very little is assimilated by the body as vital juice.

तस्मात् पुरीषं संरक्ष्यं विशेषाद् राजयक्ष्मणः ।
सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्वलम् ॥ ४२ ॥

तस्मात् तेथी अतः, राजयक्ष्मणः राजयक्ष्मानां शोभानां राजयक्ष्मीका, पुरीषम् भक्षुं मल, विशेषात्

विशेषे करीने विशेषतः, संरक्ष्यम् रक्ष्युं करुं रक्षण करना चाहिए, हि करुं के क्योंकि, सर्व- सधना सब, धातु- धातुओंकी धातुओंके, क्षय- क्षयशी क्षयसे, आर्तस्य पीडात् पीडित, तस्य तेन उतका, विड्वलम् पुरीषम् भक्षुं पुरीषका बल ही, बलम् भल छे बल है ॥ ४२ ॥

42. Hence the excretory or fecal matter should be specially taken care of in the body of the consumptive where all body-elements are atrophied and hence the elementary fecal matter is the only source of strength left for him.

एकादशव्याधीनां संघातो हि राजयक्ष्मा—

रसः स्रोतःसु रुद्धेषु स्वस्थानस्थो विवर्धते ।
स ऊर्ध्वं कासवेगेन बहुरूपः प्रवर्तते ॥ ४३ ॥

स्रोतःसु स्रोते स्रोतों, रुद्धेषु रोकधो व्याधी रुक जाने पर, स्व- पोताना अपने, स्थानस्थः स्थानमां न स्थानमें स्थित, रसः रस रस, विवर्धते वृद्धि पावे छे वृद्धिको प्राप्त होता है, सः ते वह, कासवेगेन बहुरूपः विधरसना वेगशी अनेक रूपवाणी अर्ध कासवेगसे बहुत रूपसे युक्त होकर, ऊर्ध्वम् शोभनी ऊपरकी ओर, प्रवर्तते गति करे छे जाता है ॥ ४३ ॥

43. As the circulatory channels are obstructed, the nutrient fluid remains in its own habitat, increases in quantity and flows upwards in various forms pushed up by the cough.

जायन्ते व्याधयश्चातः षडेकादश वा पुनः ।
येषां संघातयोगेन राजयक्ष्मेति कथ्यते ॥ ४४ ॥

अतः तेथी इसके पीछे, षट् छे छे, एकादश वा पुनः के अगियार अथवा ग्यारह, व्याधयः रोग, जायन्ते आय छे उत्पन्न होते हैं, येषाम् शोभानां जिनके, संघातयोगेन ऐकत्र समूह यथा एकत्र समूहके होने पर, राजयक्ष्मा वैद्योथी तेन राजयक्ष्मा नामथी

वैद्योऽसौ 'राजयक्ष्मा' नामधेयं कथ्यते कहेनाम।
आवे छे कहा जाता है ॥ ४४ ॥

44. In consequence of this, are produced the six or the eleven types of symptoms, the syndrome of which is designated 'consumption'.

कासोऽस्ततापो वैस्वर्यं ज्वरः पार्श्वशिरोरुजा ।
छर्दनं रक्तकफयोः श्वासवर्चोऽरुचिः ॥४५॥
रूपाण्येकादशैतानि यक्ष्मणः षडिमानि वा ।
कासो ज्वरः पार्श्वशूलं स्वरवर्चोऽरुचिः ॥४६॥

कासः ध्वंस कास, अंस- भक्षानुं अंसका, तापः
तपसुं अमिताप, वैस्वर्यम् स्वरभेद स्वर विकृत होना,
ज्वरः ज्वर ज्वर, पार्श्व- पशुमां पार्श्व, शिरः- तथा
भस्तकभां और शिरमें, रुजा पीडा पीडा, रक्त- खोली
रक्त, कफयोः तथा कफनी और कफकी, छर्दनम् उलटी
है, श्वास- श्वास श्वास, वर्चः-गदः भणलेद मलभेद,
अरुचिः अने अरुचि और अरुचि, एतानि आ ये
एकादश अगिभार ग्यारह, कासः अथवा कास अथवा
कास, ज्वरः ज्वर ज्वर, पार्श्वशूलम् पशुमां शूल
पार्श्वशूल, स्वर-वर्चः- गदः स्वरभेद, भलभेद स्वरभेद,
मलभेद, अरुचिः अने अरुचि और अरुचि, इमानि
आ ये, षट् वा छ छः, यक्ष्मणः यक्ष्मानां यक्ष्माके,
रूपाणि रूपे छे रूप हैं ॥ ४५-४६ ॥

45-46. Cough, heat in the shoulder region, change of voice, fever, pleurodynia, headache, vomiting of blood and phlegm, dyspnea, diarrhea and anorexia are the eleven symptoms of consumption; or they are also six viz., cough, fever, pleurodynia, change of voice, diarrhea and anorexia.

राजयक्ष्मणः साध्यासाध्यत्वविचारः—

सर्वैर्वैद्यैर्मिवाऽपि लिङ्गैर्मांसबलक्षये ।
युक्तो वर्ज्यश्चिकित्स्यस्तु सर्वरूपोऽप्यतोऽन्यथा ॥४७॥

मांस- मांस मांस, बलक्षये तथा भलने क्षय होय
त्यारे और बलके क्षीण होने पर, सर्वैः सधुणां सब,
अर्थैः अर्धां आधों, त्रिभिः वा ३ त्रि या तीन, अपि
पशु मी, लिङ्गैः लक्षणैश्च लक्षणोंसे, युक्तः युक्त दृष्टी
युक्त राजयक्ष्मी, वर्ज्यः छोड़ी देवा योग्य छे वर्ज्य है,
अतः येनाथी इससे, अन्यथा विपरीत (भल अने
मांसनी क्षीणता वगैरने) विपरीत (बल और मांसक्षीण
न हुआ), सर्व- सर्व सब, रूपः अपि रूपवाणी पशु
दृष्टी लक्षणसे युक्त भी रोगी, चिकित्स्यः तु चिकित्सा
करवा योग्य छे चिकित्साके योग्य है ॥ ४७ ॥

47. With eleven, six or even three of the symptoms, a patient is incurable if he is losing flesh and strength, but he is curable if he is behaving otherwise in spite of showing all the symptoms.

प्रतिश्यायाद्वाजयक्ष्मा कथं प्रवर्तते—

घ्राणमूले स्थितः श्लेष्मा रुचिरं पित्तमेव वा ।
मारुताध्मातशिरसो मारुतं श्यायते प्रति ॥४८॥

मारुत-वायुथी वायुसे, आध्मात- पूरुं पूरित, शिरसः
भस्तकभाणाने शिरवाले रोगीके, घ्राणमूले नासिकानां
मूणमां नासाके मूलमें, स्थितः रहेल स्थित, श्लेष्मा
छे कफ, रुचिरम् रक्त रक्त, पित्तम् एव वा अथवा
पित्त या पित्त, मारुतम् वायु वायुके, प्रति तरङ्ग प्रति,
श्यायते भय छे गमन करता है ॥ ४८ ॥

48. The kapha, blood or pitta situated in the base of the nasal cavity flows downwards along with the breath in the person whose head is swollen with vata.

प्रतिश्यायस्ततो घोरो जायते देहकर्शनः ।

तस्य रूपं शिरःशूलं गौरवं घ्राणविप्लवः ॥४९॥

ज्वरः कासः कफोत्क्लेशः स्वरमेदोऽरुचिः क्रमः ।

इन्द्रियाणामसामर्थ्यं यक्ष्मा चातः प्रजायते ॥५०॥

ततः तेथी उससे, घोरः दारुण घोर, देह- देह
शरीरको, कर्शनः क्षीण करना कश करनेवाला, प्रतिश्यायः

सर्गोऽयम् प्रतिश्याय, जायते थाय छे उत्पन्न होता है, शिरःशूलम् भरतःशूल शिरःशूल, गौरवम् गौरव जडता, घ्राणविप्लवः घ्राणविप्लव घ्राणविप्लव, ज्वरः ज्वर ज्वर, कासः उधरस कास, कफ-उत्केशः कफ पडवे। कफका निकलना, स्वर- स्वरने। स्वरका, भेदः भेद भेद, अरुचिः अरुचि अरुचि, कुमः कुम थकावट, इन्द्रियाणाम् अने इन्द्रियाणा और इन्द्रियोंकी, अस्वामर्थ्यम् च सामर्थ्यने अस्वाम असमर्थता, तस्य तेना उसके, रूपम् दक्षणे छे लक्षणों हैं, अतः ऐथी इनसे, यक्ष्मा यक्ष्मा राजयक्ष्मा प्रजायते थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४९-५० ॥

49-50. And hence there occurs a severe type of nasal catarrh (cata-down, and rheo to flow) which causes emaciation of the body; its signs and symptoms are headache, heaviness in the head, loss of smell, fever, cough, increase of mucus-secretion, change of voice, anorexia, fatigue and asthenia of the senses, and then consumption makes its appearance.

कासरूपं राजयक्ष्मलक्षणम्—

पिच्छिलं बहलं विस्त्रं हरितं श्वेतपीतकम् ।
कासमानो रसं यक्ष्मी निष्ठीवति कफानुगम् ॥५१॥
कासमानः उधरस आते। खांसता हुआ, यक्ष्मी राजयक्ष्मानो रोगी राजयक्ष्मी, पिच्छिलम् पिच्छिल पिच्छिल, बहलम् धाटे गाढा, विस्त्रम् आम गंधवाला आम गंधवाला, हरितम् लीले। हरित, श्वेत- सई श्वेत, पीतकम् पीले। पीत, कफानुगम् अने कफयुक्त कफयुक्त, रसम् रस रसको निष्ठीवति थूँडे छे थूँकता है ॥ ५१ ॥

51. The consumptive while coughing expectorates slimy, dense, stinking, greenish or white-yellowish matter along with kapha in the sputum.

राजयक्ष्मणस्त्रीणि रूपाणि—

अंसपार्श्वाभितापश्च संतापः करपादयोः ।
ज्वरः सर्वाङ्गश्चेति लक्षणं राजयक्ष्मणः ॥५२॥

अंस-पार्श्व- भूमा तथा पडभांतुं अंस और पार्श्वका, अभितापः तपुं अभिताप, करपादयोः हाथपगभा हाथपैरोमे, संतापः अणतरा जलन, सर्वाङ्गः अने सधणां अंगोभां और सर्वशरीरगत, ज्वरः च ज्वर ज्वर, इति ये ये राजयक्ष्मणः राजयक्ष्मानां राजयक्ष्माके, लक्षणम् दक्षणे छे लक्षण हैं ॥ ५२ ॥

52. Great heat in the shoulder and sides of the chest, burning in the hands and feet, and pyrexia of the whole body, are the symptoms of consumption.

राजयक्ष्मणः स्वरभेदलक्षणम्—

वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात् कासवेगात् सपीनसात् ।
स्वरभेदो भवेद्वाताद्रक्षः क्षामश्चलः स्वरः ॥५३॥
तालुकण्ठपरिप्लोषः पित्तादकुमसूयते ।
कफाद्भेदो विबद्धश्च स्वरः खुरखुरायते ॥५४॥
सन्नो रक्तविबद्धत्वात् स्वरः कृच्छ्रात् प्रवर्तते ।
कासातिवेगात् कषणः पीनसात्कफवातिकः ॥५५॥

वातात् वातथी वातसे, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, कफात् कफथी कफसे, रक्तात् रक्तथी रक्तसे, सपीनसात् अने पीनसवाला पीनस सहित, कासवेगात् उधरसना वेगथी खांसीके वेगसे, स्वरभेदः स्वरभेद स्वरभेद, भवेत् थाय छे होता है, वातात् वायुथी वातसे, रूक्षः रूक्ष रूक्ष, क्षामः क्षीण क्षीण, चलः अने अस्थिर और अस्थिर, स्वरः स्वर थाय छे स्वर होता है, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, तालु- तालवा तालु, कण्ठ- तथा कंठों और कण्ठमें, परिप्लोषः अणतरा थाय छे दाह होता है, वक्तुम् अने बोखान्नी और बोलनेमें, असूयते धृञ् अती नथी अनिच्छा होती है, कफात् कफथी कफसे, भेदः स्वरभेद थाय छे स्वरभेद होता है, विबद्धः च अने गंधार्ध गंधेले और विबद्ध, स्वरः स्वर स्वर, खुरखुरायते अणतरा अणतरा छे खुर खुर आवाज

करता है, रक्तविषद्वत्त्वात् रक्तने। विषं यथाथी रक्तसे विषद्व होनेसे, सङ्गः भेसी गथेक्षे दुर्बल, स्वरः स्वर स्वर, कृच्छ्रात् कष्टथी कठिनतासे, प्रवर्तते नीकणे छे निकलता है, कास- उधरसना खांसीके, अतिवेगात् अतिवेगथी थथेक्ष अतिवेगसे उत्पन्न हुआ, कषणः स्वरभेद कठने अत्यंत भराप्य करे छे स्वरभेद कण्ठको अत्यन्त खराब करता है, पीनसात् अने सणैभमथी थथेक्ष स्वरभेद और पीनमसे उत्पन्न हुआ स्वरभेद, कफ- कफ कफ, वातिकः तथा वातना दक्षिणनाणे होय छे और वातके लक्षणसे युक्त होता है ॥५३-५५॥

53 55. Change of voice is produced by morbid vata, pitta or kapha or blood or by strain: of coughing or by coryza. The voice becomes husky, weak and unstable if caused by the vata; if by pitta, there will be burning of the palate and throat and the patient does not like to speak; and if caused by kapha, the voice is low, choked and is affected with a wheeze; owing to the obstruction to the blood the voice becomes low and comes out with difficulty; the throat becomes injured by the strain of excessive coughing and in case of coryza the characteristics of the voice resemble the condition in vata and kapha affections.

राजयक्ष्मिणः पार्श्वशूलक्षणं शिरःशूलक्षणं च—

पार्श्वशूलं त्वनियतं संकोचयामलक्षणम् ।
शिरःशूलं ससंतापं यक्ष्मिणः स्यात्सगौरवम् ॥५६॥

यक्ष्मिणः रान्यक्ष्माना रोजीतुं राजयक्ष्मीको, संकोच- संकोच संकोच आयाम- अने विस्ताररूप, लक्षणम् दक्षिणनाणे लक्षणवाला, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल पार्श्वशूल, तु तो तो, अनियतम् नियमरहित होय छे अनियमित होता है, शिरःशूलम् अने भस्त्रकथ्यक्ष

और शिरःशूल, ससंतापम् संतापवाणुं संतापयुक्त, सगौरवम् तथा गौरववाणुं और गौरवयुक्त, स्यात् होय छे होता है ॥ ५६ ॥

56. The consumptive patient is afflicted with pain in the sides of the chest which is inconstant and manifests during the respiratory movement, with headache, burning and heaviness.

राजयक्ष्मिणः कण्ठात्सरक्तकफप्रवृत्तौ हेतुः—

अभिसन्ने शरीरे तु यक्ष्मिणो विषमाशनात् ।
कण्ठात्प्रवर्तते रक्तं श्लेष्मा चोत्क्रिष्टसंचितः ॥५७॥
रक्तं विषद्वमार्गत्वान्मांसादीन्नुपघते ।
आमाशयस्थमुत्क्रिष्टं बहुत्वात् कण्ठमेति च ॥५८॥

शरीरे अभिसन्ने तु शरीर अत्यंत क्षिथिल भत्त शरीरके अत्यन्त क्षिथिल होने पर, यक्ष्मिणः रान्यक्ष्माना रोजीना राजयक्ष्मीके, विषम- विषम विषम, जलनात् आहारथी आहारसे, रक्तम् रक्त रक्त, उत्क्रिष्ट- तथा उत्क्रिष्टथी और उत्क्रिष्टसे, संचितः संचित थथेक्षे संचित हुआ, श्लेष्मा च कफ, कण्ठात् कठमथी कठमेसे, प्रवर्तते नीकणे छे प्रवृत्त होता है, विषद्व- विषद्व गथेक्ष रुके हुए, मार्गत्वात् मार्ग होवाथी मार्गवाला होनेसे रक्तम् रक्त रक्त, मांसादीन् मांसादि धातुने मांसादि धातुओंमें, न अनुपघते प्राप्त भुत्त नहीं पहुंचता, आमाशयस्थम् अने आमाशयमां रक्षे रक्त और आमाशयमें स्थित रक्त, बहुत्वात् बहु होवाथी बहुत होनेसे, उत्क्रिष्टम् च उत्क्रिष्ट नीकणवा तत्पर थथे उत्क्रिष्ट होकर, कण्ठम् कठमा कण्ठकी ओर, एति अय छे जाता है ॥ ५७-५८ ॥

57-58. In the emaciated condition of the consumptive patients indulgence in irregular diet causes the expectoration of blood. The kapha too being provoked and accumulated is expectorated from the throat. Owing to obstruction in the hematic circulation, the blood does not nourish flesh and

other body-elements. The blood staying in the stomach, getting agitated owing to increased quantity, passes to the throat.

राजयक्ष्मिणः श्वासलक्षणम्, अतिसारलक्षणं च—

वातश्लेष्मविबद्धत्वादुरसः श्वासमृच्छति ।
दोषैरुपहृते चाग्नौ सपिच्छमतिसार्यते ॥५९॥

उरसः छाती छातीके वात- वात वायु, श्लेष्म- तथा कफकी और कफसे, विबद्धत्वात् अर्धाध गये होवाथी विबद्ध होनेसे, श्वासम् श्वासने श्वासको, मृच्छति प्राप्त थाय छे प्राप्त होता है अग्नौ अग्नि और अग्निके, दोषैः दोषकी दोषोंसे, उपहृते च हृष्टाध गये होवाथी मन्द होनेसे, सपिच्छम् पिच्छल पिच्छल, अतिसार्यते अतिसार थाय छे अतिसार होता है ॥५९॥

59. Owing to the obstruction of the vata and the kapha in the chest, there occurs dyspnea, and the gastric fire being impaired by the morbid humors, the patient passes frequent loose and slimy stools.

राजयक्ष्मिणः अरुचिलक्षणम्—

पृथग्दोषैः समस्तैर्वा जिह्वाहृदयसंश्रितैः ।
जायतेऽरुचिराहारे द्विष्टैरर्थैश्च मानसैः ॥६०॥

जिह्वा- ७७५ जिह्वा, हृदय- तथा हृदयकी और हृदयमें, संश्रितैः रहेला आश्रित, पृथक्- अथ अथ पृथक् पृथक्, समस्तैः वा अथवा सधण। या सब मिले हुए, दोषैः दोषकी दोषोंसे, द्विष्टैः अने अक्षुब्धता और अप्रिय, मानसैः मनकी मानसिक, अर्थैः च विषयी थी पक्षु अर्थोंसे भी, आहारे आहारकी आहारमें, अरुचि- अरुचि अरुचि, जायते थाय छे उत्पन्न होती है ॥ ६० ॥

60. Anorexia or dislike for food is caused by the morbidity of one or all the three humors in the tongue or the stomach or by disgusting mental perceptions.

कषायतिक्रमधुरैर्विद्यान्मुखरसैः क्रमात् ।
वाताद्यैररुचिं जातां मानसीं दोषदर्शनात् ॥६१॥

अरुचिम् अरुचिने अरुचिको, कषाय- ७७५ कषाय, तिक्त- ७७५ तिक्त, मधुरैः तथा भीक्षु तथा मधुर, मुखरसैः भोजन रसोपकी मुखके रसद्वारा, क्रमात् अनुक्रमे क्रमशः, वाताद्यैः वात वजरेथी वातादिसे, जाताम् थयेल उत्पन्न हुई, विद्यात् अक्षुब्ध जाने, मानसीम् अने मानसिक अरुचिने और मानसिक अरुचिको, दोष- दोषकी दोषोंसे, दर्शनात् दर्शनकी उत्पन्न थयेली अक्षुब्ध देखनेसे उत्पन्न हुई जाने ॥ ६१ ॥

61. By the astringent, bitter or sweet taste in the mouth anorexia is to be diagnosed as born of vata, pitta or kapha respectively, and anorexia due to mental aversion is recognised by the hateful sights he has seen.

राजयक्ष्मिणः छर्देलक्षणम्—

अरोचकात् कासवेगादोषोत्केशाद्भयादपि ।
छर्दिर्या सा विकाराणामन्येषामप्युपद्रवः ॥६२॥

अरोचकात् अरुचिथी अरुचिसे कास- ७७५ उधरसना खांसीके वेगात् वेगकी आवेगसे, दोष- दोषकी दोषोंके, उत्केशात् उत्केशकी उत्केशसे, भयात् भयकी भयसे, अपि पक्षु भी या नो जो, छर्दिः उलटी थाय छे कै होती है, सा ते वह, अन्येषाम् भीन अन्य, अपि पक्षु भी, विकाराणाम् विकारोंकी विकारोंका, उपद्रवः उपद्रव छे उपद्रवरूप है ॥ ६२ ॥

62. Vomiting is caused by anorexia, the fit of coughing, the precipitation of morbid humors as also by fear; it occurs as a complication of other diseases, too.

राजयक्ष्मणस्त्रिदोषजत्वम्—

सर्वस्त्रिदोषजो यक्ष्मा दोषाणां तु बलाबलम् ।
परीक्ष्यावस्थिकं वैद्यः शोषिणं समुपाचरेत् ॥६३॥

सर्वः सधुना प्रकारेण। सब प्रकारका, यक्ष्मा रोग-
मक्ष्मा राजयक्ष्मा। त्रिदोषजः त्रिदोषजः त्रिदोषजः त्रिदोषजः त्रिदोषजः
त्रिदोषज होता है। आवस्थिकम् क्षयरोगीणी अवस्था
अनुसार क्षयरोगीकी अवस्थाके अनुसार, दोषाणाम्
बलाबलम् दोषानुं अलाभक्ष दोषोंका बलाबलका, परीक्ष्य
श्रेष्ठेने परीक्षण कर, वैद्यः वैद्यः वैद्यः वैद्यः वैद्यः वैद्यः
मक्ष्माना रोगीणी शोषीका, समुपाचरेत् चिकित्सा करवी
उपचार करे ॥ ६३ ॥

63. All types of consumption are
born of humoral tridiscordance and
hence the physician should treat the
patient after examining the degree of
intensity of the morbid humors and
the strength of the patient.

राजयक्ष्मणि आवस्थिकी चिकित्सा कार्या—

प्रतिश्याये शिरःशूले कासे श्वासे स्वरक्षये ।

पार्श्वशूले च विविधाः क्रियाः साधारणीः शृणु ६४

प्रतिश्याये सधुभम् प्रतिश्यायमें, शिरःशूले
भस्तकश्लेष्म शिरःशूलमें, कासे उधरस कासमें, श्वासे
श्वास श्वासमें, स्वरक्षये स्वरभंग स्वरमेदमें, पार्श्वशूले च
तथा पार्श्वश्लेष्म और पार्श्वशूलमें, विविधाः विविध
प्रकारणी विविध प्रकारकी, साधारणीः साधारण साधारण,
क्रियाः चिकित्सा क्रियाओंको, शृणु साधुणो सुनो ॥ ६४ ॥

64. Now listen to the description
of the various methods of general
treatment in coryza, headache, cough,
dyspnea, asthenia of the voice and
pleurodynia.

पीनसे स्वेदमभ्यङ्गं धूममालेपनानि च ।

परिवेकावगाहान्श्च यावकं वाट्यमेव च ॥ ६५ ॥

लवणाम्लकटूष्णांश्च रसान् स्नेहोपबृंहितान् ।

लावतिसिरिदक्षाणां वर्तकानां च कल्पयेत् ॥ ६६ ॥

पीनसे पीनसभा पीनसमें, स्वेदम् स्वेदः स्वेद,
अभ्यङ्गम् अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, धूमम् धूम धूम, आले-

६५. यावकं-पानकं (व.)

पनानि च लेप आलेपन, परिवेक- परिवेक परिवेक,
अवगाहान् च अवगाह अवगाहन, यावकम् यावक यावक,
वाट्यम् एव च वाट्य वाट्य, लाव- लाव लावे, तिसिरि-
तेतर तीतर, दक्षाणाम् दूध मुर्गे, वर्तकानाम् च अने
वर्तकना और वटेरके स्नेह-स्नेहथी स्नेहसे, उपबृंहितान्
युक्त युक्त, लवण- भाटा नमकीन, अम्ल- भाटा अम्ल,
कटु- तीभा कटु, उष्णान् च अने उष्ण और उष्ण,
रसान् भासिरसेनी मांसरसोंको, कल्पयेत् योग्यना करवी
प्रयुक्त करे ॥ ६५-६६ ॥

65-66. In coryza sudation, inunction,
smoke application, affusion, bath,
cooked barley and barley gruel, meat
juices of quail, partridge, cock and
vartaka quail prepared with salt,
acid, pungent, hot and unctuous arti-
cles should be given.

सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरम् ।

दाडिमामलकोपेतं स्निग्धमाजं रसं पिबेत् ॥ ६७ ॥

तेन षड्विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ।

सपिप्पलीकम् पीपरीकी युक्त पिप्पलीयुक्त, सय-
वम् यवथी युक्त यवयुक्त, सकुलत्थम् कुलथीथी युक्त
कुलथीसे युक्त, सनागरम् सूठथी युक्त सोंठसे युक्त,
दाडिम- दाडिम अनार, आमलक- तथा आमलाथी और
आंवलोंसे, उपेतम् युक्त मिलाया हुआ, स्निग्धम् स्नेह-
वाणो स्निग्ध, आजम् रसम् अकराना भासिरसे रस
बकरेका मांसरस, पिबेत् पीवे पीवे तेन तेथी उससे,
पीनसादयः पीनस भत्यादि पीनस आदि, षट् छः
विकाराः विकारोंको, विनिवर्तन्ते निवृत्त थाय छे नष्ट
हो जाते हैं ॥ ६७ ॥

67-67½. The patient should drink the
meat-juice of the goat prepared with
long pepper, barley, horse-gram, dry
ginger, pomegranate or emblic myro-
balan and unctuous articles. By taking

६७½. तेन षट्-तेन चैव (ग.)

this, the hexad of coryza and other disorders disappears.

मूलकानां कुलत्थानां यूषैर्वा सूपकल्पितैः ॥६८॥
यवगोधूमशाक्यन्त्रैर्यथासात्स्यमुपाचरेत् ।

मूलकानाम् मूलीना मूलीके, कुलत्थानान् वा अथवा
कुलथीना अथवा कुलथीके, सूपकल्पितैः सारी रीति
अनावेष्ट उत्तम प्रकारसे बनाये गये, यूषैः यूषोथी
यूषोसे, यव- जौ, गोधूम- धुं गेहूं, शालि- अने
शाणना और शालिके, अन्नैः अन्नोथी अन्नोसे,
यथासात्स्यन् सात्स्य प्रमाणे सात्स्यके अनुसार,
उपाचरेत् उपचार करवे। उपचार करे ॥ ६८ ॥

68-68½. The patient should be treated with the homologous diet out of the soups made up of radish or horsegram or out of the staple food made of barley, wheat or sali rice.

पिबेत्प्रसादं वारुण्या जलं वा पाञ्चमूलिकम् ॥६९॥
धान्यनागरसिद्धं वा तामलक्याऽथवा शृतम् ।
पर्णिनीभिश्चतसृभिस्तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥७०॥

वारुण्याः वारुणीना वारुणीके, प्रसादम् उपरने।
स्वच्छ भाग उपरितन स्वच्छ भागको, पाञ्चमूलिकम् वा
अथवा पञ्चमूलथी पकावे। या पञ्चमूलशृत, धान्य-
अथवा धान्ना अथवा धानियां, नागर- अने सूंथी और
सोंठसे, सिद्धम् वा सिद्ध करे। सिद्ध, अथवा अथवा
या, तामलक्या तामलकीथी मुईआंवलासे, चतसृभिः
पर्णिनीभिः अथवा मुद्रपणीं माषपणीं, शालपणीं
तथा पृश्निपणीं ये चार पणिनीओथी अथवा मुद्र-
पर्णी, माषपर्णी, शालपर्णी और पृश्निपर्णी इन चारों
पर्णिनियोंसे, शृतम् सिद्ध करे। शृत, जलम् जल
जलको, पिबेत् पीवुं पीवे, तेन अने तेनाथी और
उससे, अन्नानि अन्न अन्न, कल्पयेत् सिद्ध करवा
पकावे ॥ ६९-७० ॥

६८. सूपकल्पितैः-सूपसंस्कृतैः (घ. घ.)

७०. धान्य... कल्पयेत् ॥-पर्णिनीभिश्चतसृभिर्धान्यनागरकेण वा ।
तामलक्याथवा सिद्धं तेन चान्नानि कल्पयेत् ॥ (द.)

69-70. And the potion of the clear supernatant part of the 'varuni' wine or water prepared with pentaradix, or with coriander and dry ginger or with featherfoil, or with the tetrad of herbs known as 'parnies' is advised. Articles of diet may also be prepared with these decoctions.

राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वसंश्लेषु स्वेदविधिः—

कृशरोत्कारिकामाषकुलत्थयवपायसैः ।
संकरस्वेदविधिना कण्ठं पार्श्वमुरः शिरः ॥७१॥
स्वेदयेत् पत्रभङ्गेण शिरश्च परिषेचयेत् ।
बलागुडूचीमधुकृतैर्वा वारिभिः सुखैः ॥७२॥
बस्तमस्यशिरोभिर्वा नाडीस्वेदं प्रयोजयेत् ।
कण्ठे शिरसि पार्श्वे च पयोभिर्वा सवातिकैः ॥७३॥
औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् ।
सस्नेहभारनालं वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥७४॥

कृशरा- कृशरा कृशरा, उत्कारिका- उत्कारिका।
उत्कारिका, माष- अउद उदद, कुलत्थ- कुलथी कुलथी,
यव- जौ, पायसैः अने दूधपाकथी और पायससे,
संकर- संकर संकर, स्वेद- स्वेदना स्वेदके, विधिना
विधि वडे विधिसे, कण्ठम् कंठ कंठ, पार्श्वम् पार्श्व
पार्श्व, उरः छाती उर, शिरः अने भस्तकने और
शिरको, स्वेदयेत् स्वेद आपवे। स्वेद देवे, पत्रभङ्गेण
अने पादना कपाथथी और पत्रोंके काथसे, बला-
तथा अला एवं बला, गुडूची- गुणै। गिलोय, मधुक-
अने गेहीमधथी और मुलहठीसे, कृतैः साधित
साधित, सुखैः सहैवाय ओवा गरभ सुखोष्ण वारिभिः
जलोसे, शिरः च भस्तकनुं शिरका परिषेचयेत्
परिषेचन करवुं परिषेचन करे, बस्त- भस्तना बकरेके,
मस्य- अने माछांनाना और मस्यके, शिरोभिः वा
भस्तकना कपाथथी शिरोंके काथोंसे, सवातिकैः अथवा
वातघ्न द्रव्योंथी सिद्ध या वातघ्न द्रव्योंसे शृत, पयोभिः वा
कपाथथी जलोसे, कण्ठे कंठ कंठमें, शिरसि भस्तक
शिरमें, पार्श्वे च अने पार्श्वमां और पार्श्वमें, नाडीस्वेदम्
नाडीस्वेद नाडीस्वेद, प्रयोजयेत् आपवे। देवे, औदक-
७४. नाडीस्वेदे-नाडीस्वेद (क. घ.)

જલીય, જાનૂપ- અને આનૂપ ઔર જાનૂપ, માંસાનિ માંસ, પાંચમૂલિકમ્ પાંચમૂળથી સાધિત પંચમૂલસે શૂત, સલિકમ્ જળ, સસ્નેહમ્ અથવા સ્નેહયુક્ત યા સ્નેહયુક્ત, જારનાલકમ્ વા કાંશુને. જારનાલકા, નાલીસ્વેદે નાલીસ્વેદમાં નાલીસ્વેદમાં, પ્રયો- જવેદ્ પ્રયોગ કરવો પ્રયોગ કરે ॥ ૭૧-૭૪ ॥

71-74. The throat, the sides, the chest and the head should be sweated by the mixed type of lump sudation prepared of kedgerree, utkarika, black-gram, horsegram, barley and milk-pudding; or the head should be affused with genially warm decoction prepared with the leaves of heart-leaved sida, guduch and liquorice; or the steam-kettle sudation prepared with the decoctions of the heads of goat and fish or with vata-curing decoctions should be used for sweating the throat, head and sides of the chest. The flesh of aquatic and wet-land creatures, the decoction of pentaradix or sour conjee with unctuous articles may be used in steam-kettle sudation.

જીવન્ત્યાઃ શતપુષ્પાયા બલાયા મધુકસ્ય ચ ।
વચાયા વેશવારસ્ય વિદાર્યા મૂલકસ્ય ચ ॥ ૭૫ ॥
ઔદકાનૂપમાંસાનામુપનાહાઃ સુસંસ્ક્રુતાઃ ।
શસ્યન્તે સત્તુઃસ્નેહાઃ શિરઃપાર્શ્વોસશૂલિનામ્ ૭૬

જીવન્ત્યાઃ દોડી જીવન્તી, શતપુષ્પાયાઃ સુવા સોયે, બલાયાઃ બલા, મધુકસ્ય ચ અને જેડીમધના ઔર મુલહઠીકે, વચાયાઃ વચ, વેશવારસ્ય વેશવાર વેશવાર, વિદાર્યાઃ શાલયણુ સરીવન, મૂલકસ્ય ચ અને મૂળાના ઔર મૂલીકે, ઔદક જલીય, જાનૂપ- તથા આનૂપ પશુપક્ષીઓનાં જાનૂપ, માંસાનામ્ માંસોના માંસોંકે, સુસંસ્ક્રુતાઃ સારી રીતે તૈયાર કરેલા

અઠ્ઠી તરફ બનાવે, સત્તુઃસ્નેહાઃ ચાર પ્રકારના સ્નેહથી યુક્ત ચતુઃસ્નેહયુક્ત, ઉપનાહાઃ ઉપનાહો ઉપનાહ, શિરઃ- મસ્તક શિર, પાર્શ્વ- પડખાં પાર્શ્વ, અંસ- તથા ખભામાં તથા અંસપ્રદેશમાં, શૂલિનામ્ શૂળથી યુક્ત ક્ષયવાળાઓ માટે શૂલયુક્ત ક્ષયવાળોંકે લિપ્ત, સ્વસ્ત્વે ગ્રેષ્ઠ છે હિતકર છે ॥ ૭૫-૭૬ ॥

75-76. The poultices well prepared with cork-swallow wort, dil seeds, heart-leaved sida, liquorice, sweet flag, cooked meat, white yam, radish, the flesh of aquatic and wet-land creatures and mixed with all the four kinds of unctuous articles should be applied to persons suffering from pain in the head, side of the chest and shoulder region.

રાજયક્ષ્મણિ લેપાદિ—

શતપુષ્પા સમધુકં કુષ્ઠં તગરચન્દને ।
આલેપનં સ્યાત્ સઘૃતં શિરઃપાર્શ્વોસશૂલનુત્ ॥ ૭૭ ॥

શતપુષ્પા સુવા સોયા, સમધુકમ્ જેડીમધસહિત મુલહઠીકે સાથ, કુષ્ઠમ્ કઠ કૂઠ, તગર- તગર તગર, ચન્દને અને ચન્દન ઔર ચન્દન, સઘૃતમ્ ઝેરીયુ ઘૃતસહિત અનેકા ઘૃતયુક્ત, આલેપનમ્ આલેપન આલેપન, શિરઃ- મસ્તક શિર, પાર્શ્વ- પડખાં પાર્શ્વ, અંસ- તથા ખભાના ઔર અંસકે, શૂલ- શૂળને શૂલકા, ગુદ દર કરનાર નાશક, સ્યાત્ છે હોતા હૈ ॥ ૭૭ ॥

77. Dil, liquorice, costus, indian valerian and sandalwood, with ghee make an ointment curative of pain in the head, side of the chest and shoulder region.

રાજયક્ષ્મણિ શિરઃપાર્શ્વોસશૂલેષુ પ્રદેહયોગાઃ, નાભનાભીનિ ચ—
બલા રાક્ષા તિલાઃ સર્પિર્મધુકં નીલમુત્પલમ્ ।
પલક્ષ્ણા દેવદારુ ચન્દનં કેશરં ઘૃતમ્ ॥ ૭૮ ॥

वीरा बला विदारी च कृष्णगन्धा पुनर्नवा ।
 शतावरी पयस्या च कत्तूणं मधुकं घृतम् ॥७९॥
 चत्वार एते श्लोकाधैः प्रदेहाः परिकीर्तिताः ।
 शस्ताः संसृष्टदोषाणां शिरःपार्श्वसंशूलिनाम् ॥८०॥
 नावनं धूमपानानि स्नेहाश्चोत्तरभक्तिकाः ।
 तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि वस्तिकर्म तथा परम् ॥८१॥

बला भला बला, रास्ना रास्ना रास्ना तिलाः
 तिल तिल, सर्पिः घृत घृत, मधुकम् जेहीमध मुलहठी,
 नीलम् अने नील और नील, उत्पलम् डमण कमल,
 पलङ्कवा गुग्गुलु गुग्गुलु, देवदारु देवदारु देवदारु,
 चन्दनम् चन्दन चन्दन केशरम् नागकेसर नागकेसर,
 घृतम् अने घृत और घी, वीरा शाखपल्ली शालपर्णी,
 बला भला बला, विदारी विदारीकंद विदारीकंद, कृष्ण-
 गन्धा सरगवानां पीपल सहजने कीच, पुनर्नवा च
 अने लाख साटोडी और गदहपुरन, शतावरी शतावरी
 शतावर, पयस्या क्षीरकांडी क्षीरकांडी, कत्तूणम्
 कत्तूण कत्तूण, मधुकम् जेहीमध मुलहठी, घृतम् च
 अने घी और घी, श्लोकाधैः अधःश्लोकाधो श्लोकाधैः,
 परिकीर्तिताः कहेला बताये हुए, एते आ वे, चत्वारः
 चार चार, प्रदेहाः क्षेत्रे प्रदेह, संसृष्ट- ६६ संसृष्ट,
 दोषाणाम् दोषाणां दोषयुक्त, शिरः- भस्तक शिर
 पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, अंस- अने भक्षाना और अंस-
 प्रदेशमें, शूलिनाम् शूलवाला शीशीने शूलवाके
 राजयक्ष्माके रोगियोंके लिए, शस्ताः हितकारी छे प्रशस्त,
 हैं, नावनम् नश्य नश्य, धूमपानानि धूमपान धूमपान,
 जोत्तरभक्तिकाः लोचन पछी उपयोगमां दीधिलां
 जोजोत्तर प्रयुक्त, स्नेहाः स्नेहपान स्नेहपान, अभ्यङ्ग-
 अभ्यङ्ग भाटे अभ्यङ्गके लिए, योगीनि उपयोगी
 उपयोगी, तैलानि तैला तैल तथा वस्तिकर्म तथा वस्ति-
 कर्म पक्ष तथा वस्तिकर्म मी, परम् तैलीने भाटे
 श्रेष्ठ छे उनके लिए श्रेष्ठ हैं ॥ ७८-८१ ॥

78-81. (1) Heart-leaved sida, indian
 groundsel, til, ghee, liquorice and
 blue water lily; (2) gum guggul,

८१. स्नेहाश्चोत्तर-स्नेहाश्चोत्तर (क)

१. तैलान्यभ्यङ्गयोगीनि-तैलान्यभ्यङ्गयोगक्ष (ब.)

deodar, sandal wood, fragrant poon and
 ghee; (3) climbing asparagus, heart-
 leaved sida, white yam, drumstick
 and hog's weed; (4) climbing asparagus,
 milky yam, ginger grass, liquorice
 and ghee: these four groups of drugs,
 described one in each hemistich for
 preparation of applications are bene-
 ficial in conditions of pain in the
 head, side of the chest and the shoul-
 der region arising from bi-humoral dis-
 cordance. Nasal medications, smokes,
 post-prandial unctuous potions, inun-
 ctions with medicated oils and enemata
 are also very beneficial.

राजयक्ष्मणि शिरःपार्श्वसंशूलेषु अन्यकर्माणि—

शृङ्गालाबुजलौकोभिः प्रदुष्टं व्यधनेन वा ।

शिरःपार्श्वसंशूलेषु रुधिरं तस्य निर्हरेत् ॥८२॥

शिरः- भस्तक शिर, पार्श्व पार्श्व पार्श्व, अंस- तथा
 भक्षाना और अंस प्रदेशके, शूलेषु शूलमां शूल होने
 पर, शृङ्ग- शींगडी सींगी, अलाडु- तुंगडी तुम्बी,
 जलौकोभिः या जलो नडे या जौकसे, व्यधनेन वा अथवा
 सिरावेध नडे अथवा सिराव्यधने. तस्य तेजुं उस
 क्षयीका, प्रदुष्टम् दुष्ट प्रदुष्ट, रुधिरम् रक्त रक्त, निर्हरेत्
 अहार काढवुं निकाले ॥ ८२ ॥

82. In conditions of pain in the
 head, side of the chest and the shoul-
 der region the vitiated blood should
 be depleted by means of the horn,
 bottle-gourd, application of leeches or
 venesection.

प्रदेहः सघृतश्लेष्टः पक्वकोशीरचन्दनैः ।

दूर्वामधुकमजिष्ठाकेशरैर्वा घृताप्लुतैः ॥ ८३ ॥

८३. शृङ्गालाबुजलौकोभिः-जलौकालाबुजलौकोभिः (क ख ग घ न)

१. जलौकोभिः-जलौकोभिः (द.)

પ્રપૌંડરીકનિર્ગુન્ડીપદ્મકેશસ્તુત્પલમ્ ।

કશેરુકાઃ પયસ્યા ચ સસર્પિષ્કં પ્રલેપનમ્ ॥૮૪॥

ચન્દનાદ્યેન તૈલેન શતઘૌતેન સર્પિષા ।

અમ્બ્યક્કઃ, પયસા સેકઃ શસ્ત્રમધુકામ્બુના ॥૮૫॥

માહેન્દ્રેણ સુશીતેન ચન્દનાદિશ્ચુતેન વા ।

પરિષેકઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ઇતિ સંશમની ક્રિયા ॥૮૬॥

પદ્મક- પદ્મક, ડશીર- વાળો સ્વસ, ચન્દનેઃ અને ચંદનનો, ઔર ચન્દનકા, સઘૃતઃ ધૃતયુક્ત ધૃતયુક્ત, ઘૃતાઘૃતઃ અથવા ધૃત મેળવેલ અથવા ઘીસે મિશ્રિત, કૃર્વા- દૂધ, મધુક- જેઠીમધ મુલહઠી, મલ્લિષ્ઠા- મળીઠ, કેશરઃ વા તથા નાગકેસરથી ઔર નાગ- કેસરસે, પ્રદેહઃ લેપ લેપ, ઇષ્ટઃ હિતકર છે હિતકર છે, પ્રપૌંડરીક- પ્રપૌંડરીક પુન્ડરીકકાષ્ઠ, નિર્ગુન્ડી- નગોડ નિર્ગુન્ડી, પદ્મ- કમળ, કેશરમ્ અને નાગ- કેસર ઔર નાગકેસર, સ્તુત્પલમ્ નીલ કમળ સ્તુત્પલ, કશેરુકાઃ કશેરુક કશેર, પયસ્યા ચ અને ક્ષીરકાકોલીકા, સસર્પિષ્કમ્ ધૃતયુક્ત ધૃતકે સાથ, પ્રલેપનમ્ લેપ ઇષ્ટ છે પ્રલેપન ઇષ્ટ છે, ચન્દનાદ્યેન ચંદનાદ ચંદનાદિ, તૈલેન તેલથી તેલસે, શત- અને સોવાર એવં સૌ વાર, ઘૌતેન ઘીએથી ઘોળે હુણ, સર્પિષા ઘીથી ઘૃતસે, અમ્બ્યક્કઃ અમ્બ્યંગ અમ્બ્યક્ક, પયસ્ય અને દૂધ ઔર મધ, મધુકામ્બુના અથવા જેઠીમધના ક્વાથથી યા મુલહઠીકે કાથસે, સેકઃ ચ પરિષેક સેક, શસ્ત્રઃ ઉત્તમ છે હિતકર છે, સુશીતેન સારી રીતે ઠંડા અત્યન્ત ઘીતલ, માહેન્દ્રેણ વરસાદના બળથી વર્ષાઝલસે, ચન્દન- અથવા ચંદન અથવા ચન્દન, આદિ- વગેરે દ્રવ્યોના આદિ દ્રવ્યોંકે, શ્ચુતેન વા ક્વાથથી કાથસે, પરિષેકઃ પરિષેક પરિષેક, પ્રયોક્તવ્યઃ કરવો કરે, ઇતિ આ પ્રમાણે, બહુ, સંશમની સંશમની સંશમની, ક્રિયા ક્રિયા છે ક્રિયા છે ॥ ૮૩-૮૬ ॥

83-86. The application of himala-
yan cherry, cuscus grass and sandal
wood with ghee is beneficial; or the
application of scutch-grass, liquorice.

૮૪. પ્રપૌંડરીકનિર્ગુન્ડીપદ્મકેશસ્તુત્પલમ્ - પ્રપૌંડરીક પદ્મસ્ય
કેશરં નીલમુલમ્ (ચ. ધ.)

indian madder and fragrant poon
soaked in ghee; or the application
made of tubers of white lotus, chaste
tree, red lotus, fragrant poon, blue
water-lily, rushnut, and milky yam
with ghee. Inunction with the com-
pound sandal oil or the hundred times
washed ghee and affusion with milk
or liquorice-water are recommended.
Affusion with cold rain water or the
decoction of the drugs of the sandal
wood group should be given. Thus
has the sedative treatment been
described.

રાજયક્ષમણિ મૃદુસંશોધનમ્—

દોષાધિકાનાં વમનં શસ્યતે સવિરેચનમ્ ।

ઝેહસ્વેદોપપન્નાનાં સઝેહં યન્ન કર્શનમ્ ॥૮૭॥

દોષ- દોષોની દોષોંકી, અધિકાનામ્ અધિકતાવાળા
અધિકતાવાળે, સ્નેહ- તથા સ્નેહન ઔર સ્નેહન, સ્વેદ-
તેમજ સ્વેદન એવં સ્વેદન, ઉપપન્નાનામ્ જેઓને કરાવ-
વામાં આવ્યાં છે એવા ક્ષયરોગીઓ માટે કરાવે ગયે
ક્ષયરોગીઓંકે લિણ, યત્ જે જો, ન કર્શનમ્ કર્શન ન
કરે કર્શન કરનેવાલા ન હો, સસ્નેહમ્ તે સ્નેહયુક્ત
વે સ્નેહયુક્ત, વમનમ્ વમન વમન, સવિરેચનમ્
તથા વિરેચન ઔર વિરેચન, શસ્યતે શ્રેષ્ઠ છે પ્રશસ્ત
છે ॥ ૮૭ ॥

87. Mild vomition and purgation
which do not cause emaciation, mixed
with sufficient unctuous articles, are
recommended for those in whom there
is excessive morbidity, after preliminary
preparation of the patients with olea-
tion and sudation procedures.

શોષી મુશ્ચતિ ગાત્રાણિ પુરીષસંસનાદપિ ।

અબલાપેક્ષિણી માત્રાં કિ પુનર્યો વિરિચયતે ॥૮૮॥

शोषी राजयक्ष्मानो रोगी क्षयी, पुरीष- मधुना मलके, संसनात् असंनथी संसनसे, अपि पक्षु मी, गात्राणि मुञ्चति मृत्यु पाभे छे शरीर त्याग देता है, यः ते। जेन तो जिसे, जबल-अपेक्षणीम् मात्राम् भणथी वधारे प्रभालुभां आपेदी मात्राथी विना बल देखे वी गई मात्रासे, विरिच्यते विरेचन थाय तो तेना विषयभां विरेचन हो जाय तो उसके विषयमें, किं पुनः वणी शुं कहेतुं? फिर क्या कहना? ॥ ८८ ॥

88. The emaciated man (consumptive) suffers death even on loosening of stools. What need then be said of what happens if he is purged with a dose beyond his strength?

राजयक्ष्मणि सिद्धयोगाः—

योगान् संशुद्धकोष्ठानां कासे श्वासे स्वरक्षये ।
शिरःपार्श्वोसशूलेषु सिद्धानेताम्प्रयोजयेत् ॥ ८९ ॥

संशुद्ध- शुद्ध अथैव संशोधन किये गये, कोष्ठस्थम् कालावाणा क्षयरोगीओने कोष्ठवाले क्षयरोगियोंके लए, कासे उधरस कास, श्वासे श्वास श्वास, स्वरक्षये स्वरभंग स्वरभेद, शिरः- अने भस्तक और घोर, पार्श्व- पक्षां पार्श्व, अंस- तेमज्ज भूभाभा एवं अंसप्रदेशमें, शूलेषु शूल उत्पन्न भूतां शूल हानं पर, एतान् आ इन, सिद्धान् सिद्ध सिद्ध फलदायी, योगान् योगोना योगोंका, प्रयोजयेत् उपयोग करे प्रयोग करे ॥ ८९ ॥

89. When the alimentary system is well purified, the following tested recipes should be used for the cure of cough, dyspnea, loss of voice and pain in the head, side of the chest and shoulder region.

बलाविदारिगन्धाद्यविदार्या मधुकेन वा ।
सिद्धं सलवणं सर्पिनस्य स्यात्स्वर्यमुत्तमम् ॥ ९० ॥

९०. गन्धाद्यैः—गन्धाभ्यां (क. च. ब. प. फ.)

विदार्या—पिप्पल्या (ग. ड. घ. प.)

बला- भला बला, विदारिगन्धाद्यैः विदारीगन्धाद्यैः विदार्या विदारीगन्धाद्यैः विदारीसे, मधुकेन वा अथवा जेहीमधुना कवाथधी या मुलहठीके काथसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध, सलवणम् सिंधालुधुथी मिश्रित सैन्धानमक मिलाया हुआ, सर्पिः घृत घृत, स्वर्यम् स्वरने सारो करनार स्वर्य, उत्तमम् उत्तम उत्तम, नस्यम् नस्य नस्य, स्यात् छे है ॥ ९० ॥

90. The ghee prepared with heart-leaved sida, and the ticktrefoil group of drugs or with white yam or with liquorice and salted, makes good nasal medication for the improvement of voice.

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला ।
क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम् ॥ ९१ ॥

प्रपौण्डरीकम् प्रपौंडरीक पुंडरीककाष्ठ, मधुकम् जेहीमधु मुलहठी, पिप्पली पीपर पिप्पली, बृहती जिभी बोरीगण्डी बड़ी कटेरी, बला भला बला, तत्सिद्धम् तेओथी सिद्ध करेहुं उनसे सिद्ध किया गया, सर्पिः घी घृत, स्वर्यम् स्वरने सारो करनार स्वर्य, परम् उत्तम श्रेष्ठ, नावनम् नस्य नस्य, स्यात् छे होता है ॥ ९१ ॥

91. The ghee prepared with the tubers of white lotus, liquorice, long pepper, indian nightshade, heart-leaved sida and milk, is an excellent nasal medication for the improvement of the voice.

शिरःपार्श्वोसशूलघ्नं कासश्वासनिर्बहणम् ।
प्रयुज्यमानं बहुशो घृतं चोत्तरभक्तिकम् ॥ ९२ ॥

चोत्तरभक्तिकम् बोभन पछी पीवा योग्य भोजनके बाद पीने योग्य, घृतम् घृतने घृतके, बहुशः धूपी वार

९१. क्षीरं सर्पिश्च तत्सिद्धं स्वर्यं स्यान्नावनं परम्— साधितं क्षीर- सर्पिश्च तत्स्वर्यनावनं परम् (ब. घ. ब.)

बहुतबार, प्रयुज्यमानम् उपयोगमा देनामा आवत।
ते प्रयोग करने पर वह, शिरः- भस्त्रक शिर, पार्श्व-
पडमा पार्श्व, अंस- तथा भक्षाना और अंसप्रदेशके,
शूलघ्नं शूलने नाश करे छे शूलको नाश करता है,
कास- अने आस और कास, श्वास- तथा श्वासने और
श्वासको, निवर्हणम् नष्ट करे छे नष्ट करता है ॥ ९२ ॥

92. The frequent use of ghee as a post-prandial potion cures the pain in the head, side of the chest and in the shoulder region as also cough and dyspnea.

दशमूलैश्च पयसा सिद्धं मांसरसेन च ।
बलागर्भं घृतं सद्यो रोगानेतान् प्रबाधते ॥९३॥
भक्तस्थोपरी मध्ये वा यथाश्वभ्यवचारितम् ।
राक्षाघृतं वा सक्षीरं सक्षीरं वा बलाघृतम् ॥९४॥

दशमूलैश्च दशमूलैः पयसा दूधसे,
दूधसे, अंस- अने मांसना और मांसके, रसेन रससे,
बलागर्भं भक्षाना कडकथी युक्त बलाकल्मिश्रित,
सिद्धं सिद्ध करे छे सिद्ध किया गया घृतम् घृत घृत,
भक्तस्थोपरी अने भोजन पछी और भोजनके बाद,
मध्ये वा अश्वभ्य वा भोजनके मध्यमें, यथाश्व-
भ्यवचारितम् नष्टाग्निना भण प्रभाक्षे उपयोगमा
देनामा अपात्रं अभिबलके अनुसार उपयोगमें लिया
हुआ, सक्षीरम् दूधसहित क्षीरसहित, राक्षाघृतम्
रक्षणाघृत, सक्षीरम् अथवा दूधसहित
अथवा क्षीर सहित, बलाघृतम् वा भक्षानाघृत वलाघृत,
एतान् आ इन, रोगान् रोगोने रोगोको, सद्यः तुरत
तुरंत, प्रबाधते नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ९३-९४ ॥

93-94. The ghee prepared with the decoction of decaradix, milk, meat-juice and the pulp of heart-leaved sida is a quick remedy for all these disorders. The Indian groundsel-ghee should

be given with milk, or the heart-leaved sida ghee with milk (in the above complaints) either after or during the course of the meals in a dose in keeping with the strength of the gastric fire of the patient.

लेहान् कासापहान् स्वर्ग्यं श्वासहिकानिबर्हणान् ।
शिरःपार्श्वसंशूलघ्नान् स्नेहांश्चातः परं शृणु ॥९५॥

कासापहान् उधरसने नाश करनेवाले कासनाशक,
स्वर्ग्यं स्वरने सारे करनेवाले स्वरसाधक श्वास-
श्वास श्वास, हिका- तथा हडकीने और हिचकीको,
निबर्हणान् नाश करनेवाले नष्ट करनेवाले शिरः- तथा
भस्त्रक और शिर, पार्श्व- पडमा पार्श्व, अंस- तेभ्य-
भक्षाना एवं अंसप्रदेशके, शूलघ्नान् शूलने नाश
करनेवाले शूलके नाशक, लेहान् यादृक्षो लेह, स्नेहान् च
तथा स्नेहा तथा स्नेहोको, अतः परम् हवे पछी अब
आगे, शृणु सांभलो सुनो ॥ ९५ ॥

95. Listen hereafter to a description of the linctures and unctuous preparations that are curative of cough, cacophonia, dyspnea, hiccup, and pain in the head, sides of the chest and the shoulder region.

घृतं खर्जूरमृद्धीकाशर्कराक्षौद्रसंयुतम् ।
सपिप्पलीकं वैस्वर्ग्यकालश्वासज्वरापहम् ॥९६॥

खर्जूर- भर्जूर खजूर, मृद्धीका- द्रक्ष मुनका, शर्करा-
साकर चीनी क्षौद्र- तथा मधुमी एवं मधुसे, संयुतम्
युक्त युक्त, सपिप्पलीकम् पीपरसहित पिप्पलीसहित,
घृतम् घृत घी, वैस्वर्ग्य- स्वरमेद स्वरमेद, कास-
उधरस कास, श्वास- श्वास श्वास, ज्वरापहम् तथा
ज्वरने नाश करनेवाले छे और ज्वरका नाशक है ॥ ९६ ॥

96. Ghee prepared of dates and grapes and mixed with sugar, honey

९४. यथाश्वभ्यवचारितम्-यथाश्वभ्यवचारितम् (क.)

-यथाश्विन अवचारितम् (ब. ड. त. फ.)

९५. शर्कराक्षौद्रसंयुतम्-मधुकैः सपरुषकैः (ब. च. य. द. घ.)
सपिप्पलीकं-सपिप्पलीकैः (घ. य.)
ज्वरापहम्-निबर्हणम् (ख. घ.)

and long pepper is curative of cacop-honia, cough, dyspnea and fever.

दशमूलार्थं घृतम्—

दशमूलशृतात् क्षीरात् सर्पिर्यदुदियान्नवम् ।
सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत् परं स्वरबोधनम् ॥९७॥
शिरःपार्श्वसंशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहम् ।
पञ्चभिः पञ्चमूलैर्वा शृताद्यदुदियाद्धृतम् ॥९८॥

दशमूल- दशमूलार्थी दशमूलके साथ, शृतात् सिद्ध करेला शृत, क्षीरात् दूधमार्थी दूधसे, वत् नो जो नवम् ताबु नया, सर्पिः धृत् घृत, उदियात् उत्पन्न थाय निकले, पञ्चभिः वा अथवा पांच वा पांचों पञ्चमूलैः पंचमूलैर्वा पञ्चमूलोंसे, शृतात् सिद्ध करेला दूधमार्थी सिद्ध किये गये दूधसे, यत् नो जो, घृतम् धृत घृत, उदियात् उत्पन्न थाय निकले, तत् ते वह, सपिप्पलीकम् पीपरसहित पिप्पलीसहित सक्षौद्रम् तेमन् मधुसहित एवं मधुयुक्त, परम् उत्तम श्रेष्ठ, स्वरबोधनम् स्वरने उधारास्वरबोधक शिरः-भरतक शिर, पार्श्व-पार्श्व पार्श्व, अंस-तथा भक्षाना और अंसप्रदेशके, शूलघ्नम् शूलने नाश करनेवा शूलको नाश करता है कास- तथा उधरस और कास, श्वास-श्वास श्वास, ज्वरापहम् अने ज्वरने नाश करनेवा छे और ज्वरको नाश करता है ॥ ९७-९८ ॥

97-98. The fresh ghee prepared from the milk in which the decaradix has been decocted and mixed with long pepper and honey, is an excellent tonic for the voice, is curative of pain in the head, in the sides of the chest and the shoulder region, and it cures cough, dyspnea and fever. Similar in effect is the fresh ghee prepared from the milk in which have been decocted the roots of all the five varieties of penta-radix.

९८. ज्वरापहम्-निवर्हणम् (ड.)

पञ्चानां पञ्चमूलानां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

सिद्धं सर्पिर्जयत्येतद्यक्ष्मणः सप्तकं बलम् ॥९९॥

पञ्चानाम् पांच पांचों, पञ्चमूलानाम् पंचमूलोंना पंचमूलोंके, क्षीरचतुर्गुणे चारगुणा दूधमार्थी चारगुने दूधवाले, रसे क्वाथमार्थी रसमें, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध किया गया, सर्पिः धृत घृत, यक्ष्मणः शूलशूलमार्थी राजयक्ष्माके, एतत् अ। इस सप्तकम् सात रूपवाला सात रूपवाले, बलम् बलने। बलको, सप्तकं सप्त करे छे नष्ट करता है ॥ ९९ ॥

99. The ghee prepared in the decoction of all the five varieties of penta-radix with four times its quantity of milk, subdues the severity of the syndrome of the heptad of symptoms of consumption.

खर्जूरं पिप्पली द्राक्षा पथ्या शृङ्गी दुरालभा ।

त्रिफला पिप्पली मुस्तं शृङ्गादगुडशर्कराः ॥१००॥

वीरा शटी पुष्कराख्यं सुरसः शर्करा गुडः ।

नागरं चित्रको लाजाः पिप्पल्यामलकं गुडः ॥१०१॥

श्लोकाधैर्विहितानेतांलिह्यान्ना मधुसर्पिषा ।

कासश्वासापहान्स्वर्यान्पार्श्वशूलापहान्स्तथा ॥१०२॥

खर्जूरम् अमूर खजूर, पिप्पली पीपर पिप्पली, द्राक्षा द्रक्ष मुनक्का, पथ्या पथे हरद शृङ्गी डाकडा-शीर्षी काकडासिगी, दुरालभा अने धमासे। और धमासा, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, पिप्पली पीपर पिप्पली, मुस्तम् मोथ मोथा, शृङ्गाद-शीर्षी सिन्नाह, गुड-गोण गुड, शर्करा अने साकर और चीनी वीरा वीरखुने। पाणे। खस शटी कथूरे। कचूर, पुष्कराख्यम् पोभरमूल पुष्करमूल, सुरसः तुलसी तुलसी, शर्करा साकर चीनी, गुडः अने गोण और गुड, नागरम् सूँठ सोंठ, चित्रकः चित्रक चित्रक, लाजाः लाज लाजा, पिप्पली पीपर पिप्पली, आमलकम् आमला आंवला, गुडः अने गोण और गुड, एतान् ये इन, श्लोकाधैः

१०२. श्लोकाधैर्विहितान्-श्लोकाधैर्विहितान् (क.)

११ मधुसर्पिषा-क्षौद्रसर्पिषा (च. द.)

चार अर्धां श्लेष्मि चार श्लोकाधौसे, विहितान् उहेवा कहे गये, कास- उधरस काम, आसापहान् तथा श्वासने हर करनार और श्वासनाशक, स्वर्गान् स्वरने साशे करनार स्वर्ग, तथा तथा एवं, पार्श्वशूलपहान् पडभांना शूलने नाश करनार देहोने पार्श्वशूलनाशक लेहोको, ना मनुष्ये पुरुष, मधुसर्पिषा मधु तथा धृतर्था मधु तथा घृतसे, लिह्यात् यादना चाटे ॥ १००-१०२ ॥

100-102. Dates, long pepper, grapes, chebulic myrobalans, galls, and cretan prickly clover; (2) the three myrobalans, long pepper, nut-grass, indian water chest-nut, gur and sugar; (3) climbing asparagus, zedoary orris root, holy basil, sugar, and gur; (4) dry ginger, white-flowered leadwort roasted paddy, long pepper emblic myrobalan and gur: of any of the four groups of drugs mentioned in each of the hemistichs, a lincture may be made and taken with honey and ghee. They are curative of cough, dyspnea and pleurodynia, and act as voice-tonics.

राजयक्ष्मणि सितोपलादिचूर्णम्—

सितोपलां तुगाक्षीरीं पिप्पलीं बहुलां त्वचम् ।

अन्त्यादूर्ध्वं द्विगुणितं लेहयेन्मधुसर्पिषा ॥ १०३ ॥

चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम् ।

सुप्तजिह्वारोचकिनमम्पाग्निं पार्श्वशूलिनम् ॥ १०४ ॥

सितोपलाम् साक्षर चीनी, तुगाक्षीरीम् वासकपूर वंशकोचन, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, बहुलाम् ओलथी इलायची, त्वचम् तथा तणुने तथा दालचीनीको, अन्त्यात् श्लेष्मि आखरीसे, ऊर्ध्वम् पूर्व पूर्व प्रथमतः द्विगुणितम् अमृतां दध् एक दूसरेसे दुगुने ले कर, चूर्णितम् तत् ते द्रव्येना यूर्ध्वने उन द्रव्योंके चूर्णको, श्वास-

१०४. चूर्णितं प्राशयेद्वा तच्छ्वासकासकफातुरम्—चूर्णितं प्राशयेद् वै तच्छ्वासकासज्वरापहम् (च. ष.)

श्वास श्वास, कास- डास कास, कफ- तथा उहेना और कफसे, आतुरम् रोगीने पीवितको, सुप्तजिह्व- सुप्त जिह्वा- वाणा सुप्त जिह्वावाले, अरोचकिनम् अरुचि- युक्त, अम्पाग्निम् अग्निवाणा मन्दाग्नि, पार्श्वशूलिनम् तथा पडभांना शूलवाणाने और पार्श्वशूलवाले क्षयरोगीको, मधु- मधु मधु सर्पिषा तथा धी साशे एवं घृतके साथ, लेहयेत् यदाउनु चटावे, प्राशयेत् वा अथवा भक्षयेत् अथवा खिलावे ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. Sugar candy, bamboo mauna, long pepper, cardamom and cinnamon, each taken in double the measure of the succeeding one in the order of statement should be prepared into a powder and licked with honey and ghee; or the powder may be taken by it self. This cures dyspnea, cough and excess of phlegm. It should be given to patients suffering from anesthesia of the tongue, anorexia, weak digestive fire and pleurodynia.

राजयक्ष्मणि हस्तपादाङ्गदाहचिकित्सा—

हस्तपादाङ्गदाहेषु ज्वरे रक्ते तथोर्ध्वमे ।

वासाघृतं शतावर्या सिद्धं वा परमं हितम् ॥ १०५ ॥

हस्त- हाथ हाथ, पाद- पैरों, अङ्ग- अंगे अङ्गेना और अङ्गके, दाहेषु दाहमा जलनमें, ज्वरे ज्वरमें, तथा ऊर्ध्वमे रक्ते तथा ऊर्ध्वमे रक्त- पित्तमा एवं ऊर्ध्वमे रक्तपित्तमें, शतावर्या शतावरीथी शतावरीसे, सिद्धम् सिद्ध करेखुं धी सिद्ध किया गया वी वासाघृतम् वा अथवा वासाघृत या वासाघृत, परमम् अत्यन्त अत्यन्त, हितम् हितकारी से हितकर है ॥ १०५ ॥

105. In burning of the hands, feet and limbs, fever and hemorrhage from the upper channels of the body, the *vasaka* ghee or the climbing asparagus ghee proves very beneficial.

१०५. वासाघृतं-वासकपः (झ.)

राजयक्ष्मणि दुरालभादिघृतम्—

दुरालभां श्वदंष्ट्रां च चतस्रः पर्णिनीर्बलाम् ।
भागात्पलोन्मिताम् कृत्वा पलं पर्पटकस्य च ॥१०६॥
पचेद्दशगुणे तोये दशभागावशेषिते ।
रसे सुपूते द्रव्याणामेषां कल्कान् समावपेत् ॥१०७॥
शट्याः पुष्करमूलस्य पिप्पलीत्रायमाणयोः ।
तामलक्याः किरातानां तिक्तस्य कुटजस्य च ॥१०८॥
फलानां सारिवायाश्च सुपिष्टान् कर्षसंमितान् ।
ततस्तेन घृतप्रस्थं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥१०९॥
ज्वरं दाहं भ्रमं कासमंसपार्श्वशिरोरुजम् ।
तृष्णां छर्दिमतीसारमेतत् सर्पिर्व्यपोहति ॥११०॥

दुरालभाम् धमासे। दुरालभा, श्वदंष्ट्राम् गोभृशु
गोखरु चतस्रः पर्णिनीः च शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्ग-
पर्णी तथा माषपर्णी शालपर्णी, पृश्निपर्णी, मुद्गपर्णी
तथा माषपर्णी, बलाम् अथवा बला, पलोन्मिताम् दरेडना
थार थार तोलाना प्रत्येकके एक एक पलवाले, मागान्
भाग भाग, कृत्वा धर्तने लेकर, पर्पटकस्य अने
अडसालियाना पलु और पर्पटकका सी, पलम् च ४ तोला
धर्त एक पल लेकर, दशगुणे दशगुणा दसगुणे, तोये
पाष्ट्रीभा जलमें, पचेत् पडाववा पकावे, दशभाग-
दशमे भाग दसवाँ भाग अवशेषिते आडी रहे त्पारे
शेष रहने पर, सुपूते गाणी दीधेला छाने हुए, रसे
ते क्वाथभा उस काथमें, शट्याः क्यूरो कचूर, पुष्कर-
मूलस्य पोअरभूय पुष्करमूल, पिप्पली- पीपर पिप्पली,
त्रायमाणयोः त्रायभाजु त्रायमाण तामलक्याः भेलि
आभेली भुई आवला, किरातानाश्च तिक्तस्य करियातुं
चिरायता, कुटजस्य च ४-६०४५५५ कुटजके, फलानाम्
भीज बीज, सारिवायाः अने सारिवा और सारिवा,
एवाम् आ इन, द्रव्याणाम् द्रव्याणा द्रव्योंके, कर्ष-
संमितान् अथ अथ तोलाना एक एक कर्ष प्रमाणके,
सुपिष्टान् सारी रीते पाटेला अच्छी तरह पीसे
हुए, कल्कान् समावपेत् कल्का नाभवा कल्कों छोड़े
ततः ते पछी इसके बाद, तेन तेनाथी उससे, क्षीर-
द्विगुणितम् अमल्ला दूधवाणुं दूने दूधसे मिलाया हुआ,

१०६. दुरालभां श्वदंष्ट्रां च—श्वदंष्ट्रां सदुरालभाम् (द.)

११० व्यपोहति—अपोहति (क. ५.)

घृतप्रस्थम् ६४ तोला थी एक प्रस्थ थी, पचेत् पडाववा
पकावे, एतत् आ यह, सर्पिः घृत घृत, ज्वरम् ज्वर
ज्वर, दाहम् दाह दाह, भ्रमम् भ्रम भ्रम, कासम् उधरस
कास, अंस- अलानी पीडा अंतपीडा पार्श्व- पडाववा
थण पार्श्वशूल, शिरः- तथा भस्तकनुं तथा शिरके, रुजम्
थण शूल, तृष्णाम् तृषा प्यास, छर्दिम् उलटी कं,
अतीसारम् अने अतिसारने। और अतिसारको, व्यपोहति
नाश करे छे दूर करता है ॥ १०६-११० ॥

106-110. Decoct 4 tolas each of
cretan prickly clover, small caltrops,
the tetrad of drugs called parnis, sida
and trailing rungia, in ten times the
quantity of water. When it is re-
duced to one tenth of its quantity,
the solution should be filtered and a
medicated ghee should be prepared by
adding to this solution the paste of
one tola each of zedoary, orris root,
long pepper, zalil, feather foil, chiretta,
kurchi seeds, and indian sarsaparilla
and 64 tolas of ghee and double this
quantity of milk. This ghee is curative
of fever, burning, giddiness, cough,
pain in the head, sides of the chest,
and shoulder region, thirst, vomiting
and diarrhea.

राजयक्ष्मणि जीवन्त्यादिघृतम्—

जीवन्तीं मधुकं द्राक्षां फलानि कुटजस्य च ।
शटीं पुष्करमूलं च व्याघ्रीं गोक्षुरकं बलाम् ॥१११॥
नीलोत्पलं तामलकीं त्रायमाणां दुरालभाम् ।
पिप्पलीं च समं पिष्ट्वा घृतं वैद्यो विपाचयेत् ॥११२॥
एतद्याभिषममूहस्य रोगेशस्य समुत्थितम् ।
रूपमेकादशविधं सर्पिरुद्धं व्यपोहति ॥११३॥

जीवन्तीं दे.डी जीवन्ती, मधुकम् मेडीमधु मुलहकी,
द्राक्षाम् दाक्षी मुनका, कुटजस्य फलानि च ४-६०४५ इन्द्र-
जौ, शटीम् क्यूरो कचूर, पुष्करमूलम् पोअरभूय

पोहकरमूल, व्याघ्रीम् बेरीगण्डी कटेरी, गोक्षुरकम्
गे।भ२ गोखरु, बलाम् भला बला, नीलोत्पलम् नील-
उमल नील कमल, तामलकीम् बे।यभा।भली भुई
भांवला, त्रायमाणाम् त्रायभाषु त्रायमाण, दुरालभाम्
धभासी। दुरालभा, पिप्पलीम् च अने पीपरने और
पिप्पलीको, समम् सरणे भागे समान भागमें लेकर,
पिष्ट्वा वाटीने पीसके, वैद्यः वैद्ये वैद्य, घृतम् घृत
घृत, विपाचयेत् पकायत् पकावे। एतत् आ यह,
अष्टयम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, सर्पिः घृत घृत, व्याधि- व्याधिना
व्याधिके, समूहस्य समूहस्य समूहस्य, रोगेशस्य राज-
यक्षमाणा राजयक्षमाके, समुत्थितम् उत्पन्न भयेला
उत्पन्न हुए, एकादशविधम् अगियार प्रकारना ग्यारह,
रूपम् ३५ने लक्षणको, व्यपोहति नाश करे छे नष्ट
करता है ॥ १११-११३ ॥

111-113. The physician may pre-
pare medicated ghee by adding the
paste of equal parts of cork-swallow
wort, liquorice, grape, kurchi seeds,
zedoary, orris root, indian night-shade,
small caltrops, heart-leaved sida, blue
water-lily, feather foil, zalil, cretan
prickly clover and long pepper. This
excellent medicated ghee cures the
eleven symptoms of this king of
diseases which is the syndrome of
various disorders.

राजयक्ष्मणि बलादिघृतम्—

बलां स्थिरां पृश्निपर्णीं बृहतीं सनिदिग्धिकाम् ।
साधयित्वा रसे तस्मिन्पयो गव्यं सनागरम् ॥११४॥
द्राक्षाखर्जूरसर्पिभिः पिप्पल्या च शृतं सह ।
सक्षौद्रं ज्वरकासघ्नं स्वयं चैतत् प्रयोजयेत् ॥११५॥
आजस्य पयसश्चैवं प्रयोगो जाङ्गला रसाः ।
यूषार्थे चणका मुद्रा मकुष्ठाश्चोपकल्पिताः ॥११६॥

११५. खर्जूरसर्पिभिः—खर्जूरसर्पिः (ख.)

११६. यूषार्थे—यूषार्थ (क. घ.)

बलाम् भला बला, स्थिराम् स्थिरा शालपर्णी,
पृश्निपर्णीम् पृश्निपर्णीं पृश्निपर्णी, सनिदिग्धिकाम् अने
बेरीगण्डीसहित और निदिग्धिका के साथ, बृहतीम्
बेरीगण्डीने। बनभाटाको, साधयित्वा क्वाथ करीने
पकाकर, तस्मिन् ते उस, रसे क्वाथभां काथमें, सना-
गरम् सूंठसहित सोंठयुक्त, गव्यम् गायन्तु गायका,
पयः दूध दूध, द्राक्षा- द्राक्ष मुनके, खर्जूर- भजूर
खजूर, सर्पिभिः घृत घीके, पिप्पल्या च पीपरनी
पिप्पलीके, सह साथे साथ, शृतम् (कृत्वा) पकावी
पकाकर, सक्षौद्रम् अधधी युक्त मधु मिलाकर, प्रयोजयेत्
तेने प्रयोग करवे। उमका प्रयोग करे, एतत् आ यह,
ज्वर- ज्वर ज्वर, कासघ्नम् तथा उधरसने। नाश करे
छे और कासका नाश करता है, स्वयम् स्वयं स्वयं सुधार
छे स्वयं है एषम् च अने छे ज रीते और इसी प्रकार,
आजस्य भजरीना बकरीके, पयसः दूधने। दूधका,
प्रयोगः प्रयोग छे प्रयोग है, जाङ्गलाः अंगल पशुपक्षी-
ओना जांगल पशुपक्षियोंके, रसाः मांसरसे। मांसस,
चणकाः चणका चने मुद्राः भुग मूंग, मकुष्ठाः अने भठने।
और मोठको, यूषार्थे यूष भाटे यूषके लिए, उपकल्पिताः
(स्युः) उपधोग करवे। उपयोग करना चाहिए ॥ ११४-११६ ॥

114-116. Decoct in water heart-
leaved sida ticktrefoil, painted-leaved
uraria, and yellow berried night-shade
and prepare a medicated ghee by adding
to this decoction cow's milk, the pulp
of dry ginger, dates, ghee and long
pepper. This milk taken with honey
cures fever and cough and improves
the voice. Similarly a course of goat's
milk as well as the meat-juice of
jangala animals and chick pea, green
gram and math gram prepared in the
form of soup may also be used in the
daily diet.

राजयक्ष्मणि शमनीयो विधिः—

ज्वराणां शमनीयो यः पूर्वमुक्तः क्रियाविधिः ।
यक्ष्मिणां ज्वरदाहेषु ससर्पिष्कः प्रशस्यते ॥११७॥

ज्वराणाम् ज्वरानु ज्वरको, शमनीयः शमन
करनारी शान्त करनेवाली, यः जे जो, क्रियाविधिः
चिकित्साविधि चिकित्साविधि पूर्वक पहेलां पूर्व, उक्तः
कही छे कही है ससर्पिष्कः ते धृतयुक्त यत्ता वह
धृतयुक्त होने पर, यक्षिणाय २०५६माना २०५६ने
भाटे राजगक्षियोंके लिए, ज्वर- ज्वरभा ज्वर, दाहेषु
तथा दाहभा तथा दाहमें, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त
है ॥ १०७ ॥

117. The sedative line of treat-
ment in fever which has been described
previously is recommended with the
addition of ghee in the fever and
burning of the consumptive patients.

राजयक्ष्मणि कफप्रसेकचिकित्सा—

कफप्रसेके बलवान् श्लैष्मिकश्चर्द्धयेन्नरः ।

पयसा फलयुक्तेन माधुकेन रसेन वा ॥ ११८ ॥

सर्पिष्मत्या यवागवा वा वमनीयोपसिद्धया ।

वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् ॥ ११९ ॥

कफप्रसेके उद्द पडते। होय तो कफप्रसेकमें,
श्लैष्मिकः उद्द प्रधान श्लैष्मिक, बलवान् भलवान्
बलवान, नरः दरदीछे रोगी फलयुक्तेन भोजनसहित
मैनफलयुक्त, पयसा दूधशी दूधसे, माधुकेन रसेन वा
अथवा जेहीमधना क्रायथी अथवा मुहरीके कायसे,
वमनीय- अथवा वमनीय द्रव्यथी अथवा वमनीय
द्रव्यसे, उपसिद्धया सिद्ध करेदी सिद्ध की हुई, सर्पिष्म-
त्या धृतयुक्त धृतयुक्त, यवागवा वा यवागूथी
यवागूसे, चर्द्धयेत् वमन करवुं वमन करे। वान्तः जेहे
वमन कयुं छे ओवा दरदीछे वमन किया हुआ वह
रोगी, अन्नकाले भोजनने वभते अन्नग्रहणकालमें,
सदीपनम् दीपन द्रव्योसहित दीपन औषधयुक्त, लघु
लघु लघु, अन्नम् अन्न अन्न आददीत भात
लेवे ॥ ११८-११९ ॥

118-119. If there is expectoration
and the patient is strong and of kapha

११८ माधुकेन—मधुरेण (क. ख. घ. च. ज. झ. त. थ. द. ष.)

११९. वान्तोऽन्नकाले लघ्वन्नमाददीत सदीपनम्—अवाप्तोऽन्नकाले
लघ्वन्नमाददीत सदीपनम् (त.)

habitus he should be subjected to
vomition by a draught of milk mixed
with emetic nut or with liquorice de-
coction mixed with emetic nut, or gruel
prepared with emetic drugs and mixed
with ghee. And after the person has
vomited well, he should be given at
the meal-time light diet along with
digestive stimulants.

यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान् ।

जाङ्गलानि च शूल्यानि सेवमानः कफं जयेत् ॥ १२० ॥

यव- जेव जो, गोधूम- धड़ गेहूं, माध्वीक-
माध्वीक माध्वीक सिधु- सीधु सीधु, अरिष्ट- अरिष्ट
अरिष्ट, सुरा- सुरा सुरा, आसवान् आसव आसवों,
शूल्यानि अने सोया पर पडावेलां और शूलपक,
जाङ्गलानि च जंगल भासोने जंगल मांसको, सेवमानः
सेवन करता पुरुषे सेवन करता हुआ पुरुष, कफम्
उद्दने कफको, जयेत् उतवे जीते ॥ १२० ॥

120. The person that is taking
the diet consisting of barley and
wheat, honey-wine, sidhu-wine, medi-
cated wine and sura wine and the
spit-roasted flesh of jangala animals, will
subdue his kapha-morbidity.

श्लेष्मणोऽतिप्रसेकेन वायुः श्लेष्माणमस्यति ।

कफप्रसेकं तं विद्वान् क्षिग्धोष्णेनैव निर्जयेत् ॥ १२१ ॥

श्लेष्मणः उद्द श्लेष्माके, अतिप्रसेकेन अतिशय
पडवाथी अधिक प्रसेकसे, वायुः वायु वायु, श्लेष्माणम्
उद्दने श्लेष्माको अस्यति भदार डाढे छे बाहिर फेंकता है,
तम् ते उस, कफप्रसेकम् उद्दसावने कफप्रसेकको, विद्वान्
विद्वान् वैद्य विद्वानवैद्य, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, उष्णेन
तथा उष्ण पदार्थोथी उष्ण द्रव्योसे, एव जही, निर्जयेत्
उतवे नष्ट करे ॥ १२१ ॥

१२०. यवगोधूममाध्वीकसिध्वरिष्टसुरासवान्—माध्वीकारिष्टमक्षिरा-

सीधुगोधूमयावकान् (प.)

शूल्यानि—मांसानि (प.)

121. When there is excessive formation of phlegm, the vata ejects this phlegm out of the body. This type of excessive phlegm expectoration should be treated by the physician with unctuous and hot medications.

राजयक्ष्मणि छर्दधिक्रिया—

क्रिया कफप्रसेके या वम्यां सैव प्रशस्यते ।

हृद्यानि चाक्षपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥१२२॥

कफप्रसेके उद्देश्यावभा कफप्रसेकमें, या जे जो, क्रिया थिडित्सा छे चिकित्सा है, सा एव तेज वही, वम्याम् छलटीभा कैमें, प्रशस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त है, हृद्यानि तेभज हृद्यने छितकारी एवं हृद्य. वातघ्नानि च वातने नाश करना वातघ्न. लघूनि च अने छलटी और लघु, अक्षपानानि अक्षपान श्रेष्ठ छे अक्षपान प्रशस्त हैं ॥ १२२ ॥

122. The line of treatment which has been indicated in the excessive expectoration of phlegm is also recommended in vomiting. A diet consisting of eats and drinks that are cordial, curative of vata and light, is recommended.

राजयक्ष्मणि अतिसारचिकित्सा—

प्रायेणोपहताग्नित्वात् सपिच्छमतिसार्यते ।

प्राप्नोति चात्यवैरस्यं न चाक्षमभिनन्दति ॥१२३॥

तस्याग्निदीपनान् योगानतीसारनिबर्हणान् ।

वक्त्रशुद्धिकरान् कुर्यादरुचिप्रतिबाधकान् ॥१२४॥

उपहत- क्षय रोगी हृद्यार्थ गथेल क्षय रोगी नष्ट, अग्नित्वात् अग्निवाणी होवाथी अग्निवाला होनेसे, प्रायेण यक्ष्मण तेने प्रायः वह, सपिच्छम् पिच्छासहित पिच्छायुक्त, अतिसार्यते अतिसार भाय छे अतिसारको

१२२. वातघ्नानि लघूनि च—वातघ्नान्यगुरुणि च (ह. द. प.)

१२३. प्रायेणोपहताग्नित्वात्—प्रायेणोपहताग्नित्वात् (य)

पात होता है, आत्य- ते भुभनी वह मुखकी, वैरस्यम् च विरसताने विरसनाको, प्राप्नोति पाप्ने छे प्राप्त होता है, अक्षम् च तथा अक्षने और अक्षकी, न अभिनन्दति मन्त्रतो नथी इच्छा नहीं करता, तस्य तेने भाटे उसके लिए, अग्निदीपनान् अग्निनु दीपन करना अग्निदीपन, अतिसार- अतिसारने अतिसारके, निबर्हणान् नाश करना नाशक, वक्त्रशुद्धि- भुभनी निर्मली मुखशुद्धि, करान् करना करनेवाले, अरुचि- अने अरुचिने और अरुचिके प्रतिबाधकान् दूर करना नष्ट करनेवाले, योगान् योगने प्रयोग योगका प्रयोग, कुर्यात् करना करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. Mostly as a result of the impairment of the gastric fire, the patient passes slimy loose stools and there is loss of taste in the mouth and lack of relish for food. He should be given the remedies which are stimulative of the gastric fire, curative of diarrhea, mouth-cleansing and curative of anorexia.

सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्तण्डुलाम्बुना ।

सिद्धां यवागूं जीर्णे च चाक्नेरीतक्रदाडिमैः ॥१२५॥

सनागरान् सूक्ष्मसहित सौंठसहित, इन्द्रयवान् इन्द्रयव इन्द्रजौको, तण्डुल- योभाना चावलके, अम्बुना घोलनी साथे धोवनसे, पाययेत् पीवरावा पिलावे, जीर्णे च अने पथी गया पथी और जीर्ण होने पर, चाक्नेरी- चाक्नेरी चांगेरी तक्र- छाश छाछ, दाडिमैः अने दाडिमी और अनारसे, सिद्धां सिद्ध करेली सिद्ध, यवागूं यवागूं पीवराववी यवागूको पिलावे ॥ १२५ ॥

125. He should be given rice-water mixed with dry ginger and kurchi seeds and after it is digested,

१२५. सनागरानिन्द्रयवान् पाययेत्—सनागराश्चेन्द्रयवाः

पातव्याः (ग.)

॥ पाययेत्—पिबेत् (त.)

he should be given gruel prepared with yellow wood sorrel, butter-milk and pomegranate.

पाठा विष्वं यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम् ।
दुरालभा शृङ्गवेरं पाठा च सुरया सह ॥ १२६ ॥

पाठा पाठा पादो, विष्वम् पीलुं बेल यमानी च
अने अजवायन, तक्रसंयुतम् छाशनी साथे
छाल मिलाकर, पातव्यम् पीवा पिये, दुरालभा धमासा
दुरालभा, शृङ्गवेरम् आदु अदरक, पाठा च अने डाणी-
पाठ और पाठाको, सुरया सुरानी सुराके, सह साथे
पीवा साथ पिये ॥ १२६ ॥

126. The patient may be given as drink the preparation of patha, bael, and bishop's weed, mixed with butter-milk, or cretan prickly clover, dry ginger and patha with sura wine.

जम्बूवादिचूर्णम्—

जम्बूवाप्रमथ्यं विष्वं च सकपित्थं सनागरम् ।
पेयामण्डेन पातव्यमतीसारनिवृत्तये ॥ १२७ ॥

जम्बू- अंशुना जामुनके, आम्र- तथा आंशुनी
आमकी, मध्यम् ठणिया तथा गोष्ठी बीज तथा
गुठलीको, सकपित्थम् डांसहित कैषसहित, सनागरम्
अने सूंसहित और सोंठसहित, विष्वम् च पीलुं
बेलगिरीको, अतीसार- अतीसारनी अतीसारकी, निवृत्तये
निवृत्ति भाटे निवृत्तिके लिए, पेया- पेयाना पेयाके,
मण्डेन मंउथी मांडसे, पातव्यम् पीवा पीना
चाहिए ॥ १२७ ॥

127. The supernatant part of gruel prepared with the stones of jambul and mango, and with bael, wood-apple

and dry ginger should be given as drink for the cure of diarrhea.

खड्यूपयोगः—

एतानेव च योगांस्त्रीन् पाठादीन् कारयेत् खडान् ।
ससूप्यधान्यान्सस्त्रेहान् साम्लान्संग्रहणान् परम् ॥ १२८ ॥

एतान् आ इन, त्रीन् त्रय तीन, पाठादीन् पाठादि
पाठादि, योगान् योगोना योगोंसे, ससूप्य- दान्ना
उपयोगी दालके उपयोगी, धान्यान् धान्यासहित
धान्यसहित, सस्त्रेहान् स्नेहसहित स्नेहयुक्त, साम्लान्
अटाशवाणा खटाईवाले, परम् अने अत्यंत और
अत्यंत, संग्रहणान् संग्राहिक संग्राहक, खडान् अख्यूप
खड्यूप, कारयेत् करवा बनावे ॥ १२८ ॥

128. The vegetable soup with the above three groups of patha and other drugs along with pulses used in soup, unctuous and acid articles and which are highly astringent, should be prepared.

वेतसार्जुनजम्बूनां मृणालीकृष्णगन्धयोः ।

श्रीपण्यां मदयन्त्याश्च यूथिकायाश्च पल्लवान् ॥ १२९ ॥

मातुलुङ्गस्य घातक्या दाडिमस्य च कारयेत् ।

जेहाम्ललवणोपेतान् खडान् सांग्राहिकान् परम् ॥

चाङ्गेर्याश्चुक्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् ।

खडाम्दधिसरोपेतान् ससर्पिष्काम्सदाडिमान् ॥ १३१ ॥

वेतस- वेतस वेतस, अर्जुन- अर्जुन कोडा,
जम्बूनाम् अंशु और जामुनके, मृणाली- मृणाली
मृणाली, कृष्णगन्धयोः अने सरसवानां और सहजनके,
श्रीपण्याः सीसुवी श्रीपणीके, मदयन्त्याः मध्यती

१२८. संग्रहणान्—संग्राहणान् (ज.)

„ ससूप्य-ससुक (द. व.)

१३०. मातुलुङ्गस्य घातक्या दाडिमस्य च कारयेत्—चाङ्गेर्याश्च-

क्रिकायाश्च दुग्धिकायाश्च कारयेत् (ख.)

„ सांग्राहिकान् परम्—संग्राहिकान् परान् (ग. व.)

१२६. यमानी च पातव्यं तक्रसंयुतम्—यमानी च सह तक्रेण
ना पियेत् (क. फ.)

„ दुरालभा—दुरालभा (घ.)

१२७. पेयामण्डेन—सुरामण्डेन (च. द.)

मदयन्तीके, यूथिकायाः जूहीनां जूहीके मातुलङ्गस्य
भीमेरा विजौरेके, धातक्याः धान्डी धायके, दाडिमस्य
च अने दाडिमा और अनारके, पल्लवान् पानना पत्तोसे,
स्नेह- स्नेह स्नेह, अम्ल- अम्ल ५०थे। अम्ल द्रव्यों,
लवण- अने लवण्यी और नमकसे, उपेतान् युक्त
युक्त, परम् अत्यन्त परम, सांग्राहिकान् सांग्राहिक
संग्राहक, खडान् अउ खडोंको कारयेत् करवा बनावे,
चाङ्गरीयाः चाङ्गरी चाङ्गरीसे, चुक्रिकायाः चुक्रा चुक्राकी
भाजीसे, और दुग्धिकायाः च अने नागधा दुधेदीना
और दुधोसे, दधिसर- दहीनी मलाधली दहीकी मलाईसे,
उपेतान् युक्त युक्त, ससर्पिकान् धृत साथे घृतयुक्त,
सदाडिमान् दाडिमा युक्त अनारसे युक्त, खडान् अउ
खडोंको, कारयेत् बनावा बनावे ॥ १२९-१३१ ॥

129-131. Highly astringent vegetable
soups with country willow, arjun,
jambul, lotus, drumstick, white teak,
henna, the sprouts of jasmine, citron,
fulsee flowers and pomegranates seaso-
ned with unctuous, acid and salt articles
should be prepared. Vegetable soups
may be prepared with yellow wood
sorrel and bladder dock or with asthma
weed, adding curd-cream, ghee and
pomegranate.

मांसानां लघुपाकानां रसाः सांग्राहिकैर्युताः ।
व्यञ्जनार्थं प्रशस्यन्ते भोज्यार्थं रक्तशालयः ॥ १३२ ॥

सांग्राहिकैः सांग्राहिक पदार्थोत्थी संग्राहक द्रव्योंसे,
युताः युक्त युक्त, लघुपाकानाम् जलदी पचनार
शीघ्र पचनेवाले, मांसानाम् भासोना मांसोंके, रसाः रसो
रस, व्यञ्जनार्थम् व्यञ्जन भाटे व्यञ्जनके लिए,
रक्तशालयः अने राती शाणना रोभा और लाल
चावल, भोज्यार्थम् भोजन भाटे भोजनके लिए,
प्रशस्यन्ते वज्रालाय छे प्रशस्त हैं ॥ १३२ ॥

132. The meat-juices of easily dig-
estible meats mixed with astringent

medications are recommended as sau-
ces and red sali rice as staple diet.

अनुपानयोगाः—

स्थिरादिपञ्चमूलेन पाने शस्तं शृतं जलम् ।
तत्रं सुरा सचुक्रिका दाडिमस्याधवा रसः ॥ १३३ ॥
इत्युक्तं मित्रशक्ततां दीपनं ग्राहि मेषजम् ।

स्थिरादि- शादपथुर्ली वजेरे शालपर्णी आदि,
पञ्चमूलेन पञ्चमूलथी पंचमूलसे, शृतम् सिध्द करे
शृत, जलम् जल जल, पाने शस्तम् पीवा भाटे उत्तम
छे पीनेके लिए प्रशस्त है, तत्रम् अश छाछ, सचुक्रिका
युक्तानी साथे चुक्राकी भाजीसे युक्त, सुरा सुरा सुरा,
अधवा अधवा या, दाडिमस्य दाडिमा अनारका रसः
रस पीवा भाटे उत्तम छे रस पीनेके लिए प्रशस्त है,
इति आ प्रभाषे इस तरह, मित्रशक्तताम् भोज्येष्टवाणा
रोगीने भाटे मलमेदवालोंके लिए, दीपनम् दीपन दीपन,
ग्राहि तथा ग्राही तथा ग्राही, मेषजम् औषध औषध,
उक्तम् उक्त छे कही है ॥ १३३ ॥

133-133½. The decocted water of
pentaradix of the ticktrefoil group
is recommended as potion, or butter
milk and sura wine with bladder
dock or pomegranate juice. Thus have
been described the digestive stimulants
and the astringent emetics for the
diarrhea patient.

राजयक्ष्मणि अरोचकचिकित्सा—

परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु ॥ १३४ ॥

परम् हवे पछी अब आगे, मुखस्य मुखनी मुखकी,
वैरस्य- विरसतानो विरसताका, नाशनम् नाश करनार
नाश करनेवाली, रोचनम् अने रुचिकरनार औषध
और रुचिकारक औषध, शृणु सांभलो सुनो ॥ १३४ ॥

१३३½. इत्युक्तं मित्रशक्ततां दीपनं ग्राहि मेषजम्—दीपनग्राहि
निर्दिष्ट मेषजं मित्रवर्चसे (व. त.)

१३४. परं मुखस्य वैरस्यनाशनं रोचनं शृणु—वक्ष्याम्यूर्ध्वं रुचि-
करं मुखवैरस्यनाशनम् (ग. व. द. व.)

134. Listen now to a description of remedies which are appetizers and curative of dysgeusia.

द्वौ कालौ दन्तपवनं भक्षयेन्मुखधावनम्।

तद्वत् प्रक्षालयेदास्यं धारयेत् कवलग्रहान् ॥१३५॥

द्वौ ये दोनों. कालौ पश्चात् कालम्, मुखधावनम् मुझने शुद्ध करना। मुखधावन, दन्तपवनम् दातण् दातौन, भक्षयेत् करने करे, तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, आस्यम् मुझ मुखको, प्रक्षालयेत् धोपुं धोवे, कवलग्रहान् अने कवलग्रह और कवलग्रह, धारयेत् धारण करने ॥ १३५ ॥

135. Tooth-twigs which cleanse the mouth should be used twice a day. Similarly the mouth should be cleansed with water and mouth-washes.

पिबेद्धमं ततो मृष्टमद्यादीपनपाचनम्।

मेवजं पानमन्नं च हितमिष्टोपकल्पितम् ॥१३६॥

ततः ते पछी उसके बाद, धूमम् धुमाडे धूमपान पिबेत् पीवे करे, दीपन- अने दीपन और दीपन, पाचनम् तथा पाचन तथा पाचन, मृष्टम् स्पष्ट स्वच्छ, इष्ट- तेमन् मनगमती एवं मनको पसन्द मेवजम् औषध औषध, उपकल्पितम् अने सारी रीते बनावेला और अच्छी तरह तय्यार किये गये, हितम् हितकारी हितकर, पानम् पान पान, अन्नम् च तथा अन्न तथा अन्न, अद्यात् भक्षण करने सेवन करे ॥ १३६ ॥

136. After this, one must smoke and thereafter food and drink, as well as medication, which are well-made and act as digestive-stimulants and which are wholesome and prepared agreeably, should be taken.

१३६. मृष्टम्-मृष्टम् (ख. त.)

त्वच्छुस्तमेला धान्यानि मुस्तमामलकं त्वचम्।

दार्वी त्वचो यवानी च तेजोह्वा पिप्पली तथा ॥१३७॥

यवानी तित्तिडीकं च पञ्चैते मुखधावनाः।

श्लोकपादेष्वाभिहिता रोचना मुखशोधनाः ॥१३८॥

त्वक् त्व दालचीनी, मुस्तम् मेथ मोथा, एला ऐलानी इलायची, धान्यानि अने धान और धनियां, मुस्तम् मेथ मोथा, आमलकम् आमला आंवला, त्वचम् अने त्व और दालचीनी, दार्वी दारुहन्दी, यवानी च अने अजवायन, तेजोह्वा तेजोह्वा तेजोह्वा, तथा पिप्पली अने पीपरी और पिप्पली, यवानी तेमन् अजवायन, तित्तिडीकम् च अने तित्तिडीका और तित्तिडीका, श्लोकपादेषु अभिहिताः श्लोकपादेषु पांच पादेषु कहेला श्लोकोंके पांच पादमें कहे हुए, एते आ ये. पंच पांच पांच, रोचनाः रोचन रुचिकर, मुखशोधनाः अने मुझने शुद्ध करना योगी और मुखकी शुद्ध करनेवाले योगी, मुखधावनाः मुखप्रक्षालनमा उपयोगी छे मुखप्रक्षालनमें उपयोगी हैं ॥ १३७-१३८ ॥

137-138. (1) Cinnamon, nut-grass, small cardamom and coriander; (2) nut-grass, emblic myrobalan and cinnamon; (3) indian berberry and cinnamon; (4) indian tooth-ache tree and long pepper; (5) bishop's weed and tamarind—these five groups of mouth-cleansers mentioned one in each quarter verse, act as relish-givers and mouth-detergents.

गुटिकां धारयेदास्ये चूर्णैर्वा शोधयेन्मुखम्।

एषामालोडितानां वा धारयेत् कवलग्रहान् ॥१३९॥

एषाम् ऐशोनी इनकी, गुटिकाश्च गोली गुटिकाको, आस्ये मुझमां मुखमें, धारयेत् धारणी रखे, चूर्णैः वा

१३७. आमलकं त्वचम्-आमलकद्वयम् (प.)

॥ तेजोह्वा पिप्पली तथा-पिप्पल्यस्तेजवत्यभि (त.)

॥ मुखशोधनाः-मुखधारणाः (प.)

१३९. गुटिकां-गुलिकां (क. घ.)

अथवा यूथोथी या चूर्णसे, सुखम् भुभ सुख, शोभयेत् शुद्धं कर्तुं शुद्ध करे, आलोढितानाम् वा अथवा आ यूथो पाथीमां कालवीने या इन चूर्णको जलमें आलो-
दितकर. कवलप्रदान् उपधनुं धारण कवलका धारण,
धारयेत् कर्तुं भेधये करना चाहिए ॥ १३९ ॥

139. Pills prepared of these may be kept in the mouth; or the mouth may be cleansed with these powders; or a mouthful of water mixed with these powders may be kept for a time in the mouth.

सुरामाध्वीकसीधूनां तैलस्य मधुसर्पिषोः।

कवलान् धारयेदिष्टान् क्षीरस्येशुरसस्य च ॥१४०॥

सुरा- सुरा सुरा, माध्वीक- माध्वीक माध्वीक, सीधूनाम् सीधु सीधु, तैलस्य तैल तैल, मधु- मधु मधु, सर्पिषोः धी धी, क्षीरस्य दूध दूध, इक्षुरसस्य च अने शेलडीना रसना और ईखके रसके, इष्टान् भन-
गभता इष्ट, कवलान् उपध कवलको. धारयेत् धारण कर्तुं धारण करे ॥ १४० ॥

140. Mouthfuls of sura, madhvika or sidhu wines, oil, honey, ghee, milk or sugar-cane juice may be used as found pleasant.

राजयक्ष्मणि यवानीषाडवचूर्णम्—

यवानीं तित्तिडीकं च नागरं साम्लवेतसम्।

दाडिमं बदरं चाम्लं कार्षिकं चोपकल्पयेत् ॥१४१॥

धान्यसौवर्चलाजाजीवराङ्गं चार्धकार्षिकम्।

पिप्पलीनां शतं चैकं द्वे शते मरिचस्य च ॥१४२॥

शकरायाश्च चत्वारि पलान्येकत्र चूर्णयेत्।

जिह्वाविशोधनं हृद्यं तच्चूर्णं भक्तरोचनम् ॥१४३॥

हृत्प्रीहपार्श्वशूलघ्नं विबन्धानाहनाशनम्।

कासश्वासहरं ग्राहि ग्रहण्यशोविकारनुत् ॥१४४॥

इति यवानीषाडवम्।

१४१. यवानीं-यवानी (च. द.)

१४३. भक्तरोचनम्-भक्तपाचनम् (य.)

यवानीम् अजभो अजवायन, तित्तिडीकम् च आंभली इमली, साम्लवेतसम् अभवेतससहित
अम्लवेतससहित, नागरम् सूठ सोंठ, दाडिमम् दाडिम
अनार, अम्लम् तथा भाटा और खट्टे, बदरम् च और
वेर, कार्षिकम् ऐक ऐक कर्ष एक एक कर्ष, उपकल्पयेत्
च देवा लेवे, धान्य- तथा धाया तथा धनियां,
सौवर्चल- संथल सौचरनमक, अजाजी- अजुं जीरा,
वराङ्गम् च तथा तज और दालचीनी, अर्ध- अर्ध
अर्ध आधा आधा, कार्षिकम् तोला कर्ष, पिप्पलीनाम्
पीपर पिप्पलियोंका, एकम् ऐक एक, कतम् च से।
सैकड़ा, मरिचस्य भरी मरीचके, द्वे शते च भसो नंग
दो सैकड़े, शर्करायाः अने साकर और चीनीके, चत्वारि
पलानि च १६ तोला देवा चार पल लेवे, एकत्र
ऐ अधुं साथे इनको एकत्र, चूर्णयेत् यूथुं कर्तुं चूर्ण
करे तत् ते वह, चूर्णम् यूथुं चूर्ण, जिह्वा- अजने
जिह्वाको, विशोधनम् साध कर्तुं शुद्ध करनेवाला
हृद्यम् हृद्यने हितकारी हृद्य, भक्त- भेराडमा अन्नमें,
रोचनम् रुचि करानेवा रुचि बढ़ानेवाला, हृत्- हृद्य हृद्य,
प्रीह- प्लीहा प्रीहा, पार्श्वशूलघ्नम् तथा पडभानां शूलने
नाश कर्तुं और पार्श्व इनके शूलका नाशक, विबन्ध-
उपज्यात विबन्ध, आनाह- तेमज आनाहने एवं आना-
हका, नाशनम् नाश कर्तुं नाशक, कास- उधरस कास,
श्वासहरम् तथा श्वासने कर्तुं तथा श्वासको हरनेवाला,
ग्राहि ग्राही, ग्रहणी- अने ग्रहणी और ग्रहणी,
अर्शः तथा कर्सना और अर्शके. विकारनुत् विकारने
हरे कर्तुं छे विकारोंको नष्ट करनेवाला है ॥१४१-१४४॥
इति आ यह, यवानीषाडवम् यवानीषाडव छे
यवानीषाडव है।

141-144. Bishop's weed, tamarind, dry ginger, country sorrel, pomegranate, sour jujube; take one tola each of these and half tolas of coriander, rock-salt, cumin seeds, cinnamon, one hundred pieces of long pepper, 200 black pepper grains and 16 tolas of sugar: all these should be powdered

and mixed together. This powder is tongue-detergent, cordial, impletive, re-lish-giving, curative of pain in the sto-mach, splenic region and sides of the chest, and cures constipation, tympani-tes, cough and dyspnea. It is astringent and curative of assimilative disorders and piles. Thus has been described the Shadava preparation of bishop's weed.

राजयक्ष्मणि तालीशाद्यं चूर्णम्—

तालीशपत्रं मरिचं नागरं पिप्पली शुभा ।
यथोत्तरं भागवृद्ध्या त्वगेले चार्धभागिके ॥१४५॥
पिप्पल्यष्टगुणा चात्र प्रदेया सितशर्करा ।
कासश्वासारुचिहरं तच्चूर्णं दीपनं परम् ॥१४६॥
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषशोषहृज्वरापहम् ।
वम्यतीसारशूलघ्नं मूढवातानुलोमनम् ॥१४७॥

तालीशपत्रम् तालीसपत्र तालीसपत्र, मरिचम्
डाणी भरी मरिच, नागरम् स्रं स्रं, शुभा सारी
श्रेष्ठ, पिप्पली पीपर पिप्पली, यथोत्तरम् उत्तरोत्तर
क्रमशः, भागवृद्ध्या ओं ओं भागनी वृद्धि प्रभाषे
देना एक दूसरेसे एक भाग ज्यादा मात्रासे लेवे, त्वक्-
तथा त्वक् तथा दालचीनी, एले च अने ओलेथी और
इलायची, अर्ध- अर्ध- अर्ध आधे आधे, भागिके भाग-
नी देवी भागकी लेवे, अत्र ओं भां इसमें, पिप्पली-
पीपरथी पिप्पलीसे, अष्टगुणा आठगुणी आठगुनी,
सितशर्करा च साकर चिनी, प्रदेया नाभवी मिलावे,
तव ते वह, चूर्णम् यूष् चूर्ण, कास- उधरस कास,
श्वास- श्वास श्वास, अरुचिहरम् तथा अरुचिने हर
करनाइ तथा अरुचिका नाशक, परम् अत्यंत श्रेष्ठ,
दीपनम् दीपन दीपन, हृत्- हृद्रोग हृद्रोग, पाण्डु- पांडु-
रोग पाण्डुरोग, ग्रहणीदोष- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग,
शोष- शोषशोष शोष, श्लेष्- श्लेष्का श्लेष्का, ज्वरापहम्
अने ज्वरने नाश करनाइ और ज्वरनाशक, वमि-
उलटी कै, अतीसार- अतिसार अतिसार, शूलघ्नम्

तथा शूलने नाश करनाइ और शूलनाशक, मूढवात-
तेमज मूढवातनु एवं मूढवातका, अनुलोमनम् अनु-
लोमन करनाइ ओ अनुलोमन करनेवाला है ॥१४५-१४७॥

145-147. Take himalayan silver fir, black pepper, dry ginger and long pepper and in proportions of 1, 2 3 and 4 parts respectively; cinnamon and car-damom in the proportion of 1/2 part each and white sugar eight times the quan-tity of long pepper (32 parts). This pow-der is curative of cough, dyspnea and anorexia and is an excellent digestive-stimulant, alleviative of stomach dis-orders anemia, assimilation disorders, consumption, splenic disorders, fever, vomiting, diarrhea, colic and restorative of regular movement to torpid vata.

कल्पयेद्गुटिकां चैतच्चूर्णं पक्त्वा सितोपलाम् ।
गुटिका ह्यग्निसंयोगाच्चूर्णाल्लुप्ततराः स्मृताः ॥१४८॥
इति तालीशाद्यं चूर्णं गुटिकाद्यम् ।

सितोपलाम् साकरने चीनी, पक्त्वा पाक करीने
पका कर, एतत् आ इस, चूर्णम् यूष्नी चूर्णकी,
गुटिकाम् गोणी गुटिकाएं, कल्पयेत् बनावदी बनावे,
हि कारखुके क्योंकि, गुटिकाः गुटिका गुटिकाएं, अग्नि-
संयोगात् अग्निना संयोगथी अग्निके साथ संयोग होनेसे,
चूर्णात् यूष् करता चूर्णसे, लुप्ततराः अतिलघु ज्यादा
हल्की, स्मृताः मानेव ओ मानी गई है ॥१४८॥
इति आ ये, तालीशाद्यम् तालीशाद्य तालीशाद्य,
चूर्णम् यूष् चूर्ण, गुटिकाः च अने गुटिकाओ ओ
और गुटिकाएं हैं ।

148. Prepare pills of this powder by mixing it with syrup of sugar candy. Pills, being prepared by heating, are considered lighter than powder.

१४८. चैतच्चूर्ण-चैव चूर्ण (घ.)

,, सितोपलाम्-सितोपके: (घ.)

Thus have been described the compound himalayan silver fir powder and pill.

क्षीणमांसस्य शोषिणः प्रशस्तानि मांसानि—

शुष्यतां क्षीणमांसानां कल्पितानि विधानवित् ।
दद्यान्मांसादमांसानि बृंहणानि विशेषतः ॥१४९॥

विधानवित् विधान अखुनार वैद्ये आहारविधि जाननेवाला वैद्ये, शुष्यताम् सूक्ष्मा शोषसे सूखते हुए, क्षीणमांसानाम् क्षीण थोड़ा मांसवाला दरहीशेने क्षीणमांसवाले रोगियोंको, कल्पितानि सारी रीति बनादेखी अच्छी तरहसे बनाये गये, बृंहणानि बृंहण करनेपर बृंहण, मांसाद- मांसवृद्धि प्राप्तिशेना मांस-मोजी प्राणियोंके, मांसानि मांस, विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः, दद्यात् आपना देवे ॥ १४९ ॥

149. The physician skilled in the science of dietetics should prescribe well-prepared dishes of the meats of carnivorous animals which are specially roborant, for the consumptives that are emaciated and continue to lose flesh.

शोषिणे बार्हिणं दद्याद्बर्हिशब्देन चापरान् ।

गृध्रानुलूकांश्चाणांश्च विधिवत् सूपकल्पितान् ॥१५०॥

शोषिणे रोगग्रस्तमाना रोगीने शोषीको, बार्हिणम् भोजन मांस मयूरका मांस, विधिवत् च अने विधि प्रमाणों और विधिपूर्वक सूपकल्पितान्, सारी रीति तैयार करेखा अच्छी प्रकार तैयार किये गये, अपरान् भीष्म दूसरे, गृध्रान् ग्रीध गिद्ध, उलूकान् ध्रुव उलू, चाणान् च अने आसनां पक्षु मांसों और चासके मी मांसोंको, बर्हिशब्देन च भोजन छे अभ उड़ी मोरके नामसे, दद्यात् आपना देवे ॥ १५० ॥

150. The flesh of peacock should be given to the consumptive, and in

the name of peacock's flesh, that of vultures, owls and blue jays, well prepared in the prescribed manner, should be given.

काकांस्तित्तिरिशब्देन वर्मिशब्देन चोरगान् ।

भृष्टान् मत्स्यान्त्रशब्देन दद्याद्गण्डूपदानपि ॥१५१॥

काकान् काकमाना मांसने कौओंके मांसको, तित्तिरिशब्देन तेतरनु नाम दृष्टिने तीतरका नामसे, उरगान् च सर्पोंना मांसने सांपोंके मांसको, वर्मिशब्देन वर्मिनु नाम दृष्टिने बड़ी मछलीके नामसे, भृष्टान् शेरोंना भूने हुए, गण्डूपदान् अणसिधानि केचुओंको, अपि पक्षु मी, मत्स्य- माछांना मत्स्यके, अन्त्रशब्देन आंतरांतु नाम दृष्टि आंतोंके नामसे, दद्यात् आपना देवे ॥ १५१ ॥

151. In the name of partridge, give the flesh of crows; in the name of the snake fish, give the flesh of snakes, and in the name of the intestines of fish, give fried earth-worms.

लोपाकान् स्थूलनकुलान् बिडालांश्चोपकल्पितान् ।

शृगालशावांश्च मिषक् शशशब्देन दापयेत् ॥१५२॥

मिषक् वैद्ये वैद्य, उपकल्पितान् तैयार करेखा पकाये गये, लोपाकान् छोपाक लोमडियों, स्थूल- स्थूल बड़े, नकुलान् नोणिया नेवलों, बिडालान् च तथा भिला- डना तथा बिछेके मांसको, शृगाल- अने शियाणना और सियारके, शावान् च अन्त्यानां मांसने बच्चोंके मांसको, शशशब्देन ससलातुं नाम दृष्टिने खरगोशके नामसे, दापयेत् आपना दिलावे ॥ १५२ ॥

152. The physician may give dressed meats of the fox, large mongoose, cat and jackal-cubs in the name of rabbit-flesh.

सिंहानृक्षांस्तरक्षूंश्च व्याघ्रानेवंविधांस्तथा ।

मांसादान् मृगशब्देन दद्यान्मांसाभिवृद्धये ॥१५३॥

१५१. भृष्टान् मत्स्यान्त्रशब्देन-संभृष्टान् मत्स्यशब्देन (प.)

१४९. शुष्यतां क्षीणमांसानां-शुष्यतः क्षीणमांसस्य (ख. घ.)

” ” ”-शुष्यते क्षीणमांसाय (छ. त.)

१५०. उलूकांश्चाणां-नकुलान्मांसांश्च (द.)

मांस- मांसनी मांसकी. अभिवृद्धये वृद्धिने भाटे वृद्धिके लिए, सिंहान् सिंह, कर्णान् रीं रीठ, तरक्षून् च तरक्षु तरक्षु, तथा तथा और, व्याघ्रान् व्याध शेर, एवंविधान् औना जेवा श्रीम् इसी तरहके अन्य. मांसादान् मांसनुं भक्ष्यु करनार प्राणी औना मांसने मांसभोजी प्राणियोंके मांसको, मृगशब्देन मृगनुं नाम छे ने मृगके नामसे, दद्यात् आपवा देवे ॥ १५३ ॥

153. The flesh of lion, bear, hyena, tiger, and such other carnivorous animals may be given in the name of the flesh of deer for increasing flesh in the consumptive patient.

गजस्त्रिजितुरङ्गाणां वेशवारीकृतं मिषक् ।
दद्यान्महिषशब्देन मांसं मांसामिवृद्धये ॥ १५४ ॥

मिषक् वैखे वैख, मांस- मांसनी मांसकी, अभिवृद्धये वृद्धिने भाटे वृद्धिके लिए, गज- हाथी हाथी, स्त्रिज- जेडा गेडा, तुरङ्गाणाम् अने घोडानुं और घोडा इनके, वेशवारीकृतम् वेशवारथी संस्कार आपेयुं वेशवारसे संस्कृत, मांसम् मांस मांसको, महिषशब्देन पाडानुं नाम छे ने भैसेके नामसे, दद्यात् आपवुं देवे ॥ १५४ ॥

154. The meats, well-seasoned with spices, of elephant, rhinoceros and horse should be given in the name of buffalo-flesh, for promoting the flesh of the patient.

मांसेनोपचिताङ्गानां मांसं मांसकरं परम् ।
तीक्ष्णोष्णलाघवाच्छस्तं विशेषान्मृगपक्षिणाम् १५५

मांसेन मांसथी मांससे, उपचित- पुष्ट अथेय पुष्ट हुए, अङ्गानाम् अवयववाणी शरीरवाले, मृगपक्षिणाम् पशुपक्षी औनुं मृगपक्षियोंका, मांसम् मांस मांस, परम् अत्यंत श्रेष्ठ, मांसकरम् मांस वधारनार छे मांसको बढ़ानेवाला है, तीक्ष्ण- ते तीक्ष्ण वह तीक्ष्ण, उष्ण- छेलु उष्ण, लाघवात् तथा लघुपक्षुने लीधे और

१५४. वेशवारीकृतं मिषकी-वेशवारङ्गानामिषक् (ख.)

वृद्ध होनेसे, विशेषात् विशेषे करीने विशेषतः, मांसम् २४ छे प्रशस्त है ॥ १५५ ॥

155. The flesh of birds and animals that have grown plump on flesh diet, is an excellent flesh-increasing food, which being acute, hot and light is specially beneficial.

मांसानि यान्यनभ्यासादनिष्ठानि प्रयोजयेत् ।
तेषूपधा, सुखं भोक्तुं तथा शक्यानि तानि हि १५६

अनभ्यासात् ठेव न होवाथी अभ्यास न होनेसे, अनिष्ठानि अभता न होय औवा अप्रिय, तानि जे जो, मांसानि मांसो मांस, प्रयोजयेत् आपे देवे, तेषु तेऔमां उनमें, उपधा उपध छळ, (कार्या करुं करे), तथा तेवी रीते उस तरहसे, तानि तेऔ वे, सुखम् सुभथी सुखसे, भोक्तुम् भाध सेवन किये, शक्यानि हि शक्य छे जा सकते हैं ॥ १५६ ॥

156. When meats that are not relished, owing to the patient not being used to them, are to be given, they should be done so under disguised names. Then they are readily eaten.

जानशुगुप्सैवाद्याज्जग्धं वा पुनरुल्लिखेत् ।
तस्माच्छोपसिद्धानि मांसान्येतानि दापयेत् १५७

जानन् भक्ष्यते। रोगी जाननेवाला रोगी, जुगुप्सन् जुगुप्सा करते। घृणा करता हुआ, न एव अद्यात् भक्ष्यु करते। नथी नहीं ही खायेगा. जग्धम् अने भाधुं होयते। औरखाये हुएको, पुनः करी फिर, उल्लिखेत् डाढी नाछे छे कै कर देगा, तस्मात् भाटे अतः, एतानि आ इन, मांसानि मांस मांसोंको, छल- गुप्त रीते गुप्त रूपसे, उपसिद्धानि पडावी पका करके, दापयेत् आपवा देवे ॥ १५७ ॥

157. But if their real nature be known either they will not be eaten at all out of disgust, or if eaten will be

१५६. सान्धनभ्यासादनिष्ठानि-सान्धनभ्यासिष्ठानि सुखादुनि (ख.प.)

vomited out; hence they must be disguised and given under assumed names.

वर्हितित्तिरिव दक्षाणां हंसानां शूकरोष्ठयोः ।

खरगोमहिषाणां च मांसं मांसकरं परम् ॥१५८॥

वर्हि- मोर मोर, तित्तिरि- तेतर तीतर दक्षाणाम्
३३३ मुर्गे, हंसानाम् हंस हंस शूकर- सूअर सूअर
उष्ठयोः ७८ ऊँठ, खर- गधेडा गदहे गो- भाल बैल,
महिषाणाम् अर्धे पाडातुं और मँसका, मांसम् मांस
मांस. परम् अर्धे त श्रेष्ठ, मांसकरम् मांस वधारना रु
छे मांस बदनेवाला है ॥ १५८ ॥

158. The flesh of peacock partridge cock, swan hog, camel, ass, bull and buffalo are greatly promotive of flesh.

योनिरष्टविधा लोका मांसानामन्नपानिके ।

तां परीक्ष्य मिषग्विद्वान् दद्यान्मांसानि शोषिणे १५९

अन्नपानिके अन्नपानना प्रकरणां अन्नपानाध्यायमें,
मांसानाम् मांसना मांसोंके, अष्टविधा आठ प्रकारना
आठ प्रकारकी, योनिः उत्पत्तिस्थान योनि, उक्ता उक्ता छे
बतायी है, विद्वान् विद्वान विद्वान, मिषक् वैद्य वैद्य, ताम्
तेओनी उसकी, परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके,
शोषिणे रोगक्षमांना रोगीने शोषीको, मांसानि मांस
मांस, दद्यात् आपवा देवे ॥ १५९ ॥

159. The skilled physician should take careful note of the eight groups of creatures, described in the chapter on 'eats and drinks', and then select the appropriate flesh for the consumptive patient.

प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।

आहारार्थं प्रदातव्या मात्रया वातशोषिणे ॥१६०॥

१५८. वर्हि-तिरिव (ग.)

" खरगोमहिषाणां च-खराणां महिषाणां च (प.)

१६०. प्रदातव्या-प्रदातव्या (च.)

वात- वातप्रधान वातप्रधान, शोषिणे रोग-
यक्षमांना रोगीने शोषीको, प्रसहाः प्रसह प्रसह, भूशय-
भूशय बिलमें रहनेवाले, आनूप- आनूप आनूपदेशोंमें
उत्पन्न, वारिजाः जलज जलीय, वारिचारिणः अने
जलचर प्राणीओनां मांस और जलचर प्राणियोंके
मांस, आहारार्थम् आहारने भाटे आहारार्थ, मात्रया
योग्य प्रमाणां मात्रापूर्वक, प्रदातव्याः आपवा
देवे ॥ १६० ॥

160. The flesh of the tearer group of creatures and the terricolous, wet-land and aquatic animals and wading birds should be given in proper measure as food to one suffering from the vata type of consumption.

प्रतुदा चिष्किराश्चैव घन्वजाश्च मृगद्विजाः ।

कफपित्तपरीतानां प्रयोज्याः शोषरोगिणाम् ॥१६१॥

कफ- ३३ कफ. पित्त- अने पित्तही और पित्तसे,
परीतानाम् पीडायेला पीड़ित, शोष- रोगक्षमांना शोषके,
रोगिणाम् रोगीओनां रोगियोंको, प्रतुदाः प्रतुद प्रतुद,
चिष्किराः च एव चिष्किर चिष्किर घन्वजाः अने
अंगल देशमां उत्पन्न थयेला और जंगल मृगद्विजाः
च पशु पक्षीओनां मांसने पशुपक्षियोंके मांस,
प्रयोज्याः प्रयोग करवा दिये जाय ॥ १६१ ॥

161. The flesh of peckers and gallinaceous birds and jangala beasts and birds should be given to those consumptives who are predominantly affected with kapha and pitta.

विधिवत्सूपसिद्धानि मनोज्ञानि मृदूनि च ।

रसवन्ति सुगन्धीनि मांसान्येतानि भक्षयेत् ॥१६२॥

विधिवत् विधि प्रमाणे विधिपूर्वक, सूपसिद्धानि
सारी रीते तैयार करेला अच्छी प्रकार तैयार किये गये,
मनोज्ञानि मनगमतां मनपसंद, मृदूनि मृदु मृदु, रस-
वन्ति रसवाला रसयुक्त, सुगन्धीनि च अने सारी

१६२. भक्षयेत्-शोषिणः (घ.)

गंधनाणां और सुगंधयुक्त, एतानि आ इन्, मांसानि भक्षितुं मांसोको, भक्षयेत् भक्षयुः करिवत् खिलवे ॥१६२॥

162. After preparing these fleshies well in the prescribed manner and having rendered them soft, palatable, delicious and fragrant, they should be given to the consumptives.

मांसमेवाश्रितः शोषो माध्वीकं पिबतोऽपि च ।
नियतानल्पचित्तस्य चिरं काये न तिष्ठति ॥१६३॥

मांसम् भक्षितुं मांस, एव न ही, अश्रितः आहार करनार भक्षण करनेवाले, माध्वीकम् अने माध्वीकतुं और माध्वीक, अपि च पशु मी, पिबतः पान करनार पीनेवाले, नियत- संयमी संयमी, अनल्प- तेमन् उदार एवं उदार, चित्तस्य चित्तवाणा रोगीना चित्तवाले रोगीके, काये शरीरमां शरीरमें, शोषः रोग्यक्षमा शोष, चिरम् लांछे। वधत ज्यादा काल तक, न तिष्ठति टकते। नथी नहीं ठहरता ॥ १६३ ॥

163. Consumption does not persist long in one that is disciplined and strong-minded and subsists exclusively on a meat-diet and drinks honey wine.

राजयक्ष्मणि प्रशस्तानि मयानि—

वारुणीमण्डनित्यस्य बहिर्माज्जनसेविनः ।

अविधारितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरम् ॥१६४॥

वारुणी- वारुणीना वारुणीके, मण्ड- मण्डुं मण्डको, नित्यस्य नित्य सेवन करनार नित्य पीनेवाले, बहिर्माज्जन- बहिर्माज्जन बहिर्माज्जन, सेविनः करनार करनेवाले, अवि- धारितवेगस्य अने वेगनुं धारण न करनारना शरीरमां और वेगविधारण न करनेवालेके शरीरमें, यक्ष्मा रोग्यक्षमा यक्ष्माको, अन्तरम् अवकाश अवकाश, न लभते भेगवते। नथी नहीं मिलता ॥ १६४ ॥

१६३. नियतानल्पचित्तस्य—नियतस्याल्पचित्तस्य (ब.)

,, मांसमेवाश्रितः—संस्कृतान्यश्रितः (ब.)

१६४. वारुणीमण्डनित्यस्य—वारुणीमण्डनित्यस्य (ब.)

,, बहिर्माज्जनसेविनः—बहिर्मांसानुसेविनः (प.)

164. Consumption cannot find entry into the body of a man who takes daily the supernatant fluid of varuni wine and pays great attention to the external cleansing of the body and who does not suppress the natural urges.

प्रसन्नां वारुणीं सीधुमरिष्टानासवान्मधु ।
यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयन् ॥१६५॥

मांसानि भक्षितुं मांस, भक्षयन् भक्षयुः करितां भक्षण करता हुआ, अनुपानार्थम् अनुपान भाटे अनुपानार्थ, यथार्हम् नै योग्य होय ते प्रभाणे यथायोग्य, प्रसन्नम् प्रसन्ना प्रसन्ना, वारुणीम् वारुणी वारुणी, अरिष्टान् अरिष्टो अरिष्ट, सीधुम् सीधु सीधु, आसवान् आसवे। आसव, मधु अने माध्वीक और मधुको, पिबेत् पीवा पीवे ॥ १६५ ॥

165. The consumptive patient may take as post-prandial drink, prasanna, varuni or sidhu wine or simple or medicated wines as is suitable after taking a meat-diet.

मद्यं तैक्ष्ण्यौष्ण्यवैशद्यसूक्ष्मत्वात् स्रोतसां मुखम् ।
प्रमथ्य विवृणोत्याशु तन्मोक्षात् सप्त घातवः ॥१६६॥
पुष्यन्ति घातुपोषाच्च शीघ्रं शोषः प्रशाम्यति ।

मद्यम् मद्य मद्य, तैक्ष्ण्य- तीक्ष्णता तीक्ष्ण औष्ण्य- उष्णता उष्ण, वैशद्य- विशदता विशद, सूक्ष्मत्वात् अने सूक्ष्मताथी और सूक्ष्म होनेसे, स्रोतसां स्रोतानां स्रोतोंके, मुखम् मुखम् मुखको, प्रमथ्य मथन करी मथन कर, आशु जल्दी शीघ्र, विवृणोति खुल्ला करे छे विस्तृत कर देता है, तत् तेओनां उनके, मोक्षात् मुक्ति। यथाथी खुलनेसे, सप्त सात सप्त, घातवः घातुओ। घातु, पुष्यन्ति पुष्ट थाय छे पुष्ट होती हैं, घातुपोषात् च अने घातुओनुं पोषण् यथाथी और घातुपुष्टिसे, शोषः रोग्यक्षमा शोष, शीघ्रम् शीघ्र, प्रशाम्यति शान्त भव अथ छे शान्त होता है ॥१६६॥

166. Wine owing to its quality of being acute, hot, clear, and subtle, churns up the orifices of the body-channels and soon dilates them. As a result of this re-establishment of the freedom of circulation in the vessels, all the seven body-elements get nourished, and the wasting due to consumption soon disappears.

राज्यक्षमणि कतिपयबृंहणयोगाः—

मांसादमांसस्वरसे सिद्धं सर्पिः प्रयोजयेत् ॥१६७॥

सक्षौद्रं, पयसा सिद्धं सर्पिर्दशगुणेन वा ।

सिद्धे मधुरकैर्द्रव्यैर्दशमूलकषायकैः ॥१६८॥

क्षीरमांसरसोपेतैर्घृतं शोषहरं परम् ।

मांसाद- मांस आनार प्राणीना मांसमक्षौ प्राणियोंके, मांस- मांसना मांसके, स्वरसे रसमां स्वरससे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए, सक्षौद्रम् अने मधुनी साथे भेजवेला और मधुयुक्त, सर्पिः घृतने घृतका, दशगुणेन अथवा दशगुणा अथवा दसगुने, पयसा दूधथी दूधसे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध, सर्पिः वा घृतने घृतका, प्रयोजयेत् प्रयोग करेला प्रयोग करे, क्षीरमांसरसोपेतैः दूध तथा मांसरसथी युक्त क्षीर तथा मांसरससे युक्त, मधुरकैः मधुर रसवाला मधुर, द्रव्यैः द्रव्योंना उद्भूत द्रव्योंसे, दशमूलकषायकैः अने दशमूलना उपायेथी और दशमूलके कषायोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध, घृतम् घृती घृत, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, शोषहरम् राज्यक्षमानु नाशक छे शोषनाशक है ॥ १६७-१६८॥

167-168. The ghee prepared with the meat-juice of carnivorous animals may be administered to the consumptive or the ghee prepared in ten times the quantity of milk may be given to the patient. The medicated ghee prepared in the decoction of decaradix, milk and meat-juice with the paste

of drugs of the sweet group is an excellent cure for consumption.

पञ्चकोलादिघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥१६९॥

सयावशूकैः सक्षीरैः स्रोतसां शोधनं घृतम् ।

सयावशूकैः जयभारसहित यवक्षारसहित, सक्षीरैः अने दूधसहित और क्षीरसहित. पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल- पीपरीमूल पिप्पलीमूल, चव्य- चव्य चव्य, चित्रक- चित्रक चित्रक नागरैः अने सूंठथी और सोंठसे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध, घृतम् घृत घृत, स्रोतसाम् स्रोतानु स्रोतोंका, शोधनम् शोधन करनेवाला छे शोधन करनेवाला होता है ॥ १६९॥

169-169. The medicated ghee prepared with the paste of long pepper, roots of long pepper, chaba pepper, white-flowered leadwort, dry ginger, barley alkali and milk is a cleanser of the vascular channels.

रास्नादिघृतम्—

रास्नाबलागोक्षुरकस्थिरावर्षाभुसाधितम् ॥१७०॥
जीवन्तीपिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषनुद्धतम् ।

रास्ना- रास्ना रास्ना. बला- बला बला, गोक्षुरक- गोक्षुर गोक्षुर, स्थिरा- स्थिरा शालपर्णी, वर्षाभु- वर्षाभु अने साटेडीना कषायथी और वर्षाभूके कषायसे, साधितम् सिद्ध करेला सिद्ध. जीवन्ती- जीवन्ती जीवन्ती, पिप्पली- पिप्पली अने पीपरना उद्भूतानु और पिप्पलीके कषयसे मिलाया हुआ. सक्षीरम् दूधसहित दूधयुक्त, घृतम् घृत घृत शोषनुद्धत राज्यक्षमानु नाश करनेवाला छे शोषको नष्ट करता है ॥ १७०॥

170-170. The medicated ghee prepared in the decoction of indian ground sel, heart-leaved sida, small caltrop, ticktrefoil, hog weed and milk along

with the paste of cork swallow wort and long pepper, is curative of consumption.

यवागवा वा पिवेन्मात्रां लिह्याद्वा मधुना सह ॥१७१॥
सिद्धानां सर्पिषामेषामद्यादन्नेन वा सह ।

सिद्धानाम् सिद्ध करेखा सिद्धकिये हुए, एषाम् आ
इन, सर्पिषाम् धृतेनी घृतोको, मात्राम् मात्रा मात्रा,
यवागवा वा यवागूनी साथे यवागूके साथ, पिवेत्
पीवी पीवे, मधुना वा अथवा मधुनी अथवा मधुके
सह साथे साथ, लिह्यात् याटवी चाटे, अन्नेन वा
अथवा अन्ननी या अन्नके, सह साथे साथ, अद्यात्
भावी खावे ॥ १७१३ ॥

171-171½. These medicated ghees may be drunk with gruel or licked with honey or eaten mixed with the food in the proper dose.

शुष्यतामेष निर्दिष्टो विधिराभ्यवहारिकः ॥१७२॥

शुष्यताम् राजयक्षमाना रेणुग्रीभोने शोषिणीकी,
एष आ यह, आभ्यवहारिकः भोजनसंबंधी आहार-
सम्बन्धी, विधिः विधि विधि, निर्दिष्टः उही छे बतायी
हे ॥ १७२ ॥

172. Thus has been described the dietetic regimen for the consumptive.

बहिःस्पर्शनमाश्रित्य वक्ष्यतेऽतः परं विधिः ।

अतः हुवे अब, परम् पछी आगे, बहिःस्पर्शनम्
अहिर्भाजनना बहिर्माजनके, आश्रित्य संबंधमां
संबन्धमें, विधिः विधि विधि, वक्ष्यते उहेवाभां आपसे
कही जायगी ॥ १७२३ ॥

172½. Hereafter will be described treatment by means of external medication.

राजयक्ष्मणि अवगाहनम्—

खेहक्षीराम्बुकोष्ठेषु स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥१७३॥
स्रोतोविबन्धमोक्षार्थं बलपुष्ट्यर्थमेव च ।

१७३. कोष्ठेषु-कोष्ठे त (व.)

स्वभ्यक्तम् सारी रीते अभ्यंग करेखा बच्छी
तरह अभ्यंग कराये गये, (शोषिणम् शोषणा इन्दीने
वक्ष्मीको), स्रोतः स्रोतोवां स्रोतोके, विबन्ध- अंधन
विबन्धको, मोक्षार्थम् पुष्ट्या करवा भाटे नष्ट करनेके
लिए, बल- तथा अल एवं बल, पुष्ट्यर्थम् एव च
अने पुष्टिने भाटे और पुष्टिके लिए, स्नेह- स्नेह स्नेह,
क्षीर- दूध दूध, अम्बु- अने अलनी और जलके,
कोष्ठेषु कोठीभोभां कोष्ठमें, अवगाहयेत् अवगाहन
करावपुं बैठाने ॥ १७३३ ॥

173-173½. The patient after being well inuncted should be given a tub-bath with unctuous liquid, milk and water in order to relieve the constriction of the channels and to increase strength and plumpness.

उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैः पुनराकैः सुखैः करैः ॥१७४॥
मृद्वीयात् सुखमासीनं सुखं चोत्सादयेन्नरम् ।

उत्तीर्णम् कोठीथी अहार नीकलेखा कोष्ठसे बाहिर निकले
हुए, सुखम् अने सुजेथी और सुखसे, आसीनम्
भेठेखा बैठे हुए, नरम् मनुष्यने पुरुषको, पुनः इरीने
फिर, मिश्रकैः मिश्रक मिश्रक, स्नेहैः स्नेहो स्नेहोसे,
आकैः योपडेखा लिप्त किये, सुखैः कोमल कोमल,
करैः हाथवडे हाथोंसे, सुखम् सुभुकर रीते सुख लगे
ऐसा, मृद्वीयात् मर्दन करेपुं मर्दन करे, उत्सादयेत्
च अने उद्भवर्तन करेपुं और उत्सादन करे ॥ १७४३ ॥

174-174½. On emerging from tub-bath, the patient should be made to sit at his ease and once again treated to a pleasant oil massage with a light hand using mixed unctions, and then to a pleasant dry massage.

राजयक्ष्मणि उत्सादनं स्नानं च—

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥१७५॥

अश्वगन्धामपामागं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदारीं सर्षपं कुष्ठं तण्डुलानतसीफलम् ॥१७६॥

१७५३. मृद्वीयात्-गृहीयात् (व.)

माषांस्तिलांश्च किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।
यवचूर्णत्रिगुणितं दध्ना युक्तं समाक्षिकम् ॥१७७॥
एतदुत्सादनं कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदम् ।

जीवन्तीम् श्व-ती जीवन्ती, शतवीर्याम् शतवीर्या
शतवीर्या, सपुनर्नवाम् लाटोडीसहित पुनर्नवाके साथ,
विकसाम् च भण्ड मंजीठ अश्वगन्धाम् अश्वगंधा
असंगंध, अपामार्गम् अथेडा अपामार्ग, तर्कारीम् तर्कारी
जयंती, मधुकम् गेहीमध मुलहठी बलाम् भला बला,
विदारीम् विदारीकंद विदारी, सर्वपम् सरसव सरसो,
कुष्ठम् कंठ कुष्ठ, तण्डुलान् येभा चावल, अतसीफलम्
अणसीनां पीन अलसी, माषान् अउड उडद,
तिलान् च तक्ष तिल, किण्वम् च तथा डिण्व तथा
किण्व, सर्वम् ये अधुं इन मक्का. एकत्र येकत्र डरी
एकत्र, चूर्णयेत् यूष् ३२वुं चूर्ण करे यवचूर्ण-त्रिगुणितम्
त्रिगुणित्वा नवना दोटवाणुं तीनगुने जौके चूर्णसहित,
दध्ना दहीथी दहीसे, युक्तम् युक्त मिलाकर, समाक्षिकम्
अने मधुसहित और शहदसहित, एतत् आ इस
पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, वर्ण- वलुं वर्ण बलप्रदम् अने भल
आपनाउं और बलप्रद, उत्सादनम् उत्तर्न उत्सादनको,
कार्यम् ३२वुं लगावे ॥ १७५-१७७३ ॥

175-177½. Take cork swallow wort,
scutch grass, mudar, hog-weed, winter
cherry, rough chaff, wind killer, liqo-
rice, heart-leaved sida, white yam,
rape seed, costus, rice, linseed, black
gram, til and yeast, and powder them
all together. Mix this with thrice its
quantity of barley powder and add
curds and honey; this should be used
for massage for it promotes plumpness,
complexion and vitality.

गौरसर्षपकलंकन कल्कैश्चापि सुगन्धिभिः ॥१७८॥
स्नायादुसुखैस्तोयैर्जीवनीयौषधैः शृतैः ।

१७७. त्रिगुणितं-द्विगुणितं (त. घ.)

„ त्रिगुणितं दध्ना युक्तं-द्विगुणितं दध्ना युक्तं (प.)

„ -द्विगुणं यवचूर्णेन (प.)

१७८. कल्कैश्चापि-गन्धैश्चापि (ख. घ.)

गौरसर्षप- सईद सरसवना सफेद सरसोंके, कल्केन
कल्की कल्कसे, सुगन्धिभिः सुगंधी द्रव्योंना और
सुगन्धी द्रव्योंके, कल्कैः च अपि कल्की कल्कोसे,
जीवनीय- अने श्वन्तीय और जीवनीय, औषधैः
औषधीय औषधोंसे, शृतैः पकड़ेलां शृत, ऋतुसुखैः
ऋतुने अनुकूल ऋतुके अनुकूल, तोयैः नद्यों जलोंसे,
स्नायात् स्नान ३२वुं स्नान करे ॥ १७८ ॥

178-178½. Then the patient should
take a bath in water in which have
been boiled drugs of the life-promoter
group, the paste of white mustard and
the paste of fragrant substances,
cooling the water to the degree of
temperature found congenial in the
particular season.

राजयक्ष्मणि अक्षपानम्—

गन्धैः समालयैर्वासोभिर्भूषणैश्च विभूषितः ॥१७९॥
स्पृश्यान् संस्पृश्य संपूज्य देवताः समिषग्विजाः ।
इष्टवर्णरसस्पर्शगन्धवत् पानभोजनम् ॥१८०॥
इष्टमिष्टैरुपहितं सुखमद्यात् सुखप्रदम् ।

समालयैः पुष्पमालाओं सहित पुष्पमालाओंके साथ,
गन्धैः सुगंधी द्रव्यों सुगन्धी द्रव्य, वासोभिः वस्त्र
वस्त्र, भूषणैः च अने अलंकारोंथी और आभूषणोंसे,
विभूषितः अलंकृत थई विभूषित होकर, स्पृश्यान्
स्पर्श ३२वा शौच्य पदार्थोंना स्पृश्य वस्तुओंको, संस्पृश्य
स्पर्श ३२रीने स्पर्श करके, समिषक्- तथा वैद्य एवं वैद्य,
विजाः ब्राह्मण ब्राह्मण, देवताः संपूज्य अने देवताओंतुं
पूजन ३२रीने और देवताओंकी पूजा करके, इष्टैः प्रिय-
जनोंकी प्रियजनोंसे, उपहितम् तैयार ३२वां बनाये हुए,
इष्ट- मनपसंद प्रिय, वर्ण- वलुं वर्ण, रस- रस रस,
स्पर्श- स्पर्श स्पर्श गन्धवत् तथा सुगन्धवाणां तथा
सुगन्धयुक्त, इष्टम् मनगमतां प्रिय, सुखप्रदम् तेमन
सुखकारक एवं सुखप्रद, पान- भोजनम् अक्षपान
अक्षपान, सुखम् सुखपूर्वक सुखसे, अद्यात् आवा
खावे ॥ १७९-१८०३ ॥

१८०३. सुखमद्यात्-हितमद्यात् (क. घ. च. घ. फ.)

179-180. The consumptive patient should then deck himself with perfumes flower garlands, clothes and ornaments, touch auspicious articles, worship the gods, the twice-born and the physicians, and eat at ease pleasant food and drink possessing pleasant color, taste, feel and odor, prepared by agreeable persons and inducive of happiness.

समातीतानि धान्यानि कल्पनीयानि शुष्यताम् १८१
लघून्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च ।

यानि प्रहर्षकारीणि तानि पथ्यतमानि हि ॥१८२॥

शुष्यताम् राजयक्ष्मणा राज्ञीशो भाटे शोषियोंके लिए, समातीतानि ओक वर्षनां जूनां एक वर्षके पुराने, धान्यानि धान्यो, धान्योंको, कल्पनीयानि पकावनां पकावे, हि ३२७ के क्योंकि, यानि जे जो, लघूनि हलकां लघु, अहीनवीर्याणि वीर्य हलकां न गुरुं होय ओवां पूर्णवीर्य, स्वादूनि भक्षुर स्वादु, गन्धवन्ति च सुगंधवाला सुगंधयुक्त, प्रहर्षकारीणि च अने आनंद आपनारां होय और मनको प्रसन्नता देनेवाले हों, तानि हि ते वे, पथ्यतमानि पथ्यतम छे अत्यंत पथ्य होते हैं ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. Those grains, which are a year old, are to be used in the preparation of food for the consumptives, those which are light to digest, which have not lost their nutritive quality and which are delicious, fragrant and virilific, are the most wholesome.

यश्चोपदेक्ष्यते पथ्यं क्षतक्षीणचिकित्सिते ।

यक्ष्मणस्तत् प्रयोक्तव्यं बलमांसाभिवृद्धये ॥१८३॥

१८२. लघून्यहीनवीर्याणि स्वादूनि गन्धवन्ति च-लघूनि हीनवी-

र्याणि तानि पथ्यतमानि हि (ख. ड. त. द.)

१८३. पथ्यं-किंचित् (ब.)

क्षतक्षीण-चिकित्सिते क्षतक्षीण चिकित्साध्यायमां क्षतक्षीणचिकित्सिताध्यायमें, यत् च जे जो, पथ्यं पथ्य, उपदेक्ष्यते उद्देवाभां आनंदे कहा जायगा, तत् तेनो उसको, यक्ष्मणः राजयक्ष्मणा राज्ञीना यक्ष्मीके, बल-मांस बल, मांस- तथा मांसनी तथा मांसको, अभिवृद्धये वृद्धि भाटे बढ़ानेके लिए प्रयोक्तव्य उपयोग करवे उपयोगमें लावे ॥ १८३ ॥

183. The consumptives in order to improve their strength and flesh must make use of those articles that are prescribed as wholesome in the treatment of 'pectoral lesions and cachexia'.

राजयक्ष्मणि प्रशस्तो विहारः—

अभ्यङ्गोत्सादनैश्चैव वासोभिरहृतैः प्रियैः ।

यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः ॥१८४॥

वस्तिभिः क्षीरसर्पिर्भिर्मौसैर्मोसरसौदनैः ।

इष्टैर्मद्यैर्मनोक्षानां गन्धानामुपसेवनैः ॥१८५॥

सुहृदां रमणीयानां प्रमदानां च दर्शनैः ।

गीतवादित्रशब्दैश्च प्रियश्रुतिभिरेव च ॥१८६॥

हर्षणाश्वासनैर्नित्यं गुरुणां समुपासनैः ।

ब्रह्मचर्येण दानेन तपसा देवतार्चनैः ॥१८७॥

सत्येनाचारयोगेन मङ्गलैरप्यहिसया ।

वैद्यविप्रार्चनाश्चैव रोगराजो निवर्तते ॥१८८॥

अभ्यङ्ग- अभ्यंग अभ्यंग, उत्सादनैः च एव उत्सादन और उत्सादनसे, अहृतैः नवां एवं नवीन, प्रियैः मन-गमनां प्रिय, वासोभिः वस्त्रो वस्त्रोंसे, यथा-ऋतुविहितैः ऋतु अनुसार ऋतुके अनुसार, स्नानैः स्नान स्नानोंसे, अवगाहैः अवगाहन अवगाहोंसे, विमार्जनैः विमार्जन विमार्जनोंसे, वस्तिभिः अस्ति वस्तिगोंसे, क्षीर- दूध

१८४. यथर्तुविहितैः स्नानैरवगाहैर्विमार्जनैः-यथर्तुविहितैः स्नानै-

वासोभिरहृतैः प्रियैः (ब.)

१८५. क्षीरसर्पिर्भिः-क्षीरसर्पिभिः (द.)

१८६. मङ्गलैः-मङ्गलैः (क. ड.)

मङ्गलैरप्यहिसया-मङ्गलैरहिसया (ख. ग. द.)

मङ्गलैरहिसया (ब.)

वृषसे, सर्पिभिः धृत वृत्तसे, मांसैः भक्ष मांससे, मांस-
रस- भक्षरस मांसरससे, ओदनैः भात भातसे,
इष्टैः मनने गन्धे भोजे प्रिय, मधैः मध मधोसे,
मनोज्ञानाम् च मनने आनन्ददायक मनको आह्लाद
देनेवाकै, गन्धानाम् भक्षेना गन्धोके, उपसेवनैः एव
सेवने सेवनसे, सुहृदाम् मित्रे मित्रो, रमणीयानाम्
रमणीय पदार्थो रमणीय पदार्थो, प्रमदानाम् च अने
प्रमदाओना दर्शने और स्त्रियोंके दर्शनसे, गीत- गायन
गीत, वादित्र तथा वाजिन्त्रना एवं वादनके, कण्वैः च
शुद्धे शब्दोसे, प्रिय- प्रिय प्रिय, श्रुतिभिः एव च
शुद्धे वचनोसे, हर्षण- हर्षण उत्पादन हर्षणसे,
आश्वासनैः आश्वासन आश्वासनसे, गुरुणाम् शुभुओनी
गुरुजनोकी, निराम् नित्य नित्य, समुपासनैः सेवा
उपासनासे, ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्यसे, दानेन दान
दानसे, तपसा तपश्चर्या तपसे, देवता- अने देवताओना
देवताओकी, अर्चनैः पूजन पूजासे, सत्येन सत्य
सत्य भाषणसे, आचारयोगेन सदाचार सदाचरणसे,
मङ्गल्यैः भोग्यैश्च कर्मो मांगलिक कर्मसे, अहिंसया अपि
अहिंसा अहिंसासे, वैद्य-विप्र- अने वैद्य तथा ब्राह्मणोनी
और वैद्य एवं ब्राह्मणोकी, अर्चनात् च एव पूज्यथी
पूजा करनेसे, रोगराजः राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, निवर्तते
निवृत्त थाय छे शांत होता है ॥ १८४-१८८ ॥

184-188. It is by recourse to inun-
ction, massage, pleasant and untorn
garments, affusions, baths immersion-
baths, internal and external cleansing
which are suitable to the prevailing
season, enemata, milk ghee, meat-foods
cooked rice mixed with meat juices, plea-
sant wines, delightful perfumes, sight
of friends, beautiful things and young
women, the pleasant sound of songs
and musical instruments, cheering
and comforting words, constant ser-
vice to preceptors and elders, practice
of Brahmacharya, charity, austerity,
worship of the gods, truth, righteous

conduct, auspicious rites, nonviolence
and respect to the physicians and
Brahmins, that one gets free from
consumption, the king of disease.

राजयक्ष्मणि वैदिकी इष्टिः —

यथा प्रयुक्तया चेष्टया राजयक्ष्मा पुरा जितः ।
तां वेदविहितामिष्टिमारोग्यार्थी प्रयोजयेत् ॥१८९॥

प्रयुक्तया प्रयोग करना आदेशी प्रयोग की गई,
यथा ने जिस, इष्ट्या च इष्टि इष्टिसे, पुरा पूर्वकालमें
पहिने, राजयक्ष्मा राजयक्ष्मामें राजयक्ष्मा, जितः छुटो
हुता जीता गया था, ताम् ते उस, वेद- विहिताम्
वेदविहित वेदविहित, इष्टिम् इष्टिने इष्टिको,
आरोग्यार्थी आरोग्यवाणो आरोग्यार्थी, प्रयोजयेत्
प्रयोग करे प्रयोगमें लावे ॥ १८९ ॥

189. The patient desirous of regain-
ing his health should perform the
same religious rites enjoined by the
Vedas as those by the performance of
which this king of diseases was subdued
in the first instance.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः —

तत्र श्लोकौ —

प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि प्राग्रूपं रूपसंग्रहः ।
समासाद् व्यासतश्चोक्तं मेषजं राजयक्ष्मणः ॥१९०॥

तत्र श्लोकौ ते विषयभा में श्लोका छे ३ उस
विषयमें दो श्लोक हैं कि, राजयक्ष्मणः राजयक्ष्मानी
राजयक्ष्माकी, प्रागुत्पत्तिः पूर्वकालमें उत्पत्ति पुराकालमें
उत्पत्ति, निमित्तानि तेना हेतु उसके हेतु प्राग्रूपम्
तेनु पूर्वरूप उनका पूर्वरूप रूपसंग्रहः तथा तेना अपने
संग्रह तथा उसके रूपका संग्रह, समासाद् संक्षेपथी
कहा छे संक्षेपसे कहे हैं, मेषजम् च अने राजयक्ष्मानी
चिकित्सा और राजयक्ष्माकी चिकित्सा, व्यासतः
विस्तारथी विस्तारसे, उक्तम् उही छे कही है ॥ १९० ॥

१८९. आरोग्यार्थी-आरोग्यार्थ (घ.)

१९०. प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि-प्रागुत्पत्तिर्निमित्तानि (ख.)

Here are two recapitulatory verses—

190. Concerning consumption, the protogenesis, etiological factors, premonitory symptoms and syndromes of signs and symptoms have been described in brief and treatment in extens.

नामहेतुरसाध्यत्वं साध्यत्वं कृच्छ्रसाध्यता ।
इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो राजयक्ष्मचिकित्सिते ॥१९१॥

नामहेतुः राजयक्ष्मना नामनुं कारुण्य राजयक्ष्माके नामका हेतु, असाध्यत्वम् असाध्यता असाध्यता, साध्यत्वम् साध्यता साध्यत्व, कृच्छ्रसाध्यता कृच्छ्रसाध्यता, कृच्छ्रसाध्यता इति ये यह, कृत्स्नः सर्वं संपूर्ण संग्रहः संग्रह संग्रह, राजयक्ष्मचिकित्सिते 'राजयक्ष्मचिकित्सित' नामना अध्यायम् 'राजयक्ष्मचिकित्सित' नामके अध्यायमें, उक्तः कृच्छ्रो छे कहा है ॥ १९१ ॥

191. Explanation of the name of the disease, incurable, curable and formidable conditions: these comprise the complete synopsis in the chapter on the 'Therapeutics of Consumption'.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकित्सास्थाने राजयक्ष्मचिकित्सितं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रथेवा अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेवा आ शास्त्रों और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें, राजयक्ष्मचिकित्सितम् 'राजयक्ष्मचिकित्सित' 'राजयक्ष्मचिकित्सित', नाम नामना नामका, अष्टमः आठमो आठवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण यथे अध्याय समाप्त हुआ ॥ ८ ॥

8. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agni-

१९१. इत्युक्तः संग्रहः कृत्स्नो-इत्यर्थसंग्रहः प्रोक्तो (ब.)

vesa and revised by Caraka, the eighth chapter entitled 'The Therapeutics of Consumption' is completed.

नवमोऽध्यायः ।

नवमो अध्याय अध्याय नववाँ

Chapter IX

उन्मादचिकित्सितोपक्रमः—

अथात उन्मादचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः ६वे अध्यायी सब आगे, उन्मादचिकित्सितम् 'उन्मादचिकित्सित' नामना अध्यायम् 'उन्मादचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करथुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयम् नीचे प्रमाणे अ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म कहेथुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on 'The Therapeutics of Insanity.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

बुद्धिस्मृतिज्ञानतपोनिवासः

पुनर्वसुः प्राणवृतां शरण्यः ।

उन्मादहेत्वाकृतिमेषजानि

कालेऽग्निवेशाय शशंस पृष्टः ॥ ३ ॥

बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, स्मृति- स्मरणशक्ति स्मृति, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, तपः- अने तपश्चर्याना और तपके, निवासः निवासस्थानरूप निवास, प्राणवृताम् प्राणी- जीने प्राणियोंके लिए, शरण्यः शरण्य आपनारा शरण जाने योग्य, पुनर्वसुः पुनर्वसुके पुनर्वसुने, पृष्टः प्रश्न पूछनामा आपता प्रश्न पूछने पर, काले योअ समये मयाकाल, अग्निवेशाय अग्निवेशने अग्निवेशको, उन्माद-

ઉન્માદના ઉન્માદને હેતુ- કારણ હેતુ આકૃતિ- લક્ષણ
રૂપ, મેષજાનિ અને ઔષધો ઔર ઔષધ, કાશંસ
કહ્યાં કહે ॥ ૩ ॥

3. Punarvasu who was, as it were, the very abode of understanding, memory, wisdom and austerity, and who was sought by all living beings as their refuge, being questioned by Agnivesa, in due course, described the etiology, signs and symptoms and treatment of insanity.

ઉન્માદસ્ય સામાન્યનિદાનમ્—

વિરુદ્ધદુષ્ટાશુચિભોજનાનિ

પ્રધર્ષણં દેવગુરુદ્વિજાનામ્ ।

ઉન્માદહેતુર્મયદર્ષપૂર્વો

મનોઽમિઘાતો વિષમાશ્ચ ચેષ્ટાઃ ॥ ૪ ॥

વિરુદ્ધ- વિરુદ્ધ વિરુદ્ધ, દુષ્ટ- દૂષિત દુષ્ટ, અશુચિ-
અને અપવિત્ર ઔર અપવિત્ર ભોજનાનિ ભોજનો
ભોજન, દેવ- દેવતા દેવ, ગુરુ- ગુરુ ગુરુજન, દ્વિજાનામ્
અને બ્રાહ્મણોનું ઔર બ્રાહ્મણોના પ્રધર્ષણમ્ અપમાન
અપમાન, મય- ભય મય, દર્ષ- કે હર્ષ યા દર્ષસે, પૂર્વઃ
જેનું કારણ છે એવો જનિત, મનઃ- મનને માનસિક,
અમિઘાતઃ આઘાત આઘાત, વિષમાઃ અને વિષમ ઔર
વિષમ, ચેષ્ટાઃ ચ ચેષ્ટાઓ ચેષ્ટાઈ, ઉન્માદ- ઉન્માદનું
ઉન્માદકે, હેતુઃ કારણ છે હેતુ હૈં ॥ ૪ ॥

4. Diet that consists of articles that are incompatible, vitiated and unclean; disrespect towards the gods teachers and the twice-born; mental shock resulting from excess of fear or joy; and faulty bodily activity—all these are the causative factors of insanity.

ઉન્માદસ્ય સંપ્રાપ્તિઃ—

તૈરહ્યસત્ત્વસ્ય મલાઃ પ્રદુષ્ટા

બુદ્ધેર્નિવાસં હૃદયં પ્રદૂષ્ય ।

સ્રોતાંસ્યધિષ્ઠાય મનોવહાનિ

પ્રમોહયન્ત્યાશુ નરસ્ય ચેતઃ ॥ ૫ ॥

અર્થ- અર્થ અર્થ, સત્ત્વસ્ય સત્ત્વગુણવાળાના
સત્ત્વગુણી પુરુષકે, તૈ- તેઓથી અને, પ્રદુષ્ટાઃ દૂષિત
થયેલા અત્યંત દૂષિત, મલાઃ મળો મલ, બુદ્ધેઃ બુદ્ધિના
બુદ્ધિકે, નિવાસમ્ નિવાસસ્થાનમ્ નિવાસસ્થાન, હૃદયમ્
હૃદયને હૃદયકો, પ્રદૂષ્ય દૂષિત કરીને દૂષિત કરકે,
મનોવહાનિ તથા મનોવહ તથા મનોવહ, સ્રોતાંસિ
સ્રોતાને સ્રોતાંસિ અધિષ્ઠાય આશ્રય કરીને આશ્રય
કરકે, નરસ્ય મનુષ્યના પુરુષકે, ચેતઃ મનને મનકો,
આશુ શીઘ્ર શીઘ્ર પ્રમોહયન્તિ મોહયુક્ત કરે છે મોહ-
યુક્ત કર દેતે હૈં ॥ ૫ ॥

5. The humors in the body of the weak-minded, getting morbid by the above factors, and, in their turn, vitiating the brain, the seat of intelligence, become localized in the channels of the nervous system and soon derange the function of the mind.

ઉન્માદસ્ય સામાન્યલક્ષણમ્—

ધીવિભ્રમઃ સત્ત્વપરિપ્લવશ્ચ

પર્યાકુલા દષ્ટિરધીરતા ચ ।

અબદ્ધવાકત્વં હૃદયં ચ શૂન્યં

સામાન્યમુંન્માદગદસ્ય લિક્ષ્મ્ ॥ ૬ ॥

ધી- બુદ્ધિનો બુદ્ધિકા વિભ્રમઃ વિભ્રમ ભ્રંશ, સત્ત્વ-
મનની મનકી, પરિપ્લવઃ ચ ચ ચળતા ચંચલતા, પર્યાકુલા
વ્યાકુલ વ્યાકુલ દષ્ટિઃ દષ્ટિ દષ્ટિ, અધીરતા ચ ધીરતાનો
અભાવ અધીરતા. અબદ્ધ- અસંબદ્ધ અસંબદ્ધ, વાક્-
ત્વમ્ વાણી ભાષણ, શૂન્યમ્ અને શૂન્ય ઔર શૂન્ય,
હૃદયમ્ ચ હૃદય હૃદય, ઉન્માદ-ગદસ્ય ઉન્માદરોગના
ઉન્માદરોગકે, સામાન્યમ્ સામાન્ય સામાન્ય, લિક્ષ્મ્
લક્ષણ છે લક્ષણ હૈં ॥ ૬ ॥

6. Confusion of intellect, extreme fickleness of mind, agitation of the

૫. પ્રમોહયન્ત્યાશુ-વિમોહયન્ત્યાશુ (ક. છ.)

eyes, unsteadiness, incoherence of speech, mental vacuity—these are the general symptoms of the disease of insanity.

स मूढचेता न सुखं न दुःखं
नाचारधर्मौ कुत एव शान्तिम् ।
विन्दत्यपास्तस्मृतिबुद्धिसंज्ञो
अमत्ययं चेत इतस्ततश्च ॥ ७ ॥

सः ते वह, मूढचेताः भूः चित्तवाणौ। भ्रान्तचित्त, न नथी न, सुखम् सुभने सुखको, न नथी न, दुःखम् दुःभने दुःखको, न नथी न, आचारधर्मौ आचार तेभ्य धर्मने आचार एवं धर्मको, विन्दति प्राप्त करोती पाता है, शान्तिम् तो शान्ति तो शान्तिको, कुतः एव अथाथी न पावे ? कहाँसे पावे ?, अपास्त- नष्ट थथां छे नष्ट, स्मृति- स्मृति स्मृति, बुद्धि- भुद्धि बुद्धि संज्ञः अने भान- जेनां जेवो और संज्ञावाला, अयम् आ यह पुरुष, चेतः चित्तने मनको, इतः आभ इधर, ततः च तेभ उधर, अमति अभावे छे अमित करता है ॥ ७ ॥

7. The imbecile, who is thus afflicted, is unable to know pleasure and pain and right behaviour or duty. Needless to say, he knows no mentalease. Deprived of memory, understanding and wits, he keeps his mind wavering restlessly.

उन्मादव्युत्पत्तिः—

समुद्भवं बुद्धिमनःस्मृतीना-
मुन्मादमागन्तुनिजोत्थमाहुः ।
तस्योद्भवं पञ्चविधं पृथक् तु
वक्ष्यामि लिङ्गानि चिकित्सितं च ॥ ८ ॥

बुद्धि- भुद्धि बुद्धि, मनः- मन मन स्मृतीनाम् अने स्मृतिना और स्मृतिके, समुद्भवं अभिप्राय भ्रम- रूप, उन्मादम् उन्मादने उन्मादको, आगन्तु- आगंतु आगन्तु, निजोत्थम् तथा निज उत्पत्ति उत्पत्ति

८. समुद्भवं-तं निजमं (प.)

अथेष्टे। तथा दोषजन्य, माहुः उहे छे कहते हैं। तस्य तेनां उसके, पञ्चविधम् पंच प्रकारनां पंचविध, उद्भवम् उत्पत्तिकारणे। उत्पत्तिकारण, लिङ्गानि वक्ष्ये। लिङ्ग, चिकित्सितम् च अने चिकित्सा और चिकित्साको, पृथक् तु भुद्धिं भुद्धिं पृथक् पृथक्, वक्ष्यामि उद्दीश कहूँगा ॥ ८ ॥

8 Insanity which is characterised by such derangement of understanding, mind and memory, is said to be of exogenous or endogenous origin. I shall describe individually the five-fold causation of insanity together with symptoms and the treatment.

वातोन्मादस्य निदानलक्षणे—

रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातु-
क्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः ।

चिन्तादिजुष्टं हृदयं प्रदूष्य
बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम् ॥ ९ ॥

रूक्ष- रक्ष रूक्ष, अल्प- अल्प अल्प, शीत- अने शीत और शीत, अन्न- भोजन अन्न, विरेक- वमन विरेचन वमन विरेचन, धातुक्षय- अने धातुक्षय धातु- क्षय, उपवासैः तथा उपवासथी और उपवाससे, अति- वृद्धः अति वधी गयेष्टो अत्यंत बड़ा हुआ, अनिलः वायु वायु, चिन्तादि- चिन्ता वगेरेथी चिन्ता आदिसे, जुष्टम् युक्त उपहत हृदयम् हृदयने हृदयको, प्रदूष्य दूषित करीने दूषित करके, शीघ्रम् पुरत शीघ्र, बुद्धिम् बुद्धि बुद्धि, स्मृतिम् च अपि तथा स्मरणशक्तिको भी, उपहन्ति नाश करे छे उपहत करता है ॥ ९ ॥

9. The vata getting severely provoked by indulgence in dry, meagre or cold diet, or by excess of purificatory

९. शीतान्न-शीताति (फ.)

„ चिन्तादिजुष्टं-चिन्ताप्रदुष्टं (प.)

„ „ -चिन्तादिजुष्टं (फ. फ.)

procedure or atrophy of body-element or by fasting and vitiating the brain, which is already overcome with worry etc., soon impairs the understanding and memory as well.

अस्थानहासस्मितनृत्यगीत-
वागक्लविक्षेपणरोदनानि ।

पारुष्यकाश्यारुणवर्णताश्च

जीर्णे बलं चानिलजस्य रूपम् ॥१०॥

अस्थान- अथैव स्थानमां अस्थानमें, हास- हस्यं
हास्य, स्मित- मुग्न मलङ्कावयुं स्मित, नृत्य- नाचयुं नृत्य,
गीत- गावुं गीत, वाक्- व्रीहयुं बोलना, अक्लविक्षेपण-
अगंथी येष्टाये। उरवी अंगविक्षेप, रोदनानि रडुं
रोना, पारुष्य- उडोरता पुरुषता, काश्य- दुर्भलता कृशता,
अरुणवर्णताः च अरुण्य वरुणापण्य अरुणवर्णता,
जीर्णे अने आहार पथी गया पथी तथा अन्न जीर्ण
होने पर, बलम् च अल वधयुं बल बढ़ना, अनिलजस्य
ये वातज उन्मादनां वातज उन्मादके, रूपम् अक्षणे। छे
लक्षण हैं ॥ १० ॥

10. The following are the symptoms of insanity arising from provoked vata: laughing, smiling, dancing, singing, speaking, bodily movements and weeping, all of which are out of place; hardness, leanness and dusky-red coloration of the skin and the disease in its anabatic phase at the close of digestion of food.

पित्तोन्मादस्य निदानलक्षणे—

अजीर्णकटुम्लविदाहशीतै-

भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम् ।

उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य

हृदि श्रितं पूर्ववदाद्यु कुर्यात् ॥ ११ ॥

१०. काश्य-कृष्ण (क.)

अजीर्ण- अजीर्ण, कटु- तीव्र। कटु, अम्ल-
भाटा। अम्ल, विदाहि- विदाही विदाही, अशीतैः अने
गरम और उष्ण भोज्यः भोज्य पदार्थोष्णी भोज्य
पदार्थोंसे, चितम् श्रितं यथेष्टं संचित, पित्तम् पित्त
पित्त, उदीर्णवेगम् उदीर्ण वेगवाला यथेष्ट उदीर्ण वेगवाला
होकर, अनात्मकस्य नभणा मनवाणा पुरुषना दुर्बल
मनवाले पुरुषके, हृदि हृदयमां हृदयमें, श्रितम् आश्रय
करीने आश्रित होकर पूर्ववत् पूर्वनी पेठे पूर्ववत्, आद्यु
पुरत शीघ्र अति अत्यंत अत्यंत, उग्रम् उग्र उग्र,
उन्मादम् उन्माद उन्मादको, कुर्यात् करे छे पैदा करता
है ॥ ११ ॥

11. The pitta which has accumulated as the result of taking pre-digestion meals, or taking pungent, acid, irritant and hot articles of food, being activated and getting lodged in the brain of the undisciplined person, rapidly gives rise as before to acute maniacal symptoms.

अमर्षसंरम्भविनम्रभावाः

संतर्जनातिद्रवणौष्ण्यरोषाः ।

प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषाः

पीता च भाः पित्तकृतस्य लिङ्गम् ॥ १२ ॥

अमर्ष- असहनता असहनता, संरम्भ- संरंभ
क्रोध विनम्रभावाः नम्रता नम्र होना, संतर्जन- धमकी
आपणी निर्भर्त्सना, अभिद्रवण- दौडवुं दौडना,
औष्ण्य- उष्णता शरीरका उष्ण होना, रोषाः रोष
रोष, प्रच्छाय- गाढ छाये। घनी छाया, शीत- ठंडा
शीतल, अन्न- अन्न अन्न, जल- अने जलनी और जलकी,
अभिलाषाः छच्छा अभिलाषा, पीता तथा पीणी तथा
पीली, भाः च कति आभा, पित्तकृतस्य ये पित्तज
उन्मादनां ये पित्तज उन्मादके, लिङ्गम् अक्षणे। छे
लिङ्ग हैं ॥ १२ ॥

12. Intolerance, turbulence, nudity, intimidation, running about, heated

१२. अतिद्रवण-अभिद्रवण (घ. घ.)

condition, anger, craving for shady places and cooling foods and drinks and icteric tinge of the body are the symptoms of insanity due to pitta.

कफोन्मादस्य निदानलक्षणे—

संपूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य

सोष्मा कफो मर्मणि संप्रवृद्धः।

बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहत्य चित्तं

प्रमोहयन् संजनयेद्विकारम् ॥ १३ ॥

संपूरणः भूय पेय दूरीने भोजन करवाधी अतिभोजनसे, मन्द-मन्द मन्द, विचेष्टितस्य थोडावाणी भनुष्यना चेष्टावाले पुरुषके, मर्मणि हृदयमा हृदयमें, संप्रवृद्धः वधी गयेलो प्रकुपित, सोष्मा ओष्मासहित ऊष्मायुक्त, कफः ऊँ कफ, बुद्धिम् बुद्धि बुद्धि, स्मृतिम् च अने स्मरणने और स्मृतिको. उपहत्य हृष्टीने उपहत करके, चित्तम् चित्तमा मनको. प्रमोहयन् मोह उत्पन्न करी प्रमोहित करता हुआ, विकारम् उन्मादने उन्मादको, संजनयेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ १३ ॥

13. In the person of sedentary habits, the kapha getting greatly increased in the vital organs as the result of over-feeding combines with heat and impairs the intellect and memory, and confounding the mind, causes insanity (melancholia).

वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकञ्च

नारीविविक्तप्रियताऽतिनिद्रा।

छर्दिश्च लाला च बलं च भुक्ते

नखादिशौक्यं च कफात्मकस्य ॥ १४ ॥

मन्दम् मन्द मन्द, वाक्-वाणी बोलना, चेष्टितम् तथा थोडा और चेष्टा, अरोचकः च अरुचि अरुचि, नारी-और स्त्रियोंमें, विविक्त-तथा अकेल और निर्जन-स्थानोंमें, प्रियता प्रिय लागवा प्रीति, अतिनिद्रा-अति

१४. अतिनिद्रा-च निद्रा (७.)

,, कफात्मकस्य-कफात्मके स्यात् (क. घ.)

निद्रा अति निद्रा, छर्दिः च छर्दि के, लाला च लाला वहेली लालावा, भुक्ते च तथा भोजन कीया पछी तथा भोजन करने पर, बलम् बल वधुं बल बढ़ना, नखादि-अने नख वजरेनी और नखादिकी, शौक्यम् च श्वेतता श्वेतता, कफात्मकस्य छे ऊँ कफ-ऊँ उन्मादना लक्षणे छे ये कफजन्य उन्मादके लक्षण हैं ॥ १४ ॥

14. Slowness of speech and action, anorexia, fondness for women and solitude, somnolence, vomiting, dribbling of saliva, anabasis following meals, pallor of the nails etc., these are the symptoms of insanity due to kapha.

त्रिदोषजोन्मादस्य निदानलक्षणे—

यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः

सर्वैः समस्तैः स च हेतुभिः स्यात्।

सर्वाणि रूपाणि विभर्ति तादृ-

ग्विरुद्धमैषज्यविधिर्विवर्ज्यः ॥ १५ ॥

यः ये उन्माद जो उन्माद, सन्निपात-सन्निपातधी सन्निपातसे, प्रभवः उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है, सः च ते वह, अतिघोरः अत्यंत घोर छे अत्यंत भयंकर है, सर्वैः सधनां सब, समस्तैः साथे भगैवां एकत्र मिले हुए, हेतुभिः कारणोंधी हेतुओंसे स्यात् थाय छे होता है, सर्वाणि अने सधनां और सब, रूपाणि लक्षणोंको, विभर्ति धारण करे छे धारण करता है विरुद्ध-विरुद्ध विरुद्ध, मैषज्य-यिक्रिसानी चिकित्साकी, विधिः विधिवाणी होवाधी विधिवाला होनेसे, तादृक् तेवा उन्मादने वह उन्माद, विवर्ज्यः छोड़ी देवा भेछे असाध्य है ॥ १५ ॥

15. The insanity that is born of tridiscordance is an exceedingly dreadful condition and is caused by the combination of all the etiological factors mentioned above. It accordingly manifests all the symptoms and should be given up as incurable on account

of the antagonistic nature of the treatment required.

आगन्तून्मादस्य निदानम्—

देवर्षिगन्धर्वपिशाचयक्ष-

रक्षःपितृणामभिधर्षणानि ।

आगन्तुहेतुर्नियमव्रतादि

मिथ्याकृतं कर्म च पूर्वदेहे ॥ १६ ॥

देव- ऋषि- देव- ऋषि देव-ऋषि, गन्धर्व- गन्धर्व
गन्धर्व, पिशाच- पिशाच पिशाच, यक्ष- यक्ष यक्ष, रक्षः-
राक्षस राक्षस, पितृणां अने पितृओंने। और पितरोंका,
अभिधर्षणानि आवेश आवेश, मिथ्याकृतम् भेटी
रीति करेलां मिथ्या प्रकारसे किये गये, नियम- नियम
नियम व्रतादि मत वगेरे व्रतादि पूर्वदेहे तथा पूर्व-
देहमां तथा पूर्वदेहके, कर्म च करेलां कर्म कर्म,
आगन्तु- आगन्तु उन्मादनां आगन्तु उन्मादके हेतुः
कारण। छे हेतु हैं ॥ १६ ॥

16. Possession by the gods, sages, gandharva, pisacha, yaksha, rakshasa and the manes, and the failure in the proper discharge of observances and vows in this life or the previous one—these are the causes of the insanity of the exogenous type.

भूतोन्मादस्य समान्यलिङ्गम्—

अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टो

ज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्यः ।

उन्मादकालोऽनियतश्च यस्य

भूतोत्थमुन्मादमुदाहरेत्तम् ॥ १७ ॥

यः जे जो, ज्ञानादि- ज्ञानादि ज्ञानादि, विज्ञान-
विज्ञान विज्ञान, बलादिभिः अने बलादिथी और बला-
दिसे, अमर्त्य- अमर्त्य अमर्त्य, वाक्- वाणी वाणी,
विक्रम- पराक्रम पराक्रम, वीर्य- शक्ति शक्ति, चेष्टः तथा
येष्टावागो होय और चेष्टावाला है, यस्य च अने जेने।
और जिसका, उन्मादकालः उन्मादकाल उन्मादकाल,

अनियतः अनिश्चित होय अनिश्चित है, तम् तेने
उसको, भूतोत्थम् भूतोत्थ भूतोत्थ, उन्मादम् ,
उन्माद उन्माद, उदाहरेत् उदाहरे कहना चाहिए ॥ १७ ॥

17. The man who evinces superhuman power of speech, valour, prowess and behaviour in respect of knowledge, science and strength, and whose fits of insanity are indefinite as regards time—such a one should be regarded as having the insanity born of spiritpossession.

देवादयो यथा पुरुषस्य देहं विशन्ति—

अदूषयन्तः पुरुषस्य देहं

देवादयः स्वैस्तु गुणप्रभावैः ।

विशन्त्यदृश्यास्तरसा यथैव

च्छायातपो दर्पणसूर्यकान्तौ ॥ १८ ॥

यथा जेभ जैसे छाया- प्रतिबिम्ब प्रतिबिम्ब,
आतपो अने तड्डा और धूप, दर्पण- दर्पण दर्पण,
सूर्यकान्तौ तथा सूर्यकान्त मणिमां प्रवेश करे छे
और सूर्यकान्त मणिमें प्रवेश करते हैं, देवादयः तेभ
देव वगेरे वैसे ही देवादि, अदृश्याः अदृश्य रह्य
रहकर, पुरुषस्य पुरुषना पुरुषके, देहम् देहने देहको,
अदूषयन्तः दूषित कर्मा बिना दूषित न करते हुए, स्वैः
प्रेताणां अपने, गुणप्रभावैः तु गुणना प्रभावो वडे
गुणोंके प्रभावसे, तरसा शीघ्र अतिवेगसे, विशन्ति
तेमां प्रवेश करे छे उसमें प्रवेश करते हैं ॥ १८ ॥

18. The gods etc., enter invisibly and suddenly into the body of a man by their innate power, without causing any morbid change, just as an image and sunshine enter a looking glass and a crystal respectively.

आघातकालो हि सपूर्वरूपः

प्रोक्तो निदानेऽथ सुरादिभिश्च ।

१९. आघातकालो हि—आघातकालस्तु(क. घ. घ.)

उन्मादरूपाणि पृथङ्निबोध

कालं च गम्यान् पुरुषांश्च तेषाम् ॥१९॥

सपूर्वरूपः पूर्वसहित पूर्वसहित आवातकालः हि आवेशने। समय आवेशकाल, निदाने निदानस्थानमा निदानस्थानमें प्रोक्तः क्लेशो छे कह दिया है, अथ हवे अब, सुरादिभिः च देवता भत्यादिभिः कुर्यात् देवादि-कोंसे जनित, उन्माद-उन्मादनां उन्मादोंके, रूपाणि लक्षणैः रूप, कालं च अने समय तथा काल, तेषाम् अने तेओना और उनके, गम्यान् प्रवेशने योग्य प्रवेश योग्य, पुरुषान् च पुरुषोंने पुरुषोंको, पृथक् भिन्न भिन्न पृथक् पृथक्, निबोध सांख्ये। समझे ॥ १९ ॥

19. The time of attacks of spirit-possession and their premonitory symptoms have been described in the Section on Pathology. Now listen to a description of the symptoms of each type of insanity due to spirit-possession, its incidence and of those persons who are liable to these spirit-invasions.

देवोन्मत्तस्य लिङ्गम्—

तद्यथा — सौम्यदृष्टिं गम्भीरमधृष्यमकोपनम-
स्वप्नभोजनाभिलाषिणमल्पस्वेदमूत्रपुरीषवातं शुभ-
गन्धं फुल्लपद्मवदनमिति देवोन्मत्तं विद्यात् ;

तत् यथा जेभडे जैसे कि, सौम्यदृष्टिम् सौम्य दृष्टिवाला सौम्य दृष्टिवाले, गम्भीरम् गंभीर गम्भीर, अधृष्यम् पराभव न पमाडी शकाय ओवा पराभव न पानेवाले, अकोपनम् कोधरहित क्रोध न करने वाले, अस्वप्न- निद्रा निद्रा, भोजन- अभिलाषिणम् अने भोजन-नन्दी भोजन विनाना और भोजनमें अभिलाषा न रखने वाले, अल्प- अल्प अल्प, स्वेद- पसीने पसीना, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीष- मल मल, वातम् तथा वायुवाला और वायुवाले, शुभ- सारी शुभ, गन्धम् गंधवाले।

२०. अधृष्यम्—अधृष्टम् (क.)

,, पुरीषवातं—पुरीषवाचं (ज. घ.)

,, मूत्रपुरीषवातं—अमूत्रपुरीषवातं (प.)

गंधवाले, फुल्ल- अने भीक्षु और प्रफुल्लित, पद्म- कमल समान पद्म जैसे, वदनम् मुखावाला पुरुषने मुख-वाले पुरुषको, देवोन्मत्तम् इति देवोन्मत देवोन्मत, विद्यात् जान्ये। समझे;

20-(1). Thus one who is of gentle looks dignified, indomitable, un-irascible, and disinclined for sleep and food, whose excretions, viz., sweat, urine, stools and flatus are scanty, whose body-odour is pleasant and whose face is radiant like a full blown lotus is to be known as insane due to possession by the gods.

गुर्वान्मत्तस्य लक्षणम्—

गुरुवृद्धसिद्धर्षीणां प्रमिश्रापामिचाराभिध्याना-
नुरूपचेष्टाहारव्याहारं तैरुन्मत्तं विद्यात् :

गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, ऋषीणाम् तथा ऋषिओना और ऋषियोंके, अभिशाप- अभिशाप अभिशाप, अभिचार- अभिचार अभिचार, अभिध्यान- अने अभिध्यानने और अभिध्यानके, अनुरूप- अनुसार अनुरूप, चेष्टा- चेष्टा चेष्टा, आहार- आहार आहार, व्याहारम् तथा वाणीवाला पुरुषने और वाणी-वाले पुरुषको, तैः तेओनाथी उनसे, उन्मत्तम् उन्मत अथेओ उन्मत हुआ, विद्यात् जान्ये। समझे;

20-(2). One whose behaviour, diet and speech are such that they bespeak of a curse, spell, or obsession ascribable to teachers, elders, adepts and sages, is to be known as insane due to possession by them.

पितृभिरुन्मत्तस्य लक्षणम्—

अप्रसन्नदृष्टिपश्यन्तं निद्रालुं प्रतिहतवाचमन-
झाभिलाषमरोचकाविपाकपरीतं च पितृभिरुन्मत्तं
विद्यात् ;

२०. चेष्टाहार—चेष्टा (घ.)

अप्रसन्न- अप्रसन्न अप्रसन्न, दृष्टिम् दृष्टिवाला दृष्टिवाले, अपश्यन्तम् न देखनेवाले, निद्रा-
लुम् निद्रालु निद्रालु, प्रतिहत- अटकी पडेली रुकी
हुई, वाचम् वाष्प्रीवाला वाणीवाले, अनन्नामिलाषम्
अन्ननी भन्ना पभरना अन्नमें अनिच्छायुक्त, जरोचक-
अने अरुचि और अरुचि, अविपाक- तथा अविपाकथी
और अविपाकसे, परीतम् च युक्त पुरुषने युक्त पुरुषको,
पितृभिः पितृभेथी पितृभोंसे, उन्मत्तम् उन्मत्त थयेथे।
उन्मत्त, विद्यात् अलुवे। समझे;

20-(3). One who is of agitated looks, unseeing, somnolent, impeded in his speech, apathetic to food and afflicted with anorexia and indigestion, is to be known as insane due to possession by the manes.

गन्धर्वोन्मत्तस्य लक्षणम्—

(चण्डं साहसिकं तीक्ष्णं गम्भीरमधृष्यं) मुखवाद्यनृत्यगीतान्नपानस्नानमाख्यधूपगन्धरति रक्तवस्त्रबलिकर्महास्यकथानुयोगप्रियं शुभगन्धं च गन्धर्वोन्मत्तं विद्यात्;

(चण्डम् क्रूर क्रूर, साहसिकम् साहसिक साहसिक, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, गम्भीरम् गंभीर गम्भीर, अधृष्यम् तथा पराभव न पभाडी शकाय ओवा तथा पराभव न पानेवाले,) मुखवाद्य- मुखथी वगाडी शकाय ओवा वाद्य मुखसे वादन, नृत्य- नृत्य नृत्य, गीत- गीत गीत, अन्न- अन्न अन्न, पान- पान पान, स्नान- स्नान स्नान, माख्य- पुष्पभाणा माला, धूप- धूप धूप, गन्ध- तथा गन्धर्मा और गन्धमें, रतिम् प्रीतिवाला प्रीतिवाले, रक्त- रता लाल, वस्त्र- वस्त्र वस्त्र, बलिकर्म- अक्षिर्भ बलिकर्म, हास्य- हास्य हास्य, कथा- कथा कथा, अनुयोग- तथा प्रश्नर्मा और प्रश्नमें, प्रियम् प्रीतिवाला प्रीति रखनेवाले, शुभ- अने सारी और शुभ, गन्धम् गन्धवाणा पुरुषने गन्धवाले पुरुषको, गन्धर्व- गन्धर्वेथी गन्धर्वोंसे, उन्मत्तम् उन्मत्त थयेथे। उन्मत्त, विद्यात् अलुवे। समझे;

२०. कथानुयोगप्रियं-कथानुयोगप्रियं (प.)

20-(4). One who is fierce, impetuous, fiery, grave, indomitable, passionately fond of musical instruments played by mouth, dance, singing, food, drinks, baths, garlands, incense and unguents; who loves the wearing of red-colored garments, sacrifices, jesting gossip and questioning and whose body-odor is pleasant, is to be known as insane due to possession by the gandharvas.

यक्षोन्मत्तस्य लक्षणम्—

असकृत्सरोदनहास्यं नृत्यगीतवाद्यपाठ-
कथान्नपानस्नानमाख्यधूपगन्धरति रक्तविष्णुताक्षं
द्विजातिवैद्यपरिवादिनं रहस्यभाषिणं च यक्षो-
न्मत्तं विद्यात्;

असकृत् बार-बार बारबार, स्वप्न- निद्रा निद्रा, रोदन- रोदन रोना, हास्यम् तथा हास्यवाणा और हास्यवाले, नृत्य- नृत्य नृत्य, गीत- गीत गीत, वाद्य- वादन वादन, पाठ- पाठ पाठ, कथा- कथा कथा, अन्न- अन्न अन्न, पान- पान पान, स्नान- स्नान स्नान, माख्य- पुष्पभाणा माला, धूप- धूप धूप, गन्ध- तथा गन्धर्मा और गन्धमें, रतिम् प्रीतिवाला प्रीतिवाले, रक्त- रता लाल, विष्णु- अने अश्रुपूर्णा तथा अश्रुपूर्ण, अक्षम् नेत्र- वाणा आंखोंवाले, द्विजाति- ब्राह्मण ब्राह्मण, वैद्य- तथा वैद्यनी और वैद्यकी, परिवादिनम् निन्दा करनेवाले निन्दा करनेवाले, रहस्य- अने गुप्त बात और गुप्त बातको, भाषिणम् च कही देनेवाले पुरुषको, यक्ष- यक्षेथी यक्षोंसे, उन्मत्तम् उन्मत्त थयेथे। उन्मत्त, विद्यात् अलुवे। समझे;

20-(5). One who sleeps, weeps and laughs frequently, is fond of dancing, singing, music, recitation, gossip, food, drinks, baths, garlands, incense and unguents, has blood-shot and tearful eyes,

२०. रोदनहास्यम्-रोदनहासिनम् (च. ५.)

,, वाद्यपाठकथा-वाद्यकथा (झ.)

speaks ill of the twice-born and the physicians, and is given to revealing secrets—is to be known as insane due to possession by the yakshas.

राक्षसोन्मत्तस्य लक्षणम्—

नष्टनिद्रमन्नपानद्वेषिणमनाहारमप्यतिबलिनं
शस्त्रशोणितमांसरक्तमाख्याभिलाषिणं संतर्जकं च
राक्षसोन्मत्तं विद्यात् ;

नष्टनिद्रम् जेनी निद्रा नाश पायी ले औवा
जिसकी निद्रा नष्ट हो गई है ऐसे, मन्न- अन्न अन्न, पान-
तेमन्न पानने। एवं पानसे, द्वेषिणम् द्वेष करने-
वाले, अनाहारम् भोजन न आती छती अन्न न खाते
हुए, अपि पशु मी, अतिबलिनम् अत्यन्त बलवान्
अत्यन्त बलवान् शस्त्र- शस्त्र शस्त्र, शोणित- रक्त रक्त,
मांस- मांस मांस रक्तमाख्य- तथा राती पुष्पमालाणी
तथा रक्त पुष्पमालाकी, अभिलाषिणम् अभिलाषावाला
अभिलाषावाले, संतर्जकं च अने धमकानेवाले पुरुषको
और धमकानेवाले पुरुषको, राक्षस- राक्षसथी राक्षससे,
उन्मत्त उन्मत्त थयेथे। उन्मत्त, विद्यात् ज्ञानवे। समझे;

20-(6). One who is afflicted with
insomnia, averse to food and drink,
exceedingly strong though abstaining
from food, fond of weapons, blood,
flesh and red-colored garlands, and
is minatory, is to be known as insane
due to possession by the rakshasas.

ब्रह्मराक्षसोन्मत्तस्य लक्षणम्—

प्रहासनृत्यप्रधानं देवविप्रवैद्यद्वेषावह्वभिः
स्तुतिवेदमन्त्रशास्त्रोदाहरणैः काष्ठादिभिरात्मपीड-
नेन च ब्रह्मराक्षसोन्मत्तं विद्यात् ;

देव- देव देव, विप्र- ब्राह्मण, वैद्य- अने
वैद्य प्रति और वैद्यके प्रति, द्वेष- द्वेष द्वेष, अवह्वभिः

२०. प्रहासनृत्यप्रधानं-प्रहासानृत्यवादिनं (ब.)

-प्रहासनृत्यवादिनं (ब.)

तथा अपमान वडे और तिरस्कारसे, स्तुति- स्तुति स्तुति.
वेदमन्त्र- वेदमन्त्र वेदमन्त्र, शास्त्र- तथा शास्त्र
तथा शास्त्रके, उदाहरणैः उधने। वडे कथनसे, काष्ठा-
दिभिः अने काष्ठ वज्रेथी और काष्ठ आदिसे, आत्म-
पीडने अपनेको, पीडनेन च पीड आधवाथी पीडा
देनेसे, प्रहास- भूषण हास्य जोरसे हास्य, नृत्य- तथा
नृत्य तथा नृत्य, प्रधानम् अने मुख्य छे औवा पुरुषने
जिसमें प्रधान है ऐसे पुरुषको, ब्रह्मराक्षस- ब्रह्मराक्षसथी
ब्रह्मराक्षससे उन्मत्तम् उन्मत्त उन्मत्त, विद्यात् ज्ञानवे।
समझे;

20-(7). One who is conspicuous
for his loud guffaws and dance, who
evinces hatred and contempt for the
gods, the brahmanas and the phy-
sicians, who is given to quoting
hymns, scriptural verses and learned
treatises, and who flagellates himself
with sticks and in other ways practises
self-mortification, is to be known as
insane due to possession by the brahma-
rakshasas.

पिशाचोन्मत्तस्य लक्षणम्—

अस्वस्थचित्तं स्थानमलभमानं नृत्यगीतहासिनं
बद्धाबद्धप्रलापिनं संकरकूटमलिनरथ्याचेलतृणा-
श्मकाष्टाधिरोहणरतिं भिन्नरुक्षस्वरं नम्रं विधावन्तं
नैकत्र तिष्ठन्तं दुःखान्यावेदयन्तं नष्टस्मृतिं च
पिशाचोन्मत्तं विद्यात् ॥ २० ॥

अस्वस्थ- अस्वस्थ अस्वस्थ, चित्तम् चित्तवाला
चित्तवाले, स्थानम् स्थान स्थान, अलभमानम् न
मिलवान् न पानेवाले, नृत्य- नृत्य नृत्य, गीत- गीत
गीत, हासिनम् तथा हास्य करनेवाले तथा हास्य करनेवाले,
बद्ध- संभद्ध संभद्ध, बद्ध- तथा असंभद्ध तथा

२०. प्रहापिनं-प्रभापिनं (ब.)

संकर-संकर (त.)

भिन्नरुक्षस्वरं-भिन्नरुक्षस्वरं (ब.)

અસંબદ્ધ, પ્રલાપિનમ્ બ્રીહન્નાર બોલનેવાલે, મંકર- ઉકરડા
ઘૂલિ, કૂટ- માટીના ઢગલા મિટ્ટીકે ઢેર. મલિન- મંડા
મલિન, રથ્યા- માર્ગે માર્ગ, ચેલ- કપડાં વણ, તુળ-
ધાસ તુળ, અદમ- પથ્થર પથ્થર, કાઠ- અને કાઠ પર
ઔર લકવી પર, અધિરોહણ- અડવામાં ચઢનેમેં, રતિમ્
પ્રીતિવાળા પ્રીતિ રક્ષનેવાલે મિશ્ર- ભાજ મિશ્ર રુક્ષ-
તથા રક્ષ ઔર રુક્ષ, સ્વરમ્ સ્વરવાળા સ્વરવાલે, નમ્રજ્ઞ
નમ્ર નમ્ર, વિધાવન્તમ્ દોડતા દોડતે રહેનેવાલે, એકત્ર
એક ઠેકાણે, એક સ્થાન પર, ન તિષ્ઠન્તમ્ ન ઊભા રહેનાર
ન ઠહરનેવાલે, દુઃસ્થાનિ દુઃખ દુઃસ્થાનો, આવેદયન્તમ્
કહી બતાવનાર કહેનેવાલે, નષ્ટસ્મૃતિમ્ અને બેની સ્મૃતિ
નષ્ટ થઈ છે એના પુરુષને ઔર નષ્ટસ્મૃતિવાલે પુરુષનો,
પિશાચ- પિશાચથી પિશાચસે, ઉન્મત્તમ્ ઉન્મત્ત થયેલો
ઉન્મત્ત, વિચાત્ બહુવે સમજે ॥ ૨૦ ॥

20. One who is of morbid men-
tality and finds no resting-place
anywhere and is given to dancing,
singing and laughter, who talks
now sensibly and now at random,
shows a penchant for sitting on dung-
heaps, slag-heaps, roadways, rag-heaps,
haystacks, stones and wood-heaps,
who has a voice that is broken and
dry, who likes to be nude who con-
stantly runs about, never keeps to
one place for any length of time,
who loudly proclaims his sorrows,
and is devoid of memory—such a one
is to be known as insane due to
possession by the pisachas.

યાદશં યસ્મિંશ્ચ કાલે દેવાદયઃ અભિધર્ષયન્તિ—

તત્ર ચૌશાચારં તપઃસ્વાધ્યાયકોવિદં મરં પ્રાયઃ
શુક્લપ્રતિપદિ ત્રયોદશ્યાં ચ હિદમવેક્ષ્યામિધર્ષ-
યન્તિ દેવાઃ ;

૨૧. ચૌશાચારં-ચૌશાચારં (અ. ૧. ૨.)

„ હિદમવેક્ષ્યામિધર્ષયન્તિ દેવાઃ—હિદમવેક્ષ્યામિધર્ષયન્તિ (અ. ૧.)

તત્ર તેભાં ઉત્ર બાઠ ઉન્માદોમેં. ચૌશ- પવિત્ર
શુદ્ધ. આચારમ્ આચારવાળા આચારવાલે, તપઃ- અને
તપશ્ચર્યા ઔર તપ. સ્વાધ્યાય- તથા સ્વાધ્યાયમાં તથા
સ્વાધ્યાયમેં, કોવિદમ્ કુશળ કુશલ, નરમ્ મનુષ્ય (વધે
પુરુષમેં, પ્રાયઃ ધણું કરીને પ્રાયઃ, શુક્લ- શુક્લપક્ષના
શુક્લપક્ષની પ્રતિપદિ પડવાને દિવસે પ્રતિપદામેં. ત્રયો-
દશ્યામ્ ચ અને તેરસને દિવસે ઔર ત્રયોદશીમેં,
હિદમ્ હિદ હિદ, અવેક્ષ્ય બેઈને પાકર, દેવાઃ
દેવતાઓ દેવ, અભિધર્ષયન્તિ આવેશ કરે છે આવિષ્ટ
હોતે હૈં ;

21-(1). The gods, finding an
opportunity, effect their entry into
a man of pure conduct and devoted
to austerities and scriptural studies
generally either on the first or
the thirteenth day of the bright
fortnight.

જ્ઞાનશુચિવિવિક્લસેવિનં ધર્મશાસ્ત્રશ્રુતિવા-
ક્યકુશલં પ્રાયઃ વષ્ટ્યાં નવમ્યાં ચર્ચયઃ ;

જ્ઞાન- જ્ઞાન જ્ઞાન, શુચિ- પવિત્ર વસ્તુઓ પવિત્ર
પદાર્થ, વિવિક્લ- તથા એકાંતનું તથા એકાંત સ્થાનનો,
સેવિનમ્ સેવન કરનારને વિષે સેવન કરનેવાલેમેં, ધર્મ-
શાસ્ત્ર- ધર્મશાસ્ત્ર ધર્મશાસ્ત્ર, શ્રુતિવાક્ય- તથા વેદ-
વાક્યમાં તથા વેદવાક્યમેં, કુશલમ્ કુશળ મનુષ્ય
વિષે કુશલ પુરુષમેં, પ્રાયઃ ધણું કરું પ્રાયઃ, વષ્ટ્યાં
છે વષ્ટી નવમ્યામ્ ચ તથા નોમને દિવસે તથા
નવમીકે દિન, ઋષયઃ ઋષિઓ આવેશ કરે છે ઋષિયો
આવિષ્ટ હોતે હૈં ;

21-(2). Similarly, the rishis enter
into a man who is devoted to frequent
bathing and cleaning of his person
and to solitude, and who is versed in
the law-books, scriptures and maxims,

૨૧. શ્રુતિવાક્યકુશલં-શ્રુતિવાક્યકુશલં (અ.)

for the most part, either on the sixth or the ninth day of the fortnight.

मातृपितृगुरुवृद्धसिद्धाचार्योपसेविनं प्रायो दशम्याममावस्यायां च पितरः,

मातृ- माता माता, पितृ- पिता पिता, गुरु- गुरु गुरु, वृद्ध- वृद्ध वृद्ध, सिद्ध- सिद्ध सिद्ध, आचार्य- अने आचार्यनी और आचार्य इनकी, उपसेविनम् सेवा करनेवाले विषे सेवा करनेवाले पुरुषमें, प्रायः धक्षुंभरुं प्रायः, दशम्याम् दशमी अमावस्यायाम् च तथा अमावास्याने दिवसे और अमावास्याके दिन, पितरः पितृओ आवेश करे छे पितर आविष्ट होते हैं;

21-(3). The manes enter a man who is attached to the service of his mother, father, preceptor, elders, adepts and mentors, for the most part either on the tenth day of the fortnight or on the new-moon day.

गन्धर्वाः स्तुतिगीतवादित्ररतिं परदारगन्धमाल्यप्रियं चौक्षाचारं प्रायो द्वादश्यां चतुर्दश्यां च,

गन्धर्वाः गन्धर्वो गन्धर्व, स्तुति- स्तुति स्तुति, गीत- गीत गीत, वादित्र- अने वादित्रभा और वादनमें, रतिम् प्रीतिवाणा प्रीति रखनेवाले, परदार- परस्त्री परस्त्री, गन्ध सुगन्धी पदार्थो सुगन्धी, माल्य- अने पुष्पमाला फूलोंकी मालामें, प्रियम् नेने प्रिय छे ओवा प्रेम रखनेवाले, चौक्ष- तथा शुद्ध एवं शुद्ध, आचारम् आचारवाणा अनुभ्य विषे आचारवाले पुरुषमें, प्रायः धक्षुंभरुं प्रायः, द्वादश्याम् आरस द्वादशी, चतुर्दश्याम् च अने चतुर्दशने दिवसे और चतुर्दशीके दिन गन्धर्वाः गन्धर्वो आवेश करे छे गन्धर्व आविष्ट होते हैं;

21-(4). The gandharvas enter the man who is fond of panegyrics, songs and music, has a passion for other people's wives, unguents and garlands,

२१. अमावस्यायाम्-पञ्चम्याम् (प.)

२१. चतुर्दश्यां-चतुर्थ्यां (ध.)

is of clean habits, for the most part either on the twelfth or the fourteenth day of the fortnight.

सत्त्वबलरूपगर्वशौर्ययुक्तं मास्यानुलेपनहास्य-प्रियमतिवाकरणं प्रायः शुक्लैकादश्यां सप्तम्यां च यक्षाः,

सत्त्व- सत्त्व सत्त्व, बल- बल बल, रूप रूप रूप, गर्व- गर्व अभिमान, शौर्य- अने शौर्यशी और शौर्यसे, युक्तम् युक्त युक्त, मास्य- पुष्पमाला फूलोंकी माला, अनुलेपन- अनुलेपन अनुलेपन, हास्य- अने हास्य और हास्यमें, प्रियम् नेने प्रिय छे ओवा प्रेम रखनेवाले, अतिवाकरणम् अति ओलनारा विषे और ज्यादा बोलनेवाले पुरुषमें, प्रायः धक्षुंभरुं प्रायः, शुक्ल शुक्ल- पक्षणी शुक्लपक्षकी, एकादश्याम् अगिभारस एकादशीमें, सप्तम्याम् च अने सातमने दिवसे और सप्तमीके दिन, यक्षाः यक्षो आवेश करे छे यक्ष आविष्ट होते हैं;

21-(5). The yakshas enter a man who is endowed with intelligence, strength, good looks, pride and valour, who is fond of garlands, unguents and jesting, and is given to excessive talk, for the most part either on the eleventh or the seventh day of the bright fortnight.

स्वाध्यायतपोनियमोपवासब्रह्मचर्यदेवयतिगुरु-पूजाऽरतिं भ्रष्टशौचं ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं शूरमानिनं देवांगारसलिलक्रीड-

२२. गर्व-गन्ध (प.)

२२. वाक्करणं-वाक्प्रवर्ण (द.)

२२. वाक्प्रवर्ण (ध. क.)

२२. ब्रह्मचर्य-व्रतचर्या (क. ध.)

२२. भ्रष्टशौचं-नष्टशौचं (ग. ध.)

२२. ब्राह्मणमब्राह्मणं वा ब्राह्मणवादिनं-ब्राह्मणवादिनं (ब.)

२२. ब्राह्मणं ब्रह्मवादिनं (ध.)

२२. अब्राह्मणं ब्राह्मणवादिनं (प.)

२२. ब्राह्मणवादिनं-ब्रह्मवादिनं (क.)

नरति प्रायः शुक्लपञ्चम्यां पूर्णचन्द्रदर्शने च ब्रह्म-
राक्षसाः,

स्वाध्याय- स्वाध्याय स्वाध्याय, तपः- तप तप,
नियम- नियम नियम, उपवास- उपवास उपवास,
ब्रह्मचर्य- ब्रह्मचर्य ब्रह्मचर्य, देव- देव देव, यति-
यति यति गुरु- अने गुरुनी और गुरुकी, पूजा-
पूजा पूजामें, अरतिम् अर्पितवाणा प्रीति न रखनेवाले,
अष्टौचम् पवित्रतारहित शौचरहित, ब्राह्मणम् ब्राह्मण
ब्राह्मण, अब्राह्मणम् वा के अब्राह्मण या अब्राह्मण
होने पर, ब्राह्मण- हुं ब्राह्मण हुं मैं ब्राह्मण हूं,
वादिनम् अभिमान् ऐसा कहनेवाले, शूर- पैताने
शूरवीर अपनेको शूर, मानिनम् माननार माननेवाले, देव-
अगार- देवमंदिर देवमंदिर, सलिलक्रीडन- अने जल-
क्रीडामें और जलक्रीडामें, रतिम् प्रीतिवाणा मनुष्य
विषे प्रीति रखनेवाले पुरुषमें, प्रायः धक्षुभ्रुं प्रायः,
शुक्ल- शुक्लपक्षनी शुक्लपक्षकी, पञ्चम्याम् पंचम पंचमी,
पूर्णचन्द्रदर्शने च अने पूनमने द्विसे और पूर्णिमाके
दिन, ब्रह्मराक्षसाः ब्रह्मराक्षसों आवेश करे छे ब्रह्मराक्षस
आविष्ट होते हैं;

21-(6). Into a man who is averse
to the study of scriptures and to the
observance of austerities, vows, fasts,
continence and reverential rites to the
gods, religious mendicants and prece-
ptors; who being a brahmana is lost
to purity or not being a brahmana,
claims to be one; who fancies himself
a hero; who likes to disport himself
in the precincts of a temple or in the
waters—into such a man the Brahma-
Rakshasas enter for the most part
either on the fifth day of the bright
fortnight or on the full-moon day.

२१. देवागार-देवतागार (घ.)

रक्षःपिशाचास्तु हीनसत्त्वं पिशुनं क्षेणं
लुब्धं शठं प्रयो द्वितीयातृतीयाष्टमीषु;

हीनसत्त्वम् सत्त्वहीन हीनसत्त्व, पिशुनम् थाडीभोर
चुगलीखोर, क्षेणम् खैलु क्षेण, लुब्धम् लोभी लोभी,
शठम् अने शठ मनुष्य विषे और शठ पुरुषमें, प्रायः
धक्षुभ्रुं प्रायः, द्वितीया- पीन द्वितीया, तृतीया- त्रीन
तृतीया अष्टमीषु अने आठमने द्विसे और अष्टमीके
दिन, रक्षः-पिशाचाः तु राक्षसों अने पिशाचों आवेश
करे छे राक्षस और पिशाच आविष्ट होते हैं;

21-(7). The rakshasas and pisachas
enter a man who is of a depraved
mentality, given to back-biting, effemi-
nate in character, covetous and deceit-
ful, for the most part on the second,
the third or the eighth day of the
fortnight.

इत्यपरिसंख्येयानां ग्रहाणामाविष्कृततमा
ह्यष्टाचेते व्याख्याताः ॥ २१ ॥

इति आ भभाषे इस प्रकार, अपरिसंख्येयानाम्
असंख्य असंख्य, ग्रहाणाम् ग्रहोंमांथी ग्रहोंमेंसे, आवि-
ष्कृततमाः अत्यंत प्रसिद्ध अत्यंत प्रसिद्ध, एते आ ये,
अष्टौ आठ अष्टौ आठ ग्रह, व्याख्याताः हि उक्ता छे
कह दिये हैं ॥ २१ ॥

21. Thus from among the countless
varieties of psychic seizure we have
described the foregoing eight they be-
ing the ones most commonly observed.

उन्मादस्यासाध्यलक्षणानि

सर्वेष्वपि तु खल्वेषु यो हस्तावुद्यम्य रोषसं-
म्भान्निःशङ्कमन्येष्वात्मनि वा निपातयेत् स

२१. क्षेण-स्तेन (घ.)

२२. प्रायो-प्रायस्त्रिदशमवेक्ष्यामिधर्षयन्ति (क. घ. ङ.)

२३. ह्यष्टौ-अष्टौ ग्रहाः (क.)

२४. निःशङ्क-निःशङ्क (क.)

ह्यसाध्यो ज्ञेयः; तथा यः साश्रुनेत्रो मेदूप्रवृत्तरक्तः क्षतजिह्वः प्रसृतनासिकश्छिद्यमानचर्माऽप्रतिहन्यमानवाणिः सततं विकृजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः पूतिगन्धश्च स हिंसार्थिनोन्मत्तो ज्ञेयः; तं परिवर्जयेत् ॥ २२ ॥

एषु आ. इन, सर्वेषु अपि तु खलु सधनाभां सवर्मे, यः जे जो, हस्तौ भन्ने हाथ दोनों हाथ उद्यम्य उगाभीने उठा कर, रोष- रेपना क्रोधके, संरम्भात् वेगर्थी वेगसे, निःशङ्कम् शंका विना नि शंक हो कर, अन्येषु भीमयोने दूसरोंको, आत्मनि वा डे पोताने या अपनेको, निपातयेत् मारे छे मारता है, सः हि तेने उसको, असाध्यः असाध्य असाध्य ज्ञेयः अक्षुवे। समझे, तथा ते प्रभाषे उसी प्रकार, यः जे जो, साश्रुनेत्रः अश्रुपूष्पं नेत्रवाणौ अश्रुपूर्ण नेत्रवाला, मेदू-भूत्रेन्द्रियभांथी मूत्रेन्द्रियसे, प्रवृत्तरक्तः रक्तानी प्रवृत्ति-वाणौ रक्तकी प्रवृत्तिवाला क्षतजिह्वः धवाथेदी ७७वाणौ जिह्वकी जिह्वामें क्षत हो ऐसा, प्रसृतनासिकः पहेता नाडवाणौ नाक बह रही हो ऐसा, छिद्यमानचर्मा छेद्य-थेदी आभडीवाणौ चर्म फट गई हो ऐसा, अप्रतिहन्यमानवाणिः अटक्का विनानी वाणीवाणौ सतत बोलने-वाला, सततम् निरन्तर निरन्तर, विकृजन् कृच्छते। अव्यक्त शब्द बोलनेवाला, दुर्वर्णः भराभ रंगवाणौ विरूप, तृषार्तः तृषाथी पीडातो तृषासे पीडित, पूतिगन्धः च अने भराभ गंधवाणौ होध और पूतिगंधयुक्त हो, सः तेने उसको, हिंसार्थिना हिंसा करनेर भूते हिंसार्थी भूतसे, उन्मत्तः उन्मत्त करेदी। उन्मत्त किवा हुआ, ज्ञेयः अक्षुवे। जाने, तम् तेने उसको, परिवर्जयेत् तछ देवे। त्याग देवे ॥ २२ ॥

22. From among all these kinds of psychic subjects, one who moved by the intensity of his passion, never

२२. चर्मा-मर्मा (क. ख. घ. ङ.)

, वाणिः-पाणिः (ख. घ. ङ.)

, विकृजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः-कृजन् दुर्वर्णस्तृषार्तः (च.)

, दुर्वर्णस्तृषार्तः-दुर्वर्णस्तृषार्तः (घ.)

, हिंसार्थिनोन्मत्तः-हिंसार्थमुन्मत्तः (ङ.)

hesitates to raise his hand and strikes either himself or those about him is to be regarded as an incurable case. Similarly, one whose eyes are marked with profuse lachrymation, who bleeds from the phallus, has his tongue bruised, nostrils dilated, skin cracking and his speech unrestrained, is seen to mumble constantly, has discoloration of body, is constantly afflicted with thirst and is foul-smelling, should be known as having been crazed by a Spirit desirous of avenging itself. Such a man should be left to his fate.

उन्मादस्य चिकित्साक्रमः—

रत्यर्चनाकामोन्मादिनौ तु भिषगभिप्रायाचाराभ्यां बुद्ध्वा तदङ्गोपहारबलिसिन्धेण मन्त्रभैषज्यविधिनोपक्रमेत् ॥ २३ ॥

रति- रति रति, अर्चना- अने पूजनी और पूजाकी, काम- धृष्टवाणाथी कामनावालोंसे, उन्मादिनौ उन्मत्त थधेदने उन्मत्तोंको, तु ते। तो, अभिप्राय- अभिप्राय भिषगाय, आचाराभ्याम् अने आचारथी और आचरणोंसे, बुद्ध्वा अक्षुने समझकर, भिषक् वैद्य वैद्य, तत्- अङ्ग- तेनी पूर्ति भाटे उसकी पूर्तिके लिए, उपहार- उपहार उपहार, बलि- अने अविधानथी और बलिसे, सिन्धेण युक्त युक्त, मन्त्र- मन्त्र मन्त्र, भैषज्य- अने औषधनी और औषधकी, विधिना विधिनी विधिसे, उपक्रमेत् उपचार करे। चिकित्सा करे ॥ २३ ॥

23. As regards those who have been rendered insane by spirits moved by the desire for sport or for worship, the physician, having ascertained this point by observing the intentions and

२३. अभिप्रायाचाराभ्यां-अभिचाराभिशापाभ्यां (क. घ. ङ.)

, उपक्रमेत्-उपाचरेत् (च.)

, , -उपचरेत् (ङ.)

the behaviour of the subjects, should proceed to treat the patient by the incantation therapy, suitably assisted by means of appropriate propitiatory and sacrificial offerings.

तत्र द्वयोरपि निजागन्तुनिमित्तयोरुन्मादयोः समासविस्तराभ्यां मेषजविधिप्रनुव्याख्यास्यामः २४

तत्र हवे अव, निज- निज निज, आगन्तु- अने आगन्तु और आगन्तु, निमित्तयोः निमित्तवाणा कारण-वाले, द्वयोः अने दोनों, उन्मादयोः अपि उन्मादोकी, समास- संक्षेप संक्षेप, विस्तराभ्याम् तथा विस्तारथी और विस्तारसे मेषज- औषधनी मेषजकी, विधिम् विधि विधि अनुव्याख्यास्यामः उद्देश्यं कहेंगे ॥ २४ ॥

24. We shall now explain the procedure of treatment of both the endogenous and exogenous types of insanity in brief as well as in extenso.

वातोन्मादचिकित्सा—

उन्मादे वातजे पूर्वं स्नेहपानं विशेषवित् ।

कुर्यादावृतमार्गे तु सस्नेहं मृदु शोधनम् ॥ २५ ॥

विशेषवित् विशेषज्ञ वैद्य विशेषज्ञवैद्य, वातजे वातज वातज, उन्मादे उन्मादोकी उन्मादमें, पूर्वम् पहलेका प्रथम, स्नेहपानम् स्नेहपान स्नेहपान, कुर्यात् करावपुं देवे, आवृत- आवृत बद्ध मार्गे तु मार्ग होय ते। मार्ग होने पर, सस्नेहम् स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, मृदु मृदु मृदु, शोधनम् शोधन आपवुं शोधन देवे ॥ २५ ॥

25. The specialist should first give the unctuous potion to a patient with insanity arising from vata, but if the passages are obstructed, then the oleation should be accompanied by mild purificatory procedure.

२४. अनुव्याख्यास्यामः—व्याख्यास्यामः (घ.)

२५. मार्गे—वाते (घ.)

पित्तकफोन्मादचिकित्सा—

कफपित्तोद्भवेऽप्यादौ वमनं सविरेचनम् ।

स्निग्धस्त्रिष्वस्य कर्तव्यं शुद्धे संसर्जनक्रमः ॥ २६ ॥

कफ- उद्भू कफ, पित्त- तथा पित्तथी और पित्तसे, उद्भवे उत्पन्न थयेका उन्मादोकी उत्पन्न उन्मादमें अपि पक्षु मी, आदौ प्रथम प्रथम, स्निग्ध- स्नेहन स्नेहन, स्त्रिष्वस्य तथा स्वेदन धरेलाने तथा स्वेदन किये हुणको, सविरेचनम् विरेचनसहित विरेचनसहित, वमनम् वमन वमन, कर्तव्यम् आपवुं देवे, शुद्धे अने शुद्ध थया पछी और शुद्ध होने पर, संसर्जनक्रमः संसर्जनक्रम कराववे। संसर्जनक्रम करावे ॥ २६ ॥

26. If the insanity is due to kapha or pitta, then vomition and purgation should be first carried out after preliminary preparation with oleation and sudation. When purified thus, the procedure of rehabilitation should be carried out.

निरुहं स्नेहवस्ति च शिरसश्च विरेचनम् ।

ततः कुर्याद्यथादोषं तेषां भूयस्त्वमाचरेत् ॥ २७ ॥

ततः त्थार पछी पीछे, निरुहम् निरुहवस्ति निरुहवस्ति, स्नेहवस्तिम् च स्नेहवस्ति स्नेहवस्ति, शिरसः शिरसः च अने शिरोविरेचन और शिरोविरेचन, कुर्यात् करावपुं देवे, यथादोषम् तथा दोषानुसार तथा दोषानुसार, तेषां तेषाने उनको, भूयस्त्वम् बारबार पुनः पुनः, आचरेत् कराव करे ॥ २७ ॥

27. After this, the patient should be given evacuative or unctuous enema, or errhine medications repeating these measures as often as needed by the intensity of the morbidity.

हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे वमनादिभिः ।

मनःप्रसादमाप्नोति स्मृतिं संज्ञां च विन्दति ॥ २८ ॥

२६. पित्तोद्भवे—पित्तभवे (घ.)

२७. निरुहं स्नेहवस्ति च—निरुहान् स्नेहवस्ती (ख.)

—निरुहान् स्नेहवस्ती (घ.)

२८. हृदिन्द्रियशिरःकोष्ठे संशुद्धे—हृच्छीर्षेन्द्रियकोष्ठेषु शुद्धेषु (फ)

वमन- वमन वमन. आदिभिः पञ्चरेषु आदिषु हृत्-
हृदय, हृदय, इन्द्रिय- इन्द्रिय इन्द्रिय, शिरः- भस्त्रक शिर,
कोष्ठे तथा डाढानु और कोष्ठके, संशुद्धे संशोधन यत्ना
संशुद्ध होनेपर, मनः- मननी मनकी प्रसादम् प्रसन्नताने
प्रसन्नताको, आमोति पात्रे छे प्राप्त होता है, स्मृतिश्च
तथा स्मृति तथा स्मृति, संज्ञाश्च च अने संज्ञाने और
संज्ञाको, विन्दति प्राप्त करे छे पाता है ॥ २८ ॥

28. The stomach, the senses, the head and the alimentary tract being purified by vomition and other purificatory procedures, the mind becomes clear and the patient regains his memory and wits.

शुद्धस्याचारविभ्रंशे तीक्ष्णं नावनमञ्जनम् ।
ताडनं च मनोबुद्धिदेहसंवेजनं हितम् ॥ २९ ॥

शुद्धस्य शुद्ध यथेष्टाने शुद्ध हुणको, आचार-
आचारनी आचारके, विभ्रंशे भ्रष्टतामा विभ्रंशमें,
तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, नावनम् नश्य नश्य, अञ्जनम्
अञ्जन अञ्जन, ताडनम् ताडन ताडन, मनः- अने मन
और मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, देह- तथा देहने तथा
देहको, संवेजनम् च उद्दिष्ट करवुं उद्दिष्ट करना, हितम्
हितकारी छे हितकर है ॥ २९ ॥

29. If even after purification, the dis-orientation of behaviour persists, strong nasal and eye medications, flagellation and giving shock to his mind, intellect and body, are advised.

यः सक्तोऽविनये पट्टैः संयम्य सुदृढैः सुखैः ।
अपेतलोहकाष्ठाद्ये संरोध्यश्च तमोगृहे ॥ ३० ॥

यः जो, अविनये अविनयमा अविनयमें, सक्तः
आसक्त होय तेने आसक्त हो उसे, सुदृढैः मज्जभूत
सुदृढ, सुखैः अने कठोर बाजे नाह ऐवा और सुख-

२९. देहसंवेजनं-देहसंतर्जनं (क. त. ध.)

३०. सक्तो-शक्तो (घ. घ.)

,, कोह-कोष्ठ (च.)

कारक, पट्टैः पञ्चरेषु वस्त्रोंसे, संयम्य अधीने बांधकर,
अपेत- डाढी दीयेद्य छे निकाले गये हैं, लोह- लोहा
लोहा, काष्ठाद्ये तथा बाडना ऐमाथी ऐवा और लकड़ी
आदि जिसमेंसे ऐसे, तमोगृहे अंधारा घरमा अंधरे
कमरेमें, संरोध्यः च पूर्वो बन्द करके रखा जावे ॥ ३० ॥

30. If the patient continues to behave in an irresponsible manner, then he should be made soft with soft but strong bandages and put in a dark room free from metallic and wooden articles (lest he should harm himself with these).

तर्जनं त्रासनं दानं हर्षणं सान्त्वनं भयम् ।
विस्मयो विस्मृतेर्हेतोर्नयन्ति प्रकृतिं मनः ॥ ३१ ॥

तर्जनम् धमकावुं तर्जन, त्रासनम् त्रास त्रास,
दानम् दान दान, हर्षणम् आनन्द उत्पन्न करवे हर्षण,
सान्त्वनम् सान्त्वन सान्त्वन, भयम् भय भय, विस्मयः
अने विस्मय और विस्मय, हेतोः उन्मादना हेतुवुं
उन्मादके हेतुका, विस्मृतेः विस्मरण करानेवाली
विस्मरण करानेवाले होनेसे, मनः मनने मनको, प्रकृतिम्
प्रकृतिमा प्रकृतिमें, नयन्ति वर्ध आये छे ले आते
हैं ॥ ३१ ॥

31. Intimidation, terrorization, gifts, exhilaration, pacification, frightening and astonishing—these being causative of forgetfulness serve to reclaim the mind to normality from its insane fixation.

प्रदेहोत्सादनाभ्यङ्गधूमाः पानं च सर्पिषः ।
प्रयोक्तव्यं मनोबुद्धिस्मृतिसंज्ञाप्रबोधनम् ॥ ३२ ॥

मनः- मन मन, बुद्धि- बुद्धि बुद्धि, स्मृति- स्मृति
स्मृति संज्ञा- अने संज्ञाने और संज्ञाको, प्रबोधनम्
अगृह्य करनारी जगानेवाले, प्रदेह- प्रदेह प्रदेह, उत्सादन-
उत्सादन उत्सादन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, धूमाः

३२. धूमाः-धूपाः (द.)

धूमनुं पान धूमका पान, सर्पिषः अने धृतनुं और घृतका, पानम् च पान ऐऐने। पान इनका, प्रयोक्तव्यम् प्रयोग करवे ऐऐने प्रयोग करना चाहिए ॥ ३२ ॥

32. Applications, massage, inunctions, smokes and potions of ghee should be used for restoring him to his normal frame of mind, intellect, memory and wits.

सर्पिष्पानादिरागन्तोर्मन्त्रादिश्चेष्यते विधिः ।

आगन्तोः आगन्तु उन्मादमा आगन्तु उन्मादमें, सर्पिष्पानादिः धृतपान वगेरे घृतपानादि मन्त्रादिः च अने मन्त्र वगेरे और मन्त्रादि, विधिः विधि विधि, इष्यते ४४ ऐ इष्ट है।

32½. The potion of ghee and other similar measures, or the incantation therapy, are recommended in the exogenous variety of insanity.

अतः सिद्धतमान्योगाङ्गलृणून्मादविनाशनान् ॥ ३३ ॥

अतः हवे अब, उन्माद- उन्मादने। उन्मादका, विनाशनान् नाश करनेवाला विनाश करनेवाले, सिद्धतमान् अत्यंत सिद्ध अत्यन्त सिद्ध, योगान् योगे। योगोंको, शृणु श्रवणे। सुनो ॥ ३३ ॥

33. Now listen to a description of the most successful recipes curative of insanity.

हिङ्गुसौवर्चलशोषैर्द्विपलांशैर्घृताढकम् ।

चतुर्गुणे गवां मूत्रे सिद्धमुन्मादनाशनम् ॥ ३४ ॥

हिङ्गु- हिं ग हींग, सौवर्चल- सव्यण काला नमक, शोषैः त्रिकटु त्रिकटु, द्विपलांशैः दरेक आठ तोला साथे प्रत्येक आठ तोलेके साथ, चतुर्गुणे चार गुण। चौगुने, गवाम् गायना गौके, मूत्रे मूत्रमा मूत्रमें, सिद्धम् सिद्ध करेधुं सिद्ध किया हुआ, घृताढकम् २५६ तोला घी २५६ तोले घृत, उन्मादनाशनम् उन्मादनाशक ऐ उन्मादनाशक है ॥ ३४ ॥

३३. विनाशनान्-निवर्णान् (ग. च.)

34. The medicated ghee prepared with 256 tolas of ghee in four times its quantity (1024 tolas) of cow's urine with the paste of 8 tolas each of asafetida, rock-salt and the three spices, is curative of insanity.

उन्मादे कल्याणकं घृतम्—

विशाला त्रिफला कौन्ती देवदार्वेलबालुकम् ।

स्थिरा नतं रजम्यौ द्वे सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ॥ ३५ ॥

नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठादन्तीदाडिमकेशरम् ।

तालीशपत्रं बृहती मालत्याः कुसुमं नवम् ॥ ३६ ॥

विडङ्गं पृश्निपर्णी च कुष्ठं चन्दनपद्मकौ ।

अष्टाविंशतिभिः कर्कैरेतैरक्षसमन्वितैः ॥ ३७ ॥

चतुर्गुणे जले सम्यग्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

विशाला ४८५।२।३।४ इन्द्रायण, त्रिफला त्रिफला त्रिफला, कौन्ती रेणुक्षणीय रेणुका, देवदारु देवदारु देवदारु, एलबालुकम् ऐलुवा एलुवा, स्थिरा शालपथी शालपर्णी नतम् तगर तगर, द्वे रजम्यौ ६०६२, ६०६२ हल्दी, दारुहल्दी. द्वे सारिवे ऐ सारिवा दोनों सारिवा, प्रियङ्गुका प्रियंगु प्रियंगु, नीलोत्पल- नीलकुमल नीलोफर, एला- ऐलथी इलायची, मञ्जिष्ठा- मञ्जिष्ठ मंजीठ, दन्ती- दन्तीमूल दन्तीमूल, दाडिम- दाडिम अनार, केशरम् अने नागकेशर और नागकेशर, तालीशपत्रम् तालीशपत्र तालीशपत्र, बृहती ७६०।१००।१०० बड़ी कटेरी, मालत्याः मालतीनां मालतीके नवम् कुसुमम् ताबं फूल ताजे फूल, विडङ्गम् वायविङ्ग वायविङ्ग, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी पीठवन, कुष्ठम् ४८ कुठ, चन्दन- चन्दन चन्दन, पद्मकौ अने पद्माक्ष और पद्माक्ष, एतैः आ इन,

३५. कौन्ती-कान्ता (च. घ.)

स्थिरा नतं-स्थिरानन्ता (त.)

प्रियङ्गुका-प्रियङ्गुकम् (घ.)

३७. अक्षसमन्वितैः-कर्षसमन्वितैः (क. छ.)

कर्षसमैभिषक् (घ.)

अष्टाविंशतिभिः कर्कैरेतैरक्षसमन्वितैः-कर्कैः कर्षसमैरेतैर्विशत्यष्टाभिरेव च (ख. त.)

अष्टाविंशतिभिः अङ्गुलीस अद्वाइसमेंसे, अक्ष-दरेक ओक तोला प्रत्येक एक तोला, समन्वितैः प्रभाषु द्रव्यैः प्रमाण द्रव्योके कल्केः ३६३थी कल्कसे. चतुर्गुणे आरगण्डु चौगुने, जले पाण्डुभां जलमें घृतप्रस्थश्च ६४ तोला घी ६४ तोले घी, सम्यक् झारी दीते अच्छी तरह छिपःचवेष्ट पडावतु पकावे ॥ ३५-३७३ ॥

35-37½. Colocynth, three myrobalans, fragrant pepper, deodar, cubeb pepper, ticktrefoil, valerian, hard-wick, turmeric, indian berberry two varieties of indian sarsaparilla perfumed cherry, blue water lily cardamom, madder, red physic-nut, pomegranate, fragrant poon, cinnamon leaf, yellow berried night-shade, fresh flowers of jasmine, embelia, painted leaved uraria, costus, sandalwood and himalayan cherry: the physician should prepare medicated ghee with 64 tolas of ghee and four times this quantity of water with the paste of one tola each of the above 28 drugs.

अपस्मारे ज्वरे कासे शोषे मन्देऽनले क्षये ॥३८॥
वातरक्ते प्रतिश्याये तृतीयकचतुर्थके ।
छर्द्यर्शोमूत्रकृच्छ्रेषु विसर्पोपहतेषु च ॥३९॥
कण्डूपाण्ड्वाभयोन्मादविषमेहगदेषु च ।
भूतोपहतचित्तानां गद्गदानामचेतसाम् ॥४०॥
शस्तं स्त्रीणां च वन्ध्यानां धन्यमायुर्बलप्रदम् ।
अलक्ष्मीपापरक्षोभं सर्वग्रहविनाशनम् ॥४१॥
कल्याणकमिदं सर्पिः श्रेष्ठं पुंसवनेषु च ।

इति कल्याणकं घृतम् ।

अपस्मारे अपस्मारभां अपस्मारमें, ज्वरे तापभां ज्वरमें, कासे उधरसभां खांसीमें, शोषे शोषभां शोषमें,

३८. शोषे-श्वासे (घ. झ.)

४०. कण्डूपाण्ड्वाभयोन्माद-पाण्डुपांमोविषोन्माद (घ.)

॥ अचेतसाम्-अरतसाम् (ग. घ. च. छ. झ. प.)

मन्दे अनले मन्दाग्निभां मन्दाग्निमें, क्षये क्षयभां क्षयमें, वातरक्ते वातरक्तभां वातरक्तमें, प्रतिश्याये प्रतिश्यायभां प्रतिश्यायमें, तृतीयक-तृतीयक तृतीयक, चतुर्थके अने येथिया तापभां और चतुर्थक ज्वरमें छर्दि-उबटीभां वननमें, जर्शः-उधरसभां खांसीमें, मूत्रकृच्छ्रेषु मूत्रकृच्छ्रभां मूत्रकृच्छ्रमें, विसर्पोपहतेषु च तथा विसर्पथी पीडाता-ओभां तथा विसर्पसे पीडितोंमें, कण्डू-भरभभां खुजलीमें, पाण्ड्वामय-पाण्डुरोगभां पाण्डुरोगमें, उन्माद-उन्मादभां उन्मादमें, विष-विषभां विषमें, मेहगदेषु च अने प्रमेहरोगभां और प्रमेहरोगमें, भूत-तेमज भूतोथी एवं भूतोसे, उपहत-आक्रान्त आक्रान्त, चेतसाम् चित्तवाणा चित्तवाले, गद्गदानाम् गद्गद भोवनारो गद्गद बोलनेवाले, अचेतसाम् तथा अल्प बुद्धिवाणां भूतुथी तथा अल्प बुद्धिवाले पुरुषों, वन्ध्यानाम् च अने वन्ध्या और वन्ध्या, स्त्रीणाम् स्त्रीओ भाटे स्त्रियोंके लिए, इदम् आ यह, कल्याणकम् सर्पिः ३६५५३ घृत कल्याणक घृत, शस्तम् पण्डुपांथेयुं छे प्रशस्त है. धन्यम् तेमज धन्य एवं धन्य, आयुः-आयुष्य आयु, बलप्रदम् तथा भग्न आपनार तथा बल देनेवाला. अलक्ष्मी-हरिता दारिद्र्य, पाप-पाप पाप, रक्षोघ्नम् तथा रक्ष-सेने हलूनार तथा राक्षसोंका घातक. सर्वग्रहविनाशनम् सर्व ग्रहोंने विनाश करना ३० सर्व ग्रहोंका विनाशक, पुंसवनेषु च अने पुंसवनोंभां और पुंसवनोंमें, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ ३८-४१३ ॥ इति कल्याणकम् घृतम् आ ३६५५३ घृत छे यह कल्याणक घृत है।

38-41½. This ghee is recommended in epilepsy, fever, cough, consumption, weakness of digestive fire, in wasting, rheumatic conditions, coryza, tertian and quartan fevers, in vomiting, piles, dysuria, in persons afflicted with spreading inflammations, pruritus, anemia, insanity, toxicosis, urinary disorders, in possessions by demons, in obstructed speech and weak-mindedness. It is beneficial in sterility of women. It is auspicious and increases

life and vitality, ensures against poverty, evils and demons, and destroys all evil influence of stars. This Kalyanaka Ghee is also the best drug for ensuring male progeny. Thus has been described the Kalyanaka Ghee.

उन्मादे महाकल्याणकं घृतम्—

एभ्य एव स्थिरादीनि जले पक्त्वैकविंशतिम् ॥४२॥
रसे तस्मिन् पचेत् सर्पिर्गृष्टिशीरे चतुर्गुणे ।
वीरार्द्रमाषकाकोलीस्त्रयंगुप्तर्धभर्धिभिः ॥४३॥
मेदया च समैः कल्कैस्तत् स्यात् कल्याणकं महत् ।
बृंहणीयं विशेषेण सन्निपातहरं परम् ॥४४॥

इति महाकल्याणकं घृतम् ।

एभ्यः एव ऐमांथी, इन्दी, स्थिरादीनि शाल-
पर्णी आदि स्थिरादि एकविंशतिम् औषधीष ५०येने
एकवीध द्रव्योद्धो, जले पाणीभा जलमें, पक्त्वा पडा-
वीने पका कर, तस्मिन् रसे ते उवाधभा उप कायमें
चतुर्गुणे तथा आरगणु तथा चौगुने, गृष्टिशीरे पहेल
वेतरी गायना दूधभा प्रथम प्रसूता गौके दूधमें, वीरा-
वीरा वीरा, आर्द्रमाष- दीला ५५६ अशुष्क उवद,
काकोली- डाकोली काकोली, स्त्रयंगुप्ता- डौथा केवांच,
ऋषभ- ५५५६ ऋषभक, कधिभिः ५५६ ऋद्धि, मेदया
च तथा मेदना तथा मेदाके, समैः समभाग समभाग,
कल्कैः ५६५६ कल्कसे, सर्पिः धी घृत, पचेत् पडावुं
पकावे, तत् ते वह, महत् कल्याणकम् महाकल्याणक
घृत महाकल्याणक घृत, विशेषेण विशेष करीने विशेष
करके, बृंहणीयम् औषधीय बृंहणीय, परम् अने अत्यंत
और अत्यन्त, सन्निपातहरम् सन्निपातहर छे सन्निपात-
हर है ॥४२-४४॥ इति आ यह महाकल्याणकम्
घृतम् महाकल्याणक घृत छे महाकल्याणक घृत है ।

42-44. Decoct 21 drugs of the ticktrefoil group from among the above-mentioned drugs and prepare with this, medicated ghee by adding four times its quantity of the milk of a

४२. वीरार्द्रमाष-वीरार्द्रमाष (व.)

cow which has calved for the first time, with the paste of kshirakakoli, fresh black-gram, kakoli, cowhage, rishabhaka, ridhi and meda in equal parts: this is the Great Kalyanaka Ghee. It is specially valuable as a roborant and is a sovereign remedy for tridiscordance. Thus has been described the Great Kalyanaka Ghee.

उन्मादे महापैशाचिकं घृतम्—

जटिलां पूतनां केशीं चारटीं मर्कटीं वचाम् ।
त्रायमाणां जयां वीरां चोरकं कटुरोहिणीम् ॥४५॥
वयःस्थां शूकरीं छत्रामतिच्छत्रां पलङ्कषाम् ।
महापुरुषदन्तां च कायस्थां नाकुलीद्वयम् ॥४६॥
कटम्भरां वृश्चिकालीं स्थिरां चाहृत्य तैर्घृतम् ।
सिद्धं चातुर्थकोष्मादग्रहापसारनाशनम् ॥४७॥
महापैशाचिकं नाम घृतमेतद्यथाऽमृतम् ।
बुद्धिस्मृतिकरं चैव बालानां चाङ्गवर्धनम् ॥४८॥
इति महापैशाचिकं घृतम् ।

जटिलाम् ५८५८५८५८ जटामांसी, पूतनाम् ६२३
हरक, केशीम् भूतकेशी, चारटीम् स्थणपक्ष
स्थलकमल, मर्कटीम् डौथा केवांच, वचाम् ५५५५ वच,
त्रायमाणाम् त्रायमाण त्रायमाण, जयाम् ५५५५ जया,
वीराम् वीरा वीरा, चोरकम् चोरक कटुरोहिणीम्
५५५५ कटुकी, वयःस्थाम् वयःस्था वयःस्था, शूकरीम्
५५५५ वाराहीकन्द, छत्राम् छत्रा छत्रा,
अतिच्छत्राम् अतिच्छत्रा अतिच्छत्रा, पलङ्कषाम् गुण
गुणगुण, महापुरुषदन्ताम् शतावरी शतावरी, कायस्थाम्
नान्नी ऐलथी छोटी इलायची, नाकुलीद्वयम् ५५५५ नाकुली
नाकुली दोनों नाकुली, कटम्भराम् कटम्भरा कटम्भरा,
वृश्चिकालीम् वृश्चिकाली वृश्चिकाली, स्थिराम् शालपर्णी
शालपर्णी आहृत्य ५५५५ लेकर, तैः तेओथी इनसे,
सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया हुआ, घृतम् धी घृत,

४५ वयःस्थां-कायस्था (छ. ड. त थ.)

४६ कायस्थां-वयःस्था (क.)

ચાતુર્થક- ચાતુર્થક જ્વર, ઉન્માદ-
ઉન્માદ ઉન્માદ, મહ- અહ્યાધા પ્રહવાધા, અપસ્માર-
અને અપસ્મારનું ઓર અપસ્મારકા, નાશનમ્ નાશક છે
નાશક છે, એવત્ આ યદ, મહાપૈશાચિકમ્ મહાપૈશા-
ચિક મહાપૈશાચિક, નામ નામનું નામકા, ઘૃતમ્ ઘી
ઘૃત અમૃતમ્ યથા અમૃતસમાન છે અમૃતસમાન છે,
બુદ્ધિસ્મૃતિકરમ્ ચ એવ બુદ્ધિ અને સ્મૃતિને વધારનારું
બુદ્ધિ ઓર સ્મૃતિકો વધારનારું, બાલાનામ્ અને
બાળકોના ઓર બાલકોંકે, અજ્ઞવર્ધનમ્ ચ અંગેને પુષ્ટ
કરનાર છે અજ્ઞોંકો પુષ્ટ કરનારું છે ॥ ૪૫-૪૮ ॥ इति
આ યદ, મહાપૈશાચિકમ્ મહાપૈશાચિક મહાપૈશાચિક
ઘૃતમ્ ઘી છે ઘૃત છે ।

45-48. Nardus, chebulic myrobalan,
bhutakeshi, brahmi, cowhage, sweet
flag, zalil, common sesban, kshiraka-
koli, angelica, kurroa, guduch, sukari,
dill and fennel, gum guggulu climbing
asparagus, cardamom, the two varieties
of indian groundsel, white siris, clim-
bing nettle mercury and ticktrefoil:
the ghee prepared by taking all these
drugs is curative of quartan fever,
insanity, seizure and epilepsy. This
ghee is called the Great Paisacha Ghee
and is equal to ambrosia. It improves
the intellect and memory and helps
the growing child to acquire proper
development. Thus has been described
the Great Paisacha Ghee.

ઉન્માદે લશુનાચં ઘૃતમ્—

લશુનાનાં શતં ત્રિંશદભયાહ્યૂષણાત્ પલમ્ ।
ગવાં ચર્મમસીપ્રસ્થો દ્વાદશકં ક્ષીરમૂત્રયોઃ ॥૪૯॥
પુરાણસર્પિષઃ પ્રસ્થમેભિઃ સિદ્ધં પ્રયોજયેત્ ।
હિંજીચૂર્ણપલં શીતે દત્ત્વા ચ મધુમાણિકામ્ ॥૫૦॥

લશુનાનામ્ લસણ લહસુન, ગવમ્ સો પલ સૌ પલ,
અમયાઃ હરડે હરક, ત્રિંશત્ ત્રીસ તીસ, યૂષણાત્
નિકટુ ત્રિકટુ, પલમ્ ૪ તોલા ૪ તોલે, ગવામ્ ગાયના

ગાયકે, ચર્મમસી- ચામડાની લસમ્ ચર્મકી લસમ્ પ્રસ્થઃ
૬૪ તોલા ૬૪ તોલે, ક્ષીરમૂત્રયોઃ દૂધ તથા મૂત્રના
દૂધ ઓર મૂત્રકે, દ્વિ-દ્વાદશકમ્ એ આદક દો આદક,
પ્રમિઃ એ ૬૦થો વડે ૬૦ થો દ્રવ્યોસિ, સિદ્ધમ્ સિદ્ધ કરેલું
સિદ્ધ ક્રિયા હુઆ, પુરાણસર્પિષઃ જૂનું ઘી પુરાણ ઘૃત,
પ્રસ્થમ્ ૬૪ તોલા ૬૪ તોલે, શીતે ઠંડું થતાં ઠંડા
હોને પર હિંજીચૂર્ણપલમ્ ૪ તોલા હિંગ ૪ તોલે હિંગ,
મધુમાણિકામ્ ચ અને મધ ૬૪ તોલા ઓર મધુ ૬૪
તોલે દત્ત્વા નાખીને ઢાલ કર પ્રયોજયેત્ પ્રયોગ
કરવો એધ એ પ્રયોગ કરના ચાહિય ॥ ૪૯-૫૦ ॥

49-50. A medicated ghee should
be prepared of 400 tolas of garlic
30 fruits of chebulic myrobalan, 4
tolas of three spices, and 64 tolas of
the ashes of cowhide in 512 tolas
of cow's milk and urine and 64 tolas
of old ghee. When cold, it should be
mixed with 4 tolas of asafetida and
64 tolas of honey, and used.

તદ્દોષાગન્તુસંભૂતાનુન્માદાન્ વિષમજ્વરાન્ ।
અપ્સારાંશ્ચ હન્ત્યાશુ પાનાભ્યંજનનાવનૈઃ ॥૫૧॥

इति लशुनाद्यं घृतम् ।

તત્ તે ઘી વહ ઘૃત, પાન- પાન પાન, અભ્યંજન-
અભ્યંજ અભ્યંજ, નાવનૈઃ અને નસ્યથી ઓર નસ્યસે,
દોષ- દોષ દોષ, આગન્તુ- તથા આગન્તુક તથા આગન્તુક,
સંભૂતાન્ કારણથી ઉત્પન્ન થયેલા કારણસે ઉત્પન્ન હુએ,
ઉન્માદાન્ ઉન્માદો ઉન્માદ, વિષમજ્વરાન્ વિષમ જ્વરો
વિષમ જ્વર, અપ્સારાન્ ચ તથા અપ્સારોનો તથા
અપ્સારોંકા, આશુ શીઘ્ર શીઘ્ર, હન્તિ નાશ કરે છે નાશ
કરતા છે ॥ ૫૧ ॥ इति આ યદ, લશુનાચમ્ લશુનાચ
લશુનાદિ, ઘૃતમ્ ઘી છે ઘી છે ।

51. This ghee results in a quick
cure in cases of insanity due to internal
and external causes, irregular fevers
and epilepsy, when used as a potion,
inunction or nasal medication. Thus

has been described the Compound Garlic Ghee.

उन्मादे लशुनाद्यं घृतम्—

लशुनस्याविनष्टस्य तुलार्धं निस्तुपीकृतम् ।
तदर्धं दशमूलस्य द्वाढकेऽपां विपाचयेत् ॥५२॥
पादशेषे घृतप्रस्थं लशुनस्य रसं तथा ।
कोलमूलकवृक्षाम्लमातुलुङ्गार्द्रकै रसैः ॥५३॥
दाडिमाम्बुसुरामस्तुकाञ्जिकाम्लैस्तदर्धिकैः ।
साधयेत् त्रिफलादारुलवणव्योषदीप्यकैः ॥५४॥
यवानीचव्यहिङ्गवम्लवेतसैश्च पलार्धिकैः ।
सिद्धमेतत् पिबेच्छूलगुल्माशोजठरापहम् ॥५५॥

अविनष्टस्य अशुभ न यर्ध गयेला खराब न हुआ, लशुनस्य निस्तुपीकृतम् शैतरी डाढेला लसणु छिलका इतारा हुआ लहसन, तुलार्धम् २०० तोला २०० तोले, दशमूलस्य अने दशभूण और दशमूल, तत्- तेनाथी उससे, अर्धम् अर्धुं आधा, अपाम् पाणी जलके, द्वाढके ये आढके भां दो आढके में, विपाचयेत् पकावनां पकावे, पाद- अर्धार्थी श चतुर्थी श, शेष- शेष रहे त्थारे शेष रहने पर, घृतप्रस्थम् ओंठ प्रस्थ धी घृतका एक प्रस्थ, तथा अने और, लशुनस्य लसणुने लहसनका, रसम् ओंठ प्रस्थ रस एक प्रस्थ रस, तत्- तेनाथी उससे, अर्धिकैः अर्धां अर्धां आधे आधे, कोल- गेर वेर, मूलक- भूणा मूली, वृक्षाम्ल- थोकेतुं चकोत्रा, मातुलुङ्ग- पीओरुं बिजौरा, आर्द्रकैः अने आहुना और बदरखके, रसैः रसथी रसोंसे, दाडिम- तथा दामेना और अनारके, अम्बु- रस रस, सुरा- सुरा सुरा, मस्तु- भरतु मस्तु, काञ्जिक- अने डांछ वगेरे और कांजी आदि, अम्लैः अम्लेथी अम्लोंसे, पलार्धिकैः अर्धां अर्धां पल आधे आधे पल, त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, दारु- देवदार देवदार, लवण- सिंघा- लणु संधानमक, व्योष- त्रिडटु त्रिडटु, दीप्यकैः अजवायन, यवानी- यवानी यवानी, चव्य- चव्य चव्य, हिङ्ग- हिङ्ग हींग, अम्लवेतसैः अने अम्लवेतसथी

और अम्लवेतससे, साधयेत् पकावनां सिद्ध करे, शूल- शूल शूल, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः- अर्श अर्श, जठर- अने जठररोगने। और जठररोगका, अपहम् नाश करने। नाशक, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, एतत् आ धी इस घीको, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ५२-५५ ॥

52-55. Decoct 200 tolas of a good quality of garlic, after removing the external sheaths and 100 tolas of decaradix in 512 tolas of water. When the whole is reduced to one-fourth its quantity, add to it 64 tolas of ghee and 64 tolas of the juice of garlic and 32 tolas each of the juices of jujube, radish, kokam, citron and ginger; 32 tolas of sour pomegranate juice, sura wine, whey and sour conjee with the paste of 2 tolas of each of the three myrobalans, deodar, rock-salt, three spices, celery seeds, bishop's weed, chaba pepper, asafetida and common sorrel and prepare it into a medicated ghee. This ghee when taken cures colic, gulma, piles and abdominal diseases. ब्रध्मपाण्डुमयस्त्रीहयोनिदोषज्वरकृमीन् ।

वातश्लेष्मामयान् सर्वानुन्मादांश्चापकर्षति ॥५६॥

इत्यपरं लशुनाद्यं घृतम् ।

(एतत् आ धी यह घी), ब्रध्म- अशुभ ब्रध्म, पाण्डुमय- पांडुरोग पाण्डुरोग, स्त्रीह- स्त्रीह स्त्रीह, योनिदोष- योनिदोष योनिदोष, ज्वर- ज्वर ज्वर, कृमीन् कृमि, कृमि, सर्वां सधणा सब, वात- वात वात, श्लेष्म- तथा कफनां तथा कफके, अमयान् रोगों रोग, उन्मादान् अने उन्मादने। और उन्मादोंको, अपकर्षति नाश करे छे नष्ट करता है ॥५६॥ इति आ यह, अपहम् पीवुं दूसरा, लशुनाद्यम् लशुनाद्य लशुनाद्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

५२. दशमूलस्य-दशमूल्यास्तु (क. घ.)

५५. यवानी-यवानी (घ.)

५६. उन्मादान् च-उन्मादं च (घ.)

„ इत्यपरं-इति द्वितीयं (घ.)

56. It also cures inguinal swelling, anemia, splenic diseases, gynecic diseases, fevers, helminthiasis, disorders due to vata and kapha, and all types of insanity. Thus has been described the second Garlic-group Ghee.

उन्मादे हिङ्गवादि घृतम्—

हिङ्गुना हिङ्गुपर्ण्या च सकायस्थवयःस्थया ।
सिद्धं सर्पिर्हितं तद्वद्वयःस्थाहिङ्गुचोरकैः ॥५७॥

हिङ्गुना हिङ्ग हींग, हिङ्गुपर्ण्या च डीकामाली, सकायस्थ- औक्षथी इलायची, वयस्थया अने वयस्थाथी और वयस्थासे, सिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध, सर्पिः धृत घृत, तद्वत् अने ते प्रमाणे और उसी प्रकार, वयस्था- वयस्था वयस्था, हिङ्गु- हिङ्ग हींग, चोरकैः अने चोरकथी सिद्ध करेला थी और चोरकसे सिद्ध घृत, हितम् हितकारी छे हितकारी हैं ॥ ५७ ॥

57. The medicated ghee prepared with asafetida, gummy gardenia or with small cardamom and brahmi or asafetida, brahmi and choraka are similarly beneficial.

उन्मादे पुराणघृतम्—

केवलं सिद्धमेभिर्वा पुराणं पाययेद्धृतम् ।
पाययित्वोत्तमां मात्रां श्वन्ने रुन्ध्याद्गृहेऽपि वा ॥५८॥
विशेषतः पुराणं च घृतं तं पाययेद्भिषक् ।
त्रिदोषघ्नं पवित्रत्वाद्दिशेषाद्ग्रहनाशनम् ॥५९॥

केवलम् केवल अकेले, पुराणम् जूनुं पुराने घृतम् थी चीको, एभिः अथवा आ डिपर उहेवाभा आवेला हिङ्ग वजेरे द्रव्येथी अथवा इन उपर्युक्त हींग आदि द्रव्योंसे, सिद्धम् वा सिद्ध करेला जूनुं थी सिद्ध किये हुए पुराने चीको, पाययेत् पावुं पिलावे, उत्तमाम् भोली बड़ी, मात्राम् मात्रा मात्रा पाययित्वा पावुं

पिलाकर, श्वन्ने आडाभां गढेमें, गृहे अपि वा अथवा घरभां या घरमें, रुन्ध्यात् पूरी राखवे बंद रखे, भिषक् वैद्य वैद्य, तस्म तेने उसे, त्रिदोषघ्नम् त्रिदोषघ्न त्रिदोषघ्न, पवित्रत्वात् अने पवित्र होवाथी और पवित्र होनेसे, विशेषात् विशेषे करीने विशेष करके, ग्रहनाशनम् ग्रहनाशक ग्रहनाशक, पुराणम् जूनुं पुराना, घृतम् थी घृत, विशेषतः विशेषे करीने विशेष करके, पाययेत् पीवरावुं पिलावे ॥ ५८-५९ ॥

58-59. The patient may be given a potion of the old ghee alone or the medicated ghee above described. Giving him the maximum dose, he may be locked up in an under-ground cellar or in a house. The physician may administer specially old ghee to the patient. It will be found curative of tridiscordance, and being perfectly pure, it is specially curative of spirit-possession.

गुणकर्माधिकं पानादास्वादात् कटुतिक्तकम्
उग्रगन्धं पुराणं स्याद्दशवर्षस्थितं घृतम् ॥६०॥
लाक्षारसनिभं शीतं तद्धि सर्वग्रहापहम् ।
मेध्यं विरेचनेष्वप्ययं

दश- दश दस, वर्ष- वर्ष वर्ष, स्थितम् रहेंहुं रखा हुआ, पुराणम् जूनुं पुराणा, घृतम् थी घृत, पानात् पीवाथी पीनेसे, गुण- गुण गुण, कर्म- अने कर्मभां और कर्ममें, अधिकम् अधिक आय छे अधिक होता है, आस्वादात् अने स्वादभां और स्वादमें, कटु- कटु कटु, तिक्तकम् तेमन् तिक्त एवं तिक्त, स्वात् होय छे होता है, उग्रगन्धम् अने उग्र गंधवाणुं होय छे और उग्र गन्धवाला होता है, लाक्षारसनिभम् लाक्षण रस जेवुं लाक्षारसके समान, शीतम् शीतला शीत, तद्धि ते वह, सर्व- सर्व सब ग्रह- ग्रहने ग्रहका, अपहम् हर करणावुं नाशक, मेध्यम् मेध्य मेध्य विरेचनेषु अने विरेचनेभां और विरेचनोंमें, अयम् अय छे अय है ॥ ६० ॥

60-60½. Its properties and actions are intensified when drunk as a potion and it is pungent and bitter in taste. The ghee kept for a period of ten years is called 'old' ghee and it possesses very strong odour. The ghee, preserved for a longer period (i. e. for more than ten years) is of the color of lac-juice, cooling and curative of all kinds of possessions. It is highly promotive of the intellect and stands first as a purgative.

प्रपुराणमतः परम् ॥६१॥

नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत् स्याद्वर्षशतस्थितम् ।

दृष्टं स्पृष्टमथाघ्रातं तद्धि सर्वग्रहापहम् ॥६२॥

अपस्मारग्रहोन्मादवतां शस्तं विशेषतः ।

अतः आत्मी पक्षु इमसे मी, परम् अधिक सभय सुधी राभेखुं धी अधिक काल तक रखा हुआ घी, प्रपुराणम् प्रपुराणु डहेवाय छे प्रपुराण कहाता है, यत् ने जो, वर्षशत- से। वर्ष सुधी सौ वर्ष तक, स्थितम् राभेखुं रखा गया, त्यात् डे।य हो, तस्य तेने उसके लिए, असाध्यम् नाम डार्ध पक्षु असाध्य कुछ भी असाध्य, न अस्ति नथी नहीं है, तत् ते वह, दृष्टम् दर्शनथी दर्शनसे, स्पृष्टम् स्पर्शथी स्पर्शसे, अथ अने और, आघ्रातम् सुंधवाथी न सूंघनेसे ही, सर्व- सर्व सब

६२. तद्धि सर्वग्रहापहम्-तद्धिसर्वग्रहापहम् (क. छ.)

॥ एतच्छोकादनन्तरम्—

त्रिदोषघ्नं पवित्रस्वाद विशेषाद् ग्रहनाशनम् ।

गुणकर्माधिकं पाने स्वादे कटुकतिक्तकम् ॥

कर्णाक्षिरोगशमनं विषघ्नं पावनं तथा ।

छाक्षारसनिर्भं ज्ञातं सर्वदोषग्रहापहम् ॥

मेध्यं विरेचनं धन्यं प्रपुराणमतः परम् ।

नासाध्यं नाम तस्यास्ति यत्तु द्वादशवार्षिकम् ॥

दृष्टं स्पृष्टं तथाघ्रातं तद्धिसर्वग्रहापहम् ।

अपस्मारविषोन्मादवाते शस्तं यथाऽव्युत्तम् ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

ग्रह- ग्रहेने। ग्रहोंको, अपहम् हि नाश करे छे नष्ट करता है अपस्मार- अने अपस्मार और अपस्मार, ग्रह- ग्रह, उन्मादवताम् तथा उन्मादवातायो भाटे तथा उन्मादवालोंके लिए, विशेषतः विशेष करीने विशेष करके, शस्तम् हितकर छे हितकर है ॥ ६१-६२ ॥

61-62½. As regards the ghee preserved for a period of hundred years, there is no disorder which it cannot cure. Even the sight or touch or smell of this ghee is curative of all kinds of spirit-possession. It is specially beneficial in epilepsy and in insanity due to spirit-possession.

उन्मादे नस्याजनयोगाः—

एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति ॥६३॥

अज्जनोत्सादनालेपनावनादिषु योजयेत् ।

विधेयत्वम् उल्लुं कहना, अगच्छति न मानता दरदी पर न मानते हुए दरदी पर, एतान् आ इन, औषधयोगान् औषधयोगोने। औषधयोगोंका, अज्जन- अज्जन अज्जन, उत्सादन उत्सादन उत्सादन, आलेप- आलेपन आलेपन नावनादिषु अने नस्य वगैरेमाँ और नस्य आदिमें योजयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग करे ॥ ६३ ॥

63-63½. If the patient proves recalcitrant, the following drugs may be used as eye-salves, massage, applications and nasal medications.

शिरीषादिनस्यम्, अज्जनम् च—

शिरीषो मधुकं हिङ्गु लशुनं तगरं वचा ॥६४॥

कुष्ठं च बस्तमूत्रेण पिष्टं स्यान्नावनाज्जनम् ।

शिरीषः सरसो शिरीष, मधुकम् गेठीमध मुलहठी,

हिङ्गु हिङ्गु हींग लशुनम् लशुन, तगरम् तगर

६३. एतानौषधयोगान् वा विधेयत्वमगच्छति-एतानौषधयोगैर्वा विधेयत्वं स गच्छति (ख.)

॥ —एतानौषधयोगैर्वा विधेयत्वमगच्छति (त.)

तगर, वच्चा वज्र वच्चा, कुष्ठम् अने उह और कूठ, बल्लमूत्रेण ओ अधाने अकराना भूत्रथी इनको बकरेके मूत्रसे. पिष्टम् पीसीने पीसकर, नाचन- नस्थ नस्थ, अज्जनम् अने अंजन और अंजन, स्यात् करवां करे ॥ ६४३ ॥

64-64½. Siris, liquorice, asafetida, garlic, indian valerian, sweet flag and costus, pounded in goat's urine will make a good nasal and eye-medication.

व्योषादिनस्यम्, अज्जनम् च—

तद्वज्रोषं हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठाहिङ्गुसर्षपाः ॥६५॥
शिरीषबीजं चोन्मादग्रहापस्मारनाशनम् ।

तद्वत् ते ४ प्रमाणे उसी प्रकार, व्योषम् त्रिङ्गु त्रिङ्गु, द्वे हरिद्रे ६७६२ तथा ६३६७६२ हल्दी तथा दारुहल्दी, मञ्जिष्ठा- मञ्जु मंजीठ, हिङ्गु- हिङ्ग हींग, सर्षपाः सरसप सरसों, शिरीषबीजम् च अने सरसडानां पीज और शिरीषके बीज, उन्माद- ओ उन्माद ये उन्माद, ग्रह- ग्रह ग्रह, अपस्मार- अने अपस्मारना और अपस्मारके, नाशनम् नाशक छे नाशक हैं ॥ ६५३ ॥

65-65½. Similarly the three spices, turmeric and indian berberry, madder, asafetida, rape-seed and siris-seed will be found curative of insanity, possession and epilepsy.

अपामार्गदिवर्तिः —

पिष्टा तुल्यमपामार्गं हिङ्गुवालं हिङ्गुपत्रिकाम् ॥६६॥
वर्तिः स्यान्मरिचार्धांशा पिच्छाभ्यां गोशृगालयोः ।
तयाऽज्येदपस्मारभूतोन्मादज्वरादितान् ॥६७॥
भूतार्तानमरार्ताश्च नरांश्चैव दृगामये ।

६६. °मपामार्गं हिङ्गुवालं—°मपामार्गं हिङ्गुनी (क. ब. प.)

,, हिङ्गुवालं—हिङ्गुलं (ख.)

,, ,, —हिङ्गुनी (द.)

६७. तथाज्येत्—तथा ज्येत् (ब.)

अपामार्गम् अवेडे। अपामार्ग, हिङ्गु हिङ्ग हींग, आलम् ६२७७७ हरिताल, हिङ्गुपत्रिकाम् हिङ्गुपत्रिका हिङ्गुपत्रिका, तुल्यम् ओ सधणां समभाज्य ये समभाग, मरिच- अने भरी और काली मिर्च, अर्धोका अर्धो भाग ओओने आधा भाग इनको, गोशृगालयोः गाय अने शिगालना गाय और गीदड़के, पिच्छाभ्यां पित्तथी पिच्छे, पिष्टा पीसीने पीसकर, वर्तिः स्यात् वर्ति अनावपी वर्ती बनावे, तथा ओ वर्तिथी इस वर्तिसे. अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, भूतोन्माद- भूतोन्माद भूतोन्माद, ज्वरादितान् तथा ज्वरथी पीडित तथा ज्वरसे पीडित, भूतार्तान् भूतपीडित भूतपीडित, अमरार्तान् च अने देवपीडित और देवपीडित, नरां भुत्थेने मनुष्योंको, दृगामये च एव तेभ्य आंभना रेओभां एवं अक्षिरोगोंमें, अज्येत् अंजन करवुं अज्जन करे ॥ ६६-६७३ ॥

66-67½. Make a collyrium-stick by pounding equal parts of rough chaff, asafetida, yellow arsenic, gummy gardenia, with half its quantity of black pepper in the bile of an ox or jackal. This collyrium-stick should be applied to the eye of epileptic subjects or those afflicted with delusionary insanity, spirit-possession and fever or in cases of persons afflicted by spirits or the gods or suffering from eye-diseases.

अज्जनार्थं मरिचयोगः —

मरिचं चातपे मासं सपित्तं स्थितमज्जनम् ॥६८॥
वैकृतं पश्यतः कार्यं दोषभूतहतस्मृतः ।

दोषभूतहतस्मृतः दोषजन्य तेभ्य भूतजन्य अप- रमारवाणाने दोषजन्य तथा भूतजन्य अपस्मारवालेको, वैकृतम् पश्यतः अने विकृत देभनाराने और विकृत देखनेवालेको, मासम् ओक मास एक मास, सपित्तम् पित्तनी साधे पित्तके साथ, चातपे तडके धूपमें, स्थितम् राओदा रखी हुई, मरिचम् भरीहुं काली मिर्चका,

अञ्जनम् अञ्जनं अञ्जन, कार्यम् करुणं मेधये करना चाहिए ॥ ६८३ ॥

68-68½. The collyrium prepared from the paste of black pepper and bile and exposed to the sun for one month should be used in the case of persons who suffer from delusions and loss of memory caused by morbid humors or spirit-possessions.

सिद्धार्थकादिः अगदः—

सिद्धार्थको वचा हिङ्गु करञ्जो देवदारु च ॥६९॥

मञ्जिष्ठा त्रिफला श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम् ।

समांशानि प्रियङ्गुश्च क्षिरीषो रजनीद्वयम् ॥७०॥

बस्तमूत्रेण पिष्टोऽयमगदः पानमञ्जनम् ।

नस्यमालेपनं चैव स्नानमुद्धर्तनं तथा ॥७१॥

अपस्मारविषोन्मादकृत्वा लक्ष्मीज्वरापहः ।

भूतेभ्यश्च मयं हन्ति राजद्वारे च शस्यते ॥७२॥

सर्पिरेतेन सिद्धं च सगोमूत्रं तदर्थकम् ।

सिद्धार्थकः भृङ्गः सरसः सफेदः सरसो, वचा वज्र, वचः, हिङ्गु डिङ्गु हीङ्ग करञ्जः करुण करञ्ज, देवदारु च देवदारु देवदारु, मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठा मञ्जिष्ठा, त्रिफला-त्रिफला त्रिफला श्वेता श्वेता श्वेता, कटभीत्वक् घाणा सरस-धानी अथ सफेद क्षिरीषकी लाल, कटुत्रिकम् त्रिफला त्रिफला, प्रियङ्गुः प्रियङ्गु प्रियङ्गु, क्षिरीषः सरसो क्षिरीष, रजनीद्वयम् च अने ६७६२ तेभ्यः ६७६७६२ और हल्दी एवं दारुहल्दी, समांशानि सम भागे सम भागसे, बस्तमूत्रेण भुजराणा भूतथी बकरेके मूत्रसे, पिष्टः पीसेल पीसा हुआ, अयम् अथ यह, अगदः अगद अगद, पानम् पान पान, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, नस्यम् नस्य नस्य, आलेपनम् च एव आलेपन आलेपन, स्नानम् स्नान स्नान, तथा उद्धर्तनम् तेभ्यः उद्धर्तन द्वारा एवं उवटन द्वारा, अपस्मार-अपस्मार अपस्मार, विष-विष विष, उन्माद-

७०. श्वेता कटभीत्वक् कटुत्रिकम्-भ्योषं श्वेता सकटभीत्वक् च (प.)

७१. स्नानमुद्धर्तनं तथा-स्नानमानावगाहनं (प.)

७२. सनद्वारे-राज्यद्वारे (थ.)

उन्माद उन्माद, कृत्वा-कृत्वा कृत्वा, लक्ष्मी-दार्ष्ट्य दारिद्र्य, ज्वरापहः तथा ज्वरने नाश करे छे तथा ज्वरको नष्ट करता है, राजद्वारे च अने राजदरबारमें और राजदरबारमें शस्यते वभक्षाय छे प्रशस्त माना गया है, एतेन अथ द्रव्यैः कटुथी इन द्रव्योंके कटुत्वे, सगोमूत्रम् गोमूत्रनी साथे गोमूत्रके साथ, सिद्धम् सिद्ध करेछुं सिद्ध किया हुआ, सर्पिः धी घृत, तदर्थकम् तेन कार्यं करे छे उसी कार्यको करता है ॥ ६९-७२ ॥

69-72½. Rape-seed, sweet flag, asafetida, indian beech, deodar, madder, the three myrobalans white mussel shell creeper, bark of white siris, the three spices perfumed cherry, siris, turmeric and indian berberry—take equal parts of each and make a paste in goat's urine. This antidote may be used as potion, collyrium, nasal medication, application, bath or massage. It is curative of epilepsy, toxicosis insanity, effects of black magic, poverty and fever. It frees one from the fear of evil spirits and is esteemed in royal courts. Also the ghee prepared of the above articles in cow's urine has similar properties.

उन्मादे धूमयोगाः—

प्रसेके पीनसे गन्धैर्धूमवर्ति कृतां पिबेत् ॥७३॥
वैरेचनिकधूमोक्तैः श्वेताद्यैर्वा सहिङ्गुभिः ।

प्रसेके सुप्रसेकभां सुखप्रसेकमें, पीनसे तथा पीनसभां और पीनसमें, गन्धैः गन्ध द्रव्यैः गन्ध-द्रव्योंसे, सहिङ्गुभिः वा अथवा डिङ्गसहित अथवा हीङ्गसहित, वैरेचनिक-वैरेचनिक धूमोक्तैः धूमभां कहेल धूममें कही हुई, श्वेताद्यैः श्वेतादि औषधिऔ श्वेतादि औषधियोंसे, कृताम् बनावेदी

वनाई हुई, धूमवर्तिम् धूमवर्तिने धूमवर्तिको, पिबेत् पीवी पिये ॥ ७३३ ॥

73-73½. If the patient is affected with ptyalism or coryza, he may smoke a cigar prepared of drugs of the fragrant group or of the group of the white mussel shell creeper, together with asafetida mentioned in connection with errhine smokes.

शल्लकोल्लूकमर्जारजम्बूकवृकबस्तजैः ॥७३॥

मूत्रपित्तशकृल्लोमखैश्चर्मभिरेव च ।

सेकाञ्जनं प्रधमनं नस्यं धूमं च कारयेत् ॥७५॥

वातश्लेष्मात्मके प्रायः

वातश्लेष्मात्मके वातज तथा कफज अपस्मारमें, प्रायः धूमं करीने बहुत करके, शल्लक-शाङ्गुडी सेह, उल्लूक-धुवः उल्लू, मार्जार-मिलाडी बिल्ले, जम्बूक-शियाण गीदड़, वृक-वृक्ष मेकिये, बस्तजैः अने अकराना और बकरेके, मूत्र-भूत मूत्र, पित्त-पित्त पित्त, शकृत्-विषा विषा, लोम-इंवा रोंगदे, नखैः नखे। नखों, चर्मभिः एव च अने आभडांथी और चर्मोसे, सेक-परिषेक परिषेक, अञ्जनम् अञ्जन अञ्जन, प्रधमनम् प्रधमन प्रधमन, नस्यम् नस्य नस्य, धूमम् च अने धूम और धूम कारयेत् देवा ओईओ देना चाहिए ॥ ७४-७५ ॥

74-75½. Affusions, eye-ointments and insufflations, nasal medications and smokes may be prepared from urine, bile, dung, nails and hide of pangolin, owl, cat, jackal, wolf and goat, for use particularly in insanity due to vata and kapha.

पैतिकोष्मादधिकित्सा—

पैतिके तु प्रशस्यते ।

तिक्तकं जीवनीयं च सर्पिः कोष्ठम् मिश्रकः ॥७६॥

शीतानि चाक्षपानानि मधुराणि मृदूनि च ।
शङ्खकेशान्तसन्धौ वा मोक्षयेज्जो मिषक् सिराम् ।
उन्मादे विषमे चैव ज्वरेऽपस्मार एव च ॥७७॥

पैतिके तु पैतिक उन्मादमा पैतिक उन्मादमें, तिक्तकम् तिक्तक धृत तिक्त धृत, जीवनीयम् च जीवनीय जीवनीय, सर्पिः धृत धृत, मिश्रकः स्नेहः च अने मिश्रक स्नेह और मिश्रक स्नेह, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त हैं, शीतानि च अने शीतल और शीतल, मधुराणि मधुर मधुर, मृदूनि च तथा मृदु तथा मृदु, अक्षपानानि अक्षपान पक्षु प्रशस्त छे अक्षपान मी प्रशस्त हैं, उन्मादे उन्मादमा उन्मादमें, विषमे ज्वरे च एव विषम ज्वरमा विषम ज्वरमें, अपस्मारे च एव अने अपस्मारमा और अपस्मारमें, शङ्ख-शङ्खप्रदेश य-प्रदेश, केशान्तसन्धौ वा अथवा केशान्तसन्धिमा अथवा केशान्तसन्धिमें, ज्ञः मिषक् गान्धी वैद्ये ज्ञानी वैद्य, सिराम् सिरामु सिराका, मोक्षयेत् मोक्षय मोक्षय करे ॥ ७५½-७७ ॥

75½-77. In conditions due to pitta, bitter group ghee, jivaniya ghee, mixed uncton and sweet, soft and cooling eats and drinks are recommended. The physician skilled in venesection should take out blood from the temporal vein situated near the margin of the hair and temporal region in conditions of insanity, irregular fever and also epilepsy.

उन्मादे बृंहणम्—

पुलमांसविकृष्टं वा निवसते स्थापयेत् सुखम् ।
स्वपत्न्य मन्त्रिस्त्वितिभंदां संज्ञां लब्ध्वा प्रमुच्यते ७८

पुल-धी जी, मांस-अने मांसथी और मांससे, विकृष्टम् वा तम् करेखाने कृष्ट हुए रोगीको, सुखम्

७७. शङ्खकेशान्तसन्धौ—शङ्ख केशान्तसन्धौ (व.)

७८. मृदूनि च—मृदूनि च (व.)

७८. स्थापयेत्—स्थापयेत् (व.)

७८. प्रमुच्यते—प्रमुच्यते (व. व. क.)

भुभपूर्वकं सुखसे, निवाते पवनरहित स्थानमां
पवनरहित स्थानमें, स्थापयेत् राभवे। रक्ते, मति-
आधी ते बुद्धि इत्थं वह बुद्धि, स्मृति-अंशम् तेभ्य
रभृतिना अंशने एवं स्मृतिके अंशको, त्यक्त्वा छोडीने
त्याग कर, संज्ञाम् अने संज्ञाने और संज्ञाको, लब्ध्वा
प्राप्त करीने पा कर, प्रमुच्यते डि-भादधी मुक्त थाय छे
उन्मादसे मुक्त हो जाता है ॥ ७८ ॥

78. Or having fed him to repletion
on ghee and flesh, the patient should
be confined in a comfortable room
free from draught. By this he becomes
free from his derangement of intellect
and memory and having regained his
normal wits, gets rid of his disease.

उन्मादे त्रासनादि—

आश्वासयेत् सुहृद्वा तं वाक्यैर्धर्मार्थसंहितैः ।
ब्रूयादिष्टविनाशं वा दर्शयेदद्भुतानि वा ॥७९॥

सुहृत् वा अथवा मित्रे अथवा मित्र, तम् तेने
उसको, धर्म- धर्म धर्म, अर्थसंहितैः तथा अर्थयुक्त
तथा अर्थयुक्त, वाक्यैः वाक्यैः वाक्यैः, आश्वास-
येत् आश्वासन आपनुं आश्वासन देवे, इष्टविनाशम् वा
अथवा छष्टने विनाश अथवा इष्टके विनाशको, ब्रूयात्
अंशनावे सुनावे, अद्भुतानि वा अथवा अद्भुत दृश्याने
अथवा अद्भुत दृश्योंको, दर्शयेत् अतावत् दिखलावे
॥ ७९ ॥

79. The patient's well-wishers may
calm him with words of religious and
moral import, or they may shock him
out of his distemper by announcing
the news of the loss of something he
dearly loves or they may win him
back to normality by showing him
marvels.

बद्धं सर्वपल्लकं न्यसेद्वोत्तानमातपे ।

८०. बद्ध-बद्धा (क. त.)

कपिकच्छाऽथवा तसैर्लोहतैलजलैः स्पृशेत् ॥८०॥
कशाभिस्ताडयित्वा वा सुबद्धं विजने गृहे ।
रुन्ध्याच्चेतो हि विभ्रान्तं व्रजत्यस्य तथा शमम् ८१

बद्धम् वा अथवा तेने बांधीने अथवा उसे बांध
कर, सर्वपल्लकम् सरसियुं तेन येपडी सरसोका
तैल लगाकर, आतपे तडकाभां धूपमें, उत्तानम् यत्तो
चित न्यसेत् भुवाऽवे लिटावे कपिकच्छा अथवा
डौयावे। अथवा केवांचसे, तसैः वा अथवा तपावेला
अथवा तपाये हुए, लोह- दोढाने लोहेसे, तैल- तेधने
तैलसे, जलैः वा डे जलने। या जलसे, स्पृशेत् स्पर्श
करावे। स्पर्श करावे, सुबद्धम् वा अथवा सारी रीते
बांधी तेने अथवा अच्छी तरह बांध कर उसे, कशाभिः
आयुक्त चाबुक, ताडयित्वा लगावीने लगाकर, विजने
निर्जन निर्जन, गृहे घरमा घरमें, रुन्ध्यात् पूरी
राभवे बन्द करे, हि डेभडे क्योंकि, तथा अभ
करावी। ऐसा करनेसे अस्य येनु इसका, विभ्रान्तम्
अभेधुं भ्रान्त चेतः चित्त चित्त शमम् व्रजति शान्त
थाय छे शान्त होता है ॥ ८०-८१ ॥

80 81. Or the patient may be
anointed with mustard oil and tied
hand and foot, laid out on his back
in the sun; or he may be smeared
with the leaves of cowage, or lightly
branded with hot irons or scalded
with boiling oil or water or, having
scourged him with light whips, he may
be left well secured with ropes in
solitary confinement. From such
drastic measures, the disorientated
mind of the man is restored to
normality.

सर्पेणोद्धृतदंष्ट्रेण दान्तैः सिंहैर्गजैश्च तम् ।
त्रासयेच्छलहस्तैर्वा तस्करैः शत्रुभिस्तथा ॥८२॥
अथवा राजपुरुषा बहिर्नीत्वा सुसंयतम् ।
त्रासयेयुर्वधेनैनं तर्जयन्तो नृपाज्ञया ॥८३॥

८०. अथवा तसैः-अश्विस्तसैर्वा (क.)

उद्धृतं दृष्टेण दृष्टेः काढी दीधेक्ष दान्ते निकाली
हुई हो ऐसे, सर्वेण सापसी सांपसे दान्तेः तथा वश
करेक्ष तथा वशवर्ती सिंहैः (सिंहैः थी सिंहोंसे, गर्जः च
तेमज् हाथीओथी एवं हाथियोंसे, तथा तथा तथा,
शस्त्रहस्तैः हाथमां शस्त्रधारण करेक्ष हाथमें शस्त्रधारण
किये हुए, तस्करैः वा अथवा चोरोंथी अथवा चोरोंसे,
शत्रुभिः के शत्रुओथी या शत्रुओंसे, तस् तेने उसे,
त्रासयेज् डराववो डराना चाहिए. अथवा अथवा अथवा,
राजपुत्राः राजना कर्मचारीओओ राजाके कर्मचारी,
सुसंयतम् सारी पेठे आंधी अच्छी तरह बांध कर, बहिः
नीरवा अहार धर्ष ने बाहिर ले जा कर, नृपाज्ञया
राजानी आज्ञाथी राजाकी आज्ञासे, एनम् ओने इसे, वधेन
तर्जयन्तः वधनी धमकी आपीने वधकी धमकी देते
हुए, त्रासयेयुः डराववो डरावे ॥ ८२-८३ ॥

82-83. Thus he may also be terr-
orised by means of snakes whose fangs
have been removed, or by trained
lions and elephants or by men
dressed as bandits or foemen with
weapons in their hands or men
impersonating the king's officers may
having dragged him out, securely
bound, intimidate him with threats of
immediate execution by order of the
king.

देहदुःखभयेभ्यो हि परं प्राणभयं स्मृतम् ।
तेन याति शमं तस्य सर्वतो विप्लुतं मनः ॥ ८४ ॥

हि केभके क्योंकि, प्राणभयम् प्राणभयने प्राणभयको,
देहदुःख- देहदुःखना देहदुःखके, भयेभ्यः भय डरता
भयसे, परम् मोटा महान, स्मृतम् उल्लो छे कहा है,
तेन तेथी इससे, तस्य तेनुं उसका, सर्वतः अधी दीते
सर्व प्रकारसे, विप्लुतम् विभ्रष्ट थयेलुं विभ्रष्ट हुआ, मनः
भन मन, शमम् याति शांत थाय छे शान्त होता
है ॥ ८४ ॥

८४. स्मृतम्—महत् (ख. घ.)

84. It has been well said that the
threat to life is more potent than fear of
bodily injury; accordingly, that
measure may succeed in helping the
disordered mind of the insane patient
to regain its composure (when all the
previous measures have failed).

इष्टद्रव्यविनाशात् मनो यस्योपहन्यते ।
तस्य तत्सदृशप्राप्तिसान्त्वाश्वासैः शमं नयेत् ॥ ८५ ॥

इष्टद्रव्य- प्रिय वस्तुना प्रिय वस्तुके, विनाशात्
विनाशथी विनाशसे, यस्य जेनुं जिसका, मनः मन
मन, उपहन्यते उपहत थयुं होय उपहत हुआ हो,
तस्य तेना मनने उसके मनको, तत्सदृश- तेना जेवी
वस्तुनी उसके समान वस्तुकी, प्राप्ति- प्राप्तिथी प्राप्तिसे,
सान्त्व- सान्त्वनी सान्त्वनसे, आश्वासैः अने आश्वास-
नी और आश्वासनसे, शमम् नयेत् शांत करवुं शान्त
करे ॥ ८५ ॥

85. The man who has become
unhinged in his mind as the result
of losing something that he dearly
loved should be consoled by the
proffer of a substitute and by words
of sympathy and comfort.

कामादिजोन्मादचिकित्सा—

कामशोकभयक्रोधहर्षैर्व्यालोभसंभवान् ।
परस्परप्रतिद्वन्द्वैरेभिरेव शमं नयेत् ॥ ८६ ॥

काम- काम काम, शोक- शोक शोक, भय- भय
भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, हर्ष- हर्ष हर्ष, ईर्ष्या- ईर्ष्या
ईर्ष्या, लोभ- अने लोभथी और लोभसे, संभवान् उत्पन्न
थयेक्ष उन्मादने उत्पन्न हुए उन्मादोंको, परस्पर- परस्पर
परस्पर, प्रतिद्वन्द्वैः विरोधी विरुद्ध, एभिः एव ओ जे
भावोथी इन्हीं भावोंसे, शमम् नयेत् शांत करवा शान्त
करे ॥ ८६ ॥

८५. प्राप्तिसान्त्वाश्वासैः—प्राप्त्या शान्त्याश्वासैः (घ.)

८६. हर्षैर्व्यालोभ—मोहेर्व्यालोक (घ.)

86. As regards the mental derangement resulting from an excess of desire, grief, delight, envy, or greed, it should be allayed by bringing the influence of its opposite passion to bear on the prevailing one and neutralize it.

भूतोन्मादचिकित्सा—

बुद्ध्या देशं वयः सात्त्व्यं दोषं कालं बलाबले ।
चिकित्सितमिदं कुर्यादुन्मादे भूतदोषजे ॥८७॥

भूत-दोषजे भूतथी तेभ्यः दोषथी उत्पन्न भयेषां भूतमे
तथा दोषजे उत्पन्न हुए, उन्मादे उन्मादभा उन्मादमें,
देशं देश देश, वयः अपस्था वय, सात्त्व्यं सात्त्व्य
सात्त्व्य दोषं दोष दोष, कालं काल काल, बलाबले अने
बलाबलने और बलाबलको, बुद्ध्या बुद्धीने जान कर
इदं आ इस, चिकित्सितं चिकित्सा चिकित्सा, कुर्यात्
करवी भेदों को करनी चाहिए ॥ ८७ ॥

87. In insanities, arising from both spirit-possession and vitiation of the humors, such of the above-mentioned measures should be applied as seem most appropriate after a consideration of the patient's place of residence, his age, his homology, the character of the morbidity, the season of the year and their respective strength and weakness.

देवर्षिपितृगन्धर्वैरुन्मत्तस्य तु बुद्धिमान् ।
वर्जयेद्भजनादीनि तीक्ष्णानि क्रूरकर्म च ॥८८॥
सर्पिष्यानादि तस्यैव मृदु भैषज्यमाचरेत् ।

बुद्धिमान् बुद्धिमान् ऐसे बुद्धिमान् वेद्य देव-देव
देव, ऋषि-ऋषि ऋषि, पितृ-पितृ पितृ गन्धर्वैः अने
गन्धर्वोथी और गन्धर्वों, उन्मत्तस्य उन्मत्त भयेषां भाटे
उन्मत्त पुरुषके लिए, तीक्ष्णानि तीक्ष्ण तीक्ष्ण, भजनादीनि
८७. भूतदोषजे-दोषभूतजे (घ. च.)

अंगनभादि भजनादि क्रूरकर्म च तथा क्रूर उभने
तथा क्रूर कर्मको, वर्जयेत् छोड़ देवे, इह अने
इसमें तस्य तेन उत्पन्न, सर्पिष्यानादि धृतपान आदि
धृतपान आदि, मृदु भैषज्यम् मृदु औषध मृदु औषध,
माचरेत् करेवु भेदों को करनी चाहिए ॥ ८८ ॥

88-88½. In the case of those who are demented by the gods, the rishis, the manes and the gandharvas, the physician should avoid such medicaments as acute collyriums and in general all drastic measures. Instead he should be treated by means of such mild medications as potions of ghee.

पूजां वस्त्रपुष्पहारंश्च मन्त्राञ्जनविधींस्तथा ॥८९॥
शान्तिकर्मैर्ग्रहोमांश्च जपस्वस्त्ययनानि च ।
वेदोक्तान् नियमांश्चापि प्रायश्चित्तानि चाचरेत् ॥९०॥

तथा तथा तथा, पूजां पूजा पूजा, वलि-वलि-
दान वलिदान, उपहारान् च उपहार उपहार मन्त्र-
मन्त्र मन्त्र, अञ्जनविधीन् अञ्जनविधि अञ्जनविधि,
शान्तिकर्म-शान्तिकर्म शान्तिकर्म, इष्टि-इष्टि इष्टि,
होमान् च होम होम, जप-जप जप, स्वस्ति-स्वस्ति
च स्वस्तिवाचन स्वस्तिवाचन, वेदोक्तान् वेदोक्त वेदोक्त,
नियमान् च नियमो नियम, प्रायश्चित्तानि च अपि अने
प्रायश्चित्तोंने पणु और प्रायश्चित्तोंको भी, चाचरेत्
करवी भेदों को करना चाहिए ॥ ८९-९० ॥

89-90. Worship, sacrifices and libations offered to the gods, incantations and mild collyriums; propitiatory rites and ceremonies; burnt-offerings, prayers, supplications and pilgrimages; observance of the vows laid down in the scriptures and expiatory acts—all these, too, may be performed.

भूतानामधिपं देवमीश्वरं जगतः प्रभुम् ।

पूजयन् प्रयतो नित्यं जयत्युन्मादजं भयम् ॥९१॥

भूतानाम् भूतेना भूतोंके, अधिपम् अधिपति, देवम् देव देव, जगतः जगत्तना जगतके, प्रभुम् स्वामी स्वामी, ईश्वरम् महादेवने महादेवको, प्रयतः संयमी थर्ध संयमी होकर, नित्यम् हमेशा नित्य, पूजयन् पूजना पूजनेवाला, उन्मादजम् उन्मादन्य उन्मादन्य, भयम् भयने भयको जयति श्रुते छे जीतता है ॥ ९१ ॥

91. By worshipping daily, with true devotion, God Isvara, the lord of the spirits and the ruler of the world, one gets free from the fear of insanity.

रुद्रस्य प्रमथा नाम गणा लोके चरन्ति ये ।

तेषां पूजां च कुर्वाण उन्मादेभ्यः प्रमुच्यते ॥९२॥

रुद्रस्य रुद्रना रुद्रके, प्रमथाः प्रमथ प्रमथ, नाम नामना नामके, ये गणाः गे गणो जो गण, लोके लोकमें, चरन्ति नियरे छे विचरते हैं, तेषां तेषांनी उनकी, पूजां पूज पूजा, कुर्वाणः करनासे करनेवाला, उन्मादेभ्यः उन्मादशी उन्मादसे, प्रमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त हो जाता है ॥ ९२ ॥

92. A man is freed from insanity by performing, likewise the worship of the angelic hordes of Rudra going by the name of Pramathas, who wander about in the world (on the god's errands).

बलिभिर्मङ्गलैर्होमैरोषध्यगदधारणैः ।

सत्याचारतपोज्ञानप्रदाननियमव्रतैः ॥९३॥

देवगोब्राह्मणानां च गुरुणां पूजनेन च ।

आगन्तुः प्रशमं याति सिद्धैर्मन्त्रौषधैस्तथा ॥९४॥

९१. प्रयतो—प्रायशो (द.)

९२. प्रमुच्यते—विमुच्यते (क. घ.)

९४. गोब्राह्मणानां च—गुरुणां च (ख. ग. घ. ङ. त. थ. द. प.)

बलिभिः बलिदान बलिदान, मङ्गलैः मङ्गल कर्म मङ्गल कर्म, होमैः होम होम, ओषधि औषधि औषधि औषधिधारण, अगदधारणैः अने अगद धारण करवाथी और अगद धारण करनेसे, सत्य- सत्य सत्य, आचार- सदाचार सदाचार, तपः- तप तप, ज्ञान- ज्ञान ज्ञान, प्रदान- दानकर्म दानकर्म, नियम- नियम नियम, व्रतैः तथा व्रत करवाथी और व्रतोंके करनेसे, देव- अने देव और देव, गो- गायो गाय, ब्राह्मणानाम् च तेभ्य आह्वयितुं एवं ब्राह्मणोंके, गुरुणाम् च तथा गुरुजनोंना तथा गुरुजनोंके, पूजनेन पूजनेथी पूजनेसे, तथा सिद्धैः अने सिद्ध और सिद्ध, मन्त्र- मन्त्रो मन्त्रों, औषधैः तेभ्य औषधैथी एवं औषधोंसे, आगन्तुः आगन्तुक उन्माद आगन्तुक उन्माद, प्रशमम् याति शान्त थाय छे शान्त होता है ॥ ९३-९४ ॥

93-94. The exogenous type of insanity is laid to rest by means of sacrifices, auspicious rites, burnt offerings, wearing of magical herbs and talismans, observance of truth-telling, customary rites and austerities by recourse to knowledge, charity, right discipline and vows, by propitiating the gods, cows, brahmans and the teachers, as well as by recourse to proved charms and medicines.

यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारचिकित्सते ।

उन्मादे तच्च कर्तव्यं सामान्याद्धेतुदूष्ययोः ॥९५॥

अपस्मार- अपस्मारनी अपस्मारकी, चिकित्सते चिकित्सा चिकित्सा, यत् किञ्चित् च गे कंठ जो कुछ, उपदेक्ष्यते कहेवाथी आवेशे कहा जायगा, तत् च ते उसे, हेतु- कारण कारण, दूष्ययोः अने दूष्योनी और दूष्योकी, सामान्यात् सामान्यताने कारण, उन्मादे उन्मादमां पक्ष उन्मादमें भी, कर्तव्यम् करवुं जेधौ करना चाहिए ॥ ९५ ॥

95. Moreover, whatever therapeutic measures will be taught in connection with epilepsy, are also applicable in

the case of insanity, since in both, the etiological and the susceptible factors are common.

નિવૃત્તામિષમદ્યો યો હિતાશી પ્રયતઃ શુચિઃ ।

નિજાગન્તુમિરુન્માદૈઃ સત્ત્વવાન્ ન સ યુજ્યતે ॥૧૬॥

નિવૃત્ત-આમિષ-મદ્યઃ માંસ તથા મદ્યનું સેવન નહિ કરનાર માંસ તથા મદ્યકા સેવન નહીં કરનારો, હિતકારક ભોજન કરનારો, પ્રયતઃ સંયમી સંયમી, શુચિઃ પવિત્ર પવિત્ર, સત્ત્વવાન્ અને સાત્ત્વિક હોય છે. ગૌર સાત્ત્વિક હોતા છે, સઃ તે મનુષ્ય વદ મનુષ્ય, નિજ- નિજ નિજ, આગન્તુમિઃ કે આગન્તુ યા આગન્તુ. ઉન્માદૈઃ ઉન્માદોથી ઉન્માદોસે, ન યુજ્યતે યુક્ત થતો નથી. યુક્ત નહીં હોતા ॥ ૧૬ ॥

96. The man of strong mind, who abstains from flesh and alcohol, observes a wholesome diet and is always dutiful and pure, will never fall a victim to insanity, whether exogenous or endogenous.

મુક્તોન્માદલક્ષણમ્—

પ્રસાદશ્ચેન્દ્રિયાર્થાનાં બુદ્ધ્યાત્મમનસાં તથા ।

ધાતૂનાં પ્રકૃતિસ્થત્વં વિગતોન્માદલક્ષણમ્ ॥૧૭॥

હિન્દ્રિય- ઇન્દ્રિયો, અર્થાનામ્ ચ વિષયો વિષયો, બુદ્ધિ- શુદ્ધિ બુદ્ધિ, આત્મા- આત્મા આત્મા, મનસામ્ અને મનની, પ્રસાદઃ નિર્મળતા નિર્મળતા, તથા તથા તથા, ધાતૂનામ્ ધાતુઓની ધાતુઓની, પ્રકૃતિસ્થત્વમ્ સ્વસ્થતા સ્વસ્થતા, વિગતોન્માદ- એ મટી ગયેલા ઉન્માદવાળાનાં એ ઉન્માદસે મુક્તકે, લક્ષણમ્ લક્ષણ છે લક્ષણ ॥ ૧૭ ॥

97. The signs of a man who has fully recovered from insanity are—clarity of sense-faculties and sense perceptions as well as of the understanding, the

spirit and the mind and the normal condition of the body-elements.

અધ્યાયોક્ત્યર્થવિષયાઃ—

તત્ર શ્લોકઃ—

ઉન્માદાનાં સમુત્થાનં લક્ષણં સચિકિત્સિતમ્ ।

નિજાગન્તુનિમિત્તાનામુક્તવાન્ મિષગુત્તમઃ ॥૧૮॥

તત્ર તે વિષયમાં, ઉપસંહારકા શ્લોક છે કે ઉપસંહારકા શ્લોક છે કે, મિષગુત્તમઃ પેદ્યોમાં ઉપમ ભગવાન પુનર્વસુએ વૈદ્યવર મગવાન પુનર્વસુને, નિજ નિજ નિજ, આગન્તુ- અને આગન્તુ, નિમિત્તાનામ્ કારણવાળા કારણવાળે, ઉન્માદાનામ્ ઉન્માદોનાં ઉન્માદોને, સમુત્થાનમ્ નિદાન નિદાન, લક્ષણમ્ અને લક્ષણ, ઓર લક્ષણો, સચિકિત્સિતમ્ ચિકિત્સાસહિત ચિકિત્સાસહિત, ઉક્તવાન્ કહ્યા છે કહે ॥ ૧૮ ॥

Here is a recapitulatory verse—

98. The best of physicians (Punarvasu) has set out in this chapter the pathogenesis of the various types of insanity due to endogenous and exogenous factors, their signs and symptoms and their treatment.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलपूरिते चिकित्सास्थाने उन्मादचिकित्सितं
नाम नवमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति आ. प्रभाषे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रचेला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरकથી प्रतिसंस्कार पायेला आ. शास्त्रમાં और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त
अप्राप्त, दृढबलपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और
दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान
विषे चिकित्सास्थानमें, उन्मादचिकित्सितम् 'उन्माद-
चिकित्सित' 'उन्मादचिकित्सित', नाम नामने। नामका,
नवमः नवमो नववाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थियो।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ १ ॥

9. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the ninth chapter entitled 'The Therapeutics of Insanity', not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

दशमोऽध्यायः।

दशमो अध्यायः अध्यायः दसवाँ

Chapter X

अपस्मारचिकित्सितोपक्रमः—

अथातोपस्मारचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अर्होऽथी अब आगे, अपस्मारचिकित्सितम् 'अपरभारचिकित्सित' नामना अध्यायानु 'अपस्मारचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करशुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्म उहेलुं छे कहा है ॥२॥

1. We shall now expound the chapter on 'The therapeutics of Epilepsy.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अपस्मारचिकित्साः—

स्मृतेरपगमं प्राहुरपस्मारं मिषग्विदः ।

तमःप्रवेशं बीभत्सचेष्टं धीसत्त्वसंप्लवात् ॥३॥

मिषग्विदः विद्वान् वैद्यो विद्वान् वैद्यलोक, धी-शुद्धि बुद्धि, सत्त्व- तथा मनना तथा मनके, संप्लवात्

३. तमःप्रवेशम्-तमःप्रवेशे (५.)

अमधी अमसे, तमःप्रवेशम् अंधकारम् प्रवेश करवाना अन्वकारमें प्रवेश करानेवाले, बीभत्स-भीभत्स बीभत्स, चेष्टम् येषावाणा चेष्टसे बुद्ध, स्मृतिना स्मृतिके, अपगमम् नाशने नाशको, अपस्मारम् अपरभार अपस्मार, प्राहुः उहे छे कहते हैं ॥ ३ ॥

3. The knowers of the medical science define epilepsy as a disease due to the derangement of the intellect and the mind characterised by loss of memory, loss of consciousness and convulsive movements of the body.

अपस्मारस्य संप्राप्तिः—

विभ्रान्तबहुदोषाणामहिताशुचिभोजनात् ।

रजस्तमोभ्यां विहते सत्त्वे दोषावृते हृदि ॥४॥

चिन्ताकामभयक्रोधशोकोद्वेगादिभिस्तथा ।

मनस्यभिहते नृणामपस्मारः प्रवर्तते ॥५॥

अहित- अहित अहित, अशुचि- तथा अपवित्र तथा अपवित्र, भोजनात् भोजन करवाथी भोजन करनेसे, विभ्रान्त- उन्मार्गर्भा जनना उन्मार्गगामी, बहु- अहुः बहुत, दोषाणाम् दोषवाणा मनुष्यानु दोषयुक्त पुरुषोंके, सत्त्वे सत्त्वगुण सत्त्वगुणके, रजः- रजोगुण रजोगुण, तमोभ्याम् तथा तमोगुणधी और तमोगुणसे, विहते हृदि जनवाथी विहते होने पर, हृदि हृदय हृदयके, दोष- दोषधी दोषोंसे, आवृते घेराई जनवाथी आवृत होने पर, तथा तथा तथा, चिन्ता- चिन्ता चिन्ता, काम- काम काम, भय- भय भय, क्रोध- क्रोध क्रोध, शोक- शोक शोक, उद्वेग- उद्वेग उद्वेग, आदिभिः पत्रेरेथी आदिसे, मनसि मन मनके, अभिहते हृदि जनवाथी अभिहत होने पर, नृणाम् मनुष्योंमां पुरुषोंमें, अपस्मारः अपरभार अपस्मार, प्रवर्तते प्रवृत्त थाय छे प्रवृत्त होता है ॥ ४-५ ॥

4-5 In those persons in whom the humors have become excessive and

४. अशुचिभोजनात्-अशुचिभोजनम् (क. त. ५.)

५. मनस्यभिहते-मनस्यभिहते (ख. त.)

deranged on account of addiction to unwholesome and unclean food, the sattva quality has become obscured by passion and ignorance, the brain has become occluded with morbid humors and the mind is oppressed with worry, passion, fright, anger, grief and anxiety etc., epilepsy makes its manifestation.

अपस्मारस्य सामान्यरूपम्—

धमनीभिः श्रिता दोषा हृदयं पीडयन्ति हि ।
संपीड्यमानो व्यथते मूढो भ्रान्तेन चेतसा ॥ ६ ॥

पश्यत्यस्मिन् रूपाणि पतति प्रस्फुरत्यपि ।
जिह्वाक्षिभूः खवह्वालो हस्तौ पादौ च विक्षिपन् ॥ ७ ॥
दोषवेगे च विगते सुप्तवत् प्रतिबुध्यते ।

धमनीभिः धमनीकोशी धमनियोसे, श्रिताः आश्रित
उराथैश्च आश्रित किये हुए, दोषाः दोषः दोषः हृदयम्
हृदयेने हृदयको, पीडयन्ति हि पीडा करे छे पीडन
करते हैं, संपीड्यमानः वातादि दोषभी पीडित करनेवाला
आवते। वातादि दोषसे पीडित किया जाता हुआ
मूढः अने तेथील भोले पाभेले। पुरुष और इस लिए
मूढ हुआ पुरुष, भ्रान्तेन भ्रान्त भ्रान्त, चेतसा श्रित-
वडे मनसे, व्यथते व्यथा पाभे छे व्यथाको प्राप्त होता
है, असन्ति अवारतविद्ध अवास्तविक, रूपाणि ३३।
रूपोंको, पश्यति जुझे छे देखता है, पतति पडे छे
गिरता है, प्रस्फुरति अपि दुंधे छे कांपता है, जिह्वा-
पट्ट वक्र, क्षि- आंख, आंख, भूः तथा भ्रूकुटि-
वाणै। और भौहवाला खवह्वालः दादाआववाणै।
लालास्रावयुक्त, हस्तौ तेभल हाथ एवं हाथ, पादौ च
अने पग और पैरोंको, विक्षिपन् आभ तेभ ईंकेते।
ते इधर उधर फेंकता हुआ वह, दोष- दोषने। दोषका,
वेगे च वेग वेग, विगते शांत थता शान्त होने पर,
सुप्तवत् सुतेवाणी पेठे सोये हुएकी तरह प्रतिबुध्यते
जुगे छे जागता है ॥ ६-७३ ॥

६. श्रिता-चिता (क. घ. छ.)

„ „ -श्रुता (ग.)

„ संपीड्यमानो-स पीड्यमानो (क. ग. छ. झ.)

6-7½. The morbid humors lodged in the vessels affecting the brain, cause disturbance in its function; and the person thus affected is overpowered with stupor and derangement of mind. He sees imaginary things, i. e. has visual aura and drops down suddenly and is afflicted with tremors; his eyes and eye-brows become distorted, foam issues from the mouth, and the hands and feet become convulsed. When the paroxysm is over, he regains consciousness as though he were waking from sleep.

अपस्मारस्य मेढाः—

पृथग्दोषैः समस्तैश्च व्यथते स चतुर्विधः ॥ ८ ॥

पृथक्- पृथक् पृथक् पृथक्, दोषैः दोषो वडे दोषोंसे,
समस्तैः च अने समस्त दोषो वडे और समस्त दोषोंसे,
सः ते वह, चतुर्विधः चार प्रकारको चार प्रकारका,
व्यथते दुहेवाभा आवशे कहा जायगा ॥ ८ ॥

8. Epilepsy is considered to be of four kinds—three of them due to each of the humors separately and the fourth to the discordance of all three combined.

अपस्मारस्य वातजादिभेदेन लक्षणानि—

कम्पते प्रदोषेदन्तान् फेनोद्गामी श्वसित्यपि ।
परुषारुणकृष्णानि पश्येद्रूपाणि चानिलात् ॥ ९ ॥

९. कम्पते प्रदोषेदन्तान्—कम्पते दशते दन्तान् (ख. थ.)

„ परुषारुणकृष्णानि—परुषाणि च कृष्णानि (ख. थ.)

„ अस्माच्छ्लोकान्तरम्—

नास्त्यागन्तुरपस्मारो यस्मान्नागन्तुरुद्भवः ।

अप्रागुत्पत्तिको व्याधिरागन्तुरिति कथ्यते ॥

अपस्मारे तु नैवास्ति केवलागन्तुभूतता ।

निजो ह्यागन्तुभिः कैश्चिद्भूतैः समनुवध्यते ।

प्राक्संभवो निजो यस्मादपस्मारस्तु तेन च ।

स हि भूतोपसर्गेऽपि तस्मान्नागन्तुरुच्यते ॥

इत्यधिकः पाठः (प.) पुस्तके ।

अनिलात् वातज अपस्मारधी वातज अपस्मारसे,
कम्पते शरीरं कं पे ये रोगी कांपना है, दन्तान् दांत
दांतोंको, प्रदशेत् कथं कथावे छे काटता है, फेनोदामी
शीघ्र डाढे छे फेनका वमन करता है, श्रमिति अपि
भेरधी श्वास दे छे जोरसे श्वास लेता है, पुरुष- अने
डोहर और कठोर, अरुण- लाल अरुण, कृष्णानि तथा
डाणा और काले रंगके, रूपाणि च रूपे रूपांको,
पश्येत् लुप्ते छे देखता है ॥ ९ ॥

9. In an epileptic fit due to vata,
there is visual aura of forms which
are hard and of dusky- red or black
color; the patient trembles, gnashes
his teeth, throws out foams from the
mouth and pants.

पीतफेनाङ्गवक्त्राक्षः पीतासृग्पददर्शनः।

सत्त्वणोष्णानलव्याप्तलोकदर्शी च पैत्तिकः ॥१०॥

पैत्तिकः पित्तज-य अपस्मारवाणे। पित्तजन्य
अपस्मारी, पीत- पीला पीले, फेन- शीघ्र फेन, अङ्ग-
अंग अङ्ग, वक्त्र- मुख मुंह, अक्षः तथा नेत्रवाणे। और
आंखोंवाला, पीत- पीला पीले, असृक्- तथा लाल और
रक्त वर्णके, रूप- रूपं रूपांको, दर्शनः दर्शन करना
देखनेवाला, सत्त्वणोष्ण- तथा तथा गरमीवाणे। प्यासी
तथा गरमीवाला, अनल- अने अग्निधी और अग्निसे,
व्याप्त- घेरायेला व्याप्त, लोक- लोकने जगतको, दर्शी
भेनारे होय छे देखनेवाला होता है ॥ १० ॥

10. In a fit of epilepsy due to
pitta, the patient's saliva, limbs, mouth
and eyes have an icteric tinge; he
sees the visual aura of yellow or red
color and is affected with thirst and
heat and visualizes the whole world
as being in flames.

शुक्लफेनाङ्गवक्त्राक्षः शीतो हृष्टाङ्गजो गुरुः।

पश्यन्शुक्लानि रूपाणि शैथिल्यको मुच्यते चिरात् ॥११॥

१०. सत्त्वणोष्णानल-सत्त्वणोष्णानल (ख. थ.)

११. सत्त्वणोष्णा-सत्त्वणोष्मा (ध.)

शैथिल्यः कृष्ण-य अपस्मारवाणे। कफजन्य
अपस्मारी, शुक्ल- पीला सफेद, फेन- शीघ्र फेन, अङ्ग-
अंग अङ्ग, वक्त्र- मुख मुंह, अक्षः तथा नेत्रवाणे।
तथा आंखोंवाला, शीतः ठंडा, हृष्ट-अङ्गजः शैथिल्य-
वाणे। रोमांचयुक्त, गुरुः अने भारे अंगवाणे होय छे
और गुरु अङ्गवाला होता है। शुक्लानि श्वेत श्वेत,
रूपाणि शैथिल्ये रूपांको, पश्यन् भेते। ते शरीर देखता
हुआ वह रोगी, चिरात् लाम्बे वधते देरसे, मुच्यते
मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ ११ ॥

11. In a fit of epilepsy due to
kapha, the saliva, limbs, mouth and
eyes are white, the body is cold, horri-
pilated and heavy; the patient sees
visual aura of white shapes and takes
a long time to recover from the fit.

अपस्मारस्यासाध्यलक्षणम्—

सर्वैरेतैः समस्तैस्तु लिङ्गैर्ज्ञेयस्त्रिदोषजः।

अपस्मारः स चासाध्यो यः क्षीणस्यानवश्च यः ॥१२॥

एतैः आ इन, सर्वैः अर्था सब, समस्तैः समस्त
समस्त, लिङ्गैः तु लक्षणैश्च तो लक्षणोंसे तो, त्रिदोषजः
त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, अपस्मारः अपस्मार अपस्मार,
ज्ञेयः अज्ञेय जाने, यः ने जो, क्षीणस्य क्षीण भुज्यने
थयेला होय क्षीण रोगीको हुआ हो, यः अने ने और जो,
अनवः च लूने होय पुराना हो, सः ते वह, असाध्यः
असाध्य होय छे असाध्य होता है ॥ १२ ॥

12. If accompanied with all the
symptoms in all their intensity, the
epilepsy should be known as being
produced by the tridiscordance of all
the three humors. This type is incur-
able; so also the epilepsy which occurs
in debilitated persons or which is of
long standing.

अपस्मारस्य वेगकालः—

पक्षाद्या द्वादशाह्याद्या मासाद्या कुपिता मलाः।

अपस्माराय कुर्वन्ति वेगं किञ्चिद्विधान्तरम् ॥१३॥

१३. किञ्चिद्विधान्तरम्-किञ्चिद्विधान्तरम् (ध.)

कुपिताः दुःपित्तं यथेष्टा प्रकुपित, मलाः भण्डे मल, पश्चात् वा पश्चर दिने पक्षसे, द्वादशांश वा अथवा पश्चर दिने अथवा द्वादश दिने, मासान् वा अथवा ओषधौ भण्डे या माहसे, अथ किञ्चित् शेडा कुष्ठ, अन्तरम् समय भाटे कालके लिए, अपस्मारस्य अपस्मार भाटे अपस्मार उत्पन्न करनेके लिए, वेगम् वेग, कुर्वन्ति करे छे करते हैं ॥ १३ ॥

13. The provoked morbid humors precipitate an attack of epilepsy once every fortnight, every twelve-days or every month, the paroxysm lasting for a brief period.

अपस्मारे चिकित्साक्रमः —

तेरावृत्तानां हृत्स्रोतोमनसां संप्रबोधनम् ।

तीक्ष्णैरादौ भिषक् कुर्यात् कर्मभिर्वेगमनादिभिः ॥ १४ ॥

भिषक् वैद्य वैद्य, आदौ प्रथम प्रथम ते तेरावृत्तानां उनसे, आवृत्तानां हृत्स्रोतः गंधेष्टा आवृत्त, हृत् - हृत् हृत्, स्रोतः - स्रोत स्रोत, मनसां तथा मनसां अं मनकी, संप्रबोधनम् अगृहीत जागृति, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण, वमन- वमन कर्म आदिभिः वगेरे आदि, कर्मभिः कर्मोपदे कर्मसे, कुर्यात् करवी करे ॥ १४ ॥

14. The physician should bring about the restoration of the activity of the brain, nerves and mind which have been occluded by the above causes, by first administering the drastic purificatory measures.

वातिकं वस्तिभूयिष्ठैः पैत्तं प्रायो विरेचनैः ।

श्लेष्मिकं वमनप्रायैरपस्मारमुपाचरेत् ॥ १५ ॥

वातिकम् वातजन्य वातजन्य, अपस्मारस्य अपस्मा- र्नी अपस्मारकी, वस्ति- वस्तिनी वस्तिनी, भूयिष्ठैः प्रधानतावाणां कर्मोपदे प्रधानतावाणां कर्मोपदे, पैत्तम् पित्त- जन्य अपस्मारकी पित्तजन्य अपस्मारकी, प्रायः प्रायः प्रायः, विरेचनैः विरेचनोपदे विरेचनोपदे, श्लेष्मिकम् श्लेष्मिकम् अने

१५. श्लेष्मिकं-कफज (थ.)

॥ उपाचरेत्-उपाचरेत् (ख ड)

कफजन्य अपस्मारकी और कफजन्य अपस्मारकी, वमन- वमनकी, प्रायः प्रधानतावाणां कर्मोपदे प्रधानतावाणां कर्मोपदे, उपाचरेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ १५ ॥

15. The physician should treat the vata type of epilepsy mainly by means of enemata, the pitta type mainly by purgation, and the kapha type mainly by vomiting.

सर्वतः सुविशुद्धस्य सम्यगाश्वासितस्य च ।

अपस्मारविमोक्षार्थं योगान् संशमनान्कृणु ॥ १६ ॥

सर्वतः सर्व प्रकारे सब प्रकारसे, सुविशुद्धस्य सारी रीति संशोधन पाभेष्टा अच्छी तरह संशोधन, सम्यक् अने सारी रीति और अच्छी तरह आश्वासितस्य च आश्वासन पाभेष्टा रोगीना आश्वासित रोगीके, अपस्मार- अपस्मारने अपस्मारको, विमोक्षार्थम् हर करवा भाटे नष्ट करनेके लिए, संशमनान् संशमन संशमनकारक, योगान् योगोः योगोको, कृणु सांभवे सुनो ॥ १६ ॥

16. Now listen to a description of the sedation recipes given for the cure of epilepsy after the patient has been fully purified and well comforted.

अपस्मारे पञ्चगव्यं घृतम् —

गोशकृद्दध्मसलक्ष्मीरमूत्रैः समैर्घृतम् ।

सिद्धं पिबेदपस्मारकामलाज्वरनाशनम् ॥ १७ ॥

इति पञ्चगव्यं घृतम् ।

समैः समान भागे दीर्घां समान भागवाले, गो- गायना गौके, शकृद् - शकृद् गोवरके रस- रस रस, दध्मसल- आहुं हृदी खट्टे दही, क्षीर- हृद् दूध, मूत्रैः

१७. समैर्घृतम्-न लक्षणम्: (त.)

॥ अपस्मारलोकाश्वासनम् —

वास्तो रसो वरा कुष्ठं शङ्खपुष्पीभिरेव च ।

पुराणमाज्वसुन्मादाह्वयपस्मारपापनुत् ॥

इत्यधिकः पाठः (थ.) पुस्तके ।

तथा भूतथी और मूत्रसे, सिद्धम् (सिद्ध करेहुं सिद्ध किये हुए, अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, कामला- कभणै। कमला, ज्वर- तथा ज्वरने। और ज्वरके, नाशनम् नाश करनार नाशक, घृतम् धीतुं घृतको, पिवेत् पान करहुं पीवे ॥ १७ ॥ इति आ यह, पञ्चगव्यम् पञ्चगव्य पञ्चगव्य, घृतम् घृत छे घृत है।

17. The patient may take the ghee prepared with equal parts of cow-dung juice, sour curds, milk and cow's urine. This ghee is curative of epilepsy, jaundice and fever. Thus has been described the Panchagavya Ghee.

अपस्मारे महापञ्चगव्यं घृतम्—

द्वे पञ्चमूल्यौ त्रिफलां रजन्यौ कुटजत्वचम् ।
सप्तपर्णमपामार्गं नीलिनीं कटुरोहिणीम् ॥१८॥
शम्पाकं फल्गुमूलं च पौष्करं सदुरालभम् ।
द्विपलानि जलद्रोणे पक्त्वा पादावशेषिते ॥१९॥
भार्गी पाठां त्रिकटुकं त्रिवृतां निचुलानि च ।
श्रेयसीमाढकीं मूर्वां दन्तीं भूनिम्बचित्रकौ ॥२०॥
द्वे सारिवे रोहिषं च भूतीकं मदयन्तिकाम् ।
क्षिपेत्पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि तेन प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥२१॥
गोशकृद्दसदध्यम्लक्षीरमूत्रैश्च तत्समैः ।
पञ्चगव्यमिति ख्यातं महत्तदमृतोपमम् ॥२२॥

द्वे पञ्चमूल्यौ दशमूल दशमूल, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, रजन्यौ ७१६२- ६३७१६२ हस्दी- दारुहस्दी, कुटजत्वचम् ५३७१६ कूडेकी छाल, सप्तपर्णम् सात- पणु सतिवन्, अपामार्गम् अथेडे। चिचिडा, नीलिनीम् गणी नीली, कटुरोहिणीम् ५३ कटुकी, शम्पाकम् गरभाणै। अमलतास, फल्गुमूलम् अ७२२ भूण अंजीरका मूल, सदुरालभम् धमासासहित धमासा सहित, पौष्करम् च पोष्करभूण पोहकरमूल, द्विपलानि दरेक अ७ पल प्रत्येक दो पल, जल- पाण्णी जलके, द्रोणे

१९. शम्पाकं-शम्पाकं (ख.)

२०. भेयसी-भेयसा (च.)

२१. तेन प्रस्थं घृतात् पचेत्-तैः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् (क. घ. ङ.)

औक द्रोणम्। एक द्रोणमें, पक्त्वा पकावी पकाकर, पाद- यथुर्थांश्च चतुर्थांश्च, अवशेषिते भाडी रहे त्यारे शेष रहने पर, भार्गीम् भार्गी भार्गी पाठाम् पाठा पाढी, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिवृताम् त्रिवृत् त्रिवृत्, निचुलानि समुद्रक्ष/१ समुद्रफल, श्रेयसीम् गजपीपर गजपिप्पली, आढकीम् तुवेर अरहर, मूर्वां मूर्वा मूर्वा, दन्तीम् दन्ती दन्ती, भूनिम्ब- करियातुं चिरायता, चित्रकौ च अने चित्रे। और चित्ता द्वे सारिवे सारिवा अने डाणां दूधनी उपलसरी कपूरी और कालीसर, रोहिषम् च रोहिष रोहिष, भूतीकम् अ७भे। अजवायन, मदयन्तिकाम् भेटी मेंहदी, अक्ष- अ७ दरेक तोलानी प्रत्येकको कर्ष मात्राणि मात्रामां ६४ प्रमाणमें लेकर, पिष्ट्वा वाटीने पीसकर, क्षिपेत् नाभवां छोडे, तैः तेनाथी उनसे, सर्पिषः धी घृतके, प्रस्थम् अ७ प्रस्थ एक प्रस्थको, तत्- ते उसके, समैः समान मात्रावाणां समान मात्राके, गो- गायना गौके, शकृव- छाणुने। गोबरका, रस- रस रस, दध्यम्ल- आटुं दही अम्ल दही, क्षीर- दूध दूध, मूत्रैः च अने भूतनी साथे और मूत्रके साथ, पचेत् पकावहुं पकावे, अमृतोपमम् अमृतसमान अमृतसमान, तत् ते वह, महत् पञ्चगव्यम् 'महापञ्चगव्य' 'महापञ्चगव्य', इति अ७ नामथी इस नामसे, ख्यातम् प्रख्यात छे प्रसिद्ध है ॥१८-२२॥

18-22. Decoct in 1024 tolas of water 8 tolas of each of the two varieties of pentaradix, three myrobalans, turmeric, indian berberry, kurchi bark, dita bark, rough chaff, indigo, kurroa, purging cassia, root of common fig, orris root, cretan prickly clover, and when it is reduced to one-fourth its quantity, add the paste of one tola of each of beetle-killer, patha, three spices, turpeth, hijjal, elephant pepper, pigeon pea, trilobed virgin bower, wild croton, wild chiretta, white-flowered leadwort, the two varieties of indian sarsaparilla, ginger grass, bishop's

weed and henna: cook with this 64 tolas of ghee adding equal quantities of cow-dung-juice, sour-curd, milk and urine. This ghee is called major Panchagavya Ghee. It is equal to ambrosia.

अपस्मारे तथोन्मादे श्वयथावदरेषु च ।
गुल्मार्शःपाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥२३॥
शस्यते घृतमेतत्तु प्रयोक्तव्यं दिने दिने ।
अलक्ष्मीग्रहरोगघ्नं चातुर्थकविनाशनम् ॥२४॥
इति महापञ्चगव्यं घृतम् ।

अपस्मारे अपस्मार अपस्मार, तथा उन्मादे उन्माद उन्माद, श्वयथौ शोथ शोक, उदरेषु च उदररोगे उदर-
रोग, गुल्म- गुल्म गुल्म, अर्शः- अर्श अर्श, पाण्डुरोगेषु
पाण्डुरोग पाण्डुरोग, कामलायां कामला, हलीमके अने हलीमकमां और हलीमकमें, एतत् आ
यह, घृतम् तु घृत घृत, शस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है,
दिने दिने हरारेण प्रतिदिन, प्रयोक्तव्यम् तेन प्रयोग
करेण इसका प्रयोग करना चाहिए, अलक्ष्मी- आ धी
अलक्ष्मी यह घृत अलक्ष्मी, ग्रह- तथा ग्रहणी उत्पन्न
थयेल तथा ग्रहसे जनित, रोगघ्नम् रोगने नाश करनेर
रोगका नाशक, चातुर्थक- तेभ्य आतुर्थक नवरने एवं
चातुर्थक ज्वरका, विनाशनम् नाश करनेरुं छे नाशक है
॥२३-२४॥ इति आ यह, महापञ्चगव्यम् महापञ्चगव्य
महापञ्चगव्य, घृतम् घृत छे घृत है ।

23-24. It is recommended for use in epilepsy, insanity, edema, abdominal diseases, gulma, piles, anemia, jaundice and halimaka. It should be taken every day. It dispels ill-luck, spirit possession and quartan fever. Thus

२३. तथोन्मादे-उदरे कम्ले (ग. च. द. ध.)
,, हलीमके-भगन्दरे (क. ख. घ. छ. झ. ङ.)
२४. रोगघ्नम्-रक्षोघ्नम् (ग. च.)
,, -दोषघ्नम् (ध.)

has been described the major Panchagavya Ghee.

अपस्मारे कतिपयसिद्धवृत्तानि—

ब्राह्मीरसवचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभिरेव च ।
पुराणं घृतमुन्मादालक्ष्म्यपस्मारपापनुत् ॥२५॥

ब्राह्मी- ब्राह्मीने। ब्राह्मीका। रस- रसरस स्वरस,
वचा- वच, कुष्ठम् कुष्ठ कूठ, शङ्खपुष्पीभिः एव च
तथा शंखपुष्पीभिः सिद्ध करेण और शङ्खाहुलीसे
सिद्ध किया हुआ पुराणम् गूढ पुराणा, घृतम् घृत घृत,
उन्माद- उन्माद उन्माद अलक्ष्मी- अलक्ष्मी अलक्ष्मी,
अपस्मार- अपस्मार अपस्मार, पाप तथा पापने और
पापका नुत् नाश करनेर छे नाशक है ॥ २५ ॥

25. The medicated ghee prepared of old ghee in brahmi juice with sweet flag, costus and kidney-leaved ipomea, is curative of insanity, ill-luck, epilepsy and effects of evil deeds.

घृतं सैन्धवहिङ्गुभ्यां चार्षे वास्ते चतुर्गुणे ।
मूत्रे सिद्धमपस्मारहृद्ग्रहामयनाशनम् ॥२६॥

चार्षे अण्डना वैलके, वास्ते तथा अकराना और
वकरके, चतुर्गुणे आरगणा चौनुने मूत्रे मूत्रमां मूत्रमें,
सैन्धव- सिन्धालू सैन्धानमक, हिङ्गुभ्याम् तथा हिङ्गुनी
साथ और हींगके साथ, सिद्धम् सिद्ध करेण सिद्ध किया
गया, घृतम् घृत घृत, अपस्मार- अपस्मार अपस्मार,
हृत्- हृदयरोग हृदयरोग, ग्रह- तथा ग्रहणी उत्पन्न
थयेल तथा ग्रहसे जनित, आमय- रोगने रोगका,
नाशनम् नाश करनेरुं छे नाशक है ॥ २६ ॥

26. The medicated ghee, prepared with four times its quantity of the urine of the bull, or the he-goat, together with rock salt and asafetida, is curative of the diseases of epilepsy and cardiac seizure

२५. पापनुत्-पाप्मनुत् (घ.)

वचाद्यं घृतम्—

वचाशम्पाककैटर्यवयःस्थाहिङ्गचोरकैः ।

सिद्धं पलङ्कषायुकैर्वातश्लेष्मात्मके घृतम् ॥२७॥

पलङ्कषा- गुग्गुली गुग्गुलुसे. कुक्कैः युक्तं युक्तं वचा-
पञ्च वच, शम्पाक- गरभाणो. अमलतास, कैटर्य- भांडो
हीमडो मीठा निम्ब, वयःस्था- गणो. गिलोय, हिङ्ग-
हिङ्ग हीग, चोरकैः तथा योऽरुकी और चोरकसे,
सिद्धम् सिद्धि करेस सिद्ध किया गया, घृतम् घृत
घृत, वातश्लेष्मात्मके वातकृच्छ्र-य अपस्मारमां हित-
कर छे वातकफात्मक अपस्मारमें हितकर है ॥ २७ ॥

27. The medicated ghee prepared with the paste of sweet flag, purging cassia, curry neem, guduch, asafetida, angelica and gum gugulu is beneficial in epilepsy due to vata-cum-kapha.

जीवनीययमकम्—

तैलप्रस्थं घृतप्रस्थं जीवनीयैः पलोन्मितैः ।

क्षीरद्रोणे पचेत् सिद्धमपस्मारविनाशनम् ॥२८॥

तैल- तेल तैल, प्रस्थम् ओं प्रस्थ एक प्रस्थ,
घृत- तथा घी तथा घी. प्रस्थम् ओं प्रस्थ एक प्रस्थको,
पलोन्मितैः ओं ओं पल पल मानकी, जीवनीयैः
शुक्लीय गल्लनी प्रत्येक औषधि सांजीवनीय गणकी
प्रत्येक औषधिके साथ, क्षीर- दूध दूधके, द्रोणे ओं
द्रोणमां एक द्रोणमें, पचेत् पकाववां पकावे सिद्धम् सिद्ध
थता तेओ सिद्ध होने पर वे, अपस्मार- अपस्मारने
अपस्मारके, विनाशनम् नाश करे छे नाशक होते हैं ॥२८॥

28. The mixed unction, prepared of 64 tolas of oil and 64 tolas of ghee in 1024 tolas of milk with the paste of four tolas of each of the drugs of the jivaniya group, is curative of epilepsy.

२७. कैटर्य-कैटर्य (क.)

„ चोरकैः-रोचकैः (ड.)

कंसे क्षीरक्षुरसयोः काश्मर्येऽष्टगुणे रसे ।

कार्षिकैर्जीवनीयैश्च घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२९॥

वातपित्तोद्भवं क्षिप्रमपस्मारं नियच्छति ।

तद्वत् काशविदारीक्षुकुशकाथघृतं घृतम् ॥३०॥

क्षीर- दूध दूध, क्षुरसयोः तथा शेरडीना रसना
और ईखके रसके, कंसे २५६ तोलाभां एक आठकमें,
काश्मर्ये अने शीवलीना और गम्मारिके, अष्टगुणे
आठगुणा आठगुने, रसे रसमां रसमें, कार्षिकैः ओं
ओं तोला प्रत्येक एक कर्ष मानवाले, जीवनीयैः शुक्ली-
नीय गल्लनी प्रत्येक औषधि सांजीवनीय गणको
प्रत्येक औषधिके साथ, घृत-
घी घृत, प्रस्थम् ओं प्रस्थ एक प्रस्थ, विपाचयेत्
पकाववां पकावे, वात- ते वात वह वात, पित्त- तथा
पित्तथी और पित्तसे, उद्भवम् उपन थथेला उत्पन्न हुए,
अपस्मारम् अपस्मारने अपस्मारको, क्षिप्रम् जल्दी शीघ्र,
नियच्छति रोके छे रोकता है, तद्वत् ते प्रभाण्डे इसी
प्रकार, काश- डूसडो काश, विदारी- बोयडोला
बिलाईकन्द, इक्षु- शेरडी ईख, कुश- अने नाना दर्भना
और कुशके, काथ- क्वाथथी काथसे, शृतम् सिद्ध करेछुं
सिद्ध किया गया, घृतम् घृत अपस्मारने पुरत रोके छे
घृत अपस्मारको शीघ्र रोकता है ॥ २९-३० ॥

29-30. A medicated ghee may be prepared of 64 tolas of ghee in 256 tolas of milk and sugarcane juice and eight times the quantity of decoction of white teak with the paste of one tola each of the drugs of the jivaniya group. By the use of this ghee the epilepsy born of vata-cum-pitta is soon subdued. Similar is the action of the medicated ghee prepared in the decoction of thatch-grass, white yam, sugarcane and small sacrificial grass.

मधुकद्विपले कल्के द्रोणे चामलकीरसात् ।

तद्वत् सिद्धो घृतप्रस्थः पित्तापस्मारमेषजम् ॥३१॥

३१. सिद्धो घृतप्रस्थः-सिद्ध घृतप्रस्थम् (घ.)

मधुक- ७८१ मधना मुलहठीके, द्विपले ८ तोला दो पल, कल्के ३६५ भां कल्कमें, आमलकी- अने आमणांना और आंवलेके, रसात् रसना रसके, द्रोणे च १०२४ तोलाभां एक द्रोणसे, तद्वत् ते प्रमाणे उसी प्रकार, सिद्धः सिद्ध करेहुं सिद्ध किया गया, घृतप्रस्थः ६४ तोला धृत एक प्रस्थ घृत, पित्त- पित्तजन्य पित्तजन्य, अपस्मार- अपस्मारनुं अपस्मारकी, मेषजम् औषध ३ औषध है ॥ ३१ ॥

31. The medicated ghee prepared of 64 tolas of ghee in 1024 tolas of juice of emblic myrobalans with the paste of 8 tolas of liquorice is similarly curative of epilepsy due to pitta.

अपस्मारे अभ्यङ्गार्थं सिद्धनैलानि—

अभ्यङ्गः सार्षपं तैलं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ।
सिद्धं स्याद्रोशकृन्मूत्रैः स्नानोत्सादनमेव च ॥ ३२ ॥

चतुर्गुणे चारगुणा चौगुने, वस्त- अकरना बकरेके, मूत्रे भूतभां मूत्रमें, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया गया, सार्षपम् सरसपनुं सरसोंका, तैलम् तेल तैल, अभ्यङ्गः अभ्यङ्ग भाटे प्रशस्त अभ्यङ्गके लिए प्रशस्त, स्यात् छे है, गो- गायनां गौके, बाकृत्- आलु गोबर, मूत्रैः तथा भूतभी और मूत्रसे, स्नान-उत्सादनम् एव च अनुक्रमे उत्सादन तथा स्नान करे ॥ ३२ ॥

32. Inunction should be given with the rape-seed oil prepared in four times its quantity of goat's urine; massage should be done with cow's dung and bath with cow's urine.

कटभ्यादितैलम्—

कटभीनिम्बकटुङ्गमधुशिशुत्वचां रसे ।

सिद्धं मूत्रसमं तैलमभ्यङ्गार्थं प्रशस्यते ॥ ३३ ॥

कटभी- सई शिरीष सफेद शिरीष, निम्ब- लीमऊ नीप, कटुङ्ग- अरल अरल, मधुशिशु- अने सरगवानी

३२. गोशकृन्मूत्रैः—गो शकृन्मूत्रे (ख. घ.)

और सहजनकी, त्वचाम् छालना छालके, रसे क्वाथभां क्वाथमें, मूत्र- गोभूतना गोमूत्रके, समम् समान प्रमाणभां सम प्रमाणमें, सिद्धम् पडावेहुं सिद्ध किया गया तैलम् तेल तैल, अभ्यङ्ग-अर्थे अभ्यङ्ग भाटे अभ्यङ्गके लिए, शस्यते श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥ ३३ ॥

33. The oil, prepared in the decoction of the bark of white siris, neem, tree of heaven and drumstick with equal amount of cow's urine, is recommended for inunction,

पलङ्कषायं तैलम्—

पलङ्कषावचापथ्यावृश्चिकाह्यर्कसर्षपैः ।

जटिलापूतनाकेशीनाकुलीहिङ्गचोरकैः ॥ ३४ ॥

लशुनातिरसाचित्राकुष्ठैर्विड्भिश्च पक्षिणाम् ।

मांसाशिनां यथालाभं वस्तमूत्रे चतुर्गुणे ॥ ३५ ॥

सिद्धमभ्यञ्जनं तैलमपस्मारविनाशनम् ।

एतैश्चैवौषधैः कार्यं धूपनं संप्रलेपनम् ॥ ३६ ॥

पलङ्कषा- गुग्गुलु गुग्गुलु, वचा- वज्र वच, पथ्या- हरदे हरद, वृश्चिकाली आलुवली बहण्टा अर्क- आकडे आक, सर्षपैः सरसप सरसों, जटिला- जटामांसी जटामांसी, पूतनाकेशी- पूतनाकेशी पूतनाकेशी, नाकुली- नाकुली ईशरमूल, हिङ्ग- हिङ्ग हींग, चोरकैः शेरक चोरक, लशुन- लशुन लहसुन, अतिरसा- शतावरी शतावरी, चित्रा- चित्रा चित्ता, कुष्ठैः कूठ कूठ, मांसाशिनाम् अने मांसाहारी और मांसमक्षी, पक्षिणाम् पक्षीओनी पक्षियोंकी, यथालाभम् भणै तैलली जितनी मिल सके उतनी, विड्भिः च यरकथी बीठसे, चतुर्गुणे चारगुणा चौगुने, वस्त- अकरना बकरेके, मूत्रे भूतभां मूत्रमें, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध किया गया, तैलम् तेल तैल, अभ्यञ्जनम् अभ्यङ्ग करवाथी अभ्यङ्ग करनेसे, अपस्मार- अपस्मारने, अपस्मारका, विनाशनम् विनाश करना थाय छे नाशक होता है, एतैः एव च अने आलु और इन्हीं, औषधैः औषधियोंकी औषधियोंसे, संप्रलेपनम् देपसहित

३४. संप्रलेपनम्—संप्रलेपनम् (घ.)

लेपसहित, धूपनम् धूपन धूपन, कार्यम् कर्तुं
करे ॥ ३४-३६ ॥

34-36. Inunction with the medicated oil prepared in four times its quantity of goat's urine with the paste of gum guggulu, sweet flag, chebulic myrobalan, climbing nettle mercury, mudar, rape-seed, nardus, putana-kesi, indian birth wort, asafetida, angelica, garlic, aquatic liquorice, red physic-nut, costus and such droppings of birds of prey as may be available, is curative of epilepsy. Fumigation and applications may also be done with these drugs.

अपस्मारनाशकाः प्रदेहधूपाः —

पिप्पलीं लवणं चित्रां हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिकाम् ।
काकोलीं सर्षपान् काकनासां कैटयचन्दने ॥३७॥
शुनःस्कन्धास्थिनखरान् पर्शुकां चेति वेषयेत् ।
वस्तमूत्रेण पुष्यर्क्षे प्रदेहः स्यात् सधूपनः ॥३८॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, लवणम् सिंधावृक्ष सैधानमक, चित्राम् चित्रो चित्ता, हिङ्गु हिङ्गु हींग, हिङ्गुशिवाटिकाम् हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुशिवाटिका, काकोलीम् काकोली, सर्षपान् सरसव सरसों, काकनासाम् कौवाटोडी कौआटोडी, कैटय- भीड़ा दीमडा मीठा निम्ब, चन्दने अंजन चन्दन, शुनः कुतराना कुत्तेके, स्कन्ध- रक्षधनु कन्धेकी, अस्थि- हाड्डुं हड्डी, नखरान् नख नख पर्शुकाम् च अने पांसणी और पसलियाँ, इति अने इनको, वस्त- भडराना बकरेके, मूत्रेण भूतथी मूत्रके साथ, पुष्यर्क्षे पुष्य नक्षत्रमां पुष्य नक्षत्रमें, वेषयेत् वाटपुं पीसे, सधूपनः अपस्मारमां तेनो धूप अपस्मारमें इससे धूपन, प्रदेहः अने दीप और प्रदेह, स्यात् कर्तवा करे ॥ ३७-३८ ॥

३७. चित्रा-शिग्रु (क ख. घ. च. झ. ङ. ध. द. ष.)

३८. नखरान्-च खुरान् (फ.)

,, पुष्यर्क्षे-पुष्यार्क्षे (भ.)

37-38. Long pepper, rock-salt, physic-nut, asafetida, white emetic nut, kakoli, rape-seed, small stinking swallow wort, curry neem and sandal and bones of the shoulder-girdle, nails and ribs of dog—all these should be pounded together in goat's urine under the constellation of Pushya. This will make a good application and fumigation.

अपस्मारे उत्सादनम्—

अपेतराक्षसीकुष्ठपूतनाकेशिचोरकैः ।
उत्सादनं मूत्रपिष्टैर्मूत्रैरेवावसेचनम् ॥३९॥

मूत्र- भोभूतथी गोमूत्रके साथ, पिष्टैः पीसेवां पीसी गई, अपेतराक्षसी- तुलसी तुलसी, कुष्ठ- कठ कूठ, पूतनाकेशि- पूतनाकेशी पूतनाकेशी, चोरकैः अने ७८मांसीथी और जटामांसीसे, उत्सादनम् उत्सादन कर्तुं उत्सादन करे, मूत्रैः अने भोभूतथी और गोमूत्रसे, एव ७८ ही, अवसेचनम् अवसेचन कर्तुं अवसेचन करे ॥ ३९ ॥

39. The massage should be given with the paste of holy basil, costus, chebulic myrobalan putana-kesi and angelica, ground in cow's urine; and urines may also be used by themselves as affusion.

जलौकःशकृता तद्वद्वधैर्वा वस्तरोमभिः ।

खरास्थिभिर्हस्तिनखैस्तथा गोपुच्छलोमभिः ॥४०॥

द्वधैः भाणैवा जलाये गये, जलौकः- भणौनी जौककी शकृता विशथी बीठसे, वस्त- अथवा भडराना या बकरेके, रोमभिः वा वाणथी रोमोंसे, खर- गधेयाना गधेकी, अस्थिभिः हाड्डुंथी हड्डियोंसे, हस्ति- हाथीना हाथीके, नखैः नखथी नखसे, तथा तथा तथा, गो- भायना गौके, पुच्छ- पूंछाना पूंछके, लोमभिः वाणथी बालोंसे, तद्वत् ते अभावे उत्सादन कर्तुं उसी प्रकार उत्सादन करे ॥ ४० ॥

40. Similarly massage should be given with the excrement of leeches or burnt hair of goat or burnt bones of the ass, or burnt nails of the elephant or the burnt hair of the cow's tail.

अपस्मारे मत्स्यानि—

कपिलानां गवां मूत्रं नावनं परमं हितम् ।
श्वशृगालविडालानां सिंहादीनां च शस्यते ॥४१॥

कपिलानाम् पिंपला वलुनी कपिल वर्णकी, गवाश्च गायत्री गायिका, मूत्रम् मूत्र मूत्र, परमम् परम अत्यन्त, हितम् हितकारी हितकर, नावनम् नश्य छे नश्य है. श्व- कुत्ता कुत्ता, शृगाल- शियल सियार, विडालानाम् भिल्ला बिल्ली, सिंहादीनाम् च अने सिंह नगेरेनुं मूत्र और सिंह आदिका मूत्र, शस्यते श्रेष्ठ छे शस्यत हैं ॥ ४१ ॥

41. The urine of a tawny cow is very beneficial as a nasal medication, also the urine of dog, jackal, cat, lion and other creatures of that group is also recommended for nasal medication.

भार्गी वचा नागदन्ती श्वेता श्वेता विषाणिका ।
ज्योतिष्मती नागदन्ती पादोक्ता मूत्रपेषिता ॥४२॥

योगास्त्रयोऽतः षड् विन्दून् पञ्च वा नावयेद्भिषक् ।

पादोक्ताः श्लोडना औष्ठ औष्ठ यरलुथी डहेला श्लोकके एक एक पादमें कहे गये, भार्गी भागी भार्गी, वचा वज्र वच, नागदन्ती अने नागदन्ती और नागदन्ती, श्वेता श्वेता श्वेता, श्वेता विषाणिका अने श्वेता विषाणिका और श्वेता विषाणिका, ज्योतिष्मती-

४१. गवां मूत्रं-गवां पित्तं (य. ब. फ.)

,, श्व-स (द.)

४२. भार्गी वचा नागदन्ती-भार्गी च नागदन्ती च (प.)

,, श्वेता श्वेता-श्वेतश्वेता (च. छ. प. फ.)

,, श्वेता विषाणिका-श्वेतविषाणिका (त. ध.)

भाषकगण्डी मलकंगुनी, नागदन्ती अने धलसुर और हकूम, मूत्रपेषिताः औष्ठीने औष्ठीनां वाटीने इनके गोमूत्रसे पिसे हुए, त्रयः त्रय तीन, योगाः योगे तैयार थाय छे योग तय्यार होले हैं, अतः औष्ठीभांशी इनमेंसे, षट् छ छः, पञ्च वा अथवा पांच या पांच, विन्दून् विन्दुओं वूंदका. भिषक् वैद्य वैद्य, नावयेत् नश्य आपवु नश्य देवे ॥ ४२ ॥

42-42. (1) Beetle-killer, sweet flag, oblong-leaved croton; (2) white flowered mussel-shell creeper and climbing asparagus; (3) staff plant and oblong leaved croton—these three sets of drugs, one mentioned in each hemistich, should be pounded with cow's urine; the physician may use five or six drops of these as nasal drops.

त्रिफलाव्योषपीतद्रव्यवक्षारफणिज्झकैः ॥४३॥

इयामापामार्गकारञ्जफलैर्मूत्रेऽथ बस्तजे ।

साधितं नावनं तैलमपस्मारविनाशनम् ॥४४॥

त्रिफला- त्रिफला त्रिफला, व्योष- बिडु त्रिफला, पीतद्रु- पीतद्रु पीतद्रु दाहल्ली, वक्षार- वक्षार वक्षार, फणिज्झकैः भरवा मर्वा, अथ इयामा- इयामा इयामा, अपामार्ग- अघोडा चिचिडा कारञ्जफलैः अने कुटनी जीजी औष्ठी और ठीठोहरी इनसे, बस्तजे भस्त्रना बकरेके, मूत्रे मूत्रमां मूत्रमें, साधितम् सिद्ध करेले सिद्ध किया हुआ, तैलम् तेल तैल, अपस्मार- अपस्मारने अपस्मारका विनाशनम् नाश करनेपर विनाशक, नावनम् नश्य छे नश्य है ॥ ४३-४४ ॥

43-44. The medicated oil prepared in goat's urine with the paste of the the three myrobalans, the three spices, deodar barley alkali, sweet marjoran, black turpeth, rough chaff and the fruit of indian beech, when used as nasal drops, is curative of epilepsy.

पिप्पली वृश्चिकाली च कुष्ठं च लवणानि च ।
भार्गी च चूर्णितं नस्तः कार्यं प्रथमनं परम् ॥४५॥

पिप्पली पीपर पिप्पली, वृश्चिकाली च अ. जवण्णी
बर्हण्टा, कुष्ठम् च डह कूठ, लवणानि च पांथ लवण
पांचों लवण, भार्गी च अने भार्गिना और भार्गीका,
चूर्णितम् यूर्णनं चूर्ण करके, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ प्रथमनम्
प्रथमन प्रथमन, नस्तः नस्त नस्त, कार्यम् करव
करे ॥ ४५ ॥

45. Long pepper, climbing nettle
mercury. costus, salts and beetle
killer, powdered and mixed together,
is an excellent nasal insufflation.

अपस्मारे अञ्जनानि—

कायस्थां शारदान्मुद्गान्मुस्तोशीर्यवांस्तथा ।
सव्योषाम् वस्तमूत्रेण पिष्ट्वा वर्तिः प्रकल्पयेत् ॥४६॥

कायस्थाम् ओषधी इत्ययची, शारदान् शरः
ऋतुमां थयेल शरदोद्गन्, मुद्गान् भग मूंग, तथा
सव्योषाम् त्रिकटुसहित त्रिकटुसहित, मुस्ता- मुस्त
मुस्त, उशीर- वीरुणे, वाणी खस, यवान् अने
जव ओषधी और जी इनका, वस्त- अकराना बकरेके,
मूत्रेण मूत्रेण मूत्रके साथ, पिष्ट्वा वाटीने पीसकर,
वर्तिः अञ्जन भाटे वर्तिओ अञ्जनके लिए वर्ति,
प्रकल्पयेत् अनावली बनावे ॥ ४६ ॥

46. A mediated collyrium-stick
may be prepared by pounding carda-
mom, autumnal green gram, nut-grass,
cuscus grass barley and the three
spices with goat's urine.

अपस्मारे तथोन्मादे सर्पदष्टे गरार्दिते ।
विषपीते जलमृते चैताः स्युरमृतोपमाः ॥४७॥

अपस्मारे अपस्मारभा अपस्मारमें, तथा उन्मादे
उन्मादभा उन्मादमें, सर्पदष्टे नेने सर्पदंश थये होय

ओषा मनुष्य भाटे सर्पदष्ट पुरुषके लिए, गर- गरदोषया
गरदोषसे, गर्दिते पीडित मनुष्य भाटे पीडित मनुष्यके
लिए, विषपीते नेने विषपान थये होय ओषा मनुष्य
भाटे विष पीये हुए पुरुषके लिए, जलमृते च अने
जलमां डूबीने मृत पुरुष थयेला मनुष्य भाटे और
जलमें डूबकर मृत तुल्य हुए पुरुषके लिए, एताः अः
वर्तिओ ये वर्तियां, अमृतोपमाः अमृतना नेनी अमृत
जैसी, स्युः छे हैं ॥ ४७ ॥

47. This medicated collyrium-stick
when applied to the eyes in cases of
epilepsy, insanity, snake-bite, chronic
poisoning, acute poisoning and drow-
ning, acts like ambrosia.

मुस्ताद्या वर्तिः -

मुस्तं वयःस्थां त्रिफलां कायस्थां हिङ्गु शाङ्गलम् ।
व्योषं माषान् यवान्मूत्रैर्वास्तमैषांमैलिभिः ॥४८॥
पिष्ट्वा कृत्वा च तां वर्तिमपस्मारे प्रयोजयेत् ।
किलासे च तथोन्मादे ज्वरेषु विषमेषु च ॥४९॥

मुस्तम् मुस्त मुस्त, वयःस्थाम् वयःस्था वयःस्था,
त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला, कायस्थाम् ओषधी इत्ययची
हिङ्गु होग हींग, शाङ्गलम् श्रो दूब, व्योषम् त्रिकटु
त्रिकटु, माषान् अउड उबद, यवान् अने जव और
जौको, वास्त- अकराना बकरेके, मैष- घेठाना मेढके,
मैलिभिः अने अण्डनां और कैलके, त्रिभिः ओषा त्रये
इस तरह तीनों, मूत्रैः मूत्रेण मूत्रके साथ, पिष्ट्वा
वाटी पीसकर, वर्तिम् च अञ्जनवर्ति अञ्जन-
वर्ति, कृत्वा करीने बनाकरके, ताम् तेना उसका,
अपस्मारे अपस्मारभा अपस्मारमें, किलासे च
उन्मादभा किलासमें, तथा उन्मादे उन्मादभा उन्मादमें,
विषमेषु ज्वरेषु च अने विषम ज्वरभा एवं विषम
ज्वरमें, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे ॥ ४८-४९ ॥

48-49. A medicated collyrium-stick
prepared by pounding nut-grass,
gudach, three myrobalans, cardamom,

asafetida, scutch grass, the three spices, black-gram, and barley in urines of he-goat, ram and bull may be used in epilepsy, leprosy, insanity and irregular fevers.

શ્વપિત્તાજ્વનમ્, ધૂપનયોગઃ ચ—

પુષ્યોદ્ભૂતં શુનઃ પિત્તમપસ્મારઘ્નમજ્જનમ્ ।

તદેવ સર્પિષા યુક્તં ધૂપનં પરમં મતમ્ ॥૫૦॥

પુષ્ય- પુષ્ય નક્ષત્રમાં પુષ્ય નક્ષત્રમાં, ઉદ્ભૂતજ્ઞ કાઠી લીધેલું નિકાલ્યા ગયા, શુનઃ કૂતરાનું કુત્તેકા, પિત્તમ્ પિત્ત પિત્ત, અપસ્મારઘ્ન અપસ્મારને નાશ કરનારું અપસ્મારનાશક, અજ્જનમ્ અંજન છે અંજન છે, તત્ તેને વહ, એવ જ હી, સર્પિષા ઘીથી ઘીસે, યુક્તમ્ યુક્ત મિલાયા હુઆ, પરમમ્ શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ, ધૂપનમ્ ધૂપન ધૂપન, મતમ્ માન્યું છે માના ગયા છે ॥ ૫૦ ॥

50. The bile of the dog collected during the constellation of Pushya makes an eye-application curative of epilepsy. When mixed with ghee, it is stated to make an excellent fumigation.

નકુલોત્કમાર્જારગૃધ્રકીટાહિકાકજૈઃ ।

તુળદૈઃ પક્ષૈઃ પુરીવૈશ્ચ ધૂપનં કારયેદ્ધિષક્ ॥૫૧॥

નકુલ- નેળિયા નેવલે, ઉત્ક- ધુવડ ઉઠ્ઠ, માર્જાર- બિલાડા બિલી, ગૃધ્ર- ગીધ ગિદ્ધ, કીટ- વીછી વિચ્છ, અહિ- સર્પ સાંપ, કાકજૈઃ તથા કાગડાનાં ઓર કોઈકે, તુળદૈઃ મસ્તક તુળ, પક્ષૈઃ પાંખ પંજ, પુરીવૈઃ ચ અને વિષ્ણુથી ઓર વિષ્ણુસે, ધિષક્ વેધે વેધ, ધૂપનમ્ ધૂપન ધૂપન, કારયેદ્ કરવું કરાવે ॥ ૫૧ ॥

51. The physician may perform fumigation with the beak or snout, wings and dung of mongoose, owl, cat, vulture, scorpion, snake and crow;

૫૧. તુળદૈઃ- કર્ણેઃ (વ. પ.)

૧. અસાચ્છોકાદનન્તરચ્—

પ્રાયશો દુશ્ચિકિત્સઃ સ્વાચ્છિકારી મહાગદઃ ।

અપસ્મારપ્રશમને સમાત્ર ગ્રાય ઉપક્રમેત્ ॥

સ્વાચ્છિકઃ પાઠઃ (પ.) પુસ્તકે ।

આમિઃ ક્રિયામિઃ સિદ્ધામિર્હૃદયં સંપ્રવૃણ્યતે ।

સ્રોતાંસિ ચાપિ શુદ્ધ્યન્તિ તતઃ સંજ્ઞાં સ વિન્દતિ ॥૫૨॥

આમિઃ આ હન, સિદ્ધામિઃ સિદ્ધ સિદ્ધફલદાયી, ક્રિયામિઃ ક્રિયાઓથી ક્રિયાઓસે, હૃદયમ્ હૃદય હૃદય, સંપ્રવૃણ્યતે અગૃત થાય છે જાગ ઊઠતા છે, સ્રોતાંસિ ચ અને સ્રોતા ઓર સ્રોત, અપિ પણ મી, શુદ્ધ્યન્તિ શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ હોતે છે, તતઃ તેથી તસે, સઃ તે વહ, સંજ્ઞામ્ સંજ્ઞાને સંજ્ઞાકો, વિન્દતિ પ્રાપ્ત કરે છે પ્રાપ્ત હોતા છે ॥ ૫૨ ॥

52. With the application of these tried procedures, the centre of consciousness is reactivated and the body-channels become purified and the person is restored to consciousness.

અપસ્મારે આગન્ત્વનુબન્ધચિકિત્સા—

યસ્યાનુબન્ધસ્ત્વાગન્તુર્દોષલિઙ્ગાધિકાકૃતિઃ ।

દૃશ્યેત તસ્ય કાર્યં સ્યાદાગન્તૂન્માદમેષજમ્ ॥૫૩॥

યસ્ય જે અપસ્મારનેા જિસ અપસ્મારકા, દોષ- દોષ દોષ, લિઙ્ગ- તથા લક્ષણોથી તથા લક્ષણોસે, અધિક- આધિક અધિક, આકૃતિઃ આકૃતિવાળો આકૃતિવાળા, આગન્તુઃ આગન્તુક આગન્તુક, અનુબન્ધઃ અનુબંધ અનુબન્ધ, દૃશ્યેત દેખાય લીધતા છે, તસ્ય તેમાં તસમે, આગન્તુ- આગન્તુક આગન્તુક, ઉન્માદ- ઉન્માદનું ઉન્માદકી, મેષજમ્ ઔષધ ચિકિત્સા, કાર્યમ્ કરવાનું કરાવે, સ્યાત્ હોય છે હોતી છે ॥ ૫૩ ॥

53. If the condition of the endogenous epilepsy is attended with a sequela of the exogenous type characterised by excessive morbidity and symptoms, the treatment consists of measures indicated in insanity due to exogenous origin.

૫૨. ચાપિ- નાસ્ય (ચ.)

૧. તતઃ સંજ્ઞા- સ્મૃતિ સંજ્ઞા (ક. ગ. ઘ. ચ. ત. ય. ધ.)

૫૩. દૃશ્યેત તસ્ય કાર્યં સ્યાત્-દૃશ્યેતતસ્ય મિષક્કુર્વાત્ (ક. લ.

ઘ. ઙ.)

अतत्त्वाभिनिवेशस्य निदानलिङ्गचिकित्सा—

अनन्तरमुवाचेदमग्निवेशः कृताञ्जलिः ।

भगवन् ! प्राक् समुद्दिष्टः श्लोकस्थाने महागदः ॥५४॥

अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेतवाकृतिमेषजम् ।

तत्र नोक्तमतः श्रोतुमिच्छामि तदिहोच्यताम् ॥५५॥

अनन्तरम् ते पछी उसके बाद, अग्निवेशः अग्नि-
वेशे अभिवेशने, कृताञ्जलिः हाथ जोड़कर,
इदम् आ यह, उवाच कछुं कहा, भगवन् हे भगवान्
हे भगवन्, प्राक् पूर्वे पूर्व, यः जे जो, अतत्त्वाभिनि-
वेशः अतत्त्वाभिनिवेश नामने अतत्त्वाभिनिवेश नामका,
महागदः महारोग महाव्याधि, श्लोकस्थाने सूत्रस्थानभां
सूत्रस्थानमें, समुद्दिष्टः कछो छे कहा है, तत्- तेनां
उसके, हेतु- कारण, आकृति- लक्षण, मेषजम् तथा औषध तथा औषध, तत्र त्हां वहां,
न नथी नहीं, उक्तम् कछां कहे हैं, अतः तेथी इस
लिए, तत् तेथीने उनको, श्रोतुम् सांभगना सुनना
इच्छामि धृच्छुं छुं चाहता हूं, इह आ प्रकरणां
इस प्रकरणमें, उच्यताम् कहेनानी कृपा करे। कहनेकी
कृपा कीजिए ॥ ५४-५५ ॥

54-55. On the conclusion of the above, Agnivesa with folded hands, made the following submission: 'Your Holiness, in the section on General Principles, mention was made of psychic perversion or delusion and it was called the Great Disease. As, however, its causes, manifestation and treatment were not indicated there, I am left with the desire to know them. Will Your Holiness describe them now?'

शुश्रूषवे वचः श्रुत्वा शिष्यायाह पुनर्वसुः ।

महागदं सौम्य ! शृणु सहेत्वाकृतिमेषजम् ॥५६॥

५४. प्राक्समुद्दिष्टः— पूर्वमुद्दिष्टः (च.)

५५. अतत्त्वाभिनिवेशो यस्तद्धेतवाकृतिमेषजम्— अतत्त्वाभिनिवेशश्च
तस्य व्यक्तिरिहोच्यताम् (ख. फ.)

॥ नोक्तमतः—नोक्तं मतः (घ.)

वचः आ वचनने इस वचनको, श्रुत्वा सांभगनीने
सुनकर, पुनर्वसुः पुनर्वसुथे पुनर्वसुने, शुश्रूषवे
सांभगवानी धृच्छावाणा श्रवणके इच्छुक शिष्याय शिष्यने
शिष्यको, आह कछुं कहा, सौम्य ! हे सौम्य ! हे सौम्य !,
सहेतु- कारण हेतु, आकृति- लक्षण, मेषजम्
तथा औषधसहित और चिकित्सासहित, महागदम्
महारोगने महाव्याधिको, शृणु सांभगना सुनो ॥ ५६ ॥

56. Hearing these words of the disciple, eager for knowledge, Punarvasu said to him, 'O! gentle one, listen to me as I describe this Great Disease, together with its causes, manifestation and treatment.'

मलिनाहारशीलस्य वेगान् प्राप्ताग्निगृह्णतः ।

शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्हेतुभिश्चातिसेवितैः ॥५७॥

हृदयं समुपाश्रित्य मनोबुद्धिवहाः सिराः ।

दोषाः संदूष्य तिष्ठन्ति रजोमोहावृतात्मनः ॥५८॥

रजस्तमोभ्यां वृद्धाभ्यां बुद्धौ मनसि चावृते ।

हृदये व्याकुले दोषैरथ मूढोऽल्पचेतनः ॥५९॥

विषमां कुरुते बुद्धिं नित्यानित्ये हिताहिते ।

अतत्त्वाभिनिवेशं तमाहुराप्ता महागदम् ॥६०॥

रजः— रजोगुण रजोगुण, मोह— तथा मोहथी तथा
मोहसे, आवृत— आवरण पाभेला आवृत, आत्मनः
मनवाणा मनवाले, मलिन— भविन मलिन, आहार-
आहारणुं आहारका, शीलस्य निरन्तर सेवन करनेवाले
निरन्तर सेवन करनेवाले, प्राप्ताग्ने प्राप्तिथेला और
उदीर्ण, वेगान् वेगाने वेगोंको, निगृह्णतः रोकना पुरुषना
रोकनेवाले पुरुषके, अतिसेवितैः अति सेवेला अति सेवित,

५७. बुद्धौ— सत्त्वे (च. घ.)

५८. चावृते— संवृते च)

५९. मूढोऽल्पचेतनः— मूढाल्पचेतनः (घ.)

५९. — मूढोऽल्पचेतनः (घ.)

६०. विषमां कुरुते— करोति विषमां घ. त.)

शीत- शीत शीत, उष्ण- उष्ण, स्निग्ध- स्निग्ध, रुक्ष- रुक्ष, आर्द्र- आर्द्र, हेतुभिः च हेतु-
 ओष्ठी हेतुओंसे, दोषाः दोषों, हृदयम् हृदयमें।
 हृदयका, समुपाश्रित्य आश्रय करीने आश्रय करके,
 मनः- मनोपद मनोवद, बुद्धिवहाः तथा बुद्धिवद और
 बुद्धिवद, सिराः सिराओं, सिराओंको, सन्दूष्य दूषित
 करीने दूषित करके, तिष्ठन्ति त्यों रहे छे वहां ठहरते
 हैं, वृद्धाभ्याम् वृद्धी गयेका प्रवृद्ध हुए रजः- रजोगुण
 रजोगुण, तमोभ्याम् तथा तमोगुण्यो और तमोगुणसे,
 बुद्धौ बुद्धि बुद्धि, मनसि च अने मन और मनके,
 आवृते आवरण पाभती आवृत होने पर, दोषैः दोषों
 दोषोंसे, हृदये हृदय हृदयके, व्याकुले व्याकुल अर्थात् व्याकुल
 होनेपर, अथ मूढः मूढ मूढ, अल्पचेतनः तथा अल्प-
 चेतनावाला ते एवं अल्प चेतनावाला वह, नित्य- नित्य
 नित्य, अनित्ये तेमन् अनित्यमें एवं अनित्यमें, हित-
 अने हित और हित, अहिते तेमन् अहितमें एवं
 अहितमें, विषमात् विषम विपरीत, बुद्धिम् बुद्धि बुद्धि,
 कुरुते करे छे करता है, आत्मा आत्मा पुरुषो आत्मा पुरुष,
 तम् ते उस, अतत्त्वाभिनिवेशम् अतत्त्वाभिनिवेशने
 अतत्त्वाभिनिवेशको, महागदम् महागद महागद, आहुः
 उहे छे कहते हैं ॥ ५७-६० ॥

57-60. In the body of the man whose spirit is clouded with passion and delusion and who is given to impure diet, and conduct and to the suppression of natural urges, the humors getting irritated by the excessive and promiscuous indulgence in things cold and hot, unctuous and dry, and so on, get localised in the brain and vitiate the pathway of the mind and understanding. Under such conditions, with the mind and understanding clouded by the increase of passion and delusion, and the brain disturbed by the rampant humors, the man, grown stupid and weakened

in intelligence, tends to formulate erroneous judgments concerning the true and the false, the wholesome and the unwholesome. Such a state of mind is referred to by the experts as 'delusion' and 'the great disease'.

स्नेहस्वेदोपपन्नं तं संशोध्य वमनादिभिः ।
 कृतसंसर्जनं मेध्यैरन्नपानैरुपाचरेत् ॥ ६१ ॥

स्नेह- स्नेहन स्नेहन, स्वेद- तथा स्वेदन तथा
 स्वेदन, उपपन्नम् करेछ किए हुये, तम् तेने उसको,
 वमनादिभिः वमन वजरेथी वमनादिसे संशोध्य शुद्ध
 करीने शुद्ध करके, कृत-संसर्जनम् संसर्जनकम करीने
 संसर्जनक्रम करकर, मेध्यैः मेध्य मेध्य, अन्नपानैः
 अन्नपानथी अन्नपानसे, उपाचरेत् उपचार करेछे उप-
 चार करे ॥ ६१ ॥

61. The victim of this disorder should first be subjected to oleation and sudation and then purified by means of vomition and purgation. When his strength has been rehabilitated, he should be nourished with foods and drinks that serve as brain-tonics.

ब्राह्मीस्वरसयुक्तं यत् पञ्चगव्यमुदाहृतम् ।
 तत् सेव्यं शङ्खपुष्पी च यच्च मेध्यं रसायनम् ॥ ६२ ॥

यत् ने जो, पञ्चगव्यम् पञ्चगव्यवृत्त पञ्चगव्यवृत्त,
 उदाहृतम् उदाहृत छे कहा है, तत् तेने उसको, ब्राह्मी-
 ब्राह्मीना ब्राह्मीके, स्वरस- स्वरसथी स्वरससे, युक्तम्
 युक्त करी युक्त करके, सेव्यम् सेवन करतुं सेवन करना
 चाहिए, शङ्खपुष्पी च शंखावलीयुं शङ्खपुष्पीका, यत् च
 अने ने कर्कश जीवुं और जो कुछ अन्य, मेध्यम् मेध्य
 मेध्य, रसायनम् रसायन होय तेनुं पणु सेवन करतुं
 रसायन हो उसका भी सेवन करे ॥ ६२ ॥

६२. मेध्यम्-सेव्यम् (ख.)

62. He should take the Panchagavya ghee already described, mixed with the expressed juice of brahmi or small-leaved convolvulus or other vitalizing preparations that are promotive of intelligence.

सुहृदश्चानुकूलास्तं स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः ।

संयोजयेद्युर्विज्ञानधैर्यस्मृतिश्चमाधिभिः ॥ ६३ ॥

अनुकूलाः अनुकूल अनुकूल, सुहृदः मित्रोऽपि मित्र, धर्म- अर्थे धर्म और धर्म, धर्म- तथा अर्थोऽपि तथा अर्थको, वादिनः उपदेश करनेवाले, स्वाप्ताः अत्यंत आप्त पुरुषोऽपि अत्यन्त आप्त पुरुष, तत् तेने उसको, विज्ञान- विज्ञान विज्ञान, धैर्य- धैर्य धैर्य, स्मृति- स्मृति स्मृति, समाधिभिः तथा चित्तनी ओकाश- ताथी एवं चित्तकी एकाग्रतासे, संयोजयेद्युः युक्त करने युक्त करे ॥ ६३ ॥

63. In addition, his friends sympathizers and trusted mentors who can expound to him both his moral and material good, should instill into him understanding, resolution, memory and concentration.

अपस्मारे रसायनयोगाः —

प्रयुज्यात्तैललशुनं पयसा वा शतावरीम् ।

ब्राह्मीरसं कुष्ठरसं वचां वा मधुसंयुताम् ॥ ६४ ॥

तैल- तेल तैल, लशुनम् तथा लक्ष्मणेन तथा लहसनका, पयसा अथवा दूधनी साथे या दूधके साथ, शतावरीम् वा शतावरीने शतावरीका, ब्राह्मीरसम् ब्राह्मी- रसने ब्राह्मीरसका, कुष्ठरसम् कुष्ठ रसने कूठके रसका, मधुसंयुताम् अथवा मधुथी युक्त या मधुयुक्त, वचां

६३. स्वाप्ता धर्मार्थवादिनः — स्वाप्तधर्मार्थवादिनः (ध)

,, विज्ञान-विज्ञान (ध. फ.)

,, सुहृदश्चा... समाधिभिः ॥-हृदयस्यानुकूलाश्च कथाः सिद्धार्थवादिनः ।

संयोजयेद्युर्विज्ञानं धैर्यस्मृतिश्चमाधिभिः ॥ (ड. ध. द.)

६४. प्रयुज्यात्-प्रयोज्यम् (च.)

वा पयसा वचका, प्रयुज्यात् प्रयोग करने ॥ ६४ ॥

64. He may also use garlic in conjunction with til oil, climbing asparagus with milk and the juice of brahmi or costus, or sweet flag with honey.

दुश्चिकित्स्यो ह्यपस्मारश्चिरकारी कृतास्पदः ।

तस्माद्रसायनैरेनं प्रायशः समुपाचरेत् ॥ ६५ ॥

चिरकारी चिरडाक्षरथाथी चिरकालस्थायी, कृतास्पदः अने धर डरी भेटेले और जिसने घर कर लिया हो ऐसा, अपस्मारः अपस्मार अपस्मार, दुश्चिकित्स्यः हि दुश्चिकित्स्य- त्यज्य छे दुश्चिकित्स्य ही है, तस्मात् तेथी इस लिए, एतम् ऐने इसका, प्रायशः प्रायः प्रायः, रसायनैः रसायनो वडे रसायनोंसे, समुपाचरेत् उपचार करने ॥ ६५ ॥

65. The disease of epilepsy, if it has become chronic and has obtained a firm footing, is indeed very intractable. It should be treated for the most part by means of vitalization therapy.

येभ्यः अपस्मारी रक्ष्यः —

जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा ।

रक्षेदुन्मादिनं चैव सद्यः प्राणहरा हि ते ॥ ६६ ॥

जल- पाणी जल, अग्नि- अग्नि अग्नि, द्रुम- वृक्ष वृक्ष, शैलेभ्यः पर्वतो पर्वत, विषमेभ्यः च अने विषम स्थानोंथी और विषम स्थानोंसे, तम् तेनी उसकी, उन्मादिनम् च एव अने उन्मादना रोगीनी और उन्मादके रोगीनी, सदा हमेशा सदा, रक्षेत् रक्षा करने, हि डारखुडे क्योंकि, ते ते वे, सद्यः पुरत तुरंत, प्राणहराः एव भाण्ड करनेवाले छे प्राणहारक हैं ॥ ६६ ॥

66. The epileptic, as well as the insane should be specially protected

६५. कृतास्पदः — महागदः (ध.)

from water, fire and trees, mountains and irregular surfaces, since these may become the cause of immediate death to such persons.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुं कुर्वन्त्यपस्मारं दोषाः प्रकुपिता यथा ।
सामान्यतः पृथक्त्वाच्च लिङ्गं तेषां च भेषजम् ॥६७॥
महागदसमुत्थानं लिङ्गं चोवाच सौषधम् ।
मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते ॥६८॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमां उपसंहारना ये श्लोकाः ये
३ उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, हेतुम् हेतु
हेतु, यथा ७ रीते जिस तरह, प्रकुपिताः प्रकुपित
थयेत् प्रकुपित हुए, दोषाः दोषो दोष, अपस्मारम्
अपस्मारने अपस्मारको, कुर्वन्ति करे छे करते हैं,
सामान्यतः सामान्यतः, पृथक्त्वाच्च च अने
पृथक् पृथक् और अलग अलग, तेषां तेषां उनके,
लिङ्गम् लक्षणो लक्षण, भेषजम् च औषध औषध,
सौषधम् अने औषधसहित और औषधसहित, महागद-
महारोगनां महारोगके, समुत्थानम् हेतु हेतु, लिङ्गम्
च तथा लक्षण औषधो अने तथा लक्षण इनको, अपस्मार-
चिकित्सिते आ 'अपस्मारचिकित्सित' अध्यायमां इस
'अपस्मारचिकित्सित' अध्यायमें, मुनिः ऋषिः मुनिने,
व्यास- विस्तार विस्तार, समासाभ्याम् तथा संक्षेप्य
तथा संक्षेपसे, उवाच उवाच छे कहा है ॥ ६७-६८ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

67-68. The etiological factors, how the morbid humors being provoked produce the causative factors of epilepsy,

६७. दोषाः—देहाः (घ.)

६८. महागद ... चिकित्सिते ॥—

अतस्त्वाभिनिवेशस्य प्रोवाच वदतां वरः ।
प्रजाहितार्थं भगवानपस्मारचिकित्सिते ॥ (द.)

, मुनिर्व्याससमासाभ्यामपस्मारचिकित्सिते—प्रजाहितार्थं भगवा-
नपस्मारचिकित्सिते (च. घ.)

the general and special symptoms of these morbid humors together with their treatment the pathogenesis of the Morbidus Magnus, its manifestation and treatment—all this the sage (Punarvasu) has set forth both in outline and in detail, in this chapter on the Therapeutics of Epilepsy.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृतेऽप्राप्ते दृढ-
बलसंपूरिते चिकित्सास्थानेऽपस्मारचिकित्सितं
नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्नि-
वेशे रच्येला अग्निवेशसे बनाये, चरकप्रतिसंस्कृते तन्त्रे
अने चरककी प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और
चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त.
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा डरेला और दृढबले
पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे
चिकित्सास्थानमें अपस्मारचिकित्सितम् 'अपस्मार-
चिकित्सित' 'अपस्मारचिकित्सित', नाम नामने
नामका, दशमः दशमो दसवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १० ॥

10. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the tenth chapter entitled 'The Therapeutics of Epilepsy' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

एकादशोऽध्यायः ।

अग्नियारभो अध्याय अध्याय ग्यारहवाँ

Chapter XI

क्षतक्षीणचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः क्षतक्षीणचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानाग्नेयः ॥२॥

अथ अतः ६वे अङ्गीथी अब आगे, क्षतक्षीणचिकित्सितम् 'क्षतक्षीणचिकित्सित' नामना अध्यायनं 'क्षतक्षीणचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः व्याख्यानं करेणुं व्याख्यानं करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवाम्, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, इति ह आ विषयमा नीचे प्रमाणे ७ इस विषयमें निम्न प्रकारसे ही, आह स्र ३६३० छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound 'The Therapeutics of Pectoral Lesions and cachexia.'

2. Thus declared the worshipful Atreya.

उदारकीर्तिर्ब्रह्मर्षिरात्रेयः परमार्थवित् ।
क्षतक्षीणचिकित्सार्थमिदमाह चिकित्सितम् ॥ ३ ॥

उदारकीर्तिः उदार कीर्तिवाला उदारकीर्तिवाले, परमार्थवित् तत्त्वज्ञानी तत्त्वज्ञानी, ब्रह्मर्षिः ब्रह्मर्षि, आत्रेयः आत्रेये आत्रेयने, क्षतक्षीण-क्षतक्षीणकी, चिकित्सा-अर्थम् चिकित्साने भाटे चिकित्साके लिए, इदम् आ यह, चिकित्सितम् चिकित्सित-अध्याय चिकित्सा-अध्याय, आह ३६३० छे कहा है ॥ ३ ॥

3. Atreya, the brahmic sage of great fame and knower of the supreme truth, declared this chapter on therapeutics for the treatment of pectoral lesions and cachexia.

क्षतक्षीणस्य निदानम्—

धनुषाऽऽयस्यतोऽत्यर्थं भारमुद्धृतो गुरुम् ।
पततो विषमोच्छेभ्यो बलिभिः सह युध्यतः ॥ ४ ॥
वृषं हयं वा धावन्तं दम्भ्यं वाऽन्यं निगृह्यतः ।
शिलाकाष्ठाश्मनिर्घातान् क्षिपतो निघ्नतः परान् ॥ ५ ॥

४. धनुषाऽऽयस्यतः—धनुषाऽऽयस्यतः (ध.)

५. बलिभिः सह युध्यतः—युध्यमानस्य चाधिकैः (क. ख. त.)

५. वाऽन्यं—चान्यं (द.)

अधीयानस्य वाऽप्युच्चैर्दूरं वा व्रजतो द्रुतम् ।
महानदीं वा तरतो हयैर्वा सह धावतः ॥ ६ ॥
सहस्रोत्पततो दूरं तूर्णं चातिप्रवृत्ततः ।
तथाऽन्यैः कर्मभिः क्रूरैर्भृशमभ्याहतस्य च ॥ ७ ॥
विक्षते वक्षसि व्याधिर्बलवान् समुदीर्यते ।
स्त्रीषु चातिप्रसक्तस्य रुक्षात्पप्रमिताक्षिणः ॥ ८ ॥

धनुषा धनुषधी धनुषसे, अत्यर्थम् बहुत अत्यन्त, आयस्यतः आयास करता आयास करते हुए गुरु भारे भारी, भारम् भारे बोझ, उद्धृतः उठाता उठाते हुए, विषम-विषम विषम, उच्छेभ्यः तथा उच्छे स्थानेथी एवं ऊंचे स्थानोंसे, पततः पड़ता गिरते हुए, बलिभिः भगवान्नी बलवानोंके, सह साथे साथ, युद्ध करता लड़ते हुए, धावन्तम् दौड़ता दौड़ते हुए, वृषम् भगवै बल, हयम् घोड़ा घोड़ा, अन्यम् अथवा भीष्म डाई या अन्य, दम्भ्यम् वा दम्भन करता दौड़ता प्राणीने रोकने योग्य प्राणीको, निगृह्यतः पकड़ता रोकते हुए, शिला-शिला शिला, काष्ठा-काष्ठा लकड़ी, अश्म-पथर पथर, निर्घातान् तथा गदा वज्रेने और गदा आदिको, क्षिपतः डेंकता फेंकते हुए, परान् शत्रुओंने शत्रुओंको, निघ्नतः मारता मारते हुए, अप्युच्चैः अत्यन्त ऊँचे स्थाने अत्यन्त उच्च स्तरसे, अधीयानस्य अधीयान करता पढ़ते हुए, दूरम् वा अथवा दूर सुधी या दूर तक, द्रुतम् शीघ्र शीघ्रतासे, व्रजतः यादता चलते हुए, महानदीम् वा अथवा मोटीनदीने वा बड़ी नदीसे, तरतः तरता पार करते हुए, हयैः अथवा घोड़ोंने या घोड़ोंके, सह साथे साथ, धावतः वा दौड़ता दौड़ते हुए, सहसा अचानक सहसा, दूरम् दूर सुधी दूर तक, उत्पततः ऊड़ता कूदते हुए, तूर्णम् च शीघ्रतासे तुरन्त, अतिप्रवृत्ततः अत्यन्त नृत्य करता अत्यन्त नृत्य करते हुए, तथा तथा तथा अन्यैः भीष्म अन्य, क्रूरैः क्रूर क्रूर, कर्मभिः कर्मोंथी कर्मोंसे, भृशम् अति अति, अभ्याहतस्य च आघात पाभेला आहत हुए, स्त्रीषु स्त्रीओंमें, अतिप्रसक्तस्य च बहुत आसक्त, रुक्षा-रुखा अने रुखा और रुखा, अप्य-अप्य अल्प, प्रमित-तेमल मात्राथी अति अल्प एवं मात्रासे

६. हयैर्वा-गजैर्वा (ख.)

७. दूरं-अत्यर्थं (च. घ.)

अल्प, अग्निः भानारन्ती खानेवालेकी, वक्षसि छाती
छातीमें, वक्षस्ते क्षतयुक्त अर्थात् घाव होने पर, बलवान्
भलवान् बलवान्, व्याधिः रोग रोग समुदीर्यते
उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ४-८॥

4-8. One who strains excessively with the bow, lifts heavy loads, falls from uneven heights and up the steep gradients, fights with stronger men, tries to restrain a young run-away bull, horse or other animal requiring control, or in assaults with foemen heaves boulders or wields clubs or powerful slings; or one who is given to reciting at the top of his voice, or runs a long course at top speed or swims across great rivers, or runs along keeping pace with swift horses, or performs violent feats of high or long jumping, or dances overmuch and at a rapid pace; or one who is injured by similar violent activities, or is addicted to excessive indulgence in women or is habituated to dry, meagre and poor diet—in such a person, the ulcerative lesions having occurred in the chest, this severe disease supervenes.

क्षतक्षीणस्य लक्षणम्—

उरो विरुज्यते तस्य भिद्यतेऽथ विभ्रज्यते ।

प्रपीड्येते ततः पार्श्वे शुष्यत्यङ्गं प्रवेपते ॥ ९ ॥

क्रमाद्दीर्घं बलं वर्णो रुचिरग्निश्च हीयते ।

उवरो व्यथा मनोदैन्यं विह्वलेऽग्निवधादपि ॥१०॥

९. विरुज्यते-मिरुज्यते (ख.)

१, तस्य-इत्यर्थम् (क.)

॥ विभज्यते-विद्वज्जते (ख. घ. त.)

१०. अग्निवधादपि—अग्निवधस्तथा (ब. च. फ.)

दुष्टः श्यावः सुदुर्गन्धः पीतो विप्रक्षितो बहुः ।
कासमानस्य च श्लेष्मा स्वरक्तः संप्रवर्तते ॥११॥

स्व क्षतः क्षीयतेऽयं तथा शुक्रौजसोः क्षयात् ।

तस्य तेनी उसकी, उरः छाती छाती. विरज्यते पीडाय छे पीडाको प्राप्त होती है, मिचते बेधाई अथ छे फटती है, अथ तथा और, विमज्यते खीराई अथ छे टूटती है, ततः पछी उसके पश्चात्, पार्श्व अन्ने पडां दोनों पार्श्वमें, प्रपीडयेते पीडाय छे पीडा होती है, अङ्ग अंग शरीर, शुष्यति सूकाय छे सूखता है, प्रवेपते तथा कंचे छे तथा कांपता है, क्रमात् क्रमथी क्रमशः, वीर्यम् वीर्य वीर्य, बलम् अल बल वर्णः पशु वर्ण, रुचिः रुचि रुचि, अग्निः च अने अग्नि और अग्नि, हीयते क्षीण् थाय छे क्षीण होती है, स्वरः न्वर ज्वर, व्यथा व्यथा व्यथा, मनोदैन्यम् मनन्ती दीनता मनकी चीनता, अग्निवधात् अग्निनाशश्ची अग्निमान्यसे, चिह्नमेदः अपि मणबेद आय छे मलमेद होता है, कासमानस्य च उधरअ भाता खांसते हुए, रोगीको दुष्टः दूषित दूषित, श्यावः श्याव रंगयो श्याव, सुदुर्गन्धः अलु दुर्गन्धवाणो बहुत दुर्गन्धसे युक्त, पीतः पीणो पीला, विप्रक्षितः गांछेछो प्रस्थि-युक्त, बहुः धणु बहुत, सरक्तः अने रक्तमिश्र और रक्तसे युक्त, श्लेष्मा कृकफ, संप्रवर्तते नीकणे छे निकलता है, तथा ते प्रभाणु उस प्रकारसे, सः ते पुरुष वह पुरुष, क्षतः क्षतवाणो होवाशी क्षतवाला होनेसे, शुक्र-तेभ्य शुक्र एवं शुक्र, ओजसोः अने ओजने और ओजका, क्षयाव क्षय थावाशी क्षय होनेसे, अत्यर्थम् अति अत्यन्त, क्षीयते क्षीण् अर्थ अथ छे क्षीण होता है ॥ ९-११३ ॥

9-11½. He suffers from acute pain in his chest and ulcerative lesions form and spread in the lungs. The side of the chest is compressed, atrophied and sunken and the pulsating movement is seen there (marked cardiac gustation). Thereafter gradually

११. ख श्लेष्मा सरक्तः संप्रवर्तते-चाभीक्ष्णं कफः सास्रः प्रवर्तते

(क. ख. च. छ. ड. ध.)

॥ ॥ -चात्थर्थं श्लेष्मा साक्षः प्रवर्तते (ब.)

vitality, strength, complexion, appetite and digestive power become diminished and also as a consequence of the loss of gastric fire there occur fever, pain, neurasthenia and looseness of stools. The patient suffering from cough expectorates sputum which is purulent, dark, offensive of smell, yellow, nummular, copious and tinged with blood. Thus the patient with pectoral lesions becomes excessively emaciated; and so does the man who suffers undue loss of semen and vital essence.

क्षतक्षीणस्य पूर्वरूपम्—

अव्यक्तं लक्षणं तस्य पूर्वरूपमिति स्मृतम् ॥१२॥

अव्यक्तम् शब्दो व्यक्तं अल्पं व्यक्तं, लक्षणम् लक्षणं ये लक्षणं यह, तस्य तेन उक्तं, पूर्वरूपम् पूर्वश्च ये पूर्वरूप है, इति अभिप्रेत्या, स्मृतम् भावेन ये माना गया है ॥ १२ ॥

12. The indistinct signs are said to be the premonitory symptoms.

विशेषलक्षणम्—

उरोरुक्शोणितच्छर्दिः कासो वैशेषिकः क्षते ।

क्षीणे सरक्तमूत्रत्वं पार्श्वपृष्ठकटिग्रहः ॥१३॥

क्षते क्षतमा क्षतमे, उरोरुक् छातीमा पीडा छातीमे पीडा, शोणितच्छर्दिः दोषादीनी उलटी रक्तकी कै, वैशेषिकः कासः अने विशिष्ट प्रकारनी उधरस ये लक्षणो थाय छे और विशिष्ट प्रकारकी खांसी ये लक्षण होते हैं, क्षीणे अने क्षीण पुत्रुषमा और क्षीण पुरुषसे, सरक्त- रक्तयुक्त रक्तयुक्त, मूत्रत्वम् मूत्र थयुं मूत्रका आना, पार्श्व- पार्श्व पार्श्व, पृष्ठ- पार्श्व पीठ, कटि- अने उभरनु और कमरका, ग्रहः पकडानुं ये लक्षणो थाय छे जकडा जाना ये लक्षण होते हैं ॥ १३ ॥

13. Pain in the chest, hemoptysis and especially cough appear in pectoral

ulcerative lesions. In cachexia there will be hematuria and rigidity of the side of the chest, back and waist.

क्षतक्षीणस्य साध्यासाध्यविचारः—

अल्पलिङ्गस्य दीप्ताग्नेः साध्यो बलवतो नवः ।

परिसंवत्सरो याप्यः सर्वलिङ्गं तु वर्जयेत् ॥१४॥

अल्पलिङ्गस्य शब्दो लक्षणवाणा अल्प लक्षणयुक्त, दीप्त- प्रदीप्त प्रदीप्त, अग्नेः अग्निवाणा अग्निवाले, बलवतः अने बलवान रोगीने और बलवान रोगीका, नवः नवे रोग नवा रोग, साध्यः साध्य छे साध्य है, परिसंवत्सरः छेक वर्ष वीती जता रोग एक वर्ष कीत जाने पर खेन, याप्यः याप्य थाय छे याप्य होता है, सर्वलिङ्गम् अने लक्षणो लक्षणवाणा रोगने सब लक्षणते युक्त रोगको, तु ते तो, वर्जयेत् असाध्य समञ्ज तछ देवे। असाध्य जान कर छोड देना चाहिए ॥ १४ ॥

14. The disease which manifests a few symptoms, which is of recent origin and occurs in a person who is strong and whose gastric fire is powerful, is curable. If the disease has been existing for more than a year it is palliable and if it is accompanied with all the symptoms it is irremediable.

उरःक्षते लाक्षादियोगाः—

उरो मत्वा क्षतं लाक्षां पयसा मधुसंयुताम् ।

सद्य एव यिवेजीर्णे पयसाऽद्यात् सशर्करम् ॥१५॥

उरः छातीमा छातीमे, क्षतम् क्षत थयुं छे अभि क्षत हुआ, मत्वा समञ्जया पछी जानकर, मधु- मधुसी मधुसे, संयुताम् मिश्रित मिली हुई, लाक्षा लाल, पयसा दूधनी साथे दूधके साथ, सद्यः तत्त तुरंत, एव ज छी, यिवेत् पीवी पीने, जीर्णे ते पथी गया पछी उलके नीर्ण होमे पर, पयसा दूध साथे दूधके साथ, सशर्करम् साकरसहित चीनीसे मिश्रित, अद्यात् अद्यनुं खोजन उद्युं अब खावे ॥ १५ ॥

१४. परिसंवत्सरो याप्यः—गते संवत्सरे याप्यः (ख.)

15. Once a diagnosis of ulcerative lesions in the chest has been made the patient should be immediately made to drink a draught prepared of lac mixed with milk and honey. Immediately after this dose is digested, he may take his meal mixed with milk and sugar.

पार्श्ववस्तिरुक्षी चारुपित्ताग्निस्तां सुरायुताम् ।
भिन्नविट्कः समुस्तातिविषापाठां सवत्सकाम् ॥१६॥
लाक्षां सर्पिर्मूच्छिष्टं जीवनीयगणं सिताम् ।
त्वक्क्षीरीं समितां क्षीरे पक्त्वा दीप्तानलः पिबेत् ॥१७॥

पार्श्व- पश्चात् पार्श्व वस्ति- तथा अस्तिर्मा तथा वस्तिर्मा, रुक्षी पीडावाणा रुजायुक्त, अल्प- अने अल्प और अल्प, पित्त पित्त पित्त, अग्निः च तथा अग्नि- वाणा रोगीये तथा अग्निवाला रोगी, ताम् से लाभ उस लाक्षाको, सुरायुताम् सुराथी युक्त सुरासे मिलाकर, पिबेत् पीवी पीवे, भिन्नविट्कः मणलेहनाणां मलमेद- वाळा, समुस्त- भुस्त मुस्त, अतिविषा- अतिपणनी कणी अतीस, पाठां अने पाठासहित और पाठीके साथ, सवत्सकाम् तेभ्यः पुनश्च संहित पीवी एवं इन्द्रजौके सहित पीवे, दीप्तानलः अने प्रदीप्त अग्नि- वाणां और प्रदीप्त अग्निवाला, लाक्षां लाभ लाक्षा, सर्पिः धी घी, मूच्छिष्टं भीष्म मोम, जीवनीयगणं जीवनीयगण, सिताम् सांडर चीनी, त्वक्क्षीरीं वासकपूर वंशलोचन, समिताम् अने धुनें। दोह ऐंऐने और गेहूँका आटा इनको, क्षीरे दूधमां दूधमें, पक्त्वा पकावीने पकाकर पिबेत् पीवा पीवे ॥ १६-१७ ॥

16-17. If the patient has pain in the side or the hypogastric region or the pitta and the gastric fire are feeble this dose should be given with sura wine and if he suffers from

१६. पार्श्ववस्तिरुक्षी-पार्श्ववस्तिरुक्षः (व. फ.)

१७. समितां-समितं (व. फ.)

loose stools then the draught of lac should be given mixed with nut-grass, atees, patha and kurchi seeds. If the gastric fire of the patient is strong he should take this dose of lac mixed with ghee, bees' wax, the drugs of the life-promoter group, sugar, bamboo manna and wheat-flour prepared in milk.

इक्ष्वालिञ्जदि क्षीरम्—

इक्ष्वालिञ्जविषमन्थिपद्मकेशरचन्दनैः ।

शृतं पयो मधुयुतं सन्धानार्थं पिबेत् क्षती ॥१८॥

क्षती उरःक्षतना रोगीये क्षती, इक्ष्वालिञ्ज- ऐभरे। तालमखाना, विस- डमणना तंतु कमलदंडके तंतु, मन्थि- पीपरीभूणना गठोडा पिप्पलीमूल, पद्म- केशर- डमणकेसर कमलकेशर, चन्दनैः तथा चन्दनधी तथा चन्दनसे, शृतम् उकाणुं उवाला हुआ मधुयुतम् अने ढंडुं यथा पछी मधु भेजवेसुं और शीतल होने पर मधु मिलाया हुआ, पयः दूध दूध, सन्धान- अर्थम् क्षतना सन्धान भाटे क्षतके सन्धानके लिए, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १८ ॥

18. The patient with pectoral lesions may take milk, prepared with sugar-cane, lotus rhizomes, lotus anthers and red sandalwood and mixed with honey for the healing of these lesions.

यवानां चूर्णमादाय क्षीरसिद्धं घृतप्लुतम् ।

ज्वरे दाहे सिताक्षौद्रसकून् वा पयसा पिबेत् ॥१९॥

ज्वरे ज्वरमां ज्वर, दाहे तथा दाहमां और दाहमें, घृतप्लुतम् घी भेजवेस घी मिलाया हुआ, यवानाम् ज्वने। जीका, चूर्णम् दोह आटा, आदाय लधने लेकर, क्षीरसिद्धम् दूधमां पकावी दूधमें पकाकर, पिबेत् पीवे। सिता- अथवा सांडर या चीनी, क्षौद्र- तथा मधुथी

१९. चूर्णमादाय-चूर्णमादानां (च फ.)

युक्त तथा मधुयुक्त, सक्तुन् वा साधये। सक्तुको, पयसा
दधन्। साधे दूधके साथ, (पिबेत् पीवे पीवे) ॥ १९ ॥

19. If the patient suffers from fever and burning, he may be given barley powder prepared with milk and mixed with ghee or he may take the fried barley powder with sugar, honey and milk.

मधूकादियोगः —

मधूकमधुकद्राक्षात्वक्क्षीरीपिप्पलीबलाः ।

कासी पार्श्वस्थिशूली च लिह्यात्सघृतमाक्षिकाः २० ॥

कासी उधरसनागा खासीवाला, पार्श्वस्थि- तथा
पार्श्वशीना तथा पसलियोंमें, शूली. शृणवाणा रेगीये
शूलवाला रोगी, सघृत- धी घी, माक्षिकाः तथा मध-
सहित और मधुसहित, मधूक- महुआनां दूध महुवेके
फूल, मधुक- जेठीमध मुलहठी, द्राक्षा- द्राक्ष मुनका,
त्वक्क्षीरी- वासकपूर वंशलोचन, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, बलाः अने अक्ष और बलाको, लिह्यात् आटपां
चाटे ॥ २० ॥

20. If the patient suffers from cough and pains in the side of the chest or in the bones, he may lick the powder prepared of mahwa flowers, liquorice, grapes, bamboo manna, long pepper and sida mixed with ghee and honey.

एलादिगुटिका—

एलापत्रत्वचोऽर्धाक्षाः पिप्पल्यर्धपलं तथा ।

सितामधुखर्जूरमृद्वीकाश्च पलोन्मिताः ॥ २१ ॥

संचूर्ण्य मधुना युक्ता गुटिकाः संप्रकल्पयेत् ।

अक्षमात्रां ततश्चैकां भक्षयेन्ना दिने दिने ॥ २२ ॥

कासं श्वासं ज्वरं हिकां छर्दि मूर्च्छां मदं भ्रमम् ।

रक्तनिष्ठीवनं तृष्णां पार्श्वशूलमरोचकम् ॥ २३ ॥

२०. पार्श्वस्थि-पार्श्वस्थि (क. ख. घ. छ. ड. त. द. प.)

२२. गुटिकाः — गुलिकाः (घ)

शोषघ्नीहाव्यवातांश्च स्वरभेदं क्षतं क्षयम् ।

गुटिका तर्पणी वृष्या रक्तपित्तं च नाशयेत् ॥ २४ ॥

इत्येलादिगुटिका ।

एला- ऐलथी इलायची. पत्र- तेजपत्र तेजपत्र,
त्वचः तथा तज तथा. दालचीनी, अर्धाक्षाः दरेड अर्धी
तोले। प्रत्येक आधा कर्ष, तथा पिप्पली पीपर पिप्पली,
अर्धपलम् अर्धी पल आधा पल, सिता- साकर चीनी,
मधुक- जेठीमध मुलहठी. खर्जूर- भभूर खजूर, मृद्वीकाः
च तथा द्राक्ष तथा मुनका. पलोन्मिताः दरेड ४ तोला
प्रत्येक एक पल, संचूर्ण्य भांडीने पीसकर, मधुना
मधथी मधुसे, युक्ताः मेणवी सिलाकर, अक्षमात्रां
अध अध तोलानी एक एक कर्षकी, गुटिकाः गोणीओ
गुटिकाये, संप्रकल्पयेत् अनाववी बनावे, ततः च अने
तेमाथी और उनमेंसे. ना पुरुषे पुरुष, एकाम् अध
गोणी एक गुटिका, दिने दिने दरेड प्रतिदिन. भक्षयेत्
भावी खावे, गुटिका आ गोणी यह गुटिका, कासम्
उधरस कास, श्वासम् श्वास श्वास, ज्वरम् ज्वर ज्वर,
हिकाम् डेडडी हिचकी, छर्दिम् छर्दि छै, मूर्च्छाम्
मूर्च्छा मूर्च्छा, मदम् मद मद, भ्रमम् भ्रम भ्रम,
रक्तनिष्ठीवनम् रक्त थूंकपुं रक्त थूकना, तृष्णाम् तृषा
प्यास, पार्श्वशूलम् पार्श्वशूल पार्श्वशूल, अरोचकम्
अरोचक अरोचक, शोष- शोष शोष, घ्नी- घ्नी
घ्नीहा, हाव्यवातान् च आठ्यवात आठ्यवात, स्वरभेदम्
स्वरभेद स्वरभेद, क्षतम् उरक्षत उरक्षत, क्षयम्
क्षय क्षय, रक्तपित्तम् च अने रक्तपित्तने और रक्त-
पित्तको, नाशयेत् नाश करे छै नष्ट करती है, तर्पणी
वणी ते तर्पण करनारी पुनः वह तर्पण करनेवाली,
वृष्या तथा वृष्य तथा वृष्य है ॥ २१-२४ ॥ इति आ
यह, एलादिगुटिका ऐलादिगुटिका छै एलादिगुटिका है ।

21-24. Take $\frac{1}{2}$ tola each of small cardamom, cinnamon leaf and cinna-
mon, 2 tolas of long pepper and 4 tolas each of sugar, liquorice, dates and grapes. Pulverise them and mixing the whole with honey, make it into

२४. गुटिका-गुलिका (घ.)

,, तर्पणी-बृंहणी (फ.)

pills. The person may take these pills daily in a dose of one tola. This pill will cure cough, dyspnea, fever, hiccup, vomiting, fainting, intoxication, giddiness, hemoptysis, thirst, pleurodynia, anorexia, consumption, splenic disorders, rheumatic condition, alteration of voice, pectoral lesions, cachexia and hemothermia. This pill is also highly nourishing and aphrodisiac. Thus has been described the compound cardamom pill.

रक्तातिप्रवृत्तौ कतिपययोगाः —

रक्तेऽतिवृत्ते दक्षाण्डं यूषैस्तोयेन वा पिबेत् ।

चटकाण्डरसं वाऽपि रक्तं वा छागजाङ्गलम् ॥२५॥

रक्ते रक्तानी रक्तकी, अतिवृत्ते अतिशय प्रवृत्ति यत्नां अति प्रवृत्ति होने पर, यूषैः यूषथी यूषोसे, तोयेन वा अथवा पाण्ठीथी या जलसे, दक्षाण्डम् डूड्डानुं धंडुं मुर्गाका अंडा, चटकाण्डरसम् अपि वा अथवा यक्ष्मानी धंडुंने रस या चिडीके अंडेका रस, छाग-अथवा भकरानुं अथवा बकरेका, जाङ्गलम् डे भंगल पशुआदिनुं या जांगल पशुआदिका, रक्तम् वा रक्त रक्त, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ २५ ॥

25. If there is profuse bleeding, the patient may take a potion of the hen's egg mixed with gruel or water or he may take the contents of the sparrow's egg or the blood of the goat or a jangala animal.

चूर्णं पौनर्नवं रक्तशालितण्डुलशर्करम् ।

रक्तघ्नीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसपयोघृतैः ॥२६॥

मधुक-मधुकक्षीरसिद्धं वा तण्डुलीयकम् ।

रक्तघ्नीवी रक्त थूकेनार रोगीये रक्त थूकनेवाला रोगी, रक्तशालि- राती शाणना लाल शालिके, तण्डुल-

योणा तण्डुल, शर्करम् अने साकर और चीनी, द्राक्षारस- द्राक्षना रस मुनकेका रस, पयः- दूध दूध, घृतैः अने घृतथी और घृतसे, सिद्धम् सिद्ध करेनुं सिद्ध किया हुआ, पौनर्नवम् सायेडीनुं पुनर्नवाका, चूर्णम् थूकुं चूर्ण, मधुक- अथवा महुडाना डूड या महुवेके फूल, मधुक- गेहीमध मुलहठी, क्षीर- अने दूधथी और दूधसे, सिद्धम् पकावेले सिद्ध, तण्डुलीयकम् वा तण्डुली चोलाई, पिबेत् पीवे पीवे ॥ २६ ॥

26-26½. The person spitting blood may take the powder of hogweed, red sali-rice and sugar prepared with grape-juice, milk and ghee. Or he may take the amaranth vegetable prepared with mahwa flowers, liquorice and milk.

मूढवाते योगः —

मूढवातस्त्वजामेदः सुराभृष्टं ससैन्धवम् ॥२७॥

मूढवातः मूढवातवाणां मूढवातवाला रोगी, तु ते। तो, ससैन्धवम् सिंधालूथी मिश्रित सैधानमकसे मिश्रित, सुराभृष्टम् अने सुराभां छमकारेले और सुरामें छोकी हुई, अजामेदः भकरीने। मेद बकरेकी चर्बी, अद्यात् आवे। खावे ॥ २७ ॥

27. If the patient is afflicted with claudication of vata, he may take goat's fat fried in sura wine with a little of rock-salt.

क्षतक्षीणे कतिपययोगाः —

क्षामः क्षीणः क्षतोरस्कस्त्वनिद्रः सबलेऽनिले ।

शृतक्षीरसरेणाद्यात् सक्षौद्रघृतशर्करम् ॥२८॥

क्षामः कृश कृश, क्षीणः तथा क्षीण तथा क्षीण, क्षतोरस्कः उरःक्षतना रोगीये उरःक्षती, तु ते। तो,

२८. सबलेऽनिले—सबलेऽनिले (घ. च.)

,, ,, —प्रबलेऽनिले (घ.)

,, शृत-घृत (घ.)

,, सरेण-रसेन (ख. घ.)

२६½. क्षीरसिद्धं—द्राक्षसिद्धं (प.)

अनिले वायु वातके, सबले प्रयण होवाथी प्रबल होनेसे, अनिद्रा निद्रा आवती न होय तो। निद्रा न आती हो तो, शृत- उड्डाणैवा कथित, क्षीर- दूधनी दूधकी, सरेण भक्षार्थ साथे मलाईके साथ, सक्षौद्र- मध मधु, घृत- घी घी, नर्करम् अने साक्षरसहित और चीनीसहित, अद्यात् अक्षरीने भेद भावे बकरेकी चर्बी खावे ॥२८॥

28. If the patient with pectoral lesions is very weak and cachectic and is suffering from insomnia and if his vata morbidity is strong, he may take goat's fat with the top layer of cream of boiled milk with honey, ghee and sugar.

शर्करां यवगोधूमौ जीवकषमकौ मधु ।
शृतक्षीरानुपानं वा लिह्यात् क्षीणः क्षती कृशः ॥२९॥

क्षीणः क्षीण क्षीण, कृशः तथा दूधनी तथा कृश, क्षती उरःक्षतना रोगीसे उरःक्षती, शर्कराम् साक्षर चीनी, यव- जौ, गोधूमौ धड़ गेहूं, जीवक- लवङ्ग जीवक, ऋषभकौ ऋषभक ऋषभक, मधु अने मध और मधु, शृत- उड्डाणैवा शृत, क्षीर- दूधनी दूधके, अनुपानम् अनुपानथी अनुपानसे, लिह्यात् खाटवां चाटे ॥ २९ ॥

29. Or the emaciated and cachectic pthisical patient may lick sugar, powder of baked barley, wheat, jivaka, rishabhaka and honey, followed by a drink of boiled milk.

कव्यादमांसनिर्यूहं घृतभृष्टं पिबेच्च सः ।
पिप्पलीक्षौद्रसंयुक्तं मांसशोणितवर्धनम् ॥३०॥

सः ते वह, मांस- मांस मांस, शोणित- तथा रक्तानी और रक्तको, वर्धनम् वृद्धि करना बढ़ानेवाले, कव्याद- मांस भक्ष्य करना प्राणीओने। मांसाहारी जीवोंके, मांसनिर्यूहम् च मांसरस मांसरसको, घृत- भृष्टम् धीमा छमकारी ठंडा थया पछी घृतमें छोक कर शीतल होनेके पश्चात्, पिप्पली- तेमा पीपर उसमें

पिप्पली, क्षौद्र- तथा मध तथा मधु, संयुक्तम् नाभी डालकर, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ३० ॥

30. The patient may drink the soup of the flesh of carnivorous animals, seasoned with ghee and mixed with long pepper and honey. This is a great promoter of flesh and blood.

न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थप्लक्ष्मशालप्रियङ्गुभिः ।
तालमस्तकजम्बूत्वक्प्रियालैश्च सपञ्चकैः ॥३१॥
साश्वकर्णैः शृतात् क्षीरादद्याज्जातेन सर्पिषा ।
शाल्वोदनं क्षतोरस्कः क्षीणशुकश्च मानवः ॥३२॥

क्षतोरस्कः उरःक्षतना उरःक्षती, क्षीणशुकः च अने क्षीणवीर्यवाला और क्षीणवीर्यवाला, मानवः मनुष्ये मनुष्य, सपञ्चकैः पञ्चक पञ्चक, साश्वकर्णैः तेमज्ज शाखनी साथे एवं साखुके साथ, न्यग्रोध- वड वरगद, उदुम्बर- उड्डाणैवा गूलर, अश्वत्थ- पीपण पीपल, प्लक्ष्म- पीपण पिलखन, शाल- शाख शाल, प्रियङ्गुभिः धडैवा प्रियङ्गु, तालमस्तक- ताडनी टायना भाग ताल- मस्तक, जम्बूत्वक्- अंशुनी छाल जामुनकी छाल, प्रियालैः अने यारोणीधी और चिरौजीसे, शृतात् उड्डाणैवा शृत, क्षीरात् दूधमाथी दूधमेंसे, जातेन उत्पन्न भयेवा उत्पन्न, सर्पिषा धृतथी घीसे, शाल्वोदनम् शाणनी रोआने। भात शालि चावलका ओदन, अद्यात् भावे खावे ॥ ३१-३२ ॥

31-32. The patients suffering from pectoral lesions and paucity of semen should be given cooked sali rice with ghee prepared from the milk decocted with banyan fig, gular fig, holy fig, yellow-barked fig, indian sal, perfumed cherry, the tuft of the palm, the bark of the jambul, buchanan's mango, himalayan cherry and the asvakarna sal.

३१. न्यग्रोध-मधुर (प.)

,, प्रियालैः-पियालैः (घ.)

२९. शर्करां-शर्करा (घ.)

यष्ट्याह्वदिवृतम्—

यष्ट्याह्वनागवलयोः काथे क्षीरसमं घृतम् ।
पयस्यापिप्पलीवांशीकल्कसिद्धं क्षते शुभम् ॥३३॥

यष्ट्याह्व- जेठीमध मुलदही, नागवलयोः तथा गंजेरीना और गंगेरनके, काथे क्वाथभां काथमें, पयस्या- लोयंशु विलाईकन्द, पिप्पली- पीपर पिप्पली, वांशी- अने वांसडपूरना और वंशलोचनके, कल्क- डलथी कल्कसे, सिद्धम् सिद्ध करेख सिद्ध, क्षीरसमम् तथा समभाग दूधवाणु तथा समानभाग दूधवाला, घृतम् घी वी, क्षते उरःक्षतभां उरःक्षतमें, शुभम् साधुं छे इतिकर है ॥३३॥

33. The medicated ghee prepared in the decoction of liquorice and gingo fruit, and an equal quantity of milk with the paste of milky yam, long pepper and bamboo mauna, is beneficial in pectoral lesions.

कोलादिवृतम् —

कोललाक्षारसे तद्वत् क्षीराष्टगुणसाधितम् ।
कल्कैः कटुङ्गदार्वीत्वग्बत्सकत्वक्फलैर्वृतम् ॥३४॥

तद्वत् ते ७४ भभाग्ने उसी प्रकार, कोल- भोरना घेरके, लाक्षा- अने लाभना और लाक्षाके, रसे क्वाथभां काथमें, कटुङ्ग- अरजुनी छाल अरजुनी छाल, दार्वी- दार्वीनी दार्वीकी, त्वक्- छाल छाल, बत्सक- डलानी कुङ्केकी रक्क- छाल छाल, फलैः अने डलना और फलके, कल्कैः डलथी कल्कसे, क्षीर-अष्टगुण- घीघी आठगुणा दूधभां घीसे आठगुने दूधमें, साधितम् सिद्ध करेख सिद्ध किया हुआ, घृतम् घृत शुभ छे वी शुभ है ॥ ३४ ॥

34. Similarly the medicated ghee prepared in the solution of jujube and lac, and milk eight times the quantity of ghee, together with the paste of the barks of indian calosanthos,

३३. क्षीरसमं-क्षीररसे (प.)

॥ पयस्या-पयसा (झ. थ.)

॥ शुभम्-हितम् (च.)

indian berberry and kurchi and kurchi seeds is beneficial in pectoral lesions.

उरःक्षते अमृतप्राशघृतम्—

जीवकर्षभकौ वीरां जीवन्तीं नागरं शटीम् ।
चतस्रः पर्णिनीर्मदे काकोलयौ द्वे निदिग्धिके ॥३५॥

पुनर्नवे द्वे मधुकमात्मगुप्तां शतावरीम् ।
ऋद्धिं परुषकं भार्गी मृद्वीकां वृद्धतीं तथा ॥३६॥

शृङ्गाटकं तामलकीं पयस्यां पिप्पलीं बलाम् ।
वदराक्षोटवर्जूरवातामाभिषुकाप्यपि ॥३७॥

फलानि चवमादीनि कल्कान् कुर्वीत कार्षिकान् ।
धात्रीरसविदारिभुच्छागमांसरसं पयः ॥३८॥

कुर्यात् प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
प्रस्थार्धं मधुनः शीते शर्करार्धतुलं तथा ॥३९॥

द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वज्जरिचानि च ।
विनीय चूर्णितं तस्मात्त्रिह्यान्मात्रां सदा नरः ॥४०॥

अमृतप्राशमिन्धेतन्नराणाममृतं घृतम् ।
सुधामृतरसं प्राश्यं क्षीरमांसरसाशिना ॥४१॥

जीवक- ७५५ जीवक, ऋषभकौ ५५५५ ऋषभक, वीराम् शतावरी शतावर, जीवन्तीम् देडी जीवन्ती, नागरम् सड सोठ, शटीम् पट्टयूरो कचूर, चतस्रः पर्णिनीः शालपर्णी- पृश्निपर्णी- मुद्गपर्णी- मापपर्णी शालपर्णी- पृश्निपर्णी- मुद्गपर्णी- मापपर्णी, द्वे मेदे मेदा, भक्षमेदा मेदा, महामेदा काकोलयौ डाडेली क्षीरडाडेली काकोली, क्षीरकाकोली, निदिग्धिके डेली लोरीगण्डी, भेडी लोरीगण्डी छटी और बडी कटेरी, द्वे पुनर्नवे लाव अने सईस साटोडी खेत और रक्त गदहपुरजा, मधुकम्

३६. मधुकमात्मगुप्तां-मधुके सात्मगुप्ताम् (ख.)

३९. कुर्यात्-दत्त्वा (च.)

॥ कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन-दत्त्वा प्रस्थोन्मितान् भागान् (ङ.)

॥ कुर्यात्प्रस्थोन्मितं तेन घृतप्रस्थं-एषां प्रस्थोन्मितान् भागान् घृतप्रस्थे (क. ग. घ. त.)

४०. द्विकार्षिकाणि पत्रैलाहेमत्वज्जरिचानि च — पलार्धकं च मरिचत्वगेलापक्वकेजुरात् (च. द. घ.)

॥ विनीय चूर्णितं तस्मात्-चूर्णितानि विनीयास्मात् (क. घ. त.)

नेलीमध मुलहठी, आत्मगुप्तम् डोवथ केवांच, कतावरीम्
शतावरी शतावर, ऋद्धिम् ऋद्धि ऋद्धि, परुषकम्
शालसा कालसा, माङ्गीम् भार्गी भार्गी, मृद्वीकाम्
प्राक्ष मुनके, तथा बृहतीम् उबेली भार्गीगुणी नदी कटेरी,
शृङ्गाटकम् सींगोडां सिंघादा, तामलकीम् बेय्याभली
मुईभांवाला, पयस्याम् बेय्याङ्गुं बिलाईकन्द, पिप्पलीम्
पीपर पिप्पली, बलाङ्गुं अला बला, बदर- भार्गी बेर,
अक्षोट- अभरोट अखरोट, खर्जूर- अमूर खजूर,
वाताम- अलाभ बादाम, अभिषुक्काणि अपि पिस्तां पिस्ता,
एवम् आदीनि अने अेवा प्रकारनां पीपुं और इस
प्रकारके अन्य, फलानि इणे। फल कार्षिकान् ओक ओक
तोला लवने एक एक कर्ष लेकर कलकान् कलक कलक,
कुर्वीत अनाववे। करे घात्रीरस- आभणाने रस
आंवलेका रस, बिदारी- बेय्याङ्गुं बिलाईकन्द,
इक्षु- शेरीडी ईख, छाग- अकराने। बकरेका, मांसरसम्
मांसरस मांसरस, पयः तथा दूध और दूध, प्रस्थो-
न्मितम् दरेक ६४ तोला प्रत्येक एक प्रस्थ, कुर्यात्
देवां लेवे, तेन तेनाथी उनसे, घृतप्रस्थम् ६४ तोला
धी धी एक प्रस्थ, विपाचयेत् पकावपुं पकावे, शीते
ठंडुं थाय तयारे शीत होने पर, मधुनः मध मधुघा,
प्रस्थार्धम् ३२ तोला आधा प्रस्थ, तथा शर्करा- साकर
चीनी, अर्धतुलाम् २०० तोला पचास पल, पत्र- तेज-
पत्र तेजपत्र, एला- ओलथी इलायची, हेम- दाल नाग-
केसर रक्त नागकेसर, त्वक्- तज दालचीनी, मरिचानि च
अने भरी और मरिच, द्विकार्षिकाणि दरेक अे तोला
प्रत्येक दो कषेका, चूर्णितम् थूणुं डरी चूर्ण करके, विनीय
मेणवीने मिलाकर, तस्मात् तेभाथी उसमेंसे, नरः
भनुष्ये पुरुष, सदा हर्षेशां नित्य, मात्राम् मात्रा
प्रमाणे मात्रामे, लिङ्गात् थाटपुं चाटे, इति एतत्
आ। यह, अमृतप्राशम् घृतम् अमृतप्राश धृत अमृत-
प्राश घृत, नराणाम् भनुष्येणुं मनुष्योंके लिए अमृतम्
अमृत अे अमृत है, क्षीर- दूध दूध, मांसरस- तथा
मांसरसनुं तथा मांसरसके, अग्निना लोभन करने
खानेवालेको, सुधा- सुधा सुधा, अमृत- तथा अमृत
समान तथा अमृत समान, रसम् रसवाणुं आ धृत
रसवाला यह घृत, प्राश्यम् आपुं ओर अे खाना
चाहिए ॥ ३५-४१ ॥

35-41. Jivaka, rishabhaka, milky
yam, cock swallow wort, dry ginger,
long zedoary, tetrafolia, the two kinds
of meda, two kinds of kakoli, indian
night shade and yellow-berried night
shade and white and red hog-weed,
liquorice, cowage, climbing asparagus,
riddhi, falsa, betel-killer, grape, yellow
berried nightshade, indian water chest-
nut, feather foil, milky yam, long
pepper, heart-leaved sida, jujube, wal-
nut, date, almond and abhishuka and
similar other drugs; take one tola of
each of these and make a paste of it
and prepare a medicated ghee in sixty-
four tolas of ghee with 64 tolas each
of the juice of emblic myrobalan, juice
of white yam, sugarcane juice, juice of
the goat's flesh and cow's milk with
the above paste. When it is cooled mix
it with 32 tolas of honey, 200 tolas of
sugar and the powder of 2 tolas of each
of cinnamon leaf, small cardamom, fra-
grant poon, cinnamon and black
pepper. The patient may lick this
Amrita Prasa ghee—ambrosial linctus—
in proper dose which acts as ambrosia
on men. A man taking the milk and
meat juice should take this nectarial
or ambrosial ghee.

नष्टशुक्रक्षतक्षीणदुर्बलव्याग्निनिर्जितम् !

स्त्रीप्रसक्तान् कृशान् वर्णस्वरहीनांश्च वृंहयेत् ॥४२॥

कासहिकाज्वरश्वासदाहतृष्णाक्षपित्तनुत् ।

पुत्रदं वमिमूर्च्छाद्विद्योनिमूत्रामयापहम् ॥४३॥

इत्यमृतप्राशघृतम् ।

४३. ज्वर-अरुचि (प.)

„ वमि-छर्दि (ग.)

नष्टशुक्र- नेनुं वीर्यं नाश पाभ्युं छे ओवा जिनका वीर्य नष्ट हो गया हो ऐसे, क्षतक्षीण- क्षतक्षीण क्षत- क्षीण, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, व्याधि- रोगभी व्याधिसे, कश्चित्नाश क्षीण यथेष्टा कृश, स्त्रीप्रसक्तान् स्त्रीभिः आसक्त स्त्रीमें आसक्त, कृष्णान् कृश कृश, वर्ण- तथा पण्डुं तथा वर्ण, स्वर- अने स्वर और स्वर, हीनान् च नेना हीन यथा छे ओवा पुरुषोत्तुं जिनके हीन हो गये हैं ऐसे पुरुषोंको, बृंहमेव भृंहण्डुं उरे छे बृंहण करता है, कास- डास कास, हिक्का- हिक्का हिक्का, ज्वर- ज्वर ज्वर श्वास- श्वास श्वास, दाह- दाह दाह, तृष्णा- तथा तृष्णा, अस्त्रपित्तज्वर तथा रक्तपित्तने नाश उरे छे तथा रक्तपित्तका नाशक, पुत्रदम् पुत्र आ- प- नादुं पुत्र देनेवाला, वमि- अने वमन और वमन, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, हृद्- हृद् हृद्, योनि- योनि योनि, मूत्र- तथा मूत्रना तथा मूत्रके, आमयापहम् रोगने नाश उरे नादुं छे रोगोंका नाशक है ॥ ४२-४३ ॥ इति आ. यह, अमृतप्रसाधृतम् अमृतप्रसाधृत छे अमृतप्रसाध घृत है ।

42-43. This ghee will act as a roborant on persons emaciated from loss of semen, pectoral lesion, cachexia, debility and diseases, those who resort to over-indulgence in women, those who have gone thin, and also, those who have lost their complexion and voice. It is curative of cough, hiccup, fever, dyspnea, burning thirst, hemothermia, vomiting, fainting, stomach disorders, gynecic and urinary disorders and it promotes procreative power. Thus has been described the Amrita Prasa ghee.

उरःक्षते श्वदंष्ट्रादिघृतम्—

श्वदंष्ट्रादीरमस्त्रिष्ठाबलाकाशमर्यकत्तृणम् ।
दर्भमूलं पृथक्पर्णी पलाशवर्भकौ स्थिराम् ॥४४॥

पलिकं साधयेत्तेषां रसे क्षीरचतुर्गुणे ।

कल्कैः स्वगुप्ताजीवन्तीमेदर्पभकजीवकैः ॥४५॥

शतावर्यद्विभृद्धीकाशर्कराश्रावणीविसैः ।

प्रस्थः सिद्धो घृताद्वातपित्तहृद्(द्ध)वशूलजुत् ॥४६॥

मूत्रकृच्छ्रप्रमेहार्शःकासशोषक्षयापहः ।

धनुःस्त्रीमद्यभाराध्वखिन्नानां बलमांसदः ॥४७॥

इति श्वदंष्ट्रादिघृतम् ।

श्वदंष्ट्रा- गोभृशु गोलरु, उशीर- वीर्यने वाणो खस, मस्त्रिष्ठा- मस्त्रि मंजीठ, बला- भला बला, काशमर्य- शीरजुनां क्षण गंभारीके कल, कत्तृणम् रेक्षिपधास रुषावास, दर्भमूलम् दर्भनां भृश दर्भमूल पृथक्पर्णीम् पीठवण पीठवन, पलाश- भाभरो ढाक, ऋषभकौ ऋषभक ऋषभक, स्थिराम् सालवणु सरीवन, पलिकम् दरेड ४ तोला लर्ध प्रत्येकको पलमात्र लेकर, साधयेत् क्वाथ करेवा काथ करे, क्षीरचतुर्गुणे आरगणुा दूधसहित चौगुने दूधसहित, तेषाम् तेना उनके, रसे क्वाथभां काथमें, स्वगुप्ता- डौयथ केवाँच जीवन्ती- दोडी जीवन्ती, मेदा- मेदा मेदा, ऋषभक- ऋषभक ऋषभक जीवकैः ७५५ जीवक, शतावरी- शतावरी शतावर, ऋद्धि- ऋद्धि ऋद्धि, मृद्धीका- मृद्धी मुनके, शर्करा- साकर चीनी, श्रावणी- गोभृशु मृद्धी, विसैः अने कमण्डंडना तंतु ओओना और कमलदंडके तंतु इनके कल्कैः उरुथी कल्कसे, सिद्धः सिद्ध उरेलुं सिद्ध किया हुआ, घृतात् घी घीका, प्रस्थः ६४ तोला एक प्रस्थ, वात- वात वात, पित्त- पित्त पित्त, हृद्- हृद् हृद्, शूल- अने हृद् यना शूलने और हृद्दलका, जुत् नाश उरे छे नाशक है, मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, प्रमेह- प्रमेह प्रमेह, अर्शः- अर्श अर्श, कास- उधरस कास, शोष- शोष शोष, क्षय- तथा क्षयने तथा क्षयका, अपहः नाश उरे छे नाशक है, धनुः- अने धनुष्य और धनुष, स्त्री- स्त्री स्त्री, मद्य- मद्य मद्य, भार- भार भार, अध्व- तथा मुसादरीथी तथा चलनेसे, खिन्नानाम् भिन्न यथेष्टाओना खिन्न पुरुषोंके, बल- भल बल, मांसदः तथा मांस वधारनार छे तथा मांसको बढ़ानेवाला है ॥ ४४-४७ ॥ इति आ. यह, श्वदंष्ट्रादिघृतम् श्वदंष्ट्रादिघृत छे श्वदंष्ट्रादिघृत है ।

४५. पलिकं-पलिकान् (व.)

44-47. Decoct 4 tolas of each of small caltrops, cuscus grass, indian madder, heart-leaved sida, white teak, ginger grass, roots of sacrificial grass, painted leaved uraria, palas, rishabhaka and ticktrefoil, till it is reduced to one-fourth of its quantity and prepare a ghee in this solution by adding 64 tolas of ghee, four times the quantity of milk, and the paste of cowage, cock swallow wort, meda, rishabhaka, jivaka, climbing asparagus, riddhi, grapes, sugar, east indian globe thistle and lotus stalks. This ghee is curative of disorders of vata, pitta, tachycardia, colic, dysuria, urinary disorders, piles, cough, consumption, wasting and is a promotive of strength and flesh in persons emaciated as the result of overstrain, practising the bow, over-indulgence in women and wine and carrying of heavy loads and the fatigue due to excessive walking. Thus has been described the compound small Caltrops Ghee.

उरःक्षते मधुकादिघृतम्—

मधुकाष्टपलद्राक्षाप्रस्थकाथे घृतं पचेत् ।
पिप्पल्यष्टपले कल्के प्रस्थं सिद्धे च शीतले ॥४८॥
पृथगष्टपलं क्षौद्रशर्कराभ्यां विमिश्रयेत् ।
समसक्तु क्षतक्षीणे रक्तगुल्मे च तद्धितम् ॥४९॥

मधुक- ७८० मधु मुलहठी, अष्टपल- ३२ तोला
आठ पल, द्राक्षा- अने द्राक्ष और मुनके, प्रस्थ- ६४
तोलांना प्रस्थमात्रके, काथे ३ पायभू काथमें, पिप्पली-
५१५२५ पिप्पलीके, अष्टपले ३२ तोला आठ पलके,
कल्के ४६५ मू कल्कमें, प्रस्थम ६४ तोला एक प्रस्थ,

४८. घृतं पचेत्—पचेद् घृतात् (च.)

घृतम् घृत घृत, पचेत् पकायुं पकावे, सिद्धे सिद्ध भया
पछी सिद्ध होनेके पश्चात्, शीतले च ङ्कुं यत्तां ठंडा
होने पर, क्षौद्र- मधु मधु, शर्कराभ्याम् तथा साकर
और चीनी, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, अष्टपलम्
३२ तोला आठ पल लेकर, विमिश्रयेत् मेलनवां मिलावे,
समसक्तु समान साथवा मेलनेधुं समान भागमें सक्तु
मिलाया हुआ, तत् ते घृत वह घृत, क्षतक्षीणे क्षत-
क्षीणभू क्षतक्षीणमें, रक्तगुल्मे च अने रक्तगुल्मभू
और रक्तगुल्ममें, हितम् हितकर छे हितकर है ॥४८-४९॥

48-49. Take 32 tolas of liquorice and 64 tolas of dried grapes and to the decoction obtained from these add 64 tolas of ghee and 32 tolas of the paste of long pepper, and cook. After it has been taken off the fire and allowed to cool, add 32 tolas each of honey and sugar. This medicated ghee taken with equal quantity of fried barley flour is beneficial in cases of pectoral lesions and cachexia and gulma due to vitiated menstrual blood.

उरःक्षते सर्पिर्गन्धोगम्—

धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसैर्घृतम् ।
अजागोपयसोश्चैव सप्त प्रस्थान् पचेद्भिषक् ॥५०॥
सिद्धशीते शिलाक्षौद्रदिनःसं चिन्नेक तत् ।
यक्ष्मापस्मारपित्तासृकासमेहक्षयापहम् ॥५१॥
वयःस्थापनमायुष्यं मांसशुक्रबलप्रदम् ।
घृतं तु पित्तेऽभ्यधिके लिङ्गाद्वातेऽधिके पिबेत् ॥५२॥
लीढं निर्वापयेत् पित्तमल्पत्वाद्धन्ति नानलम् ।
आक्रामत्यनिलं पीतमूष्माणं निरुणद्धि च ॥५३॥

भिषक् वैद्य वैद्य, धात्रीफल- आभगां आंवले,
विदारी- बे(य)काणुं जिलाईकन्द, इक्षु- शेरडी ईख,
जीवनीय- अने जवनीयगुल्मी औषधिओना और

५०. जीवनीयरसैर्घृतम्—जीवनीयरसाद् घृतात् (व. छ. ज. त.)

५१. कासमेहक्षयापहम्—योनिमूत्रामबापहम् (प.)

जीवनीयगणोक्त ओषधियोंके. रसैः क्वाथयी कायसे, घृतम् धी घृतके अजा- अने भक्षरीनु और बकरीके, गो- तथा गायतुं और गौके, पयसोः च दूध दूधके, सप्त एव सात न सात ही, प्रस्थान् प्रस्थ प्रस्थको, पचेत् पडावतुं पकावे, सिद्ध- धी सिद्ध भर्षी धी सिद्ध होनेके पश्चात्, शीते ढंठुं थतां ठंडा होने पर, सिता- साकर चीनी, औद- तथा भक्ष और मधुके, द्विप्रस्थम् ६४ तोला दो प्रस्थ, त्रिप्रस्थम् मेणवतुं मिलावे, तत् च ते धृत वद घृत यक्ष्म- राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, जपस्मार- अपस्मार अपस्मार, पित्तासृक्- रक्तपित्त रक्त- पित्त, कास- कास कास, नेद- प्रमेद प्रमेद, क्षय- अने क्षयने और क्षयको, अपवन् नाश करे छे नष्ट करनेवाला है, वयःस्थापनम् तेभ्यः पयःस्थापन एवं वयःस्थापन, जातुष्यम् आयुष्य वधारनार आयु बढ़ाने- वाला, मांस अने मांस और मांस, शुक्र- शुक्र शुक्र, बल तथा जगने तथा बलको, प्रदम् आपनार छे देने- वाला है, पित्ते पित्त पित्तके अभ्यधिके अधिक पधुं होय त्पारे ज्यादा बढ़ने पर, तु तो तो, घृतम् धी घृतको, लिह्यात् आटवुं चाटे. चाटे चाट चाटके, अधिक पधे होय त्पारे ज्यादा बढ़ने पर, पिवेत् पीतुं पीने, लीडम् आटवुं धी चाटा हुआ घृत, अल्प- त्वात् थोडुं होनाथी अल्प होनेसे, पित्तम् पित्तने पित्तको, निर्वापयेत् शीत करे छे शान्त करता है, जल- कम् अने आग्नने और अग्निको, न हन्ति नाश नहीं करतुं नष्ट नहीं करता पीतम् पीधेनुं धी पिया हुआ घृत, अम्लिकम् वायुने वायुको, आक्रामति दबावे छे दबाता है, ऊष्माणम् अने उष्माणे और ऊष्माको, सिद्धादि च शीत करे छे शान्त करता है ॥ ५०-५३ ॥

50-53. The physician should take 64 tolas each of the following seven articles: juices of chebulic myrobalan, white yam, sugar cane, drugs of the life-promoter group, ghee, goat's milk and cow's milk and should cook the whole together. After it has been allowed to cool, add 64 tolas each of sugar candy and honey. This medicated

ghee is curative of consumption, epilepsy, hemothermia, cough, urinary disorders and wasting; it is also rejuvenating and promotive of life and promotes flesh, semen and vitality. Ghee should be taken in the form of linctus in conditions where pitta is predominant, and where vata is predominant it should be taken in the form of a potion. When used as a linctus, the dose being small, it quiets the pitta, without quenching the gastric fire; when used as a potion, (the dose being large) it subdues vata, while preventing the diffusion of the gastric fire.

क्षामक्षीणकृशाङ्गानामेतान्येव घृतानि तु ।
त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैः स्त्यानानि योजयेत् ५४
सर्पिर्गुडान् समध्वंशाज्जग्वा चानु पयः पिवेत् ।
रेतो वीर्यं बलं पुष्टिं तैराशुतरमाप्नुयात् ॥ ५५ ॥

इति सर्पिर्गुडाः ।

क्षाम- थाडी गमेला थके हुए, क्षीण- क्षीण क्षीण, कृश- अने दुर्बल और कृश, अङ्गानाम् अङ्गानाओने शरीरवालोंको, तु तो तो, त्वक्क्षीरी- त्वक्क्षीरी वंशलोचन, शर्करा- साकर चीनी, लाज- तथा शाजना और लाजाके, चूर्णैः थूल्थी चूर्णसे स्त्यानानि धाटा करेलां अवलेहके समान बने, एतानि एव आ न इन्हीं, घृतानि घृतानि 'घृतोंका, योजयेत् योजना करवी प्रयोग करना चाहिए, समध्वंशान् समान अ. ग. भा. भ. ध. ना. समान प्रमाणमें मधुमिश्रित, सर्पिर्गुडान् धीना दाडु कीके लड्डू जग्वा आधने खाकर, अनु च पाछगथी पीछे, पयः दूध दूध, पिवेत् पीतुं पीवे, तैः तेनाथी मनुष्य उनसे पुरुष, रेतः रेत रेत, वीर्यम् वीर्य वीर्य, बलम् अण बल,

५४. त्वक्क्षीरीशर्करालाज-त्वक्क्षीरीपिप्पलीलाज (च. थ. द. ध.)

„ स्त्यानानि-पानानि (ख.)

५५. चानु पयः पिवेत्-वाचात् पयोऽनु च (घ.)

पुष्टिम् अने पुष्टि और पुष्टिको आशुतरन् तरत न
शीघ्र ही, आप्नुवात् प्राप्त करे छे प्राप्त करता है
॥ ५४-५५ ॥ इति आ ये, सर्पिर्गुडाः धीना वाडु छे
पीके लड्डू हैं।

54-55. All these ghees made into a thick paste with the powders of bam-boo manna, sugar and roasted paddy powder, may be used for persons who are weak, emaciated and thin. The patient may take this medicated ghee rolled into balls with the addition of equal quantity of honey. It should be followed by a potion of milk. By a course of this one obtains increase of semen, vitality, strength and plumpness at a quicker rate. Thus have been described the ghee ball preparations.

बला विदारी ह्रस्वा च पञ्चमूली पुनर्नवा ।
पञ्चानां क्षीरिवृक्षाणां शुक्ला सुष्ट्यंशका अपि ॥५६॥
एषां कषाये द्विक्षीरे विदार्याजरसांशिके ।
जीवनीयैः पचेत् कल्कैरक्षमात्रैर्घृताढकम् ॥५७॥
सितापलानि पूते च शीते द्वात्रिंशत् क्षिपेत् ।
गोधूमपिप्पलीवांशीचूर्णं शृङ्गाटकस्य च ॥५८॥
समाक्षिकं कौडविकं तत् सर्वं खजमूर्च्छितम् ।
स्त्यानं सर्पिर्गुडान् कृत्वा भूर्जपत्रेण वेष्टयेत् ॥५९॥
ताञ्जग्ध्वा पलिकान् क्षीरं मद्यं वाऽनुपिबेत् कफे ।
शोणे कासे क्षते क्षीणे श्रमस्त्रीभारकर्शिते ॥६०॥

रक्तनिष्ठीवने तापे पीनसे चोरसि स्थिते ।
शस्ताः पार्श्वशिरःशूले मेदे च स्वरवर्णयोः ॥६१॥
इति द्वितीयसर्पिर्गुडाः ।

बला अला बला, विदारी लोयडाणुं विलाईकन्द,
ह्रस्वा लधु लधु, पञ्चमूली पञ्चमूल पञ्चमूल, पुनर्नवा
च साटेडी गदहपुरना, पञ्चानाम् तथा पांच तथा
पांचों, क्षीरिवृक्षाणाम् क्षीरी वृक्षोना क्षीरी वृक्षोंके, मुष्टि-
अंशकाः आर आर तोला प्रत्येकके पल मात्र, शुक्लाः
शुंग शुंग, एषाम् ऐशोना इनके, विदारी- लोयडाणुं
विलाईकन्द, आजरसांशिके अने अजराना मांसरस-
सहित और बकरेके मांसरससे युक्त, द्विक्षीरे अभक्षु
हृषणाणा दुग्ने दूध मिलाये हुए, कषाये कषायभां
कायमें, अक्षमात्रैः अक्ष तोला प्रत्येक कषमात्र,
जीवनीयैः जीवनीय गणुनी ओषधियोना जीवनीय
गणोक्त ओषधियोंके, कल्कैः ५६५५ कल्कसे, घृत-आढकम्
२५६ तोला धी घृत एक आढक, पचेत् पकावतुं
पकावे, शीते ठंडुं तथा पछी ठंडा होने पर, पूते च
गाथी लधुने छान लेकर, द्वात्रिंशत् अत्रीस वत्तीस,
सितापलानि पल साकर पल मिसरी, गोधूम- धडें
गेहूं, पिप्पली- धीपर पिप्पली, वांशी- अने वांस-
५५५५ और वंशुलोचनका चूर्णम् यूष् चूर्ण शुंगा-
टकस्य च अने शींगोडांतुं यूष् और सिंघाडेका
चूर्ण, समाक्षिकम् मधुसहित मधुसहित, कौडविकम्
१६ तोला चार पल, क्षिपेत् नाअपुं छोड़े, तत् ओ
इन, सर्वम् अधाने सबको, खज- तावीथाथी खजदण्डसे,
मूर्च्छितम् भेगवीने मिलाकर, स्त्यानम् अवक्षेपे जेवुं
थतां अवलेह हो जाने पर, सर्पिर्गुडान् धीना वाडु
पीके लड्डू, कृत्वा अनावीने बनाकर, भूर्जपत्रेण
लोणपत्रेण भूर्जपत्रे, वेष्टयेत् वीटुं लपेट देवे,
पलिकान् पलमात्र पलमात्र, तान् ते उनको, जग्ध्वा
आधने खाकर, क्षीरम् हृष दूध मद्यम् वा अथवा
मद्यम् या मद्यका, अनुपिबेत् अनुपान करवुं अनुपान
करे, कफे ५६५५ कफमें, शोणे शोषभां शोषमें, कासे
कासभां कासमें, क्षते क्षतभां क्षतमें, क्षीणे क्षीणताभां
क्षीणतामें, श्रम- श्रम श्रम, स्त्री- स्त्री स्त्री, भार- अने
भारथी और भारसे, कृशिते कृश थयेवाने कृश हुएको,

६१. स्थिते-क्षते (ड.)

५७. रसांशिके-रसांशिके (ज.)

५८. पूते च-पूतेऽस्मिन् (क. घ.)

., द्वात्रिंशत् क्षिपेत्-द्वात्रिंशदावपेत् (ब.)

५९. समाक्षिकं कौडविकं-सक्षौद्रं कुडवांशेन (ब.)

रक्तनिधीवने दोहरी थूकनामां रक्त थूकनेमें, उरसि छातीमां छातीमें, स्थिते रहेला स्थित, तापे संतापमां संतापमें, पीनसे च पीनसमां पीनसमें, पार्श्व-पाश्वर् पार्श्व, शिरः- तथा शिरना और शिरके, शूले शूलमां शूलमें, स्वर- अने स्वरना और स्वरके, वर्णयोः तथा वर्णना तथा वर्णके, मेदे च भेदमां मेदमें, दास्ताः प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥ ५६-६१ ॥ इति आ ये, द्वितीय- भीम दूसरे, सर्पिर्गुडाः धीना द्राघु छे घीके लड्डू हैं।

56-61. Take four tolas each of heart-leaved sida, white yam, minor pentaradix, hog-weed and sprouts of the five milk-yielding trees (viz. the five varieties of fig). To the decoction obtained from these, add twice its quantity of milk and an equal quantity of the juice of white yam and the meat-juice of goat's flesh, one tola of the paste of each of the ten drugs of the life-promoter group and 256 tolas of ghee. Cook the whole together. After it has cooled, filter and add 128 tolas of sugar-candy and 16 tolas each of the powder of wheat, long pepper, bamboo manna, indian water chestnut and honey. The whole should be beaten up into the consistency of a paste by means of a wooden stick and rolled into balls. These ghee-balls should be wrapped round in birch leaves. This preparation should be taken in a dose of 4 tolas and followed by a potion of milk or, in the case of kapha disorders, by a potion of wine. These ghee-balls are recommended in the disorders of consumption, cough pectoral lesions, wasting, emaciation due to overwork,

indulgence in women and carrying of heavy weights, in hemoptysis, in heat or colds affecting the chest, in pain in the sides of the chest or in the head and in loss of voice and complexion. Thus has been described the second variety of ghee-balls.

त्वक्क्षीरी-प्रावणी-द्राक्षा-सूर्वेषमकजीवकैः ।

वीर्यक्षीरकाकोली-बृहती-कपिकच्छुभिः ॥ ६२ ॥

खर्जूरफलमेदाभिः क्षीरपिष्टैः पलोन्मितैः ।

धात्री-विदारी-धुरस-प्रस्थैः प्रस्थं घृतात् पचेत् ॥ ६३ ॥

शर्करार्धतुलां शीते क्षौद्रार्धप्रस्थमेव च ।

दत्त्वा सर्पिर्गुडान् कुर्यात्कासहिकाज्वरपहान् ॥ ६४ ॥

त्वक्क्षीरी- वासकपूर- वंशलोचन, प्रावणी- गोरममुंडी मुंडी, द्राक्षा द्राक्ष मुनके, सूर्वा- पुरी सूर्वा, कषभक- कषभक कषभक, जीवकैः ७५६ जीवक, वीरा- शतावरी शतावरी, कद्वि- कद्वि कद्वि क्षीरकाकोली- क्षीरकाकोली, बृहती- बृहती, लोणी- लोणी, गण्डी- गण्डी, कटेश- कटेश, कपिकच्छुभिः क्षीर- केरौच, खर्जूरफल- खर्जूर खर्जूर, मेदाभिः मेदा मेदा, पलोन्मितैः ओषधीनां अत्येकना ४ तोला इनके प्रत्येकके पलप्रमाण, क्षीर- दूधमां दूधमें, पिष्टैः पीसेला कटुथी पीसे गये कलकसे, धात्री- आमणां आंवले विदारी- लोयकालुं बिलाईकन्द, धुरस- तथा शेरडीना रस और ईसका रस, प्रस्थैः प्रदेकना ६४ तोलाथी प्रत्येकके प्रस्थसे, घृतात् घी घीका, प्रस्थम् ६४ तोला एक प्रस्थ, पचेत् पकावतुं पकावे, शीते ठंडुं थप्या पछी तेमां ठंडा होने पर उसमें, शर्करा- साकर चीनी, अर्धतुलां २०० तोला पचास पल, क्षौद्र- अने मध और शहद, अर्धप्रस्थम् च एव ३२ तोला आधा प्रस्थ दत्त्वा नाभीने डालकर, कास- कास, हिक्का- डेडडी हिक्का, ज्वर- तथा ज्वरना और ज्वरका, अपहार् नाश करनेवाला नाशक, सर्पिर्गुडान् धीना द्राघु घीके लड्डू, कुर्यात् करनेवाला बनावे ॥ ६२-६४ ॥

६२. खर्जूरफलमेदाभिः-खर्जूरविषमेदाभिः (प.)

६४. दत्त्वा-क्षिप्त्वा (क. घ. च.)

62-64. Prepare a paste in milk of 4 tolas of each of the following 13 articles—east indian globe thistle, grape, trilobed virgin's bower, rishabhaka, jivaka, milky yam, riddhi, kshira kakoli, yellow-berried night shade, cowage, date and meda. Add to the paste thus obtained 64 tolas of the juice of each of emblic myrobalans, white yam, and sugarcane and cook in 64 tolas of ghee. After cooling, add 200 tolas of sugar and 32 tolas of honey and roll into balls. These ghee-balls are curative of cough, hiccup and fever.

यक्ष्माणं तमकं श्वासं रक्तपित्तं हलीमकम् ।
शुक्रनिद्राक्षयं तृष्णां हन्त्युः कार्श्यं सकामलम् ॥६५॥
इति तृतीयाः सर्पिर्गुडाः ।

यक्ष्माणम् ऐओ २०० भक्ष्मा ये राजयक्ष्मा, तमकम् श्वासम् तमकं श्वासं तमकं श्वासं, रक्तपित्तम् रक्तपित्तं रक्तपित्तं, हलीमकम् हलीमकं हलीमकं, शुक्र- शुक्रो शुक्रके, निद्रा- तथा निद्राको तथा निद्राके, क्षयम् क्षयक्षय, तृष्णाम् तृष्णा तृष्णा, सकामलम् अने कमलासहित और कमलासहित, कार्श्यम् कृशताको कृशताको, हन्त्युः नाश करे छे मष्ट करते हैं ॥६५॥ इति आ ये, तृतीयाः त्रीन् तीसरे, सर्पिर्गुडाः धीना धाडु छे चीके लड्डू हैं ।

65. Consumption asthma, hemothermia, halimaka, loss of semen insomnia, thirst, emaciation and jaundice are also cured by these ghee-balls. Thus has been described the third kind of ghee-balls

नवमामलकं द्राक्षामागुतां पुनर्नवाम ।
शतावरीं विदारीं च समङ्गां पिप्पलीं तथा ॥६६॥
पृथग्दशपलान् भागात् पलान्यष्टौ च नागरात् ।
६६. समङ्गान्-समांशां (व. ल.)

यष्ट्याहसौवर्चलयोर्द्विपलं मरिचस्य च ॥६७॥
क्षीरतैलघृतानां च त्र्याहके शर्कराशते ।
कथिते तानि चूर्णानि दत्त्वा बिल्वसमानं गुडान् ६८
कुर्यात्तान् भक्षयेत् क्षीणः क्षतः शुष्कश्च मानवः ।
तेन सद्यो रसादीनां वृद्ध्या पुष्टिं स विन्दति ॥६९॥
इति चतुर्थसर्पिर्गुडाः ।

नवम् नवम् नये, आमलकम् आमलां आवले, द्राक्षाम् द्राक्ष मुन्के, आत्मगुताम् डोवथ देवाँच, पुनर्नवाम् साठोडी मदहपुरना, शतावरीम् शतावरी शतावर, विदारीम् च बोयकाणुं विलाईकन्द, समङ्गाम् रीसामण्णी लज्जावन्ती, तथा तथा तथा, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, पृथक् ऐओना लुद्ध लुद्ध इनके पृथक् पृथक्, दशपलान् ४० तोलांना दसपलके, भागात् भाग भाग, नागरात् सूटना सोंठके, अष्टौ आठ आठ, पलानि पल पल, यष्ट्याह- षोडीमध मुलहठी, सौवर्चलोः संयुज सौवर्चल, मरिचस्य च अने मरी और मरिच, द्विपलम् दरेकना आठ तोला प्रत्येकके दो पल, तानि चूर्णानि ऐओना चूर्णने इनके चूर्णको, क्षीर- दूध दूध, तैल- तेल तैल, घृतानाम् च अने घृत और चीके, त्र्याहके ७१८ तोलाभां या तीन आठकमें, कथिते तथा यासण्णी करेदी तथा चासनी की हुई, शर्कराशते साकर ४०० तोलाभां चीनीके सौ पलमें, दत्त्वा नाभीने डालकर, बिल्वसमान् आर आर तोलांना पलपलके, गुडान् धाडु लड्डू, कुर्यात् करवा बनावे, तान् धाडुऐओनु लड्डुओंको, क्षीणः क्षीणरोगी क्षीणरोगी, क्षतः छरःक्षत- बाणा उरःक्षतरोगी, शुष्कः च अने सूकाष्ठ गयेला और कृष्ण, मानवः मनुष्ये मनुष्य, भक्षयेत् भक्षयु करवुं खावे, तेन तेथी उससे, सद्यः शीघ्र शीघ्र, रसादीनाम् रसादिनी रसादिकी, वृद्ध्या वृद्धि भवाथी वृद्धिसे, सः ते वह, पुष्टिं पुष्टिने पुष्टिको, विन्दति पाभे छे प्राप्त करता है ॥ ६६-६९ ॥ इति आ ये, चतुर्थ- चौथा चौथे, सर्पिर्गुडाः धीना धाडु छे चीके लड्डू हैं ।

66-69. Take 40 tolas of each of fresh emblic myrobalans, grapes, cowage, hog's weed, climbing asparagus, white yam, sensitive plant and long

pepper 32 tolas of dry ginger and 8 tolas each of liquorice, sanchal salt and black pepper and reduce to powder. Add this to the decoction of 768 tolas of milk, oil and ghee, and 400 tolas of sugar, and roll into balls of the weight of 4 tolas. The patient suffering from emaciation, pectoral lesions and dehydration should take this preparation. They will get roborated on account of the immediate increase of the body-elements such as the nutrient fluid, etc. Thus has been described the fourth kind of ghee-balls.

गोक्षीरार्धाढकं सर्पिः प्रस्थमिशुरसाढकम् ।
विदार्याः स्वरसात्प्रस्थं रसात्प्रस्थं च तैत्तिरात् ७०
दद्यात् सिध्यति तस्मिन्स्तु पिष्टान्निश्चुरसैरिमान् ।
मधूकपुष्पकुडवं प्रियालकुडवं तथा ॥७१॥

कुडवार्धं तुगाक्षीर्याः खर्जुराणां च विंशतिम् ।
पृथग्विभीतकानां च पिप्पल्याश्च चतुर्थिकाम् ॥७२॥
विंशत्पलानि खण्डाच्च मधुकात् कर्षमेव च ।
तथाऽर्धपलिकान्यत्र जीवनीयानि दापयेत् ॥७३॥
सिद्धेऽस्मिन् कुडवं क्षौद्रं शीते क्षिप्त्वाऽथ मोदकान् ।
कारयेन्मरिचाजजीपलचूर्णावचूर्णितान् ॥७४॥

गो- गायनं गायका, क्षीर- दूध, अर्धाढकम् १२८ तोला दो प्रस्थ सर्पिः धी धी प्रस्थम् ६४ तोला ओओभा एक प्रस्थ इनमें हश्चुरस- शेलडीने रस ईखका रस आढकम् २५६ तोला एक आढक, विदार्याः लोअडोशाने विलाईकन्दका, स्वरसात् स्वरस स्वरस, प्रस्थम् ६४ तोला एक प्रस्थ, तैत्तिरात् च अने तेतरने और तीतरका, रसात् भांसरस मांसरस, प्रस्थम् ६४ तोला

७० प्रियाल-पियाल (६.)

,, तथा-ततः (ग)

७२. खर्जुराणाम्-खर्जुराणि (क.)

,, विभीतकानां च-विभीतकानक्षः (ख.)

एक प्रस्थ, दद्यात् नाभवे डाले, सिध्यति पाकता सिद्ध होने हुए, तस्मिन् तु ते द्रवभा उस द्रवमें, हश्चुरसैः शेलडीने रस सांशे ईखके रससे, पिष्टान् वाडेला पीसे हुए, इमान् आ द्रव्योने इन द्रव्योंको, मधूक- अर्धात् महुडानां अर्थात् महुवेके, पुष्प- दूध फूलोंका, कुडवम् १६ तोला एक कुडव, तथा प्रियाल- आरोली चिरौजीका, कुडवम् १६ तोला एक कुडव, तुगाक्षीर्याः वांसडपूर वंशलोचनका, कुडवार्धम् ८ तोला आधा कुडव, खर्जुराणाम् च भजूर खर्जूर, विभीतकानाम् च अने भडेई और बहेडे, पृथक् भुई भुई पृथक् पृथक्, विंशतिम् २० नंग संख्यासे २०, पिप्पल्याः च पीपर पिप्पलीका, चतुर्थिकाश्च ४ तोला एक पल, खण्डात् च भांड सांडके, विंशत् त्रीस तीस, पलानि पल पल, मधुकात् तथा गेडीमध तथा मुलहठीका, कर्षम् च एव १ तोला नाभवा एक कर्ष डाले, तथा अने और, अर्धपलिकानि भे भे तोला आधा आधा पल, जीवनीयानि ७० नंगी गलुनी ओषधिओ पलु जीवनीयगणोक्त ओषधियोंको सी, अथ आभा इसमें, दापयेत् नाभवी डाले, अस्मिन् आ यह, सिद्धे सिद्ध अर्ध सिद्ध होनेके पश्चात्, शीते ठंडे थाय तयारे ठंडा होने पर, कुडवम् १६ तोला एक कुडव, क्षौद्रम् मधु शहद, क्षिप्त्वा नाभीने डालकर, अथ पछी पीछे मरिच- भरी मरिच, अजाजी- तथा ७२५ और जीराका, पल ४ तोला एक पल, चूर्ण- यूथु चूर्ण, अवचूर्णितान् छांटेला बुरकाए हुए मोदकान् लाडू लडू कारयेत् अनाभवा बनावे ॥ ७०-७४ ॥

70-74. Take 128 tolas of cow's milk, 64 tolas of ghee, 256 tolas of sugar-cane juice and 64 tolas of juice of white yam and 64 tolas of meat juice of partridge and cook the whole together. While it is being cooked, the paste, levigated in sugar-cane juice, of 16 tolas of mahwa flowers, 16 tolas of b Buchanan's mango, 8 tolas of bamboo manna, 20 dates, 20 beleric myrobalans, 4 tolas of long pepper, 120 tolas of sugar, one tola of liquorice

and 2 tolas of each of the drugs of the life-promoter group should be put into it. When it has cooled down, add to it 16 tolas of honey and roll the stuff into boluses and sprinkle over them the powder of black pepper and cumin.

वातासृक्पित्तरोगेषु क्षतकासक्षयेषु च ।
शुष्यतां क्षीणशुक्राणां रक्ते चोरसि संस्थिते ॥७५॥
कृशदुर्बलवृद्धानां पुष्टिवर्णबलार्थिनाम् ।
योनिदोषकृतस्त्रावहतानां चापि योषिताम् ॥७६॥
गर्भार्थिनीनां गर्भश्च स्रवेद्यासां म्रियेत वा ।
धन्या बल्या हितास्ताभ्यः शुक्रशोणितवर्धनाः ॥७७॥

इति पञ्चमसर्पिमोदकाः ।

वात- वात वात, असृक्- रक्त रक्त पित्त- अने पित्तना और पित्तके, रोगेषु रोगोभा रोगोंमें, क्षत- उरःक्षत उरःक्षत, कास- कास कास, क्षयेषु च अने क्षयभा और क्षयमें, शुष्यताम् शोषना शोषरोगियोंके, क्षीणशुक्राणाम् तेमज क्षीण वीर्यवाणःने माटे एवं क्षीण- वीर्यवालोंके लिए, रक्ते च रक्त खूनके, उरसि छातीमें, संस्थिते भरपूर होय तयारे भरे होने पर, कृश- कृश कृश, दुर्बल- दुर्बल दुर्बल, वृद्धानाम् अने वृद्धोंने और वृद्धोंके, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि वर्ण- वर्ण वर्ण, बल- अने भलनी और बलकी, अर्थिनाम् धन्यावाणाओंने इच्छावालोंके, योनिदोष- योनिदोषयी योनिदोषसे, कृत- उत्पन्न तथा उत्पन्न, स्त्राव- स्त्राव स्त्रावसे हतानाम् क्षीण यथेष्टी क्षीण हुई, योषिताम् च अपि स्त्रीओंने स्त्रियोंके लिए, गर्भार्थिनीनाम् गर्भार्थिनी धन्यावाणी गर्भकी इच्छावाली, यासाम् च तथा जेओने तथा जिनका, गर्भः गर्भ गर्भ, स्रवेत् स्रवी जेतो होय स्रुत होता हो, म्रियेत वा अथवा मरी जेतो होय या मर जाता हो, ताभ्यः ते स्त्रीओंने माटे उन स्त्रियोंके लिए, धन्याः आ लाडु लाभदायक ये लडू लाभदायक, बल्याः भल वधारनार बल बढ़ानेवाले, हिताः तथा हित-कारी छे तथा हितकारक हैं, शुक्र- अने वीर्य और

७६. कृत-क्षत (ख. ड. फ.)

वीर्य, शोणित- तथा रक्त तथा रक्तसे, वर्धनाः वधार-नारा छे बढ़ानेवाले हैं ॥ ७५-७७ ॥ इति आ वे, पञ्चम-पांचम पांचवें, सर्पिमोदकाः शीना लाडु छे चीके लडू हैं ।

75-77. These boluses are curative of rheumatic condition, disorders due to pitta, pectoral lesions, cough or wasting, dehydration, loss of semen and blood-spitting due to pectoral lesions. They are beneficial to those who are emaciated, weak and aged, to those who are desirous of gaining plumpness, improved complexion and vitality, to women who are suffering from menstrual disorders due to gynecic morbidity, to women desirous of conception and to those with a tendency to abort or miscarry and to premature death of the fetus. These are beneficial, strengthening and wholesome to them and act as promoters of semen and blood. Thus has been described the fifth kind of ghee-boluses.

उरःक्षते आवश्यकी चिकित्सा—

बस्तिदेशे विकुर्वाणि स्त्रीप्रसक्तस्य मारुते ।

वातघ्नान् बृंहणान् वृष्यान् योगांस्तस्य प्रयोजयेत् ७८

स्त्री- स्त्रीओंमा स्त्रीमें, प्रसक्तस्य आसक्त पुरुषने आसक्त पुरुषके, बस्तिदेशे अस्ति प्रदेशमा बस्तिदेशमें, मारुते वायु वायुके, विकुर्वाणि विकार करते होय तो विकार करने पर, तस्य तेने उसे, वातघ्नान् वातघ्न वातघ्न, बृंहणान् बृंहण बृंहण, वृष्यान् अने वृष्य और वृष्य, योगान् योगोने योगोंका, प्रयोजयेत् प्रयोग करानेवाले जेधे प्रयोग कराना चाहिए ॥ ७८ ॥

78. If vata causes disorders of the genito-urinary system in a patient who is addicted to women, he should be

prescribed recipes that are curative of vata, roborant and virilific.

शर्करापिप्पलीचूर्णैः सर्पिषा माक्षिकेण च ।
संयुक्तं वा शृतं क्षीरं पिबेत् कासज्वरापहम् ॥७९॥

शर्करा- साकर चीनी, पिप्पली- अने पीपरना और पीप्पलीके, चूर्णैः यूर्णं चूर्ण, सर्पिषा भी घृत, माक्षिकेण च अने मधुभी और नवदसे. संयुक्तम् युक्त युक्त, शृतम् वा अथवा उकायैलुं वा उवाला गया, कास- हास कास, ज्वर- तथा ज्वरने और ज्वरका, अपहम् नाश करना, क्षीरम् दूध दूध, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ ७९ ॥

79. Or he may be given to drink boiled milk mixed with sugar, powder of long pepper, ghee and honey. This milk is curative of cough and fever.

फलाग्नं सर्पिषा शृतं विदारीश्वरसे शृतम् ।
स्त्रीषु क्षीणः पिबेद्युषं जीवनं वृंहणं परम् ॥८०॥

स्त्रीषु स्त्रीषु निषे स्त्रियोमें, क्षीणः क्षीण थयेला, पुरुषे क्षीण पुरुष, विदारी- बेयडाणा विदार्कन्द, इक्षु- तथा शेरडीना तथा ईखके, रसे रसभा रसमें, शृतम् पकावेला पकाये हुए, फल- इणोथी फलोंके अम्लम् आटा करेला खट्टे किये हुए, सर्पिषा अने घीथी और घीसे, शृतम् पकावेला छोंके हुए, जीवनम् अथवा जीवनीय, परम् तथा अत्यंत तथा अत्यन्त, वृंहणम् वृंहणुं करना वृंहणकारक, यूषम् मूषने यूषको, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ८० ॥

80. The person who is suffering from emaciation due to over-indulgence in women may drink thin gruel prepared with juice of white yam and sugarcane and seasoned with acid fruit-juice and ghee; this gruel is a great life-promoter and roborant.

क्षीण अन्नपानम्—

सक्तूनां वस्त्रपूतानां मन्थं क्षौद्रघृतान्वितम् ।
सवाज्जन्तान्यो दीप्ताग्निः क्षतक्षीणः पिबेन्नरः ॥८१॥

सक्तूनां सक्तूनां जौला, वस्त्र- जोला अन्न, सात्म्यः जेने सात्म्य होय ते जिसको सात्म्य हो ऐसा, दीप्ताग्निः तथा प्रदीप्त अभिवाणा तथा प्रदीप्त अभिवाला, क्षतक्षीणः क्षतक्षीण क्षतक्षीण, नरः मनुष्ये मनुष्य, वस्त्र- उपरंथी वस्त्रसे, पूतानाम् छाछेला छाने हुए, सक्तूनाम् साथसाथने सक्तूनोंके, क्षौद्र- मधु मधु, घृत- तथा घृतथी और घृतसे अन्वितम् युक्त युक्त, मन्थम् मन्थ मन्थको, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ८१ ॥

81. The person who is suffering from emaciation due to pectoral lesions, to whom barley diet is agreeable and whose gastric fire is active, may drink the demulcent drink prepared of fried grain powder and filtered through cloth and mixed with honey and ghee.

जीवनीयोपसिद्धं वा जाङ्गलं घृतभर्जितम् ।
रसं प्रयोजयेत् क्षीणे व्यञ्जनार्थं सशर्करम् ॥८२॥

क्षीणे अथवा क्षीण पुरुषने अथवा क्षीण पुरुषको, जीवनीय- अथवा जीवनीय, जीवनीयगणसे, उपसिद्धम् सिद्ध करेला सिद्ध किये हुए, घृत- तथा घीथी तथा घीसे, भर्जितम् वा अभिधारेला छोंके हुए, सशर्करम् तथा साकरभाणा तथा चीनीसे युक्त, जाङ्गलम् अंगद पशुपक्षीआना जाङ्गल पशुपक्षीओंके, रसम् मांस- रसने मांसरसका, व्यञ्जनार्थम् आहारनी साधे व्यञ्जने भाटे आहारके साथ व्यञ्जनके लिए, प्रयोजयेत् प्रयोग करेला प्रयोग करना चाहिए ॥ ८२ ॥

82. The meat-juice of jangala animals prepared with the drugs of the life-promoter group and seasoned with ghee and mixed with sugar, may

८१. यवाज्जन्तान्यः—यावाज्जन्तान्यः (ड. व. द. घ.)

८२. जाङ्गलं घृतभर्जितम्—घृतभर्जितं तु जाङ्गलम् (क. घ. च. फ.)

, व्यञ्जनार्थं—व्यञ्जनार्थं (क. घ.)

८६. प्रदाषयेत्-प्रयोजयेत् (ध.)

and eight tolas of coriander. Add to these 48 tolas of sugar and reduce the whole to powder. This powder should be given with eats and drinks in proper dose. It is appetising, digestive stimulant, promotive of strength and curative of pleurodynia, dyspnea and cough. Thus has been described the compound rock-salt powder.

उरःक्षते षाडवः—

एका षोडशिका धान्याद् द्वेऽज्जमोदयोः ।
ताभ्यां दाडिमवृक्षाम्लं द्विद्विः सौवर्चलात्पलम् ॥८८॥
शुण्ठ्याः कर्षं दधित्थस्य मध्यात् पञ्च पलानि च ।
तच्चूर्णं षोडशपले शर्कराया विमिश्रयेत् ॥८९॥
षाडवोऽयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत् ।
मन्दानले शकृद्भेदे वक्षिणामग्निवर्धनः ॥९०॥

इति षाडवः ।

धान्यात् धान्या धनियादे, एका ओड एक षोडशिका
पल, जजजी- ७३ जीरा, अजमोदयोः अने भोरी
अजमोद और अजमोदके, द्वे द्वे ८-८ तोला दो दो
पल, ताभ्याम् तेनाथी उनमें, दाडिम- दाडिम दाडिम,
वृक्षाम्लम् अने वृक्षाम्ल और वृक्षाम्ल, द्विः द्विः
अभाला अभाला इना इना, सौवर्चलात् संधय सौचर
नमकका, पलम् ४ तोला १ पल, शुण्ठ्याः सूँठ सोंठका,
कर्षम् १ तोला १ कर्ष, दधित्थस्य अने दधित्थने और
कैथकी, मध्यात् च गर गिरीके, पञ्च पाँच पाँच, पलानि
पल पल, तत् ते उस, चूर्णम् चूर्ण चूर्णको, शर्करायाः
साकर चीनीके, षोडशपले ६४ तोलाभा १६ पलमें,
विमिश्रयेत् मिश्र करुं मिश्र करे, वक्षिणाम् वक्षमाना
रोड़ीना वक्षियोंके, अग्नि- अग्निने आगका, वर्धनः
वधारनासे बढ़ानेवाले, अवम् आ इस, षाडवः षाडव
षाडवको, मन्दानले मन्दाग्निभा मन्दाग्निसँ, शकृद्भेदे
अने भणभेदभा और मलभेदमें, पूर्ववत् पूर्वनी पेडे

८८. धान्याद् द्वे-धान्यादि द्वे (ख.)

११. वृक्षाम्लं-वृक्षाम्लम् (ब.)

पूर्ववत्, अन्नपानेषु अन्नपानम् अन्नपानमें, प्रदेयः
आपवे देवे ॥ ८८-९० ॥ इति आ यह, षाडवः
षाडव छे षाडव है।

88-90. Coriander four tolas; cumin seeds eight tolas; celery seeds eight tolas; pomegranate sixteen tolas; tamarind sixteen tolas; sauchal salt four tolas; dry ginger one tola; and pulp of wood apple 20 tolas. Powder the whole and add 64 tolas of sugar. This Shadava preparation should be used in conjunction with food and drink as indicated in the case of the previous recipe. It is indicated in conditions of impaired digestion and loose stools; in consumptive patients, it acts as a promoter of the gastric fire. Thus has been described the Shadava medication.

उरःक्षते नागबलादियोगः—

पिवेन्नागबलामूलमर्धकर्षविवर्धितम् ।
पलं क्षीरयुतं मासं क्षीरवृत्तिरन्नभुक् ॥९१॥
एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलारोग्यकरः परः ।
मण्डूकपर्ण्याः कल्पोऽयं शुण्ठीप्रभुक्तयोस्तथा ॥९२॥

क्षीरवृत्तिः डेवण दुग्धलो७ थर्ध दूध पर रहनेवाला,
अन्नभुक् अने अन्न न खाता और अन्न न खाता
हुआ पुरुष, नागबला- गंगेटीना गांगेरनके मूलम् भूजने
मूलको अर्धकर्ष-विवर्धितम् अर्ध तोलाथी शर करी
प्रतिदिन अर्ध अर्ध तोला वधारतां आधे कर्षसे
प्रारम्भ कर प्रतिदिन आधा आधा कर्ष बढ़ाकर, पलम्
४ तोला पर्यंत वधारी १ पल पर्यन्त बढ़ाकर,
मासम् ओड मास सुधी मास पर्यन्त, क्षीरयुतम् दूध
साथे दूधके साथ, पिवेत् पीवुं पीवे. एषः आ यह,
प्रयोगः प्रयोग प्रयोग, परः अत्यन्त अत्यन्त, पुष्टि-
पुष्टि पुष्टि, आयुः- आयुध आयु, बल- अण बल,

९१. विवर्धितम्-विवर्धनम् (घ. च. घ. क.)

११. मासं-मासं (ब.)

आरोग्य- अने आरोग्य और आरोग्य, करः करनार छे करनेवाला है, मण्डूकपर्ण्यः आ प्रमाणे मण्डूकपर्णीने इस तरह खड्गवाहीका, तथा तथा तथा, झुण्ठी- सूँठ, मधुकयोः अने जेहीमधने और मुलहरीका, अयम् आ यह, कल्पः उदय छे कल्प है ॥ ९१-९२ ॥

91-92. The patient with pectoral lesions may take a course of the juice of the root of gingo-fruit mixed with milk for a month, beginning with half a tola and gradually increasing to four tolas. He should subsist on a milk-diet, taking no solid food. This course is a great promoter of plumpness, life, vitality and health. Similar are the courses of indian pennywort, dry ginger and liquorice.

उरःक्षते पथ्यम्—

यद्यत् संतर्पणं शीतमविदाहि हितं लघु ।
अन्नपानं निषेधं तत्क्षतक्षीणैः सुखार्थिभिः ॥९३॥
यच्चोक्तं यक्ष्मिणां पथ्यं कासिनां रक्तपित्तिनाम् ।
तच्च कुर्यादवेक्ष्याग्निं व्याधिं सात्त्व्यं बलं तथा ॥९४॥

सुखार्थिभिः सुखनी मृच्छावाणा सुखकी इच्छावाले, क्षतक्षीणैः क्षतक्षीण रोगियोंको, यत् यत् जे जे जो जो, अन्नपानम् अन्नपान अन्नपान, संतर्पणम् संतर्पण संतर्पण, शीतम् शीतल शीतल, अविदाहि अविदाही अविदाही, हितम् हितकर हितकर, लघु अने लघु होय और लघु है, तत् तेनुं तेनुं उन उनका, निषेधम् सेवन करवुं सेवन करना चाहिए, यत् च अने जे और जो, यक्ष्मिणाम् राजयक्ष्मानां राजयक्ष्मी, कासिनाम् कासवाणाओंने कास-वाले, रक्तपित्तिनाम् अने रक्तपित्तिना रोगियोंके लिए, पथ्यम् पथ्य पथ्य, उक्तम् उक्तं छे कहा गया है, तत् च तेनुं उसको, अग्निम् अग्नि अग्नि, व्याधिम् व्याधि व्याधि, सात्त्व्यम् सात्त्व्य सात्त्व्य, तथा

९३. क्षतक्षीणैः—क्षतक्षीणे (त.)

तथा तथा, बलम् अण बलको, अवेक्ष्य जेने देखकर, कुर्यात् सेवन करवुं सेवन करना चाहिए ॥ ९३-९४ ॥

93-94. Whatever food and drink is nourishing, cooling, non-irritant, wholesome and light should be taken by the patient who suffers from cachexia due to pectoral lesions, and who is desirous of regaining health. Whatever has been described as wholesome to the patient suffering from consumption, cough and hemothermia, may be used for the patient with pectoral lesions, with due consideration to gastric fire, intensity of disease, homologation and vitality of the patient.

उरःक्षतस्य शीघ्रप्रतिकर्तव्यता—

उपेक्षिते भवेत्तस्मिन्ननुबन्धो हि यक्ष्मणः ।
प्रागेवागमनात्तस्य तस्मात् त्वरया जयेत् ॥९५॥

तस्मिन् तेनी उसकी, उपेक्षिते उपेक्षा करवाथी उपेक्षा करनेसे, यक्ष्मणः हि राजयक्ष्माने राजयक्ष्माका, अनुबन्धः अनुबन्ध अनुबन्ध, भवेत् थाय छे होता है, तस्मात् तेथी इस लिए, तस्य तेनी उसकी, आगमनात् प्राप्ति प्राप्तिसे, प्राक् पहेलां पूर्व, एव ज ही, तम् तेने उसको, त्वरया त्वरया जल्दीसे, जयेत् जितवे जीते ॥९५॥

95. If prompt treatment of this disease is neglected, it will lead to the sequela of consumption. Therefore before consumption sets in, this disease should be quickly subdued.

अध्यायोक्तविषयाः—

तत्र श्लोकौ—

क्षतक्षयसमुत्थानं सामान्यपृथगाकृतिम् ।
असाध्ययाप्यसाध्यत्वं साध्यानां सिद्धिमेव च ॥९६॥
उक्तवाच्येष्टशिष्याय क्षतक्षीणचिकित्सिते ।
तत्त्वार्थविद्वीतरजस्तमोदोषः पुनर्वसुः ॥९७॥

९६. वीतरजस्तमोदोषः—वीतरजस्तमोदोहः (घ. च. त. थ. ष.)

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकौ उपसंहारना
 ये श्लोका छे ३ उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, तत्त्वार्थ-
 विद् तत्त्वार्थने अलुनार। तत्त्वार्थको जाननेवाले, वीत-
 थात्या गया छे चले गये हैं, रजः- रमेयुषु रजोगुण,
 तमः- तथा तमेयुषु ३५ तथा तमोगुणरूप, दोषः दोषो
 नेमांथी ओना दोष जिसमेंसे ऐसे, पुनर्वसुः पुनर्वसुओ
 पुनर्वसुने, क्षतक्षीणचिकित्सते आ 'क्षतक्षीणचिकित्सित'
 नामना अध्यायमां इस 'क्षतक्षीणचिकित्सित' नामके
 अध्यायमें, ज्येष्ठ- पोताना न्यैष्ठ अपने ज्येष्ठ, शिष्याय
 शिष्यने शिष्यको, क्षतक्षय- क्षत तथा क्षयन् क्षत तथा
 क्षयका, समुत्थानम् निदान निदान, सामान्य सामान्य
 सामान्य, पृथक्- तथा शुद्धं शुद्धं तथा पृथक् पृथक्,
 जाकृतिम् क्षक्षु लक्षण, असाध्य- आ रोगोनी
 असाध्यता इन रोगोंकी असाध्यता, याप्य- याप्यता
 याप्यता, साध्यत्वम् तेभ्यः साध्यता एवं साध्यता,
 साध्यानाम् च एव अने आ साध्यरोगोनी चिकित्सा
 और इन साध्यरोगोंकी चिकित्सा, उक्तवान् आ अध्याय
 विषयो उक्ता छे ये सब विषय कहे हैं ॥ ९६-९७ ॥

Here are the two recapitulatory
 verses—

96-97. The etiology of pectoral
 lesions with cachexia, the general
 and special signs and symptoms of
 it, the incurable, palliable and curable
 conditions of the disease, and the
 remedies for those conditions which
 are curable—all this has been declared
 to his foremost disciple by Punarvasu,
 the knower of Truth, who was free
 from the faults of passion and igno-
 rance, in this discourse on the treat-
 ment of Pectoral Lesions and Cachexia.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
 चिकित्सास्थाने क्षतक्षीणचिकित्सितं
 नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

इति आ प्रभाषे, इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे

रथेदा अग्निवेशमें बनाये, चरकपतिसंस्कृते तन्त्रे अने
 थरकृती प्रातःसंस्कार पामेदा आ शास्त्रमां और
 चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त,
 दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेदा और दृढबलसे
 पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे
 चिकित्सास्थानमें क्षतक्षीणचिकित्सितम् 'क्षतक्षीण-
 चिकित्सित' 'क्षतक्षीणचिकित्सित', नाम नामना
 नामका, एकादशः अगियारमा ग्यारहवाँ, अध्यायः
 अध्याय संपूर्ण थयो अध्याय समाप्त हुआ ॥ ११ ॥

11. Thus in the Section on Thera-
 peutics in the treatise compiled by
 Agnivesa and revised by Caraka,
 the eleventh chapter entitled 'The
 Therapeutics of Pectoral Lesions and
 Cachexia' not being available, the
 same as restored by Dridhabala, is
 completed.

द्वादशोऽध्यायः ।

गारभो अध्याय अध्याय बारहवाँ

Chapter XII

श्वयथुचिकित्सितोपक्रमः—

अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥ २ ॥

अथ अतः हवे अलीथी अब आगे, श्वयथुचि-
 कित्सितम् 'श्वयथुचिकित्सित' नामना अध्यायनु
 'श्वयथुचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
 व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रे-
 यने, इति ह आ विषयमां नीचे प्रभाषे न इस विषयमें
 निम्न प्रकारसे ही, आह स्व उद्धेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound 'The
 Therapeutics of Edema.'

2. Thus declared the worshipful
 Atreya.

मिषग्वरिष्ठं सुरसिद्धजुष्टं

मुनीन्द्रमज्यात्मजमग्निवेशः ।

महानदस्य श्वयथोर्यथावत्

प्रकोपरूपप्रशमानपृच्छत् ॥ ३ ॥

अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशे, मिषग्वरिष्ठं वैद्योभां अथ वैद्यवर, सुरसिद्धजुष्टं देवता तथा सिद्ध पुरुषोत्थी सेनायेला उन और सिद्धोसे सेवित, मुनीन्द्रम् मुनीन्द्रोभां अथ मुनिवर, मज्यात्मजम् अग्निना पुत्र पुनर्वसुने अग्निपुत्र पुनर्वसुसे, महानदस्य महारोग महारोग, श्वयथोः सोमनां शोथके, यथावत् योऽयं रीते ठीक तौरसे, प्रकोप-रूप-कारण-लक्षण-पूर्वरूप, प्रशमान् अने चिकित्सा और चिकित्सा, अपृच्छत् पूछ्या पूछा ॥ ३ ॥

3. Agnivesa approached the great sage, the son of Atri and the best of physicians, as he was seated in the midst of gods and saints and inquired of him the true nature of the etiology, the signs and symptoms and the therapeutics of the major disease, Edema.

तस्मै जगादागदवेदसिन्धु-

प्रवर्तनाद्रिप्रवरोऽत्रिजस्तान् ।

वातादिभेदात् त्रिविधस्य सम्य-

ङ्गिजानिजैकाङ्गजसर्वजस्य ॥ ४ ॥

अगदवेद- आयुर्वेदस्य आयुर्वेदरूप, सिन्धुप्रवर्तन-अद्रिप्रवरः सिन्धुने प्रवृत्त करनेवाले हिमालय जैसे, अत्रिजः अत्रिना पुत्रे आत्रेयने तस्मै तेने उसे वातादिभेदात् वातादि भेदोत्थी वातादि भेदसे, त्रिविधस्य त्रय प्रकारना तीन प्रकारके, निज-अनिज-निज, आभ्यंतिक निज, आगन्तुक, एकाङ्गज-और अंगभां बनार एक अंगमें होनेवाले, सर्वजस्य तथा सर्व अंगभां बनार सोमनां और सर्वांगमें होनेवाले शोथके, तान् ते ऊपर वगेरे उन

३. रूप-चिह्न (द.)

कारणादिको, सम्यक् सारी रीते ठीक प्रकारसे, जगाद कहा ॥ ४ ॥

4. To him the son of Atri, who is the Himalaya from which flows out the indus of the science of healing, expounded the subject fully with its classification of vata and other divisions, the endogenous and the exogenous types as well as of the nature of the local and general affections.

निजस्य श्वयथोर्निदानम्—

शुद्ध्यामयाभक्तकृशाबलानां

क्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरुपसेवा ।

दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्ट-

गरोपसृष्टान्ननिषेवणं च ॥ ५ ॥

अर्शोऽस्यचेष्टा न च देहशुद्धि-

र्ममोपघातो विषया प्रसूतिः ।

मिथ्योपचारः प्रतिकर्मणां च

निजस्य हेतुः श्वयथोः प्रदिष्टः ॥ ६ ॥

शुद्धि-वमन वगेरे शोधन शोधन, आमव-रोग रोग, अभक्त अने उपवासोत्थी और उपवाससे, कृश-अबलानाम् दुर्बल अने निर्बल थयेला मनुष्योंके ऊपर कृश और दुर्बल मनुष्योंका, क्षार-क्षार क्षार, अम्ल-आटा अम्ल, तीक्ष्ण-उष्ण-तीक्ष्ण, उष्ण तीक्ष्ण, उष्ण, गुरुपसेवा तथा गुरु पदार्थोंको निरन्तर सेवन और गुरु पदार्थोंका निरन्तर सेवन, दधि-दही दही, आम-अपक पदार्थों अपक पदार्थ, मृत्-माटी मिट्टी, शक-शाक शक, विरोधि-विरोधी विरोधी, दुष्ट-दोष करनेवाले दुष्ट, गरोपसृष्टान्न-अने गरथी युक्त अन्न और गरसे युक्त अन्नका निषेवण च सेवन सेवन, अर्शोऽस्य अर्श, अचेष्टा अभ्रमो अभाव परिश्रम न करना, देह-शुद्धिः च देहशुद्धि शरीरका शोधन, न न करनेवाले न

५. क्षाराम्ल-क्षाराम्ल (क.)

५. दध्याम-दध्याम्ल (प.)

६. मर्मोपघातो-गर्भोपघातो

६. " -गर्भोपघातो

करना, समोपघातः भर्भने। उपधातु मर्मपर चोट लगना, विषमा विषम विषम, प्रसूतिः प्रसव प्रसूति, प्रतिकर्मणाम् च अने वमनादि कर्मों और वमनादिकोंका, मिथ्योपचारः अथोप्य रीति करवां ओ अविधिसे करना ये, निजस्य निज निज, श्वयथोः शोथना श्वयथुके, हेतुः कारण। हेतुः प्रदिष्टः उद्भां छे कहे हैं ॥ ५-६ ॥

5-6. Habitual use of alkali, acid, acute, hot and heavy articles of diet, the constant use of curds, raw articles, earth, vegetables, antagonistic and unwholesome articles and food that has been mixed with poison, by persons who are emaciated and weak as a result of the purificatory procedure, disease or fasting, piles, inactivity, not taking the seasonal purificatory procedure, trauma to vital organs, abnormal labour in women and wrongful administration of purificatory procedures, —all these are considered to be the internal causes of endogenous edema.

आगन्तुजस्य श्वयथोर्निदानम्—

बाह्यास्त्वचो दूषयिताऽभिघातः

काष्ठाश्मशस्त्राग्निविषायसादिः ।

आगन्तुहेतुः

काष्ठ- काष्ठ लकड़ी, अश्म- पथर पत्थर, शस्त्र- शस्त्र, अग्नि- अग्नि, विष-आयस-आदिः विष द्रोणा धृत्यादि वरे थयेवो विष लोहा आदिसे उत्पन्न, बाह्याः त्वचः अने आद्य त्वचाने और बाह्य त्वचाको, दूषयिता दूषित करनेवाले, दूषित करनेवाला, अभिघातः आघात अभिघात, आगन्तु- आगन्तु शोथनुं आगन्तु शोथका, हेतुः कारण छे कारण है ।

७. शस्त्राग्निविषायसादिः — शस्त्राग्निशस्त्राग्निविषाणैः (घ.)

१. काष्ठाश्मशस्त्राग्निविषायसादिः — काष्ठाश्मशस्त्राग्निविषाय-

साधैः (घ.)

7-(1). The cause of exogenous edema is the superficial injury of the skin by trauma caused by a stick, stone, weapon, fire, poison or metallic and other similar articles.

त्रिविधो निजश्च

सर्वार्धगात्रावयवाश्रितत्वात् ॥ ७ ॥

सर्व- समग्र शरीर समग्र शरीर, अर्ध- अर्ध शरीर आधा शरीर, गात्रावयव- के शरीरना ओके अवयवना या शरीरके एक भागको, आश्रितत्वात् आश्रय करवाथी, आश्रय करनेके कारण, निजः च निज शोथ निज शोथ, त्रिविधः त्रय प्रकारना छे तीन प्रकारका है ॥ ७ ॥

7. The endogenous type of edema is of three kinds, affecting either the entire body, or half the body or only one limb or region of the body.

श्वयथोः संप्राप्तिः—

बाह्याः सिराः प्राप्य यदा कफासृक्-

पित्तानि संदूषयतीह वायुः ।

तैर्वद्धमार्गः स तदा विसर्प-

न्नुत्सेधलिङ्गं श्वयथुं करोति ॥ ८ ॥

इह आ शरीरमां इस शरीरमें, वायुः वायु वायु, बाह्याः सिराः आद्य सिराओंने बाह्य सिराओंको, प्राप्य प्राप्त थछेने पहुंचकर, यदा जग्यारे जब, कफ- कफ, असृक्- रक्त रक्त, पित्तानि तथा पित्तने और पित्तको, संदूषयति दूषित करे छे दूषित करता है, तदा तब, तैः तेओथी उनसे, बद्धमार्गः मार्ग रुंधाछे गया होवाथी बद्धमार्ग होनेसे, विसर्पन् ईलाता फैलता हुआ, सः ते वह, उत्सेध- छेयाछे नेनुं उठाव, लिङ्गम् लक्षण छे ओवा लक्षणवाले, श्वयथुम् शोथने शोथको, करोति उत्पन्न करे छे करता है ॥ ८ ॥

8. When the morbid vata, having reached the peripheral vessels, vitiates the kapha, the blood and the pitta, then, getting obstructed by them and

८. बाह्याः सिराः — बहिःसिराः (फ.)

trying to spread in the body, it causes edema with its pathognomic symptom of swelling.

उरःस्थितैरुर्ध्वमधस्तु वायोः

स्थानस्थितैर्मध्यगतैस्तु मध्ये ।

सर्वाङ्गः सर्वगतैः क्वचित्स्थै-

र्दोषैः क्वचित् स्याच्छ्रयथुस्तदाख्यः ॥९॥

उरःस्थितैः दोषो ज्वारे ज्वरीमां रक्षा होय त्वारे
उरःस्थित दोषोंसे, ऊर्ध्वम् शरीरना उपरना भागमां
शरीरके ऊर्ध्व भागमें, वायोः वायुना वायुके, स्थानस्थितैः
तु स्थानमां रक्षा होय त्वारे स्थानमें स्थित दोषोंसे,
अधः तु नीचेना भागमां रक्षा होय त्वारे निम्न
भागमें स्थित दोषोंसे, मध्यगतैः तु मध्य भागमां रक्षा
होय त्वारे मध्यमें स्थित दोषोंसे, मध्ये मध्यमां
मध्यमें, सर्वगतैः सर्व अंगमां रक्षा होय त्वारे सर्वगत
दोषोंसे, सर्वाङ्गः सर्व अंगमां सर्वाङ्गमें क्वचित्स्थैः
अने दोषोंके स्थानमां रक्षा होय त्वारे और किसी
एक भागमें स्थित, दोषैः दोषोऽथी दोषोंसे, क्वचित् दोष
के स्थानमां किसी एक स्थानमें, तदाख्यः ते ते
स्थानना नामवाली उस उस स्थानके नामवाली, श्रयथुः
शोथ सृजन, स्यात् थाय छे होती है ॥९॥

9. If the morbid humor is lodged in the upper part, it causes edema of the upper region of the body; if it is lodged in the region of vata it causes the edema of the lower part of the body. If it is lodged in the middle region, there occurs edema in the middle part; if it affects the entire body, then it causes edema of the whole body; and if it is lodged in one limb only, then local edema occurs. Edema is named after the particular region which it affects. श्रयथोः पूर्वरूपम्—

ऊष्मा तथा स्याद्वयुः सिराणा-

मायाम इत्येव च पूर्वरूपम् ।

९. उरःस्थितैः - ऊर्ध्वस्थितैः (च. ध.)

ऊष्मा गरमी शरीरका गरम होना, द्रव्यः
अणतरा दाह होना, तथा तथा तथा, सिराणाम्
सिराओंमें, मायामः भेत्वापुं खिचाव,
इति एव च ओ ओनां यही उनके, पूर्वरूपम् पूर्व रूप
पूर्वरूप, स्यात् छे हैं।

10. (1). Heat, burning and dilatation of vessels are indeed the premonitory symptoms of edema.

सर्वेस्त्रिदोषोऽधिकदोषलिङ्गै-

स्तच्छब्दमभ्येति भिषग्जितं च ॥१०॥

त्रिदोषः त्रयु दोषोऽथी उत्पन्न थयेवा तीन दोषोंसे
उत्पन्न हुए, सर्वः सधना सोऽथ सब श्रयथु, अधिक-
दोष-लिङ्गैः प्रधान दोषनां लक्षणो वउ प्रधान दोषके
लक्षणद्वारा, तच्छब्दम् प्रधान दोषने लगता वातज
आदि नामने प्रधान दोषके सम्बन्धीसे वातज आदि नामको,
भिषग्जितं च तथा प्रधान दोष (वात आदि)ने
लागु पडता औषधने तथा प्रधान दोष (वात आदि)के
लिए की जाती औषधको, अभ्येति प्राप्त करे छे पाते
हैं ॥ १० ॥

10. All kinds of edema are due to humoral tridiscordance. Each is named after the predominant humor and symptoms in that tridiscordance, and the line of treatment is to be decided according to its classification.

श्रयथोः सामान्यलक्षणम्—

सगौरवं स्याद्वनवस्थितत्वं

सोत्सेधमूष्माऽथ सिरातनुत्वम् ।

सलोमहर्षाऽङ्गविवर्णता च

सामान्यलिङ्गं श्रयथोः प्रदिष्टम् ॥११॥

सगौरवम् गौरव गुस्ता, सोत्सेधम् तेमज्ज
जिंथाधनी साथे एवं उभारके साथ, वनवस्थितत्वम्

१०. तच्छब्दमभ्येति—तत्संज्ञमभ्येति (व. फ.)

॥ ॥ —तच्छब्दमभ्येति (फ.)

॥ अभ्येति—आप्नोति (क. च.)

अस्थिरता एक जगह न ठहरना, ऊष्मा गरमी उष्णता, अथ सिरातनुत्वम् अने सिराओनुं पातणापणुं और सिराओका पतला हो जाना, सलोमहर्षः स्वादां शोभां तथा रोमहर्षं, बद्धविवर्णता च तेभ्यः अंगनी निवर्णता शरीरकी विवर्णता, श्वयथोः ये शोथनां ये शोफके, सामान्य-लिङ्गम् सामान्य लक्षण सामान्य लक्षण, प्रदिष्टम् उक्तां छे कहे गये हैं ॥ ११ ॥

11. Heaviness, variability of edema, swelling, heat, thinning of the vessels, horripilation and discoloration of the skin are said to be the general symptoms of edema.

वातजस्य श्वयथोलिङ्गम्—

चलस्तनुत्वकपस्योऽरुणोऽसितः

प्रसुप्तिहर्षार्तियुतोऽनिमित्ततः ।

प्रशाम्यति प्रोन्नमति प्रपीडितो

दिवाबली च श्वयथुः समीरणात् ॥१२॥

चलः ने यथायमान जो स्थान बदलनेवाला, तनुत्वक् पातणी यामडीवाणो पतली चमडीवाला, पस्यः डोरे खुरदरा, अरुणः रतो लाल, असितः डणो काले वर्णका, प्रसुप्ति-हर्ष-आर्तियुतः स्पर्शजानना अभाव वाणो अलुअलुट तथा वेदनावाणो होय छे स्पर्शज्ञान-विहीन झिनीझिनी तथा वेदनावाला होता है, अनिमित्ततः निमित्त बिना अकारण, प्रशाम्यति शांत थई अथ छे शांत होता है, प्रपीडितः दबावता दबाने पर, प्रोन्नमति डरी उपडी आवे छे फिर उठ आता है, दिवाबली च अने दिवसमां अणवान थाय और दिनमें बल करनेवाला है, समीरणात् ते वातथी उत्पन्न थयेदे। वह वातजन्य, श्वयथुः शोथ छे शोफ है ॥ १२ ॥

12. Variability, thinness of the skin, roughness, dusky-brown color of the skin, numbness, horripilation accompanied with pain, spontaneous disappearance, on being pressed with finger returning soon to normal appearance,

greater intensity during day—all these are the characteristics of edema due to vata.

पित्तजस्य श्वयथोलिङ्गम्—

मृदुः सगन्धोऽसितपीतरागवान्

भ्रमज्वरस्वेदतृषामदाम्बितः ।

य उष्यते स्पर्शरुगक्षिरागकृत्

स पित्तशोथो भृशदाहपाकवान् ॥१३॥

यः ने जो, मृदुः मृदु मुलायम, सगन्धः गंधवाणो गन्धयुक्त, असित- डणो काला, पीत- पीणो पीला, रागवान् तथा रतो होय छे तथा लाल होता है, भ्रम- भ्रम भ्रम, ज्वर- ज्वर ज्वर, स्वेद- स्वेद पसीना, तृषा-मदान्वितः तथा तथा भदथी युक्त होय छे प्यास तथा मदसे युक्त होता है, उष्यते अणो छे जलता है, स्पर्शरुक् स्पर्श डरेवाथी पीडा डरे छे स्पर्श करनेसे पीडा करता है, अक्षिरागकृत् आंखने दाद डरे छे आंखोंमें लाली उत्पन्न करता है, भृशदाहपाकवान् अने अत्यंत दाह तथा पाकवाणो होय छे और शीघ्र दाह तथा पाकवाला होता है, सः ते वह, पित्तशोथः पित्तथी उत्पन्न थयेदे। शोथ छे पित्तजन्य शोथ है ॥ १३ ॥

13. Softness, odour, dark-yellow or red coloration, association of giddiness, fever, perspiration, thirst, intoxication, burning, tenderness to touch, injected eyes, great burning and tendency to suppuration—these are the characteristics of edema due to pitta.

कफजस्य श्वयथोलिङ्गम्—

गुरुः स्थिरः पाण्डुरोऽरुणकान्वितः

प्रसेकनिद्रावमिषहियान्यकृत् ।

स कुच्छजन्मप्रशमो निपीडितो

न चोन्नमेद्रात्रिबली कफात्मकः ॥१४॥

गुरुः ने गुरु जो गुरु, स्थिरः स्थिर स्थिर, पाण्डुः पाण्डु वाणो पाण्डु वर्णका, अरुणकान्वितः अरुणयुक्त

१३. स्पर्शरुगक्षिरागकृत्—स्पर्शरुगोऽक्षिरागकृत् (ख. घ. प. फ.)

अरुचिसे युक्त, प्रसेक- लालास्राव प्रसेक, निद्रा-
निद्रा नीद, वमि- उलटी कै, वह्निमान्यकृत् तथा
अग्निमांश करनेवाला तथा अग्निमांश करनेवाला, कृच्छ्र-जन्म-
प्रशमः लांछे कांछे थनारे अने भटनारे देरसे उत्पन्न
होनेवाला तथा देरसे प्रशांत होनेवाला होता है, निपीडितः
च दृग्भावाथी दबनेसे, न उन्नमेत् तस्मात् उपजी नथी
आवते। तुरंत उभर नहीं आता, रात्रिबली अने रात्रिमां
भणवान होय छे और रात्रिमें बल करनेवाला होता है,
सः ते वह, कफात्मकः क्षुधे उत्पन्न भयेत् शैथ छे
कफजन्य शोक है ॥ १४ ॥

14. Heaviness, constancy, association
of pallor and anorexia, ptyalism,
somnia, vomiting, weakness of
gastric fire, slowness in appearance and
disappearance and pitting on being
pressed with finger and not returning
immediately to normal appearance, and
aggravation at night—these are the
characteristics of edema due to kapha.

श्रवयोः साध्यासाध्यलक्षणम्—

कृशस्य रोगैस्त्वलस्य यो भवे-

दुपद्रवैर्वा वमिपूर्वकैर्युतः ।

स हन्ति मर्मानुगतोऽथ राजिमान्

परिस्त्रवेद्दीनबलस्य सर्वगः ॥ १५ ॥

यः नो जो, रोगैः कृशस्य रोगाथी कृश भयेवाने
रोगोंके कारण कृशको, अजबलस्य तथा दुर्भणने तथा
दुर्बलको, भवेत् थाय हो, वमिपूर्वकैः अथवा उलटी
जोरे या वमन आदि, उपद्रवैः वा उपद्रवैथी
उपद्रवोंसे, युतः युक्त थाय युक्त हो, अथ हीनबलस्य
तथा नभणा भाणुसने और दुर्बलको, मर्मानुगतः भर्मा-
स्थानमा पड़ेथो होय मर्ममें पहुंचा हुआ हो,
राजिमान् स्पष्ट दृग्भावा शिराओंना समूहवाणी स्पष्ट
दीखती हुई शिराओंके समूहवाला, सर्वगः अर्थात् सर्व

(१५. स हन्ति...सर्वगः ॥ - महातिमर्मानुगतोऽथ राजिमान्
परिस्त्रवन्मीमबलस्य सर्वगः ॥ (ख.)

, हीनबलस्य-मीमबलस्य (फ.)

, तीव्रबलस्य (प.)

अंगमां थयेदो होय अर्थात् सब अंगोंमें होनेवाला
हो, परिस्त्रवेत् अने नो अस्ते होय जो साव करता हो,
सः ते वह, हन्ति भारी नाछे छे भार डालता है ॥ १५ ॥

15. The edema affecting the person
whose body has been emaciated and
weakened by disease or the edema
which is accompanied with complica-
tion of the list of disorders beginning
with vomiting (Sutra. XVIII) or the
edema which has spread into the vital
regions or in which profuse discharge is
oozing, or which has spread into the
entire body in a debilitated man,
destroys the patient.

अहीनमांसस्य य एकदोषजो

नवो बलस्थस्य सुखः स साधने ।

निदानदोषतुर्विपर्ययक्रमै-

रुपाचरेत्त बलदोषकालवित् ॥ १६ ॥

अहीनमांसस्य अक्षीण मांसवाला मांस क्षीण न हुए,
बलस्थस्य अने भणवान पुरुषने और बलवान पुरुषको,
यः नो जो, एकदोषजः ओड दोषधी भयेदो एक
दोषोत्पन्न, नवः अने नवो होय तथा नवीन हो, सः
ते वह, साधने सुखः भटावो सहेदो छे सुखसाध्य है,
रुपाचरेत्त उसका, बल-दोष- भण- दोष बल- दोष,
कालवित् तथा काणने समझनारा वैद्य तथा काल
जाननेवाला वैद्य, निदान- निदान निदान, दोष- दोष
दोष, क्रतु- अने ऋतुथी और ऋतुसे, विपर्यय- विपरीत
विपरीत, क्रमैः क्रमवडे क्रमसे, उपाचरेत् चिकित्सा
करनी उपचार करे ॥ १६ ॥

16. The edema occurring in a
person who is strong and not wasted
of flesh, with only one morbid humor
in preponderance or which is of recent
origin, is easily curable. The physician

१६. एकदोषजः-एकदेशजः (फ.)

, नवो बलस्थस्य-नवोऽवकस्थस्य (प.)

skilled in the knowledge of strength, morbidity and proper time of treatment, should treat it on the lines of treatment antagonistic to the etiological morbidity and season.

व्यथोः चिकित्साक्रमः—

अथामजं लङ्घनपाचनक्रमै-

विशोधनैरुल्वणदोषमादितः ।

शिरोगतं शीर्षविरेचनैरघो

विरेचनैरुर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम् ॥१७॥

उपाचरेत् स्नेहभवं निरुक्षणेः

प्रकल्पयेत् स्नेहविधिं च रुक्षणे ।

विवद्धविट्पित्तलजे निरुहणं

घृतं तु पित्तानिलजे सतिक्कम् ॥१८॥

पयश्च मूर्च्छारतिदाहवर्षिते

विशोधनीये तु समूत्रमिष्यते ।

कफोत्थितं क्षारकटूणसंयुतैः

समूत्रतक्रासवयुक्तिभिर्जयेत् ॥१९॥

अथ आमजम् आमदोषयो उत्पन्न भवेत् शोथने। आमदोषजन्य शोथका, आदितः प्रथमं प्रथम, लङ्घन-
लंघन, पाचन, अने पाचनना और पाचनकं,
क्रमैः क्रम वडे क्रमसे, उल्वणदोषम् प्रथमं दोषवाया
शोथने। उल्वण दोषयुक्त शोथको, विशोधनैः संशोधने।
वडे विशोधनोसे, शिरोगतम् शिरमां थयेत् शोथने।
शिरमे उत्पन्न शोथको, शीर्षविरेचनैः शिरोविरेचने। वडे
शिरोविरेचनोसे, अघः नीयेनां भागमां थयेत् शोथने।
निम्न वेहमे उत्पन्न शोथका, विरेचनैः विरेचने। वडे
विरेचनोसे, तथा उर्ध्वगम् उपरनां भागमां थयेत्
शोथने। ऊर्ध्व शरीरमे उत्पन्न शोथका, ऊर्ध्वहरैः उर्ध्व
विरेचने। वडे वमनोसे, स्नेहभवम् तथा स्नेहनशी
थयेत् शोथने। तथा स्नेहनसे उत्पन्न शोथका, निरुक्षणेः
रुक्षणेः वडे निरुक्षणोसे, उपाचरेत् उपचार करवा उपचार
करे, रुक्षणे उक्षयी थयेत् शोथमां रुक्षसे उत्पन्न
शोथमे, स्नेहविधिम् स्नेहनविधिनी स्नेहनविधिं,

१७. उर्ध्वहरैस्तथोर्ध्वजम्—उर्ध्वमधस्तथोर्ध्वगम् (न. व.)

१८. उर्ध्वजम्—उर्ध्वगम् (न.)

१९. स्नेहभवम्—स्नेहकृतम् (न.)

विवद्धविट्पित्तलजे मलवद्धतावादे, अनिलजे च
वातज शोथमां वातोत्पन्न शोथमे, निरुहणम् निरुह
अस्तिनी निरुह वस्तिकी, पित्तानिलजे तु तथा पित्त-
वातज शोथमां तथा पित्तवातजन्य शोथमे, सतिक्कम्
तिक्ता द्रव्योशी सिद्ध तिक्तद्रव्यसाधित, घृतम्
घृतनी घृतकी, प्रकल्पयेत् कल्पना करवा कल्पना
करे, मूर्च्छा- मूर्च्छो मूर्च्छा, अरति- अरति अरति, दाह-
वर्षिते दाह तथा तृपाथी युक्त शोथमां दाह और
प्यासवाते शोथमे, पयः च दूध दूध, विशोधनीये तु
अने विशोधन आपवा योग्य शोथमां और विशोधनीय
शोथमे तो, समूत्रम् सूत्रसहित दूध मूत्रसे युक्त दूध,
इष्यते इष्ट छे इष्ट है, कफोत्थितम् कफी कक्षी उत्पन्न
थयेत् शोथने पुनः कफोत्पन्न शोथको, क्षार- क्षार क्षार,
कटु- कटु कटु, उष्ण- संयुतैः अने उष्ण पदार्थोशी युक्त
और उष्ण द्रव्यसे युक्त, समूत्रतक्रासवयुक्तिभिः गोमूत्र, तक्र
तेमज आसवनी योजनाथी गोमूत्र तक्र एवं आसवके
योगोसे, जयेत् जितवे जीते ॥ १७-१९ ॥

17-19. The edema born of chyme-
disorder, should be treated with
depletion-procedure and digestive medi-
cation and that due to preponderance
of morbid humor with purificatory
procedures. The edema localised in
the head should be treated by errhi-
nes; if it is lodged in the lower part
of the gastro-intestinal tract, then by
purgation; if in the upper part of
the gastro-intestinal tract, then by
vomition; if the edema is due to in-
crease of viscus element in the body,
it must be treated by dehydrating
procedures; if the condition is due to
dehydration, then by oleation procedure.
In condition of scybalous stools due to
vata, it must be treated by evacuative
enema; if it be due to pitta-cum-vata,
then it should be treated with ghee

medicated with bitter substances; if the patient is affected with fainting, apathy, burning and thirst and needs purification, milk should be given mixed with cow's urine. If the edema is due to kapha, it should be subdued by the use of alkalis or pungent and hot articles mixed with cow's urine, butter-milk and wine in the proper measure.

अथ यौ वर्जनीयानि—

ग्राम्याब्जानूपं पिशितमवलं शुष्कशकं नवान्नं
गौडं पिष्टान्नं दधि तिलकृतं विज्जलं मद्यमम्लम् ।
धाना वल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
स्वप्नं चारात्रौ श्वयथुगद्वान् वर्जयेन्मैथुनं च ॥२०॥

अथ यौ-गद्वान् शेषानां शोफका रोगी,
अवलम् निर्धूलं निर्बलं, ग्राम्य- ग्राम्य ग्राम्य, आब्ज-
जलीय, आनूपम् तथा आनूप आणुओनुं
तथा आनूप प्राणियोंका, पिशितम् भांस मांस, शुष्कशकम्
सूडां शाकं सूखे शक, नवान्नम् नवां धान्य नये अन्न,
गौडम् गोणनी अनागदे गुडसे बने पदार्थ, पिष्टान्नम्
बोटाणा पदार्थो पीठीके पदार्थ, दधि दही, तिलकृतम्
तिलना पदार्थो तिलके पदार्थ, विज्जलम् पिशितम्
पदार्थो पिशितल पदार्थ, मद्यम् मद्य मद्य, अम्लम्
आम्ल पदार्थो खट्टे पदार्थ, धानाः ज्वनी धाणु जीकी
बील, वल्लूरम् सूडुं भांस सूडा मांस, समशनम्
पथ्य- अपथ्यनु साथे बोजन समशन, अथो गुरु थुडु
गुरु, असात्म्यम् असात्म्य असात्म्य, विदाहि तथा
विदाही अन्नपान तथा विदाही अन्नपान, चारात्रौ
दिवसमां दिनमें, स्वप्नम् च निद्रा सोना, मैथुनम् च
अने मैथुन ओओने और मैथुन इनको, वर्जयेत् त्याग
करे ला छोड़ दे ॥ २० ॥

२०. ग्राम्याब्जानूपं-ग्राम्यानूपं (ख. घ.)
, पिशितमवलं-पिशितलवणं (ख. घ.)
, गौडं पिष्टान्नं-गौडं पिष्टं (ख. घ.)
, तिलकृतं-तिलवणं (घ. घ.)
, , -मद्यम् (घ. घ.)

20. Indulgence in the flesh of domestic, aquatic and wet-land animals, which are weak, in dried vegetables fresh grains, products of gur, articles made of flour, curds, products of til, viscous articles, wine, acid articles, roasted barley, dried flesh, mixture of wholesome and unwholesome articles, heavy, unwholesome and irritant articles, day-sleep and sexual act, should be avoided by one suffering from edema.

अथ यौ कतिपययोगाः—

व्योषं त्रिवृत्तिककरोहिणी च
सायोरजस्का त्रिफलारसेन ।

पीतं कफोत्थं शमयेत्तु शोफं
गव्येन मूत्रेण हरीतकी च ॥२१॥

व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, त्रिवृत् त्रिवृत् त्रिवृत्,
सायोरजस्का दोहयुक्तं तीक्ष्ण लोहका चूर्ण, त्रिक-
रोहिणी च तेजस्व त्रिप्ररोहिणी एवं त्रिकरोहिणीको,
त्रिफलारसेन त्रिफलानां कवाथवी त्रिकलाके काथके साथ,
हरीतकी च अने हरे हरी हरको, गव्येन मूत्रेण गो-
मूत्र साथे गोमूत्रके साथ, पीतम् पीनाथी तेओ पीनेसे
वे, कफोत्थम् तु कफोत्थ उत्पन्न थयेला कफज, शोफम्
शोफने शोफको, शमयेत् शांत करे छे शांत
करते हैं ॥ २१ ॥

21. The powder of the three spices, turpeth, kurroa and colloidal iron taken with the juice of the three myrobalans, will cure the edema due to kapha or chebulic myrobalans with cow's urine will have similar action.

हरीतक्यादियोगः—

हरीतकीनागरदेवदारु

सुखाम्बुयुक्तं सपुनर्नवं वा ।

२१. पीतं-पीता (घ)

, , -पीता (घ.)

सर्वे पिबेत् त्रिष्वपि सूत्रयुक्ते

ज्ञातश्च जीर्णे पयसाऽन्नमद्यात् ॥२२॥

त्रिषु अपि त्रिषु दोषधी अथैवा शोथभां तीनों दोषोंसे उत्पन्न शोथमें भी, हरीतकी- हरडे हरड़, नागर- सूँठ, देवदारु અને देवदारु औषधों युक्त और देवदारु इनका चूर्ण, सुखाम्बुयुक्त नवशेडा जिना पाण्डुनी साधे गुनगुने जलसे, सपुनर्नवम् वा अथवा सादेडी तेभञ्ज हरडे वगैरेतुं युक्त या पुनर्नवा एवं हरड़ आदि का चूर्ण, सर्वम् सधनुं सब, सूत्रयुक्तम् गोमूत्रमां भेगवी गोमूत्रमें मिलाकर, पिबेत् पीवुं पीवे, जीर्णे औषध पथी अथ पथी औषध जीर्ण होनेपर, ज्ञातः च स्नान करीने स्नान करके, पयसा दूधनी साधे दूधसे, अन्नम् अन्नतुं अन्न, अद्यात् ओषध करवुं खावे ॥ २२ ॥

22. The patient may drink the mixture prepared of chebulic myrobalans, dry ginger and deodar in generally warm water or the above drugs and hogweed mixed in cow's urine in edema due to humoral tridiscordance; when the dosage is digested, the patient should take a bath and then take his food mixed with milk.

वास्तवे शोथे योगाः —

पुनर्नवानागरमुस्तकलकान्

प्रस्थेन धीरः पयसाऽक्षमात्रान् ।

मयूरकं भागधिकां समूलां

सनागरां वा प्रपिबेत् सचाते ॥२३॥

धीरः धीर पुत्रुषे धैर्यवान रोगी, सचाते वातयुक्त शोथभां वातजन्य शोथमें, अक्षमात्रान् ओषध ओषध दोषा प्रत्येक एक एक तोले, पुनर्नवा- सादेडी गदहपुरना, नागर- सूँठ सोंठ, मुस्तकलकान् અને मोथने ५६५ करीने और मोथाके कलकका, प्रस्थेन पयसा ६४ तोला दूधनी साधे ६४ तोल दूधके साथ, मयूरकम् अथवा अथवा अथवा निरनिटा, समूलां पीपदीयूना गंडोडा पिपकीमूल, सनागरां सूँठ सोंठ, नागधिकां

वा અને पीपर और पीपरको, प्रपिबेत् दूधनी साधे पीवां दूधके साथ पीवे ॥ २३ ॥

23. The wise patient may drink 64 tolas of milk prepared with the the paste of one tola each of hogweed, dry ginger and mu-grass, or the milk prepared with rough chaff, long pepper along with its roots and dry ginger, in edema due to vata.

दन्त्यादिक्षीरम् —

दन्तीत्रिवृत्त्र्युषणचित्रकैर्वा

पयः शृतं दोषहरं पिबेत् ।

द्विप्रस्थमात्रं तु पलार्धिकैस्तै-

रर्धविशिष्टं पवने सपित्ते ॥२४॥

पलार्धिकैः प्रत्येक २ तोला प्रत्येक दो तोले, तैः ते उन, दन्ती- दन्ती दन्ती, त्रिवृत्- त्रिवृत् त्रिवृत्, त्र्युषण त्र्युषण त्र्युषण, चित्रकैः वा અને चित्रकथी और चित्रकसे, शृतम् पञ्चपीने सिद्ध किया गया, अर्ध- विशिष्टम् अर्ध आधी राखेले आधा शेष बचा हुआ, द्विप्रस्थमात्रम् १२८ तोला १२८ तोले, दोषहरम् दोष हरण करवावुं दोषनाशक, पयः तु दूध दूधको, सपित्ते पवने वातपित्त शोथभां वातपित्तजन्य शोथमें, न अनुष्ये पुरुष, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ २४ ॥

24. The person affected with edema of vata-cum-pitta type, should drink the medicated milk prepared by boiling 128 tolas of milk with 2 tolas each of red physic-nut, turpeth, the three spices and with white-flowered lead-wort till it has been reduced to half the quantity;

अन्ययोगाः —

सशुण्ठिपीतद्वरुसं प्रयोज्यं

व्यामोदबुकोषणसाधितं वा ।

त्वग्दारुवर्षाभुमहौषधैर्वा

गुडूचिकानागरदन्तिभिर्वा ॥२५॥

सशुण्ठि- सूक्ष्मसहित सौष्ठवसहित, पीतद्वारसम्
दादुर्लभदरना कवाथथी सिद्ध दारुहृदीके काथसे सिद्ध,
इयामा-उरुबूक-ऊषण-साधितम् वा अथवा श्यामा, और ३।
तथा काला भरीथी सिद्ध या इयामा, रेंडी तथा
मरिचसे सिद्ध, त्वक्- अथवा तज्ज या दालचीनी, दारु-
देवदार देवदार, वर्षाभु- सादेडी गदहपुरना, महौषधः
वा तथा सूक्ष्मसिद्ध और सौष्ठवसे सिद्ध, गुडूचिका-
अथवा गणै। या गिलोय, नागर- सूक्ष्म सौष्ठव, दन्तिभिः
वा अने दन्तीभूथी सिद्ध दूधने। और दन्तीसे सिद्ध
दूधका, प्रयोज्यम् प्रयोग करे। प्रयोग करे ॥ २५ ॥

25. or the milk prepared with dry
ginger and deodar; or the milk
prepared with black turpeth, castor
roots and black pepper; or the milk
prepared with cinnamon-bark, deodar,
hogweed and ginger; or the milk
prepared with guduch, dry ginger and
red physic nut;

सप्ताहमौष्टं त्वथवाऽपि मासं

पयः पिबेद्भोजनवारिवर्जी ।

गव्यं समूत्रं महिषीपयो वा

क्षीराशनो मूत्रमथो गवां वा ॥२६॥

भोजन-वारि-वर्जी शैथना शैथीये अन्न तथा
पाणी तज्ज दधने शोथका रोगी जल और अन्न त्याग
कर, सप्ताहम् सात दिवस सुधी एक सप्ताह पर्यन्त,
अथवा अथवा या, मासम् अपि ओष्ठ भास पर्यन्त
पञ्च मास पर्यन्त मी औष्टम् तु ७।२डीतुं उटनीका,
पयः दूध दूध, समूत्रम् गव्यम् अथवा गायतुं भूत
भेगवी गायतुं दूध या गोमूत्र मिलाकर गायका दूध,
महिषीपयः वा अथवा भेसतुं दूध या भेसका दूध,
पिबेत् पीतुं पीवे, क्षीराशनः वा अथवा दूध ७।५२
२६।ने या दूधका आहार लेता हुआ, गवां गायतुं
गौका, मूत्रम् मूत्र पीतुं मूत्र पीवे ॥ २६ ॥

२५. त्वग्दारु-स्तुग्दारु (क. थ.)

26. or the patient, avoiding all
food and water, should live on camel's
milk only for seven days or for even a
month; or he may similarly live on
only cow's milk mixed with an equal
quantity of cow's urine; or buffalo's
milk mixed with an equal quantity of
cow's urine; or any other milk in
conjunction with cow's urine.

तत्रं पिबेद्वा गुरुभिन्नवर्चाः

सव्योषसौवर्चलमाक्षिकं च ।

गुडाभयां वा गुडनागरं वा

सदोषभिन्नामविबद्धवर्चाः ॥२७॥

गुरु-भिन्न-वर्चाः गुरु अने बेदाध गयेवा भगवाणा
शैथीये गुरु और भिन्न मलवाला रोगी, सव्योष-
त्रिकटु त्रिकटु, सौवर्चल- सन्ध्या सौचरनमक, माक्षिकम्
च अने मधुसहित और मधुयुक्त, तक्रम् वा तकेतुं
छाछ, पिबेत् पान करतुं पीवे, सदोष-भिन्न-आम-
विबद्धवर्चाः दोषयुक्त बेदाध गयेवा अपक्व अने विषाद
भगवाणा शैथीये दोषयुक्त भिन्न और विबद्ध आम
मलवाला रोगी, गुड- अभयाम् वा गेण अने ६२३ गुड
और हरद, गुड-नागरम् वा अथवा गेण अने सूक्ष्म
सेवन करतुं या गुड और सौठका सेवन करे ॥ २७ ॥

27. If the patient passes heavy
and loose stools, he may drink butter-
milk mixed with the three spices,
sanchal salt and honey; or if the stools
are morbid, loose, undigested or scy-
balous, he should take gur and chebu-
lic myrobalan or gur and dry ginger.

विद्वानसङ्गे पयसा रसैर्वा

प्राग्भक्तमद्यादुरुबूकतैलम् ।

स्रोतोविबन्धेऽग्निरुचिप्रणारी

मद्यान्यरिष्टांश्च पिबेत् सुजातान् ॥२८॥

२८. प्राग्भक्तम्-प्रायुक्तम् (घ.)

विह-वात-सङ्गे भण अने वायुने निरोध थये।
होय त्यारे मल और वायुके विबंध होने पर, प्राग्भक्तम्
लोभननी पहेलां भोजनके पहिले, पयसा दूध दूध,
रसैः वा डे भांसरसेनी साथे या मांसरसोंसे,
बहुकृतैकम् और उतुं तेथ रेंडीका तैल, जघात् पीपुं
पीवे, जोतोविबन्धे अने ओतो भंध थई गया होय
और स्रोतोंके रुक जाने पर, अग्नि-रुचि-प्रणाशे तथा अग्नि
तेभज रुचिने नाश थये होय त्यारे तथा अग्नि एवं
रुचिके नष्ट होने पर, मद्यानि भधो मद्य, सुजातान्
अने सारी रीते तैयार थयेला और अच्छी प्रकार
तैयार किये हुए, अरिष्टान् च अरिष्टानुं अरिष्ट, पिबेत्
पान करपुं पीवे ॥ २८ ॥

28. If there is retention of feces and flatus, the patient may take castor oil with milk or meat juice before meals; and if there is occlusion of the channels or loss of gastric fire and appetite he should take simple and medicated wines of good quality.

श्वयवी गण्डीराद्यरिष्टः—

गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च

व्योषं विडङ्गं बृहतीद्वयं च ।

द्विप्रस्थिकं गोमयपावकेन

द्रोणे एचेत् कूर्चिकमस्तुनस्तु ॥ २९ ॥

त्रिभागशेषं च सुपूतशीतं

द्रोणेन तत् प्राकृतमस्तुना च ।

सितोपलायाश्च शतेन युक्तं

लिप्ते घटे चित्रकपिप्पलीनाम् ॥ ३० ॥

वैहायसे स्थापितमादशाहात्

प्रयोजयंस्तद्विनिहन्ति शोफान् ।

भगन्दरार्शः क्रिमिकुष्ठमेहान्

वैवर्ण्यकाश्यां निलहिकनं च ॥ ३१ ॥

इति गण्डीराद्यरिष्टः ।

२९. गण्डीरभल्लातकचित्रकांश्च—भल्लातकं चित्रकर्णिकाश्च (ग.)

„ कूर्चिकमस्तुनस्तु—काञ्चिकमस्तुनस्तु (घ.)

३०. चित्रकपिप्पलीनाम्—चित्रकपिप्पलीभ्याम् (ङ. च.)

गण्डीर- गण्डीर गण्डीर, भल्लातक- भिलावा
भिलावा, चित्रकान् च चित्रक चित्रक, व्योषम् विडङ्ग
विडङ्ग, विडङ्गम् वापङ्गि वायविङ्ग, बृहतीद्वयम् च
अने उषी बोरी गण्डी तथा मेरी बोरी गण्डी और
दोनों कटेरी, द्वि-प्रस्थिकम् द्वेक १२८ तोला। कर्चने
प्रत्येक दो प्रस्थ ले कर, कूर्चिकमस्तुनः तु कूर्चिक मस्तु
कूर्चिक मस्तुके, द्रोणे १०२४ तोलाभा १०२४ तोलेमें,
गोमयपावकेन छाछाना अग्निथी उपलेकी आगसे,
पचेत् पकावत् पकावे, त्रिभागशेषम् च त्रीन् भाग
भांजी रहे त्यारे तीन भाग शेष रहने पर, सुपूतशीतम्
गाणीने ठंडुं अर्था छानकर शीतल हुए, तत् तेने उसमें,
प्राकृतमस्तुनः प्राकृत मस्तु प्राकृत मस्तुके, द्रोणेन
१०२४ तोला १०२४ तोले, सितोपलायाः च अने
साकर और चीनीके, शतेन युक्तम् ४०० तोलाथी युक्त
करी ४०० तंले मिलाकर, चित्रकपिप्पलीनाम् चित्रक
तथा पीपरीना ३६५थी चित्रक और पीपलीके कल्कसे,
लिप्ते घटे धरेला घेप किये हुए घटे धाआमां वरेमें,
आदशाहात् दश दिवस पर्यंत उस दिन तक, वैहायसे
आदशाशमां आकाशमें, स्थापितम् राखेला रखे हुए, तत्
तेने। उसका, प्रयोजयन् प्रयोग करना प्रयोग करने-
वाला, शोफान् शोथेने शोथोंको, भगन्दरार्शः भगंदर,
अर्श भगंदर, अर्श, क्रिमिकुष्ठ- किमि, कुष्ठ क्रिमि, कुष्ठ,
मेहान् प्रमेह मेह, वैवर्ण्य- विवर्ण्यता विवर्णता,
काश्या- कृशता कृशता, अनिल- तथा प. त. तथा
वातज, हिकनम् च हेडकीने दिवकीको, विनिहन्ति हल्ले
छे नष्ट करता है ॥ २९-३१ ॥ इति आ यद्,
गण्डीराद्यरिष्टः गण्डीराद्यरिष्ट छे गण्डीराद्यरिष्ट है ।

29-31. On a fire of cowdung cakes
boil in 1024 tolas of Kurclika-whey
128 tolas of thorny-milk hedge,
marking nut, white flowered leadwort,
the three spices, embelia, yellow berried
night-shade and indian night-shade;
and when it is reduced to one third its
quantity, it should be filtered; when
it is cold add 1024 tolas of prakrita
whey and 400 tolas of sugar-candy and

put this solution in a pot which is lined with the paste of white-flowered lead-wort and long pepper and leave this pot in a high open place for ten days; this medicated wine when administered cures edema, fistula in ano, piles, helminthiasis, dermatosis, urinary disorders, discoloration, emaciation and hiccup due to vata. Thus has been described the compound Thorny Milk-hedge medicated Wine.

अथ यथौ अष्टशतोऽरिष्टः —

काश्मर्यघात्रीमरिचामयाक्ष-

द्राक्षाफलानां च सपिप्पलीनाम् ।

शतं शतं जीर्णगुडाचुलां च

संक्षुण्ण कुम्भे मधुना प्रलिप्ते ॥३२॥

सप्ताहमुष्णे द्विगुणं तु शीते

स्थितं जलद्रोणयुतं पिबेत् ॥

शोकान् विबन्धान् कफवातजांश्च

निहन्त्यरिष्टोऽष्टशतोऽग्निकृच्छ ॥३३॥

इत्यष्टशतोऽरिष्टः ।

सपिप्पलीनाम् पीपरसहित पिप्पलीसहित, काश्मर्य- शीतल गंभारीकल, घात्री- आमर्ण आंवले, मरिच- भरी मरिच, अमया- ६२३ हरद, अक्ष- अक्षेण बहेका, द्राक्षा- द्राक्ष मुनक्का, फलानाम् च ओ ६२३ इण इन फलोंके, वातम् वातम् ४०० तोला प्रत्येकके ४०० तोले, जीर्णगुडाचु नूनो जेण और पुगने गुडके, तुलाम् च ४०० तोला ४०० तोले, संक्षुण्ण ओ अधाने आडीने इन सबको कूटकर, मधुना मधुना मधुसे, प्रलिप्ते ढीपेला लिप्त, कुम्भे मधुना घड़ेमें, जलद्रोणयुतम् १०२४ तोला पाणी सहित १०२४ तोले जलमें मिलाकर, उष्णे उनाणामा उष्ण कालमें, सप्ताहम् सात दिवस एक सप्ताह, शीते अने शियाणामा और शीत कालमें,

३१. अमयाक्ष-अमयानां (ख)

॥ द्राक्षा-क्षुद्रा (द. घ.)

॥ जीर्णगुडाचुलां च संक्षुण्ण-क्षुद्रगुडाचुराणाचुलां तु (घ. च. घ. क.)

द्विगुणम् थोद दिवस दो सप्ताह, स्थितम् राप्ता पानी रखनेके बाद, ना शीथना रेभीसे सोथरोगी पुरुष, पिबेत् पान करवुं पीवे, अष्टशत-अरिष्टः आ अष्टशत (आसे तोलाने) अरिष्ट अष्टशत अरिष्ट, कफवातजान् च कफवातजन्य कफवातजन्य, शोकान् सोथरोगी शोथोंके, विबन्धान् अने कुम्भयतने और विबन्धोंको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, अग्निकृच्छ च अने अग्निकृच्छ अग्निने प्रदीप्त करे छे और अग्निकृच्छी बढ़ानेवाला है, ॥ ३२-३३ ॥ इति आ सह, अष्टशतः अष्टशत अष्टशत, अरिष्टः अरिष्ट छे अरिष्ट है ।

32-33. Take 400 tolas of each of pounded white teak, emblic myrobalan, black pepper, chebulic myrobalan, beleric myrobalan, grapes and long pepper; and 400 tolas of old gur and mix with 1024 tolas of water and place them in a vessel lined with honey, for seven days in summer and for double that time in winter. The patient may drink this medicated eight hundred tolas (Ashtasata) wine which cures edema and obstipation due to vata and kapha, and stimulates the gastric fire. Thus has been described the Ashtasata Wine.

अथ यथौ पुनर्नवायरिष्टः —

पुनर्नवे द्वे च बले सपाठे

दन्ती गुडूचीमथ चित्रकं च ।

निदिग्धिकां च त्रिपलानि पक्त्वा

द्रोणावशेषे सलिले ततस्तम् ॥३४॥

पूत्वा रसं द्वे च गुडात् पुराणा-

सुले मधुप्रस्थयुतं सुशीतम् ।

मासं निदध्याहृतभाजनस्थं

पले यवानां परतस्तु मासात् ॥३५॥

३४ दन्ती-वासां (च. घ.)

॥ द्रोणावशेषे-द्रोणावशेषे (ख.)

चूर्णीकृतैरर्धपलांशिकैस्तं

पत्रत्वगेलाभरिचाम्बुलोहैः ।

गन्धान्वितं क्षौद्रघृतप्रदिग्धे

जीर्णे पिबेद् व्याधिबलं समीक्ष्य ॥३६॥

द्वे पुनर्नवे राती तथा धोणी साठोडी दोनो गदहपुरना सपाठे पाठासहित पाठीसहित, बले च अला-
अपाट बला- कंधी, दन्तीम् दंती दंती, गुडुचीम् गणो
निलोय, अथ चित्रकम् च चित्रक चित्रक, सिदिग्निकाम्
च अने भेडी भेडीगन्धी तथा छोटी कटेरी, त्रिपलानि
प्रत्येक १२ तोला प्रत्येक तीन पल पक्का सिद्ध करीने
पकाकर, द्रोणावशेषे सलिले ततः १०२४ तोला पाणी
आडी रहे तयारे १०२४ तोला काथ शेष रहनेपर, तम्
ते उन्न, रसम् उवाधने काथको, पूरवा गान्धीने छानकर,
पुराणा च भूने। पुराना, गुडाम् गण गुड। द्वे तु ६
८०० तोला नाभीने ८०० तोला डालकर, सुशीतम्
सारी रीने हंडो तथा पछी ठंडा होने पर मधुप्रस्थ-
युतम् भव ६४ तोला भेगवी मधु २४ तोला मिलाकर,
घृतभाजनस्थम् धी योपडेला धात्रां घृतलिप्त घडेमें,
यवानाश्च ज्वना जोके पछे हगलाभां ठेरमें मासम्
भास पर्यंत एक माह तक, निदध्यात् रात्रिपुं ग्ने,
मासात् भदिने माह परतः तु वीन्था पछी बीतने पर,
चूर्णीकृतैः यूर्ध्वं करेक्ष चूर्णं किये गये, अर्धपलांशिकैः
द्वे २ तोला प्रत्येक २ तोलेकी मात्रावाले, पत्र- तेजपत्र
तेजपत्र, स्वक्- तम् दालचीनी पला- अथथी
इलायची, भरिच- भरी भरिच, अम्बु- वाणो सुगंधवाला,
लोहैः अने अगरथी और अगरसे, गन्धान्वितम्
सुगंधी करीने सुगंधित करके, क्षौद्र-घृत-प्रदिग्धे मधु
तथा धी योपडेला धात्रां रात्री मधु और घीसे लिप्त
घडेमें रखकर, जीर्णे आहार पथी गया पछी भोजनके
जीर्ण होनेपर, व्याधिबलम् व्याधिनुं अल व्याधिके बलको
समीक्ष्य ओर्ध ने देखकर, पिबेत् पान करतुं पीवे ॥३४-३६॥

34-36. Decoct in water 12 tolas of each of the two kinds of hogweed, heartleaved sida, country mallow, patha, root of red physic nut, guduch, white-

३६. प्रदिग्धे-प्रदिग्धं (व.)

flowered leadwort, yellow berried night-shade and reduce it to 1024 tolas; filter it and allow it to cool; then add 800 tolas of old gur and 64 tolas of honey and keep it in a vessel lined with ghee; place this vessel for a month in a heap of barley; take it out after that period and make it fragrant by adding 4 tolas of powder of each of cinnamon leaf and bark, small cardamom, black pepper, cuscus, iron powder and keep it in a vessel lined with ghee and honey; when the ingested meal has been digested, it should be taken in a dose in keeping with the strength of the disease.

हृत्पाण्डुरोगं श्वयथुं प्रवृद्धं

प्लीहज्वरारोचकमेहगुल्मान् ।

भगन्दरं षड् जठराणि कासं

श्वासं ग्रहण्यामयकुष्ठकण्डूः ॥३७॥

शाखानिलं बद्धपुरीषतां च

हिक्कां किलासं च हलीमकं च ।

क्षिप्रं जयेद्वर्णबलायुरोज-

स्तेजोन्वितो मांसरसान्नभोजी ॥३८॥

इति पुनर्नवाद्यरिष्टः ।

मांसरस- अन्नभोजी आ अरिष्टनुं सेवन करना
तथा मांसरससहित अन्ननुं अक्षय्य करना इस
अरिष्टको सेवन करनेवाला तथा मांसरससहित अन्नको
खानेवाला पुरुष, हृत्पाण्डुरोगम् उदररोग, पांडुरोग
हृदयरोग, पांडुरोग, प्रवृद्धम् वृद्धी गयेला अत्यन्त बड़ा
हुआ, श्वयथुम् सेल शोक, प्लीह- प्लीहा प्लीहा, ज्वर-
ज्वर ज्वर, अरोचक- अरुचि अरुचि, मेह- प्रमेह मेह,
गुल्मान् शुद्ध गुल्म, भगन्दरम् अगंदर अगंदर, षड्
जठराणि ७ प्रकारका उदररोगः छः उदररोग, कासम्

३७. प्लीहज्वरारोचक-प्लीहज्वरारोचक (ख. व.)

उधरस कास, श्वासश्च श्वास, ग्रहण्यामय- अहृष्टी-
रोग ग्रहणीरोग, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, कण्डूः कुण्डू कण्डू,
क्वाखानिलम् शाखाशोभा रहेद्यो वायु शाखामे रहा
हुआ वात, बद्धपुरीषताश्च च भणभंध मलविबंध, हिकाम्
हृडकी हिचकी, किलासश्च च डिक्कास किलास, हलीमकश्च
च तथा दल्लिमकने तथा हलीमकको, क्षिप्रश्च शीघ्र शीघ्र,
जवेत् अते छे जीतता है बलवर्णायुः- अने भल, पथु,
आयुष्य और बल, वर्ण, आयु, ओजस्तेजोऽन्वितः औभ
तथा तेज्यो युक्त आयु छे ओज तथा तेज इनसे युक्त
होता है ॥ ३७-३८ ॥ इति आ यह, पुनर्नवाद्यरिष्टः
पुनर्नवाद्यरिष्ट छे पुनर्नवाद्यरिष्ट है।

37-38. Cardiac trouble, anemia, severe edema, splenic disorders, fever, anorexia, urinary disorders, gulma, fistula in ano, six kinds of abdominal disorders, cough, dyspnea, assimilation disorders, dermatosis, pruritus, vata affecting the extremities, constipation, hiccup, leprosy and jaundice will be quickly cured by this preparation, in a patient living on a diet of meat-juice and he will gain in complexion, strength, life, vitality and lustre. Thus has been described the compound Hog-weed Wine.

फलत्रिकाद्यरिष्टः —

फलत्रिकं दीप्यकचित्रकौ च
सपिप्पलीलोहरजो विडङ्गम्
चूर्णीकृतं कौडविकं द्विरंशं
क्षौद्रं पुराणस्य तुलां गुडस्य ॥३९॥
मासं निदध्याद्भुतभाजनस्थं
यवेषु तानेव निहन्ति रोगान्।

३९. दीप्यकचित्रकौ च-चित्रकपिप्पली च (प.)

सपिप्पली-सपीप्यकं (प.)

ये चार्शसां पाण्डुविकारिणां च
प्रोक्ता हिताः शोफिषु तेऽप्यरिष्टाः ॥४०॥
इति त्रिफलाद्यरिष्टः ।

फलत्रिकम् त्रिङ्गुला त्रिफला, दीप्यक- अन्भो
अजवायन, चित्रकौ च चित्रक चित्रक, सपिप्पली-
पीपर पिप्पली, लोहरजः दोहयूर्ध्व लोहचूर्ण, विडङ्गम्
तथा वावडिङ्ग तथा वायविङ्ग, कौडविकम् चूर्णीकृतम्
प्रत्येकं चूर्णं १६ तोला प्रत्येकका चूर्ण १६ तोला,
क्षौद्रम् भध मधु, द्विरंशम् ३२ तोला ३२ तोला,
पुराणस्य अने नूना और पुराने, गुडस्य जेठना
गुडके, तुलाश्च ४०० तोला ४०० तोलाको, भुतभाजनस्यम्
धी योपडेला धडाभा भरीने वी चुपडे हुए चबेमें
डालकर, यवेषु यवना ढगलाभा जाँके ढेरमें, मासम्
ओड मास एक माह तक, निदध्यात् राखवां रहे,
तान् एव आ अरिष्ट ते च (उपर कहेला) यह अरिष्ट
उन्हीं (उपर्युक्त), रोगान् रोगोने रोगोंको, निहन्ति हन्ते छे
नष्ट करता है, अर्शसाश्च अने हरसना रोगीओ और
अर्शके रोगियों, पाण्डुविकारिणाश्च च तथा पाण्डुरोगीओ
भाटे और पाण्डुरोगियोंके लिए, ये च ये जो, अरिष्टाः
अरिष्ट अरिष्ट, प्रोक्ताः कहे छे कहे गये हैं, ते ते वे,
शोफिषु अपि सोभना रोगीओ भाटे यवेषु शोफ-
रोगियोंके लिए मी, हिताः हितकारी छे हितकर हैं
॥ ३९-४० ॥ इति आ यह, त्रिफलाद्यरिष्टः त्रिङ्गुलाद्यरिष्ट
छे त्रिफलाद्यरिष्ट है।

39-40. Decoct 16 tolas each of the powder of the three myrobalans, bishop's weed, white flowered leadwort, long pepper, iron powder, and embellia and add to it 32 tolas of honey and 400 tolas of old gur. Place these in a vessel lined with ghee and keep the vessel in a heap of barley for a month. This medicated wine cures all the diseases described earlier. The medicated wines indicated in the

४०. हिताः-भुताः (प.)

इति त्रिफलाद्यरिष्टः-इति फलत्रिकाद्यरिष्टः (प.)

treatment of piles and anemia are beneficial for the patients suffering from edema too. Thus has been described the compound Three-myrobalans Wine.

अथ यौ कलिपययोगः—

कृष्णा सपाठा गजपिप्पली च
निदिग्धिका चित्रकनागरे च ।

सपिप्पलीमूलरजज्यजाजी-

मुस्तं च चूर्णं सुखतोयपीतम् ॥४१॥

इत्यात् त्रिदोषं चिरजं च शोकं

कटुकं भूनिस्वमहौषधस्य ।

अयोरजस्यूषणयाश्च क-

चूर्णं च पीतं त्रिफलारसेन ॥४२॥

सपाठा पाठासहित पाठोसहित, कृष्णा पीपर
पिप्पली, गजपिप्पली च गजपीपर गजपिप्पली, निदि-
ग्धिका भेडी भोरीगुली छोटी कटेरी, चित्रक- चित्रक
चित्रक, नागरे च सेंट सेंट, सपिप्पलीमूल- पीपरीमूल
पिप्पलीमूल, रजज्य- हज्जरी हज्जरी, जजाजी- शुरु जीरा,
मुस्तं च अने भेध और मोथा, चूर्णम् अओनुं
चूर्ण इनका चूर्ण, सुखतोयपीतम् नवशेडा पाथीनी
आधे पीवाथी गुनगुने जलसे पीनेसे, भूनिस्व-
महौषधस्य च तथा करियाता अने सूठने तथा
चिरायता और सेंटका कटुकः कटुक नवशेडा पाथीनी
आधे पीवाथी कटुक गुनगुने जलसे पीनेसे, अयोरजः-
अयोरज अने भेधचूर्ण तेमल त्रिदु और लोहका
चूर्ण एवं त्रिदु, वावचुक- तथा नवभारत तथा
यवक्षारका, चूर्णम् च चूर्ण, त्रिफला-रसेन त्रिफलाना
ध्याधनी आधे त्रिफलाके कषामसे, पीतम् पीवाथी
पीनेसे, त्रिदोषम् ते भेध त्रिदु दोषयी थपेला वे योग
त्रिदोषसे उपश्र, चिरजम् शोकम् च अने लाभा
रभतना सोलने तथा घुराने शोकसे, इत्यात् हले उ
उठ करते हैं ॥ ४१-४२ ॥

41-42. The powder prepared of long pepper, patha, elephant pepper, indian night-shade, white-flowered headwort, dry ginger, roots of long

pepper, turmeric, cumin and nut-grass taken with tepid water, will cure chronic edema due to tridiscordance; or the paste of chiretta and ginger taken in similar manner, or iron powder, the powder of the three spices and barley-alkali taken with the decoction of the three myrobalans, acts in the same way.

अथ यौ क्षारगुटिका—

क्षारद्वयं स्यालवणानि चत्वार-

ययोरजो व्योषफलत्रिके च ।

सपिप्पलीमूलविडङ्गसारं

मुस्ताजमोदामरदारुविट्ठम् ॥४३॥

कलिङ्गकाश्चित्रकमूलपाठे

यष्ट्याद्वयं सातिविवं पलांशम् ।

सहिङ्गकर्षं स्वणुशुष्कचूर्णं

द्रोणं तथा मूलकशुण्ठकानाम् ॥४४॥

स्याद्वयं स्यात्तलिलेन साध्य-

मालोत्थ यावद्वनमप्रदग्धम् ।

इत्यानं ततः कोकसमां तु मात्रां

कृत्वा सुशुष्कां विचिनोपयुज्यात् ॥४५॥

क्षारद्वयम् नवभार- साधुभार सर्जक्षार- यवक्षार,
चत्वारि लवणानि चारं लवण चारों लवण, अयोरजः
लोहचूर्ण, व्योष- त्रिदु त्रिदु, कलिङ्गके
च त्रिदु त्रिफला, सपिप्पलीमूल- पीपरीमूल पिप्पली-
मूल, विडङ्गसारम् पावडिगना पील छिलके उतारे
हुए वायविकंग, मुस्त-मजमोदा- मोथ- भेडी अओनुं
मोथा, अजमोद, अमरदारु- हज्जरी हज्जरी, विट्ठम्
पीलु वेल्गिरी, कलिङ्गकाः ४-५-६ इन्द्रजौ, चित्रकमूल-
चित्रकमूल चित्रककी जड़, पाठे पाठा पाठी, सातिविवम्
अतिविधनी डणी अतीस, यष्ट्याद्वयम् अने भेडीमूल
मुलहठी, पलांशम् प्रत्येक ४ तोला प्रत्येक पलांश,
सहिङ्गकर्षम् तु अने डिङ्ग १ तोला वीन एक तोला,

४४. यवक्षारद्वयं-सवर्षिकं (घ.)

यवक्षारद्वयं सातिविवं-सवर्षिकं सातिविवम् (ग.)

अणुशुष्क- ओओतुं सूक्ष्म सूक्ष्म इनका धारीक शुष्क, चूर्णम् शुष्क चूर्ण, तथा तथा तथा, मूलक शुण्ठकानाम् सूका मूला तेभ्यः सूक्ष्मी सूखी मूली एवं सोंठकी, भस्मनः अश्म अश्मके, द्रोणम् १०२४ तोला १०२४ तोला, स्यात् लेवा लेवे, तत् ते सर्वान् उस सबका, सलिलेन पाणीथी जलमें, आलोक्ष्य हलापी घोंटकर, यावत् अप्रदग्धम् जया सुधी अणे नहीं जले नहीं, घनम् अने धाटुं थाय त्यां सुधी और गाढा हो जावे तब तक, साध्यम् पकावपुं पकावे, स्नानम् धाटुं थाया गाढा होनेके, तबः पक्षी पश्चात्, कोलसाम् तु अर्धा तोलानी आवे कर्षकी, मात्राम् गोणी गोली, कृत्वा करी करके, सुशुष्काम् ज्यारे आ गोणीओ सारी रीति सूकाई अथ त्यारे जब ये गोलियां अच्छी तरह सूख जायें तब, विधिना विधिपूर्वक विधिपूर्वक, उपयुक्त्यात् ओओने। उपयोग करवे इन्हें उपयोगमें लावे ॥४३-४५॥

43-45. The two varieties of alkali, four varieties of salt, iron-powder, the three spices, the three myrobalans, roots of long pepper, embelia-pulp, nut-grass, celery seeds, deodar, bael, kurchi seeds, roots of white-flowered leadwort, patha, liquorice, and indian atees; take four tolas of each of these and a tola of asafetida and triturate into a very fine powder and add 1024 tolas of garden radish and dry ginger. This should be cooked till it becomes thick but not seared. Then prepare pills from that, of the dosage of $\frac{1}{2}$ a tola each and when they are dried they should be administered in proper mode.

स्त्रीहोदरश्वित्रहलीमकार्शः-

पाण्ड्यामथारोचकशोषशोफान् ।

विस्त्रुचिकागुल्मगराश्वमरीश्च

सन्धासकासाः प्रणुदेत् सकुष्टाः ॥४६॥

इति क्षारगुटिका ।

स्त्रीहोदर- आ गोणीओ पक्षीहोदर ये गोलियां प्लीहो-
दर, श्वित्र- श्वित्र श्वित्र, हलीमक- हलीमक हलीमक, अर्शः-
हर्ष, पाण्ड्यामथ- पांडुरोग पाण्डुरोग, अरोचक-
अरुचि अरुचि, शोष- शोष शोष, शोफान् सोफ शोष,
सन्धासकासाः श्वास-कास श्वास-कास, सकुष्टाः तेभ्यः कुष्ठ
एवं कुष्ठ, विस्त्रुचिका- विस्त्रुचिका विस्त्रुचिका, गुल्म- गुल्म
गुल्म, गराश्वमरीः च गरदोष अने अश्मरीने गरविष और
अश्मरी इनको, प्रणुदेत् नाश करे छे नष्ट करनी हैं ॥ ४६ ॥
इति आ यह, क्षारगुटिका क्षारगुटिका छे क्षारगुटिका है ।

46. This will cure splenic disorders, abdominal diseases, leucoderma, jaundice, piles, anemia, anorexia, consumption, edema, gastro-intestinal irritation, gulma, toxicosis, lithiasis, dyspnea, cough and dermatosis. Thus has been described the Alkali-pills.

गुडाईकप्रयोगः—

प्रयोजयेदार्द्रकनागरं वा

तुल्यं गुडेनार्धपलाभिवृद्धया ।

मात्रा परं पञ्चपलानि मासं

जीर्णे पयो यूषरसाश्च भक्षम् ॥४७॥

गुडेन तुल्यम् अथवा तुल्य प्रमाणना गोणीनी साथे
अथवा तुल्य प्रमाणके गुबके साथ, आर्द्रकनागरम् वा
ताला आहुने लधने ताजे अदरखको लेकर, अर्धपल-
अभिवृद्धया प्रयोजयेत् पहले दिवसे अर्धा पलथी शर्श
करी पांथ पलनी मात्रा आय त्यां सुधी प्रतिदिन अर्धा
अर्धा पल वधारता जपुं पहले दिन आवे पलसे प्रारम्भ
कर पीछे जहातक पांच पलकी मात्रा हो वहां तक प्रति-
दिन आधा आधा पल बढ़ाते जाय, पञ्चपलानि पांथ
पलनी पांच पलकी, मात्रा मात्रा मात्रा, परम् मोटाभां
भोटी छे सबसे बड़ी है, मासम् दशमे दिवसे पांथ
पल मात्राने। प्रयोग कर्या पक्षी आडीना वीस दिवस
सुधी नित्य पांथ पलने। प्रयोग करवे। दसवें दिन
पांच पलकी मात्राका प्रयोग करनेके बाद शेष बीस दिन
तक प्रतिदिन पांच पलका प्रयोग करे, जीर्णे औषध पक्षी

४७. रसाश्च भक्षम्—रसाश्च भक्षम् (क. घ. ह.)

गया पक्षी औषध जीर्ण होनेपर, पयः दूध, दूध, यूप-
थूप दूध, रसाः मांसस्य मांसस्य, मज्जम् च अने
भातनुं भोजन करतुं और जोदनका भोजन करे ॥४७॥

47. Or the patient may be given a course of ginger with equal part of gur for a month beginning with 2 tolas and gradually increasing 2 tolas per dosage till it reaches a dosage of 20 tolas. When the dosage is digested, milk, gruel or meat-juice and rice should be taken.

गुल्मोदरार्शःश्वयथुप्रमेहान्
श्वासप्रतिश्यालसकाविपाकान् ।

सकामलाशोषमनोविकारान्

कासं कफं चैव जयेत् प्रयोगः ॥४८॥

प्रयोगः आ। प्रयोग यह प्रयोग, गुल्म- गुल्म
गुल्म, उदर- उदररोग उदररोग अर्शः- अर्श अर्श,
श्वयथु- शोष शोष, प्रमेहान् प्रमेह प्रमेह, सकामला-
कामला पीडिया, जोष- लेभज शोष एवं शोष, मनो-
विकारान् मनना विक्षार मानसिक रोग, श्वास- श्वास
श्वास, प्रतिश्या- शोषभम प्रतिश्याय, जलसक- जलसक
जलसक, कविपाकान् अपयथा अपचन, कासम् उदरस्य
कास, कफम् च एव अने उदरे और कफको, जयेत्
अने छे नष्ट करता है ॥ ४८ ॥

48. This course of treatment will cure gulma, abdominal diseases, piles, edema, urinary disorders, dyspnea, coryza, intestinal torpor, indigestion, jaundice, consumption, psychic disorders, cough and disorders due to kapha.

शिलाजतुप्रयोगः —

रसस्तथैवाद्रकनागरस्य

पेयोऽथ जीर्णं पयसाऽन्नमद्यात् ।

जम्बूजम् च त्रिकलारसेन

दृष्यात् त्रिदोषं श्वयथुं प्रसह्य ॥४९॥

इति शिलाजतुप्रयोगः ।

४९. जम्बूजस्य-शिलाजतुं (क. ग. घ. ङ. च.)

आद्रकं नागरस्य ताम्रं आदुने। तजे अदरस्ये,
रसः रस रसको, तथा एव तेवीज रीते उसी विधिसे,
पेयः पीये पीये, अथ जीर्णं अने पथी गया पक्षी
और जीर्ण होने पर, जम्बू अन्न अन्न, पयसा दूध
साथे दूधके साथ, अद्यात् भातुं खावे। जम्बूजम् च
जतु शिलाजित शिलाजित, त्रिकलारसेन त्रिकलारसेन
कामला साथे त्रिकलाके काथके साथ, त्रिदोषम् त्रि-
दोषम् यथैवा त्रिदोषजन्य, श्वयथुम् शोषको,
प्रसह्य अणपूर्वक बलपूर्वक, इत्यात् छे छे नष्ट करता
है ॥ ४९ ॥ इति आ. यह, शिलाजतुप्रयोगः शिलाजतु-
प्रयोग छे शिलाजतुप्रयोग है ।

49. Similarly, the juice of ginger may be taken and on the digestion of the dosage, food should be taken with milk; a course of mineral pitch taken with the juice of the three myrobalans will completely subdue the edema due to tridiscordance. Thus has been described the administration of mineral pitch.

श्वयथौ कंसहरीतकी—

द्विपञ्चमूलस्य पचेत कषाये

कंसेऽभयानां च शतं गुडस्य ।

लेहे सुसिद्धेऽथ विनीय कूर्णं

द्वयोषं त्रिसौगन्ध्यमुषादिधते च ॥५०॥

प्रस्थार्धमात्रं मधुनः सुशीते

किञ्चिच्च कूर्णारिपि यावत्शूकान् ।

एकाभ्यां प्राश्य ततश्च लेहा-

कुरुकिं निहन्ति श्वयथुं प्रहृष्टम् ॥५१॥

श्वासज्वरारोचकमेहगुल्म-

प्लीहत्रिदोषोदरपाण्डुरोगान् ।

५०. द्विपञ्चमूलस्य-द्विपञ्चमूलास्तु (ग.)

उषादिधते-उषादिधते क. ल. न)

५१. मेहगुल्म-मेहद्विहृष्ट (घ.)

काश्यामवातावस्मग्लपित-

वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोषान् ॥५२॥

इति कंसहरीतकी ।

द्विपञ्चमूकस्य क्षुत् तथा भूक्षत् पञ्चभूषणा दश-
मूलके, कंसे २५६ तोला २५६ तोला, कषाये कषायभा-
कायमे, अभयानाम् ६२३ नंग १०० सौ हरक, गुडस्य
च अने गोण और गुडके, कतम् ४०० तोला सौ पल,
पचेत् ५६५५ पकाये, जय लेहे सुसिद्धे पछी देह तैयार
थता पश्चात् लेह तय्यार होने पर, द्योबम् त्रिकटु त्रिकटु,
त्रिसौगन्धम् च तण, तमाक्षपत्र अने औक्षयीनुं
और त्रिजातका, चूर्णम् यूष् चूर्ण, विनीय नाभी
बालकर, उपास्थिते च आतःकाक्ष पथत राभता
सुबह तक रखनेसे, सुशीते ठंडा थयेक्ष तेभा ठंडा
होने पर, मधुनः मध मधुके, प्रस्थार्धमात्रम् ३२ तोला
३२ तोले, वावशूकात् अने जवभारतुं और यवक्षारके,
चूर्णात् जपि यूष् पक्ष चूर्णका सी. किंचित् च थोडुं
नाभीने कुत्र भाग डालकर, एक-जमवान् ओक ६२३
एक हरक, प्राइय भाईने खाकर, ततः लेहात् उपर ते
थाटक्षु ऊपरसे उस लेहके, शुक्तिम् २ तोला थाटवाथी
२ तोला चाटनेसे प्रबुद्धम् ते अत्यंत वधेक्ष वह
अत्यंत बड़े हुए श्वयथुम् सोग शोक, श्वास- श्वास
श्वास, ज्वर- ज्वर उवर, जरोचक- अरुचि अरुचि
मेह- प्रमेह प्रमेह, गुण्म- गुण्म गुण्म, प्लीह- प्लीहा
प्लीहा, त्रिदोषोदर- त्रिदोषोदर- ६६२३० साक्षिपातिक
उदररोग, पाण्डुरोगान् पांडुरोग पांडुरोग, काश्य- कृशता
कृशता, आमवातौ आमवात आमवात, असृक्- रक्तपित्त
रक्तपित्त, अम्लपित्त- अम्लपित्त अम्लपित्त, वैवर्ण्य-
विवर्ण्यता विवर्ण्यता, मूत्रानिल- मूत्र- वात मूत्र- वायु
शुक्रदोषान् तथा वीर्यना दोषाने और शुक्रके रोगोंको,
निहन्ति ६६३ छे नष्ट करता है ॥ ५०-५२ ॥ इति
आ यह, कंसहरीतकी कंसहरीतकी छे कंसहरीतकी है ।

50.-52. Prepare a linctus in the de-
coction of 256 tolas of decaradix by
adding 100 chebulic myrobalans and 400
tolas of gur; add to it the powder of the

three spices and the three aromatics,
and leave it over-night. In the morn-
ing when it is cooled, add 32 tolas of
honey and a little powder of barley-
alkali. Eating one chebulic myrobalan
and then taking at a time one tola of
this linctus will cure severe edema;
it also cures dyspnea, fever, anorexia,
urinary disorders, gulma, splenic di-
sorders, abdominal diseases due to
tridiscordance, anemia, emaciation,
chyme disorders, rheumatic conditions,
acid dyspepsia, discoloration of skin,
urinary disorders, vata-disorders and
seminal morbidity. Thus has been desc-
ribed the Kansa Chebulic myrobalan.
पटोलमूलादिक्वाथः—

पटोलमूलामरदारुदन्ती-

त्रायन्तिपिप्पल्यभयाविशालाः ।

यष्ट्याह्वयं तिक्तकरोहिणी च

सचन्दना स्यान्निचुलानि दार्वी ॥५३॥

कर्षोन्मिस्तैस्तैः कथितः कषायो

घृतेन पेयः कुडवेन युक्तः ।

वीसर्पदाहज्वरसन्निपात-

तृष्णाविषाणि श्वयथुं च हन्ति ॥५४॥

पटोलमूल- पटोलना भूण परवलकी जड़, जमरदारु-
देवदार देवदार, दन्ती- दन्ती दन्ती, त्रायन्ति- त्रायभाक्षु
असवर्ग, पिप्पली- पीपर पिप्पली, जमवा- ६२३ हरक,
विशालाः ४-५५५ इन्द्रायन, यष्ट्याह्वयम् जेहीभध
मुलहठी, सचन्दना- चन्दनसहित चन्दनसहित,
तिक्तकरोहिणी कटु कटुकी, दार्वी ६२३६२ दारुहन्ती,
निचुलानि च अने समुद्राण और समुद्रफल, कर्षोन्मिस्तैः
दरेकने ओक ओक तोला प्रत्येक एक एक तोला, तैः
तेने उनका, कथितः कषाय करीने काय करके, कषायः
ते कषाय कषाय, कुडवेन १६ तोला १६ तोले,

५४. सन्निपाततृष्णा-सन्निपातातृष्णा (क.)

„ च हन्ति-निहन्ति (ब.)

५२. अम्लपित्त-अम्लपित्त (घ.)

घृतेन युक्तः धीनी साधे घीसे मिलाकर, पेयः पीवे। पीवे, वीसर्प- ते वीसर्प वद वीसर्प, दाह- दाह दाह, ज्वर- ज्वर ज्वर, सन्निपात- सन्निपात सन्निपात तृष्णा- तृष्णा प्यास. क्षिषाणि- विष विष, श्वयथुम् च अने से। अने। और शोथको, हन्ति हन्ति छे नष्ट करता है ॥ ५३-५४ ॥

53-54. Roots of wild snake-gourd, deodar, red physic nut, zalil, long pepper, chebulic myrobalan, colocynth, liquorice, kurroa, sandal wood, hijjal and indian berberry; take one tola of each of the above drugs and prepare a decoction which should be taken with 16 tolas of ghee. It will cure acute spreading affections, burning, fever, tridiscordance, thirst, toxicosis and edema.

चित्रकादिघृतम्—

सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी-

सौवर्चलं त्र्युषणवेतसाम्लम् ।

विल्वात् फलं दाडिमयावशूकौ

सपिप्पलीमूलमथापि चव्यम् ॥५५॥

पिष्ट्वाऽक्षमात्राणि जलाढकेन

पक्त्वा घृतप्रस्थमथ प्रयुज्यात् ।

सचित्रकम् चित्रक, धान्य- तेभज धाण्डा एवं धनिया, यवानी- अजमे। अजवायन, अजाजी- ७३ जीरा, सौवर्चलम् संधान सौवरनमक, त्र्युषण- त्रिकटु त्रिकटु, वेतसाम्लम् अम्लवेतस अम्लवेतस, विल्वात् फलम् पीलीना ३७ बेलगिरी, दाडिम- ६३ अनादाना, यावशूकौ जवभार यवक्षार, अथ अपि सपिप्पलीमूलम् तेभज पीपरीमूल एवं पिप्पलीमूल, चव्यम् तथा चव्य और चव्य, अक्षमात्राणि अत्येक

५५. सचित्रकं...वेतसाम्लम्—यमानिकाचित्रकधान्यपाठाः मदीयक-

त्र्युषणवेतसाम्लाः (च थ. घ.)

१, सचित्रकं धान्ययवान्यजाजी—यमानिकाचित्रकधान्यपाठाः (द.)

२, विल्वात् फलं—विल्वोत्पलं (प.)

अथ अथ तोले। प्रत्येक एक एक तोला, पिष्ट्वा पीसीने पीसीने जलाढकेन २५६ तोला पाणीथी २५६ तोला जलसे, घृतप्रस्थम् धी ६४ तोला घी ६४ तोला, पक्त्वा पक्त्वा पीसीने पक्त्वा, अथ प्रयुज्यात् पक्त्वा तेने प्रयोग करे। पीष्टे उसका प्रयोग करे ॥ ५५ ॥

55-55½. One should use the medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee cooked with 256 tolas of water and the paste of one tola of each of white flowered leadwort, bishop's weed, cumin seed, sanchal salt, the three spices, amlavetasa, bael, pomegranate, barley alkali, roots of long pepper and chaba pepper

अर्शासि गुल्मं श्वयथुं च कृच्छं

निहन्ति वह्निं च करोति दीप्तम् ॥५६॥

अर्शासि आ धी हरस यह घृत अर्श, गुल्मम् शुभ्र गुल्म कृच्छम् च श्वयथुम् तथा कृच्छसाध्य से। अने। और कृच्छसाध्य शोथको, निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, वह्निं च अने अग्निने तथा अमिको, दीप्तम् प्रदीप्त प्रदीप्त, करोति करे छे करता है ॥ ५६ ॥

56. This ghee cures piles, gulma and the formidable type of edema and re-activates the gastric fire.

पिबेद्धृतं वाऽष्टगुणाम्बुसिद्धं

सचित्रकक्षारमुदारवीर्यम् ।

कल्याणकं वाऽपि सपञ्चगव्यं

तिक्तं महद्वाऽप्यथ तिक्तकं वा ॥५७॥

सचित्रकक्षारम् चित्रक तथा जवभारसहित चित्रक और यवक्षारके साथ, अष्टगुण-अम्बु आ। गण्डा ७७५ आठगुने जलमें, सिद्धम् सिद्ध करे। सिद्ध किये, उदारवीर्यम् महान शक्तिवाला बड़ी शक्तिवाले, घृतम् वा घृत घृत, सपञ्चगव्यम् अथवा पञ्चगव्य घृत

५६. कृच्छं-दुःखं (ख.)

१. निहन्ति-तद्धन्ति (ख.)

अथवा पंचगव्य घृत, कल्याणकम् वा अपि अथवा कल्याणक
घृत अथवा कल्याणक घृत, महत् तिक्तकम् वा
अथवा महातिक्तक घृत अथवा महातिक्तक घृत, अथ
तिक्तकम् वा अपि अथवा तिक्तघृतं अथवा तिक्त-
घृतको, पिबेत् पान करुं पीवे ॥ ५७ ॥

57. Or the patient may take the medicated ghee prepared in 8 times its quantity of water with the pulp of white-flowered leadwort and barley alkali. This ghee possesses great potency. The patient may also take the Kalyanaka ghee or Panchagavya ghee or Mahatiktaka ghee or Tiktaka ghee.

क्षारं घटे चित्रककल्कलिप्ते

दध्यागतं साधु विमथ्य तेन ।

तज्जं घृतं चित्रकमूलगर्भं

तत्रेण सिद्धं श्वयथुघ्नमप्यम् ॥ ५८ ॥

चित्रक-कल्क- चित्रकना कल्कं चित्रकके कल्कसे,
लिप्ते घटे दध्ने करेला धात्रा लिप्त घडेमें, दध्यागतम्
दहीना रुपमा अमेल दहीके रुपमें जमे हुए, क्षीरम्
दूधने दूधको, साधु सारी रीते अच्छी प्रकारसे,
विमथ्य पलोवीने मथकर, तेन ते उस, तत्रेण अशनी
छाछसे, सिद्धम् पडावेला सिद्ध किया, तज्जम् तेमाथी
नीकणेलु मन्थनसे उसमेंसे उत्पन्न, चित्रकमूलगर्भम्
चित्रकमूलना कल्कसहित चित्रककल्क छोडा हुआ,
घृतम् घृत घृत, अप्यम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, श्वयथुघ्नम् शोथ-
नाशक छे शोथनाशक है ॥ ५८ ॥

58. Curdle the milk in a vessel lined with the paste of white-flowered leadwort. With the ghee produced from this curds prepare a medicated ghee in butter-milk along with the paste of white flowered leadwort. This ghee is the most effective cure for edema.

५८. तज्जं घृतं-तज्जं घृतं (प.)

अर्शोऽतिसारानिलगुल्ममेहां-

अतस्त्रिहन्त्यग्निबलप्रदं च ।

तत्रेण चाद्यात् सघृतेन तेन

मोज्यानि सिद्धामथवा यवागूम् ॥ ५९ ॥

इति चित्रकघृतम् ।

एतत् आ घृत यह घृत, अर्शः- ६२५ अर्श,
अतिसार- अतिसार अतिसार, अनिलगुल्म- पात-
गुल्म वातगुल्म, मेहान् च तथा प्रमेहो और प्रमेहको,
निहन्ति नाश करे छे नष्ट करता है, अग्निबलप्रदम् च
अने अग्निने अथ आपना छे और अग्निबलको
देनेवाला है, सघृतेन धीसहित घृतयुक्त, तेन ते उस,
तत्रेण अशनी साथे छाछके साथ, मोज्यानि आहारना
पदार्थों मोज्य पदार्थ, अद्यात् आया खावे, अथवा
अथवा या, सिद्धम् ते अशनी पडावेला उस छाछसे
सिद्ध, यवागूम् यवागू पीवी यवागू पीवे ॥ ५९ ॥ इति
आ यह, चित्रकघृतम् चित्रकघृत छे चित्रकघृत है ।

59. It cures also piles, diarrhea, gulma due to vata, and urinary disorders. It is a promoter of gastric fire and vitality. Articles of diet should be taken with that butter-milk, along with that ghee or gruels prepared with these. Thus has been described the White-flowered Leadwort Ghee.

श्वयथौ अजपानम् -

जीवन्यजाजीशटिपुष्कराहैः

सकारवीचित्रकविल्वमथ्यैः ।

सयावशूकैर्बदरप्रमाणै-

र्वृक्षाम्लयुक्ता घृततैलभृष्टा ॥ ६० ॥

अर्शोऽतिसारानिलगुल्मशोक-

हृद्रोगमन्दाग्निहिता यवागूः ।

५९. अर्शोऽतिसारानिल-अर्शासि सामानिक (क. घ. त.)

॥ अर्शोऽतिसारा....बलप्रदं च-अर्शासि सामानिकगुल्ममेहां-
स्तद्वन्ति दीप्तञ्च करोति बहिष् (च. घ.)

॥ चाद्यात्-चाद्यात् (घ.)

बदरप्रमाणैः अर्धा अर्धा तोला आवे जावे कषै,
सयावशूकः ज्वपभार यवक्षार, सकारवी- तेभज भोडी
अजभोडे एवं अजमोद, चित्रक- चित्रक चित्रक, विष्वमध्यैः
भीष्मिने। जर्भ बेलगिरी, जीवन्ती- दोडी जीवन्ती
जजाजी- उरुं जीरा, सडि- पदकथुरा कचूर, पुष्कराक्षैः
तथा पुष्करभुजार्थी सिद्ध करेदी तथा पोदकरमूलसे
सिद्ध की हुई, घृततैलमृष्टा अने घी तथा तेलभां छम-
डारेदी और घी तथा तैलसे छोंकी हुई, वृक्षाम्लयुक्ता
डोडभथी युक्ता कोकमसे युक्त, यवागू- यवागू यवागू
जर्शः- हंस अर्श, अतिसार- अतिसार जतिसार,
जनिलगुल्म- वातगुल्म वातगुल्म शोफ- सोअ शोथ,
हृद्रोग- हृद्रोग हृद्रोग, मन्दाग्निहिना अने भंदा-
ग्निभां हितकारी छे और अग्निमांशमें दिनकर
है ॥ ६० ॥

60-60½. The medicated gruel prepared of half a tola each of cork swallow-wort, cumin, long zedoary, orris root, celery, white flowered leadwort, pulp of bael and barley-alkali mixed with citron and seasoned with ghee and oil, is beneficial in piles, diarrhoea, gulma of vata type, edema, cardiac troubles and weakness of digestive fire.

या पञ्चकोलैर्विधिना तेन

सिद्धा भवेत् सा च समा तयैव ॥ ६१ ॥

या जे जो, तेन एव ते ज उसी, विधिना विधिनी
विधिसे, पञ्चकोलैः पंचकोलथी पंचकोलसे, सिद्धा सिद्ध
सिद्ध, भवेत् करेदी होय की जावे, सा च ते पञ्च
वह मी, तथा एव तेनीज उसीके समा समान छे
समान होती है ॥ ६१ ॥

61. The medicated gruel prepared similary with the pentad of spices is of the similar action.

६१. या पञ्चकोलैः-या पञ्चमूलैः (प. प.)

कुलथयूषश्च सपिप्पलीको

मौद्गश्च सज्यूषणयावशूकः ।

रसस्तथा विक्किरजाङ्गलानां

सकूर्मगोधाशिखिशल्लकानाम् ॥ ६२ ॥

सुवर्चला गृजनकं पटोलं

सवायसीमूलकवेत्रनिम्बम् ।

शाकार्थिनां शाकमिति प्रशस्तं

भोज्ये पुराणश्च यवः सशालिः ॥ ६३ ॥

सपिप्पलीकः पीपर भेणवेक्षे पिप्पली छोडा हुआ,
कुलथयूषः च डण्ठीने। यूप कुलथीका यूप, सज्यूषण-
त्रिकटु त्रिकटु, यावशूकः तथा ज्वपभार भेणवेक्षे
और यवक्षार छोडा हुआ, मौद्गः च भगने। यूप
सूंगका यूप, तथा तथा तथा, सकूर्मगोधा- डायभो-वे।
कलुआ-गोह, शिखि- भोर मोर, शल्लकानाम् अने
शेढार्थ और सेहके, विक्किर-विक्किर विक्किर, जाङ्गलानाम्
अने जंगल पशु पक्षीओना और जंगल पशुपक्षियोंके,
रसः भांसरस हितकर छे भांसरस हितकर हैं, शाकार्थि-
नाम् शाकनी छञ्छावाणाने माटे शाकनी इच्छा
करनेवालोंके लिए, सुवर्चला मूरजमुष्णी मूरजमुष्णी,
गृजनकम् सलगम सलगम, सवायसी- पीपुडी मकोय,
मूलक- तेभज भुजा एवं मूजी, वेत्र- वाणुज वेत्र,
निम्बम् लीमडे नीम, पटोलम् तथा परवण तथा
परवल, इति आ ये, शाकम् शाक शाक, प्रशस्तम्
प्रशस्त छे हितकर हैं भोज्ये आहारभां भोजनके
लिए, पुराणः जूना पुराने, सशालिः शालि शोभा
शालि चावल, यवः च तथा जव प्रशस्त छे तथा जौ
प्रशस्त हैं ॥ ६२-६३ ॥

62-63. The soup of horse-gram and long pepper, or the soup of green gram, the triad of spices and barley-alkali, and the meat juice of gallina-ceous and jangala creatures tortoise, iguana, peacock and of pangolin are wholesome as diet. Heliotrope, turnip, wild snake gourd, black night-shade, radish, country willow and neem are

६३. सुवर्चला-सुवर्चिका (क. ख. घ.)

recommended as vegetables; and as staple food, old barley and sali rice are recommended.

श्वयथौ हिता अभ्यन्तप्रदेहादयः—

आभ्यन्तरं भेषजमुक्तमेत-

द्विहितं यच्छृणु तद्यथावत् ।

स्नेहान् प्रदेहान् परिषेचनानि

स्वेदाश्च वातप्रबलस्य कुर्यात् ॥६४॥

एतत् आ यह, आभ्यन्तरम् आभ्यन्तर आभ्यन्तर, भेषजम् औषध औषध, उक्तम् कहुं छे कहा है, यत् नो जो, द्विहितम् आहने माटे हितकर छे बाह्य प्रयोगमें हितकर है, तत् ते उसको, यथावत् यथार्थ-रीति यथावत्. शृणु सांख्यो सुनो, वातप्रबलस्य वाता-धिक् सोलवाणाने वातप्रबल शोषको, स्नेहान् स्नेहन, प्रदेहान् देप प्रदेह, परिषेचनानि परिषेचन परिषेक, स्वेदान् च तथा स्वेदन और स्वेदन, कुर्यात् आपना करना चाहिए ॥ ६४ ॥

64. Thus has been described the procedure of internal medication. Now listen, as I describe the medications for external use which are beneficial to edema-patients. If the vata is very powerful, then oleation, application, affusions and sudation should be done.

शैलेयवितैलम्—

शैलेयकुष्माण्डदारुकोन्ती-

त्वक्पत्रकैलाम्बुपलाशमुस्तैः ।

त्रियङ्गुथौजेयकहेममांसी-

तालीशपत्रपत्रपत्रधान्यैः ॥६५॥

श्रीविष्णुकष्यामकपिप्पलीभिः

स्पृक्कानखैश्चैव यथोपलभम् ।

वातान्वितेऽभ्यङ्गमुशन्ति तैलं

सिद्धं सुपिष्टैरपि च प्रदेहम् ॥६६॥

६५. कोन्ती—इन्ती (प.)

६६. पत्रपत्रकैः—पत्रपत्रकैः (प.)

वातान्विते वातयुक्त शोथमां वातयुक्त शोथमें, शैलेय-शैलेय शैलेय, कुष्ठ-कुष्ठ कुष्ठ, जगुरु-अगर अगर, दारु-देवदार देवदार, कोन्ती-रेणुक्षणी रेणुका, त्वक्-तज दालचीनी, पत्रक-पत्रक पत्रक, पला-ओलशी इलायची, लम्बु-वाणो सुगन्धवाला, पलाश-आभशे डाक, मुस्तैः मोथ मोथा, त्रियङ्गु-धुङ्गा त्रियङ्गु, थौजेयक-थुजेर थुजेर, हेम-हाम नागकेसर नागकेसर, मांसी-जटामांसी जटामांसी, तालीशपत्र-तालीशपत्र तालीशपत्र, पत्र-पत्र तेजपात धान्यैः धाला धनिया, श्रीविष्णुक-गंधविरोध गंधविरोजा, क्ष्यामक-ध्यामक ध्यामक, पिप्पलीभिः पीपर पीपर, स्पृक्का स्पृक्का स्पृक्का, नखैः च यथोपलभम् अने नखला ओ ओषधिओषांधी नोटली भणी शके तेदली ओषधिओषांधी और नखों इन ओषधियोंमेंसे जितनी मिल सके उतनी ओषधियोंसे, सिद्धं सिद्ध करे सिद्ध, तैलम् तैलना तैलसे, अभ्यङ्गम् अभ्यङ्गने अभ्यङ्गको. सुपिष्टैः च अने सारी रीति बाटेला तेज द्रव्येथी और अच्छी प्रकार पीसी हुई उम्ही पीजीसे, प्रदेहम् करे देपने किसे हुए प्रदेहको, अपि पक्षु मी, उशन्ति छुट छुट छे इष्ट मानते हैं ॥ ६४-६६ ॥

65-66. The medicated oil prepared with lichen, costus, eagle wood, deodra, fragrant piper, cinnamon bark, himalayan cherry, cardamom, fragrant sticky mallow, palas, nut-grass, perfumed cherry, glory tree, fragrant poon, nardus, himalayan silver fir, rushnut, cinnamon bark, coriander, yellow resin, ginger-grass, long pepper, melilot and shell or with whatever among these are available, is said to be curative of complications of vata, when used as inunctions. The well-made paste of these drugs may be used as application.

जलेश्च वासार्ककरञ्जशिशु-
काश्मर्यपत्रार्जकजैश्च सिद्धैः ।
स्निग्धो मृदूष्णै रवितप्ततौयैः
स्नातश्च गन्धैरनुलेपनीयः ॥६७॥

वासार्क- अरूरी-आड़ो अहसा-जाक, करज-
करज, शिशु- सरगवे, सहज, काश्मर्य- अने
शीपखुना और गांभारीके, पत्र- पान पत्र, अर्जकः च
तथा रानतुखसीथी और दवनासे सिद्धः सिद्ध करेला
सिद्ध किये गये, मृदूष्णैः नवशेकां गुनगुने, जलैः पाणी
वडे जलोंसे, स्निग्धः स्वेदन करवाभा आवेला स्वेदन
किये हुए, रवितप्ततौयैः च अने सूर्यना किरणुथी
तपेला पाणी वडे और धूपसे तपे हुए पानीसे, स्नातः
नाहेला रोगीने स्नान किये हुए रोगीको, गन्धैः भुगंधी
पदार्थोथी गन्धद्रव्योंसे, अनुलेपनीयः लेप करवे। लेपन
करे ॥ ६७ ॥

67. Taking the sudation-procedure
in mildly hot water prepared with
leaves of vasaka, mudar, indian beech,
drumstick, white teak and holy basil,
the patient should take a bath with
the water heated by sun-rays and
then anoint himself with aromatics.

पैतिकशोथे तैलप्रदेहो—

सवेतसाः क्षीरवतां दुग्गाणां
स्वचः समक्षिष्टलतामृणालाः ।
सचन्दनाः पक्कवालकौ च
पैसे प्रदेहस्तु सतैलपाकः ॥६८॥

सवेतसाः वेतस वेतस, समक्षिष्टलता- मच्छ मनीठ,
मृणालाः मृणाल मृणाल, सचन्दनाः तथा अहम-
सहित चंदनयुक्त, क्षीरवताम् क्षीरी क्षीरी, दुग्गाणाम्
वृक्षोनी वृक्षोकी, स्वचः जल छाल, पक्कवालकौ च
पक्क अने वाणी। येनाथी पद्यास और खस इनसे,

६७. जलेश्च वासार्ककरञ्जशिशु-जलेस्तपैरनुलेपनीयः (च.)

६८. स्निग्धो मृदूष्णैः—स्निग्धः कपोष्णैः (च. व.)

६९. सनाते हितं—पनाते हितं (व.)

सतैलपाकः पडावेला तेल सिद्ध तैल, प्रदेहः तु तथा
लेप तथा प्रदेह, पैसे पित्तजन्य शोथभां प्रशस्त छे
पित्तजन्य शोथमें प्रशस्त है ॥ ६८ ॥

68. In pitta-condition, the medicated
oil prepared of cane and the barks of
milk-exuding trees, indian mudar,
scutch grass lotus stalk, sandal-wood
and himalayan cherry should be used
as application.

पैतिकशोथे स्नानानुलेपने—

आकस्य तेनाम्बु रविप्रतप्तं
सचन्दनं सामयपन्नकं च
स्नाने हितं क्षीरवतां कषायः
क्षीरोदकं चन्दनलेपनं च ॥६९॥

तेन तेनाथी उससे, आकस्य अभ्यंग करेला रोगीने
अभ्यंग किये हुए रोगीको, सचन्दनम् अहम चंदन
सामयपन्नकम् च वीरखुने वाणी। तथा पक्कथी युक्त
खस और पद्याससे सिद्ध, रविप्रतप्तम् सूर्यना किरणुथी
तपेला धूपसे गरम हुआ, चन्दनम् जल, क्षीरवताम्
क्षीरी वृक्षोनी क्षीरी वृक्षोकी, कषायः कषाय कषाय,
क्षीरोदकम् अने दूधमिश्रित जल और क्षीरोदक,
स्नाने स्नानभा स्नानके लिए, हितम् हितकारी छे
हितकर हैं चन्दनलेपनम् च तथा अहमने लेप पक्षु
हितकारी छे तथा चंदनका लेप भी हितकर है ॥ ६९ ॥

69. After taking inunction with
this oil, bathing with the water medi-
cated with sandal-wood, fragrant
sticky mallow and himalayan cherry
and heated by the sun's rays, is bene-
ficial; or the decoction of milky trees
as well as milk and water are good
for bath; and the anointment of the
body with sandal-wood paste is also
beneficial.

६९. सनाते हितं—पनाते हितं (व.)

[दादशः]

चिकित्सास्थानम्

१७३१

शैथिल्ये शोथे प्रलेपपरिषेकानुलेपनानि—

कफे तु कृष्णासिकतापुराण-

पिण्याकशिग्रुत्वग्गुमाप्रलेपः ।

कुलत्थगुण्ठीजलमूत्रसेक-

क्षण्डागुरुभ्यामनुलेपनं च ॥७०॥

कफे तु कृष्ण-सोष्ण-सोष्ण-कफजम्ब शोथमें, कृष्णा-पीपर पिप्पली, सिकता-रेती वाङ्ग, पुराण-जुने। पुरानी, पिण्याक-जोला तिलको खली, शिग्रुत्वक्-सूरजगानी छाँद सहजनकी छाल, उमा-प्रलेपः अने अणसीने। देप उरवे। तथा बलसीका प्रलेप करे, कुलत्थ-गुण्ठी-कण्ठी अने सूँटना कुलवी और सोंठका, जलमूत्रसेकः उवाथ अने गोमूत्रधी परिषेचन काव और गोमूत्रसे परिषेचन, क्षण्डा-गुरुभ्याम् तथा येरड अने अगारतुं तथा चोरक और अंगरसे, अनुलेपनम् च अनुलेपन करे ॥ ७० ॥

70. In conditions of kapha the anointing with the oil prepared with long pepper, sand, old oil-cake, bark of drum-stick and linseed, and affusion with the decoction of horse gram, dry ginger, and cow's urine followed by anointing of the body with angelica and eagle-wood, are recommended.

सामान्ययोगाः—

विमीतकानां फलमज्यलेपः

सर्वेषु दाहार्तिहरः प्रदिष्टः ।

यष्ट्याहमुस्तैः सकपित्थपत्रैः

सचन्दनैस्तत्पिण्डकास्तु लेपः ॥७१॥

सर्वेषु अथी लतना सोष्णभां सब कोषोंमें, विमीतकानाम् लहोना नहेडेकी, फलमज्यलेपः जीवना भांने। देप मज्जाका लेप, दाह-आर्तिहरः दाह तथा पीमाने हरनारे। दाह और वेदनाका हारक, प्रदिष्टः दाहो छे बतावा गया है, तत्पिण्डकास्तु ते शिखीमे ७५२

७१. प्रदिष्टः-प्रलेपः (ख. घ.)

१९ २२ -प्रस्तुतः (ह.)

उन फुन्सियोंमें, सकपित्थपत्रैः शिखी पानसहित कैयके पत्ते के साथ, सचन्दनैः अने यँदनसहित और चन्दनके साथ, यष्ट्याहमुस्तैः नेडीमध तथा मोथधी मुलहठी और मोथा इनसे, लेपः देप प्रस्तुत छे लेप प्रस्तुत है ॥ ७१ ॥

71. In all kinds of edema, the applications of the pulp of the beleric myrobalan which is curative of burning and pain, is recommended. The application of wood-apple and sandalwood is recommended in edematous pimples.

राक्षावृषार्कत्रिफलाविडङ्गं

शिग्रुत्वचो मूषिकपर्णिका च

निम्बार्जकौ व्याघ्रनखः सदर्वा

सुवर्चला तिककरोहिणी च ॥७२॥

सकाकमाची बृहती सकुष्ठ

पुनर्नवा चित्रकनागरे च ।

उन्मर्दनं शोफिषु मूत्रपिण्डं

शस्तस्तथा मूलकतोयसेकः ॥७३॥

शोफिषु सोष्णभा शोफीओने शोफके रोगियोंको, राक्षा-शरना राक्षना, वृष-अरुसी अड्डसा, अर्क-आड्डो आक, त्रिफला-त्रिफला त्रिफला, विडङ्गम् वाविडङ्ग वायविडङ्ग, शिग्रुत्वचः सूरजगानी छाँद सहजनकी छाल, मूषिकपर्णिका च मूषिकपर्णी, निम्ब-अर्जकौ वीमडो, रानपुलसी नीम, दचना, व्याघ्रनखः नभला वाघनख, सदर्वा धो वृष, सुवर्चला सूरजमुथी, तिककरोहिणी च अने डडु और कटुकी, सकाकमाची पीपुडी मकोय, बृहती जोली बेरीगल्ली, वनभाटा, सकुष्ठ डह कुष्ठ, पुनर्नवा साटोडी गदहपुरना, चित्रकनागरे च चित्रक अने सूँठ चित्रक और सोंठ, मूत्रपिण्डम् मूत्रभां वाटीने गोमूत्रमें पीसा गया, उन्मर्दनम् तेतुं उन्मर्दन यह उन्मर्दन, तथा अने

७२. मूषिकपर्णिका-मूषिकपर्णिका (क.)

सदर्वा-समूर्वा (क. च. ह.)

७३. चित्रकनागरे च-नागरचित्रकौ च (ग.)

और, मूलकतोग्रसेकः भूणाना क्वाथनो परिषेक मूलीके
कषायका परिषेक, शस्तः हितकर छे हितकर है ॥७२-७३॥

72-73. Indian groundsel, vasaka, mudar, the three myrobalans, embellia, bark of drum-stick, kidney-leaved ipomea, neem, holy basil, shell, scutch grass, heliotrope, kurroa, black nightshade, yellow-berried nightshade, costus, hogweed, white flowered leadwort and dry ginger; massage with the above drugs triturated with cow's urine is recommended in edema and also affusion with water prepared with radish.

द्विरःशोधलक्षणम्—

शोफास्तु गात्रावयवाश्रिता ये
ते स्थानदूष्याकृतिनामभेदात् ।

अनेकसंख्याः कतिचिच्च तेषां

निदर्शनार्थं गदतो निबोध ॥७४॥

वे तु जे जो, जोफा: सोझयो शोध, गात्रा-
वयवाश्रिता: शरीरना अवयवमां रखा होय छे शरीरके
अवयवोंमें आश्रित रहते हैं ते ते सोझयो वे शोफ,
स्थान- स्थान स्थान, दृष्य- दृष्य दृष्य, आकृति-नाम-
आकृति अने नामना रूप तथा नाम इनके, मेदात्त
भेदधी मेदसे, अनेक-संख्या: संख्यामां धरुा छे
संख्यामें अनेक हैं, तेषाम् तेमांना उनमेंसे, कतिचित् च
उदाहरणार्थ, गदत: छं छं छं ते कहते हुए मुझसे,
निबोध सांझयो सुनो ॥ ७४ ॥

74. The swellings affecting one limb or one region of the body are of multiple variety owing to the

७४. अनेकमंख्याः... निबोध-क्षेया बहुत्वाद् भिवृक्षमंख्यास्तेषां तु
कांश्चिद् गतौ निबोध (य.)

- शोफा बहुत्वादि त्रिवृत्तसंख्यास्तेषां
 तु कांश्चिच्छृणु चोच्यमानान् (प.)
 गदतो निषोब-शृणु चोच्यमानान् (क. प.)

different classifications of them according to site, susceptibility of the body-element, shape and name. Listen to the description of a few of them that I give for the purpose of illustration.

शिरःशोथलक्षणं, शालूकलक्षणम् च—

दोषास्त्रयः स्वैः कुपिता निदानैः

कुर्वन्ति शोफं शिरसः सुघोरम् ।

अन्तर्गले घुर्बुरिकान्वितं च

शालूकमुच्छासननिरोधकारि ॥७५॥

स्वैः पोतपोताना अपने अपने, निदानैः हेतुआवडे
हेतुआसे, कुपिताः प्रकुपित थयेआ प्रकुपित, त्रयः दोषाः
गण्डे दोषो तीनों दोष, सुखोरम् अतिघोर अति भयंकर,
शिरसः 'शिरःशोथ' नामना भस्तकने। 'शिरःशोथ' नामके
शिरके, शोफम् सोओ शोथको कुर्वन्ति डरे छे उत्पन्न
करते हैं, अन्तर्गले अने गणानी आंदर और गलेके
अंदर, घुर्घुरिकान्वितम् धुरधुर अवाजवाजा घुर्घुर
शब्दके साथ, उच्छ्वासनिरोधकारि उच्छ्वासनी अटकायत
डरना। उच्छ्वासमें रुकावट करनेवाले, शालूकम् च 'शालूक'
नामना शोथने उत्पन्न डरे छे 'शालूक' नामके शोथको
उत्पन्न करते हैं ॥ ७५ ॥

75. All the three humors, being provoked by their respective etiological factors, produce frightful inflammation of the head (cellulitis of head or skull). When it affects the inside of the throat, it causes 'Saluka' or quinsy which is accompanied with stertorous breathing (quinsy or acute inflammation of the tonsils) or with fever.

चिडालिकालक्षणम्—

गलस्य सन्धौ चिबुके गले च

सदाहरागः श्वसनासु चोत्रः ।

७५. शोफं-शोथं (च.)

१. निरोधकारि-निरोधनानि (ख.)

७६. श्वसनाय चोत्रः—श्वसनोच्छ्वासोत्रः (५.)

शोफो भृशार्तिस्तु विडालिका स्या-
द्वन्याद्वले चेद्वलयीकृता सा ॥७६॥

मलस्य सन्धौ गणानां संधिमां चलेकी संधिमें,
चिबुके दाढीमां ठोडीमें, गले च गणामां गलेमें,
असनासु च अने श्वासवह नाडीशेमां और श्वासवह
नाडियोंमें, उग्रः उग्र भयंकर, सदाहरागः दाह तथा
स्ताशवाणे दाह तथा रक्तवर्णयुक्त, भृशार्तिः तु अने
अत्यंत पीडावाणे और अत्यन्त पीडायुक्त, शोफः
से।ने शोथ विडालिका स्यात् 'विडालिका' उहेवाय छे
'विडालिका' कहाता है, सा ते विडालिका वह विडालिका,
गले गणामां गलेमें वलयीकृता चेत् उग्र नेवी
होय ते। वलयाकार हो तो, हन्यात् रोगीने मारी
नाछे छे रोगीको मार डालती है ॥ ७६ ॥

76. The acute inflammation occurring in the regions of the chin neck and in between them along with redness and burning and impairment of the respiration and attended with intense pain, is called Bidalika (ludwig's angina) inflammation. It kills the patient if folds are formed on the throat.

तालुविद्वेधः उपजिह्विकायाः, अधिजिह्विकायाः च लक्षणम्—

स्यात्तालुविद्वेधपि दाहराग-
पाकान्वितस्तालुनि सा त्रिदोषात् ।
जिह्वोपरिष्ठादुपजिह्विका स्यात्
कफादधस्तादधिजिह्विका च ॥७७॥

त्रिदोषात् त्रयु दोषधी त्रिदोषसे, तालुनि अपि
तालुपामां तालुमें, दाह- दाह दाह, राग- स्ताश लाली,
पाकान्वितः अने पाडवाणे और पाक इनसे युक्त,
सा ने से।ने थाय छे ते जो शोथ होता है उसे,
तालुविद्वेध तालुविद्वेध तालुविद्वेध, स्यात् उहेवाय

७६. विडालिका—वितानिका (घ.)

७७. वलयीकृता सा—वलयीकृतः स्यात् (ख. घ.)

७७. स्वात्तालुविद्वेधपि दाहराग—स्वादिद्रधिर्मांसविदाह्रोग (घ.)

७७. सा त्रिदोषात्—सत्रिदोषः (घ. द.)

छे कहते हैं, कफात् उग्रथी कफसे जिह्वा-उपरिष्ठात्
जुबानी उपर ने से।ने थाय छे ते जीमके ऊपर जो
शोथ होता है उसे, उपजिह्विका उपजिह्विका उपजिह्विका,
स्यात् उहेवाय छे कहते हैं, अधस्तात् च अने जुबानी
नीचे ने से।ने थाय छे ते और जीमके नीचे जो
शोथ होता है उसे, अधिजिह्विका च अधिजिह्विका
उहेवाय छे अधिजिह्विका कहते हैं ॥ ७७ ॥

77. That is Talu-vidradhi (palatal abscess) wherein occurs the abscess and suppuration due to tridiscordance. That which affects the superficial part of the tongue is called Upajihvika (acute superficial glossitis) and when owing to kapha the sublingual part is affected, it is called Adhijihvika (sub-lingual abscess).

उपकुशस्य दन्तविद्वेधः च लक्षणे—

यो दन्तमांसेषु तु रक्तपित्तात्
पाको भवेत् सोपकुशः प्रदिष्टः ।
स्यादन्तविद्वेधपि दन्तमांसे
शोफः कफाच्छोणितसंचयोत्थः ॥७८॥

रक्तपित्तात् रक्त तथा पित्तधी रक्त और पित्तसे,
दन्तमांसेषु दांतनां पैदांमां मसूडोंमें, यः ने जो,
पाकः तु भवेत् पाड थाय छे पाक होता है, सः ते
वह, उपकुशः उपकुश उपकुश, प्रदिष्टः उहेवाय छे कहा
जाता है, दन्तमांसे दांतनां पैदांमां मसूडोंमें, कफात्
उग्रथी कफसे, शोणितसंचयोत्थः रक्तना संचयधी यथेय
रक्तसंचयके कारण उठे हुए, शोफः से।ने शोथको,
दन्तविद्वेध अपि दन्तविद्वेध दन्तविद्वेध, स्यात् उहेवाय छे
कहते हैं ॥ ७८ ॥

78. Due to vitiation of blood and pitta where there is suppuration in the gums it is called Upakusa (Gingivitis). There may be dental

७८. सोपकुशः प्रदिष्टः—सोपकुशः प्रदिष्टः (घ.)

abscess also if the gums are swollen owing to the accumulation of kapha and blood.

गण्डगण्डमालयोः लक्षणम्—

गलस्य पार्श्वे गलगण्ड एकः

स्याद्गण्डमाला बहुभिस्तु गण्डैः ।

साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूल-

कासज्वरच्छर्दियुतास्त्वसाध्याः ॥७९॥

गलस्य गण्डानां गलके, पार्श्वे पडभाभां पार्श्वे, एकः ओक सोले एक शोथको, गलगण्डः गलगांड डहेवाय छे गलगंड कहते हैं, बहुभिः अने भल्ला और बहुतसे, गण्डैः तु सोले शोथको, गण्डमाला गंडमाला गण्डमाला स्यात् डहेवाय छे कहते हैं, साध्याः तेओ साध्य उनको साध्य, स्मृताः डहेवाय छे कहते हैं, पीनस- पीनस पीनस, पार्श्वशूल- पडभाभां थल पार्श्वशूल, कास- उधरस कास, ज्वर- ज्वर ज्वर, छर्दियुताः तु अने उलटीयी युक्त और कै इनसे युक्त तो, असाध्याः असाध्य छे असाध्य हैं ॥ ७९ ॥

79. If there is a single swelling on the side of the neck, it is called Galaganda and if there are many, it is called Gandamala or a 'chain of tumours'. They are regarded curable but they are incurable if accompanied with coryza, pleurodynea, cough, fever and vomiting.

पूर्वोक्त रोगाणां सामान्यचिकित्सा—

तेषां सिराकायशिरोविरेका

धूमः पुराणस्य घृतस्य पानम् ।

स्याल्लङ्घनं वक्त्रभवेषु चापि

प्रघर्षणं स्यात् कवलग्रहश्च ॥८०॥

तेषाम् तेओने भाटे उनके लिए, सिरा- सिरादेध सिरादेध, काय- शरीरविरेचन शरीरविरेचन, शिरो-

८०. स्याल्लङ्घनम्—मलङ्घनम् (क. ख. घ. ङ. त.)

, प्रघर्षणम्—प्रहर्षणम् ख.)

विरेकाः शिरोविरेचन शिरोविरेचन, धूमः धूमपान धूमपान, पुराणस्य अने भूना और पुराने, घृतस्य घृतनु घृतका, पानम् पान डरवा पान करे, वक्त्रभवेषु च अने मोहभां थयेल सोलेभां और शोथ मुंहमें होनेपर, लङ्घनम् लङ्घन लङ्घन, प्रघर्षणम् प्रघर्षण प्रघर्षण, कवलग्रहः च अपि तथा डवलग्रह पक्ष और कवलग्रह मी, स्यात् डरवा करे ॥ ८० ॥

80. In all these conditions, venesection, purgation, errhines, smoke and the potion of old ghee are prescribed; and in conditions affecting the mouth, starvation, rubbing and mouth-washes are also prescribed.

ग्रन्थीनां निदानं चिकित्सा च—

अङ्गैकदेशेष्वनिलादिभिः स्यात्

स्वरूपधारी स्फुरणः सिराभिः ।

ग्रन्थिर्महान्मांसभवस्त्वनर्ति-

मेदोभवः क्षिग्धतमश्चलश्च ॥८१॥

अङ्ग-एकदेशेषु शरीरना डोर्ध ओक भागभां क्षीरके किसी एक स्थानमें अनिलादिभिः वात वजरेथी उत्पन्न थयेली अंथि वातादिकोंसे उत्पन्न हुई ग्रन्थि, स्वरूपधारी पेटपेटानां लक्षणवाणी अपने अपने लक्षणोंसे युक्त, स्यात् थाय छे होती है, सिराभिः सिराओथी उत्पन्न थयेल अंथि सिराओंसे जनिन ग्रन्थि, स्फुरणः डरकटी होय छे स्फुरण करनेवाली होती है, मांसभवः मांसभी उत्पन्न थयेल मांससे उत्पन्न हुई, ग्रन्थिः अंथि ग्रन्थि, महान् मोटी होय छे बड़े आकारकी होती है, मेदोभवः अने मेदभी उत्पन्न थयेल अंथि और मेदसे उत्पन्न हुई ग्रन्थि, वनर्तिः पीडा वगैरनी पीडारहित, क्षिग्ध-तमः अत्यंत यणकटी अत्यंत क्षिग्ध, चलः च अने अस्थिर होय छे और अस्थिर होती है ॥ ८१ ॥

81. There occur swellings in various parts of the body caused by the morbid vata and other humors

८१. स्फुरणः—स्फुरणं (घ.)

showing their respective characteristic symptoms. The swelling of the vessels will be of a pulsating type. The swelling of the adipose tissue will be excessively unctuous and movable.

संशोषिते स्वेदितमश्मकाष्ठैः

साङ्गुष्ठदण्डैर्विलयेदगकम् ।

विपाठ्य चोद्धृत्य भिषक् सकोशं

शस्त्रेण दग्ध्वा घ्रणवच्चिकित्सेत् ॥८२॥

संशोषिते संशोधन कर्त्तव्य पछी संशोधन करने पर, अपकम् अपकम् अग्निने अपक प्रचिका, स्वेदितम् स्वेदित करीने स्वेदनकर, साङ्गुष्ठदण्डैः अंगुष्ठ, धातुडी अंगुठा, दंड, अश्मकाष्ठैः पथर के काष्ठभी पथर वा लकड़ीसे, चिकित्सेत् विलयन करवुं विम्लापन करे, भिषक् वैद्य वैद्य, शस्त्रेण शस्त्रभी शस्त्रसे, विपाठ्य भीरी चीरकर, सकोशम् च क्लृप्तसहित कोषके साथ, उद्धृत्य काढी बाध निकाल कर, दग्ध्वा अग्निने आणीने और जलाकर, घ्रणवत् मलुनी पेठे घ्रणकी तरह, चिकित्सेत् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥८२॥

82. Where it is not suppurated, the patient should take the preliminary purificatory treatment and his tumor should be subjected to sudation. The physician should try to dissolve it away with a stone or a wooden apparatus or with the manipulation of the thumb or of a rod. Then the physician should cut it open and take it out with its capsule, and cauterizing it, should treat it like a regular wound.

अदग्ध ईषत् परिशेषितम्

प्रयाति भूयोऽपि शनैर्विवृद्धिम् ।

तस्मादशेषः कुशलैः समन्ता-

च्छेद्यो भवेद्दीर्घ्य शरीरदेशान् ॥८३॥

८३. परिशेषितम्—परिशेषितम् (क. व. ड.)

शेषे कृते पाकवशेन शीर्षा-

ततः क्षतोत्थः प्रसरेद्विसर्पः ।

उपद्रवं तं प्रविचार्य तज्ज-

स्तैर्मेघजैः पूर्वतरैर्यथोक्तैः ॥८४॥

निवारयेदादित एव यत्ना-

द्विधानवित् स्वस्वविधिं विधाय ।

ततः क्रमेणास्य यथाविधानं

घ्रणं घ्रणवत्स्वरया चिकित्सेत् ॥८५॥

अदग्धः अग्नि पूरेपूरी अग्नि न होय प्रचि संपूर्ण दग्ध न हुई हो, ईषत् अग्नि थोड़ी और कुछ, परिशेषितः च अवशेष रहती होय तो शेष रही हो तो, मूयः मयि दरीने वणी फिर नी, जनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, विवृद्धिम् वृद्धि बढ़, प्रयाति पासे छे जाती है, तस्मात् भाटे उस कारणसे, शरीरदेशान् शरीरना प्रदेशोने शरीर भागको, दीर्घ्य ओझने बँसकर, कुशलैः कुशल वैद्य कुशल वैद्य, अशेषः सभम अग्निने संपूर्ण प्रचिको, समन्तात् आरे तरुभी चारों ओरसे, छेद्यः भवेत् छेदी नाभवी ओझी काढकर निकालना चाहिए, शेषे कृते थोड़ी पक्ष अवशेष राभी होय तो ते बचे रहने पर वह, पाकवशेन पाकने बाधने पक जानेसे, शीर्षात् शीर्षुं थाप छे क्षीण होती है, ततः अग्नि ते पछी और तदनन्तर, क्षतोत्थः क्षतजन्य क्षतजन्य, विसर्पः विसर्प विसर्प, प्रसरेत्, ईषाम छे कैलता है, तम् उपद्रवम् ते उपद्रवने उस उपद्रवको, प्रविचार्य भूय विचार करी बहुत सोचकर, विधानवित् विधान अलुनार विधि समझनेवाला, तज्जः कुशल वैद्य विधान वैद्य, स्व-स्व-विधिं यथाविधानी विधि अपनी अपनी विधि, विधाय करीने करके, आदितः एव पहलेवाली ज पहिलेसे ही, पूर्वतरैः यथोक्तैः पूर्व कहेवा यथाविधि पूर्वोक्त यथाविधि, तैः ते उन, मेघजैः ओषधी वडे औषधोंसे, यत्नात् यत्नपूर्वक यत्नपूर्वक, निवारयेत् तेनु निवारण करवुं उसका निवारण करे, ततः पछी फिर, घ्रणवत् मलुने अलुनार पेठे घ्रण जाननेवाला वैद्य, क्रमेण क्रमशः, अथ छे

८४. प्रविचार्य—प्रतिचार्य (क. ख. व. ड.)

प्रविचार्य तज्जः—प्रतिवारयेत्तः (क.)

स्तैर्मेघजैः—स्वैर्मेघजैः (ख. व. ड.)

शेगीना इस रोगीके, व्रणम् प्रशुनी व्रणकी, त्वरया तस्मिन् तुरन्त, यथाविधानम् विधिप्रमाणे विधिपूर्वक, चिकित्सेत् चिकित्सा करनी चिकित्सा करे ॥ ८३-८५ ॥

83-85. If imperfectly cauterized, or if some portion of the tumor is left out in the wound, it generally begins to slowly grow again. Thereafter the skilful surgeon, keeping in view the regional anatomy, should freely open from all sides and remove the tumor completely. If some portion is yet left behind, it will suppurate and slough and from this will start the spreading affection born of this ulcerating surface. The medical specialist considering the complications, should first try to cure it by the appropriate remedies, described previously, with great care; and then the specialist skilled in the treatment of wounds, should quickly treat it in the prescribed manner following the appropriate line of treatment.

विवर्जयेत् कुक्ष्युदराश्रितं च

तथा गले मर्मणि संश्रितं च ।

स्थूलः खरश्चापि भवेद्विवर्ज्यो

यश्चापि बालस्थविराबलानाम् ॥ ८६ ॥

कुक्षि-उदराश्रितम् च कुक्षि अने पेटमां अथैव कुक्षि और पेटमें उत्पन्न, तथा तथा तथा, गले मर्मणि गलेमें, मर्मणि च तेमन् मर्मस्थानमां एवं मर्ममें, संश्रितम् अथैव अश्रिने उत्पन्न ग्रन्थिको विवर्जयेत् तस्मिन्नेष्टेष्टे छोड़ दे, यः च ये अश्रि जो ग्रन्थि, स्थूलः स्थूल स्थूल खरः अपि च अने भर और खुरदरा भी हो, बाल- तथा आलड तथा बालक, स्थविर- १६ बूढ़े, अबलानाम् अपि अने निर्बलने अर्ध होय

ते पशु और दुर्बल पुरुषोंको हुई हो वह भी, विवर्ज्यः तस्मिन्नेष्टेष्टे वर्ज्य है ॥ ८६ ॥

86. The tumor situated in the lumbar region, or the abdominal region or in the throat or in the vital regions, should be regarded as not admitting of treatment as also the tumors which are big and indurated and which occur in children, the aged and the weak.

अर्बुदचिकित्साविशेषः —

ग्रन्थ्यर्बुदानां च यतोऽविशेषः

प्रदेशहेत्वाकृतिदोषदूष्यैः ।

ततश्चिकित्सेद्भिषगर्बुदानि

विधानविद्वन्विचिकित्सतेन ॥ ८७ ॥

यतः कारणा इ चूंकि, प्रदेश- स्थान प्रदेश, हेतु- हेतु हेतु, आकृति- आकृति रूप, दोष-दूष्यैः दोष अने दूष्यायी दोष और दूष्योंसे, ग्रन्थि-अर्बुदानाम् च अश्रि तथा अश्रुदमां ग्रन्थि और अर्बुदमें, अविशेषः इष्ट विशेष नहीं फर्क नहीं है, ततः तेथी इस लिए, विधानविद्वन् विधानने समझने- चिकित्साविधि जानने- वाला, भिषक् वैद्य वैद्य, अर्बुदानि अश्रुदमां अर्बुदोंकी, ग्रन्थिचिकित्सनेन अश्रिनी चिकित्सा प्रमाणे ग्रन्थियोंकी चिकित्साके अनुसार, चिकित्सेत् चिकित्सा करनी चिकित्सा करे ॥ ८७ ॥

87. There is no special difference in the characteristics between the localised swelling and tumor regarding the site, causative factor, shape, morbidity of humor and susceptibility of tissues. Therefore the specialist in tumors should treat the tumor with the same treatment as the one applied in the case of localised swellings.

अलज्ज्याः अक्षतस्य च लक्षणम्—

ताम्रा सशूला पिडका भवेद्या

सा चालनी नाम परिस्नुताग्रा ।

शोफोऽक्षतश्चर्मनखान्तरे स्या-

न्मांसास्त्रदूषी भृशशीघ्रपाकः ॥८८॥

या जे बो. पिडका ई.डी. पिडका, सशूला
शूलयुक्त, ताम्रा राती लाल वर्णकी, परि-
स्नुताग्रा च अने अग्रभागमा आववाणी और
अग्रभागसे छाव निकालनेवाली, अवेत् थाय होती है,
सा ते वह, अलजी नाम अलज्ज उड़ेवाय छे अलजी
कहाती है, चर्मनखान्तरे आमडी अने नभना मध्यमा
चर्म और नखके बीचमें, मांसास्त्रदूषी मांस तथा
रक्तने दूषित करनेवाले मांस तथा रक्तको दूषित करनेवाला,
भृशशीघ्रपाकः अने अत्यंत शीघ्र पाकवाला और
अत्यन्त शीघ्र पकनेवाला, शोफः सोजे शोफ, अक्षतः
अक्षत, स्यात् उड़ेवाय छे कहाता है ॥ ८८ ॥

88. There is also a variety of swelling where there appear copper-colored and painful eruptions attended with discharge from their mouths. There is a variety of swelling which occurs under the nails which without destroying the skin vitiates the flesh and the blood, and suppurates severely and acutely (whitlow).

विदारिकायाः लक्षणम्—

ज्वरान्विता वङ्गणकक्षजा या

तानि निरतिः कठिनायता च ।

विदारिका सा कफमारुताभ्यां

तेषां यथादोषमुपक्रमः स्यात् ॥८९॥

८८. सशूला-समूला (द. व.)

परिस्नुताग्रा-परिस्नुता या (ग. च.)

शोफोऽक्षतः-रोगः क्षतः (व. व.)

शोफः क्षतः (द.)

विस्त्रावणं पिण्डिकयोपनाहः

पक्केषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।

ज्वरान्विता ज्वरयुक्ता ज्वरसे युक्त, वङ्गण-साधनना
मूलमां वङ्गण, कक्षजा तथा कक्षमां धनारी और
कक्षामें उत्पन्न, निरतिः पीडाहित पीडाहित,
कठिनायता च कठिन अने कठिनी कठिन और विस्तृत,
या वतिः जे वाटे जेवी थाय छे जो वतिके सदृश होती है,
सा ते वह, विदारिका विदारिका उड़ेवाय छे विदारिका
कहाती है, कफमारुताभ्याम् ते कफ तथा वायुभी
उत्पन्न थाय छे वह कफ तथा वातसे उत्पन्न होती है,
तेषाम् तेभ्योऽनेन उनका, उपक्रमः उपचार चिकित्साक्रम,
यथादोषम् दोष प्रमाणे दोषोंके अनुसार, स्यात् थाय छे
होता है, विस्त्रावणम् जेभडे दोहरी डाहवुं जैसेकि रक्त-
मोक्षण, पिण्डिकया पिण्डिकास्वेदथी और पिण्डिकवेदसे,
उपनाहः उपनाहः उपनाह, पक्केषु च अने ज्वरसे पाडे
त्यारे और पक्क जाने पर, व्रणवत् पक्षुणी चेठे व्रणकी
तरह, चिकित्सा च एव चिकित्सा थाय छे चिकित्सा
होती है ॥ ८९ ॥

89-89½. That is called 'Vidarika' swelling which is accompanied with fever and where there is painless cylindrical swelling in the groin and axilla. It is hard and extensive and is born of kapha-cum-vata. In such condition the line of treatment should be suitable to the morbid condition i. e. blood-letting or lump-poultices applied to the swelling; and when it is ripe the treatment should be just as in a regular wound.

विस्फोटकानां लक्षणम्—

विस्फोटकाः सर्वशरीरगास्तु

स्फोटाः सरागज्वरतर्षयुक्ताः ॥९०॥

८९½. व्रणवच्चिकित्सा-व्रणवच्चिकित्सेय (व.)

९०. सर्वशरीरगास्तु-सर्वशरीरगाः स्फुः (व.)

सरागज्वर-सरागज्वर (व. व.)

सर्वशरीरगाः तु सधना शरीरभां धनार सर्व
क्षीरमें उत्पन्न, सराग- रताश लालीमें युक्त, ज्वरतर्क्युक्ताः
ज्वर तथा तरसथी युक्त ज्वर और प्याससे युक्त,
स्फोटः इड्डाओ स्फोट विस्फोटकाः विस्फोटक उहे
वायु से विस्फोटक कहाता है ॥ ९० ॥

90. Those are called 'Visphotaka' eruptions which are red and appear on the entire body and are attended with fever and thirst.

कक्षायाः लक्षणम्—

यज्ञोपवीतप्रतिभाः प्रभूताः

पित्तानिलाभ्यां जनितास्तु कक्षाः ।

याश्चापराः स्युः पिडकाः प्रकीर्णाः

स्थूलाणुमध्या अपि पित्तजास्ताः ॥ ९१ ॥

पित्तानिलाभ्याम् पित्त अने वातथी पित्त और वातसे, जनिताः तु यथेष्टा उत्पन्न हुए, यज्ञोपवीत-
जनेर्ध यज्ञोपवीतके, प्रतिभाः जेवा बरघ, प्रभूताः
बहु इड्डाओ बहुत स्फोट, कक्षाः उक्षा उहेवाय से
कक्षा कहाते हैं, याः च अने जे और जो, अपराः
भीछ दूसरी, स्थूल-मध्या-मध्याः मोटी, नानी अने
मध्यम उहनी बकी, छोटी और मध्यम प्रमाणकी, प्रकीर्णाः
अनेक प्रकारकी अनेक प्रकारकी, पिडकाः स्युः
इड्डाओ होय से पिडकाये होती हैं, ताः अवि ते पक्षु
वे भी, पित्तजाः पित्तज-य से पित्तजनित हैं ॥ ९१ ॥

91. That is called Kaksha (Herpes-zoster) wherein occur multiple eruptions in the side of the trunk where the holy thread usually hangs. If is born of pitta-cum-vata. Whatever other miscellaneous varieties of eruptions there are, either big or small or of moderate size, are all caused by pitta.

रोमान्तिकायाः लक्षणम्—

ध्रुवप्रमाणाः पिडकाः शरीरे

सर्वगात्राः सज्वरदाहवृण्णाः ।

९१. कक्षा-कक्षाः (क.)

कण्डूयुताः सारुचिसप्रसेका

रोमान्तिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ॥ ९२ ॥

सज्वरदाहवृण्णा. ज्वर, दाह अने तरसथी युक्त ज्वर,
दाह और प्याससे युक्त, ध्रुवप्रमाणाः नानी उहनी छोटे
आकारकी, शरीरे शरीरभां शरीरके, सर्वाङ्गाः सर्व
अंगभां थली सर्वाङ्गमें होनेवाली, कण्डूयुता यगथी
युक्त खुजलीसे युक्त, सारुचिप्रसेकाः अने अरुचि तथा
प्रसेकवाणी और अरुचि तथा लालास्राववाली, पिडकाः
इड्डाओ पिडकाये, रोमान्तिकाः रोमान्तिका रोमान्तिका,
प्रदिष्टाः उहेवाय से कहाती हैं, पित्तकफात् तेओ पित्त
तथा उहनी थाय से वे पित्त तथा कफसे होती हैं ॥ ९२ ॥

92. Those eruptions of insignificant size that appear on the whole body and are attendant with fever, burning and thirst, itching, anorexia and salivation, are called Romantika and are born of pitta-cum-kapha.

मसूरिकायाः लक्षणम्—

याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा

मसूरिकाः पित्तकफात् प्रदिष्टाः ।

वीर्यवर्णशाम्ये विहिता क्रिया या

तां तेषु कुष्ठे च हितां विदध्यात् ॥ ९३ ॥

याः जे जो, सर्वगात्रेषु सभय अंगभां सब
अङ्गोंमें, मसूरमात्राः मसूरना जेवही थाय से मसूरके
आकारकी होती हैं, मसूरिकाः ते मसूरिका वे मसूरिका,
प्रदिष्टाः उहेवाय से कहाती हैं, पित्तकफात् तेओ पित्त
अने उहनी थाय से वे पित्त और कफसे होती हैं,
या जे जो, क्रिया क्रिया चिकित्सा, वीर्यवर्णशाम्ये
विर्यवर्णनी शान्तिने भाटे वीर्यके क्षयनके किए, विहिता
उहनी से कही है, तां ते उस, हितां हितां हितां
चिकित्सा हितकर चिकित्साको, तेषु ते विस्फोटक वजैरेभा
उन विस्फोटक आदिमें, कुष्ठे च तथा कुष्ठभां और
कुष्ठमें, विदध्यात् उरवी करे ॥ ९३ ॥

९३. याः सर्वगात्रेषु मसूरमात्रा-सर्वत्र गात्रेषु मसूरमात्रा (क.)

कुष्ठ-ताम् (व. घ.)

93. The line of treatment described in the treatment of acute spreading affections and which is also useful in dermatosis, should be applied here.

ब्रध्नस्य लक्षणचिकित्से—

ब्रध्नोऽनिलाद्यैर्वृषणे खलिकै-

रन्त्रं निरेति प्रविशेन्मुहुश्च ।

मूत्रेण पूर्णं मृदु मेदसा चेत्

स्निग्धं च विद्यात् कठिनं च शोथम् ॥९४॥

अनिलाद्यैः वात वज्रे द्रव्ये वातादि दोषोसे, खलिकैः पीतानां दक्षिणोसहित अपने लक्षणोंके साथ, ब्रध्नः ग्रन्थ थाय छे ब्रध्न होता है, वृषणे ते रोग थता वृषणुमा उस रोग होनेपर वृषणमें, अन्त्रम् आतरुं आन, मुहुः बार-बार बारबार, प्रविशेत् प्रवेश करे छे प्रवेश करती है, निरेति च अने बार-बार अहार नीकणें छे और बारबार बाहिर निकलती है, मूत्रेण ग्रन्थ भूतथी थये छे होय यदि ब्रध्न मूत्रसे उत्पन्न हुआ हो तो, पूर्णम् अउने सोने पूर्य अण्डका शोथ भरा हुआ, मृदु तथा मृदु होय छे और मृदु होता है, मेदसा अने मेदशी थये और मेदसे उत्पन्न हुआ, चेत् होय ते हो तो, शोथम् अउने सोने अण्डका शोथ, स्निग्धम् स्निग्ध स्निग्ध, कठिनम् च तथा कठणु होय छे तथा कठिन होता है, विद्यात् अभि अणुपुं ऐसा जाने ॥९४॥

94. The 'Bradhna' variety is an inguinal and scrotal swelling caused by vata and other morbid humors. In a type of bradhna (hernia) the intestine enters the swelling and goes back frequently. In cases where it is filled with fluid (urine) it is soft; if it consists of fat, it is (elastic) unctuous and hard.

९४. ब्रध्नो-वृद्धे (द. घ.)

पतच्छोकादनन्तरम्-रक्तेन वै शोणितजं समानं
तं चापि पिष्टप्रभवस्य विद्यात् ।

इत्यधिकः पाठः (क.) पुस्तके

विरेचनाभ्यङ्गनिरुहलेपाः

एकेषु चैव व्रणवच्चिकित्सा ।

स्यान्मूत्रसेकः कफजं विपात्य

विशोध्य सीव्येद्रणवच्च पक्वम् ॥९५॥

विरेचन- ग्रन्थ काया होय त्पारे विरेचन व्रध्नके आम होनेपर विरेचन, अभ्यङ्ग- अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, निरुह- लेपाः निरुहअस्ति तथा लेपने प्रयोग करे निरुह- अस्ति और लेपका प्रयोग करे, एकेषु च एव अने ग्रन्थो पाकता और व्रध्नके पक्व होनेपर, व्रणवत् प्रणुनी नेवी व्रण जैसी, चिकित्सा चिकित्सा चिकित्सा, स्यात् करेनी आ ग्रन्थनी सामान्य चिकित्सा छे करे यह व्रध्नकी सामान्य चिकित्सा है, मूत्रसेकः अने मूत्रने साव भते होय तो यदि मूत्रका साव हो तो, कफजम् कर्षणी थये छे ग्रन्थने कफज व्रध्न, पक्वम् पाके त्पारे पक्व होनेपर, व्रणवत् प्रणुनी पेठे व्रणकी तरह, विपात्य थीरीने चीरकर, विशोध्य शोधन करीने शोधन करके, सीव्ये सीव्ये सी देवे ॥९५॥

95. The treatment is purgation, incision, enemata and applications; and when ripened, the usual treatment as in the case of wounds. If there is passage of urine and the swelling is born of kapha and is suppurated, it should be opened up, cleansed and sutured like a regular wound.

भगन्दरस्य लक्षणचिकित्से—

किम्यस्थिसूक्ष्मक्षणनव्यवाय-

प्रवाहणान्युत्कटकाश्वपृष्ठैः ।

गुदस्य पार्श्वे पिडका भृशार्तिः

पक्वप्रभिन्ना तु भगन्दरः स्यात् ॥९६॥

किमि- कृमि कृमि, अस्थि- अस्थि अस्थि, सूक्ष्म- क्षणन- सूक्ष्म वस्तुथी क्षत और सूक्ष्म वस्तुका चुभना, व्यवाय- मैथुन मैथुन, प्रवाहणानि करीअणुं कुंथना, उत्कटक- उल्लङ्घ पगे अणुं उकड़ बैठना, अश्वपृष्ठैः

९५. स्यान्मूत्रसेकः-स्यान्मूत्रसेकः (द. घ. च. घ.)

९६. किम्यस्थिसूक्ष्म-किमेस्त्रणादि (क. घ. च. त. घ.)

अने वेदानी पीर उपर भेसवुं भेओथी और बोहे पर स्वारी करना इनमें, गुदस्य गुदानी गुदाकी, पार्श्वे भ्राजुर्भा बाजुमें, भृज्वर्तिः अत्यंत पीडावाली बहुत दर्दवाली, पिक्का डेडकी थाय छे पिक्का होती है. पक्क-पाडीने पक्कर, प्रमिक्का तु छूटवाथी कटने पर तो, भगन्दरः भगंदर भगंदर, स्यात् थाय छे होता है ॥ ९६ ॥

96. There will be very painful inflammatory swelling by the side of anal orifice owing to parasitic infection or coryza of bone, sexual indulgence, dysentery or owing to the hard contact of the horse-back (while riding). It will suppurate and break open and leave a fistula. This is called Bhagandara (fistula-in-ano.)

विरेचनं चैषणपाटनं च

विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।

आत् क्षारसूत्रेण सुपाचितेन

छिन्नस्य चास्य व्रणव्यधिकित्सा ॥ ९७ ॥

विरेचनम् च विरेचन विरेचन, एषण- ओषण एषण, पाटनम् च थीरुं पाटन, विशुद्धमार्गस्य च अने शुद्ध मार्गवाथाने और शुद्ध मार्गवाक हुए रोगीको, तैलदाहः तैलथी दाह छे भगंदरनी चिकित्सा छे तैलसे दाह करना वह भगन्दरकी चिकित्सा है, सुपाचितेन भे रोओ शस्त्रक्रियाने अयोग्य होय तो सारी रीते पकावी तैयार करेखा यदि रोगी शस्त्रक्रियाके अयोग्य हो तो अच्छी तरहसे पक्क, क्षारसूत्रेण अने क्षारसूत्र वडे और क्षारसूत्रसे, छिन्नस्य छेदन करेखा छिन्न हुए, अस्य च आ भगंदरनी इस भगन्दरकी, व्रणवत् प्रणुनी पेडे व्रण जैसी, चिकित्सा स्यात् चिकित्सा करेखा चिकित्सा करे ॥ ९७ ॥

१७. सूत्रेण-मूत्रेण (त.)

सुपाचितेन-सुपाचितस्य (प्र.)

सुपाचितेन छिन्नस्य-सुपाटितस्य मिन्नस्य (च ध.)

छिन्नस्य-मिन्नस्य (क. घ.)

97 Its treatment consists of purgation, probing and cutting open, and after cleansing the fistula-tract, cauterization with hot oil. If the case is in-operable, it should be cut open by a thread which has been impregnated with caustic medication. And then the treatment is the same as in a regular wound.

श्लिपदस्य लक्षणचिकित्सिते—

जङ्घासु पिण्डीप्रपदोपरिष्ठात्

स्याच्छ्लिपदं मांसकफाश्लक्ष्णं ।

सिराकफघ्नश्च विधिः समग्र-

स्तत्रेष्ट्यते सर्षपलेपनं च ॥ ९८ ॥

जङ्घासु नरंधाओभा जंघामें, पिण्डी- पिंडी पिंडलियो, प्रपद-उपरिष्ठात् अने पगना इष्टुानी उपर और प्रपदके ऊपर, मांस-कफ-श्लक्ष्ण- मांस, ऊक्ष तथा रक्ताना मांस, कफ और रक्के, दोषात् दोषथी दोषसे, श्लिपदम् श्लिपद श्लिपद, स्यात् थाय छे होता है तत्र तेमा वहां, सिराकफघ्नः सिरावेधविधि तथा ऊक्ष सिरावेधविधि तथा कफनाशक. समग्रः सधणी सब, विधिः च विधि विधि, सर्षपलेपनम् च अने सरसवने दोष और सरसोका लेप, इष्ट्यते छष्ट छे इष्ट है ॥ ९८ ॥

98. There will be swelling in the shanks or calf-muscles, spreading from the upper part of the foot, owing to the morbidity of the flesh, kapha and blood. This is called 'Slipada' (elephantiasis). Venesection and all the procedures of treatment curative of kapha are to be applied as also the external application of rape-seed paste.

९८. पिण्डीप्रपदोपरिष्ठात्-पिण्डीपु पदोपरिष्ठात् (घ.)

जालकगर्दभस्य लक्षणचिकित्से—

मन्दास्तु पित्तप्रबलाः प्रदुष्टा

दोषाः सुतीव्रं तनुरक्तपाकम् ।

कुर्वन्ति शोथं ज्वरतर्षण्युक्तं

विसर्पणं जालकगर्दभाख्यम् ॥९९॥

प्रदुष्टाः दूषित धैर्या दूषित हुए, पित्तप्रबलाः पित्तनी अधिकतावाला पित्तप्रधान, मन्दाः तु भेद मन्द. दोषाः दोषा (वात तथा कफ) दोष (वात तथा कफ), सुतीव्रम् अत्यंत तीव्र अत्यंत तीव्र, तनुरक्तपाकम् रक्तपाक २४२११ पाकवाला थोड़े रक्तके पाकवाले, ज्वर-ज्वर ज्वर, तर्षण्युक्तम् अने तृषाभी युक्त और प्यास-युक्त, विसर्पणम् ईशाना फेकनेवाले. जालकगर्दभाख्यम् अलकगर्दभा नामना जालकगर्दभ नामके, शोथम् शोथने शोथको, कुर्वन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥९९॥

99. That is the disease called 'Jalaka-gardabha' where mildly provoked humors, with predominance of pitta, cause very acute swelling attended with fever and thirst, and which cause slight suppuration of a sanguinous type.

विलङ्घनं रक्तविमोक्षणं च

विरुक्षणं कायविशोधनं च

धात्रीप्रयोगात् शिशिरान् प्रदेहान्

कुर्यात् सदा जालकगर्दभस्य ॥१००॥

जालकगर्दभस्य अलकगर्दभने जालकगर्दभके लिए, विलङ्घनम् लंघन लङ्घन, रक्तविमोक्षणम् च रक्तमोक्षण, विरुक्षणम् विरुक्षण, कायविशोधनम् च शरीरशोधन शरीरका शोधन, धात्रीप्रयोगात् आमणांना प्रयोगे आवेके प्रयोग, शिशिरान् अने ठंडा और ठंडे, प्रदेहान् देणे प्रदेह सदा हमेशा सदा, कुर्यात् करे ॥ १०० ॥

९९. विसर्पणं—विसर्पणं (ब. च.)

१००. विलङ्घनं—विलेपनं (द. प.)

कायविशोधनं च—कायविरचनं च (ब. ड.)

100. It should always be treated with severe lightening therapy, blood-letting, dehydration, purificatory procedure, courses of the emblic myrobalan and cold applications.

अनुक्तशोथसंग्रहः—

एवंविधांश्चाप्यपरान् परीक्ष्य

शोथप्रकाराननिलादिलिङ्गैः ।

शान्तिं नयेद्दोषहरैर्यथास्व-

मालेपनच्छेदनभेददाहैः ॥१०१॥

एवंविधान् ये ज्ञातना इसी प्रकारके, अपरान् अपि भीष्म पक्ष अन्य भी, शोथ-शोथना शोथके, प्रकारान् प्रकारोंकी, प्रकारोंकी, अनिलादि-वात वजरेनां वातादिके, लिङ्गैः लक्षणोंसे, परीक्ष्य परीक्षा करी तेओने परीक्षा करके उनको, यथास्वम् यथायोग्य, यथायोग्य, दोषहरैः दोषने हर करेनां दोषनाशक, मालेपन-मालेपन, मालेपन, छेदन-छेदन छेदन, भेद-दाहैः भेदन तथा दाह वडे भेदन और दाहसे, शान्तिम् शान्ति शान्ति, नयेत् करे ॥ १०१ ॥

101. Having diagnosed the other kinds of swelling similar in their characteristics by their specific symptoms or characteristics of vata and other humors, the physician should try to alleviate them by application, incision, excision, cauterization and other appropriate methods of treatment which rectify the morbidity.

अभिघातजे विषजे च शोथे चिकित्सा—

प्रायोऽभिघातादनिलः सरक्तः

शोथं सरागं प्रकरोति तत्र ।

वीसर्पणुन्मारुतरक्तनुच्च

कार्यं विषघ्नं विषजे च कर्म ॥१०२॥

प्रायः धक्षुं प्रायः, अभिघातात् अभिघातथी चोटसे, सरक्तः रक्तयुक्त रक्तके सहित, अनिलः वात

वायु, सरागम् रक्ता लाली लिये हुए, शोथम् सोझने शोथको, प्रकरोति उत्पन्न करे छे प्रकट करता है, तत्र त्या उसमें, वीसर्पनुव विसर्पने दूर करनेारी विसर्पको दूर करनेवाली, मारुत- अने वात और वात, रक्तसुद्ध च तथा रक्तको नाश करनेारी तथा रक्तको नष्ट करनेवाली, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, विषजे तेभ्य विषया थयेला सोझमा एवं विषोत्पन्न शोथमें, विषघ्नम् च विषघ्न चिकित्सा विषघ्न चिकित्सा, कार्यम् करने करनी चाहिए ॥ १०२ ॥

102. In trauma, vata in association with the blood, causes local red swelling in the beginning. It should be treated with medications curative of acute spreading affections and of vata and vitiated blood. If edema is caused by poisonous substances, it should be treated with the remedies curative of toxicosis.

अध्यायोक्तविषयसंग्रहः—

तत्र श्लोकः—

त्रिविधस्य दोषभेदात् सर्वाधिव्यवगात्रभेदाच्च ।
श्वयथोर्त्रिविधस्य तथा लिङ्गानि चिकित्सितं चोक्तम्

तत्र ते विषयमां उस विषयमें, श्लोकः उपसंहारने। श्लोक छे छे उपसंहारका श्लोक है कि, दोषभेदात् दोषना भेदधी दोषभेदसे, सर्व- समग्र शरीर समग्र शरीर, अर्ध- अवयव- अर्ध शरीर अर्ध शरीर, गात्र- तथा अवयवना तथा अवयवके, भेदात् च भेदधी उत्पन्न थयेला भेदसे उत्पन्न हुए, त्रिविधस्य त्रिषु प्रकारना तीन प्रकारके, तथा तथा तथा, द्विविधस्य निम्न अने आगंतु भेदधी छे प्रकारना निम्न और आगंतु भेदसे दो प्रकारके, श्वयथोः सोझना शोथके, लिङ्गानि लक्षणो लक्षण, चिकित्सितम् च अने चिकित्सा और चिकित्सा, उक्तम् उक्ता छे कही है ॥ १०३ ॥

Here is the recapitulatory verse—

103. The three kinds of edema when

१०३. तत्र श्लोकः—भवति चात्र (व.)

॥ द्विविधस्य—त्रिविधस्य (व.)

classified according to morbid humors; the classification of edema according to its affecting the whole body or half the body, one limb or part of the body; classification into two groups as being due to endogenous and exogenous causes, and the signs, symptoms and the treatment of edema have all been described.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते

चिकित्सास्थाने श्वयथुचिकित्सितं

नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे रयेला अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे अने अरकधी अतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रमां और चरकके द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते अने दृढभले पूरा करेला और दृढबलसे पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे चिकित्सास्थानमें श्वयथुचिकित्सितम् 'श्वयथुचिकित्सित' श्वयथुचिकित्सित' नाम नामने नामका, द्वादशः बारहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थये अध्याय समाप्त हुआ ॥ १२ ॥

12. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the twelfth chapter entitled 'The Therapeutics of Edema' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

अयोदशोऽध्यायः ।

तेरभो अध्याय अध्याय तेरहवाँ

Chapter XIII

उदरचिकित्सितोपक्रमः—

अथात उदरचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अङ्गीथी अब अने, उदर-
चिकित्सितम् 'उदरचिकित्सित' नामना अध्यायतुं
'उदरचिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करेणुं व्याख्यान करेणु ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रे-
यने, इति ह आ विषयमां नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उहेलुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the
chapter on 'The Therapeutics of
Abdominal disease.'

2. Thus declared the worshipful
Atreya.

उदरविषयेऽग्निवेशस्यात्रेयं प्रति प्रश्नाः —

सिद्धविद्याधराकीर्णे कैलासे नन्दनोपसे ।
तप्यमानं तपस्तीव्रं साक्षाद्धर्ममिव स्थितम् ॥३॥
आयुर्वेदविदां श्रेष्ठं भिषग्विद्याप्रवर्तकम् ।
पुनर्वसुं जितात्मानमग्निवेशोऽब्रवीद्वचः ॥४॥

सिद्ध-विद्याधराकीर्णे सिद्ध तथा विद्याधरोथी
आस सिद्ध तथा विद्याधरोसे व्यास, नन्दनोपसे अने
नन्दनवन नेत्रा और नन्दनवनके समान, कैलासे
केलास पर्वत उपर कैलास पर, तीव्रम् तीव्र तीव्र,
तपः तप तपको, तप्यमानम् करता करते हुए, साक्षात्
साक्षात् साक्षात्, धर्मम् धर्मन्नी धर्मकी, इव पेठे तरह,
स्थितम् रहेला स्थित, आयुर्वेदविदां आयुर्वेद अणु-
नाराओमां वैद्योंमें, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, भिषग्विद्या- वैद्य-
विद्याना आयुर्वेदके, प्रवर्तकम् प्रवर्तक प्रवर्तक, जितात्मा-
नम् अने जितात्मा और जितात्मा, पुनर्वसुम् पुनर्वसुने
पुनर्वसुसे, अग्निवेशः अग्निवेशे अग्निवेशने, वचः अब्रवीत्
वचन उहेलुं कहा ॥ ३-४ ॥

3-4. Agnivesa addressed himself to
Punarvasu, the self-controlled and
the foremost among the knowers of
the Science of Life and the promul-

gator of the Science of Medicine, as
he was engaged in practising severe
austerity seated like the very embodi-
ment of righteousness on mount
Kailasa which is peopled by adepts
and vidyadhara spirits and is like the
Nandana-garden (of Indra).

भगवन्नुदरैर्दुःखैर्दृश्यन्ते ह्यर्दिता नराः ।
शुष्कवक्त्राः कुशैर्गात्रैराध्मातोदरकुक्षयः ॥५॥
प्रनष्टाग्निबलाहाराः सर्वचेष्टास्वनीश्वराः ।
दीनाः प्रतिक्रियाभावाज्जहतोऽसूतनाथवत् ॥६॥
तेषामायतनं संख्यां प्राप्नुपाकृतिमेषजम् ।
यथावच्छ्रोतुमिच्छामि गुरुणा सम्यगीरितम् ॥७॥

भगवन् हे भगवान्! हे भगवान्!, दुःखैः उदरैः
दुःखप्रद उदररोगोंसे, अर्दिताः
क्षीयथेला पीड़ित, नराः मालुसो पुरुष, शुष्कवक्त्राः
शुष्क मुखवाला शुष्क मुखवाले, कुक्षैः दुग्धना कुश,
गात्रैः अंगोवाला अङ्गवाले, आध्मात-उदर- दुःखेला पेठे
फूले हुए पेठे, कुक्षयः तथा कुक्षिवाला और कुक्षिवाले,
प्रनष्ट- नष्ट यथेव नष्ट हुए, अग्निबलाहाराः अग्नि, अल
अने आहारवाला अग्नि, बल और आहारवाले, सर्वचेष्टासु
संख्या कीयाओमां सब क्रियाओंमें, अनीश्वराः असमर्थ
असमर्थ, दीनाः दीन दीन, प्रतिक्रिया- उपाय प्रतिक्रियाके,
अभावात् न होवाथी अभावके कारण, अनाथवत्
अनाथनी पेठे अनाथकी तरह, असूत प्राणोंको,
जहतः दृश्यन्ते छोड़ता देखाये छे त्यागते हुए दिखाई
देते हैं, तेषाम् ते उदररोगीना उन उदररोगोंके,
गुरुणा आप अणुथी आप गुरुद्वारा, सम्यक् ईरितम्
सारी रीति उहेवाथेव अच्छी तरह कई हुए,
आयतनम् संख्याम् उदरलु, संख्या कारण, संख्या,
प्राप्नुप-आकृति- पूर्वाङ्ग, आकृति पूर्वरूप, रूप, मेषजम्
अने औषधने और चिकित्साको, यथावत् भरा स्वस्वमां
ठीक तौरसे, श्रोतुम् सांभलवा सुनना इच्छामि उहेलुं
छुं चाहता हूं ॥ ५-७ ॥

४. आयुर्वेद-भिषग्वेद (म. थ.)

,, भिषग्विद्या-भिषग्वेद (ग. थ.)

७. यथावच्छ्रोतुमिच्छामि-यथावच्छातुमिच्छामि (व. फ.)

,, गुरुणा-भवता (च.)

5-7. And he said 'O, worshipful one! there are men afflicted with painful abdominal disorders associated with parched mouths, emaciated limbs and bodies and distended abdomen and stomach, with the loss of gastric fire, vitality and appetite and with loss of control over all their bodily functions. These miserable men give up their lives in absolute helplessness as there is no method of treatment existent. I therefore desire to hear my master's excellent exposition of the etiology, the number, the premonitory symptoms, the signs and symptoms and the treatment of these abdominal disorders.'

सर्वभूतहितायर्षिः शिष्येणैवं प्रचोदितः ।

सर्वभूतहितं वाक्यं व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥८॥

शिष्येण एवम् शिष्यथी आ प्रभाणे शिष्यसे
इस प्रकार, सर्वभूतहिताय सर्व प्राणीओना हितने भाटे
सर्व प्राणियोंके हितके लिए, प्रचोदितः प्रेरयेत् प्रेरित,
ऋषिः भट्टपिंओ ऋषिने, सर्वभूतहितम् सर्व प्राणीनुं
हित करनेवाले सर्व प्राणियोंके हितकर, वाक्यम् वचन
वाक्य, व्याहर्तुम् उद्देशवानुं कहना, उपचक्रमे शरु कथुं
शुरु किया ॥ ८ ॥

8. The sage being thus impelled by the disciple to expound, for the well-being of all men, spoke these words fraught with good for all creatures.

उदराणां संप्राप्तिः —

अग्निदोषान्प्रमुष्याणां रोगसङ्गाः पृथग्विधाः ।

मलवृद्ध्या प्रवर्तन्ते विशेषेणोदराणि तु ॥९॥

९. प्रवर्तन्ते—प्रवर्तन्ते (प.)

मन्देऽग्नौ मलिनैर्भुक्तैरपाकादोषसंचयः ।

प्राणान्न्यपानान् संदूष्य मार्गान्नुद्धाऽधरोत्तरान् १०

त्वङ्मांसान्तरमागम्य कुक्षिमाध्मापयन् भृशम् ।

जनयन्मुदरं तस्य हेतुं शृणु सलक्षणम् ॥११॥

प्रमुष्याणाम् भुक्त्येने मनुष्योको, अग्निदोषात्
मंदाग्निथी मन्दाग्निसे, मलवृद्ध्या भक्षेन्नी वृद्ध यथा
मलकी वृद्धिके कारण, पृथग्विधाः भुदा भुदा प्रकारना
भिन्न भिन्न प्रकारके, रोगसङ्गाः रोगसमूहः रोगसमूह,
विशेषेण अने विशेषे करीने और विशेषतः, उदराणि
तु उदरेशो उदररोग, प्रवर्तन्ते यथा करे छे हुजा
करते हैं मलिनैः मलिन मलिन भुक्तैः आक्षेप्यथी
भोजनसे, अग्नौ अग्नि अग्निके, मन्दे मंदा यथा मन्द
होनेपर, अपाकात् पायन न यथाथी न पचनेके कारण,
दोषसंचयः दोषेने। संचय दोषसंचय, प्राणान्नि- प्राण,
अग्नि प्राण, अग्नि, अपानान् तथा अपानने और
अपान वायुको, संदूष्य अत्यंत दूषित करीने अत्यन्त
दूषित कर, अधरोत्तरान् नीचेना तथा उपरना नीचेके
तथा ऊपरके मार्गान् मार्गोने मार्गोको, रुद्धा रुद्धीने
रोककर त्वङ्मांसान्तरम् त्वया तथा मांसना मध्यमां
त्वचा और मांसके बीचमें, आगम्य आवीने पहुंचकर,
कुक्षिमाध्मापयन् पुष्पावती फुलाकर, उदरम् उदरेशोने
उदररोग, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है,
तस्य तेनां उसके, सलक्षणम् लक्षणोसहित लक्षणसहित,
हेतुम् कारणने कारण, शृणु सलक्षणम् सुनो ॥९-११॥

9-11. A number of diseases of various kinds occur in men owing to the vitiation of the gastric fire and the increase of morbid matter; but abdominal diseases in particular result from these factors. When the gastric fire is weak due to the ingestion of impure food there will not be complete digestion and there will occur accumulation of morbid matter in the body.

१०. मार्गान्नुद्धाऽधरोत्तरान्—मार्गान्नुद्धोत्तरोत्तरान् (ख.)

११. आगम्य—आगम्य (ड.)

This morbid matter vitiates the functioning of the Prana, the gastric fire and the Apana and obstructs the upper and the lower gastro-intestinal channels. Then penetrating between the skin and the flesh and distending excessively the belly, it gives rise to abdominal disease. Listen now to its etiology and signs and symptoms.

उदराणां निदानम्—

अत्युष्णलवणक्षारविदाहम्लगराशनात् ।
मिथ्यासंसर्जनाद्भ्रूविद्वद्वाशुचिभोजनात् ॥१२॥
प्रीहाशोप्रहणीदोषकर्शनात् कर्मविभ्रमात् ।
क्लिष्टानामप्रतीकाराद्रौक्ष्याद्वेगविधारणात् ॥१३॥
स्रोतसां दुषणादामासु संक्षोभादतिपूरणात् ।
अशोवालशकृद्रोधादन्त्रस्फुटनमेदनात् ॥ १४ ॥
अतिसंचितदोषाणां पापं कर्म च कुर्वताम् ।
उदराण्युपजायन्ते मन्दाग्नीनां विशेषतः ॥१५॥

अत्युष्ण- अत्यंत उष्ण अत्यंत उष्ण, लवण- आर-
नमकीन, क्षार- क्षारवाला क्षार, विदाहि- विदाही
विदाही, म्ल- म्ल- आटा अम्ल, गर- अशनात् तथा गर-
(संयोग-य (वध) वाणुं कोन करवाथी और गर-
युक्त आहार खानेसे, मिथ्या- मिथ्या अयोग्य प्रकारके,
संसर्जनात् संसर्जन कर्म करवाथी संसर्जन कर्मसे, रुक्ष-
रुक्ष, विरुद्ध- विरुद्ध विरुद्ध, अशुचि- तथा
अपाचन और अशुद्ध, भोजनात् कोन करवाथी
भोजन करनेसे, प्लीहा- प्लीहा प्लीहा, अर्श- अर्श
अर्श, प्रहणीदोष- अने अक्षुणीना रोगाथी और प्रहणी-
रोगसे कर्शनात् कृश यवाथी कृश होनेसे, कर्मविभ्रमात्
वमनादि कर्म अशान्तर न यवाथी वमनादि कर्मको उचित
प्रकारसे न करनेसे, क्लिष्टानाम् उद्देश पापता भुक्त्यानी
केश पानेवालोंका, अप्रतीकारात् चिकित्सा न करवाथी
प्रतीकार न करनेसे, रौक्ष्यात् रुक्षताथी रुतथासे, वेग-
विधारणात् वेग रोडवाथी वेगोंको रोकनेसे, स्रोतसाम्

१४. अशोवालशकृद्रोधात्-अशोवलिशकृद्रोधात् (ख. त.)

स्रोतः स्रोतोंके. दुषणात् दूषित यवाथी दूषित होनेसे,
आमासु आमदोषथी आमदोषसे, संक्षोभात् संक्षोभथी
सुब्ध होनेसे, अति-पूरणात् अत्यंत पेट भरी भावाथी
अत्यंत भोजन करनेसे, अर्शः- अर्शथी अर्शसे, बाल- अने
अचनी साथे बाण अंदर जवाथी और अर्शके साथ
बाल अंदर जानेसे उत्पन्न हुए, शकृत्-रोधात् भण
रोडावाने कीधे मलावरोधसे, मन्त्र- आंतरा आंतोंके,
स्फुटन- क्षुब्धवाथी फटनेसे, मेदनात् अने शीतवाथी
और विहीर्ण होनेसे, अतिसंचित- अत्यंत संचित यथेहा
अत्यंत संचित, दोषाणाम् दोषवाला दोषवालोंको, पापम्
अने पाप और पाप, कर्म च कर्म कर्म, कुर्वताम्
करनाथीने करनेवालोंको, उदराणि उदररोगों उदररोग,
उपजायन्ते आय छे उत्पन्न होते हैं, मन्दाग्नीनाम् तथा
मंदाग्नीनाने तथा मंद अग्निवालोंको, विशेषतः विशेष
करीने आय छे विशेषतः होते हैं ॥ १२-१५ ॥

12-15. Eating very hot, salt alk-
line, irritant, acid or poisoned food,
wrongful procedure of rehabilitation,
taking dry, antagonistic and impure
diet, emaciation due to splenic disor-
ders, wrongful effects of purification,
neglect of the treatment of severe
diseases, dehydration, suppression of
the natural urges, vitiation of the
circulatory channels, chyme-morbidity,
shock, over-impletion, obstruction (of
the passage of stools) due to piles or
hair in the ingested food, ulceration
and perforation of the intestines, ex-
cessive accumulation of morbidity in the
body and sinful acts bring about abdo-
minal diseases and particularly so in
cases where the digestive fire is dull.

उदराणां पूर्वरूपम्—

क्षुत्ताशः स्वादतिस्निग्धगुर्वन्नं पच्यते चिरात् ।
भुक्तं विद्वहते सर्वं जीर्णाजीर्णं न वेति च ॥१६॥

१६. स्वादतिस्निग्धगुर्वन्ने-स्वादुता स्निग्धगुर्वन्नं (प. प.)

सहते नातिसौहित्यमीषच्छोफश्च पादयोः ।
 शश्वद्वलक्षयोऽल्पेऽपि व्यायामे श्वासमृच्छति ॥१७॥
 वृद्धिः पुरीषनिचयो रूक्षोदावर्तहेतुका ।
 बस्तिसन्धौ रुगाध्मानं वर्धते पात्र्यतेऽपि च ॥१८॥
 आतन्यते च जठरमपि लघ्वल्पभोजनात् ।
 राजीजन्म वलीनाश इति लिङ्गं भविष्यताम् ॥१९॥

शुष्काक्षः क्षुधानो नाश थाय शुष्काका नाश होवे, स्वादु- मधुर मधुर, अतिस्निग्ध- अति रनेहवाणुं अति- स्निग्ध, गुर्वजम् अने गुरु अन्न और गुरु भोजन, चिरात् क्षीणे पचते देरसे पच्यते पथे पचे, सर्वम् अधुणं सब, मुक्तम् भोजन करेखुं खाया हुआ, विदह्यते विदाही थाय विदग्ध होवे, जीर्णाजीर्णम् च पथ्या दे नहि पथ्यानुं पचे या न पचेका, न वेत्ति ज्ञान न थाय न जाने, अति- सौहित्यम् अति तृप्तिपर्यंत भोजन, न सहते सहन न करे सहन न करे, पादयोः पग उपर और पैरों पर, ईषत् शोफः च थोडा सोओ रहे थोडा शोफ होवे, शश्वत् निरंतर निरंतर, बल-क्षयः अथने क्षय थाय बलका क्षय होवे, अल्पे अपि थोडा पथु थोड़ेसे, व्यायामे व्यायाम करवाथी व्यायामसे मी, श्वासम् श्वास सांस, मृच्छति अर्धं मय फूल जाय, वृद्धिः उदर पथे उदर बढे, पुरीष-निचयः मणने संचय थाय मलका संचय होवे, रूक्ष-उदावर्त- रूक्ष द्रव्य तथा उदावर्तश्च रूक्ष द्रव्य और उदावर्तके, हेतुका कारणीय कारण, बस्तिसन्धौ अस्तिना सांधाभां बस्तिसंधिमें, रुक् पीडा रुजा, आध्मानम् आध्मान आध्मान, वर्धते पेट वधि अने पेट बढे, पात्र्यते च अपि अने धाटे और फटे, लघु- अल्प- लघु तथा अल्प लघु और अल्प, भोजनात् भोजनथी भोजनसे, अपि पथु मी, जठरम् च पेट पेट,

१८. वृद्धिः पुरीषनिचयो रूक्षोदावर्तहेतुका-पुरीषनिचयो वृद्धि-

रूदावर्तकृता च रुक् (ब. झ. ड.)

, , , , -पुरीषनिचये वृद्धिरूदावर्तकृता च रुक् (फ)

, , पुरीषनिचयो-पुरीषनिचये (ब.)

, , रूक्षोदावर्तहेतुका-रूक्षोदावर्तहेतुकाः (ध.)

, , -रूक्षोदावर्तहेतुकी (फ.)

१९. जठरमपि लघ्वल्पभोजनात्-जठरं लघ्वल्पभोजनैरपि (ब. च.

ड. ड. ए.)

आतन्यते विस्तृत थाय तन जावे, राजीजन्म सिराओ देआय सिरा उत्पन्न होवे, वलीनाशः अने वलीने नाश थाय और क्षुरियोंका नाश होवे, इति आ ये, भविष्यताम् भविष्यतां यनारा उदररोगेन आगे होने- वां उदररोगोंके, लिङ्गम् अक्षय्ये लक्षण हैं ॥ १६-१९॥

16-19. Loss of hunger, very slow digestion of sweet, very unctuous and heavy food, misdigestion of all food ingested, inability to discriminate between the conditions of digestion and indigestion, intolerance to surfeit-meal, slight edema of the feet, constant loss of strength, shortness of breath even on slight exertion, increase and accumulation of fecal matter due to dehydration and misperistalsis, pain in the pelvic, hypochondriac and iliac regions. Distension increases and becomes painful as if bursting. The stomach distends even on light and scanty diet. There occur the appearance of a network of veins, and the disappearance of the folds of the belly. These are the prodromal symptoms of abdominal diseases.

दोषजानामुदराणां सामान्यसंप्राप्तिः —

रुद्धा स्वेदाम्बुवाहीनि दोषाः स्रोतांसि संचिताः ।
 प्राणाश्वपानान् संदूष्य जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥२०॥

कुक्षेराध्मानमाटोपः शोफः पादकरस्य च ।
 मन्दोऽग्निः श्लक्ष्णगण्डत्वं कार्श्यं चोदरलक्षणम् २१॥

पृथग्दोषैः समस्तैश्च ग्रीहबद्धक्षतोदकैः ।
 संभवन्त्युदराण्यष्टौ तेषां लिङ्गं पृथक् शृणु ॥२२॥

संचिताः संचित थयेला संचित, दोषाः दोषा दोष, स्वेद-अम्बु- स्वेद तथा अथने स्वेद और जलके, वाहीनि

२०. प्राणाश्वपानान् संदूष्य-प्राणापानान्द संदूष्य (ड. ड.)

वहन करनेवाले बाह्य खोतांसि ओतेने खोतोंको, रुद्धा श्वाधीने रोककर, प्राण-अग्नि- प्राण, अग्नि प्राण, अग्नि अपानान् तथा अपानने और अपान वायुको, संदूष्य दूषित करीने दूषित करके, नृणां मनुष्योंने पुरुषोंको, उदरम् उदररोग उदररोग जनयन्ति उत्पन्न करे करते हैं, कुक्षेः पेटमें कुक्षिमें जाधमानम् ईश्वर जाधमान, आटोपः आटोप आटोप, पादकरस्य च हाथ तथा पैर पर हाथ और पैरमें, शोफः सोओ शोथ, मन्दः मंद मंद, अग्निः अग्नि अग्नि, रुद्धमण्डलम् रुद्धमण्डलम् यण्डता गाल होना गालोंका चिकना होना, काश्चम् च अने कृशता और कृशता, उदरलक्षणम् उदररोगना लक्षणम् ओ उदररोगके लक्षण हैं, पृथक्-दोषैः पृथक् पृथक् दोषो वडे पृथक् पृथक् दोषोंसे, समस्तैः च अने समस्त दोषो वडे और सब मिले हुए दोषोंसे, स्त्री-वृद्ध-प्लीहा-मलवृद्धता स्त्री-मलवृद्धता, क्षत-उदकैः क्षत अने उदक वडे क्षत और जलसे, अष्टौ आठ प्रकारके आठ प्रकारके, उदराणि उदररोग उदररोग, संभवन्ति भव्य ओ उत्पन्न होते हैं, तेषाम् तेषां उनके, पृथक् पृथक् अलग अलग, किम् लक्षणम् लक्षण, कृणु संभोगो सुनो ॥ २०-२२ ॥

20-22 The morbid humors obstructing the channels carrying sweat and water, get accumulated in the abdominal channels and vitiating the Prana and the Apana vatas and the gastric fire, produce abdominal diseases. Distension of the abdomen, meteorism swelling of hands and feet, dullness of the gastric fire, smoothness of the cheeks and emaciation are the symptoms of abdominal disease. Three varieties caused by the morbidity of each individual humor, one variety by tridiscordance, one by splenic disorder, one by obstruction, one by ulcerative condition and one by ascites—these are the eight varieties

of abdominal disease. Now listen to the special characteristic symptoms of each of these.

वातोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

रूक्षारूपभोजनायासवेगोदावर्तकर्शनः ।

वायुः प्रकुपितः कुक्षिद्वस्तिगुदमार्गगः ॥२३॥

हृत्वाग्निं कफमुद्धूय तेन रुद्धगतिस्ततः ।

आचिनोत्युदरं जन्तोस्त्वक्कांसान्तरमाश्रितः ॥२४॥

रूक्ष- रूक्ष रूक्ष, भक्ष-भोजन- तथा अक्ष-क्षेत्र- तथा भक्ष भोजन, आयास- परिश्रम श्रम, वेग- वेग वेग, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, कर्शनैः तथा कृश करनेवाले कारखानोंके कारणोंसे, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, हृत्- हृत् हृत्, वस्ति- वस्ति वस्ति, गुदमार्गगः अने गुदना मार्गमां और गुदमार्गमें जाकर, प्रकुपितः प्रकुपित थपेदे प्रकुपित हुआ वायुः वायु वायु, अग्निम् अग्निने अग्निको, हृत्वा हृत्वा जट करके, कफम् कफने कफको, उद्धूय पीताना स्थानथी हृत्वापीने अपने स्थानसे हिलाकर, तेन तेनाथी उच्च कफसे, रुद्धगतिः गति श्वाधी ज्वाधी मार्ग रुक जानेसे, ततः पछी फिर, जन्तोः मनुष्यना जन्तुके, त्वक्कांसान्तरम् त्वक्कांसान्तरम् तथा त्वक्कांसाना मध्यमां त्वक्का और मांसके बीचमें, आश्रितः आश्रय करी रहदे। ते आश्रित हो कर, उदरम् उदरनी उदरको, आचिनोति वृद्धि करे ओ फुलाता है ॥ २३-२४ ॥

23-24. The vata, provoked by dry and scanty food, over-exertion and the suppression of the natural urges, misperistalsis and other emaciating factors, spreads towards the ilio-lumbar, epigastric, hypogastric and pelvic regions, impairs the gastric fire, agitates and draws out the kapha and then getting obstructed by it, it takes its resort between the skin and the flesh and thus causes enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—कुक्षिपाणिपादवृषणश्वयथुः, उदरविपाटनम्, अनियतौ च वृद्धिहासौ, कुक्षि-
पार्श्वशूलोदावर्तोज्ज्वलपर्वमेदशुष्ककासकार्यदौ-
र्वल्यारोचकाविपाकाः, अधोगुरुत्वं, वातवर्चोमूत्र-
सङ्गः, इयावारुणत्वं च नखनयनवदनत्वक्मूत्र-
वर्चसाम्, अपि चोदरं तन्वसितराजीसिरासंततम्,
आहतमाभ्यातदतिशब्दवद्भवति, वायुश्रोर्ध्वमध-
स्तिर्यक् च सशूलशब्दश्चरति, एतद्वातोदरमिति
विद्यात् ॥२५॥

तस्य रूपाणि तेनां वक्ष्ये। उक्तके लक्षण, कुक्षि-
ज्वलः— कुक्षि ज्वलः— कुक्षि, पाणि- हाथ हाथ, पाद-
पग पैर, वृषण- अने वृषण उपर और वृषण पर, श्वयथुः
सोथे सोथ, उदरविपाटनम् पेट फटतुं होय अणुं
भागपुं पेटका फटता हुआ सा लगना, अनियतौ नियम
विना अनियमित, वृद्धि- हासौ च वृद्धि तथा घटतुं वृद्धि
और घटना, कुक्षि पार्श्व- कुक्षि तथा पक्ष्माभां कुक्षि और
पार्श्वमें, शूल- थल शूल, उदावर्त- उदावर्त उदावर्त,
ज्ज्वल- अंग भागवा अंगमर्द, पर्वमेद- पर्वमेद पर्वमें
दूटने जैसी पीड़ा, शुष्ककास- सुड़ी आसी सूखी खांसी,
कार्य- कृशता कृशता, दौर्बल्य- नम्रगार्ध दुर्बलता,
अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाकाः अपथो अपचन,
अधोगुरुत्वम् नीथेना भागमां भारेपणुं पेटके नीचेकी
और भारी होना, वात- वायु वायु, वर्चः- मल मल,
मूत्र- तथा मूत्र और मूत्रकी, सङ्गः रोड़ावा रुकावट,
नख- नख नाखून, नयन- नेत्र आंखें, वदन- मुण मुंह,
त्वक्- त्वचा त्वचा, मूत्रवर्चसाम् मूत्र तथा मूत्रनी मूत्र
और मलका, इयावारुणत्वम् च श्यावता तथा रक्तता
नीले और लाल रंगका होना, उदरम् च अपि अने
उदर पणु पेट भी, तनु-अस्ति- पातली तथा झाली
पतली तथा झाली, राजी-सिरा रेखाओं के सिराओथी
रेखाओं वा सिराओंमें, संततम् व्याप्त थाय छ व्याप्त
होना है, आहतम् उदरवाथी अंगुलि ताड़नसे, आभ्यात-
२५. कुक्षिपाणिपाद- कुक्षिपाद (च.)

॥ इयावारुणत्वम्—इयावारुणत्वम् (प.)

॥ वायुश्रोर्ध्वमध- वायुश्रोर्ध्वमध (च.)

॥ मशकशब्द- मशक (च.)

॥ वातोदरम्—वातोदरम् (च.)

हूसेली फुलाई हुई, दति-शब्दवत् मशकना जेना शब्द-
वाणुं मशकके जैसा शब्द करनेवाला, भवति थाय छ
होता है, वायुः च अने वायु और वायु, ऊर्ध्वमध-
उपर, श्रोथे ऊपरकी ओर, नीचे, तिर्यक च अने आडा
और तिर्यक मार्गमें, सशूल- शूलसहित शूल, शब्दः
अने शब्दसहित और आवाजके साथ, चरति धरे छ
चरती है, एतत् अ वक्ष्ये। अतः लक्षणोंमें यह,
वातोदरम् वातोदर छ वातोदर है, इति अथ ऐसा,
विद्यात् अणुं जाने ॥ २५ ॥

25. Its signs and symptoms are—
swelling of the abdomen, hands, feet
and scrotum, bursting pain in the
abdomen, variability of the increase
and decrease in size, colicky pain in
the ilio-lumbar regions, misperistalsis,
body-ache, pain in the joints, dry
cough, emaciation, asthenia, anorexia,
indigestion, heaviness of the lower
part of the abdomen, stasis of flatus,
feces and urine, dusky red coloration
of nails, eyes, face, skin, urine and
feces. The appearance of a network of
prominent thin dark veins, tympanic
sound produced on percussion just as
on an inflated bladder, and the move-
ment of vata upwards, downwards and
obliquely, accompanied with pain and
borborygmus. These are to be known
as the signs and symptoms of abdo-
minal disease due to vata

पित्तोदरस्य निदानसंप्रसिद्धलक्षणानि—

कटुपल्लवपात्युष्णतीक्ष्णान्यातपसेवनैः ।

विदाह्यशनाजीर्णैश्चाशु पित्तं समाचितम् ॥२६॥

प्राणानिलकफौ रुद्धा मार्गमुष्णमार्गमास्थितम् ।

निहत्यामाशये वह्नि जनयत्युदरं ततः ॥२७॥

२७. निहन्ति—निहन्ति (क.)

कटु-भस्म- तीक्ष्ण- भाटा- कटु- अम्ल, लवण- भारा-
लवण, अत्युष्ण- अति उष्ण अत्यन्त उष्ण, तीक्ष्ण- अने
तीक्ष्ण २०थेनां कोष्णनथी ओर तीक्ष्ण द्रव्योंके मोजनसे
अग्नि- अग्नि आम, आतपसेवनैः अने तड्डाना सेवनथी
और धूपके सेवनसे, विदाही- विदाही अन्नपान
विदाही अन्नपान, अध्यशन- अध्यशन अध्यशन, अक्षीणैः
च तेभ्यः अक्षीणैः एवं अजीर्णसे, आशु शीघ्र शीघ्र,
समाचिकम् संयित थयेयुं संचित हुआ, पित्तम्
पित्त पित्त, अमिल-कफौ वात तथा कश्ने वायु और
कफको, प्राप्य प्राप्त अर्ध पाकर, मार्गम् मार्गने
मार्गको, रुद्धा र्द्धीने रोककर, उन्मार्गम् उन्मार्गमां
उन्मार्गमें, आस्थितम् अर्ध जाकर, आमाशये आमा-
शयमां आमाशयमें, वह्निम् अग्निने। अग्निको, सिहन्ति
नाश करे छे नष्ट करता है, ततः अने ते पक्षी तदनन्तर,
उदरम् उदररोगने उदररोगको, जनयति उत्पन्न करे छे
उत्पन्न करता है ॥ २६-२७ ॥

26-27. By the use of pungent, acid, salt, very hot and very acute articles of diet, by exposure to fire or the sun, by taking irritant food or predigestion meal or eating on indigested stomach, the pitta gets immediately accumulated. It reaches the habitats of vata and kapha and obstructs the abdominal channels and impairs the gastric fire situated in the stomach thus giving rise to abdominal disease.

तस्य रूपाणि—दाहज्वरतृष्णामूर्च्छातिसार-
भ्रमाः, कटुकास्यत्वं, हरितहरिद्रत्वं च नखनयन-
वदनत्वङ्मूत्रवर्चसाम्, अपि चोदरं नीलपीतहरिद्र-
हरिताम्रराजीसिरावनद्धं, दह्यते, दूयते, धूप्यते,
ऊष्मायते, स्विद्यते, क्लिद्यते, मृदुस्पर्श क्षिप्रपाकं
च भवति; एतत् पित्तोदरमिति विद्यात् ॥ २८ ॥

२८. हरिद्रत्वं—पीतत्वं (घ.)

„ दह्यते, दूयते—दह्यते, दूयते (ख.)

तस्य रूपाणि तेनां लक्षणैः उसके लक्षण, दाह-
ज्वरभेदः— दाह जैसेकि— दाह, ज्वर— ज्वर ज्वर, तृष्णा-
तृष्णा प्यास, मूर्च्छा— मूर्च्छा मूर्च्छा, अतिसार— अतिसार
अतिसार, भ्रमाः भ्रम भ्रम, कटुकास्यत्वं कटु तीक्ष्ण
अपुं मुंहका तीता होना, नख- नख नाखून, नयन- नेत्र
आंख, वदन- मुण मुंह, त्वक्- त्वक् त्वक्, मूत्रवर्चसाम्
च मूत्र तथा मण मूत्र और मलका, हरित- लीला
हरा, हरिद्रत्वं अने हणदर नेवा रंगनी थवा और
हल्दीके वर्णका होना, अपि च वशी पुनः, उदरम् उदर
पेट भी, नील-पीत- नीली, पीली नीली, पीली, हरिद्र-
हरित- हणदर नेवा रंगनी, लीली हल्दीके रंग जैसी,
हरी, ताम्र-राजी- अने राती रेभाओथी और लाल
रंगकी लकीरोंसे, सिरावनद्धम् तेभ्यः सिराओथी व्याप्त
अर्ध एवं सिराओंसे व्याप्त होकर, दह्यते अने छे जलता
है, दूयते तथा व्यथा पामे छे तथा व्यथाको प्राप्त
होता है, धूप्यते पेटमां धूमाडे नीकणते। होय ओवुं
आगे छे उदरमें धूमांसा निकलता है, ऊष्मायते गरभी
नेवुं नीकणतुं जलुय छे गरमीसी निकलती प्रतीत होती
है, स्विद्यते स्वेद आवे छे पसीना आता है, क्लिद्यते
अने बीनापक्षुं थाय छे और गीलापन होता है,
मृदुस्पर्शम् ते मृदु स्पर्शवाणुं वह स्पर्शमें मृदु, क्षिप्र-
पाकम् च अने जल्दी पाकवाणुं और शीघ्र पकनेवाला,
भवति थाय छे होता है, एतत् ओ लक्षणैः आ
इन लक्षणोंसे यह पित्तोदरम् पित्तोदर छे पित्तोदर है,
इति अभि ऐसा, विद्यात् अणुजुं जाने ॥ २८ ॥

28. Its symptoms are—burning, fever, thirst, fainting, diarrhea and giddiness, pungent taste in the mouth, greenish or yellowish coloration of nails, eyes, face, skin, urine and feces; the abdominal wall becomes covered with a network of prominent veins and vessels of blue, golden, yellowish greenish and coppery tints. The part has burning pain, great affliction; local heat; the part sweats, is softened and soft to the touch and soon

suppurates. This is to be known as the abdominal disease of the pitta type.

कफोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि--

अव्यायामदिवास्वप्नस्वाद्वतिस्निग्धपिच्छिलैः ।

दधिदुग्धौदकानूपमांसैश्चाप्यतिसेवितैः ॥२९॥

कुक्षेन श्लेष्मणा स्रोतःस्वावृतेष्वावृतोऽपिच्छः ।

तमेव पीडयन् कुर्यादुदरं बहिरन्व्रगः ॥३०॥

अतिसेवितैः अति सेवन करने से अति सेवन किये गये, अव्यायाम- व्यायामना अभाव व्यायामके अभाव, दिवास्वप्न- दिवसनी निद्रा दिनमें सोना, स्वादु- भक्ष्य मीठे, अतिस्निग्ध- अति स्निग्ध अत्यन्त स्निग्ध, पिच्छिलैः अने पिच्छिल द्रव्ये। और कुप्राचदार अन्नो, दधि-दुग्ध- तेमज दही दूध एवं दही दूध, औदक- जलयर जलीय, आनूपमांसः च अपि तथा आनूप प्राणीओनां मांसयो तथा आनूप पशुपक्षियोंके मांससे, कुक्षेन कुपित अथवा कुपित हुए, श्लेष्मणा द्रव्य कफसे, स्रोतःसु स्रोतो। स्रोतोंके, आवृतेषु रंध्रात्। बाच्छादिन होने पर, आवृतः ढंका। अथवा आवृत हुआ, अनिलः वायु वायु, बहिः-अन्व्रगः आंतर्यानी गहर गहने आंतोंसे बाहिर जा कर, तम् एव तेनेन (उक्षेपेन) उसीको ही, पीडयन् पीडित करते। पीडन करते हुए, उदरम् उदररोगने उदररोगको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ २९-३० ॥

29-30. Owing to lack of exercise, day-sleep, the excessive use of sweet, very unctuous and slimy food, and excessive indulgence in curds, milk and flesh of aquatic and wet-land animals, the kapha gets provoked and fills up the abdominal passages. The vata thus being obstructed by the accumulated kapha compresses that

२९. मांसैश्चाप्यतिसेवितैः-मांसैश्चात्युपसेवितैः (व)

३०. स्वावृतेषु-स्वाद्वतेषु (ख.)

॥ बहिरन्व्रगः-बहिरन्तरम् (घ.)

very kapha and spreading beyond the intestines, causes abdominal swelling.

तस्य रूपाणि-गौरवारोचकाविपाकाङ्गमर्दाः, सुप्तिः, पाणिपादमुष्णोरुज्ज्वलः, उत्क्लेशनिद्राकास-श्वासाः, शुक्रत्वचं च नखनयनवदनत्वङ्मूत्रवर्च-साम्; अपि ओदणं शुक्रराजीसिरासंततं, गुरु, स्थिरं, कठिनं च भवति; एतच्छ्लेष्मोदर-मिति विद्यात् ॥३१॥

तस्य रूपाणि तेनां लक्षणैः। उसके लक्षण, गौरव- रोगः- गौरव जैसेकि:- मारीपन अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अपथे। अपचन, अङ्गमर्दाः अंग अंगोंका अंगमर्द, सुप्तिः स्पर्शज्ञानने। अभाव सुप्ति, पाणि-पाद हाथ-पद हाथ-पैर, मुष्क-ऊरु- वृषण तथा साथगमां मुष्क और ऊरुमे, जोफः सोओ शोथ, उत्क्लेश- उत्क्लेश भिचली, निद्रा- निद्रा नींद, कास- उधरस खांसी, श्वासाः अने श्वास और श्वास, नख- नख नाखून, नयन- नेत्र आंस, वदन- मुण मुँह, त्वक्- त्वचा त्वचा, मूत्र-वर्चसाम् च मूत्र तथा मलत्वं मूत्र और मलका, शुक्रत्वचं धोलापणुं सफेद होना, अपि च उदरम् वली पेट पुनः पेट, शुक्रराजी धोली रेखा सफेद लकीरोंसे, सिरा-संततम् तथा सिराओथी व्याप्त तथा सिराओंसे व्याप्त, गुरु-स्थिमितम् गुरु, आर्द्र भारी, गीले कपड़ेसे ढंका हुआ सा, स्थिर स्थिर स्थिर, कठिनम् च अने कठिन और कठिन, भवति थाय छे होता है, एतत् ओ लक्षणैः। अ। इन लक्षणोंसे यह, श्लेष्मोदरम् उदर छे कफोदर है, इति औम ऐसा, विद्यात् आणुपुं जाने ॥ ३१ ॥

31. Its signs and symptoms are— heaviness anorexia, indigestion, body-ache, numbness, swelling of hands, feet, scrotum and thighs nausea, sleepi-ness, cough, dyspnea, pallor of nails, eyes, face, skin, urine and feces. The abdominal wall is covered with a

३१. अविपाकाङ्गमर्दाः सुप्तिः-अविपाकाङ्गसुप्तिः (प.)

॥ उत्क्लेशनिद्राकासश्वासाः-उत्क्लेशनिद्राकासश्वासास्वैरस्यम् (प.)

network of prominent veins of pale color; the region becomes heavy, fixed, immovable and hard. That is to be known as the abdominal disease of the kapha type.

सन्निपातोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

दुर्बलाग्नेरपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः ।

स्त्रीदत्तैश्च रजोरोमविण्मूत्रास्थिनखादिभिः ॥३२॥

विषैश्च मन्दैर्वाताद्याः कुपिताः संचयं त्रयः ।

शनैः कोष्ठे प्रकुर्वन्तो जनयन्त्युदरं नृणाम् ॥३३॥

दुर्बलाग्नेः अग्नि दुर्बल होता अग्नि मन्द होनेपर, अपथ्य-आम- अपथ्य- आम अपथ्य- कब्धे, विरोधि- विरुद्ध विरोधी, गुरु-भोजनैः तथा गुरु भोजनथी तथा गुरु भोजनसे, स्त्रीदत्तैः स्त्रीके भोजनवेला और स्त्रियों द्वारा दिये गये रजः-रोम- रज, रंवाला रज, रोंए, विट्-मूत्र- मल- मूत्र मल-मूत्र, अस्थि-नख- हाडका अने नख हड्डी और नख, आदिभिः च वजरेथी आदिसे, मन्दैः तथा मन्द तथा मन्द, विषैः च विषेथी विषोंसे, कुपिताः कुपित थैथी कुपित, त्रयः त्रये तीनों, वाताद्याः वातादि दोषो वातादि दोष, शनैः धीरे धीरे धीरे धीरे, कोष्ठे डोहाभां कोष्ठमें, संचयश्च प्रकुर्वन्तः अकल थता इकट्ठे होते हुए, नृणाम् मनुष्योंने पुरुषोंको, उदरम् उदररोग उदररोग, जनयन्ति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करते हैं ॥ ३२-३३ ॥

32-33. Owing to unwholesome, raw, antagonistic and heavy articles of diet in a person whose digestive fire is weak or unwholesome articles administered by a woman such as menstrual blood, hair, dung, urine, bone or

३२. अपथ्यामविरोधिगुरुभोजनैः—अपथ्यादिविरोधिगुरुभो-

जनात् (ब.)

,, गुरुभोजनैः—गुरुभोजनात् (क.)

,, स्त्रीदत्तैश्च—समुक्तैश्च (फ.)

३३. प्रकुर्वन्तः—विकुर्वन्तः (ब.)

nails, or owing to slow poisoning by poisonous preparations, all the three humors get provoked and gradually accumulate in the body and cause abdominal disease in man.

तस्य रूपाणि—सर्वेषामेव दोषाणां समस्तानि लिङ्गान्युपलभ्यन्ते, वर्णाश्च सर्वे नखादिषु, उदरमपि नानावर्णराजीसिरासंततं भवतिः एतत् सन्निपातोदरमिति विद्यात् ॥३४॥

तस्य रूपाणि तेनां लक्षणेषु उसके लक्षण, सर्वेषाम् एव जेभडे— तेभां सधगा जैसेकि— उसमें समी, दोषाणां दोषोनां दोषोंके समस्तानि समस्त संपूर्ण, लिङ्गानि लक्षण, नखादिषु अने नख वजरेभां और नखादिमें, सर्वे अभा सब, वर्णाः च रंजो रंग, उपलभ्यन्ते देभाय छे पाये जाते हैं, उदरम् अपि उदर पक्षु पेट मी, नानावर्ण- अनेक रंगवाणी नाना प्रकारके रंगकी, राजी-सिरा- रेभाओ अने सिराओथी लकीरों और सिराओंसे, संततम् व्याप्त व्याप्त, भवति थाय छे होता है, एतत् ओ लक्षणेषुथी आ इन लक्षणोंसे यह, सन्निपातोदरम् सन्निपातोदर छे सन्निपातोदर है, इति ऐभ ऐसा, विद्यात् आधुपुं जाने ॥ ३४ ॥

34. Its signs and symptoms are— all the characteristics of all the morbid humors in full form are observed. The discoloration characteristic of all these morbid humors are seen in the nails etc. The abdominal wall shows a network of veins of variegated colors. This is to be known as the abdominal disease of the tridiscordance-type.

स्त्रीहोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

अशितस्यातिसंक्षोभाद्यानयानातिचेष्टितैः ।

अतिव्यवायभाराध्वमनव्याधिकर्शनैः ॥३५॥

३५. अशितस्यातिसंक्षोभात्—अत्याशितस्य संक्षोभात् (च. ब.)

,, अतिचेष्टितैः—अमिचेष्टितैः (ड.)

वामपार्श्वस्थितः प्लीहा च्युतः स्थानात् प्रवर्धते ।
शोणितं वा रसादिभ्यो विवृद्धं तं विवर्धयेत् ॥३६॥

यान-यान-वाहनमां भेसीने जवाथी वाहनमें बैठकर चलनेसे, अतिचेष्टितैः अने अत्यंत शारीरिक क्रियाओंकी और अत्यन्त शारीरिक चेष्टाओंसे, अतिसंशोभात् अति संशोभात् यवाथी अति संक्षोभ होनेसे, अतिव्याय-अतिशय मैथुन अत्यंत मैथुन, भार-अध्व-भार, भार-भजन भारवहन, मार्गचलना, वमन-वमन वमन, व्याधि-कर्मनैः तथा रोगाथी यथेष्ट कृशताथी तथा व्याधियोंसे कृश होनेसे, वामपार्श्व-जग्रा पशुमां बायें पार्श्वमें, आश्रितः रहेंसी स्थित, प्लीहा भरल तिल्ली, स्थानात् पैताना स्थानमांथी अपने स्थानसे, च्युतः भ्रष्ट भड़ने हटी हुई, प्रवर्धते वधे छे बढ़ती है, रसादिभ्यः अथवा रस पगेरेथी अथवा रसादिकोंसे, विवृद्धम् वधेधुं बढ़ा हुआ, शोणितम् वा रक्त रक्त, तम् तेने उसको, विवर्धयेत् वधारे छे बढ़ाता है ॥ ३५-३६ ॥

35-36. Owing to the excessive agitation of the body immediately after meals, by riding in carriages or on horse-back, owing to emaciation due to excessive indulgence in the sex-act, or carrying of heavy loads, or due to excessive walking, vomiting or disease, the spleen situated in the left hypochondrium subluxates from its normal place and increases in its size, or the increased blood formed from the body-nutrient fluid goes in and increases the size of the spleen.

तस्य प्लीहा कठिनोऽप्लीलेवादौ वर्धमानः
कच्छपसंस्थान उपलभ्यते; स चोपेक्षितः क्रमेण
कुक्षिं जठरमग्न्यधिष्ठानं च परिक्षिपन्नुदरमभि-
निर्वर्तयति ॥३७॥

३७. कठिनोऽप्लीलेवादौ—कठिनो नीचः (द.)

—नीचः (ध.)

तस्य तेनी उस पुरुषकी, प्लीहा भरल तिल्ली, जादौ आरंभमां आरम्भमें, अप्लीला इव अप्लीलाना जेवी प्रथम अप्लीला जैसी, कठिनः कठिण कठिन, वर्धमानः अने पछीथी वधता वधता बढ़ती हुई, कच्छप-संस्थानः कायमाना जेवा आकारवाणी कछुएके आकारवाली, उपलभ्यते जलुय छे पायी जाती है, उपेक्षितः स ओ उपेक्षा करवामां आवेता और उपेक्षा करनेसे, सः ते वह, क्रमेण अनुक्रमे क्रमशः, कुक्षिम् कुक्षि कुक्षि, जठरम् पेट पेट, अग्न्यधिष्ठानम् च अने अग्निना अधिष्ठानने और पकाशयको, परिक्षिपन् धेरीने धेर लेती हुई, उदरम् उदररोग उदरको, अभिनिर्वर्तयति धरे छे उत्पन्न करती है ॥ ३७ ॥

37. The spleen feels hard like a stone in the beginning and gradually increasing, gets the shape of tortoise. If neglected, it slowly surrounds and presses the stomach, abdomen and the seat of the gastric fire and thus brings about the enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चो-
मूत्रग्रहतमःप्रवेशपिपासाङ्गमर्दच्छर्दिमूर्च्छाङ्गसाद-
कासश्वासमृज्ज्वरानाहाग्निनाशकादर्यास्यवैरस्य-
पर्वमेदकोष्ठवातशूलानि, अपि चोदरमरुणवर्णं
विवर्णं वा नीलहरितहारिद्रराजिमङ्गवति; एवमेव
यदपि दक्षिणपार्श्वस्थं कुर्यात्, तुल्यहेतुलिङ्गौष-
धत्वात्तस्य प्लीहजठर एवावरोध इति; एतत्
प्लीहोदरमिति विद्यात् ॥३८॥

तस्य रूपाणि तेनी लक्षणो उसके लक्षण, दौर्बल्य-
ज्वरः—दुर्बलता जैसेकि—कमजोरी, अरोचक—अरुचि
अरुचि, अविपाक—अपचो अपचन, वर्चः—मूत्र—मूत्र तथा

३८. तमःप्रवेशपिपासा—तम पिपासा (ख.)

„ पर्वमेदकोष्ठवातशूलानि—पर्वमेदाः कोष्ठे वातशूलम् (क.)

„ „ —पर्वमेदाः कोष्ठे वातशूलं च (घ.)

„ पर्वमेद—वर्णमेद (ध.)

„ एतत्प्लीहोदरमिति विद्यात्—एतत् यद्वत्प्लीहोदरमिति विद्यात्

(प. ड. प.)

भूतन्ती मल और मूत्रकी, ग्रह-अटकायत प्रवृत्ति न होना, तमः-प्रवेश-आवर्त आवर्त आंखोंके सामने अंधेरा छा जाना, पिपासा-तरस प्यास, अङ्गमर्द-अंग अंगवा अंगमर्द, छर्दि-उलटी कै, मूर्च्छा-भूँछा मूर्च्छा, अङ्गसाद-अंग शिथिल था अंगसाद, कास-उधरस खांसी, श्वास-श्वास सांस फूलना, मृदु-ज्वर-मंद ज्वर मंद ज्वर, आनाह-आनाह आफग, अग्निनाश-अग्निनाश अग्निमान्य, काश्य-कृशता कृशता, आस्यवैरस-मुभन्तु भेस्वाद थनु मुखका विरस होना, पर्वमेद-पर्वमेद पर्वमेद, कोष्ठ-तथा डोहाभां तथा कोष्ठमें, वात-शूलानि पवनथी उत्पन्न थयेलुं शूल वातज शूल, अपि च उदरम् वण्णी पेट पुनः पेट, अरुणवर्णम् राता वल्लुं लाल रंगका, त्रिवर्णम् वा डे विकृत वल्लुं या विकृत वर्णवाला, नील-हरित-नीली अने लीली नीली-हरी, हारिद्र-तथा हणर जेवा रंगनी और हल्कीके वर्णकी, राजिमत् रेभावाणुं लकीरोसे व्याप्त, भवति माय छे होता है, दक्षिणपार्श्वस्थम् अभ्यु पश्याभां रहेली दाहिनी ओर स्थित, यकृत अपि यकृत पक्षु यकृत मी, एवम् एव छे प्रमाथे इसी प्रकार, कुर्यात् करे छे करता है, तस्य तेनां उसके, तुल्य-हेतुलिङ्ग-औषधस्वात् डारलु, लक्षलु तथा औषध समान होवाथी हेतु, लक्षण तथा औषधके समान होनेसे, ग्रीह-जठरे तेनां पेटिहोदरभां ग्रीहोदरमें, एव ही, अवरोधः समावेश थाय छे अंतर्भाव होता है, एतत् औ लक्षणेथी आ इन लक्षणोंसे यह, ग्रीहोदरम् पेटिहोदर छे ग्रीहोदर है, इति औम् ऐसा, विद्यात् अल्लुवु जाने ॥ ३८ ॥

38. Its signs and symptoms are—debility, anorexia, indigestion, retention of feces and urine, fainting, asthenia of the limbs, cough, dyspnea, low fever, obstipation, loss of the gastric fire, emaciation, dysgeusia, arthralgia, intestinal wind and colic. Further the abdominal wall becomes dusky red in color or pigmented or covered with prominent, bluish, greenish or yellowish veins. A similar

description holds good as regards the enlargement of the liver which is situated in the right hypochondriac region. Owing to the similarity in causes, symptoms and treatment, it is comprehended by the description of splenic enlargement. This is to be known as the abdominal disease due to splenic enlargement.

बद्धशुद्धोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

पक्ष्मबालैः सहान्नेन भुक्तेर्वद्धायने गुदे ।

उदावर्तैस्तथाऽशोभिरन्त्रसंमूर्च्छनेन वा ॥३९॥

अपानो मार्गसंरोधाद्धत्वाऽग्निं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥४०॥

अन्नेन सह अन्नन्ती साथे अन्नके साथ, भुक्तैः आवाभां आवेला खाये गये, पक्ष्म-बालैः पापलु डे शिर वजेरेना वाणथी पल्लकोंके अथवा खिर आदिके बालोंसे, गुदे बद्धायने शुद्धने भाग्य अंध थावाथी गुदाका मार्ग बन्द हो जानेपर, उदावर्तैः अथवा उदावर्तथी अथवा उदावर्तसे, अशोभिः हरसथी अर्शसे, अन्त्र-डे आंतरांतुं या आंतोंके अपने ऊपर, संमूर्च्छनेन वा परिवर्तन थावाथी घूम जानेसे, मार्गसंरोधात् भाग्यने रोध थातां मार्गके रुक जानेसे, कुपितः अपानः कुपित थयेला अपान कुपित हुआ अपान, अनिलः वायु वायु, अग्निम् अग्निने अग्निको, हत्वा लक्ष्मीने नष्ट करके, वर्चः-मल मल, पित्त-कफान् पित्त तथा कफको, रुद्धा अटकावीने रोक-कर, ततः पक्षी तदनन्तर, उदरम् उदररोगने उदररोगको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ३९-४० ॥

39-40. If the gastro-intestinal channel gets obstructed by the accumulation of hair ingested along with the food, or by misperistalsis or by piles or by paralysis of the intestines (volvulus), the Apana vata gets provoked as a result of this obstruction in its passage and impairs the gastric fire;

and then obstructing the feces, the pitta and the kapha, causes the enlargement of the abdomen.

तस्य रूपाणि—तृष्णादाहज्वरमुखतालुशोषो-
सादकासश्वासदौर्बल्यारोचकाविपाकवर्चोमूत्रस-
न्नाधमानच्छर्दिश्वथुक्षीरोदन्नाभिगुदशूलानि, अपि
चोदरं मूढवातं स्थिरमरुणं नीलराजि सिरावनद्ध-
राजिकं वा प्रायो नाभ्युपरि गोपुच्छवदभिनिर्वर्तत
इति; एतद्वद्गुदोदरमिति विद्यात् ॥४१॥

तस्य रूपाणि तेन लक्षणैः लक्षणं, तृष्णा-
नेभ्यः- तृष्णा नैसर्गिकः- प्यास, दाह-ज्वर- दाह-ज्वर-
दाह-ज्वर, मुख-तालु- भुज तथा तालुवातुं मुंह और
तालुका, शोष- सूक्ष्म सूखना, ऊहसाद- साथण
शिथिल तथा ऊहका शिथिल होना, कास- उधरस
खांसी, श्वास- श्वास श्वास, दौर्बल्य- दुर्बलता
कमजोरी, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अपये।
अपचन, वर्चो-मूत्र- भणभूतनी मल और मूत्रकी सङ्ग-
अटकायत प्रवृत्ति न होना, आधमान- आधमान आधमान,
छर्दि- उदरी के, श्वथु- छींछ छींछ, क्षिर- अने
भरतक और क्षिर, हृत्- हृदय हृदय, नाभि नाभि
नाभि, गुदशूलानि तथा गुदाभां शूल और गुदमें शूल,
उदरम् च अपि वण्णी पेट और पेट, मूढ- वातम्
भूअथेवा वायुवाणुं मूढ वायुसं युक्त, स्थिरम् स्थिर
स्थिर, अरुणम् रातुं काल रंगका, नीलराजि नील रेखा-
वाणुं नील रेखाओंवाला, सिरावनद्ध- अथवा सिरा-
ओथी व्याप्त या सिराओंसे व्याप्त, राजिकम् वा
रेखावाणुं थाय छे रेखाओंवाला होता है, प्रायः अने
प्रायः और प्रायः, नाभि-उपरि नाभिनी उपर नाभिके
ऊपरके भागमें, गोपुच्छवत् गायना पूछा पेट गौकी
पुच्छके समान, अभिनिर्वर्तत इति उपरी आवे छे उठ
आता है। एतत् ओ लक्षणैः आ इन लक्षणोंसे यह,
वद्गुदोदरम् अद्गुदोदर छे वद्गुदोदर है, इति ओम्
ऐसा, विद्यात् आधुनु जाने ॥ ४१ ॥

41. Its signs and symptoms are—
thirst, burning, fever, dryness of

४१. सिरावनद्धराजिकं-सिरावनद्धमराजिकं (क.)

mouth and palate, asthenia of the
thighs, cough, dyspnea, prostration,
anorexia, indigestion, retention of feces
and urine, distension vomiting, ster-
nutation, headache, colicky pain in
the epigastric, umbilical and pelvic
regions intestinal stasis of vata,
appearance of a network of dark-red
and blue veins on the abdomen and
of a protuberance mainly above the
umbilicus of the shape of the cow's
tail. This is to be known as the abdo-
minal disease due to anorectal obst-
ruction.

छिद्रोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि

शर्करातृणकाष्ठास्थिकण्टकैरन्नसंयुतैः ।

मिथेतान्त्रं यदा भुक्तैर्जृम्भयाऽत्यशनेन वा ॥४२॥

पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः प्रसवेद्बहिः ।

पूरयन् गुदमन्त्रं च जनयत्युदरं ततः ॥४३॥

अन्नसंयुतैः भोजनस्य साधे अन्नमें मिले हुए,
शर्करा- डाँडरा बालू तृण- तृण घास, काष्ठ- डाँड
लकड़ी, अस्थि- अस्थि हड्डी, कण्टकैः अने डाँटके और
काँटोंके, भुक्तैः भोजनसे, अत्यशनेन अत्यंत
भोजनसे अति मात्रामें भोजन करनेसे, जृम्भया
वा ड अगासी भोजनसे या जम्माईसे, यदा ज्वारे
जब, अन्त्रम् आंतरकुं आंत, मिथेत भेदात् अथ छे
फट जाती है, पाकम् अने पाकने और पक, गच्छेद्
पाके छे जाती है, तेभ्यः त्वारे ते तब उन, छिद्रेभ्यः
छिद्रोंमें छिद्रोंसे, रसः रस रस, बहिः अहार बाहिर,
प्रसवेद् अने छे सरता है, गुदम् अने गुदा और गुदा,
अन्त्रम् च तथा आंतरकुं तथा आंतको, पूरयन् भरकर,
ततः पछी तदनन्तर, उदरम् उदररोगने

४२. जृम्भयाऽत्यशनेन वा-जृम्भयत्यशनेन वा (ख)

, अत्यशनेन-अत्यशितस्य (क. छ.)

४३. पाकं गच्छेद्रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः-इत्यार्षपाकं रसस्तेभ्यश्छिद्रेभ्यः

(घ. छ.)

उदररोगको, जनयति उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ४२-४३ ॥

42 43. When the intestines are perforated by sand, straw, pieces of wood, bone and thorns; ingested along with the food or when they rupture owing to pendiculation after meals or owing to surfeit-meal, the intestinal content that flows out from this perforation causes suppurative inflammation and fills up the pelvis and the abdominal cavity, thus causing enlargement of the abdomen (suppurative peritonitis).

तस्य रूपाणि-तदधो नाभ्याः प्रायोऽभिवर्धमानमुदकोदरं भवति, यथाबलं च दोषाणां रूपाणि दर्शयति, अपि चातुरः सलोहितनीलपीतपिच्छिलकुणपगन्ध्यामवर्च उपवेशते, हिक्काश्वासकास-तृष्णाप्रमेहारोचकाविपाकदौर्बल्यपरीतश्च भवति; एतच्छिद्रोदरमिति विद्यात् ॥ ४४ ॥

तस्य रूपाणि तेनां लक्षणैः उसके लक्षण, तत् प्रायः ज्ञेयः- ते प्रायः जैसेकि:- वह प्रायः, नाभ्याः अधः नाभ्यानी नीचे नाभिके नीचे, अभिवर्धमानम् वधुं बढ़ता हुआ, उदकोदरम् जलोदर जलोदर, भवति थाय छे होता है, दोषाणाम् अने दोषोनां और दोषोंके, रूपाणि च लक्षणैः लक्षणोंको, यथाबलम् अथ प्रभाणु बलके अनुसार, दर्शयति देखाडे छे दिखाता है, अपि च वणी और, आतुरः रोगी, सलोहित- रक्तमिश्र खूनके साथ, नील-पीत- नीले पीले, पिच्छिल- पिच्छिल पिच्छिल, कुणपगन्ध- तथा शम जेवी गंधवाणा और मुर्दे जैसी गन्धसे युक्त, आमवर्चः कथा भणने अपक्व मलको, उपवेशते त्याग करे छे त्यागता है, हिक्का-

४४. नाभ्याः नामेः (ग. छ)

.. .. -नाभ्याम् (च.)

.. अभिवर्धमानमुदकोदरम्-अभिवर्धमानमुदकोदरस्य (क)

.. उपवेशते-उपविशति (क)

हेडकी दिक्की, खास- खास खास, कास- उधरस खांसी, तृष्णा- तृष्णा प्यास, प्रमेह- प्रमेह प्रमेह, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अपथे अपचन, दौर्बल्य- अने नभ्याध्नी और दुर्बलतासे, परीतः च युक्त पीकित, भवति थाय छे होता है, एतत् आ लक्षणैः आ इन लक्षणोंसे यह, छिद्रोदरम् छिद्रोदर छे छिद्रोदर है, इति ज्ञेय ऐसा विद्यात् अल्लुं जाने ॥ ४४ ॥

44. Its signs and symptoms are— the protuberance is mainly below the umbilicus i. e. lower half of the abdomen and accumulation of fluid. It manifests signs and symptoms indicative of the nature of the predominant morbid humors. The patient passes stools colored red or bluish, or yellowish, and which is slimy, stinking and undigested. He is afflicted with hiccup, dyspnea, cough, thirst, urinary disorders, anorexia, indigestion and prostration. This is to be known as abdominal disease due to perforative peritonitis.

जलोदरस्य निदानसंप्राप्तिलक्षणानि—

स्नेहपीतस्य मन्दाग्नेः क्षीणस्यातिकृशस्य वा ।

अत्यम्बुपानाद्येऽग्नौ मारुतः क्लोन्नि संस्थितः ॥ ४५ ॥

स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु कफश्चोदकमूर्च्छितः ।

वर्धयेतां तदेवाम्बु स्वस्थानादुदराय तौ ॥ ४६ ॥

स्नेहपीतस्य स्नेहपान करेला स्नेहपान किये हुए, मन्दाग्नेः मन्द अग्निवाला मन्द अग्निवाले, क्षीणस्य क्षीण क्षीण, अतिकृशस्य वा अथवा अत्यंत कृश मनुष्यने या अत्यन्त कृश पुरुषके, अग्नौ अग्नि अग्निके, अति- अम्बु- अति जलनु अत्यन्त मात्रामें पानी, पानात् पान करवाथी पीनेसे, नष्टे नष्ट भूतां नष्ट होने पर, क्लोन्नि उदोभभा क्लोममें, संस्थितः रहके स्थित, मारुतः

४५. स्नेहपीतस्य-पीतस्नेहस्य (ग.)

वायु वायु, स्रोतःसु रुद्धमार्गेषु तथा श्रोतानां मार्गं
अथ तथा और स्रोतोंके मार्ग बन्द होने पर, उदक-
मूर्छितः जलही भिन्न थयेला जलसे सिञ्चित हुआ,
कफः च उद् कफ, तौ ते अन्ने और वे दोनों, तत् एव
ते न उसी, अम्बु. जलने जलको, स्वस्थानात् पौताना
स्थानथी अपने स्थानसे, उदराय उदररोग भाटे उदररोगके
लिए, वर्धयेताम् अधिक डरी दे छे बढ़ाते हैं ॥४५-४६॥

45-46. Owing to excessive drinking
of water by a person who has just
taken internal oleation or whose diges-
tive fire is weak or who suffers from
cachexia and pectoral lesions or who is
very much emaciated, the gastric fire
gets extinguished; and the vata lodged
in the Kloma as well as the kapha
which obstructs the passages, combine
together, increase and carry this water
from its habitat to the abdomen and
thus cause the distension of abdomen.

तस्य रूपाणि—अनन्नकाङ्क्षापिपासागुदस्त्रावशू-
लश्वासकासदौर्बल्यानि, आग्निचोदरं नासावर्णरा-
जिसिरासंततमुदकपूर्णहतिशोभसंस्पर्शं भवति,
एतदुदकोदरमिति विद्यात् ॥४७॥

तस्य रूपाणि तैनां लक्षणेषु उनके लक्षण,
अनन्नकाङ्क्षा- अन्नके- अन्नकी च्छा न धवी जैसेकि:-
अन्न सेवनमें अनिच्छा, पिपासा- तृषा प्यास, गुदस्त्राव-
गुदस्त्राव गुदासे स्राव, शूल- शूल शूल, श्वास- श्वास
श्वास, कास- उधरस खासी, दौर्बल्यानि अने दुर्बलता
थाथ छे और दुर्बलता होते हैं, अग्नि च उदरम् जली
पेट और पेट, नासावर्ण- अनेक वर्णोंकी नासा रंगकी,
राजि-सिरा- रेखा तथा सिराओंकी लकीरों और
सिराओंसे संततम् व्याप्त व्याप्त, उदकपूर्ण- तथा
पाणीथी भरल तथा जलसे भरी, हति-शोभ- भलकना
अणभणाट समान मशकके शोभके समान, संस्पर्शम्
स्पर्शपाणु स्पर्शवाला, भवति थाथ छे होता है, एतत्

४७. उदकोदरमिति विद्यात्—उदकोदरं स्यात् (क)

आ लक्षणेषु आ इन लक्षणोंसे वह, उदकोदरम्
उदकोदर छे उदकोदर है, इति अभि ऐसा, विद्यात्
अभ्युक्तं जाने ॥ ४७ ॥

47. Its signs and symptoms are—
inappetence, thirst, discharge from the
anus, colic, dyspnea, cough and debility;
the abdomen gets covered with a
plexus of prominent veins of various
colors and gives the sensation on
palpation similar to that experienced
on touching and agitating a bladder
full of fluid (fluctuation and fluid
test). This is to be known as the
abdominal enlargement (ascites), due
to collection of fluid.

तत्र अचिरोत्पन्नमनुपद्रवमनुदकप्राप्तमुदरं
त्वरमाणश्चिकित्सेत्; उपेक्षितानां हेषां दोषाः
स्वस्थानादपवृत्ताः परिपाकाद्द्रवीभूताः सन्धीन्
स्रोतांसि चोपक्लेदयन्ति, खेदश्च बाह्येषु स्रोतःसु
प्रतिहतगतिस्तिर्यगावतिष्ठमानस्तदेवोदकमाप्याय-
यति; तत्र पिच्छोत्पत्तौ मण्डलमुदरं गुरु स्तिमित-
भाकोऽितमशब्दं मृदुस्पर्शमपगतराजीकमाक्रान्तं-
नाभ्यामेवोपसर्पति । ततोऽनन्तरमुदकप्रादु-
र्भावः । तस्य रूपाणि—कुक्षेरतिमात्रवृद्धिः, सिरा-
न्तर्धानगमनम्, उदकपूर्णहतिसंक्षोभसंस्पर्शत्वं
च ॥४८॥

तत्र तैलोभां उनमें, अचिरोत्पन्नम् थोडा समयथी
थयेला नये पैदा हुए. अनुपद्रवम् उपद्रवरहित उपद्रव-
रहित, अनुदकप्राप्तम् पाणी पैदा न थयुं होय औवा
जिसमें पानी पैदा नहीं हुआ हो ऐसे, उदरम् उदर-
रोगनी उदररोगकी, त्वरमाणः वैद्ये उतावण करती वैद्य

४८. स्वस्थानादपवृत्ताः परिपाकाद्द्रवीभूताः—स्वस्थानादपवृत्ता
अपरिपाकाद्द्रवीभूताः (ख.)

अपवृत्ता—अपवृत्ताः (छ.)

परिपाकाद्द्रवीभूताः—अपरिपाकाद्द्रवीभूता (ग. ड.)

आ कोटितमशब्द—आकोटितमशब्द (घ.)

शीघ्रतासे, चिकित्सेत् चिकित्सा करी चिकित्सा करे, हि कारणके क्योंकि, एकाग्र ऐनी इनकी, उपेक्षितान्ना उपेक्षा करवायी उपेक्षा करनेपर, दोषाः दोषो दोष, स्वस्थानात् पोताना स्थानथी अपने स्थानसे, अपवृत्ताः पाछा इरी हट कर, परिपाकात् अने परि-पाकथी और पाकके कारण, द्रवीभूताः द्रव्य भूत द्रवरूप होकर, सन्धीन सन्धिथो संधियों, स्रोतांसि च अने स्रोताने और स्रोतोंमें उपकृद्यन्ति क्षिप्त-न करे छे क्लेद उत्पन्न करते हैं, बाह्येषु अने अंदरना और बाह्य, स्रोतःसु स्रोतःमा स्रोतोंमें, प्रविहृतगतिः क्षति गतिवाणो अर्धने गति रुकनेसे, स्वेदः च स्वेदः पशु पसीना भी, तिर्यक् आडे तिरछा, अवतिष्ठानः अवस्थित अर्धने जा कर, तन् एव ते न उसी, उदकम् नदने जलको, आप्याययति वधारे छे ज्यादा बढ़ाता है, तत्र तेमा इसमें, पिच्छोत्पत्तौ पिच्छानी उत्पात थता पिच्छा उत्पन्न होनेपर, मण्डलम् मंडलाकार गोल आका-रका, उदरम् पेट पेट, गुरु भारे भारी, स्तिमितम् स्तिमित गीले कपड़ेके डका हुआसा, आकोष्ठितम् ढपकायाथी ठोकने पर, अक्षतम् शून्यरहित आवाज-रहित, मृदु-स्पर्शम् स्पर्शमा मृदु स्पर्शमें मुलायम, अपगत-राजिकम् अने गेमाथी रेभायो नती रही छे ऐषुं थाय छे रेखाएं जिसमें मिट गई हों ऐसा होता है, नाभ्याम् एव अने नाभिमांज और नाभि पर ही, आक्रान्तम् आक्रमण करीने आक्रमण करके, उप-सर्पति ईलापुं होय छे फैलता है, ततः ते उसके, अनन्तरम् पछी बाद, उदक-प्रादुर्भावः नदनी उत्पाति थाय छे जलकी उत्पत्ति होती है, तत्त्व रूपाणि तेनां लक्षण्यु उसके लक्षण, कुक्षेः पेटनुं कुक्षिकी, अतिमान-अत्यंत अत्यंत मात्रामें, वृद्धिः वधपुं वृद्धि, सिरा-जन्तर्धान-गमनम् सिराओनुं न देभापुं सिराओंका छुप्त हो जाना, उदक-पूर्ण-वृद्धि-अने पाछो लरेली भ्रशकनां और जलसे भरी भ्रशकके, संक्षोभ-अभयणाट समान संक्षोभ जैसे, संस्पर्शत्वम् च स्पर्शवाणापणुं ओ छे स्पर्शसे युक्त होना ये हैं ॥ ४८ ॥

with complications, where there is no marked collection of fluid and where the abdominal enlargement has not yet occurred. If neglected, these morbid humors, turned away from their natural habitats, get liquefied as a result of maturation and fill up, with fluid, the joints and the abdominal passages. The sweat being obstructed in its external passages gets accumulated, (spreading) sideways and adds to the fluid already accumulated; when this fluid develops a slimy quality, it causes the abdomen to become round in contour, heavy, firm, producing no resonant sound on percussion, and soft to the touch with the falling away of the abdominal line of hair. After that there is the manifestation of fluid. Its signs and symptoms are—great enlargement of the abdomen, disappearance of the veins, and on palpation and agitation, feeling the same sensation as produced by a bladder full of fluid.

तदाऽऽतुरमुपद्रवाः स्पृशन्ति—छर्द्यतीसार-तमकतृष्णाश्वासकासहिकामौर्वल्यपार्श्वशूलारुचि-स्वरभेदमूत्रसङ्गादयः; तथाविधमचिकित्से विद्या-दिति ॥४९॥

तदा त्वारे तब, आतुरम् रोगीने रोगीमें, छर्दि-उलटी कै, अतीसार-अतिसार अतिसार, तमक-तमक श्वास तमक श्वास, तृष्णा-तृषा प्यास, श्वास-श्वास श्वास, कास-उधरस खांसी, हिका-हेडकी हिचकी, दौर्वल्य-दुर्बल्य कमजोरी, पार्श्वशूल-पशुमां शूल पार्श्वशूल, अरुचि-अरुचि अरुचि, स्वरभेद-स्वरभेद स्वरभेद, मूत्रसङ्गादयः मूत्रनी अटकायत वगेरे मूत्रसंग इत्यादि उपद्रवाः उपद्रवो उपद्रव, स्पृशन्ति थाय छे होते हैं, तथाविधम् तथा रोगने उस प्रकारके रोगको,

48. The physician should hasten to treat the condition which is not of long duration, which is not attended

अचिकित्स्यम् चिकित्सा भाटे अथेऽप्य असाध्य, विद्यात्
इति अक्षुभे जाने ॥ ४९ ॥

49. At this stage, the following complications develop in the patient viz., vomiting, diarrhea, asthma, thirst, dyspnea, cough hiccup, debility, pain in the sides, anorexia, alteration of voice, retention of urine etc. Such a case is to be known as incurable.

उदररोगां साध्यासाध्यविचारः —

भवन्ति चात्र—

वातापित्तात्कफात् प्रीहः सन्निपातात्तथोदकात् ।
परं परं कृच्छ्रतरमुदरं शिथिलादिशेत् ॥ ५० ॥
पक्षाद्बद्धगुदं तूर्ध्वं सर्वं जातोदकं तथा ।
प्रायो भवत्यभावाय छिद्रान्त्रं चोदरं नृणाम् ॥ ५१ ॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवन्ति
श्लेष्मा छे छे श्लोक हैं कि, शिथिल् वैद्य वैद्य, वातात्
वातसे, पित्तात् पित्तसे, कफात् कफसे, प्रीहः
प्रीहसे, सन्निपातात् सन्निपातसे, तथा उदकात्
तथा उदकसे उत्पन्न उदर-
रोगमां तथा जलसे उत्पन्न उदररोगमें, परम् परम्
उदररोग उत्तरोत्तर, उदरश्च उदररोगने उदररोगसे,
कृच्छ्रतरम् पक्षारे उदरसाध्य ज्यादा कष्टसाध्य, आदि-
शेत् उदरे कहे, नृणाम् मनुष्योंने पुरुषोंका, बद्धगुदम्
अक्षुभेऽदर बद्धगुदोदर तथा सर्वम् तु तथा अर्थां और
सब, जातोदकम् जलानी उत्पत्तिवाणा उदररोग जलकी
उत्पत्तिवाले उदररोग, छिद्रान्त्रम् तथा छिद्रात्र एवं छिद्रान्त्र
बद्धम् च उदररोग उदररोग, पक्षात् ऊर्ध्वम् पक्षरे दिवस
पक्षी एक पक्षके ऊपर, प्रायः प्रायः प्रायः, अभावाय मृत्युने
भाटे नाशके लिए, अवति थाय छे होते हैं ॥ ५०-५१ ॥

Here are verses again—

50-51. The physician should regard the abdominal disease born of vata, pitta or kapha, or splenic disorder

५० भवन्ति चात्र—भवति चात्र (५.)

५१ कृच्छ्रतरम्—कृच्छ्रतरम् (च.)

tridiscordance or ascites as being increasingly difficult of cure in the successive order of statement. In case of intestinal obstruction if a fortnight has elapsed, and similarly in all cases of ascites where marked collection of fluid has occurred, as well as in perforation of intestines the condition generally leads to death.

शून्याक्षं कृटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुस्त्वचम् ।

बलशोषितमांसाग्निपरिक्षीणं च वर्जयेत् ॥ ५२ ॥

शून्याक्षम् शून्येक्षी आंजोपाणा सूजी आंखवाले,
कृटिलोपस्थम् वांटी वणी गंधेय भूरेन्द्रियवाणा वक्त्र
विश्रान्ते, उपक्लिन्न-तनु- उद्वेगवाणी तथा पातणी छेद-
युक्त और पतली, त्वचम् आंखवाली त्वचावाले,
बलशोषित-मांस-अग्नि परिक्षीणम् तथा अक्ष, रक्त, मांस
जने अग्नि जने क्षीण थयेय होय जेया शून्ये
तथा अष्ट हुण बल, रक्त, मांस और अग्निवाले रोगीको,
वर्जयेत् छोडी देवे त्याग ॥ ५२ ॥

52. The patient who suffers from edema of the eyes, crookedness of the genitalia, moist or softened body-skin and loss of vitality, blood, flesh and the gastric fire should not be taken up for treatment.

श्वयथुः सर्वमर्मोत्थः श्वासो हिकाऽरुचिः सत् ।

मूर्च्छा च्छर्दिः रतीसारो निहन्त्युदरिणं नरम् ॥ ५३ ॥

सर्व-मर्म- उत्थः सधणां मर्मोंमां उत्पन्न थयेयो
सब मर्मोंमें उत्पन्न, श्वयथुः सोने जोथ, श्वासः श्वास
श्वास, हिका छेडी श्वकी, सत् तृषा प्यास, अरुचिः
तेमज् अरुचि एवं अरुचि, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा,
छर्दिः अतिसारः उलटी आने अतिसार के और
अतिसार, उदरिणः उदररोगी उदररोगी, नरम् मनुष्योंने
पुरुषको, निहन्ति हण्टे छे मार डालते हैं ॥ ५३ ॥

५२. वर्जयेत्—वर्जयेत् (व. छ)

५३. सर्वमर्मोत्थः—सर्वमर्मोत्थः (प)

53. The edema of all the vital regions, dyspnea, hiccup, anorexia, thirst, fainting, vomiting and diarrhea, cause death to the patient suffering from abdominal disease.

जन्मनैवोदरं सर्वं प्रायः कृच्छृतमं मतम् ।
बलिनस्तदजाताम्बु यत्नसाध्यं नवोत्थितम् ॥५३॥

सर्वम् सधना सध, उदरम् उदररोगो उदररोग, प्रायः धातुं अरुं प्रायः, जन्मना उत्पन्नं यत् जन्मसे, एव न ही, कृच्छृतमम् अत्यंत कष्टसाध्य अत्यंत कृच्छ्रसाध्य, मतम् अज्ञायेत छे कहे गये हैं, बलिनः अज्ञानने बलवानका, नवोत्थितम् नवे अयेवे। नया उत्पन्न हुआ, अजाताम्बु अने पाणी जेमां पेदा थयुं नथी अयेवे। और जिसमें जल उत्पन्न न हुआ हो, तत् ते उदररोग वह उदररोग, यत्नसाध्यम् प्रयत्नसाध्य छे प्रयत्नसाध्य है ॥ ५४ ॥

54. All the varieties of abdominal disease from their very inception are considered formidable. But where the patient is a strong person, or the fluid has not accumulated or where the disease is of recent origin, it can be cured by careful treatment.

अजातोदकलक्षणम्—

अजातशोथमरुणं सशब्दं नातिभारिकम् ।
सदा गुडगुडायच्च सिराजालगवाक्षितम् ॥५५॥
नाभिं विष्टम्भ्य पायौ तु वेगं कृत्वा प्रणश्यति ।
हृन्नाभिवक्त्रणकटीगुदप्रत्येकशूलिनः ॥५६॥
कर्कशं सृजतो वातं नातिप्रन्दे च पावके ।

५५. अजातशोथमरुणं—अशोथमरुणभासं (क. ड.)

„ „ —सशोथमरुणभासं (घ.)

„ गुडगुडायच्च—गुडगुडावन्तं (घ. घ.)

५६. पायौ तु—वायुस्तु (घ. घ. प.)

लोलस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विवि ॥५७॥

अजातोदकमित्येतैर्लिङ्गैर्विज्ञाय नस्त्वतः ।

उपाक्रमेद्भिषग्दोषबलकालविशेषवित् ॥५८॥

अजातशोथम् रोगम् अरुणम् जिसमें शोथ उत्पन्न न हुआ हो ऐसा, अरुणम् अरुणं प्रतिवाणुं लाल रंगका, सशब्दम् अवाग्वाणुं शब्दयुक्त, न नातिभारिकम् अतिशय भारभी रहित ज्यादा भारी न हो ऐसा, सदा हमेशां सदा, गुडगुडायच्च गुडगुडावन्तं गुडगुड शब्द करनेवाला, सिराजाल-सिराजालवथी सिराजालके जालसे, गवाक्षितम् च व्याप्त व्याप्त, नाभिम् नाभिने नाभिको, विष्टम्भ्य स्तम्भ्य डरीने स्थिर करके, पायौ तु गुदाभां तो गुदासे तो, वेगम् वेगने उत्पन्न वेगको उत्पन्न, कृत्वा डरीने करके, प्रणश्यति उदर भेसी अथ छे उदर लीन होता है, हृन्-हृदय हृदय, नाभि-नाभि नाभि, वक्त्रण-वक्षस्त्र वक्षण, कटी-कटी कपूर, गुद-अने गुदा और गुदा, प्रत्येकशूलिनः अने प्रत्येकभां जेने शूल नीकणे छे अयेवे। इस प्रत्येकमें शूलयुक्त, कर्कशम् तथा वेगवाणा तथा वेगवाली, वातं वायुने वायु, सृजतः प्रोसता अयेवे छोड़ते हुए, पावके च अने पावन और अग्निसे, न अतिप्रन्दे अतिशय भंड न होता अतिप्रन्द न होनेपर, लोलस्य अवाग्वाणी भ्रमवाणी रोगीनुं अन्नमें उच्छा रखनेवाले रोगीके, चास्ये च मूत्र मुखके, अविरसे विरस न होता विरस न रहने पर, सूत्रे भूत सूत्र, अल्पे अल्प होता अल्प होने पर, विवि अने अण और मल, संहते अंघ्रायेत होता घन होने पर, इति एतैः आह्न, लिङ्गैः लक्षणैश्च लक्षणोंसे, अजातोदकम् पाणी जेमां पेदा नथी थयुं अयेवे। उदररोगने पानी जिसमें

५७. लोलस्याविरसे-लालया विरसे (घ. ड. घ. क.)

„ „ —लोलस्य विरसे (च.)

„ लोलस्याविरसे चास्ये-लालया विरसे चास्ये (त. क.)

„ लोलस्याविरसे चास्ये मूत्रेऽल्पे संहते विवि-मूत्रेऽल्पे संहते विवि लालया विरसे मुखे (क.)

„ —मूत्रेऽल्पे संहतविवि लालया विरसे मुखे (ख.)

„ „ —मूत्रेऽल्पे संहते दोषे लालया विरसे मुखे (फ.)

५८. उपाक्रमेद्भिषग्-उपाचरेत् (ग.)

„ „ —उपाक्रमेद् (घ. छ. ड.)

„ „ —उपाक्रमेत् (च.)

उत्पन्न नहीं हुआ हो ऐसे उदररोगको, तत्त्वतः यथार्थरूपे यथार्थ रूपसे, विज्ञाय आधुनिक समझकर, दोष- दोष, बल- अथवा बल, काल-विशेष- तथा कालना विशेषने तथा कालविशेषको, चित् आधुनिक जाननेवाला, अथवा वैद्य, उपाक्रमेत् चिकित्सां करे ॥५५-५८॥

55-58. Where there is no marked swelling of the abdomen, where the abdominal wall is dusky-brown in color, where there is tympanitic sounds on percussion, where the condition is not attended with heaviness, where there is a network of veins, where the peristaltic wave going to the rectum returns to the umbilicus and stops there, where there is colicky pain in each of the epigastric regions or umbilical, inguinal, iliac and pelvic regions, where the flatus is voided forcefully and the gastric fire is not very weak, where there is lack of taste in the mouth due to excessive salivation and where the urine is scanty and the feces hardened; diagnosing by the above symptoms that it is a condition where no accumulation of fluid has taken place, the physician skilled in the knowledge of predominant morbidity, strength and time should undertake its treatment.

वातोदरे चिकित्साविधिः—

वातोदरं बलवतः पूर्वं स्नेहैरुपाचरेत् ।

स्निग्धाय स्वेदिताङ्गाय दद्यात् स्नेहविरेचनम् ॥५९॥

बलवतः अथवा बलवान् पुरुषको, वातोदरम् वातोदरेको वातोदरका, पूर्वम् प्रथम प्रथम, स्नेहः स्नेहथी स्नेहसे उपाचरेत् उपचार करे स्निग्धाय स्नेहन स्नेहन किये गए, स्वेदिताङ्गाय अथवा स्वेदन करेला रोगीने और स्वेदन किये गये शरीर-

वातेको, स्नेह-विरेचनम् स्नेहविरेचन स्नेहविरेचन, दद्यात् आ५९ देवे ॥ ५९ ॥

59. The abdominal disease of the vata type in a strong person should first be treated with oleation. After the patient has undergone oleation and sudation, he should be given unctuous purgation.

इते दोषे परिस्लानं वेष्टयेद्वास्तसोदरम् ।

तथाऽस्थानवकाशत्वाद्वायुर्नाध्मापयेत् पुनः ॥६०॥

दोषे दोष दोषके, इते दूर भर्ता निर्हरण होने पर, परिस्लानम् नभी गयेला क्षीण हुए, उदरम् पेटने पेटको, वाससा पश्चात्थी रूपसे, वेष्टयेत् वीर्युं लपेटे, तथा तेम करवाथी वैसा करनेसे, अस्त्र तेम उसके, अन्वकाशत्वात् अवकाश न रहेवाथी रिक्त न रहनेसे, वायु वायु वायु, पुनः दूरीने पुनः, न आध्मापयेत् तेने पुनः नथी उसको नहीं फुलाती ॥ ६० ॥

60. When the morbid matter has been purged out and the abdomen has been retracted, it should be bandaged tightly with a cloth in such a way as not to leave any scope for the vata to inflate the region again.

दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ।

संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत् ॥६१॥

उदरम् उदररोग उदररोग, दोषातिमात्रोपचयात् दोषातिमात्रोपचयात् अत्यन्त अत्यन्त दोषके अत्यन्त मात्रामें संचयसे, स्रोतोमार्ग स्रोतोमार्ग स्रोतोमार्ग स्रोतोमार्ग, निरोधनात् उधार्ध जवाने लीधे रुक जानेके कारण, संभवति उत्पन्न थाय ये उत्पन्न होता है, तस्मात्

६१. स्रोतोमार्गनिरोधनात्-स्रोतसां सन्निरोधनात् (त.)

,, संभवत्युदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत्-संभवत्युदराण्येवम-

तो नित्यं विज्ञोषयेत् (ख प.)

, उदरं तस्मान्नित्यमेव विरेचयेत्-उदराण्येवमतो नित्यं

विज्ञोषयेत् (त.)

तेथी इरीने इय लिए रोगीको, नियम् हमेशां नित्य,
एव च दी विरेचयेत् विरेचनं करावपुं विरेचन देवे ॥६१॥

61. Owing to excessive accumulation of morbid matter and owing to the obstruction in the passages of the body-channels, abdominal diseases occur. Hence the patient should be made to undergo purgation daily.

शुद्धं संसृज्य च क्षीरं बलार्थं पाययेत्तु तम् ।
मागुत्क्लेशान्निवर्त्य च बले लब्धे क्रमात् पयः ॥६२॥

शुद्धम् शुद्ध यथेष्टा रोगीने शोधित किये उस रोगीको, संसृज्य च संसर्जन करावीने संसर्जन कराके, तम् तेने उसे, बलार्थम् तु अणप्राप्तिने भाटे बल-वर्धनके लिए, क्षीरम् दूध दूध पाययेत् पापुं पिलावे, बले च अने अण और बल, लब्धे प्राप्ति तथा पछी आने पर, उत्क्लेशात् उत्कलेश तथा उत्क्लेश होनेके माक् पछेक्षा पहिले, क्रमात् क्रमशः, पयः दूध पापुं दूध पिलाना, निवर्त्यम् अर्ध करपुं बन्द कर दे ॥ ६२ ॥

62. After purification, rehabilitation should be done and a potion of milk should be given for increasing his strength. Thus, on the patient getting strong, milk-diet should be gradually stopped before he develops nausea towards it.

यूषै रसैर्वा मन्दाम्ललवणैरेचितानलम् ।
सोदावर्तं पुनः स्निग्धं स्निग्धमास्थापयेन्नरम् ॥६३॥

मन्दाम्ल- नराल आटा किंचित् अम्ल, लवणैः अने आटा और नमकीन, यूषैः यूप यूषोसे, रसैः वा के भांसरसोथी या सांसरसोसे, एचितानलम् नेने। अग्नि प्रदीप्त कथी छे ओवा अग्नि प्रदीप्त किये हुए, नरम् रोगीने रोगीको, सोदावर्तम् उदावर्त थाय तो उदावर्त हो तो, पुनः इरीने पुनः, स्निग्धम् स्नेहन करी स्नेहन करके, स्निग्धम् तथा स्नेहन करी और स्नेहन

करके, आस्थापयेत् आस्थापन अस्ति आपवी आस्था-पनवस्ति देवे ॥ ६३ ॥

63. He should then be given soup or meat-juice mixed slightly with acid and salt which would stimulate his gastric fire. If he suffers from misperistalsis, he should be again made to undergo oleation and sudation and be given corrective enema.

स्फुरणाक्षेपसन्ध्यस्थिपार्श्वपृष्ठत्रिकर्तिसु ।
दीप्ताग्निं बद्धविद्धातं रुक्षमप्यनुवासयेत् ॥६४॥

स्फुरण- अंग इरकना अंगका स्फुरण, आक्षेप- आच्छेदी आपवी आक्षेप, सन्धि-अस्थि- सांधा, हाडका संधि, अस्थि, पार्श्व- पडभा पाईव, पृष्ठ- पीठ पीठ, त्रिक-कर्तिसु अने त्रिकनी पीडभा और त्रिकर्त पीडा होने पर, दीप्त-अग्निम् प्रदीप्त अग्निवाणा प्रदीप्त अग्निवाले, बद्ध-विद्धातम् नेना अण तथा वात रोकार्थ गया छे ओवा मल और वायुके विबंधवाले, रुक्षम् अपि अने रक्ष रोगीने और रुक्ष रोगीको, अनुवासयेत् अनुवासन अस्ति आपवी अनुवासन वस्ति देवे ॥ ६४ ॥

64. The patient who suffers from tremors, convulsions and pain in the joints, bones, side of the chest, back and the waist, whose digestive fire is active, whose stools and flatus are constipated and who is also dehydrated, should be given unctuous enema.

तीक्ष्णाधोभागयुक्तोऽस्य निरुहो दाक्षमूलिकः ।
वातघ्नाम्लशृतैरपुष्टिलतैलानुवासनम् ॥६५॥

अस्य अने इसको, तीक्ष्ण-अधोभाग-युक्तः तीक्ष्ण निरेचन प्रयोथी युक्त तीक्ष्ण अधोहर औषधियोंसे युक्त, दाक्षमूलिकः दक्षमूलिका उपाथधी दक्षमूलिके कायसे, निरुहः निरुह अस्ति देवी निरुह वस्ति देवी चाहिए,

६४. बद्ध-शुद्ध (ग.)

६५. अनुवासनम्-अनुवासनः (व.)

વાતમ્- અને વાતમ્- ઓર વાતમ્, અમ્લશૂત- તથા અમ્લ-
દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલ ઓર અમ્લ દ્રવ્યોસે સિદ્ધ, પરપ્પ-
એરડિયા તેલ રેડીકે તૈલકી, તિલ-તૈલ- તથા તલના
તેલથી તથા તિલકે તૈલકી, અનુવાસનમ્ અનુવાસન-
અસ્તિ દેવી અનુવાસનવસ્તિ દેવી વાદિ ॥ ૬૫ ॥

65. The evacuative enema should consist of the decoction of deca-radices mixed with strong purgative drugs and the unctuous enema should consist of castor oil or til oil prepared with drugs curative of vata and with acid articles.

અવિરેચ્યં તુ યં વિચાર્યુર્વલં સ્થાવિરં શિશુમ્ ।
સુકુમારં પ્રકૃત્યાઽલ્પદોષં વાઽથોલ્લવાનિકમ્ ॥૬૬॥
તં મિષક્ શમનૈઃ સર્પિયૂષમાંસરસોદનૈઃ ।
વસ્ત્યભ્યજ્ઞાનુવાસૈશ્ચ ક્ષીરૈશ્ચોપાચરેદુધઃ ॥૬૭॥

દુર્બલમ્ દુર્બલ દુર્બલ, સ્થાવિરમ્ અથવા વૃદ્ધ અથવા
વૃદ્ધ, શિશુમ્ બાળક, સુકુમારમ્ કોમળ સુકુમાર,
પ્રકૃત્યા રવભાવથી પ્રકૃતિસે હી, અલ્પદોષમ્ વા અલ્પ
દોષવાળા અલ્પ દોષયુક્ત, અથ કે વા, ઓલ્લવાનિકમ્
વાતોલ્લવાણુ પ્રબલ વાતયુક્ત, યમ્ તુ જે રોગીને જિસ
રોગીકો, અવિરેચ્યમ્ વિરેચન આપવાને અર્થેઅથ વિરે-
ચનકે અયોગ્ય, વિચાર્યુર્વલમ્ સમજે, બુધઃ બુદ્ધિમાન
બુદ્ધિમાન, મિષક્ વૈદ્યે વૈદ્ય, તમ્ તેના ઉસકા, શમનૈઃ
શમન કરનારાં શમનકારક, સર્પિ- ધી વી, યૂષ- યૂષ
યૂષ, માંસરસ- માંસરસ માંસરસ, ઓદનૈઃ તથા ભાત
ઓર ઓદનસે, વસ્તિ તેમજ અસ્તિ એવં વસ્તિ, અમ્લ-
અમ્લ અમ્લ, અનુવાસૈઃ ચ અનુવાસન અનુવાસન,
ક્ષીરૈઃ ચ અને દૂધથી ઓર દૂધસે, ઓપાચરેત્ ઉપચાર
કરવા ઉપચાર કરે ॥ ૬૬-૬૭ ॥

66-67. If the patient is unfit for purgation or is weak, aged or a child or delicate by nature or afflicted with slight morbidity, or if the vata is in excess, the wise physician should treat

such a case with sedatives, ghee, soup, meat-juice, cooked rice, enemata, inun-
ctions or unctuous enema and milk.

પિત્તોદરે વિવિદ્સાવિધિઃ —

પિત્તોદરે તુ વલિનં પૂર્વમેવ વિરેચયેત્ ।
દુર્બલં ત્વનુવાસ્યાદી શોધયેત્ ક્ષીરવસ્તિના ॥૬૮॥

પિત્તોદરે તુ પિત્તજન્ય ઉદરરોગમાં પૈત્તિક ઉદર-
રોગમાં વલિનમ્ તુ બળવાન રોગીને વલવાન પુરુષકો,
પૂર્વમ્ એવ પ્રથમજ પ્રથમ હી, વિરેચયેત્ વિરેચન આપવું
વિરેચન દેવે, દુર્બલમ્ અને દુર્બલને ઓર દુર્બલકો, તુ
તે તો, આદી પ્રથમ પ્રથમ, અનુવાસ્ય અનુવાસન
આપીને અનુવાસનવસ્તિ દેવે ક્ષીરવસ્તિના ક્ષીર-
વસ્તિથી ક્ષીરવસ્તિસે, શોધયેત્ શોધવન કરવું શુદ્ધ
કરે ॥ ૬૮ ॥

68. In abdominal disease of the pitta type, if the patient is strong, he should be purged in the beginning. But if he be weak, he should be given unctuous enemata in the beginning and then purged with milk-enema.

સંજાતબલકાયાગ્નિ પુનઃ સ્તિગ્ધં વિરેચયેત્ ।
પયસા સત્રિવૃત્તલ્લકેન નસોતરના ॥૬૯॥
સાતલાઃપાયમાણાઽપ્યાં શૃતેનારગ્વધેન વા ।
લકફે વા સમૂષેણ સવાને તિક્તસર્પિષા ॥૭૦॥
પુનઃ ક્ષીરપ્રયોગં ચ વલિકર્મ વિરેચનમ્ ।
ક્રમેણ ધ્રુવમાતિષ્ઠન યુક્તઃ પિત્તોદરં જયેત્ ॥૭૧॥

સંજાતબલકાયાગ્નિમાસ થયાં કે બલ અને
જ્વારાગ્નિ જેને એવા રોગીને બલ ઓર ગ્નિ જિસકો
ઉત્પન્ન હુઈ હોં એસે રોગીકો, પુનઃ પુનઃ ફિર, સ્તિગ્ધમ્
સ્તિગ્ધ કરીને સ્તિગ્ધ કરકે, સત્રિવૃત્તલ્લકેન નસોતરના
દ્રવ્યસંયુક્ત ત્રિવૃત્તકે વલકસે યુક્ત, ડ્રુવકશૃતેન વા કે
જોરથી સિદ્ધ કરેલ વા એરડસે સિદ્ધ કિયે, પયસા
દૂધથી દૂધસે સાતલા- અથવા સાતલા અથવા સપલા,

૭૧. યુક્તઃ-નરઃ (ક.)

त्रायमाणस्याम् अने त्रायमाप्नुथी और त्रायमाणसे, जारग्वन्नेन अथवा गरमायाथी या जमलतासे, शृतेन वा सिद्ध करेक्ष दूधथी सिद्ध किये दूधसे, विरेचनेन विरेचन आपवुं विरेचन देवे, सकके पित्तोदर उद्भूत होय तो पित्तोदर कफयुक्त होनेपर, समूचेण गोमूत्र सहित दूधथी गोमूत्रयुक्त दूधसे, सवाते अने पित्तोदर वातयुक्त होय तो और पित्तोदर वातयुक्त होनेपर, तिक्त-सर्पिषा वा तिक्त द्रव्येथी साधित वीसहित दूधथी विरेचन आपवुं तिक्तद्रव्यसाधित शृतसे युक्त दूधसे विरेचन देवे, पुनः इरी इरी पुनः पुनः, क्षीरप्रयोगम् दूधने प्रयोग क्षीरप्रयोग, वस्तिकर्म अस्तिकर्म वस्तिकर्म विरेचनम् च अने विरेचन और विरेचन क्रमेण जातिष्ठन् इमथी आचरता क्रमशः करता हुआ, युक्तः शैथ्य वैद्य योग्य वैद्य पित्तोदरम् पित्तोदरने पित्तोदरको, ध्रुवश्च नक्ष्त्री निश्चित, जयेत् अते छे जीतना है ॥ ६९-७१ ॥

69 71. When the patient has gained in strength and body-heat, he should be again oleated and then purged with the milk prepared with the paste of turpeth or the decoction of castor or with that of soap-nut and zalil, or with the decoction of the purging cassia. If the condition is associated with kapha, this should be given with cow's urine, and if associated with vata, it should be given with ghee medicated with bitters. By repeating the course of milk, enemata and purgation, the steadfast men may gradually subdue the abdominal disease of the pitta type.

कफोदरे चिकित्साविधिः —

खिण्धं खिण्धं विशुद्धं तु कफोदरिणमातुरम् ।
संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरनैः कफापहैः ॥७२॥

स्निग्धम् स्नेहन करावेक्ष स्नेहन कराये हुए,
खिण्धम् स्वेदन करावेक्ष स्वेदन कराये हुए, विशुद्धम्

तथा शोधन करावेक्ष और शोधन कराये हुए, कफो-
दरिणम् उद्भूतना कफोदरी, मातुरम् रोगीने रोगीको,
तु तो तो, कफापहैः उद्भूते हर करनेवाला कफहारक,
कटु- कटु कटु, क्षारयुक्तैः तथा क्षारथी युक्त और क्षार
द्रव्योंसे युक्त, अनैः आहारो वडे अनैसे, संसर्जयेत्
संसर्जन करावपुं संसर्जन करावे ॥ ७२ ॥

72. The physician should rehabili-
tate the patient suffering from abdo-
minal disease of the kapha type after
administering him oleation, sudation
and purification measures, by means
of a kapha-curative diet mixed with
pungent substances and alkali.

गोमूत्रारिष्टपानैश्च चूर्णयिस्कृतिभिस्तथा ।
सक्षारैस्तैलपानैश्च शमयेत्तु कफोदरम् ॥७३॥

कफोदरम् उद्भूतनुं कफोदरका, तु तो तो, गोमूत्र-
गोमूत्र गोमूत्र, अरिष्ट अने अरिष्ट और अरिष्टके, पानैः
च पावाथी पानोंसे, तथा तथा तथा, चूर्णयिस्कृतिभिः
चूर्णयिस्कृतिभिः अनावरोथी चूर्णलोहकी बनावटोंसे, सक्षारैः
क्षारयुक्त क्षारयुक्त, तैलपानैः च तैल पीवराववाथी
तैलके पानोंसे, शमयेत् शमन करे ॥ ७३ ॥

73. The physician may alleviate
the abdominal disease of the kapha
type by administering cow's urine,
medicated wines, preparations of pow-
dered iron, or potions of oil mixed
with alkalis.

सन्निपातोदरे चिकित्साविधिः —

सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ताः कारयेत् क्रियाः ।
सोपद्रवं तु निर्वृत्तं प्रत्याख्येयं विज्ञानता ॥७४॥

सन्निपातोदरे सन्निपात उद्भूतनां सन्निपातोदरमें,
यथोक्ताः पूर्वे उद्भूती पूर्वोक्त, सर्वाः अथी सब, क्रियाः
क्रियाथी क्रिया, कारयेत् करावपी करानी चाहिए, सोप-
द्रवम् पक्ष उद्भूतो सहित किंतु उपद्रवोंके साथ,

७३. चूर्णयिस्कृतिभिस्तथा-शमयेत्तु कफोदरम् (प.)

निर्वृत्तश्च उत्पन्न यथेष्टा सन्निपातोदरने उत्पन्नं हृत्
सन्निपातोदरको, तु ते। तो, विज्ञानता समुत्पन्नं वैद्ये ज्ञानी
वैद्य, प्रत्याख्येयम् अचिकित्स्य अक्षुभ्यो अचिकित्स्य
समझे ॥ ७४ ॥

74. In a condition of tridiscordance all the procedures aforesaid may be carried out, and the condition attended with complications from the beginning should not be taken up for treatment by a wise physician.

प्लीहोदरे चिकित्साविधिः —

उदावर्त रुजानाहैर्दाहमोहतृषाज्वरैः ।

गौरवारुचिकाठिन्यैश्चानिलादीन् यथाक्रमम् ॥ ७५ ॥

लिङ्गैः प्लीहयधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः ।

चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावकम् ॥ ७६ ॥

प्लीहि प्लीहोदरेभां प्लीहोदरमे, उदावर्त- उदावर्त
उदावर्त, रुजा- पीडा रुजा, आनाहः आनाह आनाह,
दाह- दाह दाह, मोह- भ्रमो भ्रमो, तृषा- तृषा
प्यास, ज्वरैः ज्वर ज्वर, गौरव- गौरव भारीपन,
अरुचि- अरुचि अरुचि, काठिन्यैः च अने कठिनता
और कठिनता, लिङ्गैः अे लक्षणैः वडे इन लक्षणोंसे,
यथाक्रमम् क्रम क्रमक्रमे क्रमशः, अधिकान् प्रभण वडे
हुए, अनिलादीन् आनाहोने आनाहो दोषोंको, रक्तम् च

७५. प्लीहयधिकान्-प्लीहोदरे (क.)

.. .. -प्लीहयधिकं (व.)

.. .. -प्लीहोदरान् (त.)

.. चापि-चापि (५.)

.. लिङ्गैः प्लीहयधिकान् दृष्ट्वा रक्तं चापि स्वलक्षणैः - लिङ्गैः प्लीहयधिका
तृषा रक्तं च पित्तलक्षणैः विद्यात्समस्तैः सर्वैस्तु

सन्निपातं तथा भिषक् (ध.)

.. रक्तं चापि स्वलक्षणैः - रक्तं च पित्तलक्षणैः (क.)

.. पित्तलक्षणैः पूर्वोक्तान्तरम् - विद्यात्समस्तैः सर्वैस्तु सन्निपातं
तथा भिषक् इत्यधिकं पाठः (फ.) पुस्तके

.. चिकित्सां संप्रकुर्वीत यथादोषं यथावकम् - विद्यात्समस्तैः
सर्वैस्तु सन्निपातं तथा भिषक् (द.)

अपि तथा प्लीहिने पक्षु तथा रक्तो भी, स्वलक्षणैः
पित्तलक्षणैः पित्तलक्षणैः अपने अपने लक्षणोंसे, दृष्ट्वा
लेखने देखकर, यथादोषम् दोषाने अनुसरी दोषोंके
अनुसार, यथावकम् तथा अने अनुसरीने और
वकके अनुसार, चिकित्सां चिकित्सा चिकित्सा,
संप्रकुर्वीत करी करे ॥ ७५ ७६ ॥

75-76. The physician diagnosing the cause of splenic enlargement by noticing (1) misperistalsis, pain and constipation (2) burning, fainting, thirst and fever (3) heaviness, anorexia and hardness to be the symptoms of vata, pitta and kapha respectively and recognising the condition of vitiation of the blood by its characteristic symptoms, should carry out the treatment to suit the intensity of morbidity in the patient.

स्नेहं स्वेदं विरेकं च निरुहमनुवासनम् ।

समीक्ष्य कारयेद्वाहो वासे वा व्यधयेत् सिराम् ॥ ७७ ॥

समीक्ष्य च परीक्षा करीने परीक्षा कर, स्नेहम्
स्नेहन स्नेहन, स्वेदम् स्वेदन स्वेदन, विरेकम् विरेचन
विरेचन, निरुहम् निरुह भरित निरुह बस्ति, अनुवा-
सनम् च अने अनुवासन भरित और अनुवासन बस्ति,
कारयेत् करानवा करावे, वासे अथवा जाला या बांधे,
वाहो वा आहुभा हाथमें, सिराम् व्यधयेत् सिरावेध
करवे। सिरावेध करे ॥ ७७ ॥

77. After careful investigation, the physician should administer oleation, sudation, purgation, evacuative or unctuous enemata or venesection on the left hand.

षट्पलं पाययेत् सर्पिः पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ।
सगुडामभयां वाऽपि क्षारविष्टगणांस्तथा ॥ ७८ ॥

षट्पलम् षट्पल षट्पल, सर्पिः धृतं घृतं, पाययेत् पीपराचूर्णं पित्रावे, पिप्पलीः वा अथवा पीपरने। या पिप्पली, सगुडाम् के गोणसहित वा गुडके साथ, अभयाम् वा हरदे हरड़, तथा तथा तथा, क्षार क्षार, अरिष्ट अने अरिष्टना और अरिष्टके, गणान् अपि वा गणुने। पलु समूहका जी, प्रयोजयेत् प्रयोग कराने। प्रयोग करावे ॥ ७८ ॥

78. He may be given the 'Shatpala ghee' to drink or he may be given a course of long pepper or of chebulic myrobalan with gur, or a course of any of the alkalis or medicated wines, (described in the chapter on piles and assimilation disorders).

एष क्रियाक्रमः प्रोक्तो योगान् संशमनाच्छृणु ।

एषः अ। यह, क्रियाक्रमः क्रियाक्रम चिकित्साक्रम, प्रोक्तः उक्तो छे बताया है, संशमनान् हवे संशमन अव संशमन, योगान् ये गो योगोंको शृणु सांभालो सुनो ।

79-(1). Thus has been described the general line of treatment. Now listen to the various sedative preparations.

पिप्पल्यादिचूर्णम्—

पिप्पली नागरं दन्ती चित्रकं द्विगुणाभयम् ॥७९॥

विडङ्गांशयुतं चूर्णमेतदुष्णाम्बुना पिबेत् ।

पिप्पली पीपर पिप्पली, नागरम् सूठ सोंठ, दन्ती दन्तीमूल, द्विगुण-अभयम् छे भाग हरदे और दूनी हरड़, चित्रकम् अने चित्रक हरदेके छे भाग चित्रक प्रत्येक एक भाग, विडङ्गांशयुतम् वायविङ्ग छेक भाग और एक भाग वायविङ्ग मिलाया हुआ, एतत् ओओनु इनका, चूर्णम् थूल् चूर्ण, उष्णाम्बुना छेना पालुनी साथे गरम पानीके साथ, पिबेत् पीपु पीवे ॥ ७९ ॥

७९. चित्रक समंश (प.)

८०. विडङ्गांशयुत विडङ्गांशयुत (फ.)

79. The patient may take the powder of long pepper, dry ginger, red physic nut, white flowered lead-wort, embelia and twice the quantity of chebulic myrobalan with warm water.

विडङ्गादिधारः—

विडङ्गं चित्रकं क्षुण्ठीं सप्ततां सैन्धवं वचाम् ॥८०॥
दग्ध्वा कषाले वयसा गुल्मप्लीहापहं पिबेत् ।

विडङ्गम् वायविङ्ग वायविङ्ग, चित्रकम् चित्रक चित्रक, सप्तताम् धृतनी साथे चीके साथ, क्षुण्ठीम् सूठ सोंठ, सैन्धवम् सिंधवालू सैन्धानम्, वचाम् अने वच और वच इनको, कषाले कषाले कषाले, दग्ध्वा आगिने करेणु जलाकर किवा मना, गुल्मप्लीहापहम् गुल्म तथा प्लीहाके हरनारुं थूल् गुल्म और प्लीहाका नाशक चूर्ण, वयसा छेनी साथे दूधके साथ, पिबेत् पीपु पीवे ॥ ८० ॥

80-80½. The patient may take the powder of embelia, white flowered lead-wort, dry ginger, rock-salt and sweet flag, and frying it all with ghee in an earthen pan should take it with milk. This is curative of gulma and splenic enlargement.

रोहीतकलतानाम्—

रोहीतकलतानां तु काण्डकान्भयाजले ॥८१॥

सूत्रे वा सुनुयासच्च सप्तरात्रस्थितं पिबेत् ।

रोहीतकलतानाम् तु रोहीतानी शाभाओना रोही-बेकी शाखाओंके काण्डकान् कटकाओने छोटे छोटे टुकड़ोंको अभयाजले करेना कषाले हरदेके साथे, सूत्रे वा के गोभूत्रम् या गोमूत्रम्, सुनुयात् पलाणी राखना रखे, सप्तरात्रस्थितम् अने सात रात्रि सुधी

८०. क्षुण्ठीं सप्ततां—सप्ततन् सप्ततान् (प. फ.)

८१. काण्डकान्—काण्डकान् (व)

॥ काण्डकान्भयाजले—काण्डकाः सामया जले (प.)

८१½. सुनुयासच्च—सुतमेतच्च (ड.)

रात्री और सप्त रात्रि पर्यंत रखकर, तद् च ते क्वाथ
उस कायको, पिबेत् पीवे पीवे ॥ ८१३ ॥

81-81½. The chopped bits of white cedar should be soaked in the decoction of chebulic myrobalan or cow's urine for seven days, after which, the decoction is to be taken internally.

कामलागुल्ममेहार्शःप्लीहसर्वोदरक्रिमीन् ॥ ८२ ॥
स हन्याज्जाङ्गलरसैर्जीर्णं स्यान्नात्र भोजनम् ।

सः ते वह, कामला- कुम्भो पीलिया, गुल्म- गुल्म
गुल्म, मेह- प्रमेह प्रमेह, अर्शः- ६२५ अर्श, प्लीह-
प्लीहा प्लीहा, सर्वोदर- अधी अतना उदररोग सब
प्रकारके उदररोग, क्रिमीन् तथा कृमिने और कृमिको,
हन्यात् ६६६ छे नष्ट करता है, अत्र च आ औषध
यह औषध, जीर्ण पथी अथा पथी जीर्ण
होने पर, जाङ्गलरसः अंगल पशुपक्षीओना
भासरसो साथे जांगल पशुपक्षियोंके मांसरसके साथ
भोजनम् खात् भोजन करवुं भोजन करे ॥ ८२ ॥

82-82½. This cures jaundice, gulma, urinary anomalies, piles, splenic enlargement, all kinds of abdominal disease and helminthiasis. After this dose is digested the diet mixed with the meat-juice of jangala animals should be taken.

रोहीतकघृतम्—

रोहीतकत्वचः कृत्वा पलानां पञ्चविंशतिम् ॥ ८३ ॥
कोलद्विप्रस्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् ।
पलिकैः पञ्चकोलैस्तु तैः सर्वैश्चापि तुल्यया ॥ ८४ ॥
रोहीतकत्वचा पिष्टैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।

८२. सर्वोदरक्रिमीन्-गुल्मोदरक्रिमीन् (प.)

८१३. स हन्यात्-तदन्यात् (क. प)

८१. पलानां-पलानि (च.)

८४. कषायम्-वत्कार्थम् (ग. प)

रोहीतक रोहीडानी रोहिडेकी, त्वचः छाल छालके,
पलानाम् पञ्चविंशतिम् १०० तोला पचीस पल लेकर,
कोलद्विप्रस्थ- और १२८ तोला साथे बेरके दो प्रस्थ,
संयुक्तम् कृत्वा भेजवीने मिलाकर, कषायम् क्वाथ
कषाय उपकल्पयेत् करवे करे. पलिकैः तु ४ तोला
प्रत्येक प्रत्येक पल मात्रामें लिए हुए, पञ्चकोलैः पीपर
पीपरीमूला यत्रक यत्रक अने सूड पंचकोल तैः
सर्वैः च अपि तुल्यया अने ते अधाना सामटा
भमाभुमा समान और उन सबके मिलित प्रमाणके समान
भागमें, रोहीतक- रोहीडानी रोहिडेकी, त्वचा- छाल
छाल, पिष्ट- ओओना ६६५ इनके कत्कसे घृतप्रस्थम्
धी ६४ तोला एक प्रस्थ धी, विपाचयेत् पकावपुं
पकावे ॥ ८३-८४ ॥

83-84½. Prepare a decoction of hundred tolas of the bark of white cedar and 128 tolas of jujube; prepare 64 tolas of medicated ghee with this adding the paste of 4 tolas of each of the five spices and an equal amount of the paste of the bark of white cedar.

प्लीहाभिवृद्धिं शमयत्येतदाशु प्रयोजितम् ॥ ८५ ॥
तथा गुल्मोदरश्वासक्रिमिपाण्डुत्वकामलाः ।

प्रयोजितम् प्रयोग करवाना आवेपुं प्रयोग करनेसे,
एतत् आ धी यह घृत, प्लीह-भिवृद्धिम् प्लीहानी
वृद्धि प्लीहाकी वृद्धि, तथा तथा तथा, गुल्म- गुल्म
गुल्म, उदर- उदररोग उदररोग, श्वास- श्वास श्वास,
क्रिमि- कृमि कृमि, पाण्डुत्व- पांडुरोग पांडुरोग,
कामलाः तथा कुम्भो और पीलियाको, आशु शीघ्र
शीघ्र, शमयति नाश करे छे शांत करता है ॥ ८५ ॥

85-85½. This ghee, when taken internally soon diminishes the excessive enlargement of spleen also gulma, abdominal disease dyspnea, worms anemia and jaundice.

अग्निकर्म च कुर्वीत भिषग्वातकफोल्बणे ॥ ८६ ॥

भिषक् वैद्ये वैद्य, वातकफोत्थने च वात तथा
कफोत्थने प्रधानतावाया प्लीहोदरमा वातकफप्रधान
प्लीहोदरमें, असिकर्म अशिकर्म अग्निकर्म, कुर्वीत कर्तुं
करे ॥ ८६ ॥

86. The physician should do thermal cauterization if there is predominance of vata and kapha.

पैत्तिके प्लीहोदरे चिकित्सा —

पैत्तिके जीवनीयानि सर्पीणि क्षीरवस्तयः ।

रक्तावसेकः संशुद्धिः क्षीरपानं च शस्यते ॥ ८७ ॥

पैत्तिके पित्तप्रधान प्लीहोदरमा पैत्तिक प्लीहोद-
रमें, जीवनीयानि जीवनीय द्रव्येभ्यो सिद्ध करेलां
जीवनीयगणोक्त औषधियोंसे सिद्ध, सर्पीणि धृते। घृत,
क्षीरवस्तयः दूधनी अस्ति। क्षीरवस्तियां, रक्तावसेकः
रक्तमेक्ष्णु रक्तावसेक, संशुद्धिः संशोधन संशोधन,
क्षीरपानम् च अने दूधतुं पान और दुग्धपान, शस्यते
श्रेष्ठ छे प्रशस्त हैं ॥ ८७ ॥

87. In condition of predominance of pitta, medicated ghee prepared with the life-promoting group of drugs, milk-enemata, blood-letting, purificatory procedure and potion of milk are recommended.

यूपैर्मांसरसैश्चापि दीपनीयसमायुतैः ।

यकृतिं ग्रीहवत् सर्वं तुल्यत्वाद्भेषजं मतम् ॥ ८८ ॥

लघून्यन्नानि संसृज्य दद्यात् प्लीहोदरे भिषक् ।

भिषक् वैद्ये वैद्य, प्लीहोदरे प्लीहोदरमा प्लीहोदरमें,
दीपनीयसमायुतैः दीपनीय द्रव्येभ्यो युक्त दीपनीय औषधियोंसे
युक्त, यूपै यूप यूपो, मांसरसैः च अपि अने मांसरसो साथे
और मांसरसोंके साथ, लघूनि-अन्नानि लघूनां अन्न लघु अन्न
संसृज्य भेजनी मिलाकर, दद्यात् आपनां देवे, यकृति
यकृदुदरमा यकृदुदरमें, तुल्यत्वात् प्लीहोदरनी समान-
ता होवाथी प्लीहोदरकी समानताके कारण, ग्रीहवत्
प्लीहोदरनी ग्रीही प्लीहोदरके समान, सर्वम् भेषजम्

सधणी चिकित्सा सब चिकित्सा, मतम् उही छे
कही है ॥ ८८ ॥

88-88½. The physician should pre-
pare and give, in splenic abdominal
enlargement, light diet mixed with
soups or meat-juices and digestive-
stimulant medication. There being
similarity in the conditions of hepatic
and splenic disorders, the treatment of
the former is the same as that described
in the splenic condition.

बद्धगुदोदरे चिकित्साविधिः —

स्विन्नाय बद्धोदरिणे मूत्रतीक्ष्णौषधान्वितम् ॥ ८९ ॥

सतैललवणं दद्यान्निरुहं सानुवासनम् ।

परिसंसीनि चान्नानि तीक्ष्णं चैव विरेचनम् ॥ ९० ॥

उदावर्तहरं कर्म कार्यं वातघ्नमेव च ।

बद्धोदरिणे बद्धोदरना रोगीने बद्धोदरीको, स्विन्नाय
स्वेन करीने स्वेदन करके, मूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, तीक्ष्ण-
तथा तीक्ष्ण एवं तीक्ष्ण, औषधान्वितम् औषधियों
युक्त औषधियोंसे युक्त, सतैललवणम् तैल तथा लवण-
वाणी तैल और नमकसे युक्त, सानुवासनम् निरुहम्
निरुह अस्ति अने तयार पछी ओवीअ अनुवासन
अस्ति निरुह वस्ति और तदनन्तर ऐसी ही अनुवासन
वस्ति, दद्यात् आपनी देवे, परिसंसीनि अनुलोमन
करनारी तथा अनुलोमक, अन्नानि च अन्नो अन्न,
तीक्ष्णम् तथा तीक्ष्ण तथा तीक्ष्ण, विरेचनम् च एव
विरेचनो पक्ष आपनां विरेचन भी देवे, उदावर्तहरम्
तेमन् उदावर्तने हरनारी एवं उदावर्तनाशक, वातघ्नम्
च एव तथा वातनाश करनारी और वातनाशक,
कर्म कार्यम् चिकित्सा करवी चिकित्सा करे ॥ ८९-९० ॥

89 90½. The patient suffering from
intestinal obstruction should be first
made to undergo sudation procedure
and then be given evacuative enema
prepared of cow's urine and mixed with
acute medications oil and salt, followed

by an unctuous enema as also laxative diet and strong purgation. The treatment curative of misperistalsis and vata may also be administered.

छिद्रोदरे चिकित्साविधिः —

छिद्रोदरमुने स्वेदाच्छ्लेष्मोदरवदाचरेत् ॥९१॥
जातं जातं जलं साध्यमेवं तद्यापयेद्विषक् ।

स्वेदात् स्वेदनं स्वेदनको, करने सिवाय छोड़कर, छिद्रोदरम् छिद्रोदरनी छिद्रोदरसी, छेष्मोदरवत् क्सेष्मोदरनी पेठे कफोदर जैसी, आचरेत् चिकित्सा करनी क्रिया करे, जातम् जातम् जेम जेम जेपल खुं अथ तेम तेम पुनः पुनः उत्पन्न, जलम् जलम् जलका, साध्यम् साध्यम् अथुं विज्ञावण करे, एवम् आ रीते उन प्रकार, भिषक् वैद्य वैद्य, तत्त यापयेत् तेनुं यापन अथुं उसका यापन करे ॥ ९१ ॥

91-91½. In a condition of perforation in the abdomen, treatment should be as in the abdominal diseases of the kapha type excepting sudation. The physician should remove the fluid as it accumulates and thus do the palliative treatment.

तृष्णाकासज्वरार्ते तु क्षीणमांसान्निभोजनम् ॥९२॥
वर्जयेच्चक्षुसिनं तद्वच्छूलिनं दुर्बलेन्द्रियम् ।

तृष्णा तृष्णा प्यास, कास- उधरस खांसी, ज्वर- ज्वर तथा ज्वरथी पीडित और ज्वरसे पीडित, क्षीण-मांस-अग्नि-भोजनम् मांस अग्नि अने भोजन जेना क्षीण यथा छे जेपा रोगीने जिसके मांस अग्नि और आहार क्षीण हुए हैं ऐसे रोगीको, तु तेना तो, वर्जयेच्च तत्त देवे छोड़ देवे, तद्वत् तेन प्रमाणे उसी प्रकार, आमेनम् शूलनम् आससे पीडित, शूलनम् शूलनम् शूलनम् युक्त दुर्बलेन्द्रियम् तथा दुर्बल इन्द्रियोवा रोगीको भी त्याग देवे ॥ ९२ ॥

९१½. एवं तद्यापयेद्विषक् एव तद्यापयेद्विषक् (ख. घ. प.)

9 9½. The person afflicted with thirst, cough and fever whose flesh, gastric fire and diet have diminished and who is suffering from dyspnea, colic and asthenia of all the senses, should be left to himself.

जलोदरे चिकित्साविधिः —

अथां गोपहराण्यदौ प्रदद्यादुदकोदरे ॥९३॥
मूत्रयुग्मानि तीक्ष्णानि विविचक्षारवन्ति च ।

उदकोदरे जलोदरमां जलोदरमे, आदौ प्रथम प्रथम अपात्र जलना जलम्, दोषहराणि दोषने छेदना उपचारे करवा जेपथि जलके दोष हनेवाले उपचार करने चाहिए, मूत्रयुक्तानि अने ते भाटे गोमूत्रथी युक्त और इस लिए गोमूत्रसे युक्त, विविचक्षारवन्ति च अने विविच क्षारवाणां और विविचक्षारवाणां तीक्ष्णानि तीक्ष्ण औषधो तीक्ष्ण औषध, प्रदद्यात् आपवां देवे ॥ ९३ ॥

9 9½. In condition of collection of fluid in the abdomen, the physician should give, in the beginning, acute medications combined with cow's urine and various kinds of alkalis that remove the accumulation of fluid.

दीपनीयैः कफघ्नैश्च तमाहारैरुपाचरेत् ॥९४॥
द्रवैभ्यश्चोदकादिभ्यो नियच्छेदनुपूर्वशः ।

कफघ्नैः उध्म कफनाशक, दीपनीयैः च अने दीपन और दीपनीय, आहारैः आहारोथी आहारोसे, तम् तेना उसका, उपाचरेत् उपचार करवा उपचार करे, उदकादिभ्यः अने जल पगेरे और जल आदि, द्रवैभ्यः च द्रव पदार्थो पीयथी जल आदि द्रव पदार्थो पीनेसे, अनुपूर्वशः क्रमशः, नियच्छेत् तेने छोड़ देवे जेके ॥ ९४ ॥

94-94½. The patient should be given the diet which is digestive-stimulant

९४. अथां गोपहराण्यदौ प्रदद्यादुदकोदरे — अथां दोषे ग्रहणादौ- विदद्यादुदकोदरे (ख. प.)

and curative of kapha. Ingestion of liquid diet and water should be restricted gradually.

उदरेषु अन्नपानम्—

सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसङ्घातजं मतम् ॥९५॥
तस्मात् त्रिदोषशमनीं क्रियां सर्वत्र कारयेत् ।

सर्वम् सध्या समी, एव न ही, उदरम् उदरेमे
उदररोगो, प्रायः प्रायः प्रायः, दोष-दोषेना दोषोके,
सङ्घातजम् सन्निपातथी उत्पन्न अथेष्टा सन्निपातसे
उत्पन्न, मत्तम् मान्या छे माने गये हैं, तस्मात् तेथी
इस लिए, सर्वत्र सर्वत्र सब उदररोगोंमें, त्रिदोषशमनीम्
त्रिदोषो दोषानु शमन करनारी त्रिदोषशमनीम्, क्रियाम्
क्रिया क्रिया, कारयेत् करनी करे ॥ ९५॥

95-95½. All kinds of abdominal diseases are generally regarded as born of combined humoral discordance. Therefore, in all cases, the procedure of treatment curative of humoral tridiscordance should be done.

दोषैः कुक्षौ हि संपूर्णं वह्निर्मन्दत्वमुच्छति ॥९६॥
तस्मान्नोज्यानि भोज्यानि दीपनानि लघूनि च ।
रक्तशालीन् यवाग्नमुद्राङ्गलांश्च मृगद्विजान् ॥९७॥
पयोमूत्रासवारिष्टान्मधुसीधुं तथा सुराम् ।
यवाग्नमोदनं वाऽपि यूषैरघ्रातसैरपि ॥९८॥
मन्दाम्लस्नेहकटुभिः पञ्चमूलोपसाधितैः ।

दोषैः दोषेथी दोषोंसे, कुक्षौ हि पे० कुक्षि, संपूर्णं
संपूर्णं भरार्ध अथ तयारे भर जाने पर, वह्निः अग्नि
अग्नि, मन्दत्वम् उच्छति मंद अथ छे मंद होती है,
तस्मात् तेथी इस लिए, दीपनानि दीपन दीपन, लघूनि-
च अने लघु और लघु, भोज्यानि आहार अन्न,
भोज्यानि अक्षय्य करपुं खाने चाहिए, रक्तशालीन्

९५½. सर्वत्र—सर्वेषु (ब.)

.. त्रिदोषशमनीं—वातादिशमनीं (च.)

९७. भोज्यानि—भोज्यानि (क. ब.)

राता योभा लाल शालि चावल, यवाग् नन बौ,
मुद्रान् भग्न मूंग, जाङ्गलान् अंगद बाणल, मृगद्विजान्
च पशुपक्षीयोनां भास पशुपक्षियोंके मांस, पयः
दूध दूध, मूत्र- गोमूत्र गोमूत्र, आसव- आसवआसव,
अरिष्टान् अरिष्ट अरिष्ट, मधुसीधुम् मधुसीधु मधुसीधु,
तथा सुराम् सुरा सुरा, यवाग्नम् यवाग् यवाग्, ओदनम्
वा अपि के आतनुं या ओदन मन्दाम्ल स्नेहा भाटा
किंचित् खटु, स्नेह-कटुभिः स्नेहाभा अने तीभास
भाभा अन्न और कटु द्रव्योंसे युक्त, पञ्चमूलोपसाधितैः
तथा मूढत् पंचमूलथी सिद्ध करेवा तथा वृहत् पंचमूलसे
साधित, यूषैः यूष यूषों, रसैः अपि अथवा भाससौन्दी
साथे वा मांसरसोंके साथ, अघ्रात् अक्षय्य करपुं
खावे ॥ ९६-९८॥

96-98½. When the abdomen is full of morbid humors, the gastric fire gets dull. Therefore foods that are digestive-stimulant and light should be prescribed. Red Sali rice, barley, green gram the flesh of jangala beasts and birds, milk, cow's urine, wines, medicated wines, honey, and sidhu and sura wines are wholesome. Gruel and cooked rice may be taken with soup or meat-juice prepared with penta-radices and mixed with articles that are slightly sour, unctuous and pungent.

उदरेषु वर्जनीयानि—

औदकानूपजं मांसं शाकं पिष्टकृतं तिलान् ॥९९॥
व्यायामाच्चदिव्यास्त्रयं यानयानं च वर्जयेत् ।
तथोष्णलवणाम्लानि विदाहीनि गुरुणि च ॥१००॥
नाद्यादन्नानि जठरी तोयपानं च वर्जयेत् ।

जठरी- उदरेना रेगीमे उदररोगी, औदक-आदप-
जम् नलथर तथा आनूप प्राणीओनुं जलीय
और आनूप पशुपक्षियोंके, मांसम् भास मांस, शाकम्
शाक शाक, पिष्टकृतम् ढोऽभाथी अनन्त-पहाथी पीछीके

९९. पिष्टकृतम्—पिष्टकृतान् (क.)

પદાર્થ, તિલાન્ તલ તિલ, વ્યાયામ- વ્યાયામ વ્યાયામ, જલ્પ- અધિક ચાલવું હાલવું અધિક ચલ્લા ફિરના, દિવાસ્વપ્ન- દિવસની નિદ્રા દિનમેં સોના, યાનયાનમ્ ચ અને વાહનમાં એસી જવું જોર સવારી આદિ પર જાના, વર્જયેત્ એએને તજવાં ફનકા ર્યાગ કરે, તથા તેમજ એવં, ડબ્બ- ઉબ્બુ ડબ્બ, લવણ- લવણ નમકીન, અમ્લાનિ ખાત્રાં અમ્લ, વિદાહીનિ વિદાહી વિદાહી, ગુરુણિ ચ અને જારે જોર ગુરુ, અજ્ઞાનિ અજ્ઞ અજ્ઞ, ન અચાત્ ન ખાવાં ન સ્વાદે, તોયપાનમ્ ચ તથા પાણી પીવાનું જોર પાની પીના, વર્જયેત્ એડી દેવું વન્દ કરે ॥ ૧૯૯-૧૦૦૩ ॥

99-100. The flesh of aquatic and wet-land animals, vegetables pastry til, exercise, wayfaring day-sleep and riding or going on vehicles should be avoided. And again the patient with abdominal disease should not eat food which is hot, saltish, sour, irritant and heavy and should give up the ingestion of water.

ઉદરેષુ તક્ત્રિધાનમ્

નાતિસાન્દ્રં હિતં પાને સ્વાદુ તક્ત્રમપેલવમ્ ॥૧૦૧॥
ઝ્યૂષણક્ષાશ્લવજૈર્યુક્તં તુ નિચયોદરી ।

ન-મતિસાન્દ્રમ્ ઉદરના રોગીને બહુ ઘાટી નાહ એવી ન ઝયાદા ગાઢી, સ્વાદુ મધુર મીઠી, અપેલવમ્ તથા માખણ વગરની તથા મક્કન ઉતારી ફુરે, તક્ત્રમ્ જાશ છાછ, પાને પીવામાં પીનેમેં, હિતમ્ હિતકરી છે હિતકર હૈ, નિચયોદરી અને સ્નાપાતોદરના રોગીએ જોર સન્નિપાતોદરી, તુ તેા તો, ઝ્યૂષણ- ત્રિકટુ ત્રિકટુ ક્ષાર- જવખાર ચવકાર, લવણે અને સિંધાલુણ જોર સૈંધાનમકસે, યુક્તમ્ મિશ્રિત જાશ પીવી યુક્ત છાછ પીવે ॥ ૧૦૧૩ ॥

101-101. Butter-milk which is fresh, from which the butter has been

૧૦૧. હિતં-મત્તં (વ. ડ)

removed and which is not very thick is wholesome as drink. If the patient is affected with the abdominal disease of tridiscordance type, he should take butter-milk mixed with the three spices, alkali and salt.

વાતાદરી પિવેત્તકં પિષ્પલીલવણાન્વિતમ્ ॥૧૦૨॥
શર્કરામધુકોપેતં સ્વાદુ પિત્તોદરી પિવેત્ ।

વાતાદરી વાતાદરના રોગીએ વાતજન્ય ઉદરવાલા, પિષ્પલી પીપર પિષ્પલી, લવણાન્વિતમ્ તથા સિંધાલુણ મિશ્રિત જોર સૈંધાનમકયુક્ત, તક્ત્રમ્ જાશ છાછ, પિવેત્ પીવી પીવે, પિત્તોદરી અને પિત્તોદરના રોગીએ જોર પિત્તજન્ય ઉદરવાલા, શર્કરા સકર ચીની. મધુકોપેતમ્ તથા જોડીમધથી યુક્ત તથા મુલદ્રઢીંસ યુક્ત. સ્વાદુ અને મધુર જાશ જોર મધુર છાછ, પિવેત્ પીવી પીવે ॥ ૧૦૨૩ ॥

102-102. The patient affected with the vata type of the diseases, may drink butter-milk mixed with long pepper and salt. The patient with the pitta type of the disease may take fresh butter-milk mixed with sugar and liquorice.

યવાનીસૈન્ધવાજાજીવ્યાંયુક્તં કફોદરી ॥૧૦૩॥
પિવેન્મધુયુતં તકં કવોળ્ણં નાતિપેલવમ્ ।

કફોદરી- કફોદરના રોગીએ કફજ ઉદરવાલા, યવાની- અજમેા અજવાયન, સૈન્ધવ- સિંધાલુણ સૈંધા- નમક, અજાજી- જીરા, વ્યોષયુક્તમ્ અને ત્રિકટુથી યુક્ત જોર ત્રિકટુમે યુક્ત, ન-મતિપેલવમ્ મિલકુલ માખણ રહિત નહીં એવી થોડા મક્કન ઉતારી ફુરે, મધુયુતમ્ મધથી મિશ્રિત મધુ મિલાયી ફુરે, કવોળ્ણમ્ નવશેડી ગુનગુની, તક્ત્રમ્ જાશ છાછ, પિવેત્ પીવી પીવે ॥ ૧૦૩-૩ ॥

૧૦૦૩. શર્કરામધુકોપેતમ્-શર્કરામરિચાપેતમ (વ. ધ.)

૧૦૨. યવાની યવાની (વ. ચ)

૧૦૩૩. કવોળ્ણમ્-વ્યક્તમ્ (સ. વ. ચ. ડ. જ. દ. ધ.)

103-104. If the patient is affected with abdominal disease of the kapha type, he may take slightly warm butter-milk which is not very unctuous and is mixed with bishop's weed, rock salt, cumin seeds, the three spices and honey.

मधुतैलवचाशुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः ॥१०४॥

युक्तं श्लीहोदरी जातं सव्योषं तूदकोदरी ।

बद्धोदरी तु हृषुषायवान्यजाजिसैन्धवैः ॥१०५॥

पिबेच्छिद्रोदरी तक्रं पिप्पलीक्षौद्रसंयुतम् ।

श्लीहोदरी श्लीहोदरना रेणुधौ श्लीहोदरका रोगी, मधु- मधु मधु, तैल- तैल तैल, वचा- वचा वच, शुण्ठी- सुंठ सोंठ, शताह्वा- सुवा सौफ, कुष्ठ- कठ कुष्ठ, सैन्धवैः- अने सिंधालूथी और सैधानमकसे, युक्तम् युक्त युक्त, जातम् तात्ता अश ताजी छाछ, उदकोदरी तु उदोदरीये जलोदरका रोगी, सव्योषम् त्रिकटुसहित तात्ता अश त्रिकटु युक्त ताजी छाछ, बद्धोदरी तु बद्धोदरनागाये बद्धोदरका रोगी, हृषुषा- हाडवेर हाडवेर, यवानी- अजमे अजवायन, अजाजि- अज जीरा, सैन्धवैः अने सिंधालूथी युक्त और सैधानमकसे युक्त, छिद्रोदरी च अने छिद्रोदरनागाये और छिद्रोदरका रोगी, पिप्पली-क्षौद्र- पीपर तथा मधुथी पिप्पली तथा शहदसे, संयुतम् मिश्रित युक्त, तक्रम् अश छाछ, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १०४-१०५॥

104-105. If the patient is suffering from splenic disorder, he may take it mixed with honey, oil, sweet flag dry ginger, dill seeds, costus and rock-salt. The patient with ascitic fluid may take churned butter milk with the three spices. If the patient is affected with obstruction in the abdomen, he may take it with juniper, bishop's weed

१०४. शुण्ठीशताह्वाकुष्ठसैन्धवैः-कुष्ठशताह्वाहिंसैन्धवैः (प.)

१०५. बद्धोदरी तु हृषुषायवान्यजाजिसैन्धवैः-यवानीहृषुषाजी-सैन्धवैश्चिद्रोदरी (च. ब. फ.)

cumin seeds and rock-salt; and the patient with intestinal perforation may drink butter-milk mixed with long pepper and honey.

गौरवारोचकार्त्तानां समन्दाइयतिसारिणाम् ॥१०६॥
तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पते ।

गौरव- गौरव गौरव, अरोचक-कार्त्तानाम् तथा अरुचिथी पीडितने तथा अरुचिसे पीडित, समन्दाइय मंदाग्निवाले, मंदाग्निवाले, अतिसारिणाम् अतिसार-वाला अतिसारसे युक्त, वातकफ-कार्त्तानाम् अने वात तथा कफसे पीडितोंके लिए, तक्रम् अश छाछ, अमृतत्वाय अमृत १०६॥ अमृत जैसी, कल्पते अने छे होती है ॥ १०६॥

106-106. Buttermilk acts like ambrosia in persons afflicted with heaviness, and anorexia and in those suffering from dullness of the gastric fire and diarrhoea as well as in persons afflicted with vata and kapha disorders.

उदरेषु क्षीरविषानम्—

शोफानाहार्तिवृण्मूर्च्छापीडिते कारभं पयः ॥१०७॥
शुक्लानां क्षामदेहानां गव्यं छागं समाहिषम् ।

शोफ- शोफ शोफ, आनाह- आनाह आनाह, अर्ति-वेदना पीडा, वृण्- तथा प्यास, मूर्च्छा- तथा मूर्च्छाथी और मूर्च्छासे, पीडिते पीडयेला भाटे पीडितके लिए, कार-भम् गेहूंजीतुं ऊंजीका, पयः दूध दूध, शुक्लानाम् अने संशोधनथी शुद्ध और संशोधनसे शुद्ध, क्षामदेहानाम् तथा क्षीष्ण देहनागायेने तथा क्षीण देहवालोंके लिए, गव्यम् गायतुं गौका, समाहिषम् गेहूंजीतुं मैसका, छागम् के अकरीतुं दूध अमृत समान छे या बकरीका दूध अमृतके समान है ॥ १०७॥

107-107. Camel's milk acts similarly in patients afflicted with edema, consti-

१०७ शोफा-दाहा (प.)

१०७ शोफानाहार्ति-शोफाहार्ति (प.)

pation, colic, thirst and fainting and so do the milks of the cow, the goat and the buffalo act in emaciated persons who have undergone purificatory procedure.

उदरेषु प्रदेहपरिवेकादि—

देवदारुपलाशार्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः ॥१०८॥

साश्वगन्धैः सगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं समैः ।

समैः सरणे वज्रने लीधेक्षां समान भागमें लिये हुए, सगोमूत्रैः अने गोमूत्रनी साथे वाटेक्षां और गोमूत्रके साथ पीसे हुए, साश्वगन्धैः आश्व असगन्ध, देवदारु-देमज देवदार एवं देवदारु, पलाश-आभरे हाक, आर्क-आर्क आर्क, हस्ति-पिप्पलि-मजपीपर गजपिप्पली, शिग्रुकैः अने सरगवाथी और सहजनसे, उदरम् चैत् उपर पेट पर, प्रदिह्यात् देह करवे लेप करे ॥ १०८३ ॥

108-108½. Application prepared of equal parts of deodar, palas, mudar, elephant pepper, drum stick and winter cherry in cow's urine may be applied over the abdomen.

वृश्चिकालीं वचां कुष्ठं पञ्चमूलीं पुनर्नवाम् ॥१०९॥

भृतीकं नगरं धान्यं जले पक्त्वाऽवसेचयेत् ।

पलाशं कचृणं रास्नां तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत् ११०॥

वृश्चिकालीम् आभरेली बईण्डा, वचाम् पञ्च वच, कुष्ठम् कुष्ठ, पञ्चमूलीम् भूडत् पञ्चमूल पञ्चमूल, पुनर्नवाम् आटेडी गदहपुरना, भृतीकम् अजमे अजवायन, नगरम् सूँड सोंड, धान्यम् अने धाणुने और धनि-याको, जले जलमा जलमें, पक्त्वा पकावीने पकाकर, अवसेचयेत् परिषेक करवे। परिवेचन करे, तद्वत् ते प्रभाण्डे उसी तरह, पलाशम् आभरे हाक, कचृणम् रेदिध थास रुवा घास, रास्नाम् अने सरनाने और

१०९. साश्वगन्धैः-साश्वगन्धैः (घ.)

११०. भृतीकम्-वर्षाभूम (घ. च. घ.)

॥ पलाशं कचृणं रास्नां-शनाक्षां वावचारयेत् (प.)

॥ तद्वत् पक्त्वाऽवसेचयेत् तद्वदुष्काय सेचयेत् (घ.)

वायसुरदेको, पक्त्वा जलमा पकावीने जलमें पकाकर, अवसेचयेत् परिषेक करवे। परिवेचन करे ॥१०९-११०॥

109-110. The decoction of climbing nettle-mercury, sweet flag, costus, penta radices white hog-weed red hog-weed, dry ginger and coriander prepared in water may be used for affusion. Decoction prepared of palas, ginger grass and indian groundsel may be similarly used for affusion.

मूत्राण्यष्टादरिणां सेके पाने च योजयेत् ।

उदरिणाम् उदरना रोगीशोने भाटे उदर रोगियोंके लिए, अष्टौ आठ प्रकारनां आठों, मूत्राणि मूत्रोने। मूत्रोंको, सेके परिषेकमां परिवेचन, पाने च तथा पीवामां और पानमें, योजयेत् उपयोग करवे। प्रयोगमें लावे ।

111(1). The physician may use all the eight varieties of urine as affusion and potion for the patient suffering from abdominal disease.

उदरेषु घृतयोगाः—

रूक्षाणां बहुवातानां तथा संशोधनार्थिनाम् ॥१११॥ दीपनीयानि सर्पीषि जठरघ्नानि चक्ष्महे ।

रूक्षाणाम् रूक्ष रुक्ष, बहुवातानाम् बहुवातवाणा वातप्रधान, तथा तथा तथा, संशोधनार्थिनाम् संशोधननी भुञ्जवाणाओने भाटे संशोधनकी आवश्यकतावालोंके लिए, दीपनीयानि दीपनीय दीपनीय, जठरघ्नानि तथा उदररोगनाशक तथा उदररोगनाशक, सर्पीषि धृते धी, चक्ष्महे अने छड़ीओ छीओ हम कहते हैं ॥ १११३ ॥

111-111½. We shall now describe the various medicated ghees recommended for dehydrated persons for persons in

११३. चक्ष्महे-चक्ष्यते (ख. घ. ङ.)

—चक्ष्यति (थ.)

whom vata is very pronounced, was well as for persons who desire purificatory treatment, and ghees which act as digestive-stimulants and as curatives of abdominal diseases.

पञ्चकोलघृतम्—

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्रकनागरैः ॥११२॥
सक्षारैरर्घपलिकैर्द्विप्रस्थं सर्पिषः पचेत् ।
कदकैर्द्विपञ्चमूलस्य तुलार्घस्वरसेन च ॥११३॥
दधिमण्डाढकोपेतं तत् सर्पिर्जठरापहम् ।
श्वयथुं वातविष्टम्भं गुल्माशांसि च नाशयेत् ॥११४॥

सक्षारैः ७५ भा. २ मवक्षार सहित, अर्घपलिकैः भे भे तोला आवे आवे पञ्च, पिप्पली भीपर भीपर, पिप्पली-मूल- भीपरीमूल पिप्पलीमूल, चव्य- २५३ चव्य, चित्रक- चित्रक चित्रक, नागरैः ५४ तोला और सोंठके, कदकैः ५६३ साथे कदकसे, द्विपञ्चमूलस्य २५६ तोला और दशमूलके, तुलार्घस्वरसेन च २०० तोला क्वाथ साथे पचास पल काथसे, दधिमण्ड- ६६३ तोला म'उ दहीके पानीका, ढाढकोपेतम् २५६ तोला भेगीनी एक आदक मिलाकर, सर्पिषः धी धीके, द्विप्रस्थम् १२८ तोला दो प्रस्थ, पचेत् पञ्चपुं पकावे, तत् त वह, सर्पिः धृत धृत, जठरापहम् उदररोगने हरनाडुं छे उदररोगको हरनेवाला है, श्वयथुश्च तथा सोम तथा शोफ, वातविष्टम्भम् वायुने विष्टम् वातविषंघ, गुल्म- १२८ गुल्म, अशांसि च तथा हरसने और अर्शको, नाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥११२-११४॥

112-114. The medicated ghee prepared of 128 tolas of cow's ghee in 200 tolas of the decoction of deca radices and 256 tolas of whey along with the paste of two tolas each of long pepper chaba pepper, white-flowered leadwort, dry ginger and alkali, is curative of abdominal diseases; it is also curative

of edema, intestinal stasis due to vata, gulma and piles.

नागरघृतम्—

नागरत्रिफलाप्रस्थं घृततैलात्तथाऽऽढकम् ।
मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत् सर्वोदरापहम् ॥११५॥
कफमारुतसंभूते गुल्मे चैतत् प्रशस्यते ।

नागर- सूंठ, त्रिफला- ६२३ तोला ५६३ तोला और त्रिफला, प्रस्थम् ६४ तोला ६४ तोला, घृततैलात् घृत ६४ तोला धी और तैल ६४ तोला, तथा ५६३ और, मस्तुनः ६६३ पाणी दहीके पानीके, ढाढकम् २५६ तोला २५६ तोला, साधयित्वा पकावीने तैयार करेछुं पकाकर तैयार किये हुए, सर्वोदरापहम् सर्व प्रकारना उदररोग हरनाडुं सब उदररोगके हरनेवाले, एतत् आ धी इस धीको, पिबेत् धीपुं पीवे, कफमारुत- क्वाथतथा कफवातसे, संभूते उत्पन्न थयेला जनित, गुल्मे च गुल्मभां पक्ष गुल्ममें मी, एतत् आ यह, प्रशस्यते प्रशस्त छे प्रशस्त है ॥११५॥

115-115½. The medicated ghee prepared with 64 tolas of the paste of dry ginger and three myrobalans, taken internally, cures all kinds of abdominal disease and is recommended in gulma due to kapha and vata.

चित्रकघृतं यवाद्यंघृतं च—

चतुर्गुणे जले मूत्रे द्विगुणे चित्रकात् पले ॥११६॥
कदकैः सिद्धं घृतप्रस्थं सक्षारं जठरी पिबेत् ।
यवकोलकुलत्थानां पञ्चमूलरसेन च ॥११७॥
सुरासौवीरकाभ्यां च सिद्धं वाऽपि पिबेद्धृतम् ।

जठरी उदररोगी उदररोगी, चतुर्गुणे चार- गला चौगुने, जले पाणीमां जल, द्विगुणे मूत्रे भमला भमला दुगुने गोमूत्र, चित्रकात् ५६३ तोला और चित्रकके, पले चार तोला चार तोला, कदकैः ५६३ तोला कदकमें, सिद्धम् सिद्ध करेछुं सिद्ध किया हुआ, घृत-

११५. नागरत्रिफलाप्रस्थम्—नागरं त्रिफलाप्रस्थम् (घ.)

११७. पञ्चमूलरसेन—पञ्चमूलरसेन (घ.)

११३. तुलार्घस्वरसेन च - तुलार्घस्य रसेन च (त.)

प्रस्थम् ६४ तोला वी ६४ तोले वी, सक्षारम् ओ३
पक्ष ४५५१२ सहित एक पल यवक्षारके साथ, पिवेत्
पीपुं पीवे, बब-कोक-कुलस्थानाम् अथवा ४५ ओ२
३५५१ अथवा जौ बेर और कुलथीके, पञ्चमूलरसेन च
अने पंचभूणना रसथी और पंचमूलके कषायसे, सुरा
अने सुरा और सुरा, सौवीरकाभ्याम च तथा सौवीर-
३५१ तथा सौवीरकसे, सिद्धम् वा अपि सिद्ध करेयुं सिद्ध,
वृत्तम् धृत वी, पिवेत् पीपुं पीवे ॥ ११६-११७ ॥

116-117½. The patient suffering from abdominal disease may drink mixed with alkali the medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee in four times its quantity of water and twice its quantity of cow's urine with 4 tolas of the paste of white flowered leadwort. Or the patient may drink the medicated ghee prepared in the decoction of barley jujube and horse gram, the decoction of penta-radices and sura and sauveeraka wines.

उदरेषु विरेचनम्—

एभिः स्निग्धाय संजाते बले शान्ते च मारुते ॥११८॥
अस्ते दोषाशये दद्यात् कल्पदिष्टं विरेचनम् ।

एभिः आ धृतेषु इन धृतोसे, स्निग्धाय स्निग्ध
यथैव उदरेऽग्निने स्नेहन किये गये उदररोगीको,
बले संजाते शक्ति आवता बल प्राप्त होनेपर, मारुते
वायु वायुके, शान्ते शांत यता शान्त होनेपर, दोषा-
शये च अने दोष तथा आशय दोष तथा आशयके,
अस्ते शिथिल यतां शिथिल होने पर, कल्पदिष्टम् ३६५-
स्थानमां ३६५ कल्पस्थानोक्त, विरेचनम् विरेचन
विरेचन, दद्यात् आपुं देवे ॥ ११८ ॥

118-118½. When as a result of these procedures the patient attains an unctuous condition and strength, the vata gets subdued and the morbid

११८½. कल्पदिष्टं कल्पदिष्टं (क)

matter gets loosened from the seat of affection. the patient should be treated with purgative measures described in the section on pharmaceuticals.

उदरेषु पटोलाय चूर्णम्—

पटोलमूलं रजनीं विडङ्गं त्रिफलात्वचम् ॥११९॥
कम्पिलुकं नीलिनीं च त्रिवृतां चेति चूर्णयेत् ।
षडाद्यान् कार्षिकानन्त्यांस्त्रींश्च द्वित्रिचतुर्गुणान् १२०
कृत्वा चूर्णमतो मुष्टिं गवां मूत्रेण ना पिवेत् ।
विरिक्तो मृदु भुञ्जीत भोजनं जाङ्गलै रसैः ॥१२१॥
मण्डं पेयां च पीत्वा ना सव्योषं षडहं पयः ।
शृतं पिवेत्ततश्चूर्णं पिवेदेवं पुनः पुनः ॥१२२॥

पटोलमूलम् परवणना भूण परवलकी जड़, रजनीम्
६५६२ हल्दी, विडङ्गम् वावडिंग वायविडङ्ग, त्रिफला-
त्वचम् ६२३ अडेडा अने आमणानी छाल त्रिफलाकी
छाल, कम्पिलुकम् ३पीडो रोरी, नीलिनीम् च गणी
नीलिनी, त्रिवृताम् च अने नसोतर और त्रिवृत, इति
ओओनुं इनका, चूर्णयेत् यूयुं ३२५ चूर्ण करे, षडाद्यान्
पडेदा पहले, षट् ७ ६०थे छः द्रव्योको, कार्षिकान्
अडेड तोडो कर्षमात्र, अन्त्यान् अने छेडां और
चरम, त्रीन् च त्रय ६०थे तीन द्रव्योको, द्वि-त्रि अनुक्रमे
अमणानी त्रमणानी क्रमशः दुगुना तिगुना, चतुर्गुणान् अने
चार गणानी और चौगुना, कृत्वा ६४५ ले कर, अतः
तेमांथी इनसे, मुष्टिम् ४ तोला एक पल, चूर्णम्
यूयुं चूर्णको, ना उदरेऽग्नि भुण्ठे उदररोगी पुरुष,
गवाम् गायना गौके, मूत्रेण मूत्रथी मूत्रसे, पिवेत् पीपुं
पीवे, विरिक्तः रेय ६०५ पछी विरेचन होने पर,
जाङ्गलैः अंगल प्राणीओना जांगल पशुपक्षियोंके,
रसैः मांसरसोथी मांसरसोंके साथ, मृदु मृदु मृदु,
भोजनम् आहार भोजन, भुञ्जीत- ३२५ करे, मण्डम्
अने मंड और मंड, पेयाम् च अने पेयानुं और
पेया, पीत्वा पान करीने पी कर, ना ते भुण्ठे
वह पुरुष, सव्योषम् त्रिकटु सहित त्रिकटुके साथ,
शृतम् उकाणेषु शृत, पयः दूध दूध, षडहम् ७ दिवस

१२१. ना पिवेत्-वा पिवेत्

१२२. ना-वा (घ.)

सुधी छ विन तक, पिबेत् पीपुं पीवे, ततः द्रवम् अने ते पछी ओ प्रभाषे और पश्चात् इस तरह, पुनः पुनः हरी हरीने बारबार, चूर्णम् यूर्षु चूर्ण, पिबेत् पीपुं पीवे ॥ ११९-१२२ ॥

119-122. Take one tola each of the roots of snake gourd, turmeric, embelia and the shells of the three myrobalans, two tolas of kamala, three tolas of indigo and four tolas of turpeth; triturate all these into a fine powder and the patient may be given 4 tolas of it in cow's urine. When he is well purged, the meat-juice of jangala animals, thin gruel and milk boiled with the three spices may be given for six days. He may repeat the dose of this powder again and again.

हन्ति सर्वोदराण्येतच्चूर्णं जातोदकान्यपि ।
कामलां पाण्डुरोगं च श्वयथुं चापकर्षति ॥१२३॥
पटोलाद्यमिव चूर्णमुदरेषु प्रपूजितम् ।

एतत् चूर्णम् आ यूर्षु यह चूर्ण, जातोदकानि जेभां पाण्डु पेदा यथुं छे ओवा जल उत्पन्न हुए, अपि पछु भी, सर्वोदराणि सधुणा उदररोगोने सब उदररोगोंको, हन्ति छे नष्ट करता है, कामलाम् तथा उभयम् तथा पीलिया, पाण्डुरोगम् च पाण्डुरोग पांडुरोग, श्वयथुम् च अने सोजने और शोफको, अपकर्षति दूर करे छे दूर करता है, इदम् आ यह, पटोलाद्यम् पटोलाद्य पटोलाद्य, चूर्णम् यूर्षु चूर्ण, उदरेषु उदररोगोभां उदररोगोंमें, प्रपूजितम् अत्यंत श्रेष्ठ छे अत्यंत प्रशस्त है ॥ १२३ ॥

123-123½. This powder will cure all abdominal diseases as also large accumulation of ascitic fluid, jaundice, anemia and edema. This compound snake-gourd powder is regarded highly efficacious in abdominal diseases.

नारायणचूर्णम्—

गवाक्षीं शङ्खिनीं दन्तीं तिल्वकस्य त्वचं वचाम् १२४॥
पिबेद्वाक्षाम्बुगोमूत्रकोलककण्डुसीधुभिः ।

गवाक्षीम् ४-५१२५१ इन्द्रायण, शङ्खिनीम् आ ५१२५१ शंखिनी, दन्तीम् ६०११०१ दन्तीमूल, तिल्वकस्य तिल्वककी, त्वचम् छाथ छाल, वचाम् अने ५०१ ओओलु यूर्षु और वच इनका चूर्ण, द्राक्षाम्बु शङ्खने। उवाथ मुनकेके कषाय, गोमूत्र-गोमूत्र गोमूत्र, कोलककण्डु-भेदां अने नाना औरना उवाथ वेर और झरवेरके काथ, सीधुभिः तथा सीधुनी साथे तथा सीधुके साथ, पिबेत् पीपुं पीवे ॥ १२४ ॥

124-124½. Colocynth, denolipis, red physic nut, the barks of lodh and sweet flag should be taken with grape juice or cow's urine, or the juices of small jujube and wild jujube or seedhu wine.

यवानी हपुषा धान्यं त्रिफला चोपकुञ्चिका ॥१२५॥
कारवी पिप्पलीमूलमजगन्धा शटी वचा ।
शताह्वा जीरकं व्योषं स्वर्णक्षीरी सचित्रका ॥१२६॥
द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपञ्चकम् ।
विडङ्गं च समांशानि दन्त्या भागत्रयं तथा ॥१२७॥
त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे सातला स्याच्चतुर्गुणा ।
एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम् ॥१२८॥
नैनत् प्राप्यातिवर्तन्ते रोगा विष्णुमिवासुराः ।

यवानी अजमे। अजवायन, हपुषा डाउभेर हाऊवेर, धान्यम् धान्ना धनिया त्रिफला त्रिद्वि। त्रिफला, उपकुञ्चिका च कुष्ठे। ७३ काला जीरा, कारवी ओडी अजमे। अजमोद, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पली-मूल, अजगन्धा ओक्षणी हुकु, शटी पट्टयूरे कचूर, वचा ५०१ वच, शताह्वा सुवा सोया, जीरकम् ७३ जीरा, व्योषम् त्रिद्वि त्रिद्वि, सचित्रका चित्रक सहित चित्रक सहित, स्वर्णक्षीरी २५१ क्षीरी स्वर्णक्षीरी, द्वौ

१२८. त्रिवृद्धिशाले द्विगुणे—त्रिवृद्धिशालयोर्द्वौ द्वौ (क. छ. म. त.)

, एतन्नारायणं नाम चूर्णं रोगगणापहम्—एष नारायणो नाम

चूर्णरोगगणापहः (म. ड.)

क्षारौ साञ्जभार ज्वभार सर्जिखार यवक्षार, पौष्करम्
मूकम् पोभरभूण पोहकरमूल, कुङ्कु- ५६ कुठ, लवण-
पञ्चकम् पांथ वनशो पांचो लवण, विडङ्गम् च अने
वावडिंग और वायविडंग, समंशानि आ सधनां समान
भागे इन सब समान भागमें, तथा तथा तथा, दन्त्याः
दंतीभूण दन्तीमूलके भागत्रयम् त्रयु भाग तीन
भाग, द्विगुणे के भाग दुगुने भागवाली, त्रिवृत् नसेत्तर
त्रिवृत्, विष्माले तथा मन्दरादुष्णी और इन्द्रायन, सातला
अने सातला और सातला, चतुर्गुणा चार भाग
चौगुनी स्यात् देखी लेवे, एतत् आ यह. नारायणम्
नारायण नारायण, नाम चूर्णम् नाम चूर्णं यूर्णं नामका
चूर्ण, रोगगणापहन् रोगना समूहने नाश करनारुं छे
रोगोंके समूहका नाशक है, असुराः असुरो असुर,
विष्णुश्च विष्णुने विष्णुको, प्राप्य इव प्राप्त करीने जेभ
आगण वधता नथी पाकर जैसे नहीं बढ़ते, रोगाः
तेभ रोगो वैसे रोग, एतत् आ यूर्णने प्राप्त करीने
इस चूर्णको पाकर, न अतिवर्तन्ते आगण वधता नथी
बढ़ नहीं सकते ॥ १२५-१२८ ॥

125-128½. Take equal parts of
bishop's weed, common juniper, corian-
der, the three myrobalans, black cumin,
celery seeds, roots of long pepper, wild
carrot, long zedoary, sweet flag, dill
seeds, cumin seeds, the three spices,
yellow milky plant (thistle), white flow-
ered leadwort, the two alkalis, orris
root, costus, the five kinds of salts and
embelia; three parts of red physic nut
and two parts of turpeth and two parts
calosanthos and four parts of soapod—
A powder prepared with all these is
called 'Narayana powder'; it is a cure
for all diseases. No disease is beyond
the curative power of this powder even,
as no Asura is beyond the conquering
power of Vishnu.

तक्रेणोदरिभिः पेयं गुल्मिभिर्वदराम्बुना ॥१२९॥
आनङ्गवाते सुरया वातरोगे प्रसञ्जया ।
दक्षिमण्डेन विट्सक्ने दाडिमाम्बुमिरशसैः ॥१३०॥
परिकर्ते सवृक्षाम्लमुष्णाम्बुभिरजीर्णके ।
भगन्दरे पाण्डुरोगे श्वासे कासे गलग्रहे ॥१३१॥
हृद्रोगे ग्रहणीदोषे कुष्ठे मन्देऽनले ज्वरे ।
दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे ॥१३२॥
यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेतद्विरेचनम् ।

इति नारायणचूर्णम् ।

उदरिभिः उदररोगीको उदररोगियोंको, तक्रेण
अशथी छालसे, गुल्मिभिः गुल्मरोगीको गुल्मरोगियोंको,
वदराम्बुना औरना क्वाथथी बेरके काथसे, आनङ्गवाते
तेभवा वातविबन्धमा एवं मूढवातमें, सुरया सुराथी
सुरासे, वातरोगे वातरोगमा वातरोगमें, प्रसञ्जया
प्रसञ्जथी प्रसञ्जसे, विट्सक्ने भण्णवरोधमा मल
विवधमें, दक्षिमण्डेन दाडिना पाण्डुथी दहीके पानीसे,
अशसैः अने हरसवाणाओअे अशरोगियोंको, दाडिमाम्बुभिः
दाडिमना रसथी अनारके रससे, परिकर्ते परिकर्तकामां
परिकर्तमें, सवृक्षाम्लम् डाडिमना क्वाथथी कोकमके काथसे,
अजीर्णके अने अज्युर्मा रोगीको और अजीर्णमें
रोगीको, उष्णाम्बुभिः गरम जलसे यह विरेचन चूर्ण पीना
चाहिए, भगन्दरे वण्णी भगन्दरमा पुनः भगन्दर,
पाण्डुरोगे पाण्डुरोगमा पाण्डुरोग, श्वासे श्वासमा श्वास,
कासे उधरसमा कास, गलग्रहे गलग्रहमा गलग्रह,
हृद्रोगे हृद्रोगमा हृद्रोग, ग्रहणी-दोषे ग्रहणीरोगमा
ग्रहणीरोग, कुष्ठे कुष्ठमा कुष्ठ, मन्दे अनले मंदाग्निमा
अग्निमांथ, ज्वरे ज्वरमा ज्वर, दंष्ट्राविषे दाडिना विषमां
दंष्ट्राविषे, मूलविषे मूलना विषमां मूलविष, सगरे गरमां
गर, कृत्रिमे अने कृत्रिम और कृत्रिम, विषे विषमां
विषमें, स्निग्धकोष्ठेन स्निग्ध डाडिवाणा रोगीको स्निग्ध
कोष्ठवाले रोगीको, एतत् आ यह. विरेचनम् विरेचन
यूर्ण विरेचन चूर्ण, यथार्हम् यथायोग्य यथायोग्य, पेयम्
पीवुं पीना चाहिए ॥ १२९-१३२ ॥ इति आ यह,
नारायणचूर्णम् नारायण यूर्ण छे नारायण चूर्ण है।

129-132½. Patients suffering from
abdominal disease should take it with

butter milk. Patients suffering from gulma should take it with the decoction of jujube. patients suffering from obstruction of vata should take it with sura wine. Patients suffering from vata-disorder should take it with Prasanna wine. In retention of feces, it should be taken with whey; in piles with the juice of pomegranate; in griping pain, with vanda orchid; in indigestion, with warm water, and in fistula in ano, anemia, dyspnea, cough throat-spasm disorders of the stomach assimilation disorders, dermatosis, dullness of the gastric fire, fever, poisonous bites, poisoning by vegetable drugs and in metallic and chemical poisoning, this purgative powder should be taken as directed, after having the alimentary system oleated. Thus has been described the 'Narayana powder'.

उदरेषु हपुषाद्यं चूर्णम्—

हपुषां काञ्चनक्षीरीं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥१३३॥
नीलिनीं त्रायमाणाम् च सातलां त्रिवृतां वचाम् ।
सैन्धवं काललवणं पिप्पलीं चेति चूर्णयेत् ॥१३४॥

हपुषाम् ६७७२ हाऊवेर, काञ्चनक्षीरीय ऊँचन-
क्षीरी कनकक्षीरी, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला; कटुरो-
णीम् ऊँड कटुकी नीलिनीम् गणी नीलिनी, त्रायमाणाम्
च त्रायमाणम् असवर्ग सातलाम् सातला सातला,
त्रिवृताम् नसोतर त्रिवृत, वचाम् वच वच, सैन्धवम्
सिन्धवल्लु सैन्धानमक, काललवणम् मिश्रलवण, बिडलवण,
पिप्पलीम् च अने पीपर और पिप्पली, इति
ओओनुं इनका, चूर्णयेत् यूर्णुं ऊँडुं चूर्ण करे
॥ १३३-१३४ ॥

१३३. हपुषाव-हपुषाव (ब.)

133-134. Take common juniper, yellow thistle, the three myrobalans, kursoa, indigo zalil, soap pod, turpeth, sweet flag, rock salt, bid salt and long pepper and triturate well.

दाडिमत्रिफलामां सरसमूत्रसुखोदकैः ।

पेयोऽयं सर्वगुल्मेषु ह्रीहि सर्वोदरेषु च ॥१३५॥

श्वित्रे कुष्ठे सरुजके सवाते विपमाम्निषु ।

शोथार्शः पाण्डुरोगेषु कामलायां हलीमके ॥१३६॥

वातं पित्तं कफं चाशु विरेकात् संप्रसाधयेत् ।

इति हपुषाद्यं चूर्णम् ।

अथम् आ यूर्णुं यह चूर्ण, सर्वगुल्मेषु सधणा
गुल्ममां सब प्रकारके गुल्मोंमें, ह्रीहि प्लीहामां प्लीहामें,
सर्वोदरेषु च सर्व उदररोगमां सर्व प्रकारके उदर-
रोगोंमें, श्वित्रे श्वित्रमां श्वित्रमें, सरुजके पीडा सहित
पीडा सहित, सवाते तथा वात सहित वातयुक्त, कुष्ठे
कुष्ठमां कुष्ठमें, विपमाम्निषु विषम अग्निमां विषम अग्निमें,
शोथ- सोआमां शोफमें, अर्शः- हरसमां अर्शमें, पाण्डु-
रोगेषु पांडुरोगमां पाण्डुरोगमें, कामलायाम् कामलामां
पीलियामें, हलीमके अने हलीमकमां हलीमकमें, दाडिम-
दाडिमना रस अनारका रस, त्रिफला- त्रिफलाणां उपाध
त्रिफलाका काथ, मांसरस मांसरस मांसरस, मूत्र-
गोभूत गोमूत्र, सुखोदकैः अथवा नवशेडा पाण्डी-
नी साथे अथवा गुनगुने जलके साथ, पेयः पीपुं
शेअथ छे पीने योग्य है, विरेकात् च पथी ते विरेचन
करवाथी फिर वह विरेचनसे, वातम् वात वात, पित्तम्
पित्त पित्त, कफम् तथा ऊँडने और कफको नाशु शीघ्र
शीघ्र, संप्रसाधयेत् मटाउ छे शांत करता है ॥१३५-१३६॥
इति आ यह, हपुषाद्यम् हपुषाव हपुषाव, चूर्णम् यूर्णुं
छे चूर्ण है ।

135-136. This powder should be taken with the juice of the pomegranate, the decoction of three myrobalans,

१३५. कुष्ठे सरुजके सवाते-कुष्ठसरुजके सवने (ब.)

॥ इति हपुषाद्यं-इति हपुषाद्यं (ब.)

१३६. वातं पित्तं कफं चाशु-वातपित्तकफां चाशु (क.)

meat-juice, cow's urine and genially warm water in all kinds of gulma, splenic enlargements and all kinds of abdominal disease. In leucoderma, dermatosis, irregularity of gastric fire accompanied with pain and morbid vata, edema, piles, anemia, icterus and jaundice the physician should quickly subdue vata, pitta and kapha by means of purgation with this powder. Thus has been described the Compound Common Juniper powder.

नीलिन्याद्यं चूर्णम्—

नीलिनीं निचुलं व्योषं द्वौ क्षारौ लवणानि च ॥१३७॥
चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगुल्मनुत् ।

इति नीलिन्याद्यं चूर्णम् ।

नीलिनीम् अशी नीलिनी, निचुलम् समुद्रक्षय ममुद-
फल, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, द्वौ क्षारौ सांख्यानः,
अवभार सर्जिषार यवक्षार, लवणानि च पांथ क्षवल्लु
पांचो नमक, चित्रकम् च अने चित्रक ओओतुं तथा
चित्रक इनका, उदर-गुल्मनुत् उदररोग तथा गुल्मने।
नाश करनेर उदररोग और गुल्मनाशक, चूर्णम्
चूर्णं चूर्ण, सर्पिषा धी सांथे धीके साथ, पिबेत् पीवुं
पीवे ॥१३७॥ इति नीलिन्याद्यम् चूर्णम् आ
नीलिन्याद्यं चूर्णं छे यह नीलिन्याद्यं चूर्णं है ।

137-137½. The powder of indigo, hijjal, the three spices, the two alkalis, the salts and white flowered leadwort taken with ghee, cures abdominal diseases and gulma. Thus has been described the Compound Indigo powder.

उदरेषु कतिपयघृतयोगः—

क्षीरद्रोणं सुधाक्षीरप्रस्थार्धसहितं दधि ॥१३८॥

१३७. नीलिनीं निचुलं व्योषं नीलिनी-व्योषं (व.)

जातं विमथ्य नद्युक्त्या त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्धृतम् ।
तथा सिद्धं घृतप्रस्थं पयस्यष्टगुणे पिबेत् ॥१३९॥
सुधाक्षीरपलकल्केन त्रिवृताष्टपलेन च ।

गुल्मानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ॥१४०॥
इति सुधाक्षीरघृतम् ।

सुधाक्षीर- थेरना दूधना सेहुंडके दूधके, प्रस्थार्ध-
३२ तोला आधे पस्थके, सहितम् सहित सहित, क्षीर-
द्रोणम् १२४ तोला दूधनुं एक द्रोण दूधका, जातम्
दधि नभावेतु दही दही नमनेपर, विमथ्य नद्युक्तीने
मथकर, युक्त्या युक्तिपूर्वक युक्तिपूर्वक, त्रिवृत्सिद्धम्
नसोतरथी सिद्ध करेथ त्रिवृत्के कल्कसे सिद्ध, तम्
घृतम् ते घृत उस धीको, पिबेत् पीवुं पीवे, तथा तेवी
रीति उसी प्रकारसे उत्पन्न, सुधाक्षीर- थेरना दूधना
सेहुंडके दूधके पल-कल्केन ४ तोला कल्कथी कल्कके
एक पलसे, त्रिवृता- अने नसोतर और त्रिवृत्के,
षट्पलेन च २४ तोला कल्कथी छः पल कल्कसे, अष्टगुणे
आठ गल्ला आठगुने, पयसि दूधमां दूधमें, सिद्धम्
पडावेतुं सिद्ध, घृत- प्रस्थम् ६४ तोला धी एक प्रस्थ धी,
गुल्मानाम् गुल्मरोग गुल्म, गरदोषाणाम् गरदोष गरदोष,
उदराणाम् च अने उदररोगनी और उदररोगके,
शान्तये शान्ति भाटे शमनके लिए, पिबेत् पीवुं पीवे
॥१३८-१४०॥ इति आ यह, सुधाक्षीरघृतम् सुधा-
क्षीरघृत छे सुधाक्षीरघृत है ।

138 : 40½. Curdle 1024 tolas of cow's milk mixed with 32 tolas of the milk of the thorny milk hedge; and when the curd is formed churn it and take out the ghee and medicate this ghee with turpeth and take a potion of it in due dose; or take the medicated ghee prepared of 64 tolas of ghee in 8 times its quantity of milk along with the paste of 4 tolas of the horny milk-hedge and 24 tolas of turpeth for the cure of gulma, chronic

१३९. जातं विमथ्य—जातं मथित्वा (ग.)

,, त्रिवृत्सिद्धं पिबेद्धृतम्—त्रिवृत्सिद्धात् पिबेत् घृतम् (ब.)

poisoning and abdominal diseases. Thus has been described the Thorny milk-hedge milk's-ghee.

दधिमण्डाढके सिद्धात् क्षुक्क्षीरपलकल्कितात् ।
घृतप्रस्थात् पिबेन्मात्रां तद्वज्जठरशान्तये ॥१४१॥

क्षुक्-क्षीर- शोऽना दूधना सेहुंडके दूधके, पल- ४ तोला। एक पल, कल्किताय कट्ठथी युक्त कल्कसे दधि- दहीना दहीके मण्ड-आढके २५६ तोला पाखीभां पानीके एक आढकमें, सिद्धात् सिद्ध हरेल सिद्ध, घृत- प्रस्थात् ६४ तोला घृतभांथी एक प्रस्थ घीसे जठर- शान्तये उदररोगनी शान्ति भाटे उदररोगकी शान्तिके लिए, तद्वत् ते प्रभाणे उसी प्रकार मात्राश्च शोऽय मात्रा योग्य मात्रा, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १४१ ॥

141. The medicated ghee prepared of 64 tolas of cow's ghee in 256 tolas of whey, with the paste of 4 tolas of the thorny milk hedge may be similarly taken in proper dose for the cure of abdominal disease.

एषां चानु पिबेत् पेयां पयो वा स्वादु वा रसम् ।
घृते जीर्णे विरिक्तस्तु कोष्णं नागरकैः शृतम् ॥१४२॥
पिबेद्भक्ष्यं ततः पेयां यूषं कौलस्थकं ततः ।
पिबेद्भक्ष्यहं त्वेवं भूयो वा प्रतिभोजितः ॥१४३॥
पुनः पुनः पिबेत् सर्पिरानुपूर्व्या तथैव च ।

एषाम् च ये घृतेना पान इन घृतोके पीनेके, जलु पछी बाद, पेयाम् पेया पेया, स्वादु- वा के मधुर या मधुर, पयः दूध दूध, रसम् वा अथवा भांसरस या मांसरस, पिबेत् पीवे पीवे घृते घृत घीके, जीर्णे पय्यी गया पछी जीर्ण होने पर, विरिक्तः तु होने रेश

१४२. पिबेत्पेयाम्-पिबेदेव (स.)

कोष्णं नागरकैः शृतम्-कोष्ण-धृतं जलम् (फ.)

—शुण्ठ्याः पिबेत्ततः पेयाम् (फ.)

१४३. पिबेद्भक्ष्यं ततः-शुण्ठ्याः पिबेत्ततः (ख.)

भूयाना-पयोऽन्नं (क. ग. द. ज. फ.)

—पयो वा (ड. घ.)

थया ये येवा तेले विरिक्त हुआ वह, नागरकैः सुंथी सोंठसे, शृतम् उडालेहुं शृत, कोष्णम् न.र.शेकुं गुन- गुना, अम्बु पाणी जल, पिबेत् पीवुं पीवे, ततः त्थार पछी उसके पोछे, पेयाम् पेया पेया, ततः कौलस्थ- कम् अने पछी कण्ठीने। तदनन्तर कुलथीका, यूषम् यूष पीवे। यूष पीवे, एवम् रूक्षः आ प्रभाणे रूक्ष डालावाणा रोगीये इस प्रकार रूक्ष रोगी, तु तो तो, प्रतिभोजितः लेाजन कुर्या पछी भोजन करनेके बाद, त्वहम् त्वह द्विस सुधी तीन दिन तक, भूयो वा अथवा अधिक द्विस सुधी या अधिक दिन तक, पिबेत् पीवुं पीवे, तथा एव ते न उसी, आनुपूर्व्या च क्रमधी क्रमसे, पुनः पुनः दूरी दूरीने पुनः पुनः, सर्पिः घृत घी, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १४२-१४३ ॥

142-143. These ghees should be followed by a potion of thin gruel, or delicious meat-juice. When the dose of the ghee is digested and the patient well-purged, he may take luke-warm water boiled with dry ginger on the first day; on the next day he may take thin gruel and on the third day the soup of horse-gram; the person thus de-oleated may take at the next meal-time, milk and solid food. He may take frequent courses of such medicated ghee followed by proper regimen in due sequence.

घृताम्बेतामि सिद्धानि विदध्यात् कुशलो भिषक् १४४
गुरुमानां गरदोषाणामुदराणां च शान्तये ।

कुशलः कुशल कुशल, भिषक् वैद्य वैद्य, एतानि आ इन, सिद्धानि सिद्ध हरेल सिद्धफलदायक, घृतानि घृते। घृतोका, गुरुमानां गुरुम गुरुम, गरदोषाणां गरदोष गरदोष, उदराणाम् च अने उदररोगनी और उदररोगीकी, शान्तये शान्तने भाटे शान्तिके लिए, विद- ध्यात् भवे।वर्वा प्रयोग करे ॥ १४४ ॥

144-145½ The skilled physician may use these effective ghees for the alleviation of gulma, chronic poisoning and abdominal disease.

पीलुकल्कोपसिद्धं वा घृतमाणाहमेदनम् ॥१४५॥
गुल्मघ्नं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् ।

पीलु-कल्क- अथवा पीलुना कल्कधी अथवा पीलुकल्कसे, उपसिद्धम् वा सिद्ध करेहुं सिद्ध किया, आनाह-
मेदनम् आनाहने नाशकरनाहुं आनाहनाशक, घृतघ-
धी पी, गुल्मघ्नम् अथवा गुल्मना नाशकरनाहुं अथवा
गुल्मनाशक, नीलिनीसर्पिः नीलिनीघृत नीलिनीघृत,
मिश्रकम् वा अथवा मिश्रक वा मिश्रक, स्नेहम् स्नेह
स्नेह, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १४५ ॥

145-146½. The patient may take the ghee prepared with the paste of tooth-brush tree for the relief of constipation or he may take Indigo-ghee which is curative of gulma, or he may take the mixed unction described in the treatment of gulma.

उदरेषु कतिपययोगाः —

कमानिर्हृतदोषाणां जाङ्गलप्रतिभोजिनाम् ॥१४६॥
दोषदोषानेवृत्त्यर्थं योगान् वक्ष्याम्यतः परम् ।

क्रमान् क्रमे क्रमे क्रमशः, निर्हृतदोषाणाम् नेना दोषो
दूर थया छे अथवा जिनके दोषहरण हुआ है ऐसे, जाङ्गल-
तथा अंगद भासेतु जांगल प्राणियोंके मांस, प्रति-
भोजिनाम् भोजन करनेवाला रोगीआना भोजन करनेवाले
रोगियोंके, दोष-दोष-आधी रहेला दोषोनी बचे हुए दोषोंको,
निवृत्त्यर्थम् निवृत्त भाटे निकालनेके लिए, अतः इसे
इसके, परम् पछी बाद, योगान् योगो योगोंको, वक्ष्यामि
कहीश कहूंगा ॥ १४६ ॥

146-147½. Henceforward I shall describe the various preparations for

१४६. जाङ्गलप्रतिभोजिनाम्—जाङ्गलप्रतिभोजनके (ध.)

,, प्रतिभोजिनाम्—प्रतिभोजनके (ध.)

the complete removal of the remnants of morbidity in persons whose morbidity has been systematically removed by the above procedure and who live on a diet of the meat of jangala animals.

चित्रकाशरदारभ्यां कल्कं क्षीरेण ना पिबेत् ॥१४७॥
मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वमेषजम् ।
विडङ्गं चित्रकं दन्ती चव्यं व्योषं च तैः पयः ॥१४८॥
कल्कः कोलसमैः पीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत् ।

ना उदररोगवाणा पुरुषे उदररोगी पुरुष, मांसम्
युक्तः अथ मांसो नियमभा रहीने एक मास पर्यन्त
नियममें रहकर, चित्रक- अथवा चित्रक, अशरदारभ्याम्
अथ देवदारुना और देवदारुक, कल्कम् कल्कको,
क्षीरेण दूध साथे दूधके साथ पिबेत् पीवे पीवे, तथा
तेभ्य उसी प्रकार, हस्तिपिप्पली- गन्धपीपर गज-
पिप्पली, विश्वमेषजम् सूँठ सोंठ, विडङ्ग पावडिंग
वायविडंग, चित्रकम् अथवा चित्रक, दन्ती दन्तीभूण
दन्तीमूल, चव्यम् अथवा चव्य, व्योषम् च (चटु) चिकटु,
तैः तेओना उनके कोलसमैः अर्धा अर्धा तोला आधे
आधे तोले, कल्कः कल्कसे, पयः दूध दूध,
पीत्वा पीने पीकर, प्रवृद्धम् पधेला बड़े हुए, उदरम्
उदररोगने उदररोगको, जयेत् छतवे जीते ॥१४७-१४८॥

147-148½. The patient may drink milk with the paste of white flowered leadwort and deodar or with the paste of elephant pepper and dry ginger for a month. or he may take milk with the paste of 1/2 tola each of embelia, white flowered lead wort, red physic nut, chaba pepper and the three spices and thus subdue the enlargement of the abdomen.

पिबेत् कषायं सिफलावन्तीरोहितकैः शृतम् ॥१४९॥

१४८. मांसं युक्तस्तथा हस्तिपिप्पली विश्वमेषजम्- मांसयुक्ता-

अथवा हस्तिपिप्पली नागरस्थ च (क)

,, तैः पयः—तैः समैः (ब.)

व्योषश्चारयुतं जीर्णं रसैरघातु जाङ्गलैः ।

मांसं वा भोजनं भोज्यं सुधाक्षीरघृतान्वितम् ॥१५०॥

त्रिफला- त्रिफला, त्रिफला, दन्ती- दन्ती, दन्ती- मूत्र, रोहितकैः तथा रोहितकधी तथा रोहिदे, शृतम् सिद्धं करेदे। सिद्ध किया हुआ, कषायम् कषाय कषाय, व्योषश्चारयुतम् त्रिकटु अने जवभारसहित त्रिकटु और यवक्षार मिलाकर, पिबेत् पीवे पीवे, जीर्णं तु अने पची गया पची जीर्ण होने पर, जाङ्गलैः अंगद प्राणीयोना जाङ्गल प्राणियोंके, रसैः मांसरसोनी साथे मांसरसोंसे, अघातु बोधन करुं खावे, सुधाक्षीर- शेरना दूधधी सिद्धं करेदे सेहुंके दूधसे सिद्ध, घृतान्वितम् घृतसहित घीके साथ, मांसं मांसं मांसं मांसका, भोजनं वा अथवा आत वगेरे अन्नं या भोजन आदि अन्नका, भोज्यम् सेवन करे ॥ १४९-१५० ॥

149-150. The patient may drink the decoction of the three myrobalans, red physic nut and white cedar mixed with the three spices and alkali; and when this dose is digested he may take his food mixed with the meat-juice of jangala animals. He may take meat or other articles of diet mixed with the thorny milk-hedge milk's ghee.

उदरेषु अभयौष्टच्छागक्षीर-हरीतकी-शिलाजतु-गुग्गुलु-शृङ्गे-राणां प्रयोगाः ---

क्षीरानुपानां गोमूत्रेणाभयां वा प्रयोजयेत् ।

सप्ताहं माहिषं मूत्रं क्षीरं नानन्नभुक् पिबेत् ॥१५१॥

मांसमौष्टं यथश्लागं त्रीन्मासान् व्योषसंयुतम् ।

गोमूत्रेण अथवा उदरेऽजीर्णे गोमूत्रेण अथवा उदररोगी गोमूत्रसे क्षीरानुपानां दूधना अनुपानवाणी दूधके अनुपानके साथ, अभयां वा हरिदे। हरिदे, प्रयोजयेत् उपयोग करे। प्रयोग करे, नानन्नभुक् अथवा अन्न न आता अथवा अन्नसेवन न करते हुए, माहिषं बोधनं भैसका, मूत्रं मूत्र मूत्र, क्षीरम् च

१५०. भोज्यं सुधा-भोज्यं स्तुक् (द.)

१५१. क्षीरानुपानां-क्षीरानुपानं (ब.)

तथा दूध और दूध, सप्ताहम् सात दिवस एक सप्ताह तक, औष्टम् अथवा उदरीनुं अथवा उदरीका, पचः दूध दूध, मांसम् औष्ट मांस एक माह तक, छागम् अथवा भकरीनुं दूध अथवा बकरीका दूध, त्रीन् मासान् त्रि मास पर्यंत तीन माह तक व्योष-संयुतम् त्रिकटुसहित त्रिकटु मिलाकर, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १५१ ॥

151-152. He may follow it up with a potion of milk or take a course of chebulic myrobalans with cow's urine; or the patient, without taking any solid food, may drink for a week, the milk and urine of the buffalo, or the milk of the camel for a month or the goat's milk for three months mixed with the three spices.

हरीतकी-सहस्रं वा क्षीराक्षी वा शिलाजतु ॥१५२॥
शिलाजतुविधानेन गुग्गुलुं वा प्रयोजयेत् ।

हरीतकी-सहस्रम् वा अथवा तेष्टे १००० हरिदेनुं सेवन करे। अथवा वह १००० हरिदेका सेवन करे, क्षीराक्षी अथवा दूधनुं सेवन करता पुरुषे अथवा दूधका सेवन करनेवाला पुरुष, शिलाजतु वा शिलाजितने। प्रयोग करे। शिलाजीतका प्रयोग करे, शिलाजतु- अथवा शिलाजितनी अथवा शिलाजीतकी, विधानेन विधिथी विधिसे, गुग्गुलुम् वा गुग्गुलुने। गुग्गुलुका, प्रयोजयेत् प्रयोग करे। प्रयोग करे ॥ १५२ ॥

152-153. Or he may take the course of the Thousand chebulic myrobalans or a course of mineral pitch keeping himself on milk-diet; or he may take a course of gum-gugul in the manner prescribed for mineral pitch.

शृङ्गेरार्द्रकरसः पाने क्षीरसमो हितः ॥१५३॥
तैलं रसेन तेनैव सिद्धं दशगुणेन वा ।

१५२. हितः-मतः (क. ब.)

क्षीरसमः दूधनी समान दूधकी समान मात्रामें मिलाया हुआ, शृङ्गेरार्द्रकरसः आहुने रस अदरकका रस, पाने पीनामा पीनेके लिए, हितः हितकारी छे हितकारी है, तेन एव अथवा तेन अथवा वसी, दशगुणेन दशगुणा दसगुने, रसेन आहुना रसथी अदरकके रससे, सिद्धम् सिद्ध करेयु सिद्ध किया हुआ, तैलम् वा तैल पीनामा हितकारी छे तैल पीनेके लिए हितकारी है ॥ १५३३ ॥

153-154. The juice of green ginger with an equal quantity of milk is beneficial; or oil prepared with ten times the quantity of the juice of green ginger may also be taken.

वातोदरे तैलानि—

दन्तीद्रवन्तीफलजं तैलं दूष्योदरे हितम् ॥१५४॥
शूलानाहविबन्धेषु मस्तुयूपरसादिभिः ।

दूष्योदरे दूष्योदरमां सज्जिपातज उदरमें, शूल-शूल, आनाह-आनाह, आनाह, विबन्धेषु अने भल-अंध थतां और विबन्ध होने पर, दन्ती-द्रवन्ती-दन्ती तथा द्रवन्तीनां दन्ती तथा द्रवन्तीके, फलजम् श्रीरथी उत्पन्न थयेयु फलमे निकाला हुआ, तैलम् तैल तैल, मस्तु-यूप-छडीतु पाणीयूप दहीका पानीयूप, रसादिभिः अने मांसरस मत्स्यदिना अनुपाननी साथे और मांस-रसादिकोंके अनुपानके साथ, हितम् हितकारी छे हितकर है ॥ १५४३ ॥

154-155. The oil of the seeds of the red physic nut and the physic nut taken with whey, soup or meat-juice is beneficial in abdominal disease due to tridiscordance and in colic, constipation and obstipation.

सरलामधुशिग्रूणां बीजेभ्यो मूलकस्य च ॥१५५॥
तैलान्यभ्यङ्गपानार्थं शूलघ्नान्यदिलोदरे ।

१५४३. मस्तु-सक्तु त ।

१५५. सरलामधुशिग्रूणां-सरलामरशिग्रूणां (व.)

अनिलोदरे वातोदरमां वातोदरमें, अभ्यंग-पानार्थम् अभ्यंग तथा पान भाटे उपयोगमां दीयेला अभ्यंग तथा पानके लिए उपयोगमें लिये गये, सरला-थी धूपसरल, मधुशिग्रूणाम् भीक्षु सरला मीठे सहजन, मूल-कस्य च अने मूणानां और मूलीके, बीजेभ्यः बीजभ(शी) छेदेला बीजोंसे निकाले हुए, तैलानि तैला तैल, शूलघ्नानि शूलनाशकरनार आय छे शूलके नाशक होते हैं ॥ १५५३ ॥

155-156. The oils of the seeds of long-leaved pine, drum stick and radish may be used for inunction and potion in abdominal disease of the vata type. They are curative of colic.

कफोदरे परिश्रयोः—

स्तेमित्याहृदिहृत्लासे मन्देऽग्नौ मद्यपाय च ॥१५६॥
अरिष्टान् दापयेन् क्षारान् कफस्त्यानस्थिरोदरे ।
श्लेष्मणो विलयार्थं तु दोषं वीक्ष्य भिषग्वरः १५७

कफ-स्त्यान-धाटा कक्षी युक्त गाढे कफसे युक्त, स्थिर-उदरे तथा कटिन उदरेदरमां तथा कठिन कफोदरमें, स्तेमित्य-स्तिमितता स्तेमित्य अरुचि-अरुचि अरुचि, हृत्लासे भोग भिचली, अग्नौ मन्दे च अने मंदाग्नि थतां और अग्निमान्य होने पर, श्लेष्मणः कक्षी कफको, विलयार्थम् तु पीगणावना भाटे विलीन करनेके लिए, भिषग्वरः श्रेष्ठ वैद्ये श्रेष्ठ वैद्य, दोषम् दोषनी दोषकी, वीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा काके, मद्यपाय मद्यपीनारने मद्यपीनेवालेको, अरिष्टान् अरिष्टो अरिष्ट, क्षारान् तथा क्षारे और क्षार, दापयेन् आपना है ॥१५६-१५७॥

156-157. The best of physicians, on carefully diagnosing the predominant morbid humor, may administer medicated wines and alkalis in stasis, anorexia nausea, dullness of the gastric fire and in alcoholism and the rigid

१५६. मन्देऽग्नौ मद्यपाय च-मन्देऽग्निर्मद्यपाय च (च.)

१५७. मन्देऽग्निर्मद्यपाय च (फ.)

immobile enlargement of the abdomen due to kapha, in order to liquefy the mucus.

कफोदरे क्षारयोगः—

पिप्पलीं तिल्वकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप्पलीम् ।
भल्लातकं शिमुफलं त्रिफलां कटुरोहिणीम् ॥१५८॥
देवदारु हर्षिद्रे द्वे सरलातिविषे वचाम् ।
कुष्ठं मुस्तं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च ॥१५९॥
दधिसर्पिवेणामज्जतैलयुक्तानि दाहयेत् ।
अन्नादूर्ध्वमतः क्षाराद्विडालकपदं पिबेत् ॥१६०॥
मदिरादधिः पण्डोष्णजलारिष्टसुरासवैः ।

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, तिल्वकम् तिल्वक, तिल्वक, हिङ्गु हिङ्गु हींग, नागरम् सूँठ सोंठ, हस्तिपिप्पलीम् गजपीपल, भल्लातकम् बलीदाभा भिलांवा, शिमुफलम् सरणवान्नी शींग सहजनकी सेम, त्रिफलाम् त्रिफला, कटुरोहिणीम् कटु कटुकी, देवदारु देवदारु, द्वे हरिद्रे हण्डर हण्डण्डर हल्ली, दारुहल्ली, सरला- थीड धूपसरल, अतिविषे- अति- वधनी कुणी अलीस, वचाम् वज्र वच कुष्ठम् कूठ, मुस्तम् मोथ मोथा, तथा तथा तथा, पञ्च पांच पांचों, लवणानि च लवण, प्रकल्प्य- बेगा करीने मिलाकर. दधि- अने दही और दही, सर्पिः धी धी वसा- वसा वसा, मज्ज- मज्ज मज्जा, तैलयुक्तानि तथा तैलशी मिश्रित करी तथा तैलसे मिश्रित करके, दाहयेत् आणव जलावे, अन्नात् भोजन भोजनके, ऊर्ध्वम् पछी अनन्तर, अतः आ इस, क्षारात् क्षारभांती क्षारसे, विडालकपदम् एक तोला एक कर्ष. मदिरा- मदिरा मदिरा, दधिमण्ड- दहीतुं जल दहीके पानी, उष्णजल- ठीतुं पाणी गरम जल, अरिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट,

१५८. तिल्वकं—तिलकं (ध.)

१५९. —तिन्दुकं (न. ध.)

१५९. सरलातिविषे—रसाकातिविषे (ध.)

वचाम्—स्थिराम् (ध.)

१६०. अन्नादूर्ध्वमतः—अन्नादूर्ध्व ततः (प.)

दाहयेत्—दाणयेत् (प.)

सुरा- सुरा सुरा, आसवैः अथवा आसवनी साथे अथवा आसवके साथ, पिबेत् पीवे पीवे ॥१५८-१६०॥

158-160. Take long pepper, lodh, asafoetida, dry ginger, elephant pepper, marking nut, fruits of drum stick, the three myrobalans, kurroa, deodar, turmeric, indian berberry, common sal, indian atees, sweet flag, costus, nut-grass, and the pentad of salts; mix all these together and roast it mixed with curds, ghee, animal fat, marrow and oil; take one tola of this alkali after meals, with madira wine, whey, warm water, medicated wine or sura wine.

हृद्रोगं श्वयथुं गुल्मं घ्नीहाशोऽजठराणि च ॥१६१॥
विसृचिकामुदावर्तं वाताघ्नीलां च नाशयेत् ।

हृद्रोगम् ते हृद्रोग वह हृद्रोग, श्वयथुं सोम शोथ, गुल्मम् गुल्म गुल्म, घ्नीहा- घ्नीहा घ्नीहा, अशः- अश अश, जठराणि च उदररोग उदररोग, विसृचिकाम् विसृचिका विसृचिका, उदावर्तम् उदावर्त उदावर्त, वाताघ्नीलां च अने वातजन्य अघ्नीदाने और वातजन्य अघ्नीलाको, नाशयेत् नाश करे छे नष्ट करता है ॥१६१॥

161-161. This will cure stomach disorders, edema, gulma, splenic disorders, piles, abdominal diseases, acute intestinal irritation, misperistalsis and Ashtila (hard tumor) due to vata.

क्षारं चाजकरीषाणां क्षुतं मूत्रविपाचयेत् ॥१६२॥
कार्षिकं पिप्पलीमूलं पञ्चैव लवणानि च ।
पिप्पलीं चित्रकं शुण्ठीं त्रिफलां त्रिवृतां वचाम् ॥१६३॥
द्वौ क्षारौ सातलां दन्तीं खर्णक्षीरीं विषाणिकाम् ।

कोलप्रभाणां वटिकां पिबेत् सौवीरसंयुताम् ॥१६४॥
श्वयथावविपाके च प्रवृद्धे च दकोदरे ।

अजकरीषाणाम् अडरीन्दी लीं डीने। वकरीकी मेगीका,
मूत्रैः च गोमूत्रनी साथे गोमूत्रके साथ, क्षुतम् गाणी
डाढे। परिस्त्रावित किया हुआ, क्षारश्च क्षार क्षार,
विपाचयेत् पडावे। पकावे, पिप्पलीमूल पीपरीमूला
गंडोडा पीपरामूल पञ्च एव च लवणाणि पांथ लवणे।
पांचों लवण, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, त्रिवक्त्र चित्रक
चित्रक, शुण्ठीम् सूंड सोंठ, त्रिफलाम् त्रिफला त्रिफला,
त्रिवृत्ताम् नसे।तर त्रिवृत, वचाम् वच वच, द्वौ क्षारौ
सांभार जवभार सर्जिक्षार यवक्षार, सातलाम् सातला
सातला, दन्तीम् दंतीमूक्ष दंतीमूल, स्वर्णक्षीरीम् दंडुडी
स्वर्णक्षीरी, विपाणिकाश्च यभार दुधेदी उत्तरन, कार्षिकम्
ओ प्रत्येकना ओक तोला यूखुने क्षारभां नाभी इन
प्रत्येकके एक कर्ष चूर्णको क्षारमें डालकर, कोलप्रभाणाश्च
अर्धां तोलानी कोलमात्राकी, वटिकाम् गोली अनावी
ते वटिका कर उसे, श्वयथौ सोभ शोफ, अविपाके च
अपथे अपचन, प्रवृद्धे अने वधेक्षा और बड़े हुए,
दकोदरे च जलोदरभां जलोदरमें, सौवीरसंयुताम्
सौवीर संहित सौवीरसे घोलकर, पिबेत् पीवी
पीवे ॥ १६२-१६४ ॥

162-164. The alkali prepared from the dry dung of the goat should be boiled in cow's urine and then adding one tola each of the roots of long pepper, each of the pentad of salts, long pepper, white flowered ledwort, dry ginger, each of the three myrobalans, turpeth, sweet flag, each of the two alkalis, soap pod, red physic nut, hirty and stinking swallow wort, prepare pills of ½ tola weight each. The pill should be taken mixed with sauveeraka wine in edema, indigestion and advanced type of ascites.

१६४. पिबेत्सौवीरसंयुताम्—कुरवा त्वम्लेन ना पिबेत् (प. फ.)

१६५. च दकोदरे—चोदकोदरे (ब.)

उदरे यवागूयोगः—

भावेतानां गवां मूत्रे षष्टिकानां तु तण्डुलं ॥१६५॥

यवागूं पयसा सिद्धां प्रकामं भोजयेन्नरम् ।

पिबेदिक्षुराणं चानु जठराणां निवृत्तये ॥१६६॥

स्वं स्वं स्थानं व्रजन्त्येवं तथा पित्तकफानिलाः ।

गवाम् मूत्रे गायना मूत्रभां गोमूत्रकी, भावेतानाम्
भावना आपेक्ष भावना दिये गये, षष्टिकानाम् साडीना
माडी, तण्डुलं तु ये।भाभां। चावलोसे, पयसा सिद्धा
दूध पडे सिद्ध करेदी दूधके साथ सिद्ध, यवागूं
यवागूं यवागूं, नरम् उदररोगीने उदररोगी पुरुषको,
प्रकामम् भूय वृत्ति पर्यंत, भोजयेत् पावी खिनावे,
जठराणाञ्च निवृत्तये च अने उदररोगनी निवृत्ति भाटे
और उदररोगकी निवृत्तिके लिए, अनु ते पछी उसके
पश्चात्, इक्षुरसम् शेलडीने। रस ईखका रस, पिबेत्
पावे। पिलावे, तथा एवम् ते प्रभाणे करवाथी ऐसा
करनेसे, पित्तकफानिलाः पित्त उद् अनेवायु पित्त कफ
और वायु, स्वम् स्वम् पेटपेटाना अपने अपने, स्थानम्
व्रजन्ति स्थानभां जाता रहे छे स्थानपर चले जाते
हैं ॥ १६५-१६६ ॥

165-166. The patient may drink, to his heart's content, the gruel prepared in milk of the shastika rice which has been impregnated in cow's urine, and may take a postprandial potion of sugar-cane juice, for the cure of abdominal affections. As a result, the pitta, kapha and the vata return to their natural habitats.

उदरे श्वयम्—

दाह्निनीस्नुक्त्रिवृद्धन्तीचिरबिल्वविपल्वैः ॥१६७॥

शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विषक् ।

१६७. पिबेदिक्षुराणं चानु जठराणां—पिबेदिक्षुराणं चानु जठराणां (प.)

१६८. व्रजन्त्येवं—व्रजन्त्येषां (क.)

१६९. दाह्निनीस्नुक्त्रिवृद्धन्तीचिरबिल्वविपल्वैः—प्रकोपयमानं
याद्विन् उपक्रान्ता सिधर रैः (ग.)

१६७. शाकं गाढपुरीषाय प्राग्भक्तं दापयेद्विषक्—त्रिवृत्तांश्विनी-
दन्तीसुषापृतीकपल्वैः शाकं पचवा प्रयुजित प्राग्भक्तं
गाढवर्चसि (ग.द.घ.)

भिषक् वैद्ये वैद्य, गाढपुरीषाय कः शुभं भणवाणा
रेऽग्निने कठिन मलवाले रोगीको, प्राग्भक्तम् भोजननी
पुत्रे भोजनके पहिले, शङ्खिनी- अ(भ)पुष्टाभक्षी, शङ्खिनी,
रुक्- थेर सेहुं, त्रिवृत नसेतर त्रिवृत, दन्ती- दन्ती
दन्ती, चिरबिल्लादिपल्लवैः यथैव ध्यादिना पादसि वडे
करेहुं छिलबिल आदिकी पत्तियोसे बनाये, शाकम् शाक
शाकको, दापयेत् आपुं देवे ॥ १६७३ ॥

167-167½. The physician may give the patient who passes hard scybalous stools, the leaf-sprouts of thony milk hedge, turpeth, red physicnut, the jungle cork tree etc., made into curries before meals.

ततोऽस्मै शिथिलीभूतवर्चोदोषाय शास्त्रवित् ॥ १६८ ॥
दद्यान्मूत्रयुतं क्षीरं दोषशेषहरं शिवम् ।

शास्त्रवित् शास्त्रने अशुनार वैद्ये शास्त्र जाननेवाला
वैद्य, सतः तयार पछी पश्चात्, अस्मै अने इस, शिथि-
लीभूत-वर्चः-दोषाय अने भण तथा दोष शिथिल
थया छे अने रेऽग्निने ढीले हुए दोष तथा मलवाले
रोगीको, दोष-शेषहरम् आडी रहेला दोषने हर करेनाहुं
शेष दोषका नाशक, मूत्रयुतम् गोमूत्रसहित गोमूत्रयुक्त,
शिवम् उत्थापुडारी कल्याणकारक, क्षीरम् दूध दूध,
दद्यान् आपुं देवे ॥ १६८३ ॥

168-168½. When the morbid humor and scybalous stools have softened, the learned physician may give the patient cow's milk combined with cow's urine. It removes all the remaining morbidity and is beneficial.

उदरे क्षारतैलम्

पार्श्वशूलमुपस्तम्भं हृद्ग्रहं चापि मारुतः ॥ १६९ ॥
जनयेद्यस्य तं तैलं चित्तक्षारेण पाययेत् ।

१६८३ क्षीरं क्षारं (न.प्र.)

,, शिवं-परं (क.)

१६९. पार्श्वशूलमुपस्तम्भं-पार्श्वशूलमुपस्तम्भं (क.)

,, मारुतः-मारुतम् (न.)

१६९३. तं तैलम्-तैलं स (न.)

,, पाययेत्-ना पियेत् (न.)

मारुतः वायु वायु, यस्य अने 'क्षारको', पार्श्वशूलम्
पार्श्वशूलं थूल पार्श्वशूल, उपस्तम्भम् उपस्तम्भ उपस्तम्भ,
हृद्ग्रहम् च अपि अने हृद्ग्रह और हृद्ग्रह, जनयेत्
उत्पन्न करे पैदा करे, तम् तेने उसको, चित्तक्षारेण
चित्तक्षारथी सिद्ध करेहुं चित्तक्षारसे सिद्ध, तैलम् तैल
तैल, पाययेत् पायुं पिलावे ॥ १६९३ ॥

169-169½. In cases where the vata has produced pain in the sides, stiffness and cardiac spasm the physician may give a potion of oil prepared with bal alkali.

तथाऽग्निमन्थस्योनाकपलाशतिलनालजैः ॥ १७० ॥

बलाकदल्यपामार्गक्षारैः प्रत्येकशः क्षुतैः ।
तैलं पक्त्वा भिषग्दद्यादुदराणां प्रशान्तये ॥ १७१ ॥
निर्वर्तते चोदरिणां हृद्ग्रहस्थानिलोद्भवः ।

तथा तथा तथा, प्रत्येकशः क्षुतैः प्रत्येक अलग
अलग आवित करेनाहुं आवेला प्रत्येक अलग अलग
आवित किये गये, अग्निमन्थ- अरुणी अरणी, इयोनाक-
टेंटुं टेंटुं, पलाश- आभरो ढाक, तिलनालजैः तैलनां
उत्पन्नां तैलके तनो, बला- भला बला, कदली-
केला, अपामार्ग- अने अवेला अवेला और
चिचिडा इनके, क्षारैः क्षारो वडे क्षारोंसे, तैलम् तैल
तैल, पक्त्वा पकावीने पकाकर, उदराणाम् उदररोगनी
उदररोगोंके, प्रशान्तये शांतने भाटे शमनके लिए,
भिषक् वैद्ये वैद्य, दद्यात् आपुं देवे, उदरिणाम् आ
तेक्ष्णी उदररोगीओने इस तैलसे उदररोगियोंका,
अनिलोद्भवः वातजनित वातजन्य, हृद्ग्रहः च हृद्ग्रह
पक्षु हृद्ग्रह मी, निर्वर्तते भरी अथ छे नष्ट होता
है ॥ १७०-१७१३ ॥

170-171½. In the same manner, the physician may administer oil prepared successively with each of the alkalis prepared from wind-killer, indian valerian, palash, til stalks, heart-leaved sida, plaintain and rough chaff for the cure of abdominal disease; By means

of this medication, the cardiac spasm due to vata occurring in persons suffering from abdominal disease is cured.

उदरे एरण्डतैलम्—

कफे वातेन पित्तेन ताम्भ्यां वाऽप्यावृतेऽनिले ॥१७२॥
बलिनः स्वौषधयुतं तैलमेरण्डजं हितम् ।

वातेन वात वायुसे, पित्तेन अने पित्तयी और पित्तसे, कफे कफसे. ताम्भ्याम् वा अथवा पित्त अने कफसे या पित्त और कफसे, अनिले अपि वायु वायुसे, आवृते आवृत यथा आवृत होने पर. बलिनः बलवान् उदररोगीने बलवान् उदररोगीको, स्वौषधयुतं ते ते दोषना नाशक औषधयुक्ता युक्त उस उस दोषके नाशक औषधोंसे युक्त, एरण्डजम् ओर एण्डु एरण्डका, तैलम् तेल तैल, हितम् हितकारी के हितकर ॥ १७२ ॥

172-173. In conditions where the kapha is overlaid with vata and pitta or where the vata is overlaid with the kapha and pitta, castor oil combined with appropriate adjuvants is beneficial if the patient is strong.

उदरे वस्तयः—

सुविरिको नरो यस्तु पुनराध्मापितो भवेत् ॥१७३॥
सुस्निग्धैरम्ललवणैर्निरुहैस्तमुपाचरेत् ।

सुविरिकः जेने सारी रीते विरेचन थयुं होय ओया अच्छी तरहसे विरिक्त हुआ, यः तु जे जो, नरः मनुष्य पुरुष, पुनः पुनः पुनः, अध्मापितः अध्मान-युक्त अध्मानयुक्त, भवेत् थाय तो होवे तो, तम् तेने उसका, सुस्निग्धैः सारी रीते स्नेहवाया अच्छी प्रकारसे स्निग्ध, अम्ललवणैः आटा तथा आटा अम्ल और लवण, निरुहैः निरुहयुक्त अने नडे निरुहवस्तियोंसे, उपाचरेत् उपचार करे ॥ १७३ ॥

१७३. पुनराध्मापितो भवेत्—पुनराध्मानाहतम् (ख. न. न.)

॥ अध्मापितो भवेत्—आध्मापिते तु तम् (क.)

॥ भवेत्—निष्क (घ.)

१७३. उपाचरेत्—उपाचरेत् (ग.)

173-174. The person who, even after being well purged, suffers again from distension of the abdomen, should be treated with evacuative enemata prepared out of unctuous, acid and salt articles.

सापस्तम्भोऽप वा वायुराध्मापयात् य नरम् ॥१७४॥
तीक्ष्णैः स्नग्धैरगोमूत्रैर्वस्तिभिस्तमुपाचरेत् ।

यम् नरम् अथवा जे मनुष्यने या जिन पुरुषको, सापस्तम्भः अपि रक्ताया आधेक्षा होवा जता पक्ष कपसे बांधने पर मी, वायु वा वायु वायु, आध्मापयति आध्मानयुक्त करे जे आध्मान करता है, तम् तेने उसका, स्नग्धैः स्नग्धैः स्नग्धैः, गोमूत्रैः तथा गोमूत्रयी युक्त तथा गोमूत्रयुक्त, तीक्ष्णैः तीक्ष्ण तीक्ष्ण, वस्तिभिः वस्तिभिः वस्तिभिः, उपाचरेत् उपचार करे ॥ १७४ ॥

174-174. Or if the vata causes intestinal stasis and abdominal distension, the physician should treat that patient with enema prepared with acute substances and mixed with alkali and cow's urine.

उदर विप्रयोगः—

क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे चाप्रशाम्यति ॥१७५॥
ज्ञातीन् ससुहृदो दारान् ब्राह्मणाभृपतीन् गुरुन् ।
अनुज्ञाप्य मित्रं कर्म विद्व्यात् संशयं भुवन ॥१७६॥

क्रियातिवृत्ते जे काष्ठ उदररोग (विद्वत्साधने गलुकारतो) न होय चिकित्साको कांय जाने पर त्रिदोषे अने त्रिदोषजन्य त्रिदोषजन्य, जठर च उदररोग उदररोगका, अप्रशाम्यति न मटतो होय तो समन न होनेपर, ससुहृदः मित्रो-सहित मित्रसहित, ज्ञातीन् कुटुम्बी आ स्वजन, दारान् आ औरत, ब्राह्मणान् ब्राह्मणों, भृपतीन् भृपतीन्

१७५. क्रियातिवृत्ते जठरे त्रिदोषे—क्रियातीते त्रिदोषे च जठरे (घ.)

राज्या राजाओं, गुरुन् अने वडीलोनी और गुरुओंकी, अनुज्ञाप्य रत्न दर्शने अनुमति ले कर, संज्ञायम् रोगीना जवन विषे आशंका रोगीके जीवनमें आशंका भुवन उड़ी कहकर, विषम् वैद्य वैद्य, कर्म चिकित्सा चिकित्सा, विद्वद्यात् करवी करे ॥ १७५-१७६ ॥

175-176. When the abdominal disease due to the gathering of fluid has gone beyond the stage of treatment or if the humoral tridiscordance has not got subdued, the physician should summon the patient's kinsmen, well wishers, wives, brahmins, state authorities, the caste and elders and speak to them about the precarious condition of the patient.

अक्रियायां धुवो मृत्युः क्रियायां संशयो भवेत् ।
एवमारुग्याय नस्येदमनुज्ञातः सुहृद्गणैः ॥ १७७ ॥
पानभोजनसंयुक्तं विषमस्मै प्रयोजयेत् ।

अक्रियायाम् चिकित्सा न करवाथी चिकित्सा न करनेसे, मृत्युः धुवः मृत्यु अवश्य छे मृत्यु निश्चित है, क्रियायाम् अने चिकित्सा करवाथी और चिकित्सा करनेसे संशयः भवेत् संशय रहे छे आशंका है एवम् इदम् आरुग्याय अने प्रमाथी आ पात उड़ीने इस प्रकार इस बातका कहकर, तस्य सुहृद्गणैः तेना हितेच्छु-ओनी उसके सुहृद्गणोंसे, अनुज्ञातः रत्न भेगवी वैद्य अनुज्ञा पाकर वैद्य, अस्मै आ दरदी भाटे इस रोगीके लिए, विषम् विषने विषका, पानभोजनसंयुक्तम् पान तथा भोजननी साथे भेगवी पान तथा भोजनके साथ मिलाकर, प्रयोजयेत् प्रयोग करवा प्रयोग करे ॥ १७७ ॥

177-177½. If not treated, the patient's death is certain. But if treated by poison-therapy he may have a chance to survive. Having spoken

१७७½. प्रयोजयेत्-प्रयोगयेत् (व.)

thus and being permitted by the patient's well-wishers to proceed, he must administer poison to the patient combined with his food and drink.

यस्मिन् वा कुपितः सर्पो विसृजेद्वि फले विषम् १७८
भोजयेत्तदुदरिणं प्रविचार्य मिषग्वरः ।

यस्मिन् फले वा न् इणम् जिस फलमें, कुपितः सर्पः कुपित थयेदो सर्प कुपित सांप, विषम् विष अपने विषको, विसृजेत् भूके छोड़े, तद् हि ते इव उत फलको, मिषग्वरः श्रेष्ठ वैद्य श्रेष्ठ वैद्य, प्रविचार्य विचार करीने अच्छी प्रकारसे सोचकर, उदरिणम् उदररोगवाला ने उदरके रोगीको, भोजयेत् भोजन करवा खिलावे ॥ १७८ ॥

178-178½. The physician, after full consideration, should ask the patient to eat a fruit which has been bitten by an enraged cobra and in which its poison has been deposited.

तेनास्य दोषसङ्घातः स्थिरो लीनो विमार्गः ॥ १७९ ॥
विषेणाशुप्रमाथित्वादाशु भिन्नः प्रवर्तते ।

प्रमाथित्वात् प्रमाथीपणाने दीधे प्रमाथी होनेके कारण, तेन ते उस, विषेण विषथी विषसे, अस्य ओने उसका, स्थिरः स्थिर थयेदो स्थिर, लीनः धुय पायेदो लीन, विमार्गः अने विमार्गम् गयेदो और विमार्गमें गया हुआ, दोषसङ्घातः दोषोंने समूह दोषसमूह, आशु शीघ्र शीघ्र, भिन्नः भेदाधने भिन्न होकर, प्रवर्तते भड़ार आने छे बाहिर निकलता है ॥ १७९ ॥

179 179½. The accumulated morbidity in the patient's abdomen which has become firm mixed with the body-elements and has spread in the wrong channel, gets agitated by this poison and then getting broken up, immediately flows out.

१७९½ भोजयेत्-भक्षयेत् (व.)

विवेण हृतदोषं तं शीताम्बुपरिषेचितम् ॥१८०॥
पाययेत् भिषग्दुग्धं यवागूं वा यथाबलम् ।

विवेण विषथी विषप्रयोगसे, हृतदोषम् नेना दोषो
हराई गया होय जिसके दोष निकल गये हों, शीताम्बु-
अने दुग्ध जलसे, परिषेचितम् नेना
परिषेक करवाभा आये होय अथवा जिस पर परिषेचन
क्रिया हो ऐसे, तम् ते रोगीने उस रोगीको, भिषक्
वैद्य वैद्य, दुग्धम् दूध दूध, यवागूं वा अथवा यवागूं
या यवागूं, यथाबलम् अथ प्रमाणे बलके अनुसार,
पाययेत् पायी पिलावे ॥ १८० ॥

180-180½. When his morbidity has
been eliminated by the poison, he
should be given an affusion-bath with
cold water and made to drink milk or
barley-gruel according to capacity by
the physician.

त्रिवृन्मण्डूकपर्णयोश्च शाकं सयववास्तुकम् ॥१८१॥
भक्षयेत् कालशाकं वा स्वरसोदकसाधितम् ।
निरम्ललवणस्नेहं स्निग्धास्निग्धमनन्नभुक् ॥१८२॥
मासमेकं ततश्चैव वृषितः स्वरसं पिबेत् ।

सयववास्तुकम् अथ अथवा यव वथुए, त्रिवृत्-
नसेतर त्रिवृत्, मण्डूकपर्णयोः च तथा मण्डूकपर्णीनां
तथा मण्डूकपर्णीके, शाकम् शाक शाक, कालशाकम् वा
अथवा कालशाक अथवाभांथी काई अथ शाकने
अथवा कालशाक इनमेंसे किसी एक शाकको, स्वरसोदक-
पोताना स्वरसथी अपने रसके पानीसे, साधितम्
पकायी पकाकर, निरम्ललवणस्नेहम् अथवा लवण अने
स्नेहथी रहित खटाई नमक और स्नेहरहित, स्निग्धास्निग्धम्
पूरेपूरे आइल के नहि आइल ते शाक पूरा पके या
न पके हुए उस शाकको, अनन्नभुक् सन् अन्न नु अक्षय
न करता रोगीने अन्नसेवन न करता हुआ रोगी, एकम्
मासम् अथ मास पर्यंत एक मास तक, भक्षयेत्
भातुं खावे, ततः च अने ते अरसाभां न्यारे और उस
समयमें जब, वृषितः तरसे या तयारे प्यास लगे

१८२ ॥ वृषितः-त्रिवृत्: (५.)

तय, स्वरसम् एव तेने स्वरस उनका स्वरस ही,
पिबेत् पीवे पीवे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182½. For a month afterwards,
he should be given the curry prepared
of turpeth, indian pennywort, barley
and white goosefoot, or of the jute
plant cooked in the decoction of the
jute plant and water without mixing
either acid or salt or unctuous articles.
He should not eat any food at all and
when thirsty, he should drink this
very decoction.

एवं विनिर्हते दोषे शाकैर्मासात् परं नतः ॥१८३॥
दुर्बलाय प्रयुञ्जीत प्राणभृत् कारभं पयः ।

मासात् अथ मासभां एक मासमें, एवम् अ-
रीते इस प्रकार, शाकैः शाकवडे शाकके सेवनसे, दोषे
दोष दोषके, विनिर्हते हर यथा निर्हरण होनेपर, ततः
ते उसके, परम् पछी अनंतर, दुर्बलाय दुर्बल रोगीने
दुर्बल रोगीको, प्राणभृत् प्राणधारण करवावना ३ प्राणपोषक,
कारभम् शिंदीनुं ऊंटनीका, पयः दूध दूध, प्रयुञ्जीत
आपुं देवे ॥ १८३ ॥

183-183½. When thus the morbidity
has been eliminated by these curries
for a month, the weak patient should
then take the strengthening milk of
the camel.

वद्वक्षतान्त्रयोः शल्यकर्म-

इदं तु शल्यहर्तृणां कर्म स्याद्दृष्टकर्मणाम् ॥१८४॥

दृष्टकर्मणाम् अथ शल्यकर्म अथ अथ दृष्टकर्म,
शल्यहर्तृणाम् शल्यहर्तृणुं शल्यहरण करनेवालोंका, तु
तो तो, इदम् अथ यह, कर्म कर्म काम, स्यात् अ-
हे ॥ १८४ ॥

184. The following is the treatment
to be performed by the practical oper-
ative surgeon.

वामं कुक्षिं स्थापयित्वा नाभ्यधश्चतुरङ्गुलम् ।

मात्रायुक्तेन शस्त्रेण पाटयेन्मतिमान् मिषक् ॥१८५॥

मतिमान् भुद्धिमान् मतिमान्, मिषक् वैद्य वैद्य, नाभ्यधः नाभिनी नीचे नाभिके नीचे, वामम् अग्रा बायी, कुक्षिम् पेटना भागने कुक्षिको, चतुरङ्गुलम् चार आंगुल चार अंगुल, मापयित्वा छोड़ीने छोड़कर, मात्रायुक्तेन योग्य प्रमाणवाला मात्रायुक्त, शस्त्रेण शस्त्रसे, पाटयेन् चीरे करवे चीरा दे ॥ १८५ ॥

185. The skilful surgeon should make an incision of the measure of four fingers-breadth on the left side of the abdomen below the umbilicus with the appropriate cutting instrument.

विपाट्यान्त्रं ततः पश्चाद्वीक्ष्य बद्धक्षतान्त्रयोः ।

सर्पिषाऽभ्यज्य केशादीन्वमृज्य विमोक्षयेत् ॥१८६॥

मूर्च्छनाद्यच्च संमूढमन्त्रं तच्च विमोक्षयेत् ।

अन्त्रम् आंतर्यामि आंतपर विपाट्य-चीरे पाड़ी चीरा दे कर, ततः पश्चात् ते पछी फिर, वीक्ष्य भराभर ओझने अच्छीप्रकार देखकर, सर्पिषा अभ्यज्य वी योपड़ी वी चुपड़कर, बद्ध-क्षतान्त्रयोः बद्ध-क्षत आंतके कारणभूत, केशादीन् केश बगेरेने बाल आदिको, अवमृज्य साफ करीने साफकर, विमोक्षयेत् छोड़ी नाभवा निकाल दे, यत् च अने ने आंतर्युं और जो आंत, मूर्च्छनात् मणी भवाथी मूर्च्छनासे, संमूढम् इसाध गयुं होय फंस गयी हो, तत् च ते उस, अन्त्रम् अन्त्रने आंतको भी, विमोक्षयेत् छोड़ पाउनु अलग करे ॥ १८६ ॥

186-186½. Having opened the abdomen and then carefully examining the intestines for obstruction or perforation of the intestines and anointing them with medicated ghee and clearing the hair or other substances in them, the intestines should be put back. The

१८६½. च विमोक्षयेत्-चावमोक्षयेत् (छ.)

intestines which have been benumbed due to obstruction should be released.

छिद्राण्यन्त्रस्य तु स्थूलैर्दंशयित्वा पिपीलिकैः ॥१८७॥

बहुशः संगृहीतानि ज्ञात्वा चित्त्वा पिपीलिकान् ।

प्रतियोगैः प्रवेद्यान्त्रं प्रेयैः सीव्येद्वज्रं ततः ॥१८८॥

अन्त्रस्य आंतर्यामि आंतके, छिद्राणि तु छिद्रोने छिद्रोंको तो, स्थूलैः मोटा बड़े, पिपीलिकैः मूँडापथी मकौडोंसे, दंशयित्वा करआभ्या पछी दंश करानेके बाद, बहुशः अन्त्रनां छिद्रोना ने छोडा अनेक जगह पर, संगृहीतानि भराभर ओझा गयेवा ठीक जुड़े हुए, ज्ञात्वा मणुने जानकर, पिपीलिकान् मूँडापथी मकौडोंको, चित्त्वा छोपीने काटकर, प्रतियोगैः उलटा उभं वडे विपरीत कर्मसे, अन्त्रम् आंतर्यामि आंतको, प्रवेद्य अंदर प्रवेश करावीने अंदर प्रविष्ट कराके, ततः ते पछी फिर, प्रेयैः सोध वडे सूईसे, वज्रम् मणुने वज्रको, सीव्येत् सीवी देवुं सी देवे ॥ १८७-१८८ ॥

187-188. And if there is perforation of the intestines, the part should be made to be bitten by big black ants and seeing that the perforation is well closed by the firm bites taken by the ants their bodies must be cut off. Then putting the intestines back in their place, the abdominal skin should be sutured with the needle.

जलोदरे शस्त्रकर्म—

तथा जातोदकं सर्वमुदरं व्यधयेद्विषक् ।

वामपार्श्वे त्वघो नाभेर्नाडीं दत्त्वा च गालयेत् ॥१८९॥

तथा ते प्रमाणे उस प्रकार, मिषक् वैद्य वैद्य, सर्वम् सधुना सर्व प्रकारके, जातोदकम् नेमा पाणुने

१८८. प्रतियोगैः-प्रतीगोत्रैः (घ. घ.)

„ प्रेयैः-प्रेयैः (घ. प.)

१८९. व्यधयेत्-व्याधयेत् (घ.)

„ वामपार्श्वे-वामभागे (घ. घ.)

पेयं ययुं छे ओदां जल उत्पन्न हुए, उदरस्य उदरेने
उदरको, नामे: तु नाभिनी नीचे नाभिके नीचे, बाय-
पार्श्वे जला पडभाभा बाये पार्श्वमें, व्यषयेन वीटवुं
वेध करे, नाडीम् च अने नाडीने और नाडी, दत्त्वा
दगाडीने लगाकर, गालयेत् पण्णु डाढवुं परित्तावण
करे ॥ १८९ ॥

189. In case of formation of fluid
in all kinds of abdominal diseases, the
physician should tap the abdomen on
the left side below the umbilicus and
drain the fluid by inserting a canula
into it.

विस्त्राव्य च विमृज्यैतद्वेष्टयेद्वाससोदरम् ।
तथा बस्तिविरेकाद्यैर्मलानं सर्वं च वेष्टयेत् ॥ १९० ॥

विस्त्राव्य जल डाढी जलका विस्त्रावण करके, विमृज्य
च लायथी दगाडीने मर्दनकरके, एतत् उदरस्य ओ
उदरेने इस उदरको, वाससा पश्चयेन कपडेंसे, वेष्टयेत्
वीटवुं लपेट दे, तथा तेभ्य उसीप्रकार, बस्ति- भक्ति
बस्ति, विरेकाद्यैः विरेचन मयादिथी और विरेचन
आदिसे, म्लानम् नभी मयेलां क्षीण हुए, सर्वम् च
सधना उदरेने नभी उदरोंको, वेष्टयेत् पश्चयेन वीटवुं
लपेट दे ॥ १९० ॥

190. Having drained all the fluid
by pressure on all sides, the abdomen
should be tied with a tight cloth-
bandage; and whenever the abdomen
is retracted by enemata, purgation or
similar measures, it should be similarly
tightly bandaged.

निःसृते लङ्घितः पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ।
अतः परं तु पणमासान् क्षीरवृत्तिर्भवेन्नरः ॥ १९१ ॥

१९० विस्त्राव्य-निःस्त्राव्य (घ.)

,, विस्त्राव्य च विमृज्यैतत्-निःस्त्राव्य च विमृज्यैतत् (ङ.)

१९१. अस्नेहलवणां-सस्नेहलवणां (प.)

निःसृते जल डाढया पछी जलके निर्हरण होने पर,
लङ्घितः सन लंघन करेला रेणुकीके लंघन किया हुआ
गेनी, अस्नेहलवणां स्नेह तथा लवणुरहित जेह और
लवणुरहित, पेयाम् पेयानुं पेया, पिबेत् पान करवुं पीवे,
अतः परम् तु ओ पछी इसके बाद, नरः भनुष्ये पुरुष,
पणमासान् च छ मास पर्यंत छः माह तक, क्षीरवृत्तिः
दूधने आहार करनेपर दूधका सेवन करनेवाला, भवेत्
ययुं छे ॥ १९१ ॥

191. When all the fluid is drained,
the patient having fasted, should drink
thin gruel free from unctuous article
or salt. After that for six months, he
should live on a milk diet alone.

त्रीन् मासान् पयसा पेयां पिबेत् त्रींश्चापि भोजयेत् ।
श्यामाकं कोरदूषं वा क्षीरेणालवणं लघु ॥ १९२ ॥
नरः संवत्सरेणैवं जयेत् प्राप्तं जलोदरम् ।

त्रीन् मासान् त्रय मास पर्यंत तीन माह तक,
पयसा दूधसहित दूधसे, पेयाम् पेया पेया, पिबेत् पीवी
पीवे, त्रीन् च अपि अने त्रय मास पर्यंत तीन महीनों
तक, अलवणम् लघु लवणुरहित लघु नमकरहित लघु,
श्यामाकम् साभा सांवा चावल, कोरदूषम् वा डे
डाढरानु या कोदों, क्षीरेण दूधसहित दूधके साथ,
भोजयेत् भोजन करवुं खावे, एवम् आ प्रमाणे करवाथी
इस तरह करनेसे, नरः भनुष्य पुरुष प्राप्तम् थयेला उत्पन्न
हुए, जलोदरम् जले करने जलोदरको, संवत्सरेण ओछ
वर्षे एक सालमें, जयेत् अंत छे जीतता है ॥ १९२ ॥

192-192. For three months more
he may take thin gruel with milk and
for a further period of three months

श्यामाकं कोरदूषं वा क्षीरेणालवणं लघु-सकोरदूषं श्यामाकं

पयसाऽलवणं नरः (घ.)

,, श्यामाकं कोरदूषं वा-सकोरदूषं श्यामाकम् (ग.)

,, क्षीरेणालवणं लघु-क्षीरेण लघुभोजनः (ख. ड.)

,, -पयसाऽलवणं नरः (घ.)

१९२. नरः संवत्सरेणैवं जयेत्प्राप्तं जलोदरम्-संवत्सरेणावजये-

त्प्राप्तं चैवं जलोदरम् (घ.)

he may take light diet of sanwa and common millets, mixed with milk and without salt. The patient taking the course of milk-diet in this way for a year will subdue the condition of accumulation fluid in the abdomen (ascitis).

उदरे क्षीरस्य प्रशस्तत्वम्—

प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् ॥१९३॥

दोषानुबन्धरक्षार्थं बलस्थैर्यार्थमेव च ।

प्रयोगापचिताङ्गानां हितं ह्युदरिणां पयः ।

सर्वधातुक्षयार्तानां देवानाममृतं यथा ॥१९४॥

सर्वेषाम् च सधना स्य, प्रयोगाणाम् प्रयोगेने प्रयोगोके, अनु अति बाद, दोष-अनुबन्ध- दोषना अनुबन्धमाथी दोषके अनुबन्धसे, रक्षार्थम् अथवा भाटे रक्षाके लिए बल-स्थैर्यार्थम् च एव तथा अलनी स्थिरता भाटे और बलकी दृढताके लिए, क्षीरम् प्रयोजयेत् दूधने प्रयोगे उदरे दूधका प्रयोग करे, हि उदरे के क्योंकि, देवानाम् देवाने देवोंको. यथा जेम जैसे, अमृतम् अमृत हितकर छे अमृत हितकर है, प्रयोगापचिताङ्गानाम् तेम प्रयोगेथी क्षीर शरीरवाणा वैसे प्रयोगोंके कारण क्षीण शरीरवाले, सर्व-धातु-क्षयार्तानाम् तथा सधना धातुओंना क्षयथी पीडायेना सब धातुओंके क्षयसे पीडित, उदरिणां- उदरेगीओने उदररोगियोंके लिए, पयः दूध दूध, हितम् हितकर छे हितकर है ॥१९३-१९४॥

193-194. After taking all the medications, the course of milk-diet should be resorted to for preventing the occurrence of the sequela of the morbid humor and also for the maintenance of the patient's strength. Milk is wholesome to the patient suffering from abdominal disease and whose body is emaciated consequent upon the procedure of treatment, as also to persons afflicted

with the loss of all body-elements, and is to them what nectar is to the gods.

अध्यायोक्त्यसंग्रहः—

तत्र श्लोकौ—

हेतुं प्राग्रूपमष्टानां लिङ्गं व्याससमासतः ।

उपद्रवान् गरीयस्त्वं साध्यासाध्यत्वमेव च ॥१९५॥

जाताजाताम्बुलिङ्गानि चिकित्सां चोक्तवानृषिः ।

समासव्यासनिर्देशैरुदराणां चिकित्सिते ॥१९६॥

तत्र श्लोकौ ते विषयमा उपसंहारना ये श्लोकौ छे के उस विषयमें उपसंहारके दो श्लोक हैं कि, अष्टानाम् आः उदरेगोनां आठों उदररोगोंके, व्यास-समासतः विस्तार तथा संक्षेपथी विस्तार और संक्षेपसे, हेतुम् उदरे हेतु, प्राग्रूपम् पूर्ण रूप पूर्व रूप, लिङ्गम् लक्षण, उपद्रवान् उपद्रवो उपद्रव, गरीयस्त्वं उष्ट-साध्यतः कृच्छ्रसाध्यता, साध्य-असाध्यत्वम् च एव साध्यतः असाध्यतः साध्यता असाध्यता, जात-अजात-अम्बु-लिङ्गानि अतोदक तथा अअतोदक उदरनां लक्षणो जातोदक तथा अजातोदकके लक्षण, समास-व्यासनिर्देशः अने संक्षिप्त तथा विस्तृत निर्देशो वडे और संक्षेप तथा विस्तारयुक्त कथनसे, चिकित्सां च चिकित्सा पक्षे चिकित्सा भी, ऋषिः ऋषिओ ऋषिने, उदराणाम् चिकित्सिते उदरचिकित्सित अध्यायमा उदरचिकित्सित अध्यायमें, उक्तवान् उक्ता छे कहे हैं ॥ १९५-१९६ ॥

Here are the two recapitulatory verses—

195-196. The etiology, premonitory symptoms, signs and symptoms of the eight kinds of abdominal diseases in extenso and in brief, complications, seriousness, curability and incurability, characteristics of slight and full formation of fluid and treatment in brief as well as in extenso have all been described by the sage, in this chapter on the Therapeutics of Abdominal disease.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते चिकि-
त्सास्थाने उदरचिकित्सितं नाम

त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

इति आ प्रभाषे इम प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रथेला अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे अने चरकभी
प्रतिसंस्कार पायेला आ शास्त्रभा और चरकके
द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, अप्राप्ते अप्राप्त अप्राप्त
दृढबलसंपूरिते अने दृढबले पूरा करेला और दृढबलसे
पूरित किये गये, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान विषे
चिकित्सास्थानमें उदरचिकित्सितम् 'उदरचिकित्सित'
'उदरचिकित्सित'. नाम नामने। नामका, त्रयोदशः
तेरभे। तेरहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण थयो।
अध्याय समाप्त हुआ ॥ १३ ॥

13. Thus in the section on therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka the thirteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Abdominal disease' which was found missing and has been reconstructed by Dridhabala, is completed.

चतुर्दशोऽध्यायः ।

चौदमो अध्याय अध्याय चौदहवाँ

Chapter XIV

अर्शश्चिकित्सितोपक्रमः—

अथातोऽर्शश्चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हुवे अलीथी अब आगे, अर्शश्चि-
कित्सितम् 'अर्शश्चिकित्सित' नामना अध्यायानु-
'अर्शश्चिकित्सित' नामके अध्यायका, व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करुं व्याख्यान करेंगे ॥ १ ॥

भगवान् भगवान् भगवान्, आत्रेयः आत्रेये आत्रे-
यने, इति ह आ विषयमा नीये प्रभाषे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स्माह कहेंगे के कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the chapter entitled the Therapeutics of Piles.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अर्शोविषये आत्रेयं प्रत्यग्निवेशस्य प्रश्नाः—

आसीनं मुनिमव्यग्रं कृतजाप्यं कृतक्षणम् ।

पृष्ठवानर्शसां युक्तमग्निवेशः पुनर्वसुम् ॥ ३ ॥

प्रकोपहेतुं संस्थानं स्थानं लिङ्गं चिकित्सितम् ।

साध्यासाध्यविभागं च तस्मै तन्मुनिरब्रवीत् ॥४॥

अव्यग्रम् अव्यग्र स्वस्थ, कृतजाप्यम् जेले नप
करी लीघा छे ओवा जप किये हुए कृतक्षणम् अने जेले
अवकाश लीघा छे ओवा और जिसने अवसर निकाला
है ऐसे, आसीनम् जेठेला बैठे हुए, पुनर्वसुम् पुनर्वसु
पुनर्वसु, मुनिम् मुनिने मुनिको, अग्निवेशः अग्निवेशे
अग्निवेशने, अर्शसां हरसना अर्शोंके बारेमें, युक्तम्
प्रकोपनां कारण वगेरे प्रकोपके हेतु आदि, पृष्ठवान्
पूछ्या पूछा, तस्मै तेने उसको, प्रकोपहेतुम् प्रकोपनु
कारण प्रकोपका हेतु, संस्थानम् आकृति आकार स्थानम्
स्थान उत्पत्तिस्थान, लिङ्गम् लक्षण लक्षण, चिकित्सितम्
चिकित्सा चिकित्सा, साध्य-असाध्य-विभागम् च अने
साध्य असाध्यने विभाग और साध्य असाध्यका
विभाग, तत् ते सधुं वह सब, मुनिः मुनिने मुनिने,
अब्रवीत् कहेंगे बतलाया ॥ ३-४ ॥

3 4. Agnivesa questioned the tran-
quil sage Punarvasu who was seated at
ease after having finished his prayers,
concerning the entire subject of piles.
The sage described to him (Agnivesa)
the etiological factors, the shape, the
seat of affection, signs and symptoms,
treatment and the classification of cu-
rable and incurable varieties of piles.

3 आसीनं मुनिमव्यग्रं-युक्तमसीनमव्यग्रं (य)

४ युक्तमग्निवेशः-युक्तिमग्निवेशः (य)

४ साध्यासाध्यविभागं-साध्यासाध्यविशेषांश्च (य)

५ विभागं च-विभागान्श्च (य)

अर्शसां द्विविधो मेदः, सहजानामर्शसां निमित्तम्—

इह खल्वग्निवेश ! द्विविधान्यर्शांसि-कानिचित् सहजानि, कानिचिज्जातस्योत्तरकालजानि । तत्र बीजं गुदवलिबीजोपतप्तमायतनमर्शसां सहजानाम् । तत्र द्विविधो बीजोपतप्तौ हेतुः-मातापित्रोरपचारः, पूर्वकृतं च कर्मः तथाऽन्येषामपि सहजानां विकाराणाम् । तत्र सहजानि सह जातानि शरीरेण, अर्शासीत्यधिमांसविकाराः ॥ ५ ॥

इह खलु अर्शो यदा, अग्निवेश ! हे अग्निवेश ! हे अग्निवेश !, द्विविधानि- ये प्रकारे दो प्रकारके, अर्शांसि- ६२२५ ७५ अर्श होते हैं, कानिचित् ३८६५७५ कोई, सहजानि- २६७५ सहज, कानिचित् ७५ ३८६५७५ और कोई, जातस्य उत्तरकालजानि ७५-७५ ५७५ उत्पन्न थाय ७५ जन्मके बाद उत्पन्न होते हैं, तत्र तेभ्योर्मां उनमें, गुदवलि-बीज-उपतप्तम् दोषवाला गुदवलीना उत्पादक बीजके साथ सम्बन्धको प्राप्त हुआ, बीजम् दोषवर्गर्तुं शरीरर्तुं उत्पादक बीज दोषरहित पुरुषका उत्पादक बीज, सहजानाम् २६७५ सहज अर्शसाम् ६२२५ अर्शका, आयतनम् ३८२५ ७५ कारण है, बीज-उपतप्तौ- दोषवर्गर्तुं बीजने दोषवाला बीजके साथ सम्बन्ध होनेमें, मातापित्रोः मातापितार्तुं मातापिताका, अपचारः अयोग्य आचरण, पूर्वकृतम् तथा पूर्वजन्मर्तुं आचरेतुं तथा पूर्वजन्ममें किया हुआ, कर्म च ३८२५ कर्म, द्विविधः ७५ ७५ प्रकारने इन दो प्रकारका, हेतुः ७५ ७५ हेतु है, तथा तेभ्यो एवं, अन्येषाम् अपि ७५ ५७५ दूसरे भी, सहजानाम् २६७५ सहज, विकाराणाम् रोगोने तेभ्यो ७५ प्रकारने ७५ ७५ रोगोंका वही दो प्रकारका हेतु है, तत्र त्यां वहां, शरीरेण शरीरनी शरीरके सह साथे साथ, जातानि उत्पन्न अथवा ६२२५ उत्पन्न हुए अर्शों, सहजानि २६७५ सहज अर्शांसि ६२२५ ७५ ७५ अर्श कहते हैं, इति ७५ ये, अधिमांस-विकाराः अधिमांस-विशेष ७५ अधिमांस विशेष हैं ॥ ५ ॥

5. O, Agnivesa! there are two kinds of piles; some are congenital; and some are acquired i. e. developed during the course of one's life. The cause of congenital piles is the vitiation of the embryonic cell forming the anal folds. There are two factors which go to vitiate the embryonic cells. Firstly, there are the indiscretions in diet and action of the mother and father; and secondly the evil action done by one-self in the past births. This rule holds good in all other congenital diseases. 'Congenital' means those disorders that come with birth. 'Piles' means disorder characterized by growth of flesh.

अर्शसामुत्पत्तिक्षेत्रम्, अर्शसामधिष्ठानभूता धातवश्च—

सर्वेषां चार्शसां क्षेत्रं—गुदस्यार्धपञ्चमाङ्गुलावकाशे त्रिभागान्तरास्तिक्षो गुदवलयः क्षेत्रमिति; केचित्तु भूयांसमेव देशमुपदिशन्त्यर्शसां—शिश्नमपत्यपथं मलतालुमुखनासिकाकर्णाक्षिबर्त्मानि त्वक् चेति । तदस्त्यधिमांसदेशतया, गुदवलिजानां त्वर्शासीति संज्ञा तन्त्रेऽस्मिन् । सर्वेषां चार्शसामधिष्ठानं—मेदो मांसं त्वक् च ॥ ६ ॥

सर्वेषाम् च सधना और सब प्रकारके, अर्शसाम् ६२२५ अर्शोंका, क्षेत्रम् क्षेत्र स्थान, गुदस्य गुदना गुदके, अर्धपञ्चम- साधनार साठेचार, अङ्गुलावकाशे अङ्गुलना अवकाशर्तुं अङ्गुलके अवकाशमें, त्रिभागान्तराः दोह दोह अङ्गुलने अंतरे रहेली देह देह अङ्गुलके अन्तरमें स्थित, तिष्ठः त्रयु तीन, गुदवलयः गुदवलीयो गुदाकी वलियां, क्षेत्रम् इति क्षेत्र ७५ क्षेत्र है, केचित्तु ७५ ३८६५७५ ते। कोई तो, भूयांसम् एव देशम् अधिक प्रदेशने अधिक प्रदेशको, अर्शसाम् ६२२५ क्षेत्र अर्शका

५ पञ्चमाङ्गुलावकाशे-पञ्चमाङ्गुलेऽवकाशे (५)

५ क्षेत्रमिति-क्षेत्रमिति देशः (५)

५ तदस्त्यधिमांसदेशं तथा-तदस्त्यधिमांसदेश एव (५)

५ गुदवलिजानां-गुदवलिजानि (५)

५ उत्तरकालजानि-उत्तरकालजानि तेषां क्षेत्रं गुदवली (५)

स्थान, उपदिशन्ति येषु वेदे वक्तव्ये हैं। शिश्नश्च तेषां-
मूत्रेन्द्रियं जैत्रेकेः- शिश्नः, अपत्यपथम् यैनि अपत्य-
मार्गः, गल-तालु यणुं तालुयुं यज्ञ तालुः। मुख नासिका-
मुष्ण नासिका मुँह नासिका, कर्ण- श्रवण कान, अक्षिर्वर्मानि
नेत्रयुग्मं (पेपुयां) आंखोंकी पलके, त्वक् च इति अने
त्वचा और त्वचा, अधिमांस अधिमांसने अधिमांसका,
देशतया प्रदेश होताया प्रदेश होनेसे, तन् तेजोऽपि
क्षेत्रपथं तन्का क्षेत्रत्व अस्ति ये वे, अस्मिन् तन्त्रे तु
आ शब्दार्थों तो इस तंत्रमें तो। गुदवलिजानाम् गुदावा-
लियोंमें उत्पन्न भ्रान्त भांसना आंदुरेनी गुदाकी बलीमें
उत्पन्न होनेवाले भांसोंहोंसे। अर्शसि इति अर्श अर्श
अर्श ऐसी संज्ञा संज्ञा छे संज्ञा है, मेदःमांसम् मेदः
मांस मेद मांस, त्वक् च अने त्वचा और त्वचा,
सर्वेषाम् सध्या सब अर्शसाम् च अर्शसाम् अर्शका
अधिष्ठानम् अधिष्ठान छे अधिष्ठान है ॥ ६ ॥

6. The site of all varieties of piles is the area of five fingers and a half in breadth consisting of the three folds or valves dividing the ano-rectal region into three parts. This is its site or habitat. Some physicians opine that the piles or fleshy growths appear on many regions of the body as for example on the phallus, vagina, throat, palate mouth, nose, ear, eye-lids and the skin. In this treatise these fleshy growths are grouped under as hypertrophy or excrescent growths of flesh; while those occurring in the rectum alone are referred to as piles. The seat of all varieties of piles is fat, flesh and skin.

सहजानामर्शसाम् रूपानि-

तत्र सहजानामर्शसाम् कानिचिदपूनि, कानिचि-
न्महास्ति, कानिचिदीर्घाणि, कानिचिद्वृत्तानि,
कानिचिद्वृत्तानि, कानिचिद्विषमविस्तृतानि, कानि-
चिदन्तःकुटिलानि, कानिचिद्वहःकुटिलानि, कानि-

चिज्जटिलानि, कानिचिदन्तर्मुखानि, यथास्वं दोषा-
नुबन्धवर्णानि ॥ ७ ॥

तत्र तानां वदां, सहजानि सदृश सहज अर्शसि
दरस अर्श, कानिचित् देहलायेक कोई, अणूनि सूक्ष्म
छोटे, कानिचित् देहलायेक कोई, महान्ति मोटा बड़े,
कानिचित् देहलायेक कोई, दीर्घाणि दीर्घ लंबे, कानिचित्
देहलायेक कोई, ह्रस्वानि ह्रस्व हल्के, कानिचित् देहला-
येक कोई, वृत्तानि गोला गोल, कानिचित् देहलायेक
कोई, विषम- विषम रीति विषम रूपसे, विस्तृतानि फैला-
येला फैले हुए कानिचित् देहलायेक कोई, अन्तः अंदर
अंदरकी ओर, कुटिलानि बांझा मुड़े हुए, कानिचित् देहला-
येक कोई बहिःकुटिलानि बहार बांझा बाहिरकी ओर
मुड़े हुए, कानिचित् देहलायेक कोई, जटिलानि पृष्णा
आंदुर ऐसी तृणांदुर जैसे, कानिचित् अने देहलायेक
और कोई अन्तर्मुखानि अन्तर्मुख होय छे अंदर मुख-
वाले होते हैं, यथास्वं तेजो पोतपोत ना अपने अपने,
दोषानुबन्ध- दोषोंने अनुसरता दोषोंके अनुरूप, वर्णानि
वर्णवाला होय छे वर्णसे युक्त होते हैं ॥ ७ ॥

7. Of the piles which are congenital, some are small and some are large. Some are long and some are short; some are protuberant and some are irregularly spread; some are internally curved, some externally curved and some are matted together and some turned inwards. Their characteristic colors are in accordance with the particular causative morbid humors.

तैरुपहतो जन्मप्रभृति भवत्यतिकृशो विवर्णः
क्षामो दीनः प्रचुरविषमद्वयातसूत्रपुरीषः शर्करा-
श्मरीमान्, तथाऽनियतविषमद्वयमुक्तपक्वमशुक्लभि-
न्नवर्णा अन्तराऽन्तरा श्वेतपाण्डुरहरितपीतसरकारुण-
तनुस्त्वाम्दृषिच्छिलकुण्ठपक्वमशुक्लपुरीषोपवेक्षी, ना-
भिनस्तिवर्णोद्देशे प्रचुरगणिकर्तिकाभिनतः, सगुद-

८. तैरुपहतो-तैरभिभूतो (८.)

, शर्कराश्मरीमान्-शर्करा शर्करा वा (८.)

शूलप्रवाहिकापरिहर्षप्रमेहप्रसक्तविष्टमान्त्रकूजो-
दाघर्नहृदयेन्द्रियोपलेपः प्रचुरविबद्धतिकाश्लो-
दारः, सुदुर्बलः, सुदुर्बलाग्निः, अल्पशुक्रः, क्रोधनो,
दुःखोपचारशीलः, कासश्वासतमकटृष्णाह्लास-
च्छर्द्यरोचकाविपाकपीनसक्षवथुपरीतः, तैमिरिकः,
शिरःशूली, क्षामभिन्नसन्नसक्तजर्जरस्वरः, कर्ण-
रोगी, शूनपाणिपादवदनाक्षिकूटः, सज्वरः, साङ्ग-
मर्दः, सर्वपर्वस्थिशूली च, अन्तराऽन्तरा पार्श्व-
कुक्षिबस्तिहृदयपृष्ठत्रिकग्रहोपतप्तः, प्रधानपरः,
परमालसश्चेति;

तैः उपहतः तेओथी पीडित उनसे पीडित, जन्म-
प्रभृति जन्मयी भाड़ी जन्मसे ही, अतिकृशः अत्यंत
कृश अत्यंत कृश, विवर्णः विवर्ण वर्णहीन, क्षामः क्षीण
क्षीण, दीनः दीन दीन, प्रचुर-विबद्ध- धन्य विबद्ध
बहुत विबद्ध, वात-मूत्र- वात मूत्र वात मूत्र, पुरीषः
अने भणवाणो और मलवाला, शर्करा- शर्करा शर्करासे,
अश्मरीमान् तथा अश्मरीवाणो थाम छ तथा
अश्मरीसे पीडित होता है, तथा अनियत- तेभज निभम
बिना एवं बिना नियमके, विबद्धमुक्त भंभाधने आवता
छूटथी आवता बद्ध होकर आनेवाला खुलकर आनेवाला,
पक्क-आम- पाटेला-काया पक्क-कच्चा, शुष्क-भिन्न- सुकायेव
तथा पातला सूखे तथा भिन्न, वर्चाः भणवाणो मलसे
युक्त, अन्तरा पथभा बीचमें अन्तरा पथभा बीचमें,
क्षेत-पाण्डु- धोणा पांडु पथुवाणा सफेद पाण्डु, हरित-
पीत- लीला पीणा हरा-पीला, रक्त-अरुण- राता अरुण
पथुना लाल-अरुण, तनु-सान्द्र- पातला धाटा पतला-
सान्द्र. पिच्छिल- थोकाया चिपचिपा, कुणपगन्धि- शव
समान गंधवाणा मुर्देकीसी गंधवाला आमपुरीष- अने
काया भणने। और कच्चा मल, नपवेशी उत्सर्ग करनेवाले
त्यागनेवाला, नाभि-बस्ति- नाभि भरित नाभि बस्ति, वङ्गण-
अने वक्ष्युना और वक्षणके, उद्देशे प्रदेशभा प्रदेशमें,

८. प्रवाहिकापरिहर्ष-प्रवाहिकाध्मानपरिहर्ष

१. प्रमेह-प्रमोह (५)

शूनपाणि-सशूलपाणि (ख.)

२. -संशूनपाणि (ग.)

३. पार्श्वकुक्षिबस्ति-कुक्षिबस्ति (घ.)

प्रचुर- धन्य बहुत, परिकर्तिकाग्निः परिकर्तिकावाणो
परिकर्तिकासे युक्त, सगुदशूल- गुदाभा शूनवाणो गुदशूल,
प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, परिहर्ष- रोमांश्च रोमहर्ष,
प्रमेह- प्रमेह प्रमेह, प्रसक्तविष्टमान्- सततविष्टमान् निरंतर
उत्पन्न विष्टमान्, अन्त्रकूज- आंतराभा अवाञ्च अन्त्रकूजन,
उदावर्त- उदावर्त उदावर्त, हृदय-हृदयोपलेपः देपाथैव
हृदय तथा हृदयोपलेपः हृदय और हृदयोपलेप-
युक्त, प्रचुरविबद्ध- धन्य ३धाथैव अत्यंत रुकी हुई,
तिक्त-अम्ल- कडावा अने भाटा तिक्त और खट्टे, उद्गारः
ओड्डारवाणो डकारसे युक्त, सुदुर्बलः अत्यंत दुर्बल
अत्यंत दुर्बल, सुदुर्बलाग्निः अत्यंत दुर्बल अग्निवाणो
अत्यंत दुर्बल अग्निवाला, अल्पशुक्रः अल्प वीर्यवाणो अल्प
शुक्रवाला, क्रोधनः क्रोधी क्रोध करनेवाला, दुःखोपचार-
दुःभयी उपचार थोड़ा शक्य ओवा कठिनतासे उपचार हो
सके ऐसा, शीलः स्वभाववाणो स्वभाववाला, कास-श्वास-
उधरस श्वास खांसी श्वास, तमक-टृष्णा तमक-श्वास
तरस तमकश्वास प्यास, ह्लासच्छर्दि- भोण उलटी
ह्लास के, अरोचक- अरुचि अरुचि, अविपाक- अपच्ये
अपचन, पीनस- पीनस पीनस, क्षवथु- अने छींकथी
और छींकसे, परीतः घेरायेधो पीडित, तैमिरिकः तिमिर-
रोगवाणो तिमिररोगसे पीडित, शिरःशूली भस्त्रक-
शूनवाणो शिरदर्दवाला, क्षाम-भिन्न- क्षीण भिन्न क्षीण
कटे हुए, सन्न-सक्त- भेसी गयेव रोकाता बंटे हुए
रुक्ते हुए, जर्जरस्वरः अने जर्जर अवाञ्चवाणो और
जर्जर स्वरवाला, कर्णरोगी काननारोगवाणो कर्णरोगसे
पीडित, शूनपाणिपादवदन-अक्षिकूटः शून्य ६धाथैव
शून्य तथा अक्षिकूटवाणो शोधयुक्त हाथ पाँव मुँह और
अक्षिकूटवाला, सज्वरः ज्वरवाणो ज्वरयुक्त, साङ्गमर्दः
अंगमर्दवाणो अङ्गमर्दयुक्त, सर्व- संभ्रम सर्व, पर्व-
पर्व पर्व, अस्थिशूली- तथा हाडडाओभा शूनवाणो और
हड्डियोंमें शूलयुक्त, अन्तरा- पथभा बीचमें, अन्तरा पथभा
बीचमें, पार्श्व- पडभा पार्श्व, कुक्षि- कुक्षि कुक्षि, बस्ति-
भरित बस्ति, हृदय- हृदय हृदय, पृष्ठ- पीठ पीठ, त्रिकग्रह-
अने त्रिकना पडडावाथी और त्रिक इनके ग्रहसे, उपतप्तः
पीडित क्लेश पानेवाला, प्रधानपरः चित्तपरायण सतत
चिन्ताकरनेवाला, परमालसः च हृत्ति अने अत्यंत
आणस होय छे और अत्यन्त आलसी होता है.

8. The man affected with congenital piles, is from his very birth exceedingly lean discolored, emaciated. low-spirited and suffers from excessive formation and stasis of flatus urine and feces. He suffers from gravel and calculus and from constipation and diarrhoea irregularly; He passes digested and undigested matter in stools; he passes dry or loose stools and now and then he passes stools which are colored, white, yellowish-white, green yellow red, dusky red, thin, thick. slimy and smelling like a corpse and consisting of undigested fecal matter. He suffers from severe griping pain in umbilical hypogastric and inguinal regions. He suffers from pain in the rectum. dysentery horripilation, urinary disorders, continued intestinal stasis, borborygmus, misperistalsis, excessive secretion in the stomach and sense-organs; he suffers from severe incessant, bitter and acid eructations. He is very weak, the digestive fire is also weak; he has scanty semen is irritable difficult of treatment, overcome by cough, dyspnea, asthma, thirst, nausea vomiting, anorexia indigestion, coryza and sternutation. He gets fainting fits, suffers from headaches, his voice is weak, broken low impeded and hollow. He suffers from ear-disease puffiness of hands, feet, face and the region round the eyes, from fever body-ache and pain in all the bones and joints. He is affected now and

then with rigidity in the side of the body, lumbar hypogastric and epigastric regions, back and waist. He is broody and exceedingly indolent.

जन्मप्रभृत्यस्य गुदजैरावृतो मार्गोपरोधाद्वायु-
रपानः प्रत्यारोहन् समानव्यानप्राणोदानान् पित्त-
श्लेष्माणौ च प्रकोपयति, एते सर्व एव प्रकुपिताः
पञ्च वायवः पित्तश्लेष्माणौ चार्शसमभिद्रवन्त
एतान् विकारानुपजनयन्ति; इत्युक्तानि सह-
जान्यर्शांसि ॥ ८ ॥

जन्मप्रभृति जन्मथी मांडीने जन्ममे ही, गुदजैः
हरसेली अर्शांसे, अथ आ रोगीने इस रोगीका, मार्गो-
परोधाद् मार्ग रंध्रात् गये होवाली मार्ग रुक जानेसे,
आवृतः ढंकाधेले आवृत, अपानः अपान अपान, वायुः
वायु वायु, प्रत्यारोहन् उपर थडी ऊपर चलकर, समान-
व्यान- समान-व्यान समान-व्यान, प्राण- प्राण प्राण,
उदानान् उदान उदान, पित्तश्लेष्माणौ च पित्त तथा
श्लेष्मने पित्त तथा कफको, प्रकोपयति प्रकुपित करे छे
प्रकुपित करता है, एते सर्वे एव आ अध्याय ये सभी,
प्रकुपिताः प्रकुपित थयेला प्रकुपित हुए, पञ्च वायवः
पांच वायुओ पांच वायु, पित्तश्लेष्माणौ च पित्त तथा
श्लेष्म पित्त तथा कफ, अर्शसम् हरसना रोगीने अर्शके
रोगीको, अभिद्रवन्तः आकभलु डरता पीडा देते हुए,
एतान् आ इन, विकारान् विकारोने विकारोंको, उपजन-
यन्ति उपजन करे छे पैदा करते हैं, इति आ अभाष्य
इस तरह, सहजानि सहज सहज, अर्शांसि हरसेली अर्श,
उक्तानि उक्ता छे कहे हैं ॥ ८ ॥

8 (2) On account of the obstruction in the passage covered with the congenital piles, the Apana vata being forced to go upwards, provokes all the

८ गुदजैरावृतो मार्गोपरोधाद्वायुरपानः—इति गुदजैरावृतो वायुर-
पानः (च. ध.)

„ एते सर्व एव प्रकुपिताः पञ्च वायवः—ते प्रकुपिताः पञ्च
वायवः (ध.)

„ एतान् विकारानुपजनयन्ति—एतान् विजनयन्ति (ध.)

other four varieties of vata viz, Samana, Vyana Prana and Udana as also pitta and Kapha. These five kinds of vata combined with pitta and kapha overpower the person affected with piles and produce the aforesaid disorders. Thus ends the description of the congenital variety of piles.

अर्शसां सामान्यो हेतुः —

अत ऊर्ध्वं जातस्योत्तरकालजानि व्याख्यास्यामः—

जतः ऊर्ध्वम् हवे पृथ्वी अव आगे जातस्य ज-भेद पुत्रुषने उत्पन्न हुए पुरुषके, उत्तरकालजानि पाण्डुना नभतमां थनारा हरसन् पश्चात् कालमें उत्पन्न हुए अर्शोका, व्याख्यास्यामः व्याख्यान करुं व्याख्यान करेगे —

9 (1). From now onwards we shall describe the acquired variety of piles.

गुरुमधुरशीताभिव्यन्दिविदाहिविरुद्धाजीर्णप्रमिताशनासात्म्यभोजनाद्रव्यमात्स्यवाराहमाहिषाजाविकपिशितभक्षणात् कृशशुष्कपूतिमांसपैष्टिकपरमानक्षीरदधिमण्डतिलगुडविकृतिसेवनान्माषयूषेश्वरसपिण्याकपिण्डालुकशुष्कशाकशुक्ललशुनकिलाटतक्रपिण्डकविसमृणालशालूककौञ्चादनकशेरुकशृङ्गाटकतरुटविरुद्धनवशूकशमीधान्याममूलकोपयोगाद्रुफलशाकरागहरितकमर्दकवसा-

९. उत्तरकालजानि-उत्तरकालजातान्यर्शसि (च.)

९. मात्स्यवाराह-मात्स्यकौटवाराह (क. छ.)

परमानक्षीरदधिमण्डतिल-परमानक्षीरमोदकदधिलमण्ड (ख. घ. ङ.)

१०. क्षीर-क्षार (ग.)

१०. किलाटतक्रपिण्डकविसमृणालशालूककौञ्चादनकशेरुकशृङ्गाटकतरुटविरुद्धनवशूकशमीधान्या-किलाटपिण्डकतरुणविरुद्धनवधान्या (ख.)

११. नवशूकशमीधान्या-नवधान्या (घ.)

११. हरितकमर्दक-हरितवासमर्दक (घ.)

शिरस्पदपुष्पितपूतिशीतसंकीर्णान्नाभ्यवहारान्मन्त्रकानिकान्तमयानाज्ञापत्रपुनः लेहनाशनि-क्रेहपानान्मंशधनाद्वनिकर्मविभ्रमादध्यायामादव्यवायाहिवाक्प्रात् सुखशयनामनस्थानसेवना-ञ्चोर्गहताग्रमलोपचयो भवत्यतिमात्रः

गुरुमधुर-गुरुमधुर गुरुमधुर, शीत-अभिव्यन्दि-शीत-अभिव्यन्दी, विदाहि-विदाही विदाही, विरुद्ध-तथा विरुद्ध भोजन तथा विरुद्ध भोजन, अजीर्ण-अजीर्ण अन्न पर करी भोजन अजीर्ण अन्न पर पुनः भोजन, प्रमित-अल्प भोजन अत्यन्त थोड़े, अजन-भोजन भोजन, अमात्म्य-अने असात्म्य और असत्त्व, भोजनात् भोजनपी भोजनसे गव्य-मात्स्य-गायतुं माछवातुं गौ मछली, वाराह-माहिष-भूतुं पातुं सूअर भैंसा, आज-भक्षतुं बकरा, जाविक-अने घेतुं और मेड़ी इनके, पिशित-भक्षणात् मांस आनाथी मांसके भक्षणसे कृश-शुष्क-दुर्बल पृथ्वीतुं सूक्ष्म कृश प्राणीका सूखा, पूतिमांस-अने सड़ेतुं मांस और सड़ा हुआ मांस, पैष्टिक-परमान-पिष्टिक-दूधपाक पिष्टिक-दूधपाक, क्षीर-दूध दधिमण्ड-दहीतुं पृथ्वी दहीका पानी, तिल-तल तिल, गुडविकृति-अने गेणना पदार्थो अनेतुं और गुडके पदार्थ इनका, सेवनान् सेवन करनेवाली सेवन करनेसे. माषयूष-अनेतुं यून उड़का यूस इक्षुरम-शेखरीने। रस ईसका रस. पिण्याक-भोजन तिलकी खनी, पिण्डालुक-पिण्डालुक पिण्डालु, शुष्कशाक-सूक्ष्म शाक सूखे शाक, शुक्लशुन-शुक्ल दसलु शुक्ल लडसुन, किलाट-किलाट छेना, तक्र-पिण्डक-अशने। धाटो लाग छालका छेना, विसमृणाल-कमणने। जडे तथा पातलो दांडे विसमृणाल, शालूक-शालूक शालूक, कौञ्चादन-कौञ्चादन कौञ्चादन, कशेरुक-कशेरुक कशेरुक शृङ्गाटक-सींगेता सिंघाडा, तरुट-तरुट तरुट, विरुद्ध-अङ्कुरित धान्य विरुद्ध धान्य नवशूक-नवा धान्य कलमशमी थनारा धान्य नये धान्य शूकधान्य, शमीधान्य-तथा शींगमा थनारा धान्य और शमीधान्य, आममूलक-अने काया भूणा अनेतुं और कच्चीमूली इनका,

९ विभ्रमादध्यायामादव्यवायात्-विभ्रमादव्यवायात् (घ.)

११ आसनस्थानसेवनात्-आसनोपसेवनात् (क.)

उपयोगात् उपशोग कुरवाथी उपयोग करनेसे, गुरुफल- पथ्यवाभां भारे क्षण पचनेमें भारी फल, शाक- अने शाक और शाक, राग- राग अचार, हरितक- हरितक हरितक, मर्दक- मर्दक मर्दक, वसा- वसा वसा, क्षिरस्पद- क्षिरस्पद क्षिरस्पद, पर्युषित- शतवासी वासी, पुति-शीत- सडेल-ठरी गथेलुं सडा हुआ टंडा, संकीर्ण- तथा संकीर्ण अन्न तथा संकीर्ण अन्न, अम्यवहारात् ओओना आहारथी इनके आहारसे, मन्दक- मन्दक मन्दक, अतिक्रान्त- तथा उतरी गथेलुं तथा अतिक्रान्त, मद्यपानात् मद्य पीवाथी मद्यके पीनेसे, व्यापन्न- क्षिप्त विकृत, गुरु-सलिल- तथा भारे पाणी तथा भारी जल, पानात् पीवाथी पीनेसे, अतिस्नेह- अतिशय स्नेह अत्यन्त स्नेहका, पानात् पीवाथी पान करनेसे, असंज्ञो- नात् संशोधन न कुरवाथी संशोधन न करनेसे, वस्तिकर्म- परितकर्मभां वस्तिकर्मका, विभ्रमात् कृमभंग थावाथी यथावत् प्रयोग न करनेसे, अव्यायामात् व्यायाम न कुरवाथी व्यायाम न करनेसे, अव्यवायात् मैथुन न कुरवाथी मैथुन न करनेसे, दिवास्वप्नात् दिवसना सुवाथी दिनमें सोनेसे, सुखशयन- सुभुकर शयन और सुखकाक शयन, आसन-स्थान- आसन तथा स्थाननुं आसन तथा स्थानके, सेवनात् च सेवन कुरवाथी सेवनसे, उपहृताग्नेः जने अग्नि मंद थर् गथे ओओना मनुष्यने जिसका अग्नि नष्ट हुआ है ऐसे मनुष्यको, मलोचपयः मलवृद्धि मलसंचय, अतिमात्रश्च अत्यंत अधिक मात्रामें, भवति थाय ओ होता है ॥ ८ ॥

9-(2). By taking heavy, sweet cold, softened, irritant, and antagonistic articles of diet, or predigestion-meals or limited diet or food that is not homologous; by eating beef, fish, flesh of pigs, buffalows, goats and sheep; by constant use of lean, dry, and putrid meats, pastries, puddings and the products of milk whey, til and gur; by the use of the gruels of black gram, juice of the sugar-cane, til-paste, common yam, dry vegetables,

vinegar, garlic, cream of milk and cream of curds, lotus stalks and bulbs indian water-chestnut, milk-bulbs sprouted and fresh cereals and pulses and green radishes; by eating heavy fruits, vegetables, pickles and greens, karanda, animal fats, head, feet and stale, putrid cold or promiscuous diet; by drinking immature curds and over fermented wines; by drinking contaminated and heavy water; by taking oleation in excess; by neglecting purificatory procedures; by the wrong application of enemata; by lack of exercise and sex act and by day sleeping; by habitual resort to excessive reclining, lounging and sitting: — by such practises as these there occurs excessive formation of excretory matter in one whose gastric fire is impaired.

तथोत्कटकविषमकठिनासनसेवनादुद्भ्रान्तयानोप्यानादतिव्यवायाद्वस्तिनेत्रासम्यक्प्रणिधानाद्भुक्षणादभीक्ष्णं शीताम्बुसंस्पर्शच्चिल्लोष्टृणादिघर्षणात् प्रततातिनिर्वाहणाद्वातसूत्रपुरीषवेगोदीरणात् समुदीर्णवेगविनिग्रहात् स्त्रीणां चामगर्भभ्रंशाद्भोत्पीडनाद्विषमप्रसूतिभिश्च प्रकुपितो वागुरपानस्तं मलमुपचितमद्योगयासाद्य गुदवलि-ष्वाघत्ते, ततस्तास्वर्शांसि प्रादुर्भवन्ति ॥ ९ ॥

तथा उत्कटक- तथा उत्कटक तथा उकडे, विषम- विषम ऊंचेनीचे, कठिन- अने कठिण और कठिन, आसन- आसनना आसनके, सेवनात् सेवनथी सेवनसे, उद्भ्रान्तयान- क्षोभ पमाडनार्ग वाहन पर विक्षोभकारक वाहनकी, उप्यानात् तथा उट पर ओसीने जवाथी तथा ऊंटकी सवारीमें, अतिव्यवायात् अति मैथुनथी

१. तथोत्कटक-—तथोत्कटक (क. व. त.)

२. विषमप्रसूतिभिश्च बहुविषमप्रसूतिभ्यश्च (य.)

अत्यन्त मैथुन करनेसे, बस्तिनेत्र-भस्तिनी नशीने बस्ति-
नलिकाके, असम्यक्-अथोऽथ रीति असम्यक्, प्रणिधानात्
वापरवाथी प्रयोगसे, गुदक्षणनात् गुदाभा क्षत भवाथी
गुदाभे क्षत होनेसे, अमीक्षणम् बार-बार बारबार, शीताम्बु-
इडा जलना टंडे जलके, संस्पर्शात् स्पर्शथी स्पर्शसे, चे-
लोष्ठ-पत्र भाटीन् टेंडुं वल्ल डेला, तृणादि तृणु भ्रूयाद्विथी
और घास आदिसे, घर्षणात् घसवाथी घर्षण करनेसे, प्रत-
निरन्तर लगातार, अतिनिर्वाहणात् अति डराअवाथी
और अत्यन्त कुन्थन करनेसे, वात-मूत्र-वायु-भूत वायु-
मूत्र, पुरीष-वेग- तथा भणना वेगने और मलके वेगको,
सदीरणात् पराश्रे प्रेरवाथी बलसे प्रवृत्त करनेसे, समुदीर्ण-
प्राप्त यथेष्टा प्रवृत्त, वेग- वेगोने वेगोको, विनिग्रहात्
अटकाववाथी रोकनेसे, स्त्रीणाञ्च च स्त्रीशोना स्त्रियोंके,
आसगर्भ-अपक्व गर्भने। क्वे गर्भके, भ्रंशात् पात यवाथी
निर जानेसे, गर्भोत्पीडनात् गर्भद्वारा दबाए पडावाथी
गर्भके द्वारा दबाव पड़नेसे, विषम-अने विषम और
विषम, प्रसूतिभिः च प्रसव यवाथी प्रसूतिसे, प्रकुपितः
प्रकुपित यथेष्टा प्रकुपित हुआ, अपानः अपान अपान,
वायुः वायु वायु, अधोगम् नीयेना अधोगत, उपचितम्
ओकडा यथेष्टा संचित, तम् मलम् ते भणने इस मलको,
आसाद्य प्राप्त करीने प्राप्त कर, गुदवलिषु गुदानी
वलीशोभा गुदाकी वलियोंमें, आघाते पड़ोयाडे छे पहुँ-
चाता है, ततः तेथी इससे, तासु तेओ विषे उनमें,
अर्शासि हरस अर्श, प्रादुर्भवन्ति उत्पन्न थाय छे
उत्पन्न होते हैं ॥९॥

9. Similarly, by the use of high, uneven and hard seats, by riding on uncontrolled conveyances or on camels; by excessive indulgence in sex; by improper insertion of the enema nozzles; by injuries to the anal region, by frequent application of cold water, by constant rubbing with rags, clods, grass etc; by continued straining; by the forcible attempts to pass flatus, urine, and feces; by suppression of the natural urges when they have naturally arisen;

in women by miscarriage or by pressure on the pregnant uterus or by abnormal delivery: by all the above mentioned causes the Apana vata becomes provoked and laying hold of the downward going accumulated fecal matter, deposits it in the region of the rectal valves. In this manner piles originate in the anorectal region.

अर्शसामाकृतयः —

सर्वपमसूरमाषमुद्गमकुष्ठकयवकलायपिण्डि-
टिण्डिकेरकेवुकतिन्दुककर्कन्धुकाकणन्तिकायिम्बीब-
दरकरीरोदुम्बरखर्जूरजाम्बवगोस्तनाङ्गुष्ठकशेरुशृ-
ङ्गाटकशृङ्गीदक्षशिखिशुकतुण्डजिह्वापद्ममुकुलक-
र्णिकासंस्थानानि सामान्याह्वातपित्तकफप्रबला-
नि ॥ १० ॥

सामान्यात् सामान्यपक्षे सामान्यतः वात-पित्त-कफ-
प्रबलानि वातप्रधान पित्तप्रधान अने कफप्रधान
हःसो वातप्रधान, पित्तप्रधान और कफप्रधान अर्श, सर्वप-
मसूर- सरसव भसूर सरसो मसूर, माष-मुद्ग- अउड भग
उडद मूग, मकुष्ठक- भठ मोठ यव- भव जौ, कलाय-
वटाशु मटर पिण्डि- पिण्डि पिण्डि, टिण्डिकेर- डेरडा
टिण्डिकेर, केवुक- डेयुक केवुक, तिन्दुक- तिन्दुक तिन्दुक,
कर्कन्धु- नाना और झरवेर, काकणन्तिका- लाय यथेष्टा
लाल घुंवची बिम्बी- धीलेडा कन्दरी, बदर- और बेर, करीर-
करीर करीर, उदुम्बर- ओभरे। गूलर, खर्जूर- भनूर खर्जूर,
जाम्बव- अंशु जामुन, गोस्तन- गायना आंयण गोका
स्तन, अङ्गुष्ठ- अंशुष्ठ अंगूठा, कशेरु- डसेवा कसेरु, शृङ्गाटक-
शीगोडा विघावा, शृङ्गी शृङ्गी काकवासिगी, दक्ष-
शिखि- तथा डूकडा और तथा मुर्गा मोर, शुक- अने पोपट
और तोता, तुण्ड-जिह्वा- ओओनी आंय के ७५ इनकी
चांच या जीभ, पद्म- डभणनी पद्मकी, मुकुल- कणी
कलिका, कर्णिका- अने डल्लिंडा समान और कर्णिकाके
समान, संस्थानानि आकृतवाणा होय छे आकारवाले
होते हैं, ॥ १० ॥

१०. टिण्डिकेरकेवुकतिन्दुककर्कन्धु- टिण्डिकेरखर्जूरकर्कन्धु (स.)

10. The different shapes of the piles are—that of rape-seed, lentil-seed black gram or greengram, or of barley or of garden pea, emetic nut, caper berry, cabbage, false mangosteen, wild jujube, jequirity seed, scarlet-fruited gourd, indian jujube, caper, gular fig date, jambul, cow's teat, thumb, rush, nut, water chest nut, galls, or of the shape of the beak or the tongue of the cock, peacock and parrot or the closed pericarp of the lotus. This is the general description of piles characterised by the aggravation of the one or the other of the three humors-vata pitta and kapha.

वातोल्बणानामर्शसां रूपाणि—

तेषामयं विशेषः—शुष्कम्लानकठिनपरुषरूक्ष-
इयावानि, तीक्ष्णाग्राणि, वक्राणि, स्फुटितमुखानि,
विषमविसृतानि, शूलाक्षेपतोदस्फुरणचिमिचिमा-
संहर्षपरीतानि, स्निग्धोष्णोपशयानि, प्रवाहिका-
ध्मानशिश्नवृषणवस्तिवङ्गणहृद्गहाङ्गमर्दहृदयद्रव-
प्रबलानि, प्रततविवद्धवातमूत्रवर्चांसि, ऊरुकटी-
पृष्ठत्रिकपार्श्वकुक्षिबस्तिशूलशिरोऽभितापक्षवधू-
द्गारप्रतिश्यायकासोदावर्तार्थामशोषशोथमूर्च्छारो-
चकमुखवैरस्यतैमिर्यकण्डूनासाकर्णशङ्खशूलस्वरो-
पघातकराणि, इयावारुणपरुषनखनयनवदनत्वङ्-
मूत्रपुरीषस्य वातोल्बणान्यर्शासीति विद्यात् ॥११॥

तेषाम् तेषाम् उनकी, अयम् आ यद्, विशेषः
विशेष छे विशेषता है, शुष्क-म्लान- सूका करमार्ध
मथैर्धा सूखे मुख्याये हुए, कठिन- कडा कड़े, परुष- रूक्ष-
कईशे रूक्ष खुरदरे रूक्ष, इयावानि तथा श्याम और

इयाम्, तीक्ष्णाग्राणि तीक्ष्ण अश्वनागा तीक्ष्ण नोकवाले,
वक्राणि वक्र टेढ़े, स्फुटित- फटेवां फटे हुए, मुखानि
मुखवाला मुखवाले, विषम- विषम रीति विषम आकारमें,
विसृतानि फैलयेवां फैले हुए, शूल-शूल शूल, आक्षेप-
आक्षेप आक्षेप, तोद- तोद तोद, स्फुरण- फड़पुं फड़कन,
चिमिचिमा अक्षुब्ध स्निग्धनी, संहर्ष- तथा रेभां-
यथो और रोषदृष्टे, परीतानि व्याप्त पीडित, स्निग्ध-
उष्ण- रिनग्ध तथा उष्ण पदार्थो स्निग्ध और उष्णसे,
उपशयानि जेमे अनुकूल आवे जेवा शान्त होनेवाले,
प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, आध्मान- आध्मान
आध्मान, शिश्न- मूत्रेन्द्रिय विश्न, वृषण- वृषण वृषण,
वस्ति- अस्ति वस्ति, वङ्गण- वक्षण वक्षण, हृद्गहा- अने
हृदयमां वेदना और हृदयकी जकड़ाहटमें, अङ्गमर्द- अंग
भागवां अंगमर्द, हृदयद्रव- तथा हृदयनी शीघ्र गति
और हृदयकी चढ़कन, प्रबलानि जेमां अधिक छे जेवा
इनकी प्रधानतावाले, प्रततविवद्ध- निरंतर रोकाये छे
निरंतर विवद्ध, वातमूत्र- वायु मूत्र वात मूत्र, वर्चांसि अने
मण जेजेथी जेवा और मलसे युक्त, ऊरुकटी- साधण
कमर ऊरु कमर, पृष्ठ-त्रिक पीठ त्रिक पीठ त्रिक, पार्श्व-कुक्षि-
पार्श्वकुक्षि पार्श्व कुक्षि, बस्तिशूल- अने अस्तिमां शूल
और बस्ति इनमें शूल, शिरोऽभिताप- माथुं तपपुं
शिरका तपना, क्षवधू- उद्गार- छींके ओउकार छींके उकार,
प्रतिश्याय- शोथम जुकाम, कास- उधरस खांसी, उदा-
वर्त- उदावर्त उदावर्त, आथाम- आयाम आयाम, शोष-
शोथ- शोष-शोथ शोष-शोथ, मूर्च्छा- मूर्च्छा मूर्च्छा, जरो-
चक- अरुचि अरुचि, मुखवैरस्य- मुखनी निरसता मुख-
वैरस्य, तैमिर्य- तिमिररोग तिमिररोग, कण्डू- कंडू
खुजली, नासा-कर्ण- नाक कान नाक कान, शङ्खशूल-
तथा शंख प्रदेशमां शूल तथा शंखप्रदेश इनमें शूल,
स्वरोपघात- अने स्वरभेद और स्वरभेद, कराणि कर-
नारा करनेवाले, इयाव- तेमज श्याम एवं इयाम् अरुण-
अरुण वर्णना लाल, परुष- तथा कठोर और खुरदरे,
नख-नयन- नख नेत्र नख नेत्र, वदन- मुख मुँह, त्वक्-
त्वचा त्वचा, मूत्र- मूत्र मूत्र, पुरीषस्य अने मणवाणा
शेगीना और पुरीषयुक्त रोगीके, अर्शांसि हरस अर्श,
वात-उल्बणानि वातप्रधान छे वातप्रधान हैं, इति जेभ
ऐसा, विद्यात् ज्ञानपुं जानना चाहिए ॥११॥

११. तोदस्फुरण-तोदभेदस्फुरण (क. च.)

„ वातमूत्रवर्चांसि-कठिनवर्चांसि (क. ख. घ. ङ. त.)

„ तैमिर्य-तैमित्य (प.)

11. These are their special characteristics - The piles that do not discharge, that are wrinkled, hard, rough, dry, and of a dusky red color, sharp-pointed, tortuous, fissured or ulcerated, irregularly spread and associated with various kinds of pain such as colicky, convulsive, pricking, twitching, tingling and hyperasthetic; that disclose homology to unctuous and hot things; that are associated with loose stools, distension severe spasmodic condition of the phallus, scrotum, bladder, groin and stomach; with body aches, and tachy-cardia; continued retention of flatus, urine and feces; with aching pain in the thigh, loins, back, waist, side of the chest, lumbar and hypogastric regions; with headache, sternutations, eructations, coryza cough misperistalsis, tonic contraction, consumption, edema, fainting, anorexia, disgeusia, faintness, pruritus, pain in the nose, ears, and temples, impairment of the voice, and hardness and dusky red coloration of nails, eyes, face, skin, urine and feces. The above signs and symptoms are characteristic of the piles of the vata type.

वातोत्त्वणानामर्शसां हेतुः—

अथ तत्राथ—

कषायकटुतिक्तानि रुक्षशीतलघूनि च ।

प्रमिताल्पाशनं तीक्ष्णमद्यमैथुनसेवनम् ॥१२॥

लङ्घनं देशकालौ च शीतौ व्यायामकर्म च ।

शोको वातातपस्पर्शो हेतुर्वार्ताशसां मतः ॥१३॥

१३. मतः—इति (व.)

अत्र च आ विषयम् । इस विषयमें, मतः ये श्लोका १२ ३ दो श्लोक हैं कि, कषाय-तूरा कषाय, कटु-तिक्तानि-तीक्ष्ण कटु तिक्त, रुक्ष-शीत-रुक्ष शीत, लघूनि च अने लघु पदार्थों और लघु अन्न-पान, प्रमित-अत्यंत थोड़े अत्यन्त थोड़ा, अल्पा-शनम् आत्राथी छीन ले। अन्न मात्रासे हीन भोजन, तीक्ष्ण-मद्य-तीक्ष्ण मद्य तीक्ष्ण मद्य, मैथुन-तथा मैथुन और मैथुनका, सेवनम् सेवन सेवन, लङ्घनम्-लङ्घन लङ्घन, शीतौ ठंडा शीत, देशकालौ च देश तथा ३१५ देश तथा काल, व्यायाम-कर्म च व्यायाम करने। व्यायामकर्म, शोको शोक, वातातप-वायु तथा तपःकाले हवा और धूपका, स्पर्शः स्पर्श स्पर्श, वातातपसाम् अथवा वातातपधान ठरसनां ये वातप्रधान अर्शके, हेतुः कारण हेतु, मतः मानेला १२ १३ ॥

There are two verses here—

12-13. Astringent, pungent, bitter, dry, cold and light articles of diet, measured and scanty eating, indulgence in strong wines and sexual intercourse starvation, cold climate and season, excessive physical activity, grief, undue exposure to wind and sun:—these are the causes of the piles of the vata type.

पित्तोत्त्वणानामर्शसां रूपाणि—

मृदुशिथिलसुकुमाराण्यस्पर्शसहानि, रक्तपीत-नीलकृष्णानि, स्वेदोपक्लेदबहुलानि, विस्मगन्धित-नुपीतरक्तसावीणि, रुधिरवहानि, दाहकण्डूशूलनिस्तोवपाकवन्ति, शीतोपशयानि, संमिश्रपीत-हरितवर्चसि, पीतविस्मगन्धिप्रचुरविण्मूत्राणि, पिपासाज्वरतमकसंमोहभोजनद्वेषकराणि, पीत-नखनयनत्वक्मूत्रपुरीषस्य पित्तोत्त्वणान्यर्शसीति विधात् ॥ १४ ॥

१४. अस्पर्शसहानि—स्पर्शसहानि (क.)

१५. शीतोपशयानि—शिशिरोपशयानि (व. त. व.)

१६. संमोहभोजन—संमोहभोजन (व.)

मृदु- मृदु मुलायम, शिथिल- अस्थिर होके, सुकु-
माराणि- सुकुमार कोमल, अस्पर्शमहानि- स्पर्श सहन
न करी शके जेवा स्पर्श न सहनेवाले, रक्त-पीत- रक्ता
पीणा लाल पीले, नील-नीला नीले, कृष्णाणि अने
काणा और काले रंगके, स्वेद- धातु स्वेद बहुत पसीना,
उपश्लेद- बहुलानि तथा धातु उपश्लेदकाणा और बहुत
क्षिप्ततावाले, विस्त्रगन्धि- आमगंधवाणा आमगन्धवाले, तनु-
पीत- पातणा पीणा पतले पीले, रक्तस्त्रावीणि तथा रक्ता
आववाणा तथा लाल स्राववाले, रुधिरवहानि श्लेष्मिणा
आववाणा रुधिरस्रावसे युक्त, दाह-कण्डू- दाह कंडू दाह-
कंडू, शूल- शूल शूल निस्तोद- असहा नोद, पाकवन्ति
अने पाकवाणा और पाकवाले, शीनोपश्रयानि शीत
वस्तुओं जेने अनुशूल आवे ओवा शीत उपश्रयवाले,
संमिज- पातणा पतले, पीत-हरित- पीणा तथा लीला
पीले तथा हरे, वर्चांसि भणवाणा मलवाले, पीत-
पीणा पीले, विस्त्रगन्धि- आमगंधवाणा आमगन्धवाले,
प्रचुर- तथा धातु तथा ज्यादा मात्रामें, विण्मूत्राणि-
मण्मूत्रनाणा मल और मूत्रवाले, पिपासा- तथा प्यास,
ज्वर- ज्वर ज्वर, तमक- तमक तमकश्वास, संमोह-
मूर्छा मूर्छा, भोजनद्वेष- तथा भोजन प्रत अस्वादि
तथा अन्नसे घृणा, कराणि क्षापनारं लानेवाले, पीत-नख-
नयन-स्वक-मूत्र-पुरीषस्य अने जेने लीले मनुष्यना
नख नेत्र तथा मूत्र अने मल पीणां थाय छे और
जिनके कारण मनुष्यके नख नेत्र त्वचा मूत्र तथा मल
पीले होते हैं, अशांसि ते हरस वे अर्श, पित्त-उल्बणानि
पित्तप्रधान छे पित्तप्रधान हैं, इति श्रेष्ठ ऐसा, विद्यात्
अक्षुप्तं ज्ञानं चाह ॥ १४ ॥

14. Being soft flabby delicate,
tender to touch, of red, yellow, blue
or black color, excessive sweat and
discharge smelling like rawmeat, dis-
charging thin, yellow or redish fluid,
bleeding, burning, itching aching or
pricking pains, and tendency to
suppuration, homologation to cold
things; loose stools of yellow or
greenish tinge excessive formation

of fecal matter and urine that are
yellow and of the smell of raw meat;
thirst fever asthma fainting, repug-
nance for food, and yellow coloration
of nails, eyes, skin, urine and of feces;
the above-mentioned are the signs and
the symptoms characteristic of the piles
of the pitta type.

पित्तोल्बणानामर्शसां हेतुः—

भवतश्चात्र—

कटूष्णलवणक्षारव्यायामाश्रयानपप्रभाः ।

देशकालावजिशिरौ क्रोधो मद्यमसूयनम् ॥१५॥

विदाहि तीक्ष्णमुष्णं च सर्वं पानान्नमेषजम् ।

पित्तोल्बणानां विज्ञेयः प्रकोपे हेतुरर्शसाम् ॥१६॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवतः ये
श्लोक छे दो श्लोक हैं कि, कटू-उष्ण- तीक्ष्ण-उष्ण
कटू उष्ण, लवण- आर नमकीन, क्षार- तथा क्षार पदार्थों
तथा क्षार पदार्थों, व्यायाम- व्यायाम व्यायाम, अग्नि-
आतप- अग्नि तप आग धूप, प्रभाः तथा तेज तथा तेज,
अशिशिरौ गरम उष्ण, देशकालौ देश तथा काण देश
तथा काल, क्रोधः क्रोध क्रोध, मद्यम् मद्यपान मद्यसेवन,
असूयनम् असूया असूया, सर्वम् सधर्मां सब, विदाहि
विदाही विदाही, तीक्ष्णम् तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्णम् च
तेमज उष्ण एवं उष्ण, पान-अन्न- पीयाना तथा
आश्रयाना पदार्थों पान तथा अन्न, मेषजम् अने औषध
और औषध, पित्तोल्बणानाम् ऐशेलने पित्तप्रधान इनको
पित्तप्रधान, अर्शसां हरसना अर्शोंके, प्रकोपे प्रकोपमां
प्रकोपमें, हेतुः कारण हेतु, विज्ञेयः ज्ञातना
जाहिए ॥१५ ॥ ॥१६॥

Here are verses again—

15 16. Pungent, acid, salt and alkali-
line articles of diet, excessive physical
exercise, exposure to the heat of fire

१५ कटूष्णलवणक्षार- कटूष्णलवण (ख. ग. घ. ङ. च. छ. ड. ष.)

१६ कटूष्णलवणक्षार- कटूष्णलवण (ख. ग. घ. ङ. च. छ. ड. ष.)

or the sun; hot climate or season; anger; drinking; envy; and whatever eats, drinks and drugs are irritant, acute and hot:-all these, are to be known as causative factors of the piles of the pitta type.

श्लेष्मोल्बणानामशयां रूपाणि -

तत्र यानि प्रमाणवन्ति, उपचितानि, श्लक्ष्णानि, स्पर्शसहानि, स्निग्धश्वेतपाण्डुपिच्छलानि, स्तब्धानि, गुरूणि, स्तिमितानि, सुसुप्तानि, स्थिरश्चयथूनि, कण्डूबहुलानि, बहुप्रतपिज्वरश्वेतरक्तपिच्छास्त्रावीणि, गुह्यपिच्छलश्वेतमूत्रपुरीषाणि, कृष्णोष्णोषणानि, प्रवाहिकातिमाश्रयानवक्लृणानाहवन्ति, परिकर्तिकाहृल्लसनिष्ठीविकाकाशराचकप्रतिश्यायगीरवच्छर्दिमूत्रकृच्छ्रशोषशोथपाण्डुरोगशीतज्वराश्मरीशर्कराहृदयेन्द्रियोपलेपस्यमाधुर्यप्रमेहकराणि, दीर्घकालानुबन्धीनि, अतिमात्रमात्रमाद्वैक्यकराणि, आमविकारप्रबलानि, शुक्लनखनयनवदनत्वङ्मूत्रपुरीषस्य श्लेष्मोल्बणान्यशंसीति विद्यात् ॥१७॥

तत्र तेषां इनमें, यानि जे जो, प्रमाणवन्ति मोटा प्रमाणवाला प्रमाणमें बड़े, उपचितानि पुष्ट भरे हुए, श्लक्ष्णानि दीप्ता चिकने, स्पर्शसहानि स्पर्श सहन करे ओना स्पर्शको सहनेवाले, स्निग्ध-स्निग्ध स्निग्ध, श्वेत-श्वेत सफेद, पाण्डु-पाण्डु पल्लुना फीके, पिच्छलानि तेमथ पिच्छल एवं पिच्छल, स्तब्धानि स्तब्ध कड़े, गुरूणि भारे भारी, स्तिमितानि स्तिमित स्तिमित, सुसुप्तानि अत्यंत स्पर्शज्ञान रहित अत्यंत स्पर्शज्ञान रहित, स्थिरश्चयथूनि स्थिर सोलवाणा स्थिर सूननसे युक्त,

१७. स्पर्शसहानि-स्पर्शसुखानि (घ.)

११. बहुप्रतप-प्रतप (घ.)

११. परिकर्तिका-वरितनाभिपरिकर्तिका (घ.)

११. शर्कराहृदय-शर्कराशोफहृदय (घ.)

११. हृदयेन्द्रियोपलेप-हृदयेन्द्रियास्योपलेप (घ.)

११. दीर्घकालानुबन्धीनि-दीर्घकालानुशयानि (घ. घ.)

११. गुरूणि-गुरूणि च (ख.)

कण्डूबहुलानि भुङ्गु अणवाणा बहुत खुजलीवाले, बहु प्रतप-धुल्ल निरंतर बहुत निरन्तर, पिज्वर-पीजणा पल्लुना पिज्वर, श्वेत-श्वेत श्वेत, रक्त-रक्त तथा रक्ता तथा-लाल, पिच्छा-पिच्छा पिच्छाके, स्त्रावीणि स्त्राववाणा स्त्रावको बहानेवाले, गुह्य-पिच्छल-भारे-पिच्छल भारी-पिच्छल, श्वेत-अने श्वेत और सफेद, मूत्र-पुरीषाणि मूत्र तथा मणवाणा मूत्र और पुरीषवाले, रुक्ष-उष्ण-रुक्ष तथा उष्ण पदार्थी रुक्ष तथा उष्ण, उपशयानि जेने अनुश्रुण आवे ओवा उपशयवाले, प्रवाहिका-प्रवाहिकावाणा प्रवाहिकायुक्त, अतिमात्र-वारंवार बारवार, उत्थान भक्ष तथाग भाटे उठाउना मलत्यागके लिए उठानेवाले, वक्लृणानाहवन्ति तथा वक्षलुभा आनाह-वाणा और वक्षगमें आनाह करनेवाले, परिकर्तिका-परिकर्तिका परिकर्तिका, हृल्लस-भोण हृल्लस, निष्ठीविका-थूंड भुङ्गु आपवुं थूंडका ज्यादा आना, कास-उधरस खांती, अरोचक-अरुचि अरुचि, प्रतिश्याय-सणैयम जुकाम, गौरव-भारेपल्लु भारीपन, छर्दि-उलटी कै, मूत्रकृच्छ्र-मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, शोष-शोथ-शोष शोथ शोष शोथ, पाण्डुरोग-पाण्डुरोग पाण्डुरोग, शीतज्वर-शीतज्वर शीतज्वर, अश्मरी-अश्मरी पथरी, शर्करा-शर्करा शर्करा, हृदय-हृदय हृदय, इन्द्रिय-तथा इन्द्रियोनुं तथा इन्द्रियोका, उपलेप-लेपावुं लिप्त होना, आस्यमाधुर्य-मुणनी मधुरता मुखके स्वादका मीठा होना, प्रमेह-अने प्रमेह और प्रमेह इनको, कराणि-करनार उत्पन्न करनेवाले, दीर्घकाल-दीर्घकाल पर्यंत दीर्घकाल पर्यन्त, अनुबन्धीनि अन्धा रहेनारा चलते रहनेवाले, अतिमात्रम् अतिशय अत्यधिक, अग्नि-माद्वैक्य-मंदाग्नि अग्निमान्य, क्लेश्यकराणि तथा नपुंसकता करनार तथा नपुंसकताको करनेवाले, आमविकार-आमविकारनी आम विकारोंकी, प्रबलानि प्रबलतावाणा प्रबलतावाले, शुक्लनखनयनवदन-स्वक्-मूत्र-पुरीषस्य अने जेने दीधे अनुप्यनां नभ नेत्र मुण त्वया मूत्र तथा मण श्वेत थाय छे और जिनके कारण मनुष्यके नख नेत्र मुख स्वचा मूत्र तथा मल श्वेत होते हैं, अर्वांसि ते हरस वे अर्श, श्लेष्म-उल्बणानि उल्बणान छे कफप्रधान हैं, इति श्लेष्म ऐसा, विद्यात् भुङ्गु जानना चाहिए ॥१७॥

17. Being considerable in size, protuberant, smooth, painless to touch, moist, white, yellowish, white, sticky, indurated, heavy, rigid, benumbed, with rigid swelling all round; excessively itching, with continuous and profuse discharge, of tawny, whitish or reddish and slimy fluid; associated with urine and feces which are heavy, slimy and whitish, with homology to dry and hot things; attended with constant desire to pass stools that are painful (Tenesmus), and distension of ileo-inguinial region; with griping pain, nausea, ptialism; with cough, anorexia, coryza, heaviness, vomiting, dysuria, consumption, edema, anemia, algid fever, lithiasis, gravel, increased secretions in the stomach and sense organs, sweet taste in the mouth and are causative of urinary disorder, those persisting for a long time, and excessively weakening the gastric fire, causing impotence, giving rise to strong chyme-disorders accompanied with sallowness of nails, eyes, face, skin, urine and feces—These are the signs and symptoms and characteristics of the piles of the kapha type.

श्लेष्मोल्बणानामर्शसां हेतुः—

भवतश्चात्र—

मधुरस्निग्धशीतानि लवणाम्लगुरुणि च ।
अव्यायामो दिवास्वप्नः शय्यासनसुखे रतिः ॥१८॥
प्राग्वातसेवा शीतौ च देशकालावचिन्तनम् ।
श्लैष्मिकाणां समुद्दिष्टमेतत् कारणमर्शसाम् ॥१९॥

अत्र च आ विषयमां इस विषयमें, भवतः जे श्लेष्मिके छे के दो श्लोक हैं कि, मधुर-स्निग्ध-मधुर स्निग्ध

मधुर स्निग्ध, शीतानि ठंडा ठंडे, लवण-अम्ल-आर।
आर। नमकीन खट्टे, गुरुणि च अने गुरु पदार्थी और
भारी पदार्थ, अव्यायामः व्यायामने अभाव व्यायाम
न करना, दिवास्वप्नः दिवसनी निद्रा दिनमें सोना,
शय्या-शय्या शय्या, आसन-सुखे तथा आसनना
सुखमां और आसनके सुखमें, रतिः प्रीति प्रीति, प्राग्वात-
पूर्वना वायुत्वं पूर्व दिशाके वायुका, सेवा सेवन सेवन,
शीतौ च ठंडा शीत, देश-कालौ देश तथा काल देश
तथा काल, अचिन्तनम् अने चिन्ताने अभाव और
चिन्ता न करना, एतत् आ यह, श्लैष्मिकाणाम् कृद्ध्य
थयेला कफजन्य, अर्शसाम् हरसेलुं अर्शका, कारणम्
कारण, समुद्दिष्टम् कहेलुं छे कहा है ॥ १८-१९ ॥

Here are two verses again—

18-19. Sweet, unctuous, cold, salt, acid and heavy articles of diet, lack of exercise, day-sleep, excessive addiction to sitting and lying down, exposure to easterly-winds, cold climate or season, mental inactivity—these are considered the causative factors of piles of the kapha type.

द्वन्द्वजानां त्रिदोषजानां चार्शसां हेतुलक्षणं च—

हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्याद् द्वन्द्वोल्बणानि च ।

सर्वो हेतुस्त्रिदोषाणां सहजैर्लक्षणैः समम् ॥२०॥

हेतु-लक्षण-कारणो तथा लक्षणोना हेतु और
लक्षणोंके, संसर्गात् संसर्गथी मिलनेसे, द्वन्द्वोल्बणानि
च अर्शाने जे जे दोषोनी प्रधानतावाला दो दो दोषोंकी
प्रधानतावाले, विद्यात् अर्शुवा समझे, त्रिदोषाणाम् त्रि
दोषोवाला हरसेलुं तीनों दोषवाले अर्शोंके, सर्वः उपर
कहेलुं आवेलां सधनां उपर्युक्त सभी, हेतुः
कारणो छे हेतु हैं, सहजैः च अने जेजोनां लक्षणो
सहजनां और इनके लक्षण सहजके, लक्षणैः लक्षणो
लक्षणोंके, समम् जेनां होय छे समान होते हैं ॥ २० ॥

२०. लक्षणैः—लक्षणं (क.ष.)

20. When there is a combination of the two types of causative factors and symptoms, know it to be piles of the bidiscordance-type. And all the etiological factors combined cause piles of the tridiscordance-type. The signs and symptoms of the tridiscordance-type are just like those of congenital piles.

अशंसं पूर्वरूपाणि—

विष्टम्भोऽन्नस्य दौर्बल्यं कुक्षेराटोप एव च ।
कार्श्यमुद्गारबाहुल्यं सक्थिसादोऽल्पविट्कता ॥२१॥
ग्रहणीदोषपाण्डुरतेराशङ्का चोदरस्य च ।
पूर्वरूपाणि निर्दिष्टान्यशंसामभिवृद्धये ॥२२॥

अन्नस्य अन्नं अन्नका, विष्टम्भः स्तब्धता विष्टम्भ, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, कुक्षेः पेटभा कुक्षिकी, आटोपः एव च गजगजट भवे। गुड गुड आवाज कार्श्यम् कृशता कृशता, उद्गारः ओउउउ उकारोका, बाहुल्यम् अहु आववा बहुत आना, सक्थिसादः साधनं शिथिलता सक्थियोंकी शिथिलता, अल्पविट्कता अल्प भण आववे मलका कम आना, ग्रहणीदोष- अने ग्रहणीरोग और ग्रहणीरोग, पाण्डुरतेः पाण्डुररोग पाण्डुररोग, उदरस्य च तथा उदररोगी तथा उदररोगकी, आशङ्का शङ्का आशंका, अशंसाम् आ ६२२२२२ ये अशंसकी, अभिवृद्धये अभिवृद्धिना उत्पत्तिके, पूर्वरूपाणि पूर्व ३५ पूर्वरूप, निर्दिष्टानि कहेला छे बताये हैं ॥ २१-२२ ॥

21-22. Intestinal stasis, weakness, distension of abdomen, emaciation, excessive eructation, flabbiness of the thighs, acoprosis, and the condition having great resemblance to that of assimilation disorders; anemia and abdominal disease:—these are described to be the premonitory symptoms in the development of piles.

अशंसं सर्वदोषजस्वम्—

अशंसि खलु जायन्ते नासन्निपतितैस्त्रिभिः ।
दोषैर्दोषविशेषात्तु विशेषः कल्प्यतेऽशंसाम् ॥२३॥

अशंसि खलु ६२२ अशंस, असन्निपतितैः ओउउ मलका वगैर इकट्टे हुए बिना, त्रिभिः त्रये तीनों, दोषैः दोषो दोषोंसे, न जायन्ते उत्पन्न नहीं उत्पन्न नहीं होते, दोषविशेषात् तु पक्ष दोषनी अधिकता थी किन्तु दोषोंकी अधिकतासे, अशंसाम् ६२२२२२ अशंसकी, विशेषः विशेषता विशेषता, कल्प्यते कल्प्यते छे जानी जाती है ॥ २३ ॥

23. Piles never appear without the discordance of all the three humours. Each variety of piles receives its appellation according to the particular humor which is in excess in such tridiscordance.

पञ्चात्मा मारुतः पित्तं कफो गुदवलित्रयम् ।
सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां समुद्भवे ॥२४॥

पञ्चात्मा पाँच प्रकारकी, मारुतः वायु वायु, पित्तम् पित्त पित्त, कफः कफ कफ, गुद-वलित्रयम् तथा गुदानी त्रये पटीओ तीनों गुदवलिओं, सर्वे एव ओ मर्याद ये सभी, गुदजानां ६२२२२२ अशंसकी, समुद्भवे उत्पत्तिभा उत्पत्तिमें, प्रकुप्यन्ति प्रकुपित भाय छे प्रकुपित होते हैं ॥ २४ ॥

24. The five kinds of vata and pitta and kapha and the region of the rectum between the three valves are all irritated in the formation of piles.

तस्मादशंसि दुःखानि बहुव्याधिराणि च ।
सर्वदेहोपतापीनि प्रायः कृच्छ्रतमानि च ॥२५॥

तस्मात् तैथी इस लिए, अशंसि ६२२ अशंस, दुःखानि दुःख ३५ दुःखदायक, बहुव्याधि- अहु व्याधियोंने अनेक व्याधि, कराणि च करना ३ करना

२५. सर्वदेहोपतापीनि-सर्वदेहोपतापीनि (ध.)

वाळे, सर्वदेह-संपूर्ण देहने संपूर्ण शरीरको, उपजापीलि
उपजाय करनारा पीड़ा देनेवाले, प्रायः अने प्रायः और
प्रायः, कृच्छ्रतमालि च कृच्छ्राध्य होय छे कृच्छ्राध्य
होते हैं ॥ २५ ॥

25. Hence piles are painful pro-
ductive of many complications, afflictive
of the whole body and most difficult
of cure.

अशंसं साध्यासाध्यविचारः --

हस्ते पादे मुखे नाभ्यां गुदे वृषणयोस्तथा ।
शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योऽशंसो हि सः २६

यस्य जेना जिसके, हस्ते पादे हाथ पैरों, मुखे भुजाओं मुँहमें नाभ्यां नाभिमें नाभिमें,
गुदे गुदाओं गुदामें, तथा तथा तथा, वृषणयोः वृष-
णोंमें, शोथः सेठ्ठे थाय छे जोक होता है,
हृत्-पार्श्व- अने हृदय तथा पार्श्वोंमें और हृदय और
पार्श्वमें, शूलम् च थण थाय छे शूल होता है, सः हि
ते वह, अशंसः हरसनाणे अशंसाया, असाध्यः
असाध्य छे असाध्य है ॥ २६ ॥

26. That patient with piles is in-
curable who develops edema of hands,
feet, face, naval and anorectal region,
scrotum and also who has pain in the
cardiac region and side of the chest.

हृत्पार्श्वशूलं संमोहश्छर्दिरङ्गस्य रुग्ं ज्वरः ।
तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्त्युर्गुदजातुरम् ॥ २७ ॥

हृत्पार्श्वशूलम् हृदय तथा पार्श्वोंमें शूल, हृदय
और पार्श्वोंमें शूल, संमोहः भ्रंश भ्रंश, छर्दि- हृदय
के, अङ्गस्य अंगोंमें शरीरमें, रुग्ं हरद पीड़ा, ज्वरः
ज्वर ज्वर, तृष्णा तृष्णा प्यास, गुदस्य च अने गुदाने
और गुदाका, पाकः पाक पकना, गुदजातुरम् छे
उपद्रवो हरसना शरीरने ये उपद्रव अशंसके रोगीको
निहन्त्युः भारी नाणे छे मार डालते हैं ॥ २७ ॥

27. Pain in the cardiac region and
the sides of the chest, faintness, vom-

ting, body-ache, fever, thirst and
pyogenic inflammation of the anorectal
region cause death of the patient
suffering from piles.

सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरां वलिम् ।
जायन्तेऽशंसि संश्रित्य तान्यसाध्यानि निर्दिशेत् २८

यानि अशंसि जे हरस जो अशंस, सहजानि सहज
सहज, त्रिदोषाणि त्रिदोषाण्य त्रिदोषज, आभ्यन्तराम्
च अने आन्तरनी और अन्तरकी वलिम् पलीमें
वलीमें, संश्रित्य आश्रय करीने आश्रय काके, जायन्ते
उपजा थाय छे उत्पन्न होते हैं, तानि तेछेने उन्हें,
असाध्यानि असाध्य असाध्य, निर्दिशेत् अणुवा
समझे ॥ २८ ॥

28. Congenital piles, piles due to
tridiscordance, and internal piles which
are situated higher up in the rectal
folds, are to be considered incurable.

चोत्पत्त्यादायुपस्तानि चतुष्पादसमन्विते ।
याप्यन्ते दीप्तकायाग्नेः प्रत्याख्येयान्यतोऽन्यथा ॥ २९ ॥

आयुषः आयुष्य आयुषे, चोत्पत्त्या शेष होनाथी
चोत्पत्त्या चतुष्पाद- चतुष्पाद- चतुष्पाद- चतुष्पाद-
समन्विते अणुर होय तो योग्य होवे तो, दीप्तकायाग्नेः
प्रदीप्त अग्निवाणना प्रदीप्त अग्निवालेके, तानि ते
हरसन् जे अशंस जाप्यन्ते थापन करी शक्य छे याप्य
होते हैं, अतः आशी इससे, अन्यथा विपरीत स्थिति
होता विपरीत स्थिति होने पर, प्रत्याख्येयानि छोड़ी
देय अशंसके त्याज्य होने हैं ॥ २९ ॥

29. The above condition may be
palliable if the patient has vitality
enough to survive and the four basic
factors of treatment are favourable
and his vital fire is active; otherwise,
his condition is irremediable.

कृच्छ्रजानि द्वितीयानां वलीं पान्याश्रितानि च ।
कृच्छ्रसाध्यानि तान्याहुः परिसंवत्सराणि च ॥ ३० ॥

34. We may take it that all these three measures are carried out by the skilled and experienced operator; yet a mistake in the operative process is fraught with grave consequence.

पुंस्त्वोपघातः श्वयथुर्गुदे वेगविनिग्रहः ।
आध्मानं दारुणं शूलं व्यथा रक्तातिवर्तनम् ॥३५॥
पुनर्विरोहो रुढानां क्लेदो भ्रंशो गुदस्य च ।
मरणं वा भवेच्छीघ्रं शस्त्रक्षारान्निविभ्रमात् ॥३६॥

शस्त्र-क्षार- शस्त्र-क्षार शस्त्र-क्षार, अग्नि- अग्नि- अग्निना प्रयोगभां और अग्निकर्ममें, विभ्रमात् भूल थायी भूल होनेसे, पुंस्त्वोपघातः पुरुषत्वने। नाश नपुंसकता, गुदे गुदाभां गुदामें, श्वयथुः सोओ शोथ, वेगविनिग्रहः मल वजरेने। वेग अ२३वे। मलादिके वेगकी रुकावट, आध्मानम् आध्मान आध्मान, दारुणम् भयंकर दारुण, शूलम् शूल शूल, व्यथा पीडा पीडा, रक्तातिवर्तनम् अत्यंत रक्तस्राव रक्तकी अतिप्रवृत्ति, पुनर्विरोहः अशोनी द्वरी उत्पत्ति अशोकी पुनः उत्पत्ति, रुढानाम् ३आर्ध गयेला प्रणुभां मरे हुए वृणोंमें, क्लेदः क्षिप्तता क्लिप्तता, गुदस्य च अने गुदाने। और गुदाका, भ्रंशः भ्रंश भ्रंश, शीघ्रम् वा अथवा शीघ्र या शीघ्र, मरणम् मरण मृत्यु, भवेत् थाय छे होते हैं ॥ ३५-३६ ॥

35-36. As for instance, loss of manhood, edema in the anorectal region, loss of splinter control, distension of abdomen, acute pain and affliction, profuse bleeding, recurrence of piles, softening of scars, prolapse of rectum and even sudden death; all these may occur as the untoward effects of the operative or caustic and thermal-cauterization procedures.

यत्तु कर्म सुखोपायमल्पभ्रंशमदारुणम् ।
तदर्शसां प्रवक्ष्यामि समूलानां निवृत्तये ॥३७॥

समूलानाम् मूलसहित जड़से, अशोसाम् हरसनी अशोको, निवृत्तये निवृत्ति करवा भाटे नष्ट करनेके लिए यत्तु कर्म ये कर्म जो कर्म, सुखोपायम् सुखकर उपायवाणुं सुखसाध्य, अल्पभ्रंशम् हानि थपाना अति थोड़ा भयवाणुं हानि होनेका अति अल्प भयवाला, मदारुणम् अने दारुणता रक्षित छे और भयंकरहीन है, तत् ते वह, प्रवक्ष्यामि उद्दीश कहूंगा ॥ ३७ ॥

37. Now I shall describe for the radical cure of piles, the line of treatment which is easeful, less likely to go wrong and not drastic.

शुष्कप्रस्राविमेऽनार्शसां द्विविधो मेदः—

वातश्लेष्मोल्बणान्याहुः शुष्काण्यशोसि तद्विदः ।
प्रस्रावीणि तथाऽऽर्शाणि रक्तपित्तोल्बणानि च ॥३८॥

तद्विदः अर्श चिकित्सानां अशोनाशो। अशोकी चिकित्साको समझनेवाले वैद्य, वातश्लेष्म- वात तथा श्लेष्मी वात तथा कफकी, उल्बणानि प्रधानतावाला प्रधानतावाले, अशोसि हरसने अशोको, शुष्काणि सूखा शुष्क, आहुः उहे छे कहते हैं, रक्त-पित्त- अने रक्त तथा पित्तनी और रक्त तथा पित्तकी, उल्बणानि च प्रधानतावाला उल्बणतावाले, तथा तथा तथा, प्रस्रावीणि स्राववाणा हरसने स्रावयुक्त अशोको, आर्शाणि दीक्षा (द्विधा) उहे छे गीले कहते हैं ॥ ३८ ॥

38. The specialists consider the dry type of piles to be due to excess of vata and kapha and the discharging or moist type of piles to be due to vitiation of the blood and pitta.

शुष्कार्शःषु स्नेहाभ्यंगपूर्वकं स्वेदनम्—

तत्र शुष्कार्शसां पूर्वं प्रवक्ष्यामि चिकित्सितम् ।

तत्र तेभां इनमें, पूर्वम् प्रथम प्रथम, शुष्कार्शसाम् सूखा हरसनी शुष्क अशोकी, चिकित्सितम् चिकित्सा चिकित्सा, प्रवक्ष्यामि उद्दीश कहूंगा।

39-(1). Here I shall first describe the treatment of the dry piles.

स्तब्धानि स्वेदयेत् पूर्वं शोफशूलान्वितानि च ॥३९॥
 चित्रकक्षारबिल्वानां तैलेनाभ्यज्य बुद्धिमान् ।
 यवमाषकुलत्थानां पुलाकानां च पोद्दलैः ॥४०॥
 गोखराश्वशकृत्पिण्डैस्तिलकलकैस्तुषैस्तथा ।
 चन्नाशताह्वापिण्डैर्वा सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ॥४१॥
 शकूनां पिण्डिकाभिर्वा स्निग्धानां तैलसर्पिषा ।
 शुष्कमूलकपिण्डैर्वा पिण्डैर्वा कार्ष्णगन्धिकैः ॥४२॥
 रास्नापिण्डैः सुखोष्णैर्वा सस्नेहैर्वापुषैरपि ।

स्तब्धानि स्तब्ध कडे, शोफ-शूल- अने सोम तथा
 शूलथी और शोफ तथा शूलसे, अन्वितानि च युक्त
 हरसने युक्त अशौको, पूर्वम् पहेला प्रथम, चित्रक-
 चित्रक चित्रक, क्षार- जवभात यवक्षार, बिल्वानाम्
 तथा भीलीना और बिल्वसे सिद्ध, तैलेन तेलथी तैलसे,
 अभ्यज्य अभ्यंग करीने अभ्यंग करके, यव-माष- जव
 अजव जौ उडद, कुलत्थानाम् कुलथी कुलथी, पुलाकानाम्
 च तथा पुलाकनी तथा पुलाककी, पोद्दलैः पोदलीओथी
 पोदलियोंसे, स्नेहसंयुतैः स्नेह मेणवेला स्नेहमिश्रित,
 सुखोष्णैः तथा सहन थाय ओवा गरम तथा सुहाते
 हुए गरम गो-खर-अश्व- गाय गधेडा तथा घोडा गो
 गधा तथा घोडा, शकृत्पिण्डैः ओओना भणना पिंडोथी
 इनके पुरीषोंके पिण्डसे, तिलकलकैः तिलना कलक
 तिलकलक, तथा तुषैः तथा इतराओथी तथा तुषसे,
 वचा-शताह्वा- अथवा वच तथा सुवाना या वच और
 सोयेके, पिण्डैः वा पिंडो पिंडोंसे, तैलसर्पिषा अथवा
 तेल क धीथी या वी या तैलसे, स्निग्धानाम् रिन्ध
 करेला स्निग्ध किये, शकूनाम् साधनाना सत्तुओंके
 पिण्डिकाभिः वा पिंडो पिंडों, सस्नेहैः अथवा स्नेह-
 युक्त या स्नेहयुक्त, सुखोष्णैः तथा नवशेका तथा सुहाते
 हुए गरम, शुष्कमूलक- सूका भूणाना सुखी मूलीके,
 पिण्डैः वा पिंडो पिंडों, कार्ष्णगन्धिकैः अथवा
 सरगवाना अथवा सहजनके, पिण्डैः वा पिंडो पिंडो,
 रास्नापिण्डैः अथवा रास्नाना पिंडो अथवा रास्नाके
 पिंडों, हापुषैः वा अपि अथवा हपुषाना पिंडोथी
 या हपुषाके पिंडोंसे, स्वेदयेत् स्वेदन करवुं स्वेदन
 करे ॥ ३९-४२ ॥

39-42. The physician should first
 give sudation procedure to the piles

which are indurated and also to those
 that are edematous and accompanied
 with pain. After smearing the piles with
 the oil prepared with white-flowered
 lead wort, barley-alkali and bael, the
 physician should foment the part at a
 genial degree of warmth with lump-
 sudation prepared of barley, black
 gram, horsegum and Pulak grain or
 the lumps of the dung of cow, ass or
 horse, or of til-paste or of chaff, or of
 the lump of sweet flag and dill-seeds,
 mixed with unctuous substance. Or
 they should be fomented with the
 lump prepared of roasted paddy flour
 made unctuous with oil and ghee or
 of drum-stick, or indian groundsel,
 or of common juniper mixed with
 unctuous articles.

इष्टकस्य खराह्यायाः शार्कैर्गृजनकस्य वा ॥४३॥

अभ्यज्य कुष्ठतैलेन स्वेदयेत् पोद्दलीकृतैः ।

वृषाकैरण्डबिल्वानां पत्रोत्काथैश्च सेचयेत् ॥४४॥

कुष्ठतैलेन कुष्ठथी सिद्ध करेला तेलथी कुष्ठसे सिद्ध
 किये तैलसे, अभ्यज्य अभ्यंग करीने अभ्यंग करके,
 इष्टकस्य ईष्ट ईट, खराह्यायाः पुरासाक्षी अजवभा
 खरासाना अजवायन, गृजनकस्य वा अथवा गृजनना
 अथवा गृजनके, शार्कैः शाकथी साकोसे, पोद्दलीकृतैः
 पोदलीओथी भनावी पोदलिया बनाकर, स्वेदयेत् स्वेदन
 करवुं स्वेदन करे, वृष-अर्क- अरडूओ आडो वासा आक,
 एरंड- ओरंडो एरंड, बिल्वानाम् अने भीलीना और
 बेलकी, पत्र-उत्काथैः पादसाना उवाथथी पत्तियोंके
 काथसे, सेचयेत् परिषेधन करवुं परिषेधन करे
 ॥ ४३-४४ ॥

४३. इष्टकस्य-गृजनकस्य (घ.)

४४. वृषाकैरण्डबिल्वानां पत्रोत्काथैश्च सेचयेत्-पत्रोत्काथैः
 स्वेदयेत् वृषाकैरण्डबिल्वानैः (ग.)

43-44. Or the part being smeared with the oil of costus, should be fomented with lumps prepared of powdered brick, celery-seeds or vegetable carrot. The part should be douched with the decoction of the leaves of vasaka, mudar, castor plant and bael.

शुष्कांशः सु अवगाहविधानम्—

मूलकत्रिफलार्कणां वेणूनां वरुणस्य च ।

अग्निमन्थस्य शिग्रोश्च पत्राण्यश्मन्तकस्य च ॥४५॥

जलेनोत्काथ्य शूलार्ते स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ।

मूलक- मूला मूली, त्रिकला- त्रिधा त्रिफला, अर्कणात् आकडा आक, वेणूनाम् पौध वांस, वरुणस्य च परशु वरुण, अग्निमन्थस्य अरणी अरणी शिग्रोः च अरण्या सहजन, अश्मन्तकस्य च तथा अश्मन्तकनां तथा अश्मन्तकरी, पत्राणि पांडानि पत्तियोंको, जलेन पाणीमां जलमें, उत्काथ्य उकाथीने ते नक्षत्रोका अनाथमां उवाकर उस सुखोष्ण कायमें, स्वभ्यक्तम् सारी रीते अभ्यंग करावीने अच्छी तरह अभ्यक्त कराके, शूलार्तम् शूलार्थ पीडाता रोगीने शूलमे पीडित रोगीको, अवगाहयेत् अवगाहन करावुं अवगाहन करावे ॥४५॥

45-45½. The person afflicted with painful piles should, after well anointing the part, take a sitz-bath in water in which have been decocted the leaves of radishes, the three myrobalans, mudar, bamboo, three-leaved caper, wind killer, drum-stick, and common mountain ebony.

कोलोत्काथेऽथवा कोष्णे सौवीरकतुषोदके ॥४६॥

विल्वकाथेऽथवा तक्के दधिमण्डाम्लकाञ्जिके ।

गोमूत्रे वा सुखोष्णे तं स्वभ्यक्तमवगाहयेत् ॥४७॥

४५. शिग्रोश्च-शिग्रूणां (च.)

४७. विल्वकाथे-विल्वोत्काथे (क.)

„ विल्वकाथेऽथवा-किगतोत्काथे तथा (घ.)

„ स्वभ्यक्तमवगाहयेत्-शूलार्तमुपवेशयेत् (क. घ. ङ. ड. त.)

अथवा कोष्णे अथवा नक्षत्रोका अथवा कोसे, कोल-थोः रसा वांके, उत्काथे अनाथ काथ, सौवीरक- सौवीरक नवीरक, तुषोदके तुषोदकमां या तुषोदकमें, अथवा अथवा, सुखोष्णे नक्षत्रोका सुहाते काय, विल्व-काथे विल्वोत्काथे अनाथ वेल्के काथ, दधिमण्ड दहीना मूत्र दहीके पानी, अम्लकाञ्जिके आदी डांथ सही मांजी, गोमूत्रे गोमूत्रमां या गोमूत्रमें, स्वभ्यक्तम् सारी रीते अभ्यंग करेवा अच्छी प्रकार अभ्यक्त किये हुए, तब तेने उसको, अवगाहयेत् अवगाहन करावुं अवगाहन करावे ॥ ४६-४७ ॥

46-47. The patient who is well anointed in the affected part should take a tepid sitz-bath in the decocted water of jujube or in water medicated with sauveeraka and tushodaka wines. Or, he may, being well anointed, take a genially warm sitz bath prepared of the decoction of bael or butter-milk or whey or sour conjee or cow's urine.

शुष्कांशः सु धूपनम्—

कृष्णसर्पवराहोष्ट्रजलकावृषदंशजाम् ।

वस्त्रामभ्यञ्जने दद्यादध्वनं चार्शसां हितम् ॥४८॥

कृष्णसर्प- कृष्ण सर्प काला साँप, वराह- सूअर सूअर, उष्ट्र- उष्ट्र ऊँट, जलका- जलुका विमगादक, वृषदंशजाम् आने भिल्लोका और बिह्ला, वस्त्राम् सेओली वस्त्राना इनका वसावा, अभ्यञ्जने अभ्यंगने माटे अभ्यंगके लिए, दद्यात् उपयोग करेवा उपयोग करे, चार्शसां तथा हरसपर अशौच, धूपनम् च धूपन पाण धूपन भी, हितम् हितकर छे हितकर है ॥ ४८ ॥

48. Applications prepared of the fat of the black-cobra, hog, camel, bat or cat may be made on the piles and likewise fumigation with these articles is beneficial in piles.

नृकेशादिधूपनम् ---

नृकेशाः सर्पनिर्मोको वृषदंशस्य चर्म च ।

अर्कमूलं शमीपत्रमर्शोभ्यो धूपनं हितम् ॥४९॥

नृकेशाः मनुष्यना वाग पुष्पके बाल, सर्पनिर्मोकः सर्पनी कृत्वा सावकी केचुली, वृषदंशस्य च बिदा-
डानुं बिल्लिका, चर्म आम्रं चर्म, अर्कमूलम् आडानुं
भूग आककी जड़, शमीपत्रम् अने भीमजाना पान
ओओथी और शमीके पत्ते इनसे, अर्शोभ्यः ६२५ पर
अर्श पर, धूपनम् धूपन धूपन, हितम् हितकर है ॥ ४९ ॥

49. The fumigation done with human-hair, the serpent slough, cat's hide, the root of mudar, or the leaves of samee tree is beneficial in piles.

तुम्बुरादिधूपनम् ---

तुम्बुरुणि विडङ्गानि देवदार्वक्षता घृतम् ।

बृहती चाश्वगन्धा च पिप्पल्यः सुरसा घृतम् ॥५०॥

वराहवृषविट् चैव धूपनं सक्तवो घृतम् ।

कुञ्जरस्य पुरीषं तु घृतं सर्जरसस्तथा ॥५१॥

तुम्बुरुणि तेजश्च तेजफल, विडङ्गानि वायुजिं
वायुविङ्ग, देवदारु देवदारु, अक्षताः आम्र
ज्व अखण्ड जौ, घृतम् अने घृत और घी, बृहती ओली
बोरीगण्डी बड़ी कटेरी, अश्वगन्धा च आसंध असगंध,
पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, सुरसा तुलसी सुरसा, घृतम् च
अने घृत और घी, वराह-वृष-सूअर तथा अण्डना सूअर
तथा बेलके, विट् विष्टा तथा ओषु विष्टा तथा गोबर, सक्तवः
साथवे। सत्तू, घृतम् च एव अने घृत और घी, कुञ्जरस्य
तेमज् हाथीने। एवं हाथीकी, पुरीषम् तु भण लीद,
सर्जरसः राग राल, तथा अने और, घृतम् घृत घी,
धूपनम् धूपनम् आ आर समूह धूपन छे द्रव्योंके ये
चार समूह धूपन हैं ॥ ५०-५१ ॥

50 51. Coriander, embelia, deodar, and whole-barley mixed with ghee,

५१. सर्जरसस्तथा-सर्जरसो रसः (घ. त.)

or yellow-berried nightshade, winter-cherry, long pepper and holy basil mixed with ghee, or the dung of hog or bull, roasted-paddy flour mixed with ghee; or dung of elephant or resin mixed with ghee, all these four recipes, may be used for fumigation.

शुष्कार्शःसु प्रलेपनयोगः ---

हरिद्राचूर्णसंयुक्तं सुधाक्षीरं प्रलेपनम् ।

गोपित्तपिष्टाः पिप्पल्यः सह्रिद्राः प्रलेपनम् ॥५२॥

हरिद्रा-चूर्ण- ६०६२ना यूष्थी हल्दीके चूर्णमें,
संयुक्तम् युक्त मिलाया हुआ, सुधाक्षीरम् शेरनुं ६५
सेहुंडका दूध, प्रलेपनम् देप छे प्रलेपन है, सह्रिद्राः
अने ६०६२सहित तथा हल्दीके साथ, गोपित्त-गोपित्तम्
गोपित्तमें, पिष्टाः पाटेदी पीसी हुई, पिप्पल्यः पीपर पक्षु
पिप्पली भी, प्रलेपनम् देप छे प्रलेपन है ॥ ५२ ॥

52. The application may be made on the piles. of the milk of thorny milk-hedge plant mixed with turmeric powder, or the powder of long pepper and turmeric prepared as paste in ox-bile.

शिरिषबीजं कुष्ठं च पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः ।

अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला च प्रलेपनम् ॥५३॥

शिरिषबीजम् सरसजाना भीम शिरिषबीज, कुष्ठम् ६६
कुष्ठ, पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, सैन्धवम् सिन्धु
सैन्धानमक, गुडः च ओण गुड, अर्कक्षीरम् आडानुं ६५
आकका दूध, सुधाक्षीरम् शेरनुं ६५ सेहुंडका दूध,
त्रिफला च अने त्रिफला और त्रिफला, प्रलेपनम् आ
देप छे यह प्रलेपन है ॥ ५३ ॥

53. Seeds of Sirish, costus, long pepper, rock salt, gur, milk of mudar and milk of thorny milk-hedge plant and the three myrobalans make a good application for piles.

पिप्पल्यादिप्रलेपः —

पिप्पल्यश्चित्रकः श्यामा किण्वं मदनतण्डुलाः ।

प्रलेपः कुकुटशकृद्धरिद्रागुडसंयुतः ॥५३॥

पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, चित्रकः चित्रक चित्रक, श्यामा नसेतर त्रिवृत, किण्वम् सुराभीज सुराभीज, मदनतण्डुलाः तथा भीढेजना पीज ऐऐने। तथा मैनालके बीज इनका कुकुटशकृ- इडकी यरक मुर्गेकी बीट, हरिद्रा- हरीदर हल्दी, गुडसंयुतः तेभज गोअथी युक्त एवं गुडसे मिला, प्रलेप देप थाय छे प्रलेप होता है ॥ ५३ ॥

54. An ointment of long pepper, white-flowered lead wort, black turpeth, yeast, and pulp of emetic nut mixed with droppings of cock, turmeric and gur is good in piles.

दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः पारावतशकृद्गुडः ।

प्रलेपः स्याद्गजास्थीनि निम्बो भल्लातकानि च ॥५५॥

दन्ती दंती दंती, श्यामा नसेतर त्रिवृत, अमृतासङ्गः मोरथुतु तूतिया, पारावत- कपूतरनी कपूतरकी, शकृन् यरक बीट, गुडः अने गोअ था देप छे और गुड यह प्रलेप है, गजास्थीनि तेभज बाथीनां हाडकी हाथीकी हड्डियां, निम्बः लीमडे नीम, भल्लातकानि च अने भिलाभा और भिलवि, प्रलेपः आ पक्षु देप यह भी प्रलेप, स्यात् छे है ॥ ५५ ॥

55. Red physic nut, black turpeth, blue vitriol, droppings of pigeon and and gur make a good ointment. Also the ointment prepared of bones of the elephant, neem and marking nut is good.

प्र णः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम् ।

शूलश्वयथुहृद्युक्तं चुलूकीवायाऽथवा ॥५६॥

५५. दन्ती श्यामाऽमृतासङ्गः-निकुमः सामृतासङ्गः (घ. ड. त. प.)

५६. प्रलेपः स्यादलं कोष्णं वासन्तकवसायुतम्-प्रलेपः स्यादल-
कोष्ण वासन्तकवसायुतः (ख.)

५७. वसायुतम्-वसायुतः (घ.)

५८. अथवा-अथ (च.)

वासन्तक-डिडनी ऊंरकी, वसा- वसाथी चबीसे युतम् युक्त युक्त, अथवा अथवा अथवा, चुलूकी- भभरनी मगर. मच्छकी, वसया वसाथी चबीसे, युक्तम् युक्त युक्त, कोष्णम् अलम् हरतालने नयशेका देप हरितालका कोसा लेप, शूल- शूल शूल, श्वयथुहृद्यु अने सोअने हरनार और शोकको हरनेवाला, स्यात् थाय छे होता है ॥ ५६ ॥

56. The ointment prepared of yellow orpiment with the fat of camel or with the fat of susu and applied slightly warm is curative of local pain and edema.

अर्कक्षीरादि प्रलेपः —

आर्कं पयः सुधाकाण्डं कटुकालानुपल्लवाः ।

करजो वस्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसाम् ॥५७॥

आर्कम् आड्डानु आकका, पयः दूध दूध, सुधा- काण्डम् शेअनुं डीउलुं मेहुंडका डंठल, कटुक-अलाडु- डडवी तुंअडीनां तीतीलौकीक, पल्लवाः पान पत्ते, करजः डडय करज, वस्त-मूत्रम् च अने अडशानुं मूत्र ऐऐने। और वस्तरेका मूत्र इनका, लेपनम् देप लेप, अर्शसाम् हरसने भाटे अर्शोंके लिए, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ छे श्रेष्ठ है ॥ ५७ ॥

57. The ointment of the milk of mudar, the stalks of thorny milk hedge plant, and the sprouts of bottle gourd, and indian beech, prepared in goat's urine, is an excellent application for piles.

अभ्यङ्गाद्याः प्रदेहान्ता य एते परिकीर्तिताः ।

स्तम्भश्वयथुकण्डूर्तिशमनास्तेऽर्शसां मताः ॥५८॥

य एते ते आ जो ये, अभ्यङ्गाद्याः अभ्यङ्गथी भाडीने अभ्यङ्गसे लेकर, प्रदेहान्ताः देप पर्यंतना उपचार प्रदेहतकके उपचार, परिकीर्तिताः उवा छे कहे हैं, ते ते वे, अर्शसाम् हरसनां अर्शोंके स्तम्भ- स्तंभ श्वयथु- सोअ शोक, कण्डू- अर्ति डंडू अने

५७. आर्कं पयः-अर्कपत्रं (घ घ.)

५८. मताः-दिताः (ग.)

पी।।नु खुजली और वेदनाको, शमनाः शमन करनेवाले शांत करनेवाले, मत्ताः मानेले छे माने गये हैं ॥ ५८ ॥

58. All the recipes enumerated above, beginning with ointments and ending with applications, are considered curative of induration, edema, itching and pain in the piles.

शुष्कार्णःसु रक्तस्त्रावणम्—

प्रदेहान्तैरुपक्रान्तान्शर्शसि प्रस्रवन्ति हि ।
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी ॥ ५९ ॥

प्रदेहान्तैः उपे सुधीना कहेनामा आवेशा थे।गे।
वडे प्रदेह पर्यंत कहे हुए योगों द्वारा, उपक्रान्तानि
उपचार करनेवाली उपचार करनेसे, शर्शसि हरस अर्श,
संचितं संचित थयेला संचित, दुष्ट-रुधिरम् दूषित
दो।हीने। दूषित रक्तको, प्रस्रवन्ति हि श्नाव करे छे
बहाते हैं, ततः तेथी इससे, सुखी रे।गी सुभी रोगी
सुखी, संपद्यते थाय छे होता है ॥ ५९ ॥

59. The aforesaid remedies cause the piles to empty out the accumulated vitiated blood; and then the patient is restored to ease.

शीतोष्णस्निग्धरुक्षैर्हि न व्याधिरुपशम्यति ।
रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् ॥ ६० ॥
जलौकोभिस्तथा शस्त्रैः सूचीभिर्वा पुनः पुनः ।
अवर्तमानं रुधिरं रक्तार्शोभ्यः प्रवाहयेत् ॥ ६१ ॥

हि ५९। ५९ के क्योंकि, रक्ते रक्त रक्ते, दुष्टे
दूषित होता। दूषित होने पर, शीत-उष्ण- रुक्ष-
शीत-उष्ण, स्निग्ध-रुक्षैः रनेदवाणा अने रक्षे उपयोथी
स्निग्ध और रुक्ष उपचारोंसे, व्याधिः व्याधि व्याधि,
न उपशम्यति शांत यत्ता नथी शांत नहीं होती,
तस्मात् तेथी इस लिए, भिषक् वैद्य वैद्य, रक्तम् एव

५९. उपक्रान्तानि अर्शसि-उपक्रान्ता गुणः (च.)

,, सुखी-सुखी (घ.)

६१. अवर्तमानं-अवर्तमानं (न.)

,, रक्तार्शोभ्यः-शुष्कार्शोभ्यः (घ.)

रक्ताने। रक्तका ही, अवसेचयेत् श्नाव करवावे।
अवसेचन करे, रक्तार्शोभ्यः रक्त हरस। रक्तकोसे,
अवर्तमानम् न पड़े। न निकरनेवाले, रुधिरम् दो।हीने
रक्तको, जलौकोभिः जलौकी जौक, तथा शस्त्रैः शस्त्रोथी
शस्त्र, सूचीभिः वा अथवा सोथी वडे या सूईसे,
पुनः पुनः पुनः पुनः पुनः पुनः, प्रवाहयेत् वडेवरावधुं
निकाले ॥ ६०-६१ ॥

60-61. If the disease is not relieved either by cold or hot, or the unctuous or dry therapy, the disease must be due to vitiated blood. Therefore, the physician should let out the blood. The physician should let out the blood which has not flowed out by the above methods from the blood-gorged piles by the repeated application of leeches, or cutting instruments or needles.

शुष्कार्णःसु ज्यूषणादि चूर्णम्—

गुदश्वयथुशूलार्ते मन्दाग्निं पाययेत्तु तम् ।
ज्यूषणं पिप्पलीमूलं पाठां हिङ्गु सचित्रकम् ॥ ६२ ॥
सौवर्चलं पुष्कराख्यमजार्जी बिस्वपेषिकाम् ।
विडं यवानीं हपुषां विडङ्गं सैन्धवं वचाम् ॥ ६३ ॥
तिन्तिडीकं च मण्डेन मधेनोष्णोदकेन वा ।
तथाऽशोऽग्रहणीदोषशूलानाहाद्विमुच्यते ॥ ६४ ॥

गुदश्वयथु- गुदना से। गुदार्ते शोक, शूलार्ते
अने श्वयथी पीडाता और शूलसे पीडित, मन्दाग्निम्
तथा भः अग्निवाणाने तथा मन्दाग्निवाले, तम् तु तेने
ते। उसको तो, ज्यूषणम् सूड भरी पीपर त्रिकटु,
पिप्पलीमूलम् पीपरीमूल पिप्पलीमूल, पाठाम् पाठा
पाठा, सचित्रकम् चित्रक चित्रक, हिङ्गु तथा हिङ्ग तथा
हींग, पाययेत् पावा पिलावे, सौवर्चलम् संचयण सौचर
नमक, पुष्कराख्यम् पो।परमूल पोहकमूल, अजार्जीम्
अज जीरा, बिस्वपेषिकाम् भी।हीने। ग।र्भ बेडगिरी,
विडम् विड।व। विडनमक, यवानीम् अज।भो
अजवायन, हपुषाम् हपुषा हाऊवर, विडङ्गम् वा।प।ग
वायविडंग, सैन्धवम् सिंध।व। सैधानमक, वचाम् वच

वच, तिन्त्रिडीकम् च अने डाडम ओओनुं यूर्णु और कोकम इनका चूर्ण, मण्डेन भंडी मांड, मयेन भदधी मय, उष्णोदकेन वा अथवा छिना पाण्णीया पावुं या गरम जलसे पिलावे, तथा तेम करवाथी उपसे, अर्शः- ६२५ अर्श, ग्रहणीदोष- अहर्णीरोग ग्रहणीरोग, शूल- शूल शूल, आनाहाद अने आनाहथी और आनाहमे, विमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता है ॥ ६२ ६४ ॥

62-64. The physician should give the following powder if the patient is afflicted with edema and pain in the anorectal region and with weakness of the gastric fire. Three spices, roots of long pepper, Patha, asafetida white flowered lead-wort, sanchal salt, orris root cumin seeds, pulp of bael, vid salt, bishop's weed, common juniper, embelia, rock salt, sweet flag and tamarind. The patient taking this powder given with whey, wine or warm-water, is relieved of piles, assimilation disorders, colic and constipation.

शुक्रार्कःसु कतिपययोगाः—

पाचनं पाययेद्वा तद्यदुक्तं ह्यातिसारिके ।

सगुडामभयां वाऽपि प्राशयेत् पौर्वभक्तिकीम् ॥६५॥

पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम् ।

इते गुदाशये दोषे गच्छन्त्यर्शांसि संश्रयम् ॥६६॥

यत् अथवा ने या जो, आतिसारिके अतिसार- थिडित्सित अध्यायमा अतिसारचिकित्सित अध्यायमें, पाचनम् पाचन पाचन, उक्तम् उक्तुं छे कहा है, तत् हि वा ते वही, पाययेत् पावुं पिलावे, पौर्वभक्तिकीम्

६५. पाचनं पाययेद्वा तद्यदुक्तं-कुर्याद्वा पाचनं तस्य यदुक्तं (घ.)

„ यदुक्तं ह्यातिसारिके-यद्वक्ष्याम्यतिसारिणे (थ. घ.)

६६. पाययेद्वा त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलारससंयुतम्- पाययेच्च त्रिवृच्चूर्णं त्रिफलाया रसेन वा (त.)

„ गच्छन्त्यर्शांसि संश्रयम्-गुदजा यान्ति संश्रयम् (ग. घ. च)

अथवा बोझननी पूर्वे या भोजनके पहिले, सगुडाम गोलसहित गुडसहित, अभयाम् वा अपि ६२३ हरड़, प्राशयेत् भवरावनी खिलावे, त्रिफलारस- अथवा त्रिफलाना उवाथथी या त्रिफलाकषायसे, संयुतम् युक्त मिलाकर, त्रिवृत्- चूर्णम् वा नसे।तरनुं यूर्णु त्रिवृतका चूर्ण, पाययेत् पावुं पिलावे, गुदाशये गुदाने आश्रय करीने रहेये। गुदाश्रित, दोषे दोष दोषके, इते ६२ थती निर्हरण होने पर, अर्शांसि ६२५ अर्श, संश्रयम् क्षय नष्ट, गच्छन्ति पामे छे हो जाते हैं ॥ ६५-६६ ॥

65-66. Or the patient may be given all the digestive medicines which are described in the treatment of diarrhoea, or he may eat chebulic myrobalan with gur before meals. Or he may be given the turpeth-powder with the decoction of the three myrobalans. When the morbidity in the rectum has been removed, the piles naturally become diminished,

गोमूत्राध्युषितां दद्यात् सगुडां वा हरीतकीम् ।
हरीतकीं तक्रयुतां त्रिफलां वा प्रयोजयेत् ॥६७॥

गोमूत्र- अथवा गोमूत्रमां अथवा गोमूत्रमें, अध्युषिताम् ओड रात राभेदी एक रात रखी हुई, हरीतकीम् ६२३ हरड़, सगुडाम् वा गोमूत्रनी साथे गुडके साथ, दद्यात् आपनी देवे, हरीतकीम् अथवा ६२३ने। अथवा हरड़का, त्रिफलाम् वा ३ त्रिफलाने या त्रिफलाका, तक्रयुताम् लाशनी साथे छालके साथ, प्रयोजयेत् प्रयोग करे। प्रयोग करे ॥ ६७ ॥

67. Or he may be given chebulic myrobalans kept over night in cow's urine, mixed with gur; or he may be given the powder of chebulic myrobalans or of the three myrobalans mixed with buttermilk.

सनागरं चित्रकं वा सीधुयुक्तं प्रयोजयेत् ।
दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम् ॥६८॥

सनागरम् सूं सोंठ, चित्रकम् अने चित्रकने।
और चित्रकका, सीधुयुक्तम् वा सीधुयुक्त सीधुके साथ,
प्रयोजयेत् वा प्रयोग करने। प्रयोग करे साजाजि-
अथवा ७३ या जीरा, चित्रकम् चित्रक चित्रक, चव्य-
अने चव्यकी। और चव्यसे, युक्तम् युक्त युक्त, सीधुम्
वा सीधुने। सीधु, दापयेत् प्रयोग करने देवे ॥६८॥

68. Or he may be given white-
flowered lead-wort and ginger mixed
with seedhu wine or he may be given
cumin seeds, white flowered lead-wort
and seedhu wine mixed with chaba
pepper.

सुरां सहपुषापाठां दद्यात् सौवर्चलान्विताम् ।

सहपुषा- हपुषा हपुषा, पाठाम् तथा कणीपाठ तथा
पादी, सौवर्चल- अने सयण और सौचरनमक,
अन्विताम् सहित सहित, सुरा सुरा सुरा, दद्यात्
आपनी देवे ।

68½. Or he may be given sura
wine to drink mixed with common
juniper and sanchal salt;

दधित्थविल्वसंयुक्तं युक्तं वा चव्यचित्रकैः ॥६९॥

भल्लातकयुतं वाऽपि प्रदद्यात्तत्कर्तर्पणम् ।

विल्वनागरयुक्तं वा यवान्या चित्रकेण च ॥७०॥

दधित्थ- डाठ कैथ, विल्वसंयुक्तम् अने भीलासहित
और बेलगिरीसे युक्त, चव्यचित्रकैः अथवा चव्य अने
चित्रक या चव्य और चित्रक, युक्तम् वा सहित
संयुक्त, भल्लातकयुतम् वा अपि अथवा भीलासा सहित

६८. दापयेच्चव्ययुक्तं वा सीधुं साजाजिचित्रकम्-चव्यं वा सीधु.

संयुक्तमजाजीदीप्यकं पिवेत् (क. झ.)

६९. सहपुषापाठां दद्यात्-वा हपुषापाठा युक्तां (घ)

,, सहपुषापाठां-सपाठाहपुषां (च.)

६९. चव्यचित्रकैः-चव्यचित्रकं (क. च. त. फ.)

७०. वाऽपि-वाऽथ (घ.)

मिलावेसे युक्त, विल्व- अथवा भीला या बेलगिरी,
नागरयुक्तम् वा अने सूं सहित और सोंठसे युक्त, यवान्या
अथवा अजमा या अजवायन, चित्रकेण च अने
चित्रकसहित और चित्रकके साथ, तत्कर्तर्पणम् तत्कर्तर्पण-
तर्पण तत्कर्तर्पणतर्पण, प्रदद्यात् आपनुं देवे ॥ ७० ॥

69-70. Or he may be given demul-
cent drink of butter-milk prepared with
wood-apple and bael or with chaba
pepper and white flowered lead-wort
or with marking nut or with bael and
dry ginger or with celery seeds and
white-flowered lead-wort.

शुक्रार्शःसु तक्रारिष्टः —

चित्रकं हपुषां हिङ्गं दद्याद्वा तक्रसंयुतम् ।

पञ्चकोलयुतं वाऽपि तक्रमस्मै प्रदापयेत् ॥७१॥

तक्रसंयुतम् वा अथवा छाश साथे या छाछमें
मिलाकर, चित्रकम् चित्रक चित्रक, हपुषाम् हपुषा
हपुषा, हिङ्गम् अने हिङ्ग और हींग, दद्यात् आपनी
देवे, अस्मै अथवा अने अथवा इसको, पञ्चकोल-
पञ्चकोल पञ्चकोल, युतम् युक्त युक्त, तक्रम् वा अपि
छाश छाछ, प्रदापयेत् आपनी देवे ॥ ७१ ॥

71. Or he may be given the powder
of lead-wort, common juniper and
asafetida along with butter-milk; or he
may be given butter milk mixed with
the five spices.

हपुषां कुञ्चिकां धान्यमजार्जी कारवीं शटीम् ।

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥७२॥

यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम् ।

मन्दासलकटुकं विद्वान् स्थापयेद्भूतभाजने ॥७३॥

७३. यवानीं चाजमोदां च चूर्णितं तक्रसंयुतम्-यवानीं चाजमोदां
च तन्मूलं तक्रसंयुतम् (क. ग. च.)

,, अस्मादनन्तरम्-शुक्रवेरं समरिचमजगन्धां सप्तम्बरम्

हरयधिकः पाठः (घ.) पुस्तके

व्यक्तम्लकटुकं जातं तक्रारिष्टं मुखप्रियम् ।
प्रपिबेन्मात्रया कालेष्वन्नस्य तृपितस्त्रिषु ॥७४॥
दीपनं रोचनं वर्ण्यं कफवातानुलोमनम् ।
गुदश्वयथुकण्डूतिनाशनं बलवर्धनम् ॥७५॥
इति तक्रारिष्टः ।

हृष्याम् हृष्या हृष्या, कुञ्जिकाम् शादशुं शादजीरा,
धान्यम् धान्या अनिया अजाजीम् ७३ं जीरा, कारवीम्
३६०७ कलौजी, नाटीम् ३५०७ कचूर, पिप्पलीम् पीपर
पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूल पिप्पलीमूल,
चित्रकम् चित्रक चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् ७७०७ पीपर
गजपिप्पली, यवानीम् च अजमे अजवायन, अजमेदायम्
च अने अजमेदे और अजमेदाका, चूर्णितम् कृत्वा
ओशोतुं यूर्णं डरीने चूर्णकरके, मन्दारमूल-तेने भं ६ अटाश
किञ्चित् खट्टा, कटुकम् तथा तीभाशवाणुं डरीने और
तीता करके, तक्रारंयुतम् ७५०७ भेणवीने छालमें मिलाकर,
विद्वान् विद्वान् वैद्य विद्वान् वैद्य, वृत्तभाजने धी
योपदेशा वायुमां वी. चुपड़े वर्तनमें, व्यापयेत् राभ्रं
रखे, व्यक्तमूल- २५४ अटाश अच्छी प्रकारसे खट्टा,
कटुकम् तथा तीभाशवाणुं और तीता, जातम् यत्ना
होने पर, मुखप्रियम् मुपने प्रिय दागे ओशो ते मुंहको
प्रिय लगे ऐसे उष, तक्रारिष्टम् तक्रारिष्टने तक्रारिष्टको, तृपितः
तरस्या रोगीओ प्यासा रोगी, अन्नस्य ओशो नना अन्नके
त्रिषु त्रिषु तीनों, कालेषु ३००७ कालोंमें, मात्रया
प्रमाणस्य योग्य मात्रासे, प्रपिबेत् पीपुं पीवे, दीप-
नम् ते दीपन वह अग्निदीपन, रोचनम् वर्ण्यम् रुचि
उपभवना २५०७ सुधारना २५०७ रुचिकारक-वर्णकारक.
कफ-वात- ३६ तथा वातनुं कफ और वातका,
अनुलोमनम् अनुलोमन करनेवाला, गुदश्वयथु- गुदांशो गुदाका शोक. कण्डू-अति-
३६०७ अने पीपली खुजली और कजाका नाशनम् नाश
करना ३०७ नाशक, बलवर्धनम् तथा अजवायन ७५०७ और
बल बढ़ानेवाला है ॥ ७२-७५ ॥ इति आ. यह, तक्रारिष्टः
तक्रारिष्ट ७५ तक्रारिष्ट है ।

72-75. Take common juniper, black
cumin, coriander, cumin seeds, celery,
zedoary, long pepper, roots of long
pepper, white flowered lead-wort, ele-

phant pepper, bishop's weed and celery;
triturate them and mix with whey;
when it is slightly sour and pungent,
the skilled pharmacist should place
the whole in a vessel smeared with
ghee. And when this medicated
butter-milk wine is well fermented and
becomes markedly sour and pungent
and palatable, it should be taken in
proper dosage thrice during meals
when the patient feels thirsty. It is
digestive-stimulant, appetizing, promo-
tive of complexion, regulative of kapha
and vata, curative of edema, itching
and pain in the anorectal region and
also promotive of vitality. Thus has been
described the medicated butter-milk wine.

शुष्कार्शःसु तक्रप्रयोगविधानम्—

त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्ट्वा कुम्भं प्रलेपयेत् ।
तक्रं वा दधि वा तत्र जातमशोहरं पिबेत् ॥७६॥

चित्रकमूलस्य चित्रकना भूमीनी चित्रकके मूलकी,
त्वचम् छाल छालको, पिष्ट्वा वाटीने पीसकर, कुम्भम्
घटाभां घड़ेमें, प्रलेपयेत् योपध्वी लेप लगावे तत्र तेभां
उपमें, जातम् जमावेला जमाये हुए, दधि दही
दहीका तक्रम् वा अथवा ते दहीनी छालतुं अथवा
उप दहीकी छालका, पिबेत् पान करुं पान करे,
अशोहरम् ते हरसने हरन ३०७ से वह अशोको हरनेवाला
है ॥ ७६ ॥

76. An earthen pot should be
smeared with the paste of the bark of
the roots of white-flowered lead-wort.
The curd or butter-milk formed in
this pot may be taken for the cure
of piles.

वातश्लेष्माशोसां तक्रात् परं नास्तीह भेषजम् ।
तत् प्रयोज्यं यथादोषं सन्नेहं रुक्षमेव वा ॥७७॥

इह अलीं यदा, वातश्लेष्म- वातकृन्-य वात-
कृन्जन्य, अश्लेष्म- हरसनुं अश्लेष्म, तक्रात् तक्ष्णी
तक्रसे, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, मेघजम् औषध औषध, न
वस्ति छे नलीं नही है यथादोष- दोषानुसार दोषके
अनुसार, तत् तेने उसका, स्नेह- स्नेह सहित स्नेह-
युक्त, रुक्षम् एव वा अथवा रुक्ष अथवा रुक्ष, प्रयोज्यम्
प्रयोग करवे प्रयोग करे ॥ ७७ ॥

77. There is no better remedy in
this world than butter-milk for the
piles of vata cum kapha type. It should
be used with or without unctuous
substance according to the nature of
the morbid humor.

सप्ताहं वा दशाहं वा पक्षं मासमथापि वा ।
बलकालविशेषज्ञो भिषक् तक्रं प्रयोजयेत् ॥७८॥

बल-काल- भण तथा कृ. गनी बल-कालके विशेषज्ञः
विशेषज्ञे भण्णुनार विशेषको समझनेवाला, भिषक् वैद्य
वैद्य, सप्ताहम् वा सात दिवस एक सप्ताह दशाहम् वा
दश दिवस दस दिन, पक्षम् पक्ष दिवस एक पक्ष,
अथवा कृ. वा, मासम् अपि मास पर्यन्त पक्ष मास
तक मी, तक्रम् तक्रने छाछका, प्रयोजयेत् प्रयोग
करावे प्रयोग करावे ॥ ७८ ॥

78. The physician, skilled in cons-
titutional pathology and climatology
should give a course of butter-milk for
seven days, or ten days, or a fortnight
or even a month.

अत्यर्थमृदुकायाग्नेस्तक्रमेवावचारयेत् ।
सायं वा लाजशकुनां दद्यात्तक्राबलेहिकाम् ॥७९॥

अत्यर्थम् अत्यन्त अत्यन्त, मृदुकायाग्नेः मृदु ७८२३भि-
व. गाने मंद अग्निवालेको, तक्रम् तक्र ७५२ तक्रका, एव
ही, अवचारयेत् शब्दों प्रयोग करावे, सायम् वा
अथवा सांने या मायंकालमें, लाजशकुनाम् लाजशकु-
नाम् लाजशकुओंकी, तक्राबलेहिकाम् लाजशकु-
ओंकी

भनावेधी रात्रि छाछसे बनायी रात्रि, दद्यात् आपवी
देवे ॥ ७९ ॥

79. If the vital fire of the patient
is exceedingly low, he should be kept
only on butter-milk. He should be
given in the evening the porridge
prepared of roasted-paddy flour in
butter-milk.

जीर्णे तक्रे प्रदद्याद्वा तक्रपेयां ससैन्धवाम् ।
तक्रानुपानं सस्नेहं तक्रौदनमतः परम् ॥८०॥

तक्रे जीर्णे अथवा तक्र पथी गया पथी अथवा तक्र
जीर्ण हो जाने पर, ससैन्धवा- सिन्धवा- सिन्धवा- सिन्धवा- सिन्धवा-
युक्त, तक्रपेयाम् तक्रसिद्ध पेया तक्रपेया, प्रदद्यात् वा
आपवी देवे, अतः परम् ते पथी इसके पश्चात्, तक्रानु-
पानम् तक्रना अनुपान सहित छाछके अनुपानसे,
सस्नेहम् स्नेहसहित जेहसंयुक्त, तक्रौदनम् तक्रयुक्त शीत
देवे तक्र और भात मिलाकर देवे ॥ ८० ॥

80. Or when the butter-milk taken
in the morning is digested, he should be
given gruel prepared with butter-milk
and mixed with rock-salt. Thereafter
he may be given cooked rice mixed
with butter milk adding unctuous
substance, and an after-draught of
butter-milk.

यूषैर्मांसरसैर्वाऽपि भोजयेत्तक्रसंयुतैः ।

यूषै रसेन वाऽयूषैर्वा तक्रसिद्धेन भोजयेत् ॥८१॥

तक्रसंयुतम् तक्रयुक्त छाछसे युक्त, यूषैः यूष
यूष, मांसरसैः वा अपि अथवा मांसरसैः पथी
या मांसरसैः मी, भोजयेत् भोजन करावे भोजन
करावे, ऊर्ध्वम् ते पथी तदनन्तर, यूषैः यूषैः यूषैः
तक्रसिद्धेन अथवा तक्रसिद्ध या छाछी सिद्ध, रसेन
वा अपि मांसरसैः पथी मांसरसैः मी, भोजयेत्
भोजन करावे भोजन करावे ॥ ८१ ॥

81. Or he may take a meal of
soup and meat-juice combined with

butter-milk, or he may take a meal of soup and meat juice prepared with butter-milk.

कालक्रमज्ञः सहसा न च तक्रं निवर्तयेत् ।
तक्रप्रयोगो मासान्तः क्रमेणोपरमो हितः ॥८२॥

कालक्रमज्ञः च डाक्टरने समझना के वेद्ये काल-
क्रमको समझनेवाला वैद्य, सहसा ओझाओझा एकदम,
तक्रम् तक्रनी छाछ, न निवर्तयेत् निवृत्ति करवी नहि
बन्द न करे, तक्रप्रयोगः तक्रने प्रयोग तक्रका प्रयोग,
मासान्तः मास पर्यंतने छे माहत्तका है, क्रमेण ते
पछी क्रमे क्रमे तदनन्तर क्रमशः, उपरमः अंध करवे।
बन्द करना, हितः हितकर हितकर है ॥ ८२ ॥

82. The physician skilled in the dietetic therapy should not abruptly stop the butter-milk diet. A gradual withdrawal of the course of butter-milk which has lasted for a month is beneficial.

अपकर्षो यथोत्कर्षो न त्वन्नादपकृष्यते ।
शक्त्यागमनरक्षार्थं दाढ्यार्थमनलस्य च ॥८३॥
बलोपचयवर्णार्थमेव निर्दिश्यते क्रमः ।

यथा ने रीते जैसे ही, उत्कर्षः आशनी वृद्धि
करवाभा आवी छे ते रीते छाछकी वृद्धि की गई है
वैसे ही, अपकर्षः क्रमशी आशनी न्यूनता करवी ओझाओ
क्रमशः छाछकी न्यूनता करनी चाहिए, अज्ञात् तु
परंतु अज्ञानी परन्तु अज्ञकी न अपकृष्यते न्यूनता
करवी न ओझाओ न्यूनता न करनी चाहिए, शक्त्यागमन-
शक्तिनी प्राप्ति शक्तिकी प्राप्ति, रक्षार्थम् तथा आवेक्ष
शक्तिनी रक्षा भाटे तथा प्राप्त शक्तिकी रक्षाके लिए,
अनलस्य अग्निनी अग्निकी, दाढ्यार्थम् दृढता भाटे
दृढताके लिए, बल-उपचय- तथा अण पुष्टि तथा बल
पुष्टि, वर्णार्थम् च अने वर्ण भाटे और वर्णके लिए, एषः

८२. निवर्तयेत्—निवारयेत् (घ.)

८३. शक्त्यागमनरक्षार्थं—शक्त्यागमनरक्षार्थं (घ.)

आ यह, क्रमः क्रम क्रम, निर्दिश्यते उल्लो छे कहा
है ॥ ८३ ॥

83-83½. The decrease should be as gradual as the increase in the butter-milk course; no reduction should, however, be made in the solid food. This course has been prescribed for the restoration and maintenance of strength and for strengthening the gastric fire and for the promotion of vitality, plumpness and complexion.

रूक्षमर्धोद्धृतस्नेहं यतश्चानुद्धृतं घृतम् ॥८४॥
तक्रं दोषाग्निबलवित् त्रिविधं तत् प्रयोजयेत् ।

दोष-अग्नि- दोष-अग्नि, दोष-अग्नि, बलवित् तथा
अग्निने अणुना के वेद्ये और बल जाननेवाला वैद्य,
त्रिविधम् त्रय प्रकारनी तीन प्रकारकी. रूक्षम् ओट्टे
रूक्ष अर्थात् रूक्ष, अर्धोद्धृतस्नेहम् अर्धो स्नेह डाढेली
आधा स्नेह निकाली हुई, यतः च अने नेमाथी और
जिसमेंसे, घृतम् घी घी, अनुद्धृतम् डाढेल न होय
ओवी नहीं निकाला हो ऐसी, तत् तक्रम् ते आशनी
उस छाछका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे। प्रयोग करे ॥८४॥

84-84½. The physician skilled in humoral, gastric and constitutional pathology should prescribe butter milk of the following three kinds; one with all the butter removed; the second with half the butter removed; and the third with none of the butter removed.

हतानि न विरोहन्ति तत्रेण गुदजानि तु ॥८५॥
भूमावपि निषिकं तद्वहेत्तक्रं तृणोलुपम् ।
किं पुनर्दीप्तकायाग्नेः शुष्काण्यर्शसि देहिनः ॥८६॥

तत्रेण तक्रनी छाछके प्रयोगसे, हतानि नाश पाभेला
नष्ट हुए, गुदजानि तु हरस अर्श, न विरोहन्ति इरीथी

८५. न विरोहन्ति—न प्ररोहन्ति (घ.)

उगता नथी फिरसे नहीं होते, भूमौ पृथ्वी पर भूमि पर, अपि पशु मी. निषिक्तम् रेडेकी छिड़की हुई, तत् तक्रम् ते आश वह छाछ, तृणोलुपम् पशुना समूहने। तृणकी राशिको, देहेव नाश करे छे तो पक्षी जलाती है तो फिर, दीप्तकायान्नेः प्रदीप्त अक्षराशिवान्ना प्रदीप्त अग्निवाले, देहिनः मनुष्यना मनुष्यके, शुष्काणि सूक्ष्म शुष्क अर्शांसि हरक्षुं अर्शोका, किम् पुनः शुं कहेवुं ? क्या कहना ? ॥ ८५-८६ ॥

85-86. The piles destroyed by butter-milk will never recur; when butter-milk sprinkled on the ground burns up even tenacious grass what then need be said of mere dry piles in the body of a person whose vital fire is active.

स्रोतःसु तक्रशुद्धेषु रसः सम्यगुपैति यः ।
तेन पुष्टिर्बलं वर्णः प्रहर्षश्चोपजायते ॥ ८७ ॥

स्रोतःसु स्रोते। स्रोतोंके, तक्रशुद्धेषु तक्रथी शुद्ध थती छाछसे शुद्ध होने पर, यः रसः ते रस जो रस सम्यक् सारी रीते अच्छी तरहसे, उपैति शरीरमा पड़ेछे छे देहमें पहुंचता है, तेन तेनाथी उससे, पुष्टिः पुष्टि पुष्टि, बलम् अल बल, वर्णः वर्ण वर्ण, प्रहर्षः च अने हर्ष और हर्ष, उपजायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होते हैं ॥ ८७ ॥

87. The body-channels being purified, the nutrient fluid circulates well to all the parts of the body and hence the patient acquires plumpness, vitality, healthy complexion and cheerfulness.

वातश्लेष्मविकाराणां शतं चापि निवर्तते ।
नास्ति तक्रात् परं किंचिदौषधं कफवातजे ॥ ८८ ॥

वात-श्लेष्म- आशथी वात तथा कफना छाछसे वात और कफके, विकाराणाम् शतम् च सौ विकारो सौ विकार, अपि च पशु मी, निवर्तते नाश पाये छे नष्ट होते हैं, कफवातजे अने कफ तथा वातना

विकारोमा और कफ तथा वातके विकारोंमें, तक्रात् परम् आशथी श्रेष्ठ छाछसे बढ़कर, किंचित् कर्षकोई, औषधम् औषध औषध, न अस्ति नथी नहीं है ॥ ८८ ॥

88. All the hundred diseases comprising the specific diseases of vata and kapha disappear by the butter-milk treatment. There is no better therapy than that of butter-milk in diseases of kapha and vata.

शुष्कार्शसामन्त्रपानविधानम्—

पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ।
शृङ्गवेरमजार्जी च कारवीं धान्यतुम्बुरु ॥ ८९ ॥
बिल्वं कर्कटकं पाठां पिष्ट्वा पेयां विपाचयेत् ।
फलास्त्रां यमकैर्भृष्टां तां दद्याद्गुदजापहाम् ॥ ९० ॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरी-मूल पीपरामूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् गजपीपर गजपिप्पली, शृङ्गवेरम् शृङ्ग सोंठ, मजार्जी च शृङ्ग जीरा, कारवीम् कर्षकोई शृङ्ग कर्षकोई-जीरा, धान्य-धान्य धनिया, तुम्बुरु-नेपाली धान्य, नेपाली धनिया, बिल्वम् कार्वां पीला कच्चे बेल, कर्कटकम् कर्कडाशीर्जी काकडाशिगी, पाठाम् तथा काशीपाठ तथा पादोको, पिष्ट्वा वाटीने पीस कर, यमकैः यमकथी यमक स्नेहसे, मृष्टाम् ममकारेकी छोटी हुई, फलास्त्राम् तथा हर्षोथी अटाशवाणी तथा फलोंसे खट्टी, पेयाम् पेया पेया, विपाचयेत् पकावी पकावे, गुदजापहाम् हरसने नाश करनेपर अर्शनाशक, ताम् ते उसको, दद्यात् आपवी देवे ॥ ८९-९० ॥

89-90. Prepare thin gruel with the paste of long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant-pepper, dry ginger, cumin seeds, clelery seeds, coriander, indian toothache. bael, galls and patha. This gruel mixed with fruit-acid and

९०. यमकैर्भृष्टां-शनकैर्भृष्टां (प.)

seasoned with oil and ghee, may be given for the cure of piles.

एतैश्चैव खडान् कुर्यादेतैश्च विपचेज्जलम् ।
एतैश्चैव घृतं साध्यमर्शसां विनिवृत्तये ॥९१॥

अर्शसाश्च हरसन्दी अशौको, विनिवृत्तये निवृत्ति भाटे नष्ट करनेके लिए, एतैः एव च आल ओषधीथी इन्हीं औषधोंसे ही, खडान् भडा खड़, कुर्यात् करवा बनावे, एतैः च एव आल ओषधीथी इन्हीं औषधोंसे ही जलम् जल, विपचेत् पकावे, एतैः एव च अने आल ओषधीथी और इन्हीं औषधोंसे ही, घृतम् घृत घी, साध्यम् सिद्ध करवुं सिद्ध करे ॥९१॥

91. Vegetable-soups may be prepared with the above things or drinking water may be prepared with the above drugs or medicated ghee may be prepared with them, for the cure of piles.

शटीपलाशसिद्धां वा पिप्पल्या नागरेण वा ।
दद्याद्यवागूं तक्राम्लां हरिचैरवचूर्णिताम् ॥९२॥

शटी-पलाश- ड्यूरा अने भाभराथी कचूर और डाकसे, सिद्धाम् वा सिद्ध करेदी सिद्ध, पिप्पल्या वा पीपरथी सिद्ध करेदी पिप्पलीसे सिद्ध, नागरेण डे सूंथा सिद्ध करेदी या सोंठसे सिद्ध, तक्राम्लाम् तेभज तक्रथी भाटी करेदी एवं छाछसे खट्टी की हुई, हरिचैः अने जेभां भरीतुं और जिसमें काली मिर्चका, अवचूर्णिताम् अव-चूर्णन करवायां आव्युं होय ओवी अवचूर्णन किया हो ऐसी, दद्यागूं दद्यागू दद्यागू, दद्यात् आपवी देवे ॥९२॥

92. Or the patient may be given gruel prepared with zedoary and palas or with long pepper and dry ginger, acidified with butter-milk and sprinkled over with the powder of long pepper;

९१. एतैश्चैव एतैश्चैव (घ.)

९२. एतैश्च विपचेज्जलम्-एतैश्चैव विपचेज्जलम् (घ.)

शुष्कमूलकयूषं वा यूषं कौलत्थमेव वा ।
दधित्थविल्वयूषं वा सकुलत्थमकुष्ठकम् ॥९३॥

शुष्कमूलक- सूडा भूगाने। सूखी मूलीका, यूषम् वा यूष यूष, कौलत्थम् एव वा डण्ठीने। कुलथीका, यूषम् यूष यूष, सकुलत्थ- अथवा डण्ठी अथवा कुलथी, मकुष्ठकम् तथा भड सड़ित तथा मोठसे युक्त, दधित्थ- डाठ कैथ, विल्व- अने पीलीने। और बेलसे बनाया, यूषम् वा यूष आपवे। यूष देवे ॥९३॥

93. Or the patient may take the soup of dry radish or of horse-gram or of wood-apple and bael with horse-gram and math gram;

छागलं वा रसं दद्याद्यूपैरेभिर्विमिश्रितम् ।
लावादीनां फलाम्लं वा सतक्रं ग्राहिभिर्युतम् ॥९४॥

एभिः आ इन, यूषैः यूषेथी यूषोंके, विमिश्रितम् युक्त साथ मिलाकर, छागलम् भडराने। बकरेका, रसम् वा भांसरस मांसरस, फलाम्लम् वा अथवा क्षौथी भाटा करेला या फलोंसे खट्टा बनाया, सतक्रम् छाशवाणा छाछसे युक्त, ग्राहिभिः अने आढी ड्यूथी और ग्राही औषधोंसे, युतम् युक्त करीने युक्त, लावादीनाम् वा भटेर आदिने। भांसरस बटेर आदिके मांसरसको, दद्यात् आपवे। देवे ॥९४॥

94. Or he may be given the meet-juice of the goat or of the quail group of birds mixed with these soups and fruit-acid, butter milk and astringent drugs.

रक्तशालिर्महाशालिः कलमो लाङ्गलः सितः ।
शारदः षष्टिकश्चैव स्यादन्नविधिरर्शसाम् ॥९५॥
इत्युक्तो भिन्नशकृतामर्शसां च क्रियाक्रमः ।

९४. रसं-घृतं (घ.)

९५. दद्याद्यूपैरेभिर्विमिश्रितम्-दद्याद्यूपैरेतैर्विमिश्रितम् (घ.)

९६. यूषैः-घृतैः (घ.)

९७. लाङ्गलः-जाङ्गलः (घ.)

९८. क्रियाक्रमः-विधिक्रमः (घ. ड. त.)

रक्तशालिः रक्त शालि लाल चावल. महाशालिः महाशालि बड़े चावल, कलमः कलम कलम, लाङ्गलः लाङ्गल लाङ्गल, सितः सड़े येआ सफेद चावल, शारदः शरद ऋतुमां थनार शरद ऋतुमें उत्पन्न होनेवाले, शष्टिकः च एव अने साड़ी येआ ओ और सांठी चावल ये, अर्शसाम् हरसना रेगुलीओनी अर्शोंके रोगीके लिए, अन्नविधिः अन्नविधि आहारविधान, स्यात् छे हे. इति आ यद्, भिन्नशकृताम् पातना भणवाणा मल-मेदयुक्त, अर्शसाम् च हरसना रेगुलीओने अर्श-रोगियोंका, क्रियाक्रमः क्रियाक्रम क्रियाक्रम, उक्तः उक्तो छे कहा है ॥ ९५३ ॥

95-95½. Rice of the red sali, maha sali, kalam, langala, white, autumnal and shastik varieties should form the dietetic regimen in piles. Thus has been described the line of treatment in the case of a patient suffering from piles associated with loose stools.

गाढशकृतामर्शसां चिकित्साक्रमः —

येऽत्यर्थं गाढशकृतस्तेषां वक्ष्यामि भेषजम् ॥९६॥

ये ७२ जो अत्यर्थम् अत्यंत अत्यंत, गाढशकृतः कठिन भणवाणा होय छे कठिन मलवाले होते हैं, तेषाम् तेओनुं उनकी भेषजम् औषध औषध, वक्ष्यामि उहुं छुं कहूंगा ॥ ९६ ॥

96. Now I shall describe the remedies for the person whose stools are excessively hard and scybalous.

सस्नेहैः शक्तुभिर्युक्तां प्रसन्नां लवणीकृताम् ।
दद्यान्मत्स्यण्डिकां पूर्वं भक्षयित्वा सनागराम् ॥९७॥

सनागराम् सूंथी युक्त सोंठके साथ, मत्स्यण्डिकाम् भांडनु खांड, पूर्वम् प्रथम प्रथम, भक्षयित्वा भक्ष्य करवीने खिलाकर, सस्नेहैः स्नेहवाणा स्नेहयुक्त, शक्तुभिः साथवाओथी सत्तुओंसे युक्तम् युक्त युक्त, लवणीकृताम् अने सिंधालू भणवेद और नमकीन बनाई हुई, प्रसन्नम् प्रसन्ना प्रसन्ना, दद्यात् आपवी देवे ॥ ९७ ॥

97. He should be given prasanna wine salted and mixed with unctuous articles and roasted paddy-powder, after he has taken treacle with dry ginger.

गुडं सनागरं पाठां फलाम्लं पाययेच्च तम् ।
गुडं घृतयवक्षारयुक्तं वाऽपि प्रयोजयेत् ॥९८॥

घृत- घृत घी, यवक्षार- अने नमकीन और जौखारसे, युक्तम् साथे भणवीने युक्त, गुडम् जौण गुडका, प्रयोजयेत् प्रयोग करवे प्रयोग करे, तम् तेने उसको, सनागरम् सूंथ युक्त सोंठसे युक्त, फलाम्लम् भाटा इणोने रस खड़े फलोंका रस. गुडम् जौण गुड, पाठम् च अने डाणी पाठ और पाढ़ी, पाययेत् च पावा पिनावे ॥ ९८ ॥

98. The patient may be given a potion of dry ginger and patha mixed with gur and fruit-acid, or he may be given barley-alkali mixed with gur and ghee.

यवानीं नागरं पाठां दाडिमस्य रसं गुडम् ।
सतक्रलवणं दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥९९॥

यवानीम् अओओ अजवायन, नागरम् सूंथ सोंठ, पाठम् डाणी पाठ पाढ़ी, दाडिमस्य रसमने अनारका, रसम् रस रस, गुडम् जौण गुड, सतक्रलवणम् तड़ तथा सिंधालू भणवीने जल और नमकके साथ, वातवर्चः वायु अने भणना वायु और मलके, अनुलोमनम् अनुलोमन भाटे अनुलोमनके लिए, दद्यात् आपवुं देवे ॥ ९९ ॥

99. Or he may be given celery seeds, dry ginger, patha, juice of pomegranate and gur mixed with butter-milk and salt. This is a regulator of the downward movement of flatus and feces.

९८. घृतयवक्षारयुक्तं-घृतं यवक्षारयुक्तं (घ.)

दुःस्पर्शकेन विल्वेन यवान्या जगरेण वा ।
एकैकेनापि संयुक्ता पाठा हन्त्यर्शसां रुजम् ॥१००॥

दुःस्पर्शकेन धमासे। दुरालभा, विल्वेन भीषुं
बेलगिरी, यवान्या अजवायन, नागरेण वा तथा
सूँठ तथा सोंठ, एकैकेन औभाना ओष्ठ ओष्ठनी साथे इनमेंसे
एक एकसे, अपि पक्षु मी, संयुक्ता भेजवेदी युक्त,
पाठा पाठ पाढ़ी, अर्शसाम् हरसनी अर्शकी, रुजम्
पीडाने रुजाको, हन्ति नाश करे छे नष्ट करती
हे ॥ १०० ॥

100. The patha when used with
any of the following, viz. cretan prickly
clover, bael, celery seeds and dry
ginger relieves the pain in piles.

प्राग्भक्तं यमके भृष्टान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् ।
करञ्जपल्लवान् दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनान् ॥१०१॥

प्राग्भक्तम् भोजननी पहेला भोजनसे पहले,
यमके यमकभा यमक स्नेहमें, भृष्टान् भूँजेली भूने हुए,
सक्तुभिः च साथवे। जेनापर सक्तुओंके चूर्णसे, अव-
चूर्णितान् छोटथे छे ओवां छिड़के हुए, वातवर्चः अने
वायु तथा भगनुं और वायु तथा मलके, अनुलोमनान्
अनुलोमन करनार। अनुलोमक, करञ्ज- करंजनी
बीठीहरीके, पल्लवान् पान पत्तोंको, दद्यात् आधा भाटे
आपवा खानेके लिए देवे ॥ १०१ ॥

101. The patient may be given
sprouts of indian beech, sprinkled
with roasted paddy flour, ante cibum.
This is a regulator of the downward
movement of flatus and feces.

मदिरां वा सलवणां सीधुं सौवीरकं तथा ।
गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा पौर्वभक्तिकम् ॥१०२॥

पौर्वभक्तिकम् अथवा भोजननी पहेला अथवा
भोजनसे पहले, सलवणाम् सलवणयुक्त संधानमकसे युक्त,

१०१. प्राग्भक्तं—प्रागुक्तान् (ख. घ. ष.)

१०२. गुडनागरसंयुक्तं पिबेद्वा—सगुडामभयां वाथ प्राशयेत् (च. थ. ष.)

मदिराम् वा अथवा मदिरा, गुड-नागर- अथवा जेण
तथा सूँधी अथवा गुड और सोंठ, संयुक्तम् युक्त
मिलाकर, सीधुम् सीधु सीधु, तथा सौवीरकम् छे जेण
तथा सूँधी युक्त सौवीरक या गुड और सोंठ मिलाकर
सौवीरक, मिवेन पीधुं पीवे ॥ १०२ ॥

102. Or the patient may drink,
antecibum, madira wine with salt or
the seedhu and sauvirake wines mixed
with gur and dry ginger.

गाढशकृतामर्शसां मलवातानुलोमना योगाः —

पिप्पलीनागरक्षारकारवीधान्यजीरकैः ।
फाणिनेन च संयोज्य फलाहलं दापयेद्भृतम् ॥१०३॥

फलाहलः इणना रसथी आहुं अनावेधुं फलके
रससे खट्टे बनाये, घृतम् घृत घीको, पिप्पली- पीपर
पिप्पली, नागर-क्षार सूँठ अथवा सोंठ जौखार,
कारवी- डाणीशरी कालीजीरी, धान्य- धाण्डा धनिया,
जीरकैः ७३ जीरा, फाणिनेन च तथा क्षणित ओओनी
साथे और फाणित इनके साथ, संयोज्य मिश्र करीने
मिलाकर, दापयेत् अ.पधुं देवे ॥ १०३ ॥

103. The medicated ghee prepared
with the paste of long pepper, dry
ginger, barley-alkali, celery seeds,
coriander and cumin seeds mixed
with liquid gur and fruit-acid may
be used.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
शृङ्गवेरयवक्षारौ तैः सिद्धं वा पिबेद्भृतम् ॥१०४॥
चव्यचित्रकसिद्धं वा गुडक्षारसमन्वितम् ।
पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरम् ॥१०५॥

१०३. दापयेद्भृतं—दीपयेद्भृतं (क. त. घ.)

१०४. सिद्धं—सामयेद्भृतम् (प.)

१०४. पिबेद्भृतम्—पाथयेद्भृतम् (क. च.)

१०५. सगुडक्षारनागरम्—गुडक्षारसमन्वितम् (च. द. ष.)

पिप्पली अथवा पीपर अथवा पिप्पली, पिप्पली-मूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल, चित्रकः चित्रक चित्रक, दृष्टिपिप्पली गजपीपर गजपिप्पली, शुक्रवेर-सूँठ सोंठ, यवक्षारौ अने जवभार और जौखार, तैः ओओथी उनसे, सिद्धम् वा सिद्ध करेहुं सिद्ध, चव्य-चित्रक-अथवा यत्रक तथा चित्रकथी अथवा चव्य और चित्रकसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध, गुड-क्षार-अने जोग तथा जवभार और गुड तथा जौखार, समन्वितम् वा भेजवेहुं मिलाया हुआ, पिप्पलीमूल-अथवा पीपरीभूणथी अथवा पिप्पलीमूलसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं सिद्ध, सगुड-क्षार-अने जोग जवभार और गुड जौखार, नागरम् वा तथा सूँठ भेजवेहुं तथा सोंठ मिलाया हुआ, घृतम् धी घी, पिबेत् पीव पीवे ॥ १०४-१०५ ॥

104-105. Or the patient may drink the medicated ghee prepared with the paste of long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant pepper, dry ginger and barley-alkali; or he may take the medicated ghee prepared with chaba pepper and white flowered lead-wort mixed with gur and barley-alkali; or the ghee prepared with roots of long pepper mixed with gur, barley-alkali and dry ginger.

पिप्पलीपिप्पलीमूलदधिदाडिमधान्यकैः ।

सिद्धं सर्पिविधातव्यं वातवर्चोविबन्धनुत् ॥ १०६ ॥

पिप्पली- पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूल पीपरीभूण पिप्पलीमूल, दधि- दही, दाडिम- दाडिम अनार, धान्यकैः अने धात्राथी और धनिया इनसे, वातवर्चो-वायु तथा भजना वायु और मलके, विबन्धनुत् अटकावने दूर करनेहुं विबन्धका नाशक, सर्पिः धी घी, सिद्धम् विधातव्यम् सिद्ध करेहुं सिद्ध करना चाहिए ॥ १०६ ॥

106. A medicated ghee may be prepared with the paste of long pepper and roots of long pepper, curds,

१०६. दाडिमधान्यकैः-नागरधान्यकैः (घ.)

pomegranate and coriander. This relieves constipation of flatus and feces.

चव्यादिघृतम्—

चव्यं त्रिकटुकं पाठां क्षारं कुस्तुम्बुरुणि च ।
यधानीं पिप्पलीमूलमुसे च विडसैन्धवे ॥ १०७ ॥
चित्रकं बिल्वमभयं पिष्टं सर्पिविधातयेत् ।
शक्रद्वानुलोम्यार्थं जाते दक्षि चतुर्गुणे ॥ १०८ ॥

चव्यम् यत्रक चव्य, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, पाठाक्ष पाठा पादी, क्षारम् जवभार जौखार, कुस्तुम्बुरुणि च नेपाणी धात्रा कुस्तुम्बुरु, यधानीम् अजमे अजवायव, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल, उमे अन्ने दोनों, विडसैन्धवे च विडसैन्धव तथा सिंधावलु विड और सैधानमक, चित्रकम् चित्रक चित्रक, बिल्वम् भीला बेलगिरी, अभयम् अने हरदने और हरदको, पिष्टा पाटीने पीसकर, जाते सारी रीते अमेला अच्छी तरह जमे हुए, चतुर्गुणे चतुर्गुणा चौगुने, दक्षि दहीभा दहीमें, शक्रद-वाक-भज तथा वाधुना मल और वायुके, जानुलोम्यार्थम् अनुलोमन भाटे अनुलोमनके लिए, सर्पिः घृत घी, विधातयेत् पकावधुं पकावे ॥ १०७-१०८ ॥

107-108. Take chaba pepper, the three spices, patha, barley-alkali, coriander seeds, bishop's weed roots of long pepper and the two salts (vid and rock salts) white flowered lead-wort, bael, chebulic myrobalan and having reduced them to powder, cook in four times the quantity of well-formed curds and prepare a medicated ghee for regulating the downward course of feces and flatus.

प्रवाहिकां गुदभ्रंशं सूत्रकच्छं परिस्रवम् ।
गुदवह्णशूलं च घृतमेतद्विधातयेत् ॥ १०९ ॥

एतत् आ यह, घृतम् घृत घी, प्रवाहिकाम् प्रवाहिका प्रवाहिका, गुदभ्रंशम् गुदभ्रंश गुदभ्रंश,

मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, परिस्रवम् परिस्रव
परिस्रव, गुद वङ्क्षण- अने गुद तथा वङ्क्षणं एवं गुदाके
तथा वङ्क्षणके, शूलम् च शूल औष्णेने गुलको, व्यपोहति
दूर करे छे नष्ट करता है ॥ १०९ ॥

109. This medicated ghee is curative
of dysentery, prolapse of rectum,
dysuria, rectal discharge, pain in ano-
rectal and inguinal regions.

नागरादिघृतम्—

नागरं पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ।
श्वदंष्ट्रा पिप्पली धान्यं विल्वं पाठा यवानिका ॥११०॥
चाङ्गेरीस्वरसे सर्पिः कल्कैरेतेर्विपाचयेत् ।
चतुर्गुणेन दध्ना च तद्धृतं कफवातनुत् ॥१११॥

नागरम् सुंठ सोंठ, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूल
पिप्पलीमूल, चित्रकः चित्रक चित्रक हस्तिपिप्पली गज-
पीपर गजपिप्पली, श्वदंष्ट्रा गोभ्रु गोखरू, पिप्पली
पीपर पिप्पली, धान्यम् धान्य धनिया, विल्वम् ओलुं
वेलगिरी, पाठा डाणीपाठ पाठा, यवानिका अजवायन,
अजवायन, एतैः औष्णेना इनके, कल्कैः कल्काथी
कल्कोसे, चाङ्गेरी- चाङ्गेरी चौपतियाके, स्वरसे स्वरसभा
स्वरसमें, चतुर्गुणेन आरगल्ला चौगुने, दध्ना च दही
दहीके साथ, सर्पिः धृत घी, विपाचयेत् पकावतुं
पकावे, तत् तै वह, घृतम् घृत घी, कफवातनुत् उद
तथा वातने दूर करेनाउं छे कफ और वायुका नाशक
है ॥ ११०-१११ ॥

110-111. Prepare a medicated ghee
of cow's ghee in four times its quantity
of curds and juice of yellow-wood
sorrel with the paste of dry ginger,
roots of long pepper, white flowered
leadwort, elephant pepper, small calt-
rops, long pepper, coriander, patha
and bishop's weed. This ghee is cura-
tive of kapha and vata.

११०. चित्रको हस्तिपिप्पली-व्योषं चव्यं सचित्रकं (प.)

अशंसि ग्रहणीदोषं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
गुदभ्रंशार्तिमानाहं घृतमेतद्व्यपोहति ॥११२॥

एतत् आ यह, घृतम् घृत घृत, अशंसि ६२५
अशं, ग्रहणीदोषम् अक्षुणीरोग ग्रहणीरोग, मूत्रकृच्छ्रम्
मूत्रकृच्छ्रं मूत्रकृच्छ्रं, प्रवाहिकाम् प्रवाहिका प्रवाहिका,
गुदभ्रंश- गुदभ्रंश गुदभ्रंश, अतिम् गुदशूल गुदशूल,
आनाहम् अने आनाहने और आनाहको, व्यपोहति
नाश करे छे नष्ट करता है ॥ ११२ ॥

112. It cures piles, assimilation-
disorders, dysuria, dysentery, rectal
prolapse, ano-rectal pain and consti-
pation.

पिप्पल्यादिघृतम्—

पिप्पलीं नागरं पाठां श्वदंष्ट्रां च पृथक् पृथक् ।
भागांस्त्रिपलिकान् कृत्वा कषायमुपकल्पयेत् ॥११३॥
गण्डीरं पिप्पलीमूलं व्योषं चव्यं च चित्रकम् ।
पिप्पली कषाये विनयेत् पूते द्विपलिकं भिषक् ॥११४॥
पलानि सर्पिषस्तस्मिंश्चत्वारिंशत् प्रदापयेत् ।
चाङ्गेरीस्वरसं तुल्यं सर्पिषा दधि षड्गुणम् ॥११५॥
मृद्वग्निना ततः साध्यं सिद्धं सर्पिर्निघापयेत् ।
तदाहारे विधातव्यं पाने प्रायोगिके विधौ ॥११६॥
ग्रहण्यशोविकारघ्नं गुल्महृद्गोशनाशनम् ।
शोथप्लीहोदरानाहमूत्रकृच्छ्रज्वरापहम् ॥११७॥
कासहिकारुचिश्वाससूदनं पार्श्वशूलनुत् ।
बलपुष्टिकरं वर्ण्यमग्निसंदीपनं परम् ॥११८॥

भिषक् वैद्य वैद्य, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली,
नागरम् सुंठ सोंठ, पाठाम् डाणीपाठ पाठा, श्वदंष्ट्राम् च
अने गोभ्रु औ दरेकना और गोखरू प्रत्येकके, पृथक्
पृथक् पृथक्, पृथक् पृथक् पृथक्, त्रिपलिकान् १२ तोलाना
३ पलके, भागान् भाग भाग, कृत्वा दध्ने लेकर,

११४. गण्डीरं-करीरं (प.)

, पूते द्विपलिकं भिषक्-पूतेऽर्धपलिकं पृथक् (च. ब.)

, भिषक्-पृथक् (ब.)

११५. प्रदापयेत्-प्रयोजयेत् (च.)

११६. विधातव्यं-प्रयोक्तव्यं (च.)

११८. हिकारुचिश्वास-हिकाज्वरश्वास (प.)

कषायम् क्वाथ कषाय, उपकल्पयेत् ३२५। दवावे, गण्डीरम्
 मंड़ीर गण्डीर, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल,
 ब्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, चण्डम् २१३ चण्ड, चित्रक
 च तथा चित्रकना तथा चित्रकको, द्विपलिकम् आ६
 आ६ तोला दोदो पलकी मात्रामें, पिष्ट्वा वाटीने पीसकर
 पूते कषाये गाण्डेला क्वाथमां छाने हुए कषायमें, विनयेत्
 नाभवां मिलावे, तस्मिन् तेमां उसमें, सर्पिषः धृत
 चीके, चत्वारिंशत् पलानि १६० तोला चालीस पल,
 प्रदापयेत् नाभपुं मिलावे, सर्पिषा धीनी चीके, तुल्यम्
 समान सम प्रमाणमें, चाङ्गरी-आगेरीने। चौपतियाका,
 स्वरसम् स्वरस स्वरस, षड्गुणम् तथा ७७, तथा
 छःगुना, दधि ६६० नाभीने दही मिलाकर, ततः पछी
 तदनन्तर, मृदु-अग्निना मंद अग्निमां मंद आंचसे,
 साध्यम् ते पकावपुं उसको सिद्ध करे, सिद्धम् सिद्ध
 करे सिद्ध, सर्पिः धृतने चीको, निघापयेत् स्वरस
 वासपुमां राभपुं स्वच्छ पात्रमें रखे, तत् तेने उसको,
 आहारे आहारमां आहारमें, पाने पीवामां पानमें,
 प्रायोगिके अने प्राथेगिक और प्रायोगिक, विधौ
 विधिमां विधिमें, विधातव्यम् वापरपुं काममें लावे,
 ग्रहणी- आ धी अक्षुणी यह घृत ग्रहणी, अर्शः- तथा
 हरसना और अर्शके, विकारघ्नम् रोगने नाश करनेवा
 रोगका नाशक, गुल्म-हृद्रोग- गुल्म तथा हृद्रोगने।
 गुल्म तथा हृद्रोगका, नाशनम् नाश करनेवा नाशक,
 शोथ-प्लीहा- सोम प्लीहा शोथ प्लीहा, उदर- उदररोग
 उदररोग, आनाह- आनाह आनाह, मूत्रकृच्छ्र- मूत्रकृच्छ्र
 मूत्रकृच्छ्र, ज्वरापहम् अने ज्वरने हर करनेवा
 और ज्वरका नाशक, कास-हिका- उधरस हेंडी
 खांसी हिचकी, अरुचि- अरुचि अरुचि, श्वास-
 तथा श्वासने तथा श्वासका, सूदनम् सूदनने
 नाशक, पार्श्वशूलनुत् पार्श्वशूलने हर करनेवा
 पार्श्वशूलका नाशक, बलपुष्टिकरम् भूण तथा पुष्टि
 करनेवा बल और पुष्टिको करनेवाला, वर्णम् वर्णने
 सारे करनेवा वर्णको अच्छा करनेवाला, परम् अने
 उत्तम और श्रेष्ठ, अग्नि- अग्निनुं अग्निका, संदीपनम्
 दीपन छे दीपन है ॥ ११३-११८ ॥

113-118. Prepare a decoction by taking 12 tolas of each of long pepper,

dry ginger, patha and small caltrops and filter and add to it the paste prepared of eight tolas of each of the thorny milk hedge, roots of long pepper, the three spices, chaba pepper and white flowered leadwort. Add to it 160 tolas of ghee and an equal quantity of yellow wood sorrel and 6 times the quantity of curds, and prepare this into a medicated ghee on a low fire and take it down. This should be taken mixed with food and drink as a systematic course. It is curative of assimilation-disorders, piles, gulma, gastric disorders, edema, splenic disorders, abdominal disorders and constipation, dysuria, fever, cough, hiccup, anorexia, dyspnea and pleurodynia. It is an excellent promoter of vitality, plumpness and complexion, and an excellent stimulant of the gastric fire.

सगुडां पिप्पलीयुतां घृतभृष्टां हरीतकीम् ।
 त्रिवृहन्तीयुतां वाऽपि भक्षयेदानुलोमिकीम् ॥११९॥

घृतभृष्टाम् धीमां भूनेधी चीमे भूनीहुई, सगुडाम्
 गेणसहित गुडसहित, पिप्पली- पीपर पिप्पलीके, युक्तम्
 सहित साथ, अपि वा अथवा अथवा, त्रिवृत् नसोतर
 त्रिवृत् दन्तीयुताम् तथा दन्तीभूण सहित और दन्तीसे
 युक्त, आनुलोमिकीम् अनुलोमन करनेवाली अनुलोमन
 करनेवाली, हरीतकीम् हरितके, भक्षयेत् भक्षये
 करनेवा भक्षण करे ॥ ११९ ॥

119. The patient may take chebulic myrobalan fried in ghee and mixed with gur and long pepper, or with turpeth and red physic nut for regulating the (down-ward) peristaltic movement.

विद्धातकफपित्तानामानुलोम्येऽथ निर्वृते ।

गुदेऽर्शोऽसि प्रशाम्यन्ति पात्रकश्चाभिवर्धते ॥१२०॥

अथ पछी तदनन्तर, बिह-वात- भण वायु मल वायु, कफ- ३३ कफ, पित्तानाम् तथा पित्तुं और पित्त इनका, आनुलोम्ये अनुलोमन अनुलोमन, निर्वृते (ते) थवाथी होने पर, गुदे गुदाभा रहेवा गुदामें स्थित, अर्शोऽसि ६२५ अर्श, प्रशाम्यन्ति शांत थाय छे शांत होते है ॥ १२० ॥

120. On the rectum being relieved by the regular flow of feces, flatus, kapha and pitta, the piles subside and the gastric fire is increased.

गाढशकृत्स्वर्शःसु अन्नपानविधिः—

बर्हितिचिरिलावानां रसान्मलान् सुसंस्कृतान् ।

दक्षाणां वर्तकानां च दद्याद्विद्धातसंग्रहे ॥१२१॥

बिह-वात- भण तथा वातनी मल और वायुके संग्रहे रुकापटभा विवन्धमें, बर्हि-नितिरि- और तेतर मोर तीतर, लावानाम् तथा लावना तथा लावे, दक्षाणाम् तथा दूकडाना एवं मुर्गे, वर्तकानाम् च अने वर्तकना और बटेरके, सुसंस्कृतान् सुसंस्कृत सुसंस्कृत, अम्लान् अने अम्ल और अम्ल, रसान् दद्यात् भांसरसे आपवा मांसरस देवे ॥ १२१ ॥

121. In condition of retention of feces and flatus, the physician should give the acidified and well-prepared meat-juice of peacock, partridge, grey quail, cock, and bustard quail.

त्रिवृहन्तीपलाशानां चाङ्गेर्याश्चित्रकस्य च ।

यमके भर्जितं दद्याच्छाकं दधिसमन्वितम् ॥१२२॥

त्रिवृह-दन्ती- नसेतर दंती त्रिवृत दंती, पलाशानाम् भाभरो ठाक, चाङ्गेर्याः चाङ्गेरी चांगेरी, चित्रकस्य अने चित्रकनुं और चित्रकका, यमके यमके यमके यमके, यमके भर्जितं—दूधपट्टं यमके (व. झ. त. प. फ.)

१२०. आनुलोम्येऽथ निर्वृते—आनुलोम्येन निर्मले (ख. व. थ. घ. फ.)

१२२. यमके भर्जितं—दूधपट्टं यमके (व. झ. त. प. फ.)

भर्जितम् भूँजेतुं भूना हुआ, दधिसमन्वितम् अने दही-थी मिश्रित और दही मिलाया हुआ, शाकम् दद्यात् शाक आपवुं शाक देवे ॥ १२२ ॥

122. The physician may give the vegetable curry made of the leaves of turpeth, red physic-nut, palash, and yellow wood sorrel, white-flowered leadwort, well fried in a mixture of oil and ghee and mixed with curds.

उपोदिकां तण्डुलीयं वीरां वास्तुकपल्लवान् ।

सुवर्चलां सलोणीकां यवशाकमवलगुजम् ॥१२३॥

काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्लिकाम् ।

जीवन्तीं शटीशाकं च शाकं गृजनकस्य च ॥१२४॥

दधिदाडिमसिद्धानि यमके भर्जितानि च ।

धान्यनागरयुक्तानि शाकान्येतानि दापयेत् ॥१२५॥

उपोदिकाम् पोथी उपोदिका, तण्डुलीयम् तांदलने चोलाई, वीराम् वीरा वीरा, वास्तुक- अथुवानां वधु-आके, पल्लवान् पाल पत्ते, सलोणीकाम् लूणी लूणिया, सुवर्चलाम् सुवर्चला सुवर्चला, यवशाकम् यवशाक, अवलगुजम् अवलगुज अवलगुज, काकमाचीम् डाडमाथी मकोय, रुहापत्रम् रुहापत्र रुहाके पत्ते, महापत्रम् महापत्र इयोनाक, तथा अम्लिकाम् आंभली इमली, जीवन्तीम् टोडी जीवन्ती, शटीशाकम् च शटीशाक और कचूरका शाकको, गृजनकस्य अने गृजनकनुं और गृजनकका, शाकम् शाक शाक, एतानि आ इन, शाकानि शाक शाक, दधि- दही दही, दाडिम- तथा दाडिमा तथा अनारसे, सिद्धानि सिद्ध करके, यमके- यमके-यमके-यमके, यमके भर्जितानि भूँजे छोककर, धान्य-नागर- अने धान्या तथा सूठ और धनिया तथा सोंठ, युक्तानि भेगवीने मिलाकर, दापयेत् आपवा देवे ॥ १२३-१२५ ॥

१२३. तण्डुलीयं—चंचुपर्णी (प. फ.)

१२४. काकमाचीं रुहापत्रं महापत्रं तथाऽम्लिकाम्—अम्लिकां सम-

हापत्रों काकमाचीं रुहा तथा (फ.)

” महापत्रं—महापत्री (छ.)

” —सहापत्री (प.)

” तथाऽम्लिकाम्—तथाम्बिकाम् (थ.)

123-125. Indian spinach, prickly amaranth, climbing asparagus, sprouts of white goose-foot, heliotrope, parselane barley leaves, babchi seeds, black night-shade, leaves of orchid, indian calosanthus, tamarind, cork swallow-wort, long zedoary, turnip: all these prepared with curds and sour pomegranate juice and fried in a mixture of oil and ghee and mixed with coriander and dry ginger may be given as vegetable dishes to the patient.

गोधालोपाकमार्जारश्वाविदुष्टगवामपि ।

कूर्मशल्लकयोश्चैव साधयेच्छाकवद्रसान् ॥१२६॥

रक्तशाल्योदनं दद्याद्रसैस्त्वैर्वातशान्तये ।

गोधा-लोपाक- घो घोंकडी गोह लोमड़ी, मार्जार- भिल्लाडे बिल्ले, श्वाविदु- भोटी साहुडी बड़ी सेह, उष्ट्र- गवाम् अपि उंट भगाद ऊंट बैल, कूर्म कायभा कछुवे, शल्लकयोः च एव अने नान्नी साहुडीना और छोटी सेहके, रसान् भांसरसे मांसरस, शाकवत् शाकनी पेठे शाकोकी मांति, साधयेत् सिद्ध करवा सिद्ध करे, तैः रसैः ते रसेन साधे उन रसोंसे, वातशान्तये वायुनी शान्ति भाटे वायुके शमनके लिए, रक्तशालि- राता ये।भा।ने लाल चावल- लोंका, ओदनम् भात भात, दद्यात् आपवे। देवे ॥१२६॥

126-126½. The meat-juices of iguana, fox, cat, porcupine, camel, bull, tortoise and pangoline should be prepared like vegetables and cooked red sali-rice may be given with these meat juices for the relief of vata.

श्वात्वा वातोत्खणं रुक्षं मन्दाग्निं गुदजातुरम् ॥१२७॥

मदिरां शार्करं जातं सीधुं तक्रं तुषोदकम् ।

अरिष्टं दधिमण्डं वा शृतं वा शिशिरं जलम् ॥१२८॥

१२६. गोधालोपाकमार्जारश्वाविदुष्टगवामपि-गोधाश्वावित्तलोपाक-
मार्जारोष्ट्रगवामपि (व. त.)

१२७. मन्दाग्निं-दीप्ताग्निं (ड.)

कण्टकार्या शृतं वाऽपि शृतं नागरधान्यकैः ।
अनुपानं भिषग्दद्याद्वातवर्चोऽनुलोमनम् ॥१२९॥

गुदजातुरम् हरसने। रे।णी अर्धरोगी, वातोत्खणम् वातोत्खण्ड वातप्रधान, रुक्षम् रुक्ष रुक्ष, मन्दाग्निम् अग्ने भं।ग्नि।वा।ने। छे और मंद अग्निवाला है, श्वात्वा श्वे। अश्वीने ऐसा जानकर, मदिराम् मदिरा मदिरा, जातम् सारी रीते तैयार थये। अच्छी तरहसे तैयार हुई, शार्करम् साकरं भव चीनीका मद्य, सीधुम् सीधु सीधु, तक्रम् तक्रं छाछ, तुषोदकम् तुषोदक तुषोदक, अरिष्टम् अरिष्ट अरिष्ट, दधिमण्डम् वा दधु।नुं पा।णी दहीका पानी, शृतम् उकाणी उवाकर, शिशिरम् ठंडुं करे। ठंडा किया, जलम् वा पा।णी जल, कण्टकार्या को।री।ग।णीथी कटेरीसे, शृतम् उकाणे।नुं शृत जल, नागर- अथवा सूंठ या सोंठ, धान्यकैः अने धा।णीथी और धनियासे, शृतम् वा अपि उकाणे।वा अग्ने शृत जलको, वातवर्च- वायु तथा भणतुं वायु और मलके, अनुलोमनम् अनुलोमन करना अनुलोमक, अनुपानम् अनुपान तरीके अनुपानके तौर पर, भिषक् वैद्य वैद्य, दद्यात् आपुं देवे ॥१२९-१२९॥

127-129. On finding excess of vata, dryness, and weakness of the gastric fire in the patient suffering from piles the physician may advise a post prandial drink of madira wine and well fermented sugar wine. sidhu wine, butter milk, tushodaka wine, medicated wines, whey or boiled and cooled water, or water boiled with indian night-shade or with dry ginger and coriander, for regulating the downward movement of feces and flatus.

शुष्कार्शः शु अनुवासनानि—

उदावर्तपरीता ये ये चात्यर्थं विरुक्षिताः ।

विलोमवाताः शूलार्तास्तेष्विष्टमनुवासनम् ॥१३०॥

१२९. अनुपानं-अनुपानं (ग.)

वे जेओ जो, उदावर्त- उदावर्तशी उदावर्तसे,
परीताः पीयूषेया होय पीडित हों वे च अने जेओ
और जो, अत्यर्थम् अत्यंत अत्यंत, विरुद्धिताः ३६
होय रुक्ष हों, विलोमवाताः विरोध वायुवाणा होय
वायुकी प्रतिलोमतावाले हों, शूलार्ताः अने शूलशी पीडिता
होय और शूलसे पीडित हों, तेषु तेओने भाटे उनके
लिए, अनुवासनम् अनुवासन अनुवासन, इष्टम् ४४ छे
इष्ट है ॥ १३० ॥

130. The unctuous enema is desirable in persons, who are afflicted with misperistalsis, who are extremely dehydrated and in whom the movement of vata is reversed and in those who suffer from colicky pain.

पिप्पल्याद्यनुवासनम्—

पिप्पलीं मदनं बिल्वं शताह्वां मधुकं वचाम् ।
कुष्ठं शटीं पुष्कराख्यं चित्रकं देवदारु च ॥१३१॥
पिष्ट्वा तैलं विपक्तव्यं पयसा द्विगुणेन च ।
अर्शसां मूढवातानां तच्छ्रेष्ठमनुवासनम् ॥१३२॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, मदनम् भीमोण मैनफल,
बिल्वम् भीलुं बेलगिरी, शताह्वाम् सूत्रा सौंफ, मधुकम्
जैमीमध मुलहठी, वचाम् वज्र वच, कुष्ठम् कठ कुठ,
शटीम् शथूरे कचूर, पुष्कराख्यम् पोअरभूय पोहकर-
मूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक देवदारु च अने देवदारु
ओओने। और देवदारु इनको, पिष्ट्वा कुट्ट कुटीने
पीसकर, द्विगुणेन च अभयु दुगुने, पयसा दूधशी
दूधसे, तैलम् तैल तैल, विपक्तव्यम् पकावुं पकावे,
मूढवातानाम् मूढ वातवाणा मूढ वायुवाले, अर्शसाम्
हरसना रोगीओने भाटे अर्शरोगियोंके लिए, तत् ते
वह, श्रेष्ठम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, अनुवासनम् अनुवासन छे
अनुवासन है ॥ १३१-१३२ ॥

131-132. Prepare a medicated oil taking til oil and double its quantity of milk with the paste of long

१३१. पिष्ट्वा तैलं-पक्का तैलं (ध.)

॥ पयसा द्विगुणेन च-द्विगुणक्षीरभंडुतम् (ध.)

pepper, emetic nut, dill seeds, liquorice, sweet flag, costus, long zedoary, orris root, white flowered leadwort and deodar. This oil makes an excellent unctuous enema for patients suffering from piles and afflicted with claudication of vata.

गुदनिःसरणं शूलं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।
कट्यूरुपृष्ठदौर्बल्यमानाहं वङ्क्षणाश्रयम् ॥१३३॥
पिच्छास्त्रावं गुदे शोफं वातवर्चोविनिग्रहम् ।
उत्थानं बहुशो यच्च जयेत्तच्चानुवासनात् ॥१३४॥

गुदनिःसरणम् गुदनिःश गुदनिःश, शूलम् शूल शूल,
मूत्रकृच्छ्रम् मूत्रकृच्छ्र मूत्रकृच्छ्र, प्रवाहिकाम् प्रवाहिका
प्रवाहिका, कटिः कटिः कटिः, ऊरुः साथण ऊरु, पृष्ठ-
अने वांसानी और पीठकी, दौर्बल्यम् नभ्याध
कमजोरी, वङ्क्षणाश्रयम् वंक्षणा वंक्षणा, आनाहम्
आनाह आनाह, पिच्छास्त्रावम् पिच्छास्त्राव पिच्छास्त्राव,
गुदे शोफम् गुदाने सोओ गुदामें शोफ, वात-वर्चः-
अने वायु तथा भणनी और वायु तथा मलकी,
विनिग्रहम् अटकायत ओओने अप्रवृत्ति इनको, यत् च
तेभ्य जे एवं जो, बहुशः बार-बार बार-बार, उत्थानम्
मलत्यागनी प्रच्छा थवी मलत्यागकी इच्छा होती हो,
तत् च तेने उसको, अनुवासनात् जयेत् अनुवासनशी
उत्तर्वा अनुवासनसे जीते ॥ १३३-१३४ ॥

133-134. Prolapse of rectum, colic dysuria, dysentery, weakness of waist, thigh and back, distension in ileo-inguinal region, mucus discharge from the rectum, edema in anorectal region, retention of flatus and feces and a constant desire to pass stools (tenesmus)—all these may be subdued by unctuous enema.

शुष्कार्शःसु प्रपेपनम्—

आनुवासनिकैः पिष्टैः सुखोष्णैः कोहसंयुतैः ।

दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत् ॥१३५॥

पिष्टैः वाटेला पीते हुए, स्नेहसंयुतैः स्नेहयुक्त स्नेहसे युक्त, सुखोष्णः तथा नवशेका और सुहाते हुए गरम, आनुवासनिकैः अनुवासनभा प्रयोगवा योअ अनुवासनके योग्य, दार्वन्तैः देवदार सुधीना ६०धाथी देवदार पर्यन्तके प्रयोगसे, स्तब्धशूलानि स्तंभ अने शूलथी युक्त स्तब्ध और शूलयुक्त, गुदजानि हरसेने अशोके, प्रलेपयेत् लेप करे ॥ १३५ ॥

135. The piles which are indurated and painful should be anointed with a genially warm application prepared from the group of drugs ending with deodar and used for unctuous enemata, mixed with unctuous articles.

दिग्धास्तैः प्रस्त्रवन्त्याशु श्लेष्मपिच्छां सशोणिताम्।
कण्डूः स्तम्भः सरुक् शोफः स्नुतानां विनिवर्तते ॥१३६॥

तैः तेओथी उनसे, दिग्धाः लेप करेला हरस प्रस्त्रवन्त्या, सशोणिताम् रक्त सहित खूनके साथ, श्लेष्मपिच्छाम् ६३प्रधान पिच्छाने। कफप्रधान पिच्छाका, आशु शीघ्र शीघ्र, प्रस्त्रवन्ति स्त्राव करे छे स्त्राव करते हैं। स्नुतानाम् अने ह्रस्वेला हरसना और स्नुत हुए अशोकी, कण्डूः स्तम्भः अण अल्लुपणु खुजली कड़ापन, सरुक् अने पीडावाणे। और रजायुक्त, शोफः से। शोफ, विनिवर्तते हर थाय छे नष्ट हो जाता है ॥ १३६ ॥

136. The piles being anointed with this, soon discharge the thickened mucus and blood and the piles being drained of the morbid contents, itching, induration, pain and edema soon disappear.

शुष्कार्शः सु निरुहवस्तिः —

निरुहं वा प्रयुजीत सक्षीरं दाशमूलिकम्।

समूत्रस्नेहलवणं कल्कैर्युक्तं फलादिभिः ॥१३७॥

१३५. दार्वन्तैः स्तब्धशूलानि गुदजानि प्रलेपयेत्—द्वयां तैरौष-

धेदेवाः स्तब्धाः शूला गुदेरुहाः (ब. त. प.)

१३७. समूत्रस्नेहलवणं- कफे समूत्रलवणं (ध. फ.)

सक्षीरम् अथवा दूध सहित या दूधके साथ, समूत्र-स्नेह- गौमूत्र-स्नेह गौमूत्र-स्नेह, लवणम् तथा लवण युक्त तथा सैधानमकसे युक्त, फलादिभिः अने भदनद्वय धत्या।।।।। और सैनफलादिके, कल्कैः ६३धाथी कल्कोसे, युक्तम् युक्त युक्त, दाशमूलिकम् दशमूलना। अनाथनी दशमूलके कायकी, निरुहम् वा (निरुहवस्ति) निरुह वस्तिका, प्रयुजीत आपनी प्रयोग करे ॥ १३७ ॥

137. Or the patient may be given an enema with milk decoction of decaradices mixed with cow's urine, unctuous articles, salt and the paste of emetic nut and the other drugs of its group.

अभयारिष्टः —

हरीतकीनां प्रस्थार्धं प्रस्थमामलकस्य च।
स्यात् कपित्थादशपलं ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी ॥१३८॥
विडङ्गं पिप्पली लोभ्रं मरिचं सैलवालुकम्।
द्विपलांशं जलस्यैतच्चतुर्दोणे विपाचयेत् ॥१३९॥
द्रोणशेषे रसे तस्मिन् पूते शीते समावपेत्।
गुडस्य द्विशतं तिष्ठेत्तत् पक्षं घृतभाजने ॥१४०॥
पक्षादूर्ध्वं भवेत् पेया ततो मात्रा यथाबलम्।
अस्याभ्यासादरिष्टस्य गुदजा यान्ति संक्षयम् ॥१४१॥

हरीतकीनाम् हरदे हरद, प्रस्थार्धम् अर तोला आधा प्रस्थ, आमलकस्य च आमली जांवाला, प्रस्थम् ६४ तोला एक प्रस्थ, कपित्थात् ३६ कैथ, दशपलम् ४० तोला दस पल, ततः च अने तेनाथी और उससे, अर्धा अर्ध २० तोला आधी, इन्द्रवारुणी ४-द्रवाशुली इन्द्रायण, स्त्राव देवा लेवे, विडङ्गम् अने वापडिज और वायविडंग, पिप्पली पीपर पिप्पली, लोभ्रम् दोधर लोभ, सैलवालुकम् शैलवालुक एलवालुक, मरिचम् तथा भरी तथा मरिच, द्विपलांशम् प्रथेक ८ तोला देवा

१३८. ततोऽर्धा चेन्द्रवारुणी—पलार्धेनेन्द्रवारुणी (प.)

१४०. समावपेत्—प्रशययेत् (ग.)

” तत् पक्षम्—तरसर्वम् (ध.)

१४१. गुदजा यान्ति संक्षयम्—नश्यन्ति गुदजा तुल्य (क. त. ब.)

” ” —नश्यन्ति गुदजा अग्नि (ख. ब.)

प्रत्येक दो पल लेवे, एतत् औऔने इनको, जलस्य पाण्णी जलके, चतुर्द्वेणे ४०८६ तोलाभां चार द्रोणमें, विपाचयेत् पश्चात् पकावे, तस्मिन् रसे ते क्वाथ उस कायका, द्रोणशेषे १०२४ तोला आधी रहे त्यारे एक द्रोण शेष रहने पर, पूते शीते तेने गाणी ठंडा थया पछी तेभां उसे छानकर ठंडा होनेके बाद उसमें, गुडस्य गोण गुडके, द्विशतम् ८०० तोला दो सौ पल, समावपेत् नाभत्रो छोड़े, तत् ते उसको, घृतमाजने धी थोपडेला वासशुभां धी चुपड़े बरतनमें, पक्षम् पंद्र दिवस एक पक्ष, तिष्ठेत् राभपुं रखे, पक्षम् पंद्र दिवस एक पक्षके, ऊर्ध्वम् पछी बाद, ततः तेभांथी उसमेंसे, यथा-बलम् जलापुसार यथाबल, मात्रा मात्रा मात्रा, पेया भवेत् पीवा थोअ थाय छे पीने योग्य होती है, अस्य आ इस, अरिष्टस्य अरिष्टना अरिष्टके, अभ्यासात् अभ्यासथी निरन्तर सेवनसे गुदजाः हरस्य अर्शः, संक्षयम् नाश नष्ट, यान्ति पाभे छे हो जाते हैं ॥ १३८-१४१ ॥

138-141. Take 32 tolas of chebulic myrobalan, 64 tolas of emblic myrobalan, 40 tolas of wood apple, 20 tolas of indian colocynth and 8 tolas of each of embelia, long pepper, lodh, black pepper and cherry tree. Decoct all these in 4096 tolas of water. When it is reduced to 1024 tolas filter it; and when it is cold, add to it 800 tolas of gur, and put the whole in an earthen vessel smeared with ghee for a fortnight. After a fortnight it becomes potable and when this medicated wine is habitually taken in proper dose according to one's vitality, there occurs a radical diminution of the piles.

ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहगुल्मोदरापहः ।
कुष्ठशो फारुचिहरो बलवर्णाग्निवर्धनः ॥१४२॥

सिद्धोऽयमभयारिष्टः कामलाश्वित्रनाशनः ।

कृमिग्रन्थिर्वुद्व्यङ्गराजयक्ष्मज्वरान्तकृत् ॥१४३॥

इत्यभयारिष्टः ।

सिद्धः सारी रीते सिद्ध थयेल अच्छी प्रकार सिद्ध हुआ, अयम् आ यह, अभयारिष्टः अभयारिष्ट अभयारिष्ट ग्रहणी- अक्षुणी ग्रहणी, पाण्डु- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, हृद्रोग- हृदयरोग हृदयरोग, प्लीहा- प्लीहा गुल्म- गुल्म गुल्म, उदरापहः अने उदररोगने दूर करने और उदररोगका नाशक, कुष्ठ-शोफ- कुष्ठशोफ कुष्ठ-शोफ, अरुचिहरः अने अरुचिने हरने और अरुचिका हारक, बल-वर्ण जल पक्षु बल वर्ण, अग्निवर्धनः अने अग्निनी वृद्धि करने और अग्नि बढ़ानेवाला, कामला- कृमि प्लीहा, श्वित्रनाशनः अने श्वित्रने नाश करने और श्वित्रका नाशक, कृमि-ग्रन्थि- तेमज्ज कृमि अंथि एवं कृमि ग्रंथि, अर्बुद-व्यङ्ग- अर्बुद-व्यंग अर्बुद-व्यङ्ग, राजयक्ष्म- राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, ज्वरान्त- कृत् अने ज्वरने नाश करने छे और ज्वरका नाशक है ॥ १४२-१४३ ॥ इति आ यह, अभयारिष्टः अभयारिष्ट छे अभयारिष्ट है ।

142-143. This medicated wine is curative also of assimilation-disorders, anemia, stomach disorders, splenic disorders, gulma and abdominal diseases, dermatosis, edema and anorexia; it is a promoter of vitality, complexion and the gastric fire. This medicated wine of the chebulic myrobalan is of tested efficacy and is a definite cure for jaundice, leucoderma, helmenthiasis, localised swellings and tumors, freckles, consumption and fever. Thus has been described the Medicated Wine of Chebulic myrobalan.

दन्त्यरिष्टः —

दन्तीन्निजकमूलानामुभयोः पञ्चमूलयोः ।

भागान् पलांशानापोथ्य जलद्रोणे विपाचयेत् १४४

त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत् ।
रसे चतुर्थशेषे तु पूते शीते समावपेत् ॥१४५॥
तुलां गुडस्य तच्चिष्टेन्मासार्धं घृतभाजने ।
तन्मात्रया पिबन्नित्यमशोभ्यो विप्रमुच्यते ॥१४६॥

दन्ती-चित्रक- दन्ती अने चित्रकनां दन्ती तथा चित्रक,
मूकानाम् भृगु इनके मूल, उभयोः पञ्चमूलयोः अने
अन्ने पञ्चमूल और दोनों पंचमूल, पलांश्चान् ६२६
४ तोला प्रत्येक पल पल, मागान् आभर्मा ६४ भागमें
लेकर, आपोथ्य दूटीने कुचलकर, जलद्रोणे १०२४ तोला
पाण्डुभिर्मा एक द्रोण जलमें, विपाचयेत् पञ्चावर्णां पकावे,
तत्र तेभां उसमें, त्रिफलायाः त्रिफलानां त्रिफलाके,
दलानाम् पीन वगैरना दुग्धशैलां युष्मं छिलकोंका
चूर्ण, त्रिपलम् १२ तोला तीन पल, दापयेत् नाभ्युं
छोड़े. रसे उवाथ काथके, चतुर्थशेषे तु शैशो साग
भाडी २६ त्वाये चौथाई शेष रहने पर, पूते शीते तेने
गाणी ६४ ६३० तथा पछी तेभां छानकर ठंडा होनेपर
उसमें, गुडस्य गेण गुड, तुलाम् ४०० तोला एक तुला,
समावपेत् नाभवे छोड़े, तत्र तेने उसे, घृत-भाजने
धीथी शैपडेव वासष्ठुभां वी चुपड़े बरतनमें, मासार्धम्
पं६२ दिवस आधा माहतक, तिष्ठेत् शभवे रक्ते,
तत्र ते उसको, नित्यम् शैव नित्य, मात्रया मात्राशी
योग्य मात्रामें, पिबन् पीनारे पीनेवाला, अशोभ्यः
६२सथी अशोसे, विप्रमुच्यते मुक्त थाय छे मुक्त होता
है ॥ १४४-१४६ ॥

144-146. Take 4 tolas of each of
red physic nut, roots of white flowered
leadwort and of the decaradices; crush
them and decoct them in 1024 tolas
of water and put into it 12 tolas of
the pulp of the three myrobalans; when
the solution is reduced to 1/4th of its
quantity and when it is cold, add to
it 400 tolas of gur and leave it for

१४५. त्रिपलं त्रिफलायाश्च दलानां तत्र दापयेत्-त्रिफलाया
दलानां च प्रक्षिप्य त्रिपलं ततः (घ. त.)

., समावपेत्-प्रदापयेत् (ग. थ.)

१४६. पिबन्नित्यम्-पिबेन्नित्यम् (घ.)

half a month in a vessel lined with
ghee. The person who drinks this
medicated wine daily in proper dose
will be relieved of his piles.

ग्रहणीपाण्डुरोगघ्नं वातवर्चोऽनुलोमनम् ।
दीपनं चारुचिघ्नं च दन्त्यरिष्टमिमं विदुः ॥१४७॥
इति दन्त्यरिष्टः ।

हमम् आ इस, दन्त्यरिष्टम् दन्त्यरिष्टने दन्त्यरिष्टको,
ग्रहणी- अहृणी ग्रहणी, पाण्डुरोगघ्नम् तथा पाण्डुरोगने
नाश करनेपर तथा पाण्डुरोगका नाशक, वात-वर्चः- वायु
तथा भृगु वायु और मूलका, अनुलोमनम् अनुलोमन
करनेपर अनुलोमक, दीपनम् च दीपन दीपन, अरुचिघ्नम्
च अने अरुचिनाशक और अरुचिनाशक, विदुः
माने छे जानते हैं ॥ १४७ ॥ इति आ यह, दन्त्यरिष्टः
दन्त्यरिष्ट छे दन्त्यरिष्ट है ।

147. This medicated wine of red
physic nut is said to be curative of
assimilation disorders and anemia,
regulative of the downward movement
of flatus and feces, digestive-stimulant
and appetising. Thus has been
described the Medicated Wine of Red
physic nut.

फलारिष्टः —

हरीतकीफलप्रस्थं प्रस्थमामलकस्य च ।
विशालाया दधित्यस्य पाठाचित्रकमूलयोः ॥१४८॥
द्वे द्वे पले समापोथ्य द्विद्रोणे साधयेदपाम् ।
पादावशेषे पूते च रसे तस्मिन् प्रदापयेत् ॥१४९॥
गुडस्यैकां तुलां वैद्यस्तत् स्थाप्यं घृतभाजने ।
पक्षस्थितं पिबेदेनं ग्रहण्यशोविकारवान् ॥१५०॥

हरीतकीफल- ६२३ हरड़, प्रस्थम् ६४ तोला एक
प्रस्थ, आमलकस्य च आमलानां आवले, प्रस्थम् ६४
तोला एक प्रस्थ, विशालायाः ४८६५३३ इन्द्रवाणी,

१४८. हरीतकीफलप्रस्थं-हरीतकीफलप्रस्थं (प. फ.)

१५०. पिबेदेनं-पिबेज्जातं (फ.)

द्विचित्रस्य ३६४ कैय, पाठा- डाणीपाठ पाठा, चित्रक-
मूलयोः अने चित्रकमूल और चित्रकमूल, द्वे द्वे पले
दरेक आठ आठ तोला प्रत्येक दो दो पल, समापोथ्य
भांडीने कुचलकर, अपाम् पाण्णी जलके, द्विद्रोणे २०४८
तोलाभां दो द्रोणमें, साधयेत् पकावपुं सिद्ध करे, तस्मिन्
रसे ते क्वाथ उस काथके, पादावशेषे यत्पुंश भांडी
रहे त्यारे चौथाई शेष रहने पर, पूते च तेने गाणी
हंडा थया पछी तेभां उसे छानकर ठंडा होनेके बाद
उसमें, वैद्यः वैद्य वैद्य, गुडस्य गोण गुड, एकाम्
तुला ४०० तोला एक तुला, प्रदापयेत् नाभवे छोड़े,
तम् ते उसको, घृतभाजने धी योपडेला वासुभां
धी चुपड़े हुए बरतनमें, स्थाप्यम् राभपुं रखे, पक्ष-
स्थितम् पं६२ दिवस राभेला एक पक्ष तक रखकर,
एनम् तेने इसको, ग्रहणी-अर्शः- अक्षुणी अने डरसना
ग्रहणी और अर्शका, विकारवान् विकारवाणाये रोगी,
पिबेत् पीपुं पीवे ॥ १४८-१५० ॥

148-150. Take 64 tolas of chebulic
myrobalan, 64 tolas of emblic myrobalan
and 8 tolas of each of colocynth, wood
apple, patha and roots of white flowered
leadwort; crush them and boil them in
2048 tolas of water; when the solution
is reduced to 1/4 of its quantity, it
should be filtered, the physician should
add to it 400 tolas of gur and put it
in a vessel lined with ghee. After
it has been kept for a fortnight, the
patient suffering from assimilation
disorders and piles may drink it.

हृत्पाण्डुरोगं प्लीहानं कामलां विषमज्वरम् ।
वर्चोमूत्रानिलकृतान् विबन्धानग्निमार्दवम् ॥१५१॥
कासं गुल्ममुदावर्तं फलारिष्टो व्यपोहति ।
अग्निसंदीपनो ह्येष कृष्णात्रेयेण भावितः ॥१५२॥
इति फलारिष्टः ।

कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेये, भावितः डहेले
कदा हुआ, एषः आ यह, फलारिष्टः क्षारिष्ट फलारिष्ट,

हृत्- हृद्द्वेग हृद्द्वेग, पाण्डुरोगम् पाण्डुरोग पाण्डुरोग,
प्लीहानम् प्लीहा प्लीहा, कामलाम् कामला पीलिया,
विषमज्वरम् विषमज्वर विषमज्वर, वर्चः-मूत्र-
मणभूत्र मलमूत्र, अनिलकृतान् अने वायुथी थथेल
और वातजनित, विबन्धान् विबन्ध विबन्ध, अग्निसार्दवम्
अग्निनी मर्दता अग्निमांय, कासम् उधरस खांसी,
गुल्मम् गुल्म गुल्म, उदावर्तम् अने उदावर्तने और
उदावर्तको, व्यपोहति नाश करे छे दूर करता है,
अग्निसंदीपनः हि अने अग्निने प्रदीप्त करना छे
और अग्निको प्रदीप्त करनेवाला है ॥ १५१-१५२ ॥ इति
आ यह, फलारिष्टः क्षारिष्ट छे फलारिष्ट है।

151-152. This medicated fruit wine
cures disorders of the stomach, anemia,
splenic disorders, jaundice, irregular
fever, retention of feces, urine and
flatus, weakness of the gastric fire,
cough, gulma and misperistalsis. This
medicated wine is declared by Krishna
Atreya to be a stimulant of the gastric
fire. Thus has been described the
Medicated Fruit-wine.

द्वितीयः फलारिष्टः —

दुरालभायाः प्रस्थः स्याच्चित्रकस्य वृषस्य च ।
पथ्यामलकयोश्चैव पाठाया नागरस्य च ॥१५३॥
दन्त्याश्च द्विपलान् भागाञ्जलद्रोणे विपाचयेत् ।
पादावशेषे पूते च सुशीते शर्कराशतम् ॥१५४॥
प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविते ।
प्रलिप्ते पिप्पलीचव्यप्रियङ्गुक्षौद्रसर्पिषा ॥१५५॥
तस्य मात्रां पिबेत् काले शर्करस्य यथाबलम् ।

दुरालभायाः धमासे। दुरालभा, प्रस्थः ६४ तोला
एक प्रस्थ, स्यात् लेवे लेवे, चित्रकस्य तेने। तथा

१५४. शर्कराशतम्-शर्करायुतम् (ध.)

.. पूते च सुशीते शर्कराशतम्-शीते च पूते तस्मिन् सिताशतम्
(ध. फ)

.. प्रक्षिप्य स्थापयेत् कुम्भे मासार्धं घृतभाविते-दत्ता कुम्भे
हठे स्थाप्यं मासार्धं घृतभाजने (ध. च. त. ध.)

चित्रक उसके तथा चित्रक, वृषस्य च अरुक्षी वासा, पय्या ६२३ हरष, आमलकयोः च एव आभला आंवला, पाठायाः ३०० पाठा, नागरस्य च २० सोंठ, दन्त्याः च अने दंती और दन्ती, द्विपलान् ६२३ ना आ१८ आ१८ तोला प्रत्येकके दो दो पल, मागान् आभने। मागोको, जलद्रोणे १०२४ तोला पाण्डुरोमा एक द्रोण जलमें, विपाचयेत् क्वाथ करे। पकावे, पादावशेषे ते क्वाथ यत्पुर्वांश आधी रहे त्वारे चौथाई शेष रहने पर, पूते तेने गाणी उसे छानकर, सुशीते च सारी रीते ठंडा तथा पछी तेमा अच्छीप्रकार ठंडा होनेके बाद उसमें, शर्कराशतम् सा३२ ४०० तोला चीनी सौपल, प्रक्षिप्य नाभीने छोड़कर, घृतभाषिते घी ये। पडेला ची चुपड़े हुए, पिप्पली-चव्य- अने पीपर चवड और पिप्पली चव्य, पिचुं- प्रियंशु प्रियंगु, क्षौद्रसर्पिषा मध तथा घीथी मधु तथा चीसे, प्रलिप्ते क्षेप करेला लिप्त किये हुए, कुम्भे धात्रा घरेमें, मासार्धम् पंद्रह दिवस आवे माह तक, स्थापयेत् रात्रिं रक्षे, तस्य ते उस, शर्करस्य शर्करासवनी शर्करासवनी, मात्राम् मात्रा मात्रा, काले शेअ्य ३०० योग्य कालमें, यथाबलम् अथ प्रभाणे बलके अनुसार, पिबेत् पीवी पीवे ॥ १५३-१५५३ ॥

153-155. Take 64 tolas of cretan prickly clover and 8 tolas of each of white-flowered lead-wort, vasaka, chebulic myrobalan, emblic myrobalan, patha, dry ginger and red physic-nut; boil them in 1024 tolas of water; when the solution is reduced to 1/4 of its quantity, it should be filtered; and when it is cold add to it 400 tolas of sugar and put it in a vessel saturated with ghee and smeared with long pepper, chaba pepper, perfumed cherry and honey and leave it for half a month. The patient may take this medicated sugar wine in proper dose and time, according to his strength.

अर्शांसि-ग्रहणीदोषमुदावर्तमरोचकम् ॥१५६॥

शकृन्मूत्रानिलोद्गारविबन्धानग्निमार्दवम् ।

हृद्रोगं पाण्डुरोगं च सर्वमेतेन साधयेत् ॥१५७॥

इति द्वितीयफलारिष्टः ।

अर्शांसि ६२५ अर्श, ग्रहणीदोषम् अरुक्षीरोग ग्रहणीरोग, उदावर्तम् उदावर्त, उदावर्त, मरोचकम् अरुचि अरुचि, शकृन्- भण मल, मूत्र-निल- मूत्र वायु, उद्गार- अने औद्गारणी और उद्गारके, विबन्धान् अटकायत विबन्ध, अग्निमार्दवम्- भृंश अग्निमांश, हृद्रोगम् हृदयरोग हृदयरोग, पाण्डुरोगम् च अने पाण्डुरोग और पाण्डुरोग, सर्वम् अने अधाने इन सबको, एतेन आनाथी इससे, साधयेत् शतधा जीते, ॥ १५६-१५७ ॥ इति आ यह, द्वितीय- पीजे दूसरा, फलारिष्टः इति १५६ ॥ फलारिष्ट है ॥ १५६-१५७ ॥

156-157. This medicated wine will enable the physician to cure piles, assimilation-disorders, misperistalsis, anorexia, retention of feces, urine, flatus and eructations, weakness of the gastric fire, stomach-disorders and anemia. Thus has been described the Second Medicated Fruit-wine.

कनकारिष्टः —

नवस्यामलकस्यैकां कुर्याज्जर्जितां तुलाम् ।

कुडवांशाश्च पिप्पल्यो विडङ्गं मरिचं तथा ॥१५८॥

पाठां च पिप्पलीमूलं क्रमुकं चव्यचित्रकौ ।

मञ्जिष्ठैस्त्वालुकं लोभं पलिकानुपकल्पयेत् ॥१५९॥

१५७. इति द्वितीयफलारिष्टः—इति शर्करासवः (घ.)

” ” —इति शर्करोदरिष्टः (घ.)

” ” —इति शर्करारिष्टः (ज.)

१५८. पाठां च पिप्पलीमूलं—पाठां मूलं च पिप्पल्याः (घ. झ.)

” पाठां च—चवासः (घ.)

” मञ्जिष्ठैस्त्वालुकं—मञ्जिष्ठैस्त्वालुके (न.)

” ” —मञ्जिष्ठैस्त्वालुके (क. ख. घ. ङ. द. फ. झ.)

कुष्ठं दारुहरिद्रां च सुराह्णं सारिवाह्वयम् ।
 इन्द्राह्णं भद्रमुस्तं च कुर्यादर्धपलोन्मितम् ॥१६०॥
 चत्वारि नागपुष्पस्य पलान्यभिनवस्य च ।
 द्रोणाभ्यामम्भसो द्वाभ्यां साधयित्वाऽवतारयेत् ॥
 पादावशेषे पूते च शीते तस्मिन् प्रदापयेत् ।
 मृद्धीकाद्याढकरसं शीतं निर्यूहसंमितम् ॥१६२॥
 शर्करायाश्च भिजाया दद्याद् द्विगुणितां तुलाम् ।
 कुसुमस्य रसस्यैकमर्धप्रस्थं नवस्य च ॥१६३॥
 त्वगेलाप्लवपत्राम्बुसेव्यक्रमुककेशरान् ।
 चूर्णयित्वा तु मतिमान् कार्षिकानत्र दापयेत् १६४
 तत् सर्वं स्थापयेत् पक्षं सुचौक्षे घृतभाजने ।
 प्रलिप्ते सर्पिषा किञ्चिच्छर्करागुरुधूपिते ॥१६५॥
 पक्षादूर्ध्वमरिष्टोऽयं कनको नाम विश्रुतः ।
 पेयः स्वादुरसो हृद्यः प्रयोगाद्भक्तरोचनः ॥१६६॥

नवस्य ता० नये, आमलकस्य आभगां आवले, एकाह्
 तुलाम् ४०० तोला एक तुलामरको, जर्जरिताम् कुर्यात्
 कुष्ठं कुचलके तैयार करे, कुडवांशाः च १६ तोला कुडव-
 प्रमाण, पिप्पल्यः पीपर पिप्पली, विडङ्गश्च वायडिग
 वायविडंग, तथा तथा तथा परिचम् भरी परिच,
 पाठाह् डाणीपाठ पाठा, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण
 पिप्पलीमूल, क्रमुकम् से।पारी सुपारी चव्यचित्रको यव
 चित्रक चव्य चित्रक, मज्जिष्ठा- मज्जि मजीठ, एल्वालुकम्
 ओक्षवालुक एल्वालुक, लोध्रश्च दोध्र लोध्र, पलिकान्
 ओ अत्येक ४ तोला इन प्रत्येकको पलमात्र, उपकल्पयेत्
 देवां लेवे, कुष्ठम् ४६ कुठ, दारुहरिद्राम् दारुहली,
 दारुहली, सुराह्णम् देवदारु देवदारु, सारिवाह्वयम् अन्ने
 सारिवा दोनों सारिवा, इन्द्राह्णम् इन्द्रजौ इन्द्रजौ, भद्र-
 मुस्तम् च अन्ने भद्रभोथ और भद्रमुस्त,
 अर्धपलोन्मितम् ६२६ २ तोला प्रत्येक आधा पल कुर्यात्
 देवां लेवे, अभिनवस्य अन्ने ता० और नये, नागपुष्पस्य
 च नागकेसर नागकेसरके, चत्वारि पलानि १६ तोला देवुं
 चार पल लेवे, अम्भसः तेओने पाणीना उनको जलके,

१६०. इन्द्राह्णं भद्रमुस्तं च—मुस्तमिन्द्राह्णं चैव (ग.)

॥ इन्द्राह्णं—इन्द्राह्णं (घ.)

१६२. पादावशेषे—द्रोणावशेषे (ग. घ. द.)

॥ प्रदापयेत्—समापयेत् (ङ.)

द्वाभ्याम् द्रोणाभ्याम् २०४८ तोलाभां दो द्रोणसे,
 साधयित्वा- पडावी सिद्ध करके, पादावशेषे अर्थात्
 आडी रहेता चौथाई शेष रहने पर, अवतारयेत् उतारी
 देवां उतार लेवे, पूते तेने गाणी उसे छानकर, शीते
 च ठंडु थमा पछी ठंडा होनेके बाद, तस्मिन् तेभां
 उसमें, निर्यूहसंमितम् क्वाथनी समान काथके समान,
 शीतम् ठंडो ठंडा, मृद्धीका- द्राक्षने। मुनकेका, द्याढक-
 प१२ तोला दो आढक, रसम् रस रस, प्रदापयेत्
 नाभवे छोड़े, भिजायाः आडेवी पीसी हुई, शर्करायाः
 सा३२ चीनी, द्विगुणिताम् तुलाम् ८०० तोला दो तुला,
 दद्यात् नाभवी छोड़े, नवस्य अन्ने नवुं और नया, कुसुमस्य
 रसस्य भध सहद, एकम् अर्धप्रस्थम् ३२ तोला
 आधा प्रस्थ, त्वक्- त्व दालचीनी, प्ला- ओक्षली
 इलायची, प्लव- मोथ मोथ, पत्र- तमाक्षपत्र तेजपात,
 अम्बु-सेव्य- अन्ने वाणा दोनों वाला, क्रमुक- से।पारी
 सुपारी, केशरान् नागकेसर नागकेसर, कार्षिकान् ६२६
 ओ३ ओ३ तोलानुं प्रत्येक कर्ष कर्षका, चूर्णयित्वा यूर्ण
 डरी चूर्ण करके, मतिमान् बुद्धिमान् बुद्धिमान्, भिषक्
 वैद्य वैद्य, अत्र तु तेभां इसमें, दापयेत् नाभवुं मिलावे,
 तत् सर्वम् ओ अधुं उन सबको, सुचौक्षे थोप्पसा साफ,
 सर्पिषा धीधी चीसे, प्रलिप्ते दोप डरेला लिप्त,
 किञ्चित् अन्ने थोडा और थोड़े, शर्करा- सा३२ शर्करा,
 अगुरु- तथा अगरने। तथा अगुरुसे, धूपिते धूप दीधेला
 धूपित, घृतभाजने धीनी भावना आपेला वासलुभां
 घृतभावेत वरतनमें, पक्षम् पं६२ दिवस एक पक्ष,
 स्थापयेत् राभवुं रखे, कनकः कनक कनक, नामविश्रुतः
 नामने। विख्यात नामसे विख्यात, स्वादुरसः भधुर
 रसवागो। मीठे रसवाला, हृद्यः हृद्यने हितकारी हृद्य,
 अयम् आ इस, अरिष्टः अरिष्ट अरिष्टको, पक्षात् ऊर्ध्वम्
 पं६२ दिवस आ६ पक्षके बाद, पेयः पीवे। पीवे, प्रयो-
 गात् प्रयोगथी प्रयोगसे, भक्तरोचनः ते अन्नभां रुचि
 डरना२ थाय छे वह अन्नमें रुचि करनेवाला होता
 है ॥ १५८-१६६ ॥

158-166. Take 400 tolas of fresh
 emblic myrobalans and crush them;
 take also 19 tolas of long pepper,
 and 4 tolas of each of embelia, black

pepper, patha, roots of long pepper, betel nut, chaba pepper, white flowered lead-wort, indian madder, cherry tree, lodh and 2 tolas of each of costus, indian berberry, deodar, the two varieties of indian sarsaparilla, kurchi seeds and nut grass, and 15 tolas of fresh fragrant poon. Boil the whole in 2048 tolas of water and when the solution is reduced to 1/4 of its quantity, it should be taken down and filtered; when it is cold, add to it 512 tolas of the cold decoction of grape and mix with 800 tolas of powdered sugar and 32 tolas of fresh honey. The skilled physician may, thereafter, add one tola each of the powders of cinnamon, cardamom, nut-grass, cinnamon leaves, fragrant sticky mallow, cuscus grass betel nut, and fragrant poon; then place the whole in a clean pot lined with ghee and fumigated lightly with sugar and eagle-wood. This celebrated medicated wine called Kanaka becomes fit for drinking at the end of a fortnight; it serves as an appetiser if taken systematically.

अर्शांसि ग्रहणीदोषमानाहमुदरं ज्वरम् ।
हृद्रोगं पाण्डुतां शोथं गुल्मं वर्चोविनिग्रहम् ॥१६७॥
कासं श्लेष्मामयांश्चोग्रान् सर्वानेवापकर्षति ।
वलीपलीतखालित्यं दोषजं च व्यपोहति ॥१६८॥
इति कनकारिष्टः ।

अर्शांसि आ अरिष्ट हृद्रोग यह अरिष्ट अर्श,
ग्रहणीदोषम् अहृणीरोग ग्रहणीरोग, आनाहम् आनाह
आनाह, उदरम् उदररोग उदर, ज्वरम् ज्वर ज्वर,
हृद्रोगम् हृद्रोग हृद्रोग, पाण्डुताम् पाण्डुरोग

पाण्डुरोग, शोथम् शोथ शोथ, गुल्मम् गुल्म गुल्म,
वर्चोविनिग्रहम् वर्चोविनिग्रह वर्चोविनिग्रह, कासम् कास
कास सर्वान् अने सधणा और सभी, उग्रान् उग्र
उग्र, श्लेष्मामयान् कर्शना रोगोना कफरोगोको,
अपकर्षति नाश करे छे दूर करता है, दोषजनित तथा
दोषजी उत्पन्न यथेष्ट तथा दोषजनित, वली-पलित-
वलीयां पलित्या वली पलित, खालित्यम् अने टाटने
और खालित्यको, व्यपोहति नाश करे छे दूर
हटाता है ॥ १६७-१६८ ॥ इति आ यह, कनकारिष्टः
कनकारिष्ट छे कनकारिष्ट है ।

167-168. Piles, assimilation-disorders, constipation, abdominal diseases, fever, gastric disorders, anemia, edema, gulma, fecal stasis, cough and all severe disorders due to kapha are alleviated by this wine. It cures also pathological conditions of poliosis, wrinkles and alopecia. Thus has been described the Medicated Kanaka-wine.

शुष्कार्शसु गुदशौचम्—

पत्रभङ्गोदकैः शौचं कुर्यादुष्णेन वाऽम्भसा ।
इति शुष्कार्शसां सिद्धमुक्तमेतच्चिकित्सितम् ॥१६९॥

पत्रभङ्ग- पत्रभङ्गोना दुग्धाना पत्रोंके दुग्धोंके,
उदकैः उदकोना पाणीया काथसे, उष्णेन अथवा उना
या गरम अम्भसा वा पाणीया जलसे, शौचम् शौच
शौचक्रिया, कुर्यात् करवुं करे, इति आ प्रभाषे इस
प्रकार, शुष्कार्शसाम् सूक्ष्म हरसनी शुष्क अर्शोकी,
एतत् आ यह, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, चिकित्सितम्
चिकित्सा चिकित्सा, उक्तम् उक्ती छे कही है ॥ १६९ ॥

169. The cleansing of the anal region must be done with the decoction of the sprouts curative of vata or with warm water. Thus has been described the successful line of treatment for the dry variety of piles.

रक्ताशंसि वातानुबन्धलक्षणानि—

चिकित्सितमिदं सिद्धं स्त्राविणां शृण्वतः परम् ।

अतः परम् हवे पछी अब आगे, स्त्राविणाम्
इअता हरसन्नी स्त्रावयुक्त अशौकी, इदम् सिद्धम् आ
सिद्ध इय सिद्ध, चिकित्सितम् श्रितिसा चिकित्साको,
शृणु सांभगे। सुनो।

169½. Hereafter listen to an expo-
sition of the successful line of treatment
in bleeding or discharging piles.

तत्रानुबन्धो द्विविधः श्लेष्मणो मारुतस्य च ॥१७०॥

विद् श्यावं कठिनं रुक्षं चाधो वायुर्न वर्तते ।

तनु चारुणवर्णं च फेनिलं चासृगर्शसाम् ॥१७१॥

कट्यूरुगुदशूलं च दौर्बल्यं यदि चाधिकम् ।

तत्रानुबन्धो वातस्य हेतुर्यदि च रूक्षणम् ॥१७२॥

तत्र तेभां यदां, श्लेष्मणः कृद्ने। कफका मारुतस्य
च तथा वायुने। और वायुका, द्विविधः ऐम ऐ
प्रकारने। यों दो प्रकारकां, अनुबन्धः अनुबन्ध होय छे
अनुबन्ध होता है, विट् भण मल, श्यावम् डागे।
श्याववर्ण, कठिनम् कठिन कडा, रुक्षम् तथा रूक्ष होय
तथा रुक्ष हो। वायुः च वायु वायु, अधः नीचेथी
नीचेकी ओरसे, न वर्तते नते। न होय नहीं निकलती हो,
अशौसाम् हरसन्नु अशौका, असृक् थोड़ी रक्त, तनु
पातणुं पतला, अरुणवर्णम् च अरुण वलुवाणुं अरुण
रंगका, फेनिलम् च तथा शीलुवाणुं होय तथा ज्ञाग-
युक्त हो, यदि च अने ऐ और यदि, कटि-ऊरु-गुद-
शूलम् च उभर साथण तथा गुदमां थण कटि ऊरु
तथा गुदामें शूल, दौर्बल्यम् तेमन नमणार्ध एवं
कमजोरी, अधिकम् अधिक होय अधिक हो, यदि च
तथा ऐ तथा यदि, रूक्षणम् रूक्ष द्रव्ये। रूक्ष द्रव्य,
हेतुः ते अशौनां कारणु होय तो उन अशौके हेतु
हों तो, तत्र त्यां वहां, वातस्य वायुने। वायुका,
अनुबन्धः अनुबन्ध छे ऐम नालुवुं अनुबन्ध है ऐसा
जानना चाहिए ॥ १७०-१७२ ॥

१७०. चिकित्सितमिदं सिद्धं स्त्राविणां शृण्वतः परम्—चिकित्सित-
मतः सिद्धं स्त्राविणांसंप्रचक्ष्महे (ब.)

170-172. In this type of piles, there
occur two kinds of sequela. They are,
one due to kapha and the other due
to vata. If the stools are dark, hard
and dry, if the patient does not pass
flatus, if the blood oozing from the
piles is thin, of dusky red colour and
frothy, if there is pain in the waist,
thigh and rectum, if there is excessive
weakness, and if the etiological factors
are of the dehydrating type, then the
complication is of vata.

रक्ताशंसि कफानुबन्धलक्षणम्—

शिथिलं श्वेतपीतं च विट् स्निग्धं गुरु शीतलम् ।

यद्यर्शसां घनं चासृक् तन्तुमत् पाण्डु पिच्छिलम् ॥

गुदं सपिच्छं स्तिमितं गुरु स्निग्धं च कारणम् ।

श्लेष्मानुबन्धो विज्ञेयस्तत्र रक्ताशंसं बुधैः ॥१७३॥

यदि ऐ यदि, विट् भण मल, शिथिलम् शिथिल
ढीला, श्वेत पीतम् सफेद-पीले। सफेद-पीला, स्निग्धम्
स्निग्ध स्निग्ध, गुरु भारे भारी, शीतलम् च तथा
शीतल होय तथा ठंडा हो, अशौसाम् हरसन्नु अशौसे
बहनेवाला, असृक् थोड़ी रक्त, घनम् थोड़ा गाढा,
तन्तुमत् तांतुवाणुं तन्तुयुक्त, पाण्डु पंडु वलुवुं
फीका, पिच्छिलम् तथा पिच्छिल होय तथा चिपचिपा
हो, गुदम् गुदा गुदा, सपिच्छम् पिच्छायुक्त पिच्छायुक्त,
स्तिमितम् तथा स्तिमित होय तथा गिले कपडेसे ढकी
हुई सी हो, गुरु अने गुरु और गुरु, स्निग्धम् तथा
स्निग्ध पदार्थ और स्निग्ध पदार्थ, कारणम् ते
अशौनां कारणु होय तो उन अशौके हेतु हों तो,
तत्र बुधैः त्यां विद्वान् वैद्योऽपि वहाँ बुद्धिमान वैद्यको,
रक्ताशंसाम् इअता हरसमां खनी अशौमें, श्लेष्मानुबन्धः
कृद्ने। अनुबन्ध छे कफका अनुबन्ध है, विज्ञेयः ऐम
नालुवुं ऐसा जानना चाहिए ॥ १७३-१७४ ॥

173-174. If the stools are soft,
whitish or yellowish, unctuous, heavy
and cold and if the blood issuing from

the piles is thick, accompanied with shreds or fibres, yellowish white or slimy; if the rectum is slimy and rigid and if the etiological factors are of the heavy and unctuous nature, then the condition should be diagnosed by the wise physicians as the complication of kapha, in bleeding piles.

रक्ताशंसि दोषानुबन्धविशेषः चिकित्साविशेषः —

स्निग्धशीतं हितं वाते रुक्षशीतं कफानुगे ।

चिकित्सितमिदं तस्मात् संप्रधार्य प्रयोजयेत् ॥१७५॥

वाते रक्ताशंवाणा रोगीने वातना अनुबन्धमा रक्ताशंवाले रोगीको वातके अनुबन्धमें, स्निग्धशीतम् स्निग्ध तथा शीतल द्रव्य, कफानुगे अने कफना अनुबन्धमा और कफके अनुबन्धमें, रुक्षशीतम् रुक्ष तथा शीतल द्रव्य हितकारी छे रुक्ष तथा शीतल द्रव्य हितकर हैं, तस्मात् भाटे इस कारणसे, इदम् आ इस, चिकित्सितम् चिकित्साने चिकित्साका, संप्रधार्य विचार्य समझ कर, प्रयोजयेत् प्रयोग करे ॥ १७५ ॥

175. The treatment with unctuous and cold measures is beneficial in vata and with dry and cold measures in complications due to kapha. So, after careful consideration, the appropriate line of treatment should be prescribed.

पित्तश्लेष्माधिकं मत्वा शोधनेनोपपादयेत् ।

स्त्रवणं चाप्युपेक्षेत लङ्घनैर्वा समाचरेत् ॥१७६॥

पित्तश्लेष्माधिकम् रक्ताशंने पित्तश्लेष्माधिक रक्ताशंको पित्त और कफकी अधिकतावाला, मत्वा मत्वा समझ कर, शोधनेन शोधन शोधनेसे, उपपादयेत् उपपादयेत् उपचार करे, स्त्रवणम् च अपि रक्ताशंवानी रक्तसावकी, उपेक्षेत उपेक्षा करनी उपेक्षा करे, लङ्घनैः वा अथवा लंघनशी या लंघनसे, समाचरेत् उपचार करे ॥ १७६ ॥

176. On knowing the condition to be due to the excess of pitta and kapha, the patient should be subjected to the purificatory procedure. The bleeding, in such case, may either be ignored or treated with the lightening therapy.

आदौ दुष्टरक्तनिग्रहे दोषाः —

प्रवृत्तमादावर्शोभ्यो यो निगृह्यत्यबुद्धिमान् ।

शोणितं दोषमलिनं तद्गोवाञ्जनयेद्बहून् ॥१७७॥

रक्तपित्तं ज्वरं तृष्णामग्निसादमरोचकम् ।

कामलां श्वयथुं शूलं गुदवङ्क्षणसंश्रयम् ॥१७८॥

कण्डूःकोठपिडकाः कुष्ठं पाण्डूद्वयं गदम् ।

वातमूत्रपुरीषाणां विबन्धं शिरसो रुजम् ॥१७९॥

स्तैमित्यं गुरुगात्रत्वं तथाऽन्यान् रक्तजान् गदान् ।

यः ने जो, अबुद्धिमान् भूषा वैध मूर्ख वैद्य, आदौ शरणातमां प्रारम्भमें ही, अज्ञानः हरि-भांभी अज्ञानसे, प्रवृत्तम् पड़ेता प्रवृत्त हुए, दोषमलिनम् अत्यंत दूषित अत्यन्त दूषित शोणितम् दोषीने खनको, निगृह्यति रोके छे रोकता है, तव तेछे रोकेछु ते दोषी उसने रोका हुआ रक्त, बहून् रोगान् धन्या रोगीने बहुत रोगोंको, रक्तपित्तम् रक्ताशं के रक्तपित्त जैसे कि रक्तपित्त, ज्वरम् ज्वर, तृष्णाम् तृष्णा प्यास, अग्निसादम् भक्षि अग्निमांस, अरोचकम् अरुचि अरुचि, कामलाम् कलाम् पीलिया श्वयथुम् शोभ शोफ, गुदा-गुदा गुदा, वङ्क्षणसंश्रयम् तथा वङ्क्षणमां तथा वङ्क्षणमें, शूलम् शूल शूल, कण्डू कुड्डु खुजली, अरुः शूलशी फुन्सियाँ, कोठ कोठ कोठ, पिडकाः पिडकाः पिडका, कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, पाण्डू-पाण्डू पाण्डू नाभने पाण्डूनाभक, गदम् गदाम् रोग, वात-मूत्र-वायु भूत वायु-मूत्र, पुरीषाणाम् तथा मणनी और मलका, विबन्धम् अटकायत विबन्ध, शिरसः रुजम् भस्त्रकनी पीडा शिरकी पीडा, स्तैमित्यम् स्तिमितता स्तैमित्य, गुरुगात्रत्वं गात्रोत्तु भारपणुं ओषोने शरीरका भारीपन, तथा तथा तथा, अन्यान् भीम अन्य, रक्तजान् रक्तजान्

१७८. अग्निसादम्-अग्निनाशम् (व. छ.)

१७९. पाण्डूद्वयं गदम्-पाण्डूद्वयं गदम् (ख. छ. य.)

रक्तज, गदान् रोगान् व्याधिर्योको, जनयेत् उत्पन्न
करे छे उत्पन्न करता है ॥ १७७-१७९३ ॥

177-179. If an unskilled physician stops the initial bleeding from the piles, then this retention of vitiated blood gives rise to many disorders namely—hemothermia fever thirst, weakness of gastric fire, anorexia, jaundice edema, colic in the ano rectal and inguinal regions, pruritus. ulcers, wheals, pimples, dermatosis and the disease called anemia, the retention of flatus, urine and feces, headache stiffness, heaviness of limbs and other diseases due to vitiated blood.

रक्तार्शसि चिकित्साक्रमः—

तस्मात् स्रुते दुष्टरक्ते रक्तसंग्रहणं हितम् ॥१८०॥

तस्मात् तेथी इस लिए, दुष्टरक्ते दूषित देह
दुष्ट रक्ते, स्रुते वही गया पछी वह जानेके बाद,
रक्तसंग्रहणम् देहली अंध करवुं रक्तका स्तंभन, हितम्
हितकारी हितकर है ॥ १८० ॥

180. Therefore it is only when all vitiated blood has flowed out that the hemostaticline of treatment is indicated.

हेतुलक्षणकालज्ञो बलशोणितवर्णवित् ।

कालं तावदुपेक्षेत यावन्नात्ययमाप्नुयात् ॥१८१॥

अग्निसंदीपनार्थं च रक्तसंग्रहणाय च ।

दोषाणां पाचनार्थं च परं तिक्तैरुपाचरेत् ॥१८२॥

हेतु-लक्षण. हेतु लक्षण, कालज्ञः तथा
ज्ञाने अलुनार तथा कालको जाननेवाला, बल- अने
बल और बल, शोणित- तथा रक्तना तथा रक्तके,
वर्णवित् वलुने अलुनार वैद्ये वर्णको जाननेवाला वैद्य,
यावत् न्यामुधी जब तक, अत्ययम् रोगी गंभीर
स्थिति रोगी गम्भीर हालतको, न आप्नुयात् न पाभे
प्राप्त न होवे, तावत् कालम् त्यां मुधी तब तक, उपेक्षेत
१८०. हितम्-मतम् (ब. ह.)

दूषित देहलीना आवनी उपेक्षा करवी दूषित रक्तके
खावकी उपेक्षा करे, परम् च पछी पश्चात्, अग्नि-
अग्निना अग्निको, संदीपनार्थम् च दीपन भाटे प्रदीप्त
करनेके लिए, रक्त-संग्रहणाय च रक्तसंग्रहणम् भाटे
रक्तसंग्रहणके लिए, दोषाणाम् अने दोषेना और
दोषोंके, पाचनार्थम् पाचन भाटे पाचनके लिए तिक्तैः
तिक्त द्रव्योंसे, उपाचरेत् उपचार करवे।
उपचार करे ॥ १८१-१८२ ॥

181-182. So the physician who is skilled in etiology, symptomology, hema-
tology and the knowledge of time and
constitution should ignore the bleeding
so long as it is not causing an emer-
gency. Later, he should treat the
patient with bitter drugs for the stimu-
lation of the gastric fire, for hemostasis
and digestion of morbid matter.

यत्तु प्रक्षीणदोषस्य रक्तं वातोत्थणस्य च ।

वर्तते स्नेहसाध्यं तत् पानाभ्यङ्गानुवासनैः ॥१८३॥

यत्तु तु जे जो, प्रक्षीण- क्षीण शीण, दोषस्य दोष-
वाला दोषवाले, वातोत्थणस्य च अने वातोत्थणस्य रोगीनुं
और वातप्रधान रोगीका, रक्तम् रक्त रक्त, वर्तते वहेतुं
होय छे प्रवृत्त होता है, तब ते वह, पान- पान पान,
अभ्यङ्ग- अभ्यंग अभ्यंग, अनुवासनैः अने अनुवासन
द्वारा और अनुवासन द्वारा, स्नेहसाध्यम् स्नेह्ये साध्य
थाय छे स्नेहसे साध्य होता है ॥ १८३ ॥

183. The bleeding which occurs in
a patient in whom the morbidity has
diminished but in whom vata is still in
excess is remediable by the oleation-
therapy given in the form of potion,
inunction or unctuous enemata

यत्तु पित्तोत्थणं रक्तं घर्मकाले प्रवर्तते ।

स्तम्भनीयं तदेकान्ताज्ञ चेद्वातकफानुगम् ॥१८४॥

यत्तु अने जे और जो, घर्मकाले गरमीना
समयमा उष्ण कालमें, पित्तोत्थणम् पित्तप्रधान पित्त-

प्रधान, रक्तम् रक्त रक्त, प्रवर्तते वहेतुं होय छे प्रवृत्त होता है, तत् ते वह, वात-कफ- वात तथा कृन्ना वात तथा कफके, अनुगम अनुगमवाणुं अनुबन्धसे युक्त, न चेत् न होय ते। यदि न हो तो, एकान्तात् अवस्थ अवश्य, स्तम्भनीयम् अटकाववा योग्य छे स्तम्भन करने योग्य है ॥ १८४ ॥

184. The bleeding due to excess of pitta and which occurs during the hot weather must be invariably stopped if there is no complication of vata or kapha.

रक्तार्शसां प्रशमना औषधयोगाः—

कुटजत्वङ्गिर्यूहः सनागरः स्निग्धरक्तसंग्रहणः ।
त्वग्दाडिमस्य तद्वत् सनागरश्चन्दनरसश्च ॥१८५॥

सनागरः सूँड सहित सोंठसे युक्त, कुटज-त्वक्- कडाछादने। कुटजकी छालका, मिर्यूहः क्वाथ काथ, स्निग्ध-रक्त- स्निग्ध रक्ताने स्निग्ध रक्तका संग्रहणः रोकना छे स्तम्भक है, तद्वत् तेवीज रीते उसी प्रकार, सनागरः सूँड सहित सोंठसे युक्त, दाडिमस्य दाडिमकी अनारकी, त्वक् छादने। छालका, चन्दनरसः च अने थंनने। क्वाथ पक्षु स्निग्ध रक्ताने रोकना छे और चन्दनका काथ भी स्निग्ध रक्तका स्तम्भक है ॥ १८५ ॥

185. The decoction of kurchi bark mixed with a small quantity of dry ginger is a coagulant and haemostatic; so are the bark of pomegranate and the decoction of sandal wood with a little of dry ginger.

चन्दनादिकाथः, दाड्यादिकाथश्च—

चन्दनकिराततिकृक-

धन्ययवासाः सनागराः कथिताः ।

रक्तार्शसां प्रशमना

दावीत्वगुशीरनिम्बाश्च ॥१८६॥

सनागराः सूँड सहित सोंठसे युक्त, कथिताः क्वाथ करे। काथ किये हुए, चन्दन थंन चन्दन, किरात- तिकृक करियातुं विरायता, धन्ययवासाः अने धमसे और दुरालभा, दावीत्वक्- तेमज दारु हण्डरनी छाल एवं दारुहल्लीकी छाल, उशीर- वाणी खस, निम्बाः च अने लीमडी पक्षु और नीम भी, रक्तार्शसाम् रक्तार्श- शर्तु रक्तार्शके, प्रशमनाः प्रशमन करना छे प्रशमक हैं ॥ १८६ ॥

186. The decoction of sandal wood, chiretta, cretan prickly clover and a little of dry ginger is sedative of bleeding piles. So is the decoction of the bark of indian berberry, cuscus and neem.

अतिविषादिचूर्णम्—

सातिविषा कुटजत्वक्

फलं च सरसाञ्जनं मधुयुतानि ।

रक्तापहानि दद्यात्

पिपासवे तण्डुलजलेन ॥१८७॥

रक्तापहानि रक्तस्रावने रक्तस्रावको दूर करनेवाले सातिविषा अतिविष अतीस सहित, कुटजत्वक् कडाछाद कुड़ाछाल, सरसाञ्जनम् अने रसाञ्जन सहित और रसौत सहित, फलम् च धन्य- यवासे इमजौ को, मधुयुतानि मधु भेणवीने मधुमें मिलाकर, पिपासवे पाणी पीवानी धन्ययवासाने पिपासुको, तण्डुलजलेन योआना धोखु साथे चावलके धोवनके साथ, दद्यात् आपवा देवे ॥ १८७ ॥

187. Indian atees, kurchi bark and kurchi seeds and extract of indian berberry mixed with honey are hemostatics and they may be given with rice-water whenever the patient is thirsty in the treatment of bleeding piles.

१८७. सरसाञ्जन-रसाञ्जनं (घ.)

॥ मधुयुतानि-धन्यमधुयुतानि (घ.)

कुटजादिरसक्रिया—

कुटजत्वचो विपाच्यं पलशतमार्द्रं महेन्द्रसलिलेन ।
यावत्स्याद्रतरसं तद्द्रव्यं पूतो रसस्ततो ग्राह्यः ॥१८८॥

मोचरसः ससमङ्गः

फलिनी च समांशिकैस्त्रिभिस्तैश्च ।

वत्सकवीजं तुल्यं

चूर्णितमत्र प्रदानव्यम् ॥१८९॥

पूतोत्कथितः सान्द्रः स रसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्यः ।

मात्राकालोपहिता रसक्रियैषा जयत्यसृक्सावम् ॥

छगलीपयसा पीता पेयामण्डेन वा यथाश्लिबलम् ।

आर्द्रम् क्षीरी ताजी, कुटजत्वचः पलशतम् ४००
तोला ऊपरालेने सौ पल कुड़ाछालको, तत्र द्रव्यम्
ते द्रव्येनो उस द्रव्यका, गतरसम् यावत् स्यात् अधि।
रस नीकुणी आवे त्यां सुधी सब रस निकल आवे तब
तक, महेन्द्रसलिलेन परसाधना पाणीथी वर्षात्रकसे,
विपाच्यम् पकावपी पकावे, ततः पछी तेमाथी फिर
उससे, पूतः गाणीने छानकर, रसः क्वाथ काय, ग्राह्यः
अदधु करवे प्रहण करे, अत्र औभा इसमें, ससमङ्गः
रीसामण्डी सांक्षित छूईमुई सहित, मोचरसः मोचरस
मोचरस, फलिनी अने प्रियंगु और प्रियंगु, समांशिकैः
तथा सम भागवाणा और सम भागवाले, तैः त्रिभिः तुल्यम्
औ त्रिभुन्नी समान इन तीनोंके समान, चूर्णितम् यूथुं
करेक्ष चूर्ण किये हुए, वत्सकवीजम् पद्रव्यने इन्द्र-
जौको, प्रदातव्यम् नाभवा डाले, पूतोत्कथिता प्रथम
गाणीला अने यूथुं सहित उकाणेला प्रथम छाने हुए
और चूर्णसहित फिर पकाये हुए, स रसः ते रसने
उस रसको, दर्वीप्रलेपनः ऊधुलीऔ येाटे औवे।

१८८. महेन्द्रसलिलेन—तु मेवसलिलेन (ख.)

॥ यावत्स्याद्रतरसं—यावत्स्यादर्धरसं (क.)

१८९. समांशिकैः—पलांशिकैः क घ. घ.)

॥ चूर्णितमत्र—चूर्णीकृतमत्र घ.)

१९०. पूतोत्कथितः सान्द्रः सरसो दर्वीप्रलेपनो ग्राह्य—पूतःकथित
सरसो दर्वीप्रलेपनः समवतार्य (ख. ड.)

॥ सान्द्रः स रसो कथितः स रसः (झ.)

॥ ग्राह्यः—समवतार्यः (झ.)

॥ जयत्यसृक्सावम्—जयति रक्तम् (थ.)

१९०३. पीता—युक्ता (क. घ. छ.)

कुलछीसे लगे ऐसा, सान्द्रः धाटे प्रादा, पाह्यः
अदधु करवे प्रहण करना चाहिए, यथा-अश्लिबलम्
अश्लिबल अनुसार अश्लिबलानुसार, मात्रा-काल-उपहिता
मात्रा अने कालने अनुसूप मात्रा और कालके अनुरूप,
छगलीपयसा अकरीना दधुनी बकरीके दूधसे, पेयामण्डेन
वा अथवा पेयामण्डुथी अथवा पेयामण्डसे, पीता सेवन
करवामा आवेदी सेवन की हुई, एषा आ यह, रसक्रिया
रसक्रिया रसक्रिया, असृक्सावम् रक्तसावने रक्तसावको,
जयति अते छे जीतनी है ॥ १८८-१९०३ ॥

188-190. Decoct 400 tolas of fresh
kurchi bark in pure rain water till all
the juice from the bark has mixed
with the water; then filter it and take
the solution and add to it equal
quantities of the powders of the
gum of silk cotton, sensitive plant,
perfumed cherry and thrice the quan-
tity of kurchi seeds. This should be
filtered, boiled and thickened till it
sticks to the ladle and then used.
This prepared extract of kurchi bark
taken at the regular time and in proper
dose according to one's strength of
gastric fire along with goat's milk or
thin gruel, controls the hemorrhage of
bleeding piles.

अन्ये योगाः—

जीर्णौषधश्च शालीन् पयसा छागेन भुञ्जीत ॥१९१॥

जीर्णौषधः च औषध पयी गया पछी औषध
जीर्ण होने पर, छागेन पयसा अकरीना दधुनी साथे
बकरीके दूधके साथ, शालीन् शालीना येाभानु शालि
चावल, भुञ्जीत भोजन करवुं खावे ॥ १९१ ॥

191. When the dose of this mix-
ture is digested, the patient should take
boiled sali rice with goat's milk.

रक्तशार्स्यतिसारं रक्तं सासृमुजो निहन्त्याशु ।
बलवच्च रक्तपित्तं रसक्रियैषा जयत्युभयभागम् १९२
इति कुटजादिरसक्रिया ।

एषा रसक्रिया आ रसक्रिया यह रसक्रिया, रक्तशार्स्य रक्तशार्स्य खूनी बवासीर, अतिसारम् रक्तशार्स्य रक्तशार्स्य, सासृक्रुजः अने रक्तना रोगोने और रक्तजनित रोगोंको. आशु शीघ्र शीघ्र, निहन्ति छे छे नष्ट करती है, उभयभागम् अने अने भागोंकी प्रवृत्त यत्ना और उभयभागगामी, बलवत् अथवा प्रबल, रक्तपित्तम् च रक्तपित्तने पक्षु रक्तपित्तको भी, जयति छे छे नष्ट करती है ॥ १९२ ॥ इति आ यह, कुटजादि कुटजादि रसक्रिया छे कुटजादि रसक्रिया है।

192. This prepared extract cures bleeding piles, diarrhoea with blood in stools, and diseases born of vitiated blood; it also controls the severe type of hemothermia affecting either the upper or the lower channel. Thus has been described the Compound Prepared extract of Kurchi.

नीलोत्पलं समङ्गा मोचरसश्चन्दनं तिला लोध्रम् ।
पीत्वाच्छगलीपयसा भोज्यं पयसैव शाक्यजम् १९३

नीलोत्पलम् नील उभय नीलोफर, समङ्गा रीसाभष्ठी छुईमुई, मोचरसः मोचरस सेंमलका गोंद, चन्दनम् चन्दन, तिलाः तिल, लोध्रम् अने दोधर ओओने और लोध इनको, छगली- अक्षरीना बकरीके, पयसा दूध साथे दूधके साथ, पीत्वा पीने पीकर, शाक्यजम् शाक्यना योआतुं शालिचावल, पयसा एव अक्षरीना दूधनी साथे बकरीके दूधके साथ ही, भोज्यम् भोजन करवुं खावे ॥ १९३ ॥

193. The patient may take blue water-lily, sensitive plant, gum of silk cotton, sandal wood, til and lodh with

१९२ निहन्त्याशु-निहन्त्याशु (प्र.)

१९३ जयत्युभयभागम्-उभयभागम् (ध. फ.)

goat's milk and thereafter take a meal of sali rice with goat's milk.

छागलिपयः प्रयुक्तं निहन्ति रक्तं सवास्तुकरसं च ।
घन्वविहङ्गमृगाणां रसो निरम्बः कदम्बो वा १९४

सवास्तुकरसम् अथवा रस सहित वयुवाके स्वरस सहित. प्रयुक्तम् उपयोगमां दीधेधुं प्रयुक्त किया हुआ, छागलिपयः अक्षरीनुं दूध बकरीका दूध, घन्व-विहङ्ग तथा घन्वदेशनां पक्षी तथा घन्वदेशके पक्षियों मृगाणाम् अने पशुओंना और पशुओंको, निरम्बः अम्बता रहित बिना खटाईका, कदम्बः वा के अरु अम्बता युक्त या किंचित् अम्ब, रसः च भांसने रस मांसरस, रक्तम् रक्तसावने प्रवृत्त रक्तको, निहन्ति रोके छे रोक देता है ॥ १९४ ॥

194. The goat's milk given with the juice of white goose foot controls bleeding; The meat-juice of the birds and beasts of jangala group, either slightly mixed with acid or not at all, has similar effect.

पाठाद्यं चूर्णम्—

पाठा वत्सकबीजं रसाञ्जनं नागरं यवान्यश्च ।
बिल्वमिति चार्शसैश्चूर्णितानि पेयानि शूलेषु १९५

पाठा ऊणी पाठ पाठा, वत्सकबीजम् उंभ्रव इन्द्रजौ रसाञ्जनम् रसवती रसौत, नागरम् सूंठ सोंठ, यवान्यः अजवायन, बिल्वश्च च अने पीलुं और बेलगिरी, इति औओतुं इनका, चूर्णितानि चूर्ण करके, अर्शसैः अर्शसना रोगीओओ अर्शके रोगियोंको. शूलेषु शूलमां शूलमें, पेयानि पीवुं ओओ पीना चाहिए ॥ १९५ ॥

195. The powder of patha, kurchi seeds, extract of indian berberry, dry ginger, and celery seeds should be given to the patient suffering from painful piles.

१९४. छागलिपयः-छागलीपयः (ब.)

१९५. सवास्तुकरसं-सवास्तुकरसम् (ख.)

१९६. शूलेषु-शूलेषु (घ.)

दाव्यादिचूर्णम्—

दावीं किराततिकं सुस्तं दुःस्पर्शकश्च रुधिरघ्नम् ।

दावीं ६३७७६२ दाहह्वी, किराततिकम् ३३५५७
चिरायता, सुस्तम् भोथ मोथा, दुःस्पर्शकः च अने
धमासे। ओमोनु यूर्ण और धमासा इनका चूर्ण,
रुधिरघ्नम् रक्तस्रावने। नाश करे छे रक्तस्रावको नष्ट
करता है,

195½. Indian berberry, chiretta, nutgrass and cretan prickly clover are hemostatics.

रक्तातिप्रवृत्तौ घृतविधानम्—

रक्तेऽतिवर्तमाने शूले च घृतं विधातव्यम् ॥१९६॥

रक्ते ओ रक्त यदि रक्त, अतिवर्तमाने अधिक
पड़ेतुं होय अधिक बढ़ता हो, शूले च अने साथे
शूल होय तो और साथ ही शूल हो तो, घृतम् घृताने।
घृतोका, विधातव्यम् प्रयोग करवे ओमोने प्रयोग
करना चाहिए ॥ १९६ ॥

196. If there is excessive bleeding and pain, ghee prepared with the above drugs should be used.

कुटजफलायं घृतम्—

कुटजफलवल्ककेशरनीलोत्पललोध्रधातकीकल्कैः ।
सिद्धं घृतं विधेयं शूले रक्तार्शसां भिषजा ॥१९७॥

भिषजा वैद्ये वैद्य, रक्तार्शसाम् रक्तार्शसां रक्तस्रावी
अशोके, शूले शूलभा शूलमें, कुटजफल- ३३७७६२ कुटजका
फल, वल्क- ३३७७६२ कुडकी छाल, केशर- नागकेशर
नागकेशर नीलोत्पल- नील कुमण नीलोफर, लोध्र-
लोध्र लोध्र, धातकीकल्कैः अने धातकीना ३३७७६२
और धाई इनके कल्कोसे, सिद्धम् सिद्ध करेदी सिद्ध,
घृतम् घृताने घीका, विधेयम् प्रयोग करवे प्रयोग
करे ॥ १९७ ॥

197. The ghee prepared with the paste of the seeds bark of kurchi, fragrant poon, blue water lily, lodh

and fulsee flowers should be given by the physician in the condition of colic and bleeding piles.

द्वौ घृतयोगौ—

सर्पिः सदाडिमरसं सयावशूकं शृतं जयत्याशु ।
रक्तं सशूलमथवा निदिग्धिकादुग्धिकासिद्धम् ॥१९८॥

सदाडिमरसम् ६३७७६२ रसथी अनारके रससे,
सयावशूकम् अने जवभारथी और यवक्षारसे, शृतम्
सिद्ध करेदी पकाया हुआ, अथवा अथवा या,
निदिग्धिका ओडी बोरीगण्डी छोटी कटेरी, दुग्धिका
तथा दूधीधी और दुग्धिकासे, सिद्धम् सिद्ध करेदी
पकाया हुआ, सर्पिः घृत घृत, सशूलम् शूलसहित
शूलयुक्त, रक्तम् रक्तस्रावने रक्तस्रावको, आशु शीघ्र
शीघ्र जयति छते छे नष्ट करता है ॥ १९८ ॥

198. The ghee prepared with the juice of pomegranate and barley-alkali quickly subdues the pain and hemorrhage of piles; similar is the action of the ghee prepared with the paste of indian night-shade and asthma-weed.

पेयायोगाः—

लाजापेया पीता सचुक्रिका केशरोत्पलैः सिद्धा ।
हन्त्याश्वत्थायं तथा बलापृश्निपर्णीभ्याम् ॥१९९॥

सचुक्रिका युक्रिकासहित चुक्रिकासहित, केशर-उत्पलैः
नागकेशर तथा नील कुमणथी नागकेशर तथा नीलो-
फरसे, सिद्धा सिद्ध करेदी सिद्ध, तथा तेमन् एवं,
बला- अथवा बला, पृश्निपर्णीभ्याम् अने पीठवनथी और
पृश्निपर्णीसे, सिद्धा सिद्ध करेदी सिद्ध, लाजापेया
लाजानी पेया लाजाकी पेया, पीता पीवानी ते पीनेसे
वह, आशु शीघ्र शीघ्र, अश्वत्थाम् रक्तस्रावने रक्त-
स्रावको, हन्ति हर करे छे नष्ट करती है ॥ १९९ ॥

सचुक्रिका—चुक्रिका (ख. व.)

हन्त्याश्वत्थायं—हन्त्याशु रक्तस्राव (ख.)

199. The gruel of roasted paddy prepared with country sorrel, fragrant poon, and blue water lily quickly controls hemorrhage; so does the gruel prepared with heart leaved sida and painted leaved uraria.

हीवेरविल्वनागरनिर्यूहे साधितां सनवनीताम् ।
वृक्षाम्लदाडिमाम्लामल्लीकाम्लां सकोलाम्लाम् ॥
गृजनकसुरासिद्धां दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम् ।
रक्तातिसारशूलप्रवाहिकाशोथनिग्रहणीम् ॥२०१॥

हीवेर- नाग. सुगन्धवाला, विल्व- पीला बेलगिरी, नागरनिर्यूहे अने सुईना करायला और सोंठके काथमें साधिताम् सिद्ध करेदी सिद्ध की हुई, सनवनीताम् अने भाजलू मे गावेदी और मक्खनसे युक्त, वृक्षाम्ल- डाडमथी कोकमसे, दाडिम-अम्लान् तथा दाडमना रसथी भाटी बनावेदी और अनाके रससे खट्टी बनायी हुई, अम्लीका- आमलीथी अम्लीकासे, अम्लान् भाटी बनावेदी खट्टी बनायी हुई, सकोल-अम्लाम् अने भोरथी भाटी बनावेदी और बेरसे खट्टी बनायी हुई, गृजनक- तथा गृजनकथी तथा गृजनक, सुरासिद्धाम् अने सुराथी सिद्ध करेदी और सुरासे सिद्ध की हुई, यमकेन तेभज यमकथी एवं यमकस्नेहध, भर्जिताम् पधारेदी छोंकी हुई, रक्तातिसार- रक्तातिसार रक्तातिसार, शूल- शूल शूल, प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, शोथ- अने सोथने और शोथको, निग्रहणीम् निग्रह करनारी रोकनेवाली, पेयाम् पेया पेया, दद्यात् आपनी देवे ॥२००-२०१॥

200-201. The patient may take gruel prepared with the decoction of fragrant sticky mallow and dry ginger and mixed with butter and acidified with kokam butter or sour pomegranate or tamarind or sour jujube; or the patient may be given thin gruel prepared with turnip and sura wine and seasoned with oil cum ghee. This

२०१. दद्याद्यमकेन भर्जितां पेयाम्-मृष्टा यमकेन वा मवेत्पेयाम् (घ. फ.)

gruel is curative of diarrhoea with blood in stools, colic, dysentery and edema.

काश्मर्यामलकानां सकर्बुदारान् फलाम्लांश्च ।
गृजनकशाहमलीनां क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च ॥२०२॥
न्यग्रोधशुङ्गकानां खण्डांस्तथा कोविदारपुष्पाणाम् ।
दध्नः सरेण सिद्धान् दद्यात्के प्रवृत्तेऽति ॥२०३॥

सकर्बुदारान् कर्बुदार सडित कर्बुदार सडित, काश्मर्य- शीमलुनां क्षीर गंमारी, आमलकानाम् आमलां आवलों गृजनक- गृजनक गृजनक, शाहमली- नाम शेमला सेमल, क्षीरिण्याः क्षीरिणी दुग्धिका, चुक्रिकायाः तथा चुक्रिकानां तथा चुक्रिकाके, न्यग्रोध- अने पडना और बरगदके, शुङ्गकानाम् अंकुरेनां गुंगोके, कोविदार- तेभज अंशुनारना एवं कोविदारके, पुष्पाणाम् पुष्पेनां फूलोंके, खण्डान् टुकड़ाने खण्डोंका दध्नः दहीनी दहीकी, सरेण मलाईथी मलाईसे, सिद्धान् सिद्ध करी सिद्ध कर, फल-अम्लान् च अने भाटां क्षीथी भाटा करीने और अम्ल फलोंसे खट्टे करके, रक्ते रक्त रक्तके, अतिप्रवृत्ते अत्यंत प्रवृत्त यतां अत्यन्त प्रवृत्त होने पर, दद्यात् आपनी देवे ॥२०२-२०३॥

202-203. Choppings of white teak, emblic myrobalan, white mountain ebony, turnip, silk cotton, asthma-weed or country sorrel, or of the buds of banyan tree or flowers of variegated mountain ebony, prepared with the creamy top of curds and acidified with sour-fruits, may be given in severe hemorrhage.

पलाण्डुप्रयोगः—

सिद्धं पलाण्डुशाकं तक्रेणोपोदिकां सबदराम्लाम् ।
हृषिरस्रवे प्रदद्यान्मसूरसूपं च तक्राम्लम् ॥२०४॥

२०२. सकर्बुदारान् फलाम्लांश्च-सकर्बुदारफलाम्लानाम् (ब. ब.)

„ क्षीरिण्याश्चुक्रिकायाश्च-दुग्धिकाचुक्रिकाणां च (घ.)

२०३. खण्डान्-खण्डान् (क. छ. त.)

„ प्रवृत्तेऽति-प्रवृत्तेऽति (घ.)

२०४. मसूरसूपं-मसूरसूपं (फ.)

तन्नेण तक्ष्णी छाछसे, सिद्धम् सिद्ध करेणुं पकाई हुई, पलाण्डु- दुग्धणीनुं प्याजकी, शाकश्च शाक तरकारी, सबदराम्लम् औरभी भाटी करेदी बेरसे खट्टी की हुई, उपोदिकाम् पोर्धनुं शाक पोईका शाक, तक्राम्लम् अने तक्ष्णी भाटी करेदी और तक्रसे खट्टी की हुई, मसूरसूपम् मसूरनी दण मसूरकी दाल, रुधिरस्रवे बोझीना आवभां रक्तके सवमें, प्रदद्यात् आपनी देवे ॥ २०४ ॥

204. A vegetable dish of onion prepared with butter-milk or of indian spinach mixed with the juice of sour jujube or the soup of lentils, acidified with butter-milk, may be given in hemorrhage.

पयसा शृतेन यूवैर्मसूरमुद्गाढकीमकुष्ठानाम् ।
भोजनमद्यादम्लैः शालिश्यामाककोद्रवजम् ॥ २०५ ॥

शृतेन उड्डणेशा गरम किये हुए, पयसा दूधनी साथे दूधसे, मसूर-मुद्ग- मसूर भग मसूर मूंग, आढकी- पुवर अरहर, मकुष्ठानाम् भट्टना और मोठके, अम्लैः भाटा अम्ल, यूवैः वा यूषेनी साथे यूवोंसे, शालि- शाणना येभा शालि चावल, श्यामाक-साभो श्यामाक, कोद्रवजम् अने द्रवदानुं और कोदोंका, भोजनम् बोझन भोजन, अद्यात् आपुं खावे ॥ २०५ ॥

205. The patient may take the meal of sali, syamaka or kodrava rice with boiled milk, or with the acidified soup of lentil's, green gram, pigeon pea and math-gram.

शशहरिणलावमांसैः कपिजलैर्येयकैः सुसिद्धैश्च ।
भोजनमद्यादम्लैर्मधुरैरीषत् समरिचैर्वा ॥ २०६ ॥

अम्लैः भाटा खट्टे, मधुरैः मधुर मधुर, ईषत् समरिचैः वा अथवा येडा मरी भेणवेला अथवा थोड़ी काली मिर्चसे मिश्रित, सुसिद्धैः च अने सारी रीते सिद्ध करेला और अच्छी तरह सिद्ध किये हुए, शश-हरिण-

ससदादराणु खरगोश-हिरन लावमांसैः अने लावना मांसोथी और लाव इनके मांससे कपिजल- तथा कपिजल तथा कपिजल, ऐयेयकैः अने ऐषुना मांसनी साथे और एणके मांसोंके साथ, भोजनम् शाणना भात वगेरेनुं बोझन शालिके ओदन आदिका भोजन अद्यात् आपुं करे ॥ २०६ ॥

206. Or the patient may take his meal with the flesh of rabbit, deer, quail, grey partridge and black buck, well prepared with sweet and acid articles and mixed with a small quantity of black pepper.

दक्षशिखितित्तिरिरसै-

द्विककुदलोपाकजैश्च मधुराम्लैः ।

अद्याद्रसैरतिवहे-

एवशःस्वनिलोत्पणशरीरः ॥ २०७ ॥

अनिल-उत्पण- वातप्रधान वातप्रधान, शरीरः शरीरवाणा रेणुओ शरीरवाजा पुरुष, अतिवहेषु अत्यंत दूअता अतिशय बहनेवाले, अर्द्ध-सु हरसभा अर्धोंमें, मधुराम्लैः मीठा तथा भाटा मधुर और खट्टे, दक्ष-शिखि- दूकडा और मुर्गे मोर, तित्तिरि- अने तेतरना और तीतरके, रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, द्विककुद- तथा ठोठ और ऊंट, लोपाकजैः च तेमज बोझीना एवं लोमड़ीके, रसैः मांसरसोथी मांसरसोंसे, अद्यात् शाणना भात वगेरेनुं बोझन करेणुं शालिके ओदन आदिका भोजन करे ॥ २०७ ॥

207. If on account of the excessive loss of blood from the piles, vata is provoked in the body, the patient should take meat-juice of cock, peacock, partridge or of the two humped camel or fox mixed with sweet and acid thing.

रसखड्यूषयवागूसंयोगतः केवलोऽथवा जयति ।
रक्तमतिवर्तमानं वातं च पलाण्डुरुपयुक्तः ॥ २०८ ॥

२०८. रसखड्यूप-रसखड्जाक (व. थ. म.)

,, संयोगतः-संयुक्तः (क ग. थ.)

२०९. मसूरमुद्गाढकीमकुष्ठानाम्-मतीनमुद्गाढकीमसूरानाम् (व. थ.)

केवलः औडली अकेली, अथवा अथवा या, रस-
खट्व- २५ अउ रस खट्व, यूष-यवागू- यूष अने यवागूनी
यूष और यवागूके, संयोगतः साथे साथ, उपयुक्तः
प्रयोगेण प्रयुक्त की गई. पलाण्डुः दुग्णी प्याज,
अतिवर्तमानम् अति प्रवृत्त यती अति प्रवृत्त, रक्तम्
रक्तने रक्तको, वातम् च तथा वातने और वायुको,
जयति अते अने जीतती है ॥ २०८ ॥

208. The onion taken by itself or
with sauce, vegetable soup or gruel,
subdues excessive hemorrhage and
vata.

छागान्तराधि तरुणं

सरुधिरमुपसाधितं बहुपलाण्डु ।

व्यत्यासान्मधुराम्लं

विट्शोणितसंक्षये देयम् ॥ २०९ ॥

विट्-शोणित- मधु तथा रक्तना मल तथा रक्तके,
संक्षये क्षयमां क्षयमें, तरुणम् छाग-अन्तराधि शुवान
अउराना मध्य शरीरानु मांस तरुण बकरेके मध्य
शरीरका मांस, सरुधिरम् रक्त संहित रक्त संहित, बहु-
पलाण्डु धल्लू दुग्णी साथे बहुत प्याजके साथ,
उपसाधितम् पकावीने पकाकरके, व्यत्यासाव पर्याय
अथवा पर्याय क्रमसे, मधुराम्लम् मधुर तथा आदुं
अरीने मधुर तथा अम्ल करके, देयम् आपवुं
देवे ॥ २०९ ॥

209. In condition of scanty forma-
tion of feces and loss of blood, flesh
of the middle part of the young goat
along with the blood, prepared with a
large quantity of onion and made sweet
and sour alternately, should be given.

नवनीततिलाभ्यासात्

केशरनवनीतशर्कराभ्यासात् ।

दधिसरमथिताभ्यासा-

दर्शास्यपयान्ति रक्तानि ॥ २१० ॥

२१०. अर्शास्यपयान्ति रक्तानि—गुरजाः शास्यन्ति रक्तवहा. (ग.द.)

नवनीत- भाभलु मक्खन, तिलाभ्यासात् तथा
तिलने। अभ्यास राभवाथी तथा तिलके अभ्याससे,
केशर- नागकेसर नागकेसर, नवनीत- भाभलु मक्खन,
शर्कराभ्यासात् तथा शर्कराभ्यास राभवाथी
तथा चीनीके अभ्याससे, दधिसर- दहीनी मधुसर् दहीकी
मलाई, मथित- तथा धोणवाने तथा घोलके, अभ्यासात्
अभ्यास राभवाथी अभ्याससे, रक्तानि अर्शासि रक्तार्श खनी
बवासीर, अपयान्ति नाश पाये अने नष्ट होते हैं ॥ २१० ॥

210. The bleeding type of piles
disappear by the habitual use of butter
and til or fragrant poon, butter and
sugar, or emulsified curd-cream.

नवनीतघृतं छागं मांसं च सपष्टिकः शालिः ।

तरुणश्च सुरामण्डस्तरुणी च सुरा निहन्त्यक्षम् ॥

नवनीतघृतम् ताभुं धी ताजा धी, छागम्
अउरानु बकरेका, मांसम् मांस मांस, सपष्टिकः च
सांठी सांठी, शालिः तथा शाणना थोभा तथा शालि
चावल, तरुणः च ताभो नया, सुरामण्डः सुराने मंड
सुरामण्ड, तरुणी च अने ताभु और नयी, सुरा सुरा
सुरा, अक्षम् रक्तक्षाने रक्तक्षानको, निहन्ति अक्ष
करे अने बन्द करती है ॥ २११ ॥

211. The fresh butter, ghee and
flesh of goat, shastic rice and sali rice,
the top part of fresh sura wine or
fresh sura wine itself will check the
hemorrhage.

रक्तातिप्रवृत्तौ बाह्योपचारः—

प्रायेण वातबहुलान्यर्शासि भवन्त्यतिक्षुते रक्ते ।

दुष्टेऽपि च कफपित्ते तस्मादनिलोऽधिको ज्ञेयः २१२

कफ-पित्ते अक्ष तथा पित्त कफ और पित्तके, दुष्टे
अपि दूषित होवाने धीधे पक्ष दूषित होने पर भी,
रक्ते रक्तने रक्तका, अतिक्षुते अति साव अथवाथी
अति साव होने पर, अर्शासि अक्ष अक्ष, प्रायेण धल्लू
अउं प्रायः, वातबहुलानि वातप्रधान वातप्रधान,
भवन्ति अक्ष अक्ष अने हो जाते हैं, तस्मात् तेषां अतः,

अधिकः वायु वायुसो, अधिकः प्रण प्रधान, ज्ञेयः
अधुना जाने ॥ २१२ ॥

212. In conditions of excessive bleeding piles, though the kapha and pitta are also morbid, the vata gets excessively morbid. Therefore, in such conditions, the vata needs to be paid more attention to.

इष्टा तु रक्तपित्तं प्रबलं कफवातलिङ्गमल्पं च ।

शीता क्रिया प्रयोज्या यथेरिता वक्ष्यते चान्या २१३

रक्तपित्तम् तु रक्तपित्तने रक्तपित्तको, प्रबलम् अधिक प्रबल, कफ-वात. अने ३५ तथा वातना और कफ तथा वातके, लिङ्गम् च लक्षणो लक्षणको, अल्पम् अल्प, इष्टा ओष्ठने देखकर, यथा-ईरिता पड़ेला ३६वी पहले कही हुई, अन्या च तथा ७१७ पक्ष और दूसरी मी, वक्ष्यते जे ३६वांशे जो कही जायगी, शीता क्रिया ते शीत क्रिया वह शीत क्रिया, प्रयोज्या करवी करे ॥ २१३ ॥

213. On finding the hemorrhagic tendency great, and symptoms of kapha and vata very little, a refrigerent line of treatment as described previously as well as hereafter too should be carried out.

परिवेचनयोगः —

मधुकं मपञ्चवल्कं बदरीत्वग्गुडुम्बरं धवपटोलम् ।

परिवेचने विदध्याद्रूपककुम्भवासनिम्बांश्च ॥ २१४ ॥

सपञ्चवल्कम् पञ्चवल्कल सहित पंचवल्कल सहित, मधुकम् जेठीमध मुलहठी, बदरीत्वक् ओरडीनी छाल बेरकी छाल, गुडुम्बरम् जेठरा गूलर, धवपटोलम् धव-पटोल धावड़ा परवल, वृष-ककुम्भ-अरूसी अर्जुन वासा अर्जुन, यवास-जवासा जवासा, निम्बान् च अने

२१३. चान्या-याड्म्बा (ध.)

२१४. विदध्यात्-प्रयोज्यं (ग. फ. य.)

॥ ककुम्भवास-ककुम्भलाश (य.)

लीमजाने और नीमको, परिवेचने सेवन करवा भाटे परिवेचनमें, विदध्यात् उपयोग करवा उपयोगमें लेवे ॥ २१४ ॥

214. The decoction of liquorice, the five barks, the bark of the jujube, gular fig and crane tree and leaves of snake gourd, or the decoction of vasaka, Arjun hebrew manna plant and neem may be used as affusion.

अवगाहनयोगः —

रक्तेऽतिवर्तमाने दाहे क्लेदेऽवगाहयेच्चापि ।

मधुकमृणालपद्मकचन्दनकुशकाशनिष्काये ॥ २१५ ॥

रक्ते रक्तना रक्तकी, अतिवर्तमाने अतिस्त्रावभा अति प्रवृत्तमें, दाहे दाहभा दाहमें, क्लेदे च अपि तथा क्लेदभा तथा क्लेदमें, मधुक-मृणाल-जेठीमध-मृणाल मुलहठी-मृणाल, पद्मक-पद्मकाष्ठ पुंडरीककाष्ठ, चन्दन-चन्दन चन्दन, कुशकाश-कुश अने काशना कुश और काश इनके, निष्काये क्वाथभा काथमें, अवगाहयेत् अवगाहन करवावे ॥ २१५ ॥

215. If there has occurred excessive loss of blood and if there is burning pain and softening of the piles, the patient may be given a bath prepared with the decoction of liquorice, lotus stalks, Himalayan cherry, sandal wood, sacrificial grass and thatch grass.

इक्षुरसमधुकवेतसनिर्यूहे जीतले पयसि वा तम् ।

अवगाहयेत् प्रदिग्धं पूर्वं शिशिरेण तैलेन ॥ २१६ ॥

जीतले इंगल टंडे, इक्षुरस-शेवडीना रसथी युक्त ईखके रससे युक्त, मधुक-जेठीमध मुलहठी, वेतसनिर्यूहे तथा वेतसना क्वाथभा तथा वेतसके काथमें, पयसि वा अथवा पाणीभा या जलमें, पूर्वम् प्रथम प्रथम.

२१५. क्लेदेऽ-गाहयेच्चापि-क्लेदे च गाहयेच्चापि (ख.)

॥ अवगाहयेच्चापि-सम्यगवगाह्याः (ध. फ.)

२१६. पूर्वं शिशिरेण तैलेन-पूर्वं तैलेन शीतेन (फ.)

क्षिप्रिरेण ढंडे, तैलेन तेक्ष्णी तैलसे, प्रदिग्धम्
अभ्यंगं कुर्यात् अभ्यंगं कराके, तम् ते शोण्डिने ज्ञे,
अवगाहयेत् अवगाहनं कुर्यात् अवगाहनं करावे ॥२१६॥

216. Or having previously anointed
the part with the oil prepared with drugs
of cooling potency, he should be given
a sitz-bath prepared with the decoction
of liquorice and country willow and
mixed with sugar cane juice or a
bath of cold milk.

दत्त्वा घृतं सशर्करमुपस्थदेशे गुदे त्रिकदेशे च ।
क्षिशिरजलस्पर्शसुखा धारा प्रस्तम्भनी योज्या २१७

सशर्करम् साकरं सहितं चीनी सहित, घृतम् घृत
घी, उपस्थदेशे उपस्थप्रदेशभां लिङ्गदेशपर, गुदे गुदा
गुदापर, त्रिकदेशे च अने त्रिकप्रदेशभां और त्रिक-
प्रदेशपर, दत्त्वा योपदीने लगाकर, क्षिशिर-जल- ढंडा
जलनी ढंडे जलकी, स्पर्शसुखा-स्पर्शभां सुभकर थाय
ओवी स्पर्शमें सुखकर, प्रस्तम्भनी रक्तस्रावने अटकाव-
नारी स्तम्भनकारक, धारा धाराने धाराका, योज्या
उपयोग करवे प्रयोग करे ॥२१७॥

217. Having applied ghee mixed
with sugar over the genitals, anus and
the perineum, a douche prepared of
agreeably cold water and medicated
with astringent drugs should be given
to these parts.

कदलीदलैरभिनवैः पुष्करपत्रैश्च शीतजलसिक्तैः ।
प्रच्छादनं मुहुर्मुहुरिष्टं पद्मोत्पलदलैश्च ॥२१८॥

शीतजल- ढंडु जल ढंडा जल, सिक्तैः छिड़के
छिड़के हुए, अभिनवैः ताजा नये, कदलीदलैः कुलना
पान केलेके पत्तीसे, पद्मोत्पल- तथा श्वेत कुमण अने
नील कुमणनी और पद्म तथा नीलोफरके, दलैः च
पानथी पत्तीसे, मुहुः मुहुः वधतेवधत बारबार,
प्रच्छादनम् आच्छादन करवुं ठांकना, इष्टम् योग्य छे
हितकर है ॥ २१८ ॥

218. Frequent applications with
fresh leaves of the plantain or of the
water lily, or of the petals of the lotus
and blue lily wet with cold water is
beneficial.

दूर्वाघृतप्रदेहः शतघौतसहस्रघौतमपि सर्पिः ।
व्यजनपवनः सुशीतो रक्तस्रावं जयत्याशु ॥२१९॥

दूर्वाघृत दूर्वाथी सिद्ध करेवा घीने। दूर्वासे सिद्ध
घीका प्रदेहः क्षेप प्रदेह, शतघौत- सौवार घाथेव
शतघौत, सहस्रघौतम् के ६०१२५१२ घाथेव या सहस्रघौत,
सर्पिः अपि घी पक्षु घी सी, सुशीतः अने ढंडा और
ठंडी, व्यजनपवनः पंथाने पवन पंखेरी हवा; आशु
शीघ्र शीघ्र, रक्तस्रावम् रक्तस्रावने रक्तस्रावको, जयति
जते छे जीतती है ॥ २१९ ॥

219. Application of ghee prepared
with scutch grass, the washed ghee,
hundred or thousand times and the
cold air directed from hand-fans, quickly
control bleeding.

समज्ञामधुकाभ्यां

तिलमधुकाभ्यां रसाञ्जनघृताभ्याम् ।

सर्जरसघृताभ्यां वा

निम्बघृताभ्यां मधुघृताभ्यां वा ॥२२०॥

दार्वात्त्वक्सर्पिर्भ्यां

सचन्दनाभ्यामथोत्पलघृताभ्याम् ।

दाहे क्लेदे च गुद-

भ्रंशे गुदजाः प्रतिसारणीयाः स्युः ॥२२१॥

दाहे दाह दाह, क्लेदे क्लेद क्लेद, गुदभ्रंशे च अने
गुदभ्रंशभां और गुदभ्रंश होनेपर, समज्ञा- रीसामधु
खुर्रिमुर्, मधुकाभ्याम् अने जेहीमधुथी और मुलहरीसे,
तिल- अथवा तक्ष अथवा तिल, मधुकाभ्याम् अने
जेहीमधुथी और मुलहरीसे, रसाञ्जन- अथवा रसवन्ती
अथवा रसौत, घृताभ्याम् अने घृतथी और बीसे,
सर्जरस- अथवा राण अथवा राल, घृताभ्याम् अने

२१९. सुशीतो शीतो (घ.)

२२१. च गुदभ्रंशे-भ्रंशे (घ.)

धूतथी और चीसे, निम्ब- अथवा लीमः अथवा नीम-
घृताभ्याम् अने धीथी और चीसे, मधु- अथवा मध
अथवा मधु, घृताभ्याम् अने धीथी और चीसे,
दावीत्वक्- अथवा दादुदण्डरनी छाल अथवा दादुदलीकी
छाल, सर्पिर्म्याम् अने धीथी और चीसे, अथ अथवा
अथवा, सचन्दनाभ्याम् यदंन सहित चंदन सहित, उत्पल-
नील कुमल नीलौफ, घृताभ्याम् अने धीथी और चीसे,
गुदजाः ६२५ ५२ अशौ पर, प्रतिसारणीयाः स्युः
प्रतिसारण्यु ३२५ ५२ अशौ पर, प्रतिसारण करना चाहिए
॥ २२०-२२१ ॥

220-221. 'Piles' should be dressed with the ointment prepared of indian madder and liquorice, or til and liquorice, or extract of indian berberry and ghee, or resin and ghee, or neem and ghee, or honey and ghee, or bark of Indian berberry and ghee, or lily, sandal wood and ghee, in conditions of burning, softening and prolapse of rectum.

आभिः क्रियाभिरथवा शीताभिर्यस्य तिष्ठति न रक्तम्
तं काले स्निग्धोष्णैर्माम्बरसैस्तर्पयेन्मतिमान् ॥ २२२ ॥

आभिः आ इनसे, अथवा अथवा या, शीताभिः
शीत शीत अन्य शीतल, क्रियाभिः क्रियाओं वडे
क्रियाओंसे, यस्य ये रोगीनु जिसका, रक्तम् रक्त रक्त,
न तिष्ठति अथ न थाय बंद न हो, तस्म तेने उसका,
मतिमान् बुद्धिमान वैवे बुद्धिमान वैव, काले योग्य
समये योग्य कालमें, स्निग्धोष्णैः स्निग्ध तथा उष्ण
स्निग्ध एवं उष्ण, माम्बरसैः माम्बरसोंसे, तर्पयेत् तप्त ३२५ ५२ अशौ पर, तर्पण करे ॥ २२२ ॥

222. If the bleeding does not stop with these remedies or with other cooling remedies, the wise physician should implete the patient by timely use of nourishing diet of meat-juice with unctuous and hot qualities.

अवपीडकसर्पिभिः कोष्णैर्घृततैलिकैस्तथाऽभ्यङ्गैः।
क्षीरघृततैलसैकैः कोष्णैस्तमुपाचरेदाशु ॥ २२३ ॥

तस्म तेने उसका, अवपीडक- अवपीडक अवपीडक,
सर्पिभिः धृते वडे घृतोंमें, तथा कोष्णैः तथा नवशेडा
तथा सुखोष्ण, घृततैलिकैः धी तथा तेलनः धी तथा
तैलके. अभ्यङ्गैः अभ्यङ्गों वडे अभ्यङ्गोंसे, कोष्णैः अने
नवशेडा और सुखोष्ण, क्षीर-घृत- दूध धी दूध धी,
तैलसैकैः तथा तेलन सेयने वडे तथा तैलके
परिषेचनोंसे, आशु शीघ्र शीघ्र, उपाचरेत् उपचार
करे ॥ २२३ ॥

223. The physician should promptly treat him by giving post-prandial potions of ghee and with inunction of luke warm medicated ghee or oil, or lukewarm affusions of milk, ghee or oil.

रक्तार्शसि पिच्छावस्तिः —

कोष्णेन वातप्रबले घृतमण्डेनानुवासयेच्छीघ्रम् ।
पिच्छावस्तिं दद्यात् काले तस्याथवा सिद्धम् ॥ २२४ ॥

वातप्रबले वात प्रधान ३२५ ५२ रोगीने वातकी
प्रधानतावाले अशौके रोगीको, कोष्णेन नवशेडा सुखोष्ण,
घृतमण्डेन धृतमंडसे, शीघ्रम् तुरंत शीघ्र,
अनुवासयेत् अनुवासन आपवुं अनुवासन देवे, अथवा
अथवा या, तस्य तेने उसको, काले योग्य समये
योग्य कालमें, सिद्धम् सिद्ध सिद्ध, पिच्छावस्तिं पिच्छा-
वस्ति पिच्छावस्ति, दद्यात् आपवी देवे ॥ २२४ ॥

224. If the vata is predominant, he should be immediately given the lukewarm unctuous enema of the supernatant part of ghee, or he may be given the very effective mucilaginous enema at the proper time.

यवासकुशकाशानां मूलं पुष्पं च शास्त्रमलम् ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्राश्च द्विपलोन्मिताः ॥ २२५ ॥

२२३. तमुपाचरेदाशु-समुपाचरेदाशु (व.)

त्रिप्रस्थं सलिलस्यैतत् क्षीरप्रस्थं च साधयेत् ।
क्षीरशेषं कषायं च पूतं कटुकैर्विमिश्रयेत् ॥२२६॥
कल्काः शास्त्रमलिनिर्याससमङ्गाचन्दनोत्पलम् ।
वत्सकस्य च बीजानि प्रियङ्गुः पद्मकेशरम् ॥२२७॥
पिच्छावस्तिरयं सिद्धः सघृतक्षौद्रशर्करः ।
प्रवाहिकागुदभ्रंशरक्तस्रावज्वरापहः ॥२२८॥

यवा- जवा- जवासा, कुश- ६० कुश, काष्ठा-
मात्र तथा ३०३०३० तथा कासके, मूलम् भूषण मूल,
शास्त्रमलम् शेमणानां शेमलके, पुष्पम् च ६३ फूल,
न्यग्रोध- अने ५३ और बरगद, उदुम्बर- ६० और गूलर,
अश्वत्थ- तथा पीपणाना तथा पीपल, शुक्राः च अंशु-
इनके अंकुर; द्विपल-उन्मिताः ६० ८ तोला प्रत्येक
शो पत्र, एतत् अने इसे, सलिलस्य त्रिप्रस्थम् १८२
तोला पाण्डीमां तीन प्रस्थ जलमें, क्षीरप्रस्थम् च अने
६४ तोला दूधमां और एक प्रस्थ दूधमें, साधयेत्
पकावयुं सिद्ध करे, क्षीरशेषम् दूध शेष रहे
त्यारे दूध अवशिष्ट रहने पर, कषायक उपाधने
कषायको, पूतम् गाण्डी छानकर, कटुकैः शेमणानां गुद
वजरेना ३६३थी शेमलका गोद आदिके कल्कोके साथ,
विमिश्रयेत् मिश्र ३२० मिलावे, शास्त्रमल- शेमणानां
शेमलका, निर्यास गुद गोद, समङ्गा- समङ्गा समङ्गा,
चन्दनोत्पलम् चन्दन नील कुमण चन्दन नीलौफर,
वत्सकस्य च बीजानि ४००० इन्द्रजौ, प्रियङ्गुः
प्रियङ्गु प्रियङ्गु, पद्मकेशरम् अने कुमणानां केसर और
कमलके केसर, कल्काः अने ३६३थी ६०३० ये कल्के
द्रव्य हैं, सघृतक्षौद्र- घृत मध घृत मधु, शर्करः अने
साकर सहित और चीनीके साथ, सिद्धः सिद्ध सिद्ध,
अयम् आ यह, पिच्छावस्तिः पिच्छावस्ति पिच्छावस्ति,
प्रवाहिका- प्रवाहिका प्रवाहिका, गुदभ्रंश- गुदभ्रंश
गुदभ्रंश, रक्तस्राव- रक्तस्राव रक्तस्राव, ज्वरापहः अने
ज्वरने ६२ ३२०३२ ६० और ज्वरनाशक है ॥२२५-२२८॥

225-228. Take 8 tolas of each of
the root of cretan prickly clover, small
sacrificial grass and thatch grass, flo-
wers of silk cotton, buds of the banyan,
gular fig and holy fig trees and decoct
them in 192 tolas of water with 64

tolas of milk. When all the water is
evaporated and only the milk left, filter
the decoction and add the paste
of gum of silk cotton, indian madder,
sandal wood, blue water-lily, kurchi
seeds, perfumed cherry and lotus
anthers and also ghee, honey and
sugar. The mucilaginous enemata thus
prepared cures dysentery, rectal pro-
lapse, hemorrhage and fever.

प्रपौण्डरीकं मधुकं पिच्छावस्तौ यथेरितान् ।
पिष्ट्वाऽनुवासनं खेदं क्षीरद्विगुणितं पचेत् ॥२२९॥
इति पिच्छावस्तिः ।

पिच्छावस्तौ- पिच्छावस्तिमां पिच्छावस्तिमें, यवा-
इरितान् पहेला उहेला ६०३० पूर्वोक्त द्रव्य,
प्रपौण्डरीकम् तथा प्रपौण्डरीक तथा पुंरियाकठ,
मधुकम् अने जेरीमध और मुल्हरीको, पिष्ट्वा पीसीने
पीसकर, क्षीरद्विगुणितम् अभिष्ट्वा दूधसहित दुगुने दूधसे,
अनुवासनम् अनुवासन भाटे अनुवासनके लिए, खेदम्
स्नेह स्नेह पचेत् पकावये पकावे ॥२२९॥

229. In the mucilaginous enema
described above, the paste of white
lotus and liquorice should be added
along with twice the quantity of milk
and cooked, thus preparing it into
anunctuous enema. Thus has been
described the Mucilaginous Enema.

रक्तार्शसि ह्रीवेरदिघृतम्—

ह्रीवेरमुत्पलं लोभं समङ्गाचव्यचन्दनम् ।
पाठा सातिविषा चित्त्वं घातकी देवदारुच ॥२३०॥
दार्वीत्वङ् नागरं मांसी सुस्तं क्षारो यवाप्रजः ।
चित्रकश्चेति पेथ्याणि चाङ्गेरीखरसे घृतम् ॥२३१॥
एकग्रं साधयेत् सर्वतत् सर्पिः परमौषधम् ।

२२९. पिच्छावस्तौ-पेथ्याम् वस्तौ (व. घ.)

हीवेरम् वाणो। सुगंधवाला, उत्पलम् नील कमल
नीलौकर, लोध्रम् लोध्र लोध्र, सम । रीसामणु
लाजवन्ती, चव्य- चव्य चव्य, चन्दनम् चन्दन चन्दन,
सातिविषा अतिविष अतीस, पाठा डागीपाठ पाठा,
बिल्वम् भीतुं बेलगिरी, धातकी धातकी धाय, देवदारु
च देवदारु देवदारु, दार्वीवृक्ष दारुहल्दी ७.६
दारुहल्दीकी छाल, नागरम् सूँठ पौंठ, मांसी जटामांसी
जटामांसी, मुस्तम् मेथ मेथ, यवाग्रजः क्षार. जवाग्रज
यवाग्रज, चित्रकः च अने चित्रक और चित्रक, इति
पेण्याणि ये कटुकद्रव्यं ये ये कटुकद्रव्य हैं सर्वम् सारने
सबको, पेक्यम् अकटु करी एकत्र करके, चांगेरी-
स्वरसे चांगेरीना स्वरसमां चांगेरीके स्वरसमें, घृतम्
साधयेत् धी सिद्ध करतुं धी सिद्ध करे, तत् सर्पिः
ते धी वद धी, परम् औषधम् रक्तस्रवणं श्रेष्ठ औषध
ये रक्तस्रवणके लिए श्रेष्ठ औषध है ॥ २३०-२३१ ॥

230-231. Prepare a medicated ghee in the juice of yellow wood sorrel with the paste of fragrant sticky mallow, blue water lily, lodh, indian madder, chaba pepper, sandal wood patha, indian atees, bael fulsee flower, deodar, bark of indian berberry, dry ginger, nardus, barley, nut-grass, alkali and white flowered lead wort. This ghee is an excellent remedy.

अशोतिसारग्रहणीपाण्डुरोगे ज्वरेऽरुचौ ॥२३२॥
मूत्रकृच्छ्रे गुदभ्रंशे बस्त्यानाहे प्रवाहणे ।
पिच्छास्रावेऽर्शसां शूले योज्यमेतत्त्रिदोषनुत् २३३
इति हीवेरादिघृतम् ।

अर्थः- हरस अर्थ, अतिसार- अतिसार अतिसार,
ग्रहणी- अरुचौ ग्रहणी, पाण्डुरोगे पांडुरोग पांडुरोग,
ज्वरे ज्वर, अरुचौ अरुचि अरुचि, मूत्रकृच्छ्रे
मूत्रकृच्छ्र, गुदभ्रंशे गुदभ्रंश गुदभ्रंश,
बस्त्यानाहे अतिसार आनाह बस्तिके आनाह, प्रवा
हणे प्रवाहण प्रवाहिका, पिच्छास्रावे पिच्छास्राव
पिच्छास्राव, अर्शसाम् अने हरसना तथा अर्शके, शूले
२३३. बस्त्यानाहे-बस्त्याध्मानं (व. छ.)

शुगमां शुगमे, त्रिदोषनुत् त्रिदोषनाशक त्रिदोषनाशक,
एतत् आ धीने। इस घीका योज्यम् प्रयोग करवे।
अर्शके प्रयोग करना चाहिए ॥२३२-२३३॥ इति आ
यह, हीवेरादिघृतम् हीवेरादिघृत ये हीवेरादि घृत है,

232-233. It should be used in piles, diarrhoea, assimilation-disorders, anemia, fever, anorexia, dysuria, rectal prolapse discharge from rectum and painful piles; it is also curative of tridiscordance. Thus has been described the Compound Fragrant sticky mallow Ghee.

रक्ताशंसि सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम्—

अवाक्पुष्पी बला दार्वी पृश्निपर्णी त्रिकण्टकः ।
न्यग्रोधोदुम्बराश्वत्थशुक्लाश्च द्विपलोन्मिताः ॥२३४॥
कषाय एषां पेण्यास्तु जीवन्ती कटुरोहिणी ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं नागरं सुरदारु च ॥२३५॥
कलिङ्गाः शास्मलं पुष्पं वीरा चन्दनमुत्पलम् ।
कटफलं चित्रको मुस्तं प्रियङ्गवतिविषास्थिराः २३६
पत्रोत्पलानां किञ्चलकः समज्ञा सनिदिग्धिका ।
बिल्वं मोचरसः पाठा भागाः कर्पसमन्विताः ॥२३७॥
चतुष्प्रस्थे शृतं प्रस्थं कषायमवतारयेत् ।
त्रिंशत्पलानि प्रस्थोऽत्र विज्ञेयो द्विपलाधिकः ॥२३८॥
सुनिषण्णकचाङ्गेर्योः प्रस्थौ द्वौ स्वरसस्य च ।
सर्वैरेतैर्यथोद्दिष्टघृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥२३९॥

अवाक्पुष्पी अवाक्पुष्पी, बला भला
बला, दार्वी दारुहल्दी, पृश्निपर्णी पृश्निपर्णी
पृश्निपर्णी, त्रिकण्टकः गोअरु गोखरु, न्यग्रोध- न्य
वरगद, उदुम्बर- उअर गूलर, अश्वत्थशुक्लाः अने
पापणान्नी टीशीओ और पीपलके शृंग, द्विपलोन्मिताः
आठ आठ तोला प्रत्येक द्वा पल, एषां ओओओ
इनका, कषायः कषाय करवे कषाय करे, जीवन्ती अने
उत्पली और जीवन्ती, कटुरोहिणी कटु कटुकी, पिप्पली
२३५. नागरं- मरिच (ग. घ. थ.)

चन्दनमुत्पलं-चन्दनमञ्जन (व. घ.)
२३७. कर्पसमन्विता-स्थुः कार्षिकाः पृथक् (ग.)
२३८. द्विपलाधिकः-द्विपलाधिकः (व.)

पीपर पिप्पली विष्पलीमूलम् पीपरीभूना गङ्गा पीपग-
मूल, नागरज सूः सोंठ, सुरदारु च देवदारु देवदारु
कलिङ्गाः ४२५५ इदजो, कालमूलम् शैभगातुं सेमका, पुष्पम्
पुष्प फूल, वीरा वीरा वीरा, चन्दनम् चन्दन चन्दन,
उत्पलम् नील कमल नील कमल, कङ्कुफलम् कायक कङ्कुल,
चित्रकः चित्रक चित्रक सुस्तम् भैक्ष मोषा, प्रियङ्गु-
प्रियङ्गु प्रियङ्गु, अतिविषा अतिविषा अतीस, स्थिराः
स्थिरा शालपर्णी, पञ्चोत्पलानाम् कमल तथा नील
कमलानां पञ्च तथा नीलोफरके, किञ्जल्कः केसर केसर
सन्निदिग्धिका बेरी गण्डी सहित कटेरी, समझा समझा
समंगा, बिल्वम् पीपुं बेलगिरी, मोचरसः मोचरस
सिम्बलकी गोंद, पाठा कण्ठीपाठ ओओने। पाठा इन
प्रत्येकके, कर्षसमन्विताः ओं ओं तोला कर्षप्रमाण,
भागाः भागने। भागका, पेय्याः तु ५६५ ५२५ कल्क
बनावे, चतुःप्रस्थे ५१२ तोला ७७भां चार प्रस्थ ब्रह्म,
शृतम् पञ्चावर्ता पकानेपर, प्रस्थम् १२८ तोला एक
प्रस्थ, कषायम् शेष कषायने शेष कषायके, अवतारकेत्
उत्तरवे। उत्तर लेवे, अत्र अष्टौ यहाँ, द्विपलाधिकः
प्रिक्कपलानि अतीस पलने। वतीस पलका, प्रस्थः प्रस्थ प्रस्थ,
विज्ञेयः अल्लुवे। समझे, सुनिषण्णक- सुनिषण्णक सुनिषण्णक,
चाङ्गेयोः तथा चाङ्गेरीने। और चाङ्गेरीके, स्वरसस्य च
स्वरस स्वरसके, द्वौ प्रस्थौ अथ प्रस्थ लेवा दो दो
प्रस्थ लेवे, यथोद्दिष्टैः विधिप्रमाणे यथाविधि. एतैः आ
इन, सबैः अष्टौ ओषधिओषधी सब ओषधियोंसे, घृत-
प्रस्थम् ओं प्रस्थ घृत एक प्रस्थ घी, विपाचयेत्
पञ्चावर्तुं पकावे ॥ २३४-२३९ ॥

234-239. Take 8 tolas of each of
indian berberry, painted leaved uraria,
small caltrops, buds of banyan, gular
fig and holy fig and decoct these in 512
tolas of water with the paste of one
tola of each of cork swallow wort,
kurroa, long pepper, roots of long
pepper, dry ginger, deodar, kurchi
seeds, flowers of silk-cotton, climbing
asparagus sandal wood, blue water-
lily, box myrtle white-flowered lead-

wort, nutgrass, perfumed cherry, indian
atees, ticktrefoil, anthers of lotus and
blue water-lily, indian madder, indian
night-shade, gum of silk-cotton and
patha. When the decoction is reduced
to 128 tolas, take it down; now prepare
128 tolas of medicated ghee in 512
tolas of fresh juice of each of marsilia
and yellow-wood sorrel and the above
decoction, the quantity of marsilia and
yellow wood sorrel being double that
of the said decoction.

एतद्दर्शःस्वतीसारे रक्तज्ञावे त्रिदोषजे ।
प्रवाहणे गुदभ्रंशे पिच्छासु विविधासु च ॥२४०॥
उत्थाने चातिबहुशः शोथशूले गुदाश्रये ।
मूत्रग्रहे मूढवाते मन्देऽग्रावरुचावपि ॥२४१॥
प्रयोज्यं विधिवत् सर्पिर्बलवर्णाश्रिवर्धनम् ।
विविधेष्वन्नपानेषु केवलं वा निरत्ययम् ॥२४२॥
इति सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् ।

अर्कःसु ६२५ अर्क अतीसारे अतिसार अतिसार,
त्रिदोषजे त्रिदोषज त्रिदोषज, रक्तज्ञावे रक्तज्ञावे
रक्तज्ञाव, प्रवाहणे प्रवाहिका प्रवाहिका, गुदभ्रंशे गुदभ्रंश
गुदभ्रंश, विविधासु अनेअनेक प्रकारना और विविध
प्रकारके, पिच्छासु च पिच्छासाव पिच्छासाव, अतिबहुशः
अतिशय बारबार, उत्थाने च मलत्यागनी ६७७त
मलत्यागकी हाजत, गुदाश्रये गुदाना गुदाके, शोथ-शूले
शोथ तथा शूल शोथ और शूल, मूत्रग्रहे मूत्रग्रह
मूत्रकी रुकावट, मूढवाते मूढवात मूढवात, मन्दे अग्रा
मन्दे अग्रिमन्दाग्रि, अरुचौ अपि अने अरुचिभा और
अरुचिमें, बल-वर्ण-अल पलुं बल वर्ण, अश्रिवर्धनम् तथा
अश्रिने पधारनार तथा अश्रिके वर्धक, निरत्ययम् ६७७
रहित हानिरहित, एतत् आ इस, सर्पिः घृत बीका,
विविधेषु विविध विविध, अन्नपानेषु आवा तथा पीवाना
पदार्थों साथे अन्नपानके पदार्थोंके साथ, केवलम् वा
अथवा ओं लुं या केवल, विधिवत् विधि प्रमाणे
२४०, रक्तज्ञावे त्रिदोषजे-त्रिदोषे रुचिरसुती (व. घ.)

विधि अनुसार, प्रयोज्यम् उपयोगमा देवुं प्रयोग करे ॥ २४०-२४२ ॥ इति आ यद्, सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतम् सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतं च सुनिषण्णकचाङ्गेरीघृतं हे ।

240-242. This medicated ghee should be used in piles, diarrhoea, hemorrhage due to tridiscordance, dysentery, rectal prolapse, various kinds of slimy discharges from the rectum, frequent desire to pass stools (tenesmus), edema and colic in the rectal region, retention of urine, claudication of vata, weakness of gastric fire and in anorexia. This ghee, taken in the prescribed manner, is promoter of vitality, complexion and gastric fire; it may be taken mixed with various kinds of eats and drinks or it may be taken alone. It is a harmless remedy. Thus has been described the Marsilia and Yellow-wood sorrel ghee.

अर्शःसु सामान्यचिकित्सा—

भवन्ति चात्र—

व्यत्यासाम्मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत् ।
नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शःकृतान् गदान् ॥२४३॥

अत्र च आ विषयमा इस विषयमें, भवन्ति श्लो० के छे छे लोक हैं कि, अग्निबल-अपेक्षी ने वैद्य रेणुना अग्निना अग्निने जेध जो वैद्य रोगीके अग्निबलको देखकर, मधुराम्लानि भीड़ा तथा आटा मधुर तथा अम्ल, शीतोष्णानि च अने शीत तथा उष्ण पदार्थोंके, व्यत्यासात् पर्याय कृमि पर्याय क्रमसे, नित्यम् हर्षेशा नित्य, योजयेत् प्रयोग करेवे छे प्रयोग कराता है, अर्शःकृतान् ते हरसथी थथेक्षा वह अर्शजनित, गदान् उपद्रवोने रोगोंको, जयति जिते छे जीतता है ॥ २४३ ॥

२४२. व्यत्यासान् मधुराम्लानि शीतोष्णानि च योजयेत्—

व्यत्यासो मधुराम्लानां शीतोष्णानां च योजितः (थ.)

Here are some verses again.

243. The physician should use alternate remedies, as for instance, sweet articles followed by acid articles and cold treatment immediately followed by hot treatment. Such treatment carried out with due consideration of the strength of the patient's gastric fire, subdues diseases produced by piles.

त्रयो विकाराः प्रायेण ये परस्परहेतवः ।

अर्शांसि चातिसारश्च ग्रहणीदोष एव च ॥२४४॥

एवामग्निबले हीने वृद्धिर्बुद्धे परिक्षयः ।

तस्मादग्निबलं रक्ष्यमेषु त्रिषु विशेषतः ॥२४५॥

अर्शांसि च दस्त अर्श, अतिसारः च अतिसार, अतिसार, ग्रहणीदोषः एव च अने ग्रहणीदोष और ग्रहणीदोष, त्रयः छे त्रय ये तीन विकाराः रेणु रोग, ये छे जो, परस्परहेतवः छे अग्निबलना डारलु- ३५ थथे अग्नि छे एक दूसरेके हेतु हो जाते हैं एवाम् तेओनी उतकी, अग्निबले अग्निबु अग्निबल, हीने क्षीण थता कम होने पर, वृद्धिः वृद्धि थाय छे वृद्धि होती है, बुद्धे अने अग्निबल वधता और अग्निबलके बढ़ने पर, परिक्षयः तेओने क्षय थाय छे उनका क्षय होता है, तस्मात् तेथी अतः, एषु त्रिषु आ त्रिषुमा इन तीनोंमें, विशेषतः विशेषे करीने विशेषतः, अग्निबलम् अग्निबलना अग्निबलकी, रक्ष्यम् रक्षा करवी रक्षा करनी चाहिए ॥ २४४-२४५ ॥

244-245. The three diseases namely, piles, diarrhoea, and assimilation-disorders are generally causative factors of one another. In all these, if the intensity of the gastric fire is diminished, the intensity of the disease is increased, and if the intensity of gastric fire is increased, the force of the disease is lessened. Therefore, the gastric fire ought to be well protected particularly in these three diseases.

भृष्टैः शाकैर्यवागूभिर्गूषैर्मोसरसैः खडैः ।
क्षीरतक्रप्रयोगैश्च विविधैर्गुदजाञ्जयेत् ॥२४६॥

भृष्टैः भूजैः भूने हुए, विविधैः अतः अतना नाना प्रकारके, शाकैः शाक, यवागूभिः यवागू यवागू, गूषैः गूष, मांसरसैः मांसरस मांसरस, खडैः खड, क्षीर-तक्र-दूध तथा तक्रना दूध तथा छाछके, प्रयोगैः च प्रयोगैः प्रयोगसे, गुदजान् हरसने अशोको, जयेत् अतः नष्ट करे ॥ २४६ ॥

245. Piles should be subdued by the use of a course of fried vegetables, gruels, soups, meat-juice, curry-soup and of milk and butter-milk in various forms.

यद्वायोरानुलोम्याय यदग्निबलवृद्धये ।

अन्नपानौषधद्रव्यं तत् सेव्यं नित्यमर्शसैः ॥२४७॥

यत् ने जो, वायोः वायु वातके, आनुलोम्याय अनुलोमन करना है, अतः अनुलोमनके लिए है, यत् ने और जो, अग्निबल-अग्निबल अग्निबलकी, वृद्धये वृद्धिके लिए है, तत् अन्नपान-ते अन्नपान उन अन्नपान औषधद्रव्यम् अने औषधद्रव्यम् और औषधद्रव्यका, अर्शसैः हरसने रोगीको अशोके रोगियोंको, नित्यम् हमेशा नित्य, सेव्यम् सेवन करणुं ने सेवन करना चाहिए ॥ २४७ ॥

147. Whatever eats drinks and drugs are regulators of vata and promoters of the gastric fire should be daily made use of, by patients suffering from piles.

यदतो विपरीतं स्यान्निदाने यच्च दर्शितम् ।
गुदजाभिपरीतेन तत् सेव्यं न कदाचन ॥२४८॥

२४६. खडै-शुभैः (द.)

,, क्षीर-दुग्ध (ग.)

,, विविधैः-विविधैः (ग.)

२४८. यच्च दर्शितम्-यत् दर्शितम् (व.)

यत् ने जो, अतः आनाधी इससे, विपरीतम् विपरीत विपरीत, स्यात् होय हो, यत् च अने ने और जो, निदाने अर्शना निदानभा अशोके निदानमें, प्रदर्शितम् कहे हैं वतलाया है, तत् तेनुं उसका, गुदज-अभिपरीतेन हरसने रोगीको अशोके रोगियोंको, कदाचन कही पक्ष कभी सी, न सेव्यम् सेवन करणुं न ने सेवन नहीं करना चाहिए ॥ २४८ ॥

148. Whatever is antagonistic to the above and whatever is described as causative factor, should never be made use of by the patient afflicted with piles.

अध्यायोक्तार्थसंग्रहः—

तत्र श्लोकाः—

अर्शसां द्विविधं जन्म पृथगायतनानि च ।

स्थानसंस्थानलिङ्गानि साध्यासाध्यविनिश्चयः ॥२४९॥

अभ्यङ्गाः स्वेदनं धूमाः सावगाहाः प्रलेपनाः ।

शोणितस्यावसेकश्च योगा दीपनपाचनाः ॥२५०॥

पानान्नविधिरग्नश्च वातवर्चोऽनुलोमनः ।

योगाः संशमनीयाश्च सर्पिषि विविधानि च ॥२५१॥

बस्तयस्तक्रयोगाश्च वरारिष्टाः सशर्कराः ।

शुष्काणामर्शसां शस्ताः स्नाविणां लक्षणानि च ॥२५२॥

द्विविधं सानुबन्धानां तेषां चेष्टं यदौषधम् ।

रक्तसंग्रहणाः काथाः पेयाश्च विविधात्मकाः ॥२५३॥

स्नेहाहारविधिश्चाग्न्यो योगाश्च प्रतिसारणाः ।

प्रक्षालनावगाहाश्च प्रवेहाः सेवनानि च ॥२५४॥

अतिवृत्तस्य रक्तस्य विधातव्यं यदौषधम् ।

तत्सर्वमिह निर्दिष्टं गुदजानां चिकित्सिते ॥२५५॥

तत्र श्लोकाः ते विषयभा उच विषयमें, श्लोकाः ७५३-७५४ श्लोका ७५३ ७५४ उपसंहारके श्लोक हैं कि, अर्शसाम् हरसनी अशोकी, द्विविधम् अने प्रकारनी दो

२५०. धूमाः-धूपाः (ग.)

,, प्रलेपनाः-प्रलेपनम् (ङ.)

२५२. शुष्काणामर्शसां शस्ताः-शुष्काणामर्शसां प्रशमनाः (घ.)

२५५. चिकित्सिते-चिकित्सितम् (त.)

प्रकारकी, जन्म उत्पत्ति उत्पत्ति, पृथक् तेओना लुदा
 लुदा उनके पृथक् पृथक्, आयतनानि च हेतुओ हेतु,
 स्थानसंस्थान- स्थान आहार स्थान संस्थान, लिङ्गानि
 वक्ष्य लक्षण, साध्य- साध्य साध्य, असाध्य- तथा
 असाध्यनो तथा असाध्यका, विनिश्चयः निश्चय निश्चय,
 अभ्यङ्गाः अभ्यङ्ग अभ्यङ्ग, स्वेदनम् स्वेदन स्वेदन,
 धूमाः धूम धूम, आवगाहाः अवगाहन अवगाहनसहित,
 प्रलेपनाः लेप प्रलेपन, शोणितस्य अवसेकः च रक्त
 क्लृप्तं रक्तावसेचन, दीपन- दीपन दीपन, पाचनाः तथा
 पाचन तथा पाचन, योगाः योगो योग, वातवर्चः- वात
 तथा भग्नं वायु और मलका, अनुलोमनः अनुलोमन
 करनेवाली अनुलोमन करनेवाली, अङ्गः च श्रेष्ठ श्रेष्ठ,
 पान-अन्नविधिः अन्नपानविधि अन्नपानविधि,
 संशमनीयाः संशमनीय संशमनके, योगाः च योगो
 योग, विविधानि च अने अनेक प्रकारनी और विविध,
 सर्पीणि धृते धी, शुष्काणाम् सूक्ष्मा शुष्क, अर्शसाम्
 हरसवाणा भाटे अर्शवालोंके लिए, शस्ताः हितकारी
 हितकर, बस्तयः भरितओ वस्तिगों, तकयोगाः च तङ्कनी
 योगो तकके योग, वरारिष्टाः श्रेष्ठ अरिष्ट श्रेष्ठ अरिष्ट,
 सशर्कराः तथा शर्करारिष्ट तथा शर्करारिष्ट, स्नाविणाम्
 स्नाना स्नायुक्त, अर्शसाम् हरसना अर्शोंके, लक्षणानि
 च वक्ष्यो लक्षण, सानुबन्धानाम् अनुबन्ध युक्त
 अनुबन्धयुक्त, तेषाम् च ते हरसने उनकी, यत् नो जो,
 औषधम् औषध औषध, रक्तसंग्रहणाः रक्ताने अटका-
 वनारी रक्तसंग्रहक, काथाः काथ काथ, विविधाः अनेक
 प्रकारनी विविध प्रकारके, पेय्याः च कुट्टो कृत्क
 अङ्गः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, स्नेह- स्नेह स्नेह, आहारविधिः तथा
 आहारनी विधि तथा आहारकी विधि, प्रतिसारणाः
 प्रतिसारक्षु प्रतिसारण, योगाः च योगो योग, प्रक्षालन-
 प्रक्षालन प्रक्षालन, अवगाहाः च अवगाह अवगाह,
 प्रदेहाः प्रदेह प्रदेह, सेचनानि परिषेचन परिषेचन,
 अतिवृत्तस्य अतिशय पड़ता अत्यन्त मात्रामें प्रवृत्त,
 रक्तस्य रक्ताने भाटे रक्तके लिए, यत् नो जो, औषधम्
 औषध औषध, विधातव्यम् करने ओझोंके देनी चाहिए,
 यत् सर्वम् ते अधुं यह सब, इह आ इस, गुदजानाम्
 चिकित्सिते अर्शश्चिकित्सित अध्यायमा अर्शचिकित्सित
 अध्यायमें, निर्दिष्टम् कथुं छे कहा है ॥ २४९-२५५ ॥

Here are the recapitulatory verses—

149-155. The two-fold origin of piles, the special causes of each variety of piles, site, forms and symptoms, the determination of the curability or incurability, the procedure of innunction, sudation, fumigation, bath, application, and blood letting, the digestive and stomachic recipes; the foremost dietetic rules which are specially good as downward regulators of flatus and feces, the sedative recipes; various kinds of medicated ghee, enemata, courses of butter-milk, best of medicated wines, sugar wines and which are most beneficial in dry piles, the characteristics of discharging piles; the two kinds of sequela and the medication indicated in each of these two conditions; styptic decoctives, various pastes; the most effective oleation measures and dietetic rules and recipes, of dressing ointments, douches, baths, applications and affusions; and treatment to be given in excessive loss of blood—all these have been laid down in this chapter on the Treatment of Piles.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते चिकि-
 त्सास्थानेऽर्शश्चिकित्सितं नाम
 चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

इति आ प्रमाणे इस प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
 रच्येला अग्निवेशसे बनाये, तन्त्रे अने चरकथी
 प्रतिसंस्कार पाभेला आ शास्त्रमा और चरकके
 द्वारा संस्कृत इस शास्त्रके, चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थान
 विषे चिकित्सास्थानमें अर्शश्चिकित्सितम् 'अर्शश्चिकि-
 त्सित' 'अर्शश्चिकित्सित', नाम नामनी नामका,

चतुर्दशः अध्यायः चौदहवाँ, अध्यायः अध्याय संपूर्ण
भवे। अध्याय समाप्त हुआ ॥ १४ ॥

1.4. Thus in the section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fourteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Piles' is completed.

पञ्चदशोऽध्यायः ।

पंद्रहवाँ अध्याय अध्याय पंद्रहवाँ

Chapter XV

ग्रहणीचिकित्सितोषकम्:—

अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥१॥

इति ह स्माह भगवानात्रेयः ॥२॥

अथ अतः हवे अष्टीथी अथ आगे, ग्रहणीदोष-
चिकित्सितम् 'ग्रहणीदोषचिकित्सित' नामना अध्यायतु
'ग्रहणीदोषचिकित्सित' नामके अध्यायका व्याख्यास्यामः
व्याख्यान करूँगे ॥ १ ॥

भगवान् आत्रेयः भगवान् आत्रेये भगवान् आत्रे-
यने, इति ह आ विषयमा नीये प्रमाणे न इस विषयमें
निम्न प्रकारसे ही, आह स उद्धेतुं छे कहा है ॥ २ ॥

1. We shall now expound the Therapeutics of Assimilation-disorders.

2. Thus declared the worshipful Atreya.

अविकृतस्य जाठराग्नेः कर्म—

आयुर्वर्णो बलं स्वास्थ्यमुत्साहोपचयौ प्रभा ।

ओजस्तेजोऽग्नयः प्राणाश्चोक्ता देहाग्निहेतुकाः ॥३॥

आयुः आयुष्य आयु, वर्णः वर्ण, बलम् बल
बल, स्वास्थ्यम् स्वास्थ्य स्वास्थ्य, उत्साह- उत्साह
उत्साह, उपचयौ उच्च उपचय, प्रभा प्रति प्रभा,

१. ग्रहणीदोषचिकित्सितं-ग्रहणीचिकित्सितं (घ.)

ओजः ओज ओज, तेजः तेज तेज, अग्नयः अग्नि
अग्नि, प्राणाः च अग्ने प्राण और प्राण, देहाग्नि-
देहाग्नि ३५ जाठराग्निरूप, हेतुकाः कारणाणां हेतु-
वाले उक्ताः उद्धेत छे कहे गये हैं ॥ ३ ॥

3. The life-span, complexion, vitality, good health, enthusiasm, plumpness, glow, vital essence, lustre, heat and the life-breaths are derived from the thermogenetic process (fire in the body).

शान्तेऽग्नौ म्रियते, युक्ते चिरं जीवत्यनामयः ।
रोगी स्याद्विकृते, मूलमग्निस्तस्माद्विरुच्यते ॥४॥

अग्नौ अग्नि अग्निके, शान्ते शान्त यत् शान्त
होने पर. म्रियते मनुष्य मनुष्य पात्रे छे मनुष्य मर
जाता है, युक्ते समान होता योग्य रहने पर, चिरम्
दीर्घ काण पर्थत दीर्घ काल तक, अनामयः रोग-
रहित रोगरहित, जीवति छे जीता है, विकृते अग्ने
विषम यत् विकृत होने पर, रोगी स्यात् रोगी थाय छे
रोगी होता है, तस्मात् तेथी अतः, अग्निः अग्नि
अग्नि, मूलम् मूल मूल, निरुच्यते उद्धेवाय छे कही
जाती है ॥ ४ ॥

4. When this fire is extinguished man dies; when a man is endued with it adequately, he lives long in good health. When it is deranged, he begins to ail. Therefore the thermal function is said to be the main stay of life.

यदन्नं देहधात्वोजोबलवर्णादिपोषकम् ।

तन्नाग्निहेतुराहारान्न ह्यपकाद्रसादयः ॥ ५ ॥

यत् न जो, अन्नम् अन्न अन्न, देह- देह देह,
धातु- धातु धातु, ओजः- ओज ओज, बल- बल
बल, वर्णादिपोषकम् अग्ने वर्ण धातुधितुं पोषण करे
छे और वर्ण आदिका पोषक है, तन्न तेभां वहां, अग्निः
अग्नि अग्नि, हेतुः कारणाणां छे कारण है, हि कारण
के क्योंकि, अपकात् अपक अपक, आहारात्

आहारमार्थी आहारसे, रसादयः रस वगेरे रसादि,
न भर्ता नर्त्ती नहीं उत्पन्न होते ॥ ५ ॥

5. The food which is considered the nourishing factor of the body-element, vital essence, vitality, complexion and other things, that very food too is dependent for nutrient action on the gastric fire, as from the undigested food the body elements cannot be formed.

अन्नपरिपाकक्रमः —

अन्नमादानकर्मा तु प्राणः कोष्ठं प्रकर्षति ।
तद् द्रवैर्भिन्नसंघातं स्नेहेन मृदुतां गतम् ॥ ६ ॥
समानेनावधूतोऽग्निरुदर्यः पवनोद्वहः ।
काले भुक्तं समं सम्यक् पचत्यायुर्विवृद्धये ॥ ७ ॥

आदानकर्मा आदान नेतुं कर्मा छे जेवै। आदान करनेवाला, प्राणः तु प्राण वायु ते। प्राण तो, अन्नम् अन्नने अन्नको, कोष्ठम् केशभां कोष्ठमें, प्रकर्षति जेवै। अन्न छे ले जाता है, द्रवैः द्रव पदार्थोथी द्रवोंसे, भिन्न-संघातम् नेने। संघात भिन्न थये छे जेवै। भिन्नसंघात हुए, स्नेहेन स्नेहथी स्नेहसे, मृदुताम् मृदुताने मृदु, गतम् प्राप्त थयेव वने, काले अने योग्य समय और योग्य कालमें, समम् भुक्तम् समयोगभां भाषेला समयोगमें सेवित, तत् ते अन्नने उस आहारको, पवनो-द्वहः वायुथी प्रवृद्धित थनार वायुसे प्रज्वलित होनेवाली, उदर्यः जठरस्थित जठरस्थ, अग्निः अग्नि अग्नि, समानेन समान नामना पवनथी समान नामके पवनसे, अवधूतः प्रवृद्धित थर् प्रज्वलित होकर, आयुः आयुष्यन्ती आयुकी, विवृद्धये वृद्धि भाटे वृद्धिके लिए, सम्यक् सारी रीते अच्छी प्रकार, पचति पचावे छे पकाती है ॥ ६-७ ॥

6-7. The Prana vata whose function is to ingest the food draws it into the stomach. There the food, getting mixed

with the digestive fluid, is broken up and on being mixed with unctuous substance becomes softened. Then the gastric fire, being agitated and carried by the samana-vata, digests the food eaten in proper dose and at the proper time, which leads to the increase of life.

एवं रसमलायान्नमाशयस्थमधःस्थितः ।

पचत्यग्निर्यथा स्थाव्यामोदनायाम्बुतण्डुलम् ॥ ८ ॥

यथा जेवै जैसे, अधःस्थितः नीचे रहेवै। नीचे स्थित, अग्निः अग्नि अग्नि, स्थाव्याम् तपेक्षीमां रहेवै स्थाव्यमें रखे, अम्बु-पाणी पानी, तण्डुलम् तथा थोआने और चावलको, ओदनाय भातना उपमा पकावे छे भातके स्वरूपमें पकाती है, एवम् तेवै वैसे ही, आमाशयस्थम् जठरस्थ आमाशयमां रहेवै। जठरस्थ आमाशयमें स्थित, अन्नम् अन्नने अन्नको, रसमलाय रस तथा भक्षण स्वरूपमां रस और मलके स्वरूपमें, पचति पकावे छे पकाती है ॥ ८ ॥

8. Just as the fire cooks rice and water in a pot and converts it into boiled rice, so the gastric fire which is situated below the stomach cooks the ingested food to convert it into the nutrient fluid and excretory matter.

अन्नस्य भुक्तमात्रस्य षड्रसस्य प्रपाकतः ।

मधुराद्यात् कफो भावात् फेनभूत उदीर्यते ॥ ९ ॥

भुक्तमात्रस्य अन्नस्य पछी तरत व खानेके पीछे सौप्र ही, षड्रसस्य छ रसवाणा छः रसोंवाले, अन्नस्य अन्नने अन्नके, प्रपाकतः पाकथी पाकसे, मधुराद्यात् विपन्न थयेव पड़ेव मधुर उत्पन्न हुए प्रथम मधुर, भावात् भावथी भावसे फेनभूतः द्रव्य जेवै। क्षणिके

१. एवम् परम् (क.)

२. मधुराद्यात् कफो भावात्—मधुराद्यात् कफोद्भावात् (क. ख. ग.)

३. —मधुराद्यात् कफो भावात् (घ.)

७. उदर्यः पवनोद्वहः—उदीर्णः पवनेन तु (घ)

८. पवनोद्वहः—पवनेन तु (क. ख. ग. झ. थ.)

सदृश. कफः कृद् कफ, उदीर्यते उत्पन्नं थायं छे उत्पन्न होता है ॥ ९ ॥

9. Just after ingestion, the food prepared from the six catagories of taste becomes first of sweet taste on being digested. and leads to formation of kapha or of mucus-like fluid which is of frothy appearance.

परं तु पच्यमानस्य विदग्धस्याम्लभावतः ।
आशयाश्चयवमानस्य पित्तमच्छमुदीर्यते ॥१०॥

परम् तु ते पछी इसके बादमें, पच्यमानस्य पाकता पकते हुए, विदग्धस्य विदग्ध थयेला विदग्ध बने हुए, आशयात् अने आशयभांती आशयसे, चयवमानस्य नीचे पडता आहारना निकलते हुए आहारके, अम्ल-भावतः अम्लभावथी अम्लभावेसे, अच्छम् पातणुं पतला, पित्तम् पित्त पित्त, उदीर्यते उत्पन्न थायं छे निकलता है ॥ १० ॥

10. Further, digestion being continued, the food becomes acid in the next stage of digestion and while it is coming out of the stomach it excites the secretion of limpid bile.

पकाशयं तु प्राप्तस्य शोष्यमाणस्य वह्निना ।
परिपिण्डितपक्वस्य वायुः स्यात् कटुभावतः ॥११॥

पकाशयम् तु पकाशयने पकाशयमें, प्राप्तस्य प्राप्त थयेला पहुंचे हुए, वह्निना अग्निद्वारा अग्निले, शोष्यमाणस्य सुकावाता सुखाये जाते ही, परिपिण्डित-पिण्डितकार थता पिंडरूप बने, पक्वस्य पक्व आहारना पके आहारके, कटुभावतः तीव्र भावथी कटुभावेसे, वायुः वायु वायु स्यात् उत्पन्न थायं छे होता है ॥ ११ ॥

11. Then the food having reached the large intestines and being dehy-

११. परिपिण्डित-परिपिण्डित (थ.)

drated by the body heat, is converted into fecal lumps. These being of pungent taste, there occurs increase of vata.

अन्नस्येन्द्रियपोषकत्वम्—

अन्नमिष्टं ह्युपहितमिष्टैर्गन्धादिभिः पृथक् ।

देहे प्रीणाति गन्धादीन् ब्राणादीनीन्द्रियाणि च ॥१२॥

उपहितम् उपधेअभां लीमिधुं उपबोगमें लिया गया, इष्टम् हि प्रिय इष्ट, अन्नम् अन्न अन्न, इष्टेः प्रिय इष्ट, गन्धादिभिः गंध आदि पडे गंध आदिसे, देहे देहभां रहेला देहमें स्थित, पृथक् अन्न अन्न पृथक् पृथक्, गन्धादीन् गंधादिनुं गंधादिका, ब्राणादीनि अने ब्राणादि और ब्राणादि, इन्द्रियाणि इन्द्रियोनुं इन्द्रियोका, प्रीणाति तर्पणुं करे छे तर्पण करता है ॥१२॥

12. Pleasant food combined with articles possessing fragrance and other qualities nourishes individually the the senses and the sense-organs of smell etc.

भौतिकधात्वग्निनां कर्म—

भौमाप्याग्नेयवायव्याः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान्स्वान्स्वान्पार्थिवादीन्पचन्ति हि ॥१३॥

सनाभसाः आकाशीय अग्नि सहित आकाशीय अग्नि सहित, भौमः भौम पार्थिव, आप्यः आप्य जलीय, आग्नेयः आग्नेय आग्नेय, वायव्याः अने वायव्य और वायव्य, पञ्च अने पांच प्रकारना केपांचों, ऊष्माणः अग्निओ अग्नियां, स्वान् स्वान् येतयेताना अपने अपने, पार्थिवादीन् पार्थिव आदि पार्थिवादि, पञ्च पांच पांच, आहारगुणान् आहारगुणोना आहारके गुणोंको, पचन्ति परिपाक करे छे पकाती हैं ॥ १३ ॥

13. Then the five kinds of latent heat innate in each of the proto-elements of the body, earth, water, fire,

१२. उपहितम्—ह्युपकृतम् (क. ख. घ. त. ध.)

११. ब्राणादीनीन्द्रियाणि—ब्राणादीनीन्द्रियाणि च (क. घ. त.)

wind and ether, digest each its own corresponding component proto-element in the ingested food which is a compound of the proto-elements.

यथास्वं स्वं च पुष्णन्ति देहे द्रव्यगुणाः पृथक् ।

पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च कृत्स्नशः ॥१३॥

द्रव्यगुणाः द्रव्यना गुणो द्रव्योंके गुण, देहे देहमां रहेवा शरीरमें स्थित, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, यथास्वम् स्वम् च पोतपोताना गुणोने अपने अपने गुणोंको, पुष्णन्ति पुष्ट करे छे पुष्ट करते हैं। पार्थिवाः पार्थिव गुणो पार्थिव गुण, पार्थिवान् एव पोताना पार्थिव गुणोने न अपने पार्थिव गुणोंको ही, शेषाः च अने आडीना आप्य वगेरे गुणो और शेष आप्य आदि गुणों, शेषान् पोताना आडीना आप्य वगेरे गुणोने न अपने शेष आप्य आदि गुणोंको ही, कृत्स्नशः संपूर्णपणे पुष्ट करे छे संपूर्णतया पुष्ट करते हैं ॥ १४ ॥

14. Just as a quality in the substances nourishes individually its corresponding quality in the body, as for example, the proto-element of earth in the body is nourished by the proto-element of earth in the article ingested, similarly the other proto-elements nourish their corresponding qualities thus making for complete nourishment

सप्तभिर्देहधातारो धातवो द्विविधं पुनः ।

यथास्वमग्निभिः पाकं यान्ति किट्टप्रसादवत् ॥१५॥

देहधातारः देह धारण करनेवाली, धातवः धातुओ धातुयें, पुनः वणी फिर, सप्तभिः सात सातों, अग्निभिः अग्निओधी अग्नियोंसे यथास्वम् पोतपोताना अपने अपने, किट्टप्रसादवत् भण तथा प्रसादरूप, द्विविधम्

१४. यथास्वं स्वं च पुष्णन्ति—यथास्वरेण पुष्णन्ते (ब.)

१५. धातवो द्विविधं पुनः द्विविधाश्च पुनः पुनः (ख. झ.)

१६. किट्टप्रसादवत्—किट्टप्रसादतः (घ.)

शे प्रकारना दो प्रकारके, पाकम् पाकने पाकको, यान्ति पाके छे प्राप्त होती हैं ॥ १५ ॥

15. The body-sustaining elements, which are seven undergo combustion by their innate heat and each of them gets transformed into two products, namely excretory and vital substances.

रसादुत्तरोत्तरं रक्तादिधातुपोषणक्रमः —

रसादुत्तरोत्तरं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च ।

अस्थो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रसादजः ॥१६॥

रसात् रसना प्रसादधी रसके प्रसादसे, रक्तम् रक्त रक्त, ततः रक्तना प्रसादधी रक्तके प्रसादसे, मांसम् मांस मांस, मांसात् मांसना प्रसादधी मांसके प्रसादसे, मेदः मेद मेद, ततः मेदना प्रसादधी मेदके प्रसादसे, अस्थि च अस्थि हड्डी, अस्थनः अस्थिना प्रसादधी अस्थिके प्रसादसे, मज्जा भणभ मज्जा, ततः भणभना प्रसादधी मज्जाके प्रसादसे, शुक्रम् शुक्र शुक्र, शुक्रात् अने शुक्रना और शुक्रके, प्रसादजः प्रसादधी प्रसादसे, गर्भः गर्भ उत्पन्न आय छे गर्भ उत्पन्न होता है ॥ १६ ॥

16. From the nutrient fluid is formed the blood, thence the flesh, from flesh fat and thence bone, from it marrow and thence semen and from it, which is the essence of all the others, conception takes place.

रसात् स्तन्यं ततो रक्तमसृजः कण्डराः सिराः ।

मांसाद्वसा त्वचः षट् च मेदसः स्नायुसंभवः ॥१७॥

रसात् रसना प्रसादधी रसके प्रसादसे, स्तन्यम् स्तन्य दूध, ततः रक्तम् तथा रक्त तथा आर्तव, असृजः रक्तना प्रसादधी रक्तके प्रसादसे, कण्डराः कण्डरा कंडरा सिराः तथा सिरा तथा सिरा, मांसात् मांसना

१६. प्रसादजः—प्रजायते (क. ख. घ.)

१७. ततः—तथा (ब.)

१८. ततो रक्तम्—स्त्रिया रक्तम् (क. घ. त. द. घ. फ.)

१९. स्नायुसंभवः—स्नायुसंभवः (क. घ. ब.)

પ્રસાદથી માંસકે પ્રસાદસે, વસા વસા વસા, ઘટ્ ચ ત્વચઃ
અને ૭ ત્વચા ઓર છઃ ત્વચા, મેદસઃ અને મેદના
પ્રસાદથી ઓર મેદકે પ્રસાદસે, સ્નાયુસંમવઃ સ્નાયુની
ઉત્પત્તિ થાય એ સ્નાયુઓની ઉત્પત્તિ હોતી છે ॥ ૧૭ ॥

17. From the nutrient-fluid are formed the breast-milk and the menstrual blood; from blood are formed tendons and vessels; from the flesh is formed muscular fat and six layers of the skin; and from the adipose tissue are formed sinews.

સમઘાતૂનાં કિદાનિ—

કિદમન્નમ્ય વિષ્મૂત્રં, રસસ્ય તુ કફોઽસૃજઃ ।
પિત્તં, માંસસ્ય સ્ત્રમલા, મલઃ સ્વેદસ્તુ મેદસઃ ॥૧૮॥
સ્થાત્કિદ્દં કેશલોમાસ્થો, મજ્જઃ સ્નેહોઽક્ષિવિદ્ત્વચાં

અન્નસ્ય અન્નનો અન્નકા, કિદમ્ મળ કિદ્, વિષ્મૂત્રમ્
મળ અને મૂત્ર છે મલ ઓર મૂત્ર છે, રસસ્ય તુ રસનો
મળ રસકા કિદ્, કફઃ કફ છે કફ છે, અસૃજઃ રક્તનો
મળ રક્તકા કિદ્ પિત્તમ્ પિત્ત છે પિત્ત છે માંસસ્ય
માંસનો મળ માંસકા કિદ્, સ્ત્રમલાઃ છિદ્રોનો મેદ છે
છિદ્રોસે નિકલનેવાલે મલ છે, મેદસઃ તુ મેદનો મેદકા,
મલઃ મળ કિદ્, સ્વેદઃ સ્વેદ છે સ્વેદ છે અસ્થનઃ
અસ્થનો અસ્થિયોકા, કિદમ્ મળ કિદ્ કેશલોમ
કેશ તથા રુવાડા છે ચાલ ઓર રોમ છે, મજ્જઃ
મજ્જાનો મળ મજ્જાકા કિદ્ ત્વચામ્ ત્વચાનો ત્વચાકા,
સ્નેહઃ સ્નેહ સ્નેહ, અક્ષિવિદ્ તથા નેત્રોનો મળ છે તથા
નેત્રકા મલ છે ॥ ૧૮ ॥

18-18. The excretory matter formed out of food are feces and urine. The excretory matter from the nutrient fluid is mucus; the one from the blood is bile, the one from the flesh is the excretion of the body orifices; the one from the fat is sweat; the excretory substance from connective tissue is the hair on the head

and the body; the excretion from the marrow is sebum-cutaneum and sebum palpebrale.

પ્રસાદકિદ્દે ઘાતૂનાં પાકાદેવં દ્વિધર્ષતઃ ॥૧૯॥
પરસ્પરોપસંસ્તંઘા ઘાતુસ્નેહપરમ્પરા ।

પ્રથમ આ પ્રમાણે, આ પ્રમાણે, ઘાતૂનામ્ ઘાતુઓના
ઘાતુઓ, પાકાત્ પાકથી પાકસે, પ્રસાદકિદ્દે પ્રસાદ
તથા મળ પ્રસાદ ઓર કિદ્, દ્વિધા એ એ વિભાગ
એ દો વિભાગ, ક્ષુદ્રતઃ થાય છે હોતે છે, ઘાતુસ્નેહ-
ઘાતુઓના સ્નેહની ઘાતુઓને સ્નેહની પરમ્પરા પરમ્પરા
પરમ્પરા, પરસ્પર- પરસ્પરના પરસ્પર, ઉપસંસ્તંઘા
આધાર પર રહેલી છે આધારસે બની રહતી છે ॥ ૧૯ ॥

19-19. In this way proceeds the formation of the excretory and vital substances from the combustion of body-elements. They support one another and maintain the continuance of the mutual association and nourishment of the body-elements.

વૃષ્યાદીનામોશુબલપોષકત્વમ્—

વૃષ્યાદીનાં પ્રભાવસ્તુ પુષ્ણાતિ ચલમાશુ હિ ॥૨૦॥
વદ્મિઃ કેચિદ્દોરાત્રૈરિચ્છન્તિ પરિવર્તનમ્ ।
સંતસ્યા મોજ્યઘાતૂનાં પરિવૃત્તિસ્તુ ચક્રવત્ ॥૨૧॥

વૃષ્યાદીનામ્ શીર વગેરે વૃષ્ય દ્રવ્યોનો ઓર આદિ
વૃષ્ય દ્રવ્યોકા, પ્રભાવઃ તુ પ્રભાવ તો પ્રભાવ તો, ચલમ્
શુક વગેરેના બદલે શુક આદિકે ચલકા, જાણુ શીર
શીર પુષ્ણાતિ હિ પોષણ આપે છે પોષણ કરતા છે,
કેચિત્ કેટલાએક કોઈ, પરિવર્તનમ્ રસનું શુકરે
પરિવર્તન રસકા શુકરુપમે પરિવર્તન, વદ્મિઃ ૭ છઃ,
અદોરાત્રૈઃ અદોરાત્રથી થાય છે દિનોસે હોતા છે, રિચ્છન્તિ
એમ ધ્રુવે છે એવા માનતે છે, મોજ્યઘાતૂનામ્ ભોજ્ય

૧૯. પાકાદેવં દ્વિધર્ષતઃ—પાકાદેવાવિગર્હતઃ (વ)

,, સંસ્તંઘા ઘાતુસ્નેહપરમ્પરા—સંસ્તંઘાદયો વેદે પરસ્પરમ (વ.)

,, સંસ્તંઘા—સંસ્તંઘા (ત.)

,, ,, —સંસ્તંઘા (ક.)

૨૧. મોજ્યઘાતૂનાં—મોજ્યઘાતૂનાં (વ.)

पदार्थ आधा पछी धातुओंनुं भोज्य पदार्थ खाने पर धातुओंका, प्रवृत्तिः परिवर्तन परिवर्तन, तु ते। तो, चक्रवत् चक्की पेठे चक्की तरह, संतत्या निरंतर थाय छे ओ अंशकर्तानो पोतानो भत छे निरन्तर होता है यह ग्रन्थकर्ताका स्वमत है ॥ २०-२१ ॥

20-21. The effect of virilific and the like substances is promoting the strength quickly. Some are of opinion that it takes for their full assimilation a period of six days and nights; but the truth is there is continual circulation of the food-essence like a wheel.

रक्तादिधातूत्पत्तिविषये अग्निवेशस्य कतिपये व्रश्नाः —

(इत्युक्तवन्तमाचार्यं शिष्यस्त्विदमचोदयत् ।

रसाद्रक्तं विसदृशात् कथं देहेऽभिजायते ॥ २२ ॥

इति आ। प्रभाण्डे इस तरह, उक्तवन्तम् उहेता कहते हुए, आचार्यम् आचार्यने आचार्यको, शिष्यः तु शिष्ये शिष्यने, इदम् आ। यह, अचोदयत् पूछ्युं पूछा, देहे देहमां शरीरमें, विसदृशात् असमान असदृश, रसात् रसथी रससे, रक्तम् रक्ता रक्त, कथम् डेम कैसे, अभिजायते उत्पन्न थाय छे ? पैदा होता है ? ॥ २२ ॥

22. When the teacher had spoken thus, the disciple asked—how is blood produced in the body from the nutrient fluid which has no resemblance to the blood?

रसस्य च न रागोऽस्ति स कथं याति रक्तताम् ।
द्रवादृक्तात्स्थिरं मांसं कथं तज्जायते नृणाम् ॥ २३ ॥

रसस्य च रसमां तो रसमें तो, रागः रताश रंग, न अस्ति नथी नहीं होता, सः ते वह, रक्तताम् रताशने लाल, कथम् डेम कैसे, याति यात्रे छे ? बन जाता है ? द्रवात् रक्तात् प्रवाही रक्तमांथी द्रवरूप रक्तसे

२२. विसदृशात्-प्रविशतः (घ.)

२३. रागोऽस्ति-रंगोऽस्ति (झ. ब.)

॥ द्रवादृक्तात्-रसाद्रक्तात् (ख. फ. ब.)

नृणाम् मांसुसेनं पुरुषोंका तत् ते वह, स्थिरम् मांसम् स्थिर मांस स्थिर मांस, कथम् डेवी रीते कैसे, जायने थाय छे बन जाता है ? ॥ २३ ॥

23. The nutrient fluid has no redness. How then does it obtain the redness of the blood? How again is the solid flesh in men produced from the fluid blood?

द्रवधातोः स्थिरान्मांसान्मेदसः संभवः कथम् ।
श्लक्ष्णाभ्यां मांसमेदोभ्यां स्वरत्वं कथमस्थिषु ॥ २४ ॥

स्थिरान् स्थिर बने, मांसात् मांसथी मांससे, द्रवधातोः द्रव धातुर्द्रव द्रव धातुरूप, मेदसः मेदनी मेदकी, कथम् डेम कैसे, संभवः उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है ?, श्लक्ष्णाभ्याम् सुवाणां चिकने, मांसमेदोभ्याम् मांस तथा मेदमांथी मांस और मेदसे, अस्थिषु हड्डि-ओमां हड्डियोंमें, स्वरत्वं कठोरता खुरदरापन, कथम् डेम थाय छे ? कैसे होता है ॥ २४ ॥

24. How is the fluctuating element fat produced from firm element of flesh? Again how is the roughness of bones produced from the smooth flesh and fat?

खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन क्षिग्धो मृदुस्तथा ।

खरेषु कठोर खुरदरी, अस्थिषु च हड्डिओमां हड्डियोंमें, क्षिग्धः (रन्ध्र स्निग्ध, तथा तथा तथा, मृदुः मृदु मृदु, मज्जा मज्जा मज्जा, केन डेम उत्पन्न थाय छे ? किस तरह उत्पन्न होती है ? ।

24½. How is the soft and unctuous marrow produced inside the bones which are hard?

मज्जश्च परिणामेन यदि शुक्रं प्रवर्तते ॥ २५ ॥
सर्वदेहगतं शुक्रं प्रवदन्ति मनीषिणः ।

२४. द्रवधातोः स्थिरान्मांसान्मेदसः संभवः कथम्-रसाद्रक्ता-
त्तथा मांसान्मेदसः स्वेतता कथम् (घ.)

॥ मेदसः संभवः कथम्-मेदसः स्वेतता कथम् (ख. ब. झ.)

तथाऽस्थिमध्यमज्जश्च शुक्रं भवति देहिनाम् ॥२६॥
छिद्रं न दृश्यतेऽस्यां च तन्निःसरति वा कथम् ।

यदि ओ यदि, मज्जः च भोज्यना मज्जाके, परिणामेन परिष्कृताथी परिणामसे, शुक्रम् शुक्रनी शुक्रकी, प्रवर्तते उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है, मनीषिणः तो विद्वान् पुरुषो तो विद्वान् लोग, शुक्रम् वीर्यं शुक्रको, सर्वदेहगतम् प्राणीओना सर्व देहमां रहेथुं सर्वशरीरगत, प्रवदन्ति कहे छे ओ केम अनशे ? कहते हैं यह कैसे होगा ? तथा तथा ओ तथा यदि, देहिनाम् पुरुषोना पुरुषोंकी, अस्थि-मध्य-ज्ज-ओना मध्यमां रहेथी अस्थिके मध्यमें स्थित, मज्जः च भोज्यथी मज्जासे, शुक्रम् शुक्रनी शुक्रकी भवति उत्पत्ति थाय छे उत्पत्ति होती है, अस्थनाम् च अने दाह्यओमां और दह्निषोमें, छिद्रम् छिद्र छिद्र, न दृश्यते देहातुं नहीं कीखता, तत् तो ते तो वह कथम् वा केपी रीति कैसे, निःसरति अहार नीके छे ? बाहिर निकलता है ? ॥२५-२६॥

25-26. If the semen is born out of the change in the marrow, and if as the wise say, semen is in the entire body and the marrow which is inside the bones becomes the semen, how does it flow out, as there are no holes or leaks in the bone?

तत्रात्रेयस्य समाधानम्—

एवमुक्तस्तु शिष्येण गुरुः प्राहेदमुत्तरम् ॥२७॥

शिष्येण शिष्यथी शिष्यद्वारा, एवम् आ प्रभाक्षे इस प्रकार, उक्तः पूछायेल पूछे गये, गुरुः तु गुरुओ गुरुने, हृदम् आ यह, उत्तरम् उत्तर उत्तर, प्राह आयेला दिया ॥ २७ ॥

27. Being thus questioned by the disciple the master replied:

तेजो रसानां सर्वेषां मनुजानां यदुच्यते ।
पित्तोष्मणः स रागेण रसो रक्तत्वमृच्छति ॥२८॥

२६. तथास्थिमध्यमज्जश्च अथापि मध्ये मज्जस्तु (ब.)
,, वा-तु (ब.)

मनुजानाम् मनुष्योना मनुष्योंके, सर्वेषां सधणा सब, रसानाम् रसोनु रसोंका, यद् तेजः ते तेज जो तेज, उच्यते कहेवाय छे कहा जाता है, सः ते वह, रसः रस रस, पित्तोष्मणः पित्तनी गरमीना पित्तकी ऊष्माके, रागेण रंगथी रंगसे, रक्तत्वम् रताशने रक्त, मृच्छति पासे छे बन जाता है ॥ २८ ॥

28. That which is called the 'bright constituent' of body fluids of all men acquires the redness from the coloring quality of the fiery element of pitta.

वाय्वम्बुतेजसा रक्तमूष्मणा चाभिसंयुतम् ।
स्थिरतां प्राप्य मांसं स्यात् स्त्रोष्मणा पक्वमेव तत् २९
स्वतेजोऽम्बुगुणस्त्रिगुणोद्विक्तं मेदोऽभिजायते ।

रक्तम् ते रक्त वह रक्त, वायु-वायु वायु, अम्बु-जल, तेजसा तेज तेज, ऊष्मणा च अने विभाथी और ऊष्मासे, अभिसंयुतम् युक्त थाता युक्त होने पर, स्थिरताम् स्थिरताने स्थिरताको, प्राप्य-प्राप्तीने पाकर, मांसम् मांस मांस, स्यात् थाय छे बन जाता है, तत् एव तेज मांस वही मांस, स्त्रोष्मणा पोतानी गरमीथी अपनी ऊष्मासे, पक्व पक्व अर्ध पक्कर, स्वतेजः पोताना तेज अपने तेज, अम्बुगुण-तथा जलना शुष्ण तथा जलके गुण, त्रिगुण-स्निग्धतानी स्निग्धताकी, उद्विक्तम् वृद्धि थाता वृद्धि होने पर, मेदः भेदरूप मेदरूप, अभिजायते अने छे बनता है ॥ २९॥

29-29. That blood combined with the air, water, light and the thermic element obtains solidity and gets converted into flesh. That, again, being ripened by its own heat and stirred up by that heat and getting combined with the quality of water and unctuous substances becomes the fat.

२९. वाय्वम्बुतेजसा-वाय्वग्नितेजसा (ख. त. व.)

.. वाय्वम्बु....पक्वमेव तत् ॥—शोणितं स्वाग्निना पक्वं जायुता च धनीकृतम् । तदेव मांसं जानीयात् स्थिरं भवति चेति नाम् ॥ (घ.)

पृथिव्यग्न्यानिलादीनां संघातः स्वोष्मणा कृतः ॥३०॥
स्वरत्वं प्रकरोत्यस्य जायतेऽस्थि ततो नृणाम् ।

स्वोष्मणा भेदनी पोतानी गरभीथी मेदकी अपनी ऊष्मासे, कृतः करा दीये बना, पृथिवी- पृथिवी पृथिवी, अग्नि- अग्नि अग्नि, अनिलादीनाम् अने वायु वगेरेने और वायु आदिका, संघातः समूह संघात, अस्य आ भेदनी इस मेदमें, स्वरत्वं कठोरता कठिनता, प्रकरोति करे छे उत्पन्न करता है, ततः तेथी उससे, नृणाम् मनुष्योंना मनुष्योंकी, अस्थि हड्डिका हड्डियां, जायते उत्पन्न थाय छे बनती हैं ॥ ३०३ ॥

30-30½. When the heat in the fat is combined with the proto-elements of earth, fire, air etc, it produces roughness and out of it is born the osseous element in men.

करोति तत्र सौषिर्यमश्त्रां मध्ये समीरणः ॥३१॥
मेदसस्तानि पूर्यन्ते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः ।
तस्मान्मज्जस्तु यः स्नेहः शुक्रं संजायते ततः ॥३२॥

तत्र ते उन, अस्थनाम् मध्ये हड्डिना मध्यमां हड्डियोंके मध्यमें, समीरणः वायु वायु, सौषिर्यम् छिद्र छिद्र, करोति करे छे उत्पन्न करती है, मेदसः मेदथी मेदसे, तानि ते छिद्रो वे छिद्र, पूर्यन्ते भरार्थ भरण छे भर जाते हैं, ततः तेथी इस लिए, स्नेहः स्नेहने स्नेहको, मज्जा मज्जा मज्जा, स्मृतः कहेवाला आवे छे कहा जाता है, तस्मात् ते उस, मज्जः तु मज्जाभांथी मज्जासे, यः स्नेहः ये स्नेह थाय छे जो स्नेह होता है, ततः तेथी उससे, शुक्रम् शुक्र शुक्र संजायते थाय छे उत्पन्न होता है ॥ ३१-३२ ॥

31-32. The air element makes pores inside the bones and fills them with fat. Hence it is that the marrow is called unctuous substance and from that unctuous substance in the marrow is produced the semen.

३०. स्वोष्मणा कृतः—ऊष्मणाकृतः (च. व.)

वाय्वाकाशादिभिर्भावैः सौषिर्यं जायतेऽस्थिषु ।
तेन स्रवति तच्छुक्रं नवात् कुम्भादिवोदकम् ॥३३॥

अस्थिषु अस्थियोंमां हड्डियोंमें, वायु- वायु वायु, आकाश- आकाश आकाश, भाविभिः वगेरे भादि, भावैः पदार्थोंधी भावोंसे, सौषिर्यम् सुषिन्ता सुषिरता, जायते उत्पन्न थाय छे उत्पन्न होती है, तेन तेनाधी उससे, ततः ते वह, शुक्रम् शुक्रने शुक्र, नवात् नवा नये, कुम्भात् घडामांथी घड़ेसे, उदकम् हव पानीनी भाइके जलकी तरह, स्रवति स्राव थाय छे निकलता है ॥ ३३ ॥

33. By the influence of air, ether and other proto-elements the bones become porous and from the pores the semen oozes out like water filled in a new pot.

स्रोतोभिः स्यन्दते वेहात् समन्ताच्छुक्रवाहिभिः ।
हर्षेणोदीरितं वेगात् संकल्पाच्च मनोभवात् ॥३४॥

मनोभवान् कामना कामके, संकल्पात् च संकल्पने लक्ष संकल्पके कारण, हर्षेण हर्षांथी हर्षसे, उदीरितम् उदीर्ण थयेलु ते शुक्र उदीर्ण वह शुक्र, समन्तात् समग्र समस्त, वेहात् वेहांथी शरीरसे, शुक्रवाहिभिः शुक्रवाही शुक्रवाही, स्रोतोभिः स्रोतो द्वारा स्रोतों द्वारा, वेगात् वेगांथी वेगके साथ, स्यन्दते अरे छे निकलता है ॥ ३४ ॥

34. Through the secretory channels it spreads into the entire body; and it gets released from its places in the body by the exhilaration of sexual desire born of love.

विलीनं घृतवज्रायामोष्मणा स्थानविच्युतम् ।
वस्तौ संभृत्य निर्याति स्थलाग्निस्त्रादिवोदकम् ३५)

३३. तेन-येन (फ.)

३४. समन्तात्-समेतं (च.)

३५. स्थलाग्निस्त्रादिवोदकम्-स्थलाग्निमिवोदकम् (छ. फ.)

व्यायाम- व्यायामनी व्यायामकी, कृष्णजा गरभीधी ऊष्मासे, घृतवत् धीनी पेठे घीकी तरह, बिल्लीनम् पीमणी पिघल कर, स्थानविद्युतम् स्थानधी ७५ थर्ष अपने स्थानसे स्थलित होकर, बस्तौ अने गरिभा और वस्त्रिमें, संभृत्य ओझुं थर्षने इकट्ठा होकरके, निम्बाव ढाणवाणा ढाड्ड, स्थळात् स्थणभाथी स्थानसे, उदकम् इव पाणीनी पेठे जलकी तरह, निर्वाति अहार नीकुणे जे बाहिर निकलता है ॥ ३५ ॥

35. It melts like ghee owing to the heat of the sexual-exertion and being released from its natural habitat gets collected in the seminal vesicles and then flows out like water from a higher to a lower region.

रसस्य सर्वदेहव्यापित्वम्—

व्यानेन रसघातुर्हि विक्षेपोचितकर्मणा ।

युगपत् सर्वतोऽजलं देहे विक्षिप्यते सदा ॥ ३६ ॥

विक्षेप- विक्षेपः विक्षेपरूप, उचितकर्मणा स्वाभाविक कर्मवाणा स्वाभाविक कर्मवाले, व्यानेन हि व्यान वायुधी व्यानसे, रसघातुः रसघातु रसघातु, सदा हमेशा नित्य, देहे देहभा देहमें, सर्वतः सर्व ठेकाण्डे सब ओर, अजलम् सतत निरन्तर, युगपत् ओझी साथे एक साथ, विक्षिप्यते पहुँचायाय छे पहुँचाई जाती है ॥ ३६ ॥

36. The nutrient fluid is circulated continually in the entire body at the same time by the Vyana vata, by virtue of its physiological function of spreading.

शरीरैकदेशे रोगोत्पत्तौ हेतुः—

क्षिप्यमाणः खवैगुण्याद्रसः सज्जति यत्र सः ।

करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः ॥ ३७ ॥

दोषाणामपि चैवं स्यादेकदेशप्रकोपणम् ।

३७. सज्जति—मज्जति थ ।

,. करोति विकृतिं तत्र खे वर्षमिव तोयदः—तस्मिन् विकारान् कुरुते विवर्धमिव तोयदः (व. द. व.)

३७.३. एकदेशप्रकोपणम्—तत्र देशे प्रकोपणम् (व.)

क्षिप्यमाणः व्यान वायुधी ओझ स्थानधी पीम स्थान पर पहुँचायातो व्यान वायुसे एक स्थानसे दूसरे स्थान पर पहुँचाया जाता, सः ते वह, रस रस, खवैगुण्यात् सोतेना दोषधी सोतेके वैगुण्यसे, यत्र जहाँ, सज्जति अटकी अथ छे रुकता है, तत्र तहाँ वहाँ, खे आकाशभा रेकते आकाशमें रुक जाता, तोयदः मेघ मेघ, वर्षम् इव जेम वृष्टि करे छे तेम जैसे वृष्टि करता है वैसे, विकृतिम् विकार विकृतिको, करोति करे छे पैदा करता है, एवम् च ओज प्रभाण्डे इसी तरहसे, दोषाणाम् दोषोना दोषोंका, अपि पथु मी एकदेश- ओझ प्रदेशभा एकदेशमें प्रकोपणम् प्रकोप प्रकोप, स्वात् साथ छे होता है ॥ ३७.३ ॥

37-37½. While being circulated, if this nutrient fluid accumulates at any one place in the body, owing to the morbidity of the circulatory passages, it causes pathological changes there, just as the cloud causes rain in the sky. The same is the case with the humors which become the cause of local morbid conditions.

जाठरामेः श्रेष्ठं, तस्यादनोपदेशश्च—

इति भौतिकधात्वन्नपकृणां कर्म भाषितम् ॥ ३८ ॥

इति आ प्रभाण्डे इस तरह, भौतिक- भौतिक अग्नि भौतिक अग्नि, धातु- धातुना अग्नि धातुकी अग्नि, अन्नपकृणाम् अने अन्न पायन करनेपर अग्निना और अन्न प्रकानेवाली अग्निके, कर्म कर्म कर्म, भाषितम् कहे जे कह दिये हैं ॥ ३८ ॥

38. Thus has been described the metabolic function of the thermic element in the five proto-elements.

अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पकृणामग्निषो मतः ।

तन्मूलास्ते हि तद्वृद्धिश्चयवृद्धिश्चयात्मकाः ॥ ३९ ॥

सर्वेषाम् अन्ना सब, पकृणाम् पायन करनेपर अग्निओभा अग्नियोंमें, अन्नस्य अन्नत्वं अन्नको, पक्ता

पाचन करनेवाली अग्नि पकानेवाली अग्नि, अधिपः श्रेष्ठ श्रेष्ठ, मतः गल्लेख छे मानी गई है, हि कारणके क्योंकि, ते तन्मूलाः तेओ तेना पर आधार राखनार छे वे उसके आधार पर रहनेवाली हैं, तत्-वृद्धि-क्षय- तेनी वृद्धि अने क्षयभी उसकी वृद्धि और क्षयके अनुसार, वृद्धिक्षयात्मकाः तेओना वृद्धि अने क्षय थाय छे वे वृद्धि और क्षयवाली होती हैं ॥ ३९ ॥

39. The gastric fire is considered the supreme king of all the metabolic agents in the body. They are all originated from it. Their waxing and waning are dependent upon the increase and decrease of the gastric fire.

तस्मात्तं विधिवद्युक्तैरन्नपानेन्धनैर्हितैः ।

पालयेत् प्रयतस्तस्य स्थितौ ह्यायुर्बलस्थितिः ४०

तस्मात् तेथी इस लिए, प्रयतः प्रयत्नशील मनुष्ये प्रयत्नशील पुरुष, विधिवत् विधिवत् विधि पूर्वक, युक्तैः उपयोग करेवा प्रयुक्त. हितैः हितकर, अन्न-पान- अन्नपानरूप अन्नपानरूप, इन्धनैः अणतलुथी इन्धनसे, तम् तेनुं उसका, पालयेत् रक्षायु करवुं पालन करे, तस्य तेनी उसकी, स्थितौ हि स्थिति पर स्थिति पर ही, आयुः- आयुष्य आयु, बलस्थितिः तथा अणनी स्थिति छे तथा बलकी स्थिति है ॥ ४० ॥

40. Therefore one should strive to preserve the gastric fire with the fuel of wholesome food and drink taken in the right manner. For in the proper maintenance of the gastric fire are based long life and vitality.

यो हि भुङ्क्ते विधिं त्यक्त्वा ग्रहणीदोषजान् गदान् ।
स लौल्याल्लभते शीघ्रं, वक्ष्यन्तेऽतः परं तु ते ॥ ४१ ॥

४१. त्यक्त्वा-मुक्त्वा (ड.)

यः हि नो मनुष्य ओ मनुष्य, लौल्यात् लौली देखुपतायी जिह्वालोलुपताके कारण, विधिम् विधिने विधिको, त्यक्त्वा छोड़ीने छोड़कर भुङ्क्ते लोभन करे छे भोजन करता है, सः ते वह, ग्रहणीदोषजान् अक्षीरदोषधी उत्पन्न थयेवा ग्रहणीदोषजनित, गदान् रोगोने रोगोंको, शीघ्रं शीघ्र शीघ्र लभते पावे छे प्राप्त करता है, अतः परम् दु दुवे पछी अब आगे, ते ते वे, वक्ष्यन्ते कहे जायेंगे ॥ ४१ ॥

If a man takes his food indiscriminately yielding to the desires of the palate he soon is afflicted with the disorders of the assimilatory system as a result thereof. These disorders will hereafter be described.

जाठगामेदुष्टिहेतवः —

अभोजनादजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् ।

असात्म्यगुरुशीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् ॥ ४२ ॥

विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्याधिकर्षणात् ।

देशकालतुर्वैषम्याद्वेगानां च विधारणात् ॥ ४३ ॥

दुष्यत्यग्निः, स दुष्टोऽन्नं न तत् पचति लब्धपि ।

अपच्यमानं शुक्तत्वं यात्यन्नं विषरूपताम् ॥ ४४ ॥

अभोजनात् भोजन न करवाथी अनशन, अजीर्ण अलुथी अजीर्ण, अतिभोजनात् अति भोजन करवाथी अतिभोजन, विषमाशनात् विषम भोजन करवाथी विषमाशन, असात्म्य- असात्म्य असात्म्य, गुरु- भारी गुरु, शीत- शीत ठंडा, अतिरूक्ष- अत्यंत रूक्ष अत्यंत रूक्ष, संदुष्ट- तथा दूषित तथा दूषित, भोजनात् भोजन करवाथी भोजनसे, विरेक- विरेचन विरेचन, वमन- वमन वमन, स्नेहविभ्रमात् तथा स्नेहना मिथ्या प्रयोगथी तथा स्नेहोंके गलत उपचारसे, व्याधिकर्षणात् रोगथी आवेली क्षीणताथा व्याधियों द्वारा कष्ट होनेसे, देश-काल- देश काल देश-काल, ऋतु- तथा ऋतुनी तथा ऋतुकी, वैषम्यात् विषमताथी विषमतासे, वेगानां अने वेगोने और वेगोंको, विधारणात् च रोकवाथी रोकनेसे, अग्निः अग्नि अग्नि, दुष्यति

४४. विषरूपताम्-विषतां च तद्य (न. य. घ. ङ.)

दूषित थाय छे दूषित होती है, दुष्टः सः दूषित थयेव ते दूषित हुई वह, लघु अपि लघु हलके, अन्न अन्न पक्ष अन्नको मी, न पचति पायन करते। नथी नहीं पकाती, अपच्यमानम् अने न पाकेलु नहीं पका हुआ, अन्न ते अन्न अन्न, शुक्लत्वम् आर्तुं अम्लता, विष-रूपताम् अने विषरूप और विषरूपताको, यावि अने छे प्राप्त होता है ॥ ४२-४४ ॥

42-44. By abstinence from food, indigestion, over-eating, irregular eating, taking unwholesome, heavy, cold, excessively dry and putrid articles of diet, by wrongful effects of purgation, emesis and oleation, by emaciation consequent upon disease or the incompatibility of country, climate or season or by the suppression of the natural urges, the gastric fire gets vitiated. The gastric fire, thus being vitiated, does not digest even the lightest of foods and the food being undigested, turns sour and acts like a poison.

अन्नविषस्य लिङ्गानि—

तस्य लिङ्गमजीर्णस्य विष्टम्भः सदनं तथा ।
शिरसो रुक् च मूर्च्छा च भ्रमः पृष्ठकटिप्रहः ॥४५॥
जृम्भाऽङ्गमर्दस्तृष्णा च ज्वरश्छर्दिः प्रवाहणम् ।
अरोचकोऽविपाकश्च,

विष्टम्भः विष्टम्भ, तथा सदनम् शिथिलता, शिरसः रुक् च माथानो दुर्भावा शिरदर्द, मूर्च्छा मूर्च्छा मूर्च्छा, भ्रमः हेर भ्रम, पृष्ठ-वांसे पीठ, कटि-अने कभर और कमरका, प्रहः पड्डावा जकड जाना, जृम्भा भगासा जम्भाई, अङ्गमर्दः अङ्ग भागवां अङ्ग तूटना, तृष्णा च तृष्णा प्यास, ज्वरः छर्दिः ज्वर उलटी ज्वर कै, प्रवाहणम् प्रवाहिका प्रवाहिका, अरोचकः अरुचि, अविपाकः अने अपयो छे और

४५. विष्टम्भः सदनं तथा-विष्टम्भोऽङ्गमर्दः सीदति (त.)

अपचन ये, तस्य ते तस्य, अजीर्णस्य अजीर्णस्य अजीर्णस्य, लिङ्गम् लक्षणम् छे लक्षण है ॥ ४५ ॥

45-45. The symptoms of this type of indigestion are intestinal stasis, asthenia, headache, fainting, giddiness, stiffness of the back and waist, pendiculation, body-ache thirst, fever, vomiting, dysentery, anorexia and mis-digestion.

पित्तादिविषस्य लिङ्गानि—

घोरमद्यविषं च तत् ॥४६॥
संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान् ।
जनयत्यम्लपित्तं च पित्तजांश्चापरान् गदान् ॥४७॥

तत् च अने ते और वह, घोरम् अयं डर भयंकर, अन्नविषम् अन्नविष अन्नविष, पित्तेन पित्तनी साथे पित्ते, संसृज्यमानम् भगता मिलकर, दाहम् दाह दाह, तृष्णाम् तृष्णा प्यास, मुखामयान् भेदना रोगे मुख-रोग, अम्लपित्तम् च अने अम्लपित्त और अम्लपित्त, अपरान् च तथा भीम तथा अन्य, पित्तजान् पित्तजन्य पित्तजनित, गदान् रोगेने म्याधियोको, जनयति उत्पन्न करे छे पैदा करता है ॥ ४६-४७ ॥

46-47. That is a severe type of food-poisoning which when combined with the pitta, produces burning, thirst, diseases of the mouth, acid dyspepsia and other disorders of pitta.

यक्ष्मपीनसमेहादीन् कफजान् कफसङ्गतम् ।
करोति वातसंसृष्टं वातजांश्च गदान् बहून् ॥४८॥

कफसङ्गतम् ते अन्नविष डरनी साथे भगता कफसे मिलकर, कफजान् डरनी कफजन्य, यक्ष्म-राजयक्ष्मा राजयक्ष्मा, पीनस-पीनस पीनस, मेहादीन् अने प्रमेह वगैरे और मेहादिको, वातसंसृष्टम् अने वातनी साथे

४७. संसृज्यमानं पित्तेन दाहं तृष्णां मुखामयान्-पित्तेन सह संसृष्टं तृष्णादाहमुखामयान् (ध. व.)

४८. गदान् बहून्-अपरान् गदान् (क. घ. ङ. व.)

भणता और वायुसे मिलकर, अपरान् भीम अन्य, वातजान् वातजन्य वातजन्य, गदान् च व्याधियोने व्याधियोंको, करोति करे छे करता है ॥ ४८ ॥

48. When combined with the kapha, it produces consumption, coryza, urinary disorders and other disorders of kapha and if combined with morbid vata, it causes multifarious disorders of vata.

मूत्ररोगांश्च मूत्रस्थं कुक्षिरोगान् शकृद्गतम् ।
रसादिभिश्च संसृष्टं कुर्याद्रोगान् रसादिजान् ॥ ४९ ॥

मूत्रस्थम् ते अन्नविष मूत्र साथे भणता मूत्रसे मिलकर, मूत्ररोगान् मूत्रना रोगे। मूत्ररोगोंको, शकृद्गतम् भण साथे भणता मलसे मिलकर, कुक्षिरोगान् कुक्षिना रोगे। कुक्षिरोगोंको, रसादिभिः अने रस वगेरे साथे और रसादिकोंसे, संसृष्टम् भणता मिलकर, रसादिजान् रस वगेरेथी भणता रसादिजन्य, रोगान् रोगे।ने रोगोंको, कुर्यात् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करता है ॥ ४९ ॥

49. If the toxic matter becomes localised in the urinary passage it causes urinary disorders. if localised in the feces, it causes affections of the colonic region, if localised in the nutrient fluid, it causes diseases born of the morbidity of the nutrient fluid.

विषमतीक्ष्णाग्नेः कर्म—

विषमो धातुवैषम्यं करोति विषमं पचन् ।
तीक्ष्णो मन्देन्धनो धातून् विशोषयति पावकः ॥ ५० ॥

विषमः विषम विषम, पावकः अग्नि अग्नि, विषमम् विषम रीते विषम रूपसे, पचन् पाचन करते। पाचन करती हुई, धातुवैषम्यम् धातुनी विषमता

धातुकी विषमता, करोति करे छे करती है, तीक्ष्णः अने तीक्ष्ण अग्नि और तीक्ष्ण अग्नि, मन्देन्धनः आहार-रूप औष्ठु भणता भणवाथी आहाररूप इन्धनके कम होनेसे, धातून् धातुओंने धातुओंको, विशोषयति सुखावे छे सुखाती है ॥ ५० ॥

50. The irregular condition of the gastric fire, digesting the food irregularly leads to the discordance of body-elements; and the acute condition of the gastric fire, if supplied with meagre fuel, consumes the body-elements themselves.

समाग्नेर्दुर्बलाग्नेश्च कर्म—

युक्तं भुक्तवतो युक्तो धातुसाम्यं समं पचन् ।

युक्तः समान अग्नि सम अग्नि, युक्तम् समान सम, भुक्तवतः भोजन करनेवाला अन्नभुं भोजन किये हुए पुरुषके अन्नका, समम् समान रीते सम रूपसे, पचन् पाचन करते। पाचन करती हुई, धातुसाम्यम् धातुनी समानता करे छे धातुसाम्य उत्पन्न करती है ।

50. And the normal condition of the gastric fire if fed with the proper kind of food, digests it properly and maintains the concordance of body-elements.

दुर्बलो विदहत्यन्नं तद्यात्यूर्ध्वमधोऽपि वा ॥ ५१ ॥

दुर्बलः मंद अग्नि दुर्बल अग्नि, अन्नम् अन्नने अन्नका, विदहति विदग्ध करे छे विदाह करती है, तद्य ते वह, ऊर्ध्वम् उपर ऊपर, अधः अपि वा ऊ नीचे या नीचेको भी, याति गत्य छे जाता है ॥ ५१ ॥

51. The weak gastric fire misdigests the food that either goes up or down the alimentary tract.

ग्रहणीगदस्य सामान्यलक्षणम्—

अधस्तु पक्वमामं वा प्रवृत्तं ग्रहणीगदः ।

उच्यते सर्वमेवान्नं प्रायो ह्यस्य विदह्यते ॥५२॥

अधः तु नीचे नीचेको, प्रवृत्तम् प्रवृत्त थयेव प्रवृत्त हुआ, पक्वम् पाकेवा पक्वा, आमम् वा के अपक्व मल या कच्चा मल, ग्रहणीगदः ग्रहणीरोग, उच्यते उहेनाय छे कहाता है, अस्य हि ऐतुं इसका, सर्वम् एव सधुं समी, अन्नम् अन्न अन्न, प्रायः धातुं प्रायः, विदह्यते विदग्ध थाय छे विदग्ध होता है ॥ ५२ ॥

52. The condition, in which the mixture of digested and undigested food flows downwards, is called the assimilation-disorder though all the food is misdigested generally in assimilation disorders.

अतिस्पृष्टं विबद्धं वा द्रवं तदुपवेश्यते ।

तृष्णारोचकवैरस्यप्रसेकतमकान्वितः ॥५३॥

तृष्णा- तृषा प्यास, अरोचक- अरुचि अरुचि, वैरस्य- विरसता विरसता, प्रसेक- लाणुं उरुं लाला प्रसेक, तमकान्वितः अने तमकश्वासस्थी युक्त रोगी और तमकश्वासायुक्त रोगी, अतिस्पृष्टम् अति ढीला अत्यंत ढीला, विबद्धम् अंधाधैला बंधा हुआ, द्रवम् वा के द्रवरूप या द्रवरूप, तत् ते भोजने उस मलको, उपवेश्यते त्याग करे छे त्यागता है ॥ ५३ ॥

53. The patient passes stools which are large and hard or liquid. He is afflicted with thirst, anorexia, dysgeusia, ptyalism and asthma;

शूनपादकरः सास्थिपर्वरुक् छर्दनं ज्वरः ।

लोहामगन्धिस्तिकाम्ल उद्गारश्चास्य जायते ॥५४॥

शूनपादकरः सायपगमां सोभनागौ पैरमें तथा हाथोंमें शोथवाला, सास्थिपर्वरुक् अस्थि तथा पर्वमां नेटनावागौ हड्डियों और पर्वोंमें रुजायुक्त, छर्दनम् उदरी

५४. लोहामगन्धि-लोहानुगन्धिः (घ)

कै. ज्वरः ज्वर ज्वर, लोह- लोहाना जेवा लोहेकीसी, आमगन्धिः तथा आम मांसना जेवा अंधनाणा तथा आम मांसके सदा गन्धसे युक्त, तिकाम्लः उडवा अने आटा कड़वी और अम्ल, उद्गारः च ओडकार उकार, अस्य ऐने इसको, जायते थाय छे आती हैं ॥ ५४ ॥

54. also edema of the hands and feet, pains in the bones and the joints, vomiting and fever; he suffers from bitter and acid eructations exuding the smell of metal and raw meat.

ग्रहणीगदस्य पूर्वरूपम्—

पूर्वरूपं तु तस्येदं तृष्णाऽऽलस्यं बलक्षयः ।

विदाहोऽन्नस्य पाकश्च चिरात् कायस्य गौरवम् ॥५५॥

तस्य तेनां उसके तृष्णा तृषा प्यास, आलस्यम् आलस आलस, बलक्षयः भजनो क्षय कमजोरी, अन्नस्य अन्नने अन्नका, विदाहः विदाह विदाह, चिरात् तथा लागे वधते और देरसे, पाकः च पाके पक्का, कायस्य तथा शरीरतुं और शरीरका, गौरवम् भारेपणुं भारीपन, इदम् तु आ ये, पूर्वरूपम् पूर्वरूप छे पूर्वरूप हैं ॥ ५५ ॥

55. The premonitory symptoms of this condition are—thirst, torpor, loss of strength, misdigestion or delayed digestion of food and heaviness of body.

ग्रहण्याः स्थानं कर्म च—

अश्वघिष्ठानमन्नस्य ग्रहणाद्ग्रहणी मता ।

नाभेरपर्यग्निबलेनोपष्टब्धोपबृंहिता ॥५६॥

अपक्वं धारत्यन्नं पक्वं सृजति पार्श्वतः ।

दुर्बलाग्निबला दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति ॥५७॥

अग्नि- अग्निना अग्निका, अधिष्ठानम् अधिष्ठानने अधिष्ठानके, अन्नस्य अन्ननुं अन्नका, ग्रहणाद्

५६. नाभे.....बृंहिता-नाभेरपरि सा अग्निबलोपस्तम्भवृंहिता ।

(ख. घ. ज. त.)

५७. 'बला दुष्टा त्वाममेव विमुञ्चति'-बलादुष्टादाममेव विमुञ्चति (ख.)

॥ दुर्बलाग्निबला दुष्टा-दुर्बलाग्निबलादुष्टा (घ.)

अक्षु क्रवाथी ग्रहण करनेसे, ग्रहणी अक्षुली ग्रहणी, मत्ता भूनेल से माना गया है, सा हि ते वह, अग्नि-बलेन अग्निना जलथी अग्निके बलसे, उपवृद्धा रहेली धारण की हुई. उपवृद्धिता तथा पोषण पावती और पुष्ट की हुई, नामे: न.भिनी नाभिके, उपरि उपर ऊपर, अपक्व अपक्व अपक्व, अन्नम् अन्नने अन्नका, धारयति धारण करे से धारण करती है, पक्वम् च तथा पक्व अन्नने और पक्व अन्नको पार्श्वतः पश्चान्ना भागथी वाजुमे, सृजति त्याग करे से छोड़ती है, दुर्बल-अग्निबला अग्निनुं जल दुर्बल होवाथी अग्निबलके दुर्बल होनेसे, दुष्टा दूषित अथेष्टी ते दूषित हुई वह, आमम् एव अपक्व अन्नने न कच्चे अन्नको ही, विमुञ्चति तत्ते से त्याग देती है ॥ ५६-५७ ॥

56-57. The seat of the digestive fire, owing to its action of absorption of the food, is called the organ of assimilation. It is situated above the umbilical region and is supported and strengthened by the gastric fire. It retains the food till it is fully digested and discharges it on completion of digestion into the large intestines situated on either side of the abdomen. But if it is vitiated by the weakness of gastric fire, it lets go even undigested food.

ग्रहणीरोगस्य मेदाः—

वातात् पित्तात् कफाच्च स्यात्तद्रोगस्त्रिभ्य एव च ।
हेतुं लिङ्गं रूपमेदाश्च शृणु तस्य पृथक् पृथक् ॥ ५८ ॥

तत् ते वह, रोगः रोग, वातात् वातथी वातसे, पित्तात् पित्तथी पित्तसे, कफात् च तथा कफथी तथा कफसे, त्रिभ्यः एव च अने त्रिभूथी पणु थाय से और सन्निपातसे भी होता है, तस्य तेनां उसके, हेतुम् कारण हेतु, लिङ्गम् लक्षण, रूपमेदान् तथा पूर्वरूपना भेद और पूर्वरूपमेद, पृथक् पृथक् पृथक् पृथक् अलग अलग, शृणु साधनो सुनो ॥ ५८ ॥

५८. रूपमेदान्-चिकित्सां च (ख. ग. श. ड. ञ. व.)

58. Assimilation disorders result from morbid vata or pitta or kapha individually, or also from the combined discordance of all the three. Now listen to the etiology, differential diagnosis and symptoms of each of these types separately.

वातग्रहणीरोगस्य निदानलक्षणे—

कटुतिक्तकषायातिरूक्षशीतलभोजनैः ।

प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः ॥ ५९ ॥

करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः ।

तस्यान्नं पच्यते दुःखं शुक्लपाकं खराङ्गता ॥ ६० ॥

कण्ठास्यशोषः शुचृण्णा तिमिरं कर्णयोः स्वनः ।

पार्श्वोरुवङ्गणग्रीवारुजोऽभीक्ष्णं विसृचिका ॥ ६१ ॥

हृत्पीडा काश्यदौर्बल्यं वैरस्यं परिकर्तिका ।

गृद्धिः सर्वरसानां च मनसः सदनं तथा ॥ ६२ ॥

जीर्णे जीर्यति चाध्मानं भुके स्वास्थ्यमुपैति च ।

स वातगुल्महृद्रोगप्लीहाशङ्की च मानवः ॥ ६३ ॥

धिराहुःखं द्रवं शुष्कं तन्वामं शब्दफेनवत् ।

पुनः पुनः सृजेद्वर्चः कासश्वासादितोऽनिलात् ॥ ६४ ॥

अनिलात् वातिक अक्षुलीभा वातिक ग्रहणीमें, कटु-कटु कटु, तिक्त-तिक्त तिक्त, कषाय-कषाय कषाय, अतिरूक्ष-अतिरूक्ष अतिरूक्ष, शीतल-अने शीतल और ठंडे, भोजनैः भोजनेथी भोजनसे, प्रमित-अल्प भोजन कम खानेसे, अनशन-उपवास अनशनसे, अत्यध्व-अति प्रवास अधिक मार्ग चलनेसे, वेगनिग्रह-वेग रोकवा वेगविधारणसे, मैथुनैः अने मैथुनथी और मैथुनसे, कुपितः कुपित अथेष्टी कुपित, मारुतः वायु वायु, अग्निम् अग्निने अग्निको, संछाद्य ढाँडीने ढाँककर, मन्दम् मंद मंद, करोति करे से करती है, तस्य तेनुं उसका, अन्नम् अन्न अन्न, शुक्ल-पाकम् अम्लपाकवाणु अम्लपाकवाला होकर, दुःखम् कष्टथी कष्टसे, पच्यते

५९. शीतलभोजनैः-शीताल्पभोजनैः (घ. ञ.)

६०. करोति कुपितो मन्दमग्निं संछाद्य मारुतः-मारुत, कुपितो वहि मंडल कुरुते गदान् (घ. त. थ.)

६१. रजोऽभीक्ष्णम्-रजभीक्ष्णम् (व.)

पथे छे पकता है, खराबता अंग रक्ष थाय छे शरीर खुरदरा होता है, कण्ठ-मांस-शोषः भला तथा भुजने। शोष कण्ठ और मुखका शोष, क्षुब्ध भुधा मूत्र, मृष्णा तथा प्यास, तिमिरम् तिमिर तिमिररोग, कर्णयोः क्षान्भा क्षान्भोर्मे, स्वनः अवाज धनि जमीक्ष्णम् निरन्तर वारवार, पार्श्व-पक्ष्मा पार्श्व, ऊरु-साधन ऊरु, वक्ष्ण वक्ष्ण वक्ष्ण, ग्रीवारुजः अने गरदनमा पीडा और गरदनमें पीडा, विसृष्टिका विसृष्टिका विसृष्टिका, हृत्पीडा हृत्पीडा पीडा हृदयमें पीडा, कार्य-कृतता कृतता, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता, वैरस्य भुधनी विरसता विरसता, परिकर्तिका परिकर्तिका परिकर्तिका, सर्वरसानाम् सधना रसोभा सब रसोंमें, गृद्धिः च क्षोभुपता लोभुपता, मनसः मननी मनकी, सदनम् शिथिलता शिथिलता, तथा जीर्ण तथा अन्न पथी तथा पथी तथा अन्नके जीर्ण होने पर, जीर्यति च अने पथतुं होय त्परे और पकते समय, आधमानम् आधमान थाय छे आधमान होता है, भुक्ते तेभ्य बेज्जन कथा पथी तत्त एवं भोजन करने पर तत्कालमें, स्वास्थ्यम् शोभी स्वस्थताने रोगी स्वास्थ्यको, उपैति च पार्श्वे छे प्राप्त करता है, सः मानवः च अने ते भुज्यने और वह पुरुष, वातगुल्म वातगुल्म वातगुल्म, हृद्रोग-हृदय-शोभ हृदयरोग, स्त्रीह-अने स्त्रीहानी और स्त्रीहानी, आशङ्की च आशङ्का रहे छे आशङ्का कानेवाला होता है, कास-अने उधरस और कास, श्वास-तथा श्वासथी तथा श्वासवे, अर्धितः पीडते ते पीडित होता हुआ वह, द्रवम् प्रवाही द्रव, शुष्कम् सूडे सूखा, तनु-आमम् पातगे। कथे। पतका कथा, शब्द-फेनवत् अवाज अने झीझुपाणो। शब्द और झागसे युक्त चर्चः भण मल, चिरात् अजी वारे देखे, पुनः पुनः तेभ्य वारवार एवं पुनः पुनः, दुःखम् कष्टपी कष्टसे, सृजेत् त्याग करे छे त्यागता है ॥ ५९-६४ ॥

59-64. By pungent, bitter, astringent, very dry and cold articles of diet, or measured and limited diet, by fasting, excessive wayfaring, suppression of the natural urges and excessive sexual indulgence, the

vata, gets provoked and shrouding the gastric fire, renders it weak. In such a condition the food is digested painfully. There is acid fermentation, roughness of limbs, dryness of throat and mouth, increase of hunger and thirst, faintness, noises in the ear and frequent attacks of pain in the sides, thighs, groins and the neck. There is acute gastro-intestinal irritation cardiac pain, emaciation, debility, dysgeusia, griping pain, craving for all kinds of tastes, asthenia of the mind, distension of stomach during and at the end of digestion, and relief after taking food. The condition of the patient may lead to a suspicion of gulma of the vata type, stomach-disorder or splenic disorder. In condition due to vata, the patient passes stools frequently with painful straining for a long time and accompanied with sounds. The stools are liquid, dry thin, undigested and frothy; and the patient is afflicted with cough and dyspnea.

पित्तप्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

क जीर्णविदाह्यमलक्षाराद्यैः पित्तभूस्वणम् ।

अग्निमाप्लावयदन्ति जलं तप्तमिवानलम् ॥ ६५ ॥

कटु-कटु कटु, अजीर्ण-अपक्व अजीर्ण, विदाहि-विदाही विदाही, अम्ल-आटा अम्ल, क्षाराद्यैः तथा क्षार क्षाराद्यै तथा क्षाराद्यै, वक्ष्णम् वक्ष्ण गयेधु वक्ष्णित, पित्तम् पित्त पित्त, तप्तम् जल तपेधु जिह तप्त तप्त, जलम् पाणी जल, अम्लम् इव अग्निमे पक्षाणी तेना नाश करे छे तेभ अग्निको आच्छातकर उत्पत्ति नष्ट करता है उसी तरह, अग्निम् अग्निमे अग्निमे, अग्निमे

६५. अग्निमाप्लावयदन्ति-आप्लावयदन्ति (व. ब. क. ब.)

आप्लावयत् पलाण्डिने आप्लुतकर, हन्ति क्षुणे छे नष्ट करता है ॥ ६५ ॥

65. The pitta, getting provoked as a result of taking pungent, irritant, acid or alkaline articles of diet, or by pre-digestion meals, submerging the gastric fire, impairs its action just as hot water extinguishes the fire.

सोऽजीर्णं नीलपीताभं पीताभः सार्यते द्रवम् ।
पूत्यम्लोद्गारहृत्कण्ठदाहारुचित्पित्तः ॥ ६६ ॥

पूति- दुर्गन्धी दुर्गन्धयुक्त, अम्ल- तथा अम्ल तथा अम्ल, उद्गार ओऽकार उद्गार, हृत्- हृत् हृत्, कण्ठ- तथा कंठम् तथा कंठम्, दाह- दाह दाह, अरुचि- अरुचि अरुचि, नृत् अने तथाथी और व्याससे, अर्दितः पीडित पीडित, पीताभः तेभ्यः पीण्डा कतिवाणो एवं पीली आभावाला, सः ते वद, अजीर्णम् अपक्व अपक्व, नील-पीत-आभम् नीला अने पीणा रंगवाणो नील और पीले रंगके, द्रवम् द्रव पदार्थने। द्रवको, सार्यते त्याग करे छे त्यागता है ॥ ६६ ॥

66. The patient passes undigested and liquid, bluish or yellowish stools and develops an icteric tinge, offensive acid eructations, heart-burn, throat-burn, anorexia and thirst.

कफप्रहणीगदस्य निदानलक्षणे—

गुर्वतिस्निग्धशीतादिभोजनादतिभोजनात् ।

भुक्तमात्रस्य च स्वप्नादन्त्यग्निं कुपितः कफः ॥ ६७ ॥

गुरु- गुरु भारी अतिस्निग्ध- अतिरिद्धवाणा अत्यंत स्निग्ध, शीतादि- शीत पत्यादि ठंडे आदि, भोजनात् भोजनथी भोजनसे, अतिभोजनात् अतिशय भोजनथी अत्यंत भोजनसे, भुक्तमात्रस्य च भोजन करीने तत्त भोजन करनेके बाद तुरंतही, स्वप्नात् सुप्ताथी सोनेसे, कुपितः कुपित थयेथो कुपित, कफः कफ कफ, अग्निम् अग्निने अग्निको, हन्ति क्षुणे छे नष्ट करता है ॥ ६७ ॥

६६. पूत्यम्ल-अत्यम्ल (व.)

67. By indulgence in heavy, very unctuous, cold and other similar articles of diet, or in over-eating or sleeping immediately after meals, the kapha getting provoked, impairs the gastric fire.

तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृत्क्षालच्छर्द्यरोचकाः ।

आस्योपदेहमाधुर्यकामष्टीवनपीनसाः ॥ ६८ ॥

हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु ।

दुष्टो मधुर उद्गारः सदनं स्त्रीष्वहर्षणम् ॥ ६९ ॥

भिन्नामश्लेष्मसंसृष्टगुरुवर्चःप्रवर्तनम् ।

अकृशस्यापि दौर्बल्यमालस्यं च कफात्मके ॥ ७० ॥

कफात्मके कृथी थथैव अक्षुणीमां कफजन्य प्रह-
णीमें, तस्य तेने उसको, अन्नम् अन्न अन्न, दुःखम् कृथी कष्टसे, पच्यते पचे छे पचता है, हृत्क्षाल-
मेऽण मिचली, छर्दि- उलटी के, अरोचकाः अरुचि अरुचि,
आस्य- उपदेह- मुभनी अंदर भेदथी क्षिप्तपक्षु मुखके
अन्दरसे मललितता, माधुर्य- मधुरता मधुरता, कास-
उधरस खांसी, छीवन- थूंक आवपुं थूंक आना,
पीनसाः अने पीनस थाय छे और पीनस होते हैं,
हृदयम् हृदय हृदयको, स्त्यानम् भारी पदार्थथी
भरायेथुं स्त्यान, उदरम् अने पेटने और उदरको,
स्तिमितम् अंधारि गथैथुं स्तिमित गुरु च तथा भारे
और भारी, मन्यते माने छे मानता है, उद्गारः
ओऽकार उद्गार, दुष्टः दुष्ट दूषित, मधुरः तथा मधुर
आवे छे और मीठी आती है, सदनम् तेभ्यः शिथिलता
एवं शिथिलता, स्त्रीषु स्त्रीयोमां स्त्रियोंमें, अहर्षणम्
अप्रहर्ष अप्रहर्ष, भिन्न-आम- पातणो, अपक्व भिन्न,
आम, श्लेष्म- कृथी कफसे, संसृष्ट- युक्त मिश्रित,
गुरुवर्चः- भारे भणनी भारी मलकी, प्रवर्तनम् प्रवृत्ति
प्रवृत्ति, अकृशस्य अने कृश न थवा छता और कृश न
होते हुए, अपि पक्षु भी, दौर्बल्यम् नभणार्थ दुर्बलता,
आलस्यम् तथा आलस तथा आलस्य, भवति थाय
छे होते हैं ॥ ६८-७० ॥

७०. संसृष्ट-भूयिष्ठ (व.)

68-70. The food is digested with difficulty and the patient suffers from nausea, vomiting and anorexia. There is increased secretion and sweet taste in his mouth; he is afflicted with cough, ptyalism and coryza; he feels as if his stomach is putrified and his abdomen becomes rigid and heavy. He has sweet and unpleasant eructations. There is asthenia impotency and the flow of loose, undigested and heavy stools mixed with mucus. There is weakness despite the lack of emaciation and malaise in assimilation-disorder of the kapha type.

विषमाग्नादीनां ग्रहणीरोगेऽन्तर्भावः—

यश्चाग्निः पूर्वमुद्दिष्टो रोगानीके चतुर्विधः ।
तं चापि ग्रहणीदोषं समवर्जं प्रचक्ष्महे ॥७१॥

पूर्वम् पूर्वं प्रथम, रोगानीके रोगानीकाध्यायम् ।
रोगानीक अध्यायमे, यः च नो जो, चतुर्विधः आर
प्रकारेण चार प्रकारकी, अग्निः अग्नि अग्नि, उद्दिष्टः
उद्दिष्टो छे कहती है, तम् अपि तेने पक्ष उसको भी,
समवर्जम् समाग्निने छोड़ीने समाग्निको छोड़कर,
ग्रहणीदोषम् ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, प्रचक्ष्महे उद्दिष्टो
छीछे कहते हैं ॥ ७१ ॥

71. The gastric fire which has been described by me previously in the chapter on disorders (Vimana VI), as of four kinds, I declare to be, also the cause of assimilation-disorders, with the exception among them of the one variety which is described as the normal gastric condition.

साग्निपातिकग्रहणीरोगस्य निदानलक्षणे—

पृथग्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिङ्गसमागमे ।
त्रिदोषं निर्दिशेत्तेषां मेघजं शृण्वतः परम् ॥७२॥

७२. मेघजं शृण्वतः परम्—अतो वक्ष्यामि मेघजम् (ग. व. ब.)

पृथक् पृथक् पृथक् पृथक्, वातादि- वातादिना
वातादिकके, निर्दिष्ट- उद्दिष्टां कहे गये, हेतु- कारण हेतु,
लिङ्ग- तथा लक्षणोन्मा और लक्षणोंके, समागमे आगमे
थता एकत्र मिलनेसे, त्रिदोषम् अदृष्टीरोगने त्रिदोष-
अन्य ग्रहणीरोगको त्रिदोषजन्य, निर्दिशेत् उद्दिष्टो समझे,
तेषाम् तेषां उनकी, मेघजम् औषध औषध, अतः
परम् उद्दिष्टो अब आगे, शृणु सांख्यो सुनो ॥७२॥

72. That should be regarded as the condition of humoral tridiscordance where there is a combination of all the causes and symptoms which have been described as characteristic of vata, pitta and kapha individually. Now hear the treatment.

आमग्रहण्याचिकित्सा—

ग्रहणीमाधितं दोषं विदग्धाहारमूर्च्छितम् ।
सविष्टम्भप्रसेकार्तिविदाहारचिगौरवैः ॥७३॥
आमलिङ्गान्वितं दृष्ट्वा सुखोष्णेनाम्बुनोद्धरेत् ।

ग्रहणीम् अदृष्टीने ग्रहणीमें, आधितम् आश्रय
उरीने आधित, विदग्धाहार- विदग्ध आहारथी विदग्ध
आहारसे, मूर्च्छितम् युक्त थयेला युक्त, दोषम् दोषने
दोषको, सविष्टम्भ- विष्टम्भ विष्टम्भ, प्रसेक- बाधाआव
लालाप्रसेक आर्ति- पीडा पीडा, विदाह- विदाह विदाह,
अरुचि- अरुचि अरुचि, गौरवैः अने गौरव भारीपव,
आमलिङ्गान्वितम् आ आमलक्षणेथी युक्त इन आम-
लक्षणोंसे युक्त, दृष्ट्वा देखने देखकर, सुखोष्णेन नवशेका
सुहाते हुए गरम अम्बुना पाणीथी जलसे, उद्धरेत् तेनुं
निर्द्धरेत् उद्धरेत् उनका निर्हरण करे ॥ ७३ ॥

73-73½. Finding that the patient's organ of assimilation has become the seat of morbidity and contains accumulation of misdigested food, and that he is afflicted with intestinal stasis, ptyalism,

७३. गौरवैः—गौरवम् (ब.)

७३½. दृष्ट्वा—दृष्ट्वा (ब.)

colic, burning, anorexia and heaviness and knowing them to be signs of chyme-morbidity, the physician should administer emesis in genially warm water.

फलानां वा कषायेण पिप्पलीसर्वपैस्तथा ॥७३॥
लीनं पक्वाशयस्थं वाऽऽप्यामं स्नात्वं सदीपनैः ।
शरीरानुगते सामे रसे लङ्घनपाचनम् ॥७५॥

फलानाम् अथवा भीठनीया वा मैनफलके, कषायेण वा क्वाथेयी कषाये, तथा पिप्पली- तेभा पीपर पिप्पली, सर्वपैः अने सरसवने। कडक नाथी वमन करायुं और सरसोका कल्क डालकर वमन करावे। लीनम् अथवा लीन थयेया या लीन, पक्वाशयस्थम् वा ३ पक्वाशयभा रडेया या पक्वाशयमें स्थित हुए, आमम् आमदोषने आमदोषको, सदीपनैः दीपन द्रव्येयी युक्त औषधेयी क्षीपन द्रव्येवाली औषधम्, स्नात्वं गडार डाढवे। निकाले, सामे रसे आमदोषयुक्त रस आमयुक्त रसके, शरीरानुगते शरीरभा व्याप्त थये। डोय ते। शरीरमें पहुंचने पर, लङ्घन- दधन लंघन, पाचनम् तथा पाथन आपयुं और पाचन देवे ॥ ७४-७५ ॥

74-75. Or with the decoction of emetic-nut or long pepper and rape seeds in similar fashion. If the morbid chyme is liquefied, or is lying in the colon undigested, the patient should be purged by means of stimulant drugs. If the morbid chyme be spread in the body along with the nutrient fluid, the patient should be made to fast and given digestive drugs.

विशुद्धामाशयायास्मै पञ्चकोलादिभिः शृतम् ।
दद्यात् पेयादि लङ्घनं पुनर्योगांश्च दीपनान् ॥७६॥

विशुद्ध- शुद्ध थयेया शुद्ध हुए, आमाशयाय आमाशयवाला आमाशयवाले, अस्मै अने इसको, पञ्चकोलादिभिः पंचकोल वजरेयी पंचकोलादिसे, शृतम् सिद्ध करेया सिद्ध, पेयादि पेया वजरेनु पेया आदि, लघु अन्नम्

लघु भोजन लघु अन्न, पुनः च अने वणी और फिर दीपनान् दीपन क्षीपन, योगान् योगे। योग, दद्यात् आपवा देवे ॥ ७६ ॥

76. When his stomach has been thus cleansed he should be given thin gruel prepared with the pentad of jujube group of drugs as well as light foods and digestive-stimulant preparations.

वातप्रहण्याधिकित्साक्रमः —

स्नात्वा तु परिपक्वामं मारुतग्रहणीगदम् ।
दीपनीययुतं सर्पिः पाययेताल्पशो भिषक् ॥७७॥

मारुतग्रहणीगदम् वातग्रन्थ अहलीरोगने वातग्रहणीरोगको, तु ते। तो, परिपक्वामम् गेभा आभ पाडी गयेया अे अेवे। जिसका आमदोष पक्क हुआ है ऐसा ज्ञात्वा अहलीने जानकर, भिषक् वैद्य वैद्य, दीपनीययुतम् दीपनीय द्रव्येयी युक्त क्षीपनीय औषध-युक्त, सर्पिः धृत घी, अल्पशः थोडा थोडा थोड़ा थोड़ा, पाययेत पायुं पिलावे ॥ ७७ ॥

77. On finding the chyme to have fully ripened and the gastric disorder to be of the vata type, the physician should administer, in a small dose, the ghee medicated with digestive stimulant drugs.

किञ्चित्सन्धुक्षिते त्वग्रौ सक्तविण्मूत्रमारुतम् ।
द्वयहं त्रयहं वा संक्षेप्य स्विन्नाभ्यक्तं निरुहयेत् ॥७८॥

अग्रौ अग्नि अग्निके, किञ्चित् अत्र। किञ्चित्, सन्धुक्षिते प्रदीप्त थता दीप्त होने पर, तु ते। तो, सक्त-विण्-मूत्र- अटकी गयेया भणभूत रुके हुए मलमूत्र, मारुतम् अने वायुवाला रोगीने और वायुवाले रोगीको, द्वयहम् अे दो, त्रयहम् ३ त्रयु द्विस या तीन दिन

७७. वृ-तम् (व.)

७८. सक्त-रक्त (न.)

॥ स्विन्नाभ्यक्तं-स्नेहाभ्यक्तं (य. फ.)

संखेय स्नेहन करावीने स्नेहन कराके, स्निग्धाम्यक्तम् स्नेहन तथा अभ्यङ्ग करावेद्य तेने स्वेदन तथा अभ्यङ्ग किये गये उसको, निरुद्धयेत् निरुद्ध अस्ति आपवी निरुद्ध वस्ति ठेवे ॥ ७८ ॥

78. When the gastric fire has been kindled to some extent, but the feces, urine and flatus have not yet been expelled, the patient should be oleated for two or three days, then subjected to sudation after preliminary inunction and then administered evacuative enema.

तत एरण्डतैलेन सर्पिषा तैल्वकेन वा ।
सक्षारेणानिले शान्ते स्रस्तदोषं विरेचयेत् ॥७९॥

सतः ते पछी उसके बाद, बनिले वायु वातके, शान्ते शांत भर्ता शांत होनेपर, स्रस्तदोषम् गेना दोष दीवा तथा छे ओवा रेओने जिसके दोष क्षिणिल हुए हों ऐसे रोगीको, एरण्डतैलेन और शिवा तैलधी एरण्ड तैलसे, सक्षारेण अथवा क्षारयुक्त या क्षारयुक्त, तैल्वकेन सर्पिषा वा तिल्वक धृतधी तिल्वक घृतसे, विरेचयेत् निरेचन आपवुं विरेचन करावे ॥ ७९ ॥

79. When the vata has been sedated, the patient with relaxed morbidity should be purged with either castor oil or the Tilwaka-ghee mixed with alkali.

शुद्धं रुक्षाशयं बद्धवर्चसं चानुवासयेत् ।
दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेन मात्रया ॥८०॥

शुद्धम् शुद्ध थयेला शुद्ध, रुक्षाशयम् रुक्ष आशय-
वाला रुक्ष आशयवाले, बद्धवर्चसम् च अने भल-
भक्षतावाला रेओने और मल्लवृद्धायुक्त रोगीको,
दीपनीय- दीपनीय दीपनीय, अम्ल- अम्ल अम्ल,
वातघ्न- अने वातघ्न द्रव्येधी एवं वातनाशक द्रव्यसे
सिद्धतैलेन सिद्ध करेद्य तैलधी सिद्ध तैलसे, मात्रया
मात्रा प्रमाणे योग्य मात्रामें, अनुवासयेत् अनुवासन
अस्ति आपवी अनुवासन करावे ॥ ८० ॥

80. If after the stomach has been cleansed, the stomach is devoid of unctuous quality and there is again constipation, unctuous enema should be given in proper dose with the oil medicated with drugs that are stimulative of the gastric fire and curative of vata.

निरुद्धं च विरिक्तं च सम्यक् चैवानुवासितम् ।
लघ्वन्नं प्रतिसंभुक्तं सर्पिरभ्यासयेत् पुनः ॥८१॥

निरुद्धम् च निरुद्धअस्ति पाभेद्य निरुद्धवस्ति
दिये, विरिक्तम् च विरेचन पाभेद्य विरेचन करावे,
सम्यक् सारी रीति अच्छी प्रकार, अनुवासितम् च एवं
अनुवासन पाभेद्य अनुवासन करावे गये, लघुवन्नम्
अने लघु अन्नम् और लघु आहार, प्रतिसंभुक्तम्
भोजन करेद्य सेवन करावे हुए रोगीको, पुनः दूरी फिर,
सर्पिः धृतने वीका, अभ्यासयेत् अभ्यास करावे
अभ्यासपूर्वक सेवन करावे ॥ ८१ ॥

81. The patient who has been thus purged and given evacuative and unctuous enemata should be fed on light foods and should again be given the systematic course of the ghee.

वातप्रहण्यां दशमूलायं घृतम्—

द्वे पञ्चमूले सरलं देवदारु सन्नागम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं चित्रकं हस्तिपिप्पलीम् ॥८२॥

शण्डीजं यवाञ्च कोलाञ्च कुलत्थानं सुषवीं तन्ना ।
पाचयेदास्तैलेन दध्ना सौवीरकेण वा ॥८३॥

चतुर्भागावशेषेण पचेत्तेन घृताढकम् ।
स्वर्जिकायावशूकाख्यौ क्षारौ दत्त्वा च युक्तितः ॥८४॥
सैन्धवौद्भिदसामुद्भिदानीं रोमकस्य च ।
ससौवर्चलपाक्यानां भगान्द्विपलिकान् पृथक् ॥८५॥

८२. पञ्चमूले-पञ्चमूल्यौ (क. घ.)

८३. सुषवीं-सुरभि (घ. घ.)

८४. पृथक्-मिथक् (घ.)

विनीय चूर्णितान् तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः ।
करोत्यग्निं बलं वर्णं वातघ्नं भुक्तपाचनम् ॥८६॥

इति दशमूलाद्यं घृतम् ।

हे मे दोनों, पञ्चमूले पञ्चमूल पञ्चमूल, सरल सरल, सनागरम् सूक्ष्मसहित सौष्ठवसहित, देवदार देवदार, पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूलना भण्डो पिप्पलीमूल, चित्रकम् चित्रक चित्रक, हस्तिपिप्पलीम् गजपीपर गजपिप्पल, शणबीजम् शणुनां पीप शणबीज, यवान् जौ, कोलान् भोर बेर, कुलत्थान् कुली कुली, तथा तथा तथा, सुष-
कीम् काण्ठीशरी आ द्रव्योने कालीजीरी इन द्रव्योको, आरनालेन काण्ठी आरनाल, दध्ना दही दही, सौवीरकेण वा के सौवीरकथी या सौवीरकसे पाचयेत् पकावत् पकावे चतुर्भाग-अवशेषेण यत्पुत्रांशं क्वाथ भाडी रहे त्पारे चौथाई शेष रहे तब, तेन तेनाथी उससे, सर्जिका- साण्धार सर्जिकार, यावश्चाक्यौ च तथा जवभार नामना और जौक्षार नामक, क्षारौ मे क्षार दोनों क्षार, युक्तिः युक्तिथी युक्तिपूर्वक, इत्वा भेगवीने मिलाकर, ससौवर्चलपाक्यानाम् संयुग अने भाउय लवणसहित सौचल और पाक्य लवणसहित, सैन्धव- सिंधालू सैन्धानमक, औदमिद- अंगडीलू उदमिद नमक, सामुद्र- समुद्रनुं गडुं सामुद्र नमक, बिडानाम् बिड लवण बिड नमक, रोमकस्य च अने भारी लू और रोमक नमक इनके, पृथक् दरेकना प्रत्येकके, द्विपलिकानाम् ८-८ तोला ८-८ तोले, भागान् भाग भागोको, चूर्णितान् यूर्णुं करीने चूर्णकर विनीय भेगवी मिलाकर, घृताढकम् श्री २५६ तोला २५६ तोले घी, पचेत् पकावत् पकावे, बुधः बुद्धिमान वैद्य बुद्धिमान वैद्य, तस्मात् तेभाथी उसमेंसे, प्रसृतम् ८ तोला दो पल, पाययेत् पीवरावत् पिलावे, अग्निबलम् आ धी अग्निबल यह धी अग्निबल, वर्णम् करोति तथा वर्णुं करे छे एवं वर्ण करता है, वातघ्नम् वातने नाश करनेवा छे वातघ्न है, भुक्तपाचनम् च तथा भाषेदा भोराकने पयावनाउं छे और आहारको पचानेवा छे है

८६. तस्मात् पाययेत् प्रसृतं बुधः--सिद्धात्तना हे हे पञ्च पिवेत् (घ. त.)

॥ ८२-८६ ॥ इति आ यह, दशमूलाद्यम् घृतम् दश-
मूलाद्य घृत छे दशमूलाद्य घृत है।

82-86. Boil the decaradices and long-leaved pine, deodar, dry ginger, long pepper, roots of long pepper, white flowered lead-wort, elephant pepper, seeds of bengal hemp, barley, jujube, horse-gram and black cumin seeds and sauveeraka wine; when the decoction is reduced to 1/4 of its original quantity, prepare 256 tolas of ghee with this decoction; then add proper proportions of the salsoda, and barley alkalis and also the powder of 8 tolas of each of rock-salt, efflorescence-salt, sea-salt, bid salt, sambhar salt, sanchala salt and prepared salt. The wise physician may give this medicated ghee in a dose of eight tolas; it promotes gastric fire, vitality and complexion and is curative of vata and helps digestion of the food ingested. Thus has been described the Compound Decaradices Ghee.

ज्यूषणाद्यं घृतम्—

ज्यूषणत्रिफलाकल्के बिल्वमात्रे गुडात् पले ।
सर्पिषोऽष्टपलं पक्त्वा मात्रां मन्दानलः पिबेत् ॥८७॥
इति ज्यूषणाद्यं घृतम् ।

मन्दानलः मंदाग्निवालाछे मंदाग्निवाला पुरुष, बिल्वमात्रे ४ तोला एक पलमात्र, ज्यूषण- त्रिफल ज्यूषण, त्रिफलाकल्के तथा त्रिफलाना कल्केथी ओर त्रिफलाके कल्कसे, गुडात् पले ४ तोला गोणर्मा गुडके एक पलमें, सर्पिषः धी धीके, अष्टपलम् ३२ तोला ३२ तोले, पक्त्वा पकावीने पकाकर, मात्राम् योग्य मात्रा योग्य मात्रा, पिबेत् पीवी पीवे ॥ ८७ ॥ इति आ यह, ज्यूषणाद्यम् ज्यूषणाद्य घृत छे ज्यूषणाद्य घृत है।

87. Prepare 32 tolas of ghee with the paste of 4 tolas each of the three spices, the three myrobalans and gur. The person with weak gastric fire may drink this medicated ghee in proper dose. Thus has been described the Compound Three Spices medicated Ghee.

वातप्रद्व्यां पञ्चमूल्यं घृतम्—

पञ्चमूलाभयाव्योषपिप्पलीमूलसैन्धवैः ।

रास्नाक्षारद्वयाज्जीविङ्गशटिभिर्घृतम् ॥८८॥

शुकेन मातुलुङ्गस्य स्वरसेनार्दकस्य च ।

शुष्कमूलककोलाम्बुचुक्रिकादाडिमस्य च ॥८९॥

तक्रमस्तुसुरामण्डसौवीरकतुषोदकैः ।

काञ्जिकेन च तत् पक्वमग्निदीप्तिकरं परम् ॥९०॥

शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहम् ।

सबीजपूरकरसं सिद्धं वा पाययेद्घृतम् ॥९१॥

पञ्चमूल- पंचमूल पंचमूल अमया- ६२३ हरड़, व्योष-
त्रिकटु त्रिकटु, पिप्पलीमूल- पीपरीमूलना गंडोऽऽ पिप्प-
लीमूल, सैन्धवैः सिंधावृक्ष सैन्धानमक, रास्ना- रास्ना रास्ना,
क्षारद्वय- सांभार- जवभार- रजिहार- यवक्षार, अजाजी-
७३ जीरा, विङ्ग- वावडिंग वायविङ्ग, शटिभिः कथुरा
कचूर, शुकेन शुकेन शुके, मातुलुङ्गस्य यकोतरा विकोत्रा,
आर्दकस्य च आर्दु अदरक, शुष्कमूलक- सुका मूला सूखी
मूली, कोल-अम्बु- भैर- वाणा बेर- सुगंधवाला, चुक्रिका-
आमली इमली, दाडिमस्य च अने दाडिमा और
अनार, स्वरसेन कथथी इनके स्वरसे, तक्र- अने तक्र
और छाछ, मस्तु- मस्तु दहीका पानी, सुरामण्ड- सुराना
मंड सुरामण्ड, सौवीरक- सोवीरक सौवीरक, तुषोदकैः
तुषोदक तुषोदक, काञ्जिकेन अने कांजी और कांजीसे,
पक्व पक्व पकाया हुआ, तत् घृतम् ते घृत वह
घी, परम् अत्यंत श्रेष्ठ, अग्निदीप्तिकरम् अग्नि प्रदीप्त

८८. रास्नाक्षारद्वयाज्जीविङ्गशटिभिर्घृतम्—विङ्गशटिभिर्घृतम्—

रास्नाक्षारद्वयैर्घृतम् (क. घ. द.)

,, व्योष-अजाजी (घ. फ.)

९०. अग्निदीप्तिकरं—अग्निसंदीपनं (ग. क.)

३२ना३ दीपन है, शूल- शूल शूल, गुल्म- शुभ गुल्म,
उदर- उदरोग उदरोग, वास- श्वास वास, कास-
उधरस कास, अनिल- वात वायु, कफापहम् तथा
उधेना नाश करना३ छे और कफका नाशक है, सबीज-
पूरकरसम् वा अथवा पीलेराना रसनी साथे या
बिजौरेके रससहित, सिद्धम् पकावेहुं पकाया हुआ, घृतम्
घृत, पाययेत् पायुं पिलावे ॥८८-९१॥

88-91. The ghee prepared with vinegar, the fresh juice of pomello and of ginger and the decoction of dried radish, jujube, country sorrel, sour pomegranate, butter milk, whey, the top supernatant part of sura wine, tushodaka wine, or sour conjee along with the paste of pentaradices, chebulic myrobalans, the three spices, roots of long pepper, rock-salt, indian groundsel, the dyad of alkalis, cumin seeds, embelia and long zedoary—this medicated ghee is an excellent stimulant of the gastric fire and is curative of colic, gulma, abdominal disease, dyspnea, cough, and disorders due to vata and kapha. The physician may give this ghee prepared with the fresh juice of the citron.

सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत् ।

एतेषामौषधानां वा पिबेच्चूर्णं सुखाम्बुना ॥९२॥

वाते श्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धते ।

इद्याच्चूर्णं पाचनार्थमग्निसन्दीपनं परम् ॥९३॥

इति पञ्चमूलाद्यं घृतं चूर्णं च ।

एतैः ओषधीषु इनसे, सिद्धम् सिद्ध करेहुं
सिद्ध, तैलम् तेल तैलका, अभ्यञ्जनार्थम् च अभ्यञ्जन भाटे
पक्षु अभ्यञ्जके लिए भी, प्रयोजयेत् येन३ प्रयोग करे

९२. सिद्धमभ्यञ्जनार्थं च तैलमेतैः प्रयोजयेत्—तैलमभ्यञ्जनार्थं
च सिद्धमेतैः प्रदापयेत् (द. घ.)

पनेषाम् अथवा आ अथवा इन, औषधानाम् औषधान-
वैषधिको, चूर्णम् वा यर्षु चूर्णं, सुखाब्जना नव-
शेकः पाणीनी सुदाने हुए गरम जलसे, मिवेत् पीव
पीवे, श्लेष्मावृते कक्षपित कफावृत्, वाने वातमा वातमे,
सामे आमसहित अरुणीरोगमा आमसहित प्रद्वणीरोगमे,
वायुना अथवा वायुना अथवा वायुमे उद्धते प्रद्वित
प्रकुपित कफे वा कक्षमा कफमे, परम् अत्यंत अत्यन्त,
अग्निमंदीपनम् अग्निदीपन करनेवाले अग्निदीपन, चूर्णम्
आ यर्षु इय चूर्णं, पाचनार्थम् पाचन भाटे पाचनार्थ,
दद्यात् आपयुं देवे ॥ ९२-९३ ॥ इति आ यद्, पञ्च-
मूलाद्यम् पंचमूलाद्य पञ्चमूलाद्य, घृतम् घृत घृत,
चूर्णम् च तथा यर्षु छे और चूर्ण है।

92-93. The oil prepared with the
above mentioned drugs may be used
for inunction; or the patient may
take these drugs in the form of powder
with genially warm water. This powder
may be given for helping the digestion
in a condition where the vata is
shrouded by kapha or in condition
of disorders of chyme or of kapha pro-
voked by vata. This is a great stimu-
lant of the gastric fire. Thus have
been described the Compound Penta-
radices Ghee and Powder.

आमपक्रयोर्मलयोर्लक्षणम्—

मज्जत्याया गुरुत्वाद्विद् पक्वा तूत्प्लवते जले ।
विनाऽतिद्रवसङ्घातशैत्यश्लेष्मप्रदूषणात् ॥९४॥

आमा विद् डायो भण आम मल, गुरुत्वात् भारे
लेवाथी गुरु होनेसे जले पाणीमां जलमें, मज्जति
डूणे छे डूबता है, अतिद्रव- अति अवाही अत्यंत द्रव,
सङ्घात-शैत्य- अति ठंडा अति शीतल अति घने अति
ठंडे, श्लेष्म- प्रदूषणात् अने अति कक्षी दूषित भव
और कफसे दूषित मलको, विना सिवाय छोड़कर, पक्वा तु
पक्ष भव तो पक्व मल तो, उत्प्लवते तरे छे तैरता
है ॥ ९४ ॥

94. The undigested fecal matter
sinks in water owing to its heaviness
while the digested fecal matter floats
in water except in conditions where
the feces are very watery or of har-
dened lumps, very cold and mixed
with excessive mucus.

परीक्ष्यंशं पुरा क्षामं निरामं चामदोषिणम् ।
विधिनाऽपचरेत् सम्यक् पाचनेनेतरेण वा ॥९५॥

पुर्वम् आ पुराणो उप प्रकार, पुरा पदेक्षणी
प्राम, आमदोषिणम् आमदोषयुक्ता अरुणीरोगिना
आमदोषवर्त प्रद्वणीरोगके, सामम् मलनी सामता
मलनी सामता, निरामं च अथवा निरामतानी अथवा
निरामताकी परीक्ष्य परीक्षा करीने परीक्षा करके पाचनेन
पाचन विधिना पाचनविधि, इतरेण वा अथवा भीष्म
वा अन्य, विधिना विधिना विधिसे, सम्यक् सारी रीते
सच्छी तरह, उपाचरेत् उपचार करे उपचार करे ॥९५॥

95. The physician should by this
method first investigate and find out
whether the patient suffering from
chyme-disorder passes undigested
matter or digested matter in his feces
and then should treat him properly
with digestive or other kind of
medications.

वातग्रहण्यां चित्रकादिगुटिका—

चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ क्षारौ लवणानि च ।
व्योषं हिङ्गयजमोदां च चव्यं चक्रत्र चूर्णयेत् ॥९६॥
गुटिका मातुलुङ्गस्य दाडिमस्य रसेन वा ।
कृता विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम् ॥९७॥
इति चित्रकाद्या गुटिका ।

चित्रकम् चित्रक चित्रक, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूलना
मोदाऽऽ पीप्पलीमूल, द्वौ क्षारौ सांछुआर, जवआर

९७ विपाचयत्यामं दीपयत्याशु चानलम्—विपाचयत्यामं
दीपयत्याशु चानलम् (घ.)

विपाचयत्यामं—विपाचयत्याशु (ध. ब.)

सजीखार, यवक्षर, लवणाणि च पाथ एषु पांचों नमक, व्योषम् त्रिकटु त्रिकटु, हिङ्गु हिङ्गु हींग, अजमोदाम च अजमोद अजमोद, चण्डम् च अने चण्ड अण्डानु और चण्ड इनका, एकत्र ऐकत्र एकत्र, चूर्णयेत् चूर्णु करीने चूर्णकरके, मातुलुङ्गस्य योतस चकोलाके, दाडिमस्य वा डे दाडिमा या अनाके, रसेन रससे, कृता करेदी बनायी, गुटिका गोणी गुटिका, आमम् आमम् आमको, विपाचयति पाथन डरे डे पकाती है, अनलम् च तथा अग्निने और आमको, आशु शीघ्र शीघ्र दीपयति प्रदीप्त करे डे प्रदीप्त करती है ॥ ९६-९७ ॥ इति आ दह, चित्रकाद्या-गुटिका (चित्रकाद्यगुटिका) डे चित्रकाद्यगुटिका है।

96-97. Take white flowered leadwort, roots of long pepper, the two alkalis, the five salts, the three spices, asafetida, celery seeds and chaba pepper; mix them together and pulverise and prepare pills, adding the fresh juice of the citron or of the pomegranate. The pills thus prepared help the digestion of the imperfectly digested food and quickly activate the gastric fire. Thus has been described the Compound White-flowered Lead-wort Pills.

वातग्रहण्यां कतिपययोगाः —

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादामपाचनः ।

मुस्तान्नकल्कः पथ्या वा नागरं चोष्णवारिणा ॥९८॥

देवदारुवचामुस्तनागरातिविषाभयाः ।

वारुण्यामातुतास्तोये कोष्णे वाऽलवणाः पिबेत् ९९
वर्चस्यामे सशूले च

नागर- सूँठ सोंठ, अतिविषा- अतिविषनी डणी अतीस मुस्तकाथः अने मोथने। उवाथ और मोथाका काथ, आमपाचनः आमम् पाथन करनार आमको पचानेवाला, स्यात् डे होता है, मुस्तान्नकल्कः मोथ पथ-तनां द्रव्येना डरेड मुस्तातके द्रव्योंका कल्क, पथ्या

९९. अलवणाः—वाऽलवणं (ब.)

वा अथवा डरेडे या हरड, नागरम् च अथवा सूँठ और सोंठ, उष्णवारिणा डिना पाणीनी साथे पीवा गरम जलसे पीवे, देवदारु- देवदार देवदार, वचा- वच, सुख- मोथ मोथा, नागर सूँठ सोंठ, अतिविषा- अति-विषनी डणी अतीस, अमयाः अने डरेडे ऐऐने। और हरड इनका, वारुण्याम् वारुणीमां वारुणीमे, आतुताः आसव अनावी पीवे। आसव बनाकर पीवे, कोष्णे अथवा ऐऐने नवशेका अथवा इनको सुहाते हुए गरम, तोये जलमां नाभी जलमें डालकर, अलवणाः शोऽलवण साथे थोड़े नमकके साथ, वर्चसि भण मलके, आमे अपडर आम. सशूले च तथा श्लेष्मिण्डित डेतां तथा शूलयुक्त होनेपर, पिबेत् पीवां पीवे ॥ ९८-९९ ॥

98-99. The decoction of dry ginger, indian atees and nut-grass helps digestion of the chyme. The paste of the above-mentioned drugs or chebulic myrobalan or dry ginger taken with warm water acts similarly. In condition where the patient is passing undigested matter in the stools accompanied with colicky pain, he may be given the powder of deodar, sweet flag, nut-grass, dry ginger, indian atees, and chebulic myrobalans fermented in Varuni wine or with luke-warm water adding a small quantity of salt.

पिबेद्वा दाडिमाम्बुना ।

विडेन लवणं पिष्टं बिल्वं चित्रकनागरम् ॥१००॥

सामे वा सकृदे वाते कोष्ठशूलकरे पिबेत् ।

विष्टम् वाटेकां पीसा हुआ, बिल्वम् भीला बेल, चित्रकनागरम् चित्रक अने सूँठ चित्रक और सोंठ, विडेन (अड) लवणथी बिड लवणसे, लवणम् भारा करी नमकीन बनाकर, दाडिमाम्बुना दाडिमा रसथी अनाके

१००. वर्चस्यामे सशूले च पिबेद्वा—पिबेत्सपरिकर्तमे मले वा (त.)

॥ पिष्टं—पिष्ट्वा (ब.)

रससे, वा पिवेत् पीवां पीवे, सामे अने आमयुक्त और आमयुक्त, सकफे वा अथवा क्षयुक्त या कफ-युक्त, वाते वात वातके, कोष्ठ-शूल-करे डाढामां शूल करे तोपक्षु दाडमना रसथी कोष्ठमें शूल करने पर भी अनारके रससे, पिवेत् पीवां पीवे ॥ १००३ ॥

100-100½. Or he may take with pomegranate juice the powder of bael, white-flowered lead-wort and dry ginger, salted with bid-salt in condition where the stools contain undigested matter and are mixed with mucus and where the vata is causing intestinal colic.

कलिङ्गादिचूर्णम्—

कलिङ्गहिङ्गवतिविषावचासौवर्चलाभयाः ॥१०१॥

छर्द्यशोप्रन्थिशूलेषु पित्रेदुष्णेन वारिणा ।

पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णे मरिचसंयुतम् ॥१०२॥

छर्दि- उलटी के अर्शः- अर्श अर्श, प्रन्थि- अन्धि प्रन्थि, शूलेषु तथा शूलमां एवं शूलमें, कलिङ्ग- हिङ्गव इन्द्रजौ, हिङ्गु- हिङ्ग हींग, अतिविषा- अतिविषन्ती उणी अतीस, वचा- वज्र वन, सौवर्चल- संयुक्त सौचर- नमक, अभयाः अने हरडे ओओनुं यूष्ण और हरड इनका चूर्ण, मरिच- अथवा डाणां भरी अथवा मरिचसे, संयुतम् सहित युक्त, पथ्या- हरडे हरड, सौवर्चल- संयुक्त सौचरनमक, अजाजी- अजुं और जीरा, चूर्णम् ओओनुं यूष्ण इनका चूर्ण, उष्णेन वारिणा गिला पाणीथी गरम जलसे, पिवेत् पीवुं पीवे ॥ १०१-१०२ ॥

101-102. The patient may take the powder of kurchi seeds, asafetida, indian atees, sweet flag, sanchal salt and chebulic myrobalans with warm water in conditions of vomiting, piles, tumors and colic. Or the patient may take the powder of chebulic myrobalans

sanchal salt, cumin seeds and black pepper with warm water.

अभयादिकाथः चूर्णम् वा -

अभयां पिप्पलीमूलं वचा कटुकरोहिणीम् ।

पाठां वत्सकबीजानि चित्रकं विश्वमेघजम् ॥१०३॥

पित्रेजिष्काथ्य चूर्णं वा कृत्वा कोष्णेन वारिणा ।

पित्तश्लेष्माभिभूतायां ग्रहण्यां शूलनुद्धितम् ॥१०४॥

अभयाम् हरडे हरड, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूलना गंठोऽयं पीप्पलीमूल, वचाम् वज्र वन, कटुकरोहिणीम् कटु कटुकी, पाठाम् पाठा पाठी, वत्सकबीजानि व-वज्रव इन्द्रजौ, चित्रकम् चित्रक चित्रक, विश्वमेघजम् अने संघ और सोठ, जिष्काथ्य ओओने। क्वाथ करीने इनका काथ करके, चूर्णम् कृत्वा वा अथवा ओओनुं यूष्ण करीने या इनका चूर्ण करके, कोष्णेन नवशेडा मुहाते हुए गरम, वारिणा पाणीथी जलसे, पिवेत् पीवुं पीवे, पित्त-श्लेष्म- पित्तक्षथं पित्तकफसे, अभिभूतायाम् व्याप्त व्याप्त, ग्रहण्याम् अक्षुभीमां ग्रहणीमें, शूलनुद्धितम् आ उपाय शूलने नाश करनेपर यह उपाय शूलनाशक, हितम् अने हितकारी ओ और हितकर है ॥ १०३-१०४ ॥

103-104. Take chebulic myrobalan, roots of long pepper, sweet flag, kurroa, patha, kurchi seeds, white flowered lead-wort and dry ginger, and make either a decoction or powder of these drugs. The patient may either drink the decoction or take the pulver with warm water. This remedy is beneficial curative of colic occurring in persons suffering from assimilation-disorders due to pitta-cum-kapha predominance.

सामे सातिविषं व्योषं लवणक्षारहिङ्ग च ।

निष्काथ्य पाययेच्चूर्णं कृत्वा वा कोष्णवारिणा ॥१०५॥

१०२. छर्द्यशोप्रन्थिशूलेषु पित्रेदुष्णेन वारिणा-छर्द्या च प्रन्थिशूले च पित्तकोष्णेन वारिणा (ध.)

॥ छर्द्यशोप्रन्थिशूलेषु-छर्द्यन्प्रन्थिशूलेषु (फ.)

१०४. चूर्णं वा कृत्वा-चूर्णानि कृत्वा (घ.)

१०५. सातिविषं व्योषं सातिविषा व्योषा (घ.)

॥ क्षारहिङ्ग च-क्षारहिङ्गमच (घ. फ.)

सामे आभयुक्तं ब्रह्मरीगर्भा आमयुक्तं प्रहणी-
रोगमें, सातिविषम् अतिविष साथे अतीसके साथ,
व्योषम् त्रिफलं त्रिफलं, लवण- सिंघादलू सैधानमक, क्षार-
७५५१२ यवक्षार, हिङ्गु च अने हिङ्ग और हींग,
निष्काय्य ऐऐऐने। उपाध करीने इनका काय करके,
चूर्णम् कृत्वा वा अथवा ऐऐऐनुं यूर्ण करीने या इनका
चूर्ण बनाकर, कोष्ण- वारिणा न५१३५ पाणीथी सुहाते
हुए गरम जलसे, पाययेत् पातुं पिलावे ॥ १०५ ॥

105. In a condition where the
patient is passing undigested fecal
matter, the physician may use indian
atees, the three spices, salt, barley-alkali
and asafetida in the form of a
decoction, or powder with luke-
warm water.

वातग्रहण्यां पिप्पल्यायं चूर्णम्—

पिप्पलीं नागरं पाठां सारिवां बृहतीद्वयम् ।

चित्रकं कौटजं बीजं लवणान्यथ पञ्च च ॥ १०६ ॥

तच्चूर्णं सयवक्षारं दध्युष्णाम्बुसुरादिभिः ।

पिबेदग्निविवृध्यर्थं कोष्ठवातहरं नरः ॥ १०७ ॥

पिप्पलीम् पीपरी पिप्पली, नागरम् सूंठ सोंठ,
पाठाम् पाठा पाढी, सारिवां सारिवा कपूरी, बृहती-
द्वयम् डाली अने ऐडी लोरीगल्ली दोनों कटेरी
चित्रकम् चित्रक, कौटजम् बीजम् ४५५५ इन्द्र-
जौ, अथ अने और, पञ्च लवणानि पांथ लवण पांचों
लवण, नरः मनुष्ये पुरुष, कोष्ठवातहरम् तत् चूर्णम्
तेऐऐनुं डालना वायुने हरनार यूर्ण कोठेकी वायुके
नाशक इनके चूर्णको, अग्निविवृध्यर्थम् अग्निनी वृद्धि
भाटे अग्नि बढ़ानेके लिए, सयवक्षारम् ७५५१२ यवक्षार,
दधि- तथा दही तथा दही, उष्णाम्बु- ऐनुं पाणी
गरम जल, सुरादिभिः अने सुरा वगेरेनी साथे और
सुरा आदिके साथ, पिबेत् पीतुं पीवे ॥ १०६-१०७ ॥

106-107. Take long pepper, dry
ginger, patha, indian sarsaparilla, yellow

१०७. वातहरं—वातापहम् (ब.)

berried night-shade, indian night-
shade, white-flowered leadwort, kurchi
seeds and the pentad of salts, and give
the patient the powder of these mixed
with barley-alkali in either curds,
warm water or sura and other wines, for
promoting the strength of the gastric
fire. This powder is curative of morbid
vata in the gastro-intestinal tract.

मरिचायं चूर्णम्—

मरिचं कुञ्जिकाम्बुष्णाम्बुः कुडवाः पृथक् ।

पलानि दश चाम्बुस्य वेतसस्य पलाधिकम् १०८

सौवर्चलं बिडं पाक्यं यवक्षारः ससैन्धवः ।

शटीपुष्करमूलानि हिङ्गु हिङ्गुशिवाटिका ॥ १०९ ॥

तत् सर्वमेकतः सूक्ष्मं चूर्णं कृत्वा प्रयोजयेत् ।

हितं वाताभिभूतायां ग्रहण्वामरुचौ तथा ॥ ११० ॥

इति मरिचायं चूर्णम् ।

मरिचम् भरी कालीमिर्च, कुञ्जिका कुंज ७२
काला जीरा, अम्बुष्ण- वेष्णीवेष्ण पाठा, वृक्षाम्बुः अने
डोडम और कोकम, पृथक् ऐ प्रत्येक पृथक् पृथक्,
कुडवाः १५ तोला एक एक कुडवा, अम्बुस्य वेतसस्य
अम्बुवेत अम्बुवेतसके, दशपलानि ४० तोला ४०
तोले, पलाधिकम् अने २ तोला और २ तोले,
सौवर्चलम् सैन्धव सौवर्चरनमक, बिडम् भिडलवण
बिडनमक, पाक्यम् अंगुलीभार पाक्य, ससैन्धवः
सिंघादलू सैधव, यवक्षारः ७५५१२ यवक्षार, शटी-
पट्टथूरी कचूर, पुष्करमूलानि पोषरमूल, पोखरमूल,
हिङ्गु हिङ्ग हींग, हिङ्गुशिवाटिका हिङ्गुशिवाटिका वंशपत्री,
तत् सर्वम् ऐ सर्वेनुं उन सबका, एकतः ऐक साथे
एक साथ, सूक्ष्मम् सूक्ष्म बारीक, चूर्णम् यूर्ण चूर्ण,
कृत्वा करीने करके, प्रयोजयेत् विपयोग करवे उपयोग

१०८. वृक्षाम्बुः कुडवाः—वृक्षाम्बुः कुडवान् (फ. ब.)

॥ पलानि दश चाम्बुस्य वेतसस्य पलाधिकम्—दशाम्बु-
वेतसपलान् इमांश्चाक्षेपलांशिकान् (घ. द. ब. फ.)

॥ पलाधिकम्—पलादिकाः (क. घ. छ. ङ. ब.)

१०९. ससैन्धवः—ससैन्धवम् (ब.)

કરે, વાતામિભૂતાયામ્ આ ચૂર્ણં વાતજન્ય યદ્ ચૂર્ણં
વાતજ, મહાપ્યાન શ્વેદણીમાં પ્રહર્ણમે, તથા તથા તથા
અરુચીં અરુચિમાં અરુચિમે, હિતમ્ હિતકારી છે હિતકાર
દે ॥ ૧૦૮-૧૧૦ ॥ હિત આ યદ્, મરિચાચ ચૂર્ણં
મરિચાચ ચૂર્ણં છે મરિચાચ ચૂર્ણં દે ॥

108-110. Take 16 tolas each of black pepper, black cumin and false pareira brava, kokam butter, 40 tolas common sorrel and 2 tolas of each of sanchal salt, bid-salt, prepared salt, barley-alkali, rock-salt, zedoary, orris root, asafetida and gummy gardenia. Mix them together and reduce into a fine powder and give it to the patient. This is beneficial in assimilation-disorders where vata is predominant as well as in anorexia. Thus has been described the Compound Black-pepper Powder.

વાતપ્રહણાં ષાઢવઃ —

ચતુર્ણાં પ્રસ્થમસ્લાનાં ડ્યૂષણસ્ય પલત્રયમ્ ।
લવણાનાં ચ ચત્વારિ શર્કરાયાઃ પલાઢકમ્ ।
સંચૂર્ણ્ય શાકસૂપાન્નરાગાદિષ્વચ્ચાર્ણમે ॥૧૧૧॥
કાસાજીર્ણરુચિશ્વાસહૃત્પાણ્ડામયશૂલનુત્ ॥

ચતુર્ણાં ચાર ચારો, અસ્લાનામ્ અસ્થે અસ્લોકે
પ્રસ્થમ્ ૬૪ તોલા ૬૪ તોલે, ડ્યૂષણસ્ય ત્રિકટુ ત્રિકટુકે
પલત્રયમ્ ૧૨ તોલા ૧૨ તોલે લવણાનામ્ પાંચ લવણ
પાંચ નમકોંકે, ચત્વારિ ૧૬ તોલા ૧૬ તોલે, શર્કરાયાઃ
સાકર ચીનીકે, પલાઢકમ્ ૩૨ તોલા ૩૨ તોલે,
સંચૂર્ણ્ય ચૂર્ણં કરીને પીસકર શાક- શાક સાગ, સૂત-
દાળ દાલ, અન્ન- અન્ન અન્ન, રાગાદિષુ રાગ મેલાદિમાં
રાગ આદિમે, અવચાર્ણમે ઉપયોગ કરવે એવોમ વરે,

૧૧૧. ડ્યૂષણસ્ય ડ્યૂષણાશ્ચ (૧)

,, લવણાનામ્—લવણા (વ.)

,, સૂપાન્ન—પૂપાન્ન (બ.)

૧૧૧. શૂલનુત્—ગુલ્મનુત્ (લ. ડ.)

કાસ- આ ચૂર્ણં ઉપરસ વદ ચૂર્ણં સાંસી, અજીર્ણ-
અજીર્ણ અજીર્ણ, અરુચિ- અરુચિ અરુચ, શ્વાસ- શ્વાસ
શ્વાસ, હૃત હૃતરોગ હૃતરોગ. પાણ્ડુ-આમય- પાંડુરોગ
પાંડુરોગ, શૂલનુત્ અને ડ્યૂષણે ન.શ કરનાર છે ઓર
શૂલનાશક છે ॥ ૧૧૧૩ ॥

111-111½. Take 64 tolas of the tetrad of acid articles and 12 tolas of the three spices, 16 tolas of the salts and 32 tolas of sugar, and pulverize them well. This powder may be used along with curries, soups, food and sauces. This is curative of cough, indigestion anorexia, dyspnea, gastric disorders, anemia and colic.

વાતપ્રહણાં ચવાગુઃ —

ચવ્યત્વાકપિપ્પલીમૂલધાતકીવ્યોષચિત્રકાન્ ॥૧૧૨॥
કપિત્થં વિલ્વમમ્બઘાં શાલ્મલં હસ્તિપિપ્પલીમ્ ।
શિલોદ્ઘેદં તથાઽજાજીં પિપ્પાં વદરસંસિદમ્ ॥૧૧૩॥
પારમજ્યં ઘૃતે ઘૃતે ચવાગુઃ સાધયેદ્વિષક્ ।
વસંઃ કપિત્થચુકીકાઘૃતશાસ્ત્રેદોહિમસ્ય ચ ॥૧૧૪॥
સવાતિસારપ્રહણીગુલ્માર્શઃપ્રીહનાશિની ।

ચવ્ય- ચવક ચવ્ય, ત્વક્- ત્વ દાલચીની, પિપ્પ-
લીમૂલ- પીપરીમૂળના ગઠેડા પીપ્પલીમૂલ, ધાતકી-
ધાતકી ધાતકે ફૂલ, વ્યોષ- ત્રિકટુ ત્રિકટુ, ચિત્રકાન્
ચિત્રક ચિત્રક, કપિ થમ્ કોડ કૈથ, વિલ્વમ્ બીધુંમેલ,
અમ્બઘાઃ પાટા પાટા, શાલ્મલમ્ મોચરસ મેમલકી ગોંદ,
હસ્તિપિપ્પલીમ્ ગળપીપર ગજપિપ્પલ, શિલોદ્ઘેદમ્
શૈલજ શૈલજ, તથા તથા તથા અજાજીમ્ શુરું જીરા,

૧૧૨. કપિત્થં વિલ્વમમ્બઘાં શાલ્મલં હસ્તિપિપ્પલીમ્—કપિત્થ
મ્બઘકીહસ્તિપિપ્પલોવિલ્વશાલ્મલં (વ.)

,, શિલોદ્ઘેદં શિલોદ્ઘેદ (વ.)

,, વદરસંસિદમ્ વદરભાગિકમ્ (લ.)

,, વદરસંસિદમ્ વદરસંસિદમ્ (ક.)

૧૧૩. પારમજ્યં ઘૃતે ઘૃતે અજીર્ણ (ન. ય. ક. ય.)

,, દોહિમસ્ય દોહિમસ્ય (વ.)

૧૧૪. પ્રહણી—પન્દાશિ (લ. ડ.)

बदरसंमितम् ३ तोला प्रभाषुमा प्रत्येकको ३ तोलेकी मात्रामे, पिष्ट्वा यूष् ऊरीने पीमकर, घृते च धीमा वीमे, परिभर्ज्य शेडीने भूनकर शिबक् वैवे वैद्य, इक्ष्मा ५६१५१ दहीमे, कपित्थ- अथवा डोठ अथवा कैय, चुक्रीका- भाटी भा० चुक्रीकी माजी, वृक्षाम्लैः डोठम कोकम, दाडिमस्य च ३ दडमना या अनारके, रसैः रसेाथी रसोसे, यवागूय यवागू यवागू, साधवेत् अनानवली सिद्ध करे, सर्वातिसार- आ यवागू सधणा अतिसार यह यवागू सब अतिसार, ग्रहणी- अक्षुणी ग्रहणी. गुल्म- गुल्म गुल्म. अर्शः- ६२स अर्शः, ड्रीह- अने प्दीहाने और ड्रीहाका, नाभिनी नाश करनारी छे नाश करनेवाली हे ॥ ११२ ११४३ ॥

112-114½. Take ½ tola each of chaba pepper cinnamon, roots of long pepper, fulsee flower, the three spices, white flowered lead-wort, wood apple, bael, false pareira brava silk cotton, elephant pepper mineral pitch and cumin seeds, and pulverise them frying them in ghee; prepare a medicated gruel with this powder adding curds the juices of wood apple, country sorrel, kokam-butter and sour pomegranate. This gruel is curative of all kinds of diarrhea, assimilation-disorders, gulma, piles and splenic disorders.

मांसरसः —

पञ्चकोलकयूषश्च मूलकानां च सोषणः ॥११५॥
स्निग्धो दाडिमनक्राम्लो जाङ्गलः संस्कृतो रसः ।
क्रव्यादस्वरसः शस्तो भोजनार्थे सदीपनः ॥११६॥
तत्कारनालमद्यानि पानायारिष्ट एव च ।

पञ्चकोलक- पञ्चकोलने पंचकोलका, यूषः यूष यूष,
सोषणः अथवा भरी भेगवेले। अथवा मरिच मिलाया

सदीपनः—च दीपन (ध. व.)

तत्कारनालमद्यानि पानायारिष्ट एव च—तत्कारनालं पानार्थं
मद्यं वारिष्टमेव वा (ध. फ.)

११६३. पानाय-पानार्थे (क. व.)

हुआ, मूलकानाम् च भूणानेः यूष मूलीका यूष, स्निग्धः रनेडवागे। स्निग्ध, दाडिम- दडम अनार, तक्राम्लः तथा तक्ष्मी भाटी और छालसे अम्ल किया हुआ, संस्कृतः तथा दीपन द्रव्येधी संस्कृत तथा दीपन द्रव्योसे संस्कृत, जाङ्गलः अंगद पशुपक्षीओने। जांगल पशु- पक्षीका, रसः मांसरस मांसरस, सदीपनः ३ दीपन द्रव्ययुक्त या दीपन औषध युक्त, क्रव्यादस्वरसः मांस- अक्षुड प्राणीओना मांसने। रस मांसहारी प्राणियोंका मांसरस, भोजनार्थे भोजन भाटे भोजनके लिए, तक्र- अने तक्र और छाल, कारनाल- आरनाल आरनाल, मद्यानि भव मद्य, अरिष्टः च एव तथा अरिष्ट और अरिष्ट. पानाय अनुपान भाटे अनुपानके लिए, क्लृप्तः श्रेष्ठ छे प्रशस्त है ॥११५-११६३॥

115-116½. The soup of the pentad of jujubes or of radish along with black pepper and the prepared meat-juice of jangala animals acidified with pomegranate, butter milk and unctuous articles, and the meat-juice of carnivorous animals mixed with digestive articles are beneficial as food; and similarly butter-milk, fermented wheat-conjee and simple and medicated wines are beneficial as drink.

वातग्रहण्यां तक्रविधानम्—

तक्रं तु ग्रहणीदोषे दीपनग्राहिलाघवात् ॥११७॥
श्रेष्ठं मधुरपाकित्वाच्च च पित्तं प्रकोपयेत् ।
कषायोष्णविकाशित्वाद्रौक्ष्याच्चैव कफे हितम् ११८
वाते स्वाद्वम्लसान्द्रत्वात् सद्यस्कमविदाहि तत् ।
तस्मात् तक्रप्रयोगा ये जठराणां तथाऽर्शसाम् ११९
विहिता ग्रहणीदोषे सर्वशस्तान् प्रयोजयेत् ।

ग्रहणीदोषे अक्षुणीरोगमां ग्रहणीरोगमें, तक्रम् तु तक्र दीपन- दीपन दीपन, ग्राहि- आही ग्राही,

११७. तक्रं तु ग्रहणीदोषे—ग्रहणीदोषिणां तक्रम् (ध. क. व.)

११८. श्रेष्ठं—पथ्यम् (ध. फ.)

पित्तं प्रकोपयेत्—पित्तप्रकोपनम् (व.)

हितम्—मत्तम् (व.)

लाघवात् अने लघु होवाथी और लघु होनेसे श्रेष्ठ
श्रेष्ठ है श्रेष्ठ है, मधुरपाकित्वात् च पाकभा मधुर
होवाथी मधुरपाक होमेसे, पिचम् पित्तने पित्तको,
न प्रकोपयेत् प्रकुपित करती नहीं प्रकुपित करती,
कषाय- कषाय कषाय, उष्ण- उष्ण उष्ण, विकाशित्वात्
विकाशी विकाशी, रौक्ष्यात् च एव अने रक्ष होवाथी
और रक्ष होमेसे, हितम् एव हितकारी है हितकारी है,
स्वादु- मधुर मीठी, अम्ल- अम्ल अम्ल, सान्द्रत्वात्
अने सान्द्र होवाथी और सान्द्र होमेसे, वाते वातभा
हितकर है वातमें हितकर है, तत् अने वणी ते और
फिर वह, सखस्कम् तात् तुरंतकी मयी हुई, अविदाही
अविदाही है अविदाही है, तस्मात् तेथी इस लिए,
जठराणाम् उदररोगभा उदररोगके लिए, तथा तथा तथा,
अर्शसाम् उदरसभा अर्शरोगके लिए, ये न जो, तक्र-
प्रयोगाः तक्रना प्रयोगे तक्रप्रयोग, विहिताः कृत्वा है
कहे हैं, तात् तेथी उन, सर्वज्ञः सध्याने सबको,
ग्रहणीदोषे ग्रहणीरोगभा ग्रहणीरोगमें, प्रयोजयेत् प्रयोग
करवे प्रयोग करे ॥ ११७-११९ ॥

117-119. Butter-milk is considered to be the best in assimilation-disorders, owing to its digestive-stimulant, astringent and light qualities. As it is sweet in post-digestive effect it does not provoke pitta and owing to its being astringent, hot, antispasmodic and dry, it is beneficial in kapha; as it is sweet, acid and dense it is beneficial in vata. Freshly prepared butter-milk is non-irritant. Therefore the physician should make use of all the courses of butter-milk that have been described in the chapters on the treatment of abdominal diseases and piles, in the treatment of assimilation-disorders. यवान्यामलके पथ्या मरिचं त्रिपलांशिकम् ॥१२०॥ लवणानि पलांशानि पञ्च चैकत्र चूर्णयेत् ।

१२०. आमलके पथ्या-आमलकं पथ्यम् (ब.)

तत्रे तदासुतं जातं तक्रारिष्टं पित्रेन्नरः ।

दीपनं शोथगुदप्रार्शः क्रिमिमेहोदरापहम् ॥१२१॥
इति तक्रारिष्टः ।

यवानी- अम्लो अजवायन, आमलके आमल
आंवला, पथ्या हरे हरद, मरिचम् अने मरी और
मस्ति, त्रिपलांशिकम् हरे १२ तोला पत्येक १२ तोले,
पञ्च लवणानि अने पांचेय लवण और पांचों लवण,
पलांशानि ४-४ तोला ४-४ तोले, एकत्र अथ
एकत्र, चूर्णयेत् चूर्ण करवुं चूर्ण करे, तम् ते चूर्णने
उस चूर्णका, तत्रे तक्रभा छालमें, आसुतम् आसव
अनली आसव बनाकर, जातम् तैयार थयेव बने हुए,
तक्रारिष्टम् तक्रारिष्टं तक्रारिष्टको, नरः मनुष्ये पुरुष,
पित्रे पित्त कर्तुं पीवे, दीपनम् आ तक्रारिष्ट दीपन
यह तक्रारिष्ट दीपन, शोथ- सोम शोथ, गुल्म- गुल्म
गुल्म, अर्शः- अर्श अर्श, क्रिमि- कृमि क्रिमि, मेह-
प्रमेह प्रमेह उदरापहम् अने उदररोगने नाश करे है
और उदररोगको नष्ट करता है ॥१२०-१२१॥ इति आ
यह, तक्रारिष्टः तक्रारिष्ट है तक्रारिष्ट है ।

120-121. Take 12 tolas of each of celery seeds, emblic myrobalans, chebulic myrobalans and black pepper and 4 tolas each of the five kinds of salts and pulverise them together; put the powder in butter-milk and let it ferment. This, the patient should be given to drink. This buttermilk-wine is a digestive-stimulant and is curative of edema, gulma, piles, worms, urinary disorders and abdominal diseases. Thus has been described the medicated Butter-milk Wine.

पसप्रहृण्यश्चक्रित्साक्रमः —

स्वस्थानगनमुक्लिष्टमग्निनिर्वापकं भिषक् ।

पित्तं क्षात्वा विरेकेण निर्हरेद्वमनेन वा ॥१२२॥

१२२. तत्रे तदासुतं-तक्रकंसासुतम् (ख. ग. घ. पु.)

पित्रे - मुखप्रयम् (फ.)

१२२. निर्वापकं-निर्वापणं (ब.)

अग्निनिर्वापकम् अग्निने शीत करनेपर अग्निने बुझानेवाले, पित्तम् पित्तने पित्तको, स्वस्थानगतम् पित्ताना स्थानमा रहेहुं अपने स्थानमें स्थित, उत्क्रिष्टम् परंतु अक्षर नीकगवा प्रवृत्ति करने परन्तु उत्क्रिष्ट, ज्ञात्वा अग्निने जानकर, विरेकेण विरेचन विरेचन, वमनेन वा अथवा वमनशी या वमनसे, निर्हरेत् तेने अक्षर डाढयुं उसका निर्हरण करे ॥ १२२ ॥

122. Finding that the pitta has gone to its natural habitat, that it is in an agitated condition and that it is extinguishing the gastric fire, the physician should remove it by emesis or by purgation.

अविदाहिभिरक्षैश्च लघुभिस्तिसंयुतैः ।
जाङ्गलानां रसैर्युषैर्मृदादीनां खडैरपि ॥१२३॥
दाडिमाम्लैः सर्पिष्कैर्दीपनग्राहिसंयुतैः ।
तस्याग्निं दीपयेच्चूर्णैः सर्पिर्भिश्चापि तिक्तकैः ॥१२४॥

अविदाहिभिः विदाह न करनेवाले विदाह न करनेवाले तिक्तसंयुतैः तिक्तद्रव्ययुक्त तिक्तद्रव्योंसे युक्त, लघुभिः लघु, अक्षैः च अनोशी अन्नोसे, दीपन-ग्राहि-दीपन अने ग्राही द्रव्योंशी दीपन और ग्राही औषधोंसे, संयुतैः युक्त युक्त, सर्पिष्कैः धृतयुक्त घृतयुक्त, दाडिमाम्लैः अने दाडिमना रसशी आटा करेवा और अनारके रससे खट्टे बनाये, जाङ्गलानाम् रसैः अंगल प्राणीओना भांस-रसोशी जांगल पशुपक्षियोंके मांसरसोंसे, मृदादीनाम् भग वजरेना मृग आदिके, यूषैः यूषोशी यूषोंसे, खडैः अपि तथा अक्षोशी तथा खडोंसे, तिक्तकैः अने तिक्त द्रव्योंना और तिक्तद्रव्योंके, चूर्णैः यूषु चूर्णों, सर्पिर्भिः तथा तिक्त द्रव्योंशी साधित घृतो वडे तथा तिक्त द्रव्योंसे साधित घृतोंसे, च अपि पशु भी, तस्य तेना उसके, अग्निम् अक्षराग्निने अग्निको, दीपयेच्च प्रदीप्त करेवा प्रदीप्त करे ॥ १२३-१२४ ॥

123-124. By giving the patient non-irritant and light foods mixed with

१२४. सर्पिर्भिश्चापि तिक्तकैः—सर्पिर्भिर्वा सतिक्तकैः (ब. त. फ.)

bitter substances or by giving the meat-juice of jangala animals or the soup of green gram and other pulses or vegetable soups, acidified with pomegranate and mixed with ghee and the powders of digestive and astringent substances, or by giving ghees medicated with bitters, the physician should stimulate the gastric fire in the patient.

पित्तग्रहण्यां चन्दनाद्यं घृतम्—

चन्दनं पञ्चकोशीरं पाठां मूर्वां कुटबटम् ।
षड्ग्रन्थासारिवास्फोतासप्तपर्णाटिरूषकान् ॥१२५॥
पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनान् ।
कटुकां रोहिणीं सुस्तं निम्बं च द्विपलांशिकम् १२६
द्रोणेऽपि साधयेत् पादशेषे प्रस्थं घृतात् पचेत् ।
किराततिकेन्द्रयववीरामागधिकोत्पलैः ॥१२७॥
कलैरक्षसमैः पेयं तत् पित्तग्रहणीगदे ।
तिक्तकं यद्धृतं चोक्तं कौष्ठिके तच्च दापयेत् ॥१२८॥
इति चन्दनाद्यं घृतम् ।

चन्दनम् थंन चंदन, पञ्चक- पञ्चक पञ्चक, उशीरम् वीरुओना वाणो खस, पाठाम् पाठा पाठी, मूर्वाम् मोरवेख मूर्वा, कुटबटम् डाढाडूव कालीसर, षड्ग्रन्था- षड् वच, सारिवा- सारिवा सारिवा, आस्फोता- आस्फोता आस्फोता, सप्तपर्णा- सातपशु सतिवन, आटरूषकान् अटरूसे अड्डसा, पटोल- परवण परवल, उदुम्बर- उभरो गूलर, अश्वत्थ- पीपणो पीपल, वट- वड बरगद, प्लक्ष- पीपणी पाकर, कपीतनान् पारस पीपणो पारस पिप्पल, कटुकाम् रोहिणीम् कटु कटुकी, सुस्तम् मोथ मोथा, निम्बम् च अने वीरुओ और नीम, द्विपलांशिकम् दरेक ८ तोला बाधने प्रत्येकके ८ तोले लेकर, अपाम् पाणी जलके, द्रोणे १०२४ तोलाभा १०२४ तोलेमें, साधयेत् पकाववा पकावे, पादशेषे अतुर्भांश आधी रहेता चौथाई शेष रहने पर, घृतात् धी घीका, प्रस्थम् १४ तोला एक प्रस्थ, किराततिक- अश्वत्थ चिरायता, इन्द्रयव- इन्द्रयव

इन्द्रजौ, वीरा वीरक्षुने। वागो खस, मागविका पीपर
 पिप्ली, उत्पलैः अने नीलकमल और नीलोफर
 बक्षसमैः दरेकना ओक ओक तोला प्रत्येकके एक तोले,
 कल्कैः कल्कनी साथे कल्कके साथ पचेत् पक्षवत्
 पकावे, तत् ते वह, पित्तप्रवृणोदके पित्तजन्य अदस्यी-
 रोगभां पैत्तिक ग्रहणीरोगमें, पेयस् पीवुं पीवे, यत् च
 अने ने और जो, कौष्ठिके कुष्ठाधिकारभां कुष्ठाधिकारमें,
 तिक्तकम् तिक्तक तिक्तक, घृतम् घृत घृत, उक्तम् उक्तुं छे
 कहा है, तत् च ते पक्षु वह मी, दापयेत् आपवुं
 देवे ॥ १२५-१२८ ॥ इति चन्दनाद्यन् घृतम् आ-
 यन्नाद्य घृत छे यह चन्दनाद्य घृत है।

125-28. Take 8 tolas each of sandal wood, himalayan cherry, cuscus, cuscus grass, patha, trilobed virgin bower, indian valerian, sweet flag, both varieties of indian sarsaparilla. dita bark, vasaka, snake-gourd, gular fig, holy fig, banyan, yellow-barked fig tree, flowering pepul, kurroa, rohan, nut-grass and neem, and decoct them in 1024 tolas of water. When reduced to $\frac{1}{4}$ of the quantity, prepare 64 tolas of medicated ghee in this decoction with the paste of 1 tola each of chiretta, kurchi seeds, climbing asparagus, long pepper and blue water-lily. This should be taken in assimilation-disorders of the pitta type. The 'Tiktaka ghee' described in the chapter entitled 'The Therapeutics of Dermatoses' may also be used. Thus has been described the Compound Sandal-wood Ghee.

नागराद्यं चूर्णम्—

नागरातिविषे मुस्तं धातकीं च रसाञ्जनम् ।

वन्धकम्बुकफलं बिल्वं पाठां कटुकरोहिणीम् ॥ १२९ ॥

१२९. अनिविषे-अतिविषं (ब.)

१, कटुकरोहिणीम्-तिक्तां च रोहिणीम् (ब.)

पिबेत् सप्तांशं तक्षूर्णं सक्षौद्रं तण्डुलाम्बुना ।
 पैत्तिके ग्रहणीदोषे

नागर- सूट सोंठ, अनिविषे अतिविषनी कली
 अनीन, मुस्तम् मोक्ष मोया, धातकीम् धातकी, रसाञ्जनम् च अने रसाञ्जनी और रसोंठ, वरसकम्बुक-
 फलम् कडाछात्र ते वन्धकम् कुटजकी छाल और इन्द्रजौ,
 बिल्वम् पीपुं बेल, पाठां पाठा पादी, कटुकरोहिणीम्
 कटु कटु है, तक्षूर्णम् तेसोऽनुं सूक्ष्म उमका चूर्ण,
 वन्धकम् सरभा वन्धनभां बंध समान भागमें लेकर,
 तक्षौद्रम् मधुसहित मधुके साथ, तण्डुलाम्बुना
 ओषधना घोलथी चावलकी धोवनसं, पैत्तिके पित्तप्रधान
 पैत्तिक, ग्रहणीदोषे अदस्यीरोगभां ग्रहणीरोगमें, पिबेत्
 पीवुं पीवे ॥ १२९ ३ ॥

129-129³. Take dry ginger, indian atees, nut-grass, fulsee flower, extract of indian berberry, bark and seeds of kurchi, bael, patha and kurroa in equal parts and reduce to powder; this is to be taken with honey and rice-water. This Compound Dry Ginger powder cures assimilation-disorder of the pitta type.

रक्तं यच्चोपवेद्यते ॥ १३० ॥

अर्शांसि च गुदे शूलं जयेच्चैव प्रवाहिकाम् ।

नागराद्यमिदं चूर्णं कृष्णात्रेयेण पूजितम् ॥ १३१ ॥

इति नागराद्यं चूर्णम् ।

कृष्णात्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयद्वारा, पूजितम् वभा-
 लोषुं पूजित, इदम् आ यह, नागराद्यम् नागराद्य नागराद्य,
 चूर्णम् सूक्ष्म चूर्ण, यत् च ने जो, रक्तम् रक्ता रक्त,
 उपवेद्यते मगभां पशुं होय तेने मलके साथ निक-
 लता हो उसको, अर्शांसि नेमज हरस एवं अर्श, गुदे
 च शूलम् शुद्धतुं शूल गुदशूल, प्रवाहिकाम् च अने
 प्रवाहिकाने और प्रवाहिकाको, जयेत् अते छे जीतता है
 ॥ १३०-१३१ ॥ इति आ यह, नागराद्यम् नागराद्य
 नागराद्य, चूर्णम् सूक्ष्म छे चूर्ण है।

130-131. It also cures a condition wherein the patient passes blood in his

stools, piles, pain in the anorectal region and dysentery. This is valued highly by Krishna Atreya. Thus has been described the Compound Dry Ginger-powder.

शुनिम्बासं चणम्—

भूनिम्बकटुकाव्योषसुस्तकेन्द्रयचान् समान् ।

द्वौ चित्रकाद्वत्सकत्वग्भाजान् षोडश चूर्णयेत् ११२

गुडशीताम्बुनः पीतं ग्रहणीदोषशुल्भम् ।

कामलाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यसिखारन्नुत् ॥१२३॥

इति भूनिम्बाद्यं चूर्णम् ।

समान् अरजे भागे समभागवाले, भूनिम्ब- क्रियातुं
चिरायता, कटुका- कटु कटुषी, कषोप- त्रिकटु त्रिकटु,
मुखक- मोक्ष मोथा, इन्द्रयवान् अने इन्द्रय और
इन्द्रजौ, चित्रकाय अने चित्रक और चित्रकके, दूँ जे
भाग दो भाग, षोडश अने सोण और सोलह भाग,
वत्सकत्वग्भागान् कडाछाअना भागतुं कुटजवृक्षकी छालका,
चूर्णवेत् यूर्णुं करवुं चूर्ण करे, गुड- जेणना
गुडके, शीताम्बुना ठंडा पाणीथी ठंठे जलके साथ,
पीतम् पीछेलुं ते पिया हुआ वह चूर्ण, ग्रहणीदोष-
अदृष्टीरोग ग्रहणीरोग, गुल्ममुत् अने गुदभने दूर
करनाउं छे और गुल्मनासक है, कामला- कभजौ पीलिवा,
ज्वर- ज्वर ज्वर, पाण्डुरो- पाण्डुरोग पाण्डुरोग, मेह-
प्रमेह मेह, अरुचि- अरुचि अरुचि, अतिसारमुत् अने
अतिसारने दूर करनाउं छे और अतिसारका नासक है
॥ १३२-१३३ ॥ इति आ यह, भूनिम्बाद्यम् भूनिम्बाद्य
भूनिम्बाद्य, चूर्णम् यूर्णुं छे चूर्ण है ।

132-133. Take one part of each of chiretta, kurroa, the three spices, nut-grass, and kurchi seeds and 2 parts of white-flowered lead-wort and 16 parts of kurchi and reduce to powder; this powder, taken with gur and cold water, cures assimilation-disorders, gulma, jaundice, fever, anemia,

१३३. ग्रहणीदोष-ग्रहणीशोथ (थ. व.)

urinary disorders, anorexia and diarrhea. Thus has been described the Compound Chiretta-powder.

वचासं चूर्णम्—

वचामतिविषां पाठां सप्तपर्णं रसाञ्जनम् ।

स्योनाकोदीच्यकटुङ्गवत्सकत्वग्दुरालभाः ॥१३४॥

दावीं पर्यटकं पाठां यवानीं मधुक्षिप्रकम् ।

पटोलपत्रं सिद्धार्थान् श्रुतिकां जातिपल्लवान् ॥१३५॥

जम्बूनाम्रबिल्वमध्यानि निम्बश्वाकफलानि च ।

तद्रोगशममन्विच्छन् भूमिश्वाद्येत योजयेत् ॥१३६॥

वचाम् १०४ वच, अतिविषाम् अतिविषयी ३११
 अतीस, पाठाम् १४१ पादो, सप्तपर्णम् सातपथ्य सतिवन,
 रसाजनश्च २२४-११ रसोत, स्थेनाक- टेण्डु टेण्डु, उदीच्य-
 वाणो गन्धवाडा, कदुङ्ग-अरक्ष अरक्ष, वरसकरवक् ३३३ अक्ष
 कुटजकी छाल, दुरालभाः धमासे दुरालभा, दार्दीम्
 दानुदण्डर दारुहल्ली, पर्पटकम् १४३ अक्षिये पितपापवा,
 पाठाम् १४१ पादो, यवानीम् अक्षमे अक्षवायन,
 मधुसिमुकम् सरभवानां १४४ सहजनके बीज, पटोल-
 पत्रम् परवणनां पान परवलके पत्ते, सिद्धार्थान् सरसप
 सरसो, यूषिकाम् १४५ जूही, जाति- अर्धना जाईके,
 पल्लवान् पान पत्ते, जम्बु- अक्षुना १४६ यथा जामुनकी
 गुठली, आम्र- आभात्ती गोहली आमकी गुठली, बिम्ब-
 मध्यालि १४७ गोर्ध वेलगिरी, बिम्ब-आक-फलानि च
 अने वीमडाणा पान तथा वीथोणी ओओने और
 नीमके पत्ते तथा फल इनको, तद्दरोगक्षमम् ते रोगना
 शमननी ग्रहणीरोगके समनको, अन्विच्छन् १४८ अवाणा
 वैद्ये इच्छा रखता हुआ वैद्य, भूनिम्बाद्येन भूनिम्बा
 यूषुन्दी साथे भूनिम्बाद्य चूर्णके साथ, योजयेत् १४९
 १४९ देवे ॥ १३४-१३६ ॥

134-136. Take sweet flag, indian atees, patha, dita bark, extract of indian berberry, indian calosantes, fragrant sticky mallow, tree of heaven, kurchi bark, cretan prickly clover, indian berberry, trailing rungia, patha, celery

११५. पाठां-मूर्वा (ख. म. ड. ब.)

seeds, drumstick, leaves of snake-gourd white rape seeds, yellow-jasmine leaves, spanish jasmine and the pulp of jambool, mango, bael and twigs and fruits of neem; the physician desirous of curing assimilation-disorders should use this powder mixed with the compound chiretta powder.

કિરાતાયં ચૂર્ણમ્—

કિરાતતિક્તઃ પદ્મગ્રન્થા ત્રાયમાણા કટુત્રિકમ્ ।
ચન્દનં પદ્મકોશીરં દાર્વીત્વક્ કટુરોહિણી ॥૧૩૭॥
કુટજત્વક્ફલં મુન્તં યવાની દેવદારુ ચ ।
પટોલનિમ્બપત્રૈલાસૌરાષ્ઠ્યત્રિવિપાતચ્ચઃ ॥૧૩૮॥
મધુશિગ્રોશ્ચ વીજાનિ મૂર્વા પર્પટકસ્તથા ।
તચ્ચૂર્ણં મધુના લેહ્યં પેયં મધૈર્જલેન વા ॥૧૩૯॥
દૃપાણ્ડુગ્રહણીરોગગુલ્મશૂલારુચિજ્વરાન્ ।
કામલાં સન્નિપાતં ચ મુશ્વરોગાંશ્ચ નાશયેત્ ॥૧૪૦॥
इति किरातायं चूर्णम् ।

કિરાતતિક્તઃ કિરાતાયં ચિરાયતા, પદ્મગ્રન્થા વજ્ર વચ, ત્રાયમાણા ત્રાયમાણુ ત્રાયમાણ, કટુત્રિકમ્ ત્રિકટુ ત્રિકટુ, ચન્દનમ્ ચન્દન ચંદન, પદ્મક- પદ્મક પદ્માક્ષ, કોશીરમ્ વીરણુને વાળી રસ, દાર્વીત્વક્ દારુદળદરની ઓલ દારુહલ્દીની છાલ, કટુરોહિણી કટુ કટુકી, કુટજ- ત્વક્ કુટજાલ કુટજકી છાલ, ફલમ્ ધન્વન્તરુ ઇન્દ્રજૌ, મુન્તમ્ મોથ મોથા, યવાની અજમે અજવાયન, દેવદારુ ચ અને દેવદારુ ઓર દેવદારુ, પટોલ- પરવળ પરવલ, નિમ્બપત્ર- લીમડાનાં પાન નીમકે પત્તે, ફલા- ઓલથી ફલાયતી, સૌરાષ્ટ્રી- સોરઠી સોરઠી મિટ્ટી, અતિવિષા- અતિવિષની કળી અતીસ, ત્વચ્ચઃ તજ દાલચીની, મધુ- શિગ્રોઃ વીજાનિ ચ સરગવાનાં બીજ સહજનકે વીજ, મૂર્વા મોરવેલ મૂર્વા, તથા તથા તથા, પર્પટકઃ ખડસલિયો પિત્તપાપકા, તત્ ચૂર્ણમ્ ઓઝોનું ચૂર્ણું અનેકા ચૂર્ણ, મધુના

૧૩૮. યવાની-યમાની (ક. ઘ. જ. ડ.)

૧૩૯. પર્પટકઃ - પર્પટકં (વ.)

૧૪૦. કામલાં સન્નિપાતં-કામલાતિસારં (ધ.)

” સન્નિપાતં-ગાણ્ડુરોગં (ત. દ. ફ.)

મધની સાથે મધુકે સાથ, લેહ્યમ્ ચાટવું ચાટે, મધૈઃ અથવા મધથી યા મધસે, જલેન વા કે જલથી યા જલસે, પેયમ્ પીવું પીવે, દૃપ- આ ચૂર્ણું હૃદયરોગ યહ ચૂર્ણ હૃદયરોગ, પાણ્ડુ- પાણ્ડુરોગ પાણ્ડુરોગ, ગ્રહણીરોગ- ગ્રહણીરોગ ગ્રહણીરોગ, ગુલ્મ- ગુલ્મ ગુલ્મ, શૂલ- શૂળ શૂલ, અરુચિ- અરુચિ અરુચિ, જ્વરાન્ જ્વર જ્વર, કામલામ્ કમળી પીલિયા, સન્નિપાતમ્ ચ સન્નિપાત સન્નિપાત, મુશ્વરોગાન્ ચ અને મુખના રોગોને ઓર મુશ્વરોગોંકા, નાશયેત્ નાશ કરે છે નાશ કરતા હૈ ॥ ૧૩૭-૧૪૦ ॥ इति आ यह, किरातायम् किराताय किराताय, चूर्णम् चूर्णं છે ચૂર્ણ હૈ ।

137-40. Take chiretta sweet flag, zalil the three spices sandal wood, himalayan cherry, cuscus grass bark of indian berberry, kurroa, bark and seeds of kurchi, nut-grass, celery seeds deodar, wild snake-gourd and leaves of neem, small cardamom, yellow ochre, indian atees, cinnamon, seeds of drumstick, trilobed virgin bower and trailing rungia. The powder of these may be licked whit honey or drunk mixed with wine or water This will cure gastric disorders gulma colic, anorexia, fever, jaundice, tridiscordance and diseases of the mouth. Thus has been described the Compound Chiretta powder.

શ્લેષ્મગ્રહણ્યાશ્ચિકિત્માકમઃ—

ગ્રહણ્યાં શ્લેષ્મદુષ્ટાયાં ચમિતસ્ય યથાવિધિ ।
કટુમ્લલવણશારૈસ્તિકૈશ્ચાગ્નિ વિવર્ધયેત્ ॥૧૪૧॥

શ્લેષ્મ- કફથી કફસે, દુષ્ટાયામ્ દુષ્ટિ થયેલ દુષ્ટ. ગ્રહણ્યાં મધુશીમાં ગ્રહણીમે, યથાવિધિ યથાવિધિ યથાવિધિ, ચમિતસ્ય જેને વમન કરાવ્યું છે તેને વમન કરાવે હુએકો, કટુ- કટુ વટ, અમ્લ- આમ્લ અમ્લ,

૧૪૧. વિવર્ધયેત્-વિવર્ધયેતે (ધ.)

कवण- लवण, क्षारैः क्षार, तिक्तैः च तथा
तिक्त द्रव्येभ्यो और तिक्त द्रव्येसे, अग्निम् अग्निने
अग्निको, विवर्धयेत् प्रदीप्त करे। बढावे ॥ १४१ ॥

141. When the assimilation system
has been impaired by the morbid
kapha, the patient should be subjected
to systematic procedure of emesis and
thereafter his gastric fire may be sti-
mulated by the use of pungent, acid,
salt, alkaline and bitter articles.

पलाशादिपानीयम्—

पलाशं चित्रकं चव्यं मातुलुङ्गं हरीतकीम् ।
पिप्पलीं पिप्पलीमूलं पाठां नागरचान्यकम् ॥१४२॥
कार्षिकाण्युदकप्रस्थे पक्त्वा पादावशेषितम् ।
पानीयार्थं प्रयुञ्जीत यवागूं तैश्च साधयेत् ॥१४३॥

पलाशम् भा.भ.रे. डाकपलाश. चित्रकम् चित्रक
चव्यम् चव्यम् यवक चव्य, मातुलुङ्गम् यवक
चकोत्रा, हरीतकीम् ६२३ हरि, पिप्पलीम् पीपर
पिप्पली, पिप्पलीमूलम् पीपरीमूलना ग. १०.११ पिप्पलीमूल,
पाठाम् पाठा पाठी, नागर- स. ६ सोंठ, चान्यकम् धातु
धनिया, कार्षिकाणि अ. ६ अ. ६ तोला. एक एक तोला,
उदकप्रस्थे ६४ तोला पाथीमा एक प्रस्थ जलमें,
पक्त्वा पकावी पकाकर, पादावशेषितम् भा. १ शेष
यतुर्थांशने चौथाई शेष रहने पर, पानीयार्थम् पीवा
भा. १ पिलानेके लिए, प्रयुञ्जीत उपयोगमा लेवुं उपयोग
करे, तैः च अने ते. १०.११.११ और उन्हीसे, यवागूं
यवागूं यवागूं, साधयेत् अनाववी सिद्ध करे ॥१४२-१४३॥

142-143 Take one tola of each of
palasa, white-flowered leadwort, chaba
pepper, pomello, chebulic myrobalans,
long pepper, roots of long pepper,
patha, dry ginger and coriander
and boil them in 64 tolas of water;

१४३. पादावशेषितम्-पादावशेषितम् (ब.)

,, पानीयार्थ-पानीयार्थं च (ब.)

when reduced to 1/4th the quantity,
take it down. This may be used
as potion by itself or a gruel may be
prepared with the above-mentioned
drugs.

शुष्कमूलकयूषेण कौकस्थेनाथवा पुनः ।

कटुमूलधारपटुना लघून्पचानि भोजयेत् ॥१४४॥

कटु- कटु कटु, अम्ल- अम्ल, क्षार- क्षार
क्षार, पटुना अने उ. १०.११.११ पटुना और
इन्द्रियोत्तेजक वदार्थसे युक्त, शुष्कमूलक- सु. ६ मूलाना
सूखी मूलके, यूषेण यूषधी यूषसे, अथवा पुनः अथवा
वा, कौकस्थेन उ. १०.११.११ यूषधी कुलकीके यूषसे, लघूनि
६६.६६ लघु, अत्रानि अ. १०.११ अ. १०.११, भोजयेत् भोजन
करावपुं खिलावे ॥ १४४ ॥

144. Or the patient may take light
food with the soup of dry radish or
of horse-gram mixed with pungent,
acid, alkaline and stimulant articles.

अम्लं चानु पिबेत्तकं तक्रारिष्टमथापि वा ।

मदिरां मध्वरिष्टं वा विगदं सीधुमेव वा ॥१४५॥

अम्लम् भा. १. १. १. १, तक्रम् च त. १. १. १. १, अथ
अथि वा १. १. १. १, तक्रारिष्टम् त. १. १. १. १, तक्रारिष्ट, मदिराम्
अथवा मदिरा या मदिरा, मध्वरिष्टम् वा अथवा
मध्वरिष्ट या मध्वरिष्ट, विगदम् अथवा निर्दोष वा
निर्दोष, सीधुम् इ. १. १. १. १, सीधुका, अनुपिबेत्
अनुपान करे ॥ १४५ ॥

145. He may take a post prandial
drink of sour butter-milk medicated
butter-milk, wine or madira wine or
honey wine or wholesome sidhu wine.

कफप्रहण्यां मधूकासवः—

द्रोणं मधूकपुष्पाणां विडङ्गानां ततोऽर्धतः ।

चित्रकस्य ततोऽर्धस्यात्तथा भस्मातकाढकम् ॥१४६॥

१४५. सीधुमेव वा-सीधुमेव वा (ब.)

मञ्जिष्ठाष्टपलं चैव त्रिद्रोणेऽपां विपाचयेत् ।
द्रोणशेषं तु तच्छीतं मध्वर्धाढकसंयुतम् ॥१४७॥
एलामृणालागुरुभिश्चन्दनेन च रुषिते ।
कुम्भे मासस्थितं जातमासवं तं प्रयोजयेत् ॥१४८॥

मधूक- महुडानां महुवेके पुष्पाणाम् पुष्प फूलोंके,
द्रोणम् १०२४ तोला १०२४ तोले, बिडङ्गामाश्च पाचयित्वा
वायविङ्गके, ततः तेनाथी उससे, अर्धतः अर्धा आवे,
चित्रकस्य चित्रक चित्रकके, ततः अर्धम् तेनाथी अर्धा
उससे आवे मञ्जिष्ठा- बिडङ्गा मिलानेके, आढकम्
२५६ तोला २५६ तोले, मञ्जिष्ठा अने महुड और
मंजीठके, अष्टपलम् च एव ३२ तोला ३२ तोले, स्यात्
देवा लेवे, अपान् ओओने पाणी उनको जलके, त्रिद्रोणे
३०७२ तोलाभा ३०७२ तोलेमें, विपाचयेत् पकावना
पकावे, तत् तु ते वह, द्रोणशेषम् १०२४ तोला आडी
२६ १०२४ तोले अवशेष रहने, शीतम् अने ठंडा थोड़ा
त्यारे और ठंडा होने पर, मधु-अर्ध-आढक-संयुतम् मधु
१२८ तोला भेजवीने मधु १२८ तोले मिलाकर, एला-
ओवली इलायची, मृणाल- कुम्भना हाडा मृणाल,
अगुरुभिः अगुरु अगुरु, चन्दनेन च अने चन्दनथी
और चन्दनसे, रुषिते देवेला लिप्त, कुम्भे धातुमा घड़ेमें,
मासस्थितम् ओड मास पर्वत रहेला एक मास रखे
हुए, तम् ते उस, जातम् तैयार थयेला तैयार हुए,
मासवन् आसवने आसवका, प्रयोजयेत् प्रयोग करेला
प्रयोग करे ॥ १४६-१४८ ॥

146-148. Take 1024 tolas of flowers of mahwa, 512 tolas of embelia, 256 tolas of each of white flowered leadwort and marking nut, and 32 tolas of indian madder; decoct all these in 3072 tolas of water. When it is reduced to 1024 tolas, take it down. When it is cooled, mix it with 128 tolas of honey and place it in a pot lined with the paste of cardamom,

१४७. मञ्जिष्ठाष्टपलं-मांसपात्रिकम् (ख. घ. त. थ.)

,, द्रोणशेषं-द्रोणशेषे (घ.)

१४८. रुषिते-भूषिते (घ.)

lotus stalks, eagle-wood and sandal wood and keep it for a month; when the wine is properly fermented, it should be taken out for use.

प्रहणीं दीपयत्येव बृंहणः कफपित्तजित् ।
शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत् ॥१४९॥
इति मधूकासवः ।

प्रहणी- आ आसव अदखीने यह प्रहणीको, दीपयति
एव अवश्य प्रदीप्त करे ले अवश्य प्रदीप्त करता है,
बृंहणः बृंहण ले और बृंहण है, कफपित्तजित् तेम
उध तथा पित्तने शतनाए एवं कफ तथा पित्तको
जीतनेवाला है, शोथम् पणी ते सोण पुनः वह शोथ,
कुष्ठम् कुष्ठ कुष्ठ, किलासम् च किलास किलास, प्रमेहांश्च
च अने प्रमेहने और प्रमेहको, प्रणाशयेत् नाश
करे ले नष्ट करता है ॥ १४९ ॥ इति आ यह, मधू-
कासवः मधूकासव ले मधूकासव है ।

149. This mahwa-wine stimulates the assimilation system and is roborant. It is curative of kapha, pitta, edema, dermatosis, leucoderma and urinary disorders. Thus has been described the Mahwa-wine.

मधूकपुष्पासवः—

मधूकपुष्पस्वरसं शृतमध्वर्धक्षयीकृतम् ।
क्षौद्रपादयुतं शीतं पूर्ववत् सन्निधापयेत् ॥१५०॥

शृतम् छिडाणीने पकाकर, अर्धक्षयीकृतम् अर्ध
आडी राभेला आवे शेष रखे हुए, मधूकपुष्प- महुडानां
पुष्पने महुवेके फूलोंके, स्वरसम् स्वरस स्वरसको, शीतम्
ठंडा आभ तयारे ठंडा होने पर, क्षौद्रपादयुतम् अतु-
थांश्च मधु भेजवी चौथाई सहद मिलाकर, पूर्ववत्
पूर्वनी येठे पूर्ववत्, सन्निधापयेत् राभेला रखे ॥१५०॥

१४९ दीपयत्येव-दीपयत्येव (क. ख. घ. ज. व.)

,, बृंहणः कफपित्तजित्-बृंहणः कफपित्तजित् (घ.)

,, कफपित्तजित्-वातापित्तनुत् (फ.)

,, शोथं कुष्ठं किलासं च प्रमेहांश्च प्रणाशयेत्-शोथकुष्ठ-
किलासानां प्रमेहानां च नाशनः (ब.)

150. Take the fresh juice of mahwa-flowers and boil it till it is reduced to 1/2 its quantity; when it is cooled, add 1/4 its quantity of honey and place it in a pot as described in the preceding preparation.

तं पिबन् ग्रहणीदोषाक्षयेत् सर्वान् हिताशयः ।
तद्वद्वाक्षेक्षुर्ज्वरस्वरसानासुतान् पिबेत् ॥१५१॥

हिताशयः हित पदार्थोनेन बोधन करनार रोगी हिताहार करनेवाला रोगी, तम् पिबन् तेनु पान करता उसको पीनेसे, सर्वान् सधणा सब, ग्रहणी-ग्रहणी ग्रहणी, दोषान् दोषाने रोगोंको, जवेत् जते छे जीतता है, तद्वत् ते प्रमाणे तेले उसी प्रकार वह, आसुतान् आसवत्तु अथेवा असवरूप वने, वाक्ष-वाक्ष अंगूर, इक्षु-शेखडी ईख, खर्जूर-तथा भभूरना तथा खर्जूरके, स्वरसान् स्वरसो स्वरसोंको, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १५१ ॥

151. The person observing wholesome diet will be able to subdue all assimilation-disorders by taking this medicated wine. The patient may take the wines, prepared in the same way, of the juice of grapes, sugarcane and dates.

दुरालभासवः —

प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ प्रस्थमामलकस्य च ।
दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे प्रत्यग्रं खाभयाशतम् ॥१५२॥
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा शीतं द्रोणावशेषितम् ।
सगुडद्विशतं पूतं मधुनः कुडवायुतम् ॥१५३॥
तद्वत् प्रियङ्गोः पिप्पल्या विडङ्गानां च चूर्णितैः ।
कुडवैर्घृतकुम्भस्थं पक्षाज्जातं ततः पिबेत् ॥१५४॥

१५२. खर्जूर-काशपर्य (व. द. घ.)

१५३. प्रस्थौ दुरालभाया द्वौ-दुरालभाया द्वि स्थम् (क.)

१५४. दन्तीचित्रकमुष्टी द्वे-मुष्टी चित्रकदन्त्यो (क. घ. झ. ड. घ.)

१५५. पक्षाज्जातं ततः पिबेत्-पक्षादूर्ध्वं पिबेत्तरः (फ. व.)

दुरालभायाः धमासौ धमासेके, द्वौ प्रस्थौ १२८ तोला १२८ तोले, आमलकस्य च अने आमणा और आंवलेके, प्रस्थम् ६४ तोला ६४ तोले, दन्तीचित्रक-दन्ती अने चित्रक दन्ती और चित्रक, मुष्टी द्वे ६२३ ८ तोला प्रत्येक ८ तोले, प्रस्थम् च नवी नवी, अम्भसः ४२३ हरष, क्षतम् नंग सौ एक सौ, अम्भसः पाण्डी जलके, चतुर्द्रोणे ४०६६ तोलाभा ४०९६ तोलेमें, पक्त्वा पकावीने पकाकर, द्रोणावशेषितम् १०२४ तोला अनाथ भाडी रहे १०२४ तोले काव अवशेष रहने, शीतम् अने ठंडा भाव तयारे और ठंडा होने पर, सगुड-ग्रेण गुडके, द्विशतम् ८०० तोला ग्रेणवी ८०० तोले मिलाकर. पूतम् आणी धर्ष छानकर, मधुनः मधु मधुके, कुडवायुतम् १६ तोलाभी युक्त १६ तोले मिलाकर, प्रियङ्गोः प्रियंशु प्रियंगु, पिप्पल्याः पीपर पिप्पली, विडङ्गानाम् अने पावडिभना हरेडना और वायविडङ्ग प्रत्येकके, चूर्णितैः कुडवैः स्रेण तोला युक्तभी युक्त करी १६ तोले चूर्णसे युक्तकर, तद्वत् उपर उला प्रमाणे उपर्युक्त प्रकारसे, घृतकुम्भस्थम् धी गोपडेला धाभा २१११ने धी चुपके चडेमें रखकर, पक्षात् ओक पक्ष थया पक्षी एक पक्षके बाद, जातम् तैयार भाव ओटसे तैयार होने पर, ततः तेभाभी उसमेंसे, पिबेत् पीवुं पीवे ॥ १५२-१५४ ॥

152-154. Take 128 tolas of creton prickly clover, 64 tolas of emblic myrobalan, 8 tolas each of white flowered leadwort and red physic-nut and take a hundred fresh chebulic myrobalans and decoct these in 4096 tolas of water and when the water is reduced to 1024 tolas and cooled, filter and add to it 800 tolas of gur and 32 tolas of honey; and as described above, place it in a vessel lined with ghee adding 16 tolas of the powder of perfumed cherry, long pepper and embelia. It must remain there for a fortnight and when the wine is well

formed, it should then be taken.

ग्रहणीपाण्डुरोगार्शःकुष्ठवृत्तिर्पमेहनुत् ।
स्वरवर्णकरश्चैष रक्तपित्तकफापहः ॥६५५॥

इति दुरलभासचः ।

દુઃખઃ આ આસન યદ આસવ, પ્રહથી- પ્રહણી
 પ્રહથી, પાન્કુરોગ- પાન્કુરોગ પાન્કુરોગ, બર્ણઃ- હરસ અર્થ,
 કુષ્ઠ- કુષ્ઠ કુષ્ઠ, વીસર્પ- વીસર્પ વીસર્પ, મેહનુત્ અને
 પ્રમેહને દૂર કરે છે અને પ્રમેહના નાશક છે, સ્વરવર્ણકરઃ
 સ્વર તથા વર્ણ કરે છે સ્વર તથા વર્ણ કરતા છે, રક્ત-
 પિત્તકફાપહઃ ચ અને રક્તપિત્ત તથા કફને દૂર કરે છે
 અને રક્તપિત્ત તથા કફના નાશક છે ॥ ૧૫૫ ॥ ઇતિ
 આ યદ, દુરાલભાસવઃ દુરાલભાસવ છે દુરાલભાસવ છે ।

155. It is curative of assimilation disorders, anemia, piles, dermatosis, acute spreading affections, urinary disorders, hemothermia and disorders of kapha; it is a promoter of the voice and the complexion. Thus has been described the Prickly Clover Wine.

मूलासवः —

हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीर्यभक्कजीवकम् ।

एषां पञ्चपदान् भागांश्चतुर्दशेऽम्भसः पचेत् १५६

द्रोणशेषे रसे पूते गुडस्य द्विशतं भिषक् ।

चूर्णितान् कुड्मार्धाशान् प्रक्षिपेच्च समाक्षिकान् १५७

प्रियङ्गुमुस्तमञ्जिष्ठाविडङ्गमधुकप्लवान् ।

लोभं शाबरकं चैव मासार्धस्थं पिबेत्तु तम् ॥१५८॥

हरिद्रा १६२ हल्दी, द्वे पञ्चमूले लघु पञ्चमूला
तथा ५६५ पञ्चमूला दोनों पञ्चमूल, वीरा- वीरा, वीरा,
ऋषभक- १६५६ ऋषभक, जीवकम् १६६ जीवक.

१.५६. हरिद्रा पञ्चमूले द्वे वीरर्षभजीवकम् - द्विपञ्चमूल्यौ रजनी
वीरर्षभजीवकाः (व फ ब.)

१. एषां-पृथक् (व. फ.)

१३७. प्रक्षिपेच्च - तथाचात्र (ब.)

१५८. मासार्धस्थं पिबेच्च तच्च मासार्धं स्थापयेत् ततः (क.)

एषाम् औ दरेकना इनके प्रत्येकके पञ्चपलान् २० तोला
२० तोले, मागान् भाग भागोंको, अम्भः पाणी जल,
चतुर्दशे ४०८६ तोलाभां ४०९६ तोलमें, पचेत् पका-
वर्षा पकावे, द्रोणशेषे १०२४ तोला आधी रहे त्यारे
१०२४ तोले शेष रहने पर, पूरे गाणीने छानकर,
मिश्रक् वैश्वे वैश्व, गुडस्य भोग गुडके, द्विषतम् ८००
तोला ८०० तोले, सम्पादिकान् तथा अध साथे और
शहदके सहित चूर्णितान् आंशे आंशे चूर्ण किये, कुडवाभांगान्
दरेक ८ तोला प्रत्येक ८ तोले मात्रवाले, प्रियङ्गु- डांग
कंगुनी, मुस्त- भेय मोया, मन्त्रिष्ठा- मन्त्र मंजीठ, विडङ्ग-
वावडिंग वायविडंग, मधुक- गेठीमध मुलहठी, प्लवान्
डैवडीभेय केवटीमोया, जाम्बरकम् लोधम् च एव अने
अने सावर शोषर और सावर लोधको, प्रक्षिपेत् तेभां
नाभवा उसमें छोड़े, मासार्धस्यर्ध धी शोषलेषा धात्रभां
पंदर दिवस रात्रीने धी चुपके हुए घड़ेमें आवे माहतक
रखे तम् तु ते उसको, पिबेत् पीवुं पीवे ॥१५६-१५८॥

156-158. Take 20 tolas of each of turmeric, decaradices, climbing asparagus, rishabhaka and jivaka, and decoct them in 4096 tolas of water; when it is reduced to $\frac{1}{4}$ its quantity the solution should be filtered and the physician should add 800 tolas of gur and the powder made of 8 tolas of perfumed cherry, nut grass, indian madder, embelia, liquorice, nut-grass, white lodh, red lodh and honey. Keep it for a month and then use it.

एष मूलासवः सिद्धो दीपनो रक्तपित्तजित् ।

आनाहकफहृद्रोगपाण्डुरोगाक्लृप्तादनुत् ॥२५९॥

इति मूलासवः ।

सिद्धः सिद्धं थयेव तैयार हुआ, एषः आ। यह,
मूलासवः मूलासवः मूलासवः, दीपनः दीपनः दीपनः,
रक्तपित्तजित रक्तपित्तने अतनार रक्तपित्तका जीतनेवाला।

१५९. रक्तपित्तजित्-रक्तपित्तहा (ब.)

आनाह- आनाह आनाह, कफ- ३६ कफ, हृद्रोग-
हृद्रोग हृद्रोग, पाण्डुरोग- पाण्डुरोग पाण्डुरोग,
अङ्गसादनम् अने अङ्गशैथिल्य ६२ ३२ ३२ और
शरीरकी पिथिलताको दूर करनेवाला है ॥ १५९ ॥ इति
आ यद्, मूलासवः मूलासव ३२ मूलासव है ।

159. The Radix-wine thus prepared
is digestive-stimulant curative of hemo-
thermia constipation, disorders of
kapha, gastric disorders, anemia and
asthenia of body. Thus has been
described the Radix-wine.

पिण्डासवः —

प्रास्थिकं पिप्पलीं पिष्ट्वा गुडं मध्यं विभीतकात् ।
उदकप्रस्थसंयुक्तं यवपत्रे निधापयेत् ॥१६०॥
तस्मात् पलं सुजातात् सलिलाञ्जलिसंयुतम् ।
पिबेत्पिण्डासवो ह्येष रोगानीकविनाशनः ॥१६१॥

पिप्पलीम् पीपर पिप्पली, गुडम् गोण गुड
विभीतकात् अडेडांना भीमने बहेबेके बीजकी, मध्यम्
गर्भं मिमी, प्रास्थिकम् ६२ ३४ तोला प्रत्येक ६४
तोले, पिष्ट्वा पीटीने पीसकर, उदकप्रस्थसंयुक्तम् ६४
तोला पाण्डु सलिल ६४ तोले जलमें मिलाकर, यवपत्रे
जवना ढगलाभा जौकी राबिमें, निधापयेत् राभुं रक्के,
सुजातात् सारी रीते तैयार थयेल अच्छी ताह बने,
तस्मात् ते आसवभाथी उस आसवमेंसे, पलम् आर
तोला एक पल, सलिल- ७६ तोला जलके, अञ्जलि- १६
तोलाभा १६ तोलेमें, संयुतम् घोणी घोलकर, पिबेत्
पीपुं पीवे, एषः हि आ यद्, पिण्डासवः पिण्डासव
पिण्डासव, रोगानीकविनाशनः रोगसमूहको नाश करनेवाला
३२ रोगसमूहका नाशक है ॥ १६०-१६१ ॥

160 161. Triturate 64 tolas of each
of long pepper, gur, pulp of beleric
myrobalan; add 64 tolas of water and
keep the vessel containing it in a heap

१६०. प्र. स्थिक-प्रास्थिकीं (कं. घ. घ.)

॥ यवपत्रे-यवपत्रे (ब.)

of barley; when it is well fermented,
the patient may take a dose of 4
tolas of it mixed with 16 tolas of
water. This Pinda-wine is curative of
a multitude of diseases.

स्वस्थोऽप्येनं पिबेन्मासं नरः स्निग्धरसाशनः ।
इच्छंस्तेषामनुत्पत्तिं रोगाणां येऽत्र कीर्तिताः ॥१६२॥
इति पिण्डासवः ।

ये ७२ रोगों जो रोग, अन्न अही यहाँ, प्रकीर्तिताः
३६ ३२ कहे हैं, तेषाम् ते उन, रोगाणां रोगोंकी,
अनुत्पत्तिम् इच्छन् उत्पत्ति न थाय ओवी ३६-
वाणी अनुत्पत्तिकी इच्छा रखता हुआ, स्वस्थः अपि स्नग्ध
पुरुषे पशु स्वस्थ पुरुष भी, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, रस-
भासरस मांसरस, अशनः भानारा भर्षने खानेवाला हो
कर, एनम् आने इसको, मासम् ओड मास पर्थत एक
माह तक, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १६२ ॥ इति आ यद्,
पिण्डासवः पिण्डासव ३२ पिण्डासव है ।

162. Even the healthy man desirous
of preventing for himself the diseases
described herein, may take this wine
for a month as a prophylactic measure,
living on a diet of meat-juice mixed
with unctuous substances. Thus has
been described the Pinda-wine;

मध्वरिष्टः —

नवे पिप्पलिमध्वाके कलसेऽगुरुवृषिते ।
मध्वाढकं जलसमं चूर्णानीमानि दापयेत् ॥१६३॥
कुडवार्धं विडङ्गानां पिप्पल्याः कुडवं तथा ।
चतुर्थिकांशां त्वक्क्षीरीं केशरं मरिचानि च ॥१६४॥
त्वगेलापत्रकशटीकमुकातिविषाघनान् ।
हरेण्वेत्वा लुतेजो ह्यपिप्पलीमूलचित्रकान् ॥१६५॥
कार्षिकांस्तत् स्थितं मासमत ऊर्ध्वं प्रयोजयेत् ।

१६२. स्निग्धरसाशनः-सिद्ध रसायनम् (कं. घ. त. घ. क.)

१६३. दापयेत्-चापयेत् (क.)

१६४. त्वक्क्षीरीम्-त्वक्क्षीर्याः (ख.)

१६५. अतिविषाघनान्-अतिविषे घनम् (ज.)

॥ घनान्-घनम् (ख. घ.)

पिप्पलि- पीपर पिप्पली, बध्वाके तथा भद्र
 योपडेवा और सहदसे लित अगुरु- अने अगुरथी
 और अगुरुवे, धूपिते धूप आपेक्षा धूपित, नवे कलसे
 नवा धातुमां नये घड़ेमें, जलसमम नव नेत्रुं अर्थात्
 नव २५६ तोला जलके समान प्रमाणवाला अर्थात् एक
 अडक जल मध्वाडकम् भद्र २५६ तोला एक अडक
 मधु, इमानि अने आ ६ मधुमां डहेवाभां आनता और
 इन अब कहे जानेवाले, चूर्णानि यूषो चूर्णोदो, दायेत्
 लेणवनां मिलावे, विडङ्गानाम् नेमके- वावडिगे जेहेकि-
 वायविकका, कुडवार्धम् ८ तोला आवा कुडव, तथा
 तथा तथा पिप्पल्याः पीपर पिप्पलीका, कुडवम् १६
 तोला एक कुडव, त्वक्सीरीम् वंशश्चेत्यन वंशलोचन,
 चतुर्थिकांशाम् ४ तोला एक पल, केनारम् नागकेसर
 नागकेसर, मरिचानि च भरी मरच, त्वक्- तल
 दालचीनी, एला- ओषधी इलायची, पत्रक- तमाक्षपत्र
 तमाक्षपत्र, शटी- डयूरे कचूर, कमुक सोपारी कमुक,
 अतिविषा- अतिविष अतीस, घनान् मोथ मोथा हरेणु
 हरेणु रेणुकीज, एल्वाल्- ओषवाल्कु एल्वाल्क, तेजोह्वा-
 तेजोह्वा तेजोह्वा, पिप्पलीमूल- पीपरलीमूलना गठो-
 पिप्पलीमूल, चित्रकान् अने चित्रक और चित्रक,
 कार्षिकान् ओड ओड तोला हरेक एक एक कर्ष, तत्
 तेओने उनको, मासम् ओड मास एक माह तक,
 स्थितम् राभीने रख कर, अतः ऊर्ध्वम् पछी पीछे,
 प्रयोजयेत् उपयोग करवे। प्रयोग करे ॥ १६३-१६५ ॥

163-165½. Take a new pot and line
 it with long pepper and honey; fumi-
 gate it with eagle wood and put into
 it 256 tolas of honey, equal amount
 of water and the following powders—
 embelia 8 tolas, long pepper 16 tolas
 4 tolas of bamboo manna and one tola
 each of fragrant poon and black
 pepper, and of cinnamon, cardamom,
 cinnamon leaves, long zedoary, betel
 nut, indian atees nut grass, fragrant
 piper, cherry tree, indian tooth-ache
 tree roots of long pepper and white

flowered lead-wort; keep this for a
 month and then make use of it.

मन्दं संदीपयत्यग्निं करोति विषमं समम् ॥१६६॥
 हृत्पाण्डुग्रहणीरोगकुष्ठाशः श्वयथुज्वरान् ।
 वातश्लेष्मामयांश्चान्धान्मध्वरिष्टो व्यपोहति ॥१६७॥
 इति मध्वरिष्टः ।

मध्वरिष्टः मध्वरिष्ट मध्वरिष्ट, मन्दम् अग्निम् मं
 अग्निने मन्द अग्निको, संदीपयति प्रदीप्त करे छे प्रदीप्त
 करता है, विषमम् च निषमाग्निने विषममाग्निको, समम्
 करोति सम करे छे सम करता है, हृत्- हृदयरेग
 हृदयरेग, पाण्डु- पांडुरेग पांडुरेग, ग्रहणीरोग- ग्रहणी-
 रेग ग्रहणीरोग, कुष्ठ- कुष्ठ कुष्ठ, अशः- हरेस अश,
 श्वयथु- सोअ शोक, ज्वरान् ज्वर ज्वरको, अन्यान् च
 अने भीअ पक्ष और अन्यभी, वातश्लेष्मामयान् वात
 तथा उदना रेगेने वायु तथा कफके रोगोंको, व्यपो-
 हति हरे करे छे हरे करता है ॥ १६६-१६७ ॥ इति
 आ यह, मध्वरिष्टः मध्वरिष्ट छे मध्वरिष्ट है ।

166-167. It stimulates the weak
 gastric fire and regulates the irregular
 one. This honey-wine cures gastric
 disorders, dermatosis, piles, edema,
 fever and other disorders due to vata
 and kapha. Thus has been described
 the Honey-wine.

पिप्पल्यायं चूर्णम्—

समूलां पिप्पलीं क्षारौ द्वौ पञ्च लवणानि च ।
 मातुलुङ्गाभयारास्त्राशटीमरिचनागरम् ॥१६८॥
 कृत्वा समांशं तच्चूर्णं पिबेत् प्रातः सुखाम्बुना ।
 श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे बलवर्णमिचर्धनम् ॥१६९॥

समूगम् पीपरलीमूलसहित पिप्पलीमूल, पिप्पलीम्
 पीपर पिप्पली, द्वौ क्षारौ ज्वप- २- आशुभार यवक्षार-
 सर्जिश्चार, पञ्च लवणानि च पांच लवण पांचों नमक,
 मातुलुङ्ग- अडोतरु चकोत्रा, अभया- हरेडे हरड, रास्त्रा-
 : ६९. श्लेष्मिके कफजे (व.)

रास्ना रास्ना, शटी- कथूरे कचूर, मरिच- मरी मरिच, नागरम् सः सौं, सचूर्णम् ऐऐनुं यूर्ध्व इनके चूर्णको, समांशम् सः सः ने सम भागमें, कृत्वा मेणवी मिलाकर, छेदिके ३५०-५ ककन, ग्रहणीदोषे अक्षुणी- रोगभा प्रहणीरोगमें, प्रातः सवारे प्रातः, सुख-अम्बुना नयथेका पाणी में सुहाते गरम जलसे, पिबे पीनुं पीवे. यक- अः अः यद् बल, वर्ण- वर्ण वर्ण, अग्नि- वर्धनम् अने अग्निने वधारनारुं छे और अग्निवर्धक है ॥ १६८-१६९ ॥

168-169. Take equal parts of long pepper, roots of long pepper the two alkalis, the five salts, pomello, che bulic myrobalans, indian groundsel, long zedoary, black pepper and dry ginger and reduce them to powder; the patient suffering from assimilation-disorder of the kapha type may drink it in the morning with genially warm water; it is a promoter of vitality, complexion and the gastric fire.

एतैरेवौषधैः सिद्धं सर्पिः पेयं समारुते ।

गौलिमके षट्पलं प्रोक्तं भल्लातकघृतं च यत् ॥१७०॥

एतैः एव ऐ ० इन्दी, औषधैः औषधैथी औष- धियोसे, सिद्धम् सिद्ध करेनुं सिद्ध, सर्पिः धी धी, यद् च तेमन्ने तथा जो, गौलिमके गुल्माधिकारभां मुल्म- चिकित्सामें, षट्पलम् षट्पल षट्पल, भल्लातकघृतम् च अने भल्लातकघृत और भल्लातकघृत, प्रोक्तम् छे ते कहे हैं उनको, समारुते वातयुक्त वातज, ग्रहणीदोषे अक्षुणीरोगभा प्रहणीरोगमें, पेयम् पीवा पीवे ॥ १७० ॥

170. And if this condition is associated with vata, the ghee prepared with the above drugs may be taken or the 'Shatpala ghee' or 'Marking nut ghee'

१७०. गौलिमके षट्पलं प्रोक्तं-गौलिमकोकं षट्पलिकं (ध. ब.)

described in the chapter on gulma may be taken.

क्षारघृतम्—

बिडं कालोत्थलवणं सर्जिकायवशूकजम् ।

सप्तलां कण्टकारीं च चित्रकं चेति दाहयेत् ॥१७१॥

सप्तकृत्वः क्षुतस्यास्व क्षारस्य द्वादकेन तु ।

आढकं सर्पिषः पक्त्वा पिबेदग्निविवर्धनम् ॥१७२॥

इति क्षारघृतम् ।

बिडम् त्रिखण्डलु बिड, कालोत्थलवणम् संचण कालानमक, सर्जिका- साष्टभार सर्जिकार, यवशूकजम् ०५भार यवक्षार सप्तलाम् अमक्ष सप्तला, कण्टकारीम् च ऐरी बेरीगल्ली कटेरी, चित्रकम् च अने चित्रक और चित्रक, इति ऐनी इनको, दाहयेत् राभ डरवी जलावे, सप्तकृत्वः सातवार सातवार, क्षुतस्य गाणेल्ल क्षुत, अस्व ऐना इस, क्षारस्य क्षारना क्षारके, द्वाद- केन तु ५१२ तोलाथी ५१२ तोलेसे, सर्पिषः धृत घीके, आढकम् २५६ तोला २५६ तोले, पक्त्वा पकावीने पकाकर, अग्निविवर्धनम् अग्निने वधारनारुं अग्निवर्धक, पिबेत् ते धी पीनुं उस घी पीवे ॥ १७१-१७२ ॥ इति आ यद्, क्षारघृतम् क्षारघृत छे क्षारघृत है।

171-172. Take bid salt, sanchal salt, salsoda salt barley-alkali, soap-pod, indian night-shade and white flowered lead-wort and incinerate; then wash and percolate it seven times in water. Take 572 tolas of this alkaline solution and prepare 256 tolas of ghee with this. This ghee when taken as potion promotes the gastric fire. Thus has been described the Alkali-ghee.

१७१. कालोत्थलवणं-कालोत्थलवणं (ध.)

„ सर्जिकायवशूकजम्-सर्जिकायवशूकजम् (ज.)

„ सप्तलां कण्टकारीं च-निदिधिकां सप्तलां च (ध. ब.)

१७२. क्षारस्य द्वादकेन तु-क्षारस्यार्धादकेन तु (ध.)

कतिपयक्षारयोगाः —

समूलां पिप्पलीं पाठां चण्डेन्द्रयवनागरम् ।
चित्रकातिविषे हिङ्गु श्वदंष्ट्रां कटुरोहिणीम् ॥१७३॥
वचां च कार्ष्णिकं पञ्चलवणानां पलानि च ।
दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वये ॥१७४॥
खण्डीकृतानि निष्काथ्य शनैरन्तर्गते रसे ।
अन्तर्धूमं ततो दग्ध्वा चूर्णं कृत्वा घृताप्लुतम् ॥१७५॥
पिबेत् पाणितलं तस्मिन्जीर्णं स्यान्मधुराशनः ।
वातश्लेष्मामयान्सर्वान्हन्याद्विषगरांश्च सः ॥१७६॥

समूलाश्च पीपरीभूजसहित पिप्पलीमूल, पिप्पलीम्
पीपरी पिप्पली, पाठाश्च पाठा पाठी, चण्य- यवश्च चण्य,
इन्द्रयव इन्द्रयव इन्द्रजौ, नागरश्च सूठ सोंठ, चित्रक-
चित्रक, अतिविषे अतिविषनी कण्ठी अतीस,
हिङ्गु हिङ्गु हींग, श्वदंष्ट्रां गोभद्र गोखरू, कटुरोहिणीम्
कटु कटुकी, वचाम् च अने वच और वच, कार्ष्णिकम्
ऐक ऐक तोला, एक एक तोला, पञ्चलवणानाम् पांच
लवण पांचो लवण, पलानि च दरेक ४ तोला प्रत्येक
४ तोले, खण्डीकृतानि ओना टुकड़ा करीने इनके टुकड़े
करके, दध्नः ६६० दही, प्रस्थद्वये १२८ तोला १२८
तोले, तैलसर्पिषोः तैल तथा घृत तैल और घी,
कुडवद्वये अने भण्डीने ३२ तोला दोनों मिलकर ३२
तोले निष्काथ्य उवाथ करीने पकाकर, शनैः धीरे धीरे
धीरे धीरे, रसे अन्तर्गते रस न्यारे सूकाई अथ त्वारे
रस सूख जानेपर, अन्तर्धूमम् अन्तर्धूम अन्तर्धूम, दग्ध्वा
आधीने जलाकर, ततः त्वारे पछी पीछे, चूर्णम् यूष्णं
चूर्ण, कृत्वा करी करके, घृताप्लुतम् घी भेगवीने घी
मिलाकर, पाणितलम् ऐक तोला यूष्णं एक तोला चूर्ण,
पिबेत् पीवुं पीवे, तस्मिन् ओ उसके, जीर्णं पथी गथा
पछी जीर्ण होनेपर, मधुराशनः मधुर आहार करनेपर
मधुर आहार सेवन करनेवाला, स्यात् थपुं बने, सः ते
वह, सर्वान् अधुना सब, वातश्लेष्म- वात तथा कफना
वातकफजनित, आमयान् रोगो रोगोंको, विषगरान् च

१७४. कार्ष्णिकं-कार्ष्णिकान् (घ.)

,, दध्नः प्रस्थद्वये तैलसर्पिषोः कुडवद्वयं-घृततैलाद्विकुडवे
द्विप्रस्थे दध्न एव च (ग. घ. ब.)

१७५. खण्डीकृतानि-चूर्णीकृतानि (क. घ. ज. त.)

१७६. पिबेत्-खादेत् (घ. फ. ब.)

तथा विष अने गरने। तथा विष और गरको, हन्यात्
नाश करे छे नष्ट करता है ॥१७३-१७६॥

173-176. Take one tola of each of
long pepper and roots of long pepper,
patha, chaba pepper, kurchi seeds
dry ginger, white-flowered lead-wort,
indian atees, asafetida, small caltrops,
kurroa and sweet flag, and 4 tolas
each of the pentad of salts; mix these
in 128 tolas of curds and 32 tolas of
oil cum-ghee and boil them on a low
fire till the watery portion is evaporated;
then break up the mass formed and
carbonize it by the air-tight method and
reduce it to powder. The patient may
take as potion one tola of this powder
mixed in ghee, and when the dose is
digested he should take a meal consisting
of sweet articles. This will cure all
disorders of vata and kapha as well as
conditions of acute and chronic
poisoning.

मल्लानकादिक्षारः —

भल्लातकं त्रिकटुकं त्रिफलां लवणत्रयम् ।
अन्तर्धूमं द्विपलिकं गोपुरीषाग्निना दहेत् ॥१७७॥
स क्षारः सर्पिषा पीतो भोज्ये वाऽप्यवचूर्णितः ।
हृत्पाण्डुग्रहणीदोषगुल्मोदावर्तशूलनुत् ॥१७८॥

भल्लातकम् भिक्षामां मिलावा, त्रिकटुकम् त्रिकटु
त्रिकटु, त्रिफलाश्च त्रिफला त्रिफला, लवणत्रयम् सैधव,
संयुग तथा मिश्र लवण तीनों नमक, द्विपलिकम्
दरेक ८ तोला प्रत्येक ८ तोले, गो-पुरीष-अग्निना

१७७. लवणत्रयम्-लवणत्रयम् (घ)

१७८. भोज्ये वा-भोज्यानां (घ. व.)

,, अवचूर्णितः-अवचारितः (क. घ. त.)

,, गुल्मोदावर्तशूलनुत्-गुल्मोदावर्तनाशनः (घ.)

आयना छासना अश्विणी गौडे उपलोक्री आणवे, अन्त-
धूर्मम् अन्तधूर्मम् अम्तधूर्मम्, दहेत् आणवा जलावे,
सः क्षारः आ क्षार यद् क्षार, सर्पिणाधीनी साथे घीसे,
पीतः पीवाथी पीनेसे, भोज्ये वा अथवा भोजन पर
या अक्ष पर, अवचूर्णितः छाटी आवाथी अवचूर्णनकर
खानेसे अपि पक्षु मी, हृत्- हृदयरोग हृदयरोग,
पाण्डु- पांडुरोग पांडुरोग, ग्रहणीदोष- ग्रहणीदोष
ग्रहणीरोग, गुल्म- गुल्म गुल्म, उदावर्त- उदावर्त
उदावर्त, शुक्रनुत् अने शुक्रने हर करे छे और
शुक्रका नाशक है ॥ १७७-१७८ ॥

177-178. Take 8 tolas of each of
marking nut, the three spices the
three myrobalans, the triad of salts
and carbonize them with the fire of the
cowdung cakes by the airtight method.
This alkali taken with ghee or taken
sprinkled over the food cures gastric
disorders, anemia, assimilation diso-
rders, gulma, misperistalsis and colic.

दुरालभादिक्षारः —

दुरालभां करजौ द्वौ सप्तपर्णे सवत्सकम् ।
षड्ग्रन्थां मदनं मूर्वा पाठामारग्वधं तथा ॥१७९॥
गोमूत्रेण समांशानि कृत्वा चूर्णानि दाहयेत् ।
दग्ध्वा च तं पिबेत् क्षारं ग्रहणीबलवर्धनम् ॥१८०॥

दुरालभाम् धमासौ धमासा, द्वौ छे जलना
दोनो, करजौ करज करज, सवत्सकम् उग्रजाल
सहित कुटजकी छाल, सप्तपर्णम् सातपथु सतिवन,
षड्ग्रन्थाम् षण् वच, मदनम् भीठण मैनफल, मूर्वाम्
भोरवेद मूर्वा, पाठाम् पाठा पादी, तथा तथा तथा,
आरग्वधम् गरभाणो अमलतास, समांशानि छेछोतुं
सरणे भाजे इनका समभागमें, चूर्णानि थूल् चूर्ण,
कृत्वा करीने करके, गोमूत्रेण ओभूत्र भेणवी गोमूत्र
मिलाकर, दाहयेत् अन्तधूर्म आणवा अन्तधूर्म जलावे,
दग्ध्वा च अने आणीने और जलाकर, ग्रहणीबलवर्ध-
नम् अक्षुणीना अणने पधारनार ग्रहणीके बलवर्धक,

वम् ते उच, क्षारम् क्षार क्षार, विवे पीवे
पीवे ॥ १७९-१८० ॥

179-180. Take equal parts of
cretan prickly clover, indian beech
and jungle cork-tree, dita bark, kurchi
bark, sweet flag, emetic nut, trilobed
virgin's bower, patha and purging
cassia; reduce them to powder and
mixing it with cow's urine incinerate.
This alkali thus produced is a promoter
of the strength of the assimilative
system.

भूनिम्बादिक्षारः —

भूनिम्बं रोहिणीं तिकां पटोलं निम्बपर्पटम् ।
दहेन्माहिषमूत्रेण क्षार एषोऽग्निवर्धनः ॥१८१॥

भूनिम्बम् करिथातुं चिरायना, तिका रोहिणी कडु
कटुकी, पटोलम् परवण परवल, निम्ब- लीमडे नीम,
पर्पटम् अने अक्षुलियो और पित्तपापका, माहिषमूत्रेण
छेछोने छेसना भूत्र साथे इनको मँसके मूत्रके साथ,
दहेत् आणवा जलावे, एषः आ चह, क्षारः क्षार क्षार,
अग्निवर्धनः अग्निने पधारनार छे अग्निवर्धक है ॥१८१॥

181. Chiretta, kurroa, wild snake-
gourd, neem and trailing rungia,
should be mixed with buffalo's urine
and incinerated. The alkali produced
thus is a promoter of the gastric fire.

हरिद्रादिक्षारः —

द्वे हरिद्रे वचा कुष्ठं त्रिवक्रः कटुरोहिणी ।
मुस्तं च वस्तमूत्रेण दहेत् क्षारोऽग्निवर्धनः ॥१८२॥

द्वे हरिद्रे हण्डर तथा हण्डर दोनो हली, वचा
वच, कुष्ठम् कठ कूठ त्रिवक्रः त्रिवक्र त्रिवक्र,
कटुरोहिणी कडु कटुकी, मुस्तम् व अने साथ और
मोथा, वस्तमूत्रेण छेछोने अक्षराना भूत्र साथे इनको
बकरके मूत्रयुक्त, दहेत् आणवा जलावे, क्षारः आ क्षार

१८२. दहेत् क्षारो-सिद्धः क्षारो (क. व. ह.)

,, वस्तमूत्रेण-छासमूत्रेण (॥)

यह क्षार, अग्निवर्धनः अग्निने वधारनार छे अग्निवर्धक है ॥ १८२ ॥

182. Turmeric, indian berberry, sweet flag, costus, white-flowered lead-wort, kurroa and nut-grass should be mixed with goat's urine and incinerated. The alkali thus produced acts as a promoter of the gastric fire.

क्षारगुडिका—

चतुष्पलं सुधाकाण्डात् त्रिपलं लवणत्रयात् ।

वार्ताकीकुडवं चार्कादष्टौ द्वे चित्रकात् पले ॥१८३॥

दग्धानि वार्ताकुरसे गुटिका भोजनोत्तराः ।

मुक्तं मुक्तं पचन्त्याशु कामश्वासाशंसां हिताः १८४

विसूचिकाप्रतिश्यायहृद्रोगशमनाश्च ताः ।

इत्येषा क्षारगुटिका कृष्णात्रेयेण कीर्तिता ॥१८५॥

इति क्षारगुडिका ।

सुधाकाण्डम् धारनां शीतला मेहुडके कांडके, चतुष्पलम् १६ तोला १६ तोले, लवणत्रयात् सिंधावृक्ष, संधाने अने [अक्षवृक्ष] तीनों नमकके, त्रिपलम् १२ तोला १२ तोले, वार्ताकी- वार्ताकी कटेरीके, कुडवं १६ तोला १६ तोले, अर्कात् आडो आकके अष्टौ ३२ तोला ३२ तोले, चित्रकात् च अने चित्रक और चित्रकके, द्वे पले ८ तोला ८ तोले, दग्धानि आग्निने जलाकर, वार्ताकुरसे वार्ताकुरसे अनावेद बेंगणके स्वरसमें बनायी, गुटिकाः भोजनीये गुटिका, भोजनोत्तराः भोजन पछी आवाभां आवतां भोजनके बाद लेनेसे, मुक्तम् मुक्तम् अनेकवार आधेला भोजनके बहुतवार खाये हुए भोजनको, आशु शीघ्र शीघ्र पचन्ति पचावे छे पचाती है, कास- अने उदरस और कास, श्वास- श्वास, अशंसाम् अने हृदयेने और अशंके लिए, हिताः हितकारी छे हितकर हैं, ताः ते वे, विसूचिका- विसूचिका, विसूचिका, प्रतिश्याय- प्रतिश्याय प्रतिश्याय, हृद्रोग- तथा हृद्रोग- तथा हृद्रोगकी, शमनाः च

१८३. वार्ताकीकुडवं—वार्ताकुडवं (व.)

१८४. गुटिका-गुटिका (व. ज.)

१८५. हृद्रोगशमनाश्च ताः हृद्रोगशमनाश्चतामताः (ध. व.)

शमन करनारी छे शमक हैं इति आ प्रभावे इस प्रकार एषा आ यह, क्षारगुटिका क्षारगुटिका क्षारगुटिका, कृष्णा-त्रेयेण कृष्णात्रेये कृष्णात्रेयने, कीर्तिता उहेली छे कही है ॥ १८३-१८५ ॥ इति आ यह, क्षारगुटिका क्षारगुटिका छे क्षारगुटिका है ।

183-185. Take 16 tolas of thorny milk hedge, 12 tolas of the triad of salts, 16 tolas of brinjal, 32 tolas of mudar and 8 tolas of white-flowered lead-wort. This should be burnt to ashes and alkali prepared; pills made of this with the juice of the brinjal may be taken after each meal. These pills help in quickly digesting the food taken repeatedly. It is beneficial in cough, dyspnea, piles, acute gastro-intestinal irritation, coryza and in the gastric disorders. These alkali pills are valued highly by Krishna Atreya. Thus has been described the Alkali-pills.

वस्त्रकादियोगः—

वस्त्रकालिविषे पाठां दुःस्पर्शां हिङ्गु चित्रकम् ।

चूर्णीकृत्य पलाशाग्रक्षारे मूत्रस्रुते पचेत् ॥१८६॥

आयसे भाजने सान्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना ।

मद्यैर्वा ग्रहणीदोषशोथार्शःपाण्डुमान् पिबेत् ॥१८७॥

इति चतुर्थश्चारः ।

वस्त्रक- उडागुड कुटजकी छाल, अतिविषे अति-विषयी उणी अतीस, पाठां पाठा पाठा, दुःस्पर्शां अभासे अभासा, हिङ्गु- हिङ्गु हींग चित्रकम् अने

१८६. दुःस्पर्शां दुःस्पर्शा (व.)

१८७. पलाशाग्रक्षारे—पलाशाग्रक्षारे (व.)

१८७. सान्द्रात्तस्मात् कोलं सुखाम्बुना—सान्द्रं तस्मात् काले सुखाम्बुना (ध.)

१८८. सान्द्रात्—सान्द्रं (ध.)

चित्रकणु भोर चित्रकका, चूर्णीकृत्य यूष्णुं करीने चूर्ण करके, मूत्रच्छुते ओमूत्रभा गाणेषा गौमूत्रमें छुत, पलाशप्रक्षारे भाभरना अश्रमगना क्षारभा पलाशके शुंगके क्षरमें, आयसे दोढाना लंहेके, भाजने वास-
क्षुभां वरतनमें, पचेत् पकावपुं पकावे, सान्द्रात् धाटा यथेष्ट गाढे बने, तस्मात् तेभांथी उससे, कोलम् अधीं तोक्षे आधा तोला, ग्रहणीशय- ग्रहणीरोग ग्रहणीरोग, शोथ- सोज्ज शोथ, अर्शः- ६२४ अर्श, पाण्डुमान् अने पांडुना रोगीओ और पांडुका रोगी, सुखाम्बुना नवशेका पाल्सीथी सुहाते हुए गरम जलसे मथैः वा के भवथी या मद्योमें, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १८६-१८७ ॥ इति आ यद्, चतुर्थक्षारः यतुर्थक्षार छे चतुर्थक्षार है।

186-187. Take kurchi, indian atees, patha, cretan prickly clover, asafetida and white-flowered leadwort; powder them and boil that powder in an iron pot with the alkali of the buds of palasa prepared in cow's urine till it becomes dense. The patient suffering from assimilation disorders, edema or piles should take a dose of half tola of that powder with genially warm water or with wine. Thus has been described the fourth variety of Alkali.

त्रिफलादिक्षारः—

त्रिफलां कटभीं चव्यं बिल्वमध्यमयोरजः ।
रोहिणीं कटुकां मुस्तं कुष्ठं पाठां च हिङ्गु च ॥१८८॥
मधुकं मुष्ककयवक्षारौ त्रिकटुकं वचाम् ।
विडङ्गं पिप्पलीमूलं सर्जिकां निम्बचित्रकौ ॥१८९॥
मूर्वाजमोदेन्द्रयवाम् गुडूचीं देवदारु च ।
कार्षिकं लवणानां च पञ्चानां पलिकान्पृथक् ॥१९०॥
भागान् दधि त्रिकुडवे घृततैलेन मूर्च्छितम् ।
अन्तर्धूमं शनैर्दग्ध्वा तस्मात् पाणितलं पिबेत् ॥१९१॥
सर्पिषा कफवाताशोग्रहणीपाण्डुरोगवान् ।

१९१. मूर्च्छितम्-मूर्च्छितान् (क. घ.)

त्रिफलां त्रिफला त्रिफला, कटभीम् कटभी सफेद शिरीष, चव्यम् यवक चव्य, बिल्वमध्यम् भीलीने। ग२ वेलगरी, अयोरजः दोढयूष्णुं लोहचूर्ण, कटुकाम् रोहिणीम् कटु कटुकी, मुस्तम् मोथ मोथा, कुष्ठम् कटु कूट पाठाम् पाठा पादी, हिङ्गु च अने हिङ्ग और हिंग, मधुकम् मधुमध मुलहठी, मुष्कक- भोभो मोखा, यवक्षारौ यवक्षार यवक्षार, त्रिकटुकम् त्रिकटु त्रिकटु, वचाम् वज्र वच, विडङ्गम् वाविङ्ग वायविङ्ग, पिप्पलीमूलम् पीपरीभूण पिप्पलीमूल, सर्जिकाम् साञ्जभार सर्जिहार, निम्ब- लीमडो नीम, चित्रकौ चित्रक चित्रक, मूर्वा- भोरवेक्ष मूर्वा, अजमोदा- भीडी अजमोद अजमोद, इन्द्रयवाम् इन्द्रयव इन्द्रयौ, गुडूचीम् गुणो गिलोय, देवदारु च अने देवदार और देवदार, कार्षिकम् ओक ओक तोक्षे एक एक तोला, पञ्चानाम् पांथ पांचों, लवणानाम् लवण लवण, पृथक् पृथक् प्रत्येकके पलिकान् ४ तोलाना ४ तोलेवाके, भागान् भागो भागोंको, त्रिकुडवे ४८ तोला ४८ तोले, दधि दहीं भां दहीमें, घृततैलेन घृत तथा तेलभां घी और तेलके साथ, मूर्च्छितम् भेगवीने मिलाकर, शनैः धीरेधीरे धीरेधीरे, अन्तर्धूमम् अन्तर्धूम अन्तर्धूम, दग्ध्वा भागी जलाकर, तस्मात् तेभांथी उसमेंसे, पाणितलम् ओक तोक्षे एक तोला, कफ- कटु कफ, वात- वात वात, अर्शः- ६२४ अर्श, ग्रहणी- ग्रहणी ग्रहणी, पाण्डुरोगवान् अने पांडुरोगवाणाओ और पांडुका रोगी, सर्पिषा धीनी साथे घीके साथ, पिबेत् पीवे पीवे ॥ १८८-१९१ ॥

188-191. Take one tola each of the three myrobalans, white siris, chaba pepper, pulp of bael, iron-dust, kurroa, nut grass, costus, patha, asafetida, liquorice, weaver's bean tree, the alkalis, barley, the three spices, sweet flag embelia, roots of long pepper, sal soda salt, neem, white-flowered leadwort, trilobed virgin's bower, celery seeds, kurchi seeds, guduch, deodar and 4 tolas of each

of the pentad of salts and soak them in 48 tolas of curds and 48 tolas of ghee and oil, and heating it slowly on a low fire by the airtight method prepare the alkali. The patient suffering from piles, assimilation disorders and anemia due to kapha and vata may take a dose of one tola of this alkali mixed with ghee.

प्लीहमूत्रग्रहश्वासद्विकाकासक्रिमिज्वरान् ॥१९२॥
शोषातिसारौ श्वयथुं प्रमेहानाहद्वद्भान् ।
हन्वात् सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः ॥१९३॥
जीर्णे रसैर्वा मधुरैरस्त्रीयात् पयसाऽपि वा ।

इति पञ्चमक्षारः ।

अग्निजननः आ अग्निने वधान्नार यह अग्नि-
दीपन, वरः उत्तम श्रेष्ठ, क्षारः क्षार क्षार, प्लीहा-
प्लीहा, मूत्रग्रह- मूत्ररोध मूत्ररोध, श्वास- श्वास श्वास,
द्विका- डेउडी हिचकी, कास- उधरस खांसी, क्रिमि-
कृमि कृमि, ज्वरान् ज्वर उवर, शोष- शोष शोष,
अतिसारौ अतिसार अतिसार, श्वयथुम् शोथ शोफ,
प्रमेह- प्रमेह प्रमेह, आनाह- आनाह आनाह, द्वद्भान्
द्वद्भान् द्वद्भान्, सर्वविषम् च एव अने सधगा
विषाने और सब विषको, हन्वात् हन्वे छे नष्ट करता
है, जीर्णे पथी गया पथी जीर्ण होने पर, मधुरैः रसैः
मधुर भांसरसेथी मधुर मांवरसेसे, पयसा अपि वा
अथवा दूधथी या दूधसे, अस्त्रीयात् बोअन करवुं
भोजन करे ॥ १९२-१९३॥ इति आ यह, पञ्चमक्षारः
पञ्चमक्षार छे यह पञ्चमक्षार है ।

192-193½. This alkali-preparation is curative of splenic disorders, retention of urine, dyspnea, hiccup, cough, worms, fever, consumption diarrhea, edema, urinary disorders, constipation, cardiac spasm and all kinds of toxi-

१९३. हन्वात् सर्वविषं चैव क्षारोऽग्निजननो वरः-हन्वात् सर्व-
विषाणां च क्षारोऽयं शमनो वरः (य घ फ व)
१९३½. अस्त्रीयात्-अन्नं स्यात् (व)

cosis; this alkali-preparation is also an excellent generator of gastric fire. After this dose has been digested the patient should take his diet mixed with sweet meat-juices or with milk. Thus has been described the fifth variety of Alkali.

वाजिपातिकप्रहण्याश्चित्रिस्तकमः --

त्रिदोषे विधिविद्वैद्यः पञ्च कर्माणि कारयेत् ॥१९४॥
घृतक्षारासवारिष्ठान् दद्याद्वाग्निविवर्धनान् ।

विधिवित् विधि अक्षुन्नार विधि जाननेवाला, वैद्यः
वैद्य वैद्य, त्रिदोषे त्रिदोषे सन्निपातभा त्रिदोषमें, पञ्च कर्माणि
पञ्चकर्म पञ्चकर्म, कारयेत् कराववा करावे, अग्निविवर्ध-
नान् च अने अग्निने प्रदीप्त करना और अग्निवर्धक,
घृत- घृत घृत, क्षार- क्षार क्षार, आसव- आसव
आसव, अरिष्ठान् अने अरिष्ठ और अरिष्ठ, दद्यात्
आपवा देवे ॥ १९४½ ॥

194-194½ In a conditon of tridiscordance, the physician skilled in systematic treatment should first administer the pentad of purificatory procedures and should then give medicated ghee, alkalis and simple or medicated wines which promote the gastric fire.

क्रिया या चानिलादीनां निर्दिष्टा ग्रहणीं प्रति ॥१९५॥
व्यत्यासात्तां समस्तां वा कुर्याद्दोषविशेषयित् ।

ग्रहणीम् ग्रहणीने ग्रहणीके, प्रति भाटे लिए,
अनिलादीनाम् वातादिर्गन्ता वातादिककी या च ने जो,
क्रिया चिकित्सा चिकित्सा, निर्दिष्टा कही छे कही
है, ताम् तेने उसको, दोषविशेषयित् दोषविशेषने
समञ्जनार वैद्य दोषविशेषज्ञ वैद्य, व्यत्यासाम् कम्भी
कमसे, समस्ताम् वा अथवा ऐकसामदी और
सबको मिलाकर, कुर्यात् करवी करे ॥ १९५½ ॥

१९४. पञ्च कर्माणि कारयेत्-पञ्चकर्मावचारयेत् (व.)

195-195½. The physician, skilled in constitutional pathology, should administer the line of treatment indicated in assimilation disorders due to each of vata and other humors either separately or combined together.

ग्रहणीदोषत्रयस्य संकलय्य कथनम् —

अहनं स्वेदनं शुद्धिलेहनं दीपनं च यत् ॥१९६॥
चूर्णानि लवणक्षारमध्वरिष्टसुरासवाः ।
विविधास्तक्रयोगाश्च दीपनानां च सर्पिषाम् ॥१९७॥
ग्रहणीरोगिभिः सेव्याः,

अहनम् स्नेहनं अहनं, स्वेदनम् स्नेहनं स्वेदनं, शुद्धिः शोधनं शोधनं, लङ्घनम् लघनं लघनं, यत् च अने अ और जो, दीपनम् दीपनं औषधो तेओऽय दीपन औषध उनका, चूर्णानि तथा शूलैर् तथा चूर्ण, लवण- लवण लवण, क्षार- क्षार क्षार, मध्वरिष्ट- मध्वरिष्ट मध्वरिष्ट, सुरा-आसवाः सुरा, आसव सुरा, आसव, विविधाः अनेक प्रकारना विविध, तक्रयोगाः तक्रयोगो तक्रयोग, दीपनानाम् अने अग्निदीपन करनारां और अग्निदीपन, सर्पिषाम् च धृतोना योगोऽनु धृतोके योगोका, ग्रहणी- अहणीना ग्रहणीके रोगिभिः रोगीओ रोगी, सेव्याः सेवन करवुं सेवन करे ॥ १९६-१९७ ॥

196-197½. Oleation, sudation, purification and lightening therapies, articles that are gastric stimulants, various kinds of powders, salts, alkalis honey medicated wine, sura wine and simple wines, various kinds of butter-milk courses, and disgestive-stimulant ghees should be resorted to by the patient suffering from assimilation disorders

ग्रहण्यामावस्थिकी चिकित्सा—

क्रियां चावस्थिकीं शृणु ।

छीवनं शैष्मिके रूक्षं दीपनं तिक्तसंयुतम् ॥१९८॥

१९७. विविधास्तक्रयोगाश्च-तक्रप्रयोगा विविधाः (ग. घ. ब.)
१९७½. ग्रहणीरोगिभिः-ग्रहणीदोषिभिः (ब.)

सकृदूक्षं सकृत्स्निग्धं कृशे बहुकफे हितम् ।
परीक्ष्यामं शरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतम् ॥१९९॥
दीपनं बहुपित्तस्य तिक्तं मधुरसंयुतम् ।
बहुवातस्य तु स्नेहलवणाम्लयुतं हितम् ॥२००॥
सन्धुक्षति तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः ।

आवस्थिकीम् क्रियाम् च अवस्थाविशेषभां करवानी क्रिया आवस्थिकी क्रिया, शृणु सांभलो सुनो, शैष्मिके कृश-अशुभोभां कफज ग्रहणीरोगमें, छीवनम् निधीवन निधीवन, तिक्तसंयुतम् तिक्त द्रव्यथी युक्त तिक्त द्रव्यसे युक्त. दीपनम् दीपन द्रव्य दीपन द्रव्य, रूक्षम् अने रूक्ष द्रव्य हितकर है और रूक्ष द्रव्य हितकर हैं, बहुकफे अधिक कफवाला बहुत कफयुक्त, कृशे कृश पुरुषने कृश पुरुषको, शरीरस्य शरीरना शरीरके, आमम् आम-दोषनी आमदोषकी, परीक्ष्या परीक्षा करीने परीक्षा करके, सकृत् रूक्षम् औक्तवार रूक्ष द्रव्य एकवार रूक्ष द्रव्य, सकृत् स्निग्धम् औक्तवार स्निग्ध द्रव्य एकवार स्निग्ध द्रव्य, स्नेहयुतम् अने औक्तवार स्नेहयुक्त और एकवार स्नेहयुक्त, दीपनम् दीपन द्रव्य आपनां दीपन द्रव्य देना, हितम् हितकारी है हितकारी है, बहुपित्तस्य अहु पित्तवाला पुरुषने बहुत पित्तसे युक्त पुरुषको, मधुरसंयुतम् मधुर द्रव्यथी युक्त मधुर द्रव्यसे युक्त, तिक्तम् तिक्त तिक्त, दीपनम् तथा दीपन द्रव्य हितकर है तथा दीपन द्रव्य हितकर हैं, बहुवातस्य अहुवातवाला तो वातप्रबल रोगीको तो, स्नेह-लवण- स्नेह-लवण स्नेह-लवण, अम्ल-युतम् अने अम्लद्रव्य युक्त दीपन द्रव्य और अम्लद्रव्ययुक्त दीपन द्रव्य, हितम् हितकारी है हितकारी हैं, तथा ते प्रमाणे करवाथी वैसा करनेसे, विविध यथाविधि विधिपूर्वक, इन्धनैः प्रदीपन करनारां द्रव्यथी प्रदीपन करनेवाले द्रव्योंसे, एषाम् ओ रोगीओने इनकी रोगियोंकी, वह्निः अग्नि अग्नि, सन्धुक्षति प्रदीप्त थाय है प्रज्वलित होती है ॥ १९८-२०० ॥

198-200½. Now hear the treatment at different stages of the diseases.

१९८. छीवनं-छीवने (घ.)

१९९. परीक्ष्यामं शरीरस्य-क्षीणक्षामशरीरस्य (घ.)

२००½. तथा वह्निरेषां विधिवदिन्धनैः-यदा वह्निः परेषां विधिने-
न्धनैः (घ.)

In ptyalism due to kapha type of the disease, dry digestive-stimulants mixed with bitter articles should be given. In a condition of emaciation with excess of kapha, an alternate administration of the dry and the unctuous articles is beneficial; after ascertaining that there is no chyme-morbidity, digestive-stimulants mixed with unctuous bitter and sweet articles should be given. If the vata is in excess, digestive-stimulants mixed with unctuous, salt and acid articles are beneficial. The gastric fire fed by the fuel of such a regimen gets rekindled.

क्षेहमेव परं विद्यादुर्बलानलदीपनम् ॥२०१॥
नालं क्षेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपि ।

क्षेहम् एव स्नेहने न स्नेहको ही, परम् श्रेष्ठ श्रेष्ठ, दुर्बल-अनल- भेद अग्निने दुर्बल अग्निको, दीपनम् प्रदीप्त करनेवाले प्रज्वलित करनेवाला, विद्यात् अलुवे जाने, क्षेह- स्नेहथी स्नेहसे, समिद्धस्य प्रदीप्त थयेवा अग्निने प्रदीप्त अग्निको, शमाय शान्त करनेवाला भाटे शान्त करनेके लिए, सुगुरु अपि अत्यन्त भारे पशु अत्यन्त भारी भी, अन्नम् अन्न अन्न, न अन्नम् समर्थ नहीं समर्थ नहीं होता ॥ २०१ ॥

201-201½. Treatment with unctuous articles should be known as the best stimulant of a weak gastric fire. There is no food, however heavy, that can quench the gastric fire activated by the fuel of unctuous substances.

मन्दाग्निरपि पक्वं तु पुरीषं योऽतिसार्यते ॥२०२॥
दीपनीयौषधैर्युक्तां घृतमात्रां पिबेत्तु सः ।

यः मन्दाग्निः तु न भेद अग्निवाणो पुरुष जो मन्दाग्निवाला पुरुष, अपि पक्वं अपक्व अपक्व, पुरीषम्

२०२. मन्दाग्निरपि पक्वं तु-मन्दाग्निरपि पक्वं तु (क.)

भणयुक्त मलयुक्त, अनिमार्यते अनिसारवाणो होय छे अतिसारवाला होना है सः तु तेष्ते वह, दीपनीय- दीपनीय दीपनीय औषधैः औषधैः औषधैः औषधैः युक्तम् युक्त युक्त, घृतमात्राम् घृतमात्राम् घीकी मात्राको, पिबेत् पान करे पीवे ॥ २०२ ॥

202-202½. The patient, whose gastric fire is weak and who passes frequent stools of undigested fecal matter, should take, in proper dose, the ghee medicated with digestive-stimulants.

तथा समानः पवनः प्रसन्नो मार्गमास्थितः ॥२०३॥
अग्नेः समीपचारित्वादाशु प्रकुरुते बलम् ।

तथा तेनाथी उससे, प्रसन्नः निर्भय थयेवा प्रसन्न हुआ, समानः समान समान, पवनः वायु वायु, मार्गम् पेटाताना मार्गने अपने मार्गमें, आश्रितः आश्रय करी पहुंचकर, समीपचारित्वात् अग्निनी पाससे विचरते। होवाथी अग्निके समीपचारी होनेसे, अग्नेः बलम् अग्निनु अग्न अग्निके बलको, आशु प्रकुरुते तुरत वधारे छे शीघ्र बढ़ाता है ॥ २०३ ॥

203-203½. The Samana vata, getting corrected, is re-established in its normal habitat. Due to its movement towards the seat of the gastric fire, it quickly enhances the strength of the gastric fire.

काठिन्याद्यः पुरीषं तु कृच्छ्रान्मुञ्चति मानवः ॥२०४॥
स घृतं लवणैर्युक्तं नरोऽन्नावग्रहं पिबेत् ।
रौक्ष्यान्मन्दे पिबेत्सर्पिस्तैलं वा दीपनैर्युतम् ॥२०५॥

यः तु मानवः न भणयुक्त जो पुरुष, पुरीषम् भणने मलको, काठिन्यात् कठिन होवाथी कठिन होनेके कारण, कृच्छ्रात् कष्टथी कष्टसे, मुञ्चति त्याग करे छे त्यागता है, सः नरः ते भणयुक्ते वह पुरुष, लवणैः खवणैः नमकोंसे, युक्तम् युक्त युक्त, घृतम् घी घृत, अन्नावग्रहम् आहारना मध्यमा अन्नके मध्यमें, पिबेत्

२०३. प्रसन्नो-पशान्तो (घ.)

पीतुं पीवे, रौक्ष्यात् शक्ताने अग्निं रुक्षतासे, मन्दे
अग्नि मंद होय तो अग्नि मन्द होने पर दीपनैः दीप-
नीय प्रयोगेऽथ। दीपनीय औषधिसोमे, युक्तम् युक्त युक्त,
सर्पिः घी घी, तैलम् वा अथवा तैल या तैल, पिबेत्
पीतुं पीवे ॥ २०४-२०५ ॥

204-205. The person, who passes stools with difficulty owing to its formation into scybalous masses, should drink ghee mixed with salt in the midst of his meal, and in a condition of the gastric fire, weakened by dryness, he may drink ghee or oil mixed with digestive-stimulants.

हेतुविशेषाम्मन्देऽग्नौ चिकित्साविशेषः—

अतिस्नेहात्तु मन्देऽग्नौ चूर्णारिष्टासवा हिताः ।
भिन्ने गुदोपलेपात्तु मले तैलसुरासवाः ॥२०६॥
उदावर्तात्तु मन्देऽग्नौ निरुहः स्नेहवस्तयः ।
दोषवृद्ध्या तु मन्देऽग्नौ शुद्धो दोषविधिं चरेत् २०७॥

अतिस्नेहात् तु अतिशय स्नेहना प्रयोगेऽथ। स्नेहके
अति सेवनसे, अग्नौ मन्दे अग्नि मंद थयो होय तो
अग्नि मंद होने पर, चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, अरिष्ट- अरिष्ट
अरिष्ट, आसवाः तथा आसवे। तथा आसव, हिताः हित-
कारी छे हितकर हैं, मले मल मलके, भिन्ने पातये। यत्तां
पतले होने पर, गुदोपलेपात् तु गुदाने। दोष विशेषे
करी यथाऽथ। अग्नि मंद अतां गुदाके विशेषतः लिप्त होनेके
कारण अग्नि मन्द होने पर, तैल- तैल तैल सुरा- सुरा
सुरा, आसवाः अने आसवे। पीवा और आसव पीवे,
उदावर्तात् तु उदावर्तः उदावर्तके कारण तो, अग्नौ
अग्नि अग्निके, मन्दे मंद थयो होय तो मन्द होने पर,
निरुहः निरुहः अस्तित्वा निरुहवस्तियां, स्नेहवस्तयः
तथा स्नेहवस्तित्वा हितकर छे तथा स्नेहवस्तियां
हितकर हैं, दोषवृद्ध्या तु अने दोषो वृद्ध्या तथा
दोषके बढ़नेके कारण, अग्नौ अग्नि अग्निके, मन्दे मंद
थयो होय तो मंद होने पर, शुद्धः संशोधन करावे।

२०७. मन्देऽग्नौ—मन्दाग्निः (ध.)

पुरुषे संशोधन कराया हुआ पुरुष, दोषविधिम् ते
दोषोने। उपचारविधि उन दोषोंकी चिकित्साविधि, चरेत्
करे ॥ २०६-२०७ ॥

206-207. If the gastric fire is weak owing to over-unctuousness, then powders or medicated and simple wines are beneficial. If the stools are loose due to excessive mucus-secretion in the rectum, the patient should take oils or sura or other wines. If the gastric fire is weak due to misperistalsis, evacuative and unctuous enemata are indicated; and if the weakness is due to excess of humoral morbidity in the body, he should undergo purificatory procedures and observe systematic regimen.

व्याधियुक्तस्य मन्दे तु सर्पिरेवाग्निदीपनम् ।
उपवासाच्च मन्देऽग्नौ यवागूभिः पिबेद्धृतम् ॥२०८॥
अन्नावपीडितं बल्यं दीपनं बृंहणं च तत् ।

व्याधियुक्तस्य व्याधियुक्त पुरुषो। व्याधिसे
पीडित पुरुषकी, मन्दे तु अग्नि मंद होतां अग्नि मन्द
होने पर, सर्पिः एव घृत वा घी ही, अग्निदीपनम्
अग्निदीपन करना छे अग्निदीपन है, उपवासाच्च अने
उपवासथी और उपवाससे, अग्नौ अग्नि अग्नि, मन्दे
मंद थयो होय तो मन्द होने पर, यवागूभिः यवागूओं
साथ यवागूओंके साथ घृतम् घृतनुं घी, पिबेत् पान
करवुं पीवे, अन्न- अन्न अन्नके, अन्नपीडितम् मध्यमां
पीधेत् बीचमें लिया हुआ, तत् ते वह, दीपनम्
दीपन दीपन, बल्यम् अथ आपनार बल्य, बृंहणम्
अने बृंहण छे बृंहण है ॥ २०८३ ॥

208-208½. If the gastric fire is weak in one already suffering from disease, ghee is the only stimulant of such

२०८३. अन्नावपीडितं बल्यं—अन्नावपीडिते चालं (ख. ड. त.)

१, अन्नावपीडितं—अन्नावलीडितं (फ.)

gastric fire. If the gastric fire is weak owing to fasting, ghee mixed with gruel should be taken; and ghee taken in the course of a meal is a promoter of strength, digestive-stimulant and roborant.

दीर्घकालप्रसङ्गात् क्षामक्षीणकृशाक्षरान् ॥२०९॥
प्रसहानां रसैः साम्लैर्भोजयेत् पिशिताशिनाम् ।
लघु, तीक्ष्णोष्णशोषित्वादीपयन्त्याशु तेऽनलम् २१०
मांसोपचितमांसन्वात्तयाऽऽशुतरवृंहणाः ।
नाभोजनेन कायाग्निर्दीप्यते नातिभोजनात् ॥२११॥
यथा निरिन्धनो वह्निरल्पो वाऽतीन्धनावृतः ।

दीर्घकाल- क्षामा वयस्य सुधी दीर्घकाल तक, प्रसङ्गात् तु रोगना संशयशी रोगयुक्त होनेसे, क्षाम- शुष्क शुष्क, क्षीण- दुर्बल क्षीण, कृशान् तथा कृश और कृश, नरान् आशुसेने पुरुषोको, पिशित- भासनु मांसका, अशिनाम् अक्षय्य करनारं भक्षण करनेवाले, प्रसहानाम् प्रसह प्राणीओना प्रसह प्राणियोंके, साम्लः अम्ल रसवाला खट्टे, रसैः भासरसोसहित मांस- रसोंसे, लघु लघु लघु, भोजयेत् भोजन करानेवाले, मोजने करावे, ते तेओ वे, तीक्ष्ण तीक्ष्ण तीक्ष्ण, उष्ण- उष्ण, शोषित्वात् अने शोषन करनेवाले होवाथी और शोधनकारक होनेसे, अनलम् अग्निने अग्निको, आशु शीघ्र शीघ्र, दीपयन्ति प्रदीप्त करे छे प्रदीप्त करते हैं, मांस- तथा भासथी तथा मांससे, उपचित- पक्षेष्ट पुष्ट, मांसत्वात् भासवाला होवाथी मांसवाले होनेसे, आशुतर- अति शीघ्र शीघ्रतर, वृंहणाः भृंहण करनेवाले छे वृंहण करनेवाले होते हैं, यथा गेवी रीते जैसे, वह्निः अग्नि अग्नि, निरिन्धनः अणतल्य विनाने होय तो सजगते नथी इंधनरहित हो तो नहीं जलती, अल्पः वा के थोडा होछ या थोड़ी हो कर, अतीन्ध- नावृतः अतिशय अणतल्यवाणे होय तो अणते नथी अतिशय इन्धनयुक्त हो तो नहीं जलती, कायाग्निः तेवी रीते शरीरने अग्नि उसी तरह कायाग्नि, अभोजनेन भोजन न करनेवाली अनशनसे, न प्रदीप्त थते नथी नहीं प्रदीप्त होती, अतिभोजनात् के अतिभोजनथी

प्रदीप्त थते नथी या अतिभोजनसे, न दीप्यते प्रदीप्त थते नथी नहीं प्रदीप्त होती ॥ २०९-२११॥

209-211. The physician should give light food mixed with meat-juice of the tearer and carnivorous group of creatures slightly acidified, to persons who are weak, wasted and emaciated by very prolonged illness. Such flesh, owing to its acute and hot quality, purifies and activates the gastric fire quickly; and as it is formed of the flesh of other animals it acts as a very quick roborant. The gastric fire is not kindled by either fasting, under-eating or over-eating, just as a fire does not get enkindled by either lack of fuel, or inadequate fuel or by being covered up with excess of fuel.

अन्नस्य सम्यग्यागस्याग्निजनकत्वम् —

स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्टसुरासवैः ॥२१२॥
सम्यक्प्रयुक्तैर्भिषजा बलमग्नेः प्रवर्धते ।

भिषजा वैद्ये वैद्यद्वारा, सम्यक् सारी रीते अच्छी तरह, प्रयुक्तैः प्रयोगे प्रयुक्त, चित्रैः विविध विविध, स्नेह- स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त, अन्न- अन्न अन्नकी, विधिभिः विधि विधि, चूर्ण- चूर्ण चूर्ण, अरिष्ट- अरिष्ट अरिष्ट, सुरा- सुरा सुरा, आसवैः अने आसवेथी तथा आसवोंसे, अग्नेः अग्नि अग्नि, बलम् अल बल, प्रवर्धते पक्षे छे बढ़ता है ॥ २१२॥

212-212. When the regimen of various unctuous articles of diet, the powders, decoctive wines, sura and other wines have been properly administered

२१२. स्नेहान्नविधिभिश्चित्रैश्चूर्णारिष्ट-स्नेहान्नपानैर्विविधैश्चूर्णैः -

रिष्ट (घ. ध. द. ध. व.)

२१२. सम्यक्प्रयुक्तैर्भिषजा-प्रयुक्तैर्भिषजा सम्यक् (घ.)

by the physician, the strength of the gastric fire begins to increase.

यथा हि सारदारु-अग्निः स्थिरः संतिष्ठते चिरम् ॥२१३॥
स्नेहाश्विधिभिस्तद्वदन्तरग्निर्भवेत् स्थिरः ।

यथा हि जेम जैमे, सार-दारु-अग्निः भज्युत
डाधने। अग्नि कठिन लकड़ीकी अग्नि, स्थिरः स्थिर
स्थिर, चिरम् अने लाया वपत भूमी और चिरकाल
तक, संतिष्ठते रहे छे रहती है, तद्वत् ते जेम प्रभाषे
उसी प्रकार, स्नेह- स्नेहयुक्त स्नेहयुक्त अश्विधिभिः
अश्विधिभिः अश्विधिसे, अंतरग्निः जठराग्नि अंतरग्नि,
स्थिरः स्थिर स्थिर, भवेत् आय छे होती है ॥ २१३३ ॥

213-214. Just as the fire fed by
a hard and strong wood burns steadily
and long, so does the gastric fire
get steadily established which is fed
by a regimen of unctuous diet.

हितं जीर्णं मितं चाश्रित्विमारोग्यमश्नुते ॥२१४॥
अवैषम्येण धातूनामग्निवृद्धौ यतेत ना ।

जीर्णं पथी गया पथी जीर्ण होने पर, हितम्
हितकारी हित, मितम् च अने प्रभाषेसर और मात्रामें,
अश्वन् भोजन करते। पुरुष आहार सेवन करनेसे पुरुष,
चिरम् लाशु चिरकाल पर्यन्त, आरोग्यम् आरोग्य
आरोग्यको, अश्नुते भोगवे छे प्राप्त करता है, ना
भनुष्ये पुरुष, धातूनाम् धातुओंकी धातुओंकी, अवै-
षम्येण विषमता क्या विना विषमता किये बिना,
अग्निवृद्धौ अग्निनी वृद्धि भाटे अग्नि बढ़ानेके लिए,
यतेत यत्न करते। प्रयत्न करे ॥ २१४३ ॥

214-214. He enjoys good health for
long who eats what is wholesome, who
eats only after the previous meal has
been digested, and who eats in mode-
ration. Man should constantly strive
to promote the gastric fire by taking
care to prevent the discordance of
body-elements.

समैर्दोषैः समो मध्ये देहस्योष्माऽग्निसंस्थितः ॥२१५॥
पचत्यन्नं तदारोग्यपुष्ट्यायुर्वलवृद्धये ।

देहस्य देहना शरीरके, मध्ये मध्यमा मध्यमें,
अग्निसंस्थितः ऊष्मा अग्निरे रहेली अग्नि अग्निरूप
ऊष्मा, समैः समान सम, दोषैः दोषोधी दोषोंसे समः
समान मध्यमें सम होकर, अन्नम् अन्नने अन्नको,
पचति पकावे छे पकाती है, तद् ते वह, आरोग्य-
आरोग्य आरोग्य, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, आयुः- आयुध्य
आयु, वलवृद्धये अने अग्ननी वृद्धि भाटे थाय छे और
बल बढ़ानेके लिए होती है ॥ २१५३ ॥

215-215. When the gastric fire
established in the centre of the body
is evenly maintained by the proper
balance of humors, it digests the
food well and promotes health, robust-
ness, life-span and strength.

दोषैर्मन्दोऽतिवृद्धो वा विषमैर्जनयेद्गदान् ॥२१६॥
वाच्यं मन्दस्य तत्रोक्तमतिवृद्धस्य वक्ष्यते ।

विषमैः विषम विषम, दोषैः दोषोधी दोषोंसे, मन्दः
मंद थयेले। मन्द, अतिवृद्धः वा के अतिशय वधी
थयेले। अग्नि या अत्यन्त बढ़ी हुई अग्नि, गदान्
रोगोंने रोगोंको, जमवेत् उत्पन्न करे छे उत्पन्न करती है,
तत्र तत्र वहां, मन्दस्य मन्द-अग्निना संभ्रमं मन्द अग्निके
बारेमें, वाच्यम् जे कहेंगे अतिशय ते कहने योग्य,
उक्तम् उक्तं छे कह दिया है, अतिवृद्धस्य अति वधी
अग्निने भाटे अत्यन्त बढ़ी हुई अग्निके बारेमें, वक्ष्यते
हवे कहेंगे। आवशे अब कहा जायगा ॥ २१६३ ॥

216-216. When it is rendered
weak or very severe by the morbid
humors, it gives birth to diseases.
The weak condition of the gastric
fire thus has been fully described; and
the severe condition of the gastric fire
will now be taken up.

२१६. विषमैः—विषमो (घ.)

अत्यग्नेर्निदानं, लिङ्गं, चिकित्सा च—

नरे क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुतानुगम् ॥२१७॥
स्वोष्मणा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ।

नरे मनुष्य पुरुषके, क्षीणकफे क्षीण कृशवाणे।
अर्था क्षीणकफ होने पर, कुपितम् कुपित ध्येयं
प्रकुपित, मारुतानुगम् वायुना अनुषंधवाणुं वतानुबन्ध-
युक्त, पित्तम् पित्त पित्त, स्व-उष्मणा पेटान्नी गर-थी
अग्नी ऊष्माग्ने, पावकस्थाने अग्निनः स्थानम्।
अभ्याशयम्, अग्नेः अग्निने अग्निका, बलम् अग्नि बल,
प्रयच्छति आपे अग्ने वढ़ाती है ॥ २१७३ ॥

217-217½. In one suffering from decrease of the kapha, the pitta gets provoked and following the course of the vata, reaches the seat of the gastric fire and increases its strength by adding its own heat.

तदा लब्धबलो देहे विरुक्षे सानिलोऽन्नलः ॥२१८॥
परिभूय पचत्यन्नं तैक्षण्यादाशु मुहुर्मुहुः ।

पक्त्वाऽन्नं स ततो घातूञ्छोणितादीन् पचत्यपि २१९

तदा त्वारे तब, देहे दृढ देहके, विरुक्षे रूक्ष
होवाथी रूक्ष होने पर, लब्धबलः अणुवान् ध्येयः।
बल पायी हुई, सानिलः वातसहित वायुसे युक्त, अन्नलः
अग्नि अग्नि, तैक्षण्यात् तीक्ष्णताने दृढ तीक्ष्णताके
कारण, अन्नम् अन्नम्। अन्नका, परिभूय पराभव करीने
परामव कर, मुहुः मुहुः बार-बार पुनः पुनः, आशु
शीघ्र शीघ्र, पचति पकावे अ पकाती है, ततः सः
पछी ते पश्चात् वह, अन्नम् अन्नम् अन्नको, पक्त्वा
पकावीने पकाकर, शोणितादीन् छोड़ी वगेरे रक्तादि,
घातून् अपि घातुओंने पछु घातुओंको भी, पचति
पकावे अ पकाती है ॥ २१८-२१९ ॥

218-219. Having been thus enhanced, the gastric fire combined with the vata in the body in which the unctuous quality, has been lessened,

surrounds the food and quickly digests it by its acuteness, as many times as it is offered. Having consumed the food, it begins to consume the body-elements such as blood etc.

ततो दौर्बल्यमानङ्गान्मृत्युं चोपनयेन्नरम् ।
भुक्तेऽन्ने लभते शान्तिं जीर्णमात्रे प्रताम्यति ॥२२०॥
तृट्श्वासदाहमूर्च्छाद्या व्याधयोऽत्यग्निमंभवाः ।

ततः तेथी डम लिए, नरम् मनुष्यने पुरुषको,
आतङ्कान् रोग, दौर्बल्यम् दुर्बलता दुर्बलता,
मृत्युम् च अने मृत्यु और मृत्युकी ओर. उपनयेत्
पमाउ अ ले जानी है, अन्ने रोगी अन्न, भुक्ते भोजन करती मोचन करते ही, शान्तिम् शान्त
शान्तिको, लभते थाय अ पाना है, जीर्णमात्रे च अने
अर्था अ और जीर्ण होते ही, प्रताम्यति भेयेनी
अनुभवे अ वेचन होता है, तृट्- तृषा प्यास, श्वास-
श्वास घास, दाह- दाह दाह, मूर्च्छाद्याः अने मूर्च्छा
वगेरे और मूर्च्छा आदि, व्याधयः व्याधियों रोग,
अत्यग्नि- अग्नि अतिशय वधी अवाथी अग्निके अति
बढ़नेसे, संभवाः उत्पन्न थाय अ उत्पन्न होते हैं ॥२२०३॥

220-220½. The man is then afflicted with debility and diseases leading to death. He is pacified when he has ingested his food, but immediately on completion of digestion, he feels fainting. Thirst, dyspnea, burning and fainting etc., are the diseases resulting from excessive or very acute gastric fire (hyperchlorhydria).

तमत्यग्निं गुरुस्निग्धशीतैर्मधुरविज्जलैः ॥२२१॥
अन्नपानैर्नयेच्छान्तिं दीप्तमग्निमिवाम्बुभिः ।

दीप्तम् जेम दीप्त जिस तरह प्रदीप्त, अग्निम्
अग्निने अग्निको, अम्बुभिः जलथी शान्त करीये छीये

२१७३. स्वोष्मणा पावकस्थाने—स्वोष्मणा पावकस्थाने (फ.)

२१९. परिभूय—अभिभूय (ग. ब.)

२२०. प्रताम्यति—प्रशाम्यति (ब.)

२२१. विज्जलैः—पिच्छिलः (ब.)

तेभ जलसे शान्त करते हैं उसी तरह, तम् ते उस, अत्यग्निम् रधी गयेदा अग्निने वढी हुई अग्निको, गुरु- गुडु गुड, स्निग्ध- स्निग्ध स्निग्ध, शीतैः शीत शीत मधुर- मधुर मधुर, विज्जलैः अने पिच्छिल और लुबावदार, अन्नपानैः अन्नपाने वडे अन्नपानोंमें, शान्तिम् शान्त शान्त नयेत् करवे करे ॥ २२१३ ॥

221-221½. As a burning fire is quenched by water, similarly the very acute gastric fire should be brought to quiescence by means of heavy, unctuous, sweet and viscous food and drink.

मुहुर्मुहुर्जीर्णेऽपि भोज्यान्वस्योपहारयेत् ॥२२२॥
निरिन्धनोऽन्तरं लब्ध्वा यथैनं न विपादयेत् ।

निरिन्धनः धन्धन न भणवाथी इन्धनरहित होकर, अन्तरम् अवकाश अवकाश, लब्ध्वा प्राप्त करीने पाकर, यथा एनम् जेभ अने जिस प्रकार इसको, न विपादयेत् न भारी नाणे न मार डाले, अथ तेभ अने वैसे इसको, अजीर्णे अपि अशुभ्रमां पक्षु जीर्ण न होनेपर भी, मुहुः मुहुः बार-बार बारवार, भोज्यानि भोजन भोजन, उपहारयेत् करावतुं करावे ॥ २२२३ ॥

222-222½. Even before the digestion of the food is completed, the patient should repeatedly feed lest the gastric fire should at any time go without fuel and begin to feed on the body-elements thus giving rise to complications.

पायसं कृशरां स्निग्धं पैष्टिकं गुडवैकृतम् ॥२२३॥
अद्यात्तथौदकानूपपिशितानि भृतानि च ।

पायसम् दूधपाक पायस, कृशराम् कृशरा कृशरा, स्निग्धम् रनेद्युक्त स्निग्ध, पैष्टिकम् पिष्टनी अनावट पीठीके पदार्थ, गुडवैकृतम् गुडानी अनावट गुडके पदार्थ, तथा तथा तथा, भृतानि दोढाना सणीथा पर पकावेदां

गुड पर पकाये हुए, औदक- जलपर जलीय, अनूप- तथा अनूप देशना प्राणीओंना और कछारके जीवोंके, पिशितानि च भांस मांस, अद्यात् भावा खावे ॥२२३३॥

223-223½. He should be fed on milk-pudding, kedgerree, unctuous pastry, products of gur and the spit-roasted meat of aquatic and wetland creatures.

मत्स्यान्विशेषतः श्लक्ष्णान्स्थिरतोयचरांस्तथा २२४॥
आविकं च भृतं मांसमद्यादत्यग्निनाशनम् ।

तथा विशेषतः तथा विशेषे करीने और विशेषतः, स्थिरतोयचरान् स्थिर प्राणीमां रहेवावाणां स्थिर जलमें रहनेवाले, श्लक्ष्णान् श्लक्ष्णान् श्लक्ष्णान् पिच्छिल, मत्स्यान् माछा मत्स्योंको, अत्यग्निनाशनम् अने अतिशय अग्निने नाश करनेवाले और अति अग्निने नाशक, आविकम् घेदां मेढके, भृतम् श्लक्ष्ण पर पकावेदां गूलपर पकाये हुए, मांसम् च भांस मांसको, अद्यात् भावा खावे ॥ २२४३ ॥

224-224½. He should take, particularly, fish that are smooth and live in stagnant waters and the spit-roasted meat of sheep, both of which relieve the acute condition of the gastric fire.

यवागूं समधूच्छिष्टां घृतं वा क्षुधितः पिबेत् ॥२२५॥
गोधूमसूर्णमन्थं वा व्यधयित्वा सिरां पिबेत् ।

पयो वा शर्करासर्पिर्जीवनीयौषधैः शृतम् ॥२२६॥

क्षुधितः भूभ लागे त्थारे क्षुधित होने पर, समधूच्छिष्टाम् भीष्टसहित मोमयुक्त, यवागूं यवागूं यवागूं, घृतम् वा अथवा घी या घी, पिबेत् पीवुं पीवे, सिराम् व्यधयित्वा अथवा सिरावेध करावी या सिरावेध कराके, गोधूमसूर्ण- धड़ना दोढने। गेहूँके आटेका, मन्थम् वा मन्थ मन्थ, शर्करा- अथवा साकर या चीनी, सर्पिः घी घी, जीवनीय- अने जवनीय और

२२३ कृशराम्-कृशरम् (ब.)
२२३½. भृतानि-घृतानि (ब. त.)

२२४½. अग्निनाशनम्-अग्निरावकम् (द. ब.)
,, नाशनम्-वारणम् (ब.)

जीवनीय, औषधैः औषधैः औषधैः, शृतम् सिद्धं करेत्
शृत, पयः वा दूध दूध, पिबेत् पीतुं पीवे ॥२२५-२२६॥

225-226. When hungry, the patient should take gruel mixed with bee's wax or take ghee or the supernatant part of the porridge of wheat-powder after undergoing venesection, or he may take the milk that has been prepared with sugar, ghee and the life-promoter group of drugs.

फलानां तैलयोनीनामुत्क्रञ्चाश्च सशर्कराः ।
मार्दवं जनयन्त्यग्नेः क्षिग्धा मांसरसास्तथा ॥२२७॥

तैलयोनीनाम् जेमली तेल नीकले छेतेवा तैलीय,
फलानाम् इगेनी फलोंकी, सशर्कराः साकरसहित
चीनीसे बनायी, उत्क्रञ्चाः च उक्कुंचा उत्कुंचा, तथा
तथा तथा, क्षिग्धाः स्नेहयुक्त क्षिग्ध, मांसरसाः मांसना
रसे मांसरस, अग्नेः अग्निनी अग्निकी, मार्दवम् भंडा
मंदता, जनयन्ति करे छे करते हैं ॥ २२७ ॥

227. The bruised oleiferous seeds taken mixed with sugar and similarly meat-juices taken mixed with unctuous substances, reduce the gastric fire to a mild condition.

पिबेच्छीताम्बुना सर्पिर्मधूच्छिष्टेन संयुतम् ।
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिबेन्नरः ॥२२८॥

नरः मनुष्ये पुरुष, मधूच्छिष्टेन भीक्षुली मोमसे,
संयुतम् युक्त युक्त, सर्पिः धृत चीको, शीताम्बुना
ठंडा पाणीनी साथे ठंडे जलसे, पिबेत् पीतुं पीवे,
ससर्पिष्कम् अथवा धृतसहित अथवा धृतयुक्त,
गोधूमचूर्णम् धुँने दोट गेहूँका आटा, पयसा दूधनी
साथे दूधके साथ, पिबेत् पीवे पीवे ॥ २२८ ॥

228. The patient may take ghee in cold water mixed with bee's wax

२२७. मुत्क्रञ्चाश्च-मुत्क्रञ्चाश्च (ध.)

२२८. संयुतम्-वा युतम् (ध.)

or he may take powdered wheat with milk and ghee.

आनूपरससिद्धान् वा त्रीन् स्नेहांस्तैलवर्जितान् ।
पयसा संमितं चापि घनं त्रिस्नेहसंयुतम् ॥२२९॥
नारीस्तन्येन संयुक्तां पिबेदौदुम्बरीं त्वचम् ।
ताभ्यां वा पायसं सिद्धमद्यादत्यग्निशान्तये ॥२३०॥

आनूपरस- अथवा आनूप प्राणीओना मांस-
रसेली या आनूप जीवोंके मांसरसे. सिद्धान् सिद्ध
करेख सिद्ध, तैलवर्जितान् तेल सिवायना तैलवर्जित,
त्रीन् त्रय तीन, स्नेहां वा स्नेह पीवा स्नेह पीवे,
त्रिस्नेह- अथवा त्रय स्नेहली या तीन स्नेहसे, संयुतम्
युक्त युक्त, पयसा दूधनी दूधके, संमितम् समान समान
माणसे, घनम् च अपि दही पीतुं दही पीवे, नारी-
अथवा स्त्रीना या स्त्रीके, स्तन्येन दूधली दुग्धसे,
संयुक्ताम् युक्त युक्त औदुम्बरीम् औदुम्बरीनी गुलरकी,
त्वचम् छाल छाल. पिबेत् पीवी पीवे, ताभ्याम् अथवा
ते मन्नेली या उन दोनोंसे, सिद्धम् सिद्ध करेख सिद्ध,
पायसम् वा दूधपाक पायसको, अत्यग्निशान्तये अतिशय
अग्निने शांत करवा माटे अति तीव्र अग्निकी शान्तिके
लिए, अद्यात् पीवे पीवे ॥ २२९-२३० ॥

229-230. The three unctuous substances, leaving oil from the group of the unctuous articles prepared with the meat-juice of wet-land creatures, or curds which is unformed milk and the three aforesaid unctuous substances may be taken, as also the powdered bark of the the gular fig mixed in breast-milk; or the milk-pudding prepared with both of these may be taken for the relief of the acute condition of the gastric fire.

२२९. संमितं-संमितां (ध. ध.)

,, घनं त्रिस्नेहसंयुतम्-घनां त्रिस्नेहसंयुताम् (ध.)

२३०. ताभ्यां-आभ्यां (ध.)

,, पायसं सिद्धम्-पायसेव सिद्धात् (ध.)

इयामात्रिवृद्धिपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनम् ।

असकृत् पित्तशान्त्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥२३१॥

प्रसमीक्ष्य भिषक् प्राञ्चस्नस्मै दद्याद्विधानवित् ।

विधानवित् विधानने अष्टुनार और विधि जाननेवाला, प्राञ्चः विद्वान् बुद्धिमान्, भिषक् वैद्य वैद्य, प्रसम् ईदृश विचारोन्ने परीक्षा करके, तस्मै तेने उसको, इयामाः काणुं नसे।तर नीली, त्रिवृत् तथा सङ्के नसे।तरथी और सफेद त्रिवृत्से, विपक्वम् पकावेला सिद्ध, पयः दूधनुं दूधका, विरेचनम् विरेचन विरेचन, पित्तशान्त्यर्थम् पित्तनाशभन भाटे पित्तकी शान्तिके लिए, असकृत् बार-बार बारबार, दद्यात् आपुं देवे, पायस- अने विरेचन पछी दूधपाकनुं और विरेचनके पश्चात् पायसका, प्रतिभोजनम् भोजन भोजन, दद्यात् आपुं देवे ॥२३१॥

231-231½. The patient may be given repeated purgation by the wise and expert physician, after investigation, with milk prepared with black turpeth and turpeth for allaying pitta; it should be followed by a diet of milk-pudding.

यत्किञ्चिन्मधुरं मेघं श्लेष्मलं गुरुभोजनम् ॥२३२॥ सर्वं तदत्यग्निहितं भुक्त्वा प्रस्वपनं दिवा ।

यत् किञ्चित् जे ऊर्ध्व जो कुछ, मधुरम् मधुर मधुर मेघम् मेढकारक मेघ, श्लेष्मलम् अने ऊर्ध्व और कफकारक, गुरुभोजनम् भारी भोजन गुरु भोजन, तत् सर्वम् जे सधुं वह सब, भुक्त्वा तथा जमीने तथा खाकर, दिवा प्रस्वपनम् दिवसे सुई जेवुं दिनमें सोना, अत्यग्निहितम् अतिशय अग्निने भाटे हितकारी जे अति प्रबल अग्निके लिए हितकर है ॥ २३२ ॥

232-232½. Sleeping in the day after meals and whatever articles are sweet, fatty, promotive of kapha and heavy, are beneficial in a severe condition of the gastric fire.

मेघान्यन्नानि योऽत्यग्नावप्रतान्तः स्वमश्नुते ॥२३३॥ न तन्निमित्तं व्यसनं लभते पुष्टिमेव च ।

२३३. पित्तशान्त्यर्थम्-पित्तहरणम् (ध. व.)

यः जे मनुष्य जो मनुष्य, अत्यग्नौ अतिशय अग्निभा अतिप्रबल अग्निके, अप्रतान्तः भूषण वगर पक्षु कुषाके विना मी, मेघानि मेढकारक मेघ, अन्नानि अन्नानु अन्नोका, समश्नुते भोजन करे जे सेवन करता है, तन्निमित्तम् ते ते कारणीय धनार्थं वह उस कारणसे होनेवाली, व्यसनम् भूत्य मृत्युको, न लभते लाभ नही नहीं पाता, पुष्टिम् च एव परंतु पुष्टिने भोगवे जे परन्तु पुष्टिको पाता है ॥ २३३ ॥

233-233½. The patient afflicted with acute gastric fire does not come to grief by eating sumptuously of fatty articles of diet even without feeling hungry, but gains in robustness on the contrary.

समाग्नेर्गुणाः —

कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ॥२३४॥ समघातोः पचत्यन्नं पुष्ट्यायुर्बलवृद्धये ।

कफे ऊर्ध्व कफ, वृद्धे वधवाथी बढ़ने पर, पित्ते अने पित्त और पित्त, मारुते च तथा वायु और वायुके, जिते जितावाथी शान्त होनेपर, समः समान सम, अनलः अग्नि अग्नि, समघातोः समान घातु-वाणा (स्वस्थ) मनुष्यना समघातुवाले पुरुषके, अन्नम् अन्नने अन्नको, पुष्टि- पुष्टि पुष्टि, आयुः आयुष्य आयु, बलवृद्धये अने जगनी वृद्धि भाटे और बलकी वृद्धिके लिए, पचति पचावे जे पकाती है ॥ २३४ ॥

234-234½. When the kapha is increased and the pitta and the vata are subdued, the gastric fire, regaining its normality, digests the food and maintains the balanced condition of the body-elements, thus promoting robustness, life span and strength.

समविषमाध्यशनानां लक्षणम्—

भवन्ति चात्र—

पथ्यापथ्यमिहैकत्र भुक्तं समशनं मतम् ॥२३५॥

२३५. अप्रतान्तः-अप्रशान्तः (ड. ध. व.)

विषमं बहु वाऽल्पं वाऽप्यप्राप्तातीतकालयोः ।

भुक्तं पूर्वाह्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम् ॥२३६॥

ग्रीष्मप्येतानि मृत्युं वा घोरान् व्याधीन्सृजन्ति वा ।

अत्र च आ विषयमा इस विषयमें, भवन्ति ३ श्लोक छे ३ श्लोक हैं कि, इह अह्नीं यहां, एकत्र ऐक्य एकत्र, भुक्तम् भावामा आवेसुं खाया गया, पथ्य-अपथ्यम् पथ्य अने अपथ्य भोजन पथ्य और अपथ्य भोजन, समश्ननम् समशन समशन, मतम् कहेवाय छे माना गया है, बहु वा अल्प बहुत, अल्पम् वा अथवा अल्प या अल्प, अप्राप्त-अथवा वप्रातन्ती पूर्वन्तु या समयसे पूर्व, अतीतकालयोः अने वप्रात यर्था गया पछीनुं भोजन और समयके बीतने पर किया हुआ भोजन, विषमम् विषम कहेवाय छे विषम माना गया है, पूर्वाह्नशेषे पहेलानुं अने पथ्यवाभा आधी रहेता प्रथम भोजनके पचनेमें शेष रहने पर, भुक्तम् करनेवाभा आवेसुं भोजन किया हुआ भोजन, तु पुनः ते। तो, अध्यशनम् अध्यशन अध्यशन, मतम् कहेवाय छे माना गया है, एतानि आ ये, त्रीणि अपि त्रैश्वेय तीनों भी, मृत्युम् वा मृत्यु अथवा मृत्यु या, घोरान् अथंकर भयंकर, व्याधीन् वा व्याधौ व्याधियोंको, सृजन्ति उत्पन्न करे छे पैदा करते हैं ॥ २३५-२३६३ ॥

Here are verses again —

235-236½. In this treatise, that is regarded as mixed diet (Samasana) in which the wholesome and the unwholesome are mixed together. The irregular diet (Vishamasana) is that which is either excessive or scanty or eaten either too early or too late. That meal is regarded as (Adhyasana) predigestion-meal which is taken before the previous meal has been digested. All these three kinds of abnormal eating give rise to either death or dreadful diseases.

२३६. भुक्तं पूर्वाह्नशेषे तु पुनरध्यशनं मतम्—पूर्वाह्नशेषे च पुनर्भुक्तमध्यशनं मतम् (फ. ब.)

प्रातराशेऽजीर्णेऽपि सायमाशस्य न दूषणत्वम्—

प्रातराशे त्वजीर्णेऽपि सायमाशो न दुष्यति ॥२३७॥

दिवा प्रबुध्यतेऽर्केण हृदयं पुण्डरीकवत् ।

तस्मिन्निबुद्धे स्रोतांसि स्फुटत्वं यान्ति सर्वशः २३८

प्रातराशे तु सवारनुं भोजन प्रातःकालके भोजनके, अजीर्णे अपि पच्युं न होय ते। पछु जीर्ण न होने पर भी, सायमाशः सांजनुं भोजन सायंकालका भोजन, न दुष्यति दोषकर यत्नुं नहीं दोषकर नहीं होता, हृदयम् हृदय हृदय, पुण्डरीकवत् कुम्भणी येठे कमलकी तरह, अर्केण सूर्यथो सूर्यके कारण, दिवा द्विसभा दिनमें, प्रबुध्यते विकसे छे खिलता है, तस्मिन् ते उसके, निबुद्धे विकसित यत्ना खिलने पर, स्रोतांसि स्रोता स्रोत, सर्वशः सर्व रीते सब तरहसे, स्फुटत्वं विहास खुल, यान्ति पाभे छे जाते हैं ॥ २३७-२३८ ॥

237-238. Taking the evening meal even though the morning meal has not been digested, is not injurious. The heart is awakened by the sun in the day like the lotus. When it is awake all the channels of the body are fully dilated.

व्यायामाच्च विहाराच्च विक्षिप्तत्वाच्च चेतसः ।

न क्लेदमुपगच्छन्ति दिवा तेनास्य धातवः ॥२३९॥

तेन तेथी उससे, दिवा अने द्विसभा और दिनमें, व्यायामाच्च व्यायामथी व्यायामके कारण, विहाराच्च च तेमञ्ज हरेवाइरवाथी एवं विहारके कारण, चेतसः च अने चित्त और मनके, विक्षिप्तत्वाच्च विक्षिप्त होवाथी इधर उधर जानेके कारण, अस्य धातवः येना धातुथो इसकी धातुएं, क्लेदम् क्लेदने क्रिज, न उपगच्छन्ति पाभता नहीं नहीं होती ॥ २३९ ॥

239. They dilate by exertion, movement and mental activity. Hence it is that the body-elements in these

२३९. विहाराच्च—विचाराच्च (ब. ड. फ.)

,, विक्षिप्तत्वाच्च—विकृष्टत्वाच्च (ब.)

channels do not get softened in the day.

अक्लिप्तेष्वन्नमासिकमन्यत्तेषु न दुष्यति ।
अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम् ॥२४०॥
नैव दुष्यति तेनैव समं संपद्यते यथा ।

तेषु अक्लिप्तेषु तेसोऽप्येकदित होता उनके क्लेश-
रहित होने पर, आसिकम् पूरा अन्नमा नाभेयुं पूर्व
अन्नमें छोड़ा हुआ, अन्यत् भीष्म अन्य अन्नम् अन्न
आहार, अविदग्धे अविदग्धे अन्नम् अन्न, क्षीरे दूधमा
दूधमें, विमिश्रितम् मिलावेला मिलाये हुए अन्यत् भीष्म
अन्य, क्षीरम् इव दूधनी पेड़े दूध, न दुष्यति दूधित
थतुं नहीं दूधित नहीं होता, न एव दुष्यति ते दूधित
थतुं उतना नहीं ओटलुं न नहि परंतु नैव दूधित नहीं
होता ही नहीं परन्तु, यथा यथावेत्येव रीते यथावत्,
तेन एव समम् तेना जेवुं न उसके समान ही,
संपद्यते थर्ध मय छे हो जाता है ॥ २४० ॥

40-40½. When new food is mixed
with old food which is not softened,
it does not get spoilt, even as fresh
milk added to milk which has not
been sour does not get spoilt by it,
but gets well-mixed with it.

नैशे आहारेऽजीर्णे प्रातर्भोजननिषेधः—

रात्रौ तु हृदये ग्लाने संवृतेष्वयनेषु च ।
यान्ति कोष्ठे परिक्लेदं संवृते देहघातवः ॥२४१॥
क्लिप्तेष्वन्यदपक्वेषु तेष्वसिक्तं प्रदुष्यति ।
विदग्धेषु पयःस्वन्यत् पयस्तप्तमिवापितम् ॥२४२॥

रात्रौ तु रात्रिमां तो रात्रिमें तो, हृदये हृदय
हृदयके, ग्लाने संकुचित थतां मुरझा जानेसे, अयनेषु च
अने ओते और ओतोंके, संवृतेषु संकुचित थतां बन्द
होनेसे, कोष्ठे तेमन् ओठो एवं कोष्ठके, संवृते संकुचित
थतां बन्द होनेसे, देहघातवः देहना धातुओ देहकी धातुएँ

२४०. अविदग्ध इव क्षीरे क्षीरमन्यद्विमिश्रितम्—अविदग्धेष्वा
पयःस्वन्यत् संमिश्रितं पयः (फ.)

२४१. परिक्लेदं—च विक्लेदं (घ.)

२४२. पयस्तप्तमिवापितम्—पयस्तप्तमिवापितम् (घ. फ.)

परिक्लेदम् क्लेदने क्लेदकी, यान्ति यामे छे पाती हैं,
तेषु क्लिप्तेषु तेसोऽप्येकदित होता उनके क्लेशयुक्त
होने पर, अपक्वेषु अपक्व अन्नमा अपक्व अन्नमें,
आसिकम् नाभेयुं छोड़ा हुआ, अन्यत् भीष्म अन्य
दूसरा अन्न, विदग्धेषु विदग्धे फटे, पयःसु दूधमा दूधमें
अपितम् नाभेयुं छोड़े हुए, अन्यत् भीष्म दूसरे,
तप्तम् पयः इव जेना दूधनी पेड़े तप्त दूधकी तरह,
प्रदुष्यति दूधित थाय छे दुष्ट होता है ॥ २४१-२४२ ॥

241-242. But in the night when
the heart gets contracted and the cha-
nnels as well as the gastro-intestinal
tract are contracted, the body-elements
get softened. Any thing else added
to these which are undigested and soft-
ened get spoilt even as boiled milk
added to sour milk.

नैशेष्वाहारजातेषु नाविपक्वेषु बुद्धिमान् ।
तस्मादन्यत्सप्तमीयात्पालयिष्यन्बलायुषी ॥२४३॥

तस्मात् तेथी उस लिए, बलायुषी अण तथा
आयुष्यतुं बल तथा आयुका, पालयिष्यन् पालन
करवान्नी धर्यावाणा पालन करनेकी इच्छावाला, बुद्धिमान्
बुद्धिमान् पुरुषे बुद्धिमान् पुरुष, नैशेषु रात्रिना रात्रिके,
आहारजातेषु आहारे भोजनके, अविपक्वेषु पय्या न
होय त्थारे न पकने पर, अन्यत् भीष्मे जेराउ अन्य
आहार, न समशीयात् आवे न जेधे छे सेवन न
करे ॥ २४३ ॥

243. When the food eaten in the
night is not fully digested, the wise
man, desiring to protect his strength
and life, should not take any food.

तत्र श्लोकाः—

अन्तरग्निगुणा देहं यथा धारयते च सः ।
यथाऽन्नं पच्यते यांश्च यथाऽऽहारः करोत्यपि ॥२४४॥

२४४. तत्र श्लोकाः—संग्रहश्लोकाः (घ.)

॥ धारयते च सः—संधारयेच्च सः (फ. घ.)

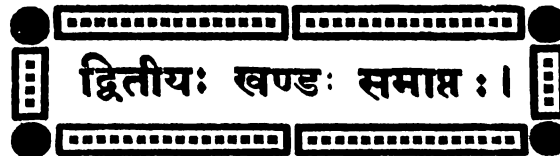
२४९. वक्तवानिह तत् सर्व-तदुक्तानशेषेण (फ. ब.)

of disease, the significance of the gastric fire, how it vitiates the metabolism when it is increased, what diseases it gives rise to when vitiated, the definition of the assimilation system, the signs and symptoms of assimilation-disorders, the premonitory symptoms of each type, its signs and symptoms and therapeutics, the description of the four kinds of assimilation-disorders, and treatment of various stages of disease, the etiology of the acute condition of the gastric fire and its treatment—all this the sage has expounded in this chapter on the therapeutics of Assimilation-disorders.

इत्यग्निवेशकृते तन्त्रेऽप्राप्ते दृढबलसंपूरिते
चिकित्सास्थाने ग्रहणीचिकित्सितं नाम
पञ्चदशोऽध्यायः ॥१५॥

इति आ प्रभाषे इत प्रकार, अग्निवेशकृते अग्निवेशे
रच्येला अग्निवेशके बनावे, तन्त्रे अने अरुंधती
प्रतिभरंभर पायेला आ शाअभां नीर नरकके द्वारा
संस्कृत इस शाअके, अप्राप्ते अभास अप्राप्त, दृढबलसंपूरिते
अने दृढबले पूरा करेला नीर दृढबलसे पूरित किये गये,
चिकित्सास्थाने चिकित्सास्थानभां चिकित्सास्थानमें,
ग्रहणीचिकित्सितम् 'ग्रहणीचिकित्सित' 'ग्रहणीचिकित्सित',
नाम नामनेन नामका, पञ्चदशः १५२३॥ पंद्रहवां,
अध्यायः अध्याय संपूर्ण भयो अध्याय समाप्त
हुआ ॥ १५ ॥

15. Thus in the Section on Therapeutics in the treatise compiled by Agnivesa and revised by Caraka, the fifteenth chapter entitled 'The Therapeutics of Assimilation-disorders' not being available, the same as restored by Dridhabala, is completed.

PRINTED BY

Gunvantrai Acharya

At Ayurveda Mudranalaya, JAMNAGAR

